

પ્રમિદમ્ની,
જયંતિલાલ મારારજી મહેતા
મંત્રીઓ વળી
મુ. નરિયાદ.

નિબંધસંગ્રહ

મુદ્રક-આદિત્ય મુદ્રણાલય
[ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક.]
યુગાન્તરે મુદ્રણાલય—નરિયાદ.
અમદાવાદ મુદ્રણાલય—નરિયાદ.

અહેવાલસંગ્રહ

મુદ્રક-ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સોમાનાથ મગજદાસ શાહ
ઠે પાચકુવા ચાર ગરતા, અમદાવાદ.

— રીપોર્ટની નકલો —

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
ઠે શુ વ સોસાયટી-અમદાવાદ,
પામેયી મળી રાકશે

પ્રસ્તાવના

અનિવાર્ય કારણોને લીધે આ અહેવાલ અને નિમ્ન સંગ્રહની પ્રસિદ્ધિને વિનંત થયેા છે. આ માટે અમે વાચનારાઓની માફી માગીએ છીએ

નવમી પરિપક્વની રચાનિક કારોબારી સમિતિના ચરમા સુઠાયેલા પ્રમુખ પ્રમિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક વિદ્યવાદાસ ધનશ્યામ પટેલ, શ્રી. મનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, પરિપક્વના કાર્યકર્તા મંત્રીઓ શ્રી. ઇન્દ્રશંકર જટારાંકર પંડ્યા, શ્રી પ્રવચંદ ણિપુત્ર શાહ અને શ્રી. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈના અવસાનની નોંધ લેતા અમને બહુ ખેદ થાય છે શ્રી. ઇન્દ્રશંકર પંડ્યા અને શ્રી. પ્રવચંદ શાહે નવમી પરિપક્વના માણેક સ્તંભ રાખેા હતો. એમનો ઉત્સાહ, કાર્યતંત્રમયતા અને સાહિત્ય પ્રીતિને અંગે બંને પગિવંદો સફળ થઈ, એટલે એનું ખરૂં માન, એ બંને સ્વર્ગસ્થ કાર્યકર્તાઓને ધટે છે. પરિપક્વ મંદિરના આ શ્રદ્ધાળુ પૂજારીઓને અને અમારા સહકારીઓને અમે આટલા શબ્દોથી અંજલિ આપી ફતાર્ય થરા ઇચ્છીએ છીએ.

ધણા વર્ગેથી ગુચ્ચાતા બધારણના પ્રશ્નો ઉકેલ નહીઆદ દશમી પગિવંદમા આવી ગયેા. દશમી પરિપક્વના રચાનિક કારોબારી મહાના પ્રમુખ હી બા. ચીમનનાથ નારાયણ-ભાઈ મહેતાએ બધારણની પૂર્વોપગતાનો અભ્યાગ કરી બધારણનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો હતો અને તે ખરડો બધારણ સમિતિએ સ્વીકાર્યો હતો પરિપક્વ તથા સમેનનુ' હયાત બધારણ બહુધા એ ખરડાને આભારી છે.

નવમી પરિપક્વના પ્રતિનિધિ મચૂદને અને મહેમાનોને સરદાર ગોપાલદાસ વિહારીદાસ દેમાઈ તગ્દથી જમણુ આપવામા આવ્યુ હતુ. અને તેમા હમે ઉપરાત મહેમાનોની હાજરી હતી. સિનાય રા. રા. ગોકુલભાઈ બાપુજીભાઈ દેસાઈ, શ્રીયુત અંબાલાલ બુલાખીરામ જની, રા. રા ગીરધરદાસ મગદાસ દેસાઈ, રા. રા ગોકળદાસ દા તનાડી, રા. રા. દાદુભાઈ દેમાઈ, રા. સા. જનુભાઈ સૈયદ, રા રા મદ્રશંકર પંડ્યા, રા. સા. નિકમવાલ પરીખ અને રા. રા. ઇશ્વરભાઈ વિદ્યુલભાઈ પટેલ વગેરે શુદ્ધરથોએ, તળ નહીઆદના જીલ્લાના વકીલ મડળે અને શિક્ષક ભાઈઓએ પરિપક્વના કાર્યમા અનાગ નવાગ જે મદદ આપી છે તેની અમે ઉપકાગપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ

એડીટર તરીકે શ્રી. અબાલાલ હીરાલાલ મોદી અને શ્રી બોગીનાથ નાથાલાલ ચોક્કશીએ બંને પરિપક્વનો હિમાગ તપાસવામા જે પગિશ્રમ લીધેા છે તેના ખાસ આભાર માનવામા આવે છે.

જે જે લેખક ભાઈઓએ મંત્રીઓની માગણીથી પોતાના લેખો ચોકલી આપ્યા તેમનો પણ ઉપકાર છે. જેમના લેખો સંગ્રહમા હાવવાનું ન બની શક્યુ હોય અથવા કાંઈ બૂલ રહી હોય તો તે ભાઈઓ અમને ક્ષમા કરજે એવી આશા છે.

અતમા પરિપક્વના સામાન્ય મંત્રી રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે અને ભાઈ મયુખે આ અહેવાલ અને નિમ્ન સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામા સારી મદદ આપી અમારે બોલ્લે આડો કર્યો છે.

જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા

ચુન્દરલાલ નાથાલાલ બેપી

મંત્રીઓવતી

નવમી અને દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ

અનુક્રમણિકા

રથાનિક કારોબારી મંથન...	...	...	...	...	...	...	૨
" " " બીજી બેઠક.	...	...	...	...	...	...	૪
" " " ત્રીજી બેઠક	...	...	...	...	...	...	૫
ઉપસમિતિઓ	...	...	...	...	...	...	૮
સત્કાર મંડળ	...	...	...	...	...	...	૧૧
નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચયેધા ઠરાવો	...	...	...	...	...	...	૨૨
કારોબારી મંથનના સમાસદો	...	...	...	...	...	...	૨૮
સત્કાર મંડળના સમાસદો...	...	...	...	...	...	...	૩૧
આમમદાતા, સદાચક વગેરે	...	...	...	...	...	...	૩૪
દશમી સાહિત્ય પરિષદ સત્કાર ગીત...	...	...	...	...	...	...	૩૬
" કારોબારી સમાસદો	...	...	...	...	...	...	૪૨
રથાનિક કારોબારી સમિતિ-પેટા સમિતિઓ	...	...	...	...	...	...	૪૩
કાર્યવાહી	...	...	...	...	...	...	૪૭
પ્રચાર સમિતિનું કાર્ય	...	...	...	...	...	...	૫૩
પરિષદ બંધારણ તથા સંમેનનના નિયમોનો ખરડો	...	...	...	...	...	...	૧૦૭
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ (મંજૂર અને રજીસ્ટર થયેલ)	...	...	...	...	...	...	૧૧૯

નવમી ગ્રુ. સા. પરિપદના મતકાર				
મંડળના અધ્યક્ષનું બાપણુ	...	...	શ્રી. હમનલાલ દરિલાલ પંડ્યા.	
પ્રમુખનું બાપણુ	...	...	રા. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ દુવ.	
દશમી ગ્રુ. સા. પરિપદના સતકાર				
મંડળના અધ્યક્ષનું બાપણુ...	...	...	શ્રી. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની	
પ્રમુખનું બાપણુ	...	...	શ્રી. બુલાભાઈ છવણુ દેભાઈ.	
નવમી ગ્રુ. સા. પરિપદના સાહિત્ય				
વિભાગના અધ્યક્ષનું બાપણુ	...	...	રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	
શોક ભાષા	...	...	રા. હરગોવિંદલાલ દારકાદાસ કાટાવાળા	૧
૧૫લિકા સાહિત્ય	...	...	ગ. લલિતમોહન યુનીલાલ ગાંધી	૧૦
સમુદ્રગુપ્તનો કમપ્રાપ્ત ઉત્તરાધિકારી	...	...	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવ	૩૦
દયારામ-ગુજરાતનો પ્રણય-કવિ	...	...	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	૪૫
પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્રનું ગુજરાતી				
સાહિત્યમાં રચાન...	...	...	રા. પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી	૫૩
પરિપદ અને ઉપનિષદની ભાવના	...	...	રા. 'લલિત'	૬૫
રાષ્ટ્ર લિપિ	...	...	રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૬૮
રસ	...	...	રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૭૨
ગુજરાતી ભાષામાં દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન	...	...	પંડિત મુખલાલજી	૮૭
ગુર્જર સાહિત્ય સર્જન	...	...	રા. પાદરાકર	૯૩
રસ, કલા, નીતિ	...	...	રા. યશવંત પંડ્યા	૧૦૮
કલા મીમાંસા	...	...	રા. સુરલાલ નાથલાલ જોષી	૧૧૧
છેલ્લા સો વર્ષનો મંગીતનો ઇતિહાસ	...	...	રા. નારાયણરાવ ગેરેશ્વર ખરે	૧૨૧
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?	...	...	રા. વિનાયક નંદચંદ્ર મહેતા	૧૩૪
ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રજાની પ્રતિમા	...	...	રા. નગીનદાસ ત્રિલુચનદાસ ભારતર	૧૪૧
અસહકારનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફાળો	...	...	રા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	૧૪૪
વિનોદ શાસ્ત્ર	...	...	રા. જદુરાય દી. ખંધડીઆ	૧૫૭
ગુજરાતનું બાલ સાહિત્ય	...	...	રા. વલ્લભદાસ જમનાદાસ અક્કડ	૧૮૧
નરસિંહ મહેતા (ભક્તિ દર્શન)	...	...	રા. સુરેશ દીક્ષિત	૨૦૨
સ્ત્રીઓ અને જનસેવા	...	...	સ્વ. ચૈતન્યભાઈ મજમુદાર	૨૧૩
ભક્તકવિ રણકોડ	...	...	રા. કેશવ હ. શેઠ	૨૨૫
કવિતાનો રૂપવિકાસ	...	...	રા. રામચંદ્ર શુક્લ	૨૩૪
સરસ્વતીચંદ્રનાં કેટલાંક પાત્રો	...	...	શ્રીમતી કુસુમકુમારી પો. મહેતા	૨૪૮

ગુજરાતી મૂળાકારો...	...	...	રા. મનદરરામ દ. મહેતા	૨૪૯
શ્રી આચારંગ ચત્ર	...	...	રા. ગોકૃષ્ણદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી	૨૫૭
મહાકવિ શ્રી હર્ષનો પરિચય	...	...	રા. નાગરદાસ હનનલાલ પાઠક	૨૭૩
જૂની પારસી ગુજરાતી	...	...	રા. જહાંગીર મણિકંઈ દેસાઈ	૨૭૯
નરસિંહ અને દયારામ	...	...	રા. મજેન્દરાઈ લાલરાઈ પંડ્યા	૨૮૩
વાતાંશૈલી	...	...	મી. દિવોજીરાઈ રત્નમજી મહેતા	૧/૨૯
ઈતિહાસ વિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ	...	...	રા. બા. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા	૧
ગુજરાતના બે ત્રણ દુકાળનું વર્ણન	...	...	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૨૦
મહેસાણાની વાવનો શિક્ષણ	...	...	રા. ભરતરામ બાનુભાઈરામ મહેતા	૪૧
ગુજરાતના છુટાછવાયા ઐતિહાસિક લેખો	...	...	રા. હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	૪૨
મીરાંબાઈનો કાલ-નિર્ણય	...	...	રા. નટવરલાલ રણજોડદાસ જંજીસરીઆ	૪૯
‘મેવાડના શુદ્ધિ’	...	...	રા. માનશંકર પિતામ્બરદાસ મહેતા	૭૨
ગોમત સમયની સરખાત	...	...	રા. પુનમચંદ કુશવલાલ શાહ	૧૩૬
શિશુનાગ વંશ	...	...	રા. ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહ	૧૪૫
ચિતોડના કિલ્લાપર ગુજરાતના સોલંકી	...	...	રા. બા. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા	૧/૮
રાજાઓનો અધિકાર	...	...	રા. હર્મોદશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૧/૮૮
માદવોનું કુળ	...	...	રા. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧/૭
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ	...	...	રા. હનનલાલ નયુભાઈ ભેખી	૧/૧૮
હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધારક મીરા ક રેંદિયો ?	...	...	મ. કુંવરજી જી. નાયક	૧/૭
વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખનું આપણ	...	...	રા. વિઠ્ઠલરાય ધ. આવસ્તયી	૧
સૂરજ અને તેનું કુંડું	...	...	રા. રેવાશંકર ઝોધડલાઈ	૯/૧૬
પ્રતિમા લક્ષણ	...	...	રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	૧/૨૮
ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના	...	...	રા. જ્યેન્દ્રરામ બ. દૂરકાળ	૧/૨૦
સાહિત્યની પરિસ્થિતિ	...	...	રા. મણિલાલ સોમચંદ સરેયા	૨૧
ધર્મની ભૂમિકા	...	...		
અહમ્મદી અને ભાષ્યકારો	...	...		

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સ્થાનિક કારોબારી સમિતિના

પ્રમુખ

સરદાર શ્રી ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ

શ્રી છગનલાલ હરિલાલ પડયા

અંગીઓ,

- રા. પરધુભાઈ બહાલાભાઈ ચર્મા
- રા. રમણીયરાય ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,
- પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી
- રા. કરીમભાઈ મહમદભાઈ માસ્તર.
- સૌ વિનોદિની રમણલાલ યાજ્ઞિક,
- રા. ઇંદ્રશંકર જટાશંકર પડયા.
- રા. જયન્તીલાલ મોરારજી મહેતા.
- રા. કૃલચંદ બાપુજી શાહ.
- રા. ઠાકોરદાસ નાથાલાલ દેસાઈ.
- રા. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

સ્થાનિક કારોબારી સભા.

શ્રી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અંગે નડિયાદના નાગરિકોની પ્રાથમિક જાહેર સભાએ ચૂટેલી સ્થાનિક કારોબારી સભાની સભા તા. ૫-૬-૧૯૨૬ ને દિવસે માંજે છ વાગે શ્રી કાલીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયના દોલમાં સરદારશ્રી ગોપાળદાસ વિહારીદામ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી. તે પ્રસંગે નીચેની જૂદી જૂદી સમિતિઓનો નિયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧ નિમંત્ર સમિતિ—

રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ પ્રમુખ.
અ પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિના અધિકારીઓ.

- ૧ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
- ૨ રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
- ૩ રા. ચંદ્રચંદર નર્મદાચંદર પંડ્યા
- ૪ રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
- ૫ રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા
- ૬ રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા
- ૭ રા. મોતીચંદ ગીરધરચંદ કાપરીઆ
- ૮ રા. બ્યોમેશચંદ જનાર્દન પાટકજી
- ૯ પ્રો. બળવંતરામ કલ્યાણરામ દાકેર
- ૧૦ રા. નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર
- ૧૧ રા. અંબાલાલ કુશાબીરામ જાની
- ૧૨ રા. રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ
- ૧૩ રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
- ૧૪ રા. માવજીભાઈ ગોવિંદજી શેઠ
- ૧૫ રા. મહમદ સાદીક

૨ સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ તથા મંત્રીઓ.

- રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ પ્રમુખ.
ગ. પરધુભાઈ બહાલાભાઈ શર્મા
રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ રણજોડલાલ ત્રિવેદી
રા. કરીમભાઈ મહમદભાઈ માસ્તર
સો. વિનોદિની રમણલાલ યાગ્નિક
રા. ઇન્દ્રચંદર જટાણંદર પંડ્યા

રા. જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા

રા. કુંભચંદ બાપુજી શાહ

રા. દાકેરદાસ નાયાભાઈ દેસાઈ

રા. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ

૩ સ્થાનિક કારોબારી સભાએ ચૂટેલા સભાસદો.

- પ્રો. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ
ડૉ. કાન્તિલાલ જમનલાલ પંડ્યા
પ્રો. અતિસુખચંદર કમળાચંદર ત્રિવેદી
પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાગ્નિક
રા. નિગમુદીન કુરેશી
રા. નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ
ગ. મદુસાઈ હરગોવિંદદાસ કાઠાવાળા
પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીચંદર દવે
અ. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક

૪ દ્રવ્ય સમિતિ—

- રા. ગોકળદાસ દારકાદાસ તથાડી પ્રમુખ.
રા. સા. દાદુભાઈ પુરષોત્તમદાસ દેસાઈ
રા. કાળીદાસ વાઘજીભાઈ દેસાઈ
રા. સા. શ્રીકેમલાલ સાકળચંદ પરિખ
રા. માણેકલાલ મુનિશાય પરિખ
રા. કરીભાઈ લખાભાઈ પટેલ
રા. બહેચરદાસ મગનલાલ શાહ
રા. ત્રિભોવનદાસ મગનલાલ શાહ
રા. ચંદ્રચંદર નર્મદાચંદર પંડ્યા
ગ. કાસમભાઈ હસનભાઈ
ગ. મણિભાઈ છોટાભાઈ પટેલ
રા. મુકુન્દગાય હરસુખરાય પંડ્યા

૩ સરભરા સમિતિ—

- રા. મા. દાદુભાઈ પુરપોત્તમદાસ દેસાઈ પ્રમુખ
- રા. સા. ભગવાનદાસ ગિરિધરદાસ દેસાઈ
- રા. જેઠાભાઈ રણછોડભાઈ દેસાઈ
- રા. વલ્લભભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ
- રા. બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા
- રા. પુરપોત્તમદાસ વલ્લભભાઈ પટેલ
- રા. સા. ત્રીકમલાલ સાકેળચંદ પરિખ
- રા. ધીરમાઈલ રમુલ ગાધી
- રા. પ્રાણજીવનદાસ પુરપોત્તમદાસ દેસાઈ
- રા. મુંદરલાલ નાથાલાલ ભેષી
- રા. હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કંચારિયા
- રા. નારણલાલ વાઘજીભાઈ પટેલ
- રા. મોહનલાલ કુંવરજી બ્રહ્મભટ્ટ
- રા. જેરામદાસ બહેચરદાસ દેસાઈ
- રા. ગોકળદાસ લલ્લુભાઈ પારેખ
- રા. મોહનલાલ સાંકેળચંદ દલાવ
- રા. કાળીદાસ કલ્યાણભાઈ પટેલ
- રા. મોતીભાઈ મુળજીભાઈ મહેળેવવાળા
- શ્રી બાલુભાઈ મનોરદાસ
- શ્રી રામનારાયણ અચરતવાલ
- શ્રી કૌશિકભાઈ મંડુલાલ
- રા. જલભાઈ મકનદાસ પટેલ

૫ પ્રકાશન સમિતિ—

- રા. અંબાલાલ યુવાપીરામ જાની
- ગ. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી
- રા. રતિપતિરામ ઉચમરામ પંડ્યા
- પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાગિક
- રા. જયંતીલાલ હાથીભાઈ અમીન
- રા. રતિલાલ નારણદાસ ગામી રંગનાજી
- ડૉ. કાન્તિલાલ હળનલાલ પંડ્યા
- રા. નવનીધરાય ગોકળદાસ તળાટી
- રા. પુરપોત્તમદાસ ત્રિમુવનદાસ શાહ
- રા. ગોકળદાસ મગનલાલ શાહ
- રા. રમણલાલ ગોરધનદાસ દેસાઈ
- રા. છોટાભાઈ મોદાભાઈ દેસાઈ
- રા. નરસિંહભાઈ ધવરભાઈ પટેલ
- રા. ચીમનલાલ પ્રાણજીવનદાસ દલાવ
- રા. જલભાઈ છોટાભાઈ પટેલ ભેરીચંદ
- રા. કનુભાઈ અચાભાઈ દેમાઈ

૪ મનોરંજન સમિતિ—

- રા. પુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ પ્રમુખ
- ગ. જેરામદાસ બહેચરદાસ દેસાઈ
- રા. મેવકલાલ રતનલાલ વકીલ
- રા. બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા
- ગ. મણિશંકર પ્રભાશંકર વેદ
- રા. ગોપાલદાસ નંદલાલ અંબાર
- રા. બાલુભાઈ પુલચંદ શાહ
- રા. રઘુનાથ ત્રિમુવનદાસ બ્રહ્મભટ્ટ
- રા. ગોવિંદભાઈ ભાઈનાથભાઈ પટેલ
- રા. પરમાનંદ હરિદાસ દેસાઈ
- ગ. જયપ્રસાદ મોહનલાલ મહેતા
- રા. અમીરમીયા એ. મૈયદ

મી વિભાગ.

- મી. મમલુખા ગોવિંદભાઈ દેસાઈ
- મી. અવનંતિકા રવિશંકર આચાર્ય
- મી. મુખા ચંદ્રશંકર પંડ્યા
- મી. રસિકગૌરી ભાનુશંકર યાગિક
- મી. રાજકુંવર પરધુભાઈ રામી
- મં. સ્વ. શાન્તાબહેન મગનલાલ
- મં. સ્વ. રૂક્મણીબહેન
- મં. સ્વ. લલિતાબહેન શામરાવ
- મં. સ્વ. વિમળાબહેન મગનલાલ પંડ્યા

મુખર્ત પ્રમુખ.

- અમદાવાદ
- વડોદરા
- ભાવનગર
- મુખર્ત
- દાહો
- આમ્રા
- કાનપુર
- કલકત્તા
- કરાચી
- રંગુન
- પૂના
- આણંદ
- કંપાલા
- કંપાલા
- બીચા

૬ પ્રદર્શન સમિતિ—

૧. મન્મુખલાલ ઝવેરભાઈ પંડ્યા પ્રમુખ
૨. અંબાલાલ બુધાબીરામ મનની
૩. દુલચંદ ઝવેરદાસ ચાંદ
૪. બાલુભાઈ દુલચંદ ચાંદ
૫. નારણભાઈ વાપજીભાઈ પટેલ
૬. નરદરિ કર્ણારામ દેભાઈ
૭. કાન્તિલાલ છમનલાલ પંડ્યા
૮. ડાહ્યાભાઈ દારીયાઈ પટેલ
૯. મુલચંદ જે. ફેરોઝખાન
૧૦. દુલાભાઈ સામળભાઈ પટેલ
૧૧. ચંકરલાલ દરિયાલ શુક્લ
૧૨. બહેચરદાસ મનલાલ શાંદ
૧૩. વિદુલભાઈ તુલસીભાઈ દેસાઈ
૧૪. પોપટલાલ ઝવેરચંકર માનિક

શ્રી વિભાગ.

૧. સમજુખા ગોવિંદભાઈ દેસાઈ
૨. અવન્ટિકા રવિચંકર આચાર્ય
૩. રસિકગૌરી બાનુચંકર માનિક
૪. મુખા ચંદ્રચંકર પંડ્યા
૫. રાજકુંવર પરધુભાઈ રાખો
૬. ચંચળજીવેન કરીમભાઈ મદમદભાઈ
૭. અંબાજીવેન દુલચંદ ચાંદ

૭ વ્યવસ્થાપક સમિતિ—

૧. ચંદ્રચંકર નર્મદાચંકર પંડ્યા પ્રમુખ
૨. સા. દાહ્યાભાઈ પુરે તમદામ દેભાઈ
૩. ગોવિંદદાસ દારકાદામ તપારી

૪. મા. ત્રીકમલાલ સાંકળચંદ પરિખ

૫. ભાવેકલાલ મુનીલાલ પરિખ
૬. પ્રદાદજી ચંદ્રમેખર દીવાનજી
૭. કામળભાઈ દમનભાઈ
૮. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
૯. પ્રભુદામ દરિયાલ દેસાઈ
૧૦. ગોવિંદભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ
૧૧. દુલચંદ ઝવેરદાસ ચાંદ
૧૨. ચંકરલાલ દરિયાલ શુક્લ
૧૩. જેઠાભાઈ રણજીભાઈ દેસાઈ
૧૪. કરીમભાઈ લખાભાઈ પટેલ
૧૫. મુંદરલાલ નાયાલાલ બેરેલી
૧૬. જનુભાઈ અચરતલાલ મેવાદ
૧૭. મા. ભગવાનદાસ મિરિધરદાસ દેસાઈ
૧૮. જયરામદામ બહેચરદાસ દેસાઈ
૧૯. રાવજીભાઈ મીઠાભાઈ દેસાઈ

૮ ઠરાવ સમિતિ—

૧. કાન્તિલાલ છમનલાલ પંડ્યા પ્રમુખ
૨. ચંદ્રચંકર નર્મદાચંકર પંડ્યા
૩. અંબાલાલ બુધાબીરામ મનની
૪. મુળજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
૫. મોતીલાલ રવિચંકર ઘોડા

૯ સ્વયંસેવક સમિતિ—

૧. રાવજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
૨. મુળજી ભીમેજી બારક
૩. ગજેન્દ્રચંકર જટારાંકર પંડ્યા

સ્થાનિક કારોબારી સભાની બીજી સભા.

સ્થાનિક કારોબારી સભાની બીજી સભા તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૬ ને દિવસે મળી હતી. તે પ્રમુખે સ્વાગત મિનિટી રચના તેમજ વિભાગો વિશે વિચાર કરવામા આવ્યો હતો. અને નીચેના અગત્યના ફગવે થયા હતા:—

ઠરાવો.

૧. "સ્થાનિક કારોબારી સભાની આ સભા ઠરાવ કરે છે કે શ્રી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદને અંગે 'સત્કાર મંડળી' યોજવું, અને સંમત સ્વોત્તરના વનનીઓ અને વાસીઓને લેના મહામદ થવા આમંત્રણ કરવું. સભામદનું લગાજમ રૂ. ૫) રાખવું."
૨. "સ્થાનિક કારોબારી સભાની આ સભા ઠરાવ કરે છે કે શ્રી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય વિભાગો કરીને કરવું, અને તે માટે (૧) સાહિત્ય-વિભાગ, (૨) ઇતિહાસ-વિભાગ, (૩) ધર્મ અને તત્ત્વચિંતન વિભાગ, (૪) વિજ્ઞાન-વિભાગ અને (૫) અર્થશાસ્ત્ર-વિભાગ એમ પાંચ વિભાગ રાખવા.

સ્થાનિક કારોબારી સભાની ત્રીજી બેઠક.

સ્થાનિક કારોબારી સભાની ત્રીજી બેઠક તા. ૨૭-૧૨-૧૯૨૬ ને રોજ સાંજે ૬ વાગે સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ શ્રી લિટ્ટલ્લાઇ ધનજીલાઇ પટેલના અવસાન માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા તેમજ તેમની જગ્યાએ કારોબારી સભાના નવા પ્રમુખની ચૂંટણી માટે મળી હતી. તેમાં નીચેના ઠરાવો થયા હતા:—

ઠરાવો.

૧-(જ) નવમી યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાનિક કારોબારી સભાની આ સભા પોતાના પ્રમુખ શ્રીયુત્ત વિઠ્ઠલભાઇ ધનજીલાઇ પટેલના અવસાન માટે પોતાનો શોક પ્રગટ કરે છે. તેમના જવાથી નડિયાદે સાહિત્યના તથા શિક્ષણના પ્રદેશોમાં રસ લેનાર અને કાર્ય કરનાર એક વિદ્વાન શુભાખ્યો છે એમ પોતાની માન્યતા જાહેર કરે છે અને તેમના કુટુંબીઓ પ્રતિ પોતાનો સમભાવ પ્રદર્શિત કરે છે.

(ચ) ઉપરનો ઠરાવ સહમતતા કુટુંબ ઉપર મોકલી આપવા પ્રમુખને સત્તા આપે છે.

૨ તા. ૩-૬-૨૬ની સભામાં થયેલી અધિકારીઓની ચૂંટણીના અધિકાર કરવામાં આવે છે.

૩ ગ. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ તરીકે નિયોગ કરવામાં આવે છે.

૪ નીચેના ગૃહસ્થોને કારોબારી સભાના સભાસદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

તા. ૮-૧-૨૮ના રોજ નવમી યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાનિક કારોબારી સભાની એક બેઠક સભાના પ્રમુખ દેસાઈ ગોપાળદાસ વિહારીદાસના પ્રમુખપદે મળી હતી; તે પ્રમંજે નીચે પ્રમાણે ઠરાવો સર્વોત્ક્રમને પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

ઠરાવ ૧ હો—

યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું નવમું અધિવેશન શુક્રવાર, તા. ૪-૫-૨૮, શનિવાર તા. ૫-૫-૨૮ અને ગુરુવાર તા. ૬-૫-૨૮ એ ત્રણ દિવસોએ કરવું. કોઈ કારણથી તારીખોમાં ફેરફાર હોવાની જરૂર હશે તો તે નીચેના ગૃહસ્થોની સમિતિ કરી શકશે.

૧ ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ

૨ા. ચંદ્રસેંકર નર્મદાસેંકર પંડ્યા

૩ા. કૃષ્ણચંદ બાપુજી રાહ

૪ા. ઈન્દ્રસેંકર જટાસેંકર પંડ્યા

૫ા. જયંતીલાલ ગોરાવંજી મહેતા

૬ા. સુદેવલાલ નાથાલાલ બેશી

ઠરાવ ૨ હો—

૨ા. સન્મુખવાલ ઝવેરભાઈ પંડ્યાનું પ્રદર્શન સમિતિના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આવ્યું છે તે સભા સ્વીકારે છે અને તેમને સ્થાનિક ગોખ્ય ગૃહસ્થની નીમણૂક કરવાની સત્તા નીચેના ગૃહસ્થોની સમિતિને સોંપે છે.

૨૧. ગોપાળદાસ વિદ્યારીદામ દેમાષ
 ૨૧. ચન્દ્રસંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા
 ૨૧. કૃષ્ણચંદ્ર બાપુજી સાહ
 ૨૧. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
 ૨૧. ઇન્દ્રસંકર જટાસંકર પંડ્યા
 ૨૧. મુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી

કરોવ ૩ જો—

૨૧. ઇન્દુલાલ કેનેલાલાલ યાગિકનું અને ૨૧. મળસંકર યાગિકનું એમ બે મુદરચોનાં સ્થાનિક કારોબારી સભાના સભાસદ તરીકેના રાજીનામાં આવ્યાં છે તે સભા સ્વીકારે છે અને હવે પછીથી કોઈ સભાસદનું રાજીનામું આવે તે સ્વીકારવાની મત્તા પ્રમુખને આપે છે.

કરોવ ૪ થો—

સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહક મમિતિના મંત્રીઓ ગ્થાનિક કારોબારી મંત્રાએ નીમેથી ઉપસમિતિઓના સંખ્યે મણાગે

કરોવ ૫ મો—

ગ્થાનિક કારોબારી મંત્રાના નીમેના મંખ્યેના અવસાન માટે આ સભા દિવગીરી જાહેર કરે છે.

૨૧. સુનીલાલ દામોદરદાસ ગાધી
 ૨૧. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાગિક
 ૨૧. છોટાલાલ જવેરીલાલ મહેતા
 ૨૧. રતિપતિરામ ઉચમરામ પંડ્યા

આ દગવને યોગ્ય સ્થળે મોકલવાની મત્તા આ સભા પ્રમુખને આપે છે.

કરોવ ૬ જો—

ગ્થાનિક કારોબારી સભાની એક સભા મંત્રીઓએ તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ બોલાવરી અને તે વખતે ઉપસમિતિઓએ શુ કાર્ય કર્યું છે તેનો અહેવાલ મંત્રીઓએ રજુ કરવો.

સ્થાનિક કારોબારી સભાની ચોથી બેઠક.

કારોબારી સભાની ચોથી બેઠક તા. ૨૬-૨-૨૮ના રોજ જાપોરના ત્રણ વાગે શ્રીડાહી-લક્ષ્મી પુસ્તકશાળાના હોલમા શ્રી જગનલાલ હગિવાલ પંડ્યાના પ્રમુખપદે મળી હતી. તેમા નીમેના કરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

"આ પરિષદના એક મંત્રી ૨૧. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાણના અવસાન માટે સ્થાનિક કારોબારી સભાની આ સભા દિવગીરી જાહેર કરે છે અને તેઓએ મંત્રી તરીકે તથા ચોતાના પત્ર 'જન્મભૂમિ' દ્વારા પરિષદની સરગ્થાતથીજ સેવા જાગરી છે તેની આભાર-પૂર્વક નોધ લે છે.

અત્યાગ સુચીમા થયેલા કાર્યનો અહેવાલ મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરવામા આવ્યો તે મંજુર કરવામાં આવે છે.

સ્થાનિક કારોબારી મંત્રાના સંખ્યેમા વધારાની નીમણુંક કરવાની મત્તા કારોબારી સભાના પ્રમુખને આપવામા આવે છે.

સાહિત્ય પરિષદની તારીખ બદલી.

નડીઆદમા મે માસની તા. ૪-૫-૬ ના રોજ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ભરાવાની હતી. પરંતુ તે તારીખો પરિપક્વ પ્રમુખશ્રી આર્નલ્ડસંકર બાપુભાઈ દુવને અનુકૂળ ન હોવાથી તા. ૨૭-૨૮-૨૯ મેના રોજ ભરાવાનું નક્કી થયું છે.

લી. સેવક,

ઈન્દ્રશંકર જટારાંકર પંડયા

મંત્રીઓવતી

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ તારીખોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે તો તે પ્રમાણે કરવા સ્થાનિક કારોબારી સભાએ નીચેથી ઉપસમિતિની એક બેઠક તા. ૧૪-૪-૨૮ ને રોજ રા. ઈન્દ્રશંકર જટારાંકર પંડયાને ત્યાં મળી હતી. તેમાં નીચે પ્રમાણે સભ્યો હાજર હતા:-

રા. ઈન્દ્રશંકર જટારાંકર પંડયા

રા. કૃષ્ણચંદ બાપુજી શાહ

રા. સુદરશાલ નાયાલાલ બેથી

રા. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

રાજ્યાતમા રા. કૃષ્ણચંદ જણાવ્યું કે નહીંઆદ ખાતે ઉનાળાના દિવસોમા સાહિત્ય પરિપક્વ ભરાવ તે ગુજરાતના ધણા આક્ષરોને પ્રતિકૂળ છે. તેમ તે માટે કેટલાક પત્રો આવ્યા છે. વળી મુખ્યમંત્રીના વસતી સાહિત્ય પરિપક્વના કાર્યવાહકએ સાહિત્ય પરિપક્વના મંત્રી રા. જયંતીલાલને આ સંબંધે ચર્ચા કરવા તાકીદે બોલાવ્યાં હતા અને તા. ૧૦ મીએ મુખ્યમંત્રી રા. ચંદ્રશંકર પંડયાને ત્યાં સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ રા. ગોપાલદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ, શ્રીયુત મુનશી અને પરિપક્વના બીજા કાર્યકર્તાઓ રા. અંબાલાલ બુક્ષાખીરામ જાની, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા, રા. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા, રા. પરશુભાઈ વ્હાલાભાઈ શર્મા, રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, એકત્ર થયા હતા અને તેઓએ પહલુ પરસ્પર ચર્ચા પછી વિદ્વાન વર્ગને તેમજ સામાન્ય રીતે સર્વને અનુકૂળ પડે એટલા માટે ઓક્ટોબર માસમા સાહિત્ય પરિપક્વ ભરવાનો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. વળી પ્રમુખ સાહેબે પહલુ સર્વને અનુકૂળ પડે તે માટે દિવસોમા ફેરફાર કરવા સૂચના કરી હતી અને તે સંબંધમા સભા સમક્ષ નીચેનો ઠરાવ રજુ થયો હતો અને તે સર્વાનુમતે મંજૂર કરવામા આવ્યો હતો —

ઠરાવ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વના નવમા સંમેલન માટે ચાલુ વર્ષના મે માસની તા. ૨૭-૨૮-૨૯ નક્કી કરવામા આવી હતી. પરંતુ નહીંઆદમા એ દિવસોમા અત્યંત ગરમી હોવાના સંબંધે અનેક સ્થળેથી ફરીઆદ આવવાથી સ્થાનિક કારોબારી સભાએ નીચેથી આ ઉપસમિતિ ઠરાવ કરે છે કે ચાલુ વર્ષના ઓક્ટોબર માસની તા. ૨૮-૨૯-૩૦ રવિ, સોમ અને મંગળ એ દિવસોએ પરિપક્વ ભરવી.

ન. ગુ. સા. પરિપક્વની સ્થાનિક કારોબારી સમિતિમા પરિપક્વની તારીખ ફેરવવા સંબંધી જે ઠરાવ થયો હતો તે ઠરાવ અનુસાર તા. ૨૭-૬-૨૮ ને રોજ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામા આવ્યો હતો.

ઠરાવ.

તા. ૨૬, ઓક્ટોબરે મુખ્યમંત્રી હાઇકોર્ટ ઉચ્ચતી હોવાથી કેટલાક ગૃહસ્થાન પારપક્વના દિવસો અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેમાં જે દિવસો ફેરફાર કરી ઓક્ટોબર માસની તા. ૨૬, ૨૭, ૨૮ ના રોજ પરિપક્વ ભરવામાં આવશે.

સ્થાનક કારોબારી સભાની ઉપસમિતિઓ.

નિબંધ સમિતિ.

નિબંધ સમિતિની પહેલી સભા તા. ૨૮-૫-૨૭ ને રોજ મળી હતી. સભાના પ્રમુખ શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ દાગર નદિ હોવાથી સભાનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી. અંબાલાલ બ્રુલાખીરામ જાનીને આપવામાં આવ્યું હતું અને નિબંધ સમિતિના પ્રમુખની સહીથી નિબંધો માટેનાં આમંત્રણ મોકલવાનું કાર્ય તેમજ નિબંધો માટેના વિષયોની એક માર્ગદર્શક યાદી તૈયાર કરવાનું કાર્ય એક ઉપસમિતિને મોંપવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપસમિતિમાં નીચે પ્રમાણે સભ્યો હતા.

- શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
- શ્રી. કનૈયાલાલ માળેકલાલ મુનશી
- શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
- શ્રી. બ્યોમેશચન્દ્ર જનાર્દન પાઠકજી
- પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય દામર
- પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ રણજોડલાલ ત્રિવેદી
- ગ. કરીમભાઈ મદનભાઈ મારતર
- શ્રી. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
- ડો. કાન્તીલાલ હમનલાલ પંડ્યા
- પ્રો. મોદનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
- પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ ચાલિક
- રા. કૃષ્ણચંદ વિઠ્ઠલરામ શાહ

નિબંધ સમિતિએ નીચે પ્રમાણે આમંત્રણપત્રિકા કાઢી હતી.

આમંત્રણપત્રિકા.

મહાશય,

આપને વિદિત તો હશે કે “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” નું નવમું સંમેલન બ્રાક્ટોબર માસના આખરના દિવસોમાં દીવાળીની રજના અરસામાં થનાર છે. સાહિત્ય પરિષદનાં સંમેલનોની મફલતાની એક મુખ્ય કસોટી તે સંમેલનો સમક્ષ રજુ થતા નિબંધો છે. ગુજરાતના વિચારસીલ અને અભ્યાસસીલ વિદ્વાનો અને લેખકો પોતાનાથી ખતી શરૂ તેટલો પરિશ્રમ લઈ ઉચી ભૂમિકાના નિબંધો લખવાને પોતાનો ધર્મ સમજે તો જ પરિષદને યોગ્ય નિબંધો સતોષકારક સંખ્યામાં મળી શકે. માટે આપને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે આપ આપની પોતાની ઈચ્છાનુસાર નિબંધ આગરેક માસની આખર સુધીમાં વહેલામાં વહેલો મોકલી અમદારા કાર્યને ઉત્તેજિત કરશે.

રયાનિક કારોબારી સભાના તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૬ ના દરાર પ્રમાણે પરિષદનું કાર્ય પાત્ર વિભાગમાં ચરો: (૧) સાહિત્ય, (૨) ઇતિહાસ, (૩) વિજ્ઞાન, (૪) ધર્મ અને તત્ત્વચિન્તન અને (૫) અર્થશાસ્ત્ર. આ પાંચમાંથી જે વિભાગનો નિબંધ આપ લખી મોકલવાનું પસંદ કરશે તેમાં લખી મોકલશે. આપ કયા વિષય ઉપર લખશે તે લખી જણાવશે તો આભાર થશે.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

પ્રમુખ.

મરણે મેખાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ
પ્રમુખ, સ્થાનિક કાગળોની સમિતિ
નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સમિતિની બીજી સભા તા. ૧૦-૨-૨૮ ને રોજ મળી હતી, અને તે સભામાં અધ્યક્ષ સુધીમાં આવેલા નિબંધોની વ્યવસ્થા કરવાનું તેમજ શ્રી. બળવંતરાય દાકારનું નિબંધ સમિતિના સભ્ય તરીકેનું રાજીનામું પાસ કરવામાં આવ્યું હતું. આવેલા નિબંધો પૈકી વર્ગણીવાર નિબંધો શ્રી મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ, શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ડૉ. કાન્તીલાલ જગનલાલ પંડ્યા, શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ અને શ્રી ચન્દ્રશેકર નર્મદાશેકર પંડ્યાએ તપાસ્યા હતા.

સ્વયંસેવક સમિતિ.

સ્વયંસેવક સમિતિનું કાર્ય રા. રાવજીલાલ ચતુરભાઈ પટેલ, રા. મૂળજી બીમજી ખારડ અને રા. મજેન્દ્રશેકર જઠાણકર પંડ્યાને મોપાયું હતું. આ સમિતિએ પરિપક્વતા સંમેલનનું અગાઉ થોડા દિવસો પહેલાં એક જાહેર વિત્તાપન પ્રસિદ્ધ કરી ખેડા જીલ્લાના વ્યાયામ મંદિરોમાં મોકલ્યા હતા તેમાં સ્વયંસેવકોની યોગ્યતા, એમનો દરજ્જો, એમને કામ કરવાના વિભાગો, સ્વયંસેવકો પાનમાં રાખવા જેવી બાબતો, સ્વયંસેવકને આપવામાં આવનારી સગવડો વગેરેનો વીજતવાર ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો. બહારગામના અને સ્થાનિક મળીને લગભગ ૧૦૦ સ્વયંસેવકોએ પરિપક્વતા પોતાની મેવા અર્પણ કરી હતી. મંડપ શબ્દગારવાનું કાર્ય, એકમાનોનો સવાર માંજ રટેશન ઉપર સતકાર કરવાનું કાર્ય, પરિપક્વતા દિવસોમાં બદોબત જળવવાનું કાર્ય, પોતાના નામદોની આગેવાની નીચે સ્વયંસેવકોએ યથાર્થ જમવ્યુ હતું.

મનોરંજન સમિતિ.

મનોરંજન સમિતિનું તમામ કાર્ય કવિ ચિત્રકાર શ્રી ધુલચંદ ઝવેરદામ શાહે એકલે હાથે લઈ સામેપાગ પાર ઉતાર્યું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. પરિપક્વતા દિવસોમાં તેમણે સ્વચ્છિત આખ્યાનો જૂદે જૂદે સમયે અને સ્થળે કર્યા હતા અને એમની એ પ્રવૃત્તિથી પરિપક્વતા મનોરંજન વિભાગ સફળ થયો હતો. પોતાના આખ્યાનો ઉપરાત કવિશ્રીએ ગરબા, સંગીત, કોન્સર્ટ, વાદ્ય પ્રયોગો, લોકકથા અને જાજન મંડળી, રાસ તથા હરિકીર્તન, ચિત્રકલાદર્શન, મેજીક લેન્ટર્ન વગેરેની વ્યવસ્થા રાખી હતી. આ વિભાગમાં બહારગામથી આવેલા "શારદા"ના તંત્રી શ્રી ગોકુળદાસ રામચુરા, મદવી મેત્રાણુદ, સત્યામલ આશ્રમના સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી. ખરે, ચરચરીછંદથી જાણીતા થયેલા કવિ માવદાનજી વગેરેએ આદનીમાં લોકસમૂહને લોકવાર્તા અને કાવ્યોથી રંજિત કર્યો હતો. પરિપક્વતા મનોરંજન વિભાગ એ પરિપક્વતા વિશિષ્ટ આકર્ષણ હતું.

પ્રવચન સમિતિ.

પરિપક્વતા માટે પ્રવચન એકત્ર કરવાને સાર તળ નડિયાદમાંથી અને બહારગામથી સલાસદો મોઢી જનતો શ્રમ કરવા શ્રી ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ તથાટીના પ્રમુખપણા નીચે એક મંમિતિ નીમાઈ હતી. અને એ માટે જીલ્લાના દરેક તાલુકામાં અને ખંભાત, પેટલાદ, ભાદરજી, વડોદરા વગેરે સ્થળોમાં પ્રચારકાર્ય કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ રેલ્વેસ્ટેશને અંગે જીલ્લા તરફથી જોઈએ તેવો આર્થિક ટોકો મળ્યો ન હતો. એટલે શ્રી ગોકુળદાસ તથાટી, શ્રી ધુલચંદ આપુજી સાહુ, શ્રી જયંતીવાવ ગોરારાજ મહેતા, શ્રી હરિપ્રસાદ હોટાવાવ કંચારિયા અને શ્રી સુન્દરલાલ નાયાલાલ જોષી મુખાઈ ગયા હતા. મુખાઈમાં ર. આ. દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ, શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, શ્રી ચન્દ્રશેકર નર્મદાશેકર પંડ્યા, શ્રી પરધુઆઈ વ્હાલાભાઈ રાખી, શ્રી રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વગેરેએ નાણા એકત્ર કરવામાં ખૂબ મદદ આપી હતી. આ લખતા ખાસ કરીને નડિયાદ નિવાસી ભાઈ મંદિરભાઈ વિદ્યુભાઈ

પટેલે અને વીરસદવાસી રા. શંકરભાઈ અખીન ગોવીંડીદે નાણું ઉપરાવવામાં ને મદદ આપી છે તે જરૂર ઉલ્લેખનીય છે. તેમજ દિલ્હી, કાનપુર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએથી પણ ચરાતરવાસી ભાઈઓએ યથાશક્તિ ફાળો મોકલી આપ્યો હતો. દ્રવ્ય સમિતિએ આશ્રમદાતા અને સહાયકનો વર્ગ લુદ્ધ પાડ્યો હતો. અને એ વર્ગમાં ઘણા ગૃહસ્થોએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં હતાં. આ બધા નામો એમણે ભરેલી રકમો સાથે પાછળ આપવામાં આવ્યાં છે.

સરભરા સમિતિ.

સરભરા સમિતિનું કામકાજ રા. સા. દાદુભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે નીમાપેલી સમિતિ-એ સંભાળી લીધું હતું. અને મહેમાનોનો સત્કાર કરવાનું કાર્ય રા. પ્રાણજીવન દેસાઈને તથા સામાન્ય રસોડાનું કાર્ય તથા ઉતારાનું કામ રા. ડાહ્યાભાઈ દાથીભાઈ પટેલ, રા. નારણભાઈ વાધજીભાઈ પટેલ, શ્રી ફૂલાભાઈ સામળભાઈ પટેલ, શ્રી સુન્દરલાલ નાથાલાલ જોષી અને શ્રી શંકરભાઈ ત્રિકમભાઈ પટેલની સમિતિને મોંપાયું હતું. રા. ડાહ્યાભાઈ પટેલ તથા રા. નારણભાઈ પટેલે આ સમિતિના મંત્રીઓ તરીકે કામ કર્યું હતું. તેમણે આગતુંક મહેમાનો માટે ઉતારાની જુદી જુદી ગોઠવણ કરી હતી. ઉતાસ માટે દિ. બ. ચિમનલાલ નારણભાઈ મહેતાએ, રા. સા. દાદુભાઈએ, સરદાર શ્રી ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈએ, શ્રી. નારણલાલ સોલીસીદે તેમજ બીજા ગૃહસ્થોએ પોતાનાં મનનોમાં સગવડ કરી આપી સરભરા સમિતિને ઘણી મદદ કરી હતી. શ્રી. સંતરામ મંદિરમા રસોડાની ગોઠવણ કરવામા આવી હતી. અને મંદિરના મહારાજશ્રી તરફથી તેો જોડતી તમામ પ્રકારની સગવડ સમિતિને મળી હતી.

વ્યવસ્થાપક સમિતિ.

વ્યવસ્થાપક સમિતિની પહેલી સભા તા. ૨૬ મી મે ૧૯૨૭ ને દિવસે શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાના પ્રમુખપદે મળી હતી. તેમાં આજસુધીનો હિસાબ મંજુર કરવામાં આવ્યો હતો. તથા પરિષદને અંગે આશ્રમદાતા અને સહાયક એવા એ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા. વ્ય. સમિતિની બીજી સભા તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૯૨૭ ને દિવસે મળી હતી અને તેમાં પરિષદનું કામ શી રીતે આગળ વધારવું તથા પ્રચારકાર્ય કરવાની યોજના કરવા સંબંધમા વિચાર કરવાને મળી હતી. ત્રીજી સભા ૧-૧૦-૨૮ ને રોજ મળી હતી. તેમાં હિમાબ્ધ મંજુર કરી પરિષદની કાર્યવાહી આગળ વધારવાનો વિચાર કરવામા આવ્યો હતો. વ્ય. સમિતિની ચોથી સભા તા. ૬-૧૦-૨૮ ને રોજ મળી હતી, અને તેમાં પરિષદનો મંડપ બાંધવાનું અને તેનો ફોન્ટ્રેકટ આપવાનું ફરાવવામાં આવ્યું હતું. તથા પરિષદને અંગે વિદ્વાનોને તેમજ સંભાવિત ગૃહસ્થોને સત્કાર મંડળના પ્રમુખતા નામથી આમંત્રણ આપવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો હતો. વ્ય. સમિતિની પાંચમી બેઠક ૧૬-૧૦-૨૮ ને દિવસે મળી હતી. અને તેની ફ઼ી બેઠક તા. ૫-૧૨-૨૮ ને રોજ મળી હતી. તેમાં પરિષદના હિસાબને માટે રા. ભોગીલાલ ચોક્સી અને રા. અંજાલાલ હીરાલાલ મોદીને ઓડીટર્સ નીમવામાં આવ્યા હતા. તથા પરિષદનો હેવાલ છપાવવા મંત્રીને રૂપિયા એક હજાર સુધી ખર્ચવાની સત્તા આપવામા આવી હતી અને યુગાન્તર પ્રેસમા કામ આપવાનું ફરાવવામા આવ્યું હતું. આવક જવકનું સરવૈયું પરિશિષ્ટ કમાં આપવામા આવ્યું છે.

પ્રચાર સમિતિ.

પરિષદની પ્રચાર સમિતિના સભ્યોએ આખા એક જિલ્લાના તાલુકાના મુખ્ય મથકોએ તેમજ મુળધ, અમદાવાદ, વડોદરામા મહાઓ મેળવી સત્કાર સમિતિના સભ્યો નોંધ્યા હતા. પ્રચાર સમિતિનું કાર્ય, તેના અંગે થયેલા બાપણો વગેરે પરિશિષ્ટ ઘમાં આપવામા આવ્યા છે.

સત્કાર મંડળ.

આસ્તરવાસીઓને સત્કાર મંડળના સભ્યો યવા સળધમા નીચેનું વિતરિષયન પ્રકટ કરનામા આવ્યું હતું.

સસ્ત્રુત કવિશ્રી ભર્તૃહરિય પોતાના મુપ્રસિદ્ધ “ નીતિશતક ” મા કહે છે કે “ સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વિનાનો પુરુષ તે પૂછ્યા વિનાનો પશુ છે ” એવા પુરુષપશુઓની સંખ્યા ગુજરાતમાથી કમી થાય અને સંસ્કારિતાના પ્રસારથી પુરુષપશુઓની સંખ્યા વધે તે માટે જે સ્તુત્ય પ્રવૃત્તિઓ યથ રહી છે તેમની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સાહિત્યપરિષદ છે.

ગુજરાતી ભાષા અને તેહતુ સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવું, ગુજરાતના વિદ્વાનોને સંયોજિત કરવા, ગુજરાતની જાનતામાં સાહિત્યપ્રેમ જગાવવો અને જમાવવો એ પરિષદના મુખ્ય હેતુ છે.

તમ ગુજરાત, કાઠીઆવાડ કચ્છ એ ત્રણેય તેમ વિદેશસ્થ ગુજગતીઓના નિવાસ પ્રદેશો થઇને જે ગુજરાત-મહાગુજરાત ઉત્પન્ન થયેન છે તે સમસ્તમા એકતાનો ભાવ જમાવનાર અને જમાવનાર જો કોઇ કેન્દ્રસ્થ સંસ્થા હોય તો તે માત્ર સાહિત્યપરિષદ જ છે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એટલે ગુજરાતનું સરસ્વતીમન્દિર.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્થાપવાનું મુખ્ય માન સદગત સાક્ષર શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાને ધટે છે સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસમા તેમનું સ્મરણીય નામ સુવર્ણાક્ષરે લખાયલ રહેશે, તેઓશ્રીનું ધ્યાન તો હજી ચે ખાલી જ છે.

અત્યાર સુધીમા સાહિત્યપરિષદના આઠ અધિવેશનો થન ગયા છે તે નીચે પ્રમાણે -

સ્થાન	વર્ષ	પ્રમુખ
(૧) અમદાવાદ	૧૯૦૫	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
(૨) મુખાઇ	૧૯૦૭	કેશવલાલ હર્ષદરામ મુન
(૩) રાજપેટ	૧૯૦૯	અબ્બાસ સાફરનાન દેસાઇ
(૪) વડોદરા	૧૯૧૨	ગણુછોડભાઈ ઉમેદરામ દવે
(૫) સુરત	૧૯૧૫	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદિયા
(૬) અમદાવાદ	૧૯૨૦	હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદામ કાટાવાળા
(૭) ભાવનગર	૧૯૨૪	કમલાચંદ્ર ગ્રાણીચંદ્ર ત્રિવેદી
(૮) મુખાઇ	૧૯૨૬	ગણુભાઈ મહીપતરામ નીનકંઠ

“ નડિયાદ સાહિત્ય સભા ” એ પોતાના પ્રમુખ રા ચન્દ્રસેકર નર્મદાચંદ્ર પડ્યા અને સભાસં રા અબ્બાસ અબ્બાસીગમ જાની દ્વારા ગોકરેનુ આગમન મુખાઇની સાહિત્ય પરિષદે ત્રીકારેલુ હોવાથી નવમું અધિવેશન ઇ મ ૧૯૨૭ ના ઓક્ટોબરમા દીવાળીની રમ્યઓના અરસામા ભરાવાનો મહત્વ છે નડિયાદે ક્યાની ચે વેગભગ તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી છે.

તા ૩-૬-૧૯૨૬ ને દિવસે “ નડિયાદ સાહિત્યસભા ” તરફથી નાગરિકની મહેર સભા સાક્ષર શ્રી છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાના પ્રમુખપદ નીચે ભગવામા આવી.

હતી, અને ત્હેમાં નડિઆદનાં ૪૦૦ સરકારી સ્ત્રીપુરોની સ્થાનિક કારોબારી સભા ચૂંટી કાઢવામાં આવી હતી. સ્થાનિક કારોબારી સભાનાં પ્રમુખ તરીકે નડિઆદના ૪૬ સાહિત્યસેવક શ્રીયુત વિદ્યુતભાઈ ધનજીભાઈ પટેલની ચૂંટણી થઈ હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યે ત્હેમનું અવસાન થવાથી ત્હેમને સ્થાને શ્રીયુત ગોપાલદાસ વિદ્યારીદામ દેમાઈ (ન્દાના સાહેબ) ચૂંટાયા છે. (તા. ૨૭-૧૨-૧૯૨૬).

તા ૫-૬-૧૯૨૬ ને દિવસે સ્થાનિક કારોબારી સભાએ કાર્યની બેઠક યોજી માટે સમિતિઓ યોજી હતી. તે નીચે પ્રમાણે:—

કાર્ય.

પ્રમુખ.

(૧) નિબંધ-સમિતિ	મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
(૨) દ્રવ્યસંગ્રહ-સમિતિ	ગોકુળદાસ દારકાદાસ તલાટી
(૩) સરભરા-સમિતિ	દાદુભાઈ પુરોષોત્તમદાસ દેમાઈ
(૪) મનોરંજન-સમિતિ	કૃષ્ણચંદ ઝવેરદાસ શાહ
(૫) પ્રકાશન-સમિતિ	અંબાલાલ છુલાખીરામ જાની
(૬) વ્યવસ્થાપક-સમિતિ	અન્નદાસ નર્મદાસકર પંડ્યા
(૭) ઠરાવ-સમિતિ	કાન્તિલાલ હમનલાલ પંડ્યા
(૮) પ્રદર્શન-સમિતિ	સન્મુખભાઈ ઝવેરભાઈ પંડ્યા

તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૬ ને દિવસે સ્થાનિક કારોબારી સભાએ ઠરાવ કર્યો હતો કે સાહિત્યપરિપદના અંગરૂઠું કાર્ય વિભાગોથી કરવું, અને તે માટે (૧) સાહિત્યનિભાગ, (૨) ઇતિહાસવિભાગ, (૩) વિજ્ઞાનવિભાગ, (૪) ધર્મ અને તત્ત્વચિન્તન-વિભાગ, (૫) અર્થશાસ્ત્રવિભાગ એટલા વિભાગો સ્વીકારવા. આમ કરવામાં વાડમયની વિશાલતા અને વિવિધતાની ભાવનાને માન આપવાના હેતુ ઉપરાંત ગુજરાતના પ્રજામતને સંતોષ આપવાનો પણ હેતુ છે. વિભાગો માટેની માગણી મહદ્દર છે.

તેજ દિવસે ઉપરના અગત્યના ઠરાવ ઉપરાંત બીજા એ ઠરાવો પણ મંજૂર થયા હતા. એક ઠરાવ એ હતો કે સરકારમંડળના સભાસદો બનવા સમસ્ત ચરોતરના વતનીઓને અને નિવાસીઓને વિદ્યાર્થી કરવી, જેથી કાર્યની જવાબદારી અનુકૂલતા પૂરતી તળ નડિયાદ ઉકાવે, છતાં સાહિત્યપરિપદને સરકાર આપવાનું માન સમસ્ત ચરોતરને મળી શકે. બીજો ઠરાવ એ હતો કે સરકાર મંડળના સભાસદનું લવાજમ રૂ ૫) અને પાંચ રાખવું, જેથી ધણા સ્ત્રીપુરો તેમાં જોડાઈ શકે.

કારોબારી સભાના મહાસદો તો આપોઆપ સરકારમંડળના સભાસદો મળ્યાશે, એટલે તે ત્રણેય સભાસદો સુદાવ કમીમાં કમી દળર અને બને તો પંદરસો સભાસદો સરકારમંડળમાં નોંધાશે એવી આશા છે. તે માટે એકત્રિય સુધીમાં પ્રયાગ કરવામાં આવશે.

વિશેષમાં એવી પણ આશા છે કે મગસ્ત ગુજરાત-મહાગુજરાતની કેન્દ્રરૂપ સંસ્થા “ ગુજરાતી સાહિત્યપરિપદ ” ચરોતરના સાહિત્યસેવાથી પુનિત થયેલા અને ગુજરાતની “ સાક્ષ-રતનશ્રી ” મનાતા પ્રદેશમાં પધારે ત્યારે ત્હેનો યોગ્ય સત્કાર કરવા સમસ્ત ચરોતર એકચિત્તે હોસભેર સજ્જ થશે.

હાલ તુરત તો વિવર્તિ કે સત્કારમંડળના સંભાસક તંત્રીકે તમ્હારું નામ એકદમ નોંધાવો તે “મંત્રીગો, સાહિત્યપરિષદ કેર્યાલય, નડિયાદ” એ શિરનામે રૂ. ૫) અંકે પાંચની ફુલપાંદડી સરસ્વતી સેવામાં સમર્પના સંતોષ લોગવો.

અંબાલાલ જુલોખીરામ જાનો.

પ્રમુખ, પ્રકાશન-સમિતિ.

પરકુલાઈ વહાલાલાઈ શર્મા	ઈન્દ્રશંકર જટારાંકર પંડ્યા
રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	જયન્તીલાલ મોરારજી મહેતા
કરીમલાઈ મહમંદલાઈ માસ્તર	ફૂલચંદ બાપુજી શાહ
વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ
સો. વિનોદિની રમણુલાલ યાજ્ઞિક	ઠાકોરદાસ નાથાલાઈ દેસાઈ

મંત્રીગો.

શ્રી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સત્કાર મંડળની બે સભાઓ તા. ૧૭ મી જુલાઈને રવિવારના રોજ સાંજે પાંચ વાગે શ્રી કાલીવલ્લભી પુસ્તકશાળાના સભા મંદિરમાં સત્કારમંડળના અધ્યક્ષની તથા ઉપાધ્યક્ષોની ચૂંટણી માટે તેમજ પરિષદના પ્રમુખની તથા વિભાગોના પ્રમુખોની ચૂંટણી માટે મળી હતી. એ સભાને હેવાલ નીચે આપ્યો છે.

આ સભામાં સત્કારમંડળના લગભગ ૫૫ સભ્યોએ હાજરી આપી હતી. અમદાવાદ-થી સર રમણુલાઈ મહીપતરામ અને રા. હીરાલાલ પારેખ તેમજ વડોદરાથી રા. ભરતરામ મહેતા આગ્યા હતા.

સભા ૧ લી.

પહેલી સભામાં “સ્થાનિક કારીખારી સભા”ના પ્રમુખ શ્રીયુત ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈએ અધિકારની રૂએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. શરૂઆતમાં સાહિત્યપરિષદના મંત્રી ગ. ઇન્દ્રશંકર જટારાંકર પંડ્યાએ સભાનું પ્રયોજન નિવેદન કર્યું હતું. ત્યારબાદ રા. ગિરન ખરદાસ મંગળદાસ દેસાઈએ રા. ગોકળદાસ દારકાદામ તથાટીના અનુમોદનથી સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ માટે નીચેની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી.

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખની દરખાસ્ત

“જે સાત સાક્ષરોએ મુખ્યત્વે નડિયાદની સાહિત્યક્રીતિ સ્થાપી છે, તેમાંના પ્રજ્ઞ કૃપાથી એક અવશિષ્ટ સાક્ષર અને બાલુભટ્ટની સસ્ત્રૂત મંદંબરીનું ગુજરાતીમાં સર્વમાન્ય ભાષાતર કરનાર વયોવૃદ્ધ લેખક શ્રીયુત જગન્નાથ દરિયાલાલ પંડ્યાને સત્કાર મંડળના પ્રમુખપદે આ સભા નિયોજે છે.” આ દરખાસ્ત સર્વોત્ક્રમ્ભે પસાર થઈ હતી.

સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખોની દરખાસ્ત,

રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ રા. પરકુલાઈ વહાલાલાઈ શર્માના અનુમોદનથી સત્કાર મંડળમાં ૬૦ ઉપપ્રમુખો નોમવાની દરખાસ્ત મૂકી. ઉપપ્રમુખોની સંખ્યા સામે પોતાને વાધો દિવાથી ગ. ભોગીલાલ નાંધાલાલ ચોકશીએ રા. હનિપ્રમાદ કેયાગિના અનુમોદનથી નીચે પ્રમાણે સુધારો મૂક્યો.

“ સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખો માટે આદ્ય શૃદ્ધરથોના દગખાસ્ત આવેલી છે તેમાથી નીચેના પાંચ શૃદ્ધરથોને ઉપપ્રમુખો તરીકે કહાડવા ”

નામો.

શ્રીયુત ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ

„ ગિરધરદાસ મગજદાસ દેસાઈ

„ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ

દી બા દરિનાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈ

શ્રીયુત ગોકળદાસ દારમદાસ તત્તાની

આ મળધી નાખી ચયા ચાન્યા પછી સર્વોન્નમતે એક નિર્ણય ઉપર આવી શકાય એવું નહોતું હોવાથી અસન દરખાસ્ત અને તે ઉપરનો મુદ્દારો પાછા ખેંચી લેવામાં હતા.

ત્યાર બાદ રા. સુન્દરતાન નાથાલાલ ત્રેધીના અનુમોદનથી શ્રીયુત ગિરધરદાસ મગજદાસ દેસાઈએ નીચેની દગખાસ્ત મૂકી.

“ હું સ્વાગત મહાન માટે એક ઉપપ્રમુખ નીમવાની દગખાસ્ત મુકું છું અને તે માટે દેસાઈ ગોપાળદાસ વિહારીદાસનું નામ મુકવું છું ” ફરહીક વાટાઘાટ પછી શ્રીયુત ગિરધરદાસ મગજદાસે પોતાની અમન દરખાસ્ત પાછી ખેંચી રા. પ્રહલાદજી ચંદ્રશેખર દિવાનજીના અનુમોદનથી નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત મૂકી.

“ આ સભા ઠરાવ કરે છે કે સત્કાર મહાનના પ્રમુખ સાક્ષર શ્રી હમનનાથ દરિનાલ પડ્યાને જરૂર લાગે તો અને ત્યારે પોતાને ચાને કામ કરવા માટે ઉપપ્રમુખની નીમનાઈ કરે ”

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

ત્યાર બાદ નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

“ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બધારણના સત્કાર મહાનના નિયમોને અનુસરી આ સભા ઠરાવ કરે છે કે —

(અ) મતકાર મહાનના સભાસદોના લવાજમના જે નાણાં એકત્ર થાય તેનો વહીવટ કરવાની સત્તા સ્થાનિક “ કારોબારી સભા ” ને સોંપવામાં આવે છે.

(આ) નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અંગે આવેલા અતિથિઓનો મતભર કરવા માટે તથા પરિષદ ભરાય તે વખતે કામકાજ કરવા માટે જે કાંઈ કરવું જરૂર હોય તે કરવા “ મતકાર મહાન ની આ મત ” સ્થાનિક કારોબારી સભા ’ ને સત્તા આપે છે.

ત્યાર બાદ બધારણના નિયમોને અનુસરીને સ્વાગત મહાનની નાણાંને લગતી વહીવટ કરવાની મત્તા સ્થાનિક કારોબારી સભાને સોંપવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. સભાના પ્રમુખનો ઉપકાર માની પ્રથમ સભાનું કાર્ય પૂરું થયું હતું.

સભા ૨ જી.

પહેલી સભાનું કાર્ય પૂરું થયા બાદ સ્વાગત મહાનના પ્રમુખ સાક્ષરશ્રી હમનનાથ દરિનાલ પડ્યાના પ્રમુખપદે નવમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની અને વિભાગી પ્રમુખની સુદૃઢી કરવાનું બીજી સભાનું કાર્ય શરૂ થયું હતું. કાર્ય શરૂ થાય તે પહેલાં

રા. ગોવિંદભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલે રા. પ્રાણજીવનદાસ પુરષોત્તમદાસ દેસાઈના અનુમોદનથી નીચેના પ્રાથમિક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

ઠરાવ.

આજની સરકાર મંડળની સભામાં સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તેમજ વિભાગોના પ્રમુખની સુદૃષ્ટી સુલભ રાખી અને પ્રમુખોની સુદૃષ્ટી કેવી રીતે કરવી તે સંબંધી વિચાર કરવા સંકાર મંડળની બીજી સભા બોલાવવી.

આ ઠરાવ નિયમમાં છે, કે કેમ તે સંબંધી રા. રા. અંબાલાલ જીજ્ઞાસુરામ જાનીએ પ્રમુખનું ફર્લોગ માગ્યું હતું. પ્રમુખે સદરહુ દરખાસ્ત નિયમ બહાર ઠરાવી હતી.

પરિષદના પ્રમુખ.

“બાદ શ્રીયુત્ત ગિરધરદાસ મંગલદાસે ‘નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય, પરિષદનું પ્રમુખપદ પ્રો. આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવને’ આપવાની દરખાસ્ત મુકી હતી. આ દરખાસ્તને શ્રીયુત્ત ગોકળદાસ દારકદાસ તલાટી અને શ્રીયુત્ત લક્ષ્મીભાઈ જગનલાલ શેઠે અનુમોદન આપ્યું હતું.

આ દરખાસ્ત સંબંધિત મતે પસાર થઈ હતી.

સાહિત્ય વિભાગ—

સાહિત્ય વિભાગ માટે ચાર નામ સૂચવાયાં હતાં. (૧) શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (૨) પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાકાર (૩) શ્રી કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી અને (૪) દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી વધુ મતે શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક પ્રમુખ તરિકે ચૂંટાયા હતા.

ઇતિહાસ વિભાગ—

ઇતિહાસ વિભાગ માટે ત્રણ નામ સૂચવાયાં હતાં. (૧) શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા (૨) શ્રી કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી અને (૩) પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાકાર વધુ મતે શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાની ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ તરિકે વરણી થઈ હતી.

વિજ્ઞાન વિભાગ—

વિજ્ઞાન વિભાગ માટે બે નામ સૂચવાયાં હતાં. (૧) ડૉ. કુંવરજી નાયક અને (૨) શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ. વધુ મતે ડૉ. કુંવરજી નાયક વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરિકે ચૂંટાયા હતા.

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ—

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ માટે બે નામ સૂચવાયાં હતાં. (૧) શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા અને (૨) પંડિત સુખલાલજી. વધુ મતે શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાની ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરિકે વરણી થઈ હતી.

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ—

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ માટે ચાર નામ સૂચવાયાં હતાં. (૧) સર પુરષોત્તમદાસ દાકારદાસ (૨) સર લક્ષ્મીભાઈ રામજીદાસ (૩) પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાકાર અને (૪) પ્રો. ખુશાલ તલકશી શાહ. વધુ મતે સર પુરષોત્તમદાસ દાકારદાસ અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા. પરંતુ તેઓ નહિ આવી શકવાથી તેમની જગ્યાએ શ્રી. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની વરણી થઈ હતી.

પ્રથમ દિવસ [તા. ૨૬-૧૦-૨૮.]

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ લોકહલ્લને વધુ સ્પર્શતી નીચડે એ ઉદ્દેશથી પરિષદના મંચાવકાએ તે દિશામાં ઉત્સાહભરે પ્રચારકાર્ય આરંભી દીધું હતું. નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભવ્યતા એ પ્રચારકાર્યના પરિણામરૂપ હતી.

તા. ૨૬-૧૦-૨૮ ને શુક્રવારે પરિષદના પ્રમુખ શ્રી આનંદશંકર દુવ નડિયાદ પધાર્યા સવારની દ્રેઝનમાં રેશને ઉત્તરતા જ નડિયાદનાં નાગરિકોએ તેમને સત્કાર્યો-ફૂલહાર થયા. પત્ની ત્યાથી જ પ્રમુખશ્રીનું ભવ્ય સ્વાગત સરઘમ નીકળ્યું નડિયાદના ઉમંગીયાં નાગરિકો હૃન્નરોની સંખ્યામાં એ મરઘમમાં જોડાયાં. મસ્તકવિ બાળાશંકર, બલ્લનિષ સાક્ષરશ્રી મણિભાઈ, કે. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર ધારિક, કે. મન-સુખરામ ત્રિપાડી, કે. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડી, કવિ ચિત્રકાર શ્રી ફૂલચંદભાઈ સાહ, શ્રી ગોકળદાસ તથારી, નડિયાદનો અખ્યાપક વર્ગ તેમજ ભાઉસાહેબ દેમાઈ કુટુંબ તરફથી પ્રમુખશ્રીને ફૂલહાર થયા હતા. નડિયાદના રાજમાર્ગે જંગમતાકા અને આમોપાક્રમનાં તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યા હતા. નડિયાદ ઉત્સાહ ધેલુ બન્યું હતું. પ્રમુખશ્રીનું સ્વાગત સરઘમ મોમલકોટમાં ઉતરી વિમજન થયું હતું શ્રી આનંદશંકરભાઈને ત્યાંથી કે. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા.

શ્રી સંતરામ મંદિરના વિશાળ વર્ગમાં પરિષદ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. આખોપે મંડપ જંગમતાકાને તોરણોથી સુશોભીત કરવામાં આવ્યો હતો સદ્યન સાક્ષરોના ફોટો ચિત્રો પણ પરિષદ મંડપની ગોલામાં જદિ કરતા હતા. બપોરના બે વાગતા પરિષદની બેઠક શરૂ થઈ. સભારીઓ અને સદ્યદરથોથી મંડપ ચિત્રકાર ભરાઈ ગયો હતો. લમ્બેજન પાત્ર હજાર માણસોની હાજરી હતી રાવમહાદુર ગૌરીશંકર ઝોઝા, દિ. બ. ડેશવલાલ હર્ષદગમ દુવ, સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર, દિ. બ. ફૂલચંદાવ ઝવેરી, પ્રો. મોહનલાલ દવે, પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, કેપ્ટન ભેરાવરસિંહજી, શ્રી જ્યોત્સના શુક્લ, શ્રી લીલાવતી મુનવી, શ્રી કનૈયાલાલ મુનવી, શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ, શ્રી નગીનદાસ માસ્તર, શ્રી મનહરરાય મહેતા, શ્રી ભંરતરામ મહેતા, શ્રી મંજુલાલ સેવકરામ દવે, ડો. હરિપ્રસાદ દેમાઈ, શ્રી પ્રણયલાલ કારપારામ દેસાઈ, રા. સા. જનુભાઈ સેવદ, દરબારશ્રી ગોપાલદાસ, શ્રી રામનાગમણ પાઠક, દિ. બ. નમંદ-શંકર દેવશંકર મહેતા, ડો. કુંવરજી નાયક, રા. શયદા, ગ. સાદીક, પ્રો. ન્યોતીન્દ્ર દવે, રા. હીરાલાલ પારેખ, શ્રી ગોકુળદામ રામચુરા વગેરે વિદ્વાનો અને સાહિત્ય રસિકોની હાજરી ખામ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

પરિષદની શરૂઆત કવિ ચિત્રકાર શ્રી ફૂલચંદભાઈના મંત્રણાચરણ ગીત-૩૩-ઓ અનિયદાનંદ સ્વરૂપ પૂરણ પગલહરૂપ રૂપ-થી થઈ હતી.

મંત્રણાચરણ ગીત.

(ધન્નાશ્રી ભીમપત્રાસ.)

ૐ શ્રી સત્યદાનંદ સ્વરૂપ

પૂરણ પગલહરૂપ—ૐ

શબ્દ નાદ બહરૂપ

તેજોમય, બુદ્ધિ રૂપ

વ્યાપક ચેતન બહરૂપ (૨)—ૐ

જમત, આધિભૌતિક રૂપ
 , આધ્યાત્મિક અક્ષર અક્ષરૂપ
 આનંદ આધિદેવિક રૂપ(૨)—અં;

મંત્રગાયત્રી ગીત પૂરે થતા શ્રી મરલાબહેન ઠાકોર, શ્રી સરલાદેવી ખારેખ, શ્રી પદ્માબહેન, શ્રી પુષ્પાબહેન મહેતા, શ્રી મહિપતબહેન શેઠ અને શ્રી વીગ્નાજી ઠાકોરે મંત્રુલ સ્વરે સ્વાગત ગીત ગાંધે પરિષદના પધારેલા મહેમાનોને સત્કાર્યા હતા.

સ્વાગત ગીત.

(સિંધુ હીરવી)

ભલે પધાર્યા આજ હમારા

માનીતા મહેમાન હમારા

શુદ્ધ હૃદયથી આપ સર્વને

દેખો આદરમાન—અરે પધાર્યાં

આશ ભર્યા અમ ઇવન મધુરા

ખીલતા પુષ્પ સમાન

ચરણે શીશ નમાવી 'કરીએ

પ્રેમ પૂજન મન્માન

હમાગ માનીતા મહેમાન—ભલે પધાર્યાં

સ્વાગત ગીત ગવાઇ ગયા બાદ સ્વાગતાખ્યક્ષ શ્રી હમનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનું વક્તવ્ય તહેમના ચિ. ડૉ કાન્તીલાલ હમનલાલ પંડ્યાએ વાચ્યુ હતું જે હેવાલમા આગળ પ્રગટ થયું છે

સ્વાગતાખ્યક્ષનું ભાષણ પૂરે થતાજ દિ બ ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાએ શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવેને નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખપદને નીમવાની દરખાસ્ત મૂકી હતી, અને તે દરખાસ્તને દિ બ. ગ્રેગવવાન કુવે, શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનવામ ઝવેરી, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર, કપ્ટન બેંગવગસિદ્ધ તેમજ શ્રી અખ્યાસ સાહેબ તરફથી અનુમોદન મળ્યું હતું. સભાજનોએ પણ એ દરખાસ્તને વધાવી લીધી હતી.

બાદ શ્રી આનંદશંકર કુવે પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યા પછી સ્વાગતાખ્યક્ષે તેમને દાગકદગી અર્પણ કર્યા હતા. તેજ પ્રસંગે કવિ ચિત્રકાગ-શ્રી કૃષ્ણચંદભાઈએ વીર કવિ નર્મદનું “ જય જય ગરવી ગુજરાત ” ગીત ગાંચું હતું.

એ ગીત ગવાઈ રહેતા પરિષદના એક મંત્રી સં. શ્રી કૃષ્ણચંદ બાપુજી સાહે પરિષદ પર આવેલા સહાનુભૂતિ અને અભિનંદનના સંદેશોએ વાચી મંલગાવ્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીએ પત્ર દ્વારા જણાવ્યું હતું કે:

“ સાહિત્ય પરિષદના હું દાજરી ભરી રાહકું એવી મારી વિચિન નથી, એથી મને એ મર્યાદા માફ કરશે. જ્યાં આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખ હોય ત્યાં મરજના જ હોય એમ હું માનું છું. સાહિત્યના સેવકો ગુજગતના ગરીબોને નહિ જુને અને આનંદશંકરભાઈ તેમને નહિ જુવતા દેખ એમ મારી ખાત્રો છે.

કલાનેજ સર્વસ્વ માનનાર સ્વ. શેઠશ્રી પુરોહિતમ વિશ્રામ માવજીએ તાર દ્વારા સંદેશ પાઠવી પરિપદ્ધને સફળતા ધ્વજી હતી. અને શારીરિક અસ્વસ્થતાને અંગે પોતે દાજરી આપી શકે તેમ ન હોવાથી દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી હતી.

કવિશ્રી ખચરદાસે પણ પરિપદ્ધમાં પોતે દાજરી આપી શકતા નથી તે માટે દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી પરિપદ્ધને સફળતા ધ્વજી હતી.

તે ઉપરાંત સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ, ગોંડલ રાજ્યના વિદ્યાધિકારી શ્રી ચન્દુલાલ બહેચરદાસ પટેલ, શેઠશ્રી ગણીયારા, સ્વ. શ્રી મટુભાઈ કાંઠાવાળા, શ્રી કોકિલ, શ્રી કાન્તિલાલ પારેખ, શ્રી ડાભાભાઈ દેરાસરી, શ્રી મોતીચંદ કાપડીયા, શ્રી હમીરદાસ અંકલેશ્વરીઆ, શ્રી જગજીવન કાળિદાસ પાઠક, શેઠશ્રી માવજી ગોવિંદજી વગેરેએ પણ શુભેચ્છના સંદેશ પાઠવી પરિપદ્ધને સફળતા ધ્વજી હતી.

સંદેશાના વાચન પછી પરિપદ્ધના પ્રમુખ શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ કુલે પોતાનું સાધણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તે નિષેધ સંપ્રદમા છે.

ત્યારબાદ સ્વામીજીના ગાનાર બાળાઓએ કવિચિત્રકાર કુલચંદભાઈનું ગ્યેલું “શારદાપૂજન” ગીત મીઠી દલદે ગાઈ સંભળાવ્યું હતું.

શારદાપૂજન.

ખ્યાલ.

બ્રહ્મલોકથી વૈષ્ણવી કુંગ વિમાન ભારતમાં આવ્યા,
મંરુતરૂપે ઋષિમુનિઓએ સિદ્ધાસન પર પધરાવ્યાં.
કાળખલે સરસ્વતી દેવીએ ધારણ કરીયાં ૩૫ અનેક,
દિશા દિશાના પૂજારીઓએ પૂજા કરી પધરાવ્યું એક.
ઉત્તરમાં હિન્દીને પૂજે અને મરાઠી દક્ષિણમાં,
અંગ્રેશમાં ખંગાળી ને ગુજરાતે ગુર્જરી પૂજ્યા.
ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાએ પૂજા કરી ભક્તિભાવે,
મીરાબાઈ નવરંગ ચુંદડી ને કમળે પણ સીવરાવે.
પ્રેમાનંદ પછી ધરાવ્યા માતાને વિધિવિધ શયુગાર,
શામળના દોડો મણકા ને દયારામનો નવલખ દાર.
અખા, ધીરાના અશ્વપટ વીંછવા વળી વલ્લભના બાલુખંધ,
વેદ વીંટીએ રક્ષા ધરાવી ભોળે પ્રીતમ, બ્રહ્માનંદ.
દેવાનંદ, નિષ્કુલાનંદ, ને નિર્જીત, નરબો, કાલિદાસ,
મયારાકિત આશુવણ ધાલી કરી પૂર્ણ મનની અભિલાષ.
શ્રી દલપત નર્મદ પણ સાથે ધરાવતા કુંડળ કાને,
નવલરામની નાજુક નખલી ચન્દ્રસમી ચળકે જાણે.
ચીતાક પહેરાવી રણછોડે પ્રાચીન મર્મોદ પાળા,
ચારિક ને પંડ્યાજીએ પણ નાકે મોતીની વાળા.
મણિએ મંગલસૂત્ર ધરાવ્યું કવિ બાલે કંકણ હાથે,
સાક્ષર, શ્રીગોવર્ધનરામે મુકુટ ધર્યો માને ચાથે.

૧ શાહ કુલચંદ અવેરદાસ.

એ ગીત પૂકે ચતા જ કવિચિત્રકાઠ કૃત્યદલાપએ જગતરંગ અમ્મવી મહાનાં
મન રંગિત કર્યા હતા.

બાદ પરિપદ મંડળના હેવાણની રજુઆત થઈ હતી અને તે પછી વિષય નિર્ણાયક
મમિતિની વરણી થયા બાદ પહેલા દિવસની બેઠક પૂરી થઈ હતી.

[દ્વિતીય દિવસ, તા. ૨૭-૧૦-૨૮.]

પરિપદની બીજા દિવસની બેઠકનું કામકાજ તા. ૨૭-૧૦-૨૮ ને યાનિવારે સવારના
બાદ વાગતા શરૂ થયું હતું. સાંજેરમતી આશ્રમના મંગીતશાસ્ત્રી પાઠકજીએ “ નિર્ભળકા
બળ રામ ” એ ગીતથી બેઠકની શરૂઆત કરી હતી. ગીત ગવાઇ રહ્યા પછી શ્રી સરલા
બહેન ઠાકોરે હારમોનીયમ સાથે કવિશ્રી રઘુનાથ ત્રિશુવન મહાભટ્ટનું રચેલું “ ગુર્જર
અનંત-વિશ્વે ” ગીત સુરીલા કંઠે ગાઈ મંભગાવ્યું હતું.

ગુર્જર અનંત વિશ્વે.

(ભરવી.)

ગુર્જર અનંત વિશ્વે સર્ગોપ ભુવન અમારું
હે પ્રાણધીય પ્યાર વહાલું વતન અમારું.
અર્જુન વહન્તી રેવા અર્જુન શિર્ષ જાળે;
કર્તિકલાપ જેના વિશ્વે અનંત રાજે.
મર્જન્તી ઝારવે જે વલ્લભની વીરહાકે;
વિઠ્ઠલ અમા વિષુધે ભારત છવંત ભગે.
નવજીવને ખનોતી મોહન તણે તુ મૈયા;
ભારતની ભવ્ય બાવા સ્વાતંત્ર્ય સિંધુ નૈયા.
પ્રતિવર્ષ નવવસંતે તરે કુંજ ન્યા રેસાળી,
કવિકૃતતણા કલાપે ગુર્જન્તી ડાળી ડાળી.
મથુરાની નિવાસ ભૂમિ દેવેશને નભાવી,
યદુનંદ કૃષ્ણચંદ્રે હારામતી વમાવી.
ક્રુવ તારવાની જ્યોતિ આનંદ નુવ જગાવી;
ગુર્જર ભૂમિ સુપુત્રે વારાણસી વમાવી.
નડિઆદે દિવ્ય જનની વિધિવિધ પુલે વધાવ્યા,
ભૃગુપુર રાજનગરે સુરતે સુમાત સમંધ્યા.
યુગ યુગ અનંત રહેશે ઉજ્જવળ પ્રકાશવન્તી,
સુરગંધર્વાય નિર્ભળ ઉત્તમ હિમાદ્રિનાથી.
અલુહિત હો ગુર્જરાની માગર વિશાલ મશ્હુદિ;
ગુર્જર વીરો વધાવો ભારતની મુક્તિ સિદ્ધિ.

રક્તોઃ સુસ્વનંત્રનાના રમ રમ અમારી વરેશેઃ
 પન્તંત્રનાની ખેડી મુજર વીરા ન સહેજે.
 પ્રપ્રુક્ષિત દ્વલ્ય અમારા માતૃ ભૂમિને રમરણેઃ
 યુગ યુગ અમારી ભક્તિ મુજગતમાત ચરણે.
 યુગ યુગ અમારી શક્તિ મુજગત મિત્ર-સરણેઃ,
 મુજર અમારી મૈયા યુગ યુગ જીવન કે મરણે.

રઘુનાથ ત્રિભુવનનાસ અક્ષભદ્ર.

બાદ સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી રામનાગવંશી વિશ્વનાથે પાંદક અને દર્શિતાસ વિભાગના અધ્યક્ષ રામભાઈ જોશીશંકર હીરીશંકર જોશીના ભાષણો વંચાયાં હતાં.

ભાષણો પૂરા થનાજ શ્રી રસિક-વિણે, “વન્દન વન્દન નંદનવન મુજરાત” એ ગીત આવાપસદ મધુર કંઠે ગાઇ સંભળાણું હતું, અને અભાજનોના મન રંજિત કર્યા હતાં.

ગીત ગવાઈ ગયા બાદ ધર્મશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવદાસે મહેતાએ “મુજગતના ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ” એ વિષય ઉપર પોતાનું ભાષણ વાંચ્યું હતું. તે પછી વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. કુંવરજી નાયકનું ભાષણ મહા સમક્ષ વંચાયું હતું અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખશ્રી જયસુખલાલ મહેતા પરિષદ પ્રસંગે હાજર રહી રાક્ષા નંદોતા એટલે શ્રી ગોકળદાસ તત્ત્વારીએ એમનું ભાષણ વાંચ્યું હતું. એ ભાષણ વંચાઈ ગયેના મતારની બેઠક વિમર્જન થઈ હતી.

બપોરે ડાહીલક્ષ્મી ધુન્તકશાસના સભા મંદિરમાં વિષય વિચારણી મમિતિની બેઠક મળી હતી. પન્નિવંતુ બંધારણ સુધારવાનો પ્રશ્ન આગળ ઉપર મુસતવી રાખીને બીજા દરારોની ચર્ચા હાથ ધરવામાં આવી હતી. રાષ્ટ્રસિપિ તરીકે નાગરિ સિપિને ઉત્તેજવી અને પરિષદનો હેવાસ એ સિપિમાં પ્રકટ કરવો એવો દરાર ખૂબ ઉદાપોહ પછી ઉડી ગયો હતો. માર્ગિક સાહિત્યને ડેળવણીમાં રચાવ આપવાનો દગવ પણ ચર્ચાને અતે ઉડી ગયો હતો.

બપોરના ત્રણ વાગ્યા પરિષદની બેઠક પાછી ચર થઈ હતી. તે પ્રસંગે શ્રી રમણભાઈ, સ્વ. શ્રી ત્રિલોકદાસ ધનજીભાઈ અને બીજા શ્રી સાહિત્ય મેવકે શ્રી ડાહ્યાભાઈ સદમણભાઈ, શ્રી ચૈતન્યભાઈ મજમુદાર, શ્રી નિપતિંગમ ઉલ્લભીગમ પંડ્યા, પ્રો. મજેન્દરાય જુય, શ્રી મૂળચંદ તેવીયાળા અને શ્રી ચન્દુલાલ શાહના ગોકળદાસ અવસાનની નોંધ લેનારા હંગવે પ્રમુખપદાનેથી રજુ થયા હતા. અને તે સભાએ સહમતતા માનમાં ઉભા થઈ પમાર કર્યા હતા બાદ જુદા જુદા નિર્ણયોનું વાચન થયું હતું દિ. ૫ ડેશવવાય દર્પદગાય દ્રુવ, કાકા કાવેરકર, સ્વ. શ્રી ચૈતન્યભાઈ મજમુદાર, શ્રી લલિતમોહન ચૂનીલાલ ગાધી, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ, શ્રી ચંદ્રવંત પંડ્યા, શ્રી ડેશવ દ. જી, શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી ભન્તરામ મહેતા, શ્રી મુન્દરગાંધી નાથલાલ જોષી, શ્રી જગન્નાથ વિજારામ રાવજી, શ્રી પ્રફુલ્લ ચન્દ્રજેખર દિવાનેજી વેરેના નિર્ણયો વંચાયા હતા. નિમંષ વાચનનું કાર્ય પત્યા પછી બીજા દિવસનું કામકોજ શરૂ થયું હતું. ગરે પાછી વિષયવિચારણી મમિતિની બેઠક મળી હતી.

[તૃતીય દિવસ, તા. ૨૬-૧૦-૨૮],

ત્રીજા દિવસનું કામકાજ સવારના ૮ વાગ્યાં સંગીતના આજ્ઞાદક વાતાવરણ વચ્ચે શરૂ થયું હતું. તે પછી આગલા દિવસનું આજી રહેલું નિમંત્રવાચનનું કાર્ય હાથ પર લેવામા આવ્યું હતું.

રા. ગોકળદાસ નાનછ ગોધીએ “આચાર્ય મૂન,” રા. શંકરભાઈ પટેલે “અસ-દકારમા ગુજરાતનો ફાળો,” જ્ઞેન કુસુમકુમારી મહેતાએ “સરસ્વતીચંદ્રનાં કંઠાંક અ-પાત્રો” અને રા. રતિલાલે “સદકાર” ઉપર નિમંત્રો વાંચ્યા હતા. પ્રમુખશ્રીએ ગ. વિનાયક નંદશંકર મહેતાનો “આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ છે” એ નિમંત્ર વાંચ્યો હતો.

નિમંત્રવાચનનું કાર્ય પૂરું થતાં દરોવાનું કામ હાથ ધરવામા આવ્યું હતું. સવારની બેઠકના કામનો સમય પૂરો થતાં સંગીત થયા બાદ બેઠક ખોલના એ વાચા સુધી સુસતવી રહી હતી.

ખોલના બેઠકનું કામકાજ ગણ વાગે શરૂ થયું હતું. બોરમદનાં મુરેશીમ ભાઈ ગોયાં રહેમાનની “પ્રમુખને અભિનંદન” વાળી કવિતા ગવાયા બાદ બેઠકે બાકી રહેલું દરોવાનું કાર્ય હાથ પર લીધું હતું.

કેટલાક દરોવા પ્રસાર થયા પછી ગદ્યી શ્રી મેવાણદણ તેમના પુત્ર, રાજકવિ માવ-દાનછ તથા કવિ ઓધવજીની પરિષદે કદર કરી હતી. તે પ્રસંગે કવિ ઓધવજીએ ત્રીચેનું કવિત્વ ગાયું હતું —

“દાતા ન હોત તો કવિજનને દેત કોણ ?
કવિજન ન હોત તો કિંમત કરત કોણ ?

તે બાદ ઉપકાર દર્શનનો વિધિ સમાપ્ત થયા પછી પરિષદ વિસર્જન થઈ હતી.

સાંજના સરદારશી ગોપાળદાસ વિદ્યારીદાસ દેસાઈ તરફથી વિદ્વાનો અને સાહિત્ય-રમિકોને પાઠી આપવામા આવી હતી અને ગરબાનો કાર્યક્રમ પણ રાખવામા આવ્યો હતો.

નવમી ગુજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદમાં થયેલા ઠરાવો.

[તા. ૨૭-૧૦-૧૯૨૮.]

ઠરાવ ૧—૨૫. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, જેઓ આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા. અને જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની, એની અનેક શાખાઓમાં, ઉચ્ચ પંક્તિની સેવા કરી છે, તેમના અવસાનને માટે આ નવમી સાહિત્ય પરિષદ અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કરે છે.

ઠરાવ ૨—આ પરિષદની કાર્યવાહી સભાના પ્રથમ પ્રમુખ રા. રા. વિદ્યદાસ ધનજીભાઈ પટેલ જેઓની સેવા, કૃપાળુ તથા ઇન્દિરાસ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જાણીતી છે, તેમના અવસાનની આ પરિષદ શોકપૂર્વક નોંધ લે છે.

ઠરાવ ૩—આ બેઠક ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ, સા. ચૈતન્યભાળા મંજુદાર, રતિપતિરામ ઉ. પંડ્યા, ગજેન્દ્રગાય યુચ, મુલચંદ્ર તેલીવાળા, ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ, હરિલાલ મારોલેલાલ દેસાઈના અવસાનની ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે.

ઠરાવ ૪—આ ઠરાવો સદરુદ્ધ કુટુંબોને મોકલી આપવાની સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવે છે.

પ્રમુખસ્થાનેથી.

[તા. ૨૮-૧૦-૨૮.]

ઠરાવ ૫—પરિષદ મંડળ અને મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલ ઉપર વિચાર કરી નીચેની મુદ્દાઓ ઠરાવ રૂપે પરિષદમાં રજુ કરવી.

(ક) કાર્યવાહક સમિતિ અને મધ્યસ્થ સભામાં થએલા ઠરાવોની તથા કામકાજની નોંધનો વિગતવાર અહેવાલ જાહેર પત્રોમાં છપાવવો તથા તેની નકલો પરિષદ મંડળના સભ્યોને તથા સભાસદ સંસ્થાઓને મોકલી આપવી.

(ખ) પ્રત્યેક પરિષદની બેઠક અગાઉ એક માસ પહેલાં પરિષદ મંડળના તથા મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા અને તેની નકલો પરિષદ મંડળના સભાસદોને તથા સભાસદ સંસ્થાઓને જોખામાં જોખા પંદર દિવસ અગાઉ મોકલી આપવા.

(ગ) ઉપર (ક) અને (ખ) માં જણાવેલા જાહેરાતો વગેરે પાતર કાંપતે જે કોઈ માગણી કરે તેને આપવા.

(ઘ) સદરુદ્ધ અહેવાલો સાથે સંબંધ ધરાવતા અસદ્ધ ચોપડા, કરારો, 'રેવલ્ટી' તથા પારિતોષિકની ચરતો અને સ્વીકારેલાં ટ્રસ્ટ કરોની ચરતોના કામગો તથા બીજા સંબંધ ધરાવતા કામગો પ્રત્યેક પરિષદની બેઠક સમયે વિષય વિચારણી સમિતિની આદિતી સાથે ખુલા ચૂકવા તથા તેની સમક્ષ રજુ કરવા.

(ઙ) પરિષદના પ્રત્યેક ઠરાવ ઉપર પરિષદમંડળ તરફથી સાંપડતાં લેવામાં આવેલાં, તેનાં પરિણામ, અનુભવાયેલી મુશ્કેલીઓ વગેરેનો વિગતવાર અહેવાલ વિષય વિચારણી સમિતિ સમક્ષ રજુ કરવો.

રજુ કરનાર:—ગોકલદાસ ઠા. તલાટી.

સહાનુમતે પસાર.

અનુ—પરદુભાઈ વડા. રામદા.

કરો. ૬—આ પરિષદ ચોક્કસ રીતે માને છે, કે પરિષદના તથા પરિષદ મંડળના બંધારણના બનતી ત્વરાએ મહત્વના ફેરફારો કરવાની જરૂર છે તેટલા માટે ચાલુ બંધારણ, પ્રમુખ સાહેબને તા. ૨૬મીએ આપેલ લેખી માગણી તથા તા. ૨૭મીએ આપેલ બંધારણને લગતા ફરિયાદી, છાપેલ દરખાસ્તો, તથા અન્ય ગૃહસ્થો કે મંડળો તરફથી જે કોઈ સૂચનાઓ આવે તે મર્વ તપાસીને, પરિષદ તેમ પરિષદ મંડળના બંધારણ ચોક્કસ થાય અને પરિષદનું પ્રાધાન્ય તથા મહત્તા જળવાય તેવા, તથા બીજા શા ફેરફારો બંને બંધારણોમાં કરવા તે સૂચવી પોતાનો અહેવાલ મખરસ સભાને મોકલાવી આપવા એક સમિતિ નીમે છે.

મખરસ સભાએ પોતાની સૂચનાઓ સાથે આ અહેવાલ બીજી પરિષદ બોલાવી પંદર મામની અંદર પરિષદ આગળ મંજૂરી માટે રજુ કરે.

આ સમિતિ નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલાં પોતાને ચોક્કસ લાગે એવા ગૃહસ્થની જુથાની અગ્ર દેખિત અભિપ્રાયો લેશે, મેળવશે અને તે પર વિચાર કરશે.

જ્યારે જ્યારે આ સમિતિમાં કોઈ જગા ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે તે જગા પૂરવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવે છે.

આ સમિતિ નીચેના ગૃહસ્થોની બનશે.

૧. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ (પ્રમુખ)
૨. ગ. ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા.
૩. રા. કે. કે. પ્રસાદ છા. દેસાઈ.
૪. રા. અંબાલાલ યુ. જાની.
૫. રા. નગીનદાસ ત્રિ. મારતર.
૬. ગ. રા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.
૭. રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.
૮. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ
૯. રા. હરસિદ્ધભાઈ વ. દીનેડીઆ.
૧૦. રા. દાદુભાઈ પુ. દેસાઈ.
૧૧. રા. ગોવિંદભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ.

આં ફરિયાદી વિરૂદ્ધ જણ મત હતા પણ વધુ મતે પસાર. પાછળથી તેમણે પોતાનો વિરોધ પાછો ખેંચી લીધો હતો.

કરો. ૭—ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંબંધમાં સર ચીમનલાલ સેતલવાડના પ્રમુખ-પણા નીચે નીમાએલી સમિતિના આશયનું અને કાર્યનું સમર્થન તથા તે સમિતિની સાથે સક્રિય સહકાર કરવાનો જે કોઈ મુખ્યાર્થમાં મળેલી આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે કરેલો તે કોઈ આ પરિષદ ફરી કરે છે.

સર્વાનુમતે પસાર:

૨જી કરનાર: કનૈયાલાલ મા. મુનશી.
અનુ: બલવંતરાય કે. ઠાકોર.

કેશવ ૮—ગુજરાતમાં ઉચ્ચતર સ્તરી કેળવણી માટે એક વિશ્વાચલ સ્થાપવા ગુજરાતનાં કેળવણીમાં રમ સેતા ભાષ્યો અને ખરેખરે આ પરિપદ લલામણુ કરે છે.

મર્વાનુમતે પમાર. રણુ કનાર: કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.
અનુ નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર.

કેશવ ૯—(ક) આ પરિપદ ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાતની ખહાર મહાવિદ્યાલયોમાં તથા શાળાઓમાં કામ કરતા અધ્યાપક ગુજરાતી ભાષ્યોને તથા અન્ય વિદ્વાનોને તેઓ ઉચ્ચ જ્ઞાનના મંપાનને અર્થે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોની પૂરેપૂરી ખીલવણીને અર્થે, ગુજરાતી સાહિત્ય-ઇતિકામ-વિજ્ઞાન, કેવા, ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના મંડગો રચવા લલામણુ કરે છે.

(સ) તેજ પ્રમાણે પ્રાથમિક-માધ્યમિક, ઉચ્ચતર શિક્ષણના કામમાં ગુદ્યાવજ્ઞા તથા તેમાં રમ સેતા મર્વા ગુજરાતી ભાષ્યોને એક ગુજરાત કેળવણી મંડગ સ્થાપવા આ પરિપદ લલામણુ કરે છે.

મર્વાનુમતે રણુ કર: ડૉ. કુંવરજી ગોંસાઇ નાયક.
અનુ: મો. અતિમુખશંકર ત્રિવેદી.

કેશવ ૧૦—પ્રાથમિક ઉત્પન્ન કરવા તથા એને લોકપ્રિય કરવા અત્યારે ગુજરાતમાં જે પ્રયત્નો થઈ ગયા છે તેની આ પરિપદ કંદર કરે છે અને એ જાતના પ્રયત્નો આલુ રાખવા તથા વિસ્તારવા પરિપદ લલામણુ કરે છે.

મર્વાનુમતે રણુ કર કેશવપ્રસાદ દેમાઈ.
અનુ. મુનિકૃમાર લાટ.

કેશવ ૧૧—ઓ ઉપયોગી સાહિત્ય રચવા તથા લોકપ્રિય કરવા કેટલાક વખતથી ગુજરાતમાં જે પ્રયત્નો થઈ ગયા છે તેને આ પરિપદ દર્પથી વધારી શે છે, તે કાપ્ત વિસ્તારવા પરિપદ આ ભાષ્યોને લલામણુ કરે છે.

મર્વાનુમતે સૌ. જયોત્સ્નાબેન શુક્લ.
મહુલાલ મો. મુવ.

કેશવ ૧૨—(ક) 'વિશાલ ભાગવ' ના મંપાદક પંડિત જનારસીલાલ મનુવેદીની મુચનાનુમાર ભારતની વિવિધ સાહિત્ય પરિપદોનું સંમેધન કરવાનો વિચાર આ પરિપદ પ્રસંગીય ગણે છે, અને એ પરિપદ ભગવતો તેમજ ભાગવતો સાથે પ્રતિનિધિ મોકલવાની પ્રમુખને મતા આપે છે.

(સ) જે આવી અખિલ ભારત સાહિત્ય પરિપદ ભરાય, તથા તેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રતિનિધિઓ દાખલ ગદે તો તેમણે તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદને એવો અખિલાલ જાહેર કરવો કે અન્ય પ્રાંતોની સાહિત્ય પરિપદ સાથે પગરપગ પ્રતિનિધિઓ મોકલીને જલકા કરવો આ પરિપદ હજ ગણે છે.

કેશવ ૧૩ મો—(ક) આ પરિપદ ગુજરાતમાં કેળવણી મંચાઓને તથા જેઓના અધિકારીઓને લલામણુ કરે છે કે કેળવણીમાં માનુષાચારો ઉપયોગ ઉત્તરેતર વધારવા જલ દિવ્ય કેળવણી પણ માનુષાચારો અપાય એવો મમય જેમ અને તેમ જલદી આજવા એક મરજો થન કરવો.

(ખ) મુખર્થ યુનિવર્સીટીની સ્કૂલ લીવીંગ પરીક્ષામાં જૂગોળ અને વિજ્ઞાનના વિષ-
યોના પ્રશ્નપત્રોના ઉત્તરો 'પશુ એચિક રીતે માતૃભાષામાં આપવાની
ઉમેદવારોને છુટ હોવી જોઈએ, એમ આ પરિષદને યોગ્ય લાગે છે અને આ
દરાવને અનુકુળ પગલાં લેવાય તેટલા માટે આ દરાવની નકલ પત્રિપદના
પ્રમુખ સાહેબની સહીથી વાઇસ-ચેન્સેલરને તથા સ્કૂલ લીવીંગના એકઝામિનેશન
બોર્ડના ચેરમેનને મોકલી આપવી.

(ગ) બ્રિટિશ સરકારની ટેકસ્ટ બુક કમિટીઓનું ધોરણ વધારે ઉદાર થવાની જરૂર
છે; તેમ પોતપોતાની શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે કાષ્ઠપણુ 'અથ' 'એમતી
ચોપડી વાપરવાની વધારે છુટ મળવાની જરૂર છે, જેથી મરકારી નહીં એવી
વાચનમાળાઓ અને ચોપડીઓને તેમ અવનવા વેખડાને ઉત્તેજન' મળે અને
આપણું શાળાપયોગી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું આવે આ દરાવો' પત્રિપદના
સામાન્ય મંત્રીઓએ બ્રિટિશ અને દેશી-રાજ્યોના ડેપુટી આર્ટા માથે
સંબંધ ધરાવતા મોટા અમલદારોને તથા મોટી ખાતગી મરથાઓના મુખ્ય
અધિકારીઓને યાચ તેટલા અમલ, જેમ બને તેમ જલદી કરાવની ભલામણ
માથે મોકલી આપવા.

ગુણુ કર: ગીરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ.

વતી સુન્દરલાલ નાથાલાલ જોશી.

અનુ: સુન્દરલાલ નાથાલાલ જોશી.

રમણલાલ ક, યાજ્ઞિક.

જ્યેષ્ઠરાવ દુરકાળ.

ઠરાવ ૧૪ મો—ગુજરાતી સાહિત્યના એક અંગ કેપે ચારણી સાહિત્યના મંગોધન
તથા પ્રકાશનને માટે યોગ્ય પગલા લેવા આ પરિષદ લવામણુ કરે છે.

ગુણુ કરનાર—એજર જોશીવરસિંહજી.

અનુ ગોકળદાસ રાયચુરા.

કવિ આવદાનજી.

સર્વાનુમતે

ઠરાવ ૧૫ મો—આ પરિષદ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે નવો ગુજરાતી કાવ્ય
તૈયાર કરાવવાના ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાપટી તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જે પમલા ભગતા
હોય તેમાં વિજ્ઞાન, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા પારિભાષિક શબ્દો ચોક્કસ
રૂપમાં દાખલ થાય અને તેમ થવામાં તે શાખાના નિપુણ વિદ્વાનોની તેમજ મદદ લેવી.

ગુણુ કરનાર—નર્મદાશંકર દે. મહેતા.

અનુ. દિ. બ. કેશવલાલ હ. દુવ.

મર્વાનુમતે

ઠરાવ ૧૬ મો—આ પરિષદ ખેતીવાડીનું શોમપયોગી તથા શાળાપયોગી સાહિત્ય
તૈયાર કરવાની આલ્સ્યક્તા સ્વીકારે છે.

ગુણુ કરનાર—ગોકુલદાસ દા. તલાટી.

અનુ. કૃષ્ણચંદ બા. શાહ

મર્વાનુમતે

ઠંરાવ ૧૭ એ—પ્રતિદામના સંશોધન માટે ઐતિહાસિક પુસ્તકો, પ્રાસતીઓ, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, મુદ્રાઓ, મોહાઓ, ફરમાનો, પાળીઆઓ, જુના કાગળો, દફતરો, ગોપધાઓ વગેરે સાધનોની અમલ નકલો; ‘રબીઓ’ ફોટોગ્રાફો વગેરે મેળવી તેને એક મધ્ય રયાનમાં મંત્રહિન કરવા. આ કાર્યમાં સાહાય્ય અને મદદકાર કરવા દેશી ગળ્યો તથા બ્રિટિશ સરકારને તથા વિગેય કરીને વડોદરા અને ભાવનગર જેવા દેશી રાજ્યો ન્યા આ વિષયનો મારો મંત્રહ છે તેમજ હજી જે રાજ્યોમાં પ્રાચીન અવશેષો મળી આવવાનો મંભવ છે તેવા રાજ્યોને વિનંતિ કરવી. આવા મંત્રહની આવશ્યકતા આ પરિપદ સ્વીકારે છે.

મર્વાનુમતે

૧ રજુ કર. ડૉ. હરિભસાહ,
અનુ. પરકુભાઈ વહા. શર્મા.

ઠંરાવ ૧૮ એ—આ પરિપદ તરફથી મહાજની મધ્યસ્થ મમામ નીચેના સાત રાજ્યો સુદવામાં આવે છે.

૧. અંબાલાલ જુવાખીગમ જાની.
૨. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી.
૩. જયંતિલાલ મોગરજી મહેતા.
૪. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

૫. ગોકુલદાસ ગયમુરા.
  ૬. મેજર જોસાવરસિંહજી.
  ૭. રમણિયગમ ગો. ત્રિપાઠી
- પ્રમુખરથાનેથી.

ઠંરાવ ૧૯ એ—આવતી પગિપદ નડિયાદમાં ભગવી એવો આ પગિપદનો અભિપ્રાય છે.
પ્રમુખસ્થાનેથી.

ઉપકાર દર્શન.

ઠંરાવ ૨૦ એ—નડિઆદ સરકાર મહાજનો.

મર્વાનુમતે

કં મા મુનશી.
નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર.

ઠંરાવ ૨૧ એ—શ્રી સંતગમ મહારાજનો

સર્વાનુમતે

ગોકુલદાસ દા. તલાટી.
ઠાકેરદાસ નાથાભાઈ દેસાઈ.

ઠંરાવ ૨૨ એ—સ્વયંસેવક.

સર્વાનુમતે

કુલચંદ બાપુજી શાહ.
અતિસુખશંકર ત્રિવેદી.

ઠંરાવ ૨૩ એ—પ્રમુખનો ઉપકાર.

રજુ કરનાર—ર. સા. હાલુભાઈ પુ. દેસાઈ.

અનુ કુલચંદ બાપુજી શાહ.
દેશવખસાહ હા. દેસાઈ.
મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

આ ઠંરાવ ડૉ. કાલીલાલે મમા આગળ મૂક્યો હતો અને તે સર્વાનુમતે પચાસ થયો હતો.

વિજ્ઞાન વિભાગની સભામાં પસાર થયેલાં ઠરાવો.

[તા. ૨૮ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૮.]

ઠરાવ ૧ લો—સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગની ખીજ બેઠક ચતા લગી કાર્ય કરવાને નીચેના ગૃહસ્થોની એક વિજ્ઞાન-સમિતિ નીમવામાં આવે છે, અને તે સમિતિને જરૂર પ્રમાણે ખીજા ચાગ વધુ સભ્યો ઉમેરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

પ્રમુખ:—ૐ કુવરજી ગો નાયક

રા રા સાકળચંદ સાહ.	} માછ પ્રમુખો
ૐ કાન્તિનાન હજનનાન પડ્યા	

પ્રો વીરમિત્ર દીવેટીઆ

રા રા પર્ણ-વરાય મેઠ

ૐ મહાદેવપ્રસાદ દયારીઆ

ગ ગ ભામલાલ પટેલ

ઠરાવ ૨ જો—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની દરેક બેઠક વખતે વિજ્ઞાનવિભાગ કાયમ રાખવાની આ વિજ્ઞાનવિભાગ સનામણુ કરે છે

ઠરાવ ૩ જો—ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને, ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ખીનવણીને માટે એક ગુજરાત વિજ્ઞાન-મંડળની ગચ્છના કરવા આ વિજ્ઞાન-વિભાગ ઠરાવ કરે છે, તે કાર્યને માટે જે જે પ્રાથમિક પગલા લેવાની જરૂર હોય છે તે લેવાને માટે વિજ્ઞાન સમિતિને સત્તા આપવામાં આવે છે

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

કારોબારી સભાના સભાસદો

નં.	નામ	ગ્રામ	નં.	નામ	ગ્રામ
૧	સા. અવન્ટિકા રવિશંકર આચાર્ય	વડોદરા	૩૪	શ્રી ચિમનલાલ લક્ષ્મીનારાયણ બ્રહ્મચારી	અમદાવાદ
૨	શ્રી અમૃતલાલ દેવચંદ શાહ	નડિયાદ	૩૫	ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા	નડિયાદ
૩	અમીરમીયાં એ. સૈયદ	"	૩૬	સુનીલાલ રમેશ્વરભાઈ સરૈયા	"
૪	આપાભાઈ ગણપતિદાસ દેસાઈ	મુંબઈ	૩૭	સુનીલાલ નારાયણભાઈ પટેલ	"
૫	કૃષ્ણભાઈ જશભાઈ પટેલ	નડીઆદ	૩૮	સુનીલાલ મધુરભાઈ પટેલ	"
૬	ઈન્દ્રશંકર જટાશંકર પંડ્યા	"	૩૯	સુનીલાલ પુરોત્તમદાસ શાહ	"
૭	ઈન્દ્રવદન નારણભાઈ મહેતા	મુંબઈ	૪૦	સુનીલાલ દરિવશ્વભદાસ તક્ષત્રી	"
૮	અંબાલાલ બુધાખીરામ જાની	"	૪૧	સુનીલાલ બીખાભાઈ પટેલ	ગોધરા
૯	અંબાલાલ ગોવિન્દલાલ દેસાઈ	નડીઆદ	૪૨	ચંદ્રપ્રભાદ મોતીલાલ પંડ્યા	નડિયાદ
૧૦	કરીમભાઈ મદમદભાઈ ભાસ્તર	"	૪૩	ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા	"
૧૧	કાળીદાસ વાપજીભાઈ દેસાઈ	"	૪૪	ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ	"
૧૨	કાન્તિલાલ હનલાલ પંડ્યા	આમ્રા	૪૫	ચંદુલાલ રણજીભાઈ મોદી	"
૧૩	કાનજીભાઈ ગોવર્ધનભાઈ બલભટ	નડિયાદ	૪૬	શ્રીમતી અંબાબહેન કરીમભાઈ ભાસ્તર	"
૧૪	કાસમભાઈ હમનભાઈ	"	૪૭	શ્રી હનલાલ દરિવાલ પંડ્યા	"
૧૫	કુશાલભાઈ ગોકુળભાઈ પટેલ	અમદાવાદ	૪૮	છોટાલાલ પુરોત્તમદામ પરીખ	મુંબઈ
૧૬	જાજેન્દ્રશંકર જટાશંકર પંડ્યા	નડીઆદ	૪૯	છોટાલાલ દલસુખભાઈ શાહ	નડિયાદ
૧૭	ગિરિધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ	"	૫૦	છોટાલાલ ઝવેરલાલ મહેતા	"
૧૮	ગોપાલદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ	"	૫૧	જયરામદામ બહેરદાસ દેસાઈ	"
૧૯	ગોકુળભાઈ આપુજીભાઈ દેસાઈ	અમનગર	૫૨	જમભોલનદામ મુજીભાઈ તક્ષત્રી	પંદરપુર
૨૦	ગોકુળદાસ લક્ષ્મીભાઈ પારેખ	નડિયાદ	૫૩	જયંતીલાલ મોગરજી મહેતા	નડિયાદ
૨૧	ગોકુળદાસ સુનીલાલ સરૈયા	ગોધરા	૫૪	જટાશંકર ત્રીકમજી જાની	"
૨૨	ગોવિન્દભાઈ ભામલાલભાઈ પટેલ	વડોદરા	૫૫	જનુભાઈ અચરતરામ સૈયદ	"
૨૩	ગોવર્ધનદાસ કીશોરદાસ શાહ	નડિયાદ	૫૬	જમભોલનદાસ લાલભાઈ પરિખ	"
૨૪	ગોવિન્દભાઈ મધુરભાઈ પટેલ	"	૫૭	જશભાઈ મકનદાસ પટેલ	"
૨૫	ગોકુળદાસ દારકાદાસ તલ્વાડી	"	૫૮	જનેન્દ્રપ્રભાદ રાંજીપ્રસાદ મહેતા	મુંબઈ
૨૬	ગોકુળદાસ મગનલાલ શાહ	કરાચી	૫૯	જેઠાભાઈ રણજીભાઈ દેસાઈ	નડિયાદ
૨૭	ગૌરીશંકર જટાશંકર ભટ્ટ	ભરૂચ	૬૦	જેઠાલાલ શામળદાસ	આનંદાદ્રુડ
૨૮	ચતુરભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ	નડિયાદ	૬૧	જેશંગભાઈ ભામલાલભાઈ પટેલ	નારસા
૨૯	ચિમનલાલ દામોદરદામ ત્રિપાઠી	"	૬૨	ઝવેરભાઈ શામળદામ પટેલ	નડિયાદ
૩૦	ચિમનલાલ ભોગીલાલ દેસાઈ	"	૬૩	ઝવેરભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ	"
૩૧	ચિમનલાલ નારણદામ ગામી	ગોરખી	૬૪	દાદોરદાસ નાથાભાઈ દેસાઈ	"
૩૨	ચિમનલાલ સુનીલાલ દલાલ	અમદાવાદ	૬૫	ડાહ્યાભાઈ નરસિંહભાઈ દેસાઈ	"
૩૩	ચિમનલાલ છોટાલાલ શાહ	ધોળકા	૬૬	ડાહ્યાભાઈ દાથીભાઈ પટેલ	"

નં.	નામ	ગામ	નં.	નામ	ગામ
૬૭	શ્રી ત્રીકમસાલ સાકળચંદ પરિખ નડિયાદ		૧૦૪	શ્રી મણિલાલ સોમચંદ સર્યા નવસારી	
૬૮	દાદુભાઈ પુરોત્તમદાસ દેસાઈ		૧૦૫	મગનલાલ લક્ષ્મીચંદર વહોગ નડિયાદ	
૬૯	ધર્મસુખરામ તનસુખગમ ત્રિપાઠી મુખઈ		૧૦૬	મંજીચંદર પ્રેભાચંદર ધંધા	
૭૦	નરસિંહભાઈ મુરોત્તમદાસ દેસાઈ		૧૦૭	મહેદેવપ્રસાદ ભોગીલાલ કંચારિયા	
૭૧	નવનિધરાય લક્ષ્મીનારાયણ અભયારી નડિયાદ		૧૦૮	મણિલાલ મૂળચંદ પરિખ	
૭૨	નવનિધલાલ ગોકુળદાસ તંડારી		૧૦૯	મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ અમદાવાદ	
૭૩	નાથાભાઈ અવિચળદાસ દેસાઈ		૧૧૦	મણિલાલ મોતીભાઈ પટેલ નડિયાદ	
૭૪	નારણદાસ કાળીદાસ ગામી પાલીવાળા		૧૧૧	મણિલાલ મોહનલાલ માતરિયા	
૭૫	નારદભાઈ મનોરદાસ રોડ નડિયાદ		૧૧૨	મટુભાઈ દરગોવિંદદાસ કાઠાવાળા વડોદરા	
૭૬	નાગવજુભાઈ વાપંજીભાઈ પટેલ		૧૧૩	મણિલાલ છોટાભાઈ પટેલ નડિયાદ	
૭૭	નિંજામુદીન કુરેશી અમદાવાદ		૧૧૪	માણેકલાલ દરગજનદાસ શાહ	
૭૮	નંદવર્ન ઝવેરીલાલ ગોર નડીઆદ		૧૧૫	માણેકલાલ કેદાનદાસ શાહ	
૭૯	પરમાનંદદાસ દોરિદાસ દેસાઈ		૧૧૬	માણેકલાલ સુનીલાલ પરીખ	
૮૦	પ્રદેશદાસ ચંદ્રશેખર દિવાનજી ઝોરસદ		૧૧૭	માણેકલાલ દોરસાલ પરિખ કાનપુર	
૮૧	પંરકુભાઈ વંદાલાભાઈ સોમી મુખઈ		૧૧૮	મુકુન્દરાય જરસુખરંધિ પંડ્યા નડિયાદ	
૮૨	પી. બી. પેન્સે નડિયાદ		૧૧૯	મૂળજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ રાજકોટ	
૮૩	પ્રદ્યુમ્નચંદર કૃષ્ણાચંદર પંડ્યા મુખઈ		૧૨૦	મુળજીભાઈ કુલભદાસ શાહ નડિયાદ	
૮૪	પ્રાણજીવનદાસ પુરોત્તમદાસ દેસાઈ નડિયાદ		૧૨૧	મુળજીભાઈ ભીમજીભાઈ ખારડા	
૮૫	પુરોત્તમદાસ વિદ્યારીદાસ દેસાઈ		૧૨૨	મુળચંદ જે. પટેલ	
૮૬	પુરોત્તમ દોશતરાય રાવ ખંભાત		૧૨૩	મોહનલાલ નરોત્તમદાસ શાહ વડોદરા	
૮૭	પુરોત્તમદાસ સાકળચંદ ચોકસી અમદાવાદ		૧૨૪	મોતીલાલ શિવાભાઈ પટેલ નડિયાદ	
૮૮	ફૂલચંદ ઝવે. દાસ શાહ નડિયાદ		૧૨૫	મોતીલાલ રવિચંદર ધોડા	
૮૯	ફૂલચંદ બાપુજી શાહ		૧૨૬	મોતીલાલ અમુકખરાય દેસાઈ	
૯૦	ફૂલાભાઈ શામળભાઈ પટેલ		૧૨૭	મોહનલાલ નારણદાસ ગાધી અમદાવાદ	
૯૧	બળદેવપ્રસાદ મગનલાલ પરિખ		૧૨૮	મોહનલાલ હરિવલ્લભદાસ શાહ નડિયાદ	
૯૨	બહેચરદાસ મગનલાલ શાહ		૧૨૯	મોતીલાલ લખુભાઈ પારેખ દેવગઢ ખારીયા	
૯૩	બળવંતરાય કથાણરાય હામેર વડોદરા		૧૩૦	મોહનલાલ પાનાચંદ ગાધી ભરૂચ	
૯૪	બાબાસાહેબ મોતીલાલ દેસાઈ નડિયાદ		૧૩૧	મોતીલાલ મૂળજીભાઈ શાહ નડિયાદ	
૯૫	બાણુભાઈ ફૂલચંદ શાહ		૧૩૨	મંજુલાલ હંધરલાલ યાજ્ઞિક મુખઈ	
૯૬	બાપુભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ		૧૩૩	રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી દિલ્હી	
૯૭	બાપાલાલ પિતામજરદાસ શાહ		૧૩૪	રમણજીગમ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી મુખઈ	
૯૮	બિહારીલાલ આચરજીવાલ		૧૩૫	રતિલાલ સુનીલાલ યાજ્ઞિક અમદાવાદ	
૯૯	બેન્સરે (દેવરામ મનોદર)		૧૩૬	રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ભાવનગર	
૧૦૦	ભગવાનદાસ ત્રિવિધરદાસ દેસાઈ		૧૩૭	રતિલાલ જીવજીવાલ લાખીઆ નડિયાદ	
૧૦૧	ભાનુચંદર હરિચંદર યાજ્ઞિક મુખઈ		૧૩૮	રણછોડલાલ ખુસાલદાસ	
૧૦૨	ભાસ્કરદાસ જનાર્દન પાકકજી નડિયાદ		૧૩૯	રણછોડલાલ સુનીલાલ શાહ	
૧૦૩	મહેજુખીયાં હમામખડા કાદરી		૧૪૦	રઘુનાથ ત્રિજીવનદાસ કવિ	

નં.	નામ	ગામ	નં.	નામ	ગામ
૧૪૧	શ્રીમતી રમિકૌરી લાલુશંકર યાચિક	મુખ	૧૫૬	શ્રી ગિલાભાઈ અમયાભાઈ પટેલ	નડિયાદ
૧૪૨	શ્રી ગમણભાઈ મહીપતગામ નીવકઠ	અમદાવાદ	૧૬૦	„ પ્રાણુનાન છુવાખીગામ જનની	„
૧૪૩	„ ગવજીભાઈ મીઠાભાઈ દેસાઈ	નડિયાદ	૧૬૧	„ શંકરલાલ દરિયાલ શુકન	„
૧૪૪	„ રામચંદ્ર પાકુગ કન્હારે	આમુરોડ	૧૬૨	„ શંકરભાઈ ત્રીકમભાઈ પટેલ	„
૧૪૫	„ ગમરાય અચરતનાય શેઠ	નડિયાદ	૧૬૩	„ શંકરભાઈ ગતાભાઈ પટેલ	„
૧૪૬	„ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	અમદાવાદ	૧૬૪	„ શંકરગવ વામનગવ મજમુદાર	અમદાવાદ
૧૪૭	„ ગવજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	નડિયાદ	૧૬૫	„ માધુરામ દગિદામ દેમાઈ	નડિયાદ
૧૪૮	„ અનુભાઈ ગોઠુજીભાઈ પટેલ	અમદાવાદ	૧૬૬	„ માકુવાલ અમૃતલાલ દવે	અમદાવાદ
૧૪૯	„ લક્ષ્મીશંકર અમૃતનાન દવે	નડિયાદ	૧૬૭	„ મુન્નલાલ નાથાલાલ જોષી	નડિયાદ
૧૫૦	„ નરુભાઈ જગનનાન શેઠ	„	૧૬૮	શ્રીમતી મુદાબહેન ચન્દ્રશંકર પંડ્યા	„
૧૫૧	„ વસ્તુભાઈ હાથીભાઈ દેમાઈ	„	૧૬૯	શ્રી સુરચન્દ્ર પુરોત્તમદામ બદામી	„
૧૫૨	„ વાહીનાન શંકરલાલ જોષી	„	૧૭૦	„ મોખાભાઈ મોતીભાઈ શાહ	„
૧૫૩	વિઠ્ઠલભાઈ ઘુનસીદાસ દેસાઈ	„	૧૭૧	„ મોખાભાઈ પુનભાઈ પટેલ	„
૧૫૪	વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ	„	૧૭૨	„ હરગોવિન્દદામ પુરોત્તમદાસ તનાડી	„
૧૫૫	વિઠ્ઠલભાઈ ગોવિન્દભાઈ પટેલ, દા. ગ.	„	૧૭૩	„ હરગોવિન્દદામ લક્ષ્મીભાઈ તથાડી	„
૧૫૬	„ વિષ્ણુભાઈ રણુકોડલાલ ત્રિવેદી	„	૧૭૪	„ દરિયાલ ચતુર્જી મહેતા	„
૧૫૭	શ્રીમતી વિનોદિની ગમણલાલ યાચિક	ભાવનગર	૧૭૫	„ દરિયાદ છોટાનાન કંથારિયા	„
૧૫૮	„ શાન્તાબહેન મગનનાન	નડિયાદ	૧૭૬	„ દરિયાલ દામોદરદામ ગાધી કપડવાળ	„
			૧૭૭	„ દિમતનાલ ગરવડદામ ગાધી	નડિયાદ
			૧૭૮	„ દિમતનાલ મંગેવદાસ બ્રહ્મભટ્ટ	„
			૧૭૯	„ ખોડાભાઈ મોખાભાઈ દેમાઈ પાવણપુર	„
			૧૮૦	„ સુરેન્દ્રશંકર જટાઈશંકર પંડ્યા	નડિયાદ

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સત્કાર મંડળના સભાસદો

નંબર	નામ	ગામ	નંબર	નામ	ગામ
૧	શ્રી તુલસીભાઈ બાપુજીભાઈ દેસાઈ નડિયાદ	૩૨	શ્રી પુરુષોત્તમ મનનલાલ શુક્લ	મુખઈ	
૨	„ જયકૃષ્ણ ગોપાલદાસ દેસાઈ	„	૩૩	„ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા સાંતાકુઝ	
૩	„ શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી	„	૩૪	„ પંતુભાઈ જયવંતરાય દેસાઈ પાદગ	
૪	„ રાવજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	„	૩૫	„ અંબાલાલ દેવજીભાઈ પટેલ નડિયાદ	
૫	શ્રીમતી સુભદ્રા ગંગેશ્વરશંકર પંડ્યા	„	૩૬	„ હરિલાલ યુનીલાલ	મહુધા
૬	શ્રી ચંદુલાલ અંબાલાલ મહેતા	„	૩૭	„ ચંદુલાલ મણીપતરામ દેમાઈ	„
૭	„ અંબાલાલ મનનલાલ દેસાઈ	„	૩૮	„ દિંમતલાલ જીવાભાઈ શાહ	„
૮	„ આત્મારામ કાશીનાથ	„	૩૯	„ જેઠાલાલ કાલજી મજમુદાર	„
૯	„ અમીરમીયાં મીરસાહેબમીયાં	„	૪૦	„ મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન	વડોદરા
૧૦	„ શંભુપ્રસાદ ઉલશંકર જોષીપુરા	„	૪૧	„ મારાભાઈ વઢાલાભાઈ મજમુદાર	„
૧૧	„ રવિશંકર અંબાશંકર પંડ્યા	„	૪૨	„ યશચંદ્ર મોતીભાઈ મહેતા	„
૧૨	„ પ્રાગજીભાઈ મયુરભાઈ પટેલ	„	૪૩	„ શ્રીમતિ પંકજ યશચંદ્ર મહેતા	„
૧૩	„ મણિભાઈ છોટાભાઈ		૪૪	„ દીપકબા દિંમતભાઈ દેસાઈ	„
	„ ખીનવલ્લભભાઈ	„	૪૫	શ્રી ચંદુભાઈ રાવજીભાઈ પટેલ આણંદ	
૧૪	„ રણછોડલાલ મનનલાલ શાહ		૪૬	„ ભીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ	„
	„ મહેમદાવાદ		૪૭	„ રામભાઈ મલાભાઈ પટેલ	„
૧૫	શ્રીમતિ સુમનવકામી મંજુલાલ યાગિક		૪૮	„ ચિમનલાલ કૃષ્ણરામ દવે	„
	„ મુખઈ		૪૯	„ ઓચ્છવલાલ રામકૃષ્ણ પંડ્યા	„
૧૬	શ્રી જગજીવનદાસ ગુપ્તાબદાસ મોદી	„	૫૦	„ મણિલાલ હરિભાઈ દેસાઈ	માતર
૧૭	„ છોટાલાલ કાળીદાસ બુટાલા	„	૫૧	„ યુ. એસ. કલ્યાણી	„
૧૮	„ મોતીશંકર હરિશંકર યાગિક	„	૫૨	„ ઓચ્છવલાલ જીવજીલાલ પરિખ	„
૧૯	„ કૃષ્ણચંદ વિઠ્ઠલદામ શાહ	„	૫૩	„ છોટાભાઈ દારકાંદાસ પટેલ	„
૨૦	„ અંબાલાલ જગનલાલ મહેતા નડિયાદ		૫૪	„ હીરાલાલ મનનલાલ દેમાઈ	„
૨૧	„ હરિભાઈ ખાલકૃષ્ણ પરીખ	„	૫૫	„ મોદનલાલ કૃષ્ણદામ પરિખ	„
૨૨	„ રતિલાલ વેણીભાઈ પટેલ	„	૫૬	„ કૃષ્ણશંકર કુંવરજી વઢોરા	માતર
૨૩	„ અક્ષરશંકર હરિશંકર યાગિક	„	૫૭	„ હરિપ્રસાદ કૃષ્ણરામ દાંગર	ખેડા
૨૪	„ જીવાભાઈ ખી. પટેલ	„	૫૮	„ ખાલાભાઈ ભાઈલાલભાઈ ગેઠ	„
૨૫	„ મોતીભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ	„	૫૯	„ દમયંતીલાલ નવનિતલાલ કોપડિયા	„
૨૬	„ અંબાલાલ બહેચરલાલ દવે	„	૬૦	„ જમરોદજી અરદેસરાજી ભર્યા	„
૨૭	„ ઝવેરભાઈ ખડોરભાઈ પટેલ આણંદ		૬૧	„ માનસિંહજી વખતસિંહજી દાકાર	„
૨૮	„ રણછોડભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ મુખઈ		૬૨	„ ફલંબજી ચામજીભાઈ ઘોષારી	„
૨૯	„ પુરુષોત્તમદાસ દુલસીદાસ પટેલ	„	૬૩	„ મણિલાલ ઓચ્છવલાલ દલાલ	„
૩૦	„ સુરેન્દ્રશંકર ચતુરલાલ દિક્ષિત	„	૬૪	„ ગોકુળદાસ મયુરભાઈ દેસાઈ	„
૩૧	„ બળવંતરામ જીવાખીરામ ત્રિવેદી	„			

નંબર	નામ	ગામ	નંબર	નામ	ગામ
૧૪૧	શ્રી જગન્નાથ દરગોવિન્દદાસ	મુળધ	૧૬૮	શ્રી રણુજીતલાલ દરિયાલ પંડયા	નડિયાદ
૧૪૨	જેવચરામ મણિશંકર રાવળ	દિલ્લી	૧૬૯	અમૃતલાલ સુનીલાલ પરિખ	"
૧૪૩	નરવજી હીરજી શેઠ	"	૧૭૦	જેઠાલાલ ગોવિન્દભાઈ પટેલ	"
૧૪૪	મણિભાઈ ના. ગામી	"	૧૭૧	રમણિકલાલ અવેરીલાલ ધામિક	"
૧૪૫	હરિચંદ જુરાભાઈ સરવૈયા	"	૧૭૨	જનનાથ ગણુપતરામ વૈદ	"
૧૪૬	ગોવર્ધનદાસ રણુછોડદાસ શાહ	"	૧૭૩	કૃષ્ણપ્રસાદ સિવશંકર ભટ્ટ	"
૧૪૭	જુલાખભાઈ દેસાઈ	"	૧૭૪	કાન્તિલાલ ચંદુલાલ	"
૧૪૮	તેમજી દરશુરામ	"	૧૭૫	શિવપ્રસાદ અવેરીલાલ ડોક્ટર	"
૧૪૯	કોકામત ગોપાલદાસ શેઠ	"	૧૭૬	ભરતરામ વાનુસુખરામ મહેતા વડોદરા	"
૧૫૦	રાધાકૃષ્ણ રામલાલ શેઠ	"	૧૭૭	સમર્થલાલ જેઠાલાલ વૈદ અમદાવાદ	"
૧૫૧	મણિલાલ મૂળજી શેઠ	"	૧૭૮	રવિશંકર વજ્રભજી આચાર્ય વડોદરા	"
૧૫૨	કાશીભાઈ હ. પટેલ	"	૧૭૯	રણુછોડલાલ અવેરદાસ પરિખ નડિયાદ	"
૧૫૩	જીવનલાલ મણિલાલ	"	૧૮૦	જયભાઈ ધંધરભાઈ પટેલ	"
૧૫૪	અમેત્રી	"	૧૮૧	લક્ષ્મીકાંત શ્રીકાંત શેઠ મુળધ	"
૧૫૫	હીરાચંદ નામજી મહેતા	"	૧૮૨	રતિલાલ શ્રીતાલાલ વડોદરા	"
૧૫૬	હરસિંધભાઈ વજુભાઈ દિવેદિયા મુળધ	"	૧૮૩	ગોડાભાઈ મનનભાઈ પટેલ નડિયાદ	"
૧૫૭	ચિમનલાલ સુનીલાલ નડિયાદ	"	૧૮૪	પરુનોપ્રસાદ ગો. વ્યાસ મહેમદાવાદ	"
૧૫૮	વહેરીભાઈ વામજીભાઈ પટેલ	"	૧૮૫	વિરંચીલાલ ગો. મજુમદાર	"
૧૫૯	અંબાલાલ કાળિદાસ પટેલ	"	૧૮૬	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ અમદાવાદ	"
૧૬૦	નિરંજનમ પુરોષોત્તમદાસ દેસાઈ	"	૧૮૭	જેઠાલાલ જેવશંકર દવે	"
૧૬૧	કાકારદાસ પુરોષોત્તમદાસ દેસાઈ	"	૧૮૮	મંજુલાલ સેવકલાલ દવે વડોદરા	"
૧૬૨	અબાલાલ રાગભાઈ પટેલ	"	૧૮૯	હન્ડુલાલ સેવકલાલ દવે	"
૧૬૩	કૌશિકપ્રસાદ ચંદુલાલ શેઠ	"	૧૯૦	બીપીનવિહારી કૃષ્ણલાલ દિવેદિયા અમદાવાદ	"
૧૬૪	નાનાભાઈ ચંદ્રશેખર દિવાનજી વડોદરા	"	૧૯૧	અંબાલાલ રાનાભાઈ અમીન તારાપુર	"
૧૬૫	ગોવિંદદાસ ચંદ્રશેખર મહેતા નડિયાદ	"	૧૯૨	શ્રીમતિ વિમળાગોરી સ્વનલાલ નડિયાદ	"
૧૬૬	સુનીભાઈ મુળજીભાઈ પટેલ	"	૧૯૩	લલિતાગૌરી રામરાવ	"
૧૬૭	છાટાભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	"	૧૯૪	શ્રી પોપટલાલ અવેરીલાલ ધામિક	"

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આશ્રયદાતા

૧	શ્રી દુલસીભાઈ બકારલાઈ અમીન	વડોદરા	૫૦—૦—૦
૨	„ ગોકુળભાઈ બાપુજીભાઈ દેસાઈ	અમનગર	૫૦—૦—૦
૩	„ ત્રિપુરાચંદર બાલાચંદર કંચારિયા	ભાદુંગા	૫૦—૦—૦
૪	„ શાન્તિલાલ મગનલાલ પરિખ	મુળધ	૧૦૧—૦—૦
૫	„ જીતેન્દ્રરાય ચંદુપ્રસાદ મહેતા	„	૫૧—૦—૦
૬	„ ચંદ્રભાઈ જોરાભાઈ અમીન	„	૫૧—૦—૦
૭	મેસર્સ સી. પારેખની કુ.	„	૫૧—૦—૦
૮	શ્રી સુનીલાલ જગનલાલ ધડીઆળી	„	૫૧—૦—૦
૯	„ મગનભાઈ પી. અમીન	„	૧૦૧—૦—૦
૧૦	„ ડાલાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ	„	૧૦૧—૦—૦
૧૧	„ મણિભાઈ હાથીભાઈ પટેલ	„	૫૧—૦—૦
૧૨	„ જોદાલાલ ત્રિકમલાલ પરિખ	„	૫૧—૦—૦
૧૩	„ શેઠ મનુભાઈ પ્રેમાનંદની કુ.	„	૫૧—૦—૦
૧૪	„ વિદ્યુલભાઈ ગોવિન્દભાઈ પટેલ	નડિયાદ	૧૦૧—૦—૦
૧૫	„ હોટાભાઈ ભોતીભાઈ પટેલ	મુળધ	૧૦૨—૦—૦
૧૬	મેસર્સ અમીન એન્ડ સન્સ	„	૫૧—૦—૦
૧૭	શ્રી મણિભાઈ પી. અમીન	„	૫૧—૦—૦
૧૮	„ દુલસીદાસ વી. પટેલ	„	૧૦૧—૦—૦
૧૯	„ સામળદાસ પુરોત્તમદાસ પરિખ	„	૫૧—૦—૦
૨૦	„ શેઠ દરિલાલ મદામુખ	„	૫૧—૦—૦
૨૧	„ કૃષ્ણલાલ ત્રોદનલાલ ઝવેરી	„	૭૫—૦—૦
૨૨	„ જયગમદાસ પરમાનંદભાઈ કું.	„	૧૦૧—૦—૦
૨૩	„ મગનભાઈ ચંદ્રભાઈ પટેલ	વડોદરા	૫૦—૦—૦
૨૪	„ બાલુભાઈ ટી. દેસાઈ	મુળધ	૫૧—૦—૦
૨૫	„ ધર્મસુખરામ તનસુખરામ ત્રિપાઠી	„	૧૦૧—૦—૦
૨૬	„ કે. કે. દાદાર	નડિયાદ	૫૧—૦—૦
૨૭	„ ગોપાલદાસ વિદ્યારીલાલ દેસાઈ	„	૫૧—૦—૦
૨૮	„ પુરોત્તમદાસ ટી. પટેલ	મુળધ	૫૦—૦—૦
૨૯	„ કનિયાલ ગોકુળદાસ પારેખ	„	૫૦—૦—૦
૩૦	„ નાગજીદાસ સુનીલાલ દલાલ	નડિયાદ	૫૧—૦—૦

સહાયક.

૩૧	શ્રી બાપાલાલ પી. પરિખ	મુખ્ય	૨૫—૦-૦
૩૨	,, કાળીદાસ હરિદાસ		૧૦—૦-૦
૩૩	,, હીરાભાઈ આશાભાઈ પટેલ	સાન્તાક્રુઝ	૨૫—૦-૦
૩૪	,, બી. એસ. મારફતીઆ	મુખ્ય	૨૫—૦-૦
૩૫	,, અમૃતલાલ હીરાલાલ શેઠ	,,	૧૫—૦-૦
૩૬	મેસર્સ બી. ત્રીકમલાલની કંપની	,,	૨૫—૦-૦
૩૭	શ્રી ચતુરભાઈ એમ. પટેલ	,,	૨૫—૦-૦
૩૮	,, ભોળીલાલ ત્રિભુવનદાસ શેઠ	,,	૩૧—૦-૦
૩૯	,, રમણલાલ છોટાલાલ શેઠ	,,	૧૫—૦-૦
૪૦	,, કેવળદાસ કીલાભાઈ શેઠ	,,	૩૧—૦-૦
૪૧	,, છોટાલાલ ત્રિભુવનદાસ પરિખ	,,	૧૫—૦-૦
૪૨	,, જમનાદાસ જોશીરામદાસ જરીવાળા	,,	૧૫—૦-૦
૪૩	,, હરગોવિન્દદાસ ગોવર્ધનભાઈ પટેલ	,,	૧૧—૦-૦
૪૪	,, કાલાભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	,,	૩૦—૦-૦
૪૫	,, મણિલાલ બાપુજી	,,	૨૫—૦-૦
૪૬	,, મણિભાઈ ચંદરભાઈ પટેલ	,,	૨૫—૦-૦
૪૭	,, વિક્રમદાસ હરિદાસ	,,	૨૫—૦-૦
૪૮	,, એન. એમ. ત્રિપાઠી	,,	૨૫—૦-૦
૪૯	,, મનસુખલાલ બહેચરદાસ ચોકસી	,,	૨૫—૦-૦
૫૦	,, ચન્દુલાલ સોમાલાલ શાહ	,,	૧૫—૦-૦
૫૧	,, મગનલાલ ગોતીલાલ પરિખ	,,	૧૫—૦-૦
૫૨	,, સન્મુખભાઈ ઝવેરભાઈ પંડયા	સાન્તાક્રુઝ	૨૫—૦-૦
૫૩	,, ઝવેરભાઈ મણિભાઈ પંડયા	મુખ્ય	૨૫—૦-૦
૫૪	,, ઇન્દ્રવદન નારાયણભાઈ મહેતા	,,	૨૫—૦-૦
૫૫	,, ત્રિભુવનદાસ કાળિદાસ ત્રિવેદી	ભાવનગર	૨૫—૦-૦
૫૬	,, લક્ષ્મીભાઈ જનનલાલ શેઠ	નડિયાદ	૧૫—૦-૦
૫૭	,, ચિમનલાલ નરાયણભાઈ મહેતા	,,	૨૫—૦-૦
૫૮	,, મગનલાલ ઘેલાભાઈ શાહ	,,	૨૫—૦-૦
૫૯	,, જયકૃષ્ણ મનોરમદાસ દેસાઈ	,,	૨૫—૦-૦
૬૦	,, ભાઈલાલભાઈ લાલભાઈ આમીન	વડોદરા	૨૫—૦-૦
૬૧	,, વલ્લભભાઈ મચુરભાઈ પટેલ	,,	૧૧—૦-૦
૬૨	,, શાસ્ત્રી હેડમાસ્તર	નડિયાદ	૧૫—૦-૦
૬૩	,, મેતેજર હમ્પીરીઆલ બેંક	,,	૧૧—૦-૦
૬૪	,, નગીનદાસ ટી ચાસ્તર	મુખ્ય	૨૫—૦-૦
૬૫	,, મટુભાઈ હરગોવિન્દદાસ કાટાવાળા	વડોદરા	૨૦—૦-૦
૬૬	,, ગોવર્ધનદાસ બળદેવદાસ	નડિયાદ	૨૫—૦-૦

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સભાસદ વર્ગ

- ૧ શ્રી: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક અમદાવાદ
- ૨ „ ગિરધરનાથ જી. મહેતા મુખબ
- ૩ „ અમીદામ પરમાનંદદાસ કાણુકીઆ „
- ૪ „ મોતીભાઈ દરિબાઈ એચા ભાવનગર
- ૫ „ માનસીંકર પિતાબરદાસ મહેતા „
- ૬ „ ઇન્દુલાલ આપાલાલ મહેતા „
- ૭ „ દરિપ્રસાદ ઉત્તમરામ ભટ્ટ ખાર
- ૮ „ બંસીલાલ છોટાલાલ વકીલ સુરત
- ૯ „ જયેન્દ્રસિંહ ભગવાનલાલ દૂરગાળ „
- ૧૦ „ લલિતમોહન સુનીલાલ ગાધી „
- ૧૧ „ યેશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા ભાવનગર
- ૧૨ „ ચિમ્બેનસાલ ગોપાલદામ વખારિયા કચોલ
- ૧૩ „ અંબાલાલ નાથાલાલ મોઝી „
- ૧૪ „ મણિલાલ જનસલાલ દેસાઈ ગોધરા
- ૧૫ „ ગતનસાલ વિઠ્ઠલદામ ખાડવાળા સુરત
- ૧૬ „ કચનસાલ હીરાસાલ મામાવાળા „
- ૧૭ „ વસુભદામ જનનાદામ અણક „
- ૧૮ „ નટવરસાલ રણુકેશદાસ શાહ „
- ૧૯ શ્રીમતી કુસુમ ચન્દ્રવદન શાહ „
- ૨૦ શ્રી ચન્દ્રવદન સુનીલાલ શાહ „
- ૨૧ „ માધવપ્રભાદ નાગાયણીકર
- શાસ્ત્રી અમદાવાદ
- ૨૨ „ ગદુલાલ દામોદરદામ બગીચાળા
- મુખબ
- ૨૩ શ્રીમતી દમયમગૌરી ગદુલાલ „
- ૨૪ શ્રી ઇન્દુભાઈ જનનાદામ „
- ૨૫ „ ચિવંપ્રસાદ દલપતરામ પડિન કોટા
- ૨૬ „ સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ વડવાણ
- ૨૭ „ ડાભાભાઈ ઝોરદામ પટેલ ધોળકા
- ૨૮ „ કૌશિકરામ મહેતા અમદાવાદ
- ૨૯ „ દરિપ્રસાદ પીતાબરદામ મહેતા „
- ૩૦ „ અંબાલાલ મનસુખરામ જોષી „
- ૩૧ „ રતિબાઈ મોહનલાલ ત્રિવેદી „
- ૩૨ „ ઉડાલાલ એકનાગમ ભટ્ટ
- ૩૩ શ્રી કૌર્ણીદાસે ચંકરજી પંડ્યા અમદાવાદ
- ૩૪ „ ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ „
- ૩૫ „ મૈત્રીન્દ્ર ગુપ્તા „
- ૩૬ „ અતિસુખસીંકર કમળાસીંકર ત્રિવેદી
- સુરત
- ૩૭ „ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે „
- ૩૮ „ ઇન્દુલાલ વીરમણિયંકર „
- ૩૯ „ ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ ડોકટર મુખબ
- ૪૦ „ જનાર્દન પાઠકજી સુરત
- ૪૧ „ પ્રસન્નવર્દન દોશિન „
- ૪૨ „ જ્યોતિન્દ્ર દવે „
- ૪૩ „ સત્યેન્દ્ર ત્રિવેદી „
- ૪૪ „ નયકુંજુ દેવે „
- ૪૫ „ શીલ્પ દોશિત „
- ૪૬ „ નયકુંજુ ચિમ્બેનલાલ સુરતી ભરૂચ
- ૪૭ „ રસિકલાલ છોટાલાલ પરિખ અમદાવાદ
- ૪૮ „ મંજેશરાય જનાર્દન પાઠકજી સુરત
- ૪૯ „ અશોકચન્દ્ર જનાર્દન પાઠકજી „
- ૫૦ „ શંકરલાલ માણેકલાલ દેસાઈ ભરૂચ
- ૫૧ „ જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ અમદાવાદ
- ૫૨ „ ચન્દુલાલ કેશવલાલ અમીન „
- ૫૩ „ સુવંશમ ગણપતરામ ભટ્ટ નવમારી
- ૫૪ „ જનાર્દન બારકર ખીશીમોરા
- ૫૫ „ મોહનલાલ દયાલંકર ડોકટર પોરબંદર
- ૫૬ „ જયવંતરાઈ દરિયાઈ અંબારિયા ગોધરા
- ૫૭ „ મોતીરામ દરિયાઈકર ભટ્ટ ઝોરપાડ
- ૫૮ „ કુર્ણસીંકર દેવજીરામ શાસ્ત્રી વીલાપારલા
- ૫૯ „ રમણીકલાલ મુખડીઆ ભરૂચ
- ૬૦ „ ગોકુળભાઈ દોવંદરામ ભટ્ટ મુખબ
- ૬૧ „ તર્કમંતસીંકર લાંબીવ „
- ૬૨ „ દલગતરામ પી. પાઠક „
- ૬૩ „ દલાલંકર મણિયંકર ભટ્ટ „
- ૬૪ „ શ્રીમતી વસુમતી મણિયંકર ભટ્ટ „

૬૫ શ્રી અરુણાચલ પ્રસન્નકુમાર દાવેડીઆ	૮૭ શ્રી સાદીક	મુંબઈ
અમદાવાદ	૮૮ „ મંજુલાલ રણુકોડલાલ મજમુદાર „	
૬૬ „ જગનલાલ વિઠારામ રાવળ હુણુવાડા	૮૯ „ ત્રંબકલાલ ગોવિન્દજી ઝવેરી જામનગર	
૬૭ „ ઝીણીલાલ રતનજી દેસાઈ અમદાવાદ	૯૦ „ કનૈયાલાલ હરિલાલ નાગોરી અમદાવાદ	
૬૮ „ પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ ભાવનગર	૯૧ „ પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ „	
૬૯ „ ચન્દુલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પાટણ	૯૨ „ ખીમચંદ ચાંપસી ભાવનગર	
૭૦ „ સુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ ભાવનગર	૯૩ „ રવિચંકર મહાયાંકર જોધી „	
૭૧ „ વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ „	૯૪ „ વિહલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસ્થી „	
૭૨ „ સુમનરાય ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ „	૯૫ „ વિહલદાસ ખીમજી પટેલ „	
૭૩ „ પ્રેમલ દયારામ ગીદુમલ મુંબઈ	૯૬ „ પ્રો. કામદાર ગોંડલ	
૭૪ „ પ્રફૂલ સિનકરરાય સેપદ અમદાવાદ	૯૭ „ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ મુબઈ	
૭૫ „ લક્ષ્મીધર માધવજી ભટ્ટ વડે	૯૮ „ લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી ભાવનગર	
૭૬ „ ત્રિભુવનદાસ સુનીલાલ ગાંધી મુજપૂર	૯૯ „ વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ અમદાવાદ	
૭૭ „ લાલભાઈ કૃત્તીરચંદ મણિશંકર અમદાવાદ	૧૦૦ „ જગનન્ન વિ. પાઠક „	
૭૮ „ અમૃતલાલ બીખાભાઈ મારફતીઆ „	૧૦૧ „ રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ સુરત	
૭૯ „ રતિલાલ માણીકલાલ તેલી „	૧૦૨ „ પ્રભુગિરિ સેવાગિરિ જોસાંઈ ઉનાવા	
૮૦ „ ગુણવન્ત એસ. વેઘ „	૧૦૩ „ મોતીચંદ જી. કાપડીઆ મુંબઈ	
૮૧ „ હરિજી કાવસજી દાવર „	૧૦૪ „ અનિરૂદ રમણીકલાલ અમદાવાદ	
૮૨ „ વિનાયકરાવ શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી „	૧૦૫ „ સોમાલાલ જગનલાલ મહેતા ઉનાવા	
૮૩ મીસ નીલકંઠ „	૧૦૬ „ સોમેશ્વર ઇચ્છારામ ત્રિવેદી „	
૮૪ મિસીસ સરોજની મહેતા „	૧૦૭ „ ગિરિશચન્દ સવાઈલાલ દેસાઈ અમદાવાદ	
૮૫ „ શ્રીદેવી કુવ „	૧૦૮ „ જયેન્દ્રરાય વળુભાઈ દાવેડીઆ „	
૮૬ શ્રી શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ ડભોડા		

નં. ૧૦૯ થી નં. ૧૨૪ સુધીનાં સભાસદનાં નામો મળી શક્યા નથી.

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સ્થાનિક કારોબારી સમિતિના

પ્રમુખઃ

દિ. બ. ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખઃ

શ્રી અબાલાલ ભુલાખીરામ બાની

મંત્રીઓઃ

શ્રી ફૂલચંદ બાપુભાઈ શાહ

શ્રી જયંતીલાલ મોરારભાઈ મહેતા

શ્રી મુન્દરલાલ નાથાલાલ ભેષી

શ્રી હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કચારિયા

:: સત્કારગીત ::

અમકે આનન્દ-અન્દ અદેરી ચોકમાં,
 'છલકે ચા ઉપર અમી-પૂર,
 શીળો સમીર વાય મુગ-ધી વિંઝલે,
 દિલકે મધુર ગુંજે સુર,

અલખેલડી;

રસધેલડી;

અમકે૦

આળે પધાર્યા, રાજ ! મહેમાનો માંડવે,
 કેકું-મખદ પ્રેરણા દળાય,
 ભાવે ભરેલ હેમ દેડાં હુંદણવાં,
 ચેતનની આંદની અળાય,

અલખેલડી;

રસધેલડી;

અમકે૦

સોહે મહેમાન, રાજ ! માનસના હંસ ચા,
 હંસલને વહાલાં હેત કીર,
 વેગે વધાવીએ છ મમતાને પ્રોતિહે,
 ગરવા ગુણ ગુર્જરીના વીર,

અલખેલડી;

રસધેલડી;

અમકે૦

ગાળે હુંદૂબી પુણ્ય સંગમને કાંઈકે,
 સાહિત્યને તીર્થ તેજ રંગ,

રસધેલડી;

આળે આનન્દ, રાજ ! મિલનને માણવે,
 પ્રકટે રસગંગ અંગ અંગ,

અલખેલડી;

અમકે આનન્દ-અન્દ અદેરી ચોકકે;

અમકે૦

કેશવ હ. શેઠ

:: ભૂતદયા ::

કુખી કે દહીં કે કાષ્ઠ, બૂલેલા માર્ગવાળને:
 વિસાગો આપવા ધરની, ઉધાડી રાખજો બારી !
 ગરીબની દાદ સાંભળવા, અપરનાં કુખને દળવા;
 તદમારા કણ્ઠ-નેત્રાની, ઉધાડી રાખજો બારી !
 પ્રણયનો વાપરો વાવા, કુછન્દી કુષ્ટ વા જાવા;
 તદમારા શુદ્ધ હૃદયોની, ઉધાડી રાખજો બારી !
 શયેલાં કુષ્ટ કર્મોમાં, છૂટા જન્મિયી યાવા;
 જરા સત્કર્મની ન્દાની, ઉધાડી રાખજો બારી !

શ્રી. પદ્મીજી

મરણા મમિતિ

1912 થી સૌ વંશમતિ બહેન સૌ ગુમિના બહેન તો કપિલા બહેન

[પ્રથમ દિવસનો કાર્યક્રમ.]

તા. ૧૨-૧૨-૩૧, શનિવાર

સમય-મધ્યહ્ન ૧૨ વાગે.

૧. મંગલાચરણ

૨. સતકારગીત

૩. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ શ્રી અંબાલાલ જુલાખીરામ જ્વનીનું ભાષણ

૪. પ્રમુખપદ ભેગાની શ્રી જુલાભાઈ ઇવણજી દેસાઈને વિરોધિ.

૫. પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ

૬. સંદાનુભૂતિના સંદેશાનું પ્રચન

૭. ગીત (જૂલદયા)

૮. વિધવિચારિણી સમિતિની ચુંટણી

૯. ૩-૩૦ વાગે વિધવિચારિણી સમિતિની બેઠક

૧૦. સાજના ૭ વાગે અનાયાસમમા ગરબા

પ્રલચ્છ બાપુજી શાહ.

મુદરલાલ નાથાલાલ ભેધી.

જ્યંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

મત્રીઓ.

દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

નડિયાદ.

:: મંગલાચરણ ::

હૃદય શકર, શશિગેખર, પિનાકી નિપુરારે !

વિશ્વોત્તમ-શૂન્ય, દિગ્-વમન ગહવી જટાભારે.

અનલ ભાસે મદનદમન, તરણ અરુણ-કિરણ નયન,

નીનકણ્ઠ રજત-વરણ, મંડિત ફણી-ભારે

ઉક્ષારક ગરલ ભક્ત્ય, અક્ષમાલા શોભિત વક્ત,

લિપ્ત-લક્ષ્ય, પિચાચ-પક્ષ, રક્ષક લવપારે !

વૈષ્ણવ મહિમકર પ્રભાશંકર.

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

કારોબારી સભાના સભાસદો

૧ રા. સા. દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ	૨૫ રા. ચિમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી
૨ રા. સા. ભગવાનદાસ ગિરધરદાસ દેસાઈ	“કુવ્ર”
૩ રા. સુન્દરલાલ નાથાલાલ જોષી	૨૬ „ રાવજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
૪ „ તુળસીભાઈ બાપુજીભાઈ દેસાઈ	૨૭ શ્રી વીરમતિજીદેન જતુભાઈ સેયદ
૫ „ જયકૃષ્ણ એમ. ગોપાળદાસ દેસાઈ	૨૮ રા. ભારકરરાવ જનાર્દન પાઠકજી
૬ „ દાકોરદાસ નાથાભાઈ દેસાઈ	૨૯ „ ગોકુળદાસ દારકાદાસ તથાટી
૭ „ ચૂનીલાલ રમણલાલ સરૈયા	૩૦ „ મણિકલાલ ચૂનીલાલ પરિખ
૮ „ કૃષ્ણચંદ ઝવેરદાસ શાહ	૩૧ „ રણજીડલાલ ચૂનીલાલ શાહ
૯ „ બાલુભાઈ કૃષ્ણચંદ શાહ	૩૨ „ હરિલાલ દામોદરદાસ માંધી
૧૦ „ ડાહ્યાભાઈ હાથીભાઈ પટેલ	૩૩ „ રણજીડભાઈ નારણભાઈ પટેલ
૧૧ „ શંકરભાઈ ત્રિકમભાઈ પટેલ	૩૪ „ અંબાલાલ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ
૧૨ „ ધનંજયભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ	૩૫ „ ચન્દ્રવદન જમનલાલ ભટ્ટ
૧૩ „ જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા	૩૬ „ ભૂપતરાવ જમિયતરામ દાસ્તી
૧૪ „ ગંગેશચંદર જટાચંદર પંડ્યા	૩૭ „ ચૂનીભાઈ ચૂળજીભાઈ પટેલ
૧૫ „ મુકેન્દરાય હરસુખરાય પંડ્યા	૩૮ „ મણિભાઈ સામળભાઈ શાહ
૧૬ „ કૃષ્ણભાઈ સામળભાઈ પટેલ	૩૯ „ રમણલાલ ગોકુળદાસ તથાટી
૧૭ „ નવનીધરાય લક્ષ્મીનારાયણ ખડકચારી	૪૦ „ મણિભાઈ રણજીડભાઈ પરિખ
૧૮ „ નારદભાઈ મનોરદાસ શેઠ	૪૧ „ મોહનલાલ પીતાંમરદાસ સરૈયા
૧૯ „ નારણભાઈ વામજીભાઈ પટેલ	૪૨ „ અંબાલાલ ચૂળજીભાઈ દેસાઈ
૨૦ „ મણિચંદર પ્રભાચંદર વેલ	૪૩ „ કાચીભાઈ વહેરીભાઈ પટેલ
૨૧ „ આબાસજીભાઈ મોતીભાઈ દેસાઈ	૪૪ „ રતિલાલ ખુશાલદાસ પટેલ
૨૨ „ મગનલાલ કેશવલાલ ચૂળાણી	૪૫ „ કાન્તિલાલ ખુશાલદાસ પટેલ
૨૩ „ શંકરભાઈ ગજાભાઈ પટેલ	૪૬ „ ડાહ્યાભાઈ રણજીડભાઈ પટેલ
૨૪ „ હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કંધારિયા	

દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સ્થાનિક કારોબારી સમિતિ અને એની પેટા સમિતિઓ

“આવૃત્તી-પરિષદ નડિયાદમાં ભરવી એવો આ પરિષદનો અભિપ્રાય છે.” તેવો ફરાવ નવમી પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે અન્વયે દશમી પરિષદ ભરવા સખ્ધી વિચાર કરવા નડિયાદના નાગરિકોની એક જાહેરસભા ડાહીવધમી પુસ્તકાલયના સભામંદિરમાં તા. ૧-૧૧-૨૮ ને ગુરુવારે સાંજે રા. ઝવેરભાઈ સામળભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી. આ સભામાં ફરાવ કરી સ્થાનિક કારોબારી કમિટીના પ્રમુખ તરીકે દિ. બ. ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાની અને મંત્રીઓ તરીકે શ્રી ફૂલચંદ બાપુજી શાહ, શ્રી જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા, શ્રી સુન્દરલાલ નાયાલાલ જોષી અને શ્રી હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કંથારિયાની સર્વાનુમતે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી.

દશમી પરિષદની કામચલાઉ સમિતિની બીજી બેઠક તા. ૫-૧૨-૨૮ ને રોજ દિ. બ. ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાના મકાનમાં મળી હતી. શ્રી છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા પ્રમુખસ્થાને હતા. તે પ્રસંગે સ્થાનિક કારોબારી સભા નીમવાને નીચેના ગૃહસ્થોની એક ઉપસમિતિ નીમવામાં આવી હતી, અને એ ઉપસમિતિને જન્યુઆરીની આખર સુધીમાં કાર્યવાહક સમિતિ નિયુક્ત કરી તેની પહેલી સભા બોલાવવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.

સ્થાનિક કારોબારી સભાની નીમણૂકને અંગેની ઉપસમિતિ

દિ બ. ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા (પ્રમુખ)

રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા

રા. ફૂલચંદ બાપુજી શાહ

રા. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

રા. સુન્દરલાલ નાયાલાલ જોષી

રા. હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કંથારિયા

મંત્રીઓ

રા. ગોકળદાસ દારકાદાસ તલાટી

રા. ત્રિશરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ

રા. મહાદેવપ્રભાદ બોગીલાલ કંથારિયા

સ્થાનિક કારોબારી સભાના સભ્યનું લગભગ ત્રણ રૂપિયા ફરાવવામાં આવ્યું હતું.

દિ. બ. ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાને પ્રમુખપદે તા. ૨૧-૧૨-૨૮ ને રોજ રા. ત્રિશરદાસ મંગળદાસ દેસાઈને ત્યાં દશમી પરિષદ માટે નીમાએવી ઉપસમિતિની બેઠક મળી હતી. તે વખતે દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીચેના સભ્યોની સ્થાનિક કારોબારી સભા નીમવામાં આવી હતી. જુઓ પરિચિત વ.

દશમી પરિષદની ઉપસમિતિની બેઠક તા. ૧૧-૧૦-૩૧ ને રવિવારના રોજ દિ. બ. ચિમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાને પ્રમુખપદે તા. ૨૧-૧૨-૨૮ ને રોજ રા. ત્રિશરદાસ મંગળદાસ દેસાઈને ત્યાં દશમી પરિષદ માટે નીમાએવી ઉપસમિતિની બેઠક મળી હતી. તે વખતે દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીચેના સભ્યોની સ્થાનિક કારોબારી સભા નીમવામાં આવી હતી. જુઓ પરિચિત વ.

કારોબારી સભાની બેઠક તા. ૧૫-૧૦-૩૧ ને રોજ બોલાવવાનો તેમજ અધિકારીઓની ચૂંટણી કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

તા. ૧૧-૧૦-૩૧ ના રૂપ મુજબ પરિપત્રની ગ્વાનિક કારોબારી સભાની બેઠક તા. ૧૫-૧૦-૩૧ ને રોજ સાંજે શ્રી ડાહીવકશી પુસ્તકશાળાના સભાધ્યક્ષના ગ. શંકરભાઈ ગદાભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી મહાએ દશમી પરિપત્રના મંત્રીઓ તરીકે ગ. કૃષ્ણચંદ બાપુજી શાહ, રા. સુન્દરલાલ નાયાલાલ જોષી અને ગ. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતાની સર્વાનુમતે નીમણુંક કરી હતી. તેમજ પરિપત્રની બેઠક નવેબગના હેઠા અઠવાડિયામાં રાખવી અને પરિપત્ર બંધારણ પૂર્ણીજ હોઈ કાર્યક્રમ અરણતાથી કામ થઈ શકે તેવા ગોઠવવા એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. કાર્યક્રમ તથા પરિપત્રની તારીખ નક્કી કરવાની સત્તા અગત મંડળના પ્રમુખ અને મંત્રીઓને સુપ્રત થઈ હતી.

ઉપરની સભાનું કામકાજ પૂરું થતાં બીજી સભા તરતજ ઉપરને ગયો રા. શંકરભાઈ ગદાભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી. તે સભામાં સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ તરીકે ગ. અંબાલાલ બુધાખીગમ જાનીની વગર થઈ હતી અને પરિપત્રના પ્રમુખ તરીકે રા. જુનાભાઈ દેસાઈને ચૂંટનામાં આવ્યા હતા કારણકે તેઓ કદાચ ન આવી શકે તો તેમની જગ્યાએ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીની વગર થઈ હતી. આ ઉપરાંત વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણી પણ કરવામાં આવી હતી.

દશમી સાહિત્ય પરિપત્રની વ્યવસ્થાપક સમિતિની પહેલી બેઠક તા. ૬-૧૧-૩૧ ને રોજ માંજે કૃષ્ણચંદભાઈને બંગલે શ્રી તુલસીભાઈ બાપુજી દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી સભામાં નડિયાદના પ્રતિષ્ઠિત નામરિક અને સાહિત્ય પ્રેમી શ્રી ખુસાવદાસ ગોકુળદાસ બેંકરના અગ્રવાસ માટે શોક પ્રદર્શિત કરનારો ઠરાવ પસાર થયો હતો પરિપત્ર પ્રમંજે મહેમાનોની મળેલા કરવા માટે રા. નાગમણીભાઈ પટેલ અને ગ. ડાહ્યાભાઈ હાથીભાઈ પટેલની એક મળેલા સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તેમજ પરિપત્રની બેઠકને અંગેની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવા માટે એક જુદી સમિતિ નીમવામાં હતી અને તેમાં ગ. બોમી લાલ નાયાલાલ મોહસી, રા. અરવિંદ જાનવાલ ભટ્ટ, રા. સુનીલાલ નૃજીભાઈ પટેલ વગેરેની તે સમિતિના અગ્રે તરીકે નીમણુંક થઈ હતી. પરિપત્ર પ્રસંગે ગરબાની વ્યવસ્થાનું કાર્ય શ્રી સુમિત્રા બહેનને સોંપાયું હતું. મતારંજન વિભાગની સર્વ વ્યવસ્થા વૈદ્ય મણિયુજી પ્રભાસંકરને સુપ્રત થઈ હતી

પરિપત્રના બંધારણ મંજૂરી વિચાર કરવા માટે દિ. બા. ચિમનલાલ નાગમણીભાઈ મહેતાના પ્રમુખપદે તા. ૧૪-૧૧-૩૧ ની માંજે એક સભા મળી હતી. સભાના કામ-કાજની શરૂઆતમાં શ્રી અંબાલાલ જાનીએ મળનારો હેતુ મમજાવ્યો હતો. રા. કૃષ્ણચંદ બાપુજી શાહે કહ્યું કે બંધારણ સમિતિએ સર્વાનુમતે બંધારણ ધડ્યું છે અને અને ત્યાં સુધી બંધારણનો માર્ગ સંગ્રહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આપણે જોવાનું એ છે કે, નવા બંધારણમાં સમેકનનું વર્ચસ્વ અમલમાં છે કે નહિ ? ગ. સુન્દરલાલ જોષીએ મુગ્ધતાના વિભાગો કરી મતદાર મંડળો ગ્વાી પગિદ્દ મંડળની કારોબારીમાં સાહિત્ય ગમિક

જનતાનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ હોવાની સૂચના કરી હતી. તેમજ નિમંત્રણ પણ પરિપક્વતા બહુ લાભાળુ ચાને તેમજ વિકાસે પણ પરિપક્વતા ગાભીર્ય સમજી સખે તે માટે અમુક મર્યાદા બાધવાની આ સભામા સૂચના થઈ હતી બાદ બધાગણને લગતો નીચેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો

- ૧ જેઓ દિવાર્ષિક ચાર રૂપિયા ભરે તેને બદલે બે રૂપિયા ભરે તેમ ઠરાવવું
- ૨ કનમ ૪૮ [અ] ' યોગ્ય લાગે તેવા ઘટાડા વધારા સાથે ' શબ્દો કાઢી નાખવા

પરિષદની વિષયવિચારણા સંમિતિમા ખીજે દિવસે રા સુન્દરનાથ જેધીએ આ મતનખનો નીચેનો સુધારો મુક્યો હતો પરંતુ તે સુધારો બહુમતીથી લૂટી ગયો હતો. આ સુધારાને હેતુ જલ્લાવાર સાહિત્ય રસિક વર્ગને મખ્યસ્થમડળની કાર્યવાહીમા યોગ્ય પ્રમાણમા રથ ન મળે અને સત્તા અમુક સ્થગોમા ન્દસ્થ ન યમ્મ નય તેવો હતો આ સુધારો આ હતો બધારણના ખંગડાનો કનમ ૮ ની (ક), (ખ), (ગ), (ઘ), (ચ), એ પેગ કનમો નીચે પ્રમાણે રાખવી —

- (ક) અત્યારે મુધીની ર્શ પરિપક્વતા પ્રમુખો અને હવે પંડી માત્ર લાવિ સ મેનનોના પ્રમુખો
- (ખ) પરિપક્વતા પાત્ર કરતા વધારે નહિ એવા સામાન્ય સભાસદો
- (ગ) પરિપક્વતા સામાન્ય સભાસદોએ જલ્લાવાર મત ૧૨ મડગો દ્વારા ટીપ [૨] મા જણાવ્યા મુજબ ચૂટેના સભાસદો
- (ઘ) સભાસદ સસ્થાઓએ પોતાનાજ જલ્લા મતદાર મડગમાથી ટીપ [૨] મા જણા વા મુજબ ચૂટેના સભાસદો
- (ચ) ગત સમેનનની વિચય વિચારણી સભાએ પોતાના સભાસદોમાથી રેક જલ્લામાથી ટીપ [૨] મા જણાવ્યા મુજબ ચૂટેના સભાસદો ટીપ ૨ મુજરાતના જલ્લાવાર મતદાર મડગો

[મતદાર મડગો માટેના જલ્લાઓ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ભૌગોલિક વિભાગ મુજબ રહેશે અને પ્રતિનિધિઓની સખ્યા નીચે પ્રમાણે રહેશે ટીપમા જણાવેની સખ્યા ૫) (૬) અને (૭) રહેશે જુદી જુદી લાગુ પડે છે]

જલ્લાવાર મતદાર મડગ

પ્રતિનિધિ સંખ્યા

અમદાવાદ	૩
ખેડા	૨
ભાચ	૧
પથમહાન	૧
સુરત	૨
મુબઈ	૩
અને પેગાએ	૫

૩. વિવિધ વિચારિણી સમિતિમાં સંમેલનનું પ્રતિનિધિત્વ ૨૦ ને જુલૈ ૩૦ કરવું.
 ૪. પરિષદનું હાલનું બંધારણ ૭ વર્ષ મુદ્દે ચાલુ રહ્યા પછી તેમાં મુદ્દારો કરવો હોય તો સીધો પરિષદમાં લઈ જવો દરમિયાન નવા બંધારણની ૫૮ માં કલમ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ શકે.

તે પછી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

દશમી સાહિત્ય પરિષદની વ્યવસ્થાપક સમિતિની એક બેઠક શ્રી કૃષ્ણચંદ બાપુજી શાહના પ્રમુખપદે તા. ૨૭-૧૧-૩૧ ને રાજ ધર્મપૂરીમાં મળી હતી. તે સમયે સ્વયંસેવક દળ તૈયાર કરવાનું કામ તથા તેને અંગેની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય શ્રી મન્નેન્દ્રસંકર જટારાસંકર પંડ્યા, શ્રી ચન્દ્રવદન જાનલાલ ભટ્ટ અને શ્રી રાવજીભાઈ પટેલને મોંપવામાં આવ્યું હતું. પરિષદની પ્રેક્ષક ફી એક રૂપિયે રાખવી એવો પણ દરેક સભામાં થયો હતો. તે ઉપરાંત મહેમાનોના ઉતારા મંબઈની વ્યવસ્થા કરવા માટે પણ શ્રી ટુળસીભાઈ દેસાઈ, શ્રી પ્રાણજીવન દેસાઈ, શ્રી કૃષ્ણભાઈ સામળભાઈ પટેલ વગેરેની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

ઉપરના વિભાગોની જવાબની ગુજગતી સાહિત્ય સંસ્થાઓમાંથી પાંચ કરતાં વધુ નહિ, એવી રીતે સંખ્યાને મધ્યમ સમાના સંખ્યા નીમી શકશે (કાઓપ્ટ કરશે.)

આ રીતે (૩), (૭), (૨), દરેક પેટા ક્ષેત્રમાં સત્તર સત્તર સંખ્યા ચૂંટાતાં કુલ ૫૧ સંખ્યા થશે. આ સંખ્યામાં (૩) અને (૫) મળી નવેક સંખ્યા વચ્ચેના ઉમેરાતાં ૬૦ સંખ્યાનું મંડળ થાય.

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહી

[પહેલો દિવસ -]

દશમી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક શ્રી ભુલાભાઈ જવલજી દેસાઈના પ્રમુખપદે તા. ૧૨-૧૨-૩૧ ને રોજ જ્યાં લોકલગેડના પટેલ હોલમાં મળી હતી. આ પરિષદ, સાહિત્ય પરિષદના બંધારણ પરત્વે હોઈ નિયમ પ્રમાણે નિર્વાહ મંત્રાલયમાં આબ્યા નહોતા; પરંતુ નવમી સાહિત્ય પરિષદે પરિષદના તથા પરિષદ મંડળના બંધારણમાં ફેરફારો કરવા જે સમિતિ નીમેલી તે સમિતિ તરફથી નવું બંધારણ રજુ થયું હતું તે ઉપર મુખ્યત્વે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો.

બેઠકની શરૂઆતમાં નીચેના ગીત ગવાયા હતા:—

: સત્કાર ગીત. :

[લીમપલાસી:]

પ્રિય ! શા કરીએ સન્માન ?

પરિષદના સૌ મહેમાન !

અમ હૃદય-વીણા રસગાન—

—છેડે, તેડે ગુણવાન !—

પ્રિય શા કરીએ

કોઈ કાવ્યના સંગીતના રસીયા કલા નવનીતના !

અમ આંગણે પ્રેમી પદાર્થો, સૂર્ય કા સાહિત્યના !

મહેમાની ભાવભીની છતાં તાદ્દુષ સુદામાં તણા !

શ્રીકૃષ્ણ યદ્યપ આરોગ્યજે ! છે કાવ્યના દિલ અમ તણા !

ગોવર્ધન-મણિ ને બાલ, સ્વર્ગીય સુધા પીરસે છે;

સરસ્વતીની માળ રસાળ, કવિતા-કુસુમ વરસે છે.— પ્રિય શાં કરીએ

નાગરવાડો.

તા. ૬-૧૨-૩૧.

“ અસ્તમયૂર. ”

ગુર્જરદેશ !

[મહાદ.]

ધન્ય હો, ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ,

હમારો ગુણીયલ ગુર્જરદેશ !

કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદી ઉગળે કીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ.

—અમારો ગુણીયલ.

આર્યનું સાગરતીર્થ પુરાણ,

તપોવન ભૂગુ વસિષ્ઠના બાણ;

ગીતાના માનારા મહારાજ,

આર્યનાં સારથીનાં જ્યાં રાજ;

ગ્રીસ, રોમથી ય જૂના કુરુ પાડવથી ય પ્રાચીન; .

સોમનાથ ગિરિનગર દારિકા યુગ યુગ ખ્યાનવિલીન.

ઉમીને કાલસિન્ધુને તીર,

જન્મને જન્સરી જન્મ સુધીર— ધન્ય દો,

કવિ ઓ. જ્ઞાનાસાલ.

ત્યારપછી મત્કારમંડળના પ્રમુખ શ્રી અંબાલાલ જુલાખીરામ જાનીએ પોતાનું “સ્વાગત ગીતા” લાપણ વાંચ્યું હતું. જે લાપણ આગળ નિર્મધમંદ્રમા છે. બાદ સદેશાવાચન થયું હતું.

સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાના મદેશામા જણાવ્યું હતું કે—

પરિપદ્ધતુ આમંત્રણ મળ્યું પણ લાચાર છું કે મને જરાયે અવકાશ નથી તેથી માફ કરજો. પરિપદ્ધતે સફળતા ઈચ્છું છું. કયો ગુજરાતી એ ન ઇચ્છે ?

સાક્ષરોની સભામા મારા જેવો અલણ ખેડુત જોભે ખરો કે કેમ એ પણ એક ચર્ચાનો પ્રશ્ન થઈ પડે એવો ભય રહે ખરો. છતાં મને વખત મળ્યો હતો તો જરૂર આવત અને સાક્ષરોનો રોષ વોહોરી લેવાનું ભોખમ ખેડીને પણ પરિપદ્ધતે એક નમ્ર પ્રાર્થના કરવાની હિંમત જરૂર કરત. જે તમારી હિંમત ચાલે તો મારા તરફથી એ પ્રાર્થના રજૂ કરજો. આ રહી એ પ્રાર્થના.

“સાહિત્યની વાડીનાં ફુલ મમે તેટલા સુંદર દેખાતા હોય પણ જે તેની સુવાસ માત્ર તેના માળીના બાળકોનેજ મળે તેમ હોય અને બીજાને તો કાંટાજ વાગે તો એ સાહિત્યનો શો ઉપયોગ ? ગુજરાત માતાનાં અનેક અલણ બાળકો જે તેનાં લાખો ખેડુતો અને મજૂરો તેમના અંતરના પડદા ચિરાઈ તેમની અનેક નિરાશાઓમાં આશાના કિરણોની કંઈક આખી થાય એવું સરળ અને સાદુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા અને વધારવા તરફ પરિપદ્ધ સાક્ષરોને બાળે તો ગુજરાતની મારે સેવા થાય. અને પરિપદ્ધની પણ ભારે સફળતા થાય એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.”

લી૦ ૧

વલ્લભભાઈના વન્દેમાતરમ.

તે કિરણ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ જોશનાલાલ ઝવેરી, કેરિશી. ખાતરદત્ત, શ્રી ચુગ્લભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, શ્રી મટુભાઈ કાટાવાળા, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી રમણીયરામ ત્રિપાઠી, શ્રી આનંદચંદ્ર મુવ, ડૉ. કાન્તીલાલ પંડ્યા, શ્રી મજેન્દ્ર દલાલ, ગોડસના વિદ્યાધિકારી શ્રી ચંદુલાલ પટેલ, શ્રી. બ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી, સરદાર જનાર્દન પાઠકજી વગેરેએ પણ શુભેચ્છાના સદેશા પાઠવી પરિપદ્ધતે મફળતા ઇચ્છી હતી.

સદેશા વાચન થયા પછી પરિપદ્ધના પ્રમુખ શ્રી જુલાખાઈ જીવણજી દેસાઈએ પોતાનું લાપણ વાંચ્યું હતું; જે આગળ નિર્મધમંદ્રમા છે.

પ્રમુખશ્રીનું લાપણ પૂર થયા બાદ વિવિધવિચારિણી સમિતિની ચૂંટણી થઈ ગતી.

બીજે દિવસે તા. ૧૩ માં સવારમા સેવામંદિર કે જ્યાં પ્રમુખશ્રીનો ઉતારો હતો ત્યાં વિવિધવિચારિણી સમિતિની બેઠક બંધરણ સંબંધી ચર્ચા કરવાને મળી હતી. અને તેમા અંધાગ્ય સમિતિએ રજૂ કરેલા ખરડાની કલમવાર ચર્ચા કરી તેમા યોગ્ય ફેરફારો

દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખ્ય અધ્યક્ષતાલિકા

નીચેની ઢાલ તરફથી : (૧) શ્રી બેન્ચીલાલ નાથાલાલ શેઠશી, (૨) શ્રી મુન્દરાલ નાથાલાલ ડોશી, (૩) શ્રી જ્યંતીલાલ ખેડારલ મહેતા, (૪) શ્રી અનંતલાલ ભટ્ટ. વચલી ઢાલ : (૧) શ્રી અનંતલાલ ન. પંડ્યા, (૨) દી. બા. ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા, (૩) શ્રી અંબાલાલ ખુશાખીરામ બની, (૪) શ્રી મોકુલદાસ દરમદાસ તલાશી, (૫) શ્રી કુલચંદ બાપુલ ધાદ (૬) અ. તા. અનુભાઈ અવનવાલ સેવક. ૩૫૨ની ઢાલ : શ્રી દુલાભાઈ રામભજનભાઈ પટેલ, (૨) શ્રી નાગમુખાઈ વાધલખાઈ પટેલ (૩) શ્રી ઘણાભાઈ દાશીભાઈ પટેલ.

કરવામાં આવ્યા હતા. ખાસ કરીને મહત્વનો ફેરફાર એ હતો કે, " સાહિત્ય પરિષદને સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન અને પરિષદ મંડળને " સાહિત્ય પરિષદ " નામ અપાયું હતું તેમજ સાહિત્યરસિકો પરિષદના કામકાજમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ભાગ લેતા ચાલ એ પ્રકારનું બંધારણ મંજૂર રહ્યું હતું. અને એક રીતે કહીએ તો જે હેતુથી દશમી પરિષદને નડિયાદમાં બોલાવવામાં આવી હતી તે હેતુ સફળ થયેો હતો.

[બીજો દિવસ]

બીજા દિવસની પરિષદની બેઠકમાં બાળાઓના સંગીત બાદ નીચેનું ગીત ગવાયું હતું:-

ગુણી ગુજરી !

[કબાલી]

ગુણી ગુજરી ! રસાળી ! જાનની ! શિશુ નમે છે;

આ રમ ભૂતિ તહારી, હૃદયે સદા રમે છે !— ગુણી.

[સાખી]

હરિમન્દન નરસિંહ છે, શામળ તરુ સન્તાન;

મીરાંબાઇ મન્દારમાં, પ્રેમભક્તિનાં ગાન.

મકરન્દના પ્રવાહે, રનાનો શીળાં વમે છે !— ગુણી.

[સાખી]

પારિજાત પ્રફુલ્લ છે, દયારામ રસરાજ;

કલ્પતરુ તવ કુંજમાં, પ્રેમાનન્દ કવિતાજ.

પુખ્તે પરાગભોગી, ભ્રમરો ગુંજિ જમે છે— ગુણી.

[સાખી]

તવ સાહિત્ય-નિઠૂર-જમાં, રસોભે આ તરુરાજ;

ને રસપાન કરી ખીલે, નૂતન કવિસમાજ.

સુધારશે અમારી, ભરની તુષા થમે છે !— ગુણી.

[સાખી]

" મસ્તમયૂર " નર્તન કરે, કોયલ-કુંજન ગાન;

કાવ્ય-સરોવરમાં રમે, રાજહંસ એકતાન.

શી ગુજરીની લીલા, રમણીય આ સમે છે !— ગુણી.

નાગરવાડો.

તા. ૧-૧૨-૩૧.

}

" મસ્તમયૂર "

પરિષદના કામકાજની સરખાતમાં ટેટલાક પ્રાસ્તાવિક વિવેચન બાદ નીચેના ઠરાવો પસાર થયા હતા.

ઠરાવ ૧ લો.

૧. દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યમાર્તઙ શ્રી હરગોવિન્દલાલ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા, શ્રીમન્નથુરામ શર્મા, શ્રી વાહીવાલ મોતીલાલ શાહ, શ્રી પૃથુ શુક્લ, શ્રી ઈન્દ્રિશંકર જટાશંકર મંડ્યા, શ્રી જહાંગીરજી જી. વીમાદલાલ, શ્રી શાપુરજી કાવસજી હોડીવાળા, શ્રી પેસ્તાનજી જમશેદજી સહુ વગેરેનાં ખેદકારક અવસાનોની શોકપૂર્વક નોંધ લે છે, અને સદ્ગત સાહિત્યસેવકોનાં કુટુંબીઓ પ્રતિ પોતાનો સમભાવ પ્રકટ કરે છે.

(પ્રમુખશ્રીએથી)

કરાવ ૨ લે—

૧. દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કવિશ્રી ખજરદારના કનકોત્સવ પ્રમંચે મદાગુજરાતનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોએ કવિશ્રીને જે અભિનન્દનો આપ્યાં તેની સંતોષપૂર્વક નોંધ લે છે અને જનતાએ સાહિત્યસેવકોની એવાઓનો ઉત્સાદભર્યો સત્કાર કરવાનું જે સ્તુત્ય દર્શાવત રજુ કર્યું છે તે માટે આનન્દ પ્રકટ કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

કરાવ ૩ લે—

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પરિશિષ્ટ જ માં જણાવેલા વિષયો સાથે ૭૧ મી જાનેવારી ૧૯૩૨ પહેલા રજીસ્ટર કરાવવી.
૨. ગુજરાત પરિષદ મંડળ બરખાસ્ત કરવાનો અને તેની મીઠકત આ પરિષદના નામ ઉપર કરી આપવાનો હરાવ કરે એટલે

ક. મંડળના ટ્રસ્ટીઓ, જન પરિષદના પ્રમુખો, સમાન્ય સભાસદો, આશ્રયદાતાઓ, આશ્રવન સભાસદો, સામાન્ય સભાસદો, અને સંસ્થા સભાસદો આ પરિષદના તેજ પંક્તિના ટ્રસ્ટીઓ અને સભ્યો સેખારો.

ટીપ્સ:—મંડળના સામાન્ય સભાસદો અને સંસ્થા સભાસદો ૧૫ મી મે ૧૯૩૨ સુધી સભ્યો રહેશે.

૩. જ્યાં સુધી પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની ચુનટણી વગેરે થાય ત્યાં સુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવે છે -

શ્રી જુલાભાઈ દેસાઈ	૩ પ્રમુખ.
શ્રી કનેયાલાલ મુનશી	} મંત્રીઓ.
શ્રી મનદરરામ મહેતા	
શ્રી હીરાલાલ પારેખ	
શ્રી હરિપ્રસાદ દેસાઈ	
શ્રી ગોકુલદાસ રામચુરા	} તીર્થેર.
શ્રી મોતીચંદ કોષ્ટીઆ	
શ્રી જયેન્દ્રરાવ દુરકાલ	

૪. ઉપર કલમ ૩ માં જણાવેલી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય ત્યાં સુધી દસમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રતિનિધિ તરીકે નીચે જણાવેલી સાત વ્યક્તિઓ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો તરીકે રહેશે.

૧. શ્રીમતી વીરમતીબહેન
૨. શ્રીમત ગોકુલદાસ રામચુરા
૩. શ્રીમત ચન્દ્રવદન મહેતા
૪. શ્રીમત મણિલાલ ધંધારામ દેસાઈ
૫. શ્રીમત યુલચંદ બાપુજી શાહ
૬. શ્રીમત ચન્દ્રસેન પંડ્યા
૭. શ્રીમત ચીમનલાલ નારણભાઈ

૫. મધ્યસ્થ સભાના ઠરાવ અનુસાર જંધારણના ખરડાને છેલ્લું સ્વરૂપ અપામ તે પહેલાં કાનુનોની ભાષા શુદ્ધિ અને ગોઠવણ યથાયોગ્ય કરવાને આટે પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખ ઉપરાત શ્રીયુત અંબાલાલ જાની તથા શ્રીયુત મનદરરામ મહેતાની એક કમિટી નીમવામા આવે છે.

ઠરાવ રજુ કરનાર: શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

અનુમોદન: „ ગોકુલદાસ રાયચુરા
 „ ચન્દ્રશંકર પંડ્યા
 „ પ્રાણલાલ દેસાઈ
 „ ગોવિંદભાઈ ભાઈલાલભાઈ
 „ જયેંદ્રરાવ દુરગાજી
 „ પ્રદ્યાદજી દીવાનજી
 „ મણિલાલ ઇન્દ્રારામ
 „ હીરાલાલ પારેખ
 „ મોતીચંદ કાપડીઆ

.ઠરાવ ૪ થી—

પરિષદના નવા જંધારણના કારણ સાર મધ્યસ્થ સભામા વિષયવિચારણી સમિતિ નીચે જણાવેલા ખાર સભ્યોની નીમણૂક કરે છે.

નામો.

શ્રીમતી વીરમતી બહેન.
 શ્રી ગોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચુરા.
 શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા.
 શ્રી મણિલાલ ઇન્દ્રારામ.
 શ્રી ભારકરરાવ જનાર્દન પાઠકજી.
 શ્રી ગોવિંદભાઈ ભાઈલાલભાઈ.
 શ્રી ગોકુલદાસ દારકાદાસ તપાડી.
 શ્રી દુલચંદ બાપુજી સાહ.
 શ્રી સુંદરલાલ નાથલાલ જોશી.
 શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.
 શ્રી ચીમનલાલ નારણભાઈ મહેતા
 શ્રી જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૫ થી—

આવતી પરિષદ કાઠીઆવાડમા ભરવી એવા આ પરિષદનો અભિપ્રાય છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૬ છે—

રીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડના પ્રમુખશ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ અને ઉપ-પ્રમુખ દરબારશ્રી ગોપાળદાસ દેસાઈએ પરિષદ માટે પટેલ હોલ આપીને જે મદદ કરી છે તેમજ અનાયાચરમના વ્યવસ્થાપકોએ, ગુનિસિંધાવીટીએ અને હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટરે જે સદાનુશ્રૂતિમરી સદાય આપી છે તે માટે આ પરિષદ એ સર્વનો આભાર માને છે.

(પ્રમુખશ્રીનેથી)

ઠરાવ ૭ મે—

ગરબા સમિતિના સભ્યો શ્રીમતી વીરમતી બહેન, શ્રીમતી સુમિત્રા બહેન અને શ્રીમતિ કપિલા બહેન તેમજ જે બહેનોએ ગરબા સંમેલનમાં ભાગ લીધો છે તેમનો આભાર માને છે.

ઠરાવ ૮ મે—

સ્વયંસેવક સમિતિના સભ્યો અને સ્વયંસેવકોએ રાખેલી વ્યવસ્થા માટે તેમનો અને પરિષદના ઉત્તારા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપનાર શ્રીયુત તુળશીભાઈ બાપુજી દેસાઈ અને બીજા ગૃહસ્થોનો આ પરિષદ ઉપકાર માને છે.

ઠરાવ ૯ મે—

પ્રમુખશ્રી જુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈએ આ પરિષદનું કાર્ય સાગોપાગ પાર ઉતાર્યું તે માટે આ પરિષદ તેમનો આભાર માને છે.

ગોકુલદાસ તલાટી

નગીનદામ સોલીસીટર

કુલચંદ બાપુજી

ચંદ્રશંકર પંડ્યા

રમણલાલ ચાલિક

ત્યારબાદ સ્વાગતમંડળના પ્રમુખશ્રી અંબાલાલ જુલાખીરામ જાનીએ અને પરિષદના પ્રમુખશ્રી જુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈએ ઉપમંદારાત્મક ભાષણો કર્યા હતા. તે બાદ “વન્દેમાતરમ્”નું ગીત વેલ્લશાંતી મણિયંકર પ્રભાશંકરે ગાયું હતું અને પરિષદની બેઠક પૂરી થયેલી જાહેર કરવામાં આવી હતી.

પરિશિષ્ટ (અ)

પ્રચાર સમિતિનું કાર્ય અને ભાષણો

નડિયાદ તાલુકાની પ્રચાર સભા

નડિયાદની “સ્થાનિક કારોબારી સભા” ના ઠરાવને અનુસરી ન. ઝ. સા. પરિષદને અંગે “સત્કારમંડળ” ના સભાસદો નોંધવા પ્રચાર કાર્યનો પ્રારંભ નડિયાદથી જ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

શનિવાર, તા. ૨૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૭ ને દિવસે રહાજના ૫ વાગે ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાલાના સભામંડપમાં નડિયાદ તાલુકાના નિવાસીઓની જાહેર મલા ભરાઈ હતી. હાજરી એકંદર મહેતી હતી, પરંતુ આવે પ્રસંગે જોષએ તેટલી ગંભીર કે પ્રતિનિધિત્વયુક્ત ન કહેવાય.

પ્રમુખપદે સાક્ષરશ્રી જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા વિરાળે એવી દગ્ધારત રા. જયરામ-દાસ ખહેચરદાસ દેસાઈ, એમ. એચ. સી. એ રજુ કરી હતી અને ત્યારે “જન્મભૂમિ” ના તંત્રી રા. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈએ અનુમોદન આપ્યું હતું. પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરી સાક્ષરશ્રી જગનલાલભાઈએ નીચે મુજબ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

સાક્ષરશ્રી જગનલાલ પંડ્યાનું વ્યાખ્યાન

મુગ્ધ જંધુઓ,

આજની સભાનું પ્રમુખસ્થાન આપે મને આપ્યું તે માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.

આજના મહત્વના કાર્યમાં ભાગ લેવાનો મને પ્રમંજ મળ્યો છે તેથી હું પોતાને ભાગ્યશાળી માનું છું.

મહે’ આજના કાર્યને મહત્વનું કહ્યું તે એટલા માટે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની નવમી બેઠક નડિયાદમાં ભરવાનું બીજું આપણા પ્રતિનિધિઓએ ઝડપીને જે જવાબદારી પોતાના પર બેઠી લીધી છે તથા નડિયાદના વાસીઓના ઉપર પણ મહેતે ભાગે આપી છે તે ઉદ્દેશ્યના પ્રયત્ન કરવામાં આજનું કાર્ય સફળ થવાની પૂરી આશંકતા રહેવી છે. પ્રથમ તો આપણે એ પરિષદનું સ્થૂળ સ્વરૂપ ધડવાનું છે. તેની રેખાઓ ધણી અંશે અંકારી ચુકી છે. આપણે વખતસર ચેતીને જે જે કાર્ય કરી લીધું છે તેટલાથી આપણો માર્ગ સરળ બન્યો છે, અને હવે કંઈ દિશામાં જવાનું છે તે આપણે સમજ્યા છીએ. આપણે જેમને આમંત્રણ કરીને પરિષદની બેઠકમાં પધરાવવાના છે તેઓ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના સુપ્રસિદ્ધ પુરોજી હોવાના તેમને આપણા નાનકડા મામમાં કોઈ પણ રીતની અમરક ન આવે અને તેમનું આગમન સર્વ પ્રકારે સુખકર નિવડે તથા નડિયાદથી પાછા પધારતા તેઓ આપણા સત્કારને માટે સતોષ જતાવે એવા ઉપાય આપણે કરવાના છે. તેને માટે પહેલીજ જરૂરીઆત નાણાની છે, અને તે સત્કારમંડળમાં નામ નોંધાવનારી સંખ્યા ઉપર જ આધાર ગણે છે.

આપણે ગુજરાતી સાહિત્ય ખીલવવાનો ઉદ્દેશ રાખીને આ ભગીરથ પ્રયત્ન આદરેલો છે. તેની ફત્તેહનો આધાર આપણા સમગ્ર ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડની પ્રજાની સહાનુભૂતિ ઉપર રહેલો છે. પરિણામ લાલકારી થશે તો તે લાલ પણ સર્વસામાન્ય જ થવાનો. ઉછરતી પ્રજાના બુદ્ધિવિકાસમાં જે કંઈ મદદ થઈ શકશે તે આપણા દાલના યુવકોના પરિશ્રમને લઈનેજ થવાની. માટે આપણે સર્વ વિશ્વાવિલાસી, યુવકોને વિનંતિ કરવાની છે કે તેમણે કટિબદ્ધ થઈને સત્કાર-મંડળમાં જેમ અને તેમ વધારે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ જોડાય એવી પેરવી કરવી. તેને માટે તેમણે પોતાના સમયનો કેટલોક ભોગ આપવો પડશે જ. પોતાના ખીજ કામને કેટલોક સમય ઉચ્ચ મૂકવું પણ પડશેજ. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારના આત્મભોગ વિના કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી એ આપ સર્વને સુવિદિત છે. આપણે જે જોખમદારી માથે લીધી છે તે પૂરેપૂરી અદા કરવી, એ આપણો ધર્મ છે. અંગીકૃત સુકૃતિનઃ પરિપાલયન્તિ એ મૂત્રને આધારે આપણે જે કામ આરંભ્યું છે તે સાગોપાગ પૂર્ણ કરવામાજ આપણી શોભા છે.

નડિયાદનું નામ અત્યાર સુધી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કંઈક ઉત્તમસ્થ સ્થાન ભોગવતું આવ્યું છે. તેને કોઈ રીતે આખું ન પડવા દેવું, એ આપણું હૃદયેશનું કર્તવ્ય અને આપણું મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. માટે આપણા આજના કાર્ય માટે જે કમીટી નીમાય તેની સખ કમીટીઓ પણ એવી થવી જોઈએ કે જે સતત પ્રયાસ ચાલુ રાખીને મંડળના મેમ્બરોની સંખ્યામાં દિન પર દિન વધારો કરતી રહે.

વર્તમાનપત્રોથી આપણે જાણીએ છીએ કે વર્તમાનકાળ પ્રગતિના વાતાવરણના આદાલનોથી ચોમેર ગાજી રહી છે. નવા જીવો ત્યાં કોન્ફરંસો ને કોંગ્રેસો વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા ચલાવી રહી છે. તે પ્રત્યેક પોતપોતાના કાર્યમાં કેવા ઉત્સાહથી પ્રવર્તે છે તે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે પ્રમાણે આપણે આરંભેલા કાર્યમાં આપણે પણ તનમનધનથી મદદ કરવાની છે, ને માથે લીધેલી જોખમદારી પૂરેપૂરી ઉઠાવીને યશ સંપાદન કરવાનો છે.

નવા દીઠીમાં નામદાર વાઇસરોય સાહેબે હમણાં, કરોડો રૂપેયાને ખર્ચે બંધાવેલા ભવ્ય રાજદારી મકાનો ખુલ્લાં મૂક્યાં અને ધારાસભાની પહેલી બેઠક ભરી તે સમયે આપેલા બાપણમાં પોતે ભરતખંડના મિત્ર રૂપે જે સંગીન સલાહ આપી તેમાં પણ એજ બોધ આપેલો છે કે નવા સુધી આપણે આપણી જવાબદારી પૂરેપૂરી સમજીને તે બજાવવાની યોગ્યતા પામી કરીશું નહિ ત્યાં સુસી સ્વરાજ્યના વધારે હક્કો મેળવવાની પાત્રતા પણ આપણામાં આવી જણાશે નહિ. આ રીતે પણ આપણે આપણી નાની સરખી જવાબદારીનું મથાઈ સ્વરૂપ સમજીને, આપણા માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરીને પ્રારબ્ધસ્વાનુગમનં દ્વિતીયં વૃદ્ધિલક્ષણમ્. એ મૂત્રને સિદ્ધ કરી આપવાનું છે.

ભરતખંડમાંથી આફ્રિકે ગયેલા ને ત્યાંથી અહીં આવેલા ડેલીગેશનનો સત્કાર કેવા ઉંચા પ્રકારનો પ્રત્યેક સ્થળે થયો ને તેને માટે કેવા રોહલાઈ ઉદ્દ્યારો નીકળ્યા તથા તેટલાથીજ અને દેશના વ્યાપારરોજગારને ખીલવવાની કેવી સારી આશા બંધાઈ છે તથા ભાષ્યારાનો નાતો કેવો જામી જવાનો વિશ્વાસ બેઠો છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

તેવીજ રીતે આપણે જેમને નિમંત્રણ આપીએ તેમનું અતિથિપૂજન કરીને તેમનો સત્કાર થયેછ કરીશું તોજ આપણા કાર્યની વિજયધોષણા થઈ શકશે ને તેનાં ફળ અનેક રીતે સદ્ભાવની વૃદ્ધિ થવાના રૂપમાં આપણે ચાખી શકીશું.

આપણા કાર્યમાં મુખ્ય ભાગ લેનારા સ્વયંસેવકોની પણ આપણને જરૂર પડશે. તેમનાં વિના સત્કારમંડળનું કામ ચાલી શકશેજ નહિ, એવી મહારી માન્યતા છે. માટે તે સંબંધે પણ આપણુ સર્વેએ વિચાર કરવાનો છે.

૩. ૫ નું લવાજમ સત્કારમંડળમાં નામ નોંધાવનાર માટે દસવેલું છે તેનાથી વધારે રકમ આપવાની કોઈની હિચ્છા હોય તો તે આપી શકે એવી પણ મહારી માન્યતા છે. નાણાંને Sinews of War કહે છે તેમ પરિપદના રચૂળ બંધારણથી તેનું જે શરીર ઉણું થવાનું છે તેમાં રૂધિરવાહિનીઓ રૂપે એ નાણાંની સેરા જ્યારે કુટશે ત્યારે તેનું એ શરીર સુબદ્ધ થઇને-સુઘટિત બનીને-બળવાન થવા પામશે અને ત્યારેજ એ પોતાના મહા-ભારત કાર્યની સિદ્ધિ મેળવવાને શક્તિમાન થઈ શકશે. આ દ્રવ્યમાંથી આપણા મહેમાનોના સત્કાર કરવાની સામગ્રીઓ પૂરી પાડવાની છે, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરતા જે શેષ રહે તેમાંથી યુજરાતી સાહિત્યની પ્રવેશક સાખા ખીલવવાને માટે અને તેને નવી ગતિએ પ્રવર્તી-વવાને માટે જે જે ઉપાયો લેવાના હોય તેને પણ અસ્તિત્વમાં મૂકવા માટે જોઈતો ખર્ચ ઉપાડી શકાશે. એટલે આ દ્રવ્યનો કોઇ પણ અંશ નિરર્થક વ્યયમાં વપરાશે નહિ. એની આપે ખાત્રી રાખવાની છે. કામકાજ બધું જેમ બને તેમ ચોછે ખર્ચેજ અને કરકસરથી થશે માટે આપ સર્વે વિદ્વાન યુવકો આજના કાર્યનું મહત્ત્વ સમજીને તે બળવવામાં ખરા અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ લેશો, એવી મહારી નમ્ર વિનંતિ છે.

હવે આજ જે જે ભાઇઓએ પોતાની વકૃત્વશક્તિનો લાભ આપીને આપના મનમાં ઉત્સાહનું બીજ વધારવાનું માથે લીધું છે તેઓ અનુક્રમે પોતાના વિચારો જણાવશે, એવી હું આશા રાખું છું.

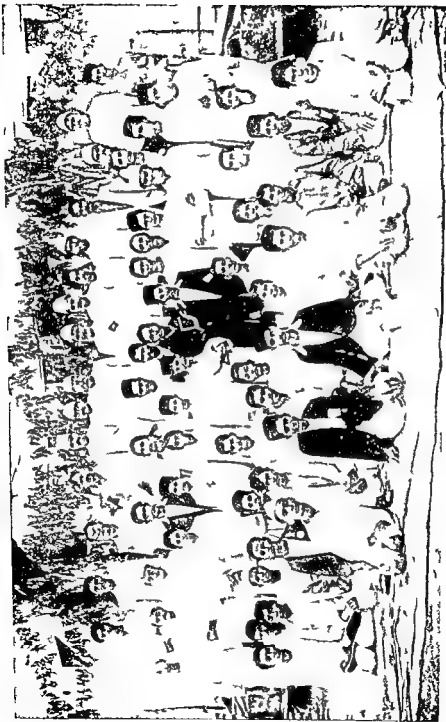
પ્રમુખશ્રી હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી રા. અન્દશંકરે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, અને સાહિત્ય પરિષદ વિષે ઉપયોગી માહિતી આપવા ઉપરાંત દાહનું પ્રસ્તુત અને તાત્કાલિક કર્તવ્ય સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું હતું. હેમણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેનો સાર નીચે મુજબ હતો: મહને દિલગીરી થાય છે કે આજની સભા નથી જોઈએ તેટલી મોટી કે નથી જોઈએ તેટલી પ્રતિનિધિત્વયુક્ત (representative). સાહિત્યપરિષદ બાબત પૂજ્યશ્રી હનનલાલભાઈ જેવાના પ્રમુખપદ નીચે નડિયાદ તાલુકાના વતનીઓ તથા વાસીઓની જાહેર સભા થાય ને ન હોય એક બાબતથી વકીલો કે હાઇસ્કૂલના અને વિનયમંદિરના શિક્ષકો કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો ને શિક્ષિકાઓ કે બીજે પ્રતિષ્ઠિત અમલદાર વર્ગ તેમજ બીજી બાબતથી તાલુકાનાં જુદાં જુદાં ગામના પ્રતિષ્ઠિત અને સુશિક્ષિત ગણાતા સ્ત્રીપુરુષો એનો અર્થ શો? એનો અર્થ હું તો એ કહું છું કે લોકોમાં હજી જોઈએ તેવી સાહિત્યપરિષદના સંબંધમાં માહિતી ફેલાયલી નથી, અને એ સંયોજને લીધેજ વેગભરે પ્રચારનું કાર્ય અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક બને છે. જે સાહિત્યપરિષદની નડિયાદમાં પધરામણી ખરેખર સફલ કરવી હોય તો એક બાબતથી સુશિક્ષિત વર્ગને અને બીજી બાબતથી સામાન્ય જનતાને હેમાં રસ લેતા કરવાંજ જોઈએ.

હવે, સાહિત્યપરિષદના સંબંધમાં જે બોલ બોલીય. સાહિત્યપરિષદ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં સ્થપાઈ અને તે પછી જુદે જુદે સ્થાને તેનાં આઠ સંમેલનો થઈ ચુક્યા છે. નવમું અધિવેશન નડિયાદમાં થશે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી સાહિત્યપરિષદના ત્રણ હેતુઓ છે: (૧) એક અને સુખ્ય હેતુ તો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ખીલવવાનો છે, અને તે એવી રીતે કે એક બાલુથી ધત્તર સુધરેવા દેશોનાં શાપા અને આદિત્ય સાથે માનભેર સરખાવી શકાય અને બીજી બાલુથી આપણા લોકોની જરૂરિયાતો સતોવાય. (૨) બીજો હેતુ એ છે કે આપણા વિદ્વાનો અને આશ્ચર્યને એક સત્યામઠી સંસ્થાને અંગે એવી રીતે સંયોજિત કરવા કે તેઓ એક બીજાના પ્રત્યક્ષ તથા ગાદ પરિચયમાં આવે તેમજ જેમને જેમને એક બીજાની આથે અનુકૂલ આવે તેમની વચ્ચે સદ્કારનો મંબંધ પોષાય. દુર્ભાગ્યે, આપણા વિદ્વાનોમાં અંગત સંબંધો આપણે ધૃષ્ટીએ તેવા નથી અને તેમને સમાધાનીથી એકત્ર કરવા એ પણ રહેલું કામ નથી. પરંતુ તેથી સમાધાનીનો પ્રયત્ન વિશેષ કર્તવ્ય અને છે. (૩) ત્રીજો હેતુ એ છે કે સામાન્ય જનતા પોતાના પ્રાંતના સાક્ષરોને પ્રત્યક્ષ જુએ, તેમના નિબંધો વંચાતા સાંભળે, અને આદિત્ય, કલા વગેરેમાં સામાન્ય રમ શેતી થાય. સંક્ષેપમાં, સરસ્વતીપૂજામાં જનતા પણ સામેલ રહે.

સાહિત્યપરિષદનું નવમું અધિવેશન નડિયાદમાં થાય ત્યારે એ બાબતો ખામ થવી જોઈએ. એક તો તે અધિવેશન અને તેટલું વિસ્તાર, ઉદાર, સર્વગ્રાહી અને નિષ્પક્ષ ધોરણે થાય તે જોવામાં આપણે રહેજે ક્યારા શખવી નહિ. દુર્ભાગ્યે, આપણા સાક્ષરોમાં પરસ્પર રાગદ્વેષ અતિશય છે અને તેમને એકત્રિત કરીને શાન્તિ મનાધાન સાચવવા મુશ્કેલ છે. છતાં નડિયાદના કાર્યકર્તાઓએ પોતાનાથી બનતું કરવું જોઈએ. બીજી બાબત એ કે નડિયાદ સાહિત્યસેવા માટે સમસ્ત ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રતિધાને અનુરૂપ આપણાથી જે કાર્ષ કરી શકાય તે આપણે કરવું જોઈએ. સંક્ષેપમાં આપણે એકચિત્તે શુદ્ધ નિષ્ઠાથી એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે નવમું અધિવેશન એક બાલુથી સાહિત્યપરિષદના દ્વિતમાં અને બીજી બાલુથી નડિયાદની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે.

હવે, ત્રીજી અને છેલ્લી બાબત-એક દૃષ્ટિથી વધારેમાં વધારે તાર્કાત્મિક અને વ્યવહારિક અગત્યની. સત્કારમંડળના સભામંદો વધારે થઈ શકે માટે શ્રી માત્ર પાચળ રૂપીઆ રાખવામાં આવી છે, જ્યારે બીજાં સ્થાનોમાં તે દસ રૂપીઆની હતી. મમસ્ત અરેતરમાથી કમીમાં કમી દળર અને બને તો પંદરસો સભાસદ થવા જોઈએ. તે માટે પ્રચારકાર્ય આજે ચારંભાય છે. નડિયાદમાંથી “સ્થાનિક કોરોબારી સભા” ના લગભગ ત્રણસો સભાસદ થયા છે. તેઓ આપોઆપ “સત્કારમંડળ” ના સભાસદ મણાગે. હવે નડિયાદમાંથી કમીમાં કમી સો બીજા સભામંદો થવા જોઈએ અને નડિયાદ તાલુકાના બીજા ગામોમાંથી સો થવા જોઈએ. સંક્ષેપમાં નડિયાદ તળના ચારસો સભાસદ અને તાલુકાના બીજા ગામોના સો થઈ આખા નડિયાદ તાલુકામાંથી કુલ પાચમે સત્કારમંડળના સભાસદ થવા જોઈએ. સુશિક્ષિત અને ધનાઢ્ય વર્ગો તરફથી પાચ પાચ રૂપીયા સરસ્વતી સેવામાં અર્પણ થાય એ ભાગ્યેજ વધારે પડતું ગણાય. જે પંદરસો સભાસદો સમસ્ત અરેતરમાથી થશે તો ત્રોષની પાસેથી વિશેષ દાન-special donations-સેવાની જરૂરિયાત નહિ રહે તેમજ સાહિત્યપરિષદના પોતાના ઉપરાત લોકોપયોગી અને લોકરંજક ગ્રાણ પ્રજ્ઞતિઓ સાથે સાથે થઈ શકશે. સંક્ષેપમાં, પ્રથમ લોકોનાં દિલ જોઈએ અને

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદ
૨૫મી ૧૬ માર્ચ

તે પછી દ્રવ્ય. કાંઈ એકલાં દિલથી બિલ ચૂકવાય નહિ, અને એકલાં દ્રવ્યથી રસ જામે નહિ. ફિલ અને દ્રવ્ય બન્નેય જરૂરનાં છે, અને મમત્ત ચરોતર આ પ્રસંગે તે આપી પોતાની સાહિત્ય પ્રીતિની પ્રતિષ્ઠા પુરવાર કરશે એવી આશા છે. રા. ફૂલચંદ ઝવેરદાસ શાહ.

નડિયાદના સાહિત્ય-સંગીત-ચિત્રકલા એ ત્રણેયનાં ત્રિવેણીસંગમ સમા રા. ફૂલચંદે કહ્યું કે નડિયાદમાં થનાર સાહિત્યપરિષદ સર્વેને માટે ખુલ્લો છે એમ જે ભાર્ગવચંદ્રશરે કહ્યું તે વાસ્તવિક છે. નડિયાદ ગુણુઆદી છે અને ત્હેની પ્રતિષ્ઠાને તો એવી ખાનદાનીજ શોભે. ન્હાનાં દિલ ખીજાઓનો દ્વેષ કરે છે ને બહિષ્કાર કરવા પ્રયાસ કરે છે આપણને કોમળીયે બુદ્ધિપૂર્વક બહિષ્કાર શોભેજ નહિ. આપણા આમંત્રણો તો સર્વેને એકસરખા છે ને હું તો ગુજરાતના સાક્ષરો પાસે એટલુંજ માગું છું કે આપના પરસ્પર રાગદ્વેષોને ભૂલી જમ નડિયાદને આગળે પધારે. નડિયાદ ને ચરોતર પાસે જે સાદા હૃદયનો સાદો સત્કાર આપ પામશે તે કાંઈ બુદ્ધિજી હશે રાજદંધાની ઉપામનાનું નડિયાદ મદેવ અનુરાગી છે. રા. કરીમભાઈ મહમદભાઈ આગતર.

ગુજરાતમાં જે થોડા મુમત્સાન ભાષાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લે છે ને માફ ગુજરાતી લખી બોલી જાણે છે ત્હેમાંના કરીમભાઈ એક છે ત્હેમણે કહ્યું કે નડિયાદની ભૂમિએ અનેક સાક્ષરરત્નો ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમાંના ઉત્તમ સાક્ષરરત્ન ગોવર્ધનરામભાઈ સાહિત્યપરિષદના પ્રથમ અધિવેશન પ્રસંગેજ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં પ્રમુખ થયા હતા, અને હજીયે ઇશ્વરની કૃપા છે કે માત્ર આજની સલાનું પ્રમુખપદજ નહિ, પરંતુ સરકારનાં પ્રમુખપદ શોભાવવા ખીજા એક સાક્ષરરત્ન હમનલાલભાઈ મોણુદ છે. એમના નેતૃત્વ નીચે અને એમના આશીર્વાદથી આપણે કાર્ય જરૂર મદ્ય થશે નડિયાદની સાહિત્યસેવાની પ્રતિષ્ઠાના પ્રમાણમાં “સાહિત્યપરિષદ” માવીસે તથા નડિયાદ આવે છે તેથી જરા આશ્ચર્ય થાય છે, પરંતુ મોડી મોડીએ ત્યારે આવે છે ત્યારે નડિયાદ પોતાનો સાદો પણ માયા દિલનો સત્કાર કરે, એજ ઇચ્છા જેવું છે. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી.

રા. ગોકુળદાસ નડિયાદના જાહેર જનનાં મુખ્ય આગેવાન છે, અને ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં રાષ્ટ્રપિતાનું મેળું આવ્યું ત્યારથી તે અઘપરિત તેમ આગળ પડેલા ભાગ લેતા આવ્યા છે તેઓ એકમરખી રીતે હજી લોકસેવામાં ઝડપી રહ્યા છે. ત્હેમણે કહ્યું કે સાહિત્ય એ મમાજની રિયલિટી દર્શવનાં કારણ છે જે સાહિત્ય ઉંચી કક્ષાનું હશે તો સમાજ પણ ઉંચી કક્ષાનો હશે “સાહિત્યપરિષદ” નડિયાદ આવે તો નડિયાદે વડતો સત્કાર કંચેજાજ જોઈએ. ખરૂં છે કે કમનસીમે અત્યારે નડિયાદમાં દેવાળા ઉપર દેવાળા નીકળી ગયા છે અને તેની સીધી કે આડકતરી અસર લોકોની આર્થિક રિયલિટી ઉપર થશેજ, છતાંયે નડિયાદે કામ માથે લીધું છે તો તે પાર પાડવુંજ જોઈએ.

રા. ફૂલચંદ આપુજી શાહ.

રા. ફૂલચંદ નડિયાદના જાહેર જનનાં ખરી નિષ્ઠાથી અને ઉંચી ભાવનાથી કાર્ય કરનાર ગદ્યકાવ્ય છે. તેઓ માફ લખી અને બોલી શકે છે ત્હેમણે જણાવ્યું કે આપણા કર્તવ્યનું આપણને જરાજગ બાન થનારી જરૂર છે, કાગલકે આપણે જેવી તેવી જવાબદારી માથે લીધી નથી આપણામાં સેવાભાવની ધમશ દબે તોજ આપણે માથે

લીધેથી ગભીર જવામદારીને પહોંચી વળીશુ. આપણા પોતાનામા સાચો સાહિત્યપ્રેમ હશે તોજ આપણે જનતામા પ્રેમ જગવી શકીશુ. આપણે આપણો સંદેશો ગામે ગામ પહોંચાડવો જોઈએ અને જેટલા બની શકે તેટલા મલાસહો મતકારમડલમા નોંધવા જોઈએ ખેડા ઇલાન અને સમન્ત ચરોતરના ગામડાના લોકોને પણ આપણી પ્રવૃત્તિની માહિતી મળવી જોઈએ.

૨૧. સુન્દરલાલ નાથલાલ જોશી.

૨૧. સુન્દરલાલ નાથલાલ જોશીના એક ઉત્સાહી સાહિત્યપ્રેમી અને જનતાના હૃદયહિતના સમર્થ હીમાયતી છે. હૈમચંદ્રે મવિસ્તર અને વિગતવાર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું અને જે અનેક મુદ્દાઓ ચર્ચા હતા તેમા એ મુખ્ય હતા હૈમચંદ્રે એક મુદ્દો તો એ હતો કે “સાહિત્યપરિષદ” એ માત્ર મૂકીબર વિદ્વાનો કે માહિરો નાંદેજ ન હોવી જોઈએ, પણ જનતાનેય એમા સ્થાન મળવું જોઈએ. જે સાહિત્ય લોકોથી સહેવાઈથી સમજાય, જે સાહિત્યમા લોકોને ખરેખરો રમ પડે અને જે સાહિત્યથી જનકલ્યાણ થાય તે લોકસાહિત્યને પણ પરિપૂર્ણ એકે ઘટવું સ્થાન મળવું જોઈએ. હૈમચંદ્રે બીજો મુદ્દો એ હતો કે સાહિત્યપરિષદના આધિવેશન પ્રસંગે જે પ્રદર્શન થાય તેમા એક બાજુએ પ્રાચીન ગ્રાંથોળીને પોષણ મળે એવા તેમજ બીજી બાજુએ લોકોનું જ્ઞાન વધે એવા સાધનો રજુ થવા જોઈએ.

૨૨. રણછોડલાલ એમ. શાહ.

૨૨. રણછોડલાલ એમ. શાહના ઝરીયામા મવસના વેપારી છે, અને છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમી છે. હૈમચંદ્રે જણાવ્યું કે વેપારીઓ પોતાના ધંધામાંથી ન્યારે પરવારે ત્યારે હૈમચંદ્રે વિનોદ મળે અને માથે જ્ઞાન મળે એવું સાહિત્ય પૂર પાડવું જોઈએ તેમ થવાથી વેપારીઓ પણ સાહિત્યપ્રેમી અને સચ્ચારી થશે તે ઉપગત રંગભૂમિ તથા સીનેમા ઉપર વિદ્વાનોની દેખરેખ રહેવી જોઈએ તે બંને ધંધાલોકોપ્રિય વિનોદોને ખરેખર ઉદારક બનાવવા વિદ્વાનોએ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. અત્યારે તો એ બંને ધંધા નુકસાન કરી ગયા.

૨૩. મોતીલાલ ગવિશંકર ઘોડા.

૨૩. મોતીલાલ ગવિશંકર ઘોડાના વતની નાગર વકીલ અને વત્તવચાનના પ્રેમી ગ. મોતીલાલ ઘોડાએ જણાવ્યું કે પ્રાચીન કાલ માટે આપણામા ગૌરવનો જાવ જગાડે એવું આપણું સાહિત્ય હોવું જોઈએ. સાહિત્યનું માધન ભાષા છે અને તેથી ભાષાને ખીનચવાની પણ જરૂર છે, જ્ઞાન ભાષાની અગ્રદિઓ બ. જોવામા આવે છે અને જોઈએ તેવું શુદ્ધ લખનાર જોનાનાની મજા થોડી છે. શુદ્ધ જોલવા લખવા માટે અસ્ફુટનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, કાવ્ય કે મનુષ્યના પરિચય વિના ગુજરાતી ઉત્કૃષ્ટ કે શુદ્ધ જોનાવ જખાય, એ સકય નથી. ૩૦. મહાદેવપ્રસાદ ભોગીલાલ કથારીયા.

૩૦. મહાદેવપ્રસાદ કથારીયાએ જણાવ્યું હતું કે નડિયાદે માત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાજ ઉચ પ્રકારનો ફોજો આપ્યો છે એમ નથી. મનસુખભાઈથી માહીને નડીઆદના માહિરોએ ગુજરાતી ભાષાને પ્રોત્સાહ અને ગૌરવાન્વિત બનાવવામા જેવો તેવો દિરસો આપ્યો નથી કેવળ મગ સેરીના હીમાયતીઓ એ કર્ણવાની “અસ્ફુટમયી સૈવી” ની આવશ્યકતા પૂરેપૂરી સમજ સકના નથી નડિયાદે જેવી પોનાની મુદા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર

પાઠી છે તેવીજ સાહિત્યપરિષદના કાર્ય ઉપર પાડશે એવી આશા છે. સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદ આવે ત્યારે જેવી હોય ત્હેના કરતાં વધારે સારી બનીનેજ નડિયાદથી તે જવી જોઈએ. એની સ્વરૂપ રચનામાં નડિયાદે પોતાની મુદ્રા મારવી ન જોઈએ.

મુનસફ સાહેબ શ્રી લક્ષ્મીભાઈ હનનલાલ શેઠે પ્રમુખને ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકતાં જણાવ્યું કે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિચાર કરનાર નડિયાદને કદાપિ વિસરી શકે નહિ એવા સંગીન કાળો નડિયાદે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ખીલવણીમાં આપ્યો છે. સાહિત્યપરિષદ લાયક ઉમ્મરની યદને નડિયાદ આવે છે. આશા છે કે નડિયાદથી તે 'ધણ' લઈ જશે. હજી નડિયાદમાં એવા સાક્ષરરત્નો પડ્યાં છે કે જેઓ નડિયાદનો સાહિત્યકીર્તિન્દ્રજ ઉડતો રાખે.

રા. ઈન્દ્રશંકર જટાશંકર પંડ્યાએ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે સાહિત્યપરિષદે ધણું કર્યું છે એવું માનનારે કરેલામાં વધારો કરવા અને સાહિત્યપરિષદે કામચે નથી કર્યું એમ કહેનારા સાહિત્યપરિષદ પાસે કાંઈક કરાવવા એમ બંને પ્રકારના ભેદોએ પરિષદના કાર્યને મદદ કરવી ઘટે છે. સાત સાક્ષરોએ નડિયાદનો સાહિત્ય કીર્તિન્દ્રજ રાખ્યો ત્હેમાંના એક હનનલાલભાઈ હજી અવસિષ્ટ છે, એ પ્રભુકૃપા છે.

ચન્દ્રશંકર નમ્હેદાશંકર પંડ્યા.

બોરસદ તાલુકાની પ્રચાર સભા

ચરોતરમાં પ્રચારને અંગે જેમ નડિયાદ તાલુકાની જાહેર સભા તા. ૨૯ મી જાન્યુ-આરી ૧૯૨૭ ને દિવસે અને આણંદ તાલુકાની જાહેર સભા તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ ને દિવસે ઘઈ હતી તેમ બોરસદ તાલુકાની જાહેર સભા બોરસદની એડવર્ડ મેમો-રિયલ હાઇસ્કૂલમાં તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ ને દિવસે ઘઈ હતી. બોરસદ તાલુકાની સાખ મૂળથી યે જુસ્સાદાર તાલુકા તરીકેની તો ખરી જ, પછી તે જુસ્સો યોગ્ય દિશામાં ન યોગ્ય તો તોફાનનું સ્વરૂપ લે, એ જુદી વાત. પોતાના સિદ્ધાન્તો માટે રાજ્યનો ત્યાગ કરનાર દરખાર શ્રી ગોપાળદાસજીએ 'કેટલાંક વર્ષો થયાં બોરસદને પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું છે અને ત્હેમના અનુકરણીય સ્વાર્થત્યાગનો અને મનોહર સૌજન્યનો પ્રભાવ બોરસદ તાલુકાના વાસીઓ ઉપર પડ્યા વિના ભાએ જ રહેતો હશે. ચાણુર્ષ કરતાં આરિય્ય હૃદયોને અગમ્ય રીતે છતે છે અને ત્યાગ ને તપ આરિય્યના મનજનક ચિહ્ન છે. દરખારશ્રી ગોપાળદાસ અને ત્હેમના સહધર્મિણી શ્રીમતી ભક્તિબા "અસહકાર" નું ગુજરાતને સુન્દર સમર્પણ છે. ટીકા કરવી અને દોષોએવા સહેલા છે, દરખાર શ્રી ગોપાળદાસ અને શ્રીમતી ભક્તિબા ચવું મુશ્કેલ છે. તેઓશ્રીની સાહિત્યપરિષદના કાર્ય-કર્તાઓને પુષ્ટિ છે અને બોરસદની જાહેર સભા સફલ થવાનું માન પ્રથમ ત્હેમને ઘટે છે. "મૂંગી મદદ" એ દરખારશ્રીનું અભિનિત્ય છે. બોરસદની જાહેર સભા સફલ થવાનું ખીજું માન બોરસદના મુનસફ સાહેબ શ્રીયુત પ્રહલાદજી ચન્દ્રશેખર દીવાનજીને ઘટે છે. "ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ" ને નડિયાદમાં આમંત્રણ કરવાનું "નડિયાદ સાહિત્ય સભા" એ ઠરાવ્યું તે પ્રસંગે શ્રીયુત દીવાનજી નડિયાદમાં હતા અને જે સભામાં તે ઠરાવ થયો તે દિવસે તેઓ પ્રમુખપદે હતા. એટલે પહેલેથીજ તેઓએ "નડિયાદ સાહિત્ય સભા" ના અને "નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ" ના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી છે. પોતાના ગ્રિપ અભ્યાસ વિષય માટે તેઓ

ભારે પરિશ્રમ કરી શકે છે એમ “આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” માટે તહેમલે તૈયાર કરેલો “મણિલાલની સાહિત્યમેવા” નો નિબંધ સાખીત કરે છે. અધિકારીઓ તેઓશ્રીની માફક પોતાના અવકાશના સમયને લેખનવાચન કાર્યમાં વ્યતીન કરતા હોય અને પ્રજાવર્ગની સેવાનાં સાવજનિક કાર્યોમાં યથાશક્તિ ભાગ લેતા હોય તો તેઓ જેટલા રાજમાન્ય થઈ શકે તેટલા જ સાથે સાથે પ્રજામાન્ય પણ થાય, બોરસદે પોતાના તાલુકાની જાહેર સભાનું પ્રમુખપદ શ્રીયુત દીવાનજી જેવા અભ્યાસી અને સાહિત્ય પ્રેમી વિદ્વાનને આપ્યું હતું તે ચોઅજ્ય કર્ણુ હતું. ત્રીજું જ્ઞાન બોરસદના વપ્રીસવર્ગને અને શિક્ષકવર્ગને ધટે છે. દરબાર સાહેબની અને દીવાનજીની પ્રેરણા ગમે તેવી પ્રગમ્ન હોય પણ તે ગ્રીક્ષનાર મુશિક્ષિત વર્ગ કે જનતા ન હોય તો શું થઈ શકે? બોરસદે સાહિત્ય પરિષદના પ્રચારને આપેલું ઉત્તેજન ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે અને તે ઉત્તેજન જેમને જેમને આભારી હોય તે સર્વેને ક્ષમવાદ ધટે છે. બોરસદ તાલુકાની જાહેર મુખામાં યે શ્રીયુત ગોકળદાસ તલાટી કામને લીધે અને શ્રીયુત ચંદ્રચંકર પંડ્યા બીમારીને મળમે હાજર રહી ચમ્પા ન હતા. પરંતુ મંત્રીઓમાંથી રા. કૃષ્ણદેવ બાપુજી સાહ, રા. જયન્મીલાલ મોરારજી મહેતા અને રા. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ એ ત્રણ પ્રચારને અંગે નડિયાદથી ખાસ બોરસદ ગયા હતા. બોરસદ ઉપરાંત તાલુકાનાં બીજાં ગામોમાંથી પણ શિક્ષિત વર્ગના બંધુઓ આવેલા હતા. એકંદરે, મઝા ધણી સફલ હતી.

શ્રીયુત પ્રહલાદજી ચંદ્રશેખર દીવાનજી.

પ્રમુખપદથી બોધતા શ્રીયુત દીવાનજીએ જણાવ્યું હતું કે આવતા ઓક્ટોબરમાં થનાર “નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” ના કાર્યકર્તાઓ પ્રચાર માટે આવેલા છે અને તહેમનો સંદેશ ગ્રીક્ષવો તથા તહેમને જોઈતી આર્થિક તથા ઈતર મદદ આપવી એ બોરસદ તાલુકાનું કર્તવ્ય છે. ચરોતરમાં સમસ્ત ગુજરાતની સાહિત્યપરિષદ પહેલી જ વાર પધારે છે અને તેથી ચરોતરના દરેકે દરેક વગની અને વાસીએ તહેનો સત્કાર કરવામાં પોતાનાથી બનતો હિસો આપવો જ જોઈએ. ઇ. સ. ૧૮૫૦ પછી અંગ્રેજ કેંગવણીની અસરથી નવીન ગુજરાતી સાહિત્ય થવા માંડ્યું અને જેમણે મુનિવર્સિટીની કેંગવણી લીધી તહેમણે પોતાની સંસ્કારિતાનો લાભ માતૃભાષાને આપવા માડ્યો. આ નવી અમરના કાલાકાલ બને ય થયા છે અને એ તો એમ જ હોય. સાક્ષરોમાં મનમતાનરને લીધે તેમજ અંગત રાગદ્વેષને લીધે બેદ પડ્યા માંડ્યા. સાક્ષરો પરસ્પરના પરિચયમાં આવે, એક બીજાને પાસેથી ઓળખે, અહંકારને બદલે સહકાર સાધે એવા સ્તુત્ય આશયથી ભાષ રણજીતરામે “ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” રચાપી. તહેનાં આઠ અધિવેશનો થઈ ગયા છે આઠમું અધિવેશન મુંબઈમાં થયું હતું. ત્યાં વાતાવરણ અશાન્ત હોવા છતાં “બંધારણ” મંલુર થઈ શક્યું હતું. એ બંધારણ બાબત મતબેદ છે; હોય. કમે કમે મયોગાનુમાર બધું દીકલાક થઈ જશે. નડિયાદની સાહિત્યકીર્તિનો ધ્વજ દણે ઉડતો રાખે એવી અનેક વિદ્વાન વ્યક્તિઓ મોલુદ છે અને તેઓ સ્તુત્ય બાવથી પ્રેરાઈને પરિષદમાં અધિવેશનને સફલ બનાવવા પોતાનાથી બનતું કરી રહ્યા છે. આપણે અર્વેએ તહેમના કાર્યને વધારી લેવાનું છે, જેમનાથી પાંચ રૂપીઆની કૂલમાંબટી મગ્ગવનીમેવામાં અર્પાય તહેમણે અર્પવાની છે અને જેટલી બને તેટલી મદદ ચરોતરના સાહિત્યવનમાં કરવાની છે. બોરસદ તરુકા પોતાનું પાણી બતાવશે, એવી આશા છે.

સ્થાનિક સમિતિ

રા. રામભાઈ વઘીલની દરખાસ્તને અનુમોદન મળ્યા પછી વઘીલ રા. સુનીલાલ અમૃત-લાલ પંડ્યાના પ્રમુખપદ નીચે બોરસદ તાલુકામાંથી સત્કારમંડળના સભાસદો નોંધવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. રા. જવેરભાઈ દાજીભાઈ, રા. ચંકરલાલ હરિલાલ શુક્લ અને રા. ભોગીલાલ નાયાભાઈ ચોકસી સ્થાનિક સમિતિના મંત્રીઓ તરીકે નીમાયા હતા. આ “બોરસદ સ્થાનિક સમિતિ” બોરસદ તાલુકામાં સાહિત્યપરિષદ વિષે પ્રચાર કરશે અને સત્કારમંડળના સભાસદો નોંધશે.

કુલચંદ આપુજી શાહ

રા. કુલચંદ જીજ્ઞાસુ હતા કે બાવીસે વર્ષે નવમા અધિવેશન માટે “ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” નડિયાદની નોતરી ચરોતરમાં પધારે છે, અને તે પહેલીજ વાર પધારે છે. રાજ્યકાયના પ્રદેશમાં ચરોતર જેમ આગળ પડતું છે તેમ સાહિત્ય સેવાના પ્રદેશોમાંયે હેતુ સ્થાન મોખરે છે. કેમ ન હોય ? ચરોતર એટલે સંગીનપણું અને સાહસ. કોઈથી અજાણું શું એ ચરોતર સમજ્યું નથી. ચરોતર સ્વાભિમાની છે તેમજ ગ્રુણ્ય ગ્રાહક છે. ગુજરાતના ઇતર પ્રદેશોની ધૂખાં કે ઉપેક્ષા ચરોતરે નથી કરી, કારણ એ જાતજેમ ઉપર ઝુમ્યું છે. સાહિત્યપરિષદના મૂળ ખ્યાલ સાક્ષરશ્રી મણિલાલ દ્વિવેદીનો, પરંતુ તે વિદ્વાનોના સામયિક સંમેલનના બીજ પૂરતો. એ ખ્યાલને મૂર્ત અને વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપનાર સદગત સાક્ષરશ્રી રણજિતરામ. ગુજરાતના અનેક સાક્ષરોએ તે સંસ્થાને પોથી છે ચરોતરે પરિષદના આઠ પ્રમુખમાંથી ત્રણ આપ્યા છે: સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ, સાક્ષરશ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે, અને સાક્ષરશ્રી હરગોવિન્દલાલ દારકાદાસ કાટાવાળા. સાક્ષરશ્રી હરગોવિન્દલાલએ તો રૂ. ૧૦,૦૦૦) દસ હજારની સંગીન રકમ પણ પરિષદને સોપી છે અને પોતાનું સ્વૃત્ય વેશ્યત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. ચરોતરના ઇતર વિદ્વાનો પણ પહેલેથીજ સાહિત્યપરિષદમાં અગ્રેસર ભાગ લેતા આવ્યા છે, કેમકે રા. ચંદ્રશંકર, રા. અંબાલાલ, ડો. કાન્તિલાલ, રા. મટુભાઈ કાટાવાળા, પ્રો. રમણલાલ યાસિક વગેરે. નવમું અધિવેશન નડિયાદમાં ઓકટોબર માસમાં થશે સત્કારમંડળ સમસ્ત ચરોતરમાંથી રચાશે. કુલ પંદરસો સભાસદો થઈ શકે તો ઉત્તમ તાત્કાલિક સંમેલન તો સફલ કરવું જ જોઈએ, પરંતુ પરિષદની પધરામણીના કાર્ક રચાથી સ્મરણ ચિહ્ન પણ રહે એટલો દ્રવ્યસંગ્રહ થવો જોઈએ. બોરસદ પોતાથી બળતુ કરશે, એવી આશા છે.

રા. જયન્તીલાલ મોરારજી મહેતા

રા. જયન્તીલાલે જીજ્ઞાસુ હતા કે શીયુત દીવાનજી જેવા હિતસાહી અને સાહિત્ય પ્રેમી અધિકારી નડિયાદથી પરિષદ ભરાતા પહેલાં ગયા તેથી નડિયાદને હેમની ખોટ પડી છે. પરંતુ ખાતરી છે કે તેઓ આજે રહે રહે પણ પરિષદને પોતાનાથી બનતી પુષ્ટિ આપશે જ. પરિષદને અંગે એક પ્રદર્શન ભરવા વિચાર છે. ચરોતરમાં સામળ જેવા પ્રસિદ્ધ કવિ યજ્ઞ ગયા છે; પ્રોત્તમ પણ ચરોતરના હતા. એવા એવા ચરોતરના પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો જેમની પાસે હોય હેમજે મોક્ષવાં. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો, શિલાલેખો, તામ્રપટો વગેરે સર્વનો સત્કાર થશે અને હેમની યોગ્ય સંભાળ લેવાશે ચરોતરના ઇતિહાસનાં સાધનો એકત્ર થાય અને પ્રદર્શિત થાય એ આવશ્યક છે. પરિષદને અને પ્રદર્શનને બનતી મદદ બોરસદ તાલુકો કરે એ આશ્ચર્ય નહીં. બીજો પણ

પોતાની કથાની કૃતિઓથી પરિપક્વ પ્રદર્શનનો સ્ત્રોત વિભાગ સુરોભિત કરી શકે છે.

રા. ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ

ચરોતરના મુખપત્ર “જન્મભૂમિ” ના તંત્રી અને “નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” ના એક મંત્રી રા. ચંદુલાલે જળ્યાબ્ધિ દત્ત કે પરિષદ નોતરી છે નડિયાદ, ત્હેના સત્કારમા મમસ્ત ચરોતર લાગ લધ શકશે. સત્કારમા સદકાર માગવા અમ્હે અત્ર આબ્યા હીએ. જેમના જેમનાથી અને ત્હેમને ત્હેમને સત્કારમંડવના મમામદ યધ ચરોતરનું નામ રાખવા વિચસિ છે.

હિંદુ રૂઢના મુનથી રા. રહીમખા કાસમખાએ તે પછી લગણીભર્યુ લાપણ કયું દત્ત અને હિંદુ-મુસલમાન સર્વેને ખીરાદરીથી માદરી જખાની મેવા કરવા અરજ કરી હતી.

કેટલાક નામો નોધાવા ખાદ અને ઉપકાર મનાયા ખાદ મલાનું વિચર્જન થયું દત્ત.

આણુંદ તાલુકાની પ્રચાર સભા

ચરોતર એટલે વાતક અને મહી એ બે નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ-રેલ્વે લાઇનનાં શેડોનોની દષ્ટિએ જોતા મહેમદાવાદ અને વાસદની વચ્ચેનો વિભાજ. સ્વ. શ્રી મન મુખ-રામભાઈ ‘ચરોતર’ એ તળપદ ગુજરાતી શબ્દને અંકૂત અર્થ આપી “ચારોતર” કહેતા, અને ત્હેનો એવો અર્થ કરતા કે “બીજા પ્રદેશો કરતા વધારે સુન્દર પ્રદેશ.” જન્મભૂમિના અને પ્રિય પત્નીના તરફનો પક્ષપાત મનુષ્યમા ક્ષન્તબ્ધ ગણાવો જોઇએ, અને ચરોતરના વતનીઓનો આત્મસંતોષ એમની પાસે સ્વભૂમિનું અભિમાન કરાવે તો તે તરફ કદરદાન દષ્ટિથી જોવાનું જોઇએ, કક્ક દષ્ટિથી નહિ. જરા આગળ વધીને કહીએ તો તેવા સ્વભૂમિના અભિમાન જ મનુષ્યો પાસે મહાસમાગંભો ચોળવે છે અને પાર પડાવે છે. અને જો ચરોતરનું અભિમાન ‘મિથ્યાભિમાન’ હોય-એક બાલુએ અનેક માક્ષરરત્નો અને બીજા બાલુએ અનેક રાજપુરપરત્નો ગુજગતને ચરણે મમપંજુ કરેલા હોવા છતાં-તો પછી કયા પ્રદેશનું અભિમાન “તથ્યાભિમાન” કહેવાય ? ચરોતરના તથ્યાભિમાનમા મિથ્યાભિમાન જોનારની આખ અવિકારી હોઇ શકે ખરી ?

ચરોતરના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પડી શકે-રાજ્યની દષ્ટિથી. (૧) બ્રિટીશ ચરોતર, (૨) ગાયકવાડી ચરોતર, (૩) ખંભાતી ચરોતર. બ્રિટીશ ચરોતર એટલે ખેડા જિલ્લો. ખેડા જિલ્લાના સાત તાલુકા: (૧) નડીયાદ, (૨) આણુંદ, (૩) જોરમદ, (૪) કપડવંજ, (૫) મહેમદાવાદ, (૬) માવર અને (૭) કાસરા નડિયાદ તાલુકાનું મુખ્ય નગર નડિયાદ. એટલે “નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ”ના અંગના પ્રચાર કાર્યનો પ્રારંભ નડિયાદથી કરવામા આવ્યો છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ જે સાત માક્ષરો-ઝવેરીવાલ, મન:મુખરામ, જોવર્ધનરામ, દોલતરામ, બાળાશંકર, મણિલાલ, હમનવાન-નડિયાદની સાહિત્યકૃતિનો સ્તંભ રોપવામા નિમિત્ત હતા ત્હેમાના અવશિષ્ટ સાક્ષરશ્રી હમનવાલ દરિવાલ પંડ્યાના નેતૃત્વ નીચે એ કાર્યની શુભ શરૂઆત કરવામાં આવી. શનિવાર, તા. ૨૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૭ ને દિવસે નડિયાદમા નડિયાદ તાલુકાની જાહેર મલા યધ ગધ.

શનિવાર, તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ ને દિવસે બપોર પછી લગજગ ચાર વાગવાને શુભારે આણુંદમાં ચરોતર એન્કુકેશન સોસાયટીના મકાનમા આણુંદ તાલુકાના વાસીઓની જાહેર મલા ભરવામા આવી હતી. પત્રિકાઓ તથા જાહેર ખજોની દળર નકલો તળ આણુંદમા તેમ દળર નકલો તાલુકાનાં જુદા જુદા ગામોમા રીતમર વ્હેંચળ્યા છતાં

હાજરી જોઇએ તેટલી મ્હોટી કે પ્રતિનિધિરૂપ ન હતી. નડિયાદમાં પણ ડેટલેક અંગે આમ થયેલું હતું અને આણંદમાં તેથી વધારે અંશે એવું થયું, એમાં કાંઈ પણ ગ્યાને કાર્યમાં ન્યૂનતા હોવીજ જોઇએ, એ ચોક્કસ. “પ્રચાર” એટલે પોતાનો હેતુ પાર પાડવા યુક્તિપ્રયુક્તિથી હિલુ કરેલું પાખંડ નહિ, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનું યથાસ્થિત દર્શન અને નિવેદન અને એ શોચનીય વસ્તુસ્થિતિ છે કે નડિયાદમાં તેમજ આણંદમાં સભાઓ એકંદર ઠીક હોવા છતાં, મ્હોટી જોઇએ તેટલી શિક્ષિત વર્ગોની હાજરી કે મ્હોટી તાલુકાથી પ્રતિનિધિરૂપ પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો આવેલા હોય તહેમની હાજરી. મુશ્કેલીઓ અને ફરિયાદોની લાખી યાદી યદ્ય શકે, પરંતુ તેવી યાદીઓ ક્યેં કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. એક બાજુથી કાર્યકર્તાઓએ વધારે પ્રયાસ કરવો જોઇશે અને બીજી બાજુથી શિક્ષિત વર્ગોએ તેમજ જનતાએ વધારે સક્રિય રસ લેવો જોઇશે. “ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટી” એ “ડેક્કન એન્યુકેશન સોસાયટી” ની મ્હાની નકલ છે. તે સોસાયટી ચરોતરનું એક બૂધણ છે. તે સોસાયટીની સ્કૂલના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ આ સભામાં ઠીક સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી અને પ્રચાર કાર્યનો ગુણ સત્કાર ક્યેં હતો. ચરોતરમાંજ માત્ર નહિ, પરંતુ સમસ્ત વડોદરા રાજ્યમાં “પુસ્તક શાળાઓ” ની યોજના કદખીને રાજ્ય પાસે તહેનો અમલ કરાવનાર, ઉમંગી કાર્યકર તરીકે પ્રસિદ્ધ શ્રીમુત મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન પણ હાજર હતા. ચરોતરના નરરનોમાના તેઓ એક છે. ગ. બીખાભાઈ કુમેરદાસ પટેલની દરખાસ્તને રા. ચંદુભાઈ રાવજીભાઈ પટેલે અનુમોદન આપ્યા પછી ‘પાટીદાર’ ના તંત્રો શ્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલે પ્રમુખપદ લીધું હતું. આ પ્રસંગે જે વ્યાખ્યાનો થયા હતા તહેનો માર નીચે મુજબ છે —

નડિયાદના પ્રતિષ્ઠિત વકીલ અને નવમી સાહિત્યપરિપદના એક મંત્રી રા. ઈશ્વરંકર જળ્યાણ્ડુ કે જહેરખખરમાં જળ્યાણ્ડા પ્રમાણે રા. ચન્દ્રશંકર પડયા મુખાધથી પ્રચારકાર્ય માટે ખાસ આવવાના હતા, પરંતુ તેઓ દમ-ખાસીના હુમલામાં સપડાઈ જવાથી આવી શક્યા નથી. તેમજ રા. ગોકુલદાસ તલાટી પણ એક અગત્યના કેમમાં ઓચિંતા રોકાઈ જવાથી તેઓ આવી શક્યા નથી. તે માટે સભાના સંયોજકો દિલગીર છે. સાહિત્યપરિપદના કાર્યપ્રદેશ સંબંધમાં કેટલાક ભ્રમો પ્રચલિત છે. સાહિત્યપરિપદ એ જળે એકલા નરસિંહરાવભાઈનીજ સંખ્યા હોય અને જળે જોડણી વિના તહેને બીજો કાંઈ વિષયજ ન હોય, એવો એક ભ્રમ ચાલુ છે. બેચક, યુજરાતી લાખાની બાબતમાં જોડણી એ અગત્યનોજ નહિ, પરંતુ પુષ્કળ વાદવિવાદનો વિષય બનેલો છે, પરંતુ સાહિત્યપરિપદમાં એવી ચર્ચાને એક સ્થાન માત્ર મળે છે. સાહિત્યપરિપદમાં એકલી જોડણીજ ચર્ચાવિષય છે, એવો ખ્યાલ ખરો ખ્યાલ નથી. લાખાની શુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિને અંગે જે જે પ્રશ્નો ઉપરિચત થાય છે તે સર્વેની ચર્ચા સાહિત્યપરિપદમાં સ્થાને છે, અને સાહિત્યપરિપદ યથા પ્રસંગ તે ચર્ચે છે. સંક્ષેપમાં, “સાહિત્યપરિપદ” એ માત્ર “જોડણી પરિષદ” નથી. બીજો એક ખ્યાલ એવો પ્રવર્તે છે કે “સાહિત્યપરિપદ એટલે માત્ર સાક્ષરોની સંસ્થા અને તે પણ અમુકજ સાક્ષરોની” એ ખ્યાલ પણ પૂરેપૂરો ખરો નથી, જે કે એવો ખ્યાલ થાય, એ કેટલેક અંશે સમજી શકાય એવું છે ખર. હકીકત એ છે કે “સાહિત્ય-પરિપદ” મા પ્રાધાન્ય સાક્ષરોનું છે અને તહેમાયે અમુક સાક્ષરોનું વિશેષ છે. પરંતુ એ

તો બીજા માફરો દૂર રહે અથવા આગળ પડતો જવાનદાર ભાગ લેવા તૈયાર ન હોય અને મામાન્ય જનના બેદરકાર હોય, ત્યારે બીજું શું થઈ શકે ? કોઈ પણ મંસ્થામાં જેઓ જવાનદારીયોએ આગળ પડતો ભાગ લે તેમનું તે સંસ્થામાં પ્રાધાન્ય યાપ, એ શું કુદરતી નથી ? એનો ઉપાયજ એ છે કે સર્વે સાક્ષરોએ તેમાં સક્રિય ભાગ લેવો ને જનતાએ વધારે રમ લેના ચતુ. “સાહિત્ય પરિષદ” એ સમસ્ત ગુજરાતની પરિષદ હોવીજ જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી, એ સાહિત્ય-પરિષદનું મુખ્ય માખ્ય હોવું જોઈએ અને તે સાખ્યની સિદ્ધિ માટે સાક્ષરોએ સંયોજિત મહકાર કરવો જોઈએ અને જનતાએ તેના કાર્યમાં રસ લેવો જોઈએ. ચરોતરમાં અનેક માક્ષરનોએ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યની શુદ્ધિ-સમૃદ્ધિમાં સંગીન ફાળો આપેલો છે અને તેથી ગુજરાતમાં ચરોતર આમાન્યતઃ અને નડિયાદ વિશેષતઃ “સાક્ષર-રત્નભૂમિ” કહેવાય છે. “સાહિત્યપરિષદ” ને આદ્યમાથી ત્રણ પ્રમુખ ચરોતરે આપેલા છે (૧) પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ઈ. સ. ૧૯૦૫ મા અમદાવાદમાં; (૨) ચતુર્થ અધિવેશનના પ્રમુખ દી. ખ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે ઇ. મ. ૧૯૧૨ મા વડોદરામાં, (૩) રાજદત્ત હરગોવિન્દલાલ દારકદાસ કાઠાવાળા છઠા અધિવેશનના પ્રમુખ ઈ. મ. ૧૯૨૦ મા અમદાવાદમાં. આશા છે કે ચરોતરની જે સાહિત્યકીર્તિ સાક્ષરરત્નોએ જમાવી છે તેને અતુરપ સત્કાર ચરોતર “સાહિત્યપરિષદ” ને આપશે.

૨. કુલચંદ બાપુજી શાહ

ચરોતરના જાણીતા સંગીત કાર્યકર્તા અને સાહિત્યપરિષદના એક મંત્રી શ. કુલચંદ જણાવ્યું કે ચરોતરમાં જે પ્રચારકાર્ય આરંભ્યું છે તેનો એક હેતુ જનતાને સાહિત્ય પરિષદ વિષ માહિતી આપી તેને સાહિત્યપરિષદના કામમાં રસ લેતી કરવાનો છે તેને બીજો હેતુ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના “સત્કાર મંડલ” મા સભાસદો નોધવાનો છે. નડિયાદ તાલુકામાંથી કુલ ૫૦૦ પાચસો સભાસદો ચરો, જેમાંથી તથા નડીઆદના ૪૦૦, ચારસો સભાસદો હશે અને બીજાં ગામોમાંથી ૧૦૦, સો નોધારો બીજા જે છ તાલુકા ખેડા જિલ્લાના રજા તેમાંથી આશુદ અને ભોરમદ ચક્રને ૩૦૦ ત્રણસો અને કપડવંજ, મહેમનવાદ, માતર અને દામગ ચક્રને ૪૦૦ ચારસો આપશે, એવી આશા છે. કુલ ૧૨૦૦ આરમે સભાસદોને સુમારે ખેડા જિલ્લા આપશે, એવી આશા છે. રા મોતીભાઈ અમીન, અને રા બીખાભાઈ પટેલ જેવા માણસો મન ઉપર લે તો આશુદ, ઉમરેક વગેરે ગ્રામોએ ચક્રને દોઢસો સભાસદો નોધવા ભારે ન પ્રડવા જોઈએ. એશક, પરિશ્રમ તો કરવોજ પડશે. એક જણવા જેવી જાણત એ છે કે નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ માક્ષરશ્રી મણિલાલ નશુભાઈ દિવેરીએ “ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” ઇ. મ. ૧૯૦૫ મા અસ્તિત્વમાં આવી તે પૂર્વે વર્ષો પહેલાં પોતાના “મુદર્જન” માસિકમાં તેવી સંગ્રા સ્થાપવાની સૂચના કરી હતી. જે કે તેમની કલ્પના માત્ર વિદ્વાનોના આમંત્રિક અંગેશનના સ્વરૂપની વિશેષ હતી. ત્યારે તો જાવીમે વર્ષો આદ્ય અધિવેશનો પગી નવમી અધિવેશન માટે પરિષદ ચરોતરમાં પધારે છે. શ્રદ્ધા છે કે ચરોતર તેને પોતાના લાક્ષણિક ઉત્તમાદથી વધાવી લેશે. ચરોતર તનું જણાય છે, તેનું કારણ એ છે કે ચરોતર સંગીતપણું ગોખીન છે અને જ્યારની ખાલી ગોખાથી તે લેવાય તેનું નથી. ચરોતરે પોતાના સંગીતપણાની છાપ સાહિત્યપરિષદ ઉપર માગવી જોઈએ.

૨૧. મોતીભાઈ ન. અમીન

ચરોતરના એક નરરત્ન શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીને જણાવ્યું કે ખરું જોતાં સીધી રીતે મ્હારે સાહિત્ય સાથે કે સાહિત્યપરિષદ સાથે સંબંધ નથી. સાહિત્ય સાથેનો મ્હારો મંબંધ ખોટો છે. શાળાઓની અને પુસ્તકાલયોની સ્થાપના એ મહેં મ્હારું જીવનકાર્ય માન્યું છે અને એક વ્યક્તિ કેટલું કાર્ય કરી શકે? જાનપ્રચાર એ પરમ ધર્મકાર્ય છે એમ બેશક, હું માનું છું, અને તેથી શિક્ષણના કાર્યમાં શાળાઓની સ્થાપનાની અને લોકશિક્ષણના કાર્યમાં પુસ્તકાલયોની સ્થાપનાથી જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવા હું મથી રહેલો છું. નડિયાદે નવમી સાહિત્યપરિષદ નોતરી છે, અને નડિયાદ સમૃદ્ધ અને સમર્થ હોવાથી તે સમારંભ એકલે હાથે ઉઠેલી શકે એમ છે, છતાંયે કેવળ સમભાવથી પ્રેરાઈને સાહિત્યપરિષદનો સત્કાર કરવાના માનમાં સમસ્ત ચરોતરને બાગીદાર બનાવવાનો જે નિશ્ચય નડિયાદે કર્યો છે તે માટે નડિયાદના કાર્યકર્તાઓને ધન્યવાદ થટે છે. આવે પ્રસંગે સમસ્ત ચરોતરે પોતાનાથી બનતું કરવામા કમ્પાશ રાખવી ન જોઈએ. કાર્યકર્તાઓને મ્હારે કેટલીક સૂચનાઓ કરવાની છે. પ્રથમ સૂચના તો એ છે કે આધવજીભાઈ, મેઘાણી, રાયચુરા, માવદાનજી વગેરે જે કવિઓને અને કથાકારોને બોલાવવામાં આવે ત્હેમને લાભ માત્ર નડિયાદ જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ચરોતર ઉઠાવી શકે એવી યોજના થવી જોઈએ. બીજી સૂચના એ છે કે પ્રદર્શન માત્ર ત્રણજ દિવસ નહિ, પરંતુ બને તો પંખવાડીયુ અને કમીમા કમી અઠવાડીયુ ખુલ્લું ગખવું જોઈએ. ત્રીજી સૂચના એ કે ચરોતરના વિદ્વાનોએ ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમા જે ફાળો આપ્યો હોય ત્હેની પાત્ર યાદી તૈયાર કરી પ્રકટ કરવી જોઈએ. ચોથી સૂચના એ કે હાલમા પુસ્તકોના થોડેથોડે પ્રકટ થયે જાય છે, પરંતુ ત્હેમાથી બાલકોએ ક્યાં વાચવા જેવા, યુવાનોએ ક્યા વાચવા જેવા, સ્ત્રીઓએ ક્યા વાચવા જેવા, એવી એવી માર્ગદર્શક યાદીઓ થવાની જરૂર છે. લોકોએ શું વાચવું અને શું ન વાચવું ત્હેની લોગને સમજણ પડતી નથી. અને છેલ્લી સૂચના એ કે આઠે અધિવેશનોના પ્રમુખોના બાધણોમાથી નોંધવા જેવા ભાગો પસંદ કરી ત્હેમને એક પુસ્તકમા એકઠા છપાવી તે પુસ્તક સરતી કાંમતે વેચાય તેમ કરવું જોઈએ. ફરીથી વિચારિ કરે છું કે નડિયાદે ઉપારેલા મહાકાર્યમા ચરોતરે પોતાનાથી બનતી નાણાની અને બીજી મદદ કરવી જ જોઈએ.

૨૧. જયન્તીલાલ મોરારજી મહેતા

જુની ગુજરાતીના ખાસ અભાસી અને “ નડિયાદ સાહિત્યસભા ” ના એક સ્તંભરૂપ તેમજ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના એક મંત્રી ગુજરાતી પ્રમોદર નામર રા. જયન્તીલાલે જણાવ્યું કે રા. મોતીભાઈએ પ્રદર્શન લાભો વખત ખુલ્લુ રાખવા બાબત જે સૂચના કરી તે બરાબર છે અને તેમ કરવાની કાર્યકર્તાઓની પોતાની અસંયતી ધારણા છે. રા. મોતીભાઈની બીજી સૂચનાઓ ઉપર પણ પૂરતું લક્ષ માનપૂર્વક અપાશે. ખાસ કરીને એટલા માટે કે એ એક ઉત્સાહી અને અનુભવીની સૂચનાઓ હોઈ માનને પાત્ર છે. જેમની પાસે જૂના ગુજરાતી ગદ્યના લેખો હોય ત્હેમણે જરૂર મોકલવા, જેથી ગુજરાતી ગદ્યનો જન્મ અગ્રેજી અમલ પછીજ થયો એવી અસ્વભાવિક બ્રમ ભાગે. ગુજગતમા ગુપ્ત કાલના ધણુ સીકાઓ મોલુદ છે કે જેમને માગડાના લોહા “ મધેડીયા ” સીકા

કહે છે, તે જેમની પાસે હોય તે મોકલે ઇતિહાસના કામમાં તે ઉપયોગી થશે. દુકામાં જેમનાથી જે મદદ થઈ શકે તે કરો.

પ્રમુખને દમ હોવાથી તેઓ બોલી શક્યા ન હતા. તેમનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જીત થઈ હતી. કેટલાક સભાસદો નોંધાયા છે. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા.

કપડવંજ તાલુકાની પ્રચાર સભા

રવિવાર, તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ ને દિવસે સ્થાનના સદાચાર વામતાં કપડવંજ હાઇસ્કૂલના મકાનમાં કપડવંજ તાલુકાના વાસીઓની જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. કપડવંજના મુનમદ્દ શ્રીયુત જસવંતરાય દુલેરાય રાથા અને હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર સાહેબ શ્રીયુત હરિલાલ દામોદરદાસ ગાંધીના પ્રયાસનું એ મુખ્યત્વે પરિણામ હતું અને તે સભાની સફલતા માટે જેમને માન ઘટે છે તેમાં તે બે ભાષાઓને પ્રધાનપણે ઘટે છે. ખેડા જિલ્લાના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ સાહેબ ખાનબહાદુર મહેસુબમીયાં ઇમામ-ખદ્દ કાદરી ઓ. બી. ઈ. પ્રમુખપદે હતા. કપડવંજ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઉપરાંત સાક્ષરશ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી (યુવયુવક), રા. ચીમનલાલ દલપતરામ કવિ વગેરે હાજર હતા. કપડવંજ તાલુકાનાં બીજાં ગામોમાંથી પણ ઉત્તમાદી ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી નાના મોટા અધિકારીઓએ પણ સભામાં આવી પોતાનો સમભાવ દર્શાવ્યો હતો. સાહિત્ય પરિષદ એ એક એવી કેન્દ્રિય અને સર્વદેશીય સંસ્થા છે કે જેમાં સરકારી અધિકારીઓ તેમજ પ્રજા એકસરખા મતવધી સહકાર કરી શકે અને સમાનાધિકરણ (common platform) મેળવી શકે. સાહિત્યપરિષદ જેવી સર્વગ્રાહી સંસ્થાનો એ એક આનુષંગિક પણ અમત્યનો લાભ છે, એ તો સર્વ કોઈ સત્ય અને ન્યાયના પ્રેમીએ સ્વીકારવું જોઈએ. નડિયાદથી “નવમી યુગરાતી સાહિત્ય પરિષદ” ના ત્રણ મંત્રીઓ રા. ધીરશંકર જટાણકર પંડ્યા, રા. ફૂલચંદ બાપુજી શાહ અને રા. કરીમભાઈ મદમદભાઈ ખાસ્તર તેમજ રા. મુન્દરલાલ નાયાલાલ જોશી એ ચાર ગૃહસ્થો પ્રચારકાર્ય માટે ખાસ કપડવંજ ગયા હતા.

નિવૃત્ત યથેશ્વર ડૉક્ટર કલાસ સમજાઈ માહેબ શ્રીયુત કેશવલાલ વિકલદાસ દેશાઈએ દરખાસ્ત રજુ કરી હતી કે અ.જની સભાનું પ્રમુખપદ ખેડા જિલ્લાના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ અને સેશન્સ જજ ખાન બહાદુર કાદરી સાહેબને આપવું. હું તેમનો મદાધ્યારી હતો, એટલે તેમની કારકીર્દીને હું રોકેલાવથી જોતો આવ્યો છું અને તેમની સાથેના કાળા પ્રતિયક્ષ પરિણામે બંધાયેલા અભિપ્રાય જાહેર કરે છું કે જેને અંગ્રેજીમાં “Self made man” અર્થાત “સ્વાત્રપથી ચઢેલા પુરુષ” કહે છે તેવા છે. તેમની રાજ્યસેવાઓની કદર કરીને સરકારે તેમને ખેતાઓ બસેલા છે. ચરોતર માથેના તેમનો સંબંધ જુનો છે અને તેમણે પોતાની કારકીર્દીની શરૂઆત નડિયાદ હાઇસ્કૂલના શિક્ષક તરીકે જેમ કરી હતી તેમ તેમના ઉત્તર કાલમાં તેઓ ત્યાંની ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટના જજના માનપ્રદ પદ ઉપર બીરાજે છે. કપડવંજ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર સાહેબ અને સમાના ઉત્તમાદી સચોજક રા. હરિલાલ ગાંધીએ તે દરખાસ્તને ચોખ્ખા શબ્દોમાં અનુમોદન આપ્યું હતું.

ખા. બ. મહેસુબમીયાં કાદરી

તેઓએ પ્રમુખપદથી બોધતાં જણાવ્યું હતું કે મદારા વિદ્યાન મિત્ર રા. ઈંદ્રશંકર પંડ્યાએ ત્યારે મદને આજની સમાનું પ્રમુખપદ લેવા કહ્યું ત્યારે મહે તેમને જણાવ્યું હતું

કે મહારા કરતા કોઇ વધારે યોગ્ય પુરૂષને એ પદ આપો તો વધારે સારું તહેમણે કહ્યું કે આપ સરકારી અધિકારી છો અને જીજ્ઞાસુ મહોટા હોવા ઉપર છો, એટલે આપ પ્રમુખ થઇને અમહારા કાર્ય પ્રતિ સહાનુભૂતિ બતાવો તો અમહારું કાર્ય પ્રતિષ્ઠિત અને સહેલું બને. ભાઈ ઈન્દ્રશંકરના એમ કહેવામાં મદને સત્ય જણાવાથી મહેં આજનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે અને હું એ રીતે બે પરિપક્વ કામમાં ઉપયોગી થઈ શકતો હોઉં તો બેશક તૈયાર છું. આજના વિષયના સંબંધમાં મહારે ખાસ કાંઈ વધારે કહેવાનું હોઈ શકે નહિ. મહારા વિદ્વાન્ મિત્ર સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી તે સંબંધમાં બોલશે અને પ્રકાશ પાડશે. મહારે તો માત્ર બેજ બાબતો કહેવાની છે. એક બાબત એ કહેવાની છે કે આપણે હિન્દુ હોઈએ કે મુસલમાન હોઈએ, પારસી હોઈએ કે ખ્રીસ્તી હોઈએ પણ ગુજરાતી ભાષા આપણી સર્વેની એક સરખી રીતે માતૃભાષા Mother Tongue છે. તેની ખીલવણી અને તેના સાહિત્યની ખીલવણી, એ આપણી સર્વેની ફરજ છે. બીજું એ કે આપણે સરકારી અધિકારી હોઈએ કે ન હોઈએ પણ બધારે નડિયાદે પરિપક્વ નોતરી છે ત્યારે ચરોતરના સર્વે વતનીઓએ અને વાસીઓએ પરિપક્વ કાર્યને પાર ઉતારવું જ જોઈએ હું તમારે સર્વેનો સામાન્ય રીતે અને સાહિત્ય પરિપક્વના પ્રચારકોના ખાસ કરીને આભાર માનું છું અને ખાત્રી આપું છું કે પરિપક્વ કામમાં મારાથી બનતી મદદ હું જરૂર ખુશીથી કરીશ.

શ. ઈન્દ્રશંકર જટાશંકર પંડ્યા.

“ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ ” ના એક મત્રી અને નડિયાદના એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ રા. ઈન્દ્રશંકર પંડ્યાએ વિસ્તારથી સાહિત્ય પરિપક્વના કાર્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું અને તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કર્યું હતું તેઓ વિચાર પૂર્વક અને અસરકારક રીતે બોલવાની શક્તિવાળા એક વક્તા છે અને પોતાના મુદ્દાઓ સંક્ષેપમાં સચોટતાથી યોગ્ય ભાષામાં રજૂ કરી શકે છે તેમણે જણાવ્યું હતું કે બધારે અમહેં લોકોને-ચિંતિવાળા લોકોને-સાહિત્ય પરિપક્વના “ સત્કારમંડલ ” ના સભાસદ થવાનું કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ એમ પ્રશ્ન પૂછે છે કે અમહારે અને સાહિત્યને કે સાહિત્ય-પરિપક્વને શી સેવા દેવા ? શિક્ષિત માણસો આવો પ્રશ્ન પૂછે છે તો પછી પ્રાકૃત જનતાની શી વાત કરવી ? હવે, એ પ્રશ્નોના જવાબ દેવામાં એ છે કે જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વિષયોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જુએ છે, અર્થશાસ્ત્રીઓ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જુએ છે તેમ સાહિત્યકારો વિષયોને રસ દૃષ્ટિથી જુએ છે. સાહિત્યની સેવા દેવા એ રસદૃષ્ટિથી જગતને જોતા શીખવા માટે સર્વેને છે, અને સાહિત્યની ખીલવણી માટે સાહિત્યપરિપક્વ જેવી મંઝા જરૂરની હોવાથી સર્વેને સાહિત્ય પરિપક્વ સાથે પણ થોડી કે વધી સીધી કે આડકતરી સેવા દેવા છેજ. સાહિત્ય પરિપક્વની પ્રવૃત્તિમાં સાક્ષરો અને શિક્ષિત વર્ગ તેમજ સમસ્ત સામાન્ય જનતા સર્વેથી યથા-શક્તિ રસ લે એ જરૂરનું છે. વળી આપણે ત્યાં રાજકીય પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે જે હિંદીઓ સરકારી અધિકારીઓ છે તેમની અને અંગ્રજ પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. રાજકીય બાબતોમાં પરિસ્થિતિને કારણે સરકારી અમલદારો લોકપ્રવૃત્તિથી અળગા રહે એ સમજી શકાય એવું છે, પરંતુ સાહિત્ય પરિપક્વ એ તો એવી સંસ્થા છે કે જેથી સરકારી અધિકારીઓ અને અંગ્રજીય પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સહકાર માટે એક સમાનાધિકરણ (common platform) થાય માટે જરૂરનું છે કે શું શિક્ષિત વર્ગે કે શું પ્રાકૃત જનતાએ, શું સરકારી અધિકારીઓએ કે શું અંગ્રજ પ્રતિનિધિઓએ સર્વેએ એક એક સરખી મમતાથી સાહિત્ય પરિપક્વના કામમાં ભાગ લેવા જેવો છે.

રા. સુન્દરલાલ નાથાલાલ જોશી.

રા. સુન્દરલાલ એક વિદ્યોપાસક બ્રાહ્મણ કુટુંબના છે અને ગ્રામીન શિક્ષણ અને ઐતિહાસિક અન્વેષણ એ એમના પ્રિય પ્રદેશ છે. તેઓનું જીવન પણ જોરદાર છે અને હેમની જીભ પણ જળ્મળ છે. હેમણે કપડવંજના સ્થાપત્યના અને શિલ્પકલાના નર્મનાઓ આપીને જણાવ્યું કે પોતાના નગરની સુંદર કલા કૃતિઓનું મગ્નણ કંવા નગરજનોએ ખનતું કરતું જોઈએ. નવી સુદગતા નગરમાં વસાવાય કે ન વસાવાય પણ હોય તેની તો કદર થાય સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રદર્શન-પ્રવૃત્તિ અને મનોરંજન પ્રવૃત્તિ એ બે આનુષંગિક પણ અગત્યની દિશાઓ વિષે તેઓ બોલ્યા હતા સાહિત્યની તેમજ પુરાતત્વની દૃષ્ટિઓથી પ્રદર્શનને મદ્ય કરવામાં મદદ કરવા હેમણે સહાજનોને સખન વિચારિ કરી હતી.

રા. મણિલાલ જાદવજી ત્રિવેદી.

રા. મણિલાલે જણાવ્યું કે સ્થાનિક સૈદ્ધર્થ સંપત્તિઓનું સરક્ષણ કરવાના નાગરિક ધર્મ વિષે બોલતા રા. સુન્દરલાલે કપડવંજની ઐતિહાસિક સંપત્તિ સિદ્ધગજ જયમિંદના કીર્તિસ્તંભની આમપામ જે ગુંદરી હોય છે તે વિષે ફરિયાદ કરી કપડવંજના નાગરિકોની બેઠકદાની માટે જે કહ્યું તે તદ્દન બરાબર છે. ઇ. સ. ૧૯૯૦ માં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ શ્રીયુત દયાનાથ ગીડુભય અને પદાર્થો હતા હેમણે પણ એજ કહ્યું હતું સ્થાનિક મ્યુનિ-સિપાલિટી પોતાની ફરજ બજાવશે એવી આશા છે.

રા. કુંભચંદ બાપુજી ગાહ.

ચરોતરની કોઈ પણ પ્રજાવૃત્તિમાં શાન્ત મગીનપણથી સક્રિય ભાગ લેનાર માનપાત્ર કાર્યવીર ગા. કુંભચંદ જણાવ્યું કે એક બાબુથી સમસ્ત ગુજરાતના મસ્તકોને આપણે સાહિત્ય પરિપક્વ પ્રસંગે ચરોતરવાસીઓ મત્કાર કરીશું તેની સાથે સાથે બીજી બાબુથી ચરોતરને એક અને મયોજિત કરી શકીશું, તેમજ ચરોતરની વિદ્યા તથા કલાની સંપત્તિ રૂપ જે કાષ્ટ હશે તે લોકજ્ઞાન માટે એકત્ર કરી શકીશું અમદાર કાર્યને મદદ આપનાર ચરોતરવાસી એકી વખતે મસ્તકો સેવાનું અને જન્મશ્રુતિ સેવાનું બેવડું પુણ્ય હામન કરી શકશે.

સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી.

ડાહ્યાભાઈ સારેમે એમની લાક્ષણિક હાસ્યમિત્તાથી અને પ્રેરકતાથી સભાને પ્રસન્ન કરી નાખી હતી હેમણે જણાવ્યું હતું કે તમે જે બધા મહાશ વેરી દેખાઓ છો મને મૂક્યો ચોથો ને હવે કહો છો કે ખૂબ બોલો ? શું બોલું ? ભાઈ ઇન્દ્રસ કરે બધું નહિ તો બહુ કહી નાખ્યું અને સચોટતાથી સાહિત્ય પરિપક્વતા લાભ મળ્યા બાદ સુન્દરલાલે પ્રદર્શન અને મનોરંજન વિષે કહ્યું ભાઈ કુંભચંદ સત્કાર મહત્ત્વના નસામદ થવા અને મસ્તકો-લક્ષ્મીનો સયોગ કનવા આપીવ કરી દવે -લું શું ? સંક્ષેપમાં એટલું કે રસ પ્રેરે એ કાષ્ટ જોઈ પ્રદેશ છે એ રસ સાગરમાં દૂબ્યા એ તર્યા, અને તર્યા એ દૂબ્યા, મન-જુ હોય તો સમજાવે ને નિગાદ આવી સાહિત્યપ્રેમી કહેવડાવજો, નહિ તો ભૂતંદજી લેમન લખાવશે-“ પુરુષ પશુ ” સાહિત્ય પરિપક્વતા આવશે તે “પુરુષપ્રભુ” અને ઘેર જેસી ગદેએ એ “પુરુષપદ્મ.”

ત્યાર બાદ આજીવનના પવિત્ર બાળકપણે કોઝીલાલ, રા. સાંકળચંદ ગાંધી અને રા. કરીમભાઈ મહમદભાઈ ખાસ્તર પ્રમોશન બોલ્યા હતા

સ્થાનિક સમિતિ.

પછી સત્કાર મંડળના સભાસદો નોમવા અને તાલુકામાં પ્રચાર કરવા સ્થાનિક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

મેહમદાવાદ તાલુકામાં પ્રચારકાર્ય—ખેડામાં જાહેર સભા.

શુક્રવાર તા. ૧૦ મી માર્ચ ૧૯૨૭ ને દિવસે સાંજે સાડા ચાર વાગે ખેડાના મ્યુ. બાગ, એડવર્ડ મેમોરીઅલ હાઇસ્કૂલ, મરચંદ હોલમાં મહેમદાવાદ તાલુકાના વાસીઓની એક જાહેર સભા મળી હતી. મી. આર. જી. ગોડન આઈ. સી. એસ. સેટલમેન્ટ ઓફિસર, પ્રમુખપદે હતા. સાહિત્યપ્રચારને અંગે નડીઆદથી શ્રી ફ્રેડરિક બાપુજી સાહેબ, શ્રી જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા, શ્રી સુન્દરલાલ નાયાલાલ જોષી વગેરે ખાસ ખેડા ગયા હતા. સભામાં અમલદાર વર્ગ, નાગરિક વર્ગ, શિક્ષક વર્ગ અને સ્ત્રીઓની સારી હાજરી હતી. સભા એકંદરે સફળ હતી અને હાજરી મેટ્રી તથા જુદા જુદા વર્ગોની પ્રતિનિધિરૂપ હતી તેનું માન લોકપ્રિય કલેક્ટર સાહેબ મિ. મેક્સવેલને મુખ્યત્વે ધટે છે. તેઓશ્રીએ પોતાની સહાનુભૂતિ સ્પષ્ટ અને સક્રિય રીતે જતાવી હતી એવા આધકારીઓ પ્રભુપ્રતિભાને સરસ અને સફળ બનાવે છે, સભાનું કામકાજ શરૂ થતા ખેડાની મ્યુ. ના પ્રમુખ અને ત્યાંના એક આગેવાન વકીલ તથા કાર્યકર્તા—

રા. સા. હીરાલાલ ગોકુળદાસ શાહે પ્રમુખસ્થાન માટે ગોડન માહેબની દરખાસ્ત મૂકતા જણાવ્યું કે, આજની સભા બોલાવવાનો હેતુ સાહિત્યપરિપદ શું છે અને તે શું કાર્ય કરી રહી છે તે સમજાવવા પૂરતો છે. ગુજરાતી ભાષાને કયા કયા ઉપાયોથી આપણે સારા પાયા ઉપર મૂકી શકીએ તેનો વિચાર પણ આવી સભાદ્વારા થઈ શકે જો કે સાહિત્યપરિપદના કાર્ય સંબંધી હું પણ ધણું અંશે અજાણ છું, છતાં આજે જે ચૂદસ્થો આવ્યા છે તેમની પાસેથી તે વસ્તુ જાણીશ સાહિત્યપરિપદના સત્કાર મંડળના સભાસદ થવાની શ. પ શી રાખેલી છે. હવે હું મિ. ગોડનને પ્રમુખસ્થાન માટે દરખાસ્ત કરું છું.

આ દરખાસ્તને ખેડા અંગ્રેજ હાઇસ્કૂલના હેડ માસ્ટર શ્રી કેશવલાલ ધોળકીઆનો ટેકો મળતાં મી. ગોડનને પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.

પ્રમુખ મી. ગોડનનું વ્યાખ્યાન

મિ. આર. જી. ગોડન ગુજરાતી ભાષામાં રમ લેનાર ચૂદસ્થ છે. તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રેમ છે. તેઓ ભાષા સારી રીતે સમજી શકે છે. પ્રમુખસ્થાનેથી તેઓશ્રીએ અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાન આપતા જણાવ્યું કે,

આજ માજની આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેવા અત્રે હું હાજર રહી શક્યો છું તેને માટે મને વ્યત્તિ આનંદ થાય છે. હું ગુજરાતી ભાષામાં જણાવું રમ વાલું છું, છતાં હું ગુજરાતી ભાષાને “રૂઝર” માફર તો નજ કહેવાઈ. મેં લગભગ અગીઆર વર્ષ ગુજરાતમાં ગાળ્યા છે. આથી હું પા ભાગને ગુજરાતી જાણું છું! દરમ્યાન મેં શામળ-ભટનાં કાવ્યો વાંચ્યા છે, વિચાર્યા છે અને તેમાંથી ભાષાન્તરનું કામ પણ કર્યું છે મી. જ્વેરીના ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ [ધી માધલ રેન્ડમ ઓફ ગુજરાતી લીટરેચર] એ પુસ્તકની મમાલોચના “ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” માં મેં કરેલી, જે આપમાંથી ઘણાંજે વાંચી દશે. ન વાંચી હોય તો વાંચી જવા વિનંતિ છે. ગુજરાતમાં આપણને દાવ શાની

જરૂર વધારે છે ? સાહિત્યની. આપણને વધારે કોટન મીલ્સની જરૂર નથી. આપણે ખાસ જરૂર આપણા સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય તે છે. સ્થિતિની કીર્તિ આ ઉપર ટકી રહી છે ? તેની કોટન મીલ્સ ઉપર નહિ; તેના ઉંચા પ્રકારના સાહિત્ય ઉપર. તેના લશ્કર ઉપર નહિ, તેના ઉલ્લેખો કે નૌકાસૈન્ય ઉપર નહિ, પણ તેના સાહિત્ય ઉપર તેની કીર્તિ ટકી રહી છે. ખીચી ચીજો તો નાશવંત છે. પણ સાહિત્ય તો તેના સેવકને અમર બનાવે છે, અમર કીર્તિ અપાવે છે. સ્થિતિય સાહિત્યમાં રહેલું અદિતીય સૌન્દર્ય જ તેને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન અપાવે છે. જગતના માનવહૃદય ઉપર ગ્રીસે શી રીતે અમર સ્થાન મેળવ્યું ? તેના સુંદર સાહિત્યથી. જગતના એક મોટામાં મોટા ઇતિહાસકારે કહ્યું છે કે, “આ પુસ્તક હું લખું છું તે સદા સર્વદા સ્મરણસ્થાન રહેશે.” અને એ વાત સાચી છે. સાહિત્યનો ઉપાસક જગતમાં અમરસ્થાન મેળવી શકે છે. હોરસ કહેતો કે, મેં એવા સ્મરણ્યમો ઉભા કર્યા છે કે જે કાંસા અને પિત્તળના પૂતળાં કરતાં વધુ ટકાઉ બનશે. સાહિત્ય અને કળા એ બે પ્રદેશોજ એવા છે કે, તેમાં વિહાર કરનાર અમરત્વનો અનુભવ કરી શકે છે. જો આપણને ધનવાન હોઈએ તો અનેક જથ્થા આપણને નમન કરશે; જો આપણે અધિકાર ઉપર હોઈએ તો અનેક જથ્થા આપણને ઝુકી ઝુકીને સલામો ભરશે. પણ તે ક્યાં સુધી ? ન્યાં સુધી ધન કે અધિકારનો ભોગવટો આપણે કરતા હોઈએ ત્યાં સુધીજ. પરંતુ એક અજાણ્યા ખૂણામાં પડેલો એક કવિ ન્યારે પોતાનાં કાવ્ય લખી જગત સમક્ષ મૂકે છે ત્યારે તે સદાકાળને માટે અમરત્વ સંપાદન કરે છે.

આપણને જરૂર છે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની. જનતાની મનોવૃત્તિ ઉચ્ચભાવગ્રાહી બને તેવી. કહેવાય તોજ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પોષાય. જનતાના ઉચ્ચ મનોભાવ અને સંસ્કારિતાનાં ખીજ રાષ્ટ્રીય રૂપે ખીસે અને ફાલે છે. તમારી માતૃ ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઉડો અભ્યાસ કરો. સાતસો વર્ષ પૂર્વે યુરોપમાં લેટીન એ આંતર રાષ્ટ્રીય (ઈંગ્લીશ ફ્રાંકો) સાહિત્ય હતું. હિંદમાં હાલ તેવુંજ સ્થાન અંગ્રેજીનું છે. પરંતુ યુરોપમાં પ્રચલિત તે સમયની લેટીન ભાષામાંથી જેમ દરેક દેશના રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો ઉદય થયો તેમ હિંદમાં પ્રચલિત અંગ્રેજીમાંથી તમે તમારી રાષ્ટ્રીય ભાષા પોષી, રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉભું કરી શકો તેમ છે.

તમારી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાને અંગ્રેજીની અમર ગુજરાતી ભાષા ઉપર નાનીમૂની નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પહેલાં તો કાવ્યરૂપેજ લખાઈ; અંગ્રેજી ભાષાની અંતર પછીજ ગુજરાતી ગદ્યનો ઉદય થયો છે. મી. ઝવેરી કહે છે કે, ગુજરાતી ગદ્યમાં હાલ બે પ્રકારની પ્રચલિત વસ્તુ છે. કેટલાક તદ્દન સંસ્કૃતમયજ ગુજરાતી લખે છે, ન્યારે કેટલાક. લેખકોએ ફારસીમય ગુજરાતી લખવાનું શરૂ રાખ્યું છે. આ બે રૈથીઓનો મન-વચ થવો નોંધ્યો. ઉત્સાહથી એક શિષ્ટ રૈયિ સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી, પ્રચલિત થવી નોંધ્યો. હાલમાં ગુજરાત કોલેજમાં, અમદાવાદમાં, ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરાવાય છે. ગુજરાતી શિખવનાર વિદ્વાન ગ્રૌંડેસર પણ છે. આશા રાખીએ કે ધીમે ધીમે તે રીતે ગુજરાતી તરફ અભ્યાસીઓનો પ્રેમ વધશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની સાથેજ ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ થવો નોંધ્યો. એ રીતના અભ્યાસથી શુભ પરિણામ આવશે.

આપે આજે સાહિત્યપરિષદના સ્વાગત મંડળનો સભ્ય થવાની મને જે તક આપી છે

તેને માટે હું ધણા આભારી છું. મને એ પ્રકારનો હક્ક આજે પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણી મને અતિ હર્ષ ઉપજે છે. હું હવે અન્ય વક્તાઓને બોલવાની વિનંતિ કરું છું.

રા. શંકરલાલ ગૌરીશંકર ત્રિવેદી

પછી ખેડાની હાર્દરફૂલના એક સાહિત્યરસિક અધ્યાપક રા. શંકરલાલ ગૌરીશંકર ત્રિવેદીએ જણાવ્યું કે, ભાષાઓ, આપમાના વણુને વિદિત હશે કે આપણે ત્યાં સાહિત્ય-પરિષદ ભાષ રચુજિતરામના પ્રવાસથી ૨૨ વર્ષ ઉપર ભરાય. ત્યાર બાદ આજ સુધી આઠ આઠ પરિષદો ભરાઈ, પણ ગુજરાતને સાહિત્યપરિષદ સંબંધી પૂરતી માહિતી નથી તે શોકની વાત છે. આનું કારણ આજ સુધી જોઈતું પ્રચારકાર્ય થતું ન હતું. એવા પ્રચારકો છે, પણ એછા પ્રચારકાર્યમાં આત્મમજા જોઈએ છે, ગમે તે સંજોગોમાં કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. આજે તેવા પ્રચારકો અત્રે પધાર્યા છે. ભાષા ચંદ્રશંકર તથા ભાષા અંબાલાલ જાની એ બેની ગેરહાજરી આજે જણાય છે. પરંતુ સાહિત્ય પ્રચારના સંબંધમાં ખીજા ત્રણ મંત્રીઓ આપણે ત્યાં પધારેલા છે. તેઓ નવમી સાહિત્યપરિષદ નડીઆદમાં દેવા પ્રકારનું કામ કરવા માગે છે તેની માહિતી આપણે આજસુધી પરિષદે વિદ્વાનનેજ રચાન આપ્યું છે. આ વર્ષે તો આપણી પરિષદ સાધારણ જનતાને પણ આકર્ષવા માગે છે. આશા છે કે આપણે સર્વે તે કાર્યમાં સહાયબૂત બનીશું.

શ્રી કુંભચંદ બાપુજી શાહ

ત્યારબાદ શ્રી કુંભચંદ બાપુજી શાહે જણાવ્યું કે, આજે આપના સમક્ષ અમે નવમી સાહિત્યપરિષદ નડીઆદમાં ભરાનાર છે તે સંબંધી કેટલુંક કહેવા તથા માગવા આવ્યા છીએ. આજ ૨૨ વર્ષે એ પરિષદ ચરોતરમાં આવે છે. નડીઆદની પરિષદ એટલે ચરોતરે બોલાવેલી પરિષદ તે પરિષદમાં જનતા રસ લે તેજ અર્થ આ પ્રથમ છે. આ પરિષદમાં આપણા કાર્યનું કાંઈ ચિહ્ન રહે તેમ કરવા માગીએ છીએ. આપણા સાહિત્યનો યુગ ન્યારથી મંડાયો ત્યારથી આપણું અન્વેષણ કાર્ય અને ચર્ચ ગયેલા માક્ષરોનું મનન તે સર્વનો અભિવેશ કરી શકીએ. આપની તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે, ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ ૨૨ વર્ષે ભરાય છે, સામાન્ય જનતા કાંઈ રસ લેતી નથી. આજ સુધી સાહિત્ય એટલે વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે. મણિવાનભાઈ 'સુદર્શન' ચલાવતા ત્યારે વાચકોની એવીજ ફરીઆદ હતી કે તેમની ભાષા સામાન્ય જનતા સમજી શકે તેવી નથી. પણ ભાષાનો તે દોષ નથી ભાષા શુદ્ધ લખાય, ઉચ્ચ પ્રતિની લખાય તે દોષ નથી. છતાં ભાષા સ્થેતી જોઈએ. મનસુખરામ કહેતા કે ગુજરાતી ભાષા કેવળ સંસ્કૃતમય થવી જોઈએ એ સંસ્કૃતની અપભ્રંશ ભાષા પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી આવેલી છે. ન્યારથી આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય જનતાને માટે લખાવા વાગ્યું ત્યારથી સાહિત્ય યુગ નવો ખેડો કહેવાય. ગુજરાતી નરસિંહ મહેતાએ લખ્યું છે. તે કેટલું ઉચ્ચ પ્રતિનું છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આજ સુધી જે સાહિત્ય સેવકો થયા તેમણે સાહિત્યને કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય નહોતું રાખ્યું ગુજરાતમાં તેમજ દિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતમાજ ગ્રન્થો હતા તેમ નહિ. જૈન પંડિતોએ સંસ્કૃત સામે જળવેા ઉગાવી પ્રાકૃતમાં લખવું શરૂ કર્યું. મહાત્મા દુયસીદાસે રામાયણ લખી શિષ્ટ સાહિત્ય સંસ્કૃતમાજ લખાવું જોઈએ એ વાત બુદ્ધી નાખી. આ રીતે જનતાનું સાહિત્ય ખીલતું ગયું આપણી ભાષામાં પહેલાના કવિઓના કેટલાંક કાવ્યો છે કે જે અભણ ગામડીઆઓ ગાઈ તેના ઉપભોગ કરી શકે

તેમ છે. મદાત્મા ગ્રાધીજીના આવ્યા પછી જનગાદિત્વમા નવું જોમ આવ્યું છે. તેઓ સાદિત્યસેવકજ નથી-દેશ સેવક પણ છે. જ્યારથી મદાત્માજીએ નવજીવન કાર્યોદય અને પુરાતત્વ મંદિર જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી ત્યારથી સાદિત્ય લોકભોગ્ય અને વિદ્વદ્ભોગ્ય બને રીતે ખીલવા લાગ્યું છે. આવા મંથનયુગનું પરિણામ જોવાના પ્રસંગે જ સાદિત્ય પરિપદ ચરોતરમા આવે છે. ચરોતરના મણિવાલ, ગોવર્ધનભાઈ, કવિ બાલ અને મનસુખરામભાઈએ પણ ધણુ આપ્યું છે. અંગ્રેજીમાંથી આપણા સાદિત્યને ઘણું પોષણ મળ્યું છે. અન્યો-મા-શ્વના લાભથી સાદિત્યનો ખીલવણી થઈ છે. ગોડન સાહેબ ગુજરાતી માટે ગ્રેમ ધગવે છે તે પ્રશસ્તીય છે. ફાર્ગસ સાહેબનું નામ પણ સાદિત્ય એવક તરીકે અમર થયું છે. મને પણ ખાસ આનંદ થયો છે કે પ્રમુખ સાહેબ આપણી ભાષા માટે આટલો ઉંડો ગ્રેમ ધરાવે છે. અતે ચરોતરમા જ્યારે સાદિત્ય પરિપદ આવે ત્યારે, સરસ્વતી દેવી પધારે ત્યારે, તેના ભક્તો તરફથી યોગ્ય નૈવેદ્યનો યાગ અર્પણ કરી, નૈવેદ્ય ધરાવી, તેમની પાસેથી સાદિત્યના કલ્યાણાર્થે આશીર્વાદ માગીએ એજ પ્રાર્થના. સર્વ લાભઓ એ કર્તવ્ય દિશામા જોડાશે એમ ઈચ્છુ છું.

શ્રી સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી.

ત્યાર બાદ રા સુંદરલાલ જોષીએ જણાવ્યું કે, મારી અગાઉના માધ્યમોએ જે કંઈ છે તદુપગત હું આપણી ભાષા સંબંધી કાષ્ઠક વિશિષ્ટ શબ્દોમા કહેવા માગું છું. મુખાઈ યુનિવર્સિટી ગુજરાતમા સ્થપાઈ તે પહેલા ઈ. સ. ૧૮૨૬ ના અરસામા મુખાઈ મરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી ગુજરાતી ભાષામાજ ચંત્રશાસ્ત્ર, જાહેર બાલકામ, ખગોળ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ શાસ્ત્ર, મણિતશાસ્ત્ર જેવા કુટ વિષયોના પાઠ્ય પુસ્તકો પણ ગુજરાતી ભાષામા તૈયાર થયેલા દત્ત, આવા પુસ્તકો ઉપરથી શીખેલા માણસો પોતાની દિશામા સુંદર કામ કરી શકતા. પરંતુ જ્યારથી મુખાઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ અને કેળવણીનું વાહન અંગ્રેજ બન્યું ત્યારથી ગુજરાતી ભાષાની દુર્દશા બેઠી.

અંગ્રેજ અમલ ગુજરાતમા સ્થાપવા બાદ ગુજરાતી ભાષાસાદિત્ય ઉપર અંગ્રેજ છાયાની અસર થવા લાગી ગુજરાતી સાદિત્યને આથી લાભ પણ થયો છે અને ગેરલાભ પણ થયો છે અંગ્રેજ ભાષા સાદિત્યની વિવિધ શૈલીઓનો લાભ આપણા સાદિત્યને મળ્યો છે. કુદરતના વર્ણનોવાળા નવીન કાવ્યો, નવલકથાઓ અને અન્ય ગદ્યમાદિત્વમા નવીનતા આવી છે. છતાં એક ગેરલાભ ભારે થયો છે. આપણું કવિતા સાદિત્ય કૃત્રિમ થતુ ગયું છે. આપણું ગદ્યસાદિત્ય અંગ્રેજ શૈલીની નકલ રૂપ બની ગયું છે, ભાષાતરિયા સાદિત્ય બની ગયું છે. આપણા સાદિત્યની વિશિષ્ટતાનો દિનપ્રતિદિન લોપ થતો જાય છે. આપણે આપણી વિશિષ્ટતા જાળવી જે અંગ્રેજ ભાષાના સાદિત્ય અને કળાને આપણી ભાષામા ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો આ દશા થાત નહિ.

અંગ્રેજ છાયાવાળા કુદરત અને કળાના વર્ણનો એટલે સુદર અને મોહક રીતે ચીતરાય છે. આપણા નરસિંહગવ ભાઈએ આ દિશામા અનેક પ્રયત્નો કર્યો છે અન્ય લેખકોના પણ તે દિશામા પ્રયત્નો ચાલુ છે. છતાં તેવી છાયાવાળા પદ્ય અને ગદ્ય સાદિત્યમા કુદરત અને આત્માની ભિન્નતા તરવરી આવે છે એવા લખાણો માત્ર કુશળ ચિતારાએ આલેખેલા મોહક ચિત્ર અથવા કુશળ શિલ્પીએ ઘડેલી મોહક પ્રતિમા સમાન જણાય છે.

પણ તે ચિત્રો અને પ્રતિમાઓ મોઢક છતાં ચેતનાહીન જડ જેવાં લાગે છે. પૂર્વના સંસ્કાર પૂર્વના આત્મા-ગુજરાતી ચેતના તેમાં નથી.

આપણને કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાતીમાં ગદ્યસાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષાના પરિચય પછી જ ઉત્પન્ન થયું. આ વાત સાચી સાચી નથી. એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગદ્યસાહિત્ય ચારણી સાહિત્ય આપણી ભાષામાં છે અને હતું. એ ગદ્યસાહિત્ય હજી સુધી ચારણો અને ગઢવીઓને મુખે કંઠસ્થ વાર્તાસાહિત્યરૂપે વિરાજી રહેલ છે. ભાઈ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એ સુંદર સાહિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. ચારણોની કે ગઢવીઓની વાર્તા સાંભળી છે કે એ ગદ્યની ભાષા તથાપદી હોવા છતાં હંચામાં હંચા નકલીયા સાહિત્યને ઠોકર મારે તેવી છે. કોમળ ભાવોથી ભરપૂર એ ભાષા કેવા રસગંભીરથી રેલાઈ છે ? તત્ત્વરસી ભાષામાં કેવા કેવા મીઠા અને ઉચ્ચ ભાવો ભર્યા છે ? છતાં જનતાને એ ગદ્ય રસમય બનાવી શકે છે. સામાન્ય જનતાને એ શૈલી મુગ્ધ બનાવી શકે છે. આનું નામ જનસાહિત્ય. બતાવશે કોણ એનો નેત્રો ?

મી. જયંતીલાલ મારારજી મહેતા.

એ ત્યાર બાદ કહ્યું કે મારે આપને પ્રદર્શન સંબંધી બે શબ્દો કહેવાના છે. નડી-આદના કાર્યકર્તાઓનો હેતુ, સાહિત્ય પરિપક્વ થી છે એ સમજાવી, સામાન્ય જનતાને પણ તે તરફ આકર્ષવાનો છે. સાહિત્ય પરિપક્વને અંગે વિવિધ વિભાગો રહેશે. એ વિભાગોમાં પ્રદર્શન વિભાગ એ એક અગત્યનું અંગ છે. પ્રદર્શનમાં આપણે જુના સિદ્ધાંતો, હસ્તલિખિત પુસ્તકો વગેરે રજુ કરી તેમાં વિવિધતા લાવી શકીએ અને એ રીતે પણ સાહિત્ય પરિપક્વની સેવા બજાવીએ. આપ સર્વેને જ નહિ પરંતુ પ્રમુખ સાહેબને પણ હું કહું છું કે તેઓ આ જીજ્ઞાસા ખેડત વર્ગ સાથે વધુ સંબંધમાં આવે છે તેથી તેમના હાથમાં પ્રદર્શનને ઉપયોગી સાહિત્ય મુલભૂતાપૂર્વક આવી શકે. તેઓ સાહેબ તેમ કરી સાહિત્ય પરિપક્વને સહાયરૂપ થશે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. “ ખેડા વર્તમાન ” ના તંત્રી ભાઈ સોમચંદ ખેડા દેરાસરના જે હસ્તલિખિત પુસ્તકો અને ચિત્રો અમને બતાવ્યા તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ. તેઓ પણ તેવા પુસ્તકો, ચિત્રો, જુના સિદ્ધાંતો વગેરે પ્રદર્શન માટે મોકલી આપશે તો અમે તેને જીવની પેઠે બળવીશું અને પાછા મોકલી આપીશું.

સાક્ષરો તો નડીઆદ બે ચાર દિવસ રહી ચાલ્યા જશે. પણ પ્રદર્શન તો પંદર દિવસ ખુલ્લું રાખવું એવો વિચાર છે. પ્રદર્શન ઉપરાંત અન્ય મનોરંજન સામગ્રીઓ પણ ત્યાં જોવામાં આવશે. સાહિત્ય પરિપક્વ થી છે તે પ્રત્યક્ષ જોવા અને તેનો રસ લેવા આવવાનું આમંત્રણ આપવા અમે અહીં આવ્યા છીએ પ્રમુખોની ચૂંટણીનું કાર્ય હજી બાકી છે અને તે કોમ્પ્રીલમાં થશે. માટે આપ સર્વે સ્વાગત મંડળમાં જોડાઈ સાહિત્ય પરિપક્વ જનતાની - છે એમ દર્શાવી આપો.

સાહિત્ય પરિપક્વને અંગે આ રીતે પ્રચાર કરવાની આપણા પ્રદેશમાજ સરચાત થઈ છે. છાપાકળા ન હતી તે પહેલાંના વખતમાં સાહિત્ય પ્રચાર જુદી રીતે થતો. શામળ ભટ્ટ અમદાવાદ ગોમતીપુરમાં રહેતો. દરરોજ તે કવિતા લખતો અને ગામ પરગામથી ત્યાં આવતા ગાડાવાળાઓને અડેક કવિતા આપતો અને કહેતો કે કોઈ સજ્જનને આપજો. આ રીતે તેની કવિતાનો પ્રચાર આસપાસના ગામોમાં થતો. આવી એક કવિતા સુંઝના રખીદાસને મળી એટલે તેમણે શામળને સુંઝ બોલાવી તેની કદર કરી તથા શામળે રખીદાસને બોજ બૂપાળ કરી.

લોકસાહિત્ય અત્યારે સાવ અણગમતું પડેલું છે.

“ ક્યકડાની ડાખડી અને માંહે ભર્યો છે હીરો,
તેનો વર વરણાગીઓ તેની ખાચડી શેઠે શીરો.”

આ સાદા શબ્દોમાં હાસ્ય સાથે અર્થજાંબીયું છે અને એ લોકસાહિત્યથી તે નાના-લાલના કાવ્ય ‘મણિમય સેંથી’માંની ‘જગ જગવજો ઘોર ગીતડાં, ઘડી નયવજો કાન્ત ચીતડાં’ સુધીનું સાહિત્ય શોધખોળ કરી એકઠું કરવું અને સાહિત્ય પરિષદમાં રજુ કરવું એ કર્તવ્ય છે. એટલે સાહિત્ય પરિષદ ગણ્યાં ગણ્યાં માણસોનીજ છે એવો ભ્રમ ભાંગી ગુજરાતી ભાષા બોલનાર સૌ કોઈ છે તથા તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ નથી એમ આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે. એટલે આપ સર્વ સ્વાગત મંડળના સભ્યો તરીકે જોડાઓ એવી વિનંતિ કરૂં છું. આપ જાણીને ખુશી થશો કે આજની સભાના આપણા પ્રમુખ મિ. ગોડાને સ્વાગત મંડળના સભ્ય થયા છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે આપ સર્વ શરમાશરમીથી નહિ પણ હાગણીપૂર્વક આ કાર્યને ઉત્તેજન આપો એટલું જ નહિ પણ જો સાહિત્યમાં રસ ન હોય તો તે રસ ઉત્પન્ન કરવા અને હોય તો તેને પોષવા પણ આવી સાહિત્ય પરિષદમાં આપનો યોગ્ય હિસ્સો આપો.

મી. અમૃતલાલ ચુનીલાલ શાહ.

એમણે ત્યારબાદ નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:

“ મહેમદાવાદ તાલુકામાં સાહિત્ય પરિષદના અંગે પ્રચારકાર્ય કરવા તથા નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સત્કાર મંડળના સભાસદો કરવા નીચેના ગૃહસ્થોની વધારવાની સત્તા સાથે સમિતિ નીમવામાં આવે છે.”

રા. સા. હીરાલાલ ગોકુળદાસ શાહ-પ્રમુખ. રા. હરિલાલ ડાલાભાઈ શાહ, રા. મંગુ-ભાઈ મંછારામ દવે, રા. નાયાલાલ હનનલાલ મોદી, રા. કેશવલાલ વજ્રેશંકર ધોળકીઆ, રા. મણિલાલ વરજીવનદાસ પરીખ, રા. અમૃતલાલ ચુનીલાલ શાહ-સેક્રેટરી, રા. શંકરલાલ ગોરીશંકર ત્રિવેદી, રા. સોમચંદ પાનાચંદ શેઠ.

ઉપરનો ઠરાવ રા. હરિલાલ ડાલાભાઈ શાહનું અનુમોદન મળતાં મંજૂર થયો હતો.

બાદ “ખેડા વર્તમાન” ના તંત્રી રા. સોમચંદ પાનાચંદ શેઠે પ્રમુખના ઉપકારની દરખાસ્ત રજુ કરી અને તે રા. હરિલાલ ડાલાભાઈનો ટેકો મળતાં પસાર થઈ હતી.

પ્રમુખનો ઉપસંહાર.

બાદ સભાના પ્રમુખ મી. ગોડાને ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું કે કવિઓ કુદરતી સીતેજ પેદા થાય છે, કેળવવાથી કવિ બનાવી શકાતા નથી. કાવ્ય સક્રિય એ પ્રજાની અક્ષીસ છે.

બાદ તેમણે વક્તાઓનો અને સભાજનોનો આભાર માન્યો હતો.

સભાનું કામ માંજના સાડા પાંચ વાગે પૂરું થયું હતું.

ઉમરેઠમાં પ્રચાર સભા.

તા. ૧૪-૪-૨૭ ને ગુરુવારે સાંજે ઉમરેઠમાં ન્યુગ્રીડી હાઇસ્કૂલમાં સજ જડજી રા. ડાલાભાઈ રેવાશંકર પાડકના પ્રમુખપદે ઉમરેઠવાસીઓની સાહિત્ય પરિષદના પ્રચારકાર્યને

અંગે જાહેરસભા મળી હતી. નદીઆદથી પરિપટ્ટના કાર્યકર્તાઓ રા. કરીમભાઈ મહમદભાઈ ખાસ્તર, રા. પુલચંદ બાપુશી શાહ, રા. જયંતીલાલ મોસારશી મહેતા અને રા. સુંદરલાલ નાયાલાલ જોશી ગયા હતા.

પ્રમુખનો પ્રસ્તાવ

પ્રમુખપદેથી રા. ઝલાલાખાન જણાવ્યું: સાહિત્યમાં ઉમરેઠનું સ્થાન ઉંચું છે. સાક્ષરત્વ અને તેને અંગે લક્ષ્મીની જરૂર છે. તે માટે ઉમરેઠ પોતાનો ફાળો આપશે. પ્રચારકોને સારી રીતે મદદ કરવા હું સર્વને વિનવું છું. ગુજરાતમાં ઘણે વર્ષે પરિપટ્ટની એક યાચ છે. તેના પહેલાંની એકેડેમી પ્રમુખ અને લાવનગરમાં થઈ હતી. સાહિત્યપરિષદને ઉમરેઠે એક પ્રમુખ આપેલ છે. નિર્બંધ વાચનમાં મદદ કરે તેવા પશુ અભ્યાસીઓ ઉમરેઠમાં છે. પ્રમુખ વસ્તુ એ છે કે આગેવાનો રસ લે તો ફીક યાચ એ તો સર્વને વિદિત છે કે સરસ્વતી અને શ્રી એ બંનેની વચ્ચે આઘવેર છે. છતાં સરસ્વતી અર્થે શ્રી મેળવવી એ આગેવાનોનું કર્તવ્ય માનું છું. સાક્ષર નહિ તે નિરક્ષર ન ગણાય. અપણા જે સાક્ષરો પરિપટ્ટના લાભ આપે છે તેમને આમ વર્ગે પોતાનો બનતો ફાળો આપી સત્કારવા, સાક્ષરોને ઉત્સાહ આપવો એ આપણું કામ છે.

રા. કરીમભાઈ મહમદભાઈ ખાસ્તર

એમણે જણાવ્યું: સાહિત્યપરિષદ આજે ૨૨ વર્ષે પહેલી વાર ચરોતરમાં આવે છે. સાહિત્યપરિષદના અભ્યાર સુધીના આઠ પ્રમુખોમાંથી એક પ્રમુખ રા. બ. હરગોવિન્દલાલ કાઠાવાળા ઉમરેઠના વતની હતા. તેમના પુત્ર રા. મટુભાઈ “સાહિત્ય” માસિકના તંત્રી છે. ગ. કેશવલાલ શેઠ ઉમરેઠના વતની “ખડાવતા મિત્ર” માસિક ચલાવે છે. ઉમરેઠમાં દર દિવાળીના અરસામાં “વિદ્યાર્થી સંમેલન” ભરાય છે. તે સાહિત્યપરિષદના નાના સ્કેલ પર અનુકરણ છે. એટલે ઉમરેઠ સાહિત્યપરિષદનું કાર્ય સારી રીતે પોખી શકે તેમ છે. સાહિત્યપરિષદના યોજક સ્વ. ભાઈ રણુજીતરામ, પરિષદ સ્થાપી તેના આગલે વર્ષે ઉમરેઠમાં આજ સ્કેલમાં હેડમાસ્તર હતા. અતિથિઓનો સત્કાર કરવો એ આપણો ધર્મ છે. પણ તે માટે દ્રવ્ય જોઈએ. સાહિત્યનો શોખ લગભગ દરેક માણસને વિવિધ પ્રકારે હોય છે. ટ્રેનમાં કચરા જેવી વાર્તાઓ અને કવિતાઓની ચોપડીઓ વેચાય છે. ભોક્ષ કાળ વ્યય કરવા તે વાંચે છે. સાહિત્યપરિષદ વધારે સારું વાચન પૂરું પાડી શકે માટે પણ સાહિત્યપરિષદને પોષવી જોઈએ.

રા. કુલચંદ બાપુશી શાહ

એમણે જણાવ્યું કે સાહિત્યપરિષદ ચરોતરને આંગણે આવે છે તે વખતે ઉમરેઠ પરિષદના સ્વાગત માટે ઉમંગથી તૈયાર થાય, એવી વિચ્છિન્ન કરવાને અંગે અહીં આવ્યા છીએ. ઉમરેઠ ગામ વિદ્યાર્થી પ્રેમી છે. સાહિત્યપરિષદ સમયે જે સરસ્વતીની પૂજા થશે તેમાં તે પોતાને યોગ્ય નૈવેદ્ય ધરશે એવી અમને હિમેદ છે. સાહિત્યપરિષદ એ સાક્ષરોની જ જ્ઞાન-ગોષ્ઠિની પરિષદ નથી. સાહિત્ય એટલે વાર્તા, તેની સેવાનો અને તેની પ્રસાદનો અધિકાર આમ વર્ગનો પણ છે. સમાજના શુદ્ધ જીવનમાંથી જ પ્રેરણાઓ મળે છે. એ સમાજને ઉંચે લાવવાને વિદ્વાનોએ શાવજીવન સાહિત્યદ્વારા લોકસેવા કરવી જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે, સાહિત્યપરિષદ એ વિદ્વાનોને માટે છે, અને તે વિદ્વાનોએ રહેવાની. પરંતુ

અધા કંઈ એવું નથી માનતા. વિદ્વાનોની શક્તિનો લાભ મેળવવો એ સામાન્ય જનતાનાજ હાથમાં છે. તેઓએ હજી તરીકે એ લાભ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘણી વખત સાક્ષરોની અગમ્ય ભાષા માટે અસતોષ દેખાડવામાં આવે છે. તે કેટલેક અંશે ખરો હશે. છતાં ઘણી વખત એ અસતોષનું કારણ લેખકના વિષયને અનુરૂપ વિચારોને પ્રદર્શ ના કરી શકવાથી પણ વાચક ભાષાનો દોષ કાઢે છે તે પણ છે. મદન વિષયને લખાણમાં મૂકવાને અપરિચિત અને કઠીન લાગતા શબ્દો મૂકવા પડે છે. પરંતુ અસતોષનું એક કારણ એ છે કે લોકભોગ્ય થઈ પડે એ દૃષ્ટિથી સાક્ષરો ઓછુંજ લખે છે. તેઓ ઉંચે ઉંચે છે એટલા લોકથી અજાણે પણ દૂર ગય છે. સ્વ. રણજીતરામે લોકસાહિત્ય માટે પ્રયત્નનો આરંભ કરેલો પણ એમના પછી તે માટે આપણે અહીં વિશેષ પ્રયત્ન થયો નથી. આમ થાય તોજ સાહિત્ય વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોકભોગ્ય થઈ શકે. તોજ તે સામાન્ય જનતાને પણ ઉંચે વિહાર કરાવી શકે.

આ કાર્ય સાધવું એ આપણા હાથમાં છે. આપણે સ્વામતસમિતિના સભ્ય થવું જોઈએ અને સભ્ય બનીને સાહિત્યપરિષદ વિશિષ્ટ પ્રકારની થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માણસ અને પૈસા બંનેની જરૂર છે. તેમાં માણસની વિશેષ જરૂર છે. તમે એ ખોટ પૂરી પાડો. આપણાં પ્રદર્શન એકનાં એક સંગ્રહનાં બને છે તે વિશેષ સંગ્રહવાળાં બનાવો. તમારા ગામમાં ઐતિહાસિક વસ્તુઓ, શીશ્વલેખો, શીશ્વલેખો, હસ્તલિખિત સાહિત્ય અને એવું જે કંઈ હોય તે સાહિત્યપરિષદને ચરણે ધરો. આપણા સાક્ષરો અને મદાન પુરુષોની પ્રતિભુતિઓ અને જીવનના ઉલ્લેખો તૈયાર કરો.

૨૧. જ્યંતીલાલ મોરારજી મહેતા

એમણે જણાવ્યું કે, ગુજરાતી સાહિત્યની દરિદ્રતા મંબઈ ધણું કહેવાય છે. એ કથનરૂપ કલંક દૂર કરવું એ સાહિત્યપરિષદનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આરિયતિનાં અનેક કારણો છે. તેમાંનું મુખ્ય એ છે કે, ગુજરાતી ભાષા હજી જોઈએ તેવી ખેડાઈ નથી. ડૉ. ટેસ્ટિયારી જેને પશ્ચિમ રાજ્યવાની કહે છે, તેમાં ગુજરાતી ભાષાનો તે સમારોપ કરે છે. આ મત વિષે મતભેદ હશે, પણ તે ત્યાગ્ય તો નથીજ. એક વખત એવો હતો કે, દારકાથી તે રાજપૂતાનાની પૂર્વ દલ સુધી લગભગ મમાન ભાષા બોલાતી. આ ભાષા તે પશ્ચિમ રાજ્યવાની. હજી પણ મારવાડી ભાષા ગુજરાતી ભાષાને ઘણે અંશે મળે છે. એટલે ખડે જોતા આપણી હાલની ભાષા ૧૫ મા સૈકાથીજ કમઃ વિકાસ પામી છે. એટલુંજ નહિ પણ ૧૩ મા સૈકા પહેલાનાં તાત્પર્યો અને લેખો પણ ગુજરાત કાઠિઆવાડમાં તો મંરૂતમાજ લખાતાં, ન્યારે હિંદી અને મરાઠી ભાષાનો વિકાસક્રમ આપણાં કરતા વધારે છે. બીજું એ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે જનતાએ આત્માર સુધી લક્ષજ નથી આપ્યું. નવમી સાહિત્યપરિષદને અંગે પ્રચારકાર્થ રાખ્યું છે તેનો આ ખામ ઉદ્દેશ છે કે, જનતાને સાહિત્યમાં રસ લેતી કરવી. ત્યારેજ ભાષા સાહિત્યનો વિકાસ થાય.

આપ સ્વામત મંડળના સભ્ય થાઓ કે ન થાઓ, પરંતુ સાહિત્યપરિષદ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખો. સાહિત્યપરિષદના સ્થાપક સ્વ. રણજીતરામે આ ઉમરેકમાંજ પરિવ્રજી કર્યવના કરી હતી. તેઓ આ જ્યુમીથી રફલના હેડમાસ્તર હતા અને સાહિત્યમેરાને અર્થજ તેમણે મહેતાગીરી ભાટી દીધી હતી. એટલે આપણા ઉપર એક રીતે જોઈએ તો દિગ્વિજાર હોય અને તેમાંજ ઉમરેક ઉપર તો ખાસ. સ્વ. રણજીતરામ લોકસાહિત્યના ઉપાયક હતા.

ન્યુજીતરામે ઉમરેઠના ધણા પ્રેરણાત્મક બળો મૂક્યા છે. અને એ બળોની વિદ્યાર્થીમંડળ જેવી સંસ્થાએ ખીલવટ પણ ફીક કરી છે. ઉમરેઠે ગુજરાતને ચરણે સારા વિદ્વાનો અને વ્યાપારીઓ મૂક્યા છે. તેમ ઉમરેઠની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા પણ મસહુર છે. એટલે અમે આપને વિનિતિ કરીએ છીએ કે, આ બધી ચોખ્ખાને નજરમાં રાખી આપ નવમી સાહિત્યપરિષદને સત્કારો અને તે દિલ દબને.

આપાર સુધી આણુંદ, કપડવંજ, બોરમદ, ખેડા અને ડાકોર એટલા રથળોએ આની મહાઓ થઈ છે. આ માસમાં ખેડા જિલ્લાનો ચરોતર વિભાગ પૂરો થશે. ત્યારબાદ ખંભાત અને વડોદરા રાજ્યના ચરોતર વિભાગોના મુખ્ય રથળોએ મહા થશે. બધા થઈને સ્વાગત મંડળના એક હજાર સભ્યો આ નથુ વિભાગમાંથી મેળવવાનો અમારો પ્રયત્ન છે. તેમાં આપ સર્વે ઉદારતાપૂર્વક યોગ્ય હીરસો આપો અને સાહિત્યપરિષદના પધારો એટલી વિનિતિ કરે છું.

રા. મુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી

એમણે જણાવ્યું કે, સાહિત્યપરિષદના પ્રદર્શન વિભાગને અંગે ઉમરેઠ થું કરી શકે તે સંબંધી હવે હું બોલીશ ઉમરેઠ પોતાની સમ્રહૃત્તિને માટે પ્રખ્યાત છે ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોનું ઉમરેઠ મુખ્ય ધામ છે. આ બ્રાહ્મણોને ત્યાં આજ સુધી ધણાએ જુના હસ્ત-લિખિત પુસ્તકો અને કાગળોના ટોપના થતા તેમાંથી એ જળવાઈ રહ્યા હશે. ઉમરેઠ આવા પુસ્તકો શોધીને સંગ્રહ સાહિત્યપરિષદને ચરણે ધરી શકે. હું થોડા સમય ઉપર ઉમરેઠ આવેલો ત્યારે મારા મિત્ર બાર્ડ ટેલજબાઈની માથે જઈ ઉમરેઠના હનુમાની દગ્ગાળનો એક ફારશી શીલાલેખ મેં જોયેલો અને તેની નકલ પણ મેં લીધેલી. આવા શિલાલેખો અહીં હજી પણ હામત છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તમે તેની નકલ લઈ નહીંઆદ મોકલી આપશો. ઉમરેઠનું કંદરથ સાહિત્ય બળનો, લક્ષ્મીતો, લોકગીતો, વાર્તાઓ વગેરે કોઈ રસિકજન એકદા કરવા ધારે તો થઈ શકે. ઉમરેઠ એ તો અનેક સ્ત્રી અને પુરુષ કવિઓનું જન્મ સ્થાન છે. કલા અને કારીગરીને માટે તો ઉમરેઠ પ્રખ્યાત છે ઉમરેઠની હસ્તકારીગરીએ તો ગુજરાતને આકે ચઢાવેલું સન્માર્ગે પ્રેરાયલી કલાત્મક હસ્ત કારીગરીના સુદર નમુના ઉમરેઠ ધારે તો હજીએ સાહિત્યપરિષદને ચરણે ધરી શકે. હાથીનાત, રશમ, સીવણ, અને ધાતુઓ ઉપર ચણેલા પ્રાચીન કોતરકામના નમુના પણ રજુ થઈ શકે.

પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાં આપણે જુના ધરેણાના નામ જેવા કે, 'પાંચે અણવટ વાંછીયા' વાચીએ છીએ આજ ધણાએ તેવા ધરેણાને નહિ પિછાનતા હોઈએ પ્રદર્શનમાં તેવા ધરેણા પણ મૂકી શકીએ એમાં હરણમાં હરિહર યુદ્ધમાં આવતા અનેક 'શક્તિ અને તોમર' જેવા લડાઈના હથિયારોના નામ વાચતા આપણને તેનો ખ્યાલ સરખોએ નથી આવતો કે તે કેવા હશે. આવા હથિયારોના નમુના તો ન મળે, પણ તેના ચિત્રો પણ રજુ કરી શકાય ખેડાના જૈન લાસરના ચિત્રોવાળા સુવર્ણરંગી કામનાઓમાં ઉધાધથી બચાવવા કાળીજીરી વેરી ગોઠવેલા હસ્તલિખિત પુસ્તકો જોયેલા, એના પ્રાચીન સાહિત્યના હસ્તલિખિત પુસ્તકો પણ કાઈ પડ્યા હશે. લાલુએ કવિતાસહિત છુટુંછાચુ અણચુધુ' પડ્યું હશે તેના પણ સંગ્રહ પ્રદર્શનમાં રજુ કરી શકો.

ગદ્ય સાહિત્યને અંગે આપણી વાર્તાઓના નમુનાઓ હજી ઘણાએ મળ્યા જાવે. એક ડીટકીવને એક નજીવી જણાતી વસ્તુ ઉપરથી પંજુ તર્કસંકલન બાધવી સરલ પડે છે.

તેમ એક પુરાતત્વસંશોધકને તમારી દૃષ્ટિએ નજવી જણાતી વસ્તુઓ પણ કદાચ અમૂલ્ય થઈ પડે. વસ્તુ સાધારણ છે એમ માની મોકલતાં સંકેત ન કરશો. ભુદાં ભુદાં ધર્મ-મંદિરોમાં હજી ધણાએ અપ્રસિદ્ધ પદો હશે. બાળકોનું માથું ઝોળતી, ચોટલા યોળતી કે ભુઓ વીણતી માતાઓનાં મુખમાથી બાળકોને રીડવવા કહેવામાં આવતી નાનકડી વાર્તાઓ પણ ગુજરાતનાં બાળસાહિત્યમાં ધણાંએ ઉમેરો કરી શકે. આવી આવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરનાર કોઈ રતિકર્મજન જોઈએ.

બાદ રા. ગણપતલાલ ગૌરીશંકરની એક રચાનિક કમીટી નીમવાની દરખાસ્તને ચોખ્ખું ટેકા મળતાં પસાર થઈ હતી.

પ્રમુખનો ઉપસંહાર

બાદ પ્રમુખે જણાવ્યું: મુખ્ય વાત તો એ છે કે ઉમરેઠ સાહિત્યપરિષદનું ઉત્પાદક છે. રણજિતરામને સાહિત્ય પરિષદ સંબંધી પ્રથમ વિચાર અહોયીજ રચ્યો. તેનું સાહિત્ય આ જન્મસ્થાન છે, એમ માની આપણે ઉમંગથી કામ કરવું જોઈએ. રણજિતરામને જે સાહિત્યરસિક ગૃહસ્થ ગળ્યા હતા તે પ્રે. ગજજર હતા. પ્રે. સાહેબ જેવા બીજા માણસને હું જોતો નથી. સ્વ. રણજિતરામ અને રા. નાનાલાલ કવિ એ બંનેએ ગજજરની પ્રેરણાને લીધે સાહિત્યસેવા વધારે કરી છે. નદીયાદે સાહિત્યપરિષદ બોલાવી છે. નદીઆદ એ સાધારણ રચાન નથી તેણે બીજી ધણી સેવાઓ કરી છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ તેનું રચાન 'ઉંચું' છે. મહારાષ્ટ્રમાં સાહિત્યનું રચાન પૂના કહેવાય છે. ગુજરાતમાં સુરત સાહિત્યરસિક છે. પણ સંગીત કાર્ય કરવામાં નદીઆદનું રચાન 'ઉંચું' છે. ઉમરેઠની સંગ્રહની વૃત્તિ અમદાવાદથી ઉતરતી છે, છતાં સંગ્રહવૃત્તિનો વ્યય કરવાનો ઉમરેઠનો વખત આવ્યો છે. રા. સુંદરલાલે કહ્યું તે સંબંધી રહેજ રહ્યું છે. આર્ટીસ્ટ એટલે કળાવાન માણસ; માણસ સારે કે ખરાબ રચાને કળાનો ઉપયોગ કરી શકે. ઉમરેઠમાં પણ તેમ થયું હશે. વખતે સરકાર એમ માનતી હશે કે એ કળાનો નાશ ઉમરેઠમાંથી સરકાર કરાવી શકી છે એ કળાનો કુમાર્ગે વ્યય એ બેશક વખોડવા યોગ્ય છે. એ કળાને જો મન્માર્ગે યોજવામાં આવે તો પરિણામ સુંદર આવે. હું ધાઈ છું કે જે માણસો બોદું કામ કરી શકે તે સારું કામ પણ કરી શકે. કુમાર્ગે દોરવાપણી કળા વૃત્તિઓને સન્માર્ગે યોજી શકે એવા આર્ટીસ્ટ ન્યા વમે છે, તે રચન સાહિત્યમાં પોતાની એવા અર્પો શકે. સાહિત્ય પરિષદ એ માતા છે; અને તેની સેવા એ માતાની સેવા છે.

બાદ રા. શિવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલની પ્રમુખ આદિનો આભાર માનવાની દરખાસ્ત - રા. છોટાલાલના અનુમોદનથી પસાર થઈ અને સભા વિસર્જન થઈ હતી.

માતરમાં પ્રચાર સભા

ચોરગરનો બ્રિટિશ વિભાગ એટલે ખેડા જિલ્લો ખેડા જિલ્લાના સાત તાલુકામાંથી ૭માં પ્રચાર સભાઓ ભરાઈ મુકા હતી અને પ્રત્યેક રચાને "સરકાર મંડળ" ના સભાસદો નોંધવા "રચાનિક સમિતિ" ઓ નીમવામાં આવી હતી. એપ્રિલના અન્ત પહેલા સાતે તાલુકામાં પ્રચાર કરવાનો કાર્યક્રમોનો મનોરથ હોવાથી ગુરવાર, તા. ૨૮-૪-૧૯૨૭ ને દિવસે સંજના પાંચ વાગતાં માતર ગામમાં બ્હાસાભાઈની ધર્મ-ચાળામાં માતર તાલુકાના વાસીઓની જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી.

મૂળ માતર તાલુકો ધણો આબાદ તાલુકો ગણાતો હતો અને માતર ગામ ધણું માતબર ગણાતું. ગામના કેટલાંક પ્રાચીન મકાનોની મજબૂતી અને મનોહર બાંધણી હજીયે માતરની જુની જાહોજલાલીની સાબીતી આપે છે. અત્યારે તો કમનસીબે માતર તાલુકો દરેક રીતે પાછળ પડી ગયેલો તાલુકો છે અને માતર ગામમાં તળામાં માત્ર સ્લાડાનજી હળરનીજ વસ્તી છે. બ્રાહ્મણ, વાણીયા, પારીદાર, બ્રહ્મભટ્ટ, ધારાળા અને મુસલમાનની મુખ્યત્વે વસ્તી છે. ગામમા ગુજરાતી શાળા ઉપરાંત એક ન્દાની અંગ્રેજી સ્કૂલ છે. તે અંગ્રેજી સ્કૂલના હેડ માસ્તર રા. કૃષ્ણશંકર કુંવરજી જોરા જૂનાગઢના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે અને ઉત્સાહી તથા વિદ્યારેખી ગૃહસ્થ છે, જે તાલુકા-સભા માતરમાં ભરાઇ શકી હતું મુખ્ય માન એ જાહેને ઘટે છે. હેમના જેવી ઉત્સાહી વ્યક્તિઓ ન્દાનાં ગામોની સંસ્કાર સંસ્થાઓ સમાન છે. મામલતદાર સાહેબ ખાનસાહેબ ઉસમાનખાન સમશેરખાન કલ્યાણી, બી. એ, મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ સદ્ગૃહસ્થ જેવા શાન્ત, સુશીલ અને સભ્ય છે. હેમના જેવા જણ અધિકારીઓ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રની સંપત્તિ રૂપ છે. હેમણે પ્રોતાનાથી ખનતી મદદ આપી હતી. હેમના ઉપરાત ઉત્સાહી અને વિદ્યારેખી શેઠ ઓચ્છવલાલ જીવજીલાલ પરીખને સભાની સફળતાનું મુખ્ય માન ઘટે છે. અધિકારીઓ અને પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો એક બીજાનું માન રાખી પરસ્પર સહભાવથી સહકાર કરે તો સાર્વજનિક જીવન ધણુ સરલ અને. માતરમા ખાસ જેવા જેવી સાર્વજનિક સંસ્થા જૈન મંદિર છે. જૈનોની ધર્મનિષ્ઠા, જૈનોની સ્થાપત્યપ્રીતિ અને જૈનોની વ્યવસ્થાશક્તિના દર્શાત રૂપ એ મંદિર છે. તે મંદિરનો વિસ્તાર હજીયે થયે નય છે. ગામમા જુદા જુદા ધર્મો તથા ધર્મપંથોના મંદિરો છે, જુદી જુદી કામોની ધર્મશાળાઓ છે, પરંતુ તે ઉપરાત ખ્યાન ખેત્રે એવી નથી.

નડિઆદથી મોટરમા શ્રીયુત ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. કૂલચંદ બાપુજી શાહ અને રા. જયન્તીલાલ મોરારજી રહવારે માતર ગયા હતા માતર નડિઆદથી લગભગ પંદર માઈલ છે. નડિઆદ માતર વચ્ચે મોટરો જ આવ કરે છે. માતર એ રેલ્વે સ્ટેશન નથી. રહવારનો સમય માતર ગામના પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોને મળવા અને હેમને “ સત્કાર મંડળ ” ના સભાસદ થવાને વિઘ્નિ કરવામા ગયો હતો. પ્રચારકાર્યનું એક મુખ્ય અંગ આ ખ્યાનગી મેળાપ છે. માતરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ અતિથિઓનો સારો સત્કાર કર્યો હતો અને ‘ સત્કાર મંડળ ’ના સભાસદ બનવા હા પાડી હતી

જાહેર સભા

રહાંજે પાંચ વાગતા દશા ખડાવતાની ધર્મશાળામા માતર તાલુકાના વાસીઓની જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી. હાજરી લગભગ દોઢસોની હશે ગામના ઘણા ખરા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો હાજર હતા. મામલતદાર સાહેબના સહભાવથી અધિકારી મંડળે પથુ સારો ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો.

મામલતદાર સાહેબ ખાનસાહેબ ઉસમાનખાન સમરખાન કલ્યાણી બી. એ ની દરખાસ્તને રા. હીરાલાલ મગનલાલ દેસાઈ, બી. એસ. સી. ની અનુમતિ મળ્યા પછી શેઠ ઓચ્છવલાલ જીવજીલાલ પરીખે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. તેઓશ્રીએ અતિથિઓનું સભાજનોને ઓળખાણ કરાવ્યું હતું અને સમસ્ત ગુજરાતની એક મહાસંસ્થાને સફલ કરવા તેઓ કેવો પ્રયત્ન

કરી રહ્યા છે તે જણાવ્યું હતું. તહેમના જેવા સામ્યા કાર્યકર્તાઓ દેશની જાહેર જાંઘીના લીલાછમ ક્યારા છે એમ તહેમણે જણાવ્યું હતું. તહેમની મૂચનાથી નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનો થયા હતા

ધર્મમંદિર અને વિદ્યામંદિર

૧. ચંદ્રશંકરે જણાવ્યું હતું કે મનુષ્યજાતિને વધારેમા વધારે રસ ધર્મમા પડે છે એ વાત ધર્મમંદિરના બંધાવવામા ખર્ચોતા નાણા ઉપરથી માનુષ પડે છે. માતરમા મુખ્ય ધર્મમંદિર હોય તો તે જોતો નહીં છે. મનુષ્ય જાતિને ખીજા નંજરનો રમ સમાજતંત્રમા પડતો દેખાય છે, અને દરેક નાત પોતાની ધર્મશાળા બંધાવવામા અને નાતીનાઓમા સારા કહેવડાવવામા કરે છે એ પણ જણાઈ આવે તેવી બાબત છે ધર્મ અને મમાજ ઉપરાંત આર્થિક વ્યવહારમા ત્રીજા નંજરનો રસ પડતો દેખાય છે, અને ત્રીજા પણ નંજરમા, એનું બજાર એ જોવા લાયક જગ્યા હોય છે રાજ્યમા ચોથા નંજરનો રસ પડતો દેખાય છે અને રાજ્યાધિકારના સ્થાનો—કચેરી, ન્યાયમંદિર, શાળા, દવાખાનું વગેરે—નંજરના દસ્ય સ્થાનો મનાય છે માહિત્યમા પણ મનુષ્ય જાતિ મૂળથી રસ લેતી આવે છે, અને જેમ વિદ્વાનોને માટે વિદ્યાભોગ્ય સાહિત્ય દરેક પ્રજામા હોય છે તેમ લોકકથાઓ, લોકગીતો વગેરે લોક સાહિત્ય દરેક પ્રજામા હોય છે ખરી રીતે જોના માનવ-હૃદયમા જે જે લાવે થાય છે તે લાવેને વ્યકિતગત અનુભવમાથી ઉઠવી તહેમને સામાન્ય સ્વરૂપ આપી અનૈકિક અને અસ્પૃશ્ય ભાષામા સાહિત્યકાર મૂકે છે જેમ એક કાજમર મરણ થાય ત્યારે શોકભાવને સર્વમાન્ય સ્વરૂપ આપવા ભલભલ શાંતિની ઓને ગણવા આવે લોક ભાવાવે છે તેમ સાહિત્યકાર લોકભાવને અનૈકિક ભાષામા ગણુ કરે છે. પોતાનો કેમ બગમર રણુ કરવા જેમ અસીન વકીલને રોકે છે તેમ પોતાના લાવે બગમર ગણુ કરવા લોક માહિત્યકારને પમદ કરે છે સંલેપમા, સાહિત્યકાર એ લોકદિલનો વકીલ છે, અને સાહિત્ય એ લોકદિલનો ઉજાર છે. સાહિત્ય પરિપક્વતા મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી માહિત્યનો મમુદિ છે. ઓક્ટોગરમા નડિયાદમા ગુજરાતના વિદ્વાનો એકત્ર થાય તહેમનો સત્કાર ચરોતરે કરવા જોઇએ અને ચરોતરના સિંચિ વાળા માણસોની તેડના માટે ફરજ છે એ તહેમણે પાચ રૂપીઆ આપી સત્કાર મંડળમા જોડાવુ

પ્રદર્શન અને મનોરંજન

૨. જ્યન્તીનામે જણાવ્યું હતું કે પરિષદ વિષે પ્રેક્ષીક માહિતી ૧ ચંદ્રશંકર ભાષ્યએ આપી છે હું પોતે પ્રદર્શન વિષે અને મનોરંજન વિષે જે મોવ મોનોશ પ્રદર્શન મેલુ થયે તહેનો આધાર તો નાણા પ્રેક્ષા એકત્ર થાય છે તે ઉપર છે અત્યારે તો મ્હારે જે બાબતો ખામ કહેવાની છે એક એ કે જે જની શકશે તો પ્રદર્શન તગભગ પદર દિવસ ખુલ્લુ રાખવ મા આવશે, જેથી ચરોતરના લોચે તહેનો પૂરેપૂરો લાભ લઇ શકે (૨) ખીજા બાબત એ કે પ્રદર્શન સફલ થાય તે માટે જેમની ખાસે લુના લેખો, લુના દસ્તાવેજો વગેરે હોય તે તહેમણે પ્રદર્શન—સમિતિ ઉપર મોકલી આપવા પ્રદર્શન થઇ રહે સર્વ વસ્તુઓ સનામતિથી પાછી આપવામા આવશે

મદદની માગણી

૨ કુનચંદ્રભાષ્યએ નાણાને માટે અપીલ કરી હતી અને જને તેડવા માણસોને

સત્કાર મંડળના સભાસદો થવાને સ્વચ્છ હવું. પૂરતાં નાણાં મળશે તો પરિપક્વ, પ્રદર્શન અને મનોરંજન-વિભાગ એ સર્વેની યોગ્ય યોજના થઇ શકશે.

સ્થાનિક સમિતિ

રા. કૃષ્ણશંકર કુંવરજી વહોરાની દરખાસ્તને રા. ભાઈલાલ માણેકલાલ દેસાઈએ અનુમોદન આપ્યું હતું કે સ્થાનિક પ્રચાર કરવા અને સત્કાર-મંડળના સભાસદો નોંધવા સ્થાનિક-સમિતિ નીમવી. દરખાસ્ત સર્વાનુમતે મંજૂર થઈ હતી.

પ્રમુખ સાહેબના ઉપસંહાર બાદ પ્રમુખનો અને અતિથિઓનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઇ હતી.

મહુધામાં પ્રચાર સભા

નડિયાદ તાલુકામાં નડિયાદથી બીજા નંબરનું ગામ મહુધા છે. મૂળ મહુધા, તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હતું અને તે સમયે તેનું મહત્વ ઘણું હતું. હાલ તેનું મહત્વ પહેલાના પ્રમાણમાં કમી થયું છે. છતાં હજીએ ગામમાં લગભગ દસ હજાર માણસોની વસતી છે, ખાસતી વાણીઆ પાટીદાર મુસલમાન વગેરે લોકોના ત્યાં ઠીક વસવાટ છે. કેટલાંક સારાં મકાનો છે. અને એ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત એ છે કે નાનું ગામ હોવા છતાં દીવાન બદાદુર રજુછોડભાઈ હિંદયરામ દવે, રા. બ. હરિલાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈ વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરોનો એ જન્મભૂમિ છે. કેટલાંક ખેડવાળા કુટુંબો, કેટલાંક વણીક કુટુંબો, અને કેટલાંક પાટીદાર કુટુંબો સારી સ્થિતિમાં છે. દુભોગ્યે દરેક ગામમાં થોડેવતે અંશે હોય છે તેમ મહુધામાં પણ પક્ષાપક્ષી એટલી બધી છે કે વ્યક્તિગત રાગ દેખને લીધે સમુદાયની શુભ પ્રવૃત્તિ મુશ્કેલ બને છે. પરિણામે મહુધામાં તેના મહત્વના પ્રમાણમાં સંયોજિત સાંવજનિક જીવન નથી. તેમ થવાનું એક બીજું કારણ એ પણ ખરું કે ગામમાં આખરદાર નિર્વાહનાં સાધન કમી હોવાથી બુદ્ધિશાળી અને કળવાયલા પુરોનો શુજરાન માટે બહાર ગામ રહેવાનું થાય છે.

જે ગામ કચ્છ રાજ્યને દીવાન આપે, સાહિત્ય પરિપક્વને પ્રમુખ આપે અને સમસ્ત શુજરાતને દો. બ. રજુછોડભાઈ જેવા લેખક આપે તે વ્યાજબી રીતે અભિમાની બની શકે. જે નાનું ગામ મુખાઈ ઈલાકાની સરકારને રા. બ. હરિલાલભાઈ જેવા પ્રધાન આપી શકે તે ગામ યોગ્ય રીતે ગર્વ રાખી શકે. મહુધામાંથી પક્ષાપક્ષી તફાન નાણુદ નહિ તો એટલી પણ જો કમી થાય કે ગામ હિતની સામુદાયિક પ્રવૃત્તિ શક્ય થાય તો હજીએ મહુધા બીજા ગામને સારો દાખલો બેસાડી શકે. સમસ્ત શુજરાતમાં જાણીતા નામો ઉપરાંત સારો હોદ્દો ભોગવતા અને ઠીક કમાતા માણસો મહુધામાં થોડી વતી સંખ્યામાં છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તળ મહુધામાં રહેતા એવા સુખી જમીનદારો અને વ્યાપારી કુટુંબો છે કે જે મહુધામાં રહે મહુધાને વધારે ઊજળું અને સુખી બનાવી શકે.

મહુધામાં જે સભા થઇ હતી તે સાધારણ કહી શકાય, મહુધાને શોભા આપે તેવી તે ભાષે કહી શકાય. મહુધા જેવું ગામ સત્કાર મંડળને ૨૫ સભાસદો પણ ન આપી શકે એ કાંઈ બહુ સ્તુતિ કરવા જેવું તો નજ કહી શકાય અને છતાં વકીલો બળદેવપ્રસાદ મગનલાલ પરીખ, ભાનુભાઈ ગણપતભાઈ દેસાઈ, અને અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઈના હિંદયપૂર્વક પરિશ્રમથી એકંદરે ઠીક સભા થઇ હતી મહુધા જાળમાં રહેતા અને મહુધાની બહાર રહેતા

મહુધાના વતનીઓ કમીમાં કમી ૫૦ જેટલી સંખ્યા સત્કાર મંડળને ૧૮૨ આપશે એવી આશા છે. ચરોતરમાં પરિપદ પધારે અને તેમાંયે નડિયાદ તાલુકામાં અને તાલુકાનાં મુખ્ય ગામો સત્કાર કાર્યમાં યથાશક્તિ હિસ્સો ન આપે એમ નજર ચલું જોઈએ, અને તેવું નહિ થાય એવી આશા છે. જે જે ભાષણોએ સચાને સદેશ બનાવવા શ્રમ લીધો હતો તેમને ખરેખર ધન્યવાદ થતો છે, કારણ કે સંયોગો એવા હોય છે કે ઉત્સાહીને પણ ઠંડા કરી નાખે.

બુધવાર તા. ૨૫-૫-૨૭ ને રોજ સાક્ષર શ્રી જનલાલ દરિયાલ પંડ્યા, શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, શ્રી કૃષ્ણચંદ બાપુજી શાહ, શ્રી ઇંદ્રશંકર જટાશંકર પંડ્યા અને મુખસિદ્ધ વાર્તા કરનાર કવિશ્રી જોધવજી ગીગાભાઈ જાની સાહિત્ય પરિષદને અંગે પ્રચાર કરવા ખાસ નડિયાદથી મહુધે ગયા હતા. મહુધાના જે ત્રણ ભાષણો બળદેવપ્રસાદ, ભાનુભાઈ અને અંબાલાલ નડિયાદમાં વહીલાલ કરે છે તેઓએ બંધી વ્યવસ્થા કરી હતી. સવારે ગામમાં ફરી, સારા સારા માણસોને મળી સત્કાર મંડળના સભાસદ થવા વિરમિતિ કરવામાં આવી હતી. તે પ્રયાસના પરિણામમાં લગભગ ૧૭ ચૂડસ્થો સભાસદ થયા હતા. જાહેર સભા સાંજના ૭ વાગતાં રા. બ. દરિયાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈની મર્મશાળામાં ભરાઈ હતી. મહુધાના વતની અને અમદાવાદના મુનસદ સાહેબ શ્રી છોટાભાઈ નારણભાઈ દેસાઈએ પ્રમુખપદ સ્વીકારવા સાક્ષર શ્રી જનલાલ દરિયાલ પંડ્યાને વિરમિતિ કરતાં જણાવ્યું હતું કે જનલાલભાઈ જેવા સદૃશકસ્ય આજની મહાના પ્રમુખપદ માટે સુલભ છે એ મહુધાનું સદ્ભાગ્ય છે. કાદંબરીના ગુજરાતી અનુવાદે જનલાલભાઈનું નામ જાણીતું કરેલું છે. જનલાલભાઈએ પોતાનું જીવન સાહિત્ય મેવામાં અને કેળવણીમાં અર્પણ કરેલું છે. રા. બળદેવપ્રસાદે અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે સાક્ષરશ્રી જનલાલભાઈ એ નડિયાદી સાક્ષર સપ્તકના અવશેષ છે કે જેણે નડિયાદની સાહિત્ય કોર્તીનો અમર ધમારત બાંધી. દરખાસ્ત મંજૂર થતા જનલાલભાઈએ પ્રમુખપદ લીધું હતું.

રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

પરિપદ, પ્રદર્શન અને મનોરંજન એ ત્રણ વિભાગમાંથી હું પોતે પરિપદ વિષે બોલીશ. ભાઈ અંબાલાલ જાની પ્રદર્શન વિષે બોલશે અને ભાઈ ઇન્દ્રશંકર મનોરંજન વિષે બોલશે. એમ જણાવીને રા. ચન્દ્રશંકર શરૂઆત કરી હતી. જે ક્ષણે હિન્દની ખરી પરિચયિત વિષે વિવેકપૂર્વક વિચાર કર્યો હશે તેમને જણાયું હશે કે હિન્દના મુખ્ય અને તરી આવતાં દર્દ એ છે. અગાન અને ગરીબાઈ. બેશક બધાં સુધી પેટ પુરતું ખાવા પીવાનું દેશના માણસોને મળતું નથી ત્યાં સુધી ખીજ બધી પ્રવૃત્તિઓ ફરતાં દેશની ગરીબાઈને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિઓને પ્રથમ સ્થાન મળતું જોઈએ. ગરીબાઈને દૂર કરવાનો એક ઉપાય ગાનનો પ્રસાર છે. પ્રજા કેળવાયલી હશે તો પોતાના મુખ દુખ વધારે સમજી શકશે. એટલુંજ નહિ પરંતુ મુખે વધારવા અને દુ.ખો કમી કરવા શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરી શકશે. “સાહિત્ય પરિષદ” ના “અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ” દ્વારા કાંઈક સીધી રીતે અને ગાનપ્રચારથી આડકતરી રીતે ગરીબાઈના સવાલનો યથા-સંભેગ ઉકેલ થશે. પરંતુ “સાહિત્ય પરિષદ”નું મુખ્ય અને સીધું કાર્ય ગાન પ્રસારનું હોય ગાન નિવારણના કાર્યમાં યથાશક્તિ હિસ્સો આપી શકે. પ્રથમ તો ગાન પ્રસારક સંસ્થા

રૂપે સાહિત્ય પરિષદને જોવી ઘટે છે તેનું બીજું મહત્વનું સામાન્ય સ્વરૂપ તે સમસ્ત ગુજરાત-મહાગુજરાતને એક લાપાના તારથી એકત્ર કરનાર કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાનું છે. આ સ્વરૂપ ઉપર સાક્ષરોનું પણ જોષએ તેટલું ધ્યાન નથી મળ્યું, કાળજી કે દેશના અને પ્રાંતના પ્રજાની દૃષ્ટિથી સાક્ષરો જોષએ તેટલે અંશે પ્રેરાયલા નથી એ “સાહિત્ય પરિષદની કેન્દ્રરૂપતા” વિષે મેં અનેક વાર થોડું થોડું વખેલું છે પરંતુ તે છૂટક છૂટક લખાણ હોવાથી જે અસર એકાગ્રતા કરી શકે છે તે હજી થઈ નથી. સાહિત્ય પરિષદનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી લાપાની અને ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ છે, અને ગૌણ હેતુ, સાક્ષરોનું સંમેલન છે. સાહિત્ય પરિષદનું ત્રીજું કાર્ય જનતામાં રસ જગાવવો અને જમાવવો એ છે. એ ત્રણેય કાર્યો સાહિત્ય પરિષદ થોડે વતે અંશે કરતી આવે છે ફુલોંએ, હજુ આપણે ત્યાં સાહિત્યને ઉન્નત કંવાની જોષએ તેટલી ધગશ નથી, તેમજ અગત મતમતાવરણને ઝાણ કરી સાહિત્યકારોમાં સહકાર કરવા જેટલી આપણા સાક્ષરોમાં દ્રવ્યની ઉદારતા નથી, પણ એ તો એમજ આવે. જેટલું થાય તેટલું કરવું ચરોતર ગુજરાતના સાક્ષર સધને વિચારિ કરે છે કે સર્વે ગુદ્દ હૃદયથી સરસ્વતી યશમા પ્રધારો ને શાન્તિપૂર્વક સહકારથી જાતે દીપો અને અમને ચરોતર વાસીઓને દીપાવો ચરોતરવાસીઓને વિચારિ છે કે આપ સર્વે આ અત્રોવા સરસ્વતી મંત્રને પોતાનું ગણી માક્ષરસ કારના સામેવામાં સામેન થાઓ જે મહુધાએ રણુગેડભાઈ સાહેબ જેવા ઉત્સાહમૂર્તિ પ્રમુખ પરિષદને આપેલા છે તેને તો વિશેષ શુ કહેવાનું બાકી હોય ?

૨. અખાલાલ બુલાખીરામ જાની

૨. અખાલાલ જાનીએ જણાવ્યું કે ગાંધી ચંદ્રશ કરે સૂચવ્યા પ્રમાણે હું પ્રદર્શન વિભાગ વિષે મેં બોલ બોલીશ પ્રદર્શન ક્રમ થશે તેનો આધાર પૈસા કેટલા મળે છે અને કામ કરનાર કેટલા મળે છે તે ઉપર છે તેમજ કેટલેક અંશે જેમની જેમની પાસે પ્રદર્શન ચોગ્ય વસ્તુઓ હોય તે પ્રદર્શન માટે કેટલે અંશે આપે છે તે ઉપર છે. પરંતુ નડિઆદની પ્રદર્શન સમિતિના મનમાં શું છે તેનું નિવેદન હું કરીશ જે જાની શકશે તો પ્રદર્શનના મુખ્ય પાત્ર વિભાગ થશે એક વિભાગ સાહિત્યનો, બીજો વિભાગ પુરાતત્વનો, ત્રીજો વિભાગ કલાનો, ચોથો વિભાગ શિક્ષણનો અને પાંચમો વિભાગ સ્ત્રીઓની કલાકૃતિઓનો. આમાં એક ઉપવિભાગ ચરોતરના દ્રશ્ય પદાર્થો માટે એમ રહેશે દરેક વિભાગની વ્યવસ્થા તે તે વિભાગના વિચારદને સોંપવામાં આવશે ચરોતરમાં જે જે લેખકો થઈ ગયા હો અને હાલ છે તેમની કૃતિઓની હસ્તાક્ષરિત પ્રતો જેમની પાસે હોય તેમને તે મોકલવા વિચારિ છે. ખાસ કરીને અગ્રકૃત કૃતિઓની હસ્તાક્ષરિત પ્રતો પ્રદર્શન સમિતિ સરક્ષણ માટે તેમજ તે વસ્તુઓ પાછી સલામતીથી પહોંચાડવા માટે કાળજી ગખશે તે ઉપરાંત જેમની પાસે તામ્રપત્રો, અગત્યના ખતો, અગત્યના લેખો તેમજ પ્રદર્શન ચોગ્ય કાષ્ઠપણુ વિશિષ્ટ પદાર્થો હોય તેમને તે તે મોકલી આપવા વિચારિ છે. ખર્ચની જુમેદારી બેશક, પ્રદર્શન સમિતિ પોતે ઉઠાવશે. જોષએ છીએ લોકોની શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ આવા મહાપ્રસંગે ચરોતરમાં કાઈ વારવાર આવતા નથી, આવ્યો છે ત્યારે તેનો લાભ ચરોતર ચરોતર ઉઠાવે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

૨૧. ઇન્દ્રશંકર જળાશંકર પંડ્યા

૨૧. ઇન્દ્રશંકર જળાશંકરે કે પરિપદ વિષે અને પ્રદર્શન વિષે બોલાવ્યું મધ્ય છે, એટલે હું પોતે યોજનાનુસાર મનોરંજન વિભાગ વિષે બોલીશ. નિર્દોષ આનંદ વગર મનુષ્ય જીવન નીરસ અને લૂખું લાગે છે. સાક્ષરોને જેવો રસ નિષ્કામમાં પડે તેવો કાંઈ જનતાને પરી ગયું નહિ. મનોરંજન વિભાગ એ તદ્દન સર્વ પ્રિય નહિ તો જહુ પ્રિય વિભાગ તો જરૂર થવાનો. મનોરંજન સમિતિના મનમાં એમ છે કે સિદ્ધ સાહિત્ય નાટ્યમાંથી પસંદ કરેલા ત્રિમાસો સિદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો પામે ભજવાવવા, જેથી લોકોને સાહિત્ય નાટ્યોનો પરિચય થાય તે ઉપરાંત રંજનશ્રીઓ ઉપ્વાર કેમ થાય તેનું એક દ્રષ્ટાંત રજુ થાય. ખીજી પ્રવૃત્તિ તે લોકગીતો અને લોકકથા જે લાઘ મેધાણી, ભાઈ રાધચૂરા, એધવજીમાધ, માવદાનજી વગેરેને તે માટે આમંત્રણ કરવામાં આવશે. ત્રીજી પ્રવૃત્તિ તે હરિકથાઓની છે, અને તે માટે પણ જાણીતા કીર્તનકારોને આમંત્રણ કરવામાં આવશે. સંગીત માટે પણ વ્યવસ્થા થશે. સંક્ષેપમાં, સિદ્ધ વગેરે તેમજ સામાન્ય જનતાને નિર્દોષ, ઉદારક અને સંસ્કારી મનોરંજનનાં સાધનો પૂરાં પાડવા પ્રયાસ થશે. એ આનંદની દ્વાણીનાં લોક લાભ લેશે એવી આશા છે.

૨૨. કૃલચંદ બાપુજી શાહ

ખેડા જીલ્લાની સર્વે પ્રવૃત્તિઓના સચ્ચા આધારરૂપ ૨૧. કૃલચંદભાઈએ જણાવ્યું કે ૨૧. ચંદ્રશંકરભાઈએ પરિપદ વિષે, ૨૧. અંબાલાલભાઈએ પ્રદર્શન વિષે અને ૨૧. ઇન્દ્રશંકર મનોરંજન વિષે જે કહ્યું તે ઉપરથી આપને એટલું તો સ્પષ્ટ થયું હશે કે સાહિત્ય પરિપદના નડિઆદના કાર્યકર્તાઓના મનોરથ મોટા છે અને જે તે પાર પડે તો ઓકટોખર માસમા ખરેખર સારાથે ચરોતરને મ્હાલવા જેવો મહાપ્રયત્ન મળે. પણ તે મનોરથ પાર પાડવા માટે પ્રથમ તો દિલ જોઈએ. અને ખીજે નંબરે દ્રવ્ય જોઈએ. ૨૧. ચંદ્રશંકરભાઈએ વારંવાર કહ્યું છે તેમ જે સાહિત્ય પરિપદ સફળ કરવી હોય તો દિલ અને દ્રવ્ય બન્નેનો ખર્ચ છે. નાણાં આપો અને તે દિલની સાચી લાગણીથી આપો. સત્કાર મંડળનું લવાજમ રૂ. ૫ જેટલું કમી એટલા માટે રાખ્યું છે કે જેમ જો તેમ વધારે માણ્યો તેમા જોતે જોડાઈ શકે અને સક્રિય રસ લઈ શકે. મહુધાએ અત્રે રહેતા રાણુમોમાથી રૂ. ૨૫ અને જહારગામ રહેતા રાણુમોમાથી રૂ. ૨૫ એમ મળી કુલ રૂ. ૫૦ સહાયતા આપવા જોઈએ. સવારે ૨૧. ચંદ્રશંકરભાઈ વગેરેએ ઘેર ઘેર ફરીને ૭) સમામ્મો નોખ્યા છે. જેમની સ્થિતિ હોય તેમને જોડાવા હું વિનંતિ કરું છું.

૨૩. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા

સાક્ષર શ્રી. છગનલાલ પંડ્યાએ પ્રયુજપદથી ઉપચંદાર કરતાં જણાવ્યું કે સાહિત્ય પરિપદ, મનોરંજન, પ્રદર્શન અને દ્રવ્ય દાન વિષે બોલાવ્યું મધ્ય છે. તે સર્વે તરફ તમાઈ ધટનું ધ્યાન ખેંચવું એ માઈ કર્તવ્ય છે. ચરોતરમાં સાહિત્ય પરિપદને અંગે જે પ્રચાર કાર્ય થઈ રહ્યું છે તેવું સુચવસ્થિત કાર્ય પૂર્વે કાર્તવ્ય પરિપદ પ્રસંગે થયેલું નથી. તમે સર્વે જોઈ શક્યા હશે કે નડિઆદના કાર્યકર્તાઓ કેવા ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મજુદિયા અને હોશથી પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

ચરેતરનાવાસીઓ પૂરતી મદદ આપશે અને ગુજરાત મહાગુજરાતના સાક્ષરો ભાઈ ચન્દ્રશંકરે કહેલી શાન્તિ પ્રાર્થના શ્રદ્ધમાં લેશે તો જરૂર પરિપક્વ સફળ થશે. માટે તમને સર્વેને મારી વિનંતિ છે કે પરિપક્વને સફળ કરવા તમારાથી જે બની શકે તે કરજો.

માફ ખીલું કાર્ય ગુજરાતમાં જાણીતા થયેલા વાર્તા કહેનાર અને મારા લાંબા વખતના રનેહી રા. ઝોધવજીભાઈનો પરિચય કરાવવાનું છે. તેમનો ભાઈ ચન્દ્રશંકર સાથે પરિચય કરાવનાર હું અને તેમનો ગુજરાતને પરિચય કરાવનાર ભાઈ ચન્દ્રશંકર, તેઓની કલાથી જુનામદના નવાખ સાહેબ નેકનામદાર ખુદાવાદ રસુલખાનજી, વગીર સાહેબ બહાઉદીનભાઈ વગેરે ઘણા ખુશ થતા અને ઝોધવજીભાઈઉપર મહેરબાની રાખતા. મુંબાઈના અનેક સાહિત્ય રસિક રોડીઆઓ તેમના ઉપર ખુશ છે.

કવિશ્રી ઝોધવજી ગીગાભાઈ જનીએ રસભરી વાર્તા કહી સભાને ખુશ કરી નાખી હતી અને તેમના કવિતો, ખેતો, છંપા, ફુહાં વગેરેના ગંભવર ખજાનાથી મહાજનો આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. હાસ્યરસના દૂયકાથી તેમણે મધુરેણ સમાપયેત્ત એ મુત્ર પ્રમાણે ખુશમીજનમા ખલાસ કર્યું હતું.

રા. ભાનુભાઈ વહીવળી દરખાસ્ત રા. અખાલાલના અનુમોદનથી અતિથિઓના આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

પેટલાદમાં પ્રચારસભા

લેખક: રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

બ્રિટિશ ચરેતરમા મુખ્ય ગામ નદીઆદ છે અને ત્યાંના પાટીદારો કુલીન ગણાય છે. પરંતુ કુલીન અને સુખી પાટીદારોના જેટલાં ગામ ગાયકવાડી ચરેતરમા છે તેટલા ખેડા જિલ્લામાં નથી. “ચરેતર જે ગુજરાતનો બાગ કહેવાય છે તે પાટીદારોના બુમિત્રેમ અને કૃષીકૌશલને લીધેજ. ગાયકવાડી ચરેતર એટલે પેટલાદ મહાલ અને ભાદરજી મહાલ. પેટલાદ એટલે વડોદરા રાજ્યનું ત્રીજું મુખ્ય નગર, ત્યાં વસ્તી લગભગ પચીસેક હજારની હશે. પેટલાદની અગત્ય અનેક કારણોનું પરીણામ છે. એક સમયે રાજ્યાધિકાર અને જમીનદારીને લીધે જહોજલાલી ભોગવતા અનેક નાગર દેસાઈઓ, મજામુદારો, મહેતાઓનાં કુટુંબો પેટલાદને અગત્યનું બનાવે છે. પેટલાદની નાગરી નાતે વડોદરાને દી. બ. મણિભાઈ જસભાઈ મહેતા જેવું સમસ્ત ગુજરાતની શૈભારૂપ રાજપુરૂષ રત્ન આપેલું હતું. પેટલાદને અગત્ય આપનાર બીજી બાબત રોકશી નારણભાઈની રંગશાળા છે. એ રંગશાળાએ પેટલાદનાં અનેક કુટુંબોને રાજી આપી અને હજીયે એ સંસ્થા અનેક જીવોને જીવાડે છે. તે ઉપરાંત શ્રીયુત રમણભાઈ રોક, શ્રીયુત જુલાખીભાઈ રોક વગેરે એવા દાની ચુદરથો છે કે જે દરેક શુભ પ્રવૃત્તિને પોષવામા પોતાના દ્રવ્યનો સફુપયોગ કરી અનેકના આશીર્વાદ મેળવે છે અને કાર્તિ જમા કરાવે છે. પેટલાદને અગત્ય આપનાર ત્રીજી બાબત એનું રાજકીય સ્થાન છે. તાલુકાનું-મહાલનું-મથક-હોવાથી વહીવટદારની કચેરી, ન્યાયાધીશી, હોસ્પિટલ, હાઇસ્કૂલ, વગેરે ત્યાં હોઈ તેમજ વહીવટદાર, સુનસદ, ડોક્ટર, હેડ માસ્ટર જેવા મોટા પગારવાળા અધિકારીઓ હોય તેથી ગામને એક પ્રકારની અગત્ય કુદરતી રીતે મળે છે.

“નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”ના અંગનું પ્રચારકાર્ય પેટલાદ કરવામાં દી. બ. મણિભાઈ જસભાઈ મહેતાના કુટુંબના નખોરા રા. યશશંકર મોતીભાઈ મહેતા તથા

રા. રા કરપ્રસાદ ગોવિંદભાઈ મજમુદાર એ બે ગૃહસ્થો નાગર ગૃહસ્થ વર્ગમાંથી, અને રા. સુરેશચંદ્ર ચતુરવાલ દીક્ષીત તથા ગ. બળવંતરામ બુધાખીગમ ત્રિવેદી એ બે ગૃહસ્થો નાગર બ્રાહ્મણ વર્ગમાંથી મદદ કરવામાં હતા ડો. કાન્તીલાલ જગનનાથ પંડ્યા અને હું નાગર ગૃહસ્થોમાં તેમજ નાગર બ્રાહ્મણોમાં જેટલે ઘેર પ્રત્યક્ષ જઈ અત્યાય તેટલે ઘેર જઈ આવ્યા હતા અને પરિણામે અનેક સ્ત્રી પુરુષોને “સત્કારમંડલ”ના સભાસદ બનાવી આવ્યા હતા. ગામમાં ગ્હેનાર તથા પરગામ ગ્હેનાર નાગર ગૃહસ્થો તથા નાગર બ્રાહ્મણો થકીને લગભગ ચાલીસ પચાસની સંખ્યામાં “સત્કારમંડલ”ના સભાસદો થયે એમ અમને ખાતરી આપવામાં આવી છે. દી. બ. મણિભાઈ માહેબના વિદુષી પુત્રી અ. સૌ દીપકજ્ઞેન, રા. મ. જીલાય ગચ્છોડવાલ મજમુદારના વિદુષી પત્ની અને પોતાના નિમન્ધીથી તેમજ લ્હેમના વાચનથી ભાવનગરની અને મુબઈની પરિસ્થિતે સાન દાશરથ અનુભવાવનાં મૌ. ચંતન્યાલાલ જ્ઞેન તેમજ ભાઈ યશશ્રદના પત્ની સૌ પંકજજ્ઞેન “સત્કારમંડલ”ના સભાસદ થયા છે. નાગરેતર વિભાગોમાંથી શ્રીયુત ગમણભાઈ ગેદના કૃપાપાત્ર સેક્રેટરી ગ. દેવીદાસ હંગોવિંદદામ શાહ તેમજ ગ. હરિવલ્લભદાસ મુનીરાલ શાહ લગભગ સાઠ સભાસદો નોંધાવી આપે એવી આશા છે. પેટલાદ મહાલે ૧૦૦ સભા સદાઓ આપવાનું જોઈએ.

૩. પેટલાદમાં જાહેર સભા

પેટલાદમાં જીનની ૧૦મી તથા ૧૧મી તારીખોએ “વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડલ”નું સમેલન થવનું હોવાથી તે પ્રસંગેના ઉપયોગ “નવમી યુજગતી સાહિત્ય પરિષદ”ના પ્રચારકાર્યના લાભમાં કરવાના હેતુથી ડ. કાન્તિનાથ જગનનાથ પંડ્યા, ગ. કૃષ્ણચંદ્ર બાપુજી શાહ અને હું ખાસ ૯ મીએ રહાજે પેટલાદ ગયા હતા. ૧૦મીએ રહવારે પ્રજામંડલના કાર્યકર્તાઓને મળીને મહાપ્રેમ ઉપયોગ કરવાનીજ નહિ પરંતુ તેમના સમેલનનો બની શકે તેટલો લાભ લેવાની સમતિ મેળવી ખરેખર પ્રજામંડલના કાર્યકર્તાઓની સપૂર્ણ સહાનુભૂતિ મિત્રામ પેટલાદનો પ્રચાર પ્રસંગ ભાગ્યેજ મદનતાથી ઉકળ્યો હોત અને કેવલ પેટલાદ મહાલના વાસીઓજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત વડોદરા રાજ્યના પ્રજાજનોની પરિવહને “સાહિત્યપરિષદ” વિષે જે અગ્રે સમોધી શક્યા તે ભાગ્યેજ બની શક્ય હોત. પ્રજામંડલના કાર્યકર્તાઓને લ્હેમના હૃદયની ઉદારતા માટે ધન્યવાદ ધરે છે.

શુક્રવાર, તા. ૧૦ મી જીન ૧૯૨૭ ને દિવસે પેટલાદ સ્ટેશનની પાસે ખાસ ઢિલા કરેના મહાપ્રમ “વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડલ”નું અધિવેશન થયું હતું. તે પ્રસંગે વડોદરા પ્રાત, નવસારી પ્રાત, કઠી પ્રાત અને અમરેલી પ્રાત એ ચારે પ્રાતોના પ્રતિનિધિઓ આવી પહોંચ્યા હતા, અને પરિવહના પુકારને પ્રતિષ્ઠા અને પુષ્ટિ આપતા હતા. દરબારશ્રી ગોપાળદાસભાઈ પણ બોરસદ જાવણીથી આવ્યા હતા. અમ્હારી નડિયાદી ત્રિપુની તો હતીજ પરિવહના સમેલનનું દ્રશ્ય લભ્ય લાગતું હતું, અને વક્તાઓ જેટલા પ્રસિદ્ધ હતા તેટલાજ પ્રભાવશાળી પણ હતા. ૧૦મીની રહાજે પ્રજા પરિવહના કાર્યની પૂર્ણાહુતિ તે દિવસ પૂર્ણી પ્રવૃત્ત કરતા વીસનગરવાળા વિખ્યાત શેઠ શ્રી મહાસુખભાઈએ સાથે સાથે જાહેર કર્યું કે હવે આ સમેલનનું સ્વરૂપ પરિવર્તન પામે છે અને “વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડલ” પરિવહમાંથી “નવમી યુજગતી સાહિત્યપરિષદ”ની પ્રચારમંડાનું સ્વરૂપ ધારણ

કરે છે તે નવા અરૂપમાં પણ રાજ્યકાર્યપ્રમુખ સાહિત્યકાર્યપ્રમુખ બને છે શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિતે જેમ રાજ્યસલાનો નિર્વાહ કર્યો તેમ સાહિત્યસલાનો પણ નિર્વાહ તેઓ કરે એવી દરખાસ્ત શેઠશ્રી મહાસુખભાઈ યુનીલાલે એના લાક્ષણિક આકર્ષક અને અસરકારક વક્તૃત્વથી રજુ કરી તેમણે ઉમેર્યું કે પુરોહિત સાહેબ માત્ર રાજપુરુષજ નથી, સાહિત્યપ્રેમી પણ સાથે સાથે છે અને તેથી તેઓ પ્રમુખપદ લે તે યોગ્ય છે રા. યશશ્વદ્ર મોતીભાઈ મહેતે એ અનુમોદન આપ્યા પછી શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિતે પ્રમુખપદ લીધું હતું.

૨૧. ચ દ્રશંકર નર્મદાશા કરે પંડયા

એમણે પ્રમુખની સૂચનાથી પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના બે મુખ્ય સ્વરૂપ છે એક તો સાહિત્યસંસ્થાનું અને બીજું ગુજરાત મહાગુજરાતની ટ્રન્સસંસ્થાનું પ્રથમ સ્વરૂપ વિશે જોલતા જણાવ્યું કે સાહિત્ય પરિષદના હેતુઓ ત્રણ છે [૧] ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવાનો, [૨] સાક્ષરોનું સમેલન કરવાનો અને ધાય તો તે દ્વારા આખરે સહકાર કરાવવાનો, [૩] સામાન્ય જનતામાં સાહિત્યનો રસ જાગવવાનો અને જમાવવાનો ત્રીજો ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઈએ એવો હેતુએ ષટ્લાક સક્ષરોના અભિપ્રાય છે, તે હોવો જોઈએ, એવો બીજાનો અભિપ્રાય છે ત્રીજા અભિપ્રાયમાં મુખ્ય શ્રીયુત મટલાઈ કાઠાવાળા છે અને તેમણે આમચર્ચાની ધન્યવાદપાત્ર દિશાયત હ મેશા કરેલી છે હ પોતે તો મારામારીઓ અને વાદવિવાદો બહુ પસંદ કરતા નથી, અને અવિવેચી મણાવાનો ભય વહોરીને કાર્યનિષ્ઠ અને સમાધાનશીલ બન્યો છું “નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” મા આમચર્ચાને-જનતાને ઘટતું ધ્યાન આપવા સાચા ધિનનો પ્રવાસ થશે પરિણામ તો જે આવે તે ખરૂં અમહે નડ્યાના કાર્યકર્તાઓએ જનતાના લાભમાં જે પ્રચારપ્રયોગ આરંભ્યો છે તે વર્તમાનપત્રો ઉપરથી તેમ અન્યથા સર્વેને વિદિત થઈ ચૂક્યો હશે “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” ચરોતરમાં બાવીસે વર્ષ પધારે છે તે સમયે ચરોતરની સાહિત્યરસિક પ્રજાએ તેનો ઘટતો સત્કાર કરવો જોઈએ ચરોતરે ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં સગીન ભાગ આપે ! છે અને સાહિત્યપરિષદને આદ્યમાથી ત્રણ પ્રમુખો આપેના છે સાહિત્યપરિષદની પ્રવૃત્તિમાં અનેક ચરોતરવાસીઓ અણેસર ભાગ મૂકીને લેતાજ આવ્યા છે, અને ચરોતરની સાહિત્યપ્રદેશમાં અગત્ય જોતા પરિષદ ખરેખર મોટી પધારે છે છતાં જ્યારે હવે પધારે છે ત્યારે તો ચરોતરે હૃદયપૂર્વક પોતાને અને પરિષદને શોભા આપે એવો સત્કાર કરવો ઘટે છે

૨૨. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડયા

૨૨. કાન્તિલાલ એટલે નડિઆદનું એક તેજસ્વી નરરતન, તેઓ વિજ્ઞાન તેમજ સાહિત્યના પ્રદેશોમાં પોતાની ઉચ્ચ ભૂમિકાની મગીન સેવાઓથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાવનગરની “સાહિત્યપરિષદ” પ્રસંગે તેઓને ગુજરાતે વિજ્ઞાનવિજ્ઞાનના પ્રમુખપદનું માન આપી તેમની સેવાઓની કદર કરી હતી તેઓ ઉંચા પ્રકારના વિચારક, વક્તા અને લેખક છે અને તેમના આપણો તેમજ તેમના લેખો જેટલા વિચારશીલતા અને માહિતી માટે તેટલાજ શૈલીની સિદ્ધતા માટે જાણીતા છે ૩૧ કાન્તિલાલ લડનની યુનિવર્સિટીના પી ગ્રેજ ડી (ડેફન્ડર ઓફ ફિનેસોરી) છે, અને કમિટ્ટી એ એમનો ખાસ વિષય છે

આમાની સેન્ટ જોન્સ કોલેજમાં તેઓ કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર છે અને અલ્લાબાદ યુનિવર્સિટીમાં તેમજ અન્યત્ર તેઓ માનનીય સ્થાન ભોગવે છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ, ડૉ. કાન્તિલાલ અને શ્રીયુત વિનાયક નંદશંકર મહેતા એ “નાગરત્રિપુટી” ઉત્તર દિંદમાં ગુજરાતની કીર્તિશ્વળઓ છે.

ડૉ. કાન્તિલાલે જળ્યાબ્ધ હતું કે જનતાને ઉંચા પ્રકારના આનંદ સાથે જ્ઞાન મળે તે માટે પરિષદપ્રસંગે પ્રદર્શનવિભાગ અને મનોરંજનવિભાગ પણ રાખવામાં આવશે. પ્રદર્શનમાં મુખ્ય પાંચ વિભાગો રહેશે: ૧ સાહિત્ય; [૨] પુરાતત્ત્વ; [૩] શિક્ષણ; [૪] કલા. [૫] ઔષધિવિભાગ. દરેક વિભાગમાં બે પેટાવિભાગો રહેશે. (૧) ચરોતર પ્રદેશના દ્રશ્ય પદાર્થો; (૨) ઇતર પ્રદેશોના દ્રશ્ય પદાર્થો. મનોરંજનપ્રદેશ ખાતે સાહિત્યમાં શિષ્ટ ગદ્યકાવ્ય નાટકો લઘુવારો, લોકગીત-લોકકથા આદિ રજુ થશે. મુદ્રીઓ ગરબા ગારો, દરિકીર્તનો થશે, મેજીક સેન્ટર્નના પ્રયોગો થશે. સંક્ષેપમાં જ્ઞાનગમ્મતનો ઉંચી શ્રુતિકાનો આકર્ષક ક્રમ રજુ થશે. જેથી સાક્ષરોને વિનોદ તથા વિશ્રાન્તી મળશે અને લોકસમુદાયને લહેર આવશે. રસિકોને રસાનંદના લ્હાવા લટવાના પુષ્કળ પ્રસંગો આપવામાં આવશે. બેશક, આવા મનોરમ છે; થશે તો જે દ્રવ્યની અને કાર્યકર્તાઓની અનુકૂલતા રમ આવશે તે.

૨૧. મહુભાઈ હરજોવિંદાસ કાંઠાવાળા

૨૧. મહુભાઈએ રમુજમાં સરખાત કરી કે માત્ર સરકારી અમલદારોજ વેઠ કરાવે છે એમ નથી, ભાઈ ચંદ્રશંકર જેવા લોકનેતાઓ પણ મ્હારા જેવા પાસે પરાણે ભાષણ આપવાની વેઠ કરાવે છે. રોહના આમદને ના ચે શી રીતે પકાય ? ભાઈ ચંદ્રશંકરે મ્હારી પ્રશંસા કરી છે માટે હું ત્હેમની ખદલામાં કઈ હું એમ ન ગણ્યો. પરંતુ જે બુદ્ધિપૂર્વક ચોજનાથી લોકગમ્યુતિ માટે વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્ય ભાઈ ચંદ્રશંકરે કયુ કરાવ્યું છે તે માટે કેવળ માનજ ધાપ એવું છે. એમના જેવા વ્યવસ્થિત કાર્ય વેગભરે કરનારા ખીળ એમને મળે તો ગુજરાતની જનતાની જડતા ઉઠી જાય અને જ્યાં ત્યાં જાગૃતિ પ્રસરી રહે. ગુજરાતનું સાહિત્યજગત ભાઈ ચંદ્રશંકરને જેટલો ધન્યવાદ આપે તેટલો થોડો છે. જે ભાવનાથી પ્રેરાઈને અત્રે જે રીતે તેઓ કાર્ય કરે છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. ચરોતરે ખનતી મદદ આપવીજ જોઈએ.

૨૨. ફુલચંદ આપુલ શાહ

૨૨. ફુલચંદભાઈએ જળ્યાબ્ધ હતું કે કુલ ૧૫૦૦ સભાસદો “સત્કાર મંડલ”માં જોડાય તે માટે અમ્હે મથી રહ્યા છીએ. પેટલાદ મહાલ ૧૦૦ સભાસદો આપશે તો અમને સંતોષ થશે. બેશક, ચંદ્રશંકરભાઈ કહે છે તેમ દિલ અને દ્રવ્ય બંનેય જોઈએ, કારણ કે એકલા દિલથી બિલ ચુકવાતાં નથી.

૨૨. ભાઈલાલભાઈ જોરાભાઈ પટેલ, ૨૨. દેવીદાસ હરજોવિંદાસ શાહ, ૨૨. અમીર અલી અઝમરઅલી સેયદ વગેરે વક્તાઓએ પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

શ્રીયુત ઠાઠાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિતે પ્રમુખ તરીકે ઉપસંહાર કરતાં જળ્યાબ્ધ હતું કે સાચ્યા અને સંપૂર્ણ દેશોદય માટે જેટલી રાજકીય નેટલીજ ઇતર ઉન્નતિ આવશ્યક છે અને સાહિત્ય એ પૂર્વકાલથીજ અજત્યની માનવ પ્રવૃત્તિ લેખાતી આવી છે. સત્કાર મંડળમાં સભાસદ થવા ત્હેમણે સર્વે ચરોતરવાસીઓને આર્થના કરી હતી.

પ્રમુખનો અને વક્તાઓનો ઉપકાર મનાયા બાદ સભાનું કામ વિસર્જન થયું હતું.

મુંબાઈમાં બે પ્રચાર સભાઓ

લેખક: શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

“ મુંબાઈ અલબેલી ”

“ ચોરાશી બંદરનો વાવટો ” બ્યાં ફરકતો કહેવાય છે, અને જેને “ હિન્દુ પ્રથમ નગર ” Urbs Prima India તથા સામ્રાજ્યનું દ્વિતીય નગર ” (Second city in the Empire) એ નામો અપાય છે, એ મુંબાઈના-મોહમયીના-મહિમાની કા કથા ? ઇર્ષ્યાથી હિન્દુ ઇતર કોઈ નગર કે ગુજરાતનું ઇતર કોઈ નગર મહત્વમાં એની સ્પર્ધા કરે માટે કોઈ મુંબાઈનો મહિમા કમી થઈ શકે છે ? ખરું છે કે દરેકે દરેક નગરની કાઈ ને કાઈ વિશિષ્ટતા એ નગરને કોઈ કોઈ એક દૃષ્ટિએ પ્રથમ પદ અપાવે, પરંતુ સર્વ કોઈ ન્યાયી મનુષ્ય એકંદરે વિચાર કરતાં ભારતવર્ષમાં તેમજ ગુજરાતમાં મુંબાઈનું પ્રથમ પદ સ્વીકારશે એની આશા છે.

મુંબાઈ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કદાચિત્ ગુજરાતની બહાર હોય તોપણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં એ ગુજરાતનું અત્યારે અર્વાચીન કાલમાં કેન્દ્ર નગર છે એ કોઈ પણ સત્યપ્રેમી ભાણે ના પાડી શકે, ખરું છે કે ગાંધીજી પધાર્યા પછી મુંબાઈનું મહત્વ કમી આંકવાનાજ નહિ, પરંતુ કમી કરવાના છુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસો થયા છે, અને ગાંધીજી જેવી અદ્વિતીય મહાવ્યક્તિની અમદાવાદમાં હાજરી હોવાથી, અને જ્યાં થોડાં વર્ષો ગાંધીજી સર્વ રાજકીય પ્રવૃત્તિના પ્રેરક હતા તેથી, પરાક્ષ રીતે અમદાવાદને એક પ્રકારની કૃત્રિમ પ્રથમતા મળી પશુ હતી, પરંતુ “ One Swallow cannot make summer ”—“ એક ચકલીની હાજરીથી (ઉન્હાળો ન હોય તે) ઉન્હાળો થતો નથી. ” દીલ્હીની ઐતિહાસિક અગત્ય ગમે તેટલી હશે અને હિંદની બ્રિટિશ સરકારની અમત્ય પણ કાઈ ઓછી નથી, છતાં સરકારના સર્વેય પ્રયાસો દીલ્હી પાસે કલકત્તાનું સ્થાન લેવડાવી શક્યા છે ? કૃત્રિમતા કુદરત પાસે કેટલી વાર ટકી શકે ? ખરેખર, મુંબાઈ તે મુંબાઈ જ છે—એની ખામીઓ અને એની ખુબીઓ સાથે. એનું મહત્વ કમી કરાવવા આટઆટલા વેગબર પ્રયાસો કરવા પડે છે, અને ગાંધીજી જેવી અખિલ ભારતની એક સરખી મહાવ્યક્તિને જાણે તેઓ એકલા અમદાવાદનાજ હોય એવા તહેમને સંકુચિત સ્વરૂપના બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેજ મુંબાઈની વાસ્તવિક મહત્તાની સાખીતી છે જ્યાં એક અધવા બીજે કારણે ગુજરાતી મહાપુરૂષોનો નિવાસ વધારેમાં વધારે તે નગર કુદરતી રીતે ગુજરાતનું વાસ્તવિક પ્રથમ નગર. એવું નગર એકંદરે અત્યારે મુંબાઈ છે, એની કેમ ના પાડી શકાશે ?

ગુજરાતમાં મુંબાઈને પ્રથમ પદ અપાવવાનાં અનેક કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ ગુજરાતના મુખ્ય વર્તમાનપત્રો મુંબાઈમાં છે, એ છે. “ મુંબાઈ સમાચાર ” અને “ જાગે જમશેદ ” એ બે દૈનિક પત્રો; “ સાજ વર્તમાન ” અને “ હિંદુસ્થાન ” એ બે દૈનિક સાપ્તપત્રો; “ ગુજરાતી ” એ સમસ્ત ગુજરાત મહાગુજરાતનું વધારેમાં વધારે પ્રાચીન, પ્રતિષ્ઠિત, પ્રસાર પામેલું અને પ્રભાવશાળી સાપ્તાહિક પત્ર; આ વસ્તુસ્થિતિ સમસ્ત ગુજરાત-મહાગુજરાતમાં કેવલ વિચાર-પ્રચારની દૃષ્ટિએ મુંબાઈને મહત્તા આપે છે. હજી વળનદાર

અને વમદાગ વર્તમાનપત્રો અનેક ન્દાનામ્હોટા લેખકોને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પોપણ અને ઉત્તેજન આપતા હોવાથી ગુજરાતના અનેક ન્દાનામ્હોટા લેખકો મુનાઈ આકર્ષાઈને આવે છે ખરૂં છે કે ઉચ્ચ ભૂમિમાંનું સાહિત્ય અને વર્તમાનપત્રી સાહિત્ય એ ૧૦૫૯ રીતે ભિન્ન વસ્તુઓ છે, ૫૦૯૯ ન્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યના લેખકો અને આદરે ૬૭૭ ગુજરાતના મુડીબર છે અને તેથી ત્હેની ખપત કમી છે તેની સ્થિતિમા “ખામ અંગ” દ્વારા તેમજ “મામાન્ય અંગ” દ્વારા દેનિકા, સાપ્તાહિક, માસિક ઉચ્ચ સાહિત્યના તેમજ ઉપ-સાહિત્ય (secondary literature) ના પ્રકાશનમા અનિવાર્ય રીતે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કવિશ્રી ન્દાનાનાને એક પ્રસંગે “ગુજર્ સમા” મા આપેલા “વીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય” એ વ્યાખ્યાનમા “મામિકના સાક્ષરો” એવું જે મૂચક નામ ઉપ-લેખકો માટે યોગ્ય હતું તે એક વખતે સામયિક સાહિત્યને અને સામયિક સાહિત્યકારોને સ્વીકારે છે અને યોગ્ય રીતે ગૌણ ગ્રંથાન આપે છે જેમ ઉચ્ચ સાહિત્યને અને ઉચ્ચ સાહિત્યકારોને જે ઉચ્ચ સ્થાન ધરે છે તે આપણુ જોઈએ તેમ ઉપ-સાહિત્યને અને ઉપ-સાહિત્યકારોને જે ગૌણ સ્થાન ધરે છે તે પણ અપાણુ જોઈએ ગુજરાતના મીઠા મધ પછુ સ્થાન કરતા મુનાઈમા દેનિકા, સાપ્તાહિક, માસિક આદિ સામયિક સાહિત્યને અંગે ઉપ-સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનાર ઉપ-સાહિત્યકારોની મજા વધારે મ્હોડી છે, એ વાત ઉપર વટવટુ નક્કી આપવા જેવું છે

એક વિશેષ બાબત સાહિત્યના પ્રદેશમા પ્રસિદ્ધ એવી અને અક્રિયાઓ અત્યારે મુનાઈમા વસે છે વચોદ્ધ સાક્ષરોમા સાક્ષર શ્રી નરમિદગવ લોભાનાથ દીવેગીયા વાદે વમે છે અને એફિન્ગ્સન મતેજમા ગુજરાતી શીખવે છે સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણનાન મોહનવાન ઝવેરી પણ મુનાઈમા વસે છે, અને “ફોર્સ” સમા ના પ્રમુખપદે છે તે ઉપરાંત શ્રી બળવતગાય કલ્યાણરાય કામેર ન્યારે કાંઈ પણ અગત્યનો પ્રસંગ હોય ને આમ ત્રણ આપ વામા અગ્રહ હોય તો મુનાઈ આવી પહોંચે છે સાક્ષર શ્રી નર્મદાસ કર દેવરા કર મહેતા પણ બે ત્રણ વર્ષથી મુનાઈમા વસે છે અને પ્રસંગે પ્રસંગે પોતાની વિદ્વાતાને લાભ મુનાઈને આપે છે તે પછીના વડમા કવિશ્રી ન્દાનાનાલ દનપતરામ પણ કેટલોક વખત થયા મુનાઈમા વામ કરે છે, તેમજ કવિશ્રી લલિત, સાક્ષરશ્રી હિમ્મતનાલ અબ્દીયા, રા મણિલાલ ધન્ધારામ દેમાઈ, રા જટારા કર આદીનશાલ વગેરે પણ મુનાઈમા છે પારસીઓમાથી ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સેન્ટરની ઓફિસવાળા મિ સબજી પણ મુનાઈની સાહિત્ય પ્રેમી પ્રજાને પોતાના અભ્યાસના અને વિચારના પરિણામ રૂપ નિબંધોના લાભ આપે છે, અને તે નિબંધો મધ દિહુ સાક્ષરને શોભે તેવી સૈવીમા લગભગ લખામના હોય છે તે પછીના વડમા ગ અબાવાન યુનાખીરામ જાની રા રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ, કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, રા હરસિદ્ધલાઈ વલુભાઈ દીવેગીયા, ગ મનહરગમ મહેતા, ન રમણીકનાન અમૃતનાન મહેતા, રા પરધુભાઈ બાલાભાઈ રમઈ, રા રમણીયગમ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, રા રાજપ્રસાદ છોટાનાલ દેસાઈ વગેરે અનેક લેખકો પણ મુનાઈમા વસે છે હાલ દુરતના ઉછરતા લેખકોની સખ્યા તો ઘણી મ્હોટી થાય તેમ છે સંલેખમા, એક મૂચક બનાવ ઉપરથી મુનાઈની સાહિત્ય વિગેની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે ન્યારે આદમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મુનાઈમા લ વાનુ નક્કી કર્યું અને ભાઈ મુન્દી અને હુ કરોમારી સભામા કોને ગને મુડીશુ ત્હેનો વિચાર કરવા બેઠા ત્યારે મ્હારી સચનાથી

એમ દૃષ્ટિ કે સંખ્યાની મર્યાદાને એમ ને એમ અડસટ્ટે નિર્ણય કરીએ એના કરતા મુંબાઈમાં અને પરાઓમાં વસતા સાક્ષરો અને સાહિત્યરસિકોની યાદી પહેલા કરીએ તો ઠીક. અમહે નામે લખવા બેઠા ને સંખ્યા રહેજે સો-સવાસોએ પહોંચી. એમાથી એકરૂંચ નામ કાઢી નાખવા જેવું ન લાગવાથી આખરે એમજ દરાવડું ન્યાયી અને વ્યવહારિક લાગ્યું કે- “રચાનિક કારેખારી સભા” ના સભાસદોની સંખ્યા મર્યાદિત ન કરતા ‘તહેમા સર્વેય સાહિત્યરસિકોના નામ દાખલ કરવા. “ફાઈર્સ સભા,” “સંસદ,” “ગુજરાત મંડલ,” “વીસે પાલે” આદિત્ય સભા” “લક્ષ્મીનગર સાહિત્ય સભા,” “પારસી લેખક મંડલ,” “મુસ્લિમ લેખક મંડલ,” “એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ ગુજરાતી સાહિત્ય સભા,” “સેંટ ડેવિયર્સ કોલેજ ગુજરાતી સેમિનાર,” “વિંસન કોલેજ ગુજરાતી સાહિત્ય સભા” આદિ સાહિત્યસંસ્થાઓ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ મુંબાઈની અગત્ય વધારે છે. સાહિત્યના અંગની જેટલી અને જેવી પ્રવૃત્તિઓ મુંબાઈમાં થાય છે તેટલી અને તેવી બીજા કોઈ નગરમાં ભાગ્યે થતી હશે એટલુજ નહિ, પરંતુ ભાગ્યેજ થઈ શકે મુંબાઈ જેટલા સાહિત્યરસિક અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરૂષો બીજે કહોં પણ ગુજરાતમાં મળવા મુશ્કેલ. બેસાકે, અમદાવાદ, વડોદરા, નડિયાદ, સુરત, ભરૂચ, રાજકોટ, ભાવનગર, વગેરે નગરોમાં એકંદરે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઠીક થાય છે, પરંતુ તહેની અરખામણી કાંઈ મુંબાઈની પ્રવૃત્તિ સાથે થઈ શકે? કવિશ્રી ન્હાના-ભાલ જન્મસુવર્ણમહોત્સવ એ છેલ્લામાં છેલ્લો ગુજરાતનો અદિતીય સાહિત્યસમારંભ ઉજવાયો, પરંતુ તે મુંબાઈના સમારંભોની ભવ્યતાને કાંઈ પહોંચી શકે? એ તો મુંબાઈ તે મુંબાઈ-ગુજરાતની અલગેલી નગરી.

ગાહેર સભા

શનિવાર, તા. ૨ ૭ જુલાઈ ૧૯૨૭ ની રહાજે રટે. ટા. રહાડા પાંચ વાગતા સેન્ડ હસ્ટ્ રાડ ઉપર આવેના સુપ્રસિદ્ધ મારવાડી વિદ્યાલય હોલમાં ચરૌતરના મુંબાઈવાસી અગ્રેસરોના આમત્રણથી “નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” ને અંગે એક ગાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” જેવી ગુજરાત-મહાગુજરાતની કેન્દ્ર રૂપ સંસ્થાના સંખ્યામાં સભા, મુંબાઈમાં લગભગ સો સવાસો સાક્ષરો અને સાહિત્ય પ્રેમીઓનું અસ્તિત્વ-છતર સુશિક્ષિત ગુજરાતી સ્ત્રીપુરૂષોની વાત તો બાજુએ રહી; ચરૌતરના વતનીઓના લગભગ બે હજાર જેટલી સંખ્યામાં મુંબાઈવાસ; પ્રત્યેક વર્તમાનપત્ર દારા, પ્રત્યેક સાહિત્ય સંસ્થા દારા અને અન્યથા હજારો ગાહેર ખખરાની છૂટથી બેઠે ચણી, આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ખાપુલાઈ કુવ જેવાનું પ્રમુખપદ; અને અનેક પ્રતિનિધિરૂપ પ્રતિષ્ઠિત વક્તાઓની યોજના-આ સર્વ હોવા છતાં સભાજનોની સંખ્યા બસો કરતા વધારે ભાગ્યે હશે. “ગુજરાત મંડળ” તરફથી અમહે યોજેલી પ્રાસંગિક સભાઓમાં પુષ્કળ ખાસ ખુરશીઓ ઉમેરેલી હોવા છતાં લોકોને ઉભા રહેવું પડે એટલી બધી મોટી સંખ્યામાં સભાજનો હાજર થાય છે, અને આ પ્રસંગે ત્યારે આમ કેમ હશે? ન હતા હાજર સાહિત્યપ્રેમી ગૃહસ્થો કે ન હતા ચરૌતરના વતનીઓ નેપ્રએ તેટલી મોટી મંખ્યામાં. પારસી, મુસલમાનોની પણ છટજ હતી, ભરતી ન હતી. બે કારણો હોઈ શકે એક તો શનિવાર અને તહેમા બે સેનેટ, પ્રોપોઝિટિવ સોસાયટીઝ છે, વગેરે જેવા તેજ સમયે ચનારા સમાજો એ એક કારણ; અને ધરસાદ પુષ્કળ હતો એ બીજું.

કારણ. ગમે તે કારણ હો, જેમ સુરતમાં તેમ મુંબાઈમાં પ્રસંગની અગત્યના પ્રમાણમાં હાજરી ન જ કદી શકાય.

હાજર રહેલા સભાજનોમાં આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ, ન્યાયમૂર્તિ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય, શ્રીયુત નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ ખારટર, રા. સા. દાદુભાઈ પુરોષોત્તમદાસ દેસાઈ, મિ. સંભળા, મિ. દિરોજ રતનાગર, પ્રો. યુધી, ડૉ. કાન્તિલાલ જ્ઞાનલાલ પંડ્યા, રા. પરશુભાઈ વ્હાલાભાઈ શર્મા, રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠી, રા. મનહરરામ હરિરામ મહેતા, રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ, પ્રો. સી. એન. વકીલ, રા. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ, રા. હરસિદ્ધભાઈ વલુભાઈ દીવેટીયા, રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, રા. શિવદાસ ચાંપદી, રા. દોર્કિલ, રા. મુનશી વગેરે હતા. ઓઝો લગભગ પચીસેક હતી, જેમાં સૌ લીલાવતી પ્લેન મુનશી મુખ્ય હતાં, હાજરીની દૃષ્ટિથી તેમજ થયેલાં વ્યાખ્યાનોની દૃષ્ટિથી એકંદરે સભા સાધારણ ગણાય-જેમને એવી સતોષકારક નહિ.

પ્રમુખપદનો સ્વીકાર

સભાનું કાર્ય ખંરાખર રહ્યા પાંચે રાત્રી કરતાં ન્યાયમૂર્તિ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ દરખાસ્ત રજુ કરી કે આજની સભાનું પ્રમુખપદ આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવને આપવું. તેમણે જણાવ્યું કે આનંદશંકરભાઈની ઝાળખાથુ ગુજરાતીઓને આપવાની હોયજ નહિ. એમના સોગમ્ય, વાણીની મીઠાશ, દિલની મ્હોટાઈ, વગેરે ગુણોથી તેઓ ગુજરાતમાં જેટલાં જાણીતા છે તેટલાજ તહેમના લેખોની વિદ્વતાથી અને રસિકતાથી પણ છે. એમનાં સૂચક નર્મ વાક્યોથી એઓ સર્વે વાચકોનું અને શ્રોતાઓનું મન જિતી લે છે. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રારંભથી તેઓએ તે સંસ્થામાં રસ અને ભાગ લીધેલો છે. એવા વિદ્વાન આજે આપણને સુલભ છે એ આપણું સહભાગ્ય છે. મ્હને આશા છે કે આપ એમના જેવા ચોગ્ય પુરૂષને પસંદ કરવાની મ્હારી દરખાસ્તને તાળીઓથી વધાવી લેશો. રા. રા. વિશ્વનાથ વૈદ્યે અનુમોદન આપતાં આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈએ સભા જનોની તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. પોતાને પ્રમુખપદ આપવાને માટે સભાજનોને ઉપકાર માનતે માનતે કૃષ્ણલાલભાઈ પોતે પણ સોજન્યશાળી અને મીઠાશ-વાળા હોવાનું તહેમણે જણાવ્યું હતું, અને તહેમના જેવા પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી હાઈકોર્ટ જજ થવા માટે અભિનંદન આપ્યાં હતાં. પ્રમુખશ્રીની સૂચનથી મ્હેં પ્રારંભ કર્યો હતો.

મ્હાફેં ભાષણ

મ્હેં જણાવ્યું હતું કે આજથી સભાનાં બે પ્રયોજન છે. એક પ્રયોજન એ છે કે નડિઆદમાં જે “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”નું નવમું આધિવેશન એક્ટોબરની આખરે થનાર છે તે પ્રસંગે “સહકુટુંબ સહપરિવાર મિત્રમંડલ સહિત” પધારવા મુંબાઈવાસી ગુજરાતી ઓ પુરોતે સામાન્ય અને વિશેષત સાક્ષરોને તથા સાહિત્ય પ્રેમીઓને આમંત્રણ કરવું, અને તે ઉપરાંત જેઓ મોકલી શકે તેમ હોય તહેમને અધ્યાસ અને વિચારના પરિણામ રૂપ સંગીન નિબંધો-મોકલાવવા વિનંતિ કરવી. બીજું પ્રયોજન એ છે કે મુંબઈમાં ચરોતરના જે લગભગ બે હજાર વતનીઓ વસે છે તહેમાંથી જેમનાથી બની શકે તહેમને રૂ. ૫) પાંચની પુલ પાંખડી આપી “સતકાર મંડલ” ના સભાસદ થવા “અપીલ” કરવી. સાહિત્ય પરિષદના સંબંધમાં અનેક અજાનજન્ય ભ્રમો પ્રચલિત છે,

તે સર્વેને નિરાશ કરવાનું આ સ્થાન નથી, બાકી તેમ કરવું એ કાષ્ઠ બહુ મુશ્કેલ નથી. બેશક અધીરો આદર્શવાદીઓ (impatient idealists) તો પ્રત્યેક દેશમાં અને યુગમાં હોવાનાજ અને તેઓ અસમ્યક ધોરણોથી અન્યાયી રીતે વ્યાવહારિક કાર્યકર્તાઓના પ્રામાણિક કાર્યને પણ ઉતારીજ પાડવાના. પોતે શેક્યો પાપડ ભાગવો નહિ, અને લોહીના પાણી કરી નાંખનારા કાર્યકર્તાઓની નિરાધાર નિંદા કરવામાં કૃતકૃત્યતા માનવી એ હાલમાં કેટલાક ખીનજવાબદાર વર્તમાનપત્રીઓનો ધંધો થઇ પડ્યો છે પોતાને એન કેમ પ્રકારે પ્રકાશમાં આવવું હોય એટલે પ્રતિષ્ઠિત સાર્વજનિક વ્યક્તિઓ ઉપર કાદવ ફેંકવો એ એમની દુષ્ટ એષ્ટા હોય છે. દુર્લાભ્યે, જનતાનું અસ્થાન અને જનતાની કુતુહલપ્રીતિ એ એવા નિન્દકોના આધાર બને છે...હશે. એવાં પાખંડ કયાં સુધી ટકવાનાં ? આખરે સત્ય હશે તેજ ફાવશે

હવે સાહિત્યપરિપ્દના એ મુખ્ય ઉદ્દેશ : એક મુખ્ય ઉદ્દેશ, ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિના છે; બીજો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાક્ષરોના સામયિક સંગ્રહનનો, પરસ્પર પરિચયનો અને અનુકૂલ સાક્ષરો વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહ સહકારની અન્યીની રચનાનો છે. એક બાબત તો એકદમ સ્વીકારી લેવી પડે તેમ છે. સાહિત્યપરિપ્દ એ સાહિત્ય-કારોનું કારખાનું નથી અને સાહિત્યપરિપ્દ સર્જનાત્મક સાહિત્ય હુકમોથી ને ઠરાવોથી કરાવી શકે નહિ. સાહિત્યપરિપ્દ એવું કરી શકે એવો માવો આજ સુધી કાઢ્યો કયો નથી. સર્જનાત્મક સાહિત્ય સંબંધી સાહિત્ય પરિપ્દ પ્રત્યક્ષ રીતે એટલું કરી શકે કે જે નવીન સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં પરિતોષિક પાત્ર કૃતિઓ લાગે ત્હમને માટે પરિતોષિકો આપી લેખકનો સત્કાર કરી શકે અને લેખકને ઉત્તેજન આપી શકે. તેમજ ઉત્તમ સર્જનાત્મક સાહિત્ય કૃતિઓમાંથી અમુક પિલાગો વંચાવી સાહિત્ય પરિપ્દના સહસરોને વાનગીના રસાસ્વાદ કગવી શકે. એથી વિશેષ કરવું એ કૃત્રિમ છે ઉત્તમ સર્જનાત્મક સાહિત્ય પ્રભુપ્રસાદથી અને સ્વયંભૂ પ્રેરણાથીજ થઇ શકે છે. પરંતુ સાહિત્યપરિપ્દનો વિશિષ્ટ કાર્યપ્રદેશ તે અભ્યાસ, વિવેચન અને અન્વેષણ છે; કેટલેક અંશે વિચાર પણ છે પ્રેરણા પ્રથમ; વિચાર દ્વિતીય, અભ્યાસ, વિવેચન, અન્વેષણ એ તૃતીય, એમ મહત્વનું ક્રમ છે. પ્રસ્રવેદ (Perspiration) એ કદાપિ પ્રેરણા (Inspiration) નું પદ લઇ શક નહિ. પ્રેરણા પ્રભુ પ્રસાદનું પરિણામ છે, પરિશ્રમ પુરૂષસાધ્ય છે સાહિત્ય પરિપ્દ પરિશ્રમ સાધ્ય કાર્ય વિદ્વાનો પાસે કરાવી શકે અને તે કરાવવામાં તે પૂરેપૂરી સફલ થઇ ન હોય તો તદ્દન નિષ્ફળ પણ નીવડી નથી. ના ન પાડી શકાય એવા પ્રમાણો આપીને પ્રતિપાદન થઇ શકે એમ છે કે એકંદરે સાહિત્ય પરિપ્દો છેલ્લા બાવીસ વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં અગત્યનો લાભ આપ્યો છે. થઇ ગયેલી પરિપ્દોના જ્ઞાતાન્તો મ્હારા કચનની અમુક સાખીતી પૂરે એમ છે. એ પણ ખરૂં છે કે સાહિત્ય પરિપ્દને અંગે અનેક સાક્ષરો એક બીજાને ઓળખતા થયા છે અને જુદા જુદા સ્થાનોના વાસીઓને અંતરસર સાક્ષરોના દર્શનના પ્રમંગ મળ્યા છે. બેશક ધણું વધારે થઇ શક્યુ હોત અને ધણું વધારે થઇ શકે એમ છે; પરંતુ એ તો દમરો અને બધેય કહી શકાય

ત્રીજો ઉદ્દેશ સાહિત્ય પરિપ્દનો એ થતો જાય છે ■ જનતાનો સાહિત્યમાં અને સાહિત્ય પરિપ્દમાં રસ જગાવવો અને જમાવવો. તે ઉદ્દેશ સંબંધમાં હજી સાક્ષરોમાં

મતભેદ છે. નવમી પરિષદનો પ્રચાર પ્રયોગ એ સંબંધમાં ઘણો ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક પ્રકાશ, નાખશે. જેમનાથી અને તેમને નિમંત્રે મોકલવા મારી ખામ વિરુદ્ધ છે. ખામ કરીને વિવાદાત્મક શિક્ષણ થઈ આવેલાં બહુઓને અને લિંગ ભિન્ન વિષયોના વિચારોને ડૉ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા

ડૉ. કાન્તિલાલે કહ્યું કે આપ સર્વે જાણો છો તેમ ભાર્મિક દ્રશ્ય'ક નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આત્મા છે અને એક વ્યક્તિ પરિષદ માટે જેટલું કરી શકે તેટલું તેઓ શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અત્યાગ સુધી કઠતા આવ્યા છે ચરોતરમાં તેઓ જેટલે સ્થાને પોતાનાથી જાદુ અદાચ તેટલે સ્થાને જાદુ આવ્યા છે અને તાબિયત નગમ હોવા છતાં જેટલો પરિશ્રમ થઈ શકે તેટલો કરે છે દવે સુરત, મુબાઈ, વડોદરા, અમદાવાદ આદિ મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોમાં આમંત્રણો આપવાનો ક્રમ શરૂ થયો છે પરિષદનું કાર્ય આગળના શિગરતાને અનુમરીને અને લોકમતને માન આપીને વિભાગોથી કરવું એમ નડિઆદે કરાવ્યું છે (૧) સાહિત્ય, (૨) ઇતિહાસ, (૩) વિજ્ઞાન, (૪) ધર્મ અને તત્ત્વચિન્તન અને (૫) અર્થશાસ્ત્ર, એટલા વિભાગો દ્વારા સ્વીકારાયા છે પ્રત્યેક વિભાગમાં નિમંત્રે પ્રેરવા આવે છે એ ઉપરથી કાર્યપદ્ધતિનો નિર્ણય થશે કે વિભાગમાં સમકાલીન ગામવા કે અનુક્રમે, જે આપણા જુદા જુદા વિભાગોના વિચારોને લેતો જિભાદ દેખાડે તો જરૂર સંગીન નિમંત્રે મળી રહે અને પરિષદ મદન થાય આપણા વિદ્વાનોના સહકાર ઉપર વિભાગોની સફળતાનો આધાર છે.

૨૯. સા. દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદામ દેસાઈ

તેમણે કહ્યું કે હું કાંઈ સાક્ષર નથી પણ હું ચરોતરનો વતની છું. ચરોતરમાં જે પરિષદ બરાવાની છે તેમાં આપ મર્વે પધારો એવી જે વિનંતિ ભાર્મિક દ્રશ્ય કરે કરી છે તેને મદાર હૃદયપૂર્વકનું અનુમોદન છે ચરોતરના વતનીઓને વિનંતિ કઠવાની છે કે તેમણે “સત્કારમડળ”માં જોડાવું ને જેમનાથી અને તેમણે ૩. ૫ પાથ આપવા વધારામાં એક વાત કહું. આપ સાક્ષરો જે અંદર અંદર લડત કરો છો તેથી સામાન્ય જનતા ઉપર ખરાબ છાપ રહે છે, માટે પધારો, પણ સુવેદશાંતિનો ભંગ થાય એવું કાંઈ મહેરબાની કરીને ન કરશો.

ઇતર વક્તાઓ

પછી અનેક વક્તાઓ પ્રસંગોચિત્ત બોલ્યા હતા. ૨૧ પરશુભાઈ બહાનાભાઈ શર્માએ જુસ્સાદાર અને છટાદાર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું, અને તેઓ ગુજરાતના ખ્યાન ખેત્રે એવા વક્તાઓમાંના એક છે એમ જણાવ્યું હતું ખાસ કરીને આમત્વર્ગને સાહિત્યપરિષદમાં આકર્ષવાનો પ્રયાસ તેમને ઘણો સ્તુતિપાત્ર લાગતો હતો. ૨૨ નગીનદામ ત્રિભુવનદાસ માર્ટર એમની લાક્ષણિક ગભીરતાથી યુક્ત શિષ્ટ શૈલીમાં બોલ્યા હતા અને નડિઆદના કાર્યકર્તાઓને અભિનંદન આપ્યું હતું મુબાઈને તેમણે પરિષદમાં જવા વિનંતિ કરી હતી. ૨૩ શેખ મહમદ ઉમર (કોકિલે) મુસ્લીમ લેખકો તરફથી સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. પ્રો. યુથીએ રમુજી ભાષણ કરી મલાજનોને ખુશ દેખાવ્યા હતા અને પારસીઓને સાથે લેવા સૂચવ્યું હતું. ૨૪. મનહરરામે પણ નડિઆદમાં થતા કાર્ય પરત્વે સંતોષ મહેર કર્યો હતો અને પરિષદમાં જરૂર જવા મુબાઈવાસીઓને આમત્વર્ગ પૂર્વક વિનંતિ હતી પ્રો. સી. જેમન. વકીયે વિવાદાત્મક જાદુ આવેલાં બહુઓ તરફથી ખુલાસો કર્યો હતો અને જણાવ્યું

હતુ કે ન્યા સુધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાનું યુનિવર્સિટી સ્વીકારશે નહિ ત્યા સુધી વિષયનું જ્ઞાન હોવા છતાં માતૃભાષામાં ન બોલી લખી શકવાની મુશ્કેલી કમી થશે નહિ. યુનિવર્સિટીઓ દેશી ભાષાઓને ઘટવું માનસ્થાન આપશે ત્યારેજ દેશી ભાષાઓનો ખરેખરો ઉદ્ધાર થશે, ત્યાં સુધી નહિ, એમ એમણે છાતી ઠોકીને બહેર કર્ણુ હતું.

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ

આનન્દશંકરભાઈએ પ્રમુખપદેથી ઉપસંહાર કે તા અનેક અગત્યના મુદ્દાઓનો સ્પર્શ એમની લાક્ષણિક સૂચક શૈલીમાં કયો હતો અને તે ઉપરથી એમની ઉચ્ચ ગ્રહણશક્તિ તથા સ્મરણશક્તિ જેટલી પ્રતીત થતી હતી તેટલીજ દૃષ્ટિની વિશાલતા અને વિવિધતા સાથે હેમની બ્યાવહારિકતા તરી આવતી હતી હેમણે કહ્યું કે ભાઈ ચંદ્રશંકર કેવી ઉંચી ભાવનાદૃષ્ટિથી અને ધર્મદૃષ્ટિથી સાહિત્યપરિવર્ધન કાર્ય કરે છે એ તો તમ્હાગથી અગમ્યું નથીજ, પરંતુ પરિવર્ધ માટેની એમની પ્રબલ મમતાના પ્રવાહના પૂરમાં એઓ ખીનઓના ઉપર સ્નેહનો અત્યાચાર કરી હેમને પણ સાથે તાણે છે એવ તમ્હેં જોઇ શક્યા હશે. એમનું આસે તો એ સર્વેને નિર્બંધ લખવાની અને લાપણુ આપવાની ફરજ પાડે. મારું છે કે એ શિક્ષક નથી, નહિ તો એમના શિષ્યોનું ખીચારાઓનું શું થાત ? ખરેખર ભાઈ ચંદ્રશંકર જે આવેશથી અને અભિનિવેશથી કાર્ય કરે છે હેમના ભાગ પડાવે, એ આપણી સર્વેની ફરજ છે. એમને એકલાને એ ભાર ઉપાડવો પડે એમાં આપણી કોઇની શોભા નથી. જેવા ઉમળકાથી એમણે આપણને સર્વેને નડિઆદ નોતયાં છે તેવાજ શુદ્ધ હૃદયના પ્રબલ ઉમળકાથી આપણે પણ સર્વે જમ્મશુ અને આપણો ભાગ ભજવીશું.

રા. મોહનલાલ દલીપદ દેશાઇની પ્રમુખની ઉપદગ માનવાની દગખાસ્તને ગ રમણીયરામે અનુમોદન આપ્યા પછી મહા વિમર્શન થઈ હતી

નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના કાર્યક્રમો રા. ગોકુળદાસ દારકાદાસ તંપાડી, રા. કૃષ્ણદ બાપુજી શાહ, રા. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા અને રા. હરિપ્રસાદ છોટાલાલ કે.થારિયા મુંબઈમાં આવ્યા હતા આ પ્રતિનિધિમંડળને આર્થિક સહાયતા મેળવી આપવામાં મુગાન્ડા કોલેન ટ્રેડિંગ કંપનીવાળા નડીઆદના વતની રા. હમ્મરભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, પીરસદના વતની રા. શંકરભાઈ જોરાભાઈ સોલિસિટર અને અંગ્રેની નડીઆદવાળા શાન્તિલાલ મગનલાલની પેઢીએ નાણા એકત્ર કરવામાં મદદ આપી છે વળી પંપિવદની પ્રકાશન સમિતિના પ્રમુખ સાક્ષરશ્રી પરંબુભાઈ બહાલાભાઈ શર્માએ બધા દિવસો આર્થિક મદદ માટે સાથે કૃપાં હતા. પરિણામે એ હજારની રકમ થઈ છે

તા. ૧૬ મીએ ગુજરાત મંડળ તરફથી રા. ગ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપણા નીચે વનિતા વિશ્રામમાં બહેર સભા મળી હતી, ને ચરોતરવાસીઓએ હાજરી આપી હતી

રા. ઈન્દ્રવદન નારાયણભાઈ મહેતાએ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી માટે પ્રમુખપદની દરખાસ્ત મુકતાં કહ્યું કે, નડીઆદમાં સાહિત્ય પંપિવદ ચલાવી છે. તેમાં આપ હાજરી આપી પરિવર્ધને શોભાવશે. આજની સભા સાહિત્ય માટે છે. માટે તેનું પ્રમુખસ્થાન તેમાં અગ્રભાગ લેનાર હોય તેને આપવું જોઈએ અને સ્ત્રી માટે ગ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી યોગ્ય છે.

૨૧. અંખાસાલ જાનીએ પછી તેને અનુભાદન આપતા નહીંઆદથી આવેલા કાર્યકર્તાઓને અંગત પરિચય આપતા કહ્યું કે ૨૧. ગોકુળદાસ તલાટી ખેડા જીલ્લાના જાહેર જવનના આત્મારૂપ છે. ખેડા જીલ્લાની પ્રત્યેક ગળતળમા તેમનો હમેશાં ફાળો હોય છેજ. ૨૧. ફૂલચંદ શાહ પણ જીલ્લાના એક ઉત્તમ કાર્યકર્તા છે અને ખારડોલીની લકતમાં તેમનો યોગ્ય દિરસો છે. મણિલાલ, બાલાશંકર વગેરેના તેઓ અભ્યાસી છે. ૨૧. જયંતીલાલ પરિપક્વતા મંત્રી છે. અને “દેશી રાજ્ય” માસિકના સંપાદક છે. તેમજ સાહિત્ય-રસિક છે. આ ગૃહસ્થો આપણને આમંત્રણ આપવા આવેલ છે તે વખતે કૃષ્ણલાલભાઈ કે જેમને નહીંઆદ તરફ અત્યુત્તમ પ્રીતિ છે, તેઓ પ્રમુખપદને શોભાવે એ યોગ્ય છે.

૨૧. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ પછી પ્રમુખપદ લેઈ સભાને ઉદ્દેશી કહ્યું કે નહીંઆદ-વાસીઓને મુંબઈવાસીઓએ સહકાર આપવો જોઈએ. તેમનો યોગ્ય સહકાર કરવો એ આપણો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. મુંબઈનું હૃદય વિશાળ છે અને મુંબઈમા આવનાર બાબેજ નિરાશ થઈ પાછો જાય છે. આપના બધા તરફથી હું આ ગૃહસ્થોને આવકાર આપી ૨૧. ગોકુળદાસ તલાટીને ખોલવા વિનંતિ કરું છું.

૨૧. તલાટીએ પછી જણાવ્યું કે, પહેલાં નહીંઆદના સર્વ નાગરિકો તરફથી હું આપની માફી માગું છું. કારણ કે બે વર્ષે સાહિત્ય પરિષદ ભરવી જોઈએ, તે વખત વીતી ગયો. પરંતુ રેલસંકટથી ગુજરાતની અને ખેડા જીલ્લાની કંદેહી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને પછી ખારડોલી પ્રકરણ થઈ ગયું. એટલે કંઈ બીજો ઉપાય ન રહ્યો. કારણ કે કાર્યકર્તાઓ પૈકી અર્ધાં તેમાં રોકાયા હતા અને તેથી નિયમભંગ થયો હતો. હવે આવતી તા. ૨૮, ૨૯, ૩૦ મી ઓક્ટોબરે સાહિત્ય પરિષદ ભરાનાર છે. જે કે આ તારીખોમા એક બે દિવસનો ફેરફાર કરવાની અમને સૂચના થઈ છે. મુંબઈનું મન મોહું છે, અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે તે જરૂર સહાય કરશે. આપને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે આપ નહીંઆદમા પધારી અમારો સહકાર સ્વીકારવા કૃપા કરશો. અને પરિષદમાં જે ખામીઓ હોય તે સુધારી તેમાં પ્રેરણા મુકશો. અમારે ઘણાને સાહિત્ય પરિષદના કામમાં રસ નથી હોતો પણ આ ડેમોક્રેસીના જમાનામા તેને લોકપ્રિય કરવી હોય તો અને તેની ઉપયોગિતા વધારવી હોય તો લોકોની પ્રવૃત્તિનો તેમા ખવનિ હોવો જોઈએ. અમને જે રીટસો ને ઊંચ મળશે તેથી આપનો સહકાર કરીશું.

૨૧. કનૈયાલાલ મુનશીએ પછી કહ્યું કે જ્યાં જ્યાં પરિષદ જાય છે ત્યાં ત્યાં વતની હું થાઉં છું અને એક નહીંઆદી તરીકે તમને મુંબઈગરાઓને આમંત્રણ આપું છું. ભાઈ ગોકુળદામે લોકશાસનનો વિચાર જણાવ્યો છે પણ હજી તેઓ સાહિત્યના ભયંકર ક્ષેત્રમા ઉતર્યા નથી. દરેક સાહિત્યકારનું એક એક નોખું ઉદાસન છે. એ માટે વધારે ન કહેતા હું કહું છું કે નહીંઆદ પરિષદને દેહોખમાન કરવા આપણે કઠીનદ થવું જોઈએ. ખારડોલીને પૈસાની ખોટ પડી હોય એમ મને નથી લાગ્યું. આમ બીજા દેશની માફક સરસ્વતીનો પણ દેશ હોવો જોઈએ અને એ દરેકે આપવો જોઈએ.

૨૧. ફૂલચંદ બાપુજી શાહે તે પછી જણાવ્યું કે, નહીંઆદમા ભગનાર સાહિત્ય પરિષદમા અમે સાહિત્યરસિકો અને વિદ્વાનોને પોતાની પ્રસાદીરૂપે નિમંત્રણ લખી ગોકુળવાની વિનંતિ કરવાને, તેમજ મર્વને પરિપક્વતાં વધારવા વિચારિ કંવા આપ્યા છીએ. આ

પરિપદને માટે અમે ચરોતરવાસી ભાઈઓની પાસે સહાય પણ માગી રહ્યા છીએ. ત્રણ દિવસમાં એમણે પ્રેમભાવથી આશરે તેરસો રૂપિયા ભરી આપ્યા છે, અને જોઈતી દરેક મદદ તેઓ પોતાને આંગણે આવતી પરિપદને આપશે એવો અમને વિશ્વાસ છે. હું પ્રત્યેક સાહિત્યજ્ઞ, અને અન્ય સાહિત્યપ્રેમીને પ્રાર્થના કરું છું કે, તે નિર્બંધો વડે અને અન્ય સર્વ પ્રકારે સહાય કરી પરિપદને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવી એનું કાર્ય પાર પાડશે. પરિપદ અનિવાર્ય પ્રસંગને લીધે ઘણી લંબાઈ છે અને તેથી અમને દોષ દેવામાં આવે છે. અમારે ના છૂટકે તેમ કરવું પડ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે પરિપદ લંબાઈ છે ત્યારે તો વિદ્વાનો એને પોતાની યોગ્યતાથી વધારે દિવાલે એવી હું આશા રાખું છું. નડીઆદ સાક્ષરભૂમિ ગણાય છે. પરંતુ અમે એ અભિમાન અને ગૌરવ બતાવવા અહીં નથી આવ્યા. અમે તો એક સાહિત્યપરિપદના સેવક તરીકે આપને પ્રાર્થના કરીએ છીએ. નડીઆદ સામાન્ય રિયલિટી ગામ છે, નડીઆદના સાક્ષરો ગ્રહારગમ વિખરાયેલા પડ્યા છે. રા. અંબાલાલભાઈ જેવા નડીઆદમાં હોત તો અમારે બદલે તેઓ આપને આમંત્રણ કરવા આવ્યા હોત. પરંતુ અમારે તે કાર્ય અર્થે આજે આવવું પડ્યું છે. આપ ઉદાર દિલે પ્રેમભાવથી સહકાર આપશો અને પરિપદને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવી દિવાલે, એ પ્રાર્થના છે.

રા. જયંતીલાલ મહેતાએ પછી કહ્યું કે પહેલાંના અને હવે પછીના વક્તા કહેશે તે ઉપરથી આપને જણાશે કે તેમનો કાંઈ ઈન્દ્રાસનનો અધિકારી નથી. એટલે અમે તો આપનો કેવળ શુદ્ધ સહકાર માગવા આવ્યા છીએ. નિર્બંધ માટે અમે બે ત્રણ વખત વ્યક્તિગત આમંત્રણ આપ્યાં છે, છતાં પણ કેટલાકને ન મળ્યાં હોય એ સંભવિત છે તો આ આમંત્રણ ગણી લેતા વિનંતિ છે. બીજું એ કે નડીઆદની પરિપદ ઉપર ઘણા આક્ષેપો થયા છે અને તે સંબંધમાં મારે કાંઈ અહીં ન કહેવું જોઈએ છતાં કહું છું કે તે આક્ષેપો સાત નાપાયાદાર હતા. હવે આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ સહકારથી પરિપદને સફળ કરવા પ્રયત્ન કરશો. નડીઆદ મુંબઈ જેવું સહેર નથી, એટલે અમે તો સાદાધર્મીજ સાહિત્યપરિપદ ઉદ્દેશ્ય અને તે છતાં આપનો ભાવથી સત્કાર કરીશું.

રા. શંકરભાઈ જોરાભાઈ અમીન સોલીસીટરે તે પછી વિનોદથી કહેતાં જણાવ્યું કે, ઈન્દ્રાસન ઉપર બેસનારાઓમાં વાયકાશ બહુ વધી ગઈ છે માટે તે કાઢી નાખવી જોઈએ.

પ્રમુખના હંકા ઉપસંહાર પછી રા. પરશુભાઈ શર્માએ પ્રમુખનો ઉપકાર માનતાં તેમની કાર્યદક્ષતા તેમજ ઉદારતા માટે આભાર માન્યો અને કહ્યું કે નડીઆદથી આવેલા પરિપદના પ્રતિનિધિમંડળને નાણા મેળવી આપવામા રા. ઈશ્વરભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે અને રા. શંકરભાઈ જોરાભાઈ અમીને જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો આભાર માનું છું. આ શ્રદ્ધાની મદદથી કામ ઘણું સરલ થયું છે. આપે મૌનપણે પ્રતિનિધિમંડળના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું આગ્રહ કરું છું કે, નડીઆદ સ્વાગતમા ઉતરશે નહિ.

પછી ‘ગુજરાત મંડળ’ના મંત્રી રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠીએ અનુમોદન આપતાં પરિપદ માટેના આમંત્રણને ઉદારતાથી સ્વીકારી લેવા સર્વને વિનંતિ કરી હતી.

રા. રા. દેશવપ્રસાદ દેશાઈનું વક્તવ્ય

ઉપવી સભામાં રા. કેશવપ્રસાદ હોટાગ્રાલ દેશાઈએ નડીઆદના મહેમાનોનાં ઉપકાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે:—

ભાષા મુનશીની માફક હું નડીઆદી થવાનો ફાવો કરીને આપને આમ ત્રણ આપવા ઉભો નથી થયો. આ મહાના આશયોમા ગુજગતી માહિત્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિઓમા સક્રિય ભાગ લેવાનું પણ છે. નડીઆદના મહેમાનોએ આજની મહા મેળવવાનું કાર્ય અમને સોંપ્યું તેથી અમે કૃતાર્થ થયા છીએ.

આવતી સાહિત્ય પરિષદ મબંધી વિચાર અને ચર્ચા કરીને આપ સમક્ષ કાષ્ઠક વિનંતિઓ મહા તરફથી કરવાનો અમારો વિચાર હતો. પરંતુ ટૂંકલાએક કાગળથી તેમ બની શક્ય નથી. છતાં આપ સૌ નડીઆદનો સંદેશો લઈ અત્રે પધાર્યા છો, તે કાષ્ઠક અમારો સંદેશો, અમારી વિનંતિઓ નડીઆદ પ્રાચ્ય-નડીઆદની પરિષદ પ્રત્યે ધન્યો એવી વિનંતિ આપને કરું છું. નડીઆદ સ્પષ્ટવત્તા છે એટલે નડીઆદી મહેમાનો સમક્ષ થોડીક સ્પષ્ટ વાત કરવાની લાયક થઈ ગય છે.

પરિષદ પ્રવૃત્તિને રિચ કરવાના હેતુથી, અમદાવાદ, ભાવનગર અને મુબમની પરિષદોએ બધાગણ સબંધી વિચારો અને પ્રયોગો કર્યા છે, છતાં હું ધારું કે આપણે મધ્યમ દશમાજ છીએ. પ્રયોગો જરૂરી છે અને તે નિષ્ફળ નિવડે તો મહારાવાનું કાગળ નથી તેમાયે નડીઆદ તો જરાયે મહાગય તેવું નથી. આપણે બધાગણ ધન્ય દોષ, એટલે તે માટે આપણને મમના તો હોયજ, પરંતુ તે કારણથી આપણું બધારણ ઉત્તમજ છે એમ માની લેવાની બૂન નડીઆદ કરે તેમ નથી. બધાગણનો અત્યાગ સુધીનો પ્રયોગ બહુ મહાન થયો નથી, એમ વર્તમાનપત્રોના હેવાયો અને ચર્ચાઓ ઉપરથી લાગે છે. વળી બધાગણથી પરિપક્વ-અથવા તો ખરી રીતે તો પરિપક્વને બોલે અગત્યમા આવેના પરિષદ મહામા ગિરતા આવી હશે. આ પરિષદમહા જનમમાજને આકર્ષી શક્ય નથી, તેના સભામંદોની સખ્યા તો હતી તેના કરતાંએ અધી થઈ ગઈ છે આજનમ સભાસરો અને જૂના પ્રયુષો વગેરે જે ના ગણીએ તો માટેક સભાસદોથી વધારે મખ્યા અત્યારે તેની નથી આનું કારણ શું છે તે શોધવા અમે આપને વિનંતિ કરીએ છીએ આટલી ઓછી સખ્યા-વાળા આ મહાને પરિપક્વની કાર્યવાહીમા ભારે દુષ્ઠ અપાયા છે આ મબંધી પરિષદ અવસ્થા વિચાર કરવો જોઈએ.

આ પરિષદમહા, આસ મ્યાન દોરવા થોડા કામ ના કર્યું હોય તો તેમા કાઈ નવાઈ નથી મહા પરિપક્વમા થયેના ફાવો અમલમા નકવાનું કાર્ય પણ તેણે સફળતાથી નથી કર્યું આટલેના પ્રથમ વર્ષમા હજી ગુજગતી લાપાને મ્યાન નથી મન્યુ પુનઃમાલ્ય પ્રવૃત્તિમા પણ આ મહા કાષ્ઠક ફાળો નથી આપ્યો આ સબંધમા સોકમત જરૂર કરવાનું મામ તો આ મહા કરેજ છી રીતે ? જુના દોરો મમંધી શ થયું છે તે તપાસવાની વિનંતિ આપ અવસ્થા પરિપક્વને કરો.

કહેવાનું હતું કે પરિપક્વનો આ દિનનો મેજ છે પરિષદ કાઈ નોકમ મરથા કહેવાય નહિ. નાહિત્યના શાત અને સમગ્રી વાતાવરણમા આસુદાયિક મગ્યા અસમગ્રક ના થઈ પડે માટે પરિપક્વમહા જેવી રચાથી મરથની જરૂર છે મિહાવ તરી આ દવાલોમા સત્ય હશે, પરંતુ અત્યાગ સુધીના અનુભવ એમ કહે છે કે હજી પરિપક્વમહા પરિપક્વથી તદ્દત અત્ર કરવાનો સમય નથી આવ્યો આપણે પ્રયોગ કર્યો છે તે ઉપરથી બોધ લેવો જોઈએ. જનમનુદથી સાહિત્યની મરથાઓ નિરાગી પાડી નાખવાનો પણ આ વખત નથી જનમત સાહિત્યની સર્જકતા કાષ્ઠ જનમનુદમા નજા આવે મરથ તો વિનંતિ અસરોજ હોય.

પરંતુ સાહિત્ય જનસમૂહને ગ્રાસનાર હોવું જોઈએ સાહિત્યપરિષદની તો ભાવનાજ એ છે કે વિસ્તૃત સમૂહમાં સાહિત્યનો સંદેશો પહોંચે. એટલે હજી સુધી તો પરિષદમંડળ જેવી કાયમી સંસ્થા ઉપર પરિષદ સમગ્રતો પ્રભાવ રહે, અંકુશ રહે, એવી વ્યવસ્થા બંધારણમાં હોવી જોઈએ, એ અમારી વિનંતિ આપ પરિષદને ચઢે ધરશે.

આપના મનમાં કદાચ એમ આવશે કે આ ચચાલરી વાતો અમારી પરિષદમાં ના આવે તો સાર. બહુજ એક રાગે અને વિના ચર્ચાએ પતિ જાય તો નિરાત. પરંતુ નડીઆદ પોક્કળ વિજય ધ્રુવે તેવું નથી નડીઆદ તો કાર્યસાધક છે. વાદે વાદે તો તત્વનો ઓધ થાય. શુદ્ધ બુદ્ધિથી મતભેદ તો દર્શાવવાજ જોઈએ, નહીં તો પરિષદનું અપાર ખર્ચ કરવુંજ વૃથા છે. આપણે કાંઈ વરાવાજનની સફળતા ના ધ્રુવીએ. દીકરીના લગનમાં માડવો સુદર થાય કે વરો સારો થાય તેમાં સફળતા નથી, પણ દીકરીને માટે સારો વર જોળવામાં સફળતા છે.

આપે વિભાગો કરવાનું દરાવ્યું છે તે ધણ જ ઉત્તમ કર્યું છે દરેક વિભાગમાં પુષ્કળ લેખો ના આવે તો દરકત નહીં પરિષદ આદર્શો સુકરો એટલું એ ધણું છે, દરેક વિભાગ માટે એક એક જથ્થું પણ વિચારો કરશે તો પણ બહુ લાભ થશે. માત્ર લેખોની સખ્યા ઉપરથી પરિષદની સફળતાનું માપ કહાડશે, એવા લેખો તો પત્રો અને માસિકના દીવાળીના અકામાં બહુએ આવે છે. અલગત ઉત્તમ લેખો, અભ્યાસના પરિણામરૂપ લખાયેલા લેખો, યાન આગળ વધે તેવા લેખો મળે તો તો તે એક મહાન સફળતા ગણાય.

દરાવો ધડવામાં દરાવોના વિષયો સ્વીકારવામાં આપ વિશાળતા રાખશે એની તો હું ખાત્રી ધરાવુ છું. આપણા પ્રદેશમાં સંસ્થાઓની અને કાર્યકર્તાઓની હજી ખોટ છે. માટે સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરનારા દરેક અંગનો સ્વીકાર આપ કરશે એવી ખાત્રી વિનંતિ છે.

ફરીથી એકવાર બંધારણનો વિચાર કરવાની વિનંતિ આપને હું કરું છું. અત્યારે બંધારણમાં ગમે તે પરિચિત હોય પણ આપણે સૌ તો પરિષદને માતા તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરિષદમંડળ તે તેનું બાળક છે. બાળકમાં દોડ હોય તો માતા તે બતાવી શકે છે, તે બતાવવાનો માતાનો ધર્મ છે.

આપ એ એ નડીઆદથી અત્રે ખાસ પધારીને અમારા સ્વાર્થમાં દટાયવા શહેરમાં પરિષદ સભાંધી જગાસા અને આલોચનો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તથા અમને નડીઆદ આવનાના અંત કરણપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યા છે, તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનુ છું.

મને ખાત્રી છે કે આપને મુખ્યથી ધન, લેખો અને પુષ્કળ મહેમાનો મળશે

મહેમદાવાદમાં પ્રચારસભા

તા. ૩-૭-૨૭ ને રવિવારે સાંજે છ વાગે મહેમદાવાદ તાલુકાના વાસીઓની એક જાહેરમલા મહેમદાવાદમાં નાગરની વાડીમાં રા રતિવાવ કેશવવાવ દેમાઇ (મામવતદાર)ના પ્રમુખપદે ભગઈ હતી. સાહિત્યપરિષદના પ્રચારકાર્મને અંગે નડીઆદથી સાક્ષરથી જગનનાથ દરિલાવ પડયા, રા. પુલ્કર્ણદ બાપુજી શાહ, રા. જયતીલાલ મોરારજી મહેતા અને રા મુદરવાવ નાચાવાવ જોડી ગયા હતા. મહેમદાવાદ એ ખેડા જિલ્લામાં ઇસ્લામી મંસ્ફતિ ધરાવતાં પ્રાચીન શહેર છે. મહેમદાવાદને વસ્યે લગભગ પાંચમેક વર્ષ થયા દરો, અવબત, અત્યારે આ શહેરની સ્થિતિ આકર્ષક નથી ગઈ ૫૦ વર્ષ શહેરના પ્રાચીન ગથો જોના, એક

વખતની તેની જાહેરાતવાળીનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. સુલ્તાન મહમદે બધાવેલો ભમરીઓ ડુંગરો, રોઝારોઝી અને સુલ્તાનના મહેનના વિશાળ ખડેરો તથા ગામની મધ્યમાં વણુઝારાની વાવ એ આ સહેરોનો ભૂતકાળ નીચે ઉજાગરના હરો તે જાણવાના બસ છે. ભમરીઆ ડુંગરની ગચના, અદગના જોગડાઓ, રોઝારોઝીની કલામય કારીગીરી, વણુઝાગની પાચ માળવાળી વાવની અદ્ભૂત રચના એ બધું ગ્રામીન વસ્તુશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને અમૂલ્ય છે. મરઝાગના આકર્ષકોષોશકલ ખાતા તરફથી હમણા હમણા આ તરફ લક્ષ અપાવા લાગ્યું છે. ગામને પાદરે બારે માસ વાતરક નદીના વહન ચાલુ છે. પરંતુ વાતરકનો એ નજી પ્રવાહ નથી. ગોખીન સુખનાનોએ પોતાના મહેલો નદી કીનારે ગોલાવવા અને નદીની લહેરો લેવાને મહેમદાવાદને પાદર મંડાઓ પહેલા વાતરકને ખેંચી છે. મહેમદાવાદ અત્યારે આખાદ નથી. દિવસે દિવસે વેપાર અને વસ્તી નાશ પામના બધ છે છતાં ત્રીશુગરથી જોનાગે તેની સુલ્તાનીનો ટુગ્તજ ખ્યાલ આવે એમ છે.

જાહેરમલાનુ કાર્ય

૨૧. રણુછોડલાલ મગનલાલ સાહુ

૨૧ રણુછોડલાલ મહેમદાવાદમાં કુચગ અને ઉત્પાદી કાર્યકર્તા છે મહેમદાવાદના જાહેર જીવનમાં તેઓ પ્રતિદા મેળવતી શક્યા છે. તેમણે પ્રમુખપદ માટે મામલતદાર ત્રીશુત્ત ગતિદાશ પ્રેશવાલ દેમાઈની દરખાસ્ત મૂકી અને ડૉ. માલેકનાથ દેમાઈએ તેને અનુમોદન આપના તે મજુર થઈ

સાક્ષર શ્રી છગનલાલસાઈ

મામલતદારે પ્રમુખપદનો રવીકાર કર્યા પછી મુખ્યશ્રી છગનનારામસાહેબે વિવેચન કરના જણાવ્યું કે મારી આટલી વય થવા છતાં આપનું સહેજ જોવાનો મને પ્રસંગ નહોતો. મને તે આજ માહિત્યપત્રિદા નિમિત્તે મળ્યો તેથી હું કૃતાર્થ થાઉં છું. અત્રે આવવાનો અમારો હેતુ આપને સાહિત્યપત્રિદામાં આમ જણાવવાનો અને તે માટે મહાનુમતિ મેળવવાનો છે. સાહિત્યપત્રિદાનો પ્રવાન ઉદ્દેશ માહિત્યને ખીનવવાનો છે. માહિત્યને કવિએ એટલી ઉચી કક્ષાએ મૂક્યું છે કે, સાહિત્યમહીન મનુષ્યને પગ જોડે કહ્યો છે માહિત્ય-પત્રિદામાં જે કાર્ય થશે તેમાં મૂખ્ય કાર્ય ગ્રામીન લેખો અને લેખક-કવિઓનો પ્રવરદાર કરવો એ છે. છગનલાલ માહિત્યપ્રચાર બંધો સુરખ રીતે થાય છે અને ઉત્તમ ઉત્તમ પુસ્તકોની ઘણી સોઢી આદરિત પ્રમિદ થાય છે. એજ પ્રમાણે અત્રે પણ યવુ જોઈએ-નીતિ, ભાષા, ધર્મ ધર્ત્યાદિને અંગે તે ગમે તેટલા મનમગાન હોય, પરંતુ જો માહિત્યની એકના હોય તો મહેદાઈથી પ્રગતી ઉત્તરિ થાય છે. માહિત્ય એ ઉત્તરતી ભવિષ્યની પ્રગતિનો વાનગો છે એવા માટે આપણે શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ તથા અપણુ લોકમાહિત્યગીને અને કથાઓ-વલ્લુ અપ્રસિદ્ધ છે તે ગોત્રી પ્રમિદ કરવું, એ પણ માહિત્યપત્રિદાનું કર્તવ્ય છે

૨૨. કુલસચ્ચંદ્ર વ્યાપુર સાહુ

એમણે તે પછી સાહિત્ય અને જનજાન મજલ નિષે વિવેચન કરના જણાવ્યું હતું કે જનના વચગતુ માહિત્ય એ માહિત્ય જ નથી, એવું સાદિય જો મદિન્ય કહેવતુ હોય તો તે જનનું નદિ પણ થે ડાઝોનું છે માહિત્યપત્રિદા એ અમુક સુસંગ ગણનાઓની

નથી, પરંતુ જનતા માત્રની છે. એ અમારા પ્રચારકાર્યનો મુખ્ય હેતુ છે. સાહિત્યપરિપક્વતા ઇતિહાસમાં આ પ્રથમ અને નવા પ્રયાસ છે. આવા પ્રયાસથી સાક્ષરો લોકોને ઓળખતા થાય છે અને પોતાની મર્યાદિત કક્ષામાંથી વિરાટ જગતના ખરેખરા સંબંધમાં આવે છે. નદીઆદને આંગણે બાવીસ વર્ષે સાહિત્યપરિપક્વ આવે છે. આપણે ત્યાં સંજ્ઞન સાક્ષરો આવે અને આપણે તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર ન કરીએ તો ધણુંજ અયોગ્ય લેખાપ આટલા માટે આપ સર્વે સ્વાગતમંડળના સભાસદ તરીકે જોડાઈને ફૂલ નદિ ને ફૂલની પાંદડી આપીને પણ બની શકતો લાભ હિંદાવો.

૨૧. સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી

તેમણે મહેમદાવાદ શહેરનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉદ્ભવ ક્યો. તેમજ પ્રદર્શન, મનોરંજન વગેરે વિભાગોનું વિવેચન કર્યું. તેમણે મહેમદાવાદના શહેરીઓને વિનંતિ કરતાં કહ્યું કે, ગુજરાતની નંદનવન સમી આશ્વરની ભૂમિને નવાં પુષ્પકાંડથી આશ્વર બનાવનાર મહાન પાદશાહ મહમદ બેગડાને કોણ નથી ઓળખતું? તેનાં કીર્તિસ્મરણ હજીએ તમારા સીમા પ્રદેશમાં મોજીદ છે. આ નગરની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૪૭૬માં પાદશાહ મહમુદે કરી. સુમારક સૈયદના રોજની સ્થાપત્ય કલાને કુચ્છિત સમસ્ત હિંદની કલાઓના વિવિધ નમુનાઓની પ્રથમ પકિતમાં મૂકી છે. મહેમદાવાદ માટે એ ઓછું ગૌરવભર્યું ન કહેવાય.

શહેરમાં આવેલી તમારી પ્રાચીન વાવની ભવ્યતા જોઈ હું સ્તબ્ધ થયો છું. આ સુંદર વાવની આસપાસ શું છે? બે સુતરડીઓ. આ વાવમાં શિલાલેખ હતો તે હજી સુધી કચેરીના મકાનમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. આવી ભવ્ય વાવને દિનારે તો સાંજે હવા ખાવા માટે આવતાં નરનારીઓને બેસવાયોગ્ય બાંક નંખાવા જોઈએ. સુતરડીઓને રથાને પુષ્પ કાંડ શોભી ઉઠવાં જોઈએ.

ઇ. સ. ૧૬૬૬માં મહેમદાવાદમાં કાંતણ કલા ખૂબ ખીલેલી હતી. મહેમદાવાદ ખાસ્તા સારા ગુજરાતમાં વખણતા. જુના દસ્તાવેજો હજીએ ખાસ્તા ઉપર લખેલા મળ્યા આવે છે. આપ સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રદર્શન અને મનોરંજન વિભાગને માટે શું શું કરી શકો? તમે ખંડિયેર થતી પ્રાચીન ભવ્યતાની પ્રતિકૃતિઓ સાહિત્યપરિપક્વને ચરણે મૂકી શકો, શિલાલેખો રજુ કરી શકો. મહેમદાવાદ તાલુકાના ગામડે ગામડે તપાસી દસ્તલિખિત પુસ્તકોની પ્રતો, જુના દસ્તાવેજો, જુની કારીગીરીના નમુના; શિક્ષકોએ કે શિલાલેખો શોધી અને તેની ભાજ અમને આપી શકો. ધણાએ કવિરનો મુજવરોના અભાવે તમારા તાલુકાના કોઇ શાંત પ્રદેશમાં જૂતકાળમાં ભરાઇ બેઠા હશે. આ બધાની ખોળ કરી તમારા મૈકાનો સાહિત્યરસિક સાહિત્ય પરિપક્વની સેવા કરી શકે.

૨૨. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

એમણે જણાવ્યું કે, શરૂઆતમાં એક ખુલાસો કરી લઉં. અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ અલખત સ્વાગતમંડળના સભ્યો નોંધવાનો છે, પરંતુ તે કરતાં પણ વધારે અગત્ય પ્રચાર કાર્યને અમે માનીએ છીએ, કારણ કે ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ માત્ર દ્રવ્યથી નહિ, પરંતુ સાહિત્ય અને લોકસંબંધથી થશે. બંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થઈ તે એમજ. ગુજરાતી સાહિત્ય પણ એક વખત રજપુતાના સુધી અચ્ચિત્ત હતું, પણ તેને સૈકાંઓ થયાં. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની શરૂઆતમાં જૈનોએ અને અંગ્રેજોએ આવ્યા પછી

સનદી નોકરોએ, હીક સેવા કરી છે. એ રસિકવૃત્તિ અત્યારે હવે એ વર્ષમાં નથી રહી. નહીંઆદમાં ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો એકત્ર થઈ આપણે સૌને કેવું સાહિત્યની જરૂર છે તેનો વિચાર કરશે. લોકબોધ સાહિત્યને માટે જૂઠા પાઠવામાં આવે છે; પરંતુ લોકો પોતાનો યોગ્ય દિરસો આપે તોજ તે કાર્ય સફળ થાય. એટલા માટે આપણે સાહિત્ય-પરિષદને અપનાવી લેવી જોઈએ. દ્રવ્ય આપો કે ન આપો, પરંતુ આપ ઓછોતર મહિનામાં સાહિત્યપરિષદનાં દર્શને આવો. બીજું આપ સર્વેએ તેમજ પ્રમુખશ્રીએ અને ખાસ કરીને આદલા વિશાળ સ્ત્રીવર્ગે અમારી તરફ જે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તે બદલ કાર્યકર્તાઓ તરફથી ઉપકાર માનું છું.

૨૧. જમનાપ્રસાદ ગોવર્ધનપ્રસાદ

તેમણે નહીંઆદની સાક્ષરતાનું સંદર્શ કરાવી, સૌને સ્વાગત મંડળમાં જોડાવા વિનંતિ કરી જણાવ્યું કે આપણું લાભ સાહિત્ય પછાત છે. પણ જો સાહિત્ય સસ્તું કરવામાં આવે તો મરાઠી અને જંગમી સાહિત્યની માફક આપણું સાહિત્ય પણ સમૃદ્ધ બને.

૨૨. રણછોડલાલ મગનલાલ

સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો સમન્વય કરતાં જણાવ્યું કે આ ત્રણે વસ્તુનો અત્યારે કેટલાય પ્રમાણમાં અનર્થ કરવામાં આવે છે. સમાજે આ અત્યથનાં અંગોનો સમર્પક-દ્રષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સાહિત્યપરિષદે આ વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું, તેથી ગુજરાતની પ્રજા ઉપર ધણો ઉપકાર થશે.

પ્રમુખનો ઉપસંહાર

પ્રમુખપદેથી રા. રતિલાલે પોતાની મંદિષ્ટ શૈલીમાં બે બોલ કહ્યા કે, જગતની પ્રગતિના પ્રમાણમાંજ સાહિત્યની પ્રગતિ થાય છે. જગતના માર્ગથી વિપરિત માર્ગ સાહિત્યનો નથી. સાહિત્ય સસ્તું થવુંજ જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. પછી તેમણે મહેમદાવાદ-વાસીઓને સાહિત્યપરિષદમાં જોડાવા વિનંતિ કરી હતી.

સ્થાનિક સમિતિ

તે પછી પ્રમુખપદેથી નીચે પ્રમાણે સ્થાનિક સમિતિ નીમવાનો ફારાવ રજુ થઈ. સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

“ મહેમદાવાદમાં સાહિત્યપરિષદને અંગે પ્રચારકાર્ય કરવા તથા નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સત્કારમંડળના સભાસદો કરવા નીચેના શુદ્ધરેખાની-વધારવાની સત્તા સાથે સમિતિ નીમવામાં આવે છે.

“ રા. જમનાપ્રસાદ ગોવર્ધનપ્રસાદ પ્રમુખ; રા. રણજોડલાલ મગનલાલ શાહ મંત્રી; રા. રતિલાલ કેશવલાલ દેસાઈ; રા. વ્રજલાલ આચારામ શાહ; રા. વિરંચીલાલ ગોપાળલાલ મજમુદાર; રા. માણેકંદર મણિંદર વૈવ; રા. ડાલાભાઈ ખેતીરામ વૈવ.”

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું નવું બંધારણ તથા તે બાંધવામાં
જે અગત્યના ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખેલા હતા તે તથા
તે ફેરફારોના ખુલાસાનું

દિગ્દર્શન.

સન ૧૯૨૮ માં નડીઆદમાં નવમી સાહિત્યપરિષદ મળી તે સમયે નીચેના ઠરાવ
નં. ૬ પસાર કરવામાં આવ્યો:—

“આ પરિષદ ચોક્કસ રીતે માને છે કે પરિષદના તથા પરિષદમંડળના બંધારણમાં
અનતી ત્વરાએ મહત્વના ફેરફારો કરવાની જરૂર છે. એટલા માટે ચાલુ બંધારણો, પ્રમુખ
સાહેબને તા. ૨૬ મીએ આપેલ લેખી માગણી તથા તા. ૨૭ મીએ આપેલ બંધારણને
લગતા ઠરાવોની છાપેલ દરખાસ્તો તથા અન્ય મુદ્દરથો કે મંડળો તરફથી જે કાંઈ સૂચનાઓ
આવે તે સર્વ તપાસીને, પરિષદ તેમ પરિષદમંડળના બંધારણ યોગ્ય થાય અને પરિષદનું
પ્રાધાન્ય તથા મહત્તા જળવાય તેવા તથા ખીજા શા ફેરફારો બંને બંધારણોમાં કરવા તે
સૂચવી પોતાનો અહેવાલ મધ્યમ સુભાને મોકલાવી આપવા એક સમિતિ નીમે છે.”

૨. તા. ૧૭-૮-૨૯ ને દિવસે “સાહિત્યપરિષદ બંધારણ સમિતિ મળી તે સમયે
મી. ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાએ તૈયાર કરેલો બંધારણનો ખરડો [જે આ સાથે
પરિશિષ્ટ અ થી સામેલ છે તે] રજુ થયો. તથા તે ખરડામાં સમાયેલા સુધારાની રૂપરેખા
બતાવનાર નીચેનું સાર-સંમંદપત્ર રજુ થયું:—

“ગઈ પરિષદ બંધારણ સમિતિમાં મેં જે સૂચના કરી હતી અને તે ઉપર રૂપરેખા
ઢોરવાનું કામ અને સમિતિએ સૂચનું હતું, તે દોરી આ સાથે મોકલાવું છું અને સમિતિના
સભ્યોને જે તે પસંદ પડે તો સમિતિએ નીચેલી ઉપસમિતિ તે ધોરણસર બંધારણના
ફેરફારો કરવાનું કામ શરૂ કરે.

મારી સૂચવેલી રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) “પરિષદ મંડળ”, અને “પરિષદ” એક કરી નાખી પરિષદને રજીસ્ટર્ડ
સંસ્થા કરવી.
- (૨) “પરિષદ” ના સભ્યોના વર્ગો નીચે પ્રમાણે રાખવા.
  - (૧) સન્માન્ય
  - (૨) આશ્રયદાતા
  - (૩) આજીવન
  - (૪) સામાન્ય
  - (૫) સભાસદ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ
- (૩) “પરિષદ” ની “કાર્યવાહી” સભા આશરે યાજીસથી પચાસ સભ્યોની રાખવી.
- (૪) “કાર્યવાહી” સભામાં જૂના જૂના વર્ગના સભ્યોનું જુદા જુદા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ
રાખવું.
- (૫) “સંમેલન” ના પ્રમુખ “પરિષદ” ના પ્રમુખ રહેશે.

(૬) બીજા અધિકારીઓ “ કાર્યવાહી ”, અથવા સુનંદરો, એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મંત્રીઓ, બે તીર્થેદર.

(૭) બધી મીટિંગની માયેટ્રી “ પરિષદ ” મા ગૃહે.

(૮) મંત્રેયન દરેક બે વર્ષે એક વખત હારારો.

(૯) “ વિષય વિચારણી સભા ” નીચેના ગૃહસ્થાની બનરો —

૨૦ કાર્યવાહક સભાએ પરિષદના મળ્યોમાથી નીમેદા પ્રતિનિધિઓ.

૨૦ મતકારમંડળ અને પ્રેક્ષકોના પ્રતિનિધિઓ.

૧૦ મરથા અમામદના પ્રતિનિધિઓ.

૧૦ પ્રમુખે નીમેવા પ્રતિનિધિઓ.

૧ મતકારમંડળના પ્રમુખ.

૧ ગ્રામિક કારોનારી સભાના પ્રમુખ.

૨ વિભાગી પ્રમુખો.

— ગત પરિષદના પ્રમુખો.

(૧૦) “ સ મેયન ” આમાન્ય નીતિને દોરનાગ હગવો ધરો, બે “ પરિષદ ” અને તેની “ કાર્યવાહી અથા ” અમલમા મૂકવા યોગ્ય પગલા લગશે.

(૧૧) “ સ મેયન ” મા મૂકવામા આવતા હગવો ઉપર મત આપવાનો અધિકાર મંત્રેયનમાં હાજર ગૃહેવા પરિષદના મળ્યો અને વિષયવિચારીલું સભાના અન્ય હાજર સભ્યોનો રહેશે. ”

૩. ઉપગતી કપરેખા બંધારણ સમિતિએ રવીકાર્યોથી મી. કનેવાવાલ માલુકવાલ સુનવી તથા મી. ચીમનવાન નારાયણભાઈ મહેતા (ઉપસમિતિના મેબરો) બંધ મુકામે મળ્યા અને સંગ્રામી નવુ બંધાગણુ વડી કહાણુ અને તે બંધાગણુ સમિતિના મર્વ મળ્યોએ મર્વાનુમતે મંલુર કયે.

૪. મદગુ નવા બંધાગણુમા બે મદતવા ફેરકારો કરવામા આવ્યા છે તેના કારણે તથા ખુશાસા નીચે મુજબ છે.—

(૧) “ પરિષદ મંડળ ” અને “ પરિષદ ” ને એક હગી નાખી આ નાની મંચાનું નામ “ પરિષદ ” આપવામા આવ્યું છે અને આજ નુધી બે સમેયન “ માહિત્ય પરિષદ ” ને નામે ઓળખાય છે તેને તેનું અર્થસૂચક નામ “ માહિત્ય મમેયન ” આપ્યું છે.

(૨) જુના બંધાગણુમા “ સ મેયન ” મા રણુ થયેના હગવો ઉપર મત આપવાનો અધિકાર મેને છે, તે નપટ ન હવુ. તે સદેહ દૂર કરી પરિષદના હાજર સભાસદો તથા વિષયવિચારીલું સભાના મળ્યોનેજ મત આપવાનો અધિકાર આપવામા આવ્યો છે. વિષયવિચારીલું સભામા પરિષદના સભાસદો અને ઇતર મળ્યો સરખા પ્રમાણમા ગૃહે તેવી યોગના કગવામા આવી છે. વગી માહિત્ય મંમેયનમા પસાર થયેવા હગવો અમલમા મૂકવા જુના બંધાગણુમા કઈ ઉદ્દેશ નહતો. તેથી ઉપર બતાવ્યા મુજબ “ સ મેયન ” મા થયેના હગવોને અમલમા મૂકવા “ પરિષદ ” યોગ્ય પગલા લગવા એમ નિયમ બાધવામા આવ્યો છે અને “ મંચરથ સભા ” બે

દી બા શીમનલાલ નાશયજ્ઞલાલ મહેતા
 પ્રમુખ દેશનિક કારોબારી મંમિતિ
 દમમી ગજગની માડિ ય પત્રિદ

પરિષદની વતી કામ કરનારી પ્રતિનિધિ સભા છે, તેને “પરિષદ” ના હેતુઓ અમલમાં મૂકવા તથા “મધ્યસ્થ સભા” ના ઠરાવ અનુસાર અધિકારીઓએ પ્રવૃત્તિઓ યોજવી એમ પણ નિયમ બાધ્યા છે. આવી રીતે પરિષદનું કાર્ય ક્ષેત્ર, તથા રચયર્થી કચવામાં બાધ ન આવે એવી રીતે “સંમેલન” નું ગૌરવ વધારવા યોજના કરી છે.

(૩) “પરિષદ મંડળ”નું નામ બદલવાનો હેતુ એ છે કે “મંડળ” નું બંધારણ જે સંકુચિત હતુ તે બદલી સમયાનુસાર સામાન્ય જનશક્તિને માન આપી ફેટલેક અંશે વિસ્તૃત કર્યું છે:—

(બ) સભાસદ સંસ્થાઓ જુના બંધારણમાં નહિ જેવુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. તે બદલી દરેક સંસ્થા જેમાં ૧૫ અથવા વધારે સભ્યો હોય એવી દરેક સંસ્થા તરફથી એ પ્રતિનિધિઓ “પરિષદ”માં મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. જેથી જેમ જેમ સંસ્થાઓની વૃદ્ધિ થશે તેમ તેમ પરિષદમાં સંસ્થાઓ તરફથી પ્રતિનિધિત્વ પણ વધતુ જશે. (સાહિત્ય રસિકોની ફરજ એ છે કે આવી સંસ્થાઓ જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં રચાવે).

(બ) જુના બંધારણમાં સામાન્ય સભાસદો જેઓ વાર્ષિક રૂપીઆ ત્રણ લવાજમ ભરે તેમને ધ્યાન હતુ તે કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. રૂપીઆ ત્રણનું વાર્ષિક લવાજમ આપી “સાહિત્ય રસિકો” પરિષદમાં મોટા પ્રમાણમાં જશે એમ આશા રાખવામાં આવી છે.

(ક) જુના “પરિષદ મંડળ” ની બધી મીલકત “પરિષદ” ની માલકીની હેરવી છે. તેમ હવે પછી પ્રાપ્ત થતી બધી મીલકત પણ “પરિષદ” નીજ માલકીની ગણવાની છે અને તે બધી મીલકતો જુએદાર “ટ્રસ્ટી” ઓના નામ ઉપર રાખવાની છે. જુએદાર “ટ્રસ્ટી” ઓની સખ્યા ત્રણથી પાંચ સુધીની કાયમ રાખી છે અને તેમને નિમવાનો અધિકાર “મધ્યસ્થ સભા” જે “પરિષદ” નું કામ કરનારી પ્રતિનિધિ સભા છે તેને આપવામાં આવ્યું છે.

(૪) “મધ્યસ્થ સભા”ને “પરિષદ” ની વિસ્તૃત સભાની કામ કરનારી પ્રતિનિધિ સભા કરી છે. એટલે કે બધી પ્રવૃત્તિઓની પ્રાણદાતા તથા નિયંત્રા આ સભાને ફેરવી છે. અને તેમાં “સાહિત્ય રસિકો” નું મોટા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે તેને માટે “સંમેલન”ની વિષય વિચારિણી સભાએ પોતાના અધ્યેષાથી ચૂંટલા બાર સભાસદોને તેમાં રચાવે આવ્યું છે. તેમજ તે સભામાં સભાસદ સંસ્થાઓ તરફથી ચૂંટાપદા દસ સભાસદોને પણ રચાવે મળ્યું છે. ઉપર મુજબ બાવીસ સાધારણ જન સમાજ-માથી સાહિત્ય રસિકો આવે એમ યોજના કરી છે. તે ઉપરાંત “પરિષદ” ના સામાન્ય સભાસદોએ ચૂંટલા બાર અને આશ્રયદાતાઓ તથા આશ્રવન મહામંદો એ ચૂંટલા દસ દસ સભ્યો [કેવ બાવીસ સભ્યો] ને પણ રચાવે મળ્યું છે. આ પ્રમાણે માધારણ જન સમાજ અને વિશિષ્ટ જનતાનું સમાન પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખવે કર્યું છે.

- (૫) “પરિપદ” નું કાર્યોત્થપ હ મેરુ મુખાષ્ટ જેવા એકજ રથાનમા ન રહેતા આખા ગુજરાતમા યોગ્ય રથમે ફરતું રહે એ વિચારને માન આપી તે રથગ નક્કી કરવાની સત્તા પણ “મધ્યમ સભા”ને આપવામા આવી છે. તેમજ “પરિપદ” ની સામાન્ય સભા મળતાનું રથાન નક્કી કરવાની સત્તા પણ ‘મધ્યમ સભા’ નેજ આપી છે.
- (૬) મી’કન અને નાણા મળધી સત્તા પણ “મધ્યમ સભા” નેજ આપી છે
- (૭) “સાલિય સ મેનન” જરવાની સત્તા પણ “મધ્યમ સભા” નેજ આપવામા આવી છે
- (૮) જુના બધારણમા “અધિકારીઓ” જેને “કાર્યવાહક મગિતિ” નામ આપ્યું હતું તેને લગભગ અમર્યાદિત સત્તા મળેતી હોવાથી જનમમાજમા તે અપ્રિય થઇ પડી હોય એમ લાગવાથી સામાન્ય જનતાના આ અભિપ્રાયને માન આપી “અધિકારી” ઓની વળી ખરી સત્તા “મધ્યમ સભા” ને આપવામા આવી છે. અને “અધિકારી” ઓની મગિતિને “કાર્યવાહક” મગિતિનું ઉપનામ આપેલું તે જુ કયું છે અને અધિકારીઓની જુએદારી સયુક્ત ગળી “પરિપદના હેતુઓ પાર પાડવા મધ્યમ સભાના દ્વારા અનુસાર” પ્રશ્નિઓ યોજવાની જવાબદારી તેમને શિર નાખવામા આવી છે. તેમનું ઉપનામ “આધિકારીઓ” રહેવા હોયેનું છે કેમકે તેઓને વગર વેતને માનદ ફરજો જાળવવાની છે.
- (૯) “સ મેનન” નિમિત્તે એકઠા કરેલા નાણામાથી બચત રહેતી બધી રકમ “પરિપદ” ને સોંપી દેતી એમ જુના બધારણમા નિયમ હતો, તે બદલી ૭૫ ટકા જેટલા નાણા પરિવહને વાધીન કરવા અને બાકીની રકમ રથાનિક સભાસદ સરથાઓને સરખે હિસ્સે આપી દેવી એમ નિયમ કયો છે.
- (૧૦) નિયમોમા ખરી જરૂર સિવાય ફેરફાર કરવાનું અયોગ્ય લાગવાથી “મધ્યમ સભા” (૩) એ તૃતિયાશ બહુમતિ મિત્રામ ફેરફારની દરખાસ્ત “પરિપદ” ની આગળ લઇ જવી નહિ એમ પણ નિયમ બાધ્યો છે

ચીમનલાલ નારાયણલાલ મહેતા

પરિશિષ્ટ અ શ્રી

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના અધારણ તથા પરિષદ સંમેલનના નિયમોના અરડો.

(થીલુત ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાએ ઘડેલો)

(તા. ના રોજ નડીઆદમાં મળેલી પરિષદ સંમેલનની સભામાં મંજૂર થયેલા)

૧. વ્યાખ્યા

૧. આ સંસ્થાનું નામ " ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ " રહેશે અને તે પરિષદ જે સાધારણ રીતે દરેક એ વર્ષે મેળાવડો કરશે તેને " ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સંમેલન " કહેવામાં આવશે.

૨. હેતુ

૨. આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી રચાવવામાં આવ્યું છે:—

અ (ક) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પોષણ, ફેલાવો, અભિવૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષનાં સાધનો યોજવાં અને તેને લગતી સર્વ સમાજને સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી.

(ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિષે લખાએલા પુસ્તકો સંરક્ષવા, તૈયાર કરવા, છપાવવા કે પ્રસિદ્ધ કરવા.

(ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્ય વિષયક ઐક્ય સંરક્ષવાના પગલા લેવા.

આ ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે.

(ક) પુસ્તકાલયો, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાના કે એવી ખીજ સંસ્થાઓ રચાવવાં અને નીભાવવા.

(ખ) અનુદાન વખતે સંમેલનો કે પ્રદર્શનો ભરવા.

(ગ) આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખર્ચાદી લેવી, પોતામાં ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી.

(ધ) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનોની યોજના કરવી.

(ડ) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવા, પ્રસિદ્ધ કરવા, સંપાદિત કરવા, ચળાવવા અથવા છપાવવા, અથવા તેમ કરવામાં મદદ કરવી.

(ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રખરે લગતી સાહિત્યવિષયક કે ઐતિહાસિક ગોઠવણ કરવી કે તે કરવામાં ઉત્તેજન આપવું.

(છ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેમના પ્રચારને માટે જે વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માલૂમ પડે તે કરવાં.

(૪) પરિપદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવા કારણસર કંઈ પણ બક્ષિસ, રોકડ રકમ અથવા લુભા ભડોળા (ટૂટ્ટ કંડ) સ્વીકારવાં.

ટીપ:—ઉપરના હેતુઓના કારણસર (અ) કોઈ પણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઈ પણ ભાગના વતનીઓ જે માનુભાષા બોલતા હોય તેનો સમાવેશ ગુજરાતી ભાષામાં થશે, અને, (આ) આવી ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્યનો સમાવેશ ગુજરાતી સાહિત્યમાં થશે. પણ તેમાં ઉર્દુ ભાષાનો સમાવેશ થશે નહિ.

૩. પરિપદના સભાસદોના પ્રકાર

૩. આ પરિપદના સભાસદોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે.

- (૧) મન્માન્ય સભાસદો.
- (૨) આશ્રયદાતાઓ.
- (૩) આજીવન સભાસદો.
- (૪) સામાન્ય સભાસદો.

ટીપ:—(અ) પરિપદના આગલા પ્રમુખોને તથા સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ પૈકી જેમને પરિપદ પોતાના સંમેલન વખતે વધુ મતે પસંદ કરે તેવા દશ કરતાં વધારે નહિ તેવા સાહિત્ય રસિકોને સન્માન્ય સભાસદો ગણવામાં આવશે. (આ ગૃહસ્થો પરિપદનું લવાજમ આપવાને બંધાયેલા નથી.)

- (બ) જે ગૃહસ્થ શ. ૨૦૦ થી ઓછી નહિ તેવી રકમ એકદમ અથવા એક વર્ષની અંદર છુટક રકમોએ પુરી કરી આપી બક્ષિસ આપશે તે આશ્રયદાતા ગણાશે.
- (ક) જે ગૃહસ્થ ઉપર પ્રમાણે શ. ૧૦૦ થી વધુ અને શ. ૨૦૦ થી ઓછી રકમ પરિપદને બક્ષિસ આપશે તે આજીવન સભાસદ ગણાશે.
- (ડ) જે ગૃહસ્થ દ્વિવાર્ષિક શ. ૩ લવાજમ આપશે તથા જે સાહિત્યસભાને કાર્યવાહક સમિતિની લઘામણુ ઉપરથી પરિપદ પોતાની સાથે સંયુક્ત યજ્ઞેષી (એપ્રીલીએટ) સંસ્થા તરીકે સ્વીકારશે અને તેવી જે સંસ્થા દ્વિવાર્ષિક શ. ૯ લવાજમ આપશે તે તેટલી મુદત સુધીના સામાન્ય સભાસદ ગણાશે. તે ઉપરાંત વિવિધવિચારણી મળ્યાના બંધારણની પેટા રકમ (૨) અને (૩) માં સમાયજા ગૃહસ્થો પણ પરિપદ સંમેલન પુરતા પરિપદની સામાન્ય સભાના મલાસદો ગણવામાં આવશે. અને તેમને તે સંમેલનમાં ચર્ચા તથા વિવિધો અને પ્રશ્નો ઉપર મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

(દ) મન્માન્ય સભાસદો, આશ્રયદાતાઓ તથા લુની ભડોળ કમિટિના આજીવન સભાસદો પણ આ પરિપદના આજીવન સભાસદો લેખાશે.

(ક) પરિપદની સામાન્ય સભાનો પહેલો દ્વિવાર્ષિક સમય ગણવામાં આવશે અને તે પછી દર બે વર્ષનો ગણાશે.

(ગ) દ્વિવાર્ષિક સમયની અંદર દાખલ થનાર કોઈ પણ સભાસદ પાસેથી પુરેપુરું લવાજમ લેવામાં આવશે. અને તે લવાજમ ન્યાય સુધી આપ્યું નહિ હોય ત્યાં સુધી તેને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.

(દ) સભાસદ અથવા સભ્ય અને તેવાજ પુરિસ્કૃત શબ્દોમાં સંબંધથી અનુચિત નહિ હોય તો સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થશે.

પરિષદની સામાન્ય સભા તેની કાર્યવાહક સમિતિ, ટ્રસ્ટીઓ, અને અધિકારીઓ, અને તેમના હક્કો તથા ફરજો.

૪. પરિષદની સામાન્ય સભા નીચેના સભાસદોની બનશે.

ઉપર કલમ ૩) અને તેની ટીપમાં બતાવેલા વ્યક્તિ સભાસદો ઉપરાંત દરેક સભાસદ સંસ્થા તરફથી દસથી વધારે નહિ તેટલા પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓ.

ટીપ:—દરેક સભાસદ સંસ્થાને પોતાના તરફથી કેટલા પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો અધિકાર છે તેનો નિર્ણય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિને રહેશે. સાધારણ રીતે સભાસદ સંસ્થાના દરેક દસથી પંદર સભ્યોએ એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક કા. વા. સમિતિએ કલ્પિત કરવો જોઈશે. પણ જો કોઈ સભાસદ સંસ્થાને ત્રણથી વધારે પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક સ્વીકારવામાં આવશે તો તે સંખ્યા કરતાં જેટલા વધુ પ્રતિનિધિઓ ઉપર દરેક વધુ પ્રતિનિધિ દીઠ રૂ. ૩) દ્વિવાર્ષિક લવાજમ તે સભાસદ સંસ્થાએ આપવું પડશે.

૫. સાધારણ “દ્વિવાર્ષિક પરિષદ સંમેલન”ના પ્રમુખ હોદ્દાની રૂએ પરિષદની સામાન્ય સભાના પ્રમુખ સંમેલન પછીના દ્વિવાર્ષિક સમય માટે ગણાશે.

૬. પરિષદને લગતી બધી બાબતોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે, દર બે વર્ષે, નવો દ્વિવાર્ષિક સમય ચરૂ થવાના પહેલાં બે માસમા તે દ્વિવાર્ષિક સમયના પરિષદના પ્રમુખ, સામાન્ય સભા પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટણી કરીને એક કાર્યવાહક સમિતિ નીમવા જોણાવશે અને સા. સ. તેવી સમિતિ નીમશે. તેના સભ્યોની સંખ્યા પરિષદની સામાન્ય સભાના પ્રમુખ જે હોદ્દાની રૂએ આ સમિતિના સભ્ય તા. પ્રમુખ ગણાશે. તે ઉપરાંત ૪૦) થી ૫૦) સુધી પરિષદની સામાન્ય સભાની નજરમાં આવે તેટલી રખાશે. સામાન્ય સભાસદો, આશ્રયદાતાઓ અને આજીવન સભાસદોએ દરેક વર્ગના જેટલા સભ્યો હશે તેમાંથી અડધી સંખ્યા જેટલા અને બાકીના સામાન્ય સભાસદોમાંથી ચૂંટવામાં આવશે. પણ કોઈપણ વખતે સામાન્ય સભાસદોમાંથી ચૂંટણીનું પ્રમાણ સેંકડે દસ ટકાથી ઓછું થશે તો કમીમાં કમી તેટલું પ્રમાણ તે સભાસદોમાંથી રાખી, બાકી જે સંખ્યા ચૂંટવાની રહે તે બાકીના ત્રણ વર્ગના સભ્યોની સંખ્યામાં ફાળવી નાખી પ્રત્યેક વર્ગનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવશે. પ્રમાણ નક્કી કરતાં અપૂર્ણાંક વર્ગ્ય કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે પ્રમાણ નક્કી કરતાં કંઈ મુશ્કેલી આવશે તો તેનો નિકાલ તે સભાના પ્રમુખને કરવાનો અધિકાર રહેશે અને તે છેવટનો ગણાશે.

૭. કાર્યવાહક સમિતિ નિમાયા બાદ તુરત પરિષદની સામાન્ય સભા તે સમિતિના નીચે મુજબના અધિકારીઓ નીમશે.

(૧) પ્રમુખ (જે કોઈપણ કારણથી પ્રમુખની જગ્યા ખાલી હશે તો)

(૨) ઉપપ્રમુખ

(૩) આરથી વધુ નદિ એટલા મંત્રીઓ.

(૪) બે ખજાનચીઓ.

ટીપ્સ:—ખતતા સુધી તે પૈકી બે પાછલી કા. વા. સ. ના સભ્યો હોવા જોઈશે. તેમજ પરિપત્તી સ્થાવર ગ્રામકતો તથા લુગ્મા લડોળા પોતાના તરફથી ધારણ કરનાર દૂરદીઓને નીમશે.

૮. જો કોઈ પણ કારણસર ઉપરના કોઈ પણ અધિકારી અથવા દૂરદીની જગ્યા ખાલી હશે અથવા પડશે તો તે પુરવાને કા. વા. સ. ને અધિકાર રહેશે, તથા કાર્યાલયનું સ્થળ સિટિશ ઇન્ડીઆમાં મુજબત પ્રોવીન્સની અંદર નક્કી કરશે. તથા મંત્રીઓ પ્રમુખની સંમતિથી વખતોવખત જોઈતા નોકરો વાર્ષિક બજેટની અંદર રહીને રાખી તેશે.

૯. કાર્યાવાહક સમિતિ ઠરાવે તે સમયે અને સ્થળે દર વર્ષે કમીમાં કમી એક વખત પરિપત્તી સામાન્ય સભા ભરવામાં આવશે. તે સાધારણ સામાન્ય સભા કહેવાશે, તે સિવાય કોઈ ખાસ કામને માટે યોજાવેલી સામાન્ય સભાને અસાધારણ સામાન્ય સભા કહેવાશે.

૧૦. સામાન્ય સભાનું સ્થળ તેની તારીખ અને તેનો વખત તથા ખાસ કામ હોય તો તેવા કામનો પ્રકાર દર્શાવનારી જાહેરાત [નોટીસ] પરિપત્તી બધા સભાસદોને ટપાલ મારફતે કે બીજી કોઈ રીતે સાત દિવસ અગાઉ પહેલાંયાડવામાં આવશે. જે વર્ષે પરિપત્તી સંમેલન ભરાવાનું હશે તે વર્ષની સામાન્ય સભા સંમેલનને જ સ્થળે તથા તેજ અરસામાં ભરવા હરકત નથી.

૧૧. નોંધાએલા સરનામે ટપાલ મારફત સભાસદને યોજાવેલી જાહેરાત નિયમસર ગણાશે.

૧૨. વાર્ષિક પરિપત્તી સાધારણ સામાન્ય સભામાં નીચે મુજબનું કામકાજ થશે.

(૧) ગત વર્ષના કામકાજનો વર્ત્તાંત તથા હિસાબ તપાસી નવા વર્ષ માટે વિગતવાર અંદાજ પત્ર [બજેટ] મંજૂર કરવાં. ગત વર્ષમાં જે પરિપત્તી સંમેલન થયું હશે તો તે સંમેલનનો સંપૂર્ણ વર્ત્તાંત તથા તેમાં રણ થયેલા અને નિબંધ સમિતિએ મંજૂર કરેલા બધા નિબંધો છપાવરાવી ટેબલ ઉપર મુકાશે. પણ પરિપત્તી સંમેલનના કાર્યાવાહકોએ શ. ૫૦૧ પોતાના લડોળમાંથી આ કામને માટે પરિપત્તીને આપવા પડશે.

(૨) ગત પરિપત્તી સંમેલન વખતે જે નીતિ દર્શાવનાર અથવા તેવા ઠરાવ મંજૂર કરેલા હોય તેનો અમલ કુટલે અંશે થયો છે અને હવે પછી તેનો પૂર્ણ અમલ થવા શું પગલાં ભરવાં જોઈએ તેનો વિચાર કરવો; અથવા જરૂર લાગે તો પેટા કમિટિઓ નીમી તે કામ કરાવવા અથવા તેમ કરવાની સત્તા કા. વા. સ. ને આપવા યોગ્ય ઠરાવ કરવા.

(૩) દિવાર્ષિક સંમેલનનો સમય નજીક આવતો હોય અને તે ક્યાં ભરવું તે ગત સંમેલન વખતે નક્કી ન થયું હોય તો અથવા તેમાં કંઈ અંતરાય આવે એમ લાગે તો અથવા સંમેલન જે વર્ષની મુદત પહેલાં ભરવાની જરૂર અથવા ભરવાનું સ્પષ્ટરૂપે જણાય તો તે સંમેલન ક્યાં અને ક્યારે ભરવું તેનો વિચાર કરી નિર્ણય કરવો.

(૪) પરિપદ્ધતિ હેતુઓ પાઠ પડે તેવા બીજા કોઈ પ્રશ્નોનો ગત સંમેલન વખતે જે સામાન્ય નીતિ અપ્પત્યાર કરી હોય તેને અનુસરી નિકાલ કરશે.

૧૩. કા. વા. મ. પોતાને ચોખ્ખા ઢાંગે ત્યારે અથવા પરિપદ્ધતિ સા. મ ના ઓછામાં ઓછા ૨૫) સભાસદોની સહીથી માગણી કરવામાં આવે ત્યારે અસાધારણ સામાન્ય સભા બોલાવશે. આવી માગણીમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવવો પડશે અને તે પરિપદ્ધતિ કાર્યકલ્પમાં દાખલ કરાવવી જોઈશે.

૧૪. આવી માગણી દાખલ થાય ત્યાર પછી એક મહીનામાં કાર્યવાહક સમિતિ ત્રણ માસની મુદતની અંદર અસાધારણ સામાન્ય સભા ન બોલાવે તો એવી માગણી કરનાર સભાસદો પોતેજ માગણી દાખલ થાય ત્યાર પછી ત્રણ મહિના વીત્યે એવી સભા બોલાવશે.

૧૫. પરિપદ્ધતિ સા. સભાના સભાસદોની કોઈ પણ સભામાં લેખી મત લેવાની માગણી કમીમાં કમી જે સભાસદો તરફથી ન થાય તો અમુક દરાર પસાર થએશે પ્રમુખ તરફથી જાહેર થાય અને મંડળના કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમાં તેવી મતલબની નોંધ લેવાય તો તે દરાર પૂરતી સાબીતી ગણાશે, અને એવા દરારની તબ્દેશમાં કે વિરૂધ્ધમાં કેટકેટલા મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહિ.

૧૬. સામાન્ય સભાના કામકાજની દૈનિકચાલતમાં ઓછામાં ઓછા કુપ મત આપવાને લાયક સભાસદોના કુ. જેટલા હાજર નહિ હોય અને તે પૈકીના નિદાન ત્રણ સભાસદો કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદથી ઈતર ન હોય તો તેવી સામાન્ય સભામાં પ્રમુખની ચૂંટણી (જરૂર હોય તો) કરવા સિવાય બીજું કોઈ કામકાજ કરવામાં આવશે નહિ.

૧૭. સભાસદોની નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરીના અભાવે સામાન્ય સભા મુતવી ગામવી પડશે, તો એજ કામકાજ કરવાને માટે જે તારીખે, સમયે અને સ્થળે ફરીથી સામાન્ય સભા બરવાની હશે તેની ખબર સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે અને તેવી સભામાં ગમે તેટલા સભાસદ હાજર હશે તો પણ તેવું કામકાજ કરી લેવામાં આવશે.

૧૮. પરિપદ્ધતિ સામાન્ય સભા પરિપદ્ધતિ નામથી કોઈ પણ રીયાવર અથવા જંગમ મિલકત, મેળાવી, શકશે અને પોતાના નીમેલા દસ્તીઓ દ્વારા ધારણ કરી શકશે અને તેવી બધી મિલકતની માલિક પરિપદ્ધતિ સા. સ ગણાશે.

પણ આ ઉપરથી પરિપદ્ધતિ સા. સ. ને પરિપદ્ધતિ નામમાં પરિપદ્ધતિ હેતુઓને બાધક ન હોય તેવું નોંધ પણ “ ટ્રસ્ટ ” અથવા “ ટ્રસ્ટ ફંડ ” સ્વીકારવા પ્રતિનિધ નથી અને તેવું “ ટ્રસ્ટ ” અથવા “ ટ્રસ્ટફંડ ” સ્વીકારશે તો તેની શરૂઆત જરૂર પાળવા તે બંધાયવી ગણાશે.

ઉપર મુજબ ખાસ ટ્રસ્ટથી જે મીલકત મેળવેલી હશે તે સિવાયની બીજી બધી પરિપદ્ધતિ માનકીની ગણાવી શીનકત પરિપદ્ધ સા. સ. પરિપદ્ધતિ હેતુઓ પાઠ પડે તેવાજ કામમાં વાપરવા માટે બંધાયવી ગણાશે અને તેટલે અંશે તે સા. સ. ટ્રસ્ટી ગણાશે.

૧૯. પરિપદ્ધતિ તાનાના બધા રોકડ ભંડોળો પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને એક મંત્રી એમ ત્રણના સંયુક્ત નામે કાર્યવાહક સમિતિ પોતાને ચોખ્ખા ઢાંગશે તે રીતે અનામત

રખાવશે કે પેટી [બેંક] માં મુકાવશે, પરંતુ માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયા સુધીની રકમ ચાલુ ખર્ચને માટે ખાનગરીઓના જ નામે કાર્યવાહક સમિતિ પેટીમાં પોતાની મુનસરીથી રખાવી શકશે.

૨૦. પરિપટ્ટની માલીફીની બધી રચાવર મિલકત તથા જુમ્માભડોળો યોગ્ય રીતે નીમાયેલા જુમ્મેદારો [ટ્રસ્ટી] ના સંયુક્ત નામ ઉપર રહેશે. .

૨૧. જુમ્મેદારોની નીમણુંક થયા પછી તેઓ જુમ્મેદારોના કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમાં પોતાની નીમણુંકનો સ્વીકાર ક્યાં બદલ સહી કરશે. પરિપટ્ટની મિલકત તથા જુમ્માભડોળો જુમ્મેદારોમાં એ રીતે સ્વીકારની સહી ક્યાં પછી રચાપિત [vest], થએલી ગણાશે. જુમ્મેદારોમાં કંઈ પણ ફેરફાર થશે તો નવા જુમ્મેદારોની બાબતમાં પણ ઉપર મુજબ વિધિ કરવી પડશે.

૨૨. પરિપટ્ટની સંરચાઓના નિભાવને માટે તથા કામકાજ પરત્વે થયેા બધા પ્રકારના મંજુર થયેલો ખર્ચ અથવા મંજુર થયેલી બીજી કોષ્ટ રકમ આ ભડોળોમાંથી અપેક્ષાપત્ર [બજેટ] ને અનુસરીને અપાશે.

૨૩. દાખ રકમ ભડોળાં કે મિલકત મળ્યા બદલ જે પાવતી લખી આપવામાં આવે તેના ઉપર ખાનગરીઓ પેટીના એકે સહી કરી હશે અને મંત્રીઓએ અથવા તે તેઓ-માંના એકે સામી સહી કરી હશે તો તેવી પાવતી મંડળ તરફથી અપાએલી રીતસર પાવતી લેખાશે.

૨૪. પરિપટ્ટને મળેલા અને પરિપટ્ટે અચેલાં બધાં નાણાનો તથા જે બાબતોને માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાંય તે બાબતોનો, તેમજ પરિપટ્ટની માલીફી અથવા તાબાની બધી મિલકતનો, લેણાનો અને દેવાનો ખરો હિસાબ કાર્યવાહક સમિતિ રીતસર રખાવશે.

૨૫. હિસાબના ચોપડા પરિપટ્ટના કાર્યોલયમાં અથવા કાર્યવાહક સમિતિને લાગશે તે સ્થળે રાખવામાં આવશે.

૨૬. કાર્યવાહક સમિતિ દર વર્ષે એક વખતે સાધારણ સામાન્ય સભામાં પરિપટ્ટની સા. સ. સમક્ષ મંડળના હિસાબનો અહેવાલ તથા પરિપટ્ટની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી તેમજ પોતાની નીમણુંકનો છેલ્લા બાર મામ દરમિયાન પોતે કરેલા કામકાજ સંબંધી પોતાનો અહેવાલ રજુ કરશે.

૨૭. સમય અને સ્થળ પરત્વે યોગ્ય બંધનો કાર્યવાહક સમિતિ વખતે દરાવે તેને પાત રહીને હિસાબના બધા ચોપડા તથા બીજા ખાનગરી પરિપટ્ટની સા. સ. ના સભા-સદોને જોવા મળી શકશે.

૨૮. પરિપટ્ટે પોતાની સામાન્ય સભામાં નીમેલા એક કે વધારે હિસાબ તપાસનારા (ઓડીટર) ના હાથે પરિપટ્ટની મીલકત, ટ્રસ્ટસ, આવક અને ખર્ચનો હિસાબ દર વર્ષે જોખામાં જોડે એક વખતે તપાસવામાં આવશે અને તેવો હિસાબ ખરો તથા ચોક્કસ હોવા બદલ ખાતરી કરીને તેમનું પ્રમાણપત્ર મેળવવામાં આવશે.

૨૯. પરિપટ્ટની મા. સ. કામ કરતી બધી યાચ અને તેને બદલે બીજી શું વ્યવસ્થા કરવી તે બાબતનું યોગ્ય બંધારણ આથી પરિપટ્ટનું કાર્ય આગળ ચલાવવા બાબત પરિપટ્ટની

સા. સા. એ કેંઈ ગોઠવણ કરી ન હોય તો અને ત્યારે તેના મર્વ પ્રકાગ્ના દેવા ચુકવાઈ જાય ત્યારપછી કાઠપણ મિ કલ શિનકમા ગહેશે તો તે પરિપદ્ધની મા. સ. ના સભ્યોને વહેલી આપવામા આવશે નહિ, પણ પરિપદ્ધના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સમિતિને > સમિતિઓને યોગ્ય અધિકારવાળી દિવાની કોઠના હુકમ મુજબ સોંપી દેવામા આવશે.

૩૦ કા. વા. સ. તા. તેના અધિકારીઓ ઠેરવેના દિવાણિક મમય મુધી કાયમ રહેશે પણ કોઈ પણ કાલુથી તે સમિતિના મંચો અગર અધિકારીઓ, વખતમગ નહી નીમાયા હોય તો નવી સમિતિના અધિકારીઓ નીમાય ત્યા મુધી તે મર્વની મુદત વધારાની ગણવામા આવશે

૩૧. કા. વા. સ. પરિપદ્ધની સામાન્ય મહાએ કરેલા ઠરાવોને અમનમા મુકવા સાર જે કાઈ કગુ ધટે તે, અધિકારીઓ અથવા પેટા કમિટિઓ દ્વાગ અથવા અન્ય એગન્સી દ્વારા કરાવશે અને તે ઉપરાત પરિપદ્ધના નામે (૧) આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરશે અને આતુ રાખશે, (૨) પગિહ સાથે જોડાયેલી મંચાઓને માર્ગ દર્શાવશે, તેમના ઉપર કાલુ રાખશે અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખશે, (૩) જાડોળ અથવા જે સદર જમીન-ગીરીમા જાડોળના નાણા રોક્યા હોય તે જોગા કરશે, લેશે અને વેચશે, શેકશે, તેમનો નિકાન કગે અને ખર્ચશે, અને (૪) પરિપદ્ધના નામે પ્રમુ રચાવર મિલકત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ડેરીશે મૂકશે અથવા બીજી રીતે લેવડદેવડનો નિકાલ કરશે અથવા સમ-રાવશે કે ફરીથી બધાવશે

૩૨ ઉપરની કનમ ૩૧ મા આપેની સામાન્ય સત્તાને કે જવારણની રૂપએ આપવામા આવેની બીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે કાર્યવાહક સમિતિ નીચેની સત્તાઓ જોગવશે એમ રપષ્ટ કરનામા આવે છે

(૦) પરિપદ્ધની સમિતિઓ અથવા ઉપસમિતિઓને લગતા ઉપનિયમો અને કાનુનો બાધગ, બદનવા અથવા રદ કરવા.

(ખ) ૨ વર્ષ અઢાજપત્ર તૈયાર કરવો અને પરિપદ્ધની સા સભા સમક્ષ તે રજુ કરી મજુર કરાવવો.

(ગ) પોતાના હાથમાના નાણા અને જાડોળ સબધમા પાવતીઓ આપવી, તે કમજમા રાખવા, આપવા, મોકનવા, તેમનો જહીનદ કરવો અને તે ખર્ચવા બાગતની બ્યવસ્થા કરવી, અને બીજી રીતે આ બધારણમા જણાવેના પરિપદ્ધના હેતુને પાર પાડવા

(ધ) પરિપદ્ધની તન્કથી કાર્યવાહક સમિતિને આવશ્યક કેં યોગ્ય ભાગે તે પ્રમાણે દાવા માડના, દાખન કગવા, મચાવવા અને જગ્યાવ કરવો, અને તે વખતની કાર્યવાહક મહાને કે તેણે જેને રીતમર અધિકાર આપ્યો હોય તેને પગિહની તરફથી દાવો કરવા કે ખચાવ કરવા સબધી દરેક અધિકાગપત્ર કરવાની, આપવાની, તેના ઉપર સહી કગવાની અને તેનો અમન કરવાની સત્તા રહેશે

(ક) વાણિક આવકમાથી અને જગતમાથી યોગ્ય ભાગે તે રકમ કાયમ જાડોળમા જમા કગવવી

(અ) સામાન્યતઃ પરિષદના સામાન્ય કામકાજ પગલે અથવા આ બંધારણની રૂઢિએ અપાએલી બધી કે કોઈપણ સત્તાના અમલ પરલે આવશ્યક જણાય તેવી મંજૂર થયેલી કે આદેશિત બધી જાણતો અમલમા સુકવી, મંજૂર કરવી, કે અધિકૃત કરવી.

(બ) કાર્યવાહક સમિતિ જે મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ યોજવા ઇચ્છા રાખતી હશે તેને અમલમા સુકવા પહેલા તેની રૂપરેખા પરિષદની સા. સ. આગળ રજુ કરી મંજૂર કરાવશે.

૩૩. કા. વા. સ. ની મહાનું કામકાજ થઇ શકે તેટલા માટે તે મહાના કુલ સભાસદોની સંખ્યાના ૬ જેટલી સંખ્યા મતત હાજર હોવી જોઈશે અને તેમા અધિકારીઓ ઉપરાત નિદાન પાત્ર અન્ય સભ્યોની હાજરી હોવી જોઈશે.

૩૪. પરિષદની ઓરીસના કામકાજ ઉપર અને તેની આતંકિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવાની, નિયમસર વર્તન રહેતો જોવાની, નોંદરો નીમવાની અને બચતરક કરવાની મંજૂરી આપવાની, તેમને કરવામા આવેલી મળ કાયમ ગમવાની, ઓછી કરવાની કે રદ કરવાની સત્તા કા. વા. સ. ને રહેશે. પણ તેણે કરેલા આવા કોઈપણ કાર્ય ઉપર અપીલ અથવા ફરી તપાસણી દ્વારા નિકાલ કરવાની સત્તા પરિષદની સા. સ. ને છે.

૩૫. કા. વા. મ. ની સુદત દરમિયાન કોઈ મહાસદના મૃત્યુથી કે રજીનામાથી અથવા કોઈ પણ કારણથી કોઈ જગ્યા ખાલી પડશે તો કા. વા. સ. બીજા કોઈપણ સભાસદની નીમણુંક કરીને તે જગ્યા પૂરી શકશે. પણ ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે ન પુરાય ત્યાં સુધી સમિતિના બાકીના સભ્યો સમિતિનું કામ ચલાવી શકશે.

૩૬. કોઈપણ અધિકારી પરિષદના હિતને કે અસ્તિત્વને હાનિ કરે એવી રીતે વર્તતો હોય અથવા તેણે જમારે ગેરવર્તણુંક ચલાવી હોય તો તે કારણસર તેવા અધિકારીને દૂર કરવાની સત્તા કા. વા. સ. ને છે. પણ તેવા ગ્રેધ પણ ફગવને માટે હાજર રહેવા સભાસદોની ૬ બહુમતિની આવશ્યકતા છે.

૩૭. પરિષદની સા. સ. ની કે કા. વા. સ. ની બધી સલાહોમા પરિષદના પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમા કા. વા. સ. ના ઉપપ્રમુખ પ્રમુખગથાન લેશે. ઉપસમિતિ બંને અધિકારીઓની ગેરહાજરીમા તે પ્રસંગને માટે સલા પોતાના પ્રમુખની ચૂંટણી કરી લેશે.

૩૮. સામાન્ય સલાસદની જગ્યા કોઈ પણ કારણથી ખાલી પડતા પરિષદની સા. સ. તેની જગ્યાએ બીજી નીમણુંક ચૂંટણી કરશે, અને તેવા સલાસદોની સંખ્યા એકંદર દરની કાયમ રાખવામા આવશે.

૩૯. કા. વા. સ. આસર આવેલી નોંધણીયા દરેકે દરેક અહેવાલ લખાવશે અને તેમા નીચેની જાણતો લખવ થશે.

(ક) પરિષદની સા. સ. ની. કા. વા. સ. ની કે બીજી કોઈ મમિતિ કે ઉપસમિતિની દરેક સભામા હાજર રહેવા સલાસદોના નામ

(ખ) ઉપરની દરેક સભામા બનેલો વિગતવાર અહેવાલ તથા તેમા પસાર થયેલા દરાવા.

૫. પરિષદ સંમેલન

દ્વિવાર્ષિક સમયના અંતમાં

૪૦. કા. વા. સ. દર એક વખત અને તે કરતા વધારે વખત ભરાવવાની જરૂર તે સમિતિને અગર પરિષદની સા. સભાને જણાય તો વધારે પ્રસંગે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન ભરવા ગોઠવણ કરશે અને તે નિમિત્તે ગત પરિષદ સંમેલન વખતે રચણ નહીં નહીં થયું હોય અથવા તેમાં કંઈ અંતરાય આવે એમ યાગતું હોય તો રચણ માટે નિમંત્રણ મંગાવશે અને આવ્યા બાદ કા. વા. સ. ની સભામાં તે સવાસ મૂકી રચણ નહીં કરાવશે. દર એ વર્ષે ભારનારૂં સંમેલન સાધારણ દ્વિવાર્ષિક સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન કહેવાશે અને તે સિવાયનું સંમેલન અસાધારણ કહેવાશે.

૪૧. ઉપર મુજબ જે રચણ નહીં કરવામાં આવશે તે રચણના અગર જીલ્લા કાર્યાલયોની જાહેર સભા પરિષદની કા. વા. સ. ની સહાયતાથી રચાનિક કારોબારી સભાના સભ્યોની નીમણૂક કરશે.

૬. પરિષદ સંમેલનની રચાનિક કારોબારી સભા

૪૨. રચાનિક કારોબારી સભામાં નીચેના સભાસદો રહેશે અને તે સભાસદોની સંખ્યા પરિષદની કા. વા. સ. ના સભ્યોની સંખ્યાથી ત્રણ ગણી થી ગણી રાકાશે.

(ક) પરિષદની સામાન્ય સભાના તે રચણમાં વસતા બધા સભાસદો.

(ખ) પરિષદની કા. વા. સ. ના હાતર સભાસદો.

(ગ) રચાનિક સાહિત્ય રસિકો અને ઈન્સ્ટિટ્યુએન્સીયલ ગૃહરથો જેમણે સંમેલન માટે રૂ. ૫ થી ઓછી નહીં તેની રકમ ભરી હોય અથવા ભરવાને વચન આપ્યું હોય તે ગૃહરથો પોતામાંથી અથવા બહારથી જે ગૃહરથોને આ સભામાં જોડવા કરાવ કરે તે,
ટીપ્પણી:—“રચાનિક” એ શબ્દમાં તે રચણ તા. જીલ્લાનો મમાવેશ થશે.

૪૩. રચાનિક કા. સ

(૧) પરિષદ સંમેલનની તારીખો તા. કાર્યાલય તથા પ્રેક્ષકો વચ્ચેની શી મહેમાનો તથા અન્ય જોનારે કંઈ શરતોએ સંમેલન તથા તેને લગતી સર્વે વ્યવસ્થામાં દાખલ કરવા તે નહીં કરશે.

ટીપ્પણી:—પ્રેક્ષકોની શી મહેમાનોના અન્ય જોનારે કંઈ શરતોએ દાખલ કરવામાં આવશે તે સંમેલનના એક માસ પહેલાં અને સંમેલનની તારીખો અને કાર્યાલય સંમેલનના ત્રણ દિવસ અગાઉ વર્તમાનપત્ર દ્વારા જાહેર કરવું જોઈએ.

(૨) પોતાના પ્રમુખની, મંત્રીઓની અને અગ્રણીઓની તથા પરિષદ સંમેલન પગલે જરૂર જણાય તેવા બીજા અધિકારીઓની નીમણૂક કરશે.

(૩) સંમેલનની વ્યવસ્થા તથા મહેમાનોની સગવડ જરોબર સચવાય તેટલા માટે સરકાર મંડળ નીમશે.

- (૪) બીજા સંમેલનને લગતા કામ વિભાગ કરીને ચલાવવા કે કેમ તે નક્કી કરવાનું અને જરૂર જણાય તો અને જરૂરિયાત પ્રમાણે એક કે વધુ ઉપસમિતિઓ, જેવી કે નિર્મલ સમિતિ, પ્રત્યક્ષ સમિતિ, નિવેદન સમિતિ, દ્રવ્ય ઉત્તરાણા સમિતિ વિગેરે નીમવાનું કામ ખનતાં સુધી સત્કારમંડળને સોંપશે.
- (૫) સત્કારમંડળના ઉપસમિતિઓના હકોનો ફરજો આ કાનુનોને પ્રતિનિધિ ન આવે તેવી રીતે નક્કી કરશે અથવા સત્કારમંડળ પાસે કરાવશે.
- (૬) પરિષદ સંમેલનનો સંપૂર્ણ અહેવાલ તથા તે બેઠકમાં રજુ થએલા અને નિર્મલ સમિતિએ મંજૂર કરેલા બધા નિર્મલો પરિષદની કા. વા. સ. ની પાસે છપાવરાવશે અથવા પોતે તે કામ માથે રાખી જ માસની અંદર છપાવશે.
- (૭) સંમેલન નિમિત્તે જે નાણા અગર બીજી બક્ષિસ આવી હશે તેની આવક તથા ખર્ચનો વિગતવાર હિસાબ રખાવશે અને સંમેલન થઈ ગયા બાદ જ માસની અંદર સ્થાનિક કા. સ. ની સભા જોડાની તે મંજૂર કરાવશે.
- (૮) ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા કીધા બાદ બેઠાં કરેલાં નાણાં વીગેરેમાંથી જે બચત રહેલી હશે તેમાંથી ૭૫ ટકા જેટલાં નાણાં પરિષદની કા. સ. ને સ્વાધીન કરશે. અને બાકીની રકમ પરિષદની સાથે જોડાયેલી સ્થાનિક સાહિત્ય સભા હશે તો તેને સ્વાધીન કરશે. અને તેવી નહિ હોય તો પરિષદનાજ હેતુઓથી કે તેને મળના હેતુઓથી કામ કરતી સ્થાનિક સંસ્થાને આપશે. અને તેવી પથ સંસ્થા નહિ હોય તો તેના હેતુઓમાં વપરાશે.

૭. પરિષદ સંમેલનનું સત્કાર મંડળ

૪૪. સત્કાર મંડળ.

- (૧) પોતાના પ્રમુખની નીમણુંક કરશે.
- (૨) પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખની નીમણુંક કરશે.
- (૩) દ્રવ્ય સમિતિ સાથે મસલત ચલાવી શ્રેક્ષ્ણ, મહેમાનો, વિગેરે સંમેલનમાં હાજર થનાર ગૃહસ્થોના સત્કાર કરવાની અને પરિષદ સંમેલન ભરવાની વ્યવસ્થા કરશે.
- (૪) ઉપસમિતિઓની જરૂર જણાય તો અને તે કામ સ્થા. કા. સ. એ આ મંડળને સોંપ્યું હશે તો તેવી સમિતિઓ નીમશે, અને તેનો પ્રમુખો બીજા કાર્યકર્તાઓ નીમશે; તથા તેમના હકોની ફરજો નક્કી કરશે.

૮ નિર્મલ સમિતિ

૪૫. નિર્મલ સમિતિનું મુખ્ય કામ.

- (૧) નિર્મલોને માટે યોગ્ય સમય પહેલાં આમંત્રણ કરવાનું.
- (૨) આવેલા નિર્મલો તપાસી જે ઉત્તમ લાગે તેને સંમેલનમાં વાચવા દેવાનું તથા જરૂર લાગે તેટલા છપાવવાની ભલામણ કરવાનું કહેશે.

૯ વિનોદન સમિતિ

૪૬. વિનોદન અથવા મનોરંજન અને તેવી બીજી ઉપસમિતિઓના કાર્યક્રમ પરિષદના હેતુઓ સચરચ તે રીતેજ યોજવા જોઈશે.

૬૦. વિષયવિચારણી સમિતિ

૪૭ પરિષદ સંમેલન એકઠું થાય તે પછી અને તેમાં કરવાનું કામ હાય પર વિવાદ તે પહેલાં નીચેના સભ્યો નીચે લખ્યા પ્રમાણે વિષયવિચારણી સમિતિમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકશે, અને સંમેલનના પ્રમુખ તે મુજબ બનાવશે ને જાહેર કરશે.

(૧) પરિષદની સા. સ. ના સંસ્થા સભાસદો જે હાજર હશે તે પોતાનામાંથી આઠ સુધી સભ્યો મોકલી શકશે.

(૨) સંસ્થા સભાસદો સિવાયના પરિષદની સા. સ. ના બીજા હાજર સભાસદો પોતાનામાંથી પંદર સુધી સભ્યો મોકલી શકશે.

(૩) પરિષદની સા. સ. ના સભાસદો સિવાયના રથાનિક કારોબારી સભાના સભ્ય તરીકે અથવા પ્રેક્ષક કે મહેમાન તરીકે શ. ડ) અથવા વધારે સંમેલન માટે ભર્યા હશે અને તે પૈકી જે હાજર હશે તે પોતાનામાંથી પંદર સુધી સભ્યો મોકલી શકશે.

(૪) સંમેલનના પ્રમુખ ગમે તે આઠ સભ્યો મોકલી શકશે.

(૫) સત્કારમંડળના પ્રમુખ, વિભાગી પ્રમુખો અને ગત પરિષદોના પ્રમુખો જે હાજર હશે તેઓ તેમના હોદ્દાની રૂએ આ સમિતિના સભ્યો ગણાશે.

૪૮. વિષયવિચારણી સમિતિ.

(૧) પરિષદના અને તેની કા. વા. સ. ના અહેવાલ વિષે વિચાર કરશે અને પરિષદની નીતિને દોરનારા કરાવે ધકશે.

(૨) પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવાને લગતા પ્રશ્નો જે પરિષદની સા. સ. ના સભાસદોમાંથી કોઇની પાસેથી અથવા રથાનિક કારોબારી સભાના સભ્યોમાંથી કોઇની પાસેથી પરિષદ સંમેલનના ભરાતા અગાઉ એક અઠવાડિયા પહેલાં પરિષદની કા. વા. સ. ના મંત્રીઓને અગર રથાનિક કા. સ. ના મંત્રીઓને લિખિત મળ્યા હશે તે ઉપર તથા તે ઉપરાંત તે સમિતિના પ્રમુખ જે પ્રશ્નોની મંજૂરી આપશે તે પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવશે. અને તે પૈકી વધુમતે જે પરિષદ સંમેલન અમાઠી મુકવા યોગ્ય લાગે તે પસંદ કરી તેના ઉપર શું કરાવે કરવા તે નક્કી કરી તે પ્રશ્નોના કરાવે સંમેલનમાં મુકશે. વિ. વિ. સ. એ સૂચવેલા કરાવે ઉપર સંમેલનમાં તે સમિતિના કોઇપણ સભ્ય તરફથી સુધારો રજુ થઈ શકશે. પણ તે સુધારો એવો હોવો જોઈશે કે જેને વિ. વિ. સ. માં ફેરવવા મળ્યા હોય. એ ઉપરાંત સંમેલન અમાઠી રજુ થયેલા કોઇ પણ કરાવ ઉપર પ્રમુખની રજા સીવાય કોઈપણ સુધારો લાવી શકશે નહિ.

(૩) પરિષદ સંમેલન મંજૂર કરેલા કરાવે સૂચનાત્મક નહિ પણ આદેશાત્મક ગણવામાં આવશે. અને જેમ અને તેમ તેમને અમલમાં મુકવા પરિષદની સા. મ. તથા તેની કા. વા. સ. બંધાયેલી ગણાશે.

૧૧. સંમેલનમાં ઉપસ્થિત થઈ શકે તે સવાલ

૪૯. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની વિધિ સિવાયના કોઇ પણ પ્રશ્નો પ્રમુખની રજા સિવાય પરિષદ સંમેલનમાં ઉઠાવી શકશે નહિ.

૧૨ સંમેલનમાં અધિકારનો નિર્ણય

૫૦. પરિષદ સંમેલનમાં રજુ થયેલા પ્રશ્નો ઉપર નીચેના મળ્યોનેજ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

(૧) પરિષદની સા. મ. ના બધા હાજર સભાસદો.

(૨) વિ. વિ. સ ના બાકીના હાજર સભાસદો

ટીપ—ઉપરના દરેક સભાસદને એક એક મત રહેશે. વધુમતિથી હરાવ મંજૂર થયેલો ગણાશે. સરખા મત થતા પ્રમુખને એક વધુ નિર્ણયાત્મક મત આપવાનો અધિકાર રહેશે

૧૩. બંધારણમાં સુધારો કે ફેરફાર

૫૧. ઉપર જણાવેલા પરિષદના કે પરિષદ સંમેલનના બંધારણના નિયમોમાં કંઈપણ ફેરફાર કે વધારા કરવા હશે તો જ્યાં સુધી વિ. વિ. સ. ના હાજર સભ્યોમાંના કે સભ્યો તે ફેરફાર કે સુધારો મંજૂર કરશે નહિ ત્યાં સુધી તે સંમેલન સમક્ષ આવી શકશે નહિ. અને ઉપર પ્રુજ્ય કે વધુમતિથી રજુ થયેલો સુધારો અથવા ફેરફાર સંમેલનમાં મુકાયા બાદ તેને પણ મત આપવાના અધિકારવાળા હાજર સભ્યોમાંથી કે વધુમતિની જરૂર રહેશે. તે સિવાયના નિયમોમાં કંઈ પણ ફેરફાર અથવા સુધારો થઈ શકશે નહિ

પરિશિષ્ટ-વ.

સોસાયટીઝ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ (સન ૧૮૬૦ ના એક્ટ નં. ૨૧) ની રૂબે
તા ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ રજીસ્ટર થયેલી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ

૧. નામ, હેતુઓ વગેરે

૧. આ મર્યાદાનું નામ " ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ " રહેશે
  ૨. મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત દર્શાવે તે સ્થળે આ મર્યાદાનું કાયાનમ રહેશે
  - ૩ આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામાં આવી છે —
- જ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી.
- (ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિશે વખાણેલા પુસ્તકો સંગ્રહવા, તૈયાર કરવા, છપાવવા કે પ્રસિદ્ધ કરવા.
- (ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સંગ્રહવાના પ્રયત્ન કરવા.
- જા ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે
- (ક) પુસ્તકાલયો, સંગ્રહાલયો, છાપખાના કે એવી બીજી મર્યાદાઓ સ્થાપવા અને નીભાવવા.
- (ખ) અનુદાન વખતે મહેનતો કે પ્રદક્ષિણા ભગવા
- (ગ) આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની માથે જોડી, ખરીદી લેવી, પોતામાં ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી
- (ધ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે બાખ્યાનોની યોજના કરવી.
- (ડ) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવા, પ્રસિદ્ધ કરવા, સંપાદિત કરવા, અનાવવા અથવા છપાવવા, અથવા તેવી પ્રવૃત્તિઓ અનાવવામાં મદદ કરવી
- (ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રજાને લગતી સાહિત્યવિષયક કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે તે કરવામાં ઉત્તેજન આપવું
- (છ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેના પ્રચારને માટે જે પ્રદર્શ વિશેષ કાંયો કે વાની જરૂર માનમ પડે તે કરવા.
- (જ) પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઇ પડે તેવા કારણસર જુમ્માભડોળો (ટ્રસ્ટ ફંડ) ખરીદવા

ટીપ — ઉપરના હેતુઓના કારણસર (અ) કોઈ પણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઈ પણ ભાગના વતનીઓ જે માતૃભાષા બોલતા હોય તેના સમાવેશ ' ગુજરાતી ભાષા ' મા થશે, અને (આ) આવી ભાષામાં લખાણેલા સાહિત્યનો સમાવેશ ' ગુજરાતી ભાષા ' મા થશે. પણ તેમાં ઉદ્ધૃતો સમાવેશ થશે નહીં.

૪. પરિપદના સંભાસદોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

- (ક) પરિપદો તથા સંમેલનોના પ્રમુખો
- (ખ) પરિપદે ચૂટેલા દસ સન્માન્ય સભાસદો
- (ગ) આશ્રયદાતાઓ: એટલે કે, જેઓ રૂ. ૫૦૦) કે વધારે આપે તેઓ.
- (ઘ) આશ્રવન સભાસદો, એટલે કે, જેઓ પરિપદમાં રૂ. ૧૦૦) કે સંમેલનમાં રૂ. ૧૫૦) કે વધારે આપે તેઓ.
- (ઙ) સામાન્ય સભાસદો; એટલે કે, જેઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૪) ભરે તેઓ.
- (ચ) સભાસદ સંસ્થાઓ; એટલે કે, પરિપદના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૮) આપે તે.
- (છ) ઉપરની પેટા કલમ (ક) થી (ઙ) સુધીમાં ગત સંમેલનની વિષયવિચારણી મહાના ન આપી ગયેલા મળ્યો.

ટીપ:—(૧) આશ્રવન સભાસદો ઉપરાંત પરિપદ અને સંમેલનોના આગલા પ્રમુખો, સન્માન્ય સભાસદો અને આશ્રયદાતાઓ પરિપદના સભાસદો ગણાશે.

- (૨) આગલી પરિપદો અને સંમેલનોના પ્રમુખોએ અને સન્માન્ય સભાસદોએ વાર્ષિક લવાજમ ભરવું શકશે નહિ.
- (૩) મધ્યસ્થ મહાને યોગ્ય લાગશે તો શેકડ રકમના બદલામાં ખીજ કાષ્ટ પણ સ્વરૂપમાં લવાજમ સ્વીકારી શકશે.
- (૪) ઉપરના વાર્ષિક લવાજમ ઉપરાંત પરિપદના એક કે ખીજ હેતુને માટે ખાસ વાપરવા આપવામાં આવના કાનો તથા રકમો પરિપદ સ્વીકારી શકશે.
- (૫) પરિપદ ભડોળ સમિતિ આ પરિપદ સાથે એક થઇ ગવધી હોવાથી એ સમિતિના આશ્રવન સભાસદો આપોઆપ પરિપદના સભાસદો તરીકે રહેશે.
- (૬) સંસ્થા સભાસદ-પરિપદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થામાં ઝોજામાં ઝોજા પંદર મળેલા હશે તેને જ સંસ્થા સભાસદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે.
- (૭) દરેક સંસ્થા સભાસદ એ વર્ષ માટે પ્રતિનિધિઓ નીમશે, અને તે પ્રતિનિધિઓને એ સંસ્થા તરફથી મદદ, સુદત દરમ્યાન પરિપદના સભાસદના બધા અધિકાર તેમજ જોખમદારી પ્રાપ્ત થશે.

૫. મર્વ પ્રકારના લવાજમ અગાઉથી લેવામાં આવશે અને કનમ ૪ ટીપ (૨) મા ગણાવેલા સભાસદો સિવાય એ લવાજમ આપ્યા પહેલા કાષ્ટ પણ વ્યક્તિ સભાસદના અધિકાર ભોગવી શકશે નહીં.

૬. મહામદે છૂટક છૂટક આપેલી રકમોના કુલ સરવાળાને આધારે વર્ષની શરૂઆતમાં સભાસદોના પ્રકાર નક્કો કરવામાં આવશે.

૭. પરિપદને ઘરની જ ની જામનોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે મધ્યસ્થ મળા નીમાશે.

૮. મધ્યસ્થ સભા નીચેના ગૃહસ્થોની બનશે:—

(ક) આગલી પરિષદો તથા આગલા સંમેલનોના પ્રમુખો.

(ખ) પરિષદના સધળા સન્માન્ય સભાસદો.

(ગ) પરિષદના આશ્રયદાતાઓએ અને આશ્રવન સભામંદોએ ચૂટેલા દસ સભામંદો.

(ઘ) પરિષદના સામાન્ય સભામંદોએ ચૂટેલા બાર સભાસદો.

(ડ) સભાસદ સંસ્થાઓએ ચૂટેલા પાંચ અથવા દશથી વધારે સંસ્થા સભામંદો હોય તો દર બે સંસ્થા દીઠ એક-એટલા સભાસદો.

(ચ) ગત સંમેલનની વિષયવિચારણી સભાએ પોતાના સંયોજાથી ચૂટેલા બાર સભાસદો.

ટીપ્પણી:—[૧] વિષયવિચારણી સભાએ ચૂટેલા સભાસદો, પછીનું સંમેલન ભરાઈને નવી ચૂંટણી કરે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે.

[૨] છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ પોતાના હોદ્દાની રૂઢિએ પરિષદના, તથા મધ્યસ્થ મહાના પ્રમુખ ગણાશે. પ્રમુખે રાજીનામું આપ્યાને લીધે અગર બીજા કોઈ કારણસર એમની જગા ખાલી પડે તો તેની આગલા સંમેલનના પ્રમુખ ઉત્તરોત્તર તે ધ્યાન લેશે.

[૩] કોઈ સન્માન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિષદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની રૂં વધુ મતે નીમણુંક કરશે; પણ સન્માન્ય સભાસદોની સંખ્યા હંમેશાની દસજ રહેશે.

[૪] ચૂટેલા સભાસદો પરિષદના મુખ્ય હોવા જોઈએ, પણ જે વર્ગ ચૂંટણી કરતો હોય તેજ વર્ગના પોતાનો પ્રતિનિધિ ન હોય તો તે બાધકર્તા નથી.

૯. પરિષદના અધિકારીઓ.

[ક] છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ.

[ખ] ઉપપ્રમુખ.

[ગ] ચાર મંત્રીઓ,

[ઘ] બે ખજાનચીઓ.

૩. પરિષદની સામાન્ય સભા

૧૦. મધ્યસ્થ સભા દરેકે તે મઠને અને તે સ્થળે દર વર્ષે કમીમાં કમી એક વખત પરિષદની સામાન્ય સભા ભરવામાં આવશે, પણ જે વર્ષે સંમેલન ભરાવાનું હશે તે વર્ષે સંમેલન ભરાતા પહેલાં કમીમાં કમી એક પખવાડિયા પહેલાં પરિષદની સભા ભરવામાં આવશે.

૧૧. (ક) સામાન્ય સભાનું સ્થળ, તેની તારીખ અને તેના વખત તથા ખામ કામ હોય તો તેવા કામની પ્રકાર દર્શાવનારી જાહેરાત (નોટીસ) પરિષદના બધા સભાસદોને ટપાલ મારફતે કે બીજી મઠ રીતે શ્રીમ દિવ્ય અગાઉ પહોંચાડવામાં આવશે.

(ખ) નોંધાએવા સરનામે ટપાલ મારફત સભામંદને જાણવાએવી જાહેરાત નિયમસર ગણાશે.

૧૨. આવી જાહેરાતમાં જણાવવામાં આવેલા કામકાજના સંબંધમાં જે કોઈ સભ્યને કે પ્રશ્નો પૂછવા હોય या હરાવે લાવવા હોય તે તેણે તેની લેખી ખપર સભાની તારીખથી ઓછામાં ઓછા ૨૦ દિવસ અગાઉ મંત્રીને આપવી.

ઉપર પ્રમાણે ખપર મળતાં મંત્રી લાવવામાં આવનાર હરાવેલી ખપર ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ અગાઉ સભ્યોને પહોંચાડશે.

૧૩. સાધારણ સામાન્ય સભામાં નીચે મુજબનું કામકાજ થશે:—

[ક] મધ્યસ્થ સભાએ રજુ કરેલો અહેવાલ તથા તપાસાવી તૈયાર કરેલો હિસાબ વિચારી મંજૂર કરવો.

[ખ] સાધારણ સામાન્ય સભામાં આ નિયમાનુસાર જે કામકાજ થવું જોઈએ તેવું બીજું કોઈ પણ કામકાજ કરવું.

[ગ] મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલથી ઉપરિચિત થએલું જે કાંઈ કામકાજ સાધારણ સામાન્ય સભાને લગતી જાહેરાતોમાં જણાવવામાં આવેલું હોય તે કામકાજ કરવું.

૧૪. કામકાજની શરૂઆતમાં ઓછામાં ઓછા દસ સભાસદો જાતે હાજર નહિ હોય અને તે પૈકીના નિદાન ત્રણ સભાસદો મધ્યસ્થ સભાના સભાસદથી ઇતર ન હોય તે ઓવી સામાન્ય સભામાં પ્રમુખની સૂંટણી (જરૂર હોય તો) કરવા સિવાય બીજું કામકાજ કરવામાં આવશે નહિ.

૧૫. સભાસદોની નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરીના અભાવે સાધારણ સભા મુલતવી રાખવી પડશે તો એજ કામકાજ કરવાને માટે જે તારીખે, સમયે અને સ્થળે ફરીથી સાધારણ સામાન્ય સભા ભરવાની હશે તેની ખપર સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે અને તેવી સભામાં ગમે તેટલા સભાસદ હાજર હશે તો પણ તેવું કામકાજ કરી લેવામાં આવશે.

૧૬. ઉપર જણાવેલી સભા “સાધારણ સામાન્ય સભા” ગણાશે અને બીજી બધી સામાન્ય સભાઓ “અસાધારણ સામાન્ય સભા” ગણાશે.

૧૭. અધિકારીઓ અથવા મધ્યસ્થ સભા, પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે, અને મંડળના ઓછામાં ઓછા પંદર સભાસદોની સહીથી માગણી કરવામાં આવે ત્યારે “અસાધારણ સામાન્ય સભા” બોલાવશે.

૧૮. આવી માગણીમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવવો પડશે, અને તે પરિપૂર્ણ કાર્યોલયમાં નોંધાવવી જોઈશે.

૧૯. આવી માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી એક મહિનામાં અધિકારીઓ ત્રણ માસની મુદતની અંદર અસાધારણ સામાન્ય સભા ન બોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સભાસદો પોતેજ માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી ત્રણ મહિના પીત્રે ઓવી સભા બોલાવશે.

૨૦. પરિપૂર્ણ સભાસદોની કોઈ પણ સભામાં લેખી મત લેવાની માગણી કમીમાં કમી જે સભાસદો તરફથી ન થાય તો અમુક હરાવ પસાર થએલો પ્રમુખ તરફથી જાહેર થાય અને પરિપૂર્ણ કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમાં તેવી મતઝબની નોંધ લેવાય તો તે હરાવની પૂરતી સખીતી ગણાશે; અને એવા હરાવની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં ફટફટલા મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહિ.

૪ મધ્યસ્થ સભા

૨૧. ઉપરની કલમ ૮ ના કારણસર.

- (ક) દરેક બે વર્ષે જુન મહિનામાં મંત્રીઓ મધ્યસ્થ સભા સાથે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરવા (અ) આગ્રહતાઓને તથા આશ્રવન સભાસદોને, (આ) સામાન્ય સભાસદોને, અને (ઇ) મહાસદ સંસ્થાઓને વિનંતી કરશે.
- (ખ) (અ) વર્ગના સભાસદો દસ (આ) વર્ગના મહામદો બાર અને (ઇ) વર્ગના કલમ ૮ (ડ) ની રૂએ જોટલા પ્રમાણમાં જોઇએ તેટલા પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરશે.
- (ગ) આ બાબતના વિનંતીપત્રની સાથે જાપેલા મતપત્રો પણ મંત્રીઓ સભાસદોને મોકલશે. જૂદા જૂદા મહાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખના અથવા ઉપપ્રમુખના કબજામાં રહેશે.
- (વ) પ્રમુખે નીમણા આર મત ગણનારોઓદ્વારા મતની યોગ્ય રીતે તપાસણી કરવામાં આવશે, અને આવી ચૂંટણીનું પગિણામ બધા સભાસદોને યોગ્ય રીતે જણાવવામાં આવશે.

ટીપ—(૧) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂંટણી થાય તે વર્ષે ૧૫ મી મે સુધીમાં જે સભાસદોના નામ મહાસદોની યાદીમાં નોંધાયેલા હશે તેમને જ મત આપવાને અધિકાર રહેશે.

- (૨) ઉપર આપેલા (અ) (આ) (ઇ) વર્ગના મતની ગણતરી અનુક્રમે થશે અને આગલી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા પ્રતિનિધિને બીજી ગણતરીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૨. ઉપરની કલમ ૨૧ માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મધ્યસ્થ સભાની નીમણૂક જે વર્ષે થાય તે વર્ષે એક માસની અંદર જુના અધિકારીઓ પોતાના અધિકારકાળની પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિના અહેવાલ મધ્યસ્થ સભાના નવા ચૂંટાયેલા સભ્યોને મોકલશે.

અ મધ્યસ્થ સભા દર વર્ષે ઓગસ્ટ માસમાં પોતાની સામાન્ય સભા બરશે અને તેમાં નીચેના કામકાજ કરવામાં આવશે—

- (ક) રીતસર તપાસવામાં આવેલો હિસાબ વિચારવો અને મંજૂર કરવો અને
- (ખ) પ્રમુખની મંજૂરીથી બીજું જે કાંઈ કામ સામાન્ય સભા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તે
- આ મધ્યસ્થ સભાની સભામાં કામકાજ થઈ શકે તેટલા ખાટે દસ સભાસદોની દ્વારથી હોવી જોઈએ

ટીપ—તદુપરાંત અધિકારીઓ જ્યારે બોલાવે ત્યારે, અથવા મધ્યસ્થ સભાના દસ સભાસદોની મધ્યસ્થ મધ્યસ્થ સભા મળશે

૨૩. મધ્યસ્થ સભા પરિપૂર્ણ હેતુઓને અમલમાં નૂકશે અને તે અર્થે બીજા કામે ઉપરાંત પરિપૂર્ણ નામે [૧] આવરણક પ્રવૃત્તિઓ, સર કરશે અને ચાલુ રાખશે, [૨] પરિપૂર્ણ નીભાવાતી અરથાઓને માર્ગ દર્શાવશે, તેમના ઉપર કાજ રાખશે, [૩] બરોડા

અથવા જે મદર જામીનગીરીમા ભડોળના નાણાં રોકામાં દરો તે ભેગા કરશે, લેશે અને વેચશે, રોકશે, તેમનો નિકાલ કરશે અને ખર્ચશે, અને [૪] પરિપદના નામે કોઈ રથાવર મિલકત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ગીરા મુકશે અથવા સમરાવશે કે ફરીથી ખંધાવશે, અથવા બીજી રીતે લેવડદેવડનો નિકાલ કરશે.

૨૪. ઉપરની કલમ ૨૩ માં આપેલી આમાન્ય સત્તાને, કે ખંધારણની ક્રમ્યે આપવામા આવેલી બીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ મંત્રી નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે, એમ ૨૫૯ કલમમાં આવે છે:—

- [૬] પરિપદની અમિતિઓને લગતા ઉપનિયમો અને કાનુનો બાધવા, ખર્ચવા અથવા રદ કરવા.
- [૭] દર વર્ષે અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું અને સામાન્ય સભા સમક્ષ તે રજુ કરવું.
- [૮] પોતાના હાથમાંના નાણાં અને ભડોળ સંબંધમા પાવતીઓ આપવી, તે કમજમાં રાખવાં, આપવાં, મોકલવાં, તેમનો વહીવટ કરવો અને તે ખર્ચવા બાબતની વ્યવસ્થા કરવી, અને બીજી રીતે આ ખંધારણમા જણાવેલા પરિપદના હેતુને પાર પાડવા.
- [૯] પરિપદ તરફથી આવશ્યક યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે દાવા માંડવા, દાખલ કરવા, ચલાવવા અને બચાવ કરવો; અને જેને રીતસર અધિકાર આપ્યો હોય તેને પરિપદ તરફથી દાવો કરવા કે બચાવ કરવા મંબંધી દરેક અધિકારપત્ર કરવાની, આપવાની, તેના ઉપર સહી કરવાની અને તેનો અમલ કરવાની સત્તા મહેશે.
- [૧૦] વાર્ષિક આવકમાંથી અને બચતમાંથી યોગ્ય લાગે તે રકમ કાયમ ભડોળમા જમા કરાવવી.
- [૧૧] આમાન્યતઃ પરિપદના આમાન્ય કામકાજ પગલે અથવા આ ખંધારણની ક્રમ્યે અપાએલી બંધી કે કોઈ પણ સત્તાના અમલ પરત્વે આવશ્યક જબુાય તેની મંજૂર થયેલી કે અધિકૃત બંધી બામતો અમલમા મુકવી, મંજૂર કરવી, કે અધિકૃત કરવી.
- [૧૨] મધ્યસ્થ સભા જે પ્રવૃત્તિઓ ચોજશે તેની ફરેખા પરિપદ આગળ રજુ કરશે.

૫ અધિકારીઓ.

૨૫. [૧] દર બે વર્ષે પરિપદ મધ્યસ્થ સભાના, સભ્યોમાંથી એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મંત્રીઓ અને બે ખજાનચીઓ ચૂંટી કાઢશે.
- [૨] જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂંટણી ચાલે તે વર્ષે જુન મહિનામાં મંત્રીઓ અધિકારીઓની ચૂંટણી કરવા પરિપદના મલાસદોને મતપત્રો ટપાલથી મોકલી આપશે.
- [૩] મતપત્રો ઉપર નવી મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોનું નામ જાપવામા આવશે.
- [૪] મલાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખના કમજમાં રહેશે.
- [૫] મતોની તપાસણી પ્રમુખે નીચેના ચાર મત ગણનારા કરશે.
- [૬] ઉપર આપેલા અધિકારીઓના મતની ગણતરી અનુક્રમે થશે, અને આગવી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા અધિકારીને બીજી ગણતરીમા ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૬. પરિપટ્ટના હેતુઓ પાર પાડવા મધ્યસ્થ સભાના ઠરાવ અનુસાર અધિકારીઓ પ્રતિષ્ઠિત યોજાશે અને તેમની જુએદારી સંયુક્ત રહેશે.

૨૭. સંસ્થાના કામકાજ ઉપર અને તેની આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવાની અને કાબૂ રાખવાની, નિયમસર વર્તન રાખવા જોવાની, અને મધ્યસ્થ મહાની, અનુમતિથી નોકરી નોમવાની અને બરતરફ કરવાની, તેમને કરવામાં આવેલી સખ કાયમ રાખવાની, ઝોછી કરવાની કે રદ કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૨૮. અધિકારીઓના અધિકારકાળ દરમ્યાન કોઇ અધિકારીના મૃત્યુથી કે ગણનામાંથી કોઇ જગ્યા ખાલી પડશે તો મધ્યસ્થ સભા ખીજ કોઈ સમાસદની નોમણુક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને અધિકારીની ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પૂગાય ત્યા સુધી ખાલીના અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો અમલ કરશે.

૨૯. કોઈ પણ અધિકારી પરિપટ્ટના અસ્તિત્વને હાનિ કરે એવી રીતે વર્તતા હોય અથવા તેણે ભારે ગેરવર્તણુક અગ્રવી હોય તો તે કારણુમર યોગાવેલી મધ્યસ્થ સભાની વિશેષ સભામાં હાજર રહેલા સભાસદોની કૈ બહુમતિથી તેવા અધિકારીને કાઢવાની સત્તા સભાને છે.

૩૦. પરિપટ્ટની અને મધ્યસ્થ સભાની બંધો મહાઓમાં પરિપટ્ટના પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ પ્રમુખસ્થાન લેશે ઉપયુક્ત ગુને અધિકારીઓની ગેરહાજરીમાં તે પ્રમંગને માટે સભા પોતાના પ્રમુખની ચૂંટણી કરી લેશે.

૩૧. મધ્યસ્થ સભાના સભાસદો અને અધિકારીઓ નવેમરથી નીમાધને જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો પાસેથી તેમના કામને હવાલો લેશે ત્યા સુધી જૂના અધિકારીઓ અને સભાસદો ચાલુ રહેશે, અને નવીન મધ્યસ્થ સભા અને અધિકારીઓ નીમાશે ત્યા સુધી જૂના મધ્યસ્થ સભા તથા જૂના અધિકારીઓ ચાલુ રાખશે.

૩૨. અધિકારીઓ મધ્યસ્થ સભાના તેમજ પોતાના કામકાજનો અહેવાલ રાખશે અને તેમાં નીચેનો બાબતો દાખલ થશે.—

(ક) પરિપટ્ટની, મધ્યસ્થ સભાની કે અધિકારીઓની કે તેની કોઇ ઉપસમિતિની દરેક સભામાં હાજર રહેલા સભાસદોના નામ.

(ખ) પરિપટ્ટની મધ્યસ્થ સભાની, અધિકારીઓની અને તેની ઉપસમિતિઓની સમાઓને લગતો વિગતવાર અહેવાલ તથા તેમાં પસાર થએલા ઠરાવો.

૬. મિલકત અને નાણાંનો હિસાબ.

૩૩. પરિપટ્ટ કડયામાં જાય અથવા કામ કરતી બંધ થાય ત્યારે તેના સર્વ પ્રકારના દેના સકવાઈ જાય ત્યાર પછી કોઇ પણ મિલકત શિલકમાં રહેશે તો તે પરિપટ્ટના સભાસદોને વહેચી-આપવામાં આવશે નહિ, પણ પરિપટ્ટ બંધ થાય તે વખતે કે તે પહેલા પરિપટ્ટના સભાસદો નક્કી કરે અથવા તેમ નહિ તો મુખાઈની ન્યાયાધિકારી સદર અગાલન (હાઇકોર્ટ) પોને સાધારણ અસલ દિવાની હકુમતમાં નક્કી કરે તેવી, પરિપટ્ટના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સંસ્થાને કે સંસ્થાઓને સોપી દેવામાં આવશે.

૩૪ વખતોવખત જ્યારે આવશ્યક કે મનાદભર્યુ લાગશે ત્યારે પરિપટ્ટના બધા શેકડા બે ડોળો પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને એક મંત્રી એમ ત્રણના મધુકત નામે અધિકારીઓ પોતાને ચોખ્ખા લાગશે તે રીતે અનામત ગણશે કે બેઠકમાં મૂકશે પણ માત્ર ત્રણ દળરૂપિયાની રકમ ચાલુ ખર્ચને માટે ખર્ચનગીઓના નામે મધ્યગથ મળા બેઠકમાં પોતાની મુનસફીથી ગણાવી શકશે.

૩૫ પરિપટ્ટની માનીકીની બધી સ્થાવર મિલકત તથા જુગમાલડોળો જુગમેદારો-ટૂંગી-ના મધુકત નામ ઉપર રહેશે.

૩૬ (ક) પરિપટ્ટના જુગમેદારોની મધ્યમાં ત્રણ કગતા ઝોળી કે પાંચ કગતા વધારે રહેશે નહિ.

(ખ) તેમનામાં મધ્યજ્યામાં બાકી પડશે તો બાકીના ચાલુ જુગમેદારો નવા જુગમેદારોની નીમણુક કરી લેશે, અને એવા નવા જુગમેદારોની નીમણુક થતા પછી તેવા નવા જુગમેદાર જુગમેદારોના કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમાં પોતાની નીમણુકનો સ્વીકાર કર્યા બંધન મહી કરશે પરિપટ્ટની મિલકત અને જુગમાલડોળો બાકીના જુગમેદારોમાં તથા એ રીતે સ્વીકારી મહી કર્યા પછી નવા જુગમેદારોમાં ગ્યાપિત (Vest) થએલી ગણાશે.

૩૭ પરિપટ્ટની મરચાઓના નિભાન માટે તથા કામકાજ પરત્વે થતો બધા પ્રકારનો દયા મધ્યગથ સભાએ મળુ કરેલી બીજી બધી રકમ આ હેડોગમાંથી અપાશે.

૩૮ ૧૪ રકમ, હેડોગ કે મિલકત મળ્યા બંધન જે પાવતી લખી આપવામાં આવે તેના ઉપર ખર્ચનગીઓ પેકીના એક મહી કરી દશે અને મંત્રીઓએ અથવા તેઓમાંના એકે સહી કરી દશે તો તેવી પાવતી પરિપટ્ટ તરફથી અપાએલી રીતમર પાવતી લેખાશે.

૩૯ પરિપટ્ટને મળેના અને પરિપટ્ટે ખર્ચેલા બધા નાણાનો તથા જે બામનોને માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાય તે બામનોનો, તેમજ પરિપટ્ટની મિલકતનો, લેણાનો અને દેવાનો ખરો હિસાબ અધિકારીઓ રીતસર રાખશે.

૪૦ હિસાબના ચોપડા પરિપટ્ટના કાર્યાનયમાં અથવા અધિકારીઓને ચોખ્ખા લાગશે તે ગથે કે ગથોએ ગણવામાં આવશે.

૪૧ મધ્યગથસભા દર વર્ષે એક વખતે માધ્યગથ સામાન્ય સભામાં પરિપટ્ટ મમજ પરિપટ્ટના હિસાબનો અહેવાલ તથા પરિપટ્ટની આર્થિક સ્થિતિ મળેલી તેમજ પોતાની નીમણુકના હેલા બાર માત્ર દરમ્યાન પોતે કરેલા કામકાજ મળેલી પોતાનો અહેવાલ રજુ કરશે.

૪૨ મમજ અને સ્થળ પરત્વે ચોખ્ખા બંધનો મધ્યગથ સભા વખતોવખત દરેકે તેને પાત્ર રહીને હિસાબના બધા ચોપડા તથા બીજા ખતપત્રો સભાસભેને જોવા મળી શકશે.

૪૩ પરિપટ્ટે સામાન્ય સભામાં નીમેના એક કે વધારે હિસાબ તપાસનાગ (ઝોલીટર) ના દાયે પરિપટ્ટના હિસાબ દર વર્ષે ઝોજામાં ઝોજો એક વખતે તપાસવામાં આવશે, અને તેવા હિસાબ ખરો તથા ચોક્કસ હોવા બદલ ખાત્રી કરીને તેનું પ્રમાણપત્ર મેળવવામાં આવશે.

૭. સાહિત્યસંમેલન

(અ) સ્થાનિક કારોબારી સભા.

૪૪. મધ્યસ્થ સભા દર બે વર્ષે એક વખતે અને ભરવાની જરૂર જણાય તો વધારે ઓછાં સાહિત્યસંમેલન ભરશે.

૪૫. આગામી સંમેલન માટે નિમંત્રણ આવ્યા પછી જે સ્થળે સંમેલનની બેઠક ભરવાની ઇચ્છા મધ્યસ્થ સભા રાખતી હશે તે સ્થળે કારોબારી સભાની નીમણુંક કરાવશે.

૪૬. સ્થાનિક કારોબારી સભામાં નીચેના સભાસદો રહેશે:-

- (ક) પરિપક્વ મધ્યસ્થસભાના બધા સભ્યો;
  - (ખ) જે સ્થળે સંમેલન ભરવાનું હોય તે સ્થળમાં વસતા બધા પરિપક્વ સભાસદો; અને
  - (ગ) સ્થાનિક કારોબારી સભાને ઓછામાં ઓછા રૂપિયા પાંચ આપે તે ગૃહસ્થો.
૪૭. સ્થાનિક કારોબારી સભા
- (૧) મધ્યસ્થ સભાએ નક્કી કરેલા વર્ષમાં ભરાવાના સંમેલનની તારીખો ઠરાવશે.
  - (૨) પોતાના પ્રમુખની, મંત્રીઓની અને ખજાનચીઓની તથા સંમેલન ભરવા પરત્વે જરૂરના જણાય તેવા બીજા અધિકારીઓની નીમણુંક કરશે.
  - (૩) કામ કરવામાં જરૂર જણાશે તો એક કે વધારે ઉપસમિતિ નીમશે.
  - (૪) સંમેલન ભરવાને માટે ઉધરાણું કરીને નાણા ભેગા કરશે.
  - (૫) સહકારમંડળ સ્થાપવાનો વ્યવસ્થા કરશે અને તેમાં સભ્યનું લવાજમ નક્કી કરશે.
  - (૬) સંમેલનના મહેમાનોનો સત્કાર કરી તેમના રહેવા વગેરેની સગવડો બંધાવતું કરશે.
  - (૭) સંમેલનનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી ગોઠવશે.
  - (૮) સંમેલનનું કામ, વિભાગ કરીને ચલાવવું કે કેમ તે નક્કી કરશે.
  - (૯) સંમેલનની સિદ્ધિના હેતુથી ને આ બંધારણને અનુસરીને સાહિત્યવિષયક અને સાહિત્યવિષયક કળાનું પ્રદર્શન ભરશે.

૪૮. સંમેલન નિમિત્તે જે નાણાં અગર બક્ષિસ આવ્યાં હશે તેના આવક ખર્ચનો હિસાબ સ્થાનિક કારોબારી સભા સંમેલન પૂર થયે એક માસમાં પરિપક્વ મોકલી આપશે, અને તેમાંથી બચત રહેલી રકમના ૭૫ ટકા જેટલા નાણા અને જે તેટલા નાણા રૂ. ૧૦૦૦) થી ઓછા હોય તો રૂ. ૧૦૦૦) તે પરિપક્વ સ્વાધીન કરશે, અને ઉપરની રકમ આપતા બાકી રહેલી રકમ સ્થાનિક સભાસદ સંસ્થાઓને મરખે હિસ્સે આપશે.

(અ) પરિષદ અને સંમેલન

૪૯. (અ) સંમેલન પૂર થયે એક માસમાં કારોબારી સભા સંમેલનના સંપૂર્ણ અહેવાલ તથા તેમાં રજૂ થયેલા અને નિમંત્રણમિતિએ મંજૂર કરેલા નિબંધો મધ્યસ્થ સભાને સ્વાધીન કરશે, અને તેને સભા બનતી ત્વરાએ છાપાવશે.

(આ) વેચાએલા અહેવાલ-નિબંધમંત્રદના વેચાણનું ઉત્પન્ન, તથા ન વેચાએલા અહેવાલ-નિબંધમંત્રદની નકસો, તથા સંમેલનની દોષ્ટ પશુ બેઠકને માટે રથાનિક કારોજારી સભાએ કે બીજા દોષ્ટ બેઠકને નાણામાંથી સંમેલનની બેઠક પરત્વે યએસો બધો ખર્ચ અને અહેવાલ-નિબંધમંત્રદ ઊપાવતાં યએસો ખર્ચ બાદ બતા ને રકમ બયે તે રકમ પરિપદની માલીફીની ગણાશે.

૫૦. મંમેલનની દોષ્ટ પશુ બેઠક પરત્વે એકઠાં કરવામાં આવેલાં નાણાં અથવા તેનો દોષ્ટ બયન બાગ રથાનિક કારોજારી સભા કે બીજા દોષ્ટ વ્યક્તિના કમળમાં દશે તે અથવા પરિપદોએ અત્પાર સુધીમાં દોષ્ટ પશુ વખતે રથાપેલી સંરથાએ કે સંરથાઓએ ભેગા કરેલા દોષ્ટ પશુ નાણા ઉધરાવવાની, વસુલ કરવાની, એકઠાં કરવાની સતા મધ્યસ્થસભાને ગહેગે.

૫૧. દોષ્ટ પશુ સંમેલનની રથાનિક કારોજારી સભા ને મંત્રીઓ નીમશે તેમના ઉપરાત પરિપદના સામાન્ય મંત્રીઓ પશુ તે સંમેલનના મંત્રીઓ હોદ્દાની રૂઝએ ગણાશે.

(દ) નિબંધ સમિતિ

૫૨. સંમેલનની નિબંધસમિતિ નિબંધોને માટે આમંત્રણ કરશે, અને આવેલા નિબંધોમાંથી યોગ્ય લાગશે તેવા નિબંધોને સ્વીકાર કરશે.

૫૩. સમેલનમાં વંચાવા આવેલા ભેગોની યોગ્યાયોગ્યતા તપાસવા રથાનિક કારોજારી સભા વિદ્વાનોની એક નિબંધસમિતિ નીમશે અને પરિપદના અધિકારીઓ હોદ્દાની રૂઝે આ સમિતિના સભ્યો ગણાશે. કથા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના કથા વાચવા અને ઊપાવવા તેના નિર્ણય નિબંધસમિતિ કરશે.

(ઈ) સત્કારમંડળ

૫૪. સત્કારમંડળ.

- (૧) યોતાના પ્રમુખની નીમણુંક કરશે.
- (૨) સમેલનની બેઠકના પ્રમુખની નીમણુંક અને ને વિભાગ નક્કી થાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નીમણુંક ચૂંટણીથી કરશે.
- (૩) સંમેલનની બેઠકને માટે ભેગા કરેલા નાણાના એક ભાગ તરીકે, યોતાના સભાસદોની પાસેથી લીધેલી લવાજમની રકમ રથાનિક કારોજારી સભાને સોપશે; અને
- (૪) રથાનિક કારોજારી સભાની સાથે મસલત ચલાવીને, સંમેલનમાં હાજર રહેવ આવનારા પ્રેક્ષકોને સત્કાર કરવાની અને સંમેલન ભરવાની વ્યવસ્થા કરશે.

(ઉ) સંમેલન

૫૫. વિવચવિચારિણી સમિતિમાં નીચેના સભાસદો રહેશે —

- (૧) સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને રથાનિક કારોજારી સભાના પ્રમુખ.
- (૨) સંમેલનના પ્રમુખ અને ગત પરિપદ અને સમેલનોના પ્રમુખો.
- (૩) મધ્યસ્થ સભાના સમેલન ભરાય તે રથાનમાંના હાજર સર્વ સભાસદો.
- (૪) સત્કારમંડળે યોતાનામાંથી ચૂંટેલા વીસ પ્રતિનિધિઓ.
- (૫) સંરથા સભાસદે ચૂંટેલા દસ પ્રતિનિધિઓ.

- (૬) સમેલનના પ્રમુખને જરૂર લાગે તો દસથી વધારે નવિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો
(૭) વિભાગવાર કામ લેવાનું નક્કી થયું હોય તો વિભાગના અધ્યક્ષો

(ટીપ: ૧)—વિષયવિચારિણી સમિતિના કુલ સભાસદોમાં પરિપક્વના સભાસદોની સંખ્યા
ઓછામાં ઓછી અર્ધી હોવી જોઈએ, અને વિષયવિચારિણી સમિતિના સભાસદોમાં
પરિપક્વના સભાસદોની સંખ્યા અર્ધીથી ઓછી હોય તો ખૂટતી સંખ્યાના
પ્રતિનિધિઓ એ પરિપક્વના હાજર સભાસદો જાડુમને નીમશે
૫૬. વિષયવિચારિણી સમિતિ

(ક) પરિપક્વના અને મધ્યમ સભાના અહેવાલ વિશે વિચાર કરશે અને પરિપક્વની
નોતિને દોરનારા ઠરાવો કરશે, તથા

(ખ) સમેલનના હેતુઓ પાળવાને લગતા ઠરાવો ધરશે.

૫૭ જ વિષયવિચારિણી સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવો પછીથી મંજૂર થવા માટે
સમેલન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે, વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ થયો
હોય તે ઠરાવ ઉપર સમેલનમાં પ્રમુખની પરવાનગીથી સુધારો રજૂ થઈ શકશે.
માત્ર આ સુધારાનો કલમ ૫૬ માં સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ અને તે ઠરાવને
લગતો હોવો જોઈએ

આ વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ કે સુધારાને રૂ મત મળ્યા હોય તે પહેલેથી
જાહેરાત આપી સમેલનમાં રજૂ કરવા દેવામાં આવશે, એ ઉપરાંત સમેલનમાં
આવેલા ઠરાવ ઉપર પ્રમુખની રજાથી કોઈ પણ સુધારો સમેલનમાં ભાવી શકાશે.

૬ સમેલનમાં રજૂ થયેલા ઠરાવો ઉપર પરિપક્વના સભાસદો તથા વિષયવિચારિણી
સભાના આગેવાનો સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે

૬ આ પ્રમાણે પમાર થયેલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવા પરિપક્વ ગોઝ પત્રમાં ભરશે

ટીપ —વિભાગ ૭ ના કારણ સાથે પરિપક્વનો મનાસદ એટલે સમેલનની ખેડકનો
તારીખથી ઓછામાં ઓછા દસ દિવસ અગાઉ જે પરિપક્વનો સભાસદ થયો હોય તે સમજાવે

૮ નિયમોમાં ફેરફાર

૫૮. ઉપર જણાવેલા પરિપક્વના કે સમેલનના બધારણના નિયમોમાં માત્ર નીચેની
રીતેજ ફેરફાર કે વધારા કરી શકાશે કે તેમાંથી કોઈ નિયમો રદ કરી શકાશે —

(ક) મધ્યમ સભાના પાંચ સભાસદો અથવા પરિપક્વના પદર મનાસદો આ નિયમોમાં
સુધારાવધારા કરવાની દરખાસ્ત પરિપક્વના જવા મનાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે.

(ખ) એવી દરખાસ્ત પહોંચાડ્યા પછી વહેંચામાં વહેંચા એક પખવાડિયા પછી
અધિકારીઓ એ દરખાસ્ત વિશે વિચાર કરવાને માટે મધ્યમ સભાની બેઠક બોલાવશે.

(ગ) એવી દરખાસ્ત મધ્યમ સભામાં મંજૂર થશે તો પરિપક્વની અગ્રધારણ સામાન્ય
મતો બોલાવી તેની સમક્ષ તેવી દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવશે, માત્ર એવી મધ્યમ
સભામાં ઓછામાં ઓછા વીસ સભ્યોની હાજરી હોવી જોઈએ.

(ધ) આવી પરિપક્વની અગ્રધારણ સામાન્ય સભામાં એવી દરખાસ્ત મંજૂર થશે તો
પરિપક્વના બધારણના નિયમોના એક ભાગ તરીકે તેને સ્વીકારવામાં આવશે

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સરવાયું.

જ

ઉ

૧૧૬૨-૧૫-૦ શ્રી આવક ખાતાનો વધારો

૧૧૫૨-૧૫-૦ લ્હેણા નીચે પ્રમાણે

૪૫૦-૦-૦ સુમાન્તર પ્રેમ
૨૦૦-૦-૦ પરી, માણેકલાલ
સુનીલાલ શ્રી
૧૮-૭-૩ પા. નારણલાલ
વાઘજીભાઈ
૪૮૭-૭-૬ દશમી ગુ. મા.
પરિષદ

૫-૦-૦ પારેખ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસના જમા ૪૫-૦-૦ શ્રી ડેરટોક ખાતે

૧૧૬૭-૧૫-૦

૧૧૬૭-૧૫-૦

જ

ઉ

૬૦૦-૦-૦ શ્રી કારોબારી સભાના
લવાજમના
૬૭૦-૦-૦ શ્રી સ્વામત સમિતિના
સભામદના લવાજમના
૨૭૨૩-૦-૦ શ્રી આશ્રયદાતા સદાયક
વર્ગ તરફથી જમા આવ્યું
૩૭૨-૦-૦ શ્રી સભામદના
૪૭૨-૦-૦ શ્રી પ્રેક્ષકવર્ગ તરફથી
૧૬૨-૮-૦ શ્રી નિવાર્યો પ્રેક્ષક તરફથી
૫૦-૮-૦ શ્રી સ્ત્રી પ્રેક્ષક તરફથી
૩૬-૧૫-૦ શ્રી વટાવ ખાતે જમા

૨૮૩-૧૦-૦ શ્રી ટપાલ ખર્ચ
૧૨-૮-૦ શ્રી તાર ખર્ચ
૮૫-૧૪-૦ સભા ખર્ચ,
૪૬-૦-૦ ફેટોગ્રાફનું ખર્ચ,
૮૨૬-૧૧-૬ પગચુરણ છપામણી ખર્ચ,
૬૩-૧૪-૦ રેડેશનરી ખર્ચ
૧૬૨-૨-૦ પગચુરણ ખર્ચ
૬૬૭-૨-૦ પત્રાર ખર્ચ,
૩૧૬-૬-૩ મુઆફરી ખર્ચ
૬૩૮-૪-૬ રીપોર્ટ છપામણી ખર્ચ
૧૨૧-૮-૦ વાહન ખર્ચ
૩૮૦-૧૪-૬ મંડપ ખર્ચ
૨૦૫-૧૪-૬ મનોરંજન ખર્ચ
૨૬૫-૮-૬ શ્રી રસોડા ખર્ચ
૪૬-૦-૦ દીવાખતી ખર્ચ
૧૧-૬-૬ ડેરટોક નુકશાનીના માડી વાળ્યા

૫૬૮૮-૧૫-૦

૪૪૬૭-૦-૦

મૂળજીભાઈ દેવચંદ મણિધાર
દિસાખનીસ.

જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા
મુન્દરલાલ નાથાલાલ જોષી
મંત્રીઓ,

નવમી અને દશમી ગુ. સા. ૫.

સદરહુ દિસાખ વાંચ્યો સાથે તપાસ્યો છે અને તે અમાગા જાણવા તથા માનવા
પ્રમાણે ખરોખર છે, તા, ૨૬-૪-૧૯૩૫

બોમ્બેલાલ નાથાલાલ મોદરસી
Ambalal H. Modi
ઑડીટર્સ.

Gopaldas V.

પ્રમુખ-રચાનિક કારોબારી સભા
નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સરવાયું.

જ	ક
૫૧૯-૫-૬ શ્રી આવક ખાતાનો વધારો	૨૦૦-૦-૦ શ્રી માણિક્યાવ યુનીસાવ
	૪૫-૦-૦ શ્રી ડેક્ટેટક ખાતે જમા
	૨૪૫-૦-૦
	૨૭૪-૫ ૬ શ્રી રોકક જણસે

૫૧૯-૫-૬

૫૧૯-૫-૬

જ	ક
૧૧૬૨-૧૫-૦ નવમી પગિષદનો વધારો	૨૫-૧૪-૩ ૮૫૫૫ ખર્ચ
૪૮-૦-૦ શ્રી સ્વામત મડળના	૫૬૧-૭-૦ છપામણી "
સભામંદોનું લવાજમ	૨૭-૧૧-૬ પ્રવાસ "
૬૯-૪-૦ દીકરીટા વેચાણના જમા	૨૧-૧૦-૦ પરચુરણ =
	૭-૬-૦ રેડેશનરી "
	૭૩-૬-૦ વાહન "
	૮-૧-૦ તાર "
	૧૫૧-૪-૬ રસોડા "
	૩૨-૨-૩ મંડપ "
	૧૦-૧૫-૦ સ્વચ્છ સેવકોનો ખર્ચ
	૫૫-૦-૦ રીપોર્ટનો છપામણી ખર્ચ
	૧૫-૦-૦ પ્રકાશન ખર્ચ
	૧૨-૦-૦ દીવા મતી ખર્ચ
	૩૯-૦-૦ ફોટોગ્રાફ ખર્ચ
	૧૧૫-૦-૦ પગાર ખર્ચ

૧૭૦૦-૮-૦

૧૧૮૦-૧૦-૬

શ્રીજીભાઈ દેવચંદ મણિયાર
દિસાબનીસ

જયંતિલાલ ઓરાવરજી મહેતા
મુંદરલાલ નાથાલાલ જેધી
મંત્રીઓ,

નવમી અને દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સદરજી હિસાબ ગણિતરો સાથે તપાસ્યો છે અને તે અમારા જણવા તથા માનવા પ્રમાણે બરાબર છે. તા. ૨૯-૪-૩૫

ભોગીલાલ નાથાલાલ ઓકરી

Ambalal H. Modi

આંદીટર્મ.

C. N. Mehta.

પ્રધુખ સ્થાનિક કારોબારી સભા

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

દશમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ઃ નડીઆદ

સત્કારમંડળના અધ્યક્ષ

શ્રી અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની, બી. એ. ની

સ્વાગતગીતા

નડીઆદ, તા. ૧૨-૧૨-૩૧, સનિવાર.

મુદ્રક: નરવરલાલ ઇસ્હારામ દેરાઈ, બી. એ.

અંગ્રાની પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, સામુન બીલડીંગ્સ, એક્સીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુબઈ નં. ૧.

પ્રકાશક: અંબાલાલ ધુલાખીરામ જાની, બી. એ

મધુબ, નરીઆદ સ્વામલમડલ, નામરવાડા, નરીઆદ.

उत्तत्त्वः पश्यन्नददर्शं वाचं उत्तत्त्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम् ।
 उतोत्वस्मै तन्नं विसस्त्रे जायेवपत्य उशती सुवासाः ॥
 देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवां वदन्ति ।
 सा नो मंद्रेपमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतै तु ॥

(क्र. सं. ६)

આભાર અને સત્કાર

મારા સાહિત્યવિહારી અને સાહિત્યરસિક બેનો તથા બંધુઓ !

મારા સુભાગ્યે, સાહિત્યકારોના ધામ લેખાતા, નદીઆદનાં સાહિત્યપ્રેમી બાંધવાએ મને પોતાનો પ્રતિનિધિ કરી, આ, જે બહુમાન હોય છે, અને જે બહુધન્ય કૃત્ય સોંપ્યું છે તે હું આભાર સાથે તેમ જ પૂરી શુણ્ણતાથી માથે ચઢાવું છું; અને અમો સધળા તરફથી, આપ સહુ આજે અહીં એકઠાં થમલાં સજ્જન-સમારીઓને ઊંડા અંતરથી સ્વાગત ફઉં છું. અમારાં સ્વાગત કદાચ સાધનમાં તેમ વિવિધતામયિ આછેરાં, અછતરાં હશે, કહેા કે છે, છતાં આપ સહુ અમારાં મેધિરાં મહેમાન અમારી આછપ-ઓછપ ન બેતાં દિલનાં ઊંડાણ અને ખજાણ-પણ બેશો, એની મને ખાત્રી છે. અમે નદીઆદને આગણે સ્વજન જેવાં આપ સહુ ભાવ-ભીનાં લાડરોએ બેલાવ્યાં છે; આપણા દિલની વાતો કરવા, મુસ્કેલ સંકુલ બાબતોનો શુદ્ધ ભાવભર્યો ઉકલ કરવા નોતર્યાં છે; તેમ જ આપણી પરિપક્વદેવીની ગતિ-પ્રગતિને જે અટપટા અને ખટપટ-ખટખટભર્યાં વ્યવસ્થાતંત્રરૂપી, બંધારણરૂપી અવરોધ રૂંધી રહ્યો છે, તે અવરોધને શાન્તભરી સમાધાનીથી દૂર કરી, ચરોઈવલ પંથે ચાલવા આમંત્ર્યાં છે. અમે સમજીએ છીએ કે કાંઈક અમારા વેલવવાળા મહેમાનગીરીના ભપકા દેખાડના વેવાઇઓને અહીં નોતર્યા નથી. એટલે સમયની તંગાશ તથા સાપ્રિત સમયની અનેક લોકપ્રવૃત્તિઓની રોકાણને લીધે જે કાંઈ આછપઓછપ રહી ગઇ હોય તે આપ સહુ લાડરો સહી લેશો, એવી મને ખાત્રી છે. અને એથી જ અમારો હૃદયભાર ધણો જ હળવો થયો છે.

આપને સ્વાગત દેતાં મને કુદરતી રીતે આપણું કેટલાંક ગુમ થયલાં સ્વજનો પહેલાં યાદ આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભવભૂતિ સાચું જ કહે છે કે સ્વજન સ્વજનોને મળે ત્યારે સૌથી પહેલાં પોતાનાં દર્દ-દુઃખભર્યાં હૈયાં ઠાલવવા ઉઠે છે. તેમ, છેલ્લી પરિવર્તમાં મળ્યા તે પછી, આપણે જે કેટલાંક જાણીતાં-અજાણીતાં સ્વજનો ગુમાવ્યાં છે તેમને નિવાર્પાજ્ઞિ દેવા અને તેમના જવાબી આપણી સાહિત્યઆલમને, સાહિત્યપરિવર્તને જે બારે ખોટ ગણે છે, તેનું સ્મરણ કરવાનું મને મન થયે આવે છે.

(૧)

આપણું ખેદ અને હાનિ

અ મારા તત્ત્વદર્શી, સાક્ષર, શ્રીયુત મગનભાઈ અતુરભાઈ પટેલ, બી. એ. એલ. એલ. બી., ને અહીં ન જોતાં મારું દિલ વલોવાય છે, અને જરૂર આપનું પણ દિલ વલોવાનું હશે, એ હું સમજી શકું છું. સંસ્કૃત શૈલીનાં ઉંચી કાટિનાં તેમનાં નાટકો, ઉજ્જવતી સ્પષ્ટ ભક્તિ-સાહિત્યભક્તિ પ્રભુભક્તિ-ભરી તેમની કવિતાઓ, ઉપનિષદ-જ્યોતિષોનાં દર્શન અને ગીતામૃતનાં પાન કરાવનારી તેમની ઉદાત્ત કૃતિઓ, દેશહિતના અનેક કૂટ ગંભીર સવાલોના વિર્મસન-વાળાં બાખ્યાનો-એ સહુએ એમની કીર્તિને અમર કરી છે. એમના જેવા વિચારશીલ તેમ જ સમાધાનશીલ નેતા, સંચાલક આજે અહીં હોત તો જરૂરજરૂર આપણી આગળ ખડા થયલા સવાલો તોડ સુરંગિતપણે હાવવામાં ભારે ઉપયોગી, સહાયક થઈ પડ્યા હોત. વિશેષે કરીને અમને, નડીઆદને એ યુગાત્માની ખોટ ધણી જ અસહ્ય લાગે છે.

વળી નડીઆદે એક બીજો મહત્વાકાંક્ષી તરવરતો, ડોડીયાં ભુવાન શ્રી. કવિશ્રી પૃથુ હ. શુક્લે ખેલ્યા છે. જીંદગીની સૂઝી જ અનુભવતો, દેશદેશાવરમાં થવાયલા અંતરે સમભાવની વાંચાથી ભટકારા મારતો, જમતની બેકદરથી ધનધનતો એ કવિદીપક ગુલ થયો છે. આ છોતરાં જીવનસાધન છતાં આજે ઉડલ ભરવાના ઉત્સાહવાળાં, પરંતુ નિરાશ્રયથી પાછાં પડનારાં હૃદયોની મયામણને પ્રતિબિંબિત કરનારી ‘કૂલપાંદડી’ ‘પુલ નહોં તો પુલની પાંદડી’ અર્પવાના ઉમળકાથી સરસ્વતી દેવીને ચરણે સમર્પી, તેમ જ ‘આરામગાદ’-વિશ્રામઘાટ-નું દર્શન કરાવી, એ આશામયો બંધુ સદાને માટે પ્રભુના આરામગાદે સંચર્યો છે.

શુર્જ સાહિત્યની પ્રાચીન સમૃદ્ધિને એકસે હાથે, તેમ વિદ્વાનોની સહાયથી તથા રાજ્યાશ્રયથી પણ પ્રકાશમાં આણનારા, થયાશક્તિ સાંપ્રત જમાનાને અતુરજી હાવવાનું સાહિત્ય સર્જન રા, મદાકવિ પ્રેમાનંદના જેવી પ્રેમાનંદી પ્રતિભાથી શુર્જી દેવીની મરણ સુધી, નવજીવતાને સરભાવે તેવા ઉત્સાહ ને અંતથી સેવા જાળવનારા, સાહિત્યભાંડેડ, રાજ્યભલ, શ્રીયુત હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંટાવાળીના અવસાનથી સાહિત્યપરિવર્તને તથા શુર્જ સાહિત્યને ન પૂરાય તેવી ‘ખોટ ગણે છે. ‘પાણીપતની લડાઈ’ જેનું સ્પર્ધેશીની ભાવનાથી ઉજ્જવતું કાવ્ય, આગળાં માટે સો સો ટયુકડી વાતચિતના ગુચ્છો, કન્વાકિતવણીની વાંચનમાળા, ‘ધરમતુ-વેદ’, ‘ધરમતુ રાજવણી’, સંસાર-સમાજસુધારો, વગેરેના સરગ, સરસ નિબંધો, આદિથી તેમજ સાહિત્યરસિક જનતાની સુરમિને સંતોષી છે. ભાષા, બ્લાઝરણ, સાહિત્ય, ઇનિદાસના લેખોથી સાહિત્યકારોને વિચારણાને ખોરાક પૂરો પાડ્યો છે. પ્રાચીન કવિઓનાં ચરિતો અને ક્ષેતિક કાવ્યો, તથા પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રકટ કરી અર્પુર સાહિત્યસંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એમની આવી સાહિત્ય-

સેવાઓ વિપુલ અને વિવિધ છે. તેમણે સાહિત્યપરિષદને અમદાવાદના છઠ્ઠા સંમેલનમાં પ્રાચીન-સાહિત્યના પ્રકાશન અર્થે રૂ. ૧૦,૦૦૦ આપી, સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેમના સતપુત્રોએ તેમનું નામ સાહિત્યઆલયમાં અમર કરવા 'નેએલ પ્રાઇઝ'ના વિસ્તરે દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦ નું ઇનામ આપવાની એક નામોદિત યોજના કરી છે.

ગુર્જર હિન્દુ જનતાના ધર્મભીરુ આત્માને આર્ય ધર્મ, નીતિ, ને બવહારના ઉજ્જવલ પંથે દોરનારા, વાસ્તવ પુરુષાર્થ, કર્તવ્યકર્મ અને સાચા સુખની ઝંખી કરાવનારા, આચાર્ય, શ્રીમતશુરામ શર્માના અવસાનથી વિશાળ જનસમૂહોને અને ગુર્જરસાહિત્યને અતિશય અસહ્ય ખોટા મઠ છે. હાલના અતિપ્રવૃત્તિના અને કંઈક અંશે ઉન્નતીકૃતિના વાવેટોને ચરેલા, જમનામાં તેમણે ધાર્મિક સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રકટાવી, ફેલાવી, અપૂર્વ લોકસેવા બજાવી છે. ઉપરાંત હાલનું, કેળવણીના એક આદર્શ મંદિર લેખાતું, 'દક્ષિણાત્મિકલન' તેમની સુંદર સહાયતાનું સુલ્લ છે. આનંદાશ્રમની પાઠશાળા અને અન્ય વિદ્યાર્થીલયો તેમનાથી પોષાયા છે. તેમના જેવા મહાનુભાવ, સમ્યક્ચિંતક, ધર્મપ્રદેશક તેમજ બવહારદર્શી સાપુરણ અવસાન ગુર્જરસાહિત્યરસિક જનતાને બહાર કાઢશે.

શ્રી. વાડીલાલ:ભોતીલાલ શાહના અવસાનથી ગુર્જર સાહિત્યસંસ્કૃતિને ઘણી હાનિ થઈ છે. એ જૈન વિદ્વાન, શીલસુદ અને પત્રકાર જૈનોના ત્રણેય શ્રેયોની ધાર્મિક અને સામાજિક ભૂતિ સચેત કરી હતી. જૈન ઐતિહાસિક, નોંધ, 'બગસલ', 'યુગલવી દુનીયા' વગેરે ગ્રંથો તેમણે લખ્યા છે. તેઓ જૈનસંપ્રદાઈ રહસ્યને નવીન દૃષ્ટિથી સંશ્લેષવાનું કાર્ય રસપૂર્વક કરતા હતા. તેઓ, જર્મન, શીલસુદ નિતેના ઉપાસક હતા. તેમની શૈલી, ઉછળતી, ભેરદાર, ઉદ્દામ હતી. શ્રી. ગણિયારાનું રૂ. ૧૦૦૦ નું ઇનામ સાહિત્યપરિષદ તરફથી તેમને 'નમ સત્ય' માટે અપાયું હતું. તેઓ આધ્યાત્મિક જીવનમાં મસ્ત રહેતા હતા. તેઓ અગમ સુધારક, ક્રાંતિકારી તત્ત્વચિંતક અને લોકપ્રિય સાહિત્યસેવક હતા.

માફ, એદદગીન હું, આઠવેથી આટાપું છું. પરંતુ તે પહેલાં હું તજી પારસી સાહિત્યવિદ્યારી બિરાદરો મહંમમ, શ્રી. પેત્રનજી જમશેદજી સદા, શ્રી. જહાંગીર, જમશેદજી વીમાદલાલ અને શ્રી. શાપુરજી-કાવસજી હોડીવાળાને સ્મરણબલિ અર્પવા નહીં ચૂકું. શ્રી. પેત્રનજી સત્યાએ પ્રતિષ્ઠિત. "ગુજરાતી," પત્ર દ્વારા તેમજ વિવિધ વાર્તાઓ દ્વારા ગુર્જરસાહિત્યની સારી સેવા બજાવી હતી. શ્રી. વીમાદલાલ, શીલસુદ, યોગેશ્વરીસર, ગુર્જર તત્ત્વતાની કવિઓના અભ્યાસી હતા. સારા બાખ્યાતા તેમજ લેખક હતા. શ્રી. શાપુરજી હોડીવાળા સંસ્કૃત ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યના ભણકાર હતા; અવારનવાર સાહિત્ય અને ઇતિહાસના લેખો લખતા હતા. આઠમી સાહિત્યપરિષદના એક મંત્રી હતા.

સાથે સાથે અન્ય જે કોઈ સાહિત્યગ્રંથો બંધુઓ-જેવા કે વેદાન્તતત્ત્વવિદ્ હીરાલાલ મજબૂતચુદાસ શ્રી, તથા પંડિતવર, સાહી રામકૃષ્ણ હર્ષજીના અવસાન થયાં છે તેમને પણ મારી અંતરની લાવભરી સ્નેહાંજલિ સમર્પું છું.

(૨)

નડીઆદની ઇતિહાસગાથા

હે હું મને અવસર મળ્યો છે ત્યારે જ્યાં પરિષદ મને ત્યાંની ભૂમિદેવતાની ઇતિહાસ-ગાથા, ગાવાના રીવાજને જોતા નહીં કહે. એ કે અહીં હું અમારી જન્મભૂમિ-નડીઆદની કંઈક

ગાથા ગાઈ હતી છું,* છતાં તેના નામકરણની, અટપટા ભાષાશાસ્ત્રની, ધુમશ્રદ્ધામાં તમને ભમાવવાનો નથી, તેમ ૯૦૦ વર્ષના ગાળામાં ચપલા સ્થળોત્તરોની, તેમ ગુજરાત અને તેની બહારના નગરોમાંથી એક યા બીજા કારણે ચપલા વસ્તીનાં ઉત્તરણોની તવારીખી આંટીબુંટીમાં પણ નહીં ઉતારું.

ખાસ ભૌગોલિક સ્થિતિ તેમ જ કુદરતી બક્ષીસોને અંગે ગુજરાતના નન્દનવન લેખાતા ચારેતર-ચરોતર-નાં અગ્રણી નગર નડીઆદે ઠેઠ સને ૧૦૯૬ થી ઐતિહાસિક ને 'બ્યાપારી મહત્ત્વ મેળવ્યું છે. વલ્લભી રાજકાળમાં શેડી નદીની પેલી પારતું, નડીઆદથી ચાર માઇલ ઉપરતું દહેગામ અગત્યનું મથક હતું. પણ કર્ણુ સોલંકીએ સને ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૨ ના ગાળામાં મહેવાસી કેળી હાકોરોને શેઠ આપી, કાબૂમાં આવ્યા; માળવા-ગુજરાતનો માર્ગ નિર્બંધક કર્યો, અને જગતના પિતા લેખાતા પાટીદાર ખેડુતબંધુઓને વસાવ્યા. પરિણામે ચરોતર એ ચારમાં ચાર ભૂમિ બની; અને તે કાળના, પાંચ બંદરી, બ્યાપારી તેમ જ લશ્કરી ધોરી માર્ગોનું મથક નડીઆદ થયું. સને ૧૦૯૪ માં કર્ણુ સોલંકી મરણ ચામત્તા બાળરાજ, ગુર્જરસમ્રાટ સિદ્ધરાજનાં પવિત્ર સતી, માતા મીનળદેવી ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગના મંડલેશ્વરોની રાજભક્તિ દહ કરવાને અવાસે નીકળ્યાં. ખેડાથી નડીઆદ આવી, સને ૧૦૯૬ (સં. ૧૧૫૨)માં હાલની હુમરાળ ભાગોળે અખૂટ પાણીવાળો વાવ બંધાવી; આવી વાવો અને મર્ઠાવો એ રાજમાતાએ આ અરસામાં ગુજરાતમાં કેટલેક સ્થાને બંધાવેલી છે. અહીંની વહેવાળ, ઉઠેવાળ, મલાવ વગેરે તે સમયનાં સ્મારક લેખાવ એમ છે. વણઝરી વાવ વગેરે પણ આવાં બૂનાં સ્મારક છે.

ગુર્જર રાજ્યઅમલ સને ૧૨૬૫ માં તૂટયો. એટલે આ ભાગમાં બંધાવેલી ફેલાઈ જમ્યા છે. નાંદોદ, ચાંપાનેર અને માતરના રાજ-હાકારના હાથમાં તે પડ્યું હતો. પરંતુ ખીલજી અને લોદી કાળમાં મુસ્લીમ અમીર ઉમરાવોએ આ ભાગને એક કરમે કરી લીધો. અને ગુજરાતી સત્તાનત (સને ૧૪૦૩) સર થવા અગાઉ, તેમ અમદાવાદ (સને ૧૪૧૪ માં) સ્થપાવા અગાઉ ક્યારનુંયે નડીઆદે ઐતિહાસિક-લશ્કરી મહત્ત્વ મેળવી લીધું હતું. ૧૪૧૧ માં પહેલા સુલતાન ગુઝર સાદના ખીલાઉપાડ કરવાને મુસ્લીમ અમીરો નડીઆદ આગળ જમ્યા. નડીઆદનો જીવજીવસ બની સેનાપતિ પાટલ ઉપર સીધો ધસ્યો. પછી અહીંની કુદી આમલી આગળ ભારે રણજંગ મંડાયો હતો. તે પછી પણ બીજા કેટલાક રણજંગ અહીં ખેલાયા હતા. ઈસ્લામાં વેલ્સ પાટવી કુંવરનું મથક બન્યું તેમ નડીઆદ સુલતાનોના સાહ-જનાના ગળવાખર્ચનું પરગણું થયું હતું. તે અમદાવાદ સરકારના ૩૩ મહાસોમના એક મુખ્ય મહાસનું સહેર થયું હતું. નડીઆદના હિન્દુ અને મુસ્લીમ સેનાપતિઓ તે કાલના ચાંપાનેર વગેરેના ફોજદારો, મદરસકો, અને શુભ કોપસંરક્ષકોના પટે હતા. તેઓ સત્તાનતની પતાકા ઉગાવતા, તેમ સમય આપ્યે નમાવતા અને ડોલાવતા પણ હતા.

મદ્રમદ મેગાના અમલમાં સને ૧૫૦૩ માં અમદાવાદી કરવાળે એક મોટી વાવ બંધાવના ખડામતા વણિકે બંધાવી. બહાદુર સાદના અમલમાં સને ૧૫૩૫ માં દુમાયુએ ગુજરાત પર ચડી ચાંપાનેર ઘેરું ભારે તવારીખનવેશ વીવીધમ અરદાન કટે છે તેમ "રાજવના એક સુંદરમાં સુંદર મહાસ નડીઆદના કાજના પુત્ર ફોજદાર ઇખ્ત્યાર-

* આ સંજયમાં સમગ્ર દરિયો અને જર્ણવ માટે મારો "નડીઆદ વિષે કઈ" એ લેખ "સમાચાર"ના ૧૯૧૮ના નવેમ્બરના અંકમાંથી એક છે. પુ. ૨૩, અંક ૧૧, પાનાં ૧૦૮ થી ૧૨૧.

ખાતે સહનત તરફથી જખરજતપણે સામનો કરીએ હતો.”* મોગલાઈ અમલમાં નડીઆદ હાકિમેનું મુખ્ય મથક હતું. મોગલનો કોટ, મસ્જિદ, હવેલીનાં રચણ હજી મેળુદ છે. હાલનો સાહિત્યના આલમમાં મદદર થયેલો અમારો અધીયો પાડો એ શાહી અધઃ-નોખત-નું સ્થાન હતું. કાકરખાડ સાથે આ રચણ ઔરંગઝેબના સમયમાં મુસ્લીમોના કબજે હોવાનાં નિશાન તેમ દસ્તાવેજ પણ કાપમ છે, એ સમયમાં અગ્રીક, ગળી, કાપડ, ખારતો, છોટ, અલાપયા, પોખ્યા, નાડાં, લુગડાં ઝંખવાના ઉધમ વગેરે, વણજવ્યાપારનું ધીકતું મથક નડીઆદ બન્યું હતું. સને ૧૪૦૩ થી ૧૭૦૭ એટલે ૩૦૪ વરસ સુધી નડીઆદે લશ્કરી, વ્યાપારી ધારી માર્ગોના પંચમેટાનું સ્થાન ટકાવ્યું હતું.

તે પછી નડીઆદ સને ૧૮૦૩ માં કડીના માયકનાડ મહારાવના કબજામાંથી ઉવટનું મીધી ક્ષિટક હકુમત હેઠળ આવ્યું ત્યાં સુધી મુસ્લીમ, મરાઠા, પેશ્વા, માયકવાડ, સીંધીયા વગેરેની મોહામોહિની હાકિમગીરીમાં નડીઆદ ‘સેમૂક’માં પડ્યું. પીલાછનું પીલવણ તળાવ, મહારાવનું મહારપડું વગેરે તે સમયના અવશેષ. આ સમયમાં ‘નાડા સાપનો બે પાસનો મરો’ વા ‘પાડેપાડાની લડાઈમાં ઝાડનો ખોડો’ તેની પેઠે દંડમદમાટ, જુલ્માટ, કુંદકાટ, ચોથ, સરદેશ-મુખી, ધાસવેરા વગેરેની બેસુતમ કનડગનો, કમનખતીએ નડીઆદે લેડી, તેની સમૃદ્ધ ખેતી, ઉદ્યોગઉદ્યમે, વ્યાપારવણજ વણસ્યાં. છતાં રેલ્વે ન આવી ત્યાં સુધી તેનું ધારી માર્ગનું સ્થાન કાપમ હતું. તે પછી પણ નડીઆદની શરારી ધીકતી હતી. ઠેઠ કલકત્તા, કાશી સુધી તે ઇશ્કરાતી હતી.

કુંપની સરકારના અમલમાં વ્યાપાર અર્થે આવેલા વ્યાપારીઓએ ૧૬૧૩ થી ૧૮૪૧ સુધીમાં નડીઆદની મુલાકાત લઈ તેની જાહોજલાલી નોંધી છે. મિ. બ્રીક્સ ગુજરાતનાં નગરો વર્ણવતાં નડીઆદને જુલો નથી. પોતાના ‘વોયેજસ ઓન્ડ દ્રાવેસ’ના પુસ્તકમાં મિ. કેર્સ નડીઆદના ગળી અને કાપડના ઉદ્યોગને વખાણે છે; મેન્ડેલોસ, રાષ્ટ્ર રેવરંડ રેજનેલ્સ હેબર, મેન્ડેલોસ ફોર્નસ વગેરેએ પણ તેની મહત્તા સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવી છે.

સને ૧૮૧૪ માં નડીઆદના પાંચેક મજમુદારો અને દેશાધ્યો ક્ષિટિક સરકારને ચોપડે કાવતરખોર તરીકે ચડી ચૂક્યા હતા. ખેડા જલ્લામાં જળવણી અને લોકચેતનનું મુખ્ય મથક નડીઆદ ઠેઠ સને ૧૮૨૬ થી થયું છે. સમિત લોકચેતનના યુગમાં પણ નડીઆદના સુપુત્રોએ મ. ગાંધીજીના સ્વારાજ્યમયનના પડકાર ઉમદા રીતિએ ઝીલીને, આદિસક યજ્ઞમાં આત્મબલિદાન દેધને પણ રાષ્ટ્રહિતની જ્વળ ફરફરાવતાં નડીઆદનું ઐતિહાસિક મહત્વ યશોજન્મવલ કહ્યું છે, એ તો આપ સહુની જાણીતી વાત છે.

લોકધર્મની દૃષ્ટિએ જ્ઞપ્ત્યુ તો જહુ દરના સમયમાં નહીં આયડતાં સને ૧૮૦૨ માં શ્રી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી સહજાનંદ સ્વામીના વૈષ્ણવ લોકધર્મના બોધ નડીઆદે ઝીલ્યા છે. વડતાળ, ડલાણનાં મંદિરો બાંધવા અગાઉ શ્રી નારાયણદેવનું મંદિર તેમણે અવલોક્યું હતું. રેવરંડ હેબરને સને ૧૮૨૪ માં સ્વામી શ્રી સહજાનંદ ધર્મોચાર્યના હાથથી નડીઆદ ચહેર

* જુઓ “હીસ્ટરી ઓફ દરિયા” અર્સીન-વો-ર-પાનું ૧૨મું. “The fort was bravely defended by Ekhtyar Khan the son of a Kazi of Narvad one of the finest districts of the Kingdom”

વચ્ચેની કચેરીમાં મળ્યા હતા. વળી તે શ્રી સંતરામ મહારાજના લોકધર્મના અમૃતવર્ષાવ યતાબિંદી, ઝીલતું રહ્યું છે. શ્રી સંતરામધામ સુદકમચક્રુર, સદૃષ લોકપ્રશ્નતિઓનું સમારથાન બન્યું છે. ઉપરાંત કુમરદાસ, કપીરજીના સિધ્ધો આદિની ગાદીઓ પણ અહીં છે.

સાહિત્યસેવામાં પણ નડીઆદનો દિરંગો કાંઈ નાનોત્રનો નથી. મધ્યકાળની નડીઆદની સાહિત્યકૃતિઓ વિષે, શોધખોળને અભાવે કાંઈ હું કહી શકું એમ નથી. પણ મહાકવિ પ્રેમાનંદની પૂર્વ વક્રનગરા નાગર શ્રાલણ, વિષ્ણુજીસુત, અવિચળદાસે સં. ૧૬૮૬ માં ભાગવતનો ૬ દ્વો રકંધ અને સં. ૧૬૯૬ માં મહાભારતનું પત્રપર્વ રચ્યું હતું. તે પછી, સં. ૧૭૭૪ માં પ્રેમાનંદસિંધ, ત્રિમ રત્ને હરિમન્દાખ્યાન બાંધ્યું હતું. ૧૮૭૧ માં “નડીઆદ કુનીવાદ” જાણી નીકળ્યું હતું. અહીંનો ‘નભુવાણી’વાળો કવિ નણ, શ્રીનર્મદ કવિનો સહચારી હતો. સાંપ્રત કાળમાં તે શ્રી. ઝવેરીલાલ માસિક, મનાસુખરામ ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મણિલાલ દિવેદી, બાળાશંકર, દોલતરામ પંચા, જગનલાલ પંચા, તનસુખરામ ત્રિપાઠી, વિકૃતલાલ ધનજીભાઈ પટેલ, શ. બ. ગોવિંદભાઈ દ્વાધીભાઈ દેશાઈ, શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ વગેરે નામાંકિત સાક્ષરો અને સાહિત્યકારોએ નડીઆદને સાક્ષરોનું ધામ એ બનુપમ ઉપનામ અપાવ્યું છે.

સાહિત્ય સિવાયના રાજકીય આદિ અન્ય પ્રદેશોમાં પણ નામાંકિત પુરોહો નડીઆદે નીપજાવ્યા છે, શ્રી. હરિદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ, શ્રી. લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ, શ્રી. ખુદાસદાસ ગોકલદાસ પટેલ વગેરેએ સારી નામના કાંદવાનું લોકપ્રસિદ્ધ છે. નડીઆદની ઉત્તમ લોક સંખ્યાવતના પ્રમાણુ શ્રી ડાહીલકમી પુસ્તકાલય અને ‘શ્રીમદ્ધ હોસ્પીટલ’ રજુ કરે છે.

(૩)

પરિપદ્યબંધ

હે વે હું આ ગાથા લંબાવી, આપની ધીરજને બહુ નહીં તાવું. જે મુખ્ય કર્તવ્ય માટે આજે આપણે અહીં ભેગા થયા છીએ તે વિષે કંઈક વિસ્તારથી જણાવેલું કઈ હું. જે કે સાહિત્ય પરિપદ્યનો જન્મ અને ૧૯૦૫ માં અગદાવાદમાં થયો, પણ તે અગાઉ આવી એક સંસ્થાનાં સ્વપ્નાં સફળ અભેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ નણુભાઈ દિવેદીએ અને ૧૮૮૯ ના “સુદર્શન”ના મેના બંધમાં “ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ”ના લેખમાં આલેખ્યાં હતાં.* તેમની યોજના સાદી તેમ સરળ હોવા છતાં હેતુ-ઉદ્દેશ-ઔપચાર-માં સચોટ અને સ્પષ્ટ છે. પરંતુ બંગલોચ અને તેને અંગે ઉદ્ભવેલી સ્વ-રાજ્ય, સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને બદ્ધિકાર એ ચતુઃસુત્રીની ચળવળે દેશમાં અવનનું લોકચેતન

* “(૪) પ્રતિવર્ષે આજી ગુજરાતના વિદ્વાનોને સમાજ કરવો એકઠો. સમાજમાં સમાસદ થવા માટે પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને તથા સમૃદ્ધિવાન ચૈતર્યોને વિમુક્ત કરવાં એકઠો. ચૈતર્યોની મદદ પણ માગવી એકઠો. ઉપરાંત પ્રતિસપ્તાહ પાસેથી કાંઈ લવાજમ લેવું એકઠો, તથા અનિર્મિત ચૈતર્યોને ૧૫ સપ્તાહ સુધી દેવ તો ૪૮ રાખવી એકઠો. આજી સમાજ એ ત્રણ દિવસ એક રથને રહે; ત્યાં પ્રર્મ, સાદિલ, વાવડાન એ વિભાગમાં વહેવળ પાતાનું કામ ચલાવે. પ્રતિવિદ્યાન તે તે વિષયનાં લખાણુ, શોધ, ઇલાદિ ત્યાં રજુ કરે અને બધી નડી નડી સાખાઓ એક સમયે એકઠાં બસવાએજ બાળતોને રીપોર્ટ વંચાવ, તથા ચોપ વાતાએને લાગણુ કરવા પણ વિનવાય. આ બધાનો સચિરતા રીપોર્ટ પછીથી પ્રસિદ્ધ થાય. આવી વ્યવસ્થા એ ચર્ચ રહે તો આપણી ભાષાની અર્થાન્ આપણી બુદ્ધિની ઉન્નતિ સદાકાં થાય, અને જે નિર્માણ સંપાદી આપણે લેખકવર્ગ અજાણ અધમવર્ગમાં અમડાયો છે, તે લેખો પણ વરવ જ પડાઈ આવે.

“આ સમાજ એક વાર્ષિક થતેવાર કરવો એકઠો, જેમાં આજી વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની વાંદી આવે; એવી રીતે ૩ દરેક પુસ્તકોને વિષય સારી રીતે સમજાય, ને તેના શુદ્ધોચ બ્યાનમાં આવે.”

જગબુ, અને યુવાન આત્માઓ દેશ-કાલને ઉચિત ક્ષમક ને કંપક કરવાને સચેત થયા, ત્યારે વ્યાપારી મણ્ડીનાજ ગુજરાતમાં લોકાત્માને જગવનારી પ્રવૃત્તિઓ અને હિલચાલો વેગબેર ઉપડી. એટલે તે કાલે વગોવાયલા તેમ લાંબા કાળ, સુધી વગોવાતા રહેલા, લોકચેતનના રાજકીય સ્વરૂપથી અલગ રહી, ગુજરાતી વાહ મથની દરેક છટ દિશામાં સંવૃદ્ધિ તેમજ સચુદ્ધિ કરવાના અને તે દ્વારા જનતાના ઉત્સાહને મજબૂત કરવાના આશયથી સાહિત્યપરિપદ્મની યોજના, અમદાવાદની “ગુજરાત સાહિત્યસભા”એ સ્વ. ભાઈ રણજિતરામ વાવાભાઈ, શ્રી. રમણુભાઈ નીલકંઠ વગેરેની પ્રેરણાથી વ્યવહારમાં ઉતારી. અને પરિપદ્મ “નવીન ભારતના, અગ્રગણ્ય વિચારકોની કક્ષામાં પિરાજતા” સાક્ષરથી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના પ્રયુજપદે મળી. તેમાં ‘જૂના’-‘રીઠા’ લેખાયલા સાક્ષર અને સાહિત્યસેવકોની પૂરતી સહાનુભૂતિ, ‘નવા’ અને ‘જૂના’ એ બન્ને વિચાર-વિનિમયોનો સમન્વય થયો હતો, તેનો આ ઉદ્દેશ હતો, જે અલગજ તેના ચોજકે જ કહ્યું છે તેમ “મદત્તાકાક્ષી” અને “અગદસ” હતો, હૃદયી જ્યાદા બહોળો-સર્વપ્રાણી, હાથીના પગવા જેવો હતો.

“ગુજરાતી ભાષામાં પાંડિત્ય અને રસિકતા ખીલે, નવીન શોધપ્રયોગ માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા થાય, વિદ્યામાં સમાયલા સર્વ વિષયોનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં રચાય, તે ઉપરાંત આપણા પ્રજા-જીવનના, જે જે પ્રકારે આપણી કેરિસ, સંસારસુધારા કે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રરૂપ અથવા સનાતન ધર્મમહામંડળ જેવા ધાર્મિક મંડળો અર્થાં ન શકે તેવા દરેક પ્રશ્ન અર્થાં”*

તે સમયના રાજકીય સન્નેગો, અને લોકચેતનનાં વિવિધ અણુમિડાયલાં અગો-ક્ષેત્રો-ને એ મધ્યાદ્યામાં રહીને ખીલનવાની સક્રિયતા, કાર્યકરોની તત્પરતા એ સહુ વિચારીને આવો અભિપ્રાયો હોત સ્વીકારાયો હતો. માત્ર, અધ્યાર્ગાદ્યા કાર્યકરો હોખને તેમની શક્તિ અને લક્ષ અનેક દિશાઓમાં વહેંચાઈ જતાં પરિપદ્મનું કાર્ય યશી જશે, ગોઠુળભાવની ગતિએ ચાલશે તેના, વિચાર કે ખ્યાલને સામયિક, ઉત્સાહમાં સંચાલકોએ, હટવું વળન આપ્યું ન હતું, એમ સમજાય છે. આટલુંતાં તેમ, ઉત્સાહ ઉપર જેટલો ઝોક મૂકાયો તેટલો હેતુની સિદ્ધિની, સક્રિયતા ઉપર નહીં મૂકાયો. પરિણામે આ ૨૫ વર્ષનો માળો, જે જે વાસ્તવિક પ્રગતિ સાહિત્યના વિકાસ અર્થે થઈ હોત તે મહાકવિ નાનાલાલની સૌથી વિશેષ લક્ષ ખેંચનારી સાહિત્યકૃતિઓને અગે નાનાલાલયુગ કહેવાયો છે, તેને બદલે પરિપદ્મયુગ તરીકે ઓળખાયો હોત, અને બાબે

* જુઓ ૧લી સાહિત્યપરિપદ્મનો પ્રગટ ૧૯૦૫ નો, આ ઉદ્દેશને વિશેષ સ્પષ્ટતાથી સ્વ રણજિત-રામે આ પ્રમાણે નિર્ણયો છે.

“ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું, એટલા પ્રકારે થઈ શકે તેટલા પ્રકારે વિવેચન કરવું, આપણી લલિતકલાઓ ચિત્ર, શિલ્પ, રચાયેલ વગેરેના યુગરૂઢાર કરી, ... સૌન્દર્યનો વાસ ગુર્જર હૃદયે ઠરાવે, પ્રાચીન-અર્વાચીન ઇતિહાસ બહુવા, યુગાણુ વસ્તુચાત્ર, ઇતિહાસ, યુદ્ધરાસ મૃત્યુ સાંસ્થાનો અવધાસ અને શોખ જગડવો, આપણી પ્રજામાં historical spirit-એતિહાસિક વૃત્તિ જગાડવી, ભૂગોળનો અભ્યાસ વ્યાપાર અને ઇતિહાસ તથા ધર્મના લાભો વધારવો, સાયન્સના અવધાસ મદિ એજવાઈ અને રશ્મિ ઉત્પન્ન કરવો, . આ હેતુ સાધવા પરિભાષા અને લેખનપદ્ધતિ કેવા ધડા તેનો નિર્ણય કરવો, આ ઉપાત્ત સંસાર ચાત્ર, માનવરાત્ર, માનસચાત્ર અને નીતિવત્તચિતન સળથી ભડા ભડા દૃષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ કરાવવા, વળી કેળવણીની યોજના વિમર્શવી, રમણસિ, વર્તમાનપત્ર જેવી પ્રજાસિદ્ધિઓના કર્તવ્ય કર્તવ્ય નહીં કરવા, . તાત્પર્ય કે વિદ્યાના પ્રજાવથી આપણા દેશનું ભાગ્ય ઉઘડે, આપણી પ્રજાને ઉત્કર્ષ શી રીતે થાય, એ પ્રશ્નના ઉત્તર અને નિરાકરણ માટે પરિષદે પ્રવલને ભાગ્ય કરવી, અને કર્તવ્ય અભ્યરવા પ્રેરવી”

આપણે પરિપદ્ધતિની રૌપ્ય જ્યન્તિ ઉજવવા મન્યા હોત, તે ગાળામાં સાહિત્યપરિપદ્ધતિ નહોતી જેનું જ અદ્યત્ત શ્રેય કેમ સાધી શકી છે; અને હાલમાં તે બંધારણના ગતિબંધ (ડેડવેઇક) થી કુંદિત દશા કેમ ભોગવે છે, તે અનુભવથી સમજી શકાય છે.

તેમ એક બીજા મુદ્દો પણ આ સંબંધમાં વિચારવાનો છે. પરિપદ્ધતિ રચનાઈ ત્યારે 'ઓરીએન્ટલ કોલેજ,' ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લિશ એકેડેમીઓ, બંગલા સાહિત્યપરિપદ્ધતિ, હિન્દી નાગરી-પ્રચારિણી સમા, સનાતન ધર્મમંદામંડળ વગેરે સંસ્થાઓના ઉદ્દેશો અને કર્તવ્યક્ષેત્રો લક્ષમાં લેવામાં હતાં; ઉપરાંત વિજ્ઞાન (વિસ્તૃત અર્થમાં), લલિત કળાઓ, ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર એ સહુવે વિભાજનોનાં વારસદારોની અભિપ્રાય એકસામટી સાધવાનો મનોરથ પણ ઉપરવટ થયો હતો. આ મનોરથ કુદરતી હતો, પણ ગુર્જરાતના કાર્યકરોની ગુંગમ અહારનો હતો. પરંતુ તે પછીનાં વીસ વરસમાં, (૧૯૦૫ થી ૧૯૨૪) મરાઠી, હિન્દી, તામીલ-એ સાહિત્ય-પરિપદ્ધતિ અને મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસસંશોધક મંડળે ધીરગંભીર ગતિથી પાર ઉતારેલાં અને ઉતારવા ધારેલાં સાહિત્યકાર્યોના પરિચય પછી પણ, આપણી પરિપદ્ધતિ કાંઈ જ સત્વવાળી પ્રગતિ કરી શકી નથી, કરી શકતીયે નથી, એમ સમજવામાં આવવા છતાં મુખ્યમાં (૧૯૨૪ માં) નવું હાથજકડું બંધારણ રજૂરજું થયું ત્યારે ગુર્જર વિદ્વાનો અને વિચારકોએ માટે ભાગે પોતાનું લાક્ષણિક સંસ્મારણીપણું તેમ જ ઉદ્દાસીનપણું આણુ રાખ્યું, પૂરતી સુદ્ધિશક્તિ ખર્ચી નહોતી, અને વિચારવિનિમયમાં કચાસ રાખી, એ શું બોલું શેષનીય છે? આ માટે ભવિષ્યમાં કેટલાક કાર્યસિદ્ધિમાં પ્રગતિ નહોતી કરવાના આક્ષેપને અવકાશ ન રહે તેવું કંઈક થયાશક્તિ યોજવા-યોજવવાનું મથન તેમણે ન કર્યું? શું એટલીયે તેમની ફરજ ન હતી? હજીયે કેમ તેઓ પોતાના સર્વદેશી અને પરિપક્વ જ્ઞાન, અનુભવ અને દોરવણીનો તેમ લાભવગનોયે લાભ પરિપદ્ધતિ આપનાં અચકાય છે?

આ તો પરિપદ્ધતિના ઉદ્દેશની સિદ્ધિની મંદતા, વિરસતા, કુપણ ગતિની અને નવા બંધારણથી એ રિથિતિ નહીં સુધાર્યાની, દહો કે સુધારી નહીં શકાવાની વાત ચર્ચા દેવે હું મીઠાં બંધારણના બીજા મહત્ત્વના અંગ એટલે વહીવટ જ નહીં, તેમ એક સંમેલન પછી બીજું ભરાય તે અંતરાલમાં જ નહીં પણ, તે ઉપરાંત એકધારે સાહિત્યવિજ્ઞાનનું કાર્ય નિયમસર ચાલુ રહે તેવી તંત્રવટના કેમ શક્ય ન થઈ શકી, એ સવાલ થયું હું.

પરિપદ્ધતિ વિખવાદભર્યું વર્તમાન બંધારણ

પહેલી અને બીજી પરિપદ્ધતિઓ બ્યવહાર અને લાભિ પ્રગતિ ચલાવવાને નાણાં ફાજલ મળ્યાં નહતાં. ત્રીજી ૧૯૦૬ની રાજકોટની પરિપદ્ધતિ ધન-દ્રવ્યસંમદ-ભંડોળ-નો વળગાડ વળગ્યો. એ ભંડોળના વહીવટ અને વધુ સંચય માટે એક રીતે પરિપદ્ધતિ પનાહમાં પણ વારસતિક રીતે નિગાહ બહાર, તેનાથી કંઈક સ્વતંત્ર ધોરણે અલગ ભંડોળ કમીટી રચાઈ. તે વેળાની પરિપદ્ધતિ ઉગતી તેમ નિર્બંધારણી રિથિતિને અંતે તે વેળાના કાર્યકરોને આમ કરવું પડ્યું, એમ હું સમજું છું. એટલે તેમને આસ દોષ કાઢવો નથી, તેમ કાઢી શકાય એમ નથી. પરંતુ જતે દહાડે સમય એવો આવ્યો કે પરિપદ્ધતિને બેજવાજદાર રહે એવું ભંડોળ કમીટીનું ધોરણ કેટલાક કાર્યકરોને અનુગતું સમજાયું અને તેથી સારી રીતે સાધ્યું પણ નહીં. વડોદરા (સને ૧૯૧૨) અને સુરત (૧૯૧૫)ની પરિપદ્ધતિમાં કાર્ડ આસ તે સામે પાકાર ઉઠ્યા ન હોય. પણ તેના દેવાનોમાં

લંડોન કમીટીની પ્રવૃત્તિનો હેવાલ પ્રકાશન માટે મળ્યો ન હતો, એથી ખેદ તો ઉઠ્યો હતો ખરો. આથી સને ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં પરિષદના સીધાસદ' કાણુ હેડળ લંડોન કમિટિને વહીવટ અને મિલકત લેખ લેવાનું સળળ મથન થયું, પણ તે વિષળ નીવડયું, અને કમલાગ્યે પક્ષરાગ ડિંવા પક્ષાવેશ બંધાયો. ત્યારથી જ બેઠયું તો પરિષદના સંચાલનમાં કંકાસ અને સત્તાગ્રહનાં મૂળ જામ્યાં છે.

ઉપર કહ્યું તેમ લંડોન મળતાં તેમ પાંચ વર્ષની વયની પરિષદ યતાં બંધારણની જરૂરત રાજકોટમાં સમજાઇ અને એક કમીટી તેની વટના માટે નીમાઇ પણ ખરી. વડોદરામાં ચોક્કસ સાદા સ્વરૂપવાળું બંધારણ રજુ થવા મંજૂર થયું, સુરતમાં તેમાં કેટલાક સુધારા ફેરફાર થયા. પરંતુ ત્યાં સુધી પરિષદનું સ્થાયી સ્વરૂપ ધારણ કરનાર એક તંત્રવાહી મંડળનો વિચાર મૂર્તિમંત થયો ન હતો. માત્ર ત્યાં સુધી સંમેલનો પૂરતો ઉત્સાહ જાગૃત કરવા સિવાય કાંઈ ખાસ સંગીન પ્રવૃત્તિઓ પ્રગતિમંત કરી શકાઇ ન હતી. તેમ ૧૯૧૫ થી ૧૯૨૦ સુધીમાં એ ઉત્સાહ પણ સૂઈ ગયો હતો.

આખરે અમદાવાદમાં લંડોન કમીટીનાં મિલકતવહીવટ પરિષદની સીધી નિગાહમાં લેવાને તેમ પરિષદના ઉદ્દેશોની વિશેષ સિદ્ધિ સાધવાને પણ શુજરાતી સાહિત્યપરિષદમંડળ જેવી એક સ્થાંથી, ચોક્કસ નિયમસર ચાલનારા તંત્રવાળી, સંસ્થાને સ્થાપવાનો વિચાર મૂર્ત સ્વરૂપ પામ્યો; તેનું બંધારણું મંજૂર થયું અને પરિષદમંડળ સ્થપાયું પણ ખરૂં. છતાં તે પરિષદથી સ્વતંત્ર ન થાય, બેજવાબદાર બની ન જાય તે માટે નીચેનો નિયમ માન્ય રખાયો હતો:

“શુજરાતી સાહિત્યપરિષદમંડળના ઉદ્દેશો, કાર્યપદ્ધતિ વગેરેમાં ફેરફાર કે સુધારા સૂચવવા શુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સર્વોપરી રહેશે.”

આટલું થયા પછી પરિષદમંડળ રજૂરટડં સંસ્થા નહીં બન્યાથી લંડોન કમીટીનાં મિલકતવહી-વટને પરિષદથી પોતાના કાણુમાં લઇ ન શકાયાં. એટલે ૧૯૨૪ માં ભાવનગર પરિષદે અતિ ઉતાવળી ગતિ કરવા એક સાહસિક પગલું ભર્યું; છ માસમા પરિષદમંડળ અને પરિષદનું પણ બંધારણ તૈયાર કરી, આગામી પરિષદની મંજૂરી લેવાની જરૂરીયાતને પણ ડાખી મૂકી, રજૂરટડં કરાવી લેવાનું ઠરાવ્યું; માત્ર નવા મંડળે પોતાના કામકાજનો હેવાલ આગામી પરિષદ આગળ રજુ કરવા સૂચવ્યું; તેથી વધુ કાંઈ નહોં. ટુંકમાં પરિષદના સર્વોપરીપણાનું ધોરણ વિસરાયું. અલગત લંડોન કમીટીનાં મિલકતવહીવટ તેમ જ પરિષદને મળવાનાં જાહેર થયેલાં દૂરદેહ હાથમાં લેવા પરિષદમંડળ જેવી એક સ્થાંથી સ્વરૂપવાળી સંસ્થા રચી, રજૂરટડં કરાવી લેવાની તાકીદભરી અગત્ય હતી, એ ખરૂં; પરંતુ અતિઉતાવળમાં તેનું નવું બંધારણ પરિષદ રૂપી તેની જનનીનું સર્વોપરીપણું, જે અમદાવાદે વાજબી રાહે જરૂરી ધાર્યું હતું તે, હરી લેનારૂં તો યદ્દ ન પડે, અને શાસન કરનાર સંસ્થાને શાસન મેળવનારી, જોણ સંસ્થા કરનારૂં ન નીવડે તેની પાછી જોઇતી ખજારદારી રખાઈ નહોં, અને પરિષદ પામે જ તેનાં કાંડાં કાપી લેવડાવવા જેવું શોચનીય પગલું ભરાયું. અરવુ.

આ ઠરાવ અનુસાર ૧૯૨૪ ના ઓક્ટોબરમાં પરિષદમંડળનું બંધારણ ધડાઈ રજૂરટડં પણ યદ્દ ચૂક્યું. તે પછી સને ૧૯૨૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં, મુગધમાં પરિષદ મંજે તે અગાઉ પરિષદ-મંડળ અને પરિષદના બંધારણનો સુધારેલો ખરડો મંડળની પેટા કમીટીએ સૂચવેલા છેવટના સુધારાવધારા સાથે મંડળની મંજૂરી મેળવી, રજૂરટ્રાને ત્યાં ફરી નોંધાયો. પરિષદના બંધારણને

પણ પરિષદની મંજૂરી મળવા અગાઉ રજીસ્ટર્ડ કરાવાયું. પરંતુ તેમ કરવા સામે વાધો લેવાતાં માત્ર એ બંધારણ આગામી પરિષદમાં મંજૂરી માટે રજુ કરવાની સૂચના માત્ર રખાઇ. અને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમાં, મુળ પરિષદ, પરિષદમંડળના બંધારણ સામે અગાળી પણ કરી ન શકી. માત્ર સખત વિરોધભરી જીએસ પછી પરિષદના બંધારણમાં ચોક્કસ સુધારા કરાવી શકી.

પરિષદને મમતભાષા, જુદી પક્ષરાએ પરિષદના ઈષ્ટ ચાન્ડ વાતાવરણને ખળભળાવ્યું; અને પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને ગતિબંધ નહોતી. આમાં મંડળની ૧૯૨૬ થી ૧૯૨૮ સુધીની આંતર બંધવસ્થાએ, કડવાચમરી પક્ષાપક્ષી, અને સહકારવાંચીઓની ટાળાટાળીવાળી રીતિનીતિથી કામ લેવા મર્યાદા, તેથી પણ કેટલાક અઘી વાતાવરણ જન્મતું થયું. ઉપરાંત જે જે ત્રણ ચોજના કે પ્રવૃત્તિઓ તેની કાર્યવાહક સમિતિએ ઉપાડી તેમાં નિર્મળ સહકાર, અને સુદર સર્વાંગ કાર્યસિદ્ધિના આશયને અવકાશ મળ્યો નહીં. તે ઉપરાંત પરિષદમંડળનું બંધારણ અને તંત્રનિવંદણ પરિષદને સાવ ગીણ સ્થિતિમાં મૂકતું હોવાનું એક સમજ પડ્યુંને પ્રામાણિકપણે લાગ્યું. પરિષદને નાચેલા બળદ પેરે પરિષદમંડળ જ નહીં, પણ તેની સાત જણની કાર્યવાહક સમિતિ ચલાવે, તે સમિતિ મધ્યસ્થ મંડળને તેમ પરિષદમંડળને પણ પૂરતી જવાબદાર નહીં તો પરિષદને જવાબદાર ક્યાંથી હોય? પરિષદના દરારોને એ સર્વસત્તાક કાર્યવાહક સમિતિ માત્ર બલામણુ જ ચાલી લે, અમલમાં ન મૂકવાને કુલ-મુખત્યાર સમજે, એટલે તેના વહીવટને તપાસવાની માગણી તો પરિષદ, ક્યાંથી જ કરી શકે? પરિષદના મધ્યસ્થ મંડળની ધટના પણ પક્ષાવેશવાળી ચુંટણીને, અને એવી જ જકડ, બધી થઇ કે એક પક્ષને સુકાની ચલાવે તેમ જ તે ચાલી શકે. તે કાર્યવાહક સમિતિ, પાસે સમજ જવામ માગવાનું માયું જ ન ઉઘડી શકે, તો ક્યાંથી તો ક્યાંથી જ કરી શકે? ઉપરાંત ઉપર કહ્યું તેમ કાર્યવાહક સમિતિની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પણ એકપક્ષી ચાલવા લાગી, કેટલાકને સહકારનો નિરાદર થતો લાગ્યો. આવા અનેક અનિષ્ટ તત્ત્વોએ વિરોધને જન્મ્યો અને એક સામે પક્ષ જમાવ્યો.

અંતે ૧૯૨૮ માં, અહીં નડીઆદમાં જ છેલ્લી નવમી પરિષદ, મળી. તેને આવા પરિષદમંડળની ખામી ખખર લેવાની કડવી દરજ ઉઠાવવી પડી. તેનેજા પરિષદમંડળના બંધારણથી જ નહીં પણ વહીવટથીયે સાથે સાથે કેવોક તીખો અને દિલ્લિકાળો કરાવનારો વાધો ઉઠ્યો હતો, તે આપ સહુ જાણો છો. તેને પાછો અત્યારે, વર્ણવવો એ કેાઇ રીતે ઇચ્છવાનું, તેમ હવે જરૂરું પણ નથી જ. માત્ર એ છેલ્લી પરિષદનો પાંચમો અને, છઠો દરાર પરિષદ મંડળના બંધારણ અને વહીવટમાં ખૂબી તત્ત્વોનો ખ્યાલ કેટલેક અંશે આપે છે, તે હું જણાવું છું, એ જે દરારોમાં જે નીચેની માગણી થઇ હતી તેથી એનો ખ્યાલ આવશે:-

“(૧) કાર્યવાહક સમિતિ અને મધ્યસ્થ સમાના દરારો અને કામકાજની નેધિનો વિગતવાર અહેવાલ બહાર પત્રોમાં છપાવવો અને પરિષદમંડળના સભ્યોને તથા સમાસદ સંસ્થાઓને મોકલવો. (૨) પરિષદની બેઠક અગાઉ એક માસ પહેલાં પરિષદમંડળના, અને મધ્યસ્થ સમાના દરારો છપાવવા. (૩) સદરજુ અહેવાલો સાથે સંબંધ ધરાવતા દસ્તાવેજો, પારિતોષિકની ચરતો, સ્વીકૃતિ દ્વારાની ચરતો વગેરે પરિષદની બેઠક વેળા, વિષયવિચારણી સમિતિની માદિતી સાથે ખુલ્લા મૂકવાં. (૪) પરિષદના દરાર ઉપર પરિષદ મંડળે જારેલાં પત્રમાં; તેનાં પરિણામ અનુભવાયવી મુરોલીઓ વગેરેનો વિગતવાર હેવાલ વિષયવિચારણી સમિતિ સમક્ષ રજુ કરવો,

(૫) પરિપદ્નુ બધારણુ યોગ્ય થાય, અને પરિપદ્ને પ્રાધાન્ય તથા મહત્તા જળવાય તેવા ફેરફારો અને બધારણુમાં કરવા "

હવે હું પરિપદ્પ્રબંધનું પ્રકરણ આથી આગળ ચલાવવું યોગ્ય લેખતો નથી કારણુ છેલ્લી પરિપદ્ને નીમેલી ૧૧ જાણી બધારણુસંમિતિએ આ સહુ સ્વરૂપો અને લક્ષણો વિચારી પ્રાપ્ત-સમોગમાં યોગ્ય અને શક્ય લાગ્યું તેવું નવું બંધારણુ એકમતે આપ સહુની વિચારણા અને મંજૂરી માટે રજુ કર્યું છે પરિપદ્ને એકમતે નીમેલી સમિતિએ એકમતે આ બધારણુ તૈયાર કરેલું હોયને આપ આપની નૈતિક જવાબદારી સમજીને તે વિષે યોગ્ય નિર્ણય જાહેર કરી શકો એમ છે.

(૫)

પરિપદ્-પ્રવૃત્તિ

ભા પ્રમો ! આટલાં પ્રકરણો સભાગણીને આપને મેં બારે ત્રાસ આપ્યો છે, એ હું સમજી શકું છું સુજનતાનેય હું હોય છે છતાં પ્રસ્તુત અવસરે પરિપદ્પ્રવૃત્તિના ભાવિ પ્રવાહ વિષે મારા ઉરમાં ઉઠેલા એ બોલ કહી નાંખવાના મારા ઉમળકાને-લેબને રોકી શકતો નથી એ તો 'નવાણુ ભર્મા ત્યાં સો' એ કહેતો અનુસાર થોડોક વધુ ત્રાસ આપ સહી લેશો, એટલી મને ખાતરી છે.

પરિપદ્ સ્થપાઈ ત્યારે અતિ 'મહત્વાકાંક્ષી' અને 'પ્રગક્ષ' ઉદ્દેશ રખાયો હતો, એ મેં ઉપર જણાવેલું જ છે તે વેળાની શુર્જર સાહિત્યની સમૃદ્ધિ, અન્ય સમોવડી બાધાઓની સાહિત્યસમૃદ્ધિને સર-સાર્થમાં ચડી શકે તેવાં મધન આદરનાં સંકલ્પ થયો હતો. તે માટે તે વેળા સાક્ષરતા, પાડિત્ય, પર્વેષણ, જેમ ઉંચી રસિકતાને ખીલવવાની ઉત્ક્રાંતિ મજબૂત હતી અન્યત્ર સરકારી, ઉંચા ખર્ચના સાહિત્યો-નાટ્યો-ના સર્વાંગ વિકાસના મનોરથ સાથે લૌકિક સાહિત્યની, શહેરી તેમ ગામડાંની ધધાર્થી તેમ જ શ્રમજીવી જનતાની, લુપ્ત ભાંગવાના મનોરથ પણ કાયમ હતો. જો કે, મ ગાંધીજીએ અમદાવાદ પરિપદ્માં કહ્યું હતું તેમ જનસમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ખીલવવાનો વિચાર, જે કાળે કરીને સર્વોચ્ચ અમલ થવાપતો થવા પામ્યો છે, તે, પરિપદ્પ્રવૃત્તિમાં તો શુ, પણ સાક્ષરતાની પ્રવૃત્તિમાં અત્ર રથાન પામી શકે નથી, એ ખરે જ દિલગીરીભર્યું છે, એ ખરૂં, તો પણ તેથી સાક્ષરતા જાણે સુજનતાવિહોણી હોય, જાણે ભાવિ સાહિત્યના વિકાસ માટે અણઉપયોગી, ખીનજરૂરી હોય, તેમ જાણે એવા વિકાસને પ્રતિકૂળ હોય તેમ તેને હીણવા જેવું કેટલીક દિશામાં થવા લાગ્યું છે, એ કાષ્ઠ રીતે ધ્રુવવાનું જ નથી, પણ ઉલટું સાહિત્યસર્જનના ગૂળને ડામવા જેવું છે કેવળ વ્યક્તિગત વલકારાપણુ, જિદા-વેપીપણુ, ખ-ક-ચ-દ-પ ની કે હરવ-છીંધની કે હ-કાર, જ-કારની મારીતારી કરવાની ટેવ, વાંકકાસ તેમ અકડાસને જ આગળ કરી, સાક્ષરતાની પીઠમાં રહેલા સાસાબાસ વિઘ્નાવ્યાસજ, પાડિસાવિરમિ, અ-વેપણુપ્રુદ્ધિ અને ચિન્નનશીલ પ્રકૃતિ, તેમ સાહિત્યોપજ્ઞની વૃત્તિ વગેરે લક્ષણોને કરમાવવા, એ ઊદ્ધવાદભર્યું નથી, તો ખીલું છું છે ?

સાહિત્યસર્જન લોકજીવન, લોકવ્યવહાર, લોકોપદેશને ઉદ્દેશીને જ રચાય છે, આ સહુ તેનાં વાસ્તવિક નિમિત્ત છે સાહિત્ય તેથી તો પોતાના જમાનાના લોકજીવનનું, લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ કહેવાય છે એ જ તેનું ગ્રેરક કાર્ય છે, સરકારી-સિષ્ટ અને લૌકિક એ બે પાંખો

સાહિત્યની છે. આ બંને પાંખો નિરંતર વેગવતી અને સહકારવતી રહે, એ જ સાહિત્યના ઉદ્દ્ય-
ઉત્તન માટે અત્યંત જરૂરનું છે. આ બેમાં જે ભેદ છે, તે માત્ર તેને ઝીલનાર પાત્રના અધિ-
કારનો, શિક્ષણ, સંસ્કારિતા અને મુજતાની પ્રમાણતાનો છે; કારણ સાહિત્યનું વાહન જે ભાષા
તેમ વિચારસંહાર જે તેના દેહ, રસ આદિ જે તેના પ્રાણસંચાર, અલંકાર આદિ જે તેના
શબ્દગાર, એ તે અનુસાર ધરાય છે.

ગર્ભ પચ્ચીરીમાં હિન્દની અન્ય સમોવડી ભાષાઓનાં સાહિત્યને પણે ગુજરાતી ભાષા
માનવતું સ્થાન લેષ શકે તે માટે શિષ્ટ-સંસ્કારી સાહિત્ય નવનવી પ્રતિષ્ઠા અને શાસ્ત્રવિદ્યા-
ઓના અભ્યાસ તેમ અન્વેષણ અને ચિંતનથી સરળવવાની, ઉપરાંત સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી આદિનાં
સાહિત્યોનાં ઉત્કૃષ્ટ અંગોના ગ્રંથો-નિબંધો-ને આધારે ભાષાંતર-સંલેહન આદિથી પણ સમૃદ્ધ
કરવાની સર્વોપરી અમલ ઉપર વધુ ઝોક મૂકાયો હતો. છતાં તેથી મધ્યકાળના જૂના, લોક-
જીવન, લોક-ઉર્મિ, લોકભાવના અને લોકધર્મવૃત્તિનાં દુબદ્ધ પ્રતિબિંબ પાડનારાં, નરસિંહ, અખો,
પ્રેમાનંદ, શામળ, ધીરો, ભોલો, દયારામ વગેરે કવિઓનાં આખ્યાન, વાર્તા-કથાઓનાં પ્રકા-
શનો, ઉપરાંત ધર્માર્થી, અમજીવી જનતા જનસમૂહોના અંતરને ઉત્તમનારાં, કર્તવ્યને સુઝાડનારાં
રાસડા, શલોકા, પવાડા, સોરઠા, ગીતો આદિ કંઠસ્થ લોકગીતો, તેમ લોકવાર્તાઓના પ્રકાશનને
કાંઈ ઓછી અગત્ય અપાઇ ન હતી; તેમ એવી નવવૃત્તિઓના સર્જનને પણ વિસારવામાં
આવ્યું ન હતું. છેલ્લા દશકામાં સંખ્યાબંધ પ્રકાશનો સંસ્કારી જનોના આદરને પાત્ર નીવડ્યા
છે, એ તેની પ્રતીતિ છે.

હવે પ્રથમ વેગવતી ગતિભેર લોકજીવન ચેતનથી, આત્મભાનથી તરવરી રહ્યું છે. લોકાત્મ
પૌતાની અચાનકતા, પામરતા તેમ વેદનાઓને બને તેટલાં વહેલાં દૂર કરવા, દેશને આત્મો-
દ્ધારથી ઉત્તત કરવાને હલમલી રહ્યો છે. આ સહુને હમતા સવાલો અને વિષયોની માહિતી-
ઓથી વાકેજગાર થવાને તલસી રહ્યો છે. મુખ્યત્વે મ. ગાંધીજીની સ્વરાજસિદ્ધિની સત્વશાસી
પ્રેરણાએ આ સહુ અદ્ભુત પરિણામ નીપજાવ્યું છે, અને હજીયે તે હાલ જણાય છે તે કરતાં
વિશેષ અદ્ભુત પ્રમાણમાં ખીલવાનું છે. આથી જનતાની નિરક્ષરતાને બને તેટલી બહોળા
પ્રમાણમાં ઉરાડી દેવાની છે; અને તેની જીજ્ઞાસાને સંતોષવાની છે. દક્ષિણાપૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવને
અક્ષરજ્ઞાનની યોજના વિશાળ પ્રમાણમાં ઉપાડી લેષ, શિક્ષણસાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, અભિનવ
વાર્તાસાહિત્ય વગેરે બહાર પાડવા માંડ્યાં છે, એ અત્યંત ઉપકારક અને આવકારણાયક પ્રવૃત્તિઓ
છે. તેમ બીજી સંસ્થાઓએ પણ આમાં યથાશક્તિ પૌતાનો દિસે આપ્યો છે. માત્ર, આવી
પ્રવૃત્તિઓમાં જે કેટલુંક અઢીક, નૈતિક બંધનોને સમાજકાન્તિને નામે શિથિલ કરવા જેવું તત્ત્વ,
ઐતિહાસિક, પૌરાણિક વ્યક્તિઓના ઓઠે દાખલ કરવામાં આવે છે, તે વાંધાભર્યું છે, એમ મને
કલા વિના ચાલતું નથી. ઉપરાંત આવી અન્ય સંસ્થાઓ, તેમાં વિશેષે કરીને ‘નવજીવન’
સંસ્થા અને ‘પ્રરથાન કાર્યાલયે’ સંપ્રિત કાળના લોકજીવનને સ્પર્શતા અનેક સવાલો તથા વિષયોને
સરળ, સુગમ વાણીમાં નિરૂપનારી પુસ્તકાઓ બહાર પાડી, જનતાની વિચારશૂંખ બાગવા માંડી
છે, સાહિત્યરૂચિ ઉત્કટ કરવા માંડી છે, એ ખાસ પ્રવંસાને પાત્ર છે. સાક્ષરવર્ગે પણ આમાં
યથાશક્તિ પૌતાનું કર્તવ્ય સમજી, યોગ્ય દિસે આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ. તેમણે પણ
સમયોચિત સુચિવાળું, જનતા જીવી પૌતાનું કરી શકે એવું, રસાળું, સંસ્કારી સાહિત્ય પકે
પાડી, પૌતાની ઉપર ખેદરકારીનો આવેલો આલેખ દૂર કરવો પટે છે.

છેલ્લા દશકામાં સ્વરાજ્યની સફળ અને સખળ વળવળે જનતાનાં સ્વાભિમાન, દેશ-ભિમાન, પરાશ્રયી તેમ વિવાદ અને વેદનાભયાં જીવનની અધમતા, ઉત્થાનની ઉર્મિ, એ સહુને ઉત્તેજતાં કાળો, રાસો, પ્રભાતફેરી, વાનરસેના, માંજરસેનાનાં ગીતો મુખ્યત્વે નવજીવાન કવિઓએ ખડકલા બંધ રચી, સંઘલી, લોકચેતનને ઉર્જસ્વી રાખવામાં ખરો રંગ રાખ્યો છે. તે માટે વિશેષ કરીને શ્રી. મેઘાણી અને શ્રી. કેશવ હ. શેઠ વગેરે સંખ્યાબંધ કવિબંધુઓને મારા અભિનન્દન છે. જનતાના તે આશિર્વાદ તેમણે મેળવેલા છે, એટલે તેમની તરફથી મારે એમને કાંઈ કહેવું પડે એમ નથી. તેમ મ. ગાંધીજીની 'નવજીવન' સંસ્થા તે અપૂર્વ સાહિત્યકાર્ય સમયોચિત તેમ જ સ્થાયી કરી રહી છે; તેની આ દિશાની લોકસેવાઓ ખચિત જ કલ્યાણકારી છે. સાહિત્યપરિષદના સંચાલકોએ લૌકિક સાહિત્યને આ ઉદ્દેશ, આવી ઉપયોગી, લોકસેવાભાવી સંસ્થાઓ સાથે સમન્વય સાધીને વેગવતે ચિરંજીવ રહે તેવા પ્રયોગને પાઠખળ દેવું-દેવરાવવું જોઈએ છે. હજી ધણુંએક આ દિશામાં કરવાનું છે, તે આવી સંસ્થાઓના કાર્ય-કરો સાથે મળીને કરવાની તેની દરજ વીશેષે કરીને છે.

આ તે લોકજીવનને ધણા જરૂરના લૌકિક સાહિત્યની વાત થઈ. હવે હું પરિષદે ઉપાડેલા સંસ્કારી શિષ્ટ-સાહિત્યનાં ચોક્કસ અંગોના સંવર્ધન, સંશોધન અને સંગોપનના કાર્યને આગળ ધપાવવા માટે એ સૂચના કરું છું. હું કારણસર તેની વિગતોમાં અહીં ઉતરી શકતો નથી. માત્ર એ એક સૂચનો કરી વિરમવાનો છું. નાગરીપ્રચારિણી સભા, મહારાષ્ટ્ર ઐતિહાસિક સંશોધનમંડળ, બંગલા સાહિત્યપરિષદ વગેરે સંસ્થાઓ વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકોને તેમના જ્ઞાનવિકાસ તેમ જ્ઞાનશુદ્ધિમાં પ્રેરક તથા ઉપયોગી થઈ પડે એવા જે કેટલાક પ્રબંધ યોજી રહી છે તેવા પ્રબંધો આપણી પરિષદે વગર વખત વીતાળે પોતાની પાસે સાધન ન હોય, નથી, તે ઉદાર શ્રીમંતો અને રાજ્યો પાસે તેમ જ કેટલીક સમર્થ સાધનસંપન્ન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, શ્રીદુર્ગસ ગુજરાતી સભા, 'સપ્તાજી ભાષાન્તર ખાતું,' 'જૈન આત્માનંદ,' સભા, જૈન કોન્ફરન્સ, 'નવજીવન સંઘ' એ સહુ સંસ્થાઓ સાથે પરસ્પર સહકાર સંધાવીને કરાવવા જોઈએ છે. એક મોટો, બે લાખ શબ્દોનો ગ્રંથાવર કાપ ગોંડળ રાખ્ય કરાવે છે, એ બેશક આપણાં અભિનન્દનને પાત્ર છે. આવી જ ગુજરાતને જ્ઞાનકોષની, પરિભાષા આદિના વિશિષ્ટ માહિતીકોષોની પશ્ચ તાકીદની જરૂરીયાત છે.

ઉપરાંત આ સહુ કાર્ય સુંદર રીતે થઈ શકે તે માટે ગુજરાતમાં એક સમૃદ્ધ મુખ્ય સ્થાનકની પશ્ચ તેથીયે વિશેષ જરૂરીઆત છે. એવું સ્થાનક હોય તે તેમાં વખતો વખત ગુજરાતના તેમ છતર પ્રદેશોના વિદ્વાનો, વિદ્યારસિકો, સંશોધકો સાથે મળે, પરસ્પરના વિચારો, સંશોધનો અને નવસર્જનો સંબંધમાં આપલે કરી શકે, એટલું જ નહીં પણ તેઓ પોતાનાં તેમ અન્યનાં જ્ઞાન અને શુદ્ધિનો શુદ્ધ, વિશદ તેમ સમૃદ્ધ કરી શકે. આવા સ્થાનકમાં પાશ્ચાત્ય તેમ જ પૌરત્ય ભાષા, ત્રિગાન, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા, ધર્મવિદ્યા, રાજવિદ્યા વગેરેના અગ્રાપ્ય-ગ્રાપ્ય ગ્રંથો, વિવિધ જાતિ-જાતિના જ્ઞાનકોષો, લેખ-સંમહો, આકર ગ્રંથો, 'જર્નલો,' 'રીસર્ચ'ના નિબંધો અને એવું એવું અન્ય સહુ સંગ્રહાય અને એમ કરીને તેને ચચાસકિત ગ્રાપ્યીન, તેમ અઘતન વિદ્યાસમૃદ્ધિઓ મેળવવાનું કેન્દ્ર બનાવાય. આ એક સૌથી પહેલી તાકીદની અગત્ય છે. મ. ગાંધીજીનું વિદ્યાપીઠ કંઈક એવું સ્વરૂપ લેશે; તેમ તેણે "પુરાતત્ત્વ"ની કહેલી ગોઠવણ તેમ જ "સાર્થ જોડણી કાશ", પ્રાકૃત ભાષાનું બચાકરણ આદિ

સુદક: નટવરસાલ કમ્પ્યારામ હેરાઈ, બી. એ.
સુજાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સામુન બીલ્ડીંગ્સ, એફ્ફીલ્ડન સર્કલ, કોટ, મુગઈ નં. ૧.

પ્રકાશક: અંબાલાલ છુલાખીરામ ભાની, બી. એ.
મયુખ, નરીખાદ પશ્ચિદ્દ રેવામવમંડળ, નામરવાડા, નરીખાદ.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો !

દશમી શુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો પ્રમુખ નીમી, આપે મહારો સત્કાર કર્યો છે, એથી મહુને ઘણો આનંદ થાય છે. આવી જાતના દરેક કાર્યના આરંભમાં યોગ્ય પ્રમુખની પસંદગી વિષે ભિન્નભિન્ન વિચારો હોય અને હોવા જોઈએ, અને નીમવામાં આવનાર પ્રમુખને માટે શુદ્ધ ખુદ્દિથી તે વિચારો દર્શાવવા હોય તો તે દર્શાવવા પણ જોઈએ. પરંતુ તે જો વિનય અને મર્યાદાને ઝોળાગીને અને આવા પ્રસંગના મોજમાને ન છાજે એવી રીતે કહેવામાં આવે, તો જે ભાષા અને સાહિત્યની સેવા કરવાનો તેઓ દાવો કરે છે તે જ ભાષા અને સાહિત્યને હલકું પાડવા જેવું થાય છે.

એ ગમે તેમ હોય; મહારે વિષે તો હું એટલો જ ખુલાસો કરવાની જરૂર જોઉં છું કે તમારા નહોતરાને સત્કારતાં પહેલાં મહુને મનમાં સહેજ આનાકાની થયેલી. પરંતુ જ્યારે શ્રીયુત કુલચંદ્રભાઈએ મહારી પાસે ઉતાવળે જવાળ માગ્યો, ત્યારે મેં મહારા પરમ પ્રિય મિત્ર સરદાર વલ્લભભાઈની સલાહ લીધી. મારે નસીબે તે વખતે અમે સાથે રહેતા હોવાથી એ વાત પર ચર્ચા કર્યા પછી, અમને એમ લાગ્યું કે શુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે ઓ કોઈ શુજરાતીથી જે કંઈ થઈ શકે તે કરવું, એ તેની ફરજ છે, એમ માનવામાં અમે બન્ને એકમત થતાં મૂંઠા પાડી. હું જે કંઈ વિચારો તમારી આગળ રજુ કરું. એ સઘળા તમારે ગળે ઉતરશે એવો મમત કરતો નેથી. પરંતુ મહારા વિચારો દર્શાવવાથી શુજરાતી ભાષાના વિકાસ સંબંધી વધારે ચર્ચા થાય, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રસંગે અપાતા ભાષણથી જેઓને એક જ ઘરેડમાં ચાલી વિચારવાની ટેવ પડી છે, એમને કદાચ આઘાત થાય તોપણ, શુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના સૌથી ઉપયોગી ગુણ ઉપર ચોખ્ખા વિચાર થાય, એથી મૂંઠા પડી. એમાં હું દેટલે દરજ્જે સફળ થઈશ એની મને ચિંતા નથી, પરંતુ તમારી મદદથી અને

જ્યાં આપણે એકમત નહિ થઈએ ત્યાં પણ તમારી સદ્ભાવનારી સમજથી હું જે કંઈ કરી શકું, એ પ્રયત્નમાં જ હું સફળતા માનું છું.

છેલ્લાં બે વર્ષમાં ગુજરાતી જનતાએ શુભાવેલા સ્વ. હીરાલાલ શ્રોફ, સ્વ. વાડીલાલ શાહ, સ્વ. નચ્ચુરામ શર્મા, સ્વ. મગનભાઈ પટેલ, સ્વ. પૃથુ શુક્લ અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, એમના શોકજનક મૃત્યુની નોંધ લેવી ઘટે છે. આપણે એમનાં કુટુંબને ગએલી ન પૂરાય એવી ખોટ માટે દિલસોજી દાખવી, સદ્ગતના આત્માને શાન્તિ મળે એવી પ્રાર્થના કરીએ. સ્વ. હરગોવિંદદાસ જેવા વિદ્વાન, વાડીલાલ જેવા વિચારક, સ્વ. હીરાલાલ જેવા તત્ત્વચિંતક, સ્વ. નચ્ચુરામ જેવા પંડિત, અને સ્વ. પૃથુ શુક્લ જેવા કવિ, તેમ જ સ્વ. મગનભાઈ જેવા ઉત્સાહી કાર્યકર્તા ફરીને મળવા મુશ્કેલ છે. પ્રભુ ! તેમના આત્માને શાન્તિ આપો.

આ પ્રસંગે પારસી કવિ શ્રીચુત ખખરદારને એમણે ગુજરાતમાં વસી સાચા ગુજરાતી ધણ, ગુજરાતી લોકજીવનને સ્પર્શીને જે સેવાઓ કરી છે તે માટે, તેમ આજીવ વર્ષમાં એમનાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં છે તે માટે અભિનંદન ઘટે છે. ગુજરાતના રાષ્ટ્રજીવનના ઘડતરમાં હજીએ એ કવિ પોતાથી બનતો ફાળો આપ્યો, એવી આશા ગુજરાત રાખે છે. ખુદા એમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે.

આ પરિષદ તો બંધારણને જ અંગે હોઇને મ્હારે સાહિત્યના વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી, એવું કહેવામાં આવ્યું છે એ હું બાંધું છું પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, અને એની સાથે પરિષદના બંધારણને કંઈજ લાગતું વળગતું નહિ હોય તો એવી પરિષદની જરાયે ઉપયોગિતા હું જોતો નથી. એટલે આ પ્રસંગે મ્હારા વિચારો ટુંકમાં જણાવવાની હું જરૂર જોઈ છું.

આજીવ બંધારણના હેતુઓ જોતાં, (ક) “ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી” વગેરે, તેમ એના ઉદ્દેશો તપાસતાં મ્હને એમ લાગે છે કે સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી એ બહુ ગોણું વાત છે. પ્રાચીન સાહિત્યને જાળવી રાખવું અને એનું સંશોધન કરવું, એ પણ એક ગોણું વાત છે. પ્રાચીન સાહિત્ય તો પ્રાચીન જ રહેશે અને યથાકળે એ પોતાનું સ્થાન આપોઆપ નક્કી કરી લેશે. એ પહેલાં પ્રજાએ સાહિત્યમાં વધારે રસ લેતો થવાની જરૂર છે. પ્રજા અને સાહિત્ય વચ્ચેની ઉંડી ખાઈ પૂરવાની પહેલી જરૂર છે. વધારે પ્રમાણમાં પ્રજા વધારે રસ લેતી થાય તો આપોઆપ પ્રાચીન સાહિત્યનું સંરક્ષણ તે કરશે જ, અને તેનું સંશોધન પણ થશે જ. ઉપર જણાવેલા હેતુઓ અપૂર્ણ છે, અધૂરા છે. હું માનું છું કે પરિષદ મંડળનો હેતુ ભવિષ્ય તરફ નજર રાખી ભાષાની ગતિ કંઈ દિશા તરફ દોરવી, એ હોવા જોઈએ. ભવિષ્યની પ્રજાના ઘડતરમાં ભાષા કેવો અને કેટલો સંગીન ફાળો આપી શકશે, એ દિશામાં ભાષાપ્રવાહ વાળવાનું આપણું લક્ષ હોવું જોઈએ.

એ સિવાયના સઘળા હેતુઓ ગૌણ છે. દેશકાળનો વિચાર કર્યા વિના યોગેલા હેતુ-
ઓનો કંઈ ઉદ્દેશ જ નથી. ભાષાના વિકાસ સંબંધી આપણે જરા વધારે વિચાર કરવાની
જરૂર છે. હું માનું છું કે સાહિત્યનું મુખ્ય અંગ તો ભાષા જ છે. ભાષામાં જે કહેવાનું છે તે
સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં ન આવે, અને તેની સચોટ અસર ન થાય, તો તે ખરી ભાષા નથી.
દુનિયામાં જે ભાષામાં તેમ જ લખવામાં આવે છે, તે સ્પષ્ટ અને અસરકારક હોવું જોઈએ.
એવી વાણી તે જ ભાષા.

એમાં ભાષાનાં બંધારણ વિષે પણ ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. એને આપણે
શૈલી કહીએ, ઘાટ કહીએ, રૂપ કહીએ, રીત કહીએ, ગમે તે નામ આપીએ. શબ્દરચનાનાં
ભાતભાતનાં પ્રકાર યથા થકે છે. કેટલાક એ શબ્દોને જેમ અને તેમ અનિયમિત રીતે ગોઠ-
વવામાં હાથેયો માને છે, તો કેટલાક એ શબ્દોને ઠાંસીઠાંસીને ગોઠવવામાં આનંદ લે છે, તો
કેટલાક એમાં સંસ્કૃત અલંકારોનાં જાર ચઢાવવામાં મોટાઈ માને છે. એમ સૌ કેઈ પોતાની
મરજ પ્રમાણે શબ્દની ગોઠવણી કરે છે. એ બધી રચનામાં જે શબ્દરચના સૌથી સરળ, સ્હે-
લાઈથી સમજી શકાય તેવી, અને એમ છતાં પણ અર્થવાહી અને રસભરી હોય તેજ
સૌથી ઉત્તમ શબ્દરચના. તેવી જ શબ્દરચના મધુર બની શકે. તેજ શબ્દરચના સૌને પ્રિય પણ
થઈ પડે. એવી શબ્દ રચનાના-પછી ગદ્ય કે પદ્ય-અમે તેટલા વિભાગો પાડે જે
વાણી ખજાણા જેટલા જરા જેટલી નિર્મળ અને પ્રવાહી નથી, જે વાણીની મન
ઉપર છાપ પડતી નથી, તે વાણીની કંઈ જ ઉપયોગિતા નથી.

વળી જે ભાષા લોકસમસ્તનાં વિચાર તેમ જ વર્તન સાથે પૂરતો જુવંત સંબંધ
ધરાવતી નથી, તે ભાષા લૂઠી, નળાળી, અને પ્રયોજન વિનાની છે, એ ભાષાનો કંઈ અર્થ
નથી. ભાષા તો તે, કે જે આખી પ્રજા સમજે. જે ભાષા, પ્રજાનાં વિચાર, વર્તન, પ્રજાનાં
મુખદુખ, પ્રજાનાં આનંદઓન્નિષ્ઠ, પ્રજાનાં સમાજજીવનથી જેટલી અળગી રહે, તેટલી
તે નકામી ને નિર્ણવ છે. અને તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની નિષ્ફળતા છે. ભાષા એ
સકળ લોકની વાણી છે. ભાષા દ્વારા જ સકળ લોકનો જીવનવ્યવહાર ચાલે છે. જે ભાષામાં
પ્રાણ ન હોય, એ ભાષાનું પ્રયોજન શું ? જે ભાષા લોકજીવનને ઉત્તેજે, લોકજીવનમાં આનંદ
લાવે, એમનાં જીવનમાં રસ રહે, લોકજીવનને ષાષ આપે, લોકજીવનમાં પરવર્તન કરાવે,
એમને પ્રેરણા આપે, લોકજીવનને બળ આપે, એમનામાં વિચારની વૃદ્ધિ કરે, એને ધીમે
ધીમે ઉચ્ચ માગે જવા પ્રેરે અને એમાં લોકજીવનનો ઉદ્દેશ સમાઈ રહેતો હોય તે જ
સાચી ભાષા. તે જ લોકોપયોગી ભાષા. તે જ લોકવ્યવહારની ભાષા. અને તેનું
નામ જ ખરી ભાષા.

છેલ્લાં દશ બાર વર્ષમાં ગુજરાતને સારે નસીબે એવી સુંદર ભાષા સાંપડી છે.
હું તો હિમ્મતભરે એ જમાનાને ગાંધી-યુગ કહું છું. હું બાલુ છું કે હું આ
નામ આપું છું તે સાહિત્યની દુનીયામાં કેટલાકને ખૂંચશે. પણ સાહિત્યની

હુનીઆ કઈ લોકજગતથી જૂદી તો નથીજ, અને ન હોવી જોઈએ અને હોય તો એ હુનીઆ ઉપયોગ વિનાની અને દાંષિક છે. જે પાંચ વર્ષના નાનકડા ગાળાને યુગો કે પેઢીઓનાં નામ લેને આપવાં હોય તે ભલે આપે, પણ તેમને ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને નામે એવો દાવો કરવાનો હુકમ નથી. ગયા યુગ ગમે તે હોય, આજે તો એકજ યુગ છે—અને તે ગાંધી-યુગ. જે જમાનાએ લોકોનાં આચારવિચાર, વિચારસરણી, રહેણી કરણી, એ સૌને પલટાવી નાંખ્યાં, જે જમાનાએ લોકોમાં વિજળીવેગી ભગૃતિ આણી, લોકોની ધર્મની અને કર્મની ભાવનામાં પલટો આણ્યો, એને યુગ નહોં કહીએ તો શું કહીએ ? હજી તો એ યુગનો આરંભકાળ છે, હજી તો ઠેકઠેકલા પલટા થશે—થયાં કરશે. એ બેસી ચુકેલા યુગ તરફ જેને આંખમીંચામણાં કરવાં હોય તે ભલે કહે; પરંતુ આજે નહોં તો કાલે એ યુગને યુગ તરીકે, તેમજ એ યુગનાં પ્રેભાવતાર મહાત્મા ગાંધીને એ યુગના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. પછી ભલે તે સાહિત્યની હુનીઆ હોય કે ખીજી કાંઈ હોય.

ગાંધીયુગનું સહિત્ય પણ વિશાળ છે. વિશાળ છે એટલું જ નહોં પણ વિચારસમૃદ્ધ પણ છે. એ પ્રેરક, બોધક અને વ્યાપક પણ છે. એ યુગને લઈને વધતા જતા સાહિત્યની અંદર સજીવ ક્રાંતિ આપનાર શ્રી મહાદેવ દેશાઈ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી ભુગતરામ દવે, શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, શ્રી ગિજુભાઈ, શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી લલિતજી, શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રી કલેલકર, વગેરેનું એ સાહિત્યની હુનીઆમાં સ્થાન બેશક ઘણું ઉચું છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પોતાને સાહિત્યની હુનીઆની વ્યક્તિ ન ગણાવે કે પોતે એક પણ નવલકથા કે શ્લોક નહોં વાંચ્યાનું જણાવે, તો પણ એમના સરળ અને શુદ્ધ તળપદા ગુજરાતીને સાહિત્યની હુનીઆમાંથી કેમ બળશું રખાય ? જે જમાને જગતનો તાત એવો ખેડુત-એના જીવનમાં નવું ભેમ પેદા કર્યું, જેના ખંડીએર હાડકાંમાંથી નવી જીવતી ભેષ કાઢા બનાવી, એ વાણીને સાહિત્યની અમૂલ્ય દોલત ગણવાનું અનિમાન કોણ નહોં લે ? ખ્યાસ વતનની પાક મટ્ટીમાંથી પાડેલા ખસ વતનદારોની જીવંતીમાં નવી મરિત, નઈ તમન્ના જગાવી, એમને સાચા ભડવીર બનાવનાર વીર વલ્લભભાઈની વાણીને કયો કમનસીબ સાહિત્યનું અંગ ગણતાં અચકારો ? અને મહાત્મા ગાંધીજીએ કહેલી ગુજરાતી ભાષાની સેવાનો અંક અંકનાર આપણે કોણ ? જેણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓનો, અને જૂના અને નવા વિચારોનો સુંદર મેળ સાધી અનંત સત્યનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી, તેનું રહસ્ય સહેલામાં સહેલું કરી સમજાવ્યું, એટલું જ નહોં પણ એ સત્તીવડાના પ્રકાશ વડે ગુજરાતને ગામડે ગામડે અને ઘરેઘર અજવાળાં કર્યાં, એની સેવાની આંકણી શી રીતે થઈ શકે ? લગભગ પાંચસો વર્ષ અગાઉ આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ જે ગાયું,

“વેણુવ જન તો તેને કહીએ પીડ પરાઈ બાલુ રે.”

એ કાવ્યભાવનો આદર્શ જીવનાર, ધીરા ભગતે કહ્યું તેમ,

“તરણા યોધે ડુંગર રે ડુંગર કોઇ દેખે નહીં,
અળગુથ માંહે રે એક સમરથ ગાને સહીં.”

એમ સમરથની માફક ગરજનાર,

તેમ જ,

“ખખરદાર મનસૂખાજી, ખાંડાની ધારે ચઢવું છેજી,
હિમ્મત હથિઆર ખાંધી રે, સત્યની લડાઇએ લઢવું છેજી.”

એમ હિમ્મત હથિઆર ખાંધી સત્યની લડાઇએ લડનાર, સુરઠાસે કહ્યું તેમ,

“સખસેં ઊંચી પ્રેમ સગાઈ”

એ પ્રમાણે સખસેં ઊંચી એવી પ્રેમસગાઈ સાધનાર, વળી ધના ભગતે કહ્યું તેમ,

“રામ ખાણુ વાગ્યાં હોય તે બાણે,”

એમ રામખાણુથી ધવાઈ જનાર, કળીરજીએ કહ્યું તેમ,

“શૂર સંશ્રામ કો દેખ ભાગે નહી, દેખ ભાગે વોહી શૂર નાહી”

એમ સંશ્રામની પણ નવી નીતિ, અને નવો ધર્મ સરજનાર ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાને નવજીવન આપનાર, હિન્દુસ્તાનને સતેજ કરનાર, અને જગતને નવો પેગામ આપનાર એ અમર વ્યક્તિનાં શુભગાન જેટલાં બાઇએ એટલાં જોઈએ છે. છેલ્લા દાયકામાં આપણી ગુજરાતી ભાષાને સરળ અને સચોટ, તીણી અને માર્મિક, બળવાન અને પુલંદ, નિડર અને નક્કર, વિનયભરી અને રસિક બનાવનાર સૌ કોઈ ભાષા ભક્તોને મારાં અભિનંદન છે.

વળી ભાષાનો આધાર કેવળ કલ્પનાના પરદેશી સાળુના પ્રીણથી ઉરાડેલા ગોળા ઉપર હોઈ જ ન શકે. ભાષાનું પોષણતત્વ તો તે પ્રાંતના સાચા જનસ્વભાવના આલેખનમાં જ છે. જ્યાં સુધી એના સ્વભાવનું ખરૂં રહસ્ય ભાષામાં ઉતરે નહિ, ત્યાં સુધી ભાષાની કાચા શેગવાળી જ રહે છે, તેમ જ ભાષા સત્ય અને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતપર ધડાયલી ન હોય તો તેનું કલેવર સહેલું જ ગણાય. હું ફરી ફરીને કહું છું, કે ભાષા સાદી અને સરળ હોવી જોઈએ. જેટલું સત્ય સાદું છે, અને સ્વતંત્રતા જેમ બહાલી છે, તેમ જ ભાષાનું કલેવર સાદું અને સજીવન હોવું જોઈએ. એનું વણાટ કામ ભલે બહું હોય કે ભરછટ હોય, ભાષામાં શબ્દો પણ સમગ્રાય એના હોવા જોઈએ. અર્થ વિનાના અતિ પાંડિત્ય ભર્યાં શબ્દોને આમતેમ પુસ્તાકવાચી ભાષાનું પોત બગડે છે. ચેરીનાં હાલ્લાં શીકે ન ચઢે તે હવે સમજી જવું જોઈએ.

ભાષા તો એક સાધન છે, ધ્યેય નહીં. અત્યારની આપણી દશાનેતાં, દેશકાળનો વિચાર કરતાં, ભાષા સાથે વાગ્વિલાસ કે શબ્દરચના નહીં કરી શકીએ. અત્યારે ભાષા સાથે લાડ કરનાર કે શબ્દોને લાડ લડાવનાર ભૂલ કરે છે. અત્યારે ભાષામાં શબ્દગાર ચઢાવવામાં વખત

અગાડવાનું આપણને પાલવે તેમ નથી. એ બધા વાણી વૈભવ અત્યારે આપણને ઇજ્જતાં પણ નથી. એ છાજે જ્યારે આપણે સારો અને સ્વતંત્રતાનો સમય હોય ત્યારે, એ છાજે જે દેશે મુક્તિ મેળવી હોય તેને. આપણી દયા અત્યારે વાણીવિલાસ કરવા જેવી નથી અહીં નીચેની લીટીઓ અસ્થાને નહિ ગણાય.

મહા રોગને મૃત્યુના સાગરમાં;
લાખો ચીસ નિઃસાસ બર્ષા જગમાં.
સિતમે સળંગત ધરા-તલમાં,

રસ સુંદરતા કેરી રાયરી છે બધી બળ સોનેરી ભુખ્યાં જનને
ત્યારે હાથરે હાથ કવિ ! તુંને રાખ્દાની ચાતુરી ગુંથવી કેમ ગમે ?

સારા વિધની જે દિ હુધા સમયે,
ભુખ્યાં બાળકાં પદ ભરી જમયે,
પૂરી રોટી પ્રતિ જનને જડયે,

કવિ ! તે દિન નીલ આકાશ તારા કેરી સુંદરતા સદુ સ્થાઈ બને,
તારા કુંજન આજ જલાવી કે પ્રાણ ! રે દંભ ગાવા તને કેમ ગમે ! ?

આપણે જરૂર નવા ઘાટ ધડી શક્તિશું. એમાં નવીન નકરી પૂરી શક્તિશું, જ્યારે દેશ સ્વતંત્ર થયો હશે ત્યારે. અત્યારે તો હિન્દુસ્થાનનાં સાચા ગૌરવરૂપ એના ખેડુત અને મજૂરના જીવનને સ્પર્શ કરી, એમને ઉંચી કક્ષાએ લાવવામાં, એમના સંસ્કારને સજીવન કરવામાં, ભાષાને ખપમાં લેવી જોઈએ. ભાષાનો વિકાસ અને એમનાં જીવનનો વિકાસ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં હોવાં જોઈએ. અત્યારે તો રાષ્ટ્ર જીવનના ઘડતરમાં ભાષાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. અત્યારે તો મુક્તિનો એ ધનભાયગ દિવસ વહેલો આણવાને ભાષા સાધન તરીકે વપરાવી જોઈએ.

ગઈ કાલ સુધી આપણે બધા બ્યવહાર લગભગ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા ચાલતો. હજી પણ કેળવણીના વિષયમાં આપણે હૃદયપારની શુભામી મનોદયા લોગવી રહ્યા છીએ. બાકીના સઘળા જીવનબ્યવહારમાં જ કેવળ નહીં, પરંતુ જનતાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ તે જ પ્રાંતની ભાષા મુખ્ય વાહન રૂપે હોવી જોઈએ. સર્વ પ્રકારની કેળવણી આખા ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા જ અપાવી જોઈએ.

અને તે જ ઉદ્દેશથી ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી કરવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ સઘળી વિદ્યાપીઠામાં મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ, અને અંગ્રેજી બીજી ભાષા તરીકે રહેવી જોઈએ. યુરોપનાં દેશોમાં જર્મનીમાં જેમ અંગ્રેજી, ફ્રાંસમાં જેમ સ્પેનીશ, અને ઇંગ્લાંડમાં જેમ ફ્રેન્ચ શીખવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી ભાષા શીખવાની જોઈએ. “સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ” એ સૂત્ર પર જેટલી ચર્ચા

યર્થ છે, તેનાં પ્રમાણમાં જો દિશા તરફ કંઈ સક્રિય કામ નથી થયું, જો ખરેખર શોકજનક છે. આ દશાથી આપણી ભાષાને ઘણું અમલું પડ્યું છે. પરંતુ હવે તો કેળવણી શિવાયનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતી ભાષાની ઉપયોગિતા અંકાવા માંડી છે, અને ભાષાની સાદાઈ અને સરળતા તેમ જ બીજાં અનેક કારણોને લઈને લોકજીવન એટલું તો જગૃત થયું છે કે રાજકીય વિષયમાં, નાણાંવિષયમાં સમાજસેવામાં, ધર્મ અને કર્મના વિષયમાં લોકોએ ખૂબ રસ લેવા માંડ્યો છે અને તેની સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષાની પણ ખીલવટ થઈ છે.

જગતભરની હાલની ભાષાઓની ઈખારત સાદાઈ તરફ વહે છે, અને એમની મૂળ ભાષા કે માતૃભાષાની અસરમાંથી છુટી થઈ ભારેખમ અને શાસ્ત્રીય બંધારણ ત્વજી તફાવત સાદી અને સરળ થતી જાય છે. એક્સપ્ટનું અંગ્રેજી બદલાઈ જોન પ્રાઈટનું અંગ્રેજી સ્થપાયું, અને મિલ્ટનની પદ્ય ભાષાની જગ્યાએ ટેનિસનની શૈલી હાખલ થઈ.

ઉલ્લાં વીશ વર્ષમાં ભાષાનો એક સાદાઈ અને સરળતા તરફ એટલો બધો વધી ગયો છે, કે કેટલાક લોકોની આંખમાં જો પલટો તો એક મોટી ક્રાન્તિ જેવો લાગે છે. માટે હું ફરી ફરીને કહું છું કે ભાષા સાદી, સરળ અને રાષ્ટ્રજીવનને ઘડનાર અને પોષનાર હોવી જોઈએ.

આવા પ્રકારની ભાષામાં લખાય જો જ ખરું સાહિત્ય. ગઈ કાલ કુધીનું સાહિત્ય આ કસોટીએ તપાસતાં માલમ પડશે કે ઘણે ભાગે તે અર્થ વગરનું, ઉપયોગ વગરનું અને જીવ વગરનું નીવડ્યું છે. રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં કવિતા એક સાધન છે, અને એની સંગીતમયતા અને ઉર્મિપ્રાધાન્યને લઈને લોકજીવનમાં સંસ્કારિતાની પોષક છે, એમ હું માનું છું અને એનો જેટલો ઉપયોગ થાય એટલો કરવો જોઈએ. પરંતુ ભુદિના અખાડામાં ઉતરી અક્ષરોના દાવપેચ કરવામાં કવિતાનો ઉપયોગ અત્યારે બીનજરૂરી છે.

નવલકથા પણ રાષ્ટ્રજીવનનાં ઘડતરમાં મોટું હુધીયાર છે, જો વાપરતાં આવડે તો. પરંતુ પરદેશી દેસાઓ ઉપર નવલકથાની વસ્તુ ગુંથાયાં કરવાની હોય અથવા નકલી કે ખોટા ઇતિહાસ પર રચાયેલી આદિ નવલકથાને પાટલે મૂકી પૂજ્યાં કરવાની હોય તો એવી નવલકથાની કંઈ જ કિંમત નથી.

તેમજ નવલકથા કેવળ રંજન ખાતર વખત કાઢવા માટે જ લખાવાની હોય તો હું કહું છું કે એ સમય અને ધનનો ખોટો વ્યય છે. અત્યારે આપણો એવો સમય નથી કે ગાદી તરીકે કે આરામખુરસીએ બેસી આપણે કેવળ દિલ ખહેલવવા સાહિત્ય વાંચ્યા કરીએ અત્યારે તો સાદી અને સરળ ભાષામાં લોકજીવનને સુક્રિતને માગેં દોરે એવી રાષ્ટ્રવિધાયક નવલકથા હોય, તો જ તેનો કંઈક ઉપયોગ છે.

રા. કનૈયાલાલ મુનશીનાં તેમજ શ્રી. ગૌરીચંકર (ધૂમકેતુનાં) બેરીનાં લખાણો જેટલે અથે ગુજરાતનાં લોકજીવનને સ્પર્શ્યાં છે, અને ગુજરાતી ભાષાનો અવાહ જે દિશામાં વહેવો જોઈએ તેને અનુસરીને આલેખાયાં છે, તે પ્રમાણમાં તેનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન છે.

એ જ વાત નાટકોને માટે. તકલીફ અને કૃત્રિમ જીવનને અને અસંસ્કારી રહેણીકરણીવાળા જીવનને નાટકના તકતાપર રજુ કરવાથી આપણે દહાડો નહીં વળે. અને રંગભૂમિનો સડો ફર નહીં થાય. સમાજની કાળી બાબુને કોઈ પણ ભતના મુદ્દા વિના, એની અસરનો વિચાર કર્યા સિવાય, ચૂનો ઢોળવાની કુચીઆ પીંછીથી બેચાર ધાબાં મારી ચિતરાયલાં નવલકથા અને નાટકોને હું તો ઘણાં જ હાનિકારક માનું છું. પ્રામાણિકતા અને નમ્રસત્ય કહેવાની હિમ્મતના બહાના હેઠળ, નાટકની શુદ્ધ કળાને વહેલી ન બનાવી શકાય. રણછોડભાઈ, ડાહ્યાભાઈ, મૂળશંકર, અને નચ્ચુરામે, સાચા ગુજરાતી જીવનને સ્પર્શ કરવામાં ખરેખર સફળતા મેળવી હતી, અને એટલે દરમિયાન રંગભૂમિદ્વારા કુદરતી રીતે જનતાને લાલ પલ્લુ થયો હતો. પછી તો તે વહેણ, ઉત્તજડ રણમાં સૂકાઈ ગયાં તે સૂકાઈ જ ગયાં.

નાટકોનો ખરો ઉપયોગ તો સમાજનાં બંધનો તોડવામાં થવો જોઈએ. આજ વર્ષોથી ગુજરાતી સમાજ અનેક હાનિકારક રૂઢિનાં અને ખોટાં ધાર્મિક બંધનોની અંદર સમસરી રહ્યો છે. એથી સમાજના આખા અંગનો વિકાસ નથી થઈ શકતો. પણ એ વધારે બેડોળ થતું બધું છે. એ બંધનોનું ઝેર તો એટલું બધું વ્યાપી ગયું છે, કે સમાજનું માનસ પણ તદ્દન શુભામી દશાવાળું થઈ ગયું છે. એનાથી સ્વતંત્રપણે વિચાર પણ થઈ શકતો નથી. સામાજિક બંધનોના જુલમ તો અસહ્ય જ છે અને એનો જેમ બને તેમ વહેલો નાશ કરવાની જરૂર છે. સામાજિક સ્વતંત્રતા સાધવાને અને સમાજના પ્રાણ રૂંધી રહેલાં બંધનો તોડવાને નાટકોને જરૂર સાધન તરીકે વાપરી શકાય.

ત્યારે લોકજીવનને સ્પર્શે અને પલટે, એ ખરી ભાષા અને ખરું સાહિત્ય. આકાશ-માંના તારાઓ જેટલું ઉચું અને એ ઉંચાઈએ ધ્રુમકેતુઓની માફક ફરી, કોઈ કોઈક વાર દેખા હઈ લખાયલું સાહિત્ય તે સઘળું નિરર્થક. સંસ્કૃતની શબ્દચમત્કૃતિઓ વડે ચમકાવી, અને જ્ઞાનના આડબરભારવડે લાદીલાદી, બીજાઓને બાળક જેવા લેખી, પોતે ઉંચે આસને બેસી રહેવાનું સલામત માનનારાઓએ સરજેલું સાહિત્ય, કેવળ ઝોળા સમાન છે. એ સઘળું લોકોને મન ટગરટગર બેચાં કરવા પૂરતું જ, સમજવા માટે નહીં. શબ્દોના એ ઠાલા ભણકારા લોકોને મન અર્થ વગરના છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાંભાઈ, પ્રેમાનંદ અને નર્મદ પછી તો ગાંધીયુગ. અને ગાંધીયુગ તે જ અમરયુગ. એ યુગનું સર્જન તે જ સાચું સર્જન. એ યુગનાં પોષક તત્ત્વો એ જ સાચાં તત્ત્વો. હજી તો એ યુગનું પચાઈયું છે. એના મધ્યાહ્ન સમયમાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યનો પુરો વિકાસ થશે.

પત્રકારિત્વ પણ સાહિત્ય જ છે. વર્તમાનપત્રો પણ સાહિત્યનું અંગ છે. તેમાં લોકજીવન ઘડવાની અગ્રાધ શક્તિઓ રહેલી છે. શુદ્ધ અને પ્રામાણિક હેતુથી લખનાર, રાષ્ટ્રજીવનના ઘડતરમાં વર્તમાનપત્રોના ફાળાની જેટલી કદર કરીએ એટલી ઓછી છે. આ

સંબંધે સ્વ. ઈન્દુભાઈ સૂર્યરામ દેશાઈ, મહેરજીભાઈ માદન, મહેમ કેખરાઈ કાખરાજી, અને મહેમ ખેડેરામજી મલખારી, શ્રી ઠાકોરરાય ઠાકોર, શ્રી. મણિભાઈ દેશાઈ, શ્રી ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી. સોરાખજી કાપડીઆ, શ્રી. શામળદાસ ગાંધી, શ્રી. ખંડુભાઈ દેશાઈ, શ્રી. પ્રભુદાસ મોદી, શ્રી. જયંતિલાલ અમીન, અને શ્રી અમૃતલાલ શેઠ વગેરેની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે.

આ પરિષદના સત્કારમંડળના અધ્યક્ષ શ્રી. અંબાલાલ ખુ. બાનીની યંજરાતી સાહિત્યની સેવા ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં છે, પરંતુ વર્તમાનપત્રદ્વારા તેમની ગુજરાતી જનસમાજની સેવા ગયાં પચ્ચીસ વર્ષ થયાં સતત અને સંગીન છે, તે સાઝ એમને હું ખાસ અભિનંદન આપું છું.

જે સંસ્થાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને લોકોપયોગી બનાવી શકે છે તેમની સેવાની કિંમત પણ કંઈ ઓછી નથી. ગુજરાતને ગામડે ગામડે પુસ્તકો પહોંચી શકે એટલું જ નહિ, પણ ત્યાંના લોકોને ખરીદવાને સુગમ થઈ પડે એટલાં સસ્તાં બૉલેવી શકે એવી સંસ્થાઓને તો ખરેખર ધન્યવાદ છે. મારી બાજુમાં તો એવી બે સંસ્થાઓ છે. એક તો “સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય”, અને બીજું “નવજીવન કાર્યાલય.” “સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક” સંસ્થાએ સારાં અને સરળ ગુજરાતી પુસ્તકોનાં પ્રકાશનો કરવામાં જે ક્ષણો આપ્યે છે, તે માટે બિહુ અખંડાનંદનો ગુજરાત જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે. ખરૂં જોતાં તો એ કામ સાહિત્યપરિષદનું જ કહેવાય અને તે ક્યારનું થયું જોઈતું હતું. સસ્તાં સાહિત્ય તરફથી પુસ્તકો ગુજરાત ઉપરાંત ગુજરાત બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે તે દેશ દેશ પહોંચ્યાં છે, એ ખરેખર આનંદની વાત છે. એ જ પ્રમાણે તદ્દન પડત કિંમતે હળવું અને વિચારભર્યું સાહિત્ય પ્રકટ કરી, પ્રચાર કરવામાં “નવજીવન કાર્યાલય” નો હિસો પણ જેવો તેવો નથી. સાઝ તેમ જ સરળ સાહિત્ય પ્રકટ કરવું, અને લોકોને તેમાં રસ લેતાં કરવાં, એ કંઈ સાધારણ કામ નથી. એમાં ફૂનેહ, ઝીલી સમજ, નાડ પારખવાની આવડત, અને ઉંચી કલા અને સેવાભક્તિની જરૂર છે. સાહિત્ય પરિષદ આ દિશામાં જેટલું કરે તેટલું ઓછું છે. આજ સુધી એ દિશામાં કંઈ ન થયું હોય તો ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવાની જરૂર છે. બીજી પ્રચારક સંસ્થાઓ ગુંબાઈ, અમદાવાદ, રાણપુર વગેરેમાં છે, પણ ઉપલી બે સંસ્થાઓના શુભ અને પ્રથમ પ્રયાસ તો ખરેખર દાખલા રૂપજ છે. તેમાંયે નવજીવનના કાર્યવાહકોનું તો ગુજરાત સદા સર્વદા ઝાણી જ રહેશે.

ઊંચે સાહિત્યની સેવા કરવાની ધગશ રાખનારા મારા જીવાન મિત્રોને બે બોલ કહેવાની જરૂર લાગે છે. પંડિત અને વિદ્વાનોએ એમને વારંવાર સલાહના સુકન કદમાં હશે. અને ખાસ કરીને ભાષાના ઇતિહાસ વિશે વ્યાકરણના નિયમો વિશે, કર્તા અને ક્રિયાપદની ગોઠવણી વિશે, અને અત્યંત આગ્રહપૂર્વક તો જોડણીના નિયમો વિશે ડહાપણના ચખ્ડો કદ્યા હશે. વ્યાખ્યા અને નિયમોના તમારા જ્ઞાનભંડારમાં હું કંઈ પણ ઉમેરો નહોં કરી શકું, જોડણીના અને વ્યાકરણના નિયમોને ડગલે ડગલે ટોકરો મારવામાં કંઈ બહાદુરી કે મોટાઈ

નથી, પરંતુ એ વિષયમાં ચિન્વટ-હૃદયહારની ચિન્વટ રાખી, માથા કરતાં મણીકો ભારી કરવામાં પણ કંઈ સાર નથી. ભાષાને માટે નિયમ છે, નિયમને માટે ભાષા નથી. જગતની સઘળી ભાષાઓમાં ફેરફાર તો થયાં જ કરે છે. અંગ્રેજી ભાષામાંયે આજે પણ એ ભાષાના ઘણાંયે શબ્દોની ભેડણી અને ઉચ્ચારમાં વારંવાર ફેરફારો થતા જાય છે. વ્યાકરણ અને ભેડણીના કાબેલ ચોક્કસદારની ચોક્કી છતાં ગુજરાતી ભાષાનું વલણ ભલભલાની નજર ચૂકાવીને છટકીને આગળ વધતું જ જાય છે. અનેક નિયમોની જાળમાં દૃઢ બંધાયેલી સંસ્કૃત ભાષાએ પણ દરી વીંછીમાં દશાપલટ અનુભવી છે. એ ઘડભાંજ તો અસલ જૂની છે, અને તે ગમે તેવી ચોક્કસ નજરવાળા સિંધાઈને પહેરે હશે તોયે થયાં જ કરવાની છે. માટે ઉગતા જુવાનીયાઓને હું ખાસ અરજ કરું છું કે તમારે એની કંઈ ચિંતા કરવી નહીં. એ ભારી એમને પહેલી સૂચના.

અને બીજો બોલ એમને જે કહેવાનો તે એ કે અત્યારે ખરેખર મન્દનકાળ છે, એનો પૂરેપૂરો લાભ લેજો. સાહિત્યનો ઘણી વાર કરવામાં આવે છે એવો સાંકડો અર્થ કર્યો નહીં. તેમ જ આડંબરી અર્થ પણ કર્યો નહીં. સાહિત્યનો ખરો આધાર વસ્તુ ઉપર છે. અસલ ગુજરાત તો કેવુંયે માતબર હશે, ઠોણ જાણે. પણ અત્યારે તો નવું ગુજરાત પ્રકટી રહ્યું છે. એના તેજની રેખાઓ વડે ગુજરાત બહારનાં બંધારાં પણ અલૌપ થવા માંડ્યાં છે. એ ગુજરાતમાં અત્યારે તપનો પ્રભાવ છે; દેશદામના ઉંચા ખમીર છે, ભોળા અને નિંકર ખેડુતોની ખરી મહેનત છે. સાચી નિખાલસતા છે, અભાયણ પમાડે એવી ત્યાગની ભાવના અને ખાનદાની છે, ડહાપણ ભયોં અને વ્યવહારુ ઘરસંસાર છે, અજ્ય અને અમોઘ અહિંસાનું હથિઆર છે. પ્રેમ, સત્ય અને શાન્તિનો તરવેણી સંગમ છે. કવિતા, નાટક કે નવલકથા માટે એવી કંઈ ભાવના અહીં જોાઈ છે કે તમારે પારકી આશા પર આધાર રાખવો પડે ? એવી કંઈ પ્રેરણા અને વસ્તુ અધૂરાં છે કે તમારે જહાર સાધન શોધવા જવું પડે ? એવું બહોજલાલીવાળું હાલનું ગુજરાત છે. અને એવી બરકતવાળી એની સાહિત્ય-સામગ્રી છે. આજે તમારી નજર સારે જે લવ્ય ગુજરાત છે એ જ તમારા જીવંત સાહિત્યની સાચી કામધેતુ છે. એવા અઠળક ધન વડે તમે શું શું પેદા નહીં કરી શકો ?

સાહિત્યપરિષદના તેમ જ પરિષદમંડળનાં બંધારણ વિશે ચર્ચા કરતાં પહેલાં,

સાહિત્યપરિષદમાં શું થયું ■ તેનું દુંક્રું નિવેદન કરવું જોઈએ. અમદાવાદમાં પહેલી સાહિત્યપરિષદ મેળવવાનો સઘળો યશ સ્વ. રણજિતરામ મહેતાને છે, પણ મહત્વની વાત એ પરિષદમાં તેમણે સ્પષ્ટ કરેલો મુલ્યે વધારે ધ્યાન ખેંચે એ છે.

“આપણા દેશનું ભાગ્ય ઉઘડે અને આપણી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ રી રીતે થાય.” એ એમની મુખ્ય ભાવના આપણે કદિ વિસરી જવી જોઈએ નહીં. એ ઉદ્દેશથી એમણે જે પ્રથમ સંમેલન ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં ચોબજું હતું, તેનું આજે દસમું સંમેલન થાય છે. સંતોષની વાત તો એ છે કે આવાં સંમેલનો ભરવામાં હિન્દુસ્તાનના

ખીલ પ્રાંતો કરતાં ગુજરાતે પહેલ કરી છે. લગભગ એ જ પ્રકારનાં ઝરાહી, હિન્દી અને બંગાળી સાહિત્યસંમેલનો થયાં, પણ તે ૧૯૦૫ પછી જ. આ પહેલ કરવામાં ગુજરાત સ્વાભાવિક ગૌરવ લે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં બીજી પરિષદ ભરાઈ. ત્રીજી ૧૯૦૯ માં મળી અને એ પરિષદમાંથી નાણાંપ્રકરણના ફણગા કુટયા. રાજરજવાડા-ઓના આશ્રયની આશાએ રાજકોટમાં ભરાયેલી એ પરિષદમાં ભંડોળકમિટીની સ્થાપના થઈ, અને વડોદરામાં ભરાયેલી ચોથી પરિષદમાં એ યોજનાને સદર ટેકો પણ મળ્યો. પરિષદના કાર્યમાં નિબંધો વાંચવાની અને તે એકઠા કરવાની, વળી વિભાગો રચવાની વગેરેની કાર્યદિશાએ ઉપરાંત, આ નાણાંપ્રકરણે જ વધારે ધ્યાન અને ચર્ચા આકર્ષ્યા છે; તે એટલે સુધી કે કોઈક કોઈક વાર સાહિત્યપરિષદનો ટુંક ભંડોળ પરિષદ જેવો દેખાવ થતો હતો. સાહિત્યની દિશામાં કંઈક સક્રિય કામ કરવાની વારંવાર ખૂબે પાડવા છતાં એ સંબંધમાં સ્વ. રણજિતરામ નક્કી કરેલાં ધ્યેયથી પરિષદનું વહાણ આદું ને આદું ઘસડાતું ચાલ્યું એ શોકની વાત છે અને એથી સ્વાભાવિક રીતે પરિષદમાં નિરસતા અને નિર્ભવતા દાખલ થવા પામ્યા હોય તેમાં શી નવાઈ ! ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં પાંચમી પરિષદ સુરતમાં મળી. ત્યાં વિભાગ વાર વિષયોની યોજના ઘડાઈ અને તે અમદાવાદમાં ભરાયેલી છઠી પરિષદમાં વધારે વિકાસને પામી. અમદાવાદમાં પરિષદને તેના પ્રમુખ તરફથી એક રકમ મળી. અને એ જ પ્રસંગે બીજી પણ રકમો મળવાનાં વચનો આવી મળતાં—એ પરિષદમાં એક પરિષદમંડળ સ્થાપવાનો અને તેનું બંધારણ ઘડવાનો વિચાર ચર્ચાયો.

એ પરિષદમાં સૌથી અગત્યનો મહાત્મા ગાંધીજીએ રજુ કરેલો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો ઠરાવ અને સૌએ વધાવીને પસાર કરેલો એ ઠરાવ હજી સુધી ફલિત નથી થયો, એની પણ નોંધ લેવી ઘટે છે. ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી પરિષદમાં પણ નાણાંભંડોળમાં કંઈક ઉમેશ થયો અને એ ધનસંચયની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા પરિષદમંડળ નિમવા માટે એક ખાસ સમિતિ પણ નીમાઈ. એ સમિતિએ નક્કી કરેલી યોજના પર વિચાર કર્યા પછી મુંબાઈમાં ભરાયેલી આઠમી સાહિત્યપરિષદે, એક પરિષદમંડળની સ્થાપના કરી, અને તે ૧૯૨૪ ની સાલમાં કાયદા પ્રમાણે નોંધાયું. ૧૯૧૫ માં ધારેલું તે નવ વર્ષના ગાળા પછી મંડળ નોંધાયું. તેના નિયમોમાં સુધારાવધારાની તરત જરૂર જણાવાથી તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ને દિવસે વડોદરામાં મળેલી મંડળની સામાન્ય સભામાં સુધારાવધારા સાથે ખરડો મંજૂર કરવામાં આવ્યો, અને ત્યાં પસાર થયેલો ખરડો રજીસ્ટરને ત્યાં નોંધવામાં આવ્યો. તે વખતે બદલાયલા ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી, અને ફેલાવવી.

(ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિષે લખાયેલાં પુસ્તકો સંરક્ષવા, લેવાર કરવાં, છપાવવા કે પ્રસિદ્ધ કરવાં.

(ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક એકમ સંરક્ષવાનાં પગલાં લેવાં.

તેમાંના પહેલા બે ઉદ્દેશોની બાબતમાં હું ઉપર વિવેચન કરી ચુક્યો છું. બંધારણને વિષય ત્રીજા ઉદ્દેશને લગતો છે.

બંધારણની રચના હું તો માનું છું તેમ સાદી અને સર્વગ્રાહી હોવી જોઈએ. બંધારણ તો એક સાધન છે. બંધારણ પ્રવૃત્તિનું પોષક હોવું જોઈએ, નહિ કે બાધક. પરિષદનું બંધારણ એવું હોવું જોઈએ કે ગુજરાતી સાહિત્યના વિષયમાં રસ લેનારી ભિન્ન ભિન્ન વિચાર ધરાવનારી વ્યક્તિઓ સંપન્ન અને સહાનુભૂતિથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા એક મનથી કરે એવી યોજનાવાળું હોવું જોઈએ. બંધારણની જરૂરીયાત તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે, પણ જો બંધારણ વિશાળ અને વ્યાપક ન હોય તો તે નકામું છે. જો બંધારણ સાદું, સર્વમાન્ય અને સઘળા ઉદ્દેશને સમાવનારું હોવું જોઈએ. સાહિત્ય એ તો વાણીનું ગંગાજળ હોવું જોઈએ. કોઈ પપ્પુ આવે, એ પીએ, અને પવિત્ર બને. સૌ કોઈ એને લાભ લઈ શકે. એમાં બંધ પ્રતિબંધ પાલવે જ નહિ.

૨૯૨૪ઈ થયેલાં બંધારણથી અસંતોષ થયેલા છે, એ પણ હવે તો જાણીતી વાત છે. નડિયાદમાં છેલ્લી મળેલી પરિષદમાં પસાર થયેલા કરાવોમાં નીચેના કરાવ નંબર ૬ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:

“આ પરિષદ ચોક્કસ રીતે માને છે, કે પરિષદના તથા પરિષદ મંડળના બંધારણમાં બનતી ત્વરાએ મહત્વના ફેરફારો કરવાની જરૂર છે તેટલા માટે ચાલુ બંધારણ, પ્રમુખ સાહેબને તા. ૦ ૨૬ મીએ આપેલ લેખી મુગળી તથા તા. ૦ ૨૭ મીએ આપેલ બંધારણને લગતા કરાવોની છાપેલ દરખાસ્તો તથા અન્ય ગૃહસ્થો કે મંડળો તરફથી જે કોઈ સૂચનાઓ આવે તે સર્વ તપાસીને, પરિષદ તેમ પરિષદ મંડળનાં બંધારણ યોગ થાય અને પરિષદનું પ્રાધાન્ય તથા મહત્તા જળવાય તેવા, તથા બીજા શા ફેરફારો બંને બંધારણોમાં કરવા તે સૂચવી પોતાનો અહેવાલ મધ્યસ્થ સભાને મોકલાવી આપવા એક સમિતિ નીમે છે.

મધ્યસ્થ સભાએ પોતાની સૂચનાઓ સાથે આ અહેવાલ બીજી પરિષદ મોકલાવી પંદર માસની અંદર પરિષદ આગળ મંજૂરી માટે રજુ કરવો.

આ સમિતિ નિર્ણય ઉપર આવતાં પહેલાં પોતાને યોગ્ય લાગે એવા ગૃહસ્થની ભુજાની અગર લેખિત અભિપ્રાયો લેશે, મેળવશે અને તે પર વિચાર કરશે.

જ્યારે જ્યારે આ સમિતિમાં કોઈ જગા ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે તે જગા પૂરવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવે છે.”

એ કરાવને અનુસરીને સમિતિએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણ વિષે એક ખરડો તૈયાર કર્યો છે અને હું માનું છું કે આપ સઘળાએ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ ગયા હશે. એ ખરડા પર વિચાર કરતાં એમાંથી કુદરતી રીતે બે સવાલ ઉભા થાય છે.

પહેલો સવાલ એ કે આ બેઠક ગમે તે રૂપમાં એ ખરડાનાં મુખ્ય મુદ્દાઓ છેવટનાં કબુલ કરે એને લગતો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ ૧૮૬૦ નાં ૨૧ માં એકટ પ્રમાણે રજીસ્ટર થયું છે. મંડળ સ્થાપવાને એ કાયદાના સેક્શન બે, પ્રમાણે મંડળનું નામ, હેતુઓ અને મંડળની વ્યવસ્થાપક સભા એ ત્રણ ફરજિયાત છે અને એના સંબંધમાં આ યોજના સાથે મંડળના નિયમોની એક યાદી પણ હોવી જોઈએ. એ ખરડો રજીસ્ટર્ડ થયેલો છે. એકટની ખારમી કલમ મંડળને હેતુઓમાં વધારા ઘટાડા કરવાની, બીજા મંડળ સાથે જોડી દેવાની સત્તા આપે છે. ૧૩ મી કલમ મંડળને બરખાસ્ત કરવા સંબંધી છે. તે ઓછામાં ઓછી ફે બહુમતી વાળાઓના મતથી પસાર કરી શકાય. કલમ ૧૪ મી ઠરાવે છે, કે એવી રીતે મંડળ બરખાસ્ત થતાં એની મિલકત અને લંડોળ એનાં સભ્યોમાં વહેંચી શકાય નહિ. પરંતુ ઓછામાં ઓછી ફે હાજર સંખ્યાની બહુમતી વડે એ મીલકત ફાઈ બીજા મંડળને આપી શકાય. એમાં બરખાસ્ત કરતી વખતે સભ્યો જાતે અથવા અવેજી કે મુખત્યાર નામાથી મત આપી શકે.

ઉપલી કલમો જોતાં એમ લાગે છે, કે નવું બંધારણ બે કરવા ધાર્યું છે, તે તો હાલનું મંડળ બરખાસ્ત કર્યે જ હસ્તીમાં આવી શકે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ અને એનાં લંડોળ મિલકત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવા રજીસ્ટર્ડ થનારા મંડળને સોંપી શકાય, એ જ યોગ્ય માર્ગ લાગે છે. મંડળના નામમાં ફેરફાર કરવા માટે કાયદામાં એક ન્વેલુ કલમ નથી. રજીસ્ટર્ડ થયેલા મંડળના હેતુઓમાં અને કમીટીએ તૈયાર કરેલા ખરડાઓના હેતુઓમાં મને મહત્વના ફેરફાર લાગે છે. સૂચવાયલા બંધારણમાં બીજો વિભાગ સૌથી અગત્યનો છે, અને એ પર સઘળાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તે ફક્ત ૮ મો બે મધ્યસ્થ સભાના બંધારણ સંબંધી છે. મને એ આશ્ચર્ય પૂરેપૂરું વિશાળ લાગતું નથી અને એના પર ફરીથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. સૂચવવામાં આવેલું બંધારણ સપ્રમાણ નથી, અને ઉપલો ભાગ પ્રમાણમાં બહુ જ ભારી છે. અને (ક, ખ) અને (ડ.) નિયમોમાં જણાવેલી બાબતો પણ પ્રમાણસર લાગતી નથી.

એટલે હું માનું છું કે જીનું મંડળ બરખાસ્ત કરવું અને ફરીથી નવે પાને નવું મનું પાડવું. નવા મંડળના બંધારણમાં મધ્યસ્થ સભા સઘળા વિચારવાળાં સભ્યોની હોવી જોઈએ. આ બંધારણમાં એમ ન હોવાથી એ એકદમથી થવાનો ભય રહે છે.

બીજો મુદ્દો વિભાગ ચોથાને લગતો છે અને તે મધ્યસ્થ સભાની મુદત અને વખતો વખતની ચુંટણી સંબંધી છે. જીનું બંધારણ નવેસરથી રચવું અને સૂચવાયલી યોજનાઓમાં ફેરફાર કરવા, અને ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમાં સર્વે પ્રકારના મત ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ રાખવું જોઈએ, જેથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ખરે માગે અને પ્રજાના ઉપયોગી માગે દોરાય. મધ્યસ્થ સભા એકલાં નિપુણ કે ચતુર માણસોની જ બનેલી હોવી જોઈએ નહિ. એવી સભા ઘણે ભાગે જડ થઈ જાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનાં હિત તરફ જ નક્કી થનારા બધારણનું ધ્યેય હોયું બોધ્યું. ગુજરાતી બોલતી આખી પ્રજા સાથે જો બધારણનો જીવત સંબંધ હોયો બોધ્યું, તો જ ગુજરાતી જીવન તથા તેના વિચારવાળા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ થઈ શકે જો ચોકામા નાતજાતના અવતરાય વિના, નહાનાં ચોટના લેહશાવ વિના સૌ ઠોઈનું સ્થાન હોયું બોધ્યું. એમા ઠોઈ એક સઘની સત્તા કે ભોટુકમી નહોતી બોધ્યું, “પચ ત્યા પરમેશ્વર” તે પ્રમાણે સર્વ મતને રજુ કરનાર જો પંચ હોય તો તે પચની હકુમત સૌ ઠોઈ પાળવા તૈયાર થાય. નરસિંહ મહેતા જાણીતા પરમાતિયામા કહે ॥ તેમ, ,

“પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદૃષ્ટિને સર્વ સમાન.”

સાહિત્ય વિભાગ

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિઆદ

સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ

ગમનારાયણ વિ. પાઠકનું

ભાષણ .

કાવ્યની શક્તિ

કાવ્યની શક્તિ

यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात् ।

स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिमां शिवाम् ॥^૧

આપણું વિવેચનસાહિત્ય પોતાના વિષયને સ્પુટ કરવાને વધારે વિશાલ અને જાડી દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કરતું જાય છે. અંગ્રેજ દ્વારા ઉપલબ્ધ થતું બીજું મહાગ્રન્થોનું સાહિત્ય જોઈને તેની દૃષ્ટિ વિશાલ બને છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈને જાડી બને છે. આમ થવામાં ઇંદકિ સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપેક્ષા થતી જણાય છે. પશ્ચિમનું વિવેચનસાહિત્ય જેમ લાખા ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, તેમ આપણું પણ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થવું જોઈએ. પશ્ચિમના વિચારોનો તેણે સંપૂર્ણ લાભ લેવો જોઈએ પણ તેની સાથે પોતાના ઇતિહાસનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આમ નથી થતું તેનું કારણ એ છે કે આપણા શિક્ષિતો આપણા કરતા પશ્ચિમના વિવેચનનો ઇતિહાસ વધારે જાણે છે. તેમના અભ્યાસમાં આપણું વિવેચન આવતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એમ નહિ થાય લાંસુધી આપણા જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થવો શક્ય નથી. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોના કેટલાક વિચારો ધણા જ તાજ અને સ્વતંત્ર વિચારપદ્ધતિને ગતિ આપે તેવા છે. આપણે એનો અભ્યાસ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી આપણું વિવેચન માત્ર પશ્ચિમના બદલાતા વિચારોના પડખાફેર રહેશે અને આપણો અભ્યાસ આપણા ભૂતકાળમાં મૂળ ધામી કદી સ્વતંત્ર રીતે વધશે નહિ. થોડા અભ્યાસીઓ તેનો અભ્યાસ કરશે પણ તેઓ પોતાના અભ્યાસનું ફળ બીજાને નહિ આપી શકે. અભ્યાસની ભૂમિકા વિના બીજાઓ તેમનું વિવેચન સમજશે નહિ. અને તેનાં પુસ્તકો પણ લખારો નહિ કારણ કે વિદ્યાર્થી સિવાયની સામાન્ય બાજુ ખપત ઉપર આધાર રાખીને આવું પુસ્તક ગ્રંથ થઈ શકે નહિ.

બીજું બાળું અંગ્રેજ દ્વારા પશ્ચિમના જે કલામીમાસા (Aesthetics) ના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે તેનાથી આપણું વિવેચનસાહિત્ય ઊંડું થવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સંસ્કૃત વિવેચનસાહિત્ય પણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બધાયેલું છે એ ખરૂં. પણ માત્ર કલામીમાસા સાહિત્યકલાના વિવેચનને એકદમ ઉપકારક થઈ જાય એ અત્યારે સંભવિત નથી. કલામીમાસા પોતે જ દૃઢ બણી અપૂર્ણ છે. પાશ્ચાત્ય કલામીમાસકોએ અત્યાર સુધી અનેક પરસ્પર વિરોધી મતો જ આપ્યા કશો છે. પણ એ નિમિત્તે વિશેષ કારણ એ છે કે કલામીમાસા કલાસામાન્યની જ ચર્ચા કરી શકે. દરે કલાઓ એક બીજાથી એટલી બધી ભિન્ન છે, ભિન્ન ઉપાદાનોથી કલા કલાની શક્તિ, તેની મર્યાદા, હૃદયગમ્ય થવાની રીતિ અને તેનાથી ઉપજતા સંસ્કારો એટલા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, કે માત્ર કલાસામાન્યની ચર્ચાથી દરેકાઈ એક કલાની શક્તિનો ખાસ ખ્યાલ આતી શકે નહિ. કલામીમાસાનો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે

૧ જેની ઉપડવાની-ખીલવાની શક્તિથી વિશ્વ ક્ષણમા ઉઘટે છે તે, પોતાના સ્વરૂપમા વિશ્રાન્ત એવી, શિવ પ્રતિમાને હું વંદે છું.

આગળ ચાલવાની પાખી જ આવશ્યકતા છે, પણ વિવેચનને માટે હજી તો હરકોઈ એક ક્ષાને સ્વતંત્ર અભ્યાસ ચવાની જરૂર છે. એક ક્ષાને અભ્યાસ બીજને ઉપકારક થાય છે એ ભૂદો પ્રશ્ન છે

ત્યારે કાવ્યની શક્તિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો કાવ્યક્ષાને જ મુખ્યત્વે દષ્ટિ આગળ ગણીને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ

કાવ્યકવિની શક્તિ અને તેની મર્યાદા બન્ને તેના ઉપાદાન ઉપર આધાર રાખે છે કાવ્યનું ઉપાદાન અર્થપ્રતિપાદક શબ્દ છે એમ કહીશું અગ્રેજ કવિ શેલિ બીજી બધી કવિ કરતા કાવ્ય-કવિની શક્તિ વિશેષ માને છે કારણકે તેનું ઉપાદાન શબ્દ અર્થવ્યવસ્થા છે, ચિત્રકાળનો રંગ પોતે અર્થવ્યવસ્થા નથી પણ કવિનો શબ્દ પહેલેથી જ અર્થવ્યવસ્થા છે પણ તે અર્થવ્યવસ્થા માથે જ એક બીજી મુશ્કેલી બની થાય છે શબ્દો માન સામાન્ય ધર્મોના બોધક હોય છે પશ્ચિમના તેમ જ પૂર્વના પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ મનન થાય છે કે શબ્દ માત્ર 'ઉપાધિ' એટલે સામાન્ય ધર્મોનો બોધ કરે છે હવે કલામા રમનિબ્ધિતિ વિશિષ્ટ પ્રત્યયમા રહેલી છે પ્રદીપકાર ગોવિન્દ કહે છે, પ્રત્યક્ષમેય જ્ઞાન સત્ત્વમત્કારમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ ચમત્કારક છે, કાગણકે તે અત્યંત વિશિષ્ટ છે. કોઈ અનેકરંગી મુગ ચિત્ર મરતા માત્ર તેજાયાનો તેનો ફોટો એહો રસપ્રદ સાગરી હવે બીજી કલાઓમા ફૂન જે ઉપાદાન હાગ આપણી ઇન્દ્રિયોને ગોચર થાય છે, તે ઉપાદાન, ગોચર થતા જ, વિશિષ્ટ સરકાર પાડે છે જાડનું ચિત્ર જોતા જાડની વિશિષ્ટ આકૃતિ જ હમગોચર થાય છે સગીત માળગના સંગીતના વિશિષ્ટ મુરો જ શ્રવણગોચર થાય છે પણ 'પ્રેમ' શબ્દ સાળગના પ્રેમનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચિત્તમા અકિત થતું નથી માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો જ બોધ થાય છે જે રમોહબોધક નથી. આવા ઉપાદાન દ્વારા કાવ્યે વિશિષ્ટ સરકારો પાડવાના છે આ મુશ્કેલી એક શબ્દ એકલો બોવાય તે કરતા વામ્યમા બોવાય ત્યારે કષ્ટકે એહો થાય છે 'બાળકને કુતંગ ઉપર ધણે પ્રેમ હતો' એમા પ્રેમ કષ્ટકે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લે છે અને તે પ્રમાણે વામ્યોનો સદર્ભ થતા અને તેમાથી પ્રબધ થતા એ મુશ્કેલી એાડી એાડી થતી નથી વાક્યનું તાત્પર્ય કોઈ વિરોધાર્થ છે એમ પ્રાચીનોએ કહ્યું છે તે વધાર્યું છે જ્ઞા વસ્તુઓને વિશેષ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવા કાવ્ય એક ભગીનો આશ્રય લે છે આ ભંગી તે વક્ષણ અને અવકાશ છે બીજી કોઈ 'કવિ' કરતા કાવ્ય કદાચ અવકાશનો સૌથી વધારે આશ્રય લે છે અવકાશ, વસ્તુથી ભિન્ન, વસ્તુને અર્ધકૃત કરવાને યોગ્યરી, આગનુષ્ઠ વસ્તુ છે એમ કહેવું બોડું છે નાન્યને સમ જાણવા વસ્તુ અને અવકાશ એવો બે સ્વીકારાય તેનો વાધો નથી, પણ તેને તત્ત્વત ભિન્ન માનવા તે બોડું છે અવકાશ, સામાન્ય અર્થની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવવાને જ કાવ્યમા આવે છે એક સામાન્ય દાખલો હાઈએ 'મારૂં મન જાણે ડોળાઈ ચલુ' મનની ક્રિયા તરીકે ડોળાવાનું કથન થતા આપણે મન સાથે એ ક્રિયાનો અન્વય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે માટે, પાણી ડોળાવાની ક્રિયા ચિત્ત બને તેટલું પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને એ ક્રિયાનો કયો અસ મન માથે અન્વય પામે છે તે ત્રિચારી લક્ષને તેનો અન્વય કરે છે તેમ કરતા મનની સ્થિતિનું જે વિશેષ રૂપ પ્રતીત થાય છે તેથી વર્ણનમાથી રસ આવે છે કોઈ ધરેણ મુગ હોય, તે માણુઓને પહેરાવવાથી માણુન મુદર લાગે, તેમ અહીં ચતુ નથી ન્યહી

૧ તત્ત્વદષ્ટિએ તો આ દશાનન્દ યજ્ઞ એમ બનતું નથી અને ને મુદર વસ્તુ અને ને વસ્તુને અલગ કરી શકાય નહિ તેમાપણ બૌદ્ધિત્વ ને એ જ બીજે

ડાળાવાની ક્રિયા પોતે મુંદર છે માટે તે મનને લગાડવાથી મન મુંદર લાગે છે એમ જનતુ નથી પણ ડાળાવાની ક્રિયા મનને લગાડવાથી મનની અભિપ્રેત દશા વિશેષ રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમાં રસનિષ્પત્તિ રહેલી છે. ઉપર કહ્યો તે બ્રમ અલંકાર શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આગન્તુક નથી. કાવ્યમા કશું આગન્તુક હોઈ શકે જ નહિ. કલામીમાંસક ક્રોશેએ આપેલી દલીલથી આનો વિચાર કરીએ. તે પૂછે છે. ‘જોને તમે અલંકાર કહો છો તે કાવ્યમા એકતા પામ્યો છે કે નહિ?’ જો પામ્યો હોય તો તે આગન્તુક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી.

અલંકારનું આ જ ખરૂં સમર્થન છે. પ્રામાણિક અલંકારિકોએ તેનું આ સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. ધ્વનિકાર કહે છે.

રસાક્ષિતતયા यस્ય વન્ધ ઝગ્યક્રિયો ભવેત્ ।

અપૃથગ્ યત્ન નિર્વર્ત્યઃ સોડલંકારો ધ્વનો મતઃ ॥

રસથી આક્ષિત થતો હોવાને લીધે જે અલંકારનો બંધ રાક્ષ થાય, અને પૃથક યત્ન વિના ખતી શકે તે, ‘ધ્વનિ’ માં એટલે ઉત્તમ કાવ્યમા ઈષ્ટ છે. આગળ જતા ટીકાકાર આનંદવર્ધન કહે છે કે અલંકારાણિ નિરુપ્યમાણદુર્ધટનાન્યપિ, રસસમાહિત-ચેતસઃ પ્રતિમાનચતઃ કવેઃ અહંપૂર્વિક્રયા પરાપતન્તિ । વિચારતાં દુર્ધટ લાગે તેવા અલંકારો, રસમા એકાગ્ર ચિત્તવાળા પ્રતિભાવાળા કવિ આગળ દરિકાઈથી આવી આવીને પડે છે.^૧ છેવટે કહે છે તસ્માન્ન તેષામ્ ઘહિરગત્વમ્ રસાભિવ્યકૌ । જ્યાં રસનું વ્યજન થતુ હોય ત્યાં અલંકાર બાહ્ય નથી.^૨

દશ્ય વસ્તુને શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ કરાવવા, કાવ્ય જે અનેક અલંકારો વાપરે છે તેમાં માનવ કૃતિ કે માનવ ભાવનું આરોપણ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. આના પ્રજ્ઞા દાખલા કાદંબરીમાં મળે છે. તેમાંનો એક, શાઃભસિ ઝક્ષના વર્ણુનનો, ભાસણના મુદર અનુવાદમાંથી નીચે ઉતારે છું.

તે તરુખંડનિ સમીપિ શીમસિ યદા વિશાન્ન,
મૂલ અજગરિ વીટિઈ, જળી ગચ્ચ આવાસ
શાખાઘ નિર્મોક, જળી ઉત્તરીય વસન,
ચુકુ દિસિ વાધી ડાવિ, જળી ગ્રેહેવા માન મર્ગન.
વેસિ વીટાણી ઘણી તે દીમિ એદ પ્રકાર,
જરાગૂરણ દેદ કેરી નીસરી નમ બદારિ.

૧. સરખાવે Somehow or other Figures naturally fight on the side of Sublimity, and in turn receive a wonderful reinforcement from it

A Figure looks best when it escapes one's notice that it is a Figure. Longinus on the Sublime

Lois Critics p. 47.

૨ ધમ્મા કવિએ. અને આરા કવિના પાન ક્યાક ક્યાક, પૃથક કલનથી અલંકારો વાપરે છે. વસ્તુને શબ્દગારવા ન અલંકાર નેના પર મૂકે છે, અને તે ને રચ્યે કાવ્ય અર્થન ન જન્માય, પાન તેટલા માટે અલંકાર કાવ્યમા આવરણક નથી એમ ન કહી શકાય

અનેક સાખાઈ કરી શશિશેખરનું જે લારમ
સદરુબુજ કંઠપાત કાવન નહિ દેખાડી હારમ ।
છર્ણ પડવા બી ભણી પવનની વનયુ જાણિ,
નદનવનની શોભા જોવા વાધિઉં ચ પ્રાણિ ।
વધિ કરી નિ ધવલ સાખા દીપ્તિ અતિ આકાશ,
શીલોટા રવિ અશ્વિ જાણી નાખિયા લેખ શ્વાસ,
ગળિ કપોત ધસા યમ જે વળગી મધુર માવ,
જાણી સોહોની સૂખનાઈ વાધિઉં હિ કરાન
કોટર આદા પંખી કરી ઇ મગ્ધ એમ જાણાય
ચકુનિનિ સગિ કરી તે દુર્યોધન સમ યાય
હકારણ્યુ નાયક જાણીઈ વૃક્ષ તેદ અનુપ,
(વૈશંપાયન ઉચ્ચરિ) સાભયુ સાચુ શૂપ.

કવિ અહીં એક શાસ્ત્રિ-શીખરના વર્ણન કરે છે આડની જોયાઈ તેનો વિસ્તાર
એ સર્વ જોઈલા ચિત્રથી વિશિષ્ટ રૂપે બતાવી ચમય તેના ચળદાથી ન જ બતાવી
શકાય કવિ ચળદશક્તિની એ ન્યૂનતા માનવ ભાવો આરોપીને ઉત્પ્રેક્ષાથી માધે છે
આડની અનેક ડાળાઓ ચોપામ વિસ્તરેની હતી તે કંઠાન્ત કાવના નટરાજની મદસ
જુજ જેવી દેખાતી હતી વૃત્તની ક્રિયા માધે મગ્ધાવચાથી આડની અનેક ડાળાઓનો
વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ યર્થ શકે છે એ જ ચિત્ર દર્શાવે એક વધારે અમરમારક ઉત્પ્રેક્ષાથી રજુ
કરે છે ' ધરકુ યર્થ ગચ્છે તે જાણે પડવાની બીકથી પવનને વળગવાનું કંઈ છે
દૂર આવેના નદનવનની શોભા જોવા માટે જાણે તેણે પોતાનું શરીર વધાર્યું છે . '

આપણે જેમ ડાંગા હાથનો ઉપયોગ ન કરતા બગવાન જમણા હાથનો ઉપયોગ
કરીએ છીએ, તેમ કવિ, ઉપાદાનની શક્તિ એક જગ્યાએ ન્યૂન નાગતા, જ્યાં તેનું બળ
અધિક છે ત્યાંથી શક્તિ ભાવી તેનો ઉપયોગ કરે છે ચળદો બીજા કોઈ પણ ઉપાદાન
કરતા માનવ ભાવને વ્યક્ત કરવાનું સૌથી પ્રગત સાધન છે માણસ જાત અનત યુગોથી
પોતાની વૃત્તિઓ અને ભાવો વ્યક્ત કરવા ભાષાનો ઉપયોગ કરતી આવી છે એ ચળદનું
બળ છે અને માટે કવિ તે દિશાથી પોતાનું બળ ભાવે છે પ્રકૃતિના કાવ્યોમા પણ તે જ
રીતિનો ઉપયોગ આપણે જોઈશું

મનખા નમાડે ધર્તીને ઠંઠે
આ શુકનારાકર્ણને ઓ રંગે '
ને સિન્ધુમા મૂઠે યર્થ મરેતો
જેતી રહી રમ યશ રવિનાથ પેલો

ચિત્રનિરોપન

તિમિર તારક સર્વ ગયા ચમી,
હોઈ ઉપા કષ્ટ કેસ મમા તી,
શશિન્દા મગનાડિંગણમા રમી,
નવન શુકશ , ચેમર્થો લાગતી

મૂઠ કાઢિલા

ઝીંઝી પ્રિયા નયનના શરને વીંધાઈ
 પોઢ્યો હતાસ પ્રિય મૂઝિત રૂપ દરે;
 તે વ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય તેમ
 જાગ્યો નૃસેઠ નવચેતન ચન્દ્રી સ્પર્શે.

શરતપૂર્ણિમા

ધણાખરા પ્રકૃતિ કાવ્યેમા આવી રીતે માનવ ભાવનું જ આરોપણ હોય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્ય, શબ્દના ઉપાદાનદારા, અલંકારના ઉપયોગથી, વિશેષાર્થ પ્રતિપાદિત કરે છે, છતાં દષ્ટિના વિષયનાં દરયો, દર્શનથી કે ચિત્રો દારા જેવા વિશેષ રૂપે અંકિત થાય, તેવાં શબ્દો દારા ન થઈ શકે. એટલે, નજરે જોતાં આકારસૌષ્ઠવની જે ચારુતા અનુભવી શકાય તે ચારુતા કાવ્ય અંકિત કરી શકે નહિ. તાજનું દરય કે સુંદર ફરસબંદી, કે સંધ્યાના રંગો, કે વરસાદનું પ્રચંડ તોફાન, કાવ્ય સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે નહિ. પણ આમ એક તરફ ચિત્રકલાની અપેક્ષાએ કાવ્યમા જો શક્તિની ન્યૂનતા છે તો બીજી રીતે કાવ્યમાં અમુક ચિત્રો પ્રત્યક્ષ કરાવી આપવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ પણ છે. કમા-વીકોઈની લોકવાર્તામાંથી એક દુહાના ઉદાહરણથી તે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાત્ન કરીશ.

વીકોઈ વળા મ ઝાંઘ્ય, વળે વાશોગણુ નહિ,
 જઈજીવાસ્મી કાળો ઝાંઘ, કમા મન કાળે નહિ.

કમાને વહેમ આવ્યો 'છે કે પોતાની પત્ની વીકોઈને કાળા ઝાંઘ તરફ પ્રેમ થયો છે અને તે પોતા તરફ બેવફા થઈ છે. તે પત્નીને ધરની બહાર કાઢે છે. નિર્દોષ વીકોઈ પતિના જાકારાથી ધર બહાર તો નીકળે છે પણ ધર છોડી શકતી નથી. બહાર જઈને પણ ધરના વળા ઝાંઘી જામી રહે છે અને દીન દષ્ટિથી કમાને સંપરવા વીનવતી કરે છે. ત્યારે કમા જવાબ આપે છે " વીકોઈ, વળા ઝાંઘે શું વળશે ? વળામા ઝોણું વસી શકવાનું હવે ' તું તારે કાળા ઝાંઘ પાસે જા. આ કમાના મનમા ફરી રહેલો અંકુર ફૂટવાનો નથી. " આ એક જ દુહામા, આપણે ધરની બહાર ફરે જડસા જેવા કમાને, તેને દીન વદને વીનવતી, કંઈકે છાપફે નીચું હોવાથી અને કંઈકે સોરાઈયાણી જામી હોવાથી, છાપરાના વળા ઝાંઘીને જામી રહેલી વીકોઈને એક જ દરયમા જોઈએ છીએ. વ્યક્તિએ ચિત્રમા જેટલી વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય તેટલી વિશિષ્ટ આ કાવ્યનિષ્પન્ન ચિત્રમા જોઈ શકાશે નહિ. દાખલા તરીકે કમા બેઠેલો છે કે જામી છે—હું બેઠેલો કહ્યું છું પણ કોઈ જામેલો પણ કહી શકે—તેણે હાથ કેમ રાખ્યો છે, ચરીરે શું પહેર્યું છે વગેરે અનેક વિગતો આ ચિત્રમા દેખાતી નથી. પણ બીજી બાજુ આ ચિત્ર જ કોઈ ચિતારે નહિ કરી શકે. ચિત્રકારને કોઈ પણ ચિત્ર કાઢતી વખતે પોતાની આખ દરયથી બહાર કપાક તટરય રિયર રાખવી પડે છે. ત્યાંથી પોંતે જોતો હોય તેમ કંપીને તે ચિત્ર દોરે છે. આ દરયમાં ધરની અંદર બેઠેલો કમા તેને બહાર જામી જામી વીનવતી વીકોઈ, નીચું છાપફે, એ સઘળા વિગતો એક જ મિન્દુએ દષ્ટિ રાખી જોઈ શકાશે નહિ, અને તેથી તેનું ચિત્ર કાઢી શકાશે નહિ. સીનેમા આનું ચિત્ર બતાવવા એક દર્શનિન્દુથી કમાનું મોઢું, વળા સ્થાનાન્તર કરી વીકોઈનું મોઢું, અને વળા ધરની બહાર જઈ છાપરા અને વીકોઈ સાથે આખુ ધર એમ એક પછી એક દરયો બતાવે, જે પછીથી કદવનાથી આપણે સમન્વિત કરી લઈએ. પણ કાવ્ય એક જ દુહામાં

એ આખું ચિત્ર આપણને દોરી આપે છે કાવ્યમાં જુદા જુદા ચિત્રો મમન્વિત થતા નથી જાણે મન પોતાના ઉપાદાનમાંથી આખું ચિત્ર ડોરે છે, અને જેમ ઇન્ધિરતુ વિગટ સ્વરૂપ પોતાની ઘડેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, તેના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત હોય છે તેમ મન પણ પોતાની સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે-સર્વતઃ વ્યાપે છે

ચિત્રમાં પણ એકનારૂ ચિત્ર જોયા પછી કલ્પના તે ચિત્ર સર્જે છે અને ચિત્ર તેને પણ સર્વતઃ સ્પર્શે છે અહીં વક્તવ્ય એ કે કે કાવ્ય જ્યારે ચિત્ર ચીતરે છે, ત્યારે તેને દૃષ્ટિની મર્યાદા નડતી નથી આનું કારણ એ છે કે કાવ્યનું ઉપાદાન સર્જેલું અમુક વ્યર્થોના બોધ કરે છે, અર્થાત્ મનમાં પરબાધુ જ ચિત્ર વડામાં માટે ૭ મનને સીધી અમર કરવી એ કાવ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે કાવ્ય એ શક્તિનો જ આશ્રય લે છે આપણે ઉપર કહ્યું કે કાવ્ય પોતાની શક્તિથી વગસાદનું તોફાન પ્રત્યક્ષ ન કરાવી શકે એ ખરું, પણ એ તોફાનથી માણસોના મનમાં કેવી અમર થઈ જતી કે ચાપ તેના વર્ણન દ્વારા તોફાનથી થતી મન ઉપગની વિશિષ્ટ અસરને વર્ણવી શકે

એક બીજી દૃષ્ટિથી જોતા આ વાત વગરે સ્પષ્ટ થઈ કનામાં જે સુદર છે તેના સ્પર્શ દૃષ્ટિએ વિભાજો પાકવા ચિત્રકલામાંથી ત્રણ દાખલા લઈએ ધારો કે આપણી સમક્ષ એક સુદર આકાર (design) ની લાદી જડેલી છે બીજો દાખલો એક ગગચિનાના બર્ડ એ ધારો કે તેમાં એ- વનનું ચિત્ર છે અને તેમાં માત્ર ટુકો કાઢેલા કે બીજું ચિત્ર માનો કે ટ્રોપીકલ લાન્ડ-સ્કેપ છે આ નજી ચિત્રના નિરૂપણ શો ફરક કે તે જગ સ્પર્શ ગીતે વિચારીએ ત્રણેય દર્શક છે ત્રણેય મુર છે એવો આપણો પ્રાથમિક સ્વીકાર છે કદાચ એ કે કે લાદીનો આકાર સુદર છે પણ તેનો કોનો અર્થ? થતો નથી તેની મુરતા ચારતા માત્ર આકાર મૌલવની છે વનચિત્રનો અર્થ થાય છે તેનો અર્થ વન છે પણ તેમાં નિરૂપણમાં વિવિધતા કોઈ લાગણી નથી છેલ્લા ચિત્રમાં લાગણી છે દુઃખામનના મો ઉપર બૂડપની છે, ટ્રોપીકલ ઉપર લાચારીની છે, વગેરે વગેરે કેવળ આખરમોલવના મોર્બીને આપણે ચારતા એણે પારિભાષિક નામ આપીએ ચારતા કળા અથવાત સૌદર્ય કે ભાવ નિરૂપક મોર્બી વધારે ઉત્તર કે ઉત્કૃષ્ટ એમ સર્વતઃ માની શકાય નહિ, જો કે ઉપગના દાખલામાં એમ જણાય છે કદાચ ચિત્રકલામાં એમ હશે પણ જ પણ સર નાએ માટે એવો નિયમ કરી શકાય નહિ મગીતકલા અને સ્થાપત્યકલા કેવળ આકારમૌલવની જ છે, અને મનને ખાતે નહિ, તો મગીત માટે તો સૌ સમન થશે, કે મગીત બીજી કોષ પણ કના કરતા એણે મુર કે અમર કે આનંદપ્રદ નથી

૧ લાદીના સુદર આકારનો અર્થ થતો નથી એમ કહ્યું છે તે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ સમજવાનું છે તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો ચિત્રમાં દર્શકમાં વસ્તુને અસર કે તેજ તેનો અર્થ છે એવી રીતે અમુક આકૃતિ કલામાં જે નાસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે સમુદ્ર કે પર્વતનું દર્શક ચિત્રમાં જે નાસર કરે છે તેને આપણે જાણી લઈએ જનું નામ આપીએ ૧ એ નાની આકૃતિને માટે નેતુ નામ તારામાં નથી જોડાના અમુક પ્રકારના જુદાંને માટે વન એ નામ છે એક આકૃતિને બીજીથી જુદી પા ના તેજ નામ તારામાં નથી નજર મૂકતા તરક ૭ અર્થાત્ વનને માટે વન કહી ગયા અને આકૃતિને માટે ૧૦ નામ ન આપી શક્યા એ જ લાગણી અર્થાત્ જાણે છે તે માત્ર ગાયગમિ માટે જોડા ૫ એક એ દૃષ્ટિએ 'અર્થ નથી' એમ કહી શકે છુ કદામામાં નથી દૃષ્ટિથી એમ કહી શકે નહિ દર્શક કદાચોનું વિચેચન જાણથી જ કરવામાં આ એ મોગી અગવડ છે

મુ તારામાં લખતા તો 'દર્શક ચિત્ર વગેરે ૨ મોનો ખલ આપણે મોક્ષ અર્થ નહી કના એ બીજી મુકેલી છે

આ વિભાગના શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને કહી શકાશે કે કાવ્યને પહેલા કરતા બીજો અને બીજા કરતા ત્રીજો પ્રકાર વધારે અનુકૂળ છે. ફરસબંદીના આકારસૌષ્ઠ્યને તો તે ભાષ્યે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકશે. વનનું વર્ણન કંઈક કરી શકશે પણ ચિત્ર જોટલું નહિ. પણ કરુણનું નિરૂપણ તે હજી વધારે સારી રીતે કરી શકશે. ફરસબંદી કે વનનું વર્ણન કરવા કરતાં, તે જોતા માણસના મનમાં જે ભાવ યાચ તેનું વર્ણન કરવા તરફ કાવ્ય વધારે ધ્યાન આપશે. માટે કાવ્યનો નિરૂપણમાં વિષય મુખ્યત્વે માનવ લાગણી કે ભાવ છે. વનનું વર્ણન માત્ર ન કરતાં તે વનમાં આવેલા કોઈ માણસના ભાવનું વર્ણન, તેના હર્ષ કે ભયનું વર્ણન કરવાથી કાવ્ય વધારે સારી રીતે રસનિર્ભર પામી શકે. દુઃખમાં વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી રસનિર્ભર પામી શકે. ૧

અહીં મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બીજા કોઈ કલાની શક્તિ સાથે હું કાવ્યકલાની શક્તિની તુલના કરતો નથી. માત્ર કાવ્યની શક્તિ કયા પ્રકારની છે, કંઈ દિશાની છે તે જ જણાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

માનવ લાગણી કે ભાવ વિશે આગળ વિચાર કરીએ તે પહેલા અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે કાવ્યને પોતાને પોતાનું આકારસૌષ્ઠ્ય છે. તે પદ્યરચનાથી અને શબ્દોના વર્ણોચ્ચારથી થાય છે. આમાંથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે કે કાવ્યને પદ્યરચના આવશ્યક છે કે કેમ ? આજના વિષયમાં મેં સર્વ સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ કર્યો છે. એટલે એમાં નવલકથા પણ આવી જાય. નવલકથાઓ પણ જન્મોદ્ભવ જોઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી. પણ કાવ્ય શબ્દ પરંપરાથી માત્ર પદ્યરચના માટે વપરાતો આવ્યો છે. અને એ પણ ખરેખર વાસ્તવિક ઉપાદાનની વધારેમાં વધારે શક્તિ આપણે જન્મોદ્ભવ કાવ્યમાં જ જોઈએ છીએ. જનતાએ તેની ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિ લાગણીઓ ધણેભાગે પદ્યોમાં જ સંધરી છે. પદ્યરચના આખા કાવ્યને કોઈ ચૂંદ રીતે એકત્ર અર્પે છે, આતર અર્થથી એકત્ર પામેલ કૃતિને બાહ્ય-ધ્વનિથી-અવાજથી એકત્ર આપે છે, અને કાવ્યના એક ભાગમાં આખાની આકાંક્ષા જનમત કરે છે, તીવ્રતર કરે છે. એટલે પદ્યરચના કાવ્યને અનેક રીતે ઉપકારક થાય છે તેમાં મતભેદ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે તે વિનાની કૃતિને દુઃખ અર્થમાં કાવ્યસરમાં આપી શકાય કે નહિ ? મારો વિષય વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત સર્જનસાહિત્યનો છે અને આની ચર્ચાનો અહીં પૂરતો અવકાશ નથી માત્ર એટલું કહીશ કે શબ્દમાં જે શક્તિ છે, તેને

૧. આ નિયમ ચિત્રકલાને મળે પણ સાચો છે. વનની ભય કરતા, ચિત્રમાં, વનથી દરતો સંકેચાતો કપતો માણસ અતાવવાથી વધારે સારી અસર કરે, પણ સંગીતમાં આપણે એને લાગુ કરી શકીએ નહિ.

એક કલાના નિયમો બીજા કલાને અવશ્ય લાગુ પડે નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ 'એક જ અવયવ વની પુનઃક્રમિતપર પરા' એ એક જ સૌન્દર્યનો મહા નિયમ નથી એમ કહેતા, અણસરખી પાદશ્રીઓનું દૂલ કે પગલે પગલે વક્રબોળામણીથી વહેતી નદીનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, ત્યાં ઉપમાનદોષ (false analogy) થાય છે એમ મને લાગે છે. દુર્ગોચર કલાનો નિયમ કૃતિગોચર કલાને લાગુ કરી શકાતો હોય તો સંગીત કે નૃત્ય પણ તાલ વિનાનું હોઈ સહે એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે. નિયમિતતા આવશ્યક છે કે નહિ, તે તે કલા પોતે કહે ત્યારે મનાય અને અત્યાર સુધી તો કૃતિગોચર કાવ્યકલાએ સંગીત સાથે જ ખેનપણ કર્યું છે.

અલબત્ત એમની દલીલ, આ ઉપમાનથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવી છે.

પૂરેપૂરો ઉપયોગ નો ઈવિ બળથી જોઈને ન કરે તો તેને માટે પૂરતું ઝાગણ હોવું જોઈએ નવવચ્ચમાં આપણે પઘની અપેક્ષા નથી રાખતા કારણ કે ત્યાં ભાવ એટલી ધનતાએ નથી પહોંચતો ઈમને કહ્યું હતું કે માગ સામાજિક નાટકોમાં હું પણ નથી વાપરતો. ઝાગણ કે દુનિયાનું સાધાગણ વ્યાવહારિક વાતાવરણ નું તખ્તા ઉપર બતાવના માણુ છું મરફત નાટકોમાં પણ ગમ અને ભાવની ધનતાના સૂક્ષ્મ નિયમ પ્રમાણે ગઘ અને પઘ આવે છે આણુ કારણ ન હોય, ભાવ પઘને અનુકૂળ હોય, છતાં કપિ નો પઘ ન વાપરે તો તેટલે અગે મરફારી વાચકની અપેક્ષાને ઈધક અધૂરી ગણે છે એટલું તો હલેતુ જોઈએ આ દષ્ટિને અનુદન ગ્હીને પ્રાચીનોનો મન ગઈ જયીનાં નિકર્યં ઘદમ્મિત એ મને માન્ય છે આપણા સાહિત્યનો આ એક રમિષ પ્રશ્ન છે તેની ચર્ચા બધ પડી છે પણ તે પ્રશ્ન બધ પડ્યો નથી કોઈ વિવેચક આ ઉપરથી ગઘનો લય (rhythm) અને તેના નિયમો શોધવાને પ્રેગય તો તેથી વિવેચનસાહિત્ય ઉપર નવો પ્રકાશ પડે

આપણે જોયું કે ઝાબ્યો નિરૂપ્યમાણ વિષય માનવ ભાવ કે લાગણી છે ભાવ કે લાગણીનો અર્થ આપણે જરા એકમ મમજવા અહીં પ્રયત્ન કરીએ જડ અને ચેતન પદાર્થોનો એમ ફરક ગ્રધૂય રીતે આપણે અહીં કરીશ ઉનાળાના તાપને વીધે થોડું તપે છે ત્યારે આપણે એમ કહીને કે તાપના કાગણી થોડું ગરમ થયું બને વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવ સ્પષ્ટ છે પણ ઉનાળાના તાપથી માણુમનુ સરીર એમ ગમ થયું નથી તેન ઉખા માન વધતું નથી સરીર સજીવ હોઈ પ્રસવે- પેના કગી તે પોતાની ઉખા વગવા દેતું નથી એટલે ફરક એ થયો કે મગ્ગ પદાર્થ બાહ્ય વગ્ગની અમરને કેવળ અધીન થઈ તેની ક્રિયાનું આધાન માત્ર કરતો નથી, પણ તેની ક્રિયા સામે ટકી ગ્હેવા, પોતાના કોઈ આતર તત્વની આવશ્યકતા પ્રમાણે, પોતામાં ફેરફાર કરે છે જડ અને મગ્ગ સુષ્ટિમા આપણે જો જોયું, તે દષ્ટિને ચેતન મુધી લગાવી જતા, જણાશે કે એ જ રીતે આપણું ચિત્ત, બાહ્ય વસ્તુઓ અને તેના ફેરફારોની અમગનું અવગ આધાનમાત્ર ન થતા, પોતાના કોઈ આતર તત્વની આવશ્યકતા પ્રમાણે તે ક્રિયાની મામે કે તરફ, અમુક વૃત્તિ ધારણ કરે છે એમ વૃત્તિ ધારણ કરવી તે ચેતનનો ધર્મ છે-ચેતનનો સ્વભાવ છે

આવી વૃત્તિઓ માત્ર બહાગની જડ દુનિયા તરફ જ નથી થતી બીજા માણુસની અમુક વૃત્તિ જોઈને પણ આપણામાં વૃત્તિ થાય છે, તેમ જ વગી આપણી પોતાની એક વૃત્તિ તરફ આપણામાં બીજી વૃત્તિ થાય છે ઝાડ પડતું હોય ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ કોઈ મારવા આવે ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ ભયમાં આવી પડેલા માણુમને ગચાવવાની વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને થયેલ ભયને માટે વગમની કે હાસ્યની પણ વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને ચતા ક્રોધ વિશે સમગની વૃત્તિ થાય, તેમ જ એક સાથે અનેક વૃત્તિઓ પણ થાય આ પ્રમાણે વૃત્તિઓનું તત્ર ઘણું જ જટિલ અને સૂક્ષ્મ છે

આ વૃત્તિઓને જ આપણે વામણી કહીએ છીએ એ વૃત્તિ ચરી એ જ ચેતન્યનું લક્ષણ છે, એ જ જીવન છે જો એરી વૃત્તિઓ ન જ થતી હોય તો આપણે આપણને ચેતન પ્રાપ્તી ગણી શકીએ નહિ આ વૃત્તિઓ એ જ ચેતન્યનું સુધુ છે એ વૃત્તિઓમાં જ ચેતન્ય પોતાની આત્મમિદિ દરે છે-ચેતન્ય કુનાર્થ થાય છે અને એ જ આનંદ છે

સ્વૃષ્ટ દષ્ટિએ જોતાં, જડસૃષ્ટિના કાર્યકારણના નિયમમા અને આ વૃત્તિઓના ઉદ્ભવના નિયમમાં એક ભેદ સ્વીકારવા જોઈએ ? જડસૃષ્ટિમાં સૂર્યાતપને આપણે લોહું ગરમ થવાનું કારણ કહીએ છીએ. સૂર્યનો આતપ લોહા ઉપર ક્રિયા કરે છે, લોહુ તેને અધીન થાય છે, અને કાર્યરૂપે લોહું ગરમ થાય છે. ઉનાળાના તાપમા શરીરને પ્રસ્વેદ થાય છે તેમા શરીર પોતે તાપની ક્રિયાને અધીન થતું નથી, જલકે તેની સામે ટકાવ કરવા પોતાની આંતર-શક્તિથી પ્રસ્વેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભેદ સ્વીકારવા આપણે ઉનાળાને પ્રસ્વેદનું કારણ ન કહેતા નિમિત્ત કહીશું. પ્રસ્વેદ પેદા કરવાની શક્તિ તો શરીરમાં હતી જ, અને તે નિમિત્ત મળતા વ્યક્ત થઈ એમ કહીશું. એ જ સખ્તે વૃત્તિઓના સર્બધમા લગાડી એમ કહીશું, કે ખાંણ પરિસ્થિતિ એ આંતર વૃત્તિને વ્યક્ત થવાનું નિમિત્ત છે. આ ભેદ સ્વીકાર્યા પછી એમ કહીશું કે કાર્યકારણના નિયમને અધીન થવું એ ચૈતન્યના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. કારણની સામે ટકાવ કરવો તેમા ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે.

જુદી જુદી વૃત્તિઓમા ચૈતન્યનો ઓછો વત્તો ઉત્કર્ષ થાય છે એવો પણ આપણો અનુભવ છે. ઉદાહરણ,^૧ એક માણસ બીજને મારતો હોય અને ત્રીજા માણસને કશી લાગણી જ ન થાય તે પાશાણવત્ જડતા છે. તેને બચાવવાની ઇચ્છા થાય પણ ભયથી કશું કરે નહિ તેમા ચૈતન્યની સ્ફુરણા છે પણ ખૂબ ઓછી, પણ તે માણસને બચાવવા સામે થાય તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેને બચાવવામાં પોતાનો પ્રાણ સમર્પે તેમાં તેથી પણ વધારે ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે. શત્રુનો ક્રોધથી નાશ કરે તે કરતા ક્ષમા કરે તેમા વધારે ઉત્કર્ષ છે. નાનું બાળક ટ્રેનને જુએ અને તેને કાઢી અસર જ ન થાય તેમા ચૈતન્યની સ્ફુરણા જ નથી, તેનાથી બીએ તેમા કંઈક સ્ફુરણા છે, તેનાથી આશ્ચર્ય પામે તેમા વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેનાથી હર્ષ પામે તેમા તેથી પણ વધારે સ્ફુરણા છે. બીજા સખ્તોમા કહીએ તો ઉપલા દાખલામા ભય કરતા આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય કરતા હર્ષમા ચૈતન્ય કાર્યકારણના નિયમને ઓછું વશ વર્તે છે.

કલાનો અનુભવ અને આ બ્યાવહારિક^૩ અનુભવ તત્ત્વદષ્ટિએ ભિન્ન નથી. વ્યવહારમા જેમ મનની લાગણીઓ પ્રત્યક્ષથી જ વિશેષ જાગે છે તેમ કલામા પણ પ્રત્યક્ષ જેવા જ માનથી—પ્રત્યક્ષ જેવી પ્રતીતિથી લાગણીઓ જાગે છે મહાભારતનુ દ્રૌપદી-વત્સાહરણનું વર્ણન અથવા તેનું કોઢેહું ચિત્ર ચિત્ત ઉપર પ્રત્યક્ષ જેવા જ સંસ્કારો પાડે છે. વ્યવહારમા જેમ અમુક સંસ્કારો માટે અમુક અધિકારની જરૂર છે તેમ જ કલાનો અનુભવ થવાને માટે પણ અધિકારની જરૂર છે. બાળક વ્યવહારમા જે દંપતીપ્રેમ નથી સમજી શકતું તે કલામા પણ નથી સમજી શકવાનું. માટે રસાસ્વાદમા સહૃદયને જ અધિ-

૧. જડસૃષ્ટિ અને ચૈતન્યસૃષ્ટિ બન્નેને સરખી રીતે લાગુ પડે તેવા સામાન્ય સખ્તોમા કાર્ય-કારણનો નિયમ મૂકી શકાય, છતાં જડ અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિનો આ ભેદ અનુભવનિષ્ઠ છે.

૨. ઉદાહરણોમા પરિસ્થિતિ પૂરતી વિશિષ્ટ કરી નથી તે વક્તવ્યને અનુકૂલ ડાખી લેવા વિનંતી છે.

૩. પારમાર્થિક સત્ય અને બ્યાવહારિક સત્ય એવી વેદાન્તની પરિભાષાને અવલંબી અર્થા કલા સિવાયના અનુભવને બ્યાવહારિક અનુભવ કહ્યો છે. બન્નેમા કાઈ તારતમ્ય દર્શાવવાનો તેમા હેતુ નથી.

ઢારી કે પ્રમાણુભૂત ગળેા કે મના સવોપભોગ છે એ ખરૂં પણ તેમ તો મત્ય અને નીતિ પણ થ સર્વસ્વીકાર્ય નથી ? જા એ ત્રણેયમા અધિનાની ગણેમા ગહે કે તેવી અમુક કાન્યમા એમને નસ લાગે તેમા બીજાને ન લાગે એમ ને

ત્યારે વ્યવહારના અનુભવમા અને કા ના અનુભવમા કશો ભેદ જ નહી ? આને જવાબ આપણા રાસ્ટ્રકારએ ઘણી સગમ રીતે આપેા કે તેને નવાણુથી ચર્ચના કરતા દૂકમા એટલુ જ કહીશ કે બે અનુભવનો મુખ્ય ફરક એ છે કે કાન્યમા વૃત્તિ લાગણી કે ભાર વધારે શુદ્ધ પ્રગત્નો થાય છે આનુ એક મરપુ એ છે કે વ્યવહારમા પરિસ્થિતિ ઘણી વાગ શુદ્ધ રૂપે જણાતી જ નહી જેમકે કોઈ માણુમ આનીને પોતાની ઝુણુ દશાનુ વર્ણુન કરે તો આપણને પ્રથમ તો વહેમ જાય કે ' કદાચ ખોટુ મહેનો હશે તો ? ' અને તેથી તેના તરફ અન કરણુ દ્રવુ જોઈએ તેવુ દ્રવે નહિ મના સમ્પ્રદિપન સૃષ્ટિ હોવાથી પ્રમાના પોતે શુદ્ધ રૂપે જોશે છે કે આ મરણુ વર્ણુન ખરૂં કે જ અથવા નથી જ, અને તેથી પરિસ્થિતિને ઉચિત વૃત્તિ ચિત્તમા જાગે છે નહી મીનુ એ કે વ્યવહારમા શુદ્ધ રૂપે વૃત્તિ જાગે તેને માટે આપણે તૈયાર હોતા નથી રેશને જનાની ઉનાવળ હોય કે કોઈ બીનુ જામનમા મન વ્યાપ્ત હોય, તો તેથી મમસ્ત્ર ચિત્ત તે જ પરિસ્થિતિની મમુખ યર્થ વૃત્તિ કે લાગણી પ્રગટ મરી રમ્તુ નથી કનામ સમગ્ર ચિત્ત એટલી જ પરિસ્થિતિની મમુખ યર્થ બેસે છે ત્રીજુ એ કે વ્યવહારમા પ્રમાતાના પોતાના મહો શુદ્ધ વૃત્તિરુરુમા આડા આવે છે કોઈ માણુસે પાઈ ન ખરચવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તે નિશ્ચય, શુભ રીતે અને અગાન રૂપે બિખારીની વાત માચી માનવામા અને તેના તરફ દ્રવમા આડા આવે વાનાનુભવમા આવા વિધો નથી આવતા માટે અભિ નવચુમપાદ કનાનુભવયોગ્ય ણુદિને અવિષ્ણા સંચિત મહે છ એને જ બીજાએએ મગ્નાવરણા ચિત્ત કહેની છે આ સર્વ વિધોના મૂળમા રહેલુ ખરૂં રણુ માણુસનું અભિમાન છે એ અભિમાન જ વૃત્તિએને કુર્મિન મનાગ કે પાપ મૂલ અમિમાન । એ સૂત્ર નીતિમ તેમજ સત્યશોધન અને સૌધ્યાનુભવ નર્વમા એ સરખી રીતે માચુ પડ છે । માનુભવમા એ અભિમાન કે અહકાર મનિત યર્થ જા કે આપણા રાસ્ટ્ર મરો કહે કે નાટકમા ' હુ જે જોઈ છુ તે મને જ બને છે કે બીજા કોઈને જ બને છે એવા પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો એ અનુભવ ચિત્તાના મેા કોઈ મિનુએ થાય છે જ્યા ' હુ ' છુ તો બે' હોતો નહી આ વ્યાપારને માવાણીકરૂ વ્યાપાર મહો છે, કારણકે તે સર્વને એક સગમી રીતે થાય તેવા હોા કે અને તેમા વ્યકિતનુ માકકુ અભિમાન હોતુ નથી ।

વ્યાવહારિક અનુભવથી વિનક્ષણુ રીતે પ્રમાતાનું અભિમાન કાન્યમા ગવિન શા માટે થાય છે ? તેનો એ જ જવાબ છે, કે તે આત્માનો—ચેતન્યનો સ્વભાવ છે મનની ઇચ્છા જેમ જાગ મા સ્વાલાચિ કે રમનમા અનુકૂળ અને ઉત્તર્ધક વ્યાપાર મગ્ના જેમ સરીગુ જાન બુદ્ધી બાળક રમે છે જેમ મત સાચી નથી એમ જણવા છતા જાગમ તે સાચી જ હોય તેમ રમે છે અને તેમાથી તેો ત્વા આવે છે તેમ કાન્યમા સિદ્ધા મગ્ના તે મનુબનો મનાવ

છે, તેમા ચિત્તને અનુકૂલ વ્યાપાર અને ઉત્કર્ષ મળના ચિત્ત અહંકાર બુદ્ધી તેમા રાગે છે, અને કાવ્યનુવસ્તુ સાચું નથી એમ જાણતા છતાં તે સાચુ હોય એમ માની તેમાથી રસ લે છે.^૧ આ ક્રીડા કે લીલાનો વ્યાપાર અને કાવ્યાનુભવ એટલા બધા મરખા છે કે કેટલાક વિવેચકો કાવ્યને એક ક્રીડા જ ગણવા કહે છે. પણ બને વ્યાપારો બિન છે દશરપકકાર આ બનેનું સરખાપણું અને ભેદ જાણતો હતો તે કહે છે

ક્રીડતા મૃષ્મયૈર્યદ્વાદ્ બાલ્લાનાં દિરદાદિમિં ।

સ્વોત્સાહ. સ્વદત્તે તદ્વચ્છોત્તૃણામર્જુનાદિમિઃ ॥

“ માટીના ફાથી વગેરેથી રમતા બાળકોને જેમ પોતાના ઉત્સાહનો સ્વાદ આવે છે, તેમ અર્જુન વગેરેથી શ્રોતાઓને ” જેમ બાળકો આનંદની અપેક્ષાથી રમતમા જોડાતા નથી પણ તેમનો સ્વભાવ જ રમતના અનુકૂળ વ્યાપારને ઓળખી લે છે, તેમ માણસ પણ આનંદની અપેક્ષાથી નહિ, પણ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યાપાર ઓળખી કાવ્યનું શ્રવણ કરે છે. નિરતિશય આનંદ એ એનું પશિષામ છે આ પ્રમાણે અનુકૂળ વ્યાપાર મળના સમસ્ત ચેતન, અહંકારના ગ્રહો છોડી, કાવ્યના વસ્તુની સંમુખ થાય છે, કાવ્યની સાથે તક્ષીન, તન્મય, થાય છે, અને તેમ થવામા રસારવાદ કરે છે વ્યવહારમા કોઈ પણ વિષયની ઉપલબ્ધિ કરતા મન જાણે અહંકાર સાથે અનુસંધાન રાખી તે વસ્તુને પોતામા સંવરવા પ્રયત્ન કરે છે, કાવ્યવ્યાપારમા જાણે મન પોતાની અહંકારમનિયથી છૂટક થઈ વિષયમા લય પામે છે, જાણે વિષય જ મનનું હરણુ કરે છે, મારે આપણે કલામા ‘ મનોહર ’ શબ્દ વાપરીએ છીએ આમ થવાથી વ્યવહારમા જે ઉચિત અનુભવો કઠો નથી થતા તેવા કાવ્યમા થાય છે. ચેતનનો કોઈ અપૂર્વ ઉત્કર્ષ કાવ્યમા અનુભવાય છે

કવાનુભવમા અહંકાર ગણિત જોઈએ એ ખરૂં પણ તે માથે મવ ચેતન—સરકાર ગ્રહણ કરવાની સર્વ શક્તિ, જગરુક જોઈએ વ્યવહારમા તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઇન્દ્રિયો ઉપર અધકાયાથી પણ ચિત્તમા કંઈક ભાન થાય, પણ અહીં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ જેવું કોઈ જ નથી, સંધણુ જ ચિત્તે કલ્પનાનું—ગડવાનું છે, એટલે ચિત્ત જગરુક રહેવું જોઈએ એમ થાય તો જ કાવ્યના ભાવમા ચિત્ત તન્મય થઈ શકે અને કાવ્યનો ભાવ ચિત્તમા અંકિત થઈ શકે જેટલે અંશે માણસ અહંકાર ગણિત કરી શકે, અભિમાનમૂલક ગ્રહો છોડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને જગરુક ગમી કંઈને અનુકૂલ પોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાવ્યનો જરાબર અનુભવ લઈ શકે, અને કાવ્યાનંદ બોગવી શકે આ રિયતિ બધી વ્યક્તિઓને અને બધે પ્રસંગે સુપ્રાપ્ય હોતી નથી પણ એ જ સાચી રિયતિ છે. વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાવ્યનો ભાવ ઝીંપી શકે તો જ સાચો વિવેચક થઈ શકે મારે વિવેચન કરવું છે એટલો અંકલ્પ પણ કાવ્યના શ્રવણ સમયે ન જોઈએ

કવામીમાસકો વ્યાવદાગિક અનુભવમા અને કવાનુભવમા એક બીજો ભેદ કહે છે વ્યવહારમા સર્વ જ્ઞાન કાર્યપર, કાર્યગ્રેયક કે કાર્યપર્યવમાથી હોય છે કવાનુભવ એવો કાર્યપર્ય વમાથી નથી, તે કેવળ ચિનનાત્મક હોય છે આપણે ઉપર જે મુખ્ય બેટો કલા તેના

પરિણામ રૂપ જ આ બેદ છે. કાર્ય સકલપૂર્વક છે અને મહત્ત્વની પાયા અભાર રહ્યો છે,^૧ એટલે કાવ્યમા કાર્યબુદ્ધિ જગત્રન રૂપે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ આટલા ઉપરથી કેટલાક એમ કહે છે કે કાવ્ય માણુમને કાર્યવિમુખ કાર્યશિયિન બનાવે છે એ યથાર્થ નથી કેટલાક કાવ્યોપસેવીઓ કાર્યશિયિન દશે પણ એમ તો બુદ્ધિમા પણ બને છે માણુસ કસરત કરવી એમ જાણે છે હતા નથી કંતો મારે બુદ્ધિ નકામી છે એમ કોઈ નથી કહેતું આ દોષ ચિત્તની અવ્યવસ્થાનો છે બમરેલા સંચામા જેમ એક ચક્ર ફરે અને તે સાથે ફરતું જોઈએ તેમ બીજું ચક્ર ન ફરે, તેમ આ ચિત્તમા એક ભાગની ક્રિયાથી બીજા ભાગની ક્રિયા થવી જોઈએ તે નથી થતી પણ તે કાવ્યનો દોષ નથી, ચિત્તનો દોષ છે, વ્યક્તિનો દોષ છે, તેની કેળવણીનો દોષ છે કાવ્યનું કામ સરકાર પાડવાથી પૂર થાય છે

આ પ્રમાણે કાવ્યનો જે સરકાર પડે તેને ભાવ કે લાગણી કહીએ તે ભાવને ઝીનનાગને ભાન કહીએ એ ભાવની રુદ્રેણા એ જ કાવ્યનો આનંદ

હવે વ્યવહાર અને કાવ્યનો મર્લેખ બનાવ્યો તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે ત્યારે શું વ્યવહારમા પણ ક્યાની પેઠે આનંદ આવી શકે? હું માનું છું કે અહકાર ગણિત કર્યો છતાં સર્વ ચેતનથી કોઈ જમરુક રહી શકે તો તેને એવો આનંદ થાય ત્યારે, જીનના દરેક અનુભવે રસનિબ્ધિ થાય ત્યારે કદાચ કાવ્યથી પણ વધારે આનંદ થાય કારણકે કાવ્યમા તો માન કાવ્યસૃષ્ટિ પૂરતા જ જગરુક ગહેવાનું છે અને વ્યવહાર તો આ અનંત વિશ્વની સમુખ આપણને રાખે છે, અર્થાત્ આનંદ કાવ્યની સમુખ ગહેવાનું થાય. પણ આ સ્થિતિ હજી માણુમની કલ્પનાની છે, તેને મિલ્લ થઈ નથી, પણ જેટલે અંશે સિદ્ધ હોય તેટલે અંશે માણુમને આનંદ મળે

અર્થાત્ કાવ્યાનુભવનો અને વ્યવહારાનુભવનો મુખ્ય ફરક એવો જ છે કે કાવ્યમા અહકાર ગણિત થાય છે તે મિવાય વ્યવહારની રસદષ્ટિ અને કાવ્યની સમદષ્ટિ એક જ છે કાવ્યને માટે સહૃદય જે અધિકાર મેળવે છે તે વ્યવહારના તેમજ કાવ્યના અનુભવથી મેળવે છે^૨ બંને સૃષ્ટિઓમા ચેતન્ય એ જ મત્સ્યીએ ઉત્કર્ષ મેળવે છે જીવનમા સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે રહેલ શક્ય છે તો જ તે કાવ્યમા શમ્ય બને છે જીવનમા પતિના સનધમા આવેની ચીજ તેના રમારુક તરીકે વિધવા સાચવી રાખે છે તો કાવ્યમા પણ તેવી લાગણી બંને ક્રિયા ધ્રુષ્ટ છે પણ જીવનમા આવા કોઈ કારણ સિવાય કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને લોહાના અર્થદીન કડકા માથે પ્રેમ થતો નથી, તો કાવ્યમા પણ લોહાના કડકા પઠવાડે તેના વિયોગમા સતી થતી સ્ત્રી કે મૃતો પુરૂષ ન નિરૂપાય જીવનમા પાગલ સ્ત્રી કે પુરૂષ જ એવી એટલા ફરે અને તેથી દયા અથવા 'વિવેક શક્તિવાળું માણુસ થેણું ચર્ચન કેવું બની જાય છે' એવું આશ્ચર્ય થાય, તો ના થમા પણ એવા નિરૂપણો એવીજ લાગણી કે ભાવો વ્યક્ત કરવા આવે, અન્યથા નહિ

૧ આપણા શાસ્ત્રકારોએ અહકાર વિના, કર્મફળની અપેક્ષા વિના, કર્મ કરવાનો કર્મયોગ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, ને ખરેખર જીવનની કદા છે, અને લગવડ પ્રીતામા તેને દગમગ કદા કદી છે યોગ કર્મસુ કૌદામ્! પણ આ સામાન્ય દષ્ટિની નર્તીમા એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત હુબેગવવા દય્યહોતો નથી

૨ મરખાવે લોકે પ્રનદાદિમિ રથાપ્યનુમાને પાત્વવતા, કાવ્યે નાન્ય ચ સામાજિકતા

. રમ. ૧ કાવ્યપ્રમાણ, ચતુર્થોઽંક

‘કાવ્યમાં તો કદપના ગમે ત્યાં વિહરે અને કાવ્ય થાય’ એ માન્યતા, આ મર્યાદા બહાર, ખોટી ઠરે. જીવનમાં અને કાવ્યમાં એક જ રસદષ્ટિ રહેલી છે, અને રહેવી જોઈએ.^૧

આપણે હિરર જોયું કે અભિમાનના તિરોધાનપૂર્વક પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરાવી ભાવ નિબ્ધન કરવો એ કાવ્યની વિશેષ શક્તિ છે. કાવ્યની આ શક્તિ તેના કર્તા કવિમાથી ઉતરી આવેલી હોય છે. કાવ્યમાં જે ભાવ સહૃદયને થાય છે તે ભાવ પ્રથમ કવિને થયેલો હોય છે. કવિનું કૌશલ એ કે તે પોતાનો ભાવ પોતાની કૃતિદ્વારા સહૃદયમાં સંક્રાન્ત કરી શકયો. એ ભાવ કવિચિત્તમાં પણ સાધારણીકૃત universal સ્વરૂપમાં હોય છે. કવિ કાવ્યદ્વારા સ્વાનુભવ માતો હોય કે પરાનુભવ માતો હોય પણ તેનો સ્વાનુભવ પણ પરાનુભવ જેટલો જ સાધારણીકૃત હોવો જોઈએ. એ ભાવ સાધારણીકૃત હોય છે માટે જ તે સર્વોપજોગ્ય બને છે. અને એ સાધારણીકૃત હોય છે, માટે જ કવિ તેને માનવજાતિ આગળ ગાય છે—તેને માનવજાતિમાં સંક્રાન્ત કરવા ઇચ્છે છે. સાધારણીકૃત અનુભવનો એ સ્વભાવ છે કે તેમાં તે સર્વને ભાગીદાર કરવાની ઇચ્છા રાખે. ‘કવિ તો મરત હોય છે, તે તો માત્ર પોતાની આતર તૃપ્તિને માટે જ લખે છે, લોકો વાચે કે ન વાચે તેની તેને પરવા હોતી નથી.’ એ મત મને યથાર્થ લાગતો નથી.^૨ જેમ મરકરી કરતી વખતે બીજો તે સમજી શકે તેવી અપેક્ષા હોય છે, એવી અપેક્ષા એ જ તેની પ્રેરણા હોય છે, જેમ ભેટ આપતી વખતે તે ભેટનું રહસ્ય અને તેની પ્રેરક વૃત્તિ બીજો સમજી શકે એવી અપેક્ષા હોય છે, તેમ કાવ્ય માનવ જાતિ સમજી શકે એવી અપેક્ષાથી લખાય છે. પોતાના નિર્દેશને તિરસ્કારતા પણ ભવભૂતિ એવી આશા રાખે છે કે હાલ નહિ તો અનંત ભવિષ્યમાં કોઈને કોઈ તો તેની કૃતિની કદર કરશે જ. એ નિર્દેશ તરફનો તિરસ્કાર અને ભાવીની આશા બંને કવિની અપેક્ષાની જ સાખીતી છે. ટોલસ્ટોય કહે છે કે કલા એ કલાવિધાયકના ભાવનું સક્રમણ છે.

કવિમાં ઉદ્ભવેલો ભાવ તેના દેહના અનુભવમાં આવેલો હોવો જોઈએ એમ માનવાની જરૂર નથી. કવિની પ્રતિભાનો એ અર્થ છે કે તે સાકડા અભિમાનની મર્યાદાની પાર જઈ આખા વિશ્વમાંથી અનુભવ લઈ શકે છે. તેની પ્રતિભાના જળ પ્રમાણે તેની દષ્ટિ ભેદક હોય છે. કવિ દ્રષ્ટા છે. તે જે જુએ છે અર્થાત્ એ અનુભવથી તેના મનમાં જે ભાવ થાય છે તે ભાવને તે બીજામાં પોતાની કૃતિ દ્વારા સંક્રાન્ત કરી આપે છે. ભ્રૂં તોત કહે છે

નાટ્યપિઃ કવિરિત્યુક્તમ્ કૃષિશ્ચ ફિલ્મ દર્શનાત્ ।

x

x

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढालोके कविश्रुतिः ॥

આવી કૃતિની વિધાનશક્તિ તેજ કવિની સર્જનશક્તિ છે. તેનો વ્યાપાર અતિ ગૂઢ છે, જુદીની પારનો છે, તેને વિશે અહીં વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ આ વિષયમાં

૧. સરખાવો. ગ્રા. કાકોર ઉદ્ધારણ G. B. S. નું વચન. Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life

કલાક્ષેત્રમાં સર્વમાં તે નિષિદ્ધ.

ન જે જીવનક્ષેત્ર કાલે વિશુદ્ધ.

૨. ત્યારે મરતીના કાવ્યમાં શું ખાદો ભાવ હોય છે ? ના. તે કાવ્ય દ્વારા કવિ પોતાની બેપરવા તેના ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કે છે એવી બેપરવા ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરવાની અપેક્ષા એ કાવ્યની નીચે હોય છે

એ એ ગેરસમજ છે તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ કેટલાક માને છે કે કવિના આ વ્યાપારને માટે જ્ઞાનની જરૂર જ નથી એ ખોટું છે જ્ઞાનની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન ધણા જ તાજ સ્વરૂપે, મદા મતતોપનમ્ય હોવાની જરૂર છે આ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, ચિત્તના એક અત્યંત ભિન્ન વ્યાપારનો દાખલો ધર્મ એ કેઈ જુનાઈ ગયેલો રાખ્દ સભારવાનો પ્રયત્ન કરતા રાખ્દ શોધવા શબ્દકોશના પાના ફેરવીએ તેમ, મન અનુભવકોશના પાના ફેરવતું લાગતું નથી, પણ મનના સકલ્પથી જોઈતી વાત જીવતી ધર્મને, જાણીશના પાનાની પેઠે ઉપર ડોકિયું ઢાંટી ગિલી રહેતી હોય તેમ નાગે છે જા ધસર્જન વ્યાપાર જ્ઞાનાથી અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો છે, પણ તેમા પણ, કવિને જે ભાવ પ્રગટ કરવો હોય તે—ભાવનિષ્ઠ કવિ બનતા, તેનું સમસ્ત જ્ઞાનતન સચેત થાય છે અને અનુકૂળ સંસ્કારો ભાનની આમપાસ ગૂંધાવા માટે છે જેમ આપણે મિત્રને જોઈને હવમા આવી જઈએ, મસ્કરી કરવાની વૃત્તિ થાય અને એ વૃત્તિ થતા આપણા જ્ઞાનમાથી એ વૃત્તિને અનુકૂળ વાતો એકઠમ ઉપર આવી જાય છે, અથવા એની ાતો યોગજ છે, તેમ કરિને પણ થાય છે, પણ આપણા દાખલા જતા ધણા મોગ પ્રમાણમા, ધણી ગૂંધમ રીને નણી વિવિધનાથી, અને ધણી જિયી ભૂમિકા ઉપર એમ્ને જ્ઞાન કવિત્વને પોષક છે અને આસરખ પણ છે શેનિ કહે છે કે જ્ઞાનનું સુદમતમ સ્વરૂપ—જીવન્ત સ્વરૂપ કાવ્યમા અવતાર લે છે

અને બીજું એ કે આ મર્જનશક્તિ ચિત્તની ગમે તે વૃત્તિમા ગમમાણુ નથી થતી પણ જેમા તે જીવનનું રહસ્ય જુએ છે, જેમા જીવનનો આવિર્ભાવ-ઉત્કર્ષ જુએ છે તેમા જ થાય છે તેવા મર્જનમા જ વિનિધતા આવે છે તે મર્જન જ લોકોત્તર બને છે તે સર્જન જ ખડ 'મનોહર' મને છે તેમા જ તક્ષીન થઈ ભાવ પોતાનું અભિમાન નુક્ર કરી શકે છે જીવનની ખરી -હસ્યભૂત વૃત્તિ જ વિવિધરૂપે આવિષ્કાર પામી શકે, અને વિવિધ આવિષ્કારમા રહેતી એક વૃત્તિ એ જ કલાનું સ્વરૂપ છે—જેને વૈનિધ્યમા એત્ત જહીએ છીએ ખાનાની વૃત્તિ દનખી છે, નામવૃત્તિ હનખી છે, યોગવૃત્તિ હનખી છે એ વૃત્તિઓ પૂરતી વિવિધતામા આવિષ્કાર પામી શકે નહિ પ્રેમવૃત્તિ સાથે સરખાનતા ખાનાની વૃત્તિના આવિષ્કારનું વૈવિધ્ય નહિ જેવું છે તે વૃત્તિને વૈવિધ્યથી નિરૂપી હોય તો પણ તે મનોહર થશે નહિ જેમ દાનસીરતા, ધર્મસીરતા વગેરે વીરસના પ્રપારો છે તેમ લક્ષણસીરતા વીરનો પ્રકાર ધર્મ શકે નહિ કારણકે અત્યારે આપણી સરકૂનિમા આપણે એમ્ને જિયે આ ના છીએ, ન્યાયી ખાઉધા વૃત્તિ એ આપણને જીવનનું રહસ્ય લાગતી નથી પણ નીચી કોમિની મસ્કૃતિના કવિને ખાવાનો ઉત્માહ એ કાવ્યનો મુખ્ય રસ ધર્મ શકે આદિકાના નૂમી દમસીએનું એક ગીત ત્યા જઈ આવેના મારા એક મિત્રે મને સહજાનુ હલ

વાનૂમી કૃના માગા,

વાનૂમી કૃના માગા,

કૃના માગા,

કૃના માગા

કૃના માગા

વાનૂમી કૃના માગા

“ હે નખી લોકો ! મગર ખાઓ, મગર ખાઓ, મગર ખાઓ. ” એ એનો અર્થ છે. એ ગીત ત્યાંના લોકો ખૂબ ઉત્સાહથી નાચના દૃઢતા ગાય કે એમ સાબળ્યું છે. તેમને એમાં કાવ્યનો રસ આવે છે એમ જ માનવું લેઈએ. આપણને તેમા કાવ્યનો રસ આવે નહિ.

ત્યારે આપણાં કાવ્યમા ખાવાની વાત આવે જ નહિ ? આની શકે, અને આવે છે. તેમાં ખાવાની વાત પણ આવે ખાઉં ર વૃત્તિનું નિરૂપણ પણ આવે. પણ તે હાસ્યનો વિભાવ બને. ખાઉંધર વૃત્તિ આપણી બમિકાના સહૃદયને માટે જુગુપ્સાકારક છે અથવા ઉપદમનીય છે, અને તેથી કાવ્યમા પણ તેનાથી જુગુપ્સા કે હાસ્ય જ થાય. કાલિદાસના વિદૂષકોનો લગભગ અર્ધો અર્ધ હાસ્ય આ ખાઉંધરવૃત્તિના નિરૂપણથી જ થાય છે. કવિનું કૌશલ એવું છે કે એ ખાઉંધરવૃત્તિ બરાબર ઉપદમનીય દેખાય એ રીતે આપણી આગળ તેને રજુ કરે છે.

એ જ રીતે કામોત્સાહ એ મુખ્ય રસ ન થઈ શકે પણ હાસ્યનો વિભાવ થઈ શકે. દમસ્તીસ્વર્પવરને પ્રસંગે

શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ટના ખોડ, તેને દમસ્તી પરણ્યાના કોડ,

બાળ યૌવન ને વળી વૃદ્ધા, તેને દમસ્તી પરણ્યાની શ્રદ્ધા

વગેરેથી પ્રેમાનંદે વૃદ્ધ રાજાઓના કામાવેશનું વર્ણન કર્યું છે. કામવસ રાજાઓ જોશી પાસે જોશ જોવાડાવે છે, આખી રાત વતું કરાવે છે, પળી ચૂટાવે છે, ખેંસી ગયેલા ગાલ ઉપસાવવા ગમેલામાં સોપારી રાખે છે, વગેરે વગેરે. પણ અહીં પણ કાવ્યનો મુખ્ય રસ કામોત્સાહ નથી પણ તેના વિભાવથી થયેલો હાસ્ય છે આ વૃદ્ધ રાજાઓ પણ કામ-વૃત્તિથી ભૂર્ધ નથી રહી શકતા, કામાવેશમા તણાય છે એ જોઈ હાસ્ય ઉદ્ભવે છે. એ જ રીતે કેવળ પૈસા કમાવાની વૃત્તિ પણ ઉપદમનીય છે ભવાઈમાં આ ખાઉંધરવૃત્તિ, કામવૃત્તિ અને લોભવૃત્તિ એ ત્રણેયનો વારંવાર ઉપહાસ કરેલો હોય છે.

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રાજાઓમા દમસ્તી પરણ્યાની શ્રદ્ધા થાય એ વાતમાં રસ નથી, પણ એ વાતથી આપણને હસવું આવે તેમા રસ છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ રજુ કરે તેમા રસ છે એ આ વસ્તુ તરફ આપણે હસી ન શકીએ તો આપણને રસનો અનુભવ થયો નથી. એટલે રસ ભાવકના ચિત્તમાં થાય છે, અને તે ચોખ્ખ વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ થવામા છે. આ ઔચિત્ય સાચરીને કવિ ગમે તે વૃત્તિ નિરૂપી શકે. મોટી ઉમરના માણસની ખાઉંધરવૃત્તિ નિરૂપીને તે હાસ્ય નિબંધન કરી શકે; એવી જ રીતે નાની ઉમરના કોઈ બાળકનો ખાવાનો ઉત્સાહ વર્ણવી, તે રીતે નિબંધન કરી શકે. કારણકે નાના બાળકમા એ વૃત્તિ અનુચિત નથી. ઉંમટી તરવરતા જીવનનું ચિહ્ન છે. કૃષ્ણના દૂધ પીવાના અને માખણ ખાવાના અનેક તોફાનમા કયાઈ ઔચિત્યભંગ નથી થતો. ઉચિત સખ્દો વગેરેમા, વસ્તુને ઉચિત ભાવ અને ભાવને ઉચિત વસ્તુ એ જ કાવ્ય. હેમેન્ડ કહે છે: ઔચિત્ય રસસિદ્ધરય સ્થિર કાવ્યસ્ય લક્ષણમ્.

સાહિત્યમા વારંવાર પૂછાય છે. શુ કાવ્યમા અનીતિ ન આવી શકે ? દુનિયામા અનીતિ છે તો કાવ્યમા કેમ ન આવે ? વળી વારંવાર ફરિયાદ કરાય છે કે ટીકાકારો કાવ્યને નીતિની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે પોતે કાવ્ય સમજતા નથી, કવિને અન્યાય કરે છે.

અને સમાજની સ્વવૃત્તિ જગાડ તેને ખરા રમથો વચિત કે છે આ પ્રત્યેનાં ખુનાસો ઉપરના મિદાન્તમા આવી ગય છે કાન્યમાથી કશું જાનન કન્વાની જરૂ નથી દુનિયાની દરેક ચીજ તેમા આવી શકે પ્રત્યે માન એટલોજ છે કે કવિને તે ચીજ તરફ જે લાવ થાય છે, તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે ? આપણા મમાજની સરકારિતાની આ કોટિએ અનીતિનો ઉત્પાદ એ ઉચિત લાવ નથી, તેનો તિગરજા કે જુગુપ્સા કે ઉપહાસ એ ઉચિત લાવ કે કવિ ઔચિત્ય છોડીદઈ અનુચિત લાવમા ગયે, તો તે પોતે સરકારિતાની એવી નીચી કોટિનો છે એતો ખરૂ જ પણ તેથી તેનું કાન્ય સરકારી મહદયને આકર્ષા પણ ન શકે સરનાગી મહદય, જા યમા સ્વતન્ત્રતા જે લોકોત્તર ઉત્કર્ષની અપેક્ષા ગયે છે તે તેને તેના કાવ્યમા મગશે નહિ જેમ બોદાના ડડકા માથે પ્રેમ રૂપાની કથામા ઔચિત્ય નથી, જેમ તે પ્રમાણે કવિતા જતા ચિત્તને અસ્વાભાવિ-પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને તેમા ક્યેસ થાય છે, તેમ જ અનીતિના કાર્યોમા ઉત્પાદ લાવતા ચિત્તને ક્યેસ થાય છે, તેમા કવાનો પગમ આનંદ તે અનુભવતુ નથી અનીતિમા ઉત્પાદ લેના. સાહિત્ય કલાની અને રસની દૃષ્ટિએ હીન છે જેમ ઉત્તમ સાહિત્ય અમુક વિષયતુ જ હોવુ જોઈએ—સ્વદેશાભિમાનતુ જ હોવુ જોઈએ એમ ન કહી શકાય તેમ નીતિનું ઉપદેશક જ હોવુ જોઈએ એમ પણ ન કહી શકાય પણ અનીતિમા ઉત્પાદ પ્રેરતુ સાહિત્ય હીન છે એ તો ચોક્કસ^૧ તેમા પણ રમ લેનારો વર્ગ મળી ગહે છે તેનું કારણ એટલું જ કે મમાજની મામાન્ય સરકારિતા હજી સિદ્ધ કરી ન હોય એવો ગાવિય વર્ગ હમેશા થોડો ધણો હોય છે કનાને જેવાને નીતિની નહિ, પણ કવાની જ—રસની જ દૃષ્ટિ જોઈએ એ ખરૂ પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કલા અનીતિમા સ્વ નર્ત શકે

અને અનીતિમા ન્ય લેનાર સાહિત્ય તે સમાજને જુઝામા જુઝા શાપરૂ છે માણમના મનને તે સુદમમા મદમ રીતે નિરૂત અને ડુટિલ કરે છે, તેના મર્મરથાનોને ઝેર આપે છે, તેની વિવેકદૃષ્ટિને—તેની મૂલ્યપરીક્ષા દૃષ્ટિને નાસી જનાવે છે દ્રુકમા તેનાથી મોહાતો વાચક પડી આખી દૃષ્ટિને ઉત્તરી રચે છે

પણ નીતિની માત્રેની આ શરિયાદમા કષ્ટત્વ છે નીતિના કુરામદથી ખગમ સાહિત્ય પણ સારા સાહિત્યનો સિકંકો વણીવાર મેળી જન છે પણ એરી શરિયા માત્ર એ પ્રજા ગ્ના જ સાહિત્ય સામે ગાયી નથી ધણુ સાહિત્ય એવું જ અધમ હોવા છતાં, કેવળ મમવામનાને ઉરકેરનારૂ હોવાથી જ સાહિત્યમા ખપે છે, એ પણ એવું જ છે સાહિત્યના ખન વિવેચકે બન્નેને એ સરખા તિરસ્કારી કાઢવા જોઈએ. આવા સાહિત્યમા ગમ પડે છે તે અભિમાન ગલિત થવાથી નહિ, પણ અભિમાની છવનમા જે ગમતુ દોય છે તેને ઉત્તેજન મગતથી એ કનાનુભવ જ નથી

1 What we have to bear in mind is that moral purity in the purpose of art or beauty does not constitute aesthetic purity, though moral impurity in the purpose of art or beauty does constitute aesthetic impurity

B Bosanquet's History of Aesthetic p. 54

કામવાસના જેવી અધમ વૃત્તિ જેમ કલાનુભવમા વિનંદતા થાય તેમ જ નીતિને આગ્રહ પણ થાય. નીતિ તો અમુક જ હોવી એમ એમ કોઈ ગ્રહપૂર્વક માને અને તે જ દૃષ્ટિથી કાવ્ય વાચે તો તે કાવ્યને રસ સમજી શકે નહિ. માત્ર ભાવકમા જ આ વૃત્તિ કે આગ્રહ વિનંદતાં થાય એમ નહિ, પણ કવિમા પણ તે તેવા જ થાય—કદાચ વધારે વિનંદતાં થાય આવા આગ્રહોથી ઝવિના ચિત્તમા સસ્કારો યથાતથ પડે નહિ નીતિના આગ્રહથી જુએ તો તે અનીતિમાન માણસોની વૃત્તિઓ સમજી શકે નહિ. માત્ર આખા જગત માટેનો પ્રેમ જ એવી વૃત્તિ છે કે જે વિનંદતાં થવાને બદલે બીજાના માનસ ખુશ્લા કરી આપે અને પ્રેમ ખરી રીતે અભિમાનની વૃત્તિ નથી, અભિમાન છોડાવનારી, માણસની દૃષ્ટિને આત્મકેન્દ્રી મટાડનારી વૃત્તિ છે.

એટલે નીતિની દૃષ્ટિ સામેની ફરિયાદમા એટલું સત્ય છે કે જ્યારે જ્યારે કવિ નાન્ત દૃષ્ટિથી રૂઢિગત નીતિની પાર જઈ, તેની સાથે વિસવાદી હોય એવી કોઈ વાત કરે ત્યારે સમાજ તે મમજવાને બદલે તેના વિરોધ કરે છે આનું કારણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ભાવકનો અધિકારદોષ છે ભાવક એ નવા મંસડાને ગ્રહણ કરવા જેટલો અધિકારી નથી અને એમ તો વ્યવહારમા અને કલામા બંનેમા બને છે છતાં ઇતિહાસ એમ જ બતાવે છે કે એવા વિરોધ છતાં એવી કૃતિઓ પછી સફળ થઈ છે, અને સમાજે નવી નીતિદૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી છે પણ તેના અર્થ એવો નથી કે અનીતિપ્રેરક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોઈ શકે નવી નીતિ અને અનીતિ એક જ વસ્તુ નથી.

આપણા સાહિત્યમા નીતિ સામેની ફરિયાદમા મને સર્વત્ર નવી નીતિનો ઉદય જણાતો નથી. નીતિભંગનો પક્ષવાદ જુદા કારણોથી થયેલો જણાય છે આપણે સમાજ જૂના—હવે અર્થહીન થયેલા—રૂઢિબંધનોથી જઠકાયેલો છે સમાજ અને વ્યક્તિઓ તેમથી છૂટી શકતી નથી. તેનું કારણ કઈક અજી અચાન છે પણ વધારે અજી નિર્બળતા છે. નવું સાહિત્ય એ બળ સપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે આપણું સાહિત્ય એ રૂઢિથી અવનંત થવા, એ રૂઢિ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના આવેશમા નીતિને પણ તોડી નાખે છે કાવ્ય બળપ્રેરક હોઈ શકે, બળ એ પણ એક રમ્તો વિભાવ છે પણ તેની માથે તે નીતિને તોડે ત્યારે તેમા ઔચિત્યભંગ થાય છે પણ આ આપણા સાહિત્યનો ફાણિક વિકાર લાગે છે, અને થોડા મમયમા તે પમાર થઈ જશે એમ બીજા સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં મને લાગે છે.^૧

^૧ A great idea suddenly came to him, (Swinburne) and he resolved to put it into execution. This idea was nothing less than to attempt to obtain for English poetry the same liberty enjoyed by French poetry in recent times, to attempt to obtain the right of absolute liberty of expression in all directions, and to provoke the contest with such a bold stroke as never had been dared before. . . . . The result of absolute liberty in French literature gives us a good idea of what would be the result of absolute liberty in English literature. Extravagances of immorality were followed by extravagances of vulgarity as well, and after the novelty of the thing was over a reaction set in, provoked by disgust and national shame. Appreciations of Poetry by Lancelotti Hearn

* Studies in Swinburne p. 131-2

નીતિદષ્ટિ સામે ફરિયાદ કરનારા હજી એક દલીલ કરે છે. ઉત્તમ માહિત્યસર્જનને નીતિ-અનીતિ સાથે શેવા દેવા નથી. તે જોવું જગત જુએ છે તેવું નિરૂપે છે. જગતમાં અનીતિ છે, અનીતિનો ઉત્સાહ કે રસ પણ છે, તો કાવ્યમાં પણ એ વસ્તુઓ આવી શકે. અહીં પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે ખરેખરી ફરિયાદ આ નીતિ-અનીતિની ખરી ઉદાસીનતા સામે હોતી નથી, પણ મંસ્કારી વાંચનાર આ ઉદાસીનતાના દાવા નામે, અનીતિમય વાસનાનો સૂક્ષ્મ પક્ષપાત દરિયા સ્પષ્ટ દેખે છે અને માટે ફરિયાદ કરે છે પણ આપણે આગળ ચાલીએ. મેં ઉપર સ્વીકાર્યું છે કે સર્જકને નીતિ-અનીતિનું દષ્ટિ બિન્દુ નથી હોતું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા ખરેખરા તટસ્થ દરિયા કાવ્યો અનીતિમાં રસ પ્રેરે છે. એવો એક સર્વમાન્ય કવિ કાલિદાસ લઈએ. પ્રેમની પ્રથમ ભૂમિકાના યુગલોની કામજતિનું તેમાં આબેહૂય વર્ણન ઘણી જગાએ છે. વિષ્ણુમોહનશીલ માં પુરુષવસ ઉર્વશીના પ્રેમમાં પડે છે. ત્યારે તેના આવેશમાં તે એક વાર, કામની વિરોધી નિષેધવૃત્તિને ભાડી નાખે છે. ઉર્વશીના પિતા નારાયણ ઋષિ વિષે તે કહે છે

વેદાભ્યાસજઙઃ કથં નુ વિવચન્યાવૃત્તકૌતુહલો...

વિવચન્યા પરાક્રમુપ્પ યથેશે ઋષિ તેને વેદના અભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલો લાગે છે. કામનો વેગ અહીં ઓછો નથી. છતાં તેમાં કવિનું તાટસ્થ્ય છે અને તેથી મંસ્કારી વાંચનાર આ કામાવેશ સમજવા છતાં, તેની પ્રત્યક્ષઅનીતિ કરવા છતાં તેનાથી તટસ્થ રહી શકે છે. જરા વધારે જટિલ પણ ચોક્કસ મર્યાદાવાળો એ જ કવિનો એક બીજો દાખલો લઈએ: શાકુન્તલનો પાત્રો. અંક. જગતના કરુણ (tragic) સાહિત્યમાં તેને સ્થાન મળે તેવો તીવ્ર અને મર્મભેદી તેનો કરુણ છે. ત્યાં આપણે જોઈ શકીશું કે કવિ દરેક પાત્રની લાગણી બરાબર નિરૂપતા છતાં તટસ્થ રહે છે અને એજ પ્રમાણે સહૃદયને પણ થાય છે. દુષ્યન્ત પોતે તો શાકુન્તલને સ્વીકાર્યોનું સંભારી શકતો નથી. તે કહે છે: “ હું શું કરું ? મને સાહરતુ નથી હવે હું તે દારવાગી થાઉં કે પરસ્પરીસર્પશું પાપ બોહોઈ ? ” તેને હમણા જવા દઈએ શકુન્તલા તરફ જોતા થાય છે, કે તેણે ગુરુજનને પૂછ્યા વિના, બહેર લગ્નવિધિ વિના, દુરયન્ત સાથે ગુપ્ત સંબંધ બાંધ્યો તે જૂન કરી એ જૂનને કવિ જાણે સિદ્ધાન્ત રૂપે મૂકતો હોય તેમ શાર્કુંરવ પાસે બોલાવે છે.

અતઃ પરીક્ષ્ય કર્તવ્યં વિરોપાત્ સંગતં રહઃ ।

‘ હમ્મ મળ્ય હમેશા પરીક્ષા કરીને બાધવો જોઈએ, પણ ગુપ્ત મળ્ય તો બહુ જ પરીક્ષા કરીને બાધવો જોઈએ ’ પણ કાલિદાસનું ખરું દષ્ટિબિન્દુ શારદા કે શાર્કુંરવ પણ નથી શારદા કહે છે

તદેવા મયતઃ કાન્તા ત્યજેનાં વા ગૃહાણ વા ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥

‘ તુ જાણે ને એ જાણે તારી ઓ છે. તારે ચાહે તેમ કર. ’ એવા અર્થનું કહી, એટલાથી ગુરુનો સંદેશ પૂરો થયો એમ માની ચાલવા માટે છે ત્યારે જરૂર થાય છે કે ના ના, ઓ ઉપર આવી સર્વતોમુખી પ્રભુતા પુરુષની ન બેટે. શાકુન્તલા એ લાચાર થઈ જોઈ રહે છે ‘ અરે, તમે પણ ચાલતા થયા ! ’ ગૌતમીનું ઓહલ્ય પીગળે છે, તે જીભી રહી કહે છે ‘ ઘણી તરછોડે તેમાં એ બીચારીનો શો દેવ ? ’ પણ એ તાપસી પણ ઓ જ છે. તેને પણ સ્વાનન્ધ નથી એથી વધારે તે કરી શકતી નથી. અને શાર્કુંરવ જાણે ન છો

સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સિદ્ધાન્ત કહેનો હોય તેમ પાઞ્ચ આવના કરતી શકુન્તલાને કહે છે “પુરોમાને, કિં સ્વાતન્ત્ર્યમચલ્લ્લયતે ? દુષ્ટ, સતત્ય લે છે ?” શકુન્તલાને માત્ર ધરતી પાસે માગ માગનાનું રહે છે કાલિદાસ આ શિષ્યોની વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ કોઈ જગાએ કહેતો નથી પણ આ શકુન્તલાની કરુણ અવસ્થા જોતા, જે હૃદયભેદક રીતે કવિ તેનું ચિત્ર આપે છે તે જોતા, નથી લાગતું કે આ શિષ્યો ખરેખર વેદાભ્યાસજનક, તપોજનક છે ? દુષ્યન્તે શાપસમૂહ ચિત્તથી શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, પણ તે સર્વતોમુખી પ્રભુતાવાળા પતિને પણ સાતમા અકમા, શકુન્તલાને પગે પ્રણિપાત કર્યા પછી તેનું આસુ લૂછવાનો પણ અધિમાર મળે છે, ત્યારે જ સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સૂત્રની પણ ખીજ બાજુ નથી દેખાતી ? કાલિદાસ જીવનના એવા કોઈ ઉત્તમ અને તદસ્થ દષ્ટિબિંદુ તરફ આપણને લઈ જાય છે જ્યાંથી આપણને સમજાય છે કે શકુન્તલાએ મોહમય પ્રેમથી આકર્ષીત દુષ્યન્ત સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યું તે બેટું કર્યું સ્ત્રીએ આવો સખધ બાધતા બહુ વિચાર કરવો જોઈએ, પણ એવી સ્ત્રી તરફ લોકો નીતિના આગ્રહને નામે તિરસ્કાર મતાવે છે, તેના તરફ ફર થાય છે તે ખોટું છે, સ્ત્રી બિચારી અનાથ છે, અમળા છે, અને ગમે તેના ઘરણાથી પરણેની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો તે મહાન પાતક છે ઘરણુંકે સ્ત્રી કુળની પ્રતિષ્ઠા છે એટલું જ નહિ, શાકુન્ત-નમા બને છે તેમ, દેશની પણ પ્રતિષ્ઠા છે આ તદસ્થતાને લીધે, જગત તરફ જરા પણ અભિમાનમૂલક આગ્રહ ન રાખતા, કેવળ ઉત્તાન હૃદય રહી, સસ્કારો સ્ત્રીની, તે સસ્કારોને એવી જ તદસ્થતાથી નવી સૃષ્ટિ રચવા દેવાથી, કૃતિ ચિત્રજીવ બને છે, જમાનો બદલાતા, જમાનાના આચારવિચારો બદલાતા પણ કાવ્ય જીવનું ચતુ નથી આવી કૃતિમાં ચિત્ત, નિર્ણયિત દરેક ભાવ માથે તન્મય ચર્મતેનો અનુભવ કરે છે તે ઉપરાંત, એ ભાવોને અતિક્રાન્ત કરી તેની પાર જાય છે પહેલાના શબ્દો વાપરેને કહું કે ચિત્ત પોતાની બનાવેની સૃષ્ટિને સર્વત સ્પર્શે છે, સર્વત વ્યાપે છે એટલું જ નહિ, તેને દશાગુલ અતિક્રમીને જાય છે આવા સાહિત્યની સામે અનીતિની ફરિયાદ કોઈ કરતું નથી આલુ સાહિત્ય તો ઉનટું નિરૂપણા દરેક ભાવન રહસ્ય માથે માથે બતાવતું જાય છે

પણ આથી બિન પ્રકારનું એક બીજું સાહિત્ય છે જેમાં આલુ તદસ્થ હોતું નથી, અને જેના પક્ષકારો કાવ્યમાં તાદસ્થ આવશ્યક માનતા નથી આ સાહિત્યનો સર્જક પોતાના ભાવના વેગમાં પોતે જ ધસડાય છે, એમ ધસડાવામાં એક પ્રકારનો મૂર્છાનો અનાદ અનુભવ છે, અને તેનો ભાવક પણ એવોજ ભાવ ઝીંટે છે એવા સાહિત્યના વિવેચનમાંથી તારતમ્યદષ્ટિ આની ગઈ હોય છે ‘જે કાઈ કંથુ છે તે સુદર રીતે કંથુ છે કે નહિ ? કવિએ કૌશલ દાખવ્યું છે કે નહિ ? કવિનિર્ણય ભારના વદનમાં ધસડાવામાં મગ પડતી હોય તો પછી ભાવનું તારતમ્ય મૂલ્ય શા માટે પૂછવું ? એ ભાવનું, સમસ્ત જીવનયોજનામાં કયું સ્થાન છે એ શા માટે જોવું ? છે તે મ્હારી ર્ષો ‘કામે દૂમી જઈશું તેનું આજે શું ? આજે તો મહેવ કરીએ છીએ અને ગાઈએ છીએ.’ આવી કવિતામાં, પછી કાવનું કૌશલ હોય, તો કાવ્ય માધ્યમની વચ્ચે તારતમ્યનું

1 What matters
If we drown to-morrow
So long as to-day
We may sail and sing

Ibsen

કથુ કારણ કે ધોરણ રહેતુ નથી બધા કાવ્યો મગખા । આવા કાવ્યો વધારે ચોપી છે કારણ કે તેમા તાદરશ્ય નથી આ સૈવીમા કાવ્ય, પ્રેમ કે શ્રદ્ધા કે એવા કેઈ ઉન્નત ભાવને વિષય કરે ત્યારે તો વીક પણ કવિને પોતાને તાદરશ્ય ન હોનાથી, તેનુ પોતાનુ હૃદયતત્ત્વ વ્યવસ્થિત ન હોનાથી, તે ધણી વાર હીન વૃત્તિમા પણ પ્રેમ, અથવા તેના પ્રેમ અનુચિત રીતે રહે, અથવા તેને જેમા માત્ર ક્ષણિક મુખ લાગ્યુ હોય તેની વૃત્તિમા રામે, અને ભાવકના ચિત્ત ઉપર પણ તેના ચિરસ્થ થી સરકારો પાડે મૂલ્યદષ્ટિ નહિ હોવાથી દીન સાદિત્ય પણ ઊંચા સાદિત્ય તરીકે ખપવાનો આમા ધણો સંભવ છે ખરી ફરિયાદ આવા સાદિત્ય મામે છે અને તે સાચી છે દીન વૃત્તિમા પણ આનુ સાદિત્ય ગસિક લાગે છે તેનુ કારણ તેના ભાવનુ ઘેન છે તેમા ઔચિત્યદષ્ટિ મૂર્ધિજન થાય છે સમસ્ત ચેતન તેમા જાગરુ હોતુ નથી ધણી વાર, પ્રમાતા તેમા અલકાર ગનિત રાતને બદલે ભોગનાલમાની વૃત્તિ કે તેનુ ઉત્તેજન શોધે છે ત્યા એ ખરો કલાનુભવ નથી

આ જાતની કવિતા હિંદના સાહિત્યમા રહ્યુ હમણા જ થયા આઠી પશ્ચિમમા પણ તે શિષ્ટ સાદિત્યના જમાના પછી જ થઈ છે આ જાતની હંગોઈ ભાવ ભોગવી લેવાની અધીરાર્થ અને તેના આતર રસ્ય તરફનુ દુર્બલ પશ્ચિમની પ્રગતિ હૃદયની અતત્રતામાથી આવેલ છે, એમ તેના વિવેચકો કહે છે પશ્ચિમની પ્રગતિ મૂળ સમૃદ્ધિ ગ્રીસની છે, અને તેમા ક્રિશ્ચન ધર્મે પછીથી આપીને જૂની ગ્રીક વ્યવસ્થા તોડી છે તેથી સમસ્ત પ્રજામાનસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયુ છે એ પ્રજામા નીતિના રથૂલ આચારો જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો પણ વારવાર બ નાયા થો છે છેના એક સૈમાની વિદ્યાનની પ્રગતિએ એ અવ્યવસ્થા વધારી છે પરિણામે નીતિમા તેમ જ કનામા સ્વૈરવાદ પ્રગળ્યો છે વહાણુ આપ્યુ હોય ત્યા સુધી તે એક જ નિશાનથી ચાલે અને અદર બેઠેલા બધા માણુમે પણ પોતાનુ સ્થાન કલ્પીને બેસે પણ તે ભાગતા તેના પાટિયાને વળગેના માણુમેને દિશા નથી હોતી, એક બીજાની ગતિ સાથે સંબધ નથી હોતો, દરેક માણુસ દરિયાના અધ જોવાથી દોરઈ ગમે ત્યા ગતિ કરે છે તેવી જીવનની અને મૃત્યુની સ્થિતિ થઈ છે આપણે અહીં એ કવિતા પશ્ચિમના અનુકરણથી આવી છે અને કઈક પશ્ચિમની સરકૃતિના આવાતથી આપણુ માનમ પણ એવુ જ અન્યરસ્થિત થયુ છે એ પણ એ કારણ છે પણ પશ્ચિમમા એ સ્થિતિ સુધરતી જાય છે ધાના સૂક્ષ્મ વિવેચકો કવિતામા ગદ્ય કે ઉત્તમ ભાવની માગણી કરવા માડયા છે^૧ માન્ય જે ભાર કહે છે તે ખરાખર કૌશલથી કહે છે કે નહિ એવો જ પ્રશ્ન વિવેચનનો નથી, પણ જે ભાવને કહે છે તે

૧ પરિશિષ્ટમા આ પરિસ્થિતિ અને તેના નિદાન સંબધી લાગા કરા આપેલા છે

આપણુમા 'પ્લાકૌશ-ય' એમ બન્ને શબ્દો ભેગા બોલાય છે કદા અને કોશ ય બેમા ધમે સૂક્ષ્મ તફાવત છે કૌશલ્ય વિના કદા ન સંભવે પણ એટલુ કૌશલ્ય તે કદા નથી આ વિવેચકી અમુક કૃતિ કદા છે નથી એ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ ધારિવાર ગરોહુ થઈ જવા સંભવ છે સુદર રાત્રી ફરસાજીને ૭ વરેલા ઉપરની મેડ સુદર આકૃતિને આપણે માત્ર કૌશલ્ય નીએ છીએ પ્લા નહિ ૧૭ આપણ ભાવના નિરને કદા કહીએ છીએ તેમ જગમા પણ ન્યા હોમાતર ભાવ પ્રાપ્ત થતો હોય તેને જ ના ય લાગી કૃતિ કહીએ જન ન્યા રલ સાધારણ ભાવ કૌશલ્યથી ન્હો ૧૪ તેને માત્ર કૌશલ્ય કહીએ તો ચર્ચામા જોખવટ આવે એમ નથી લાગતુ ? આ જ આપેલા ભેદ તેનામા ૧૫મા ૪ યા દત્તન જન વચન બન્ને ગય ત્યા / ગય અથવા માત્ર કૌશલ્ય

ભાવ પોતે પણ હિંમત છે કે નહિ, રહસ્યવાળો છે કે નહિ એ પણ વિવેચનનો પ્રશ્ન છે, એમ દવે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. અને તેથી ફરી વ્યવસ્થા થશે એવી આશા રાખી શકાય. કશું અવ્યવસ્થિત રહેવા દેવું એ મનુષ્યસ્વભાવની વિશિષ્ટ છે. તો હૃદયના ભાવો જેવી માર્મિક વસ્તુઓ કેટલોક કાળ અવ્યવસ્થિત રહી શકશે ?

ન્યારે કાવ્યની વિશેષ શક્તિ એ યર્થ કે તે અહંકાર ગલિત થાય તેવી રીતે ભાવો કે લાગણીઓના સ્વરૂપો યથાતથ આપણને દર્શાવે છે અને તે સાથે આપણા જીવનમાં તેનું કેટલું રહસ્ય છે તે પણ જણાવે છે જેમ આખમાં જે જે રંગો આવે તેનો સમન્વય કરીને ચિત્ત તેને નજીક દૂરના સંબંધમાં વ્યવસ્થિત કરે છે, તેમ કાવ્ય તેમાં જે જે વસ્તુ આવે તેને તેના રહસ્ય પ્રમાણે કે મૂલ્ય પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરે છે. માટે મૈથુન આર્નોલ્ડ કાવ્યને જીવનની મમીક્ષા કહે છે. કાવ્ય જીવનનું એવું કોષ્ટક દૃષ્ટિબિન્દુ આપે છે કે ન્યાયી અમુક ભાવ તેના ખરેખરા રહસ્ય પ્રમાણે દેખાય. જેમ પરિધનો દરેક ખંડ (arc of a circumference) પોતાના આકારથી જ મધ્યબિન્દુનો આલેખ કરે છે, તેમ કાવ્ય નિરૂપિત વસ્તુ એ નિરૂપણથી જ જીવનના દૃષ્ટિબિન્દુનો આલેખ કરે છે. એક મહાન વર્તુલમાં એક જ બિન્દુથી જુદી જુદી ત્રિજ્યાએ અનેક વર્તુલો કે વર્તુલખંડો દોરેલા હોય તો તેનું મધ્યબિન્દુ તરત જડે, તેમ કાવ્ય જેમ વધારે ભાવોને વિષય કર તેમ તેમાંથી જીવનનું દૃષ્ટિબિન્દુ તરત જડે. એક જ લાગણીનું એકાદ મુક્તક કે ઊર્મિકાવ્ય તે એક મહાન વર્તુલના પરિધના એક નાનકડા ખંડ જેવું છે. તેનાથી બહુ દિસાજ કરીએ તો મધ્યબિન્દુ જડે પણ પેલા બીજા જેવું સહેલાઈથી નહિ. એક મહાભારત જેવા કાવ્યમાં, જેમાં બીજાના જેવો બળવાન પ્રાચીન રહિતો સમર્થક, દુર્યોધન જેવો બળવાન અભિમાની, ધૃતરાષ્ટ્ર જેવો અંધ પુત્રપક્ષપાતી, ધર્મરાજ જેવો નીતિને માટે ગીવટ ગાખનાર, અર્જુન જેવો આદર્શ વીર, ભીમ જેવો શરીર બળવાળો, કર્ણ જેવો દાનવીર વગેરે વગેરે હોય, તેવા કાવ્યમાં અનેક લાગણીઓનું તરત રહસ્ય સમન્વય, જીવનની ચોજનાનું દર્શન થાય, દ્રુકમાં જીવનનું ખરું દૃષ્ટિબિન્દુ જડે પશ્ચિમના મતને અનુસરીને આપણામાં એક મત હોતો કે આત્મલક્ષી કાવ્ય જ ઉત્તમ ગણાય અને પરલક્ષી કાવ્ય લોકપ્રિય વધારા થાય પણ એટલું ઉત્તમ ન ગણાય, એ મને પ્રામાણિક લાગતો નથી. આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કવિ પોતાનો જ અનુભવ કહે છે માટે તેમાં લાગણીનું વધારે યથાર્થ નિરૂપણ હોય એમ કહેવાય છે, પણ કવિની પ્રતિભા ખરી હોય તો તેને પોતાના દેહે લીધેલો અનુભવ અને પારકા દેહમાં જોયેલો અનુભવ તાદરશતામાં સરખા જ હોય એ જ એની પ્રતિભા છે વ્યવહારના વ્યવ-માયને લીધે લાખા કાવ્યો કે લાખી નવલકથાઓ વાચવાને આપણને ધુરસદ ન હોય અને તેથી ટૂંકા કાવ્યો જ વાંચી શકતા હોય, અને એ અપત પ્રરી પાડતા એવા જ કાવ્યો લખાય તેની મામે માં કાઈ કહેવાનું નથી. પણ લાખા કાવ્યો વાંચવા અને સમજવા જેટલું ધૈર્ય જ ન હોય એ મને કંપના અને શુદ્ધિ બંનેની નિર્બળતા લાગે છે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં લાખા કાવ્યોનો પુષ્ટકળ પરિચય યર્થ જવો જોઈએ. એ કાવ્યો જ આનંદ નાથે હૃદયને વ્યવસ્થિત કરે છે, લાગણીથી તટવ્ય રહી તેનું યથાર્થ દર્શન કરના શીખવે છે, શુદ્ધિ અને લાગણીનો યોગ કરી આપે છે

કાઈ કહેશે કે મેં પણ નીનિનું નામ ન વાપરતાં છેવટે તો એમ જ કહ્યું કે કાવ્ય

નીતિની વિરુદ્ધ ન હોઈ શકે હા એટલુ જ નહિ પણ મારો એ પણ અભિપ્રાય છે કે નીતિ અને કાવ્ય બન્ને એક જ લક્ષ્ય તરફ જાય છે નીતિ શબ્દ મેં નથી વાપર્યો તે નીતિ વાદીમા ગણવાની ભીતિએ નહિ, પણ મારે નીતિ ક્રાંતિ કષ્ટક વિશેષ અભિપ્રાય છે મારે નીતિ આત્માની એકદેશીય પ્રવૃત્તિ છે હું તેથી આગળ જઈને કહું છું કે ફિલસૂફી અને કાવ્ય બન્ને એક જ માર્ગે જાય છે સમસ્ત આત્મચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ અનુભવાવે એ કાવ્યનું કામ છે, કાવ્યની શક્તિ છે. કાવ્યની નીતિની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવી જોઈએ એમ નહિ, પણ કાવ્યની રસદૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતા-પરીક્ષા પણ નહિ, કાવ્યનો રસ લેતા, અનીતિમા આનંદ મેળવનાર કાવ્ય મને રસમા ઉતરતું લાગે છે કાવ્ય અને નીતિ બન્ને આત્માના એક જ રહસ્યમિન્દુમાથી પ્રગટ થાય છે પછી બન્ને વિરોધી ન જ હોય અને એ તો રસને ઉતરતું પોષક છે એમા કાવ્યની સમૃદ્ધિ જગા પણ ઓછી નથી થતી

અને કાવ્ય માત્ર ફિલસૂફી નથી, ફિલસૂફીથી વિશેષ છે, અને તેની પદ્ધતિ ફિલસૂફીથી વધારે કાર્યકારી છે ફિલસૂફી માત્ર તર્કપરપરાથી બહુ બહુ તો કાંઈ ઉચ્ચ સ્થાનને અચૂનિનિર્દેશ કરે છે કાવ્ય તો તે સ્થાને જ આપણને લઈ જઈને મૂકે છે ફિલસૂફી માત્ર શુષ્ક ગીતે, કદાચ અણગમો થાય એવી રીતે-નીતિ સામેનો વલો વિરોધ શુષ્કતાને લીધે આવે છે-કહે છે, કે લોભ કામ ખાઉધગપણુ વગેરે હીન છે, માણસે તેથી ઉચ્ચતર યિતિએ જવું જોઈએ કાવ્ય આપણને ખરેખર તે સ્થિતિએ લઈ જઈને બતાવે છે કે વ્યવહારમા જો લોભ વગેરે રૂઢિઓમા તમે હમેશા રમ્યાપમ્યા રહો છો, તે જીવો અહીંથી કેની ઉપલબ્ધનીય દેખાય છે ? રીરીઓસ્કોપમા જોનાર, કેટલે અંતરે ચેન્સ રાખવા, તે દર્શનની સુરેખતાથી અને યથાર્થતાથી પોતાની મેળે નહીં કરી લે છે એ જ અતર તે જો કાવ્યના લેન્સો, આખના લેન્સો, અને દશ્યચિત્ર એ ત્રણેયની ગણતરીથી નહીં કરવાને પ્રયત્ન કરે તો ગણતરી ઘણી જ મુશ્કેલ થાય અને છતાં યથાર્થ દર્શન થાય કે નહિ તે વહેમ પડતું જ રહે તે જ પ્રમાણે ફિલસૂફી, અને તોડીથી જીવનનું દૃષ્ટિમિન્દુ આપના પ્રયત્ન કરે અને છતાં તે આપી ન શકે કાવ્યમા જાવક યથાર્થ દર્શન મેળવવા પોતાની મેળે યોગ્ય દૃષ્ટિમિન્દુએ જાય છે એક કવિ પોતે જો દર્શન કર્યું હોય છે તે બાવકને સિદ્ધ સ્વરૂપે આપે છે

આ દૃષ્ટિ મિન્દુ શું ? એ તો જોણે સિદ્ધ કર્યું હોય તે જ કહી શકે પણ તેનો માત્ર નામનિર્દેશ કરવો હોય તો તેને સિદ્ધપ્રવૃત્તિ કહેવાય-એવું મિન્દુ કે જગ્યાથી દરેક લાગણી યથાર્થ દેખાય, દરેક લાગણી સમજાય, તેનું રહસ્ય બીકાય, અને જીવનની મહાન યોજનામા તે પોતાનું ઉચિત સ્થાન લે આને જ આપણા ગ્રામીન ભરત મુનિએ શાન્ત કહ્યો છે

ન યત્ર દુ સ્થ ન સુલ ન દ્વેષો નાપિ મત્સર.

સમઃ સર્વેષુ મૃતેષુ સ શાન્તઃ પ્રથિતો રસ.

માવા વિકારા રત્યાથા શાન્તસ્તુ પ્રવૃત્તિર્મતા ॥

જોનીએ 'પ્રેમનો પક્ષપાત અને દેષનો દેષ' ગાયો તેના જેવું આ કષ્ટક છે ઉપના મોકો ઉપર અગ્નિવપ્તપાદ ગીતા કતા કહે છે નરવજ્ઞાન તુ સર્વલભ્યાધાન્તર

મિત્તિસ્થાનોયમ્ સર્વસ્થાયિમ્નઃ સ્થાયિતમમ । અર્થાત્ સર્વસ્થાયી ભાવોભાઃ પશ્ય
સ્થાયી તે તત્ત્વગ્ધાન છે. અને અભિનવગુપ્તપાદઃ જૌદ્ધ વિગ્ધાનવાદી હોવાથી તે તત્ત્વગ્ધાન
અને આત્માને એક ગણે છે. તે જ કહે છે આત્મેવ...સ્થાયો ॥ આને આધુનિક ભાષામાં
કહીએ કે ચૈતન્ય એ જ ખરૂં સ્થાયી તત્ત્વ છે. સ્થિતપ્રગ્વ્ય કે શાન્તનો અર્થ, હું લાગણી
પિનાની નિષ્ક્રિયતા કે નિષ્ક્રિયતાની સ્થિતિ નથી કરતો. કવિવર સ્વીન્નનાય ટાગોર શાકુન્તલનું
રહસ્ય એ ખતાવે છે કે પ્રેમ છેવટે તપથી શુદ્ધ થઈ શાન્ત રૂપ પ્રદણ કરે છે. તેનો અર્થ
એવો નથી કે તેઓ હવે એક ખીજાને આદર્શ નાહ. સ્થિતપ્રગ્વ્યા ભાવશૂન્યતા નથી પણ
સર્વ ભાવોની એકતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે, સંવાદ (harmony) છે, જે મનુષ્યે હમેશાં
સાધવાનો છે.

આ રીતે જીવનમાં અને કવનમાં એક જ આત્મા રુકે છે. તેને જીવનથી સ્વતંત્ર
કહો કે જીવનની સમાન્તર કહો કે જીવનનો અવિભાજ્ય ભાગ કહો. તેમાં વ્યવહારજીવનનું
પ્રયોજન નથી, તેને ભોગવના વ્યવહાર જીવન શાન્ત થઈ જાય છે, કાવ્યને વ્યવહારથી
અલગ થઈ ભોગવનું જોઈએ માટે તેને વ્યવહારથી સ્વતંત્ર કહો, નિયનિરૂત નિયમથી રહિત
કહો; પણ જે આત્મા વ્યવહાર જીવનમાં વિલસે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં વિલસે છે. એ
ચિદ્વિજ્ઞાસમાં પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અનુકૂળ વિલસે છે. કશું પોતાના સ્વભાવથી
સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. વ્યવહારજીવન અને કાવ્ય જીવન બન્ને આપણા રહસ્ય જીવનને સમૃદ્ધ
કરે છે તેના અર્થ જ એ કે બન્ને એક જ જાતના છે. સમાનનો સરવાળો થઈ શકે, અસમાનનો
ન થાય, તિરોધીઓ એકબીજાને છેડે—હણે. વ્યવહારજીવન જેમ હીન વૃત્તિઓમાં વહી આત્માનો
અપકર્ષ કરે છે, આત્માને હણે છે, તેમ જ કાવ્યજીવન હીન વૃત્તિમાં વહે તો આત્માને હણે.
અને જો કે કાવ્યાનુભવમાં અભિમાન ગલિત થાય છે એમ કહ્યું છે પણ તેનો અર્થ એવો
નથી કે કાવ્યના સંસ્કારો આત્મા કે ચિત્તની બહાર ક્યાંક પડે છે, તે સંસ્કારો પણ ચિત્તમાં
જ પડે છે અને ખરાબ હોય તો તે આણસને હીન પથે દોરે જ. કાવ્યની એવી શક્તિ
છે. માટે જ આપણે કાવ્યને હિન્ન જીવનના સંસ્કારો પાડવાનું પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન સાધન ગણીએ
છીએ. જીવનની ન્યૂનતાઓ પામરતાઓ પૂરી, મનુષ્યને સંપૂર્ણતા તરફ—તેની અંતિમ
આત્મસિદ્ધિ તરફ લઈ જવો એ કાવ્યની શક્તિ છે, એ તેનો અધિકાર છે, એ તેનું
સાર્થક છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય એ માર્ગે વિચરો એજ એ મહાન કવિ પાસે યાચના, કે જેના આ
વિશ્વરૂપી કાવ્યને સમજવા, માનવ કાવ્ય પ્રયત્ન કરે છે

રામનારાયણ વિ. પાઠક

परिशिष्ट

This poetry should be viewed in relation to the general moral crisis and imaginative disintegration of which it gives a verbal echo, then we shall avoid the injustice of passing it over as insignificant, no less than the imbecility of hailing it as essentially glorious and successful. We must remember that the imagination of our race has been subject to a double discipline. It has been found partly in the school of classic literature and polity, and partly in the school of Christian piety. This duality of inspiration, this contradiction between the two accepted methods of rationalizing the world, has been a chief source of that incoherence, that romantic indistinctness and imperfection, which largely characterize the products of the modern arts.

In these latter times, with the prodigious growth of material life in elaboration and of mental life in diffusion, there has supervened upon this old dualism a new faith in man's absolute power, a kind of return to the inexperience and self-assurance of youth. This new inspiration has made many minds indifferent to the two traditional disciplines: neither is seriously accepted by them, for the reason, excellent from their own point of view, that no discipline whatever is needed. The memory of ancient disillusion has faded with time. Ignorance of the past has bred contempt for the lessons which the past might teach. Men prefer to repeat the old experiment without knowing that they repeat it.

x

x

x

The reverse has now occurred and the spirit of life, innocent of any rationalizing discipline and deprived of an authoritative and adequate method of expression, has relapsed into miscellaneous and shallow exuberance. Religion and art have become short-winded. It is true that the multiplicity of these incompetent efforts seems to many a compensation for their ill success, or even a ground for asserting their absolute superiority. Incompetence, when it flatters the passions, can always find a greater incompetence to approve of it...

It is thus that the imagination of our time has relapsed into barbarism.....Trivial stimulations coming from vulgar objects... by making us forget altogether the possibility of a deep satisfaction, often succeed in interesting and in winning applause. The pleasure they give us is so brief and superficial that the wave of essential dissatisfaction which would ultimately drown it has no time to rise from the heart.

The poetry of barbarism is not without its charm. It can play with sense and passion the more readily and freely in that it does not aspire to subordinate them to a clear thought or a tenable attitude of the will.....The defect of such art—lack of distinction, absence of beauty, confusion of ideas, incapacity permanently to please—will hardly be felt by the contemporary public, if once its attention is arrested; for no poet is so undisciplined that he will not find many readers, if he finds readers at all, less disciplined than himself.

Santayan's Poetry and Religion pp. 169-175.

Never, we suppose, was an age in which art stood in greater need of the true law of decorum than this. Its philosophy has played it false. It has passed from the nebulous Hegelian adulation of the accomplished fact...to an adulation of science and of instinct. From one side comes the cry, 'Man is a beast'; from the other, 'Trust your instincts'. The sole manifest employment of reason is to overthrow itself.....

...At all events it is certain that in Aristotle the present generation would find the beginnings of a remedy for that fatal confusion of categories which has overcome the world. It is the confusion between existence and value. That strange malady of the mind by which in the nineteenth century material progress was supposed to create *ipso facto*, a concomitant moral progress, and which so plunged the world into catastrophe, has its counterpart in a literature of objective realism.

The Cry in the Wilderness, p. 171.

The differentia of verse is a merely trivial accident; what is essential in poetry, or literature if you will, is an act of intuitive comprehension. Where you have the evidence of that act, the sovereign aesthetic process, then you have poetry. What remains for you, whether you are a critic or a poet or both together, is to settle for yourself a system of values by which these various acts of intuitive comprehensions may be judged.

Poetry and Criticism, p. 179

Aspects of Literature by

J. Middleton Murry.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્યમુદ્રણાલય, રામપરોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક : ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક.

● લોક ભાષા ●

કેટલાક એવી દલીલ આપે છે કે જેમ જ્ઞાન વધે તેમ ભાસા પ્રાંત થતી જોઈએ સાદી ભાસા તો મેળી ને ફિક્કી નામે જ્ઞાન વધે તેમ ભાસા પ્રાંત થતી જોઈએ એ દલીલ અંગ્રેજી ભાષાને કેમ વધુ થઈ નથી ? અંગ્રેજી ભાષાનું નાસ્લ બીડ ભાસાએ કળા વસાડે છે, જ્યાં તે માદી ભાષામાં લખાયું કે લેખન, ગ્રીકના અભ્યાસીઓ જોનમન જેના પૂર્વે થઈ ગયા તેમણે તે તે ભાષાના નમુને મંડોળો ઉપરોગ કર્યો તથાપિ હવે તે નિચાડ આજ કાળમાં આવતો નથી જો મગ્ગ ભાષા પેતાના વિચર દર્શાવી શકાય, તો તે ભાષા લેખને ઉપરોગી થઈ પડે

પ્રાચીન કાળમાં પણ વણા મથમગ મહાગ-નાડ મરુત્ત મપુનાર દન, તે જ્યાં તેમણે સદી બારાનો ઉપરોગ કર્યો જોનના અવે છે તાનના અપણુ નિહાને રહે ભાગે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જ્ઞાન ધરાવના નથી હાતા ગુજરાતી શાળામાં ચોથા ધોરણ મુધી સીખીને અંગ્રેજીની ગચ્ચાત્ કરનામાં આવે ગ્રેજી ભાષાનું ઉચી ધરાવતી વામાં આવે અને કેટલાક દ્વિતીય ભાસા તરફે મરુત્ત કે કોઈ બીજી ભાષા લે એવે ગુજરાતી ભાસાનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાની તેમને તક ન મળે, તેથી જ્યાં તેમને ગુજરાતીમાં લખનાનો મથ અવાવે, ત્યાર તેમને મરુત્ત શબ્દોનો ઉપરોગ કરનાની જરૂર પડે

દુનીઆની પ્રાચીન ભાસાઓ-મરુત્ત, શુદ્ધ, બેટીન ગ્રીક આદિના સમ્મો અને શરદ પ્રરોગો ધણા િણુ હોવાથી તેમાં કાગે કરીને ફેર પડના પડના આખર નથી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ પડેનાના અમયકા મરુત્ત ધમાદને લીમાં અને સુવાળા થતા ગયા આપણી મરુત્તમાંથી પ્રાકૃતો ઉત્પન્ન થઈ, અને તેમના સ્વરૂપ પણ બદલાયા એવે મગ્ગા પદ્ધતી ગઈ પ્રાકૃત ભાસાઓમાંથી અપભ્રંશ પદ્ધતિ આપણા તરફની અપ ભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થઈ છે એ ગુજરાતીએ મ'પણુ પોતાનું જૈવ પ નખતોવખન બદલુ છે મૂળ મરુત્તમાંથી ઉલ્ભવેલી દાનતી ભાસાઓ-દિદી, મગ્ગી મગી ગુજરાતી વગેરે-જૂના સમયમાં બ' સાદી ને મગ્ગ દલી પગલુ અર્વાચીન ગામાં તે સર્વેને સરનારી ને પ્રાંત બનાવવાના પ્રયત્ન વિશેષ થાય છે, તથાપિ તેની નિષ્ફળ બગાળાના સનર્થ વિદ્વાન અમુનોય મુશ્કેલ પોતાના અમૂલ્ય ભાસણમાં ચ હે છે તે જુઓ

“દેશના જનમમ જાને જો ખરે જોઈએ ચલાવશે હોય ને મનુચલ આપણુ હોય, મગાળી જાતિને એક મહાન જાનિયા ફેરી નાખતી હોય, તો જો વડે તેમના મનની મપત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગ્હે તેવા ઉપાય કરવે જ જોઈએ x x x ધવારેના તરીકે જોળખાતા મુઝીલગ મગ-મતાન પેતાના જ્ઞાન લગણથી ભરે ગમે તેના વિસ્તરિત હોય, તો પણ તેમની પાળગ અને ચારે બાજુ ફરતા જે આ ગોડે મગાળાઓ છે, તેમને જ્યાંમુધી તેઓ પોતાની માનિધ્યમાં ખેચી નહિ લાવે, ત્યાંમુધી મગાળો ખજખગ અમુદય થવાનું બની શકારો નહિ” એ આ વાત ગુજરાતીને લાયક પડતી નથી ? અને શું ગુજરાતી વિદ્વાનો તે ભાષા લખ નહિ આપે ?

ગુજરાતી ભાસાનું પ્રાચીન સાહિત્ય ઘણુ ખેડાએતુ છે જોનનગ ખેડાએ ગાતામાં ઘણુ નખેતુ જોનામાં આવતુ નથી, બધુ જોન નિહાને એ નખેત ગા મથો પુ ૧ ૬

શ્રી જિનવિજય ૪૬ કે કે તેમની પાસે મોટા મોટા મિત્ર ગ્રંથો ગાંધી રાજ્ય એટલું ગદ્ય પડેલું છે ગદ્ય કે પદ્ય બધાણુ હમેશા શુભગતી માદી ને મગ્ગ ભારામા લખાવેલું છે

આજથી ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ પછીની શુભગતી કેવી હતી અને તેના ઢાંગે કરીને કેવો વિચાર થતો ગયો તે જાણના માટે જૂના જૂના ગ્રંથો તેમ કેમો પુસ્તક છે માત્ર મૌથી મિત્રો ધ્યાન શ્રી જિનવિજય ૪૬એ યુગતત્ત્વના પ્રમિદ્ધ રૂપેન “સન્નિત શુભગતી વાદ મગ્ગ” ન્યાનકે ખેલ્યું, કેમકે તે ગદ્યમા હેલ મગ્ગ ભારામા લખાયું છે શ્રી જિનવિજય ૪૬ જણાવે છે કે મદ્દામગેપાધ્યય મિદ્ધિયદ્રે મ્મન જવિ માણુભડની મગ્ગ વાદ મગ્ગી ઉપર મમ્મૂતમો દીકા કરી હતી એના અમર્થ પડિતે આ ન્યાનકે ગ્યનાનુ વાગ્યુ પોનેન મધની કેવટે આપ્યું છે તેઓ કહે છે કે માણુભડની કથા “ધણુ રૂપિન ઇષ તે માટષ મલ્લુદિ નધ પ્રીન વાનધ અર્થિ સહેપધ લોકભાષાધ્યયે પ્રમધ વીધો િ” મિદ્ધિયદ્રે જેના મ્મન પડિન વોદભારા સુદને મગ્ગ રીતે વધી મકે, તેમ આપણા દાનના કેટલાક માદારોથી મની કનુ નથી એ અફસોમનગ્ગ છે શ્રી જિનવિજય ૪૬ જણાવે છે, કે જેન ગ્રંથો નખનાગ વદિયા નમ્મન ગ્ગનામા પ્રચિતજ જૂન વસ્તા એટલે આ ગ્રંથ પણ અમન પ્રમાણે મિત્રો રંગીને હિતારેનો હોવો નેધએ કેધ કેધ કેનાણે નેડગીની ભૂનો નેનામા આવે છે, પણ નેડગીના મધમા છેવ પ્રાચીન કાગથી જૂની જૂદી નેડગી રેધી ધણે કેનારો નેનામા આવે છે આવા કેનાર પ્રથેતો માન વગ્ગા શ્રીજિનવિજય ૪૬ રે છે કે ‘માદીનુ લખાણુ’ નદ્ધ અને સુવચિત છે સરખામાની દષ્ટિએ નેતા ભાવણુની વાદ મગ્ગીની ભારા અને આ પ્રમધની ભારા લગભગ એક જેવીજ છે.

નમુના તરીકે એ પ્રધિનાની થોડી નીગચો નીચે આપી છે મ આતના વામ્મો કિયાપ મગ્ગનાં રણે કેનાણે નેનામા આવે છે તાન વર્તમાનગામમા ઇ ધાતુ ઉમેગામા આવે છે, તેમ પડેના થતુ નર્મિ વ અને ઉ દાનના એ અને ઓની મર્ગજ સાગના અો તે વે કે ઉ ન ન રે દીર્ઘ વર્ગન સાથે બેગીરી કે છૂગા નખાતા

વિદ્વશા નગરી । વેન્વતી નદીર્નિ તદિ । ત્યહા રાજા શોઘ્રક રાજ્ય કરિ ।
 ષક સર્મિ દક્ષિણ દેશથી ષક ઘાઢાલી પર્ગમ સુંદરી શુક લેઈ રાજદ્રારિ આથી ।
 પ્રતિદારિ રાજાન્નિ આમી ધિનતી કરી, વૃહ-ષક ઘાઢાલી દ્રારિ અતિથી સુરપા
 અતિ ચતુરા શુક હસ્ત ધરી આમી છિ । રાજા ર્ માહિ તેહી । *

સખામાની મગે પચાપ્પાન વાતિકમ્મનુ નખાણ જુઓ

દક્ષિણ દેશે । તિહા મહિલારૂપ નામર્ન નગર । તિહા જિતશયુ નામર્ રાજા

(દાનની શુભગતી)

*વિદ્વા નગરી વેન્વતી નદીરી તરે લા ગમ્મ રોદ-ગમ્મ કે એડ સમે ન્યા ।
 દેશરી એ આ લાગી પન્ન મરી ગુપ્ત નેધ ન ત્યારે આરી પ્રતિારે ગતને આરી
 નિનતિ રી મ્યુ, એ નાગમી દારે આનિ મ્યુ પા આનિ ચતુ । ન નર્મ ધરી આરી
 કે ગમ્મએ મા તેરી

રાજ્ય કરઈ । તિજ નગર ડં ધર્ધમાન કમઈ નામિ વ્યવહારીત ઝિજ્ઞાસુ । તે
 પદ્મ દી અવમરક ૬૦૦ પાંઠીયા ઝિમાણઈ મરી પરદેશ ચાલ્યુટ । કમ રગતા કિતલેક
 દિને ગિરિ પાહિ આવ્યો । (દાનની ગુજનની) તિણુ ટેગે ૧૪ મહિના-૫ નામે
 નગર (૨) ૧૫ તિવનનુ નામે નાન નાત ૬૦ ને નગર ૧૪ મહિના એવે નામે ૧૪ દાને-૧૫
 નાન ના ને એ- દી અવમર ૫ પોતીઆ વનાણે ભરી પડે-૧૫ ના ૪૫ એન ૬ ના
 ૫૫૧૬ નિ ગિરિ મા' આ યા

કા' મરીના ને રખને આનના વાંચે ને પ્રાગે —

આરી	(નારી)
૨	(ધુ)
દામિ	(દા'ગે)
પાસા	(પાસા')
નાદડી	(માગી)
નીગો	(મે નીગો)
મિ ।	(મે ।)
નાદામુ	(નદામુ)
ધાનિ	(ધગે-આગે)
દાડે } ૦૬ }	(૧૬-૩૫)
દાવોસ	(ડીન)
• મોદની ૨	(મને મો ની ૭)
નાપ	(નાપ)
અધિ	(અધે)
૧૨૪	(૧૨૪)

એના દાન આનના વાંચે ને પ્રાગે જુલ ૫ -

નમે	નરી	(કનએ ને કાને-૧ નદિ ૧૫ ને ૨)
નખ્યો	નરી	દમડ
મો-યો	મારી	નના બનનો
૨	એનના-યો	નમે
નીયા	વધ મળી	૦૧ ના
૧૨૫	નરી નીયા	ન
મા મળિના		
૬૭૦	૬-મડ	
•	વાલુ	

જના ઝોમાના ન્યાક ૧૭ પણ ૫ ૧-૭ થકને સપગય ૭ છુ (દીર્ઘ જ ને મને ક્ષમ હ) થાને ઉત્તર ગુજરાતમા કમોમને મદને - ન્યો-આ-ઓ (કની આસીના) ને દાણે, અને ૫ કન-આના (કની આસીના ને મામે) નિષિલ ગુજરાતમા સપગય ૭ િ, કિ િ એના ૫ તર ગુજરાતમા અત્રાપિ આવે ૭ આપણે ૭ ચજનને દાણ ના ને સા આગના અવગ ઉપર ૭ વગસીએ કીએ તે મગમગ નથી રાધા અને ન્યુ એમા પેરના નાદની મને કિ નેનો ઉ-વાગ થાય ૭ નેન મીઝમા થવુ નરી એ નદ ન નજનાથ નાચી નખરામા મનામના ના અ ૧ પણ નિસચ્છુ મા ૨ ને યુ નેની મનાચુ ૭ રક નેકસાથી નનાક પાગમી-મુસનમાન ભાલઓ કચિયુ રમિયુ એના ઉ-વાગ રે ૭ એમકુજ ના પલુ આનિયો નાનિયો એમ મોને નમે ૭

૧ વે આપણે પચાપચાન નાનિડમમાના મગ નલએ

કમિ	(એમ)	કુલુ	(કાણ)
નિલા	(ત્યા)	નુરને	(તજને-નને)
નિનેક	(કેને)	ધૂ	(ભૂગ)
થયઉ	(થયુ)	મ્યાન	(મીઆગ)
મી ૧૭	(કીરે)	૭ક	(છુ)
કચિ યુ	(કીચા)	એનનડ	(એટને)
પગિના	(પગા)	નિનાનક	(નનાને)
માના	(મામણ)	ધાને	(દાન)
ગોનક	(ગોનો)	નિ ૧	(નમણા)
પગિએ	(પગે)	નુસકે	(સસકે)

નાન નાનના

ન ૧	નામા	નરા
-ક	ના	ના થા
રગા થા	ના	ના
નીધી	મુના	અનડ
દીગ	તનદેનો	મીગ
કાકેક	૧ખી	પકી
એ ૧	આ યો	માન્યુ
મી ના	સ	૬ નેક આત્ર

ક ૧ નાક ૧-૭ ગુજરાતના ૧ ૧ આગમા સપગય ૭ અમ કીને ઉત્તર ગુજરાતના ન નારીમ નના ને તથા તેને પગના કિમ, ૧૧૦ નેના નમદ આવે ૭ આગમ નેનામા આગમે ને પ્રમાન ૭ પન ૧૫૪ ૭ કાલગ મના ધણા અપજનમાનો માનન મે ૭ ધાને પણ કચિન સપગ ૭ ન નમ મામકમા ના કનપો નાન ૭ નૂ ૧૧૦ નામા મોનાથ ૭ ૧ ન નાનના ના આનામા મો ૧ નમ ૧ રાનની નકી ઉપર આપ્યા ૭

તપા ૧૫/૮૨ ખાણના આઠાણુ જનાને ઉત્તરે જુલુ દેવ તે નાશક શ્રી

કેવલનાનાથએ પ્રવીણ ગુરુના આપેન છે તેમાથી ૩૩ ૧૪

ચિત્ર દેસા ચવલ ગતિ જોતા વેગદ
 વનિતા દારકા પુહુતી, મોહતી તે યાદવ
 જાતિ હ રે ચગાનડ તલિ ધારદ્દરે,
 થળગાહાનદ મારિદ્દ રે, સતારદ્દ
 બનુર ના નાકરે ચિત્રલેલા તિહા
 મનિ વિનામદ્દ નારદ વચનિ મન
 રપામદ્દ પદ્મદ્દ નયરી માહિ રે અનિદ્દ
 સુમન લાધુ, રચળી રગ રમદ્દ સૂર્ય
 બગન ઘચળી નયળી દરણ દરાવદ્દ રે

આ આખમ ન નાના પ્રાચીન નાદો ને ડો—

ગાયન્યુ	(ગાય-ગાહય)	ઉવાનુ	(ઓખાનુ)
નખગલ	(નાખગે)	નાગુ	(માગુ)
ગ્યુ	(રેય)	મિં	(મે)
નિ	(એ)	રના	(રવે)
ગુદ	(તે)	દમ્યુ	(અવુ)
નની નની પય	નાગમ (નગી નગી પય નાગે)		
મિલા	(વા)	જહ	(ડે)
નનમ્યુ	(મગીય)	મિ	(મગી)
ગુદનધ	(તને)	સ્યુ	(નો-સો)
અન નધ	(અમારી ને)	પુલ	(મગ)
ધિ	(દીએ)		

તાન ચાનના મો-આના નાદો ગુલુ છે કેવલે નવી પગલુ નીમરે ઉપન
 દુલુ, ગુલુ સાધે કેવલ નિમાસિયુ દમ્યુ, અને નિચાકે પગીઉ ભાવગી, અગવા

આ ૧૦ ગુલુ ૧૫પગની માન આપે છે જના ન પેનાન સન અમગવની જાણે
 છે તે વ્યા આનુ તે નહીં જુલુ મુગેન છે દમિણની ઉમ વનીનો મલવ ઓજા
 વખને નીચવ જુ અમરેની ને અમગવતી રોય એક ગમક શ્રી મનાવે છે પનુ
 અમરેની તો નિજ આયના આઠાણુ વ્યા ખાણના ચિત્તિકે ની ગાઝી ગતી રેય લ્યા
 નુના આન્યા ૭ કેવલે તેનો મર્વ નિર્દ એ ચિત્તિકે પગ ચાને છે અમરેની કે તેની
 આમપાન ખાણનાની વનીજ નાગેની તેમના ગેદાણ ઉમરે નરીઆ અમતવ નાગે
 ગ્યો છે ઉમરે ને ઉમ નાની નાના આપે છે તેથી અમ ગની ને ઉમરે નાગે
 મલવ વધારે છે

નખિયા, રીઝિયો, મૂઝિયો, વગર, મેડીએ, માનિયા, જનિયા, મીખામણ, દાખને, રખવાલી, ચા, અમત્રી, હાંફ, ભાખિયુ, ધ'

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જૂની ભાષામાં દોરડે ઉપર હાંફ ધ લખામનો વિશેષ ચાન હતો તે ઉપરના શબ્દોમાં પણ જોનામાં આવે, જેમકે ચાનમ્, મામ્ મનમ્, વગર, હિંગ, હિં, ઉપરના ઉપર આવેના અને જનના ગાંધો મગરે વિશેષ ટોચની જરૂર નથી

સગળા આવીને વચ્ચા પડી પાગલ ભાષાઓએ ગુજરાતીને પોતાની માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી અને તેઓ વખતો વખત જેની લેડ ભાષા ચાનતી તેની મોનવા લખનામાં વાપરના હતા તેમણે જૂના વખતના દખન નહિ હિંગ (દખન નહિ હિંગ) દરણુ (દરણે) અને (અને) આધિ (આપે) ઠિ (હ) હિ (હવે) વિંગ (વિંગ) એવા વપરના જોનામાં આવે છે તેમનો એક ગણગતસન ૧૭૦૬ નો છે તેમાંના થોડાક શબ્દો નીચે ઉતાર્યા છે

‘ શ્રી ૫ હીંગ વાઘાનુ માથ નુસારી પાતગની દરના આવેઆ હતા તેને મઝાણાએ દરેકે કે અનુરતનાનુ નહી લાગતુ ને વાન પર અમો વુ શ્રી ૫ હીંગ વાઘાને ધર અમો અન મમન ગીઆ પડી વગ શ્રી ૫ હીંગ વાઘાની ખાતગની સત થઈ બં બેહેદીન મીઝા પુઠે તેણાબી દરેકે જે એનુ હર મામ અની મહેસી તથ માલા આનર સુઆમ લાગેઝ તે વા પડી અસામી એકના દુદીઆ ના અરી લગને આવેઆ-’

અવગના વખત પડીનો એટલે અજબી અદીમે વર્ષ પડનો (મનત ૧૭૩૦) ને ગુજરાતી અક્ષર લીંચીએ દોરીને લખેન દતાવેજ છે, તેની શરૂઆતની ધારી અવગરના વખતના દતાવેજના જેની ભાષા ખોખરી સરફત ભાષાવી થયેન છે, ગુજરાતીમાં જોડણી સમયે હા લક્ષ આપનામાં આવ્યું નથી એનુ નીચેના વાંચો ને શબ્દો ઉપરથી જણાઈ આવશે

‘ જરે અન્થ પડે અજાણે મુકે તારે થડી એકનો અજગ ન થના ધનની મવી મુળગા ડપેઆ ફી (ઈ) એમો પવાન પુગ તથા + + + એજ મુહ અી સામદ મ ભોગ તે મફી (ઈ) જસોદા મફી આપે તાર વગ નિરેણેની છુડે તથા વનખ ભાઈ દોડા—(ખાની જગા આડો આનો નથી, છુડે ન (ત્રાન્તા) બા ગુથ (મથ, મથ) મધે વધે સહી ’ ભાષા લગલગ દાનના જેવી છે ગુજરાતી નિષિ હતા ડાઘ ડાઘ

*સાક્ષ શ્રી રસનાનભાષ દીર્ઘ ઉતો વિશેષ વાપર કરે છે તે કદાચ જૂના રૂપને અનુસરીને હશે તેઓ લખે છે કે “આ સમ્રાટ હૂં વાચન મનન મૂકું છું ‘પેતાનુ, નોદ્ય ઉલગા, ર્વ્ય તેવું એવું ધ’

પ્રોફેસર દે હીરાગ એ પોતાના અગ્રેજ પુસ્તકમાં પગી અનન દતાવેજેના અગે હમ ડમી ઉતરી છે તેમાંના આ વેખ છે

બાળભોધ અક્ષરે લખેલા છે. જેમકે. ક હ દ ડ ડ. કેટલાક સ્થાને કે નેત્રણી બૂની ટળી છે. જેની કે આદિમતાવાદ (અદમ્યવાદ), મનિરિ (મંદિર), દિલી (દિલી), દિવલ (દેવલ). આણે (આદ વણે), બહો ને બહી અને ક્ય. આકારને બધે આકાર ચરોતરમાં વપરાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે. તથાપિ તે અનવાદનાં વપરાયા-વખાયા છે.

એવ અરસામાં થનેશ મલા કવિ પ્રેમાનંદે વાપરેલી લાપા કહ્યે. તેમના શિષ્ય વારક્યે બાળભોધ સિધિમા સામગ્રીનો મોટો વિવાદ ઉતારેલા તેમાંથી નીચેનાં વાક્ય અસહ પ્રમાણે આપ્યાં છે.

કહું ૨૬, રાગ મેવાંગ.

“સાયને તેડી નાય આપ્યા રે। યોગમાયાને કે (કહે) મગધાન ॥
 દ્વારામતિ જેણાં સદન રચો રે। મેહેતા રહે જે સ્થાન ॥૧॥
 વાગ વગોચા સુંદર કરજો રે। રવે (બે) જુએ તમે કંઈ ॥
 જે આસા થઈ પાલું રે। કહી દેશી સુનાગઢ ગઈ ॥૨॥
 ગરીબ ગરવાની કુંપહી રે। તે તો ઘાયેં ઉઠી જાય ॥
 માગ્યાં તુટ્યાં છાજનાં જઈ રે। છોંવંધ ઘર ન્યાં થાય ॥૩॥
 યમ નિમિષ માત્રમાં ફરિયું રે। નવે સદન નવનિધિ ભરાય ॥
 કોઈ ધમોત થાય નૂતન દેખીને રે। તેને જોગમાય માય ॥૪॥

ઉપરની લાપામાં ને લાગની લાપામાં કેટલો ફેર પડ્યો છે ને મુન વાંચકે બર્ સદન સમજ શકશે. જેઓ પ્રેમાનંદના વખતની ને લાગની લાપામાં ફેર પડેલા માને છે તેઓની માન્યતા બરાબર લાગશે નહિ.

સંવત્સરી ૧૮મી સદી અંધકાર યુગની મણાની, પરંતુ એ સમયે પ્રેમાનંદ અને સામગ્રી સરખા એવા મદાન કવિઓ પ્રગટ થયા, કે તેમણે યુગરાત્રી સદિન્ય પ્રદેશને માટે ઉત્તમ યુગ બનાવી દેને દીપાવ્યો. તેમની લાપા એવી સાદી ને સરળ હતી કે તેમના કાવ્યો યુગરાત્રમાં સર્વ લાગમાં છાપખાનાં ન હતાં ત્યાંજાળે પ્રસરી ગયાં. કેમકે તે અબજુ ગામડીઆ. ત્રીએને બાળકો મુઠાં સમજ શકે.

પ્રેમાનંદે સંસ્કૃતનો માત્ર અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે માકેલ્ય પુરાણ જેવા સંસ્કૃત માટા ગ્રંથનું યુગરાત્રી કવિતામાં બાપાંતર કર્યું છે. લાપાંતર કવિતાગદ્ય કહેવામાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણાં આવી જાય તે છતાં તેમણે લોકોમા ચાલતા સર્વ વિભાગના શબ્દોનો ઉપયોગ મોકલે લાવે કર્યો છે. પ્રાચીન, પ્રાનિક, ગ્રંથ, ગ્રાનિક ને ઘરબૂટીઆ શબ્દો વાપરવામાં તેમને મુખ ચડતી નહિ. એ પુરાણ માંદેલા શબ્દો એવા શબ્દો નીચે આપ્યા છે.

દમ (અમ). અમિ (અમે). ઉચલી, કેના (કટલા) બેગે બેગે. કેથાળુ, અરપર, ઉભાપ, ફાળું (બેઘાળું), વનકે, યાંથી-યાં-મદાં-દયાં (જ્યાંના અર્થમાં) આ મગ (આ માર્ગ-પાત્ર). પીરલાંનું (પીરનું-કુટીર). મદામતી (મદકી). અ.વ. દક (અક).

હુલાની, આરડે (લહો), વાજ આ ચો, જન (નુકશાન), અધોગી (નાલ), પડાક ઢોળી
નાખી, ટળટળાટ, મેનાણી, લાઝો (લાઝ) લેવા તો, કટ (ઝટ), ગેહ (ધેર), સેન સાઢીઉં,
નિચે (વચ્ચે), ચાતપણે, ખુતી, નીકર, વેડકાએ, વર નેવા, બહેમાકરો, હરલડયો,
બાધુ (બાધુ), મટાપલો, ધોડવુ, મામ (ધટા-હેતુ) તનપાપડ, મેજ કરવુ (મારેજ કરવુ),
અવેગ, હગમગ, રેગીપેગી, માટી (માસના અર્થમાં), શિદ (શા માટે)

પ્રેમાનંદ પત્રી જરા વાને અતરે મળા કનિ દયારામભાઈએ સાહિત્યની ઉંચી મેવા
બળવી તેમની રસીક માનીએ વડોદરાથી ચાણોદ સુધીના લોકોને ઘેના બનારી દીધા
હતા તેમની કવિતા ગુજરાતીમાં સર્વત્ર લોકપ્રિય થઈ પડી હતી, કેમકે તે સાદી ને
સરળ હતી, તથા તેમની શબ્દ પસંદગી તો ખરેખર અદ્વિતીય હતી તેને માટે એકજ
દાખલો બસ થશે વાસનડીના સમયમાં તેનણે ગાયુ છે કે—

ઓ વાસનડી, વેરણ થઈ લાગી છુ મજની નાગે,
શુ રોર કરે જાતનડી તારી તુ જોધને નિચાગ,
તુ દીસે કાપટ તણો કટકો
તે ઉપર આવડો શો વટકો,
તને રસિરે નગાડયો ગગ ચગકો—ઓ વાસનડી,
૯ તો આવકુ નહોતી જાણતી,
નહિતો મળ ઝગીને તાણતી,
તારો અન તે વખતે જાણતી—ઓ વાસનડી

દયારામભાઈ ગદ્ય સદીમાં થઈ ગયા તેમનો વર્ગવાસ અને ૧૮૫૨માં ૮૫ વર્ષની
વયે થયો તો એ સમયે દ્રવ્યનગમ અને નર્મદાગંગા પ્રવિતરીકે ઓળખાના નાગ્યા
હતા અને નવી જાતની કેળવણી શરૂ થઈ ચૂકી હતી

ગુજરાતી શાળાઓ માટે હિત્ત પ્રાપ્તના પ્રયત્નોએ એ હોપ સારંગના પ્રમુખપણા
નીચેની સભાએ ગુજરાતી વાચનમળા તેના દ્વારા તેમાં નખગએની ભારા સદી સરળ ને
લોકોમાં આનંદી પસંદ કરવામાં આવી હતી તેથી તેની નાગ્યા રખત સુધી હયાતી કામન
રહી પરંતુ પત્રીથી ન સામરવર્ગને ધ ન સહેલી નાગી તેથી નવી નાચામાગાઓ તેના
થઈ, પણ તે એની ભારામાં નખાઈ છે તે નિવાર્ધીઓને અનુકૂળ નીવડી નથી મોટા
માન શબ્દો ન નેડાલરનાગા માગકો ન સમગ્ર કે બગાડ ઉચ્ચારી ન ગંકે મેના
શબ્દો ભારા સરવારી વિચોની પસંદગી મરામત નહિ વિનામાં ગાયન ના ચાને અને
પિંગળના કહિલુ અક્ષરમેળ હશે નાપરીને ખૂબી નિના બારી ઉનારીને પુનઃ ન ગમે
માટે નાનાયક બનારી રવા છે

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા.

નવલિકા સાહિત્ય

એનાં જન્મ, વિકાસ અને કલાત્મા.

પ્રસ્તુત વિષયનો ત્રણ વિભાગ કરી હકેન કરીશું નવલિકા સાહિત્યનો જન્મ અને વિકાસનું આરંભન કયા પછી એના કલાત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના દર્શન કરીશું

નવલિકા એટલે તુ એ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર એનો કલાત્મા ઓગળવાની મિત્રાસા કરતી વખતે દેવાનો પ્રયામ કરીશું

નવલિકા સાહિત્યના મગાણુ ગોધવા તરફ વળીએ તે પહેલાં એ કયા દષ્ટિબિન્દુથી ગોધીશું તેની માગરેખા નક્કી કરીએ, જેથી વિકટ માર્ગમાં મુખનના પડે

હુકી વાતાના સાહિત્યના ત્રણ વિભાગ પાઠી રાખાય

- ૧ Traditional short stories લોકવાયકા, દત્તધાને ગૂંથી દેતી વાર્તાઓ,
- ૨ અનુદાદ—ભાષાતર,
- ૩ અનુકૃતિ—Adaptations—અમરગથ ભારાનગ ન હોય પણ આમાત્ર વાતાવલ્યને અનુસરતી નામ મદનીને લખેલી વાર્તાઓ
- ૪ ઐતિહાસિક કૃતિઓ

એટલે એ ત્રણ પ્રકારના મગાણુ ત્રણ કેરી રીતે અને કેના હમ્ને થયા તે ગોધવા મથીશું

નવલિકા સાહિત્યનો જન્મ

નવલિકા સાહિત્યના મગાણુ ગોધવા મુશ્કેલ છે અશક્યજ વસ્તુ છે એમ હેતુ એમાં અન્યુમિત નથી આપણે ત્યાં ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસની ટેવ નથી ઐતિહાસિક વિગતો માત્રની ગળવાની પ્રથા નથી એવી દત્તિદાસની ખીનાઓ આપણને યાદ ગળવાની કે મગની ગળવાની ટેવ નથી એવ આપણ શિયણ આપણો સ્વભાવ છે એ દશામાં મર્મ મશાધન દષ્ટિથી કામ ઉપાડી નેતુ અશક્ય થઈ પડે છે નવલિકાનો દત્તિદાસ પણ એ મુશ્કેલીઓથી ભરલો છે કતાય જે જે વિગતોમાં છે તેને વગવના વગવના મર્મ રીખવાની દષ્ટિથી મનામદ વિના કેવળ મદિત્ય મેવાથી પ્રગટનેજ નવલિકાના મગાણુ ગોધવા મથીશું

ઈ સ. ૧૭૮૦ માં મુમર્મની અદર પદ્મુ પ્રમ સ્થપાયુ ઈ મ ૧૭૮૦ એટલે મગની ચાત્ર્યની અધાધુથી સર્વત્ર પ્રગતી ન્દની મુજરાનમાં અભ્યાસના અન અશાનિ દેનાર્મ મદી દત્તો ધીંગેસ ગભ્ય મુજગલમાં મરાઈ સત્તાને હકે પાડી ૧૭૮૧માં મ ૧૮૧૮ માં દાખવ થયુ ત્યાગથી મુગલમાં ધીમે ધીમે ગ્રાની દેનાર્મ મદ મોખેનો નન મ અને દાનિ પમેચવાનો બચ ગ્રો સર્વ અચના આવી મદ

સને ૧૮૮૨ના જુલાઈમાં ‘પહેલ પહેલું આલ્પાડિક’ તરીકે બહાર પડતું “મુંબઈ સમાચાર” શરૂ થયું. અને સને ૧૮૪૦ માં તે દૈનિકમાં ફેરવાઈ ગયું.

૧૮૩૦ની શુજરાતી ગદ્ય એને Literary prose કહી શકાય. એવું ગદ્ય ૧૮૨૮થી જરૂરીસ સાહેબના પ્રયત્નથી શરૂ થયું. [જુનું નર્મગદ્ય પા. ૩૪૧].

સન ૧૮૫૧માં “રાસત ઝાંઝતાર” પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું. ૧૮૫૪માં “ભુદ્ધિપ્રકાશ” અસ્તિત્વમાં આવ્યું. અને ૧૮૫૬માં “સ્ત્રીઓ” નો જન્મ થયો. ૧૮૨૨ થી માંડીને ૧૮૫૬ સુધીનાં પ્રેસ અને છપાતા દૈનિક કે અલ્પાડિક કે માસિક માત્ર લોકોને સામાન્ય હકીકતો, ખનાવો પુરાં પાડ્યાં. અને એમના જીવનની તે વખતની જે જે હાંની. ન્હાની જરૂરીઆતો જણાવી તે પુરી પાડવા મર્યાં.

૧૮૫૭ પછી મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીયાનું રાજ્ય થયું. છેલ્લી અશાંતિ, આરાજકતાની ઉની રાખ પુરેપુરી દાદી પડી ગઈ. અને સમાજ જીવન સુરક્ષિત થતું ગયું. પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિનો વિનિમય શરૂ થયો અને તેના સાહિત્યનાં દષ્ટિબિન્દુ ફેરવાયાં.

ધર્મનીતિ, આચાર અને ધર્મરક્ષકિન એમા સમાધ રહેલાં. શુજરાતી સાહિત્યનો જીવોદ્ધાર થયો અને એ એ સંસ્કૃતિની અચડાઅચડીમાંથી જીવનની જે જે ઉણપો જણાતી ગઈ તે ઉકેલવા તરફ એ સદિત્ય વળ્યું.

એ જમાનાનો (representative) સમય નિર્દેશ કરતો ગ્રંથ તે “કરજુ થેલો”. એ સાધારણ માન્યતા મુજબની પહેલી નવલ કથા. “સામુ વલુની લલાઈ”નો મહિપતરામનો ગ્રંથ એનાથી પહેલો હતો પણ સાધારણ રીતે “કરજુ થેલો” એને શુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ નવલકથા સાહિત્યકોશોએ ગણી છે. “કરજુ થેલો” ૧૮૬૮મા પ્રથમ બહાર પડ્યો.

રા. દેરાસરી લખે છે તેમ “નવલકથાનું સાહિત્ય ઇંગ્રેજ કેળવણી પછી ઉત્પન્ન થયું છે અને ઇંગ્રેજ નવલકથાની આકૃતિ લઈનેજ શુજરાતી નવલકથાઓ રચાઈ છે. પ્રાચીન શુજરાતી સાહિત્યના સમયમા એ પ્રકારની કથા રચના જાણવામા ન હતી” એ સત્ય છે “ગારુડભટ્ટ પહેલા ઇ. સ. સોળમાં સૈકામાં જીસસના વંશરાજ નામે કશીરપથી લેખકે રસમજરીની વાતા પગમા લખી હતી. અને તે રીતે પહેલો વાર્તા વખનાર એ છે પ્રેમાનંદની પહેલા તુળમી અને વગ્તાએ દેવકથાઓ લખેલી; પણ ખરી રીતે તો વાર્તાની સાખાના પ્રવર્તાવનાર તો પ્રેમાનંદ અને શામળ, ભટ્ટજ છે.” એમ રા દેરાસરી લખે છે. પરંતુ એ વાર્તા કે કથાનો પ્રકાર જુદો, એટલે આપણે એ લોકોને ગણવાનાજ નથી દુકી વાર્તાનું સાહિત્ય પણ જુનું છે એમ માનનાર એક મત શુજરાતમા છે.

તેઓ સદેવંત સાવલિંગા, મજરોમાર, સુવબકાવલી વિગેરે પુસ્તકોને દુકી વાર્તામા દાખલ કરવા માગે છે પુરાણોની કથાઓ જે શુજરાતી સાહિત્યમા દેવકથા તરીકે ઉતરી આવવા લાગ્યા, એ દુકી વાર્તા કહેવી કે કેમ એ મુશ્કેલ વાત છે. એને દુકી વાર્તા કહેવી એટલે દરેક કથા [Narration] નો સમાવેશ થઈ ગય. (They are tales and

not short stories) એ કથાઓ છે નવવિકાસો નથી એટલે ઉપર જણાવેના એમના મતન્ય પ્રમાણે નવનકથાનું સાહિત્ય આપણે ત્યા પશ્ચિમમાંથી આવ્યું છે એ મતનું ખરે છે અને ઇંગ્લાન્ડના સાહિત્યમાં જેમ થયું છે તેમ નવનકથાના સાહિત્યના વિકાસની એક અંગ્રજી તરિકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નવવિકાસો જન્મ થયો છે નવનકથાના ઘડતરમાં-મંથનમાં-અનુપમ રત્ન અંગ્રેજી તેમજ યુરોપીય સાહિત્યને માપડયું છે તે નવનિકા એ મત પણ સર્વમાન્ય છે

એટલે આપણે આપણા નવવિકાસ સાહિત્યના મૂળ શોધના જવા હોયતો નવનકથાના સાહિત્યના મૂળ તરફ વળીશું એક વાત તો નિર્વિવાદજ હોઈ ગઈ કે નવવિકાસ નવનકથા પહેલા જન્મી નથીજ

“It may safely be taken that the art of story telling whether in the shape of the short story or a long story, a novel or a humorous still came into being after education on new lines has taken some root and people had become acquainted with English works of fiction ”

“Further Mile ‘Stones ’”

એટલે મૌલિક નવવિકાસના મહાણુ ૧૮૬૮ પછીના જ હોઈ શકે અનુવાદ કે અનુકૃતિ કદાચ એ જમાના પહેલા હોઈ ગઈ એ મંલવિન વગુ છે પગલું શોધખોળમાં જડી આવતું નથી

અને એ ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાં traditional short stories નો જન્મ અને વિકાસ પણ આપણે જોવાનો મ્લો છે એ પ્રકારની ટુકડી વાર્તાઓનો ક્યારે જન્મ થયો એ પણ જોવાનું રહે

કર્ણુવેનાની પ્રસિદ્ધ પછી થોડા થોડા અનર્ગ મહિપતરામ નીનકદના “સધરાજેસગ” અને “વનગજ આવડો” બદાર પડ્યા અન્તઃપ્રસાદનું “રાણકદેરી” નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું, અને મણિનાથ ઝાઝામનું “પૃથ્વીરાજ ચંદ્રાણુ યાને ચંદ્ર અઘણી” વખાણુ

“ઐતિહાસિક વગુ ઉપરથી થયેલી આ નવનકથાઓની પૂર્વે લાટચાગીને મ્હોડ મ્હેલી કથાઓનો મોટો ભાગ અસ્તિત્વમાં હતો” એવો મ દેરાસરીનો મતન્ય છે સન ૧૮૭૪માં ફગમજી જમનજી નામના પારંગી ગૃહજે “ગુજરાતની જનકથા” નામના ૮ વોલ્યુમમાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યા અને એજ લેખકે “ગુજરાત અને કારિયાવાડ દેસની વાર્તાઓ” અને “રાજવીર કથા” બહાર પાડ્યા અને ત્યાં પછી મગીનાન ઝાઝામ ભદ્રની “ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ”નું પુસ્તક બહાર પડ્યું

એ ઉપરથી એમ અનુમાન દોરી શકાય છે કે traditional short stories નું આપણ પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય પખુ ૧૮૬૮ પછીજ જન્મ પામ્યું છે

અને તે જમાનાના વધના જતા ઐતિહાસિક વસ્તુના મોખને લીધે ૧૭૨૭
 'અમનગુના' "ગુજરાતની જનકથા" ના ૮ વેંચુપનાથી એટલે ૧/૭૪ થી ગુજરાતની
 traditional short stories નો જન્મ થયો છે એમ મનાયે તો કાઠ ખોદું કહેવાય
 નહીં અને એ ઉપરથી એક ગ્રીષ્મ પાણી અનુમાન દોરી શકાય છે ૧૮૬૮મા "કંગણેયો"
 છપાયો ત્યાંથી ઐતિહાસિક વસ્તુના પ્રયોજન જનતાને વધ્યા અને તેથી મોટી નવવચ્ચા
 લખી શકાય એવા વસ્તુ ખૂટયા એટલે લોકો દુકી વાર્તા તરફ વળ્યા હોય એ મનાવેન
 વાત છે અને ૧૮૬૮ પછીના દાયકામાંજ આપણે traditional short stories
 ના પુનર્નિર્માણ એટલે એમ માનવાને કાંઈ મજા છે કે એ જમાનામાં પણ
 એટલે ૧૮૭૫-૮૦ સુધી તો માનિત નવલિકાનો જન્મ થયો નહીં હોય

અને ત્યારપછી એટલે ૧૮૮૦ પછી [૧૮૮૫] "કૌતુક માગા" અને 'મોધ વચન'
 પ્રસિદ્ધ થયેલા માધ્યમ પડે છે ૧૮૮૧મા શણુગારગૌરી, સાલગ મહાપતંગમ રૂપગમના પુન
 વધુએ દુકી કહાણીઓ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું પગલુ એમાં માધિકતા ન હતી એ
 તરણુમો હતો ૧૮૮૧ મા "મનોરંજક વાર્તા તથા દુચકા સંગ્રહ" બપાયુ તે પણ માધિક
 કૃતિ ન હતી એ ઉપરથી લોક કથા જનસંચારને ૧૮૬૮ પછી લગભગ ૧૦-૧૫ વર્ષ
 સુધી આકર્ષી નહીં હતી

સદ્ગત ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેનનું એક મત ય છે કે દુકી વાર્તાઓના અનુવાદ
 અને અનુકૃતિની પહેલ "મુગધ સમાચાર" કરી મુગધ સમાચાર ઉપરાંત "માન વર્તક"
 નામના માસિકમાં અંગ્રેજીના ભાષાન્તર અથવા નામ મદવીને અનુવાદ-અનુકૃતિ પ્રકર
 થતા સદ્ગત ડાહ્યાભાઈ પટેનનો એવે પણ મત છે કે 'મગધ સમાચાર' ના એના અનુવાદ
 કે અનુકૃતિની સરખામણી આગર સન ૧૮૮૦થી થઈ હશે 'વળ ભાગ પાંખી વેપકા
 અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરી આ વાર્તા લખતા' એ માન્ય પણ આકસ્મિક છે કે દુકી
 વાર્તા પ્રથમ પારસી લખાઈએ છાપી શકે કરી એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે નવનિકા
 સાહિત્યના મગધ પ્રથમ પારસી માસિક, ઈન્ડિયન વિગેટ (Orientalist) ગણાવાતી
 માહિત્યમાં થયા ફૂગસદ, ગપસપ, માસિક મગધ વિગેટ માધિકમાં જોવાય વખત થયા
 દુકી વાર્તાઓ આવી આવે ૭

શણુગારગૌરીની "દુકી કહાણીઓ નામનું પુસ્તક ૧/૧૧મા બપાયુ અને તે વિશે
 રિવેચન કરતા સદ્ગત સાક્ષી શ્રી નરનગમ વખે છે કે 'આવી જનન પુસ્તક ગુજરાતમાં
 પહેલ વહેલુ રચનાનું માન આ માટેને જ છે'

એ વસ્તુચિનિમાં એટલાજ નિર્ણય થઈ શકે એમ જ માન એવુજ કહી શકાય
 કે traditional stories ની સરખામણી ૧૮૭૪થી થઈ અનવાદ અને અનુકૃતિ
 (translations and adaptations) લગભગ ૧/૮૧થી થઈ થયા ૧૮૮૬ તથા
 ૮૪-૮૫ ના "લી મોધ"ની કાઠનો પરથી માધ્યમ પડે કે કે "દુકી વાર્તાઓ" નામનું એ
 માસિકનું એક કોલમજ દત્ત જેમાં દુકી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થતી પગલુ તે મની
 અનુવાદ-અથવા ભાગ્યેજ (adaptations) એટલે અનુકૃતિઓ હતી

૧૮૮૫ થી ૧૮૯૫ સુધીના દાયકામાં પ્રચલિત હોય એમ અટકળ બાંધી શકાય છે. ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૧ સુધીના ગાળામાં “સરસ્વતીચંદ્ર” પ્રસિદ્ધ થતો જતો હતો. સ્ત્રી બોધમાં ઊપાયેલી તમામ નવવક્યાઓ મોટે ભાગે તરજુમો કે અનુકૃતિ હતા. અને મૌલિક નવવક્યાની પહેલ સરસ્વતીચંદ્રથી થતી હતી.

અગ્રેજી સાહિત્યમાં જોયું છે તે મુજબ નવવક્યાનો વિકાસ ઉત્કૃષ્ટતાએ પહોંચના નવવક્યાનું સાહિત્ય form વિકાસ પામે ત્યારપછીથી નવવિકાની પ્રગતિ થઈ છે.

અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ તેમજ થયું છે. એમ માનવાને પુરતા કારણો છે. ગુજરાતના આદ્ય [pioneer] મૌલિક નવવક્યાકાર, તરિકે ગોવર્ધનરામને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. એ મંતવ્ય ખરો છે એમ માનીએ તો ગોવર્ધનરામની નવવક્યા “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુજરાતની જનતાને આકર્ષી ગઈ હતી તે જમાનામાં નવવક્યા સાહિત્યનું કેવું ઉત્કૃષ્ટ દશાને પામ્યું હતું. અને તેથી એ નવવક્યાના પ્રસિદ્ધિ કાળમાં અથવા તે પછીના કાળમાં નવવિકાનો જન્મ થયો હશે એમ માનવું પડે.

એ માન્યતાને બીજી ગીતે પુષ્ટિ મળે છે. આપણને આવમ પડે છે સન ૧૮૯૭માં “જાનસુધા” માસિકમાં “અતુમુખ” “ભુદાદરખંધ” નામની ટુકડી વાર્તાઓ સંગ્રહબાધાએ લખેલી એમ માલમ પડે છે વળી અક્ટોબર ૧૮૯૬માં એ ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલે “વાર્તા વારિધિ” નામના માસિકમાં “અંદાનના” નામની ટુકડી વાર્તા લખેલી પરંતુ નારાયણ હેમચન્દ્રે ગંગાળીમાંથી ટુકડી વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને મશરૂદ કરવા એ અરસામાં અજોડી નરસિંહગવ હરિનાથ ધ્રુવના “સાહિત્ય” નામના માસિકમાં તેમની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થયેલી તે પણ ૧૮૯૭ ના અગસ્ટમાં જ.

એ ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ તથા રા. ગ. ગમભોદનગવ તથા ગ. ગ. નરસિંહરાવ ત્રિવેદીઓ એ ત્રણેના મન પ્રમાણે મૌલિક ટુકડી વાર્તાની શરૂઆત અગસિંહગવ હરિનાથ ધ્રુવના સહિત્ય માસિકમાં થઈ અને તે ૧૮૯૭ની સાલથી એટલે આપણા મૌલિક નવવિકા સાહિત્યના મંડાળ ૧૮૯૭ થી થયા.

૧૮૭૨-૮ (traditional short stories) લોકકથા ૧૮૮૦-૮૨ થી મા તે અગમમાં તરજુમીના ટુકડી વાર્તા અથવા જીવનમાંથી લીધેલા કીસ્સાઓ અને કહાણીઓ, અને ૧૮૯૭ થી મૌલિક નવવિકા થયા એમ કહી શકાય અવગન આ મતવ્ય માટે ૭૬ પૃષ્ઠી વગગી રહેવા જેવું નથી લેખકને જે માલિતી મળી તે ઉપરથી તેના અનુમાન છે જેને કોઈ નહિત્ય ગ્રંથ એ બધી વાર્તાઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરે અને મુલ્ય પ્રાપ્તિ થઈ શકે એની પગિનિયતિ થાય તો એકસ કહી શકાય.

તરજુમીના નવવિકા તથા લોક કથા—(traditional short stories) ના સાહિત્યના વિકાસ નેમજ મૌલિક નવવિકાનો વિકાસ જોવો હવે ગ્યો.

નવવિકા સાહિત્યનો વિકાસ:—

નવવિકા સહિત્યનો એ દષ્ટિએ વિકાસ નપાસવા મટે આપણે એ સાહિત્યના ત્રણ વિભાગ પાડી દર્શાવું

ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં બન્ધુ સમાજનું “સુદરી સુબોધ” ગર થયું એ માસિકમાં હમેશા દુકી વાર્તાઓ, છપાઈ જોઈએ એવા સિદ્ધાંત ગ્રીકાગયો અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં દુકી વાર્તાનો અબુમુદ્દય ઘણે મોટે અંશે “સુદરી સુબોધ” ની પ્રગતિને આભારી છે એમ કહેવામાં આવ્યુંકિત નથી.

“વિસમી સદી” ૧૯૧૭માં તથાપાય તેણે તો એ સાહિત્યને જુદો જોડ આપ્યો છે ગુજરાતની જનતામાં છપાઈ ગયેલા રત્નોને આગળ કરી સાહિત્યના વોરથો બદલી નવા પ્રકારનું સર્જનાત્મક સાહિત્ય ગ્રાપી ગરકયુ છે તે મટે “વિસમી સદી”નો આભાર માનવો ઘટે છે.

૧૯૨૧ના અરસામાં “વિસમી સદી” મૃત્યુ સંસ્થાપર અખડ નિદ્રા લેવા સર, ત્યારપછી નવલિકા સાહિત્યના વિકાસનું ગ્રીજી પગલુ લેવામાં આવ્યું છે ગતાય મહિત્ય એની વરતુ નથી કે તેના સાવવારી-એક બીજાથી નિરાળા અગ્રુસ્ય વિભાગ પડી શકાય.

સાહિત્યની પ્રગતિમાં એક યુગનો અગ્ત થાય અને નવિન યુગનો ઉદય થાય તેમાં એવું હમેશા બને છે કે અગ્ત થના યુગમાં ઉદય થતા યુગની ઉપાની આખી આપણને જરૂર થાય છે.

૧૮૯૭ પહેલાના લોકલયા અને અનુવાદ અને અનુકૃતિઓના ઇતિહાસમાં કાઈ ખસ વિકાસ જેવું નથી લોક કથામાં જે જે ઇતિહાસિક ઘટનાવાળા વાતો પ્રચલિત હતી તેના મગ્ગ થતા ગયા અને તરજુમીના વાર્તાઓ અગ્રેજી સાહિત્યમાં પાઠ્યી લોકોએ નામ બદલીને લખ્યા કરી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કે કથાની દૃષ્ટિએ એમાં કંઈ રાગ જ નહીં એ જમાનો માત્ર લોકોપદેશ, જીવનની જરૂરીયાતો તરફ વળતો હતો અદલ લોકોને બોધ મળે એવી (Didactic) ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય પ્રકારની અગ્રેજી સાહિત્યની દુકી વાર્તાઓના અનુવાદ થતા.

૧૮૯૭ના અરસામાં બ્રાવિક કૃતિનો જન્મ થયો ત્યારથી પછી વાર્તાનું મહિત્ય સાહિત્યનો એક પ્રકાર તરિકે કલાની દૃષ્ટિએ ખીચવા માડ્યું.

૧૮૯૭થી ૧૯૦૨ સુધીના પ્રયાસો “વાર્તા વાર્ધી”, “ગાન સુધા”, “સાહિત્ય” વિગેરે માસિકોમાં છૂટા છપાયા થતા, એ વાર્તા કેવા પ્રકારની હતી કહેના ગા શા ગુણોદય હતા તેની ચર્ચા કરી વળી મુશ્કેલ વાન છે પરતુ તેનો પ્રમગ્ કયો તે કહી શકાય છે ઘણે અંશે તે ઉપદેશ દેવાને અર્થે અથવા ગુણ ઉત્પન્ન કરવા અર્થે લખનામાં આવતી એ ઘણે મોટે ભાગે (story of incidents) અનુસંગી વાર્તાનો હતો એ ગણનામાં લક્ષમણભાઈ પેગની વાર્તાઓ તથા સર રમણભાઈની તે જમાનાની વાર્તાઓ તેના પાના લેખન પાછળ કાઈકે પ્રયાસ છે એમ માનવ પડે છે પરતુ વાર્તા છે તો અનુસંગી પ્રમગ્નીજ.

સર રમણભાઈની કૃતિઓ “ચતુર્મુખ” અને “શુદ્ધાધર ગદ્ય” તથામીએ તો ગા માનવ પડે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યના અનુકરણો અદ્ભૂત રમ ખીચવવાનો જનાવોની કમિક યાદો નઈ તેને રસની જાણવટ તેરી ગોઠવણ કરવાનો પ્રયાસ એમા કયા છે તે પણ જુદા પ્રમાણની નવનિકાના પગ અર્થ જે (A Psycho) એક ઉર્મીગીત એની આખી આમા નથી

નાગવણ હેમચંદ્રની એ જમાનાની પ્રતિ ગુજરાતી સાહિત્યમા જગતી સાહિત્યમા સર્વોત્તમ ગણાતી કૃતિઓને ઉનાગની રૂતી એટલે અનુવાદ-નવનિકા સહિત્યમા પશ્ચિમના સાહિત્યના અનુવાદ ઉપરાંત ગાળાની મહિત્યના અનુવાદ ગુજરાતને મળ્યા એ અનુવાદ લોકપ્રિય થયા વિદેશી મઝૂનિવાણી વાર્તા યોગને કૃત્રિમ વાગતી અને ગાળાની સાહિત્યના અનુવાદો હૃદયસ્પર્શી થયા

એટલે એ જમાનાનું નવનિકા સાહિત્ય એટલે અગ્રેજ સાહિત્યના મૂળ અને નિર્મૂળ અનુકરણો પાતુ ગિરિશિખરે પા પડતુ ઘડી તૂટતુ વળી ભેગુ થતુ ઝરણુ તોડેડીમા પડી મુરેખ વહી જાય તેમ “મુન્દરી મુખોધ”ના માર્ગમા એ નવનિકા ઝગણુ મગિના રૂપે વહેવા લાગ્યું

૨૧ ડાહ્ય લાઈ લદનખભાઈ પંડે, ૨૨ શીતુભાઈ તથા ૨૩ ભોગીન્દ્રગવ દિવેગીયા, શ્રીયુત ગમ મોદનગય તથા શ્રીયુત નર્મદાગકર ગવાસકર પડ્યા અને હેવડે જ્યુજનગમ વાનભાઈ અને ૨૪ “મનયનીન” યુગના મુખ્ય નવનિકા લેખકો ગણી મકાય

આ લેખકો મહી ધણાની વાતોઓ અગ્રેજ સાહિત્યના અનુકરણ રૂપેજ હતી તેમા કયા ન હતી ગુજરાતના જનને તેમા ઉતારવાનો પ્રયત્ન ન હતો એના માનવજીવનની પર્યેષણા ન હતી જીવનની સુખનો ઉકેલ ન હતો તે જમાનાના ગુજરાતીની વિચારણા તેમા ન હતી માન અદ્ભુત એ જમાવવા narration ની યોગ બુખ ભાગવા તરફજ પ્રયાસ હતો

એ વાર્તાઓમા ડાહક ના ખરી ગુણગતગમ અને “મનયનીન”ની કૃતિઓ વાર્તા સહિતના ૨૩ ભાવિની સાલી આપના “મુન્દરી મુખોધ”મા ૨૪ ડાહ્યાભાઈ વક્રમણુભાઈ પંડેની વાર્તાઓ વળે મોટે ભાગે અનુવાદ કે અનુકૃતિ, એટલે એમા જે ડાહક કયા મૂળ કૃતિની જાને ધણે અગે આભારી ગ ગમમોદનગય પણ અનુવાદ જ નજાનો. ૨૫ શીતુભાઈની વાર્તા મેનિ-ખર્જી પાતુ એમની વાર્તા કથાની દૃષ્ટિએ બહુ વડીયાત્વા પ્રમાણની ન હતી

‘મુન્દરી મુખોધ’ મા ગખનામા આવેતુ “મસારની આપરીતી અને પરીતી કથાઓ” નુ પ્રકાશન એ જમાનાને બહુ રમણુ હતુ એ કથાઓ સંસારિક હતી જનના વિવિધ પ્રત્યેકને નજીકે વખનામા આવતી હતી આમાલિક પરિસ્થિતિમા તે જમાનાના જે જે પ્રશ્નો હતા તેમા ઉકેલ વાનવા મોધ ના અર્થે લખેતી એ વાર્તાઓ હતી એ કેવળ અનુભવી વાર્તાઓ હતી

જુનાઈ ૧૯૦૮ની વખતેજકની “તપસ્વિની” અને ગુણગતગમની “દાન” એ તેમા ગ માનમ પડે કે The informing idea or Germinating thought

of the story એમાં એ વાર્તાઓના પાત્રો એ પાત્ર પરિચિતિમાં મૂકી બતાવવાનો પ્રયાસ થયેલો છે પરંતુ એમાં ક્યારા છે વાર્તા વાચીજ મૂકી દો વાર્તા લખનારને શું કહેવું છે તેનો વિચાર કરવાનો રહે છે વાર્તાની ક્યાની ખાસ આવશ્યકતા તો એ વાર્તાની હેતુની વીગ વાચી રહેવાય અને informing idea વાચનારના મગજમાં રમી રહે (The development) મુશ્કેલી એવી હોય કે એક સમોટ અસર વાચનારના મગજ પર રાખી જાય “ દોન ” કે “ તપસ્વિની ” વાચતા એ પરિચિતિ ઉપરિચિત થતી નથી

૨. રસુજીતરામ બપે છે તેમ —

“ વસ્તુનું મુખ્ય કર્તવ્ય એક પ્રયત્ન (attempt) ઉદ્ભૂત કરવો અને તેનો નિર્ણય કરવો છેવટે શું નિરાકરણ થશે તે જાણવાની શ્રદ્ધાસાથી પ્રેરાઈ વાચનાર રસમાં શ્રુતી એકચિત્તથી આખી કથા વાચી જાય છે વાતો કહાણી કોમ્પોઝિશન ઘણી વેળા પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરવામાં આવતાજ નથી કદી કદી આવે છે તો તેનું નિગદ્યજી અટકાવી જાય છે ”

જતા એ જમાનાની સામાન્ય વાર્તાઓ કેવી દત્તી તેનો ખ્યાલ રસુજીતરામ ૧૯૦૭-૮ માં પોતે આપે છે

“ મને એ વાચવાનો હોખ જમરો જાય છે જગલજ બધા કમિક પત્રો વાર્તાઓ બપે છે કેટલાક ખાસ વાર્તા માસિકો નીકળે છે પારખીઓમાં તો વિશેષે અગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી દિંદી અને ઉર્દૂ ભાષામાંથી કરેના ભાષાતરોથી શોખ સતોષાય છે. ”

“ વાર્તાઓ મેં પ્રકારની લખાય છે (૧) અનકાગનો સમય ગાળવા તથા નવજાગૃતી ક્ષુદ્ર શ્રદ્ધાસા રસ દ્રવ્યના અદ્ભુત મનો મહેતો ઉપયોગ જેમાં કરાયેલો હોય તેવી વાર્તાઓ બાવી અને મદાર પડે છે (૨) ઉદ્દેશ પુરસ્કાર લખાઈ હોય તે ”

૧૯૦૮ થી ૧૯૧૩ સુધીના વાળામાં વાતો સાદિત્યનો જનન પત્રો થયો ૨૧ રસુજીતરામ, ૨૧ મનસાનીર અને ૨૧ કનૈયાનાન મુન્દી એ અવિકાસના સર્જક મન્ય

Story of characterisation નો આ કાળમાં જન્મ થયો ૧૯૧૨ માં કનૈયાનાન મુન્દીની ‘ મદારી મનગા અને ખીજ માતો ’ ન પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું

એ જમાનામાં informing idea-સીધા narration થી નહીં પરંતુ પાત્ર લેખનથી ઉપજનારનો પ્રયાસ હતો ન કનૈયાવાવ મુન્દીની મારી કમળા અને ખીજ વાતો ” ના પુસ્તકમાંની સામગ્રી જોઈને વિનાદ ” એ “ કાળીના ” એ ‘ ગોમતી દાનુ ગારન ’ એ દ્રશ્ય અધિક પાત્રાલેખનથી રેખના મગજમાં જે informing idea ને તેના ન્દા કરવામાં આવ્યો છે ૩૧ કનૈયાનાન ૧૯૧૨ પછીના વાળામાં શુષ્ક અરણ્ય ૬ એન્ડે ત્યારપછીના બે દશ વર્ષની નવનિકા સાદિત્યની કથા વિચારની આખી એમની વાતોઓમાં ૮ પરંતુ એ પ્રકારનો

વિકાસ સ્વ રણુજીતરામ તથા "મયયાનીય" મા પણ નેણામા આવે છે મયયાનીયની "ગોવાવણી" "એક પહેવા સાન" "ગોમગનુ ફૂન" વિગેરે વાતો એમની વિકસની કથાની સાક્ષી પૂરે છે એમા પાત્રાવેખનની વાનોનો informing idea ગુણ કરવાનો પ્રયાસ છે એમની કથા ચઢની જતી હતી

એ જમાનાના એ કોઈને વધાગના પ્રગતિ "વીસમી સદી" નો તથા વડોદરાના "સાહિત્ય" નો જન્મ, "વીસમી સદી" મા એ વર્તાની જ્ઞાને અ. દા. જ મહમદે વિકસાની "એનીયા જોરી" "મન ફળ" છોટાનાવ જગીરદાર વિગેરે લેખકને આગળ પાડી તેમજ પોતે "પ્રેમની ક્યોગી, બીડુ" ઈત્યાદિ વાર્તાઓ લખી સાહિત્યને ખીનજી છે. તેમજ "સાહિત્ય" ને વિકસાવવા અતઃ રા નાગ-મ. મદુભાઈ કાટવાળાએ "શુકવાર" "કલાગર" "ધડો પ્રેમ" "જગુ વીના" "મમાજ સેવા" "કોની વધુ" "લખી" "આકાશ વણી" વિગેરે ૨૦ થી, બોધ અને રમુજ ઉત્પન્ન કરવા સાર વખેની વાર્તાઓ જાળીતી છે

એટલે ૧૯૧૩ પછી વાનો સંદિપ્ય એક ન્હાનકડુ વડોગીયુ મળી ભરઠક સગિતા રૂપે વડેના લાગુ એ ૧૯૧૩ થી માગીને ૧૯૨૦ મુળીના નવવિકા સાહિત્યના રા ૨૫૨૨ હતા તે જોઈએ

આ યુગમા નવનિકા સહિત્યના એક અગ-અગુસગી વાનાનો અભ્યુદય થયો એમા કનાની વિગેળના આવી Development વગુની મૂલ્યથી કલાત્મક ખની વાર્તાનો ઉદ્દેશ અસરકારક ગીતે આગળ થતો જણાનો સૈનીમા ફેગ્દાર થયો કથા પુરાણ બખાત હોય તેમ આ યુગની અગુસગી વાર્તાઓ ન હતી એક હતો એક હતી તેમજે બાધુ, પીધુ ને મોજ કીડી એ પ્રથા જતી રહેવા લાગી કનાને નામે પ્રેમના પ્રેમની-વગવડની વાતો વધી પડી પગુ એ હુકી પ્રતિના લેખકે ને હાથ એ દગાને પામી પરગુ એકદરે વિકાસજ હતો વગી આ યુગમા નવનિકા સાહિત્યના ખીજ અગ-પાત્રાવેખનવાગી વાર્તાઓ દિવમે દિવમે વધની ગઈ, અને પાત્રોના અવેખનમા વિશે ને વિશે કથા ઉતરતી ગઈ

એ જમાનાના જ્ઞાનો સમ્રહ કેમવપ્રસદ દેસાઈની "મ્હારી નીમ વાર્તાઓ" વર્માની "વિવિધ વાર્તાઓ" કથા મળીના ભાગ ૧ તથા ૨ મા થયેલો જણાય છે રા મુ-શીની ૧૯૧૨ થી એ દિશામા થોની પ્રગતિ અશુજ ગી છે

રા મુ-શીની "કમળા અને ખીજ વતો" એ સમ્રદમાથી "સમગાનો વિનાહ", "શકુન્તલા અને દુર્વાસા", "કોકિના" વિગેરે વાર્તામા અમુક પ્રતિના પાત્રવ સર્જન એજ એ કૃતિની સજ્જના છે મુ-શીની કથા એમના જમાના કરતા વણી આગળ વધની હતી, અને એમની કેટલીક કૃતિએને Story of maharajah ની કૃતિમા મૂકી શકાય પરગુ એમના "કમળા અને ખીજ વતો" એ સમ્રદમાની એમની કૃતિઓમા કવાની દષ્ટિએ કયાપ છે પરગુ ત્યાગબીની લખેની એમની દુકી વાનાઓ એમને ઉચ્ચનગ યથા અપાવે છે વર્માની "ઉપા અને મ્હનિનો" નામની કૃતિ એમના સમ્રદમા મવોલ્દ છે પાત્રા લેખનમાજ એ કૃતિની ઉત્તમતા રહેતી ઇ

કેવલપ્રસાદના સંગ્રહમાં એવું કથું નથી જડતું અને જડે છે તે માત્ર મૂળ લેખકના પાત્રલેખનની હાયા કેવલપ્રસાદની ઘણી ખરી વાર્તાઓ બોધ કરવાના ગુણ ઉદ્દેશ લખાયેની હોવાની ઘણે બગે તે Story of incidents છે એમણે એ કથાદષ્ટિ વિશેષ કેળવી છે એમની એ કથા વિકાસ પામતી જાય છે એ એમના સંગ્રહ થયા પછીની કૃતિઓ પરથી ન્પષ્ટ સમજાય છે

ત્યારપછીનો યુગ તે “યુજગત”ની ૧૯૨૦ માં સ્થાપના થઇ. ત્યારપછીનો યુગ-નવીન યુગની ભાવના ત્રીની નવનિકા સાહિત્યમાં ભાવના ખીલવા મથતા ગયચુરાની “રસીલી વાર્તાઓ” અને કથાના પન્થ ઉપાસક “ધૂમકેતુ”ના (૧૯૨૫) “તણખા” આ યુગના આગમન અને મધ્યાહ્ન સૂચવે છે રા. ધનસુખલાલ મહેતા, શ્રીમતી લીલાજીબેન મુન્શી (૧૯૨૨)ની કૃતિઓ પણ આ યુગની છે રા. જુહાપા “વાતેના વન”માં નૂચવાઇ ગયા છે શ્રી બળવગય ક. હાકાર અને “દિશ્વર ઉપમાનથી વખના” રા. ગમનારાયણ પાટક એમની કૃતિઓ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે

રાયચુરાની કૃતિમાં પાત્રલેખન પ્રાધાન્ય પામે છે છતાં કેાઇ કેાઇ કૃતિ story of impression ના વર્ગમાં ગ્રૂપી સકાય એમ છે એનું એક કારણ પણ છે એ વાર્તાને મારે વાતાવરણ કાઠિયાવાડને વીની વળતુ romantic અને chivalry નું વાતાવરણ રાખવામાં આવે છે

“રેણુકા” એ કૃતિ ઉચી કોળીની છે. જતાય કથાય વ્યાય ગયચુરાને ઉપદેશ કરવાનો અભખરો થયા વિના રહેતો નથી એટલે કથાની વચુનર થાય છે પરંતુ “ધૂમકેતુ”ની કૃતિ એટલે આ યુગની story of impression ની સફળ કૃતિ, એમના “પોસ્ટ ઓફીસ” “લેખા દાદા” “મીનીપત્ર”ના વાતાવરણ કથાની દષ્ટિએ સફળ રીતે સંગ્રહવેયા છે માનવ હૃદયના ઉઝાણમાં જઇ વાગે કરી નહી છે

પોસ્ટ ઓફીસની કૃતિમાં વાતસ્ય પ્રેમ ટેટવી સંગ્રહ રીતે અવેખ્યો છે એ વાચતા એ પ્રેમને પથે આપણુ હૃદય દાડી જાય છે, એ કૃતિ વાંતા નથી પણ એક ઉર્મીગીન છે એમ કહુ તોરે ખોટું નથી

સૌ લીલાજીબેનના ગાઝલાના જગ, “અવસાન દીનના કે દેહના” અને “અનુભવ વિનાના” ત્રણ story of impression તરીકે આપણા સાહિત્યમાં અનુપમ સ્થાન બોગવશે.

રા. રામનારાયણ પાટક “યુગધર્મ”થી માટી “પ્રધાન” સુધી પહોંચતા “રજનુ ગંગ” “સાચી વારતા” “જનાનાનું પન્થ” “સાનો મવદ” “સન્કારી નોકરીની મળનાનો બેદ” “જક્ષણી” “મુકુન્દ” “પહેલુ દીનામ” “એક પ્રથમ” સિમેરે વાતાવ્યા વખા કે એની ઉત્તમતા પણ એના સાતાવન્પ્રમાજ ની છે

રા. જુહાપાના “કુતાન્ના અનુભવ” જૂનાય એના નથી પ્રખીર્ણ લેખકો તો ઘણા છે એમના નામ બેગા થઇ રહે એમ નથી જ્નાવ આ યુગની ટુટી વાર્તા એટલે આ

એનું આણું હૃદયનાચિત્ર સગમની શકાય એમ છે. અમુક પ્રશ્ન, પરિસ્થિતિ, અભાવનું લક્ષણ એક ભાવ એવું એવું કંઈક લઇને સમગ્ર અને સફળ પત્રાલેખન કરી એવું વાનાવણું સરળતાવામાં આવે છે કે જેથી જે વાંતાનો Germinating thought હોય તે એકદમ આગળ આવે અને વાંચનારના મગજ ઉપર એક સચોટ ચિત્રરચાણી અમર (a lasting impression) કરે.

ઉદાદરણ તરીકે શ્રીમતી સૌ. લીલાવત્સલ મુન્શીની “અનુભવ વિન ના” એ કૃતિ લઇએ એનો Germinating thought. આપણા સમાજમાં સ્ત્રી પુરૂષનો એકજ માનસિક પરિસ્થિતિ પર હોવા છતાં વય વધનાં એવો ભિન્ન ભિન્ન વિકાસ થાય છે કે સ્ત્રી પુરૂષના હૃદયના અંતર વધનાંજ જન્ય છે. એક ફેરી એક ખીચ તરફ પ્રેમે દીક્ષ દોડી જવું હવું તેજ દીક્ષ આધાત ખામી રહે છે. એ બનાવવાનો છે, અને એ નાવક નાવિકાનાં સુંદર પાત્ર. લેખન એવી અસરકારક રીતે રજુ થયાં છે કે વાંચી વાંચી પુસ્તક ફેંકી દે. તો ય એ ચિત્ર ઇગરથી નથી ખસવું. રા. ઇંદુભાર્ગવી “કુમારના અનુભવ” માંથી “મધુરીનું અસિદ્ધાન” સ્ત્રીઓની સહનશકિતના સુંદર ચિત્રરૂપ રજુ કરેલું. “મધુરી” નું ચિત્ર આકર્ષક તેમજ હૃદયસ્પર્શી છે.

અન્ય લેખકો પણ એ આદર્શ પાછળ મંડ્યા રહ્યા છે. ઐત્તિક કૃતિના મંડાણથી આ સદીના ૨૫ વર્ષ સુધીની પ્રગતિ ગુજરાતી સાહિત્યના એ પુષ્પના વિકાસ સાધી રહ્યા છે. તે જોયું છે એટલે એ યુગનું નવલિકા સાહિત્યનો (Kens motif) પ્રધાન અવર Story of Impression સરજવાનોજ છે.

એટલે ૧૮૯૭થી માંડીને ૧૯૨૫ સુધીમાં નવલિકા સાહિત્યનો થયેલો વિકાસ ઉપર-ટપકે જોઈ ગયા. હવે એક સુધક કલાકારની દૃષ્ટિએ એ ગુજરાતી સાહિત્યના ખીલના જતા નવીન સાહિત્ય પુષ્પની સુગંધ-માને કલાત્માના દર્શન કરવાના રહ્યા.

નવલિકા સાહિત્યનો કલાત્મા:

એ કલાત્માના દર્શન કરવા સાર પ્રથમ નવલિકા એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ યુ, એનું બધારણ, એની શૈલી અને છેવટે એમા રહેલી કલાનો જન્મ વિગેરે વિષયોની ચર્ચા કરીશું. એટલે એના કલાત્માના સુક્ષ્મ સ્વરૂપની ખાખી થશે.

નવલિકા એટલે ટુંકી વાર્તા. નવલિકા શબ્દ હાલ કેટલોક સમય થયા ૩૬ થયો જન્ય છે. અંગ્રેજી શબ્દ Novel નોવલ આપણે ગુજરાતીમાં નવન તરીકે લઈ લીધો. અને તેને સંસ્કૃત પ્રત્યય ફક્ત લગાડી નવો વર્ણન કરવા શબ્દ ચોખ્ખો છે છતાં ય ૩૬ થયો જતા શબ્દ સામે વાધો દર્શાવવો નિરર્થક છે.

“એક પલાડીએ ધ્યાનના એકજ કાર્યમાં જે જોઈ લેવાય તે નવલિકા”. “એકજ જાપ માટે તે નવલિકા”. એવી વ્યાખ્યા ગુજરાતી આપમ મમક્ષ ઝો. કોકોરે રજુ કરી છે.

તેમજ ૨. 'ધૂમકેતુ'ની નવનિકાની વ્યાખ્યા એમના "તણખા" નામના પુસ્તકની પ્રત્તાનનામા નજરે મટે છે "હુદયની લાગણીઓને મૃદુ સ્પર્શ કરી જગાડનાર તણખો" એ નવનિકા એમ એમનો દેવાનો આશય છે

આ બંને વ્યાખ્યાઓમા ઉણપ રહી ગઇ છે નવનિકા શબ્દને વિશેષ અર્થ આપવા માત્ર છુ પરંતુ શબ્દોથી વ્યાખ્યા માધવાનું યોગ્ય નથી લાગતું કાગળુ માત્ર એટલું જ છે કે ગમે તેવી સર્વદેશીય વ્યાખ્યા કરવા મથે તોને એમા કંઈને કંઈ જરૂર ઉણપ રહીજ નય નવલિકા શુ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેખાય છે એટલે ગ્રંથ અને સુગમ નથી માર્ગમા ધણી મુશ્કેલીઓ રહેવી છે નવનિકાના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્તો કયા શોધના જેવું અને તે પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્તો શુ છે એ બે પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવા જતા રૂઢ થયયા કેટલાક મતબ્દોને તોડવાની જરૂર પડે છે તેથી મુશ્કેલીઓ વધે છે

નવનિકા સાહિત્યનું રૂપ આપણે પશ્ચિમમાથી લીધું છે એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નહીં વાર્તા કહેવાની પ્રથા તો માનવ ઇતિહાસની સથે સાથેજ જડાયતી હોય છે બળક સમજાણુ થાય કે તેની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિનાને વરીતો ખોગે એસાડી વાર્તા કહી ખીનવે છે પરંતુ જે રૂપરેખા નવલિકાને અર્પીએ છીએ તે રૂપરેખા પશ્ચિમના સાહિત્યમાથી લીધી છે એમ વિના સંકેતે કશું કરી દેવુંજ જોઈએ

જુની વાર્તાની પદ્ધતિ અને જ્ઞાનની નવનિર્માના રૂપગ તર્ફન નીરાળા છે અને આપણે ત્યાંનું વાર્તાનું સંવિત્ય જુનું છે એવી વૃદ્ધ પડી એસરી એ વ્યર્થ બ્રમણા છે

પશ્ચિમમા થયું તેમ અપણે ત્યા પણુ ગઈ સાં ત્યા વિજ સતી સાથે નવનિકાનો જન્મ, નવનકથાના જન્મ પછી ઇતિહાસ પાને મકારો છે એ તો નિર્વિનંદ વાત છે કથા સરિત્ સાગર, પચન ન બૃદ્ધકથા આપણે ત્યા દત્તા પરંતુ એ જુની પદ્ધતિના એને નવલિકાના પૂર્વજે ન પડી શકાય

નવલિકાનું બધારણુ

ટૂંકી વાર્તાનું ઘડતર ત્રણ વિભાગે થાય છે પ્રથમ તો વાચનારનું ધ્યાન ઝડપથી ખેંચી-આકર્ષી-શકે એવો આરંભ (Beginning or Introduction) એવી શરૂઆત કરીને ધીમે ધીમે વાર્તાની વસ્તુતો ઉકેન (Complication or Unfolding) વાર્તાના મધ્યનને જુદા જુદા Scenes or Stages મા જોડી દબને મગ્ધો હોવો જોઈએ અને એ ઉકેન વાચનારને છેવડના અંત, ઘડના તરફ ગસિક રીતે નજર જતો હોવો જોઈએ નાનકમા Introduction, complication climax unfolding and catastrophe or end એમ પાંચ વિભાગ હોય છે આમા ત્રણજ વિભાગ હોય છે નવનિકા કાગને Poetic Justice કવો આણી મુશ્કેલીની જરૂર પાતી નથી એ સુગ હૃદયસ્પર્શી, વાતાવરણુ સમજાતી, અચુક સચોટ ગાય પાડવાનું નર્ત્ય છે તેથી એ બધા નાનકના અંગની નવલિકામા જરૂર નથી

નવસિકાની શૈલી

અમુકજ હોતી જોઈએ એવું કાંઈ નથી. પરંતુ છેકજ દલગી પ્રતિની શૈલી સાધારણ રીતે વર્ણનાત્મક શૈલી હોય છે. કેટલીક નવસિકાઓમાં માત્ર નવસિકાનું નિરૂપણ વર્ણનથી જ કરવામાં આવેલું હોય છે. ઘરમાં ઘરડાઓને મોટેથી બાળકો જેવી રીતે વાનાંઓ સાંભળે છે એવી પ્રથા એવી કૃતિઓમાં નજરે ચડે છે. એ નવી દેશનમાં નવા લેખાશમાં જુની પદ્ધતિની વાર્તાઓ નજરે ચડે છે. બીજા પ્રકારની શૈલી જેને ચિત્રણ શૈલી કહી શકાય તેવી જોવામાં આવે છે. લેખક વાંચનારના કદ્દપના પટપર એક ચિત્ર-કારની માફક રંગતો પીંછીને બદલે લલિતપદોથી સુંદર ચિત્રો દોર્યો જાય છે. અને એ રીતે નવસિકા વાંચનારને સુંદર સહજ સહિમાં મૂકી દે છે.

નવસિકાનાં પાત્રાલેખન વસ્તુસંકલના ને રસ સંવાદ શૈલીથી પણ સધાય છે. એ ત્રણ પાત્રોને વાતો કરનાં વાંચનારની સમક્ષ મૂકી લેખક તેમની વાતો મહાંજ વસ્તુ અને પાત્રાભેદ ગૂંથી દે છે. અને રસની ઝમાવટ અપોઆપ થાય છે. અમુક શૈલીજ સારી એવી જદ લેવી નિરૂપક છે. જેવું નવસિકાનું વસ્તુ તેવીજ તેની શૈલી. પરંતુ સંવાદ શૈલી અને ચિત્રણ શૈલીના મુખ્ય અને મુલગ ભિન્નભૂતી નવસિકા ઉત્તમ પ્રતિની યર્થ શકે છે.

લાંખાં વાક્યો કરનાં ફુંકાં વાક્યોની રચના નવસિકામાં બહુ આવશ્યક યધ પડે છે. નવસિકામાં બધું કહી દેવામાં નથી આવતું. અમુક કહેવામાં આવે અને બીજું વાંચનાર કદ્દપના વડે સરળવી લે અને તેથી વાંચનારને અનુપમ રસાસ્વાદનો ભોગી બનાવી એ રસની મરતીમાં મગ્નદ માણુનો છોડી દેવામાં નવસિકાની કલા રહેલી છે. કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની શૈલી અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે એમ કલા વગર નથી ચાલતું, નવસિકાનું વસ્તુ-ખીજ શું હોઈ શકે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કર્યે નવસિકાના સ્પૂળ દેહનાં દર્શન પૂરેપૂરા થશે. કેટલેક વિષય વાર્તાનો વિષય બની શકે એટલે જે વિષયોની વિચારણામાં કદ્દપનાને સ્થાન મળે તેવા તમામ વિષયો નવસિકાની વસ્તુ બની શકે. એક હૃદયપરીખા બનાવ અથવા પરિસ્થિતિ, એક સુંદર દસ્ય અથવા એક સુરેખ અનુભવ, જીવનની એક દશા એક નૈતિક પ્રશ્ન એવા અનેકાનેક માનવ જીવનને વીંટી વળના પ્રશ્નો એક સુંદર વાર્તાના બીજા તરીકે રાખી એક આકર્ષક અને અસરકારક નવસિકા લખી શકાય. એટલે નવસિકાની વિશિષ્ટતા શેમાં રહેલી છે ને જોવા મળીએ.

પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ અમુક ધોરણો ઘડ્યાં છે, અનુભવે સ્થાપ્યા છે. તે તરફ વળવું પડશે. વાર્તા કહેવી એ એક કદ્દનારની વિશિષ્ટતા છે. સડુ કોઈનો એ નો અનુભવ દરોજ કે એકજ વસ્તુસ્થિતિ, એકજ પ્રસંગ એક વ્યક્તિ ઘણીજ હૃદયગમ ને રસિક રીતે વર્ણવી શકે છે અને માનવ હૃદયને અદ્ભુત પમાડી શકે છે ત્યારે બીજા વ્યક્તિ કાંઈપણ કરી શકતી નથી. ત્યારે એ એક નવસિકાનું ખાસ આવશ્યક ગુણ છે. નવસિકા એવી રીતે આ લેખાવી જોઈએ કે વાંચનાર કે સાંભળનારને વાંચના કે સાંભળના કરવાનું ગમે જરાય રસભંગ ન થાય.

એક ફેરી શરૂ કર્યા પછી તેને પકડી મૂકવી નજ ગમે “ધ્યાનના એકજ કાર્યમાં જો જોઇ શકાય તે નવનિકા”. રસની સરસ રીતે ઝંખાવટ કરતા આનંદનું જોઇએ કારણકે રસની ઝંખાવટ એ નવનિકાનું મુખ્ય લક્ષણ છે

નવનિકાનું ખીલું લક્ષણ એ કે પ્રેમ કાંકર કહે છે તેમ એકજ પવાનીએ ત્રણ કથાકની અદર વાચી શકાય નવનિકા કેટલી લાખી હોતી જોઇએ એ બાબત માપ તો નજ આપી શકાય દુકાની નવનિકા પણ કહી શકાય એની મૂલ્યોને શિષ્ટ સાહિત્ય વિવેચકોએ નવનિકા તરીકે સત્કારી છે ત્રણમે પાના લગભગ તે વસ્તુ ત્રીસ પાનામાં સમાવી દે એનું નામ નવનિકા નહીં નવનિકા નવનયી તદ્દન જુદી ધારીનીજ કૃતિ છે અને સાહિત્યની બનેલી જરૂર છે પરંતુ એકજ પનાની એ ત્રણ કથાકની અદર વચારા રહે તેને નવનિકા કહી શકાય સક્ષેપતા (Brevity) એ નવનિકાનું ખીનું લક્ષણ છે

જીવનની એક દશા, પાત્રાલેખનનું એક ચિત્ર, એક અનુભવ ચારિત્ર્યની એક દશા માનવ સ્વભાવનો અમુક વિશાસ એવું એવું નવનિકામાં આવી શકે એકજ ક્ષણ કે એકજ બનાવનું આલેખન નવનિકામાં હોવું જોઇએ એવું નથી પરંતુ રસની ઝંખાવટની સાથે એકાગ્રતાની નવનિકામાં ખાસ આવશ્યકતા છે લજ્જતા પ્રસંગો તમામ દૂર રાખીને મુખ્ય વસ્તુ પર ધ્યાનનારું ધ્યાન રાખવું એ વાર્તા લખનારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ દુકાની વાર્તામાં એક પ્રકારની એકતા (Unity) હોય છે

વળી નવનિકામાં એકજ ઉદ્દેશ એકજ આશય અને એકજ અસર હોવા જોઇએ નવનિકાનો *uniformity of idea* ઉદ્દેશ-પ્રધાન વિચાર એકજ હોવો જોઇએ અને તે મનોહર રીતે તર્કબદ્ધ શૈલીમાં મૂળી કાઢેલો હોવો જોઇએ ઉત્તમ પ્રકારની નવનિકાનો આ ખાસ ગુણ હોય છે વાર્તાનું ખીજ (Germanal idea) સ્પષ્ટ હોવું જોઇએ ધણી અસર કારક અને સરન રીતે વ્યક્ત કરેલું હોવું જોઇએ વાર્તાના અસ્તિત્વનું કારણ એવા કાર્યથી રજુ થયેલું હોવું જોઇએ કે વાચનારના ધ્યાન પાંચી તે મૂળ કારણ ધરી જરૂર ખમવા પામે નહીં અને વાર્તા પૂરી થતા ને કારણના નકાદથી માનવ હૃદય પર હૃદયસ્પર્શી અમરકારક છાપ પડી રહે

દેવે એ રૂપ ગુણ વાળી નવનિકામાં કના કયા રહે છે તે જોવા મથીતું નવનિકાની કના ખાસ કરીને સ્વચાતુર્ય કના (Suggestive Art) છે અને અમા ઉત્તમના સાધવા અને એ કના ઉતાવળ મથનુ અ દરેક કનાકારની પવિત્ર ફજ્જ છે

(૧) વસ્તુ પસંદ કરી સુરખ પાત્રાલેખન કરે અથવા (૨) પાન પસંદ કરી તેની આજુમાજુ અનુકૂળ સંજોગો સર્જે અથવા (૩) અમુક વાતાવરણ પસંદ કરી એ વાતાવરણને પાત્રો અને પ્રમોથથી સજ્જ કરે— આ ત્રણ પ્રકાર ઉત્તમ પ્રતિની વાર્તા લખી શકાય

દેશ દેશના નવનિકા સાહિત્યનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આપણને માનમ પડે કે નવનિકા સાહિત્યની પ્રથમ દશા અનુભવી વાર્તાઓ— Story of Incidents શરૂઆત

સાધીજ થાય છે Incidents પ્રમથો કે પરિસ્થિતિ કેમ કનાતમ રીતે ઉપજવવા એ પાઠક પશ્ચિમની ઉત્તમમા ઉત્તમ બુદ્ધિનો વ્યય થયો છે અને સુદરમા સુદર વાનાઓ એ પ્રતિની નખવા માટી પટ્ટી એ નવનિર્માનુ ૨૫ જુન થતુ ગયુ અને એમાની કના જાણી પડ્યા માટી

ત્યારે નવનિર્માન : સાહિત્યની ખીજ દશા ગંગી અને તે Story of Characterization એ ૨૫ ત્યારે લોખંડિય થયુ ત્યારે મજન પાટોની સ્થિતિ અરનવવામા બુદ્ધિનો વ્યય થયો. આ ક્રમમા એ પ્રથા એ જુની થતી ગઈ અને હાલમા પશ્ચિમનુ નવનિકા સાહિત્ય ત્રીજી પરિસ્થિતિમાથી પસાર થાય છે ત્યા અત્યાજે Story of Impression-atmosphere psychological analysis લોખંડિય છે માનસિક વિમાસના સ્પષ્ટીકરણ રવા, માનવ જીવનના ગૂઢ રહસ્યો ઉઘેડવા એ સાહિત્ય મથી રહ્યું છે

અ જના ગુજરાતી એ અનુચ્છેા કરવાના છે અમાટી જોયુ તેમ ગુજરાતની નવનિર્મા આજે ત્રીજી દશામા પ્રવેશ પામી છે અને તેનો ઉત્કર્ષ મ્વાનો રહ્યો છે

એ ઉત્કર્ષમા કેવીમ મુશ્કેલીઓ આપણે માટે આડે આવીને ઉભેલી છે આપણા નવનિર્મા સાહિત્યના ૩૦ મત યો આપણને આગળ વધવા દેતા નથી એ મત યો ધણા મમન અને અચાને નીધે જડુ ધાતી મેઠા છે તેની સામે ૫૩ મ્વાની જરૂર છે

એમ મતન્ય છે કે દરેક નવનિકામા વસ્તુ (plot) જોઈએ એમા જૂન થાય છે તેનુ કાચુ વસ્તુ એટલે બનાવો (Incidents) ની ક્રમિષ્ટ યાદી એમ સાધાગપ રીતે સમજાવેનામા આવે છે તે છે

વસ્તુ (plot) શબ્દો આર્થ આપણે દણ સુધી સમજાજ નથી અમ મ્વામા જગાય જોઈ નથી

'plot is the management of the continuous line of action underlying the whole progress of the story It concerns the sequence of events

The plot starts most commonly with an idea originating in the impression made by a single incident, in a situation experienced or invented in a chance mood or fancy or in the conception of the character—the motive, the moving force of a story The reason of its existence

બ વાય - (આખી વાનાની પ્રગતિ પાઠક રહેતી એકધરી વતાન સચનનના મયની એવ પ એવે નતાતો જોઈ નાવાના કમની સાથે એને સમજ હોય છે

કેઈ એ પાના સાહિત્યની મ પનાથી કોઈ તરખ કે કોઈ અન્યતરી એક ત્રાથી માં મો નમ્પિત કે મોની પરિસ્થિતિ કે અમુક મન પા પરેલી ઠાપમાથી ઉદ્ભવના

વિચારથી સાધારણ રીતે વાર્તાના વસ્તુનું ખીજ રોપાય છે અને એમાં વાર્તાના અગ્નિતત્વનું, તેના જન્મ અને પ્રગતિનું મહત્ત્વ હોય છે)

એ દૃષ્ટિએ

“The unfolding of the idea, whatever it may be in the plot”

લવાઈ (જે કાંઈ વિચાર હોય તેનો આવિષ્કાર તેનું નામ વસ્તુ)

એટલે દરેકની અદ્ય continuous run of events હોવા જોઈએ એ બની શકે એમ નથી જો એમજ હોય તો (Story) નવનિર્મિત એક Narrative થઈ જાય

“The method of the short story differs from that of a narrative in this the story is concerned not as a mere continuous run of events but in a few striking scenes more or less cleverly joined The lack of such dramatic-crystallization into units of action often makes the amateur work weak and ineffective The plot consists in conceiving the action in a series of developing scenes or situations

ભાનાઈ (ટૂંકી વાર્તા અને કથા એની ધારીમાં એ ફેર કે ટૂંકી વાર્તામાં માન હિતનાયપત્રી મનાવેલા કમ પા ધ્યાન નથી આપનામાં આવતું એમાં તો થોડા નિર્વાહક પ્રવેશોની મુદ્દા ગૂંથી કરી વાર્તાનું કાર્ય સાધના હોય છે નમાલી સત્વહીનકૃતિ આશુધક કનામગેને લાથે થનાનું કાન્યુ આની નાટકીય ગોઠવણી કરી શકે તો નથી કમનાગ વસ્તુનું કાર્ય આગમ વધે એના ચિત્રો કે પત્રિચિત્રિ વડે વાર્તાની વસ્તુની પ્રપના થાય એમાંજ નાતાનો પોટ સનાયેનો હોય છે)

એ ખીજે મત ન એવો છ કે દરે નવનિર્મિત સચનન (action કાય) હોતું જોઈએ તે એ ન હોય તો તે નવનિર્મિત જ નહીં એવો આગ્રહ કરવામાં આવે છે

આ ખૂન થનાનું કાન્યુ આપડું સનાનજ છ એક પ્રસંગ, એક પરિસ્થિતિ, એ- વિચાર, એક કનાની દશા આખ આગમ રાખી નવનિર્મિત લખી શકાય છે તો પત્રી action મચન। ત્યા કેવી રીતે હાંધ શકે જના માનન ચરિત્રની એ દશા વર્ણવનામાં આની હોય ત્યા મચન। કેમ મચવે તે મચન ગણતું નથી

અને આ મે મચનન ગ તો અર્થજ નથી સમજના Action શબ્દનો અર્થ Continuity of movementમાંજ મમાવેશ થઈ જતો નથી વાર્તાનું સચનન એમને progress leading to a climax ‘Action means the process by which the progress to the final climax in the story is reached’

ભાવાર્થ (અચન એને જે થઈ વડે વાતાની પ્રગતિ અતિમ પન ઇલાએ પહોંચવા માટે થય તે)

દરેક ટૂંકી ગાલી-નવનિષા-મા એ ઉદ્દેશ દર હમેશ આગમ થતો હોવો નોંધએ આ એક સચોટ ડાખ પડે તેથી વસ્તુમા એ પ્રાણી એ તા હ ની નેધએ The classical units may be partially applied to a short story એવો એક પરિમના નિવેચ નો મન છે

દર નવનિ નો આગમ વાતાનું અર્થ દર હમેશ આગમ રી આ બનતુ રૂપ અન વાવના માટે દર પરિધિનિએ જમની જમાવડ માં થતી વચ એવે રીધ છે

દરેક વાતાનો અન વાવના મટે જમની જમાવડ ધીરે ધીરે માં થતી જતી નોંધએ અને તેને માટે

The incident must of course be interpreted subjectified and rendered significant by the author

ભાવાર્થ (તેથી ગાતાના મર્જનાત્મક વિચારની મનીક્ષા કરી આત્મના આગમ વડ તેમા નવનિના આગમ આગમ જવાન મમ લેખનુ છે)

એ ઉપરથી અર્થ નમ નમ ક ક દર વાતામા Continuous run of events હોવાન નોંધએ એ માન્યતા જુન હોતી છે

ગ્રીક ગાન અ હ કે દર નવનિષામા મલન માદ જાતાનો વિખરતુ નોંધએ એરી માયના પ્રચલિત થયથી હ વાતા ઉદ્દેશાત્મક (didactic) હારી નોંધએ એ મન ન ગાવા રીઅ તા મનાનો ઉદ્દેશ દિ થયજ નહી આન તત તેથી મલ એવો મર્થ મગ વ નથી મમા ની નીતિ રમા તા ન તા

જુ જાતી નવનિ નાહિત્ય મામદર્શ કુલ—ત્યાં જરો મવાત્મ નવનિષા એમ નુ એની થયા રી મજાગતી સહિત્યના નવનિ ના ભાવિની મા હ મી રિમીન

જ્ઞાતમક નવનિન તાવમા જ અર્થમા ટૂંકી વાતા અ નમ્દેન આગમે મમદએ છીએ તેનુ એ ખાસ આગમ અમ વાતા Fundamental idea of some sort હાલ

‘ For the short story of today aims not merely to recount a series of interesting events in chronological or logical order but to create a vivid picture of a bit of life in such a way as to render a preconceived idea or impression. It has for its material not merely people or events but people in their relations to one another and to their environment ’

ભાવાર્થ જાણ્યું કે આજકાલની ટૂંકી વાર્તાનો ઉદ્દેશ તર્કગદ્ગદ કે કાવ્યક્રમ અનુસાર નભાયી બનાવેલી રજુઆત કરવાનો નથી પણ તે જીવનની જે એક દશા લીધી તેની ધારેથી હાથ પડે અથવા ધારેલો વિચાર રજુ કરે એવી રીતે તાદ્દશ ચિતાર આપવામાં મહાયો છે એનું ધડનગ માણ્યો અને બનાવેથી નથી કરવાનું પરંતુ એક ખીમના પરંપર મનુષ્યને રજુ કરી તેનું જીવન વાતા ગણી સગવડનું છે

" The short story, only suggests life histories by retrospect or hint of future or by presenting determining crisis in lives of character and it uses its series of events in accordance with a dominating motive to render the impression of a situation "

ભાવાર્થ પાત્રોના જીવનને પદતી એક અધૂરી પગિચિતિ આલેખી ભાવિના એક મુશ્કેલી કે ભૂતકાળને દર્શાવવા વડે સજીવન કરી માનવીઓના જીવન પ્રતિદાસનો ટૂંકો નાતો કવાત્મક નિર્દેશ કરે અને એક આપક ઉદ્દેશને અર્થે વાર્તાના બનાવેલી એવી ગૂંથણી કરવામાં આવે છે કે જેથી એક પગિચિતિને મનોદઃ અસરકારક હાથ પડે

ટૂંકી વાર્તામાં જાના ફર્ગન થાય છે તેનું કાગ્ય એ છે કે

It endeavours to express in the concrete form of a vivid picture of life, the underlying laws of human nature that governs our affections, our passions, our conduct—that determine our character and our relations to one another. And it is this vital fundamental truth, in concrete form rather than the technique by which it works is all important

ભાવાર્થ ટૂંકી વાર્તા જીવનના તાદ્દશ ચિતાર અને તેટલા અર્થાને રજુ કરવા મથે અને માનવ અગ્નિ અને સ્વભાવ મનુષ્ય કોગતા, જે જે નીતિ એલના મનુષ્યનો વાસ નાઓ માનવ અભાવને ફાની નથી છે તે રહસ્યો સમજાવવા મથે છે અને આ ટૂંકી વાર્તાના મહાન ઉદ્દેશ જોવા વડે એ ઉદ્દેશ સત્યોને આલેખે મનુષ્ય કરે તેને લીધેજ ટૂંકી વાર્તાની મહત્તા હોય છે તેના સ્પષ્ટતા નહીં

પણ તે માટે જેનું જીવન હાથ તેનું આલેખવામાં સમાવે નથી જીવન જેનું મર્યાદા નેડે તેનું મર્યાદા જીવન ચીનરવામાં જા નથી અને ટૂંકી વાર્તામાં એ અગ્ર ઉદ્દેશના લીધે જીવન નથી એ નવનિકાનું વર્તન નથી સાહિત્યમાં લેખનનું અભિપ્રાય અને અકિતગત વિચારને અગ્ર ન હોય તે સાહિત્ય સંગ્રહ નથી

અભિપ્રાય લેખનના અભિનયન દ્રષ્ટિમિત્રોએ હાથ તે અક મર્યાદા માફક સાહિત્ય નિર્દેશ કરી આપ

‘ He cannot escape interpretation for it is only because experience means something to him that he cures to extend and make it permanent by giving it literary expression ’

ભાવાર્થ લેખક જીવનના જે અનુભવ એના પેનાના જીવનમાં કઈક મહત્વ ભોગવી રહ્યો છે તે અનુભવ સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી તેને ચિરંજીવ કરવા મથે છે તેથી તેના જીવનની પરિપક્ષ્વા રજુ કરવા મિત્રામ છૂટકો હોતો નથી

અને એ સાહિત્યના વિશાળ દર્શિમિન્દુ અનુસાર નવનિકા શુ કરે છે તે બાબત એક અમેરીકન લેખક લખે છે કે

The short story aims to present and to interpret a single phase of life It is nothing without a point The short story may be as simple and as homely as you will, it may be minute and accurate in detail, it can ever survive the lack of romance and high idealism but it cannot do without interpretation and the personal point of view The short story takes the best of realism, the best of idealism, best of romance and makes them all its own

ભાવાર્થ જીવનની એક દશા અ લેખવા નવનિકા દ્વારા નથે છે એમાં કઈપણ અર્થ વગરનું દોષ્ટ નથી ટૂંકી વાર્તા ડેમ્જ સદી ને ગરમથુ હેય ગદી ગૂથણી ન હોય, મોટા મોટા આદર્શો વિનાની ને રસના ચટકા ઉડના ન હોય તો પણ લેખકનું વ્યક્તિત્વ ન દોય એની જીવન પરિપક્ષ્વા ન હોય એવું નજ ની શકે એ મા ઉત્તમ કક્ષાનો આદર્શવાદ અને ઉત્તમ પ્રતિનું realism અને ઉત્કૃષ્ટ અ લક્ષણ બધા ભેગા દોય શકે છે અને તેથી અનન્ય ન થઈ શકે છે

અને તેથીજ (Story of Incidents) અનુસંગી વાત દૈનિકી પ્રતિની ગણાય છે બનાવોની ક્રમિક યાદી આવતી હોય અથવા અદ્યતન રસ જમાવવા બનાવો ગાદવા હોય એવી કૃતિઓમાં લેખકને પોતાનું હૃદય દાનવનાનું મથન દોષ્ટ નથી અતરની મુદ્દુ અને મજુન ભાવોને જગવની નાગણીઓને જગાડવનું કામ નવનિકા કરી શકતી હોય તો એ પ્રકારની નવનિકા કે જેમાં લેખકના વ્યક્તિત્વને ન્યાન દોય, જેમાં લેખક જીવન જે સમયનો હોય તે જનતાને સમજવી શકે

The story cannot claim rank as literature unless it has in it, the power to evoke in the sympathetic reader some stirring emotion The emotion excited by the true artist is grounded upon the deep truths of human life It springs from a great and worthy cause and is necessarily in frequent occurrence

ભાવાર્થ: સાહિત્ય વાચનારના અંતરમાં સાનુકૂળ લાગણીઓનો ઉભરોજ ન આણી ગઈ તે ટૂંકી વાર્તા સાહિત્યની કૃતિ ન લેખી શકાય. ખરે કલાકાર જે જે લાગણીઓ પ્રેરે છે તે માનવ જીવનના ઉંડા રહસ્યો પરજ અવધાની રહેથી હોય છે. તે વારંવારે નથી છંદી અને કારણની મદતમાજ તેનું જન્મ ગ્યાન હોય છે.

અને એ દશાએ પહોંચવા માટે નવલિકાનો આગય જીવનની એક દગાના ઉકેલ અને આદર્શ, ઓછામાં ઓછા સમગ્ર શબ્દોમાં રજુ કરવાનો હોય ગઈ એનું વસ્તુ સાદું અને ગૂંથણી કરામતવાળી હોવા જોઈએ. સંચલન ઝડપીનું, વધારે ગાદું, વધારે સુરેખ અને મળળ પાત્રાયેખન વાળું હોવું જોઈએ.

“In a word, the short story has a unity that can distinctly be felt. The short story can attain that complete and rounded unity which makes it in the hands of a master artist capable of a perfection of form that is almost lyrical.”

ભાવાર્થ ટૂંકી વાર્તામાં એક પ્રકાર હૃદયમાં સોસડે ઉતરી જાય એવું સુગમ્ય ઐક્ય હોય છે, એ પ્રમાણુ અને સુરેખ ઐક્ય એક સુધડ અનુભવી કલાકારની હથોટીએ બેમી જઈ ટૂંકી વાર્તાને એક અનુપમ ઉર્મીગીત બનાવી શકે છે.

એટલે નવલિકાનો આદર્શ નવલિકાને એક ઉર્મીગીત બનાવવાનો છે, અને તે દરેક મારિત્યમાં આદર્શ રૂપજ રહેશે પ્રત્યેક લેખકની હૃદયની વિબુતિના માપે એ અશ તેની કૃતિમાં ઉતરશે અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓના આત્માના ઉત્કૃષ્ટને અને પ્રેરણાઓ નવલિકામાં આવેખાએ તે પ્રમાણુમાં નવલિકા ઉર્મીગીતના આદર્શને પામશે.

ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્ય એ આદર્શ સફળ રીતે બીજા જગતના સાહિત્યની સરખામણીમાં એક દારમાં આવી શકે એવા માપિત્યના સર્જનમાં ઉતરી શકે એજ દરેક ગુજરાતી સાહિત્ય-વિવાસીને અભિવાધા હોઈ શકે અને એજ ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવિ છે.

અરવુ.

સલિનમોહન યુનીસાલ ગાંધી

१ जुझे V Smith's *Laily History of India*, 4th edition, P. 309 Scandolous tradition affirmed that 'in his enemy's city, the king of the Sakas while counting another man's wife, was butchered by Chandra Gupta, concealed in his mistress's dress, but the tale does not look like genuine history

તેમા એ બામન એઓ ગણે છે અને દેવોચન્દ્રગુપ્તમાના અદત જોની સમીપા ડી જણાવે છે, કે સમુદ્રગુપ્ત પછી એનો કુનર ગમગુપ્ત ગાદીએ આ પો તે એઓ તો નનાયો નીનયો કે મયુગ ૥ ૭- રાજાની સાથે ૥ નિરુમા તેણે જન મચાવવાની ખાતર મુનો ગાળી ધુનદેરી આપી દેનાની પગ દા પડી પ છુ તેના ભાઈ ચન્દ્રગુપ્તે ધુનદેરીના વેદમા નમ ગળના અતપુરમા મખન થઈ તે। મારી નાખ્યો તે પછી ભાઈન ખૂન રી રિધના ધુનદેરીને ગળ ચન્દ્રગુપ્ત પરજ્યો ૨

ઉપરનો પ્રશ્ન The Journal of the Bihar and Orissa Research Societyના ૬મ ૧૯૦૮ના જન્મના અમ્મા બનામ પ્રોફેસર A S Altekar દ્વારા ધર છ અને નીચે આપેના ૭ નિર્ણય ઉપર આવે છે ૩ (૧) સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર રામગુપ્ત ગાદીએ પોયો તેનુ ખીખુ નાન કદ ૪ રામગુપ્ત ૧૨૦ તે રાજા છમ જ નમાલો ૧૦ (૨) તેણે અતગાપામા નિગધી રા રગને રાણી કુવેરી આપી દેનાનુ પછુ ખૂન કથ (૩) માદ રાજા રામગુપ્તના ન્હાના ભાઈ ચન્દ્રગુપ્તે ધુનદેરીના વેદમા જઈ શક નાનનુ ખૂન રૂ (૪) પાછા આરી ચન્દ્રગુપ્ત ૧૦૫૦ને જાતે મારી નાખ્યો અથવા ઠાઈ પામે મરી નખા પો (૫) રિધના ધ્રુવેરી તે પછી રાજા ચન્દ્રગુપ્તની રાણી મની (૬) દેવોચન્દ્રગુપ્ત નામ આ ગાનક જતાત સમાનમા આગે ૭ પ્રો આનગે મના આનિપુત્રો પ્રો માનગ ૮ ૥ મતન્ય સાથે મોજે ભાગે મમાનતા ધગવે ૯

આજનો લેખ નખાળને પપુ ઈસ ૧૯૦૭ના આ લખા પ્રતુત પ્રતના સ ૧૬મા વિચાર મગાની ૧૮૩૭ પડી હતી તે નખને નિભાખ તે મચના મ રત મુદ્રારાક્ષત્તી ઇએથ પ્રગ્તાનના(Introduction)મા એ મરિતા આ નીજ નટ ની ભપુન્તી નોધ મે લીધી ૭ પરતુ તે ખુ મભિા છ, અને ઉક્ત નીચ આગતિ ન તમા ૧ ૧૨ પો એમ જણાનુ નથી તે મા યુરી એમાના મુદ્દા મદમ નિતાનરી અહીં ૬ ચરન મગુ છ

નશના નિર્ણયન સાધન જે દેવોચન્દ્રગુપ્ત તે દુપ્રાપ્ય થય ૭ સરા મ મેગે એમાના અમ ઉતારા થયા પમ છે તે પની છ અ ૧ ૥ ડનચયના શિવ મમય આો યુ ૧૪૧ના સગી નાન્યદર્પણમાના એમ મોજ રા ન ૥ શહારમજાશમાના આો એ રાજગેમની કાવ્યમીમાલામાના ૭ ૨૫ ઉતારાન મનુન ૮ અચામા મ ૧૫૪૫ થના નીચ આપ ૯

પ મે ઉતારા દેવોચન્દ્રગુપ્ત ૥ ખીજા અમ્માથી રીયા ૭ પ્રુનિતો અથત સેના પ્રુનિતો મળગટ સાત પડન જન રામગુપ્ત રાણી નુનદેરીને અ રી રેસાની રાજા કે ૧૨ રાણી શત્રુ ૥ ૭ થમાથી ૯૨ી પતાો મેવાલો આવે છે તા તા ન નો મઈ ચદ્રગુપ્ત જે ગાળો વેર સળે શો તા જયા તથાર થયા ૭ ત મર્વને ગળને પગે પડી નીલે ૭ કે રા ડી ધ્રુવ રી ૧ તજતા મો જ મ ગાજ નચ ૧ તે નમ વેદમની સાથ

૨ The Journal of Bihar and Orissa Research Societyના ગયા બ્ધન મરિતા ૥ મમ્મા આતેરી Prof A S Altekar ની નોચને અનુમરી ૧ Prof R D Banerji ના નમ્ત યનો સાગ અગી અપા ૭

રાણી ત્યા આવી ચડેય છે તે રાગને જીવિવધારી ચંદ્રગુપ્ત સાથે એકાનમા વાત કરતો નેઈ શંકામા પડે છે, જેથી તે છતી ન ચતા છાની ગ્દી તેમની વાતચીત સાબળે છે હિત ઉતારો નીચે મુજબ છે.૪

[રાણી] જિહ્, જિહ તારો ત્યાગ કરવા હું અશક્ત છું

નવયોધને વિગળવું તારું આ અંગ, એ ચોવનને છાજવું
તારું આ મોહક ડપ, અને મારા ઉપર તારી આ અનુગ્રમ
પ્રીતિ, એ મોને વશ થઈ હું દેવીને તથા દેજી છું. તારા
ઉપર માગે ગાઠ પ્રેમ છે

[ધ્રુવદેવી ચંદ્રગુપ્ત વિશે અન્યજીની ગંકાથી અવગ] મહારાજ
પ્રેમ જ જુઓ, તો તમે મને તમને નહિ

[રાણી] એટલે

તારી સરખામણીમા તૃણગુહ્ય દેવીને હું તથા

[ધ્રુવદેવી અવગ] અરે તે પહેલા તો પ્રાણુત્યાગ કરી હું જ
મદાગળને તથા

[રાણી]

અરે જ, તારા વિના આ રાજ્ય અકાર છે

૪ સંસ્કૃત અનન્તગુપ્ત નાટ્યદર્પણમા નીચે મુજબ છે — મિત્રસ્ય પ્રસ્તુતાદન્યસ્ય । ત્રિગતમેનેકાર્યં (હાથગ્રનમા ગત વધારે) પ્ર । ત્રિગતશબ્દસ્ય અનેકાર્યવાત્ (હા તૈન વધારે) રૂપધર્મિ । તથા હિ (હા યથા) દેવીચન્દ્રગુપ્તે દિનાયેડ્ઠે પ્રકૃતીવામાધાત્તનાય શકાય ધ્રુવદેવસિપ્રદાનેડ્ઠ્યુપગત રાજા રામગુપ્તનારિવધનાર્થે વિશાસુ પ્રતિપજ્જી (હા ધ્રુવદેવી) નેવધ્ય કુમારચન્દ્રગુપ્તો વિજ્ઞાપયન્નુચ્યતે યથા—

રાજા । ડલિ (હા પ્રતિ) ટોતિષ્ઠ । ન જત્વહ ત્વા પરિત્યક્તુમહૈ ।
પ્રયગ્રયીવનવિભુધિતમદ્રમેતદ્
રૂપશ્રિય ચ તવ ચૌવનયોગ્યરૂપામ્ ।
મ(હા સ) ક્ષિં ચ મધ્યનુપમામનુદપ્યમાનો
દેવોં ત્યનામિ ચત્વાસંવયિ મેડનુરામ ॥

ધ્રુવદેવી અન્ત્રીક્ષક્રયા । અહ મતિ અવેક્ષાસિ તપો મ મન્દમાદર્શિ જ(હા જ નથી) પરિચ્છિદ્ધમ(હા જય)મિ ॥ યદિ મકિમવેક્ષમે તતો ના મન્દમાગિની ન પરિત્યક્ષાસિ ।

રાજા । મપે ચ

ત્યનામિ દેવી તૃણવન્ ત્વદન્તરે

ધ્રુવદેવી । અહ વિ જાવિદ પરિચ્છન્તી અન્તર પદમદ(હા જ)ર નેવ પરિચ્છિદ્ધમ ॥ ધદમાવિ જાવિત પરિત્યન્ત્યાર્યપુત્રં પ્રથમત મત પરિત્યક્ષામિ ।

[ધ્રુવદેવી આગળ] અને પણ આ ભવ આકાશે હોઈ ગ્હેજે
ત્યાગન જ છે.

[રાજા]

દેવી પ્રત્યે માત્ર વ્હાય અતિ દડ છે.

૬૪

[ધ્રુવદેવી આગળ] ખરૂ ખરૂ, મહારાજ આધીન જનને વળવાકે
આ તમને છે, એ કંઈ જેવૂંતેવૂં વ્હાય?

[રાજા] પડુ

માત્ર ચિત્ત તાગમા ચોટય છે. મારો અનન્ય એક
તાગ ઉપર છે.

[ધ્રુવદેવી આગળ] એટલે જ મદારાજ આ મંદમાગિનીને તમને છે.

[રાજા]

તાગમા રડ પ્રેમને લીધે તારી ખાતર મે આ તથ—
પ્રીતિ એ તથ અને દેવી એ તથ, મારે મન એ
યોકે સોક જ છે.

[ધ્રુવદેવી વેત્રવતી પ્રત્યે આગળ] અશ્વી! આટલે મદારાજ
નિર્દય દષ્ટયાના નિવડયા!

રાજા ૧

ત્વયા વિના રાજ્યમિદં હિ નિષ્ફલમ્ ।

ધ્રુવદેવો ૧ મમ મિ મંપદં નિષ્ફલો જીવલોચો મુપરિત્યજનોચો(૯૧) ઉ)મવિસ્મદિ ॥
મમાપિ મામ્પ્રત્નં નિષ્ફરો જીવલોચ મુપરિત્યજનોચો મવિવ્યતિ ૧

રાજા ૧

વદા(૯૨) ઋદે)તિ દેવા પ્રતિ મ દયાલુતા

ધ્રુવદેવો ૧ હમ અજ્ઞહત્તસ્ય દયાલુતા જં અણવરદો જનો અણુગદો ત્વયં પરિચ્છેદિ ॥
દરમાર્થપુત્રસ્ય દયાલુતા યદતપરાદ્ધો જનોડનુગત એવ પરિત્યજ્યસ્યે ૧

રાજા ૧ પર(૯૩) પર નથી)

ત્વયિ સ્થિત જેનિવન્ધનં મન ॥

ધ્રુવદેવો ૧ અદો જેવ મન્દમાગા પરિચ્છેદા(૯૪) ત્વયા)મિ ॥ અત એવ મન્દમાગા
પરિત્યજ્યે ૧

રાજા ૧

ત્વયુસારોપિતપ્રેમ્ણા ત્વદર્શ(૯૫) ચે) યશમા મદ ૧

પરિત્યક્તા મયા દેવી જનોડયં જન(૯૬) નો) એવ મે ॥

ધ્રુવદેવો ૧ વે(૯૭) ન મારિણા(૯૮) પારો) પ્રતિ ૧ હજે, દેવગી અજ્ઞહત્તસ્ય
વરુણાહો(૯૯) પાપરાહો)ગદા ॥ હવે, દેવદાર્યપુત્રમ્થ વરુણાહનિતા ૧

[વેત્રવતી સ્ત્રી પ્રત્યે અવગ] જાસાદેગ, સં કદ? ચંદ્રમંડળમાથી લીંગગીએ પડે છે.!

[રાજા]

દેવીના વિયોગનું દુઃખ મને થાય છે; પણ તે તો તું વીસગવીગ

[ધ્રુવદેવી અગ્રગ] અગે! તમને નિર્દયને વળી મારા વિયોગનું દુઃખે થાય છે કે?

[રાજા]

પરંતુ તારા વિયોગનું દુઃખ જે મને સાવશે, તેનો સોમો દિગ્ગે પણ દેવી સમાવી શકશે નહિ.

આ અત્યંત મર્મસ્પર્શી ચિત્ર આદીથી અધુર છે.

ખીન્ને ઉતારો ત્રીગ અંકમાથી લીધો જણાય છે. ગમગુપ્તે સાદ ના પાડ્યા છતાં ચંદ્રગુપ્ત પોતાનો દરાવ અમવમા મૂકવા તત્પર થાય છે તેનો મિત્ર વિદ્વપક એને કહે છે

ये (हा सू) प्रधारिणी (हा. री) । देवि, पतन्ति चन्द्रमण्डलादो चङ्गुलीभा (हा. उ) ।
કિં एत्थ कहि (हा. रि) जदि ॥ देवि, पतन्ति चन्द्रमण्डलाद् विद्युः । विमत्र कथते ।

રાજા ।

देवीवियोगदुःखार्तास्त्वमत्मान् रमयिष्यसि ।

ધ્રુવદેવી । વિજોઅદુષ્કં વિ દે અમરણસ્સ અસ્થિ (હા જેવ્વ વધારે) ॥ વિયો-
દુ જમપિ તેડકરણસ્સારિત ।

રાજા ॥

त्वद्दुःखमपनेतुं सा शतारोनापि न क्षमा ॥

इत्येतत् स्त्रीवैवाधारिचन्द्रगुप्तबोधनार्थमभिहितमपि विशेषणसाम्येन ध्रुवदेव्या स्त्राविपर्यं प्रति
पलमिति निज्ञार्थयोगवम् ।

૫ મૂળમા રાજાની ચોથી ઉક્તિમા દવાલતા શબ્દ છે, તેનો અર્થ મે 'સ્નેહ, બહાવ,
લીધો છે. દસ ધાતુ સ્નેહાર્થે છે, જુઓ દયિત, દયિતા ઇ.

૬ આ ઉતારો બોજ સગ્નના અપ્રજાસિત ચૂલ્કારપ્રકાશમાથી લીધો છે મૂળ
સંસ્કૃત નીચે પ્રમાણે—

देवीचन्द्रगुप्ते चन्द्रगुप्तो विद्वपः प्रति ।

सहंशान् पृथुवर्मा (हा वंश) विक्रमबलान् हत्वो (हा द) द्रुतान् दन्तिनो
हिंसस्याय (हा हासस्येव) गुहामुखादभिमुखं निष्कामत पर्वतात् ।

एकस्यापि विधूतवेगसटामारस्य भीता मृता

गन्धादेव हरेर्दवन्ति बहवो वीरस्य किं सख्यया ॥

કે શત્રુના નગરમા એટલા ન જાય, વીગ મુખટોને સ્ત્રીના વેપમા જોડે લેધને જાઓ; તેને નજકુમાર નીમે મુજમ ઉત્તગ વાળે છે

[ચંદ્રગુપ્ત] મિત્ર!

મજબૂત પીઠવાળા, પ્રચંડ દેહના-તેવા જ બળવાન-અને તેના જ ગોરવાળા, મદમત્ત જનોના, વિગાળ દત્તસજવાળા હાથીઓને દણીને પર્વતથી ખીણના મુખમા થઈ સામા આવતા, ઝુલતી બહોળા કેશવાળા ફરફરાવતા, સદાગદારી એટલ કેસરીના ગધથી જ મૃગના ટોળા ભગાય તેમ ભાગી જાય છે ચાગીને વળી એક અનેકની સખ્યા શીઉ ?

આ રીતે બીરુ શ્રાહ્મણની સનાહને હમી કાઢીને ચંદ્રગુપ્ત રાણી દ્યુવદેવીની મુલાકાતે જાય છે, અવતરણક્રમમા ત્રીજો, પણ ત્રીજા અવનો બીજો ઉતારો અહીં વી લીધા લાગે છે. તે આ પ્રમાણે છે

[ચંદ્રગુપ્ત] અરે, આ તે રાણી દ્યુવદેવી ? હહા,

એકાએક રાહુના શિરે ગ્રાસ કયો હોય એની ધુન્ડળાના સરખા એ મિથ્યાન શોકે ઘેરી લીવાથી (પૂર્વે) રમ્ય છતાં (હાલ) અરમણીય દશાને પ્રાપ્ત થયા છે મહં થઈને એ નામર્ત મનુષ્યના જેવું આ પત્ન પતિએ ભયાવી લગ્ન ક્રોધ ખેદ ભય અને ઉદ્વેગનુ પાન બની એઓ અતરમા પીડાય છે

નીજ અવના આ મને ઉતારામા અવની સખ્યાનો નિર્દેશ થયો નથી

૭ શક ગગન પૂન થયાં પછી ચંદ્રગુપ્ત કેરા વેપમા કયે માર્ગે થઈ વળી આવે છે, તે આ અ-ચોક્તિમા ગમ્યમાન છે

૮ આ ઉતારો પાઠો નાટ્યદર્પણમાથી ટાક્યો છે એનું મૂળ નીચે પ્રમાણે છે —
માવસ્ય પરામિપ્રાયસ્વાય વા માબ્યમાનસ્વાયસ્વોદ્વપ્રતિભાદિવસાન્નિર્ણયો યથાવસ્થિતરૂપનિધય-ક્રમ । બુદ્ધિસ્તન ક્રમતે ન હન્યત હત્યર્થ । યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે ચન્દ્રગુપ્તે દ્યુવદેવા દ્યૌઃ સ્વગતમાહ । ઇયમપિ સા દેવી તિષ્ઠતિ, ચૈવા

મમ્યા ચારતિન્નરિણા ચ વરુણા શોરેન ગૌતા દશા
ત વાલોપગતેન રાહુચરસા ઘસ્ટે (હા ગુપ્તે)ન ચાન્દ્રી કલા ।

પસ્યુ દ્વિવિજનોચિતેન ચરિતેનાનેન પુસ સતો
સજ્જાકોષવિપાદમીત્યરતિમિ ક્ષેત્રીકૃતા વર્તતે ॥

જન પ્રવદન્વામિપ્રાયસ્વ ચન્દ્રગુપ્તેન નિધમ ।

ચોથો ઉતાગે ચોથા અંકમાથી લીધો હોય એમ જાણ્યું છે. એમા ચંદ્રગુપ્ત અને શણિકા માધવમેનાના મેળાપનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે એ દરબારી નખિયાને મીઠાસાને મન-કમાર આ પ્રમાણે નર્મવચન ઉચ્ચારે છે

[ચંદ્રગુપ્ત]

આહો મનોહર મુખવાળી ! નીચકમળની કાતિવાળા તારા
ને તમા આ આનંદાશુ બિભસાવના, રોમાંચ બિખનની
નાગ પ્રત્યેક અંગને પ્રસ્વેસ્થી બીજાવનાર, તારા પૂગ
ભગવદાગ નિતબને અધિક પ્રદુષ્ય કરનાર ત્યા પુગે
દરતપ્પશ પિના એ તારા કટિવસ્ત્રની આ ગા' કીની
ધરી વાર ?

માધવમેના મોન ધરી ગ્હે છે ચંદ્રગુપ્ત તેને મિષ્ટ વચને રીઝાને છે આપણા જન
તજલુકમગા એ પાચમો ઉતાગે છે. તે ચોથા અંકમાથી લીધો કે, એવો નાટ્યદર્પણમા
ઉલ્લેખ છે ઉતાગે નીચે પ્રમાણે

[ચંદ્રગુપ્ત] ને ત્યારે, બ્દાથી માધવમેના, તૂ મને નધનની મન
હું કિનરીના જેના મધુર વહવાળી ! મારે મજે તૂ
નાજીક જીજ્ઞાસાનો પાગ નાખ સ્તન સાથે મગા
મખના દારથી માગ એ લાચને જોગ જોગ જલ્દી મે
પૂકની સખી મેખના વડે માગ પચમા મેરી જરી ?

૯ આ ઉતાગે નાટ્યદર્પણ અને શૃંગારપ્રજ્ઞા અનેમા છે તેન મૂળ નીચે પ્રમાણે છે — માવાન
સરતુ નીચે પ્રમાણે છે વેદયામાં નાયિકાયા વિનયગૃહિતમપિ ચેષ્ટિત નિવચ્યતે । યથા વિના
સ્વદસદ્ગતે દેવાચન્દ્રગુપ્તે માધવમેના મમુદિદય કુમારચન્દ્રગુપ્તસ્યોક્તિ ।

આનન્દાશુ સિતેતરો (૯) ધ્રુવલ મિતો) ત્વલસ્ત્રેરાવપ્રતા નેત્રયો

પ્રત્યહ્નેપુ વરાનને પુલકિયુ સ્વેદં સમાતન્વતા ।

હર્વાણેન નિતમ્બચોમ્પચયં સર્પૂર્ણયોરપ્યસી

કેનાત્રા (૯) પ્ય) સ્પૃશતાપ્યધોનિત્રસનપ્રાન્ધિસ્ત્વોન્નૃસિત ॥

૧૦ આ ઉતારા નાટ્યદર્પણમાથી લીધો છે તેન મૂળ નીચે પ્રમાણે છે — માવાન
સાધ્યફલોચિતાની રતિહર્ષોત્સાહાદીના યાચન પ્રાર્થના । યથા દેવાચન્દ્રગુપ્ત ચતુર્થેન્દ્ર

ચન્દ્રગુપ્ત । પ્રિયે માધવસેને, ત્વમિદાનીં મે વન્ધનાજ્ઞાપય ।

કળ્પે મિનરકાષ્ઠિ બાહુલનીકાપાશ સમાસન્નયતા

હારસ્તે સ્તનદાન્ધવો મમ વલાદ્ ગ્રાણુ પાણિદ્રયમ્ ।

પાદૌ તે જધનસ્થગ્રપ્રણયિની સદાનયેન્મેસલા

પૂર્વં ત્વદગુણવદ્મમેવ હૃદય વન્ધ પુનર્નોર્હિતિ ॥

જન સ્તે પ્રાર્થના ।

મારા હૃદયને મધનની જરૂર નથી તે તો પ્રથમથી
તે તારા ગુણે બાધી લીધું જ છે

છટે ઉતારો પાચમા અકમાથી લીધો છે^{૧૧} ચોથા અને પાચમા અઠના ગાળામા
ગત્રુભૂત શક ગમનનું ખૂન કરી પાચમા અઠની રગભૂમિ ઉપર દેખા દેના ચદ્રગુપ્તનો એમા
ઉત્થેષ છે એ પ્રતાપ ચદ્રદર્શનની અન્યોક્તિ દ્વારા ચદ્રગુપ્તનો પ્રવેશ સૂચવતી પ્રાવેશિતી
ધ્રુવાના રૂપમા આપે છે તેનો ચદ્ર પત્તે અર્થ નીચે મુજબ છે

ધોળા ડિરણોના સમૂહથી જેણે મત્રુભૂત અધનાનો
ઓધ નિરોપ નષ્ટ કર્યો છે અને જેણે ગ્રહ ગાળા પાક્યા
છે એવો ચદ્ર, પોતાના પ્રભાવ મંત્રેત, ગમનમા
દર્શન દે છે

એ ધ્રુવાનો ચદ્રગુપ્ત પત્તે અર્થ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રેત છે

૧૧માના તીક્ષ્ણ શબ્દથી જેણે મહામન્દ્ર જેવા શત્રુનો
રોધ નિરોપ નષ્ટ કર્યો છે અને જેનામા પ્રવૃત્ત
ઉન્માદ વ્યાપેલા છે એવો ચદ્રગુપ્ત, પોતાના પ્રભાવ
સમેત, ગમનમા દર્શન દે છે

ઉત્તરી ગાથાના સપ્તમા નાટ્યદર્પણમા જણાવ્યું છે એનિષ્ટની શતાધી રમા
ચદ્રગુપ્ત ઉન્માદનો દેખાવ કરે છે

સાનમે ઉતારો પશુ પાચમા અઠમાથી લીધો છે^{૧૨} એમા નાટ્યદર્પણની નોંધ

૧૧ આ ઉતારો પશુ નાટ્યદર્પણમાથી લીધો છે એનું મર્મ નીચે મુજબ —
તથા હિ દેવીચન્દ્રગુપ્તે પશ્ચમેન્દ્રે

એસો સિયકરસત્થળ (હા રવિધરપ) જાસિજાસેસવેગિતિમિરોહો ।

ગિઝગિહવણ ચન્દ્રો ગમણ મહલ્લધિઓ વિસદ્ ॥

હય (ધ્રુવા) સ્વાપાયશબ્દિન કૃતસ્તેન્મત્તસ્ય કુમારનન્દ્રગુપ્તસ્ય ચન્દ્રોદયવર્ણનન પ્રવેશ
પ્રતિપાદિકા । ચદ્ર પત્તે ઉપરની ગાથાની યાયા હ નીચ પ્રમાણે એકલૂ છ —અપ મિતકર-
સર્ધપ્રણાશિતાશેષવૈરિતિમિરોષ । નિઝવિમયેન ચન્દ્રો ગમણ મહલ્લધિપ્રતો વિનનિ ॥
એ ધ્રુવાની ચદ્રગુપ્ત પત્તે યાયા આ પ્રમાણે લેઈ છે —અપ મિતકરસર્ધપ્રણાશિતાગવરિ
તિમિરોષ । નિઝવિમયેન ચન્દ્રો ગમણ મહલ્લધિતો વિશતિ ॥

૧૨ આ નાટ્યદર્પણમાથી ૮મો ઉતારો છે એનું મર્મ નીચ પ્રમાણે ૮ અઠાન્તે
અઠમથે વા સનિમિત રક્ષાત્ પાત્રસ્ય ર્હિનિ સરણ નિષ્કમ । તપ્રયોજના યતુશક્તિફાદેગટ
તિગળતાદ્ દુશ્શિ ઉમયપદ્ધર્મ નૈષ્કામિકી । યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે પશ્ચમાઠાન્તે

મહુવિહવજ્જાનિસેસ અઠગૃહ ગિહવડ (દા. ૬) મગણાદો ।

ગિહવડ ચુદ્ધિતો (દા. તા) ઉત્તવમળા (હા ઉરજાત) મળા (હા ના) રિહણો ॥
કયમુન્મત્તવેદન્ય ચન્દ્રગુપ્તસ્ય મદનાવિકારમિપકાર્ય. (હા મિયકાર્ય નથી) ગોપનરપક્ષ મના

આખરે રાણી મોકલી આપનાની શરત મીકારી છૂંવુ, એ હમીજત તેમા આપેની છે, તે ધ્યાનમા લેતા બહુ સલાવિત લાગે છે કે ઉદ્ધૃત મોઢ રાગનુ ૪૧૦ થોડા નાખના કુમાર ચદ્રગુપ્તના સગધી છે ગમગુપ્ત લઘુ બાધના અદ્યુત સાહસ અને શોર્ધી પન્મ પ્રમન્ન થઈ પોતે રાજ્યાધિકાર છોડી ચદ્રગુપ્તને અભિરોડ કરે છે, તેની એ નિબંધોપાણુ છે

સમૃદ્ધીત ઉતારાઓમા રામગુપ્ત અને ચદ્રગુપ્ત એ બે ભાઈઓ ડ્યા વશના હતા પગ્લીપોલી શઢ મ્યા દેશનો રાગ્ન હતો અને તેનુ નામ ઠ, વગેરે વિગત છે નહિ, તે અન્યત્ર છૂંઈઠવાઈ મળી આવે છે હર્ષચરિત ચદ્રગુપ્તને ગુપ્ત એટલે ગુપ્તમનીય તરીકે ઓળખાવે છે ગુપ્ત વશમા ચદ્રગુપ્ત નામ ધગરનાર બે જ છે તેમાનો પ્રથમ ચદ્રગુપ્ત ગગાકાકે પ્રયાગનો, અમોધાનો, અને મગધનો માનીડ હતો ૧૪ તે મોકાસાથે અથડાટમા આવ્યો જાણુનામા નથી એટલે શકપતિનુ ખૂન કરનાર દ્વિતીય ચદ્રગુપ્ત જ ફર છે એ ગિરસદ્દાના વિમ્પ સાટસ અને પરાક્રમને લઇને તે સાહિત્યમા સાહુમાંક અને વિક્રમાન્તિ ૧૫ મિસ્દથી પ્રસિદ્ધ છે સૌગંદ્રમા જૂલામા જુનો ગુપ્ત સિમે એનો જ જડે છે વ્યાધવધનો પટેનો સિક્કો સમુદ્રગુપ્તનો ડ તે જેમ એણે બગાળી છત્યાની સાક્ષી પૂડે છે, તેમ સિહવધનો પહેનો સિક્કા દ્વિતીય ચદ્રગુપ્તનો હોઈ તેણે સૈરાંદ્ર છતી લીધાની ખાનરી આવે ડ ૧૬

ચદ્રગુપ્ત જેના પ્રાણુ લે છે તે શઢને આ ખાનુ મથુરાને શ. રાગ માને છે પરંતુ એ ભ્રમ છે ખાણુ બદ અને ભોજ ગગ્ગ ગિરિપુરમા એનુ ખુન થયાનુ લમે ડ ૧૭

૧૪ લુઓ Dynasties of the Koli ૧૭૦મા ઉદ્ધૃત વાયુપુરાણમાનો નીચેનો નોખ બગુગ્ગપ્રયાગ ન સાક્ષેત મગધાસ્તયા । एतान् जनपदान् सर्वान् भोज्यन्ते गुप्तवशात् ॥

૧૫ ગજશેખરે વાઘ્યમામાસાના નીચેના બે ઉતારામા કહલો સાહુસાઢ આ દ્વિતીય ચદ્રગુપ્ત છે, એ માન્યતામા ૬ ડા આ ટેર સાથે એ.મન થાજી છૂં (૧) વાહુદેવસાત વાહુનસાહસાહાનુ સવલાનુ સમાપતાનુ દાનમાનામ્યામનુકુર્યાત્ ॥ શૂચેતે હિ ડજાવિન્વા સાહસાહો નામ રાજા । तेन सस्कृतभाषात्मकमत पुर एव प्रवर्तित नियमनम् । लुओ વગી ભોજ રાગ્નના સરસ્વતીકળ્ઠામરણ ૧૦૧૫ા નો નીચેનો શ્લોઢ - કેડમૂવજાઢ્યરાજસ્ય રાજ્યે પ્રાહુતભાગિણ । काले धीसाहसाहस्य के न सस्कृतवादिन ॥

ઉજ્જયિની પ્રાચીન ડા થપીઢ અને તેની માથે મધ્ય ।ગના ગુપ્તાનુ અનાર પાટનગ ટાવાથી છે ના ઉતારામા દ્વિતીય ચદ્રગુપ્ત સાહસા વિક્રમાદિયો ઉજ્જયિની પગલે નિર્દેશ છે

૧૬ લુઓ John Allan's British Museum Catalogue of Indian Coins, Gupta Dynasties, p 17, pp 47-48 અને p 45

૧૭ લુઓ હર્ષચરિત ૧૬ ગિરિપુરે ન પરક્લ્પસમુઢ કામિનલેષગુપ્તો ગુપ્તથદ્રગુપ્ત શકપતિમશાતયત્ । લુઓ વગી ગૃહગારપ્રકાશમા નીચે । અનનગ - જ્ઞાવેવનિહુતધન્દ્ર ગુપ્ત શઢો સ્વધાવાર ગિરિપુર શકપતિવધાયાગમત્ । ચદ્રગુપ્તે પાશ્ચાત્ય નમ્ન ત્યનો અત આવેનો હતો, તે વાત ધ્યાનના રાખી એ ઉપના અનરણમા બ્રષ્ટ ગિરિપુર અને બઝિપુર પાડને બદને અનુક્રમે મ્પિપત ગિરિપુર અને ગિરિપુર પાડે ગો આ ડ હર્ષચરિતમાના અન

નથી એ નિષ્પ્રત્યોગ. અર્થાત્ મોગાઈનો અધિપતિ મંભવે છે. દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના મમયમાં ત્યા મદાલ ૧૫ સ્વામી તૃતીય ટ્રગિંદ મલ્ય કુનો દનો એ પાશાત્ય કાન્ય ગાખાનો છેવ્નો મન દનો. એ નદીપરપરાએ દેવોચન્દ્રગુપ્તમાં નિર્દિષ્ટ મદ મન ઉક્ત ટ્રગિંદ ૧૮ હે છે.

નવે મન મમગુપ્તના મલ્યકાળ વિચારવો ૨૭. એના અનિત્યની મૃતિ આપનાર માત્ર દેવોચન્દ્રગુપ્ત છે નથી એનો ગુપ્ત મન્યવધીપા નિર્દેશ, નથી પ્રગતિ, નથી તાત્ર-પત્ર, નથી નિશાલેષ, નથી મજ્જુદા, નથી મિક્કો. જે ઉપરથી પ્રતીતિ થાય છે, કે એનું મન્ય એટલું દુંદું દનું કે તેનું અસ્તિત્વ પાળગથી લેખામા લેવાયું નહિ કે બહી જવાયું. તે મલ્ય મમુદ્રગુપ્તના અને દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના મન્યકાળ વચ્ચે મોડવ ય છે. આથી શક નમનના મન્યની નમગતિનું વર્ષ તે જ મમુદ્રગુપ્તનું મલ્યપ્રાપ્તિ તથા મલ્યમમાખિનું વર્ષ હો છે. તૃતીય ટ્રગિંદ મોગાઈનો મદાલ ૧૫ થયો, તે મમયનો મિક્કો મલ્યો છે ૧૮. તેના કાનકનો આકેશ ૨ છે, દમકનો ૧ છે, અને એકમનો વચાતો નથી એ અવાચ્ય આકેશ મન્ય લેઈ એ મિકકાની માય મદ ૩૧૦ (=૪. મ ૩૮૮) હે છે. ૧૪ એ ચિવાય બીજી ટ્રાઈ સાવતો તૃતીય ટ્રગિંદનો સિદ્ધો જડયો નથી. મારૂ મમુદ્રગુપ્તના મમયથી ગુપ્તોનું ઉપરોપાજ્ઞ સ્વીકાર્યું હતું. તેની કમે તૃતીય ટ્રસિદે ઈ.સ. ૩૮૮ આ ગાદીએ આવના નવા ગુપ્ત મમ્રાટ મમગુપ્તને નજરગણે. ન મોન્થી તેને મોગાઈ ઉપર અદાર્થ લેઈ આવવાનું કારણ આપ્યું મભવે છે. એ અદાર્થનો પળિજાન મદ મન્યને વિનામદાની નીવડયો. આ નેને કાર્યકારણની મંડળના મમજના મમુદ્રગુપ્તન મમગુ, નમગુપ્તને ગાદીએ આવવું તથા મારી છોડવી, મદ મમનનું મન્ય મોળ નથા ખૂન, નેને અદ્રગુપ્તનો મન્યાભિષેક, એ મવે જનાવ મિન્ન મિતિવી ૬ મ ૩૮૮ આ મોડવાય છે.

ઉપરની દરીમના મન મમગુપ્તને બા નિા અદ્વન મદમથી પમ પ્રમત થઈ મજ્જુગટ પોતાના મદ્ધથી ઉનાગી ચંદ્રગુપ્તના માથે મમપતો મે વલુન્યો છે, ત્યારે પ્રા. જાનનું નથા પ્રા. અ ૧૮૨૭ દેવોચન્દ્રગુપ્તના પાચમા અંકમાની પૂર્વે આપેલી પ્રાલેશિકી અને નાકાનિકી દુવા ઉપરથી અદ્રગુપ્તને મુગટધાની મોટાભાઈ ખૂન કરી મારીએ આરનો.

ના ઉપર મજેતદા નકની નીક, ઉપરોગી લેવાથી તે અહીં ઉનાઃ ૬ -કાનામ્ અર્થ (મુદ્રિત પા. જાનાર્થ) શકપતિ (મુ. પા. શકાપિતિ) ધુવદેવા ચન્દ્રગુપ્તધ્રાનુજાયા પ્રાર્થમાન ચન્દ્રગુપ્તેન ત્રેલ્લવીરેયધારિણા ક્ષી (મુ. પા. જાલેય) જનપરિત્તેન રહાનિ વ્યાપાદિત ૧.

૧૮ જુનિા Rip-on's British Museum Catalogue of Indian Coins, Andhra, Kshatrapas, &c, pp 117-21

૧૯ માય મમુદ્રગુપ્ત મદ ૩૧૦ વી મોરી વેદ્ધ, નો તેના પળિજાને મમુદ્રગુપ્તના મન્ય-કાળનું અનિસ ૧૫ મોડ ૫૪ ૫૬, એટલે આમે જે મન્યકાળ વામો છે, તે વડાં વામો થય જા ન. બુદી નિકામ આપેની નદી માયના એકમના મન્યની યોગના કરી છે.

અને વિધના મુરખેવીને પરણી લેતો લેખવે છે, અને એના સમર્થનમાં પ્રો. આર્ટેકર રાષ્ટ્ર-
કૃત વંશના પ્રથમ અમોઘવર્માના સંજ્ઞાના રજતાપત્રનો અંકનાળીમનો શ્લોક ટાકે છે
આ તામ્રપત્રના પાંચ ઠેકાણે કેડાણે ભ્રષ્ટ છે, તે ડા. દેનદત્ત ગમૃષ્ણ આગરવરે મોટે ભાગે
સુધારી લીધા છે તે જતા કેાતરનારે કરેની ભારે મૂઝવતી ભૂલોને લીધે ઉક્ત શ્લોકનો
અનવય કરવો અને અર્થ બધા બેસાડવો અસકય છે એમા યોગેના વ્યતિરેક અનદાગની
ધનનાના અગ ઉપર લક્ષ ઠેરની પાઠ સુધારી લેઈએ ૨૧, તો અનવય સુગમ થઈ નીચે
સુજળ્ય અર્થ નીચે છે

હલે છે ૩ આ કનિયુગમા (એક) પ્રસિદ્ધ ગુપ્તરાજીય રાજાએ ભાષને
હણી રાજ્ય હર્ષ હણુ પછી એ પામરે 'આજે ક્યા-
ણને નાખ અને ઢીકણાને કરોડ ટકા આપ્યા' એમ
પ્રત્યેક દીધેલ દાન વહીએ ચડાવરાયુ હણુ, પરંતુ જેણે
પોતાના વિગાળ રાજ્ય અનેક વાર દાનમા આપી દીધુ
ટણુ-ટણુ જગમ દ્રવ્યની તો રી વાત કરવી-તે
(પ્રથમ અમોઘવર્મા) તો 'અદા, દાતા તે રાષ્ટ્ર-
દૃષ્ટિનક (રાજા) ' ' એની (પોતાના દાનની) ખ્યાતિ
સાબળીને રાગમાતો

આ શ્લોકે આ ઉપરોક્ત રાષ્ટ્રકૃત વંશના પ્રથમ અમોઘવર્મા છે અને ઉપમાન ગુપ્ત રાજા
છે. રાષ્ટ્રકૃત રાજા વિગાળ રાજ્ય આપી દે છે-અનેક વાર આપી દે છે, અને તેની નોધ
રાખની તો હોયજ કેની ?-શ્લોક તેની સખાવનના વખાણુ કરે છે, તેથી પણ તે શરમાય
કે ગુપ્ત રાજા તો ભાષને હણી રાજ્ય પચારી પડેો દત્તો, ત્યા કેાધને રાજ્ય આપવાનુ
હોયજ કેનુ ? તે ધનનુ દાન આપતો તેમા એ જાણે-કાઈ નરાર્ધ વરતો હોય તેમ
અભિમાનપૂર્વક તે તે દા. વહીએ ચડાવરાવતો એ રીને પ્રશન્તિકાકે રાષ્ટ્રકૃત રાજાનો
ગુપ્ત રાજાથી વ્યતિરેક વર્ણવ્યો છે સંજ્ઞા ૥ તામ્રપત્રના વિદ્વાન સરસ્વતા, પ્રગુપ્ત શ્લોકમા
મહેરો ગળ તે મુવા નેદગુપ્ત હશે એમ જણાવે છે પરંતુ તે અસંભવિત છે પ્રો.
ખાનુજ અને ડા. આર્ટેકર એની અંકના વિનીષ અદ્રશ્ય નિકમ કિલ્લ માથે માથે છે તે જ

૧૦ જુએ Epigraphia Indica Vol XVIII, Sujan Copper-
plates of King Amoghavarsha I S'ika 795

૧૧ પ્રગુપ્ત નેા અસન પા અને ગઈ પા સમેન નીને પ્રમાણે છે અસન
અગઈ પાઈ મસમા આપ્યા છે

જાવા અનરમન રાચમહરદ દ્યવ (દેવી) ચ દાનસ્તા
લખ કોગમ્મરેગયન કિલ્લ કલ્લ દત્તા (દાતા) મ ગુમાન્વય ।
ચનાચાચ્યા ત્રિ મનુ સ્વરાચમસરુ વાયેડવરે (વાયાર્થરે) કા ચધા
દ્રામ્મસ્તાનિ (મ્યેનાનિ) રાષ્ટ્રકૃતિર્જો દાનિ ચોર્તાવિ ॥

પરાય છે, ચક્રદ્યુત નખાનને માટે જાણીતો નથી, લાખ અને કોડેડ ટકા દનમાં આ પ્લાની ખ્યાલિ તો એનો પિનામદ બોનવે છે એ વિક્રમાદિત્યની બનેલી ઉદાહરણો ઉલ્લેખ સીનાઈ પ્રાચીન યવનચરિત્રે એની પ્રાચીનપણે થીમા કરેલો છે ૨૨ તુરુનો મદાગ કુનાર અને વાખ ટકા દનમાં આપનાર વિક્રમાદિત્ય મગન-લુ ગાદામત્તમર્દના પપ્પુ છે ૨૩ સગળ સજલના પ્રથમ અધોધરના તામ્રપત્રના ઉદ્ધુત શ્લોકમાં દ્વિતીય ચક્રદ્યુત વિક્રમાદિત્ય જ ઉપમાન તર્કિક અભિગ્રેન છે ને એના ભાષને મારી નાખીને ગત્યનો મનીષ થયાનું એ શ્લોકમાં કહ્યું છે તે બાઈ ઈસ, એજ પ્રશ્નો ઉકેલ છેવટ કુનારો છે દેવોચન્દ્રગુપ્તના ન્તાં ગમગુપ્તને બધુર મન અને સાદમિષ વળવે છે એવા ભાઈનું ચક્રદ્યુત ખૂન કરે કે મગલે એ રૂ મભનિન છે? વિશાખત્ત એના નાયકનો અપકર્ષ કરે ખગે? દેવોચન્દ્રગુપ્ત સમૃત નાક છે, Greek tragedy નથી ગિરિપુરમાં રમત આંખોએ રસ લીધા તે ચક્રદ્યુતે કૃતિના ભેરમાં ખૂનના?—અને, પ્રા બનગજ તથા પ્રા આટમ કહે છે તે પ્રમાણે કલ્યા બેરી મોગલ ધનુ રાજ્ય અને તેની ગળી અપવતી તેવન? નહિ, નહિ, એવી અધમના ચક્રદ્યુતમાં કંપી રમતી નથી ગમગુપ્ત ઉપગન બીજે એ લઈ ચક્રદ્યુતને હતો ૨૪ મલવે છે કે એ ગમગુપ્તથી ન્દાનો, પણ ચક્રદ્યુતથી મોગે દેવ વચક ભાઈએ ગિરિપુરમાં મોટો ભાઈ રાજ્યાધિપત્યી નિવૃત્ત થયાની અને ન્દાનો ભાઈ અભિ રિપ્ત થયાની ખતર મળતા પાનિપુરમાં રાજ્યચિન્ન ધગ્યુ મ્થા હેય અને કેવલ પડિના રાજની મદાયના મેળની તે ચક્રદ્યુતના સામે થયો દેવ. રાજ્ય માટેના એ વિગ્રમ ન્દાના ભાષના હાથે વચ મ્થા મ્થા ગયાનો અને ચક્રદ્યુત સત્તાભયનો ધળી થયનો સગળના તામ્રપત્રના પ્રમુત મ્થો મા નિર્ણય છે, એટલે માર માનવૂ છે અને મળેના બનાવ મમુદગુપ્ત ગદીએ આ મો ત્યારે પણ મન્થો હતો પ્રથમ ચક્રદ્યુતે અને કુરશે મન ન એને ઉત્તરાધિપત્રી નીમ્થો હતો ટાળી મ્થોના કુવરે પેળી દાચ કુમાર તેના સામે થાય છે કદાચ તે સમુદગુપ્તથી વડે મોગે હોર તે અવાનગ પાનગમ્થા ગતચિન્ન ધારણ મ્થી પોતના નામનો સિદ્ધા પણ પાવે છે પરંતુ વચ સમયમાં તે સમુદગુપ્તને હાથે મ્થા મ્થો જણાય છે મ્થે તેનું બીજું મ્થા ઐતિહાસિક અવગેર મળી નથી ૨૫

૨૦ લુઓ Watters Yuin Chwang's Travels I, p 211.

૨૩ લુઓ ગાદામત્તમર્દ ૧ ૫ ૬૪ ૧ સવાહનમુદરસતોસિદ્ધ દેન્તગ મુદ કરે લુલ્લ ૧ ચલણે વિક્રમાદિત્યચરિત્રમણિચ્છિત્ર તિસ્તા ૧ લુઓ વળી પગકંનની પ્રમાણીનો ઉપોદ્ધાત, ૫ ૧૦, પિપ્પળી ૧ (આવૃત્તિ ૬)

૨૪ ડૉ ૬૧૧ પ્રસિદ્ધ ગુપ્ત વચના લેખોના સમગ્રમના અંગ ના તેખના પાચમા શ્લોકમાં મમુદગુપ્તની પત્ની અને દ્વિતીય ચક્રદ્યુતની માતા દત્તચેતી મ્થુ પુત્રપેત્ર હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે બેબો.

૨૫ લુઓ V Smith's Early History of India, 4th edition p 297, footnote 7 માનો નીચેનો ઉદાહરણ—Some authors suppose Kacha

દેવીચંદ્રગુપ્તને આધારે કરેલા નિર્ણયમાં એક વાધો આવે છે. ડૉ. ફ્લીટ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુપ્ત લેખોના સંગ્રહમાં ચોથા અને તેરમા આંકના લેખની રાજવલીમાં સમુદ્રગુપ્ત પછી લાગશે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત આવે છે. તેને એમા તત્પરિગૃહીત વિશેષણ લગાડ્યું છે. એનો અર્થ 'તેણે (એટલે સમુદ્રગુપ્તે) પસંદ કરેલો' એવો કરવામાં આવે છે; અને એમ જણવામાં આવે છે કે જ્યેષ્ઠ રીતે પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે ખીજા કુંવરને ટાળીને પસંદગીના ધોરણે સમુદ્રગુપ્તને ઉત્તરાધિકારી નીમ્યો હતો, તેવી રીતે સમુદ્રગુપ્તે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તની ગાદીએ નીમણુંક કરી હતી આ કલ્પના અંત પાતી રામગુપ્તની સત્તાના વિરુદ્ધ નય છે. તેના સંબંધમાં જણાવવાની જરૂર છે કે પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે તો સમુદ્રગુપ્તને પોતાની પાસે બોલાવી આસિનન દેખ, વ્હાવ ઉભરાયાથી કંઈક વિકળ બનેલી દૃષ્ટિ તેના ઉપર દેરવી મ્હાનમુખ તુલ્યકુલજ્ઞેના દેખતાં કણું હતું કે તૂ આખી પૃથ્વીના રાજાઓ આવા પ્રકારની પસંદગીની નીમણુંકનો ભવ તત્પરિગૃહીતમાથી નીકળતો નથી. પરિગૃહીતમા મત્ર કૃપાનો સંકેત છે; તેથી એ વિશેષણનો અર્થ 'કૃપાપાત્ર, વ્હાલો, માનીતો' એટલો જ થાય છે. તત્પરિગૃહીત પસંદગીના અર્થનો રાજકારણિક પરિભાષાનો બોલ હોવાનો ખામ આધાર કંઈ છે નહિ. એ બાબત ધ્યાનમાં લેતા નિર્દિષ્ટ વાધો આપોઆપ દૂર થાય છે. પ્રગુપ્ત વિશેષણ એમ બતાવે છે કે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત પિતાને બહુ વ્હાલો હતો. તેટલા માટે ખીજા કુંવરો એકે એક આજમામણા હોઈ તેમને ટાળી મૂકી રાજગાદીએ તેની નીમણુંક કરી હતી એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીરામગુપ્ત બહુવત્સલ, સાદસિક અને હિદ્દર મનનો હતો, તેના ઉપર પણ પિતાનું વ્હાલ હોવાનું સંભવે છે. મમળ પ્રગુપ્ત નાટકમાં વિશાખદત્ત તેના રાજ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે વાસ્તવિક જ છે.

or Kach to be identical with Samudragupta, but the better opinion regards him as a rival brother of the king. His reign, if a reality, must have been very brief, probably not exceeding a few months. લેખક કાચની ઐતિહાસિકતા વિશે શકાશીય જણાય છે વિચારિયે નો એ ગંના કરતા કાચ અને સમુદ્રગુપ્તની એકતાની શકા જયવત્તર છે. કાચના નિરળા અસ્તિત્વનો પુરાવો આપતો સિદ્ધો ઉપવન્ધ છે, બ્યારે કાચ અને સમુદ્રગુપ્તની એકતાનો પુરાવો કંઈ પણ મળ્યો નથી. ૬ કાચને સમુદ્રગુપ્ત સામે બંડ ક્રિમખનાર મમળું છ.

૨૬ જુઓ ડૉ. ફ્લીટ કરેલા સંગ્રહમાંના આંક ૧ ના લેખનો નીચેનો ભાગ. એમા એ રૂપેના શુદ્ધ પાત્રને પડખે અમત્ર ઉત્તરીય પાત્ર કાચમા આપેલ છે.

ભામાર્હા (ભાવો હો) ત્યુપગુલ્લ મભાવિશ્વનેષ્ઠર્ણિને રોમમિ
સન્ધેપ્-ધ્મિનેગુ તુત્યકુલ્લર્જેમ્લ્યા (જમ્લ્યા) નાનર્જેવી (નર્જેહા) શિત. ।
સ્નેહવાકુલિતેન માળયુરુળા તર્વેશિળા ચલુયા
યઃ વિનામિહિતો નિરીત્ય નિશિત્યા પાશ્વેવમુવામિનિ ॥

બાધક પ્રમાણના અભાવમા એકદરે એવો નિષ્કર્ષ બધાય છે, કે સમુદ્રયુગનો કમપ્રાપ્ત ઉત્તરાધિકારી દેવીચન્દ્રગુપ્તમાં કહેવો સમયગ્રસ્ત છે એ ઐતિહાસિક પાત્ર છે, કલ્પિત વ્યક્તિ નથી ગિરનારની ધાર્મિકતા એનાના દૃષ્ટકાગ્ર સઃ તે બદાદુગીધી લડે છે પરંતુ કુદરત પોતે દુસ્ત્રમને યાગી આપતી હોવાથી તેનું સાદસિકપણ નિષ્કર્ષ નીવડે છે એનાના ગભરાટ શાન કરનાની ખાતર શક ગળ તૃતીય રદ્રમિંદને ગળી ધુવેલી આપી એવું કથુની તે એનાપો આવે છે પરન્ત્રીલોભી કાનપને મોતની શિક્ષાએ પ્દે ચાડવા ન્દાનો ભાષ ચદ્રગુપ્ત શાળી ધુવેલીના વેરમા પોતાને જવા દેરા એ રા ભાષને પગે પડીને વીનવ છે પશુ બધુન ત્સન સમયગ્રસ્ત સાક ના પાડે છે ત્યાગ ચદ્રગુપ્ત પોતાના પિત્રને અને માતૃધ્યાનીય રાણીને જ માત્ર જાણ કરી ગજદ્વારની ગળિયા માધ્યમેનાની સંભાષના એમની શત્રુતા નમરે જરા નીવડે છે રાણી ધુવેલીના કાંધમા તે રહેતી શક રાજના અતપુગમા પ્રવેશ પામે છે ત્યા તે દાવ સાધી તૃતીય રદ્રમિંદનો ધાન ધરી નાખે છે પત્રી આગના વેરમા મગ્ધી આની સેનાની આગેવાની લેઇ એકાએક ગઠ ગળધ્યાની ઉપર ધમી જઇ તે સગ કરે છે તેના અદ્ભુત સાદસ અને પગકમથી પગન પ્રસન્ન થઈ સમયગ્રસ્ત પોતાના મથનો મુગટ ન્દાના ભાષને માટે મૂકે છે ચદ્રગુપ્તને ગિનિયગમા ગળ્યાભિષેક કરે છે, આદી દેવી-ચન્દ્રગુપ્ત નામક સમાપ્ત થાય છે વચટ ભાષ રાજગાગીનો દાવો કરી નિમ્નદનો ઝડો ઉઠાવે છે, પણ તે ન્દાના ભાષને દાથે માથો જાય છે, અને ત્રીતીય ચદ્રગુપ્ત ગુપ્ત સંભ્રાવ્યનો ધણી થાય છે તે પત્રી એ વિજયયાનાએ નીકરે છે૨૭ અને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરે છે તથા તેની મજબુતી માથે છે૨૮

કે. હ. ધુવે.

૨૭ જુઓ ડૉ. ફીટ સમ્રહેના ગુપ્ત લેખમાનો આક ૬ નો લેખ — ચદ્વન્તજ્ઞાતિર કામમુર્ચ્યામ્ x x x x x x । x x x x x x વ્યાપિ ચદ્રગુપ્તાદ્યમદ્મુતમ્ ॥૧॥ વિક્રમાવક્રયક્રીતા દાસ્ય-ચગ્મૂતપાર્થિવા । x x x માનસરચા ધર્મ x x x x x ॥૨॥ ત ચ રાજાધિરાજેરવિન્ધ્યાવિન્ધકર્મણ (લેખમા ધર્મન) । અવયપ્રાપ્તસાચિવ્યોનાદૃત (નેન્ત) સધિવિગ્રહે (લે. ૬૦) ॥૩॥ કૌત્સ દાર્વ (લે. ૬૦ દાર્વ) દતિ રુચાતા વીરસેન (લે. ૦ ન) કુલપ્તયા। શત્રાર્થન્યાયલોકશ કવિ પાત્તિપુત્રક ॥૪॥ કૃતસ્ત્રપુષ્પાનવાર્ષેન રાસેવેહ સહાગત । મક્ત્યા મગવત શર્મોર્ગુદામેતામવાચત્ ॥૫॥ શિનભાગવત વીરસેને કરાવેરી શત્રુની ગુહાન અધિવાન માળવાના ઉદ્યગિરિમા છે તેનો રચનાકાળ પ્રસ્તુત લેખમા છ નહિ પરંતુ તેજ પર્વતનો ખીન્ને ગેળ (જુઓ Corpus Inscriptionum Indicarum III, p 21) દ્વિતીય ચદ્રગુપ્ત ॥ રાજ્યકાળનો છે, તેમા ગુપ્ત મવત્ ૮૨ (અધ સ ૪૦૧) આપેન કે તે ઉપરથી માગવાનું દાતપગલ્ય પણ તે પૂર્વે હતાઇ ચુકેા સમજાય છે

૨૮ આ લેખ નામી ગુજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદ માટે તૈયાર કરવામા આવેો દત્તો એના મુ જુમા ઉત્તારાના અનુવાદ સામ્રા માપથી અને અનુવાદમાના સ્લોક વિગેર સામ્રા માપથી ળાખ્યા છે સ્લોકનો અનુવાદ મૂળો અનુસરતો થવા ગલમા મૂકયો છે

* આ નિગધની ગેળી અમન પ્રમાણે ૨૬૧ જવ પામી કે મરી ન ગુ મા પ

દયારામઃ ગુજરાતનો પ્રણયકવિ

સન ૧૮૨૩ માં મુરબી ડેરાના તટ પર રમણીય ચામેરમા સાકોદરા નામર
પુરામને તે પુત્ર જન્મે છે આ પુત્ર તે ગુજરાતનો કવિનિગમણિ થવા સન્નિધે
દયારામ

બાનાની સંગ્રામિના સમૃદ્ધિ કે સંગીતમા, બિર્મિઓની સચોટતા કે તરુરાટમા,
ભાવવૈરિધ્યની રંગમેગી ચમકમા, હૃદયગમ શબ્દમાધુર્યની મોદિનીમા, પ્રણયના તથસાદની
તીવ્રતામા કોઇ કથાકાળ ગુજરાતી સાદિલના ધનિતમા તે નથી શકો નથી
નગસિદ્ધ મહેતા સિવાય-અને તે પણ એને નામ ચઢેની ચતુરી કત્રીયા કે ગસસદઅપી
એના ગમીએ તો-પ્રણયમાન માનારો ગુજરાતે એને એકનેજ પેદા કરો

દયાગમ ભન્ત રહેવાય કે પણ તે સમયે દરિજ છે તેના મરો ભક્તિસાદિત્ય
-રહેવાય છે પણ તે માનન પ્રમના ભક્તિમાલિત્યના દર્શન છે જ જમાનામા ભન્ત
નેવકાન્યા નગર બિર્મિઓ દશાનાતી નદી એ જમાનામા એ ભન્ત થકુ પચુ આ
જમાનામા ભક્તિના કૃત્રિમ આડમરમા છુપાએના પ્રણયમૃતિને બિર્મિમાન ગાણરા
દરિન તરીકે પીળાણના લેપએ

એ રીઝાલમાજ ભક્તિસાદિલ કેમ ઉદ્ભવે છે તેના થણુ ન્દરા સમગમ છે

દયાગમનુ ચમિતવ કનામકે હવુ સમાગમમા બારના કાવ્યમૃતિઓનુ તીન
પ્રણયીઓનુ ચમિતવ છુપુ છુપાવુ નથી એમા સ્નેહનો અગ હાય છે એમાથી મવ
આરી સન્મગિના પ્રિયો પુરે છે માનતાના બરા નમમગ એમાથી ચમમગે એમ
થપા મ છે બિર્મિઓના પ્રચ તોફાનોના ના તેમારી મભમય કે વસ્તવિ ન
નામનિ નિનાસની તે જાણી કગવે છે ઓઓરો અમર તતમાથી તે આકર્ષે ,
પુરો તે મો-મને માગે છે ચડી ભ ગૈરી મરો, તેની મુમ, કનારિ) અ
ચમિતવ એજ ચમિતવ નાનમનુ

ધાનીનુ, નાજુનુ મુખ અગ ઝાગરુ, લગકમરી નાથ, આ અના નના-
નમનો મથાના નામ રખનો ન પોનકક નવાળા નેરા ને મુમધી નેનથી નનામ

દેહ સંગે તે પાનથી લાય ગયનો અને જરૂર પડે જાગથી કલ્પનાને પોતા તે જમાનામાં બન્ને ત્રણ ત્રણ ઉપીઆ આપી મનમના બધ બેસના અમરઆ તે કરાવેનો અને ગજ અને જાગે જાગીની કારીગરી રખાવેનો મોગી કોઠનુ નામપોગી ધોતીઉ અડધો કપાક ગાંધીગાંધી તે પહેરેનો અને માથે તાજ ટપમ્પી કમુંમી પાપટી મુખ્યા રિના મદાર નીમ્પતો નર્દો

એનો સ્વભાવ તોફાની, દીખાગી ને વખત આવ્યે નહદ, એનો અચાજ મોડો, સરસારી, એનુ મગીન હૃદયબેદક માથે મિલજ, અને અભિમાનનો પારનર્દો વડોદરામાં તે સમયે પ્રાપ્ય પ્રમારી મ્હેના ગોપાગંગમે ગજુપતિના પગે ચરાનુ નિમત્રણ મોકલ્યુ તેણે જવાબ વાગે 'એ' વગે ગોપીજનસંજ્ઞા નર્દો વ્યાખી બીજે અગ કોઇનુ કામ ન મારે, રીજો કે ખીજો' હજી તમ અમરજો કરી લાગ્યો, સામે કનમદાન ફેગી ગોવ્યામીએ અભિમાન દાખલ્યુ, તો તેની સામે બારજા દહ દીધા ને તેના દેખના ફગી તોડી નાખી મનમાદની મેરામાં આખી જણાઇ, તેને થગ બદાર કરી એ દીન નરસિંહ નથી, ત્યાગી ચૈતન્ય નથી માનવનામાં મસ્ત પ્રજ્ઞથી છે એ નરસિંહ ને મીંગની માફ વિગલિણી સાખી નથી, પગ મધ્યકાન્તો છે નમ્પીનો રણગાંધીઓ નદર નાવનીઓ છે ડબોઇ, આદેશ વડાગ-આખા મુજરાતની જનતા તેની પાડગ થેની થાય છે એ મસ્ત મરિ ડે-ફી ભમ્પ નથી

જેમ ત્યાગી અને એને વેગ છે તેમ શુકતાને પાલ એ હવનમાં આણી ગમ્પે નથી મધા સરસાર મમ્પદ કં ને રમિકતા પેરે એરા એવો અનુભવો આદર્શ છે એ સાહાદરા નાગર અને આદેશ જેના ચાત્રારથગનો રહેવાસી છે એ પડિતો, ભજ્જોએ તે વ્યાખીઓનો સમાગમ સેવે છે એ અનેક વાર શી નાથજી જઇ આગે સસારના સરસાર થઈ પડના વૈષ્ણવ મદારાજનો માનીતો થઈ પડેો ને તેમના આશ્રમ નીચે રસિકતા કેળવતા અનેક ઝવિ અને પડિત બેઠે રસાકમીમાં ઉતથે એવો ગોકુળ, મયુગ, જદાવ નાગીથી મમેશ્વર મુધી જાત્રાઓ કરી હોંદી નજ ને સસ્ત્ર ન સાહિત્યની તે તેટલી-ત મમયને માટે ધારી-મમ્પદિ લગી લાનલ નરસિંહ ને પ્રેમાનંદ પોના ॥ કયા મો નર્દ પેના-ટૂન ॥ જમાના પહેના-હિંમ્પા કે યુરોપના આપી વધારે સરકાગિત પર્યટનથી કે માહિત્યમથાથી કુનાને મગી સમ્પ દતી ?

ને જમાનામાં આના અમિત ન મન્દારિનાને માટે વામાં ઝામો અનમરસા હાતા ખજની નવનગરમાં તે મગે ન્યાન નહાણ મમાગમાં સામાન્ય ધરો મરી ન મીનિ નવા મેગરી મ એમ નહાણ તને માટે એજ માર્ગ દતો-ભમ્પ થના ॥ ન મા ॥ મ કેળવતો, હૃદયની મન્દારિના ને ગર્મિઓ નીગપરે અમ્પ મગતી જન મન્પ ને કયુ પ્રતિન મગતી નરના પિમા મગના જન ને ધર્મચુઓનો આગ મગતા મમાગ ॥ જુ મધી પગ નાણ બકનો મધન દોના ભમ્પને માટે દધા દાર ઉપના મમનસાભાવિત એ સિમ્પ હરો મોજમાગ રનો માનેય કે રોય ૧ ॥ આ ન મા નો નો ન સાગમ ભમ્પ થયો

તેણે લક્ષિતની પ્રણયિકા સેવવા માઠી મનુષ્યસ્થાવ વિચિત્ર છે, જે માનવા ક્ષિત્ર છે તે એ માને છે. દયારામ પોતાને લક્ષ્ત માનવા લાગ્યો, લક્ષ્તની વાણી જોવાવા લાગ્યો, સખીભાવ કેળવવા લાગ્યો.

એક પર્વો ગોપીજનવદનલ નહીં રવામી બીજે

x

x

x

આ તામગીઆ સાથે મારો નેદ લાગ્યો રે

આ પાતળીઆ સાથે મારો નેદ લાગ્યો રે

સાથે મારે પ્રેમલક્ષિતની સાસ્ત્રીય મદ્દતા પણ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો.

જુ નહીં અજાણ રે જાણને, ન ગમે સુણવે અનદદ નદ,
વરા સમાધિ રે ના ગમે, ના ગમે ન્વગ્ગ મુક્તિના મ્વાદ
અન્ય ઉપસના ના ગમે, રિના એક પુરણ પુરોત્તમ
પીઠા લાગે રે સધન મદ, પઠી મુજને પ્રેમલક્ષિતમા ગમ

x

x

x

ગોપી મોનિકની નત ન્યાગી, શુ જંજલે સસાગી રે.

પણ આ નવામાં શુદ્ધ લક્ષિતનો પ્રાનિ નથી શુદ્ધ લક્ષ્ત પોતે સખીભાવ કેળવે છે, સદય જી તરફ અણુગમે કેળવે છે, વિજ્ઞાનિને યોગ્ય એવો પ્રણય, કાંઈપનિક પ્રણુ પદ દાનવે છે નગસિદ મહેતો કાંઈપનિક રાધાને પૂરત લેખે પણ સ્ત્રીને જાનગ લખે છે, એન્ય પોતે રાધાભાન અનુભવે છે, પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. લક્ષિત એટલે પ્રણયને તેના સ્વાભાવિક પાત, જી પગથી લઈ લઈ કાંઈપનિક પ્રણુ પર દેરનાથી તેનું ઘણેસુ પરિવર્તન સ્વાગમ માનતી છે-લગ્ન નથી, તે પ્રણયને તેના સ્વાભાવિક નિયમથી ખમેડી ગતો નથી. લક્ષ્તોની વાણીને વરા થઈ તેને ખમેડવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ મૂળ થતો નથી તે અનુના પયમબગાની વાણી જાય છે.

જે મેઘ જન વ્યાજ આહા તે સ્ત્રીની સગન તજાનેરે,
કુખ ફરિયા પાપપુનગી, નાણ અમરો લગ્નને ર
જડ જુડી નિર્ધ શોભણી, ગદી હજી રચનારી ર,
માદમ કરી નીચ દર્શી મદ્ય કાળ સડ નારી ર.

+

+

+

પણ આ અણુગમે કાંઈપનિક પ્રણુના પ્રણયમાં મત્ત લક્ષ્તનો નથી, અનુભા વાન લહેગીનો છે.

અશીષ ને અનગા મે અગ્નિ, ગમે પડ્યા હુ રે,

+

+

+

મન નો ભટ આખી રિશનુ રે, પગ તાથી ન રહેડો ઓની પગ

+

+

+

ન્યા જનનમા એદ જન જનો મ્મ પ્રદે નદનીત ર.

ધ્યાગમ લખેલ હોતો એમ ગુજરાતમાં માન્યતા છે. ગોવર્ધનગમ તેનું એ લક્ષણ
 કોઈ નહીં છે. રા. જગજીવન મોદી એના તરફ મમદાદિ દાખવે છે. ગોવર્ધનગમ ગવડ
 તેને ઠાવરવાળા બીજા પ્રયત્ન કરે છે. સદ્ગત મદાતમાની નિર્બંધનાની ગુડના કંઈ
 સાહિત્યવિવેચકે ન્યાયામને ચડ્યું. એ અવાસ્તવિક છે, એ નીતિની દૃષ્ટિએ નિર્બંધના
 અશક્ય દોષ તોએ. તેના વ્યક્તિત્વ અને વિકાસને, તેનાં કથન અને દર્શનને તેણે કેવો
 રસ આપ્યો એની નોંધ લેવી એ ચત્રિકારનું કર્તવ્ય છે. ધ્યાગમનું આ લક્ષણ એની
 મૌલિક અને અનિયમિત પ્રચંડ માનવનાનો સંયોગવશાત અનાદરણીય યદ્યપે પડેલો માન
 આવિર્ભાવ છે. મેદોંધી સૈધી મુધી, ચંદીદામથી નર્મદ ને ક્યાપિ મુંડી અનેક કવિઓને
 માથે કપક ચડ્યું છે-ખરી રીતે કે ખોટી રીતે. કવિહૃદય એટલે માનવનાનો ઉકળો.
 ત્યાપામુખી મામાન્ય હૃદયમાં ત્યા શાન ને સ્થિર જૂનવ દોષ ત્યા એ હૃદયમાં ભુલકા
 લાવાની ભમરીઓ ફરે છે ત્યાં સામાન્ય જમીન ડાલે પણ નહીં, ત્યારે વિસ્તરીઅતમાં
 ધગધગતા મધકના કડામાં ઉકળે છે જે કવિના આપણે અમી વાચીએ ડીએ તે ઉકળતા
 અના તરંગો છે, ઘિયર મદાગની ધૂળ નથી.

સાદમાં અને પ્રણયમાં પશ્ચિમની પૌર્ણેની શક્તિને ધ્યાગમ તેના ન્યાયાવિક
 ક્ષેત્ર-ઓ-માથી ખમેડી વધ જઈ સકશે નથી. જે રૂપિ ભક્તજીવનમાં દર્શન રતી તે
 મિલિતવનની પોપક બની, મગજીધેરી ઓએનુ એને આકર્ષણ હતું. ગન મોનાગણ તેને
 પગવની પેતાની ઓ દેખાઈ અને તેને તેણે પોતાના ધર્મમાં ગણી મોનાગણ શ્રીગોપાળ
 બજાતાં અંતગચ્છ બનેથી 'જગજી' નહોતી, પૂર્વ જગમની પ્રીતની અધિકારી હતી
 ગોવર્ધામી મદાર જ પમે તે આર્વાર્વાદ પામ્યો. 'તમાગ બનેનો-એજાપ પાડે' એ વર્ણ
 થશે "ધ્યાગમ જદ ગુ હીકુની દૃષ્ટિએ એ પ્રાણસજધને આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા આપે છે.
 "અમારે ને એને પૂર્વ જગમનો સજધ ન મેળ તો એ શ્રીમાળી ને નીની જાન ને
 વગી બળ શઠ અને અમે નાગર કાઠાલ અમાગ ને એનો ચોન ની રીતે ખચ ર" જે
 કેવલાએ વર્ણો એમનો મન નલા.

ધ્યાગમનું ચરિત્ર ને રૂપિ આમ જાનની મનોદશા-બદલ નગનિદ ને પ્રણયી
 ધ્યાગમ વચ્ચેના બેઠા દશાવર્તી નપટ મનોદશા-સમન્વે છે. સંદિહ સરિ દર્શનને પૂર્વ
 જાવનુ ને જીને પ્રણયનુ ક્ષેત્ર મણના એ વ્યાખ્યાવિ-બેઠા થયા જીનુ મથાન
 અધમ થતા શ્રી પ્રણયન-એટલ ભક્તિનુ, અને જી નિગજાનુ ક્ષેત્ર થયા અજ
 અવ્યાખ્યાવિ-આવ પાન નવ-વાગિ અનેક ભક્તોમ પગમગએ પગે-શ્રીથી વિમુખ
 તપરી જી મની લક્ષ્મિનિદ પ્રજ નેટ વિદાર કરી હો. ધ્યાગમ આ અવ્યાખ્યાવિ-તા
 નિદ-રી ન ગ-તા પામ્યો તેના મોન્ય ક્ષેત્રના ગણી ગ્યા-તેને 'ભક્તિ' કરી
 ત્યા ન પ્રણયન થ 'ભક્તિ' ને ને એ મેલ દ્ય-ગમમાં જાન નેજાનુ, તપનમાં નેજાની
 જી ભક્તિને ન એડી નેજાના ક મપનિક પ્રજ ને એ વિદાર રી ને એ એવે
 નદ ભક્તિ દબને ન મગે એની પાને કે નામમી નેજાની પાન જમાનો એજ નેજાનો
 ન નવપ્રેમને એ મનવપ્રેમન-ની પ્ર-કરી મડ

નરસિંહ ને ધ્યારામનાં કાવ્યોની તુલના આ સ્પષ્ટ કરશે. મહેતાનું દૈન્ય ધ્યારામમાં નથી. મહેતામાં કૃષ્ણસ્થાનનો તલસાટ છે, ધ્યારામમાં ભાવ-કથનનીજ છાંછા છે. દુઃખ, કે તપશ્વર્થા કે વૈરાગ્યના અગ્નિમાં તપી માનવ જિમ્મિઆ ભકિતમાં પરિવર્તન પામે છે, તે દુઃખ અનુભવવા જેવી ધ્યારામની પરિસ્થિતિ નહોતી, તપશ્વર્થા કરવા જેટલી દહતા નહોતી, ને વૈરાગ્ય હૃદયમાં ઊતારવાની શક્તિ ને સંસ્કાર નહોતાં.

અનેકાનેક વાર તેની કથના સ્થૂલ વિદ્યાસની વિવેકવર્તા સંતોષતી સિદ્ધિ પર હરે છે, અને 'પદ્માવતીચરણધ્યારણ્યકવર્તી' જ્યદેવનું સ્મરણ કરાવે છે. અને એવા પ્રસંગોમાં પ્રભુની લીલા જોવાનું દીન, સગહુમાન કૃતકલ્પ તે દર્શાવતો નથી, પણ નફ્ટ માનવીનાં વિદ્યાસભોભ દર્શાવે છે. કૃષ્ણની કલ્પિત રામલીલા વર્ણવતાં જ્યારે નરસિંહની કાવ્યશક્તિ ખીણે છે ત્યારે ધ્યારામ માત્ર સામાન્ય વિગતોથીજ તે પતાવી દે છે, ને માત્ર જિમ્મિ કથનમાંજ રસ લે છે. ભક્ત ખિલસત રસમાં પણ પૂન્યભાવ રેડ્યા વિના રહેતો નથી, ધ્યારામ તેને અનાકર્ષકતા, ધ્રુવતા કે અસંસ્કારિતાથી વર્ણવે છે.

ધ્યારામનાં ઉત્તમ ગીતો

ધ્યારામના કાવ્યોમાં દર્શન, ને વર્ણન કરતાં જિમ્મિકથનની પ્રચંડ, આત્મલક્ષ્મી છાંછા વધારે દેખાય છે. ગરબી એની વિસિદ્ધતા, એનું અવિચળ પદ સાચવનાર સાહિત્ય. રા. નાનાલાલ તેને 'ગુજરી સાહિત્યકૃન્ને ભરી બંસીનો છેડણહાર' કહે છે. એ, બંસી ને એની ગરબીઓ. 'એનાંજ છે ગુજરાતના' માયા ને સર્વોપરિ Lyric-જિમ્મિગીતોઃ આ પ્રશ્નમાં એનું માયું અને મર્વોપરિ ધ્યાન કયા છે તે નક્કી થાય છે.

આ કવિના જિમ્મિગીતોની કાંઈમત આકવાનું આ ધ્યાન નથી, છતાં તેની કાવ્ય-શક્તિનું રદસ્પ સમજવા તેના જિમ્મિગીતો જોવા જોઈએ. જિમ્મિગીત એટલે એક અંગ્રજ પ્રિવેચક કહે છે, તેમ 'અપૂર્વ શબ્દોની અપૂર્વ વ્યવસ્થા.'

અનુભવની પાનુ માનવ હૃદયમાં ભાવના છે. કેટલાક અનુભવો એ ભાવનાને રૂપે છે, કેટલાક તેને આકાશ ચર્મ પડે છે. જ્યારે અનુભવ તીવ્ર થાય, સર્વમાહી થાય અને જ્યારે એથી વધારે મરસ અનુભવ અકલ્પ્ય ચર્મ પડે; ત્યારે એ ભાવના સંતોષાય છે. ત્યારે અનુભવમાં આત્મ અપૂર્વતાના દર્શન થાય; ત્યારેજ આનંદ ઉદ્ભવે છે. ત્યારે જો જિમ્મિ પ્રગટે છે; તેમાં મરસના દેખાય છે. આવો એક અનુભવ અપૂર્વ શબ્દોદ્ધારા એવી રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે, કે તેના શ્રવણથી અમત્ર અનુભવમાં રહેલાં અપૂર્વતા, આનંદ ને મરસના અનુભવાય, ત્યારે અપૂર્વ રચના થઈ કદી ગકાપ. ત્યારે ખરું જિમ્મિગીત સાંપડે.

જિમ્મિગીતનું મત્ર મમે તે એક ભાવનો વિશુદ્ધ ને તીવ્ર અનુભવ છે. અનુભવ પરંપરામાં-અને અવલોકન વિચાર કે ઉદ્બુદથી મિથિન અનુભવમાંથી તીવ્રતા ને સરળતા

ગાત્રી જાય છે, એવા મિત્ર અનુભવને પરિણામે બીજા ગમે તે પ્રકારનું કાવ્ય પ્રગટે, પણ ખરૂં ઊર્મિગીત પ્રગટતું નથી.

શુભરાત્રીમાં ગરબી એ ઊર્મિગીતનું મુંદરમાં મુંદર સ્વરૂપ છે. એમાં ઊર્મિગીત માટે જોઈતાં બધાં લક્ષણો છે. નાની ગરબીમાં એક વિશુદ્ધ અનુભવનું સરળ કથન સહેલાઈથી મળી શકે, અને દયારામે કેટલીક ગરબી વર્ણનથી બગાડી છે, જ્યાં દરેકમાંથી વર્ણન કાઢી નાખતાં બાકી રહેલો ભાગ એકજ અનુભવ આગ્રેષે છે.

અનુભવ—અભિગ્રિહ, વિશુદ્ધ અનુભવ—તો ક્ષણિકજ્ઞ દોષ; એમાંથી ઝરતો આનંદ પણ ક્ષણિક દોષ; અને એ ક્ષણભરમાં સમગ્રજ એવા કથનમાં મરત્ય તોજ સાંભળનારમાં એવો આનંદ પ્રગટ કરી શકે છે.

ક્ષણિક આનંદને ક્ષણભરમાં ગાળી શકાય એવી નાની ગરબા પંક્તિઓની દયારામમાં ખોટ નથી.

એક ઓળખે, ના, એક તો મરી મેથે જે

+ + +
કામણ દીસે છે અલખેલા તારી આંખમાં રે, બોણું બાખમા રે...

+ + +
નેહ મુખથી ન વાધે રે, દેખી દુઃખ નવ ધટે

+ + +
જેતું મન જેતું માન્યું રે, તેને શુખ તેથી મળે,
તે વિના તેથી સારું રે, નાવે તેની આંખ તળે.

+ + +
રસીએ વળાડી રંગ વાસળી, પાંસળી મારી ત્રામ,
વિકળ કરી મને વાસમે, વાંકે દાટે રે જોઈ.

અને આ સાથે શબ્દની પસંદગી નોંધવા જેવી છે—એવી અપૂર્વ કે તેનાથી સરસ સજ્જો ભાષામાં જડવા અશક્ય છે.

+ + +
નંદકુંવર ક્યાથી લાવું, જજ વહાણું રે વૈકુઠ નથી જાવું.

+ + +
મારી લાડકડી ક્યાં લાગી આવડી વાર, મારી ગાડસમેલી લાડકી રે

+ + +
આભળ રે હું સજની મારી, જેજની ક્યા રમી આવીછ.

+ + +
રમામ રજે મળીમે નવ જાણું. માટે આજ થકી.

આવા કેટલાક અપૂર્વ શબ્દોની યોજના એની પકિતઓને અમર કરી રહી છે

અપૂર્વ ઊર્મિગીત માટે અનુભવ પણ અપૂર્વ નોંધએ-એટલે કે (૧) તીવ્રતમ, (૨) જેનો સર્વ રસ સપૂર્ણ રીતે ભોગવાતો હોય તેવો, અને (૩) જેનાથી સરસ અનુભવ અકલ્પ્ય હોય તેવો તે હોવો નોંધએ

નીચેની પકિતગા તીવ્રતમ ભાવાનુભવ છે

હુ રુ જાણુ જે વહાલે મુજમા શુ દીકું,

વારે વારે સાસુ ભાગે મુખ ભાગે ગીકું

+ + +

મુને એકનદી દેખી ત્યા મારે પાવગે ભાગે

રક થઇ માઇ કાઇ મારી પાસે માગે

અને અનુભવની અપૂર્વતાના દૃષ્ટાંત પણ યથાગ્રે મળે છે

વાકુ મા નેશ વરણાગીઆ,

જેતા કાળજામા કાઇ થાય છે શરે

અણિયાગી આખે વાનમ પ્રાણ મારે રાખે છે

મોતન મુખકુ નોંધ મન મોહાય છે શરે

નખગીખ લગી ઉપરસિક મધુર મનોહર

જ્યા નોંધએ ત્યા આખ ફરી જાય છે શરે

જે સ્ત્રી પતિને શોકમા પુસ્તકમા કામમા પરાવાએલા નોંધ જળતી હોય તેના અનુભવની સપૂર્ણતા નીચેની ગરબી સિંચ મ્યા મળે છે ?

મા પીતી છુ છે મોહનતાની હો વાસનદી રે

તુો વાતનમ કેરે હ ઘણુ વતન રે હા વાસનદી

મીઠો આવડો તો મોટો મોલો દો મિશોર

તાર આનહુ રુ જોગ ભુડી માળજી મા કાર રે હો વાસનદી

પીએ અધરાશ્વત પીયુ તણુ તુ વામનદી રે

હમારે શોમ્ય મરીયુ તુ સાનરે હો વામનદી

સાચ વાટને વિધુન મા હો વાસનદી

તુ તો પીડ હમરા પ્રાણુરે દો નામવદી

જુણના રડે છે હદ સામગ દો વાસનદી

નાગ દુઃખથી મોહ્યાણ ર દો વાસનદી

મ પણુ છે તારી કપમા હો વાસનદી

નના તુથી ભાના નનાગ કે હો વાસનદી

એમ વાગે તુ ત મી માખની દો વાસનદી

ઓ ભુડી થોડે થા મા મા રે દો વાસનદી

નિમના ૥ ૧૪ મુન યા હો વાસનદી

તે તો વિના મનીએના મન હો વાસનદી

વનવન કુજકુજ ફેરવ્યા તે વાસનડી,
 તે તો સુની કરી છે એની ગલ રે હો વાસનડી
 ગરજે શુભાનભરી આવડી હો વાસનડી,
 તુ તો બેની વિચારી તારી જાન રે હો વાસનડી
 બેતા તુ કાઠ કેરો કરકડો હો વાસનડી,
 તુને આજ મળી છે હકરાત રે હો વાસનડી

વાળી એક વિશુદ્ધ અનુભવનું સૂક્ષ્મ કથન વધએ

નદનદન અનમેવડેરે, એના વહાના વાગે છે વેણુ સાભળ સહી મારી
 ઘેણુ કીધુ ગોકુણિયુ ર, એના કામણુગાગ નેણુ, સાભળ સહી મારી
 નટવર સુદર ચામગો ર મનમમતો મોહનનાય,
 હૃદયા સરસો લેઈ લપટાવુ મુને એવું લાગે છે વદાય

હોસીતી પ્રિયતમાના કોડલયાં નિમત્રણુમા ગ્હેલી જમિતો જાનખવ જેવો આ
 ગરમીમા છે તેવો બીજો મગવો મુશ્કેલ છે

મોહોલે પધારો મારા રાજ, માણીમર મોહોલે પધારો
 વહાન વધારો વૃજરાજ, માણીમર મોહોલે પધારો
 કરી રાખી છે એકલી, ધણા દિવમની છે ગો
 રાજ મગે તો કીડએ, આની ગ્દી છે મારી હોહ

+ + +
 હું સરખી ગડું આપને મારે તો એક આપ
 રહેવાતું નથી રાજવી, કોને કડું પગિતાપ

મારામની ગરખીઓનું ડોવન પણુ અદ્ભૂત છે જે તીવ્ર અનુભવથી કરતા આનંદમા
 અકથ્ય સરસતા જડે છે તે માહિત્યમા અત્યંત શમ્ભોના ડોનનથીજ પ્રગટે છે--ડોનન
 ગેયતા નહીં સંગીતથી થતો આનંદ શબ્દોવનથી થતા આનંદથી ભુલે છે એક નાદ
 સવાદ કે માધુર્યનું અગ છે, બીજું શબ્દ ને અર્થના એમીકરણથી, અપૂર્વતા પ્રગટાવવા
 આણેલું ડોલન-એ સાહિત્યનું અગ છે ગરખીઓ-અનાચીન સ્ત્રીઓની ઉત્તાદી સંગીતભરી
 હહેવાતી ગરખીઓ સિવાયની-ડોનનાત્મક છે અને દયાગમને એ ડોનનની અપૂર્વતામા
 મણુ અપારી શક્યુ છે ?

નેહ નચાવતા નદના કુવર પાંધર પથે જ

+ + +
 ગમે રમવાને ગૌરી નીસર્યા રે

નધિમા રગીની અભિરામ નજવાસણી રે નાન

અને દયાગમના જિમિગીતોમા સર્વ હૃદયો અર્પે એવી ખુશી છે એમ વિશુદ્ધ
 અનુભવની મનતા દરેક હૃદયમા ઝણુઝણાટ પ્રગટાવે છે, અતઃ જો જાડગુણ પેના
 કરવાનું લક્ષણુજ જિમિગીતુ ગમનાનો અમર કવિઓમા આદ્ય આપે છે દયાગમન
 ભક્તવિઓમા આનંદ નથી પ્રેમના અનંત સિઓમા ઈ

કનૈયાલાલ મુનશી.

પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન.

વડોદરા રાજ્ય તરફથી લગભગ ૧૭-૧૮ વર્ષથી ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય અન્યમાળામાં આપણી મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ ઉપર મહત્વનો પ્રકાશ પાડે ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય અન્ય- એવા પુસ્તકો અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થયાં કરે છે. તેમાંનો માલા અને તેનો તેરમો તેરમો મધ્યકો તે સ્વ. ચીમનલાલ દનાયે સંશોધન કરીને મધ્યકો. તૈયાર કરેલો અને ઈ. સ ૧૯૨૦ માં પ્રસિદ્ધિમાં આણેલો.

‘પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ’ છે. તેમાં જુની ગુજરાતી ભાષા જેને ડૉ. ટેસ્ટિયારી ‘જુની પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની’ ભાષા કહે છે તેમાં લખેલા ૧૪ કાવ્યો છે, અને જો કે એનું નામ ‘કાવ્યસંગ્રહ’ રાખવામાં આવેલું છે, છતાં એમાં ૭ મત્ર લેખો અને ૧૦ પરિશિષ્ટોમાં પ્રશસ્તિઓ છે. સંશોધક મહાશયનો મૂળ વિચાર એવો હતો કે એ સંગ્રહોને એક વિદ્વાતપૂર્વક લખેલા ઉપોદ્ધાત સાથે પ્રસિદ્ધ કરવા પરંતુ તેમના અકાળ મૃત્યુને લીધે એ લેખોમાંના ઘણાના કાળ નિર્ણયનું કામજી અધૂરું રહ્યું. તે ઉપોદ્ધાત તે લખાયજી શેનો ? સંસ્કૃત પુસ્તકાલયના એમના પત્રીના અધ્યક્ષે શ. રા. કેશવભાઈ દુવ જેવા પ્રાચીન ગુજરાતીના અભ્યાસી પાસે તે લખાવી લેવાનો પ્રયાસ કરીએ હતો, પરંતુ તે મફત થયેલો નહોતો, એમ એ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે. તેથી છેવટે જેવી સ્થિતિમાં એ સંગ્રહ મળી આવ્યો તેવી સ્થિતિમાં એમણે તેને ઈ. મ. ૧૯૨૦ માં જાપાની નાખીને પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યો હતો તેથી તેમાંના ઘણાખંડ લેખોના ગ્યનાગણ તેમાં આપેલા નથી પરંતુ કેટલાકના આપેલા છે, તે નીચે મુજબ —

આરાધના (મ. ૧૩૩૦), અતિચાર (૧) (સ. ૧૩૮૦),
તેમાંથી પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર સર્વતોર્થનમસ્કારસ્તવન (મં ૧૩૫૮) અતિચાર (૨)
નિર્ગંધ માટે પમ્પ કરવાનું (સ. ૧૩૬૯) અને પુરુષોચન્દ્રચરિત્ર (સ. ૧૪૭૮).
કારણ જો કે એ સંગ્રહમાંના અખા લેખો લખવાનો ઉદ્દેશ દેખીતો
રીતે જૈનધર્મનો પ્રોત્સાહનનો છે; તે પછી છંદના લેખમાં
વિશિષ્ટતા એ છે કે એના ગ્યનાગણો ઉદ્દેશ ને કરના ઉપગત એક ઉચી પદ્ધતિની
સાહિત્યકૃતિ તૈયાર કરવાનો પણ હેતુ એવું લાગે છે વળી તે આખા સંગ્રહમાં મોટામાં
મોટો લેખ છે. તે ૯૩ થી ૧-૦ પાના સુધીના વિસ્તારવાળો છે તે વાચ્યાર્થી અત્યંત
ઐતિહાસિક, ઔપચારિક, ધાર્મિક અને મામાન્દ સ્થિતિનો ચિત્રાત દેવેક અર્થ અદ.

ચાય છે, એટલુ જ નહિ પરંતુ ધ સ ના પંદગ્યા સૈકાની શરૂઆતમા પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા વિષે તેમથી બહુ સારો ખ્યાલ આવી શકે છે, માટે તે આ નિબંધ માટે પસંદ કરવામા આવ્યો છે.

એ અગ્નિમાની કથા એવી છે કે મરહટ્ટેશ (મહાગૃહ) મા પદિમાણુપુરપાટણ (પેદાણ) નામનું નગર હતુ ત્યા પૃથ્વીવન્દ નામે એક પ્રતાપી રાજા રાજા અગ્નિનો માર કરતો હતો તેને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું. તેમા તેને એક દેવીના દર્શન થયા અને તેણે એના કદમા એક વગમાળ આરોપી તે એના કદમા પડી એટલ એકદમ તે જાગી ઉઠ્યો.

પ્રાત કાળનુ નિત્યકર્મ આરોપીને તે નિત્યનિયમ પ્રમાણે રાજનસભામા બેસે હતો, પરંતુ તેના મનમા રાત્રીના સ્વપ્નનો શો અર્થ હતો તેના વિચાર આવ્યા કરતા હતા થોડીકવાર પહેરેગીર નિવેશ કરી કે કોસનદેગના રાજા તરફનો એક દૂત આવ્યો છે અને તે આપને મળના માગે છે તેને તેણે બાદર મોકલવાનું કહ્યું અને ખમર અતર પુછ્યા પછી તેને આવવાનું પ્રયોજન પુછ્યું, એટલે તેણે નીચે પ્રમાણે હકીકત કહી — મમ્મત દેશમા અથોધ્યા મગરી છે ત્યા શ્રી મોમદેવ નામે મહાપ્રતાપી રાજા રજ્ય કરે છે. તેને કમનયોચના નામની એક પવિત્ર રાણી છે અને રત્નમંજરી નામે એક કન્યાગત છે તે બોત્તર કળામા પ્રતીણ છે અને અતિશયરતી ૭ તે ગભ આમો સુધ પને દિવસે એક સંગેવરની પાળ ઉપર હસા ખાતો બેઠો હતો ત્યા ૧૮ પુરાણો અને ૧૮ સ્મૃતિઓમા પાગલ કાઠણો એકન થયા હતા ત્યા ગજકુમારી રત્નમંજરી કોતરે એના આવી તેને રાજ્યએ ઉચ્ચીને પોતાના ઉત્સવ ઉપર બેસાડી એગ્યામા એક હસ ઉડતો ઉડતો આવ્યો અને રાજ્યના હાથ ઉપર મેંચે તે પક્ષીને જોઇને ગજકુમારે તેને પોતાના હાથમા લેવાનું જોઈ થઈ આવ્યું અને પોતાના પિતા પામે તેની માગણી કરી પિતાએ તેને તેના હાથમા આપ્યું અને તેને કુમારી નિદાગીને લુએ છે એટલામા તે હમે પાખો પ્રમારી નાને કુમારીને તમા ધારીને ઉડી ગયો આ વ્યભાગ જોડે મો અચ મો પાખા અને ગજગદમા પડ્યા પછા તે પક્ષી જે દીશાએ ઉડી ગયું હતુ તે દિશામા રાજ્યએ માણ્યો મોખ્યા તેમજે પક્ષીને બન્યાની નીચે જાગનાના અગ્ર પ્રયત્નો આદ્યા પશુ તે સર્વે નિમળ થયા અને આખર તે રી મંગેનમાના એક કમળમા ભગઈ ગયું તારાએ સરોવરમા પયા પા દમ હાથ નાગ્યો નહીં, તેની ને નિગમ થઈ પાછા અન્ય પછી શોધાતુર મુદાએ ગ ન નાન પુનમા ગમ નાગીએ તે સાવ જાગી એને તેને મૂળ આરી રજ્યએ તેને નામના નામ ઉત્તર પ્રાધા અને કાઠ નમય લીધા માદ તે વળી અગ્ર ના પાછી સાવ થઈ રી પુત્રીના ગામમા ને ગામમા ને મુખને ૭ મામ લીનાડ્યા મુખ વસનકતુ રી ન કતુમા એક દિવસે રાજા ફરી પાછો તે સરોવર ઉપર આ ગે મુખે તેને કુતરી માખની આવી ને ત્યા નિગમ મનો રડા હતો એગ્યામા એક પુત્રો આવીને તેો એક નમ આપ્યું રાજ્યએ તેો હાથમા રીધુ એને તેમથી કુવરી નીમળી અગ્ર નામ નામ નામ નામ રાજા પાગ ગ્યા નામ ગાગીને વાનની ખમર કરનાન પા આરી નામી નામ મનપિતાએ પ્રિય પુત્રી નામિતો રીધા પછી તેો રડા

રાજા કુંવરીનું સૌન્દર્ય જોઈને વિચારમાં પડ્યો હતો, તેવામાં એક આકાશચાણી થઈ કે એ કુંવરી હવે પરણવાને લાયક થઈ છે અને તેના સૌન્દર્યને અને ચાતુર્યને યોગ્ય એવો એક પતિ તૈયાર છે માટે તું તજવીજ કર. તે ઉપરથી રાજાએ પોતાના મંત્રીને બોલાવ્યો અને તેને સ્વયંવર સ્વવાની આજ્ઞા કીધી મંત્રીએ નગરમાં જો તૈયારીઓ કરવાની તે કરવા માડી અને દેશપરદેશના રાજાઓને આમંત્રણ મોકલ્યાં તેના આપને આમનસુ આપવા મને મોકલ્યો છે, તેથી હું અત્ર આવ્યો છું, માટે આપ ત્યા પધારીને શી સોમદેવના આનન્દમાં વધારો કરો.

આ સાંભળીને રાજા પૃથ્વીચન્દ્રે સ્વયંવરમાં જવાની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી તૈયારી પૂરી થતા તે એક મોટું મૈત્ર્ય લઈને નીકળ્યો. ચાલતા ચાલતા રસ્તામાં એક મોટું વન આવ્યું. તેમાં અનેક લયકર પશુઓ વસતા હતા. તેને લીધે તે ધાત્રુ ભયાનક લાગતું હતું. તેથી સૈન્યમાં સ્ટેજ મલારાટ પેઠો. પછી રાજાએ એક બીકને દીઠો. તેને જોઈને રાજાને લાગ્યું કે આ એક મોટું સંકટ આવ્યું અને તે ચિંતામાં પડ્યો. પરંતુ આગળ ચાલવાનું જારી રાખ્યું અને આખરે સૈન્યે તે વન નિર્વિધે જોળાયું અને તેની પાર એક પદ્મપુર (નાશક) નામે નગર તેની દૃષ્ટિએ વડ્યું તેને સીમાડે આગાના વૃક્ષોની ઘટા હતી તેની નીચે લગ્નકર ધાવણી નાખી ત્યા ગળા પેઠો હતો, તેવામાં એક પુરુષ તેને શરણે આવીને રક્ષણ માગવા લાગ્યો તેની જોડે ગળા વાત હતો હતો, તેવામાં પાછળથી બીજા કેટલાક રક્ષાધારી લોકો આવ્યા અને તેમણે ગળાને કહ્યું કે આ ચોર છે એને તમે અમને સોંપી દો, નહીં તો અમારો ગળા સમરકેતુ છે તે કોઈની પણ પરવા રાખે એવો નથી માટે તમારે તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરડ પડશે ગળા પૃથ્વીચન્દ્રે કહ્યું કે ગમે તે થાય તોપણ શરણે આવેલા માણસને હું તમારે મનાધીન કરી મોકલ નહીં. તે ઉપરથી તે માણસો પાછા ગયા અને રાત્રી દરીકેત નમસ્કેતુને નિવેદન કીધી તે ઉપરથી તે લશ્કર લઈને આવ્યો. જાને રાજાઓ વચ્ચે બોલાચાલી થઈ અને પછી લશ્કરો વચ્ચે યુદ્ધ ગર થયું. તેમાં પૃથ્વીચન્દ્રનું લશ્કર ભાગ્યું અને નામના માંડ્યું તેથી તે બહુ ચિંતામાં પડ્યો પરંતુ એટલામાં આકાશ માર્ગે એક પુત્ર આવ્યો અને તેણે સમરકેતુને પકડીને પૃથ્વીચન્દ્રના પગ આગળ વારીને મૂક્યો અને પછી પોતે આંતર્યાન થઈ ગયો.

સમરકેતુ આ કૌતુક જોઈને જાહ આશ્ચર્યચકિત અને દીન થઈ ગયો પડો પૃથ્વીચન્દ્રે મંસાર કેવો અમાર છે અને ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે ને દૃષ્ટાન્ત આપીને મમળાવ્યું. તે ઉપરથી સમરકેતુને વૈગમ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તેને જોઈ ધર્મની દીક્ષા લેવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી એટલામાં ત્યા એક શ્રમણ મહાત્મા આવી ચડ્યા. તેણે તેને મહુષ્ટેગ કીધો અને દીક્ષા આપી પછી પૃથ્વીચન્દ્રે પોતાના વરડ માર્યે આગળ વધવા માંડ્યું.

ચાલતા ચાલતા તે અયોધ્યા નજીક આગમ જઈ પહોંચ્યા ત્યા તેનું ઉત્તમ પ્રાન્ત ગ્વાગન રવામાં આવ્યું અને તેને જઈ મનવન્દ્યોતે મુખ્ય આપનામાં આજ્ઞા બી ન

અનેક દેશના રાજાઓ પણ પોતપોતાના રસાવાઓ માથે ત્યા આવી પહોંચ્યા હતા. નમય થતા ત્વયવ મંડપમા તે સર્વ એકત્ર યજ્ઞને બેઠા હતા. ગગન સોમદેવ પણ બિરાજ્યા હતા. તેવામા યજ્ઞોધિષ્ઠા નામની એક પ્રતિદારી તથા સખીઓ સાથે કુંવરી ગ્લમભગી ત્યા આવી. યજ્ઞોધિષ્ઠાએ એકત્ર થયલા રાજાઓને એક પડી એક એ ગળાવવા માડ્યા. તેમ પ્રથમ મગધ દેશના રાજાશ્રુદ્ધમા રહીને રાજ્ય કરના રાજા નરધ્વજની, પડી વાલ્મીકીના કર્મચન્દ્રની, પડી વિરુધ્વ દેશના કુણ્ડીનપુરીમા રહીને રાજ્ય કરના મન્દરધ્વજની, તે પડી હમેજગ પાન્ધુમા રહીને ગ્રીહ દેશ ઉપર રાજ્ય કરના રાજા નિરઘ્વની, ત્યા પડી અરવેશ્વર સિદ્ધચની અને તે સિવચના, હરિત્વિ, મિહરેણુ મહરેણુ, ધૃમરેણુ, પદ્મરથ, વૌષધાહુ, સુવર્ણાહુ, રાખધ્વજ, પદ્મવે, પદ્માનહ, હ્રેમર પૃથ્વીધર, સુઆહુ, ગ્લાનહ, હેમાનહ, હેમનથ, મણિરથ, મણિગ્રેખન, ન્લગેખર, સોમપ્રભ સુગ્રભ વગેરેની એક પડી એક ઓગળાણુ કરી, પછી તેમાથી ગ્રાહ કુંવરીની નજીમા આવ્યો નહી. ઉપરોક્ત નાન પૃથ્વીચન્દ્ર ત્યા બેઠા હતા ત્યા તેઓ આવ્યા તેની ઓગળાણુ આપતા યજ્ઞોધિષ્ઠાએ હત્ય કે સગર રાજાનો પુત્ર ભગીરથ હતો. તે મદા પરાક્રમી હતો. તેણે નમુદત્તી સાથે ગમાને મેળવી હતી. તેને દા પુત્ર હતા. તેમણે એક કુંતલ નામનો હતો. પોતાના પુત્રો વચ્ચે તેણે પૃથ્વી વહેલી આપી તે વખતે મરહુકું દેશ આ કુંતલને નેણે આપ્યો હતો. ત્યા એના વચ્ચમા જયવન્ત, જયધ્વજ, દેવચન્દ્ર, દેવાનીક વગેરે ગગનઓ થઈ ગયા. દેવાનીકને પૃથ્વીશેખર નામે પુત્ર હતો. તેણે પદ્મિગ્ધપુર પાટલ ન્યાપ્તુ હતુ આ નાન પૃથ્વીચન્દ્ર તે પૃથ્વીશેખરના પ્રનાપી પુત્ર છે. તે સાખાને દર્શને લીધે કુંવરી ગ્લમભગીના રોમાચ ખગ યથા અને તેજે આવેગમા અવી જતને પોતાના દાસ્યમની વચ્ચ તે રાજાના કામા આરોપી રીધી.

ત્યા એના થયલા નાનએમા જે ધૂમકેતુ નામે હતો તે ધૂમકેતુ દેવ જે ૮૮ પ્રદમાને એક પ્રદ છે, તેનો નાધર હતો. જેવી કુંવરીએ નાન પૃથ્વીચન્દ્રના કામા વચ્ચમા આરોપી તેવી તેને રીન ચડી અને તેણે પોતાના હૃદયનો મત્ર સલાયો. તે મત્ર એવો હતો કે તેથી માલમ જે ધારે તે કરી શકે. તેથી તેને લંભારીને ધૂમકેતુએ પોતાનુ ખૂન ઉઠાવુ એવે તે ખૂન મગીને તેનો વેનાદ જની ગયો. તે વેનાદ નવનાદ હતો. તેના કામ સ્વચ્છ હતી દાસ્યમા કષાત હતુ તેને સગીર વિનિતિ ચોતેલી હતી અને તેના દેખાત વચ્ચમા જેવો ભયકર હતો. તેને જોતને ત્યા મનેલા મર્વ મલુએ જયધ્વીન થઈ ગયા અને મમગમ પડ્યા. અતે ધૂમકેતુએ ઉગીને રાજકન્યાને ઉગી રીધી અને પોતાના નથન મેન ન્યા કરી મે. તેની પાછાટ ત્યા જે ગવરાણુ એ બે હતા ન થયલા વચ્ચા એવે વેનાદ હતો તેણે ગાદ અધેમ પ્રત્ય નો એ ગર્વાનના જવા અધાર વિવનના બે પ્રત્ય નો ગરીના ચર પ્રત્ય સુચી ન્યો. તેને લીધે જાત મ ગ નાન થય નણ કે. તેને મરહુકું નહી અને તેથી જવા જાડાર એની ન્ય.

ત્ય પ્રાન જા થયો અને મુર્ચન. પ્રાણ પડ્યો ત્યા જીવ જા દમય પણ કુંવરી ગ્લમભગી દેખાય નહી. તેન વનર નયવ મંડપ, રાજાની નવતરી વ્યાક્રમનીન નવતરી, નવતરીન નવતરી વનરિન બાજુ ખાનરિન પચન, મનરિન દન,

લગ્નરહિત ગવણ, કૃષ્ણરહિત વૃક્ષ, તપસ્વિત લિપ્તુ, ગ્રેમરહિત સગમ, તામ્બુલરહિત ભોગ, વસ્ત્રરહિત શૃંગાર, દક્ષણરહિત આદર, રાત્ર્યરહિત ભૂપાત્ર, અને પાણીરહિત સરોવર હોય તેવો દેખાવા લાગે. તે જોઇને રાજ સોમદેવ, પૃથ્વીચન્દ્ર તથા અન્ય રાજાઓ બહુ દુઃખમાં પડી ગયા અને આ શુ કૌતુક થયું એમ વિચાર કરતા હતા એટલામાં ધરતીકંપ થયો. તેને લીધે સભા બધી ખગલળા ઉઠી, પૃથ્વી ફાટી અને તેમાં એક મોટું બાકું પડ્યું તેમાંથી એક સિંહાસન ઉપર બેઠેલી સ્ત્રી અને તેના ઉત્સવ ઉપર બેઠેલી રત્નમંજરી દેખાઇ. તે સ્ત્રીએ રત્નમંજરીને બે હાથ વડે પકડીને સિંહાસન ઉપરથી નીચે જમીન ઉપર મુકી. તે જોઇને સૌ આશ્ચર્યચકિત નયને જોતા હતા. તેવામાં તે સ્ત્રી અદશ્ય થઈ ગઈ અને પૃથ્વી ખાતી હતી તેની સપાટ થઈ ગઈ.

ત્યાર પછી રત્નમંજરીને મગ્ગજ્ઞાન વગેરે જરાવીને રાજ સોમદેવે પૃથ્વીચન્દ્રને તેનું પશ્ચિમદણ કગલ્યુ અને પત્ની તે તેને લઇને પોતાના ઉતારા ભણી ગયો. ત્યારપછી બીજા રાજાઓ હતા તે પણ પોતપોતાને ગ્યજો ગયા અને પત્ની પોતપોતાને ગામ ગયા.

નિવાસ થઈ ગયા પછી પણ રાજ પૃથ્વીચન્દ્ર શ્વસુર ગૃહે કેટલેક વખત રહ્યો એક દિવસે તેની સાથે રાજ સોમદેવ રજસભામાં બેઠો હતો તેવામાં એક દૂતે આવીને ખબર આપી કે આપના ઉદ્યાનનંદમાં શ્રી ધર્મનાથ તીર્થ રહેવ પધર્યા છે. તે રત્નપુરના હાલુ નામના રાજા અને તેની મુત્તલા નામની રાણીના પુત્ર થય છે તે સાંભળીને બંને રાજાઓ ઉદ્યાનમાં જવા નીજ્યા. ત્યાં પહોંચીને તીર્થકરને પ્રણામ કરીને બેઠા એટલે તીર્થકરે રાજ પૃથ્વીચન્દ્રને સુકવત્ર, સુપુત્ર વગેરે કાને કહેવા તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું. પત્ની તે રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે હું મહારાજ! એક વનમાં, એક સગ્રામમાં અને એક સ્વયંવરમાં એમ ત્રણ ચમત્કાર થયા હતા તેનું શુ અર્થ? તે સમજાવું નથી માટે તે બાળતનો મારો સગય ટાંગો.

તે ઉપરથી તીર્થકર કહેવા લાગ્યા કે એ તારા પૂર્વજન્મના સમયનો અનુભવ હતો, તે એની રીતે કે નર્મદાતીરે જુકન્દ નામે નગર છે તે પશ્ચી નામના સરોવરથી મુજોલિત છે ત્યાં દ્રાપુ નામે ગજ ગમ્ય કર્ગો હતો તેો સાગર આ પૂરણ એ નામના બે દામ્બા ના તેઓ નર્મ નદીમાંથી માઠના પશ્ચીને માગતા હતા તેમણે જે મન્ડો પાડ્યા હતા તેમાંથી એક મન્ડ મોની ઉઘ્યો કે હું દુગ્ધાત્રી. તમે આ પાપ કરો છો તેથી તમને નન્કમાં સતાર થયો અને તે કમે કર્યું ટળશે નહીં. બે તમને આ બામનની ખાત્રી ન થતી? થ તો તમાન પિતાને જાને પુત્રી બાવે. એ સાંભળીને કુમારો ભય પાનત થયા પત્ની તમને નદીને કંઠિ એ- મુનીશ્વરને દીક્ષા એટલે હોડીમાંથી તેમને નમસ્કાર કયા પત્ની તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે આ મત્સ્ય પૂર્વજન્મમાં મારા એક શિષ્ય હતો, તેને તમે ઉદાર્યો એ ૧ પુણ્યનું કામ થયું છે પત્ની તેઓ પોતાને ઘેર ગયા અને ધાતુ પુણ્યદાન કર્યું. પત્ની વાર્ધક કાગ નીત્યા માં ગજન દ્રોને પોતાના પુત્રને નાત સાપીરો પોતાની ગાંધે માથે નામે ચાન્નિ વીતુ. તે પત્ની તે બધીજ તરીકે અનનો. બો તેની ના ૧ મન્ડા ૧ નરીકે બામનની ના ૧ ૧ પશ્ચી નામની એ મન્વારિત્રા.

હતી. તે જાને તથા સાગર, પુણ્યે કરીને પરલોકને પામ્યાં ને ત્યાં સુખ ભોગવીને મનુષ્ય-લોકમાં પાછાં આવનારો. તેમાંથી સાગર તે સોમદેવનો આવનાર છે, જુ' પૃથ્વીચન્દ્ર તે પ્રરણનો અને રત્નમંજરી તે પદ્મથીનો; એ ત્રણેનો દેવે પાછો સંબંધ નોંધાયો છે તે ચોખ્ખું થયું છે.

દેવે તે' જે સદેહ પુછ્યો છે તેનો ખુલાસો એવો છે કે ત્યારે રત્નમંજરી રાજના ખોળામાં બેસી હતી ત્યારે તેને કેને આપવી તે જાણનારી તેને ચિંતા પેડી હતી. તે વખતે બીન્દ્ર દાનવેશ્વરે હંસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેને પૃથ્વીચન્દ્રને માટે અનામન રાખવાની હતી તેથી તેને લઇ ગયો અને પોતાને ત્યાં જ માત્ર રાખી અને ચોખ્ખું અવસર આપ્યો. એટલે તેને પાછી મુશ્કેલી ગયો. તેજેજા તને અટરીમાં અને સંશ્રામમાં મદાસાન્નિધ્ય કર્યું હતું અને ત્યારે સ્વર્ગવરમાં ધૂમકેતુએ તારાંધકાર વિસ્તારીને રત્નમંજરીને રથમાં લીધી હતી ત્યારે બીન્દ્રની ઈન્દ્રાણીએ તેને ઊઝારીને પાનાળમાં જ પ્રવર રાખી હતી અને સત્તારમાં પાછી પ્રકટ કરી દેખાડી હતી. એ રીતે તેણે પોતાનો પૂર્વજન્મનો સ્નેહ દેખાડ્યો હતો. આ વાત સાંભળીને રાજના મનને સંતોષ થયો અને પછી સપરિવાર સ્વધામે ગયા અને તીર્થ'કરે પણ વિદારકમ શરૂ કર્યો.

પછી કેટલાક દિવસ રહીને રાજ પૃથ્વીચન્દ્ર રત્નમંજરીને લઇને પદ્મિણીપુર પાટણ ગયો. ત્યાં તેઓ રાત્રિવૈભવ ભોગવનાં રહેનાં હતાં તેવામાં રત્નમંજરીને ગર્ભ રચો અને પછી પૂરે માસે એક સુંદર પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ મહીધર પાડ્યું. પૃથ્વીચન્દ્રને રાત્રિ કરતાં કરતાં ઘણાં વર્ષ વીત્યાં. ત્યાર પછી કાનડદેશનો રાજા સિંહકેતુ પદ્મિણીપુર પાટણ ઉપર ચઢાઇ લઇને આવ્યો અને પ્રજાને ઘણો ત્રાસ આપવા લાગ્યો. રાજ પૃથ્વીચન્દ્રને તે વાતની ચરાની મારફતે ખબર પડી અને તે વિમાસણમાં પડ્યો. ચિંતા કરતાં કરતાં તેને શુદ્ધધ્યાન થયું અને તત્કાળ કેવળગાન ઉત્પન્ન થયું. દેવ પદાર્થો તેની તેણે સેવા કરી, દેવે વેરીને નરમ પાડ્યો, તે આવીને રાજ પૃથ્વીચન્દ્રને નમ્યો અને નગરમાં મહોત્સવ ઉજવાયો. પછી દેવે રાજાને વેશ આપ્યો, તે રત્નપિંચે લીધો. ત્યારબાદ તેણે રાજાને ઉપદેશ આપ્યો. તે ઉપરથી રાજાએ પૃથ્વીમંડળ ઉપર વિદારકમ કરીને સિદ્ધિસામ્રાજ્ય લીધું અને એના પુત્ર મહીધરે પદ્મિણીપુરમાં અર્ખંડનાથી રાત્રિ કર્યું.

આ ચરિત્રને છેડે નીચે પ્રમાણે અન્ત લેખ છે:—

શ્રીમદન્બલગચ્છે શ્રીમુરમાણિક્યસૂરિણા ।

પૃથ્વીચન્દ્રનરેન્દ્રસ્ય ચરિત્રં ચારુ નિર્મિતમ્ ॥

સંવત ૧૪૭૮ થયેં શ્રાવણસુદિ ૫, રચી પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રં પવિત્રં પુરુષપત્તને નિર્મિતં સમર્થિતમ્ ॥

એને પાંચ ઉદ્ધાસમાં વહેંચી નાંખવામાં આવેલું છે અને દરેક ઉદ્ધાસને અન્તે નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

इति श्री अम्बलगच्छे श्रीमाणिक्यसुन्दरसूरिकृते श्री पृथ्वीचन्द्रचरित्रे...

.....उल्लासः ।

ઉપર ને આપ્યો છે તે તો માન ચરિત્રનો સારજ છે મૂળ ચરિત્રમાં તો ઠેકઠેકાણે ધણા લાખ વર્ણનો છે અને અનેક ઠેકાણે વિસ્તાર પણ ધણોજ છે. ને આખા પુસ્તકનું લાખાન્તર કર્યું હોય તો એક ખામુ મધ્યમ કદનું પુસ્તક જ થાય પરંતુ આ નિમધને ઉપયોગી સર્વ જામનોનો સમાવેશ આ સારમાં થઈ ગયો છે, એટલે હવે એ ગ્રન્થનું અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ કેટલું છે તે આપણે જોઈએ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા આ ચરિત્રમાં અનેક રાજાઓના નામો આવે છે તેમાંથી જેમના હામઠેકાણા આપેના નથી તે સર્વના નામો બાદ કરીએ તોપણ બીજા ધણા નામો છે કે જે ઉપરથી કર્તાના મતે તે પૃથ્વીચન્દ્રના સમકાલીન હતા એમ માની શકાય તેમાં એક કેસય (અયોધ્યા)

(જ) ઐતિહાસિક
તથા ભૌગોલિક
દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ,

ના સોમદેવ, બીજો પદ્મપુત્ર (નારાડ) નો સમરકેતુ, ત્રીજો મગધ (રાજગૃહ) નો મહર્ષ્વજ, ચોથો વારાણસી (મગી) નો કર્ગચન્દ્ર, પાંચમો વિદર્ભ (કુર્ણીનપુર) નો મહર્ષ્વજ, છઠ્ઠો ગૌડ (હસપુર પાટણ) નો સિદ્ધરથ અને સાતમો અનપા (અનવાર) નો સિદ્ધરથ છે વળી બૃગુદન્વ (બગ્ન) નો દ્રોણ નામનો ગજ તેની પૂર્વે થઈ ગયો ૮ શે એમ પણ જણાય છે ૯ મી એમાંથી એમ પણ જણાય છે, કે એ ગજ પૃથ્વીચન્દ્ર સોમદેવની દીકરી રત્નમજ્જી જેડે પગે હોતો અને તેમને મહાધન નામે પુત્ર થયો હતો તે સિનાય પદ્ધિહાણપુત્ર (વેદામ) જેને વસાવ્યું તે પૃથ્વીશંખરનો તે પુત્ર હતો એમ પણ જણાય છે એના પિતામહનું નામ દેવાનીક હતું એ પણ સમજાય છે અને તે વંશના માણ્યો પોતાનો વંશ ભગીચ રાજના પુત્ર કુતનથી ઉતરી આવેલો છે એમ માનના હા એમ પણ ધારી શકાય એ કુતનને એના માપે પ્રથમ મરહટ્કેશ (મહારાષ્ટ્ર) મા ગત્ય આપ્યું એમ પણ તેમાં કહેલું છે નાનાધાટના શિનાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે, કે સિંહ અથવા ગિમુક સાતવાહન જેણે આન્ધ્ર અથવા સાતવાહન વંશ આપ્યો તેની પત્નીના ગજ પુત્રની ગત્યધાની પૈયલમાં હતી એ ૩૦ રામકૃષ્ણ લાડારકર પણ કહે છે કે આનંદનાની એક ગાખાની ગત્યધાની પાંચામાં હતી પરંતુ સિદ્ધકે પૈહળ ખખાલ્ય એકુ ૧૬ ૧૭ કેડિયેથી જણાવે નથી ત્યારે આ ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે પૃથ્વીચન્દ્રના પિતા પૃથ્વીશંખરે પૈયલ વસાવ્યું હતું વળી દક્ષિણપથમાં સાતવાહનોનું નામન થયું ત્યાંથી જ વંશની થઈ એમ કાર્ક નથી ૮ સ પૂર્વે આદમ આગર સાતમા સંકાના બૌદ્ધ યત ગલ્લચત્રમાંથી પણ જણાય ૭ ૬ દક્ષિણપથ તે વખતે આપેાંને જાણીતું હતું ૮ મ પૂર્વે પાંચમા અગત્ય નોથા મૈદામાં આપમન્ગે પોતાનું ધર્મમૃત દક્ષિણમાં રચ્યું હતું. ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં દક્ષિણમાં બીજા રાનો હતા વામ્બીડિ રામાયણ-નાનકાડમાં વસિન્કરિદક્ષિણપથના ૧૦૦૦ને દ્વરચના પુત્રેષ્ટિચત્ર માટે જોનાવવાનું સુમનને કહે છે આ ૧૫ ઉપરથી એક અનુમાન થઈ શકે એમ છે કે આન્ધ્રો અથવા સાતવાહનોના પહેલા પૈયળમાં નામ મીને નન ગગન વરના જેવો જોઈએ અને ને અર્થે આમાં

કહ્યું છે, કે મગ્દલેનનું ગર્ભ પૃથ્વીય દ્રવ પૂર્ણ કુતળને પ્રથમ મેળુ હતું, તે અર્થે એમ માનવાને કારણ છે, કે પૃથ્વીયન્દ્ર સિદ્ધિ કે જેના નામ ઉપરથી મદનાદ્ર નામ પડ્યું છે, તે વશનો અગર આન્ત્રેના પડેના સન્ધ્ય જગા કે જે જીન વશનો હતો પરંતુ એ જામનમા વિશેન સંશોધન કરવાની જરૂર છે તેથી હાન કાર્લ ચોક્કમ મન આધી મકાય એમ નથી

બીજી જો કે આ અન્યોના રચનાર જન સાધુ હતો તો પણ એ જો હિન્દુધર્મ અને
 ક્ષાત્રજો પ્રતે માન લગુ, એવું એ ઉપરથી દેખાય છે કે
 (મા) ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્વ. પૃથ્વીચન્દ્ર પાને આવેલો દૂત ન્તમ જાની હરીશ્વર કહેતા
 જણાવે છે કે રાજા મોમદેવ સરાવતી પાત્રે જો હતો ત્યા
 ક્ષાત્રજોનો સમૂહ એક જ થયેલો હતો અને તેમાંના દરેક અદાર પુરણા અને અગ્ર
 સ્મૃતિઓમાં પારગન હતો તે પુગણો અને સ્મૃતિઓના નામો નીચે પ્રનાણે જણાવે છે -

પુરાણો—ભાગવત, ભવિષ્યોત્તર, સૂર્ય, ચાર્કડેય, નિચ્ચ, વાગલ, શિન, વામન, પ્રજ્ઞ, પ્રહ્લાદ, પ્રહલૈવર્ત, આગ્નેય, પદ્મ, નિમ, નારદ એક કુર્મ અને મઠઠ

સ્મૃતિઓ—માનવી, આત્રેયી, વૈષ્ણવી, દ્વાપ્તિની, ચાલવની અનેશ્વરી, અગીરા, આપન્તભી, સાવર્ણી કાત્યાયની, બૃહસ્પતિ (?) પાગલરી, સખી નિખિતા, દાક્ષી, ગૌતમી, શાતલપી અને વાસિધી

આ ઉપરથી એ પબ્લિ નોક્કમ થાય છે કે ઉપરોક્ત પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાંથી કોઈપણ અન્ય સ ૧૮૭૮ (ઈ સ ૧૪૨૨) પછીનો નથી

ત્રીજી, પૈશ્વળ વર્ણન કરતા માણિમ્મસુન્દરસરિ નખે છે કે ત્યાં બીજા ધધાગરીઓ સાથે દોશી નેતી સોનાગ, ધચી મોચી બાજૂળ, સુખ (ક) સામાજિક દૃષ્ટિએ મહત્વ ડિવા, કસાગ, વણુર, લોહાર, સાણુગર, કંદોઈ, દાગીઆ વગેરે હતા આગળ ચલતા હતા. એવામાં એ વાગુરી ખાટકી, મલખ, ધચી, બાનરી, બીન, કે જા માઝી વગેરેને ગણાવે છે વળી એક રેકાણે એ ચોપડીની રાતિઓ ગણવે છે તેમાંની ઝૂનીમના નામો જોડાનાના કેન્દ્રારની ઉપેમા કરીએ તો આપણે હાન જે મ્હીએ છીએ તેજ છે તે નામો નીચે પ્રમાણે છે —

શ્રીમાળી અહિસવાળ, વાઘેરવાળ પુત્રકરનામ હીસાવળ નામ, ખડાપના, વાયડા, મેવાડા, રાયકવાળ અગરવાળ, શ્રીહાઉડ, વામ્બીનિ, ચિત્રઉડ લોહાપુડા, ભાનીચા, કાયત્ય અને ગોના આ ઉપગ્રથી એમ જણાય છે કે ૮૧૧ ને શાંતિઓ તથા ધર્માતરીઓના નામ પ્રચલિત છે, તે ઈ.અ. ૧૮૨૨ નીમાજ ૩૬ થઈ ગયના હતા અને તે ઉપગ્રથી એ અનુમાન થઈ ગયે કે તે માગ પહેલા શાંતિઓના નામ અત્યંત ૮—૫ ની ઉપગ્ર જેવા હતા તેના મધ્યાર્થ ગમેના હતા.

ચોથું, ઉપનાં નામો ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે તેવા ધણા શબ્દો હજીના સ્વરૂપના અગર તે (ક)સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ પહેલાંના સ્વરૂપમાં તે વખત પહેલાથી રૂઢ થઈ ગયેલા હતા.

આ સિવાય નીચે જણાવેલા તળપદા ગુજરાતી શબ્દો તેમાંથી મળી આવે છે —

ખાડ, ઉતારો, રીસ ચડી, વાજબ=વાજે=વાગે, માડિઉં છર્ધ=માડયું છે, સિરિ=સેરો, મદમદઈ છર્ધ=મધમધે છે, પુરિયા=પૂર્ધા, ટાવર્ધ=ટાગે=ટાગતો, ચાપિડ=ચાપીયું=ચાપ્યું, ભગિયા હઈ=ભર્થા છે, ટવર્ધ=ટગે, ઉઝ મિઉં=ઉઝાળીડું=ઉઝાળ્યું, લીધઉં=લીધો. દીધઉં=દીધો=આપ્યો, ઉપખવિઉં=ઉપખવ્યો, ચડી આવિઉં=ચડી આવ્યું, ચિતા પર્ધડી=ચિતા પેળી, કહિ=કહે.

આમાના કેટલાકે શબ્દો તો એવા છે કે તે હજી કવિનામાં તેના તેજ સ્વરૂપમાં વપરાય છે.

ઉદાહરણાર્થ:—માડિઉં, પુરિયા, ચાપિડ, ભગિયા, ઉઝ મિઉં, ઉપખવિઉં, આવિઉં=આવિયું, વાજબ=વાજે.

છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય તનીકે હાય કવિનામાં તણો-તણી-તણ્યું અને તેના અદ્વયનના રૂપ તણા-તણી-તણ્યા વપરાય છે, તેમાંથી 'તણો,' 'તણુઉં' એ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે. ઉદા.—'ધનદ તણુઉ અવતાર,' 'તણા' તથા 'તણી' તેના તેજ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. ઉદા — 'કૃષ્ણાગરજ બાધિ તણા પરિમય,' 'મોતી તણી સિરિ'. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે હાય શબ્દને છેડે 'અ' અને 'ઈ' ની સધિ કરીને 'એ' કાવામાં આવે છે જેમકે 'છઈ'='છે', 'વાજબ'='વાજે'. પરંતુ તે વખતે અને સ્વરો જુદા જુદા લખવામાં આવના હતા સંપ્રત્તી વિભક્તિનો પ્રત્યય હાય 'મા' ઓ તેને બદલે હજી મૂળ સંસ્કૃત પ્રત્યયની જાયા કાયમ છે ઉદા —'તીણી પાટણી'ને પાટણુમાં.

પૂનતી ધ્રુમદના અભાવને લીધે હું આના ધણા ઉદાહરણ એકઠા કરી શક્યો નથી; પરંતુ આ ચરિત્રની ભાષામાં હજી 'જુની પશિમ ગજાધાની'ના અંગે કાયમ રહ્યા છે, એ આટલા ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય એવું છે.

આ ચરિત્રના કર્તાની મૈત્રી જોરદાર અને ચિત્તાકર્ષક છે તથા બાલકની કાદમ્બરીનું સ્મરણ કરાવે છે તે ગદ્ય છે છતાં એમાં પદ્યનું ભાવિત્ય છે ઉદાહરણાર્થ:— પહિલાણુપુર પાટણુની ગજમભાણુ વણુંન કગ્તા એ લખે છે —

રાજસમા કિસો છઈ ! જોળી રાજસમાં કુંકુમર્જાલ છટા દીધો છઈ, વિવિધ મુક્તાફલિ ચતુષ્ક પુરિયા છઈ, કર્પૂરતળા શેલ આલિપ્યા છઈ, કૃષ્ણાગરજ બાધિતળા પરિમલ મહમહઈ છઈ, મોતીતળી સિરિ લહલહઈ છઈ, ફુલપગર ભરિયા છઈ, કટિપ્રમાણ પાયપોટસંયુક્ત પુરુષપ્રમાણ સુવર્ણમય સિંહાસન માંડિઉં છઈ. તોળિ સિંહાસણિ રાજા ચડા. કિસડ રાજા દોમડ છઈ, મસ્તકી જોનાપગ છઈ, પામઈં ઢલઈં ચામર પવિત્ર, ચાજઈં વિવિધ યાદિપ્ર. મસ્તકિ મુગટ, કાનિ કુળહલ, હૃદયિ હારાર્ધ્યહાર. મહા ઉદાર, ધનદત્તળડ અવતાર રૂપળડ મળ્હાર

આ પ્રમાણે જે કે આ ચરિત્ર વસ્તુની દૃષ્ટિએ આપણને થકું ચિત્તાકર્ષક લાગે એવું નથી; તો પણ એમા હરેવી ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, ધર્મિક અને સામાજિક માહિતીને લીધે તથા એની ભાષા અને ગૈરીને લીધે એ વિદ્વાન્જનોને મનનીય ગ્રન્થ છે. ૫મા ભાગે તો એવો અભિપ્રાય પણ થઈ ચૂક્યો છે, કે મુધાવમોધ ઔકિતકને રા. રા. હરિદર્શદ મુવે^૧, સરન્નોર્ બ્રીઅરમને^૨ તથા ડૉ. ટેસીટોરીએ^૩ જે મદત્ત આપ્યું હતું; તે આ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધિમા આઘ્યાથી જતું રહ્યું છે.

આ અભિપ્રાયના અર્થને માટે મુધાવમોધ ઔકિતક એ શું છે તથા આ ચરિત્રની તેની નાથે તૃપ્તના કરતા તે કેમ હવકી પાયરીનો ગ્રન્થ ગણવા જેવો છે તે થોડું વિવેચન કરી અષ્ટ કર્યાની જગર છે.

રા. મુવે જે પુસ્તકને “ **A Grammar for beginners of the Gujarati Language** ” એવું નામ આપ્યું છે.

મુધાવમોધ ઔકિતક
એ શું છે ?

તેની પઞ્ચાડે પરિશિષ્ટો છે. તેમા ‘ **Advocate of India** ’ મા પ્રસિદ્ધ કરેલા ૧૩ પત્રો છે. તેમાથી ૧૦ એમણે લખેના દેખાય છે. તેમાના એક પત્રમા પણ

એમણે લખેયું છે — “ **It is not simply a Collection of Idioms of the language but it is an attempt at a grammar of the language too. I am shortly to edit the work for the Gujarat Vernacular Society.** ”

મર ન્નોર્ બ્રીઅરમન આ પુસ્તકની નોંધ વેતાં લખે છે કે આ અભિપ્રાય ખોટો છે અને પોતે એવો અભિપ્રાય જણાવે છે^૪ કે “ **It is a very elementary Sanskrit grammar with explanations written in an old form of Gujarati.** ” ડૉ. એચ પી ટેસીટોરી તે અભિપ્રાય માન્ય ગણે છે^૫ ઉપર ઉપરથી તેના આ મત ખરો લાગે એવું છે પરંતુ આરિકાર્ધથી અવલોકન કરતા એમ લાગે છે કે ને સત્ય નથી કાંચુ મગ્ગાનમાજ નેધએ તો પોતે આગળ શુ લખવા માગે છે, તેના નિર્દેશ કતાંએ પ્રથમના સરુત્ર શ્લોકમા ક્યો છે જે નીચે પ્રમાણે છે —

अर्हं प्रणम्य मुग्धानां बोधहेतोर्विधीयते ।

प्राय प्राकृतउक्तीनां किञ्चिदाम्नायसङ्ग्रहः ॥

આ ઉપરથી જણાય છે કે કતાંનો ઉદ્દેશ મગ્ગૂત વ્યાકરણના નિબંધો સમન્વયવાનો તો નહોતોજ ત્યાં જગા એ ઉત્પત્ત થાય છે કે તેણે એમા મગ્ગૂત વ્યાકરણના નિબંધો

૧ મુધાવમોધ ઔકિતક App p 11   ૨ Linguistic Survey of India, Vol IX. Part II P 327   ૩ Indian Antiquary, Vol XLIII (1911) P 21.

૪ મુધાવમોધ ઔકિતક app P. 11.

૫ Linguistic Survey of India Vol IX Part II p 351.

૬ Indian Antiquary Vol XL III (1911) p 21.

કેમ દાખવે મ્યાં ? સન્ધિ અને સમાસના નિયમો ઉપર ટીકા કરનાં રા. દ્રુવ પણ એ Sanskritisms છે એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે.^૧ ગુજરાતીમાં “ દિવચન ” અને “ લાવ લક્ષણે સમમી ” ન હોય એ પણ જાણીતી વાત છે. એમાં જે વાક્યોના ઉદાહરણો આપ્યા છે તે પણ ઘણે ભાગે સંસ્કૃત છે. અને જે પ્રાકૃત છે તેના પાઠગથી સંસ્કૃત રૂપો આપેલા છે. આનો ખુલાસો મને એવો લાગે છે કે હેમચન્દ્ર અને તેની પૂર્વના વૈપાકરણીઓ પણ પ્રાકૃત ભાષા માત્રને “ સંસ્કૃતયોનિઃ ” એટલે કે સંસ્કૃતભાષી ઉદ્ભવેલી માને છે.^૨ ડૉ. કૃષ્ણ,^૩ પિંગવ,^૪ ડૉ. ભાગરકર^૫ વગેરે આધુનિક વિદ્વાનો પણ તેમજ માને છે. વિકારો થતા પણ સામાન્ય વાક્યરચનાની પદ્ધતિ તેમાં સંસ્કૃતના જેનીજ રહેલી હોવી જોઈએ અને તેથી ઔત્સર્ગિક ફેરફારો ફરક પ્રાકૃતમાં કેરી રીતે થયેલા તે જે જાણના હોય છે, તે કોઈપણ પ્રાકૃતભાષાના વાક્યને મૂળ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં ઝટ મુકી શકે છે. એટલે સંસ્કૃત વ્યાકરણના કેટલાક નિયમો પ્રાકૃતને લાગુ પડે જ, અને તેથી તે આ પુસ્તકમાં સમજાવેલા છે અને કેટલાક ઉદાહરણો પણ સંસ્કૃતમાં જ આપેલા છે. પરંતુ તે ઉપરથી કાંઈ તે સંસ્કૃત વ્યાકરણ થઈ જતું નથી, અન્યકર્તાએ શરૂઆતમાં કહ્યું છે તેમ ‘ પ્રાકૃત ઉક્તિઓના નિર્માણો નાનડો મંચડ ’જ રહે છે. એ સંસ્કૃત વ્યાકરણ નથી એ બાબત એ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે એમાં ઉદાહરણો ધણા ખરા પ્રાકૃતમાં આપ્યા છે. દાખવા નરીકે — ‘ વીતરાગ વાંછિત વિદ્’, ‘ વૃક્ષતડ પામ પહા’^૬, ‘ મંધિ વરસતદ મોર નાચદ’, ‘ ગુરિ અર્થુ કહતદ પ્રમાદિડ ઉંઘદ’^૭, અને એક દેહણે એમ પણ લખેલું જોવામાં આવે છે કે “ ઢહડં પદત તડ ડમલડ હુંત દત્યાદિ ડકૌ કિયાતિપત્તિઃ ।

વળી સર જ્યોત્સ્ના શ્રીઅન્સન એમ કહે છે કે એમાં મુખ્યત્વેના જુના સ્વરૂપની ગુજરાતી ભાષામાં આપેલી છે તે પણ માત્ર અંશજ ખરૂં છે, કારણ કે જો કે શરૂઆતમાં ૧-૧૦ માં પાના સુધી એમ છે ખરૂં તોપણ ૧૩ માં પાનાના બીજા કોષ્ટકથી માલીને તે ૨૩ મુ પાના કે ત્યાં પુસ્તક પૂરું થાય છે ત્યાં લગી નહેજ આપવાદ સિવાય મુખ્યત્વેના ઉદાહરણો વગેરે સર્વે સંસ્કૃત ભાષામાં જ આપેલા છે. અપવાદ તરીકે માત્ર ૧૬-૧૭ માં પાના ઉપર કેટલાક પ્રાકૃત શબ્દો અને તેના સંસ્કૃત પર્વાય શબ્દો

૧. મુખ્યાવમેષ ઔકિતઃ પા ૧૦ અને ૧૦ ઉપગ્ના દિપ્પણે

૨. અષ્ટાંગશકાવ્યત્રયી, (આવકવડ પૌર્વત્ય અન્યમાના મ. ૨૭) મુમિકા પૃ. ૮૧.

૩. તેજ.

૪ Grammatik der Prakrit Sprachen § 5

૫ Journal of the Bombay Royal Asiatic Society, Vol. XVII Pt. 1 (The Prakrits and Apabhramsa p p 1-18.

૬. મુખ્યાવમેષ ઔકિતઃ પા ૬.

૭. તેજ પા. ૭.

શબ્દો આપેલા છે. ઉદાહરણાથ:-તિહાં,તય, તસ્મિન્સ્થાને ધા; જિહાં યય, યસ્મિન્સ્થાને ધો; માદરડં, મમ, મામકમ્ મામકીનમ્, મદીયમ્;અદારડં, અસ્માકમ્, આસ્માકમ્, અસ્માકીનમ્ અસ્મદીયમ્;દેઠડં, અધોમુખમ્; કેયડં, કુતોમુગમ્, પદિલડં, પ્રથમં, આદિમમ, આઘમ્. પરંતુ તેમા સર્ગભુતીઓ સંસ્કૃતના છે એ ધ્યાનમા લેવા જેવું છે બીજા આપનાર તરીકે ૨૧ મા પાનાના બીજા કોષ્ટકમા એ ત્રણ લીટીમા પ્રાકૃત ઉક્તિઓની મળભુત આપેલી છે જેમાની એક ઉપર ટાકેલી છે.

ઉપવા પૃથક્કરણ ઉપગ્રી એટલું સ્પષ્ટ થયું દશે કે 'મુખ્યાવબોધ' નથી ધડ સંસ્કૃતનુ વ્યાકરણ, કે નથી ધડ પૂર પ્રાકૃતનુ વ્યાકરણ તેની સાથે આ ચરિત્રની તુલના પરંતુ કેટલીક પ્રાકૃત ઉક્તિઓને લાગુ પડતા સંસ્કૃત અને તે ઉપરથી નિર્ણય. વ્યાકરણના નિયમોનો મંત્રદ છે; તેમ નથી એ સર્ગ સંસ્કૃતમા લખેલું કે નથી સર્ગ પ્રાકૃતમા લખેલું; યથા તેમા એવો પણ દૃઢ નિયમ સચવાયો નથી કે નિયમો માત્ર સંસ્કૃત વ્યાકરણમાથી લીધેલા હોવાને લીધે તે સંસ્કૃતમાજ લખવા અને ઉદાહરણો પ્રાકૃત ઉક્તિઓજ સમજાવવાનું માથે લીધેલું મટે પ્રાકૃતમાજ લખવા. "મુખ્યાને ગોધ આપવાના હેતુથી" એ પુનઃક લખનાર પણ કોઈ 'મુખ્ય જ લાગે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૯ મા એ ગ્રંથ ગુ. વ. મોસાયીના ગ્રંથનંત્રદમાથી લાય વાગ્યો તે વખતે નરસિંહ મહેતાની પહેલાનો સાહિત્યદેશ નિગ્દેશપાઠ્ય મનાતો હતો, એટલે એ એરડો પણ વૃક્ષમા ગણાયો. પરંતુ હવે તે જૈનો તેમજ જૈનેતરોની ખત અને મહેનતને લીધે તે દેશ નાનાવિધ વૃક્ષોથી અર્ધકૃત થયેલો છે, ૬ પૃષ્ઠીચન્દ્રચગ્રિ એ વૃક્ષોપેક્ષી એક મુખ્યલેખન અને મુલાસમય કુસુમોના પ્રાવરણથી સુશોભિત વૃક્ષ છે એના અને 'મુખ્યાવબોધ' ના કાળ વચ્ચે માત્ર ૨૮ વર્ષનો ફેર છે. બન્નેની ભાષા સરખાની બેના તેમા ખાસ નોધવા જેવો ફેરફાર જણાતો નથી તેથી આશા છે કે એ આપને જાણને તે બીજા કોઈ ગિરિકાંતર કે જંગલમા ભરાઈ જશે. અને ગ. રા. કૃષ્ણચાપ મોહનચાપ ઝવેરી જેવા કોઈ યુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના લેખકને નરસિંહ મહેતાની પૂર્વના કાળના ગણના નમુના આપવાની જરૂર પડશે ત્યારે તે કદંજ મૂલ ગાદ તળઈ મુગમું પીજાઈ હરસ જાઈ. છાસસુકં પાકકં બીલું પીજાઈ હરસ જાઈ' એવા ઉત્પન્નો ગોધાને ન આપતા અંગત થયું નસાહતથી હૃદયે લખાયેલા આ થી મુખ્યલેખનસુગ્રીત પૃષ્ઠીચન્દ્રચગ્રિ તરફ વળશે અને તેમાથી કોઈ શબ્દ કે સરોવર, ઉદ્યાન કે ઉપવન, મહેશ કે મડપ ગગન કે રાણી, કુવર કે કુવરીના વર્ણનમાથી અન્ત ધન્યને પ્રદુત રહે એવા ઉદાહરણો ગોધી કાઢી વાચકવર્ગને ગમ્મન સાથે જ્ઞાન આપશે હિતિ શિવમ ।

પ્રહ્લાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી

૧ યુગ્મતી મહિત્ય ખંડ ૫ મા ભાગ ૩ જો વિભાગ ૪ થો પ્રકરણ ૧૧ મા ૧૦૮ મે પાને ગ મોહનચાપ ૬ દેખાઈ એન નામ કુવમકનમ્નિ છે એવું જણાવે છે

૨ તે/ પ્રકરણ ૧-થી ૧૦.

૩ Milestones of Gujarati Literature Vol I ch II

પરિષદ અને ઉપનિષદની ભાવના.

આપણા રમોન્વચ્છ બાઇ રણજીતગમે ગુજરાતી સાહિત્ય પંચિદ સ્થાપી ત્યારે તેનો પુરુષાગમ્ય તો એ હતો કે સાહિત્યકારો હજેમજે અને રસચિંતન પરસ્પર અર્થે.

એ રસાર્થે, નવ પરિષદ તો બરાઈ તે મર્વેમાં ગુર્જરીનો પ્રસાદ પ્રજાએ આરોગ્યે છે એમ હું તો જોઈ રહ્યો છું. બાઈ, પંચિદની રસ-ચંદનીમાં મેં તો લીલાસ્થેર કરી છે. રસદષ્ટાઓને શરણે, લયલીન ઝૂક્યો છું. તેમના રસાત્માને, એ મેં તો તેમના વદનની સુરેખામાં અપગેલ, અને તેમની ચમત્કૃતિઓની રસાત્મકતામાં પરોક્ષ નીહાળ્યા છે

એવી રસાત્માઓની પરિષદભાષી તો પુણ્યાત્માઓની ઉપનિષદ જ પ્રકટે ને ?

સાહિત્યની સહિતતા, મંસાગ્રજનનો સંગમ, સર્જન-ઘટના સાથે સાધવામાં પણ મ્હી છે. એ સંયોગલીલાના આલેખન, રસકલાભર્મા, જળકે તેમ તેની આરાધિતા મલપતી કે છે અને આરાધકવૃન્દ સમગત ધૂમે.

સંગવતીના મનોદર્શને, ગિરિમાલા મધ્યે ધીરે છલકતું માન સરોવર સ્થેરાતું હોય. તેમા મીન, કમલ, હંસ, ઝૂલતું વ્યોમ અને હેરતી તટકુંજો, હરના અભોલ ખોસે, સમ્પન્ને બોલાવે

ઉપનિષદના અધ્યાત્મદર્શને, તારાવૃન્દની જ્વાલામાલી રાસરમણે ધૂમતી દેખાય. જાણે દિવ્યનાની દારિકા ત્યા દૃષ્ટા અને દાર્શનિકનું અદ્વૈત છે, તન્મુખતા છે, માન વ્યાખ્યાન છે, ઊત્તસંશય રમચિત્કિત છે, સર્વાત્મભાવની સુરખી છે.

ઉભય દર્શને, માનવજીવનના નન્દનો છે. પરંતુ માનવી જ સંદેહે તેનાથી વિમુખ રહે છે. એ રસયોગનું મહાગમ્ય તે ક્યાથી છૂટી શકે ? માનવીને તો સર્જન સત્તા જોઈએ છે ને ? ને તે એ મળી શકે. પરંતુ બોગમુખ્યા આરોગ્યવર્ધની હોય ત્યારે સ્તો. સર્જન-

સૌદર્યને, માનવીના પ્રારાધનો કેમ સંભારી નથી શકતા? એનું એક જ કારણ છે કે તેણે કેવળ મનોબુદ્ધિને જ ઉપયોગમાં લીધી છે. નહિતર સૌદર્યના રસપથ પર મહાન માનવ-હૃદય પર શું જગત-ચુક્ર-દ બૂલે નહિ કે?

માનવોના એ હૃદયને સાહિત્ય જ પ્રકૃષ્ટિત કરી શકે છે અને એ હૃદયના અંતગતમાને ઉપનિષદ સદૃશ અનાદિ: એક સંચાલી તો ખીજી પ્રચાલી રતો!

સાહિત્ય પશ્ચિદનું વાતાવરણ અવશ્ય એવું જ રહી ગયું તો ઉપનિષદ તો એ ફક્તનું જ પુણ્ય ૨૫.

સાહિત્યના સંસારમાં અનુભવોની કરુણા અને તૃપ્તિ છે. ઉપાની ઉત્તરગંગા આશા, મધ્યાહની ક્ષમ કાનિ, સધ્યાનો સોમ્ય આનન્દ અને પૂર્ણિમાની શીતલ શાંતિ ખીજે ક્યા છે? એના સમર્પ એટલે પ્રતિમા, લાવણ, કલા અને પ્રમાદ

માનવી-હૃદયના પ્રાણ રમણમાં ન હોય ચિંતાના ઉત્સાહ કે ન હોય વિપાદના નિશ્વાસ, પરંતુ ત્યાં તો હોય પર્યાપ્તિ અને પ્રેમ-વિશ્વાસ!

યમુનાના જીવનજળભર્યો રસકુમાર, ક્ષાંતિકાને માગરે આવ્યો ને ગીતાઉપનિષદના ગુંજન ધર્મા માનવી હૃદયને

લોકે સજ્જન પદ્મવૈરદ્વરદ્વર પેપીયમાનં કુરુ

માનવી અને સાગરની સર્જન વિજ્ઞાતિના સંયોગનું એ ફૂલ તે ગીતા-કમલ!

એ આનન્દ-એ શુરાષ્ટ્ર-એ ગુર્જર-ગાઝની બધી સર્જન વિજ્ઞાતિઓ, આજે ય એવીને એવી સુકુમાર વિયસે છે. તો પછી ગુર્જરીના અનુષ્ટુપોની પનિય, અભિમુખી તન્મુખતા કેમ ન હોય?

જગત, નવીન ગીતાની અને નવીન ગીતેશની વાટ જુએ છે સહિત્યના એકાત શાંતિભર્યા ગુંજન, ચિંતન અને સ્વાસ્થ્યપ્રદાતા એ અવશ્ય પ્રકટરો અને એ રત્નકમલની સાહિત્યશ્રીને હણે ખીજું કોણ હશે? એ વે સ એ ગમેગ રતો!

પરિષદ અને ઉપનિષદની એકતાકથના તો મમળાય છે, કખી-જની નનચેનામાં —
“રગન્દેવમે દીપ જલત હય, આસનમે મત રોવા”

સાત પગલે સરુચ સધાય, સડવામથી સૌરુચ લોગાય તો સદ-આસનથી શેઠૈશર્પ પમાય.

પરિષદ અને ઉપનિષદ હલમની જેજ અસિદ્ધિ છે પનિષદના ગ્માંઓ સંસારના સૌદર્ય વિનાતા છે તેઓના ગ્માંઓ ઉપનિષદ પ્રકટાવે છે.

હિન્દની પુનર્ધટનામાં પ્રાતિક સ્વભાષા ધડિયાળની ક્રમાનને રચાને છે સ્વતંત્ર આયર્થેન્ડના સાહિત્યવિધાયકો તેની સાક્ષી પૂરે છે. માનવ જાતની સર્વભાષાઓમાં સ્વભાષા તો સ્વદેશની પ્રજાને માટે માત્રા દૂષ જેવી છે એ મા, એ જન્મજૂમિ અને એ સ્વભાષાને તો સર્વસ્વ સમર્પણ જ હોય. સોથી પહેલા એ ત્રણ-ને પછી જીવું બધું. હિન્દની એ પ્રાતિક સ્વભાષાઓ ગુર્જરીનું સખ્ય વાંછે છે. માટે સાહિત્યનું સર્વશાળ્ય અધનિત નહિ પણ નિધનિત રહેવું જોઈએ; જેમ સર્જનમંડળને જગન્નિધતા ચલાવે છે તેમ.

ઉપનિષદનાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન જેવાં અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધાભર્યાં સ્વભાષાનાં અધ્યયન, આંતર્દર્શન અને સંસ્કરણ જામે તો જગતની કોઈ પણ ભાષાને તથા તેના સાહિત્યને આપણી 'ત્રિગ ગુર્જરી' જરૂર સુંગારી શકે.

સરસ્વતી તો સુકુમારનાની મૂર્તિ છે. તેના ઉપાસનથી સાહિત્યકર્તા સુકુમાર જ રહી શકે. તેને બદલે લક્ષ્મીના ઉપાસકો જેવા તેમાના કેટલાક કેમ બની જતા હશે? તે અગમ્ય છે સરસ્વતી, સૌન્દર્યની પૃથ્વીમાનો કલાપ પ્રકટે છે. સાહિત્યનું એ સૌન્દર્ય નવરંગી છે. ઉપનિષદનું ઓજસ એકરંગી છે

ગુજરાતના સાગર સમાન જગવિશાળ ને ભગતીકંગળ, સરિતા સમાન સરવનિર્મલ વહેતું ને વાધતું અને વનકુંજને સમાન લમજૂમતું ગુર્જરી સાહિત્ય રચાય એવો રસવિવેક પરિવદમાં સદૈવ પ્રવર્તે છે જ છે મારી અંતિમ અભ્યર્થના રસાત્માઓને ધરી વિરમું છું.

લલિત.

રાષ્ટ્રલિપિ

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાય અને રાષ્ટ્રનિષિનો સવાય એક બીજા સાથે સંબંધિત રોડા છતાં નોખા નોખા છે, એક જ નથી. રાષ્ટ્રભાષામાં સાચું જેના નિર્માણ કે જ નરિ. ઉદ્ભવ અને દિદી જે વધાર ને વધારે છુટી ન પડે, એક બીજાન સમજતી રહે, તો રાષ્ટ્રભાષા આજેજ સિદ્ધ થઈ નય. કુમેડને લીધે જેમ છુટકાં અને યુગે પીચનો એક બીજાના સમર્થમાં વધારે આન્યા તેવી રીતે આજે દિદુમનમાનના ઝગડને લીધે એકબીજાના ડાપા વાચવાની પ્રવૃત્તિ તો વધીજ છે સરાનજવામ, શાસ્ત્રાર્થ અને જાગ્યાગીથી પણ એક બીજાની ભાષાનો પરિચય વધેજ છે. દિદુઓ ફારસી શબ્દો ટાળવા માટે સંદેશ તેમજ અધરા સમૃત નમ્દો તેવાં કળના નય છે, અને મુસનમનો અનુમ્મનામાં ન માનના છતાં સહેના દિદી શબ્દો ટાળીને પણ ખાસ ફારસી અન્યો શબ્દો દખન પ્રવા લાગ્યા છે. મહારાષ્ટ્રી સાદિત્ય પગિપદના પ્રમુખે ઘોડા વખત પર દહેતુ તેમ આ પ્રવૃત્તિ અલુધાર્થુ જ પગિયામ લાગે પરસ્પર અદિદાગ તો ગદ્ય થવાનો નથી જ, પણ ભાષાનો શબ્દ ભડાળ વધશે, અને જરૂઆનોડ શબ્દો તો આભાવિક મોતેજ મરી જશે. શિદાગ તેમ જ યુમ્ત પ્રાતમા જે સાદિત્ય સસંગે લાનમા સ્થપાઈ છે તેનના પ્રથમ પણ રાષ્ટ્રોય ભાષાના મવાનને ઉત્તરવામાં ધણા મદદમાર નીનડમે અગ્રેને અને અગ્રેજી ભણેલા કેમલાક દુગમરી લોડા અગ્રેજી જ રૂભાયા થાય એન છડે છે, પોનાથી બનતો પ્રભામ પણ કજ છે, પણ લોકનગતિ એટલી મરી વધી કે કે હવે અગ્રેજીને રાષ્ટ્રોયપદ પ્રાપ્ત થવું અલક્ય છે.

અવરો સવાય છે રાષ્ટ્રનિષિનો એ નકમી કળવાની દિગામાં પૂગના પ્રયત્ન થયા નથી. રાષ્ટ્રનિષિની બામતમા હગિક કોણુ કોણુ છે એનો પણ ધણાને ખ્યાન નથી. રાષ્ટ્રના અગ્રેને અગ્રેજી એમને કે ગેમન નિષિ દિદુસ્તાનમાં પણ ફેનાય એ વિરે ખુમ પ્રયત્ન કરી ગયા છે. પાલી અને સમૃત નોપડીઓ રામન નિષિમાં તો ખપાયજ છે. પાની નોપડીઓ દડ દેવનાગરીમાં મગતી પણ નથી એમ રહીએ તો નાતે આજે છે એ નિષિમાં દેવનાગરી નિષિ જ રાષ્ટ્રનિષિ થવાને વધારે નાયક છે એમાં શંકા નથી. પણ દેવનાગરી મામે જે આલેપો છે એનો વિચાર કરી વિના ચાલે એમ નથી.

ઘોડા વખત પડના 'વગ ધડિયા' મા શ્રી નાટકનીએ રામન નિષિ મમે નાગરીનો બચાવ કર્યો હતો. ગેમન અક્ષરો દગતા નાગરી અમગ વડ નાચુદ કે એ એમની દરીન દેતી પણ એમણે એમાં વગમાના અને નિષિમાંના વચ્ચે ગોગણે યાદતા નમ્દન વગમાના એટલે અગ, વગજન તથા મુમ્તામનો ઉચ્ચાર અને તેનું વર્ગીકરણ ધણેભાઈ રાજનુદ છે એ વિરે ગમ નથી પણ નાગરી નિષિમાં તો રાજીનતન નામ ન મમે માચુ કદીએ તો દુનિયાની નાઈ પણ વણુનિષિ રાજનનદ કે જ નરિ. શુદ્ધિની ગચીયતા શ્રીક લોગીમાં અને દિદુમાનના આર્થ લોડામાં વધારમાં વધાર પ્રગથ થઈ છે તેમાં પણ ભાષાગાજની ખરી ખીનવની દિદુ માનના મ માએ જ રૂગી છે એ નિર્વિવા કે આપના સવિઓએ અથવા અ રોએ જે આગળ નિષિ નેધી નદી મેન તો નેમ જગ

સામ્રીયતા આવત પણ આપણે આપણી નિધિ ક્યા થી ઉઠીતી લીધી છે બ્રાહ્મી અને ખરેશી એ પ્રાચીન નિધિઓમાંથી દેવનાગરી (દેવનાગર એટલે કાશી ત્યાની નિધિ તે દેવનાગરી) તૈયાર થઈ છે પ્રાચીન નિધિઓના દોરો દેવનાગરીમાં સહેજે આવી ગયા છે

સાસ્ત્રશુદ્ધ વર્ણમાલા ક અને જ એ વર્ણો વચ્ચે જેટલુ સમ્ય છે તેટલુ જ લિપિમાં પણ હોવુ જોઈતુ હતુ ક મા સહેજ ફેરફાર કર્યાથી જ બનવો જોઈએ જેમ દમાંથી ઢ, પમાંથી ફ બને છે તેમ કનુ સહેજ ફપાતર થઈ જ બનવો જોઈએ અને જે ફેરફારથી કનો જ બને છે તે જ ફેરફારથી જ નો ઘ બનવો જોઈએ સ્વરોનુ કાર્ય જે પ્રમાણુ છે તે સ્વતંત્ર પણ આવી શકે છે, અને વ્યંજનમાં લગી પણ શકે છે સ્વતંત્ર સ્વર તરીકે આવે સારે એવો આકાર જુદો, અને વ્યંજનમાં લગે ત્યાર સાવ જુદો એ શુદ્ધ નિધિમાં શોભે નહિ

વ્યંજનોના પાચ વર્ગોમાં પાચ પાચ જ અક્ષરો આવે છે એટલા યસ નથી જ જોઈએ છે હિંદી શબ્દ 'તુમ્હે' મા મ્હે' એ યુક્તાક્ષર નથી એ યુક્તાક્ષર હોત તો તુ પર થડો આરાત સાચુ જોતા મ્હ એ મ નો મહાપ્રાણુ કે પ નો મહાપ્રાણુ ક, ચનો મહાપ્રાણુ મ, તેમજ મનુ મહાપ્રાણુ મ્હ, ત-થ દ-ધ, જ-જ્ઞ એમ છ અક્ષરોના વર્ગ થવો જોઈએ મરાઠી શબ્દ કળ્હેરી મા જ્હે એ સાચો યુક્તાક્ષર નથી, પણ જ નો મહાપ્રાણુ છે તેથી જ ક પર થડો નથી આવતો ગુજરાતીમાં ઉ-હાગો' એ ઉચ્ચાર હોવા છતાં 'ઉનાળો' એમ જ લખતુ પડે છે જો જ નો મહાપ્રાણુ ઉચ્ચાર મૂન રાખી એને માટે નિધિએ સ્વતંત્ર અક્ષર શોધી કાઢવા હોત તો એ અગત્ય ન પડત આપણા સાક્ષરવર્ધનરસિંદગવ જે હ શ્રુતિનો આટલો આગ્રહ રાખે છે તેમાં વળુદ છ ભારા શાસ્ત્રનો ટેકો એમને છે પણ જ્યાં ત્યાં જ્યાં અઘગ અક્ષરનો જોડાક્ષર પ્રવેશ પડે છે તેથી જ લોકો નરસિંદગવથી લખી જાય છે હ શ્રુતિ માટે જો નિધિને પ્રધાન રહેલી મગવડ શોધી મઠી રોત તો ધણાઓએ નરસિંદગવના પક્ષને આવશ્યક આપ્યો હોત

યશ્રુતિ અથવા યાન્ત યુક્તાક્ષર માટે પગ મૂકે એવી જ મગવડ શોધી હેત તો ધર્મ ત લીકે બચત

શાભાની દૃષ્ટિએ રોમન નિધિ ગ્ના દેવનાગરી ખૂબ ચહે એમ જ એ ખરૂ પણ જ્યાં સુધી બીબા ગો નાનાની કળામાં કન્તિ થઈ નથી લેા સુધી એ પડી એ એની ભારના અક્ષરો ગોઠવવાની સગવડ અથવા મુદ્રણયુગલના જે રોમન નિધિનો મોટો ગણુ જ નાગરી નિધિમાં અક્ષરના મિલન અક્ષરને માન માણુથી વધારે છે અને જતાં એ ઉચ્ચારનો ક્રમ સચવાતો નથી મૂર્તિ એ ગ ત્મા રૂ ત અને ઈ એ ઉચ્ચારક્રમ નિધિ પૃથી બાળોના અને પરદેશી લોકોના બનમાં આવી શકે તો નથી

દેવનાગરીમાં વરૂ વ્યંજનના આભાસ પમા જ એ સગ દૂરો જે જ એ જે ગીતે સગવડ છે, પણ તે અગાસ્ત્રીન છે અને મારી છે એ મિં ઔ મનની તપ્સાર ઘણે બજે સાચી છે તો જે ક્રમમાં ઉચ્ચારાય છે તે ક્રમના જ નખાય એ નિગપનાન નિયમ થવો જોઈએ બચાગી મનાગો અને મધી આર્ધ નિધિગોનો સ્વરૂપ છે (i) આ નિયમ માટે શુ હો કર છે

આગળ જઈને હું એ પત્ર કંઈ કે ક્યારેય અંગેએ દીધું એવું કહના આવી જમા મેંની નેહએ આ પુત્રનામના ધર્મ વ્યવસ્થા ને દશેશ એ નીચે આવે એવી વ્યવસ્થા મેંની સમય તો માત્રાનો દિસા. નખનાર હદગાઓ નિષિદાગે આ વિવાદ દેગે દરેક લીંગની નમદ નેહી જ એવી માત્રાઓનો દિસામ રાધ આવી જ્યા

આ બધી વસ્તુઓ શમ્ય છે એ વિશે શકા નથી માત્ર એકએ બધા દેશના થવા મુજબ કે ઉત્તરની દેશનારીએ પોતાનો દેશનો જ મદી નાખીને મુલાઈવાનો જ પલો ભાગે નખન કરો છે ગુજરાતીએ એથી આગળ જઈને એને 'અ' એવું રૂપ આપી લખવાની નમન. વધે માત્ર કે મનદી ભાગાએ અનુભવાનું દેવકુ માથા પરથી ઉતારી અમગની જમળા બળુએ મૂકી દીધું છે જગાળાએ માત્રાઓ મથે ન ચળવતા પ્રાચી. / પ્રમાણે અમગની દારમાજ ગળી છે મન ઉચ્ચાગકમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાની પાઠગ આવડાને ને તેની આગળ આવે છે, એટલે હો છે મગીએ જ માથે ગોળાનો મનો જા બનીને જાળનાનો છે ગુજરાતીએ જ નો જ બનાવી એવો જ મુધાગે નો છે વાચનાગે અમગ ન થાય એક કે નાક દેશગે મગી નાગરી નિષિ વધાર નામનુદ મને કરી સમય.

જગાળીને નેહા છે કે નાગરી દરના એ નિષિ વધારે રૂપાળી છે, અને તે મનમુદમ છે નાગરી નિષિ નેખનમુદમ નથી એ વિશે શકા નથી જ તેથી જ દરેક પ્રાનને નાગરીનો મંગે. / નો નન નનના વિચિત્ર અમરો તૈવાર મના પડ્યા છે મગીએ તો મૂતરી લખાણો ના જ પ વે એના માટે હંમદીના વખતથી નાગરીને ચોખ્ખ મંગે. આપી એ અનન નિષિ / મનાની મરી છે નાગરીનોજ એ મરોડ હોવાથી અમે એ મોટી મદીગે લીએ

માગી માન્યતા પ્રમાણે ને નાગરી નિષિ મદનિષિ બનાવરી હોય તો જે દમે એ ગાય છે એ નમ આપણે છે ની પડે અને ભને લેમિ માળગોધ મેના હોય પણ જે નેખનમુ ભ નથી જ નાગરીના જે ઓ મંગેડો દાન પ્રવનિત છે એમાનો જ જે મના મગ જાપેના અમ ને મગનો આવે છે અને હના નેખનમુદમ અને ચાર ગર્જન જ એવો જ મંગે. આપણે નરુનિષિ તરીકે પમદ કે વો નેહએ મારો ચોખ્ખ મભિપ્રાય / જેવો મંગે તો ગુજરાતી જ છે ગુજરાતી એ અનન નિષિ નથી પગ નાગરી નિષિ જ છે મન નખવાની મુખભના આ નેવાની મુદગતા એમા વિશે મગે માત્રી જ એવું જ ની પત્ર મદાગણી કે દિદી માણસને ગુજરાતી નિષિ વાચના અમગ નથી ની નુ મ તો મેક મિનિટની મંગેલ પડે છે દિદીએ આ મદા નરુએને / ની નિષિ નખના પળ જગે અમગ નથી પતી દોરી દેવ પગી નાગરી ના / નીમા / નખન તેમને વધાર મદાવ આવે છે

નિષિ નિની આ મુવના કોઈ ગુજરાતી મન તો તે પ્રાચીન અભિનાન મ માન મે તો મારનિ નાભા વિવાદ મને જ એ મુવના મગી છે નાગરીનો ગુજરાતી મંગે માવત્રિ ના માટે ગુજરાત મદ મદ મંગે તો એ વસ્તુ સહેલે થઈ જાય સમય ન મદન આ નિદી ચોપટીને ગુજરાતી નિષિમા જાતી હવાનું ને ગુજરાતી

છાપખાના મધ્યે હે, અને એવી ચોપડીઓ સાવ સગતી કરી મૂકે તો એક પેઢીની અંદર જ-હારે પરિવર્તન થઈ જશે. હિંદુસ્તાની ભાષા અને ગુજરાતી મરોઢની નાગરી લિપિ એને બે આપણે રાષ્ટ્રીયતાની છાપ આપી દઈએ તો આપણું કામ ધણું સહેલું થઈ જાય. દક્ષિણ તરફ દ્રાવીડ લિપિઓ વાપરનારા લોકો પણ સંસ્કૃત માટે નાગરી લિપિ જાણે જ છે. બંગાળીઓ હરપૂર્વક સંસ્કૃતમાં પણ બંગાળી લિપિ વાપરે છે; પણ તેમને સમજાવવું અશક્ય ન થાય. મદ્રાસ તરફના લોકોને નાગરી લિપિ સ્વીકારતા થોડોક અગવડ પડશે, કેમકે કાનડીમાં અરેરા વધારે છે અને રૂઢ તામીલમાં વ્યંજનો બહુ ઓછા છે. નાગરીની હારમાં આવતા તેમને જરા અધર્ષ લાગશે. પણ દક્ષિણ તરફના લોકો ધણું સમજી છે. તેમને ત્યાં જાગૃત પ્રયત્ન સતત ચાલુ રહે તો નાગરી લિપિને વિસ્તાર ન થાય એમ નથી.

૨ સિંધીઓ તો પહેલાં નાગરીનું જ એક રૂપ એવી વાણકા લિપિ વાપરતા. અંગ્રેજોએ એમના પર અરબી સિંધી લિપિ ઠોકી મારી છે સિંધના હિંદુઓ નાગરી લિપિ ન જાણવાને લીધે આખું સંસ્કૃતિથી એટલા વચ્ચિન રહ્યા છે કે હવે એ દુઃખ તેઓ સમજતા થયા છે. અને નાગરી લિપિ તરફ એમનું વળણ વધવા લાગ્યું છે. એ પ્રયત્ન ત્યાં દસ પંદર વરસથી ચાલુ તો છે જ. શીખ ગુરૂઓએ કર્મકાંડી શાસ્ત્રોની જાળમાંથી બચી જવાના ઉદ્દેશથી પોતાના ગ્રંથ માટે જુદી જ લિપિ તૈયાર કરી એમ કહેવાય છે. ઉદ્દેશ એ કે શીખો શકત શીખ સાહિત્ય જ વાચી શકે એ વાત સાચી હો કે ન હો, શીખ લિપિ દેવનાગરીથી સાવ જુદી તો નથી જ. તેમને નાગરી લિપિ સ્વીકારતા ભારે અગવડ ન પડે.

હવે ગદી ઉઠુંની વાત.

મુસલમાન ભાઈઓ કુરાને શરીફ તો અરબી લિપિમાં જ વાચવાના. અને ફારસી જેની મુદર લિપિ તો તેઓ છોડે જ જાના ? પણ ઘણા બંગાળી મુસલમાનો એકબી દેવનાગરી જ જાણે છે. ગુજરાતી મુસલમાનો તો ગુજરાતી જાણે જ છે મહારાષ્ટ્રના મુસલમાનો મરાઠીમાં સહેજે પત્રવહેવાર કરે છે. એટલે ગુજરાતી નાગરી લિપિ મુસલમાનોને માટે સાવ અપરિચિત તો નથી જ ફારસી જાણના લોકો ફારસી લિપિમાં વચાવ, પણ મુસલમાની ધર્મનું અધ્યયન હિંદુસ્તાનમાં બધે થાય એમ બે મુસલમાનો ઇચ્છતા હોય અને રાષ્ટ્રીય હિતના મત્તાઓમાં પોતાનો ફાળો બે તેઓ પૂરતો આપવા માગતા હોય તો બધા સમજી શકે એવી ગુજરાતી નાગરી લિપિમાં જ તેમને વખતુ નેહએ, એટલું કાંક દિવસ તો તેઓ સમજશે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

આપ મો સદિત્યવિગેને '૨૨' સમ્યક્ એટલો જલો પરિચિત છે કે તેને વિશે કાંઈ પણ પ્રાગ્તાવિક કરેલાની હું જાણ નથી. આપ મો જલો છે કે કાવ્ય અને ઇતિહાસના આપણા અનુભવોને '૨૨' સમ્યક્ વિશિષ્ટ કરવાની આપણી પાપગ ધણી જુની છે એ જુની છે જતા આધુનિક મનપ્રમા તેનો ઉપયોગ કેઈ પણ રીતે એણે થયો નથી. આમ જના પ્રાચીનોએ '૨૨' વિશે જે મહત્ત્વ અને ગ્રીણા વિચારો કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેવો હવે આપણે એવો નથી એ પ્રયત્ન કરી શકીએ તે માટે પ્રાચીનોએ એ મંબધી જે વિચારો કર્યા છે તેમાના કેટલાક આપણી સમક્ષ આજે હું મળુ કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

'૨૨' ગાનનો પ્રયોગ સમ્યક્ જાણા જેટલો જૂનો છે તેનો મૂળ અર્થ તો 'પાણી', 'પ્રવાહી પદાર્થ' એવો છે આ પગી વ્યાદ લેતી વખતે-અથવા વ્યાદની આકાશાએ મોગમા પાણી નજે છે માટે તે માટે પણ ૨૨ સમ્યક્ વપરાય છે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ નવાજે પાન્ય હન્દિયોદ્ધાર મદલુ થના નિનિષ્ટ વિચારોનો નિચાર થયો ત્યારે નિર્જીવિત વિચારને '૨૨' કલો એટલે કે ગન્ધ, સ્પર્શ, આદિ પાન્ય મુલોમાનો તે એક મુલુ થયો. આ મૂળ પ્રયોગોમાથી ઉપચારથી '૨૨' શબ્દનો પ્રયોગ કાવ્ય અને કનાના ક્ષેત્રમા આવ્યો હોય એમ લાગે છે અત્રનો વ્યાદ લેતી વખતે મોદ્યમા જે પાણી વગે છે, તે સમયે જે એક નિર્જીવિત, વૃક્ષિ-અને એથી મતોર કે આનન્દ થાય છે, તેથી એ શબ્દ કાવ્ય અને કનાનો મેનનથી ઉત્પન્ન થતી નિર્જીવિત, વૃક્ષિ આનન્દને માટે વપરાયો હશે આ જમે તેમ હોય તોમ્મ ૩ આગામીસાના અવસ્થામાથી તે કાવ્ય કથાના વ્યવહારમા આવ્યો છે તે ૨ પ્રમાણે: દા. ૧. મીમામકેએ '૨૨' ને મમજના પીણાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે ઉપરથી, તથા 'અર્ણવ' નાયવું જે ગાનનો, રમના અનુભવના જ મધમા ઉપયોગ કર્યો છે તેમાથી મને છે પણ આ ઉપરથી કાવ્યે એમ ન માનવું કે રસના મુખ્ય આનન્દિક અનુભવમા અને મુખ્ય આનન્દના અમા મુખ્ય માન્ય છે.

કાવ્ય અને કનાના કથા અનુભવને 'અર્ણવો' અથવા '૨૨ ઉપર રના' કરેલામા આવે છે એ પ્રકર ઉપર આપણું હું આપણું મુખ્યત્વે નિવેચન સાનિત્યમા આ શબ્દના

ઉપયોગમાંથી તાત્પર્ય કાઢવું હોય તો 'જે કંઈ ગમે છે' 'જે સુંદર લાગે છે' 'જે રમણીય છે' તે રસવાણું છે એવું નીકળે. અને આ ખોટું નથી. જે વિવિધ-વિચિત્ર-અર્થોથી સંઘટિત અનુભવને (Complex of experience) પ્રાચીનોએ 'રસ' સંગ્રા આપી છે તેનેજ આ લાક્ષણિક ધર્મ છે. 'રસ' ના અનુભવમાં આનન્દ, સૌન્દર્ય, રમણીયતાનો અનુભવ છે; એ ન હોય તો તે અનુભવ રસ ન કહેવાય. પૈણું જે કંઈ આનન્દ આપે છે, જે કંઈ સુંદર છે, જે કંઈ રમણીય છે તે બધાને 'રસ' ની સંગ્રા અપાતી નથી. પ્રાચીનોએ કાવ્યનું અને અતિદેશથી કલામાત્રનું પરમ પ્રયોજન આનન્દ માન્યું છે. આ આનન્દ સાથે તેને ચારુ અથવા સુંદર કલા છે. કાવ્યની અંદર આ ચારતા સાધનાર ઘણા ધર્મો મનાયા છે. તે બધા રસ કહેવાતા નથી. શ્રીમાન અભિનવગુપ્ત ધ્વન્યાલોકની લીલામાં પૂર્વપક્ષ મૂકના આ વાત ચપટ રીતે મૂકે છે 'ચારુચત્રતાનિસ્તર્હિ કાવ્યમ્યાત્મઃ સ્વાત્ હતિ તદજ્ઞાકુર્મં એવ તો ચારુત્વની પ્રતીતિ એ કાવ્યનો આત્મા યાય. એ વાત અમે સ્વીકારીએ છીએ.' (૫. ૩૩); અને આની પહેલાં ધ્વનિ સામેનો પૂર્વપક્ષ મૂકતાં કહે છે, કે

'તથાપિ દ્વિવિધ ચારુચત્રમ્-સ્વરૂપમાત્રનિષ્ઠમ્, સંઘટનાશ્રિતં ચ । તત્ર શબ્દાનાં સ્વરૂપમાત્રકૃતં ચારુત્વં શબ્દાલંકારેભ્યઃ, સંઘટનાશ્રિતં તુ શબ્દગુણેભ્યઃ । એવમર્થાનાં ચારુત્વં સ્વરૂપમાત્રનિષ્ઠમુપમાદિભ્યઃ । સંઘટનાપર્યવસિતં ત્વર્થગુણેભ્યઃ હતિ । (૫. ૫).

ચારુત્વ એ પ્રકારનું છે: એક સ્વરૂપમાત્ર ઉપર આધાર રાખતું, અને બીજું મંઘટના, રચનાવિશેષ ઉપર આધાર રાખતું. આમાં શબ્દાલંકાર, શબ્દગુણો, અર્થગુણો, રીતિઓ આદિ આવી જાય છે. તાત્પર્ય કે અર્થકાર, રીતિ આદિ પણ ચારુત્વના નિષ્પાદક ગણાયા છે. વામન તો 'કાવ્યં પ્રાહ્યમલંકારાત્' (સૂ) અને સૌન્દર્યમલંકારઃ' એમ કહી કાવ્યનું સૌન્દર્ય દોષના ત્વાજ તથા ગુણ અને અર્થકારીના સ્વીકાર ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહે છે. તાત્પર્ય કે પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે સૌના મતે સૌન્દર્ય અને રસ અને સુરસા વ્યાપક નથી; જ્યાં રસ હોય ત્યાં સૌન્દર્ય હોય, પણ જ્યાં સૌન્દર્ય હોય ત્યાં રસ હોય એમ મોટે અભિગ્રેત નથી એટલે કે આજે આપણે સૌન્દર્ય અને રસને ધણીવાર પર્યાયો માની વાપરીએ છીએ તે પરંપરા પ્રમાણે યુક્ત નથી.

ત્યારે કાવ્ય અથવા ઇતર કલાના કયા અનુભવને 'રસ' સંગ્રા આપી શકાય ? 'રસ' ની પ્રથમ શાસ્ત્રીય ચર્ચા જરૂર નાટ્યશાસ્ત્રમાં મળે છે. તેમાં પણ પૂર્વેના કેટલાક શ્લોકો તથા આર્યોઓ ટાકી છે. એ ઉપરથી નાટ્યશાસ્ત્ર પહેલાંથી આ વિષયની ચર્ચા થતી દશે. આ ઉપરથી એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે કે 'રસ' ની ચર્ચા પ્રથમ નાટ્યકોને અંગે ઉત્પન્ન થઈ દશે. ઘણીવાર એ રસો નાટ્યરસો પાંડુ કહેવાય છે. પણ ભરતમાં જે ઉદ્દેશ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે 'રસ' એ કેવળ નાટ્યકોના જ વિષય નથી, કાવ્યનો પણ વિષય છે. અને પછીના મન્થો જેવા કે સિન્ધરતન, ભોજસમ-રાગગુણ, વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ, સંગીતરત્નાકર આદિ ઉપરથી સમજાય છે કે રસ એ ચિત્ર, ચર્તિ, સંગીત આદિના પણ વિષય છે. આમ જતાં 'રસ' નો જે સ્પષ્ટ અને વિપુલ અનુભવ નાટક આત્મા થયો દશે તે અપેક્ષાએ બીજી કલાઓમાં એણે દશે,

તેથી નાટકના સબધમાં એની પ્રથમ ચર્ચા થાય એ આભારિ છે અને પ્રામણિક જણાવી દે પાછો મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આતુ છું કાન્યના કથા અનુભવને 'સ' એવી મના આપનામાં આવે છે ? ભરત અનેક સ્થળે કહે છે કે સ્વામિના નામ 'મમ્મુત' । (૫ ૨૮૯), અથવા એમને સ્વામિનાના રસચક્ષુ પ્રયત્નગતવ્યા । (૫ ૪૫) સ્વામિનાનો રસનામ લખે છે । (૫ ૩૫૦), અથવા આગળ જઈ ધનન્ય કહે છે તે પ્રા. બે સ્વામિનાના રસ સ્મૃત । (૫ ૧૨૧) અથવા ભાવ રસ કહેવાય છે સ્થાયીભાવ એટલે ન ? ભરત આઈ અને આગળ જઈ એ ઉમેરી નવ સ્થાયી ભાવો મળે છે ગતહાવદ્ય શોકદ્ય ક્રોધાત્સાદ્યો મય તથા જુગુપ્સા વિસ્મયચતિ સ્વામિનાના પ્રગતિતા (૫ ૨૬૮) રતિ, દાસ, મોક, ક્રોધ, ઉત્સાદ, ભર, જુગુપ્સા અને વિભ્રમ આ આ સ્થાયી ભાવો છે આ સ્થાયી ભાવો રસ કહેવાય છે એટલે કે રતિ સ્થાયી ભાવ શૂન્ય, દાસ દાસ્ય, શોક કરણ, ક્રોધ રોડ, ઉત્સાદ વીર, ભય ભયાનક, જુગુપ્સા ખીનભ અને વિભ્રમ અદ્ભુત 'સ' કહેવાય છે કાન્ય અથવા કના જ્યારે આ ગતિ ગેર આદિ સ્થાયી ભાવોનો અનુભવ કમવે છે, ત્યારે મુગાગદિ રમો અનુભવ કમવે છે એવી માન્યતા છે અને આ રસો અનુભવ કમવે કાન્ય, ધનિક કહે છે તે પ્રમાણે ઉપચારી રસવાદ કાવ્ય કહેવાય છે (૬ ૩ ૫ ૧૨૧)

સ્થાયી ભાવોનો અનુભવ તે રસ કહેવાય છે તે રસ શા મટે મેલાય છે? નો ભગ્ન કહે છે કે 'વાસ્વાચલ્યાન્' 'સ્નાહ આવને દોનાથી' (૫ ૨૮) એન અનંતા મેવનથી પ્રત્યક્ષ તૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે તેમ તે તે સ્થાયી ભાવનો માક્ષાત અનુભવ થતા એક જાતની નિર્વૃત્તિ, તૃપ્તિ, આનંદ, સ્વાદ આવે છે માટે તે રસ મેલાય છે પણ અત્યાગ મુદ્ધી મે આપની સમક્ષ ભરતને અભિપ્રેત રમતુ લક્ષણ, સનજવાની સંગના ખાનગ, આપુ મૂંધુ નથી ફક્ત એમાંથી બે અશો મૂંધા છે એક એ કે રમાનુભવ એ અથવા ભાવનો અનુભવ છે, અને બીજી એ કે તે અનુભવ અસ્નાહ આવે એ રીતે થાય છે આને સક્ષેપમાં છુ એ રીતે મૂકે છુ કે કાન્ય અથવા નામાં સ્થાયી ભાવો આસ્વાદને રસાનુભવ એટલે કે કાન્ય અથવા કના જ્યારે કોઈપણ મુખ્ય નાગણીનો અપ રીતે અથવા ક્રિષ્ણ રીતે અનુભવ મેલાય ત્યારે તે નામ રસ ક્રિષ્ણ કહે છે એક મેલાય પછી હવે એ પ્રશ્ન થશે કે કાવ્ય અથવા નામાં મુખ્ય લાગણી અથવા સ્થાયી ભાવનો અનુભવ થવો એટલે શુ ? વ્યવહારમાં તે તે પ્રસંગો તે તે નાગણી-તે તે ભાવો-આપણામાં ઉત્પન્ન કરે છે તે તેમના સદજ મર્યાદારણના સબધનથી કરે છે કાન્યમાં કેવી રીતે સ્થાયી ભાવોનો અનુભવ થાય છે ? આનો ઉત્તર ભરત એ સૂત્રથી આપે છે । વમાવાનુમાવ વ્યભિચારિચયાગાદ્રસમિષ્ણતિ । આ સૂત્રની બે વાતોથી અભિનવપૂર્ણ મુદ્ધી ઓક રસચ વિવે ચક્રેએ બુ ઝીજુનથી ચર્ચા કરી છે, અને રમના સમગ્રિત અનુભવની વિવિધ । જુઓ બતાવી છે હમણા છુ આપની સમક્ષ ભરતના પોતા । પુગપ ઉ નેમાંથી એ સૂત્રનો અર્થ મૂંધા પ્રયત્ન કરે છુ નિભાવ અનુભવ અને વ્યભિચારી ભાવોના મરોગથી રસ નિષ્પત્તિ થાય છે એ સૂત્રો સગ અર્થ છે આપ સૌને નિભાવ આદિ મનેદોના અર્થ જાણીતા છે, પણ સમજવાની સંગના ખાનગ આપની મમજ તે મૂકે છુ ભરત કહે છે

વિભાવો નામ વિજ્ઞાનાર્થ — વિભાવ એટલે વિશેષરૂપે જાણુ તે, અને પત્રી વિભાવના પર્વાય તરીકે કારણ, નિમિત્ત, હેતુ એ ત્રણ શબ્દો આપે છે, એટલે કે જે જ્ઞાતનો હેતુ છે તે વિભાવ એટલે કે તે તે સ્થાયી ભાવના જ્ઞાતનો હેતુ તે તે સ્થાયી ભાવનો વિભાવ; જેમકે પરમેષ્ઠાનુ અનુકરણ અદિ હાસ સ્થાયી ભાવનું જ્ઞાન કરાવે છે મારે હાસનો વિભાવ જે અનુભવ કરાવે છે તે અનુભાવ, એટલે કે તે તે સ્થાયી ભાવના પરિણામ અથવા કાર્યરૂપ એષ્ટાંગો-જેમકે ખડખડાટ હાસનું તે હાસ સ્થાયી ભાવનો અનુભવ કરાવે છે, અને વ્યભિચારી ભાવ એટલે કે તે તે સ્થાયી ભાવની સાથે જે અનેક કાણાવસ્થાથીભાવે આવી જાતીને મુખ્ય ભાવને પોષીને ચાલ્યા જાય તે, મમ્મટના શબ્દોમા મૂકીએ તો ‘લોકમા એટલે કે વ્યવહારમા સ્વાદિ સ્થાયી ભાવોના જે કારણો, કાર્યો અને સહકારીઓ છે તે નાટક અને ઢાંચમા હોય ત્યારે અનુક્રમે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી કહેવાય છે’ એટલે કે વ્યવહારમા સ્વાદિ કેઈ પણ રતિ, શોક, ક્રોધ આદિ મુખ્ય લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જે સામગ્રી હોય છે તેનીજ સામગ્રી કાર્ય, નાટક આદિ કલાઓમા હોય છે અને વ્યવહારમા જેમ તે તે સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમા ઉપસ્થિત થતા તે તે લાગણીનો પૂરે-પૂરો અનુભવ થાય છે તેમ ઢાંચમા અને નાટકમા પણ, ભગત કહે છે કે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીના મયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે એટલે મહાકાવ્ય અથવા મુક્તાકના કવિઓ ગણદ્વાગ આ ત્રિવિધ સામગ્રી એકઠી કરે ત્યારે, અને નરો વાચિક, આગિક અદિ અભિનયદ્વાગ આ ત્રિવિધ સામગ્રી એકઠી કરે ત્યારે રસનિષ્પત્તિ થાય છે.

આવી અનેક વસ્તુઓમાથી એક સ્વાસ્વાંગો રસ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય તે સમજાવવા અનેક સ્ત્રીને મેળવી તૈયાગ કરેલા શરંગન કે પીણાનુ, ભરત દર્શન આપે છે, એ જેની રીતે આશ્વાદ આપે છે તેની રીતે જ વિભાવાદિ મળી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે આ સૂત્રમા જો કે સ્થાયી ભાવ શબ્દ આવતો નથી, પણ એના ઉપરના વિવેચનમા સ્થાયી શબ્દ નાટક સાંખ્યમા વાપરેલો છે. યદા હિ ગુઢાદભિદ્રવ્યૈર્વ્યકજનોપારેભિઃ પાઠવાદયો રમા નિર્વર્તન્તે તથા નાનામાત્રોવગતા ધરિ સ્થાવિનો માવા રસત્વમાનુર્વાન્તિ । (૫ ૨૮૯), જેમ જોગ પમેરે પદાથોથી અને મુરકો બનવસાની વનમ્પતિઓથી પાડવ આદિ રંગો થાય છે તેમ ત્રિવિધ બે વેથી એટલે કે વિભવાદિથી ઉપજત સ્થાયીભાવો રસરંગને પામે છે તાત્પર્ય કે અનિ પત્તિ એટલે કે સ્થાયી ભાવોનો આનંદ વિભાવાદિના મયોગોથી થાય છે આગળ જતા સાતમા અધ્યાયમા બગત કહે છે કે જ્યમેત્રે કાવ્યરમામિવ્યત્તિદ્વાન ઈકોનયશાસ્ત્રાવા પ્રત્યવગન્તવ્યા । એમજ સામાન્યગુણયોગેન રમા નિષ્પન્નતે । (૧ ૨૮૯), આ રીતે આ સ્થાયીભાવ, તેનીજ વ્યભિચારીભાવ અને આનંદ માત્રિકા અમી અભિવ્યક્તિના દેતુઓ સમજાવવા આમના સામાન્ય ગુણોગથી રસો નિષ્પન્ન થાય છે. પણ આમ કહેતા પ્રથમ મોખનો એ જતો કહે છે તે જતો ન ગે નારે ભરત આનંદ ચલ્યો ઉદયે છે કે જે કાવ્યાર્થને આશ્રિત વિભાવ અને અનુભાવથી વ્યવિત યોગજન્યવાસ ભાવોના સામાન્ય ગુણોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે તો સ્થાયી ભાવો જ અત્તને પામે છે એમ તો મારે ? ઉત્તરમા સામાન્ય માન્યો અને નાન્યો નુ દર્શનત આપી જણાવે છે કે સ્થાયી ભાવો મુખ્ય છે

અને બીજા તેને આશ્રિત છે. વિમાનાનુભાવવ્યગિચારિપ્રિયૃતઃ સ્વાન્નિભાવો રસનામ તમતે ।
(પૃ. ૩૫૦).

આ કથનો ઉપરથી ભરતનું રમ વિશે આ પ્રમાણે કાંઈક તાત્પર્ય કાઢી શકીએ. રસ એ ગ્રાહ્યભાવોનો આસ્વાદ છે અને ગ્રાહ્યભાવોને અસ્વદ લેતી વખતે હુમનમઃ પ્રેક્ષકાઃ દર્શદીર્ઘાધિગચ્છતિ (પૃ. ૨૮૯), સહૃદય પ્રેક્ષકો દર્શદિ પામે છે. આનું નામ રસનિષ્પત્તિ. આ રસનિષ્પત્તિ કાવ્ય અને નાટકદ્વારા વિભવાન્ના મયોગથી થાય છે. એટલે કે કાવ્યો અને બીજા કથાઓ પોતપોતાના ઉપદાનદ્વારા એવી સામગ્રી રજુ કરે કે ચિત્તમા રહેલી મુખ્ય લાગણીઓ સ્પષ્ટ રીતે, ઉત્કટ રીતે સંવેદનમાં આવે, આસ્વાદમાં આવે; ત્યારે તે કાવ્ય કથાઓનો અનુભવ રમમય કહેવાય છે, અને કાવ્ય ઉપચારથી રસવાળું અથવા સગ્ગ સહેવાય છે.

રસના આ સારા દેખાતા વર્ણનમાં વિચાર કરનાં ઘણા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ભટ્ટ લોચનપદથી શ્રીમાન અભિનવગુપ્ત સુધી દીકારોએ આ પ્રશ્નો ચર્ચા કરી અનુભવની વિવિધ બાબતો રજુ કરી છે એ મેં પહેલાં જણાવ્યું. તેમાં આજે આપણને પણ જે અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે; જેવા કે કાવ્ય આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એ અનન્દનો શો અર્થ? કોઈ પણ લાગણીનો સાક્ષાત્કાર એ શી રીતે આનન્દમય છે? વ્યવહારમાં એવ દર્શેશાં બનતું નથી. વળી વિભાવાદિથી આપણા ચિત્તમાં શી રીતે ગ્રાહ્યભાવ અસ્વાદ થાય છે, કથી માનસિક ક્રિયાથી કવિના વર્ણનો ઉપરથી આપણને અસ્વાદ થય છે, અને રસિ આદિ રચાયેલા ભાવોનો આપણે આસ્વાદ કરીએ છીએ એટલે શું? તે સમયે ચિત્તમાં શું થાય છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના પણ કેટલેક અંશે ઉત્તર મળે છે. આજે આપણી પામે ભટ્ટ લોચન આદિના ગ્રંથો નથી પણ અભિનવગુપ્તે પૂર્વપ્રકારે એ બધાના મન્તવ્યો નાટકશાસ્ત્રની દીકામાં તથા ખન્યાલોકની દીકામાં આપ્યા છે. આ બધા ઉપરથી ભટ્ટ લોચન આદિ સંબંધે વિચારો બાંધવા તે અયોગ્ય ગણાય. પણ તે પૂર્વ પ્રશ્નમાંથી કેટલાક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે તે વિચારવા જેવા છે; આમાંથી થોડાક પ્રશ્નો લઈએ.

આપણે પહેલાં જોયું કે વ્યવહારમાં અમુક બનાવો આપણામાં અમુક લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે; આ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થતાં આપણામાં અમુક બધાં વિકારો થાય છે; અને અમુક મુખ્ય લાગણી સાથે બીજા અનેક નાની મોટી લાગણીઓ અનુભવમાં આવી ચાલી જાય છે. વ્યવહારની આ સ્થિતિના અનુભવનો જ કાવ્ય અથવા કથા ઉપયોગ કરે છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે વ્યવહારમાં આપણી લાગણીઓ અને તેના ઉત્પન્ન કરનારમાં કાર્ય-કારણનો સંબંધ છે, તેમ જ એ લાગણીઓથી થતાં વિકારો વચ્ચે પણ તેવો જ સંબંધ છે. આ કાર્ય-કારણના બળથી વ્યવહારમાં આપણે લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ. હવે કાવ્ય અથવા કથામાં આપણને કયા સંબંધબળથી લાગણીઓનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવ હંમેશાં આનન્દમય સાચો છે? ભલે ઉત્તર આપ્યો કે વિભાવાદિના સંયોગથી ગ્રાહ્યભાવનો આસ્વાદ થાય છે, એટલે કે અનિષ્પત્તિ થાય છે. કાવ્યાદિના સેવનથી આ અનુભવ થાય છે એટલું જ જોમાંથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. પણ એ શી રીતે

થાય છે તે વિષે ભગનમાથી આપણને બહુ જાણના મળતુ નથી કાવ્યાદિના સેવનથી આગાદનો અનુભવ થાય છે તેમા એક બાબત તો સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે વાગણીનો નામનિર્દેશ કરવાથી એટલે કે આ રતિ છે, કે આ ક્રોધ છે એમ કહેવાથી આપણામા તે તે લાગણીનો અનુભવ થતો નથી અભિનવગુપ્ત કહે છે તે પ્રમાણે વાગણીનો અનુભવ પોતે મીઠી રીતે સમજી થતો નથી વ્યવહારમા જેમ અમુક મનાવ બનતા શોક આદિ લાગણીનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવ બીજાને કેવળ વાણીદ્વારા જણાવી મઠતો નથી તેમ કાવ્યમા પણ ન બની ગયે. વ્યવહારમા પૂર્વે કહ્યું તેમ સાક્ષાત્ કાર્ય-લાગણીનો સબધ આ અનુભવ કરાવી શકે છે તેમ સમજાવવા કાવ્ય કયા સબધથી રસાનુભવ કરાવી શકે છે એ અન્વેષણનો વિષય બને છે, અને સાથે જ સ્વાધીભાવનો અનુભવ કેના વિષે કલ્પવો એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે

ઉદાહરણ તરીકે શાકુન્તલ નાટકે લઈએ એમા દુષ્યન્ત અને શકુન્તલામા પરસ્પર રતિ થતી દેખાય છે, અને આપણે નેહએ ઝીએ, અથવા વાચીએ ધીએ ત્યારે આપણને આનન્દ થાય છે. આપણે કહીશું કે શાકુન્તલ સુગારરમ પ્રધાન નાટક છે, શાથી ? કારણ કે એ નાટકમા આપણને સુગારરસનો અનુભવ થાય છે. આનો શો અર્થ ? તો ભદ્ર લોહક કહે છે કે રસ તો મુખ્યપણે દુષ્યન્ત શકુન્તલાને થાય છે-એટલે કે રતિના સ્વાધી ભાવનો અનુભવ તેમનામા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ વ્યવહારમા સુદઃ સ્ત્રીપુરુષ, યો યતા હોય તો, એકબીજામા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ નાટકમા દુષ્યન્ત-શકુન્તલા અકર્મીજામા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે પરસ્પર રતિનો સ્વાધી ભાવ દુષ્યન્ત-શકુન્તલા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે પરસ્પરના વિભાવ છે, કારણ દુષ્યન્તને શકુન્તલાનું જ્ઞાન થતા અને શકુન્તલાને દુષ્યન્તનું જ્ઞાન થતા એકબીજા વચ્ચે રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ ઉત્પન્ન થયા પછી દુષ્યન્તનું અમુક જાતનું વર્તન ઉદાહરણ તરીકે શકુન્તલા બહે છે ત્યારે તેના મનને તેની પડવાડે જવાની ઈચ્છા થાય છે, ઇત્યાદિ, અથવા શકુન્તલા કાટો વાગ્યો કે કાળમા વળ્ય ભરાઈ ગયું એ જાને દુષ્યન્ત તરફ વળી જાય છે એ અનુભાવ થયો, કારણ કે તે એકાએક તેમનામા રતિ ભાવ પેદા થયો છે તેનો અનુભવ કરાવે છે, એટલે કે તતીતિ કહેવે છે, આ પછી એમને હર્ષજ્વાલિ આદિ થાય છે અને એ બધા વ્યભિચારી ભાવો તેમની રતિને પ્રુષ્ટ કરે છે એ રીતે પ્રથમ ત્રણ અકમા તેઓ રતિભાવનો પ્રુષ્ટ સ્વરૂપમા આરવાહ લે છે એટલે કે તેઓ સુગારરસનો અનુભવ કરે છે આ રીતે મુખ્ય વૃત્તિથી દુષ્યન્ત-શકુન્તલામા વિભાવ દિધી રતિ સ્વાધી ભાવનો આગાદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને નટો તેમને રૂપિત રતા દેવાથી અનુસંધાનના બગથી નટોમા એ રસ દેખાય છે સામાજિક અથવા ભાવકને, દુષ્યન્ત-શકુન્તલાને અથવા તેમની ભૂમિકાનજા નટોને આમ થાય છે, એટલી પ્રતીતિ થાય છે, અને એમણી એને આનન્દ આવે છે આ ભદ્ર લોકનનો ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિનાદ દેગચદ્ર કાવ્યાનુસાસનના વિવેકમા અભિનવગુપ્તની ટીકાનું અનન્ત-શુ આપતા આ મનનો આગ આ ઝીતે મૂકે છે અય માત્ર-વિમાર્ષજિતોડનુમાર્વ

પ્રતાપિન્દ્ર નોનો વ્યભિચારીભેદાચિતો મુદ્દપણ વૃત્ત્યા અનુકરણીયે રામે તદ્દુપજાનુમંધાનાદનુસ્તરી પ્રતાપમાન રથાચી રસ ।

આ ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિનાદનો શ્રી શકુન્તલ વિગ્રહ કરે છે દુષ્યન્ત-શકુન્તલાને થતા રતિના આગવાદની પ્રતીતિથી સામાજિકને ત્રી રીતે આનન્દ થાય ? એમને શી રીતે રસનિષ્પત્તિ થાય ? વળી વ્યવહારની જેમ કાવ્યાર્થિમા વિભાવદિ અને રથાચી ભાવ વચ્ચે કાણુ-કાચીનો સુબધ માનવામા આરે તો જેમ વ્યવહારમા કાર્ય ઉત્પન્ન થયા પછી કારણુ ન હોય તો પણ કાર્ય ટકી શકે છે એમ વિભાવાદિ ન હોય તો પણ રથાચી ભાવની પ્રતીતિ થરી નેધએ; પણ એમ અનુભવ નથી, વિભાવાદિ હોય એટલે વખત જ રથાચી ભાવનો અનુભવ મહે છે, તે જતા મેટા રથાચી ભાવનો અનુભવ પણ જતો મહે છે. માટે લૈકિક કાર્ય-કારણુ સમધ બહી ધરી શકે નહિ શ્રી શકુન્તલ પોતાનો મન એવો છે કે આ ઉત્પત્તિરૂપ નથી, પણ અનુકરણરૂપ છે. એટલે કે તે મૂળ પ્રકૃતિ દુષ્યન્તદિમા જે નયથી ભાવ હોય તેનું અનુકરણુ નટ કરે છે, અને તેથી નટમા અનુકરણરૂપ રસ છે નટો કૃત્રિમ વિભાવાદિ વડે મૂળ પ્રકૃતિ દુષ્યન્તાદિના નયથી ભાવનું અનુકરણુ કરે છે આ વિભાવો ને કે કૃત્રિમ છે તો પણ કાવ્યના અગ્રથી, અને નટની પોતાની કળાથી તે કૃત્રિમ લાગતા નથી, અને નટોની અદ્દ આપણે વિભાવાદિના સયોગ નેધએ હીએ તેથી નિર્જીવગથી એટલે કે ત્યા આવા વિભાવાદિ હોય ત્યા આવો રસ હોય-એવા નિર્જીવગથી આપણે નટને વિષે રસનું અનુમાન કરીએ છીએ, એમને કે વિભાવાદિના સયોગ એ અવગમક અને રસનિષ્પત્તિ એ અવગમ્ય છે, અને રસનિષ્પત્તિનો અર્થ રમની અનુભવિ છે, પણ અહી આ શક થાય કે બીજા અનુમાનોમા વાસ્તવિક રીતે એક રથાને ધૂમ્ નેધએ તો ત્યા અમિત અનુમાન કરીએ છીએ તો શુ અહી આ આપણે નટોમા જે વિભાવાદિના સયોગ નેધએ હીએ તેને વાસ્તવિક માનવો, એટલે કે તેઓને દુષ્યન્ત શકુન્તલા માનવા ? તેઓ ત્યારે પોતાને હારી શોક થાય છે એમ મહે છે ત્યારે એમને એમ ખરેખર થય છે એમ માનવું ? અને એમ ને ન માનીએ તો નિર્જીવી અવાગતનિસ્તાથી અનુમાન કેની રીતે થાય ? આના ઉત્તરમા શ્રી શકુન્તલ કહે છે કે એમ માનવાની જરૂર નથી નટ એ દુષ્યન્ત છે કે નહિ, તે મુખી છે કે નહિ અથવા એના જેવો છે એ જનનું અહી આ જાન જ થયું નથી, એમને કે નમને દુષ્યન્તાદિ માનવાની ચિત્તમતિ સમ્યગ, મિથ્યા, સસય, કે માદરય જાનરૂપ નથી પણ ચિન્તા પોતાને જેમ મોટો માનીએ હીએ તે ન્યાયે નટને ગમસીનાદિ માનવાના છે, અને એ જે કાષ્ટ હલ છે, કહે છે તે બધું પણ એ ન્યાય મીકારી લેવાનું છે આજના સમયમા કહીએ તો અ કાર્પનિદ ચિન્તિને આવી માની લખ તેમના વિષે આપણે રસનું અનુમાન કરવાનું હ આ અનુમાન કરવામા સામાજિક કે ભાવકને ત્રી રીતે આનન્દ આવે ? તો હેમવન્દ અભિનવની લીલાના આ ભાગને મૂળ કરતા વધારે મ્પદ કરતા કરે છે કે જેમ બીજાને કાષ્ટક મુદ્દર ક્ષી આપવો નેધ તે અમુક ક્ષી ખાય છે એવું અનુમાન જતા જેમ આપણા મોઢામા પડી વળે છે, તેમ પરવુના મોઢાના અગ્રથી નટ વિષે અનુમાન કરતા સામાજિકને અમ્વદ આવે છે (૫૫ ૫૮) સહેષમા ચિન્તાનુગમ્ય થથી નોને રે

વાસ્તવિકતા કહી લઈ તેઓમાં અમુક રસ થશે એવું આનન્દયક સામગ્રિકે ને અનુમાન થાય છે. આથી શ્રી શકુંકનું એવું તાત્પર્ય થયું કે રૂતિ સ્થાવી ભાવનું અનુકરણ તે સંગાર, ઉત્સાહનું અનુકરણ તે વીર, ઠણાદિ.

શ્રી શકુંકના આ અનુકૃતિ અને અનુમિતિવાદનું ભટતોત જેને અભિનવગુપ્ત 'ઉપાધ્યાયાઃ' કહે છે તે ખડન કરે છે. રસ એ સ્થાવી ભાવની અનુકૃતિ છે એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે નટમાં એવું શું જોઈએ છાએ કે જેથી એને રસ નિ સ્થાવી ભાવની અનુકૃતિ કહીએ ? નટનું સરીર, તેનો વેશ તેના અભિનયો આદિ રત્નાદિનું અનુકરણ નથી; કારણ કે તે બધું જડ છે જ્યારે રત્નાદિ ચિત્તચ્છત્રિરૂપ છે, તે બધું ચક્ષુગ્રાહ્ય છે; જ્યારે ચિત્તચ્છત્રિ રૂપ રત્નાદિ મનોગ્રાહ્ય છે. અભિનયો આદિ નટના છે; જ્યારે રત્નાદિ બીજા કોઈના છે. આથી નટમાં કાર્મ એવું દેખાવું નથી કે જેથી તેના વિષે સ્થાવી ભાવના અનુકરણનું અનુમાન કરી શકાય. વળી જો એ કુબ્યન્તાદિ બીજા વ્યક્તિઓના સ્થાવી ભાવનું અનુકરણ કરે છે, તો પ્રશ્ન થશે કે એમના સ્થાવી ભાવનું એને (અથવા એના કવિને) ક્યાંથી જ્ઞાન થયું કે જેથી તે તેનું અનુકરણ કરે ? હવે જો એમ માનીએ કે નટ પોતાની ચિત્તચ્છત્રિનું અનુકરણ કરે છે અને તે ઉપરથી આપણે રત્નાદિ સ્થાવી ભાવોનું અનુમાન કરવાનું છે, તો પછી અનુકરણ ક્યાં રહ્યું ? એના અનુભાવો ઉપરથી એના રત્નાદિ સ્થાવી ભાવોનું અનુમાન થયું, નહિ કે રત્નાદિ સ્થાવી ભાવોના અનુકરણનું અપમાન થયું; અને જો એમ કહેવામાં આવે કે નટના વિભાવાદિ એમના વાસ્તવિક નથી પણ તેમના અનુકાર્યના છે તો પછી નટો માટે એ વિભાવાદિ કૃત્રિમ થયા; અને કૃત્રિમ તરીકે વિચક્ષણ સામગ્રિકો એને સમજે એટલે નટના વિષે રત્નાદિનું અનુમાન શી રીતે કરે ? અને શ્રદ્ધા લોકો જે કૃત્રિમને સાચા માની, એ તેમને તો ખરેખર નટના પોતાના રત્નાદિના જ સ્વયંક લાગે ?

વળી અનુમિતિથી આનન્દ આવે નહિ, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જ આનન્દ આવે, આસ્વાદ આવે એ એ લોકપ્રસિદ્ધિનો પણ વિરોધ થાય છે.

‘અદ્વૈતોત્તમ અભિનવગુપ્ત’ના પુત્ર જોહા રોમએ રોમમાં ‘અત આયો નંધી. કલ્પિત તોતેનો મન જ પોતાનો દર્શ એટલે નહિ આપ્યો હોય.

ભટ્ટનાયક કહે છે રસ પ્રતીત પણ થતો નથી, ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને અભિવ્યક્ત પણ થતો નથી; પણ રસનો ભોગ થાય છે. એટલેકે રસનિષ્પત્તિનો અર્થ રસનો ભોગ છે. રસ જો પ્રતીત થાય તો કા તો પ્રેક્ષકને પોતાને ઉદ્દેશીને થાય, અથવા, નટ આદિ બીજાને ઉદ્દેશીને થાય. પોતા માટે તે હોષ શકે નહિ, કારણ કે હ પણ પ્રેક્ષક મીના કે ગદુન્તયા આદિને પોતાના સ્થાવી ભાવના વિગાન તરીકે ગણી શકે નહિ; જેમ વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ કોઈ દમ્પતીને ક્રીડા કરતા જોઈ માણુમને તેના મંરકાર પ્રમાણે લગ્ન, ભુગુપ્તો કે ગૃહા થાય તેમ ગર્હ કે અનુમાનથી પણ જ્ઞાન કરવા જતા થાય.

હવે જે મીઠાને ઉદ્દેશીને પ્રતીતિ થય તો પ્રેમક તટસ્થ એ નટાદિને શૂન્ય દિની પ્રતીતિ થાય તેમા પ્રેમને શુ ? માટે અનુભવ સ્મૃતિ આદિની જેમ મનની પ્રતીતિ માનવી ચોક્કસ નથી ઉત્પત્તિ અને અભિવ્યક્તિને ચોક્કસ ફેરફાર સાથે એના એ દોઠો લાગશે આથી ભટ્ટ નાયક સ્મરિત્વપતિની જુદી પ્રક્રિયા કહ્યો છે, ધ્વન્યાતોકના ઉદ્યોગના અભિવ્યક્તિ કહે છે તે પ્રમાણે ભટ્ટનાયક સ્મરિત્વપતિ માટે ત્રય જિવિતિ પ્રેમ રીતિ છે, 'કાવ્યમય સમ્પન્ના પ્રજ્ઞ અગ છે પ્રથમ અભિધાયકત્વ આનાથી કાવ્યસમ્પન્નો અર્થ' સમગ્રતય છે બીજીને ભાવસ્વ કાવ્યનો આ ભાવસ્વ વ્યાપાર વિભાવાદિને માધ્યમ મનાવે છે, એટલે કે દુઃખ-તાદિની રતિ તે સ્મૃતિ સામાન્ય બની જાય છે આમ થતા ચિત્ત રથાવીથી ભાવિત એટલે કે વ્યાપ્ત થાય છે અને આ રીતે આથી ભાવિત થતા તેના ભોગ અથવા આત્માદ થાય છે આ ભોગનો અર્થ તે કાવ્ય સમ્પન્નો બીજીને અર્થ આ ત્રીજા અર્થમા આનન્દનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (૧૫ લા ૫ ૬૮), ભટ્ટનાયક કહે છે કે 'કાવ્યમય દોરોના અભાવથી અને શુભ અને અનકાંગા સદ્ભાવથી અને નામકમા અતુરિધિ અભિનયથી નિમિત્ત બોદને દૂર કરી નાખે એવા અભિધાયી બીજા અસરપ ભવસ્વ વ્યાપરથી વ્યાપ્ત થતા રસ ભોગરૂં ભોગવાય છે આ ભોગ-વ્યાપાર ચિત્તના બીજા વ્યાપાર જેવા કે અનુભવ, સ્મૃતિ આદિથી વિનશ્ચ છે, તે સત્ત્વની અતિગતતાથી પ્રકાશ આનન્દમય નિજ સન્નિત જેવો છે, અને જતા મજસ અને તમમ હોવાથી કાનો સ્વરૂપ, કાનો વિગ્તાસ્વરૂપ, કાનો વિમ્ભસ્વરૂપ બને છે, અને એ ભોગમા જે આસ્વાદ આવે છે તે યોગીએને જે પરબ્રહ્મનો આસ્વાદ આવે છે તેના જેવો છે

ભટ્ટનાયકની આ પ્રક્રિયા સામે શ્રીમાન અભિનવગુપ્ત ચાર્વકો છે તેમનું કહેવું એમ છે કે જે આ જણ વ્યાપાર કહ્યા છે એ છેવટનો બધા જ્ઞાનથી તદ્દન વિનશ્ચ બની ભોગ મગા આથી છે તેનો કાઈ અર્થ નથી તેઓ કહે છે 'પ્રતીત્યાદિથી ભિન્ન સસારમા ભોગ શુ છે તે અમે જાણતા નથી જે એ ભોગને 'રસના' એવું નામ આપે તો તે પણ પ્રતિપત્તિ જ છે' એમને કે એક જાનની પ્રતીતિ છે કદાચ એ જાનની પ્રતિપત્તિના ઉપાન સાધરણ ઉપાનો કરતા જુદા છે, માટે ભને એને નામાન્તર આપતું હોય તો આપો માફી ભોગ એ પણ એક જાનની પ્રતીતિ છે અને નિષ્પત્તિ અને અભિવ્યક્તિ મનનો ત્યાગ કરે તો કા તો રસ નિત્ય વિષમાન માનવો પડશે એ મતો મનો અભાવ માવો પડશે અને જે વસ્તુ અપ્રતીત છે તે સ્વધારાગ્ય નથી, અને જે એમ કહેશે કે સ્મરિત્વ પ્રતીતિ તેવું ભગીરૂપ છે, અને તે દુષ્ટાદિ સ્વરૂપ છે તો ભને તે એમ કહ્યું જા માટે દુષ્ટિ, વિસ્તાર, અને વિમ્ભ એ ત્રણ જ એના સ્વરૂપો જેના નસ છે તેની તેમની મત્સ્ય પ્રતીતિઓ મોગી જણ સ્વભાવનામા પ્રતીતિ જેદગે મત્યાદિ

આ પ્રમુખ ભટ્ટનાયકની પ્રક્રિયાનો ત્યાગ કરી અભિનવગુપ્ત વિષયથી જોનારો મત આપે છે

અભિનવગુપ્તના અનુધ્યાનમાં ઉપગતી મીઠાથી નવા નવ્યચારની મીઠાથી મને છે

અભિનવગુપ્ત કહે છે કે રસ એ કાવ્યનો અર્થ છે. હવે કાવ્યના શબ્દોના તથા નટના અભિનયોના સીધા વિષય વિલાવ, અનુભવ અને અભિચારી ભાવ છે. આ તેમના વાચ્યાર્થ છે. આ વાચ્યાર્થ સમજના પત્રી વ્યંજનાના બળથી વ્યંજ્યાર્થ સમજાય છે; આ વ્યંજ્યાર્થ પણ કાવ્ય શબ્દો જ છે. આ કાવ્યના વ્યંજ્યાર્થથી રચાયેલી ભાવની પ્રતીતિ થાય છે. અને એ પ્રતીતિની ચર્ચણા થતા રસ સ્વાદ આવે છે. આ રીતે રસ એ કાવ્યાર્થ છે; એટલે કે કાવ્યનું સેવન સાક્ષાત રીતે રસમા પર્યાવસાન પામે છે.

હવે આ રસ કેવી રીતે થાય છે તે બેપએ સૌથી પ્રથમ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દરેક માણસને રસનો અનુભવ થતો નથી. તેને મટિ રાનની યોગ્યતા તથા વામના બેપએ છે. અધિકારી ચાત્ર વિમલપ્રતિમાનશાલિહૃદય । મીમામાફે અને વૈષાકરણેમા આવી વાસનાનો અભાવ માનેલો હોવાથી તેમને રસનો અનુભવ થતો નથી એમ કવિહાસ કહેલો છે સહદયમા આ યોગ્યતા હોય છે સહદયને લાકિક કારણો, કાર્યો તથા સહકારીથી જે રચાયેલી ભાવ પેદા થાય છે તેનો ધણે અનુભવ હોય છે એટલો બધો અનુભવ હોય છે કે તેને જોતાની માથે રચાયેલી ભાવનું અનુમાન કરી લે છે. એટલે કે તે રચાયેલી ભાવના અનુમાનમા પડે હોય છે આ પડતા તેને કાવ્યાર્થમા આવતા વિભાવાદિ ઉપગ્રથી એકદમ તે તે રચાયેલી ભાવનું અનુમાન કરી લેવામા મદદ કરે છે ખરી રીતે જોતા કાવ્યાદિમા બ્યારે રચાયેલી ભાવનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એમા વ્યવહારનું, વાસ્તવિક લિંગના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખતું વાસ્તવિક અનુમાન નથી ફક્ત એ માનસિક ક્રિયા અનુમાનને મળતી છે એમ માનવાનું છે ભાવાર્થ એટલો છે કે વ્યવહારમા એ પ્રમાણે અનુમાન કરવા ટેવાએલો સહદય ભાવક કાવ્યમા એ રચાયેલી ભાવો કટપી લે છે કાવ્યમા વર્ણન પામેલી તે તે વસ્તુઓ પોતાના માર્દર્થ બળથી ચિત્તને ગી રે છે અને તેથી જ તેમને કાવ્યમા લૌકિક કારણ કાપાદિની સંજ્ઞા ન આપતા વિભાનાદિની સંજ્ઞા આપરામા આવે છે આ રીતે વિભાનાદિથી રચાયેલી ભાવનું જ્ઞાન થતા તેમા ચ્યારી ભાવનું જ પ્રધાન પદ રહે છે, વિભાવ-અનુભાવ અને અભિચારીનું જ્ઞાન ગૌણ રૂપે રહે છે. આ રીતે તે બધા-એટલે કે વિભાવ, અનુભાવ, અભિચારી તથા રચાયેલી-બધા મળી સામાજિકની બુદ્ધિમા સયોગ પામે જ, એટલે કે સમ્યક્ યોગ અથવા સમંધ અથવા એકાગ્ર પામે છે આ રીતે ચારે સયોગ પામી રસને અઘૌકિક નિર્વિધ્ન સવેદન રૂપ ચર્ચણાનો વિષય બનાવે છે આ રસ એ કોઈ મિલેવભાવ રાગ નથી પણ ચર્ચમાણ થતા પણમા જ રસનું રસતર છે; તે તાત્કાલિક એટલે કે ચર્ચણા ચાલે એટલા કાળ સુધી ચાલે છે, ચર્ચણાના કાળથી વધારે કાળનું અવવચ્ચન કરી શકતો નથી અને આ રીતે રસ એ રચાયેલીભાવથી વિસરણ છે

રસ એ રસહાના રચાયેલી જ્ઞાનના અનુભવથી જુદી જાતનો અનુભવ જ. એમા અભિનવગુપ્તના મતની નયનતા ગ્રહેલી છે. રાકુકાદિની જેમ, વિભાનાદિથી પ્રતીત થતા રચાયેલી જ્ઞાનનો આનંદ આવનો હોવાથી રચાયેલી ભાવ જ રસ છે એમ એમનું માનવું નથી રચાયેલીની પ્રતીતિ પડેલી થાય છે નહિ કે જ્ઞાનની. રસ અમુક આચિત્યથી જ એમ કહેવું જ. રચાયેલી રસ જ, અને તે આચિત્ય એ જાનનું છે કે જે રચાયેલીના જે જાનનુદિ

તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે વિભાવાદિ તરીકે ચર્ચામા ઉપરોગી થાય છે લૌકિક ચિત્તવૃત્તિના અનુમાનમા રી રમતા હોય ? માટે રસાસ્વાદ અનૈકિક ચમત્કાગતન છે અને સ્મૃતિ-અનુમાનાદિ લૌકિક સવેદનથી બૂદ્ધ પ્રજાગ્ને છે તે આ રીતે ભૌતિકનાનુમાનેન મસ્કૂત પ્રમદાદિર્ન તદ્દયેન પ્રતિપ્રયત અર્થે તુ હૃદયસત્તાદાત્મકમહદયત્વબચા પૂર્ણમરોષદ્રવસ્વા રાક્ષ ભિવેન અનુમાનસ્મૃતિયાદેમાપાનમનારુચેઃ તન્મયામાચાતત્તવવળાપ્રાણાતયા લક્ષિક અનુમાના સમ્પ્રસ્વાગો તાત્પર્યથી પ્રમદાદિની પ્રતિપત્તિ કરતો નથી, પણ હ નમવદઃ સકંદ મત્વના બળથી પૂર્ણ થનાર રસાસ્વાદના અકુરૂપે, અનુમાન-સ્મૃતિ અદિ પગથીઅ ઉપર ચક્રયા રિના જ તન્મય થવા રૂપ ઉચિત ચર્ચાના પ્રાણ તરીકે પ્રતિપત્તિ કરે છે ના ચર્ચા સ્મૃતિ ન હોઈ શકે પણ અલ્પાસ્કિમાલિસિરોગગતપાન તવે જવળા આ ચર્ચા અનૈકિક વિભાવાદિના સરોગ બળથી નિપન્ન થએલી છે આ અર્થે ને પ્રત્યક્ અનુમાનાદિ લૌકિક પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતા રીત આદિના મોઢથી વધી જાય છે એવું જ નહિ પણ સાધારણ અને અસાધારણ યોગીએ ના અનુમાનાનુભવથી પણ ચક્રી જાય છે, કારણ કે એ બધામા અનેક મગ્જેથી સંદર્ભનો વિગ્દ એટલે અલવ છે સૌન્દર્યવિરહાત્.

આ ચર્ચામા વિભવાદિના સધરસ્યના બળથી પોતાની રત્નાદિના ઉચિત વાસના જગતા તેના આવેશથી કોઈ વિગ્દો જગતા નથી

આ રીતે વિભાવાદિ, નથી રસની નિષ્પત્તિ એટલે કે ઉત્પત્તિના હેતુ કે નથી તેની રત્નિના હેતુ તથા કે રત્નિહેતુ સિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન મગ્જે છે, આરે રસ કોઈ સિદ્ધભૂત પ્રમેય નથી પણ એ વિભાવાદિમય છે આ ચર્ચાઉપરોગી વિભાવાદિ વ્યવહાર અલૌકિક છે, અને બીજે મ્હાધ આવે વ્યવહાર નથી એ તેનું દ્વિત્ય નથી પણ જૂરણ છે, જેમ શમતને સ્વાદ તેના કોઈ ઘટ દ્રવ્યમા હોતો નથી તેમ આમા પણ છે સૂત્રમા જે નિષ્પત્તિ મ્હી છે તે મ્મની નહિ પણ ચર્ચાની સમજવાની છે આ એ ચર્ચાની નિષ્પત્તિથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે એ રીતે મ્મની નિષ્પત્તિ સમ તે તો વાધો નથી આ રસના અથવા ચર્ચા એ પ્રમાણ વ્યાપાર નથી તેન કાંઈ વ્યાપાર પણ નથી આથી તે ાધ અપ્રમાણિત ઠરતી નથી કાણ કે તે સ્વસવેનસિદ્ધ છે આથી તે મોઢ (જ્ઞાન) રૂપ છે ક્રમત બીજા લૌકિક પ્રાણોના ઉપરોગી જેમ વિભાવાદિ વિનક્ષણ છે તેમ વિભાવાદિની નિષ્પત્તિ થતી રસના પણ વિનક્ષણ છે. તેન વિભાવાદિસયાગદ્રક્ષના મતો નિષ્ણતે, તત્ત્વવાચિયરક્ષનામોચરો લાક્ષોત્તરોડયા રન-એ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે

અભિનવશુપ્તના રસ વિચારમા હજી એ જાગતો સમજવાની મ્હે છે પ્રથમ તો એ કે દુષ્પત-ચક્ર-તનાની રતિએ જે ભામે છે તેની મામાજિમ્મી પ્રતીતિ મ્હે અપની છે આ તેની ચર્ચા શી રીતે આનદમય છે ? અભિનવનુપ્ત મ્હે છે વિભાવાદિના પગીશીનથી મન્વના માર્ગબળથી આ સદ્વત્તી યોગથી મ્મથી ભાવ માયા રુષીદન થા ૮ બુનાયકે કાન્થમ તો બાવનાત્મક જે યાપા માનો છે તેથી

દુષ્યન્ત-શકુન્તલાની રતિ તેમની રતિ તરીકે નહિ પણ રતિત્વના સામાન્ય રૂપે જાણે છે, એ જ મત અભિનવગુપ્તને જણાવે છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. પણ અભિનવગુપ્ત એ શબ્દ વાપરે છે અને તેનો અર્થ એ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે કે સ્થાયી ભાવ પોતાનો કે બીજાનો કે અચૂક કોઈ એક વ્યક્તિના તરીકે નથી જાસતો, એટલું જ નહિ પણ વિભાવ-દિના અર્થમાં આવતા દેશકાલના ઉદ્દેશો પણ ગણિત થઈ જાય છે, અને એ રીતે દેશકાલ તથા અચૂક વ્યક્તિના બંધન સિવાય અમર્યાદિત-અગાધિત રૂપે રહી શકે છે. આ રીતે શકુન્તલે તે રસનો એક આવશ્યક અંશ છે. ઉદાહરણ તરીકે અભિનવગુપ્ત કાલિદાસના શકુન્તલમાંથી પ્રવામજ્ઞામિરામમ્ નો શ્લોક તથા કુમારસંભવના બે શ્લોકો લે છે. આમાંના પહેલા શ્લોકથી કેવી રીતે રસ થાય છે તેની પ્રક્રિયા તેઓ સમજાવે છે. પ્રવામજ્ઞામિરામમ્ એ શ્લોકનો અર્થ સમજાઈ રહ્યા પછી મનમાં આખી એક પ્રતીતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ માનસી પ્રતીતિમાં મૃગગત બચનું આપણને જાન થાય છે. પણ આ માનસી પ્રતીતિનો મૃગ કોઈ મૃગવિશેષ નથી, અને તેથી તે બહીનેશો છે એ અર્થમાં જે જાણે છે તે અચૂક દેશકાલમાં રહેલી મૃગવ્યક્તિનો જાણ છે એમ નહિ પણ દેશકાલ-દિથી અમર્યાદિત બધરૂપે જાણે છે. આ બચનું જાન 'આ બહીનેશો છે, કે શનુ, મિત્ર અથવા તટસ્થ બહીનેશો છે' પ્રત્યાદિ પ્રતીતિઓ કરતાં, જુદું છે. આ પ્રતીતિઓમાં અંગત દુઃખ, સુખથી ઉત્પન્ન થતી સ્તીકાર-ત્યાગ આદિ રૂપ બુદ્ધિનાં વિદ્યો હોય છે; જ્યારે આ કાવ્યથી ઉત્પન્ન થતી બચની પ્રતીતિમાં આણું કોઈ પણ વિદ્ય હોતું નથી; અને તેથી આ નિર્વિધન પ્રતીતિથી જાણે સાક્ષાત્ હૃદયમાં ભોગવાતો-પ્રવેશ કરતો, આંખો આગળ સ્ફુરતો જ્યાંનક રસ પ્રદાન કરાય છે. આ ક્રિયાને અભિનવગુપ્ત સાધારણીકરણ કહે છે. આ જાતની પ્રતીતિમાં પોતાની જાત છુપાઈ જતી નથી, તેમ જ વિશેષ રૂપે ઉદ્દિષ્ટિત પણ થતી નથી, તેમ જીવન રૂપે છે. આથી આ સાધારણ પરિમિત નથી પણ વિતત-વિરતત-વ્યાપક છે; તેને તેઓ ધૂમાશિના વ્યાપ્તિક જોડે સરખાવે છે એ સંબંધ જેમ દેશકાલ અને વ્યક્તિથી અમર્યાદિત રીતે સૌથી પ્રદાન કરાય છે તેમ આ મૃગગત બચનું સાધારણ સ્વરૂપ ચોખ્ખું સહજોથી પ્રદાન કરાય છે અને તે જાણવત અહીંનાં અભિનવગુપ્તે ખતાવ્યો નથી. પણ એ કહેવું જોઈએ કે આ સાધારણનો અનુભવ સાક્ષાત્કાર રૂપ છે; જ્યારે આ વ્યાપ્તિક પ્રદાન જાન છે.

નહિ આદિ જે સામગ્રી હોય છે તે આ સાક્ષાત્કારને પોષણ મારે છે; જેમાં વ્યવહારની દેશકાલ વ્યક્તિ આદિની વારત્તવિક મર્યાદાઓ ન હોવાથી સાધારણીય જુગ યુગ થાય છે. અભિનવગુપ્ત કહે છે કે

‘મર્વથા નાચદેપસિ પ્રતોગિરાસ્વાદાત્મા યસ્યા રતિરેવ માતિ તત્ત એવ વિશેષાન્તરાનુપ-
હિતત્વાન્ ના રસનોયા મતી ન લૌકિકી, ન નિષ્ઠા, નાનિર્વાચ્યા, ન લૌકિકનુત્પા,
ન તદારોપાદિરૂપામિ !

તેથી સર્વથા આવી એક પ્રતીતિ છે જેમાં કેવળ રતિનું જાન થાય છે, અને તે પછી તેમાં જીવન વિશેષો નહિ હોવાથી તે રતિ રસનીય થાય છે; અને આમ થતી તે પ્રતીતિ લૌકિક પણ નથી, મિથ્યા પણ નથી, અનિર્વાચ્ય પણ નથી, લૌકિકનુત્પા પણ નથી

અને લોકના આરોપરૂપ પણ નથી ! આમ છતાં બીજાઓએ એના વિશે કંઈક નિર્ણય આપ્યું આપ્યું દૃષ્ટિએ ઘટાવી શકાય છે. તેનામાં દેશકાલાદિનું નિયંત્રણ નથી માટે તેને સ્થાયી બાવની ઉપચાર્યાવસ્થા કહે, તે અમુકને અનુગમે છે, અનુસરે છે; માટે તેને અનુસર કહે, વિજ્ઞાનવાદનું અવગ્રહન કરી એમ કહે કે બહુ વિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે પ્રતીતિ સામગ્રીરૂપ છે. ગમે તે કહે પણ રસનું સ્વરૂપ આ છે કે

સર્વથા રસનાત્મકચીતિગિત્યવગ્નિપ્રાપ્તો ભાવ એવમ્ :

રસ સર્વથા આસ્વાદ્ય નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિથી મહત્ત્વ યતો બાવ છે.

આ રીતે સાધારણના સિદ્ધાન્તથી સામાજિકને કેવા રૂપમાં સ્થાયી બાવની પ્રતીતિ થાય છે તે બતાવી તે કેવી રીતે આસ્વાદ્ય થાય છે ને સમજાવે છે. રસને મહત્ત્વ કરતી પ્રતીતિને અનેક પાર નિર્વિઘ્ન વિશેષણ લગાડ્યું છે. આ વિધો તે આપણી માધ્યમ જ્ઞાન ક્રિયાનાં વિધો અથવા અર્થોદયો છે. આવાં સાત વિધો અભિવ્યક્તિને જાણાયા છે. પહેલું- સંભાવના ન થઈ શકે એવું હોય એટલે કે પ્રતિષ્ઠિતમાં અયોગ્યતા વાગે એટલે શુદ્ધિ તેમાં કરી શકે ન નહિ. સ્વ અને પરના નિયમથી દેશકાલની અર્થોદય એ બીજું અને ત્રીજું અંગત સુખાદિની વિવરણ એ ચોથું. પાંચમું- પ્રતીતિના ઉપાયોના વૈકલ્પિકતા અસ્પૃશ્યતા, એટલે કે કવિએ અથવા નાટકકારે પ્રતીતિ જરાબંધ થાય તે મટે પૂંતી સામગ્રી ન ચૂકી હોય તેથી સ્પૃશ્ય રીતે પ્રતીતિ ન થતી તે. ઇષ્ટ- અપ્રધાનતા એટલે મુખ્ય યોગ્યતા સંબંધ ન સાચ્યો હોય તે. અને સાતમું- સંશયયોગ આ સાતે વિધોને અભિવ્યક્તિને વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાક કવિ અને કલાકારની આવડત બોલી હોય એના લીધે થાય છે અને બીજાં અંગત સુખાદિની ભાવનાથી પર જવાની ભાવકની અશક્તિને લીધે છે. રસ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આમાંનું એક પણ વિધ ન હોય. આ પ્રમાણે વિધન સંહિત પ્રતીતિ થતી એ જ પદ્ય આનંદ અમરાર આદિ સંજ્ઞાઓ વાગે છે.

લોકે સકલાવિષ્ણુવિનિર્મુક્તા સંવિત્તિરેવ ચમત્કારનિર્વેશમનાસ્વાદનભોગસમાપતિલયાવિધાન્ત્યા-
દિશ્ચન્દૈરમિધીયતે ।

આ નિર્વિઘ્ન સંવિત્તિ ઉત્પન્ન કરતી એ વિભાવાદિનું કામ છે. એ રીતે વિભાવાદિ કંઈપણ એમાં કવિની પ્રતિભા છે એટલું આપણે ઉમેરીએ

આ જાતની શ્રીમાન અભિવ્યક્તિ આદિની રસની કંઈપણ છે. ભરતની કંઈપણથી એ વિરોધી છે એમ નથી, પણ ભરતના વિચારબીજને લઈ પોતપોતાના કાવ્યાનુવાદના અનુભવની ઝીણવટથી પરીક્ષા કરી તે વિચારબીજનો તેમણે વિકાસ કર્યો છે. આગળ ભટ્ટસોમશ્રી આદિના જે વિચારો આપ્યા છે તેનું પછીના વિચાર કે અંગત કથું છે. પણ મને લાગે ■ એમાં ધબ્બીવાર અન્યાય થઈ ગયો છે. પ્રત્યેકની ‘અને’ મમનવતી દૃષ્ટિ જુદી છે, અને તે દૃષ્ટિઓ જોડી છે એમ નહિ કહી શકાય આ ઉત્તરન વાંચતાદિ આગ્રહ અમુક દર્શનના અનુયાયી છે એટલા માટે ને ‘અંગત’ની પ્રક્રિયાઓથી તેઓએ રસનું

નિરૂપણ કર્યું છે હું અત્યારે આપની સમક્ષ એ દાર્શનિક પ્રક્રિયા મૂકવા પ્રયત્ન નહિ કરું, પણ પ્રત્યેકની દૃષ્ટિમા કાન્યાનુભવની કઈ કઈ જાણુઓ આવી છે તે જાનાના પ્રયત્ન કરીશ

મીમાસક ભટ્ટોત્તરે એમ કહ્યું કે વિભાવાદિ કારણ છે અને રસનિર્ધારિતિ એ કાર્ય છે આમ કહ્યું ત્યારે એની દૃષ્ટિ કોઈ કાવ્ય અથવા નાટકમા શું થાય છે, કવિ એ બધા સબધો કેવી રીતે શૂંકે છે તે જતાવવાની હોતી જોઈએ વ્યવહારમા અથવા ભોક્ત્રતામા જે કારણબળનો સબધ છે તે સબધ જ કવિને નાટક અથવા કાવ્યમા મૂકવો પડે છે દુષ્યન્ત-શકુન્તલામા જે પરસ્પર રતિ થાય છે તેની પ્રક્રિયા વ્યવહારમા સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે જે રીતે રતિ થાય છે તે હોય એ સ્વાભાવિક છે એ રસનિર્ધારિતનો અર્થ નાટકના પાત્રોના ક્ષેત્રમા લઈ કાર્ય-કારણનો સબધ ભટ્ટોત્તરે લીધો છે એમા કાર્મિક અવાન્તવિક લાગતુ નથી ભાવક આ બધું જુએ છે ને પ્રમલ થાય છે એ પ્રમલ થાય છે તે પ્રક્રિયા લોષ્ટના જે વિચારો મૂક્યા છે તેમા આપી નથી એ વિષયમા એના કાર્મિક વિચારો દર્શો કે નહિ તે આપણે જાણુતા નથી

નૈયાયિક ભટ્ટ શકુકે વાગ્તવિકતાનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરે છે નાટકકાવ્યની કાર્મિક સંહિની પ્રકૃતિરૂપ વાગ્તવિક સંહિ કઈ નાટકકાવ્યની સંહિનો અનુકરણરૂપ માને છે, આ અનુકરણ, વ્યવહારના કાર્ય કારણના સબધનું અનુકરણ હોય એ મારે ભટ્ટ શકુકે વાધો લેવો ન ધટે વ્યવહારમા જેમ અમુક બનાવ મનતા અમુક લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અનુકરણથી નાટકમાં મને છે ભાવકને જે નાટકના પાત્રોમા સ્થાયી ભાવની પ્રતીતિ થાય છે તેમા લોકમા એવું જોએલું હોય એ વિચારમયથી થતું અનુમાન મુખ્ય રીતે કામ કરે છે અનન્યત આ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ નથી એમ ચિન્તારમન્યાય સ્વીકારી શકુકે કશું ન કરે છે પણ એકવાર એ કાર્મિક સ્થિતિ સ્વીકાર્યા પછી અનુમાનની ક્રિયાથી ભાવક મધુ સમજી લે એમા ખાસ બેનોચિત્ત નથી

સામ્યવાદી ભટ્ટ નાયની દૃષ્ટિ ભાવના અનુભવ ઉપર છ ભાવની ક્રિયા આગળ જે સંદર્ભ બધી થાય છે તેમથી એ ભોગ-આગ્રહ કેવી રીતે ને છે એ જાનાનાની છે કવિએ કાર્યકારણનો મબધ જાણી તેના અનુકરણરૂપ દૃષ્ટિ રજુ કરી તેની સાથે ભટ્ટ નાયકને લેવા દેવા નથી એનો ભોગ કેમ થાય છે એ એનો પ્રશ્ન છે હવે ભોગ શક્ય થાય તે મારે તેઓ જાવના વ્યાપાર કહે છે આવી દુષ્યન્ત-શકુન્તલાની રતિ તેને રતિત્વ રૂપે લાગે છે, અને સત્વેદેકની નિષિત્તા તેનો ભોગ થાય છે એ મૂકના આગળ રજુ થતી સંદર્ભ-સ્વસ્-તમસ્-એમ ત્રૈયુષોદ્ભવ છે પણ તેનું જ્ઞાન ભાવના નિર્માણ સર્વને થતું હોવાથી તે જ્ઞાન આપે છે

પ્રત્યક્ષિનામનનાની જાણિ નયુક્તી દૃષ્ટિ પા ભાવના અનુભવ ઉપર જ તમાગ જેવી રીતે મના સ્વીકારના તેમાથી તે રસના અવેશન અથવા સમિતિ જ મનનામો છે જેમ મીમાસક અનુભવો રસ અવેશનમાં છે તેમ જ મનનામનામ આમ છતાં

રંગની આમી પ્રક્રિયાને અનોખું ગણના તરફ એમનું આમ વળણ છે આત્માનું એ અનોખું સંવેદન છે, બીજા સંવેદનો અને એમાં ખાસ તકરાર એ છે કે 'રમ' એ સૈદ્ધ્ય સંદિગ્ધ છે ત્યારે પ્રમાણ્યુદિના અો ધાર્મિક ધ્યાનના સંવેદનો મૌદ્ધ્ય ગદિત ઠ શદ્ નામ દુષ્ક્રિયા-સક્રિયાની રનિને રતિત્વ-આમાન્ય માની બોગવે છે, અભિનવગુપ્તની કલ્પના સાધારણ્યની છે એટલે કે દુષ્ક્રિયા-સક્રિયાના અદિ નથે નિતિનો સમય દોરાથી એ રતિ તેાા અનોખું સ્વપ્નમાં આપણને લાગે છે, આખી સૃષ્ટિ કાલ્પનિક દોરાથી એમાં કોઈ વ્યક્તિ-કે દેશ કે કાનની મર્યાદા ગ્રેતી નથી તેથી તેનામાં સાધારણ્ય આરે છે, અનુભવમાં આપણે વ્યવહારની મર્યાદાઓની પાઠ જઈ ભાવનું નિર્વિધન રીતે સ્વરૂપ અનુભવીએ છીએ કવિ જે વિભાવનિ મકે છે તેનું પ્રોજન આપણમાં આ ધિનિ ઉત્પન્ન કરનાનું હોય છે બાનની આ મદલું કરવાની માનસિક પ્રક્રિયામાં અભિનવગુપ્ત અનુમાનાદિ સ્વીકારી છે છે એટલે સક્રિયા તથાશનું મદલું થઈ જાય છે અભિનવગુપ્તે જે સાન વિધો ગમ્યાના છે તે દુઃ પણ ત્યારે જ થઈ શકે કે ત્યારે કવિ જે સૃષ્ટિ ગણુ કરે છે તેમાં વ્યવહારમાં મદલ યતો કાર્ય-કલ્પનો સમય હોય એને માત્ર નમ્રપણે એમ માનુ છે કે ગસની આખી કલ્પનામાં આ બધા મતોને સ્થાન છે, અને અભિનવગુપ્ત પણ તેનો સ્વીકાર કરે છે અભિનવગુપ્તની પોતાની ગમની કલ્પના-સાધારણીકૃત ગ્યાથી ભાવનું નિર્વિધન પ્રતીતિથી મદલું એ મોઢી સમૃદ્ધ છે-એ કરેલાની જરૂર નથી. એ ઉપગથી આપણે એમ કહિત કરી શકીએ કે મર્યાદાથી બધાએના માણુમનુ ચિત્ત મુકેન થઈ રસાનુભવમાં અમર્યાદિત ગ્યાથી ભાવના અનતગમ વિનાના સંવેદનો આદના વા મકે છે એ એક એનું પગમ સૌભાગ્ય છે-

સિકલાલ ઈટાલાલ પગીખ.

* આ લેખમાં નીચેના મથો વાપરેના છે નાલ્પચાલ અભિનવગુપ્તની વિવ્રિતિ મથે વો ૧ ગાયકવાડ ઓરીઅન્ન મીરીઝ ખન્ધારો નિર્મુચનામગ ૧-આનગ મન નિ મા ૧-૨૩૫૫ ચુ ટગની પ્રેમ અભિનવગુપ્તની રન ઉપગની નીકા મગે આ મો ની નો તે મગ ૧-૧૫૨ શુદ્ધ ન હેવથી મ ગર્જ ની માગી મુપરેતી નતો ઉરોગ ૧૧૪ ઠ

ગુજરાતી ભાષામાં દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન.

ભારતની જ્ઞાન સમૃદ્ધિ બહુ જૂના વખતથી જળીતી છે અને અપાર છે. તે અનેક જાતની છે. એ જ્ઞાન સમૃદ્ધિની અનેક શાખાઓમાં એક જ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદય માટે પણ એવી રહી છે કે જેની આગળમાં પશ્ચિમીય વિચારોની દૃષ્ટિ પણ રત તરફ વળે છે. એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા.

ભારતીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઘુ અને તેના ક્ષેત્રી કેક સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર ફેંકીએ તો આપણને જણાશે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગુજરાતનો ફાળો પહેલેથી આજ મુધી નથી જ. વેદો, નિષદો, સૂત્રો, ભાષ્યો, ટીકાઓ અને પ્રકરણગ્રંથો કે કોટપત્રો એ જાણી રચનામાં નબ, અભાવત કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, બંગાળા, અને કાશ્મીર જનપદ વગેરેના હિન્દો પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને બાદ કરીએ તો એ રચનાઓમાં ગુજરાતનો ફાળો નથી જ પુરતો.

બૌદ્ધ પિટકોનો ઉદ્ભવ તો મગધમાં થયો. એનું સંસ્કૃત સંગ્રહણ અને પછીનું દાર્શનિક માહિત્ય હિંદુસ્તાનના જાયા ભાગોમાં જન્મ્યું. ગુજરાતમાં જન્મેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો અપદ નિર્ણય કરવો આપણે કદાચ છે છતાં એમાં કાંઈ શંકા નથી કે સાતમાં સૈકા પહેલાં અને ત્યાં સુધીના જે મોટામોટા બૌદ્ધ મંડામાં શુભતિ, સ્થિરમતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન ભિક્ષુકો રહેતા અને ભણાવતા ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અવસ્ય રચાયું હતું. ગોધિચર્યાવતા જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કાદીઆવાડમાં / થયાનું કલ્પાય છે.

આવી યિચિત્તિ છતાં ગુજરાતને અરમાવા કે સકાચવા જેવું કશું જ નથી. તેનું રણ એ છે કે તેણે જૈન દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કે મૂળમાં તો જન દર્શનનું માહિત્ય બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યની કે મગધમાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમાં તેની રચના દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી ગઈ અને છેલ્લા પંદરનો વર્ષનો દર્શનદામ તો અપદ કહે છે કે જૈન ધર્મના પ્રધાનતમ માહિત્યની રચના, તેની પુષ્ટકા અને તેનો વિકાસ એ બધું ગુજરાતમાં

જ થયું છે ગૂજરાતે માત્ર જોન દર્શનના સાદિત્યને જ-ભાવી કે વિકસારીને જ સતોપ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના જોખામા લુદા લુદા પ્રાંતમાં જ-મેયા અને ઉઠરેયા કિમની સાદિત્યને બહુ કાગળથી 'સંભાળી રાખ્યું' છે અને તેથી જ કેટલા યે અપૂર્વ અને દુર્લભ અન્યતો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણેખાએથી જ અત્યાગે પણ જડી આવે છે.

દર્શન સાદિત્યને ઉત્પન્ન કરવાની, વધારવાની અને સાચવવાની ગૂજરાતની ગૌરવ-ગાથા હંકમા આટલી જ છે. પણ એ સાદિત્ય એટલે પ્રાકૃત, પાલી અને સમૂહ ભાષામાં લખાયેલું સાદિત્ય, એટલું જ. ત્યારથી ઉત્ત ભાષાઓ જોડવાયમાથી લેખ પામી અતિ વિદ્વાનોના પદનપાદનની જ ભાષા રહી, માત્ર સામ્રાજ્ય ભાષા તરીકે જ એનો ઉપયોગ રહ્યો અને એ ભાષાઓમા વસ્તુ વિચારવાનો પ્રધાત ઝોળે જ થઈ ગયો અને તેની જગાએ તેની ખીજ લોકભાષારૂપ પુત્રીઓ આવી એટલે કે ભાષાસુત્ર ગર થયો ત્યારથીજ એ લોકભાષાઓમાં દર્શન સાદિત્ય કેટલું ગૂજરાતમાં રચાયું છે અથગ તે સંસ્કૃત આદિમા પ્રથમ રચાયેલ દર્શન સાદિત્યને ગૂજરાતે પોતાની આતુ ભાષામા કેટલું ઉતાયું છે એ પ્રશ્ન ઉપરિચત થાય છે જોદ્ધ મંપ્રદાય તો ક્યારનોય લેખ પામેશે હોવાથી માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ પણ અન્ય પ્રાંતોમા શુદ્ધ તેના સાદિત્યની લોકભાષામા રચના થાય એની શક્યતા જ રહી ન હતી. પણ જાગતા અને જોમેર પથરથેવા વૈદિક સંપ્રદાયના દાર્શનિક સાદિત્ય વિશે પણ ગૂજરાતનો લોકભાષામા ફાળો તદ્દન સાધારણ જ મળાય. નરસિંહ મહેતા, મીરાજી, દાદુ, અજો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક સાધુઓ વગેરે જેઓ મુખ્યપણે ભક્ત જ હતા તેમણે પોતાની ભક્તિની અજળ ધૂનમાં પ્રસંગવશ જ તાત્ત્વિક વિચારો લોકભાષામા મૂક્યા છે તેને બાદ કરીએ તો ગૂજરાતમા લખાયેલો મંગીન અને વ્યવસ્થિત વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અથ આપણે ભાગ્યે જ મેળવી શકીશું. જોનોની જાહોજલાલી ગુજરાતમા ધાણા લાના કાગળી ચાલી આવે છે. તે સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ પણ સેંકડોની સંખ્યામા ગુજરાતમા પહેલેથી જ ચલા અને રહેતા આવ્યા છે. તેમણે નૂનીનરી કૃતિઓથી માનભંડારો ભરી કાપ્યા છે તેમ છતાં તે તે મમયની આતુ ગુજરાતી ભાષામા તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રકાષ અને ઉઠા અથો સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે લોકભાષામા રચ્યા હોય એમ ભાગ્યે જ ફરી મકાય એચાગ અપવાદભૂત કતાઓને બાદ કરીએ તો બધા લેખકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ભાષાસુત્રમા પણ મસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા તરફ જ વહી છે. લોકો ઉપર માનવીય ભાષાઓનો પ્રભાવ અને પ્રતિભા એટલા બધા પડેલા અને જનમી ગયેલા કે તે જ ભાષાઓમા લખનાર અને જોધનાર તેઓની દૃષ્ટિમા વિદ્વાન મળતા અને તેથી જ લેખકો જાણે અજાણે પ્રચલિત યોડભાષા છોડી રાસ્ટ્રીય ભાષાઓમા લખવા પ્રેરના ચાના ક્રિટ કરના અનિષ્ટ પરિણામો વધારે આવ્યા છે સમૂહ અને પ્રાકૃત ભાષાની સાચવ િ અને ખીનરાતિને દુષ્ટ પરિણામમા ગમીએ તો પણ અનિષ્ટ પડું ભાર જ મેં છે એ વાત નીચેના મુદ્દાઓ મજાજનાર જુલ્યા વિના નહિ મહે

(ક) માતૃભાષા અને મોલયાનની ભાષામા જ કગતો વિચાર જોડો, વ્યાપક અને રૂપ નાદ તરે એ મિદાન પ્રમણે વિચાર એ ભાષામા અને લખતુ ખીજ ભાષામા કાનથી વિચર અને લેખન નવે અમમજાજ.

(૧) દાનમે વર્તી તર ઓ ચિનનો રિણુમે આર । દૂર્વજ નિએ, વિર નોએ
તે તત્વનાત । પ્રદેલમા બોધિધ અને બો ભાસએમા બાપકો વાએ આપો હ
ને સમગ્ર વાએ મ ગ ઓ ગુલ્લ ગૂલ્લગતી ભાસમા યથાર્થપો બિનાએ અને મ
પાગિલિધ શ રી પ ન્યાખ્યા આપી ને ભાસ વાતુ ભાસમા સુખ બો મુખે
રી મ વા

(૨) પ્રાચી । તત્વનાત । મદસ્વદર્પ રથો । પ્રામાણિક અનુસાર બો મેળન
ઉપસત તેના સાગ્યુત મનનીર નિ રો ગૂલ્લગતીમા નખરા એમા વિરેય દ્વિષ બો
તુનના દ્વિષ નિપદપણે ભાસતી હેય

(૩) ભાગતીર મમગ્ર તત્વનાતી ગામાએનો પરેચી ર મુરી નિદાન મૂ
ગતીમા તૈયાર રથો બો તેરી જ રીને તત્વનાતના પ્રભા થરેસ વિશિષ્ટ વિદ્વાનોના
પ્રમાણિક બો આને ભા

(૪) ભાગતીય તત્વનાતમા મુખ્યપણે મના વિરોધ પાતેના ડ બો એ એક
નિયતે આગે બીજા ઉચિરો મદના ડ તેની ભાસ મી પ્રતોષ વિર પ લે તત્વ
જાતની રી શાખાઓ સુ ર માયના થગે બ તેનો તુનનાત અભાસ ભાગતીમા
બિનાએ

(૫) ભા ન ભાગના પ્રેમા ર નથી બાસ મુરી તત્વનાત વિરોધે રિત
થવા હોય તેમાની મદસ્વદર્પ ભાગ નવ ર તુનના અને નિભાસે ભાસ આ મગ
ગૂલ્લગતીમા બિનાએ બો એ રીત એ ભાગતીર તત્વનાતો ઈત રે ભાસ વિરમે
માથે મજાસાનો માગ મગ રી મ મે

(૬) જે વિરમે ભાગતીર તત્વનાતમા આન્યા ન હોય અથવા એવા અન્યાના
હોય અથવા તે અપ્રદ્ય અથવા હોય બો પશિમીર તત્વનાએ એનો વિર ભા
તેમાજ ન્યષ્ટ રો હોય તે તેના વિરનાતી યાત્રી તે દગ નિભાસ લે જે જે હત
દેગોમા નખાયુ હોય ત યથાર્થપણે ગૂલ્લગતીમા બિનાએ રેલી આર । ગાગા વર
સમૃદ્ધ મનાતી સમગ્ર મ

(૭) નિ ન મિ ન મા । અન્યા રીઓ માગે મદર્થ માલિતીર મી પ્રગુન વિર
બોપડીઓ તૈયાર રી

ઉપર ભાગના પ્રભા ભાસમા અથવા ડ તેને મ મા તત્વનાતને એ । રી
શમય હવે ને આ એ । આરમ્ય હોય બો ભરિ રિશામ મ । મગે બન
જગ્યુ હેય તે હવે તુ પ્રાસ રાય હ મ આરમી આર ગૂલ્લગતી ભાસમા અત
મે ભાસ મ થરેતુ ડ

પહેલ ભાસ તત્વનાત નિઅ અપ્રદ્ય મગા રીના । ભાસ રે ન ।
પુનઃ ભાસ મી એ નો તે મદસ્વદર્પ ગૂલ્લગતી નિલિત । ર નરી । એ

માનમ અને અભ્યાસને વિંચા ધોરણ ઉપર મૂકવા દુનિયાના બધા ભાગમાંથી અને તેટલું વધારેમાં વધારે સાહિત્ય અનેકરૂપ પોતપોતાની ભાષામાં ઉતાર્યું. મરુકૃત, પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાનોજ પારંપરિત વાગ્યો ભોગવનાર આપણે તે ભાષાઓમાં લખાયેલા મૂળ ગ્રંથોને અર્થ પાળુ કરી સદના નથી અને ઘડીનાર તો એ ભાષામાં લખાયેલા મળ ગ્રંથોને અર્થવા અગર તો તેનું વિવેચન તપાસવા આપણે અગ્રેજી, ફ્રેંચ કે જર્મન ભાષા તરફ જોવું પડે છે. એકવાર બાળક માને ધાવડુ છોડે અને તેના ખોળામાં ખેનનાનો નિર્વ્યાજ આનંદ જતો કરે ત્યારે તેની પર માનાના હાથે એના ખોળામાં જે વતે સંભવે તે વધે સાહિત્યની બાબતમાં આપણી છે તેવી જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોને ઉચ્ચ જૂમિદા ઉપર વર્ષ જવા ઈચ્છતા હોય, તેનો કેમવો મચ્છતા હોય, તેમની ફરજ છે કે તેમણે એ બધું જ્ઞાન વ્યવસ્થિત રીતે માતૃભાષામાં આવે એવો પ્રયત્ન કરવો.

ફક્કિલી, બંગાળી અને હિંદી ભાષામાં આ માટે પ્રયત્નો થઈ રહેલા છે અને ટેટયેક અને તો તેઓ આપણા કાગળ આગળ વધ્યા છે ગૂજરાતી ભાષાની ક્ષમતા, બીજી એક ભાષા કગતા ઓછી નથી. ઉનડું તેની વિચાર કરવાની, તેને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પ્રમાણમાં વધારે છે મરુકૃત અને પ્રાકૃતનો તેને માથ છે. કાગમી, ઉર્દુ, અગ્રેજી આદિનો પણ તેને સહયોગ છે એની સ્થિતિમાં તે ભાષાના સાહિત્યને તત્ત્વજ્ઞાનના ગુનાની કૃપના મોગભથી સુવાસિત કરી મૂકવું અને અન્ય ભાષાભાષીઓ માટે અનુકરણીય દ્વાર તૈયાર કરવું એ એક જ ઋષિશ્રુ દેશશ્રુ કે મમયશ્રુ આપણા ઉપર બાકી રહે છે. એને ન ફેડનાર કે ફેડવામાં મદ ઉભાહ રાખનાર પોતાને સાહિત્યમેરી કહે તો એ સાહિત્યનો દ્રોહ જ કહે એમ મત્ય કહેવરાવે છે

પાંડિત સુખતાલજી.

સાહિત્યાચાર્ય શ્રીમદ બુદ્ધિસાગર સૂરિનું ગુર્જર સાહિત્ય સર્જન.

વિદ્વદ્યં સ્વપરાગમેષુ ષડુત્તામધ્યાત્મવિદ્યાસ્વપિ ।
માધ્યસ્થ સતતોષમિત્ત્વમતુલંસલ્લેસતતત્વં તથા ॥
યસ્યગ્રન્થશતાં પ્રમાણયતિ સદ્વૃત્તિધિયાં પાટયં ।
સૂરિર્યચ્છતુ બુદ્ધિસાગર इति श्रेयांसि यः सोऽन्वहम् ॥
પં. જમીઘચરણ.

આત્મજ્ઞાનની મુર્તિશા સંન્યા ને શાંતિ સમાધિ બધી ।
યોગીસાગર સમર્થ સત્કવિ મહા આચાર્ય સાહિત્યના ।
દિન્યાત્મા ગિર્નાથુના પ્રખરને, વિદ્વાન વક્તા મહા ।
ત્યાગી પૂર્ણ વિનાગની સુપ્રતિમા, ખાખી સુમાત્રુ અહા ।
અયો આત્મજ્ઞાનકુન્દ સંખ્યા, જેણે ન્યા અણુમૂલ્યા ।
સિદ્ધાંતો આદવાદના નગરે રેલી રહ્યા દોહાલા ।
મુક્તિમાર્ગ નવાસી, અદ્ભુત સુગ, કરણાની મુર્તિ સમા ।
વદન સદ્ગુરુ 'બુદ્ધિસાગર' મહા સાહિત્ય દિવાકર ॥

[પાદરાકર]

બુદ્ધિસાગર મહાનજ એટલેજ સાહિત્યની સગ્ગિતા, યોગની પ્રેરણા, અને નિનપેક્ષ પણાનો નિનાસ x x x પ્રેમાનંદ ટ્રસ્ટિએ ગુર્જરીગિગને ખીજ મોરડીભાયામા ગોવવતી બનાવવાને અર્થે જે 'પણુ' કર્યું હતુ, ને તે પણ પાળવા જે જીવગમ કર્યું હતા તેનુ શ્રી બુદ્ધિમાગર મહાનજની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોતા અન્યથા ગિતાય નેનુ નથી

જેનેતર સાહિત્યની સામે જૈન સાહિત્યને અર્ધિત બાવે ઉત્તર મળતકે ઉભુ મળવાના તેમના કુદરમિનાર પાઠ પડ્યા છે x x x પોતાનાથી બને તેટલી જૈન શાસન અને સાહિત્યની મેરા મરી છટવુ એ તેમનુ ધ્યેય હતુ x x x

[જૈન પત્ર તા ૧૪-૬-૨૫]

પ્રેમોદયની પેઢેજ ગુર્જરનારાની કલ્પેટ સેરા નળવરાની ભીમપ્રતિજ્ઞારાગી આ મહાત્મા (શ્રી મુદ્ધિમાગ-૭) એ ગુર્જર બાપામા મેકકા ગ્રંથો લખી ગુર્જર સાહિત્યમા વૃદ્ધિ કરી છે x x x કોઇ આચાર્યે પોતાની હયાતિમા જ ૧૦૮ ગ્રંથોની માળા પૂર્ણ કરી હોય એવા આ આચાર્યશ્રી જેવા થોડાજ દાખલા ઇતિહાસ બતાવે છે આવા અદ્ભુત અમતકારી સાહિત્યના ઉચ્ચ કોટિ ॥ ઉપાસક અધ્યાત્મ જ્ઞાન યોગનિદ યોગેશ્વરના આત્માને યજ્ઞ શાંતિ આરો

[સાહિત્ય માસિક જુનાઇ ૧૯૨૬]

'The most brilliant jewel of learning has been snatched from the Jains - (Bhai Lal Jain, municipal Commissioner Katni C P)

ગુર્જરી ગુર્જરીની સાહિત્ય કુળના ગ્રંથમાળી ગર્જર નરેશ શ્રીમત સયાજીના નિવાપુ (નિબુર) નગરમા ચોપન વર્ષ ૧૨ એક મામા યુર્મમિર (ગિરિસ) ના નાનકડા નિવાસમા, શિવ ત્રિના મુમગગ દિસે એક દિવ આનકર્તુ અતરણુ થયુ નિશ્ચો કે નિશ્ચરાસીએને નહોતી ખબર એના ઉત્તર નવિની કે પ્રાણ પાલિત્યની' સાહિત્યસાગર જાગવા—કા ર ક સાયિનાઓ વહાવગ જારના સમિષ્ણ ૧૨૨૪ અનખ મન્તીની મ નિગ મો ને માપુના-પશુઓ માનવ માનવોને વ અને પોને અનમન બનાવના એ નિમારો તો ગુર્જર ગિગા સ્વવિદેશી પ્રાણુમા નના ચેતન બગરા એ ગાઓ હતો પણ ભામિના ભીત મા કીધુ કે રાની તાકાલ પ્રાકૃત માનમમા કયાં છે હતી? પ્રભુના દસમૃત આ રાં શાંતના વનના પિયામૃતએ થા થા ને પીાજ આઓ હતો નિમા નિશ્ચોદા રી ધમગ અર્જેક અગમા આત્મદર્શન-કુળના તનમનાટ, નરોમા માગે મેરાની પુમા અને કલ નમા મકિલ મળી રાના રામોના કે પરી એ નિય માલવ '૨૬૦ કો રાંતે વન ની ઉમ્મિ સા રી પાકરા આ થો અો એની રમનાના પિઠાન કગવરાએ વાની મ મા-મેતગમા તેડ નડ થી કાપુ તા ના વે પગા કરી હતી માતાએ આ ૧૨૨૫ ૧ આ મદાન નારિ નિશ્ચીનિની માના તરીકેનુ ગા વ માગી રી

કમ સ્થિતા તેનો અધિનારાઓ રથી સસરો નિરા તે દાનક એક ૧૬ ૧૨ સત મહાત્મા માનવની શ્રી નિમાગજના દુષ્ણ સમારમમા રાઓ માનવથી માગ નો ઉપાસક' ઉચ્ચ નગર ૧૧ જ જેન' અદરન અને જુ નિયા નિમિય નરિતન આ પ મર પનીનનમા મમ અન ના નાન માન નિમા ૨૨ માગ મ ૧૨૨મા માનમન ગા મ બુના મમા તા રી મતી કમ કમ તમ ૧૧૧

પ્રચુરજ્ઞાન, સદસદ વિવેકચુદ્ધિ, શુદ્ધાચાર, નિષ્કામતા, દિલની સજાતા, પ્રેમભાવ, અને પ્રખર તપ-ત્યાગ વડે એનોયે પૃથ્વિ થઈ પડે છે. ગાર્હ જેનના એણવા સેવના, કદિન યોગ મધન, નિવૃત્તત્ત્વ ઉત્તર દશા અને જ્યવંત આત્મજ્યોતિષપુર્ણ બ્રહ્મ-આત્મતત્ત્વ ચિંતનનેજ વશ રાખેલું બતાવે છે; અને

હૃદય ધનુષ, તીર આત્માનું, લલ્ય બ્રહ્મ બનાવતું,
ત્વગથી વિધવાને દા । તીરવત્ તન્મય થતું.

આમ શ્રવાનભવે નિવૃત્તઆત્મે ઓળખી, પામી, ગગગમા તેને પચાવી, તે અમર દિવ્યામૃત ગમપાન, દીર્ઘકાલીન તૃપાવત વિશ્વવૈભવોએને કગવવા ડમર કસે છે.

જ્યમ ઉપરી, અવધ ગમમનીના પ્રેમગાન, સદ્બોધામૃતના પાન, દિન ડોવાવનાર પ્રભુભજનના અને અનાયાસી તાન, અને અખડ આત્મધ્યાનયોગ સમાધિના પિઠાન દ્વારા મુક્તિપરિ આપાન પ્રાપ્તિની રસમગાવાગિઓ ભોધામયા મથોદારા ઉઠાળવા માઠી. જ્ઞાન ગગાજળની પરમે માઠી, ત્રિવિધનમ વિશ્વપ્રવાહોએને તે પાવા માડયું માનવનાના-પ્રભૂના-આત્માના-મુક્તિના સય પિઠાન કગવના કગવના યોને પોતાપણુ જૂનના ચાલ્યા-માનવ મગી દેવ બની-અમર સન્નિત્ય સર્જન અર્થો

તીર આત્મ ઉત્તર દશા, અપગિચ્છિત જ્ઞાન, આત્મચેતનના ચમદાર દ્વારા પદ્મર્જનના માનવોને ઉદ્ધારનાની ધમન, અને યોગઆધ્યાત્મ, મહુચુતપણુ પ્રખરપાકિત્ય, અશ્રૂતપૂર્વ દ્વિત્વશક્તિ, અનૂપમેય વાનૃત્વ, અખડ બ્રહ્મચર્ય, અને અનન્યૂત કૃપણતાથી, કાશી, બનારસ, પગ્ગય, મેગાદ, મદદેશ, શુદ્ધ પદ્મ નાદિ દેશોના મલાન પડિતો, નેતાઓ, અને જનસમુદાયના આગ્રવશ મહોત્સવપૂર્વક યોગનિષ્ઠાધ્યાત્મજ્ઞાન દિનાકર શાસ્ત્રનિશારદ જૈનાચાર્યના વિશ્વવિખ્યાત સુપ્રતી જોગર્જનન બનવા જતા, આ મન્ત આખી આધ્યાત્મીયોગેશ્વરને તો ન હતા ખવાપીના મુખ નવસડ પદરી કે જગતના ભાન કે ગરજ! જીનર પણ ભગદુ ને વચ્ચે પાણુ લાગતા! આત્મ અને મમાના ત્યાગ રૂપ-હૃદયરક્ત વડે, શ્વત્વત્ત્વને જે અને તે વડ મગી કાક તેજ માલ્યો સ્પર્શ! એને તી ગરજ સુખની, કે પદનીની? મગિના તરે, ગિગિ કદગઓમા ધ ગામનગર્ભી મીમમા દુ દુ આ મગયોગી આમન લગાની આત્મધ્યાન સમાધિમા નેરા નીચી દરી જતા

સગિના ખગખગ વડી જતી હાય, નદી વા સગવગી રતી વા મારીમા મદ ગીતળ મમિ વહનિયો પગિમળ દોગના હોય, પગુઓ પક્ષીઓ કિવદિવતા-મતા હોય, સસાગનો કોવાદય જાત હોય, જાતિનુ સાત્રાન્ય વન્યુ હોય ત્યા આખ મીની મમાચિરથ થનાની ચિન્તન તો-યોગીઓજ જાણે આ મતગમને તો એજ ગમતુ વ્યાપ્તમર્ષાદિની મેરી એમને જે રતી મડાચા મણુનુ યોગીનુ વજર જેડુ મનસાન ગરી-ગનાના ગિખગમે તો બાનડની માફક મુલિનન વેગથી દોડુ-ડેકુ અને નસ બનના જતા વ્દાભાગિ મીટકાઓના જોત-મુખેથી ઝળો જતા. ગિગિમખન એ પતારી પડકાથી ગાળતા અને દૃશનન તથા પારાજો મળવના આ લેખક તો એસ અનેક અનુભવો અનુભના .

સાધુ અવસ્થામાં લગભગ ચોવીસ વર્ષ જેટલા મમયમાં, આ અત્યંત સાહિત્ય-
પ્રિયને સાહિત્ય સર્જન-માનસ સરખા ૧૦૮ મહાગ્રંથ પદને પ્રગાસી-ખીન-યા, અને
ધર્મભાન લખા દિ ય પરિમળ રહે તેના બોમ્બાઓના મન-પ્રાણ તર-મતર કર્યા વિદ્યા
વ્યાસગની શ્રીમદ્ભી આ 'સત' યાનો શાસ્ત્રેનનનું 'વ્યસન' અને તેના થેન' આત્મ
પ્રમારી વડે તેઓ સંદોહિત અનદદ આનદમગ્ન મહેતા વાનન વા લેખન કાર્ય, પ્રગમ
પરિસ્થિતિમાં થતા મુશ્કી તો ચાતુર મેળા વધુ થા- નાગે તો યમા કાચનુ ઓશીકું
કરી-પુનકોના કમના વચ્ચે શ્રીમદ્ વખ્યાન કરના જણાય પામે પેનમીયોનો-નખન
જેની તૈયાગ ગ્રિધિમા-જલ્થો પડ્યો દોષ લખનાની નોટો તે નેમના ડનસદચર ।

વચ્ચે વચ્ચે આનંદ તરીખી કરને મનવચાની પ્રાત ૧૧-નાયકોને બદલ
માધન જે માદેને ખૂશી દવમા-નિ તરે વા મીમમા-દીરશ મા નિમિત્ત પરિબ્રમણ બો
ધ્યાન, એજ વાર અદાગ લેવો અને લેખન કાર્યભાષી માથુ ઉચુ રી-મુમુખુઓના
પછેના પ્રનોના ઉત્તરો આપવા વ્યાખ્યાન વાચનુ આ આ કોરો તો ચાતુર દોષ દમી
પૃષ્ઠ ઉચનાની-અવગાતી જવામાં અત્ય મર્થેન્દ્રિય આમ આ 'નન' ડવનપર્વત ગદી
ને ઉછી અથ દક્ષાવનિ મુખોધ નખનાનું કાપ ગરગમન પર્વત ચાતુર રત્યુ-જીવનની
છેછી હણ આ અત્ય નિદ્રા-આમગમાજ વીની

માખ્યા નથી દેસ-વિ મે દતિદર્શિયા-નથી નેન દન ૧-ના ગેવા નરી- ।
સત-આચારે માત્ર ચોવીસ વર્ષમાં ૧૦૮ મહાગ્રંથના સર્જન સરખા । સર્વ દર્શન
મમુપરોગી-નન સામાન્ય-નાવ અર્થ આન પ્રાલિષ્ મુરમપરિનવિત્ એ સાહિત્યે ભારતના
અનેક વિદ્વાનો નૃપતિઓ મહાઅમાત્યા શ્રીમત આમવર્ગ, આગન પાખી-મુમનમીન-દિ-કુ-
શીઓઆશીગો-અમા-ઓ અન્યને અ- મરુર્જનના આશર-નિગમ-આમાન્ય કેમ તેના
મેને મ ન મનાયા

ન તઓ નેમના અ । મુમના આનુ મેળા વિદ્વાન રતિો નનનામ ગોધના-
સનાગનિનિધનમ માનવો તેમના ઉત્તમ દેવાની અને નયનામૃત ધાનની ગાનિ મગે
નનસ-ઉત્તમ-જેન-૧ ન જ-૧ મેસ

૧. ૧૧-મગ્ન-૧ ન-દિ ૧ એ મા આસઆ તેમ । ખટી અત્યુત્તમ આનનાદિ
મગ્ન-૧ ના અત્ય મમ ૫૨ મહિત્યના મ ૧૨ નુચિનગિકિ એ મદાન
નવવિ ૧ ૧ ૧૦ નવેસા નાનખાની રનુ તા ૧૧ ૧૫ નરિકિ એ મ ૧૧ અલિની
પ્રખ ૧ ૧૧ ૧૧ નિવેલ-૧૫ નગીકે-મામ પેના ૧૧ આનનૂત નાહિત્ય મર્જનમા
નમા મને અનિ રી ૧ ૧ ૧૧

મદિ ૧ ન ૧ નકિ ૧ આપ આના આથી જવાય ૧ નીન ના મ ૧ ન ૧ ૧૫ ૧
અપ્ય મ અ માન-૧૫ ૧ ૧ નિ-૧૧-૧ ૧-૧ નવિ ૧૧ ના-અપ્ય ૧ ૧-ઉપનિ ૧-
ન ૧૧-૧ નીન-૧૫ ૧-૧ નાન નકિ ૧ નુચ-૧૧-૧૧ ના-૧૧ નેનનિ-૧૧ ૧ ૧ ૧-૧

ભજનો-સાહિત્યોત્કર્ષ' અદિ ગૂઢ ઉપયોગી મદાગ્રંથોના ઉકેલ કરનાર-નવિન પ્રકાશ પાઠનાર-એટલું બધું પ્રચૂર સાહિત્ય આજે સરખું છે કે, આપણા સમાજમાં તેમનો મુકાબલો કોઈથીએ ન કરાય. એક એકથી ચડીઆતા-સાહિત્ય સમૃદ્ધિમા ખજાના જેવા-હજાર હજાર-આરમો આરમો જેટલાં પૃષ્ઠોથી ઉભરાતા-એવા ૧૦૮ મદાગ્રંથો !

તેમનું ગુર્જર સાહિત્ય આર વિભાગમાં વહેંચે છે. મોટા ભાગ કાવ્ય સંજ્ઞન રાધે છે. અષ્ટાંગયોગ, અધ્યાત્મ-તત્વમાન-ધર્તિવાસ, પૂર્વાચાર્યોના જીવનપર પ્રકાશ-સદ્ગોષ-ચર્ચાત્મક-ઉપનિષદ-પ્રાચીનલેખો-પત્રો-હૃદયપૂરણ-ગીતાઓ (૨૪ સંસ્કૃત ગ્રંથો તથાહિન્દી.)

મસ્ત આધ્યાત્મિક-યોગી-કવિ જીવન આજુવાની તેમની કળા જોવાળાજવા વાંચકો, ચાલો ! આપણે તેમના જીવનના ગર્ભદાર ડોષીકે કરી લઈએ:—

કવિજીવન

શ્રીમદ્દનું કવિ તરીકેનું જીવન આદર્શ જ્ઞાનમસ્ત ત્યાગીનું છતાં માધુર્યપૂર્ણ છે, ભક્તિરસમાં નિમગ્ન બનાવે, હૃદયને ગાંધિયું પ્રવિત્રતા અને શાંતિમા લીન કરી દે, દુર્ગુણો પર વિજય આપાવે, ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં ચિત્તની સમાનતા રક્ષાવે, ઉત્કાંચિત્તમાં આધ્યાત્મિક છતાં-વ્યવહારભાવથી વિદ્યુતરસમા સૂરવેળા વડે આગળ-ધુપાવે એવા રસની શ્રેણીએ કરતો તે પ્રવાહ, માનવોને ખવિત્ર બનાવી: નિબનંદના દર્શન કરાવી, ચાલત મુક્તિમાર્ગ તત્પર બનાવે, 'શ્રુતમા રેડે પ્રાણુ દેવે ઉક્તિ પ્રમાણે નિષ્પ્રાણુ કિં કર્તવ્યવિમૂઢ માનવોના દૈયામા નવિન એતન-નવિન પ્રાણુ ભરે, રચરચમા નવિન જીવનના સંચાર કરે, ગુહ્યઅરસિકેશમા, ઉન્નતિકેશમા ફેરી જનાર નવરસ આત્મપ્રેત ભરે. અરે ! માનવજીવનમાં દિવ્ય આત્મખજાના વેગ ઉભરાતી દે, રોમેરોમ ખડા કરી તેમા રૂપાડી-પરવશ-અનાવી-નહાંકાર બનાવી દે-એવા હૃદયગમ કાવ્યોજ્જ્વલસંસ્થાનીય છે.

તપામે વાલ્મીકી, વ્યાસ, કવિકૂળતિલક કવિકાલિદાસ-ભવભૂતિ-આણુ-હર્ષ વાગુભટ્ટ ધનપાસ, ધનંજય, મત્ત આનંદધનજી અધ્યાત્મરસિક શ્રી દેવચંદ્રજીનાં કાવ્યોના ગહનવહન જ્યને સંગ ગમન ! તેમને તે નમનજ !

પાશાત્પ કવિઓમા હોમર, મિલ્ટન, શેક્સપીયર, જેકોબે નોએ વગેરે આદિના કાવ્યોના અસપ્રવાહો એવાજ અરખલિત વહા-તેના ભોક્તાઓને તેમા રસખસ કર્યા.

કામાસકિત, દેશ, ઈર્ષા, કલેશ, ક્રોધ, હિંસા, અસલ, અને મદની જાદી કરનાર કાવ્યો કળતા જે કાવ્યો વિશ્વને કામા, ઘ્યા, સત્ય, પ્રેમ, આત્મભાવ, વૈરાગ્યભક્તિ, ઉત્સાહ, ધૈર્ય, માન, ગીત, તપ, એવા, જ્ઞાન, રસપૂર્ણ જીવન, કુદરતના પાન, શાંતિ રાષ્ટ્રસેવા આદિનું માનવોને દેવ બનાવવાનું શિક્ષણ આપી શકે તે, કાવ્યોજ્જ્વલ સુકાવ્યો ગણાય.

આપણા કવિના કાવ્ય સંજ્ઞનમા એવા અત્રિતમ સદ્ગોષપૂર્ણ સંયમપ્રેરક, આત્મવલ્લપૃચ્છને અસભર કાવ્યો ખજાખજા વહેતી સરિતા માફક વડી જાય છે કે તેમાં મજાક હૃદયનાં દર્શન પ્રતિબિંબિત બની ઉઠે છે.

કોઈ પણ જાનના સાહિત્ય સર્જકનાં જીવન કે હૃદયના દર્શન તેના સર્જનમાજ અંતર્ગત રહ્યું હોય. તેના જાણજીવનમા તેનું સત્યસ્વરૂપ નહિજ લાધે.

કાવ્ય એ તો કવિહૃદયની જીવંત પ્રતિમા ! વિચારો અને આચારોનો ભંડાર ! કાવ્ય એ બેસતું ચિત્ર છે, અને ચિત્ર એ મુગ્ધકાવ્ય છે. કદાચ એતો જીવંત જીવંત હૃદય છે. આવા બોલતા ચિત્રો, જેમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન જેવા દિવ્ય રંગોની પીંછી, જ્ઞાનમગ્ન ત્યાગી વૈરાગી કુશળ ચિત્રકારના કેમળ દ્વારે ફરી વળે ત્યારે શું બાકી રહે ? પૂર્વના મહાકવિઓના જીવંત કાવ્યચિત્રોના સંદર્ભની છાયા શ્રીમદ્દના કાવ્યોમા અંકિત છે.

—અને ઉત્તમ કાવ્યના સંગીતની મર્મી ! જ્ઞાનની ગેરેલાવી, આત્માના ઉડાણમાં સૂરની ઝમાવટ જમાવી, સંગીત જ્યારે તનમનાટ કરી રહે છે, ત્યારે તો શ્રોતા ધડિલો વિશ્વને વિસારી, પોતાપણુ થે જૂલી, માનવ મટી દેવ અને—મૃત્યુ લોકમાથી અમર જૂમિમા પરવરે, અનુભવ્યજ એ સિદ્ધિત રહ્યોજાય, માણ્યેથીજ—માણ્યવાની વસ્તુના મહત્વ પમાય. જોયે, વાચ્યે વા શ્રવણથી નહિજ :

રજની શાંત હોય, ચંદ્રપેરી જ્યોત્સ્ના ચોંચે પાથરી રહ્યો હોય, જનગણ કાલાહલ શાંત હોય, શીતલ સુવાસિત પરિમલભયો મદ સમિર સુરલિ ફોરારી રહ્યો હોય, જળસિંચીત પૃથ્વી પર, તંજુર, સિતાર, વીણા મૃદંગ, અને મૂરચીના સુમધુર નાદે સંગીત છાંઈ રહ્યું હોય, આત્મ સાક્ષાત્કાર કરાવનાર ભજન—કીર્તન—ગીતોની રસરેશ રેલાઈ રહી, દિવ્ય સંગીતના રાસ ખેલાઈ રહ્યા હોય—આમ્રકુંજ મંજરીઓ, મન—પ્રાણ તમ બનાવતો પરાગ વેરી રહી હોય, આ સૌના ભોક્તા—રસભોગીઓ સંગીતની ઝુકથી ઝુકતા હોય—તમા કયા સહૃદય માનવની મનોવૃત્તિ એકતાન—પ્રભુમય—મસ્ત ન બની ઉઠે ? અરે ! બસીના હૃદયદારી નાદમા હલાદલ વિપધર ફણિધર, સ્વભાવ જુલો ડોલવા લાગી જાય છે, હરિયો સ્તબ્ધ બની રહે છે, પ્રકૃતિ શાંત બની જાય છે, ઝાડ પાનને જડ પદાર્થો થઈ જાય છે, ત્યાં બાવપુરીત માનવનું શું ગળું ?

મહાત્માઓ આ માર્ગેજ પોતાનું કાવ્યઅન્યન કરી જનહિતના ઉપાયો રચે છે. વિશ્વઆત્મોદ્ધમ્ય માનવોને, તેમની જીવનજોમાથી ધડિલાર વિગ્રામી—પ્રકૃતિ અને વિશ્વ પ્રેમરસના લ્હાણુ—આવા માર્ગેજ તેઓ આપી દે છે, અને તેમના હૃદયના ગર્ભદાર પર્વત સત્યધર્મ—શાંતિ અને ભક્તિના રમામૃત ભરી દે છે, તેમને જગાડે છે, ઉદારે છે તારે છે !

જતા કવિ અને જ્ઞાનીમા મહદ્અંતર છે. લાખા આડંબર બનાવના મથના કવિઓ ભાષાને રાજ્યગાર સજવવા જતા નિઃશસ્ત્રચિત્રન લક્ષ્ય ચુકે છે, જ્યારે આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ, ભાષાના રાજ્યગારની સજવટ પ્રતિ બેઠકાગ રહે છે, માત્ર હૃદયના આત્મિકભાવ ભાષાદ્વારા જણાવવા તેઓ પ્રવર્તે છે.

ગન્ધર્વ અને ભાવસૃષ્ટિ એ કાવ્યસ્વરૂપ રચના ઉભયચક્ર છે. ભાવવિદોળી ગન્ધર્વદિ નકામી, તેમજ ગન્ધર્વદિ વિના ભાવ નિરર્થક છે. એ બન્ને ચક્રોની અગ્નિનાભાજ કવિનારૂપ ગ્રંથનુ સસ અને મુંદર જીવન છે.

શ્રીમદ્દની કાવ્ય કૃતિઓમા આ ઉલ્લેખમાર્ગ સચવાય છે, અને એતો સ્પષ્ટજ છે કે જે સદ્ગુણ કરિતાકાર હોય, જેને કવિત્વશક્તિ માતૃઉદરમાથીજ વહી હોય, એજ સાચા કવિતાકાન્ધરો છે તેઓજ આ ઉલ્લેખ સૃષ્ટિઓને કાવ્ય સર્જનમા સાચી શકે છે શાન્દસૃષ્ટિ એટલે શબ્દોની બાધણી જેમા જડઝમક પ્રાસાનુપ્રાસ વર્ણ, આદિ સચવાઈ અર્થ, રસ ગાભિર્ય આદિનો સમાવેશ થયેલો હોય છે અને તેની રસનલ્હરિઓ અગ્નિનિત રેનાતી રેનાતી વહી જાય છે અંજ લાવ સૃષ્ટિમા નવે રસ સમાય છે

શ્રીમદ્દના સદ્ગુણાવધિ કા થો જે મસ્ત, સાત, પ્રાદ અને લિન્નલિન્ન રસ અને ગંગોમા ગ્યાયા છે, જેમા અર્થનું અદ્ભુત ગોરવ, હૃદ આશાવગી ભૈરવી, સોરઠ, સારંગ, મોહિની વૃત્તો, નૂતન રાગગંગિગીઓ અને ગઝલોની ધનશૃષ્ટિ વરસે છે, રસની વિપ્રનતા છે, અને જેમાથી જ્ઞાનની ગરિયમી ગોરવતા ટપકો રહે છે, પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરાની શકે છે, આના કા થો હૃદય રંગી નાખે-તદાકાર બનાવી દે તેમા શી નવાઈ ?

વગી શ્રીમદ્દની કૃતિઓમા તો બહુ તર્કથી સચનાયુ છે અપભ્રંશ સમજ થતો જાય, અન્ય પદ્યનાગાઓના હૃદય પ્રકાશના જાય, રવ અને અન્ય દર્શનવાળાઓને ઉપદેશ મળતો જાય, કવિનામા અર્થ, રસ, ભાવ, ગાભિર્ય મહી શાન્દ સૃષ્ટિ સચનાઈ, સાત્ય, પદ્ય, ત્રિય વાણીના ત્રણે વિભાગો, સપૂર્ણ તથા વિકાસમા મુકી શકાય એવી સપૂર્ણ રિચિતિમા શ્રેષ્ઠ કવિના રચવામા શ્રીમદ્દે અગ્રેષ્ઠ કમાન જ કરી છે આ કાવ્યો ખરે જ ધર્મતત્ત્વ ગ્લોની મોઢી મજૂરાઓ છે તેમના કાવ્યો ગૂઢ સદુપદેશમય સ્વાત્માનંદના સ્ફૂરણ રૂપે અતરોર્મિઓ વડે ભર્યા છે કે તે માત્ર પડિત જોતો જ નહિ, પણ નિઃસ્વાત્માનંદ મસ્ત અનુભવીઓને અગ્રે । સામાન્ય જનમધુર અને પશુ આનંદ આપે સદ્ગોષ્ઠ આપી શકે અને કવિના શબ્દોમા જોએ તો -

ક્ષણે ક્ષણે યન્નચતામુપૈતિ-
સ્તદેવ રૂપં રમણીયતા

જે જે પદ્યોએ જેના છતાં પણ ફરી ફરી જેવા આકર્ષ તે જ રમણીયતા ।

શ્રીમદ્દની કૃતિઓની બાગમમા આ પૂર્ણતયા સંત્ય દરે છે

કાવ્ય સર્જન.

શ્રીમદ્દના ઉચ્ચ કોટિના ભજનોના જ માત્ર માર લાગ છે ૪૦૦૦ ઉપરાંત ૫૬૦ તેમા ગે ।ય છે કા પોના ૨૮ દગદગ ગ્રંથોના સર્જન કરતા સર્જક પોતે જ તેમા તન્મય થઈ ગયેલા છે, મ્હકારીનું મુખેવ નામે ।ય અથ લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠ રોકે છે સદ્ગોષ્ઠની મોગી વેન્ટર્સ હીમ્સનેરી જેવો છતાં અતુનિત રસ પરિપૂર્ણ સામરમતી નદી પર નિવેશન કરતો સામગ્રમતી મુખ શિલાણુ કાવ્ય અથ આગા ઉપર ભારત સદ્કાર શિક્ષણુ કળા, ગ્રન્થો, પૂજાઓ, ત્રીઉપરોગી ધર્મ કર્ત્તવ્ય લાવનાભર્યા કા થો (ગદીઓ) આમ પદ્ધિત્યમાન જા અને એતન વસ્તુઓ પર ઉપદેશક ના પોની અગ્નિનિત ધાન્યો

વધાવેજ ગયા છે. તેમના કાવ્યોની વાનગી અને ચર્ચા કર । ગેસના મન મુજાય છે, કે આ મર્યાદિત નિબંધ ક્ષેત્રમાં સર્વ સુંદરતાના સાર સમાન અમર્યાદિત કાવ્ય સમુદ્રમાંથી કેટલાક કાવ્યો ટાંકીએ ? કાવ્ય સાગરના તળીએ ગહેવાં જ્ઞાન ઓરે લેવા ડૂબકી મારવા જતાં તાકાદ અને સમય એટલાં જોઈતાં કે સર્વ કાર્ષ્ણ્યે નહિ અને એ ઉણપે દિલ્લે ડાંબે જનાયે—

અરુપશ્ચતં શ્રુતવતાંપરિહાસ ધામ, સ્વદૂમક્તિરેજ મુક્તરી કુરુતે વલ્ગાન્મામ્ ।

યત્ કોકિલઃ કિલમધૌ મધુરં વિરોતિ, તત્ત્વારુચામ્રકલિકા નિકરૈક હેતુ ॥

એ સૂત્રાનુસારે આ પ્રયત્ન એવો છે. શુભે યથા શક્તિ ચતતીયં.

ભક્તકવિ

પ્રભુના શાનીભક્ત તરીકે, હૃદયના પૂર્ણભાવથી, પ્રભુ ગુણવર્ણન કરતાં પ્રભુની પ્રભુતાનો અને પોતાની લઘુતાનો સાક્ષાત્કાર સ્પષ્ટ છે, અને ઉચ્ચ ક્રાંતિના ભક્તકવિ તરીકે તેઓ વિશ્વમાં ખડા રહી પોતાનાં કાવ્યોમાં ભક્તિરસ ધારાઓ વરસાવે છે.—

ભક્તકવિ

પ્રભુના શાની ભક્ત તરીકે ભક્તિરસધારાઓ—ઝડીઓ વરસાવી છે:—

પ્રભુ સરોવર હંસ તમહું—વારી યદિતો મીનઃ

પ્રભુ સાગરતો તરંગ હું છું—પુરૂષ પ્રકૃતીરૂપ લીનઃ

પ્રભુ ભાતુના કિરણોરે, રસીક રસ વિંધાયોઃ

પ્રભુની હૃદય પૂજા કરતા—

હૃદયના ભાવના પુષ્પે, પ્રેમો પુષ્પ તને પ્રેમે

અનુભવ જ્ઞાન દીપકથી—કેઈ ગુજ આરતી જ્વાલ્યા.

+ + +

ગુજ પ્રેમથી અશ્રુ ઝરે, એ અશ્રુનો સાગર કરે.

એ અશ્રુના સાગર મિમે, ઝીલું ઝીવાણું સરને.

પ્રેમ એતો સ્વર્ગીય અર્પી દિવ્ય વસ્તુ છે. સ્વર્ગીય ફિરિસ્તાઓજ તે ગાઈ શકે છે.

ઉંઘા ગૂઢ ઘણા બેદો—બેદવા પામવા પડે

પ્રેમના પંથમાં પહેલા ચરીરો હોમવાં પડે.

અને એવા વિશુદ્ધ પ્રેમમાં ભાવાને પણ અવકાશ ક્યાં છે ? સ્થૂલ વાણી તેને કેમ વણવી શકે ?

ત્રેમકે સાહિત્યમે-ભાષા નહિ હય-ભાવ હય
ભાવનાહિ ત્રેમીઓકા-સ્વયં સિદ્ધ સ્વભાવ હય.

વગેરે.

અધ્યાત્મ-આત્મજ્ઞાનનાં સાહિત્ય સર્જન.

શ્રીમદની અધ્યાત્મ દશા ધણી ઉચ કોટિની હતી. વર્તમાનકાળના અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓની ક્રોટિમા તેઓ અતિ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવું અને અધ્યાત્મદશામા રહેવું એ એમા બહુ ફેર છે વિશ્વમા-વશવાસીઓ-વેશ્વવ્યવહારો વચ્ચે વસવા છતાં પોતામા વિશ્વ ન રહે, પોતે વિશ્વથી અલિપ્ત રહી શકે એ ઝઠિન છે ગમે તેવા સંયોગોમા માત્રી આત્માન દની ખુમારીમા મસ્ત રહેવું એતો શ્રી જ્ઞાન દધનજી, ચિદાનંદજી, દેવચંદ્રજી જેવા મહાપુરુષોથી જ અને શ્રીમદ્ એજ પ્રકારની આત્માન દની અમર ખુમારીમા મસ્ત રહી એક સાચા અધ્યાત્મજ્ઞાનીતુ જીવન જીવી ગયા છે અને તેમના સર્જનમા અધ્યાત્મજ્ઞાન-ગાનો અગ્નિપ્રાપ્ત પ્રવાહ રેવાઈ રહ્યો છે જ.

જેને આત્મસમરણ રટના જાગી તે લોકનાયક હોય, આચાર્ય હોય, વા મહાન શહેનશાહ હોય, તેને મનતો બધું જ સરખું અધ્યાત્મજ્ઞાન મસ્ત આત્મા પ્રવાસમા વા સ્થિર પ્રાપ્ત નિવાસ વા શહેરમા, ક્રુપામા કે આકાશ નીચે તેમનો તો ધોરાક જ્ઞાન, સાહિત્ય, ચર્ચા, આલેખન અને ધૂન શ્રીમદ્ કહે છે તેમ છે. તે એ કે,

અમો ઉસ્તાદના ચેલા, રહીરી વેશમા ફરતા,
નથી કુનીઆ તણી પરવા, અનખની ધૂનમા રહેતા

અ	×	×
અમ હમ અજરામર અવિનાશી,	જ્ઞાનાનંદ નિનાસી,	અમ
તોન જીવનમે દષ્ટિ દીધી,	વસ્તુ પરખી લીધી	
વસ્તુ સ્વરૂપે આનંદ - પાપો,	ધટમે નિગખી રહિ,	અમ
×	×	×
અવળ દેશમે વાસ હમાર	માયાસે હમ હય ન્યારા	
નિર્મળ જ્યોતિ નિગકાજ હય,	હન્દમ હમ ક્ષ્વકા તારા,	

ધર્ત્યાદિ.

×

યોગ-ધ્યાન-સમાધિ.

અનેક જન્મોના અભ્યાસ વિના યોગી ન થવાય સાચી રીતે ઉદવના બેદન કંગી મંશયોના ઉદન કંગી ગંગદેવ અને ચિત્તની ચચળતા તમ્ભય, વિકાંગ અને અપમ પ્રિયાદિ નય ત્યાગેજ યોગ અને ધ્યાનને યોગ્ય મનુષ્ય જન્ટી શકે છે, અને એના દિવ યોગ, ધ્યાન અને સ્વાતુલ્ય ઉદ્યારો મોધા છે, શ્રીમન્ના ગેમરેશમમા આ અર્થ યોગ

ધ્યાનની રટના સ્વાનુભવ ઉછળનાં હનાં આ અદિતીય વિષયને, કાવ્યમાં ઉતારવો, સાક્ષાત્કાર કરવો એ કદિન છે, અને સ્વાનુભવી આત્મા સિવાય તે કાવ્યમાં આવેખી નજર શકે. આપણે શ્રીમદ્નાં યોગ, ધ્યાન, સમાધિ, વિષયક સાહિત્ય સર્જનના અનેક નમુનાઓ પૈકી એકાદ તપાસીએ:-

દેહતંત્રુરો સાત ધાતુનો, રચના તેની બેસ બની,
છડા પિંગ્લા સુત્રમણી, નાડીની શાલા અન્ન્ય બની.
ત્રણ તારની ગેબી રચના, ત્રણ અંગુલિથી વાગે,
અષ્ટ સ્થાનથી રાજ ઉઠાવે, મન મોહન મીઠું લાગે.

.....વગેરે.

x

x

x

આવા હજારો, યોગ, ધ્યાન, સમાધિ વિષયનાં સુંદર સર્જન શ્રીમદે સરભ્યાં છે.

વૈરાગ્યોદ્ગાર.

વૈરાગ્ય દશાની ઉત્કૃષ્ટતા એ શ્રીમદ્નું મુખ્ય લક્ષ્યમિંદુ છે. એક મરન ખાખી વૈરાગી તરીકેનું તેમનું હવન આદર્શ અને અદ્ભુત છે, હજારો પદો પૈકી યોગ્યક જોઈએ.

હવણા જરૂર જાણુરે, ફોકટ માયામા શું ફસીએ ?
મરણુજો લય માથે મારો, કોઈ ન આવે સાથે !
હસનાં હરશે કાળ અષ્ટમા, કથું ત્રિભુવન નાથે ! હવણા.

x

x

x

વૈરાગ્યે મન વાગળ્યો રે, તો શેશો ભવ પાર,
શુદ્ધિસાગર એનજે રે, પામે શિવ મુખકાર !

તારે.

શુરવીરના માટે કાવ્યને આશુકો અગાવનાં તેઓ પારંવાર કહેતા કે:-

નાયમાત્રમા ચલ દીનેન લબ્યતે.

સૌએ સાચા બળવાન, મરે કમચોગી, ચેતનવંત થનુંજ જોઈએ.

ચરાની ગતિ શૂન જાણે, ત્યાં તો કાચર ચર ચર કંથે,

x

x

x

વીર રસનો તો અનુભવ જાણે, મર્દ જનોની યાતી,
પનિવ્રતા પનિવ્રતકે જાણે, કૃપા યાનો ખાનો,

પોતાને માટે જાણે છે:-

તુજ અંદગીના દોમળી, શુભ ભગ્નમાંથી જનમજે,
કોટિ મનુષ્યો, માનીને, શુધ્ધિધિ જાને વાવડે,

સ્વદેશભક્ત.

શ્રીમદ સાચા સ્વદેશભક્ત હતા. સ્વ-આત્મ સ્વદેશ રક્ષણાર્થે શ્રીમદે વિશ્વ સાથે યુધ્ધ યુધ્ધો ખેડ્યા છે, અને વિશ્વ વિસરી સાધુ થયા હતા. જીવનભર નિર્દોષ ખાદીજ અંગે ધારી તેનોજ ઉપદેશ દીધો છે. શ્રી ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્ર સેવક વીર સાથે શતાવધિ પ્રહરો રિતાવી રાષ્ટ્રોદ્ધારના વિકટ પ્રશ્નો છડ્યા છે ના. ગાયકવાડ જેવાને એ પયગામો વ્યભુષે આપ્યા છે, અને અતર બાજુ સ્વદેશપર તેમણે સદ્ભાવધિ કાવ્યો રચ્યા છે.

૧મારો દેશ છે ન્યારો, પ્રજા પ્રેમે ગણાવાનો,
હમારા દેશમા શાંતિ, અનખ નામે ગણાવાનો

X X X

સંતો સ્વદેશ પ્યારો રે, તેમા પ્રેમે મહાલો રે,

X X X

અમ જન્મભૂમિ દેશ તુ, સફુ દેશ શિર પર માળજે
અમ જન્મભૂમિ માન તુ, લીના ભરી બહુ વાધજે,

X X X

કવિઓ વડે શોભી રહો, અમ જન્મભૂમિ જયકરી,
વિદ્વાન પ્રકટો ક્ષત્રિ, વૈશ્ય પ્રજાઓ સુખકરી
નદન સમો શોભી રહો, અમ દેશ ધર્મ સમૃદ્ધિથી,
શુભ શક્તિઓ પ્રકટયા કરો, દેવી જનોની વૃદ્ધિથી

X X X

ન્યારે શ્રી ગાંધીજી સ્વદેશ અને ખાદીના પયગામ પાઠવવા નહોતા પ્રકટયા સારે તે પહેલેથીજ શ્રીમદે ખાદી, સ્વદેશ, સ્વરાજ્ય અને પવિત્ર વસ્તુઓના વપરાશ સાથે સાફ દિન, પવિત્રતા, આત્મશુદ્ધિ વ્યાજ્રમ અને રાષ્ટ્રોદ્ધારના પડઠ પયગામો આપના માડયા હતા,

સ્વદેશી વસ્તુ વાપરશો, લાલુ નિજ દેશનુ કરશો,
સ્વદેશી વસ્તુ વાપરશો, સ્વદેશી વેશને ધરશો
સ્વદેશી છે રૂડી ખાદી, ઘણી સસ્તી અને સાદી,
કરી નીજ દેશની યાદી, બનો નહિ ચિત્ત ઉન્માદી,
ટકતી બહુ વખત ખાદી, થતી નહી દેશ બરમાદી,
બનો નિજ દેશ દિતવાદી, બનો સગ વખત સાધી

X X X

જય ભારતી રમિયામણી, સુ. તીર્થને ધટ ધાન્ડી,
જય જય સીલી થોગિની, આરો તગી ઉદ્ધારિગી

શક્તિ અનનિ ધાગણી, દુષ્ણ વાગણી વિષે ભની,
વણે બિવિધે શોભતી, ભવેન વદેમાનગમ્

x

x

x

પગલા પડ્યા ત્હાગ અડે, ન્યા તીર્થ મ્હાર તે સદા,
તવ પાદની ધૂની થની, ન્હાનો ગુ ભાવે મુદ

x

x

x

સદુ દેશથી રણિવ મણો આનદ પ્રપ્ટે ન્યા ઘણો,
વાહા કુદગતી મોનાણો, ગુજરાત પ્યારો પ્રાણુ છે
વાહા અર્ગ નદનવન સમે, કુદગત તણી લીના ધણી,
શુભ આખની કીમી સમે, ગુજરાત પ્યારો પ્રાણુ છે.

ગદ્ય સર્જન.

ગદ્ય સર્જનમાં અષ્ટાગ યોગ, અધ્યત્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સદ્ગોષ્ઠ ઇતિહાસ, પૂર્વાચાર્યનાં
અવન અગ્રણો, અર્થાત્મક, પ્રાચીન લેખમાળાઓ, પત્રો અને નોંધો છે

૧ યોગાભ્યાસના સર્જનમાં કમયોગ ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનો સ્વેચ્છિન મ્યેકો ૫૦
પોતેજ પ્રગાદ નિહતામુક્ત વિવેચન દ્વરે છે. કમયોગ એ અન્તેઃ અથ છે અ શ્રી
નિનઃ નદાગજો જેને નેર્ લખેલું છે કે, “અથર આ અથ વખાતો જાણુન તો મ ગે
કમયોગ લખવા પ્રયોજન ન હતુ, હું ન લખન”

મમાધિગન, યોગમમાધિ ધ્યાનવિચાર, આત્મસમિપ્રમાણ, આત્મદર્શન,
યોગદીપ્ત, આત્મસિદ્ધિભાવનાપ્રનાસ, આત્મશિક્ષા આદિ હમગે પૂના અથોમા
અષ્ટાગયોગ, ધ્યાન, ધ્યાન સામધિ, સ્વરોદ્યજ્ઞાન, તત્ત્વવિચાર, (પચનત્ત્વ) આદિ ગૂઢ
વિષયો હયા છે

૨ અધ્યાત્મજ્ઞાન સાહિત્ય સર્જનમાં ૧૦ મદાઅથો મગનરા છે, તેમાં અધ્યાત્મ-
યાધ્યાનમાળા, આત્મપ્રતીક, જ્ઞાનવિષ્ણીકા, પગમાત્મદર્શન, પગમાત્મગોણિ આદિ અથોના
નિમાણ ૬

તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સર્જનમાં ૬ મદાઅથો અયા છે તેમાં અનુભવપન્થીશી,
નત્તમિદુ નત્તજ્ઞાનદિશી, તત્ત્વવિચાર, નત્તપરિષ્ણ પગમન નિગકનજ નત્તપરીક્ષા-
નિશાન ૪૨-અધિવાગ આગમમાગ ૬

૩ નિદામ-નૂતકાળના નૂતર્થમા દષ્ટિપાન-આ સાહિત્ય સર્જન અતિ રિપ્ટ છે
અમા અથ ભળા પડવા ઇ

જૈન અનિદાનિઃ - નમાળા, જૈન ધર્મની પ્રાચીન અધની ૧ ણિથિન, ગુદન ગુરુગાન
રિન ૧૬ ત્વાત જૈન મગ મન પ્રમદ્ મ રગનનિ ન ગીતા અદિ

૫ વિશ્વકર્માણી ધર્મશ ન્ના જીવત ઝળકારા મારી રી, ત્યા વિશ્વોપકારક સદ્ગોષ્ઠની સરિતાઆ ન્યડ વેગથી વહેજ નય. તેઓઝીએ આ ઠકાનુ વિશાળ સાહિત્ય સરજ્યુ છે ને દરેક અથમા તે ઉદાર હૃદયે, સમલાવધી, સર્વોપયોગીપણી દષ્ટિએ લખાયેન સદ્ગોષ્ઠ મનનીય એવ જીવનમા ઉતારવા યોગ્ય છે. આવા અથો ૨૧ છે

ગુણનુગમકુનઃ ભા. ૧-૨ તીર્થયાત્રાનુ નિમાન, ગુરુમોષ, આવકધર્મસંરૂપ ભા ૧-૨, વચનામૃત-નધુ બડત, પ્રતિષ્ઠા પાનન મિત્ર મત્રી, ધાર્મિક ગણસમૂહ, ચિન્તામણી સાવત્સરીક ક્ષમાપના, કન્યાવિક્રય નિષેધ, જૈન સૂત્રમા મૂર્તિપૂજા શોકવિનાશક અથ, મુદ્રિત જૈન શ્લોક અથ ગ્રંથક, વર્તમાનકાળ મુધરો, શ્રીમત સપજરાવ સમક્ષ આપન લાપણુ, (આનુ ઇંગ્લીશ ભાષાતર છે) ગુરુ મહાત્મ્ય દયાઅથ આદિ.

૬ ગુણનુગમ એ સાધુતની પ્રથમ નિશાની છે અન્યના ગુણો જ્ઞેવા તથા પોતાના અવગુણ જ્ઞેવા એજ મહાનુભાવતા. શ્રીમદે પોતાના ભકતોને વારવાર પ્રેરણા કરી પૂર્વાચાર્યોની અમૂલ્ય કૃતિઓ જે દેશાવરોના ભડારોમા પુરાયલી હતી તે અગાધ પરિશ્રમે પ્રાપ્ત કરાવી, શોધી, તે પર વિવેચનો લખીને પ્રકટ કરાવી છે, તેવા સાહિત્યના ૮ સર્જન છે

શ્રી આનંદધર્મપદ ભાવાર્થ સમૂહ પૃ. ૧૦૦૦, શ્રીમદ દેવચંદ્ર ભા ૧-૨ (હવે પડી કરી છપાય છે તેના ત્રણ વિભાગ થાય છે) પૃ. ૨૦૦૦, શ્રી દેવચંદ્રજી સ્તુત જીવન તથા દેવ વિવાસ, શ્રી યશોવિજયજી નિમધ (ચોથી ગુ સાહિત્ય પરિષદ માટે તૈયાર કરેલો ને વચાપયો નિમધ), શ્રી દેવચંદ્રજી જીવન તથા તેમનું ગુર્જર સાહિત્ય શ્રી રવિસાગરજી ચરિત્ર, શ્રી મુખસાગર ગુરુ ગીતા

૭ અર્થાત્મક સાહિત્ય સર્જન અતિ અલ્પ છે. શ્રીમદ આવા સાહિત્ય પ્રતિ દુર્લભજન ક્રમતા, છતા ન છૂટકે આવા સર્જન રચન, સમય, સયોગો કરવાજરૂર પાડે છે ન્યારે સમાજ ધર્મ કે સિદ્ધાંતો પર આ કમણો થાય ત્યારે તે કર્તવ્ય અથ પડે એ.

જૈન ધર્મ અને ખ્રીસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ, (સાધુ જીવનના પ્રારંભ કાળનું સર્જન) બાના લજપતરાય અને જૈન ધર્મ, જૈન ધાર્મિક શિક્ષા સમાધાન

૮ પર્શનવેતાન અન્ય દર્શનોના મૂલ સિદ્ધાંતોના અથો પર સફળ આરંભન વરી શકે છે. આ અથો જ્ઞેનાથીજ સર્જકની વિદ્વતા અને મહત્તા જણાય.

૩ જૈન દષ્ટિએ ઈશાનારોપનિષદ, શિષ્યોપનિષદ, જૈનોપનિષદ.

૯ ધાતુપ્રતિમા લેખ સમૂહ ભા ૧-૨

૧૦. ૫૪ સદુપદેજ ભા. ૧-૨-૩

૧૧. શ્રીમદ્દો હિન્દી ભાષાપરનો અસાધારણ કાણુ અને ચમ્પ લાનિત્ય માટે તેમના હિન્દી નાનોજ જ્ઞેના વાચકોને નિમિષિ છે.

સંસ્કૃત ગ્રંથો

૧૨. ગુર્જરગિતી જેમ શ્રીમદે સંસ્કૃત ભાષાને પશુ ઉત્તમ રીતે ખેડી છે અને તે તેમના ચોવીસ ગ્રંથો ભેવાથી પ્રતીતિ થઈ શકશે 'પ્રેમગીતા' નામનો ઉદ્દૃષ્ટ વિશુદ્ધ તાત્વિક પ્રેમના સિદ્ધાંત આપતો, પ્રેમ ભાવનામાં લાલ કરતો ગ્રંથ જેને માટે વિદ્વાનો આતંક નયને વાટ ભેદી ગયા હતા તે તૈયાઈ થઈ ગયો છે. નિવાસ —

શુદ્ધોપયોગ, દયાગ્રંથ, શ્રેણિક સુમેધ, કૃષ્ણગીતા, મધકર્તવ્ય, પ્રગ્નસમાજકર્તવ્ય, શોકવિનાશક, ચેટકબોધ, સુદર્શનાશુમેધ, અધ્યાત્મગીતા, આત્મસમાવિગતક, શ્રવકપ્રમેધ, આત્મસ્વરૂપ, પરમાત્મદર્શન, આત્મદર્શન ગીતા, ગુરુ ગીતા, આદ્યાદ મુક્તાવનિ, આત્મ શુદ્ધોપયોગ, પરમાત્મજ્યોતિ, યોગદીપક, યોગમમાધિ, પ્રતિગાપાનન, જૈનોપનિષદ, અનુભવ પચ્ચીરી. આદિ

પ્રેમગીતા, કૃષ્ણગીતા, અધ્યાત્મગીતા, આત્મદર્શન ગીતા આ ગીતાઓ સંસ્કૃતમાં છે

આમ કુને ગુર્જરગીતી ૧૦૪ ગ્રંથો તથા ગિર્વાણ (સંસ્કૃત) ના ૨૪ ગ્રંથો મળી ૧૨૮ ગ્રંથોના સર્જન શ્રીમદે ૨૪ વર્ષના ગાળામાં કર્યાં આ સર્જન અર્થેજ તેઓનું જીવન તેમજ ગાળ્યું અને તેની સર્જકતા અર્થેજ જીવન હોયું આમ આ સાહિત્ય સેવાના સાચા શહીદના શા શા સાહિત્ય સર્જન ગણાવી શકાય લના ? જનાર્યે અપ પરિચય કરાવવાનો મારો આ પ્રથમ ગુરુભક્તિ નિમિત્તે અને સાહિત્ય મેવનની ભાવનાથી થયેનો છે.

શ્રીમદ્દેના જન્મ સંવત ૧૯૩૦ ની શિવરાત્રીએ મહાવર્ષ ૧૪ના રોજ વિજાપુર, દિલ્હી ૧૯૫૭ માં પાલનપુરમાં, આચાર્ય પદની ૧૯૭૦ માં પેથાપુરમાં અને દેહોત્તમ ૧૯૮૧ ના જોડે વર્ષ ૩ ના રોજ થયા ૨૭ વર્ષ ગૃહવાસ, ૧૩ વર્ષ સાધુ દયામાં, ૧૧ વર્ષ અચાર્ય-પદમાં, કુને ૨૪ વર્ષના ગાળામાં તેમનું આ વિપુલ સાહિત્ય સર્જન પ્રથમ ગ્રંથ સુરતમાં ૧૯૫૮ માં થયું છે સ્વર્ગગમનના દિવસ પહેલાં એટલે ૧૯૮૧ ના જોડે સુદિ ૧૫ પર્વત કલ્યાણિ સુમેધ ગ્રંથનું આતેખન આપણ હણ

મહિનાઓ પહેલાં ભકતોને-શિષ્યોને પોતાનો અતિમ સમય અને જગામાં જણાવ્યા હતા જે પત્ર, પત્રમંદુપદેશ ભા ૩ માં પ્રથમજ આપ્યો છે તેઓની અતિમ ગિથિતિમાં તેમનો નમામ શિષ્ય અને ભકત પરિવાર હાજર હતો પૂર્ણ શાંતિ સમાધિ વચ્ચે જ મર્દમ્ ના પહાડી અવાજ વચ્ચે તેઓએ પોતાનું નિષ્ક્રમેશ અને આત્મસ્થાણ વર્ણ સમાપ્ત કર્યું અને અમરશુભિ પરવર્ષો.

ચમત્કારિક જીવન જીવી, ચમત્કારિક રીતે દેહવિનયને પામી નવા પાઠગ પપુ અને ચમત્કારો થતા રહ્યા છે ને યોગી એટલે ચમત્કારગી પ્રતિમા મિત્તન પગિચ પો તેમના તૈયાર થતા વિનૃત જીવન ચરિત્રના પ્રાપ્ત્ય સુધી ચોભવે જ મગજે ત્યાં સુધી તો આ અજળ ગુર્જર સાહિત્યસર્જકને નિવાપાત્રન અર્પતા શ્રીમદ્દેના દેહાવસાન સમયના દિવસ શ્રી નાનાનાન દાપનગમના શ્રીમદ્દે શાંતેના ઉદ્દેશો અત્ર ઉદ્ભવ કર્યું —

+ + એ તો ખરેખર સાગર હતો. જૈન સંઘ આજે જાણતો નથી કે એવું કેટલું આત્મધન દરાયું છે! એવો સાધુ સંઘને પચાસે વર્ષે મળે તો સંઘનાં સદ્ભાગ્ય. + + એતો સાચો સંન્યાસી હતો એના ક્ષિત્તિ ઉદારતા, પર સંપ્રદાયીઓને વશીકરણ કરતી. + + અનેક સંપ્રદાયીઓના સમુદાય સંઘમાં પણ એમની તેજસ્વિતા આછાની નહોતી. + + એમની ભવ્ય મૂર્તિ, એમના આત્મ સ્વરૂપ જેવીજ ભવ્ય હતી. વિશાળ મુખાર્પિદ, ઉચ્ચ અને પુષ્ટ દેહસ્તંભ, યોગેન્દ્રના જેવી દાઢી, એમનાં જળરહસ્ત દંડ ! + + એ મૂર્તિ અદ્વૈત યર્ધ છે, પણ નિરખી છે તેમના અંતરમાંથી તે જલદી બ્રહ્માય નહિંજ ! + + અતંદ્રધનજી પછી આવા અવધૂત જૈન સંઘમાં થોડાજ યવા છે; આ એક કાવ્ય મોકલું છું એમાં શ્રી હુદ્દિસાગરની જ જાણે આત્મ પ્રતિમા ઉતરી હોય એવું છે:—

મળે જો જતિ સતિરે, કાંઈ સાહેબને દરબાર;
ધોંગા ધોરી ભારખમા, સદ્ધર્મતણા શણગાર.
પાપ પૂણના પરખંદા—કાંઈ બ્રહ્મ—
આખલદી અનભોમાં રમતી, ઉછળે ઉરના પૂર !
સત્ ચિત્ત આનંદ એવંદ્ર, ધર્મ ધુરંધર યર !
મળે જો જતિ સતિરે, કાંઈ આહલેકને દરબાર.

નાનાલાલ કવિના જય શ્રી હરિ.

છેવટે:—અજળ સાહિત્ય સર્જક યોગ ને અધ્યાત્મ કાવ્ય નહિ મળ્યા;
શ્રી હુદ્દિસાગર પુત પનોતા ગુજ્જરી મરવી તણા.

ૐ શાંતિ

ખાદરાકર.

રસ, કલા, નીતિ

રસ, કલા, અને નીતિ : આમાંનો દરેક વિષય આપણા કોઇ કોઇ પ્રખર લેખક, ચિંતક કે વિવેચક પાસેથી એકએક પુસ્તક માગી લે એટલો વિચાર છે. એટલે માહિત્ય પરિષદ તરફથી મળતી પાંચપંદર મીનીટમાં આ ત્રણે વિષયને એકી સાથે ચર્ચવાનું એક અશ્વજને સાહસ એટલું જો ચોક્કસ વૃથા પ્રયોગ છે. પરંતુ પાછલાં પાંચેક વર્ષથી આ દિશામાં, એકથી બે અપવાદ બાદ કરતાં, અનેક આજા, અધૂરા, અછકલા ને ઉપરછલા ચત્નો થયા છે; અને જો એ બધાના અનુસંધાન રૂપ આપને આ નિર્ગંધ જાણાય તો જે ક્ષમાદષ્ટે એમને તમે નિભાવતા અને બૂલતા આવ્યા છો એજ નિખાલસ વલણ હું પણ આપની અખુટ ઉદારતા પાસેથી માગી લઉં છું.

+

+

+

રસ, કલા ને નીતિના ચરસવર સંબંધેના પ્રશ્ન જીવંતે જો સદન મિત્ર દષ્ટિકોણથી જોવાય છે. એક તરફ વૃદ્ધત્વ છે; બીજી બાજુ જુવાની. એ વૃદ્ધત્વ કે મૌન વચનું નથી; પણ હૃદયનું છે. આ બન્નેના વાણીવર્તનનો વિરોધાભાસ જગ્ગર છે કેણ સારું; એ કાળ નક્કી કરશે. અત્યારે તો આપણે, મન્દિરે મોડો પહોંચેલો પૂનરી જન્મ છેવટ. આંખો માંથી કંપનાથી ચઢાવી લે છે તેમ, કાંઈ નહીં તો આંટો ખાધાના આશ્વાસનમય સંતોષથી મન મનાવીશું.

+

x

+

તણ મિત્રો હતા-છે. એકલા સી અને મૌન્યની ચર્ચા ચલાવતા હતા. અમુક વર્તુળની વાત હતી. એક કહે: 'એમાં તો લક્ષ્મી સૌથી સુંદર છે.' બીજાએ માથું નમાવી તા કહી અને ઉમેર્યું : 'એમ લાગવાયું મુખ્ય કારણ એનું સચક્ર શરીર છે. એટલી

શક્તિ જ ગમે તેને સુદર લગાડવાને 'અસ કં' હૃન્ વંજનો વારો આવ્યો. એક ન્યાયાધીશની ગંભીરતા ધરી તેણે કહ્યું : 'એ સૌથી સુદર ને સૌથી સશક્ત છે તેનું મૂળ કારણ એ સૌથી લલી ને સૌથી ભોળા છે'.

છતાં એક મત ચતા એમને વાર ૧ લાગી. ત્રિપુટીએ નક્કી કર્યું કે લક્ષ્મી સુદર ને સશક્ત વિપરાત ભક્તિભોળા પણ છે; અને આ ત્રિવેણી સંગમજ એને અલોક બનાવે છે

આ એમની વાતચિત બાકી મતભેદ આમ પડી શકે. એક એમ કહે કે સુદર સ્ત્રી ભક્તી ન હોઈ શકે, ખીજો ટેકો આપે કે સશક્ત સુદર ભોળા કયાથી હોય ? ને ત્રીજો રહ્યો એ ન્યાય આપે કે એટલે લક્ષ્મી નથી સુદર, કે નથી સશક્ત; ને નથી ભક્તિભોળા. આની જેની ત્રિગણી છે એની પામેથી સાચા જવાબની આશા ગાખી નિર્ણય છે.

પરાખર આવી દયામણી નિયતિ હાલના યાદાક ડિવિદ્ બધનપ્રિય વિચારકો, ને વિવેચકોમા આવણે જણાય તો આશ્ચર્યનું કારણ નથી. રસ, કલા ને નીતિ એક આગણુમા હળામળાને છડી શકે એ એમને મન અસંભવિત છે. આથી જ્યાં રસ ભેગો ત્યાં નીતિ નહીં જ હોય એમ તેઓ અધૂરેથી કંઈ લેશે. પછી નીતિ હોય છે ત્યાં કલા નથી હોતી, એટલે કલા હોય ત્યાં નીતિ કયાથીજ હોય, એવો અર્થ વગરનો પ્રશ્ન પૂછશે. અને આખરે રસ, કલા ને નીતિ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને પાતાળ જેટલા જૂદા છે; એવું સનાતન સત્ય શોધી કાઢશે.

પણ કાળે કાળે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય. રસ, કલા, ને નીતિના ખ્યાલ ઓછેવત્તે અશે ફરતાજ જનાના; એની ઇતિહાસની સાક્ષી છે તેનું શું ? અર્વાચીન ગુજરાતથી પાચાલી એકા ધડાકે પાચે પાડવને પરણી કે મ્હીકારી ન શકે એ આજ દેખીતું જ છે એને ધર્મ જોઈતો હોય તો યુધિષ્ઠિર, રક્ષણુની દગ્ધા હોય તો ભીમ, પ્રવીણતાપર પ્રેમ હોય તો અર્જુન, ભવિષ્ય જાણવું હોય તો સહદેવ ને મોદરની પીપાસા હોય તો નકુલ : જે પરવડે તે એક, પણ એ એક જ એનાથી પસંદ થશે.

ખીજી દિશાથી નજર નલાડીએ તો રથજરથની નીતિની બાવના પણ એક હોતી નથી. એક દજાતથી આ સમજવું સુગમ થશે. ... સુનામ ધલાકાને દુનિયા ગણીએ. કિત્તર ધ્રુવ જેવા બાવનગરમા કોઈ જુવાન વગવડુ જોડે જાય તો કેટલાક નગજનને લાખી ગંભીર ચર્ચાનો વિષય મળી રહે મધ્યાબ્દુ અમદાવાદમા એનો એ જુવાન, પત્નીને બન્ને કોઈ એવા મિત્ર જોડે શરે તો, અહુ તો, અચુક મિત્રોમા કાણુખર ટીખાની ચીન ગારી સળો ખરી. અને ક્યારેક દક્ષિણ ધ્રુવ સમી સુખાઈ નગરીમા એ ત્રણે જણુ શવે તેમ ફરતાં હોય ત્યારે કોઈને એની પગવા ન હોય.

આગ ફક્ત નીતિની વાત વિચારીએ તો પણ, પહેલા એ પ્રશ્ન થાય છે કે, ધર્મ નીતિને કંઈ અનીતિ. એ નક્કી કેણુ કરશે ? વળી જેમા નીતિના અસ નથી એ અનીતિથી ભરપૂર છે એમ માની લેનાનું શું કારણ ? જ્યાં નીતિ નથી ત્યાં અનીતિ

ન પણ હોય ને જ્યાં અનીતિ ન હોય ત્યાં નીતિ નથે મને જેમ એક સ્ત્રી સુદ ન હોય એટલે એ કુરૂપ કહેવાતી નથી ન જે જેટલી કુરૂપ ન હોય તેટલી સુદ કપાતી નથી

આથી જગ આગળ જઈએ સાહિત્યને નીતિ અનિવાર્ય છે ? નીતિ જ્યાં રસ ને ક્યાનુ હેતુ કન્તી હોય ત્યાં એને વગી ગહેવામા સાગ શુ છે ? ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનું અ સ્વરૂપિનું હોય તો બને નીતિ ત્યાં સર્વ સવા ભોગવે પણ સાહિત્યને અ ક જાનવાનુ કહેવું કમ રીતે શ્દાણુ બર્ધુ છે ? ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાને આજ લગી રમ ને કનની કેટલી ચિંતા કરા છે કે હવે સાહિત્ય નીતિની તમા ગમે વગી કનામા કલામુખ હોય ત્યારે ન તિના ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાની સ્વભાવને નીકરવા તરફ એતુ સક્ષ ન દોગય એ સસા જેટલુ વ્યુભાવિક છે. કલાની પ્રેક્ષા-પછી દેનામય હોય કે વિદ્યારૂપ હોય-એટલી તો કુદતી છે કે ત્યાં કશી જ કૃત્રિમતાને અવમાશ નથી એટલે ફની રંગને જે એક હકીકત બૂલવા જેવી નથી તે એ કે જે નમ, કના ને નીતિને કુદબમાયા વેન્દ્ર નથી, એથી એ ખુશીથી એકા ચઇ શકશે અને જ્યાં એકનો અભાવ હોય ત્યાં એથી વિરોધી તાવનો સમાસ છે જ એમ નહીં કરી નાખવું એ કેવળ હુમ્મલનું અગમિક ને કલાદાન પ્રદર્શન ગણશે

x

x

x

હકમા, મણે કોને જે જે પવટા શુ જીવનમા કે શુ માહિત્યમા, આવતા જાય તેને, સન્માનમા, નહીં તો સ્વીકારા એકે એક શાણા માનનીએ તૈસાર થવું, એ એક પ્રકારનો યુગધર્મ છે જેની રગગમા એતનને સચા છે, જેનામા કદક કન નાખવાની નિરતર હોશ છે, અને જેની જીદગીને સગવાળા વોલી નહીં પણ આશઅશિનની સિદ્ધિ વડે મપાય છે, એમનો સાનો તો આ મુદ્દા લેખ હશે એ તો જાણે સમજ્યા

પણ પછી ફરે તેવા સંજોગોથી રીતે જેનાથી આમ જીવ શકાતું નથી, તેન માટે એક એકા બોલવાળો ધર્મ તૈયાર છે તે એ કે પોતાની અગતિ કે નિજળતાને પોકળ દબના વાના ન સજવવા પોતાથી ન થવું હોય તે માર્ગ અન્ય કે) કુતુ હોય તે પોતાની જોડી છૂંચાને સતોડવા ખાતર કૃષ્ણના એ ચાગ મેન મપની નાખવા એ માનવતાની નિશાની નથી

x

x

x

હેવ આ છટાજવાયા વાક્યો પન્થી એક નાના નિર્ણયપર આપણે આવી શખએ એમ વાગે છે અને એ એજ કે નવી દુનિયા, નવી માનવતા, નવું સાહિત્ય જેને જેને જીવવું ને માણવું હોય તેને પ્રથમ તો પોતાના હત્યને બેનમય, નેજાની અને મદા-કાક્ષા કવુ પાગે કેવળ, મરતી ને મોજના જે બાજનમ દુસ્મન છે એમની વાત ન્યાગે દમે ને નેરે જિયાગ દમ્વનો પણ એમા દલાજ નથી

કલાભિમાંસા.

(૧) મહત્ત્વ.

વિશ્વની આદિશક્તિ પ્રાણ છે આત્મા તેનો આધાર છે સ્તુત્ય તેનો ગ્વભાન છે

પ્રાણની પ્રાકટ્ય ભૂમિકા આકાશ છે પ્રાણના અ-ચાકૃત આપ્તશમા પ્રકટકાને 'મહત્ત્વ' કહે છે

(૨) અતઃકરણ અને સર્જન.

'અતઃકરણ' મન્તનો અશ છે મન, છુદ્ધિ, ચિત્ત અને આકાર અતઃગણની વૃત્તિઓ છે

અતઃકરણ રૂપી માધનદાગ આત્મા 'સર્જન' શરૂ કર છે

(૩) પ્રેરણા અને સંકટપ.

અતઃગણમા પ્રાણનું સુક્ષ્મ સ્તુરણ અને આશનું વિભુત્વ રહેલું હોય છે

પ્રાણના વિશ્વ વ્યાપિત્વ અને આકાશના વિભુત્વને લીધે જ્યાંયની અસર પિંડ પર પણ થાય છે

અદરના કે બહારના કોઈ પ્રમળ સક્ષો ભના પ્રત્યાવાત રૂપે આકાશી ભૂમિકામા પ્રાણની સ્તુગણા બનવત્તર થાય છે

પ્રાણની આ પ્રમળ સ્તુરણા તે 'પ્રેરણા'

પ્રેરણાનું સ્તુરણ જ્યારે પ્રકટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે 'સંકટપ' બને છે

(૪) નામ અને રૂપ.ભાવના.

સંકટપ, મન અને ઇદ્રિયના યોગથી, પદાર્થ-રૂપ બની રહે છે અતઃકરણ અતુષ્ટ્ય દ્વારા પદાર્થના રૂપ અને નામ નિર્દિષ્ટ થાય છે

આ રીતે પદાર્થનું નામ રૂપાત્મક પ્રકારે કાળ થાય છે પદાર્થનું નામ રૂપાત્મક પ્રકારે કરણ તે ભાવના

અતઃ કલ્પ જ્ઞાનની ભૂમિકા છે 'ભા. ૧'
જ્ઞાનનું મૂર્તમ્બક ૨

(૫) કલા.

પ્રખ્યા અવેગ, ઉક્ત રૂપા અનોકિય
મકલ્પ કે હૃદયના ભાવનન ઉત્તમ પ્રતી
કરણ ને કલા

પ્રખ્યા મસોભણેથી નીપજેના અજાન
જન્ય પ્રત્યધાનન આવેયથી મર્ત મનેની
પ્રેક્ષા કે સમ્પન્નદારા ભાવમૂર્તિ કલા-રૂપે
ખરી થાય છે

(૬) કલા અને મોન્દર્ય

જ્યા જ્યા કલા કે, ત્યા ત્યા મોન્દર્ય
હોવા જ જોએ તેમ નથી પાછુ જ્યા જ્યા
મોન્દર્ય છે, ત્યા ત્યા કલા હોની જ જોઈએ

કલા એ મોન્દર્યનો આત્મા છે સૌન્દર્ય
એ કલાનો આત્મા નથી

(૭) કલા અને કુદરત.

કલા એકવી કૃત્રિમ નથી, નૈસર્ગિક પણ છે
તારિવ દૃષ્ટિએ કલા અને કુદરત
અભિન છે

કલા વ્યક્તિનો અત્સંકલ્પ છે કુદરત
નમણિનો મૂર્તમકલ્પ છે

મન પલ્લવ્યત્વ મનેમા મધાગા ધર્મ
૧ વિગ ૨ ૩

(૮) આદિમ કલ્પના એ કલાત્મક સ્વરૂપો.

કલા એ કાન જોનો અગાધ છે નેના
કલાના મકલ્પનું અમ્બ સ્વરૂપ છે

કુદરત એ મુગ્ધ જોનો અગાધ છે નેના
કલાના મકલ્પનું અમ્બ સ્વરૂપ છે

કલા અને કુદરત એ અકલ્પ સકલના
સદ્ભ અને વિગત સ્વરૂપો છે

કલા-વ્યક્તિયજન જાગરા મુક્તિ રૂપે
પ્રકટ થાય છે કુદરત-સમણિયજન હૃદયજાગરા
વિગત રૂપે ભામે છે

તત્ત્વન જન અને પ્રજા એ પણ એક
સ્વય પ્રેક્ષાત્મક પ્રખ્યા આદિ-મકલ્પના મે
કલાત્મક સ્વરૂપો છે

(૯) કલાનું તાર્કિક સ્વરૂપ.

કલાનો અનુભવ જાનેન્દ્રિયો દ્વારા
અંત કરણને થાય છે

અતઃ કલ્પ સમ્પન્ના માધુર્યને કાલિગ,
સ્પર્શન સુખને ત્વચાથી, રૂપના મોહને
નેત્રદ્વારા, મધના આસ્વાદને મુખાભિમયથી, અને
સ્પર્શના આસ્વાદને શરીર વડે ભોગવે છે

કલાના કોઈ સ્વરૂપમા સમ્પ, કે મધિ
સ્પર્શ, કોઈમા રૂપ, કોઈમા ગ્ગ, અને
કોઈમા મધજ આત્માનું બની ગઈ મુખ્ય
અન ભોગવે છે

કલાના કોઈ અવરૂપમા ઈન્દ્રિયોના એ પાને
ગુણ એક સાથે કે ઓછા વત્તા પ્રમણમા
મિશ્રિત અવરૂપમા પ્રકટ થાય છે

તાર્કિક દૃષ્ટિએ કલા એન્દ્રિય અત
દરબને આસ્વાદ ઉપજાવે તેવા રૂપમા અને
પ્રમાણમા સમ્પ, રૂપ, ગ્ગ, કે મધની
ત-આત્માઓની એક એક કે પ-સ્પર્શ સંરોગથી
નીપજેની પ્રમટ ત્રિચિત્ર

(૧૦) કલાનું સ્થૂલ સ્વરૂપ.

અન દૃષ્ટિએ કલા અને કુદરત નિઃ
ભામે છે

આ દૃષ્ટિએ કલા કૃત્રિમ છે-મનુષ્ય જન્ય
કુદરત નૈસર્ગિક છે-કુદરત જન્ય

કુદરત ન્યાયી આટકે છે ત્યાથી કલા શરૂ થાય છે. કલા એ કુદરતનો ન્યૂનતાપૂરક અંશ બની રહે છે.

ચૂળ જગતમા માનવ કંપનાનું કલા એ વિનાર સ્થાન છે

કલામા મર્તવ રાએ છે, પોતાના સુખદુઃખ બૂચે છે, પ્રાકૃત આનંદ અનુભવે છે

તાત્વિક દષ્ટિએ કુદરત એ પણ વિશ્વની આદિશક્તિની મદાકના છે. કલાધર માનવ પણ તેની જ એક પ્રકટ કલા છે.

(૧૧) સૌંદર્ય

સૌંદર્યનો ખ્યાલ વ્યક્તિગત છે

અની માનસિક ગિયતિને જે મુદ્દા લાગે તે જની મનોદશાને યોગેણ લાગે

અ અને ઘેની લાવનામા આટયો ફેરફાર હોવાનું કાળુ તેમની સૌંદર્ય દષ્ટિની બિનતા છે સૌંદર્ય દષ્ટિ સાપેક્ષ છે.

સૌંદર્ય દષ્ટિ, દેગ, ઢાળ અને ગિયતિને આગે પડેલા સંસ્કારોથી અને મગેના જ્ઞાનથી મર્યાદિત હોય છે

કના અને સૌંદર્યના પ્રિવેચનમા મતભેદો ઘણા ખડા આવા કાગણોને લીધે ચિરંજીવ રહે છે

આમ જના નિષ્ક્રિય જ્ઞેનાર સૌંદર્યના સાચા ઉપાસકો સૌંદર્યના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ્યાં જ્યાં જુએ છે ત્યાં ત્યાં પૂજે છે આવા ઉપાસકોના મન પૂર્વરૂપી મૂકા હોય છે.

(૧૨) કલા અને કૃત્રિમ સૌંદર્ય.

સૌંદર્યના પ્રસાધન માટે કલા છે ખરી, પરંતુ તે સૌંદર્યને કૃત્રિમ આપ અર્પે છે.

અવકાશ અને ટાપીપના કૃત્રિમ માધ્યમોથી તો સૌંદર્યલાસ મુજી શકા

શુદ્ધ સૌંદર્યની પ્રતિમા રૂપ શકુંતલાને આબુ પછોની કમાટે જરૂર હોય છે ?

નૈસર્ગિક સૌંદર્યને કૃત્રિમ સાધનોથી મદો તોય શુ અને ન મદો તોય શુ ?

મૃતના નયનમા કાળજી આજવા તથા મોરની ટીવડીમા ગગ પૂરવાની જરાએ જરૂર છે ?

(૧૩) કલા અને સૌંદર્ય વચ્ચે તાત્વિક ભેદ.

કલા જ્યારે પાચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિપય છે, ત્યારે સૌંદર્ય માત્ર ચક્ષુગિન્દ્રિયનો વિપય છે.

સૌંદર્યની પ્રકટગિયતિ રૂપ તન્માત્રાના પ્રધાનપણા ઉપર અવધ્ય છે

એક પુષ્પ મુદ્દા હોઈ શકે પછી ભયે તે નિર્ગંધ હોય

ઉનાળાની અર્ધસુખમથી પવનની હહેર, તવનાને તૃપ્ત કરે, પણ સૌંદર્યમયી તો નજ કહેવાય.

અધાગમા પીધેનું શર્કરાયુક્ત સ્વદ જળ, ઝસનાને તૃપ્ત કરે, પણ સૌંદર્યયુક્ત ન મનાય.

નીણાનો મધુર અવાજ કણુને તૃપ્તિ આપે, રૂઢ પ્રયોગમા 'કેવો મુદ્દર અવાજ.' એમ જોનાય, પણ તે સૌંદર્યનો ખ્યાલ લાગેજ આપે.

(૧૪) કલાની માનવહૃદયપર અસર.

ઉત્કૃષ્ટ કના કોષપણુ લાવ કે પદાર્થને હૃદયગમ જનાવે છે. કલામય વસ્તુની ઢાપ માનવહૃદયમા ચિન્ન રહે છે

વસ્તુ જેમ આકર્ષક, જેમ મનોહર, જેમ મોહક, તેમ હૃદય તેના તરફ વડેનુ ખેંચાય

કલાનુ આ તત્ત્વ વ્યાપાગમા જાહેર-
ખમરોદ્ધાર વારવાર યોજાય છે

ન્યા ન્યા સાગી કલાનો સ્પર્શ થાય છે,
ત્યા ત્યા સૌંદર્ય પ્રગટી નીડજે છે, લાવો
ઉભગય છે, રસના પૂર વહા જાય છે, રસ
પાન કરતો માનવ, મત્ત બને છે અને રસ
બસ થતો આત્મા રમ મગ્નીમા, મહાસુખ
માણુતો આનંદ છે

(૧૫) કલાકાર અને કલાવિધાન.

કલા નિયાગ રૂપે મનમાં સ્ફુરે છે, લાનના
રૂપે નામ રૂપાત્મક બને છે, પ્રતિમા રૂપે
યોજાય છે પછી કલાની યોજના સુદૃઢ હોય
કે સ્થૂળ હોય.

કલા એટલે પ્રગટીકરણ

કલાના શ્રેષ્ઠ સર્જનમા ધ્યાન-Concen-
tration-એકાગ્રતા, ધારણ Visualisation
મુક્તિકરણ, સમાધિ-Reflection સાદાગા
અને અતે તદ્દપતા-Identity-અભેદ-એ
આરંભ વૃત્તિઓ સાચા કલાકારને ઉત્તરોત્તર
વધુ ને વધુ આનુભવની પડે છે.

કલાકાર એ લાવયોગી છે કલાત્મક
પરમતત્ત્વમા કલાની ભાગના કરતો તે લીન
બને છે

કલાવિધાનને અંગે ઉત્કૃષ્ટ કલાવિધાયક
સ્વત્વ જૂલે છે, વિશ્વની પગના મ્યાં સિવાય
પોતાનુ જ નવું વિશ્વ રચે છે, વિશ્વકર્મા પદ
પ્રાપ્ત કરે છે

(૧૬) કલાવિધાયક અને પ્રજા.

કલાકાર પ્રજાની વૃત્તિઓના ગુનામ નથી,
પરંતુ પ્રજા તેના દ્વારા પોતાની રસવૃત્તિને
પોને છે કલાવિધાયકનું કામ રસતત્ત્વ કલામય
પ્રતિમા મર્વ સમક્ષ ખરી કલાનુ છે પછી
સ્વાગત કે ઉપેક્ષા-એ તો પ્રજાની ખમતતા
ઉપર અવનબે છે.

(૧૭) કલા અને સસ્કારિતા.

આતર પ્રેરણાની સુદૃઢતા અને શુદ્ધિમા,
સસ્કાર, પ્રથમ ધ્યાન ભોગવે છે

આતર પ્રેરણાને અંગે તો જેના સંસ્કાર
તેની પ્રેરણા, જેની પ્રેરણા તેવો સંકલ્પ, જેવો
સંકલ્પ તેની લાવના અને જેની લાવના
તેવું તેવું મર્ત સ્વરૂપ આથી કલાને અંગે
સંસ્કારિતા પ્રથમપદ ભોગવે છે

(૧૮) કલા અને નીતિ.

સંસ્કાર સર્જના ગુદ્ધ નથી હોતા પૂર્વ
જન્મમા મચિત કર્મફળ અને આ જન્મની
દેશ, કાળ અને સ્થિતિ પરત્વે બધાએની વૃત્તિ
ઉપર સંસ્કારની ગુદ્ધિ ઓગી વત્તી હોવાનો
સભવ છે અથી કલાવિધાનમા નીતિની મર્યાદા
સંસ્કારિતા ઉપર અનનમે છે.

કલાવિધાનમા નીતિની મર્યાદા હોતી
નથી એમ કહેવું જન લોકોને છે નીતિની
મર્યાદાનું ઉત્તર. એ કલાવિધાનમા એક
મહાન અને અશ્વમ્ય દોર છે.

(૧૯) ઉત્તર માહિત્ય.

ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય સર્જનમા કલાના ગુદ્ધ
અરૂપનું દર્શન થાય છે.

આ પ્રકારનું સાહિત્યનું પ્રત્યેક્ષાગ્રહ જની
શરૂ છે-પ્રજાની જીવનકલાને ઉત્તર મનાની
ગરૂ છે

પ્રજાની ઉત્તરિ તેના ઉત્તર સાહિત્ય ઉપર
અનનબે છે

ઉત્તર સાહિત્ય એ પ્રજાના ઉત્તર જીવનની
કમોગી છે

ઓજારની અને નીતિમાન સાહિત્યનું
ઉત્તર સાહિત્યની કલામા આરી શરૂ છે

આત્માની અધોગતિ કર તે માહિત્ય
ઉત્તર નદી

આથી જ કથાના અનીતિમાન સ્વરૂપમા સાચા સાહિત્યમેવકો વિવસના નથી. અની-
તિમાન સાહિત્ય શિષ્ટ સાહિત્ય મનાવું
પણ નથી.

શિષ્ટ સાહિત્યમા શ્રેષ્ઠ પદની નીનિમાન
સાહિત્ય સર્જકને અપાય છે.

સાચો સાહિત્યોપાસક પ્રગ્નને લઘ્ય
આદર્શો અર્પે છે, નીતિના ઉચ્ચ ધોરણો
બાધે છે, આત્મમા ઉન્નત ઉર્મિઓ પ્રેરે છે.

કામરૂપને ભરમ કર્યા બાદ આદર્શાવનાર
પાર્વતી સાથે શંકના લગ્ન થયા કાળીદાસે
આ વસ્તુદ્વાગ પ્રગ્ન મમલ લગ્નનો કેવો
વિગુહ આદર્શ ખડો કર્યો છે ? આથીજ
કુમાર સંભવ મહાકાવ્ય છે, કાળીદાસ મહા-
કવિ છે !

સ્થુવંશમાના આદર્શો પણ શું બોલા
પ્રગ્ન છે-બોલા પ્રાદ છે ? વિશ્વજીત યજ્ઞ
કરીને અકિંચન બનેયો મદાગળ સ્થુ, કુએ-
ગ્ની અવકા મામે ધનુષ્ટ કા કરવાતું સામર્થ્ય
ધરાવે છે અને દાનને માટે કોટિ કોટિ મહોરો
એકજ ક્ષણમા વરસાવે છે છતાં, આટલું
સામર્થ્ય ધરાવનાર સાર્વભૌમગ્ન, ભોજન
કરે છે માગીના પાત્રમા !

પ્રગ્નને પીઠી વિવાસને અર્થે ધન ભેગું
કરવામા ન્ધુના વશનેએ પણ મહત્તા નથી
માની. પ્રાત સમગ્ન ગમનદ્ર એજ
ન્ધુકુળના શિરોમાર છે ! કુળાચારની પરપરા
બળની “સ્તુતી”નું મિરદ પ્રાપ્ત કરનાર
આતુ લઘ્ય આદર્શ આનિ-કવિ વાનિમકિએ
પણ વિગ્ધાર્ય છે ! ગમાયણ એથી જ રાષ્ટ્ર-
અથ છે !

લઘ્ય આદર્શો ન્ધુ કુળના મદાકવિ કાળી
દાસ નેથીજ રાષ્ટ્રકવિ છે !

ઉન્નત આદર્શો પ્રાદ સૈવીથી રણ કરવાની
તેની લઘ્ય કલાએ કાળીદાસને સમસ્ત ભારત-
વર્ષનો કલાધર બનાવ્યો અને અને યુગ યુગના
નરનારીઓએ તેને પ્રેરણા રૂપે પૂજ્યો.

(૧૦) ગુજરાતી સાહિત્ય.

સંસ્કૃત-સાહિત્યની શિષ્ટતાની છાપ ગુજ-
રાતી સાહિત્ય ઉપર થોડી ઘણી ચાલી આવી
છે ગુજરાતનો મદાકવિ પ્રેમાનંદ પોતાનું
મદાકવિપદ પ્રગ્ન સમક્ષ પોતે ન્ધુ કરેતા
આદર્શોની શુદ્ધતા દ્વારા સાર્થક કરે છે.

મદાકવિ પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં સૌદમ્ય
ઉભય છે, કથા નીનર છે, છતાં નીતિનું
ગ્ધાન ગાણુ નથી

જેમણે જેમણે નીતિની મર્યાદા ઉપધી
છે, તેમની કૃતિઓ લયે ચમત્કૃતિમય અને
મોહક હોય, છતાં તેમને માહિત્ય શિરોમણી-
પદ શિષ્ટજનોએ નથી આપ્યું.

દરેક સાહિત્યમા જળયે અનળયે આ
નિઠાચાર ચાવતોજ આવ્યો છે.

કનાની આ દિટિ આધુનિક સાહિત્યમા
બોલી જળવાય છે લાલનો પ્રવાહ નિરંકુશ
બન્યો છે કનામા નીતિને સ્થાન હોવુંજ
નેષ્ટએ એમ માનનાગઓની સખ્યા ઘટતીજ
જાય છે, પાશ્ચાત્ય વિપનું આ પરિણામ છે

આજે તો વિચાર-સંકરનાનો યુગ છે.
અભાગ્નીય દષ્ટિમિટને ભારતીય વિગિષ્ટતા
ગુમાવ્યા સિવાય પચનીને ભાગતીય આદરોને
અનુકૂળ શ્રેણીમા મુકાય તે મર્ પ્રગરે દષ્ટિજ
છે. પરંતુ જ્યારે પાશ્ચી સસ્કૃતિના પડ જેમના
તેમ આપણી સસ્કૃતિપર ચડાવી સસ્કાગ્નિનો
નષ્ટ કરી નાખના સુધીના પ્રયાસો કરવામા
આવે ત્યારે તો નિદાન નિવેચકાએ ઉલ્લસઅ
થવુ જરૂરી ભામે છે

સ્વ મણિના ન દિવેદી પત્રી ગુન્ગતી
લાપામા તેવા વિવેચકો ક્રોધ થયા છે

(૧૧) કલાની ભયકરતા.

કલા જેટલી મુદ્દા તેટલી જ ભયકર છે
કલામા હૃદયને વશ કરવાની મહાનશક્તિ હોવાથી
તેના વર્ણી રણની અમર નીચે પ્રાપ્ત ઉન્નત
કે અવનત બને છે

આથીજ અનીતિમય કલા, વિનુદ્ધ નવ-
જીવનને ભસ્મીભૂત કરવા હાનાહન વિનવી
ગરજ મારે છે

(૧૨) કલામય સાહિત્ય.

કાવ્ય ધર્મ્યાદિ કલામય સાહિત્યમા
પ્રેરણાનો પ્રવાહ પ્રચલિત હોય છે આવા
સાહિત્યનો સદૃશ હૃદયમા મોમંગે પેમી જાય
છે, ચિત્તમા ચોગી જાય છે, રંગે રંગે આપી
જાય છે, જીવનમા નવીન જ્યોતિ જગાવે છે

ધર્મચાર્યો, વખ્તાઓ, પેગંબરો અને
પ્રજાનેતાઓ પ્રેરણાત્મક સાહિત્યનો ઉપયોગ
વિશેષ કરે છે

(૧૩) માત્ર કે વિદ્યા અને કલા

પદ્ધતિસર ગુણ-શાસ્ત્રીય ગુણ તે વિદ્યા
ક્રિયામા મુખ્યત્વેની વિદ્યા તે કલા

સર્વ વિદ્યા ક્રિયાત્મક નથી પરંતુ મર્વ
કલા વિદ્યામર્વ છે

કલા એ કેવળ અમરમાન નથી કલા
એ પદ્ધતિનું ગુણનું મૂર્ત સ્વપ છે

(૧૪) સહિત કલા ત્રિપુટી.

મહીન કાવ્ય અને ચિત્ર એ ત્રિપુટી
કલા ત્રીકે ઓગળાય છે

૧મ ગમપ્રાપ્ત છે, ચિત્ર લાવપ્રાપ્ત
છે, મહીન ગેરપ્રાપ્ત છે

ત્રણેયનું અતિમધ્યેય આનંદ છે [અત્ર
ઈન્દ્રિયગમ્ય પ્રતિકો આપેએ ૬, ૮, ૧૦
કાવ્ય આતીન્દ્રિય પ્રવેશોમા પણ ઉત્કૃષ્ટ
શકે છે

મહીનમય માત્ર ગેરપ્રાપ્તો ઉર્મિઓ જગાવે
છે, ૨મ પ્રપ્તિય છે

આ વચ્ચે કલા ત્રિપુટી માનવ ભાવોને
ક્રમશઃ જતાવે છે, નસદૃષ્ટિને જગવી મનવ
સ્વનને સમય કરે છે

કલા તરફે મહીન અને ચિત્રનો મુખ્ય
ઉપગ આનંદ ઉપજાવવાનો છે કાવ્ય, મહીન
અને ચિત્ર કલા પદ્ધતિ આગળ વરે છે

તે 'સત' વસ્તુનું ગુણ કરાવે છે, 'ચિત'
ના વિશ્લેષણ માનવ હૃદયને ગુણનો
સ સ્વરૂપ છે, 'આનંદ' નું ભાન પ્રાપ્તી
'મન્યિદનંદ' નો અનુભવ કરાવે છે દિવ્ય
પ્રેરણાત્મક કાવ્યોમા જ આ મામલ્ય હોય છે

(૧૫) સાહિત્ય અને શિલ્પ.

મહીનનું મુખ્ય ૩૫ તે શિલ્પ સૂક્ષ્મ રૂપ
તે સાહિત્ય

શિલ્પ માત્ર ઇન્દ્રિયગમ્ય પ્રતિકો આપેએ
છે સાહિત્ય અતીન્દ્રિય પ્રવેશોમા પણ ઉત્કૃષ્ટ
શકે છે

સાહિત્યમા મને ભરતી ગુણો મરવાના
વિશાળ સાધનો છે શિલ્પમા તો માત્ર મનો
વિશ્લેષણી પ્રકાર ડાળાને જ રંગ કરવાનું
મામલ્ય છે મનોમથનની વિવિધ કોમ્પોઝીની
ઈન્દ્રિયનિઓને અમર મરવાની અમ્મિ
શિલ્પની નથી જ્યારે સાહિત્યમા માનવ
સ્વરૂપ અને માનવના સૂક્ષ્મ ચિત્રો
આપેએવાના પ્રાપ્ત માધ્યમ છે

(૧૬) શિલ્પ અને ચિત્ર-કલા

શિલ્પની ગુણમા ચિત્ર ના ૧૩ નિર્ણય
અને ક્રમશઃ લાવેને પ્રકાર શકે છે

ચિત્રકથામા માનવ ભાવોને વ્યક્ત કરવાની અમૂલ્ય તક સ્વપ્ન પ્રયામે અને અલ્પ વ્યયથી મળી શકે છે નૈસર્ગિક સૌંદર્ય આવેખવાની ખૂબી ચિત્ર કથામા સપૂર્ણ રીતે ખીની ઉઠે છે

ચિત્રકારની પીછી વિવિધ રંગો વડે ચિત્રપટ ઉપર જેટલી ઝડપથી, જેટલા ઓછા શ્રમે, અને જેટલી સુદરતાથી ભાવોની સૂક્ષ્મતા અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ઉતારી શકે છે, તેટલીજ સુગમતાથી તેટલીજ સપૂર્ણ તાથી તેટલીજ ઝડપથી, શિલ્પીના ટાકણા તેના ભાવો અને તેવું સૌંદર્ય વ્યક્ત કરી શકતા નથી

આમ જતા, ચિત્ર કરતા શિલ્પની એક વસ્તુમા નિશ્ચિતતા છે. ચિત્રને જ્યારે ભાવ પ્રકટ કરવા માત્ર રેખાચીત્રોમા રંગ પૂરીનેજ સતોય માનવો પડે છે, ત્યારે શિલ્પ આમે હુન અને સજીવનસન (Life like) પ્રતિમા દ્વાગ સૌંદર્યની પ્રતિકૃતિ માનવ જગતને ચિત્રકાળને માટે અર્પી શકે છે વસ્તુત ચિત્ર પણ શિલ્પજ છે!

(૨૭) પૌરાણિક ભાવપ્રતિમાઓ.

આપણા શિલ્પની કંપનાને પુરાણોએ મારો વેગ આપ્યો છે આપણુ ચિત્રમાહિત્ય પુરાણોથીજ સમૃદ્ધ બન્યું છે ચિત્રના શિરામણિ ગાળ રતિનમાં અને મહારાષ્ટ્રીન નિતકાળ ધ્રુવધરે એ મહા પૌગણિ-ભાવ પ્રતિમાઓનું બહુજ ગમણીન પ્રકટી કર્યું કર્યું છે

આપણા સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રમા ધાર્મિક ભાવના અશરયાન બોગવે છે ભાગ તીય કનાકારનું દૃશ્ય જ ઉન્નત ભાવનાઓથી ઉભગતુ આ યુ છે

તંત્રકાળના શિલ્પમા, ચિત્ર સાંધિયામા અને સ્થાપત્યમા અશ્વોન નત્વ દાખ થવા પામ્યું છે. જતા શિલ્પ જનોએ સાંજનેજ તેની ઉપેક્ષા કરી છે

આપણુ શિલ્પસાહિત્ય ચિત્રસંનિત્ય દેવદેવીઓની મૂર્તિ વસ્તુનાથી ઉભરાય છે

એ કનારિધાનમા ધર્મ પ્રેરણાનો પાયો છે

પુરાણા કાળથી “ધારણા” (Visuational) ને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન અપાતુ આવ્યું છે ધારણાના સાધનને માટે જ પુરાણોએ ઉભી કરેલી અનેક દેહિવીઓની ભાવ પ્રતિમા આજે પણ સેકડો બિંદુઓ અનેકવિધ રૂપે સેવે છે દેવમંદિરમા દર્શન કર્યા બાદ મંદિરને જ ઓટલે બેસી પવિત્ર મૂર્તિનું ધ્યાન કરી અતરમા તે મૂર્તિને ખડી કરવાનો-“ધારણા” બાધનાનો ઇષ્ટ પ્રયાસ આજે પણ અનેક ભકતો આદરે છે પુરાણોની ભાવપ્રતિમાઓથી મૂર્તિ થએલી અનેકવિધ પ્રતિમાઓએ ઇટનાએ માનવને “ધારણા” નો કર્મિન વિષય સરળ કરી આપ્યો છે

બ્રાહ્મણો સધોપાસનામા અક્ષરસૂત્ર અને કમડનું જેના હસ્તમા છે એવી, હસ ઉપર વિરાજતી, સુર્યમંડળમાથી ઉતરી આવતી, ભગનની ગાયત્રીનું ધ્યાન આજે પણ પ્રતિદિન કરતા આવે છે

આજેજ મૂર્તિ વસ્તુનામા રહસ્ય છે સચુણ ધ્યાનને અજે એ જના ઉપરોગી છે ધાર્મિક ભાવનાને તે દૃઢ કરે છે ચિત્રગતિનો એક દેશમા નિરોધ કર છે અને એ રીતે આત્મસાક્ષાતકાળનો માર્ગ સહેલો બનાવે છે

હુકામા ધાગણા મારે રૂજેની આ પૌગણિ-ભાવપ્રતિમાઓએ આપણા શિલ્પો અને ચિત્રનગને પુનઃ બોગ-પૂરે પાડ્યો છે

રિ ૫ સાહિત્ય અને ચિત્ર સાહિત્યની વધુ ચચામાં ન હિનગતા માત્ર એટલું જ દહેવું બસ થશે કે એ બંને સાહિત્યમાં આત્માને ઉત્તર બનાવનારા કલામય તત્વોને જ વધુ પોષવામાં આવી છે.

પુરાણોએ મૂર્તિ-રેના શ્રી અને મરુત્વતીના સ્વરૂપ કેવા મોહક છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના સ્વરૂપ કેવા આદ્યુત કલ્પના છે! આ કલ્પનામાં શૂર વિચારની સાથે સંપૂર્ણ કલાના તત્વો નીતરતા નથી શું?

૨૮) સાહિત્ય અને કલાના વિવેચન.

સાહિત્ય અને કલાના વિવેચન ગુજરાતી ભાષામાં પદ્ધતિમય થતા ધણા જોડા નેવામાં આવે છે.

આના અનેક કારણો છે વિવેચકો સાહિત્ય અને કલાની સામીય દૃષ્ટિના કાંતો પગતા અભ્યાસી નથી હોતા અથવા તેવા અભ્યાસથી તદ્દન વિમુખ હોય છે.

ઉપક્રમ, ઉપપત્તી અપરંપરતા અને કલાની દૃષ્ટિએ (અપરમોલસદ્ધારણભાસોડ્ધર્વતા ફલમ્ અર્થવાદોપપત્તા ચ નિજ તાત્પર્ય નિર્ણયે) સાહિત્ય વા કલાની અચ્છા થોડી થાય છે.

વર્તમાનપર કે માનિકાના તત્ત્વો મદારોની પામે સમાવેશના માટે વિનિવ પ્રાપ્ત સાહિત્ય આવે છે આ સાહિત્યને મમ-ો સાચે અને તેની સામીય સમીપ્યના જરી મે તેના મુદ્દાન તેના નિહાન સમાવે રાની આજ ન જોઈ હોવાથી તેમજ કેનાં દાખલાઓમાં ખુદ તત્ત્વો મહાત્મન જ મય નિન અભિજ્ઞાનાના દોષોને સમયે મથોની નમાવેશના યાતના નથી નાંડે છે. આથી અચની યોગ્યતાની છુનનાનું ભા અતુ જ ને કે નો અથાગે પુરુષ મા અયોગ્ય ની દાગે ન નેના અથા મત છે અચની

અયોગ્ય નીકા અને સમજદીન સમાવેશનાને લીધે અથાગે બનેલ દૃષ્ટિએ અનેકવિન દા-મારી ઉભી થાય છે.

સાહિત્ય તેમ જ કલાને બંને વિવેચનની ખામી આપવી જ અપકતી નથી સાહિત્ય અને કલાના અથો ઉપર લાગા લાગા વિવેચનો પ્રમ્ કનાગ તત્ત્વો મદારોના નામધિ-પ્રકારોના અને ખામીઓથી ભરપૂર હોય છે.

મનિકામાં ચિત્રો કાનો ઉઠીના આવેના અથવા કોષ અપુનક ચિત્ર ને ને દેશ, કાળ અને સ્થિતિની મર્યાદા ચિત્રોખામાં પદે પદે ચૂપી જતો હોય તેનાદાગ ચિત્રો તેવા કંગવી પ્રમ્ થાય છે.

સગલ વિવેચનાને પુરુષ, ગુજરાતી ચિત્ર કાગે નથી ગુજરાતમાં ચિત્ર મહિત્યની હજી તો હા છે રાનના આનાખરાં ચિત્રમે હજી હથોળી પ્રમ્ થોડે પ્રમ્ થોડે હાન તો ગુજરાતમાં ચિત્રનાના મિદ્દગત કલાધર્મી ભાગે ખામી છે.

ગુજરાતનું રિ ૫ પપુદા ન ગિનિમાં અર્થવાદોપપત્તા ચ નિજ તાત્પર્ય નિર્ણયે) સાહિત્ય વા કલાની અચ્છા થોડી થાય છે. અને પાથ મા ચતુ કોતરમમ, પુનજોની પનામાથી નગલએની ભાનમૂર્તિઓનું પ્રતિમ નેખન મીના ની અને નજોપમ્ની વિવિધ ભાન-એ નર્વ હવે પુન પ્રાય ન્તામાં.

સમજદારોમાં ન ગુજરાતી આરીતાન કમાન્તોમાં ન્યુ સંસુ ને જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી કલાને ખનર નાના અભ્યાસ મરી સક્ષમ અવશે નો જાગ વિવેચ ના ધોગ્ગો આધી કલાની અચ્છા પાનુ ભા ના નિહાને રાથમાં નીધુ.

એવું પણ મને ને ના નાગ વિહારો ન ના નેજ અમુ અમુ અથોના વિવેચ નાથ પ ને કે વિહારોનો પ ના નાથ ને

છે. આ વાકાની બહારના અંચકારને તેના વિદ્વાનો તરફથી વિવેચન માટે-સમાયોચના માટે-મોકલેલા માન્ય અથવા પુરસ્કારમા ઉપેક્ષાની-આશા ગંભીરી પડે છે. આની દગામા વિવેચન સાહિત્ય કથાથી ખીલે ?

આપણી ગંગજીમિની તો કાંઈ વાત જ કરવાની નથી. નાટ્યશાળાના સંચાલકની સૂચનાને અનુબધી પ્રગ્તની નીચ વૃત્તિઓને પોષક 'એરી અનેક વસ્તુઓ નાટ્યની વસ્તુ શુંધણીમા, નાટ્યના સંગીતમા કે નાટ્યના અભિનયમાં નાટકશાળાના કહેવાના "કરિ"ઓને દાખલ કરેરી પડે છે નાટ્યકલાનુ આ રીતે બધ પતન થઈ ગયું છે. આવા નાટ્યની ક તેના નાટ્ય લખનાર વા લખનારની મીતિના તીક્ષ્ણ ધોરણોએ જાહેરમા કડક ચર્ચા ભાગ્યેજ થવા પામે છે. આથી નાટ્યકલા અને અભિનયકલાનું આ મહત્વનું ક્ષેત્ર નિરુદ્ધ બનતું જાય છે અને પ્રગ્તની નીતિનું વિનાશક તત્ત્વ સ્વચ્છેદ પ્રચાર પામ્યાજ રે છે. "મિતેમા" સંજયે પણ ખીલુ શું કરેલાનું હોય ?

(૨૬) સ્થાપત્યકલા અને સાહિત્ય

વસ્તુતઃ સ્થાપત્ય એ નિર્મિત એક આગળ

સ્થાપત્યનો મુખ્ય હેતુ મરીને સુખ આપવાનો છે

સાહિત્યનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાન દ્વારા આનંદ આપવાનો છે

સ્થાપત્યમા સાહિત્યની માર્ક અતી દ્રિય ભાવોનું પ્રતીકરણ નથી હોતું છતાં અગ્નની રમણીયતા અને જ્વનની ખુબીને નીચે સ્થાપત્યના વિવિધ અંગો માનવહૃદય ઉપર ભવતાનો, શાન્તિની, પરિવ્રતાની, મોહની કે ચમત્કાન્તની અનતની છાપ પડે છે

(૩૦) સ્થાપત્ય અને સ્થપતિઓ.

સ્થાપત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મુખના સાધન સુજવાનો છે.

માનવના માર્ગમા કુદરતે ઉભી કરેલી મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાની વિચારણાથી સ્થાપત્ય-કલાની શરૂઆત થાય છે

પ્રથમ દાઢ, તડકા અને વસ્ત્ર દથી બચવા માનવે શુદાઓ, સગડડાથી મહેવાય તેરી બનાવી. આમાથી ક્રમે ક્રમે સ્થાપત્ય કલાનો વિકાસ થતા માનવકલાનાએ ભવ્ય પ્રાસાદો રચ્યા.

આ સમયે સ્થપતિઓના જુદા જુદા વર્ગ બધાયા અને જામની વહેચણી ચર્ચ.

મુઘાએ લાકડા ઉપર કલા અજમારી મથાટે મથર ઉપર કલાપીઠ આગેપી ચિત્રકારે રેખાચિત્રો અને રંગોદાગ કલ્પના વિહાર શરૂ કર્યો ધીમે ધીમે વિવિધ ધાતુ કામના જાણકાર શિપિઓએ અપતિઓને યોગ્ય મદદ આપી

સ્થપતિએ અશુગ્નિદ્ર્યતા રૂપ વિષયની મિતે અર્થે શિપ અને ચિત્રનો ઉપયોગ કરેરી ચમત્કૃતિમય કાતરજામ અને મીનાગરી દાગ પ્રાસાદની સોભા વધારી

સ્પર્શેન્દ્રિયના સુખને માટે જન્ય પ્રેમાથી ઉડતી અને પોતાની શીકરથી વાયુનહરીને શીતળ બનાવતી જલધારાની યોજના કરી સાથે સાથે શીતળ અને સુગંધી વાયુ સતત ચાલુ રહે તે માટે ઉદ્યોનોની રચના કરી.

શમ્દ સુખને વૃક્ષ કરવા મેના પોષકના પીજર લટકાવ્યા નાના ઝરણાઓ ખગખગ વહી શકે તેરી કૃત્રિમ ખડકોનાના ઉચ્ચ નીચ જમિનઓ સ્થપતી

સ્મેદ્રિયને પોષવા માટે ભોજન પદાર્થના વિવિધ સાધનો અને ધાતુના વાસણો નિર્માણકર્તા

તેને અપનિ યાક્યો નદી? દરેકે તેને તો વિશ્વકર્માદ પ્રાપ્ત કરવું છે! આથી સ્થાપત્યકલા દરેકે વિકસતી જાય છે!

(૧) અનેકવિધ કલાઓ.

માનવ જીવનને મુખી બનાવવા અને માનવમાનસને સંતોષવા અનેક કલાઓ માનવકલ્પનાએ સૂચ છે. તેવી અસંખ્યેય કલાઓમાંથી એસક કલાઓનાં નામ પુરાણ કાળથી ભારત વર્ષમાં પ્રિય થઇ પડ્યાં છે. આપણા પ્રખુલ વિષયને અંગે એ સર્વની વિવિધવાર ચર્ચામાં ઉતરવું છૂટ નથી.

(૩૨) વાર્તા અને કથાસાહિત્ય.

કથાવાર્તાનું સાહિત્ય કલાનું એક અણુ-મોણું અંગ છે. આ અંગ ગુજરાતમાં મુદ્દર રીતે ખીણેલું છે.

વાર્તા વિસ્તારમાં શબ્દ ચાતુરી અને અભિનય વડે રસની જન્માવટ કરી, મોદક રીતે વાર્તાઓ સ્વકારી, શ્રોતાવર્ગને ચિત્રવર્ણ કરી દેનાર કુશળ ભાટ અને વિક્ષાન ચારણો હજી ધણાએ મોણુદ છે.

કોઈ કુશળ ચારણની વાર્તામાં યોગ્યતાપૂર્વક પગના કામગીરી વાગના કાને સંભળાય, યુદ્ધની ગપાઝપી અને યશોનો અણખણાટ તાદરસ ખડો થાય, ક્રોધ કે મર્ષની મનિયું આબેદુજ વર્ણન થાય, નવેરસની જન્માવટ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય અને ક્રિયા તથા વસ્તુના મુક્તિમાં શ્રોતાઓ દેહનું ભાન ભૂલી નવેરસ ધુંડા પીવામાં પીરગ્યા બોજન દંડ થતા હોય અને દકરાણા ટેકોએ ‘આપું’ ને બોલાવવા મોકલે, પછી ચારણની ચાલતી વાર્તામાંથી ‘આપું’ ન દાયે કે ચાલે!

ધર્મિક ઉપદેશને અંગે કથા સાહિત્ય કાંઈ ઓછું ગુણાત્મક નથી. ‘હવીંટીઆ દાયે પદેગેને’, ‘ભરે ભંજનરે માણુ મોડવી, કેડે ખેસ વીંટી’, ‘પીંડસન’ વાગી, ભુવંદ અચાને, ભીમ-સેનનું અદ્ભૂત પરાક્રમ વર્ણવના વ્યાસજી, અભિનય સાથે જે વખતે રસની જન્માવટ કરતા માણુ અખણવે છે અને વીરગતના છુસ્સામાં માણુ ઉપર ધાપટ ઉપર ધાપટ લગાવનાં અરખસિન વાગ્યારાથી શ્રોતાઓનાં મન જે વખતે મુગ્ધ કરે છે તે વખતે કથા-સાહિત્યનું કલાત્મક સ્વરૂપ આબેદુજ ખડું થાય છે!

દરિદ્રસની કથાને અંગે ‘પણુ કપાને આર્ચિકાર ઓછે વત્તે અંગે તેવોજ થાય છે.

દરિદ્રસ અને માણુગદની કથાઓ એ સામાજિક કેળવણીનું એક મદતનું અંગ છે. કથા સાહિત્ય જે તો જન-સમાજમાં અનાનની સામે સનન લડતું ચલાવનારી ભુગણની સુગંધ વિશાળી છે!

(૩૩) કલા એ તો કામદુધ છે.

કલા એ તો કામદુધ છે. તેની હાંધાઈ એસી જેવી ભાવના કંગે તેવી ભાવના મન ચરપે ખડી થાય છે. કલાને મેલી જાણનાર પ્રભુ પોતાના અખાને માચાં ફેરવે છે, પોતાના આદર્શો સિદ્ધ કરે છે.

કલાને નીનિની મર્યાદા હોય તો ને અમૃત છે. નીનિવિલીન કલા દાવાદય વિષ કરનાયે ભુંડી છે.

સત્કલાને વિષય હો! .

સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી.

છેલ્લાં સો વર્ષનો સંગીતનો ઇતિહાસ

આપણા ભરતખંડમાં સંગીતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ, તેની વિવિધ શાખાઓના ઉત્પાદક કેણે, તે શાખાઓનો ફેલાવો કેટલીરીતે થયો, અનેક પ્રકારના રાગો, ઘીનો, તેના તાલ, ક્યારે કેણે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યાં વગેરે વિષયમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ "યથાર્થ" વિવેચન કોઈએ કર્યું હોય તેમ જણાતું નથી. સંગીતશાસ્ત્ર ઉપરના સરકૃત ગ્રંથોની માહિતી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ "ક્રૂપ્ષણ" લાગે છે. આજકાલ કલા અને વિદ્યાની ભાષાતમા સોડોમાં ચિકિત્સા પેદા થયેલી જણાય છે તેજ અમાણે સંગીતના ઇતિહાસ વિષે પણ થોડા નિદાનો નાના નાના સ્ત્રોતો દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે.

આપણા સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર જે સરકૃત ગયો છે તે બધા જાણે કે એકજ ચીલામાંથી પસાર થતા હોય એમ લાગે છે તેમ જે ઉણપ જણાય છે તે એ છે કે તેમાં પ્રાચીન કાળથી સંગીત કેવી રીતે વિસ્તાર પામી ગયું તેનું પદ્ધતિસર જ્ઞાન નથી. તથાપિ ઉપલબ્ધ ગ્રંથો અને આધુનિક વિદ્વાનોના લેખો તેમજ પુરાણા ધરદાન સંગીત વિદ્વાનો પાસેથી સાબરોલી હાકીકતો પરથીજ જે કંઈ મળવું સકડે છે તેટલુંજ લખને વખવાનો આ અર્પ પ્રયત્ન છે. આ અર્પ પ્રયત્ન પણ મર્યાદિત છે, અને તે કે'લા મો વર્ષના સંગીતના ઇતિહાસ પુરતોજ છે.

પેશવાઈનો અંત એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૮ એ સાવથી અગ્રેજી અમલ શરૂ થયો. મરાઠી રાજ્યની આજ સંગીતકળાને કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું, કેણે કેણે નિદાનો દતા, કેટલા ગ્રંથો

ગ્યાઇ ગયા તે જાણવાનું સાધન આજે ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ પેશવાઈ પછીના ૭૫૬ના સંગીત વિદ્વાનો મદાગાષ્ટ્રમાં વિચરતા હતા તેમના વંશજો હજી સુધી મદાગાષ્ટ્રમાં હયાતિ ભોગવે છે, અને તેઓ હિંદુસ્તાની સંગીતનાજ ઉપાસકો છે. ગુજરાતની અદ્ય પશ્ચિમ ઝિલ્લામાં જોઈએ જો કે ખાસ ગુજરાતીઓની અંદર મદાગાષ્ટ્રીઓ ક્રાંતિ ઉત્થ સંગીતની ઉપાસના કરનાર બહુ થોડા છે તથાપિ ગુજરાતના ગાસ, ગાળી વગેરે લોકગીતોએ પોતાની જુની પરંપરા કાયમ ગળી છે તેમાં અત્યંત તેમજ સાધારણ દર્શનનું બંને જાતનું સંગીત જોવાનું મળે છે જદગાયનના ઉપાસક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પૂજા પણ ગાસ અને ગરબીઓથી થાય છે.

અંગ્રેજગણ્ય જેમ જેમ વધતું પામ્યું તેમ તેમ વિલાપતના લોકો અહીં નોકરીને અંગે આવતા ગયા અને તેઓ હિંદુસ્તાનના દરેક શાસ્ત્ર અને કલાનું અવતોડન કરી તે દ્વારા હિંદી સંસ્કૃતિ થી છે તેનું મૂળ શોધવા લાગ્યા તેઓએ આ દેશની અદ્ય મોધમેળ કરવા માટે સરચાઓ કાઢી અને તે દ્વારા હિંદી કળા અને વિદ્યાઓનું સરોધન શરૂ થયું એ સરચાઓના ચાલકમાથી સર્વ વિવિધમંત્રો-સ જે એક હતા એમણે હિંદી સંગીત ઉપરના પ્રયોગ મેળવ્યા અને તે જોઈને અંગ્રેજીમાં લેખો પણ લખ્યા જે લેખો એશિયાટિક સિસ્ટમસોસાઈટીના મેગેઝિન તેમજ કલકત્તા રિવ્યુમાં મોજીદ છે એમણે આપણા 'સંગીત વાલો' ઉપર લેખો લખ્યા છે તેમજ હિંદી સંગીતના ગણો (The Musical Modes of Hindustans) ઉપર પણ લખ્યું છે ઇ. સ. ૧૭૫૨ જર્મન પ્રયત્ન બોન-કાયબર્ગે એક એક ૧૮૦૨માં ઇન્ડિયન મ્યુઝિક ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે જેનો સર વિલિયમ જેન્સે પોતાના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે બીજા જર્મન પ્રયત્ન હીમને જાર નાટક શાસ્ત્ર ઉપર લખ્યું છે બીજું નામ કેપ્ટન વિલર્ડ તેઓએ 'હિંદુસ્તાનનું સંગીત' એ નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં લખ્યું છે એમાં એક સંજ્ઞાન કેમ્બેરે નેપાલી લોકોના વાલો વિષે ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં લખાણ લખ્યા છે આંધ્રની અકગરીનું ભાષાતર ઇન્ડોચીન અને ગર્ગલ્લીન એ બંનેએ કઈ જેમાં સંગીત ઉપરના પ્રકરણોના ભાષાતર થઈ ગયા છે લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ટોરે પોતાના 'Annals, and Antiquities of Rajasthan' (ઇ. સ. ૧૮૨૮) નામના પુસ્તકમાં સંગીત વિષે અનેક ઉલ્લેખો કર્યા છે.

આવી રીતે ઘણા યુરોપિયન વિદ્વાનોએ શોધખોળની દૃષ્ટિએ લેખો લખ્યા છે જે તેની મોઢ કેવળ દુકમાજ લીધી છે સાધારણતઃ બ્રિટિશ ગભ્યનો પાયો પૂરેપૂરો નખાયો અને અખિલ હિંદુસ્તાનની અદ્ય બ્રિટિશ અમલ જમી ગયો ત્યાં સુધી જેટલે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના અપરસા સુધીમાં હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં સંગીત વિષે લોકો બહુ ઉદાસીન હતા આપણા લોકો એક પ્રકારની શાન્તિ ભોગવતા હતા પરંતુ તે શાન્તિ કેવળ નામની હતી તેમને કેાઈની સાથે લડવાપણ હતું નહિ પરંતુ નવા ગભ્યના નવા સુખના સ્વપ્ન જોતા હતા અંગ્રેજ લોકો હિંદુસ્તાની સંગીત વિષે કંઈ જાણતા ન હતા શોધખોળ કરનાર એના સંજ્ઞાનોની સખ્યા બહુ થોડી હતી પરંતુ જે હતા તેમને આપણું સંગીત રચતું હતું એવું કંઈ ન હતું સંગીતને જે કંઈ ઉત્તેજન મળતું હતું તે આપણા ગભ્ય

મદ્રાસના પાસેથીજ મળતું હતું. એના પ્રત્યક્ષ પુગવા રૂપે ઉદેપુરના પ્રખ્યાત સંગીત વિદ્વાન કૃષ્ણાનંદ વ્યાસે એક મોટા 'રાગકલ્પદ્રુમ' કરીને ગ્રંથ ગ્રંથો. જેમાં અનેક રાગ-રાગિણીઓના સેકડો ગીતોનો સંગ્રહ છે સન ૧૮૪૩ માં એઓએ એ ગ્રંથ પૂરો કર્યો. એ ગ્રંથ રચવાની કલ્પના એમનામા આવી તે વખત 'શબ્દકલ્પદ્રુમ' નામનો એક સંસ્કૃત કોષ રાજા રાધાકાન્તદેવ બહાદુર તરફથી રચાતો હતો એ ગ્રંથ બોધને સંગીતનો પણ એવો એક કોષ હોવો જોઈએ એમ સંગીતાચાર્ય કૃષ્ણાનંદજીને લાગ્યું અને તરતજ એમણે અખિલ ભારતમાં, દરેક પ્રાન્તમાં જઈ ત્યાંના સંગીતનું સૂક્ષ્મપણે અવલોકન કરી તે તે પ્રાન્તની ભાષાની ચીજોનો સંગ્રહ કરી લીધો અને પોતાના ગ્રંથમાં જાણે એ સંગ્રહ જોવો તેવો નથી. હિંદુસ્તાનની દરેક ભાષાનું ગીત એમાં આવેલું છે ઉત્તર હિંદુસ્તાની ગીતોનો સંગ્રહ એ ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. તે સંગ્રહ ઘડાઈ ગયેલાઓ પાસેથી લીધેલા છે. એ સંગ્રહ ઉપરથી તે તે વખતની સમાજની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન થાય છે. હજુ પણ ધર્મ-રાજ અને પરંપરાના ગવૈયાઓ એને જોઈ જોઈ, એને જોઈ રામમાં અને તાડમાં ગાતા પ્રત્યક્ષ આપણી નજરે પડે છે. કૃષ્ણાનંદની આ કૃતિ અદ્ભુત છે એમાં શંકા નથી. એ ગ્રંથમાં સંગીતશાસ્ત્રની ચર્ચા નથી; પરંતુ ગીતોનો સંગ્રહ માત્ર અપૂર્વ છે.

આ માહિતી ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધીમાં જોએએ સંગીત ઉપર લેખો અને ગ્રંથો લખ્યા તેમને વિશે થઈ પરંતુ પ્રત્યક્ષ ગાયકો અને વાદકોના નામનો ઉલ્લેખ હજુ આવ્યો નથી. તથાપિ રાજમહારાજાઓના દબારમાં અનેક સંગીતવિદ્વાનો હતા અને તેઓને તેમની વિદ્વાતા પ્રમાણે સોથી પાંચમો રૂપિયા સુધી માસિક પગાર મળતો હતો તે ઉપરાંત તેમને પારિતોષિક પણ મળતા વડોદરા, ઇલોર, ગ્વાલિયર, જયપુર, ગમપુર, અલ્હાબાદ, કિસનગઢ, દતિયા, ત્રિવા વગેરે રિયાસતોમાં દબારી ગવૈયાઓ હતા ગ્વાલિયરમાં બે મહમદખા, વડોદરામાં ખાદીમ-હુસેનખા, શુભામ રસુલખા વગેરે વિદ્વાન, ઇલોરમાં દેવજી બુવા, વાસુદેવશાસ્ત્રી દુપદિયે, ધારમાં જોષી બુવા વગેરે પ્રસિદ્ધ હતા. ગ્વાલિયરના હુસા, હસુખા, નયુખા, વગેરે પ્રસિદ્ધ હતા રામપુર દરબારમાં તાનસેનના વશજોઈ દરબારી ગાયક તરીકે હતા. પણ એમના ખાસ નામો આપવાની જરૂર હું નથી જોતો બંગાળની અંદર પણ ટાગોર, બેનરજી વગેરે સંગીતી કુટુંબોની અદ્ય સંગીત ચાલતું હતું. મદ્રાસમાં મગદા સરચાનોમાં દરબારી ગાયકો વેતન દબને ગણવામાં આવતા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ પછી અંગ્રેજી ભાષાનું સિદ્ધાંત વધવા લાગ્યું, તેથી અંગ્રેજી મારફત પણ યુરોપિયન લોકોને હિંદુસ્તાની સંગીત ઉપર લખેલા લેખો જોવાની તક મળી અંગ્રેજી નોટિશન જોઈ આપણા સંગીત માટે પણ એવી એક સંગીત લેખન પદ્ધતિ જોઈએ એવી ઇચ્છા થવા લાગી તેથી દેશી ભાષામાં સંગીત ઉપર કંઈક પુસ્તકો લખવામાં આવ્યા. તેમજ સંગીતની શાળાઓ પણ ગરબાઈ ગઈ. બંગાળમાં રાજા સુરેન્દ્રમોહન ટાગોરે સંગીત ઉપરના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા તેમાં ૧૮૭૫ માં 'સંગીત ગતાકર'નો એક અધ્યાય સીમુદ્રાસની ટીકા સમેત પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેમજ "સંગીત પાગિનત" નો પદિત અદોળબનો ગ્રંથ તેજ વર્ષમાં જાણે ગાજ સાહેબે બીજા પણ અનેક ગ્રંથો અને લેખો

લખ્યા છે. તેમાં છ મુખ્ય રાગો હિંદુઓના સંગીત રાગો, તેમજ દુનિયાના સંગીતનો ઇતિહાસ એ પ્રસિદ્ધ છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં 'પુના ગાયન સમાજ' નામની સંસ્થા સ્થપાઈ તેમના ઉત્પાદક શ્રી. જગદંત ત્રિંગક સદસ્યશ્રુદ્ધે હતા મુંબઈમાં ઇ. સ. ૧૮૮૦માં તે વખતના શ્રી. મહાદેવ ચીમનાથ આપ્ટે વગીસની સહાયથી પંડિત અને ગાયનાચાર્ય બાલકૃષ્ણ જુવા, ધંધલકરંજીકર અને શ્રી. વિશ્વનાથ જુવા કાળેએ એક ગાયન સમાજ સ્થાપ્યો હતો. પણ તેનું કામ બેજ વર્ષ ચાલી બંધ પડ્યું. પરંતુ તેમ અરસામાં મુંબઈના પાત્સી દોકાએ 'રીપન મ્યુઝિક ફક્શન' કરીને એક ગાયન સંસ્થા શરૂ કરી. એ સંસ્થા હજુ ચાલે છે શ્રી શિવરામ સદાશિવ મનોહરે પણ વડોદરાના ભોલાબક્ષ ગાયનશાળાનો શાખા ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં કાઢી હતી, તે દરેક વર્ષ ચુલી ચાલી.

વડોદરામાં શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડના આશ્રય નીચે પ્રેક્ષિતર ભોલાબક્ષે એક અને પ્રસિદ્ધ ગાયક વાદક મહામ્મદખાંએ એક એ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલમાં બે ગાયનશાળા સ્થાપન કરી હતી તેમાંથી એક થોડો સમય ચાલી અને બીજી શાળા ને ભોલાબક્ષના નામે ચાલતી હતી તેનું સ્પષ્ટતર " વડોદરા કોલેજ ઓફ મ્યુઝિક " માં થઈ ગયું અને તે શાળા હજુ મુંબઈ મહારાજ સાહેબના આશ્રય તથા ચાલે છે. આ ગાગા-માથી પણ ધણા વિદ્યાર્થીઓ સંગીત શીખીને બહાર પડ્યા છે.

પંજાબની અંદર જલંદરમાં દર વર્ષે નાતાલના સમયમાં વાર્ષિક જલસાઓ થયા કરે છે. તેના ઉત્પાદક પંડિત તોલોરામજી છે. એ મહાશય ચાળીસ વર્ષ થયાં જલસાઓ ઉત્તમ રીતે કરે છે. તેની અંદર દેશવરના સંગીતવિદ્વાનોને નોતરીને તેનો લાભ પ્રજ્ઞને આપે છે.

બંગાળમાં કલકત્તાની અંદર રાજા ટાગોર સાહેબે સ્થાપેલી " સંગીત સંધ " નામની સંસ્થા પ્રસિદ્ધ છે. એ પણ ચાળીસ વર્ષ જેટલી પુરાણી સંસ્થા છે, એમ કહેવાય. ત્યાં પણ ધણા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ કુલીન ઘરંદાજ સ્ત્રીઓ સંગીત શીખતા હતા.

ત્યારપછીનો મોટો પ્રયત્ન અમારા ગુરૂવર્ષ ગાયનાચાર્ય પંડિત વિષ્ણુદિગંજ પદ્મક-રજનો છે તેઓએ પોતાના ગાદર્શમહાવિદ્યાલયની સ્થાપના પ્રથમ પંજાબમાં ૧૯૦૧માં લાહોર મુકામે કરી. એમની સાથે પંડિત ગુરુદેવજી પટવર્ધન મૃદંગાચાર્ય હતા. એ બેના પ્રયાસથી પંજાબની અંદર સંગીતનું વાતાવરણ ખૂબ જાગ્યું. એમણે ' સંગીત બાલબોધ ' નામની પહેલી ચોપડી ૧૯૦૨ માં પ્રગટ કરી, જે ઉપરથી સંગીત શિક્ષણનો ક્રમ પાઠ્યથી બનાવવામાં આવ્યો. પંડિતજી દર વર્ષે જલંદરમાં પંડિત તોલોરામજીના જલસા વખતે જતા જ હતા. ત્યાં પણ આર્થ સમાજની કન્યાશાળાની અંદર એમની નોટિશન પદ્ધતિ ઉપર સંગીત શીખવવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. આવી રીતે ત્યાં કામ કરતા એમને એમ લાગ્યું કે બે સંસ્થા ચલાવવી હોય તો બંદારના શિક્ષક લાનીને તેમના ઉપર સંસ્થાનું

કામ નિર્ભર રાખવું જગજર નથી પણ શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે એક 'ઉપદેશક વર્ગ' નામનો એક વર્ગ શરૂ કરી તે મારફત સંગીત શિક્ષકો તૈયાર કરવા તે પ્રમાણે વર્ગ કાઢી નેમા નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કર્યા તે વિદ્યાર્થીઓને સંગીત ઉપગત બાજી જાનવું આવશ્યક શિક્ષણ આપવામાં આવતું. ત્યારપછી તેઓએ સંગીતનો દેશાવગ કેલાવો થાય તે માટે 'સંગીતામૃત પ્રવાહ' એ નામનું એક નિયત કાલિક દિંદીમા શરૂ કર્યું. પછી ૧૯૦૮ની સાલમાં મુંબઈમા ગાધર્વમહાવિદ્યાલયની એક શાખા ખોલી. એ શાખાનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો કે તેજ શાખા એક મુખ્ય સંસ્થા થઈ અને તેની અંદર મુંબઈના મહારાષ્ટ્રી, મુંબઈરાતી, પારસી બાઈ બહેનો સંગીત શીખવા લાગ્યા. પંડિતજીએ ને વખતે મુંબઈના જુનાજુદા લતાઓની અંદર અનેક જલસાઓ કર્યા. વાઘો નીન તૈયાર કરવા માટે તેમ જ જુના દુસ્ત દરવા માટે એક કારખાનું ખોલ્યું વિદ્યાલયના માસિક અહેવાલની ખજર જાહેર પ્રજાને થાય તે માટે અને સંગીત ઉપર ચર્ચા થાય તે માટે મરાઠીમા 'ગાધર્વમહાવિદ્યાલય' નામનું માસિક ચલાવવું શરૂ કર્યું. આગળ જતા સંગીતની પ્રવૃત્તિ બહુ વધવાથી વિદ્યાલય માટે એક નવીન મકાન બાંધવાનું શરૂ કર્યું. અને તે મકાનનો ઉદ્ઘાટન સમાજ ભ મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગ્ટનને હસ્તે ૧૯૧૫ મા થયો. એ મકાનની અંદર એ સંસ્થા મુંબઈમા ૧૯૨૫ સુધી ચાલતી રહી. પરંતુ તે મકાનનું હેતુ ન પતવાથી મકાન લેણદારના હાથમા ગયું અને સંસ્થા નાસિકની અંદર પચવટીમા પડિતજીએ પોતે જ આધાર કરેલી 'રામનાથ આધાર આશ્રમ' ની જગ્યામા ફેરવવામા આવી.

મુંબઈનું મકાન જવાથી સંસ્થાને આર્થિક હાનિ તો પહોંચી પણ દેશાવગની એ સંસ્થાની 'શાખાઓ ઉપર તેની અસર નહિ થતા, એ શાખાઓ બહુ જ સારી રીતે ચાલવા લાગી. આજે દેશાવગમા આ વિદ્યાલયની શાખાઓ, ઉપશાખાઓ અને વિદ્યાલયની જ પદ્ધતિ પર અનેક વર્ગો આવે છે તેમા મુખ્યત લાહોર, દિલ્હી, કોમ્પી, હૈદરાબાદ, કનપુર, અલ્હાબાદ, બનારસ, કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, કેલ્કાપુર, મોલાપુર, પંદરપુર, પુના, ખુદ મુંબઈમા, સુન્ત, બરુચ, અમદાવાદ, બાવનગર, ગજકોટ વગેરે શહેરોમા ચાલે છે એ ઉપરથી આ સંસ્થાના કાર્યના ફેલાવો ખ્યાલ આવશે. આ સંસ્થાઓમાથી કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થઈને પોતે સ્વતંત્ર રીતે સંગીતનો પ્રચાર કરી ગયા છે કેટલાકે તો પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપી તે માટે સ્વતંત્ર મકાનો પણ બાંધ્યા છે.

પંડિતજીએ શિક્ષણક્રમની અંદર પણ પુસ્તકો રચવાની અંદર થોડો ભાગ નથી લીધો એમના રાગપ્રવેશોની માવા પ્રસિદ્ધ છે. રાગપ્રવેશની પદ્ધતિ ઉપર કોઈ પુસ્તક રચાનેવામા નથી આવતું. ખીજા અનેક પુસ્તકો એમણે રચ્યા છે અને એમની સંગીત લેખ પદ્ધતિ બહુ જ સુસંગત અને સગળ હોવાથી તેમનો પ્રચાર મોટા પ્રમાણમા થઈ રહે છે. પંડિતજીએ લગભગ આવીસ ઉપગત પુસ્તકો રચ્યા છે.

ખીજે પ્રયત્ન શ્રી. વિજ્ઞાનાગયલુ ભાતખડે વધીવેનો છે. એમનો પ્રયત્ન જુદી જાત છે. એમણે આત્યા સુધી ઘણા પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે અને ૧૯૧૦ની માવ

‘લક્ષ્ય સંગીત’ નામનો અથ ચતુર પડિતના નામે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એ અથ અત્યારના સંગીતને લગતો છે તેમા પ્રચલિત ગગોની માહિતી આપી છે એ ઉપરાંત એમણે ‘હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ’ નામનો અથ મરાઠીમા પણ વિભાગમા પ્રસિદ્ધ થયો છે એ અથમા દરેક રાગનું મુદ્દામગ વિવેચન ને તેને લગતા પ્રાચીન તેમજ અર્ધાચીન ગ્રંથોના આધારે દાકયા છે એ સિવાય શ્રી ભાતખડેની પ્રેરણાથી મુમુક્ષુના સોનીમીટર સુધ્યનર અને પુનાના પડિત દત્તાત્રેય કેશવ જોષીએ ક્રનિક પાંચપુસ્તકો નખ્યા છે તેની પણ અહીં નોંધ લેવી વગે છે મગીતના પ્રચારની અદર શ્રી ભાતખડે સાહેબનો ટિપ્પો મોટો છે એમણે જે ખતપૂર્વક કામ કર્યું છે તેથી કેમ અગ્નિવિદ્યુતે રશે એમ નથી તેઓશ્રીના પ્રયામથી અખિન ભાગત સંગીત પરિરો થયા કરે છે આજ સુધી એના ચાર પાંચ અધિવેશનો થઈ ગયા છે એમનીજ મહેનતથી લખનોમા ‘મોરિમ મ્યુઝિક ડાયેક્શન’ અને વાનિયમા એમ સરખાં સંગીત પાંચાળા ચાને છે

તેનીજ રીતે પુનામા કૈનામવાસી ભારદ્વાજુવા જખનેએ ‘ભારત ગાયન મમાળ’ ની સગ્યા રચાવી છે એ ઉપરાંત અનંત મનોહર અમ્દુલ કઠીમખા વગેરે સંગીતજ્ઞોએ સંગીત ગાળાઓ રચાવી છે તે પણ આ-આ કરે છે

હવે ડેહના ગ્રીસ ચાનીસ વર્ષમા જેણે જેણે ગ્રંથો ગ્રંથો તેની માહિતી દૂકમા આપવી ધટે છે પાશ્ચાત્ય લેખકોમા પ્રેટન કે નુ નામ આવે છે એઓએ ધ મ ૧૮૯૧મા દક્ષિણ મગીતના વાદ્યો ઉપર એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે જેમા અનેક જાતના મુખ્ય વાદ્યોની માહિતી તેના ચિત્રો મળિત આપી છે વાદ્યો કેવી રીતે જાને છે તેને મ્યા કયા સૂત્રમા મેળવવા આવે છે તેની પણ માહિતી આપવામા આવી છે તેમ જ તેમા આજ સુધીના સંગીત ઉપરના સમૂહન ઉપરનું ગ્રંથોની યાદી આપવામા આવી છે, વગી મુરોપિયન લેખનપદ્ધતિના દક્ષિણી ગગોના ગીતો પણ આપવામા આ-આ છે એ અથ ખજ સરખ છે એમા મધ સહા નથી

ખીને રેખા દેા સ ટ્રેન્સે મરીને છે કે જેણે ૧૮૧૪મા ‘મ્યુઝિક ઓફ હિંદુસ્તાન’ મરીને ચોપડી નખી છે એ ચોપડી પણ ચિત્રિત પદ્ધતિને લખાએની છે એની અદર પરિરોડ ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિને વિશે લખવામા આ-આ છે અને પુસ્તકમા જે જે ગગોનું લેખા આ મુ છે, તેની સાથેજ તેને મળના ગ્રીક ગગો પણ આપ્યા છે પુસ્તક વિરોડ પાશ્ચાત્ય લોકો હિંદુસ્તાની સંગીતનો પરિચય થાય એ ઉદ્દેશથી નખેતુ જણાય છે

ગીતો પ્રથમ મુમુક્ષુનામના એક ડિપ્ટી જાણ આજે તેમની સાથેજ મગ મના ગવ દાદા દેવન એ જાનેએ મગીને ન દાર્શનિક સોમાવદિ ઓર વેમન ધન્ડીઆ ભામની એમ સગ્યા ૧૯૧૨મા રચાવી છે મદારાજના સગ્યાનિકો આજે ધનિકો એ મગ્યના આગ્રહના છે, એ સગ્યુનો ઉદ્દેશ સંગીત ઉપરના જુના ગ્રંથોની મેધખોળ કરી તેને પ્રજા આગળ મૂકા અને દાનમા શ્રુતિઓ તરફ થની અવદેશના મગી મથોમન

બાનીસ શ્રુતિઓનો મિદ્ધાન પ્રજા આગળ મૂકવો અને તે સિદ્ધાંતોના પ્રાચીન પુનર્જીવન કરવું એ છે. એ મોરારજી તરફથી 'રાન્સ ઓફ હિન્દુસ્તાન' ના બે ભાગ 'કનીઝી સંગીત' નો એક ભાગ નીકળી ચૂક્યા છે એ ઉપરાંત મિ. કવેમન્ટે પોતે 'ઇન્ડોલોજી-દુધ ઝીડી ઓફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિક' નામની ચોપડી ઇંગ્રેજીમાં બહાર પાડી છે એ ચોપડીનો ઉદ્દેશ પણ વિશેષતઃ પાશ્ચાત્યોને હિન્દુસ્તાનના સંગીતનો પ્રવિચાર કરાવવા માટે છે. શ્રી. દેવમ સાહેબે પોતે પોતાના શ્રુતિ વિષેના મિદ્ધાંતો તેમજ અથોરેટ પ્રાચીનો વગેરે ઉપર ચોપડીઓ બહાર પાડી છે.

પુના ગાયન સમાજ તરફથી જ્યપુના મહાગાન પ્રતાપસિંહ કૃત 'સંગીતસાગર' નામનો અથ છપાઇ ચુક્યો છે. એ ઉપરાંત તેઓએ સંગીત કમિક પુસ્તકમાળા પણ કાઢી છે.

આપણા ગુજરાતના સંગીતશાસ્ત્રીઓએ ગુજરાતીની અદ્ય પુસ્તકો લખ્યા છે. જામ નગરના પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી પ્રદેસર અદિનરામજીએ "સંગીત આદિત્ય" નામની ચોપડી ૧૮૮૬માં લખી છે એ ચોપડીમાં આધુનિક રાગોને મળના સંગીત પારિભાષાદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધાર ટાકી બ્યાન કરેલું છે તે જોવા લાયક છે ચોપડી બહુ મહેનતથી લખાએલી જણાય છે. અથકર્તા પોતે એક વિદ્વાન સંગીતશાસ્ત્રી હતા અને સંસ્કૃત પદ્ધિત હતા તેની અસર ચોપડીમાં જોવામાં આવે છે બ્યાન મતભેદ છે, ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે.

બીજી ચોપડી શ્રી ભવાનગરના પીંગળેની 'ઇન્ડિયન મ્યુઝિક' નામે બનાવેલી છે. (ઇ. સ. ૧૮૮૪) એ ચોપડીમાં બહુ જ સગવડ રીતે અને ચિકિત્સાપૂર્વક બ્યાન કરેલું છે શ્રુતિઓ વિષે લખતા શ્રુતિઓની અદ્ય સમુદાય જ અતર છે એમ લખેલું છે, તે મત ભેદ કનાર છે. બાકી ચોપડીમાં હિન્દુસ્તાની સંગીતસમકનો ઇતિહાસ આપ્યો છે તે બહુ સગવડ છે.

ત્યાર પછી ભવાનગરના મહારાજ ભાવસિંહજીની પ્રેરણાથી ત્યાંના સંગીત પદ્ધિત ગણનાય શિવભાઈ "સંગીત કથાધર" નામનો એક મોટો અથ મહારા પાડ્યો હતો તેની અદ્ય સંગીતના કુદા ઇતિહાસ ઉપરાંત દેશી અને યુરોપિયન સંગીત વિષે અર્થો, તેમ જ સુખલ નોટરનમાં ઉરતાદી ગાયનોનો સમ્રાજ ગાળ્યો છે. ગુજરાતીમાં આ પછી એવું અપૂર્વ અથ છે.

ચોથી સારી ચોપડી ગણપતગવ ગોપાળરાવ બર્વે સંગીતશાસ્ત્રીની છે. એને ચોપડી કહેના વરતા અથ કહીએ તો ચાલે. એમણે એ ચોપડીનું નામ "ગાયન નાદન પાક-માળા" કરીને રાખ્યું છે તેમાં સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર ખૂબ વિવેચન છે રાગ, તાલ દિની સમજૂત ઉત્તમ રીતે આપેલી છે. ગુજરાતી ભાષામાં એમણે વિખ્યાત ગાંધીના પુસ્તક હજી પ્રેમ-એ બનાવ્યું નથી. સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર શ્રી બર્વેએ ઘણી ચોપડીઓ લખી છે. એમનો શ્રુતિરચ-સિદ્ધાંતનો લેખ પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરાંત તેમના બીજા દસના અથો પ્રસિદ્ધ છે.

એ ઉપરાંત કાદિયારાડના કવિ નયુસમ સુદરજી નુવે ૧૮૧૮માં 'સંગીતશાસ્ત્ર' નામની ચોપડી લખી છે તેમાં 'સંગીત રત્નાકર' ને કેન્દ્ર ગણી બ્યાન કર્યું છે અને રત્નાકરનું જ સંગીત ગુજરાતી કવિનામાં આપ્યું છે તે ઉપરાંત દાવના રાગોના વક્ષણોની

પણ કવિનાઓ ગુજરાતીમાં આપેલી છે તેમજ સાધને નગતુ અને નૃસો લગતુ વિવેચન આપવામાં આ યુ છે

૭૬૦ ત્રય 'સંગીત ચિંતામણી' છે જનમનગરના આસ મુગજી બેઠાભાઈએ એ ચોપડી લખી છે

સાતમી ચોપડી ધમપુર સસ્થાનના મહાગણા પ્રનાતદેવજીએ ૧૮૨૦ની અદર 'સંગીત પ્રભાસ' નામની બનાવેલી છે હાલના સંગીતને જગતુ એમાં જ્ઞાન હોવાથી અન તે જ્ઞાન વિશેષ ગ્વતત્ર રીતે લખાયેલુ હોવાથી ગુજરાતીમાં એ એક સાહિત્યમાં વધારો ગણાય એ ચોપડીના કર્તા પોતે સંગીતના વિજ્ઞાન બો ખીનવગાડના છે એઓએ સ્વનત્ર રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો એમાં મૂક્યા છે

એ કિપગત ગુજરાતીના જુના લખક કે નાગવણ હેમચંદ્રે લખેલી ચોપડીઓ 'સંગીતચર્યા' અને 'નાટ્યચર્યા' પ્રસિદ્ધ છે

મહાગણની અદર 'સંગીત દર્પણ' નામનુ આસિષ પુસ્તક ૧૮૮૩માં વિશ્વનાથ રામચંદ્ર કાળે અને પતિ બાળકૃષ્ણ જુનાએ કાટયુ થોડો સમય એનો હીક પ્રચાર થયો હતો પણ પછી તે બધ પ યુ બીજો પ્રયત્ન ત્રો અન્નાસાહેબ ધામપુરેએ 'સંગીત મિમાસા' અને 'સંગીત પંચિત' નામના ૭ે આસિકો કાઢી કર્યો હતો

ત્રીજો પ્રયત્ન પડિત વિજય દિગ્ગજીએ 'મંગીતામૃત પ્રવાહ' નામે હિંદી અને 'ગાધર્વ' મહાવિદ્યાલય' નામે મરાઠી અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષામાં સંગીત મામિકો કાઢી કર્યો છે એ કામ ૧૮૧૫ સુધી ચાલુ

ચોથો પ્રયત્ન મૈસુના એચ પી કૃષ્ણરાવ તરફથી 'ઇન્ડિયન મ્યુઝિક જર્નલ' નામનુ ઉગ્રેષ્ઠમાં માસિક ચાલતુ હતુ તે કહેવાય એ પણ ૭ે ત્રણ વર્ષ પડી બધ પ યુ

પાચમો અને ડે ત્રો પ્રયત્ન 'આજિન ભા તીય મંગીત પંચિત' ત રથી થયેનો 'સંગીત મુદ્રા' નામે આસિક પન પંચિતના મત્રી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતુ મને લાગે છે કે એના ચાગ અકે નીકળી તે વિરામ રાખુ

ડેમાં ત્રીસ ચાનીસ વર્ષ દુરખાન આર્થ સંગીતના ઉદગાર્યે ૭ે પ્રયત્નો થયા તેમાં ઘણા નિંબોએ હિંગ્સો આપ્યો છે કેમણે ત્રયો ગ્વા, પ્રાઈએ લેનો નખ્યા કેટલાકે કમિક પુસ્તકમાંના બનાવી ડેનાકે શ્રુતિગ્વરોના નકશાઓ ચીતર્યા, કેટલાક ગાયક અને વાદક વર્ગોએ સંગીતની પાઠશાળાઓ મ્થાપી અને તે નાગ સંગીતના ઉપામકો તૈયાર કર્યા ત્રેક પ્રાતમાં આસા પ્રસરો થોડા જડુ પ્રમાણમાં થયા ક પગતુ હિંદુસ્તાન નેચ મોટા અને અદ્યારેશ તરફ જોના એ પ્રવલોની ગણતરી મ્થજ નથી એમ કહેવાય તથ પિ જે ચિકિત્સાની દષ્ટિ નજેના તર્જની અલ આવી છે એ દષ્ટિનો દારને મંગીતને મના નગરેશો નથી ગયા પનાસ વર્ષની અલ જનમદાગ નગરોને ત્યા ૭ે

સંગીતના નરરત્નો વિદ્યમાન હતા તેમનામાંથી આજે આગળજીને ટેરવે ગણાય એટલા પણ નથી અને તેમની પરપા યલાવનાર તેમના શિષ્યો પણ પટેલા જેવા નીકળતા નથી એવો આરોપ હાલના મંગીતના સેવકો ઉપર છે એ આક્ષેપમાં કંઈ તથ્ય નથી એમ માનીને આપણે શાત ચક્રાચુ તો તે જરાગર નથી જુની પરપગ ગુરના નિત્ય સહવાસથી, નિત્ય અભ્યાસ રાખનાથી શિષ્યમાં ઉતરે છે એ વસ્તુનું જ્ઞાન આનંદકાલના ગાયકવાદકોમાં છે એમ જણાતું નથી, એ તેટલું જ સત્ય છે પણ જુની પરપગના ગાયક વાદકોમાં જે એમગીપણાનો દોષ હતો અને છે તે દોષ હાલના જમાનામાં નહિ ચાલે હાલની ચિતિ હાલના વિચારો હાલની સમાજ રચના દ્વાર્ધ ગઈ છે તેનો ખ્યાલ હાલના સંગીતના ઉપાસકોએ કરવો ધો છે

આ થયું પરપગ વિરેનું વિવેચન હવે ગુજરાત સિનયના બીજા પ્રાંતોની અદર ગયા ત્રીસ ચારીસ વર્ષો જે અથો લખાયા છે તેની અંતે ને ધ લેરી ધો છે મહારાષ્ટ્રની અદર પ્રેઈસર અન્નાસ હેમ ધારપુરેનું નામ પ્રસિદ્ધ છે એ હમણા વિદ્યમન નથી એમણે સિતાર વાદન ઉપર જે ચોપડીઓ બનાવી છે તે ઉપરાંત કે નાક સંગીત સરકૃત યથો-સંગીત પારિજાત, 'રાગમાના' તાનસેન કૃત સંગીતસર વગેરે અથો પ્રસિદ્ધ થયાં છે કે સ ૧૮૮૮ શ્રી અનાસાહેમ પોતે અતિ ઉત્તમ પ્રતિના સિતાર અો બીનવાદક તતા ૧૧૧૧૧૧ ઉપર એમણે બીજા પણ અથો તૈયાર કયા છે અન્નાસાહેમ પોતે સંગીત મિમાસા નામન એ સંગીત માસિક પણ ચલાવતા તતા તેની અદર પ્રાચીન સરકૃત અથોનું જ્ઞાનન પણ આવતું

ગોવા પ્રાંતના વગ્તાદ મુરાગમા મુબઈમર જેઓ તતમર શ્રી ઝાંહેરના શિષ્ય હતા તેઓએ સનાઢ ઉપર એ પુસ્તક અને સંગીત સંપ્તની ધ્રીને બીજા એમ ગાયન ઉપર ા પુસ્તક નમ્યા છે (ક મ ૧ ૮૭) શ્રી વિશ્વનાથ કાજે વધીત મૃગ વાદન ઉપર એક ચોપડી બનાવી છે (ક મ ૧૮૮) પત્રી શ્રી રમેશ્વ હમરેઈ સ ૧૮૦૧માં સનાઢ ઉપર એ ચોપડી લખી છે અથમગ પોતે પ્રસિદ્ધ ખાસાટેમ તતમગ બીજાબાની ૫ પરાના ત એ ઉગત ા માગનીએ રાગવિનાસ નામની ચોપડી ક મ ૧૮૦૫ની અદર બાની છે

તે ઉપરાંત શ્રી મંગેશ ગમૃત્સ નિનમે પુતા ૧૧ આનન્દ્રમ ત કથી પ્રાચીન અથ સાગદેન કૃત 'મંગીત રત્ના ર નુ સંગોધન કરી તેને જે વિભાગમાં પ્રનિદ્ધ યુ શ્રી નિનગ સાહેબ માટે સરકૃત પડિન ૮ એપ્રુજ નહિ પણ પોતે એ ઉત્તમ તતમર ' તે ઉપરાંત એમણે સંગીત ઉપર ધગા લેખો ૧૫ ૧ છે

ઉત્તર દિલ્હીસ્તાનની અંતે ૧૫ ચારીસ વર્ષ પહેલા રિહીના ગોપામી ન ના વાનગ્રએ નાફ વિનોફ અથ નો છે નેમા ગોની નામતમાં પરપગન અવેની

માહિતી આપી છે. તે ઉપરાંત ઉર્દુમાં તેમજ બંગાળી ભાષામાં પણ ગાયન, વાદન ઉપર ઘણા વિદ્વાનોએ ચોપડીઓ લખી છે. બંગાળમાં પ્રો. બેનરજીવું 'ગીતસૂત્રધા' પ્રસિદ્ધ છે. ખુદ બંગાળી ભાષાની અંદર ઘણા લેખકોએ સંગીત ઉપર લેખો લખ્યા છે. દિદીમાં 'ગોરખા ગીત પ્રકાશ' નામની ચોપડી પ્રો. મોવાબક્ષના શિષ્ય ડૉ. પદ્મણે બનાવી છે. તેમાં મોવાબક્ષ નોટેશન પદ્ધતિમાં નેપાળી ગીતો આપ્યા છે. તે ઉપરાંત પટણાના વડીય શ્રી. મુસારીપ્રસાદજીએ 'હિંદુસ્તાની સંગીત ગ્રંથિકા' ના ને ભાગે દમણાજી વખ્યા છે. ત્યાર પછી 'સંગીત સમુચ્ચય' નામની - ચોપડી શ્રી. શિવેન્દ્રનથ યશુએ દમણાજી બક્ષાર પાઠી છે સંગીતના વાદ્યોની અંદર ગાધર્વ મદાનિત્ર વધરાણી માયા, પુના ગાયન સમાજ અને શ્રી. ભાનુજી સાહેબ તરફથી પ્રકટ થ. કમિક પુસ્તકો સંગીતશાસ્ત્રી બર્વેની ગુજરાતી પાઠશાળાઓ, વડોદરાના મોવાબક્ષ ગાયનવાદનના પરત્વે વગેરે હેતુથી વીસ વર્ષના પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ છે.

સંગીતના ક્રમિક પુસ્તકોની અંદર જે લેખનપદ્ધતિઓ સંગીતને માટે સ્વીકારવામાં આવેલી તે અનેક જાતની છે. પ્રથમના પુસ્તકોમાં ગાયનોના અથવા ગતોના અક્ષરો ઉપર કેવળ સ્વરો લખી તે સ્વરોને સ્પષ્ટ માત્રાઓ આપતા તેની પછીના પુસ્તકોમાં દરેક તાલના બાર (Bar) કરી તે બારની અંદર સ્વરો લખતા. ત્યાર પછીના પુસ્તકોમાં તાર, મધ્યમ, મંદ્ર ત્રણે સપ્તકોને છુટા પાડી એક માત્રાના એક મોળાગમે ભાગ બનાવવા જેટલી બારીકાઈ લેખનપદ્ધતિમાં લખવા કરવામાં આવી છે. આજકાલ દરેક ગ્રંથકાર દીઠ લેખનપદ્ધતિ જુદી એમ જોવામાં આવે છે. એ આનિષ્ઠ તો છે. કારણ વાચકોને તેટલા પ્રકારની લેખનપદ્ધતિમાં પસાર થવું પડે છે. યુરોપની અંદર પણ સ્ટાફ નોટેશન સાર્વત્રિક કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા અને તે સાર્વત્રિક થતા કેટલાય વર્ષો ગયા તે જોતા આપણે આપણા સંગીતની લેખનપદ્ધતિ માર્ગચિત્ર એકજ થાય તે માટે ધીરજ ગમ્મી થઈ છે.

હવે વાદ્યો વિશે ત્યાર શબ્દ લખવાની જરૂર છે. આપણા મંગીતની અંદર અનેક જાતના વાદ્યો વગાડવામાં આવે છે. ચત્તમ વર્ષ પહેલા બીન, મારગી, સિતાર, તારમંડોળ, દિવરખા, તાઉસ ઇત્યાદિ વાદ્યો પ્રચારમાં હતા. ગાયક સાથે તજુગે અથવા તાનપુરો નામનું વાદ્યન વાગતું હતું. દરિદમ, પુનાલિક કથા વાચન માથે તંતુવાદ્ય વગાડવામાં આવતા હતા તેમાં મુખ્ય સારંગી, એ વાદ્ય હતું. પરંતુ પગદેશી દાગોનિયમ આ વાદ્યોની જગ્યા લીધી છે. દમણા એ વાદ્ય વગર કોઈપણ મંગીતનો જલ્લો કે મંગીતનો વર્ષ ચાલે નથી. દાગોનિયમ ચોક્કસ થયું છે તેનું કારણ તે વગાડવાની અંદર વિશેષ મગ્નતા હોય. અત્યુ. સર્વે વાદ્યોની અંદર બીન એ મુખ્ય વાદ્ય છે. ચત્તમ વર્ષ પહેલા જદે અલીખા, અલી દુમેનખા જેવા પ્રવીણ બીનકાર થઈ ગયા. ત્યાર પછી મુખ્યમાં શ્રી વિશ્વનાથ જુવા કાગે એ પ્રસિદ્ધ બીનકાર હતા (ઈ. સ. ૧૮૮૮) ઉત્તરમાં અત્યુની અંદર જલ્લપુના મુસરૂખા અને જલ્લમખી મા એ ઉત્તમ બીનકાર હતા. દમણા દિદો, વડોદરા, દેવામ વગેરે ગિયામનોમાં મજદબા, વગીનખા, જમાનુસિનખા અને

મુગદખા એટલા આજે વિદ્યમાન છે બદે અનીખા જેવા બીનકાર આજે હયાત નથી બોનમા મુખ્યત્વે કરીને આનાપ અથવા જોડખમ વગાડવાનો ગિવાજ છે બીનના આનાપથી હદય હતી ઉડે છે

સિતાજ એ બીન જેવું રસત્ર વાદ્ય છે મુગદમા જીવણના મહારાજ ગોપવામી એ સિતારમા નામામ્તિ વગાડનાર થઇ ગયા એ ઇ સ ૧૮૭ માં ગુજરી ગયા એમના શિષ્ય વિશ્વનાથજીવા કાગે એમની પામે જ જોડકામ રીખના હતા જયપુરના ધમ્મતમેન, અમીરખા એ બુજ રેખ દગ્ગળના સિતારીઆ હતા સતારના ળના અને સુરમહાજ એ મે પ્રકારા છે તુમડાના આ ૧૨ પ્રમાણે તેના નામો બદલાય છે તુમડા ઉભા માપી ઘડીને તે નામા આવે છે તે સતાર અને આડા માપી જોડવામા આવે તો મહવા જહેવાય અને સિતાગને જ મે નાના તુમડા બીન પ્રમાણે વગાડનામા આવે તો તે સુરમહાજ થાય છે

સતાર જેવું જ તાલિસ વાદ્ય છે એ પણ વગા ૧૨ હવે જુઓ ળા રહ્યા છે પણ એના ૫ નામા દિનકમા વાદ્યો પ્રચાર છે ના પચીસ વર્ષની અદર નિશ્ચય થયો છે નિગેન પાગમીઓની અદર એ વાદ્યનો વધારે શોખ છે એ લાગીના ગ્રન્થ ભીમજી નામે વીએ વર્ષ પહેલા મુગદમા વગાડનાર હતા

સા ગી વાદ્યમા ગારકોનું ગાનન જેની રીતે ૫ ૧૫ ઉતરે છે તેની ગીતે ગીત કાઈ ૧૫ વાદ્યમા નથી વગા ૧૫ નિનાયની દિન પછી આ બા ૧૫ની અદર સારગીની ૧૨ કાઈ ૧૨ ૫૨ શરૂ તથારી ૧૨મેનિયમે એને પણ ખા ૧૨ નીડુ છે સાગી વાદ્ય વગાડ ના ૧૨ હવે રહ્યા નથી આનીસ વર્ષ પહેલા મીરજી ૧૧ સાર ગીઆ અને દુનારામ ગોર્નિજી જેના એ નાદમા પ્રીપુ હતા

સાગ મગ એ નાદ પણ કેટલા લાગે વગાડના હતા હવે એ વાદ્ય નામશેન થઇ ગયું છે ૧૮૭૭ માં અતુ જુના રીને એક શાહજી એ વાદ્ય વગાડતા હતા

દિનપસત એ નાનું સગુ વાદ્ય સારગી જેવું જ પણ એનો અનાજ સદમ અને મધુર નાનિય ૧૧ રીના ૧૨ મિથ નામના એક હિંદુસ્તાની શાહજી રચીએ ૧૨ પહેલા મુ ૧૨મા વગાડતા હતા

સુરસુગા એ નાદ સરોહ જેવું હોય છે એને આનગડના તારને મને લોગ ૧૧ તાર નગા વામા આવે છે આનીમ વર્ષ પહેલા આખા હિંદુસ્તાનની અદર પ્રમિદ થયેના મપૂર દર ૧૧ના ગાય ૧૧૬૭ એને એ વાદ્ય વગા ના હતા એ પ્રમિદ ગાયક ૧૮૮૦ માં ગુજરી ગયા મુસનમાન ગરૈયાઓ બેને નાથ મના મુગદમા મુગર ૧૧ પેડની ૨ એ વાદ્ય વગા ના હતા

‘સરોદ’ એ વાદ્ય ‘મુર શૂગા’ પ્રમાણે જ વગાડવામા આવે છે એ વાદ્ય નગડનાર ગુનામઅક્ષની જેવા ઉત્તમ વાદ્યો યદ્ય ગયા એ વાદ્યનો પ્રચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા છે

હવે ‘મુગસાગર’ કીરીને છેલ્લું તત્તુવાદ્ય છે એ વાદ્ય ખીન જેવું હેય છે પણ તેને ખીન જેવા પડદા નથી હોતા જુદા જુદા સ્વર ઉત્પન્ન કરવા માટે એક કાચનો ગોગો તાર ઉપર ફેરવીને એ વાદ્ય વગાડવામા આવે છે તબલવર, મૈસુર તરફ એ વાદ્યન ‘મદનાનક મણા’ અથવા ‘ગોટવાલ’ કહેવામા આવે છે એ વાદ્ય વગાડનાર રાધાકૃષ્ણ નામના અકં હિંદુસ્તાની બ્રાહ્મણ વીસેક વર્ષ પહેલાં મુમુક્ષમા આવ્યા હતા આ પ્રમાણે તત્તુવાદ્યોનો ત્રીમ આવીસ વર્ષનો હેવાવ છે

હવે તમચા મૃદગ વિષે બે શબ્દ કહું એ બેમાથી મૃદગ અથવા પખવજ કુવપદ, ધમાર, જેવા ગાયનના પ્રમથો સાથે વગાડવાનો પ્રાચીન રિવાજ છે મુનપગેનુ ગાયન અને પખવાજનું વાદન એ બન્ને વીંગસ પ્રધાન હોય છે પરંતુ કુવપદ ગાયનનો પ્રચાર બહુજ ઘટવાથી એ વાદ્ય વગાડનાર પણ હવે બહુ ઓછા છે દતિયાના કુદોસીંગ, ઇદોરના નાનાસાહેબપાચસે, વડોદરાના નાસરખા દક્ષિણ હૈદરાબાદના વામનરાવ ચાંદોરકર એ ઉત્તમ પખવાજ યદ્ય ગયા બગાન અને પજમ તરફ હજુ કુવપદ ગાયનનો પ્રચાર છે તેથી તે તરફ પખવાજમા મળે છે એ ઉપરાંત શરણાર્ધ નગાન વગેરે વાદ્યો વગાડનાર પહેલાં જેવા રજા નથી બનારસના મિશ્વમગજ જેવા અથવા તો વડોદરાના મણુપતરાવ જમાદા જેવા પ્રખ્યાત બહુજ યોગ છે

ગાયકોની અઠ પચ્ચ વડોદરાના ખાદીમકુસેનખા દુપદીઆ, ગુનામ રસુનખા ખાલીઆ, ફરીઝ મહમ્મદ મોનાબક્ષ, ગ્યાનિયરમા હકુખા, હસુખા, નયુખા મહમ્મદખા, ઇદોરમા દેવજીશુવા, વાસુદેવ શાસ્ત્રી, જયપુરમા ધર્મે ખુદબક્ષ બહેગમખા, રામપુરની અદર બહાદુર દુસેન, અનવરમા તાનરસખા, રીવામા બડે મહમ્મદખા, લેધપુર લખનો, આગ્રામા માન તોરખા, મુબાઈ અનીખા, માધકે અનીખા, વારસ અનીખા વગેરે ધણા નામાકિત ગાયકો-કુવપદીઆ અને ખ્યાનીઆ-થયા છે હમણા હમણા ઉદેપુગના આનામદેખા, જામિરદનખા, મદારાજીમા મહ્મદપુરના આતાદિયેખા જેવા, અને ખુદ મહાગાજીઓમા કે બાણકૃષ્ણ શુવા ધ્યનકરજીકર તેમના શિષ્ય અને પુત્ર પડિન આણાશુરા, વડોદરાના ફેજમહમ્મદખાના શિષ્ય કે લાકરશુવા બખતે જેવા નામાકિત મગીન વિદ્વાન થયા છે લાનમા પડિત વિષ્ણુ દિગજર, કોહ્લાપુગના અનાદિયાખા, અને પૂનાના અમદુન કરીમ જેવા સગીત રત્નો યોગ રજા છે

આ પ્રમાણે છેના સો વર્ષનો સગીતનો હેવાવ ટુકકા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અગ્રિજ અમય શરૂ થઈ ગયો ત્યાર પછી સગીતને જે કેઈ આશ્રય મળ્યો તે રાજ્ય મહાગાનઓના દબાવમા અને ખાનસા મુનખા ધનિક અને ગોખીન વર્ગ તરફથી મળ્યો

રાત્ર્યકર્તાઓ તરફથી સંગીતને આશ્રય મળવો એ જરા દુર્ઘટ જ કામ હતું. કારણ કે તેઓ પોતે આર્થસંગીતના પરિચયમાં આવતાજ ન હતા. પરંતુ એનો પણ નીવેડો હવે આવી ગયો છે. લખનૌની ‘મોરિસ મ્યુઝિક કૉલેજ’ એ તેનું પરિણામ છે. સંયુક્તપ્રાંતના સરકારી કાર્યક્રમમાં આપણા લોકોના પ્રયાસથી સંગીતને સ્થાન મળ્યું છે અને ધીરે ધીરે દરેક પ્રાંતમાં એજ ક્રમ દાખલ થશે. પરંતુ સંગીતની પ્રગતિ એ કેવળ સરકારી આશ્રય ઉપર આવડેલીને થવાની નથી એને તો લોકોએ પોતાના જ હાથમાં લેવી જોઈએ. અને જેમ જેમ સંગીતના ઉપાસકો વધશે તેમ તેમ સંગીતનો પ્રભાવ દરેક જાતના મનુષ્ય ઉપર પડશે અને તે એ વિદ્યાને હસ્તગત કરવા મથશે. સંગીત એ દિલને સ્વર્ગીય આનંદ આપનાર વસ્તુ છે. દરેક ઘરમાં તેનું મંગલ વાન્તવ્ય હોવાથી વિચાર, આચાર, પર તેનો પ્રભાવ પડે છે. એવી રીતે એ ઇશ્વરની કુદરતી બક્ષિસનો લાભ આપણા લોકો લેશે અને આપણા આર્થસંગીતનું પ્રાચીન ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવામાં ભાગીદાર થશે એટલી ઇચ્છા રાખી વિરામ પામું છું.

નારાયણ મોરેશ્વર ખરે.

આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

ગાંધીશ્રી ડા. ના દે સાહેબના દખ્ખત નીચે ઉપર દેના વિષય ઉપર ચર્ચા 'પ્રધાન'માં કરવામાં આવેલી ને વાર્તિકારે હાલની દશા ઉપર મીઠા ગતા બાગે નિગાશા પ્રદર્શિત કરેલી આ નિરાશા દીર્ઘદષ્ટિએ સકારણ નથી કોણુ જ નુ બતનાવવા માત્ર છુ ઉપર દર્શાવેલા લેખકનો લેખ કોટનો જોર ને સચોટ છે કે તે માત્ર કાષ્ઠક વિવેચન કરવાની અગત્ય છે બાહ્યસાહેબ પોતાના પૂરેપૂરા રૂઆ પ્રકાશ હોત ને સાધન મોડની પદ્ધતિ ન અધીકારી હોત તો કેવુ સાર થાત? નોકરીના અંગે હુ ઉત્તર દિ.માં ૨૧ ની ઉપરાત છુ ને સાક્ષી વાતાવરણમાં શ્વાસોચ્છવાસ લેવાનુ અને મૌખિક પ્રાપ્ત નથી તેથી આ મૂળશૂળથી કઈ વ્યક્તિ યુગ્મતમાં વિલિત છે તેથી અગત્ય છુ કદાચ આથી નિષ્પક્ષ પાતે વાર્તિક લખાવ ખર પણ જેમ આનાતોય કાન્હે કશુ છે તેમ " Le bon critique est celui raconte les aventures de son ame au milieu de chefs d'oeuvre " એ પ્રમાણે જ્યાં લગી વ્યક્તિના પન્નિવ્ય રૂપ નાકાયત્ર હાથમાં ન હોય ત્યાં લગી તેના લખણ રૂપ સામરમાં પ્રયાણ કરવુ મુશ્કેલ છે ને પડી પોતાના આત્માની યાત્રાનુ સહાય કયન તે કેમ થઈ શકે? અનુભૂતિ ગભિનના વિરથી આપથી જ જુગી કે એના પ્રકરણમાં મે ને મે પાચ થઈ શકે? ગભિતમાં મે ને મે ચાન જ હોવાના પછી તે મે ગભિનાથ ન જગદીશચક્ર દો કે પછી મુખ્ય ને બેડીમાં હે. આથી જ ' નાહની ય મેન્વની ના તત્રી નો સે ' મરો ગખ્ખો દનો કે પૂરા દખ્ખત વિનાના લેખનો અધીકાર ન કે નો ' મૂમકેતુ' ' ગ ન ન એમ એ ' (નામ ક્રતા પૃથુ વારે લાગુ અરે બાર્ક, અમે નામના જૂખ્યા છીએ યુનિવર્સિટીની હાકા ઝાપના તગ્યા નથી) 'સતરાનદ' વગેરેના દખ્ખતના લેખો અમને તો ન્યમિત્વને અનાને (advance of personality) ન સમજા કે સમજ લાગે છે અમ્મુ '.

પાતે “૯૧” એ એમણે લખ્યું છે “આ ઉપગત ત્રિજી ભાષાના શિક્ષણે આપણને નિર્મળ બનાવ્યા છે” આ શીર્ષકની ની પગકાપ્ટાં મારૂં માનવું છે કે આ શિક્ષણથી જ આપણે સજીવન રહ્યા છીએ. શુ ઉપયોગ લેખ સાતમા ધોણુ પાસે થયેલો ગુજરાતી પદિત, પછી તે આચાર્ય કે મુત્રા શાંતિની પગકાપ્ટા કયા ના ઉત્તીર્ણ હો લખી શકશે ! શુ બોલેલો કાલિદાસના વખાણુ કર્યા તેથી એની જર્મનિગિ પાગમી થયું ? “Nonneich S ikontala toch ward alles ist grossartig” તારૂં નામ લેતા “ગાકુતવ” બધા વાના કહેવાઈ ગયા. આ તારીફની પરિસ્થિતિમાં “સકાચ” એ આર્દ્રદષ્ટિ નહિ આર્થ તો છુટારો પાડું લેતા હોતો નથી ને તે પોતીકું કરતા અચકાતો નથી જાતની મનાથી સતુષ્ટ નથી તેને તો સિનનાદની સાતમી સદ્ ગાદ પછુ શાતા નથી વળતી તે ભટક્યા જ કરે છે ને મુક્ત મુક્તકાંતથી બેઠરો લાને છે મારૂં માનવું છે કે અત્રિજી બધા શીખ્યા તેથી જ આપણે હાથે સસ્કૃતિનો “ઉષ્ક તનમત્ર” પ્રાપ્ત થયો છે.

હુનિયાની તવારીખમાં જોઈશુ તો એ ઉત્ક્રાન્તિની ઉર્મિ જગતની જલ્દારો એક તો સરકારમય જીવનની, એક સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિની કોષ્ઠક જ એવો અને અનેાખો મુક્ત હશે કે બધા સંસ્કારમય જીવન (Culture) અને સસ્કૃતિ પશ્ચિન પરિસ્થિતિ (Civilisation) એકસાથે પગકાપ્ટાએ પહોંચ્યા હોય ! મીક પ્રગતિ ને પેરીકલીઝના સમયની સમ્યતા ઉપર દષ્ટિપાત કરતા સહેજે કહી શકાશે. તે વેળાની શિષ્ટતા ને શિષ્ટાચાર ગાંભ્યતત્ર કે સમાજ બંધારણમાં પશ્ચિન થયા ન હતા તે વેળાનું આર્થિક જીવન ગુલામતત્ર પર નિર્ભર હતું. સામાન્યેનો મરો, ક્યડો—વ્યકિતોની તેમની લાશે ઉપર ઉત્તિ ને વિકાસ શેમમાં આજ હાંમત હતી પણ બધારે એના રાજ્યતત્રની છાયા લગાઈ, ને સાર્વભૌમ એકજન થવાનો આહવા ક્યો ત્યારે તેનું સાક્ષર જીવન અસ્ત પામવા લાગ્યું પાંચમા સૈકા પાદ જરનીનીયનના થવાનો કાપદાનો સમ્રહ મળશે નહિ કે ઓવિડ કે લુક્રેશીયસની યુગારમય પથરચના કે વર્જીલની મર્જનામય સ્વારી તે વેળાની જે સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ બધામ તેની જ દિવાસ પાર કરી ઉત્તર યુરોપના છુટાગ ઇટાલીમાં આપ્યા તો ખગ પછુ જાતે જીતાયા ને ફુર્ગેશની પુત્રી જોડે પરણતા સાસગની જોણી સ્વીકારી, પણ “દેવ” જે રીસાવા રક્યા હતા—તેમની દેવકોડી અધ્યાગશ તો “કાતો ચેતો” લગી (ચોખ્ખા સૈકા) મુતવવી રહી, ને કાંટે પેટાકાના જ ઉપકાળ સગીતમાં ઊગનાઈ અત્યાર લગી યુરોપના આત્માનું રક્ષણ કોણે ક્યું ? શેમન કેયોલીક ધર્મજીરની પ્રમાદશામી મત્તા નાચે જે પ્રણાલિ પ્રવર્તે તે જ પ્રણાલિ રાજ્યતત્ર ને સમાજ બંધારણમાં આત્મા રૂપ રહી એક એવી મકડીની જાગમાં તે આત્માને બાધી રાખ્યો કે તેનો વિકાસ તો ન થયો પણ ક્રાસ થતા અટક્યો. હાલના ક્રાસના જીવનમાં દષ્ટિપાત કરો ત્યાં શિષ્ટાચાર સમ્યતા ફેરેલી છે. શુ કહી શકાશે કે સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ પાકે પાકે ચપ્પાઈ છે ? ત્યાંની સુધરાઈ જીવો, સમાજ ને વ્યકિતની સુધરતા જીવો, ગાંજતત્ર જીવો, ગ્રામ નિયમ જીવો, ઇનાડ અને અમેરિગીથી ઘાઈ હજારે નીચી ઉત્તની ને પતા ક્રાસ તે રમણી અનેરી છે. તેનું ઉપરણુ જ એક નિરૂપમ છે ને જનસમાજના આત્મિક મેળમેળ ને મેળમેળમાં તે બોહિનીયમ નીવડે છે આ બોહિની આગમ તેનો પટોલી આખરો કે સમુદ્રપાનનો પસા મણુતો ગાં ઘા ગા દિમાખનો ? તે જતા ક્રાસમાં

મુસાફરી કરના રખે પૂઝ્યા નિના કોઈ નિગીતું પાણી પી લેના ટાઈફોઇડના કીડા બધા ત્યા કોડિયા કરે છે તેથી ઉનટા એમેરિકાના શીન પાણીના પુવારા જેમાનુ જેને મન હો નિશ્ચિત પાણી લઈ તૃષ્ણા તૃપ્ત કરે એ કોણે નથી સાલબ્યા ? સ્કેન્ડીનેવીયામા સસ્કૃતિ મય પગિયિતિ નિશેન, સમ્કારમય જીવન કમ નજરે પડે છે હિંદુસ્તાન તરફ દૃષ્ટિ કરે, જનપાનીઝ લેખન ઓકાકુરા કાકુઓ લખે છે 'એસિયા એક છે પણ તેની બે પુર્ણાંછે. વ્યક્તિપૂજક હિંદ, ને સમષ્ટિ પરિણિત ચીન " બોદ માર્ગે, કાષ્ટ વૈષ્ણવ માર્ગે, સમાજને તારવા માટે પરિણિત બદનવાની ફાસીશ કરી, પણ એ રામ એના એ જ મનુસ્મૃતિના લાવામા જડ થઈ ગયેલી મમાજની બાધણી, સમ્કારમય જીવનમા માત્ર વ્યક્તિગત સ્વર્ગારોહણ મોખાન તરફ જ દૃષ્ટિ ખેંચે છે મુસનમાનોના હુમરો આવ્યો કે તે સનાતન સ્વરૂપ પોતાના ઢારાઅદમા ધુસી ગયું ને ઇતિહાસવેત્તા કોણ નથી જાણતું કે અનમરૂનીના લેખ પછી ને શેરશાહ ગાદીનગીન થયો ત્યા લગી હિંદુ માહરજીવન સમાજના બધારણમા, તેને દંડ કરવામા, તેના ઉપર વાર્નિક લખવામા જ ગુથાપતું દુશ્મુ-શા માટે-કે ભારતવર્ષનો આત્મા બ્યારે દેહ પામે ત્યારે તે દેહ તેના વિકાસમા, તેના ઉજ્જ્વળમા બાધા રૂપ ન થાય. તે આત્માને મમાજમે સ્વર્ગારોહણ ઉપર બધ જવા વિશેષ પ્રતિ ન હતી, લેખકે લખ્યું છે " હાનમા શેા કે ઇમ્સન જેવા લેખક નથી " હું યુરોપમા બ્યારે હતો તે વેળા ઇમ્સન ઉપર વેનાઇ હતી ૧૯૦૪મા તે જીવતો હતો પરિણતતાની વાળી તેના લખાણમા આવી હતી ગ્રન્થેવનો ઓપ જ્યારે ત્યારે જાગી રહેતો અમ્ત થનાર ચૂનનારાયણની ઝગલજની કીર્તિ મધે પ્રસરેની હતી પણ એનો ઉપકાગ જીવો બ્યારે તેણે લખવા માડ્યું ત્યારે નોર્વેની હાનન પડેની હતી તેણે પોતાના જાત લાઈનું નિરભાદીપણ અસાદમ ને નિર્માસતાનું પૂનશું " પીયર ગીટ " ના ન્વરૂપમા હમેગ માટે ઉજી દ્યું છે પોતે ધ્રાડ કે ઝા રોક મેનના રૂપમા આવેખાયો " *The Strongest Man is He who stands alone* " પ્રત્યક્ષતાકે ગજન જે વ્યક્તિને પોતાના નમગમા નમગા અગતા મગ્ગી નિસત્ય હતી નાખે છે, બધા ગજશાસન " નાક 'ની ગણતરીથી, નવિ કે જીવિના પ્રાધાન્યથી થાય છે, તે વેળાના ગજગીય જીવનો દુસ્મન-આ પ્રજા પોષક અદરીમનનો મન્યુનીન્શે (Nietzsche) જે જર્મન લેખક થઈ ગયો તેનું જ અનુકરણ લાડને ડો નોકમેનના સરજનારે ક્યું તે વેળા નોર્વેની સમ્કારમય જીવન કે સમૃતિમય પગિયિતિ-બનેની હાવન નિર્માસ હતી ત્યા વ્યક્તિગત જીવન આ યુ-નૅટ પછી વ્યક્તિ જીવનનું ઓજસ મમષ્ટિજન્ય નવસાયમા - નાવનાથી ગાણુ પગુ, ઉત્સાદકીન જનનું જાપછ તેમ મન્યુ ને જેનુ મન્ય આમાન્ય થયું કે તેની ખામીયન ઉભી થઈ ગઈ, તેમ હાનમા નોર્વેની સમૃતિમય પગિયિતિ જીવે પારે છે, પણ ઇમ્સન " મની " બીજી દૃષ્ટિગોળ થાય કે ? જવાબમા નકાલ જાનો પણ આ જ દિમાગ ટે. આ લેખક પાડેનાનું જાહેતું પીગ્ગી રવા કે નિંગેમાથી ઇમ્સને તોડ ને *Quantitative of Knowledge* વખતથી પેનાની નાપક મગ્ગિદિ થઈ મનાઈ રહ્યો, ઇમ્સનનું ઉન્નિષ્ટ ઇંગ્લાન્ડમા ને નેરેડ વનનાર પ્રગ આગળ પીગ્ગે જ આત્મનિષ્ઠ નિમ્મનદ જેનજીકો એજે પગા માગખા મયા છે જોગ બજનના નામખા ખાઈ ખાઈ બ્યારે મુઠક નામકે ત્યારે મ

યશે તે જોવાનું છે ઇંગ્લાન્ડમાં સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિની કાંચા દિનપ્રતિદિન સુધરતી જાય છે ત્યાંની સસ્કૃતિની વૃદ્ધિ સમ્બાળમય જીવનના ધ્વાસ સાથે હજી સુધી જોડાયેલી નથી ત્યાં પનટો કેમ ખાશે—કાંચા કસેવર કેમ ખદન શે? એ કહી ન શકાય છતાં એ વિફ્ટોરિયન સૈકાનું સાક્ષરજીવન જોતા હાવતું સાક્ષરજીવન મદ નથી દેખાતું? બ્યારથી જોત મન્સર ફેબીનેટમાં આવ્યો, ત્યારથી જ શિયાગો ગયો, વસત આવી એમ પ્રગળે ત્યાં ભાસવા માડ્યું છે ને થોડાકે મહિના પ્રગળે કોક મેંડોન'ડે ક્યા નથી વગાડ્યો ? અમેરિકા જુઓ ત્યાં સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ વધી છે, વધતી જાય છે ને જ્યાં તે અદ્ભુતશી એ કહી શકાતું નથી ત્યાં સરકાર નથી તે જાણવા અષ્ટન સો'કેનેગની નવનવથા વાચવાની અગત્ય નથી અરતું'

તાત્પર્ય આટલું જ કે ઇંગ્લાન્ડના ગ્રામ આલિંગનમાં આવતા વાર જ એક નીન સત્ત અહીં જાય છે, એક નવો સોલ હિંદના જીવનસાગરમાં રેડાયો છે આ જોત સમષ્ટિ સ્વરૂપ છે ને હિંદના નિરાળા વારિને રંગી નાખ્યું છે પ્રજાકીન જીવન આ મથન કાળે, ગ્લ બરેલી વસુધગણુ શોભી રહ્યું છે જ્યાં ત્યાં ગાંધીય, ધાર્મિક, સામાજિક સરચાઓમાં વિકાસ થતા માડ્યો છે સામાન્ય કહેણી છે

દેવ ગયે હુગરે, પીગ ગયે મકકે,

અંગ્રેજના ગજબમાં, ઢેક મારે ધકકે

આ ' વોહ ' જે વણો છે તે હંચા નસકેરાવાળા મગજના શટેલાને મનગમતો નથી તેથી જ ઉપરનું મહેણ મગાય છે અંગ્રેજના ગજબને લીધે—અંગ્રેજ સાહિત્યને લીધે જે નરી પ્રણાનિ ચલી છે તેનું એક જ પરિણામ દેખાય છે । સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિનું મહાણુ શુ ગાંડી સુસ્તકા કમાનના સમયમાં સાહિત્ય ગરીમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પૂછાય છે ? પરિસ્થિતિ સુધારવામાં દેશના દીપકો જ્વનત ગયા છે, શુ સાફ અંજલિને ત્યાં મંજ પ્યાયન સાહિત્ય સજીવન છે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે ? ત્યાં તો પ્રશ્ન છે કે સામાજિક, ધાર્મિક ને રાષ્ટ્રીય જીવનત્ર વિમ્સિત થતો જાય કે ધ્વાસ પામતો ? સરસ છે કે નિરસ ? જો ટકીના સાક્ષરજીવનને ખ્યાન આણુવો હોય તો મામે'ડ્યુક પીમ્થેલની નવનકથા વાંચો એ જ આપણો હિસાબ છે બેનકાગમાં કવિઓ ને કોવિદો ગણુમણા ને તદ્દમ્યા જ્વાળાઓ પ્રમટાવીને દીપ સમાર્પા, સતેજ ક્યા પણુ જ્યાંથી જ્વાળામાંથી જ્વાળા પ્રકટવા માડી છે, બ્યારથી પ્રજાજીવનમાં નવી લેહ લાગી છે ત્યાંથી જુ જુઓ છો ? નથી જોવા મળતી ધોશાલની ચમકતી આકૃતિ, ન મોર્ટનનો ક્રોક, કો ને સી'ક હેટ, કે ફિરોઝશાહની પ્રકુલ નેક્રાઇ કે કૃત્રિમ ઝુનકા આનાથી કેએસ દેવિખમાન નથી લાગતી કે નથી ત્યાંનું વક્તવ્ય અંગ્રેજ વક્તવ્યનો નિચોડ તેની જગ્યા શુ જુઓ છો ? ખન્ધારી ખાડમચી વ્યક્તિ, કદરૂપા ને વધારે મેડેજ મનાવતી ગાંધીજીની ટોપી પહેરેલી નગ્નતોની હાર. જે વાણી વહે છે તે મગ્નિષ્કમાંથી, નહિ પણ જજગ્નિ હૃદયમાંથી—જે ધ્યાને જાતિ વાદવાહની અંકેશ રખાતી કે શુ બપણુ ચઇ ગ્યું છે ? કેટલા ચચગત્તી નૂટ ?

શે પૃ વળ્યો છે ? તે જામનો ગયો અહીં નો જે પટ વણ્યો છે તે હૃદયના આધુ
ઓનો તેમા જાણસિયન મમાજના ડધિગુ ને બાપાપદ જીવનપદની માથ ઉપમા યોગ્ય છે

અમે 'વસુધૈવ કુટુમ્બમ્' એ ગાત્રે ન્યાયો દોરીએ છીએ ગોવર્ધનભૂમિને મન નુખ
ગમભાઈની ગિગ સન્મુખ આ ખડગારી નવજીવન સુદગી ઉભી છે વ્યક્તિમંદકાર ક્રમ
થયો છે સામાન્ય મનુષ્યની વડી છે ને તે મમાજતત્ર ગદ્યત્રમા પાંચુની પ મનો નાથ
છે આ મમય કવિઓના કનનનો દીમનો નથી. વીગતમાનો મ્મયોગ કે મુન્ડની પ્રગનિમા
ધણુ યોગો આવે જે પણુ અત્યારે "મ્મયોગો વિગિખ્યતે" ને વાત છે આ વાત કયાથી
આવી ? કાણે પ્રેમી ? જ્ઞાતાને છુદ્ધ મદાત્મા જેવું અભયદન કાલે આપ્યું ? યુગેપીય
મનુષ્યના પ'નથી અને તે પ'નની કુચી અગ્રેજી ભાસા 'જેની રીતે મુક્તકા કમાને
પોતાની જીને નિનાક આપના એક જ વેણુ ક્યું કે "મેનોનીયેર" થવું હોત તો મારી
લેડે લક્ષ મ્મવા ન દતા જેમ આદમી ઉપગણુ દાદી બિચુ મૂકે છે ને પ્રમગોપાત
પહેગવા રાખે કે તેમ કળા-પ્રધાન સર્વ વ્યવમાય અનગ ગખવામા આવ્યા કાગે તે પણુ
કગશે દાન સમર નથી જેમ આ 'ખાનુમ' ખાજરે ન ખાઈ તેમ હિંદુસ્તાનમા પણુ
કગાદેરીનું મલિ બધ છે તેના ઉપાસકો દગી ગયા છે હિંદી જીનજીન પણુ ગાતી મદ
પડી છે ને કતવ્યપગવણુ થઈ દેશ દેજ ભગી, મુસીમન ખેડી, ભાપણો કરે છે માથે
પાયો ખોલો, દવે પાયો ચણવાનો છે આ અગ્રેજ તાનીમથી યુગેપીય સમુનિમા પગિ
પમ્વતા પામેનો દાનમા સૌથી આગળ પડનો વીર આપણે એક ગણુનીએ તો તે કર્મ
વીર ગાધીજી છે કદાચ કેટલાકને કટકુ લાગજે પણુ કોઈનામા લે કેટલીક રીતે
હિંદુસ્તાની ખાસીયત કમ હોય ને યુગેપીયન ખાસીયન વધતી હોય તો તે ગાધીજીમા
વેળાસર કરવું, વખત સાચવી કરવું, દુકામા કરવું, સચો કરવું, વ્યાવહારિકપણું કરવું,
આ મદગુણુ "હોતી દે, " " મો થઈ ગહેરો, " " કાગે થજે " તે તનિયતના
કિંમતની પરસ્તિશ કન્વાવાળા હિંદીનાસીતો છે ? અગ્રેજી બાપા શીખવાથી એક
મહાન લાભ એ થયો કે નાન્યનધાગણુમા જે કારીગરો વગર્યા હતા તે દાવ
ઝાંઝ એમેલ પ્રમાણે, બપાના નાનાપણુને લીધે ને લિપિમા પગ્ગર ભેદથી કદાપિ
એકતારે કામ ન કરી શકત ને લોકોમા આ ભાસાના જ્ઞાનથી એક નવીન સત્ત્ર આવી
ગયું ને ગન્યતો પાયો ચણાઈ ગયા છે અગ્રેજી ભાપાએ મુરકમા કેનગાડીના
અનેક જેને-અનેક ચોડાઈની રેતોને ઉવટી નાખતો એકસમાન ૧૬ જ થી રેસની
સડક છે જે અત્યાર લગી એક જેજથી બીજામા ઉતગતા મુકેલી પડતી તે દૂર થન ને
સાગ દિદની મનોમય ગાડી એક જ ચોડાઈના પાટા ઉપર ચાની ગદી છે આ જ રીતે
મુક્તકા કમાણે ટકીમા રોમન લિપિ દાખલ કરી કે મુરોડની બાપાના વિવિધ બગરમા
એક જ નગેદનું નાખું હોય તો પછી ચીજે વેચવા ખરીદવાની જે મુસ્કેરી નડતી ને
દૂર ચાલ આપણે અગ્રેજી બાપા શીખ્યા તેથી દુનિયાના વતની જન્મા છીએ કૃપ
મનુ નથી ન્યાદ રસિયામા ભાગ્યે જ કોઈ વિદ્યાર્થી નીકળશે કે જેને જર્મન ને ફ્રેંચ નદિ
આવડતા હોય મેન્ડિનેરિન મુકમા અગ્રેજી ને જર્મન લગનગ બધા સખ્યને આવડે છે
તેથી શુ "એએવ" કે ગાર્કિ ત્યા નથી ? પ્રિન્સ મિગ્ડીએ દાવમા રસિયાના સાહિત્ય

ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે ને અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસથી રશિયાના લેખકો ઉપર કેટલી સારી અસર થઈ છે તે તેમાં વર્ણવ્યું છે. માસાગિકના લેખ વાચકો તો જણાશે કે અંગ્રેજી સાહિત્યને જ બળ " છે " નું સ્વાતંત્ર્ય નિર્ભર છે હાલમાં ગુજરાતી ભાષામાં લખાણ ક્રમ છે તેના બે જ મુખ્ય કારણ પહેલું તો એ કે એ રાષ્ટ્રીયભાષા નથી, બીજું એ કે ન એક તરફથી ગાંધી ગાંધીના આદર્શો સંસ્કારમય જીવનની માગ, કે ન પ્રજા તંત્રથી રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક વિષય સિવાય બીજા વિષયની માગ સાક્ષરજીવન કુચિદિની જેવું સુક્રમા છે એના ઉપરથી ઉત્તેજનનું ચદ છું અટક્યું કે હટ્યું કે તે કરમાયુ દેશી રાજ્યો સત્કારી ટળી શોષીન થયા ગામડાના માલેક ટળી દુનિયાના વતની બન્યા એમને ગામડાવાતા-વગણ ગુજળામણિયુ લાગુ કવિકુમુદ શી રીતે ખીલે ? પ્રજા, કનાપિનો કેકાગવ કે દેગસરી જીનુ ખુલખુલ નથા વાચતી, પણ ગાંધીજીનું નરજીવન આ શું વિકૃતિ કે ? અધોગતિ છે ? ના, ના નવીન પ્રગતિ છે શોચનીય છે ? ના જ બગાળમાં કેમ સાહિત્ય જોદાર છે ને ગુજરાતમાં નથી ? આનો આટલોજ ઉત્તર કે ગુજરાતમાં સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ સુધારવાની પૂરી કોશીશ જગા છે ને તેનો આત્મા ગાંધીજીમાં દેહિજીત થયો છે બગાળમાં સત્કારમય જીવન તંદ્ર વધારે ધ્યાન છે-પછી પ્રજાજીવન ચાહે તેટલું નિર્માતૃ કે નિર્ગમ રહે ! ને તે નવિદનાથના મહિમા-શાંતિનિકેતનમાં જોશી શ્રીનિકેતન ત્યાં દેખાદેખી ખૂલ્લું મુકાયું છે કામયાખી ! મીડુ મારા મિત્ર ગ નાનુલાલ [નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા આઈ સી એમ.] પાડોશના આનંદમગ્ધ જીવામાં કચેકટર છે તે લખતા કે ગ્રેજ્યુએટો નિકમમાં બનતા જાય છે ; પહેલાની માફક લખતા નથી, લખાના શોષીન નથી મળતા તરીકે રોમેશ દત્ત ને સુરેદ્રનાથનું નામ મળ્યાવે છે તેમના પુસ્તકોમાં સર્વ કાળ માટે કાયમ રહેવાની શક્તિ મળ્યું છે ? શું તેમના ' જીવન પ્રવાસ ' ' જીવન સંધ્યા ' ' માધની કકલ્યુ ' ' નાનપોખર ' હાનમાં કોઈ વાચે છે ? તેમના ' રિદના આર્થિક ઇતિહાસ ' ના ઉપામક ટેટના છે ? કે પ્રાચીન દિલ્લી તવારીખ કોણ વાચે છે ? એ તો એમના પુસ્તક તે જમાનના અધિકારને તેજેમય કરવાવાળા હતા હમેશ માટે નહિ હું તો સાક્ષર પુસ્તકમાં તેમને લેખુ નહિ તે વેળાની એકમિનિટ્રેશન, ગળ્યશાસનની પદ્ધતિ પણ સરળ ને સહેલ હતી. હવે તો જેમ નવી ખાણ મળતા-ઉપરના થરોમાંથી ઝવેરાત ખખાસ થઈ જતા ઉડુ પોદનુ પડે છે ને તે માટે કળા વાપરની પડે છે, તેમ રાજ્યશાસન પણ મુશ્કેલ થયું એક મનુષ્યનો બધો વખત રોખી પાડનાર બન્યું એ એમિસ્ટટ કલેક્ટરનું કામ પણ થતું નવ ને ' હદના નીણા ' સાથ સાથ લખાતી જાન એ અધક થઈ ગયું છે રાસનની સપલીને ખમી શકતી નથી. વૈગાદન ઝોણુ થયું તો જિઝાણ વધ્યું સગ જાનને વારે" હવે ગ્લા નથી. હવે તો સારો મુત્સદ્દી કે સારા કવિ કે લેખક તે જુદા જુદા નિરાગ થયા હ ને કવિ ટ્રેજીમાં ગયો છે, મુત્સદ્દી આગળ ગયા છે ચણતર કંવાનું છે તે વેળા ગાયન પણ ગાનારો તે કોળાવાળાના, ઝીનનાના-મર્ સામાન્ય, મોની હદનાથી નીકળી રોકે એવા ' પ્રચ્છાન ' ના લેખક વળે છે કે ' સહ્યવ્ય નથી તેથી લેખકોના લખાણ નિષ્ફેળ થઈ ગયા " શું દયાનંદ કે માયરન વીર વક્ષક વિશેષ દત્તા ? રવનાત્મક શક્તિ-વક્તેજ Holy ghost નાનના રૂપ ધરે છે, હાનમાં તે ન નારી " કહ્યા " ના બ ગી વેશમાં છે ને પોતો નજી-ગદી છે સ્પુતિથિ સત્ક્રિમય કરી ગી છે

“રાજકીય પરતંત્રતા આપણી માનસિક ગરિબીને માટે જોખમદાર છે” પરતંત્રતા સારી તો નથી જ એ નિઃસંદેહ; પણ એટલુંજ કહીશ તો ચાલશે કે જર્મનીમાં જ્યારે ઝોંઘાટે ને શીતર, વિલિયમ હમ્બોલ્ટ ને કાંટ ઉત્પન્ન થયા તે વેળા જર્મનીની રાજ્યતંત્ર શ્રેણી કેવા પ્રકારની હતી? ક્રાંસમાં જે વેળા રૂમોએ રસ રેલાયો ત્યારે હુરએનોના રાજ્યમાં શું અંકુર ઝુટાવે એવી સ્વતંત્રતા હતી? જર્મનીમાં જેને Zucht-geist કહે છે કે જેને આપણે રચનાત્મક વીર્ય કહ્યું છે તે નૂતન નૂતન રૂપ ધરે છે. તેથી તેની શક્તિ કમ થઈ છે કે વિશેષ તે કહેવા તૈયાર થઈ શકારો? આપણે ઉપમા આપીએ તો મોનની અપાય-વીચી ઉઠી, ઉપર આવી, પાછી વિરમી, પાછી ઉઠી. “આદેશ”-પ્રત્યાદેશ “સમાવેશ” આ જ જીવનપટ ને આજ સમુદ્રપટની હાલત છે. ને આ જ મનુષ્યના સંસ્કારનો ઇતિહાસ છે. વ્યક્તિગત સંસ્કાર-સામાન્ય થયું. સમાજમાં પરિણિત પામ્યું- સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ ખીલવી-પૂર્ણ કળામાં આવવી-પછી બદ્ધમૂર્ત થવી, પાછી વ્યક્તિ પારશ્રમથી સજીવન થવી. આમાં કયો સંકેત ઉઘો, કયો નીચો એ કોઈ કહી શકે?

લોકનું માનવું છે કે યુરોપની સામાન્ય સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ ડુબળા થઈ પડી છે. મનુષ્યના સંસ્કારમય જીવનના આવિષ્કારમાં તે વૃદ્ધિ. મહાન યુદ્ધમાં એ જ સાબિત થયું. નીતિ વ્યક્તિગત એક છે, સમાજ માટે જીદી છે, એ મત જર્મનીમાં ચાલ્યો તેણે આ મહાન યુદ્ધમાં પરાજય ખાધો. નીતિ તે સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિમાં પરિણત પામે છે ને રાય ને રંક બધાંને એક ધોરણે ચલવે છે. આ ધોરણ આપણે ત્યાં આવશે! યુરોપમાં આવવું જોઈએ. આવો બોધ “Daham”ના ફિલ્મ બનાવનારનો છે. નર્સ કેવેલને મારી નાંખવી એ શાસન, રાજ્યતંત્ર ચલાવનારે આપ્યું. નર્સ કેવેલ સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિને દડિબૂત કરતી જૂતદયાની દેવી હતી. આ પરસ્પર વિરોધતા ક્યારે મટશે-ન્યારે દેશની ખાસ જે ખાસીયત છે, જેને પોપવા કવિ ને ધર્મગુરુઓ મથી રચ્યા છે; તે સાર્વભૌમ ને સાર્વજનિક સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિને ધોરણે આવશે. પછી યોગ્ય ઓનાજનને ખુશ કરનાર કવિ, ખાસ ખાસ બોલીમાં બોલનાર વક્તા ક્યા રહેશે? આવો જમાનો દિલમાં આવવા લાગ્યો છે. ત્યાં “સુંદર તારૂં ગીતકું”ના ગજરાની જરૂર છે કે ખીજી તરેહની કંઈ-માળાની? એક નવીન પ્રશ્ન મેં મૂક્યો છે; ન્યારે culture સામાન્ય થતું જાય છે, ત્યારે culture પોષી કવન ધણુંખૂં જોવામાં કમ આવશે? ને પછી તો અખાના શબ્દમાં કહીશ:

અખો કહે અંધારો કૂવો

જયડો ચુકવી કોઈ નવ મૂવો

ઉપરનું ઓખાણું ઉકેલવામાં મેં જૂવ કરી હોય તો ક્ષમા માગું છું.

—વિનાયક નંદરાંકર મહેતા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રભુની પ્રતિમા..

સાહિત્ય પ્રગ્નશ્રવનનું પ્રતિબિંબ છે. આપણા સાચા પડછાયા માટે જેમ પાણીમાં જોવું; તેમ પ્રગ્નશ્રવનની રૂપરેખા તેના સાહિત્યમાં શોધવી. કોઇપણ સમયમાં તે સમયની માનવતાની અભિરૂચિઓ જાણવી હોય, તેણે સુખદુઃખ શામાં માણ્યું છે તે શોધવું હોય, તેના હૃદયની વાતને સમજવી હોય, તો તેનું તે સમયનું સાહિત્ય જોવું એટલે આરસીમાં પડતા પ્રતિબિંબની માફક એ સર્વ દ્રશ્ય મૂર્તિમત્ત બની ખડું થઇ જશે. પ્રકાશ વિના પ્રતિબિંબ નહીં, તેમ પ્રગ્નશ્રવનના અધકાર સમયે સાહિત્ય નહીં. દેશમાં, રાજ્યમાં, અંધાધુધી, ત્યારે સાહિત્યને સ્થાન નહીં પ્રગ્નહૃદય ભકિતમાં પરવરતું હશે તો તેનું સાહિત્ય ભકિતની ઝળકથી, ઝળહળશે. સંસ્કારસુધારાની વાતનો સમય હશે તો એનો પડથો સાહિત્યમાં હશે. રાજકીય ઉન્નતિની અભિવાધનો તનમનાટ હશે તો તેનો શંખ સાહિત્યમાં વાગતો મલગાશે.

આ સત્યની સાક્ષી ગુજરાતી સાહિત્ય પણ પૂરે છે. હિંદના, ને તેનાય ગુજરાતના હૃદયમાં ભકિત ગુજ્જી ગહી છે. એ હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ છે. પ્રભુપ્રેમનું તેમાં વિશ્રાંતિ સ્થાન છે. એ ભકિત, સંયમ નિયમ યશ્યાગાદિકની અપેક્ષા રાખતાંજ નથી. એ ભકિત તો જેવી જરૂર, તેની પ્રભુને પ્રેમથી આરા દગ્વામાજ સફળતા માને છે. નરસૈયાને મોસાળા વખતે પાર્થિવ દ્રવ્યની જરૂર પડી કે હુકમ કર્યો કે “ત્રિકમ છ તેવડા રહેજો, દ્રવ્ય તણુ છે કામજી” એ હૃદય તો બાળક છે, , સદાય બાળક રહેવાનું ને તેમાંજ સર્વદા રાચવાનું. બાળક, પોતે માગે તે માખાપ આપજેજ, અને અડચણ પડશે કે

માયાપ વ્દારે ધારે; એવું માની જ બેઠેલું હોય છે. એવે પ્રમંથે સાધનરૂપ કે સદાચર્ય મૂર્તિઓ તેના મનમાં ખરી થાય છે તે માન તેના માયાપનીજ. તેમ લકત કવિના હૃદયમાં પણ પ્રભુનીજ મૂર્તિ ઉભી થાય છે અને તેના હૃદયના ન્યુનતાના કાન્ધમાં નેજ પ્રતિમા તને રહે છે. તેને કાર્થ નિયમે ની નથી પગા, કે નથી જ્ઞાનમાર્ગની ચિંતા તે તો ગાય છે કે “કર્મ ધર્મની વાન છે જેટલી તે મુજને નહિ આવે રે, સધળા પદારથ જે થકી પામે, મ્હારા પ્રભુની તોયે નાવે રે” અને નિશ્ચિંતપણે બેસે છે અને “શામળી-માને” “ગોપણ” કરે છે.

યુગગતી સાહિત્યમાં પ્રભુની પ્રતિમા આજ રૂપની છે. કવિના કે ચચકારના બચેને લઇને લિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ કે લિન્ન બિન્ન રૂપ કે રંગ તેને ચરે છે પણ આખા સાહિત્યમાં એકતા પામી રહેલું પ્રભુની પ્રતિમાનું સ્વરૂપ તો, નરસિંહાના સ્વામી, મીઠાના ગિરધર કે દયાના પ્રિયમ જેવું પ્રેમનું ઘડાયલું છે. જ્ઞાની, સખી હિન્ન બિન્ન કરી નાખે તેવા આપણા માગના અખો પણ ‘હરિને વિશ્વમાં ને વિશ્વમાં હરિ એમ અખા નખરીખ ગયો બરી’ અને “જ્યા જુવે હરિ દષ્ટ પડે ત્યારે ભક્તિ શરારે ચરે” એ વાત પોકારીને કહે છે.

આમ આપણા સાહિત્યમાં પ્રભુની પ્રતિમા જેને Personal અથવા Theological god કહીએ તેવી છે. આપણી સંસ્કૃતિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે આપણા ઋષિ મુનિઓએ, તત્ત્વચિંતકોએ તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વ સ્વરૂપો બાળ્યા છે પ્રભુના સ્વરૂપ વિશે, અદિથી “નીકળવું” ત્યારે, આ દેહથી “અળગા થશે” ત્યારે, કયા સ્થિતિ થશે, બ્રહ્મા અને પ્રભુના સમઘ વિશે અને એવીજ વિવિધ વાતોનું સર્વ દષ્ટિએથી દોહન કર્યું છે અને પશ્ચિમે ને નિ નેતિ પોકારીને “અગમ નિગમના બેદ ન જાણું” કહીને પોતાની અધ્યક્ષતા, હારે સ્વીકારી છે. આ સર્વને અતે ભક્તિમાં જ શાંતિ લાળી છે ભક્તિનેજ નાવડે તરવાનું ધાર્યું છે “એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના પુરોત્તમ પૂઠ ન રે” એજ વાત સાચી માની છે.

મનુષ્ય પ્રભુપનાયણ કેમ થયો, ઇશ્વરની કલ્પના, માનવ જનતાની વિચારસૂક્ષ્મતા કેમ અને ક્યારે જન્મી, અને માનવભૂતિ ભક્તિને પથે કેમ પળી, એ દત્તિદાસ ધણો બચ્ચ છે, દિવ્ય છે અને ધર્મીજ આ પૃથ્વીની ધણી કિચ્છા ગમ્ય પ્રમેગમાં આપણને લઇ જાય છે. એના કેન્દ્ર અધ્યાત્મીઓએ પ્રભુ ભક્તિ બરને પશ્ચિમે જાગી એમ માને છે, ત્યારે ખીજાઓ, માત્રાપ અને બાળકના પરસ્પરના મેહની, પતિ પત્નીના અન્યે-ન્યના પ્રેમની અને વિધિવિધ પ્રકારના પ્રેમની હોળોમ થી, તે સર્વના જેવું તેના દરેક આશવાળું પણ તેનાથી જુદું ગા અનેક પ્રેમનું જળ નીકળ્યું એ જળ તે ભક્તિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે ગમે તેમ હો, પ્રભુ અથવા પોતે નાની લીધેલી પોતાનાથી જળવાન કોઇ શક્તિ કોપશે અને વિપત્તિ આવતે તે વિચારથી વિપત્તિ ટાળવાને તત્ત્વસત્ મનુષ્યમન, એ પ્રભુને, એ શક્તિને આરાધના કરીને સંતોષવાને મથે કે અને તેમ કરના જના તેની ભક્તિમાં લય પામે છે. બપથી ભક્તિપથે પડે છે, એ મિદાત ખરે હોય, કે પછી પ્રભુનો અંશ હોઈને મનુષ્ય પ્રભુપગયણ થયો હોય, ગમે તે કાન્ધે ભક્તિ પામે હોય, એ મર્વ વિચારો પશ્ચિમના તર્કવિધાન છે

ગુજરાતી સાહિત્યે તો પ્રેમને “કાચે તાતલે બધાપેલો” પ્રભુ સ્વીકાર્યો છે અને એ સાહિત્યમાં પ્રભુની પ્રતિમાનુ ઘડતર પ્રેમનું ઘડાયેલું છે. સુદૃઢમાં સુદૃઢ મૂર્તિ પોતે જેની કલ્પી હોય તેવો પ્રભુ વર્ણવાયો છે. કૃષ્ણપ્રધાન હિંદુનું ભક્તિ ધર્મ છે તે ગુજરાતીમાં પણ રમે છે. કૃષ્ણનું જેવું વર્ણન તેવું પ્રભુનું વર્ણન જેના રૂપે માનેયો તેવા રૂપનુ ચિત્ર ‘કમલેશ્વરો’ “વન માળી” કે ‘સામગીરો’ ‘જેવે જેવે પ્રમદે સાલો’ તેવે તેવે રૂપે ગાયા છે. “મોરમુગટ પિતાગર ગોકો” કે “વાકે અ મોડે શી નાયજી” એવી મૂર્તિ પણ આલેખાઈ છે. લોકગીત કે ગઝલીઓમાં જ્યાંકે ક્યાંક, માતા સ્વરૂપની માનેની પ્રતિમાવાળા પ્રભુના સ્વરૂપમાં રૂઢ સ્વરૂપ જણાશે, ભયથી ભકિત કરે છે એના ભાસે યશે પણ સાહિત્યના સમગ્રરૂપમાં તો પ્રભુની પ્રતિમા એકજ સ્વરૂપના અનેક દર્શને જડાઈ ગઈ છે. નવીન કાળમાં, વહેમો દૂર થવાના મમયમાં, પશ્ચિમના સંબંધથી નવું સ્વરૂપ લેતા સંસ્કારના કાળમાં પણ માહિતરે પ્રભુની પ્રતિમા પ્રેમમાં જ ઘડી છે. ભકિતથી છનકતા હૃદયનાગા નગસૈયા, મીંગ કે દયારામ જેવાજ પ્રેમાગ ભાવવાળા અ. ભોગાનાથ સારાભાઈ, કે આપણા સાક્ષરરત્ન નગમિદરાનભાઈ પણ પ્રભુપ્રેમ છે અને એના હૃદયમાં આપણું સર્વદા ધ્યાન છે એજ વાત પ્રતીત કરે છે.

“મુજ જીવનપથ અનેક સમે, પ્રભુ તે ભરિયો મીઠડા કુમુમે,
ઢદી કંટક પાય સવા ચરણે, સીન્ધુ પ્રેમ અમી અણુમોનુ મણે”

આથી વધારે પ્રેમાગ તે પ્રભુની કંઈ કલ્પના યશે? આ જ ભક્તિ જગતના જાનાતમાં પામર માનવીનો આધાર છે, અને આ જ પ્રતિમાએ પ્રભુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં રમી રહ્યો છે, અને મને તો લાગે છે કે નિતડાવાદથી દૂર, અનુપદા તર્કની ખટપટથી પૂર, સાહિત્યમાં તો એજ પ્રતિમા કાયમ રહેશે.

નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર.

અસહકારનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફાળો

- “નનન ગુજરાત” માસિકના ૧૧૫ પુનરુત્થાન ૧૧૫ અંકમાં “ગુણગુણ” માસિકના ત્રીજામાંના એક ૩૧ જુન ૬૫ અંકમાંથી આખી ગુજરાતી પત્રકો પરિવર્તિત લખતા ‘પ્રજાપંથ’ના તંત્રી ભાષ્ય ઉદ્ભવ દાકો સંમધી લખ્યું છે. “નિશાળથી તાજા જ નીવળેલા છે અને મીઠા થોડા જવાને જાદો પરિવર્તમા આન્યા દોષ એમ લાગતું હતું!” મારા મનની પણ ગા અંધારીમાં એમ કદી શકે, કાન્યુકે મે પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ‘લાલા વિગાન’ની પદની ભાષ્ય ઉદ્ભવ મોકરની માથે મળા પોષમા જ લીધી છે. આમ જના આજે મે આ પગિદ સમક્ષ આ નિબંધ વાચવાની કૃત્તનાકરી છે, તેનું કાન્યુ આ પગિદ મારા વનન ચરોતરમાં લગાઈ છે તે, તથા આ પગિદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ અધ્યા સમનાનયણ પાંચકે ગુજરાત મદાવિદ્યાલયમાં મારા ગુજરાતી વિવચના અધ્યાપક હતા તે છે પોતાના વનનમાં પોતાના અધ્યાપકની મમક્ષા જૂનો કે હુડતાનું પ્રવર્ધન થઈ જાય તો તેથી માણસને ખામ સંતાપ થનો નથી

આજનો મારા નિબંધનો વિષય ‘અમદશાનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફાળો’ એ છે અમદશાને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાત મદાવિદ્યાલયમાં મે ત્રા! વર્ષ અભ્યાસ કર્યો છે, તેથી મને અમદશા નગ્ન મમતા દોષ એમ અને તેમ જના અમદશાથી તદ્દન અનિમ રેતી કવિવર દાકોની ચાનિનિકેતન સમ્પ્રદાય પત્ર મે અમદશાના વિવેચના એક વર્ષ મળ્યું છે, તેથી હું ધૃષ્ટિ છુ કે મને મમતા મને એક પક્ષી નહિ જનાવે આમ જના મારા નિબંધમાં એવું કહી શકે તો હું નિષ્પાપ છું, કારણ માણસ એની પગિધિનિથી તદ્દન મુક્ત રહી શકતો નથી આમ જના હું અપને

ગણાનું છુ કે આ નિમધમાં એ એકપક્ષીપણામાંથી મુક્ત રહેવા કાળજી રાખી છે.

અસહકારને શરૂ થયા લગભગ આઠ વર્ષ થવા આવ્યા આ આઠ વર્ષ દરમ્યાન અસહકારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શો ફાળો આપ્યો એ જોવાનો અત્રે પ્રયત્ન છે. આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે અસહકારનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપાનો ફાળો હવે બધ થયો છે. અસહકારનો ફાળો હજી ચાલુ છે અને ચાલુ રહેશે આનો અર્થ તો એટલો છે કે હવે અસહકારનો ફાળો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણવા જેટલો થયો છે, એટલે એ જોઈ લઈએ

અસહકારને અંગે ઉભું થયેલું સાહિત્ય જોવા માટે પહેલા અસહકારના અંગે જોઈએ. અસહકારના અંગે મુખ્યત્વે ધારાસભાઓનો ત્યાગ, અદાવતોનો ત્યાગ, સરકારી માનચાહનો ત્યાગ, પટ્ટેરી કાપડનો બદ્ધિકાર તથા સરકારી પાઠશાળાઓનો ત્યાગ આદિયા ઈ. આ અંગેમાંથી ધારાસભાઓનો ત્યાગ, અદાવતોનો ત્યાગ અને સરકારી માનચાહનો ત્યાગ આને લીધે આપણા સાહિત્યમાં ખાસ ઉમેરો થયો નથી એને અંગે ગાંધીજીએ કેટલાક ભાષણો આપેના તથા લેખો લખેના તે આપણી પાસે 'નવજીવન' ની ફાઇનો'વા, યુગધર્મ' કાર્યાલય તંત્રી બહાર પડેલા 'અસહકાર' નામના ગ્રંથમાં, તથા નવજીવન કે કાશન મંદિર તરફથી બહાર પડેના 'ગાંધીજીનું નવજીવન' નામના પુસ્તકમાં સંગ્રહિત છે.

હવે જ્યાં પટ્ટેરી કાપડનો બદ્ધિકાર તથા સરકારી શાળાપાઠશાળાઓનો ત્યાગ આ અને અંગેમાંથી પહેલું અંગ બધુંએ આ સબધી ગાંધીજીના ભાષણો અને લેખોનો તો પાડી નથી. પટ્ટેરી કાપડના બદ્ધિકારને અમનમાં મૂકવાની સાથે જ સ્વદેશી આવે છે સ્વદેશીની વાત નીકળના પટ્ટેરી મિલોનું કાપડ વાપરવું કે નહિ, સ્વદેશી મિલો પરદેશી મિલો સામે પડી ગઈ કે નહિ, મિલોને ઉત્તેજન આપવા કરતા હાથકંતામણ અને હાથ-છાદને ખીનનસા રીતિવચ્છ કે નહિ, હાથકંતામણ અને હાથરણાટ સાર્વત્રિક થઈ શકે કે નહિ વગેરે વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા આ બધા પ્રશ્નો ચર્ચાને ગાંધીજીએ એક નવું જ માનાચન ઉભું કર્યું આ સબધીના 'નવજીવન' માં આવેના એમના ભાષણો તથા લેખો એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અગત્યનો શાગો છે એમાંના કેટલાક ભાષણો અને લેખો આગળ જગાએના પુસ્તકો-અસહકાર', અને 'ગાંધીજીનું નવજીવન'માં આપેલા છે

આ વિષય ઉપર ગાંધીજી મિનાય કાઢા કાનેનકર, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ વગેરેએ પણ કેટલુંક લખ્યું છે એમાં કાઢા કાનેવડેના 'પટ્ટેરી ધર્મ' નામના નાના પુસ્તકનો તથા 'નિદ કમ પાયમાન થયું ?' નામના પુસ્તકમાંનો શ્રી મહાદેવ દેસાઈનો 'સ્વદેશીનો નાશ' નામના લખેનો આન ઉપર નજર કરવો જોઈએ

નવજીવન ઉપર નખારના મહિત્વમાં ખાસ અગત્યનું પુસ્તક તો ઘોડાડ નખત ઉપર નાન પાલો 'ગાંધી નિમધ' છ ૨ ૧૦૦૦) નું / ભાગની નિકાઈમાં ખાલી ઉપર આપ્યા

દેગમાથી આવેલા નિમંધોમાના બે સર્વોત્તમ નિમંધો ઉપરથી તૈયાર કરેલા એક અગ્રેષ્ઠ નિમંધનો આ અનુવાદ છે. આ અનુવાદને છેવાડે વધારામાં અનુવાદક શ્રી. હનનવાવ જોધીએ ગુજરાતની આ વિષયની માહિતી આપી છે તે ખામ ઉપયોગી તથા રમ પડે તેવી છે.

ઉપર જણાવેલાં ભાષણો, લેખો, તથા પુસ્તકોમાં સ્વદેશીનાં તત્ત્વોની ચર્ચા છે. સ્વદેશીની વ્યવહાર (Technical) બાબત ઉપર પણ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલુંક વખ યું છે. આ લખનાગ્રંથોમાં સ્વ. મગનલાલ ગાંધી તથા શ્રી. લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના નામ ગણાવી શકાય. આ બંનેએ એમનું લખાણ 'નવજીવન' માં જ લખ્યું છે.

આ બંનેના લેખો ઉપરાંત આ બાબતમાં ખૂબ વ્યવદાંત પુસ્તકો તો ગ. પોપટયાન અઢાળજીનું 'વણાટશાસ્ત્ર' તથા સ્વ. મગનલાલ ગાંધીનું 'દાથવણાટ' છે.

રંગાટ ઉપર પણ 'દેશી રંગો' નામે એક પુસ્તક આ અરસામાં લખાયું છે.

આમ અસહકારને અંગે પગ્ગેશી કાપડના ત્યાગનો પ્રથમ ઉદ્ધારથી આપણી ભાષામાં એ સંબંધી નવું જ સાહિત્ય સરળાયું છે.

હવે સરકારી શાળાપાઠશાળાઓના ત્યાગને લીધે ગુજરાતી માહિત્યમાં કેટલો ફાગો વધ્યો તે આપણે જોઈએ. સરકારી શાળાપાઠશાળાઓના ત્યાગને અંગે ગાંધીજીએ તેમ જ કાકા કાલેલકરે જે ભાષણો આપેલા તથા જેઓ લખેલા તે 'નવજીવન' તથા આગળ જણાવેલાં બે પુસ્તકો-અમહકાર' તથા 'ગાંધીજીનું નવજીવન'-નેમજ 'કાલેલકરના ચેષ્ટો' નામના પુસ્તકમાં મળે છે.

સરકારી શાળા પાઠશાળાઓના ત્યાગને અંગે આપણે ભાષણો તથા લખાણો લેખોને બાજુએ મૂકી મરકારી શાળા પાઠશાળાઓના ત્યાગને લીધે આપણા સાહિત્યો ખીજો શો ફાગો મળ્યો તેનો હવે વિચાર કરીએ.

ગુજરાતમાં સરકારી શાળાપાઠશાળાઓના ત્યાગનું મંડનાત્મક (collective) સ્વરૂપ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ગ્રંથપત્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એટલે એને અંગે ઉભા થયેલા મહાવિદ્યાવયો તથા એની સાથે જોડાયેલા વિનયમંદિરો, કુમારમંદિરો વગેરે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠને અંગે ઉભા થયેલા મહાવિદ્યાવયોમાં આપણા સાહિત્યને ફાગો આપનાર તો ગુજરાત મહાવિદ્યાવય અને ગુજરાત પુનઃનવ મંદિર, એ બે મુખ્યત્વે ગણી શકાય.

ગુજરાત મહાવિદ્યાવયની ઉત્પત્તિ એજ આપણી આ પરિવર્તના સહિત્ય વિભાગના પ્રમુખના સહિત્યજીવનની સરજાનું સરખાનું માધ્યમ. ગુજરાત મહાવિદ્યાવયની ઉત્પત્તિ પહેલાં, અધ્યા. રમનાગયણ પાઠકની આપણા સાહિત્ય ગસિકેને ખમ પનુનડોતી. ત્યાર પહેલાં

તેઓને ઢાં સાગ વખતે તરીકે ઓળખાતું હોય એ સભવે છે અધ્યા પાઠક ગુજરાત મહાવિદ્યાનયમાં અધ્યાપક થયા કે તેઓ એક સાહિત્યાર્થ જની ગયા આ બનાવ Open Sesame ના જેવો દેખાય છે, પરંતુ એ મને સાચો લાગે છે અસહકારને અંગે ગુજરાત મહાવિદ્યાનયની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોત તો અધ્યા પાઠક દ્વારા આપણને ગુજરાતીમાં 'પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા', 'કાવ્ય પ્રકાશ', અને 'ધર્મપદ' (જો કે ધર્મપદ'ના સંપાદક તરીકે અધ્યા ધર્મોનંદ ઇસવી અને અધ્યા પાઠક છે, તેમ જતાં એને ગુજરાતમાં ઉનાગવાનો હિસ્સો તો અધ્યા પાઠકનોજ છે) જેવા પુસ્તકો આપણને ન મળ્યા હોત વળી આ ઉપરાંત અધ્યા પાઠકદ્વારા આપણને આપણા કાવ્ય સાહિત્યના સારરૂપ 'કાવ્ય પરિચય' 'કાવ્ય સમુચ્ચય' તથા ૨૨ કવિ કાન્તના પુરાનાર્પના પુસ્તકો, વિદ્યતાપૂર્ણ ઉપોદ્દાત અને નીકાઓ સાથે મળ્યા તે વગુ ન મળ્યા હોત, અને આપણા માસિક સાહિત્યમાં 'પ્રધ્યાન' જેવું માસિક ન જન્મ્યું હોત, તથા 'ત્રિરેફની વાતો' જેવી વાતો પણ ન લખાઈ હોત

ગુજરાત મહાવિદ્યાનયે અધ્યા પાઠક ઉપરાંત અધ્યા માણસાવ ઠાકોરને પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઉગાડ્યા એમ કહેવામાં હું કદાચ અયોગ્ય કહેતો હોઉં એમ મને લાગતું નથી અધ્યા ઠાકોરનો ફાગો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અધ્યા પાઠકના જેટલો કે જેવો નહિ હોય પરંતુ એમના ફાગોને પણ અનગણી મકાઈ નહિ ફ્રેંચ સાહિત્યનો ગુજરાતી સાહિત્યને વાદ ચખ્ખા નાગ તો મારા ધારવા મુજબ તેઓજ છે ત્વ નવનગરે ફ્રેંચ નાટકકાર મોનીયેર ઉપરથી 'લટનુ બોપાણુ' લખેતું પરંતુ તે અંગ્રેજના અનુનાદ ઉપરથી મીરેન્દ્રાધુ ફ્રેંચમાંથી ગુજરાતીમાં ખીરસનારાઓમાં તો તેઓનું સ્થાન અનોખું છે અંગ્રેજી નાટકકાર જ્યોર્જ બનાર્ડ શાનો પણ ગુજરાતીમાં પરિચય આપનાર તો તેઓ જ છે

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં અધ્યાપકો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં સામાન્ય રીતે ગુજરાતી મારફત શિક્ષણ આપવાનો અને ગુજરાતી કવિતાના શીખવવાનો વતીનું છે આથી ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓનો મોખ કેળવાય છે તથા એના ઉપર એમનો કાણુ પેસે છે આ એમનો રોખ અને કાણુ સહિત્યના રૂપમાં પળિયું છે અને આ આપણે એમના 'સાનરમતી' દ્વિમાસિક માન્દ્રત જોઈ શકીએ તોએ એમાં લેખનની શુદ્ધિ તથા વિચારોનું ઉગાણુ સ્પષ્ટ તરી આવે છે એક ગુજરાતી સક્ષરે તે શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા માટે 'સાનરમતી' ની ભાષા જોઈ શકે છે

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં બગલા ભાષાને પણ ધ્યાન છે, જો કે વિદ્યાર્થીઓને અભાવે કેટલું વખતથી મગાગી જોઈ રહ્યામાં આ થા છે આની અસર પણ આપણા સંસ્કૃત ઉપર છે ભાષા નવીનતા સંપાદનના આગમન માઉચ કરિયો નેમજ ૨૨ નાટક ૧૨ દ્રિષ્ટિનાય રાય સંગ્રહીના લેખો આ ૧૧ પશ્ચિમ ૩૫ કે ભવિષ્યમાં ભાષા નવીનતા સંપાદકો આ સમયમાં ધર્મી આગા ગામી ગ ૧૨

ભાઈ નગીનદાસ પારેખ ઉપરાંત ગુજરાત મહાનિવાનયમા બીજા કેટલાક ભાઈઓ તરફથી પણ ગુજરાતી સાહિત્યને કંઈ કંઈ અર્પણ થયું કે ભાઈ શ્રીજીભાઈ દેનાઈ (તખત્તુસ 'બેદર્નરમ') તરફથી આપણને રાખા સાગ કાચો મળ્યા છે ભાઈ બીકુભા દેસાઈ તરફથી 'પ્રગ્યા' દ્વારા આપણને ગજકાગળને લગતી ઘણી નોંધો તેમજ મદિ કદિ લેખો મળે છે ભાઈ સનાતન જુવની વાતાઓ પણ ધીરવીરે ગુજરાતી સાહિત્યમા ગયા. પામતી જાય છે ભાઈ ચડગકર ગુકન 'સીનાદગ્ધુ' અને 'ચીનનો ચાવાજ' નામના એમના પુસ્તકોદ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોને જાણીના છે ભાઈ કમ્બનદાસ માણેકે પણ કેવિવર ટાગોરના 'મુખધાગ' અને 'એ જાન નામકો' જગાળી દેખાથી ગુજરાતીમા મદાગ પાડી કંઈક ખ્યાતિ મેળવી છે ભાઈ ઠાટાભાઈ પટેલે સખ્તા સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાનય તરફથી બહાર પડેલી 'પ્રીતમદાસ લી વાણી' ના સપાઠનું ધણુ ખર્ચ કાર્ય કર્યું છે. બીજા કેટલાક ભાઈઓએ પણ આપણા સાહિત્યમા કંઈક અર્પણ કર્યું છે આમ મહાનિવા લયમા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ઓછી ગ્હેન ગ્ના અગ્ના દુક સનયમા ગુજરાતી સાહિત્યમા સારો ફાળો આપ્યો છે આ વિદ્યાર્થીઓદ્વારા આપણે ભવિષ્યમા ઘણી આશા રાખી શકીએ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું બીજું મહાવિદ્યાનય ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર દવે લઈએ આપણા સાહિત્યમા વિદ્વાનાશુ સાહિત્ય 'બહાર પાડનામા તેનો ધણો હિસ્સો છે એ એના પ્રકાશનો ઉપરથી જોઈ શકાશે ' આર્યો !! તહેવારોના ઇતિહાસ ', ' આર્યનિદા વ્યાખ્યાનમણા ', ' જુદલીનાસારસમદ ', ' જુદસમનો પરિચય ', ' ધર્મપત્ર ', ' પ્રાચીન સાહિત્ય ', ' પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાખરણ ' વગેરે એના પુસ્તકો તથા એના ' પુરાતત્ત્વ ' ત્રિમાસિક ઉપરથી આની ખાતરી થશે અસદમરને અગે વિદ્યારીક ન રથપાઈ હોત તો પુરાતત્ત્વ મંદિરદ્વારા અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમા ખ્યાનિ પામેના બૌદ્ધ ધર્મના અઠગ અભ્યાસી અધ્યા ધર્માનદ કેસબી, ગુજરાતની અને તેનાયે ખાસ કરીને જૈન સંસ્કૃતિના ઉડા અભ્યાસી આચાર્ય મુનિ જિનવિજયજી, તેમજ સંસ્કૃત, પાનિ, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓના અને તેમા લખાયેના શાસ્ત્રોમા વ્યુત્પન્ન પડિતો શ્રી સુખનાન સધરી અને શ્રી. મહેયરનાન દોરીનો નાભ અપણો ઉપના પુસ્તકોદ્વારા જોનો તે ન મળ્યો હેત વડે દરામા ઘણું મોટું ખર્ચે લગભગ પદરેક વર્ષથી ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ચાલે છે તેના કામની સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરના, ઓછા સાધનો વડે ઓછા સમયમા આપેના કામની તુનના કરવાથી સમગ્રશે કે પુરાતત્ત્વ મંદિર ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને કેટલી સમૃદ્ધિ આપી છે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બીજા બે એક મહાનિવાનો અગ્નિતત્ત્વમા આવેના પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યમા તેમનો કંઈ ખાસ ફાળો નથી

દવે આપણે નિયામકિરો અને કુમારમંદિરો ઉપર આનીએ વિદ્યાપીઠે આ મંદિરોને ડગલણીના જૂના ચીનાથી નવો માર્ગ જતાવવા ' નવજીવન ' ની સાથે ' કેળવણી અમલ ' નાસિકની અમરથા કરેલી આ અકદ્વારા કેળવણીના કેટલાક નવા વિચારો

આપણને મળેલા. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા આપી તેના સંપ્રદેશ બહાર પાડવાની પદ્ધતિ પણ અખતાર કરી છે. વિનયમદિગે અને કુમારમદિરોને લીધે ખાસ કરીને તેા ગુજરાતીમાં વિદ્યાર્થીઓ માટેના વિવિધ વિષયના કેટલાક સાગ પાઠ્ય પુસ્તકો વધ્યા છે. 'આલ્પભાષી નાની', 'આલ્પભાષી મોટી', 'મોટી મહેન', 'બેર', 'અણભેર', 'રાયણ', 'કાવ્યપરિચય', 'ગુજરાત વિદ્યાર્થી વાચનમાળા', 'પાઠસંચય' (આની બીજી સુધારાવધારા સંધેનો આવૃત્તિ કરડિયો 'ના નામે બહાર પડી છે. 'પ્રાકૃતિક ભૂગોળ', 'ભોગવ ઇતિહાસ વાર્તામાળા', 'સંક્ષિપ્ત કરણપ્રયો', 'ક્ષિતિગ રાજ્યતત્ત્વ અને આપણી મહાસભા', 'દિદી લરકરી ખર્ચ', 'તેમજ બીજા અનેક જુદા જુદા વિષયો ઉપરના સાગસાર પાઠ્યપુસ્તકો લખાયા છે. ગુજરાત મહા-વિદ્યાપથને માટે પણ ગુજરાત વિદ્યાર્થી 'વ્યાપારી ભૂગોળ', 'આકાશસાત્ર', 'પ્રમાણ-ગાત્ર પ્રવેશિકા', 'મપતિશાત્ર', 'કાવ્યસમુચ્ચય', 'ગોવિદ્યમન' વગેરે પાઠ્ય-પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા છે. આ પાઠ્યપુસ્તકોની ઉત્પત્તિએ આપણામાં વિશ્વાસ જન્માવ્યો છે કે આપણી ભાષા તરફ દુર્લભ કરનામા ન આવે તો આપણી હાઇસ્કૂલોના ઉપના વર્ગોમાં અને કોલેજોમાં પણ શિક્ષણના વાહન (medium of instruction) તરીકે અમુક મુદત તથા અમુક વિષયો પૂરતી છૂટછાટ રાખીએ એટલે ગુજરાતી ભાષા ચાલી શકે આ વિશ્વાસ એ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર નાનો ઉપકાર નથી.

ગુજરાત વિદ્યાર્થીઓના વિનયમદિરો અને કુમારમદિરોની સમગ્ર વત કરી હવે એની સાથે જોડાએથી કેટલીક મુખ્ય સંસ્થાઓની તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. ગુજરાત વિદ્યા પીઠની ઉત્પત્તિ પહેલા થી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન, ચરેતર એજ્યુકેશન સોસાયટી અને ભગ્ય કેળવણી મંડળ અસ્તિત્વમાં હતા અને દરેક પોતપોતાના આદર્શો મુજબ કામ કરતા હતા; પરંતુ આ સંસ્થાઓનો સંપર્ક સાધી એમની ઉત્પત્તિ કરવામાં અસહકાર એટલે અસહકારથી જન્મેલી ગુજરાત વિદ્યાર્થી સંઘાયજીત નીચરી છે વિદ્યાર્થીને લીધે એમના આદર્શો ગુજરાત સમજ ગયું અને એમને યોગ્ય ઉત્તેજન મળ્યું. થી દક્ષિણા મૂર્તિના શિક્ષણના પ્રયોગો નવામાં ન ગણતા ગુજરાતે તેના તરફ પણ આંખ આપી કરીને થી દક્ષિણામૂર્તિના આપણી ભાષામાં 'શિક્ષક અને શિષ્ય', 'શ્રીદેવોરી પદ્ધતિ', 'વિદ્યાર્થીઓના માનસ', વાર્તાનું સાત્ર' વગેરે શિક્ષણ સાહિત્યને લગના પુસ્તકો તથા 'થી દક્ષિણામૂર્તિ' ત્રિમાસિક તેમજ 'શિક્ષણ પત્રિકા' અને 'જાગૃત્ય' જેવા માસિકો આપણને મળ્યા. 'ગુરુ ભેટ', 'જાગૃત્ય', 'જાગૃત્ય મંડલ', 'દિશાર કથાઓ', 'આપણા દેવનો ઇતિહાસ', 'ધર્મોમાઓના ચરિતો', 'આખ્યાયિકાઓ', 'જનક કથાઓ' વગેરે પુસ્તકો પણ આ ઉત્તેજનનું જ પરિણામ છે.

દમણ બહાર પડતી થી દક્ષિણામૂર્તિ જાગૃત્યમાળાની ચોપડીઓએ આપણા જાગૃત્યમાળા પૂર આપ્યું છે ચરેતર એજ્યુકેશન સોસાયટી તરફથી પણ અંગ્રગણિત, ભૂમિનિ, કાવ્યમંડલ, ગદ્યમંડલ વગેરે આપણને આને લીધે જ મળ્યા. વિદ્યાર્થીઓના

પાઠ્યપુસ્તકોમાં આગળ ગણાવેલું 'ચિટિત રાજતત્ત્વ અને આપણી મદામમાં' એ સગ્ગ પુસ્તક આ ગોસાઇનીના એક સ્વયંમેવકે જ લખ્યું છે. ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી રચાયેલા 'ગુજરાત નિવાસી વાચનમાળા', 'ભોગવત દનિદાસ વાનામાળા', 'પ્રાકૃતિક ભૂગોળ' વગેરે પાઠ્યપુસ્તકો આપણને મળ્યા છે, તેનો ઉત્તેજ આગળ નિવાસીના પુસ્તકોમાં આવી જાય છે.

અસહ્યારનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફાગો એના વિવિધ અંગોનો અનન્યીને કેન્દ્રો મળ્યો તે આપણે જોયું. દરેક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એના ફાગોનો ખીમ એક દૃષ્ટિગિદ્ધથી વિચાર કરીએ. દરેક પત્રનું સંપૂર્ણ અવતોષન એક સ્થિતિ-એક દૃષ્ટિગિદ્ધથી ન પણ થઈ શકે. અસહ્યાર જન્મ્યો અને જન્મ્યો એની માથે એના જન્મના આજે જમાવનાર ગાંધીજીની મદત્તાનું ધણું દર્શન થયું. કેટલાક એમની વધાર મનિધિમાં આવવામાં ભાગ્ય સમજના ભાગમાં એમની સનિધિના સેનથી એમણી કેલીન વ્યક્તિઓ દીરી નીમળી સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ એમના હાથ ધરી સમૃદ્ધિ મળી ગાંધીજી પાછળ ઝગમગની આ વ્યક્તિઓમાં કામ કાલેનકર, શ્રી મદાદેવ દેસાઈ, શ્રી ટ્રિગોનાન મગરવાળા, શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રી જીવનગમ દત્તે વગેરેને ગણી શકાય.

ઉપર જણાવેલી વ્યક્તિઓના ગુજરાતી સાહિત્યની ની સમૃદ્ધિ નથી તે એક પક્ષી એક વ્યક્તિ લઈ જોઈએ. મામ કાલેનકર જન્મે મદારાષ્ટ્રી હોવા છતાં એમને કેટલાક સવા કે દોઢ ગુજરાતી મહે છે. ગુજરાતી જનતાનો, ગુજરાતી ભાસાનો ગુજરાતી ઇતિહાસનો એમનો પરિચય કેનાઢ ગુજરાતી સાક્ષરોને પણ સરભાવે તેવો છે. એમણે સ્વ. રણુજીતગમના 'લોકગીત પુસ્તકો' પરિચય નખ્યો કે તે રાચનારને આજે ખ્યાન આવશે. મામ કાલેન કે હિમાનયનો પ્રસાસ', માનેનકરના જેવો, 'જોનગની દિવાનો' વગેરે પુસ્તકો લખ્યા છે. એમના 'વહેલી ધર્મ' નો આગળ ઉત્તેજ આપી ગયો છે. હિમાનયનો પ્રવાસ' એ ગુજરાતી ભાસામાં નખારેના ચોખા પ્રસાસના પુસ્તકોમાં ઉત્તુ ગ્ધાન મેળવે છે. કાલેનકરના લખે માના એમના લેખો આપણા નિમધ સાહિત્યમાં ધણે ઉત્તેજ આવે તેમ છે. તેના કેનગ ભાસા અને શૈલીની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પગ તે ખરેખર શિષ્ટ ગુજરાતીના નમુના રૂપે છે. એમની જોનરાની દિવાનો' નો આપણા સાહિત્યમાં એક નવા જ પ્રકારનું પુસ્તક છે. એમાં એમણે પક્ષીનિરા એક મુશ્કેલ તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આપ્યું છે. આ પુસ્તક એનું નામ મૂક્યું છે તેમ એમના નિવસ સત્યાગ્રહાનમથી જોનરાતી આવેની સામન્યની એક જ જોનની દિવાનોમાં નખ્યું છે.

ગાંધીજી ૧૧ એવગના અનુમન' થીલુન ઈદુનાન વાગે ની 'કાલસામની કદાણી', શ્રી મદાદેવ જે ની 'શર્મ હાજુની નજી વાનઓ' નો વિગળ નખ, તેમ જ ગજ જોપાનાચાચીની જેન નખી' આ પુસ્તકો એના કલાઓને મ માગ જેનની દિવાનોમાં પૂરવાથી જ આપણી મળ્યા છે. અસહ્યારને અગે એ મળાગોને જેન નિસાસ પ્રાપ્ત થયો ન હોત તો આપણા સાહિત્યને આવા અપૂર્વ પુસ્તકો મળ્યા હોત. કેમ તે મ મા છે.

શ્રી. મહાદેવ દેગાધીએ પ્રખ્યાત જંગાળી નવલકથાકાર શ્રી. શરદ્દેવની ત્રણ વાર્તાઓ તથા 'વિરાજ વલુ' એટલું જ આપણા સાહિત્યને આપ્યું નથી. માધીછતા 'નવજીવન'ના લેખો અને તેમણે એમની 'આત્મકથા'ના શ્રી. મહાદેવના અંગ્રેજી અનુવાદોએ તે આપણી ભાષાને તેમ જ સાહિત્યને ઘણું ગૌરવ આપ્યું છે એમના 'સ્વદેશીનો નાશ' નામના લેખનો તે આગળ ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. આ ઉપરાંત એમણે પ્રખ્યાત અંગ્રેજી વિચારક લૉડ્ઝ પ્રે.ગ્લીના 'On compromise' નામના વિદ્વતાયુક્ત પુસ્તકનું આપણને ભાષાંતર આપ્યું છે. એમના બીજા છુટક લખાણો પણ ઘણા છે.

શ્રી. મહાદેવ સમઘી અને એક ઉલ્લેખ ન કરે તો તેમને ન્યાય આપ્યો ન ગણાય. ગુજરાતમાં જે કેટલાક જંગાળી ભાષા અને સાહિત્યના સારા અભ્યાસીઓ છે તેમાં શ્રી. મહાદેવનું સ્થાન આગળ છે કવિવર ટાગોરના 'ચિત્રાગદા' નાટકનો તેમ જ તેમના પ્રખ્યાત કાવ્ય 'વિદાલ-અભિગાપ'નો અનુવાદ તેમ જ આગળ જણાવેલી શ્રી શરદ્દેવશ્રીની નવલકથાઓ આની સાક્ષી રૂપે છે. એમણે કવિવર ટાગોરના 'एकला चल, एकला चल, एकला चल रे' નામના પ્રખ્યાત કાવ્યનું 'એકલો જાને રે' નામનું જે ભાષાંતર કર્યું છે તેને અધ્યા. ગમનાગમણ પાઠકે એમના 'કાવ્ય સમુચ્ચય'માં પણ સ્થાન આપ્યું છે.

હવે શ્રી કિશોરલાલ મગડવાળા લઈએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના તેઓ મહામાત્ર હતા તે દરમિયાન તથા ત્યાર પછી તેમણે કેળવણી ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંબંધી ઘણા વિચાર કર્યો છે તેનો લાભ 'નવજીવન'ના 'કેળવણી અંક' દ્વારા તથા તેમના 'કેળવણીના પાયા' નામના એક અપૂર્વ પ્રકારના પુસ્તકદ્વારા આપણા સાહિત્યને મળ્યો છે. એક વિદ્વાન કેળવણીકારે આ લેખો સમઘી ઉદ્દેગ કાઢ્યા છે કે જો આ લેખો શ્રી. કિશોરલાલે અંગ્રેજીમાં લખ્યા હોત તો તેની કીંમત અનેકધા વધી જતી શ્રી કિશોરલાલે કેળવણી સિવાય 'અવતાગમાળા' નામની એક ત્રયમાળા પણ લખી છે આ ત્રયમાળામાં 'ગમ અને કૃષ્ણ', 'બુદ્ધ અને મહાવીર' 'ધર્મ સ્મિત' અને 'સહજનનદ સ્વામી' ના ચરિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આ ચરિત્રો એમના જેવા ભક્તહૃદયના વિદ્વાનને હાથે લખાય એ આપણા સાહિત્યનું આજ્ઞ છે, આ પુસ્તકોનો આપણા સમાજમાં તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમાં ધણે પ્રચાર થવો જોઈએ શ્રી કિશોરનાવના જીવનમાં જે 'Plain language and High Thinking' અને ઉચ્ચ વિચાર છે તેની પ્રતિજ્ઞાયા રૂપે એમના પુસ્તકો પણ સરલ અને ઉચ્ચ વિચારોવાળા છે.

શ્રી નરહરિ પરીખ અને શ્રી. જુગતગમ દેનો જીવન ગામડામાં દટાયેલા રહ્યા છે, તેથી આપણા આમજીવનને તેમ જ દેશને ઘણો ફાયદો છે, પરંતુ આપણા સાહિત્યને તો તેથી ઘણું ખમવું પડ્યું છે પરંતુ જીવનનું મુખ્ય નિયામક સાહિત્ય ન હોઈ શકે; એટલે આપણે એમના માર્ગને અવગણી શકીએ નહિ. પરંતુ ગામડામાં દટાઈને પણ એમને સાહિત્યમેવા દટાસ દેરી નથી એમ તેઓનો જીવિત્વ દોષ એમ જણાય છે એટલું આપણને આશ્વાસન છે શ્રી. નરહરિએ તો ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યમાં કામ માટે લઈ છે

શ્રી. જુગતગમ પણ પ્રસંગોપાત 'કાશિકાવ્યાન', 'આધ્યાત્મ' માડુ' એવા લોકોને તેમ જ બાળકોને અનુકૂળ નાના પુસ્તકો લખે છે 'નાલમિત્ર' માસિકદ્વારા છેક નાના બાળકોને પણ એ ન જૂનતા હોય એમ દેખાય છે આગળ વિદ્યાર્થીના પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવેલા 'ચણ્ડીમોર' અને 'ગયણ્ડ' એમના સંગ્રહેલા છે, તથા 'ચાવણ્ડ' મા પણ તેમનો શ્રી. ગિજુભાઈ સાથે અડધો હિસ્સો છે. 'ચણ્ડીમોર' મા તદ્દન નાના બાળકો માટેની કવિતાઓ છે. 'ગયણ્ડ' મા જરા મોટા બાળકો માટે દલપતરામ, શામળ, નર્મદ, ખમરદાસ વગેરે મરણ શૈલિવાળા કવિઓની સહેલી કવિતાઓ છે. આ બંને પુસ્તકો-ખાસ કરીને પહેલું બાળકોમાં બહુ પ્રિય થયું છે આગળ જણાવેલી રાજગોપાલાચાર્યની 'જેલકાપરી' ના અનુવાદક પણ શ્રી જુગતગમ છે શ્રી નગદરિએ કંકા કાલેલકરની સાથે એકસંપ કરીને 'પૂર્વરંગ' નામનું ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઉર્જાગ ઇતિહાસનું પુસ્તક લખ્યું છે. અમ્મી રામ-નાગયણ પાંકને 'ગોવિંદગમન' સંપાદન કરવામાં પણ તેમણે સાથ આપ્યો છે એમણે 'આટલું તો જણાવે' અને 'પાદસંચય' (આની બીજી આવૃત્તિનું નામ 'કરડિયો' છે.) એ બે પુસ્તકો સંપાદન પણ કર્યાં છે 'આટલું તો જણાવે' નો પહેલો ભાગ તો એમણે જ લખ્યો છે, અને બીજા ભાગમાં એમણે વિવિધ લેખકોના લેખો લીધા છે આ પુસ્તક ઉપરથી હિંદ તરફની સગાઈની નીતિ બહુ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. આ પુસ્તકનો પ્રચાર વિશેષ કરવા જોશે છે. 'પાદસંચય' એ વિનયમદિરાના મોશા પાચમાં ઘોંઘોળાના પ્રિયાર્થોએ ને માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચોખ્ખું છે. એના આગળના ભાગ મહા પાઠવાની એમની ઇચ્છાને હજી એમણે માન આપ્યું નથી તે તેઓ જલદી આપશે એમ આપણે ઇચ્છીશું આ ઉપરાંત ટોલ્સ્ટોયના 'ત્યારે આપણે કરીશું શું?' નામના પુસ્તકના બીજા ભાગના અનુવાદક પણ તેઓ જ છે

ઉપર ગણેલી અક્ષિઓ મિયાણ બીજી ઘણી વ્યક્તિઓનું સાહિત્ય મોટે ભાગે ગાંધીજીએ ગર કરવા અસહકારની અસરને આભારી હશે, પરંતુ અત્રે ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય તો મને ઉપરની વ્યક્તિઓ જ વાજે છે. છેક અસહકારની શરૂઆતમાં કવિ નાનાનાથ, શ્રીયુત ઇંદુલાલ યાસિદ, કવિ ખમરદાસ અને શ્રીયુત કે દ. મેઠા વગેરેનાં વખાણો ઉપર પણ અસહકારની અસર સ્પષ્ટ જણાતી હતી હજી પણ કવિ નાનાનાથ, શ્રીયુત ઇંદુલાલ અને શ્રીયુત કે દ. મેઠાનાં વખાણો અસહકારની અસરથી મુક્ત નથી, પરંતુ પહેલાનામાં અને અત્યાંનામાં કે જે બેટો છે કે પહેલા એ અસર અસહકાર તરફની લક્ષિતને બીજા જાતની હતી અને અત્યારે તે કંઈ વિખિત રીતે ઉદ્ભવેલી જણાય છે. દરિ નાનાનાથ તે દિવસોમાં મહાત્માજીને "યુગ્મજાતનો તપસરી" કહીને વર્ણવ્યા હતા તેમની બાંડાલીની સચિનય બગીચામાં એમણે ક્રીસની ચર્મપોથીની વડાઈ માટે સખાની હતી શ્રીયુત ઇંદુલાલે ગાંધીજીના અસહકાર સંગ્રહના ભાગણે અને લેખો ખાદીના પટ્ટાવાળા પુસ્તક જે છપાવેલાં એ 'અસહકાર' નામના પુસ્તકનો ઉલ્લેખ આગળ આની પ્રથા છે કવિ ખમરદાસે તે વખતે 'ઓ યુગ્મજાત ઓ યુગ્મજાત' અને 'યુગ્મજાતનો ચતુર' વગેરે શબ્દો વખ્યા હતા 'શ્રીયુત કે દ. મેઠા' પણ એમના 'અવેશ ગીતામૃત' ના કાવ્યો ને દિવસોમાં જ વખેલા, કવિ નાનાનાથ, શ્રીયુત ઇંદુલાલ

અને શ્રીયુત કે. દ. શેઠની પેઠે કવિ ખજરદારની અસહકાર તરફની દૃષ્ટિ પહેલાંનાં કરતાં વિપરીત થયેલી એમનાં કાલના લખાણોમાં જણાતી નથી એટલી કવિ ખજરદારના ઉપર અને કવિ નાનાલાલ, શ્રીયુત ઇંદુલાલ યાગિક અને શ્રીયુત કે. દ. શેઠના ઉપર અસહકારની થયેલી અસંગતતા ફેર છે.

સમગ્ર સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલયના સંપાદક ભિક્ષુ અખંડાનંદ પણ અસહકારની અસંગતી મુક્ત નથી. એમણે ગુજરાતી જનતા અને સાહિત્યની અગણિત સેવા કરી છે, તેમ છતાં એમના સંબંધી એક પ્રસંગ મારે અત્રે કંઈક દુઃખ સાથે નોંધવો પડે છે. ભિક્ષુ અખંડાનંદે અસહકારના દિવસોમાં આધીશનું ચરિત્ર ‘જનતાનો મહાન પુરુષ’ નામે પુસ્તક રૂપે બહાર પાડેલું. એ પુસ્તકની સિદ્ધકર્તા રહેલી નકલો ભિક્ષુ અખંડાનંદે કેટલાક વખત પહેલાં બાળી નાખ્યાની માહિતી પણ મને ખાસ વિશ્વાસપાત્ર રચયેથી મળી છે. આમ અસહકાર તથા એના વિધાતા ગાંધીજીની આપણા સાહિત્ય ઉપર અવનવી અસરો છે.

હવે વિષયનું આગળ અવલોકન કરીએ. અસહકારનાં અંગો દ્વારા તથા અસહકારની પ્રખ્યાત અસર નીચે આવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓ દ્વારા આપણું સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ થયું તેનો આપણે વિચાર કર્યો. હવે અસહકારને અંગે જન્મેલી તથા જન્મેલી કેટલીક પ્રકાશન મંથાઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્યનો વિચાર કરીએ. આ મંથાઓમાં મુખ્ય નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અને યુગધર્મ કાર્યાલય એને ગણી શકાય.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનું મુખ્ય પ્રકાશન ‘નવજીવન’ સાપ્તાહિક. આ સાપ્તાહિક અસહકાર પહેલાં જન્મ્યું છે; પરંતુ એનો લગભગ આખી કારકીર્દિ અસહકારમય જ છે. અસહકારના અંગો ઉપર આધીશ, કાકા કાવેનકર, શ્રી મદાદેવ દેસાઈ વગેરેએ લેખો લખ્યાનું વિવેચન આ નિબંધમાં આવી ગયું છે. તે લેખો તેમણે આ સાપ્તાહિકમાં જ લખેલા, વળી આ સાપ્તાહિકમાં અસહકારના ગણાવેલાં અંગો ઉપરાંત અહિંસા, અસ્પૃશ્યતા, દિંદુમુસલમાન ઐક્ય, સ્ત્રીઉદ્ધાર, વર્ણશ્રમ તેમજ શાંતિસંસ્થા, લગ્ન મરણના ખર્ચો, સ્વચ્છતા, સાદાર્થ, શ્રદ્ધા, જાતિ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોના અંગોપાંગો ઉપર વિવેચનો થયા છે અસહકાર એ આખા દેશના ઉદ્ધાર રૂપે હતો. અસહકારનાં મુખ્ય વિશિષ્ટ અંગો યોગા હોઈ શકે. પરંતુ એ અંગો સિવાયના દેશના બીજા નાના મોટા અનેક અનેક પ્રશ્નો તરફ તે ઉપેક્ષાની નજરથી જોઈ શકે નહીં. આથી અસહકારને અંગે આપણા સાહિત્યને અનેક નાનામોટા પ્રશ્નો ઉપર ઘણું વિવિધ સાહિત્ય મળ્યું છે. નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે આ સાપ્તાહિક ઉપરાંત અનેક નાના મોટા વિવિધ વિષયોને લગતા, વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યા છે. એ બધાનું વિવેચન કરવા તો એક જુદો નિબંધ જોઈએ. અત્રે તો માત્ર એમાનાં કેટલાંકના નામ માત્ર આપીને સંતોષ માનું છું. એ નામોમાં ગાંધીજીનાં ‘દિંદુમુસલમાન’, ‘સ્વામ્યમૂર્તિ’ અને બીજા લેખો, ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’, ‘ચેન્નગના અનુભવ’, ‘આત્મકથા’, ‘નીતિનાશનો માર્ગ’ વગેરે આવે છે. આ ઉપરાંત

અધ્યા. ધર્માનંદ કામંજીની 'આપનીની', કવિવર ટાગોરનું શ્રી. ગિરધારી કૃપાલાનીએ અનુવાદ કરેલું 'અયચાયતન' નાટક, શ્રી. ત્રિભુવન વ્યાસનાં 'નવાં ગીતો', સત્યાગ્રહાગ્રમની સાળાનો 'મધપૂડો' શ્રી. વાલ્મીકી દેસાઈનું 'ગોરક્ષા દંડપત્ર' વગેરે પણ ગણી શકાય. આ ઉપરાંત જમનાદાસ સ્મારક ગ્રંથમાળાને નામે બહાર પડેલાં ટોલ્કટોપનાં 'ત્યારે આપણે કરીશું' 'ટોલ્કટોપ અને શિક્ષણ' 'બંને મળુરી કરનારાઓને' વગેરે પુસ્તકો બહાર પાડવામાં પણ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરેના જ હાથ છે. અહીં ગણાવ્યા તે પુસ્તકો ઉપરાંત આ નિબંધમાં આગળ જે જે પુસ્તકો ગણાવ્યાં છે; તેમાંનાં લગભગ બધાં આ મંદિર તરફથી જ બહાર પડ્યાં છે. આ રીતે નવજીવન દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની ધણી અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. એ પુસ્તકો સારાં, સુગંધ છપાઈવાળાં અને સખ્તાં બહાર પડવાથી એનો પ્રચાર પણ ધણો થયો છે. એની મુદ્રક છપાઈએ અને એના સરતાપણાએ ખીખ્ખ અનેક પ્રકાશન મંદિરો અને ગ્રંથપ્રકાશકો ઉપર ભાર અસર કરી છે.

યુગધર્મ કાર્યાલય તરફથી 'યુગધર્મ' માસિક તથા ખીખ્ખ કેટલાંક પુસ્તકો નીકળ્યાં. 'યુગધર્મ' લાંબી મુદત નખ્યું નહિ; પરંતુ એની અસર આપણાં માસિકોં ઉપર ધણી સારી થઈ છે. યુગધર્મ કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલા 'અસદકાર' પુસ્તકનો ઉદ્દેશ્ય તો આગળ ધણીવાર આવી ગયો છે. 'એ ઉપરાંત 'અંધારવધની લડત', 'ખેડાની લડત', 'કેરીઆની લડત', 'મરણીયું આયલીક', 'રાષ્ટ્રગીત', 'દીગલી' વગેરે એનાં પુસ્તકો છે. આ પુસ્તકોએ પણ આપણા સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો ગણાય. 'યુગધર્મ' બંધ થયું તેની સાથે યુગધર્મ કાર્યાલય પણ હવે બંધ થયું છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અને યુગધર્મ કાર્યાલય એ બે સંસ્થાઓ અસદકાર સાથે એને અસદકાર માટે જન્મેલી ગણાય. 'સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર' અને 'ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર' આ બે સંસ્થાઓ એમના નામ સૂચવે છે તેમ, 'સૌરાષ્ટ્ર' અને 'ગાંધીવ' સામાન્યિકોને અંગે નીકળ્યા છે; તેમ છતાં આ બંને સંસ્થાઓ- તેમણે ખાસ કરીને 'સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર' ઉપર અસદકારની ધણી અસર છે અને એ અસરને લીધે તેમ જોમ આવ્યું છે. આ બંને સંસ્થાઓ તરફથી 'સૌરાષ્ટ્ર' અને 'ગાંધીવ' સામાન્યિકો ઉપરાંત ખીખ્ખ ધણું સાહિત્ય મળ્યું છે. 'દિશનંદુ દાસ', 'જડાધારી', 'સત્યવીર સ્વામી અદ્વાનંદ', 'છત્રપતિ શિવાજી', 'ભુઝાતો દીપક', 'કુરબાનીની કથાઓ', 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'રઢિવાળી રાત', 'સોરઠી બહારવટીઆ', 'સોરઠી સત્તા', 'કોસીમાની વાતો', 'દાદાજીની વાતો', 'કેકાવટી', 'એ બાલનાટકો', 'કાન્તનો જે નાટકો', 'રાણા પ્રતાપ', 'શાહજહાં' વગેરે અનેક ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો આખી સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરે એની થોડાં વર્ષની કારકીર્દીમાં ગુજરાતી સાહિત્યની ધણી મોટી સેવા કરી છે. આમાંનાં ઘણા શ્રીયુત જવેરચંદે મેઘાણીએ તૈયાર કર્યાં છે. ઘણા સાક્ષરો કરતાં શ્રીયુત મેઘાણીની સાહિત્ય સેવા ઉત્તરે તેવી નથી; તેમ છતાં શ્રીયુત મેઘાણીની દરેક હજી ગુજરાતની કોઈ સાહિત્ય સંસ્થાએ કે સાહિત્ય સેવકોને ઉત્તેજન આપનાર કોઈ દાનવીર ગૃહસ્થે કરી છે એમ ન કહેવાય.

ગાદીય સાહિત્ય મંદિરે શ્રી બ્રહ્મમાણુનુ 'આનન્દમઠ', કવિવર ટાગોરની 'ગીતાનિ', ટાઈલ્ડોયની કેટનીક વાતાઓ, કેટનાક વાતાના પુસ્તકો તથા બીજા બાનોપયોગી ચોપડીઓ મહા પાડી છે તથા હાલ બહાર પાડે છે

ઉપર જણાવ્યું તે સાહિત્ય અસહકારને અંગે જન્મ્યું છે આ ઉપરાંત અસહકારે નન્સિંહ, મીરા, પ્રીતમ વગેરેના કેટનાક ઉત્તમ કાવ્યોને જૂનાતા ખાળ્યા છે એ સિવાય મીજી ઘણું સાહિત્ય છે કે જે અસહકારને લીધે જન્મ્યું ન હોવા છતાં એ અસહકારની અસ થી મુક્ત નથી 'કુમાર', 'દૈમુદી', 'પ્રભાકર', 'નવગુજરાત' વગેરે પત્રો ઉપર તે અસહકારની અસર ઓળખાઈ આવે તેટલી છે અસહકારથી પોતાને અનિષ્ટ રહેના માનતા સાહિત્યમાં પણ એના રંગથી કંઈક કંઈક તો રંગાયા છે જ. હુકમા અસહકાર એ ગઈ રેનની મારફ એક પ્રગળ બગ હતું, અને એની અસર આપણા આખા સાહિત્ય ઉપર થઈ છે અને હજી ઘણો લાભો વખત થતી રહેશે અને મેં રેન અને અસહકારની સખામણી કરી છે તે ફક્ત બીજાને પોતાની અસર કરવાની શક્તિ પૂરતી જ કરી છે નાના લાજપતરાયે એમના 'Young India' (૫૧ છંદીઆ) નામના પુસ્તકની ચોથી આજ્ઞાતિની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ

'We have passed through a wonderful period of political Awakening The movement for freedom is no longer continued to the intelligentsia but has spread among the masses Mahatma Gandhi's Non-co operation movement was a unique thing in the history and life of the Indian people It is too early to speak of its success or failure Movements of this kind cannot be judged by their immediate results they are among the forces which once created continue to operate until they have had their full play

(આપણે રાજનીય જાગૃતિના એક આશ્રમજનન- જાગૃતિ પસાર થયા છીએ આ સ્વાતંત્ર્યની લીડના ટ્રેવન લાભેના ગણેના વર્ગમાં જ નહિ પણ છેક ગામડાના અલાણુ મોકો મુરી પગેથી છે મનામાં ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ હિંદી પ્રજાના ઇતિહાસ અંગે ઇવનમાં એક અનોખી વસ્તુ છે એના જળપરાજ્ય સમઘી જોડવાને માટે આ મમન હજી બહુ વહેતો ગણાય આ પ્રકારની ચળવળોની સપૂર્ણ રીતે એના તારાગિક પરિણામો ઉપરથી ન આપી શકાય તે તો એની મતના બળ છે કે જે એક વખત ઉત્પત્ત થયા તે એનો પૂરો લાગ લગવતા સુધી ચાલ્યા જ કરે)

અસહકાર એ પ્રગળ બગ છે અને એની અસર હજી ઘણી લાભી મુદત સુધી જરેજે એમ સ્વીકાર રીતે અમે આ નિગદ્યમાં તો ટ્રેવન આજ સુધીમાં અસહકારની અસર દ્વારા આપણા સાહિત્યમાં કેટલો ફાળો વધ્યો તે જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ ઉપરથી આપણને ખાતરી થાય છે કે અસહકારની સરઘાતમાં ટ્રેવનને મીઠી દત્તી કે અસહકારને

હીંધે સાહિત્યનો પ્રવાહ થોભશે કે વિકૃત થશે એ બીક ખોટી પડી છે. તેમને દબે ખાતરી થઈ દરો કે અસહકારને હીંધે સાહિત્યનો પ્રવાહ પહેલાં કરતાં અનેક ગણા વેગથી આ આઠ વર્ષ દરમ્યાન વહ્યો છે; અને એ પ્રવાહનું જળ વિકૃત એટલે મલિન નહિ; પણ પહેલાંના કરતાં પણ વધુ સ્વચ્છ રહ્યું છે. આ આઠ વર્ષ દરમ્યાન આપણને માનવજીવનના લગભગ સર્વ વિષયો ઉપર તેમજ સાહિત્યનાં લગભગ બધાં અંગો રૂપે ઘણું પ્રદ સાહિત્ય મળ્યું છે. આ આઠ વર્ષ દરમ્યાન આપણને આટલું નવીન, વિવિધ અને વિપુલ સાહિત્ય મળ્યું તે અસહકાર ન હોત તો ન મળ્યું હોત એમ કહેવામાં મને કંઈ સંકેત થતો નથી.

અહીં સુધી આપણે અસહકારે આપણા સાહિત્યમાં આપેલા ફાળો સ્પષ્ટ રીતે જોટલો દેખાય તેટલો જોયો. હવે નજર જરા સૂક્ષ્મ કરીને જોવાથી સમગ્રરો કે અસહકારનો ફાળો આના કરતાં વિશેષ મોટો મળ્યો જો જોઈએ. અસહકારે પુસ્તકો કે પત્રોનો ઉમેરો કરીને જે ફાળો આપ્યો તે ફાળો કરતાં એનો વિશેષ મોટો ફાળો તો એણે આપણા સાહિત્યની ભાષાને અભિનવ સ્વરૂપ આપ્યું એ છે. અસહકારની પહેલાં આપણા સાહિત્યની ભાષા કંઈક આડંબરી અને કમજોર હતી. અમલકર દરમ્યાન વિવિધ ભાષાની ભરતીઓ આવી; ભાષાનો પ્રવાહ આડંબર છોટી જીવનને સ્પર્શ કરતો સરસ રીતે વેગથી વહેવા મંડ્યો. આ ભાષાના સ્વરૂપનો ફેરફાર એ અસહકારે આપણા સાહિત્યને આપેલો મોટામાં મોટો ફાળો છે. ભાષા એ સાહિત્યનું વાહક છે. વાહક જોટલું સુધરે તેટલું સાહિત્ય વધારે પુષ્ટ અને વેગવાન-બને. અસહકારે સાહિત્યના વાહક ભાષાને સુધારી આપણા સાહિત્યના પ્રવાહને પુષ્ટ અને વેગવાન બનાવ્યો છે. આ પ્રવાહ દ્વારા ભવિષ્યમાં આપણી સાહિત્યવાદી કેટલી ફળદ્રુપ થશે. તે કહી શકાય નહિ, પરંતુ એનો વિચાર કરતાં ઘણી સારી આશા બંધાય છે.

અંતમાં, આપણા સાહિત્યને આશીર્વાદ રૂપ આ અસહકારની ચળવળના વિધાતા ગાંધીજીને વંદન કરી આ નિબંધ પૂરો કરું છું.

શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ

વિનોદશાસ્ત્ર (Laughology.)

જુનું હાસ્ય—સાહિત્ય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસ સાહિત્ય એક જરૂરી અને કીમતી અંગ છે. નરસિંહથી માંડી નર્મદ સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ એ અંગને ખીમવવામાં છૂટક છૂટક પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ તે પદ્ધતિસરના નથી. સામાન્ય માનવજીવનમાં હાસ્યજનક ભાવોના અનુભવની તેમના પર જે છાપ પડેલી તે છાપને પરિણામે, તેમજ પોતાની ઉંચી સર્જનશક્તિને પ્રભાવે કરીને તેઓ પોતાના સાહિત્યમાં રમુજ પ્રસંગો, રમુજ શૈલી અને રમુજ ભાષા અંગ્રહતા; પરંતુ તેમાં કોઈ ખાસ પદ્ધતિ (Science) તો નહેતી. માત્ર રમુજ ઉપગમવવાનો હેતુ અને તેની શક્તિ એ બે હતાં.

આધુનિક હાસ્ય—સાહિત્ય.

આધુનિક હાસ્યરસ સાહિત્યની શરૂઆત સ્વ. સર રમણલાલથી થાય છે. તેમનાં સાહિત્યથી કંઈક પદ્ધતિસરનું હાસ્ય (Scientific humour) ગુજરાતીમાં દાખલ થાય છે. કોઈ આક્ષેપ કરે છે કે તે તો તેમણે ઉછીનું લીધેલું ! તે સાચું મને નીસર્જન નથી. જોકે ઉછીની મુડી કરતાં ગાંઠની મુડી ધમ્મવા જોગ છે, છતાં “ નદી ” માં કરતાં કાણો મામો ” પણ શું ધમ્મવા જોગ નથી ? સ્વ. સર રમણલાલ પછી એ આવસ્યક અંગને ખીમવવાના ઉદ્દેશનું કારખાનું “ વીસમી સદી ” ના તંત્રી સ્વ. ભાઈ હાશમદમદ ખોલે છે. તેના કારખાનામાં જૂદાં, જૂદાં ખાનાંઓના મેનેજર તરીકે કુશળતાથી કામ કરવા માટે તેમણે ત્રણ વિદ્યુકો (Humourists) શોધી કાઢ્યા

ને ગોઠવ્યા. (૧) ઓલીઆ બેંગી (૨) મરત કુટીર અને (૩) જંગીરદાર. તેમણે પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે અદા કરી. અને પદ્ધતિસરના આધુનિક દાસ્તરસ સાહિત્યના શરીરને બાલ્યાવસ્થામાંથી કુમાર અવસ્થામાં આવી મૂક્યું. તે સાથે રા. ધનસુખલાલનું નામ પણ નજરે ચડે છે. પરંતુ તેમનું સાહિત્ય ઘોતીઠિં અને પાઘરી પહેરીને શુદ્ધ ગુજરાતી લેખાસમાં રંગબ્રિમ પર નથી આવતું; પરંતુ કોટ પાટલુન ને હેટ પહેરીને આવતું હોવાથી તેમના સાહિત્ય તરફ પરિચયનો સહેજ અભાવો રહે છે આ ઉપરાંત રા. નારદ વગેરેના છૂટક પ્રયત્નોને એ બાળકને ટીકરી અપાવીને તેના વિકાસમાં ફાળો આપનાર તરીકે ગણી શકાય ! ગુજરાતના આધુનિક દાસ્તરસ સાહિત્યનો આછો આછો ઇતિહાસ અહીં ખલામ થાય છે. સ્વ. સર રમણલાલેથી ગણતાં આજે ખરી રીતે ૨૦ વર્ષના ગાળો પડ્યો કહેવાય; પરંતુ દાસ્તરસ સાહિત્ય ૧૦ વર્સની ઉંમરનો એક કુમાર છે એમજ કહી શકાશે, એટલે કે દર બે વર્ષે તે એક વર્ષ મોટું થાય છે !

કંઈક અંગત.

આ સંન્તેગોમાં એ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાની મને ઈચ્છા થઈ. હજી તો મેં ઝંપલાવ્યું છે. રા. ખજરદારના ચન્દોમાં કહ્યું તો “ મેં દાસ્તર સાહિત્ય બનાવવા માટે મિત્ર બોલી છે ! ” મારી પ્રવૃત્તિની વચમાં જુલાઈ માસમાં મારે ધંધાથે એક માસ કરાંચી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાંની ગુજરાતી એન્ડુએટ્સ એસોસીએશનના કાર્યવાહક બંધુઓની ઈચ્છાને માન આપી મેં તેમની સમક્ષ “ વિનોદશાસ્ત્ર ” એ વિષય પર એક વ્યાખ્યાન આપેલું. એ વિષયની પસંદગી મારીજ હતી, કારણ કે હું દાસ્તરસ સાહિત્ય પદ્ધતિસરનું કેમ બને તે માટે તેના શાસ્ત્રની શોધખોળો કરી રહ્યો છું. મારી શોધખોળને મેં તે પ્રાંગે એ વિદ્વાન બંધુઓની કસોટીએ ચલાવવા માટે પ્રકાશમાં મૂકવા એ તક સાધી. પરંતુ ત્યાર પછી પણ મારું સંશોધન ચાલું હતું, અને છે. એ નવા અમલ વ્યાખ્યાન સાથે શુદ્ધતાં આવેલું પરિણામ તે આ નિષ્પદ. એ શાસ્ત્ર વગી પાછું સુધારેલા સ્વરૂપે આ પરિપદ મામે મૂકવાનો તક લઉં છું, બે કે તે સાથે એટલું ઉમેરવા રજા લઉં છું, કે આ સ્વરૂપ કાચમી નથી. હજી મારું સંશોધન ચાલે છે. બીજા બંધુઓ પણ સંશોધન કરી શકે તેમ છે, એટલે કે આ શાસ્ત્રમાં સુધારા વધારાને પૂરતો અવકાશ છે.

આ વિષય કાચમાં લેવા માટે મારી લાયકાત વિશે આ તકે બે વેળુ “કહ્યું” તો તે પ્રાસાંગિક લેખાશે.

દિંદુ બંધુઓના શાસ્ત્રોમાનું તત્વજ્ઞાન ‘ નકાર ’ Negation થી શરૂ થાય છે. તેમ મારે મારી લાયકાત ‘ નકાર ’ થી શરૂ કરવી પડે તેમ છે. હું ઉમીદર નથી, હું વિદ્વાન નથી, વિદ્વાન હોવાનો દાવો પણ કરતો નથી. આ વિષય પર હું એક (Authority) સત્તા છું એવો દાવો પણ કરતો નથી, ને કરવા માટે હજી તો નથી. હું માત્ર આ વિષયનો અદ્ય અભ્યાસી ને સંશોધક છું. સાહિત્યના વિશાળ વૃક્ષમાં અનેક શાખાઓ હોવાથી દરેક લેખક એકજ શાખા પસંદ કરી લે, તેની પાછળ આદુ.

ખાધને પડે, તેમાં ઉડે ઉતરે, તેના વિકામ માટે મધ્યે અને ઢુંકામાં તેને પોતાનું (Life's course) બનાવી મેલે તે ઇચ્છવા ભ્રેમ હોવાથી, સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરતી વખતે મેં મારે માટે હાસ્ય વિનોદ એ વિષય મારા (Literary Life's course), તરીકે પસંદ કર્યો. ત્યારથી એને લગતા જ લેખો અને પુસ્તકો લખવાનો મેં આસ્પ પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં ઉડે ઉતરવા હું મથી રહ્યો છું. હું ક્યાં સુધી ગયો છું તે હું ન કહી શકું, પરંતુ મારા એ મંથનકાળ-દરમ્યાન મને જે જે અનુભવો થયા, જે જે જ્ઞાન થયું. તે તે આ નિર્ગંધ દ્વારા આપની સમક્ષ રજુ કરવા માટે મારો આ પ્રયાસ છે. આટલું અંગત કહી લીધા પછી હવે હું વિષય ઉપર આવું.

નામ સંસ્કાર.

આ વિષયને મેં 'વિનોદશાસ્ત્ર' એવું નામ આપ્યું છે, તેને અંગ્રેજીમાં જો કે હાથ ટુરત હું "Laughology કહું છું, પરંતુ તે કામચલાઉ છે. Science of Humour એ અર્થ બનાવવા માટે કોઈ અંગ્રેજી શબ્દ કોઈ શબ્દકોષના ચપલો નાણામાં ન જણાયો, એટલે એ ખોટો શિક્ષો છાપીને બજારમાં મૂકવાનું મેં સાદમ ખેડ્યું છે. Laughology નું (True Translation) સાચું ભાષાતર "હાસ્ય શાસ્ત્ર" થાય પરંતુ તે બંને ખોટા છે. " (Scientific) રીતે કેમ હસવું " એનું કોઈ શાસ્ત્ર ન હોઈ શકે. પરિણામે જે અર્થ હું એમાંથી ક'પું છું, તે જોતા ખરી રીતે 'હસાવશાસ્ત્ર' અથવા " લક્ષવોલોજી " નામ પાડવું જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી શુભચાતીમાં તો મેં " વિનોદશાસ્ત્ર " એ શબ્દ Science of Humour સમજાવવા માટે અથવા 'વિનોદ કરવાનું શાસ્ત્ર' સમજાવવા માટે રજુ કર્યો. પરંતુ અંગ્રેજીમાં " લક્ષવોલોજી " નો " સ્પેલીંગ " શો કરવો તે મુશ્કેલી હોવાથી જેમ પેલો અધિરી નમરીનો ગંદું મળ જાડા નરને જોઈને શણાએ ચડાવતો હતો, તેમ મેં હાથમાં આપ્યો તે શબ્દ 'લક્ષવોલોજી' શ્રીઓ નહીં પણ મથાળે ચડાવ્યો છે.

પણ મને માફ કરજો, એ શબ્દ હું ખોટો કહું છું, છતાં મારે કહેવું પડે છે કે તે ખોટો નથી, પરંતુ હું જ ખોટો છું. હું કેટલો ખોટો છું તે હું સાબીત કરી આપું. માગ નિર્ગંધમાં આગળે મેં સમજાવ્યું છે કે ગ્સાયજીશાસ્ત્રમાં Laughing gas નામનો એક પદાર્થ જણાવ્યો છે, તે નાઇટ્રોજન મોનોક્સાઇડ (Nitrogen Monoxide) છે. (Cannabis Indica) કેનેબીસ છ'ડીકારને નામે તે ઓળખાય છે. તેનું " લાશીંગ ગેસ " એટલા મટે નામ પાડ્યું, કે ક્સોરોફોર્મની શોધ થયા પહેલાં દર્દીને બેભાન કરવા માટે એ ગેસ વપરાતો, તેથી દર્દી હસી હસીને બેભાન થઈ જતો. આ પરિણામ જોતા ખરી રીતે તે 'લક્ષીંગ ગેસ' એટલે 'હમતો ગેસ' નથી, પરંતુ 'હસાવતો ગેસ' છે. " આમ છતાં અંગ્રેજી વિદ્વાનોએ તેને 'લાશીંગ ગેસ' એવું નામ આપ્યું, તો પછી મને 'લક્ષવોલોજી' એ નામ આપવામાં શો ત્રાધો હોય ? જો તે ભાષામાં જીવ હોય, તો અંગ્રેજીની પહેલી જીવ છે અને

પછી મારી છે. આ ઉપરથી સાબીત થાય છે, કે 'લાઈસોજી' શબ્દ ખોટો છે એમ હું જે કહેતા હતો તે ખોટું છે, અને તે શબ્દ ખરો કહેવામાં હું તદ્દન ખરો છું.

જીવનમાં વિનોદની શી જરૂર ?

હવે હું આગળ વધું તે પહેલાં કેાઇ સુત્ર મને પૂછશે કે, "મિસ્ટર = વિનોદશાસ્ત્ર તો પછી, પરંતુ માનવી જીવનને વિનોદની જરૂર શી છે, તે તો કહો." આવો (Fundamental) તાત્વિક પ્રશ્ન જરૂર કેાઇ પૂછશે. આવો સવાલ પૂછનાર સવાલ પરથી જ સાબીત કરે છે, કે એ ભાષ પોતે ગંભીરતાના રોગથી પીડાય છે, અને વર્ગી તે રોગ (Chronic)-પર કરી બેઠેલો હોયો જોઈએ ! " (First Aid) " તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે આ દર્દિને વિનોદની પેટાટ દવાની મારા જેવા ઉંટ-વૈવથી માંડીને "ધનવંતરી સુધીના બધા વૈદો ભલામણ કરશે ! મને એની ખાત્રી છે; અને જેને ખાત્રી ન હોય તે " એક વાર વાપરીને ખાત્રી કરી લે " આમ છતાં હું તે માટે ફલીએ કરું.

દલીલ ૧ લી.

માણસ જન્મતી વખતે ધમ્મરને ત્યાંથીજ વારસામાં "ઉ...વાં...ઉ...વાં..." એ રૂઢ ભેતો આવે છે, એટલે કે ૭૫ ટકા કર્ણ રસ અને ૨૫ ટકા ગંભીર રસ. આમ આ બાઈસાહેબ કે બાઈસાહેબને જન્મથી જ કર્ણ રસ મજેસો હોય છે. પછી તે જીવ જન્મતમાં આવી રહેલા જીવનવિગ્રહનો ભોગ બને છે. તેમાં ખાસ કરી હિંદીજીવનનો મુસાફર બને છે, એટલે કર્ણ રસ એવડાયો, અને ત્રેવડાયો. પરિણામે તેના જીવનમાં કર્ણ રસ પ્રધાનરચાન લે છે, ત્યારે મારા જેવા લેભાણુ વિદુષકોની વચ્ચે રમતી દખલગીરીથી ઘોડો ધણો વિનોદ ગોણુ સ્થાન પામે છે. આથી જીવન જેવું બને છે તે જેવા માટે રોજના કલાકનું નાનું કરીને સરવાળું રણુ કરીએ, તો એક એકઉંટ-નંદ કે એક મહેતાજી બોટ માંમે હશે, તો તેને પણ જણાશે કે એક ગુજરાતી હિંદી માનવ જીવન ૨૪ કલાકમાંથી કેટલા કલાક ખુશમિત્તજમા ગાળે છે ? તેના જીવનમાં મોટે ભાગે મર્યાના વીરસ, હુંગળી અને રાધનો કર્ણ રસ, દુરનો સુંગાર રસ વગેરે ખૂબ છે, ત્યારે ગોળ આંડનો હાલ્સરસ તદ્દન જોછો છે. હું ક્યારે હું કે મારા સ્તાવણુસાહી મિત્રો પણ કબુલ કરશે, કે મોટીમાથી માણસ બનાવવામાં હમ્મરે સ્તર્ક. જે તત્વ ગોળ ખાંડમાં ઘણું હોય છે, તે જોહું નાખ્યું છે ! વાર; હવે આપણે સહિત્ય પરિષદના સ્થાપક સ્વ. રણુજીતરામ વાવાભાઈની એક વાત યાદ કરીએ. તેજોશી કહી ગયા: "સાહિત્ય એ પ્રજા જીવનનું દર્પણ છે." આપણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નજર દોડાવીએ, તો જણાશે કે દર ૧૦૦૦ પુસ્તકે હાલ્સ વિનોદના એક પુસ્તકની. સરેરાશ આપશે. દરેક નાટકમાં સરેરાશ ૧૫ પ્રવેશ ગળીએ તો તેમાં ગંભીર, વીર, સુંગારના ૧૨ પ્રવેશો હશે, ત્યારે શરસના ત્રણજ પ્રવેશો હોય છે ! અને દર ૧૦૦૦ કવિનાઓમાં રમુજ કવિતા અડધી, યાને એક દિલીવાસ ટકાની તેની રાસ જણાશે ! આમ આપણા પ્રજા જીવનનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં પડેલું જેનાં સાબીત થાય છે, કે આપણે જન્મથી જ રોતલ અને ગંભીર ચધને પૃથ્વી પર આવીએ છીએ; રોતલ અને ગંભીર જીવન બન્નાં ત્યાંથી જવી નાખીએ છીએ; રોતલ

જતી વખતે રામનામના રૂદન-પોકાર તો જડેલા છે જ ' આમ ગુજરાતી જીવનમાં વિનોદનું અધ પતન થયું છે, એમ કહીએ તો ચાલે હવેથી કા તો ઈશ્વર દસતા બાળકો સરજે અથવા તેમ ન થાય નો આપણે તેમને દસાનીને જગજગતીથી દસતા બનાવવા નેમણે

દલીલ ૨ છ.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરમાત્મા એ આનંદ સ્વરૂપ છે, તેનો અર્થ જીવાત્મા હોવાથી એ મિટ્ટર જીવજીભાષ કાયમ આનંદની શોધમાં જ રહે છે પરંતુ આજના મદા વેપારમાં તેમને કાયમ આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિથી વીંળાયલા રહેવું પડ્યું હોવાથી તેમને વિનોદની વધારે જરૂર છે વિનોદ એ ચિંતાની રામનાથ દના છે જેમ શક્તિની ગોળીઓ આવે છે, તેમ વિનોદ એ આનંદ વધારક ગોળી છે '

દલીલ ૩ છ.

કેટલાં માણસો પોતે મોટા માણસોના મત પ્રમાણે ચાલતા હોવાથી આ ત્રીજી દલીલમાં ' મોટા મોટા દાક્તરોના અભિપ્રાયો ટાકવા રજા લઉં છું -

(૧) અંગ્રેજીમાં કોઇ મોટા માણસે કહેવત પાડી છે કે " You laugh and the world will laugh with you " તમે હસો, સાથે દુનિયા હસશે આ કહેવતમાં કંઈક કહેવાતું રહી જાય છે. તેમાં ઉમેરવું નેમણે, કે "અને દુનિયા તમને સારો વકરો કરાવશે (and will give you good business) આમ થયું હોત તો ગુજરાતીઓ જે વેપારી પ્રજા છે, તે કંઈ નહિ તો હેવટ વેપાર વધારવા માટે હસવા માડત ' બાપી ખરૂં જોતા હસવાથી અને હસાવવાથી એટલે ધરકોને દરતે મોટે વધાવવાથી જરૂર સોદો પાડે ઉતરે છે, માટે વેપારી ગુજરાતીઓએ તો હસવાની કળા જરૂર સાધવી નેમણે

(૨) જો આપણે દસીયું નહીં, તો માનવ સ્વભાવ જોતા એ સ્વભાવ ઉપદ્રાવ જશે ને કહેશે -

" You weep and the world will laugh at you " તમે રડો, તો દુનિયા તમને હસશે, ખરેખર રડવાથી ચુકરાવ વળતો નહીં હોવાથી બહેતર છે કે આપણે દસીએ

(૩) સુર વૅલ્ટર સ્કૅન્ડની કવિતામાં થોડો ફેરફાર કરીને લખ્યો આપુ તો —

" Breathes there the man with soul, so dead,

Who hath never in life, a little laugh had ?

Well, that is the man half-dead, half-mad !

' કોણ એવો માણસ એવો નિર્જીવ હોઇ શકે છે જે જીવનમાં થોડું પણ ન હસ્યો હોય ? એવો માણસ અધો મુઝો, અધો ઘેનો કે

(૪) છેવટ આપણા મદાન્તા ગાંધીજીનો અભિપ્રાય હતું. તેમણે એક વાર “નવજીવન” માં જાણીત્યા પ્રમાણે -

“વિનોદ એજ તેમનું જીવન છે. વિનોદ પર જ તેઓ નહે છે. વિનોદને બીર જ તેઓ વધારે અને વધારે કામ કરી શકે છે.”

(૫) છેવટે માગ જેવા મોટા માણસનો અભિપ્રાય તમને ખાસ વજનદાર જણાવો હોય, તો પત્રી માટે કહેવું પડે! “શુદ્ધિ જગત” એ નામના મારા યુનિકની પ્રત્યાવના જેને હું “પાટીક” કહું છું, તેમાં મેં ચીનરી માથું છે કે-

વિનોદ એ જનકાને પાનળા કરે છે પાનળાને જનકા કરે છે. ...વગેરે, વગેરે

હું ધારું છું કે “માણસે શા મારે દમનું નેહિએ” એના જવાબમાં મેં ઉપર દલીલો કરી છે તે જસ થશે. અને તેથી તમે ધર્માર્જ જગો. આમ જના “કાર્ત્ત વધારે નેહિત્ત કરવું હોય તો માગી લેજો. ચરમાંગો નહીં”.

હવે વિનોદને લગતી કેટલીક શાસ્ત્રીય બાબતો પર આવવાની હું રમ્મ લઈશ.

સિદ્ધાંત-Theory:-

(૧) સૌથી પહેલા કોઈપણ ‘વિદ્યુત્ક’, બીરમ્મ, મરકરો કે હાથવેપક કંઈક બોલે કે લખે, એટલે માણસને તગ્ન હસવું કેમ આવતું હશે? હાસ્ય એ શું છે?

માણસના શરીરમાં એવી તે કઈ લાગણીઓ હોડ હોડ કરતી હશે, કે જેથી કરીને તેના મોદામાંથી “હ...હ...હા...હા...હી...હી...હે...હે...હુ...હુ...હ...હ...” એ પ્રકારનો અવાજ જણે ધાર્મકેટ થઈ રહેતા પ્રાથમિક સ્તર છુમ માગી જતો હોય, તે પ્રમાણે નીકળી પડતો હશે? એ બાબતોનો વિચાર કરવો પડે

(૨) બીજો નિયામ એ કરવો પડશે, કે એક મરકરી કે એક વાત બધા માનનીઓને મરખી રીતે હસાવી શકે છે તેમ નથી, પણ ૫૦ માણસો એ જોના હોય અથવા સાબળના હોય તો ફરકવું શરીર, ઓગી વત્તી જન જનની હાસ્ય ક્રિયાઓ કરતી જણાશે કોઈકના હોહ ફરકશે, કોઈનું મોહું પહોળું થશે, કોઈના દાંત દેખાશે, કોઈક પેડ પકડશે, કોઈક ઉથલી પડશે, કોઈક સુઈ જશે, કોઈકની આખમાંથી આસુ પડવા માડશે અને કોઈક તો આ બધા કેમ હશે છે, તેની શોધ કરવા બોધાની માફક આખ ફાટીને જોના હશે. આ ઉપરાંત જણાશે, કે જોને જગતને હમાવવાનું જ કામ કરવું છે, તેને અનેક પ્રશ્નો આ ઠેકાણે ઉપજશે -

- (૧) માણસો પર આમ એકજ વાતની જુદી જુદી અસર થાય, તેનું કાગલું શું?
- (૨) એવી કઈ વાત છે, જે ચોક્કસ માણસમાં ચોક્કસ જનનું હાથ્ય જરૂર ઉપજાવશે?
- (૩) એવો કયો માનવ સમૂહ છે, જેને ચોક્કસ વાત હમાવ્યેજ છૂટકો કરશે?
- (૪) હસાવનારી વાતો કેટલા પ્રકારની છે?

આ પ્રશ્નોનો સતોતકારક ખુલાસો થાય, તો મારે મતે એ ખુલાસો પોતે શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ પકડશે. આના પ્રશ્નો પર હાસ્ય સાદિત્યના સેન્ટિમેન્ટો નિચાર કરી સંશોધન કરી અમુક નિયમો નક્કી કરવામાં પોતાનો કાગળ આપવો જોઈએ. નિનોદનો વિષય, શાસ્ત્રનું રૂપ એ કેમણે જ ધારણ કરશે અને ભરે તે પ્રશ્ન હોય, તો પણ ભાવિ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને તે દિશા બતાવી શકશે. આ સંશોધનમાં મેં કેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તે હવે હું રજૂ કરીશ. મેં કાર્યમાં નબળા અંગ્રેજી નિયાંત્રકોએ કેટલું મુશ્કેલી છે, તે બધું જાણી છે, પરંતુ તેથી આપણે સતોત માનવો જોઈએ નહીં. ગુજરાતી જીવનને અનુકૂળ થાય તેવું ભૌતિક સંશોધન થવું જોઈએ એ વિચેચકની દૃષ્ટિએ હવે આપણે અંગ્રેજી વિચારકોની સિદ્ધાંત વિરોધી ચર્ચાની અહીં તપાસ લઈએ.

અંગ્રેજી સંશોધન :

‘હાસ્ય શું છે હાસ્ય કેમ ઉત્પન્ન થાય છે,’ તેનો એક સિદ્ધાંત શોધી કાઢવામાં અનેક અંગ્રેજિયન માનસ-શાસ્ત્રીઓએ (Physiologists) બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેક જાણુ પોતપોતાનો ‘સિદ્ધાંત’ રજૂ કરે છે, ને તેના સમર્થનમાં આપણ પાતાળ એક દરેક બીજા વિદ્વાન વગી તેની માન્યતા તોડે છે, ને પોતાની આગળ મૂકે છે. એ નિરાદ વાચીને જ ને ધડી હસવું આવે છે, કારણ કે હજી સુધી એ નિરાનુ પરિણામ કાઢી જ આવ્યું નથી. જેની શોધમાં આટલા બધા નિદાનો હાથમાં ‘મગજ’ લઈને નીમી પડ્યા છે, તે હજી સુધી તેમને મળ્યું નથી. આખા યુરોપ અમેરિકાની વિદ્વાનોએ અભિમન્યુના ચકાવામાં હજી પણ ગોથા ખાઈ રહી છે, દરેકના સિદ્ધાંતમાં મધ્યે મધ્ય શકાને સ્થાન રહે છે, તે હું દરેક સિદ્ધાંત પરની મારી ગીતમાં જણાવીશ. હવે આપણે તેમના ‘સિદ્ધાંતો-ચીયરીઓ’ એક પછી એક જોઈએ.

(૧) કાર્વિનનો સમ્પ્રતિભાવ અને હરીફ આટકેડ રસલ વોલેસ—

આ ભાઈની માન્યતા એવી છે કે માણસ જાતને ઈશ્વર તરફથી તક્ષિસ મળેલી કેટલીક અદ્વિત્ય શક્તિઓ અને પ્રેરણા શુદ્ધિઓ (Instincts) માણસના શરીર પર મેલી રીતે અસર કરે છે. તે પ્રભાવ નીચે બતાવવાનું અસંકલ્પ છે. હાજના તરીકે ગણિતની શક્તિ સંગીત આધ્યાત્મિક શક્તિ વગેરે એજ પ્રમાણે માણસની આતુર્ય અને નિનોદ ની (Faith & Humour) શક્તિ એ કુદરતી તક્ષિસ છે.

આ ભાઈથી તો બહુ પ્રભુ પર નાખી દઈને હાથ ધોઈ નામે છે. મહો કે કનમ મૂની કે છે.

(૨) હોફ્ડીંગ

આ વિદ્વાન કહે છે હાસ્ય ને ચેતનને ૧૦ ધાડો સંપન્ન નથી. ચેતનને અમુક નિચારો પડેલાં છે તે પહેલાં હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલે કે એ માણસને એક વાત આનંદદાયક કે હાસ્યજનક લાગે, પછી જ તે હસે છે એવું નથી. આમ હોફ્ડીંગના

કહેરા પ્રમાણે માણુમ ને ગીને હમે છે (૧) હેતુ પૂર્વક અને (૨) હેતુ શૂન્ય પગતુ આ તો હાસ્યના મુખ્ય બે પ્રકાર તેમજે જણાયા કરેનાય એથી હાસ્ય ઉત્પન્નના 'એક થીયરી' તેમની પામેથી મળતી નથી

(૩) હેક્ટર:-

આ મહેરમાન કહે છે કે "હાસ્ય એ એક ગતીપત્રી (Traction) નો જમાન છે" એટલે કે ગતીપત્રી શરીરને યાઓ અથવા મગજના વિચારોને યાઓ પગતુ ગતીપત્રીનો એ પ્રત્યાઘાત છે એમ એમના કહેવાનો ભાવાર્થ છે આ જ્ઞેતા આ ભાઈથી, હાસ્યના કાઈ શારીરિક કારણની શોધમા જણાય છે તેઓ કહે છે કે "શરીરમા અમુક માન-તત્ત્વોએ ઝલુઝણી ઉઠવાથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે" આ થીયરીને એકજ દરીનીથી ઉઠાવી શકાય જે માનતત્ત્વોએ બીજાઓ ગતીપત્રી કરે ને દસતુ આવે તેજ માનતત્ત્વોએ આપણે પોતે ગતીપત્રી કરીએ તો આપણને દસતુ નથી આવતુ તે આટે તેમનો જવાબ કઈ નહોતો

(૪) પ્રોફેસર એલીન.-

એમના કહેવા પ્રમાણે - "મૂર્ધન્ય લોહીબરાવ (Cerebral Congestion) એટલે કે મગજમા લોહીનો ભરાવો થતા અથવા લોહી પ્રસારમા (Circulation of blood) મુસ્તી (Torpidity) આવતા હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે"

આપણે પહેલા જ્ઞેઈ ગયા તે 'લાફીંગ ગેસ' થી યાને નાઈટ્રોજન મોનોઑક્સાઈડથી શરીરમા અનબત આ વિદ્વાનના કહેવા પ્રમાણે આત્મિક ફેરફાર થાય છે પરતુ ઈર્ષા હાસ્ય જનક બનાવ બને તેમા એવા કયા તત્ત્વો છે કે જે માણસના શરીરમાના લોહીને કે માસ પેશીઓને (Muscles) ને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ક્રિયાઓ કરાવે છે તેનો ખુનાસો તેમની થીયરીમાથી નથી મળતો આના બચાવમા તેઓથી ને તેમના અનુયાયીઓ કહે છે -

'બસ બસ હાસ્યનો નાગણી સાથે શો સબધ છે તે અમે નથી કહેતા દસાવે એવી લાગણી ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થો, વસ્તુઓ બનાવો નો ધણુ હોય બમે તો માત્ર હાસ્ય શરીરમા શુ અસર કરે છે તેજ બતાવવા માગીએ છીએ'

તો પછી એમની થીયરીમાથી એટલુજ જણવાતુ મને છે કે હાસ્ય કરતી વખતે શરીરની અદગતુ સાચામામ શુ કામ કરી રહ્યું છે અને નહિ કે થીયરી' આમ ત્રે એવોન આપણને આશાના સિખર પર લઈ જઈને પછી પડતા ગેની દે છે

(૫) પ્રોફેસર જી. ટી. ડબલ્યુ પેટ્રીક-

આજ સુધીમા વિનાદ શાસ્ત્રની શોધખોળો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એમ સર્વ પ્રકારે થઈ ચુકી છે અને હાસ્યના મૂળ સુધી પહોંચી છે (૧) મ્યા પ્રસંગો હાસ્ય ઉત્પન્નવે છે (૨) સામા વિષયમા (Object) હાસ્ય ઉત્પાદક કયા ગુણો છે એટલુજ નહિ પગતુ (૩) આવા પ્રસંગોથી હાસ્યજ ઉત્પન્ન છે અને બીજી કોઈ લાગણી

કેમ થતી નથી એ બધું એ શોધખોળો બતાવે છે. આ પ્રોગ્રેસર સાહેબ એ બધી શોધોને આટલું ઉચું સર્જીક્રીકેટ આપી પછી પોતાનો મત જાહેર કરતા કહે છે -

“શારીરિક પ્રગતિના બળોની (Progressive forces) માણસ ઉપર જે ખેચ (Upward urge) હોય છે તેમનો ઘડીભરનો આરામ તે હાસ્ય”

પરંતુ પ્રોગ્રેસર સાહેબ જૂની જગા છે કે માણસ કરતા બાળક ઉપર એ પ્રાગતિક બળો વધારે ત્વેરથી ખેચ પકક કરી રહ્યા હોય છે અને છતાં તે રમકડું ૨૪ કલાક હસતું રમતુજ હોય છે. હાસ્ય વખતે એ બળો ખરેખર નિષ્ક્રિય રહેતા હોય તો તો પછી એક બાળકને ૧૦ વર્ષનો ઉંમરનું થવા માટે ત્રીસ વર્ષ લાગવા જોઈએ

તેઓ આગળ વધીને કહે છે -

“હાસ્ય એ એક પ્રકારની ભાષા છે સૌથી પહેલી ભાષા એ. એનો અર્થ એ છે કે “હું જીવતો છું. હું સુખી છું મને આનંદ છે”

હું આગળ બતાવીશ કે આનંદનું જ પરિણામ હાસ્ય છે એવું કંઈ નથી ધણી વખત વગર આનંદ, હેતુશૂન્ય થઈને માણસ હસે છે

વળી તેઓથી કહે છે -

હાસ્ય એ પ્રયત્ન (Effort) અને તાણ (Strain) ના અભાવે મૂકત જીવનનું અવિકૃત (Normal) દર્શન છે”

આ કથન પણ ખોટું છે. તેને Normal manifestation of life કહેવું તે એક બાળક દુખી ન હોય ત્યારે હમ્યાજ કરે છે એમ માન્યા જરામર છે સામાન્ય રીતે (Normal) માણસ ગભીર હોય છે, હસતો નથી. હાસ્ય એ તેના જીવનમાં એક ઉચ્ચ પ્રકારની વિકૃતિ છે ત્યુરપછી વળી પ્રોગ્રેસર ‘હાસ્યને Relaxation એટલે માનસિક આરામ દેનાર નહિ પરંતુ હું અઘણક પણ છે, એમ કહે છે. દુકામાં આ સાહેબ બધી બાલુની ઢોલકી બજાવતા હોવાથી તેમની પાસેથી નિશ્ચયાત્મક કંઈ જ જાણવા મળતું નથી.

(૬) સલી-કહે છે “શરીર રૂપી સત્યા ઢામ, જે જીવન વ્યાપારમાં ધમધાકાર ઢામ કરી રહેલું હોય છે, તેમાં એક અણધાર્યો આયકો, જેને પરિણામે મનને અને આખા સાચા કામને આરામ મળે, તેનું નામ હાસ્ય.”

આ “ચીવરી” ને એક સાઇકલોપીડ કે ગ્રોટરીસ્ટની ભાષામાં વહીએ તો હાસ્ય એટલે “ડેડ સ્ટોપ બ્રેક” મને તો નથી લાગતું કે માણસ લાગ્ય પીને જે હાસ્ય હસતો હોય, તે આ “ડેડ સ્ટોપ બ્રેક” બરાબર હોય.

(૭) મીસ બલીસ: કહે કે “અત કરણનો સતોષ તે હાસ્ય”

સલીના કહેતા પ્રમાણે મનનો આરામ કહો કે અત કરણનો સતોષ કહો એ બધું એકનું એકજ હોવાથી આ “ચીવરી” કાંઈ આગળ જતી નથી શું લાગમાં અત કરણ સતોષ પામે છે ખરું ?

(૮) કૃષ્ણ કહે છે. “જીવન વિગ્રહમા આધ્યાત્મિક શક્તિનો જે વપરાશ થાય છે, તેનો બચાવ, તેની કચકસર તે હાસ્ય.”

આ વિદ્વાન હાસ્યનો સંબંધ આત્મા સાથે જોડવા મધે છે. પરંતુ કેટલાક હાસ્ય વખતે આત્મા મિત્રારો બાણતો પણ નથી, ને ઉનટો પડોગમા ઉભેના મનને પૂઠતો હોય છે, કે “અત્યા ભાઈ શુ થયું ?”

(૯) કાર્મલ હાસ્યને સારીગિક શુદ્ધિ કરનાર ક્રિયા કહે છે.

આ વાત કાર્મલ હાસ્યનો સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ હાસ્યથી ચના અનેક હાસ્યઓમાનો એક ફાયદો છે.

(૧૦) કેરસ કંઈક નવું જ કહે છે, એ કહે છે કે “માણસ કોઈ પણ સારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક વિગ્રહમા જ્ય મેળવે છે, ત્યારે તે જ્યદર્શક ભાવ તે હાસ્ય,” હા. હા.. હા .. એટલે “હુ.. ર...રા [ગુજરાતીમા વાહ...વાહ] તું બૂબ્બો” હવે જે હાસ્ય એ જયની નિગાની હોય, તો પગજવ પામનાર વ્યક્તિ પણ પોતાની શરમ ઢાકના હમે છે, તે હાસ્ય કયાથી આવ્યું ?

(૧૧) હંબર્ટ રપેન્સર

ગુજરાતી સાહિત્યકારોને આ નામ જીલને ટેગે હશે એ વિદ્વાન કહે છે

‘મન ન્યારે નિરાશ થવાની અણી ઉપર હોય છે ત્યારે તેને તેમ થતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન તે હાસ્ય’ અથવા બીજા શબ્દોમા

(૧૨) કેન્ટ કહે છે તેમ — “માણસ અમુક પરિણામ ધારી રાખે અને પરિણામ ન્યારે ઉલટુ આવે એટલે કે ધારણા ખોટી પડે, ત્યારે હાસ્ય પરિણામે છે.” ‘અર્ગસન’ નામનો વિદ્વાન, જેની ‘થીયરી’ વિશે આગળ ચર્ચા કરી છે. તે પણ કહે છે, કે “ધરણ ખોટી પડે તે ખરખર હાસ્યજનક છે. પરંતુ મારે મતે કાર્મલ બધી વખતે હાસ્યજનક પરિણામ નથી આવતું. કેટલીક ધારણાઓ ખોટી પડતા દર્શણજનક પરિણામ પણ આવે છે દાખવા તરીકે એક શેખરે બહુ દળશૂન્યક આ સાહિત્ય પરિષદ માટે નિમંત્ર લખ્યો હોય, અને તેને ખાત્રી હોય કે “જરૂર વખણાશે,” પરંતુ તે કપાળે પગેવો લાગીને વાચનો હોય, ત્યારે પરિણામ જ તેનો “હુરીઓ” થાય, ને તેને બેમી જવું પડે, ત્યારે તે મિત્રારો કહી નથી હમનો, એ વાત તું તમને નહીં કહું !

(૧૩) શેપનહોર

તો એની જગ્યાતોડ ભાષામા પોતાની “થીયરી” ગ્લુ કરે છે, કે તેને સમજવાવાની ધીન્ન ખૂબી જાય છે, અને પછી જાણે “સમજવા ઝીએ” એવો ડોળ કરીને તેને મૂળ ફરી પડે છે ! બહેતર છે કે તે “થીયરી” અગ્રજમા ગ્લુ કરે, નેથી કરી માગથી વધારે હોમિયાગ અનુવાદોની શક્તિની કમોટી થાય ! તે કહે છે —

“The cause of laughter is in every case simply sudden perception of the incongruity between a concept and the real objects which have been brought into some relation through it” આનો અર્થ ન કરતાં ભાષ્ય કહું તેના કહેવાની મતલબ એ છે, કે —

એક બનાવ બનતો હોય, ત્યારે તેના સામાન્ય વિકાસથી તે વિખુટા પડીને જે નવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરે તે હાસ્ય ઉપજાવે છે, એટલે કે આપણને જે બળ અણુધારી રીતે નવી પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે છે, તે બળ હાસ્ય ઉપજાવે છે.

પરંતુ આ “ચીધરી” પ્રભાણે દસાવનાર હમેશા કર્તાની ગિતિમાં હોય છે, અને કર્મ સાથે સંબંધ માત્ર જોનાર સાબળનાર જેવો હોય છે. પરંતુ પોતાનીજ મૂર્ખતા પર કોઈ માણસ એકવેલો દસતો હોય, ને તેમજ એક બાળકને સામાન્ય વિકાસ અને તેથી વિખુટી પડતી ક્રિયા વગેરેનું જ્ઞાન નથી હોતું તે, વગેરે જોતા આ “ચીધરી” પણ ખામી ભરેલી છે.

આ ઉપરાંત તે કહે છે, કે “હાસ્ય એ બીજાના દુષ્કર્મમાં લાગ લેવો” એ નીતિ-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણેનું સદાનુજ્ઞાન સૂચક ચિહ્ન છે.

દરેક વખતે હાસ્ય કંઈ સદાનુજ્ઞાન સૂચક નથી હોતું એક માણસ કેળાની યાત્રા પર લપમીને ગમડી પડે, ત્યારે આપણને જે દસતું આવે છે, તે તેની મૂર્ખતા પ્રત્યે આવે છે, છતાં તેને કદાચ સદાનુજ્ઞાન સૂચક મળી શકાય. પરંતુ વાદ્યગો “ગતનબાઈ ને તેના વગ” ની રમત કરતા હોય, ત્યારે આપણને દસતું આવે, તેમાં સદાનુજ્ઞાન કયાથી આવી તે સમજાવું નથી.

(૧૪) મીસ કલકીન્સ

બધી “ચીધરીઓ”નો સંગ્રાહ કરી કહે છે એક વાત ચોક્કસ છે કે અસં-ભવિતતા અને મેળની ખામી એ હાસ્યજનક જ છે પરંતુ હોકરાઓ ગાતા જાય, રમતા જાય, ને હસતા જાય, તે વખતે તેઓ કાંઈ અસંભવિતતા જોઈને હસતા હશે, એ વાત માનવામાં નથી આવતી.

(૧૫) બેરીસ સીદીસ:

આ વિદ્વાન તો જેમ કવિ મિત્રગર ને વૈલકરિ હોય છે, તેમ કવિ-વૈદ્યાની લાગે છે! કારણ કે તેની શોધ એક જગ “ચિધરીથી” આગળ જઈ કલ્પનાના પ્રદેશ સુધી પહોંચે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે “એક હાસ્યજનક પદાર્થ અથવા બનાવ અને તેમાંથી ઉપજતું હાસ્ય, એ એક શુભાનુકુળ પુત્ર અને તેની સુગંધ જેવી વસ્તુઓ છે.”

આ દિસામે તો હાસ્યરૂપી સુગંધથી ભરેલા બનાવો અને પદાર્થો રૂપી શુભાનુકુળ પુત્રો વીણી વીણીને યાદી કરવા જતા દમ નીવળી જાય તેમ છે! આ રીતે એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતની શોધ કયાથી થાય? પરંતુ એ કલ્પના ગળુ કયાં પડી તે જગ વ્યાવહારિક અને છે, અને પોતાની “ચીધરી” રજૂ કરતા કહે છે —

“ માણુમાર્ષ મૂર્ખાર્ષ એજ દનવુ આવે એવા ભાવનું મૂળ છે. x x x શાનીંગે અને માનમિકે રાતિઓ જે ડાહ્ય વ્યાપાર વખતે જ્યન તનીકે હોય છે તેની મૂર્ખિ એજ દાહ્યનું મૂળ છે ”

પરંતુ માણુમની મૂર્ખાર્ષજ “ મેડ રીપોઝીટમા ” ગેટ્ટી એ રાતિઓને દાહ્યના હણુદણુ દગ્ગી દગ્ગી મૂર્ખ દે છે એવું નથી અવનશાબ્દના (Biology) નિયન પ્રમણે ‘ લય ’ વખતે પણ એ મનેવી રાતિઓ તૈયાર છે. ખરો જોના દમવામા અવન રાતિનો ઘણો થોડો ઉપયોગ થાય છે આખરે મીટીંગને પણ કણુદ દગ્ગી ન પડે છે કે દાહ્ય એ અવનરાતિને વધુના વસ્તુ છે

(૧૬) હોખમ:

આ વિદ્વાન રાજીય શોધખોળોમા જૂનો જોગી છે દુ જુવનો ન હોજી તે અધુનિક ગુજરાતી દાહ્ય મદિત્યના પ્રથમ-લેખક (Pioneer) ન્દ મગ મણુમાર્ષ આ વિદ્વાનની ‘ થીયરી ’ના માનના દના પરંતુ આ નિબંધમા આપણે આજ જોગેના તેમ દાહ્ય માટે મેગ વિદ્વાનોની એ-મીટી, ‘ એક વીધુ ’ થીયરીઓ થઈ ગઈ છે, અને તેની સમ્માનણીમા હોખમની ‘ થીયરી ’ વસી (Obsolete) વાગશે.

હોખમના કહેવા પ્રમણે —

“ મીથ વ્યક્તિને પોતાથી ઉત્પન્ન અને ખામી લગેની જોના અથવા પેતે ખીજ વ્યક્તિથી ચડીઆતો છે, એવું મ મીન થના માણુમને દાહ્ય ઉત્પન થાય છે ”

ભાવાર્થ કે મણુમનો અદભાવ ઉદ્ભવ છે, અને તેની તૃપ્તિ થના તેને દાહ્ય ઉપજે છે પરંતુ આ “ થીયરી ” એકજ દાહ્યનાથી ઉગવી રાકાય તેમ જ કે હ માણુમ જુદિયત્વથી ભગી એક વાત ગણુ કરે આપણી અક્ષર દગ્ગી ન કરે તેવું આશ્ચર્ય જનક જણનામા આવે, ત્યારે આપણને અશ્ચર્ય મથે દાહ્ય ઉપજે છે અને જોનાના માટે માન ઉપજે છે એ વખતે મામેની વ્યક્તિના ઉત્પન્નતાપણુ નો કે આપણા ચડીઆના પણુ નો, દુઃખમા આપણા અદભાવની તૃપ્તિનો મદાનજ નથી ગદને. આ “ થીયરી ” ખીજ નજરે જોન એન પણ જણાય કે “ દાહ્ય એ એક જાનની મૂર્ખા ન જુવને મનાજની દગ્ગી નજા છે ” પણ દાહ્યમા એ મગ કેવળુ તત્વ નથી, એ અપણે જોગ્યું

(૧૭) એરીમટોસ.

દાહ્ય એ ક્યુ જાનવર છે તે રાકવા માટે દળમે વર્ષ પડેલા પણ આપણે આ જાનીનો મીઠા તલવેલા મગજનું દગ્ગી કરી ચો છે ” તે કહે છે —

“ ન ખુસની જૂન અને નીચન એજ દાહ્યનું કાન્ત છે અને તેન જૂન કમ્પાને દુખ લેવનો કે તેનો વિનય કવનો હેવું નથી, પરંતુ તેની દગ્ગી ખાતો હેવું છે ” આ વિનય જોના ‘ દાહ્ય એ એક જાનની સમજે ઉત્પન્ન ખામી જોના મખનો ઉપર નહીં પડેની દગ્ગી નજા છે ” એ દેખાની ‘ થીયરી ’ આ મીઠા વિદ્વાનો

સાફ વિરૂદ્ધ પડે છે એટલું જ નહિ; પરંતુ “ એક બિભત્સ મશ્કરી ચની હોય ત્યારે બિભત્સ ટેવોવાળા માણસો જ હસે છે, અને નહીં કે શિષ્ટ સમાજ,” એ દાખલો સાબીત કરે છે કે સમાજ તે વખતે હાસ્ય દ્વારા સજ્જ કરવાનું જાણતી જ નથી.

(૧૮) મેકડુગલ:

આ વિદ્વાનની “ થીયરી ” ઉપલી વાતને ટેકા આપવા અહીં ખડી થાય છે. તે કહે છે:—

“ માણસ જાતે પોતાના બંધુઓની ભૂલો તરફ કંઈક સહન કરવાની વૃત્તિ સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાના ચિહ્ન તરીકે હાસ્યનો ભાવ ખીલવ્યો છે.”

હુંકામાં આ “ થીયરી ” બંધુભાવ અને સહાનુભૂતિ પર રચાયેલી છે. દુનિયા બે વાત પર ચાલે છે: કાં તો આનંદ ને કાં તો શોક. હવે એક માણસ મૂર્ખો અને ને દુઃખી થાય, ત્યારે બીજો માણસ અદસ્ય બંધુત્વને તાંતણે બંધાયેલો હોવાથી તેણે કાં તો તેમા ભાગ લેવો જોઈએ અથવા તેમાં આનંદ માણવો જોઈએ. આનંદ રહ્યો સ્વભાવ વિરૂદ્ધ, એટલે હાસ્ય દ્વારા તે શોકમાં આછો ભાગ લે છે.

જો કે મેકડુગલની વાત હોખસ કરતાં અને વધારે માન્ય છે, અને હાસ્યમાં સહાનુભૂતિ જ છે, છતાં મેકડુગલ એમ કહે છે કે “ હાસ્ય એ શોકમાં ભાગ લીધા બરાબર છે.” તે વાત અને વસ્તુચિતિથી ઉલટી લાગે છે. ખરે જોતાં માણસ શોકમાં ખરો ભાગ લેવાની જવાબદારીમાંથી છટકવા માટે હાસ્યનો ઉપયોગ કરે છે, એ જોતાં એની ‘ થીયરીમા ’ કંઈક શંકાને સ્થાન છે.

(૧૯) કાર્લ યુસ

આ વિદ્વાનની “ થીયરી ” પ્રમાણે:—

“ માણસને બીજાની ગમ્મત કરીને પોતા માટે મજા મેળવવાનો સ્વભાવ હોવાથી હાસ્ય બીજાને દુઃખ દેનારી વસ્તુ જરૂર છે.”

મારે મતે, મશ્કરીઓ બે જાતની છે (૧) કડવી અને (૨) બીજી મીઠી. કડવી મશ્કરીને કદાચ કાર્લ યુસની ‘ થીયરી ’ લાગુ પડે, પરંતુ મીઠી મશ્કરીમાં તેમ નથી. “ આ પરિપક્વતા હાજરી આપનારા બધા ગૃહસ્થોના નામ ધીરજલાલભાઈ ” હોવા જોઈએ કારણકે તેમણે મારે આ લાણુ પીંજણુ સાબળવામાં ધીરજ બતાવી છે,” એમ કહીને આ સભાની હું જરા મીઠી મશ્કરી કરું, તો હું નથી ધારતો કે કાર્લ યુસના કહેવા પ્રમાણે કોઈને દુઃખ લાગ્યું હોય !

(૨૦) હેનરી બર્ગસન.

આખા વિનોદશાસ્ત્રમાં આ વિદ્વાનની “ થીયરી ” બહુ વિચારવા યોગ્ય જણાઈ છે. તે જ કહે છે તે ઘણું વિચારવા જેવું છે. એ અસલી ચાહુદી વિદ્વાન બુદ્ધિ આપીને આ

મતનો છે એ મત, આપણો આયમત, જેના પર હું પોતે પણ આધાર રાખુ છું, એ મતને મળતો છે તેનો મત એવો છે કે “આત્મા એ પ્રભુનો અંશ છે” વોતેસ એ મતને ટેકા આપતા હોમરે છે કે માણસ અને પશુમા ઈશ્વરે એજ ફક્ક રાખ્યો છે, કે માણસમા પોતાની દૈવી શક્તિઓ તેણે મૂકી છે, ત્યારે પશુમા તે નથી બર્ગસન આદૈવી શક્તિમા માને છે અને કહે છે કે “માણસની અદર એવા અનુભવો શક્ય છે, જેને જડ પ્રયોગો કે રાખ્દોમા જ કેપી શકાય હૃદયને લગતી સર્વ લાગણીઓ અને હામ્ય એ બને દૈવી વસ્તુઓ છે”

જો કે મારી “થીયરી” આથી સહેજ જુદી પડે છે, છતાં મેં કહ્યું તે પહેલાં આપણે બર્ગસનનું કથન પૂરેપૂરું તપાસી લઇએ

તે કહે છે “હાસ્ય એ માણસને જ મળેલી બક્ષિસ છે માણસોજ હમે છે ને માણસો પરજ હસાય છે” આ જોતાં બર્ગસન રાજઆત તો સારી કરે છે પરંતુ પછી વિવાદારપદ વિધાનો આગળ કરતા તે ગુચવાતો બન્યો છે માણસોજ હમે છે તે ખરું છે પણ માણસો પગજ હસાય છે” તે ખરું નથી. કાગાશ વિચિત્ર રીતે કુદર્ત જોઇને કેને હસવું આવતું નથી ?

પછી તે કહે છે ‘હાસ્ય વખતે લાગણીઓ ગેરહાજર હોય છે’ આ પણ શકાન્નક વાત છે આનંદની લાગણી વગર હામ્ય કેટલાક દાખવામા અશક્ય છે વળી હું આગળ જણાવુ છું તે પ્રમાણે હાસ્યજનક—કરુણારસ પણ શક્ય છે એટલે કે માણસને કરુણાની લાગણી સાથે હસવું આવે એવું પણ બને છે એવી વાતો ને રહેતો લખી શકાય છે વળી ત્રીજી વિવાદારપદ વિધાન તે આવું કરે છે —

‘હામ્ય સમૂહગત (Social) એટલે બાળે માણસ જોતા, સાલગતા કે મગતાજ હાસ્ય શક્ય છે એકના એકલા નહીં’

આ વિધાનનો આધાર એના પહેલા વિધાન પર છે, જે એ કે “માણસ પગજ હસાય છે” એ વિધાન ખોટું છે તે આપણે જોઇ ગયા, એટલે આ વિધાન પણ ખોટું રહે છે

ત્યાર પછી તે હાસ્યને યુદ્ધિજન્ય ગણાવવા મથે છે પરંતુ મારે મતે હાસ્ય એકલું યુદ્ધિજન્ય નથી તે લાગણીજન્ય પણ છે બને તત્ત્વો તેમા છે

છેવટે તે કહે છે સમાજની આણુ માન્યતાઓ—ગિવાબે વગેરેથી જે સહેજ પણ વિચિત્ર જોવામા આવે તે હાસ્યજનક છે ” પરંતુ આતો હાસ્યના ઘણા કાણોમાનું એક છે

દુકામા બર્ગસને હામ્ય વિષે જે નિર્મળ લખ્યો છે તેમા હાસ્યનું માનસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રયક્ષરણ હોય તેના કગ્તા તત્ત્વજ્ઞાન વધારે છે

આ બધા અંગ્રેજી શોધખોળોના પિંજણ પછી હવે હું મારું સંશોધન અને મારું અનુમાનો રચી કરવા રજા લઉં છું.

હાસ્યનું મૂળ કારણ; હાસ્ય એ શું છે ?

મરે મતે હાસ્યનું મૂળ કારણ શોધવા માટે આપણે સૌથી પહેલાં “કાણે કાણે ક્યારે ક્યારે કેટલું કેટલું હસે છે.” એ તરફ નજર દોડાવવી જરૂરી છે. એ આપણું Data છે. આપણે તે જોઈએ.

એક બાળક થોડા વસ્તુનું ચતા દરેક નવી વસ્તુ જોઈને આહું આહું હસતું જણાય છે. આ વસ્તુ એક દીવાસળીની પેટી હોય કે પહેરવાનો જોડો હોય. ખરું જોતાં તે વસ્તુ હાસ્યજનક નથી, છતાં તે હસે છે. કેટલીક વખત કાંઈપણ જોયા વગર, જાણ્યા વગર પડયું પડયું અમથું અમથું તે હસે છે. કેટલાંક માણસો પણ અમથા “મોં મલક મલક કરતા” જોવામાં આવે છે !

કુમાર અવસ્થામાં બાળક અને બાળાઓ ગમતા રમતા હસે છે. કંઈક ખાવાનું મળે, કંઈક સ્વતંત્રતા મળે, પાણી પીવાની રજા મળે કે રમવાની છૂટી મળે, અથવા નિશાળમાં મહેનાજીની સાસુ મરી જાય ને રજા પડે, તો કુમારો કાંઈલી બેલાવીને હસે છે !

યુવાન અવસ્થામાં સરખે સરખા મિત્રો ભેગા થતાં ૭૫ ટકા હસીને મજાશે, બેટરી, બેલાવશે ને વાતો કરશે. આણું ઉપાધિઓમાંથી જીંદગીને જે ઘડી છુટકારાને દમ ખેંચવા માટે માણસને એ વખતે અવકાશ મળે છે. એ અવકાશની નિશાની (Manifestation) હાસ્યનું સ્વરૂપ પડે છે.

જંગલી માણસમાં હાસ્ય અંતઃકરણપૂર્વકનું હોય છે. તે છૂટથી હસે તો જણાય છે હાવનો સુધરેલો માણસ જનતા સુધી જોણું હસે છે. જહુ હસવામાં પોતાની નબળાઈ સમજે છે. ઘણીવાર પોતાનો ભય, શરમ અથવા ગુસ્સો ઢાંકવા માટે હસે છે. એટલે કે તેનું હાસ્ય નહિ હંભથી બરેલું હોય છે. કોઈ વખત તેના હાસ્યમાં આનંદ સાથે ધિક્કાર ભળે તો હોય છે.

કેટલીક વખત માણસે જીવનની યતા તે હમે છે. કેટલાક પદાર્થો ખાતા, પીતા કે સુધતા માણસોને હસવું આવે છે.

ઉંચટે માણસ કોઈ હાસ્યજનક જનાર સાબળતા, જોતાં કે વાચતા હસે છે બીજાની મજકરી સાંભળી હમે છે ગામડીઓ શહેરીને જોઈને હમે છે. શહેરી ગામડીઓ જોઈને હમે છે. એટલે કે જગત વિચિત્રતા કોઈ પણ ટેકાણે કોઈપણ વ્યક્તિમાં જોતાં જોનારને હસવું આવે છે પોતાને કોઈ વાતનો સતોષ થતા, અચૂક કામનાઓ તૃપ્ત થતા આનંદ થાય છે. અને તે સાથે થોડું હાસ્ય લેતા આવે છે.

હાસ્યને લગતી ઉપલી પરિસ્થિતિ જોતાં સાદું જણાય છે કે માણસને હસાવનાર મૂળ કારણ કોઈ એક નથી પરંતુ અનેક મૂળ કારણો છે; એક કારણ— “ એક થીયરી ” શોધવી મિથ્યા છે. તે મિથ્યાની શોધમાં જવાથી કપલા વિદ્યો.

જૂલા પડી ગયા છે. મતભેદો વધી પડ્યા છે અને છેવટે એક એકના મતથી જૂદા પડવા માટે એકમત થયા છે. ! They have agreed to disagree.

ઉપલી પરિસ્થિતિમાંથી હું તો નીચે મુજબ તારવણી કાઢું છું, હાસ્ય મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં છે.

(૧) આત્માનું અને

(૨) શરીરનું.

આત્માનું હાસ્ય (૧) હેતુપૂર્વકનું (૨) બુદ્ધિજન્ય અને (૩) સાગણીજન્ય હોય છે. આત્માનું હાસ્ય એટલે કે જ્યારે આત્મા પોતાના જ્ઞાન સંસ્કારો પ્રમાણે સંતોષાય, તેને આનંદ થાય ત્યારે તેની બહારની નિશાની external manifestation તે હાસ્ય. મારી 'ચીયરી' તે આ. અને તે પહેલા પ્રકારના હાસ્ય માટેની.

શરીરનું હાસ્ય તે હેતુજન્ય-જડ; Mechanical, જે વગર આનંદ ઉપજો છે. આત્મા સંતોષાય અને તેના પરિણામે શરીરના સાચાકામમા જે ક્રિયાઓ થવી શરૂ થાય છે, તેજ ક્રિયાઓથી આ હાસ્ય શરૂઆત કરે છે. ત્યારે પહેલા પ્રકારમાં આત્માના સંતોષથી હાસ્યની શરૂઆત થાય છે, એટલે કે તે જ્ઞાનવંતુઓ બહારની અસરને પણ તાબે છે, અને mechanical હાસ્ય પ્રકારે છે. શારીરિક હાસ્યની 'મારી ચીયરી' તે આ. આ પ્રકારનું હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર છ કારણો છે.

(૧) અટહાસ્ય.

(૨) પદાર્થો.

અ. ખાઘ. સાર્ડીનીઆનો છાઠ. જે મેકડો વર્ષ પહેલા જણાયો હતો. તે ખારાથી માણસને હસવું આવવું હતું. અંગ્રેજીમા Sardonic laughter કહે છે, તે આ છાઠ પૃથ્વી નીકળ્યું છે. હાલ એ છાઠ જોવામાં નથી આવતો.

જ. પેય. બાગ. આ પીધા પછી જો બરાબર મગજે ચઢી હોય તો દીવાઓ જોવાનું માણસ ગાડોતુર થઈને હસવા લાગે છે.

ક. મુંઘવાના. નાઇટ્રોજન ઓનોક્સાઇડ યાને 'લાર્સીંગ ગેસ', જે માટે હું આગળ કહી ગયો છું.

(૩) ગદીપચી.

(૪) પ્રકૃતિ. જનમથી આવી પ્રકૃતિ કોઈકને હોય છે. જે કંઈ પણ કારણ વગર, કારણ જાણ્યા વગર બીજાને હસતો જોઈને પોતે હસવા લાગે છે.

(૫) ટેવ. કેટલાકો હસવાની ટેવ પડી જતા હોય છે. કહેવાય છે કે રશિ-આમાં તો ખારેથી હસનારનો ધંધાદારી વર્ગ છે !

(૬) લાગણીઓ. ક્રોધ, ધિક્કાર, અને શોક વગેરે શરીરમાંના હાસ્યોત્પાદક સ્થાનતંતુઓને અસર કરીને હાસ્ય ઉત્પન્નવે છે.

ઉપલાં છ કારણોએ જે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે માત્ર શારીરિક, જડ યાને Mechanical છે. આપણને તો આત્માને આનંદ થાય અને તેમાંથી જે હાસ્ય ઉત્પન્ન, એવા ચેતનવંતા હાસ્યની જરૂર છે. તે કાર્ય પદ્ધતિસર કેમ અને તે જાણવું, તેનું નામ વિનોદશાસ્ત્ર.

શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હાસ્ય.

આપણે જોયું કે હાસ્ય બે પ્રકારનું છે. પરંતુ એક વાત યોચસ છે કે શરીરમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે માત્ર એકની એક ક્રિયા (Process) ચાલી ગઈ હોય છે, પછી બહેને Motive Power-તેને મતિદાયક શક્તિ આત્માના આનંદમાંથી આવી હોય કે ઉપલાં છ કારણોમાંથી આવી હોય. હવે આપણે શરીર-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ક્રિયાનું સ્વરૂપ યોડું ઘણું જોઈએ, તો અહીં તો પ્રાસંગિક લાગતી હાસ્યનું વર્ણન કરતા એક શરીરશાસ્ત્રી આમ જણાવે છે. —

“ સ્મિત એ હાસ્યનું ગ્રીણમાં ગ્રીણું અર્થ અદૃશ્ય સ્વરૂપ છે. તેની અસર ઘણું કરીને આખા, હોઠ પર તેમજ મૂઠ પર દેખાય છે. મોઢાના બે ખુણાઓ સહેજ ઉંચા નીચા થાય છે અથવા ખસે છે. ગાલ પગના સ્નાયુઓ ખીડાય છે. અને એક શરડો પડે છે. આખ નીચે અને નાક પાસેનો સ્નાયુ જરા ઉંચે ચઢે છે. અને આખ-માનો સ્નાયુ જાને પાપણોને નજીક લાવે છે. પોપચાઓ સહેજ ખીડાય છે. તેમજ આખની ટીકીઓમાં લોહીનું દબાણ વધે છે, અને આખોમાં આનંદનું તેજ પ્રકટે છે. હાસ્યમાં શરીરની ક્રિયાઓ વધારે છૂટથી થાય છે. સાથી પહેલા તો એક દીર્ઘ શ્વાસ લેવાય છે, પછી છાતી એકદમ ઝટકાની માફક સંકોચાય છે. ને પરિણામે મોઢા-માંથી તે શ્વાસ ખખડાટ દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. માથું આમ તેમ હાલે છે. કેટલીક વખત આખું શરીર હાલી ઉઠે છે. નીચેનું જડણું ઉંચું નીચું થાય છે. હાસ્યમાં મોઢું ન છૂટકે પહોળું કરવું પડે છે. કેટલીક વખત તો જોટણું પહોળું થઈ શકે તેટલું થઈ જાય છે. ઉપલો હોઠ ઉંચે ચઢી દાંત આગળથી દૂર થાય છે. નાક સંકોચાય છે. તેની ઉપરની ચામડીમાં કરચલી પડે છે. કપાળ પર પણ કરચલીઓ પડે છે. આ કરચલીઓ પડવાથી વદન પર જે યોડું ઘણું બેઝોળપણ આવે છે, તેથી કેટલાંક બેરાઓ હસવાનું માઠી વાળે છે ? મોઢાની બાજુના ખુણાઓથી નસ્તોગ સુધી જે ઉભી તડ પડે છે. તે વિના હાસ્ય અશક્ય છે. કેટલાક મજબૂત શરીરવાળા અને બરાવદાર મોઢાવાળા માણસોને એની બે તડો પડે છે. હાસ્ય વખતે મોઢા પર થતા આ દેશરો કેટલી વખત કેટલા બેઝોળ માણસોને ઉલટા સુંદર બનાવે છે. અતિશય હસતી વખતે શ્વાસની ક્રિયા વધારે જોરથી ચાલે છે. હૃદયના ધગકારા વધે છે. મોઢા પર ખૂબ લોહી દોડી આવે છે. અને તેથી આંખો રાતો રંગ જણાય છે. મોઢીના આ ધસારાને

લીધેજ આંખમાથી પાણી પડવા લાગે છે. અને માણસને હસનાં હસનાં રડવું આવે છે ! તે વખતે આખા શરીરનાં અંગો જાણે છુટાં પડી જાય છે કેટલોક વખત માણસ પીઠ તરફ ખેંચેલ વગી જાય છે; કેટલોક વખત પેટ તરફ માણસો ગુજરાતી બાપામાં “ હ ” અક્ષરની આરાખડી ગાંધીને તેના આધાર પર હસી શકે છે. “ર” “ખ” અને “લ” પણ વપરાય છે. શરીર પર એક હાથથી એ પ્રમાણે અસર થાય છે, તે દરમિયાન છે.

અદ્ય અમરો શરીરના અંદરનાં ભાગમાં થઈ રહેલી હોય છે. મગજમાં વિચારોની જે ગીચ વસ્તી થઈ ગઈ હોય છે (Congestion) તેમા સહેજે ગોઠાણ આવે છે. ફેફસાં અને હૃદય પણ મજબૂત બને છે. તેથી શ્વાસ દિવા તેમજ લોહી પ્રસારની ગતિ વધે છે. શ્વાસની કેટલીક નર્વાઓ, જે ગરુ વપરાશમાં નથી આવતી, તે આ હાથથી સારસુદ થઈને કામ કરતી થઈ જાય છે. આર્થર્ એલીનના ક્યન પ્રમાણે હાથથી હૃદય કરતાં ફેફસાંને વધારે અસર થાય છે, અને ફેફસાંના રોગો મટાડવાના જરૂરી ગુણો હાથમાં છે, એવો તેનો દૃઢ મત છે.

શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હાથની બહાર અને અંદરથી અસરો થાય છે તે આપણે જાણે ગયાં હવે એકજ પ્રશ્ન બાકી રહે છે, કે તેમ થવાનું શું કારણ ? શરીરના અંદરના અવયવોમાં, કયે કોણે જેવી તે કયા અસર એક વાત કે એક બનાવ ઉપજાવે છે, જેથી માણસને “હસવું” આવે છે ને ઉપલી ક્રિયાઓ પરિણમે છે !

આર્થર્ એલીન કહે છે કે એ શોધ થાય એ અસંભવિત છે. હાથ એ કાંઈ નેપાળા જેવો પદાર્થ નથી, કે જેથી માણસના પેટમાં પ્રભાવી રીતે તે જુલાઈ લગાડે છે તેમ સાબીત કરી શકાય ! તે એક પ્રેરણા છે. જેમ માણસને પ્રેમ, ભય, દયા, વગેરે કુદરતી પ્રેરણાઓ મળેલી છે, તેમ આ હાથ પણ એક પ્રેરણા છે, Instinct છે, બીજી પ્રેરણાઓ શરીરમા કયા અને કેવી રીતે અસર કરે છે, તે જેમ પારખી શકાઈ નથી તેજ મુજબ હાથનું.

મારે મતે એનો ખુલાસો આપણને સંગીત શાસ્ત્રમાથી જ મળી આવે તેમ છે. હૃદય લાગણીઓના તારો ધરાવતું એક તંત્રવાદ છે, જેમકે હીલ્ડના અથવા સિતાર તેમાં પ્રેમ, ભય, દયા, હાથ વગેરે તારો બાંધેલા છે. જેમ સિતારમાં “ સા, રે, ગ, મ, ” ની તરંગો હોય છે તેમ. હવે કોઈ એક બનાવ બને ત્યારે તેને સંબંધ ધરાવતો (relative) તાર હાલી ઓછે સ્વર કાઢે છે તે મોજાને યાને શરીરની “ મેટ્રિક ટ્રેબીટાઈડ ઓર્ગેન ” સદૃશી પહોંચાડે છે મોજાની હુકમથી શરીરની અંદર જે ભાવ વ્યવસ્થા થયો હોય, જે તાર હાલ્યો હોય. તેને જોઈતા હાવભાવ શરીર પ્રદર્શિત કરે છે હાથ તુરત આટલા અનુમાનનીજ સતોય માનવો પડે તેમ છે, કારણ કે અનેક મહાન શરીરશાસ્ત્રીઓ એનું નિરાકરણ હજી સુધી કલ્પી શક્યા નથી. -

હવે પહેલા પ્રકારનું હાથ વ્યવસ્થા કરવા માટે આવશ્યક અંગોની કંઈક તપાસ લઈએ. મોથી પહેલા તે એક વાત હાથજનક છે કે નથી તે નક્કી કરવા માટે હાથનું માપ જરૂરી છે

એ માટે કદાચ ગુજરાતી હાસ્ય લેખકોને નીચેનું કોષ્ટક ઉપયોગમાં આવશે.

	ટકા		ટકા
મનમાં હસવું	૧૧	વાંકા વળવું	૬૨૧
મૂઠમાં હસવું	૧૨૧	પેટ પકડવું	૭૫
શાન્ત હસવું	૨૫	ઉથલી પડવું	૮૧
હાંત દેખાડવા	૩૭૧	રોવા માંડવું	૮૭૧
ખડખડ કરવો	૪૩૧	અને છેવટ હસવું અશક્ય થઇ	
તાલીદેવી	૫૦	પડે ત્યારે જગ્યા છોડી માલ્યા	
		જવું એ ૧૦૦ ટકા.	

આ માપથી આપણને એક ફાયદો એ થાય છે કે કોષ્ટકથી વાત એક વિદુષ્ય સમાજને હસાવવા માટે કહી હોય, તેણે બીયારાએ તે માટે પ્રયત્ન કર્યો હોય, ત્યારે કોષ્ટક-ટીકાકારથી એમ તો નહીંજ કહી શકાય કે “તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે.” એ વાતથી જનતા જોગ છે કે કોષ્ટક ૬૧ ટકા હસશે ને કોષ્ટક ૮૭૧ ટકા હસશે. બાકી ટીકાકારને કેમ હસવું ન આવ્યું તે માટે આપણે માણસોના વર્ગ પાડી તે વર્ગવાર કોણ કેટલું હસી શકે છે. તે નક્કી કરવું પડશે. મારા અનુભવોમા અને નીચે પ્રમાણે જણાવું છે:—

માણસે માણસે હાસ્ય વિન્ન !

એક વાત ૧૦૦ ટકા હાસ્ય ઉપજાવે તેની હોય છતાં નીચે જણાવેલા માણસો માણુના પ્રમાણ નેટલું હસશે:—

ઉંમર પ્રમાણે	ટકા	કેળવણી પ્રમાણે	ટકા	ધંધા પ્રમાણે	ટકા
બાળક	૧૦૦	અમણ	૭૫	ખેડૂત	૩૭૧
કુમાર	૮૧	ગુજરાતી બણેલ	૬૨૧	કારાગર	૫૦
યુવક	૫૦	અંગ્રેજ	૫૦	નોકરીઆત	૬૨૧
૪૬	૨૫	મેટ્રીક	૪૩૧	વેપારી	૨૫
સ્થિતિ પ્રમાણે		ગ્રેજ્યુએટ	૩૭૧	હિંદી અમલદાર	૧૨૧
મરીબ	૭૬	મહાવિદ્વાન	૧૨૧	યુરોપી અમલદાર	૨૫
મધ્યમ	૫૦	ટીકાકાર	૬૧	શિક્ષક	} ૩૭૧
શીર્ષત	૨૫	ટીકાખોર	૦	દાસતર	
				લેખક	
				વકીલ મુત્સદી	૬૧

આપણા ઓડીઅન્સની આવી વર્ગીકૃતિ કરી લઇ, હાસ્યનું માપ નક્કી કર્યો પછી કોષ્ટક વિદુષ્ય એકાદિ દેકે તો અને ખાત્રી છે કે તે પ્રસંગોચિત વાત કરવામાં નિષ્ફળ નહીં જાય અલગત માણસનો જરા ‘હુપદ બયો’ સ્વભાવ જોતાં ચર્યાઆતમા તો બધા prejudio લઇને બેઠા હશે, ને “જોઇએ તો ખરા. બાધ શં. વા”

ખીન કયા સાધનોના ઉપયોગ કરી ચકાવ તે હુ જાનારી ગયો હવે એવી વાતોના મુખ્યત્વે કયા લક્ષણો હોય તો હામ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે તે આપણે જોઈએ
હાસ્યજનક લક્ષણો.

મારે મતે હાસ્યજનક દશ લક્ષણો છે એક વાતમા તેમાનુ એક અથવા વધારે લક્ષણ હોય, તો તે વાતમા હસાવનાનું તત્વ દાખલ થાય છે એ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે -

(૧) અશક્યતા (Absurdities) દાખવા તરીકે - એક મીઠાભાઈ કહે - “ મેરા બાવાકા તખેના ઇતના બડા થા કે ઉઝકા છાપઝ આરમાન કે સાથ લગા થા, ” આટલું બોલે ત્યાં આપણને સહેજ હસવું આવશે

(૨) હાજર જવાબ (Retorts-Repartes) ઉપલા દાખવાના જવાબમા ખીન મીઠાભાઈએ કહ્યું -

“ મેગ બાવાકા બાલા ઇતના બડા થા કે ઉઝકા એક પીઠાગી (છેરો) પુઝમે યોઝ હુમગ પચ્ચમમે બેઝ કરતા થા ’ ત્યારે પહેલાંએ કહ્યું -

“ જુઝ બાત હ ઇતના બડા બાલા વો કહા ઝખના થા ? ” એટલે ખીનએ તત્ત હાજર જવાબ આપ્યો “તેરા બાવા કે તમેલેમે ’

આ ઉપરાંત સભાઓ, ધાગસભાઓ, મજસબાઓમા આ લક્ષણવાળી વાતો હાસ્યજનક નહીં બને છે

(૩) મૂર્ખતા (Nonsense) દાખવા તરીકે કાશીના મૂર્ખ પંડિતો ત્રી કયા, ઘોડે જઈ આવેલા હીરાની વાર્તા, દવા લેવા જનાર રમશાન સામગ્રી સેતો આરે ત્યારે એ ઇતનામા હામ્ય ઉત્પન્નવે એવું આ લક્ષણ જણાય છે

(૪) નકલ (I Mitation) આ પ્રકારમા Parodies પ્રતિક્રિયા વગેરે મનાઈ જાય, પરંતુ તે વાદર નકલ અથવા ખોટી નકલ હોવી જોઈએ

(૫) અતિશયોક્તિ (Exaggeration) બડાશ, કશાસ વગેરે આ પ્રકારમા છે દાખલા તરીકે -

માઝ સોલજ - જ્યારે હું રશીયાના યુદ્ધમા ગયેલો, ત્યારે મે ૫૦ માર્શમેના હાથ પગ કાપી નાખેલા

શકાશીન શ્રોતા - તો પછી માયાજ કેમ ન કાપ્યા ? ત્યારે તે કહે ‘ માયા તો માર પહેલેથીજ કોઈએ કાપેલા હતા ’

(૬) બુદ્ધિચાતુર્ય (Wit & Humour) હાસ્યજનક મઘી રસમા જણાવેલા દાખવામા આ લક્ષણ છે

(૭) કટાક્ષ (Satire) તખેલો

એક સીગારેટ પીના ઘેળી ટોપીવાળાને કોઈએ પૂછ્યું કે તમે શા માટે સીગારેટ પીએ છો, ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો -

‘ મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે વિલાયતી ચીજ જુઓ ત્યાથી પકડી પકડીને બાળી નાંખો, એટલે હું તેને બાળી નાંખવાનું કામ કરું છું. ’

એ ભાષ પોતે હતા તો સ્વદેશી, પરંતુ પરદેશી કાપડની હોળી કરવાના મતના નહોતા એટલે તેમણે આ કટાક્ષ કરેલો, ને આખી દ્રામના પેસેંજરોને હસાવેલા.

(૮) વિચિત્રતા (Oddities) આમાં નવીનતા પણ સમાઈ જાય છે. એક માણસ પાટકુનની ઉપર કંદોરો પહેરીને જતો જણાય, ત્યારે આ લક્ષણ પૂર ભપકામાં ભળવી ખતાવવામાં આવે છે.

(૯) મસ્કરી (Practical Jokes અથવા Hoax) આમાં બે પ્રકાર છે:-

(૧) મૂરખ બનાવવાં (To befool) મહારીના ખેસો, એપ્રીલ ફુલની મજાકો, પાછળ કપડા પર ગુપચુપ દોરી કે ફટાકડાં બાંધવા વગેરે આ પ્રકારના છે.

(૨) મૂરખ બનવું: ઘણી મસ્કરી પોતા પર ઓઢી લઈને જગતને હસાવી શકાય છે. સર્કસના કલાકરો, ચાલીં ચેપલીન આ પ્રકારનાં લક્ષણ જણાવે છે.

(૧૦) Unconscious humour; ગુજરાતીમાં આને માટે કોઇ ખાસ શબ્દ નથી. અગણ્યતા કોઈ હાસ્યજનક કાર્ય થઈ જા તોયે કે બોલાઈ જવાથી જેના દેખીતા ગંભીર અને પછીથી હાસ્યજનક એમ બે અર્થ થાય તેવી વાતોમાં કે બનાવોમાં આ લક્ષણ છે.

મારે મને કોઇ પણ વાતથી વિનોદ ચોક્કસ ઉપજાવવા માટે ઉપક્ષા લક્ષણોમાંથી એક કે અનેક પદ્ધતિસર ઉપયોગ વાપ, તો પરિણામ જરૂર ધાકું આવે.

કંઈક જાણવા જોગ પરચુરણ બાબતો - હાસ્ય વિનોદને લગતી જાણવા જોગ પરચુરણ બાબતો હવે કહું.

ભૂતકાળમાં (વિદુષકો-હિંદમાં ધધાદારી હસાવનારાઓનો તો વર્ગ હતો. તેમને સઉવા-મસ્કગ કહેવામાં આવતા. રાજાઓના દરબારમાં તેઓ જણાતા. તેમનું કામકાજ એ હતું કે હસાવવાની નોકરી કરવી. ને માટે તેમને ઇનામ, પગાર બક્ષિસ, સાલીયાયું વગેરે મળતું. આ બધામાં બીરજ્ય પ્રખ્યાત થઈ ગયો. પાછળથી તેદીવાન પદે પડેાઓ હતા. એ વખતમાં વિદુષકની કેસોટી પણ સખત ચતી. કેટલીક વખત તેમને જાનનું જોખમ પણ ખેડતું પડતું.

હસાવવાની ઈનામી હરિકાઈઓ.

હાલમાં આપણે ત્યા હાસ્ય રસના લેખોની ઈનામી હરિકાઈઓ આવે છે, પરંતુ તેમાં ઉમેદવારને જોખમ બહુ જડું તો થોડા પ્રુલ્મકેપ કાગળ ને થોડી મહેનતનું ત્યારે લાભ ઈનામનો રહે છે. પરંતુ અસહના વિદુષકને કેવું જોખમ ખેડતું પડતું તેનો એક દાખવો દઉં. એક રાજાએ પોતાના વિદુષકને કહ્યું કે ‘ આજ તો હું આ દાદગ ચટી

મારવાના છે 'એમ ધારી બેઠા હશે.' તેને જલ્દી કોઈ માનવસંમુદ્ધ હસવાના mood માં હોય, હસવા મારેજ તૈયાર થઈને આવે-હેય, તો વિદુષકને ઝાઝી તકલીફ પડે તેમ નથી. પરંતુ prejudiced સમુદ્ધ હોય ત્યારે વિદુષકે શરૂઆત ગંભીરતાથી ન કરતાં પહેલેથીજ "કેમ બધા શોકમાં બેઠા છે? કોઈ કીડી બીડી મરી ગઈ છે?, ત્યાંથીજ ફેંકવામાં મગા છે.

હાસ્ય ઉપજાવનારાં સાધનો:—

મારે મતે આવાં સાધનોં મુખ્યત્વે પાંચ છે.

- (૧) ભાષા, જેનાં બોલી અને લેખ એ બે પ્રકાર છે.
- (૨) હાવભાવ.
- (૩) વાતાવરણ.
- (૪) ઘટના.
- (૫) કલા (ચિત્ર અને સિંધ).

આ સાધનોમાં ઘટના સર્વવ્યાપક છે. ઘટના પોતે હાસ્યજનક ન હોય ત્યાં જાગતા સાધનો કોઈ કામ આપે છે. નાટકોનાં દારસમાં ઘટના (plot), બોલી, હાવભાવ અને વાતાવરણ કામ કરે છે. સીનેમાંનાં દારસોમાં ઘટના, લેખ, હાવભાવ અને ચિત્ર એમ પાંચે સાધનો કામ કરે છે. પુસ્તકોમાં લેખ, ઘટના અને ચિત્ર એટલાંજ સાધનો કામ કરી રહ્યાં હોય છે. બપોલોમાં માત્ર ઘટના અને બોલી એ બેનો જ આશ્રય લઈ શકાય છે. હાવભાવ કવચિતજ વપરાય છે. વાતાવરણ એકજ રીતે આવે, અને તે જો આખ્યાનકર્તા પોતેજ શરીરે બેઠોજ હોય તો જ.

નવા છ રસો:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ ૯ રસ કહે છે, કોઈ ખટ રસ કહે છે. એ મતભેદ પર ટીકા કરીને કોઈ સપ્તરસ પર્ણ કહે ! આપણે ખટરસ ગણીએ. તો તેમાંથી હાસ્ય થોડો કાઢી લઈ, બાકીના છ રસોમાં હાસ્ય રસ ત્રિશર વાટીને મિશ્ર કરવાથી નવા છ રસો બની શકે છે, જેમકે:—

(૧) હાસ્યજનક વીરરસ: અગ્રેજીમાં ડોન કવીક્સોટ, ગુજરાતીમાં ધૂરજ સામે ચડાઈ કરનાર નવજીવિ હાસ્યાન્વિત વીરોની વાંતોમાં આ રસ છે.

હાથી કરી જેલુજ દંડર તેણે

કોષિત અને વળી અનિમેષ નમને

એકાગ્રતા- પર ચિત્ત ધારી

છની વતી દુધીનું કીડીનું કાપું.

આ કવિતાના એક સંપ્લેમાં પણ આ રસ છે.

(૨) હાસ્યજનક કંઠશુરસઃ કેળાંતી જાલપરથી માણસ લપસી પડે, અથવા કોમળનાં નવા નકોર કપડાં પર પહેલે માળની બારીએથી એંઠવાડ પડે, ત્યારે આ રસ વરસતો હોય છે.

(૩) હાસ્યજનક શૃંગારરસઃ તેણે કહ્યું “મને પરણવા વચન આપ નહીં તો હું મરી જઈશ.” તેણીએ ના પાડી. સાઠ વર્ષ પછી તે મરી ગયો !

આ વાતમાં આ રસ છે. બીજો દાખલો લખ્યો:

તેણે કહ્યું: “અરે...વહાલી ! તારે મારે મુંબાઈથી હું એક વાદરું લાવવાનો હતો; તે બૂલી ગયો.”

તેણીએ કહ્યું. “કંઈ નહી, તમે છો એટલે બસ છે.”

(૪) હાસ્યજનક ગંભીરરસઃ આને અંગ્રેજીમાં સીરીયો-કોમીક કહે છે. એનો એક દાખલો દર્શ,

એક ધગધણી મારો મિત્ર છે. મુંબાઈની મ્યુનીસીપાલિટીમાં તેણે ઉમેદવારી કરી. પોતાના ભાડુતોને પોતાને જ મત આપવા માટે તેણે હુકમ કરી દીધો. ભાડુતોને દાખલે ચઢી કે ‘અમારા વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્ય પર આ કેવી જગાપ’ પરંતુ તેઓ બોલ્યા નહીં ને મત ગણતરીને દિવસે તેના વિરોધીને મતો આપી આવ્યા. પરિણામ બહાર પડ્યું ત્યારે તમે હાસ્યજનક કંઠશુરસ કહી શકો છો. હવે ધગધણીને દાખલે ચઢી આ ભાડુતોને શી સજા કરવી તે સલાહ હતો. મને પૂછ્યું, એટલે મેં માગ ધધા પ્રમાણે સલાહ આપી.—

“એ બધાના ભાગ રા. ૧૫ થી ૨૦ છે તે ઘટાડીને નવ નવ રૂપિયા કરી નાખો, રૂલાણા બાઈ! મ્યુનીસીપલ કાયદા પ્રમાણે દર રૂપિયા બાકુ ભરનારનેજ મત આપવાનો હક રહે છે, એટલે પછી એટમન્ટઓ વિરોધીને કેવી રીતે મત આપવા જશે ?”

ને કે મેં આ સલાહ તેમને તદ્દન મક્કમ આપેલી છતાં તેમણે નહોતી લીધી. એટલું જૈતિહાસિક સત્ય મારે તમને કહેવું જોઈએ, છતાં હું તો આ તકે એટલું જ ખતાવવા માગુ છું કે એ સલાહમાં આ હાસ્યજનક મજીર રસ જરૂર હતો.

(૫) હાસ્યજનક અદ્ભુતરસઃ કોસીમાની વાતોમાં કોસી અને વાધની વાર્તામાં અનન્ય અદ્ભુત પગક્રમ થયેલા બાળકોના છે. એ રીતે આ રસ લાવી શકાય

(૬) હાસ્યજનક હાસ્યરસઃ જ્યારે નાટકમાંનું શરસ હાસ્યજનક રીતે નિર્ધન નવ ત્યારે આ રસ જામે છે !

આવા માણસના આત્માને આનંદ કપળવીને તેને દસાવવા માટે કંઈ જાતના માણસને કેટલું દસાવી શકાય, વાતમાં કયા રંગો પૂરી થકાય, બોલી અને લેખ સિવાય

રહું ત્યાં સુધીમા તારે મને દસાવવો પડશે. બહુ દહાડા દગમનો પગાર ખાધો છે. જો દસાવશે તો ઇનામમા એક ઈંગ્લીશ ઘોડો આપીશ, ને જો ન દસાવ્યો તો માથું કાપી નાખીશ. " આમ શરત લાગી. શરતની લાપામા કહીએ તો Horse to lionી એ બેટીંગ હતી ! રાજાએ ન દસવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલેવળી દહ ને તેમાંય પાછી ગળદહ ! વિદુષકે કમર કસી. આજનો કથો વિદુષક આમ પ્રાણ માટે દસાવવાનું બીડું ઝડપે તેમ છે ? વિદુષકે અનેક ચાળા કર્યો, અનેક તુકા ફેંક્યા, પણ બધું ફાગટ, ને રાજા તો દાદરો ચડતોજ ગયો. છેક છેલ્લે પગથીએ પહોંચ્યો. દહે લઉવાએ છેલ્લી કટાક્ષના લક્ષણવાળી મસ્કરી કરી. " ગયો, ગયેડીનો હાથથી ગયો. " રાજા તેના કટાક્ષથી હંમી પડ્યો; કારણકે બહારથી તો જાણે વિદુષકે ઇનામના ઘોડાને ગાળ દેવાનો ડોળ કર્યો, પરંતુ અંદરથી તેણે ગમને ચોપડી. આવી દ્વિ-અર્થી રમુજે રાજાને હગવ્યો, અને વિદુષકે ઇનામનો ઘોડો લઈ ગયો. આવી દરિદ્રાઈએ ગુજરાતી છાપાંઓમા પ્રસન્ન થાય તો ? તો હું નથી ધારતો કે એક પણ ઉમેદવાર બદાર આવે. અવ્યયત નહીં કે પ્રાણ જવાની બીકે, પરંતુ દશ રૂપીઆના ભાડાની ઓરડીમાં ઇનામી ઘોડો બાંધવો કયા એ ચિંતા ઉભી થાય તે બ્હીકે.

દહે છેવટમા ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્ય સાહિત્યને ખીમવવા માટે કંઈ કંઈ દિશામા પ્રયત્નોની જરૂર છે, કેયું ક્ષેત્ર અણખેડાયલું છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ આપું -

(૧) રમુજ કવિતાઓ અને ગાયનો (૨) રમુજ કારમો જ નહીં પરંતુ આખાં નાટકો અને ફીલ્મો રમુજ. (૩) રમુજ લેખોનાં લગભગ બંધ પુસ્તકો (૪) રમુજ કુંઠી વાર્તાઓજ નહીં પરંતુ આખી નક્કવકથાઓ જ રમુજ હોવી જોઈએ. (૫) રમુજ વ્યાખ્યાનમાળાઓ. (૬) રમુજ સામયિકો ને માસિકો જ નહીં પરંતુ દૈનિકો. (૭) ધંધાદારી વિદુષકો. (૮) રમુજ સરખસો, પ્રદર્શનો. (૯) રમુજ ચિત્રસંગ્રહો

કુકામા ગુજરાતી જગત પર વિનોદનો એવો વરસાદ વરસવો જોઈએ કે, છેવટ એક બીજ એક બીજને ગાડા ગણવા લાગે ! કંકત એ વરસાદમા બીજાનું અને કડવી મસ્કરીના મેલા પાણી ન હોય, તો એ પ્રવાહમા જે દિવમે ગુજરાત કુબશે, તે દિવમે તે તરશે, તરશે, તરશે, તરશે જ.

બોલો શ્રી હાસ્ય નારાયણ દે...વ...ડી...જે.

જદુરાય ડી. ખંધડીઆ.

ગુજરાતનું બાલસાહિત્ય

“ એક હતો ચક્રવો અને એક હતી ચક્રવી ચક્રવો નાવે ચોખાનો દાણો ને ચક્રવી ભાવે દાળનો દાણો ચક્રવો-ચક્રવી ખીચરી બનાવે . . ખાધ પીએ અને મઝા કરે. ”
કે હમ્મ બાલસાહિત્યના અનુશય કે જે ગહેલી આ કે આરી જાણીગારી વાનાંઓ અથના તો અપવાદ રૂપ જે-આઠ કાવ્યો-ગીતો, એ આજથી લગલગ દોઢ દાયકા પહેલાના બાલ સાહિત્યના દાગ્દિરખની પ્રતીતિ

બાલસાહિત્ય ! શોખીન અને શોખીઓ ગુજરાતીના જીવનમાં સાહિત્યને કેટલું સ્થાન છે કે તેના બાળકના જીવનમાં સાહિત્ય-દુનિયાને સ્થાન હોય ? “ સાહિત્ય એ પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિંબ પાડનાર દર્પણ છે ” એ સત્ય જો સ્વીકારીએ તો હિમાલય જેટલી અડગતાથી અને તપસ્વી સમી અચળતાથી કહી શકાય કે ગુજરાતમાં બાળકો જેના પ્રાણીઓ પ્રથમ વસતા જ નહોતા ! સાહિત્યના કે ઇતિહાસના ચક્ષુમાં ચક્રવી બાલજીવનની શોધ કરી, સાહિત્યના પ્રદેશમાં કેવલ મસ કે વાગ્ડો-ડિ ગામમાં થતાની મહત્વાકાંક્ષા સેવનાર મનુષ્ય હાય ધસતો રહ્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્યને સ્થાન નથી “ એક કરોડ ગુજરાતીઓથી ઉભરાતો પ્રાત બાળકવિહોણો હશે ? યુવાનો, ઔદો કે વૃદ્ધાથી જ ગુજરાતની પ્રજાનું સંખ્યાપ્રમાણ બધાયું હશે ? ” જૂનકાળના ગુજરાતના સાહિત્ય-ઇતિહાસમાંથી આના અનેક મૂલ્ય પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે, સમે છે અને વિવિધ સૂચન કરે છે

પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એટલે ? દ્વારામ-પ્રેમાનંદની ગરમીના અતિસ્થોક્તિભર્યા વર્ણન પછી કે નરસિંહ-મીરાના કાવ્યોમાં તત્વરતા ભક્તિભાવ પછી પ્રજાજીવનનું માપ

ઠાઠવું એ ભયકર જૂન નથી? પાંચ સૈમ પછીના ભવિષ્યકાળમા જન્મ્યા પછી “જ્યા-જ્યાન્ત” કે “ઉા” ના વાચન પછી આજના ગુજરાતી કે ગુજરાતજનના જીવનના અથવા તેના આદર્શના યોગ્યાન ગાના એ નયો હેવાભાસ છે એ ને સ્વીકારીએ તો જૂનઘાળના સાહિત્ય પછી તે સમયના પ્રમજીવનનું માપ આપવાની ગભીર જૂન પણ તા સાડ ન સ્વીકારીએ?

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સાહિત્યનું મળ સ્વરૂપ તે કહ્યું સાહિત્ય દિવસ આપાને અતે અમિત થએના દેહના અને આત્માના આનંદ ઢાળે, ગૃહની દાદીમા, ડોમીમા કે દાદાજી ચોમા, આગણામા ને ગુ નપક્ષ હોય તો નુહર એનામર સમા શોભના વાડામા આડોમી-પાડોશીનો ડાયગે જમાવે, લોડ-નાતાઓ, ગીનો, દાનગ્રાઓ, દેવકથાઓ અને માસારિત્વ અનુભવ યાઓની ગૃહના અને મહોદ્યાના બાળકોને નમ્રહાણ પીગમે, બાગકો અને મોટાઓ દોઢેમેસે એ આનંદ અનુભવે અને જીવનઉત્થાસની પરિપૂર્ણતાની આશ્વેધી જ ગાખી કરે, એ આજના થોડા વર્ષો પૂર્વેના ગુજરાતીની માત્ર કુટુંબભાવના જ નહોતી પણ કેટલેક અંશે જીવનમાર્થઢતા હતી પશ્ચિમના વા વાપાથી, સાસુ-વડના ઢનહોથી, સંયુક્ત કુટુંબભાવના નષ્ટ કરવાના વધે જતા પોઢરોથી, કે વિભક્ત કુટુંબોની સંકુચિત દષ્ટિ તથા નીતિ ગીતિથી ગૃહના દાદી મા ડોમીમા અને દાદાજીના કહ્યું સાહિત્યના ઉભગતા અસપ્રવાહ સુકાવા લાગ્યા ને ગુજરાતના બાનુવનના “જીવન” જેવું બાનુ ઓહુ ગયું

દેવ સાહિત્યની ગરબાન પવથી જ થઈ છે એ સામાન્ય પ્રચારના અપનાદ રૂપે ગુજરાતનું બાનુસાહિત્ય કે એની શરૂઆત મતથી થાય કે સુધી પ્રથમ “Evening at Home” ના અનુવાદ તરીકે “બાળકોનો આનંદ”નું વાત્તા-પુસ્તક પ્રકટ થયું “બાનુસાહિત્ય”, માનિત્યનું મહત્ત્વનું અંગ છે “એ વિચાર, તેમ જ તેના મર્જનની તથા પ્રમશનની અનિવાર્ય આસ્થકતાના વિચારો, જમારે અદસ્ય અને અપ્રદર્શિત રહ્યા હતા ત્યારે રેતીના ગણપ્રેરનાથી મદા મડેનને જળાવીપ કે જળાશય જડી આવે તેમ નગસંહ મટેતો, મીંગ, દનપનશન, નર્મદાશર વગેરે વિ કૃતિઓમાથી, બાવસાહિત્યની દષ્ટિથી જ નહિ નખાએના એવા, છતાં માળકો માટે ઉચિત લેખાય એવા કેનાક કા થો તારવી શનય એમ છે તે મિનાય નનતગમ તથા અપરદાગના મડુ જૂજ માએ માન-માએ તરીકે પ્રકટ થયા છે આ પ્રમાણે ઉદય, હેતુ કે કલ્પનાબગ વિના લખાયના જૂજજાન સાનન્ય સાહિત્યના, બાનુસાહિત્યની દષ્ટિએ તે કેટલા ને કેવા મૂલ્ય આકી સકાય? જના બાપ મા દષ્ટિ આજે બાનુસાહિત્ય પર દળવા મારી છે ત્યારે તેમાનું માતોચિત્તમાદિત્ય-અપ કે અપૂર્ણ હશે તો તે પણ-આપણને અપ આવશે જ એ નિર્વિવાદિત છે

સાહિત્યના પ્રાચીન યુગમા તેમ જ મધ્યમનિન યુગમા કલ્પ સાહિત્યનો પ્રચાર માટે દનો ધરના વડીલો ગમાવણ-મદ બની દયાઓ માગેને કહતા તેમા તથા મડોનામા નાકેનું ગેણુ અમનિત મરી મેમના ગામડીયા બની દયાઓમા માગકોને માટે અપને તેખિત સાહિત્યની દષ્ટિએ તો આ મેઉ યુગ બાનુસાહિત્ય વિદોણા જ

હતા. અર્વાચીન યુગના પ્રારંભના વર્ષો પછી-લગભગ ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં-મુસ્લિમ મશહુર પત્રકાર સ્વ. ઇન્સાન મુસ્લિમ દેસાઈએ “બાળકોનો આનંદ”ના એ લાગ ગુજરાતને અર્પ્યા. એ બે વાર્તા-પુસ્તકોની શૈલી જુની હોવા છતાં તે ખાસ અનાકર્ષક ન હોવાથી તેમજ પુસ્તક સચિત્ર હોવાથી આજે પણ બાળકોમાં વંચાય છે. લગભગ તે પછી પ્રકટ થયેલી “ઈસપ-નીતિ”-કેતારાઈ તથા પૂર્વાર્ધમાં-મુખ્યત્વે ગ્રાણીકથાઓ છે એટલું જ નહિ પણ બાળકોને સીધો બોધ આપવાની અનિષ્ટ રીતિ આદર્યાથી પુસ્તકનું વૈશિષ્ટ્ય પણ હુમ થઈ જાય છે.

પણ આપણે પુસ્તકોની ચર્ચામાં ઉતરીએ તે પહેલાં બાલસાહિત્ય કેને કહેવું તે વિચારી લઈએ. સામાન્યતઃ પાઠ્યથી બાર-તેર વર્ષની વયનું ધોરણ બાલસાહિત્ય માટે વાગ્તવિક લેખાય. “બાલજીવનમાં-આનંદોદ્વેગ લાવી, તેના હૃદયનો તેમજ બુદ્ધિનો વિકાસ સાધી દુનિયાની વિશાળતાનું જ્ઞાન કરાવે, ઉન્નત અને ઉત્કૃષ્ટ જીવન જીવવાની મહત્વાકાંક્ષા પ્રકટાવે તથા બાળપણથી જ એક આદર્શ અને અસાધ્ય ગુણો તરીકે જનસમાજમાં રહેવાની નથા તેમનું સર્વદેશીય કલ્યાણ સાધવાની તમન્ના ઉત્પન્ન કરે તેવું, છતાં બાળકો સ્વેચ્છાથી અને સ્વતંત્રતાથી વાચી-વિચારી, તેમના ભાવ ને પ્રેરણા ઝીંકી શકે એવી નિર્દોષ, રમતી-ફૂંટતી રસિક ગૈરીમા લખાયેલું, બાલમાનસનું દૃબ્ધ પ્રતિબિંબ પાડતું શુદ્ધ ને શિષ્ટ સાહિત્ય તે બાલસાહિત્ય.” બાલસાહિત્યની આ વ્યાપક અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા.

ગાંધી યુગના પ્રતાપથી સમસ્ત દેશમાં જ્યારથી રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થનના પગરણ મંડાયા ત્યારથી એક મહત્વનું પરિવર્તન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ થયું છે. એ પરિવર્તનના પરિણામે પદ્ધતિમાં ટંકાએલા અનેક પાણીદાર રત્નો દેશને સાપડ્યા છે. સંસ્કૃત, અદ્ભુત જ્ઞાની અને નિઃસ્વાર્થી સેવકોની એ સખ્યામાંથી જ કેટલાક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી સાહિત્યમંદિર, “સૌરાષ્ટ્ર” કાર્યાલય, “કુમાર” કાર્યાલય તથા અન્ય પ્રકાશન મંદિરો દ્વારા ગુજરાતનું બાલસાહિત્ય ધડી રફા છે એ માન અને એ ઝારવ માધીજી સિવાય કેને થટે ?

આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી મૂળ વિષય પર આવતા, વિષયની નીચે પ્રમાણે વિભાગવાર ચર્ચા કરવી ઉચિત લાગે છે:—

(૧) બાલ-વાર્તાઓ (૨) બાલ કાવ્યો (૩) જીવનચરિત્રો (૪) ઇતિહાસ, પ્રવાસ-વર્ણનો વગેરે (૫) પ્રકીર્ણ પુસ્તકો (નાટકો, સંવાદો આદિ) (૬) બાલ-સામયિકો અને (૭) બાલસાહિત્યના આવસ્યક ગ્રંથો અને તત્ત્વો.

(૧) બાલવાર્તાઓ:—

વાર્તા એ બાળકની અતિ પ્રિય વસ્તુ છે. જે કોઈપણ સંદેશ એને આપવાનો હોય તે બે વાર્તાદ્વારા અપાય તો ત્વરાથી તેની પ્રતિભા તે મહણ કરી લે છે. બાલસાહિત્યો

કોઇપણ વિભાગ વધુમા વધુ ખેડાયો હોય તેમજ અન્ય વિભાગની સંખ્યામતીએ માગમા માગે ખેડાયો હોય તો તે વાર્તાસાહિત્યનો જાનમાર્ગની સિદ્ધાંતચર્ચામાં ઉત્તરવાનું છેવટે ગળી હાલ પુસ્તકો પર ધ્યાન આપી લઈએ

પ્રથમ નિર્દેશ થયો છે તેમ “બાળકોનો જ્ઞાનદ” પ્રારંભના પ્રથમ તરીકે આવેલાગ્રાંથ છે, બાળક દિનપ્રતિદિન વધે જતા સારા પ્રમુખ્યોની સંખ્યામતીએ નિગદ્યાનક છે ડૉ. મોન્ટેમોરીના શિક્ષણશાસ્ત્રના તથા જાનમાનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો અમન જનારથી ગુજરાતના બાલમાહિત્યમાં પ્રવેશો ત્યાંથી તો જાનનિશ્ણની અને જાનસાહિત્યની દિગ્ગા અને કાર્ય જ બદલાઈ ગયા છે પાયા વિનાની અને ખીરો સાર આપતી, કવચિત્ત અચિત્ત કેટલાજાનક લાગતી “ધસપનીતિ” મરાઠી તત્ત્વથી સકળાવતી કે સ્વ નાગવણ હેમચંદ્ર કૃત ‘શિશુમદ્દમોધનાર્તવિન’ ના બેહિ ભાગ બાળકો માટે રચીપરવાની જૂન આજે તો કોઇપણ ન કરે ‘ગિફ્ટ ડૅ’, ‘અનિરિત’, ‘વૃષ્ટિ’ વગેરે અધરા સમ્બો (ભાગ ૨ પૃ ૮૫) ઉપરાંત શાળા બેધવા આપવાની રીત માગકોને અચિત્તર છે. ‘શિશુમદ્દમોધનાર્ત’ ના (ત્રણ ભાગ) કર્તા ગ વૃજનાન પુરોષોત્તમ મહેતા, વાર્તાને છેડે સાગ લખી માગમગને મુજબણમાં નાખવાની વૃત્તિને ‘વચ ન થયા હોત તો એ પુસ્તકોનું જાનસાહિત્યમાં કઈદ જ્ઞાન ગ્રેહ ‘ટેલીમિત્ર’ ના નાજી અધિપતિ સ્વ મગમ થેનાભાઈ કૃત ‘મગ્ગો’ નું પુસ્તક બાળકો માટે માનવામાં એક જમજ આપી ગ્રેહો કે નહિ જુની અને નહિ નવી એની મિશ્રિત સતીથી લખાવતી “મુક્ત” ની વાર્તામાં તરજુમીયાપણુ વિશેષ પ્રમાણમાં છે તેથી તથા તેમાં ‘રસ’ નું તત્ત્વ અત્યંત ઓછું હોવાથી એના મૂલ્ય ઝાઝા થઈ ગઈ એમ નથી

વાર્તાસાહિત્યમાં ગ બ હંગોવિદ્યસ કાટાવાગાના ટંબુ ડી મો વાર્તા” ના પાચ ભાગ છે વીસરી થાય નહિ જુની શેનીનો અનો નમુનો જોવો હોય, આંધિથી અત સુધી એકધારી વસ્તુચા નિહાળી હોય અને જીલીક વખતે કોઇ વસ્તુને મારી મચડીને આપેનું વાર્તાનું રૂપ કેવું અનિષ્ટ અને અનાકર્ષક થઈ પડે છે તે જોવું હોય તો આ સમ્બો આવું મધુવ મનાવજો જીલીક વાર્તાઓને સાધારણ ગળીએ તો પણ જાનહૃદય પર અનુચિત સમ્બો પાડે એની જ છકે જાટે અમન વિશેષ દર્શા ના વિના ગહી સમજતું નથી “આદિ હંગો પણ આદમીયા ન અબ્યા” (ભાગ ૨ પૃ ૧૧૪ વાર્તા નં. ૮૨)ની વાર્તામાં ખીનોની નજાવવાની ગતુસકનના નિર્ધાર જાનમાનસ પર અચિત્ત અને અસિધ્ધ ભાવોનું આક્રમણ કરે એ કેમ માખી શાય ? અને આપણા સમ્બોની શોધક અને વેધક દષ્ટિ તો જુઓ ! એજ વાર્તા ‘જાનદધારા ના વાર્તાસમ્બો માટે ચૂની કાદવાની ન્યાય જુદી મત્રાદને આજે ૮૬ સુધી છેતરી શકે એ વૈચિત્ર્યની પગકાદા નહિ તો ખીનુશુ ? સમ્બના અને સમ્બાગિનાના ઓપ વિનાની આ પાચમો વાર્તાઓથી વાર્તાસાહિત્ય કાઢકે મમ્બદ થયું છે એ વાર્તા જાનસાહિત્યના અભ્યાસીને કેટલે અશે માન્ય છે તે સજવાતમક છે

નુર મોળા ટાઈપ ચિત્રામર કપાઈ, પાકું પુકું અને જાનદેધવે કામગ ૬૫ ૧૫ પત્રો જેવી માધમી, વાર્તાઓની સંધિપ્રના, જાવમનોનુકુળ ભાવો, આનોચિત્ર શેરી અને

બાળક હોમેહોસે વાંચી જાય એવું તત્વ,—એ બધાનો સામટો સુયોગ સાધનામા સૌ. હ સા મહેતાની “બાલવાર્તાવિ” બાલસાહિત્યમા નીન પહેવ કરે છે અને “બાલસાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો” નું જ્ઞાન ખાત્રી જાય છે પ્રથમાવૃત્તિની દોઢ રૂપિયાની કીંમત દ્વિતીયાવૃત્તિમા ઘટારીને એક રૂપિયા કરવાની ઔચિત્યશુદ્ધિ માટે પ્રકાશકને ધન્યવાદ ધટે છે.

“આનંદધારા” અને “પુલમાળા”ના પુસ્તકો મધ્યમ કોટિના છે, એમા અજબ જેવી વિવધતા (૧) છે કોઈકમા ગિજુભાઈની રૌનીનું અનુકરણ, કોઈકમા લાખા ટાલલા, કોઈકમા જુની શેરીની દબ અને કોઈકમા કઈક કઈક સારૂ લક્ષણ દર્શિગોચર થાય છે.

બાલસાહિત્યના અભિલાષ અને પ્રયાસના વિચાર જ્યારે નેપથ્ય બીતર છુપાઈ ગયા હતા ત્યારે—તે સમયે પ્રકટ થએલા, બાલસાહિત્યના આવશ્યક તત્વોથી અત્યંત વેગળા હતા “બાલસાહિત્ય”નો દાવો કરતા ગુરુતના કસનદાસ નારણદાસ બુલસેવરના અને “બાલસાહિત્ય પ્રકાશ મંદિર” ના પ્રકાશનોના આટલા ઉત્સેખથી જ સતોષ માનવો શક્ય છે.

“માનવાતાવનિ” ની ધાટિ અને કોટિમા મૂખી શકાય એવા નાગરદાસ પટેલ અને સુમતિ પટેલના વાર્તાસંગ્રહો બાલગુજરાતને શ્રેષ્ઠ સામગ્રી પૂરી પાડે છે ગિજુભાઈ અને ચંદ્રશેખર જેવા લેખકોનો સાથ મેળવનાર પુસ્તકાલય સ સ. મંડળનો તથા ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, (અમદાવાદ) નો બાલસાહિત્યમા આવેલો ફાળો નોંધના જેવો છે એવું અને સુધરે છપાઈ તથા સુદૃઢ ચિત્રો સંલિપ ગસિક વાર્તાઓ અર્પણ “ તારા મંડળ ” સાહસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે એની દૃષ્ટિએ લખાયેલું “સિદ્ધાદ શેઠ”, યરાતનની પ્રેરણા પાતું “કુમાર વીરસેન”, વિરિધ નરેહની વાતોથી શણગારાયેલું “બાલમિત્રની વાતો”, ધાર્મિક વૃત્તિ સતેજ કરે એવું “દેવદયાઓ”, “ભેર” વગેરે પુસ્તકો ઉપરાંત “એક આના બાલસાહિત્યમાળા”ના સસ્ના અને સારા મણકા, બાલસાહિત્યના પ્રયત્નોને સિદ્ધિ અર્પનારા છે એ વખત એક પુસ્તકમા પ્રકટ થએલી વાર્તાજ બહુધા “ એક આના બાલસાહિત્ય-માળા ”ના મણકા રૂપે પુનઃ પ્રસિદ્ધ થાય એ ત્યાજ્ય અથોગ્ય અને લગભગ સ્વાભાવિક ધર્મ ગએના વધણ પડતે સચ લોકોનું ધ્યાન પહોંચે તો હીંડ થાય એકની એક વસ્તુ મ્ની મ્ની માળક સમક્ષ રણુ કરવામા તેની કુતૂહલતાનું ખૂન થાય છે એ રીસરણુ જોતલું નથી.

બાળક જેવું વાર્તાનું રસિયુ બાળ્યેજ કોઈ નીકળે લોકસાહિત્યના ધુરધર મેઘાણી જેવા ગસિયા પણ બહુ ઓછા હશે બાલસાહિત્યમા એમનું ધ્યાન પણ મેળવે છે સગા અને ગમુજી શૈલીમા મપાદિત થયેલું એમનું “કોનીમાની વાતો” નું પુસ્તક એ બહુ ગમ્મત આપે એવું છે, પણ એમનું “દાદાજીની વાતો” નું પુસ્તક બાલોચિત ખરૂં કે નહિ એ કોયડો અણઉકેલ્યો જ રહે છે માનમાનસ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને લખે એવા ઉત્તાદ આ કૃતિ સમસ્ત ગુજરાતના બાળકો માટે ગમે છે કે ફક્ત કાર્યાવાહના બાળકો માટે રમે કે એ વાત વિપરી ગયા લાગે છે ‘ દાદાજીની વાતો ’ પ્રાન્તિક તત્વથી—માત્ર પ્રાન્તિક નહિ પણ કેટલેક અંગે ચાગણી તત્વથી એટલો બધો ઓગ્રાણ છે કે કાર્યાવાહ

સિવાયનું બાલગુજરાત એના વાચનમાં થતા અનન્ય અને અર્થ-રસની પાપગવી કટાણે તો નવાઈ નહિ બાપા ધોળુ તો મમત મુગ્ધાત માટે એક જ હોયુ જોઈએ તેમ નહિ થાય અને પાઠ્યપુસ્તકો અને વાચનમાળાઓમાં બાપાનું જે મામાન્ય ધોળુ જળનાય છે તે આવા પુસ્તકોમાં નાહ જળવાય તો માળકોને બાપાના આપણે જોવા ને દોગી સમકાર આપી દઈશું બાલસાહિત્ય પ્રાન્તિક અનોથી પર હોયુ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત મા મેધાણી જેવા નહિ સમજશે તો કોણ સમજશે ?

પોતાના નીચીગણા અને અનોખા પુસ્તકોથી માવમાહિત્યમાં રૂઢિ કરનાર ગાંધી સાહિત્ય મંદિરનું ધ્યાન આ પ્રદેશમાં ધણુ ઉચુ છે બાગદ એ નિદોષ અને નૈમર્ગિક ભાવોથી દોગુ માનવોવાનનુ સુગમ પુણ છે એ વાત એ બગાડ સમજે છે ચિત્રો પ્રત્યે બાગકોને કુદરતી પેલપાત પારખવાની દટિ એણે કેળવી છે પુસ્તકના અદ્દની વસ્તુ ગમે તેટલી સુદ્ધ, સર્વાંગી કે મનોહર ન હોય એ જતા બધા સુરી તેવુ બાલાગ તેવુ હશે નહિ ત્યા મુધી બાળક એવોથી કે અતગના ઉત્સાહથી તે વાચવા પ્રેમગે નહિ એ સિદ્ધાત પરબાપાના માહિત્યમાં સર્વામાન્ય લેખાણે છે “ પ્રજુના પયગબગ ” અને “ ચેતનના કુવાગ ” સમા એ નિખાલસ હૃદયમાં અદ્દના અને બહારના ભેદ સમજવા જેની કપટબુદ્ધિને સ્થાન નથી અને તેથી જોટણ અતગ મુદ્દ હોય તેટલુજ બાલાગ સુદ્ધ મનાવવાને એનો અભિનાય અર્ધ અને અજોડ છે બાગકોની દુનિયામાંથી લધેના પુસ્તકોના Romantic નામે, જેના નામે તેવાજ ભાવસુચક મુખપૃષ્ઠો, જેવા ભાન તેવાજ પુસ્તકના મગદમ અને નરીનતા એ બધી માડીવની વિશિષ્ટતાઓ છે એ વિશિષ્ટતાઓની પ્રતાતિ રૂપે, “ નાનમ ”, “ વાનોનુ વન ” ‘ બગીચાપુરી ” મોના કુમારી ‘ તોફાની ટીપુટા ” ‘ કેંગીના બજાર ” “ મિથાઈ ’, વગેરે વિવિધતા અને વિષેસતા વાગા એના ટેલકાય પ્રકાશને ગુજરાત સમક્ષ મ્લુ થતા છે એની શૈનીના વિકાસ થતો જાય છે અને પ્રથમના કેલકાક પુસ્તકોમાં એ શયી મિજુભાઇની લાક્ષણિક શૈલી કરતા ઉત્તન્તી હતી તે હવે ધીમે ધીમે મિજુભાઇની કક્ષામાં આરી પટોચવાની આશા આપે છે પુસ્તકો સાંચન હોવા છતા કીમત એકદરે મટી છે તેથી બાળકોને અને વડીલોને પ્રિય થઇ પડયા છે એની શૈનીમાં અને વસ્તુવસ્તુમાં થોડો મુધારો થાય તથા પ્રકાશને પ્રમિદ્ધ કરવામાં બુ ઉતાવળ નહિ થાય તો ગુજરાતના બાનસાહિત્યમાં માચી લાયકાતથી પ્રથમ નમર પ્રાપ્ત કરવાનુ શુણ સામર્થ્ય એનામાં નથી એમ ન કહી શકાય

મિજુભાઇના નામથી અને કમથી કોણુ અજાત છે ? માલ-સાહિત્યના સર્જક પિતા તરીકે, બાલમાનમસાત્રના પ્રથમ અબ્યાસી તરીકે, બાલગવમાહિત્ય માટે નરીન શૈલીના પ્રણેતા તરીકે, બાગક માટે કઈ કઈ કરી નાખવાની ધમશ રાખતા શુભેચ્છક અને પ્રેરક તરીકે, બાલસિખણના સિદ્ધાતો ગુજરાત સમક્ષ મ્લુ કરનાર સિખણુશ્રી તરીકે, દક્ષિણમૂર્તિ મરિના આત્મા તરીકે અને ગુજરાતના બાનજીવનને અદ્દબુત, બપૂર્વ અને અમરૂચ વેગ આપનાર એક અને અજોડ વ્યક્તિ તરીકે સારૂંય ગુજરાત એમને પિઠાને છે નરીન દગી-નરીન શૈનીથી અદ્દબુત લાગતી “ ઝાકગોના ખાલો ” જેની વાનાંયા જોનની અને બાગકો એકી બેકે વાચી જાય એવી એમની “ કિંગો કથાઓ ”, કોલક

દેકાણે શુષ્ક યતા પ્રસપ્તવાહવાળી, કવચિત તેની તેજ ભૂમિકા અને વસ્તુ યજ્ઞીથી રસસ્ખલન કરતી અને એ ચાગ વાર્તામા તો પાત્ર લેખનનો જ ફેશર રચુ કરતી, મોટા ટાઇપ અને સુદગતાથી મુદ્રિત થયેલી એમની " બાલવાર્તા "ના પાત્રે બાગો, હેવટ મુધી બાળકની કુદૃશ્યતાને તપાવવાની શક્તિ ધરાવનાર " એક કુતરું ભરખું " ની વાર્તાથી તથા " મારો કારકુન " " બાઈ રામ કાઈ બહાર " " બોબો ભટ્ટ " " વગેરે બાળશુદ્ધિ-વર્ધક વાર્તાઓથી જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપતુ એમનું " સુંદર વાતો " નું પુસ્તક, " દક્ષિણામૂર્તિ બાલસાહિત્ય માળા "ની અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલી નાની નાની પુસ્તિકાઓમાની કેટલીક પુસ્તિકાઓમાની વાર્તા અને એ ઉપગત એમની છુટી છુટી પ્રગટ થતી ભાત ભાતની બાલવાર્તાઓ, એમની વાર્તાકલા કેવાનું હાર્દ સમજી તે વ્યક્ત કરવાની શક્તિના અને તે દ્વારા ગુજરાતના બાલહૃદયમા શાશ્વત ધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યાના સચોટ પુરાવા છે. વાર્તાની કલા-Art of writing stories for children-એઓ મર્વાશે સમજ્યા હશે પણ તેથી કાંઈ બાવાસેવીની ત્રુટિઓથી એઓ મુક્ત છે. એમ ન કહી શકાય કેટલાક દુષ્પ્રયોગો, મહિમાવાડી રાખેલો વધારે પડતો ઉપયોગ, પ્રાન્તિક અને ગુજરાતી ભાવાનુભૂતિ, કદીક કદીક વપરાતા શુદ્ધ ગુજરાતીના જ વપરાતા અધરા શબ્દો-એ બધા ગિજુભાઈના મૈત્રીના દોષો, બાલવાચનમા અને તેની સ્વતંત્ર સમજ શક્તિમા ધણી મુશ્કેલીઓ ઉભી કે છે એ મુશ્કેલીના ગિજુભાઈ સંખ્યાને કેમ કાંઈ વિચારજ નહિ થતો હોય એમ રનાભાષિક વિચાર થાય છે એવાંસે કલાક બાળકો સમક્ષ વસતા અને માલબાગો ઝીંવતા, બાલ પરિચરમાથી બાપા, રૌની અને વસ્તુનો ઉપાડ કરતા બાલમાનસશાસ્ત્રીના પુસ્તકોની આટની નૂનતા કદાચ તેમના કાર્દિમાવાડના જ બાલમંદિરના બાળકો સાથેના વસવાટ અને પરિચયને આભારી હોય. ગિજુભાઈ જેટલા કાર્દિમાવાડ છે તેટલાજ સમગ્ર ગુજરાતના થાય તો ?

બાલવાર્તાનો ખેડામલા પ્રદેશ આટલેથી અટક છે બાલસાહિત્યના એક અભ્યાસી મને કહેતા આવ્યા છે કે " બાળકને તો બાપા આપવાની ઠ." ત્યારે મારા અધ્યયનની બંતી આગળ હું પાળ નહોતો મધી શક્યો એવા અભ્યાસીઓ કેવી બૂલ કરે છે તેનો પ્ર્યાસ આપતા એટલે ઉલ્લેખ કરવો અત્યંત આવશ્યક લાગે છે કે બાળકને જ્ઞાન, ગમ્મત અને સમજાગ આપવાના સાધન તરીકે બાપા છે બાપા સાધ્ય વસ્તુ નથી પણ સાધ્ય વસ્તુ માટે સાધન છે.

ઝાઝ પછુ સદેશ કે હેતુ આવકને આપવાનો હોય તો તેનો સર્વોત્તમ માર્ગ બાલવાર્તા છે સીધા બોધ દેવાની વાતથી, શાણપણના નીગસ પિષ્ટપેપણથી કે જુની ઢપની વર્ણનાત્મક લાખી લાખી વાતોથી બાળકને કટાણો આવે છે. વાર્તાઓ બાલમનોનુદ્ધન કરવા તો અભ્યાસ અને સહિષ્ણુતા કળવના પડશે, માત્ર બાલકલ્પનામાના વિહાર કે માલપાખોના ઉકુપન નહિ ચાલશે, એ માટે તો બાળકો પાસે વસતું પડશે; તથાના વાતાવરણ પ્રમાણે બાપા, રૌલી, વસ્તુ, ભૂમિકા અને વાતચિત્તા ગ્રહણ કરવા પડશે. આ યુગની શૈલીનુ લક્ષણ મિતાક્ષતિ છે. સક્ષિપ્ત ઓત બેગદા એ આ નવયુગનુ ચિહ્ન છે, અને તે બાલપ્રિય તો સ્વભાવિક જ છે. ગુજરાતની નવી શૈલીનુ વાચન સંજ્ઞ, જલદીથી અર્થગમ્ય અને

મનમમતું લાગે છે એ નીન ગૈરી દળુ ઘડતરમા કે એ ઘડતરના પ્રયત્નોમા શ્રદ્ધા હોય અને એવા પ્રયત્નો કરવાની જોને કુદરતી ઉત્ક્રાંતિ હોય એવા જ આ બાનવાતાના પ્રયત્નોમા જણાવે અને એ કવાને વરે

આપણા બાલસાહિત્યના પ્રમાણમા તેનો વાર્તાવિભાગ સામે લાગતો હશે, પણ આપણા દાગ્દિવની કથા કોણ કહે છે કે કરણ નથી? ‘દુવામાના દેડકા’ની ગિથિતિ ત્યજ જગ પરસાહિત્યમા ડોળીયા કરીએ છીએ અને એક ઉડે નિશ્ચય મૂકાઈ જાય છે વિવાયત, અમેરિકા અને અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોમાના અસખ્ય વાર્તા-પુસ્તકોના બકાઓ વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં આપણા નિર્માદ્ય વાર્તાસાહિત્યની બહુ જ નાની સખ્યા જોઈ ધડીભગ ગયાને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંની “બ્રેબી સીરીઝ”, “સનશાર્પન સીરીઝ” વગેરે અનેકાનેક “સીરીઝ”ના ક્રમનાનુસાર પુસ્તકો ૫૦ થી ૫૫૫ સુધી દરેક આપણું હૃદય કોટે છે અને એક જ મહાનમાથી કામની વહેચણી કરી હું સમયમા હજાર હજાર પુસ્તકો પ્રવેશ કરનાર ત્યાંની પ્રકાશન સંસ્થાઓ આપણને તેમનું અનુકરણ કરવા હજારો માધનથી મૂક મૂચન કરી ગઈ છે. એક જ નાની આગમમાળાના ૧૫૬ પુસ્તકો ક્રમશઃ પ્રકટ થયા હોવાથી અને તેના આકાશ નીચે પ્રમાણે આપણથી આપણી આખ ઉત્ક્રાંતિ

(૧) પામથી માત વર્ના બાળકો માટે	૧૩ પુસ્તકો
(૨) છ થી આ' વર્ના બાળકો માટે	૨૦ પુસ્તકો
(૩) સાતથી નવ વર્ના બાળકો માટે	૨૮ પુસ્તકો
(૪) આઠથી દસ વર્ના બાળકો માટે	૨૦ પુસ્તકો
(૫) નવથી અગિયાર વર્ના બાળકો માટે	૨૨ પુસ્તકો
(૬) દસથી બાર વર્ના બાળકો માટે	૨૪ પુસ્તકો
(૭) અગિયારથી તેર વર્ના બાળકો માટે	૨૪ પુસ્તકો
(૮) બારથી ત્રણ વર્ના બાળકો માટે	૫ પુસ્તકો

કુલ ૧૫૬ પુસ્તકો

આપણા મુજગતના બાનવાતાના પુસ્તકોની તો હું પણ આખરે જાનમહિત્યના પુસ્તકોની એક જ સખ્યા હજી સુધી તો ૧૫૬ સુધી નથી પહોંચી એ આપણી દુર્દશા છે!

વગી આપણી બાનવાતાઓમા ગુરુત્તર પણ મ્યા છે? જે છે તે પણ કેટલું? હાસ્ય-સ મનુષ્યનો પ્રિયમા પ્રિય રસ છે-બાળકોનો તો હોય જ શિશુભાઈ જેવા સિદ્ધહસ્ત લેખની વાર્તા વાંચ્યા પછી એક જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે “ગમણબાઈના ‘હાસ્યમંત્રિ’ જેવી, કુદરતી હાસ્ય પ્રકટાવે એવી ‘મન્ત્રકર્ત્રીની મસ્તી’ માની ઝટલીક વાર્તા જેવી કે પેટ પકડીને હમાવે એવી ગ િશોર વગીની ‘ઉધાકુ માયુ’ની વાર્તા જેવી, બાળકોને પણ પેટ પકડીને હમવે ખૂબ જમન અને રમન આપે એવી કેટલી વાર્તા બાનસાહિત્યમા છે?” પ્રશ્નના ઉત્તરમા નિગળા સિવાય બીજું શ હોય?

આપણી વાર્તાઓમાં પણ પત્રોની વાર્તા વિશેષ છે. પ્રાણીજનનની કથાઓ, ગંગના જીવનમાં બનતા બનાવોની પ્રાસંગિક વાર્તાઓ, ઝળઝળ અને જળઝળ પ્રાણીની વાર્તાઓ, સાદસ અને શૈયની વાર્તાઓ આદિ અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ પર ધ્યાન આપનાર તો હજી બાકી છે.

(૨) બાલકાવ્યો.

કાવ્યના પુસ્તકો તો આગળો વેદે ગણાય એટલા જ છે “પોપટ” અને “જંગલો જાદુના કૃષ્ણ ગોરાળીયા” જેની કવિતાઓ બાળકોને સમજાય એવી છે અને એવી કવિતાઓ નરસિંહ મહેતાએ ગ્રેવી છે. નર્મદના કાવ્યોમાંથી પણ આવા કોઈક કોઈક સગળ કાવ્ય મળી આવે છે નરસિંહમની “ગંગાવલિ” શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલતી અને એમાંના ગરના સમાગ્રોમાં ગવાતા વાચનમાંના માટે જ વખાણના કેટલાક દૃષ્ટાંતો પણ બાલોચિત છે. સાહિત્યમાંથી બાલકોએ વીણી રીણી એવનિત કરેલો સરસ સરસ કાવ્યોનો સંગ્રહ “મધુમિન્દુ” ઇ સ ૧૯૧૪-૧૫ માં, બાલકાવ્યોના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે પ્રકટ કરવાનું માન ગીરીમતલાલ અબ્દીયાને ઘટે છે એમાંના કાવ્યો, છપાઇ, મોટા ટાઈપ વગેરે બહુમ કલાત્મક અને આકર્ષક છે. અસહકાર યુગ પછી સવત ૧૯૮૧ માં, મીરાનાઇ, શામળ ભટ્ટ, નવલગમ, દૃષ્ટાંતગમ, અખરદાર વગેરેના કાવ્યોમાંથી સહેના અને સગળ કાવ્યો ચૂની “ચણીગો” અને “રાયણ” ના એ લાગ કે જે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી રાજીવરામ દવેએ ગુજરાતને ચાલે ધ્યાન કાવ્યો કે તેના શબ્દોના અર્થ ગોખાવ્યા પછી તેની બાળકને સમજીતિ આપવી એ બાળક માટે જેટલું અનિષ્ટ છે તેટલું જ તેના કાવ્યના સ્વાભાવિક શોખના વિદ્યાર્થી દાનિદારક છે અર્થ ગોખાવનાની કે સમજીતિ આપનાની જિજ્ઞાસા વરતા કવિતાની પદ્યોમાં આપોઆપ જ તેનો અર્થ બાલકોમાં ફરી દે એવા હેતુ ધ્યાનમાં રાખી નાવકાવ્યો રચના જોઈએ. એ શિલ્પીના મૂળજૂત મિદાત તરફ હજી જોઈએ તેવું લક્ષ્ય ખેંચાયું લાગતું નથી “રાયણ”ના પ્રાકટ્ય પહેલાં ગ કલ્યાણજી વિક્રમભાઈ કૃત “બાલપ્રાર્થના” પણ દુબળા સમયમાં ગુજરાતના બાળકોને સારો ખોરાક આપતી હતી.

રા ચક્રલાલ દવે અને રા ગોવિંદરામ શંકરેના “બાળમજન સંગ્રહ” લાગ ૧. બાળકો માટે ઈશ્વરભક્તિના કાવ્યોની ખોટ પૂની પાડવા પૂરતો આવકારપાત્ર ગણાય મધુગતા, ગેમતા, મનોહરતા, વિવિધતા, નવીનતા, સુકુમારતા, નૈસર્ગિકતા અને મૌનિકતાથી ગોપતા, કાવ્યપ્રદેશમાં અનનવી ભાત પાડતા, વાચતાની સાથે બાળહૃદયને ગમી જતા, પનવારમાં જીભને ટેરવે ગમી જતા, મોટેગજોને સુદા પ્રિય થઈ પડતા કાવ્યો “નવા ગીતો” દ્વારા બાલગુજરાતને અર્પવામાં રા ત્રિભુવન ગૌરીશંકર ત્રાસે અમૂલ્ય મેના મળતી છે એમનું “ટ્રેન”નું કાવ્ય, “સાગર”નું કાવ્ય અને રાજકીય તત્વને લીધે વધા ભરેલું લાગતું “ગોરો”નું કાવ્ય એટલા ભાવવાળી અને માનોચિત છે કે એના સર્જન માટે કવિને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો એકાએક વિરોધની પસંદગી, કુદરતમાંથી બાળકને સહેજે રચી નય એવા તત્વો શોધી કાઢનાની મનોરુચિ અને એ બધાને બાળકની વાંચની

ભાષામાં ગુંથવાની કલા અને ચક્રિનને લક્ષને એએ બાળકના પ્રિયમાં પ્રિય કવિ યર્ષ પડ્યા છે. એ ગીતો આપણા બાલસાહિત્યની સૃષ્ટિમાં એક અનન્ય જેવો નવો ઉમેરો કરે છે.

પુનઃકાલ્ય મ. સ. મંડળ તરફથી પ્રકટ થયેલા “બાલકાવ્યો”ના મંમદમાના કાવ્યો “બાલમિત્ર”માં પ્રસિદ્ધ યર્ષ વૃક્ષેલા છે. ગ. લુગનરામ દવે, ગ. દેવગજ પટ્ટન, રા. જવેરચંદ મેઘાણી જેવા માગ લેખકોના કાવ્યોનું વૈવિધ્ય અને દરેકની બાલમિત્ર ગંધો અને ગગ નંમદને મુદ્દ બનાવવામાં યશસ્વી નીરડ્યા છે.

અલ્પમાદિત્યના યશ્વા મિથુબાઈ મંપાદિન “બાલકાવ્યગીત સંમલ”ના બે ભાગમાં સગળમ ૧૦૦ ઉપર કાવ્યો છે. ગીતોના દાળ અને તેના ધરમધ્ય વિષયો આકર્ષી શકે ખરા, પણ પ્રાન્તિકતાની કશિયાદ ન છૂટકે પુન પુન કરવી પડે એ એક દુર્ભાગ્ય છે. “ડાળીયો” ને બદલે “ડાળ્યુ”, “પુનગીઓ” ને બદલે “પુનગીયું”, “ગેન્ડીઓ” ને બદલે “ગેન્ડીયુ” જેવા દુષપ્રયોગથી કાવ્યમાં મુદ્દ ગુજ્જાનીનું તત્ત્વ દંકાદ તત્ત્વ છે અને બાળક જેડાળીના અને મુદ્દ ગુજ્જાની તથા પ્રાન્તિક ગુજ્જાનીના ભ્રમમાં મગગઇ જાય છે. આવા ગીતો ફક્ત બાલગગના બાલમિત્રના બાળકો સહેલાઈથી સમજી શકે તો તેથી એમ નથી મમજવાનું કે સમજન ગુજ્જાનના બાળકો પણ આ ગીતો સમજી શકે તો પ્રાન્તિકતાને લીધે કાવ્યો એટલા અરપટ અને અનુચિત લાગે છે કે તેને લક્ષને બાળકો એવું વાચન જવું કરે તો સંભવિત છે. “કાતો કાતો” મેરી છેવળ બીનીયા “નુ બોલગીત તો ગાપચુરા કે મેધાણી જેવા સમજાવે છે ત્યાજેજ આપણે સર્વાંગે મમજાએ છીએ તો પડી બિચાગ બાળકોના તે શા ગર્ભ? બાળકોની દૃષ્ટિએ આ લોકગીત સંમલ કેવો છે તેનો વિચાર આવતા એની પ્રાન્તિકતાના દૃષ્ટાંત રૂપે એક ગીતની ત્રણ પંક્તિ નીચે રજુ કરવો યોગ્ય લાગે છે.—

“દાદ કપીયાની ડોબડી કે ઓની
આરી આગલીએ બાધી દેગડા
ડોબડી ગીદને ઓની”

બાળક તો વીક પણ માત્રમતીની આ બાલુના કેટલા મોટા આ ગીત મમજી શકે એમ છે તેનો દરેકને નિષ્પક્ષપાતી ખ્યાલજ આવે તોય સતોય છે. મારી ઝાનિના માલમગના ત્રીમ બાળકોની કૃષિાદેતા ગ્વાનુલવ માગે વાનમાં સગળ સાકી પડે છે.

ગ. મેધાણી દ્વા “વેણીના કુન”માના કેટલાક કાવ્યો મુદ્દ, નવાભાવિક અને પ્રેરક છે. એડજ વાચનથી ગમરણ પડ પર બડી યર્ષ જાય અને જીમે રનની યર્ષ જાય એવી એમાની મુગ્ધ પંક્તિઓ બાલકાવ્યોમાં એક નવી દિશા ઉઠાડે છે. એ નવી દિશાના કાવ્યોની નાનો નાની પંક્તિઓ કેટલી ગુણ, ગમનીઆળ અને ગાપચવાવજન્ય છે તે તો એ કાવ્યો વાચ્યેથીજ સમજાય એ દરજગમ કાવ્યો પણ પ્રાન્તિકતાથી મુક્ત તો નથી જ. આ પ્રાન્તિકતવને ગ્યાન આપતા માટે એ પુસ્તકની પ્રગાવનામાં જે સ્વીન ગુણ કન્યામાં ગાવી છે તે કેવળ અવાતવિક અને અલુગની છે. શ્રી મેધાણી વખે કે “મે આ ગીતોની બાષામાં કશિયાવાડી સમ્દો વાપરવાની તો સકાગણુજ છૂટ લીધી છે.

સાહિત્યને પ્રાન્તિક બનાવવાનો હેતુ નથી. પણ એથી ઉલટું જે પ્રાન્તિક છે તેને સમગ્ર ગુજરાતનું ભાષાધન બનાવવાનો શુદ્ધ અભિલાષ છે.....” એ શુદ્ધ અભિલાષ બાલસાહિત્ય માટે ઉચિત છે કે કેમ અને જો છે તો એ અભિલાષ સિદ્ધ કરવા જતાં, કાદિઆવાડ સિવાયના બાળકોને એ કાવ્યોમા ઓછી સમજ પડે તો તેથી તેઓ કાવ્યોનું વાચન અપૂર્ણ રાખે અથવા સમૂળગ્રંથ ત્વજ દે એવી ભીતિ રહે છે કે નહિ તેનો પણ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. કાવ્યોના વાચનને ભોગે જે પ્રાન્તિક હોય તેને સમગ્ર ગુજરાતનું ભાષાધન બનાવવાનો આ શુદ્ધ અભિલાષ, અભિલાષની સિદ્ધિ નહિ અર્પે એ નયું સત્ય શ્રી. જિજ્ઞુભાઈ અને શ્રી. મેટ્રાણી જેવા સમજે અને રીકારે તો તેમાજ બાલસાહિત્યનું શ્રેય છે. જે પ્રાન્તિક હોય તેને સમગ્ર ગુજરાતનું ભાષાધન બનાવવાનો એમનો અભિલાષ મોરેરાના સાહિત્ય દ્વારા સિદ્ધ કરે તો તેમા વાંધો લેવાની જરૂર નથી; પરંતુ બાળકો માટે તો આ ત્યાજ્યજ હોવું જોઈએ એમ બાળકોના પરિચયથી કહું છું અને આ પ્રાન્તિકતાના પ્રવેશ માટે વિરોધ જાહેર કરું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમા પૃથ્વી હંદ-સોનેટથી ખ્યાતિમા આવેલા ‘યમજ’ના કર્તા રા. ચંદ્રવદન મહેતાના “કુમાર”મા તેમજ અન્યત્ર પ્રકટ થતા “ઇલા કાવ્યો” સાદાં, સરળ, અર્થવાદી અને બાલમાનસના નિરૂપણવાળા છે. ઈન્દ્રવજા હંદનાં એ “ઇલા કાવ્યો”માથી “કલ્યાણ” (‘કુમાર’ અશ્વાદ ૧૯૮૩), “જન્મોત્તરી” (‘કુમાર’ મેચ ૧૯૮૩), “ખેતી” (‘કુમાર’ ફાગણ ૧૯૮૩) વગેરે કાવ્યો ગ્રેરક, અને નૈસર્ગિક ભાવોથી તરબોળ છે. ભાઈબેનના કુદરતી ભાવ, તોફાન ને આનંદોર્મિથી ઉછળતા આ “ઇલા કાવ્યો”નો સંગ્રહ બાલગુજરાતને મળે તો ઉત્સાહથી વચ્ચાશે અને તેવા સંદેશ જીવનમા ઉતારવાની પ્રેરણા મેળવશે.

આ ઉપરાંત દેગજી પરમાર જેવા કવિઓના છુટાછુટા પ્રવલ્નો પણ પ્રમાણમા સારા છે અગ્રેજ સાહિત્યમા જેવા “Nursery Rhymes” હોય છે એવા કાવ્યો, એને લાડકાવ્યો* કહીશું તો ચાલશે—, હાલરડા, શૈર્ષ અને માહસના સંગ્રહ અર્પે એવા વીરત્વભર્યા કાવ્યોની ન્યૂનતા તો ટળે ત્યારે ખરી આધુનિક ગ્રિયિત નીદાળતા, આ દિશામા દાખવાયલો ઉત્સાહ જોતા અને બાળકોની અતૃપ્ત ક્ષુધાની આવશ્યકતા સ્વીકારતા એક જ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે: “બાલમાનસ સમજી શક્યા છે એવા ત્રિબુવન વ્યાસ, જીગતરામ દવે, ઝવેરચંદ મેઘાણી, ચંદ્રવદન મહેતા અને દેસજી પરમાર જેવા કવિઓ આગ્રહ ભાષાના બાલકાવ્યોનો ખુબ અભ્યાસ કરે અને તેનું અનુકરણ કરી તે સાહિત્યમા છે તેવા Narrative Poems અને ‘જહોન ગિલ્પીન’ જેવા રમુજી અને દામ્યરમિક કાવ્યો ગુજરાતના બાળકો માટે રચે અને જાત્રસાહિત્યનું દારિદ્ર શીટાડે.”

(૩) જીવનચરિત્રો.

“સાહિત્ય એ પ્રગવના પરાક્રમોનો પ્રસાદ છે”^૧. નિર્માત્ય અને કાવર ગુજરાતના

* ‘Nursery Rhymes’ ને ‘લાડકાવ્યો’ કહેવાનું મૂલ્યન બાઈ નટવરલાલ વીમાવાળા તરફથી થયું છે.

૧. “સાહિત્ય સેવા” (કાકા કાલેલકર)

અધિગ્મા મૌર્ય, માદ્રસ અને તપના તેજ ન્નેસ દોષ, તેનામા ચૈતન્ય અને ચાતનાનો વ્યવત માયાત્મક અનુભવો દોષ અને તેને આત્મવિશ્વાસ, અત્મત્યાગ અને આત્મ-ભાનના અગ્રોધ મત્ર દેવા દોષ તો પ્રાચીન સમૂહિને પ્રાણવાન અને મૂલ્યવાન બનાવના મદાનુભવોના પ્રસાદના વૈવિધ્યયુક્ત ગ્વાદ આત્મની પ્રબળે અખાડવા પડે મદાત્માઓના જીવનમાથી પ્રેક્ષા પી, તેમના અગ્નિ વાચી-વિચારી તેમાથી પગમ ઝીલી ડાનને સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવવાના સરકાર મોટી વધે જેટલા કેશી ગકાય તેના હતા કુદૃત પ્રેરિત મનોદશાનુ જ્યાર કુમગી વધ પર સામ્રાજ્ય પ્રતી ગુણ દોષ ત્યારે અનેકગ અધિકતાથી ઈશી શકાય એ સત્ય તે સર્વમાન્ય જ છે. છતા સંશોધ હલતુ પડે છે કે આ સત્યના સ્વીકાર પડી પણ બાનમાદિત્યના લેખકોની અ, પ્રેશ પ્રત્યેની બેદરકારી અસંભવ છે જીવનચરિત્રના પુનઃકોની સખ્યા આપના પણ શમ આવે જે ' પાત્ર-સાત પુનઃકોથી તે બાવજીવનમા શા સમકાર અને શા સદેશ ઈ શકાય ? અને એમાય મે-ત્રણ તો અનેક નૂતિથી વિભુષિત (૧) છે.

“ પીઠ અભિમન્યુ અને ભક્ત પ્રદત્નાદ ”ના જ્ઞાં બાતોચિત શૈલી સમજતા નથી ‘ તદનુભાગ ’, ‘ પાદ પ્રદાનન ’, ‘ શોકમ્બ ’, ‘ ચિત્વન ’, ‘ હવશાળા ’, ‘ શમ્બોધન ’, વગેરે અધરા અને નેજાક્ષની નમ્ને વાપયા પછી એ પુનઃકને “ બાનસાદિલ ”મા ગણાવવાનો એમનો હક્ક ન પીકાગનામા શુભગત કલાવ અનુદાઃ પણ દેખાય. “ એક ન અને કુવ ”નું પુનઃક પણ એમનું બાનમાનસના અને બાનવલાવના અભ્યાસનું અગાન સૂચવે છે ગાડીનના “ જય બજગ ” અને “ બીખ ” મધ્યમ કક્ષાના છે, પગુ એ બેઉમા સ્વતંત્ર વિચારના નિમમના નવા દૃષ્ટિબિંદુ ગુણ થયા છે “ જય મત્રગ ” હતા “ બીખ ”ની સૌની વધારે સારો છે.

દક્ષિણામૂર્તિ બાવસાદિલમાગાનો પ્રથમ મહુકો “ ગણપતિ બાપા ” સરસ છે (જે કે એ પુસ્તિકામા ગણપાનજનુ આખું અગ્નિ નથી, માત્ર ત્રણેક પ્રસંગોને જ અદ્ભુત ગીતે ગ્રથ્યા છે) શ્રી ગિજુભધની શૈલી એને માત્રક માટે ઉત્તમોત્તમ શૈલી એની બાનરૌનીથી બાળક મુઝ મને છે એની સમાગ સુદૃતામા વાદપિણુ ઉણુપ આનતી હોય તો તે પ્રાન્તિકત્વની ‘ ઉત્તર ’ને બદલે ‘ આતરાદેવ ’ અને ‘ દક્ષિણ ’ને મદલે ‘ દખણોદય ’ સમ્બો ન વાપયા હોત તો ન ચાન ? “ બાનમાદિત્યમા પ્રાન્તિકત્વ ” માટે તો એટલેટલું વહેનાનું છે કે એ વિવર પર તો એક મનત્ર લેખ લખી શકાય

સુરતના સનદાસ નાગુદાસના “ બાનભાગવત ” વગેરે પુસ્તકો બાળકો સ્વેાત્સાદથી વાચે એની શૈલીમા લખાયા નથી એ જ રીતે શ્રી સયાજી બાળ સાદિત્યમાગાના લખાયાના જીવનચરિત્રના ઘણાય ગુચ્છ નીગસ અને બાનવલાવના નિરપણથી વેગમા છે જે લેખક બાનમાનસ સમજ શકતો નથી અને સમજ શકે છે તો પોતાની લેખનીથી બાનરૌનીનું રૂપ આપવા અસમર્થ નીવડે છે તેવા લેખની કૃતિસોના વૈકલ્ય જાણીતા છે બાન સાદિત્યસર્જનને રમત માનનાર અને તેના જમમા નહેનાર લેખક પોતે ન સમજ શકે એની મૂર્ખતાલરી બૂલનો બોગ થાય ૪૬

બાવાપરોગી જીવનચરિત્રો રચના એક મુદ્દો તો નજી નીસરે પોતાના એક યા અને નિધ વર્નનથી બામિત્રજ માટે પદસંગિ પાઠી જનાર દિવ્યશક્તિ ધરાવનાર વીર પુરોના એશ્વર્યો અને કાર્યો તાદશ ચિત્રા ગુણ ગતી વેળા બાનશીનીતુ ધોગણ એટલું ઉચ્ચ અને ઉમદા ગમ્યુ નોંધએ કે બાગકાને પોતાને પલુ ખમર નહિ પડે એની રીતે તેમની મનોદૃષ્ટિ અને પ્રતિભા તેનો સાગ્ર અલ્પ કંગે લે

જીવનચરિત્રેના સર્જન બાનમાત્રિત્યની અનિવાર્ય આનમ્યકતા પરિપૂર્ણ કરશે અને બાગકોના જીવનમાર્ગ નિર્દેશ મનાવવામા સત્યલૂત થશે
(૪) ઇતિહાસ પ્રધાસનલૂત વગેરે.

જેમ કેવળ વાતાથી, વગેરે કે જીવનચરિત્રોથી માનસાહિત્ય સવાગી અને સર્વ દેશીર બનતુ નથી તેમ માત્ર તેના ગ્વાનદના અનુભવથી બાગકોની માનસિક શારીરિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિલાસ થયો નથી આપણા જૂતકાળના ઇતિહાસની રાક્ષમાતિ વાતો જગતભગના પ્રાગજીવનની તરેતરેની કથાઓ, લેાગોનિધ પ્રેશની ભિન્નભિન્ન મારિતીઓ નિવાન અને વનગ્ધતિનિધાના વિવિધ સમાચારો વગેરે આનલુદ્ધિમા ઓ વિધાસમા ઉત્તર દ્વાગે આપે છે

આખુલ માનસાહિત્ય ખુદી વગેરે તો આ પ્રગના માગમાડ મે ચાગ પુત્રકે શોધી શકે કલ્યાણગમ ન્યુલાર્ક જોગીની વિનાન વાતો તથા ગ પોષ્પનાન શાદ કૃત વિજ્ઞાન નિરોદ અને વિનાન નિચા આ પ્રગમા લાન તગત તો આગા આપનાગ છે મીમા છાપખાનુ આગગાડી નીમાન લાગેનિયમ, નેનોમાશ પાણીના નગ કેમેરા, પ્રામિસ આદિ મોની નાગની જગા નનનો પ્રમેષ ઘડીએ ઉપયોગમા આનતી સામાન્ય વગુઓનો બાગકો બાનજારામા સારા પરિચય મગતો હોય તા તે ગાડીનના બનવિહારના ને ભાગ લાગ વિનિધના અને નનીનતા પાછગ દિવાના નોના નીમાવાળા બધુઓનુ ન્યુબ અને મેધધનુ નાગ ને નની નિશામા ડોખીયુ કંગવે ડ ઇતિહાસ જૂગોળ, ગણિત ઉખાણા જોડ છા વગેરે નાના પ્રગરના નાના મગદથી આ ને પુત્રકેનુ મ્થાન આખુ થર્ક જાય છે ઓ એનીજ નેનિના બીજા પુત્રક ના વાચનની માનજગાસા ઉત્તર ને છે

વડોલના નગન તગથી રાજયની બાનસાહિત્યમાગાના નેટના ગુચ્છ આ વિરોની માને સામગ્રી ગુણુ મે છે પુત્રકોની પા ને બાધણી જગા મીડી જેવા કીલા દાકપિ વાચતા નેટાગે આવે એની નીગમ નેની વિચની શુ મ્થાને વડુ ગુચ્છ બનાનતી વિષ્ટ બાધગગના ઓ બાગકેને તો કદીય ગમે નહિ એની અસિ અને અમટિન બાગાશીનીના અનુકરણીય નમુના, પુત્રકોની મગતામા બલત વગાડા કરે છે એટલુ જ નહિ પગતુ તેના પ્રગશનના હેતુઓ અન અભિનાતા પૂગ બેગા કગવામા વિનયી નીરડે છે એને બાનમાહિત્ય રામાગે મ્દેના દગે તે મમજગતુ નથી પુત્રકનુ નનુ ને બને ઓઠા

પાનાં માટે ? યુરોપ-જર્મની ફરી આવેલા શ્રી નંદનાથ જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રી પોતાના તંત્ર હેઠળ પ્રકટ થતાં આ પુસ્તકોને સરકારી સંચાલિતા જેવાં બનાવી દઇ, ભાવના અને સેવાના આદર્શો પર રહેવાનું કેમ સ્વીકારી શકતા દર્શો એ કઠણી શકાતું નથી ! અને એથી વધારે નવાઇ તો એ છે કે આ પુસ્તકમાળા વિશે કેટકેટલી ચર્ચા અને વિવેચન થયાં તો પણ એનામાં જગૃતિ આવતી જણાતી જ નથી. વડોદરારાજ્ય બાલ-સાહિત્યની વૃદ્ધિ અર્થે દ્રવ્યનો આટલો વ્યય કરે છે; ત્યારે કુશળ લેખકો અને સાહિત્ય-નિષ્ણાતોની પસંદગી કરવાનો અને મદત્તવનો મુદ્દો બે ન વીસરી શક્યું હોત તો આ પુસ્તકમાળા દ્વારા ગુજરાતની બાલસાહિત્યની અનુપમ સેવામાં એમનો ફાળો અદ્વિતીય હોત.

ગિજુભાઈ કૃત “ બાલપ્રવાસો ” બાલસહેજગાદની રમુજ અને ગમ્મત આપે છે. એમાં બીભત્સ વિષયોની ચર્ચા કરવાનું અનેટિ તત્ત્વ ચાથી દાખલ થયું છે એ નથી સમજી શકાતું. કુદરતની લીલામાં વિદાર કરવાથી બાળકને આવતી મોજ તથા દલા, કુદરત અને બાલહૃદયનું તાદાત્મ્ય સાધવાની તક, આવા બાલપ્રવાસોનેજ આભારી હોવાથી પ્રવાસવર્ણનોનાં પુસ્તકોનો સત્કાર થાય એ ધૃષ્ટિ છે.

ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાધના આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં બાળકો આવતી કાસનાં મદાન વૈજ્ઞાનિકો અને શોધકો થશે એવી આશાથી અને ઉમેદથી આ અણખેડવા પ્રદેશનાં બીજોનું બાલમગ્નમાં વાવેતર થાય એ જોવા ઘણાં આતુર દર્શો. એ આતુરતા તમ કરવાનું કામ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું તથા બાલસાહિત્યના લેખકોનું છે.

(૫) પ્રકીર્ણ પુસ્તકો.

બાલસંવાદો, બાલનાટકો, ઉપાણ્યો વગેરેની આ વિભાગમાં સંક્ષિપ્ત સમાસોચના કરી લઇએ. નાનાં, “એકેએક છુટતાં” બાળકને લામક “નાની” અને “મોટી” બાલજી-ગાડીઓ તથા “મોટીબેન” નાં પુસ્તકો નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં રમકડાં છે. ગિજુભાઈ-જીગતરામની એ પ્રસાદી છે. લખાણના જેવાં જ ભાવમયક ચિત્રો અને બોડરોથી શોભતું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ બાલઆકર્ષણનું સુંદર સાધન છે. નાનાં નાનાં નિર્દોષ ભાષાબહેનના વાર્તાલાપ અને સરળ બાલકાઓ તથા વાર્તાઓથી દરેક નાના ભાઇ તથા બેનની “ મોટી બેન ” થઈ જાય એવી “મોટી બેન” તો ભાઈની બ્લાસોથી જ રહેવાની.

બાલમના મહાદુર કવિ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનો “Baby knows all manner of wise words though few on earth can understand their meaning” નો સદૃશ પાઠવતું “ તમને એ નહિ સમજાય ”નું પુસ્તક બાલનાટક ગણવામાં ઘણા સંજ્ઞા થાય ખાય છે. કાઉન્ટ ટોલસ્ટોય જેવા સમર્થ વિચારક અને સંસાર શીઘ્ર સંત કૃત “ The wisdom of children ” ના સજ્જ અનુવાદ માટે બે મત છે જ નહિ. બાલહૃદયનું મુદ્દ પ્રતિજિજ્ઞા પાડે એથી એ પુસ્તકને બાલસાહિત્યમાં ગણાવવાના ધોરણમાં ઔચિત્યને બહુ ઓછું રચાન છે. “ મોટાબેનને જ બાળત અતિ સામાન્ય કે નજીવી લાગે તેજ બાલકમને જગનના ધોરણથી વિપરિત લાગે છે ” એ મૂઢ સત્યના પ્રતિપાદન રૂપે

આ પુસ્તકના સંવાદો યોજાયા છે. જેને બાલમાનસ સમજવું હોય, તેનાં અનનવા લક્ષણો અને કુતૂહલતાઓ અનુભવવાં હોય, નાના-નિર્દોષ મગજના અર્થસૂચક પ્રશ્નોમાંથી સનાતન સત્યોનાં અન્વેષણ કરવા હોય, તેઓ આ પુસ્તક જરૂર વાંચે અને અન્યને વંચાવે. અનુવાદિત હોવા છતાં તેની ખૂબી તો મૂળ જેટલીજ નિર્મળ અને ઉચ્ચ રાખવામાં પ્રતિભાશાળી અનુવાદક રા. મનુભાઈ દેસાઈનું કૌશલ્ય, બાળકો કરતાં મોટાઓ માટેજ નિર્માયું છે.

“ ચાર બાલસંવાદો ”માંના બે સંવાદો સાધારણ કહેવાય. એનો “ જદુધવાસળીનો ” સંવાદ દરેક નાટક તરીકે સરળ ઉતરે. “ સંવાદ સંચય ”માંના શરૂઆતના થોડા સંવાદો શિવાયના સંવાદોને બાલસાહિત્યમાં જરાય સ્થાન ન હોય. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરના “ રૂબિબાબુ કૃત બે બાલ નાટકો ”માં બાલસાહિત્યનું કાષ્ઠપણ ધોરણ જળવાયું નથી.

ધૂમકેતુ કૃત “ પડયા ”ને બાલસાહિત્યમાં મળ્યાવર્તાં વિચાર થાય છે. “ બાળક સ્વેચ્છાએ અને સ્વતંત્રપણે વાચી સમજી શકે એજ બાલસાહિત્ય. ” એ દૃષ્ટિએ તો “ પડયા ” નું બાળ્યે એકાદ નાટક પણ બાલનાટક તરીકે લેખાય. “ ગામડાની ધૂળમાં ઢંકાયેલાં ”, નાટિકાની સફળતા માટે કોઈને કાંઈ પણ કહેવાનું નહિ હશે. ભવિષ્યના ચિત્રકાર, શિષ્યકાર, કે સંગીતકાર થવાની આશા આપતા બાળકોની વૃત્તિઓ અને અભિલાષાઓનું ખંડન કરવામાં આધુનિક કેળવણીની નીતિ જવાબદાર છે એ કટાક્ષમય પ્રહાર કરવામાં લેખકની કલા તો ગુપ્તજ છે, પણ એ કલા અજમાવવા જતા, એમાં બાલપાત્રલેખનની જે અનિવાર્ય આવશ્યકતા થઈ પડે તો તેથી, તે બાલસાહિત્યજ કહેવાય એ કેમ સ્વીકારી શકાય ? માત્ર બાલપાત્રલેખન એટલે બાલસાહિત્ય ? “ કવિરાજ ” ની નાટિકામાં પણ પ્રધાનપણે બાલસ્વભાવનું આલેખન છે અને તેથી એ સરળ નાટિકા હોવા છતાં તેને બાલનાટિકા કહેવી કે કેમ એ વિવાદાત્મક છે. સંવાદો તરીકે લખવામાં સુંદર નીવડ્યા છે એ ગ્વાનુભવ ન્યાયને ખાતર સ્તુ કરવો જ જોઈએ.

રા. જેઠાલાલ ઐઘની અને હાંમતલાલ પચોળી કૃત “ સુદામો ” નું નાટક તથા ગાડીવત્ “ મીયાઈ ” નું નાટક આવકાર પાત્ર છે. પ્રથમ પુસ્તક ઝીણું ટાઈપ તથા કોઈક ઠેકાણે દેખાતી સંસ્કૃતપાત્ર અસંબદ્ધતાઓ સિવાય અન્ય રીતે ખાસપાયેગી છે. અને કૃષ્ણ સુદામાની મેત્રિના કશું છતાં આનંદસૂચક પ્રસંગોનાં સારા ચિતાર સ્તુ કરે છે. “ મીયાઈ ” દરેક નાટક તરીકે બજાવ તો દારણ્યપાદક નીવડવાની આશા આપે છે.

રા. ઝવેરચંદ મેઘાણીની “ બવિદાન ” ના નાટિકા, બાલિકાઓ તથા બાળકો માટે સુંદર છે. શ્રી મેઘાણીનો આ પ્રયત્ન, બીજાં આવા નાનાં પુસ્તકની-આમ કરીને નાટક સવાદના પુસ્તકની-કુસ્તરી અપેક્ષા રખાવે છે.

શાળાઓમાં તેમજ મંડોના મેળાવડાઓમાં બજાવવા માટે જોઈતા સાગ સંવાદો અને નાટકોનો અભાવ ઘણા થોડાને સાક્ષતો હશે. એ અભાવ ટાળવા દરેક બાલનાટકોનાં આવા પ્રયત્નો માત્ર “ આશાજનક ચિહ્નો ” થી જ ન પરિણમે એ જોવાનો હિમંગ ધણુને હશે.

(૬) બાલગામચિત્રો

પુસ્તક પ્રકાશનોની સાથે માથે બાળકો માટે પત્રોની આવશ્યકતાઓ પણ જણાઈ અને તેને પશ્ચિમી "બાલમિત્ર", 'બાળક', તથા "બાળજીવન" પ્રગટ થયા છે જે ઉપગત "શ્રી ભોધ" અને "કુમાર" માં પણ આવિભાગો થયા છે. "બાળક" નાના બાળકો માટે સારી સામગ્રી આપે છે એની ગરજાનુમાદનેગા કાન્યોના ખીચકો કરી ગયા પછી વાર્તા વગેરેને ધ્યાન અપાય છે બાલ્યવસ્થાનો નવીનતા અને વિનિધના પ્રિય છે, અને તેથી કાવ્ય, વાર્તા, નિબંધ જીવનદૃષ્ટાંત વગેરે કમચ આપે તેના કચ્છા બધાને અવાગનવાગ ધ્યાન મેળે તો બાળકની રૂચી વધારે સારી રીતે મળેલા. "બાલમિત્ર"ની છપાઈ એકદરે દીક્રા હોવા છતાં તેમાં ઘણા સુભાષિતો અવકાશ છે એના ચિત્રો, નક્ષિત ગમ્મત, એનિદાસિક તેમજ બોમોસિક પ્રશ્નોની દગિરાઈ વગેરે ઘણા નહિ તરવો એની ઉપયોગિતામાં રહિ કરે છે કાવ્ય કચ્છા એમાં વાર્તાત્વ પ્રિય છે એના વાર્ષિક અંકો નમૂનેદાર, સુદૃઢ અને વિનિધ સામગ્રીથી બંધ હોય છે. "બાલજીવન" એથી જગ ઉતરતી કક્ષામાં આવે છે. "બાલનાના પગલો" જેવી સાબી વાર્તા અદર્શ આપવાની નીતિ બાળકો માટે ત્યાગ્ય તેવી જોઈએ બાળકની શુદ્ધિ અને જતિ બહુ સાધુ સાધુ સ્વીકાર્યની રેવ રેગેવે ત્યા સુધી તે તેને દુકી અને મધુર વાર્તાઓ જ અપાવવી જોઈએ ગયા કુટવાના નિવારે વિશેના નિમ્બોને બાલમાહિત્યમાં ધ્યાન ન મળવું જોઈએ એ વાત પર "બાલજીવન"ના સંપાદકનું ધ્યાન ખેંચવાની ગળ નહિ છું.

"કુમાર"ના બાલવિભાગની વિશિષ્ટતા જગમ ઉતરે એમ નથી નિર્દોશ ગમ્મત આપે એવી શાંખીની, પ્રાણીની, પક્ષીની કે એવાં એકદરે મે સુદૃઢ વાર્તા અને એકાં રમ્ય પ્રેરક કાવ્ય એ એના દરેક અંકની થોડી યતા જેવી જોઈએ તેવી વાન તી છે. "શ્રી ભોધ"ના બાલવિભાગ સાધારણ કોટિનો છે.

અંદાજિયાના એકેએક દિવસે પ્રગટ થતા આગન સાપ્તાહિકો અને તેના ગ્રાહકોની મંજ્યા, આપણા માસિકો અને તેના ગ્રાહકોની સંખ્યાનાં ગોઠવણક નિયતિ પરવે વિચાર કરવા પ્રેરે છે. "Ting Toto", "Rainbow", "Play box", "Play Time" વગેરે અનેક સાપ્તાહિકો ત્યાના બાળકોને મનસિક જોગક આપવામાં સહાયમૂલ નીવડે છે કટાક્ષમય ચિત્રો ને દુચકાઓ, વાર્તાઓ અને લાડકાઓ, માલક પના અને બાનસુદિની પ્રજ્ઞાતગતાઓ આદિ કેટલીક મામગ્રોથી એ માસિકો અમિત સુજગતના સામયિકોને એ દ્રષ્ટિમાં લાવવા દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મહિં અથવા ગાંડીવ સાહિત્ય મહિના મયાનકોને આવા પ્રયત્નના પ્રયોગ અજમાવી જુએતો નિષ્પ્રગતનો સબવ ધણો જોડો છે. સુજગતમાં ત્રણ જ માસિકો મિત્વાગ માડ માડ નબી નજા હોય ત્યા વધુના પ્રયત્ન માટે દિમત કરવી એ પણ જોખમ તો ખજજ તો. પણ મોડા પા વહેલા એ જોખમ ખેડ્યા વિના આગે નથી.

એ ઉપગત બાલમાહિત્યના પ્રયાગર્થે એ- જીને જીઓ પણ, અજમાવી શકાય એવો છે અજગનના તમામ માસિકો, સાપ્તાહિક તથા જની નકે તો નિમિત્તમાં 'માન-

વિભાગ = અપાય તો ગુજરાતના ધણા બાળકોને સાહિત્યનો ગંગા વાગશે જ્ઞાનિના માસિકો પછી આ વાત અમનમાં મૂકી જુએ તો જ્ઞાનિના બાળકોમાં પણ એવો શોખ ફેલાયો. આ પ્રયત્નથી બોલું કાઢા નહિ તો એટલું તો અવશ્ય થશે જ કે બાલસાહિત્ય પ્રત્યે અત્યાગ મુદ્દી ને એદરજાની અને ઉદામીનતા ચાલી આવી છે તે નજ થશે અને સમગ્ર ગુજરાતનું આ પ્રત્યે ધ્યાન એચાશે “બાલસાહિત્ય” ના ક્ષયનો ત્યાગી માટે પ્રચાર થશે એ નિશક છે.

(૭) બાલસાહિત્યનાં આવશ્યક અંગો અને તત્ત્વો:—

સાહિત્ય કેવું હોય તો બાળકને કેવો અથવા કેવા વાચનની કેવી ફળવરી જરૂરની છે એવો વિચાર કરી બાલસાહિત્ય લખનાર ઝોગા છે, બાળકો ઝોગા છે બાળક દુહાનતની પ્રતિકૃતિ હોઈ કદમતના તત્ત્વોને કેની રીતે એ સત્વ પુટી ચકશે કે ગમે ઉતારી ચકશે એ પ્રથમ વિચારવાનું છે. પુસ્તકોના દગવામાંથી બાળક રવેત્તમાંથી ને પુસ્તક ઉપાડે છે અને વાંચે તેમાં તેને રસાનદ બાનુભવે છે તે, આપણે આપણી બાળકોએ પસંદ કરી આપેલા પુસ્તકોના વાચનમાંથી નથી અનુભવી શકેલું પુસ્તકની પસંદગી કરવાનું કાર્ય બાળકને શિર રહે એમાં જ એવું ત્રેય છે. ત્યારે પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં મીનેમાં હાગ શિક્ષણ આપાય છે ત્યાર પેલાંત્ય દેશોમાં નો વિષયને સ્પષ્ટ કરનાર સાધનો ચિત્રો દ્વારા શિક્ષણ આપનાર વિચારો હજી અધિક વિચાર પેજ અસ્તિત્વ બોગવે છે ચિત્ર બાળકની પન્મગ્રિમ વસ્તુ છે અને ત્યાં જ્યાં એ ચિત્રો બેશે ત્યાં ત્યાં એની આખ પહેલી ફરશે. પરંતુ સાહિત્યમાં તો ચિત્રને બાળસાહિત્યના સૌથી અગત્યના અંગ તરીકે ધ્યાન મળ્યું જ છે પુસ્તકની ભાષા, મૈત્રી, વસ્તુગુચ્છી કે વના અયોગિક હોય બતાવે તે એ પુસ્તક ચિત્રો રહિત હશે અથવા તેની ઉપાધ કરાત્મક નહિ હશે તો તે પુસ્તક ઉપાડનારી બાળકો નિસ્તેજ જ રહેવાની મારી જાતિના-દશા પોગ્વાડ-ગાળમડળના નત્ર સેવક તરીકેના અનુભવ જી કંઠાની બે મને ગ્ગા હોય તો હું કદીય કે માડીવના પુસ્તકોની શૈલી ગિજીભાષના પુસ્તકો કંઠા ઉતરતી હોવા બતાવે, ચિત્રોના આદર્ષણને બીધે, બાળક માડીવના પુસ્તકો જ પ્રથમ પસંદ કરે છે. આપણા બાલસાહિત્યના ચિત્રકૃતમાં હજી ધણા સુધાગ થવાની જરૂર છે એ વાત ખરી, પરંતુ ચિત્રા વિનાનું માનસાહિત્ય માતા વિનાના બાળક જેવું, નિગવાગ અને નિર્ધન જ ગહેશે “એકી સીરીઝ” ના પુસ્તકોના ફક્ત સુચિપત્રમાં, ચિત્રો પર તથા મુદ્રણવા પર એટલું ધ્યાન અપાય છે કે તેનાથી એક દશાશ ધ્યાન પણ આપણા બાલસાહિત્યના એકાદ પુસ્તક પર અપાયુ દેખાતું નથી આપણા બાલસાહિત્યના સર્વોત્તમ પુસ્તકને પણ શરમાવે એવા આલસાહિત્યના પુસ્તકોના સુચિપત્રો બેશે તો આ મતદર્શનમાં તમે પણ સમત થશોજ વલાત્મક, વિનોદાત્મક, દાગોત્પાદક, વટાક્ષાત્મક અને ભાસાત્મક ચિત્રોની સાથે તેની જ મુદ્રણકના જરૂરની છે. બડા અને ટકાઉ દાગગ તથા પુસ્તકની માધળી તરફ પણ દુર્વક્ષા ગબનાતું નથી બાળક પુસ્તકને મોગા જોઈતું ન સાચી શકે એ તો ત્યાગાવિદ જ છે, અને તેથી જ તેને મને ત્યાં મુદ્દી મજબુત પાકા પુઠાની આવશ્યકતા ગહે છે

પુસ્તકની મૈત્રી સાદી, ચરણ, અઘગ શબ્દોવી મુક્ત, ટુકડી અને વાલીવેની હોની બેધએ આપણી માથે વાતચીતમાં બાળક ને રેલીમાં બે થે છે તે જ શૈલીનું આગેમ

અનુકરણ લેખનમાં મહત્વનું છે. ૩૬ સમ્પ્રયોગ, પ્રાન્નિકત્વના દુપ્રયોગ તેમ જ દીન-પ્રયોગ અને અનુચિત વાક્યપ્રયોગથી આજમાદિત્યની ભાષા સદા ૫૨ જ રોય. દુર્ગમ, દુષ્ટ અને અશિષ્ટ વાતાવરણ, બૃમિકા, વસ્તુચંચળી કે પાત્રાલેખનને તો આવમાદિત્યમાં ધ્યાન જ ન રોય. ભૂત-પ્રેતની વાતો, પ્રેમવા-પ્રેમણીની વાતો, કાવરના અને નિર્વીરતાના અંગોવાળા વાતો તેમજ એવા અન્ય ત્યાગ્ય કેળોની ગમે પશુ આવજીવનમાં સાહિત્ય દાગ ન પ્રવેશી શકે.

પુસ્તકોની કીમત અનિશ્ચય મળતી દમે તો જ આવમાદિત્યના પ્રચારને વેગ મળશે. દક્ષિણમૂર્તિ આજસાહિત્યમાળાના પોણેમો પુસ્તકોની માત્ર રૂપિયા કીમત ફીક કહેવાય. ને એજ પુસ્તકો જાણે પેમે વેચાય, -વેચવાનું આવ અગત્ય કે અવ્યવહારિક નથી-તો એનો પ્રચાર ધરો વધી જાય. આપણા સમાજનું સાહિત્ય તમ્મ એટલું દુર્વંશ છે અને એ વિષેનું તેનું ઓદાગીન્ય એટલું અસજ છે કે પુસ્તકના મૂલ્યની વાત વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી ન સ્વીકારી શકાય તો આશ્ચર્યકારક નથી. ગાડીવ સાહિત્ય મંદિરના પુસ્તકોના મૂલ્ય દલ્લુ પ્રમાણમાં વધારે છે અને તેથી સગ્ને બાવે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની સૂચના તેઓ સ્વીકારશે એવી ઉમેદ છે. સચિત્ર પુસ્તકો ઓછા હશે આપવાનું ધગાય છે એટલું મટેનું અને મરણ નથી, પણ પ્રયત્ન વિના કાર્ષ પલ શક્ય નથી મમજી એવા પ્રયત્નો પાછળ મંડ્યા જ રહેવું પડશે.

પુસ્તકપ્રચારનું કાર્ય પણ એટલું જ અગત્યનું છે ગુજરાતને ગામડે ગામડે, ગામડાને પાછે પાછે-અને મહેરે શહેરે-શહેરને ચોટે ને ચોટે સિદ્ધ આવસાહિત્યના મધ્યમધ્ય દગવાઓ પડ્યા રોય; નિશાળે જતા આવના કે રમવા દોડતા-ફૂલતા બાળકો ધરના વડીલ પામેથી રતનના નાના માટે કે સાગળના મમકડા માટે મળેથી પૈસા, બે પૈસા કે આનાની પુંજ ફક્ત રમકડા કે આવામાં ન અર્થતા પુસ્તક માટે ખર્ચે, અને મ્લોત્સાહથી તથા મ્વ-ભાવથી ગમતા-નાચતા પુસ્તકો વાચે જાય; એ સ્થિતિ, એ સમય અને એ વિકાસની આવગુજરાતને અપેક્ષા પ્રકટાવથી પડશે આવપ્રગતિ અને તેના સાહિત્યોદ્ધારનું આ કલ્યાણપ્રદ કાર્ય, મળતા સાહિત્ય પ્રચારના નિર્વાહ રેવુથી, ને ઉપારી પેસામાં આવે તો તેની શક્યતા બહુ મુશ્કેલ નહિ લાગે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતની પ્રાથમિક શાળાઓ અને માધ્યમિક શાળાના નીચલા વર્ગોમાં આવા સાહિત્યના પુસ્તકાવયો તથા વાચનાવયો ગ્રાપવાની અને તે દ્વારા ગુજરાતના બાળકોમાં ભાવના અને મહત્ત્વાકાંક્ષાના સર્જન કરવાનો શાળા સંચાલકોનો ધર્મ તેઓ સમજતા થાય એવા પ્રયત્નોની જરૂર પણ ઓછી નથી. પુસ્તકાવયો અને વાચના લયો વિનાની આપણી શાળાઓમાં વાચન કે અભ્યાસ વગર સંસ્કાર અને શિક્ષણ-સાચા શિક્ષણ-ની તે શી આશા ગળી શકાય? બાળકોના જીવન ધડનાગઓમાં-રૂતન યુગના નાગરિકો સર્જનાગઓમાં જીવમાનમ સમજવાની શક્તિ કે જ્ઞાન કયા છે? એ શક્તિ અને એ જ્ઞાન તેમને મળે તે માટે તેમના અને બાળકોના પુસ્તકાવયો પગલે અત્યાર સુધી મેનેનું ઓદાગીન્ય ત્યજી નહિ તો અપોગતિના અધકારમાંથી પ્રગતિના પ્રકાશમાં આવવાનું અગત્ય જ રહેશે.

બાલસાહિત્યના પુસ્તકોના રૂપ, ગુણ અને સામગ્રી માટે અને દિગ્વિત્ત ઉચ્ચેષ યદ્ય શકે એમ નથી હુકમા એટલું જ કહી શકાય કે પર સાહિત્યના પુસ્તકો દષ્ટિ સમય ગણી આપણે આપણું સાહિત્ય ધડવાનું છે તેના ૨૫૨૫, સદ્ગુણ સામગ્રી અને સમૃદ્ધિને આપણું સાહિત્યમા ઉતાવળનો પ્રયત્ન કરવામા કુદરતા મનનાની કરી ૧ જરૂર નથી પશ્ચિમના અનુકરણ કે અનુસરણ વિના આપણા બાલસાહિત્યના કિર્તિ થનાનો નથી, અને તેથી જેનું જે સાદું છે તે પ્રદર્શ કરવામા કે તેને અનુસરવામા મિનાલિમાન ગણવું એના જેવો બીજો દલ એકે નથી

સાહિત્યની મદદતા તેની મોનિટામા છે આપણા બાન સાહિત્યમા મોનિટ લક્ષણ જવ જેજ દેખાશે અગ્રેજ, બંગાળી કે મરાઠી સાહિત્યમાથી ફારા ઝીની તેને ગુજરાતીના વ્યક્ત કરવાની આપણી કુદરત તેવમાથી છૂવા દવે તત્પર થવું પડશે કોઈક કોઈક વાતો સિવાય બાનસાહિત્યની ઘણી વાતાઓના મૂળ પર સાદિયમાથી ઉદ્ભવેલા છે જેમજેમ આપણે મોનિટ કૃતિઓ ગ્રન્થા જઈશું તેમતેમ આપણે બાલસાહિત્ય વિશુદ્ધ અને સમૃદ્ધ બનવું જશે

સમગ્ર સાહિત્યને કસોટીએ ચાલી કસવા માટે જેમ વિવેચન સાહિત્યની આવશ્યકતા છે, તેમ બાનસાહિત્યને પણ કસોટીએ ચાલી વસવા માટે વિવેચન સાહિત્યની જરૂર છે સમર્થ વિવેચકો, સામર્થિના તત્ત્વો અને ગુજરાતના નિર્માતા અભ્યાગચુધી મત્ર પુસ્તકોની પૃથક્ પૃથક્ સમાનોચના કર્યા સિવાય, બાલસાહિત્યને વેગ નજે આમા માર્ગસૂચક વિવેચનો લખવાના ધર્મમાથી મુક્ત જ રહ્યા છે જે એક દો અપવાદ તરીકે રણુ થરા છે તે વિવેચનનું ધોણું વીસરી જઈ, હુદતા અને અવિવેક પર ઉતરી પડ્યા છે 'સરસતાનું અન્વેષણ' એ વિવેચન સાહિત્યનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જૂની જઈ કેવળ મુદ્ર-ભાવથી લખાયતુ લાગતુ " પ્રગમત કેસરી " નું તા ૨૪-૬-૨૮ નું વિવેચન ફક્ત ગાડીવને ચાલી દેવામા અને ગિણુભાઈના તથા 'સૌનાઈ' ના પુસ્તકોને " નિસ્તેજ " નું વિજેરણુ લગાડી તેને ઉતારી પાડવામા પાછળા મેને અસજ્જ અન્યાય ને છે આ અન્યાયને ન્યાયી રંગવનાના ઉનગકામા ગા ચદ્રજેખરે સૈરામૂમિત્ર દ્વારા પ્રગમિત્ર-કસરી ના લખને અન્યાય પો છે આમ વિવેચનનું મુદ્દ શિષ્ટ અને મયાતિ ધોરણુ ત્યજ દેતા અન્યાયી વિવેચનોની પર પરા લેખકોમા, પ્રાસંગિકોમા અને વિવેચકોમા અનિષ્ટ અને કડવી લાગણીઓના બીજ વવાય છે એ કોઈ બીજનો એપ આપણા બાગકોને કે તેમના સાહિત્યને લાગે તો સી ચિતિ થાય તેનો પ્રત્યેક વિવેચકે નિશાગ વન્વે ધટે છે આપણું બાનસાહિત્ય દણુ ઉનતી ગિતિમા છે અને તેથી તેને ખડનાત્મ-વિવેચનો કરતા ગ્યનાત્મક વિવેચનોની જ જરૂર છે વિવેચની મયાત જાળવીને, બાનસાહિત્યને નામે જે સધણુ લખાય છે તેના પર નિર્દય કસોટી મૂકવાના અને બાનમાનસને પોર-સાહિત્ય પસદ કરવાની દષ્ટિ તથા રૂતિ રેખનાના ધર્મ-અર્થ વિવેચકે સમજતા થાય તો બાનસાહિત્યની સમૃદ્ધિના યશ તેમને પણ નાધજે જ

બાનસાહિત્યના આવશ્યક અંગો અને તત્ત્વોની આટની દુ-ચથા પડી આપણે વિવરને સમેગી લઈએ

આસસાહિત્યના વિમુક્ત લાગના આ સુધુ લેખમાં કેટલક યુગ્મક કે વ્યક્તિનો નામ નિર્દેશ રહી જવા પામ્યો દરે. કામાચાચનાના એ ઉદ્દગાર પછી આગસાહિત્યની આવશ્યકતા સ્વીકારવાની રહે છે. સાહિત્યની વિશ્વવિધ વ્યાખ્યાઓમાં અથવા વિવિધ વિદ્વાનોના વ્યાપક વિચારોની માટમારીમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. એ અધ્યાયમાંથી ભાવાર્થ તો એ જ નો આવે છે કે સાહિત્ય એ પ્રગ્નનું જીવન છે અને ‘પ્રગ્નના ઉંચામાં ઉંચા આર્ષો, પવિત્રમા પવિત્ર ભાવનાઓ, ઉત્કટમાં ઉત્કટ ઇત્તેજાઓ સાહિત્ય દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે. અને સાહિત્ય રહે જ ધોણળ પામે છે. જૂનકાગને સંઘરી રાખવાની, વર્તમાનને વેગ આપવાની અને ભવિષ્યની આશા પ્રકટાવવાની જે અદ્વિતીય શક્તિ છે તે સાહિત્યની છે.* આમ જ્યારે સાહિત્ય અને પ્રગ્નજીવનનો સંબંધ આટલો નિબંધ અને નિકટનો કેત્યાયે પછી સાહિત્યની આવશ્યકતા આપોઆપ જ સ્વીકારાય એ સ્પષ્ટ છે, અને તેથી મનુષ્ય જ્યારથી મનુષ્ય તરીકે લેખાવા માટે ત્યાગી જ તેનામાં એ સાહિત્યનો જોખ ખીચવવાની અને સાહિત્યના અનુરાગ પાછળ આમકદ બનાવવાની ભાવના કેળવવાના પ્રયત્નો થયે તો તે આસગુજરાતમાં ને આસસાહિત્યમાં ચૈતન્ય લાવશે ને ગુજરાતનો સાહિત્ય યુગ ઉત્થળ અને યશસ્વી બનાવશે.

સાહિત્યના મુશ્કેલી અને રક્ત વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યની વાતો અને ચર્ચા કરવામાં આપણે ગૌરવ માનીએ છીએ. “ ઉર્મિકાવ્યો અને મદાકાવ્યો કોને કહેવાં ? ” તેના વિચાર-વિનિમયમાં શકિત અને મમતનો આપણે સારો વ્યય કરીએ છીએ; જોડણીની, વ્યાકરણની અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની નિદાત-ચર્ચામાંથી આપણે પરવાગતા નથી, સાક્ષરોએ બાધેના જુદાજુદા વાકાના વિષયોત વાનાવરણમાં જ આપણે બમ્બા ફરીએ છીએ; અને સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો કરોડ ગુજરાતીઓમાંથી જમો-પાયમો જ જેમા રસ લઈ ગયે એવા સાહિત્યના-સાહિત્ય પુરાણ ઉચ્ચતાવવાના વ્યામોદમાં પડ્યા પડ્યા આપણે ગયાએ છીએ અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ વાળીએ છીએ ! જેમ માત્ર સાહિત્યની અભિવ્યક્તિના પોકાગેથી ફળસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેમ રક્ત મદન અને શીઘ્રુરી ભર્ષા સાહિત્યમર્જનથી પ્રગ્નને સાહિત્યનો રંગ લાગતો નથી. આપણા સાગમા સાગ પુસ્તકની કેટલી નકલ ખપે છે એ નિગશાસ્ત્રક વિચાર હૃદયપટ પર રાખી નંગીન અને રચનાત્મક કાર્ય કરવાની કુશરતી તમન્ના રજે તો જ કાર્સાધકતાને મ્યાન મહેશે.

સાહિત્યના કહેવાતા, કહેવડાવતા, કહી શકાય એવા અને કહીએ છીએ એવા ખેન્જાઓ તો આગકથી બહુધા દૂરના દૂર જ રહ્યા છે. શેક્ષમપીયઃ અને ટોમ્સ હાર્ડી, આનાતોલ ક્રાન્સ અને મોવીયેર, ટાગોર અને બર્નાર્ડ શો, નાનાસાપ અને નર્સિંહગવ, નર્મદાગંક અને નવલગમ, દલપતગમ અને ગોવર્ધનગમ, માધીજી અને રોલ્ડોપ આદિ અનેકાનેક મદાન વિદ્વાનો, સમર્થ વિચારકો, સમાજસુધારકો, કવિસત્રાટો અને નાટયકારો સુધી આપણી નજર પહોંચે છે, પણ...પણ તે પછી શું? તેનો વિચાર કરવાની આપણને યુગ્મસ નથી-તમા નથી. આવા વિશ્વવિખ્યાત સાહિત્યકારોના સર્જન અને

* “ સાહિત્ય શા માટે ? ” (પ્રો. મોહનલાલ પાર્શ્વવિશંકર દવે.)

લેખન પછી તેના ગુજરાતી વાચકોની અત્ય સખ્યા વિશે આપણે કેટલા વિચાર કર્યો છે ? જ્યાં ગુપ્તી એના વાચનારા ઉત્પન્ન નથી કર્યા, ત્યાં સુધી એના સર્જન, લેખન અને પ્રકાશનનો હેતુ અસાધ્ય જ ગણવાનો છે એની કોણ ના કહી શકે એમ છે ?

કોઈપણ દેશ કે સમાજની કોઈપણ પ્રમાણની ઉન્નતિના અવલંબન તેના ભાષા-સાહિત્ય પર છે. ગુજરાતને એની અસ્થિતાનું ભાન કરાવવું હોય, એને એક અને અન્ય રાષ્ટ્ર કે મહારાષ્ટ્ર જનાવવાની મહત્ત્વામ્કાને સાક્ષાત્કાર નીહાળવો હોય અને તે દ્વારા તેની સર્વદેશીય સર્વોત્તમતા સિદ્ધ કરવી હોય તો ગુજરાતની સાહિત્યસમૃદ્ધિ તરફ આપણે પ્રથમ દષ્ટિ નાખી પડશે.

અને એ સાહિત્યસમૃદ્ધિના મૂળ ક્યા છે ? સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કાળેના પ્રયત્નો અને અભિવાધોના સારસ્વ ક્યા છે ? એક જ ઉત્તર જરૂર છે “આપણા બાળકોમાં”, શરૂઆતથી જ બાળકો ઉચ્ચ સાહિત્ય નથી વાંચી શકવાના, માટે લિન્ગ, તાત્ત્વિક અને શૈક્ષણિક બધા સાહિત્યના વાચનની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરવી હોય તો સૌથી પહેલાં આપણે બાલસાહિત્યના સર્જન, લેખન, પ્રકાશન અને પ્રચાર પર ધ્યાન આપવું પડશે. આવતી કાલની પ્રજામાં ઉચ્ચ સાહિત્ય વાંચવા સમજવાની શક્તિ પ્રકટે તે માટે બાળકોને કેળવવાની ઉમેદ બર લાવવી હશે તો તે બાન-સાહિત્ય દ્વારા જ થઈ શકશે બાલસાહિત્ય માટે શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ પ્રેરિત પ્રયત્નો આરંભાશે અને તેને થોડી ધણી પધ્ધતિ સરળતા મળશે તો જ “કૌસુમીકા” જેવા સાહિત્યકારોની આર્થિક પરિસ્થિતિના તેમ જ મગીન, મહન અને વિચાર-માબીધવાળા લેખો ત્રેગવવાની મહાભાગત સમી મુશ્કેલીઓના પોકારોનો ધતો ઉત્તર આજની આપણી બાલપ્રજા આવતી કાલે જરૂર વાળશે.

“એવો સમય સત્વ આવે અને એ શુભેચ્છા પાઠ પાડવા સાક્ષર મહાશયોને સર્વેશ સદ્બુદ્ધિ અર્થે” એ વાચનાઉચ્ચારમા દરેક ગુજરાતી પોતાને સૂર પર એજ અતિમ અભિલાષા.

વલ્લભદાસ જમનાદાસ અક્કડ.

નરસિંહ મહેતા

(ભક્તિ દર્શન)

પુષ્પપાન ખરી પડેલા વૃક્ષને નવચેતન લાવતી નવકુંપળો સમાન નરસિંહ મહેતાની સંગીતવાણી છે. આરસો વર્ષ પર્વત (ઇ. સ. ૧૦૦૦-૧૪૦૦) સુકાયેલી સરિતામાં નવઅરણ્ય કુટતાં હોય એવું ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાનું સ્થાન ચિરકાળ રહેશે. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત દ્વારા બૌદ્ધ ધર્મે ફેલાવેલા ચેતનની કંઈક રેખાઓ રાખી બાપાને નવી સૃષ્ટિમાં પુનઃજન્મ શરી પાછો ધર્મના આવેગમાં લખાયો હશે. પ્રાકૃતના પ્રતાપે સંસ્કૃતને પદબદ્ધ કરી તેનું રચન રાત્નમાળા શરૂ કરી લેતા અટકી છે. આર્થ અને પવન સંસ્કૃતિના સંગ્રામ વચ્ચે હિંદુ સત્તાને નહિ પણ સંસ્કૃતિના રક્ષક જેવો ભક્તિમાર્ગ હતો, નૈઋત્યમાંથી ઉતરી આવેલી યવન સત્તા સામે હિંદુ રાજ્ય આચમી જીતું હતું. આર્યોવર્તના અગ્નિ અને ધ્યાન કાષ્ઠમાંથી આવતા ભક્તિમાર્ગના પ્રવાહ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં સેનભેજ થઈ સંકળાતા. એવા ધાર્મિક સમયમાં વેરાન ચલી વાડીમાં કૃષ્ણની મોરલીના મુરે સાહિત્યનાં કંઈક અપૂર્વ બીજ રોપાયાં છે. વંદાવનની સૌરભ ભરી લનાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાએ ઉછેરી છે. જમનાનો એક અદસ્ત પટ દારકા તરફ વહી છે.

*આજ જેવા તે કાળમાં ગુજરાત, કાશિયાવાડ અને રજપુતાનાના કૃત્રિમ રાજદારી વિભાગો ન હતા. રણુની રેતીને ખાળતો અરણ્યલી, નર્મદાને સોડમાં લેતો વિંધ્ય મહાસાગરનાં મોઝામાં સ્નાન કરતો સહ્યાદ્રિ, અને સાગરનાં દર્શન કરતો ગિરનાર એ

નરસિંહ મહેતાના કાવ્ય માટે “નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્ય સંગ્રહ” ઇ. સ. દેશાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલો આધારસ્ત્રુત ગણ્યો છે. ગુજરાતી પ્રેસ ઇ. સ. ૧૯૧૭.

સરકારી ગ્રેડેટીઅર ગુજરાત-કાશિયાવાડ.

ભૂગોળની નૈસર્ગિક સૌરાષ્ટ્રની પરિમીમા હતી ધણે અશે ગભ્યદાની સત્તાની સીમા પણ ત્યાજ અટકતી ઈ સ ૧૨૬૫ થી શરૂ થયેના મુસનમાનો અમલે તથાજ વશમા પ્રથમ ૧૩૫૦ મા જુનાગઢના દાર ખખડાવ્યા. પછી તો જુનાગઢથી મોહિત થયેલી સત્તાએ ચાગ વખત તેની અજુનાતરી મહેમાની લીધી (ઈ સ ૧૪૧૪-૧૭-૧૯-૧૪૭૨) મળદના વળેના શીગડા જેવી મુઝાવાળા મહમદ બેગડાના સમયમા (૧૪૦૯-૧૫૧૩) મુસનમાનોનુ નિમાજ સ્થાન જુનાગઢ શરી મુન્તકાવાદની બાગથી ગઈ રહ્યું

ગિરનારની તળેટીમા આવેલા જુનાગઢમા કુદરતી ગમણીયતાની તે કાળે પણ ખોદ ન હતી આખા જાણુ, રાયણુ અને આમનોના લીલાછમ વૃક્ષોથી પ્રદેશ દકાયેલો હતો. તરુ, લતા, અને ઝરણાથી દકાયેલો ગિરનાર ધડોલર માનવ મમતા ચૂકવા સમર્થ હતો. આર્પસરૂતિના પ્રકાશમાથી હિતવન્ન થયેના મે જુદા રંગના કિરણ જેવા શૈવ અને વૈષ્ણવ માર્ગના સગમ મ્થાન દારકા ઉપર ઇ સ ૧૪૮૦ મા પ્રથમ ઇસ્લામી સત્તાનો દાખ ખેટો ઇતિહાસ એટલે લડાઇ અને સધિની સાવવારી નહી પણ ધરતીદપ જેવી મત્તાની ઉથનપ થનમા તે સમયનુ પ્રજાજીવન જાણુવુ બહુ અગત્યનુ છે માનવજીવન એ સાહિત્યની કુડળી છે કવિના ઠા ધમા જીવનની રૂપરેખા જડશે

નરસિંહ મહેતાના કાનમા દોહમોથી પણ ઓછા ફારસી સન્દો છે

	પ્રમાણ		પ્રમાણ
મુરત સઆમ	૩૬	શામળદાસનો વિવાહ	૧૦
સુદામા ચરિત્ર	૧	કૃષ્ણજન્મ પદ	૩
માળનીના	૭	વસત પદ	૧૫
હીડોળાના પદ	૧	રાસ સહસ્ર પદી	૧૬
લકિન જાનના પદ	૧૬	હાગમાગા	૮

આ સર્વ શબ્દોથી નવાઇ પમાડે એનુ તો એ છે કે તેમાનો મોટો ભાગ લઢાઈ, ગજબારમાર કે પહેરવેશને લગતા છે મુરત સઆમમા ફારસી શબ્દનુ પ્રમાણુ ને વધતુ હોય તો સઆમને માટે વપરાયના શબ્દથી *તે સર્વ શબ્દ સટેનાધથી જીભે ચડે એવા કુદા છે

મુરત સઆમ	લરદર, મદ, ગદ, દદ, મરત, દાર, જાર, આપ, સાદ, ટોપી, શિકાર, જીત જગ સાપર, જેળી, દસ્ત, સાજ, તેગ, મોળી રીર, જોર, રગમેગ, સનાહકાર કુમક (કાચુક) ચરમ, દૂગ, નિશાન જુક્કા (મોપ્સા)
શામળદાસનો વિવાહ	અમન, મરા, ગાનીયા, જાજમ, તકીયા, દોદા, નિશાન, પદા, ફાજ, જામો
વસતના પદ વગેરે	વાણુ, પહેરણુ ર દાળ, ઘુગ, રીકન, ગદે, મુવર, મોગનાન, નદીગીરી, જોર, મેવા, દક, ખાતાવહી, અગ જામ, ફો, જગમ, રૂ, માન, ખગ, ખમર, તોર, ચાણુક, મોતી, દરમાર, ચાકર, ચુનામ ઈ

નરસિંહ મહેતાના જીવનકાળમાં ભકિતમાર્ગનો પ્રચાર સોરઠમાં તદ્દન નવો તો ન જ હતો, રા. મહીપાળે (૪ સ. ૧૪૪૦) વૈષ્ણવધર્મને જીનાગદના રાજ્યાસનેથી વધાર્યો હતો. દ્વારકા અને સોમનાથના પરમાર્થુ ભાવિક જનોને તે નિભાવતો. વિષ્ણુની પ્રતિમારૂપે દામોદરરાયના મંદિરનો વિધાના રા' મહીપાળ હતો. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોતો ભકિત ધર્મના પ્રતિધોષ રૂપે છે. એ પ્રતિધોષ ગિરનાર અને અરવલ્લીના પહાડોમા સમકાલીન હતો.

બાળપણથી જ પિતાના જીવ વિના ઉછરેલા નરસિંહના દરતમાં ભાગ્યરેખા કે શાન રેખા ન હતી. તેમાંએ બાળલગ્નની જીવનશોષક ઝુંસરીમાં અગિયાર વર્ષની ઉંમરે તેને જોડાવાનું હતું. કાશીદાસ જેવો તે મૂર્ખ ગણાતો. લોકદ્રષ્ટિએ મૂર્ખાઈના અવાચક કાળ-માંજ કવિઓનાં મન રૂંધાય છે અને ધુધેધાય છે. એ દુઝાયકું જોઈ કદ ધડીએ ઉછળશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. ભાભીનાં મહેણાંએ નરસિંહનું હૃદય વિંધ્યું.

શિવાલયમાં તપ કરતું અને પ્રભુ પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપે એ માનવાનો જમાનો ગયો છે. સાહિત્યમાં ન ઉકેલાતી ધુઓથી બચવા અનેક પરચા, મંત્ર, જંત્રમા આપણે આરથા બતાવીએ છીએ. મન કણુલ ન કરે એવી આરથા અગાન હોય. બુદ્ધિ તો એટલું જ કણુલ રાખશે કે એ રસજાના કાળમાં નરસિંહને જગનનું ઝેર સમજાતું અને કોઈ શેવમાર્ગી સાધુ દ્વારા તેણે ઘટઘટમાં વ્યાપેલા ધંધિરની મનોસાક્ષી કરી. અતે દ્વારકા પાસેથી પ્રસરતા વૈષ્ણવધર્મના વેગવતા પૂરમાં તે ધસકાયો. આથી જ તેના સાદમાં વૈષ્ણવ-ધર્મની આશા અને શેવધર્મની નિરાશા છુપાયલાં છે.

" સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધડીયાં;
ટાળ્યાં તે કોઈના નહિં ટળે, રઘુનાથનાં જડીયાં, "

ભકિતમાર્ગ અતૃપ્ત માનવઆશાઓનું વિશ્રામસ્થાન હતું. જીવનમાં લોપ થયેલો આનંદ તે ફરી પ્રગટાવતો. શ્રદ્ધા એ ભકિતનો અવિચળ સ્તંભ હતો. કૃષ્ણના સનાતન યોગવનો તેમા મર્મ હતો. વિભક્ત સ્વરૂપોમા અવિભક્ત આત્માનું ભાન થતું. નર અને નારીરૂપ એક જ પ્રાણના એ બિન્ન સ્વરૂપ હતાં.

" મેલી પુરવપણું સંખીરૂપે થઈ રહ્યો, તાહરા પ્રેમથી હું રે રાખ્યો,
ગુજને મુજમાં ભેદ નહીં નાગરા, માનજે એ મારી વેદ વાણી, "

" હું છું એ મધ્યમા ભેદ નહિ નાગરા, શ્રી મુખે શું કહું મુણ તારો,
જે રસ ગુપ્ત અદ્વાદિક નવ લહે, પ્રગટ ગાળે છું હુંને વચન દોધું "

ધણી એ વેળા શૃંગારના તત્ત્વોથી ભકિતધર્મના આગર વિચારને કુશંકાથી જોવા મન પ્રેરાય છે. નરસિંહ મહેતાના ઉપર આંધેપોમાં એવી જ શંકા હતી.

" જે નરસિંહ છે વૈકુંઠનાથ, તે કામની કંઠે ધારે હાથ;
તું નટવર ચર્ધ નાચે ને ગાયે, એ ધર્મ તો શો કહેવાયે? "

" પરનારીને પાલવ તાણ્યો, તો કહાનો અંહાર્યારી, "

નરસિંહના કાળમાં પ્રેમરસ વિષય ન હતો. નારી જાતિને નીચી કે. હલકી માનવાનો પુરુષ અહોભાવ લક્ષિતમાં ન હતો. કાયાનું લિન્ગત્વ જૂલવામાં જ લક્ષિતની મહત્તા હતી.

“ પુરુષ પુરુષારથ લીન થયું માહર, સખીરૂપે યથો ગીત ગાવા,
દેહ દશા સૌ દળી ગોષિમા ગયો મળી, દુતિ યથો માનનીને મનાવા. ”

“ સારમા સાર અવતાર અબળા તણો, જે બળે બળિભદ્ર વીર રીઝે;
પુરુષ પુરુષાતન, શું કરું હે સખો, જેથી નદિ માહર કાજ સીજે,
મૂકિત પર્યન્ત તો પ્રાપ્તિ છે પુરુષને, સત્ય જે સેવક બાવ રાખે;
રસ બધું રસણું, નાથ નોહરા કરે, તે નહીં નારી અવતાર પાખે, ”

નરસિંહ મહેતાએ કૃષ્ણની નદિ પણ પોતાની લીલા ગાર્હ હતે તો બ્રહ્માચારને અવકાશ હતો. નરસિંહ મહેતાએ ન તો કંઈ નવું ગાયું છે. કે યૌવનના આરેથી સાદ પાડ્યા છે. કૃષ્ણનો શૃંગાર વૃદ્ધત્વમાં મહેતાએ ગાયો છે.

“ હરિગુણમા કેા દોષ ન ભાળો, દોષ ભર્યા જે જાપા રે,
વળિયા પળિયા પડિયા અંગે, ત્યારે તો મેં લખીયુ રે; ”

“ અપબ્રજ ગિરા વિષે, કાવ્ય કેલું દિસે ગાય હિમે ને જ્યમ તીર વાગે
તેમા કેવિદ કવિ નહિ, વાતકર્તનવી નહી, ભકત અનુભવી નહીરે આગે. ”

ભાગવત પુરાણ, ગીતા, ગીતગોવિંદ અને એવા કેટલાયે શિષ્ટ પુસ્તકોના જ્ઞાનની રશ્મિ નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં છે. અદ્યાનરૂપી ધોષ અધારાના જમાનામાં નરસિંહ મહેતા જ્ઞાન સમૃદ્ધ છે. આ ભકતકવિને અભણ હોવાનું આજ ન ચડાવીએ. ધર્મજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન એ તે જમાનામાં મહાજ્ઞાન ગણાતા.

“ એક જાણો છો વૃજની ગોપી, કે રસ જ્યદેવે પીધો રે;
ઉગતો રસ અવનિ દળતો, નરસૈયે તાણીને લીધો રે. ”

“ સોજ કળાનો શરીએર, ઉડગણુ સહિત ધલ્લાડ ભમે;
ધીર સમીરે જમના તીરે, ત્રિવિધ જનના તાપ રામે. ”

† “આવ્યું મધ્યું, અત્યું ત્રીકમાં, એકું તું એકું તું એક પોતે.”

† સરખાવે: “નાતું ન મધ્યું ન પુનસ્તત્તદિ, પરમાગિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્ :

(ગીતા ૧૭. ૧૬. ૧)

નગમિહ મહેતાના હૃદયનો મર્મ પાગખવા તેને કવિ અને ભક્તની જુદી જુદી દૃષ્ટિએ નિહાળવો જોઈએ ભક્તિ અને કવિત્વનો સંયોગ અનાધારે પણ રોષ કવિત્વ અને ભક્તિના ત્રાજવે ભક્તિનું જ પદ્મ નીચું નમશે આથી જ સુભાગમાળા કે આગતીના એકને એક ચક્રની એકજ ફરતી ધરી જેવા છે

નિર્ધનતા, લોકનિંદા અને જગતની મેષગવામા તેનો કાર્તિકેદ સન્નયો છે આત્મના આમન વધેના જમાનામા દેડને અડકવાની આધા વધએ ઝીએ તો તે કાગમા રેને પણ માનન માની તેમા વગેના પ્રજુને જોઈ શનર કોઈ પામર તો નહિજ દગે પોતાના આદર્શ પાછા મગી શીટવાનું દેડુ તેનામા હવુ

“ દગિયુણ ગાના લાજ કે, લાગે તો લાગજે રે,
કપૂર ખાતા દાન કે, લાગે તો લાગજે રે
મુવણું પહેરના કાન કે, તૂટે તો તૂટજે રે,
પુન્ય કરના ભડાગ કે, ખૂટે તો ખૂટજે રે ”

“ એના રે આમે એવા રે એવા, તમે હો છો વગી તેવા રે,
ભક્તિ કરતા જો ભદ્ર કહેશો તો, કથ દામોદરની મેવા રે

મધમા સાથમા દુ એક જુડો, જુડાથી વળા જુડો રે,
તમારે મન માને તે કહેજો, એવ નાગો છે અને ઉડો રે ”

‘ જુળે તણ્યે કુમને તણ્યે, તણ્યે માને જાપ રે,
ભગિનિ મુન દાગને તણ્યે, જેમ તજે કનુચી સપ રે. ”

કૃષ્ણની ભાક્તમા અજન્મ પ્રેમણા ઝહી છે તેની મુગની તેના તાગક મતનુ દાગદ છે આર્પાવર્તના જુદા જુદા વિભાગોમા એકજ કૃષ્ણ અનેકનેક નામે પૂજાય છે વિકન, દામોદર કે શિન્ધારીનાન આ મર્વ નામાવરિ એકજ નક્તિમાટે છે પણ તેને નિષ્પવાના દૃષ્ટિગણ જુદા છે નરમિહ મહેતાના અને ગણમા કૃષ્ણ આનહી મુક્તધારા છે, સનાનન વૈવનની મુર્તિ કે, નથી તે ગણ કે ન્દાણુદાર-પણ વૃદાનનો ગીનો મલ્લો ગોવાગ છે જેણે જેવા દામો તેવા કૃષ્ણ ગાયો છે પણ ન સિંદે તો ગસિકગીજ નિગખ્યો છે

“ નમ ગીના ડેલને ગરી, મુકવાગને ડાણ ગાયે,
કૃષ્ણ માન મારે, કૃષ્ણ તાન છે, સમા સદોદ કૃષ્ણ સહી ”

“ તાઝ નામ વિશ્વંલર ધયુ” તે વરાસિયે,
 નંદનો છોકરો જારા પીતો;
 હોડતો કામળી, હાથમાં લાકડી,
 ગાવડી ચારતો વન રહેતો.
 માત તું, તાત તું, બ્રાત તું જુધરા,
 તું વિના દુઃખ તે કેને કહીએ ? ”

નગસિંહ મહેતામાં કેળવના કરતા મનોચક્ષુથી ચિત્ર દોગ્યાની સક્રિય વધારે છે. તેની અજબતા સુદૃઢ અવયોકનશક્તિમાં છુપાયેલી છે. તેના ચિત્રમાં રંગ ચોડા છે, રેખાઓ થોડી હશે પણ ત્રીણવટ થોડી નથી ચિત્રકાળથી પુરૂષ અને સ્ત્રીના આકર્ષણમાં પ્રેમના ગૂઢ રહસ્યો છુપાયા છે. સ્ત્રીને નિગમી તેને સૌંદર્યની પ્રતિમા દર્શવવામાં પુરૂષના મોહરલા હશે. નગસિંહ મહેતાએ સોળ શબ્દગાર ધારણ કરેલી રસવતી યુવતિ રાધાના ચિત્રમાં દિંદુ સમ્પત્તિનું, તેની રસિકતા અને રમણીયતાનું તાદરસ ચિત્ર દોર્ણ છે. વિસમી સદીમાં સંદેહી ચોળી ગોરા દેખાવાની કળા કરતા કૃષ્ણને મેઘસ્વામ આલેખી તેના સૃષ્ટિએ દેશની આમોહવાનું ગૌરવ જાળવ્યું છે. તેમજ નૈમર્ગિક વસ્તુઓના અજન, મજનથી આર્થ-સૌંદર્યને અર્થત્ય અર્પી આપણી રસિકિતે એજ લાગતી બચાવી છે. નગસિંહ મહેતાએ આયોગેહુ નારી સ્વરૂપ આજે પણ દર્શન દેતો નથી પડવા સૌ કોઈના હૃદય તલમે એમ છે. દીગતને ડગાવતી સુદરીનો સૌંદર્ય અભિવ્યક્ત છે.

“ હરખ મનમાં ધર્યો ધણો, મંજન કયું તેણીવાર,
 યુવા ચંદન અંગે કેસર, મુગધ લઈ અપાગ.
 ચીર અપક સાડી પટોળી, આપતા તે પહેર્યો અંગ,
 છુધટમાં મધુર હસતી, નારી નેણ કુરંગ.
 શીશ કુચ ગામડી, નેણે તે કાજળ રેખ,
 લીલવીવટ સોહે આદલો, વેળીએ તે વળચો શેય.
 નિરમલ મોતી નાકમાં, અવણે પેહેને ગાલ;
 અધર અડણ આપતા, ત્રાજવું શોભે ગાલ,
 મોતીઆળી ઝરમઝર કંઠે, ઉર એકાવળ હાર,
 ચોળી પહેરી કસકસી, કંઠ કંઠણનો ઝણકાર,
 મુડિલો હાથે સોલામણો, ખીડી મુખમાં જાણ;
 કાંઠણ સર્વ સોલામણા, શા શા કરે વખાણ,
 ચરણે નેપુર ધુધરી, વીંછીયા તે અણવટ સોલ,
 નખ શિખ જાતા સુદર, મુનિ જનના મન મોલે;
 હંસાગમની મજગતિ, કદી કેસરીનો લંક;
 ઉર અંબુજ બે આપતા, મુખડે તો જાણે મર્ધક;
 મુખડે તે મધુર બોલતી, હલવે શું મોડે અંગ; ”

એવી સુંદરીઓ દેહદશા બૂલી, મેદ રમથી અનૃપ, ઝાઝગી ઝમકે, ગમમા ગમનીના આનંદ છૂંટનો દમે ત્યારે ચદ્ર પણ પોતાની ગતિ બૂલી મથંભનો દમે. ગમ ગમવામા નૃત્ય દત્ત, સંમીન દત્ત અને અને કાયાનો ગમ હતો. એવા ગમમા અંતર હિમ્મિઓની મ્વનંત્રતા, ગનિ અને ધ્વનિના હીચોજે ઝુલતી. ભેગીનાદમા ઘઘનાદ મગ્વનો નગસિંદ કળિકાળના ઓજલ પડદા પહેવા આર્થ શ્રીઓને મળતી સ્વતંત્રતા બેઈ મોહેવો. તેના દિવ્ય ચમુએ બેધેસો રાસ તેના કાન્થમા તેજ વર્ણવ મમાન છે.

રામ -

કામની મરં ટોજે મળી,	માડ્યો વંદાવન ગસ;
બાવના ચંદન છાટણા,	ગે માધવ પાસ,
ગમકોડા રમે માનની,	શુભ ગાએ મોવિદ,
કોકીય કંઠે મ્વર દરે,	ચિર ચધ ગ્લાં ચદ,
કાઠ વાળ્યા સર્વ કામની,	મોહે મકળ શણગાર;
હાર દેવાના લેહેડના,	ઝઝાગના ઝમકાર.
પલવટવાળી પટાલહી,	ચોરી શામળી નારી;
કુંડળાકાઠ ફગી ગદી,	મધ્યે આળ્યા મોગરી,
ત્રિભુવન ચર્ણે ચાવના,	શાય દ્રમ દ્રમકાર;
પગ તણા પ્રદાગ વાજ ગ્લા,	કોય ન લહે પાગ,
શન્દ કોય કેના શુભે નદિ,	બોલે ભુજવી વાલ્મી,
ગોદિણીપતિ ગે ચિર,	ખટમામી મત્રી વેદાણી,
બલ શાગદા આદે ચર્ધ,	દેવો નેવે છે ગંગ,
નાદ નિગોય વાજ રણા,	તાની તાય મદગ,

ગુજરાતના ઝાગ્ગ ૨૫ શ્રીઓના ગરના ગસના ગરીઆળા અવગેરે૨૩૫ દમે ગસમા નીતિઅનીતિનો ખ્યાલ બેવા આગે આપણે પ્રયત્ન ફગીએ જીએ શ્રી અને પુગો છટથી ભેગા મગે તો અનીતિ વર્નાવે એવા સાકકા રિચાગના જમાનામા ગસમા ગેનુ તત્ત્વ બેનુ કંકણ છે. બ્યાગે પ્રજાની મમૃતિનો વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે તે પ્રજા ખૂન અને લવિધ્યમા ઈર્ષ વિપરીત ભુએ છે એવો કાષ્ઠક મનોદશાનુ આપણુ મોદ્ય આગ આપણને મોદ નથી પમાડતુ? આત્મચદ્દા બોડી થવાના ચિદ્દ એવા જ હોય

નરસિંહ મહેતામા ગેલી રગની લાવના જ્વજ્યે જ બીજે કંઈ મગે એમ છે. પ્રકાગના મ્વન કિંગ્ણમા સમયની સમગ્રમતી અર્થોકિક સુદરના એણે નીદાળી છે આથી જ તે ભક્તિમા મેવધુધ્યના રંગ એઈ શક્યો દમે. એજગરગના અવલોકનથી મનોવૃત્તિ ઉપર થતી અમર તેના કાન્થમા પણ જડગે

* “ ગતી ચુડી કરે કામનીયા, રાના ચગણુ ચુંદડીઆ,
ગતી આડ કરી કુમકુમની, તે તમે ગતી ડીવડી.
ગતી કુવ કલેવરે કમખે, રાતી ચોળા હદે ભતી,
રાતા તંગોળાઓપે મુખે અજળા, તવ નરમૈં ત્રીકમને ત્રિધારે મળી ”

ભક્તિરસિક કવિએ કુદગતનો વિજ્ઞાનીક જેવો ગ્રીણવટથી અભ્યાસ કર્યો છે. છતાં એ જ્ઞાન સમૃદ્ધિની શોભામાં એક ગદન દોષ છુપાયો છે. તે કવિત્વનો દોષ છે. ભક્ત કવિઓની કવિતાઓનો દોષ વર્ણનશક્તિની ઉણપમાં નથી; પણ વધારે પડતા વર્ણનનો છે. અરમર વગસાદને બદલે મુશળધાર વરસવાનો દોષ છે. કાયાને વધારે ઢાકવા કરતાં આંજી ઢાકવાનો દોષ છે એકને શેક વસ્ત્ર ધણું મુંદું હોય છતાં ફરી ફરીને એનું એજ પહેરવાનો દોષ ઉઘાડો છે. આથીજ કવિતા કુમાર મૂકી વ્યક્ત અને છે. વધારે પડતું અને આગળ પડતું એવા જે દોષ છે.

પક્ષીઓનું વર્ણન થતું હોય ત્યારે બધા જ પક્ષી સામટા બોલી જોગ મચાવતા હોય એવો વાસ થાય છે પ્રભુના ભોજનમાં આખાય પાકશાસ્ત્રની સઘળી વાનીઓ એકરી કરાય છે. ખામી પ્રમાણની છે. એથી જ કવિત્વ કરતાંયે કળાની મોટી ખામી છે.

† “ પ્રખાત જાણી પખીડારે ઉઠ્યા, કાકા કરે ત્યા કાકા રે,
પપૈયા તો પિયુ પિયુ જંખે, સુડા કો કો કરે વડશાખા રે.
ભોર ટોકાર ણા કરે મુદ્દ, આમું વહે ઢેલ વીણે રે,
પપાશ પર રૂડા પોપટ બોલે, કોયવડી ટલુકે સ્વર ગ્રીણે રે.
ચકચક કરતી ચકલીયું આવે, જાણે વિયોગ તો લાગે રે,
ખુશ ખુશ ખીસકોલી કરે છે, રાધાને રૂકુ ન લાગે રે
વાઝર લાભા શમ્દ જ લણુતા, ગાયો બાબા શમ્દ બોલે રે; ”

આચાર્યક નિજળી બસરકો તાણી ચાલી જાય તેમ એક જ સરખા પદોની દ્વારમાળામાં કવિપ્રાણી જ્યોત ચમકતા અચ્ચો થાય છે વર્ણના હોય ત્યાં કુમાર હોય તેથી હૃદયના તાગ ઝણઝણે લકિતના જડ થઇ ગયેલા રિનાજમાં કવિપ્રાણી-કવિત્વને અવકાશ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મનો બીજા કોઈ ધર્મ કે પથ કરતાં કવિત્વનો અનુભવ અરે! નધારે વલો હોય તો શરીર અને આત્માને મળતી અવતારથી હશે સખી રૂપે પ્રભુને વગવામાં નરસિંહ મહેતાની વર્ણનાને કેટ બધાંતો હતો ત્યાં કવિપ્રાણી મધુર છે.

“ માવણુ લાવે મોગરો રે, કાચી ઘણીનો દાર,
આવના લીજે ચુંદડી, રણુમેધ ન પડે ધાર,

x

x

x

x

સરખાવો વસતના પદ. (પદ ૭૩. પાન ૨૪૭)

† સરખાવો મોનિદગમન (પદ ૯, કડી ૧૧)

રખસા ફેરી ઉંઘણી રે, સોના ફેરી ચાળ;
 પીરસે પઘિની પાતળી, તમે આરોગો નંદસાથ.
 ચંદ્ર વિના શી ચાંદની રે, દીવડા વિના શી રાત;
 દરજી વિના શી ગોઠડી, મારે જીવું સામળીઆ સાથ. ”

“ ચંપો મોથો રે, વૃંદાવન ચંપો મોથો રે.
 એ ચંપો ઉતારવાને હું તો ગધતી, દીએરીઆ રખવાળ;
 ચંપો ઉતારી પાછાં વળ્યાં રે, પાપે નેપૂરનો અમકાર;
 એ લીલો દતો ત્યારે બગીજતો, મૂકાઈ સઘવરો છાર;
 વેડનારો વેડો ગયો રે, એ તો ઝુંડાઈ ગયો નિર્ધાર. ”

વૈષ્ણવધર્મ કૃષ્ણના પ્રેમાસાપ તાણી સંતોષ નથી પામ્યો. કૃષ્ણના બાળપણમાં બાળકનાં તોફાન તેણે જોયાં છે. અને વધાવ્યાં છે. ઋતુઓના રંગ જાણ્યા છે અને તેવા રંગથી રંગાયો છે. બાળલીલા રાસ લીલાથી વધારે મર્મરૂપી છે.

“ જશેદા તારા કાનુકાને, સાદ કરીને વાર રે,
 આવડી ધુમ મચાવે મજમાં, નહીં કાઈ પુછણદાર રે. ”

પાતાળમાં નાગકન્યાઓને પળવતા કૃષ્ણની ખુમારીના તણખા અજબ છે. નક્ષત્ર ગજવામાં મૂકવા આકાશ કરતો કૃષ્ણ પ્રાણીમાં ચંદ્રબિંબ જોઈ ભોળવાય છે. રડતું બાળક નાની લાલચે હસી શકતું હોય તો બાળલીલા વ્યર્થ નથી. જગતના બીજા કયા સાહિત્યમાં બાળકને આટલાં લાડ લડાવી તેનાં ગાન ગાયાં છે? એજ કૃષ્ણમાં દેવના ગુણબંડાર સાથે માનવીઓની પ્રીતિ પણ છે.

લકિતમાર્ગના નીતિના સિદ્ધાંતો કડક હતા. વૈષ્ણવધર્મના નિર્મળ સ્વરૂપમાં તો ઘણા જ થોડા વૈષ્ણવ થઈ શકે.

“ સમદષ્ટિ અને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરજી જોને માન રે;
 જીવ્યા યકાં અસત્ય ન જોલે, પરધન નવ ખાલે હાથરે,
 વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાધ જાણે રે. ”

નરસિંહ મહેતાને વેદાંતી વૈષ્ણવ કહેવો એ અછણાજીવું છે. એ જમાનામાં બ્રાહ્મણો જ્ઞાનમાર્ગના ઉપાસક હતા, વૈષ્ણવધર્મનાં પૂર ઉતારતાં ન હતાં પણ ચડતા હતાં. ઘણા શિવમાર્ગી વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકારતા. હિંદુનું જીવન સંસ્કાર અને ધર્મની યાત્રા ઉપર રચાયલું છે. એ સંસ્કારને ધોષ નાખવા જાવાને છોડી દેવી એ અસંભવિતતો છે જ. શિવ અને વિષ્ણુમાર્ગ હિંદુ અને મુસલમાન જેટલા પરસ્પર વિરોધી ન હતા. એકજ સંસ્કૃતિના બન્ને છોડ હતા. તે કાળમાં વૈષ્ણવધર્મ જનસમાજમાં શંકા રહિત, નિર્મળ સ્વરૂપે અભય રહ્યો હોત તો નરસિંહ મહેતાનું કોતક જોવા નાગરી નાન

ન તલસત. રા'માંડલિક તેના આચરણના સત્ય અસત્યની પરીક્ષા ન કરત. બન્ને માર્ગનું લક્ષ્ય તે ભવદેરા ટાળી જીવનના રહસ્યમાં પ્રભુમય થવાનું હતું. આત્મા એ તો બ્રહ્મનો ભૂલો પડેલો જન્મતના જીવનમાં ધુન્ધવાયેલો પચિત્ત દર્શો. નરસિંહ મહેતા-વૈષ્ણવધર્મના અનુયાયી-યુવાનેષ પાછલે પહેલે થયા દર્શો. લક્ષિતનો મર્મ અને દેહજીવન સાધેની તેની એકતા વૃદ્ધત્વને વહાણે આવી દર્શો.

“કોણ છું ક્યાં થકી આવીયો જન્મ વિષે,—

—જઈશ ક્યાં છુટશે દેહ ત્યારે ?”

આદિ અનાદિ કાળથી માનવ જીવન અને મરણનું તત્ત્વ શોધે છે. પૃથ્વીના ભિન્નભિન્ન જીવાત્માઓનો સંબંધ શોધતાં ઘણાએ કલ્પનાના પૂર નિર્ધારક વહા છે. “નાત ન જાણે, જાન ન જાણે, ન જાણે કેઈ વિષેક વિચાર” એવા નરસિંહ મહેતા “જેહના ભાગ્યમાં જે મમે જે લખ્યુ, તેસમે તેહને તેજ પહોચે” એવી કર્મની ગતિમાં અદ્વાયુક્ત છે. લલાટે લખેલા લેખમાં સંતોષ માનવાથી કેટલાંએ માનવીઓની અસંતોષની જ્વાલા સમી છે. કેટલાંએ વ્યર્થ ખરેખરા અશ્રુ ખળ્યાં દર્શો ! મદ્દાપુરુષો અગણિત બ્રહ્મનું ગણિતથી લેખું નથી કરતા.

નરસિંહ મહેતાનું આત્મજ્ઞાન ઊંડું હતું. સપાટી ઉપર દેખાતા વિરોધાભાસ વચ્ચે એકતા તે નિહાળી શક્યો હતો. જ્ઞાનગિરિનાની જ્યોત જેવા તેના. માનવ, સૃષ્ટિ અને બ્રહ્માડના વિચારો અવિચળ રહેશે. જીવોનું અંકુષ આસ્પર્શવિને ગતાવ્યુ કે જડ અને ચેતનની અભેદ દિવાલો ? જગદીશ બોલે તોડવા પ્રયત્ન કર્યો તે પહેલાં નરસિંહ મહેતાની માનસસૃષ્ટિમાં અભેદો તૂટેલા હતા.

“દેહમા દેવ છું, તેજમા તત્ત્વ છું, શબ્દમા શબ્દ થઇ વેદ પામે;

ફૂલને ફળ તે તો વૃક્ષના જાણુવા, થડથકી ડાળ તે નહિરે અજગી. ”

“વૃક્ષમા બીજ છું, બીજમા વૃક્ષ છું, જેહ પટંતરો એજ પામે. ”

જન્મ તેને અજ સ્વપ્ન હતું, આત્મા દેહના બધીખાને હતો, એ માયાની સ્વપ્ન જતા અદૃત બ્રહ્મમાં લીન થવાનું હતું. ખેટોની વિચાર ભૂમિકા આથી આગળ તો ન હોતી વધી.

દવિ કે કલાકાર થવાનો નરસિંહ મહેતાનો આદર્શ ન હતો. તેની વાણીમાં રહેલું સંગીત અને છુપાયેલી કવિતા તો પરીક્ષ ધડાયા છે. નરસિંહ મહેતાને નવું કહેવાની કે નવી શોધ કરવાની લાલસા ન હતી. તેને તો જીનુ સોનું ફરી સ્વચ્છ કરવું હતું. તેના કાળમાં તેની જીવનરેખા જડાયેલી છે. તેના હૃદયે ઝીલેલા પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ તે તેની કવિતા છે. તેની કવિતા સરિતા જેવી નથી પણ સરોવર જેવી છે. સ્ત્રીહૃદયના મર્મ-

સ્પર્શી ભાવો તે સમજી શક્યો છે. એ રસાળ ભાવો સમજવામાં પોતે તો નિમિત્ત માત્ર હતો. રૂઢી રિવાજના જડ થઈ ગયેલા થર તોડવામાં તેની મદદશક્તિ છે. પ્રભાતની શિતળતા તેની વાણીમાં છે, પુષ્પના પરિમલ તેના સંગીતમાં છે. નારી દેહમાં સૌંદર્ય સૌ કાંઈ બુદ્ધિએ પણ નરનારીના દેહસૌંદર્યની સમતા ભક્તિમાર્ગમાં હતી. અનંત અખૂટ આનંદના ઝરામાં તૃષા છીપાવવાનો ભક્તનો ટળવળાટ હશે. જગતના અણુએ અણુને પ્રેમ-રસ રમાડી બ્રહ્માંડને નચાવવાનો તેનો મોહ હતો.^૧ ભક્તને મન કૃષ્ણ સૌંદર્યની, રસાનંદની, સનાતન યૌવનની, પ્રેમ પરબ્રહ્મની, જગતરક્ષક અને ઉદ્ધારક એવા અનેક આદર્શની પ્રતિભાંશ હતા. માનવ સરમાવ છે એવાં દેહનાં અંગોમાં ભક્તિથી સૌંદર્ય જોઈ શકાતું. જગતની ઉત્પત્તિ અને લયનો સમાવેશ પ્રેમના પુષ્પમાં હતો. આપણા જમાનાની ધણીએ કહેવાતી યાનની ચોપડીઓ કરતાં ભક્તની બાપા અને ભાવો નિર્મળ હતાં.

ન્યારે જગત સંસ્કૃતિ એટલે શું એ જાણતું પણ નહિ ત્યારે આર્યાવર્તમાં સંસ્કૃતિનાં શિખર ચણાનાં, દેહના શણગાર અને રંગરાગની ઉગ્મણી ચતી, યાનનાં પડધમ વાગતાં અને જીવનનો ઉલ્લાસ લૂંટાતો. જશોદાના ગૃહકુંજમાં આપણાં બાળક રમે છે, રાધાના હૃદયમાં ગૃહવધુનું હૃદય ધડકે છે, કૃષ્ણની લીલામાં આપણા જીવનનું રહસ્ય છે. નરસિંહ મહેતાએ પોતાનો નહિ પણ પ્રભુનો શૃંગાર ગાયો છે. તેના શૃંગારમાં કૃષ્ણ ગોપી પાછળ ઘેસો નથી પણ ગોપી કૃષ્ણ પાછળ ઘેસી થઈ છે. સુરતસંભામ તે તો સ્ત્રીનો પુરુષ ઉપર વિજય હશે. સ્ત્રીના પાલવે નવપદ્મવીત યૌવનના લેખ લખાયા હશે. એ યૌવનને મરજાદ ન હોય.

સુરેશ દીક્ષિત.

સ્ત્રીઓ અને જનસેવા

“ સેવા તો સાધુઓનું સર્વસ્વ છે
પરમાર્થ તો પ્રજાના પોતે જ
ચિરંજીવી હો મેના ધર્મના સાધુસન્ત ।

× × ×
મનુનાલકે તે શું મલકાશે ?
સો સો હાથે સેવા સંજીવે
પણ અધુરી અધુરી સદા ”

આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક, દરેક સમજી શકે તે માટે તો સમજે જ છે કે પોતે જે સમાજમાં રહે છે તે સમાજની સેવા કરવી એ તેનું કર્તવ્ય છે. અનાયોગે મદદ કરવી નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપવો-એવી એવી વાતો સર્વે ધર્મોમાં કહેલી છે. હિંદુધર્મે પણ પરહિતમાં મર્યાદા રહેવાનો સનાતન ઉપદેશ કરેલો છે. “પરોપકારઃ પુણ્યાય ।” એ કથન કેને માન્ય નથી ? જૂના ધર્મગ્રંથો વાચતા અથવા સામાન્ય માણસના વિચારો જોતા, આર્યોની સમાજસેવાની પ્રાચીન ભાવના જાણી શકાશે, જૂખ્યાને અન્ન આપવું, તરસાને સારૂ પરીઓ બેસાડવી, જળાશયો ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ શરૂ કરવી, બ્રહ્મજોગન કરાવવું, દેવાલયો સ્થાપવા આદિએ જ બહુ કંઈને આપણી સમાજસેવા પૂરી થાય છે.

હાલમાં આપણા દેશમાં સમાજસેવાની કલ્પનાને નવી જ દિશા મળી છે. વિદ્યાર્થી ઉદ્યાત, પ્રવાસ કરવામાં મદદ કરવી, ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવી, પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવો.

અને સામાજિક તથા ધાર્મિક માન્યતાઓમા મુલાગે દાખલ કરવો એવા બહુ વિદ્ય માર્ગદર્શનો મમાવેશ આજકાલ સમાજ એવામા કરવામા આવે છે અને આ પ્રશ્નોની ચર્ચા આપણા સમાજમા ગતસ્થિત થવા કરે છે.

ગ્રાણીમાત્રમા પ્રભુ છે. ગરીબો, નિનાધારી મેવા એ પણ પ્રભુમેવા છે એક ત્યા જ ધર્મ છે એમ જ્યારે સમજાય ત્યારે જ ખરી મેવા થાય છે જુનદયાનો વિગ્દાર એ જ તારા મેવાબાવનુ ગદ્ય છે કવિ કાન્તના ગદ્યોમા કદીયે તો -

એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો,
નિહટ સમાજો મમને બાજુ એન જો
x x x
જુનદયા છે ધર્મ જધાના મૂલમા,
સધગા થે સતોનો એ હુપેશ જો "

મેવાની કીમત, મેવા કરનારનો ભાવ અને લાગણી હુપેશી અકાષ છે નાની મેવા પણ શુદ્ધ નિ માલસ દિવથી કડી હોય તો તે અમૂલ્ય છે તેથી જ આપણે કહીએ છીએ કે એક ગરદથી કે એક હાથના કેન્દ્રવાથી કાનના હુનમા શાન્તિ થતી હોય, એક આત્મા ઉચે ચડતો હોય તો એટલી મેવા થે માર્ગક છે પરંતુ " એ મેવામા " મહાત્મા ગાંધીજી હમેશાકહે છે તેમ, " મેવાડો કરવાની શક્તિ ન હોય દબ ન હોય, સેવાને બદલે સ્વાર્થ સાધવાની નૈતિક નમગાર ન જો " જનમેવા જો ધમાલ કે આડમર વિના કરવામા આવેતો જ ગોખા નીકમે જમણા હાથે થતુ કામ કામે હાથ ન જાણે એવી રીતે કોણી મેવા જ એજ છે સાચી જનમેવાનો આદર્શ એવો ઉન્નત જ હોવો ધરે.

આપણા સામાજિક ઊવનનો આધાર કે દુષ્ક્રિયક શરન ઉપર ગહેતો છે, અને કુટુમ્બ એન્ડે જી તેથી દુષ્ક્રિયક અનિશ્ચિત જીવનની કે પતા આસરી અગમ્ય છે. માટે જીવોનો મામાજિક આદર્શ શો ? અને એ આદર્શ પાડ પાડવાને જીવોએ કોનો ભાગ લજવવાનો છે ?-એ પ્રશ્નોના ઉકળમાથી જીવોએ શ દરુ અને તેઓ કેટકેટુ કરી નકે તેનો ખુતામો મગી ગહેજે પુગ્ય અને જી એ એકજ મમાજના મે અંગ છે. એ મને અગ સમજવતા ગહે એમ મો માર્ગ નજે.

‘ પતિપત્ની ઘર નાડે છે તે વગાને અકે નદિ, પણ મસાગની વચ્ચે ના માવની વખતે જેમ આપણે આપણા પડોતીઓના દક્ષ માયવતા પડે છે તેમ મમાગમા ઊવન ગાગતી વેગાએ પણ આપણે મમાગવાગીઓના દક્ષ જગવવાના છે જે સમાગ આપણુ મોપામેથી ગણણુ દરે છે, જે સમાગ પોતાનો જુનકાનનો બધો મયથ આપણા અણુમા ખૂનો મૂખી દે છે, જે સમાગવાગીઓ આપણી મથે ખને ખનો મેગવી ઉભા ગડે છે, તે સમાગ અને સમાગીઓ તરફ આપણા અને ધર્મ છે જ જે કેમવણી આપણે લીધી તે કેમવણી પદનિ વધારે પાલદયક કરી જે આપણવથોએ આપણને માગત દયા તે ઓરથ થો મગગવા જે માગ, એ દા, મદિરામે આપણને આનંદની, જગીઆનની

અને ઉત્તરિની સામગ્રી પૂરી પાડી તેમને વધારે શોભાવતાં. ઉપયોગી અને પ્રવિત્ર કરવાં - કાણુ કહેશે, એ બધો આપણો શ્રીઓનો ધર્મ નથી ? સંસાર અનેક રીતે આપણી શુશ્રૂષા કરે છે; તેથી આપણને ઘટે છે કે આપણે એ સંસારની મેવા કરવી.

શ્રીઓ તો આજે પણ હિંદુસ્તાનમાં બારેમાં બારે તપ અને યજ્ઞ કરે છે. શ્રીઓ જોટલો સંયમ આજે પુરુષમા હોત તો સ્વરાજ્ય ક્યારનું મળી ગયું હોત. શ્રીઓની સેવા કરવાની લાયકાત અને નેમની સેવા-પદ્ધતિનું સાચું મૂલ્યાંકનાએક પુરુષ લેખક લખે કે, " જો કોઈ ખરી સેવા કરી શકે એમ હોય તો તે શ્રી જ છે. પુરુષોને પણ શ્રીઓ આ વિષયમા બહુ શીખવે એમ છે. રાગીની સારવાર કરવામા એની સાથે અહોનિશ ઉભાગરા કરવામા, રોમથી પીડાતા અને ખૂબો પાડતા રાગીથી ન ગભરાતાં એક માતાની પેઠે સેવા કરવામા કાણુ અંદે ? પુરુષ કે સ્ત્રી ? વહાલથી સમજાવી, પટાવી, શિક્ષણ આપવામા પુરુષો વિજયવાન નિવડે કે સ્ત્રી ? મુશળધાર સરસાદ પડતો હોય, પત્થર પણ ઝાગળી જાય એવો તાપ પડતો હોય, માણસ દરી જાય એવી દાદ હોય ત્યારે પણ મુદર સ્વાદિષ્ટ રમોઈ કરે, જરા પણ કંટાળે નહિ-એ પુરુષ કે સ્ત્રી ? હોટલમા પુરુષો રહે છે પણ તે માત્ર પેટને માટે; અંતઃકરણની લાગણીથી તેમને માટે મરી શીટનાર સ્ત્રી સિવાય કોઈ નહિ હો ! ગૃહને શોભાવવું હોય, તેને વ્યવસ્થિત કરવું હોય તો તે સુંદરતા તો સ્ત્રીને જ આવડે. યુદ્ધના ધાર્થી રીખાતાને કે અનેક ચિન્તાપીડિતને મીઠા સુરથી કોઈ ક્ષણિક, ગ્વર્ગીય સુખ આપવું હોય તો તે સુંદરીનો જ મધુર કંઠ. નહિ કે પુરુષનો કઠ્કશ સ્વર. જેને પોતાનું ધાણું, તેને માટે કોમળ કહેવાતી અખળા શરીરનું, મનનું કે ધનનું સુખ ન ગણકારી સતત તત્પર રહે છે તે પણ સ્ત્રી જ. "

આવો સેવાધર્મ પાળનારી શ્રીઓ સર્વત્ર અમીછાટો નાખે, તેઓ જનસમાજની સેવા કરતી યામ, અને એમનું મનોબળ તથા ધર્મગુણ કેળવાય; તે માટે એમને સેવા-લાવની સક્રિય તાલીમની જરૂર છે. તે માટે પહેલા એમના વ્યક્તિત્વની લાવના જામત થવી જોઈએ; અને તેમને પોતાને પોતાની શક્તિઓનું સાચું જ્ઞાન થવું જોઈએ આ વ્યક્તિત્વ આવવા માટે જ્ઞાન અને પ્રેમ એ બે જ સાધન છે.

પ્રાચીન સતીસાધ્વી શ્રીઓના પ્રતાપે જ હિંદુસ્તાનમા મોનાના સૂરજ બગ્યા હતા. હજારો વરસ ઉપર બ્યારે આપણા દેશ ઉત્તરિની પરાક્રાણ્ય પહોંચ્યો હતો, ત્યારે કૈંક સીતાઓ પોતાના પતિને કદિન વ્રત પાળવામા સહાય કરવા જંગલથી પણ વધારે વિકટ પથે અનુસરતી; કૈંક દ્રૌપદીઓનો વાળ સરખો પણ વાકો થતો તો તે માટે લાખોના લોહી રેડાતા; કૈંક કુન્તીમાતાઓ અને વિદુલાઓ પોતાના કપર દેખાતા પુત્રોને પાનો ચઢાવી ધર્મયુદ્ધમા સમશેર ખેલવાની પ્રેરણા કરતી; કૈંસ સાવિત્રીઓ દેશદેશ ભ્રમણ કરી પોતાની પર્સદગીથી યોગ્ય પતિને વરતી અને વળી પતિપ્રેમના ચમત્કારથી સાક્ષાત યમરાજને પણ વશ કરતી; કૈંક સુવલા યોગ્ય પતિ ન મળવાથી સંન્યાસ ધારણ કરી જનક જેવા ઉવનમુક્ત રાજાની કહાપણ્યાદી ટીકાના બુદ્ધા કરી વેદાંતચર્ચામા પણ તેને મહાત કરતી. આજે તેવી દેવીઓ ઘેર ઘેર પ્રગટ થશે તો તેવા સૂરજ ફરીથી ઉગશે જ.

શુદ્ધમેવા એ દેશમેવાનો પાયો છે. પરેણું ઘર, પછી કુટુંબ, પછી ગ્રામ, અને આખો દેશ એ પ્રમાણે મેવાનાં વર્તુલો ગોઠી મેવાની ભાવના વિગ્નત કરવાની છે. અંગ્રેજીમાં કહેવન છે કે "Charity begins at home" તેમ મેવાભાવના વિશાળ કરવાને માટે દંર્ધ " પર કેદીને તીરથ ન કરાય. "

જો મનુષ્ય એક કુટુંબની મેવા નથી કરી શકતો તે આખા સમાજની એટલે અનેક કુટુંબોના મમ્મડની મેવા કરવાની શી વાચકાત ધરાવે છે ? એવો આત્માવિક સવાલ મોઠાઈ પૂછે જ છે. કુટુંબનાં દેવટેરીને-પોતાનાં માતપિતાને-પ્રસન્ન કરનાં પરેણું શીખી લેવું જોઈએ; તો પછી જગનપિતા અને જગદંબા પ્રસન્ન કરના નિરાશ નહિ થવું પડે.

માટે મેવક-મેવિકાએ જરૂર સમજી લેવું જોઈએ કે—

“ ઘટ ઘટ રમે
ગમ સર્વે સમે
બધા તમે અમે
ગમનાં સ્વરૂપ.
જનો તણી મેવા
માચી ગમમેવાઃ
તે જ માચાં લેવાં
તપ ને ભજન.

ઘર એ એક જાનના અનુભવની નિમાળ છે. છોકરી નાની હોય ત્યાંથી જ એને " નાનાભાઈને દીંચકો નાખ, " " ઝભડું પહેગવ, " " દૂધની શીસી ભરી લાવ, " " પાણી પા "—એમ ધીરે ધીરે શીખવ્યું હોય તો તે બાળકી મોટી વયે પડોશમાના કે દુનિયાવામાના ગરીબ દીને દૂધ પાના, ગંદકાક પહેગવના કે પથારીમાથી ઉગાડતાં એમાડતા સકોચાય નહિ.

પોતાના છોકરાની પામે એસી દાનણ કગમ્યુ હોય, ' માત સાગ નથી, ગવ ગિતારો, ' ' નખ ગિતારવા દો, ' ' આખો ધુઓ '—એવું શીખવ્યું હોય તો, નિરાશમા છોકગ ગંદા આવે છે એની જે જૂસ આવે છે તે ન આવવા પામે. પોતાના છોકગ માદા હોય તો પામે એસી, જોજામા માથું લઈ કપાજે દાઘ ફેગવે, માથું દાખવું, દવા ચોપડવી—એવી એની મેવા કરવાથી દર્દીનું દુખ બાણી શકાય અને તેને માટે પ્રેમની અને દયાનો ડાગણી ઉત્પન્ન થઈ શકે.

આમ મમાજમેવાની તાલીમ સ્ત્રીઓને કુટુંબમાથી જ શરૂ થાય છે કુટુંબમા માદાની માવજત, આરોગ્ય, જાળવટ, બાળકોની કેળવણી, ઘરમથુ દવાઓથી અને સાગગાથી પાડોશીને મદદ વગેરે દ્વારા સમાજમેવાના આદર્શોને આગામમા મૂકવાની શરૂઆત થઈ શકે છે

પડેનાના વખતમા મ્યુનિસિપાલિટી ન હોતી, ધરિપનાશો ન હોતો, આટલી બધી વપનીઓ ન હોતી એટલે દૂધ ધીનો મગાડો ન હોતો નિશાગોની માગમા ન હોતી, વાર ૬૬, નીની ૬૬ અને ફુકાળ ૬૬ની આપદા ન હોતી, પેપરો ન હોતા; સભાઓ ન હોતી. તો પણ શ્રીઓ જનમેવા કરી શકતી પાડોશમા કોર્ટ માફસાબુ હોય તો તન અને મનથી મેના કરતી, દાયબોના ત્રાસ હોય તો જાતે ગામમા મુનાવડ પ્રસંગે એક બીજાને મદદ કરતી પરંતુ તેઓની વૃત્તિ ઊપામા નામ લાવવાની ન હોતી

આપણા જૂના વખતમા સધુક્તકુટુંબની સગ્યા સમાજમા હતી તેવામા જીવનની હાડમાની નહોતી આવવા જવાના સાધનોને અભાવે કાચકો નાના હતા અને વર્ણુ: શ્રમધર્મ પ્રમાણે સૌના કામે વહેચાઈ ગયેના હતા આનું પરિણામ એ આવ્યું કે એક જ કુટુંબમા સગાસ નધીઓ, વિધવાઓ, ગર્ભિણી અને અનાથનું પોષણ થઈ શકતું, વિદ્યા થઈએને મદદ આપી શકાતી અને જીવન બહુ પ્રશંસિત ન હોવાથી એકબીજાને સારે-માટે પ્રસંગે મદદ પણ થઈ શકતી

આજે શ્રીઓની પોતાની અગત્ય જીવિનો યોગ્ય વિકાસ થવા નહિ દેખે તો એમના હૃદયની ઉમ્મતિ સધાવી અસક્ય છે, અને મેનાભાવની લાગણી પણ ઉપગ્રસ્તની રહેવાનો ભય છે જ્યાં સુધી શ્રીઓને તેમની વિચારશક્તિનો પૂરતો વિકાસ થવાનો અવકાશ ન મળે ત્યાં સુધી તેઓની સ્થિતિ ઘણે અંશે પરાવર્તી જ રહેવાની તેમને એક જાતનું પાગળાપણું, અમળાપણું લાગ્યા જ કરવાનું તેઓ ભયગ્રસ્ત નહિ થઈ શકે ભયભીત દશામા રહેવું, અન્યાય સહન કરવો, પડોશી પર થતો અન્યાય મૂકે મોઢે સહન કરવો અને જોયા કરવો, આજસમા આયુષ્ય પીતારનું અને અજ્ઞાન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો-આ પચમદાપાતક સેનાથી ટાળી શકાય.

તેથી આનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટેની કેળવણી અથવા તાલીમ એના જોઈએ કે તેથી પરીપાનર કરવાની અને પાઠકાને અર્થે ઠામ વાગવાની વૃત્તિ પેદા થાય જે સમાજમા આપણે રહીએ છીએ તે સમાજની-એના માનવસમાજની નહિ પણ આખી જીવસૃષ્ટિની-સેવા કરવાની વૃત્તિ અને ગર્વિત કેળવણી આપી શકે ત્યારે જ તે કેળવણી સાર્થક છે

જનસેના કરના નીકળી પડનાર સમાજસેવિકાએ મેનાભાવની તાલીમ પહેલા લેવી ને પ્રીતમદામે કહ્યું છે તેમ

“ દયા દાન ને દીનતા, એ ત્રણ તરવાના ઉપાય
સૌએ શ્રીકૃષ્ણ-ઉપાસના ”

એ ત્રણ ‘દ’ કાર પહેલા સિદ્ધ કરવા જોઈએ, તો જ એવા દીપી નીકળે ભક્ત ઋષિગણે પણ સાદીસટ લોકવાણીમા એ જ ઉપદેશ્ય છે,

“ લાખ વાતની, એક વાત લેજો
શિખામણ છે ની રે—

દયા ગળીને, અનદાન દેજો
શિખામણ છે લી રે—”

સેવા કરનારમાં દંબ જણાય એટલે તરત જ એની મેવાની અસર મેળી થઇ જાય છે. બાઇબલમાં કહ્યું છે તેમ જમણે હાથે આપેલું ડાઘા હાથને જળવૃક્ષ ન દેવું એમાં જ મહાસં વગરની સંજીન મેવા ગુણો છે. ખોટી ચિદ્વત અને દંબની ખાતર ઉત્તમ મેવાની તક જતી કરવી એ પાપ છે,

શ્રીએની સેવાનું સેવાવત ગરીબોની સાચી દાઝ જણવાથી અને આવાં "The poorest and lowliest and lost"—ની સાચા દિલથી કરેલી સેવાથી જ સદાય થયું કહેવાશે. 'મેવા કરી'—એમ જ્યાં ન જણાય ત્યાં જ સાચી મેવા કમવાની જરૂર છે. મૂર્ખો મેવા એજ ઉત્તમ મેવા છે. મેવા કરનારને સિરખાવનો લોભ ન થયે.

ધરના કામ કરવા કે કુટુંબીએની મેવા કરવી એ કર્તવ્ય પણ સ્ત્રીના છે ખરા; એ તેમણે સ્વાચ્છ દિલથી કરવા જોઇએ પણ સ્ત્રીનાં કર્તવ્યની ત્યાં જ સમાપ્તિ થતી નથી. હવે આપણું કુટુંબ એ દેશ છે. એવી વિચારણા બાવના આપણે ઝીવતા થવાનું છે; અને તેથી ધરના કામોની એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ, કે સ્ત્રીના બધા વખત સ્ત્રીના બધા વિચારો, સ્ત્રીની તમામ શક્તિઓ એમાં જ રોકાઇ ન ગમે અને વ્યર્થ ખર્ચાઇ ધસાઇ ન જાય.

જૂતકાળમાં જે વખત આપણે ત્યાં આપણાં ગૃહમંચિરો આનંદ રચાવ લાગતા હતા તે વેળા વિધવાઓ ભગવતી કહેવાતી, કુટુંબની પૂજપદેવી મનાતી અને ઉપચારિકા ધારી કે શિક્ષિકા થઇ માત્ર ગૃહમાં જ સેવા કરતી; એટલું જ નહિ પણ પાડાપાડોશીમાં સંબંધીઓમાં અને જનસમાજમાં પણ મેવા કરતી, અને સંસારના અનેક કાપમાં એનો અનુભવ—એની પચ્ચિકવ બુદ્ધિનો લાભ—સેવા જનમંધ તલપતો.

જુના વખતમાં તો ધરમાં વિધવા થાય એટલે કુટુંબના મુખ્ય પુરુષો સંસારના મોજ-શોખ છોડી દેતા, વિધવાને જરાપણ ઓછું ન આવે એમ વર્તતા; એને પૂજ્ય માનતા. વગર પગારની, વગર પેનશનની જીવનપર્યાંત નોકર નહીં પણ 'શકુંતલા નાટક' માની ગીતમી, કે 'માસતી માધવ' માની કામંદકી એ મનાતી

જે વિધવાઓ સંસ્કારી થતી હોય, સંયુક્ત કુટુંબમાં સન્માન અને પ્રેમ મેળવી શકતી હોય તો પછી તેમને માટે વિધવાશ્રમની જરૂર નથી. કુટુંબની એક વિધવા નાની છોકરીઓને ગૃહકાર્ય શીખવતી હોય, ટુરસદે વાચતી હોય, અને બીજાને વાચી સંભળાવતી હોય, પાડાપાડોશીને સાજોમાદે કામ આવતી હોય, ધરમાં જ કોઇ માલ પડે ને ધારીપદ લેતી હોય તો એના જેવું બીજું કશું જીવન નથી.

હાલમાં છોકરાંઓને માટે, સારી સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ જોઇએ છે. મંદવાડના શાન્તિ આપે અને પ્રભુપ્રેમ દર્શાવે, એવી નર્મો જોઇએ છે. લલે પત્ની તે કુટુંબની સધવા કે વિધવા હોય. આપણા હાલના જીવનને પહોંચી વળવાને રાનડે, ગોખલે કે મહાત્મા ગાંધીની કથામાં રસ લેતી વિધવાઓ બાલકોમાં સંસ્કાર પાડવાને આપણે જોઇએ છે

પહેલાના વખતમાં વિધવાઓ એટલે ગૃહની દેવીઓ એ છે. કરાને સંભાળે, નવડાવે, નાતજાતના વટવહેવાર સાચવે, ધર સંભાળે, નાની વહુઓ અને છોકરાને સાથે લાવે લઈ જાય, અને અનુભવની વાનો કહી સારા સંસ્કાર પાડે.

હવે જમાનો એવો આવતો જાય છે કે આપણી પ્રાચીન સંયુક્ત-કુટુંબની વ્યવસ્થા વટૂટી જાય છે. તેમા જે સાચવવાનું છે તે એ જ કે આપણી પ્રાચીન આર્થિકાવનાના સારા સંસ્કાર ન જાય. વિધવાઓએ કમાવું એ ગૃહસ્થવનના ભોગે નહિ. જે પણ દીકરી વિધવા હોય અને ગૃહમા જ ઉચ્ચ સંસ્કાર લઈ શિક્ષક, ધાત્રી, માતા, સવાહકાર થઈ શકતી હોય તો પછી તેને કંવાર્ક બનાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ એમ હોય નહિ અને આ મોઘવારીના વખતમા તેઓ કુટુંબમા બાગૃષ્ઠ ગણાય અને છેક જિવારી બને તે કરતાં નિષ્કાંઠ, દાકતર, નર્સ કે કંવાર્ક થાય તે વધારે સારું કહેવું પડે.

સેવા ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે તનથી, મનથી અને ધનથી. સ્ત્રીઓ ધરમા ગહીને પણ તનસેવા કરી શકે તેમ જ બહાર પણ કરી શકે. એમા કાંઈ ધસાઈ જવાય નહી. ગરીબ અણુધટતા બાગમથી કટાઈને ખવાઈ જાય તે કરતા કોઈને માટે કામ કરી છૂટતા ધસાઈ જાય એ ઈન્ડવા જેવું છે મોટા કુટુંબમા સ્ત્રીઓ રહેતી હોય તો તેમના કામની વહેચણી થઈ શકે એક જણ ગંધે તો બીજી પીરસે, એક જણ સેવાને સામાન કરે તો બીજી પાટલાપાણી કરે કે છાકગને નવરાવે. કોઈને ત્યાં મહેમાન થઈને જવાનો વારો આવે ત્યારે વખત થાય એટલે પાટલા ઉપર ન બેસતા ધંધણિયાણી સાથે નાહીએ અને ગોઈમા કે આ પાણીમા મદદ કરીએ પછી ભલે આપણે ગરીબ હોઈએ કે તાલેવાંત.

સગા બહાણા કે પડોશીને ત્યાં કોઈ માદાની પામે બેસનાર ન હોય તો આપણે જઈએ, સેવા કરનારને જગાક આરામ આપીએ; એ માદાની ચાકરી કરતી હોય તો આપણે કાજ કરી આપીએ, ગંધી આપીએ, કે દવા લઈ આવીએ.

ધરિપતાલમા કે કોઈના ધગમા જરૂર પડે તો કોઈના લુગડા ધોતા, માથું દાખતા અગર ઐસડ વાટતા કે રાધતા ઠટાળાય નહિ સગીથી બને તેટલું કામ કરી કોઈના શરીર, મન કે હૃદયમા શાન્તિ ઉત્પન્ન કરાવી શકાય તો તેનું જ નામ ખરી તન-સેવા.

આપણે આપણા કુટુંબની અને સગાસબધીની વેડ તો ઉપાડીએ જ છીએ, પણ એ વેડને મેરાલ વનુ, ઉત્તમ સ્વરૂપ આપવા માટે રક્ત હૃદયપસંદગી જરૂર છે. જે જે બને છે તે માત્ર સેવા રૂપે, સેવાની મજેની તકના સકુપયોગને અર્થે થાય છે એમ સમજી લઈએ તો પછી ખાસ નવું કંવાપણું નહેવું નથી.

સસાગના કર્તવ્યકર્મને વેડ ગણીએ, તો પણ એ વેડને કલાપિ કહે છે તેમ

‘બાપુ’ આ મોં સુખદુખતણી વેડ નાખી નથી કે,
આ તો બોબે કુદ-તતલો માત્ર કમ્યાણકારી.

જેરી એ વેડ કમ્યાણકારી છે તેથી એ વેડ વલે જ છૂટકો છે મીનામાઈ સાંસુ જ કહે છે

“ઉપાડી ગાસડી વેડની રે, કેમ નાખી દેવાય ?
એ છે રણુઠોડ ગય શેડની રે, કેમ નાખી દેવાય ?”

આ 'વેાની માસરી' ને શુદ્ધ મેવાનું સ્વરૂપ આપવા શી શી માધના કરી પડે તે વિચારીયે તે માટે તો કવિ સાગરે લખ્યું છે તેમ—

“ સ્વામી ચેનનની પૂજા, મદા ચે, ચેનનની પૂજા—
 દરિયેવ જગદ્ જગદેવ દરિ: શુદ્ધ મંત્ર પન્નિનિ થાય;
 જનહિતવચની વેદિ પડે ' નિઃ ' હોયે દશ પૂજય
 સ્વામી ચેનનની પૂજા—”

એમ મનથી ' માર ' ને બદલે ' અમાર ' નોવાના થઇ જાયું નેહએ. તો એવા મનથી કરાતી મેવા શ્રેષ્ઠ છે.

આપણી પામે પૈમો હોય તો, વિના મૂલ્યે શિક્ષણ આપવું, ધુમ્તકો વહેંચવા, ઉદ્યોગ-ગૃહો કાઢવા, શિક્ષણ પામવાની અનુકૂળતા વધારી—એ ધનથી નીપજતી મેવાના માર્ગ છે.

ગરીબોને પૈ પૈમો આપવા કરતા, તેમની ગરીબાઇ દૂર થાય, અને તેઓ સ્વામ્યથી બને એટલા માટે ઉદ્યોગગૃહો કાઢવા ને નીભાવવા, તેમ જ આપણા બાળકો આ દેશમાં અને પરદેશમાં જઈ શકે એવી અનુકૂળતા કરી આપવી એ ચે આપણો ધર્મ છે.

ધનપડે ધર્મ શકતી આની સેવાઓમાં સ્ત્રીઓ જ ધણીવાર અતરાયરૂપ ધર્મ પડે છે લક્ષ્મિવાદમાં વગ કરાવવા એ જ તૈવાર થાય છે. લુગડા ધરેણાનો મોદ પણ એ જ ઓછો કરી નથી શકતી. આવા નકામાં ખરચ કરવાને ધણા તૈવાર થશે; પણ એક ગરીબ છોકરાને કેળવવાની પ્રતિજ્ઞા નહિ લે. મજૂરો મીઠામાં અડીણતી ગોળા ખવગરી છોકરાને અંધારી કાટડીમાં રાખી જાય છે તેમને માટે કેણુ આવી બંધાવે છે? એમને માટે વૈદ ડાકટરની કેણુ તજવીજ કરે છે? ઉડીને આખે વગડતી સાડીઓ એ બિચાગના ભોહીતું પાણી થયું ત્યારે વણાઇ છે અને ત્યારે એમના છોકગએ નો સાઠ ધાન પણુ નેધુ નથી હોતું ' કીમતી સાડી પહેરનાર કેટલી બહેનોને આ ગરીબ મજૂરો સાલરી છે ?

લુગડા, ધરેણા, અને ન્યાનવગમાં તેમ જ બપોરે ફેરીઆ પાસેથી મેલી વસ્તુઓ લેવામાં, અગર જોશી બ્રાહ્મણને હાથે ઉતરાવામાં બહેનો પૈસા ખૂએ છે. તેના કળના આવા ગરીબોની રિયતિ સુધારવાને, પૈસાનો ફાળો આપે તો એમના દ્રવ્યની ખરી મફતગતા છે. ફલ નહિ ને ફલની પાખડી આપીને પણ લાગણી તથા સમજપૂર્વક થતી આવી સેવા નાની સ્ત્રી ન કહેવાય.

કુટુંબસેવાની બહાર નજર કરીને—**ચતુષ્કૃત્ય** કુટુંબકર્મ નો ભાવ હલમાં ઉતારી, સ્ત્રીઓએ ગરીબોની દાઝ બાણવી અને એ ગરીબોની અગવડો ટાળવા ધધર ધ્રી આશ્વાસન આપવું એ પણ મેવા છે. ને ગરીબોને માટે દવાખાના, નિશાળો, ઉદ્યોગગૃહો વગેરે સરગતાથી ચલાવવા હોય તો પ્રથમ હલ્યમાની લાગણીવાળા માણસો

અવશ્ય નોંધએ. એ લાગણી ઉત્પન્ન કરવા ગરીબોના મહેલ્લામાં શરૂ નોંધએ. એમના હૃદયમાં રહેલો ધન્યર ઓળખવો નોંધએ. આટલું ક્યાં પછી ગરીબોની સાથે નિકટ સહવાસમાં આવવાનું આકી રહે છે.

જ્યારે આમ કરીએ ત્યારે જ:-

“ સંસારનાં ગરીબના સુખદુઃખ જાણી
ખૂણી જતાં લીતર મીણતણા ધીમેથી;
ને દીનની ઉર-વરાળ સુણી દ્રવન્તાં
બીજાં કે હૃદય સાત્વિક ભાવબીના!”

આપણા નોકરો, માળીઓ, સમાંવહાલાં પાડોશી અને ગરીબો ક્યા ખૂણામાં રીખાતા પડ્યા છે તેની આપણે દરકારેય નથી કરતા. મોટા કહેવાતાને ત્યાં આપણો હિસાબે નથી હોતો છતાં આપણે જાણએ છીએ. તેને જાહેર ને આતાં વહાલસોયા ગરીબને ત્યાં મહિનામાં પાંચ મીનીટ જાહેરે તો પણ ખીચારા અડધા અડધાં થઈ જાય છે.

તેમ જરાક વહાલથી, એક મીઠા બોલથી, કેટલું જાણું આશ્વાસન મળી જાય છે? એવું આશ્વાસન બહેનો પાસેથી ન મળવાથી જ અનેક ઉછરતા ગુણવત્તા સમજવા વિના બેરાંથી કંટાળી જાય છે, નાસી જાય છે, અને આપવાત કરવા તૈયાર થાય છે! કેાંઈ કેાંઈ દુઃખી બાઈઓ ફૂલે પડે છે. કંઈક ગરીબો પાપમાં પડે છે. એ જાણું મનથી, જરાક મનને તરફી આપવાથી અટકે છે.

એવાંને પાસે બોલાવો, આશ્વાસન આપો; તો એ જાણે એ જનસમાજની, ઉપયોગી મૂડી થશે. ગરીબ, એટલે ચીંગ, ગરીબ એટલે મદદ; ગરીબ એટલે તુચ્છકારને પાત્ર-એવી ભાવના રાખીને જનસેવા ન થઈ શકે. તેઓ મંદા હોય તો સુધક કરો; પણ એમની જોડે બેસતા સંકેત ન રાખો. ગરીબોની જોડે ગરીબ થાઓ. હારાની બંગડીઓથી એ મોહાવાનાં નથી; એથી તો એ ઉલટા ડરે છે. તમારા હૃદયના હારા સમાન સાદા પ્રેમભર્યા વાક્યથી એમને મોહ પમાડો અને એ તમારા ગુલામ થઈને રહેશે તમારે પ્રભુ જોવો હોય, પ્રભુ શાથી ખુશ થાય છે તે જાણવું હોય, તો આ જગા છે

આપણા શેરીઆઓ, ધનાઢ્યો અને ફેગનમાં તણાતી કીર્તિસોબી સ્ત્રીઓ વર આગળ નોકર તાવે તરફડતા હોય તો તેને લદી, કામ કરવા ઉઠાડશે. તેને કવીનાઇનની ગોળી કે પાશીર દૂધની કાળ કરી આપતા એમને ભાર પડશે; પણ બહાર જઈ ઇસ્તિલામાં ફળ વહેંચશે! એ તે અંતરની સેવા કે બહારનો ેાળ? આમાં તો કંઈક કીર્તિસોબ, કંઈક અમે કરીએ છીએ એ જ્વિત્તિ; કંઈક મર આગળ કામ ન હોવાથી વખતનો ઉપયોગ અને એવી જ કંઈક ઉપરજલ્લી વૃત્તિ હોય છે.

ખીજ એવી સેવા અશકતોની છે. આપણા ઘરમાં અશકત હોય તેમને સંભાળવાં એ દયાધર્મ છે.

ગોકુલનરૂપા થતી ઇન્દ્રપૂજા બધા કગવીને શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનનૃપ ગણ કરાવી, એટલે ૬૬ કાવ્યો, અને નંદાનની જૂથિ ઉપર બારે મેવ તુડી પડ્યા ગોર ગોપાઓ મલગયા એટલે બાલકૃષ્ણે સત્યન કૃષ્ણ અને જે ગોવર્ધનને આનંદટથી સતોડો દનો, તે જ ગોવર્ધનની તગેટીમા બનાવે આશ્રય લેતા કચ્ચુ. બધા ત્યા જઈ પહોંચ્યા એટલામા શ્રીકૃષ્ણે ગોરાગીયા અને ગામોના નક્ષત્રને કાગે ગોવર્ધનને એક તરુથી ઉચકી ઉઠાવે કર્ણે તગેટીમા વિશ્રામ લેતા બધા મેઘની ઝગીઓ જોત ગલા હતા ત્યા પુત્રેતા પશોદા વા સન્મતે લીધે શ્રી કૃષ્ણને આટલા બધી મહેનત અને જોષમ લેતા વારવાને આવી મદદવા પગલુ જગદુદ્ધાગક શ્રી કૃષ્ણે તેનો ઘટતો ઉતાર વાળ્યો કાગલુ કે સાધુઓની વિમૂર્તિ અને શક્તિ પરોપકારને અર્થે જ હોય છે

આ પ્રસંગનું અગત્યની મેવા-કગના દીનમન્દુ શ્રી કૃષ્ણના ઉત્તરનુ પદ, નગસિંહ મહેતાએ રચ્યુ છે તેની કીમત મમાજમેરફો જ બગાળ આકી શકમે, આ ન્યુ એ પદ

“ બાગકે બાહુવા રે ।	પગવત મૂક પાડો ધગ્ધી
કોમળ કર દૂખારો તાગે,	આ શી કીધી કગ્ધી ?
ટચરી આગગીધે તમક નાખમે,	બાહે નથી બગવત
નજવાસીને કાગે વહાલા	આ શી આસી ખત ?
સહુ રહેશે તેમ આપણુ ગહેશુ,	કોને કાગે કીમે ?
કોડી માત્ર દધિને કાગે,	ગાગ દા નીત ખીમે,
કહે કૃષ્ણજી, ‘મુણે રે માતા ।	પગ ઉપકાગ પૂન્ય
નમિયાના આમીની નીના,	બાહે નથી વધ વન્ય

આમ ‘પરોપકાર: પુણ્યાય ।’ એ જ પ્રભુનો સનાતન ઉપદેશ છે,

મેવા કરવાના ક્ષેત્ર માટે નાનામા નાની શક્તિમાત્ર ગામડામાથી થઇ શકે આપણા એ ગામી । ગામડાની કેટલી શોચનીય સ્થિતિ છે, તેના સ્ત્રીઓએ જ વિચાર કરવો ગલો અને તે સુધારવાને સ્ત્રીઓએ શી મેવા બજાવવાની છે, તે આપણે જોઇએ

ગામડાની પ્રજા હજી ઘણી અજ્ઞાન, વહેમી અને ફેરીફેરી છે ગામના ગગ્ગા સાહુડા, ગદા અને ધૂળિયા ગહે છે મનરમા દાડના પીય અને બંજી કુમનો પામે હોય છે તેમા પણુ વ્યવસ્થા કે ગવચ્છતા જળવાયના નથી હોતા ગામના સાગસા મારા ખેડૂનોના ઘર પણુ માપડા અને નધીવાર આગળ દોરના અને પાઠગ ઉમરડાના વાડા—એ મધુ ખરેખર ઘણુ જ સુધારવા જેનુ છે

નિશાગોમા પણુ ગવચ્છતા નથી હોતી તેમા છોકગઓ અને છોકરીઓ નિતેજ નમગા અને ગદા હોય છે ગામના નોકોના જાડા ગીતરવાજ, ગામમાની અને પાગીઓ બાનભાતના વરમ, સાદામા સાદી રાનનુ પણુ અજ્ઞાન એ સધણુ દૂર ચાય તો મોગી મેવા ગી કહેચાય

ગામડાંની સેવાનો પ્રકાર કંઈક વિચાર્યા પછી દરે શહેરમાં શી શી સેવા સ્ત્રીઓ કરી શકે તે આપણે જોઈએ. હમણાં ગામડાં લાગતા જાય છે; અને શહેરો વસતા જાય છે. એટલે ગામડાંનો સડો શહેરમાં એકત્ર થાય છે. એ કચરાને સાફ કરવો એ સમાજ-સેવકોનું કામ છે.

અત્યારસુધી આપણો દેશ કેવળ ખેતી ઉપર જ આધાર રાખતો હતો અને તેથી આશ્ચર્યજનક ગાળનું પડ્યું. એટલે આશ્ચર્યજનકી શાન્તિ હતી. દરે સમય બદલાયો છે; આશ્ચર્યજનકને બદલે શહેરો જીવન થતું જાય છે. ખેતીને બદલે હુલર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; અને એને અંગે ધીમ વસ્તી, સાંકડા ઘર, અશાન્ત જીવન અને એક બાણુ ધનાઢ્ય અને બીજી બાણુ ગરીબ, એમ સ્થિતિ થઈ છે. આમ થવાથી બાણુ સેવાની જરૂર વધતી જાય છે.

મુખર્ષિ અમદાવાદ જેવાં પ્રવૃત્તિમય શહેરોમાં નાની નાની ઓરડીઓમાં ન્યા જગા અને વખતની મારામારી છે, ત્યાં સુવાવડખાના જોઈએ જ. પણ એ સુવાવડખાના બરાબર ચાલે છે કે કેમ ? માત્ર પૈસા આપનારીની જ સારી વ્યવસ્થા થાય છે કે કેમ ? એક સુવાવડી સ્ત્રીની પામેજ બીજી મરવા પડેલી સ્ત્રીની પયારી છે કે કેમ ?-તેની તપાસ કરવી એ જનસેવા છે; ને એ આપણી ફરજ છે.

શહેરોમાં જોઈએ છીએ કે કોઈ માર્ગદર્શન કરનાર હોય તો કંઈને કંઈ સેવા કરનાર સ્ત્રીઓ જરૂર નીકળી આવે. કામ કરનાર છે પણ લેનાર નથી સ્ત્રીઓ કદાચ રોજ બહુવાવડ ન જઈ શકે; પણ ખોતાના જ પડોશમાં અડવાડીઆમાં એકાદ દહાડો વાચી શકે તો ખરી. કોઈ માફ હોય તો ખબર કાઢે, શેકેનું પાણી ઉતું કરી આપે, આટલું કરી કોઈ સંસ્થાને લખી જણાવે તો તરત મદદ મળે; અને બીજાં કેટલાકને પણ એવી માર્ગદર્શન થાય.

આપણાં બાલકોને માટે અમે ત્યાં નિશાજો ગ્રાહવાય, પાચ કલાક અધારા ઓરડામાં ગોઠાઈ રહે, એમને પોરાવાળું પાણી મળે, અને તેથી તેઓ આધળા, ખૂધા કે રોગીષ્ટ થાય; એ મુદ્ધારવાનો હક્ક તો આપણો સ્ત્રીઓનો જ છે સવારના પહોરમાં દૂધ ખરાબ આવે, આપણા રસ્તાઓ બરાબર સાફ ન થાય, પોલ્ટમેન કાગળ બરાબર ન આપે, તો એ મુદ્ધારવાનો હક્ક સ્ત્રીઓનો જ છે. એ જાહેરજીવન સ્ત્રીઓનું જ છે.

જાહેરજીવનમાં સરળતા લાવવાને સંસ્થાઓની ખાસ જરૂર છે. સંસ્થાઓ તો થાય તેટલી ઓછી જ છે; પરંતુ પારકાના બહાને માટે જીવનું, ‘ પ્રભુ સેવા એટલે જન સેવા ’-એમ સમજાવું ન હોય, અને કામ કરનાર, કીર્તિલોભ અને અન્ય લોભથી ખેંચાય; ત્યારે સંસ્થાની વ્યવસ્થા, સંસ્થાની એકતા અને સંસ્થાનો ઉત્કર્ષ નથી સાધી શકાતા.

અનાયાત્રોમાં જઈએ કે, વિધવાત્રોમાં જઈએ, નિશાજોમાં જઈએ કે વાચનગૃહોમાં જઈએ, પણ જ્યાં સુધી એ સંસ્થાઓના લાભ લેનારમાં ઉચ્ચ જીવનની લાવના ન આવે, સુધ્ધતાની સાથે સાદાઈ, કિંમત ન થાય, માતૃબુમિને માટે, દેશબંધુને માટે લાગણી ન થાય,

અમે પ્રાધને આશરે ડીએ એમ થવાને બદલે અમે જનસમાજની જરૂરની યત્નિઓ ડીએ અને અમાગમા શક્તિ છે, સુદ્ધિ છે, એનો પૂરે પૂરો લાભ આપીશું—એની યોગ્ય નીચતા ન આવે ત્યાં સુધી એ બધી સમ્માઓ કશા જ ઉપયોગની નથી બીજી રીતે કરીએ, એવા સુધેલા સદાનતબ્બાનાઓથી દુઃખી જનોનું દમદમ શીશ્વાનું નથી.

સેનાની ગિમાસા આપણે ઠરી, તેના પ્રકાર બોધા, તેના અખતગ ગણાવ્યા, પગલું એમ દર પિચાર કરતા આપણી મેવાઓથી આપણને લેધએ તેટલા પ્રમાણમાં મતોન કેમ થતો નથી? આપણી મેવામાં એવી કઈ કઈ ઉણપો છે જેથી એના મિદ્ધિ દૂર ને દૂર ગઢે છે? આનું કાનું આપણી મ્વાર્થો દર્શિ, આપણી સમાજને ખાતર કે દેશને આપભોગ દેવાની અશક્તિ, આપણી અપ્રામાણિતતા, આપણું શીકણપણ, આપણો દલ અને આપણું અજ્ઞાન છે.

એટલે જ્યાં આપની મ્વાર્થદર્શિ છે, ત્યાં આપભોગની અથવા તે બીજાની ખાતર સહેજ પણ અગવડ ખમી લેવાની ઉદારગત્તિ કરાથી રહી સફેદ એટલે જ્યાં લગી આપણે મ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ પ્રદણ કર્યો નથી, આપભોગ આપના નથો આવાડયો, સાચનો આશ્રય નથી લીધો, ખ્તી છોડી દ્વિમત ધારણ કરી નથી, દલ નથી છોડયો અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ નથી કર્યો, ત્યાં લગી આપણી સમાજવેરિકાઓની મેના માત્ર ઉપદેશમાં અને ભાવણમાં જ રહેવાની છે.

માટે સ્ત્રીઓને ગૃહસેવાથી આરંભીને દેશમેવા કરવાને માટે યોગ્ય સન્તેગો અને તક મળે તન, મન, અને ધનથી મેવા ઉદાવવાનો તાલ મજે ગરીમો, વિધવાઓ, અનાથ, અને અશક્તો આપણા બધું છે—એ ભાવના તેમનામાં અહોનિસ જાગ્રત ગઢે, અને દામદામ સરથાઓ બીલી કરી એમાં સદમાર અને એકતાનતાની ધૂન નગાડી શકાય, તો જરૂર ગૃહો ગૃહકુળે થશે.

આ પ્રમાણે જાહેરજીવનમાં તાતબગ થવા દબને નદી પણ તાલનદ રહીને, સ્ત્રીએ ને પુરુષોની સાથે સમના દેવામાં આવે તો પછી પૃથ્વી ઉપર મ્વર્ગ ઉતારવું અધર નથી તો જ આપણા બાળકો શુનામના પુષ્પની પેરે વિકસશે અને પૃથ્વી ઉપર જ દેવદેવીઓ વસાવી શકશે.

આમ જીપુરનો સાચા જિવનો સદમાર થાય, જનમેવા કરવામાં ખબેખબો મેગરી એકે મીજને મેવા કરવાની તમ અપાય અને સેવામાં મુઝેરીઓ અનુલવથી દૂર કરી શકાય, તો એવી મેવાથી શુ નું ન સાધી શકાય? અિ અિનના સમ્મદોમાં કહીએ તો—

“ સજાત જોડા જાતબોયથી, પગદિનમાં પગવરગે,
પોતાના પ્રિય દેશીજનના, દુખ પગપર ધરશે
ત્યારે પ્રણતા સચગે સ્વર્ગ સમ મુદર દિંદ થશે.

તેથી આવું “ સ્વર્ગ સમમુદર દિં ” મનાવવું હોય તો એક જ વસ્તુ અતમા દેવાની છે કે—

‘ મેનાનો ધર્મ સ્વીકારો, સાહેબીઓ ’
મેવાનો ધર્મ સ્વીકારો

સ્વ. ચૈતન્યબાલા મઝમુદાર.

ભક્તકવિ રણછોડ

એમનું જીવન અને કવન

પદસાહિત્યના નિર્ભળ નભોમંડળમાં, ફેટલાક ભક્તકવિઓ ૩૫ તારકગણ ચમકવા લાગ્યા અને ચૌદમાં સૈનામાં, યુગરાતને આરે ભજન-ભાગીરથીએ દર્શન દીધા. તે કાળના બીમ, પદ્મનાભ અને ભાવજીને ગાણુ ગણીએ, તો નરસિંહ અને મીરાએ પોત પોતાના કવનમાં, ભક્તિમધ્યાન સાહિત્યક્ષેત્ર એવા તો ખેડ્યા હતા કે તે પછી અવતરેલા ફેટલાય કવિઓમાં ભક્તિ સિવાય ઈનર પાક ઉતર્યો જ ન હોતો.

પછી પદરમાં શતકમાં ભક્તિસાહિત્યની ફૂલવાડી વિશેષ શાલે ફળે છે. નગ્દરિ ને નાકર, વગ્તો, વઝરાજ ને વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, સૂરભટ્ટ ને શ્રીધરસ્વામી, ઉદ્ધવને મુરારી તથા તુલસી ને દેવીદાસ એ સૌ પદરમાં શતકના આપણા કવિકિરણો.

કવિસૃષ્ટિ માટે સોળમું સૈકું આઝોતરા પાકવાળું દેખાય છે. તે સમયના સામાન્ય કવિઓ ત્રણ - (૧) દારકાદાસ, (૨) મુકુદ અને (૩) ગોપાળદાસ તથાપિ એ સૈકાએ એક એવા સમર્થ તત્વશ કવિને જન્મ આપ્યો હતો જે વડે સોળમું શતક સર્વિ મંગલુમાં ગહે તે તત્વશ કવિ અખો.

પણ સત્તરમાં ને અઠાસમાં શતકમાં ભક્તકવિઓની હારમાળા તો અજબ છે, તે મેળમાં સૈકાની અછતને આખાદ ખખ વાળી દે છે ૧૭-૧૮માં શતકના કવિકુળફૂલડા તે મનોહર જાણે નક્ષત્રમાલા ' ગૌરીનાઈ, દીરાળીનાઈ, રાધાનાઈ, કૃષ્ણાનાઈ અને

ખડાલમા ગોપાળ મહેતાની ખડકી છે, કવિ ત્યા રહેતા હાવપણ એમના વશને લ્યાન છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.) એ વૈષ્ણવ કવિના વખતનો તુલસી ક્યારો પણ કવિનું અમરણ કરાવતો હાલ દાવમ છે. કવિના જન્મની મુકરગ મિતિ નથી જડતી, પણ એમના કનન-માથી શે ધાય છે તેમ, પોતે સત્તરમોની સાનમા હયાત હોવા ન્નેર્ધએ

કવિનું જીવન સાન સાદુ, પોતે નેસ્તીનો ધવો કરતા વ્યવહારે પગજી ને સપૂજી સદાયરણી સર્વ સત્કર્મનું મેરન એ તેમના જીવનનું ધ્યેય ધનવાન થવાની લોલુપતા મુદ્દન ન મગે કમાણી થાય, તે સન્ત સાધુ ને અભ્યાગતોના પોપણ ખાતે અર્થી નાખે જન્મથી જ ધર્મભક્તિના સરમગ્યુક્ત એ અનનાર'

રણુકોડ કવિ રણુકોડજીના અનન્ય ભક્ત હતા તે દુ પૂનમે ડકાર જાય-પગપાળા તેમના પદોમા પાને પાને ભક્તિ, જ્ઞાન ને વૈગમ્યસ જાતકાય છે ધણીએ વાર પોતે ભગવદ્ભક્તિમા તદ્દરૂપ થઈ જાય અને તન્મયતામા જ નૈસર્ગિક-નવીન પદોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય

કવિ, મહેમદાવાદના ખાગ્તાનો જામો ને રોપી પહેરતા તેમાના પુત્રકોનું ને અગ-વસ્ત્રોનું પૂજન, આજેવ તોગજાના મદિમા ધનતેરશને દિવસે થાય છે તોરણમા રણુકોડ જીનું જે મદિર છે, તે આ લક્ષ્મીકવિનું જ ત્યા સો નર્ના નિયત તહેવારોએ મેગા ભરાય છે ઉપરાત ખેડા જીનામા, ગોધરા, અને સુગતમા પણ તેમના મદિર હતા

કવિએ એડસો ને પાચ વર્ષ જેટલુ દીધાંયુ બોગ યુ હવું. નારાયણદાસ ને કૃષ્ણદાસ તથા નદમાઈ અને અગરમાઈ, કવિની એ સસાગવાડી

હવે કવિના કવનનું કંઈક વિદ્વાલોકન કરીએ અને મળ્યું છે, એટલું જ સાહિત્ય (અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય) પ્રસિદ્ધ થાય, તોય અદાજે નીમેક ફરમા જેટલુ પુગતક અને' અહી પ્રત્યેક પદ કથાનક કે આખ્યાનાદિનો ઉપેખ કરના જતા જમા ધણી મેકાય, એટલે એ પદ્યપુષ્પગમમાથી થોડાક માત્ર વીણી લઈએ —

વિએ દશ અવતાર નીના વખી છે, એના કડના અકાનન અને અગળુ કે પાચમેા ને ખાનન લીનાની કના સકેની લેતા પોતે લખે છે —

‘સવત સત્તર પચોતરો,
જો માસ જળીનો ખરો,
બીજો થો જયજયગ,
શુક્રપક્ષ ને શનિગ વાગ
તરી દસ ને ખડાન ગામ,
દસ રણુકોડ એનું નામ”

કવિએ નાસિકેત આખ્યાન લખ્યું છે. એના કડવા દસ અને ચઘુ ત્રણેનો બાણ.
આખ્યાનને આટોપી લેના પોતે લખે છે -

“ સવન મત્તર સીતેડો,
વસંત વીચો ચંનર ખરો;

ત્રયોદ્ધી શુકલપક્ષ માગ,
ભયો દિવસ ને નૃદ્યપતિવાગ.

“ખરી દયા ને ખડાવ ગામ,
નગસંઘ સુનતું ગણુહોડ નામ.”

કવિએ બ્રહ્મસ્તુતિ લખી છે. એના નવ કડવા છે. અને એકમો પંચાદી ચઘુ છે
સ્તુતિનું વનધુ આમ વગે છે -

“સવન સત્તર શુભ એંશીઓ,
બ્રહ્મ સ્તુતિનો મહિમા કલો,

ત્યેદ મામ શુકલપક્ષ સાર,
તિથિ તરુ ને ગુરવાગ.

ખરી દયા ને ખડાવ ગામ
નગસંઘ સુનતું ગણુહોડ નામ.”

રણુહોડ કવિ, કાવ્યમા વણુતું મહત્વ કીક સમજ્યા દોષ એમ તેમના પદો પગથી
લાગે છે. “ગોવર્દન ઉત્તમ”માંથી વાનગી લઈએ -

“ એવી વાણી ઈન્દ્ર કહી,
મગનમડલે મર્જના થઈ,
કોપ કરી કે ગણુ ચડ્યુ,
આકાશ અંતરીક્ષ થઈ પડ્યુ.
ત્રેષ ચહી આચ્યો ધનધોગ,
દાદુ બોલે બૈધા-ગોગ,
ગોપ-ગોપી ગોવાનો ગાય,
અતિ દુખ પામે અનરથ યાય.” વગેરે

‘ગોવર્દન ઉત્તમ’ ચાદ કડવાનું ને બમો પચાવન ચઘોનું વિસ્તૃત કાવ્ય છે.
એ ઉત્તમ વીના આમ સમેટાય છે -

“ સવન સત્તર તોહોનરો તેવો રે,
વૈશાખ માસ મીચો મેવો રે,
દશા ખડાવનામા દીચો રે,
ગોદન ઘુઝને લાગે મીચો રે.”

આ ઉપરાંત કવિએ લખેલ 'સીતાવેલ એ શી ચરણોની છે 'ભક્ત ખિરદાવલી' છન્નુ
કીની છે 'રેનેહલીયા' પાત્રીસ ચરણોની છે, 'વિષ્ણુગીત' એકસોને અઢાર ચરણોનું છે

બોબ્બ ભગતના ચામખા જેવા, આ ભક્ત કવિએ "તાજણા" લખ્યા છે. કેવળ-
ગસ અને કકો લખ્યો છે. પ્રભાત-સ્તવન, ચેતામણિ, મનુષ્યદેહનો મહિમા, ધોળ, ગરબા,
દિડોળ, વસતપદ, રાસ, રામજન્મની વધાઈઓ, વામનદાદસીની વધાઈઓ, કૃષ્ણનીવાના
પદ, ચાતુરી, ખારમાસીનીવા, દાણુનીના, શણુગારલીના, માળનીના, સતમહિમા વગેરે
અપ્રકટ સાહિત્ય મળી આવેનું છે.

સીતાજીની શોધમા નીકળેલા મહાવીર હનુમાન અશોકવાડીમા જઈ શોક કરતા
સીતાજીને મળે છે, તે પ્રસંગને લઈને લખાના અને 'કાવ્ય દોહન' મા છપાયેલા બે પદ—

“ વનચર વીરા ! વધામણી ”

તથા “હસીને બોલ્યા હનુમાનજી”

તે આ જ ભક્ત કવિની કાવ્યપ્રસાદી “ગવણુ મદોદરી સવાદ”નો સર્ગક પથ્ય
એ જ કવિ.

કવિના બહોળા બજન ભંડારમાથી વીગસ ને વીણી લઈએ —કમીંગના પેના મુપ્રસિદ્ધ
પદ—“ઝીણી ઝીણી ઝીણી મદરિયા—જેવું જ તત્વચાનથી હલકાવું” એક રસિકને બોધક પદ
રણછોડ કવિએ પણ રચ્યું છે, દેહરૂપ અમરખાનો શીવનાર દંજી કેવો છે. તેનું તેમા
અનુ આશેખન થયું છે. વાંચો —

“ અમરખુ એક તારૂ રે,

બના મુ બહુ જુગતી કરી

શીનારો દંજી ડાલો રે,

કીધી છે મહા કાગીગરી,

કારીગરી આહી કેવી રે કાધી,

તેના કેતા ના’વે પાગ,

બારીક કામ બહુ કીધું ઝીણું

તેના ઉપર તાણ્યા છે તાર

ટાકો તો નજરે ના’વે રે,

દેખોને સર્વે મુગત ધરી—અમ

કમગપટો, કોકો ને કુણી,

પુચેથી પા’ની પ્રમાણ,

તેમા કસોચરી કપાઈ નયા વળા,

શીનારો ચતુરમુખજી

પ્રમાણ કેવું કીધું રે,

મેસવું છે બગારી—અમ. ”

કાઈનું અંગરખું મળવું ન આવે એ વગી પ્રભુ દરજીની ખાસ પ્રભુતા !

કવિએ દિવમાં દીવડા પ્રકટાવવાની ઘેરબા કીધી છે:-

“ દિવમાં દીવો કંગા-દીવો કંગા;
કૂડા કોથ-કામને પરદગે-દિવમાં.
દીવો અનભે પ્રકટે એવો,
ટાંગે તનનાં તિમિર તેવો.
તેને નયણે નીરખી લેવો રે-દિવમાં.”

કવિએ ‘અનદેવ’ના પદમાં તો વગી ઓર રમુજ આણી છે:-

“ તમને આરાધું અનદેવ,
પરથમ કશું તમારી મેવઃ
સવા પહોર સૂતાં ઉઠે,
બકોર કરતાં બાળ,
માતા પામે ખાવા માગે
પહેલે પ્રાતઃકાળ.—તમને.

અને તો સમયસર અમ ન મળ્યું તો ?

વાત કરતાં વઢી પડે
ને ભણતાં જાયે ભૂલી,
આંખડીએ અંધારાં આવે,
કાયા થક જાય ભૂલી !—તમને.”

કવિતાની દૃષ્ટિએ કહીએ તો હિપમા ને અક્ષર, પદ્ધતિ અને શબ્દમાધુર્ય, રસ ને ભાવ; આ ભક્તકવિએ કેવાં જમાવ્યાં છે, એના પરિચય સાર સ્વરૂપ ઉદારણુ અહીં ઉતારીએ:-

“ કેવળ રસ ”માં ખોતે કહે છે:-

“ કરોળિયે જાળ માંડી જેમ જાણી,
પડે રહો પરમેશ્વર પ્રાણી;
ચુંચનાં ચું ચુંચી, કરંતા ફરીને,
રહો મૂઠ મૂરખ માંહે મરીને.
એવી તેં ઉફાંદ કરી છે અલેરી,
બટ બટ માહે રહો બટ ઘેરી;
એક કણથી કણ અનેક થાય,
તે તો કેમ જૂજવા જાણ્યા જાય ?
તેમ તું એક અનેક-અપાર,
પ્રભુ, તારો કોઈ પામે ન પાર.”

હવે ‘પ્રભાતસ્તવન’નું પ્રભાતિયું વાંચીએ:-

“ બાપ આપે તરે, પાપ પ્રલપ કરે,
બાપ ! તું બદંગી ગોલ સમગી;
મર્મની વાત તો માહેલો માનશે,
કર્મની વાત તે સર્વ કાગી.

ઝાગિ જગન કરે, શરતો તીરથ ફરે,
તપ ધરે વન જઈ વેદ બોલે,
રણુડોડ કહે ભાળે ગમને રગમા,
તેટલુ, નહિ એક નામ તોલે "

બીજી વાનગી -

" રાખ તુ લાજ, મહાગજ '
અજાળમા જાળ જ જાળથી જીવ ખૂરે,
દીજીએ આશ, નિગરા નવ ખીજીએ,
પીજીએ હરિગસ પ્રેમ પૂરે "

મનુષ્યજીવનની દરેક અવસ્થા વર્ણવતા સન્દનાનવનો નિયમ કેવો સરસ
જળવાયો છે, તે જુઓ -

" પારણે પોદાશ્યો બાળ,
વિસરી ગયો શ્રી જોપાળ,
માતાતુ કીધુ પયપાન,
માયામા લાગ્યુ છે ધ્યાન
હમે રમે ને આનંદ કરે,
માતા લઈ ઉઠીએ ફરે,
જુનાવે હાનગડા ગાય,
એવા લાડ લડાવે માપ
એમ કરતા મોટો થયો "

અને પછી--

" કરમે કામા પેદા કરી,
એવો નિરમળ છે નરહરિ
જળમા જતુ ભેળા જાણુ
માટીતુ કીધુ મડાણુ
પવને બાધી કાચી કાપ,
માહે અમિ પ્રજળતો જાય,
પચતત્વતુ પુતળુ ક્યુ,
સુખદુઃખ સર્વે માહે ભયુ "

હવે 'તાજણા'ની તેજ્યમક નિહાળીએ -

"ધૂન મળીને ધધે ધાયા,
ધારણુ ના'વી ધગથી,
કહે રણુડોડ કંઈ નર કૂટાયા,
એ ગદીલા ધરથી,
x ધધધાની x ગોત્રી ધાટી,
આટી આવી પગમા,
કહે રણુડોડ તે નર ધુઆતા,
દબ્યા માયાના દગમા "

વગેરે

‘માયાના દમ’ નદિ, પણ પછ માદિત્યનો અદ્વિતીય પુષ્પધુજ, રણછોડ દવિની જીવનકુંજમાંથી વીણી શકાય એમ છે. એ સાદિત્યનું માપ આજનાં વીસમીસદીનાં કાલકાંથી નદિ, પણ છેક આજેતરી ખેડાયતી સત્તરમી સદીની સંસ્કૃતિને ત્રાજવે જ અંકાય તો દવિનું સર્જન મોનાને મૂલે મૂલવાય એવો અધીન મત છે. પામર, આ કાવ્યરસ મુસાફર, દવિની જીવનકુંજે ક્યાંથી જઈ ચડ્યો હશે, એ પણ જરા ચમત્કારી કથા ખરી ! ધનિદાસ બોલે છે, કે “કાલગ્નસ શોધવા નીકળ્યો તો ‘ભરતખંડ’ ને એ નાંગયો જઈને અમેરિકાના દ્વીપમંડળમાં” દવિથી નાનાલાલ તેમની ધડનર દવામાં પોતાને માટે કહે છે, કે “હું શોધવા ગયો મદાઈદ, ને નાંગયો જઈને ડાહ્યન શેધીના શાન્દમંડળમાં.” તેમ જ. રણજીતરામ મહેતા અને દવે થી. મેઘાણી તથા રાધચૂરાએ લોકસાદિત્યમાં રસનરમેણ કરવા માંડ્યા પછી નિજવનનની આસપાસનાં ગામડાંમાંથી મળી આવે તે કંઈક સાદિત્ય એકઠું કરવા મથતો હતો. અને એમાંથી આધુધારી જ ભકનકનિ રણછોડની ભાગ લાધી !

તેથીયે મતિય અનુભવાય છે એ રીતે કંઈક સાદિત્યધુત્તરુ વળે છે અને તેથીયે ફેરાય છે માતિત્રલુ. ભકનકવિની જ ગાનિનો છું એ લેખે.

પરિશિષ્ટ ૧-વંશાવલિ.

ભગત કવિ રણછોડ				
નંદ્યાઈ	અગરબાઈ	નારણદાસ	કૃષ્ણદાસ,	
હરજીવનદાસ (નંદ્યાઈના પુત્ર)	○	○	○	
રામદાસ				
મુરલીધરદાસ				
હરિવંશભદાસ				
ઈઅંબાલાલ	ડો. મણિલાલ	રમણલાલ	ચમનલાલ	મોહનલાલ

ઈદગ્વિશ્વભદાસ ભગતના પાંચેય પુત્રો બહેતળા કુટુંબપરિવાર સાથે હાલ હયાત છે. શ્રી. અંબાલાલ ભગત મિલમેનેજર છે. ડો. મણિલાલ ભગત એવ. એમ. એન્ડ એસ. છે. શ્રી. રમણલાલ શ્રોધની પેઢીમાં છે. શ્રી. ચમનલાલ શેરબોક્કર છે અને શ્રી મોહનલાલ ભગત ઇમ્પિરિયલ બેંકની એક શાખાના શ્રેષ્ઠ છે.

પનિશિષ્ટ ૨-ચમત્કારી જીવન

૧.

ખડાલની એક બાધને બહાગામ જવાનું થતા પોતાના ધરેણીનો દાખડો ભક્તકવિને ત્યાં મૂકતા ગઈ કવિ સુનામા હતા, તેથી દાખડો મળૂસ પગ મૂકવાનું કહ્યું બાળ કલા પ્રમાણે મૂકીને વિદાય થઈ કવિ ધ્યાનસ્થ થયા, ત્યારે સામેના એક સોનીની નજર વરી તેણે દાખડો ચોર્યો બાધને બહાગામ જવાનું બધ રહેતા તે દાખડો લેવા ગઈ ક્યાથી મળે ? બાધએ કવિપગ આગ દોળ્યું ખડાલના દગબાગમા ફરિયાદ થઈ. ખડાલલા મિયા 'મકવાણા' કહેવાય છે મિયા ભારત ભગતજીને દર્યાનું તેડું આવ્યું કવિએ ખરી વાત કહી 'મિયા મકવાણા, રણુડોડને દુભ વાનું નથી કામ' એમ કહ્યું ભગતની વ્હારે બૂધર ધાયા પડોશી મોનાનાં ઝડતી લેવાની સરા થઈ ને ત્યાંથી દાખડો નોકળવા કવિ નિર્દોષ ફરી છૂટી ગયા

૨.

કવિના પુત્રો-નાનુદાસ ને કૃષ્ણદાસ-ના વિવાતની વાત આલી પક્ષાનું ઠેકાણું નહિ પોતે ગુચ્ચનાતા હતા ધેર મહેમાન આવ્યા મહેમાને પોટલું ખીટીએ ભરવ્યું, ને તે ફિશાએ ગયા ત્યાંથી પાછા રથાજ નહિ ભક્તકવિ વસ્તુચિત્તિ કળા ગયા. પોટલું છોડીને જીએ છે, તો વિવાહના ખર્ચ અને પ લા પૂરતું નગ નાણું !

૩.

તોરણાથી ત્રણેક ગાઉ પગ મ્લાલ ગામ છે ભક્તકવિ ઉત્સવ પ્રમગે ત્યાં મએલા કંઠલાલમા વડાદગ બ્રાહ્મણની વરતી નિશેષ તે ગીખળી પછુ ધણા ઉત્સવની ગમજા જમતી હતી તે દરમિયાન કવિએ હાથની હથેલીઓ ધસી પેલા બ્રાહ્મણોએ ટોળમા પૂછ્યું 'કેમ હાથ ધસે છે ?' " હાગકાના મદિમા મસાલની ઝાળથી રણુડોડજીને ચંદ્રવે દાહતો હતો તે મે હોત થો ! " ઉત્તર મળ્યો નાસ્તિ જીવોને એ વાત સાચી ન લાગી કેટલાક ઉપડયા દારકા તપાસ કરી "હા, રણુડોડ ભગતે આવીને બગતો ચ દરવો જીઆવી નાખ્યો હતો " દકીકત મગી અને સો ચન્તિ થયા

૪.

ભગતજીના ચમત્કારની વાતો સાભળીને, ડકારના પૂજારીઓએ પેતરે ર-ચો ભગતજી પૂનમપર ડાંગર પધાયા, પૂજારીઓએ એવો પ્રમથ કર્યો, કે તેમને દર્શન જ ન થાય. " દર્શન ન થાય તો અન પાણી દગમ " કહોને પોતે " કેવળરસ " નામે શ્રી રણુડોડજીનું સ્તવન આપ્યું દેવદાર ફટાકે કરતા ખુલી ગયા, અને મરિમા રણુડોડજીએ દર્શન દીધા.

૫.

આતરસુબામા રણુડોડ ભક્તના એક શિષ્ય ગડેના એમનું નામ દારમદાસ રણુડોડ ભક્તે પોતાનો દેરોત્સર્ગ થવાનો હતો તે દિવસે તેમને દારમ આવવાની આગમચેતી આપેની દારમભક્ત નગી ધાવમેનમા રવા મુદતસર દારમ નર્ઈ શકયા નહિ, દારમભક્ત મુદત ચૂમ્યા, રણુડોડ ભક્તનું વિધિ નિમાણુ ફરે ? કવિ કત્તેના દિવસે ને સમયે દેન થઈ ગયા દારમભક્ત મોડા પડ્યા તે દારમ ગયા ત્યારે તો રણુડોડભક્ત વેકુદવાગી થએના દના

કવિતાનો રૂપવિકાસ

અંગ્રેજ કેળવણી પછી જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન તત્ત્વો દેખા દે છે, એ તો હવે સર્વામાન્ય સત્ય છે. આપણા કાવ્યનો દેહ એવું એક નવીન તત્ત્વ છે. પુનર્જીવન (Renaissance) પહેલાનો કવિતાનો દેહ અને ત્યાર પછીનું એનું સ્વરૂપ વિચારતાં આપણને એમાં પ્રગતિ યથેથી જણાશે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રધાનતઃ પદમાજ છે. સામાન્ય યાનના વિષયો પદ્ય પદ્યમાં જ સંપ્રદાતા. આના કારણે છે. એ વખતે આપણી જેમ જનસમૂહ કેળવાયેા ન હતો. ને છાપખાનાનું અસ્તિત્વ ન હતું; તેથી સહેલાઈથી યાદ રાખવાનું સાધન પદ્ય હતું. કવિતા પ્રાસ અને ગેયત્વવાળી હોવાથી વિષયો યાદ રાખવામાં મહેનત ન હોતી પડતી, અને એથી જ જૂનું સાહિત્ય દેશીએ અને પ્રચલિત રાગોમાં લખાયેલું જોવામાં આવે છે. એક આ કારણ છે. બીજું કારણ કવિતાના વિષય પરત્વે છે. પ્રાચીન સાહિત્ય ધાર્મિક છે. ભક્તિયુગ લો કે આખ્યાનયુગ લો. તેમાં ઇશ્વર વા સંપ્રદાયના દેવોના ગુણગાન ગાવા માટે જ પદ્યનો ઉપયોગ કરવામાં કરવામાં આવતો, અને તેથી ગેયત્વ ઉત્પત્તિમાં આવેલું. ભક્તિયુગમાં નરમિહં અને મીરાના કાવ્યોમાં ઉર્મિનું ઉત્કટ સ્વરૂપ હોવાથી ગેયત્વ દીપી નીકળે છે. પરંતુ આખ્યાનયુગમાં ભક્તિના અસ્મિદ આપુ હોવા છતાંય ઉર્મિ રૂપી આત્માની તૃટ પડી છે, અને પછની થકે એકવિધના સાધવા માટે છે. રૂઢિગ્રસ્ત ગુજરાતમાં આ બધોને કેટલાક વખત સુધી આવું જ રહ્યું. જ્યાં ઉર્મિ પ્રધાન નથી હોતી અને ઉપરથી જ જાણર રૂપે પ્રાસ અને ગેયના આણેલી હોય છે, ત્યાં એક-

વિધના આવે છે. એવી ગ્રંથનામાં કવિનાનો આત્મા માર્યો જાય છે, અને કવિતા નહિ એવાં પદ્યનાં ભેદકણાં આપણને મળે છે. પ્રાચીન સાહિત્ય તેમજ અર્વાચીન સાહિત્યમાં આવાં ઉદાહરણો કેટલાંય મળી આવે છે.

બંધનોમાં જકડાઈ રહેવું એ વિચારો તો વિકાસ મુશ્કેલીવાળો બદલે અધોગતિ મુશ્કેલી છે. વિચારનો નવા વિકાસ ત્યાં જ પ્રગતિ. વિચારની ખીણવણી સાથે નવા રસતાઓ, સૂઝો છે. રૂઢી તરફ-બંધન તરફ-મનુષ્ય શંકાની દૃષ્ટિએ જુઓ છે. જુદીથી એને કમે છે; અને ઠીક લાગે તો એનો ઉપયોગ કરે છે, નહિ તો એમાં સમયાનુસાર સુધારો કરે છે, એજ રીતે સમય અને સંયોગો બદલાયા તેમ કાવ્યના દેહમાં પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર અર્વાચીન યુગના સાહિત્યકારોને લાગી. વિષયો તેમજ કવિતાને કંઈક રસ રાખવાની જરૂર ન હોતી એટલે ગ્રેય તત્ત્વનું મદત્વ ધટ્યું અને તેથી ખરી કવિતાની પરીક્ષા થવા લાગી. કાવ્યના ભાવ અને ભાવના પ્રમાણે એનો દેહ પણ બદલાય. એ માટે નવા દેહો શોધી કાઢવાનું કામ કવિ એને હાથ ધરવું પડ્યું. સંસ્કૃત તેમ જ અંગ્રેજી અક્ષરો નીચે લેખકોએ પ્રયત્નો આદર્યા. અને એ પ્રયત્નની શરૂઆત નર્મદ-દક્ષપત્રથી માની ટેક આજદિન સુધી ચાલી આવે છે.

નર્મદ દરેકમાં આરંભ કર્યો છે; તેમ આમાં પણ કર્યો છે. વીરકાવ્ય લખવા એણે નર્મદનું યોગ્યું. દક્ષપત્રમાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ભોળાનાથે દક્ષિણમાંથી દિંદી અને અભંગ આપ્યા. નવકાવ્યે એકદંતમાં “ મેઘછંદ ” યોગ્યો. દેરાસરીએ ગઝલનો ઉપયોગ કર્યો. અને રણપિંગળમાં રણછોડલાલએ “ રણોદય ” વગેરે ઉમેર્યાં. કાન્તે ભાવ પ્રમાણે વિધિવિધિ કરેલો ઉપયોગ “ વર્મનવિજય ”માં કર્યો. નરસિંહરાવે પણ એનું અનુકરણ કર્યું. અને ખજુરદાગના નવા જોડો તો રુણ આજની જ વાત છે.

નાનાં નાનાં કાવ્યો માટે ઉપરના નવીન જોડો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, પછી એ દેહ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી હોય કે દારસી સાહિત્યમાંથી હોય, પરંતુ ‘Panchadasa’ જેવાં મહાકાવ્યોને શેકસપ્તધરનાં પદ્યાત્મક નાટકો જેવી કૃતિઓ બનાવવા યુગરૂપી સાહિત્યમાં એક નવા જ જંદની જરૂર છે, એમ દરેકને લાગે છે આ આવશ્યકતાથી પ્રેરાઈ મોટા લેખકોએ નવીન જંદ યોજવા અંગ્રેજી સાહિત્યની મદદ લઈ પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. અંગ્રેજીમાં ‘એન્કવર્સ’ છે એવું જ વાહન આપણે પણ આપણા પોપાકમાં લાવવા મથી રહ્યા છીએ. નાના નાના કાવ્યો તો અંત્યપ્રાસ, રાગ ને જંદોના બંધનો સેવાને પણ રસપૂર્ણ બની શકે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યાં એવા મહાકાવ્યો નિષ્ફળતા જ મોટે લાગે મેળવે. એટલે જ પ્રાચીન સમયમાં આવશ્યક ગણાતું અંત્યપ્રાસનું અંગ ધીમે ધીમે જુસાતું જાય છે આમાં જરા પણ નવીનતા નથી; કારણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંત્યપ્રાસ જેવી વાત આપણે જોતા નથી. અંત્યપ્રાસ એ કવિતાનું આવશ્યક અંગ નથી. કવિતા માટે સર્વમાન્ય નિયમ લખનો છે. અંગ્રેજી ‘એન્કવર્સ’ જુઓ કે સંસ્કૃત વૃત્તો જુઓ ત્યાં જાય છે.

ત્યારે એક પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. કવિતાને કેવા લયની જરૂર છે ? ‘એન્કવર્સ’ને યુગરૂપીમાં આણવા ને ને પ્રયાગે થયા છે તેમાં આ લય કયા પ્રકારનો ભાગ ભજવે

છે ? પ્રથમ આપણે કવિ નાનાલાલની ડાહ્યશૈલી જોઈએ. કવિએ લાંબાં કાવ્યો ને નાટકો માટે આ શૈલી સ્વતંત્રતા લેવા ઉત્પત્તિમાં આણી. એમાં લય છે; પણ આ લય નિયમિત નથી. એમાં અંધુ ગદ્ય છે, અંધુ પદ્ય છે; એટલે એનું નામ પાડ્યું અપદ્ય-અગદ્ય. સ્વતંત્રતા લેવા એમણે પહેલું જંધન તોડ્યું અંત્યપ્રાસનું. આપણે પ્રથમ કહ્યું છે કે કવિતાનું અંત્યપ્રાસ આવશ્યક અંગ નથી. એટલે એ પ્રશ્ન વધુ ચર્ચા યોગ્ય નથી. વાલ્મે માત્ર આવે છે લયની જાળતમાં. કવિતામાં લય જોઈએ નિયમિત. અપદ્યાગદ્યમાં ડાહ્ય નિયમ વગરનું છે. ત્યારે આને બ્લેકવર્સને મળતું ગણવું જોઈએ ? બ્લેકવર્સમાં Rhythm લય હોય છે, અને આ લય નિયમસર છે. કવિ નાનાલાલ સ્વતંત્રતા ખાતર પ્રાસ ને યતિ છોડી આ પ્રમાણસર લય પણ છોડે છે. ભાવ પ્રમાણે લય પણ બદલાય એમ એમનો મત છે, પણ એમ શબ્દે શબ્દે લય બદલાય એવી અનિયમિતતાથી અસરને બદલે શન્ય ઉભું થાય. ગદ્યમાં અને પદ્યમાં તરાવન છે તે પણ આ નિયમિત લય ઉપરજ આધાર રાખે છે. ગદ્યમાં લય હોય છે; પરંતુ એ લય માટે કોઈ પણ જાતનો નિયમ નથી. ગદ્યમાં કવિત્વપૂર્ણ વિચાર આવે ત્યાં આ લય આવી જાય. પછી પાછું ગદ્ય હોય એવું જ વદન કરે. એટલા પૂરતી જ આપણે એને Prose Poetry કહી શકીએ. કારણાઈલ, લેન્ડાર, રસ્કીન, ડીક્વીન્સી, વીલ્સન, પેટર, આવી ગદ્ય Prose Rhythm માટે પ્રખ્યાત છે. અને રા. નાનાલાલ ' ઉપા ' માં આવા લયનાં ને આવાં કવિત્વમયં વાક્યોનાં ઉદાહરણો આપે છે.

કવિનું અપદ્યાગદ્ય વા એમની ડાહ્ય શૈલી ઉપર Prose Poetry વર્ણવી એવી જાનવું છે. અપદ્યાગદ્યને ટુંકો લીટીઓને બદલે ગદ્ય પ્રમાણે ગોઠવીએ તો લયવાળું કવિત્વમય ગદ્ય આપણને મળે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં આ પ્રકારની ગદ્યશૈલીને સેઇન્ટસબરીએ History of Prose Poetry ના મોટા પુસ્તકમાં અવલોકી છે. આ પ્રમાણે કવિનો ડાહ્ય શૈલીનો પ્રયાસ બ્લેકવર્સ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આણી શકતો નથી. નિયમિત લય Metre એમનામાં નથી. અને જન્મમહોત્સવ પ્રસંગે ઘડતર કથામાં પોતાની નિષ્ફળતા એ સ્વીકારે છે. પરંતુ આ ડાહ્ય શૈલીની એક સફળતા છે, અને તે ગદ્યશૈલીમાં એણે કરેલો ફેરફાર. શબ્દ ગદ્ય આ શૈલીના આગમનથી રસપૂર્ણ બન્યું ને કવિત્વભર્યું ને કલ્પનાયુક્ત બન્યું છે. આમ એ પ્રકારની ગદ્ય વિભાગમાં ડાહ્ય શૈલીનો સફળતા છે. રા. બ. હ. કોકોરનું મંતવ્ય આનાથી વિરૂદ્ધ છે. અને એ એમ માને છે કે રા. કવિએ ગદ્યશૈલીને ખગાડી નાખી છે. સમકાલીનો Personal biasથી સત્ય શું છે. એ પણ બરાબર જોઈ શકતા નથી. કવિયુગ જેવી વસ્તુ જ નથી એમ પણ એ કહી નાખે છે. એમના મંતવ્યો જ નોખાં છે. એમને મન પોતે સર્વસિદ્ધ, ને પોતાથી વધી જતો નિષ્ફળ ! કવિયુગ વિશે અહિં વિવેચન અરચાને ગણાય. અને કવિની ગદ્યશૈલીથી આપણા ગદ્યમાં વિવિધતા આવી છે કે બાટાઈ એ તો સાહિત્યનો ઇતિહાસ તપાસશે તો જ સમજશે. અસ્તુ.

બ્લેકવર્સ આપણા સાહિત્યમાં સફળ થાય ત્યાર પહેલાં એ શું છે એ આપણે પ્રથમ સમજવું જોઈએ. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં બ્લેકવર્સ પ્રથમ Earl of Surrey હેનરી

આદ્યમાંના વખતમાં દાખલ કરી. અને સૈનેટ દાખલ કરનાર પણ એજ. બ્લેકવર્સ એ અંત્યપ્રાસ વગરનું રૂપવંધ છે. અને (U-) આયેચ્છીક પેન્ટામીટરને જ આ નામ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે.

બ્લેકવર્સમાં અંત્યપ્રાસ હોતો નથી અને ચતિ સ્વાતંત્ર્ય હોય છે. આયેચ્છીક ઉપરાંતનાં બીજાં Metres નો ઉપયોગ કરી છૂટ ને વિવિધતા આણી શકાય છે. આટલા સ્વાતંત્ર્યને લીધે દરેક પ્રકારનો ભાવ એમાં જરાબર દર્શાવી શકાય છે. આવી નિયમવાળી કવયત્રી કાવ્યની અસર જણાય છે.

કેટલાક એમ કહેશે કે આવા U- આયેચ્છીક કે એવાં પ્રમાણોની લયને શી જરૂર ? કારણ કવિતામાં ભાવ અને કલ્પનાનું જળ વધારે હોય છે. નિયમિત લય વિનાનું ગદ્ય હોય, એમાં ભાવ અને કલ્પના હોય તો એને કવિતા કેમ ન કહેવી ? વાત સાચ છે કે ગદ્યમાં આવા પ્રકારની કવિતા હોઇ શકે; પરંતુ એ છુટી જવાબીજ. સર્વાંગ રસ એમાં ન વહી શકે.

શુદ્ધ અર્ખંડ રસવાળી કવિતા એ કલા છે, અને એથી એમાં કેાઇ પણ પ્રકારના રૂપની જરૂર છે. કવિતામાં પ્રાસ બે તત્વની જરૂર છે. ભાવ અને કલ્પના એનો આત્મા છે. રૂપ એ એનો દેહ છે. અને આ આત્મા અને દેહનું એક્ય સાચ તોજ ખરી કવિતા. આપણને મળે. નહિ તો કેાઇક જગ્યાએ આપણે માત્ર દેહ જ જોઇએ, અને કેાઇ જગ્યાએ એકલો આત્મા જોઇએ. બન્ને અપર્ણ છે પરંતુ એમાં બીજી કક્ષાની કવિતા સાદી છે: ઉત્તમ તો એક્ય હોય ત્યારેજ, "It (poetry) arises only when the poet's qualities of imagination and feeling are unbodied in a certain form of expression. That form is regularly rhythmical language or metre."

કેટલાક એમજ માને છે કે આવી metre ની જરૂર જ નથી. રા. કવિની ડોલનશૈલી એનું ઉદાહરણ છે. એ એમ માને છે કે ઉત્કૃષ્ટ કવિતા ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે. અમે પણ હઠીએ છીએ કે કવિતા પણ તેમ જ ગદ્ય બન્નેમાં હોઇ શકે. પરંતુ અર્ખંડ રસવાળું કાવ્ય-ઉત્કૃષ્ટ કવિતા metre વિના ભાગ્યેજ ચાલી શકે. સર ફીલીપ સીડની, બેકન, 'કોલરીજ દરેક એમ માને છે કે metre આવશ્યક અંગો નથી એ એ માત્ર શુદ્ધ કવિતાને અંગે જ કહે છે. અમે ઉપર જણાવ્યું છે કે શુદ્ધ કવિતામાં લયની અને તે પણ નિયમિત લયની જરૂર છે. આ કહેવાનો હેતુ એમ નથી કે ગમે તેમ કરીને પણ ચોક્કસમાં એ એસાણું જોઇએ. નિયમિત -લય સ્વપંજુ અંદરની ઉર્મિઓ પ્રમાણે જ આવી જાય છે. અને વિષયને અનુકૂળ રૂપરચના ઉભી થઈ જાય છે. 'ચાકડી'ના વિષયપર કવિતા લખવા માંડો અને રૂપનો ઉપયોગ કરો. એમાં માત્ર રૂપનું ચોક્કું જ આવશે. અને ઉર્મિ અને કલ્પના નહીં આવે. પરંતુ એને બદલે ઉત્તમ વિષય લેા તો શુદ્ધ ગદ્યને બદલે નિયમિત લય વાળી ઉર્મિઓ ધસી આવશે. અને તેથી જ લી દન્ટના શબ્દો ઉપયોગી છે. "Fitness or unfitness for song or metrical excitement, metre

are the difference between a poetical and a prosical subject" — "Perfection of the poetical spirit demands it that the circle of its enthusiasm, beauty and power is incomplete without it." (Imagination and Fancy.)

આટલા માટે જ સંપૂર્ણ કવિતાના અર્થો માટે metreની જરૂર છે. વિશ્વ પક્ષીઓના મત પ્રમાણે એક વિષય ગદ્યમાં આપણે કવિત્વભર્યો લખીએ તો લખાવ. કવિ નાનાલાલ લખે છે નેમ: પરંતુ એ અપૂર્ણ દેહ વિના કંઈક ઉણપો. તમને લાગશે; એની અસર ઓછી થશે. આરનોલ્ડ પણ ગદ્ય અને પદ્યની કવિતામાં આ પ્રમાણે ફેર શું છે: "The Rhythm and measure of poetry elevated to a regularity, certainly, and force very different from that of the rhythms and measure which can persuade prose, are a part of it, perfection. (Mixed Essays)

આ ઉપરથી આપણે એમ નિયમ પણ ન જ દોષી બેસીએ કે metre મા હોય એટલી કવિતા અને ગદ્યમાં હોય તે નહિ. કારણ ઘણી વખત પદ્યમાં આપણને માત્ર કવિતાને બદલે જોડકણુંજ મળે છે. દશપદ્યમાં શામળામાંથી ઘણાં લખના મળી શકશે. અને ગદ્યમાં આપણને ઉત્તમ કવિતા પણ મળે. નાનાલાલ, વીટમેન કારલાઇસ દાગોર વગેરે. પરંતુ અતિ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે metre વિના ઉત્કૃષ્ટ કવિતામાં અપૂર્ણતા રહે છે, અને એટલા માટે જ એની જરૂર છે. કવિતા આનંદ આપે છે એનો કેટલોક આધાર આ નિયમિત લય પર રહે છે, ગદ્યની અનિયમિત લય પર નહિ. metreની અસર ઉંડી અને ચિરકાળ હોય છે. શબ્દ વિચાર એને લીધે રસમય બની આપણને આત્મિક અર્પો આકર્ષે છે. અને શીલરના અનુભવ પ્રમાણે metre એના વિષય પર પણ પ્રીતિ કરે છે. metreમાં ઉત્તમ વિષયને લખવાથી કદપના અને ભાવને જોડ મળે છે. અને હેઝમીટ કહે છે કે આ નિયમિત લયથી આપણે કોઈ ઉંચા પ્રદેશ તરફ વિચરીએ છીએ.

આટલા વિવેચન પછી આપણને જણાશે કે કવિતામાં નિયમિત લયની જરૂર છે. કવિ નાનાલાલે સ્વતંત્રતાને બદલે સ્વચ્છંદતા લઈએને જતી કરી કે તેથી એમની કવિતામાં અપૂર્ણતા આવે છે. જ્યાં રહે અને આત્માનું એક જ એમના કાન્થોસા થાય છે; ત્યાં ઉત્તમ કાન્થો એમણે આપણને આપ્યા છે.

કવિ નાનાલાલનો જ્ઞેકવર્સ તરફનો પ્રયાસ શાથી નિષ્ફળ થયો છે, તે બરાબર સમજાશે હવે આપણે બીજા પ્રયાગો તરફ વળીએ. કવિ નાનાલાલની જેમ બીજા પ્રયાગો દ્વ દૂરીને પહોં મથા નથી. એ પ્રયાગો કવિતામાં નિયમિત લયને ધ્યાન આપે છે; પરંતુ અતિ ગ્વાતંત્ર અને ગ્રાસ ત્યાગ સ્વીકારે છે. આ દિશા તરફ પ્રયાસ કરનાર બે જણ તે રા. ખબરદાર અને રા. બ. દ. કાકેર. આ લેખકો ગેયતરવને શુદ્ધ કવિતાનો અર્થ ગણતા નથી અને એમ સ્વતંત્રતા તરફ વળે છે.

‘કલિકા’માં રા. ખજરદારે નવો જ છંદ યોગ્ય ખ્લેંકવર્સ આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ભણકાર’ માં પૃથ્વી વૃત્તનો ઉપયોગ કરી રા. દોકાર રૂપબંધનમાંથી સ્વાતંત્ર્ય તરફ સીધાવ્યા છે.

રા. ખજરદારે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રયત્ન છે એમ તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું છે. અને એ શોધને આધારે એમણે નવો છંદ ઉપજાવ્યો છે. મનન કરતાં આપણને જણાશે કે મનદર છંદમાં થોડો ફેરફાર કરી પ્રયત્ન તત્ત્વના પાયા ઉપર એની ઈમારત રચાઈ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આ નવીન જ પ્રયાસ છે. અને એમણે દર્શાવેલું પ્રયત્નતત્ત્વ આપણી ભાષામાં કેમકે જોવામાં આવતું હોવા છતાં સર્વથા અનુકૂળ છે કે કેમ, એ ચર્ચા ખીજે જ પ્રસંગે બની શકે. રા. ખજરદારે પ્રયાસ હિંમત ભર્યો ક્યો છે. અને રૂપબંધનની સાંકળો ઢીલી કરી છે. આગ્રહ પછની માફક સ્વાતંત્ર્ય એ આણી શક્યા છે. ખ્લેંકવર્સમાં મુખ્યત્વે લઘુગુરુની લયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ટ્રેકેધક માપનો ક્રમ — U ગુરૂલઘુનો આ મુક્તધારા છંદમાં યોજવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ક્ષુતિ મુખ્યત્વે ભારવાળી લઘુને બદલે ગુરૂ હોય તો જ મુક્તધારા બની શકે.

અક્ષરમેળ, માત્રામેળ કે પ્રયત્નતત્ત્વ ઉપર આધાર રાખતા માત્ર metres હોઈ શકે. એ માપનો આધાર ભાષાના રૂપ ને નિયમો ઉપર રહે છે. આપણી ભાષામાં આ પ્રયત્ન-તત્ત્વ દેખાતું હોવા છતાં એ સર્વત્ર લાગુ પાડી શકાય તેમ નથી; કારણ ઉચ્ચારવા તેમજ લખવામાં બેદ છે. દરેક શબ્દનું લખાણ આ પ્રયત્નવાદ (Accent theory) પ્રમાણે કરીએ તો કૃત્રિમતા આવી જાય. અને એથી જ મુક્તધારા છંદમાં સ્વાતંત્ર્ય હોવા છતાંય એમાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી શકે તેમ લાગતું નથી. ગતિમય ક્રિયાનું વર્ણન કરવું હોય, તો આ છંદ વધારે ઉપયોગી નીવડે; કારણ એમાં ત્વરા છે. ગુરૂલઘુની લય સાથે ધમાધમ કરતા અનિચ્છાએ પણ આગળ દોડવું પડે છે. એથી શાત ગંભીર કાવ્ય માટે આ છંદ ઉપયોગી નથી.

રા. દોકારના પૃથ્વી વૃત્તનું નિયમિત લય આવશ્યક અંગ છે. એમાં પ્રાસ અને યતિનું સ્વાતંત્ર્ય છે એટલી એની વિશિષ્ટતા. પરંતુ જે માધુર્ય કાવ્યમાંથી ઝરે તે કવિતાનો આ દેહ તથા સાથે કવિનું મનન આપી શકતા નથી. આ પરિણામ મોટે ભાગે શેખકના ગંભીર માથાતોડ વિચારથોકને આભારી છે. જો રા. દોકાર સિવાય માધુર્ય સાધવા બન્ય કવિ એ વૃત્તનો ઉપયોગ કરે તો પરિણામ સાફ આવે એમ સંભવ છે. રા. ચંદ્રલક્ષ્મી મહેતાનું ‘યમજ’ જોતાં એ ચિહ્નો આપણને જણાશે. પૃથ્વી વૃત્તમાં એ કાવ્ય લખાયલું છે અને કલ્પના ને જીર્મિને પરિણામે એમાં કુમાશ જણાય છે. શેખક પોતાના ભાવો ને વિચારો બંધનમાં રહ્યા સિવાય ફેરવી શકે છે. ખ્લેંકવર્સની માફક સ્વાતંત્ર્યને લીધે ખરો કવિ એવા સાદા કાવ્યો લખી શકે એમ અમારું માનવું છે.

આમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતાનું રૂપ જોતાં આપણને ક્રમશઃ થયેલો વિકાસ જણાઈ આવે છે. સ્વતંત્રતાને લીધે કવિતાના રૂપમાં સૌંદર્ય વિવરણ છે, અને એનું દરેકે દરેક અંગ સંપૂર્ણપણે ખીલી રહ્યું છે. સોજે ચણુમાર સજેલી મુંદર થોવના જેવી આપણી કવિતા પ્રકાશે એવી આપણે તો આશા રાખવી રહી.

કુમુદસુંદરીને આપણે પહેલાં ભાગમાં નવીનચંદ્રના મુખ તરફ જોતાં લગ્ન પામતી, સરસ્વતીચંદ્રની યાદે ભાન ભૂવતી, જ્વનિકા છેદનના પ્રકરણમાં અગ્નિપણે મનુષ્યની નજાળાધને આધીન થવાની અણીપર મૂકાતી આપણે જોઈએ છીએ. તેમજ નવલકથાના પહેલાં અને બીજા ભાગમાં, મુઝ્ઝાના મુઝ્ઝલાવ સેવતી, નિષ્કળ પ્રભુધની વિષમયાતના ભોગવની અને માનસિક વાસનાઓને અગ્નિપણે આધીન થતી દેખાય છે. વળી જ્વનિકા છેદનના પ્રકરણમાં વર્ણવેલા છેલ્લા દૃશ્યમાં અને “ હૃદયની વાસનાના ગાન ” વાળા પ્રકરણમાં અપૂર્વ હૃદયજન દાખવતી તપસ્વિની રૂપે, “ પ્રમાદધન મુજ સ્વામી બદાલા ! ” એ વર્ણુ અગ્રિય સર્વ બીજું ! ” વગેરે કહીએ ગાતી પતિને હૃદયમાં પધરાવવા પ્રયામ કરતી પતિવ્રતા રૂપે. એવા ભાગમાં સુંદર ગિરિની શુદ્ધજોમા આત્મિક ભાવનાની અધિ-ધાની રૂપે અને વૈરાગ્ય ધૂનમાં લીન થઈ જતી પરમ યોગિની રૂપે આપણે એજ કુમુદ-સુંદરીને નિદાળીએ છીએ. સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં જોયર્ધનરામભાઈની સર્જેલી કુમુદ-સુંદરી એટલે સમરાનાં કુળને અજ્ઞાણતી નમ્ર કુળવધૂ, માન પિતાની કીર્તિની જ્યોત પ્રકટાવતી ઉત્તમ દીપિકા, પતિભક્તિના પાક શીખવતી આર્થ મહિલા, ઉચ્ચતમ સ્નેહ-ભાવનાઓના પાક પદાવતી દેવી, આત્મિકભાવના લયો શુદ્ધ અને શ્રદ્ધામાં ભળી જતા પ્રણયને પ્રખર મંત્ર સુણાવતી યોગિની. પવિત્રતા અને વિશુદ્ધતા એનામાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલાં દેખાય છે. નવીનચંદ્રને મુવર્ણુપુરીના મંદિરના ભાગમાં જોતાં એને લાગે છે કે આ સરસ્વતીચંદ્રજ છે. પળવાર હૃદયમાં જૂના સ્નેહની પ્રચંડ જ્વાળાઓ લગુકી ઉઠે છે અને પોતે ક્ષણભર નિર્જળ બને છે. પણ તરતજ પવિત્રતાને પ્રભાવે તે બોલી ઉઠે છે. “ મારા દલે એની સાથે શા સંબંધ છે ? એનો તો વિચાર જ કાઢી નાખવો. એ હોય તોયે શું ને બીજું કોઈ હોય તોયે શું ? ધ્રુવે જેની સાથે પાર્વું પાડ્યું તે ખરે, બીજા સહુ ખોટા. ” સરસ્વતીચંદ્રની યાદે તેના હૃદયમાં હમેશા સાથે છે. પવિત્ર કુમુદ સરસ્વતી-ચંદ્રનું રમરણ હૃદયપટમાંથી બુંસવા રાતદિવસ ચલ કરે છે. તેનામાં પુરાનન કાળથી આદર પામેલું સતીત્વ આજા સ્વરૂપમાં ઝળહળે છે. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતા પ્રમાદધનની માનસિક ભક્તિ કરવા પોતાના હૃદયને તે ગ્રેરે છે. કુમુદસુંદરીમાં પવિત્રતા, સૌજન્ય, દહના, ઉદારતા, સાત્વિકતા વગેરે દૈવી ગુણો હોવા છતાં પણ કોઈ કોઈ વખત સરસ્વતી ચંદ્ર તેના હૃદયનું દાર ખખડાવી મૂકે છે. નવલકથાના પહેલાં અને બીજા ભાગમાં તો તેનું મનોરાજ્ય સરસ્વતીચંદ્રમય જ છે. ધર્મના પુરાનન સંરેકાર જગતા પોતાના પ્રણયધેલા હૃદયને પાછું ખેંચવા તે સતત પ્રયાસ કરે છે. એવા ભાગમાં હૃદયની નિર્જળ વાસનાઓને દૂર ધકેલી, સરસ્વતીચંદ્રને સખજતા અર્પે છે. સામાન્ય રીતે તો કુમુદસુંદરી જોઓનું ખાસ આદર્શ રૂપ પાત્ર જ લેખાય. નયન દારે એનું મધુર સૌંદર્ય, જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવે એવી સાધુતા અને સંયમ એનામાં ઝળહળે છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, વગેરે વિદ્યાઓથી તે વિભૂષિત થયેલી છે. ગુણસુંદરી જેવી માતાએ તેને પવિત્રતા, ઉદારતા, કેમળતા, વિનય, તેમજ પતિભક્તિના ઉત્તમ પાઠો શીખવ્યા છે. આથી કરીને નીતિપરાયણ, પવિત્ર, કુલીન, રસમય, મંયમી અને સાત્વિક પ્રેમની ઉપાસક તરીકે કુમુદસુંદરીનું પાત્ર અદર્શ-રૂપ ગણી શકાય.

ગુણસુંદરી—કુમુદસુંદરી જેવી આદર્શ સ્ત્રી સર્જના માટે ગુણસુંદરી જેવી માતાની જરૂર ગોવર્ધનગમભાષને લાગી હોય એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય. ગોવર્ધનરામભાઈએ ગુણસુંદરીને આર્પિત સસારની એક આદર્શ ‘ભાર્યો’ ક’પી છે એમ “સરસ્વતીચંદ્ર” ના વાચનારને તપ્ત જણાશે. માનચતુર જેવા ઉચ્ચ સ્વભાવવાળા શ્રદ્ધા, વિદ્યાચતુર જેવા રસિક ન્યામી અને ધર્મલક્ષ્મી, દુઃખયા, માનચતુર જેવી વિવિધ સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓને, તે પ્રેમથી, નમ્રતાથી અને મિનનથી વશ કરતી માતૃમ પડે છે. ગરીબાઈમાં તેને અસતોષ નથી પ્રધાનપત્નીનું પદ પ્રાપ્ત થતા તેને અભિમાન નથી મનહરપુરીના અરાન કોકોના હૃદયને આશ્વાસન આપી મીઠાસથી તેમના મન હરી લે છે કુળોથી સત્કારવધી આર્પિત ભાર્યોઓની ભાવનાઓનો ગુણસુંદરી તાદરશ નમુનો છે. દુઃખો સહવામાં તે શરી સહચરી છે, બર્તાને પ્રસન્ન કરવામાં તે ભાવભરી ભાર્યો છે જાળમને યોગ્ય રીતે કેળવી, તેમનામાં ઉચ્ચ સરકારો રેડવામાં તે યોગ્ય માતા છે. ગૃહસમાગ્નિ તંત્ર ચલાવવામાં તે કાર્યધુરધર ગૃહિણી છે. ધન્યપક્ષને સતોપવામાં તે નમ્ર કુળવધૂ છે જનસમાજ માટે તેને અત્યંત દના છે વિદ્યાચતુર માટે તેને અનેરો પતિપ્રેમ છે કુટુંબ માટે તેનામાં હૃદયતા અને મેરાદત્તિ ઉભગમ છે. કુસુમ, કુસુદ માટે તેનું વાત્સલ્ય વેગ બર્ધુ દોડે છે. આપણા હિંદુ સંસારમાં પૂજની મન, વાણી અને કર્મથી પતિસેવામાં જીવન અર્પણ કરનારી તે પતિવ્રતા સ્ત્રી છે. એનું ઉદ્ધાપણ, આનંદવૃત્તિ, સર્વશ્રદ્ધા શક્તિ, આત્મપાસના કુટુંબી જનોને વશ કરવાનો મિનન, કુટુંબની સારી નરમી ગ્રિહિતો વિચાર આદિ સર્વોત્તમ ગૃહિણીને યોગ્ય સદગુણો તેનામાં સમાવી, ગોવર્ધનગમભાષણે હિંદુ સસારના અટપટા વાતાવરણમાં, સ્ત્રીની અદ્વિત સહનશીલતાનું ચિત્ર, ગુણસુંદરીના પાત્ર દ્વારા ગળુ કહ્યું છે. નવલ કથાના છેવટના ભાગમાં કુમુદસુંદરીના દુઃખથી અને કુસુમની ચિંતાથી તેનામાં જગ નિર્બળતા આવે છે. એકપણ વયે પહોંચેલા ત્રિધુર બુદ્ધિધન સાથે પોતાની કુસુમને પરણાવવાનો વિચાર કરે છે. કુસુદ જીવતી છે અને મરતીચંદ્રની સાથે છે એ જાણના પછી કુસુદને મળના જતા તેના હૃદયમાં જરા દુનિયતો ડર લાગે છે ખરો, પણ આતો સામાન્ય માનુષી નબળાઈ છે, એના તરફ આપણે તીવ્ર દૃષ્ટિથી ન જ જોવું જોઈએ કારણકે કુટુંબના કલેશભરી વાતાવરણમાં અને પુરુષ પણ ક’નજો એના સમોગામાં, તેણે અજબ સહનશીલતા બતાવી છે.

વિદ્યાચતુર—એ વિદ્યાસિક અને ચાગ્રિચવાન પુરુષ છે “અડોઅટ કપોલ લાગી ગહેલ” એ કડી ગાતા વિદ્યાચતુરનો અસતોષી મનોભાવ પ્રકટ થાય છે ખરો, પણ તેણે ધાંગજીથી, મૃદુતાથી અને સ્નેહથી ગુણસુંદરી ‘ચમક ચમક તારા થાય આ વ્યોમમાં આ’ એવું રસભર્યું કાવ્ય લખી શકે, એટલે સુધાં એને બચાવી વિદ્યાચતુરના હૃદયમાં સમાવાની અને તેના વિદ્વતાભર્યા આનંદમાં ભાગ લેવાની ગુણસુંદરીની વૃત્તિને, તે અતુલ ધર્મથી કેળવીને સતેષે છે સડટ સમયે ધૈર્યશીલ અને જલદૂર બની, રાજ્યતંત્રના ગુચ્છણ બરેલા કાયડા ઉકેલવામાં તેની હોશિયારી પ્રત્યક્ષ થાય છે તેના આત્મા ઉચ્ચ સંગ્રામેથી પોષાયેલો છે તેનામાં દેશ કલ્પણ કરવાની ભાવના છે તેના વિજાળ જ્ઞાન, રમતતા, અને પોતાની વ્હાવી ગુણીયન માટેના અચામ માન તથા પ્રેમ, નવલકથાના વાચનાર સમક્ષ નહીં આવે છે.

સરસ્વતીચંદ્રનાં કેટલાંક પાત્રો

એક દષ્ટિ

સાક્ષરોની પંક્તિમાં ગુજરાતની કથામય જોડિયાં રૂપે પ્રકાશના સાક્ષરોને ગોવર્ધન-ગમભાઈનું નામ ગુજરાતીઓના દલમાં દમેલા સુરભિમય અક્ષરોમાં અંકિત રહેશે. તેમની કીર્તિના પ્રાસાદ રૂપ “સરસ્વતીચંદ્ર”નું ગદ્ય ગુજરાતની ગોવર્ધન ઉપમાઓમાં કાયમનું ગોરવભર્યું નથી એમ કોણ કહી શકે? “સરસ્વતીચંદ્ર” નવવક્રમાં એક આદર્શ નવવક્ર છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી વર્તમાનના તથા ભવિના યુવાનોની રસતુષ્ણા છીપાવવા અમૃતમય ધ્રુવાગે સતત ઉડ્યા કરે છે અને ઉડ્યા કરે છે. ઉચ્ચ મુદ-ત્વાકાક્ષાઓનાં આદર્શ રૂપ સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ વગેરે પાત્રો તો એ કલાકારે એવી ખૂબીથી કળ્યા છે; કે રૂપામયી અને સંયોગો પ્રાપ્ત થયે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ થઈ શકાય, એમ વાચનારને જરૂર લાગે. એ પાત્રોમાં ફેવી પૂર્ણતા કે સર્વોત્કૃષ્ટતા નથી. એ પાત્રો તો ખરાં માનુષી જ છે. સાક્ષરોને ગોવર્ધનગમ ભાઈની “કુમુદ”, કવિવર થી નાનાવાયની ‘જ્યા’ની માફક, વિદ્યુત જેટલી જ્વલત નદિ, પણ, અમૃતમય ચંદ્રિકા સમાન શીતળ હોઈ, સર્વ કે.ઈ તેના ઉચ્ચ મુદ્ગુણોને પ્રસિદ્ધિ શકે છે. એથી કરી ઓઝો કુમુદનો આદર્શ પોતાના જીવનમાં ઉતરી શકે ખરી ગોવર્ધનગમભાઈએ કહેલા પાત્રો કેવળ કલ્પનામય પૂર્ણત્વવાળા, ઉચ્ચની પગકાષ્ટાએ પડેલાં, તેમજ માનવજીવન આજેની દેવી જીવનમાં વિદગ્તા નથી. પણ તેઓ અભ્યાસ, આર્થિક અવરોધન, અનુભવ, અને વિચારક શ્રદ્ધિથી દંપાયવા હોવાથી મનુષ્ય શક્તિઓની દલમાં છે. એમના પાત્રોની દંપના અપૂર્વ, અને વિવિધતાથી ભરેલી અને ચમકતી છે, તેનું નેમનું અલેખન તાદરસ, મર્મપ્રાદી તથા હૃદયગમ છે. (ડૉ. કાન્તિલાલ ઇ. પંડ્યા)

સરસ્વતી ચંદ્ર—નવવક્રયાનો નાયક સન્સ્વતીચંદ્ર સર્વશુભસપત્ર નથી. તે પણ મનુષ્યની નમળાઈ, લાગણી અને વિકારોને પ્રસંગોપાત અનુભવે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ચોથા ભાગમાં હૃદયનાસનાના આનંદાગ તેનામાં વિગત પ્રત્યક્ષ થાય છે -

અતિ ગમણીય ઓ વેલી ! હરે મુજ વાસના રેલી !

ધડકતુ હરે ટુંજ લાગુ, સમાવા ત્યા જ લોભાઈ !

વળી ખોળામાં મુતેની મુઠાંગત કુમુદને સમોધીને કહે છે “કુમુદ ! તું જાગ, હા, અને આ કુમુદ ખોળાનો ત્યાગ કરે ! આ શરીરના મ્યૂળ મર્મ હવે મારા હૃદય પર ચઢાઈ કરે છે !” કુમુદનું મુગ્ધ કુમારિકા મુખ યાદ આવતા, સરસ્વતીચંદ્ર ભાન ભૂત્યો થઈ જાય છે પણ તત્તજ અચિત્યો ચમળી ઉઠે છે અને પોતાની જાતને ઠપકો દેવા માટે છે આ પ્રસંગ રસિયા બનાવે છે કે સન્સ્વતીચંદ્રના પાત્રમાં, યોગેન્દ્રની અચળતા સાથે મનુષ્યની ત્રાસાવિક દૃષ્ટિઓ પણ તેનામાં કંપેલી છે નવનવ્યાનો નાયક મનુષ્યના સર્વોત્તમ શુભો, જેના કે અદરશપ્રેમ, પિતૃબંધિત, વિદ્યા, જ્ઞાન, સાવિત્રતા, મહત્વાકાંક્ષા, નિર્ભિમાનપણ, ઉદારતા, વૈરાગ્યદૃષ્ટિ, હૃદયની કામળતા વગેરેથી વિભૂષિત થયેના હોના જતા, મનુષ્ય નિર્બંધતા કમચિત કમચિત એના ઉપર આક્રમણ કરતી દેખાય છે, અને તેને લઈને સરસ્વતીચંદ્ર વિવિધ વિકારો અનુભવતા દેખાય છે પણ ખીજ જ શણે ઉચ્ચ સરકારો જાગૃત થતા તેનામાં અપૂર્વ હૃદય મગ ઉભરાય છે અને તેથી તે નિર્બંધતાને વશ થત પહેલા પોતાની દૃષ્ટિઓ સકેની લે છે એટલે કમચિત કમચિત મનુષ્ય વિકારોની મચક ચઢાઈ થતા જતા પણ, એ પાત્ર જગએ નીચું પડતુ નથી, ઉલટું વાચનારને બાધમોયુ થય છે

કુમુદસુદરી—“સરસ્વતીચંદ્રમાં કંપેના સ્ત્રીપાત્રો પણ સ્વાભાવિક છે નનન-જ્ઞાની નાયકો, કુમુદસુદરીનું ચિત્ર, ગોવર્ધનગમભાઈએ અતિશય સાવધાનતાથી આપ્યું છે તેને મનુષ્યની શક્તિઓની મધાદા બાધીને તેમાં જ ગંપી, વાચનારની દષ્ટિ સમક્ષ ઉભી થી છે ચોથા ભાગમાં આપણે કુમુદસુદરીને સમક્ષની પરાકાષાએ પહોંચતી જોઈએ છીએ સરસ્વતીચંદ્ર માટેની બધી વાસનાઓનો તે ત્યાગ કરે છે,-

“ભરસાગરમાં નથી પડતું ! મન મનિન મજે નથી ભગ્વ !

રસ ઉડે દીવો ગસનાથે, રસ મળના નીચોઆ ત્યાગે !”

સરસ્વતીચંદ્ર પામે શાન્તિ અને બોધ પાવતી કુમુદસુદરી કહે છે -

‘સેવે દણ્ડથી શશીને કુમુદ ! જુવે દૂરથી ને બને કુલ !

છોડી મનિન મદનના ઉપાધિ, દણ્ડસેના પ્રભુની કર આવી !

તો કું બાજ્ય ખોલેનું પામુ, મોધશાન્તિ મુધપાન જન્યુ

વળી બ્યારે સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની જૂનના પ્રાપચિત રૂપે કુમુદસુદરી સાથે પુનર્નિમ્બ કરવાનું સૂચવે છે, ત્યારે કુમુદસુદરી સસાગનીમીઠી વાનવોનો દંડતાથી ત્યાગ કરે છે એજ

કુમુદસુદરીને આપણ પહેલા ભાગમાં નવીનચંદ્રના મુખ નન્ધ જેના લલ્લન પામતી, મન્ધવતીચંદ્રની યાદે ભાન ભૂનતી, જ્વલનિઠા ડેહનના પ્રન્ધુમાં જ નાણપણે મનુષ્યની નમણાઈને આધીન થવાની અતીવ મૂંઝાતી આપણે લેધએ ડીએ તેમજ નવન થાના પહેલા અને બીજા ભાગમાં, મુગનાના મુગભાવ મેવતી, નિષળ પ્રણયની વિનમયાતના ભોગવની અને માનસિદ્ધ વામનાએને અનણપણે આધીન થતી દેખાય છે વળી જ્વલનિ । છેદનના પ્રન્ધુમાં વણુવેના છે ના દસ્યમાં અને ' હૃદયની વામનાના ગાન ' વાળા પ્રન્ધુમાં અપૂર્વ હૃદયમય દાખવતી તપન્વિની કે, " પ્રમાદધન મુજ મ્વામી જ્ઞાના ' એ વણુ અગ્રિય મર્વ બીજુ । ' વગેરે કહીએ ગાતી પતિને હૃદયમાં પવગવવા પ્રયાન કરતી પતિનતા રૂપે. ત્રોથા ભાગમાં સુદ ગિન્નિ ગુદાઓમાં આત્મિ ભાવનની અધિ ઠારી રૂપે અને વૈગમ્ય ધૂનમાં લીન થઈ જતી પન્ધ મે ગિની કે આપણે એ / કુમુદ-સુદરીને નિહાળીએ ડીએ મામાન્ધ દષ્ટિથી જેના ગોવર્ધનશ્રમભાઈની મર્જેની કુમુદ-સુદરી એમ્લે સમના કુગને અત્વાગતી નમ્ર કુગવૂ, માન પિનાની મીર્તિની જોતન પ્રમટાવતી ઉત્તમ દીપિકા, પનિભક્તિના પાઠ રીખવતી આર્થ મહિલા ઉન્નયનમ મેદ ભાવનાઓના પાઠ પગવતી દેરી, આત્મિમ્ભાવના ભયા ગુદ અને ધ્રુવમાં ભગી જતા પ્રણયને પ્રખર મત્ર મુણાવતી યોગિની પવિત્રતા અને વિશુદ્ધતા એનાના પગમણએ પહોંચેના દેખાય છે નવીનચંદ્રને મુવણુપુરીના મહિના બાગમાં જોના એને નાગે છે કે આ મન્ધવતીચંદ્ર છે પગમણ હૃદયમાં જૂના સ્નેહની પ્રચડ લ્લાળાઓ ભખુકી ઉઠે છે અને પોને કાણુભર નિર્મળ અને છે પણુ તરનજ પવિત્રતાને પ્રભાવે તે યોગી ઉ છે ' મારા હવે એની સાથે ગા સળધ છે ? એનો તો વિચાર જ મની નાખવા એ દોષ તોયે શુ ને બીજુ ગાઈ હોય તોયે શ ? ધ્રુવે જોની માથે પાનુ પાડ્યુ તે ખગે, બીજા સવ યોગી ' મન્ધવતીચંદ્રની યાદે તેના હૃદયમાં હમેશા માટે છે પવિત્ર કુમુદ મન્ધવતી ચંદ્રનું રમણુ હૃદયપન્ધાથી ભુમવા ગતદિવમ ચલ કે છે તેનામાં પુગનન । ગથી આજ પામેતુ મતીત્વ આઠ સ્વરૂપમાં ઝગજગે છે વૈવન્ધ પ્રાપ્ત થતા પ્રમાદધનની માનમિ ભક્તિ મ્વા પોતાના હૃદયને તે પ્રેર છે કુમુદસુદરીમાં પવિત્રતા, મોગ્ન્ય, દૃનતા, ઉત્તરતા સાત્તિ તા વગેરે વી ગુણો હોવા છતાં પણ કેઈ કેઈ વખત મન્ધવતી ચંદ્ર તેના હૃદયનુ દાગ ખખજતી મૂં છે નવનથાના પહેલા અને બીજા ભાગમાં તે તેનુ મનોગત સન્ધવતીચંદ્રમય છે ધર્મના પુગનન સરના જગતા પેનાના પ્રણયપેના હૃદયને પાણુ ખેચવા તે સતત પ્રયામ રે છે ત્રોથા ભાગમાં હૃદયની નિર્મળ વામનાએ ન દૂર ધેની, સન્ધવતીચંદ્રને સમળતા અર્પે છે મામાન્ધ રીતે તો કુમુદસુદરી જોએતુ ખાસ આદર્શ રૂપ પાત્ર જ લેખાય નયન તાર એવુ મનુઝ મંદર્થ, ઇવનને ઉત્કૃષ્ટ નાવે એવી સાધુતા અને મયમ એનામાં ઝગદગે છે સન્ધન, અગ્રે, વગેરે વિદ્યાઓથી તે વિભૂનિત થયેની છે ગુણુસુદરી જેથી નાનાએ તેને પવિત્રતા ઉત્તમતા, કૌમળતા, વિનય તેમજ પનિગમિના ઉત્તમ પારે શોખન્યા છે આથી કંઈને નીનિષગાયણુ, પવિત્ર રીત રમણ, નયમી અને સાત્તિ પ્રેમની ઉપમ તરીકે કુમુદસુદરીનું પત્ર આદર્શ રૂપ ગતી શમય

ગુણસુદરી—કુમુદસુદરી જેની આદર્શ સ્ત્રી સર્જના માટે ગુણસુદરી જેવી માતાની જરૂર ગોવર્ધનગમભાઈને લાગી હોય એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય ગોવર્ધનગમભાઈએ ગુણસુદરીને આર્થ સસાગની એક આદર્શ ‘ભાર્યા’ ક’પી છે એમ “સત્યતીચર” ના વાચનારને ૫૪ જણાશે માન્યતુ જેના ઉચ્ચ સ્વભાવનાળી શ્વસુર, વિદ્યાચતુર જેના રસિય ત્યામી અને ધર્મલક્ષ્મી, દુષ્ટમા, માન્યતુ જેવી વિરિધ સ્વભાવનાળી ચકિતઓને, તે પ્રેમથી, નમ્રતાથી અને વિનયથી વગ કગતી માનમ પડે છે મરીમાઈમા તેને અસતોષ નથી પ્રધાનપત્નીનુ પદ પ્રાપ્ત થતા તેને અભિમાન નથી મનહરપુરીના અચાન લોકોના હૃદયને આશ્વાસન આપી મીઠાસથી તેમના મન હરી લે છે યુગોથી સત્ક રાયની આર્થ-ભાર્યાઓની ભાવનાઓનો ગુણસુ ગી તાદગ નમુનો છે દુષ્ટો સહવામા તે થરી સહચરી છે ભાર્તાન પ્રસન્ન કગવામા તે ભાવભરી ભાર્યા છે બાગકોને યોગ્ય રીતે કેળવી, તેમનામા હૃદય સન્કારો રેડવામા તે યોગ્ય માતા છે ગૃહમમાગુ તત્ત્ર ચલાવવામા તે કાર્યધુધર ગૃહિણી છે શ્વસુરપક્ષને સતોષવામા તે નમ્ર કુમારધૂ છે જનસમાજ માટે તેને આત્યત દરા છે વિદ્યાચતુર માટે તેને અનેરા પતિપ્રેમ છે કુટુંબ માટે તેનામા ઉદારતા અને મેવાવૃત્તિ ઉભગય છે કુસુમ, કુસુદ માટે તેનુ વાત્સલ્ય વેગ ભર્યું દોડે છે આપણા હિંદુ સસાગમા પુજાતી મન, વાણી અને કર્મથી પતિસેવામા જીવન અર્પણ કગનારી તે પતિનતા સ્ત્રી છે એનુ હહાપણ, આનંદવૃત્તિ, સર્વશ્રાવ્ય શક્તિ, આત્મપાસના કુટુંબી જનોને વશ કગાને વિનય, કુટુંબની સારી નરગી ધિતિનો વિચાર આદિ સર્વોત્તમ ગૃહિણીને યોગ્ય સદૃશ્યો તેનામા સમાની, ગોવર્ધનગમભાઈએ હિંદુ સસાગના અઠપગ વાતાવગ્નમા, સ્ત્રીની અદ્વ-શુત સહનશાલતાનુ ચિત્ર ગુણસુદરીના પાત્ર દાગ ગ્લુ ક્યું છે નનલ કથાના ઉવટના ભાગમા કુમુદસુદરાના દુષ્ટથી અને કુસુમના ચિતાથી તેનામા જગ નિર્મળતા આવે છે એકપણ વયે પહોચેના વિધુર બુદ્ધિધન સાથે પોતાની કુસુમને પગથાવવાનો વિચાર કરે છે કુમુ જીવતી છે અને મન્ડતીચરની સાથે ઠ એ જાપના પગ કુમુદને મગના જતા તેના હૃદયમા જગ દુનિય નો ડગ લાગે છે ખરે પણુ આતો સામાન્ય માનુસી નનજાઈ છે, એના તગ્દ આપણે તીવ્ર દૃષ્ટિથી ન જ જોનુ જોઈએ કાગ્યકે કુટુંબના કનેશનથી વાતાવગ્નમા અને પુરૂષ પણુ ક’ગણે એના સથેગોમા, તેણે આજન સહનશાનતા જતાની છે

વિદ્યાચતુર—એ વિદ્યા નિક અને આગ્નિચવાન પ્રકર છે “અરોઅ” કપોત નાગી ગૃહેલ” એ કહી માતા વિદ્યાચતુરનો અમનોષી મનોનાવ પ્રકટ થાય છે ખરે, પણુ તેજો ધગ્ગથી, મુદ્દતાથી અને એદથી ગુણસુદરી ‘ચનક ચમક તાગ થાય આ બ્યોમમા આ” એવુ ગસમયુ કાન્ય લખા શકે, એટલ મુદ્દા એને બણાવી વિદ્ય ચતુ ના હૃદયમા સમાવાની અને તેના નિરતાના આનંદમા ભાગ લેવાની ગુણસુદરીની વૃત્તિને, તે અતુન ધર્મથી કેગતીન સતેરે છે સકટ સમરે ધૈર્યાન અને જલ્દૂ જની, ગત્યતત્રના ગુચવણુ બગેના કેવળ ઉકેલવામા તેની હોશિયાન પ્રત્યક્ષ થય ઠ તેનો આત્મા હૃદય સન્કારોથી પોતાસતો છે તેનામા દેગ કલ્પ જ કગવાની ભાવના છે તેના વિશાળ નાદ, અમરતા, અને પોતાની વ્દાની ગુણાયન માગેના અથાગ માન તથા પ્રેમ, નવસકંકના વાચનાગ સમક્ષ ની આવે છે

બુદ્ધિધન-સુતર્થપુત્રીમા ગાઝકીય અધિકાર ૨૦ કર્તો, બૃહમિહનો મોહ તિમિર નાશ કર્તો બુદ્ધિનો ઝગદગતો દીપક છે ગમેજ અવગચ્છાથી જ પ્રભાવશાળીની વીંગતા તથા માધુ પુરુષને છાજે એવું પુરુષત્વ તેનામા ડોકીઆ કરતું નજરે પડે છે નજમ સાથેના તેના વહેવારથી તેની પવિત્રતાનો ખ્યાન વાચનારની કંપનામા મદન આવી શકે છે પોતાના પુત્ર પ્રમાદધનને કંઈની મજા ઉપથી તેની ન્યાયગતિનું ચિત્ર આપણા મમક્ષ બહુ થાય છે એની (મોઆમ્મ) 'દેવી' માટે એને અને વ્હાલ છે, પણ ગાઝકીય બામતોમા મડ્યો ગટેવાથી ધનમા તે પૂરતું ખ્યાન આપી શકતો નથી અલકને લાડ લડાવવામા અને પ્રમાદધનને યોગ્ય ગીતે નહિ કેળવવામા તેણે જુન કરી છે અને તેને પગિણામે, બુદ્ધિધન જેવા બુદ્ધિશાળી, ધૈર્યવાન, કર્નવ્યપરાયણ, નીતિદ, આગિય શાળી પિતાનો પુત્ર પ્રમાદધન પ્રમદી નીવડે છે અને વિદ્યુત જેવી અનકા ઉન્મત્ત નીવડે છે દિદુ સસારમા આવું ટેલણે ગૃદમા બનતું હશે, એ વાતના ગોવર્ધનગમભાઈએ સચોટ અને ન જુસાય એવી ઠાપ વાચકવર્ગના મન ઉપર પાડવામા પૂર્ણ રહેલ મેગરી છે

મોઆમ્મદેવી—બાગપણથી નુતીલ, ચાત, શરીય અને દરેક છે. બુદ્ધિધન માટે તેને અપૂર્વ પ્રેમ છે બુદ્ધિધન એવું સર્વજ્ઞ છે, પણ તેનામા ગુણસુદરીના જેવી ત્રીપુવ, સસાનમા મર્વવ્યાપક દષ્ટિ અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન નથી તે ધમપરાયણ પવિત્રતા છે તેનું હૃદય “દેવી” જેવું દયાથી ભરેલું અને અત્યંત પ્રેમાળ છે ખરું, પણ બાગકો તરફના તેના ધેના વાત્મસ્થને લઈને તેમને યોગ્ય ગીતે કેળવવા તરફ લક્ષ નહિ આપવામા તેણે મોગી ભૂલ કરી પગિણામે ખીચારી પ્રમદ હૃદયની મોઆમ્મદેવી, પ્રમાદધનના અયોગ્ય વર્તનથી મૃત્યુને આશીન થાય છે મોઆમ્મદેવી સાનુના એક આદર્શ રૂપ છે કુમુદમુદરી તરફ તેનું વર્તન અત્યંત માનનીય અને અનુકરણીય છે

અલકકીશોરી—અલકકીશોરીમા આચર્ય ભર્યું મોદર્શ, પ્રભાવ અને પવિત્રતા છે, પણ મત્તાને દોરે તેને ગુમાની બનાવી છે માતપિતાના લાડે અને લોશની ખુશમને તેને ઉન્મત્ત બનાવી છે તેનો સ્વભાવ જનદ, વાચાગ, અને મસ્તીભરો છે, પણ આ બધાના અનિષ્ટ પગિણામોમાથી બચાવના માટે જ જાણે ગોવર્ધનગમભાઈએ એનામા નીનનાનું અભિમાન દામી માંડીને ભણું છે મત્તા ચનાવવાનો ને લોકોને નમાવવાનો તેને શોખ છે પણ એકેવાર એ કુલીનતાના મર્વવાળી અનદમા વિદ્યાના અભાવે, ચિત્તપ્રમાદ જેવા ગમેજ અને શત પતિથી ન પોતાથી જીતિઓ, એક અજન્યા પ્રતાપશાળી વિદ્વાન અનિયિના મહવાસથી જામન થાય છે અલકકીશોરીના ભાગ્યને નવીનચદ્રનું હૃદય દૃઢ દોવાથી નવીનચદ્ર તેને કટે છે “અનખેન, હું તો તમારો ભાઈ થાઉં હો” એ રાન્દોડારા સતેજતા અપી અનખે તેના ગોવડનું લાન કંગવે છે નવીનચદ્રના ચમ્દો કાને અવગ તા જ મોઆમ્મદેવીએ તેનામા વાવેના પવિત્રતાના ખોજ ઉગી નીચે છે કુશાભિમન પ્રમ્મ થતા જ તેનો મદ ગળી જાય છે અલ- નમ્ર બની જવ જ દે છે “ભાઈ, તમે ખરેખર મારા ભાઈ જ છા” “લઈ, મારા ભાઈ, દવે માટે શ્વરુ નમામુ છે” “ભાઈ, મોનાની થાગીમા લોગની મેખ ન ખમાય. મારા જેવીને આટલું થયું ન વેાય. હું દવે દાઇને મો નુ બનાવીશ” વસ્તવિક રીતે જોના, આ પગિણામના જવ ના

શુદ્ધિન અને સૌભાગ્યદેવી જ ગણાય અથવા જેની પ્રભાવશાળી સ્ત્રી માટે વિદુગ્ધપ્રસાદ જેવો વા યોગ્ય તો ન જ ગણાય એ વિચાર તેમણે કરવો જોઈતો હતો. આવી દેહવીએ ધટના સસાગમા જની ગદી હતો. તેમનું ગ્રીણુવટથી અવયોદન કરી, ગોવર્ધનરામભાઈએ તેમને નવવક્રમાં એની સચોટ રીતે મૂકી છે કે વાચનાથી સહજ કહેવાઈ જાય "વાહરે" ગોવર્ધનગમ" તારી જગેજગી કોઈ મરી શક્ય નથી " જમાલ જેવો હલકટ પુરુષ, અમળના પવિત્ર દેહને સ્પર્શથી દૂષિત કરી ગયો તેનું કારણ પણ તેની ઉન્મત્તતા જ હતી કુલીન પવિત્ર અલકને, કુટ હચકટ મ્લેન્ડનો સ્પર્શ સરખો પણ, કેટલો દુ મલ્લ થયો હશે, એનો ખ્યાલ વાચનારને સોપી, નવનટયાકાગ આગળ વળે છે. અવકમા પ્રભાવ સાથે કામજતા પણ છે. પણ વિદ્યાના અભાવે અને ખુશામતખોરોથી ભર્યા શ્રીમતગૃહના વાતાવરણમાં તે ઉછરેલી એટલે ઉન્મત્ત જની છે. આની ઉન્મત્ત અલકને, તાણી કુમુદ ગ્નેહથી વશ કરે છે. પણ એજ કુમુદ પ્રમાદ્ધનથી હારી જાય છે. કાગણ કુસંગના પરિણામે તેને પોતાની કુલીનતાનું પણ શ્રેય માત્ર અભિમાન ન હતું, તેમજ અલકની સ્ત્રીસ્વાભાવિક કામજતા, પ્રમાદ્ધનના પુરુષત્વમાં લેગ માત્ર પણ પ્રવેશી ન હતી પ્રમાદ્ધન જો કે ઉદાર હતો, પણ માતાપિતાની યોગ્ય દેખરેખને અભાવે, પૈસાની છૂટને લઈને, ખુશામતીઆઓથી ઘેરાયેલો હોઈ તથા વિદ્યાના અભાવે, તે પ્રમાદી બન્યો હતો આથી તેની પાશનશ્ચિત્તિઓ ઉચ્ચકોઈ અને પરિણામે આગ્નિશાળી પિતાનો કુલીન પુત્ર પ્રમાદ્ધન અધમ બન્યો.

અંદ્રાવલી—એ વિવાહિત જીવ્હીના દલાવા લઈ સંસારના ચક્રમાં ભૂલા પડેલા પ્રવાસીએને પથ જતાવનાર કલ્યાણમૂર્તિ છે જનમમાજનું કલ્યાણ સાધવા પોતાના સ્વામી વિહારિપુરીને પારમાર્થિક કલ્યાણના પથે ચલાવી તે ગૃહસ્થાશ્રમને ત્યાગ કરે છે સર્પ જેમ કાચળી ઉતાડે તેમ બને દપતિ વાસનાઓને ત્યાગી અન્યોઅન્યને આશીર્વાદ દઈ છૂટા પડે છે અને લોકકલ્યાણ માટે પ્રખર તપશ્ચર્યા કરે છે આટલું હૃદયમગ્ન દાખવતા મઠના કલ્યાણ અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડતા દપતિને મનુષ્યની નબળાઈનો ડર લાગે છે અને નિર્ભય થવા માટે એક બીજાથી છૂટા ગઢે છે વિહારિપુરી વિષ્ણુદાસજીના મઠમાં રહે છે અને ચંદ્રાવલી માતાજીના ધામમાં ચાલી જાય છે તે એક કાળે મસિક અને ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાથી, કુમુદના હૃદયનું દુખ સમજે છે અને તેને માટે તેનું હૃદય દસાબીનું થાય છે તે બુદ્ધિશાળી છે, તેનું હૃદયમગ્ન અતુલ છે તેનો લોકકલ્યાણ માટેનો ત્યાગ પ્રશસાપાત્ર છે

કુસુમ—એ " સરસ્વતીચંદ્ર "ના પ્રૌઢ, વિચારક અને કર્ણુજનક વાતાવરણમાં ઉછરતું, નાચતું, ઉડતું નાનકડું શુવમુલ છે " કુટુમ્બોપાધિયી જે માતાએ પ્રથમ પુત્રી કુમુદને પારકે હાથે ઉઠેગવા દીધી હતી તે માતાએ બીજી પુત્રી કુસુમને પોતાના હાથમાં લીધી " કુસુમ નિર્દોષ વાતાવરણમાં ઉછરે તે અર્થે, સૌંદર્યોદ્યાન તૈયાગ કરાવ્યું. તેને વ્યાયામ આપવા, વિનોદ લેવા અને તેની સાથે સર્વદા નિર્દોષ સ્વતંત્રતાના પટમાં તેનો રિકામ થાય તે અર્થે પૂરતી સામગ્રી તૈયાગ કરાવી છતાં ઉમતી યુવાવસ્થામાં નિર્દોષ સ્વતંત્રતા કેળવવા જતા, અયોગ્ય નિગ્રહતા પેસી જવા ન પાગે, કસંગતિનો વા સંગો પણ સંચાગ ન

કરી ગકે, સદ્બ્યાસ વન્ને દુઃખ્યાસ ડોકીઆ ન કરે, દુઃખમા મનોદગ વક્ષવેલીની વન્ને કાઠાવાળા જાડ જાખગ ન ઉગે, તે અર્થે એની વ્યવસ્થા ગમી હતી કે, પોતાની આગમ ખુશી અગર હિડાળા ઉપરથી, તેમજ પોતાની અને સુદ-ગૌરીની બાનીઓમાંથી બેમતા બિતા, અને જતા આવતા સૌદર્યોવાનના મર્વ ગ્રુમ તેમજ પ્રગ્ બાગો ઉપર, નિત્ય દષ્ટિ પડ્યા કરે પ્રિય પુત્રીનો શુદ્ધિરભાવ અવતર વિકાસ પામે અને અમમ્ય સ્થાને મી જાય નહિ એ મે ૧૧ એ-જ વૃક્ષ ઉપર, એકજ ઝાલુમા આણસા ઉપર સૌદર્યોવાનની ધાત્રીની અનિમિષ ધાગણા હતી ” એટલે કુસુમની અવતરતા, અઠહતામા ન પગિણમે એટલે અ કુશ ગમી, યોગ્ય શિક્ષણ સાથે અન્ય સદ્ગુણોના બીજ તેનામા ગુણસુદરીએ અત્યત મ જાગથી રાખ્યા હતા કુસુમનુ નાચવુ, કુદવુ, નન્વુ બધુજ એક નાનકડા બાગક જેવુ નિર્દોષ છે તેની ગંધી વૃત્તિએ એક કન્સોલ કરતા પડી જેવી નિર્મળ છે “જગનોા ઝેરી પવન મારી કુસુમને ન અપગે” એની ગુણસુદરી મતત સભગ ગખતી જગતથી તેને અસાત ન નાખવી જોઈએ એ ઉદ્દેશથી ગુણસુદરીએ કુદબસેવાના પાગે પોતાના દષ્ટાતથી અને જગતના વતેવાગના પાગે કુસુમસુદરી અને સુદગૌરીના દષ્ટાતથી રાખ્યા તેમા મીમ ફકોરાના ઠામ શિક્ષણની ગુથણી થઈ, પગિણમે નિર્દોષ કુસુમ અજળ મેધાવિનિ નીવડે છે

કુસુમનુ દુખ, સુદનુ વેધન્ય, ગુણસુદરીની પોતાના સુતાનો મારેની ચિતા અને મીસ ફોનાનુ કોમાગટન જોઈને, કુસુમ પોતે પગણવાની દુઃખામા ન પડવાની અને પ્રભુભક્તિમા ઝવન વ્યનિત કરવાની અભિનાસ મેવે છે કોમાગટનની વિરૂદ્ધ મુદ્દા જે જે દલીલો જી કહે છે, તે મર્વેના વ્યવસ્થાજર્મી જવામ આપી, પુગવા મહિત મુદ્દની પ્રત્યે દનીત તે તોડે છે કુસુમ જીવની છે અને સુદગગિનિના શગ ઉપર સમ્વતીચક્રની સાથે તે રહે છે, એમ બ્યારે તેના જાણવામા આવે છે, ત્યજ તેને મગવા બધા ગુણસુદરીને આગ્રહ કરે છે પણ તે પડેના તો કુસુમ ચક્રાન્ત સાથે પોતાની બેનો એક કાગળ જખી મોઢે છે તેમા લખે છે કે “ તમા અને સમ્વતીચક્રનુ તો હવે પુનર્નમ થાય ને તેથી તમે બે સાતિમદાગ થશો, ને આપણા માતાપિતાને માથે આપયગ આવશે, એને પડી તેમનાથી નીચેથી ઉન્નુ નહિ જેવય જે પિતાજી તમારો તે પડી મીમગ દો, તે તેમને સાતિમદાગ જેવુ પડે અને પ્રવાનપદ પડથી પણ ખમવુ પડે મને પૂઝો તો આ મી દુઃખામા હવે પડશો નહિ છૂટયા ડો તે બધગો નહિ ” કોગ કઈ કે ૧૫ વર્સની નિર્દોષ અને મત્તીગોગ મનિગના મુખમાંથી આવા માલ્યો નીકળી શકે ? તેની પ્રોમાગટનની લાવના કેમી ઉત્તર છે “ ગુણસુદરીએ કુસુમમા ઉદાન્તા પ્રમગતા અને પવિત્રતાના બીજ રાખ્યા, નિઘાયલુરે તેને ઉન્ન્ય કેગરણી આપી, સુન્ના પવિત્ર મમગ અને કુદન્ના સાત મીગ વતારણમા તેનુ હૃદય નિર્મળ અને પ્રભુભક્તિપગણુ બન્નુ છે મીમ ફોનાના ઉપરથી તેની વૃત્તિઓમા યોગ્ય અવતરના અને નિખાતસપણનો પટ મેગ છે જાગણથીજ તેનામા મગ્ગતીચક્ર મો ઉજાગમા દુરાયનો ગબી એક વરેનો આપજે જેછએ છીએ સમ્વતીચક્ર પડેસ્વરેનો મનગગી આગો, ત્યગથીજ તેનમા મગ્ગતીચક્ર નન્ક નિર્દોષ એકવાસનાનો જમગમે વાયો

હતો ત્યારે ત્યારે ગુણગુહરી, ચક્રાન્ત કે વિઘાયતુર, સગ્ગવતીયદ્રના ગૃહત્યાગ કર્યા નિમે ચર્ચા કરતા કરતા સગ્ગવતીયદ્રનો વાક વમાનતા, ત્યારે ત્યારે તરત જ કુસુમ, સગ્ગવતીયદ્રનો દોષ દાકવા પ્રયાસ કરતી હરીવી કુસુમ, કુસુદના આગ્રહથી કે બીજા કોઈપણ કાગણથી સગ્ગવતીયદ્ર સાથે પગલે એ તદ્દન અસહ્ય છે ખરી વાત તો એ છે કે કુસુમને આગપણથીજ સગ્ગવતીયદ્રને માટે માન અને લાગણી હતા. અને તેના અતરના ઉડાણમાં એકનો ઝીણો પણ જનવત દીપક જળાળનો હતો કોમાગતની પ્રખર અભિનાયાએ એ એકત્તિને જોયી પડદા પાછળ ધકેલી દીધી હતી એ કે કોઈ કોઈ વખત એ વૃત્તિ ડોળાયા કરે જતી ખરી અતે અતગ્ના ઉડાણમાં રહેલી આ સ્નેહવૃત્તિ તેના ઉપર પૂરો પ્રભાવ જમાવે છે અને વાચના ત્યારે "સગ્ગવતીયદ્ર"ના ચોથા ભાગમાં છે ના દૃશ્યમાં કુસુમને "નગો, કન્ધા ધારી" ગાતી, સગ્ગવતીયદ્રની આરતિ ઉતાવતી, તેનામાં લીન થઈ જતી જુએ છે, ત્યારે એ આનનની ખરે ખારી ચાથ છે કુસુમ પણ કુસુદસુદનીના જેવું જ ઉન્નય અને આદર્શ-રૂપ પાત્ર છે તેનામાં પણ નિદોષતા, પ્રેમગતિ, પ્રેમાળપણ આદિ ગુણો છે ચતુરતા ભર્યા છતાં, પવિત્ર વાતાવરણમાં ચોન્ન લાડ પામી, ઉછરેલી હોવાથી તે કુસુદ જેની ગઠ નથી. તેની વૃત્તિઓ મગ્તીભરી છે ખરી, પણ એ મસ્તી નિઃકુશતામાં ઉછરેલી અનક પ્રગોળીની મસ્તી જેની ઉન્નત નહિ પણ નિદોષ છે આપણા માનનીય પ્રમુખ સાક્ષર ગ્લ શ્રી આનંદશક્તિભાઈની મર્મગામી ગસિન્તાએ સૂચના કરી છે તેમ સગ્ગવતીયદ્ર એ એક નવું 'પુગણ' છે

"સગ્ગવતીયદ્ર"ના પદ પર ગૃહસસારની ઝીણામાં ઝીણી માનવતા ગોવર્ધનરામભાઈએ, કંઈક વિઘાયતુર, લક્ષ્મીનદન, શુદ્ધિધન, શરદા વગેરેના ગૃહસસારના દર્શન કરાવી ચીતરી બતાવી છે તેમાં ખારીક શુદ્ધિથી અનેરા વિધવિધ ગંગા પુર્ણ છે ગજકીય પ્રજા રણમાં મનગજ દ્વારા રાજ્યમાં પાણના રસ્તાઓ ખતબા છે, તેમજ રાજ્યની કપટમાણ, સુનર્ણપુત્રીની ગજમખટપટમાં ઉતાવળ છે શૂંપસિહનો દરમાગ, મનગજનો પ્રજાપ્રેમ, પ્રજાના કલ્યાણના માર્ગો વગેરે તેમણે એક કુશળ ગજમત્રીની માફક આમેમ દર્શવા છે સમાજના દૃશ્યો તેમણે અને બાણથી, આ જમાનાને તેમજ પુરાતન કાળના જમાનાને અનુકૂળ પડે તેની શૈલીમાં ઉતાર્યા છે ધર્મના તરવો પણ ખૂબ અજીવદથી ચર્ચ્યા છે

"સગ્ગવતીયદ્ર"માં કલ્પેના જાતજાતના પાત્રો અવનિના પદપદ જન્મે છે તેમના વિચારો, વૃત્તિઓ અને વર્તનનો આમેમ અને ચોખ્ખો ચિતાર "સગ્ગવતીયદ્ર"માં સમાયો છે જમાન જેના નીચવૃત્તિઓના પુરોગાથી તે સગ્ગવતીયદ્ર જેવા આદર્શ પુરોગા અને અનકનદા જેની નીચ સ્ત્રીઓથી તે કુસુદ જેની આદર્શ સ્ત્રીઓ, અનનિમા મગી શકે તેમ છે

ગોવર્ધનરામભાઈએ એ પાત્રોની વર્ણનામાં જે ચાતુર્ય વાપર્યું છે તેનો ત્યારે ત્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે તે મહાત્માની વિશાળ શુદ્ધિ માટે અત્યંત પુનઃસ્થાપન સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થાય છે સાક્ષરગ્લ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ નવનકથાઓના પાત્રોને

આલેખનામા મોની મોની રેખાઓ દોરી તેમા આમતેમ પોતાની છન્છા અનુસાર મુજબ ગો પૂરી, વાચનાગ્ને તેની પોતાની છન્છા અનુમાર બીજા રંગો પૂરી વર્ધ કલ્પનાતુ યથેચ્છ મુખ ભોગવના અનવશ આપ્યો છે અને આથી ઢગીને વાચનાગ્નુ હૃદય ક્ષણિદ ચનચન નાચી ઉઠે છે સાક્ષરરત્ન કવિર શ્રી નાનાનાલ પોતાના નાટકોના પાત્રો આલેખતા, ઉચ્ચ ભાવનામય રેખાઓ દોરી તેમા સચોટ રંગ પૂરી વાચનારના હૃદયને તરંગ્યુ બનાવી દે લારેજ જ પે છે, પણ ગાનર્ધનરામભાઈના પાત્રો તો દુનિઆના ખગ મનુષ્યો જ છે. દેવી જીવનના પથે ચઢેના ભય પાત્રો સર્જી, તેમની અદ્ભ માનુષી નિર્મળતા પણ મૂળી છે આજન મોહભર્ષા વાતાવરણમા “જયા”ના આદરો જીવનમા ઉતાગનાર વ્યક્તિ ભાગ્યે જ જોવામા આવે છે સરસ્વતીચંદ્ર, ‘જયન્ત’ના જેવો દેવી વિજેતા નથી સળપો સયોગ અને પ્રયાસથી સગ્ગતીચંદ્ર, કુમુદ, કુસુમ કે શુભસુદર્શી થઈ શકાય, એવુ આશ્વાસન ‘સગ્ગતીચંદ્ર’ની નવનકયાના વાચનારના હૃદયને મળે છે ગોવર્ધન ગમભાઈએ ઢલેપેના કુમુદ, સરસ્વતીચંદ્ર જેના પાત્રોનો નિર્મળતા વાચનારના હૃદયને ઢરણુ ગસથી ભરી દઈ તેના નયનમાંથી અશ્રુવાગ વહેવડાવે છે

સગ્ગતીચંદ્ર દ્વાગ સાક્ષગ્ગલ ગોવર્ધનગમભાઈએ એક પરમાર્થી મદાતમાના જેટલી શુજરાતની જે અમૂલ્ય એના બળની છે, તેને માટે શુજરાત સંગાળ નગી ગહેશે

કુસુમકુમારી પો. મહેતા.

ગુજરાતી મૂળાક્ષરો

પ્રસ્તુત વિષય પર આવતા પહેલાં એક વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું મને આવશ્યક લાગે છે. સંસ્કૃત મૂળાક્ષરના પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ, વ્યવસ્થા વગેરે થયા તે વખતે અને તે મથલે તેના ઉચ્ચાર કેવા થતા હતા; તેનાથી આપણે કેવળ અજ્ઞાન છીએ. તેમ જ એ બાબત કલ્પનાનો ઉપયોગ કરવો એ નિર્રથક છે. આપને વિદિત છે કે આજે પણ અમુક પ્રાતના લોકો, અમુક સ્વરો અને બંજનો અમુક રીતે ઉચ્ચારે છે. રમેશ, વિધિન અને યુગલને, બંગાળીઓ, રમેશ, બિપિન અને જુગત એ પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે. ‘કવ સૂજ’ પ્રભાએ બંગ.” એ પ્રમાણે બંગાળીઓને બોલતા મેં સાંભળ્યા છે. સ્વર ઋ નો ઉચ્ચાર હિંદુસ્તાનમાં ની થાય છે. અને ઋ જેનો ઉચ્ચાર આપણે મ કરીએ છીએ તેનો ત્યાં ગ થાય છે ‘મેઠે હે’ એ વાક્યને ત્રણ પ્રકારે ઉચ્ચારાયલું મેં સાંભળ્યું છે. મેઠે હે, બધકે હથ, બેઠે હૈ.

આમ હોવાથી આ નિબંધમાં જે કંઈ ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે સંસ્કૃત મૂળાક્ષરોના સંબંધમાં નહીં; પણ ગુજરાતી મૂળાક્ષરોના સંબંધમાં છે. અર્થાત ગુજરાતમાં મૂળાક્ષરોના જે પ્રમાણે ઉચ્ચાર થાય છે; તેને જ વળગીને તેનું પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ, વ્યવસ્થા વગેરે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણે મૂળાક્ષરોની વ્યવસ્થા છે:—

સ્વર

અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ ઌ ઐ એ ઐ ઓ ઓ.

નીચકું જડણું પણ સ્વરોચ્ચારના કાર્યમાં ગોણ છતાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જડણને નીચું લઈ જતાં નીચલો હોઠ અને દાંત નીચે પડે છે, ગાલ ખેંચાય છે અને જીભની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થતા તેની અસર કંઠનાળ અને તાલુપર પણ પહોંચે છે.

આ પ્રમાણે બનેલા સ્વરસંપુટનો આકાર રજબરની શીથી જેવો હોય છે. અને તેનું મો, ગળું તથા પેટ ઉચ્ચારાનુસાર સાંકડું, પહોળું, લાંબુ, ટુંકું, નાનું, મોટું થયાં કરે છે.

કંઠના મુખ આગળ બે બાજુએ સ્વરનંત્ર આવેલા છે. શ્વાસનું આ તંત્રાઓ સાથે ધર્મણ થતાં એમાંથી તાલબદ્ધ આદોલનો નીકળે છે; પણ આ આદોલનો ઘંટ પર ટકોરો મારીએ અને જે પ્રકારના ઉદ્ભવે છે તે પ્રકારના નથી. સ્વરતંત્રાઓ ઉપર જે ટકોરો મારવામાં આવે તો માત્ર એક મદ સુર નીકળે. પણ વાગ્યાપારમાં તો શ્વાસ નીકળતાં સ્વરતંત્રાઓ સંકુચિત ધર્મ તાલબદ્ધ આદોલનો પ્રકટાવે છે, તેને લીધે શ્વાસનું નિયમિત વિસ્તરણ અને સંગઠન થાય છે. અને પરિણામે શ્વાસ, નાદનું રૂપ ગ્રહણ કરે છે.

આ પ્રમાણે ઉદ્ભવેલો નાદ સ્વરસંપુટમાં પ્રતિધ્વનિત થઈ વિકૃત થાય છે, અને તેને પરિણામે સ્વરભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રતિધ્વનન અને વિકૃતિ વાસળી કે શીશીના મુખ આગળ ટુંક મારી નાદ ઉત્પન્ન કરતા થાય છે તે પ્રકારના છે. સ્વરસંપુટનાં નિશ્ચિત અંગો તથા તેનું સંધિસ્થાન સ્વરને તેનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ આપે છે.

સંસ્કૃતમાં સ્વરોચ્ચારના પ્રકાર બે છે. હ્રસ્વ એટલે ટુંકા અને દીર્ઘ એટલે લાંબો.

હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ કરવા સાથે વાણીના પ્રવાહને માત્ર વિલંબિત કરવો પડે છે. આ ક્રિયાને વિલંબનવિધાન કહેવામાં આવે છે. આ વિધાનમાં સ્વરસંપુટના અવયવો કે તેના સંધિસ્થાનમાં ફેર થતો નથી; પણ સાદી બાષામાં કહીએ તો ધાટાને જરા લંબાવવાથી આ ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંસ્કૃતનો આ ભેદ આપણે જોયો પણ ગુજરાતીમાં આ ઉપરાંત એક બીજો ભેદ છે. તે સંવૃત-વિવૃત ઉચ્ચારનો. સંવૃત એટલે સાંકડો અને વિવૃત એટલે પહોળો. આ ભેદ એ, ઐ અને ઓ, ઔ ના ઉચ્ચારણમાં શ્રુત થાય છે.

આ ભેદ વિલંબન વિધાનથી નથી થતો, પણ એમાં એક જુદા પ્રકારની જ ક્રિયા થાય છે. સંવૃત ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામાં નીચકું જડણું અને તેની સાથે જીભ, નીચલા દાંત અને હોઠ નીચે પડે છે. મુખછિદ્ર વિકસે છે. ગાલ ખેંચાય છે. જીભામૂળ ઉંચું થાય છે અર્થાત્ સ્વરસંપુટના અવયવો અને તેને પરિણામે સંધિસ્થાનમાં ફેર પડે છે આ ક્રિયાને વિવૃતિવિધાનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સ્વરોત્પત્તિ વગેરે સમગ્રના પછી સ્વર અને વ્યંજન વચ્ચેનો ભેદ આપણે સમજીશું.

સ્વર એ સુર એટલે નાદ છે. વ્યંજન એ ધ્વનિ એટલે અવાજ છે. આ ભેદ ઉલ્લખના મૂળ જુદા હોવાને લીધે ઉત્પન્ન થયો છે. આપણે ઉપર જોયું ગયા છીએ કે સ્વર સ્વરતંત્ર, મુક્ત આદોલનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે. પણ વ્યંજનના સંબંધમાં સ્વરતંત્ર કામે

લાગતા નથી. શ્વાસ નીકળનાંની સાથે સંપુટના અવયવોની સંધિ થઈ એક તાત્કાલિક કંઠ સ્થાપિત થાય છે અને પાછલાંમે નિશ્ચિત વ્યંજન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક સ્થાનના વ્યંજનના સંબંધમાં તે સ્થાને તાત્કાલિક કંઠ સ્થાપિત થાય છે. આ વાત ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો ઓછરસ્થાને વ્યંજનોને સારૂ ઓછનસિકા કંઠનું કામ સારૂ છે.

કંઠમાં નાસિકાની ખારી પડે છે અને તે તાલુથી ટંકાયથી રહે છે. પણ અનુનાસિક ઉચ્ચારને પ્રસંગે આ ટંકણ ઉઘડી જાય છે. અને પરિણામે અનુનાસિક ઉચ્ચાર થીન થાય છે.

આ સર્વ બાબતો સમજ્યા પછી આપણે હવે સ્વરમાળા નપાસીએ.

સ્વરમાળાનો આદિસ્વર અ. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે શ્વાસનું કંઠમાં આવેલા સ્વરતંતુઓ સાથે ધર્પણ થતાં એ તંતુઓ સંકુચિત થઈ આદોશનો મુક્ત કરે છે. આને પરિણામે શ્વાસ નિયમિત રીતે વિસ્તૃત અને સંઘટ્ટ થાય છે. તેથી નાદ ઉત્પન્ન થાય છે. જે અ રૂપે બહાર પડે છે.

સંસ્કૃતમાં અ ને દ્વસ્વ ગણી તેના દીર્ઘ તરીકે આ કહેવામાં આવ્યો છે. અર્થાત વિલંબન વિધાન કરતાં અનો આ થાય છે.

પણ સ્વાનુભવથી માત્રમ પડશે કે તે પ્રમાણે કરવાથી અનો આ થતો નથી. વાણી પ્રવાહને ગમે તેટલો લંબાવીએ છીએ; તો પણ અ તો અનો અ જ રહે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે એવી કહ ક્રિયા થાય છે કે જેથી અનો આ થાય છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તર સારૂ સ્વાનુભવ તરફ વળીએ. અ નો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં મુખ-છિદ્રનો જડા વિકાસ કરો એટલે તરતજ અ નો ઉચ્ચાર આ તરફ જવા માંડશે. અને અ એ નહીં અને સંપૂર્ણ આ એ નહીં એવો એક મધ્યસ્વર ઉત્પન્ન થશે; જેને આપણે અર્ધ આ કહીશું. પણ મુખછિદ્રનો વિશેષ વિકાસ કરતાં સંપૂર્ણ આ ઉત્પન્ન થશે.

આ પ્રમાણે આ તો થયો પણ એની ઉત્પત્તિમાં એકંદર કંઈ ક્રિયા થઈ તે આપણે તપાસીએ. અ બોલતાં બોલતાં મુખછિદ્રનો વિકાસ કર્યો એટલે નીચરું જડણું અંત તેની સાથે જીભ, નીચલા દાંત અને હોઠ નીચે પડ્યાં. ગાય બેંચાયા અને જીભામૂળ ઉંચું થયું. આથી સ્વરસંપુટના અવયવો અને સંધિસ્થાનમાં ફેર પડ્યો. અર્થાત વિરત્તિ વિધાન થયું. તેમ થતાં અર્ધ આ ઉત્પન્ન થયો, અને અર્ધ આ ને વિરત્ત કરવાથી આ થયો. અર્થાત આ એ અ નું અતિ વિરત્ત સ્વરૂપ છે.

આથી ક્ષિત એ થાય છે કે અ-આ એ દ્વસ્વ-દીર્ઘ યુગલ નથી; પણ સંગન અતિ વિરત્ત છે. અ વાસ્તે સ્વર સંપુટનો આકાર એક બાલુએ ઉપસેલા પણ ખીંચ બાલુએ ચપટા પેટવાળી મધ્યમ ખુટલા ચોવાળી શીશીના જેવો હોય છે. અને આ વાસ્તે બને બાલુએ ઉપમેલા પેટવાળી અને પહોળા મોંવાળી શીશીના જેવો થાય છે. અર્ધ આનો ઉચ્ચાર પ્રચલિત નથી એટલે તેની ગણના કરી નથી. જો કે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોના અ, અર્ધ આ અને આ એ ત્રિસ્વરોની સંજ્ઞા, વિરત્ત અને અતિ વિરત્ત એમ ત્રિસ્વરોની ત્રિપુટી ગણાવી જોઈએ.

ઈ ને વારતે જીભ કમાન સરખી થઈ લગલગ તાનુના અગ્ર ભાગ સુધી પહોંચે છે અને મુખ મધ્યમ રીતે ખુલ્લુ મહે છે પરિણામે સ્વરસપુટનો ઘાટ લાગ્યા ગળાની પશુ ધણા નાના પેટની શીઘ્રી જેવો થાય છે વિવળન વિધાનથી હ્રસ્વ ઇ દીર્ઘ થાય છે

ઉ ને વારતે સપુટનુ કદ મોટામા મોટુ થાય છે ૪૬ દર્શાય છે જીભ મધ્યભાગમા હલે છે અને હોઠ વિગેય લબાય છે આપણે સીંચી સાથેની સગખામણી ચાલુ રાખીએ સપુટનો ઘાટ સાકડા લાગ્યા ગળાની પશુ મોટા પેટવાળી તીંચી જેવો થાય છે વિવળન વિધાનથી હ્રસ્વ ઉ દીર્ઘ થાય છે

આ પછી ઋ ઋઃ, ળ ળઃ છે. આપણે આ સ્વરો ખોઈ મેઠા ઝીએ એના ઉચ્ચાર પશુ આપણે જાણતા નથી ઋષિના ઋમા અને રસાણાના રમા શો ભેદ તે મને શ્રવણ ગોચર થતો નથી એટલા વારતે એ સ્વરોને આપણે તિવાર્જલ આપની એજ યોગ્ય છે

આના પછી એ છે અને એને અન્યમો બનેલો સધિસ્વર કહેવામા આવ્યો છે અન્યમો ઉચ્ચાર અન્યમો બદલે એ કેમ થાય છે તે સમજાવુ નથી સંસ્કૃતમા તેમ થતુ હોય તો ભલે પશુ ગુજરાતીમા તો તે પ્રમાણે નથી જ થતુ આમ હોવાથી પ્રથમ સહજ ઉદ્ભવે છે કે તો એ કયા પ્રકારના સ્વર છે અને એનું સ્થાન કયુ ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા આપણે સ્વાનુભવતરફ વળીએ તેમ કરતા સહજ માલમ પડી આવશે કે જેમ અને વિવૃત્તિવિધાનના સંસ્કાર કરવાથી આ થાય છે, તેમ ઇ ને વિગ્તિ વિધાનના સંસ્કાર કરવાથી એ થાય છે અને એને વિવૃત્ત કરવાથી એટલે ઇ ને અતિવિગ્ત કરવાથી ઍ થાય છે આથી ફલિત એ થાય છે કે એ એ સધિસ્વર નથી, પણ સમાન છે અને ઇને ઉદ્દેશીને વિગ્ત છે અને ઍ ને ઉદ્દેશીને સવૃત છે આ સવૃત, વિવૃત અને અતિવિગ્ત સ્વરોની ત્રિપુગીના સંપુટના સધિસ્થાન તાનુના અગ્ર, મધ્ય અને પશ્ચાત ભાગમા છે અને તેથી ત્રણે તાલુસ્થાની છે

એ પછી આવે છે એ એને અન્યમો બનેલો સધિસ્વર કહેવામા આવ્યો છે અન્યમો ઉચ્ચાર અન્યમો કેવી રીતે થાય તે સમજાવુ નથી ગુજરાતી દષ્ટિએ જોતા એ એ અન્યમો બનેલો નહોતો પશુ અ ઇ નો બનેલો લાગે છે ઇ ના જે ઉચ્ચાર છે હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એટલે એમા અન્યહ્રસ્વ ઇ અને અન્યદીર્ઘ ઇ એમ બે પ્રકારના સધિ થાય અને ખરેખર ગુજરાતીમા પૈસો અને પછ એ પ્રકારના સંદોભા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એ ક્યુત થાય છે એના આ પ્રમાણેના હ્રસ્વ દીર્ઘ ઉચ્ચારના સબધમા એવો નિયમ બાધી શકાય કે એકાક્ષરી સંદોભા આવતો અને અનેકાક્ષરી સંદોભા અતિ આવતો એ દીર્ઘ છે

એના પછી આ-ઓ એ એને અન્યમો બનેલો સધિસ્વર કહેવામા આવ્યો છે. પણ જેમઅન્યમો એ નથી, તેમ અન્યઉ એ નથી અનેજેમઈ એ, ઍની મ દત, વિદત અને અતિવિગ્ત ત્રિપુગી છે, તેમ ઝો, ઝોની સવૃત વિગ્ત અને અતિવિગ્ત ત્રિપુગી છે, તેમ ઞના સપુટ સાથે મગખામણી એના સપુટનુ ગળુ પગેળુ અને ટુક ટોચ છે જે એના સબધમા વિગેર પડેળુ અને ટુક થાય છે આ ત્રિપુગીના સપુટનુ સધિસ્થાન દોષ આગળ હોવાથી ત્રણે ઓટસ્થાની છે

ઓ પછી ઓ આવે છે. એ ત્રણ આપડોનો અનેકો નથી પણ આપડો અનેકો છે. એનો પેડે એના દૂત્ર અને દીર્ઘ ઉચ્ચાર છે. અને તે કોવચ, મૈન, મૈત્રાબક્ષ અને મંડે જેવા ગન્ધોમા શ્રુત થાય છે. એ ની પેડે એના સંબંધમા પણ એવો નિયમ આપી સકાય કે એકાક્ષરી શબ્દોમા આવનો અને અને અનેકાક્ષરી શબ્દોમા અને આવનો ઓ દીર્ઘ છે.

અનુક્રમનાર પ્રત્યેક સ્વર તપાસ્યા પછી હવે આપણે એને વિભાગવાર તપાસીએ. પ્રથમ વિભાગ સમાન અને મંધિનો છે એ, એ, ઓ, ઓ, સંધિસ્વર છે. બાકીના સમાન છે. એમાથી ઉપર બનાવ્યા પ્રમાણે એ, ઓ જતા રહ્યા. એટલે શુભગતીમા સંધિસ્વર તરીકે એ, ઓ ગયા.

બીજો વિભાગ દ્વસ્વદીર્ઘનો છે. આ વિભાગમા અ, ઇ, ઉને દ્વસ્વ અને બીજા બીજા બધાને દીર્ઘ કહેવામા આવ્યા છે; પણ આ ભેદ શુભગતીમા લાગુ પડતો નથી.

એ એના પાક્ષીમા દ્વસ્વ દીર્ઘ ભેદ છે. જેમ ત્યારે મેં વાચ્છાં ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું હતું; પણ પછી એ બાબતમા વિશેષ સંશોધન કરતા માલમ પડ્યું કે માત્ર વિવંબન-વિધાનથી જ દ્વસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અને આ વિધાન પ્રત્યેક સ્વરના સંબંધમા થઈ શકે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિએ પ્રત્યેક સ્વર દ્વસ્વ છે અને તેને વિલંબન સંસ્કાર કરતા તે દીર્ઘ બને છે. શુભગતીમા વગ્વસ્થિતિ આ પ્રમાણે જ છે એટલે કે પ્રત્યેક સ્વર પ્રકૃતિએ દ્વસ્વ છે. અને તેને વિલંબિત કરવાથી તે દીર્ઘ બને છે એ અને ઓના દ્વસ્વ દીર્ઘ ભેદ તો આપણે જોયા છે. હવે બાકીના સ્વરો તપાસીએ.

અ-ઓપડી, ઓપડીઓ, રમત, પ્રખલ વગેરે જેને યાત અ કહેવામા આવે છે એ અનું દ્વસ્વ સ્વરૂપ છે.

આ-કામણ, કમાન, શ્યામવ, શ્યામ, સાલ, વિશાળ.

એ-રેવત, રમેશ.

ઓ-કોકો, કોકો.

આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે શુભગતી દ્વસ્વ દીર્ઘ ભેદ માત્ર ઈ-ઉ ને જ લાગુ નથી પડતા, પણ સર્વ સ્વરને લાગુ પડે છે.

આ પ્રમાણે દ્વસ્વ દીર્ઘ ભેદ સર્વ સ્વરને લાગુ પડતા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શુભગતીમા કાલમાન કેવી રીતે દર્શાવેલો ? એના ઉત્તરમા જણાવીશું કે નાદના પ્રમાણ (Quantity) ને આધારે આપણે સ્વરોનું વર્ગીકરણ કરી શકીએ એમ જીએ આ પ્રમાણના એકમને માત્રા કહી એક માત્રાના એકમને આપણે લઘુનામ આપીશું અને એવા બે એકમના બનેલાને ગુરુ કહીશું. તેમ કરતા સ્વરનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થાય. અમા નાદ પ્રમાણ સર્વથી લઘુ હોઈ તે નિરતર લઘુ જ છે. સ્થાનાતરે થતા ઇ, ઉમા તે પ્રમાણ કેક વિશેષ હોવાથી તે ચિક્રપે વધુ ગુરુ છે અને બાકીના સર્વ ગુરુ છે.

આ પ્રમાણે સ્વરોચ્ચાર તથા સ્વરોનું વર્ગીકરણ તપાસ્યા પછી આપણે એની વેખન-પદ્ધતિ વિચારી શુભગતી સ્વગમણની ગોઠવણ કરીશું.

આખી સ્વરાવળી બીજ સ્વર અને જ પરિવાર હોવાથી અને ગુજરાતી લિપિમાં જૂદા વર્ણુ તો ત્રણ જ સ્વરના એટલે અ, ઈ, ઉ ના હોવાથી પ્રત્યેક વિષયને સરળ અને પદ્ધતિયુક્ત કરવાના જમાનામાં દિ. બ. કેશવલાલભાઈ વ્યંજનની પેઠે અક્ષરના પલાખા યોજવાની સૂચના કરે છે. એ સૂચના મને માન્ય છે, એટલું જ નહીં પણ એમનાથી ચાર ડગલા આગળ જવાની મારી સૂચના છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ઈ-ઉના જુદા વર્ણુ કાઢી નાખવા ઉપરાંત એના હ્રસ્વદીર્ઘ ભેદ સૂચક જુદા ચિહ્ન છે તે પણ કાઢી નાખવા. આપણે ઉપર નોંધેલ ગયા છીએ તે પ્રમાણે એ ભેદ તો સર્વ સ્વરને લાગુ છે. સર્વ સ્વર પ્રકૃતિએ હ્રસ્વ છે એટલે ઈ-ઉ પણ પ્રકૃતિ એ હ્રસ્વ છે. ઉ ને વાસ્તે તો પ્રચલિત પલાખું વરડું છે જ. પણ ઈ ના સંબંધમાં હ્રસ્વ ઈકાર બતાવનાર પલાખાને બદલે દીર્ઘ ઈકાર બતાવનાર પલાખુ વરડી છે. તેનો દ્વિત્વચ્ચાર દર્શાવનાર વરડી તરીકે સ્વીકાર કરવો. કારણ એ વિશેષ પ્રચલિત છે અને લેખનમાં સરળ છે.

લઘુ ગુરુ ભેદ દર્શાવવાની ગણમાં તો બીલકુલ જ આવશ્યકતા નથી. પણ પદ્યમાં અને વિશેષે કરીને રૂપબંધમાં એ ભેદ દર્શાવવાનો જેને આગ્રહ હોય તેણે ગુરત્વદર્શક આહુ ચિહ્ન (-) વાપરવું.

૨ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર દર્શાવવા (~) આહુ ચિહ્ન લખવું કરવું.

૩ સંધિસ્વર ગુજરાતીમાં માત્ર બે જ છે. એ અને ઐ એ સ્વરો આપણે અપૃથક્કૃત અને પૃથક્કૃત એમ બે રીતે લખીએ છીએ. ઉદાહરણાર્થ:- કૈ-કમ્, પૈ-પર્મ્ ઈં. સંધિ ગુજરાતીને સાધારણ રીતે માન્ય નથી. ઉપરાંત શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં ઐ, ઐને કેકાણે અર્ધ, અર્ધ ઉપરાંત હતા. એટલા વાસ્તે એ ઉચ્ચારદર્શક પલાખા કાઢી નાખવા અને એ સ્વરો પૃથક્કૃત લખવા. આથી પદ્યબંધમાં કેટલીએક મુશ્કેલી ઉભી થશે પણ તે કંઈ અનિવાર્ય નથી.

આ સર્વ વાતો લક્ષમાં રાખી આપણી ગુજરાતી સ્વરમાળા નીચે પ્રમાણે ગોઠવાશે:-

અ, (અર્ધ આ)-૦ આ, ઐ, એ, ઐ, ઐ, ઐ, ઐ, ઐ.

સંવૃત્ત-અ, ઐ ઐ

વિવૃત્ત-(અર્ધ આ)-૦ એ, ઐ,

અતિ વિવૃત્ત-આ, ઐ, ઐ

લઘુ-અ, ઐ, ઐ,

ગુરુ-આ, ઐ, એ, ઐ, ઐ, ઐ, ઐ,

રાત્રીય સમીક્ષાનું સંપૂર્ણ અનુસરણ કરીએ તો ઉપર પ્રમાણે થવું નોંધાયે. પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતા હાલ ઈ, ઉ ના દ્વિત્વ-દીર્ઘભેદદર્શક પલાખા નીકળી જાય અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દ્વિત્વસૂચક એકેક ચિહ્ન જ રાખવામાં આવે તથા ઐ અને ઐ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર

પ્રાકૃત ભાષાનું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક.

જૈન સ્વેતાશ્વરાનું જીનામા જીવું અને પ્રથમ સૂત્ર તે શ્રી આચારાંગ સૂત્ર છે. શ્રી તીર્થંકર ભગવાન દ્વાદશ અંગનો ઉપદેશ કરે છે કે અર્થ કહે છે. આ દ્વાદશ અંગમાં પ્રથમ અંગ તે શ્રી આચારાંગ છે. શ્રી આચારાંગ સૂત્ર ઉપર ભગવાન ભદ્રબાહુ સરિશ્ચંદ્રે નિર્ધુક્તિ રચી છે. શ્રી મહાવીર પ્રજ્ઞાની પાટે ભગવાન સુધર્મા સ્વામી બેઠા. સુધર્મા સ્વામીથી છઠ્ઠા પાટે ભગવાન સભૃતિવિજય અને ભગવાન ભદ્રમહુ સૂર થયા, ભદ્રબાહુ સ્વામી તે પ્રખ્યાત જ્યોતિષશાસ્ત્રી દક્ષિણી જ્ઞાત્રણ વરાહમિહિરના સગા નાનાભાઈ શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પછી ભદ્રબાહુ સ્વામી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગે સીધાવ્યા. એમનું આયુષ્ય છોતેર વર્ષનું હતું. આ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ આચારાંગ મૂળ ઉપર નિર્ધુક્તિ રચી નિર્ધુક્તિની એક ગાથા એવી છે કે:-

અગાજું કિં સારો, આચારો તરસ કિ હવઇ સારો;
અણુઓગ તથો સારો, તરસપિય પરવણા સારો.

ખારે અંગનો સારશું ? ઉત્તર, આચારંગ. આચારાંગનો સાર શું ? અનુચોગ. તેનો સાર પ્રપણા-પ્રચાર કામ છે. આ ગાથામાં આચારાંગ સૂત્રને તીર્થંકર દેવેની વાણીનો માર કહેવ છે.

બોદો નિર્મથનાયની વાનો હૃદે છે ત્યાં અગ્નિ પેર્યાપન ગોત્ર નાપડે છે પણ મદારી પ્રતુ-નિર્મથનાયનુ ગોત્ર તો હારપપ દગુ મદારી પ્રતુના ધિય ચુધમો સ્વામી કે જેની પાપ પપગ દમબા મોણુદ છે એને કે દાસની જેનેની પપગા આદિ પુરા શ્રી સુધમા સ્વામીનું ગોત્ર અગ્નિવેર્યાપન દગુ.

શ્રી મદારી પ્રતુ વાગવા ઉપદેશ આપના દના કે " આનુ મુદ દેવાલુરિયા મા પડિનધ હૃદે " જેમ તમને મુખ ઉપર તેમ હૃદે વિનય-પ્રમાદ-કૃત નદિ

કૃપાનુ તીથ હર દેવોએ જે હાદશાગીનો અર્થ હૃદેનો છે તે હાદશાગીના નામે આ પ્રમાણે છે—આચારાગ, સૂત્રક્રીતાગ, સ્થાનાગ, સમવાયાગ, ભગવતી, ગાનાધર્મકથા, ઉપાસક દયા, અતક્રીત દયા, અનુત્તરોપપાનિક, પ્રથમ વ્યાકરણ, વિપાક, મોહ્ય આચારાગ મુત્રમા મે શુનરકધો છે. આચાર અને આચારાગ ભદ્રાદુ સ્વામી તો કહ છે કે બીજે શુનરકધ સ્થરી મુનિ મદાત્માઓએ રચેનો છે પહેલો શુનરકધ વધાર પ્રાચીન અને મુદ છે બીજે શુનરકધ સગળ છે.

નિયુક્તિ—મદારી સ્વામીએ પ્રાકૃતમા રચી છે.

ચુર્જિ—ગિનદાસ મદતાનાચાર્યે રચેલ છે

દીકા—ગધહસ્તિચુર્જિ અને ગિતમાનાચાર્યે રચેલ છે

દિપીકા વ્યાખ્યા—અગતર ગાંધીય શ્રી શુનરકધચુર્જિએ રચેલ છે

બાલાવબોધ દીકા—બોગમા સેકામા પાર્શ્વચદ્રગચ્છ પ્રવર્તક શ્રી પાર્શ્વચદ્રચુર્જિએ રચી આ બાનાવબોધ તે સમયની જુની ગુજરાતી લાખમા છે

પ્રથમ શુનરકધના નવ અધ્યયન છે—શસ્ત્ર પરીક્ષા, લોક વિજય શીતોષ્ણીય, સમ્યક્ત્વ, લોકસાર, છૂન, મહા હરીક્ષા, વિમોક્ષ અને ઉપધાનનુન

શસ્ત્ર પરીક્ષામા આત્મા છે અને તે પુનર્જન્મ પામે છે કર્મ પ્રમાણે હજી મગે છે છ કાપની દિસા કરવી કરાવવી અને અનુમોદરી નહિ મન, વચન અને કાયાવડે પ્રાણી માત્રની રક્ષા કરવી લોખવિજયમા સ્નેહીઓ ઉપર, આર કર્મ ઉપર અને રાગદ્વેષ ઉપર વિજય મેળવવાનો ઉપદેશ છે શીતોષ્ણીયમા ક્રામ અને પગ્નિપદ છૂનનાની વાતો છે સમ્યક્ત્વમા દંડ શ્રદ્ધા, લોક સારમા રત્નત્રય છૂનમા નિસંગ અને અગ્નિનદ, મહા પરીક્ષામા પગ્નિપદો વિશે સહન કરવા, સયમનુ વિશે પાતન, વિમોક્ષમા અતક્રિયા એટલે મરણ ધરનાનુ તથા ઉપધાનમા શ્રી મહાવીર પ્રજુનુ વર્તન અને અનુકરણ આવે છે

બીજા શુનરકધમા સોળ અધ્યયન છે પિડેણા, ચચા,ધર્મ, લાસાગત, નિરીચિકા, ઉચ્ચાર, પ્રશ્નવણ, શબ્દ, રૂપ, વલ્લેણા, અવગ્રહ પ્રતિમા સ્થાન, પરકિલા, અનોન્ય ક્રિયા, લાવના, વિમૂક્તિ

પિંડપણામાં આહાર, પાણી કેવીરીતે લેવાં અને ગવેષવાં, સંખ્યામાં શયા સંબંધી વિધિ નિવેધ, ઈર્ષ્યામાં વિહાર સંબંધી, ભાષાજ્ઞતામાં ભાષાના વ્યવહાર સંબંધી, વસ્ત્ર-પણામાં વસ્ત્રોની ગવેષણા, પાત્રપણામાં પાત્ર ગવેષણા, અવગ્રહ પ્રતિમામાં વસ્તુઓ કે જંગો માંગવાનું: આટલી પહેલી ચૂલિકા છે.

સ્થાનમાં કેવાં સ્થાનમાં રહેવું, નિષીધિકામાં સ્વાધ્યાય માટે કેવું સ્થળ પસંદ કરવું, ઉચ્ચાર શ્રવણમાં સંપ્રિય જૂઠિ વિશે, શબ્દમાં શબ્દોમાં મોહિન થવું નહિ એ વિશે, રૂપમાં રૂપમાં મોહિત થવું નહિ એ વિશે, પરક્રિયામાં સાધુના શરીર ઉપર ગૃહસ્થ કંઈ ઉપચાર કરે તો તેને ચાલવું નહિ. તેમ અટકાવવું નહિ, અન્યોન્ય ક્રિયામાં પરક્રિયા મારક સાધુનું સમજવું. આટલી બીજી ચૂલિકા સમજવી. ભાવનામાં મહાવીર દેવનું ચરિત્ર, પંચ મહાવ્રત-અને તેની પચીસ ભાવના છે. આટલી ત્રીજી ચૂલિકા છે. વિમુક્તિમાં ઉપજાતિ છંદોમાં સંસારથી અલગ રહેવાનો મહાન ઉપદેશ છે. આ ચોથી ચૂલિકા છે. અને તે સ્થૂલભદ્રની બહેન યક્ષાએ આણી હતી.

એકંદર બને શ્રુતસ્કંધોમાં મળીને પચીસ અધ્યયન અને પંચાશી ઉદ્દેશા છે. આમાથી સાત ઉદ્દેશાવાળું સાતમું અધ્યયન વિચ્છેદ ગયું છે. હાલમાં તે ઉપસંધ નથી. આચારંગ સૂત્રના મૂળમાં તો અદાર હજાર પદો હતાં. હમણાં એમાથી માત્ર અઢી હજાર શ્લોકો જ હયાતિ ધરાવે છે, કરોડો શ્લોકો એકલા મળે ત્યારે એક પદ થાય છે. હાલમાં જે આચારંગ સૂત્ર ઉપસંધ છે તેમાં ૧૦૫૨ કલ્પો કે પેરેમ્પ્રો છે અને તે તમામ નાના ટૂંકડા રૂપ છે. નમુનાઓ તપાસીએ:- સંવાઓ દિસાઓ, સંવાઓ આણું દિસાઓ જે આગઓ આણું સંચરઈ મોડહં '—' સે આવાવાહી, ભોગાવાહી, કુઆવાહી, કિરિયાવાહી ' સર્વ દિસાઓ અને અનુદિસાઓથી જે આવેલો છે અને અનુસંચરે છે તે હું છું. આણું જાણુનાર આત્મવાદી ભોકનાદી, કર્મવાદી અને ક્રિયાવદી છે. 'પણ્યા વીરા મર્યાવીરિં' માર્ગમાં વીરો ચાલ્યા છે એમાં શંકા નથી. 'જે શુણે મે આવટે, જે આવટે સે શુણે'—વિપયો છે તે તે સંસાર છે અને સંસાર છે તે વિપયો છે. પુષ્ટિ પંચ પ્રવર્તક શ્રીમદ વશનભાચાર્યજી જગત અને સંસારની વ્યાખ્યા જુદી પડે છે તે આવી જ રીતે પાડે છે. 'ઈ મંપિ ચિત્તમતય', એવપિ ચિત્તગતય' આપણા દેહમાં ચિત્ત છે તેમ વનસ્પતિમાં પણ ચિત્ત છે. આ ૧૧ જેવી જ પ્રોફેસર બોઝની શીયેભોશી છે. સંસારમાં જીવોની ક્રિયાતિ આઠ પ્રકારે થય છે:- 'અંડયા, પેતયા, જરાહયા, રમયા, સસેવયા, સંમુચ્છિયા, ઉચ્છિભયયા, ઉનચાતિયા, એસ સંસારેત્તિ, અંડજ-પંખીઓ, પોતજ-દાથી, ઘોડા વગેરે; જરાયુજ-ગાય, બેસ વગેરે; રસજ-કીડાઓ; સંસેવેદજ-જૂ, માકડ, વગેરે સંમુચ્છિમ કીડી, મખી, વગેરે; ઉચ્છિભયજ-ખજરીટ વગેરે, ઓપરાતિક-દેવ અને નારક; આ આઠ વર્ગોનાં સંસાર છે. અત્તાની બાળજીવો પોતાના ગ્વરૂપને નહિ એજાખવાથી સંસારમાં ભરકે છે. એમ સંસારેત્તિ પવુચ્ચતિ સંદંસ અવિનષ્ટતો.' 'મદ્જમખ', દુઃખ, -મહા ભય પ્રવર્તે છે. દુઃખ છે. 'જે અજગત્ય જાણુઈ મે, અદિયા જાણુઈ જે, અદિયા જાણુઈ સે અજગત્ય

જાણુ, - જે અંદરની આત્માસંબંધી વાન જાણે તે બહારની વાત જાણે અને જે બહારની વાન જાણે તે અંદરની આત્માસંબંધી વાન જાણે. 'એવં તુલ્યં' બને વાનો સરખી છે. 'ધર્મ સંતિગયા દવિયા ધ્યાવ કંબંતિ અવિઠં' શાંતિમાં મગ્ન સંયમી પુરો જીવવાને ઈચ્છતા નથી. 'યાવં કમ્મં' જો અન્નેસિ' પાપ કર્મ, ઇન્દ્રિય નહિ. 'જે ગુણે સે મૂલ્યુણે જે મૂલ્યુણે સે ગુણે' જે વિષયો છે તે સંસારના હેતુ છે અને જે સંસારના હેતુ છે તે વિષયો છે. જે ગુણો છે; તેજ મૂળ સ્થાન છે અને જે મૂળ સ્થાન છે તેજ ગુણો છે. આની પેઠેજ પૌરાણિકો ત્રિગુણી માવાને સર્વતુ' મૂળ કહે છે. 'ગદિએ લોએ વસે પમતે' ફરી મોડેલા, ગૃધ્ર થએલા લોકો પ્રવાહમાં વસે છે. હું અને મારું એજ ફસામણી છે. 'ધ્યાસ' તે તવ તાણાએ વા સરણાએ વા તુમં પિ તેસિં જ્ઞાસં તાણાએ વા સરણાએ વા' તે તારો બચાવ કરી શકે તેમ નથી તેમ તું એમને બચવી શકે તેમ નથી. આને મળતું જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાશ્રમાં છે કે:- યો યેન વેત્તિ હંતારં વગેરે. 'ખણું જાણાદિ પંડિએ' પંડિતોએ અવસરને જાળખવો. 'અરઠ આઉદે મે મેદાવી ખણું સિ મુઝેં' - મેદાવી પુરો અરતિ કરવી નહિ, એમ કરવાથી એક ક્ષણમાં જ મુક્તિ મળે છે. 'મોહે પુણો પુણો સખણા જો હવાએ જો પાર.એ' મોદમાં પુનઃ પુનઃ રૂએલા છે તેઓ નથી આ પાર કે નથી પેસે પાર. 'વિમુક્તા હુ તે જણા જે જણા પરિગામિજો' જેઓ સદા સંયમને પાળે છે તેઓજ મુક્ત છે. 'પડિસેદાએ ધ્યાવ કંબંતિ એસ અણુગારે તિ પુચ્ચતિ' લોભને ઈચ્છે જ નહિ તે અણુગાર કહેવાય છે. 'એસ મગે આરિએ હિં પવેદિએ' એ માર્ગ આરોએ જતાવેલો છે. 'પંડિએ જો દરિસે જો ફૂપે' પંડિતોએ દર્શ કે શોક કરવો નહિ. 'સે અણુજ્ઞ માણે જાઈ મરણુમણુ પરિવદમાણે' અજાણુ જીવો જન્મમરણમાં ફસાતા રહે છે. 'જુથિ કાક્કસસણુગમે' કાક્કસ લઈને નથી. 'સગ્ગે પાણુપિય અવિણો, અવિઠિ કામા સર્વ' જીવોને જીવતું પ્રિય છે. જીવવાની કામનાવાળા છે. 'સગ્ગેસિં અવિવં પિયં' જીવતું સર્વને પ્રિય છે. 'ઉદેસો પાસગસ્સ જુથિ' તત્ત્વ જાણનારને કંઈપણ કહેવાપણું રહેતું નથી. 'જાણિતુ દુઃખં પત્તેયં સાયં' સુખ દુઃખ સર્વ જુદા જુદા ભોગવે છે. 'તુમ એવ તં સદ્ધમાહદુ' તમે પોતેજ તમારું શક્ય છો. તમે પોતેજ આસામાં દુઃખી થાઓ છો. 'જીવિમેવ ધ્યાવ જુજ્ઞંતિ જે જણા મોહ પાડિયાં' પણ તે વાત મોહવાન પુરો સમજી શકતા નથી. 'કામા દુરતિ કમ્મા' વિવિધ વાંછનાથી દૂર રહેતું ધણું વિકટ છે. 'જહા અંતો તહા બાહિં જહા બાહિં તહા અંતો' જેવું અંદર તેવું બહાર છે જેવું બહાર તેવું અંદર છે. 'અ પરિત્રાય કંઠનિ' સ્વરૂપને નહિ જાણનાર હર્ષ શોક અનુભવે છે. 'પાવકમ્મં' જોય કુલ્લ જુ કારવે' પાપ કર્મ કરતું કે કરાવતું નહિ. 'સે હુ દિંપહે મુણી જરસ જુથિય મમાઈત' જેને મમત્વ નથી એજ માર્ગનો જાણુ મુનિ છે. 'કમ્મ પરિણુય સત્ત્વમે' કર્મતું સ્વરૂપ જાણીને સર્વ રીતે ઉપદેશ દેવો. 'જે અણુજ્ઞંસી મે અણુણુસારમે જે અણુણુસારમે મે અણુણુસારમે' જે પરમાર્થદર્શી છે તે બીજે રમતો નથી. જે બીજે રમતો નથી પણ પોતાના સ્વરૂપમાંજ રમે છે; તે પરમાર્થદર્શી છે. આને મળતું જ શ્રીમદ્ વજ્રભાગ્યાર્થશ્ર કહે છે કે 'અન્યાગ્રયોન કર્તવ્યો' - વગેરે. 'જહા પુણુસસ કત્યતિ તદા પુણુસસ કત્યનિ' જેવું પુણુવાન-રાગ-ને ઉપદેશતું તેવું જ રહેને

ઉપદેશવું. 'મુણિણો સયા જગરંતિ.' મુનિયો સદા જાગે છે. 'મુત્તા અમુણિસયા'—અમુનિ સદા મુનઃ છે. આને મળતું જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજીમાં છે કે 'યા નિજા સર્વ મૂતાનામ્'—વગેરે. 'લોચસિ જ્ઞણુ અદિયામ દુકખં' લોકમાં અજ્ઞાન અહિત કરનાર છે 'મૂદે ધમ્મં છાભિગ્ગણુતિ' મહા મોહથી મૂંઝાયલા ધર્મને જાણતા નથી. ગીતાજીમાં પણ આને જ મળતું છે કે 'મુદોડ્યં નામિજ્ઞાનાતિ' વગેરે, 'જિરિસિ મે સેદાય રવાય ગંધાય રસાય કાસાય અદિસમન્નાગયા ભવંતિ સે આયવં છાણુવં વેયવં ધમ્મવં બંભવં' જેને સારા અને નીચા રાખ્દ, રૂપ ગંધ, રસ, રસર્ષ સરખા જણાય, તે પુરૂષ આત્મા, જ્ઞાન, વેદ, ધર્મ અને બ્રહ્મને જાણનાર છે. આ પૌરિચાદ્ ઉપરથી વેદ અને બ્રહ્મનું આતિ પ્રાચીનત્વ સાબિત થાય છે. 'કમ્મણા ઉવાહી જાપતિ' કર્મથી ઉપાધિ જન્મે છે. 'અકમ્મરસ વવદારેણુ વિજ્ઞતિ' અકર્મવાળાને વ્યવહાર નથી. 'મંધિં લોગરસ જાણિત્તા' અવસર મળેલો જાણી પ્રમાદ ન કરે. 'અપ્પ ઓ અદિયા પાસ' આત્મવન બહાર બીજાને જો. આને મળતું જ આત્મચત્ત્વ સર્વ મુત્તૈષુ વગેરે છે. 'પુરિસા તુમમેવ તુમં મિતં કિં અદિયા મિત્તમ્મં સિં' હે પુરૂષ તું જ તારો મિત્ર છે, મિત્રને બહાર ક્યાં શોધે છે? 'પુરિસા સમ્મમેવ સમભિગ્ગણુહિ' હે પુરૂષ સત્ત્વને જ સેવ. 'જે એગં જણુ ધ સે સવ્વં જણુધં જે સવ્વં જણુધં સે એગં જણુધં' જે એકને—આત્માને—જાણે છે તે સર્વને જાણે છે જે સર્વને જાણે છે તે એક આત્માને જાણે છે. આને મળતી જ ઉપનિષદની શ્રુતિ ભગવતી છે કે આત્મનિ વિજ્ઞાતે નર્વમિદં વિજ્ઞાતં મચ્ચતિ વગેરે 'સવ્વત્તો પમત્તસ ભયં' પ્રમાદીને સર્વથી ભય છે. 'અપ્પમત્તસ્સં' છુ તિય ભય' અપ્રમાદીને ભય નથી. 'જે એગં છામે સે બદ્ધ છામે' જે એક મોહને નમાવે છે તે બધાને નમાવે છે. 'એગં વિગિંચમાણે પુડા વિગિંચમ્' જે એકને ખપાવે છે તે બહુને ખપાવે છે. 'હુ તિય અસત્થં પરેણુ પર' અશક્તસંયમ ચડતો ઉતરતો નથી પણ એક રૂપ જ છે. 'સવ્વેપાણુ સવ્વેબૂયા સવ્વે છવા સવ્વે સત્તા છુ હંતંવા છુ અજાતવેપંવા છુ પરિધનંવા છુ પરિતાવેપંવા છુ ઉદ્દેવેપંવા એસે ધમ્મે સુદ્ધે' સર્વ પ્રાણુ, સર્વ જૂત, સર્વ જીવ અને સર્વ સત્ત્વને હણુવા નહિ, હકૂમત ચલાવવી નહિ, કબજે કર્યાં નહિ મારી નાખવા નહિ કે હેરાન કરવા નહીં; આવો શુદ્ધ ધર્મ છે 'છો લોગરસેસણુ ચરે' લોકની દેખાદેખી કરવી નહિ. 'પમતે અદિયા પાસ' પ્રમાદીને ધર્મથી બહાર ગએલ જાણવો. 'જે આસવા સે પરિસસવા' જે કંઈ બાધવાના હેતુ છે તે અબાધવાના છોડવાના હેતુ પણ થાય છે 'જે અણાસવા તે અપરિસસવા' જેટલા કર્મ અબાધવાના—છોડાવવાના હેતુ છે. તે-વા જ કર્મ બાધવાના હેતુ છે. 'એ ગમપ્પાણુ' આત્મા એકલો જ છે. 'દુરણુચરી મગ્ગો' માર્ગ વિકટ છે. 'સંસયં પરિયાણુ તો સંસારે પરિજાતે ભવતિ' જે સંસયને જાણે છે તે સંસારને પણ જાણે છે. 'અધ પ મેકામે ચ તુજ્જ અજ્જતથેવ' અધથી મુક્ત તારા હાથથી જ થવાનું છે. 'ધમેણુ એવ જુજ્જાહિ' તું તારા શરીર સાથે શુદ્ધ કર 'જ' સમ્મતિ પાસદ તં મોણુનિ પાસદ' જ્યાં સમકિત છે; ત્યાં જ મુનિપણું છે. 'વિનિ રિંચ સમાવણુણુ અપ્પાણુણુ' છો લલતિ સમાધિં' સંસય રાખવાથી સમાધિ મળતી નથી. આને મળતું જ ગીતાજીમાં

છે કે 'સંશયાન્મા ચિનરયતિ' - વગેરે. 'તમેવ સત્ય' ત્વીમક' જ નિવે
 દિં પવેદય' 'ઝન ભગવાને ભાષેતુ' નિર્ગંકપત્રે સત્ય છે. 'અમિયતિ મણ્ણમાણ્ણસ
 સમિયા વા અસમિયા વા સમિયા દેવિ ઉવેદાએ' શ્રદ્ધાવાનને સમ્યક અને અસમ્યક
 જાને અમ્યક વિચારણાથી સમ્યક રૂપે પરિણમે છે. આને મળોજ દષ્ટિ મુદિત્તદ છે
 જેવીદષ્ટિ તેરી ઇષ્ટિ તે દષ્ટિચ્છિવાદ. 'તુમમિ નામ તંમેવ જં હંતત્ત્વ' નિ ચન્નસિ '
 જેને તું હણવાનો નિચાર કરે છે તે તો તું પોને જ છે. 'જે આપા મે વિન્નાપા' જે
 આત્મા છે તે જ વિજ્ઞાન છે. આને મળતું જ વેદાનતું મદાવાક્ય છે કે 'પ્રજ્ઞાન્
 દ્રઘ્ઘ' 'જેણુ વિજ્ઞાણુનિ મે આપા' જે વડે જાણે છે તે આત્મા છે. 'એ તે આપા
 વિયકખાયા જે દિં સંગતિ પાત્તદ' જ્યા જ્યા સંગતિ-આસક્તિ-એ ત્યા ત્યા કર્મ-
 બધ થાય છે 'સત્ત્વે મગમ્મિ અદતિ' આત્માનું વર્ણન કરવાને કેમ પણ સ્વર સમર્થ
 થતો નથી 'તક્કા જત્ય ણુ વિજ્ઞતિ, મનિ તત્ય ણુ ગાહિતા' આત્મા એવો છે કે
 તકો જ્યા જમ્મ શકના નથી અને ચતિ તેને શ્રદ્ધા કરી શકતી નથી. આને મળતી જ
 ઉપનૈપદની શ્રુતિ ભગવતી છે કે 'યત્તો વાગો નિરર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસાસહ' વગેરે. 'એ એ
 અપ્પનિર્ફણુરમ ખેપન્ને' એકલો આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય મિગજ્ઞાન છે. 'ઉવમા ણુ વિજ્ઞતિ,
 અદ્દી સત્તા, અપરસ પંચુતિ' આત્માને માટે કોઈ ઉપમા નથી, અગ્રી સત્તા છે અપરચ્છે
 પદ પણ નથી. 'ને ણુ મરે ણુ રૂપે ણુ મધે ણુ રમે ણુ ફાસે' તે આત્મા
 શબ્દ રૂપ નથી, રૂપવાન નથી, મધવાન નથી, રમેવાન નથી, સ્પર્શવાન નથી. 'સે ણુ દીકે
 ણુ હમ્મે, ણુ વહે, ણુ તમે, ણુ મહિમ્મે, ણુ પરિમહિમે, ણુ કિન્હે, ણુ નીને, ણુ શોહિએ,
 ણુ હામિદે, ણુ સુહિદે, ણુ ઇત્થી, ણુ પુમ્મિ, ણુ અન્નદા પરિમણે મણ્ણે' આત્મા
 દીર્ઘ-ક્ષણો નથી, દૂર-ક્રીડ-વ નથી, ગોળ-વર્તુલ નથી, ત્રિકોણ નથી, ચોરસ નથી.
 મહાકાર નથી, કાગો નથી, લીલો નથી, ગતો નથી, પીજો નથી, સદેહ નથી, સ્ત્રી રૂપ
 નથી પુરૂષ રૂપ નથી, નપુસક રૂપ નથી, ચત્તા પગિનાના વિગતે છે 'અહ પામ તે દિં
 કુને દિં આપત્તએ જ્યા' પેતાના હસ ભોગવવાને છુદા છુદા ફોલોમા જન્મ ધરીને
 આત્મા અનેક અગ્રથાઓ ભોગવે છે 'પામુ લોએ મદન્નય' લોકમા મદા ભર છે.
 'મહુ દુકખા હુ જતવો' જગુઓના દુખોની સીમા નથી 'સત્ત્વ' મિદિ પરિણ્યાય
 એમ પણ ને મદા મુદ્દી 'સર્' આસન્નિઓને તરે એજ મદામુનિ છે આને મળતું
 વેદાન્ મદાવાક્ય છે કે 'મનોન સ અને વામન' ક્ષય વડે મુક્તિ મને છે 'આણાએ
 મામગ ધમ્મ' અત્તમા જ માગે ધર્મ છે 'કાયન્નવિયાપ્પએ સગામસીમે રિપાદિએ'
 શનેન્નો ન સ કન્વે એ ખરે સગ્રાનની ટોચ છે. 'ગામે અદુવા ન્હો, હોવ ગામે હોવ
 ન્હો ધમ્મ' ગામના અને ગુપ્તા ધર્મ છે, ગામ અને ન્હા ધર્મ નથી 'જન્માતિપિણુ
 ઉદાદયા' તણુ યામ જતાવ્યા છે 'પડિયકકે વેદિ હન્ન સચાન્ને' પ્રત્યેક ઇવ દીક
 હર્મ સમારભા જેવો છે 'સમયાએ ધમ્મે આગિએ દિ પવન્તિ' આરોએ સમનાએ
 ધર્મ લાખ્યો કે 'ઓઞ્ઞેય દ્વતિ' દુખમા પણ દયા નામે છે 'મે લિકખું વા
 લિખુણી વા વા ઇદ્ધ લોએ દિ' નદેદિ લો પગોએદિ' મદેદિ લો મુને દિ મદેદિ
 લો અનુનેલિ સદેદિ લો સદેદિ સદેદિ લો અદિદેદિ સદેદિ લો સજ્જેજ્જા લો
 જાજે જા લો વિન્નેજ્જા લો મુજ્જેજ્જા લો અજ્જેજ્જા લો' સધુ અથવા સાધ્વીએ

આ લોકના શબ્દો વડે, પરલોકના શબ્દો વડે, સાલજેલા શબ્દો વડે, અણસાલજેલા શબ્દો વડે, દીકેલા શબ્દો વડે, અણદીકેલા શબ્દો વડે આસક્ત થયું નહીં-તન્મય થયું નહીં 'કેદુરેખણા પાણુ જૂત જીવ સત્તા વેધણું વેદંતિ' પ્રાણુ, જૂત, જીવ, સત્ત્વ બીજાને કેવલી વેદના હમણાં તેને પોને જ વેદ છે, ભોગવે છે. 'સર્વં મેઝ્ઞકરણિજ્ઞ' પાવકમ્મ' સર્વ પ્રકારનું પાપકર્મ મારે કરવું નથી. 'સુક્કેન્નગણું તરિયાએ વટમાલુરસ' સુક્કે બ્ધાનમાં વર્તતાં ચક્કાં નિવ્યાણે કસિણે પડિપપ્પણે અત્વાહએ છિરાનુરણે આણુંતે આણુંતરે કેવલણાણું હંસણે સમ્મુપણે છેવટનું સંપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણ, અત્યાહત, નિરાવરણ, અનંત, ઉત્કૃષ્ટ કેવલગાન તથા કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થયું. 'પંચમં ભતે મહાન્વય' પામ્ય મહાવ્રત છે. 'મહવ્વતે હિં પણુવી સાદિંય લાવણાહિં સંપપ્પણું અણુગારે અહામુયં અહાકપ્પં અહામગ્ગં સમ્મં કાએણ કાસિત્તા પાપિત્તા તારિત્તા કિટ્ટિત્તા આણુએ આગારિયા તિ ભવતિ' પાંચ મહાવ્રતોની પચીસ લાવના વડે સંપન્ન અણુગાર મુત્ર, કફ તથા માર્ગને મથાર્થપણે રૂડી રીતે કાપાથી સ્પર્શને પાર પડેાચી, કોર્નિ કંગી, આરાતો આરાધક થાય છે. 'નિતિકમ્મેણુણિ અદુર્ઘં ચેતમા ગિરિવ વાતેણુણું સંપવેવએ' જ્ઞાની અદુષ્ટ મન વડે પર્વતની પેઠે વાયુથી કંપે નહિ. આમા તિતિક્ષા શબ્દ છે. વેદાતમા વદ્ર સંપત્તિ કહેલ છે. શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા શ્રદ્ધા અને સમાધાન 'મહવ્વયા ખેમપદા' મહાવ્રતો ક્ષેમદાના છે. વેદાતમા યોગ અને ક્ષેમ કહેલ છે. શ્રી આચારંગ સૂત્રની ભાષા જાણવા માટે આટલા સૂત્રો કલા. હવે આચારંગ સૂત્રમાંથી મળી આવતી અત્યંત ઉપયોગી હકીકત સંબંધી કંઇક ઉદ્દેશ થાય છે.

વસ્ત્રો સખંધી માહિતી.

'જંગમં ભંગિયં સાણુવં પોત્તમં ખોડિયં તુલકક' ઉન, રેશમ, શણ, પાન, કપાસ અને તુલના વસ્ત્રો 'મહદ્દણુ મોલાધ' ધણા મોટા મૂલ્યવાળા વસ્ત્રો. 'ચીણુસુ' ચિનાશુક-ન લેવા. 'કંબયગાણિ' કંબયે. ઉનની. 'વાત્યાઠ મહાદ્દણુ મોલાધ રણે પાડિયા હેન્નલ' ધણા મૂલ્યવાળા વસ્ત્રો ગ્રહણ કરવા નહિ. 'આન્નેણુણિ' આમડાના કપડાં, 'સહિણુણિ' સુવાળા કપડા, સહિકકયાણુણી સુવાળા અને શોભિત કપડા, આયાણિ અન્નરોમનિષ્પન્નાનિ, બકરીના વાળથી બનેલા કપડા કાચકાણી ધર્મ નિલવણું, કપામોર્લવાનિ, વસ્ત્રો, આસમાની રંગના રૂમાથી બનેલા 'વસ્ત્રો, ખોમિયાણી' સફેદ રેના 'દુગુલ્લાણિ' ખંઘાલી રેના દુકલ રેના 'પદાણિ' પદ સૂત્રના બનેલા 'મલયાણિ' મલય સૂત્રના બનેલા, 'પપ્પણુણિ' છાવના બનેલા 'અંસુવાણી' અંશુક દેશના 'ચીણુંસુચાણિ' ચીનના સૂત્રના ચીનાશુક, 'દેસરાગાણિ' દેશરાગ, 'અમિદાણિ' આમીસ, 'ગર્જ્જાણિ' ગર્જ્જ, 'કાનિયાણિ' કાલિકના, 'કાલહાણિ' કાલહ, 'કંબયગાણિ' ઉનના, 'પાવરણુણિ' મલમલના 'ઉદ્દાણિ' ઉદ્દાતના માજવાના આમડાના 'પેસાણિ' પેશ નામના જતાવરના આમડાના 'પેમયેસાણિ' પશમના બનેલા, 'કિપ્પહ મિગાઇણુણિ' કૃષ્ણમૃગના આમડીના, 'ણીમમિગાઇણુણિ' નીલ મૃગના આમડાના, 'ગોર મિગાઇણુ ગાણિ' ઘોળા દરણના આમડાના, 'કણુગાણિ' કનકના તારના, 'કણુગકંતાણિ' સેનાના ઘાટથી 'કણુગ પદાણિ' કિનખાખથી, 'કણુગ ખંધ્યાણિ' જરીથી ભરેલા, 'કણુગ દુમિયાણિ'

‘વન્વાણિ’ રાખના આમળાના, ‘વિન વણિ’ વાનના આમળાથી મટેના, ‘આભરાણિ’ આભરાણ રૂપ, ‘આભરણ વિચિત્રાણિ’ આમળાથી જડેલા આટલી જનના વસ્ત્રો શ્રી અઆગમ સૂત્ર રચાયું’ ત્યારે જનતા દના, નીન વગેરે દેગો સાથે સમઘ દનો

પાત્રો સંબંધી માહિતી -

‘અય પાદાણિ’ નોદપાત્ર, ‘તળ પાણિ’ ત્રાજાનું પાત્ર, ‘સીસમ’ સીસાનું પાત્ર, ‘દિન્દણ’ રૂપ, ‘સુવન્ન’ મોનું, ‘ગીનિયા’ પીનન, ‘દારપુડ’ પેનાદ, ‘મણિ’ ‘કાપ’ કાચ, ‘કસ’ કાસું, ‘મખ’ સખ, ‘સિમ’ ‘ફત’ ‘ચેન’ કાપડ, ‘મેદ’ પાથર, ‘અમ્મપાયાણિ’ આમળાના પાન, ‘અનકિપાય’ તુભીપાત્ર, ‘મદિયાપાય’ માટીનું પાત્ર, ‘દારપાય’ દાદપાત્ર શ્રી આચાર્યગમ સૂત્ર રચાયું ત્યારે આવા અવા પાત્રો આપણા દેશમાં જનતા દના અને ઉપયોગમાં આવના દના

વાદ્યો મળધી માહિતી -

‘મુદગ’ મુદગ ‘નદી મુદગ’ નાદી મુદગ, ‘જઝઝગિ’ ઝાઝગ, ‘વીણા’ ‘વિપણિ’ વન્ધીસમ ‘વાદ્યક’ ‘તુણય’ તુનમ, ‘પણય’ પણવ, ‘તુજવીણીય’ તુજવીણા, ‘કુકુન’ કોઠડ ‘તાવ’ તાન ‘કસતાન’ ‘નતિય’ કસિમ-તીયા, ‘ગોદિય’ ગોદિમ, ‘મિગિ કિગિય’ ‘કિગિમિગિમ’, ‘મખ’, ‘વેણ’ ‘વસ’ વસ, ‘ખરમુદી’ ખરમખી, ‘પિરિ પિનિય’ પિરિપિકા શ્રી આચાર્યગમ સૂત્ર રચાયું તે સમયે આવી જનતા અને વપરના હતા

પશુઓ મળધી માહિતી -

‘માદિસર્પણ’ મદિસ શાગા ‘નમળ’ જનન, ‘અમ્મ’ અમ્મ, ‘દતિય’ દાથી, ‘મવિજન’ કપિજન, ‘મદિસ જુદાણિ’, ‘વસળ જુદાણી’ ‘અમ્મ જુદાણિ’ ‘દતિય જુદાણિ’ ‘કનિજન જુદાણિ’ શ્રી આચાર્યગમ સૂત્ર રચાયું ત્યારે આવી જનના પશુઓ પાળવામાં આવના અને તેમના મુદ્દો કમનવામાં આવના હતા ‘માવીયા’ ગાય સમઘી પણ માહિતી હતી.

સ્થળ વિષે માહિતી -

‘ગામ’ ગામ, ‘ણય’ નગર, ‘ખેડ’ ખેડ—ગામડ, ‘વડ’ કવાડામાં, ‘મવ’ કમ્પામાં, ‘પણ’ પાણી સહેર, ‘આગર’ આગર, ‘દોણમુદ’ જહર ‘નિગમ’ ન્યાપાગ મથળ, ‘આસમ’ આસમ—તીથાથળ ‘ગવદાણિ’ ગવદાની, ‘સણિવેસ’ મનિવેસ સત્ત, ૪૫ ૫૩—શ્રી આચાર્યગમ સૂત્ર રચાયું ત્યારે ગમ્મધાનિ, રહેલો ગામ ગામડું, ૫૦ વગેરે સ્થળોની ઓળખણ ઉપર પ્રમણે હતી.

હાડ મળવી માહિતી -

શ્રી આચાર્યગમ સૂત્રમાં જુની જુદી જનના હરના અઠાવીસ નામો મળ્યાના છે જેવા કે ‘હગિ’ હાડ, ‘અદહારે’ ‘એગાનની’ એમવની, ‘મુતાવની’ મુખાવણિ, ‘કણવની’ ‘અણાવની’ વગેરે

કુલ વિષે માહિતી:-

‘ ઉગ્રા કુલાણિ ’ ‘ ભોગ કુલાણિ ’ ‘ રાષ્ટ્રણ કુલાણિ ’ ‘ ખત્તિય કુલાણિ ’ ‘ ઇકખાંગ કુલાણિ ’ ‘ હરિવંસ કુલાણિ ’ ‘ એસિય કુલાણિ ’ ‘ વસિય કુલાણિ ’ ‘ ગંડાગ કુલાણિ ’ ‘ કોદાગ કુલાણિ ’ ‘ ગામરકખ કુલાણિ ’ ‘ વોક્કસાલિય કુલાણિ ’ ઉગ્ર કુલ, ભોગ કુલ, રાજન્ય કુલ, ક્ષત્રિય કુલ, ઇદિવાક કુલ, હરિવંસ કુલ, એષ્ય કુલ, વૈશ્ય કુલ, મંડક કુલ, કોદાગ કુલ, ગ્રામ-રક્ષક કુલ, બોક્કે-સાલીય કુલ, આમાં પહેલાં છ કુલો તે રજપુતો છે, એખથી બોક્કસાલીય સુધી છ કુલો વૈશ્યમાં સમાય છે. ‘ એસ્ય ’ ગોવાળ, ‘ ગંડાગ ’ - નાપતિ, ‘ ઉદોપણા કરનાર, ‘ બોક્કસાલીય ’ સાળવી, તંતુવાય, શ્રી આચારાંગ સૂત્ર રચાયું ત્યારે ઉપર પ્રમાણે જુદાં જુદાં કુલો પ્રચલિત હતાં તેની સાથે આહાર પાણી લેવાને અયોગ્ય એવી તિરસ્કૃત અને નિંદિત જાતો પણ હતી. કારણ કે આહાર પાણી લેવાના ફરમાનમાં જણાવે છે કે ‘ અદુમંચિએસુ ’ અતિર-સ્કૃત અને ‘ અગરહિતેસુ ’ અનિંદિત કુલોમાંથી જ આહાર લેવો આ જાતો હિંસુ કુલ અને નીચું કુલ, હિંસ જાતિ અને હલકી જાતિ એવો બેદ શ્રી આચારાંગ સૂત્ર કાલમાં તો હતો.

મહોત્સવો સંબંધી માહિતી:-

‘ સમવાએસુ ’ મેળો, ‘ પીઠગિયોસુ ’ પિતૃબોજન, ઇદમહેસુ, ઇદ્ર મહોત્સવ, ‘ ખંદ મહેસુ ’ રકંદ-કાર્તિક સ્વામી મહોત્સવ, ‘ રદ્દ મહેસુ ’ રદ્દ મહોત્સવ, ‘ મુશ્કંદ-મહેસુ ’ મુકુંદ-અક્ષરવ મહોત્સવ, ‘ જૂત મહેસુ ’ જૂત મહોત્સવ, ‘ જકખ મહેસુ ’ મક્ષ મહોત્સવ, ‘ છાગ મહેસુ ’ નાગ મહોત્સવ, ‘ પૂજ મહેસુ ’ રત્ન મહોત્સવ, ‘ ચેધમ મહેસુ ’ ચૈત્ય મહોત્સવ, ‘ રખ મહેસુ ’ વૃક્ષ મહોત્સવ, ‘ દરિ મહેસુ ’ દરિ મહોત્સવ, ‘ અગડ મહેસુ ’ ‘ તડાગ મહેસુ ’ ‘ દલ મહેસુ ’ દ્રલ-ઝરો મહોત્સવ, ‘ છુદિ મહેસુ ’ નદી મહોત્સવ, ‘ સર મહેસુ ’ સરોવર મહોત્સવ, ‘ સાગર મહેસુ ’ સાગર મહોત્સવ, શ્રી આચારાંગ સૂત્ર રચાયું તે સમયે આવા આવા મહોત્સવો ઉજવાતા હતા. આથી રપષ્ટ થાય છે કે મેળો ભરાવો, પિતૃબોજન, ઇદ્ર રદ્દાદિ મહોત્સવ, સરોવર પૂજન, ચૈત્ય પૂજન, વૃક્ષ પૂજન, વગેરે વસ્તુઓ ધણી પ્રચીન છે.

ચીજો સંબંધી માહિતી:-

‘ સુવેણ ’ સુપડા વડે, ‘ વિપળેણ ’ વીંજણા વડે, ‘ પત્તેણ ’ પંખાવડે ‘ લસુણ ’ લસણ, ‘ લસુણ પત્ત ’ લસણના પાન, ‘ લસુણનાલ ’ લસણની નાળ, ‘ લસુણ કંદ ’ લસણનું કંદ, ‘ તેલ્લ પૂષ્ય ’ તેલમાં તળેલી પુરી, ‘ ચાલિવોદગ ’ ચોખાનું ધોણું ‘ જવોદગ ’ જવનું ધોણું, ‘ મુદિયા પાણુગ ’ દ્રાક્ષનું પાણી, ‘ અનુર પાણુગ ’ અનુરનું પાણી, ‘ આરામગાદેસુ ’ આરામગૃહ, મુસાદરખાનું, ‘ સિંગવેર ’ સિંગવેર સુન્ન, આદુ, ‘ કણ ’ ધાનના દાણા, ‘ કણ કુણુગ ’ દાણાવાળા કુસકો

‘ કણુ પૂમણિ ’ દણુવાળી પુરી-રોટકી, ‘ ચાઉઝ ’ ચાવડ, ‘ ચાઉઝ પિટ્ ’ ચાવડનો લોટ, ‘ નિલ ’ તલ, ‘ તિલપિટ્ ’ તલનો લોટ, ‘ તિલપપણુ ’ તલપાપડી, ‘ છાલિએર ’ નાલિએર, ‘ ખલ્લુર ’ ખલુર, ‘ ખોલ ’ ખોળ, ‘ મંધિમાણિ ’ પુષ્પ-ગુચન, ‘ વેરિમાણિ ’ વસ્ત્રગુચન, ‘ પૂરિમાણિ ’ પુતળાંઓ, ‘ સંધાઈમાણિ ’ વસ્ત્રકામ, ‘ કટ્ટ કંમાણિ ’ લાકડકામ, રથાદિ, ‘ પેલ્ય કંમાણિ-’ પુસ્તક કામ, ‘ ચિત્ત-કંમાણિ ’ ચિત્રકામ, ‘ મણિ કંમાણિ ’ મણિકામ, ‘ દંત કંમાણિ ’ દાંતકામ, ‘ માથ કંમાણિ ’ માથા કામ, ‘ પત્તએલ્લ કંમાણિ ’ કોતર કામ, ‘ સાશીણિ ’ સાળ, ‘ વીલીણિ ’ ચોખા, ‘ મુગાણિ ’ મગ, ‘ માસાણિ ’ અડદ, ‘ કુલ્તયાણિ ’ કલશી, ‘ જવાણિ ’ જવ; ‘ પિંડ ’ પિંડ, ‘ લોય ’ પાન, ‘ દધિ ’ દડી, ‘ નવણીય ’ નવનીન, માખણ, ‘ ધપ ’ ઘી, ‘ ગુલ ’ ગોળ, ‘ તેફ ’ તેલ, ‘ બિલ ’ બિડબુલ, ‘ લોણુ ’ સિંધાણુ, ‘ મડુ ’ મધુ, ‘ મજ્જ ’ મધ, ‘ મંસ ’ માસ, ‘ સંકલિ ’ સાંકળી-તરૂં સાંકળી-તલપાપડી, ‘ ખીર ’ દૂધ, ‘ ગાવીયો ’ ગાય, થી આચારાંગ સૂત્ર રચાણું ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ચીજોની આદિતી દતી. ‘ ગાય ’ ગો સંબંધી પણ સંપૂર્ણ આદિતી દતી. ગાયને ખડે જોનાં પશુઓની આદિનીમાં મૂકવી નહિએ.

પરશુરણુ આદિતી:-

‘ કણુ સોદણુએ ’ કણુ રોધન, ‘ છુદએદએ ’ નખ છેદન, ‘ અકખાધિય ’ આખ્યાન-વાતી, ‘ માણુમાણિય ’ તોલ, માપમાણ, ‘ મહમાદયણુદ ’ મોટા નાચ, ‘ ગીય ’ ગીત, ‘ વાઈય ’ વાઈત્ર, ‘ ખતિયાણુ ’ ક્ષત્રિયો, ‘ રાઇયુ ’ રાજ્યો, ‘ કુરાઇયુ ’ હુરાઇ કાકોર, ‘ રાયપેસિયણુ ’ સરદારો, ‘ રાયવંસદિયાણુ ’ રાજવંશીઓ, ‘ મડયકાહેસુ ’ મડદા બળતાં હોય ત્યાં, ‘ મડય ચુલિયાસુ ’ મડદાંઓ ઉપર જ્યાં સ્તંભ, પાળીઆ કે નાનો ધુમટ કરેલ હોય તે ‘ મંડય એધએસુ ’ મડદાં ઉપર દેવળ કે મૂર્તિ સ્થાપી હોય ત્યાં, ‘ આરામાણિ ’ બાગ, ‘ ઉજ્જનણાણિ ’ બગીચો, ‘ વણાણિ ’ વન, ‘ વણુમંડાણિ ’ ઉપવન, ‘ દેવકુલાણિ ’ દેવલ, ‘ સભાણિ ’ સભા, ‘ પવાણિ ’ પાણી પીવાના સ્થળ, પીવાયા, ‘ કડયાણિ ’ કડબ, ‘ લાદવારી ’ લાટ દેશ, ‘ વજ્જ-ભૂમિ ’ વજ્જભૂમિ, ‘ શુજ્જભૂમિ ’ શુભ્રભૂમિ, ‘ પલાયપુજ્જ ’ ગંજ, થી આચારાંગ સૂત્ર રચાણું ત્યારે ઉપર પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન આદિતી દતી.

મહાવીર ચરિત્રમાંથી મળતી આદિતી:-

‘ ઉસકદત્તરસે માહણુસ કોઝવસ ગોત્તરસ ’ દેવાણુંદાએ માહણીએ જલધરાયણુસ ગોત્તરસે, ‘ છાયાણુ ખતિયાણુ ’ નાતવંચી ક્ષત્રિય, ‘ સિદ્ધચરસ ખતિયરસ કાસવ ગોત્તરસ ’, મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયનું કાસવ ગોત્ર. ‘ તિસવાએ ખતિયાણીએ વાસિદ્ધસ ગોત્તરસે ’ મહાવીર પ્રભુનાં માતા ત્રિસલા ક્ષત્રિયાણીનું વાસિજ્ઞ ગોત્ર. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાવીર પ્રભુના પ્રથમ માતાપિતા કે જેઓ બાહ્યણુ હતાં અને દ્વિતીય માતા પિતા કે જેઓ ક્ષત્રિય હતાં: આ સઘળાનો ગોત્રો વેદપાઠી ઋષિ કુલનાંજ હતાં. ‘ મહાવીરસ કોતુગ ભૂતિ કમાઇ ’ મહાવીર પ્રભુનું કોતુક કર્મ અને ભૂતિ કર્મ કહ્યું.

‘ મહાવીરે પંચ ધાતિ પરિવુડે ’ મહાવીર પ્રભુને પાંચ ધાત્રી-દાઇ-હતી. ‘ ખીર ધાઇએ ’ દૂધ ધવાડનારી ધાત્રી, ‘ મળ્જણુ ધાઇએ ’ સ્નાન કરાવનારી ધાત્રી, ‘ મંડાવણુ ધાઇએ ’ શણુગાર ધરાવનારી ધાત્રી, ‘ ખેવાવણુ ધાઇએ ’ ખેવાવનારી ધાત્રી, ‘ અંક ધાઇએ ’ તેડન રી ધાત્રી : આ પ્રમાણે શ્રી આચારાંગ સૂત્ર રચાયું ત્યારે ધાઈ, દાઇ, ધાત્રીઓ રાખવાનો રિવાજ હતો. ‘ મહાવીરે કાસવ ગોત્તે ’ મહાવીર પ્રભુનું કાસ્યપ ગોત્ર, ‘ અમ્મા મા, ‘ અમ્મા વાસિક્કસ ગોત્તા ’ માતનું વાસિક ગોત્ર હતું, ‘ મહાવીરસ્સ ભગ્ગન જમોયા ગોત્તેણુ કાઠિએણા ’ મહાવીર પ્રભુની ભાર્યા યશોદાનું કોઠિન્ય ગોત્ર હતું. ‘ મહાવીરસ્સ ધૂયા કાસવ ગોત્તેણુ પિયદંસણા ’ મહાવીર પ્રભુની પુત્રી પ્રિયદર્શનાનું કાસ્યપ ગોત્ર હતું. મહાવીરસ્સ યુ તુહ કોસિય ગોત્તેણુ જસવતી ’ મહાવીર પ્રભુની દૌહિત્રી યશવતીનું કોશિક ગોત્ર હતું. ‘ જાયે ’ નાત, ‘ જાય પુત્તે ’ ગાન પુત્ર-નાત પુત્ર, ‘ જાય કુલ્લિવ્વત્તે, ચાત કુલાત્પન્ન, સમત્ત પદ્ધણ્ણે ’ સમાપ્ત પ્રતિગાવાળા, ‘ દેવઽઠ્ઠે ’ શિખિકા, ‘ પુર ઓ મુરા વદંતી ’ પૂર્વ તરફ મોઢા આગળ દેવો હતા. ‘ સિદ્ધત્થ વ્ણ્ણ ’ સીસમનું વન ‘ કલ્હિયાર વણ્ણ ’ કલ્હિયનું વન, ‘ ચપ્પ વણ્ણ ’ ચપાનું વન, ‘ આણદ્દગ સંચેહિ ’ નાટક સહિત દેવી દેવો, ‘ આરિય વ્ણ્ણ ’ આર્ય વચન, ‘ અણારિય વ્ણ્ણ ’ અનાર્ય વચન. ‘ અવિન્નએ ’ અવિદ્યાથી ‘ માદણ કુંડ ’ બ્રહ્મણકુંડ સ્થાન, ‘ ખત્તિય કુંડપુર સંણિવેશ ’ ક્ષત્રિય કુંડ પુરસ્થાન.

શીવવાની સોયની માહિતી:-

‘ મુત્તં જાધસ્સામિ, સૂધં જાધસ્સામિ, સધિસ્સામિ, સીવિન્સામિ, ઉક્કસિન્સામિ ’ સૂત્ર લાવવું છે, સૂધ-સોય લાવવી છે. વસ્ત્ર લાવવું છે. વસ્ત્ર શીવવું છે. વસ્ત્ર વધાવવું છે. કટકા કરવા છે. આથી રપટ થાય છે કે સોય પ્રાચીન કાળથી છે. લુગડા શીવવાનો સાધવાનો અને વધારવાનો હુન્નર પ્રાચીન છે. શ્રી આચારાંગ સૂત્ર રચાયું ત્યારે આ હુન્નર આલતો હતો કેટલાક કહે છે કે લુગડા શીવવાની કળા મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે લાવ્યા તે પહેલા ન હતી. આ વાત ટકી શકતી નથી. મુસલમાની રાજ્યમા શીવવાનો હુન્નર ખીલવટ પામ્યો હશે. પહેરવેશ જદવવાથી શિલાઇમા ફેર પડ્યો હશે. પણ એય અને શીવવાનો હુન્નર આપણા દેશમા પ્રાચીન કાળથી છે.

મતભેદો:-

‘ અત્થિ લોએ ’ ‘ જુત્થિ લોએ ’ ‘ ધુવે લોએ ’ ‘ અધુવે લોએ ’ ‘ સાદિએ લોએ ’ ‘ અણાન્ઠિએ લોએ ’ ‘ સપન્નવસિતે યોએ ’ ‘ અપન્નવસને લોએ ’ ‘ મિદ્ધિની ’ ‘ અસિન્ઠિતિ ’ ‘ અનિરયે ’ લોક છે, લોક નથી, લોક નિશ્ચય છે. લોક-ચળ ફરતો છે, લોક સાદિ છે, લોક અનાદિ છે, લોક અંતવાન છે, લોક અંત રહિત છે, સિદ્ધિ છે, મિદ્ધિ નથી, નગ્ક નથી, આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે શ્રી - આચારાંગ સૂત્ર રચાયું ત્યારે આવોક પરવોડના સંબંધમા અનેક વિવાદો ચાલતા હતા. લોક-ચળ એટલે ફરતો છે. એવો પણ એક અભિપ્રાય તે વખતે ચાલતો હતો. શ્રી સંકરાચાર્યજીના

કેવવાદતની પેરે લોક નથી. જગનનો ત્રણ કાલમા અભાવ છે. એવો અભિપ્રાય પણ હતો. નરકાદિ નથી. એ અભિપ્રાયથી ચાવીકે મનનું મુચન ચાપ છે.

હિંસાનાં કારણો:-

‘ અચ્ચાએ હણતિ ’ અર્થાં માટે દેવને પ્રસન્ન કરવા માટે હણે છે. ‘ અચ્ચાએ ’ અગ્નિણીએ, મંસાએ, સોણિનાએ, દિવયાએ, પિત્તાએ, વસાએ, પિચ્છાએ, પુચ્છાએ, બાલાએ, સિંગાએ, વિસાણાએ, દંતાએ, દાદાએ, નદાએ, મ્દારણીએ, અક્રીએ, અદ્ધિમિન્નએ, અદ્ધાએ, અણુદાએ. હિંસિસુ, હિંસતિ હિસિસસતિ-વદંતિ, ’ અર્થાં માટે ચામડા માટે, માસ માટે, લોદી માટે, હૃદય માટે, પિત માટે, વસ્ત્રો માટે, પીંછાઓ માટે, પુછડી માટે, વાળ માટે, ક્ષીંગડા માટે, દંત માટે, દાઢ માટે, નખ માટે, નાડીઓ માટે, નરસો માટે, હાડકા માટે, ચરબી માટે હણ્યા હતા માટે હણાય છે, હણાગે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમયે પ્રાણીઓના વાળ વગેરે ઉપયોગમા લેવા માટે પ્રાણી હિંસા થની હતી. પ્રાણીઓના જુદા જુદા અવયવોનો ઉપયોગ લોકો જણુના હતા તેથી સ્વાર્થ-યોગે હિંસા કરતા હતા.

લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં બ્રહ્મા:-

આયબ્યે, હિષ્ટા બ્યે સરણુ બ્યે, મિત્ર બ્યે, પેચ્ચ બ્યે, દેવ બ્યે, રાય બ્યે, ચોર બ્યે, અતિહિ બ્યે, કિવણુ બ્યે, સમણુ બ્યે, ‘ આત્મમય, જાતિમય, સ્વજન બ્ય, મિત્રમય, પ્રેતમય, દેવમય, રાજમય, ચોરજન, અતિથિમય, કૃપણમય, શ્રમણુબ્ય. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી આચાર્ય સૂત્ર સ્વાયં ત્યારે જે જુદાં જુદાં બ્રહ્મા જોળખાતા હતા એમાં જાનિબલ પણ હતું. જેની જાતિ મોટી તથા તેમા લાગવગ વિશેષ તે બળવાન લેખાતો સઘળાં બ્રહ્મા આત્મજનનું પ્રથમ સ્થાન હતું. જેનો આત્મા બળવાન તે સૌથી વધારે બળવાન. ખરેખર તે આત્મજન છે; માટે તેને સૌથી પ્રથમ મૂકવામા આવ્યું છે.

ગોત્રનું ઉલ્લેખ કરિપણ:-

ઉચ્ચાગોએ, જીવાગોએ, ઉચ્ચગોત્ર નીચગોત્ર, આટલા ઉપરથી સમજી શકાય છે કે શ્રી આચાર્ય સૂત્ર સ્વાયં ત્યારે ઉચ્ચ ગોત્રવાળો અને નીચ ગોત્રવાળો એવા બે ભેદો સ્પષ્ટ હતા. સઘળાના ગોત્ર એક સરખા જ છે એવું તો ન હતું. ઉચ્ચ ગોત્રમા જન્મેનો તે ઉચ્ચ ગોત્રવાળો ચઢીઆતો લેખાતો અને નીચ ગોત્રમા જન્મેનો તે નીચો-ઉતરતો કે હવડો લેખાતો.

દશવ્યવસ્થા -

‘ ગયાણો વાસે વિપુપતિ ’ ગમ્મઓ હુંટી લે છે. ‘ અદ્દતાદગ વાસે અવદંતિ ’ ચોરો ચોરી લે છે, ‘ જ્ઞાતીણુ ’ નાતીયા, ‘ ધનીણુ ’ દાઢ ‘ સઠણુ ’ રાગ, ‘ દાસણુ ’

દાસ, 'દાસીણ' દાસીઓ, 'કમ્મકરણ' 'કમ્મકરીણ' ચાકર, ચાકરડી, 'અરાયાણિ' અરાજન-અરાજકતા, 'ગણુરાયાણિ' અનેક રાજ કર્તા હોય, 'જુવા-રાયાણિ' દારજનણિ 'જે રાજ હોય, 'વેરજાણિ' વિરોધી રાજ હોય, 'હ્યાવ' નાય-વહાણ. 'સેણ' સૈન્ય, આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે શ્રી આચારંગ સૂત્ર રચાણું ત્યારે પણ કેટલાક રાજઓ લોકોને હુંટવાનો ધંધો કરતા હતા.નાતીકા હતા એટલે કે નાત જાત હતી. દાસ દાસી, ચાકર ચાકરડી હતાં. ખરાજકતા હોય, અનેક રાજઓ હોય, જે રાજ હોય, વિરોધી-રાજ હોય, તેવા સંયોગોમાં ત્યાં જવું કે વસવું સાઈ નથી એમ)મનાણું હતું. ભાવાર્થ એટલો જ છે કે લોકો રાજઓથી ધણો ભય પામતા હતા. રાજઓથી ડરીને આશતા હતા. રાજઓના નામથી દેશ મુક્ત નહોતો.

કેટલીક વિશેષ હકીકત:-

જૈન ધર્મનો ઉદ્દેશ તીર્થંકર શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર સ્વામી થયા. એમણે દેશ-ભાષામાં ઉપદેશ કર્યો હતો. શ્રી મહાવીર પ્રજાના વિસ્તીર્ણ ઉપદેશની એમના આગેવાન શિષ્યો ગણધરોએ સૂત્ર રૂપે ગુંથણી કરી. આવી સૂત્ર વાણીને દ્વાદશાંગી વાણી કહેવામાં આવે છે. જૈન શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણના બાર સ્કંધ છે. તેવીજ રીતે શ્રી વીતરાગ દેવ મહાવીર પ્રજાની વાણીના બાર અંગ છે. આ બાર અંગમાંથી બારમું અંગ આજે ઉપજ્ઞપ્ત નથી. કેવલ અંશ રૂપે અચાર અંગ આજે મળી આવે છે. આ અંગો સોદાષ્ટકમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વજ્રભીપુરમાં પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યા. એને આજે 'પંદરસે' વર્ષ થઈ ગયાં. ભાષાનો વિચાર કરતાં આચારંગ સૂત્રની ભાષા મોંઘી જુની છે, આથી જુની પ્રાકૃત ભાષાનો કોઈ અંશ જોવામાં આવ્યો નથી. આ સૂત્રની ભાષા તે દેશ-ભાષા છે, પ્રાકૃત ભાષા છે. ત્રેવીસે કરતાં વે વધારે વર્ષ જેટલી પુરાણી છે. આ સૂત્રમાં માત્ર જૈન મુનિઓનો આચાર ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરવાથી ખીજ અનેક બાબતો આપણા જાણવામાં આવે છે. જૈન મુનિઓનાં આચરણો ઉપરાંત જૈનોનું અધ્યાત્મિક આ સૂત્રમાંથી મોંઘી વધારે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આ સૂત્ર રચાણું ત્યારે આપણા દેશમાં કંઈ કંઈ જાતનાં વસ્ત્રો જનતા હતા, કેવી કેવી જાતના પાત્રો-વાસણો વપરાતા હતા, કંઈ કંઈ જાતનાં વાદ્યો હતા, કંઈ કંઈ જાતનાં માનવ કૂલો હતા, તે વખતે પણ અત્યંત વર્ગની હયાતિ હતો, કયા કયા દેવોનું પૂજન થતું હતું, કેવી કેવી યોગ્ને જનતો હતી, જૈનોના ગોત્ર નવીન હતા કે બ્રાહ્મણોમાંથી ઉતરી આવેલા ઋષિ ગોત્ર હતા વગેરે બાબતો સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે. કેટલાક કહે છે કે આચારંગ સૂત્રની માગધી કે અર્ધ માગધી ભાષા છે. આવી વાતો અપૂર્ણ અભ્યાસને પરિણામે ચાલવા પામી છે. ખરું જોતાં આચારંગ સૂત્રની ભાષા તે દેશ ભાષા છે. ધણી જુની પ્રાકૃત ભાષા છે. ભગવાન શાકટાયનની પહેલાની આ સૂત્રની ભાષા છે. ભગવાન શાકટાયનને ભગવાન પાણિનિએ અને યોગદર્શનના રચયિતા મહાભાષ્યના લેખક ભગવાન પતંજલિ ઋષિએ યાદ કરેલા છે ભગવાન શાકટાયને ભગવાન મહાવીર પ્રજાને મંગલચારણુમાં યાદ કરેલા છે અને અધ્યાયને અંતે પોતાને શ્રુત

કેવલી તરિકે જોગખવાયા છે. શ્રી આચારંગ મૂત્ર પછી સયગાંગ વગેરે રચાયાં. ખાર અંગ પછી ખાર ઉપાગો રચાયાં. આ અંગ અને ઉપાગોની ભાષામાં પરસ્પર પ્રાચીનતા પરત્વેનો અને જુદા જુદા રચના પરત્વેનો ભેદ છે. આ સધમાં મૂત્રનો વિચાર કરતાં શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષા આચારંગ સૂત્રની છે. આ સૂત્રમાં ધણું લેખન તો ગદ્યમાં જ છે. પદ્યમાં લેખન છે પણ તે જૂજ છે. આ જોનાં દેશ ભાષામાં ધણા જુના કાળથી ગદ્ય અને પદ્ય અને લખાતાં આવે છે. આચારંગ સૂત્રની ભાષા તે હાલમાં જોવાતી ગુજરાતી ભાષાની મૂલ ભાષા છે. આચારંગ સૂત્રની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી ભાષાની જોના છે. ગાના છે, મૂલ રૂપ છે. આચારંગ સૂત્રમાં ગુણેલી પુરાણી પ્રાકૃત ભાષા-દેશ ભાષા વિહાર પામતી પામતી ક્ષિકાલ સર્વગ જગવાન હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં જે સ્વરૂપમાં પામી હતી; તેનો ઉત્ક્રેષ્ઠ એમણે પોતાના વ્યાકરણમાં કરેલો છે. જગવાન હેમચંદ્રાચાર્યની અગાઉ કેાઇ વિદ્વાને દેશભાષા-પ્રાકૃત ભાષાના નિષ્કો સંજ્ઞા. વિચાર કરેલો ન હોતો. જગવાન હેમચંદ્રાચાર્યના સમય પછી ભાષા વિહાર પામતી પામતી સંવત ૧૪૧૨ની સાલમાં, હાલમાં જેવા પ્રકારે આપણે ભાષા બોલીએ છીએ તેવા સ્વરૂપને પામી. એનું જ્યક્ષત ઉદાહરણ 'ગૌતમ રાસો' છે. એ પછી જોનાના નિકટવર્તી નાગર કવિ પદ્યનામે 'કદાનકદે પ્રજંધ' રચ્યો. એ પછી નરમંદ મહેતા, પ્રેમાનંદ, શામળ ભટ્ટ વગેરે બ્રાહ્મણ કવિઓએ પણ દેશભાષામાં-ગુજરાતી ભાષામાં અનેક સુંદર કાવ્યો રચ્યાં. આ સધળી વાતોનો સરવાળો એકજ નીકળે છે કે આજથી ત્રીસે વર્ષ પૂર્વે દેશભાષા જુની પ્રાકૃત ભાષામાં જોનેનું પ્રથમ અંગ-આચારંગ-સૂત્ર રચાયું. આનાથી પુરાણો કેાઇ પ્રાકૃત ગ્રંથ વિષમ નથી. આપણે હાલમાં જે ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ તેનું મૂળ, તેની જોના તે આચારંગ સૂત્રની ભાષા છે. આ કારણથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકું છું કે ગુજરાતી ભાષાના મૂળ ઉત્પાદકો જોના છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય તો જોનીએ પામે જ છે. શ્રી આચારંગ સૂત્રના સમયથી તે આજ સુધીમાં એટલે કે હેઠલાં ત્રીસે જોટલાં વચ્ચેમાં પ્રાકૃત ભાષામાં, દેશ ભાષામાં કે ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ગ્રંથો જોનાએ તેમજ બ્રાહ્મણોએ રચેલા છે; તેમાં આચારંગ સૂત્રની ભાષા સૌથી વધારે સંસ્કારી, પ્રતિભાશાળી તેમજ શુદ્ધિથી ભરપૂર છે. ગુજર લોકો આપણા દેશમાં પ્રવેશ્યા અને આપણા દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું તે સમયની દેશ ભાષાને જુની ગુજરાતી કે અપભ્રંશ તરિકે જોગખવામાં આવે છે. અને 'ગૌતમ રાસો' રચ્યો તે સમયની અને તે પછીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી ભાષા છે. હાલમાં ગુજરાતી ભાષા વધારે સંસ્કારી બનવા પામી છે. લોકોમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ દાખલ થયો તેથી આપણી દેશ ભાષા અગાઉ કરતા વધારે સુધરી. હાલમાં ગુજરાતી ભાષામાં જે ગ્રંથો રચાઇ રહ્યા છે તેમાં કેટલાક તો ધણી ઉચી કે.ટિના છે. આમાં સૌથી વધારે - પ્રતિભાશાળી ગ્રંથો તો ગુજરાતના મહાકવિ શ્રીમાન નાનાલાલ દવપતરામ કવિના રચેલા છે. એમનું સાહિત્ય ચિરંજીવ છે. અભ્યાસના અભાવે અને સહિષ્ણુતાની ખામીને લીધે આ વાત આજે કેાઇને ગળે ઉતરે કે ન ઉતરે પણ લખિયની ગ્રન્થ તો જરૂર આપણા મહાકવિ શ્રીમાન નાનાલાલભાઈના નામને અને તેમના ગ્રંથોને પૂરા ભાવથી પૂજશે. કેટલાક ભાઈઓ કહે છે કે હાલમાં

જૈનાચાર્યો જે કવિતાઓ વગેરે લખે છે તેમાં માર્ગથી ભાષાનું ભરણું વિશેષ હોય છે. મોટે તે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા ન કહેવાય. આ આલેખોનો સંદર્ભ ઉત્તર હાલમાં શાસ્ત્ર વિશારદ જૈનાચાર્યશ્રી મહાત્મા શ્રી અશ્વત્થામસૂરિશ્રીશ્રી મહારાજ આપી રહ્યા છે. એમણે રચેલા 'કાવ્ય સુધાકર' ગ્રંથ જેણે લેયો હશે તેઓ સમગ્ર શકશે કે આ 'કવિતાઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાઈ છે. એટલું જ નહીં પણ તે ધણી ઉચ્ચ પ્રતિની છે. કદાપિની હરોળમાં ઉભી રહે તેટલી સંસ્કારી અને પ્રતિભા તથા કલ્પનાથી પૂર્ણ છે. છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓ પોતાનું સ્વરૂપ બદલ્યું છે. હમણો જે કવિતાઓ રચાય છે તે અગાઉ કરતા ધણી જ ઉંચી પ્રતિની રચાય છે. અગાઉ તો કવિતામાં માત્ર હકીકત અને અર્થકર આવેતા અને તેથી લોકોને રસ પડતો હમણું જે કવિતાઓ રચાય છે તેમાં શુદ્ધિના શુદ્ધાઓ પાડવામાં આવે છે. ખરે જોતા કાવ્યક્ષેત્રમાં ગુજરાતના મહાકવિ શ્રીમાન નાનાલાલભાઈની કવિતા અપૂર્વ આશ્ચર્યમય અને અદ્વિતીય છે.

શ્રી આચાર્ય સૂત્ર રચાયા પછી પાણિનિ અને પતંજલિ થયા છે. એને મોટે પ્રમાણે તપાસીએ. પાણિનિ વ્યાકરણમાં સૂત્ર છે કે 'ત્રિ પ્રવૃત્તિષુ શાકટાયનસ્ય' 'લઙ્કા: શાકટાયનસ્યૈષ' વગેરે સૂત્રોમાં ભગવાન પાણિનિએ ભગવાન શાકટાયનને યાદ કર્યો છે. પાણિનિ વ્યાકરણ ઉપર ભગવાન પતંજલિએ મહાભાષ્ય રચ્યું છે. આ મહાભાષ્યમાં પણ ભગવાન શાકટાયનને યાદ કરવામાં આવ્યા છે. 'વૈયાકરણાનાં ચ શાકટાયન આહ ધાતુર્જ નામેતિ' વગેરે. આટલા ઉપરથી નહીં થાય છે કે પ્રથમ શાકટાયન વ્યાકરણ રચાયું, એ પછી પાણિનિ વ્યાકરણ રચાયું અને ત્યાર પછી ભગવાન પતંજલિ ઋષિએ મહાભાષ્ય, શોભદર્શન વગેરે રચ્યા હવે ભગવાન શાકટાયનના સમય તપાસીએ. શાકટાયન વ્યાકરણના પ્રત્યેક પદ્યતમા કહેવામાં આવ્યું છે કે 'મહાશ્રમણ સંઘાધિપતે: શ્રુતકેવલિ દેશીયાચાર્યસ્ય શાકટાયનસ્ય' આમાં 'મહાશ્રમણ સંઘાધિપતિ' અને 'શ્રુતકેવલિ' આ બે શબ્દો ખાસ ધ્યાન બેચનાગ છે 'મહાશ્રમણ સંઘાધિપતિ' શબ્દ ઉપરથી જૈન શ્રમણ સાધુ સધના તેઓ આચાર્ય હતા. વળી તેઓ 'શ્રુત કેવલિ' હતા મગધાચરણમાં ભગવાન શાકટાયન કહે છે કે 'નમઃ શ્રીઘર્માનાય પ્રભુદ્વાજીવસ્તથે' આમાં શ્રી વર્ધમાન મહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર કરેલા છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન શાકટાયનના ઇષ્ટ દેવ ભગવાન વર્ધમાન સ્વામી ઉદે મહાવીર સ્વામી હતા. મહાવીર સ્વામીને ચર્ચ ગયા ૨૪૫૪ વર્ષ થયા, શાકટાયન શ્રુતકેવલિ હતા. મહાવીર સ્વામીની પાટે 'સુધર્મા સ્વામી' અને 'જંજુ સ્વામી' એમ બે આચાર્યો 'કેવલિ' હતા, એ પછીના છ આચાર્યો 'શ્રુત કેવલિ' હતા, પ્રભવાચાર્ય વગેરે છ એ શ્રુત કેવલિઓ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી એકસો સીતેર વર્ષની અંદર થયા. શ્રી આચાર્ય સૂત્રમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીની પાટે થયેલા પ્રથમના બે આચાર્યો સુધર્મા સ્વામી અને જંજુ સ્વામીના નામો જ આવે છે. ત્રીજું કોઈનું નામ નીકળતું નથી. જંજુ સ્વામીની પાટે 'પ્રભવાચાર્ય' થયા. પ્રભવાચાર્યના સ્વર્ગવાન મહાવીર નિર્વાણ પછી પચોતેર વર્ષ થયો જંજુ સ્વામી અને પ્રભવાચાર્યના સમયમાં શ્રી આચાર્ય

સૂત્ર રચાયું છે. આમાં જીજ્ઞુ સ્વામી અને સુધર્મા સ્વામીનો સંવાદ છે. આચારાંગ સૂત્ર રચાયા પછી બહુ જ અદ્ય સમયમાં એટલે કે પચાસેક વરસે ભગવાન શાકટાયન શ્રુત કેવલિ થયા એ પછી પાણિનિ વ્યાકરણ, મદાભાષ્ય, યોગ દર્શન વગેરે રચાયાં. પાણિનિ વ્યાકરણ મદાભાષ્ય વગેરે કંઈ પ્રાકૃત દેશભાષામાં રચાયેલાં નથી એ તો સંસ્કૃત ભાષામાં છે. પ્રકૃતિ જન્મ ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા. સંસ્કાર પાડેલી ભાષા તે સંસ્કૃત ભાષા. પ્રથમ પ્રકૃતિ અને પછી સંસ્કૃતિ.

શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં બે શ્રુત રકંધ છે. બને મંદોની ભાષામાં કંઈક તદ્દાવન છે. પ્રથમ શ્રુત રકંધની ભાષા આજથી ત્રેવીસે વરસ જેટલી જુની છે અને બીજી શ્રુત રકંધની ભાષા ત્રેવીસે વર્ષ જેટલી પ્રાચીન છે બને શ્રુત રકંધો પ્રાકૃત દેશ ભાષામાંજ છે, આજથી ત્રેવીસે વર્ષ ઉપર આપણા વડવાઓ કેવી ભાષા બોલતા હતા. તે જાણવાનું આ એકજ સાધન છે. અને તે શ્રી આચારાંગ સૂત્ર છે.

ગોકુલદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી.

મહાકવિ શ્રી હર્ષનો પરિચય

આપણો ભારતવર્ષ કાવ્યનો ભંડાર છે. ભારત ભૂમિમા કાવ્યશક્તિ અતિમ સીમા પર પહોંચી ચૂકી છે. દેવોના અદ્ભુત કાર્યો, ગધર્વોની રસિક ક્રોડાઓ, ઋષિમુનિઓના વૈજ્ઞાનિક અને ધાર્મિક ઉપદેશ, અને મનુષ્યોના વિવિધ પ્રકારના આશ્ચર્યજનક કાર્યોઃ એ મર્વ આપણા મહાકવિઓની પ્રભાવશાળી લેખિનીના સંપૂર્ણ પરિપાક છે.

ભારત વર્ષમા મોટામા મોટો, હિંચામા હિંચો નિરંતર હિંમતી આરઝાદિત હિંમવાન પર્વત, કે જેની ઉપર દેવતાઓનાં ક્રીડા સ્થાન છે, પવિત્રમા પવિત્ર મહા નદીઓ કે જેના જળસ્પર્શથી પાપ દૂર જતા રહે છે, અતિ ગભીર વન કે જેમા સૂર્યનારાયણ પોતાના કિરણ કે કવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે પરંતુ ભૂમિતલને કિરણ અડકી ગકતું નથી, રમણીયમા રમણીય અથવા સુન્દરમા સુન્દર ઉપવનો, કે જેઓ આત્માના આનંદને પ્રકુલ કરી દે છે, અને મનના ઉત્સાહનો વૃદ્ધિ કરે છે. અનેક પ્રકારના ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષીઓ પોતપોતાની ચિત્ર વિચિત્ર મધુગ બોલીથી મ્શે દિમાના પવનનો સંગીત પ્રપૂર્ણ કરે છે. અનેક સુન્દર મુગધિત પુષ્પો અને નાના પ્રકારની ટુલ્સી કાચેલી વનસ્પતિ કે જેઓ ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં સમૃદ્ધિ સમાન છે

ઉપરની સપ્તમી સામગ્રી ભારતીય કાવ્યનો અખૂટ બંડાર ભરવાને અને કવિઓની કાવ્ય-શક્તિને ઉદ્દીપન કરવાને ઉત્તમ સદાયકારી થાય છે. આ સ્થાનમા કાવ્યદેવી અપરિમિત મનોવિચારને પાંખો લગાવીને દેવતાઓના સ્થાનથી પણ ઉચ્ચ સ્થાનોપર પહોંચી ગઈ છે. એ સ્થાનોનું વર્ણન અસાધારણ સૈદ્ધીથી મદાકવિઓએ કરેલું છે. કવિતાની મુદ્દતને અધિકતર કરવા સાર, એના ગુણોનું ગૌરવ વધારવા સાર સાહિત્યસાસ્ત્રને પણ એની સેવામાં નિયોજિત કર્યું છે.

આમાંવર્તના કવિઓમાં શ્રી હર્ષનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. એમ કહેવાય છે કે કનોજના રાજા વિજયચંદ્રના દરબારમાં એના પિતા હાર પડેલા કોઈ બીજા કવિની સાથે વાદ-વિવાદમાં હાર પામ્યા, એ કારણથી એમને ઘેર બેસવું પડ્યું; પરંતુ એ અપમાનનું વેર લેવા તેમણે પોતાના પુત્ર શ્રી હર્ષને કહ્યું. પોતાના પિતાની અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સાર વિદ્યાભ્યસન કરવા પોતે કાસી ગયા. ગંગા તટ ઉપર એક મદાત્માએ એને ચિન્તામણિ શીખવ્યો. એ મંત્રના પ્રભાવથી શાસ્ત્રમાં મોટા મોટા પંડિતોની સાથે ટક્કર ઝીલના હતા. અને સંસ્કૃત કાવ્યો મહાન પ્રભાવથી વિના અવરોધથી કહી શકવા લાગ્યા. પોતાના પિતાના વૈરીને શાસ્ત્રવાદમાં હરાવ્યો ને રાગનું પારિતોષિક મેળવ્યું. પુનઃ આ વિદ્વાન રાજસભામાં આવ્યા અને પોતાનું રચેલું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'નૈમધીપ ચરિત', નામે બતાવ્યું. પરંતુ જેવું બેઠાં એ તેવું માન ત્યાં નહિ મળવાથી કાશ્મીરના સર્વ વિદ્વાનોને બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે સરસ્વતીના મંદિરમાં જઈ દેવી પાસે, ગુણના-પરીક્ષા-કરાવો. ત્યારબાદ દેવી પાસે જઈ સ્તુતિ કરીને પુસ્તક અર્પણ કર્યું. દેવીએ પ્રથમ તો ૧૧ માસગર્ભના ૧૬મા શ્લોકમાં પોતાને નારાયણની સ્તુતિ તરિકે સંભોધ્યાં છે, માટે તે પુસ્તકનો તિરસ્કાર કર્યો, પરંતુ પંડિત શ્રી હર્ષે તેજ વખતે દેવીને સમર્થન કરી બતાવ્યું કે આ અવતારમાં તો નારાયણ પત્ની તરિકે કહેતાં લાજ પામે છે. પણ પુરાણમાં વિષ્ણુ પત્ની કહેલા છે. પત્ની દેવીએ પુસ્તક હસ્તમાં લઈ પુષ્કળ સન્માન કર્યું.

આ પ્રમાણે કેટલીક પ્રશ્ન પરંપરા થયા બાદ પુસ્તકનું દેવીએ જહુ સન્માન કર્યું તો પણ કાશ્મીરના વિદ્વાનોએ મહારાજની મુલાકાત કરાવી નહીં અને તેમણે પણ પ્રમાણ ન આપ્યું ત્યારે આ પંડિત ત્યાં જહુ રોકાયા અને પોતાની સ.થે લાવેલું દ્રવ્ય ખૂટવા આવ્યું.

એવામા દેવ સત્પુરુષ હોવાથી એક બનાવ બન્યો. પંડિત શ્રી હર્ષ એક વખતે શ્રીનગરની બહાર આવેલા દેવાલયમાં જઈ કરતા હતા. દેવાલયની નજીકમાં નદીના તટ ઉપર કૂવા (ઉપર) માં પાણી ભરવા સાર ધણી સ્ત્રીઓ આવતી તેમાં બે સ્ત્રીઓને ધડો કાઢવા સંબંધમાં તકરાર થઈ. પહેલી કહે હું પહેલી કાઢું ને બીજી કહે હું પહેલી કાઢું. તકરાર વધી પડી. ગાળાગાળીને મારા મારો થઈ. બંનેનાં માથાં ફટકાં, રાગજ પાસે ફરિયાદ ગઈ અને તેમા સાક્ષીની જરૂર પડી.

આ પ્રસંગે શ્રી હર્ષે સર્વ પોતાનુદતાંત કવ્યું-રાજન પ્ણિહતકૃતદૌર્જન્યાત્તવપુરે દુઃસ્ત્રી તિષ્ઠામિ હે રાજ, પંડિતોએ કરેલી કપટ જાળથી તમારા શહેરમાં દુઃખી છું. રાજાએ પોતાના સિપા-ધઓને સત્વર મોકલી વિદાનેને બોલાવ્યા ને કવ્યું ‘ધિગ્મૂઢાઃ ર્હદ્યો રત્ને ન સ્તિશ્ચય । મૂરખાઓ તમને ધિક્કાર છે! આવા રત્ન ઉપર તમોએ રત્ન ન કર્યો ? જાઓ તમો ખજા છે. હવે એ મહાત્માને દરેક તમારે ઘેર લઈ જઈને સત્કાર કરો. ત્યારે-શ્રી હર્ષે આ પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો—

“ યથા પૂનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાપિરમણી ” ઇત્યાદિ.

અર્થાત્ કે જેમ સુવાન પુરુષના ચિત્તને મુંઢરી પ્રસન્ન કરી શકે છે તેમ નાના આળેકાના ચિત્તને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. તેમ મારી વાણી પણ વિદાનેના મનને આકર્ષણ કરી આનંદ પમાડે છે, અગતિક પુરુષોને આનંદ આપી શકતી નથી.

ત્યારબાદ કાશ્મીર મહારાજાએ, પંડિતોને આ પંડિત શ્રી હર્ષનો પુષ્કળ સત્કાર કરવા આજ્ઞા કરી અને પોતે પણ ધણો સત્કાર કરી કાશી તરફ વિદાય કીધો. ત્યાં જઈ રાજા જયચંદ્રને મળ્યો, સર્વ વાતો કરી. જયચંદ્ર રાજ થયો અને નૈપધીય ચરિતની પ્રસિદ્ધિ થઈ.

કાવ્યપ્રકાશમાં રચેલે રચેલે અનેક કાવ્યોના ઉદાહરણ આપ્યા છે, અને જે શ્લોકમાં જે કવની ક્ષતિ હોય તેની કાવ્યશાસ્ત્રના નિરૂપણ દ્વારા મમ્મટે સમાલોચના કરી છે. પરંતુ શ્રી હર્ષ કે નૈપધ કાવ્યનો એક પણ શ્લોક કોઈપણ રચેલે ઉદાહરણમાં આપ્યો નથી, એથી નિશ્ચય થાય છે કે મમ્મટ પછી શ્રી હર્ષે નૈપધ નિર્માણ કીધો હશે.

જન વાર્તા એવી છે કે શ્રી હર્ષ મમ્મટનો ભાણેજ થાય. જે પ્રસંગે મમ્મટે કાવ્ય-પ્રકાશ બનાવ્યો ત્યાર પછી અમુક સમયે શ્રી હર્ષની અને તેમની મુવાકાત થઈ. શ્રી હર્ષે પોતાનું નૈપધ ચરિત કાવ્ય બતાવ્યું અને કવ્યું કે આપના કાવ્યપ્રકાશમાં સર્વ કવિઓની સમાલોચના કરી છે, અને ગ્રુષ્દેય નિરૂપણ કર્યા છે, પરંતુ અમરા નૈપધીય કાવ્યની સમાલોચના કેમ કરી નહિ? ત્યારે મમ્મટે ઉત્તર આપ્યો કે અમારી પાસે જે જે ગ્રંથો હતા તે તે ગ્રંથોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તે વખતે તમારો ગ્રંથ હોત તો તેની પણ સમાલોચના કરત. હવે લાવે લાવો. ત્યાર પછી મમ્મટે સપૂર્ણ નૈપધનું અવલોકન કર્યો બાદ કવ્યું કે કહિ જો તમે અમારા કાવ્ય પ્રકાશ રચાયા પહેલા આપનું કાવ્ય બતાવ્યું હોત તો બહુ મજા પડત; કેમકે કાવ્યપ્રકાશમાં કાવ્યના દોષોના ઉદાહરણ દેવામાં અમને અનેક કાવ્ય ગ્રંથોના દુષિત પદ સંગ્રહ કરવામાં ઘણાજ પરિશ્રમ પડ્યો. તે ગ્રંથોના બચાવ આપના ગ્રંથથી થાત. કેમ કે કાવ્યના સંઘના દોષો આપના એકજ ગ્રંથમાં રચેલે ગ્રંથોને વાંચ્યા આવે છે, ત્યારે શ્રી હર્ષે કવ્યું કે-એટલો દોષ તો ખતારો? પછી મમ્મટે બીજા સમયે ૬૨ મો શ્લોક વાંચી સંબળાવ્યો કે:-

તથ ધર્મનિ ધર્મતાં શિયં પુનરસ્તુ ત્યરિતં મમાગમઃ ।

અયિ સાધયસાધયેત્સિતં સ્મરણીયાઃ સમયે યયં યયઃ

આ શ્લોકમાં નજે દર્શને દમયંતી તરફ પોતાનો સંદેશો કહેવાને વિદાય કરવાને પ્રસંગે આશીર્વાદના રૂપમાં શ્લોક કહેો છે. તે શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ:- “તથ ધર્મનિ ધર્મતાં શિયમ્” અર્થાત તમારો માર્ગ સુખકર હો. એ ઉપર મંમરે કયું કે એવું પદ્યજેદ કેમ કરના નથી કે:-

“ તથ ધર્મં નિયતતાં શિયમ્ ” અર્થાત તમારા માર્ગ સુખથી રહિન હો ! એ વખતે શ્રી હર્ષ ઉદાસ થયો ને ચૂપ રહ્યો.

બોજરાજ દૃત સરસ્વતીકંઠાભરણમાં પણ નૈયમના શ્લોકનાં ઉદાહરણ દેખવામાં આવનાં નથી, એથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી હર્ષ બોજરાજની પછી થયો હોવો જોઈએ. બોજરાજ સમય સં. ૧૦૨૬, ઇસ્વી. ૧૦૮૩ નજી કરાયો છે. મારે શ્રી હર્ષનો સમય અગ્યારમી શતાબ્દિની ઉપરાંત હોવો જોઈએ. ડૉ. બૂક્કરે અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ કીધું છે કે શ્રી હર્ષ બારમી શતાબ્દિના ઉત્તર ભાગમાં વિજયાન હતો, અને એ સમયે રાજ્ય ન્યયંદ્ર પણ હતો.

શ્રી હર્ષ એ સિદ્ધ કવિ નહિ હતા, પરંતુ દર્શન શાસ્ત્રના પૂર્ણ પંડિત અને ગ્રંથકાર હતા. અને એ બાબતનું અભિમાન પણ ધરાવના હતા, કે હું માત્ર કવિ નથી, પણ પ્રતિભાશાળી કવિઓમા હું બહુજ આગળ વધ્યો છું. પોતાની વાણીથી કંઈ કંઈ એવા શ્લોક રચ્યા છે કે તેમાં અભિમાન અથવા ગર્વ દેખી રહ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનો કેાઇ એવો અંશ નથી કે જેની ઉપર શ્રી હર્ષની પ્રખર શ્રદ્ધિ મઠ ન હોય એમનો ખીજો ગ્રંથ “ લગુનલાય ” આ ગ્રંથ એમના સમકાલીન કવિ ઉદયનના ગ્રંથોનું ખંડન છે. તે ખડો (દર્શનનો ગ્રંથ છે.) અદ્વૈત અને કદિન ગ્રંથ છે. એને લગાવવામાં પંડિતોને પસીનો આવી જાય છે. એમાં શ્રી હર્ષે અન્ય મતોનું ખંડન વિચિત્ર રીતિથી કરીને વેદાન્ત મતનું મંડન કયું છે.

‘ ગંધર્વ-કુલ-પ્રશસ્તિ, હંદ પ્રશસ્તિ, એ બે ગ્રંથ રાજાઓના વખાણના છે. શિવ ભક્તિ, અર્ણવ વર્ણન, એ બેય ગ્રંથના નામ પ્રમાણે વર્ણના છે. અને નવસદસાક ચરિત-ચમુકાવ્ય છે. તેમા તે નામ ધારી ગોઠ રાજાના ચરિતનું વર્ણન કયું છે. એ બધા ગ્રંથો શ્રી હર્ષનું પાંડિત્ય અગ્રી રીતે બતાવે છે.

શ્રી. હર્ષના પાંડિત્યની ખરી ખૂબી જાણવી હોય તેમણે નૈયમના ૧૦મા, ૧૩મા અને ૧૭મા સર્ગનું અવલોકન કરવું. એમાં વિવક્ષણ ચાતુરી બતાવી છે. ૧૦મા સર્ગમાં સરસ્વતીના અંગ પ્રત્યંગનું સુંદર વર્ણન કયું છે: ૧૩મા સર્ગમાં પંચનગીનું અદ્વૈત વર્ણન શ્લેષ પૂર્ણશ્લોકોનાં

કયું છે, તેમા પાડિત્યની અવધિ છે અને સત્તમમા મર્ગમા પણ પાડિત્યનું અગ્રહ પ્રમાણ છે. તેમા બોદ, નાસ્તિક તથા નિરીશ્વન્દીયોના કેટલાક મ્નોહોમા મોગી વિદ્વાતા સાથે પ્રતિપાદન કીધું છે.

પદનાતિત્ય, ઓન્નસ, અને અતિશયોક્તિમા શ્રી હર્ષ જુદું જ ચરી જાય છે. એની વર્ણનશૈલીનો વિગ્તા કંઈ નાનો નથી, પરંતુ પ્રમાદ ગુણ, સગળતા, મનુષ્ય હૃદય સખધી મૂઠ ભાવેનું યાન, પદવિન્યાસમા એક જૂદી જ ચતુર્માર્ગ આદિ ગુણ જે કાળિદાસની રચનામા મળી આવે છે તે શ્રી હર્ષની કવિતામા નથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ શ્રી હર્ષે નૈરાધને જાણી શુભ્રીને એટલો મધો કિન્નર કરી દીધો છે કે તે રચને પથ્થરના હુકકા જેવો માનુષ પડે છે, અને તે રચને સાગ સાગ નિદ્રાનોની ખુદ્દિ અટકી જાય છે.

શ્રી કાળીદાસનું કાવ્ય સરસ, સરળ, ભાવપૂર્ણ અથવા નૈસર્ગિક છે એથી વાચકોના હૃદયને સ્પર્શ કરે છે—સુખન કરે છે. કેવળ કેવળ ડિમાક એમા મીનકુસ નથી સ્વાભાવિક અથવા સરળ કવિતા એજ યથાર્થ કવિતા છે એથી આત્મા તન્મય અથવા મન પ્રસન્ન થઈ જાય છે, એ ગુણ કાળીદાસની કવિતામા પરિપૂર્ણ રીતે જણાઈ આવે છે. એથી વિપરીત નૈરાધ કાવ્યમા અતિશયોક્તિ, કિન્નર કલ્પના, અગ્વાભાવિકપણ અને દોષ વર્ણન અતિશય જણાય છે, એથી ઠરીને નૈરાધનું કાવ્ય હૃદયનગ્ન થતું નથી અને કેવળ હૃદયને પ્રસન્ન કરવામા દૂર જાય છે. પરંતુ શ્રી હર્ષની કલ્પનાઓ અથવા અતિશયોક્તિમા એક એવા અદ્વિતાય ચમત્કાર છે કે એને વાગવાર વાચનાની ધ્રુષ્ટિ થાય છે કાળિદાસ અને શ્રી હર્ષમા કયું તાન્ત્રમ્ય છે એ જોએ સહજથી કા વરમ પ્રેમી છે તેજ જાણી શકે છે. અને જોએ એ બંને કવિઓના કાવ્ય અગ્રી રીતે અનુશીલન કર્યું છે તેઓ જાણી શકે છે બંનેમા તુ અતર છે, એ બે એક હિદાહગણુ આપી બતાવવા ગ્ન લઉં છું નૈરાધના બીજા સર્ગમા હસ, નળ અને દમયંતીના રૂપ અને ગુણોની પ્રશંસા કરે છે રૂપવર્ણનમા કવિએ દમયંતીનું નખશિખરવર્ણન એની તરેહથી કીધું છે, અને તેમા પોતે દમયંતીની પ્રતિમાનો અવધિ કરી દીધો છે, પરંતુ

કુમાર સહવમા કાળિદાસે કરેલા પાર્વતીના નખશીખરવર્ણનમા જે સ્વાભાવિકતા, સરળતા તથા કિન્નર કલ્પના સ્ફુટિતપણુ દેખાઈ આવે છે, તે શ્રી હર્ષકૃત દમયંતીના વર્ણનમા નથી જણાતું એ વાત મને વર્ણનનો મુકામલો કરવાથી જણાઈ આવશે

૧૦, ૧૧ અને ૧૨મા સુત્રમા દમયંતીના રૂપવર્ણન વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કરવામા આ પુ છે, તેમા શ્રી હર્ષે, તન્દાડબર દ્વારા પોતાનું પાડિત્ય ખૂબ મના પુ છે, પણ જેને કાવ્યરસ કહે છે તે તેમા બહુ જ થોડો છે

શ્રી દર્શ કવિએ, કાળિદાસ કૃત રઘુવંશના ઇન્દુમતી સ્વયંવરમાં અગતી જગ્યાએ નળને રાખ્યો છે, પરંતુ તેમાં જે છંદો અને રસ કાળિદાસના શબ્દોમાં છે તે નૈપથમાં નથી.

અમરવંતી સ્વયંવરમાં શ્રી દર્શે જનકા કાળિદાસની નકલ કરી છે. ઇન્દુમતીના સ્વયંવરમાં સુનંદા રાગઓનાં વર્ણન કરે છે; અહીં સરસ્વતી રાજ સમાગનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ અને નકલમાં શું અંતર છે, તે અને સાથે વાંચવાથી જ માત્રમ પડે.†

નાગરદાસ છગનલાલ પાંકડે.

---

†લેખકની સંમતિ મેળવી આ લેખમાંના કેટલાક ફેરફારો હોડી દેવામાં આવ્યા છે.

મંત્રી, ન. ગુ. સા. પરિષદ.

જૂની પારસી ગુજરાતી

પારસીઓએ ગુજરાતી ભાષાને ક્યારથી અપનાવી લીધી એ નક્કી પણ કહી શકાય એમ નથી. ગુજરાતીમાં લખાયેલા જૂનામાં જૂના હસ્તલેખો મળે છે તે ૫૦૦ વર્ષના પુરાણ છે. એ પૂર્વે પણ પારસીઓ ગુજરાતી જ બોલતા-લખતા હતા કે કેમ એ અનિશ્ચત અને શંકાસ્પદ છે. કેટલાક પારસી ધર્માધ્યક્ષોએ સંસ્કૃતનું 'યે સાગોપાગ અધ્યયન કયું' તત્ત્વ અને નૈર્ઘોસંગ ધવલ નામક જોખેદે પારસી ધર્મગ્રંથોની પહેલવી ભાષામાં થયેલી સમાસોચનાનું શબ્દશઃ વિવરણ કર્યું હતું. જે કે એની સંસ્કૃત બહુધા અશુદ્ધ છે. સંભળુનરેશ જૂહીરાણાને સોળ શ્લોક સંભળાવનાર અને તે દ્વારા પારસીઓને મુક્તિ અપાવનાર પણ એજ પ્રખર વિકાન હતો. જૂની ગુજરાતીનાં ઉદાહરણ આપવા પહેલાં આ વિદ્વાનનું સંસ્કૃત આપતું અનુચિત નહીં ગણાય. પોનાના ગ્રંથની પરિસ્થિતિ આશ્ચર્ય છે.

“અક્ષરમાત્રપદસ્વરદિર્ન । વ્યંજનસંધિવિષ્વજ્ઞાતિરેફ । સાધુમિરેવં મંક્ષમિતર્થ ॥ કો નથ મુદ્ધાતિ સાશ્વ સમુદ્રે ॥૧॥ યાવત્ સ્વયંમુર્મજં । યાવન્નુધિમંડલામેરુ યાવદ્ ચંદ્રાદિતૌ તાવદિયં પુસ્તકાજયેત ॥૨॥ મગ્ન મદિ કટિર્ગોષા સૂર્યહર દ્રેયમુપં । કળ્પેન લિખિતં સાઘાં જતનેન પ્રપાલયેત ॥૩॥ તોલાપ્રક્ષેત્ પૃતાપ્રક્ષેપ્રમાચ્છયિલવંધનાત્ । પરહસ્તગતાત્ રક્ષેદેવં ષદતિ પુસ્તિકા ॥૪॥ કન્યાકોટિ સત્ત્વિં દાનં હસ્તોનાં યાજિનાં ગ્ધાં શાસ્ત્રદાનં તથા પર્વ્યં પર્વકોટિ ન લખ્યતે ॥૫॥ યાદૃશં પુસ્તકે દૃષ્ટં તાદૃશં લિખતં મયા । યદ્ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દોષો ન્યદોયતિ ॥”

આ લેખકની ભાષા અનેકધા અશુદ્ધ છે એ નિઃસંદેહ છે, પરંતુ ઉપરોક્ત લેખ માત્ર દૃષ્ટાંત રૂપે આપ્યો છે. એના લેખોનું અધિકરણ તથા સટિક પ્રકાશન ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં શહેરીઆરથ ભર્યા નામક સંસ્કૃતર ભાષાચાત્રીએ કર્યું હતું, જેના પ્રવેશકમાં પોતે ઉલ્લેખ કરે છે કે :

“ મોઘેદનેશ્ચિઓમંઘપ્રવૃત્તિપારસીકાર્થઃ કૃતાઃ સંસ્કૃતલેખનયત્ના પતે કિશ્ચિદ્વિલક્ષણરૂપા દુર્યતે તેષાં પદવાક્યરચનાયાં પદલઘીપાર્જદભાષા-પદવાક્યરચનાનુકરણાત્ । તથાપિ સ્વલ્પયત્ને કૃતે સત્તિ ચિદ્રત્પાઠકાનાં નાતિદુર્ગમાઃ ॥ ”

દ્વે પારસીઓની પ્રાચીનતમ ગુજરાતીના કંઈપણ અવશેષ જણાવ્યો હોય તો તે સોળ શ્લોકોના ગુજરાતી અનુવાદ છે. આ શ્લોકોમાંના પ્રથમ એનો અનુવાદ અત્રે ઉદ્ધૃત કરીશું-

“ સુર્યનું ધ્યાન ધર્ય, અગનિને માનું, પાપઉને માનું, ભુમિને માનું. આકાશને માનું, જલને માનું, એવા પાત્ર તત્ત્વો પરથમ માનું, ત્રિભુવનને વીધે માનું, ન્યાસનું મંત્ર દિવસમા ત્રિવાર સંધ્યા કરે, શ્રી હુમિજદ સર્વે અમશાશપદ ઇન્દ્રદેવ સ્વામિતિનાં ધણાં, ગુણને મોરું, તિજોત કૃષ્ણ, કર્ણાદર તિનું માનું, તિણિ કરી અમે ગોરા ધણા ધીરા રૂઢા વીર બલવંત તેવા અમે પારસી છી,

“ રત્નાન કરતા, ધ્યાન પ્રતાં, રૂઢુ બનતાં, અગ્નિનું દલન કરતા, દરાશ કરતાં, બોજન નમતાં, પેસાળ કરતાં, બાહેરથી ભુમી જાના, શાસ્ત્રને અરપે સાત વાતની મૈન, અસત્રિનિ, નરનિ, તિરેલી અ વાતની શ્રુત નાનાં પરકારના ધુપ કરતાં રૂઢી ભાતનાં પુત્રે કરિ ધણાં રૂઢા દ્વે કારે તિણિ કરિ ગાઓને પુણું છી તિણે કરિ અમે ગોરા તેવા અમે પારસી છી.

ત્યાર પછીના સો વર્ષની ભાષા નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રી. આતશ બિહિરાંમ નુશારીમાં પધારેઆ તેનૂં વરશ
તથા રોજ મહિનું લખેનુ છે.

સંવત ૧૪૭૫ વરખે મહા શેઠદેવર રોજ મેહેરેશપદ આતશ શુદ્ધ પુણ્યે શ્રી. આતશ બિહિરાંમ ગદબારમાં ચાંનક પધારેઆ શંજાંણથી વાશદે જ વેચા પછે તાહાથી મેહેદીન અંજમંમ મહી નુશારી લેઈ આવેઆ એ લખેનુ તે પોથુ ઇન્દ્રેશાનિનુ દશતુર દમશઆર રામે શંજાણવૂં કદીમ જનુ પોથુ હુવું તે બેઈ એ એમવં કેનાંમને લખનારે લખેનુ છે તે કેતાબથી અમેએ લખેનુ છે. લખનુંગ દરવદ ફેરફુન દી. ફગંગરગ દી. રશનેમદી. ખુરશે દી. હોશંગ શંજાંણા દનિ લખે શાહે.

આ લેખની ભાષાનાં અમુક અક્ષરો લક્ષ્યે લેવાં છે. જેવાકે “આ” (આ), “જ” (જ), “ડ” (ડ), “ર” (ર), “દ” (દ), ઇ, “જ” ને ચો. શાદપરશદ હોરીવાળા “સ” સમથ નિરંતર “ઝ” લખે છે, પણ એ “જ” છે. ત્રણમે વર્ષ પારસીઓની આ ભાષા હતી :

જે “ કોહો બેહેસ્તી થાઈ જે કોઈ ગુજરે તિનિ શંભેગવાની રવેશ લખિયો. પિલિલા હમ કરવું જે જે કોઈને આગર હોઈ તેની આખેર ધુવવા થાઈ હોઈ તિવારે તેનિ હુગીઆની છતા આગવથી નીરંગ લગાડીને નીરંગ શુકવીને પછિ પાણીઈ કરિ નવાડીઈ પછિ ડીલ તેનું મગવે જૂના ધશાઈઆને દોરે સાલાવેલા પાક ધોઈઆ ધોધ શુકવેલા ખગર દાગ પડેલા તથા જો હુડા હોઈ તો જૂને દોરે શાધીઈ નેવિ દોરે નહાં ગાધીઈ નેવિ દોરે શધે તેનો ગુનાહા ઘણો ફરમાઈ, છે. પછિ પાક કફન ધગર શદરો ફૂતી કુલે પિલિરાવીઈ પછિ પાદિઆખ કુરતી કરાવીઈ. જૂ તેહેને પતેત નહી આવડે તો આપણે પતેતી કરીઈ તે શંભલાનીઈ.....ખોજુ હે જે તે જમીન કણે દીધો મુઝીઈ તે દગ ૩) તરણ વેગલો મકિ પારો મકિઆનો ગુનાહા ઘણો કહેઓ છે તે જાણવું. ખોજુ હે જે જે રવાન ગુજરેઉચ તે જમીન ઉપર મૂકેઉચ તે જમીન જો, રખીયવન ગિહિમા હોઈ તો દશ રાત ગીઆ પછિ પાક કઠીઈ જો રખીયવન ગિહિ નહી હોઈ દાઉચન હોઈ તો તનીશ ૩૦) રાત ગીઆ પૂકે પાક કરીઈ નીરંગ તથા મીટીઈ કરી, ને કરીઈ હે ફેહેમ કરિ જાણૂ.”

મંવત ૧૫૯૦ ના એક લેખમાથી નીચેયો ઉતારો કરવામા આવ્યો છે:

“ સિ, આ, નાગુશ રશતમ આ.® ગણા જેસંગ જે (ગજ) ત અકકેક માહિ મીમ આગવામા નીનું જગડ કરતા હતા તે જગડુ માહોમાહા તપીમ થાઈ નરતારિઉ, ૭ ખિરનું ખુટું આગ માર્હેનું ચુદિઉ છિ તે અધાર સાખન અગધો અરધ રાખેઉ વગસાતના ગાણી નીખ અગીઆરી નાની ખુટા ઉપરવાડે આ. રણા જેસંગની પામે વાહી જઇ ને તને ખુટા ૨) અને ઉપરવાડે થાઇ જાએ, ” ઇત્યાદિ પારસીઓના જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમા ગુજગતી કાવ્યોનો પ્રચાર ઝાઝો જોવામા આવતો નથી, કારણ કે તે વખતે ગિહિત વર્ગ સામાન્યતઃ કાસીમા પારગત હોવાથી એ જ ભાષામા કાવ્યની રચના હવામા આવતી, અને એવા કાવ્યો વિપુલ પ્રમાણમા મળે છે. પારસીઓમા ગુજગતી કવતાઓની બનાવટ હાપખાનાના પ્રાગલથી જણાય છે. આ “ કવિતાઓ ” કેવળ કાસી બયતોનુ ગુજગતી અનુકરણ હતુ. પૂરાતનમા પૂરાતન પારસી “ કવિતા ” ના દૃષ્ટાત નરીકે લગભગ એ વર્ષ પૂર લખાયેલા ફરદુનશ મર્ઝબાનશ કૃત થોડાક બયતો નીચે આપીએ છીએ. લેખક એને ચોપાઇ કહે છે :-

હુનીઆના ડોગ વીશે.

કોઇની ન ચઇ એ જાહા ફાતતદગ,
નથી કેવું આકાશ ફરતું બીઈઆગ.
કોઇટ છે જે દોલતપર જુલે કોઇ,
હગખથી ટુલો પેરે ટુલે બી કોઇ.
કે દોલન બી છે દ એ નાપાએદગ
નથી આએ હુનીઆથી કોઇને કગર
જદાનથી અગગ કે ઉમેદે વકા
કે એમેદગ છે ને રાગપા જકા.

• આ = અધ્યાત્મ, ધર્મગુરુ, સંસ્કૃત “ અધ્યયુ ” નો અપભ્રંશ.

ન દોરે શલકનો છે કંઈ એતેજાર,
કે ફરતો ફરેય એ સાંજને સહવાર.
એ રહેંટીઆના દોરે કીધા કંઈને ખાર
એ આકારી જોરે કરેઆ કંઈને જાર.
કરેય એક સાદને ધરીમે ગદા.
ગદાને બન.વેય એ સાદાગી ગદા.
દમેદમ વધી મોત બી ભમતું ફરેય,
ભુંડા યાની પરથમ ભજાને ધરેય.
નથી કોઈને છેડતું બી છેવટ એ મોત.
હરેક બાંદાને આવે છે મારવાને મોત.

આ દેખકના પૂજ્ય પૂર્વજ નવસારીના દેસાઈ ખુરશેદજી તેહમૂરજી સંવત ૧૭૭૦માં પોતાનું જીવનચરિત્ર લખનાં ઉપલા લેખો કરતાં ઘણી શુદ્ધ બાબમાં લખનાં જણાવે છે.

“ દેસાઈ શ્રી અધાર તેહેમુરજી રતમજીના ધરમ ને પુનથી નાપાક શેતાન ઉંધો પડે તેથી આજર તપનો થાઓ ને ગેદન ઘણું થાઉં ને ઉંધીજ રહે. જગાડીએ તારે ઉંધમાંથી જાગે સવાલના જવાબ બેગ દીએ. ખાતું ખાએ પીએ જગાડીએ ને વાતો સરવે કરે, ભુલ જરા કાંઈ બેસે નહી, હોશીઆરી સારી.....પછી પુનજી શ્રી ને પોતાની પુતાઈથી મહોતજ સુજ પડું, તેથી સેવકને બોલાવીને એકાંત લેઈ બેસીને ધણો દેલાસો દેલખરી કરી ને તમારી મહેનનથી હું સરવે વાતે નચીત બેચકર થાએ. છેઉં .....અમે તમારા પરાણા છ સાત દાઝના છેઉં. સાત દાઝ પછી દાઢની તમારા પામેથી દાઢની કરધામાં જવાના.....અમે ખુશાલ થઈ ધર આવા ને દેસાઈજી તો ખબરદાર થઈ બારમે આટલા પર બેઠા સરવે મલવા આવા તે સાથે વાત પગત પુછી બીજે રોજ પણ ખુશાલીથી મરવે સાથ બોલા. થેન પણ હંમેશના કરતાં અરધ થાઉં, ” વિગેરે ઇ. સ. ૧૮૫૫ની મોરાળજી શા. બંગાલીની ગુજરાતી બાપાને એક નમૂનો આપી “ જૂની પારસી ગુજરાતી ” વિગેરે આ લઘુ લેખ પૂર્ણ કરીએ.

“ મેં ઉપર જણાવેઉં છે કે જંદ, પહેલવી અને ફારસી સાથે મોબેદોને સંસકરત શીખાડવાની પણ ફરજ પાડવી જોઈએ છે. આ એ રીસાલો મર્યાદાથી તે હંધ્યા તુલક વાંચેઓ હરી તેઓને એ બાબેનો ખોશાશો સહેલાઈથી ધેઆનમાં ઉતરશે. આપણે જોઈએ છે કે સંસકરત જુઝાંન અને આપણા ધરમપુસ્તકોની જંદ જુઝાંન એ બંધે એક ટોલા મધેથી ઉતપન થાએલી બાપાઓ છે, એટલુંજ નહીં પણ વેચાકરણના રૂપમાં તથા બીજી કેટલીએક રીતે તેઓમાં અતલગતો મેલાપ છે.....આજે દુનીઆમાં ને કોઈ પુરાતન ભાશાઓના વેચાકરણ સલામત રહેઆં છે તે મધે સંસકરતના જેવું બીજું કોઈ વેચાકરણ સમપુરણ નથી.....એ જાણેને લીધે હું ધાર છું કે હવેના વખતમાં જરૂરોશતી મોબેદોએ સંસકરત ભાશા શીખવાની અગત છે. ” આ સઘળાં અવતરણો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પારસી ગુજરાતી સદી પર સદી વધુ અને વધુ શુદ્ધ થતી ગઈ છે. અને એ શુદ્ધતા ખબરદાર જેવા વિદ્વાન લેખકો અને કવિઓના લેખોમાં આધુનિક કાળમાં ઉત્તમ મૂલ્યે પહોંચી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ છે ?

જેહાંગીર માણેકજી દેસાઈ.

નરસિંહ અને દયારામ

કવિ પરિચય:-

નરસિંહ મહેતાની અંતઃકર્મોત્તેજા કિરણોનો પ્રગટ એના કાવ્યોમાં સંચરતો હોવાથી એમાં કલાકારની દૃષ્ટિના કિરણો ન હોય એ અવાધિક છે. કૃષ્ણલીલાના શુભગાન ગાવાને બહુજાણી હૃદય પોતાના તનમનાટમાં સાહિત્ય કે કલાની વિરમ્ભિ કરે, છતાં પણ અતરંગિની વાબાવિકતાને અનુસરે એમાં એની કવિત્વ શક્તિનું નિર્દોષપણ દેખાય છે. કૃષ્ણના દીર્ઘાંતને જ જે કાવ્યરૂપ માને છે અને એ કાવ્યશક્તિ પ્રભુત્તજ મળે છે એમ “આપી કળીને અવિચળ વાણી” એવી પ્રભુની ભક્તપરાયણતા સુઅવતા કથે છે તે કવિ : સાહિત્યનું વાતાવરણ આસપાસ ઘડાયું હોય તોયે શું ને ન ઘડાયું હોય તોયે શું ? નરસિંહ સાહિત્યના વાતાવરણમાં જન્મે ન હતો. સાહિત્યનો એને અભ્યાસ ન હતો. કવિનું એને જ્ઞાન ન હતું છતાં સાહિત્યના શણગાર રૂપ-પાયારૂપ કાવ્યો ગાયા એજ એની મદદ શક્તિનું પ્રમાણ છે.

દયારામનું માનસ સસારીના અનૈતિક વાતાવરણના અનુભવે ઘડાયું હતું, ઇચ્છનની અનેક મોજ માણી નસમય બન્યું હતું; ત્યારે નરસિંહનું માનસ નિરપેક્ષ હતું. એ વાતાવરણથી વિરુદ્ધ હતું. દયારામની આમપાસ સાહિત્યનું વાતાવરણ ધણું પસંદ હતું. એમનો સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ વિશેષ હતો. સંસ્કૃત ત્રયોનું અધ્યયન પણ દૈનિક હતું. દિંદી બાપાનો અને સાહિત્યનો પરિચય પણ એમને હતો, કુદરતનું નૈદર્શ એમણે

નીગમ્યુ હતું. એ સૌંદર્યની તનમનાટભરી અસર એમના હૃદયને યદ્દ હતી. એમનું હૃદય વીધાયું હતું કુદ્દનમા દયા તેણે ભાળી હતી. એ એમા એમને બેદ દેખાયો ન હતો જાણે અગ્નિપથે કયાએ કુદ્દનને પોતાના વગની કંગે લીધી હતી.

નરસિંહની દયારામપર અસર:-

દયારામ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદક હતાં પગલું લોકપ્રિયતા એમણે મેળવી હોય તો ઘેર ઘેર અને રોગેએ ગેગેએ ગવાની એમની ગગનોથી. આ ગગનોએમા એમણે અનેગ ચિત્રો ઉભા કર્યા છે અનેક હૃ-યસ્પર્શી ભાવો અવતાર્યા છે શબ્દે શબ્દે મમ અણ્યા વહેવડાવ્યા છે કવિએ નૂતન એવું ધણુંએ રસિકદષ્ટિએ આપણા સમક્ષ મૂક્યું જે છતાં પણ નરસિંહની સરળ ભક્તિના ઉન્માદના જોસમા અત્ર અત્ર કંઈ કંઈ ભાવો ચોળવા છે તેથી દયારામ અભણ નથી એની અસર દયાગમને થઈ નથી એનું નથી એજ નરસિંહના ભાવોને સુસખદ અસરકારક નવા ભાવોનું મિશ્રણ કરી એવી ખુશીથી મૂક્યા છે કે શ્રોતા કે વાચકના મુખમાથી “વાદ” એવોજ ઉદ્ગાર કઠારી જાય છે આ હૃદયી કથાશક્તિ દયારામની છે. એ નિર્વિવાદ છે પગલું ટેટલાક ભાવો મૂળ નગમિહનાજ છે. કેવળ ભાવો નહીં પણ નરસિંહના કવ્યોની સીધી અસર પણ દયારામમા પ્રપ્ત છે એમ એ કવિઓના કાવ્યો સંગ્રહાવના જણાશે

(૧) દયારામની- લોકકંઠે ખુંખી ગહેલી ગગની “હુ શું” જાણુ જે વહાવે મુજમા શુ દીકું ? વારે વારે માથુ ભાગે મુખ વાગે મીઠું ”નું મૂળ નરસિંહ મહેતાના “માદરો નાથ મૂકે સાથરે મજની શુ કીજે” એ લીલીથી શરૂ થતા કાવ્યમા છે કવો ભાવ કંઈ લીટી કેવી રીતે દયાગમે ઉપાડી છે તે અને કાવ્યો સામસામા મૂકવાથી વવારે મરજનાથી સમજાશે

નરસિંહનું (કા. સ. ૫ પૃષ્ઠ ૧)

ખંડ ૧૧૪

માદરો નાથ મૂકે સાથરે, સજની શુ કીજે ?
કોઈ ભાવેરે દમારે દાથ, વખ થોળી પીજે

૧જળ જમનાં જળ ભરવાને બહિ, તાહા કહાન ઓચીતો આવેરે,
૨હિરનો હાર પોતાનો ઉતારી, તે તો મારા ટંકે મોહાવેરે. સ
૩કરજોડી વાહલો આગળ ઉસો, લળી લળી પાવયે લાગેરે,
એહના મનનો મર્મ ના જાણું, માહારી પાસે શું માગેરે. સ
હુરે લાજ ત્યારે શલ્યગટ તાપ્તો, સહીય સમાપીએ દીડેરે,
પેરવરે પેખણુ યુગમાહા જેતો (૨), સુથી વાગે મીડેરે સ
વણુંગી વેરણુ થઈ વાગી, વરવા દેડે વારેરે,
૪શ્યામ સહુણે મારી કેક ના મૂકે. માદરો કયા રૂપને સારે સ
અનેક મુદરી એહનેરે ધ્રુવે, તે સુ પ્રીત જેડેરે,
નરસેયાનો સ્વામી માહારી ભવે, બેજન મૂળને દોડેરે મ

દયારામ

હુ શુ જાણુ ને વ્હાવે મુજમા શુ દીકં,
વારે વારે સાચુ લાજે મુખ લાજે મીકું ૬ થ
'હું જાઉં જળ ભરના ત્યા પુઠે પુઠે આવે,
વગર ખોના થો વ્હાલો મેંયુ ચઢાવે ૬ થ
વડુ ને તગડોડુ તોયે રીસ ન નાવે,
કાઠ કાઠ મિથે માહારે થેગ આની મોનાવે ૬ થ
હુ થગ દેખો વ્હાલો મુને દોડ્યો આની દોટે
'પોતાની મીઠા કહાડી પહેરાવે મારી કોટે. ૬ થ
મુને એકલડી દેખી ત્યાંહાં મારે પાલવે લાગે,
'રક થઈ કાઈ કાઈ મહાની પાસે માગે. ૬ થ
મુને જ્યા ત્યા જાતિ જાણી ત્યા એ આવે આની હુકે,
'એની દયાનો પ્રીતમ મહાની કેડ ન મુકે ૬ થ

આ મે કાવ્યોમા જળ જમના ભરવા જવાનું, 'વદીને ઓચીતા આવવાનું ઉરને!
હાર અથવા માળા પહેરાવવાનું, નગી લળી પાવને લાગવાનું કે ના મુકવાનું વગેરે કથન
દયારામમા નરસિંહના કા મના સ્પષ્ટ દેખાય છે મે કાવ્યોમા કેણે વધારે સુંદર ચિત્ર દોર્ણ
છે તેની વાત ખીજે સ્થળે, પરન્તુ જાણીતી ગરમીના ભાવે દયારામના પોતાના નથી એમ
કહેવામા વાધો નથી

(૨) દયાગમની વાસણીની ગરમી પણ એટલીજ પ્રસિદ્ધ છે “વાગે વ્રદાનનમા વાસણી રે
ઉભો ઉભો વગાડે કહાન” એ ગરમીમા વાસણીની અસરનું ને અદ્ભુત ચિત્ર ખડુ
વરવામા આવ્યું છે તે નરસિંહના પદોમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે *

નરસિંહા

એમ સખી કહે ખીજને સાલજ સહિયર વાત વેણુ રાજે છે
નદનના પ્રુષ્યતણે નરિ પાર ઘેર લીધો અવતાર વેણુ
જસોઈ જ ખોળવાને નીસયા કઈ ગોવિંદની લાળ વેણુ

* આવા ભાવનાગ એમ પદ લ નણનું પણ છે જુઓ દશમ સ્કંધ દયારામ પર
ભાલણની પણ અસર છે

† આ કાવ્ય મારા સહગત પિતા લાનશ્ય અભયસક ગૂનાગમા કેડ માનર
હતા ત્યારે તેમણે મેળવેલું પરન્તુ એમના અવસાન પછી એમના જ્ઞ નામી પાસે હવે
થોડાજ વર્ષ પર મે તે ગનાતું સામળ્યુ ને માગી પામે મામ્યુ ત્યારે તે લેખિત ખોવાઈ ગયેલું
જણાય એટલે મામીના મુખથી ને સામળ્યુ તે મે ઉતારી લીધું છે મામીનું પણ અવ
સાન થયું છે ને મૂળનો પત્તો લાગ્યો નથી

કયા તમારા ગોવિંદજી ! કેવાં ધરે ધ્યાન. વેણું
 સામળા મારા ગોવિંદજી મોરલી એને ધ્યાન. વેણું
 પૂજી પૂજીને જઈ વધ્યાં ગોવાળીએ દીધી ભાળ. વેણું
 કાલંદીને કાઢે ગિરધારી રમે રાસ. વેણું
 જળ જમુનાં રથેલી રહ્યાં ન હાલે વૃંદનાં પાન. વેણું
 ગાય ન ચારે વાછરડાં ગોધનું ન ચારે ચરણ. વેણું
 સૂરજ રથ રાખી રહ્યા રહ્યા તે એણે કામ. વેણું
 ચંદ્ર રથ ચાલે નહિ રજની થઈ ખટ માસં. વેણું
 શંકર તાળી ચુકીયા ગાંધર્વ ચુક્યા ગાન. વેણું
 મણિધર દેણુ ધરી રહ્યા રહ્યા તે એણે કામ. વેણું
 નરસંપાના સ્વામીને વિનવું 'એ લીલાં ગાને નિત્ય. વેણું

નરસિંહ મહેતાનાં આ મુદાનાં બીજાં પણ કાવ્યો છે. રાસ સદઅપદીમાં પદ ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૮૬, ૧૮૭. આ પદોમાંથી જલુ લીધું નથી. કંઈ કંઈ આણું આણું લીધું છે. પદ ૧૦૬માં પ્રથમ લીટી “આ વાળે વૃંદાવન મોરલી, ગોવિંદ ગોપી રાસ રમે.” નોંધવા જેવી છે. પદ ૧૧૮માં “વાંસળી વાહેરે વાહેરે મધુર ગાયે કહાન.” આ લીટીઓ દયારામની વાસળીની પ્રથમ લીટી “વાગે વૃંદાવનમાં વાસળીરે ઉભો ઉભો વગાડે કહાન” સાથે સરખાવવા જેવી છે. ઉપલી નરસિંહની “વેણુંની ચરખીની છેલ્લી છ લીટીના ભાવો દયારામમાં પ્રથમ લીટી પછીની લીટીઓમાં આવે છે. “નાદે વીંધી મુનિવર પાસગીરે, નવ રહી કેને સાન.” એ લીટીનો ભાવ પદ ૧૧૮ની છેલ્લી લીટી. “નરસંપાએ સ્વામી રાસ રમે ત્યા મુનીજને મેલ્યા ધ્યાન”માં પણ છે.

દયારામે વાસળીના નાદેથી થતી ગોપીઓની વિલ્વલતા બતાવી છે. “એકે નેપુર કાને ધાલિયુ રે ચરણે પહેને છે ઝાલ” ઇત્યાદિ નરસિંહના પદ ૧૧૭માં ગોપીની વિલ્વલતા ‘વેણું’ વાગવાથી થતી વર્ણના છે તે દયાગમે ખીલાવી છે.

વૃંદા કે વનમાં વેણુ વળડી ગોપી વિલ્વલ કીધા રે,
 વર આવ્યો તે વચન પાળવા ચિત્ત હરીને લીધાં રે.—વૃંદા.
 એકે તો અજ મૂકીને ઉઝણી બીજી માગસિં દૂર રે,
 જીવનીના જૂથ મળીને આકી સાહેરે નદી પૂર રે.—વૃંદા.

(પછી સાદું વેણું ન છે.)

પદ ૧૮૬ માં અ.વો આજો ભાવ છે.

કાનજી, કાનજી, કરતી હીડે વૃંદાવનમાં ગોપી રે,

x x x x

મનડું બાકુળ વનિનાકેરે નાદે દરો લીધા મન રે,
 જૂવણુ વચ જૂવો ભાગિનીયો વાસડીએ દયું તન રે.—કાન.

અમળા એકલડી નીસરીયો તજીને ધર પરિવાર રે;
 નરસંપાના સ્વામીને મળવા રમવા રાસ ગોરાંરે.—કાન.

દયારામમા ઘર અને પરિવાર તજવાનો ભાવ સ્ફુટ કરવામાં આવ્યો છે;

એક છોડ રહતાં મહેલી ગધ રે' ચાલી જન્મનાને તીર,

એકના સ્વામીને મન આમજો રે જવા દીધી નહિ નાર,

કર જોડી કહે કામની રે મને જવા દો નીરધાર.—વાગે.

સંગમાની પોતી સરવે ભામની રે પછી જોડો ધસવા લાય,

રીસ તણને રીસાળવે રે દીન ગધ દીનાનાય.—વાગે.

રાસમાં— “ એક એક ગોપી વચ્ચે નાચને નીરજે રૂડી પેરે પાસ ” એ દયારામની રાસ પદ્ધતિ પણ નરસિંહની છે. એનું પદ ૧૮૭ માં “ એક એક પ્રત્યે અંગ નમાવે મધ્યે માધવ નાચે રે ” એ લીટી છે.

(૩) રાધિકાનું સ્વપ્ન દયારામે આપ્યું છે તે નરસિંહમાં પણ છે. દયારામમાં વિસ્તાર છે પરંતુ મૂળ કથના નરસિંહની સ્પષ્ટ દેખાય છે.

નરસિંહ

આજની રાતની, વારતા રી કહું, સ્વપ્નમાં સામજા સંગ પરખી,
ચોરીમાં પરવરી, પાસ જોડો હતી, બાધ મારા કર્મની કોણ કરણી !—આજની.

ચાર વેદે કરી, ચાર ફેરા ફરી, શ્રી હરિએ મારો લાય જાણ્યો,
ધૂનતણા દીપક, મંડપ ચોરી રચી, આગણે નંદ આનંદ મહાલ્યો.—આજની.

થાળ કુમકુમ ભરી, મોઢ મરુતક ધરી, મગોમતી સાસુને પાય લાગી,
નરસૌયાયા સ્વામીને, સંગ રમતી હતી, એટલે જળકીને હું રે જાગી.—આજની.

પદ ૧૬૬. શૃંગારમળા

દયારામ

માતાજી રે આજ આનંદ મારે અંગે રે, શ્રી કૃષ્ણ પરણ્યા મારી સગે રે;
માતાજી રે આજ સ્વપ્ન એણું દીકું રે, અમૃતથી લાગે મુજને મીઠું રે.—આજ.

(વરચોડો વગેરેનું વર્ણન છે.)

x

x

x

x

x

x

x

x

માતાજી રે જસોદા સાસુને પાયે લાગી રે એટલે જળકીને જાગી રે.—આજ.

લાડકી રે તારું સ્વપ્ન જે કોઈ મારો રે દયાનો સ્વામી પરસન યાસે રે.—આજ.

(૪) દયારામની સજનીની ગરબી અતિ પ્રખ્યાત છે. પણ એજ ગરબી થોડા ફેરફાર સાથે ભાલજીની છાપની પણ મળે છે. રા. રામલાલ મોદીને નરસિંહના નામની પણ એક ગરબી એજ ભાવની પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ એ ગરબીની રાસઆતનો ભાગ જોતાં નરસિંહની હોવા વિષે સંકા ઉપસ્થિત થાય છે. આપુરી ગોડશીની આપુરીઓના ભાવને આ ભાવ ધણા મળતા આવે છે વખતે નરસિંહની પણ હોય.

૧૧વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ. જીજ્ઞા ભાલજી દશમ સ્કંધ-માગે લેખ.

નરસિંહ

સાબજરે તું સજની મોઢી, રજની કેઈ પેરે રમીયેછ ?
 મોહનછએ મંદિર છાંડ્યાં, એ દુઃખ કેને કહીએછ.—સાંભ. ૧
 સાંભળ સજની વાન કહું, એક પ્રેમની મીઠી મીઠી,
 સરોવર પાણી અમે ગણતાં, નંદને કુંવરે દીઠી—સાંભ. ૨
 પૂરેથી દરિ દસતા આઘ્યા, પગની ભરાવી આંટીછ,
 પાછું ફરોને જોવા કાળી, મુખ તે બોલે છાંટીછ.—સાંભ. ૩
 દવડે વેણુજ ગુથી દુતી આવડી કાં વેરાણીછ,
 એદવે રસિયો કાણુ મળ્યો તારી વેણુજ નાખી વેરી.—સાંભ.
 ઈત્યાદિ.

ઉપરના અવનરણોથી નરસિંહ અને દયારામનો કાવ્ય સંબંધ કંઈક સમજાશે. બીજાં કેટલાંક આછાં પદો જોવાથી નરસિંહનાં દયારામ કેટલાં જાણી છે એ ખ્યાનમાં સંદેશ આવી શકશે. કૃષ્ણ રાધાના સંવાદનું એક પદ નરસિંહમાં ઘણું મુદર છે.

મેલો મનમોહન મારો મટકી મરીડું ડગકાચ,
 મીંજે મારો નવરંગ મુંદરી કાનછ લાગું તારે પાવ.

પાકવ મુકેની પાનળા.

શુંગમમાળા પદ ૧૭૨.

ઈત્યાદિ.

દયારામની પણ જાણીતી ગરબી છે.

મારગડો મેલો મોહનમાલછ,
 આધા રહો અવબેલા ન કરો આળછ.

આ બંને ગરબીમાં મટકી ઉતારવાની વાત છે. દયારામ જુદી રીતે ઉતારાવે છે, નરસિંહ જુદી રીતે ઉતારાવે છે. દયારામ મોહનને મોદત્ત પાવ છે. નરસિંહ કંઈક જુદીજ રીતે સમાપ્તિ કરે છે—

ધોરી બગદ ઝીળી વેણીરે કટ્ટે ઘાલી ધુધરમાજ,
 એસાડું તેમા આવ રાધિકા દાકું નંદનો ગોવાળ. નાદિં
 નરસિંહ મહેનની માગવીરે જ્યોને ચતુરસુજાણ,
 ગોરસ કેરા શાં ગજન જોધ્યા તન મન પ્રાણ પાકવ.

આ ઉપરાંત કંસરાજની બીક બને કવિઓ બનાવે છે.

(૨) વિશેષ મજનાપણું દયારામની 'ધાંમકડી'ની ગરબીમાં અને નરસિંહની પણ તેવીજ ગરબીમાં છે. બંનેમાં ગોપીઓ વામવડીને ઉપાસ્યા દેતી ધધ્યાંથી ગજની દેખાવ છે.

નરસિંહ

વાસવડી વેળુ મારીરે, હારે વચ કીધા તે વૈકુંઠનાથરે, નાર પૂતારી. ૭૬.
 ક્યારે ઘડાણી બંસી ક્યારે કટાણી કાણુ દાન તપ કીધારે,
 વાસવડીનો શબ્દ સુણીને હોરે મારાં મનડા દરીએ લીધારે. નાર૦
 પોતે પોતાના ગોપી તનરે હેઠાવીને વાઘાછના મુખ પર આવીરે,
 સોકસડીનુ સાલ વજાવી હારે વાલમને તો મન લાવીરે. નાર૦
 દુઠાવનના તે વન પક્ષીજ મોઢા મોઢા ત્યા પશુઓ પ્રાણીરે,
 સોલ સદસ ગોપીજનવલ્લભ તેમાં 'તું' પટરાણીરે. નાર૦
 કામલુગારી તેં કામલુ કીધા ને, કર્મે અમારે કા જાગીરે,
 નરસિંયાના સ્વામીની વાસવડી કરકમન થઇ વાગીરે. 'નાર૦'

પદ ૪૮૮. શૃંગારમાળા.

દયારામ

માનીતી તું છે મોહનતણી હો વાસવડી રે,
 તુને વાલમ કરે છે ધણું વ્હાલ રે હો વાસવડી.
 મીઠો આવડો શો મોહોર મોઢો નંદનો કિશોર,
 તાર આવડું શુ જોરે શુંડી કાળજી મા કોર.—રે હો વાસવડી.
 પીએ અધગમ્ભૂત પિયુતજી, તું વાસવડી,
 દમારે મોઝ્ય સરીખું તું સાલ રે હો વાસવડી.—મીઠો.
 વાજવાછને વિવ્હળ કર્યા હો વાસવડી,
 તુ તો પીડે દમારા પ્રાણુ રે હો વાસવડી.

x

x

x

આ પ્રમાણે જોતા જઈએ તો દયારામની 'રાતવડી કોની સંગે ગળ્યા';
 "રમીયાછ તમે કયા રમી આવ્યા રાસ" વગેરે મરજીઓના પણ કોઈ કોઈ ભાવો
 આતુરી રપ મી "જોરા આવેને મારા નાથ, નિરાએ કયા ભાવ્યાછ", "રજની
 રમીનેરે, શ્રી હરિ ધેર આવીયા બળવંત માદે ખાર મા રેલ" વગેરે નરસિંદના પદોમા
 મળી આવે છે.

કેટલાક કાવ્યોમા પ્રથમ લીટી જાને કવિની મળતી આવે છે; પણ પછીથી
 નરસિંદ પોતાની પૂતમા છે અને દયારામ પોતાની કલારસિકતામાં મુંઝાય છે.
 "કાનુડો કામલુગારો રે" એ દયાગમના પદની લીટી નરસિંદની મૃંગારમાળાના પદ
 ૨૪૩ ની પ્રથમ લીટી "કદાન તું તો કામલુગારો રે" મળી મળતી આવે છે

દયારામ સખીને મ્હેંએ બીજી સખીને કહેવડાવે છે. નરસિંહ કૃષ્ણ અને ગોપીની કથની લખે છે. આ પ્રમાણે દયારામનું “આવો અંધગેલડા એક વાન કડું હું છાની રે” નરસિંહ “આવોરે અંધગેલડા વ્દાવા મોહન મારા રસિયા રે” દયારામનું “પાનીડાં કેમ લરીયે” અને નરસિંહનું “કેમ કરી લરીએ આછાં નીર” વગેરે પદોની આરંભની લીટી મળતી આવે છે. પછી વિષય ભુદી રીતે ચર્ચ્યા છે. આમ જોતાં શબ્દ પ્રયોગો અને વાક્ય પ્રયોગોનું સમપણું નરસિંહમાં અને દયારામમાં ધણું દેખાય છે.

કાવ્યનો વિષય પણ ધણો ખરો વખત સરખો હોય છે. નરસિંહે જેમ ‘લોચન’, ‘લગ્ન’, ‘વાંસળી’, ‘જનુનાં નીર’, ‘ગોપીનું રિસામણું’, ‘સાસુ નણદનો દપકો વગેરે પર લખ્યું છે તેમ દયારામે પણ કયું છે.

દયારામની લિખ્ત ઉર્મિઓ.

આ ઉપરથી દયારામે નરસિંહનાં પદો અવલુ કરેલાં અથવા વાંચીને મનન કરેલાં એમ માની શકાય. નરસિંહનાં એ ઉર્મિનું લાવેનો દયારામના રસીયા હૃદયને સ્પર્શ થતા તેની કલાશક્તિ યુક્ત હોઈ અને કેટલીકવાર એ લાવેને એકત્ર કરી, નવા ઉમેરી ક્રમસર અસર કરનારા થાય. વાચક કે શ્રોતાનાં માનસને પ્રસ્ત કરી રહે એમ રમણી ભાષામાં મૂક્યા. કેટલીકવાર વારંવાર કણપંટ પર અચડતા નરસિંહના જ શબ્દોનાં ભાવને અન્ય દિશામાં વાળી નવી જ દૃષ્ટનાથી માનસને રંઝ્યું અને ‘કલાયુક્ત મરમીઓ લખી. કેટલાક વિષયોજ દયારામને ગમી ગયા પણ મોંતાની ઉર્મિને પ્રાધાન્ય આપી નવો રંગ ઉભો કર્યો. નરસિંહની ‘લોચન’ ઉપર ચાર પાંચ કવિતાઓ છે. પરન્તુ તે તે કવિતામાં લોચનના વિષય ઉપરથી કવિ સુખની મોહકતા વર્ણવવા મંડી જાય છે. દયારામ તેજ વિષયને વળગી અનેરી અસર કરે છે.

નરસિંહ

લોચન માંહે કાંચ કામલુ લરીયું, તે તો હુંને શુરે કરીયું,
કેમ કરી મંદિર જાઉં મારી સજની, માફ મન એણે હરીયું. લોચન૦

હૃદય સરખો કેમ કરી બીડું, હું સર્વાંત્રે રહી રૂચીરે,
અર્જુન આંસે મારગ માંહે, મુખકું જોતાં ભૂલી. લોચન૦

આકુળ વ્યાકુળ વેદના વ્યાપી, તે તો મેં ન સહેવ.યેરે,
નરસિંયાઓ સ્વાર્ગી આવી ભેટે, હૃદય ટાટ ચાચેરે. લોચન૦

પદ ૩૫. સુંમાર૦

દયારામ

કામલુ દીસે છે અંધગેલા, તારી આખમા રે,
મોળું લાખ મા રે, કામલુ૦

મદ હસીને ચિતડું ચોણું, કુટિલ કટાક્ષે કાગળ કેણું,
અદ પરીઆળી આખે ઝીણું, આંખ મા રે. કામલુ૦

દત્તાદિ

નરસિંહની આતુરી ખોડશીમા કૃષ્ણથી રાધા રીસાઇ ગઇ છે અને લલિતા તેને મનાવવા જાય છે લલિતાનું દ્વિતી કાર્ય તરતજ સફળ થાય છે. દયારામે રાધિકાને વધારે માનીતી બનાવી છે. તે લલિતાનું કાર્ય સિદ્ધ જલદીથી થવું નથી. કૃષ્ણને ગોપીનો સ્વાગ ધરવો પડે છે. મૂળ નરસિંહની કલ્પના ઉપર દયારામે આટલું આગળ પગલું ભર્યું છે. લલિતા પ્રથમ કૃષ્ણને આશ્વાસન આપે છે. ત્યારે નરસિંહ તેને મુખે શબ્દો બોલાવે છે:-

નિ : શંક થાઓ નાયજી, તમે ભકતના શોધાર,
તમને જે બહાલી વાલમા, લાવું તે વન મોઝાર;
અંબર લઇ આમુ લુઓ, કાં થઈ રહ્યા આસન,
તમને દેખું દોહેલા, તારે દાઝે તે મારું મન;
માવજી રે મને સમ તમારા, કુંજે લાવું જીવતી.
શોક નિવારી સુખ કરે, તો જાણજો દ્વિતી હતી;

આતુરી પો. ૫૬ ૩ બું.

દયારામે આ ભાવ ને આ સ્થિતિ જીદીજ રીતિએ આપ્યાં છે.

આખ ભરો મા અમળેલા રે, લાડલી લાવું;
એક મુકુરત પહેવી મહારાજ, શીદ સંતાપ કરો છો. લાડલી-
વાક તમારો કદી હોય તોયે, લાડલી લાવું;
નહિ તો નામ ધરે ન લલિતાય, શીદ સંતાપ કરો છો. લાડલી-
લાલ લોચન શીદને કરો 'છો, લાડલી લાવું;
છંડા નિસાસા ચૂશો મા નાય, શીદ સંતાપ કરો છો. લાડલી-
છત્યાદિ

નરસિંહની લલિતા રાધિકાને કૃષ્ણની સર્વ પૂજ્ય મૂર્તિનો ખ્યાલ આપે છે અને રાધિકા મનાય છે. દયારામ તેમ ન કરતા રાધિકાને માનુષી ભાવથી મનાવવા પ્રયાસ કરે છે.

એટલું તું મારે કહું માન હો પ્યારી છ-એટલું
તેડે ગિરધારી તને કુંજ વિદારી પ્યારી-એટલું
x x x

તેમ પછી બીજી ગઝલીમા-લલિતા પ્રયાસમા નિષ્ફળ નીવડે છે:

લલિતા કહે મુજો સ્વામીરે, દડીલી લડ ન તજે હું દારી,
કવું એ તો કાઇનું ન માનેરે, આપ મનાવો પોતાની પ્યારી. લલિતા-

રાધિકા રીસાવાનું કારણ નરસિંહ હર્ષાભાવનું બનાવે છે.

સંધા:-

સંપટ મેલી દેને મુજને નિર્ભજ સાથ ચું નેહ,
મુજથી બહાલી વાલમા ઉર વિરે રાખી છે તેહ.

ધ્યાગમ ચદ્રમુખી ચન્દ્ર પ્રયોગથી ગધાને માફ વાત્સલાનું હૃદયથી મન્મથીમા જણાવે છે
 ચદ્રમુખી મને શીદ કરી ક્યમ ચદ્ર સમેતજ જાણીરે,
 ને જાણી તો શીદ મુગ છે ચદ્રથી લો મુન માણી લનિતા.

આમ ત્રીસ વધારી દયાગમ ગધિયાને મન વચા યુગ્મિ ગોધી દૃષ્ટને ગોધીનો ચ્વ મ પહેગવે છે

ધ્યાને મનાવવાને કાગ્જેરે મોદને મનમા મત્ય નિયાનીરે,
 પ્રમુદ્ધ પોતે પધાપરે મુદ્ધ ૩૫ મુદ્ધી ધારી ધ્યાની.

(૫૪ી ર૫ વર્ણન)

વાસળીના નાદથી મુઝ થતી વદુઓ તરફ માસુ નજરનો અભ્યુગમો નરસિંહ જનાબો
 છે પરન્તુ દયારામે તો એ અભ્યુગમાને ગળીનો વિષ જનારી મવાદ ઉભો કર્યો છે

મીખ સાસુજ દે છે રે, વદુજ રજો દગે,
 આવડો મો આ સગેરે શામળીયા સન ૧
 વાટે ને ધાટે રે વળગો છે વાતે,
 કથુ કોઇનું ન માન્યુરે, દીક મારી જાતે ૨

નિર્વાહ

એના વચન મુણીને રે વધા વળના વદુજ,
 ગગાજી સરખા રે, હો મામગો સાસુજ.
 જેના મનમા જેવુ રે તેવુ તે તો દેખે,
 સાગ ને નગના ન પોતા સગ્યા પેખે

ધત્યાહિ

દયારામનુ સ્વનત્ર ક્ષેત્ર.

ઉપલા વિવેચનથી નરસિંહની દયાગમ ઉપર અષ્ટ અને આડઅંતરી અમર દેખાઇ
 આવે છે પરન્તુ દયારામે પોતાની સ્વનત્ર કલ્પનાઓવાળી ગરબીઓ ભાવભરી આલેખી
 છે ' પ્રેમની પીડા તે કેને કહીએરે, હો મધુકર ' પ્રેમની પીડા તે કેને કહીએ " એમા
 'અનગાના પગધીન અવનાન્ને' 'દાઝયા ઉપર તુલુ' અને 'વાદયા વલેવા' ની જાગતગ
 જનાતી 'પ્રીતદીની રીત અનુપની' એવી છે કે એ પ્રીત 'ચાવાનો ઉપાધ' છે પણ 'જવાનો
 જડે નહિ' એવુ આલેખ માથેના સવાદમા પ્રીતનુ એક રૂપ આલેખ્યુ છે કૃષ્ણના મુખમા
 એવી તે કઈ મોદિની દેખાઇ કે આવી પ્રીત ઉદ્ભવી " એવા પ્રશ્નનો જાણે ઉત્તર ન
 દેતા હોય તેમ દયારામે કીધે હામે મોદની ન જાણીરે, મોદનજ ' કીધે હામે ન મોદની
 જાણી ' એ ગરબીમા ચટકાગા ચન્દ્રોમા કૃષ્ણના મુખની મોદિનીનુ વર્ણન કર્યું છે

ભગુનીની મગકમા કે ભાગવાની લટકમા,
 કે સુ મોદની ભરેની વાણી ન મોદનજ ૧

ખિટલીયાળા કેસમા કે મદન મોહન વેસમા,
કે મોરલી મોહનની છાણો રે. મોહનજી. ૮

છત્યાદિ

આવા રૂપની મોહિનીમા મુખ ચતી ગોપી પણ રીમાઈ જાય છે. નરસિંહ કરતા
દયારામે ગોપીના રીસામણાણું કારણ અવનવું જ આપ્યું છે.

હાવા હું સખી નહિ બોલુ રે, કદાપિ નંદકુંવરની સંગે,
મને શરીવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે અંગે. હાવા૦
ચંદ્રબિંબમા લાઝન છે વળી રાહુ ગળે ખટમાસેરે,
પક્ષે વધે ને પક્ષે ઘટે કળાપુરણુ, નિત્ય તે નવ પ્રકાશે. હાવા૦
x x x x

પરિણામે માન એટલું વધે છે કે કૃષ્ણના સ્યામ સ્વરૂપની ઉપેક્ષા કરતી રાધિકા
કે ગોપી સર્વ સ્યામ વસ્તુ પ્રતિ અભાવ જતાવે છે.

સ્યામ રંગ સમીપે ન જાણુ મારે આજ થકી સ્યામરંગ૦
જેમા કાળાશ તે સહુ એક સરખું
સર્વમા કપટ હશે આણુ મારે આજ થકી રામરંગ૦
x x x x

દયારામે આવા જનતા પ્રસંગ ઉપરથી ગોપીઓનો નિર્વેદ અને નિરાશા જતાવનારી
ભાવ ઝરતી ગરમીઓ લખી નરસિંહ કરતા એક પગલુ વળી વધારે આગળ ભર્યું છે.
“ગરજ સવાદી ના થઇએ, મારા વ્હાણા” ગરજ સવાદી ના થઇએ.” એવો ઉપાવંજ
કરતી રાધિકા સખીને કહે છે કે સ્નેહમા મુખ હશે એમ માનવામા મારી ભૂલ હતી.

સખી ! હું તો જાણતી, જે સુખ હશે સ્નેહમા. સખી૦
હું શું જાણું જે પ્રાણ પરવશ પડશે,
અગ્નિ ઉદશે આખી રેહમા. સખી૦
પીકા પામે પશે થશે નવ ભાવે,
જાણુડો એવો જે કાઈ એદમા. સખી૦
x x x x

આ ઉપરાંત દયારામે ‘લોચન’ અને ‘મન’નો ઝગડો આજી વળી નરીજ કદપના
આણી છે. વિરોધ નિરીક્ષણ કરીશુ તો નગસિંહના વસંતના પદોમા વર્ણવાયેલી અનિય
યુવાવની રમતથી લિજ એરી દયારામે યુવાવની રિયનિ ઉબી કંગી વસંતનો નવોજ ફાજ
ખનાવ્યો છે.

સખી આ જોની લાગે યુવાવે માની આખ જગી,
આખ જરી મેં નવ જોવાયું ત્યારે રદી ડરીને,
મન માન્યુ તે કીધુ એળે વગમા ઝૂમી કંગી સખી૦
x x x

આમ જોવા જઈશું તો વિદ્યુતનું વાંકી આંખે જોનું અને તેની ગોપીઓ ઉપર થતી અસર. ગોપીનું કૃષ્ણને પરજીવાનું મન અને માને વિનનિ વગેરે વગેરે બિન્ન બિન્ન સ્થિતિઓ ઉભી કરી દયારામે રંગ જમાવ્યો છે.

નરસિંહનું બિન્નક્ષેત્ર.

વિપયા વિવેચનથી દયારામે એક નવોજ પંથ પાડ્યો દેખાવ છે. પરંતુ નરસિંહની પાળ ગીત લિન્ન કલ્પનાઓ એવી છે કે તેને દયારામે સ્પર્શ કર્યો નથી.

વર્ષાઋતુના પડતા મેદુલાનો પ્રસંગ નરસિંહે આપ્યો છે. ગોપીને ભીંજતી બનાવી છે, કૃષ્ણને કાંબળી ઓઠાડવાની વિનતિ કરાવી છે. એક અવનવું રસભયું ચિત્ર નરસિંહે ઉભું કર્યું છે:—

કાંબળી ઓઠાડારે કદાન, મારી મુંઢી ભીંજે,
નદિ' કાં મુને હૃદયા બીડી, અંગ ઉપાડું ફૂળે—મારી ૧
સ્નેહ ધરી શામળીયા વદાલા, રંગબર સાંધણ લીજે,
કંઠ ધરીને બાહોલડી રે અધર અમૃત રસ પીજે.—મારી ૨
ઝરમરીઓ આ મેદુલો વરસે, દાકુર જોરે ટપકે,
નરસિંહાયા આમી મંગમમાં મેઘ ને વીજ અથુકે.—મારી ૩

૫૬ ૧૧૨. શૃંગાર.

નરસિંહે 'અપૈયા' પ્રતિ પશુ ગોપીની ઉક્તિ થોડી છે.

અપૈયા પિંડને શેરે સંભારે,
અબલાના દેડા હોપરે, સકોમલ, વેણુને બાણે એમ કાં મારે. ૫૦ ૧
અધોજની જલ નયણ ભરાણા શબ્દ મુણી મુણી તારો,
તોથે રે અપૈયા તું અરે પાપીડો જનમનો વેરી મારો. ૫૦ ૨
પંખી પીડમ્ જાણે પિયારી ગુણવંત કાં થયો થેવો,
નરસિંહાયા સ્વામી સંગમ આવન વાટે અપૈયો જોયે વેવો. ૫૦ ૩

૫૬ ૧૨૨. શૃંગાર.

સાદીયાને સિંધર થવાને નરસિંહે વિનતિ કરી છે.

અમખમરે આંદલા મા કરીશ વદાણુતું, મારા પ્રણયવન થેર આપ્યારે.

૫૬ ૧૪૭. શૃંગાર.

એવીજ ઉક્તિ 'દીવડા' પ્રતિ છે.

નરસિંહની બિન્ન દિશા બતાવનારા બર્મિ કાવ્યો જોઈએ તો દયારામને અનવગન એવાં મળી આવે છે. કોઈમા ભરવાડણુતું ચિત્ર છે, કોઈમાં અબોલક લીધાનું કથન છે.^૧ કોઈમાં કૃષ્ણને કાગળ લખવાનું મિષ્ટ છે, કોઈમાં કૃષ્ણને જગાડવા જતાં તેમની ભુક્ત શૃંગાર અવસ્થાનું દર્શન છે એમ એમ અવનવા કાવ્યો મળે છે.

ભુરવાડણ

ભોળારે ભરવાડણુ દરિને વેચવા ચાલી,	
સોળ સહસ્ર ગોપીના બ્લાલો મટુકીમા ધાલી.	ભોળારેં
અનાયના નાયને વેંચે આદિગની નારી,	
શેરીએ શેરીએ સાદ પાડે, હ્યો કાઈ મોરારિ	ભોળારેં
મટુકી ઉતારી માદિ મોરલી વાગી,	
મજનારને સેજે જ્ઞેતા મૂરછા લાગી.	ભોળારેં
+ + + +	

કુબ્જને જગાડતી ગાધિકા.

જાગેરે જશોદાના જીવન વાહાણેલા વાયા,
 તમારે ઓર્થિક મારા ચીર ચંપાયા. જાગેરે
 પાસુરે મરડો તો વાહવા ચીર લેઈ તાણીરે,
 મરખી સમાણી સેધરા સાથે જાતું છે પાણી. જાગેરે
 પંખીડા બોલેરે વ્હાલા રજની રહી થોડી,
 સેજલડીથી ઉડો વ્હાલા ગ્યાળસડા મોડી. જાગેરે
 સાહડી પાકું તો વ્હાલા લોકડીઆ જાગે,
 અંગુડો મરડું તો પગના ધુધરા માગે. જાગેરે
 સાસુડી જાગેરે વેરણ નણી જાગે,
 ઓ પેલી પાડોસણને ઘેર વયોણ વાગે. જાગેરે
 જેને જેવો ભાવ હોય તેને તેવું રે થાયે,
 નરસંયાયા સ્વામી વિના રખે વાહણલુ વાયે. જાગેરે

५)ने इविओत्तुं स्थान.

આટલા અવતરણોથી આ બંને કવિઓએ પોતપોતાની કાર્ય દિશાની મર્યાદા કેવી રીતે બાંધી છે તે જણાય છે. નરસિંહે પદો અસંખ્ય લખ્યા છતાં પણ કવિ તરીકે લાખુ છું એવું એને ભાન લાગ્યેજ નહોતું. હરિગુણ ગાવાનો અતિ ઉત્સાહજ તેને પડે લખવાની પ્રેરણા કરતો. એટલે ઘણીવાર એના કાવ્યોમા વિષયાન્તર થતું. જ્યાં ન થતું ત્યાં તેજ વિષયનું કેટલીકવાર સમરેખ ચિત્ર ઉત્પન્ન થતું નહિ. તોયે કેટલાકે કાવ્યો ઉપર બનાવ્યા પ્રમાણે એવા લખ્યા છે કે એમા નરસિંહ અપ્રતિમ રહ્યો છે. "જસોદા તારા કાનુકાને સાદ કરીને વારરે." એ કાવ્ય મુક્ત કંઠે લેકોમા હજી પણ મવાય છે. "કેમ કરી બરીએ આજા નીર જમુનાને તીરે" એની પણ એટલોજ ખ્યાલ છે. "જળ કમળ છારી જાને બાળા સ્વામી અમારો જાગરો" એ નાયદમનનું કાવ્ય પણ એટલું જ રમપૂર્ણ છે. "પ્રમાન જાણી પંખીકારે ઉડયા, કાક કરે ત્યાં કાકરે" એ ગોવિન્દ મનનનું પદ પણ અનન્ય છે. દષાગમે નરસિંહની સંપૂર્ણતાને જરા પણ સ્પર્શ ક્યો નથી. જ્યાં જ્યાં

ભાવનાઓ સંપૂર્ણ રહી છે, ત્યાં ત્યાં નવી ઉમેરી છે, જુનીને મુધારી છે, વધુ સરળ અને શુભન્ત કરી છે. પોતે પોતાપણું જનાવનારી તદ્દન નવીન કદાવનાઓ યોગ્ય મરજીઓ બનાવી છે. પરન્તુ દયારામે ધમ્મીવાર એમ કરવામાં જીદિનો કષયોગ કદાપૂર્વક કયો છે. પરન્તુ સ્વાભાવિકતા જરા ખોઈ છે. સંસ્કૃત અલંકારની રીતિને અનુસરી 'મને શદીવદની કે' છે રે" અને "સ્વામરંગ"ના તિરકકારને લીધે સર્વ સ્વામરંગની વસ્તુમાં કપટ ભાજે છે ઈત્યાદિ કદાવનાઓ યોગ્ય છે. પરન્તુ એમ ભાવ રેડી કાઢ્ય રસિક કપુ છે એ દયારામની ખુબી. "વાંકુ" માં જોશેા વરજાગીયા" એવાં કાવ્યોમાં એકજ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી, વાંકુ જોવાથી ગોપીની વેદના બનાવી, ધારી અસર દયારામે કહી છે. આમ દયારામનું કથન હૃદયને એકાએક સ્પર્શ કરતાં અસર કરે છે. દયારામ વાંચતાં આપણે પણ કંઈક શુભન્ત અનુભવ સેના હોઈએ એવો ભાસ થાય છે. નરસિંહમાં પરાક્ષ અનુભવનો ભાસ એવોજ પ્રગળ થાય છે. દયારામ વાચકને પોતાના હૃદયની લગોલગ રાખે છે. નરસિંહ કંઈ દૈવી-ભાવ બતાવતો પૂજ્યતા સંચારી ફરથી આશ્વાસ લેવડાવે છે.

આમ ઉભય કવિઓએ કવિ નામની સાર્થકતા કરી છે. નરસિંહનો વિજય એટલો કે કવિના બાન વિના, કવિતાના જ્ઞાન વિના, સાહિત્યની રંગભૂમિ ખેડાવા વિના અદ્ભૂત કાવ્યો એણે લખ્યાં, અવનવી કદાવનાઓ યોગ્ય. દયારામનો વિજય એટલો કે નરસિંહના ભાવોને વધુ સ્ફુટ કયાં, ચિત્રવત્ કયાં, તેને શુભ અર્પી શુભન્ત બતાવ્યા, અપૂર્ણતામાં પૂર્ણતા આણી પોતે પણ નવી ભાવવાહી દિશા બતાવી. એક ધર્મિકાવ્ય સાહિત્યનો સ્થાપક બન્યો. ખીજો તે સાહિત્યની ભૂમિકાને રસવતી કરતો, કેળવતો આગળ વધ્યો અને નવીન પાક લાવ્યો. સાહિત્ય મંદિરની એ બાજુ એક અધૈકિક મુન્દરતાવાળી પણ ગિરનાર પર્વત સમી ખરબચડી, તો કોઈક સ્થળે નુંવાળી અને રમણીય બનતી ગિરનારના શિખરની નમળા દવા અર્પતી, બીજી નર્મદાના નદીના તરંગના જલકણથી પુનિત કરતી રમાળ ભૂમિના રસમય પરિપાક અર્પતી હોય એવી મુંદર વિવિધતાવાળી બનેય અમર કીર્તિની મૂર્તિઓ, ધર્મિકાવ્યના શશુનાર રૂપ, ભાષાની મૃદુતા, મધુરતા અને સાહિત્યનો આવિર્ભાવ કરનારી સરળ કાવ્યની અત્રિભ પ્રતિમા.

ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા.

વાર્તા શૈલી.

“ શૈલી ” એ વિશે તો પુષ્કળ લખી ચકાવ્યું છે, તેથી તે એક નાનું જેવું પુસ્તકજ બને, પણ આપણે આજે એનો વિચાર માત્ર વાર્તા પૂરતોજ કરીશું.

વાર્તાકલાને બનાવનારા છ મૂળતત્ત્વોઃ ૧-વસ્તુ, ૨-પાત્ર આલેખન, ૩-સંવાદ, ૪-વર્ણન, ૫-વિવેચન, અને ૬-શૈલી છે. શૈલી સિવાયના બધા તત્ત્વો ચર્ચનારે લેખ આગળ “ સાહિત્ય ” માસિકમાં “ વાર્તા કલાની રૂપરેખા ” એ શિર્ષક હેઠળ આવી ગયો છે. શૈલી તત્ત્વને કોઈ અન્ય પ્રસંગે અવાહેલુંજ આલેખવાની ઈચ્છા ભવિષ્ય ઉપર રાખી હતી એ ઇચ્છાનું યથાસંકિત ફળ આજે આ નિમિષ રૂપે આપ સાહિત્ય વિદ્યાસી સમાજનો સમક્ષ ધરાય છે.

શૈલીને વાર્તાના સંબંધમાં આપણે જોઈએ, એ આગમન એનો સામાન્ય ખ્યાલ લઈ લેવો. ઉચિત ગણાશે. ખુદ વિષયમાં ઉતરીએ એ પહેલાં શૈલીનો આત્મા તે શું અને શૈલીનો દેહ તે શું તેની ઉપયુક્ત સમજ ધરાવવાની આવશ્યકતા રહે છે.

શૈલીની વ્યાખ્યા.

શૈલીનો સર્વ સામાન્ય અર્થ “ હળ ” થાય છે, પણ શૈલી શબ્દનો ઉપયોગ આપણે બહુધા “ બોલવા કે લખવાની હળ ” લેખેજ કરીએ છીએ. આ બોલવા કે લખવાની દમને આપણે “ શૈલી, ” “ ભાષા શૈલી, ” “ ઇલાખ્ત, ” “ વાક્યહત, ” “ લેખન પદ્ધતિ, ” “ બાની ” “ વાણી ” એવા શબ્દોથી વડે પણ ઓળખાએ છીએ. સાહિત્ય વિષયક તથા ભાષા વિષયક સઘા લેખે તો આખી સુશિક્ષિત યુજરાતી આનમમાં “ શૈલી ” એજ શબ્દ સ્થાપિત થએલો સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

શૈલીની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી ચકાવ — લેખક કે લખણકારની પોતાના વિચારો તથા લાવનાઓને વ્યક્ત કરતી, બીજા લખનાઓ અને બોલનારાઓથી જુદી પડતી, તેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતી લખવા કે બોલવાની રીત.

એવીજ માતી આવતી શૈલીની બીજી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે પણ કરી ચકાવ — ભાવદર્શન (Expression) અને ભાષા બંધાવણ (Construction) દાખવતી લેખની નેસર્ગિક કે પ્રયાગ પૂર્વક લેખન - પદ્ધતિ.

શૈલી ઈ ત્રણ વ્યાખ્યા આ ગદી - વાક્ય વ્યવહારને લેખકના મનનો, હૃદયનો, તથા આત્માનો વાગેલો દુર્ગ સ્પર્શ.

શૈલીકારોના વર્ગ.

આ ઉપર લખેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણેની સરસ શૈલી રચુ કરી શકે, તેજ લેખકો શૈલીકાર હોય શકે વા થઈ શકે

શૈલીકારોના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય —

સૌથી સરસમા સરસ શૈલીકારતો યુગે યુગે પ્રકટે એવા કોઈ જુનજ સાપડે જે નવો શૈલીયુગ જન્માવે, તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ શૈલીકાર શૈલીના સ્વર્ગામૃત આપણને એવા જોજ પાછ શકે 'એમની શૈલી ' દૈવી ' કે ' ચમત્કારી ' કહેવાય શકાય

બીજા વર્ગના શૈલીકારો આપણને જરૂરજ " અસરકારક શૈલી " આપવા જેટલા લાયક હોય છેજ તેઓની શૈલી " દૈવી " કિવા " ચમત્કારી " ન હોય- તેઓ આપણને શૈલીના અમૃતપાન ન કરાવી શકે તોય શૈલીના સારામા સારા શરબત તો ચખાડી શકેજ એઓની ધ્યાસરતમા વર્તાવ તેમજ ભાવદર્શનને લગતી વધતી ઓછી મૌલિકતા તો હોવીજ જોઈએ

। આ પછી શૈલીકારોના ત્રીજો અને છેલ્લો વર્ગ આવે છે આ વર્ગ ઉસ્તાદ શૈલીકારોના અમ્મો અનુકરણિયાઓના બનેલો હોય છે પોતાને પ્રિય એવા કોઈ પ્રખ્યાત શૈલીકારની શૈલીમા જે જે કાંઈ લાક્ષણિક જેવું હોય તેને તેઓ પોતાની મનોજુદિથી અને કાર્ય ચતુરાઈથી પોતાની લખાવટમા સફાઈથી સમાવી દઈ સૌદર્ય પૂર્વક વ્યક્ત કરી શકે છે આમ શૈલીકારોમા એમનું પણ સ્થાન છે એમની પણ ગણના છે એઓની શૈલી સેવા પણ પ્રસશનિય છે

આ પછીના જે લેખકો આવે તેમને ' શૈલીકાર ' કહેવા એ " શૈલીકારો ' નું માન ધટાડવા ખરાબર કહેવાય તેઓ આપણને શૈલીના અમૃત કે શૈલીના શરબત ચખાડવા કેવળ અસરકારક હોય છે પણ શૈલીના ગોળના પાણી અહીંથી જરૂરજ મળી શકશે તેની ખાત્રી રાખવી કારણ તેમની શૈલીમા લખાવાની વધતી ઓછી બાલ્ય ઝડ ઝમક અને શાબ્દિક શોભા તો હોય છેજ, ખરી રીતે જોતા આ જાતના લેખકોની વાક્ય ગ્યનાના આતર કે બાલ્યદર્શનમા તેમનું વ્યક્તિત્વ આપણને શોધ્યું જડતુ નથી. અહીં શૈલીમા અન્ય વ્યક્તિત્વને નદતે ગાડરિયા ઢળની એક જાતની સામાન્ય લખાવટ પ્રત્યક્ષ જણાય આવે છે એવા લેખકો કે વાર્તા લખનારાઓની લેખન પદ્ધતિ જોતા એમના વચ્ચે કોઈ જાતનો અતર ફેર કે નવિનતા બાજેજ જણાશે એઓ શૈલીકાર (Stylists) નહીં પણ વાક્ય ઘડવેયા (Compositionists) કહેવાય શકાય

શૈલીના દેહ અને શૈલીના આત્મા

ઉપર આપણે શૈલીની જે ત્રણ વ્યાખ્યા વાચી આવ્યા તે શુ દસાવે છે? તે પહેલીજ નજરે ખુદ્દ કહી આવે છે કે શૈલીને દેહ પણ છે શૈલીને આત્માય છે જરા સ્પષ્ટતાથી જોલીએ તો સેવી પોતાનું દેહ લાલિત્ય તથા પોતાનું આત્મ લાલિત્ય યજ મગવે છે

કોઇ લેખ અથવા વાર્તાની લખાવટ કરતી વેળાએ આ કે પેવા શબ્દની ચુટણી કરવી, શબ્દો દુકા લેવા કે બારેખમ વાપરવા, વાક્ય લાલુ, રાખવું, કે દુકા રાખવું, ઓછી કે વધતી શાબ્દિક શોભા કરવી, ઓછો કે વધતો વાક્યોનો, ઠકારો, જમાવવો, - ઓછું કે વધતું સ્વર માધુર્ય આણવું, એવા એવા પ્રકારના પ્રયત્નો વડે જે કોઈ બની રહે, તે બધું શૈલીનું બાહ્યદર્શન કહેવાય એ વડે શૈલીનો દેહ બનાવ, અને જો એ દેહ સારો ધરાયો હોય, તો તેમાંથી શૈલીનું દેહ લાલિત્ય પ્રકટે ધણાએકે વાર્તા લેખકો ખાસ કરી મારી પારસી કોમના કોઈક અપવાદ સિવાયના બધા બાનું તથા ગૃહસ્થ વાર્તા લખનારાઓ કમબાએ શૈલીના આ દિહલ્લાનિત્યનેજ " શૈલી " ધારી મેદા છે એ અત્પ્રસર્માજને લીધે તો ત્યારે એમને એમના કોઈ માનીતા " કાબેલ કેલમકસ પ્રખ્યાત વાર્તા નવેશ " ની ભાષા શૈલી માટે પ્રસર્યાનો ઉદ્દગાર કાઢવો હોય, ત્યારે તેઓ ઝટ આમ બોલશે - ' એમ કેવી જોરાવર ઝમકદાર ભાષા ' બસ એકે " જોરાવર અને ઝમકદાર ભાષા ' માજ તેમનું તમામ શૈલીદર્શન આ બધું શૈલીશાન બોવી અટકે છે.

હવે શાનીનો આત્મા તે શું એ લગાર જોઈએ . . . . .

કોઈ લેખ અથવા વાર્તાની લખાવટ કરતી વેળાએ તેનો લેખક પોતાની અમુક તેમજ વ્યક્તિગત લાક્ષણિક લેખનદમ અસરકારક રીતે પ્રકટાવે, પોતાના અતરલાવે ('Feelings') ની તેમજ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેની દમછમ ('Attitudes') ની જટલી અને એટલી વધારે વિશેષતા લેખમા દાખવે, ખાસ કરીને એના વાક્યોની ધક્કતર એવા અર્થપ્રકારની થવા પામે, કે જેથી કોઈક નવા વિચાર સર્જન ('Ideas') અને નવા કલ્પનાભાસ ('Images') ના સૂચન એના વાચકોના મન પર જઈ પડે, અને તેથી માત્ર શોભા નહીં-કેવળ ચલકે ઝલકે કે બબકે ઝમકે નહીં, પણ કોઈ મીઠી મોહકતા, અનેરી મોજ, કોઈ છૂપે રસ, કંઈ અજબ માધુર્ય, તેની લખાવટમાંથી વહૂટતા કે દ્રવતા દેખાય, ત્યારે ત્યાં શૈલીનો આત્મા બધાઈ શૈલી આત્મવતી અને પ્રાણુનાન બની શૈલીનું આત્મલાલિત્ય જરૂર પ્રકટી નીકળે

આ ઉપરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે, કે જેકણી તથા વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય એમ વાક્યોને પદ્ધતિસર લખના એથી કાંઈ ' શૈલી ' અને નહીં શૈલી એ કાંઈ કેવળ શબ્દો અને વાક્યોની ફુનિયા નથી શૈલી તો વિચાર અને લાગણીનું બાળક છે કારણ શૈલી એ લેખકના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ છે કે જેને લેખકના મન તથા હૃદય સાથે સ્વાભાવિક અને નિકટ સબંધ છે દુકમા ફરીથી કહીશું કે વાર્તાની વાક્ય બાધણી એ કાર્ય શૈલીનું નથી, પણ વાર્તામાં વાક્યોને સંયોદ, રસમય તથા કલાવત રીતે જોડે કરવા એજ કાર્ય શૈલીનું છે

હવે નીચવા બે ચાર દૃષ્ટાંત વાચી જઈએ એ વાચતેજ ઝટ વર્તણૂકે કે ' એમા શૈલી ક્યા નથી અને શૈલી ક્યા છે-અને કેવળ વાક્યનધારણુ તે શું અને ખરી શૈલી તે કેવી હોય -

" વખત ગમે એટલો વડી ગયો હોય, છતાં રમણુ ચકિત બધું સમારી શકે

છે. " આ કેવળે સાદી વાક્ય રચના છે એમાં શેલી નથી; પણ એજ વાક્યને તેના સમર્થ કેવિ લેખકના વિચાર સર્જનનો સ્પર્શ થતાં જ તે આ પ્રમાણે શેલીવાન બની નીચે છે:— "કાળનો મહાસાગર ગમે તેટલો મોટો હોય તો પણ તેનો વિશાળ પગથાર ઓળંગવા સ્મરણની એક કમાન બસ છે "

આ બીજું દર્શાવે:— "મારા ભાગ્યમાં સુખજ નહોતું. " છે આ વાક્યમાં ફરી જીવ કે પ્રાણ? પણ જુઓ એક રસીલી કલમ લગાર ઘરગથ્થુ રૂઢી પ્રકાર વાપરી તેને આમ શેલીવંત બનાવી મેલે છે:— "મારા છઠ્ઠીના લેખમાં સુખનો આંકડો પડ્યોજ નહોતો. "

દાખલો ત્રીજો:— "ફિનિયામાં ઘણાંઓને મોજ વહાલી હોય છે; પણ એને તો રોકાણજ વહાલી હતી. " હવે એજ વાક્યને એક ટુંકી વાર્તા મરી તેના લેખકે સહેજ કંદપના ચલાવી અને લગાર શાઉટક રમત ઉભી કરી આ પ્રમાણે શેલીમય બનાવ્યું છે:— "જગતમાં ઘણાંઓ મોજની રોકાણના લોગી હોય છે, પણ આ ભાઈને તો રોકાણની મોજનાજ રોગી રહેવું હતું. "

હવે આ ચોથા પ્રકરવાળું દર્શાવે જુઓ:— "એને સામેથી આવતો જોઈને અમારી ખાનગી વાત બંધ પાડી અમે એ તદ્દન સાધારણ વાતચીત કરવા માંડી. " પણ જેની રમુજ, પ્રકૃતિ ખાલેલી છે, એવા એક વાર્તા લેખકે વિનાદ આતુર્યના સહેજ સ્પર્શથી એજ વાક્યને આ પ્રમાણે શેલીવંત બનાવી દીધું છે:— "એને સામેથી આવતો જોતાં જે તજ અમે માથેરાનમાં ઢગલેદેર મળતાં ગુઝયેરી ની વાતો કરવા માંડી પડ્યાં. "

ઉપલા થોડા દાખલાઓ પરથી આપણે શેલીવાનહીન અને શેલીવંત વાક્યો વચ્ચેનો ફેર ખુલ્લો જોઈ શકીએ છીએ. આ પરથી જ સાર આપણે કાઢી શકીએ તે એજ છે: શેલીહીન વાક્યોમાં તેના વાર્તા લેખકની સ્વતંત્ર સુદ્ધિ વપરાયેલી હોતી નથી. શેલીવંત વાક્યોમાં લેખક પોતાની તરફથી વિધિવિધ અને સારી સારી શેલી બનાવતાં અનેક તત્વોને કામમાં લે છે અને શેલીકલાના નિયમોને સમજી તેના વિચારપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે. શેલીહીન વાક્યોમાં ભાષા જાહેર થાય છે, પણ તેના લખનાર ઢંકાઈ ગયેલા હોય છે—શેલીહીન વાક્યોમાં કળા પ્રકરી નીકળી તેના લેખક પણ પોતાને વ્યક્તિગત જાહેર કરી આપે છે. શેલીહીન વાક્યો બહુધા ખાલી ખોખા જેવાં લાગે છે—ઘણું ઘણું તો એ માત્ર ઘોંઘાટ કરી જુલો છે—શેલીવંત વાક્યો વાંચકના મન પર જાત જાતના સૂચન રૂપે આવી પડી રસ અને પરિમત્તના કુવારા પુટાવે છે.

શેલી અને લાગણી

મનુષ્યનું જુદિજન એ સંજ્ઞાત્મક બળ છે પણ તેનું પ્રેરકબળ તો હૃદયજન છે.

હૃદયનું દાસી ઉઠવું—હૃદયને લાગી આવવું એનું નામ લાગણી. ન્યારે દેવો દાસવા માટે ત્યારે મંદાન ફરારો, જંગી સુધારાઓ, મહાભારત વિષયો. અદ્ભુત

પરિવર્તનો અને નવી નવી સંસ્કૃતિઓ દસ્તિમાં આવે. ન્યારે લાગણીનાં પૂર ચઢે ત્યારે પયંકારમાં લાંબલક્ષી પ્રજાઓ પડી ભાગે, મોટા મોટાં સામ્રાજ્યોના અંત આવે અને તેની જગ્યાએ નવી પ્રજા અને નવા સામ્રાજ્યો ઉઠી ઉભા થાય. એજ પ્રમાણે ન્યારે જગર જગે અને લાગણી હેવે ચઢે, ત્યારે નવો સાહિત્ય યુગ જન્મે અને તેની સાથે તેને લાયકની નવી શૈલી પણ અવનરે. કુદરતની આ અચુક ઘટના.

જાતે રચેલી કે પછી પરબાધામાંથી અનુવાદ કીધેલી વાર્તા બનાવવા સાર શૈલીમાં જ, પ્રાણ કે આત્મા લાવવાનું કાર્ય કરનાર તો લેખકનું હૃદય બળજ. જે એક વાર્તા લેખક આમ માનતો હોય, કે ખુબીદાર શૈલી ઉપજાવવા કાળે શૈલીકલાને લગતા બધા સૂત્રો અને નિષ્પદ આદિ જાણેલા પૂરતા થઈ પડશે, અથવા બીજા વાર્તાકારોની સારી સારી શૈલીનું અધ્યયન અને અનુકરણ તેને કામે લાગી રહેશે; તો તે તેની ગભીર ભૂલ છે. જ્યાં સુધી એક વાર્તાકારની લખાવટમાં તેની પોતાની લાગણી ઉમેરાતી નથી, જ્યાં સુધી તે વાર્તાકાર લખતી વેળાએ પોતાને પોતાના હૃદયની વચ્ચોવચ મૂકી દેતો નથી, જ્યાં સુધી તે પોતાની આગળીએને ટેરવે અને પોતાની કલમની અણીએ હૃદયને આણતો નથી; ત્યાં સુધી તે એક ખરેખરી સારી, લાવણ્યવંતી જીવતી શૈલી ઉપજાવવાને અશકન જ નીવડે છે. નવા અને કાચા વાર્તા લખનારાઓ તેમજ અનેક જુના વાર્તા લેખકો શૈલીકલાનું આ સૌથી પહેલું મૂળ સુત્રજ અમલમાં મૂકવાને ભૂલી જાય છે-તેને અમલમાં મૂકવું ઘટે એ વાતનો વિચાર વટીક તેમને આવેલો હોય એમ જણાતું નથી.

વાર્તાની લખાવટ કરતી વેળાએ લાગણીનો ચતો ઉપયોગ લેખકની શૈલીમાં આ ત્રણ તત્વોને ઉપરિચિત કરે છે, ૧ આવેશ (Passion), ૨ બળ (Strength), ૩ મોહકતા (Charm).

જે જાતનું લખવાનું હોય તેને અનુકૂળ થતા આવેશમાં જ્યાં સુધી લખતી વેળાએ લેખક પોતાની લાગણીદાર પોતાને મૂકી ન શકે; ત્યાં સુધી તે પોતાના અંતરમાં મૃદુ લાવનારો, (Tender sentiments) મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, કે કુદરત પ્રત્યે રેનેદ ભાવ, પોતાના પાત્રો પ્રત્યે સદ્ભાવ કે કરુણાની લાગણી, તેમજ બીજો પક્ષે ઉમ જીરસામાં (Strong sentiments) જેવા કે ક્રોધ, ભય, તિરસ્કાર, ધૂણા વિગેરે જાતે અનુભવવાને નિષ્ફળ ઉતરે છે; તો પછી તે પોતાની શૈલીદાર તેવા આવેશ પોતાના વાચકોમાં કેમ કરી ઉભરાવી શકે.

આવેશ પછી લાગણીદાર ઉપજતું શૈલી માટે ખાસ અગત્યનું બીજું તત્વ " બળ " આવે છે. આ બળ વાર્તાના પ્રસંગ પ્રમાણેની વાર્તાકારની શૈલીને ઉત્તરોત્તર બળવાન અને બળવાન બનાવતી હોય તેની ઉત્તમોત્તમ પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે. શૈલી જેમ પ્રસંગ બીલે, તેજ પ્રમાણે પોતે બીલવાને બદલે કરમાઈ ન જાય, ચડવાને બદલે મજબૂત ન માંડે તે જેવા નખાસવાનું કામ આ આવેશથી ઉપજ થતા પાત્રોનું બળ કરે છે-એજ સંધીને ગોરવ (Sublimity) બધી શકે છે.

૧૧. ૧ આ બે ઉપરાંત, લખાવટ વેળાએ લાગણીનો વપરાસ શૈલીમાં વિધવિધ મોહકતા લાવવાના કાર્યમાં મોટી મદદ કરે છે. માત્ર શુદ્ધિના ચમત્કારોથી શૈલીમાં મોહકતા આપતી નથી. ખરેખર જોતા તો અંતરમાં થતા પહેલ, વહેલા લાગણીના જનકાગ વડેજ લેખકના મનમાં નવા નવા લેખના વિચાર તથા લેખન સૂચન થવા પામે છે. શુદ્ધિ મોહકતાને સરળતા ને વિકસાવે, પણ મોહકતા આપતું બહુરસ બીજ તો પ્રથમ લાગણીમાંથીજ ઉદ્ભવે. નરી, સરળતા, દળવો, મજા, રસ, વિનોદ, મજાક, લાવણ્યતા, અર્થપૂર્ણ શૈલિત શબ્દો અને ભાવ ભર્યા વાક્યો ચૂંટી ચૂંટીને વાપરવાનું શુદ્ધિ આપતું, તથા છેવટ કોષક, અનેક, મોહકર્ષણ (Spelli) વગેરે. મોહકતાના આગકાનો ખર્ચ પહેલો લાગણીમાંજ બધાય છે.

૧૨. ૨ આપણે ફરી ફરીને બાર ચૂકીને કહીશું કે તાદસ્ય વર્ણન કરવાની શક્તિ કે અસરકાર સંવાદ બધાવાની શક્તિ તેમજ તેને માટેની યોગ્ય શૈલી પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તે કાળે વાર્તાકારને લખાવટ કરતી વેળાએ પોતાની અંદર લાગણીના પૂર ઉભરાવ્યા વિના બીજો કોઈ છૂટકોજ નથી. લાગણી ઉભરાવતે ઉભરાવતે દોરાયા હોય એવા વર્ણનચિત્રો આપણી વાર્તાઓમાં ડગમે અને પગમે જણાતા નથી. છતાં એ વનતના કેટલાક ઉચ્ચ નમુનાઓ ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યને મોહાવતા આપણી પામે અનેક પડેલા છે. એ માહેલો એક પછો 'સારો નમુનો' " રોજાધિરાજ " ની જાણીતી ઐતિહાસિક વાર્તામાંથી આપણને જડે છે. રણસેનમાં પદ્મણીઓ સામે સોગંદનો રાંબેગાર અદ્ભૂત સૌરથી મરણિયો બની ઝુઝમે છે, ત્યારે અંત ઘડીએ એની બેલાન થતી આંખો આગળ જે ચિત્ર આવી ખડું થાય છે, તે ચિત્ર વાચકના નેત્ર સમક્ષ તાદસ્ય ઉજી કરવા માટે તેના કર્તાએ જરૂરજ તેવી લાગણી પોતાના અંતરમાં પ્રથમ ઉભરાવેલી હશે, એની પુરવારી આપતો ચિત્રરૂપ નમુનો આ રહ્યો:—

" તેની (રાંબેગારની) વીરતાએ હદ વાળી. તેણે જાન જવા માણ્યું પણ તેના હાથ અટક્યા નહીં. એકજ જતિ તેને રહી. વિનાશ કરવાની. તેણે મગજ બીજું, કે કામ કરતું અટકી મૂક્યું.

" જાણે એક પ્રયત્ન કાળા વાનજીમાં માણસો ખળળતા હોય એવો તેને ભાસ થતો મથો. અધકાર વસોવાતો હોય તેમાં શસ્ત્રધારી પુરુષો ઉપર તમે થતા હોય અને એ બધું જાળને જાળ જાણે ફરતું હોય એમજ તેને લાગવા માણ્યું. આ ચક્રાકાર પ્રવૃત્તિનો એ પોતે અધર્મિનું હતો; એ ફરતો તેમ બધા ફરતા.

" બધા ફરતા નહોતા પણ જોગ ને જોગ નાચતા હતા. બધાને તાન આબુ હતું. કોષને કોષની પરવા ન હતી. પોતે બધાથી વધારે જોરથી નાચતો હતો ને " જય અંબે " " જય અંબે " પોકારતો હતો. પોતાને કેટલા હાથ હતા, તે પણ તેને યાદ ન રહ્યું પણ પોતાના ધડ કે હાથ ચક્કર ચક્કર ફરતા લાગતા.

" ધીમે ધીમે તેના મગજ આગળ અધકાર ખસી ગયો. લાલ ને પીળા વાડળા દેખાવા માંડ્યા. તે રંબેગારની વાદળો ઉંચા નીચા થઈ નાચવા માંડ્યા. તે

રંગમાં અવારનવાર ઘોળી વીજળીઓ જાણે ઝબકતી ને જાણે ચક્કર ચક્કર ફરતું તે પોતે પણ જાણે એ વાદળો પર નાચતો હોય એમ લાગ્યું. પોતે ભોય પર પગ પણ મૂકતો હતો કે કેમ તે તે વીસરી ગયો.

"વાદળો રાતા થયાં ઘેરા થયાં, તેની આખે માત્ર લાલજ રંગ દેખાયો તે લાલ રંગ નાચ્યાજ કરતો. પછી તેમાં કાળી વાદળીઓ આવવા માંડી. પણ તે તો નાચ્યાજ ગયો. તેને કાને ધબકારા-મોટા વીજળીના ઠગઠગ જેવા સંભળાયા. કર્ણ તેને જાણે ક્રોધનો અવાજ પોતાનો હોય તેવો- 'જય જય' ગજતો સંભળાયો. તેને હસવું આવ્યું.

"એકદમ લાલ વાતાવરણમાં સફેદ મૃતિ દેખાઈ. તેણે તેને ઓળખી એ જોતી હતી એ કાણુ હતી? એને ઘણી પરિચિત હતી એની તે પ્રાણુ હતી ઓળખી-એ તેની રાણુકસતી. તે કયાથી આવી કેમ આવી એ શુ અવાડો થયો તે સતી હતી તેની મોતી આખો ગર્વમાં જોઈ રહી હતી 'સતીનો જય' - 'જય અંબે' તેણે પોકાર કર્યો. પોકાર બહુજ દૂરથી આવતો સંભળાયો; પણ છતાં તે તો જાણે નાચતોજ ગયો.

"ગણુક શ્વેત રંગની હતી તે જાખી થવા માંડી વાદળો રાતા હતા તે કાળા પડવા માડ્યા છતાં તેણે તાકી તાકીને જોયું, તે નાચતોજ ગયો તેણે 'જય અંબે' નો પોકાર કરવા માડ્યો. પણ 'ગજામાં કે નડયું' તે અપારવા ગયો ને 'સતીનો જય' કરીને બોલ્યો.

"એકદમ વાદળો ને મૃતિ-આખું દૃશ્ય કામાડોળ થવા માડ્યું ઉઘુ ચતુ થઈ ઉઘુ તે તેને સીધું કરવા ગયો તો તે કાણુ ચતુ ગયું એકદમ કે નડયું બહુ ગોળ ગોળ થયું તેણે જીમ મારવા પ્રયત્ન કરવા માડ્યો પણ થયો નહીં-ને અધકાર પ્રસરી ગયો.

"એ ગાગ ભોય પર પડ્યો. થોડીવારે તે બાનમાં આવ્યો ને ઉઠવા ગયો. એક લાલ વીજળીનો ઝબકારો થયો-ને અધકાર પ્રસરી ગયો તે પાછો પડ્યો-એ ચાર શબ્દોએ રહેલી રમ્યા પગ તેના યુખમાંથી લોહી નીકળ્યું ને તેના પ્રાણુ ગયા."

આ ચિત્ર પરથી ખાત્રી થશે કે લાગણીના સ્ફુરણ વિના બુદ્ધિના ઝરણુ ફૂટવા મુશ્કેલ છે લેખકના અતરદર્ષણ ઉપર લાગણીની છાપ પ્રથમ ઉતરવા માટે અને પછીજ તે છાયામાંથી જીવિ વડે તેની આકૃતિઓ બનવા માટે.

વિચાર અને શૈલી

શૈલીને જોમ લાગણી સાથે લાગે વળગે છે તેમ તેનો સળધ વિચાર સાથે પણ નિકટ છે લખવા પહેલાં લેખકના મનમાં વિચારક્રિયા આવે છે, એ તો સર્વ કોઈ જાણે છે જો એ વિચારક્રિયામાં કાંઈ ખામી આવે છે તો શૈલી બગડવા પામે. આ માટે એક સારી શૈલી કાળે વાતા લેખકની વિચારક્રિયામાં ૧ સાદાઈ (Simplicity) ૨ સોખવટ (Clearness) અને ૩ અનુક્રમ (Order) હોવાજ જોઈએ જે વાર્તા લેખક લખવા પહેલાં સારી રીતે વિચાર કરી શકતો નથી,

વળી જેના વિચારોમાં ચોક્કસપણે કે અનુક્રમ નથી, તેના વિચાર બિંદુઓ, કામળ, પર ઉતરે ખરાં, તોય વાંચકો તે સહેલાઈથી ગ્રહણ ન કરી શકે, અને ગ્રહણ કરે તોય તેમણી તેમને સંતોષ મળી શકે નહીં. ગુંચવાએથી વિચાર ક્રિયામાંથી ગુંચવાએલાંજ વાક્યો પ્રકટે-પરિણામે શૈલી બને, કેટલાક વાર્તા લેખકોની બાબા જે આખડગુંચક શૈલીમાં એટલે કે ગુંચાણાં વળેલી શૈલી (Involved style) માં, બહાર થાય છે તેનું મૂળ કારણ તેમની લખવા પહેલાંની વિચાર સ્થિતિમાં ઉપર લખેલા ત્રણ તત્વોની અથવા તો ત્રણમાંના કોઈપણ એક કે બેની ગેરહાજરીનું સમજવું.

એક નવા ઉધરતા વાર્તા લખનારે પોતે પોતાની મેળે સમજતા થવું જોઈએ અથવા તો કોઈ બાણીકારને મત પૂછીને પણ તેણે બાણી લેવું જોઈએ કે તેની શૈલી નબળી, ઘીલી, કંઠગી, જોઈએ તે કરતાં વધારે લખાણ અને ગુંચાણાંવાળું છે કે નહીં ? આ તપાસની ઉંચે જો તેને લાગે કે ખરેખર તેની શૈલી ઉપયુક્ત હોયથી સુક્ત નથી તો પછી પોતાની એવી અણુઘટતી શૈલીને દૂર કરવા સાર તેને પોતાની વિચાર ક્રિયાને સુધારવી જોઈશે. પોતાના એકાગ્રતા રહિત, મંદગતિવાળા, બેદરકાર, અથવા જોઈએ તે કરતાં ચલિત કે ગુંચવાડાની આંટીઓ ખાતા મનને તેણે એક ચિત્ત, દૃઢ, ચાત અને અનુક્રમે વિચારોની ગોઠવણી કરી શકે, એવું બનાવવું જોઈશે. આ મૂળ અને સમજાણ ઉપાય છે. એજ સત્ય ધ્યાન છે, અને તેનું કારણ આજ કે— લેખકનું વ્યક્તિત્વ તે તેના મન તથા દિલનું સત્ય છે. જેનું મન અને હૃદય હોય તેનું તેનું વ્યક્તિત્વ બની રહે છે. અને પછી તે વ્યક્તિત્વ લાખાદ્વારા શૈલી રૂપે લેખકની કૃતિમાં દૃશ્યમન થવા પામે છે શબ્દો અને શૈલી

શબ્દો સાથે શૈલીનો સંબંધ લેના ત્રણ પ્રકારની શૈલી લખ મકે છે.

૧ અધિકાધિક શબ્દ શૈલી. જ્યારે જોઈએ તે કરતાં ઘણા ઘણા વધારે શબ્દોનો ઉપયોગ એકેક વાક્યમાં થાય, ત્યારે જે મેલો અને તેને “અધિકાધિક શબ્દ શૈલી” કહે છે.

૨ અસ્પષ્ટ શબ્દ શૈલી. જ્યારે વાક્યો શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ ક્રંટી ક્રંટી શબ્દોના અનેલાં હોય, ત્યારે જે જાતની શૈલી પ્રકટે તેને “અસ્પષ્ટ શબ્દ શૈલી” કહેવામાં આવે છે.

૩ સમજાણ શબ્દ શૈલી. જ્યારે વાક્યો મદી શબ્દોનો વગરસ ઘટે તે કરતા વધારે નહીં અને જોઈએ તે કરતા ઓછોય ન થાય ત્યારે તે “સમજાણ શબ્દ શૈલી” લેખાય.

પહેલા પ્રકારથી લખાવટ લાંબીલચ થવા પામે છે.

બીજા પ્રકારથી જાણે સંક્ષિપ્ત લખાણ હોય એમ લાગે છે

ત્રીજા પ્રકારથી શૈલીમાં યથાર્થતા આવે છે.

વાર્તા લેખકે પોતાની જ્યાં ઘટે ત્યાં આ ત્રણે પ્રકાર (પહેલા પ્રકાર બાંધેજ વાપરવો) લખવાની કુશળતા ધરાવવી જોઈએ.

ઉપર જણાવેલા ત્રણે પ્રકારમાં અલ્પ શબ્દ શૈલી મુદર અને સફળ રીતે પ્રકટાવવી ઘણીજ અઘરી છે. થોડાકજ વાર્તા લેખકો આ શૈલી અપૂર્ણ રીતે બજાવી શકે છે. એવા કોષ કુશળ લેખકો જેમ પોતાની લખેલી બાળ વાર્તાઓ તેમ આખી ને આખી નવલિકાઓ પણ અલ્પ શબ્દ શૈલી દ્વારા લખી શકે છે. એવું નમુના રૂપ સફળ દૃષ્ટાત “રંગુ અને ગંગુ” નામક દુકાન વાર્તામાંથી ‘નીચે’ ટાંકાયું છે. યાદ રાખવું, કે એ કોષ બાળવાર્તા નથી. પ્રેમ ધપાવે લગતી એ એક ખરેખરી નવલિકા છે. અલ્પ શબ્દોના વપરાસ હોવા છતાં એ શૈલીમાં અર્થ છે અને રસ પણ છે વાંચો આ થોડીક લીટીઓ:—

“ બે હતી બહેનો એકનું નામ ‘રંગુ’ અને બીજીનું નામ ગંગુ. રંગુ મોટી અને ગંગુ નાની બેય બહેનો રૂપાળી; તેમણે નાની બેન તો રૂપરૂપનો અવતાર. બેય બહેનો ડાહી, તેમણે નાની બેન તો ડહાપણનો દરિયો. બેય બહેનો પ્રેમાળ; તેમણે નાની બેન તો જાણે પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા જ જ જ જ તડકા કુચરે જાય: સીમ સોનાની થાય. ત્યારે બે બહેનો બાપા સાથે ઘેર આવે મા વાસે મોઢો હાથ ફેરવે ભાભો રૂઢી ઘાતો ફેરવે. બેય બહેનો ઉઘી જાન જ જ જ જ જ જાવ જાંબી જાય. સુરજ ચાટો ઉઘી જાય જાન પણ પક્ષી માગે જાય, ત્યારે એકબે ભાભો હળવે પગે જાનો જાનો પેલા રંગા ગમાના ઘોષ પાસે જાય છે એક કાળા પત્થર ઉપર બેસે છે ને હળવેથી બોલે છે. “ મારી રંગુ, મારી મારી ગંગુ.”

કેવી અર્થવાહી રસમય અલ્પ શબ્દ શૈલી ! પણ એ શૈલીમાં એક મોટો ભય છે જો આ જાતની શૈલીની હદ ન સમજાવે, અને પ્રમાણ કે પ્રસંગ ન જાળવાય તો એવી શૈલી તેના એક રંગીપણાને લીધે એકલશુરી (Monotonous) બની વાચકોના કર્ણ તથા મન પર કંટાળાની પીડાજ નાખે છે. હા, કોષ કોષ નવલિકાઓ આખી એવી શૈલીમાં શોભી રહે-પણ બધેબધે પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આમ ન ચાલે ખાસે કરી એક નવલકથામાં તો એને લાપકતાજ રચણે એ ફાવે ને શોભે.

વાક્યો અને શૈલી

વાર્તામાં વાક્યો દુકાંચે અથવા ને લાખાંચે આવે. દુકાં વાક્યો કથા શોભે અને લાખા વાક્યો કથા અનુકુળ થઈ પડે એ જરૂર જોઈ લઈએ.

પ્રથમ દુકાં વાક્યોનો વિશ્લેષ કરીએ, તો એને માટે સૌથી અનુકુળ ક્ષેત્ર તો વાર્તાના સંવાદ વિભાગ છે બનના સુધી તો પાત્રોના મોહમાં દુકાં દુકાં વાક્યોજ સરસ અને ગ્વાભાવિક થઈ પડે છે ત્યાં ઘણી વેગાંએ માત્ર એકજ શબ્દ એક વાક્યની ગરજ સારતો ચોખ્ખો અને પૂરતો થઈ પડે છે જ્યારે જ્યારે તદ્દન સાધારણ એવી વાતચીત વચ્ચે પાત્રોને બતાવવા હોય, બે પાત્રો વચ્ચે કાંઈ મોઢેની તણાતડી ચાલી રહેલી દર્શાવવી હોય, ત્યાં તો વળી વિશેષજ દુકાં વાક્યો અનુકુળ થઈ પડે આપણા આ સાગ વાર્તા લેખકો આજ ધોરણ પર આવે છે, પણ કોઈ કોઈ જાણીતા થોડા વાર્તા લેખકો આ તરફ એવાં જાણીતાં જાય છે, કે જગના વાક્યોની લખાણ અને વતર, વાચકોને વાચની વેગાંએ પાત્રો પોતે બોલી રહ્યા હોય, એમ લાગવાને બદલે

જાણે વાર્તાકારે મર્યાદાથી લખાણુખાજી. પાત્રોના મોહમાંથી મંત્રવત્ લપસી પડતી હોય એવું લાગે છે. ટુંકમાં સંવાદનાં વાંચતે વાંચકોને ભાસ એવો થવો જોઈએ, કે જાણે ખુદ પાત્રો બોલે છે, અને નહીં કે લેખક તેમને બોલાવી રહ્યો છે.

હિંદુ વાર્તા લેખક બાઈઓ અને બહેનો ધણે મોટે ભાગે વાર્તામંદી, સંવાદ વેળાએ ટુંકા ટુંકાં વાક્યોની આવશ્યકતા હવે પૂરેપૂરી પીછાણી ગયાં છે, પણ એ જાતનું જ્ઞાન અમારા પાસે વાર્તા લેખકો વચ્ચે સામાન્ય રીતે હજી ખુલવા પામ્યુંજ નથી, એમ એમની વાર્તાઓની પાત્રમુખવાણી વાંચતાં સહેજે જોઈ શકાય છે. આમ હોવાનું કારણ વાક્ય સ્થિતિ અને શૈલી વિષયક તેમની અજ્ઞાતા ઉપરાંત તેમની રોજીંદી બોલીને પણ આભારી છે. જાત અનુભવથી મારી ખાત્રી થયેલી છે, કે બે હિંદુઓ વચ્ચેની વાતચીત કરતાં, બે પાસેથી વચ્ચેની બેલચાલમાં શબ્દોની વિશેષતાને લીધે અને નકામા શબ્દોની પણ હાજરી કારણે વાક્યો, સરખામણીમાં વધુ લાંબાજ ખદાર પડે છે. વાણીને લગતી તેમની આવી રોજીંદી લક્ષ્યને લીધે તેમની વાર્તાઓના વર્ણન વાક્યો તેમજ સંવાદ વાક્યો અસ્વાભાવિક જેવાં લાગી કાઢક જોઈએ તે કરતાં લાંબા અને વધુજ લાંબા થવા પામે છે. કોઈક અપવાદ બાદ કરતાં ધણાખરા પાસે વાર્તા લખનારાં બહેન બાઈઓની શૈલીના બગાડાનું એ પણ એક મોડું અને જાણુવા જોઈ કારણ છે.

સંવાદ વેળાએ અધિક પ્રસંગો (જે હમણાજ આપણે જોઈશું) સિવાય લામફામ લાંબા વાક્યો, કાણાં કમરાં સુબાષિત વાક્યો, ભારે ભારે સંસ્કૃત શબ્દોની ભેળવાળાં વાક્યો; પાત્રોની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને પ્રકારથી પ્રતિકુળ એવા વાક્યો અને નાટકના તખ્તા પર જે અકુદરતી, લટાક ફટાક શૈલી પ્રકટે છે, તેવાં લાંબા લચ્ચ વાક્યો ખરેખર અસ્થાને છે. જો કોઈ કોઈ સ્થળે હજી આ શૈલી વિષયક દોષો આપણા વચ્ચે રહી ગયા હોય, તો તે સત્તર નષ્ટ થવા ધટે.

વળી વાર્તાનાં વર્ણન ચિત્રો આલેખતે કોઈ સ્થળ, સમય, પાત્ર કે પ્રસંગનું વર્ણન થોડાક થોડાક સ્પર્શોનું બનેલું આણું આણું આપવું હોય, તો ત્યાં સાધારણ ટુંકાં વાક્યોજ ઠીક થઈ પડે.

આ ઉપરાંત કોઈ અચકલી, અંધારી, ધૂંધરી, થડારી, ખેલી, અખાલસમાં દર્શાવવી હોય, માંદા કે મરણ પથારીએ પડેલા માણસની બેલી રજી કરવી હોય, અથવા ત્વરાદ્યક પ્રસંગ કે કાર્યની ઝડપ (Rapidity of Action) વર્ણવવી હોય, ત્યાં શૈલી ટુંકા ટુંકા શબ્દો અને ટુંકા ટુંકા વાક્યોમાંજ પ્રકટવી જોઈએ. “ કાર્યની ઝડપ ” જતાવનારો એક પ્રસંગ “ વેરની વચુલાત ” નામક વાર્તામાં તેના કુશળ કર્તાએ કેવી થયાર્થ શૈલીમાં વર્ણવ્યો છે, તેનો દ્રષ્ટાંત રૂપ નમુનો રજી કરવાની લાલસા થોભાવી શકાતી નથી.

“ રાત પડી ચંપાનું મન ચડેડોએ ચડ્યું દાણું. તેનો જીવ ગામખદાર રામચં-
દજના મંદિરમાં હતો. સ્વામીજી જાણે છે એ વિચારે તેને થેલી કરી. મનની બધી
વૃત્તિઓ અકળાઈ ઊઠી. આખું શરીર હોડતવસી રહ્યું. x x x x x ચંપા આવી,

તે ઓરા નીચે ઉભી રહી; ધૂણ, જંરાવાર ચંબી સાંભળ્યું; આસપાસ જોયું, બધું શાંત હતું. અપાંટાબંધ તે પગથિયા ચઢી ગઈ, ઠોકર ખાધી, ઉભી રહી. એના માથામાં તો જાણે તોપનાં ધડાકા ચતા. હાથવતી લમણા દાખ્યાં-છાતી દાંબી-છાતીના ધબકારો-શ્વાસના ધસારા ભયંકર લાગ્યા. તેને લાગ્યું કે અત્યારે બધા તેને જીવે છે; પાછી જાય છ તો પોતાના પ્રાણ જાય છે. એ આગળ ચાલી-વળી ઉભી રહી-વળી ચાલી."

હવે વાર્તામાં લાખા વાક્યોવાળી શૈલી ક્યા ચાલી શકે તે જોઈએ.

ન્યા ન્યા પણ વર્ણન, વિવેચન કે પાત્રમુખવાણીમાં કેંક મંબીર, કેંક પ્રૌઢ, કેંક અદ્ભૂત, કેંક ભવ્ય દાખવવું, હોય, ત્યા પ્રમાણસર લાખા વાક્યો અનુકૂળ થઈ પડે છે.

વળી વાર્તાનું કોઈ પાત્ર જોશમાં આવી જઈને કેંક જુસ્સાદાર કહી સંબંધાવી રહ્યું હોય; આવેશમાં આવીને વાદ્યપ્રવાહ છોડી રહ્યું હોય, ત્યારે એ આવેશવાળી વાણીનો વેગ વધતા તે વેગ સ્વાભાવિક લાખી વાક્ય રચનામાંજ ઉતરવા પામે.

એ ઉપરાંત પાત્ર મુખે કાષ્ઠિક પ્રવચન કે સંભાષણ જેવું કરાવવું હોય ત્યારે તે વેળાએ ભાષાનું વહન કાષ્ઠક લાખા વાક્યો દ્વારા થવું ઘટે.

આમ વાક્યો પ્રસંગે પ્રસંગે લાખાયે ચાલે. પણ લાખા વાક્યો એટલે કે લંબાણુ લખસિંદર ખીચકા જેવી વાક્યોની 'પરંપરા' નહીં. લાખી વાક્ય રચના એટલે કે અટપટી, આબડ ગુંચડ, ગુચ્છળાવળેલી, અને તેને લીધે બ્યાકરણ વગેરે ભાષાના નિયમોના ભંગ થયેલી એવી, અથવા પરભાષામાંથી તરલુમે કરવાને લીધે લાખા વાક્યોમાં પ્રકટેલી એવી ભાષાશૈલી નહીંજ. ખાસ કરી એક વાર્તા કે નાટ્યની લખાવટમાં તો એ કદિયે ચાલી ન શકે.

સાદી ભાષા અને શૈલી.

ભાષા સાદી (Plain) હોય ને અલંકૃત (Ornate) પણ હોય. એવું કશુંજ નથી કે સાદી ભાષાથી સારી શૈલી નજ ઉપજે અને અલંકારથી ભરેલી ભાષા ન વાપરીએ તો શૈલી બધી બગડી જાય. સત્ય પૂછો તો ઘણી વેળાએ વાર્તા શૈલીને અલંકૃત એટલે કે ઝમકદાર અને રૂઝારમુક્ત બનાવવા જતા તેના બોળ હેઠળ શૈલીનું સાચું આખ ઝગડી ઉઠવાને બદલે નિસ્તેજ થાય છે, તથા શૈલી રસવિહોણી થવા પામે છે. સાદી શૈલીનો અર્થ " લુખ્ખી શૈલી ", " સુષ્ટીસદ શૈલી " એમ થતોજ નથી. સાદી શૈલી પણ અલંકૃત શૈલી પેઠે-કહો કે અલંકૃત શૈલી કરતા પણ વધારે-ભાવ વાહી, અર્થપૂર્ણ અને રસીલી બની શકે છે. શૈલી ઝમે એવી સાદી હોય પણ લાવ-લવવંતી હોય તો ખસ છે. એક મિથાનમાં તરેહવાર મરી મસાલા અને વાના પડ્યા હોય પણ તેમાં મીઠું ન હોય કે પૂરણું ન હોય તો તે સ્વાદ વિહોણું થાય છે. શૈલીનું પણ તેમજ સમજવું. સાદું પણ કળાવત અને રસીકું લખવું એ વિરોધ અધર્મ કામ છે. " વાર્તા લખવી તો ઝમકદાર ભાષામાં જ " એવા પૂરી સમજ વિનાના ખ્યાલથી કેટકેટલા નવા લખનારાઓએ પોતાની શૈલી બગાડી હરો !

ભાષાની સાદાઈ ખીલવવી એ દરેક નવા વાર્તા લખનાર માટે પહેલી જરૂરનું.

છે. અમકદારીની જાળમાં વીંટળાઈને લખવા કરતાં સાદાથી શરૂઆત કરવી એ ખરેખર ઉપાય છે. સાદા પરથી અમકદારી પર જઈ શકાય છે, પણ કાંઈ શરૂઆતમાં એકવાર અથોગ્ય અમકદારીના સંપાદામાં ફર્યા તો પછી વાર્તાશૈલીની સુંદર સાદાઈ દર્શાવેને માટે ખોઈ બેસવા જેવું થાય છે. અનેક હિંદુ વાર્તાકારો અનકૃત શૈલી ઉપગમવા જતા અતિશયોક્તિના દોષ પોતાને માથે વહેરી લે છે. છેલ્લી કેટલીક નવલિકાઓ એવી પણ જોવામાં આવી છે, કે જેમાં વાક્યે વાક્યે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવેલા હોવાથી તેમજ શાબ્દિક ગોલા અને શાબ્દિક નવિનતા લાવવાના દેખાતા પ્રયાસને લીધે તેની શૈલી જો કાંઈક દહે પ્રસંસા કરવા લાયક તો મોટે ભાગે હિરોઈ ઉઠાવવા જેવી જ થવા પામી છે. તેમાં ખાસ કરી આજ કાલેનાં દગલા બધ પારસી વાર્તા લખનારાઓ માટે તો નમ્રપણે કહેવાની અગત્ય દીસે છે કે તેઓને બાપાની "અમકદારી" કરતાં બાપાની "સાદાઈ" સમજવાની અને ખાંધવવાની ભારે જરૂર છે.

પ્રથમથી જ બાપાની સાદાઈ ખીલવીને વાર્તા લખવાની ટેવ પાડવાથી ૧-શૈલી સ્પષ્ટ બને છે. ૨-સરળ બને છે ૩-સચોટ બને છે. ૪-કર્કશતા અને ક્લિષ્ટતાથી નિરાળા રહે છે. ૫-દુઃખ વાક્યો લખવાની ટેવ પડે છે ૬-જેટલું કહેવા ધાકું હોય તેટલા જ પુરતા શબ્દો ઉપરાત નકામો શબ્દો વપરાતાં નથી. ૭-વાક્યોના શુદ્ધતા થવા પામી તેની લાંબી લટાક હાર બંનતી નથી. ૮-ભારી અમક સમજાઈ જઈ તેનાથી દૂર રહેવાય છે. ૯-થોડામાં લેણે અર્થ સમાવી શકાય છે. ૧૦-બાપાની કોમળતા કે તેના રણુકા પર ધ્યાન નથી, અને ૧૧-જો સાદાઈમાં થોડા પ્રસંગે વિધવિધ અવકાશો સામેલ થાય છે તોયે એ બધાં વચ્ચે શૈલી પોતાની કુદરતી રસ શોભા ગુમારી બેસતી નથી એની નરી મીઠી ચોક્કસ સોડમ તો વહુટતી અને મહેકતી જ રહે છે.

હવે સાદી બાપાદાગ સત્સ શૈલી કેમ લાવી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આપણને આપણા એક બીજા કુશળ વાર્તાકાર ન. મેઘાણીની કલમદાગ મળી રહે છે. તેમણે લખેલી એક કાઠિયાવાડી નવલિકામાંથી નીચેના નમુનો દ્રષ્ટાત ૨૫ થઈ પડે છે —

“ જ્યાં જ્યાં આ નવી નારીની આગળીઓ અકરી ત્યાં ત્યાં અપ્રત નીતપાં. રાતે સ્વામીની પાસે બેસીને ચોતીનો વીંજણો દોળતા દોળતા રજપુતાણીએ યાજી જમાડી. ધરતીરાજી મોહું કરી અથોગ્ય રજપુતે વાણુ કરી લીધું. પીઅરથી આણામાં આણેલી આકાલીઆના રૂની રેશમી તળાઈ બિજારીને તલના તેનનો ઝાખો દિવો બાળતી બાળતી રજપુતાણી પચારીની પંચત ઉપર વાટ જોતી બેઠી સ્વામી આંચો, રજપુતે તલવાર ખેંચી અને પોનાની ને રજપુતાણીની વચ્ચે ધરી દીધી. તે સુતો પચારીને ખીજે પડ્યો. રજપુતાણીએ પણ આ પડખે પોનાની હેમ સરખી પાતળી દાયા લેવાવી ”

કેવી સાદી વાક્ય રચના છતાં કેવી મોદક શૈલી ! એકું વાક્ય જણે એકું ચિત્ર ! દેખામાં માત્ર પણ ચેતન અને પ્રાણથી છવાયેલ બરેલું !

કહેવાતી, “અમકદાર” શૈલી,

“સુંદર સાદી શૈલી પોતાની અંદર કેવી કેવી” શક્તિઓ ધરાવે છે એ જોવા પછી તેનાથી તદ્દન ઊલટા પ્રકારવાળી આડંબરી શૈલીનું દર્શન એક વિરોધભાસ લેખે—કહે છે શૈલીકલાના એક શિક્ષણ પાઠ લેખે અને આવશ્યક ગુણો.

ભાષાનો ડાળ ડમાકિયો દહારો—શબ્દો અને વાક્યોની લટાક ફટાક વંચાતી ઉપલક્ષ્ય અમક સારી લી કાળ સર્વથા ત્યાગ્ય છે. આવી ‘શૈલીથી’ બેરુપ કેટલીક હિન્દુ વાર્તાઓ અને ધણી ધણી પારસી વાર્તાઓ અસ્તિત્વમાં છે; એમાં કરો શક નથી. કમભાગ્યે એવી શૈલીના હિન્દુ ઉપાસકો અને પારસી પૂજારીઓની સંખ્યા કાંઈ ઓછી જણાતી નથી. હિન્દુ ઉપાસકોનો વર્ગ એવી “હિન્દુ ગુજરાતી” શૈલીને “સુંદર” “રસિક” ઇત્યાદિ કહેવાને ખંચાતો નથી. પારસી પૂજારીઓનો વર્ગ એવી “પારસી ગુજરાતી” શૈલીને “અમકદાર ઇન્દારત”, “જેરાવર લાપા”, “રસીલી દબ” વગેરે વગેરે ઉપમાઓથી વખાણવાને અચકાતો નથી. એવી ‘કચર પચર અમકદાર’ શૈલીના સૌથી મોટા ઇન્દારોને વાર્તા વાચક પારસી બાઈઓ અને બહેનો વગર સમજે “મહાન વાર્તા નવેશ અને કાબેલ કલમકસ” ઇત્યાદિ ઇલકાઓ આપવાને પણ તૈયાર જાન્ય છે. શૈલી વિષે “અમક” તે ‘શુ’ અને “રસ” તે ‘શુ’ ? (જે આપણે હવે પછી જોઈશું) તેની મહાન અજાનતાને લીધે, તેમજ ખૂબી સારી શૈલીઓના પરિચયથી વિમુખ હોવાને લીધે ઉપરિચિત થયેલી એક પ્રકારની આનંદી ભ્રમણામાં પારસી વાર્તા વાંચકો અને લેખકો પણ તથામા જાય છે, અને તેથી શૈલી સંબંધે નફું દૂધ શું અને માત્ર ચોખ્ખાનું પાણી તે શું એ બે વચ્ચે ભેદ પારખવાને તેઓ અશક્ત જ નીવડે છે.

આવી “જીવન ગહિત અમકદાર” અને “રસ રહિત રસિક” શૈલી ઓટલે કે “આડંબરી શૈલીના” બેજ નમુના દ્રષ્ટાંત લેખે બસ થશે:—

“ગ્રાવણ માસની પૌર્ણિમાના રમણિય પ્રભાતકાળમાં ગુજરાતના તે સમયના પાટનગર પાટણના બાહ્ય ભાગમાં વિસ્તરેલા એક ગગનચુંપિતશિખરમંડિત વિશાળ શિવાલયથી અર્ધ અંતરપરજ અન્ય દેશોના પ્રતિષ્ઠિત તથા સાધન સંપ્ત પ્રવાસીઓના નિવાસ માટે જે વિશાળ અતિથીશાળા કિંવા ધર્મશાળા રાજધનથી બાંધવામાં આવી હતી તે અતિથીશાળાના ઉપરના છત્તમાં જેના સરીરનો રંગ ધનસ્વામ હતો, જેના મુખ મંડળનો આકાર અતિશય રમણિય તથા મનોહર હતો, જેનું સરીર હજુ પુષ્ટ હતું અને જેણે પોતાના દેહને ધોતિયું તથા પહેરણ એ બે વસ્ત્રો વડેજ આચ્છાદિત કરેલો હતો, તેણે અઢાવીસથી ત્રીસ વર્ષના વયનો સ્મશ્રુવિહીન એક પુરુષ આસપાસ વિસ્તરેલા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનું અવલોકન કરતો કહેરાને બાંહેલીને ઉઠાવો હતો.”

એકજ આખા વાક્યનો બનેલો આ લટાક ફટાક વંચાતો લાંબો લગ્ય દહારો જણે દહાર દહારકા દૂટી રહ્યા હોય એવોજ લાગે છે. શું એ ખરી “અમક” ધરાવે છે ? એ બે અમક હોય તો તેને “દહારી અમકની” ઉપમા આપેલી મોગજ

ગણાશે. અહીં “ શૈલી ” પ્રદર્શિત થએલી દેખાતી નથી પણ “ શબ્દો ” જ માત્ર પ્રદર્શિત થએલા છે, એવું પ્રુલ્કુ જણાઇ આવે છે. વળા આવી લાંબી લઘ્ય લખાવટને લીધેજ એની વાક્ય રચના પણ અત્યુક રચને દોષિત થવા પામી છે.

હવે કહેવાતી “ ઝમકદાર શૈલી ” નો પારસી પ્રકાર જોવા હોય, તો તે આ રહ્યો:—

“ તેણીની મહાખતવાંતી નજદીકમા તે એક બચ્ચા જેવા હતો. તે કે જે એક જશવંત જોદો હતો જેણે આખો એનેકા જીવો હતો ને જોરાવર મુરોને પોતાની હસ્તદરાજીથી એક લહેજમાં તાળે કરી રહેલમંદ અને શીરોજગર પોતાને શહેર ઘેર સાંજે પાછો ફર્યો હતો. તે એક પચીસ વરસનો નવજુવાન, પહેલવાન હતો અને પહેલવાન છતાં મરાયાના પગ તલેની દખાતી આવતી ખાકની વટીક કદમજોસ કરે એવા અજીત પ્રારથી તે એ મધુરીને ચાહતો હતો x x x તેનું ચીત ચોરાઇ ગયું તે ગોયા જગતાંથી એટીજના સ્વપના જોયા કરતો અને ઉંઘમાં પણ તેજ મોહીની મુરતની મીઠી યાદમાં ગીરજતાર ગરક થતો. ”

આ જાતની કચર પચર ઝમકદાર શૈલી ઉપર પારસી વાર્તા વાંચકોનો ધણો ધણો મોટા ભાગ પ્રુથ પ્રુથ બની ફિદા ફિદા થઇ જાય છે. આવી વાર્તા શૈલીને ત્રણથી ચાર દાહોક થવા આવ્યા છતાં એનો દોષ એમનાથી પરખાતો નથી. એને મોહ એમનાથી છોકાતો નથી. તેમા અતિ ખેદની વાત તો આ છે કે એવી વાકા બરેલી શૈલીની જાણે અગણે નકલ કરનારાં હજારોનું નવા જુના પારસી વાર્તા લખનારાંઓ એકેક પછી ઉપજવા પામ્યા છે અને તેમાંનાં કેટલાક તો “ જાણીતાં ”, “ કાબેલ ”, “ મુન્દર ” વાર્તા લેખકો વગેરે વગેરે અત્યારથીજ બની ચુક્યાં છે ! પારસી વાર્તાઓમાં આવતી જોડણી તથા ભાષા રોપની વાત તો એક કોરે રહી પણ આ જાતની કહેવાતી ઝમકદાર શૈલીનો લગભગ બધે બધે લાગુ પડેલો એવ અટકવા બદલે ફેલાતો જ જાય છે. એ જોઇ આપણને વધારે ખેદ ઉપજે છે.

જે ખરા જાણકાર છે તેઓ સારી રીતે સમજે છે, કે લાખા સમયથી વાર્તા લખવાના પડેલા મહાવરને લીધે કોઇક વાર્તા લેખકોની લખાવટ કંરેલ થવા પામે છે; વળા તેમની માત્રે સારાં સખ્દ જાડેજ હોવાને લીધે સાકોબની કિમક સાબા જોરે અકારનો કેખાવ તેઓ સહેલાઇથી આણી શકે છે. પણ એજ કારણને લીધે શૈલી વિષયક ચાનથી વિમુખ સેંકડો અને હજારો અપરિક્ષક વાંચકો સદંતર જોળવાય છે. એટલુંજ નહીં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ નવા ઉગતા અને કાચા લખનારાઓ તેવા કોઇ વાર્તા લેખકોની દખતું સહર્ષ અને સગર્વ અનુકરણ કરવા પર પણ ઉતરી પડે છે.

અર્થસ્પષ્ટતા રસ અને શૈલી.

વાર્તાની શૈલી જમડવાનાં ધણાંએક કારણો હોય છે. એમાંનું એક કારણ વાક્ય રચના કરતે પૂરેપૂરી અર્થસ્પષ્ટતા લઇ આવવાની વાર્તા લેખકની અતિ ઉત્કંઠા હોય છે. વાંચકને વાક્યનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાય એ અગત્યની વાત છે. પણ આ

અર્થરૂપણતા ન્યારે રસના ભોજે લાવવામા આવે છે, ત્યારે શૈલી ખાપડી, ખરેખરજ ખગડવા પામે છે.

“ લાવ જરિક આ વાક્યમાં હજી આ બે શબ્દ વિશેષ ઉમેરું, તો, જ્ઞાનને અર્થ, પૂરો સમજાઈ વાક્ય તમામ રૂપે થઈ જશે.” એવી માન્યતાથી દોરવાઈને જે વાર્તા લેખકો વાક્ય મહીં બે શબ્દો વૃદ્ધારના મૂકે છે અને પછી તિનીથીયે સંતોષાન પામતાં વળી ખીજા બેનો, પણ તેમાં ઉમેરો કરે છે તેઓ અચિતજ વાક્યની રસતા બગાડી શૈલીનું, કચરિયું કરી, મેલે છે. અર્થરૂપણતા કાળે આવી અથોઅ તથા, અનવદ કાળજી ધરાવતા વાર્તા લખનારાંઓએ જાણવું જોઈએ કે એક નવલકથા લખતી વેળાએ-ખાસ કરી એક નવલિકા લખતી વેળાએ એક વાક્યમાં શું લખવું તેના કરતાં શું, ન લખવું-શું પોતાની તરફથી રજી કરવું, તેના કરતાં વાંચકની સમજ ઉપર છોડવા સારું શું જણું કરવું, તેને લગતી લેખકની કળા અતુરાર વિશેષ મહત્વની તથા પશુ મુરકેલ પણ મુલ્યવાન અંકાય છે. વાક્યોને પૂરાં સમજી જવાની ક્રિયામાં વાંચકની છુદ્દિનો પણ કંઈક હિસસો રહે છે. પરંતુ ન્યારે વાર્તા લખનારાંઓ વાંચકોને હસ્તક સોંપાએલી એ ફરજ પણ જાતે જ બજવી લે છે, ત્યારે તેમની વાર્તાની શૈલી ખરેખરજ ખગડવા પામી તેના બધા રસજ મરી જાય છે. યાદ રાખવું કે કુંકામાં જ ઘણો રસ શમાય છે, એટલે વાક્ય રચનાની શાક્ષિત સંક્ષિપ્તતાને વગર જરૂરે-વગર સમજે અર્થરૂપણતા કારણે છંછેડવાની તથા બગાડવાની કશી અજ્ઞત્ય નથી. હાં, આટલું સંભાળવું કે વાર્તાના વર્ણનાત્મક વાક્યો કે સંવાદી વાક્યો વાંચકોને અકેકાં કોયડા ઉકેલવા પડે એવી અથોઅ સંક્ષિપ્ત લખાવટ નજ કરવી, પણ એથી ઉલટું અર્થરૂપણતા કારણે શબ્દોની અધિકતા લાવી વાક્યોને નાહક લાંબા, અટપટિયા, ભારે અને અરસિક બનાવી શૈલીના રસ બધો ઉડાવી મેલવો એ પણ વાધાભર્યું જ અને અચ્છવટું જ છે.

“ તરણુમિયા શૈલી ”

સત્ય જોતાં આવો કોઈ શૈલી પ્રકાર છેજ નહીં પણ જે કેટલાક વાર્તા લેખકો આ શૈલીના ધજરદાર બન્યા છે, તેમની શૈલીને ઓળખાવવા માટે “ તરણુમિયા શૈલી ” એવું નામ ખાસ બનાવવામા આવ્યું છે. જેમ “ ડોળ ડમાક શૈલી, ” નાટકી શૈલી, ” “ આપક યુંચક શૈલી ” એ શૈલીના વિવિધ રસ છે તેમ “ તરણુમિયા શૈલી ” પણ શૈલીને લગતીજ એક બાધી છે.

“ તરણુમિયા શૈલી ” એટલે કે ગુજરાતી માડીને અંગ્રેજી પાટાઓ પર ગબડાવવી-અંગ્રેજી વાક્ય બધારણ પ્રમાણેજ ગુજરાતી વાક્યોની રચના કરવી. અમુક અમુક પ્રકારની અંગ્રેજી વાક્ય બાધણીને ગુજરાતી ભાષામા પણ તેના તે સ્વરૂપમાં ઉતારવાથી ભાષાદોષ ઉપસ્થિત થઈ જે કડંગી અને અરસિક શૈલી પ્રકટવા પામે છે, તેને “ તરણુમિયા શૈલી ” કહે છે.

આ તરણુમિયા શૈલીના હિંદુ વાર્તાઓને તો વધતા ઓછા છાંટાજ ઉડીને રચા છે; પણ ત્રણ ચાર અપવાદ બાદ કયાં પછીના સર્વ પારસી વાર્તા લખનારાંઓની વાર્તાઓ એ તરણુમિયા શૈલીથી બધી તરબોળ અને લદબદ થઈ રહેલીજ વાચવામાં આવે છે.

“ અંગ્રેજ ભાષા સાંધેના લાંબા સંદવાસે દારણે આપણી દિદુ કે પારસી વાર્તા-ઓમાં અહીં તહીં ” તરભુમિયા શૈલી ” ના રંગ દંગ વાળાં વાક્યો એકથી અનેક દેખાવા પામે એને સ્વાભાવિક ગણી એ વાત આપણે લઇ ચલાવીએ; પણ જેમ દેવલાખે નવાં જુનાં પારસી વાર્તા લખનારાંઓ કરે છે તેમ આખીને આખી વાર્તાઓ પહેલેથી તે છેલ્લે મુધી બસ આ એકની એક તરભુમિયા લાપા પ્રકારથી હરપૂર પ્રકટવા પામે, ત્યારે તે સામે આપણો મોટામાં મોટો અને મજબૂતમાં મજબૂત વિરોધ દર્શાવ્યા વિના આપણાથી રહેવાઈ શક્ય એમ નથી.

આપણામાં અંગ્રેજ વાર્તાઓનો તરભુમો ભલે થાય, પણ આપણો વાંધો એ જ છે કે તેટલા સાફ “ તરભુમિયા શૈલી ” ચા મોટે હોવા કે થવી જોઈએ ! કોઈક જુજ અપવાદો બાદ કયાં પછી લગભગ બધી પારસી વાર્તાઓની શૈલી તરભુમિયા પ્રકારની થવા પામે છે, તેનું મુખ્ય અને મૂળ કારણ અસલ અંગ્રેજ વાર્તાઓના ફકરાઓનોજ તરભુમો નહીં; પણ વાક્યે વાક્યોનો તરભુમો કરવાની તેમના લેખકોની ખોટી અણુષક અણુષટતી રીતિ છે. અસલ અંગ્રેજ વાક્યોને જોતાં જઈ તેને ગુજરાતીમાં લખતા જ્યાની એક વેળાએ પ્રથમ કીધેલી શરૂઆતને લીધે ટેવ બંધાઈ જવાથી થાજળથી સ્વતંત્ર રીતે તરભુમો કરવા જતાં પણ એ આપણાં વાર્તા લખનારાંઓ આ “ તરભુમિયા શૈલી ” ના દુષ્ટ પંજામાં ફસેલાં તેનાથી જુદાં થઈ શકતાં નથી. તેઓ ગમે આમ પોતાનો બચાવ કરે કે “ અમે કાંઈ દરેક ફકરાઓનો અને લીટીએ લીટીનો તરભુમો કરતા નથી. અમે અસલ અંગ્રેજ પુસ્તક નજર સામે રાખી તેમાં જોતા જઈ તરભુમો કરતાં જ નથી. અમે તો અમારી સ્વતંત્ર ખુદી વડેજ અંગ્રેજ વાર્તાને ગુજરાતીમાં લાવીએ છીએ ” વગેરે વગેરે. છતાં ત્યારે આપણે તેમની એ અનુવાદ કીધેલી વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ, ત્યારે તો તેના દરેક પાને પાને અને વાક્યે વાક્યે એજ તરભુમિયા શૈલીનાં દર્શન અને ગંધનો આપણને ખુસ્તો અનુભવ થાય છે.

હવે પારસી વાર્તાઓમાં આ “ તરભુમિયા શૈલી ” નું જેર કેમ જામવા પામ્યું-એ જોઈએ તેમની એક શૈલીજ કેમ થઈ પડી-વાર્તા લખતો લગભગ આખો પારસી સમુદાય એ અયોગ્ય શૈલીને કેમ આધિન થયો ગયો-અને લખનારા તેમજ વાચનારા એવી શૈલીને યોગ્ય તથા સુંદર, રસીલી લેખે માનતા કેમ થયાં, તેનો એક ખાસ અને લાંબો ઇતિહાસ છે. અત્રે આપણે તે રજુ કરવો નથી; પણ પારસી ગુજરાતી વાર્તાઓની ધૂળધાણી કરી નાખતી આ નાશકારક શૈલી વાર્તા લખવા કાળે મારી શેલી છેજ નહીં, એની સમજણ લેવા ખાતર આ “ તરભુમિયા શૈલી ” ના થોડાક દૃષ્ટાંત અત્રે રજુ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એ માહેનાં કોઈક દૃષ્ટાંત તો આ શૈલીનો પાળક પિતા જેવા “ મહાન વાર્તા નવેસ ” ની કલમના પણ દર્શાવ્યા છે, એટલું ખાસ લખવાની જરૂર જણાય છે. પ્રથમ એક નાનું અને સારુંજ દૃષ્ટાંત વાંચક સમક્ષ ધરીશું.

“ વેરટબરીના દેવળમાં ૭ વાગતાના ટકોરા ક્યાગ્ના પડી ચુક્યા હતા કે ત્યારે તે ગામડાનાં ગોશદ સાંત લતા હિપરથી એક નવજવાન બાળા પસાર થતી હતી. ”

હવે અત્રે “કે જ્યારે” જેવો પ્રકાર વચ્ચા ધુસારી દઈ અત્રેજ પાટા પર ગુજરાતી માડી ગજાવી દઈ બેઠેજ શૈલી બનાવવાની કેથી જરૂર નહોતી. બરી મુદર શૈલીમાં ઉપલુંજ વાક્ય આ પ્રમાણે લખી શકાત—“વેસ્ટબરીના દેવલમાં જ વામનાના ટકોરા પડી ચુક્યા હતા. એ વખતે તે મામડાના એકાદ શાંત લતા ઉપરથી એક નવ જુવાન બાળા પસાર થતી હતી.

દાખલો ખીજો:—

“તે ક્યેસે સાથે કદી દરબારના મેળાવડામાં જતે ખરી, પણ ત્યાં ખી તે તેનો બેઠાસો જોન સાથે એકે મીનીટ ખી પુરી પાધરી હોઠ ઉઠાડી વાંત કરી શકતે નહોં કે જ્યારે હવે તો મામલો એ આજ રાતનાં સુભાગ્ય સંજોગના પરીણામમાં છેક એવી અણીનાં ઢાકે આવી ધોધો હતો કે એક અઠવાડીયું વહી જાય તે પહેલાં આંહું ખુદાનું તો તે તેના વહાલાં જોનનાં હેકદાર ધણીયાણી થઇ શકવાની ઉમેદ ધરાવી શકતી હતી.”

“કોપી હું કોપી અને મજખી હું મજખી” એ પદ્ધતિએ ધારી લ્યો કે આ વાક્યનો તરજુમો ન પણ થયો હોય છતાં એમા ભારોભાર તરજુમિયા શૈલી ભરેલી છે એની કોઇ પણ મજબૂત ના પાડી શકશે નહીં. આ તરજુમિયા પ્રકારને લીધે તો આ વાક્ય દેખીતું કેવું લાગું થવા પામ્યું છે. છતાં આજે એ જાતની વાર્તા લખાવટમાં પારસીઓને કરી દોષજ નજીતો નથી. એવી લખાવટની તો આજે પારસીઓમાં પ્રખ્યાત છે. એવી લખાવટની તો આજે સંદર્ભ અને સર્ગવ પ્રસંસા પાછળ પ્રસંસા થઇ તેની બેધકક નકલેય થતી જાય છે.

આ ત્રીજો ફકરો વાંચો:—

“તે કે જે તેણીને જરાવાર પર નિર્દોષ માનતો હતો અને તેણી જીવતી રહી હતો એવું ધન્ય હતો—તે કે જે તેણીને ગેરફરિયાદમાં અફસોસ અને પશ્ચાતાપના ઉદ્દગાર કાઢતો હતો તે તેણીને એકરીયનું નામ પોકારતી પાછી સચેત થતી સાંભળી તેણીને એકદમ પાછી ગુનેહગારજ માનવા લાગ્યો. x x x x x અને તે ઢીમકડે કે જે એનબોલીનના લોહીથી રંગાયું હતું તેજ તેણીને માટે તૈયાર કરીને તેજ જગ્યાએ પાછું ગોઠવવામા આવ્યું હતું.”

હજી આગળ ચાલો—

“અને આ નાજુક દુનિયા નહીં જોયલી ઊંઘરીના બેજમાં વિચાર અને તે ખી ક્યારે કે જ્યારે તેણીના શરીરના એકેએક અવ્યયો કોઇ પણ તરેદના ફેરફાર અને જીંદગીની મોજ માટે ટળવળતા હતા.”

‘વાદ’ શી સરસ ગુજરાતી ! અત્રેજ વાક્ય રચનાને ગુજરાતીમાં દોડીકાકીને મેસાડવાની ધડલાંજને લીધેજ ધડપૂછડા વિનાની આ લખાવટ થવા પામી છે. આ ક્રેસ્લો ફકરો અમેાએ એક પારસી નવલિકામાંથી લીધો છે. એ આખી નવલિકા આવાજ અથોઅ અને ખરાબ શૈલીથી ભરપૂર છે, છતાં ખેદ અને આશ્ચર્યની વાત તો આ છે કે

એના કનાને સૌથી સરસ, નવલિકા વખવા માટે ખાસ પહેલુ મનામ એક પાગમી માસિકના ત્રીશ્રીએ આપ્યું હતું.

પાગમી નવનિધ્યાઓ અને નવનિકામાથી આવા આવા અને એનાથીએ ખરાબ દાખવા માગે એવું તો મળી શકે એમ, જે પણ લખાણ થવાના બધને વીધે, આપણે હવે અહીંજ અટકીશું.

આ ઉપરથી કોઈએ આમ ન સમજવું કે બધાજ પારસી વાર્તા લેખકો આવી તરલુભિયા શૈલી દાખવે છે ના, બહુજ જુજ એવા કટલાક પારસી વાર્તા લેખકો હરિન ધરાવે છે જેઓ તેમની જોડણીની ગમે એવી ખામી છતાં પારસી રૂઢી પ્રકાર પ્રમાણેની પણ ઘણી સારી શૈલી-અવતર સૈથી પ્રકટાવી શકે છે પણ એવા ગણ્ય આદ્યા અપવાદ ખાત્ર કયાં પછી વાર્તા લખતો આવે. પારસી સમુદાય જરા પણ શાન ભાન રાખ્યા વિના ગાડગ્યા દબે ખુશખુસાહ આ તરલુભિયા શૈલીનાજ વહનમા તથાતો ગુજરાતી સાહિત્યને વર્ષો વર્ષ આ પ્રકારની દગનાબધ વાર્તાઓની ભેગ કર્યોજ નબ છે. દાહોમઓના દાહોકઓ થયા પારસીઓમા આ ખેદકારક પરિસ્થિતિ આવી આવી છે હવે એનો અપકાવ થવોજ જોઈએ.

આ તરલુભિયા શૈલીનો અતઃ કેમ આવે અને પાગમી વાર્તા સૈથી કવી રીતે સુધરવા પામે તેને લગતા ઘણા એક નિયમો લખાણ સમજણ અને દાખનાઓ સહિત વિસ્તારીને “પારસી વાર્તા સાહિત્ય”ના મારા નિબંધમા દર્શાવવામા આવ્યા છે, પણ અત્રે આટલું જણાવીશું કે ન્યા સુધી પારસી વાર્તા લખનાગઓ ‘તે ત્યારે’, ‘કે ત્યારે’, ‘તો બી જો કે’, ‘ક્યારે કે ત્યારે’, ‘અગર જો કે’, ‘તે કે જો’, ‘એમ તો ત્યારે’ વગેરે અલુપ્ત રૂઢી પ્રકાર વાપરતા અટકશે નહીં ત્યાં સુધી તેઓની વાકયરચના અને શૈલી બેદગીજ પ્રગટશે. એ ઉપરાંત ન્યા સુધી તેઓ વગર નકામા સર્વનાઓ, વિના કારણના ઉભયાન્વી અવ્યયો, જરા જગ વારે થતો ‘તે’ (અગ્રેજી The) તથા ‘અને’ (and)નો હસવા જેવો બેદદ વપરાસ બાજુએ મેલશે નહીં ત્યાં સુધી તેઓ પાસેથી સારી શૈલીની આશા કદી પણ રાખી શકાશે નહીં.

“ઝમક” “રસ” અને શૈલી

ઘણા ઘણા વાર્તા વાચકો અને અનેક વાર્તા લેખકો ભાષા સૈથી વિષે “ઝમક” નો અર્થ ભાષાનો “દમામ” કિંવા ભાષાની “ઝાક ઝમાન” કે ‘અલક-ભલક’ એવો એજ પ્રકારવાળો કરે છે, અને તેથી જો કોઈ વાંચકની ભાષાસૈલી, “ઝમક” વિષેની તેમની સમજને મળતી આવતી ન હોય, તો તે તેમના મનથી ‘ઝમકદાર શૈલી’ ગણાતીજ નથી ભાષ ની ‘ઝમક’ તેની બાહરની શાબ્દિક ‘અલક-ભલક’ થી પણ વિશેષ આગળ વધી ચોતાની અદ્ય બીજા અનેક અને વિધવિધ તત્વો ધરાવે છે, એવો ‘ઝમક’ વિષેનો તેમને બહોળો બહુરંગી ખ્યાનજ નથી સત્ય જોતા ભાષા શૈલીને લગતી બધી જાતની શોધાને “ઝમક” એવા એકલા શબ્દથી પીઠાણી

રાકાંપ. “અમક”ના ગુણરસાંતી અગ્રેણ શબ્દાર્થ પાલુ એ વાતને ટેકો આપે છે. શબ્દ કોષોમાં “અમક”નો અર્થ કેવળ “ચલક-ભલક” કે “ઝાક ઝમાલ” કયો નથી. ત્યાં અમકનો અર્થ “શોભા”, “સૌંદર્ય”, “લીલા”, “આગદારી”, “તેજસ્વિતા” વગેરે કયો છે. જેના અગ્રેણ શબ્દો: Beauty, Lovliness-Elegance-Brilliancy પ્રત્યાદિથી આપણે અંગણ નથી. આમ ત્યારે ભાષાશૈલી વિષે માત્ર “અમક”ના શબ્દ-રચના આપણી એ વિષેની અમુક એકઅંગી સમજને દુર કરવા વાસ્તે પૂરતા છે. છતાં “અમક”નો પૂરો ખ્યાલ લેવા સાર આપણે એ સમજમાં લગાર આગળ વધીશું.

એ સુંદરીઓ: “રમણી” અને “સૈલી”

“વાહ! રમણી શી ઝમકી રહી છે. જાણે એમાંથી તો બધા રસજ ઝરે છે!”

એક ખરેખરી સ્વરૂપવાન લાવેલ્યવંતી યુવતિને નીરખતાં કે તેના પરિચય થતા ઉપર પ્રમાણેનો પ્રસંશાયક ઉદ્ગાર કાઢ કાઢે સૌંદર્ય પૂર્વક પુરોવાના મુખમાંથી નીકળી પડે છે એમ આપણે જાણીએ છીએ.

ત્યારે આવા કાંઈ ખરા સમજદાર માણસનાં મુખેથી રમણીની ઝમક વિષે એકેએક આવું વેણું નીકળી પડે ત્યારે ખાત્રીથી માનવું કે રમણીએ પહેરેલા બદારના વસ્ત્રાલંકારની જ શોભા તથા ઉપલક ટાપડીપંથી અંગણ જીતે એણે એવો મત બાંધ્યો ન હશે.

એ સુંદરીના વસ્ત્રાલંકારમાંજ નહીં પરંતુ એની સુખાકૃતિમાં તેમજ આખા શરીરમાં કદ, રૂપ, રંગ, ઘાટ એ ચારેની પૃથક પૃથક તેમજ સામગ્રી, શોભાનું બોન એને થવાથીજ યુવતિ એને ઝમકદાર લાગી, એમા કશોજ શક નથી.

એ ઉપરાત રમણીના ચલન વહનમા મુખ તથા અંગ પ્રત્યંગની તરેહવાર મરેડમા, એના એસવામા, ઉડવામાં, ઉભા રહેવામા, હસવામા, બેસવામા, આપવાલેવા વગેરે શારીરિક હીલચાલોમા એ પુરપે કાંઈ એવી છટા, મુકુતા, મુદ્દતા, નમ્રાકત, કોમળતા તથા સરળતા જરૂરજ નિહાળ્યા હશે, કે જેથી એને રમણી “ઝમકી” રહેલી દેખાઇ.

હજીયે આગળ વધતા એ પુરુષે એ રમણીના ચચળ મન તથા રસિક હૃદય-માથી નીતરતું નિસરતું એક એવું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ એના વદન પર અનુમતું જોયું હશે, તથા એ ખુબીદાર વ્યક્તિત્વમાથી છટતી એવી એક મોહક-લામણીની રસદાર અસર એણે પોતાના હૃદયમાં ડાલતી કે દ્રવતી અનુભવી હશે કે જેથી એ બોલી ઉઠ્યો:— “વાહ! રમણી શી ઝમકી રહી છે, જાણે એમાંથી તો બધા રસજ ઝરે છે!”

રમણીની આ સર્વ શોભા જોયા પછી આપણને ઝટ સમજાઇ જાય છે કે યશી પણ રમણી પેઠે એક સુંદરીજ છે. જે પોતાની અંદર તથા બહાર એક નહીં પણ અનેક શોભા ધરાવે છે. એ અંતર બહારનું અનેક ગોખાદર્શન એક “ઝમક” શબ્દથી ઝોળાખાવું કે સમજાવું પડે છે. જે પ્રમાણે સુંદરી પોતાના આંતરબાહ્ય, સમસ્ત શોભા-દર્શન કે કળાદર્શન વડે પુરુષોને રમણી “રમણી” કહેવાય છે, તેજ પ્રમાણે જે

સૈલી તેના વાચકોને પોતાની સર્વ શોભાકંપ ઝમક વડે વિધવિધતાથી અને નવિનતાથી રમણ કરાવે તેજ ખરી સૈલી.

“ઝમક” અને “રસ”ની વ્યાખ્યા

ઉપલી બધી સર્મજને લખને આપણે ‘સાર’ સૈલી વિષે ઝમક અને રસની વ્યાખ્યા કાઢક આ પ્રમાણે કરી શકીએ:—લોખા રચનાને લગતાં એક નહીં પણ અનેક તત્ત્વોનું પૃથક પૃથક કે સામટું જે શોભાદર્શન વાચકના મનને આકર્ષે તે સૈલીની “ઝમક” અને એ ઝમક અનુભવે વાચકનું હૃદય ડોલવા કે દ્રવવા માડી તેની જે લાગણીપૂર્વક અસર વાચકને થવા પામે તે સૈલીનો, “રસ”.

“ઝમક” અને “રસ” ઉપભવતાં સૈલીનાં કેટલાંક મુખ્ય તત્ત્વો

સૈલીની ઝમક ઉપર કહ્યું તેમ કાંઈ શાબ્દિક શોભા દર્શક એકજ તત્ત્વની અનેથી હોતી નથી. સૈલીમા ઝમક અને રસ લાવનારા તત્ત્વો ઘણાં હોય છે, પણ તેમા ખાસ અગત્યના અને મુખ્ય નવ છે. તે આ પ્રમાણે: ૧-સરળતા, ૨-સચોટતા, ૩-કોમળતા, ૪-કાવ્યમય વાક્ય રચના, ૫-સ્પષ્ટતા, ૬-તાદૃશ્યતા, ૭-સ્વાભાવિકતા, ૮-સુસ્વરતા (રહુકો) ૯-કલ્પનામય સૂચન સૂચનતા.

આપણે એ દરેક તત્ત્વની દૃષ્ટી સર્મજણ અનુકૂળ દ્રષ્ટાંત સહિત લઈશું. કોઈ જગ્યાએ વિશેષ સમજણ ખાતર થોડા દ્રષ્ટાંત ભેગા તેની સામે જતા અથોમ્ય પ્રકારવાળા દાખલા પણ વાચીશું. કેટલાક નમુના અમુક વાર્તાઓમાંથી ટાંક્યા છે અને કેટલાક અનુકૂળ થઈ પડે એમ ઉપભાષ્યા છે.

પ્રથમ સરળતાને લઈએ વાર્તા મહો વાંચક રચનાનું વહન (Flow) વચ્ચમા કશી પણ નકતર કે ખાચખુચ વિના ચાલ્યું જાય એવી લખાવટની ઝમક લાવનારા એક સાધન કિંવા તત્ત્વનું નામ “ સરળતા ” છે. વિષય સાધારણ હોય કે અસાધારણ હોય-વિચાર સાદો હોય કે ગંભીર હોય-ગમે તેવો હોય તોયે તેનું દર્શન સરળતાપૂર્વક કરાવી શકાય છે. એનો ખરો પ્રકાર બતાવતો દાખલો આ રહ્યો —

“ એક રવિવારને દિવસે હું નવશકિશોરને બંગલે ગયો ત્યારે કંપાઉડમા એક બાળુએ રમેલા લતામંડપમાંથી કિલકિલાટ સાંભળ્યો. હું તે તરફ જરા જોવા ગયો. ત્યાં તો વિમળા બધા છોકરાઓને ખુબ લડાવતી, દોડાવતી, ગળડાવતી એ ન કરતી હતી. રમતના આનંદ અને ઉત્કેરણથી તેના હમેશના કંઈક શીઝા દેખાતા ચહેરા ઉપર ખુબ લાલસા તરી આવી હતી; ને બને બાળુઓથી તેના છુટા વાળ બદાર ધસી આવતા હતા, તેથી ઘેરા વાળોમાંથી ઉગતા સૂર્યગિર્જા જેવું તેનું વર્નકમળ સુશોભિત લાગતું હતું. મને જોઈને પ્રથમ તે સહજ ધરમાઈ ગઈ, પણ પછી હસી પડી. તેણે વાળ સમાર્યા અને મારી સાથે બદાર નીકળી. ” (કુમારના આ ગતો)

અગત્ય પુરતાજ શબ્દોવાળી ઉપની લખાવટ કોઈપણ જ્વલંતી નકતર કે ખાચખુચ વિના વહેતી પોતાની રસિકડી સરળતામા અહીં શોભી રહેતી ખુબી દેખાય છે.

૨ સચોટતા.

વાર્તા લેખકે દર્શાવવા ધારેયો વિચાર વાંચકના મન તથા હૃદય પર મજબુત અને અસરકારક રીતે જઈ પડે એ માટે કામે લાગતું ચોક્કસ બીજું તત્વ તે સચોટતા (Forsofel and Proper expression of a thought) છે. ધારો કે એક વાર્તામાં સુંદરીનાં નેત્રોનું બધું સૌંદર્ય અને તેની અસરનું દુર્લભ વર્ણન કરવું છે. કોઈ નવો કવ્યો લેખક એ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે:

“ બંગાલાના પ્રખ્યાત દરજી સુંદરીની આંખો કોઈનું પણ ચિત્ત ચોરે એવી રમણિય અને આકર્ષક હતી. ”

એક સુંદરીની બધી નેત્ર શોભા અને તે શોભામાંથી વ્યુદ્ભૂતી અસરનું આ વર્ણન જોઈને ઠાંસું છે, તેટલુંજ તે ઠીકું છે. સુંદરીની આંખને એકાદ જાનવરની આંખ સાથે સરખાવી દઈ તેની જોડે “ રમણિય ” અને “ આકર્ષક ” એવા બે ખોટાં મુકી દીધાથી કાંઈ વિચાર કે લખાવટની સચોટતા આવી શકે નહીં. એના કાંઈક સચોટ પ્રકાર આ પ્રમાણે હોય:—

“ શાં એનાં નયનોની શોભા અને સત્તા ! કેવી સુંદર શોભામણી, વિશાળ ઘેરી આંખો ! કેવી એ આંખોની નિર્ભર જળાશય જેવી પાણીદાર પૂતળીઓ ! ઘણી વેળાએ મેં તેમાં ઉડું ઉડું જોયું છે, પણ એ અદ્ભૂત ઉડાણ માપવાની મારી ધૂણતા હંમેશાં નિષ્ફળ જાય છે. લલચામણી એ લોચનોનાં મુલાખની પાંખડી સમ શોભતા ઢગલ પોપચાઓ અને તેની કિનારીએ લગેલી લાંબી કાળી અણીદાર પાંખોની આકર્ષક કુશળી-ઝાલર પર મારી બેશમ દ્રષ્ટી ધંદીભર વિરમે નહીં; તેટલાં તે નેત્ર સિંહાસને વિરાજતાં કાળી રાત્રીને પણ યરમાવે એવાં કાળાં કમાનદાર ભ્રમરાથી ખેંચાઈ, ત્યાં એ મંત્ર મુગ્ધ જેવી જઈ બેઠેલી હોય. જ્વાળા પહેલા નિર્ભર પ્રકાશ જેવી એ નેત્રોની મીઠી શીતળતામાંથી અને પ્રસંગે પ્રસંગે તીણાં ખંજર સમ બહાર ધસતી તેની ઉત્તેજિતતામાંથી બની રહેતી રદિયાળી ધૂપછાંય મેં અસંખ્યવાર હૃદય ભરી-ભરી નીરખી છે. ઘણીવાર તેમાં ચક્કર ભ્રમર થતો હું રમ્યો છું. ”

થોડાંક સુંદર વાક્યોમાં આવી નેત્ર સૌંદર્ય આ ફકરામાં કાંઈક સચોટતાથી જ થયું છે, એની ના પાડી શકાશે નહીં.

૩ કોમળતા.

કર્કશ (Rough) સંદેશી વેગળી બોલાતી કે લખતી ભાષાની ઝમ્કરો, ત્રીજું સાધન કિંવા તત્વ તે “ કોમળતા ” (Softness-Grace) છે.

ચોક્કસ કોમળતા કિંવા નજાકત બચવાનાં અનેક કારણો હોય છે: યોગ્ય સંદેશ સુંદરતાની અણુસમજ તેમજ અમુક સંદેશનું તેના ખરા ઉચ્ચારવાળી જોડણીમાં નહીં લખાવું વગેરે. એક નાણુક સંદેશ ન્યાં કામે, લખાવી શકાતો હોય ત્યાં એક ભારે, કર્કશ કે નકામો સંદેશ મુકી દીધાથી ચોક્કસ મુલાખ (Soft) બનવાને

બદલે કઠોર બની જાય છે પ્રસંગ પ્રમાણે ધટે' ત્યાં ભારે સખ્દો અને વળી ખાસ જોષ્ઠી જગ્યાએ નાજુલ સખ્દો વાતોની લખાવટમાં રજુ થવા જોઈએ ૥ શૈલીની કોમળતા બતાવનારો એક નમુનો આ રહ્યો —

“કુસુમ કળી જેવી તે કોમળ બાગા હળવે પગલે માગ પડ્યી હેઠે ઉતરી દિવાનખાનામાં બેઠેલા સર્વ સમક્ષ એકાએક આવી વાગી 'ગભીર, નિઝર, અવાચક, શાન, મૂર્તિ સમી એ ત્યાં સ્તબ્ધ ઉભી રહી ”

૪-કાવ્યમય વાક્ય રચના.

કોઈક જગ્યાએ વાતોના વાક્યો જાણે કવિના વચ્ચાટી હોય એવા બની નીકળે એવી “કાવ્યમય વાક્ય રચના” શૈલીની ઝમકનું ચોથું તત્વ છે. પણ એ જાતની ઝમક નૈસર્ગિક હોવી જોઈએ છે ખાસ બનાવવા જતા તે ધણીવાર અમ્વાભાવિક જેવી લાગે છે, તેમ નજ થવું જોઈએ એ વિષેનો એક નમો પણ ખરો પ્રકાર આ રહ્યો —

“વાધ અને વરથી ભરેના લયાનુક વેગનમાં એક નિરાધાર દિહુ વિધવાને આધાર મળી શકે પણ દિહુ સસાનમાં એનો અવનાર એનાથીયે ભૂડો છે ” (કોનો વાક)

એમાં કવિતા જેવી લાગતી સખ્દોની શોભિત રચનાનું ચોથું પ્રમાણ જળવાયુ છે, પણ જો કોઈ વાર્તા લેખક એનાથીયે આગળ વધી મળતા આવતા એકાક્ષરી સખ્દો (Alliteration) ની ધુનમાં આવી જઈ કાંઈ નીચે પ્રમાણેનું લખી મારે તો ત્યાં ઉપસે જ ફરે શોભાયુક્ત કાવ્યમય વાક્ય રચનાને બદલે તેનું હાસ્યાર્પણ રૂપ લઈ બેસે. જેમકે —

“વાધ, વિચ્છુ અને વરથી વસાવના વિકટ વનવેગનમાં વસતી એક લાચાર એચાર નિરાધાર નાગને કોઈ મદદનાર આધાર મળી શકે, પણ સિતમગાં દિહુ સસારમાં એક વિધવા નાગનો અવતાગ તેનાથી પણ હજારવાર મમગોસાગ, ગમખાર ને ફરવાર છે ”

૫-રૂપરૂપતા

લખવા ધારેલો વિચાર વાક્યમાં રૂપરૂપણે હિરે એ પણ શૈલી કાજ “ઝમક” લાવનાર જ એક સાધન છે વાક્યનો ગુચવણિયે પ્રકાર શૈલીની ઝમક બનાવે છે લેખકના પોતાના મનમાં વાક્ય લખવા આગમજ વિચારનું નક્કી સ્વરૂપ પડાયું ન હોય, અથવા અગ્રેજી વાક્ય રચનાને તેની તેજ દગમાં ગુજરાતીમાં લાવવામાં આવે ત્યારે, તેમજ અનેક વાક્યોને એકજ વાક્યમાં લપેગી લેવામાં આવે ત્યારે રૂપરૂપતાનું ખુન થતા પામે છે સાથે બાપટી શૈલી પણ પોતાની મોખા ખોલે બેમે છે-કદાચ અક્ષર્ય એવો વ્યાકરણ દોષ પણ એથી ઉપગ્રિય થાય છે કમખાએ પાગમી વાર્તાઓમાંથી આ પ્રકારના નમુના વિશેષ મળી આવે ૥ આ વાનો —

‘ તે એ રીતે અત્રે એટલું સમાધાન થઈ જાય, ત્યાર પછી વરસો બાદ મુ મધ પાછો ફરના માગતો હતો અને તેટલા તેને જે કરવું હોય તે પોતે જીવતો હોવાનો પોનીસને કે તેના સગા વહાલાઓને એક દુરનો ખ્યાન વીક નહોં થવા પામે તેવી કીસમે ઘણી સંભાળથીજ કામ લઈને ડરવા માગતો હતો ” (ચોર્વાસીના ચક્કરમાં)

આવી રીતે અગ્રેજીમાં ગુજરાતીમાં વાક્ય રચના લાવવાને લીધે ઉપદેશ ફક્ત તેની ગ્યનામાં અમ્પટ તથા દોષિત બન્યો છે એટલુંજ નહોં પણ એથી એની શૈલી શોભા પણ એ ખોલ બેઠો છે, એમ આપણે ખુલ્લું જોઈ શકીએ છીએ હવે એજ ફક્ત એના એજ શબ્દોમાં શૈલીની શોભા જળવાય એવી રીતે નીચે પ્રમાણે આમ રૂપક પ્રકારે લખી શકાત —

“ એમ એટલી સમાધાની અત્રે થઈ જાય, ત્યાર પછી વર્ષો બાદ તે મુળધ પાછો ફરવા માગતો હતો પોતે જીવતો છે એવો એક દુરનો ખ્યાલ વીક પોલીસને કે તેના સગા વહાલાઓને થવા પામે તેટલામાં જે કાંઈ તેને કરવું હતું, તે તે નથી સંભાળથીજ કરી નાખવા આવતો હતો ”

૬ તાદ્દશ્યતા

વાર્તાના વાક્યો કેમ ધડવા તેના વિચાર કરી ફરીને નહોં પણ આમેહુમ વર્ણન ઉપજે એની લાગણીઓ અતરમાં ઉભરાવી ઉભરાવીને લખવાથી શૈલીમાં પણ તાદ્દશ્યતાની શોભા જરૂરજ આવે છે શૈલીમાં પણ તાદ્દશ્યતાની, “ઝમક” લાવવા માટે કેવળ લખવાની ઝળા ઝામે ન આવે-માત્ર અવલોકન શુદ્ધિવાળા વિચાર ક્રિયા પણ પુ રતી ન થઈ પડે-સાથે અતરનો આવેશ પણ હોવાજ ઘટે આવી ત્રેવડી મલાવટ વાળો શક્તીનો તાદ્દશ્યતા સૂચક નમુનો નીચે પ્રમાણે —

“ પાછની રાત્રીનું ભૂર આકાશ, માનવ જીવનમાં અનેક સુખદ માદગિરી ચમકી ગહે તમ, નાના મોટા તારાઓથી ચમકી ગહું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાટથી પોતાના જીવન અને ફાટેલા ઝમ્પાને શરીરે વધારે ને વધારે લપેગી લેતા એક વૃદ્ધ ડોસો શહેરના મધ્ય ભાગમાં થઈને જતો હતો કેટલાક ધરોમાંથી આ વખતે ધડીને મધુર લાગતો અવાજ સ્ત્રીઓના તીણા રવ સાથે, શહેરની એકાંત રાત્રીમાં, ડોસાનો મહાંગાર હોય, તેમ સથે ને સાથે આવતો હતો એકાદ કુતગનો અવાજ, કોઈક વ હેલા ઉઠનારના પગરખાનો ડોટથી સંભળાતો શબ્દ, કે કોઈ અકાએ જાગેલા પક્ષીનો ગ્વર એ સિવાય શહેર તદ્દન શાંત હતું કહે નહોં છતા કંતન કરી નાખે એવા મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેની શિયાળાની ઠંડી કાંતિન હથિયારની માફક પોતાનો કાણુ સર્વત્ર ફેલાવી ની હતી વૃદ્ધ ડોસો ધ્રુજતો ને શાંત રીતે ડ્યુમગ્ય આવતો શહેરના દર વાળા મ્હાર થઈ એ સીધી સડક પર આવી પહોંચ્યો ને ધીમે ધીમે પોતાની જૂની ડાંગના પેકાથી આગળ વધ્યો ” (તજુઆ)

૭ સ્વાભાવિકતા

જેવો પસંદ, જેવું પાન તે પ્રમાણેની અનુકુળ ભાષા વાપરવાથી શૈલીમાં સ્વા

આવિકતાની ઝમક પ્રકટે છે. પણ પાત્ર કેવું છે તેનો જગતે વિચાર કર્યા વિના એક મહારાણીના મુખમા જે સિદ્ધ, શુદ્ધ, કેળવાયથી હિંમત પ્રકાશની વાળી મુકવામા આવે તે જ પ્રકાશની વાળી તેની દાસીના મુખે પણ જાહેર કરવામા આવે ત્યારે શૈલીની સ્વાભાવિકતામા લગાણુ પડી તેની શોભાનું નક્કી મરણ થાય છે. એવી અસ્વાભાવિક શૈલીનો નમુનો આ રહ્યો—

દાસી કહે છે—“ મહારાજાધિગજનું આરોગ્ય પગમાત્રાની કૃપાથી અભિયન છે અને તેઓ શ્રીમાન આજે પ્રભાતમા જ માત્ર પોતાના પાંચ અંગરક્ષકો સહિત અશ્વારૂઢ થઈને આરાપલ્લી પહોંચ્યા માટે પાટણુમાથી પ્રયાણ કરી ગયેલા હોવાથી હવે આજે રાજમહાલયમા તેઓ શ્રીમાનના દર્શન થાય એ મર્યાદા અસંભવનિય છે, માત્ર એટલું જ નહીં, પણ ગુર્જરાધીશ આરાપલ્લીથી પાછા પાટણુમા ક્યારે પધારશે અને ક્યારે નહીં એ સર્વથા અનિશ્ચિત છે. ” (મહારાણી મયનસ્વા.)

કોઈ એક મહારાણીની ગમે એવી કુળવંત સિદ્ધિ દાસી હોય તોયે તેના મુખથી એક સાદી સુતરી વાત કહી જતાવવી હોય, ને ટાણે “અનિશ્ચિત”, “અશ્વારૂઢ”, “અભિયન”, “પ્રયાણ”, “સર્વથા”, “અસંભવનિય”, “ગુર્જરાધીશ” વગેરે શબ્દો મુકવા એ દેખીતું અસ્વાભાવિક લાગે છે. આ તો જાણે કોઈ પાત્ર જાતે ને પોતે બોલી રહ્યું હોય એવું લાગવાને જગતે તે પાત્ર દ્વારા કોઈની માનીતી લખાણુ બાજુ બોલાઈ રહી હોય એવું જ લાગે છે. વળી એક તદ્દન સાધારણ વાત કહેવા સાથે કોઈ પણ પાત્રના મુખમા આવી લાખી લટાક પાડિલે દર્શક ભાવાસીથી શા માટે મુકાવી જોઈએ ? હવે ઉપયોગ દ્વરે પોતાની સ્વાભાવિક ઢબમા કાઈક આ પ્રમાણે જ શોભે —

“ આજ તો ઇશ્વર કૃપાએ બાપુ કાઢકે ઠીક છે એટલે આરાપલ્લી જુવા પરા-દીએજ પાંચ સવારો ભેગા પાટણુ છોડ્યું છે. પાછા ક્યારે પધારશે તે કહી શકાતું નથી. ”

૮. મુસ્થરતા (રણકો)

શૈલીનો ગસ જાળવવામા રણકો ધણો અમત્યનો ભાગ ભજવે છે. વાર્તાના શબ્દો પાછગ શબ્દો અને વાક્યો પછી વાક્યો વાચને વાચને (પછી એ મનમા વચાવું હોય કે મોટેથી વચાવું હોય) મન તેમજ કર્ણ ઉપર અવાજની જે અસર પડે છે, તે તેના રણકોને લીધે હોય છે. જે એ અસર સારી હોય તો શૈલીનો રણકો સારો છે એમ કહેવાય, અને જે એ અમર ક્યવાટ, નાખુશી કે કાંઈ દસવું આવી જન્ય એવી રિથિનિ ઉપગ્રિયત કરે, તો જરૂર માનવું કે ઇમાનનો રણકો બગડવા પામ્યો છે.

લેખ કે વાર્તાનું દરેક વાક્ય જનમથીજ પોતાનો રણકો લેતું આવે છે. રણકો કાંઈ જનાવેલો જનતો નથી ગમે એવા સાદા વાક્યનો પણ રણકો હોય છે અને એક કેળવાએલો કણ તેની ખુશી ખામી ઝટ વર્તી જન્ય છે. વાક્ય કયા અમુકજ રચણે ખટકાયું, વાક્ય કયા વધુ પડતું એકચર (Monotonous) થઈ ગયું, વાક્યમા કયા શબ્દો સ્વર ભંગતાની મોઢાણુ વાળી, જે કયા કયા શબ્દો પામે પામે આવી ગયાથી વાક્ય બગડ્યું, વાક્યમાં અર્ધો કે તર્ધો અમુક શબ્દ સ્વર માધુર્ય ખાતર

આ કે તે રૂપેજ વપરાવો. જોઈતો હતો, એવી એવી રચુકા વિગતક બધી સમગ્ર એક સુગ વાર્તા લેખકને તથા તેના સુગ વાંચકને સુલભજ હોય છે.

વાર્તાનાં વાકયો મહીં વપરાએલા શબ્દો તદ્દન સાદામાં સાદા હોય, કોઈ પણ એવા ભારે કે પ્રૌઢ શબ્દો લગારે વપરાએલા ન હોય, સહેજ પણ અંશે પદમય ગદ્ય જેવી વાકય રચના ન થવા પામી હોય, તમામ સાદા એવા ઘેરઘેર બોલાતા શબ્દો નાંજ વાકયો બન્યાં હોય, છતાં એનો અનેલો રચુકો (Melody), રસિક વાંચકને કોઈ અતિ સુંદર સંગીત જેવીજ મોજ આપી શકે છે જુઓ આ નમુનો:—

“બાર બાર મહિના થયાં પડેલના ચાર દુધમલીયા છોકરાઓએ દિવસ અને રાત દોસ દાંડીને હેમના ચાંબલાઓ જેની શેરડી જમાવી, દીધી છે. સીંચોડા વહેતા થયા છે. ભરડ ભરડ શેરડી ભરડાય છે અને સીંચોડાની ચીસો માઉ માઉને માથે સંભળાય છે. દીકરાના વિવાહ ચાતા હોય તેમ જામડેથી પડેલનું કુટુંબ ગળ અને શેરડી ખાવા આનું છે. બાવા, સાધુ કે ફકીર ફકરાં કીડીચારાંની જેમ ઉભરાણાં છે.”

(સીંચોડાની યસધાર—ભાગ ત્રીજો.)

એનું નામ તે “રચુકો.”

પણ રચુકાએ હંમેશાં પોતાની મર્મદામાં રહેવું ધટે. કહેવાતી “ઝમકદાર” આપાનો અનેલો, દોલ તાસા વાગી રહ્યાં હોય એવો કે ઘંટીમાં ચણા ભરાઈ રહ્યા હોય તેવો એક સરખા ધ્વનિવાળો, કચવાટ અને હાસ્ય બને ઉપજાવે એવો શૈલીનો રચુકો જે આપણને કેટલીક કહેવાતી સારામાં સારી ગણાતી તરજુમા કીધેલી પારસ વાર્તાઓ વાંચતે સંભળાય છે, તેવા હમલાબધ રચુકાઓમાંથી બે તેનું એક આજે હું બિન બનાવી કાઢ્યું હોય તો તે કાંઈક નીચે પ્રમાણેનું જ દર્શન દાખવે:—

“તે ત્યારે એક સુભાગ્યજ સંજોગ થયો કે જ્યારે પેલી લુચ્ચી અને લખા ધરીન મેકનીલને તેણીના તરફના પોતાના ધમધમતા ધિક્કારના વેર બધાં વિચારે વચ્ચે સાત સાત વરસોની ઇન્તેજરી ભરેલી લાંબી શોધ ખોળ બાદ, તે આખા વરખો અને ખરતે ખુવાર જુવાન ઉભરાવ આપેલા એક સાંજે એકાએક ને અચાનક મળવા પામ્યો; અને આદર્શ ખુદાનું તો તેજ સાંજે તેને સપને વટીક ખ્યાલ નહીં એ કીસમે છેક ડુર દરાજ ન્યુયોર્ક વેરથી તેને તેના વિશ્વાસુ સોલીસીટરે તરફથી ખુશાલી ભરેલી ખબરનો એક ખુશખબતી ભર્યો તાર-લખખો ડોલરોની દોલત એક ખપારે હાથ આવવાનો આવકારદાયક તાર-તેને તેજ અઠવામમાં મળ્યો. મગર એ વધતી થતી જતી બેવડી ખુશાલીની મોતેજર મોજ દરમિયાન એક કુખી અને દર્દમંદ ખ્યાલ કે જે એક શેતાનના ત્રાપ મીસાલ આજ વરસોથી તેને કખતો તેની પૂઠે પડેલો તેને સરખસર સતાવી રહ્યો હતો તે અહીં પણ એક ‘દાખડાના બાહુ’ ની માફક તેને તેના એકાત હોટેલના શાંત ઝોરડામાં, એવી એક સખકતી અને સુખવાસી સાંજે પણ સરતાપા ખલલ કયા વગર રહી શક્યો નહીં, એ વાંચક સાહેબો જોઈ શકશે કે તે નરમ લાગ-ણીનો ‘સેનસીટીવ’ જુવાન ઉભરાવના બાબમાં કેવળ બનવા જોગ અને માનવા જોગ જ સમજ શકાય એમ હઈ.”

આનીજ જાતની ' મિનતી-જુનતી ' લખાવટવાળા ગણકા અનેક પાગસી-વાતાં
ઓમાથી-તેના સારામા સારા, કામેનમા કામેવ, અને વજાજ પ્રખ્યાત વાતાં નવેશની
વાર્તાઓમાથી મળવા કમલાએ સુનક છે

૯ કાલ્પનિક સૂચન સૂચનતા.

વાર્તા લેખક પોતાની કલ્પના બુદ્ધિ વડે એવા અર્થ પૂર્ણ તેમજ કળા
પૂર્ણ આંધણીવાળાં વાક્યો ધડે જેથી વાચકના મન ઉપર નવાં વિચાર મર્જન
અને નવાં કલ્પના ભાસવાળા સૂચનો જાણ પડે, એવું શૈલીની ક્રમક ખતાવનાર
સૌથી ભારે અગત્યતાનું એક તત્વ તે કાલ્પનિક સૂચન સૂચનતા છે. કલ્પના
આતુર્થ વડે કલ્પનામય વિચાર બિંદુઓ કળામય વાક્યોમા પ્રકાશી વાચકને
નવિનતા અને સુદરતાનું સૂચન કરાવવું એનું નામ કાલ્પનિક સૂચન સૂચનતા.

અનેકાનેક હિન્દુ વાર્તાઓમા નવિનતા સૂચક કળામય કલ્પનાવંત વાક્યોનો લાભ
આપણને સંતોષકારક પ્રમાણમા મળે છે, પણ પારસી વાર્તા લેખકોમા એ જાનની
લખાવટ કરવાની પ્રથા છેજ નહીં હા, પારસી ટમ પ્રમાણેની ખરેખર ખુબીદાર અને ખરેખર
વખાણવાલાયક શૈલી આપણને અહીં તહીં કોઈ એ ચાર ખુણાઓમા જરૂર મળશે
જાણીતા પારસી વાર્તાગરો મર્ઝબાન પિતા પુત્રની પાગસી દગની શૈલી ધણા ધણા
પારસી વાર્તા લખનારાઓ માટે આર્ગંદારક જેવી પ્રસન્નતા પાત્ર છે જા. સત્યને
ખાતર કહેવું જોઈશે કે, એક ત્રિપાઠી કે એક યુનથી, એક નાનાલાન કે એક ઉમ -
વાદીઆ, એક ધૂમકેતુ કે એક મેવાણી, એક પાનિ કે એક નાગદ, એક લીનાવતી
ખહેન કે એક હસા ખહેનની કલ્પનામય કળાવત લખાવટની સદૃશ સાક્ષી
પુરતા જે અમુક પ્રકરના ખુબીદાર વાક્યો આપણે વાંચીએ છીએ, તે પ્રકારનું
કશું પણ પારસી વાર્તાઓમા આપણને શોધ્યું મળે એમ નથી એક પારસી હોદ
પારસી વાર્તાઓની આ ઉણપ દર્શાવતા અને ખેદ ઉપજે છે, પણ સત્ય ખાતર એમણું
લખ્યા વિના ચાલે એમ નથી દગનાયક પારસી વાર્તા લખનારાઓ " કમકદાર "
વાક્યો લખવા માટે આતુર જણાય છે, અને વળી તેઓ હર્ષજોગ ગર્વ લે છે કે તેઓ
" કમકદાર વાક્યો " લખે છે. પણ પ્રથમ તેઓ પાસે કમકદાર વિચાર બિંદુઓ
જ ક્યા છે ? એ માટે શબ્દખજાની સપતિ ઉપરાંત ખ મ કરી જે કલ્પના ખજાની
પ્રાપ્તિ તેમને હોવી જોઈએ તે તેઓ પાસે છે ?

હવે આપણે પારસી વાર્તાઓની આ અમુક કચાસની વાત છોડી દઈ સામાન્ય
રીતે પાછું વિવેચન કરવા માંડીશું.

કમકદાર વિચાર બિંદુઓ એટલે કે કલ્પના આતુર્થ વડે ઉપભવેલા અર્થપૂર્ણ
વિચારબિંદુઓ. વાર્તાની શૈલી ઉપર એ મોટી અસર ઉત્પન્નથી તેને બેદર શોભાવે છે,
એમા તો કશો શક નથી આવી કલ્પનામય સૂચન સૂચનતા કરવાની લાપકાત જે
લેખકને સાપેક્ષી હોય છે તેઓ નવા નવા પ્રકારની ધડતરવાળા વાક્યો પણ પોતાની
વાર્તા લખાવટમા અવશ્ય દાખવી શકે છે કદાચ કહીએ તો કલ્પનામય વિચારબિંદુઓ

કળામય લખવા માટે લેખકને આગ કરી આપે છે તેનું કલ્પનામય તેને ઝમકદાર વિચારખિંદુઓ ઉપજાવવામાં તેમજ ઝમકદાર વાક્યો બનાવવામાં પણ મોટી સહાય આપે છે વાર્તામાં કાંઈ દરેક વેળાએ અને બધી જગ્યાએ કલ્પના ચાતુર્યથી વાચકને અર્થવિષયક કે શૈલીવિષયક સૂચના આપવાની અગત્ય હોતી નથી, પણ વાર્તામાં અનેકાનેક પ્રસંગોએ કલ્પનામય વિચાર ખિંદુઓ કલ્પનામય-વાક્ય રચનામાં પ્રકટાવવાની ખાસ અગત્ય રહે છે, અને તે અગત્યના પૂરી પાડવાને દરેક ખરા અને સાચો વાર્તાલેખક વાર્તા લેખનના કળા ધર્મથી બંધાયેલો છે.

હવે કેવા કેવા વાક્યો કલ્પનાચાતુર્યના પ્રતાપે વાચકોના મન પર નવા સૂચન લાવીને શેષીને શોભાવે છે, તેના ચોક્કસ નમુના આપણે વાંચીએ—

“ મુઠ્ઠરીની આખો લગભગ મચિલી હતી—મણે જે ખીસેલાં ગુલાબો પાછા ખીસાઈને કળીબદ્ધ થયા હોયની ! ”

હવે આ દ્રષ્ટાંતમાં કલ્પનાચાતુર્ય પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. વાચકની મન પર તેથી કાંઈ નવો ખાસ પણ પડે છે, પણ એજ વાક્યો જે સાધારણ અર્થ પ્રકારમાં અને સારી વાક્ય રચનામાં લખાયા હોત, તો તેથી વાચકને એવી મોજા અને એટલું નવું સૂચન મળ્યા હોત ખરા કે ?

“ ખુમસુગતી કરતા અને પ્રખ્યાતી રિશેષ વહાણી છે ” એમ સાધારણે લખવા કરતા “ ખુમસુરતીમાં પ્રખ્યાત થયા કરતાં પ્રખ્યાતીમાં ” ખુમસુરતે થયું અને વધારે પસંદ છે. ” એનું કલ્પનામય અને કળામય લખેલું વાર્તામાં યોગ્ય રથજે શેષીને શોભાવે કે નહીં ?

નવિનતા અને સક્ષિપ્તતા એ જે, વાક્ય રચનામાં કોઈ અજમ અનેરી મોજ લાવે છે સર્વ જાણકારો એ જાણે છે. ધારો કે કોઈ વાર્તા મઠી તેનું એક પુરુષ પાત્ર પ્રેમ ધર્ષાના ભોગ બની, પોતાના ધગ્મા મોટો જમ મચાવી, આખા ગામમાં હો-હા કરાવી પોતાની પત્નીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે. એવે પ્રસંગે વાર્તામાં તેનો લેખક ખરાખર રથજે જે નીચે પ્રમાણે રહસ્યપૂર્ણ આ હુંક ને ટચ વાક્ય પ્રકટાવે તો તે લેખકની શૈલીને જરૂરજ દીપાવે—

“ એણે તો ઘરને આગધુ અને ગામને જગાડ્યું. ” “ ઘરને સ્ત્રી વિનાનું કીધું ને ગામમાં હો હા કરાવી ” એનું સાદું સદ, લખારને બદલે જરીક કલ્પના ચત્રાની અન્ને લેખકે નવિનતા અને સક્ષિપ્તતા વડે શેષીને શોભાવી છે એમ કહી શકાય.

જુદી જુદી વાર્તાઓ તથા લેખોમાંથી વીણેલા આ નીચલા વાક્યો વાચતા આપણી ખત્રી ચાય છે કે એ દરેક વાક્યો આપણા આગળ નવી સૂચનો ધરે છે—

“ ત્યાં ઇશકની ઇમારત ચક્ષુપ્રેમના પાયા પર ચણાય છે, ત્યાં પ્રેમચક્ષુઓ પોતાનું હાસ્યખિંબ કેંકતાં જલદીજ બંધ પડે છે. ”

“ આંખે મ્હોર બેસે એટલી કેરીઓ ન ઉતરે ને મનુષ્યને અલિ લાપ જાગે એટલાં ફળ ન હોય ”

ઇતિહાસ વિભાગ

“નેમી જતાં પાપણાએ નિઠા મુંઢરીની વિનતીઓ ડોળે ઘણીવાર જતી કીધી છે.”

“એક દેડકાને આગીઓ મળ્યો. આગીઆઓ પૂંડુ” “ગાં માંડુ થુકે ઉરાડે છે ?” દેડકાએ જવાબ આપ્યો “તું ગા માંડુ તેજ પ્રમાણે છે ?” એ તો દરેકને પાતપાતાનો ફેવલાવ મુખાન્ક.”

“બીજાઓને તમારા હૃદયમાં વગવા ના, પણ તેઓ પામે ભાડે લેશે નહીં.”

“કોનો વાંકે કાઢીએ ? તું આપણા ? તું નચીબનો ? હા, એ હાથ હુછવાનો, થાંભલો ઠીક છે !”

“ક્યાં પુરુષનો ધિક્કાર અને ક્યાં સ્ત્રીનો ધિક્કાર ! વરાળ છોડતી કીડલી આગળ આગ ફૂંકતો ‘વિયુવીયસ’ ક્યાં ? ક્યાં ફિવાળીનો મુગમુર કરતો ફટાકડો અને ક્યાં ગાળી ભડેલી ભયંકર પિસ્તોલ ! ક્યાં છંછેડા-મલી સાહુડી અને ક્યાં મહા ઝેરી સર્પ !”

“હિમાલયે અનેક બચ્ચાંને પાતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાંજ બચ્ચાં મુંઢર ને રમ ભયાં લાગે છે. જાબલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના કુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કોન નામાં બચ્ચાંની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઉભું છે.”

કથનાવડે સૂચન સર્જનનારા આના આના કળાવત વાક્યો (Artistic Sentences) શૈલીમાં ઝમકે લાગે છે અને નહીં કે મોઝાઈક ગોણા જે શૈલીની સેંકડો શોભાઓમાની માત્ર એકજ છે.

શૈલીમાં “ઝમકે” અને “રસ” લાવનારા મુખ્ય તત્ત્વોની આ ઉપર ટપેડી સમજ વિશેષ ન લખાવતા હવે આપણે આગળ વધીશું.
કેટલીક ‘લૌકિક’ શૈલીઓ.

ઉપર જણાવેલા શૈલીની ઝમકે લાવનારા મુખ્ય તત્ત્વો ઉપરાંત કેટલીક વાંચનિક શૈલીઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમને વર્ષોથી પહેલાં વાર્તાકર્તાના શિક્ષણ તથા અવસ્થા મજબૂત છે. પહેલાં એ લૌકિક શૈલીઓ એટલી જાણીની છે કે અને તેનો માત્ર નામજ આપેલા પુરતા થઈ પડશે, જેમકે—૧ રૂપકલંકાર શૈલી, ૨ વિરોધાત્મિક શૈલી, ૩ અસ્પષ્ટ આલેખ વાક્ય શૈલી, ૪ અધ્યાહાર શૈલી, ૫ આડંબરી શૈલી ૬ કટાક્ષમય શૈલી, ૭ વ્યંગ્ય શૈલી, ૮ વિરોધાભાસ શૈલી વગેરે.

આડંબરી શૈલીને વાર્તા વિશે આપણે અત્યાર આમમજ ત્યાજ્ય ગણી આવ્યા છીએ, છતાં આ દીપમાં એનો સમાવેશ કર્યો છે તેનું કારણ એટલું જ કે વર્તમાન એક અમુક પ્રસંગે આડંબરી શૈલીને પંજુ ચાન છે—તેનો પણ એક સુઉપયોગ છે ન્યારે વાર્તામાં કોઈ એવું પોઈન્ટ નથી પાત્ર બર્તોરું હોય કે જેની મુખ વાર્તાજનને તે આડંબરી હોય ત્યારે, અથવા તો વાર્તાનું કોઈ પાત્ર માત્ર વિનોદ ઓતર આડંબરી વાદ્યવાદ છોડી

રહ્યું હોય એમ ખતાવવું હોય ત્યારે આડખરી શૈલી ત્યાં વાસ્તવિક હોય આવશ્યકજ
મનાય છે.

શૈલીની કસોટી.

જે, રસને સાચવે, સૌંદર્યને પ્રકટાવે, કળાને દર્શાવે, અર્થ તથા વાક્ય રચનાની
સચોટતા દાખવે, ભાષાની શુદ્ધતા જાળવે, સરળતાને વફાવે, રજુકાને બેસર ન બનાવે
અને વાંચકો પર કરવા ધારેલી અસરને સફળ કરી બતાવે તેજ ખરેખરી સુનંદી શૈલી.
એક સારી શૈલી કાળે આ બધી કસોટીઓ છે, જેમાંથી વાનાકારે પસાર થવું જ જોઈએ.
શૈલીની અપેક્ષા.

સુજે યુગે વાર્તાઓની શૈલી પસંદાય છે; વળી દરેક વાર્તા લેખકની શૈલી બિન્ન
બિન્ન પ્રકારની હોય છે, તેની પરિસ્થિતિમા અમુક વાર્તાની શૈલી સારી છે કે માફી
તેની પરીક્ષા માટે નીચલા સાત શૈલી નિયમો (canons of style) બધા સમપને
માટે નક્કી થયેલા છે. એ સાત નિયમો વડે આપણે ખાત્રી કરી શકીએ છીએ કે
શૈલી ૧ ચક્રિયતા, ૨ સ્વચ્છ અને દુર્લભ (Clear and terse) ૩ વિષયાનુકૂળ,
૪ સુગંધી, ૫ નવાં વિચાર સર્જન અને નવાં કરનારના ઉપરિચિત કરનારી, ૬
માફી પણ ગૌરવવંતી, ૭ અનુચિત તથા કચરાટ ઉપજે એવી વિષયસુચનાઓથી
મુક્ત છે કે નહીં ?

જો એ સર્વેના ઉત્તર હકારમા મળે તો શૈલી તેની આકર્ષ્યમાં વિજયવંતી
શીવડી “ સર્વોત્કૃષ્ટ ” પદને વરી ચુકીજ સમજવી.

હેવટ આ નિબંધને પૂર્ણ કરતા પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે અંતરથી એ-
લુ યાચીયું કે આ રસીથી અને વફાલી ગુજરે ભૂમિ પર તથા જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી
ભાષા બોલાતી હોય; ત્યાં ત્યાં કથામય લખી શકે અને કલ્પનામય લખી શકે એવી
શળનાત્રાળા શૈલીકાર વાર્તા લેખકો અનેકાનેક અને તેનાથીયે અધિક ઉત્પન્ન થાઓ !
ખોની નવિનતા અને શૈલીની રચનાત્મા જળકાવનારા કથાકાર નર અને નારીઓ,
કેન્દુ, પારસી, ધરતામી વગેરે નવા ગુજરાતીઓમા ધણા ધણા પ્રકટે અને તેઓ
જોરે વાર્તા સાહિત્યની ઉત્તમી દ્રુપવાડો એવી તો મ્હોરાવી મહેકાવી પ્રકુલ્લ બનાવે કે
તેની અજમ સુગંધ અને અદ્ભુત અસર ગુજરાતનાજ નહીં-હિન્દનાજ નહીં પણ
મામ પૃથ્વીના સાહિત્ય પ્રદેશમા પહોંચી વળી “ ગુજર ” નામને પરિપૂર્ણ પ્રકાશિક
રે ! અરવું.

ફિરોજશાહ રસ્તમજી મહેતા.

નડિયાદ એ શુદ્ધતાનું નજનગર, આપાત-ક્રિયોગનું કેન્દ્ર તથા ગુજરાતની માહિતીનું મુખ્ય મથક બનનારા નથી નડિયાદ એ વિદ્યામયતી કોડવતી મોહમયી મુસાઈ નથી, નથી એ ગરબચીના સમૃદ્ધિથી તથા મહેમાનગીરીથી ગોઠિત ગજકાટ કે વડોદરા કે ભારતનગર, તેમ નથી એ અનમેલી મુગ્ધતાનગરી જેનો ઇલિલાસ તથા કલા-સંસ્કૃતિ મુપ્રસિદ્ધ છે આતો ડ અગત્ય અને અગત્યની સાદાઈ મેળુ નથી બળુ ?

તેમા ૪ આ ઝંઝ ધનુ જે ધન પહેલા હતુ તે આજે ઝુ નથી તેથી બમાની નાનાઓ-મતકાનો આતિથ્યના, વ્યવસ્થાના-અનેક પ્રકારની, નજરે પડે તો નાટા મનથી નિભારી લેજો એટલ કહી, ફરીથી સાહિત્યબક્ષિતા તથા અતિથિમેવાના ગુહ માનથી એક વચ્ચા બને એક હૃદયથી, નડિયાદને આગશે અમે આપનુ ગ્વામન કરીએ છીએ

‘ પધારો સુખની હેરે, મોવા મહેમાન’ આ સમે,
અધૂ ૧ ગોમો, હો ચે દેશુ પચામતો અમે ”

તેમ ૫ ખાસ આનન્દથી અને પન્નપ્રેમથી અમે આપણા આ અધિવસનના નિયુક્ત-પ્રમુખ મહાશય, વિદ્યા-ગમિકતા-સન્નગિતા એ રણના સમમતીર્થસમા, આચાર્ય આનન્દશક્તિબાહને આવકાર આપીએ છીએ

આનન્દશક્તિબાહને નડિયાદનુ આગણુ નહુ નથી નડિયાદ ૯૪ અપરિચિત નથી યુનાનગ્રામા તેઓ જેમ મણિનાલ-ગોવર્ધનગમ તે મન મુખનામના પ્રેમ તથા આનન્દના પાત્ર હતા, તેમ પોતાની ઉત્તરાવગ્રામા એમની પ્રીતિ તથા નિર્ભારના પત્ર નડિયાદની ઉગ્રતી આગાઓમાના અનેક થઇ ચુક્યા છે ખરે, સાહિત્યપરિષદના રમુખના ચૂંટણી ભ્રમેશ આનન્દના મગલતાથી તથા આની સર્વાનુમતિથી થતી હોય તો મેલુ સા ૧ મ્દને લાગે ક કે નાનથી ૨૩ ૪૧ ઉપર અમદાવાદની પહેલી પત્રિપદને માટે જે એકમતિથી ગોવર્ધનનાઈના ચૂંટણી પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે થઇ હતી તેનો જ કામક પડો આ ૪ મને અનન્દશક્તિબાહની આન ચૂંટણીથી નડિયાદે પાડ્યો હતો

અને એ સર્વથા થોડા છે ૨૫૧ નડિયાદ ૧૦૪ નહિ ૨૫૧ માહિત્યપરિષદ નસુ મ પના ગોવર્ધને જ નહિ, પણ આનન્દશક્તિબાહના મનાનાં સિત્તિનો પણ એ સર્વથા ઉચિત છે

કાણુ કે આજ ગુજરાતમા આનન્દશક્તિબાહનુ થાન બન છે ૧૫૫ રક્તિત્વ અદિતી ૬ એક આખી પચીસીના ૧૮૭૧ તિથાર્થ મના ૧૦૪ ગુરુ, હવે આ ૧૪ ૪૪ થયા, દુન્ટી પણ વધારે મોટી કાશીની સિત્તિ યુનિનાર્સિટીમા ગુરુ-માય ૪-તથા પ્રો વા સિ એ-મેન ૨ તીરે, હિ માથી ને લકાથી ૧ બગતા હજો વિદ્યાર્થમરના નિવૃત્તના ન્દ થાપક

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, નડિયાદ.

સત્કાર મંડળના

અધ્યક્ષ

શ્રી છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનું

ભાષણ

નડિયાદ, તા. ૨૬-૧૦-૨૮

સાહિત્યરમિક સત્તારીઓ અને સંજ્ઞાઓ,

શુભરાતી સાહિત્યપરિષદના નવમા અધિવેશનનું “હરિ ઝડ” કરવાને અત્યાગ્રે આપણે સૌ ભેગા થયા છીએ તે પ્રત્યે અરોતર સત્કામનાની તરફથી, અને આપા ‘નડિયાદની તરફથી, આપનું સ્વાગત કરવાનું ધર્મકાર્ય મ્હારી ઉપગ આવ્યું છે, અને તે હું અત્યંત આનંદથી અને અન્ત કમ્બુથી કરૂં છું.

એક રીતે આ સાહિત્યપરિષદ નડિયાદમા પ્રણી મોડી આની નડિયાદના નામને ઉજવળ કરનારા જે અનેક સાક્ષરરત્નો નડિયાદમા પ્રકટેલા હતા તે હવે જૂતકાગને અધીન થઇ ગયા છે આજે નથી તેજમ્બી મણિલાલ કે નથી મગતકવિ માળ નથી તે પ્રતાપી મુદ્રાવાળા મન મુખમભાષ કે નથી તે સૌમ્ય વિશુદ્ધાત્મા-આપણી જ પરિષદના પ્રથમ પ્રમુખથી અને એક જ-મદાતા-ગોવર્ધનભાષ-ઝરેરીલાલભાઈ, દોલતરામભાષ ને તનમુખરામભાષ પણ આજે રહ્યા નથી એમના વિનાની નડિયાદની સાહિત્યપરિષદ આજ ક્રિયા નડિયાદને સાવ સૂની-ખાલી નહિ લાગતી હોય ? અત્યારે ગોવર્ધનભાષ આ સ્થાને વિગળતા હોત, કે મણિલાલ હોત, તો આ પરિષદ કેની થઇ હોત ? અમારો ભાર કેટલો હળવો થયો હોત, અને શન્યતાની આ ગ્યાનિને બદલે કેટલો ઉત્સાહ ને મર્ નડિયાદવાસીઓના ઉમંગી હૃદયોને આજે ધડકાવતો હોત ?

હતા અમને એક બારે આશ્વાસન છે નડિયાદના આ પનોતા પુત્રો પોતાની પાઠગ એવી સગસ માહિત્યમેરા મૂકી ગયા છે કે તેઓના અક્ષરેદો દીર્ઘામી, ને ચિત્તવ પશુ, ગુરો, અને ઇલાય જમાના લગી નડિયાદના નવા કોળતા પુત્રો આ કીર્તિમત વારસાથી શ્રેણી મેળવ્યા કંગે

આ મમર્થ સાક્ષરોને, પુરૂષો હૃદયથી મગણાજનિ આપતી એ આજે અમાર પ્રથમ કર્તવ્ય ખરે, એથી વિશેષ ઉચિત અન્ય મગણાયણ કિંચુ હોઈ શકે ?

શુશ્રીયવ શુશ્રાનુરાગી ગુજરાત આ નજલિ-અર્પણમા અમારી સાથે જ છે એની ખાતરી અમારી ધ્યાનિને કેટલેક અંગે હાવશે અને અમને આજના મમાગળને માટે વિશેષ હિંમત આપશે

પશુ આ સાહિત્યપિપ્પનો સત્કાર કંગામા અમારી ને અન્ક ખામીઓ અમને નડી છે તેઓમાની આ તો એક જ છે જો કે મેરક એની તોરે મૂકાન એવી બીજી એકે નથી અમારી બીજી મુરેલીઓ આપને તદન અવિદિન ન્હી નથી નડિયાદના વિષમાન કાર્યકર્તા એનો મ્હોટો ભાગ આજ નહા ગામ ગ્હે છે, તેઓ માત્ર પ્રવાસીની માફક જ અહીં આનજ કરે કે તથા ખામ કામ પૂરનો સમય જ અહીં ગાળી શકે છે વળી કેટલાકોને જુદા જુદા પ્રકારના અનાગેઅની પીડા છે અને તે એવા પ્રકારની છે કે એમની છુટા તથા શમિતના વચ્ચે ત્રાસજનક ક્વલ આના કંગે છે આ જન્મે ઓછા હોય તેમ બીજી મે તદન અણવાગી ને અમાધાગણુ ગભીરતાવાગી આપતિરો આવી પડી એક આન્યુ ગયા વર્તનુ પ્રચડ વિનાશક અતિવૃષ્ટિ પૂર, જેની સહારકથા સૌને વિદિન છે, અને બીજુ આન્યુ 'માડોની' જેની વીન્કથાના રણકા હજી આપણા કાનમા ગમી ગ્તા છે આ જન્મે આગમાની-મુત્તાની આફતેની અદર ગુજરાતે પોતાની ને મગ્દાની કેગતી છે અને ગાગવ વધાયુ છે તેમા નડિયાદવાસીઓનો પશુ હિંમો છે-એ જન્મે વિામ વિષતિમા અડગ મ્હી ગજરાતને આગળ ને નાર સન્દાર" વચ્ચમાધ તો ન્દાનપણમા નડિયાદનેજ ખોજે ગરુ હતા એ વાત માચી છે, તો પશુ માહિત્યપિપ્પનો કાર્ય કંગામા આ જન્મે (જનનનય તથા જાગડોની) ખરેખર વિરૂપ થઈ પડ્યા જેવું આપણુ સદ્ગાગ્ય છે કે આજે એમ કહી શકાય એવુ થયુ છે કે એ વિરોધ પશ્ચિમ માત્ર વિચરકારક જ થયુ માહિત્યપિપ્પ એક વર્તે મોડી મગી એથી વિશેષ નુકસાન થયુ નહિ જો વિચાર કંગતા એ કાધ એવી ગબીર હાનિ પશુ નથી

આવી આવી મુરેલીઓની વચ્ચે થયેલી તૈનાગીઓને પશ્ચિમે આજે આપણે આમ મેગા થઈ શક્યા એ પશુ એક મ્હોગી વાત છે ન્દાના ન્પટા અનેક જન્મોએ, આની સર્વમાધાગણુ તેમજ અનેક અગન દગ્ગતો વેરી લાગે સાહિત્યપિપ્પ ઉપગતી થદાથી તથા પોતાની જન્મશૂનિ ત ધની બમ્પિથી તનતોડ મહેનત કરી ત્તેન જ આ દગ કે આ મમેનનની સરગતા અને આપ મર્વની ધમનતા જેજ અમારી આકામા છે

નડિયાદ એ ગુજરાતનું નજનગર, આપાગ-કોમળુ કેન્દ્ર તથા ગુજરાતી માલિયનું મુખ્ય મથક અમદાવાદ નથી નડિયાદ એ વિવાસવતી કોડવતી મોહમમી મુલાઈ નથી, નથી એ નાન્યથીની સમૃદ્ધિથી તથા મહેમાનગીરીથી યોજિત ગજકાટ કે વડોદરા કે બારનગર, તેમ નથી એ અલમેલી સુતનગરી જેનો ઇતિહાસ તથા કલા-ગસિકતા સુપ્રસિદ્ધ છે આતો ડ અગેતર અને અગેતરની સામઘ મેણુ નથી જાણુ ?

તેમાય આ રંગે ધનુ જે ધન પહેલા હુ તે આગે રમુ નથી તેથી અમાગી નનનાઓ-મતકારની આતિથ્યના, વ્યવસ્થાની-અનેક પ્રકારની, નજરે પડે તો મોટા મનથી નિભારી લેતો એટલું કટી, ફરીથી સાહિત્યખક્તિના તથા અતિથિમેવાના શુદ્ધ ભારથી એક વચ્ચો અને એક હૃદયથી, નડિયાદને આગણે અમે આપનું આગમન ફરીએ છીએ.

“ પધારો સુખની હોરે, મોવા મહેમાન ' આ નમે,
અધૂના ગોમો, હોયે જે દેશુ પચામતો અમે ”

તેમ ૫ ખાસ આનન્દથી અને પગમગેમથી અમે આપણા આ અધિરગમના નિયુક્ત-પ્રમુખ મહાગમ, વિધા-ગમિકતા-સંગ્રાગિતા એ ત્રણના સમમતીર્થસમા, આચાર્ય આનન્દશક્રભાઈને આવકાર આપીએ છીએ

આનન્દશક્રભાઈને નડિયાદનું આગણુ નહુ નથી નડિયાદનું ૧૬૧ અપરિચિત નથી મુનારગથામા તેઓ જેમ મણિવાસ-ગોવર્ધનગમ ને મન મુખગમના પ્રેમ તથા આનન્દના પાત્ર હતા તેમ પોતાની કિતગવથામા એમની પ્રીતિ તથા સહભારના પત્ર નડિયાદની કુશળતી આશાઓમાના અનેક થઇ ચૂક્યા છે ખરે, સાહિત્યપરિવર્તના રમુખના ચૂલ્હી દમેગ આટના સગલતાથી તથા આની સર્વાનુમતિથી થતી હોય તો કેવુ સા ' અને લાગે કે કે આજથી ૨૩ વર્ષ ઉપર અમદાવાદની પહેલી પત્રિપદને માટે જે એકમનથી ગોવર્ધનભાઈની ચૂલ્હી પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે થઇ હતી, તેનો જ કાલક પડો આ રમને આ નન્દશક્રભાઈની આના ચૂલ્હીથી નડિયાદે પાડ્યો હતો

અને એ સર્વથા યોગ્ય છે કેવુ નડિયાદનો નહિ દેવગ સાહિત્યપરિવર્ત પ્રમુખ પદના ગોવર્ધને જ નહિ, પણ આનન્દશક્રભાઈના મનાહાગિ સ્થિતિ રો પણ એ સર્વથા યોગ્ય છે

કાણુ કે આજ ગુજરાતમા આનન્દશક્રભાઈનું જ્ઞાન અને છે આપુ રક્તિત્વ અતિતર છે એક આખી પચીસીના ગુજરાતી વિધાયતિગના ક્રમ મુજ, હવે આક નર રા થયા, ફરની પણ વધારે મોટી, કાશીનારિન્દુ યુનિનાર્સિટિ મુજ-માયક-તથા પ્રો વાસિ એ-એવા તરીકે, હિન્દીથી ને લકાથીય વલગતા રજગે વિધાયતિગના નિર્વાહના નર-થા

અનેક યુનિવર્સિટીઓ-અનેક નામાકિત શિક્ષણગ્રાન્થીઓ-અનેક પ્રખ્યાત વિદ્વાનોના ગાનમાગમનો અનુષ્ઠાન લાભ લેનાર, આપણા આનન્દશકન્ધા ની છુનામા મકાન નકાન એવું ગુજરાતમા આજે બીજી કશું છે ?

કવચ વિગિષ્ટતા માત્ર આ મમ છે પણ આટલામા આનન્દશકન્ધા સમાર્પિતતા નથી બ કે એમનો ખર્ચ જીવનપ્રેમ તો માહિત્ય તથા તત્ત્વચિન્તનનો છે અને એ મન્નેમા પણ એમની વિશાળ યુદ્ધિયે તથા ૬૦ વિચારોએ એમને કાઢ માકડા બીનામા પડવા પરી નહેવા દીધા નથી, પરંતુ એ પ્રેમોમા પણ એમણે પોતાને માટે એક જૂદા-નવું-ઉંચું ન્યાય આપ્યા ગુજરાતમા મેળવા લીધું છે અથવા તો એમને માટે આ મર્વ જુના જુના પ્રદેશો નથી એમણે તો એ મર્વને પોતાના જીવનમા એકમખ્યા ગૃથી દીધા છે

અને જાણે આ એકતાની પ્રતીતિ જનમમાજને પણ કનાવવી હોય તેમ એમના જીવનમા અત્યારે ત્રણ સુમંગ પ્રમંગો લગભગ એકી વખતે બન્યા છે પહેલો તે “મન્નત”નો નજીતોત્સવ તથા તાલ્માન્ક-મન્થન પ્રકાશન બીજો તે આજનું નવમી ગુજરાતી મહિત્ય પરિવહના પ્રમુખપદનું આરોહણ અને ત્રીજો આ નાનાતમા મદ્રાસમા મળનાર અખિનમાનત તત્ત્વચિન્તન પરિષદ ‘ઈન્ડિયન રિતોથોરિકન પ્રેસિમ ના પ્રમુખ તરીકેનું નિયોજન

એમના જીવનની ત્રણ ન્હોતી દિશાઓમા એમની સત્તા એકનામગી અકિત ક ના આ પ્રસંગત્રીને માટે આજુ ગુજરાત એમને સર્વ અખિનન્દ આપશે ગજરાત તો ધણા કાળથી એમને ઓગળી ચૂક્યું છે એમના નવાવની મીઠાઈ તથા મુજનતાએ આ ઓગળાવ દ્વારે એ ન કરી મક્યું છે આજે ગુજરાત એમની પામેથી વણી આના નખે છે વાગણસીમા નેતા નેતા આ ન વડ થઈ ગયા પણ એમના હંથના એક ખુણામા ગુજરાતનું ગ્થાન ‘ગીઝ ડુ’ છે એમની ગકિતથોના પિપાકનો તથા એમના અનુભવની મજાદિનો ધણા કાળ ન્ધી નાબ લેવાની ગુજરાતની તીવ આશા છે

આનન્દશક બાઈ આજે નખ્યાં તથા ગજરાતી સાહિત્યપરિષદ આપને અહીં દર્શાવી અને અખિ આનાથી વધારી લે છે અમારો નવમમ એ શ્રદ્ધા તથા એ ગવ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના તિહામમા આ મહત્વનો મમ આપ્યો છે તે પ્રસંગે હવે ખાસ વિકાસની તન્ક લઈ જઈ શકે એવા બીજો આનો કુશળ સુકાની પરિવહને બાએ જ મગી શક્યો હોય

આ પ્રમંગ ધડીમ એમ શ્રદ્ધા જાય છે આના નાગ મુખની ન કાર્યમા ગત સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ સુજાતા અને મમ ગુપલાના માતા મૂર્તિ મમા, માદિ વપરિષદ સાહિત્યનના તથા અન્વ પ્રવચિત દ્વા માદિયની પ્રથમ ને પત્ની રીને અનેકધા મેવા

કન્યા ૨૫ મ- મહાબા નંલકદનો સહયોગ હોત તો કેવુ સાડ થાત' ગુજરાતને એમની અનેકેશીર માર્દમતાથી નહીં મનાવનાર આ ગ્રંથગ્રંથના ગુજરાતને તેમજ મારિત્ય પરિવર્તને બાદે ખેડ પડી કે એમના કુટુંબ સાથે એમના અસાનને માટે મહાનુભૂતિ દર્શાવના એ મહાગા આત્માનુ શ્રેય જ્ઞીયુ

આશ્ચર્ય આનંદશકાબાધના સાથે પધારેલા અન્ય માત્રાને તથા ખાન કરીને પશ્ચિમના વિભાગ-પ્રમુખે તે પશુ નડિયા આને એનાજ હરથી આનંદ આપે .

સાહિત્યપરિવર્તને માટે વિભાગ ચના થની જોઈએ જ નહિ તે વિષે હજી માર્દ સશય ગત હાય હજી કોના અર્થિપ્રાય નિર્ણ હોય તો તેને મહાનિર્ણયનું એક અનિવાર્ય જ ગણવાનું કે પશ્ચિમના વિકાસની સાથે વિભાગ-ચના અનિવાર્ય છે ખરું વિભાગની યાગ ચના થશે અને પ્રત્યેક વિભાગ પોતાના ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિના એક કેન્દ્ર તરીકે વ્યવસ્થા કરેલો થશે ત્યારે જ સાહિત્યપરિવર્ત પશ્ચ પોતાના લક્ષ્યની મિદિમા એક પગથીકે ચે જે

આ સર્વ વિભાગી પ્રમુખામાથી જો શ્રીમાન્ ગારીશક જોજાનુ નામ વિશેષ મત્કારદે પ્રથમ લડે તો તે સર્વથા ઉચિત જ , આ મહાનુનાર આને કેવળ નડિયાદના જ નહિ, પણ આખી સાહિત્યપરિવર્તના અંગે મમન ગુજરાતના મહેમાન કે જનનુ કષ્ટ વેડીને પશુ તેઓથી આ લાખીસુમારરી કરવા કમુલ થયા અને આપણા ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખપદને આગીકાર કર્યો એ જ એમની મુજબતા મતાની આપણે જોજાજીની વિવ્રતાના ઇતિહાસ-બેરના દેશ-મકિતા તથા સાહિત્ય-જગના ગુજરાતની જનતાએ તો જણકા જ સાબળ્યા , આને હવે એમના નવજ દર્શનનો અવસર ગુજરાતને મળ્યો હવે એમને ગુજરાત પધારે જણુશે એમનુ યકિતાત્વ ને વિવ્રતા ઉમનનો પ્રત્યક્ષ પશ્ચિય પામશે, અને એમની અ.ય. જનનુભૂતિએનો પ્રસાન તથા સચાર ગુજરાતમા પશુ વધશે એ ઉપરાંત આપણા ઇતિહાસ-વિભાગમા ગમ લેતા મા બન્નેએ ને એક ની પ્રેરણા મળશે

ગણી એ પશુ કહેવું જોઈએ કે આપણી પશ્ચિમના જુસમાન હિન્દી સાહિત્ય સમેનનુ પ્રમુખાદ શ્રીમાન્ જોજાજીએ હમણા જ શોભા યુ છે નથી આની નિહત્પરિાની યવથા બધાજી મત્વાદિ વિષે પશુ તેઓની પાસેથી આપણને ઘણ જણવાનું મળશે મને એઓથીનો પશ્ચિય જુનાગદમા ઘણુ વર્ષિય કાદમરી અથ સબધમા થયેલો હતો તેમા ગાજના પ્રવૃત્તિ દર્શનથી જો રૂદ્ધિ થા કે તેની મ્હાત મન અતિ નકુનિત બન્ધુ છે

સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખ બાઇ ગમનાગાણુ પાંકનુ તથા એમના “પ્રત્યાન” નું
અન્ય આજના ગુજરાતમાં ઘણું આશ્ચર્યકર છે તેમ નિતાન-વિભાગના અર્થ ના કુવંચ
નાયક શિમલુશાસ્ત્રી તથા સાધનશાસ્ત્રી તરીકે ગુજરાતને સાચી પેઠે જાણીતા છે આ
મને તમણુ ને વિદ્યાન મનુષ્યોએ પોતાના વિભાગના સાહિત્યની પ્રગતિને તથા ઉત્થાપિતે માટે
પોતાની કીમતી મેવા આપી છે એ આનન્દકારક છે

વિભાગ-અમ્મનાની યુન આપના કરવા ઉપરાંત, એક પગલુ આગળ વધીને અમે મે
નના વિભાગોની યોજના કરી છે અર્થશાસ્ત્ર તથા ધર્મ-મનેના ગુજરાતી સાહિત્યને આપી
ન્યાય મળશે એવી આશા છે ને જન્ને વિભાગોના પ્રમુખ પે વિનાજવાન ગ ગ જનસુખનાન
મહેતા તથા ગ ગ નર્મદાસકર દેવસકર મહેતા પધારેના છે તથાની ખ્યાતિ એટલી છે કે
તેમનુ એળખાણુ કગવવાની જરૂર નહીં નથી આ પ્રત્યેમાના ગુજરાતી સાહિત્યની
ખિયરણીને માટે તેઓ આપણને અમર મંત્ર આપશે એ ચોક્કસ છે

હવે એક વધુ વાત કરીને નિમીશ

એ હમણા જ કહ્યું કે સાહિત્યપરિષદના ઇતિહાસમાં આજનો કાગ મહત્વનો છે
કેટલીક રીતે એ તેથી વ વધારે મહત્ત્વ ડ અને તેમાં નવા જોડુ નથી ગુજરાતી
સાહિત્યપરિષદની આ મેંક તો નવમી જ છે, જ્યાં પરિષદનુ વય એ મપ્પાથી અડીમણુ
છે પ્રથમ પરિષદ અમલવાદમાં મળી તેને આજ ૨૩ વર્ષ પૂર્ણ થય મયા ૬ ૨૩ ૧૧ની
સમ્યા ઓળખા ઓછી મે પેટીએના આ મે પાત્ર તો ચલાવી જ

આ ૨૩ વર્ષ દરમ્યાન માત્ર આ જ મેંકો થય છે એ જ એક રીતે આજની
અસ્પૃશ્યતા યુનામો છે પરંતુ મે પે હોમા ‘પરિષદ બરી’ એ જ એક રીતે મુખ્ય કોષ
હવે ત્રીજી પરિષદથી જ પરિષદના સ્વરૂપને ધાર્મિક, બધારણુનો સદગામિ તથા જાનુગામિ
પ્રતિષ્ઠાનો મૌલિક વિચાર મળે થયે એ વિચારનુ કષ્ટક આવહારિક પ્રજા કે આ મે
પરિષદમાં પ્રકટ થયુ કેટલુક બધારણુ બધારણુ યાજ સ્થાપા પ્રગતિને સ્વીકાર થયો હત્યારિ

પરંતુ મુશ્કેલી જ એ સાત અપદ આજ હની કે આ પ્રોગ્રેસ અતિમ અવગ્યાના
નથી પણ પ્રાથમિક પ્રકારના જ છે તે પરીના અગ્રમાં આ વાત નાગ ચોક્કસ થય છે એ
પ્રોગ્રેસ લોગપ્રિય કે લોકાર્થિક પણ નીવડવા નથી સાહિત્યપરિષદમાં જે અગ્રો ૧૧ કગાની,
તથા જે નવા અગ્રો હમેગવાની જરૂર હતી જેને પછીએ સાહિત્યપરિષદનુ ધાર નધાએ
અપદ થાય, તથા એની પ્રગતિ વધાર સામર્થ્યવાળી તથા તોડપકાર થાય-તે દષ્ટ થય
થકયુ હાય એમ અમાનુ નથી

આમાં નિગમ ચલાવ કે દાખોપણુ ક વાની જરૂર નથી પ્રથમ પ્રોગ્રેસ જગતમાં
જવડે જ સજ થાય, આવા નોટા પાસ કપ્ર પ્રથમ પ્રોગ્રેસ ક તા પડના તો
તા કાગિક નિદગાનો માત્ર નેણ થય નહુ જ જે એ તેમ ગુજરાતની કેટલીક ખ ન

મુરકેલીએ એવી છે કે આતું રચનાત્મક કાર્ય કરવા જતાં તેઓનો બહુ સાધનનાથી વિચાર કરવો પડે છે. એટલું જ નહિ પણ જગતમા જેણે જેણે કાર્ય પણ સિદ્ધિ મેળવી છે તે તે સારી પેરે જાણે છે કે નિષ્ણતા એ ખરું જોતાં સફળતાનું-સિદ્ધિનું એક પગથાડ માત્ર છે. એ પગથીઆ આગળ અટક્યા તો તો નિષ્ણતામા જ ગહેવાના: પણ ત્હને સમજ તે ઉપર ચડ્યા તો સિદ્ધિ સમીપ આવતી માલૂમ પડશે.

પરંતુ આ 'ચિત્તિનું' એક તાત્કાલિક પરિણામ આપણા લક્ષ્યની બહાર રહેવું ન જોઈએ એ પરિણામ તાત્કાલિક જ છે અને સ્થાયી થઈ નહિ ગહે એ પ્રદાની તથા એવા પ્રયાસની જરૂર છે.

એ પરિણામ તે એ કે આ ૨૩ વર્ષની આ યુવતીની તરફ હજી ધણીની શંકાદષ્ટિ છે એની કારકીદીમા કૃતિની ચતુરતા, એના અરૂપમા ઉપરજાપણ, અને એના સમેલનમા દેવળ ધાધળ ને ધમાલ જ કેટલાની દષ્ટિયે દેખાય છે પરિપક્વ સંગીન કામ શું ક્યું ? ગુજરાતી સાહિત્યની તી ઉર્મત સાધી ? નિબંધ વાચનથી જ શું નિબંધવાતુ હતું? ખાસ કરીને જ્યારે કેટલાક નિમન્ત્રે સામયિક પત્રોના દીવાળી-અકોની કક્ષાના જ હોય, જ્યારે સાગ નિમન્ધો ય પૂરા વાચી-ચર્ચા ચકાય નહિ, જ્યારે વિદ્વાનો કે એવા પ્રકારની હકીકતોવાળા નિબંધો આવે ત્યારે પરિપક્વના સમાજનો આકળા શાય-વાતો કરે-ધોધાટ કરે!

આ તથા આવી ટીકાઓમા જે કાર્ય મત્ત હોય-હું માનું છું કે કેટલુંક સત્ય છે-ત્હેની ઉપર આખમીઆમણા કરીને આપણે પરિપક્વને કદી ય સફળ તથા સમર્થ કરી શકીશું નહિ. જેઓ પ્રકૃતિથી જ સશક્તામા છે, નિરાશાવાદી છે, નૈષ્ઠ્ય-પૂજક છે: તેવાઓને આપણે ન પહોંચી શકીએ. એવા પણ હશે. પણ તે બિવાય બીજા ધણા વિચારશીલ મનુષ્યો છે તેઓના મનનુ સમાધાન તથા તેઓનો સહકાર પરિપક્વ મેળવવો જોઈએ.

સુબાદની આઠમી સાહિત્યપરિષદ સમયે એ ત્રણ મહત્વની વાતોનો સામાન્ય ચીકાર થયો છે તે તરફ લક્ષ બેચવાની જરૂર છે. પરિપક્વના અર્વાચીન સ્વરૂપને વિકાસના બીજા પગથીઆ ઉપર ચઢાવવાની આવશ્યકતા તેમા સ્વીકારાઈ છે પરિપક્વને વધારે સમર્થ કરવાના તથા એને અંગે સતત પ્રવૃત્તિ ગમવાના ઉપાયોની આવશ્યકતા પણ સમજાઈ છે. ઉપાયોમા ને પ્રકારોમા મતભેદ છે: હોય જ. પણ તે મતમતાન્તરોનો ચર્ચામા સાધ્યની એકર્મત-બૃમ્મિકાની સામાન્યતા વિસરાની ન જોઈએ.

વ્યક્તિ જે કામ કરી શકે તે પરિપક્વને કરવાનું નથી પણ વ્યક્તિ ન કરી શકે તથા સહકારથી જ જે થઈ શકે તે કામ પરિપક્વે કરવાનું ગ્યું. એમા પણ સાહિત્યસલાઓ-સોસાયટીઓ-સંસદોના વ્યવસ્થાની ઉપર આક્રમણ કરવાને બદલે, અથવા તેઓ જે કાર્ય

કરે છે તોનું પુનઃગવર્તન કરવાને બદલે, તેઓની વચ્ચે સહકારના સાધન સમાન પરિપક્વ થઈ રહે, એટલું જ નહિ પણ જે કામે પૃથક્ પૃથક્ કરવાને તેઓમાં લાવકાત કે શક્તિ ન હોય, અથવા સમસ્ત ગુજરાતની સાહિત્યની આલમના નામથી કે તરફથી જે કામ કરવાનું હોય તે કામ ગુજરાતી સાહિત્યપરિપક્વ કરે.

વીસમી સદીના આ યુગનો પહેલો મંત્ર સહકાર સંગઠન છે. અને તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ પોતાની આજુ વર્તાવે છે. આ સહકારે પૂરેપૂરો વિશાળ જોડાણ, જે વાતની સાદી આપણો અનુભવ પૂરે છે કે આટઆટલી સાહિત્યસંસ્થાઓ આટઆટલાં વર્ષો થયા ગુજરાતમાં પ્રવર્તે છે છતાં હજી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધણી ક્ષેત્રો તદ્દન અણખેડાયેલા ઉગડ જેવા પડી ગયાં છે, અને સાહિત્યક્ષેત્રોની ઉગડ દશા પ્રજાજીવનની પણ એવી જ ઉગડ વેરાન દશા પ્રકટ કરે છે.

સાહિત્યપરિપક્વ પ્રતિભાને કૃત્ય કરવાનો કદી દાવો ન કરે: પણ પ્રતિભાને પોષક તથા વિકાસક સામગ્રી તથા વાતાવરણ-અને વાનાવરણ એ અત્યંત અગત્યની વસ્તુ છે-ગ્રાંથી શકે ખરી, જેથી પ્રતિભાનો માર્ગ સગળ થાય તથા પ્રતિભાની કૃતિ વિશેષ ફલદાયી થાય. જ્ઞાનના તથા વિદ્યાનાં મ્હોટા મ્હોટા સંગ્રાહનો આ વ્યક્તિનું ઐકાન્તિક મુખપર પણ તથા આગ્રહભરી ધૈર્યવાળી વાગતા એ પ્રથમ દરજ્જે આવશ્યક હોય તોપણ ધણી વાગ લેતી પ્રથમ પ્રેરણા તથા અનેક પ્રકારની અનુકૂળતા પરિપક્વ રચી શકે.

સાહિત્ય એ પ્રજાજીવનનો જેમ એક પ્રતિધ્વનિ છે, એક પ્રતિબિંબ છે, તેમ તે પ્રજાજીવનનું પ્રજેતા પણ છે. હિન્દી સાહિત્યના ભક્તો હિન્દીના પ્રચારને માટે સફળ ને અવિરત શ્રમ કરે છે મરાઠી સાહિત્યના ભક્તોએ મરાઠી સાહિત્યને ને બંગાળીના ભક્તોએ બંગાળી સાહિત્યને આજે હિંદી રથાન પર આજી મૂકેલ છે. ગુજરાતી સાહિત્યની તેની ને તેથી વધુ સેવા ગુજરાતીઓ કરી જ.

વિગતો, અવહારી વિગતો, બેશક અગત્યની છે. પણ તેઓનો સંતોષકારક ઉકેલ લાવવામાં આપણા મૌલિક આશયોની ધમશ ઝોલો થવી જોઈએ નહિ, અને આપણા દુઃખો લક્ષ્યો જાણા પડવા દેવા જોઈએ નહિ.

આ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિપક્વની બેઠકમાં, અન્ય નિત્યકર્મોની સાથે, આ સૌ પ્રશ્નોની ઉપર સારો પ્રકાશ પડે તથા આગળ વધવાના માર્ગ આપણે મળતાથી થોડા શક્તિએ, એવી છેલ્લી આશા પ્રકટ કરીને, ચરોતર તરફથી સામાન્ય અને નડિમાદ તરફથી વિશેષતઃ આપ સોનો ફરીથી આભાર માનીતે, આજના ક્રમમાં જે અન્ય કાર્યો છે તે તરફ યજમાની આપને વિનમિ કરે છું.

આ ભાષણ યુગાન્તર મુદ્રણાલય, સ્ટેશનરોડ-તડિઆહમાં રવિશંકર અંબાશંકર
પંડયાએ છાપ્યું. તા. ૨૫-૧૦-૨૮.

એને એમા જે સ્થળોનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી, અત્યારે સુવિદિત થઇ ચૂકી છે અને ચૌરસેની અપશ્વર ચૌરસેની પ્રાકૃત અને સર્કૃત ભાષા દ્વારા, તથા ગજસ્થાન અને મથુરાની આસપાસના શરમેન દેશ દાગ, હિન્દીની ભૂમિ સુધી જૂની ગૂજરાતીનો મનન્ધ પહોંચે છે એ જોતા, બહુ દૂર સુધીના ભાગને પ્રાચીન પશ્ચિમભાગમાં ગૂજરાત જ ગણવો જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે એને આપણે વર્તમાન 'ગૂજરાત' અને 'બૃહદ્ગૂજરાત'થી ભિન્ન પાડીને ઓળખાવવા 'મહાગૂજરાત' કહી શકીએ આપે ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મ્હારા મિત્ર મહામહોપાધ્યાય પડિત ગૌરીશંકર ઓઝાને સ્વીકાર્યા છે એ આ દર્શિમિન્દુને અનુરૂપ છે.

નડિયાદની ભાગોળમાં પેમતાળ ટેટલા બધા વિદ્વાનો વિદ્યોત્તેજકા અને સાહિત્ય-
નિવાપાંગલિ. વિવામી સંજ્ઞાનોના નામ રમણગોચર થાય છે. દેસાઈશિરોમણિ

હરિદાસભાઈની માફરો ઉપરની પ્રીતિ જાણીતી છે એવેરવાયભાઈ, મન સુખરામભાઈ, મણિયાય, બાળાશંકર, ગોવર્ધનભાઈ, તનસુખભાઈ, દોષતરામ આની માફરગ્તભાળ કાંઈ પણ એક શહેરમાં મળવી કંઈક છે તેથી માફર-રત્નોની ખાણ હોવાનું અભિમાન નડિયાદ યથાર્થ ગીતે ગમી શકે છે, પડી ભલે એ રત્નોના એવેરી બળગ થયાનું મૌભાગ્ય અન્ય શહેરોને પ્રાપ્ત થયું હોય ખીન્ન, છેલ્લા એ વર્ષમાં આપણે જે ગુર્જર સાક્ષરગ્તો ગુમાવ્યા છે એમના વિના પણ આપણી આજની સભામાં ખામી પડે છે સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રમણભાઈની મરકારી સાહિત્યસેવા અનુપમ હતી, અને એમની શાન્ત સીધી અને શીઘ્રી મલાહની ખોટ તો ગૂજરાતને પગલે પગને જણાયા કરે તે સાથે ડાલાભાઈ લક્ષમણભાઈ, રતિપતિરામ પડ્યા, મૂગ્યદ્ર તેનીવાળા, સૌ ચૈતન્યમાળા અને ગજેન્દ્રરાય ક્યુ જેવા ડુમગા હોડ ઉપર પણ કૂર મૃત્યુનો અગ્નિ પડ્યો એ જોઈ ગૂજરાતના સદુ સાહિત્યરસિક સંજ્ઞાને ત્રીન શોક થયા વિના ગહેરી નહિ આની સ્થિતિમાં કાંઈ પણ આશ્વાસન મળતું હોય તો તે એટલાજ મનનથી અને શ્રદ્ધાથી મળે છે કે—મરણ એ મનનશીલ પ્રાણીને જીવનની સીમા વિસ્તારનારી, બાધનારી નહિ પણ વિસ્તારનારી, પગમાત્રાની મ્હોગમાં મ્હોગી બહીસ છે અને ઉન્નત સદુ વડીનો, ભાઈઓ અને બહેનો પરભોળને ઝડપે એમીને આ સરસ્વતીમત જીવે છે જ, અને આપણે પણ એમની દૃષ્ટિ અને સમાગમમાં રહીને જ આપણું કર્તવ્ય કરીએ છીએ

આ પશ્ચિમ ધાર્યા પ્રમાણે, તેમજ ધારા પ્રમાણે વખતમગ જેવી રામગ નહિ તેમાં નડિયાદનો દોષ નથી બત્તે વિશ્વનરુ કા થુ જોતા નડિયાદ ચળોતરને ધન્યવાદ. આપણા અભિનંદનને પાત્ર છે ગયા વર્ષની રેલમાં અને આ વર્ષના બારોલી પ્રમુખમાં ચળોતરે અને એના કેન્દ્રભૂત નડિયાદ જે દેશમેળા કરી છે એમાં ઉસાહ પરાક્રમ ધર્મ મલમ બ-જુમેના આદિ ઉદાત્ત યુરોના અવિભાગથી ગૂજરાતના જીવનને એવે વધારે તેજની પુ છે અને જે ઉપાદાનગણથી માહિત્ય બને છે એમાં સત્વ પ્રેરી, સાહિત્યપરિપક્વ મેગવવી એના કરતા જના પણ ન્યૂન નહિ એવી સાહિત્યમેવા આ જે વધથી ચરોતર બળવી નહુ છે એ સેવા મારે એને ધન્યવાદ હો.

આ મહાન મંરથાના મહારા પૂર્વગામી પ્રમુખોએ પ્રમુખપદેથી ગૂજરાતની પ્રાચીન અને
અર્વાચીન સાહિત્યસમૃદ્ધિનાં, આપને આપ લરીને દર્શન કરાવ્યાં છે,
ઉદ્દેશવિચાર.

તથા આપણા આગળના કર્તવ્યપથ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશનાં કિરણો
! નાંખ્યાં છે. એમાં મહારી ન્હાની દીપિકા નહિ બેઝે. સહ કાષ્ઠ જોઈ શકશે
કે હવે પરિપક્વતા બિંમલ બલે પાંડિત્યકાળ પહોંચ્યો છે, અને કર્મકાળ—બિંમલ નાહ
પણ વિચારથી અને દૃઢતાથી કામ કરવાનો કાળ—આવ્યો છે. પાંડિત્યભર્યા અનેક વ્યા-
ખ્યાનો થયાં, છતાં આપણે ધૃઢીએ છીએ તેવો સાહિત્યવિકાસ થયો નથી. તેથી આપણા
ભાષ્યો હવે કાંઈક કરવું કરવું એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે. આજકાલ તો વિચારથી
કંટાળેલા જગતની જીવનના સર્વ પ્રદેશમાં પ્રભુ પ્રત્યે એકજ પ્રાર્થના થતી સાંભળીએ છીએ:

“ Knowledge we ask not—knowledge Thou hast lent,
But, Lord, the will—there lies our bitter need,
Give us to build above the deep intent
The deed, the deed.”

“The deed, the deed”—કાંઈક કરવું, કરવું એ ખરું. પણ કર્મ વિનાનું જ્ઞાન જેમ
પાંગળું છે તેમ જ્ઞાન વિનાનું કર્મ આંધળું છે. જ્ઞાનનો અત્યંત તિરસ્કાર જીવનના છતર
પ્રદેશોમાં કદાચ નબે-નબે ત્યાં પણ મને લાગે છે કે ન નબે—પણ આપણા આ મંડળના
કાર્યમાં તો તે નિઃસંદેહ ન જ નબે. આપણે તો કર્મ પણ જ્ઞાનથી ભરેલું જ હોઈ શકે,
તેમ આપણા કર્મની રૂપરેખા ઉપર અસર કરે એટલું જ્ઞાન, એટલો વિચાર—તો આપણે
પહેલો જ કરી લેવો જોઈએ.

સાહિત્યપરિપક્વતા ઉદ્દેશ્ય—એના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શુ? લગભગ પચીસ વર્ષ જૂની
અને આંક બેકેટા બેઠી ચૂકેલી એવી આ સંસ્થા માટે આ પ્રશ્ન ધણીને પ્રથમ દૃષ્ટિએ
કાલાતીત યાને અસરો—લાગશે. પણ વસ્તુતઃ જગજૂનું મનુષ્યજીવન જો એના ઉદ્દેશ્યના
પ્રશ્નથી આજ પણ મુક્ત નથી, તો આપણી આ બાલ સંસ્થા—જેને કાંઈક લાભ્યું-તકથું
બોલતાં આવડ્યું છે પણ ચાલતાં બિલકુલ નથી આવડ્યું, અને જેને માટે આપણે
ચાલણગારી કરી છે પણ તેમાં હજી એને બેસતા શીખવવાનું બાકી છે—એ બાલ સંસ્થાનો
જીવનઉદ્દેશ વખતો વખત દેશકાલાનુસાર વિચારાતો અને ધડાતો આવે એ રવાલાવિંક
તેમ જ આવશ્યક છે. એ ઉદ્દેશ મેળવી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા
ભાષ્યોમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયાં કરે છે કે સાહિત્યપરિપક્વતા આજસુધીમાં
ક્યું થું? અને એ પ્રશ્નમાં હમેશા જોડાએલું એક પ્રિય વિશેષણ મંભારીએ તો, ‘સંગીન’ કાર્ય
ક્યું થું? પરિપક્વતા ઉદ્દેશ વિષે આપણે જ્યાં મુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંમુધી એના કાર્ય
પરતે અચક્ષુ આશાઓ અને જોડી કાર્યદૃષ્ટનાઓ બધાયાં કરશે, અને સામસામા પવનથી
આમતેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિપક્વ એનો માર્ગ કાપી ચડશે નહિ. તે
માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે આપણે વખતો
વખત આ સાદું મળીએ છીએ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે કે સાહિત્યને લોકપ્રિય

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્માં પ્રમુખનું ભાષણ.

इदं कविभ्य पूर्वैभ्यो नमोवाक प्रशास्महे ।

विन्देम देवता वाचममृतामात्मन कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યારોને પ્રણામ કહી પ્રાર્થીએ કે—એ વાણી આપણી હો, કે જેના અગે અગ તેજે ધડયા હોય જે સદા જીવત હોય, અને જે 'આત્માની કલા'—નામ, સુકલિત અશ, અને તે પણ આત્માનો અશ—હોય પાડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તરુના મહાન ઉપાસક, ઈશ ભવભૂતિનું આ મંગલાચરણ, જે જગતની સર્વ સાહિત્યપરિષદ્નું એક સનાતન મંગલાચરણ થવાને યોગ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ની પણ મંગલ પ્રાર્થના હો ! આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનું કાર્ય આરંભીએ

સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો,

૧

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદ્માં પ્રમુખપદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અન્ત કરણથી ઉપકાર માનું છું ખાસ કરીને ઉપકારપ્રદર્શન.

એટલા માટે કે આપ મ્હારી ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ જાણો છો, છતાં પણ આપે મ્હારી ખમતગી કરી છે હું વર્ષમા ધણી ભાગ દૂર પ્રાન્તમાં રહું છું, અને તેથી આપણી પ્રિય ગુર્જરભૂમિની સેવા મ્હારાથી થોડી જ બને છે, તથા એની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ સંબંધી પણ હું કાંઈક અચાન હોઉં એ સ્વાભાવિક છે એટલું જ નહિ, પણ ભૂતકાળમાં તેમજ અત્યારે વખતોવખતના મ્હારા અગ્રેના વાસમાં જે કાંઈ મહે જાણ્યું છે, સમજ્યું છે, વિચાર્યું છે, એને પણ બરાબર ગોઠવી એનો આપની સેવામાં આવેમહાન પ્રસંગે ઉપયોગ કરે એટલો સમય હું મેળવી શક્યો નથી તે માટે મ્હારી સર્વ ખામીઓ ઉદારતાથી સહી સેવા આરભમાં જ હું આપને વિનંતિ કરું છું આવે પ્રસંગે મ્હારા દૂરવાસ માટે મને તીવ્ર ખેદ થાય છે, પરંતુ તેમાં મતોપનું કાંઈ પણ મિશ્રણ હોય તો તે એટલું જ છે કે ગૂજરાતની પ્રાચીન સીમા જે હું દશ વર્ષ પહેલાં માત્ર પુસ્તકોથી જ જાણતો હતો તેના હવે મને સાક્ષાત્કાર થયો છે આપણે 'ગૂજરાત' અને 'બહદ્રગૂજરાત' એવા સમ્બંધ વાપરીએ છીએ ત્યારે, વર્તમાન ગૂજરાત અને પૂના-કાશી-ઝનકતા-મદ્રાસ-બેંગલોર આદિ આપણા ભાષ્યઓએ હાલમાં કરેલા નિવાસસ્થાન એવો ભેદ વિવક્ષિત હોય છે પણ મધ્યમલીન ગૂજરાતનો દતિહાસ જોતા જણાય છે કે ગૂજરાતની તે સમયની એક સીમા ઉત્તરમાં બહુ દૂર સુધી પહોંચતી આ વાત ઉપર સ્વર્ગસ્થ ભાષાપણિત રેસિડેન્ટીએ પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષાના અન્વેષણથી જે પ્રમાણ નાખ્યો છે તેનું સ્વરૂપ હસ્તામયકવલ્લું હવે જ દેખતો થયો છું ગુર્જ-ભૂમિનો પ્રદેશ એક વખતે રાજસ્થાનને અન્તર્ગત હતો એ વાત, જે સ્થળે 'ગુર્જ-ના'-સમ્બંધવાળા શિલાલેખ મળ્યા છે

એને એમાં જે રચણોનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી, અત્યારે સુવિદિત થઈ ચૂકી છે. અને શૌરસેની અપભ્રંશ શૌરસેની પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા, તથા રાજસ્થાન અને મથુરાની આસપાસના થરસેન દેશ દ્વારા, હિન્દીની જૂનિ સુધી જૂની ગૂજરાતીનો સંબંધ પહેંચે છે એ જોતાં, બહુ દૂર સુધીના ભાગને પ્રાચીન પરિભાષામાં ગૂજરાત જ ગણવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એને આપણે વર્તમાન ‘ગૂજરાત’ અને ‘પૃથ્વિગૂજરાત’થી ભિન્ન પાડીને ઝોળખાવવા ‘મહાગૂજરાત’ કહી શકીએ. આપે ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મ્હારા મિત્ર મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગૌરીશંકરજી ઝોઝાને સ્વીકાર્યા છે એ આ દૃષ્ટિબિન્દુને અનુરૂપ છે.

નડિયાદની ભાગોળમાં પેસતાંજ કેટલા બધા વિદ્વાનો વિદ્યોત્તેજોઃ અને સાહિત્ય-વિદ્યાસી સંજ્ઞાઓનાં નામ રમણગોચર થાય છે ! દેસાઈશિરામજી નિવાપાંજનલિ. હરિદાસભાઈની સાક્ષરો ઉપરની પ્રીતિ બહુની છે. ઝવેરલાલભાઈ, મનઃસુખરામભાઈ, મણિલાલ, બાળાશંકર, ગોવર્ધનભાઈ, તનસુખભાઈ, દાહતરામ આવી સાક્ષરરત્નમાળ કાંઈ પણ એક-ચહેરમાં મળવી કઠણ છે. તેથી સાક્ષર-રત્નોની ખાણ હોવાનું અભિમાન નડિયાદ યથાર્થ રીતે રાખી શકે છે, પછી ભલે એ રત્નોના ઝવેરી બગ્ગર થવાનું સૌભાગ્ય અન્ય ચહેરોને પ્રાપ્ત થયું હોય. ખીજું, છેલ્લાં બે વર્ષમાં આપણે જે ગૂર્જર સાક્ષરરત્નો ગુમાવ્યાં છે એમના વિના પણ આપણી આજની સભામાં ખામી પડે છે: સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રમણભાઈની સંસ્કારી સાહિત્યસેવા અનુપમ હતી, અને એમની શાન્ત સીધી અને ઝીણી સલાહની ખોટ તો ગૂજરાતને પગલે પગલે જણાયાં કરશે. તે સાથે ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ, રતિપતિરામ પંડ્યા, મૂળચંદ્ર તેલિવાળા, સૌ. ચૈતન્યમાળા અને ગજેન્દ્રરાય જુમ જેવા કુમળા હોડ ઉપર પણ કૂર મૃત્યુનો અગ્નિ પડ્યો એ જોઈ ગૂજરાતના સહુ સાહિત્યપ્રસિક્ત સંજ્ઞાઓને તીવ્ર શોક થયા વિના રહેશે નહિ. આવી રિયતિમાં કાંઈ પણ આશ્વાસન મળતું હોય તો તે એટલાજ મનનથી અને શ્રદ્ધાથી મળે છે કે—મરણ એ મનનશીલ પ્રાણીને જીવનની સીમા વિસ્તારનારી, બાંધનારી નહિ પણ વિસ્તારનારી, પરમાત્માની મ્હોટામાં મ્હોટી બક્ષીસ છે; અને ઉક્ત સહુ વડીલો, ભાઈઓ અને બહેનો પરલોકને ઝડપે એસીને આ સરસ્વતીસત્ર જીવે છે જ, અને આપણે પણ એમની દૃષ્ટિ અને સમાગમમાં રહીને જ આપણું કર્તવ્ય કરીએ છીએ.

આ પરિવર્તિ ધાર્મ્ય પ્રમાણે, તેમજ ધારા પ્રમાણે, વખતસર મેળવી શકાઈ નહિ તેમાં નડિયાદનો દોષ નથી; બલકે વિલમ્બનું કારણ જોતાં નડિયાદ અગ્રેસરને ધન્યવાદ. આપણા અભિનન્દનને પાત્ર છે. ગયા વર્ષની રેલમાં અને આ વર્ષના બારડોલી પ્રકલ્પમાં ચરોતરે અને એના કેન્દ્રભૂત નડિયાદે જે દેશમેવા કરી છે, એમાં ઉત્સાહ પરાક્રમ ધર્મ મંચમ બંધુસેવા આદિ ઉદાત્ત ગુણોના અવિધ્વારથી ગૂજરાતના જીવનને ઝેણું વધારે તેજસ્વી કર્યું છે, અને જે ઉપાદાનકારણથી સાહિત્ય બને છે એમાં સત્ત્વ પ્રેરી, સાહિત્યપરિષદ મેળવવી એના કરતાં જરા પણ ન્યૂન નહિ એવી સાહિત્યસેવા આ બે વર્ષથી ચરોતર બળવી રહ્યું છે. એ સેવા માટે એને ધન્યવાદ હો !

આ મહાન મંરથાના મહારા પૂર્વગામી પ્રમુખોએ પ્રમુખપદેથી ગૂજરાતની પ્રાચીન અને
અર્વાચીન સાહિત્યસમૃદ્ધિના, આપને આંખ ભરીને દર્શન કરાવ્યાં છે,
ઉદ્દેશવિચાર. તથા આપણા આગળના કર્તવ્યપથ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશના કિરણો

! નાખ્યા છે એમા મહારી ન્હાની દીપિકા નહિ બેઝે સહુ કાંઈ બેઝ શકે
કે હવે પરિપક્વતા બર્મિકાળ બદલે પાડિત્યકાળ પણ ગયો છે, અને કર્મકાળ—બર્મિકા નાહ
પણ વિચારથી અને દૃઢતાથી કામ કરવાનો કાળ—આવ્યો છે પાડિત્યભર્યા અનેક વ્યા-
ખ્યાનો થયા, છતાં આપણે ધૃષ્ટીએ છીએ તેવો સાહિત્યવિકાસ થયો નથી તેથી આપણા
ભાઈઓ હવે કાંઈક ડરડર એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે આજકાલ તો વિચારથી
ઠટાણેલા જગત્પત્ની જીવનના સર્વ પ્રદેશમા પ્રભુ પ્રત્યે એકજ પ્રાર્થના થતી સાબળીએ છીએ

“ Knowledge we ask not—knowledge Thou hast lent,
But, Lord, the will—there lies our bitter need,
Give us to build above the deep intent
The deed, the deed.”

“The deed the deed”—કાંઈક કરવું, કરવું એ ખરૂં પણ કર્મ વિનાનું જ્ઞાન જેમ
પાગલુ છે તેમ જ્ઞાન વિનાનું કર્મ આધળું છે જ્ઞાનનો અત્યન્ત તિરસ્કાર જીવનના ધતર
પ્રદેશોમા કદાચ નભે-જોકે ત્યાં પણ મને લાગે છે કે ન નભે—પણ આપણા આ મંડળના
કાર્યમા તો તે નિસદેહ નજ નભે આપણુ તો કર્મ પણ જ્ઞાનથી ભરેલું જ હોઈ શકે,
તેમ આપણા કર્મની રૂપરેખા ઉપર અસર કરે એટલું જ્ઞાન, એટલો વિચાર—તો આપણે
પહેલો જ કરી લેવો જોઈએ

સાહિત્યપરિષદનું ઉદ્દેશ્ય—એના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શું? લગભગ પચીસ વર્ષ જૂની
અને આઠ બેઠકો બેઠી ચૂકેલી એવી આ સરથા માટે આ પ્રશ્ન ધણાને પ્રથમ દૃષ્ટિએ
કાલાતીત યાને અસરો—લાગશે પણ વસ્તુતઃ જગજનું મનુષ્યજીવન જે એના ઉદ્દેશ્યના
પ્રશ્નથી આજ પણ મુગ્ધ નથી, તો આપણી આ બાલ સરથા—જેને કાર્પિક ભાગ્યુ-ત્રાગ્યુ
ભાવતા આવડ્યું છે પણ ચાલતા મિથુન્ય નથી આવડ્યું, અને જેને માટે આપણે
આમણગારી રૂરી છે પણ તેમા દબલુ એને ખેસતા શીખવવાનું બાકી છે—એ બાલ સરથાનો
જીવનઉદ્દેશ વખતો વખત દેશમધાનુસાર વિચારતો અને ધડાતો આવે એ સ્વાભાવિક
તેમ જ આવશ્યક છે એ ઉદ્દેશ મંમન્ધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા
ભાઈઓમા એના કાર્ય વિષે વાગવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયા કરે છે કે સાહિત્યપરિષદે આજસુધીમા
કયું શું?, અને એ પ્રશ્નમા હમેશ જોડાએલું એક ત્રિય વિશેષણ મંભારીએ તો, ‘સંગીત કાર્ય’
કયું શું? પરિપક્વતા ઉદ્દેશ વિષે આપણે જ્યાં સુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય
પરતે અશમ્ય આશાઓ અને ખોટી ગર્વદ્વંદ્વનાઓ બધામા ફરશે, અને સામસામા પવનથી
આમતેમ ખેચાતા વહાણની માફક આપણી પરિષદ એનો માર્ગ કાપી શમશે નહિ તે
માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમઝી લેવી જોઈએ કે આપણે વખતો
વખત શા સાડે મળીએ છીએ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ માધન માટે કે સાહિત્યને લોકત્રિય

કરવા માટે ? કે બને માટે ? બેમાંથી એક અમુક જ એમ જટ નિર્ણય કરી એ ઉદ્દેશ સાધવા આપણે તન મન ને ધનથી મગ્ની રહીએ, અને એ ઉદ્દેશમાં જોટલા સાથે રહે તેટલા ખરા, અને ન રહે તેટલા માટે દુર્ધ શોધનું કારણ નહિ—એવી આત્મસંતોષની શક્તિ રાખી રાખીએ. અથવા તો બેમાંથી એકજ નહિ, પણ બંને એમ પણ આપણે નિર્ણય કરી રાખીએ. પરંતુ એમ કરવામાં સામસામા કારણથી અસંતોષનો ધુમાળો અગ્નિ વખતો વખત સળગ્યાં કરવાનો અને આપણા કૃંણા પ્રયત્નને બાળ્યાં કરવાનો સંભવ છે. તે માટે કાર્ય કરવું હોય તો તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા દોરી લેવી જોઈએ, અને તે માટે જે કાંઈ યોજના ધડવી તથા અમલમાં મૂકવી પડે તે વિષે વિચાર અને નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. આમ કાર્ય પછી અસંતોષનું કારણ નહિ રહે, અને રહેશે તો તે એટલું નિયમન કરવા કામ લાગશે કે જેથી વહાણ એક બાજુના બારથી નખી ન પડે, અને ઉભય તરફ સરખું વળન રહી સમતાથી ચાલે.

(૨) બીજું—કાર્યની રૂપરેખા વિષે કાંઈ વિચાર કરતાં પહેલાં, અત્યેના એક બીજે વિષય પણ આપણે યોખ્ખો કરી નાંખવો જોઈએ: સાહિત્યપરિષદ કેળવવાનું, પોષવાનું, સંવર્ધવાનું સાહિત્ય કયું ? સકલ વાક્યમય, કે એનો એક પ્રદેશ કવિતા—નામ, શબ્દ અર્થ અને રસમાં આર્વિભૂત થતી આત્માની દસા ? અહીં પણ પાછો બે વચ્ચે વિસ્તર—બેમાંથી એક પસંદ કરી લેવાનો પ્રસંગ—ઉત્પલ થાય છે. પણ તેમ ન કરતાં બેનો સમુચ્ચય—બંનેનો એકમાથે સ્વીકાર—કરીએ તો શું ? પરંતુ એમાંનું બીજું, સંકુચિત અર્થમાં સાહિત્ય માને કવિતા, એને સાહિત્યપરિષદ કેટલે અંશે ઊપગમની શકે એ પણ એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(૩) ત્રીજું—પૂર્વોક્ત કાર્ય માટે સ્થાપા અને સુધારિત એવી મંસ્થાની જરૂર ? કે પરિપદે પોતે પોતાના વિચાર, મંત્રી અને પ્રમુખ દ્વારા, અન્ય સ્થાપા સંસ્થાઓને જણાવી, એની પાસે કામ કરાવવું એ ઠીક ? અહીં પણ બે જુદી જુદી ભાવના મંજવે છે: એક ‘સંઘોવધૂ’ની અને બીજી ‘અલ્પવાદિની’ની; અર્થાત્ એક મત એવો કે પરિપદે તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અને એના કલેશ, કલ્યાણ, અને કર્તવ્યભારથી ડરી ન જતાં, એને સુન્દર રીતે ધીરતાથી અને વીરતાથી ચલાવવો; બીજો મત એવો કે પરિપદે ગૃહસ્થાશ્રમની જંગલમાં ન પડવું, અલ્પવાદિની રહેવું, અને અલ્પોદાના સ્વતંત્ર કાર્યમાંજ સર્વ શક્તિ વાપરવી. મને લાગે છે કે પરિપદે પોતાના બધાંજુનો કાયદો ધડ્યો, પોતાનું મંડળ બાંધ્યું અને ધનપરિગ્રહ કર્યો ત્યારથી એનું સ્વતંત્ર છૂટું જીવન પૂરું થયું, અને પ્રથમ પક્ષ જ હવે વિચારવાનો રહ્યો. પરંતુ ઉપનયનસંસ્કાર પામી ઝટઝટ અલ્પાર્થ સંકેલી લઈ વિવાહિત થઈ જવું એ એક અન્તની કાટિ છે, તેમ યાવજીવ અલ્પવાદિનીજ રહેવું એ બીજા અન્તની કાટિ છે. બે કાટિની વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપદા (મધ્યમ માર્ગ) એ છે કે અલ્પાર્થ પળાઈ તદન્તર્ગત વિદ્યાભ્યાસ થઈ જાય એટલે સંસારમાં જોડાવું. પરિષદનો આ સામ્રોક્ત બીજો કાળ આવી ગયો છે એમ એનું વય (૨૩ વર્ષ) જોતાં માની શકાય. અને અલ્પચારી કરતાં ગૃહસ્થામી વધારે લોકોપકાર કરી શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ ત્રણે વિચારણીય પ્રશ્નોમાં સમુચ્ચયનું દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખી, તેમજ એક એક

પક્ષની મર્યાદા બતાવી મહે ગર્હ પરિપદ વખતે પરિપદના કાર્ય સંમન્ધી જે ચર્ચા કરી હતી એનું સમગ્ર આપવામાં આપનો કાંઈક સમય લઉં તો તે ક્ષમા કરશે મહે કલ્પુ હવું —

“અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યપરિપદમાં નિમન્ધો ધણા વંચાઈ ગયા, હવે તો સાહિત્ય-પરિપદે કાંઈ કામ કરી બતાવવું જોઈએ એવા ઉદ્ગાર આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ, અને પરિપદની દૃષ્ટિ મર્યાદા રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે જોઈએ છીએ હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સરઘાઓનો છે. અને એ દ્વારા ધણુ કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ પણ અનાજ ઓર્ષા વિનાની ધટી ધર્ષણ જ થઈ શકે, એમાંથી લોટ નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીનેજ ધટી ફેરવવા અમારા ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે. કાંઈ કહેશે કે અનાજ પણ ધટીમાં આકાશમાંથી ઊતરશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાંત્રિક યોજના જરૂરની છે આ કહેવું ખરૂં છે પણ અર્ધજા ખરૂં છે મનુષ્ય જીવે છે—સુન્દરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઈનેજ નહિ પણ સુન્દર વૃક્ષો ઉપરથી લચ્ચતા ફળ ખાઈને પણ એ ફળ ધટીમાં એ રાતા નથી પ્રીતિમંધુરદમાર્ગસુ મજ્જરોષ્ઠિય જાયતે । તેમ તે સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના એ ભાગ પડે છે એક અનાજ અને એક ફળ એક યાંત્રિક યોજના યાને સરઘાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે કવિપ્રતિભાના કંપતરુ ઉપર ફળરૂપે જામતો રસપ્રવાહ આ બેમાંથી રસ-પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં પરિપદ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હિનતા પણ નથી, મરણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઈજ ન શકે એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું છે—જે કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જોડણી સંમન્ધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કહેલી સેના રસને પણ ઉપખગક થાય છે ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને ખોલીએ તો વનના ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રપલ્નપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીકા અને સુન્દર બનાવવામાં આવે છે. તેટલા પૂરતી પરિપદ પણ કુશળ બાગવાનનું કામ કરે તો કવિપ્રતિભાના ફળને પણ તેવાજ બનાવી શકે પણ આ કાર્ય એને માટે હજી મધ્ય છે, એનું વિશેષ મર્થ જે જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું તે પરિપદ વધારે સારી રીતે કરી શકે પરિપદ આગળ બહોળા અણખેડ્યા શેન પડ્યાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે એમાં ખાતર પૂરવા માટે ન્દાના ન્દાના જમીનના કમ્પા એમાં મેગવવા માટે નવા ફવા ખોદવા માટે પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાગવા માટે, ખેડુનોના પરસ્પર મદાયમ મડળો રચવા માટે પરિપદ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિપદ આગળ ગળુ કરશે ”

ગર્હ પરિપદ? પરિપદમડળ સ્થાપીને અને તે સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ અને નિવાસ-શક્તિ મધ્યમ ગાખીને યન્ત્ર અને જીવન બનેનો મમન્ત્રક કરવા પ્રપલ્ન કર્યો છે આ રીતે આપણે અસાગમુખી અશરીરી રહેલા આત્માને શરીરી કર્યો છે, જેથી એ વિશેષ કાર્યમાંયક થઈ શકે. (જૂની વાચનમાળામાં “જન્મ દેવની વાત” માં ઉચ્ચત્ત્વદના પુત્ર વરા-દેવનાની વાત સમગ્રમાં લાવવા જેવી છે)

આપ પૂછો કે પરિપક્વના આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું દાર્પ દ્યુ' પરિ-
પક્વ મંડળના આવેદનપત્રથી એ આપના જાણવામાં આવશે. પણ એટલા દાર્પથી આપને
અમનોપ રહેશે તો એ 'દિવ્ય અમનોપ' અબ્યુદયનું જ ખીજ છે એમ વિચારી અધિકારિ-
મંડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા વીનવું છું પગિપદ મંડળ
એટલે આપણે પોતે જ. આપણે જો ધાર્યા નેટલી ગૃજગતી સાહિત્યની મેવા કરી શક્યા
નથી તો તેનું કારણ શું ? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયામો દીધા પડે
છે એ કાષ્ઠપણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જાણવા વિના રહે એમ નથી. એનું કારણ જગ
તપાસીએ.

૩.

કવિ મિત્તને કહ્યું છે કે કવિ થવા માટે કવિનું જીવન એક કાવ્ય હોવું જોઈએ. અને
એમ હોય તો વ્યષ્ટિ-અમયિ-આયે આ પછુ મત્સ નથી કે જનમમાજ-
સાહિત્યના ઉત્થાન ના હૃદયમાંથી કાવ્ય ઉદ્ભવવા માટે જનમમાજ પોતે કાવ્યરૂપ
માટે આવશ્યક હોવો જોઈએ ? અને કાવ્યરૂપ હોવું એટલે Epic, Dramatic અને
જીવન. Lyric ત્રણે તરવાથી ભરપૂર હોવું, અર્થાત્, એના જીવનમાં વીગ-અને-
અજીવનપ્રધાન મહાકાવ્યના સર્ગો સર્જવા જોઈએ, એનાં પાત્રોમાં વિશિષ્ટતા
વિવિધતા અને અસૌકીકમવિધાન ભર્યાં જીવનનાં નાટકો-અનુકરણ નહિ, પણ ભાવનાચિત્રો-પ્રકટ
થવાં જોઈએ, તથા એનું હૃદય રસના ઉછાળાથી ઉભરાવું જોઈએ. આ અત્યારે આપણા
જીવનમાં છે ? આનું જીવન હોય અને તે પુષ્કળ હોય તો તેમાંથી સાહિત્યના ધોષ-કાષ્ઠ નહિ
તો નેસદાર ઝરણા-વહાવગર રહે નહિ, પણ તે વહે છે ? આત્મજીવનમાંના હોય વિના, અને
વિપાદને વશ થયા વિના, આપણે કહી શકીએ છીએ કે જગતને ચર્ચિત કરે કે મોહ પમાડે
એવી ભખ્યતા કે સુન્દરતા હજી આપણા જીવનમાં આવી નથી, આપણા જીવનમાં વિશિ-
ષ્ટતા કે વિવિધતા નથી જે તે ઘણું મામાન્ય-commonplace-અને એક તેવું ખીજી
છે, અને આપણી જીવિતો પછુ નચિત્તાના બાપે યજ્ઞના કાનમાં આપી હતી તેવી દૂબળી
ધરડી અને વસૂદેહી ગાયો જેવી છે. આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની લક્ષ્મી-સાહે મગડી શબ્દ
વાપરીએ તો 'ભગભરાડી'-કયાથી મળવે ? અત્યાર સુધી તો મોહનિદ્રામાંથી જાગી, આખો
ઓળી, ઊંચ ડોરાડી, આસપાસ દષ્ટિ ફેરવવામાં અને બહુ તો પથારીમાંથી બેઠા થવામાં
આપણો વખત ગયો છે પગક્રમને પથે તો પ્રજા હજી હવે જ ચડે છે ઉત્થાનકાળની ઝાડી
અને ડુગગની કંગડોમાંથી પસાર થઈને શાન્તિની અધિત્યાએ પહોંચ્યા વિના સાહસનો યુગ
જામતો નથી. જગતના સાહિત્યમુદ્યાસના મુપ્રસિદ્ધ મહાન યુગો-જેવા કે યુરોપમાં ગ્રીસનો
પેરિક્લિસ યુગ, રોમન સામ્રાજ્યનો વાળ્સ-હોરેસ યુગ, મધ્યયુગની ચૂર્ચામાંથી જાગતા
પ્રતાલિનો ડેન્ટી-પેટ્રાર્ક યુગ, લાલ સફેદ ગુલાબના યુદ્ધથી ખુંવાર ચર્ચ થયા પછી પરદેશી
સાહિત્ય અને સ્વદેશી પગક્રમના અમૃતસિંચનથી ફુલો-ફાળો એવિઝામેથ યુગ, અને
આપણા દેશના ઇતિહાસમાં દેવાસુરમગ્રામમાંથી આર્યતાના જીવનની મૂર્તિ ધડનાર ગમાયણ
અને મહાભારત યુગ, ઋષ્ટ્ર અને પ્રાકૃતના સમુદ્યાસથી અકિત ગ્રામ યુગ, હર્ષવર્ધન યુગ,
યશોવર્મા યુગ, ગદ્યકૃત ચાલુક્ય અને પરમાર યુગ, અને અર્વાચીન સમયમાં આવતા મોગલ-
પાદશાની અને હિન્દુપદપાદશાહીના ભાષાયુગ-—દ્વિતીય સર્વ યુગો એક જ મહાન નિયમ

પોકારી રહ્યા છે કે શ્વેલ-મન્યન-વિગ્રહ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી. આમ શ્વેલ અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ દોસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃત નીકળે છે. જડ જર્જર જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આવશ્યક છે. પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુંપળો ફૂટે છે. આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા અને છે. અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાંથી પસાર થઇ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રભામાં જે નવજીવન પ્રકટ થું છે—ભાષા મુનશીનો શબ્દ વાપડે તો જે ‘મૂલ્યપરિવર્તન’ (‘change of values’) થઇ રહ્યાં છે, એમાં જ આપણા લવિષ્યના સાહિત્યની આશા રહેલી છે. આથી એમ ન સમજાવું જોઇએ કે આપણા જીવનનું બહાણું હજી હવે જ બહાવ છે. દુર્ગારામ મહેતાજીના સમયથી જે પહેા ફાટવા માંડ્યો હતો એમાંથી હવે ધીમે ધીમે ‘અરુણું પ્રભાત’ થતુ આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશમાં જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરંતુ સ્મરણમાં રાખવું પડશે કે મનુષ્યજીવનનાં ઉત્સર્પણ એક સીધી લીટીમાં, જાલી સીડીનાં પગથીયાં પેઠે કે આકાશમાં ચઢતા સૂર્યની પેઠે, એકસરખાં થતાં નથી. ઘણી વાર એનું દર્શન અને ઘણીવાર એનું વિનશન (લોપ) થાય છે. પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે જળ-મંચ થતો હોય છે. ભાવના પણ કેટલીક વાર ઠીસિમંત તો કેટલીક વાર ઝાંખી થાય છે, તેમાં ઝાંખપતો કાળ એ ઘણી વાર વિશ્રામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિશ્રામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કોઇ નવા માર્ગની શોધ ચૂક રીતે ચાલતી હોય છે.

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીમાં, પ્રેમાનન્દના આખ્યાન, સામળભટના ઝંખા, અને વાર્તા, અખાની ગાનવાણી, ભોળ ભગતના આખ્યા, દયારામની ગરબીઓ ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું ઘેરે ઘેર ગાવાતું અને પ્રેમથી સંગ્રહાતુ સાહિત્ય છે. એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે. પરંતુ એ સર્વ અત્યારે ‘દૈવતરૂપાક્રિત’ યાને લક્ષ્મી-પૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઇ ગએલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે, વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો બેચાર ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી. લવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સકારણ છે એનો જ્યાં વિચાર કરવાનો છે ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સમાલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે. તે માટે, એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી, એ જૂના સાહિત્યને રહેલા દષ—આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ગદ્ય સાહીના ઇતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ એ સાહિત્યને આપણે કાલક્રમના ત્રણ ખડમાં વહેંચી શકીએ છીએ: પહેલાં ખડનું ખાસ ગદ્ય સાહીની સાહિત્ય-લક્ષણ ગાનર્શદિ માટે સલાઓનું સંસ્થાપન: ગૂજરાત બહાઈકયુલર સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સલા ગાનપ્રસારક સલા, ફોર્બ્સ સલા ઇત્યાદિ. અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યને સેવા કરનાર મહાપુરુષો ફોર્બ્સ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દશંકર, દશપતરામ, નર્મદાશંકર, મન:સુખરામ, રણકાંડલાદ, ઝવેરલાલ, નવલરામ, પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ઇત્યાદિ: એ પુરુષોને હાથે ઐતિહાસિક શોધ, કવિતા, નવલકથા, નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેચનશાસ્ત્રના પાયા નંખાયા. એમાંના

એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીવું રથાન તો 'પ્રાચીન શિક્ષણેખના શ્રેષ્ઠ અને અભ્યાસકે તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના મહાન વિદ્વાનોમાં છે. પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ હાંસ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન દાસ કરતાં ઘણું ઓછું મેકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એવું પ્રતિબિંબ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ધડીકમાં સલાતું મનરંજન કરી દે એવી દક્ષપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સુદૃશી-દર્શનાં અને ઝગતુવર્ણનનાં દાન્યો વિગતભર્યાં પણ મર્મગ્રાહી નહિ. એમનાં શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિ રસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ જ ક્ષાં પશું નહિ, માત્ર સીધા અને પ્રબળ આવેશ. "જયજય ગરવી ગૂજરાત ! દીપે અરણ્ય પ્રભાત" એ ઉત્થાનિકામાં આપણી માતૃજમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જયધોપણા, પણ તે પછી એ ધોપણાના સ્વરને આકાશમાં ટકાવી રાખે એવી બલવતી પ્રતિભા નહિ; ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ અને જૂગાળ ઉદાત્તાલંકારથી જે કાંઈ બિચાં સ્મરણો કરાવી શકે તે કરાવીને, અન્તે 'કાની કાની છે ગૂજરાત' એમ નિશાળીઆઓ એક અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. રણુછોડભાઈના 'લલિતા દુઃખદર્શક' નાટકની કળા સદૃશ સમગ્રી લેવાય એવી, 'કરણુ ઘેલો' અને 'વનરાજ આવરો' એમાં, વિશેષરૂપે 'કરણુઘેલા'માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદું અને સુન્દર; તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કામળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી; અને સાદી પણ જીવવર્ણી ભાષાનું જળ ધ્યાન ખેંચે એવું. નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના વિદ્વાન, પણ એમની વિશિષ્ટતા સાહિત્યવિવેચનમાં. એમનામાં સાહિત્યના ગુણધોષ સમતોલજીવિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બહુ વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સંસ્કાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ; જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના; પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમજવા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી, અને તેથી 'કુસુમભાગાનું' ગુણુદર્શન. મનઃસુખરામભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર ખચદશી અને શાંકર ભાષ્યનો શબ્દાર્થ અને વાક્યાર્થ અને 'સમદાયસિદ્ધ' અર્થ જાણવા પૂરતું, અને એમની પિપાસા પણ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન માટે જ; પણ તે માટે ખરા હૃદયનો પ્રેમ અને આગ્રહ. આ સમયમાં ઝવેરલાલભાઈએ શાકુન્તલ અને અનુસ્મૃતિના ભાષાન્તર કર્યાં, એની કિંમત આ માર્ગની આઘ કૃતિઓ તરીકે સારી. એ જમાનાના કાર્યની ગહારી આ વિદ્યુદ્દેશિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એની કદર કરવામાં મન્દ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી માનું છું કે નર્મદાશંકરમાં સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્યસાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીકર સાંસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિરલ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે, (પછી ભલે એમાં આપણે મંગલ યજ્ઞને વા ન યજ્ઞને) તેમ જ એકલ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે દેશી સેવા માટે, ગદાકં શિર એમને ચરણે નમે છે. દક્ષપતરામની શાણી કવિતા-એનાં સાદાં સીધાં રમણ વર્ણન, વાતારીલી અને મીઠા હાસ્યરસ અને આનન્દ આપે છે. સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકેછે એ દક્ષપતરામ અને નન્દશંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી. નન્દશંકરનો કરણુઘેલો આપણે આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની મંદુસતાથી કંટાળેલા આપણે ધણીવાર એ ભૂત કાળની સાદાઈ તરફ વળીએ છીએ-જેમ પાઉ-

નિંગ શેલી કાલાંધણ કે મેરેડિથની જાંડી ખીણોમાંથી નીકળી ડાહ્યવાર જોડકરિમથ અને રકોટની સપાટ ભૂમિમાં વિહરવાનું મન કરીએ તેમ. નવલરામની પારખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પણ ફુલ્લ છે. મનઃસુખરામે દેશી રાજ્યની ખટપટ અને જહોજલાલીમાં વિચરતાં છતાં, વિદ્યા પ્રત્યે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, મંસ્કૃત ઉપર અગિરચિ અને શ્રમ, બાધાનું વલણ તથા આવશ્યકતા સમજવામાં દીર્ઘદર્શિતા દર્શાવ્યાં છે એ જૂલાય એમ નથી. રણછોડલાઇએ સમયોચિત રસિક નાટકાથી ગૂજરાતમાં સંસારસુધારાના પ્રશ્નો જોવા પ્રગ્નને જગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડના હોષ્ટને એમનું કામ ખીજા ખંડમાં થયું છે, એમને! સંસારસુધારાનો, કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોનો શોખ સાચો અને પ્રુષ્ઠળ છે, પણ એમાં વિચારની જાંડી ગડમથલમાં એ ઊતર્યા નથી. પણ નાથાશંકરની સહાયતાથી અને મહારાજના શ્રી સયાજીરાવ તથા મણિલાલ જશભાઈની ઉદાર રાજ્યનીતિના આશ્રયથી પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને હજી પણ સ્વાશ્રયભાવે ઉઠાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સદાનું ઋણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાંથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત નર્મદાશંકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાંધે છે આ ખીજા યુગના સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, બાળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલલાલ, ડાહ્યાભાઈ, નૃસિંહાચાર્ય, કેમળાશંકર, ઇલાદિ. અને એમના ન્હાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિશંકર, કૃષ્ણલાલ, બળવતરાવ, કલાપી વગેરે. આ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર—પ્રાચીન આર્ય ભાવના, વર્તમાન જનસમાજ, અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજી કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની ભમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્રાભેષન, અને ચિત્રણકલા, ગૌરવભરી ભુદિ, સદૃશ વિચારશક્તિ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા સહજકાર, આ ગુણો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અદિતીય પદ અપાવે છે, અને મહારાજના મત પ્રમાણે જગતના સાહિત્યમાં અત્યારે કાંઈ પણ ગુજરાતી પુસ્તકને સ્થાન મળવું યોગ્ય હોય તો તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને જ છે. એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાદમ્બરીની પેઠે—જે કે જુદાજ ગુણોથી—અમર રહેશે. છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે આજે એ પુસ્તક વિષે બહુ બોલાતું લખાતું નથી, કારણ કે પ્રગ્નની સહૃદયતા કાંઈક બીજે માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમાં વિસ્તીર્ણ કથાનું સ્થાન ટૂંકી વાર્તાએ અને ચાનભરી કલાનું સ્થાન કેવલ કલાએ લીધું છે. અત્યારના વિવેચનશાસ્ત્રમાં વિચાર કરતાં કલાની સમરેખતા, અને ભાવના કરતાં યથારિચત જીવન વધારે ખંદ થાય છે. જે કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પૂરેલા, ભાવનાના જગતમાં વિહરતા, મનુષ્યહૃદયની વૃત્તિઓના રંગ કદી પણ ઝાંખા પડશે નહિ, તથાપિ એની વિચારમાલાનાં ફૂલ હવે વાશી થવા લાગ્યાં છે એમ ધણીને જણાય છે. નરસિંહરાવે 'કુસમમાળા'માં ગૂજરાતને એક નવીજ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું. અને ગૂજરાતમાં જે કોટસ જેવો કવિ હોત તો ચંપમેનનો હોમર પાંચીને એના મનમાં રકુરેલા ભાવ એક ક્ષાંતેટમાં જેમ એણે અમર કર્યા છે તેમ આપણા કવિ કરત. માત્ર એ ભૂમિના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં બળ્યતાને બદલે સૌન્દર્ય એ જુદી વાત. 'કુસમમાળા' એક અપૂર્વ કૃતિ છે અને નથી: એ સર્વથા અપૂર્વ પ્રતિભાથી સર્જાએલી નથી. એમાં પશ્ચિમની કવિતાનું, વિશેષ ભાગે પાલમેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીની ચોથી કરડિકાની કવિતાનું, અને તેમાં

સેદૃશી વિરોધ વડઢવયના કાવેહદ્યનું, અનુકરણ છે. અનુકરણ છે, પણ તે અનુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ પરાધીન ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રેરણા પામી ઉપજાવેલું સ્વતન્ત્ર જીવનું ચિત્ર છે. પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઇ છે. કુસુમમાળામાં પ્રકટ થએલી ન્હાનીથી શરૂઆત ‘હૃદયવીણા’ માં અને ‘નપુરજંકાર’ માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે. તે પછી કવિએ રમરણસાહિતામાં ટેનિસનના ‘ઇન્એમોગ્રિયમ’ ની મૂળ આકૃતિ લઇ એમાં સ્વતન્ત્ર બળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરજીરસની ત્રિવેણી વહેવરાવી છે. નરસિંહરાવની ‘કુસુમમાળા’ અને ‘હૃદયવીણા’એ બે કૃતિઓએ એમના પાછળના ધણા ન્હાના મોટા કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે. આ સર્વ હોદ્દાને પણ, એમની કવિતાનું સ્વરૂપ અને ભાષાની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એ સર્વને આકર્ષક ન થાય, જો કે જોને થાય તેને મુશ્કેલી કરી મુકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોસ કે નર્મણી આનન્દવૃત્તિ એ ગુણોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જો જાંચી કવિતા કરતાં ગદ્યને વધારે શોભે એ ‘રમરણમુકુર’ માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્વાનુભવરસિક કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અજાણ્યે એમણે કેટલાંક હૃદયને દુભાયાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત જાંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાંધા આવ્યો છે. ‘વસન્ત’ માં પ્રકટ થતી ‘વિવર્નલીલા’ ગંભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ગડતા વિચારપંખીઓની શ્રેણી છે. એ ઉપરાંત અભિનવ સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબન્ધગ્રન્થ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ જતાવે છે. નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જોએ જાંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક જાંચી ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડણીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની જુદીની એવી શીલુવટ અને ચોકસાઇ છે કે એમને પહોંચી વળવું એ પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષમાં જીવન ગાળના કાશીના પંડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાજુ પ્રકૃતિ આકર્ષતી ન હતી: ‘કુસુમમાળા’નાં કુસુમો એમને નિર્ગન્ધ વિદ્યાવતી કૂલ લાગ્યાં. કારણ એ હતું કે એમની કાવ્યરચિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપરજ હતી. અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ધ્યા, પ્રેમની કગાધ માચાર્ધ નિખાલમપણું, નિર્વેદ, આત્મનિમજ્જન, અભેદપિપાસા એમાંજ એમનું કવિહૃદય ફેળેલું રહેતું. એમણે એ એકતારા ઉપરજ કામ કર્યું છે, અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે. કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદષ્ટિમાં પણ જીતરી છે. ગૂજરાતના સાહિત્યના દતિહાસમાં એમનું રમરણ કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ —જો કે એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ચિરાયુ રહે એવાં છે—પણ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે ગૃહેશે. એમનાથી દસ પંદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો—અઢે દિવસોસાફિના તે વખતના ઍન્ડ્ર્યુએટો પણ હજી મિથના જનહિતવાદમાં અને જુદિનાદમાં લગાઇ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે નિઓ-હેગેલિયનિઝમ યાને અભિનવ હેરફેળના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરી લીધું હતું, અને એમના અભિનવ વેદાન્ત ગૂજરાતને પાર્થ રહ્યા હતા. એમના પહેલાંના ગદ્યસાહિત્યમાં, નર્મદાશંકર અને નવલરામની ભાષામાં કેટલીક ખૂણી હતી, પણ અદ્ભુત બળ વીર્ય અને અભિમાનભરી મણિલાલની ગદ્યશૈલી ગૂજરાત, ભાષામાં એકલી જ વિરાજે છે. સુશી હૃદયનો અને સુશી કાવ્યનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવનાર કવિ બાળાશંકર. મણિલાલના એ મિત્ર, અને મણિ-

લાલને સુશી ગઝલનો શોખ લગાડનાર પણ એ જ. જનત અનુભવ અને દિલદર્દથી એમની કવિતા અંકાએલી છે. હરિલાલ દુવની સાહિત્યસેવા ભુદાજ પ્રકારની છે. ભાષાની કર્કશતા, સંગીતની વિપતતા, એ એમની કવિતાના દોષો છે, તેમ તે ગુણ પણ છે. એ ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અનન્યસાધારણ ભુરસો પૂર્યો છે. એમનો દેશભક્તિનો વેગ નર્મદાસ કરતું સ્મરણ કરાવે છે, પણ એમના કરતાં એ બહુ આગળ જાય છે. જેમ બાયરનના પુષ્કળ લખાણમાંથી ચિરસ્થાયી થાય એવું થોડું જ રહે છે, તેમ હરિલાલ દુવના કાવ્યકુંજમાંથી સુકી ગૂંચવાએલી લતાઓ ધણી નીકળી જશે; છતાં છેવટે કેટલીક ડાળીઓ રહેશે, જે દેશભક્તિના રસથી ઉછળતી સદા ઝૂંધ્યાં કરશે.

આ યુગના બીજા સાહિત્યસેવકોમાં બીમરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, છગનલાલ, નરસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, અને વયમાં પછીના યુગના હોઈને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યસેવા કરી છે એવા નગીનદાસ સંઘવી. એમાં ડાહ્યાભાઈનું “શુલ્કશુલ” એના હૃદયના આવેશથી નિખાલસ ઉદ્ગારથી અને લક્ષિત પદાવલીથી અને બીમરાવનું “આ અચ્ચગણુતારા વૃન્દ દીપે સ્થામ નિશામાં” છત્યાદિ સુગ્રામી છાવણીનું ચિત્ર એની મર્મગ્રાહી લખ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદો અન્ધથી મન હરે છે. એ કાવ્યના કવિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ હોઈને પણ—એક એક કાવ્ય યકોજ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંતન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દોલતરામની પ્રલાવશાલી સંસ્કૃત સરણિ અને નગીનદાસ સંઘવીની દક્ષપતશાહી છતાં સંસ્કૃત પાડિત્યવાળી કવિતા એ પણ આ યુગમાં ધ્યાને ખેંચે છે. નૃસિંહાચાર્યે નવી કેળવણીના ધોરી માર્ગથી જુદીજ એણિએ કામ કર્યું છે. સામાન્ય તેમજ કાંઈક વિચારશીલ જનની ધાર્મિક તૃષ્ણા છીપાવે, અને વર્તમાન જમાનાના બેહુમાં ન તણાતાં કુશળ રીતે સસાર ચલાવવાનો સ્ત્રીઓને પણ માર્ગ બતાવે, એવા વાર્તાનિબંધો સાદી ભાષામાં અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં એમણે લખ્યા છે. મણિલાલ પેટે એ પણ આપણા જનસમાજને પ્રાચીન સંસ્કૃત તરફ વાળવા ચત્ત કરે છે, પણ તે મણિલાલ કરતાં વધારે મીઠાશથી, પણ એાછા વિદ્યાબળથી, અને એાછા ભાષાબળથી. કમળાશંકરભાઈની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે, પણ એમની સાહિત્યસેવા ધણે ભાગે સંસ્કૃતને કરવામાં આવી છે અને તેથી ગૂજરાતી વાચકનું ધ્યાન એણે ધણુ ખેંચ્યું નથી. પણ એમની વિદ્વંતાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કરેલી સેવાથી હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય સ્થાન અપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું ઝણી છે. કેળવણીકાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું સ્થાન મહોડું છે. ડોળ નહિ પણ સત્ય, ગતાનુગતિકતા નહિ પણ સ્વમતમાં દૃઢતા શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણાપદ્ય કાંઈક વિશેષ, જમાનાને રમે તે કરતાં વધારે, પણ સર્વમાં સત્યનિષ્ઠા એ એમની ખાસિયતો. ભાષાન્તરકાર તરીકે છગનલાલ અને કેશવલાલે મણિલાલ કરતા અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. છગનલાલનું કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર એ ગૂજરાતી ભાષાનું મહાન પરાક્રમ છે. કેશવલાલ બીજા ખડના હોઈને પણ એમનું ઘણું ખરૂં કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખડમાં થયું છે. છતાં એની અત્રેજ નોંધ કરી લેવી ઠીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળીઆનો તરબુચો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવતો પ્રકાર છે એનું ભાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ જ કરાવ્યું છે. એમની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ અમરુશતક અને ગીતગોવિન્દથી શરૂ થઈ સુદાસાક્ષસ વિદ્યમોર્વશીય પ્રિયદર્શિકા અને ભાસનાં નાટકો ઉપર ફરી વળી છે. એમાં યથાર્થ શબ્દશક્તિ, અને નાટકાનં

મુદ્દમ સંશોધન, તથા ઉપોદ્ધાત માટે પુષ્કળ શોધ અને શ્રમ એ જિમની કૃતિનાં લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગૂજરાતીનો અભ્યાસ, અને હગતી શોધખોળ, નિર્જીવ કવિતા કાવ્યની એક દંતલિખિત પ્રત જડતાં પણ 'એકમાત્રાલાધવથી પુત્રોત્સવ માનનાર વૈયાકરણ' જેટલો આનન્દ—આ એમના મોટા મુજો છે. આ ખીજી પ્રવૃત્તિમાં કેશવલાલભાઈ સાથે ડાલાભાઈનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

ખીજા જમાનાના ન્હાના લાઘવોમાં, નવલરામનું રચાન રમણભાઈએ લીધું. નવલરામની સુંદર વિવેચક શુદ્ધિ તેમજ સીધી વિશદ ભાષા 'રમણભાઈમાં' આવી. પણ, નવલરામ કરતાં રમણભાઈની વિદ્વત્તા ધણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે જોડાં, વિશાળ, અને ઉદાહરણથી સંપન્ન; અને ભાષાની સંસ્કૃતિ પણ વધારે જોડી; તથા શબ્દભંડાર વધારે મોટો; પણ રમણભાઈની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવસ્થાના લેખોથી થાય. એમાં કાંઈક જૂલ દેખાય છે. એ લેખો અમુક પ્રકારની જ કવિતાથી પ્રેરણા હતા, અને તેટલા પૂરતી એમની કવિતાની કસોટી એકોટી થઈ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનનાં તત્ત્વોની પોતાની શુદ્ધિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યનાં ઉદાહરણોથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજસુધી પ્રથમ રચાને રહ્યા છે. રમણભાઈની પ્રકૃતિ ગંભીર સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદ્દનુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એજ પ્રકારની છે. 'રાધનો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે. ભાવના અને વારતાવકતાનો એમાં વિરલ સંયોગ છે. પણ શિષ્ટતાની બહુ દરકાર ન કરનારો વર્ગ 'ભદ્રંભદ્ર'ને જ જોયું' પદ આપશે. 'ભદ્રંભદ્ર' એ અત્યુક્તિદાગ ઊપજવાતા હાસ્યરસના પ્રકારનું આપણા સાહિત્યમાં એકનું એક ઉદાહરણ છે. ગોદગ્ન દ્રેઝરીનું રમણ જેમ નરસિંહરાવે કરાવ્યું તેમ પિકવિક પેપર્સનું રમણભાઈએ કરાવ્યું. પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારોની હીનતા સમજવાની નથી. કારણ કે શેક્સપિયર ટેનિસન વગેરે અગણિત કવિઓ એજ રીતે અન્ય કવિઓમાંથી પ્રેરણા લઈને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ગણાઈ નથી. રમણભાઈ સાથે બળવંતરાય અને મણિશંકરનાં નામ ઉપરિચિત થાય છે. મણિશંકરનાં 'વસન્ત વિન્ધ્ય' 'સાગર અને શશી' વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટકા છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એક ખીજા સાથે એવી મળ-લળી છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે. એમણે સંગીતકલ્પ કાવ્યની સૂચના નરસિંહરાવમાંથી લીધી; સાથે, 'વસન્તવિન્ધ્ય'ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદયવીણા'ના. કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું. 'થોડું પણ તે અતીવ સુંદર' એટલા શબ્દો 'કાન્ત'ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સદા લખાએલા રહેશે. એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારો ન કર્યો: એ સમયનાં કાવ્યોમાંથી થોડાંજ ચિરંજીવ રહે એવાં છે. બળવંતરાય કાકાર જેવી અનેકપ્રદેશસંચારી શુદ્ધ નરસિંહરાવ અને રમણભાઈને બાદ કરતાં કાકાની જ નથી. કાવ્ય નાટક ગદ્ય નિબન્ધ કૃતિદાસ વિવેચન આદિ વાહમયની ધણી શાખામાં એમણે ગૂજરાતની સેવા કરી છે. પ્રોફેસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની શુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના બધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કલાની 'eccentricity' પારિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. પણ એમનાં કાવ્યમાં મોહકતા થોડી છે—એમનો રસ દ્રાક્ષનો નહિ પણ શેરડીનો

છે, કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય છતાં, એમનો ઉદ્દેશ વિલક્ષણતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ધણીવાર વિષમ બને છે, અને ચૂંટી ચૂંટીને મૂકેલા અર્થભર્યા સુંદર શબ્દોને અન્તે કે વચમાં એકાદ બેડોળ શબ્દ આવ્યાને બેઠો હોય છે. પણ બળવંત-રાય જે કરે છે તે હુદ્દિપૂર્વક કરે છે: એમની ખામીઓ પણ પોતે જાણી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે. ‘કલાપી’-હકીમશ્રી સુરસિદ્ધજી-મણિલાલ અને મણિશંકરમાથી પ્રેરણા પામ્યા છે. પોતે સ્વભાવે નમ્ર અને હિમદા હોય એ પ્રેરણા લેતાં સંકલ્પાયા નથી, પણ વસ્તુતઃ કવિત્વનો સ્ફુર્ભિમ એમનો પોતાનો જ છે, અને પ્રેમ વિશ્વાસ સ્વાર્પણ અનુકરમ્પા-આદિ આત્મગુણના અનેક દટુકા ‘સુરતાની વાડી’ના એ મીઠા મોરલા’ ને કંઠેથી નીકળ્યા છે. એમની ભાષામાં વિદ્વાનો સંસ્કાર નથી, પણ સાચી સીધી સાદી વાણીનો પ્રસાદ મન હરે છે. ‘કલાપી’ના મંડળના ‘જટિલ’ અને ત્રિજુવન પ્રેમશંકર અહીંયાદ આવે છે. જટિલના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોસે છે, જો કે નવું ગૂજરાત કદાચ એમને ઝાળખતુ પણ નહિ હોય. ત્રિજુવન એક મરત કવિ હતા. તે વખતના ખીજ સૌરાષ્ટ્રવાસી સેવકોમાં ‘કાઠીઆવાડી’એ ગૂજરાતને એમર્શનના નિબંધો અને શેક્સપિયરનાં કેટલાંક નાટકો ગૂજરાતીમાં જિતારીને આપણા સાહિત્યને બહુ કિંમતી સેવા કરી છે. તેવુંજ એક સ્મરણીય નામ જો કે સાહિત્યના જુદાજ ક્ષેત્રમાં અમૃતલાલ પદીયારનું છે. સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચતર કરવા માટે એ ખરા હૃદયથી તકસતતા હતા, અને યથાશક્તિ એમની સાધુ વાણીથી એ માર્ગે સેવા કરતા હતા આ સમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યકારમાં કૃષ્ણલાલની સારિસેવા સહુ કરતાં જુદાજ પ્રકારની છે. પણ એ કાર્ય આ સાઠીના ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. ગૂજરાતના અભાર સુધીના સહુ સાક્ષરોમાં એમણે એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યનો પરિચય પરદેશી અને પરપ્રાન્તી વાચકોને કરાવ્યો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતા પ્રથમ નામસ્મરણ આ મહાન સંસ્થાના આચર્યાપક રણજીતરામનું કરવાનું છે. એ અને એમના ઉત્સાહી સહ-યોગી હકીમલાલ મહારે ઘેર ગોવર્ધનલાલને મળવા આવ્યા અને સાહિત્યપરિષદની યોજના વિષે વાત કરી સારે અમે જુદજુદોએ (? હવે મને યાદ આવે છે કે હું તો ૩૫ વર્ષનો જ હતો !) અમારી લાક્ષણિક રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર કેટલું ટાહું પાણી રેડ્યું હતું, એ જે જાણે તે જ એ સુવલલાહઓની સેવાનું પૂરું માપ લઈ શકશે. રણજીતરામ એટલે તે સમયના ‘ગૂજરાતની જાવના.’ ખંજન ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજાના પૂર્વાર્ધમાં ગૂજરાતી વાચકને એમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી ચકિત કરનાર કવિ તે ન્હાનાલાલ. એમની જન્મ વિનાની કવિતાથી મૂંઝાએલુ ગૂજરાત પણ એમના રાસને ગરબે ચઢ્યું છે, અને અર્થસૌન્દર્ય શબ્દમાધુર્ય અને ભાવનાપ્રકર્ષના વિરલ સયોગથી ન્હાનાલાલે રાસનું એક અનેક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. બે વર્ષ ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ ઊજવીને ગૂજરાતે એમના કવિત્વની પૂરી કદર કરી છે. ન્હાનાલાલ જેટલા ‘તેજે ધડયા’ શબ્દો ગૂજરાતી ભાષાને કેાંઈએ આપ્યા નથી. દેશભકિત અને આર્થસરકૃતિનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતનું જીવન એમણે ત-મયતાથી પ્રલક્ષ કર્યું છે. લખની વિશુદ્ધ

ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે. અને ભાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકોમાં અને રાસમાં ગૂજરાતને ખૂબ પાથે છે. નાટકોમાં એમની ભાવનાની પ્રેરણા ગોવર્ધનરામ-માંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ નવલકથાકાર હોઈ ભાવનાનાં ગિરિશંકર ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ જતરે છે, કવિ-ન્હાનાલાલ દમેશાં દ્વિમાલયને શિખરે જ વસે છે. એમની કવિતા ‘તેજે ધડ્યાં યુગ અંગ’ એમ જગતને કહી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અંદાની નેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી વિદૂરતા છે. એમના કવિહૃદયમાં દેવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યહૃદયનો જુરસો થોડો છે, જે કે ભાવનાખળ અમાપ છે: એજ એમની કવિતાનો ગુણ અને એની ખામી. કવિતા ઉપરાંત ગૂજરાતી સાહિત્યને એમણે બીજી મોટી સેવા એ કરી છે કે કેટલાક જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી પૂળ ખખેરી અને ઉત્તજવળ કરી ગૂજરાત આગળ મૂક્યાં છે. ખજરદારના આઘશુર એક મલખારી અને બીજા પારમી-ભાઇઓના પ્રિય કવિ દક્ષપતરામ દક્ષપતરામનો પ્રિય હંદ મનહર ખજરદારને પણ પ્રિય છે. સંદેશ-દર્શની એમની કવિતા, આરંભમાં, એમાં ઊંડો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી. પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરતજ સમજી ગયા, અને એમનાં પછીનાં કાવ્યો ગૂજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીલવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને બળવંતરાયની માફક એમણે પણ છન્દોવિચિતિ ઉપર સારી પેટે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે હિન્દનો વર્તમાન પ્રભુધ્વનો ખેનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વકે જીલ્યો છે, તથા એનાં રણગીત ગાયાં છે, જેમાંના કેટલાક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી મમૃદ્ધિ થઈ પડશે. વીર અને રાગારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત કૌન્ત્રેસના આદિકાળનાં પ્રભુગીત જેમ હરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં; વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક ઊર્મિગીત અને ખંડકાવ્યની કુસુમાંજલિ ગૂજરાતને અર્પવા ઉપરાંત બંગાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનભાઈએ ગાયાં; તેમ અન્ય ‘કાવ્યપ્રવૃત્તિશાસ્ત્રી’ રાખીને ગાંધીજીના સમયનાં પ્રભુગીત ખજરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખજરદારની કીર્તિ ગુજર્સાહિત્યમાં સદા ઝળકતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુખાબની સાહિત્યપરિષદ વખતે એમણે સંજોડું: “ ગુણવતી ગૂજરાત, ” ગુજર્ માતાને કહે ધમેલી એ પુષ્પમાળ કદી કરમાશે નહિ. ન્હાનાંલાલ અને ખજરદાર એ બીજા જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં જીતરી આવેલા કવિઓ છે. અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં જીતરતી વા મન્દ, પણ હજી ચાલતી, છે. ત્રીજા જમાનામાં ‘લલિત’ના મંજરાનો મંજુષ્ય ખેનિ આપણે સાંભળીએ છીએ, ગૃહજીવનની પવિત્રતા અને બાલોદાનની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રજુનાં દર્શન કરાવનાર આ ન્હાના કવિની દરેક હજી ગૂજરાતે જેઈએ તેવી કરી નથી. પણ ‘ મદૂલી પેસે તીર ’ એટલા અંગ્રહિનિર્દેશથી એ કવિએ ગૂજરાતને ઘણું સૂચ્યું છે. આ જ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં ખોટાદકર એ નવા બેઠેલમાં ન ખેંચાએલા, પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી શ્વાસોચ્છવાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની ખોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ ગદ્યમંરકાર અને કામળ ભાવ દર્શાવનારા કવિ: એમણે પણ ધણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ કવિઓની સમાલોચનાને અન્ને એક સુન્દર સહૃદય વિવેકી માલાકાર—દ્વિમતલાલ અંબરીયા—નું નામ બૂલવું ન જોઈએ. એમનું “ કાવ્યમાધુર્ય ” એ પાલકોવની ગોદડન દેઝરીના જેવી જ

સહૃદયતાની સુંદર કૃતિ છે. આ જ સમયમાં સંસ્કૃતનાં પ્રેમથી કીલાલાઇએ જેમ મેઘદૂત
 અને વિક્રમોર્વશીયનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે તેમ બળવંતરાયે અને મગનભાઇએ
 શાકુન્તલનાં કર્યાં છે. એ સર્વ કેટલાક અંશમાં કેશવલાલભાઈનાં ભાષાન્તરનાં
 સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય, છતાં સર્વ સફળ છે અને કીલાલાઇનો પ્રસાદ કેશવલાલભાઈ
 કરતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ચઢી ગયો છે. કીલાલાઈના સમાનવયસ્ક મણિલાલ છા-
 રામે વાર્તા નવલકથા વગેરે રચીને ગૂજરાતને જે સેવા કરી છે તેમાં ભાષાની સરળતા શુદ્ધતા
 અકૃત્રિમતા આગલા જમાનાનું સ્મરણ કરાવે છે. ઉત્તમલાલ કેશવલાલની સાહિત્યસેવા માટે
 હું શું કહું? ગૂજરાતે એ સાક્ષરનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જાણ્યું જ નથી—જાણવાનો પ્રસંગ જ
 આવ્યો નથી. જે વાંચન જ્ઞાન વિચારનો ખજાનો એ પુરુષમાં ભર્યો હતો, એમાંથી થોડું
 થોડું જ બહાર આવ્યું છે. પણ એમની સંસ્કારી કલમ ન્યારે ન્યારે ચાલી છે ત્યારે ત્યારે
 પુખ્ત વિચારથી ભરેલી ચાલી છે. કૃષ્ણરાવ દીવેટીઆ અને સત્યેન્દ્રરાવ દીવેટીઆ એ-
 મનામાં એમના કુટુંબની સુંદર સાહિત્ય સંચિ હતી. એક નવલકથાથી અને બીજાએ
 લઘુકાવ્યોથી ગૂજરાતની સેવા કરી છે. સત્યેન્દ્રરાવ યુવાવસ્થામાં જ પરલોકવાસી થયા અને
 તે જ પ્રમાણે નલિનકાન્ત દિવેટીઆ સાહિત્યની સેવા કરવા માંડતાં જ છેક ન્હાની
 ઉમરે મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા. મોહનલાલ દવેએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કવિતામાં તેમજ
 વિવેચનમાં સુંદર રીતે શરૂ કરી પણ બેલી છોડી દીધી. પણ તે ફરી પ્રહણ કરશે એમ
 આશા રાખીએ છીએ. અતિસુખશંકર અને જ્યેન્દ્રરાવ દરકાળે ગૂજરાતીમાં અંગ્રેજી
 દબનો Essay યાને સ્વૈરવિહારી અનિબદ્ધ નિબંધ દાખલ કર્યો છે. જનાર્દન
 પાઠકજી અને ઐએશચન્દ્ર જુનાં સ્મરણો અને અવલોકન લખે છે. સ્વ. વિભાકર
 અને ઉમરવાડીઆ—એમણે પશ્ચિમના સાહિત્યની છાયાવાળાં જોરદાર નાટકો રચ્યાં
 છે. વિભાકર તો તરુણ વયમાં જ પરલોકવાસી થયા એટલે એમની કલાની પરિપાક-
 દશા જોવાનો ગૂજરાતને પ્રસંગ જ ન આવ્યો. ઉમરવાડીઆ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આલુ
 રાખશે તો સાહિત્યને સારી સેવા થશે એમ આશા રહે છે. રંગભૂમિની આદિતીય સેવા
 કરનાર બીજા ખંડના સાક્ષર ગ્રંથાભાષ ધોળશા, અને મૂળશંકર પછી, હાલમાં ગજેન્દ્ર-
 શંકર પંડ્યાએ એ કર્તવ્ય ઉપાડ્યું છે અને તેમની સાહિત્યશક્તિ સાથે સારાસાર
 તત્ત્વગ્રાહી શુદ્ધિ જોડશે તો બિગતી પ્રજાની સારી સેવા કરી શકશે. ગણસેખરમાં ચન્દ્રશંકરનું
 ગદ્ય આરસપહાણનાં સુંદર ઘડેલાં ચોરસાંની ફરસબંદી છે. એની કૃત્રિમતા ખુલ્લી છે, પણ
 કૃત્રિમતા સાથે ભાષાની જડતા કે વિચારની નિર્માલ્યતા નથી, તેથી એ કૃત્રિમતા પણ
 સુંદર હોઈ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. એથી ઉલટીજ, સીધી અને જુરસાદાર રીલી
 ઇન્દુલાલની. રમણીયરામ ચાલુ રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ઉત્સાહથી લખે છે. ગૂજરા-
 તમાં ઘણાં વર્ષો જેણે સાહિત્યસેવા કરવા માંડી હતી તેવું અમદાવાદમાં સ્થપાયેલું એક
 યુવક મિત્રમંડળ 'બંધુસમાજ'. એ મંડળમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ, શિવભાઈ, ગ્રંથાભાષ
 યુવાન વયમાં જ મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા, રામમોહનરાય અને શંકરરાય સેવા કરે છે. પણ
 ઉચ્ચભાવના અને સેવાશૃતિથી યોગ્યજેવા એ સાહિત્યપ્રેમી મંડળના કેટલાક બંધુઓ ઉપર
 ફર મૃત્યુનો હાથ ન પડ્યો હોત તો એ મંડળ ગૂજરાતી સાહિત્યને સારી સેવા કરી શકત
 એમ લાગે છે. આ મંડળની યુષ્મસેવા સ્ત્રી-ઉપયોગી સાહિત્યમાં તથા સંસારમુધારાની
 નવલકથા અને લઘુવાર્તા રચવામાં છે.

આ—અન્યવ્યવસાયપરાયણ દોડાદોડના યુગમાં પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં હિત્ય કલાના નમૂના પણ છે, અને દેવકાણ સિવાય બીજો કાર્પન ગુણ નહિ એવાં નિર્માણતાનાં દષ્ટાન્તો અસંખ્ય છે. આનો પડથો આપણા દેશમાં પણ પડ્યો છે. એના અનેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે ‘ધૂમકેતુ’નું નામ યાદ આવે છે. કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિગ્રેયમાં ગદ્યકાવ્યના સ્ફુર્તિગોત્રું કેટલુંક સાહિત્ય ટ્રેફું છે. આમાં પ્રથમ યુગલનું ‘કુલપાંદડી’ જાણીતું છે. સૌન્દર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિપ્લવપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલીક સેવા કરી છે. મંજુલાલ દવે, વિજયરાય કલ્યાણરાય, મુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમણલાલ યાજ્ઞિક અગ્રેજી સાહિત્ય અને વિવેચકતાનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવતા રહે છે. અને ‘કુસુમાકર’ પણ વખતો વખત ઊર્મિ ઠાળે તથા મૂલ્યક વિચારમાળાનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે. ઊછરતા લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અંકાએલી અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે.

ઇતિહાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. રાવસુરા અને મેઘાણી મગેરે સૌરાષ્ટ્રલાહરોએ જે લોકગીત અને રાસાનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં મૂક્યું છે એ કાંઈક ઇતિહાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યને ઉપયોગી થાય એવું છે. શુદ્ધ ઇતિહાસ-માર્ગે રત્નમણિરાવે ગૂજરાતનાં શહેરો મસ્જિદો અને બીજાં શિષ્ટ-કામનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માંડ્યો છે. એ બાલ પાદપ વિસ્તરશે તો ભવિષ્યમાં મોટું વૃક્ષ થવાની આશા પડે છે. મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની કોટિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું ‘નન્દશંકરનું જીવનચિત્ર’ છે. આધારભૂમિ અને પરિસ્થિતિ બૂનિયા ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આલેખ્યું છે. નર્મદાશંકરનું નવલરામે લખેલું અને નવલરામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે વિચારની બાજતમાં બહુ હિત્ય કલાની એ કૃતિઓ છે. ઇતિહાસનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની ભાષાથી મન હરે છે. ઇતિહાસે ‘ગૂજરાતી’ પત્રમાં જે ‘વિદ્યાનભન્દિર’ ઉઘાડ્યું છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં વિદ્યાનનો પ્રેમ જાગશે એમ આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ, પર્ણવ્યરાય મેઠ, ખંડુભાઈ નાયક, વીરમિત્ર દીવેડીઆ અને વિજયલાલ મુવવગેરે મળીને ગૂજરાતમાં એક સુન્દર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા ધારે છે એ હર્ષનું કારણ છે. વર્તમાનયુગમાં પુરાતત્ત્વમન્દિરે અને શાહીય વિદ્યાપીઠના અન્ય સંસ્થાઓએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સેવા કરી છે. કાલેશકરની મધુર પ્રાસાદિક અને સંસ્કારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે. મહાદેવભાઈએ પણ મધુર સાદી અને અસરકારક, કાંઈક ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિશિષ્ટ શૈલી જળવી છે. જિનન વિજયજી બહેચરદાસ અને મુખલાલ પંડિતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા અને પ્રાચીન જૈન દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખવા માંડ્યો છે. રસિકલાલ અને રામનારાયણ પાઠક સાહિત્ય અર્થકાર અને નાટયશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે. વાલજી દેસાઈ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે. નરહરિ વિનયમન્દિરને યોગ્ય સાહિત્ય રચે છે. ભાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિભવનમાં બાલવિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્ર અને કલાને વૃદ્ધિપ્રસાદ ભટ્ટ અને ગીજુભાઈ બધેકા અર્પણ સેવા કરી રહ્યા છે. બાલોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં જેમ એમણે ભાગ લીધો છે તેમ રવિશંકર રાવજે કુમારાવસ્થાના શિશુલુમાં કલાના રંગ પૂર્ણ છે.

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો રોધવામાં હરગોવિન્દદાસની સેવા ગણાવી તે સાથે ઇન્દુલારામ સૂર્યરામ અને જગનલાલ રાવળની પણ ગણાવવી જોઈએ. અને એજ વર્ગની સેવા ત્રીજા યુગમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને ડાહ્યાભાઈ સાથે હીરાલાલ પારેખ કરે છે, અને ઇન્દુલારામ સૂર્યરામનો એ સેવાનો પ્રેમ અંબાલાલ જાનીમાં ઊતર્યો છે. મદુલાલ કાંટાવાળા પોતે સાહિત્યના તન્ત્રી તરીકે છે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ઝીણા અભ્યાસી છે; તથા આમ વર્ગની જોડણીના પ્રબળ હિમાયતી છે. જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશના અન્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચમનલાલ દલાલનો વિદ્વાતાભર્યો પરિશ્રમ જગજાહેર છે. તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલ્વીચંદ શાહે પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે. દુર્ગાશંકરશાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના અન્થોના કાલ-નિર્ણય સંબંધી મનનભર્યા લેખ લખે છે. આમ પ્રાચીન સાહિત્ય રોધવામાં આપણી પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નથી. પણ ભગવાનલાલ ઇન્દુજીએ શરૂ કરેલું અને બીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ ધ્રુવ રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એજ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે, તે હવે ગિરિનાશંકર આચાર્ય કરી ઊઘાડશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મણિલાલની ગાદી સૂતીજ છે. તોપણ નર્મદાશંકર મહેતાની વિદ્વાતાએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. હીરાલાલ શ્રેષ્ઠ પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડ્યા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેમજ કેળવણીના કામમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે, હરસિદ્ધલાલ દીવેડીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મહાન અન્થ ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે, મગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ તેલીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સાંપ્રદાયિક અન્થો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રજ્ઞાનું ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રશંસા-પાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નયુરામજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે બાહ્યબુદ્ધિને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમજ પ્રવચનોથી જાણ્યો છે. અખંડાનન્દ-જીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના અન્થો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મઅન્થો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યા છે.

ગૂજરાતનાં ઈત્તિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલું વરતુ છે. પારસી ભાષાઓને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાનું માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાયો નાખ્યાનું માન છે. બીજા યુગમાં 'ગૂજરાતી'ના તન્ત્રી ઇન્દુલારામ સૂર્યરામે, 'અજ્ઞાનમુહુર્ત' અને 'ગૂજરાતી પંચ' ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. માસિક ત્રૈમાસિકોએ સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ શાખાઓમાં કરેલી સેવા જાણીતી છે. પ્રથમ યુગમાં 'શુદ્ધિપ્રકાશ', 'શુદ્ધિવર્ધક' 'વિજ્ઞાનવિદ્યાસે' શુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો; આ સાંકડી કર્તવ્યભાવનાને બીજા યુગમાં 'પ્રિયવદા' 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા'એ વિસ્તારી; ત્રીજા યુગમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિવાદથી તટસ્થ એવો સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમાલોચક' લીધો, જતે દહાડે 'વીસમી સદી'એ પશ્ચિમના લોકપ્રિય માસિકોની દબ્બો ગૂજરાતને પરિચય કરાવ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આજ્ઞાનાં અસંખ્ય ફિરંગો ગૂજરાત

‘શારદા’ નવચેતન સાહિત્ય પ્રસ્થાન કૌમુદી આદિ માસિક ત્રિમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સાર્કીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજ કેળવણીથી પ્રાપ્ત થએલી સામાન્ય વિદ્યાન અને માહિતીનો, બીજાને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, અને ત્રીજાને સાહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકોનો જોવામાં આવશે.

છેવટે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસલમાન અને પારસી બ્રાહ્મણોનો હિસ્સો અલગ ગણાવવા જેવો છે, પણ તે પણ જૂઠ્ઠા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મહાબારીએ રચેલું દેશભક્તિનું અને મંસારમુધારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયનાં લાક્ષણિક ગુણ અને ખામીઓ ધરાવે છે. કાબરાજીની સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઈ છે અને એમની ફેટલીક નવલકથાઓ એનાં સાંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમજ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે. ત્રીજા યુગના આરંભથી ખબરદારે કરવા માંડેલી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોકી ગયા એ હિન્દુ લેખકને પણ અજિમાન કરાવે એવી છે. તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમાં સંભળ્યા અંગ્રેજ સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તર્જન્ય વિવેચક દષ્ટિનો ગૂજરાતને કાંઈકાંઈ વાર લાભ આપે છે. મુસલમાન બ્રાહ્મણો પૈકી પહેલા બીજા યુગના નાન-જ્યાણીનું નામ સદુને જણીતું છે. એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માસ્તરે ગૂજરાતી ભાષાને સેવા કરવા માંડી છે. પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા ‘વીસમી સદી’ના યોજક અને પ્રકાશક મહંમદ હાજી મહમ્મદ અલારખીઆએ કરી છે. હાલમાં સાદિક અને રમદા એ બે મુસલમાન બ્રાહ્મણોએ આરંભેલા કાર્યમાં બે ધડી મોજ સાથે એક ધડી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેરાશે તો ગૂજરાતને સારી મેવા થશે એમ લાગે છે, કારણ કે જૂઠ્ઠાનું નોંધએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ લાણ પણ ચિન્તનની હોય.

સ્ત્રીજેખડો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિદ્યાબહેન અને સૌ. શારદાબહેનની ગંભીર અને ઉત્સાહી સેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે. તેમાં એ જ માર્ગે સૌ. સરોજિની બહેન પણ નેસદાર લખાણથી ઉમેરો કર્યો છે. કવિ તરીકે સ્વ. સુમતિ બહેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. કનુબહેન ચૈતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાળાનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. સૌ. હંસાબહેને ત્રણ નાટક-સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબહેને પિતા અને માતામહના ધરાને શોભતી સાક્ષર જીવનની શરૂઆત કરી છે. સૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંસ્કારી ભાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની હિંમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવંગિકા બહેને એમની ડિઝીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નોંધમાં *flash light* યાને ચમકતા તેજઃપટ પેડે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ગણને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે કનૈયાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિકામી કલ્પનાથી, એના વિશાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાત્રાલેખનથી, તેમજ વૃત્તાન્તના બાહુલ્યથી ગૂજરાતને ચક્રિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલાં

‘શારદા’ નવચેતન માહિત્ય પ્રધાન કૌમુદી આદિ માસિક નૈમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૃહગતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સાડીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજ કેળવણીથી પ્રાપ્ત થએલી સામાન્ય વિદ્યાન અને માહિતીનો, બીજા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, અને ત્રીજા માહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકોનો જોવામાં આવશે.

છેવટે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસદ્દમાન અને પારસી બ્રાહ્મણોનો દ્વિસ્સો અલગ ગણાવવા જેવો છે, પણ તે પણ બૃહવા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મંસંજારીએ રચેલું દેશભક્તિનું અને મંસારમુધારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયનાં લાક્ષણિક ગુણ અને ખામીઓ

—જેને, મહારા બન્ધુઓ મહારી ગણતીનો અન્યથા અર્થ નહિ કરે એમ પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય, છાપખાનાને કંટાળો ન આપવાના હેતુથી મ્હેં ઉપરના અવલોકનમાં તે તે સ્થાને જોમેથી નથી—જેવા કે, કેશવરામ હરિરામ, વિશ્વનાથ વૈદ્ય, છોટાલાલ ‘મુનિ’, હરિલાલ ભટ્ટ, કેશવ હ. શેક, ‘સાહિત્યપ્રિય’, નવલરામ, મનહરરામ, ભરતરામ, કેશવપ્રસાદ, વાડોલાલ, જોડાલાલ, રમણિક મહેતા, હંફુર, કલચંદ, વિશ્વનાથ, મણિલાલ દોશી, ચાંપરી, વર્મા, મહામુખલાલ, મણિલાલ ઇન્જારામ, પર્દુભાઈ, દેશગજી, માનચંદર, જુય વગેરે.

સ્વ. કુનુબહેન ચૈતન્યબાળા અને સા. છાપખાનાના નાન છાપખાનાના સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબહેને પિતા અને માતામહના યશને શોભતી સાદ્દ જીવનની શરૂઆત કરી છે. મૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંસ્કારી બાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની દ્વિમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યક વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવંગિકા બહેને એમની ડિઝીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત તત્ત્વજ્ઞાનની એવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નભોમંડળમાં flash light પાને ચમકત તેજઃપટ પેડે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય મર્વ જ્યોતિર્ગણને દાખ દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે કનૈયાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિકામ કલ્પનાથી, એના વિચાર જિજ્ઞાસુથી, અને પ્રભાવશાલી પાત્રાલેખનથી, તેમજ વૃત્તાન્તન ખાદ્યત્વથી ગૂંજરાતને ચક્રિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલ

આકર્ષક થયાં નથી, પરંતુ એમાં પણ એમની કલ્પનાનો અને ભાષાનો ભુસ્સો ઉભરાય છે. નિર્માલ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં બીજું નથી. એમનામાં સંસ્કારી બદ્ધે કાંઈ પણ સંયમ ભાગ્યે જ છે, અને જીવનનો ઉલ્લાસ પુષ્કળ છે. ભાષા જેડણી શબ્દશુદ્ધિ એ સહુને મુનશીએ, ન્હાનાલાલે વૃત્તાનાં ઝંઝર તોડીને ફેંકી દીધાં હતાં તેટલા જ ભુસ્સાથી, ફેંકી દીધાં છે. પણ અત્યારે તો બ્યારે નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ ખખરદારનાં નીર કંઈક ચંબ્યાં લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રવાહ મુનશીનો જ દેખાય છે. પહેલા ત્રણ વિષે છેવટનો મત ઉચ્ચારવાનો કાળ પાડી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી યુવાવસ્થામાં હોઈ, એ ઉપર સમગ્રદષ્ટિનો મત બાંધવાને વાર છે અન્તમાં એક મહાપુરુષ—જેનું સઘળું અન્ય સહુથી અનેક જ છે—એની નોંધ લેવી બાકી રહે છે. ગાંધીજી કવિ નથી, વિદ્વાન નથી, ગ્રંથકાર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ આત્મમંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઈક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

આ અવલોકન—જે આપને કંટાળો આપે એટલું લાંબું છે અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું દ્રઢું છે—એનો 'હેતુ તે તે સાહિત્યકારની કૃતિઓને અત્યારનો જમાનો. ઠીક કસોટીએ ચઢાવીને એનું મૂલ્ય આંકવાનો નથી. હું બાળું છું કે આ આંકણી પર્યાપ્ત નથી, અને જેટલી છે તેટલીમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે. મ્હોટા લેખકોને ન્હાનાની સાથે એસાડયા છે, એકની પણ સઘળી કૃતિઓને નિર્દેશ કરી શકાયો નથી, અને કોઈ સારા લેખકનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય એ પણ સંભવિત છે. અને ઉપરનું લખ્યા પછી એવાં વિસ્મરણ કોઈ કોઈ સ્મૃતિગોચર થયાં પણ છે. હું આ અવલોકનથી જે એક વાત બતાવવા માગું છું, તે હું આશા રાખું છું કે હું બતાવી શકયો છું, તે એ કે ગઈ સાડીના લગભગ વીસ પચીસ વર્ષના ત્રણ ખંડ પાડીએ તો પહેલો ખંડ આલપાદ્યનો હતો, બીજા ખંડમાં વૃક્ષ ખૂબ પુદ્યું ફાટ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમાં કોઈક સૂક્ષ્મણે વાધુ વાઈ જઈને અન્તે નવી રૂપેણા ડાળીએ નીકળે છે, પણ તે બીજા ખંડની ઉત્પત્તિને પહેંચી નથી. એક વૃક્ષને બદલે વનનું રૂપક લઈએ તો પહેલા ખંડમાં ઉમદા વૃક્ષો હતાં, પણ તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના ભારથી લગેલાં નહિ; બીજા ખંડમાં વૃક્ષો વધારે જાંચાં, વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ મ્હોટાં; ત્રીજા ખંડમાં ધ્યાન એએ એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો થોડાં, પણ ઝાડી વધારે ગાદી : એમાંથી ઉમદા ફળ આપે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો આગળ જતાં કેટલાં નીકળે એ બોવાનું : છતાં, સ્થિતિ, અવનતિની હોઈને પણ, નિરાશા બેખબડે એવી નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ આગામી ઉત્પત્તિનાં બીજાં શોપાતાં દેખાય છે. અત્યારે માક્ષાતને બદલે આડકતરી રીતે, અને એકને બદલે અનેકને હાથે, સાહિત્ય-સેવા ચોતરફ ચાલી રહી છે. મેઘાણી અને રાયચુરા સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ગૂજરાતમાં રેલાવી રહ્યા છે; મુનિ જિનવિજયજી મોહનલાલ દલીયંદ વગેરે જૈનભાષાઓ જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ યુગના પડ બિંદલવા મથી રહ્યા છે; રત્નમણિરાવ હીરાલાલ વગેરે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે; હરિપ્રસાદ ઝંકર, રવિશંકર ગવળ અને ન્હાનાલાલ મ્હોટા કલાની કદર કરવા પ્રગ્લનાં નેત્ર ઉઘાડી રહ્યા છે; કાન્તિલાલ વગેરે વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનમંડળ બંધ કરી ગૂજરાતની સેવા કરવા તલપી રહ્યા છે; અને અન્ય

નંદાના મોઢા લેખકો નવી ઢળની વાર્તાઓ, નવી ઢળનાં નાટકો, ગદ્યના નવા પ્રકારો ગૂંજરાતને આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી બહેનો પણ એમને હાથે એમને સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે, સ્ત્રીવિળણી અને સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂંજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો છે. જીવવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઊંચાં કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ નવજીવનના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે આપણાં માસિકોમાં યથેદો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે. આ સર્વચિહ્નો શુભસૂચક છે.

૫

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરૂં અને ઊંચું સાહિત્ય—એક બગીચાની રીતે ફાત-મતાથી જીવંત કરી શકાય ખરૂં ? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ સાહિત્ય અને ઉપર દર્શિ નાંખીએ છીએ તો જણાય છે કે “યમેષેષ વૃણુતે તેન લભ્ય-સ્તસ્યૈષ આત્મા યિવૃણુતે તન્નં સ્વામ્” — એ અક્ષર પદાર્થ—જેને રાજશેખર ‘કાન્ધપુરય’ કહે છે—તે બધાં પ્રકટ થવા ઇચ્છે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, એને કાંઈ બહારકારે પ્રકટાવી શકતું નથી. આ ખરૂં છે, તથાપિ એના પ્રાકટ્યના કાંઈક નિયંત્રો આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને એના ઉપર આપણી આશાઓ બાંધી શકીએ છીએ તથા યોગ્ય વાર્તાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા દેખાય છે કે બ્યારે દેશમાં શુરામાં શુરી સ્થિતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિકૂલ વાર્તાવરણમાં—પણ મહાન કવિ કે સાક્ષરનો અવતાર થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેમ કવિનો આત્મા કાંધ્યરૂપ હોવો જોઈએ એ વચનની ચથાર્થતા સમજવા માટે આપણે કવિનું ચૂલ જીવન ભેદી એવું સ્પષ્ટ થાને આન્તર જીવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિકૂળ એવા વાર્તાવરણમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખરૂં જોતાં ઉપરના પડતી નીચે ગૂંદ શક્તિઓ કામ કરી રહી હોય છે, જે કવિ થાને સાક્ષરના આત્મામાં પ્રકટ થાય છે, અને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે. વૉલ્ટર, ફ્લો, ટૅન્સ્ટીય એ આ જાતના પરિવર્તક ક્રાન્તદર્શી આત્માઓ છે. ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્થાન માટે ગ્રંથજીવન સુખી જ હોવું જોઈએ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂક્ય હોવું જોઈએ એમ કાંઈ નથી, ડૅન્ટી અને ગેટ જન્મ્યા તે સમયે છતાંલિ અને જર્મનિનું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક દશા ઊજાળિત હતાં. પણ મનુષ્ય ભાવનાથી જીવે છે, સ્થૂલ દેહ કે શુદ્ધિથી જીવતો નથી: એ કવિદર્શિનું સૂત્ર એમને પ્રત્યક્ષ થયું હતું. એલિઝાબેથના સમયમાં ઈંગ્લેન્ડની લોકસ્થિતિ કેવી હતી તે એક ઇતિહાસકારના નીચેના રાષ્ટ્રોદ્દીપી સમજારો: “At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare. The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolting inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of the clergy and the idleness of the lower classes. On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns

of the abbeys, of the majestic castle walls of the bloodthirsty baron; on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath, which cover the greater part of the country. Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of extortion. Finally, ignorance among high and low was so great that the majority of the peers of the realm were unable to read and write.” પરંતુ આ ઉપરથી સાહિત્ય અને પ્રભુજીવનની ઋતુઓ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે અથવા તો એમનો પરસ્પર સંબંધ નથી એમ માનવું બરાબર નથી. એ વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ કેટલીકવાર પૂર્વાપરસંબંધે અને કેટલીક વાર સહચારસંબંધે હોય છે. પ્રભુજીવનના કેટલા અંશે આગલા જમાનામાંથી જતરી આવેલા તે જીર્ણ થતા જાય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી ફાડી બહાર નીકળવાનું તે હજી રચૂલ નેત્રે જોઈ શકાતું નથી.

વસ્તુતઃ, સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રભુજીવનની વિશાલતા અને વિપુલતાના યુગો જેવામાં આવ્યા છે. ગ્રીક સાહિત્યનો પેરિક્લિસ યુગ મુદ્દમાં જય. અને દરિયાઈ વહેપાર સફર સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાકટ્યનો હતો. અને રોમનો ઓગસ્ટન યાને વર્જિલ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને ઘટનાનો હતો. મધ્યયુગની યોગનિદ્રામાંથી યુરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અસર તો જન્મેલો ઈ-ક્લેડનો એલિઝાબેથ યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન કેવું પ્રબળ પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રશ્નના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર, પણ દષ્ટિ ફેરવવી ઉપયોગી થશે. રામાયણ અને મહાભારત એ પ્રભુજીવનના જ ઉદયારતની કથા છે એ જાણ નથી જાણતું ? એક કૌલપદીના વધથી વાલ્મીકિ મુનિના હૃદયમાં પ્રકટેલો કરજુરસ જ્યાં પ્રકટયો ત્યાં જ શંખી જાત, અને પરિણામે બહુ તો એક કરજુરસનું ઊર્મિ-ગીત જગતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજના અન્તરાતમાં જે આર્ષતાની ભાવના વિરાજતી હતી તે જ વાલ્મીકિની પ્રતિભામાં પ્રકટ થઈ ચળવળદાયકે પરિણમી. મહાભારતકાલમાં આર્ષપ્રજા જે આત્મઘાત કરી રહી હતી એનું કરજુ અને બાળ્ય ચિત્ર વ્યાસ મુનિએ દોર્ણું છે; અને એ કરજુતાને, સામા પડખામાં પ્રાચીન આર્ષજીવનની ભાવનાનાં કેટલાંક આપ્ત્યોનો ઉપદેશો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે. એક દ્રષ્ટા ઋષિનું તો બીજું મનનશીલ મુનિનું કાન્ય છે: પણ ઉભય દિ-દની ઉગતી અને આધમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાંથી જન્મેલાં કાન્યો છે. બૌદ્ધ કાળનું સાહિત્ય ખીલ્યું વિસ્તર્યું તે સમયે હિન્દુસ્થાનની પ્રજા કેટલી પરાક્રમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા ખાંધાર સિમેટ ઝીન જવા આદિ રથજે મળતાં પુસ્તકો ચિત્રકામ બાંધકામ કલ્પારિથી સિદ્ધ થાય છે: બૌદ્ધ ત્રિપિટકની રચાપના, જાતકની રચના, જનસાસનનો મગ્ગ, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાનનું કામશાસ્ત્ર, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, અશ્વધોપનાં કાન્યો તથા નાટકો, ગુણાદયની બૃહન્કથા, બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ધર્મપદ, મિલિન્દત્રણ, લલિતવિસ્તાર, લંકાવતાર, સદર્પયુગરીક,

માધ્યમિકકારિકા, સાહ્ય ધર્મસૂત્ર ગુણમૂલ ન્યાયગોચારિદર્શનમૂલ આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટથું છે. ઈ મ બીજા ક્રીષ્ણ પંતી એ દોઢમો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધાગમાં પડેલો છે. ૫૨૦૦ એ મમય સાપ્તિયની પાનખર સ્તુતો દોષ તો નવાઈ નહિ એ પંતી ગુપ્ત રાજ્યોના સમયમાં ફરી બહાગ (વગન્ત) આવ્યો. એ મમય દિન્દના ઇતિહાસમાં ઈર્ષ્યડના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે. સાહ્ય અને બીજાના મમત્વનો એ મમય, પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનઃજન્મ અને પુનર્ધનનો એ મમય બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય. કાવ્ય કાવ્ય ન્યૌતિય આદિ શાસ્ત્રોમાં કાવિદાસાદિ નવગતોના ઝગઝગાટનો એ મમય. ભામહાદિ સાહ્યકારિકાનો એ સમય, વસુમન્થુ દિન્દનાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ મમય. દર્શનમૂલોના અન્તિમ ગ્રન્થનો એ સમય, દેવધિ-ગણિ મિદ્દસેન દિવાકર આદિ જૈન ગામોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય. આ મમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રભાવની સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી હતી અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ધરાન એગિપ્તામાઈનગ સુધી અને રોમ સુધી, અને પૂર્વે ઈરાનકોણમાં ચીન અને અમિકોણમાં જવા સુધી, ચાલતો હતો. આ કારણથી દિન્દુ-સ્થાનનાં વિવિધ શાસ્ત્રો ઉપર પરદેશી અસર થએલી કહેવાય છે તેટલી બધી તો નથી જ થઈ, તો પણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં દિન્દુસ્થાનનો ગુપ્ત માત્રાજ્યનો સમય એલિઝાબેથના સમયને મળતો હતો એમાં સંગપ નથી આટલો દેહાપમાન યુગ દિન્દુસ્થાનમાં ફરી આવ્યો નથી તોપણ યશોવર્મા અને હર્ષવર્ધનના રાજ્ય તેમજ ગુર્જર પ્રતિહાર-રાષ્ટ્રકૂટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમના રાજકીય પરાક્રમો માટે તેમજ સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટતા માટે યશસ્વી થયા છે. ભવજીતિ બાણ અને રાજશેખર, ઉલોતકર ધર્મકીર્તિ કુમારિસ શકર અને વાયસ્પતિ, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, સાયણ, માધવ મોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નોખા ડગના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મોટી આશાઓ પડે છે કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મોટામાં મોટા યુગ સાથે એવું અનેક આપણી આશાનાં રીતે મળતાપણ છે સાધારણ રીતે યુરોપની ૧૩ થી ૧૬ મી સદીની કારણ. જાગૃતિનો યુગ અને એના લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતા હોઈ એની સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મકાળની સરખામણી કરીએ યુરોપનો એ કાળ ધાર્મિક સુધારાનો કાળ હતો પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનું યુરોપીય સાહિત્ય આપણા સંતયુગના સાહિત્ય જેવું ધણે ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત પણ વસ્તુતઃ, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઇટાલિની ભૂમિ ઉપર એક ચમત્કાર બન્યો સૌન્દર્યની દેવી જે ધણા સમયથી લોક ગુમાવી બેઠા હતા તે તેમને જડી તેઓ જેને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિદ્રાવશ ચઈ હતી ૧૪૮૫ ના એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે વસન્ત ઋતુ ખેસતી હતી તેવે એકદિને લોન્ગ્ડોના મજૂર લેખકો રોમમાં કાંઈ બોદાણ કામ કરતા હતા તેમાંથી એમને એક શ્વેત સગેમરમરની કપર નજરે પડી ઉપરનું આગ્રહાન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી સૂતેલી દેખાઈ, બાણે જીવતી જાં એજાએ એના ઉપર સુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી એટલા.

માં એ બંને આંખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ ગુલાબી, અને અધર ઉપર સ્મિત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જનતાતું હૃદય હાલ્યું, લોકોનાં ટાંગેટાળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી ટપિટોલ ચાને રોમના ટાઉનહૉલમાં લઇ ગયા. ત્યાં આખું શહેર એને જોવા ઉઘટ્યું અને એ દૈવી આકૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું. પાદરીએને ભય પેડો: રખેને લોકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજા ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્યત્ર દાટી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ લોકોએ એ દેવીનાં દર્શન એક વખત કર્યા તે કર્યા જ. એક લેખક કહે છે તેમ; "She had a beauty of ancient time; through having simply gazed upon her the world began to blossom once more." આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને સૌન્દર્યદેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, શુષ્ક ધાર્મિકતાની બેરીઓ પણ તૂટવા લાગી; અને પ્રાચીન ગ્રીક રોમન સંસ્કૃતિનું જે ખાસ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો; અને પ્રજા પરાક્રમને પથે ચડી. આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ઇંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યા. પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો છટાલિયન અને ફ્રેંચ ભાષામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજીમાં-ઉતર્યા. આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હકીકત છે. અહીં પણ ગયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે સ્થાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજી) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક શરૂ થયો, એમાંથી ધાર્મિક સુધારો, નવી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, ઐહિક જીવનમાં રસ અને એ રમથી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું. એ યુરોપના સંજીવનના યુગમાં, અને વિશેષે કરી એલિઝાબેથના ઇંગ્લંડમાં, પ્રજાજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનું બળ નેટલું ઝાણું, તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના સમયના ઇંગ્લંડના સાહિત્ય કરતાં જિતરું છે. ઇંગ્લંડનો વહાણવટી નવી ભૂમિ શોધવા ભૂટવા તાબે કરવા સમુદ્ર ખેડતો હતો, કશમાં આનન્દ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતંત્ર છે એ અફસુસ બહાણથી લાગણીથી ભરેલો રહેતો. આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ શરૂ થવા લાગી છે, પણ તે કુપણ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે, પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે ધણુ આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્પણને માર્ગે હોઇ આશાજનક છે.

૬

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ધતર શાખાઓથી વિલક્ષણ એવું, વિશેષ અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ 'સાહિત્ય' શબ્દની યોજનાથી આપણા પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે. "શબ્દાર્યો સાહિતૌ કાવ્યમ્:" જેમાં શબ્દ અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મજેલા હોય. "વાગર્યો-વિવ સમ્પૂર્ણ" શિવપાર્વતીવત્ ન્યાં અર્થ અને વાણી એકે બીજાનાં અર્ધાગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે. ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સઘળાં શાસ્ત્રનું પર્થવસાન કાવ્યમાં: કાવ્ય એ કાન્તદર્શોની દષ્ટિ; પછી એ જગતે ના જા

હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સહચાર, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દસંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યવર્તક ધર્મ એ કે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્ય-શુદ્ધિના અમુક અમુક ખંડને ઊગળે, ત્યારે કાવ્ય અખડ વસ્તુનું—વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું—સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે. પ્લેટોની ગુફાના ઉદાહરણથી સમજવા ચેતન કરીએ તો બહાર જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીતિ પડતા પડછાયા ઉપરથી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે જેમી જનતાને માક્ષાત્ મિહાળવી એ કવિધર્મ; અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિ. ખેશક, એ અખંડતાને કવિ તરફ વળેલું પાસું કહેવું હોય તો તે ભુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી એમની પરસ્પર અસર થયા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ બેદ પાડે છે: સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક. 'સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોય, એમની કવિત્વશક્તિ 'સહજ' છે, અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાંથી ઊતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી જાડે છે. આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આહાર્ય' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી, કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ખિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે. આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષ્યમાં જ નહિ લઈએ. પણ જગતના મહાન કવિઓ બધા સારસ્વત યાને કેવલ સરસ્વતીના પ્રસાદ ચક્રીજ કવિ થએલા છે એમ નથી. બધાં મોટાં નામો—મિલ્ટન ટેનિસન લવભૂતિ રાજશેખર આદિ અસંખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચી કેળવણીથી કવિ બન્યા છે. અને આ જાતના કવિઓ માટે ફલદુપ ભૂમિ રચવાનું જનસંમાજના હાથમાં છે. ખીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના—'સારસ્વત'—કવિઓ આપણી ભૂમિમાં નીપજાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તે આહિત્યપરિપક્વના કાર્યની વાટ નહિ ભુલે. ગૂંજરાતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનસ્વભાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી. છતાં, વર્તમાન જમાનામાં મર્ચંથા સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર એવા સારસ્વત કવિઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સારસ્વત કવિઓનો જમાનો તો એક રીતે કપારનોએ પહોં ગયો છે. જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો વ્યવસાયી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી મટીને અનુવ્યવસાયી—અર્થાત્ જ્ઞાનગ્રાહી—થયો છે, અને અત્યારે એનાં સઘળાં પગલાં અનુવ્યવસાયી દશામાં જ ભરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કાવ્યસામગ્રીના આનિધ્ય-ચક્રી જ પ્રજવળી ઊડનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સભવ થોડો છે; વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપર આ જન્મના સંસ્કારો—એટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની કેળવણી—એની છાપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી એમનું કવિત્વ સ્પૂરે છે. ખેગ્રેડેડ 'primary' અને 'secondary' અર્થાત્ સહજ અને આહાર્ય એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે તે આ રીતે જ; હોમર રોકમપિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્જિલ મિલ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે. પણ પ્રથમ વર્ગના સર્વ

કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચઢીઆતા હોય એમ કાંઈ નિયમ નથી. માત્ર આ બે વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ લક્ષમાં લેતાં પડેલા બે પ્રકાર છે. અને પહેલા વર્ગના એક કવિના કરતાં બીજા વર્ગના એક કવિ ચઢીઆતો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. રૂપે-સારને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં 'Poets' poet'નો ઇલકાવ મળ્યો છે, અને અગણિત અંગ્રેજ કવિઓ ગ્રીક લૅટિન ઇટાલિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કોણુ નથી જાણતું? નવીનતાના મોહને વળોડી કવિસંપ્રદાયનો મહિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂબોલ્ટ એક ઠેકાણું કહે છે—

"To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry, to be 'derivative' is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation; that the deepest waters of human life come from no private well, but from an underlying pool, vast and immemorial, and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world." આ જાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિષદ રચી શકે છે. આ માટે જાગી જાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં જાગી વિવેચનદષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી બાળકને શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને 'Appreciation lesson' કહે છે તેવા પાઠ દ્વારા કવિતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંથી સૂચના લઈ રાજરોખરે 'લાવક' યાને સહૃદયના પ્રથમ બે વર્ગ પાડ્યા છે: અરોચક અને સત્વણાબ્યવહારી, એટલે એક તો એવા કે જેમને કશું રુચે જ નહિ, અને બીજા એવા કે જે ધાસ સુદાંત ગમે તે ખાઈ જાય. આ બંને અવિવેચક છે, તેમાં બીજો વર્ગ એક 'મત્સરી' એટલે કે અફેબા અને સામાના હોપ જોયા કરે એવાનો ઉમેરો છે, અને ચોથો વર્ગ 'તત્વાભિનિવેશી' એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ગ જ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. હજી સુધી ગૂસ્તરખાતીમાં ધન્યકલાની તત્વાભિનિવેશી મીમાસા બહુ થોડીજ થઈ છે. પોટો એને ઍરિસ્ટોટલસથી માંડીને ક્વિલર ફ્રૂચ સેફન્ટસજરિ ગ્રાસ ન્યૂબોલ્ટ અને સ્કાયર સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દીવાસુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ બેદનાં તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાંખનાર જ્યોતિષો અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવા નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમજ એના પ્રયોજના વિચારમાં ઘણું કામ થયું છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન આલંકાર-શિક્ષાએ ફેટલું બધું કર્યું છે એનું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રજાને બદ્ધ સુશિક્ષિત જનોમાં પણ થોડું છે. આ ખોટ પૂરી પાડવા સાહિત્યપરિષદ બહુ સારો પ્રબન્ધ રચી વા રચાવી શકે છે. આવી સારાસારગ્રાહી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અલાવે—કાવ્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ ધાસ ઉગે છે, અને બિયાગ ધાસને હું ધાસ છું એટલું લાન થતું પણ અસકય રહે છે. રાજરોખર કવિઓનું તારતમ્ય જતાવતાં નોંધે છે કે—

“ एकस्य तिष्ठति कर्षेर्गृह षष काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृदयनानि यायत ।
न्यस्याविदग्धयदनेषु पदानि शम्बत
कस्यापि मंचरति यिम्बकुत्तहनीष ॥ ”

—ક્રોધ કવિનું કાવ્ય તો એના ધરમાંજ રહે છે; ખીગ્નનું મિત્રના ધર સુધી પહોંચે છે; ક્રોધકનુંજ એવું હોય છે કે જે અવિદ્યમનના મુખ ઉપર પગ મૂકીને—એમના વચનની દરકાર કર્યા વગર—જાણે વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે છે. આવા ગૃહકવિ-ઓની અને મિત્રકવિઓની ઉપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી લઈ, વિશ્વકવિઓના ગુણ પારખી, એનો આસ્વાદ લઈ જાયવો એ ખરા વિદ્યમનું કામ છે. એ કર્તવ્યને અંગે, આપણા ગુર્જર કવિઓ અને કાવ્યો ઉપર આપણે સવિશેષ આદર ધરાવીએ એ સ્વાભાવિક છે અને કેટલેક દરજ્જે ઠીક પણ છે. પણ ધરદીવડાંના ગ્રેમથી મુગ્ધ બની આપણી રમટિને માંકડી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી વિદ્યમતાને હાનિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ જોષ્ટનું પોપણ મળતું નથી. અરૂં છે કે કવિ અને ભાવક (સહૃદય વિદ્યમન) એક હોતા નથી; “ एकः ह्यते कनकमुपलस्तत्परिक्षाक्षमोऽन्यः ” સુવર્ણ એક જાતના પત્થરમાંથી પેદા થાય છે અને એની કસોટી કાઢનાર પત્થર જુદો હોય છે. તથાપિ કવિ જ્યાં સુધી પોતાના કાવ્યનો વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને વિવેચન મર્મગ્રાહી ન બને. આપણાં કાવ્યો આપણી જૂંમિમાં જ પાકવાં જોઈએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઈએ એ દંષ્ટિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ મનુજ આત્મામાં સ્વ અને પરનો અર્થભૂત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની જૂંમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઈ સમસ્ત જ્ઞાંડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ જૂલવાનું નથી. જગતનાં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદ્ભવેલાં છે. ક્રોધ પણ ગ્રંથ જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ-લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીસવી શકતી નથી. જેમ પરદેશી રસ ચૂસ્યાં કરનાર પોતાના આત્માને ખુવે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ ગ્રહેનાર પોતાના આત્માને ગૂંચળાવે છે. વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો હોઈ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં કઠણ છે. અસારે પશ્ચિમની નવલકથાઓનું ટૂંકી વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એમાંથી જીલરો નીકળી જઈ માત્ર સારજ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં જાણી શકે એટલુંજ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે ધારણ કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે જોણ પામવા કારણ નથી, જો કે કાંઈક એતતા રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જાગૃત રાખવાની તો જરૂર છે જ. પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને

વિષયમાં ખરી વિવેકભરી રસકૃતિ ઉત્પન્ન કરવી એ નવીન વિવેચનશાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યપરિષદનું, કામ છે.

નાટક વિષે લખતાં ક્રાઇડને ત્રણ જાતના 'publics' યાને લોકતા ગણાવ્યા છે. એક તો ખરા વિદગ્ધ અને સંસ્કારી, જેની સંખ્યા સહુથી ઓછી; બીજા 'warm young men' ઉત્સાહી યુવકો, જેમનો કલાવિષયક ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરછલો અને ભ્રાન્ત: એમની સંખ્યા વધારે; અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનન્દ જ માગે છે—એમની સંખ્યા બહુ મોટી. આમ વિદ્વદ્ભોગ્ય, યુવકભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એમ સાહિત્યના ત્રણ વર્ગો પડે છે. અહીં વિવેચનશાસ્ત્રનો વિકટ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે આમાંથી કયા વર્ગના પ્રેક્ષક કે વાચક માટે કવિએ કાવ્ય નાટક કે નવલકથાઓ રચવી ? વર્તમાન સમયમાં આ ત્રીજા વર્ગ તરફ તાણી જનારાં બે જગ્યાં વહેણુ છે; એક તો આ જમાનો democratic યાને લોકસામાન્યના મતની દરકાર કરનારો છે; બીજું, એ હારે ધનની પ્રાપ્તિ હોઇ કવિને પણ એ માર્ગે જ સરવાળું મન થાય છે. યુવકો, એ ભવિષ્યની પ્રજા હોઇ, અને નવી રસભાવનાની ઉત્પત્તિનું રચાન હોઈ, એમની દૃષ્ટિમાં ખર્ચા તેજ પ્રકટ થતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય. તો યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાનો પણ સંભવ છે જ. ખરા વિદગ્ધ અને સંસ્કારી વિવેચકો જડ ન થઇ જાય તો એમની દૃષ્ટિ સહુથી ઉત્તમ છે, અને ખરા કવિને એમના જ મતની દરકાર હોવી જોઈએ. પણ એઓ પણ ભિન્નતા ભાવનાને જોઈ ન શકે એવી દૃષ્ટી દૃષ્ટિવાળા અને જડ હૃદયના થઇ જવાનો સંભવ છે. તેથી ઉત્તમ વિવેચકો પહેલા અને બીજા વર્ગના સમન્વય રૂપ છે. પણ તેથી લોકભોગ્ય યાને 'democratic' સાહિત્ય અવગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જગતનું પરમ મહાન સાહિત્ય રામાયણ અને મહાભારત, પંચતન્ત્ર અને ઇસપની વાર્તા—એ લોકભોગ્ય નથી ? એ લોકભોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ છે. પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય જ છે અને તેથી મનુષ્યની બુદ્ધિ અને રસના શાશ્વત અંશો એનામાં પણ રહેલા છે. અને શાશ્વત અંશને એ સાહિત્ય સ્પર્શે છે એમાં એની મોટાઇ છે. પણ પ્રાકૃત જનની પ્રાકૃતતાને પરિણામે એનામાં જે ભ્રાન્ત અને ઉપરછલો દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે, જે કાન્તદૃષ્ટિગ્રસ્ત હોઈ તત્ત્વ જોવાની એનામાં અશક્તિ છે, તેને પણ પૂર્ણી એ democracy અને mob rule વચ્ચે ભેદ ન સમજવા જેવી ભૂલ છે.

વિવેચનશાસ્ત્રમાં આપણે ધણું કરવું બાકી છે. સાપ્તાહિક કે માસિક પત્રમાં જે ન્યાયલોકન થાય છે તેમાં આ વિશાળ ક્ષેત્રની સીમા પણ બાંધે જ બેસાય છે. વિવેચનશાસ્ત્રની રચનાને અંગે, કલાના અને તેઉપરથી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો એક પ્રકાર છે, સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર લઈએનાં સ્વરૂપલક્ષણ બાંધવાં એ બીજો પ્રકાર છે; અમુક કૃતિના ગુણ દોષ કે ગુણની મર્યાદા અવલોકવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણો પાત્રો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જોડા જીતરીને સમજવા યત્ન કરવો એ ચોથો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવ રસિકથી બિન સર્વાનુભવરસિક વિવેચન—જેમાં વાચકના બોધ માટે નહિ પણ ચોતાના જ ઉપજોગ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને,

એ રીતે વિવેચનરૂપ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે—દર્શનશાસ્ત્ર અગ્રણી રૂપે વિવેચનશાસ્ત્ર ખીલવવાની જરૂર છે. ધારમ્ કે જેમ ડોન્યું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ડોન્યું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગ મુજાડે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે ડોન્યું વિવેચનશાસ્ત્ર ફળવવા માટે, આ પરિપદનું શું દર્શન છે એ આપણે જોઈએ. પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીલવવા માટે શુદ્ધિ અને હૃદયના મંદકાર પણ જોવા કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્કારની પેતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના મળનું વિના સ્વતંત્ર-રૂપે પણ—થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ 'finer breath of all knowledge' જ્ઞાન માત્રનો વધારે મુદ્દમ અને સુંદર પ્રાણ છે, તો એ પ્રાણને વસવા માટે સ્થૂલ દેહ પણ જોઈએ. પંકજ પણ પંક વિના થતું નથી, તો કવિતાસાહિત્ય પણ શુદ્ધિ અને હૃદયને ફળવે એવાં શાસ્ત્રના ક્યારા વિના કેમ જોઈ ? તે આર, ખીલ્લ શાસ્ત્રની ફળવણી માટે પણ આ પરિપદે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૭

આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ધણા છે: પ્રથમ તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ જે ઇતિહાસ શાસ્ત્ર. અત્યાર સુધી ગૂજરાતની વર્તમાન ચતુર્સીમાંની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો જોઈએ: ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનો: એ ઇતિહાસનાં ધણાં બાકાં હજી હવે પૂરવાનાં છે. ધણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોઘલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકોર કરતું. તે પછી મહમદ ઘોરી અને મહમદ ગિઝની સુધી, અને તે પછી પ્રાચીન ઇતિહાસશાસ્ત્રની કિંમત થતાં સિકંદરની સવારી સુધી, આપણે જીતકાળમાં ગયા. પરંતુ તે પહેલાંના સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસદ્રશ્યા અપ્રમાણિક એવી વાર્તાઓથી જ ભરેલો હોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે નકામો છે એવી સમજણ ધણો વખત આવી. પરંતુ વંશી જતી શોધને પરિણામે પ્રમુખમાં કે પુરાણમાં ફરેલી ગોંધ, હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકરોએ તથા અન્ય મુસાફરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે અદ્યુત રીતે મળતી આવે છે. આથી પુરાણની પ્રમાણ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્સિટરે એ પ્રતિજ્ઞાનું સારા-સારવિવેચનપૂર્વક એટલું બધું ગૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક અન્ય કરતાં પણ એનું પ્રમાણ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જવું મધ્યસ્થ ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય, તો પુરાણના કથનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે. તે જ પ્રમાણે તે મળીના ના. આવતાં કેવળ શિલાલેખ, મિત્રા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રમાણને વળગી નરહેતાં ઇતિહાસ રચવામાં બાધાબાધના સામાન્ય નિયમાનુસાર સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે; વળી વિશેષ,

સાહિત્ય જ્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી' ચતુ, ત્યારે પણ પ્રજ્ઞના વાસ્તવિક કે ભાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી 'કરવા માટે બહુ કામનું ચર્ચ પડે છે. પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મહોત્ત્વ સાધન હજી હવે જ આસાક્ષિતિજી ઉપર ભગતુ દેખાય છે. સિંધ અને પંજાબની સરહદો ઉપર મોહન-જો-દારો અને હરપ્પાનાં ખોદાણકામથી નક્કરબદ્ધતા બદલે તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો પુટ્યાં છે. પણ હજી એ માત્ર કિરણો જ છે, એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિયોલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કે: "The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed, it is as likely as not to have been in the vast richly watered plains of Northern India. Migrations there undoubtedly were—and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspiā." આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વ-વિદ્ની માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની હકીકત સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનાર 'Foreign Tribes' યાને પરદેશી જાતિઓ સંબંધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના લેખો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ મૂલ્યે છે. કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભ વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે. સૌરાષ્ટ્ર, દારકા અને વલભીપુરના ઇતિહાસનાં કેટલાંક પડ એ જમિમાં દટાએલાં કાંઈવાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી, અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટેકા આપશે કે ઉચલાવશે એ વિષે અત્યારે કાંઈ પણ પ્રામાણિક કલ્પના ચર્ચ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના યથાર્થ જ્ઞાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે. બીજું, આપણા ઇતિહાસના રાજવંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકસ્થિતિ વિષે ઘણું જ્ઞાન ઉમેરવું બાકી છે. સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મહોત્ત્વ સાધન હોય છે, પણ દુર્ભાગ્યે, આપણા તે કાળના ઘણાખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિવાય કાંઈપણ રસથી ભીંજવા દીધું નથી. આથી લોકાર્થતે જાણવાના વિષયમાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના જૂજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રકટ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને અંગે માત્ર સામાન્ય નિરૂપણથી સંતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ઘણું કામ કરવા જેવું છે. રાયસુરા અને મેઘાણી કાઠીયાવાડની જૂની વાર્તાઓ રાસા વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દેરવામાં તો ઘણું જ કામનું છે. વળી એક સરકૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ 'મર્વશાસો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી' છે—અર્થાત્ કાવ્યનું જ મુખ નિહાળતાં કાવ્યનાં સેવક છે—અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ યથા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો ઇતિહાસ એ જીવંત માંસ અને

રશ્મિ વિનાનું માત્ર કાલનું મૃત દાડપિંગ છે: તે માટે આપણે ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે નન્દગઢર તુળગરંદર અને કનૈયાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કદા ખાતર મત્તનો ભોગ આપવાની વસ્તુ હોય તો ગૂંજગતના ઇતિહાસ ખાતર કદાનો ભોગ આપવા પણ ભાર્ગ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશ આપણે એમને કદીશ કે મત્ત અને કયા-ઇતિહાસ અને કદા-ઉભયનો સુન્દર મમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કદામા અનિપુણ કે ઇતિહાસમાં યથાર્થતાની કિંમત ન મમત્રી શકે એવા પ્રાકૃત નથી છતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કદાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ: કાચુ કે કદાના ક્ષેત્ર પણ છે, ઇતિહાસનું એક છે.

વળી, એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉભય વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? બોમ્બે ગેઝેટીયર ગુર્જર રાષ્ટ્ર (સ) ગુર્જરરટ્ટ (પ્રા) ઉપરથી ગૂંજગત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી પરંતુ 'ગુર્જરરટ્ટ' ઉપરથી 'ગૂંજગ' કે 'ગૂંજગટ' થાય, 'ગૂંજરાત' ન થાય એ શબ્દો કાંઈ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગૂર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂંજગત કાંઈવુ એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે તેથી પછીના વિદ્વાનોએ ગુર્જરના શબ્દ ને કેવળાણકના તથા મગધાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઉપજ્યો છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકાતું નથી એ ખરૂં પણ તે સામે થોડાક વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી એક તો 'ત્રા'નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને ત્ર (અત્ર તત્ર. સર્વત્ર, અન્યત્ર) લાગે છે તે સિવાય, કાંઈ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી. તે સાથે સુરાષ્ટ્ર, મહાગણ્ડ, રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા ત્રણ દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ 'ગુર્જરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાધો વળનદાર છે, પણ અરોહના ધમયુતસ ચ યોજકબોજ ગધારાન રિસ્ટિક પેતેનિકામ ચે વાપિ અજે અપરાતા (ગિરનાર) ધમયુતસ ચોનકબોજગંધાલેસુ લટિકપિતેનિકેસુ ય વા પિ અને આપલતા (ધૌલી), ધમયુતસ ચોનકબોજગધરન રસ્ટિકન પિતિનિકન ચે વાપિ અપરત (શહ્યાઝગદી) ધમયુતસ ચોનકબોજગધરન રદ્ધકપિતિનિકન ચે વાપિ અજે અપરત (માનસેરા) એમ ચાર જુદા જુદા સ્થળના લેખમાં પેતેનિક પિતેનિક પિતિનિક શબ્દ છે તેના મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાડારકરે સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે, 'ત્યા પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે છ નો ઠ થાય 'ત' ન થાય એ વાધો જણ્યો નથી દેવદત્ત ભાડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને પિતનિક શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે અત્યુત્તર નિકાયમાં રટ્ટિકસ્સ પેત્તનિકસ્સ અને રટ્ટિકો પેત્તનિકો એમ એ શબ્દયુગ્મ બે વાર આવે છે ત્યાં એનો મહત્વાર ગામગામિકસ્સ ધૂગગામણિકસ્સ ગામગામિકો ધૂગગામણિકો ઇત્યાદિ રા જ્યતા સ્વધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ ટીકાકારે કર્યો છે એટલે અશોકના શિલા લેખમાં પણ રિસ્ટિક પેતેનિકનો એ જ અર્થ થવો ધટે છે અર્થાત્ પેતેનિક એ પ્રતિષ્ઠાનિક=પેઠણનું એમ નહિ પરંતુ દેવદત્ત ભાડારકરના આ પેતનિક=પૈતૃક સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ખીજો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે તુ નું સ્ત કેમ થાય ? પણ તુ નો જુ ઉચ્ચાર થવાથી સ્ત થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુતર નિકાયમા રટ્ટિકપેતનિકનો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બધે બેસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં રપબ્દ 'યવન-કમ્બોજ-ગાધાર-રાષ્ટ્રિક-પેતેણિક (પિતિનક) અને ખીજ અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેણિકની ગણના કરી છે. બને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાચક નામથી ઓળખાયાં કરે, અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ જાય. આ રીતે રટ્ટિક પેતનિક શબ્દની ગતિ થઈ હોય. ગમે તેમ હોય પણ પેતનિક શબ્દનો પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સબન્ધ સર્વમાન્ય રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો પત્ત સફળ થતો નથી—જો કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાએ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે. હજી 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'ગત' ઊપજાવવાનો એક મન્દ પત્ત સભવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય જનો દન્ત્ય જ થાય છે અને ષ નો સ્ થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ટ નો—દન્ત્ય સ્ત કેમ ન થાય ? વળી પ્રકૃતસ્થળમા ટ પણ મૂળ સ્ત (રાજ્ + ટ્ = રાષ્ટ્ર) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે. વળી ભરતે કહ્યું છે કે ચર્મણ્વતીનવીપારે ચે ચાર્વુદસમાધિતા. ! તત્કારયહુલાં નિત્યં તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્—અર્થાત્ ચંબલ નદીની પારના અને આણના વાસીઓ ત વધારે બોલે છે. એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાખે ? આ વિચારપરંપરાનું ખીજ ગુર્જરવા શબ્દની વિચિત્રતા, અને દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું વિરમરણ નથી. વળી એક ખીજ સૂચના પણ કરવાની મુશ્કે છે ગૂજરાત = ગુર્જરરાષ્ટ્ર હોય તો તે = ગુર્જરાનું રાષ્ટ્ર એમજ શા માટે હોતું જોઈએ ? ગુર્જર (ઉત્તર ગૂજરાત) અને રાષ્ટ્ર જે લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) નામે પ્રસિદ્ધ છે તે મળીને થએલો દેશ અથવા ગુર્જરાનો લાટ, દક્ષિણ લાટથી ભિન્ન ઉત્તર લાટ, એમ અર્થ પણ ન હોઈ શકે ? લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી થએલો શબ્દ છે, અને ટાલેમી, વાલ્સયાન વગેરેને જાણીતો હોઈ, અશોકના લેખમા લટિક નામનો જે એક 'અપરાન્ત' (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે અંતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશ દેશમાનો એક) કબ્જો છે તે લાટ જ હોવાનો સભવ છે. લાટ—અન્તર્ગત ભરૂચ નગરમાં ગુર્જરાની એક શાખાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રટ્ટ જાતિના રાજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ સંભવ છે, એમણે દક્ષિણમા મ્હોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને ગૂજગતમાં આવેલા લાટ ઉપર પણ એમની સત્તા કાઈ કાઈવાગ પહોંચી જતી આપણો પ્રાન્ત ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગના દક્ષિણ ઉત્તર પ્રદેશ મળીને બનેલો છે, અને એમા ચીજો ખડ મૌર્યોનો ઉમેરતાં, એકતા અને અનેકતાની એક અદ્ભુત ત્રિમૂર્તિ—બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ સમી અને કાંઈક એમને મળતી—આપણી દષ્ટિ આગળ ખીતગઈ જાય છે.

આ ગાંઠકીય ઇતિહાસમાંથી ફસિત થતો ગૂજગતના જનમમાજના બેચારણનો અને એની

ભાષાનો ઇતિહાસ પણ ઇતિહાસના ગવેષકોએ હજી પુષ્કળ શોધવાનો છે. ગૂજરાત જેટલી જ્ઞાતિઓ હિન્દુસ્થાનના બીજા કોઈ ભાગમાં નથી, અને જ્ઞાતિવિભાગનાં જે કારણો બીજા ભાગમાં પ્રવર્તેલાં છે તે ઉપરાંત અહીં બહુ વિશેષ છે એ મર્વ જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ અને રિવાજ મંબઈ ધણી માહિતી બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં મકસિત કરેલી છે, તથાપિ ધણાં વર્ષો ઉપર થએલા એ કાર્યને અત્યારે ફરી શોધવા વધારવાની જરૂર છે, તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે.

૮

ત્રીજી આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજી ઘણો વધારે શોધવાનો છે. સરન્થોર્ન ભાષા. ગ્રીયર્સન એમનાથી જે બન્યું તે કરીને લખે છે:—

"We have thus a connected chain of evidence as to the growth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper. No single step is wanting for nearly four thousand years." આ આપણી ગરવી ગૂજરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે. અને તેથીજ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ધણું છે. ગ્રીયર્સને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધોના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ દોરી છે. પરંતુ ટેસિટોરી અને નરસિંહરાવભાઈએ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે. પંજુ તેઓએ કર્યું છે તે કરતાં હજી ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવગણે ક્રેટલાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ મળેલ કાવ્યો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક સ્થિર અવિકારી ભાષા—જેનું બાકરણ હેમચન્દ્રે ઘડી આપ્યું છે—એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને જાહેલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ધટે છે જેટલું અપભ્રંશ માહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં મૂકી—આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન—ગાજસ્થાન—થી માંડી દક્ષિણમાં મહાકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જરૂર છે તે રચવામાં પણ મહોટો અંશ જૈનોનો છે પણ હેમચન્દ્ર વગરેએ કિન્નરેલાં ઉદ્ધારણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જૈનેતર ઘડી પણ રચાએલું હોય તો તે મલવિત છે એ સઘળું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર દક્ષિણ 'અપરાન્ત'નું છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગૂજરાતી છીએ. આપણા ગૂજરાતમાં આજ્ઞાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ—પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પછી મઝૂત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત, પછી શૌરસેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુર્જરાની મૂળ ભાષા દર્દસ્તાની યા પૈશાચી આટલાં તત્ત્વોમાથી થયેલો મનાય છે હવે આ સઘળા તત્ત્વોને યથા કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક સંબંધની ઉત્પત્તિ આપણા કાપમાં આપણે બતાવવી જોઈએ. તેમાં પૈશાચીનું તત્ત્વ શોધવું કઠણ છે તથાપિ તે માટે

યત્ન થવો જોઈએ, અને અસિદ્ધ મનાતા એના ખૂણા ખોચરાની બેઠકીના શબ્દો પણ એકઠા કરીને તપાસવા જોઈએ. આ સંબંધી કાર્ય અસાધારણ મહત્ત્વનું છે તેવું જ ખર્ચનું છે: વળી વર્તમાન જમાનામાં કોઈ પણ કોષ જ્યાં સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને બંગાળી સાથેના સમાનતા અંશો નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે. Political Federationની ભાવના સાથે Linguistic Federationની ભાવનાને જોડવી જ પડશે.

૯

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઈએ. આ વિષયમાં જે કાર્ય કરવાનું હોય તેના બે પ્રકાર છે: એક નવી શોધ, અને બીજો લોકપ્રચાર. નવી શોધની બાબતમાં તો ગૂંજડાંતે આખા હિન્દને બધું સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સાથે

રહીને કામ કરવાનું છે. પણ જે નહાતું કામ—જતાં અતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે. છેલ્લાં દશ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઈએ, તો પણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હંજી નહિ જેવો છે. અને એ પ્રચાર સારી પેઠે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે ખરા અન્તઃકરણથી મોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે. મહારા મિત્ર મિ. કોઈલા—જે હમણાં મોડા વખત ઉપર બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં એનજીનિયરિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એનજીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે કલકત્તા રિવ્યૂમાં ઔદ્યોગિક કુળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડ્યા છે, એમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાંને આભારી છે. આ કહેવું ઈંગ્લંડ પરવે ખરૂં છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે. ઔદ્યોગિક કારખાનાંથી ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાંને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અભ્યાસે મોટો ભાગ લે છે. બધું જોઈએ, પણ શાળા અને કારખાનાંને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશોથી—ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી—પણત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ હાલ સહન કરે છે. આપણા દેશમાં કારખાનાંના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કુળવણી બહુ ઉપયોગી થશે: બધું, આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતાનુગતિક અને જમાનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિષદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સાડે જે કાંઈ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મઝી પડવું જોઈએ. આરંભમાં વિજ્ઞાનનાં લોકપ્રિય ભાષણો અને પ્રયોગો ગૂંજડાંત અને કાંકિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજાની મેવા કરવા ડૉ. કાન્તિલાલ, ડૉ. નાયક, પ્રેમિસર વીરમિત્ર દીવેડીઆ, રા. પોપટલાલ શાહ, રા. સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્ણાનરાય મેદ, અને રા. વિજયલાલ મુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પણ ઘણાં ભાષણો સાહાય્ય કરશે.

ધર્મ એને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણું જે જ્ઞાનનું કર્તવ્ય છે. એક તો આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મીરાં અને નરસિંહ મહેતાથી માંડી આજ તત્ત્વજ્ઞાન. પર્વત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિન્દુસ્થાનમાં અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે મંડળવાનું મોટું કાર્ય છે. પણ એટલેથી જ સતોપ પામવાનો નથી. જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનું છે, તેજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યું હતું. પરંતુ એ કાર્ય મહાન કવિઓ જ કરી શકે. આપણે તો, એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે કેળવી પોષી સંવર્ધી શકીએ. તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિશોડવાની એક દૃષ્ટિ છે, અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણુ સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક, શાસ્ત્ર છે એ સમઝણુ પણ જૂલ ભરેલી છે. જ્ઞાનની સર્વશાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવ જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે, ચિન્તન; એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બધારણુ, એનો આ પરિસ્થિતિમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિર્જિતિની ભાવનાઓ-છત્તાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે, એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એ જ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, પ્રેરી શકશે. અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગભેરંગી, પરસોટા જેવું જ રહેશે.

૧૧

કેળવણીનો વિભાગ માહિત્યપરિપદનું આવશ્યક અંગ છે. આપણી કેળવણીનું સ્વરાજ્ય આપણને નામનું તો મળી ચૂક્યું છે; પરંતુ એને વાસ્તવિક કરવામાં અત્યારે મોટી મુશ્કેલી આ ખાતા માટે સરકાર પામેથી નાણાં મેળવવાની છે. એ મેળવવાના માર્ગો પરિવર્તના પ્રદેશની બહાર છે, પરંતુ એના પ્રદેશની અંદર પણ ઘણું કરવાનું બાકી છે. જેટલા સાધન આપણને પ્રાપ્ત છે તેટલાનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રગ્નમાં કેળવણી સંબંધી વિચાર કરનારાં મંડળો હોવાં જોઈએ. મિ. મારવિને કહેવું અને યાદ આવે કે—ઈંગ્લાંડમાં દર આડવાડિયે સ્થળે સ્થળે કેળવણી માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાં મંડળો મળે છે, ચર્ચા કરે છે, કેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારા માટે ઠગવો કરે છે, યોજનાઓ ઘડે છે ત્યારે આ દેશમાં તો સંયત્ન શન્યવત્ પડ્યું છે ! આપણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના અનેક પ્રપત્તો આરંભ્યા છે, પણ તે હજી પરસ્પર અચિન્તિત છે. પરિપદનું કામ એમાં સૂત્ર પરાંવવાનું, અને એક મુખ્ય કેળવણીમંડળ સ્થાપી એ દ્વારા ગૂજરાતની કેળવણી

વણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને એના વિસ્તાર તેમજ ગુણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે.

શૃણુવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરસ સુબોધ અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ! કેળવણીના કાર્યમાં પડેલાને જાણીતું છે કે અત્યારે સેકેડો પુરતકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાલ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે. તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અજાણ્ય ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુગ્રાહ્ય રૂપમાં સુકવામાં આવે છે. આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્યાન લેખકોની તેમજ બાહોરા પ્રકાશકોની જરૂર છે. ખીન્નું: કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતે જ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રને એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સૂત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ ચાલ્યા કરે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક ખીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કાંઈક રૂપાન્તર સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે. આ 'adult education'નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી, ધનિકોને પણ શાળા છોડ્યા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સંભવ છે. ત્રીજું, કૃષ્ણ જગવાને જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આહરિને પોતાના માન્યા હતા તેટલા જ પ્રેમથી ગામડાંની વસ્તીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે. અને તેથી ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશ્ન, —એ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રાચક તેમજ હિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે.

૧૨

પરિપક્વના સામાન્ય ઉદ્દેશ મંબન્ધી, સાહિત્યના મહાલાસ માટે જોઈતી વસ્તુરિચિતિસંબન્ધી, અને તે તે વિભાગમાં કરવાના કાર્યની દિશા સંબન્ધી, યથાશક્તિ અને યથાવકાશ મ્હારા વિચારો આપની સમક્ષ મેં મૂક્યા. અન્તમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મ્હારે નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પડેલી એક બે મુશ્કેલીઓ નોંધવા જેવી છે. ગયા માર્ચ માસના મોડર્ન રિવ્યુમાં એક રચણે હિન્દુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મ્હોટી ચાર ભાષાના આંકડા આ પ્રમાણે છે.—

હિન્દી બોલનારની સંખ્યા.	૯૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી " "	૪૯,૨૯૪,૬૦૦
મરાઠી " "	૧૮,૭૯૮,૦૦૦
ગૂજરાતી " "	૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સંખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પંચમાંશ પણ નથી, અને ગૂજરાતી બોલનારની એક દશમાંશ પણ નથી. આ કાગળથી અન્ય પ્રાન્તોમાં લેખકોને એમના પ્રસ્તુતના વિકલ્પી ને

પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં દુર્લભ છે. વિગેયમાં આપણે ત્યાં ખીજ પ્રાન્તો જેવા આર્થિક જવાબદારી માથે લઈને પુસ્તક છાપનારા ('ગૂજરાતી' અને 'સસ્તું માહિત્ય' એ બેને ગણીએ તો તે સિવાય) પ્રકાશકો નથી, તેથી મોટે ભાગે અન્ય-દેશોમાં પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છપાવવાં પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જળમથાથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ ખીજમાં પડી શકતો નથી. દેખીતી રીતે જૂજ અને દલકું જણાતું । આ આર્થિક કારણ વસ્તુતઃ આપણા સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓએ એક મોટું પ્રતિબંધ છે. એની સામેના ત્રાજવામાં મુખી શક્તિ એવી બે બાબતો છે. એક તો આપણા પ્રાન્તમાં અધ્યયન વર્ગની જનસંખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોક્ષનારનાથી અડધી હોઈને પણ દિન્દી કરતાં ચડીઆતું સાહિત્ય બંગાળ ઉત્પન્ન કરી શક્યું છે તેમ ગૂજરાત પણ ધારે તો કરી શકે. અને પ્રકાશક મંડળની ખામી પણ આપણી સાહિત્યમંચાએ જરા ઉદારતાથી કામ કરીને પૂરી શકે. તે માટે આ પ્રતિબંધક કારણથી મુશ્કેલી ન રહેતાં, આપણી કાર્યમિત્રિ માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એનો વિચાર કરીએ તો—'સ્લોકોર્ધન પ્રયત્નયામિ' એ ન્યાયે સધળા ઉત્તર ગણ શબ્દોમાં સમાવી શકાય છે: (૧) માતૃભાષા, (૨) ગૂજરાત યુનિવર્સિટી, અને (૩) તે તે વિષયનાં મંડળો. આમાં, માતૃભાષા એટલે ગૂજરાતીમાં સારી રીતે લખતાં આવડે, અથવા તો એનો એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ થાય, અથવા તો ગૂજરાતીને સંસ્કૃત પ્રત્યે માતૃશુદ્ધિને બદલે સપત્નીશુદ્ધિની જોતાં શીખવાય એ વિવક્ષિત નથી વિવક્ષિત એ છે કે ત્યાં સુધી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને જાત્રાલયો ગૂજરાતી ભાષામાં જ ચાલતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના ઊદાહરણો માળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં ઉચ્ચ વાક્ય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. પરંતુ આ કરવા માટે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને પોષે એવી એક યુનિવર્સિટી ગૂજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭ માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ તે વખતે સર આર્લ્સ પૂરે પ્રકટ કરેલી આશા કે ઍડ્યુએટો પોતાનું જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઊતારશે એ અત્યાગ્ર સુધી સંકળ થઈ નથી તેનું કારણ ઍડ્યુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષકોમાં સર્વ શાસ્ત્રના મહિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પરાવાએલી નથી એ જ છે, રાજા રામમોહનરાય અને મેકાલેએ સ્થાપેલી અને વર આર્લ્સ પૂરે અભિષિક્ત કરેલી શિક્ષકપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એના એ રૂપમાં જ ચાલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પુરી નિશાની છે. સુભાષે હવે એ પ્રણાલી બદલવા તરફ વિદ્યન્મત વળ્યો છે, અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપીને ઉચ્ચ શિક્ષણનો નવો યુગ આપણે આરંભીએ તો તે સાટે સમય પાડી ચૂક્યો છે.

મુખામમાં યુનિવર્સિટી ■ તો પછી ગૂજરાતમાં શામાટે જોઈએ એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર બે વર્ષ ઉપર મૂકે આપ્યો હતો એજ આજ આપુ છું રાજ્ય—અર્થ —અને મનુષ્ય મંસ્કૃતિના શાસ્ત્રોથી સ્વીકાગએલું આ સત્ય છે કે હરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણુ વિસ્તરવી જોઈએ ગામડાં તુટીને ગામ વસે કે ગામ તુટીને શહેરો વસે, કે શહેરો તુટીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું દંખાણુ નથી. માત્ર સખ્યાની દૃષ્ટિએજ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી. પણ ગાદ્દેહના અમુક અમુક અવયવો-નો એમાં પક્ષાધાત છે, અને પક્ષાધાતવાળુ રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાજ રોગી,

રહીને અટકતું નથી, પણ આખા દેહની તંદુરસ્તીને બગાડે છે, અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે. ગૂજરાતની ભુદિશક્તિ કે નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસંપત્તિ બધી મુંબાઇમાં જ નષ્ટ પડે એ કદાપિ ઇષ્ટ નથી. ગૂજરાતના દરેક સહેરે ગામ અને ગામડામાં આ શક્તિ સામર્થ્ય અને સંપત્તિનું સ્થિર કરતું રહેવું જોઇએ, જેથી એનો લાભ દરેક અવધવને મળતો જ રહે. કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવા લાયક પણ વસ્તુતઃ જોડાં વિચાર વિનાની એક, દલીલ સાંભળશો કે મુંબાઇની કોલેજમાં ભણવા જવાથી ચાલાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું કુર્બાન્ય રજવાડાની સાંકડી ખટખટમાં ઊછરવાનું છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે. પણ આવી દલીલ કરનારને પૂછશો કે આ સ્થિતિ યાથી ઉદ્ભવી છે ? એ દર કરવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે મુંબાઇની ઉચ્ચ ફેળવણી અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ જે મુંબાઇમાં જ ભરી ગૂંચ્યું છે એનો વિસ્તાર ગૂજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઇએ; અને એ જ ખરું જીવન છે; રાજધાની એ જ પ્રજા નથી. રૂપમંડુકવૃત્તિ બેશક ખોટી છે, પણ કુવા અને નદીઓ વિનાનું મનુષ્યજીવન કેવું ? સાગરથી નદીઓની ગરજ સરે ? બધે નદીઓ વિના સાગર કેવો ? ગૂજરાત વિના મુંબાઇ પણ તેવુંજ. મુંબાઇ માથે ભાર ધણો છે, એ ભાર ધટાડો. ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે ધણાં કારણો છે, પણ અન્ય કાર્ષ પણ કારણ ન હોય તો પણ આ એક જ કારણ મુંબાઇના હિતખાતર પણ થોડું નથી. મુંબાઇને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા દેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની બહેનવણી થઇ જવી જોઇએ. મુંબાઇથી પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુંબાઇની જ પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટી થાય તો તે પણ મુંબાઇનો ભાર ધટાડવા માટે ઇષ્ટ છે. જો કે તેવી જ થશે એમ માનવાને કારણ નથી. ”

આપારે પ્રજા યુનિવર્સિટી માટે જોઇતા ધનનો જ રહ્યો છે અને ધન પણ ગૂજરાતમાં નથી એમ નથી. તેથી ખરેખર પ્રજા તો ધનનો પણ નહિ, કિંતુ ધનને દાનમાં વહેવરાવવાનો જ છે. તે માટે પ્રબળ લોકમત ઉત્પન્ન કરવો, સર ચિમનલાલ જેવા અનુભવી જનોને અગ્રેસર કરવા, અને આપણા ધનિકોને રાત્રજીવવાડાઓને અને સ્થિરિશ અધિકારીઓને કર્તવ્યપરાયણ કરવા એ કામ પરિપક્વ વિના વિકલ્પે ઉપાડી લેવું જોઇએ. પરંતુ એ મોટું કર્તવ્ય કરવામાં ગૂંથાતાં આપણાં ન્હાનાં કર્તવ્ય ભૂલવાં ન જોઇએ. એવું એક ન્હાનું કર્તવ્ય તે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક મંડળોની સ્થાપના છે. આ કાર્ય માટે આપણા અર્વાચીન યુગના પહેલા ખંડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી દાખલો લેવાનો છે. એ જમાના મંડળસ્થાપનાનો દત્તોઃ ગૂજરાત જ્ઞાનકુમુદર સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સભા, ફોર્મસસભા વગેરે મંડળ રચીને સહકારની પદ્ધતિએ સાહિત્યસેવા કરવા માટે એણે જોડા પાયા નાખ્યા છે. એ જમાનાએ એના સમયને ઉચિત મંડળો રચવાનાં દત્તાં. પશ્ચિમની વિદ્યા પૂર્વમાં કેમ ઉતારવી એટલેજ એના આગળ પ્રજા દત્તો, વર્તમાન જમાનાનો પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે કસોટીએ ચડાવી શુદ્ધ કરી અને પસાવવાનો છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને પણ પૂરો ન્યાય આપવા એણે તત્પર થવાનું છે. તે માટે તત્ત્વચિંતક, ઇતિહાસશોધક, વિજ્ઞાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્ય-સંવર્ધક, કલાપ્રેરણક આદિ અનેક વિષયનાં મંડળો સ્થાપી ગૂજરાતની ભુદિને અને એની ભાષાને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચડાવવાની છે.

આપણી પરિપક્વ એકની એક પ્રજાવિકામાં ધણાં વર્ષો ચાલી. દરેક પ્રજા પરિવર્તનો કાળ

આવ્યો છે. અને સઘળી સ્થિતિ પરિવર્તને અનુકૂળ છે, ક્ષણવાર વર્તમાનને બેઠી બિપ્ત્ર્યમાં દૃષ્ટિ નાખો. ચર્મચક્ષુ મીઝી, તતિલાચક્ષુથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાઈ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપત્તવ થઈ ગયા છે, આખે મ્હોર બેઠો છે. જમરો યુગે છે—શદ્ધા રાખો કે થોડા સમયમાં આગ્રકળ પલ્લ આવશે, ડાળો ફળભાર થઈ લયરો, અને વૃક્ષો વૃક્ષો કાચલ ટૂંકાશે આ આપણાસ્વર્ગના નથી, આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ સુન્દર આસો માસની ચંદ્ર પુનમની સંનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર ધર્મસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રભુના અનુગ્રહના આપણે અધિભરી થઈએ, તે માટે શુ કરીશું? મીરા પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના બાગના બાગવાન થઈશું ક્યા નવા રોપ રોપવા, ક્યા પાણી પાવું ક્યા શુ ખાતર પૂરવું, ડાળીઓ ક્યા કેવી વાળવી, કેવી ટેકાવવી, ક્યા કાતર મુકવી, કેની કસમ કાપવી ક્યા ચોટાડવી ઇત્યાદિ અસખ્ય વિગતોવાળી બાગવાનની કતા આપણે શીખીશું અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે—

સહ વીર્ય કરવામહૈ । તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ ॥

શાન્તિરસ્તુ શુષ્ટિરસ્તુ આત્મકલાસમૃદ્ધિરસ્તુ ॥
સર્વે મેધાવિન સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।
આત્મજ્યોતિશ્ચ પદ્યન્તુ મા કથિત્તમ આપ્નુયાત્ ॥

ૐ જ્ઞાન્તિઃ

જ્ઞાન્તિઃ

જ્ઞાન્તિઃ ॥

નવમી શુભગતી સાહિત્ય પરિષદ

ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ

કામહોપાધ્યાય રાયબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાનું

ભાષણ.

માનનીય સભાપતિશ્રી, ઉપસ્થિત વિદ્વાન્મનો નથા વિદ્વંસી બહેનો.

ગુર્જર-સાહિત્યપરિષદે ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખનું પદ મને આપીને માફ જે સન્માન કર્યું છે તે માટે હું પરિપક્વે અન્તઃકરણથી ધન્યવાદ અર્પણ કરું છું. પરિષદે જે ગુરુતર કાર્યોના હાર અને મેરોષો છે તેને પૂર્ણ કરવાને હું પોતાને કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય મમજતો નથી. જે સ્થાન આજે આપની તરફથી મને આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં કોઈ સુયોગ્ય વિદ્વાનની આવશ્યકતા હતી; જે ઇતિહાસની સુંદર વાટિકાનો આનંદાનુભવ કરાગીને આપને સુચારુ રૂપથી પથપ્રદર્શન કરાવી શકે. હું નથી જાણતો કે હું આપની સેવા કેવી રીતે બજાવી શકું. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ અને મારા જૂના મિત્ર રા. રા. ઇગ્નવાલ દરિયાસમાહવા પારંપરના રોહપૂર્ણ આમહથી વિવરણ યદને મને શારીરિક અવરુદ્ધતામાં પણ આ પદ સ્વીકારવું પડ્યું છે.

ભાષણના પ્રસ્તુત વિષયનો પ્રારંભ કરવા પહેલાં હું ઉપસ્થિત વિદ્વાનોની સેવામાં આ જણાવવું ઉપયુક્ત સમજું છું કે રાજપૂતાનામાં મારો જન્મ થવાથી મારી માનુભાવ ગુજરાતી નથી! વિદ્યાર્થી-જીવન માં જ્યારે હું મુંબાઈમાં રહેતો હતો ત્યારે મને ગુજરાત ભાષાપર કાર્ષિક રૂચિ થઈ નેથી હું ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો; પણ વિદ્યાર્થી જીવન સમાપ્તિ પછી રાજપૂતાનાને માફ કાર્યક્ષેત્ર બનાવી ગત ૪૨ વર્ષોથી હિંદી ભાષા દ્વારા ઐતિહાસિક શોધ કરવાને કારણે એ લાંબા અરસામાં ગુર્જરગિરાથી મારો સંબંધ વિચ્છિન્ન થઈ ગયો. હવે હું ન તો શુદ્ધ ગુજરાતી બોલી શકું છું અને ન તો સમજવાનો જરાપણ અભ્યાસ છે: અત્રે મારે આ તો કેહેવુંજ જોઈએ કે મારા ભાષણની ભાંગી-ફૂટી ભાષાના શ્રવણથી ઉપસ્થિત વિદ્વાન્મંડલને ગુર્જરગિરાના શાસિત્વ, માર્દવ અને સરસતાથી તો અત્યંત વંચિતજ રહેવું પડશે. હાત્રીને કંઈપણ કરાવવાવાળી આપની સરમ માનુભાષાની કામલકાન્ત પદાવલીનો મારી આવી ભાષાથી આપને લેણમાત્ર પણ આનંદ થશે નહીં અનુ.

આજરમસ, ભારતવર્ષની પ્રજા, મહાત્મા, પ્રાન્તીય ભાષાઓની ઉન્નતિ માટે સાહિત્ય પરિષદો સ્થાપિત થઈ છે, અને તેમની તરફથી મમય મમયે સાહિત્ય-મન્મેલનોનાં અધિવેશનો થાય છે જેમકે જગીય-સાહિત્ય પરિષદ, મરાઠી-સાહિત્ય-મન્મેલન, હિન્દી સાહિત્ય મન્મેલન આદિ. વિધવાનુસાર એ મન્મેલનોને લિખ લિન્ન લાગોચા વિલક્ષ્ત કરી સાહિત્યના પ્રત્યેક અંગની ઉન્નતિ માટે ત્યાં પ્રયત્ન થાય છે. એવા અવસરો પર વિલિન્ન વિષયોના અનેક પારગામી વિદ્વાનો દ્વારા ઉત્તમોત્તમ ગવેષણાત્મક નિગૂંધો વંચાય છે, અને પરસ્પરમાં ખૂબ વિચાર-વિનિમય થાય છે, જેથી અનેક નવી અને ગોધપૂર્ણ વાનો જાણવામાં આવે છે. આ પરમ મન્તોવનો વિષય છે કે ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદના સુયોગ્ય મંચાક્રોએ પણ અત્રે લિન્ન લિખ વિષયોના મન્મેલનોની યોજના કરી છે, તેમાં ઇતિહાસને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એ જાણીને ઇતિહાસના એક વૃદ્ધ સેવક તરીકે મને વધી પ્રસન્નતા

યજ્ઞ છે ઇતિહાસનું મહત્વ કોઈ પણ અન્ય વિષયી ક્રમ નથી આ પરિપત્તિમાં મારો મત એ છે કે ઇતિહાસની સાથે છે તેથી આપની મનુષ્ય એ વિષયોમાં મારા કાષ્ઠક વચ્ચે રજૂ કરું છું

મસારના માહિત્યમાં ઇતિહાસનું સ્થાન બહુ ઉચ્ચ છે જ્ઞાનભંડારના અન્યાન વિરોધમાં ઇતિહાસ એ એવો વિષય છે કે તેના અભાવમાં માનવ મનમાં જોઈએ તે પોતાની ઉત્પત્તિનું કામ અત્યંત કઠિન થઈ જાય છે દેશ, જાતિ તથા મહાપુરોહિતોના રહસ્યોને પ્રકટ કરવા સાથે ઇતિહાસ એક અમોઘ સારનું છે કોઈ જાતિને મજબૂત ગણવા, તેની ઉત્પત્તિ કરવા તથા તે ઉપર દૃઢ ગ્રહી સદા અમર થવા માટે ઇતિહાસથી વધાર ઉપયોગી બીજું કોઈ પણ સાધન જાણીતું નથી અતીત ગૌરવ તથા ધર્મનાઓના ઉદ્દેશોથી મનુષ્ય જાતિ તથા રાષ્ટ્રોમાં જે સજીવન શક્તિનો સચાગ થાય છે તેને ઇતિહાસ મિત્રાન અન્ય માધ્યમોથી પ્રાપ્ત કરી સુરક્ષિત કરવી કઠિન નથી પણ અસંભવ છે સાક્ષર વર્ગની સમુખ ઇતિહાસના મહત્વ તથા તેની ઉપ-યોગિતા-સબધી કોઈ વિષય વિવચનની આરમ્ભતા નથી શિક્ષિત મમાજ જાણે છે કે ભૂતકાળની અતીત સ્મૃતિ તથા ભવિષ્યની અદ્યક્ષ રૂઢિને ઇતિહાસ પોતાના ઘાનરૂપી ઇન્દ્રિયોથી સદા-પ્રકાશમાન કરે છે પૃથ્વીતલની કોઈપણ જાતિનો સાહિત્ય-ભંડાર ત્યાંસુધી મપૂર્ણ ન કહેવાય જ્યાંસુધી તેમાં ઇતિહાસરૂપી અમર નથી સમગ્ર ન થયા હોય, કેમકે ચિરકાળની અતીત-નિદ્રામાં પડેલી તથા અધ પતિત જાતિની જાગૃતિ આ ઉત્થાનના અન્યાન સાધનોમાં તેના નિતિહાસ પણ એ સર્વોત્કૃષ્ટ તથા આનંદપ્રદ સાધન છે જે નહીં સુપ્રસિદ્ધ રાજનીતિય ગોડમડ બંધના શબ્દોમાં કહીએ તો ઇતિહાસ ઉદાહરણોની સાથે તરતજાનનું શિક્ષણ છે 'જ્યારે આ પહેલાં કોઈ દેશ અથવા જાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસથી પરિચિત થઈએ જ્યારે આપણે જાણના હોઈએ કે અમુક જાતિ અથવા રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન અમુક કારણોથી થયું અને કેવા કારણો તથા કેવી પરિસ્થિતિ થવાથી તેના પતનનો આગલ થયો ત્યારે આપણે વર્તમાન સમયની પરિસ્થિતિને સમજવા તથા સુધારવાને માર્ગ ધર્મ શાકીએ ગોતો નિર્મિત છે જે ઉત્પત્તિના આધાર અનુભવ છે અને ઉત્પત્તિને માટે તેના તરતજાન જ્ઞાન થયું નિતાન્ત આવશ્યક છે તે તરતજાન જ્ઞાન તેના પૂર્વ પરિણામો પર અનન્ય ન હોય છે અને તે પરિણામોને જાણનાનું એ માત્ર સાધન ઇતિહાસ છે જેથી રીતે જોતામાં ભૂતકાળની કોઈ ધર્મનાનું કમપૂર્ણ મપૂર્ણ ચિત્ર દર્શાવી દર્શાવે આ બે આગળ જાય છે તેની રીતે ઇતિહાસ પણ કુદરત જાતિના કોઈપણ મનના આચાર-ચિત્રાર રીતગિવાજ ધાર્મિકભાવ શાસનપદ્ધતિ અને ગૌરવેતિક મર્યાદાઓ આદિ સામાજિક ચિત્ર આપણી આ તત્ત્વિની સામે પ્રજ્વલે પ્રસ્તુત કરે છે ઇતિહાસથીજ આપણે જાણી શકીએ કે અમુક જાતિ અથવા દેશમાં ધાર્મિક સામાજિક અને રાજનીતિય વિચારો કેવા હતા રાજ્ય આ પ્રજ્વળી વચ્ચે કેવા સમય હતો દેશની ઉત્પત્તિમાં આ કારણો સહારમ થયા કેના કેવા આદર્શો જાતિયજનનના માર્ગદર્શક થયા ગાંધીનિર્મીણ કેવી રીતે થયું હતા મનમાં તથા વિદ્યાઓની ઉત્પત્તિ કેના માધ્યમોથી થઈ અને તે દેશ સિદ્ધાંત કેવી કેવી સામાજિક તથા નૈતિક શક્તિઓનો પ્રચાર પામે જેથી તે દેશ અથવા જાતિ ઉત્પત્તિની પરાજાજ સુધી પહોંચી આવી જે રીતે પતનના શ્રીગણેશ શાકારણોથી બેઠા ધર્મ આ રાષ્ટ્રીયતાના બધાનો શિચિત્ત થઈ મનુષ્યોના ઉચ્ચ આદર્શો કેવી

ગીતે અગ્રત થવા લાગ્યા, કેરી કેરી આમાન્નિક શક્તિઓએ પ્રજામા બેદલાવરૂપી વિનોતો મચાર કર્યો, જેથી તે જાતિ ઉન્નતિના ચિખરથી તર્ન તર્ન અવનતિના ગર્ભમા પડી ગઈ ઇતિહાસમાં એ પણ જાણી શકાય છે કે સાં ગા ઝગ્ગોથી દેશો પરાધીન થાય છે, સામાજિક મંદગતો નિષિદ્ધ થઈ જાય છે, અને સુરિમાન સામાજ્ય તથા મહાપ્રતાપી ગાન્ધીજીનો વિનાશ થાય છે ઇતિહાસ દ્વારા પોતાના પૂર્વજોની ગૌરવ-આયાથી પગિયત થઈ કાઢી પડ્યું અનંત જાતિ પગપગના યુદ્ધ બે-બાવને દુઃખેરી મગાન ગમ્મિની સહાયતાથી ગાંધીજીના રૂપે અંધ-સુન્દરમા બધાય છે એક ઇતિહાસકારના આ મંદોમા ધણુજ મત્ય ગહેલુ છે કે માર્ક પણ ગાંધીને મના અધ પતિત અને પરાધીન ગણવું હોય તો સર્વોત્તમ ઉપાય એજ છે કે તેનો ઇતિહાસ નષ્ટ કરી દેવો આ કથનનો માગતો એજ છે કે કાઢીપડ્યું રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમા તેનો ઇતિહાસજ ગૌરી વધારે મહાયક થાય છે. અતએવ માહિત્યના એવા પગપગનો ગાગરું સરક્ષણ પ્રત્યે જાતિ અથવા દેશને માટે ધણુજ આવરયક છે

મામાન્ય એ કાઢી પડ્યું દેશનો ઇતિહાસ બે મુખ્ય વિભાગો—ગાંધીય અને લૌકિક મા વિભક્ત થઈ રહે છે ગાંધીય ઇતિહાસમા દેશપર ગાંધી જનાર ભિન્ન ભિન્ન ગાંધીજીના દાયકમાનુમાર ધરનાપણું વિવગ્ન, અનગાંધીયોમાથેની તેદેશના યુદ્ધો અને મંધીઓ, ગાંધીજી અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા માટે મમય સમય પર પ્રબળ કરેલા પ્રયત્નો, તેની ગાંધી વ્યવસ્થામા સુધારા, તેના ઉત્થાન અથવા પતનના કારણો, આદિ અને વિષયોનો સમાવેશ થાય છે પહેલા ગાંધીય ઇતિહાસજ ઇતિહાસનું મુખ્ય ક્ષેત્ર મનાવું હવે, પગનું હવે એ સબધમા ઇતિહાસ મગાનો દૃષ્ટિકાણ બદલાઈ ગયો છે અને નૌકિક ઇતિહાસ અર્થાત જનતાના ઇતિહાસને વધારે મહત્વ આપવામા આવે છે લૌકિક ઇતિહાસમા કાઢીપડ્યું દેશવાસિઓની મનુષ્ય (Culture) તેમજ આમાજિક સગમ, તેના ધર્મ મગમંધી વિચારો, રીતિગિવાજો, સાહિત્ય, ધર્મિકગાઓ આર્થિકદશા આદિ ધણા વિષયોનું વિવેચન કરવામા આવે છે માટે ગાંધીય ઇતિહાસ કરતા લૌકિક ઇતિહાસ વધારે મહત્વ પૂર્ણ ગણાય છે એવી રીતે બન્ને પ્રકારના ઇતિહાસોને માટે પ્રચૂર સામગ્રી અને દીર્ઘકાળના અનુભવની આવશ્યકતા રહે છે

ભારત વર્ષમા અત્યંત પ્રાચીન કાળથીજ અનેક સ્વતંત્ર ગાંધીઓ ઉદય અને અસ્ત થતો ગયો તેઓ એક બીજા સાથે યુદ્ધના સધર્મમા લાગી રહ્યા કાઢીકાઢી રાજ્ય તો એકજ રાજના સમયમા સ્થાપિત થયા સમૃદ્ધ થયા, પણ તે રાજના અવસાનની માથેજ તેમનો અસ્ત થઈ ગયો, જેમકે ઐહવશી ગાંધીજીવર્ષનું નોજનું ગાંધી વગેરે એવી સ્થિતિમા સમય સમયે વિદેશી યોના આક્રમણો થતા રહ્યા અને યુસલમાનોના સમયમા અનેક પ્રાચીન નગર, મંદિર-મઠાદિ ધર્મસ્થાન, રાજમહેસો, વિદ્યાપીઠો તથા પ્રાચીન પુસ્તકાલયો નષ્ટ કરામા આવ્યા જેથી ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસના અધિકાર સાધનો વિલુપ્ત થઈ ગયા એ સધળી વાતોને લક્ષમા રાખતા અનેક રાજ્યોવાળા આ સુવિશાન દેશનો રૂપલાબદ્ધ પ્રાચીન લિખિત ઇતિહાસ મળવો કઠિનજ નહિ કિન્તુ અસંભવિત છે આજથી ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે જનસાધારણમા કેટલાક રાજ્યોના નામ માત્રજ પ્રસિદ્ધ હતા, જેના કે વિકાસદિ, સાલિવાહન, મુજ, બોજ, સિદ્ધરાજ

જયસિંહ, કુમારપાળ, બાપારાવળ, સમરસી, પીસલદેવ, કાન્હડદે, બેવચ્ચદ્ર, પૃથ્વીરાજ આદિ. પશુ એ રાજાઓ ક્યારે થયા, અને કયા વંશના હતા. આદિ તેમના સંબંધની વાતોનું તેમને યથેષ્ટ જ્ઞાન ન હતું. આ ૧૫૦ વર્ષોમાં અનેક એતદ્દેશીય અને વિદેશી વિદ્વાનોએ પ્રાચીન શોધને માટે અસાધારણ શ્રમ વેડીને ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષયક ઘણી સામગ્રી પ્રસિદ્ધિમાં આણી છે, તેમાં ભારત વર્ષના બિન્ન બિન્ન રાજ્યોના મમયના સંકેતો શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, હજારો સિક્કાઓ, અનેક હસ્ત લિખિત ઐતિહાસિક કાગ્યો, નાટકો ગદ્યગ્રંથો આદિના સંગ્રહ થયા છે. પ્રાચીન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો, જેની લિપિયો વાંચી શકાતી ન હતી, અને જે અરેબા ધનનાં બીજાં માનવામાં આવતાં હતાં અને જેના સંબંધમાં નાના પ્રકારની કરપનાઓ કરવામાં આવતી હતી, તેઓ પરથી આજ ધણે ખૂબ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થઇ શકે છે. પ્રાચીન શિલાલેખો સંબંધી લેખના 'અમર' એક ઉદાહરણ અહીં આપવું અસંગત લેખારો નહીં. સવત્ ૧૯૫૫ના મારા કાઠિયાવાડના પ્રવાસ સમયે ન્યારે હું જૂનાગઢ પાસેની અશોકના લેખની છાપો તૈયાર કરી રહ્યો હતો તે વખતે કેટલાક માણસો તે રથે એક જગ્યાએ અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે અરેબા ધનને માટે ઘણા લોકો અહીં આવીને માથું પગડી ગયા છે પણ ધન તો કાઢીને હજી સુધી મળ્યું નહીં. આ ખડકનું નામ 'તીરવા' છે. તેનો અર્થ એજ છે કે એક તીરવાએ એટલી જગ્યામાં ધન કાઢ્યું છે પણ કાઢ્યું એ જાણતું નથી કે કંઈ દિશાએ તે ધન રહેલું છે. તેમની આ વાન સાંભળીને મને કંઈ પણ વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું નહીં. કેમકે મારા જીવનમાં તે પહેલાં પણ એવા ઘણા પ્રસંગો આવ્યા હતા. પ્રાચીન શોધના આરંભની પૂર્વે કાણ જાણતું હતું કે મૌર્યવંશના મહા પ્રતાપી રાજા ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક ક્યારે થયા અને તેમણે ગુજરાત ઉપર અધિકાર કેવી રીતે મેળવ્યો, ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયે ક્યાં સુધી પોતાની વિજય વૈભવ્યની ઉરાડી અને ક્ષત્રવ વંશનો નાશ કરીને ગુજરાત પર પોતાનું સામ્રાજ્ય ક્યારે સ્થાપિત કર્યું. હર્ષવર્ધન પોતાના બાહુબળથી કેવું વિશાળ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને તે ગુજરાતને પાર કરી પુલકેશી (સોલંકી)ની સાથે યુદ્ધ કરવામાં કેવા પ્રકારે હાર્યો, પડિ હાર વંશિઓએ મારવાડથી જીતી કનોજનું મહારાજ્ય ક્યારે પ્રાપ્ત કર્યું, અને 'ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ પર પોતાનો સિક્કો ક્યારે અને કેવી રીતે જમાવ્યો, અને ભારતના વિવિધ રાજવંશોમાંથી કયા કયા રાજાઓ ક્યારે ક્યારે થયા ઇત્યાદિ. ઇતિહાસના અધિકારમાં પૌરાણિક કથાઓ અને પ્રચલિત જનશ્રુતિઓને આધારે લેખોએ જે રાજાઓનાં નામો પરંપરાગત સાંભળવામાં આવતાં હતાં અને જે રાજાઓ વિક્રમની નવમી દસમી સદી અથવા બેથી પશુ પાછળ થયા તેમનાં નામોની સાથે બીજાં ઘણાં કટિપત નામો જોડીને તેઓને હજારો વર્ષ પહેલાંના ઇરાવી દીધા અને તે સમયની ઘટનાઓને સત્યગુની પ્રસિદ્ધ કરીને કેટલીય પ્રાચીન કા, મહેલ, મંદિરો આદિને પાંડવ, કૌરવ, ચિકમાદિત્ય, સંપ્રતિ, ભર્તારિ (ભર્તુદર) આદિ રાજાઓનાં ખનાવેલાં જાહેર કર્યાં અસ્તુ.

પ્રાચીન શોધના પ્રકારથી આ અધિકાર કંઈક અંશે દૂર થયો છે, તો પણ હજી સુધી શોધના કાર્યમાં જોઈએ તેવી ઉત્તિ થઈ નથી. ભારત વર્ષ તથા તેના લિન્ન લિન્ન ભાગોની સંસ્કૃતિના પ્રમાણગ્રુત અને સર્વોચ્ચ ઇતિહાસો લખવા માટે હજી તો બીજી ઘણી મામમી શોધી

કાઠવાની જરૂર છે. પ્રાચીન ગોધના કાર્યનો આરંભ થયાને ૧૦૦ થી વધારે વર્ષ વીતી ગયાં છે તો પણ આપણા દેશવાસી પ્રાચીન ગોધિકાની સખ્યા આંગળીઓનાં ટેરવાં પર ગણી શકાય એટલી જ છે. કહેવાનો સારાગ જોગ છે કે જો આપણે માતૃભૂમિના ઇતિહાસને અધિકાર-માથી પ્રકાશમાં લાવવો હોય તો અનેક ભારતીય વિદ્વાનોને આ કાર્યમાં ઉત્તરુજ પડશે. જન ધણા વિદ્વાનોની પરી લાગણી આ તરફ થાય તો જોજામા જોજા ૫૦ વર્ષ પછીજ આપણા દેશનો મરોઝીસુદ ગજકીય અને લૌકિક ઇતિહાસ તૈયાર થવાની આશા ગાખી શકાય.

ઇતિહાસનો મામાન્ય રૂપે વિચાર કર્યો પછી હવે ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવો જોઇએ કાયકમાનુષાગ્ર પ્રત્યેક દેશના ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગો કરી શકાય. પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ એજ ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત થઇ શકે છે. અહિં અમે ગુજરાતના ઇતિહાસના એ ત્રણ કાગોની રૂપ-રેખા બતાવીને એ દેખાડવાનો બળ કરીશું કે આ દેશનો ઇતિહાસ કેટલો વિગ્નન અને વિવિધ થતના પૂર્ણ છે અને કેવી મામમીથી તેનું નિર્માણ થઇ શકે છે.

ભારતના અન્ય પ્રાંતોની પેઠે ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ પહેલા અધિકારમાંજ હતો. આ પ્રાંતના ઇતિહાસને સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમા લાવવાનું માન ગુજરાત વાસિઓને નહીં પણ એક વિદેશી સભ્યજન—અલેક્ઝેન્ડર કિનનાક ફોર્બ્સના નામપરઅક્ષિત થયું તેણે રાસમાળા નામથી બે ભાગોમા ગુજરાતનો ઇતિહાસ પ્રકાશિત કરી આ દેશવાસિઓને બહુજ ઉપકૃત કર્યો છે. ગમમાળામા ફોર્બ્સે કેટલોક પ્રાચીન ઇતિહાસ, મુસલમાનો અને મરાઠા કાગોના તથા અંગ્રેજોના સમય સુધીનો ઇતિહાસ લખી આલણ, વાણિયા, ગજપૂત, ચાણો આદિ જાતિઓના રીતગિવાજો ધાર્મિક ક્રિયાઓ, ઉત્સવા, મમય મમયનું જમીનનું ગજકીય બધાગણુ દત્યાદિ અનેક વિષયો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે તેમના શ્રમની કદર કરતા તેમનું જીવનચરિત્ર લખનાર વિદ્વાને લખ્યું છે કે “ ફોર્બ્સ સમ સાધન વિના નવ ઉધગત ગુજરાત ” તે અક્ષરશ મત્ય છે જેમ ગુજરાતનો ઇતિહાસ મૌથી પહેલા એક વિદેશીના હાથે લખાયો તેમજ વીજભૂમિ રાજસ્થાન તથા મરાઠા જાતિના ઇતિહાસનું કાર્ય પહેલ વહેવા બે ● અંગ્રેજો કર્નલ જેમ્સગૉડ તથા માટક—દ્વારા સંપાદિત થયું ફોર્બ્સની પછી કર્નલ વૉટમન તથા ‘ જોન્સે જેનેટિવર ’ ના સુબોન્ય મેપાદક જેમ્સ કેમ્બેને જે કદ પ્રવલ્ન કર્યો તે પણ સ્તુત્ય છે ગુજરાતવાસિઓમાથી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના ઉદ્ધારનું કાય કરનાર પ્રત્યેક નાગર જાતિના પ્રમિદ્ધ વિદ્વાન (સ્વર્ગસ્થ) જેટલર ભગવાનવાલ ઇદજીનું નામ કદાપિ જૂલી શકાય નહીં તેમણે મુનઇ મરકાઝ માટે ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બહુજ શ્રમથી લખ્યો અને તેમના હાથ નીચે એક વિદ્યાર્થી તરીકે કામ કરવાનું થોડા મમય સુધી મને પણ સૌબાન્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ઇસવીસન ૧૮૮૮ મા ભગવાનવાલજીનો, સ્વર્ગવાય થયા પછી તેમના લખેના મથનુ અંગ્રેજી ભાષાન્તર એ. એમ. જી. જેકમન નામના વિદ્વાને મુનઇ જેનેટિવરમા પ્રકાશિત કર્યું ભગવાનનાથ ઇદજીના ન્યવસાન ૧૫લી શામી પ્રજ્ઞાન કાળિનાસ હજિનાલ હર્ષદરાય કુવ, ગણુછાડબ ઇદજગમ, વિન્યગકઝ

ગૌરીસંકર ઝોઝા, રતિરામ દુર્ગારામ, મંજારામ દવે, તનઃસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી અને આચાર્ય વલ્લભજી દરિદ્રતા આદિ સંસ્થાઓ ગુજરાતના ઇતિહાસમંજીથી શ્રમને માટે ધન્યવાદને પાત્ર છે. આજકાલ પણ ગુજરાત પુરાતત્વ-મંદિરના આચાર્ય શ્રી જિન વિજયજી પુરાતત્વ મંજીથી અન્વેષણમાં સારો શ્રમ કરે છે અને તે સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થતું “ પુરાતત્વ ” નામનું ત્રૈમાસિક પણ ગુજરાતના ઇતિહાસની સારી સેવા બનતી છે. સ્વર્ગીય રણછોડભાઈ ઉદયરામે કૌર્ણસની રાસમાળાનું બે સુંદર ભાગોમાં ભાષાન્તર કરી ગુજરાતની પ્રશંસનીય સેવા કરી હતી અને તેના બીજા મંડરકણમાં મૂળથી ઘણો વધારો કરીને તે ગ્રંથ વધારે પ્રમાણુભૂત બનાવ્યો છે. રણછોડભાઈની કૃતિ મિવાય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ડોક્ટર ભગવાનલાલજી ના ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત અર્થવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે પણ તે સંતોષજનક નથી. ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એજ મુખ્ય ગ્રંથો મારા જોવામાં આવ્યા છે. ગાયકવાડ સરકારે હેમચંદ્રાચાર્યના ધાત્રયકાન્ન, રાજશેખરચૂડીના ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, જિનમંડનોપાખ્યાય રચિત કુમારપાલ પ્રબંધ અને અરિસિદ્ધ પ્રણીત સુકૃત સંકીર્તન એ ચાર ગ્રંથોનાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો પ્રકાશિત કરીને ગુજર સાહિત્યમાં ઇતિહાસની જે કાંઈક શ્રીષ્ટિ કરી છે તે પ્રશંસનીય છે. કલ્હણકૃત રાજતરંગિણીના પહેલા સાત તરંગોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યસેવી સ્વ. ધ્વજરામ સૂર્યરામ દેસાઈએ તથા મલયા કંઈક વધારીને મેરુગૃહ્યત પ્રબંધ ચિંતામણીનું ભાષાન્તર શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે પ્રકાશિત કરીને ઇતિહાસની સારી સેવા બનતી છે. સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે ભિન્ન ભિન્ન મુરોપી જાતીઓના ભારત વર્ષ સાથેના વ્યાપારનો વિદ્વાતાપૂર્ણ સવિસ્તર ઇતિહાસ લખીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ દેશના વિદેશી વ્યાપારના ઇતિહાસની કેટલેક અંશે ખોટ પુરી પાડી છે. એવીજ રીતે અમૃતલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ અને કાશિરામ ઉત્તમરામ પંડ્યાએ ‘ હિન્દ રાજસ્થાન ’ અને કાલિદાસ દેવરાંકર પંડ્યાએ ‘ ગુજરાત રાજસ્થાન ’ નામનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં. આ બન્ને પુસ્તકો લખવામાં વિશેષ શોધ થઈ હોય એવું જણાતું નથી. એ અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારેજ લખાયાં છે. એ ગ્રંથો સિવાય ‘ કરણધેનો, અને કેટલીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પ્રકાશિત થઈ છે પણ તેમની અચૂળ ઇતિહાસમાં કરી શકાય નહીં. ઇતિહાસ લખતી ગુજરાતી ભાષામાં એટલાજ ગ્રંથો મારા જોવામાં આવ્યા છે એ સિવાય બીજા ગ્રંથો પણ અવશ્ય લખાયા હશે પણ તેમનો પરિચય ન હોવાથી હું તેઓના મંજમમાં કાંઈ કહી શકતો નથી.

• ગુજરાતી સાહિત્યમાં બપર ઉભેજ કરેલા ગ્રંથો છતાં મારે કહેવું પડે છે કે આપણા ગુજર બંધુઓએ પોતાના પ્રા તના ઇતિહાસ માટે એટલી કાળજી નથી જણાવી જેટલી કે મહારાષ્ટ્ર અને બંગાલવાળાઓએ. મહારાષ્ટ્રવાસિઓએ પૂનામાં ઇતિહાસ-સંશોધક-મંડળ સ્થાપિત કરીને મરાઠા-કાલના ઇતિહાસની કેટલી અમૂલ્ય સામગ્રી પ્રકાશમાં આણી છે, અને ત્યાંના ઉત્સાહી વિદ્વાનોએ તે કાળના હજારો પેઢ વ્યવહારો અને ઘણી બંધારો પ્રકાશિત કરી છે તે મારા જણવા પ્રમાણે ૨૦ થી વધારે વોલ્યુમોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. કલ્હણકૃત રાજતરંગિણી, તત્સંબંધી કાંઈ એવાજ ઉત્સાહથી ચાલી, રચ્યું છે. આ મંદોન કાંઈ માટે

પાર્સનિસ, સ્વ. રાજવડે, સર દેસાઈ આદિ વિદ્વાન ધન્યવાદ ને પાત્ર છે. એજ પ્રમાણે બંગાલના વિદ્વાનોએ બંગીય સાહિત્ય-પરિષદ સ્થાપિત કરીને તેના વિશાલ ભવનમાં અસંખ્ય પ્રાચીન મૂર્તિઓ, અનેક તામ્રપત્રો, હજારો સિક્કાઓ અને હસ્ત લિખિત ગ્રંથોનો જે અપૂર્વ સંગ્રહ કર્યો છે તેથી બંગાલી વિદ્વાનો તથા ગૃહસ્થોના ઇતિહાસપ્રેમ અને સ્વદેશપ્રિયતાનો મણોજ મારો પરિચય મળે છે. બંગાલાનાં નરેન્દ્ર વિભાગના નિવાસિયોએ નરેન્દ્ર રિમર્ચ સોસાયટીની સ્થાપના કરીને પ્રાચીન ગ્રાંથ સંબંધી સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે અને બંગાલથી સંબંધ રાખનારા ધણા શિક્ષાલેખો બંગલા-ભાષાન્તર સહિત પુસ્તકાંકારે પ્રકાશિત કર્યા છે. અને બીજાં પણ અનેક અત્યંત પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં લાવ્યા છે, જે કામને માટે ત્રીયુત રાખલદાસ વંશોપાધ્યાય, મહામહોપાધ્યાય પંડિત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી આદિ અનેક તદ્દેશીય વિદ્વાનો સાધુવાદને પાત્ર છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના ઉદ્ધારને માટે એવુંજ કામ ગુજરાતે વ સિંચો દ્વારા થયું હોય એ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે મંબંધ રાખનારા અનેક શિક્ષાલેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓ ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને કચ્છ સિવાય રાજપૂતાના અને માળવામાં વિદ્યમાન છે પણ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત તેમને પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયાગ હજી સુધી જોઇએ તેવો થયો નથી. વિજયરાંકર ગૌરીરાંકર ઓઝાએ ભાવનગર રાજ્યના આશ્રયથી ભાવનગર પ્રાચીન શોધ મંત્રહ, પ્રથમભાગ પ્રકટ કર્યો, જેમાં કાઠિયાવાડ તથા ઉદયપુર રાજ્યના કેટલાક શિક્ષાલેખો ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને મેંકડો અપ્રસિદ્ધ શિક્ષાલેખોનો સ્થાન-નિર્દેશ સહિત મારાંસ પણ આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષામાં શિક્ષાલેખોનો સંગ્રહ પ્રકાશિત કરવાનું આજ પહેલું કાર્ય થયું છે. તેના પછી આચાર્ય જિનવિજયજીએ પ્રાચીન જૈન-લેખ સંગ્રહ, ભાગ બીજો, જે નામથી ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ધણા મૂળ લેખોનો મંગ્રહ કર્યો છે. તેમાં પ્રત્યેક લેખનું ભાષાન્તર આપ્યું નથી તો પણ જે કંઈ માહિતી ગુજરાતી ભાષામાં આપી છે તે પણ મહુ ઉપયોગી છે. હું જાણું છું કે ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં ઇતિહાસ-પ્રેમ અવશ્ય છે પણ જ્યાં સુધી અનેક વિદ્વાનો પ્રાચીન શોધના ક્ષેત્રમાં જિતરીને વર્ષો સુધી અગાધ પરિશ્રમ કરશે નહીં ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતના વાસ્તવિક ઇતિહાસની ખોટ પૂરી પડી શકે નહીં માટે ભાવિ યુવકોને એ કાર્યમાં સોહાસ ધીરે ધીરે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી ઐતિહાસિક શોધમાં પ્રવૃત્ત થવાની ધણીજ આવશ્યકતા છે. પહેલાં તો શોધ કાંઇક મંબંધી કાર્ય નીરસ જણાશે પણ તેમાં મન લાગ્યા પછી અન્વેષકને નવી નવી શોધ કરતાં એવોજ આનંદાનુભવ થાય છે જેવો કે એક વિજેતા નવા નવા દેશોનો વિજયકરીને મર્વપૂર્વક મુખનો અનુભવ કરે છે. ગુજરાત જેવા સંપન્ન દેશમાં ઇતિહાસની શોધ માટે પૂતાના ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળ જેવી કોઇ સંસ્થા કાયમ થવી જોઇએ. તે માટે ગુજરાતના શ્રીમન્તોએ દ્રબની પર્યાપ્ત મદાયતા કરી ધણા નવ યુવકોને સ્કૉલરશિપો આપી જે કોમમાં પ્રવૃત્ત કરવા જોઇએ.

અંગ્રેજ ભાષામાં ઐતિહાસિક સાહિત્ય કેટલું વિસ્તૃત છે, એ કાંઇ આપથી અજાણ્યું નથી. એવું આપકે ઐતિહાસિક સાહિત્ય જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં, સંકલિત યશી ત્યારેજ ગુર્જર સાહિત્યનું એ અંગ પૂર્ણ, અણુરો. એ તો ધણુંજ મોટું કાર્ય છે; પણ એના સંપાદનની પહેલાં ગુજરાત દેસાનો પ્રાચીન કાળથી લઇને આજસુધીના રાજનૈતિક અને લૌકિક સમ્રમાણ

ઇતિહાસ તૈયાર કરવો પગમ આવશ્યક છે. કેવન અગ્રિજ ગ્રંથોના આધાર લઇને આવેો ઇતિહાસ બનાવવાનો યત્ન કરવો કદાપિ મફત થઇ શકે નહીં તેને માટે મન મામત્રી એકત્ર કરી અને તે પરથી સ્વતંત્ર ઇતિહાસની રચના થતી જોઇએ એ નિર્ણયમા અગ્રિજ પુસ્તકો કેન્દ્ર માર્ગદર્શક થઇ શકે મૂળ માધનો નહીં આ કામ પણ એટલું મોટું છે કે એમા ઘણા નિદાનોના મહત્ત્વ અને અત્રાન્ત પરિશ્રમની આવશ્યકતા છે.

હું આપની સમક્ષ ગુજરાતનો ઇતિહાસ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરી ચકુ તેમ નથી હું તો અહીં તેના વિસ્તાર અને મહત્વના આભાસમાત્ર પર એ મોન કહેવાનો યત્ન કરીશ પ્રાચીન કાળમા આ દેશનું નામ ગુજરાત નામ હતું અને ન એના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોના વતમાન નામો અને આધુનિક સીમા જાણાય છે પ્રાચીન કાળમા આ દેશના મુખ્ય ચાર વિભાગો-આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, લાટ અને શ્વેત-હતા વર્તમાન ઉત્તર કાઠિયાવાડનું નામ આનર્ત હતું અને દક્ષિણ કાઠિયાવાડ સોરઠ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો આનર્તની રાજધાનીનું નામ આનંદપુર (આનર્તપુર) હતું તાપી અને મહી નદિયાની વચ્ચેનો પ્રદેશ લાટ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો વાગડ પ્રાન્ત (રજપૂતાનાના ડૂંગરપુર અને વાસનાડ રાજ્યો), જે મહી નદીના બન્ને તટે પર વસેલો છે અને જ્યાની ભાષા ગુજરાતી છે, લાટ દેશના અન્તર્ગત હતો શ્વેતમતી (સાગરમતી) નદીની આસપાસનો પ્રદેશ, અર્થાત અમદાવાદની ઉત્તર અને દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ, શ્વેત કહેવાતો હતો કચ્છની ગણના પણ ગુજરાતમા થતી હતી પ્રાચીન લેખોમા ગુજરાતનું નામ 'ગુર્જ' (ગુર્જરાથી રક્ષિત દેશ) મળે છે ગુર્જ જાતિએ આ દેશનો વિજય કરીને પોતાનું રાજ્ય અહીં કાયમ કર્યું તેથીજ આ દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું પાછળના ગુજરાતી ગ્રંથો તથા શિનાલેખોમા આ દેશનું નામ ' ગુજર દેશ ' અથવા 'ગુર્જ મહા' મળે છે. પહેલા ગુજરાતની સીમા ઉત્તરમા દૂર સુધી પ્રસરેલી હતી અને તેમા જોધપુર રાજ્યના ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીના બધાય પૂન વિભાગનો સમાવેશ પણ થતો હતો હવે તો પાલનપુર રાજ્યની ઉત્તર સીમાથી થાણા જીલ્લાની ઉત્તર સીમા સુધીનો પ્રદેશ અને કારિયાવાડ તથા કચ્છ ગુજરાતમા ગણાય છે સામાન્ય રૂપે એમ પણ કહી શકાય કે જોડના પ્રદેશમા હમણા ગુજરાતી ભાષા મોનાય તેનુજ નામ હવે ગુજગન રહ્યું છે

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અર્થાત મુસનમાનોના આગમન પૂર્વનો ઇતિહાસ પણ અશો અધકારમા છે, તો પણ આજસુધીની પ્રાચીન શોધથી તે ઉપર કાંઈક જાણુ અજ્ઞતાણુ પડી શકે છે પ્રાચીન કાળમા ગુજરાત પર જૂદા જૂદા વંશોના ઘણા રાજાઓએ સ્વતંત્ર રૂપથી અથવા પરત્વ રહીને પૃથક પૃથક વિભાગો પર રાજ્ય કર્યું તેનો કાંઈક પત્તો લાગે છે ગુજરાતના સબધમા સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ પુરાણોમા મળે છે તે એજ કે મનુનો પૌત્ર અને રાયાંતિનો પુત્ર આનર્ત ગુજરાતનો પ્રથમ રાજા થયો અને તેના નામથી ગુજરાતનો એક ભાગ આનર્ત કહેવાયો પછી શ્રીકૃષ્ણના સમયમા માદેવોનું રાજ્ય દ્વારિકા આદિમા રહ્યું અહીંથીજ માદેવો દક્ષિણમા તથા અન્યત્ર ગયા માદેવોની પત્નીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તિમિરાચ્છન છે ત્યારપછી ઇતિહાસનો વીક પત્તો મૌર્યકાળથી લાગે છે મૌર્યવંશના સરચાપક ચંદ્રગુપ્તનો અધિકાર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ આદિ પર હતો એ રૂઢિમાના ગિગનારની

પાસેવાળા લેખથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તના રાષ્ટ્રીય (સૂચા) વૈશ્ય પુણ્યગુપ્તે ગિરનારની નજીકના સુદર્શન નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેજ લેખથી એ પણ જણાય છે કે મત્રાટ અશોકના સમયમાં તેના મંદિર તરફ વળી ગયા હતાં. તેથી આજે તે સરોવરમાંથી નદેરે કાઢી હતી. બૌદ્ધધર્મના મોટા પ્રચારક અશોક ગળાએ તે ધર્મના પ્રચારાર્થે ગુજરાત આદિ દેશોમાં પ્રચારકોને મોકલ્યા અને ગિરનાર પાસેવાળા ખડક પર પોતાની ૧૪ ધર્મશાસ્ત્રો જોવાની અગ્રણી પછી ગંધર્વોએ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો અહોભિ પ્રચાર કર્યો એવું જૈન ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. સત્રપતિ પછી પણ મૌર્યોના અધિકાર ગુજરાત પર રહ્યો હતો. પણ તે સમયની કોઈપણ દલીલ મળતી નથી, પણ ખાનદેશના વાઘળી ગામથી મળેલા મૌર્ય રાજાઓના એક લેખ પરથી ત્યાંના ધણી રાજકર્તાઓના નામ મળી આવે છે, તેથી એ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે સત્રપતિ પછી પણ મૌર્યોનું શાસન ગુજરાત પર રહ્યું હતું.

અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબ પર રાજ્ય કરનાર બાક્ટ્રિયાના ગ્રીક રાજાઓના કેટલાક સિક્કાઓ કાઢ્યાવાડ આદિથી મળે છે. તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે મૌર્યરાજ્યની પડતી દશામાં તેમને પણ કાઢ્યાવાડ આદિ ભાગો પર અમલ કર્યો હોય. એ ગ્રીક રાજાઓમાંથી મિનેન્ડર અને એપોમેડોટમના અધિકારની કૃત્તિ થઈ શકે છે. ગ્રીકો પછી ક્ષત્રપવંશના રાજાઓનું રાજ્ય માળવા, ગુજરાત, કાઢ્યાવાડ અને રાજપૂતાના પર જણાનાં નિશ્ચિત પ્રમાણે મળે છે. ક્ષત્રપોમાં પહેલો પ્રસિદ્ધ રાજા બ્રહ્મકેતો ઉત્તરાધિકારી ક્ષત્રપવંશનો નરપાન થયો તેણે મિથિલામાં મહારાષ્ટ્ર સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. તેનો જમાઈ શક ગિરવદાત તેનો મેનાપતિ હોય એમ અનુમાન થાય છે તેણે ગુજરાત અને રાજપૂતાનામાં ધણી વાર પર્યટન કરી સ્થાનકો પણ લઈ અને ધણાં દાનપુણ્ય કર્યાં. શાનવાહન (આંધ્ર) વંશના રાજા ગામતીપુત્ર શાનકર્ણીએ નરપાનના વંશનો ઉત્તર કરી ગુજરાત, કાઢ્યાવાડ આદિ દેશો પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો પણ ક્ષત્રપવંશના રાજા ચલ્દને તે દેશો પર પાછો અધિકાર કરી લીધો. ચલ્દનેનો પૌત્ર દ્રુપદામા મહાપ્રતાપી રાજા થયો. તેના ગીરનારની પાસેવાળા લેખપરથી જણાય છે કે તેણે રાજ્ય પૂર્વ અને પશ્ચિમ આકરાવન્તી (સમસ્ત માલવ દેશ) અનુષ, આનર્ત, શ્વશ્ર, સુરાષ્ટ્ર, મર (મારવાડ) કન્થ, મિથુ-સૌવીર [ઉત્તર અને દક્ષિણ મિથુ] કુકર (ચીતોડથી દક્ષિણનો દેશ) અપરાન્ત (ઉત્તર કોંકણ) તથા નિપા (બીલોની વસ્તીવાળો દેશ) આદિ દેશો પર હાથ મેલ્યો. તેના રાજત્વકાળના શિલાલેખોમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ લેખ અશોકની ધર્મશાસ્ત્રવાળા જૂનાગઢની પાસેના ખડકની બીજી બાજુએ જોડેલો છે. આ લેખ શક મંવત ૭૨ [વિક્રમ મંવત ૨૦૭] થી કાંઈક પાછળનો છે અને એની મંદકૃત લાખા દીર્ઘ સમાસવાળી, અને કાંઈક જેવી મરસ છે. દ્રુપદામાની પાછળ ક્ષત્રપ વંશના ૧૮ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. અન્તિમ રાજા સ્વામિદ્ર-મિહની પાસેથી ક્ષત્રપવંશના પ્રતાપી રાજા દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તે (વિક્રમદિસે) તેનું રાજ્ય લઈને ક્ષત્રપવંશની સમાપ્તિ કરી. એ ક્ષત્રપો શક જાતિના હતા અને ઈરાનના પૂર્વ વિભાગ શકસ્તાન (સીસ્તાન) થી ભારતમાં આવ્યા હતા. એ લોકોમાં એવી રીતિ હતી કે એક ગળના જોડા પુત્રો હોય તે પોતાના પિતાની પાછળ એક પછી એક રાજો થતો હતો અને મળ્યા લાઇઓ પછી યદિ મોટા લાઇનો પુત્ર જીવંત હોય તો તે ગળનો સ્વામી થતો. ક્ષત્રપવંશી

રાજાઓના કેટલાએક શિક્ષાલેખ નાસિક, કાર્ધી તથા લુન્નરની ગુફાઓ, અને કાઠિયાવાડ તથા કચ્છમાંથી મળ્યા છે. એમના ચાંદીના સિક્કાઓ નો મુજગત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના માળવા આદિ પ્રદેશોથી હજારોની મંખ્યામાં મળ્યા છે તેમાંથી ધણાઓની પાછળ શક સંવત અંકિત હોવાથી તેમની ગૃખલાગ્રહ વંશાવળી મળી આવે છે.

ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના પુત્ર કુમાર ગુપ્તના ૨૪૦૦૦ સિક્કાઓ વળા (વલ્લી)માં એક માથે મળેલા સંવત ૧૯૫૫ની સાલમાં મારા જોવામાં આવ્યા. તેમાંથી ૫૦ સિક્કાઓ મેં પણ લીધા હતા. કુમારગુપ્તના પુત્ર સ્કન્દગુપ્તનો પ્રસિદ્ધ લેખ રૂદ્રદર્માના લેખની પાસેજ વિદ્યમાન છે. ગુપ્તોના સમયનો કેવલ આજ લેખ ગુજરાતમાંથી મળે છે, પણ ગુજરાતથી બહારના અન્ય વિભાગોમાં તેમના ધણા શિક્ષાલેખો તથા સોના-ચાંદીના સિક્કાઓ મળે છે. સ્કન્દગુપ્તના વંશજ જાનુગુપ્તના સમયમાં ગુપ્તવંશની સમાપ્તિ થઈ અને ગુપ્ત રાજ્ય પર હજોનો અધિકાર થઈ ગયો.

હણુવંશનો પહેલો રાજા તોરમાણુ અને તેનો પુત્ર મિહિરકુલ થયો. હજોનું રાજ્ય અધિક સમય ટકી શક્યું નહીં. રાજા મિહિરકુલનો પરાભવ કરીને તેને રાજા યશોધર્મે પંજનખની તરફ કાઢી મૂક્યો. હણુ લોક મધ્ય એશિયામાંથી ધરાનમાં આવ્યા અને સ્થાના ખજાનો ભૂંડીને પોતાની સાથે સસ્તાનિયન સિક્કાઓ દિન્દુસ્તાનમાં લાવ્યા. તે સિક્કાઓ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના, માલવા આદિમાં ધણા કાળ સુધી ચાલતા રહ્યા અને તેની નકલો સ્થાં થતી રહી. એ સિક્કાઓની એક તરફ રાજાનો ચહેરો અને બીજી તરફ અગ્નિકુંડ બનેલો હતો. તેમની નકલો થતાં થતાં કારીગરીમાં ખામી આવવાથી રાજાનું મુખ એવું વિકૃત થઈ ગયું કે લોકોએ તેને ગધેડાની ખરી માની લીધી અને તે સિક્કાઓ 'ગધિયા' નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

ગુપ્તવંશની સમાપ્તિ અને હજોના આગમન કાળન આસપાસ ભટાર્ક નામના સેનાપતિએ અથવા તેના પુત્ર દ્રોણસિંહે વલ્લીપુર (વળા) માં એક નવું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું જે કાળે કાળે ધણું પ્રગતિ થયું. સ્થાના રાજા ધ્રુવસેન બીજાના સમયમાં ચીની યાત્રી હુએન્મગ વલ્લીમાં આવ્યો હતો, તેણે સ્થાની તત્કાલીન સ્થાનિનું વર્ણન કર્યું છે. તેણે આનંદપુર સોરઠ અને કચ્છની યાત્રા પણ કરી હતી. તેનું લખેલું ગુજરાતના આ ભાગોનું વર્ણન બહુ મહત્વનું છે. શત્રૂ: શત્રૂ વલ્લીના રાજ્યનો પ્રતાપ ધણો વધ્યો અને માળવાનો ધણો ભાગ પણ વલ્લીના રાજ્યમાં જોડાઈ ગયો. એ વંશમાં ૧૯ રાજાઓ થયા અને અંતિમ રાજા શીતાદિત્યના સમયમાં સવત ૮૨૬ ની આસપાસ અરબોએ વલ્લીના રાજ્યનો નાશ કર્યો. આ વંશના રાજાઓનાં ધણાં દાનપત્રો મળ્યા છે જેથી આ વંશની ગૃખલાગ્રહ વંશાવળી જાની શકે છે.

વલ્લીના રાજ્યના ઉત્પત્તિ માથે કાઠિયાવાડની પૂર્વના સારા ગુજરાત પર ગુર્જરાનું રાજ્ય સ્થાપિત થયું તેથી જ એ દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું જે સમયે કનોજના પ્રતાપી ગાગ શ્રીકર્ણ (હર્ષવર્ધન) વામી પર હુમલો કર્યો ત્યારે ભરૂચના ગુર્જર રાજા દદ બીજાએ

વસતીના ગામની મદાવના કરી હતી. આ વેદમાં ૬૬ પ્રથમથી જ્યેષ્ઠ ત્રીજા સુધી ૬ નામોના નામોનો ઉલ્લેખ તેમના ધોડાંક દાનપત્રોમાં મળે છે. વિક્રમ સંવત ૭૯૩ ની આમવાસ બાદામીના મોવડિયો (ચાતુક્યો) એ ગુર્જરાનો નામ કરી પોતાનું રાજ્ય હાટ પર સ્થાપિત કર્યું.

ગુર્જરાના રાજ્ય મધ્યમાં હાટ દેશમાં એક મોવડી શાખા વિદ્યમાન થવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ શાખાના ત્રણ રાજાઓ—જ્યેષ્ઠરાજ, બુદ્ધવર્મા અને વિજયરાજ—નાં નામો એક તામ્રપત્રથી જાણી શકાય છે. બાદામીના મોવડિયોની બીજી શાખાના હાટ પરના અધિકારનો પત્તો નેમના કૃત્ત્વે તામ્રપત્રો પરથી લાગે છે. આ શાખામાં જ્યેષ્ઠવર્મા, મગધરાજ અને પુલકેશી (અવનિગ્નાથ) એ ત્રણ રાજાઓનો નામોલેખ મળે છે. પુલકેશીના સમયમાં 'મિધના' આરંભાએ (તાલિકાએ) કચ્છ અને સોડમાં થઈને નવમારી સુધીના પ્રદેશ પર હુમલો કરી, પણ પુલકેશીએ તેમને હાંકી મૂક્યા. આ વચ્ચે ચાર તામ્રપત્રો પ્રતિદિમાં આવ્યા છે. હાટ પર સોલકિયોની એક ત્રીજી શાખાનો અધિકાર વિક્રમની ૧૧ મી મહીમાં થવાનો ઉલ્લેખ મળે છે આ વચ્ચે નિંબાર્ડી ત્રિલોચનપાળ સુધીનાં ૬ નામો જાણવામાં આવ્યાં છે. ત્રિલોચનપાળનો પિતા અણ્ણહિસવાડના મહારાજ મોલકીનો મમકાલીન હતો.

ભીનમાળ (મારવાડમાં) ના સુવર્ણ પ્રતિદારોએ દક્ષિણમાં પ્રવેશ કરી ભરૂચ સુધીનો પ્રદેશ પોતાને અધીન કર્યો. હાંસોટથી મળેલા વિ. સં. ૮૧૩ ના દાનપત્રથી જાણાય છે કે પ્રતિદારવંશનો રાજા નાગવલોક ભરૂચ સુધી રાજ્ય કરતો હતો અને ત્યાંના ચૌદાણ વંશીઓ તેના મામન્ટ હતા. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ (ગોડાડોએ) પ્રતિદારોને હાટ દેશ માંથી કાઢી મૂક્યા, પણ કાઠિયાવાડ પર તેમનો અધિકાર ચાતુરહો. જૂનાગઢ રાજ્યના જિના ગામથી મળેલા વચબી મવન ૫૭૪ (વિક્રમ સંવત ૯૫૦) ના દાનપત્રથી જાણાય છે કે તે મવનમાં પ્રતિદારવંશી રાજા મહેન્દ્રપાલ (મહેન્દ્રાપુલ) નું ત્યાં રાજ્ય હતું અને તેનો સામંત મોલકી વંશનો બધવમાં હતો. ત્યાંથીજ મળેલા વિ. મ. ૬૫૬ ના તામ્રપત્રથી માલમ પડે છે કે સોલકી ચલવમાંનો પુત્ર અવતિવર્મા (દ્વિતીય) જિપર જણાવેલા મહેન્દ્રપાલનો મામન્ટ હતો અને કાઠિયાવાડનો કૃત્ત્વે પ્રદેશ તેના અધિકારમાં હતો. હડાલા (કાઠિયાવાડમાં) થી મળેલા શક સવત ૮૩૬ (વિક્રમ સંવત ૯૭૧) ના તામ્રપત્રપરથી વિદિત થાય છે કે પ્રતિદારવંશી રાજાધિરાજ મહીપાલદેવનો આપ (ચાવડા) વંશી મામન્ટ ધરણ્ણિવરાહ કાઠિયાવાડમાં શાસન કરતો હતો. આ તામ્રપત્રોમાં લખેલા પ્રતિદાર રાજાઓ કત્તોજના સ્વામી હતા અને મરવાડથી જન્મે પ્રતિદારોએ કત્તોજનું મહારાજ્ય પોતાને હસ્તગત કર્યું હતું. વિક્રમ સંવતની ૧૦મી સદીના અંત પછી કત્તોજના પ્રતિદારો નિર્બલ થતા ગયા, ત્યારે કાઠિયાવાડ જિપરથી તેમનું રાજ્ય અસ્ત થઈ ગયું. આ પ્રતિદાર રાજાઓના કાંઈ પણ ઉલ્લેખ ગુજરાતના કોઈ પણ ઇતિહાસમાં મળતો નથી. માટે 'વસન્ટ' સિક્કાના રજત-મહોત્સવ-સ્મારક-અર્ચમાં " ગુજરાત દેશ ચૌર હિસપર કત્તોજ કે પ્રતિદાર શંકા અધિકાર " નામનો હિન્દી લેખ લખીને આ રાજાઓના સમયમાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ નાખવાનો કાષ્ટક અત્યંત મારી તરફથી કરવામાં આવ્યો.

હતો. જિના ગામથી મળેલાં બે તામ્રપત્રોથી જણાય છે કે પ્રતિહારના સમયમાં કાઠિયાવાડમાં મોદકરિયોનું પણ શાસન હતું. એ શાખાના કક્ષથી અવનિવર્તી બીજા સુધી ૬ રાજાઓનાં નામે જણવામાં આવ્યાં છે. એમનો શાસનકાળ વિક્રમની નવમી અને દશમી સદીના મધ્ય સુધી ગણી શકાય છે. એ પણ સંભવ છે કે આવડાઓ પામેથી પાટણનું. રાજ્ય લેનાર સોલંકી મૂળરાજ પણ એજ વંશનો હશે.

માન્યપેટ (માલખેડ-નિગમના ગામમાં) માં રાષ્ટ્રકૂટોનું ગાંધ્ય સ્થાપનાર રાજા દન્તિકર્ણી લાટ દેશને પણ પોતાના અધિકારમાં લાવ્યો અને પોતાના કુટુંબી કર્કરાજને લાટ દેશમાં જાગીર આપી. રાઠોડોની આ પહેલી શાખામાં કર્કરાજ પ્રથમથી કર્કરાજ દ્વિતીય સુધી ચાર રાજાઓ થયા તેઓએ વિક્રમની આઠમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી મંવત ૯૨૦ ની આસપાસ સુધી લાટ પર હકૂમત કરી, એ તેમના તામ્રપત્રોથી જણાય છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદરાજે (ત્રીજા) પોતાના નાનાભાઇ ધન્વરાજને લાટનું ગાંધ્ય આપ્યું, તેના વંશમાં રજ્યુરાજ સુધી આઠ રાજાઓએ નવમી સદીના પ્રારંભની આસપાસથી દશમી સદીના મધ્ય સુધી લાટ પર શામન કર્યું એમ. તેમના તામ્રપત્રોથી જણાય છે. દક્ષિણના રાઠોડોની પ્રતિહાર સાથે તે લડાઇઓમાં લાટના એ રાઠોડો પણ દક્ષિણવાળાઓના સહાયક થયા હતા લાટના રાઠોડોના પરિચય કેવલ તેમના તામ્રપત્રોથી મળે છે.

હાંમોટથી મળેલા વિ. મ. ૮૧૩ ના ઉપર્યુક્ત દોનપત્રથી જણાય છે કે પ્રતિહાર રાજા નાગાવલોકનો ગામન ભર્તૃવૃદ્ધ ભક્ષ્યની આમંત્રણના ફેટલાક પ્રદેશનો સ્વામી હતો. તે તામ્રપત્રથી મહેશ્વરદાસથી ભર્તૃવૃદ્ધ બીજા સુધીના આઠ રાજાઓના નામ જણી શકાય છે. એ નૌદાણો વસ્તુપાળના મમય સુધી વિદ્યમાન હતા એવું અનુમાન કરી શકાય છે.

વિક્રમની નવમી અને દશમી સદીઓમાં ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં બે અલગ અલગ આવડા રાજાઓના અસ્તિત્વનો પરિચય મળે છે. તેમાંથી પાટણનું રાજ્ય આવડા વનગજે સ્થાપિત કર્યું હતું. ત્યાં વનરાજથી સામન્તસીંહ સુધી આઠ રાજા થયા વિક્રમ સંવત ૧૦૧૩ માં મામળામિહજા ભારેજ સોલંકી મલરાજે તેને મારીને અ. આવડા રાજાની ઇતિશી કરી. એ આઠ રાજાઓમાંથી એકનો પણ કોઈ શિવાલેખ અથવા તામ્રપત્ર હજી સુધી મળ્યું નથી તેમના ઇતિહાસ જણવાના મુખ્ય સાધન પ્રમુખ ચિન્તાગણિ વિચારશૈલિ આદિ પુસ્તકો છે.

આવડાઓનું બીજું રાજ્ય કાઠિયાવાડમાં હોવાનાં પ્રમાણ હરુલાના શક સંવત ૮૩૬ (વિ. સ. ૯૭૧) ના તામ્રપત્રમાં મળે છે. તેમાં વિક્રમાર્કથી ધરણીવરાહ સુધી પાંચ રાજાઓ થયા જે કનોજના પ્રતિહારોના સામન્ત હતા.

મેવાડના સુર્વવંશી ગુહિલ યા ગોહિલ (ગોહિલ) વંશી રાજા નરવાહનના પુત્ર સાલિવાહનના વંશધર મેવાડના વિસ્તૃત રાજ્યના ખેડ પ્રદેશ પર, જે હમણાં જોધપુર રાજ્યમાં છે, રાજ્ય કરતા હતા ત્યાંથી સાહારનો પુત્ર મહાન્ત્રિ (સેનક) પાટણના

સોલકી રાજ (સિદ્ધરાજ જયસિંહ) નો અગરક્ષ્મ થયો કુમારપાલે તેને મોઝડનો શામક (સૂરો) મના મો તેનો પુત્ર મલુક થયો એમ સોલકીનાવનો શિતાનેષ જાણાવે છે તેના નશામાં ભાનનગર, પાલીનાથા નગા, રાજપીપડા આદિ રાજ્યો છે આ ગોહિલો પાછળથી મધક મમય સુધી જિનાગના ચૂડાસમાં રાજગોને અધીન પણ રહ્યા હતા ગુજરાતના ગુહિલવંશીયો પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસથી પરિચિત ન હોવાથી ભાટોના કહેવા પ્રમાણે પોતાને શક મતના પ્રવર્તક માતવાહનવંશી રાજ શાલિવાહનના વંશજ તથા અદ્રવશી જાણાવે છે. પણ તે માની શકાય એમ નથી કારણ કે એકના ગોહિલો મેવાડના ગુહિલ નિયોગ હતા ભાટોની નશાનિયોગમાં પણ નગવાહનનું નામ મળે છે. તેઓએ તેને શાલિવાહનનો પુત્ર કહ્યો છે, તે જુદ છે વાસ્તવમાં તેનો શાલિવાહનનો પિતા હતો એમ ચિનાલેખોથી સિદ્ધ થાય છે અગ્રાધર કવિ ગચિત મહાકીક મંત્રમાં પણ કાઠિયાવાડના ગોહિલોને સૂર્યવંશી કહ્યા છે.

ચાલુક્ય વંશની રૂઝમાં રાખાના રાજ ચૂડાસનના વંશને ચૂડાસમાંએએ વિક્રમની ૧૧ મી સદીની આમપાસ ગિરનાર અને તેના સમીપવર્તી પ્રદેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે ધણા વર્ષો સુધીઆનુ રહ્યું ગુજરાતના સુરતાન અહમદશાહે એ વંશના અંતિમ રાજા મંડલીખને કે દરીને આ વંશનો અંત આણે એ ચાલુક્યોનો ઇતિહાસ પણ શિલાલેખો તથા ગગાધર પ્રવિગચિત મહાકીક કાવ્યમાંથી મળે છે.

જાયા જાતિના અદ્રવશીય રાજાઓ પ્રારંભમાં સિંધના કીર્તિગદમાં રાજ્ય કરતા હતાં ત્યાંનું રાજ્ય તુટતા પછી કેસગદેવના પુત્ર હરપાલે ગુજરાતના સોલકી રાજા કર્ણની મેવામાં ગદીને જાગીર મેળવી સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરગામમાં મગૂ ઝાલો હતો એવું પ્રમુખ ચિન્તામણિથી જાણાય છે પછીથી તેમણે કાઠિયાવાડમાં રાજ્ય કર્યું અને કેટલાક સમય સુધી તેઓ ચૂડાસમાં ચાલુક્યોના આગ્રિત રહ્યા એ વંશનો કાંઈપણ પુરાણો લેખ મળે નથી પ્રમુખચિન્તામણિ અને મહાકીક કાવ્યમાં એ થોડો ધણો જ્ઞતાન્ત મળે છે એ વંશમાં કાગ ધગ લખતર, લીમડી, વાકાનેર વડવાણ અને સાધવા આદિ રાજ્યો છે.

મહારાજ સોલકિએ ચાલુક્યો પાસેથી પાટણનું ગઠન લીધું અને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ તથા રાજપૂતાનાનો કેટલોક અંશ પોતાને આધીન કરીને એક મોટું રાજ્ય ન્યાપિત કર્યું આ વંશનો ઇતિહાસ શિલાલેખે, તામ્રપત્રો તથા દાંત્રવકાળ્ય કુમારપાલ અગિત (પ્રાકૃત) પૃથ્વીરાજવિજય કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતમકીર્તન, હમ્મીરમદમર્દન, પ્રમુખચિન્તામણિ વિચારમણી અતુવિ શતિ પ્રમુખ કુમારપાલચરિત (ગ્રંથ) જૂદ જૂદા વસ્તુપાનચરિત હમ્મીરમહાકાવ્ય રત્નમાળા (હિન્દી) આદિ ધણા ગ્રંથોમાં મળે છે આ વંશના ઇતિહાસ રૂપી આકાશમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલ એ બન્ને ઉજ્જવળ નક્ષત્રો દેદીપ્યમાન છે સિદ્ધરાજે માળવાના પરમાર રાજા નરવર્મા અને તેના પુત્ર યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઈ કરીને સમસ્ત માલવદેશને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો વિક્રમ સવત ૧૦૧૭ થી ૧૩૫૬ સુધી એ વંશના ૧૨ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું ભોળાભીમ રાજાના સમયમાં આ રાજ્ય ધણું નિર્બલ થઈ ગયું અને તેના ઉત્તરાધિકારી ત્રિભુવનપાલ પાસેથી સોલકિઓની

વાધેલા શાખાના વીરધનજ્ઞના પુત્ર વીસતદેવે પાટણનું રાજ્ય લઈ લીધું. આ વાધેલા શાખાના પાંચમા રાજા કણ્હિવનો પરાજય કરીને વિ. સં. ૧૩૫૬માં અલાહિદીન ખિલજના લાઈ ઉલગખાંએ ગુજરાતનું રાજ્ય લઈને દિલ્હીના રાજ્યમાં જોડી દીધું.

આ અત્યંત સક્ષિપ્ત રૂપમાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની રૂપરેખા માત્ર છે.

અલાહિદીન ખિલજના મમયમાં ગુજરાતનું રાજ્ય મુસલમાનોને હસ્તગત થયું. ત્યારથી દિલ્હીના મુસલમાન સૂબેદારો ગુજરાત પર શાસન કરતા રહ્યા. દિલ્હીના સુલતાન મુહમ્મદ તુગલકે ફરહતુલ્મુલ્કના સ્થાન પર જૂદરખાં (મુજદ્દર) ને ગુજરાતનો સૂબો નીમ્યો. દિલ્હીના રાજ્યની અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈને તે ગુજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન થઈ બેઠો. ત્યાંથી ગુજરાતના સુલતાનોના સ્વતંત્ર રાજ્યનો પ્રારંભ થાય છે. તેના પૌત્ર અહમદશાહે પોતાના નામ પર અમદાવાદ નગર વસાવીને ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી. બહાદુરશાહે માલવાનો સુલતાનનું રાજ્ય પણ ગુજરાતમાં સમ્મિલિત કર્યું. ૧૪ વતંત્ર સુલતાનોએ ગુજરાતનું રાજ્ય કર્યું. અન્તિમ સુલતાન મુજ્જરશાહ (ગીઝ) પાસેથી ગુજરાતનું રાજ્ય લઈને અકબર બાદશાહે દિલ્હીમાં મેળવી દીધું. ત્યારથી ગુજરાત પર મુગલોના અનેક સૂબેદારો શાસન કરતા રહ્યા.

ઔરંગઝેબની છવ્વત દશામાં તેની હિન્દુ-વિદ્રેષિણી નીતિને કારણે તેનું રાજ્ય અવ્યવસ્થિત થવા લાગ્યું, ત્યારે શિવાજીએ ગુજરાત પર બે વાર આક્રમણો કર્યા. ઔરંગઝેબના પછી મુગલોની નિર્બલતાનો લાભ લઈને, પેશવાઓના સમયમાં મરાઠાઓ ગુજરાત પર આક્રમણો કરતા રહ્યા. કોઈ વખતે તેઓ ત્યાં કબજો કરી લેતા તો કોઈ સમયે મુગલોના સૂબેદારો તેમને હાંકી કાઢતા. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ કેટલાક વખત ચુધી રહી, પણ અન્તમાં પેશવાના સરદાર પીલાજી ગાયકવાડે ગુજરાત પર પોતાનો સિક્કો જમાવી લીધો અને તે ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી ખડ્ગથી લેવા લાગ્યો, આ ગરબડના મમયમાં બાબી હાકિમે જૂનાગઢ, રાંધનપુર, અને બાલાસિનેરમાં, જાગેરી પહાણોએ પાલનપુરમાં અને ગુજરાતના અન્તિમ સૂબેદારોમાંથી મોમીનખાંએ ખંભાતમાં પોતપોતાનાં રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા.

અન્તમાં પેશવા બાલાજી બાજરાવના લાઇ રાધોબાના ગુજરાતમાં અન્તિમ પરાજયની સાથે અંગ્રેજોનો પાદ પ્રવેશ થયો. વિક્રમ મંવત ૧૮૦૬થી મરાઠાની મર્ઝાએ પ્રભુતા નષ્ટ થઈને અંગ્રેજોનો ગુજરાત પર પૂર્ણ અધિકાર થઈ ગયો. જે રાજ્યો ગાયકવાડને ખડ્ગથી આપતા હતાં તેઓને અંગ્રેજોએ પોતાના સંરક્ષણમાં લીધાં, અને તેઓ પોતાની ખડ્ગથી અંગ્રેજોની મારફત ગાયકવાડને આપવા લા-યાં.

આ સમયનો ઇતિહાસ પ્રાચીન ઇતિહાસના જેવો અંધકારમાં નથી. મુસલમાન કાલીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ તારીખે ઈલાહી, મિરાતે સિકન્દરી, મિરાતે અહમદી, તખકાતે નાસિરી તારીખે શીરાજશાહી, તારીખે ફિરિસ્તા, આઈને અકબરી, અકબર નામા, તખકાતે અકબરી મુન્તખબુ તવારીખ, દુરુકે જહાંગીરી, બાદશાહનામા, મુન્તખબુલુબામ, ફતુહાતે આલમગીરી આલમગીરનામા આદિ અનેક ફારસી ગ્રંથોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મરાઠાઓના સમયનો ઇતિહાસ અનેક ‘જખરો’ તે સમયના પત્ર વ્યવહારોના પ્રકાશિત ગ્રંથો તથા જેમ્સ ફ્રેન્ચ

સમ્પાદિત 'મુંબઈ એન્કાઇપર, વોલ્યુમ ૧. ભાગ ૧, ફાર્જસની રાસમાળા, બર્ડ રચિત દિસ્ત્રી ઓફ ગુજરાત, જદુનાથ સરકાર નો 'ઓરિજિન' અને 'શિવાજી એન્ડ હિંજ ટાઈમ્સ'માં ૩૬ની 'દિસ્ત્રી ઓફ ધિ મરાઠાઝઃ ક્રિસ્ટ અને પાર્સનિસ પ્રિન્ટિન 'દિસ્ત્રી ઓફ ધિ મરાઠા પીપલ' સરકારના 'મરાઠી રિયામત'નાં વોલ્યુમો નયા રાજવાડેના મરાઠા ઇતિહાસ મંચની અયોધી જાણી શકાય છે. અંગરેજોના સમયના ઇતિહાસ માટે અનેક અંગરેજ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે

બૌદ્ધિક ઇતિહાસમાં પણ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓમાં ધર્મ, સામાજિક, સ્થિતિ સાહિત્ય, લક્ષિતકતા, શિક્ષણ, વ્યાપાર, વ્યવસાય, અને આર્થિક ઉત્પત્તિ આદિ મુખ્ય છે. એમાંનો પ્રત્યેક વિષય એટલો વિસ્તૃત છે કે પ્રત્યેક પર એક અથવા વધારે ગ્રંથો લખી શકાય છે.

ગુજરાતમાં સૌથી પ્રાચીન ધર્મ વૈદિક ધર્મ હતો તેમાં વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા, આસ્તિકવાદ નથા યજ્ઞપાત્રાદિની પ્રધાનતા હતી. માંસ ભક્ષણનો પ્રચાર પણ પ્રચુર હતો. જેને રોકવા માફ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોનો ક્રમશઃ પ્રાદુર્ભાવ થયો. એ બન્ને ધર્મ અહિંસા પ્રધાન હોવા ઉપરાંત તેઓ વર્ણાશ્રમ ધર્મના તથા આસ્તિકવાદના વિરોધી હતા. તેઓમાં સાધર્મ્યજન મુખ્ય હતું. એ બન્નેનો ગુજરાતમાં પ્રચાર થયો. સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધધર્મનો ધણો પ્રચાર કર્યો, પણ તેના અવસાન પછી તેનો પ્રાસ થતો ગયો. બૌદ્ધોમાં મહાયાન સંપ્રદાયના ઉદ્ભવ સાથે શુદ્ધ મૂર્તિપૂજા અને ભક્તિ માર્ગનો પ્રચાર થયો. તેથી ધીમે ધીમે તેઓ હિંદુઓમાં ભળવા લાગ્યા. હુએનસંગના સમયમાં, એટલે વિક્રમ સંવત ૭૦૦ ની આસપાસ, ગુજરાતમાં બૌદ્ધ-ધર્મ શિથિલ થવા લાગ્યો, એમ તેના યાત્રા-વિવરણથી જણાય છે. ૧૦ મી સદી પછી તે આ દેશમાંથી બૌદ્ધોનું અસ્તિત્વ પણ અત્યંત યથ ગયું. અને જે લોકો બૌદ્ધ થઈ ગયા હતા તેઓ પાછા વૈદિક ધર્મોવશની બનતા ગયા. જેમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ કરી તેમ તેના વંશજ મંત્રિત્વે જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. સમ્રાટની પછી સોલંકી રાજા કુમારપાલે જૈન ધર્મ સ્વીકારીને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, રાજપૂતાના અને માલવા આદિ દેશોમાં એ ધર્મની ધણી ઉત્પત્તિ કરી, પાછળથી જૈન ધર્મમાં સાધર્મ્યભાવ મટીને જાતિઓ બધાવા લાગી, ત્યારથી જૈન ધર્માવલંબિયોની મંખ્યા ઘટતીજ ગઈ, અને હવે તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં કેવલ ૧૨-૧૩ લાખ જૈનો રહી ગયા છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના પ્રચારથી આ દેશના બ્રાહ્મણો તથા વૈશ્યોમાંથી માંસાહાર નાબૂદ થયો અને જૈન બૌદ્ધ ધર્મને ભજતી વાતો વૈદિક ધર્મમાં દાખલ થઈ અને પુરાણોનાં નવાં સસ્કરણો થયાં. શુદ્ધદેવ અને રૂપભદ્રેવની ધણીગણના હિંદુઓના અવતારોમાં થઈ.

આઠમી સદીની આસપાસ મુસલમાનોના ધર્મદ્વિષને કારણે ધરાનનો કેટલાક અગ્નિપૂજક પારસીઓ પોતાના ધર્મની રક્ષાને માટે સ્વદેશ છોડીને હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને મંજલ તથા દીવમાં રહ્યા. અને ત્યાંથી ગુજરાતનાં અલગ અલગ નગરોમાં તેમનો વસવાટ થયો. હિન્દુ રાજાઓએ પણ તેમને સારી મદદ આપી. ૧૨ મી સદીમાં મુસ્લિમ ધર્મનો પણ ગુજરાતમાં પ્રવેશ થયો અને પહેલી મસીદ ખંભાતમાં થઈ, જેની રક્ષા સિદ્ધરાજ જયસિદે

કરી. ગુજરાત પર સુસલમાનોનો અધિકાર થયા પછી અને વિશેષ કરીને ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમાં ધણા હિન્દુઓને બલપૂર્વક અથવા પ્રલોભનો આપીને સુસલમાન બનાવ્યા. યદ્યપિ ઇસાઇ ધર્મનો પ્રવેશ અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રારંભ પહેલાં થવા લાગ્યો હતો તો પણ ખ્રિસ્તી પાદરિઓના ઇલોગથી ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃદ્ધિ ગુજરાતમાં થતી ગઈ. -

ગુજરાત દેશ પ્રાચીન કાળથી ધનધાન્યથી ધણો અમ્મન હતો અને ત્યાં વ્યાપારની ઉત્પત્તિ પણ સારી હતી. એ દેશ મંસારના વ્યાપારનું પણ એક કેન્દ્ર હતું અને લગ્ન્ય તો યુરોપ આદિ પશ્ચિમ દેશો સાથેના વ્યાપારનું મુખ્ય બંદર હતું. ગુજરાતના વ્યાપારીઓ પશ્ચિમમાં એડન (આદ્રંપુર) અને દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી અને પૂર્વમાં જાવા સુમાત્રા આદિ દ્વીપોમાં જતા હતા અને તેમનો ત્યાં ધસવાટ પણ થયો હતો. જાવાથી આણેલી સમૃદ્ધિના સંપ્રદમાં હજી સુધી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. (જે જાગે ‘જાવે’ તે પાકો નહીં આવે, અને આવે તો પોરિયાના પોરિયાં ખાએ એટલું ધન લાવે) ગુજરાતમાં વસ્ત્ર વ્યવસાય અને વિશેષ કરીને રેશમનો વ્યાપાર પણ ધણો થતો હતો. કપડવગ્ન (કર્પટવાણિજ્ય) તો વસ્ત્રોની બનાવટ માટે ધણુજ પ્રસિદ્ધ હતું. પાટણના પટાળાં હજી સુધી પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતથી રેશમી વસ્ત્ર બનાવનારાઓ વિક્રમ મંવત ૬૦૦ ની પૂર્વે વ્યવસાયને માટે મદમોર (દમપુર) માં જઈ વસ્યા હતા, એમ તેમના બનાવેલ એક મંદિરના શિલાલેખથી જણાય છે.

ગુજરાતની સામાજિક ગ્થિતિ પણ પ્રાચીન કાળથી ધણીજ ઉત્તન હતી. રામાયણ, મહાભારત, પ્રાચીન કાવ્યો, નાટકો, મર્તિઓ આદિથી ભિન્ન ભિન્ન સમયોની સામાજિક ગ્થિતિ-લેક્ષાના રીત રિવાજો-પર ધણો પ્રકાશ પડે છે. વિક્રમની ૧૧ મી સદી પછી જુદી જુદી જ્ઞતિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થવા લાગ્યો હતો, પણ તેઓમાં પરસ્પરના વિવાહ-સંબંધી રોકટોક ન હતી. પોરવાસવશી પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલના નાના ભાઇ તેજપાલની બીજી પત્ની સુહૃદકેરી મોડ જ્ઞતિની હતી એવું વિ. સં. ૧૨૯૭ ના આબૂના બે શિલાલેખોથી જણાય છે. વિધવા વિવાહનો પણ ગુજરાતમાં કંઈક પ્રચાર અવસ્ય હતો. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ બંને એક વિધવાના પુનર્વિવાહથી ઉત્પન્ન થયા હતા, અને પ્રસિદ્ધ દાની જગડશાહને તેની આસવિધવા પુત્રીના પુનર્વિવાહની આજ્ઞા જ્ઞતિએ આપી હતી.

સાહિત્ય વિષયમાં પણ ગુજરાત બીજા કોઈ દેશથી કમ ન હતો. પાણિનિની મક્ક શિક્ષાને આધારે બનેલી ઉપલબ્ધ શિક્ષામાં ‘યથા સૌરા’ટ્ટીકા નારી અરામિત્યભિલાષતે’ મળે છે, જે ગુજરાતમાં પ્રચલિત કામળ અક્ષર ‘જા’નું અક્ષર કરાવે છે. મંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ લાટાનુપ્રાસ, લાટીય મંસ્રસારણુ આદિ લાટ દેશની સાહિત્ય સ્મૃતિને જીવિત કરે છે. ગુજરાતના વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, અલંકાર આદિ અનેક વિષયોના ધણા ગ્રંથો લખ્યા છે. જેનું મહત્ત્વ યુરોપ અને હિંદુસ્તાનના અનેક હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહનાં પ્રકાશિત સ્ક્રીપ્તોથી જણી શકાય છે. ગુર્જર વિદ્વાનોના લખેલા અલગ અલગ વિષયોના જૈન ધર્મ-સંબંધી ગ્રંથો પણ યોડી મંખ્યામાં મળી આવે છે. જૈનોનાં ધાર્મિક પુસ્તકો પહેલાં કવકસ્ય રાખવામાં આવતાં હતાં ને પણ વિક્રમની ૬૬૧ મંદીના પ્રારંભમાં, કુમાથમણે, વલ્લભીમાં પ્રથમ લિખિત કગબ્યાં હતાં; એવી પ્રસિદ્ધિ-છે. મંસ્કૃત સિવાય અર્ધમાગધી અને

અપભ્રંશ ભાષાના ધણી અથો પણ ગુજરાતમાં રચાયા. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશ ભાષાની પુત્રી છે. કવિ રાજશેખર પોતાની 'કાવ્યમીમાંસા' માં લખે છે કે સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ (મારવાડનો એક ભાગ) ના લોકો અપભ્રંશ ભાષાને સંસ્કૃત ભાષા જેવાજ સૌંદર્યથી ધોલે છે.

(સુરાષ્ટ્ર ત્રયણાદ્યા યે પઠન્ત્યર્પિત સૌષ્ઠવમ્ । અપભ્રંશાવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ)
આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓનું મંદિષ્ટ વિવેચન કર્યું છે: પણ ઉદાહરણો સહિત અપભ્રંશ ભાષાનું વિશદ વર્ણન કરીને તે ભાષાના વિદ્વાનોની સારી સેવા બજાવી છે. તેજ આચાર્યે દેશી ગળદોના સમૂહનો 'દેશીનામમાલા' નામનો ગ્રંથ લખીને તે ભાષાનો ધણો ઉપકાર કર્યો છે અપભ્રંશથી બનેલી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું ધાર્મિક, દાર્શનિક, ઇતિહાસિક અને કાવ્યમંચી સાહિત્ય પણ ઘણું છે. મુસલમાનોના મમયમાં ગુજરાતના કેટલાક નાગર આદિ વિદ્વાનોએ ફારસી ભાષાનું અધ્યયન કરીને તે ભાષામાં પણ અથો લખ્યા છે અને મુસલમાનોના રાજ્યમાં તેઓએ ઊંચા અધિકાર મેળવ્યા હતા. નાગર જ્ઞાતિના દયાલ બહાદુર, ગિરધર બહાદુર આદિ મુગલોના રાજ્ય મમયમાં મોટા મોટા સુખેદારો થઈ ગયા છે.

લક્ષિત કળાઓમાં પણ ગુજરાત દેશ કોઇ પણ દેશથી પાછળ રહ્યો નથી. કૃષ્ણની ઉપામના માથે સંગીતની ધણી કેળવિ થઇ અને તેના ત્રણે અંગો-ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય પૃષ્ઠ થયાં. સંગીતનો પ્રચાર આ દેશમાં ધણો હતો. હિન્દુ રાજાઓના દરબારોમાં સંગીત-વેતાઓનો નારો આદર થતો હતો. કૃષ્ણની લીલાઓના વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્યાદિનાં ચિત્રો ગુજરાતમાં ધણાં મળે છે. શિવના હિંદત નૃત્ય (તાંડવ) ની મૂર્તિયો પણ મળી આવે છે સ્ત્રીઓનાં સુકુમાર અને કામલ નૃત્ય (લાર્ય) તો હાલપણ ગુર્જરનારીઓનાં ' ગરબાઓ ' માં જેવામાં આવે છે. ચિત્રકલાના ધણા પ્રાચીન નમૂનાઓ તો કાગળઅથવા કપડા ઉપર ચિત્રેલા હજારો વર્ષો સુધી રહી શકતા નથી, તો પણ ૧૨ મી અને તે પછીની મંદીઓમાં લખાએલા ધણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં સુંદર ચિત્રો જેવામાં આવે છે. તક્ષશ્વ કલા (Carving) માં ગુજરાતને સર્વોપરિ કહીએ તો અતિશયોકિત કહેવાયો નહિ. પર્વતોને ઓઢીને તેઓમાંથી કાતરી કાઢેલી ગુજરાતમાં વિશેષ નથી તો પણ જુનાગઢ પામેના કોડિયા આપરાના બોંયરા નામની બૌદ્ધકાલીન ગુફા મસ્જિદના ચિત્રને આકર્ષિત કર્યા વિના રહેતી નથી. ગુજરાતનાં પ્રાચીનમંદીરો ઘણું કરીને લોકડાનાં બનતાં હતાં પણ કેટલાંક મંદિરો અગ્નિથી બળી ગયાં તેથી પાછળથી મંદિરો પાપાણુનાં બનવા લાગ્યાં. સોલંકી રાજા બીમદેવના મંત્રી પોરવાણ વિમલચાહે આખર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં વીમલવસહી નામનું આરસપાણુનું આદિનાયનું-ભવ્ય મંદિર કરાવ્યું, અને વિ. સં. ૧૨૮૬ માં મંત્રી વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલે તે મંદિરની પાસેજ પોતાના પુત્ર લણસિંહના સ્મરણાર્થમાટે લણવસહી નામનું નેમિનાયનું બીજું મંદિર નિર્માણ કરાવ્યું એ બે મંદિરોમાં કારીગરીની પરાકાષ્ઠા જેવામાં આવે છે. કારીગરીના કામમાં આ મંદિરોની સમતા કરનાર હિંદુસ્તાનમાં બીજું કોઇ દેવોવ્ય નથી. કર્નેલ ટોડ, કિનલોક ફોર્જસ અને ફરગ્યુસન આદિ વિદ્વાનોએ આજુતા આ અને મંદિરોની ઉત્તમતાની મુન્

કંઈ પ્રશંસા કરી છે અનહિલવાડ, મોરેરા, સિદ્ધપુર, ચન્દ્રાવતી, સરોત્રાં, વડનગર, ગૂમડી ગિરનાર, શત્રુંગપ, અને તારંગા આદિના બાહ્યો અને જોતોનાં મંદિર અનહિલવાડ, અમદાવાદ અને સિદ્ધપુરની મુસલમાની મસજિદો આદિ ભિન્ન ભિન્ન કાળના શિલ્પના ઉત્તમ નમુનાઓ હજી સુધી વિદ્યમાન છે.

આ દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓનો અધિકારજ મુખ્ય હતો. પણ તેઓ મંત્રી-પરિપત્ની સપ્તાધી રાજ્ય ચલાવતા હતા. અને 'પ્રજાના સુખની ધણી' કાળજી રાખતા હતા. તેથી પ્રજા સુખી અને સર્વ રીતે મંજૂર હતી, પ્રજાની સમૃદ્ધિનું કંઈક અનુમાન તે વખતના મંદિરો મંદાવરો, વાવો આદિ ભારે ખર્ચે બનાવેલાં સ્થાનોની લગ્યતાથી થઈ શકે છે.

આહી ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે મંમથ રાખનારી ખામ ખાસ વાતો બહુજ મહોપમાં આપની સમક્ષ મૂકવા સિવાય હું કંઈ કરી શક્યો નથી. મને પૂર્ણ આશા છે કે ગુજરાતના વિદ્વાનો પોતાના દેશના ઇતિહાસની તરફ ધ્યાન આપશે અને ગુર્જરભાષામાં મર્દાંગપૂર્ણ ઇતિહાસ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. એ વિષય એટલો વિસ્તૃત છે કે કોઈ પણ વિદ્વાન એકલો આ કાર્યને પૂર્ણ કરી શકે, એ મંભવ નથી. ત્યારે પ્રણા વિદ્વાનો એના ભિન્ન ભિન્ન અંગોની સમગ્રમાણુપૂર્તિ કરવાનો યત્ન કરશે, ત્યારેજ ગુર્જરી ગિરા ગૌરવાન્વિત થશે. માહિત્ય-પરિપત્ત અથવા કોઈ બીજી મંસ્થાએ આ મહાન કાર્યના મધ્યાનનો ભાર ઉઠાવવો જોઈએ.

મારી અસ્વસ્થતા અને ઘણાજ થોડા મયમમાં આ પરિપત્તી જે કાંઈ અસ્પ મેવા થઈ શકી તે 'પત્ર, પુષ્પ, ફલ, તોય' ના રૂપમાં અત્યંત નમ્રતા પૂરક સુદર નગરોથી આવેલા વિદ્વાનો અને વિદ્યુપિયોને અર્પણ કરું છું, અને મારી ત્રિયોને માટે ક્ષમા-પાચના કરીને આપના અતુલરત્નેદ અને સૌજન્યને માટે આપને એક વાર ફરીથી ધન્યવાદ આપુ છું.

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા.

ગુજરાતના બે ત્રણ દુકાળનું વર્ણન, ફારસી તવારીખ મુજબનું.

ગુજરાતના ફારસી ભાષામાં બે જાણીતા ઇતિહાસ છે. મિરાતે^૧ ચિકંદરી અને મિગતે અહમદી. મિગતે અહમદીનો કેટલોક ભાગ મિગતે ચિકંદરી પરથી લખાયેલો છે. મિગતે અહમદી ઇ. સ. ૧૭૫૦ અને ૧૭૬૦ વચ્ચે લખાએલી છે. અત્યાર સુધી એ કીમતી પુસ્તકની મારા અક્ષરે લખાએલી અને શુદ્ધ પ્રત મળી શકતી ન હતી. પરંતુ મી. સેડન અને પ્રિન્સિપાલ નવામઅલીએ મળી નામગર ગાયકવાડ મરહમની ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં જૂની પ્રતને શુદ્ધ કરી તેનાં બે પુનઃકા અમલ કાગમીમાં જ્વાર પાડ્યાં છે. ત્રીજું પુસ્તક ખાતેમા એટલે પૂરવણી. જેમાં અમલવાદ શહેર તથા તેની આમપામમાં પરાં, મુસલમાન મંત અને ઓવીઆઓની ફરગાહ, બાગમગીયા, શહેરમાં વસતી કોમનાં નામકામ, મરકાગી આશીમો વગેરે ઘણી જાણવા જેની અને ઉપયોગી બાબતોનું વર્ણન આપેલું છે તે અગ્રેષ્ઠ ભાષાંતરકર્તા પદાર પડ્યું છે. જા ફારસી ભાષા હજી પ્રમિલ્લ થવાનો છે.

મિરાતે અહમદીનો માન કેટલોક જ ભાગ હજી ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગમાં લેવાયો છે. એક અગ્રેષ્ઠ લેખક જર્ડ અને બીજા બેનીએ તેનો થોડો ધણો ઉપયોગ કર્યો છે. કાઝી અહમદ નિઝામઉદ્દીને ગુજરાતીમાં તેનું ભાષાંતર કર્યું છે, પરંતુ તે ભાષાંતરનો આધાર એક ઘણી અશુદ્ધ પ્રત પર મખવામાં આવ્યો છે.

હાલમાં મુમ્મલ યુનવર્સિટી તરફથી અમલવાદવાળા પ્રોફેસર કમીસેરીએ ગુજરાતના ઇતિહાસની ભાષ્યભાગમાં એક ભાષ્ય ગુજરાતમાં પડેલા સત્તાશીઆ કાળ (મંવત ૧૬૮૭ વાળા) વિશે આપેલું. તે ભાષ્યનો મુખ્ય આધાર તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં રહેતા અથવા મુઆફરી કરના અગ્રેજ અને હમ વેપારીઓનાં લખેલાં વર્ણનો પર મખવામાં આવેલો, અને તે યોગ્ય હતું. કાઝલ મત્તાશીઆ કાળનું જે વર્ણન મિરાતે અહમદીમાં મળી આવે છે તે ઉપવા યોગ્યપણ વેપારીઓના વર્ણન જેટલું મવિગતાર નથી. તેમજ મિગતમાં પણ તે વર્ણન અબદુલ હમીદના પાદશાહનામા નામની એક આગલી તવારીખ પરથી લેવાયલું છે. આ વર્ણન મિનાય મિરાતમાં બીજા બે દુકાળનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે. એક દુકાળનું વર્ણન નો એ તવારીખનો લેખક અલીમહમ્મદખાન પોનાના જતી અનુબવ પરથી આપે છે, એટલે તે તે જાહ જ કીમતી અને વિશ્વામપાત્ર જણાય. એ બે દુકાળ તે “મુવોતરો” અને સંવત ૧૭૮૭ વાળો જેને પત્ર કેટલાક “મત્તાશીઆ” કહે છે.

સંવત ૧૬૮૭ (૧૮ સ. ૧૬૩૧) વાળા દુકાળ સંબધે મિરાતમાં નીચે પ્રમાણે લખાણુ જ્ઞેવામાં આવે છે.

“આ સાલના બનાવોમાંના એક તે વરસાદની અછત અને તેથી પડેલો દુકાળ. એ દુકાળ ગુજરાત અને દક્ષણમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપી ગયો હતો. અને ગુજરાતની આખી વસ્તીના મોઢામાંથી એને “સંત્તાશીઓ” એ નામે પ્રખ્યાતી અને જાહેરાત મેળી છે. એ પ્રદેશના રહેવાશીઓ ખાવાપીવાની વસ્તુઓના નાશથી અને ઉંદરનિર્વાહનાં સાધનોની અછતથી એટલા તો હાથાર થઇ ગયા હતા કે એક રોટલા માટે પોતાનો જાન આપી દેવા તૈયાર હોવા છતાં તે કોઈ ખરીદ્યું નહીં અને ઉંદરોને ત્રાણી એક નાની રોટલી માટે વેચવા તૈયાર હતા પણ તેની નેટલી પણ કીમત આવતી નહિ. જે હાથ હમેશા અક્ષિસે આપવાને માટે જ લખાવવામાં આવેલો તે હાથ માત્ર ખોરાકની અછતને લીધે બીજા ભાગવા માટે જ લખાવતો, અને જે પગ હમેશા માત્ર તવંગરીનું જ મેદાન કાપતા તે પગ હવે ભિખારીપણા સિવાયને બીજું રસ્તે ચાલતા ન હતા. બકરાને બદલે કુતરાનું માંસ અને મોત પામેલાઓની હાશનાં હાકકાને ભોટ સાથે મેળવી, વેચવામાં આવતાં. તે એટલે સુધી કે એ બાબત, પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં એવો માલ વેચનારાઓને સજા ફરમાવવામાં આવતી. છતાં છેવટ વખત એવો આવ્યો કે હાથારીને વશ થઇ માણસોએ એક બીજાનું માંસ ભણ્ણ કરવા માંડ્યું. ઘણાં માણસો મરી જવાથી અને તેમની હાથ રસ્તામાં પડી રહેવાથી અવર જવરનો રસ્તો પણ સુરક્ષેલ થઈ પડ્યો અને એકેક ડોકલ માણસથી તો પોતાનું રહેણાણુ છોડી બહાર નીકળવાની હીમતજ કરાતી નહિ. કારણુ એ ચાર જણા ભેગા થઇ તેના શરીરપરનું માંસ ટૂંપી ખાશે એવી તેને ધારની રહેતી. વળી જે કોઈ અતિશય વિદગળ્યા ભોગવવા છતાં આવના મોતને જેમ તેમ ખાળી શકતો અને થોડા ધણા પણ હાલો ચાલો ફરી રસ્તો કાપવા જેટલી શક્તિ ધરાવતો તે બીજા પ્રદેશને ગામડે ગોઠડે જતો રહેતો. આ પ્રાંત જે પોતાની આબાદી માટે પ્રખ્યાત અને જાણીતો હતો તેમાં એક પણ શહેર આબાદ રહેવા પામ્યું નહિ. પૂર્વે પડી ગયેલા દુકાળ અને આગલી આફતો, કે જેની હકીકત સાંભળી લોકોને આશ્ચર્ય થતું તે દુકાળ અને આફતને આ દુકાળ વિસરાવે એવો હતો. ઇશ્વરના જેવી દયાના સાગર નામદાર પાદશાહે ખુરહાનપોર, સુરત અને અમદાવાદના અમલદારોપર હુકમ કાઢવા કે ગરીબ અને હાથાર માણસોને મદદ કરવા એમણે લગરખાનાં [રસોડાં] ખોલવાં અને તેમાં એ સુફક્ષિ માણસોને ખૂરાં પડે તેટલા રોટલા અને સેરવેા રાંધી તેમને વહેંચી આપવા. જ્યારે હજરત પાદશાહને ખબર પડી કે બીજાં બધા શહેરો કરતાં અમદાવાદમાં મરણની સંખ્યા વધારે છે તેમજ ત્યાંની આફત પણ મોટી છે ત્યારે તેમણે આજ્ઞા કરી કે રાજ્યની તીજેરીમાંથી પચાસ હજાર રૂપીઆ ગુજરાત પ્રાંતના દીવાને [કોચાધ્યક્ષે] લેવા અને શહેરના દાણાના વેપારીઓને [દાણા ખરીદવા] આપવા. વળી વરસાદની તાણુ અને દાણાની મોંઘવારીને લીધેજ રૂંથત આ આફત ભોગવવી હતી તેથી પાદશાહે કૃપા કરી તે સાલ ત્યાં આવતી સાલનું મહેસૂલ-ખાંદસાં તેમજ ખાનગી- (જમીરી) જમીનોનું-ઉઘરાવણું માફ કરી ખેડૂતોને રાહત આપી. વળી તે વખતમાં વૃદ્ધ માણસો કે જેઓ એ આફતમાંથી નાસી

છટેલા તેમની પાસથી સાંભળવામાં આવેલું કે ત્યાર પછીની સાલમાં કે ત્યારે ખર્ચ કરવા થયું (વરસાદ પડ્યો, ત્યારે (ખેતી કરવા માટે) દોરજ હતાં નહિ તેથી ચાંપાનેરથી સીતેર સીતેર રૂપીઆ ખર્ચે દોર (આખલા) આણવા પડેલા. કારણ બાકી રહેલા દોરમાં એકે આખલોજ હવેલો રહ્યો હતો નહિ ”

ઇતિહાસકાર સત્તારીઆનું વર્ણન પૃષ્ઠ કરતાં એ સાલની હકીકત આપતાં એ પણ જણાવે છે કે આ વરસમાં દયાનંદરાય નામનો લઢીઓ કે જે ગુજરાતમાં વસતા નામગેરની ગણિતો હતો. અને જે હિસાબ તથા નામાકામાની તેમજ આગળ થઇ ગયેલા હિંદીઓની નવારીખની સાચી માહિતી ધરાવતો હતો અને જે સરકારની નોકરીમાં હતો તેને શહેનશાહી એટલે પાસસા જમીનના દફતરદારની જગા મહેરબાની રહે આપવામાં આવી. મતલબ કે આજથી અઢીસે ત્રણસે વર્ષ પર મુલ્તહીગીરીમાં નામગેરએ નામ કાઢ્યું હતું.

ચુ‘બોતેરા કાળનું વર્ણન નીચે મુજબ છે. “ આ સાલ (હી. સ. ૧૧૩૦) માં એક જગરો દુકાળ પડ્યો કે જે ‘ચુ‘બોતેરા’ ને નામે ગુજરાતીઓમાં જાણીતો છે. બાજરો ને મકે રૂપીઆના ચાર શેરના ધણી મુરકલી અને અત્યંત મહેનતે મળી શકતાં. અને તે પણ બચાને નહિ; કોઈ કોઈને જ મળી આવતાં. છતાં નામય સુખાના બદોબસ્તે અને કરબથી, નાચાર અને ગરીબ માણસ પર કાઈ જુલમ કરી શકતું નહિ. અને હુકમ કાઢી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે બહાર ગામથી જે અનાજ આવે તે હાદરકુખીખાનના હીનાન રાય રૂઘનાથદામના મકાનને દરવાજે બેસવું. અને તેથી મોને પોતપોતાના નમીય તથા હિસ્સા જેટલું અનાજ મળી શકતું. આ વખતે ભોગભોગે કમોમમનો વરસાદ પડ્યો કે જે ખેતીને માટે નકામો હતો, છતાં તેને લીધે જગલ અને વનવમડા લીલોતરીથી છવાઈ ગયા હતા અને તેથી ધણી ગરીબ અને મુશ્કેલ માણસો લાચારીએ પોતાની મેજે ઉગી નીકળેલી એ લીલોતરીનાં પાંદડાં રાંધીને તે બોરાક ખાઈ પોતાની જીખના અગ્નિને ચમાવતાં હતા. પણ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો અને તેઓ મરવા માંડ્યાં. પોતાનાં છોકરાંને બજારમાં અકેક અને બખે રૂપીએ માણસોએ વેચી દેવા માંડ્યાં. વળી કોલેરાની અસર લોકોમાં દેખાવા માંડી અને ધણાં માણસો એ રોગના ભોગ થઈ પડ્યા. અત્યાર સુધી અનાજ, ઘી, અને ખાવાપીવાની જાણસે ખરીદતી વખતે સુરાખી (કાણાવાળા) અને ઓછા વજનના રૂપીઆ જે ચલણી કે બાકરબાની એ નામે ઓળખાતા તે રૂપીઆ વપરાતા. પરંતુ આ દુકાળીઆ વરસમાં નવા સિક્કાના રૂપીઆ પાડવામાં આવ્યા કે જે હજુ સુધી વપરાયમા છે. ”

ત્રીજા દુકાળનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

“ વળી આ (હી. સ. ૧૭૩૨) માં એક સખત દુકાળ પડ્યો. અને હવા ઝેરી થઈ મધ. અને મૃત્યુએ માણસોમાં ફેર વર્તાવવા માંડ્યો. વળી મારવાડીઓએ પોતાની બદમાશી બતાવતાં ધૂણાયુક્ત કાંચો કરવા માંડ્યાં. અનાજની કીમતના ત્રાજવાનું પડકું દરરોજ ઉઘું થતું ગયું અને ઉંચ અને નીચ દબારોને સેંકડો માણસોએ જે ત્રણ દિવસના તાવમાં પેલી

દુનિયાનો રસ્તો લેવા માંગ્યો. આવી રીતે મરનારની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ કે તેમની અંતકાળની ક્રિયાકરવાની કે તેમને કહન પહેરાવવાની કુરસદ કોઈને મળતી નહીં. અને મૃત્યુ બાદ જે જે ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ તે થઈ શકતી નહિ. અને દરરોજ આવી રીતે મૃત્યુ પામેલાંઓની કે જેની પાછળ વારસ યા કે મદદગાર કોઈ પણ રહ્યું હોય નહિ તેમની લાશને ગલીઓમાંથી અને બજારોમાંથી ખેંચી લાવી સાગરમતીની રેતીમાં ફેંકી દેવામાં આવી કે જ્યાં કુતરા કાગડા તેનું લક્ષણ કરતા. એક જનાના એટલે ખાટલીમાં બે લાશને મુકી બે જ માણસ તેને ઉંચકી જતા જોઈ આ લેખકે તેમને મદદ કરેલી. આખી પ્રજાની કાંકલદીને રડારોજ-એવે મોટે અવાજે થતી કે તે આકાશ સુધી પહોંચતી. દુકાળપીડીત મનુષ્યોનાં ટોળોટોળાં આસપાસનાં ગામડાઓમાંથી સ્ત્રી અને પુરુષ, નાનાં અને મોટાં, પોતાનાં છોકરાંછૈયાં લઈને તેમને વેચવાને શહેર તરફ આવ્યાં જ જતાં! અને તેમનાથી રસ્તાઓ અને બજાર હમેશા ભરેલાં રહેતાં એક ને બે રૂપિયાની કીમતે તેઓ પોતાનાં બાળમૃત્યુ વેચી નાખતાં. આ આરમ્ભની આદ્યતનો લાભ લઈ ઉંચ નેમ જ નીચ કુળની વણી મુસલમાન સ્ત્રીઓ તથા તેમનાં બાળકોને માત્ર રોટલા ખાડાવી તેના અવેજમાં તેમના ગળામાં શુદ્ધામગીરીની તોક-નાખી, તેમને ગાયનું છાણ ખવડાવી અને તેમના માથા પર થોડા જવના દાણા બાળી તેમની શુદ્ધિ કરી તેમને પોતાના ધર્મમાં મારવાડીઓએ લઈ લીધા. અને તેમના કાફલા ને કાફલા મારવાડ તરફ રવાના કરી દીધા. અને તેઓ ગર્વથી ખોલવા કાગળા કે શહેનશાહ શાહજહાંનના વખતમાં જોધપુરથી હમાગ હબ્બારે માણસોને કેદ કરી લાવી તેમને મુસલમાન બનાવ્યાં હતાં તેનું આ રીતે વેર વળાય છે-બદલો અપાય છે."

આ અહવાલમાંની થોડીએક વાતો ખામ નોંધવા જેવી છે. સત્તાશીઆ દુકાળ વખતે મોગલ શહેનશાહ તરફથી રૂપતને કેટલીક રીતે મદદ કરવામાં આવેલી, જેમકે રાજ તરફથી રસોડાં ખોલવામાં આવેલાં, પરંતુ તેમાં માંસનો સેરવો રદાતો એટલે તેનો લાભ મોટે ભાગે મુસલમાન દુકાળીઓએ જ મળ્યો હશે. વળી રાજ તરફથી અનાજ મંગાવવાની પણ ગોઠવણ થયેલી. અને છેવટે મહેસૂલ પણ માફ કરવામાં આવેલું. સુવોતેરા કાળમાં બહાર ગામથી અનાજ આવતું તેના વેચાણનો રીતસરનો બજારસ્ત રાજ તરફથી થએલો. અને દીવાન રૂઠનાયદાસના ધરને દરવાજોજ તે વેચાતુ. મંવત ૧૭૮૭ વાળા દુકાળનો અહવાલ તો મિરાતે અહમદના લેખકે પોતાની જાતમાહિતીથીજ લખેલો છે. એક ખાટલીમાં બે લાશ, તેને ઉચકનાર ચારને બદલે બે, સાગરમતીના કિનારા પર મુડાઓનાં ઢગ અને કુતરા કાગડાને મળતો ભણ, છોકરાંઓનાં વેચાણ અને છેવટે મારવાડના હિંદુઓએ એ આકતના વખતમાં મુસલમાનો પર લીધેલું વેર. મોગલ દરબાર તરફથી આ અરસામાં જોધપુરના મહારાજ અજીતસિંહ રડોડ તથા પાછળથી અબેસિંહ રડોડને ગુજરાત (અમદાવાદ) ના સ્ત્રી નીમવામાં આવ્યા હતા. આને લીધે તેમના રસાલામાં મારવાડીઓ આવ્યા હતા. મુસલમાનોની શુદ્ધિ કરી તેમને હિંદુ ધર્મમાં દાખલ કરવાનો રિવાજ હાલમાં જ પડ્યો છે એવું આપણે માનતા હોઈએ તો તે જૂલભરેલું છે. કારણ આ ઇતિહાસમાં વણવેલા બનાવ ઉપરથી તો એવી શુદ્ધિ આજથી આશરે બેસે વર્ષ પર પણ થતી હતી એમ જણાય છે.

આ ત્રણે દુકાળ વખતે ગુજરાતના જાણીતા કવિઓ દ્વારા હતા. પરંતુ તે વખતે આવા બનાવની કાવ્યરૂપે મોંઘ લેવાનો રિવાજ ન હતો. તેથી આપણા સાહિત્યમાં તેને લખતો મિત્રકુલ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે નથી. વચ્ચેબટના કળીકાળના ગરબામાં છેલ્લા દુકાળની આ-કતનું યોદ્ધ વર્ણન છે. પરંતુ એ ગરબો રચવાની મતલબ તો ધાર્મિક હતી, કળીકાળનું વર્ણન કર્યું, નહિ કે દુકાળનું એ તેનું ખેત્ર હતું. પાછળથી એ અભિપ્રાય બદલાયો. સુરતની આગના વર્ણનનો ગરબો રચાયો. મહારાવની તપામ કરવા બેઠેલા કમીશનનો ગરબો રચાયો. અને એ રીતે ચોતાની દયાતિમાં બનતા બનાવોની મોંઘ લેખકોને હાથે લેવાવા માંડી વચ્ચેબટના ગરબામાં જણાવેલા કેટલાક બનાવો મિત્રતે અદમદીમાં પણ વર્ણવેલા છે એટલે તેના અરોપણા વિશે કોઈ રીતનો સક ગ્રહેતો નથી. મિરાતમાં બનાજની મોંઘ-ગરીનું વર્ણન છે. છોકરાંના વેચાણનો ઉલ્લેખ છે. લશ્કરના ગરબામાં પણ તે જ છે.

“અકરાકર અતિ થયું” હો જલુચરી માઝા પુર્વા મેહ
અન્ન અતિ મોંઘાં હુવું, ,, ,, અધર્મ વાધ્યો અમાધ્ય
x x x x x
ઉદરથડી ઉપજાવિયાં ,, ,, ઉભયતણા જે અશ-
તે તન પેટ તમ્મવિયાં ,, ,, વિષ્ણુ કીધો વંશ.
x x x x x
માણસ જ્યાં મણા મુર્ચા ,, ,, ખર્ચ શહેર નડી પાર
કંઈ મદિગ ખાલી હુવાં ,, ,, મૂ જાસે લવંકાર

આ ઉપરથી સમજાશે કે ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધન કારમી તથા ગુજરાતી મા-હિત્યમાથી જો ખરે ગ્રંથે પ્રયામ થાય તો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવવા મંજૂર છે. અને મને આશા છે કે જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ તેમ એ સાધનો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો જશે.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

મહેસાણાની વાવનો શિલાલેખ

અને

અસહજાનનો તથા અમીનજાનનો કતિહાસ.

વડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાંતનું મુખ્ય સ્થળ ગણાતા મહેસાણા કરખાની પૂર્વદિશામાં ગામના લગભગ અંતભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ મોટી વાવ છે તેમાં જે શિલાલેખ છે તેના આ-ધારે આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

એ વાવની ખાસિયત એ છે કે, એ ને એ લેખની પાંચ નકલો એ ને એ વાવમાં ભૂદાં ભૂદાં પાંચ સ્થળે રાખેલી છે, એમ કહેવાય છે. આ વાત અત્યૂતપૂર્વ છે. તે પૈકીની એ નકલો તો મેં પોતે વાંચી જોઈ છે, અને બાકીની ત્રણ નકલો પાણીની અંદર છે, એમ એ વાવની બાજુમાં રહેતા જુદા જુદા પેઢારીએ મને કહ્યું હતું. જે એ નકલો મેં વાંચી છે તે પૈકીની પહેલી નકલ કાળમીંઠ પથ્થરના ઉપર કાતરેલી છે, અને વાવના સિંહદારમાં પેસતાં જમણી બાજુએ ખૂણામાં ભીંતની અંદર તેને જડી દેવામાં આવેલી છે. તેની બીજી નકલ આરસ-પહાણના ઉપર કાતરેલી છે, અને વાવનાં પહેલાં વીસેક પગથિયાં ઊતરતા જે પહેલું રમણું આવે છે તેની જમણી બાજુએ ગોખવામાં તેને જડી દેવામાં આવેલી છે. હાલમાં એ ગોખવાની આગળ સળિયાની બારી મુકવામાં આવેલી છે, અને એ રીતે એ લેખનું સરેક્ષણ કરવામાં આવેલું છે. એ બંને નકલોમાંનું લખાણ એક જ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કાળમીંઠ પથ્થરના ઉપર કાતરેલી નકલ જોઈએ તેવી સ્વચ્છ નથી, પણ આરસપહાણના ઉપર કાતરેલી નકલ સ્વચ્છ છે; અને તેથી એ નકલના આધારે આ લેખ તૈયાર કર્યો છે.

એ નકલના મધ્યે ફારસી લિપિમાં છ લીટીઓ કાતરેલી છે, અને તેની નીચે બાળ-બોધ લિપિમાં ચોવીસ લીટીઓ કાતરેલી છે. બાળબોધ લેખ આશરે ૧૫ તસુની ગંચાઇનેા અને ૧૨ તસુની પહોળાઇનેા છે. દરેક અક્ષર આશરે ૧ તસુની ગંચાઇનેા અને લગભગ તેટલી જ પહોળાઇનેા છે.

આ લેખ કાંઈક અશુદ્ધ સરકૃત લાવામાં લખાએલો છે. તેની લિપિના સંબંધમાં જણાવવાનું કે, 'ક' ના બદલામાં 'ઢ' લખાયો છે, 'ણ', 'લ', અને 'જ' વ્યંજન શુદ્ધ ગુજરાતી લિપિના છે; અને જોડાક્ષર લખવામાં જૂની પદ્ધતિને અનુસરીને એક વ્યંજનની નીચે બીજો વ્યંજન લગભગ સર્વત્ર જોડવામાં આવેલો જોવામાં આવે છે. 'હ', 'મ', 'ય', અને 'વ': એ રૂપો અનુક્રમે 'ક', 'મ', 'ય' અને 'વ' એ રૂપોના બદલામાં વપરાયાં છે. 'ખ' ના બદલામાં 'પ' સર્વત્ર વપરાયો છે.

સદરહુ લેખનું અક્ષરાંતર નીચે આપ્યું છે:—

(ફારસી લેખ)

‘યાદગાહો’

૧

૧. ખતોદીક ઇલાહી-દર એહદે દોલત બાદશાહ લીપનાહ કહકે અમાન

- ३ अद्वैत ज्ञानां ज्ञानी भवानी डाहीरतानी दृष्टत आदशाह आक्षमगीर अक्षदशाह
 ४ मुद्दुदु अदन द्वार साहेबे-मुद्दुदु नवान महमद अमीनपांन व जगीरदारी अमान
 भीरवी महमद बेग जुमदुल छरान आं पीरु
 ५ छ आवली साधता
 ६ ज तारीअ नदम शहर रमजनुव मुआरुद सन १०८५
 (आग्रोध लेख)

१ श्रीगणेशाय नमः

- २ श्री शारदायै नमः श्री गुरुभ्यो नमः ॥ स्वस्ति श्रीमन्तृपवी
 ३ क्रमार्कसमयातीत संवत् १७३१ वर्षे शालीवाहन राज्या
 ४ त् शाके १५९६ प्रवर्तमाने दक्षिणांयनगते श्रीभूयै हेमं
 ५ त ऋतो मार्गशीर्ष मासे शुक्ल पक्षे १० तिया गुरु वा
 ६ सरे वापिपत्रमिलिखितं । पातशाह श्री ७ अवरंग
 ७ जेव गाजी दिछी मध्ये विजयराज्यं क्रीयते तस्याग्रे
 ८ दीवान श्री ५ नवाप असदपांन धर्मन्याये प्रवर्तते त
 ९ दादेशात् श्री अहमदाबाद श्री राजनगरे नवाप श्री ५ महं
 १० मद अमीपांन सोये साहेब परगणे कडी कसवे महिसा
 ११ णां जागीर मीरजा साहेब महिमद बेग तदाग्रे [शकदार] मि
 १२ रजा हांवेग एवंविधायां राजावल्यां वर्तमानायां ॥ श्री
 १३ माली ज्ञातिय लघुशापाया धर्मधुरंधर साहश्री ५ तेज
 १४ पाल सुत साह श्री ५ वका सुत साहश्री ५ वीरजी गृहे
 १५ भाय्या उभयकुलविशुद्धा साध्वी बाई मानवाई तदा
 १६ त्मज साहश्री ५ गोकलदासकेन वापी करापिता श्री
 १७ नारायणप्रीत्यर्थं परोपकाराय धर्मार्थं । तदादेशा
 १८ त् तदुपरि विधायको कार्यस्थ नागरज्ञातीय दवे वि
 १९ ढलजी तथा त्रवाडी गणेशजी परमहितपूर्वकं स्वाम्यनु
 २० स्तितं कृतं । सूत्राधार० सोमपरा ज्ञा० कृष्णदास शंकर
 २१ र विसलनगरा तथा बाछालाडणा श्रीरस्तु कल्या
 २२ णमस्तु । शुभं भवतु । नत्वा नत्वा भाविनो भूमिपाला
 २३ न भूयो भूयो याचते रामचंद्रः । सामान्योयं धर्मसे
 २४ तुर्नृपाणां काले काले पालनियो भवद्भिः ॥ श्रीरस्तु ॥

સદરહુ લેખનુ લાપાતર નીચે આપ્યુ છે —

(કારસી લેખનુ લાપાતર)

ધર્મરતી કૃપાથી મુનમમાન બાદશાહના વીરતમા એવા ધાર્મિક બાદશાહ મોટા રહેનશાહ ગાદીવાળા હજુત બાદશાહ આવમગી હમેશા એમની ગાદી રહો તેમના રાજ્યના નવાબ મહમદ અમીનખાન સાહેબ, જેઓ જામીરદાર હોદ્દાદાર છે, તેમના વખતમા મીરજી મહમદ બેગ તેમના વારસો પીગજવાગાઓએ આ વાવ બનાવી છે. તારીખ ૯ રમજાન મુમાગક સન ૧૦૮૫ હિજરી

(બાળમોઘ લેખનુ લાપાતર)

શ્રી ગણેશ (ગણપતિ) ને નમસ્કાર

શ્રી શારદા (સરસ્વતી) ને નમસ્કાર શ્રી ગુરુઓને નમસ્કાર કલ્યાણવાળા અને લક્ષ્મીવાન વિક્રમાદિત્ય રાજાના સમયના ગએના મવત ૧૭૩૧ ના વર્ષમા, [એપ્રિલે ૬,] શાનિવાહન રાજાના રાજગણનુ શક ૧૫૬૬નુ વર્ષ આતુ હતુ ત્યારે, શ્રી સૂર્યનારાયણ દક્ષિણાયનમા હતા ત્યારે, હેમત ન્હુમા આગસર મહિનાના ચુકન પક્ષની દસમી તિથિ ને ગુરુવારે [આ] વાવનો લેખ લખ્યો બાદશાહ શ્રી ૭ ઔરંગઝેમ ગાઝી દિનીમા વિજય રાજા કરે છે તેની આગળ દિવાન શ્રી ૫ નવાબ અમદખાન ધર્મનાથે પ્રવર્તે છે તેના હુકમથી શ્રી અમદાવાદના શ્રી રાજાનગરમા નવાબ શ્રી ૫ મહમદ અમીનખાન સુમા સાહેબ પરગણે કહી કસમે મહેસાણાના જામીરદાર (છે) મીરજા સાહેબ મહમદ બેગ (છે) તેમની આગળ (ઠેકાદાર) મીરજા હાસમબેગ (છે) એ રીતે રાજવણિ પ્રવર્તે છે ત્યારે શ્રીમાળી જ્ઞાતિની લઘુ શાખાના ધર્મધુરધર શાહ શ્રી ૫ તેજપાગના પુત્ર શાહ શ્રી વકાના પુત્ર શાહ શ્રી ૫ વીરજીના ધરમા મને કુજો નિશુદ સાધ્ની બાઇ માનમાઇ પત્ની (છે) તેમના પુત્ર શાહ શ્રી ૫ ગોકગદાસે શ્રી નારાયણપ્રીત્યર્થે, પરોપ કારને માટે, ધર્મોર્થે વાવ કરાવી તેના હુકમથી તે કામના ઉપર દેખરેખ રાખનાર નાગર જ્ઞાતિના દવે વિકુનજી તથા ત્રવાડી ગણેશજી (એ બનેએ) પરમ હિતથી મ્વામીએ કરેલી આજ્ઞાને અનુસરીને [કામ] કરું (છે) સનાટ સોમપરા જ્ઞાતિના કૃષ્ણદાસ શકર વિસનનગરા વાણલાડણા (છે) લક્ષ્મી મગો. કરાણુ થાઓ શુભ થાઓ ભવિષ્યના રાજાઓને નમીનમીને રામચંદ્ર યાચના કરે છે કે ગુનગ્રાંતો આ સામાન્ય ધર્મનિરમ છે [તો] આપે (આપના) ગોતાના મગમા [તે] પાળવો જોઇએ લક્ષ્મી પામો

આ લેખ સવત ૧૭૩૧ ના માગસર સુદ ૧૦ ને ગુરુવારના રોજે (સન ૧૬૭૪ મા) કાતરાએલો છે તેની ૧૧ મી લીગીમા ' શકદાર ' શબ્દ વચાઇ છે તેનો અર્થ જેમતો નથી ' ઠેકાદાર ' શબ્દનુ એ સ્વરૂપ નહિ હોય ?

આ લેખ પખદ કરવાનુ મુખ્ય કારણુ એ છે કે તમા ઔરંગઝેમ બાદશાહના મમયના જે અધિકારીઓના નામ આપવામા આવેના છે તેમને લગતો ઇતિહાસ ગુજરાતી લાપામા ઠેકા પછુ સ્થળે જોવામા આવતો નથી ઇતિહાસના અથોમા આવા નાના અમલ દરોના સબધમા વિગતવાર હકીકત આપી ન શકાય, એ કુદરતી છે, પરંતુ તેમના સબધમા કેટલીક હકીકત જાણવાજેવી છે તેથી અહીં વિસ્તારપૂર્વક હકીકત રમૂ કરવાનુયોગ્ય ધાર્યું છે

આ લેખમાં ઔરંગઝેબના નીચેના અમલદારોનાં નામ આપવામાં આવેલાં છે;

[૧] ગિવાન નવાબ અસદખાન.

[૨] અમલદારના નવાબ મહમદ અમીનખાન.

[૩] મીરજા મહમદ બેગ.

[૪] મીરજા હાસમ બેગ.

એ પૈકીના પહેલા બે અમલદારો મહત્વના છે, અને તેમની હકીકત જાણવા જેવી છે.

(૧) અસદખાન.

ઔરંગઝેબનો વઝીર ઝફરખાન તા. ૬-૫-૧૬૭૦ ના રોજે મરી ગયો ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી નવીન વઝીરની નીમણૂંક ન કરતાં ઔરંગઝેબે પોતે જ વઝીરપદું ક્યું. તેમ છતાં પણ એક અમલદારના ઉપર તેની નજર ફરેલી હતી. તેની શક્તિના સંબંધમાં તે બહુ સારો અભિપ્રાય ધરાવતો હતો, અને તે તેને આહતો પણ હતો. પરંતુ તેની ઉમર એટલી બધી ઓછી હતી કે તે સમયની ભાવનાઓને અનુસરીને તેને વઝીરપદ આપી શકાય તેમ ન હતું. તેને આવી મોટી પાથરીએ ચલાવવામાં આવે તો તે સમયના શૂદ્ર અને અમગદ્ય અમીરોમાં અસતોષ ફેલાય તેમ હતું.^૧

એ અમલદારનું નામ મહમદ ઇબ્રાહીમ હૈફ અસદખાન હૈફ આસુકુદૈલા ગૈફ જમ્શ-ઉલ-મુલક હૈફ અમીર-ઇબ-ઉમરા હતું. તે મુલકીકારખાન કરમાનલુનો પુત્ર હતો તથા માલિકખાન પીર બક્ષીનો પ્રૌત્ર હતો અને ઝફરખાન વઝીરનો ભાણેજ હતો તેમ જ યમનુદૌલદ આમદખાનનો જમોઇ હતો અને ઔરંગઝેબનો માસો હતો. તેનો જન્મ મન ૧૬૨૨ માં થયો હતો. ^૨ તે શરીર-દેખાવડો હતો અને અલ્લાહે સુલકલ્લો હતો તેથી નાનપણમાં જ તેણે શાહજહાનું ખ્યાન બેચું હતું. ૨૭ મા વર્ષમાં તેને “અમદખાન” નો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હતો. ^૩ અને મનસખદાર તરીકે તથા પાછળથી દુધ્યમ બક્ષી તરીકે તેની નીમણૂંક કરવામાં આવી હતી, અને તે જખાનું કામ થોડાંક વર્ષ સુધી તેણે ક્યું હતું.

ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પછી તેણે પોતાના ગજબાનના પાંચમા વર્ષમાં (મન ૧૬૬૨) માં અસદખાનને ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાગેની માથે ૪૦૦૦ ની મનમળદારી આપી, અને ત્યાર પછી ઝફરખાન વઝીર મરી જતાં પોતાના રાજકાળના તેરમા વર્ષમાં (મન ૧૬૭૦ માં) તેણે અસદખાનને નાયબ વઝીર તરીકે નીમ્યો તેમ જ સ્વહસ્તે રત્નમડિત ખજાર તથા બે પાનપટ્ટી એટ તરીકે આપ્યાં. ^૪ તે સમયે એવો હુકમ

૧. યદુનાથ સરકાર કૃત “ હિસ્ટરી ઓફ ઔરંગઝેબ, ” પુ. ૩, પૃ. ૭૬.

૨. ૧૭૧૭ માં ૯૫ વર્ષની ઉંમરે અસદખાન મરી ગયો હતો તેથી તેના જન્મ ૧૬૨૨ માં થયો હતો એમ નક્કી થાય છે. યદુનાથ સરકાર કહે છે કે ૧૭૧૬ ના જુનમા ૨૪ વર્ષની ઉંમરે તે મરી ગયો હતો. અહીં તેમની કાંઈક ભૂલ થતી હોય એમ લાગે છે.

૩. નવાબ રામસામુદૌલા શાહનવાઝખાન કૃત “ મસીર-ઉલ-ઉમરા ” પુ. ૧

પુ. ૨૭૦ અને આગળ.

૪. “ મીશતે-અદમદી ”, પૃ. ૧૦૩

કાઠવામાં આવ્યો કે, અસહજાને શાહજાદા મુઅજ્જમનો રિસાલ (દાર) કહેવો અને જ્યોતિષી દિવાનતખાને તેના મુદ્રારક્ષક થવું. ૫ એ જ વર્ષમાં દુધ્યમ બક્ષીની જગ્યાએથી તેને છોડી કરવામાં આવ્યો, અને લશ્કરખાનનું મૃત્યુ થતાં તેને (અસહજાને) મીરબક્ષી તરીકે નીમવામાં આવ્યો.

ઔરંગઝેબના રાજકાળના સોળમા વર્ષના ઝીલહજીની શરૂઆતમાં (સન ૧૬૭૩ ના માર્ચની ૧૦ મી તારીખે) ૬ અસહજાને નાવખ વઝીરની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું; ૭ અને તેથી બાદશાહનું એવું ફરમાન નીકળ્યું કે, ખાલસાદિવાન અમાનતખાને તથા દિવાન-ઈ-તન ફિલાયતખાને વડા વઝીરની સહીની નીચે પોતાની સહીઓ કરવી અને દિવાનીને લગતું કામ ચલાવવું. ૫છી ઔરંગઝેબના રાજકાળના ઓગણીસમા વર્ષમાં તા ૧૦ શયાનના રોજ (એટલે કે, તા. ૮-૧૦-૧૬૭૬ ના રોજ) ૮ અસહજાને રત્નજીત ખડિયો ધનામમાં અપાયો, અને તે પાછો વડા વઝીર બન્યો. ૯ તે વખતે તેની ઉંમર ૫૪ વર્ષની થઈ હતી તો ૫થુ આથી મોટેરાઓને અસંતોષ થયો હતો. એ પ્રસંગે અધિકારિસ્તાનના મોખખાઓના મુખા મહાબતખાને બાદશાહને લખ્યું હતું કે, ‘ પેલા ધાવણા છોકરા અસહજાને વડા વઝીર તરીકે આપ નામદારે નીમ્યો છે. પુખ્ત ઉંમરે નહિ પહોંચેલા આવા હસમના વઝીર-પદનાં પરિણામોની વાત આપના કાને આવી જ હશે.’ ૧૦

ઔરંગઝેબના રાજકાળના વીસમા વર્ષના અંતલાગમાં (સન ૧૬૭૭ માં) ખાનજહાં બહાદુર કોકલતારા નાલાયક ઠયો અને દક્ષિણમાંની પોતાની જગ્યાએથી કમી થયો ત્યારે નવો સુબેદાર નીમાય ત્યાં સુધીને માટે ત્યાંનું કામકાજ દિલ્લરખાને સોંપાયું. ત્યારપછી અસહજાને મોકું લશ્કર તથા પૂરતાં સાધનસામગ્રી આપવામાં આવ્યાં અને તેને દક્ષિણમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે ઔરંગઝેબમાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં ભારે રમખાણ મચ્યું. તેના સમાચાર ઔરંગઝેબના કાને જઈ પહોંચ્યા. આથી કરીને શાહઆલમને નાઝીમ તરીકે દક્ષિણમાં મોકલવામાં આવ્યો, અને અસહજાને ત્યાંથી પાછો ફર્યો. ૧૧

ઔરંગઝેબના રાજકાળના બાવીસમા વર્ષમાં (સન ૧૬૭૯ માં) અજમેર પ્રાંતમાંના કુબ્જુગઢમાં ઔરંગઝેબની હજુરમા અસહજાન ગયો હતો. ત્યારપછી શાહજાદા મહમદ અકબરને આશરે આપનાર ચંલાજી ભોંસલેના ખબર લેવાને સાફ ઔરંગઝેબ પોતાના રાજકાળના પચીસમા વર્ષમાં (સન ૧૮૬૨ માં) દક્ષિણમાં ગયો ત્યારે પોતાની પાછળ રાજપૂતો કાંઈ ગરબડ ન કરે તેટલા માટે અજમેરમાં શાહજાદા મહમદ

૫. “મસીર-હક-હમરા”, પુ. ૧.

૬. ચંદનાય સરકાર કૃત “હિસ્તરી ઓફ ઔરંગઝેબ”, પુ. ૩.

૭. “મીરાતે-અહમદી”, પુ. ૧૨૫-૧૨૬.

૮. ચંદનાય સરકાર કૃત “હિસ્તરી ઓફ ઔરંગઝેબ”, પુ. ૩.

૯. “મસીર-હક-હમરા”, પુ. ૧.

૧૦. ચંદનાય સરકાર કૃત “હિસ્તરી ઓફ ઔરંગઝેબ”, પુ. ૩.

૧૧. “મસીર-હક-હમરા”, પુ. ૧.

આગ્રીમની કને અસહજાનને તે મુકતો ગયો. ૧૨ ગોવળકાંડા લેવાયું ત્યારપછી તેની મન-સખમાં ૧૦૦૦ થોડેસરોનો વધારો કરી. આપવામાં આવ્યો, અને તે પૂરેપૂરા ૭૦૦૦ થોડે-સરોનો મનસખદાર બન્યો. ૧૩

કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણદિશાએ દુરમનને શિક્ષા કરવાના કામે તેમ જ નદિયાલ- (હોઈ-માગ્રીપુર) નો કિલ્લો સર કરવાના કામે અને હૈદરાબાદ-કર્ણાટકમાંના બાલાધાટના વહીવટની બવરથા કરવાના કામે ઔરંગઝેબે પોતાના રાજકાળના ચોત્રીસમા વર્ષમાં (સન ૧૬૬૧ માં) અસહજાનની નીમણૂક કરી. અસહજાને નદિયાલનો કિલ્લો સર કર્યો અને કર્ણાટકની હદની પામેના કુડાપ્પામાં બવલુ નાખી. વાંકાખેડનો કિલ્લો સર કરવાનો દુકમ સાહજાદા કામબક્ષને થયો હતો. એ કામ હાથમાં લેવાનું દુરમાન રૂઢિચઢાલને થયું હતું તેથી અસહજાનને મદદ કરવાને સારૂ વાંકાખેડની દિશામાં રૂઢિચઢાલ ગયો. સાદી ઘઠ્ઠા કુડાપ્પામાં જઈ પહોંચ્યું ત્યાર પછી ઔરંગઝેબે પોતાના રાજકાળના સાડત્રીસમા વર્ષમાં (સન ૧૬૬૪ માં) દુકમ મોકલ્યો કે જિંજના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી રહેલા શૂદ્ધિકારખાનને મદદ કરવાને સારૂ અને શરકરાએ જઈ પહોંચ્યું. તદનુસાર જિંજમાં સૌ ભેગા થયા ત્યારપછી અમુક કારણથી સાહજાદાની સાથે અસહજાનને અણબનાવ થયો. કેટલાક લોકોની ખટપટથી આ વાને ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું. આગળપાછળનો વિચાર ન કરનારા કેટલાક લોકોની મારફતે સાહજાદાએ જિંજના કિલ્લાના અધિકારી રામનરામને ૧૪ કેટલાક ખાનગી કામગીરી લખેલા તેના આધારે અસહજાને ઔરંગઝેબને બધી વાવથી વકિફ કર્યો. આથી સાહજાદા ઉપર રાતદિવસ નગર રાખવાના કામે રાવ દલપત જુદેલાની નીમણૂક કરવાની તથા ગિરમોસા અને મુલાકાત (દિવાન) બંધ કરવાની તેમ જ અગળવા લોકોની અવરજવર બંધ કરવાની સત્તા ઔરંગઝેબે અસહજાનને આપી.

એ અરસામાં બાદશાહના જામુસોએ છૂપી રીતે એવી બાતમી મેળવી કે, કામબક્ષને અસહજાનની સાથે બનતું નથી તેથી એક કાળજીગી રાતે જિંજના કિલ્લામાં ઘાબલ ઘણું જવાનું પોતાના મનથી તેણે (કામબક્ષ) નક્કી કર્યું છે. આથી કરીને અસહજાને પોતાના પુત્ર શૂદ્ધિકારખાનની સાથે તેમ જ ઘેરો ઘાલી પડેલા શરકરા આગેવાનોની સાથે મસલત અલાવી, અને રાફમાં ને રાફમાં સાહજાદાના આવાસમાં તે ઘાબલ થયો, અને તેણે તેને પરહેજ કર્યો અને વિશ્વવાસ (વાંદેવાસ) માં તેને કેટલાકામાં પૂર્યો. ૧૫ ત્યારપછી તેણે જિંજના કિલ્લાને છોડ્યો અને પોતાને મળેલા દુરમાનને અનુસરીને સાહજાદાને બાદશાહના દરબારમાં રવાના કર્યો. ને પોને યોગ્ય વખત સુધી સાગરમાં ૧૬ રહ્યો. પાછળથી બાદશાહે પોતાની

૧૨. “મસીર-હ-આલમગીર”, પૃ. ૨૧૨. “મસીર-ઝલ-ઝમરા” (પૃ. ૧) માં સાદબલને “અગ્રીમુનીન” કહ્યો છે.

૧૩. “મસીર-ઝલ-ઝમરા” (પૃ. ૧) માં કહ્યું છે કે, “લેખ આમ છે:— ઝીબા શુદ્ધ મસનદ વજારત ૧૦૯૭, ૧૬૮૬.”

૧૪. “મસીર-ઝલ-ઝમરા” (પૃ. ૧) માં તેને ‘રામાઈ’ કહ્યો છે.

૧૫. કિલ્લ-પારસનિસ કૃત “હિસ્ટરી આફ ધી મરાઠા પીપલ”, પૃ. ૨, ૫. ૮૫.

૧૬. ગિરમોસા રાજમાં હૈદરાબાદના મેન્જીતખાને આ નામ આવેલું છે. //

હજુરમાં તેને બોલાવ્યો ત્યારે શાહજહાં સંબંધી દુઃખ બતાવના કારણે તેણે હૈયું ધબક ધબક થઇ રહ્યું હતું. હજુરમાં મુજબ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે હંભુરિયાઓનો સરદાર મુક્તકતખાન [અમીરખાન મિંધી] સિંહામનની પામે ઉભો હતો તે ધીમે રહીને ગણગણ્યો કે, " માણી બક્ષવામાં જ્યેનો આનંદ પડે છે તેનો આનંદ વેર લેવામાં નથી પડતો " બાદશાહે તેને કહ્યું કે, " તે બરાબર કહ્યું " પછી મુજબ કરવાની પરવાનગી બાદશાહે અસદખાનને આપી અને તેના ઉપર મહેરબાની બતાવી. ૧૭

ત્યારપછી ઔરંગઝેબે ઇસ્લામપુરી (પંદરપુરની પાસે ભીમા નદીના કાંઠે આવેલ બ્રહ્મપુરી) માં ચાર વર્ષ ગાળ્યાં અને પછી. મરાઠાઓના કિંદા વગેરે સર કરવાના ઇરાદાથી પોતાના રાજકાળના એકતાળીગણ વર્ષમાં (હિજરી ૧૧૦૯ માં એટલે સન ૧૬૯૮ માં) તે નીકળી પડ્યો. ૧૮ ત્યારે પોતાની પુત્રી ઝિન્નતુન્નિસા બેગમને તેની બાંદીઓ સહિત ત્યાં મુકતો ગયો અને અસદખાનને તેમના રક્ષક તરીકે નીમતો ગયો. ત્યાર પછી બે વર્ષે ઔરંગઝેબે અસદખાનને દરબારમાં નોતર્યો અને 'અમીર-ઉલ્લ-ઉમરા' નો ખિતાબ આપ્યો. તે વખતે બેલના (આધુનિક વિશાળગઢ) નો વિશાળ કિલ્લો સર કરવાનો હુકમ તેણે તેને કર્યો, અને તેની મદદમાં ફતહુલ્લાખાનને તથા હમીદુદ્દીનખાનને અને રાજા જયમિંદને તેણે નીમી આપ્યા. એ કિલ્લો સર થયો ત્યાર પછી અસદખાનની શારીરિક અશક્તિને ખાનમાં લઈને ઔરંગઝેબે મહેરબાનીની રાહે એવું કરમાન કાઢ્યું. ૧૯ કે, " તમારે દિવાન—ઈ—મજાલિન [ન્યાયાગાર] ની ઓસરી [રાહરા] માં થઈને બહાર આવવું અને હુજરાનાં પમથિયાંથી વીસ તમુના અંતરે કઠેરાની અંદર બેસવું. એ રીતે ત્રણ દિવસ સુધી તમારે બેઠવું, અને ત્યાર પછી તમને ટેકા આપવાને લાકડી મળશે. " ૨૦

ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થયું ત્યાર પછી શાહજહાં મદમદ અઝીમશાહે પણ અસદખાનની સાથે માનબહુ વર્તન રાખ્યું અને તેને વઝીર બનાવ્યો. બહાદુરશાહની સાથે લડાઇ કરવાને માટે શાહજહાં જાલિયર છોડીને નીકળ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો બધો સરસામાન અસદખાનને સોંપ્યો તેમ જ પોતાની સગી બહેન ઝિન્નતુન્નિસા બેગમને પણ તેને રક્ષણાર્થે સોંપી એ પ્રસંગે બહાદુરશાહની જીત થઈ. એ નમ્ર બાદશાહે અસદખાનને પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યો; કારણ કે, તેની લાંબી મુદતની નોકરીને લઈને તેના સંબંધમાં બહાદુરશાહ માન ધરાવતો હતો તેમ જ તેને વિશ્વાસપાત્ર ગણતો હતો. એ વખતે કેટલાક હજુરિયાઓએ બાદશાહને કહ્યું કે " અઝીમશાહના કામમાં એનો આગળપડતો ભાગ હતો. " તેના જવાબમાં બાદશાહે કહ્યું ૨૧ કે, " એ ધમાચકડીના સમયમાં અમારા પોતાના શાહજહાંએ દક્ષિણમાં હોત તો પોતાના કાકાને મદદ કરવાની પોતાની ફરજ તેમને પણ જણાઇ

૧૭. " મસીર-ઉલ્લ-ઉમરા ", પૃ. ૧.

૧૮. " મસીર-ઉલ્લ-ઉમરા ", [પૃ. ૧] માં કહ્યું છે કે, આ વખતે ઔરંગઝેબના રાજકાળનું ત્રેતાળીસમું વર્ષ હતું. પરંતુ તારીખોનો મેળ લેતાં, તે એકતાળીસમું વર્ષ હોઈને જોઈએ એમ કહી શકાય છે.

૧૯. " મસીર-ઈ-આલમગીર ", પૃ. ૪૬૦

૨૦. " મસીર-ઉલ્લ-ઉમરા ", પૃ. ૧.

૨૧. બાદીખાન, ૨, ૧૦૦.

હોત. " બહાદુરશાહની હજૂરમાં અસહ્યાન આવ્યો ત્યાર પછી તેને " નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક આસફુલ્લા " નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો અને તેને વકીલ (રાજકારભાર સંબંધી તેમ જ નાણાં સંબંધી સર્વ કામકાજનો સર્વસત્તાધીશ) બનાવવામાં આવ્યો તેમ જ બાદશાહની હજૂરમાં તેનું મંગીલ થઈ શકે એવી પરવાનગી તેને આપવામાં આવી. ૨૨

એ વખતે વડો વઝીર ખાનખાનાન મુનીમખાન હતો તેને મેજદી લેવાનું બાદશાહને ખામ જરૂરનું જણાતું હતું. વળી ખીજા ખાતાના મુખ્ય અમલદારોની માફક વઝીર પણ દિવાનના અગ્રભાગે ઉભો રહે અને સડી કરાવવાને મારેના કામગીરી વઝીર—ઈ—મતલક (મુખ્ય મંત્રી) ને રજૂ કરે એ ચોખ્ખું કામગીરી હતું; પરંતુ ખાનખાનાનો તે પરવાર ન હતો. આથી કરીને એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે, અસહ્યાન તૃદ્ધ થયો છે ને તેને પર્શુ આરામની જરૂર છે તો તેણે શાદજહાનાબાદ [દિલ્લી] માં જવું ને ત્યાં શાંતિમય શુવન માણવું અને કુલદિકારખાને નાયબ તરીકે વકાલતનું કામ સંભાળવું. પરંતુ ખાનખાનાનો મોભો જળવાય તેટલામાટે કુલદિકારખાનને વકાલતને લગતું ફક્ત એક જ કામ સોંપવામાં આવ્યું; અને તે એ કે, દાનપત્રોના ઉપર તથા ફરમાનોના ઉપર વઝીરનો સિક્કો થાય ત્યાર પછી તેણે ફક્ત પોતાનો વકાલતનો સિક્કો મારવો. " અમદખાને રાજધાનીમાં પાંચ રૂબ પ્રસંગે વિજયકો વગડાવેો હતો, અને મમુદ શુવનનાં સાધનો તેની કને હતાં. "

ત્યારપછી જહાંદારશાહ બાદશાહ થયો અને રાજ્યમાં કુલદિકારખાન સર્વસત્તાધીશ બન્યો ત્યારે અસહ્યાને પોતાની જગ્યાનો દવાલો છોડી દીધો. યદુનાથ સરકાર કહે છે તેમ, તેણે ૩૧ વર્ષ સુધી વઝીરપદ બોગવ્યું હતું. જે એ કે ત્રણ પ્રસંગે તે દરબારમાં ગયેલો તે પૈકીના દરેક પ્રસંગે તેની પાસેથી દિવાન-ઈ—આમમાં ઉતારવામાં આવેલી અને તે પોતે બાદશાહના સિંહાસનની બાજુમાં જ બેઠેલો બાદશાહ તેની માથે વાત કરતો ત્યારે તેને ' કાકા ' કહીને જ બોલાવતો. ૨૪

જહાંદારશાહ આગ્રામાં હાથોરપ ત્યારે ત્યાંથી નાડો અને દિલ્લીમાં ગયો, ત્યાં અસહ્યાનના ઘરમાં તેણે આશરો લીધો, અને કરીથી લગ્ન કરવાને સારૂ લગ્નરંગે બેસી કરવાની પોતાની ઈચ્છા તેણે જણાવી, તે વખતે કુલદિકારખાન પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. આ બાબતમાં તે પણ બહુ ઉત્સાહ ધરાવતો હતો. અમદખાન જમાનાનો ખાધેલો અને અનુલવદ્દ હતો તેથી તેણે જહાંદારશાહની ઈચ્છા ચોખ્ખી ધારી નહિ. તેણે પોતાના પુત્ર કુલદિકારખાનને કહ્યું કે, " મુઘલુદીન દારુદિયો છે અને—રંડીખાન છે. દલકા લોકોની સગતિ તેને બહુ ગમે છે. તે જરા પણ કદરદાન નથી. રાજ્ય ભાગવવાને તે કાંઈ પણ રીતે લાયક નથી. આરા માણુમને મદદ કરવી અને કુલદિકાર અગારાને

૨૨. " મસીર-ઉલ-કમરા ", પુ ૧.

૨૩. બહાદુરશાહે પાંચ વર્ષ સુધી રાજ્ય ભાગવેલું તેને જરૂરીને આમ તેણે કહ્યું ' દોષ ' તો તે બનવાનું છે.

૨૪. " મસીર-ઉલ-કમરા ", પુ ૧.

૨૫ ખાદીખાન, ૨. ૭૨૫, ઇલિવટ. ૭, ૪૪૦.

સનેજ કરવો તથા દેશને નુકસાન કરવું અને દુનિયાની ખરાબી કરવી, એ યોગ્ય કેમ ગણાય ? અંત કેવો આવશે તે તો અગ્રા જાણે । તિમુરિદો પૈનીનો જે કાંઈ કુટુંબી રાજગાદીને માટે લાચક હોય તેને મદદ કરવી એ મારે માટે તેમ જ તારે માટે યોગ્ય ગણાય.” ૨૬ તે જ દિવસે અસદખાને જહાંદારશાહને કહી કર્યો અને કિલ્લામાં મોકલી દીધો. ૨૭ તેની પોતાની યોજનાઓને લાવિ હસી કાઢતું હતું. એની તેને ખબર ન હતી. અંત કેવો આવશે, એના વિચારે તેમ જ સ્વાર્થદષ્ટિએ તેના પુત્રનો ભોગ લીધો, અને તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા અને આબાદી ધૂળમાં મળી ગઈ.

“ લાવિના સંબંધમાં તપાસ કરવી અને લાવિની છૂપી વાતો જાણી લેવી, એ માનવી સત્તાની બહારની વાત છે તો પછી નિરૂપાય માનવીએ આવા કામે ઠપકો શા માટે વહોરી લેવો, વાર ? સમયને અડકુળ અને છેવટના પરિણામને માટે સારામાં સારી વાત એ ને એ જ હોય. પરંતુ લોકો કહે છે કે સર્વ હક્ક ધરાવનારા જે હિંદી બાદશાહે અનેક પ્રસંગે તેના ઉપર મહેરજાની બનાવેલી તે બાદશાહ આવા દુર્લેખના પ્રસંગે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેની કને આવ્યો ત્યારે તેને કદી કરવો અને તેના ઉપર સિનમ શુભરે તેમ દુરમનને સોંપી દેવો, એ પ્રતિષ્ઠાનો તેમ જ કાર્તિનો અગર તો ન્યાયનો અગર દયાનો વિચાર કરતાં કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય ગણાય નહિ. ઘડપણના કારણે તેનાથી પોતાથી શ્રમ ઉઠાવી શકાય એમ ન હતું. તો તેણે તેને પોતાના અનુયાયીઓ સાથે જવા દેવો હતો. તેમ જાન તો તેનું પોતાનું ફૂટેય નથી જ જે વેરાનખેરાન સ્થળે તેને દોરી જાત તે સ્થળે તે જાત.” ૨૮

બાદશાહ અને તેનો વઝીર રાજધાની (દિલ્હી) માં ગયા તેના ખબર મહમદ ફરુખશિયરના કાતે પહોંચ્યા એટલે તેના પેટમાં ફાળ પડી કે, રખે તેઓ પાછા ફરે અને નવેમર લડાઈ જમાવે ! આથી ફરીને મીરજુમુદા અમરકંદોની મારફતે તેણે આપદીકરાને (અસદખાનને અને ઝૂંઘડિકારખાનને) દિલ્હિવાસે આપનારા કાગળો લખ્યા. મસકો લગાડીને તથા મીઠાં વેણથી તેણે તેમનાં અસ્વસ્થ મનને શાંત કર્યો. એમ કહેવાય છે કે, બાદના સૈયદો બાદશાહની માથે આ બાબતમાં સંમત ન હતાં. ઉલટું, તેમને તો પૂરેપૂરી ખાતરી હતી કે અસદખાન અને ઝૂંઘડિકારખાન રજાંગથ સેવશે જ. તેઓ સ્વાર્થ કેમ ન જીવે ? સૈયદોએ આપદીકરાને એ રી સદેશો કહેવડાવ્યો કે, “ તમારે અમારી મારફતે નોકરીમાં બેઠાવું એટલું તમારો વાજ પણ વાકા થશે નહિ. ૨૯ નસીખનું કરવું તે બાદશાહના જૂઠાં વચનથી આપદીકરા જેતરાયા તેમણે સૈયદોને કાઠું ન આપ્યું. સૈયદોનો આચરો લેતો, એ નુકસાનકારક છે : એમ તેમને લાગ્યું. સૈયદોએ મોકલેલા સદેશના ખબર મીર જુમ્હાના કાતે પહોંચ્યા ત્યારે તેણે એકદમ તકરબખાન ચિરાઝીને અસદખાનની કને મોકલ્યો અને તેની મારફતે તેને કહેવડાવ્યું કે, “ તમારે (આપદીકરાએ) બાદશાહની મહેરજાની મેળવવી હોય તો કુટુંબ

૨૬ “ મસીર-ઉલ-કમરા ”, પૃ. ૧.

૨૭. “ મેઝાયાસ ” (પૃ. ૬૫) માં ઇસલખાન કહે છે કે, જહાંદારશાહને કદી કરવાની બાબતમાં પ્રભુએ અસદખાનને ફરજ પાડી હતી.

૨૮. “ મસીર-ઉલ-કમરા ”, પૃ. ૧.

૨૯. આદીખાન, ૨, ૭૩૨.

ઉત્ત-મુદ્દની અને અમીર-ઉલ-ઉમરાની માથે નોડાઈ જતાં મંભાળવું.” એમ કહેવાય છે કે, કુરાનના ઉપર હાથ મુકીને તેણે સમ પશુ ખાધા. દિહીમાંના “ બાર પૂલ ” નીવે પામે બાદશાહ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે બાપદીકરો તેને મળવા ગયા. બાદશાહે તેમને ત્રિજિજ્ઞાએ આપ્યો અને તેમનું મન્માન કયું તથા તેમને રજા આપી. એ વખતે બાદશાહે કયું કે, “ કાંઈક કામ છે તેથી શુદ્ધિકારખાને હલુરમાં જ હાલ રહેવું. ” અસદખાનને વહેમ પડ્યો કે, “ કાંઈક અશુભ બનવાનું હોય એમ લાગે છે. ” તે દિલ્લીગીરીમયાં ઉદ્યે પોતાના નિવાસમાં ગયો. તે જ દિવસે બાદશાહના માણસોએ શુદ્ધિકારખાનને મારી નાખ્યો. બીજા દિવસે અમદખાનને કેદી કરવામાં આવ્યો અને તેનું ઘર જપ્ત કરવામાં આવ્યું. તેની પાસે કાંઈ જ ન રહ્યું. શુજરાનને માટે તેને દરરોજ ફક્ત સો રૂપીયા આપવાનું હતું.^{૩૧}

બાદશાહના રાજકાળના પાંચમા વર્ષમાં (એટલે કે, દિજરી ૧૧૨૮ માં અથવા મન ૧૭૧૭ માં) પંચાણું વર્ષની ઉંમરે તે પરલોકવાસી થયો. “ આવા સારા સ્વભાવનો અને કોઈને કાંઈ પશુ નુકસાન ન કરનારો તથા અતિશય ધીરજવાળો તેમ જ દેખાવે સુંદર અને સ્વભાવે બસો તથા પોતાના તાબાના માણસોની માથે ભક્ષાઈથી અને નમ્રતાથી વર્તનારો તેમ જ પોતાના હરીશીની સાથે મક્કમપણે અને મોભો ભાળવીને વર્તનારો બીજો કોઈ અમીર તેના મમકાશીન હસમોમાં જેવામાં આવેના ન હતો. ”^{૩૨}

અમદખાનની લવાઈના અનેક દાખલાઓ પૈકીનો એક દાખલો આપણે લઈશું. ઔરંગઝેબે પોતાના રાજકાળના સુડતાલીસમા વર્ષમાં (સન ૧૭૦૪ માં) કૌડાણાનો કિલ્લો મર ક્યો, અને પછી ચોમાસું ગાળવાને તે મહી-આબાદમાં ગયો તે વખતે છાવણીમાં અસદખાનનો તંજુ નીચાણવાળા ભાગમાં હતો અને દિવાન-ઈ-ખાસ્-ઉ-તન ઈનાયતુલ્લાખાનનો તંજુ ઉંચાણવાળા ભાગમાં હતો. ચોડા દિવસ વીત્યા ત્યારપછી ઈનાયતુલ્લાખાને પોતાના જનાનખાનાના તંજુની આસપાસ મરેક્ક પડ્યાઓ નાખી દીધા ત્યારે અમદખાનના પાવૈયા વમતે^{૩૩} તેને મંદિશો કહેવડાવ્યો કે, “ આ જગ્યા ખાલી કરો; કાંઈક છે, ત્યાં નવાબના તંજુઓ નાખવાના છે. ” ઈનાયતુલ્લાખાને કહેવડાવ્યું કે, “ બહુ સારું; પરંતુ મને બીજી જગ્યા મળે ત્યાં સુધી રાહ લુઓ. ” મિલજી તુર્ક વસતે તેને હુકમ જ ક્યો કે, “ નહિ: બમ, એકદમ જગ્યા ખાલી કરો. ” બિચારા ઈનાયતુલ્લાખાનનું કાંઈ ચાલી શકે એમ ન હતું તેથી તેણે તેા તે જગ્યા

૩૦. “ બાર પૂલ ” એટલે “ બાર આરકાનાળો પૂલ ”, હારકાટ દહે છે કે, તે “ મોટો દેશી પૂલ છે; તેને અગિયાર આરકાં છે; અને તેને પથ્થરનો લાટી નહેલી છે શુદ્ધબગદની દિશામાં જવા મારેના રાત્રમાર્ગે દુમાયુની કબરની પેલી વરફ તે આવેલો છે. ” એ પૂલ જહાંગીરના સમયમાં બંધાયો હતો. અને દિલ્લીની દક્ષિણદિશામાં બેએક કોસના અંતરે તે જેવામાં આવે છે.

૩૧. “ મસીર-ઉલ-ઉમરા ”, પુ. ૧.

૩૨. સદર.

૩૩. “ મસીર-ઈ-આલમગીર ”, પૃ. ૪૭૫.

ખાલી કરી આ વાતની ખતર ઔગઝજેને પડી આથી તેણે હમીદુદ્દીનખાન બહાદુરની મારફતે અસદખાનને કહેવડાવ્યું કે, “ તમે તમારી જગ્યા ઇનાયતુલ્લાખાનને આપો, અને તમે પોતે બીજી જગ્યા શોધી લો ” અસદખાને જરા વાર લગાડી તેથી તેને એવું દુરમાન થયું કે, “ તમારે ઇનાયતુલ્લાખાનના તથુમા જલુ ને તેની માશી માગવી ” તદ્દનુસાર અસદખાન ઇનાયતુલ્લાખાનના તથુમા ગયો એ વખતે ઇનાયતુલ્લાખાન નહોતો હતો તેથી અસદખાન દિવાનખાનામાં મોકો ઇનાયતુલ્લાખાન નાકીને તુર્ત મહાર આપ્યો અસદખાને તેના હાથ પોતાના હાથમાં લીધા, અને તે તેને પોતાના તથુમા વધ મો ત્યા તેણે તેને કાપડના નન ખડતુ નજરાણું કર્યું અને તેને નમન કર્યું એ સુનાકાતના દગ્ગાનમાં તે તેની સાથે મિત્રભાવે અને ભનમનસાઈથી વચ્ચે ત્યાર પછી કદિ પણ તેણે તેના પ્રતે અલગુમે ખતાવેનો નહિ જિનગે તે તેની સાથે વધારે ને વધારે ઉત્તગતાથી વર્તતા રહેલો ૩૪

એમ કહેવાય છે કે પોતાના જનાનાના કામે તથા સગીતના કારણે તે એવો બધો ખર્ચ કરતો કે પોતાની આનકમાંથી એ ખર્ચને તેનાથી પડોચી વળી શકાતું નહિ તેને હર મનુ કાયમનું દર્દ હતું તેથી તે ખનતા સુધી જમીનના ઉપર બેસતો જ નહિ પોતાના ઘરમાં તે હમેશા આરામખુરશીના ઉપર પડી રહેતો

તેને બે દોકરા હતા—જુનફિકારખાન અને ઇનાયતખાન ‘રાણીના ઉપનામથી ઓળખાતી તેની બીમી નવાબનાઈનો પુત્ર ઇનાયતખાન હતો ઇનાયતખાનના હસ્તાક્ષર મુદ્દગ હતા અને તેને ઝવેરખાનાનો કામદાર નીમવામાં આ રો હતો તથા યોગ્ય મનસમ પણ એનાયત કરવામાં આવી હતી બાદશાહના હુકમથી તે હૈદરાબાદના અમૂનકમનની પુત્રીની માથે પરણ્યો હતો ૩૫ પછીથી તે દુરાચરણી અને ગાડો ચંપ ગયો તેને રાજધાનીમાં (દિલ્હીમાં) જવાની રજા મળી ત્યાં પણ તે ઓગડ વર્તન કરતો રહ્યો અને એવી ને એવી સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યો તેના પુત્ર શાનિહખાનને જહાદારશાહના રાજકાળમાં ઇતિકાફ ખાનનો ખિતાબ મળ્યો, અને તે મોટો હોદ્દો ભોગવવા લાગ્યો તેનો લાઇ મીરઝા કાઝીમ નામનારાઓની અને ગાનારાઓની સોગતમાં પડ્યો તેથી તેની ખીતિને કામખ લાગી અને તેની કારકીર્દિ ધૂળમાં મળી ગઇ

(૨) અમીનખાન

મહમદ અમીનખાન મીર મહમદઅમીન એ એવું પૂર્વ નામ હતું મુઅઝ્ઝમખાન મીર જુમલા અસ્તિતાનીનો તે પુત્ર હતો મીર જુમલાની હકીકત ઇતિહાસમાં કાઠક અશે આ પણ વાચનામાં આવે છે તેલગાધિપતિ કુતુબશાહ મીર જુમલાને કનડગત કરતો હતો તેમાંથી શાહજહાં ઔરંગઝેમે તેને છોડ્યો ત્યારપછી મહમદ અમીનખાનને કેદખાનામાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો કુતુબશાહના પ્રદેશમાં નડાઇ કરવાને મુનતાન મહમદને મોકલવામાં આવેલો તેને હૈદરાબાદથી બાગ કેસના અતરે તે મળ્યો મુનતાન મહમદ તેની બીક લાગી શાહજહાંના રાજકાળમાં તે તથા તેનો બાપ મીરજુમલા રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ

૩૪ “ મસ્તીર-ઉલ-હમરા પુ ૧

૩૫ ખાસીખ ન, ૨, ૪૦૭ અબલકસન હૈદરાબાદનો અને ગોવળકાડાનો કમનસીબ બાદશાહ હતો એ લગ્ન દિવસે ૧૧૦૩ મ્ [એપ્રિલ કે મે ૧૬૯૭ માં] થયું હતું

થયા હતા. ખરદાનપુરમાં આવતાં વરસાદને લીધે તથા માંદગીને લીધે અમીનખાનને ઝરા મોડું થયું. પછીથી તે દરબારમાં ગયો, અને ત્યાં તેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું તથા તેને ‘ખાન’નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. ૩૬

એ જ વર્ષમાં શાહજાન ઔરંગઝેબની તહેનાતમાં જવાની અને આદિલશાહના પ્રદેશનાં કનાઈશિયાં કરવાની પરવાનગી મુઅઝ્ઝમખાન (મીર લુમશા) ને મળી. દરમ્યાનમાં તેની ગેરહાજરીમાં નાવખ વઝીર તરીકે મહમદ અમીનખાનની નીમણુંક કરવામાં આવી. ત્યારપછીના વર્ષે કેટલાંક કારણો મુઅઝ્ઝમખાનને વઝીરપદેથી ફારેમ કરવામાં આવ્યો ત્યારે મહમદ અમીનખાનને પણ નોકરીમાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો. પરંતુ શાહજહાંના મનના ઉપર તેની શક્તિમતાની સારી અમર થયેલી તેથી તેની મનસખમાં વધારો કરી આપવામાં આવ્યો, અને ઈનશમદખાને મીર બક્ષીની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું ત્યારે તે જગ્યાએ અમીનખાનને નીમવામાં આવ્યો.

પોતાને મળેલા હુકમને અનુસરીને મીર લુમશા પોતાના લશ્કરની સાથે રાજદરબારમાં જતો હતો તેને શાહજાન ઔરંગઝેબે પકડ્યો અને દક્ષિણમાં નજરકેદમાં રાખ્યો. તે માલગીને દારા શિકોહને ખાતરી થઇ કે, અમીનખાને અને ઔરંગઝેબે પરસ્પર મસક્ત થવાની હોવી જોઈએ અને આ કારસ્તાન કર્યું હોતું જોઈએ; અને તેથી તેણે શાહજહાંના મગજના ઉપર એ વાત ઠાવવી. મહમદ અમીનખાનના મંમથમાં દારા શિકોહના મનમાં ખોટો જ વહેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. અમીનખાનને કેદી કરવાનો હુકમ મળતાં દારા શિકોહે તેમ કર્યું. ચારેક દિવસ વીત્યા ત્યારપછી શાહજહાંને અમીનખાનની નિર્દોષતાની વાતમા ખાતરી થઇ, અને તેથી તેણે તેને છૂટો કર્યો. દારાના દાર થઇ ત્યારપછી અમીનખાન બાદશાહને મુજરો કરવા ગયો બાદશાહે તેનું સન્માન કર્યું અને તેની મનમજમાં વધારો કરી આપ્યો. એ જ મામમાં તેને મીર બક્ષીની જગ્યાએ કાયમ કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી શુજાની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રાજ જસવંતમિહે ઉછેદ દીધો અને ઔરંગઝેબના લશ્કરને છોડી દીધું. દારાની સાથે મામેલ થવાના ઇરાદાથી તે ઝપાટાખંધ સ્વદેશ પાછો ફર્યો. તે વખતે લડાઈ પુરી થઈ ત્યારપછી મહમદ અમીનખાનને મોટું લશ્કર આપવામાં આવ્યું, અને જસવંતસિંહના ખજર લેવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું. અમદાવાદથી અજમેરની દિશામાં જતો દારા આવી પહોંચ્યો એટલે મહમદ અમીનખાન પુઝરના પાડોસમાંથી પાછો ફર્યો અને બાદશાહના લશ્કરની સાથે જોડાઈ ગયો. મન ૧૬૬૨ માં તેને પૂરેપૂરા ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારોની મનમજદારી મળી.

સન ૧૬૬૩ માં મીરલુમશા બંગાળમાં મરી ગયો ત્યારે શાહજહાં મહમદ મુઅઝ્ઝમ મહમદ અમીનખાનને ખરખરો કરાવવા ગયો, અને તેને પોતાની સાથે તેડીને તે બાદશાહની કને ગયો. બાદશાહે તેનું સન્માન કર્યું. સન ૧૬૬૧ માં યુસુફઝાઈ લોકોએ તોફાન મચાવેલું ત્યારે તેમના ખજર લેવાને અમીનખાનને લશ્કરની સાથે મોકલવામાં આવેલો. તે જઈ પહોંચ્યો તેના પહેલાં જ સમશેરખાન ૩૭ તરીકે એ

૩૬ “મસીર-ઉલ-ઘમરા”, પૃ. ૧, પૃ. ૨૪૧-૨૪૫.

૩૭. “મસીર-ઉ-આલમગીર”, પૃ. ૬૧ તથા “આલમગીરનામા”, પૃ. ૧૦૪૫, ૧૦૫૩, વગેરે.

લેક્ટરને હાર ખવડાવી હતી તો પણ અમીનખાન તેમના દેશમાં દાખલ થયો હતો, અને તેણે તેને ઉજ્જડ કરી મુક્યો હતો, અને પછી બાદશાહના ફરમાનને અનુસરીને તે પાછો ફર્યો હતો. આથી કરીને તેને ઇલાહીમખાનની જગ્યાએ લાહોરના સુબા તરીકે નીમવામાં આવ્યો. સન ૧૬૭૦ માં તેને બીજા મહાબતખાનની જગ્યાએ કાબુલના સુબા તરીકે નીમવામાં આવ્યો. એ જ વર્ષમાં વડો વઝીર ઝફરખાન મરી ગયો એટલે અસદખાન તેની જગ્યાએ નામજ વઝીર તરીકે કામ કરવા લાગ્યો. એ જગ્યાએ મારામાં સારો અમલદાર જ કામ કરી શકે, એમ ઔરંગઝેબને લાગ્યું તેથી તેણે આ કામે અમીનખાનને દરબારમાં બોલાવ્યો. તે સન ૧૬૭૧ માં બાદશાહની કને આવ્યો, અને દરબારી હાકથી તેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. તેનામાં વ્યવહારશક્તિ હતી અને તેની શુદ્ધિ પરિપક્વ હતી તો પણ તેનામાં કેટલીક ખોડ હતી. તેણે અમુક શરતે વઝીરપદ સ્વીકાર્યું; પણ એ શરતો ઔરંગઝેબની પ્રકૃતિને ફાવતી આવતી ન હતી.

તેની પડતી થાય એવું નિર્માણ લાવિએ કરેલું તેથી તેને કાબુલમાં જવાની બંને ત્યાંની વ્યવસ્થા કરવાની પરવાનગી મળી. તેને બાદશાહની તરફથી બક્ષીસો મળી તેમાં 'આલમ ગુમાન '૩૦ નામનો હાથી પણ મળ્યો. " ઉદ્ધતાઈના રંગથી અહોરના ઉપર પીળાશ સિવાય બીજું કાંઈ ઉત્પન્ન થતું નથી અને ગર્વની મૂળના પવનથી મનુષ્યના નરીખના ઉપર ફક્ત નિષ્ફળતાની ધૂળ ઉડે છે તથા અમર્ષાદ વર્તનથી દુસ્મનને આનંદ થાય છે અને અંતે નિષ્ફળતા મળે છે તેમ જ ગુમાનથી તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. " અમીનખાને રાક્ષમાં ને રાક્ષમાં પોતાની મોટાઈ દર્શાવનારા બધા સાંધોનો-લશ્કર તથા કુટુંબકુળીઓ અને માલમતા-પોતાની સાથે લીધાં, અને પેશાવરથી નીકળીને કાબુલમાં જવાનો ને ત્યાંના તોફાની અફઘાનોનું જડમૂળ ઊખેડી નાખવાનો મનસુબો તેણે કર્યો.

ઔરંગઝેબના રાજકાળના સોળમા વર્ષમાં-એટલે કે, તા. ૩ મોહરમ, હિજરી ૧૦૮૩ ના રોજીએ એટલે તા. ૨૧-૪-૧૬૭૨ ના રોજી-તેને એવા ખબર મળ્યા કે તે પોતે કાબુલમાં ગય છે તે જાણીને અફઘાન લોકોએ રસ્તાએ બંધ કરી દીધા છે અને છોડીઓની માફક તથા તીડની માફક તેઓ ઊભરાઈ ગયા છે. તેમ છતાં પણ ગર્વનો માર્ગો તે આખ-આડા કાન કરતો આગળ વધ્યો. અકબરના સમયમાં ઝનખાન કોકાને તથા હકીમ અબુલફત્તહને અને રાજા ખીરબલને જેવી વીતેલી તેવી આ વખતે બેદરકારીના અને નિમકહરામીના પરિણામમાં મહમદ અમીનખાનને વીતી. અફઘાન લોકોએ બધી બાબતોએથી હલ્લો કર્યો અને તીરા માર્યો તથા પથરા ફેંક્યા. લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. સિપાઈઓ તથા ઘોડાઓ અને હાથીઓ એકબીજાના ઉપર પડવા લાગ્યા. હજારો લોકો જિંદાજીવી ખાઈઓમાં પડી ગયા અને માર્યા ગયા. મહમદ અમીનખાને ગર્વમાં ને ગર્વમાં પોતાનો ભોગ

૩૮. "લુલુક જહાંગીરી" માં આનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૩૯. "મસીર-ઉલ-ઉમરા", પુ ૨, પૃ ૨૪૧-૨૪૫.

૪૦. "તારીખી મહમદી" ના આધારે ૭ મોહરમ-૬-૫-૧૬૭૨, એ તારીખ અવિને આપી છે. (મન્સૂરી, ૧૨, ૧૨૦૦, નોંધ.) એ પ્રસંગે જમાહ માર્યોગએલો, એમ પણ તેમાં જણાવેલું છે.

આપવાનો વિચાર કર્યો; ૪૧ પછી તેના નોકરોએ તેના ઘોડાની લગામ ખાલી લીધી, અને તેઓ તેને દોરી લઇ ગયા. એ લડાઇમાં તેનો છોકરો અબ્દુલ્લાખાન માર્યો ગયો તેની સાથે તેનો જમાઇ મીરજા મુલતાન તેમ જ જહાંગીર કુલીખાન અને મીરજા બક્ષી પણ માર્યા ગયા. ૪૨ તેનો સરસામાન લૂટાઇ ગયો, અને અનેક સિપાઇઓની સ્ત્રીઓ કેદખાનામાં પૂરાઇ. બારે રકમો અફઘાનોને આપવામાં આવી ત્યારે જ મહમદ અમીનખાનની જીવાન પુત્રીનો તથા તેની પોતાની સ્ત્રીઓનો છટકારો તેમના કબજામાંથી થયો ૪૩ આ બાબતમાં યદુનાથ સરકાર કહે છે કે, આ પ્રમુખે જે નામેશી થઈ તેથી અમીનખાનની સ્ત્રીનું દેવું ભરાઇ આવ્યું, અને તેણે પોતાના ધણી સાથે પાછા ફરવાની ના પાડી. તે સાખી બની ગઈ અને ત્યાંના કોઈ પીરની દરગાહની પાસે જ શ્રવન ગાળવા લાગી.

આ કમનસીબ બનાવ બન્યો ત્યારપછી અમીનખાન ખિન્ન-હૃદયે પેશાવરમાં પાછો ફર્યો, અને ત્યાં નામદને ડાંગે તેવું વેર તેણે લીધું. પેશાવરના મુખ્ય માણસો પૈકીનો મુસ્તજબ તેની સાથે ગયેલો તે અફઘાનોની દુષ્ટતાથી વાકેફગાર હતો તો પણ તેના સંબંધમાં તેણે તેને કાંઇ વાત નહિ કરેલી તેથી તેણે શુસ્તામાં ને શુસ્તામાં તેને મારી નાખ્યો મરતાં મરતાં મુસ્તજબે પીવાનું પાણી માગ્યું. ખાતે તેને જવાબ આપ્યો કે, ' ધણી મુસવમાનો તરસે મરી ગયા છે. તું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે એ જ કારણે મરી જાય તેમાં કાંઇ ખોટું નથી. ' ૪૪ ત્યાર પછી અમીનખાને ઔરંગઝેબને કાગળ લખ્યો કે, " ભાવિએ જેવું નિર્માણ કૃત્ય હતું તે બની ગયું; પરંતુ રાજકાજ પાછું મને સોંપશો તો હું કાંઈક બદલો વાળી શકીશ. " ઔરંગઝેબે સલાહ પૂછી ત્યારે ખલીલુલ્લાહના પુત્ર અમીરખાને તેને કહ્યું કે, " શકય હોય કે ન હોય તો પણ મહમદ અમીનખાન ધવાએલા કુશ્તરની માફક દુરમનના ઉપર ફૂટી પડશે. " ઔરંગઝેબે વિચાર કરી જોયો અને તેની મનસખમાં ૧૦૦૦ ઘોડેસવારોના ઘટાડા કર્યો અને તેને શુજરાતનો સુબો બનાવ્યો. ૪૫ અહીં કેટલાક વર્ષ સુધી તેણે અધિકાર ભોગવ્યો અને સન ૧૬૮૦ માં બાદશાહનું ફરમાન આવ્યું તેથી તે અજમેરમાં ગયો અને તેણે બાદશાહની હજુરમાં મુજરો કર્યો તે મણાની સાથે ઉદેપુરમાં ગયો, અને ત્યાં રાણાના હાથે તેણે સન્માન મેળવ્યું. પછી ચિતોડ મુકામે તેણે રાણાની રજા લીધી.

ઔરંગઝેબના રાજકાળના પચીસમા વર્ષમાં-એટલે કે, તા ૮ જુમાદ-અસ-

૪૧. " મસીર-ઇ-આઝમગીર " પૃ. ૧૧૮.

૪૨. યદુનાથ સરકારકૃત " હિસ્ટરી ઓફ ઔરંગઝેબ ", પૃ. ૩, પૃ. ૨૬૦ અને આગળ

૪૩. ખાદીખાન, ૨, ૨૩૩.

૪૪. યદુનાથ સરકારે પોતાના " હિસ્ટરી ઓફ ઔરંગઝેબ " (પૃ. ૩, પૃ. ૨૬૦ અને આગળ) માં આપેલો ઉત્તરો.

૪૫. મહેસાણાની વાવનો શિલાલેખ કાવરાવો તે વખતે [સં. ૧૭૩૧ માં એટલે કે સન ૧૬૭૪ માં] તે શુજરાતનો સુબો હતો, એમ એ લેખમાંથી સમજાય છે. વળી તે કડી પ્રાંતના મહેસાણા કસબાનો બગીરદાર હતો, એમ પણ તેમાંથી જણાઈ આવે છે.

આખિરી, ૪૬ દિવસી ૧૯૯૩ ના રોજે અથવા તા. ૪. જુન સન ૧૬૮૨ ના રોજે-તે અમદાવાદમાં મરી ગયો. “સિત્તેર લાખ રૂપિયા; એક લાખ અને પાંત્રીસ હજાર અશરશીખો અને ઇલાહીમીઓ; ૭૬ દાથીઓ અને બીજી મિલ્કત જપ્ત કરવામાં આવ્યાં.” ૪૭

તે પોતાની પાછળ કાંઈ પણ પુત્રને મુકતો ન ગયો. તેના ભાણેજનું નામ સૈયદ મહમદ હતું, અને તેના જમાઇનું નામ સૈયદ મુલતાન કરળલાઈ હતું. તે અમદાવાદના સૈયદોમાં આગેવાન હતો. પહેલાં તે દૈદરાબાદ ગએલો, અને ત્યાંના બાદશાહ અબ્દુલ્લા કુતુબશાહે તેને પોતાના જમાઇ તરીકે પસંદ કરેલો. એ બાદશાહને મોટો જમાઇ મીર અહમદ આરબ હતો. પોતાના ભાવિ સાહેબો સંબંધ કરવામાં અને તેની શાદીની તૈયારી કરવામાં આગળ પડતો ભાગ તેણે લીધો હતો. એવું બન્યું કે, જે દિવસે શાદી થવાની હતી તે દિવસે સૈયદ મુલતાન કરળલાઈને મીર અહમદ આરબની સાથે કાંઈ બોલાચાલી થઈ. વાત એટલી બધી વધી પડી કે, બિચારા સૈયદે શાદીના મંડપ વગેરેને આગ લગાડી દીધી. અને તે પોતે ત્યાંથી નાસી ગયો. પાછળથી તે અમીનખાનનો જમાઇ થયા.

મહમદ અમીનખાન ગર્વિષ્ઠ અને ગુમાની હતો તો પણ એ સમયે પ્રામાણિક-પણામાં અને સત્યવાદીપણામાં તે અગ્રસ્થાન બોગવતો હતો. ૪૮ સત્ય વિચાર કરવાને તે મથતો હતો. તેની રમરજુશકિત બહુ જમરી હતી. તેના જીવનના છેવટના ભાગમાં તે ગુજરાતનો મુખો હતો તે વખતે થોડા સમયમાં તે ‘હાશીઝ’ બની ગયો હતો. આધી કરીને ઔરંગઝેબ તેને ‘મહમદ અમીનખાન હાશીઝ’ કહેતો. તે કાંઈ પણ દ્વિદુને પોતાના ધરમાં પેસવા દેતો નહિ. કાંઈ મોટો રાજ તેના આવાસમાં આવી ચડતો તો તેનાથી તેને ના કહી શકાતી. નહિ. તે તેને મળતો ખરા. પણ તે પાછો જતો ત્યારે તે પોતાના ધરને ઘેરવડાવી નાખતો અને શેતરંજી વગેરે બહાર કઢાવી નાખતો તથા પોતે પોતાના કપડાં બદલી નાંખતો. ૪૯

(૩) મહમદ બેગ.

ઉક્ત શિક્ષાલેખમાં મીરઝા મહમદ બેગ અને મીરઝા હાસમ બેગ નામક બીજા બે અમલદારોના નામ જોવામાં આવે છે. એ બે અમલદારો પ્રમાણમાં નીચલી પાયરીના હતા. તે પૈકીના મહમદ બેગના જીવનનો એક પ્રસંગ અહીં આપણે નોંધીશું. સન ૧૭૦૫ માં મરાઠાઓનાં બે લશ્કરો નર્મદા નદીને ઝાળંગી ગયાં. નેતાજી શિદ્દી સરદારીની નીચે ગયેલું લશ્કર વિંધ્યાચળને ઝાળંગી થયું અને બોપાળથી પટ્ટીસેક ફારસના

૪૬. “મસીર-ઇ-આલમગીર” (પૃ. ૨૧૯) માં કહ્યું છે કે, તા ૨૦ જુલાઈ-અલ-આ-ખિરીના દિવસે અમીનખાન મરી ગયો હતો.

૪૭ “મસીર-હલ-હમરા” નો લેખક આણું કહે છે; અને “મસીર-ઇ-આલમગીર” (પૃ. ૨૨૧) માં કહ્યું છે કે, ૪૩૨ થોડાઓ પણ તે સમયે જપ્ત થયા હતા. મનુષ્યો અમીનખાનની બાબતમાં ઘણું કહે છે અને તેની પુરકબ મિલ્કત હતી તેના વખાણ કરે છે. જુઓ, પૃ. ૨, પૃ. ૧૬૬ વગેરે.) ‘ઈલાહીમી’ નામનો સિક્કો દક્ષિણનો હતો.

૪૮. “મસીર-ઇ-આલમગીર”, પૃ. ૨૧૯

૪૯. “મસીર-હલ-હમરા”, પૃ. ૧, પૃ. ૨૪૫

અંતરે આવેલા સીરોજ પર્વતના મધ્યદિગ્ગુસ્તાનના ઉપર તે ફરી વળ્યું. ખડેરાવ દાલાડેની સરદારીની નીચે નીકળેલું બીજું લશ્કર સુરતથી તથા ભરૂચથી બાલુએ ખસ્યું અને ગુજરાતના આખા સુખાખાંતના ફનાફતિયા કરવાની બીક બીવડાવી રહ્યું. મુગલ સરકારે મહમદ બેગખાનને ચૌદેક હજાર ઘોડેસ્વારો આપ્યા અને દસેક હજાર ફાળીઓ સોંપ્યા તથા અમદાવાદથી તેને મરાઠાઓની સામે મોકલ્યો. પરંતુ ખડેરાવ દાલાડેની બરોબરી મહમદ બેગથી થઇ શકે તેમ ન હતું. દાલાડેએ પહેલાં તો બેચાર ટુકડીઓને મહમદ બેગની સાથે લડવા મોકલી. મહમદ બેગે ધાર્યું કે, “ મરાઠાઓનું આટલું જ લશ્કર હાથે છે. ” તેણે વીસ હજાર સિપાઇઓને પોતાની સાથે લીધા, અને મરાઠાઓની ટુકડીઓના ઉપર તે તૂટી પડ્યો. મરાઠા સિપાઇઓ તેને જોઈને નાશ અને પોતાની પાછળ ફેટલાક ઘોડા અને ચોડાંક ભાલા તથા ચોડીક છત્રીઓ ચુકતા ગયા. મહમદ બેગ પોતાની આ છત્રી ખુશ થયો, અને તેણે આ બધી કુટ બેગી કરી. દહાડે ચઢ્યો ને તાપ સખ્ત પડવા લાગ્યો તેથી મહમદ બેગે નર્મદા નદીના કાંડાની પાસે ઊવણી નાંખી તેના સિપાઇઓએ ઘોડાના ઉપરનો સામાન છોડી નાખ્યો તથા પોતપોતાનાં હથિયાર બાલુએ મુકી દીધાં. તુર્ત સૌ ગંધી ગયા અને પોતાની છત્રનાં સ્વપ્ન અતુલવવા લાગ્યા. મરાઠાઓના જાણસો આ બધું જોઇ રહ્યા હતા. તેમણે નિશાની કરી એટલે એકદમ આડ હજાર મરાઠા ઘોડેસ્વારો મહમદ બેગની ઊવણીના ઉપર તૂટી પડ્યા. ઊવણીમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. સૌ સિપાઇઓ નાશ. દુશ્મનો આવી પહોંચે તેના પહેલાં નર્મદા નદીને ઓળંગી જવાની ખાબોશ તેમણે રાખી, પરંતુ નદીમાં બારે પૂર આવ્યું તેથી હજારો સિપાઇઓ તણાઇ ગયા. બાકીના મુગલ સિપાઇઓએ મરાઠા સિપાઇઓને મારી નાંખ્યા. ૫૦ સાંજ પડી તેના પહેલાં તો મુગલ લશ્કરનું નામનિશાન પણ ન રહ્યું, અને ઉત્તરદિશામાં ફૂટ ચલાવતો ચલાવતો ખડેરાવ દાલાડે છેક અમદાવાદ સુધી પહોંચ્યો. ૫૧

ઉક્ત શિલાલેખમાં જે અમલદારોનાં નામો આપેલાં છે તેમના સંબંધમાં હકીકત જાણવાની જિજ્ઞાસા મને થઈ, અને તેથી ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો હું જોઈ વળ્યો. પરંતુ મને તેમના સંબંધમાં કંઈપણ હકીકત મળી નહીં આથી બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ મેં કર્યો તો ઉપર જણાવેલી હકીકત મને પ્રાપ્ત થઇ. વઝીર અમદખાનનો અને અમદાવાદના નવાબ મહમદ અલીખાનનો સંબંધ ગુજરાતની સાથે હતો તેથી તેમના સંબંધમાં એકદર હકીકત એકત્ર કરી ગુજરાતી વાચકોની સમક્ષ રજૂ કરી હોય તો ઠીક, એમ મને લાગ્યું; અને તેથી આ લેખ લખવાને હું પ્રેરાયો છું. આ લેખના વાચનથી ગુજર વાચકને ઘણું નવું જાણવાનું મળશે, એવી આશા મને છે. તેમ યશે તો મારી મહેનત સફળ થઇ, એમ હું માનીશ.

ભરતરામ લાનુસુખરામ મહેતા.

ગુજરાતના છુટા છવાયા ઐતિહાસિક લેખો

લેખ ૧ લો

લુણાવાડાથી અગ્નિખૂણમાં ડેઝર નામનું ગામ છે, આ ગામની પાસે ડેઝરનાથ નામનું એક શિવાલય છે તેની બાંધણી મીસરની પીરામીડ જેવી એટલે શંકુ આકારની છે. શિવાલયની સામે એક મોટો ડુંગર આવી રહ્યો છે ને તેની નીચે એક ન્હાનું નિર્મલ ને શીતલ પાણીનું ઝરણું બારે માસ વહ્યા કરે છે.

આ નાના શિવાલયના અણતરમાં ચુનો વપરાયો જણાતો નથી પણ લોહના જડા સળીઆથી પથરની છાતોને સાંધી સાંધીને આખું શિવાલય ઉચું કરવામાં આવ્યું છે. આકાર જોતાં તે ઘણા પ્રાચીન કાળનું હોય એમ જણાય છે. આ બાગને મહીયક કહે છે. પહેલાં ગોધરા પણ મહિયકમાં ગણાતું હતું. તેનો દાખલો વિ. સં. અગીયારના સૈકાના એક સંસ્કૃત પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે.

મહિયકની રાજ્યધાની નાંદગઢ (હાલનું નાંદરવા) હતી અને ત્યાંનો રાજા કુમારપાસની મદદે ગયો હતો એવું રાસમાળામાં લખેલું છે.

આ શિવાલયમાં પેસતાં જમણા હાથની બાર સાખ ઉપર એક લેખ છે જેની નકલ આ નીચે આપવામાં આવી છે.

સંવત ૧૧૦૯ વરખે રાકિતન ગથામ

લાન સરાસરનત નિમ્ન સ્ત્ર કરતા લાલ મોહણીઃ

આ લેખના અક્ષરો ઘસાઇ ગયેલા હોવાથી અથવા તેમાં બીજા કોઈ કારણથી અક્ષરો ક્ષયિત કેપાતા નથી. સંવત ૧૧૦૯ વરખે એટલા અક્ષરો પછીના વર્ણોથી અર્થ નીકળે તેવા રખેદો થતા નથી. અને તેને પરિણામે વાક્યાર્થ પણ નીકળતો નથી. પ્રાચીન ‘અ’ ત્રને ઘણો મળતો આવે છે તેથી ‘નત્ર’ અને ‘સત્ર’ માં ‘ત્ર’ છે કે ‘અ’ એ પણ, બારી-કાંઈથી તપાસવા જેવું છે. છેલ્લા અક્ષર ‘લાલ’ ‘મોહણી’ એ કોઈનું નામ લાગે છે. ‘મોહણી’ એને ‘મોહ (મૂંઢ)’ જાતિ સાથે મંનવ હોવો જોઈએ. પણ આવી બધી કંપનાથી ખરો અર્થ નીકળે એમ લાગતું નથી.

આજ શિવાલયના ધુમટમાં પેસતાં ઉત્તરાદિ દિશાના એક સ્તંભ ઉપર એક બીજો લેખ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.

લેખ ૨ જો

સંવત ૧૧૮૫ તમો-૧ ન દાન ૪ મહેવેન સ્વીય મૃતિ ઘટાપીત । મગલ મહાં x x

“ તમો ૧ નદાન ” એ કેકાણે બીજા લેખો માફક માસ તથા દિવસ હોવા નોંધ્યો. “ ૧ ન ” અને “ દાન ” એ એ ‘ ને ’ અને ‘ દને ’ એમ હોઈ શકે, કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં માત્રા ઉપર લખવાને બદલે કાળી બાબુએ કાનાના રૂપમાં લખાતી. જેને પછી માત્રા કહેવામાં આવે છે. એટલે ‘ નેદને ’ એ શબ્દો અનુમાન્યા પછી ‘ તમો ’ એ શું, એ કોઈરીતે સતોપ કારક કલ્પી શકાતું નથી. કોઈ ઉનાળાને માટે વ્યક્ય શબ્દ મૂક્યો હશે ? ત્યાર પછી

x મહેવેન—આંહી પડેલો અક્ષર કોઈ રાગના નામનો આદિ અક્ષર હોવો નોંધ્યો.

સ્વીય—એટલે ‘ પોતાની ’ એ અર્થ હોવો નોંધ્યો.

મૃતિ—એ મૃતિ ઉપરથી સંસ્કૃત કરવાના પ્રયાસમાં ઉલટું અશુદ્ધ કરાએલું રૂપ છે. કોઈ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ કરવું એટલે માંહે જોડા અક્ષર મૂકવા એમ કેટલાક અર્થદગ્ધ બળે લાગ્યો માને છે અને તેમ થવાથી શુદ્ધ સંસ્કૃત કરવા જતાં ઉલટું શુદ્ધ ગુજરાતી રૂપ જોઈ, અશુદ્ધ સંસ્કૃત લખવાના દોષમાં પડે છે. આજ નિયમ પ્રમાણે પરમેશ્વર ને બદલે પ્રમેશ્વર, મણુને બદલે વણ, ચરણાગવિંદને બદલે ચણાવિંદ, ઇયાદિ અનેક અશુદ્ધ પ્રયોગો થયેલા જોવામાં આવે છે. આંહી પણ મંત્રીત બનાવવાની ઇચ્છાથી જ મૃતિનાં બકાર અને રેફને, બદલે “ ઋ ” કાર લખ્યો ભાગે છે.

ઘટા પીત—એ લુદા લખ્યા છે. પણ તે એકજ શબ્દના બે વિભાગ જણાય છે. ઘટ ધાતુનું કારક ભૂત કૃદંત રૂપ કરી તેનું બીજાં બનાવ્યું છે, અને તેનો અર્થ ઘડાવાવી એવો થાય છે.

“ મગલ મહાં ”—શિક્ષા લેખો તેમજ તામ્રપત્રોમાં બહુ ટેકાણે વપરાતું અને સાધારણ રીતે ૩૬ થઈ ગયેલું આ એક વાક્ય છે. તેનો અર્થ મોટું મંગળ થાઓ ‘ ધણું કંથાણુ થાઓ ’ એવો નીકળે છે.

શબ્દાર્થનું આ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કર્યો આદ વાક્યાર્થ તરફ જતાં કેટલીક અમંબદ્ધતા માલમ પડે છે.

૧ x મહેવેન । એ કોઈ રાગનું નામ ધારીએ તો આખા વાક્યનો અર્થ. રાગને પોતાની મૃતિ બેસાડી એવો નીકળે. શિવાલયમાં રાગ પોતાની મૃતિ બેસાડે એવો કેવળ અસંભવિત છે. વખતે કોઈ રાગ પોતાના પ્રખ્યાત પૂર્વજોમાંથી કોઈની મૃતિ બેસાડે એ સંભવે ખરૂં (ને કે તેમ પણ ક્યાંક જોવામાં આવ્યું નથી) પણ રાગ પોતે પોતાની મૃતિ બેસાડે એ તો ઘટનાની ખરિસીમા જ થાય.

૨ તેમજ x મહેવેન એ કોઇ દેવનું નામ ધારીએ તો પણ દેવ પોતાની મૂર્તિ ધડાવે એ પણ અસંભવિત જ છે એટલે આ મુસ્કેનીમાથી મુક્ત થના માટે એમજ અનુમાન બાધવું જોઇએ કે શિવાલયમાં શિવજીની મૂર્તિ ઉપરાત પોતાની મૂર્તિ પણ બહારના ભાગમાં (હાન જેમ તસ્વીરો ટંગવામાં આવે છે તેની રીતે) બેસાડી હોવી જોઇએ અને તેને લગતો આ લેખ હોવો જોઇએ *

વખતે એમ પણ બને કે, આ જગ્યાએ મહીયડના પ્રાચીન કાળના રાજાઓની સ્મશાન ભૂમિ હોય અને તેથી મરી ગયેના ગંગાની દહન કરવાની ભૂમિ ઉપર શિવાનું બધાવી તેના આગના ભાગ (ધુમ્ર) મા તેની પ્રતિમા બેસાડી સ્તંભ ઉપર આ લેખ કાતરવો હોય

નદી ઉપર આજ પણ રાજાઓના રામને જે સ્થળે દહન કરવામાં આવે છે તે જગ્યાએ શિવાનું બાધવામાં આવે છે રાજપીપનાના રાજાઓની સ્મશાન ભૂમિ નર્મદા નદીને મળનારી મકાડી નદી આગળ (રામપુરા પાસે) છે ને ત્યાં આના શિવાનું બાધાવેલા નજરે પડે છે આવા દહેરાને રાજાની છત્રી કહેવામાં આવે

લુણાવાડાના રાજાઓની સ્મશાન ભૂમિ મહી નદી ઉપર આવેલા ડીયાપટ્ટણમાં છે ને ત્યાં પણ આવું એક મોટું શિનાયય છે

શહાપુરા-મેનાડ-ના રાજાઓની આની સ્મશાન ભૂમિમાં એક કગતા વચારે દહેરા છે જેની અંદર રામરત્નેહી પથના સાધુઓ ગહે છે

ભાસ કવિનું સસ્કૃત પ્રતિમા દશરથ નાટક વાચી જોતા પ્રાચીન કાળમાં મરણ પામેના રાજાઓની પ્રતિમાઓ કરાવી એક દહેરામાં મોડવી રાખવાનો આન તે વખતે પ્રચલિત હતો

લેખ ૩ નો

॥૧॥ સંવત ૧૩૦૪ વર્ષ આશ્વાદ | વદિ ૫ સોમ નાયક સંગલસુત રાજા મહારાજ ॥

નદી-રેવાકાંઠા-માં કરજણ નદીના કિનારા ઉપર આવેલા મિત્ર મેનાપ કનનના બંગાની પૂર્વ દિશાએ અને પગનીક વડે ખાતાના મનનના ચોકમાં એક મોટો શિના સ્તંભ ઉભો કરેલો છે

x સન ૧૮૧૫ પહેલા આ લેખકે આ શિનાલેખ જોયો હતો પેતશન ઉપર ઘેર આવ્યા પછી આ જગ્યાએ હાન આ શિના લેખ છે કે નહિ તેની ખમર નથી જેની એક બાજુ પર એક ઘોડેસ્વારનું ચિત્ર જોવામાં આવે છે આ ઘોડેસ્વારના જમણા હાથમાં મારવા ઉગામેની તનવાર ને ડાહા હાથમાં હાન છે

ઘોડાના પગ નીચે એક માર્ગો ગયેલો માણસ પડ્યો છે તેમ તેના પગ આગળ ગોળીના માર્યા ગયેના માણસનું માથું પડ્યું છે

ઘોડેસ્વારના બને કાનમાં કુડન હોવાથી તે કોઇ ક્ષત્રીકુમાર હોય એમ જણાય છે શિના સ્તંભની બીજી બાજુએ સૂર્યને ચંદ્ર કાઢેના છે લેખના બાજમોપ અક્ષર ધણાજ સુંદર છે

* આ બંને શિવાલેખની નકલો રાજકોટ તા ૩૭ ૧ ૧૨ ની સાથમાં દાવના મુબ્ત મુબ્તી પમના કપુરદેવ ભાઈ જિરિભસકર વલ્લભજી હરિન્દ્ર આચાર્ય એમ એ ઉપર મોકડેલી તે ઉપરથી તેમણે જે વિવેચન કરેલું તેનો સાર આ જગ્યાએ આપેલો છે

લેખ ૪ થો.

નદિદેવી કરજી નદીમાં ધણું પાણી આવવાથી બેખડ તરી પડનાં એક મોટા શિક્ષા-લેખવાળો લેખ ચોરસ પથ્થર નીકળ્યો હતો. આ પથ્થર ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે.

સંવત ૧૩૦ વર્ષ આપાદ વદ ૫ સોમે નાયકસમઠ્ઠ સુત રાજ રાઝલુ

આ શિક્ષા લેખની એક બાલુએ મહારાવની બાલુ માથેની જગ્યાધારી છે ને તેની એક બાલુએ સૂર્યને બીજી બાલુએ ચંદ્ર કાતરેલા છે.

લેખની બીજી બાલુએ હાથમાં ભાસા સાથેનો એક જુવાન ધોડેતાર છે. જેના પહેરવેશ ઉપરથી તે કાઠ ક્ષત્રી હોવો જોઈએ.

ત્રીજી બાલુએ ઉપર જ્યુવેલો લેખ છે.

ચોથી બાલુ ભોંય સાથે પડેલી હોવાથી તેમાં શું છે તે જોવાયું નથી. પથ્થર ધણું ભારે હોવાથી ખમોડાય તેમ ન હતું.

આ શિક્ષા લેખનો પથ્થર, ઘટ્ટીઓ બનાવે છે તે જાતનો છે.

ત્રીજાને ચોથા લેખની માલ વગેરે એક છે. ફક્ત નાયકનાં નામ જુદાં જુદાં છે.

લેખ ૫ એ.

નદિદેવી દક્ષિણ દિશાએ વિન્ધ્યાચલ પર્વતમાં કુંબલ નામનું એક ગામ છે. આ ગામની આસપાસ ઘણા પુરાતન વાવો, કુવા, દહેગ ને બીજી ઇમારતોનાં ખડેર હાલ પણ જોવામાં આવે છે. તેમાં એક પડી ગયેલા દહેરા પામે પુરાઇ ગયેલી વાવ ઉપર ઘણા પાળીયા ઉભા કરેલા છે, તેમાંના બે મુખ્ય પાળીયા પૈકી એક પાળીયા ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે.

સંવત ૧૩૭૯ વર્ષે માગે વદિ ૧૨ શુરુ રોહિત પલ્યાં મહારાણા શ્રી રાજ પ્રતિ પાત્રો વદહયા ગતિ પનહ હરપાલ સુત પ્રયાન મલ્લ સાંદવતા પીપ રત । દર્ની વાલામં મૂરાણી શ્રી પદિવ મમ સંજ્ઞાત મહારે ૧.પતિવય પત્રી સહ વ પત્ની સાત ત્રિ પત્ની ચાપલ ચિરી કે પતિ સહ ગમનં

બીજા અક્ષર ધમાઇ ગયેલા હોવાથી ખરાબર વંચાતા નથી.

— કુંબલમાં પહેલા રાકવા (રાજવા) લેકિાનું રાજ્ય હતું આ લોકની વસ્તી હતી તે તરફના ખાંચ ગામેમાં છે. રાકવા લોક ઘણે ભાગે આર્ય લોકને મળતા આવે છે. અનાર્ય લોકથી તેમની રીતભાત ને રંગ જુદાં પડે છે.

ગિનિઠા જનતકા બાદશાહ કરે ઝોર તાકી આદત જાયા ઝાઘનેજી કરે-ઈસ મુઠકમે આયા નેક મસજીદ તમામ મુસલમાનોકા બક્ષી

મદી સન હીજરી ૭૦૦ મેં.

હાલ હીજરી સન ૧૩૪૭ છે. તેમાંથી ૭૦૦ બાદ કરતાં ૬૪૭ વરસ આ મસજીદને બંધાવતાં થયાં એટલે તે વખતે ઇ. સ. ૧૨૮૧ અને ત્રિ. સંવત ૧૩૩૭ હતો આ વખતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર આસુદીન બક્ષગન અને પાટલુની ગાદી ઉપર વાઘેલા વંશનો સારંગદેવ ગમન હતો (૧૨૭૪ થી ૧૨૯૬) એટલે આ લેખમાં આપેલા મુસતાનનું નામ તે વખતના શુજરાતના તેમ દિલ્હીના ઇતિહાસમાંથી નીકળતું નથી.

તેમજ વડોદરા રાજ્યના સરકરના પેનશનર કપ્તાન બસ્ટીસિંહ ચકુવાણ બી. એ. ના તા. ૨૮-૬-૧૧ ના આગ્રેથી લખેલા પત્ર ઉપરથી પણ આ લેખનો કાંઈ ખુલાસો થતો નથી.

તેઓ પોતાના પત્રમાં લખે છે કે:-

“ માળવા મુઘુખ પેહેલ વેહેલ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ લીધો ત્યારથી સન ૧૩૬૭ સુધી એ દિલ્હીને તાબે હતો, ત્યારપછી દિલાવર ગોરી સુબેદાર સ્વતંત્ર થઈ બેઠો. એના મૃત્યુ પછી એનો પુત્ર મુસતાન હોસંગ ગાદી પર બેઠો. તે વખતે સન ૧૪૦૫ હતો. એના ઉપર શુજરાતના મુસતાન મુઘદરખાંએ ચઢાઈ કરી હતી. અને હોસંગને પરાજિત કરી પકડીને શુજરાત લઈ ગયા હતા એ ઉપરથી માળવાનો સ્વતંત્ર મુસતાન મુઘદરશાહ નામનો હીજરી ૭૦૦ માં હોવાજ નહિ. ”

આ ઉપરથી આ લેખનો ખરો ખુલાસો થતો નથી શુજરાત અને માળવામાં આ નામના બાદશાહ હતાજ નહિ.

વખતે હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતનો આ કોઈ સુબો કે બાદશાહ હોય તો તે માટે વધારે તપાસની જરૂર છે. ‘ ઈસ મુઠકમે આયા ’ એ ઉપરથી એટલું તો નક્કી છે, કે આ કોઈ બાદશાહ કે સુબો બીજા કોઈ મુસલમાંથી આ તરફ ઉતરી આવેલો હોવો જોઈએ.

લેખ ૮ એ

નાંદાદથી અગ્નિખૂલમાં નર્મદા નદી ઉપર રામપુરા નામનું એક જ્હાનું રજપૂતોનું ગામ છે. આ ગામ પાસેના એક ઉંચા ટેકરા ઉપર સાધુની મંદી છે. આ મંદીના નીચલા ભાગના ખેતરમાંથી એક કાળા પાપાણુની મૂર્તિ નીકળી હતી. આ મૂર્તિની આસપાસ દસ અવતારની જુદી જુદી મૂર્તિઓ છે. મૂર્તિનું તેજ એટલું બધું છે, કે ઝકારના શ્રી રણછોડરાયજી મહારાજની મૂર્તિ કરતાંયે તે વિશેષ સુંદર દેખાય છે.

આ મૂર્તિ નીચે આ પ્રમાણે લેખ કાતરેલો છે.

ए ना ग पा स वं व । ता रा मो पं पि रा य स्म ऊ पि ए ह ना थ
व ह र ता द्र य ना न हूँ ज द्र ता

મૂ० મીમા

સૂત્ર મીમા

આ લેખમાં લખ્યા સાલ આપી નથી. લેખનો અર્થ બીલકુલ સમજતો નથી 'તા' પડી માત્રાનો છે. તેમ મૂર્તિ ધણી પ્રાચીન જણાય છે.

લેખ ૯ મો

લુણાવાડાથી ઉત્તર દિશાએ ત્રણેક ગાઉ ઉપર મહી નદીનાં તટ ઉપર મધવાસ નામનું એક પ્રાચીન ગામ આવેલું છે. તેની નજીક પૂર્વ દિશાએ આવેલા મધવેશ્વર નામના શિવાલયમાં નીચે પ્રમાણેનો લેખ છે.

“સ્વસ્તિ શ્રી મંવત ૧૬૪૨ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૩ રવિ રાત્રિ ૧૫૦૭ પ્રવત માને ઉત્તરાયણ ગતે શ્રી સૂર્યે વર્ષત ઋતુ મધવાસ શુભસ્થાને રાસ શ્રી કુંભાજી સુત રાવલ શ્રી છતાજી સુત રાવલ શ્રી રાધાજી સુત રાવલ શ્રી પાતાજીની મરતા બાઈ રીખી માતાજીની બાયાં બાઈ કરમીતી સુત રાવલ કલા બાયાં કલ્યાણ દેવીતીય સુત રાજિલ બદા બાયાં ગ્તાદે રાવલ કલા સુત રાવલ આસા રાવલ બદા સુત રાજિલ નાના સમસ્ત કુટુંબ રાવલ પાતી શ્રી મહારૂઢું પ્રમાદ કરાપિતા” શુભે અવંતુ.

ઉપરના લેખથી જણાય છે કે તે વખતના કોઈ રજપૂત કક્ષિરે આ ગામમાં મહારૂઢ કરાવ્યો હશે તેનો આ લેખ છે. હાલ મધવાસમાં રજપૂતોની વસ્તી નથી, એકાદ બે ઘર હશે. વધારે વસ્તી શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણોની છે ને તે બધા વિદ્વાન છે સંસ્કૃત જુનાં પુસ્તકો ત્યાં બહુ છે.

લેખ ૧૦ મો

આ નીચે આપેલું તાત્રપટ બહુ જુનું નથી, પણ પ્રાચીન કાળમાં તાત્રપટ કેવા લખાતાં હતાં તે જોવા માટે તેની નકલ આપી છે. તાત્રપટમાં લખેલું ગામ કુગરપુરના રાજ્યમાં આવેલું છે. ને ત્યાં ભીલોનાં થોડાક છાપરા સિવાય બીજી વસ્તી નથી. તેની પાસે આવેલા ચીખલી હાકોદરા ગામમાં હાલ બટ મેવાડા બ્રાહ્મણોની વસ્તી છે. તેમાંના કોઈ બ્રાહ્મણને આ ગામ આવેલું હશે એમ જણાય છે.

તાત્રપટ આ લેખકને એક કંસારા પાસેથી મળ્યું હતું વજનમા ધણુ બારે છે.

આ લેખકને તે કાંઈ કામનું નથી. તેથી તેનો ખરો માલિક જો લેવા આવશે તે પાછું આપી દેવા હરકત નથી.

૧ શ્રી રામજી ૧ શ્રી સાંમલજી

૬ ૬ સહી ૬ ૬ સાવત

રાયાં રાયે માહારાજધીરાજ માહારાવલ શ્રી મવાંનીસેંઘજી આદે-સાત મટ તસ્તરરામ જોમય જામેઆ ઓઘારીને માંમ વેડવામ ત્રાંવાપત્ર આડે અપરે આપ્યો લપીપરળી આંવા મહુઢા કું ઓર સુલ્હડી ડોરીઓ

ત્યા ગાડાં પાડાં ચાર ત્યા ગરણાવટ ત્યા છાગત સુધી શ્રી ક્રછ-
નારણ તુલસી પત્રે સ્વસ્તી મળાવીને આપ્યો વતીપાતમે સ્લોકઃ આપ
દત્તં પરદત્તં વા જે લોપંતી વીસંધરા તે નરા નરકં જાંઠતી જાવત ચંદ્રો
દીવાકરા સુધી આપ્યો હુકમ હજુરચી મારફત કૌઠારી સોમાર્ચંદની,
દુઓત ચૌઆળ અરજણસંઘજી દસકત નાગર જાંની લ્પમીર્ચંદના
ધળીના હકમચી લ્પુ છે સંવત ૧૮૭૮ આસો સુદી ૧૫

આ દશ લેખ મિવાય એક શ્રવણ પાસે સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્ગ રાજના વખતનું તામ્રપટ
છે. તેની શૈલી-પદ્ધતિ-પ્રાચીન છે ખરી પણ ભાષા સિદ્ધરાજના વખતની નથી.

સિદ્ધરાજનો રાજ્ય સમય સન ૧૦૬૪ થી સન ૧૧૪૩ સુધી. એટલે વિ. સંવત ૧૧૫૦
થી ૧૧૬૬ સુધી હતો. આ વખતમાં શાસિભદ્રસુરિ કૃત ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ રચાયે છે
(મં. ૧૨૪૧ ફાગણ પંચમી) તેની ભાષા સાથે આ તામ્રપટની ભાષાનો મુકાબલો કરતાં
જરા પણ મળતી આવતી નથી. દેખીતી રીતેજ તે આધુનિક ભાષાનું હોય એમ લાગે છે.

ગામડામાં સુતાર, લુહાર, કણુખી વગેરે લોકો પાસેથી માગી ખાવા માટે આ એક
સિદ્ધરાજના વખતનો પરવાનો મળેલો બતાવવા માટે બનાવટી તામ્રપટ છે. તેમાં અનાજના
માપ માટે શેર બશેર કે પાંચ શેર શબ્દ નથી. પણ “ પાલી ” શબ્દ આપેલો છે. દરજી
પાસેથી આટલી ને ગાંધજી પાસેથી આટલી પાલી અનાજ લેવું વગેરે હકીકત છે.

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવલ.

મીરાંબાઈનો કાલનિર્ણય.

‘શ્રીયુત ટોડ અને ટોડકૃત રાજસ્થાન એટલે ભૂતકાળનું સપ્રમાણુ સ્પર્ધુ, ઇતિહાસનું સિદ્ધહસ્ત આલેખન.’ ધણીએ વિદ્વાન જનોની આવી માન્યતા હતી અને છે. એ તેમની માન્યતા ખોટીએ નથી ને ખરીએ નથી. શ્રીયુત ટોડ ઉપર અંધ વિશ્વાસ રાખવો, એમાં પણ ભૂલ છે, અને એમની અપેક્ષા કરવી તે પણ ખોટું છે. વિવેક અને વિચાર પુરસર તેમનાં અવલોકનોનો વધાવટિત ઉપયોગ કરવા ઘટે છે. એ માન્યતાથી અંધ રીતે દોરાઈ ધણી વિદ્વાન જનોએ ભૂતકાળનું મંત્રોચ્ચન કરવા જતાં છક્ક ખાધી છે અને ખાય છે. મીરાંબાઈના સંબંધમાં પણ તેમજ છે. શ્રીયુત ટોડથી દોરાઈ ધણીએ વિદ્વાન જનોએ મીરાંબાઈનું ચરિત્ર આલેખવામાં તેમજ તેમનો કાલનિર્ણય કરવામાં ભૂલ ખાધી છે, ને તે ભૂલો કેટલાક જનની તો એવી છે કે દ્વારચારપદ થાય છે. મેડનાણી મીરાંબાઈ અને મહારાણા કુંભના મંથર્થે શ્રીયુત ટોડે કથેલ પતિ-પત્નીના સંબંધથી અને તત્ત્વ્ય તેમવા તદ્વિષયક કંઈક વિવેચનથી અંજાઈ ધણીય જન આડે માર્ગે ગયા છે અને તેને પરિણામે નથી કરી શક્યા તેઓ મીરાંબાઈના ચરિત્રનું શુદ્ધ ને સત્ય અવલોકન, વા નથી કરી શક્યા તેમનો સત્ય કાલનિર્ણય. રા. મુનશી દેવીપ્રસાદે પ્રથમ એ મીરાં-કુંભના બ્રમને દૂર કર્યો, ને મીરાંના જીવન તેમજ કાલ પરત્વે કંઈક નવતર પ્રકાશ પાડ્યો; શ્રીયુત ટોડનાં તત્ત્વમંત્રે આકાશ-ગુપ્ત સમાં કદન ખોટાં પાડ્યા. શ્રીયુત ટોડથી દોરાઈ વા રા. દેવીપ્રસાદથી દોરાઈ, તો કેટલોકે ઉભય જનથી દોરાઈ ગુજરાતને આંગણે મીરાંબાઈનું ગૌરવ વધારવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં ગ. તનઃસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી, રા. આનંદશંકર ગાપુભાઈ દુવ, રા. નાનાસાલ દશપતગમ કવિ, રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુજરામ મહેતા, રા. દામુબાઈ જજ આદિ મુખ્ય છે. આમાં પણ કેટલાકના પ્રયત્ન સફળ થયા જેવા છે, કેટલાકના વ્યર્થ છે, ને કેટલાકના શબ્દાલંકારમય નિરર્થક છે. આ સર્વમાં ગ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી બૃહત્ દાર્મદોહન ભાગ ૭ ની પ્રસ્તાવનામાં કરેલ પ્રયત્ન અમાનનીય ને સારો છે. તેમના તત્ત્વ્ય લેખમાં મીરાંબાઈના જીવન-આલેખન અને કાલનિર્ણય ગળધે કેટલીક ઉણપો છે, છતાં તેઓ જે દૃષ્ટિએ ને જે રીતે ત્યાં મીરાંબાઈનું અવલોકન કરે છે, તે દૃષ્ટિ અને તે રીત પ્રશસનીય છે. તેઓથી તત્ત્વ મીરાં-કુંભના બ્રમને સપ્રમાણુ દૂર કરે છે, ને તેને રથાને મીરાં બોજની મંત્રના સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરે છે. ચિત્રોગ્રાધિપતિ મહારાણા ગંગામણિદેવના એ પાટવીપુત્ર

ભોજરાજના અકાલ મરણથી મીરાં નાની વયે વિધવા થયાં, ને તેમણે શેષ જીવન ભગવદ્-ભક્તિમાં ગાળી અને દારિકામાં શ્રીરણુછોડીને પાવ સાદૃષ્યમુક્તિ સાધી ઉત્તમયુગને ઉગ્રમાતૃયાં-એમ પણ તત્તેઓશ્રી પ્રતિપાદિત કરે છે. તેમનું પાત્રાલેખન પણ મુંદર અને યથાપાત્ર છે. અમારા મંતવ્યે જનકની જેમ મીરાંઆર્ષ વિદેહી સ્વરૂપ હતાં, તે તત્ત્વની તેમાં માત્ર ઉલ્લેખ છે, અને મીરાંનો કાલનિર્ણય તેમનો છેક ખોટો નહીં તો ખોટા જેવો છે, સનિથય નથી. મીરાંનાં વિદેહી સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાનો અત્ર અમારો ઉદ્દેશ નથી. વિષય મીરાંના કાલ-નિર્ણયનો હોઈ તેનું પ્રતિપાદન અત્ર અરથાને છે; છતાંય તેના આવસ્યક મૂલ્યન પૂર્વક મીરાંનો કાલનિર્ણય કરવા અમારો ઉદ્દેશ છે, ને તે ઉદ્દેશને સફળ કરવા યથામતિ, યથાશક્તિ આ પ્રયત્ન છે.

મીરાંઆર્ષના જીવન—પ્રસંગોનું આલેખન બહુદુર દંતકથાને આધારભૂત છે, અને ને આલેખવામાં રા. તત્ત:સુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાડીએ ઉપર કહ્યું તેમ સારી સફળતા મેળવી છે. તેમનો મીરાંઆર્ષના કાલનિર્ણયનો પ્રયત્ન એકંદરે સારો છે. રા. તત્ત:સુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાડીએ મીરાંઆર્ષના જીવન—પ્રસંગોનું આલેખન જે દૃષ્ટિએ ને જેવી રીતે કર્યું છે, તે સાથે અમે સંમત છીએ, એટલે તેવા વિવેચનનું અત્ર પિષ્ટરૂપે પણ કરવાની અમને જરૂર જણાતી નથી, અને તેમાં કંઈક ઉલ્લેખ છે, તે અમારા મંતવ્યે છે, એટલે તેનું કંઈક ધટિત નિરૂપણ યથારથાન અત્ર કરીશું. ‘મીરાં-કુખ’ને સ્થાને ‘મીરાં-ભોજ’ની સત્યતા અમે પણ ખીજની જેમ સ્વીકારીએ છીએ, અને તેથી તત્પરત્વે પણ વિવેચનમાં ઉતરતા નથી. કુતુહલીને રા. તત્ત:સુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાડીનો ગૃહસ્થ કાવ્યદોહન ભાગ સાતમાં આપેલ મીરાંઆર્ષ વિષેનો લેખ જેવા અધામણ છે.

‘મીરાં-ભોજ’ના સંશોધનની મત્તના સાહિત્યને આંગણે દ્વે સ્વીકારાઈ ચૂકી છે; છતાં ખેદની વાત એ છે કે મીરાંઆર્ષના જીવન ઉપર કંઈક અવનવીન પ્રકાશ પાડતા એ સંશોધનનો સ્વીકાર ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં-જાળપ્રજના હાથમાં મુકાતા એ સરકારી પાક્ય પુસ્તકમાં થયો નથી. અને તે અમારો ખેદ સવિશેષ છે, કેમકે તત્ત્વ મીરાંઆર્ષના જીવનશૈલિનું આલેખન દોષરૂપ છે. મીરાંના ઐરવને દાનિકર છે. જાળવાડીમાં સાગરજળના સિંચનરૂપ છે. આશા છે કે એ દિશામાં અધિકારી જન પ્રયત્ન કરી સાતમી ચોપડીના એ પાત્રે સંશોધનની દૃષ્ટિએ સુધરાવશે.

મીરાંઆર્ષના પીયરપક્ષ મેહતાબા રોડોડોની વંશાવળી ઉપરથી મીરાંઆર્ષના જીવન—કાલનો નિર્ણય કરવો અશક્ય તો નથી. પણ ચિંતોડના મહારાણાઓની વંશાવળીને તેમજ તે સર્વ રાજવંશી હોઈ અનેક સ્થળે ઉપલબ્ધ થતી તેમની નાનાવિધ તવારીખને આધારે તેમ કરવું વધારે સહેલું ને શક્ય થાય છે. તેથી, ‘હજીસીના કાળા કાન’ની રીતિએ એ ચિંતોડના મહારાણાઓની વંશાવળીને અને તેમના વિષે ઉપલબ્ધ થતી સાધન સામગ્રીને આધારે પ્રથમ મીરાં-પતિ ભોજરાજના જીવન-કાલનો નિર્ણય કરીશું, અને તે ઉપરથી તેમનાં પત્ની મેહતાબીજી મીરાંઆર્ષના જીવન-કાલનો નિર્ણય કરીશું, અને તે સાથે તેની ધટિત સત્યાસત્યતા પણ આવશેકાશી.

ચિતોડાધિપતિ મહારાણા રામમલને (ઇ. સ ૧૪૭૩-૧૫૦૪) તથા પુત્ર હતાઃ પૃથ્વીરાજ, જયમલ અને સંત્રામસિંહ. તેમાં પૃથ્વીરાજ સૌથી મોટા અને સંત્રામસિંહ નાના હતા. મહારાણા રામમલની પછી રાણા મત્રામસિંહ ગાદીએ આવ્યા, અને તે કુતોડપુરસીકીના મેદાનમાં મોગલ સમ્રાટ બાબરની સાથે લડ્યા હતા. આ સંત્રામસિંહની જન્મ સાલ એ સ્થળેથી મળે છે. મુહલ્લાત નૈજુસીને આધારે તે ઇ. સ. ૧૪૮૨ના એપ્રિલની તા. ૧૨ મી. (વિ. સં. ૧૫૩૯ના વૈશાખ વદ ૯) ને રોજ, અને 'વીરવિનોદ'ને આધારે ઇ. સ. ૧૪૮૧ (વિ. સં. ૧૫૩૮)માં જન્મ્યા હતા. તેમની રાજ્યારોહણ સાલ ત્રણ સ્થળેથી પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃત ટોડ ઈ. સ ૧૫૦૯માં, વીરવિનોદ ઇ. સ ૧૫૦૯ માં, અને મુહલ્લાત નૈજુસી ઇ. સ. ૧૫૦૯ના મેની તા. ૨૪ (વિ. સં. ૧૫૬૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૫) ને રોજ રાણા સંત્રામસિંહ ચિતોડની ગાદી પર આવ્યા એમ કહે છે. આ સર્વમાં મુહલ્લાત નૈજુસીનું કથન વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે, કેમકે તે વધારે ચોક્કસ છે, અને જ્યોતિષને આધારે તેની દેશી ને અંગ્રેજી તિથિવાર મળતાં આવે છે. ટુંકામાં મહારાણા સંત્રામસિંહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૨ ના એપ્રિલ તા. ૨૨ને રોજ, અને રાજ્યારોહણ ઇ. સ. ૧૫૦૯ના મેની તા. ૨૪ને રોજ થયાનું અત્ર મત્રમાણુ સ્વીકારીશું.

‘વિવાહ-સંસ્કારનિવૃત્ત થતા કન્યા પોતાને સાસરે જાય’-એ રજપૂતોનો કૃષ્ણાચારઃ અને રજપૂતોમાં ને તેમાંય રાજવંશમાં બાળલગ્ન કર્નેડાં વા સમોવધી લગ્નનો અસંભવ. બાળલગ્ન, કર્નેડાં વા સમોવધલગ્ન વ્રથવાન વર ખપી જાય તેની ઉતાવળમાં, વા વરની અછતના કારણે થાય છે, રાજકુલમાં અનેક પન્ની કરવાની પ્રથા છે, તેથી એ બંને કારણની સંભાવના પણ તત્ર અસ્થાને થાય છે. રાજવંશમાં બાળલગ્ન, કર્નેડાં વા સમોવધલગ્ન થતા જ ન હતાંઃ રજપૂતોમાં અને તેમાંય રાજકુલમાં લગ્નો તો વર-કન્યાની પુખ્ત ઉંમરે જ થતાં, અને આ પ્રથાને સપ્રમાણુ સ્વીકારવાને ઇતિહાસને આંગણે અનેક પ્રમાણુ છે. આ દૃષ્ટિએ નિહાળતાં રજપૂતોમાં સામાન્ય રીતે પુરૂષની લગ્નોચિત વય ૧૮-૧૯ ની લેખાય, અને સ્ત્રીની ૧૫-૧૭ લેખાય. આથી પહેલાં તો લગ્નની સંભાવના પણ ન જ થઇ શકે. આ પ્રમાણુ મહારાણા મંત્રામસિંહનું પહેલાંમાં પહેલું લગ્ન ૧૮-૧૯ વર્ષની ઉંમરે એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૦૧ માં થયું કદાચી શકાય. આથી પહેલું તો તે સંભવી શકતું નથી. વળી, ‘રાજાને ગમતી રાણી ને છાણું વીણતી આણી,’ એ કથનની સત્યતા સ્વીકારીએ તોય સામાન્ય રીતે પ્રથમ લગ્ન માત-પિતાની મરજીથી ને દેખરેખ નીચે થાય છે, અને તેમાં કન્યાના કૃણ ઉપર વધારે લક્ષ અપાય છે. મહારાણા સંત્રામસિંહનું પણ પ્રથમ લગ્ન આ દૃષ્ટિએ કાંઈ કૃણવાન રૂપવતી કન્યા સાથે થયું હોતું જોઇએ.

હવે મહારાણા સંત્રામસિંહે કુલે ૨૮ લગ્ન કર્યાં હતાં. અને એને પરિણામે તેમને બોજરાજ, કર્ણસિંહ, રત્નાસિંહ, વિક્રમાદિત્ય. ઉદયસિંહ, પર્વતસિંહ અને કૃષ્ણસિંહ એમ સાત પુત્ર, અને કુવરબાઈ, ગંગાબાઈ, પદ્માબાઈ ને રમાબાઈ એમ ચાર પુત્રીઓ હતી. તેમાંથી બોજરાજ, કર્ણસિંહ, પર્વતસિંહ ને કૃષ્ણસિંહ રાણા સંત્રામસિં-

હની દયાતીમા ન ત્યુ પામ્યા હતા ગ તન સુખગમ મન સુખગમ ત્રિપાવી જાણ્યે
 છે, તેમ છ મ ૧૪૮૫ વિ મ ૧૫૪૦ મા ગરોડ જોધાજીએ શુદ્ધિનોત રાણા
 ગયમવના કુવર મા મગ્રામસિદ્ધને પોતાની બે પ્રપૌત્રી પરણાવી હતી, અને તેમની
 એક કુવર વાધાજીની પુત્રી ધનમાધ (ધનામાધ) ને પે બોજ, કર્ણુ અને ગ્લ
 સિદ્ધના જન્મ થયા હતા પ્રથમ તો ગ ત્રિપાવીનુ આ ત ન કથન ગોઠુ છે મહારાણા
 સગ્રામસિદ્ધનો જન્મ છ મ ૧૪૮૭ મા, અને તમ છ મ ૧૪૮૪ મા-એટલે
 શુ તે ત્રણ-ચાર વર્ષની નાની વયે પરગા? અો ત્યારે એ ન્યાની વય પચુ કેમ્લી ?
 રા ત્રિપાવીની આ વક્ષ મવન આપનામા કછ ગરનત થઇ હાજે ૭ ' વીગવિનોદ '
 પ થી જણાય છે તેમ જોજગજના માતા મોનકી ગાયમવની પુત્રી કુવરમાધ હતા અને
 ગ્લમિદ્ધ અને મ્હુસિદ્ધના માતા જોધપુગના ગવ જોધાના પૌત્ર વાધા મુળગતની પુત્રી
 ધનમાધ હતા મુદ્દજોત નૈજુશી નેમજ ' મડને રીતન ' પગ પાછળના ધન સાથે
 સમત થાય છે વળી જોજગજ ને ગ્લમિદ્ધ એકજ માતાના પુત્ર હોય તો મુદ્દજોત
 નૈજુશી તેનુ સખ્યા વખત ન રહે ગ ત્રિપાવીએજ આ એક વન-સવત આપ્યો
 છે, બીજે રંગે તેવી માલ પ્રાપ્ત થતી નથી અમારે માનવુ એમ થાય કે
 જોજગજ મહારાણાના પાટીપુત્ર મોવકી ગયમવની પુત્રી કુવરમાધને પેટ જન્મ્યા
 હતા અને ગણાનુ પચુ આ કુવરમાધ માથેનુ વક્ષ પ્રથમ હતુ અને આ સન પહુ
 વક્ષવના ત્રિચારે હિપ જણાનુ તમ છ મ ૧૫૦૦-૧૫૦૧ ના આગમામા થયુ
 મહારાણા ગયમવના પુત્ર મગ્રામસિદ્ધનુ આ પ્રથમ નજ મોવકી ગયમવના જેવા મુવિ
 ખ્યાત ને કૂગવાનની પુત્રી માથે થાય તેમા હિલવફળની ગોલા છે, ને તે મલવે છે આ
 તેમના નમની સાન છ મ ૧૫૦૦ ની મ્વીમરીએ તો કુમાર જોજગજનો જન્મ વહેવામા
 વહેનો છ મ ૧૫૦૧-૨ મા થયો કે પાય આથી વનેહુ વક્ષવના વિચારે મગ્રામસિદ્ધનુ
 સમ મલવવુ નથી આથી વહેનો જોજગજનો જન્મ પહુ કે પી સમનો નથી અને
 આગળ ગનારીશ તેમ આ નિર્ણય અમારો મત્ય છે

મહારાણા મગ્રામસિદ્ધના ગાદીએ આવ્યા પછી કુમાર જોજગજ મગ્ધ પામ્યા,
 અને આ પહેલા કુમાર મ્હુસિદ્ધ મૃત્યુ પામેના તેનાથી મહારાણાના ત્રીજા પુત્ર કુમાર
 રત્નમિદ્ધ ગાદીના હકદાર થયા અને તેમનો મહારાણાએ જાતે જ યુવરાજપદ અભિ
 શેક કીધો આ અરમામા મહારાણા સગ્રામસિદ્ધને હૃદયદ્વાર ને ગજદાર દાડારાવ
 નર્મદની પુત્રી કરમેતી (કર્મવતી, કર્ણાવતી પજાવતી ?) માનીતીનુ મોધેર પદ
 ભોગવતા હતા ઇતિહાસને આગળુ એમ દુષ્ટા, કુસાગળ, અને હલકટ તરીકે આ
 કરમેતીની પ્રસિદ્ધિ મ્હ જોધી થઇ નથી કુમાર રત્નસિદ્ધનો યુવરાજ-પદે અભિષેક
 થયા પછી આ કરમેતીએ પોતાના સ્વભાવ ને પ્રકૃતિથી ટોરાછ પોતાના બે બાગમ્પુત્ર
 વિક્રમાદિત્ય અને ઉદયસિદ્ધને અર્થે મહારાણાની પામે રણુચબોરની પાચના કીધી
 કુમા રત્નસિદ્ધ ચિનોડના ભારી અધિપતિ સ્થપાયા હોવાથી, અને તે પોતાનો શોક
 પુત્ર હોવાથી તે ગાદીએ આવ્યા પછી પોતાના ગાળ-પુત્રોને રજડે, મહા તાસ
 આપે અને જગીર બાગીર પહુ કછ ના આપે તો પોતાના મુખ-વૈભવમ અગ

લાગે-એવી અગમચેતીએ પતિના મૃત્યુની પણ ગણના કરી નાંખી પોતાના જ પતિને એ નીચ ને દલકટ કરમેતીએ વિનંતિ કરી કે: “ આપ ચિરંજીવ હો ! આપના યુવરાજ તો રત્નસિંહ છે, ને વિક્રમાદિત્ય ને ઉદયસિંહ બાળક છે. એથી આપને હાથેજ એમને માટે કોઈ સારી જગીર નિયત થાય તો ‘સારું.’ ” મહારાણાએ યુવરાજ રત્નસિંહની પણ કમને સંભતિ ગ્રહી તે બે બાળકુમારને રાણી કરમેતીની ઇચ્છા અનુસાર રણુચંબોરની જગીર નિયત કરી, અને તે માથે તે બે બાળકના સંરક્ષક તરીકે રાણી કરમેતીના લાઇ ને આ બે બાળકના મામા રાવ સુરજમલને નિમ્ના વિક્રમાદિત્ય ને ઉદયસિંહને જગીર મળે તે કાંઈ ખોટું ન હતું, કુમાર રત્નસિંહ એમ ન ઇચ્છે તેમ ન હતું, પણ રણુચંબોર તો ચિતોડના રાજ્યનો અગ્રેય ગઢ, ચિતોડની ચાવી ગણાતો, અને તે આમ રાણી કરમેતીને હસ્તક થાય, તેથી તે દુષ્ટાના દુષ્ટ સ્વભાવથી કરી કુમાર રત્નસિંહનું હૃદય કંચવાયું. પણ પિતાની મરજી જોઈ પિતૃ-આજ્ઞા—પાલક તે પુત્રે કંચવાતે મને પણ તેમાં સંભતિ આપી, આવું રાજકરમાન નિકળતાંની વાર રાણી કરમેતી પણ તેનો લાભ લેવામાં મોળી થઇ નહીં. તરતજ વિક્રમાદિત્ય, ઉદયસિંહ, સુરજમલ અને કરમેતી રણુચંબોર ગયા, અને વિક્રમાદિત્ય ને ઉદયસિંહની ત્યાં મત્તા સ્થાપી.

હવે મહારાણા સંત્રામસિંહની પછી કુમાર રત્નસિંહ ઇ. સ. ૧૫૨૮ ના ફેબ્રુઆરી તા. ૫ (વિ. સં. ૧૫૮૭ ના મહા શુદ્ધ ૧૫) ને રાજ ચિતોડની ગાદીએ આવ્યા, અને ઇ. સ. ૧૫૪૧ (વિ. સં. ૧૫૮૮) માં મૃત્યુ પામ્યા. આ સમયે તેમની પાછળ તેમની પવાર વંશની રાણી સતી થઈ હતી, રાણા રત્નસિંહ અપુત્ર હોવાથી તેમની પછી કરમેતી પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ઇ. સ. ૧૫૩૧ માં ગાદીએ આવ્યા ગુજરાતના મુનતાન બહાદુરશાહ અને મોગલ શહેનશાહના ચિતોડ પરના હક્કો પણ આજ સમયમાં થયા. આ વિક્રમાદિત્યનું મરણ ઇ. સ. ૧૫૩૬ (વિ. સં. ૧૫૮૩) માં ૧૯ વર્ષની ઉંમરે થયું એમની પછી ચિતોડની ગાદી વનવીર નામે એક ખવાસ (દાસી પુત્ર) ના હાથમાં આવી, અને તેણે ઇ. સ. ૧૫૩૬ થી ૧૫૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. ફરીથી પણ તેમના મરણને અન્તે એ ચિતોડની ગાદી રાણી કરમેતીના બીજા પુત્ર ઉદયસિંહના હાથમાં આવી, અને કુમાર ઉદયસિંહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૨૨ (વિ. સં. ૧૫૭૮ ના લાદરગા સુદ ૧૨) માં અને મરણ ઇ. સ. ૧૫૭૨ ના ફેબ્રુઆરી તા. ૨૮ (વિ. સં. ૧૬૨૮ ના ફાગણ સુદ ૧૫) ને રાજ થયું. રાણા ઉદયસિંહનો આ જન્મ સંવત મુહલ્લોત નૈણસીએ આપેલ સંવતોથી પણ વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે, કેમકે તે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી ચંકુને ત્યાંની જન્મપત્રિકા—સંજ્ઞાને આધારે છે. રાણા ઉદયસિંહ ઇ. સ. ૧૫૩૭ (વિ. સં. ૧૫૮૩) માં ગાદીએ આવ્યા હતા.

ઉપર્યુક્ત સંવતોના આધારે મહારાણા રત્નસિંહ ગાદીએ આવ્યા, ત્યારે કરમેતી પુત્ર વિક્રમાદિત્ય અને ઉદયસિંહની ઉંમર અનુક્રમે ૬ ને ૫ વર્ષની જ હોવી જોઈએ. અન્યથા સિદ્ધ થાય તેમ નથી, સંભવે તેમ પણ નથી, કેમકે મહારાણા રત્નસિંહ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે કરમેતીના આ જન્મે પુત્ર બાળક હતા, તેમને રાવ સુરજમલ જેવા સંરક્ષકની જરૂર હતી. તદ્વપરાંત કુમાર-ઉદયસિંહની વિશ્વાસપાત્ર એ જન્મસાક્ષથી વિક્રમાદિત્યની ઉંમર

કલ્પતાં પણ એ સર્વે સંભવિત થાય છે. હવે મહારાણા સંગ્રામસિંહ અને બાદશાહ બાબરની વચ્ચે જે ફતેહપુરસીદ્દી (ખાનવા) નું યુદ્ધ થયું, તે ઈ. સ. ૧૫૨૭ ના ફેબ્રુઆરી તા. ૨૭ ને રોજ સરૂ થયું હતું. ઈ. સ. ૧૫૨૭ ના માર્ચની તા. ૧૭ મીએ એ ખાનવાના પ્રખ્યાત યુદ્ધમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહના માયામાં એકે તીર વાગ્યું, અંતે તે મૃત્તિર્જિત થયા. આથી કેટલાક સરદારો મહારાણાને પાલખીમાં ધાલી મેવાડ તરફ લઈ ગયા. મહારાણાને ન જોતાં સેના નિરાશ થઈ નાચલાગ ન કરી મૂકે, તેટલા માટે આશા અનળએ રાજચિન્હ ધારણ કર્યો. લદાઈ પૂર જોસમાં ચાલી, પણ અન્તે તો રજપૂતો હાર્યા ને બાદશાહ બાબરની છત થઈ. આ પરાજયને પરિણામે મહારાણા કુંભના સમયથી દિન—પ્રતિદિન અધિક ને અધિક તેજે પ્રકાશતો ને મહારાણા સંગ્રામસિંહના આ સમયમાં તેના પૂર્ણ તેજ પ્રકાશતો ચિતોડનો સુર્ય, રજપૂતોનો પ્રતાપ—સુર્ય એકદમ અસ્ત પામ્યા જેવો થયો. આધોર્વર્તની રાજકીય સ્થિતિમાંથી ચિતોડનું ઉચ્ચ સ્થાન આશ્ચર્ય ગયું, મેવાડના મહારાણા જોની અત્યક્ષ પ્રતિષ્ઠા અને અદમ્ય શક્તિને કારણે મેવાડના આશ્રયે અત્યારે ત્રગી રજપૂતોનું જે સંગઠન થતું હતું ને થયું હતું, તે આ હારથી નષ્ટ થયું. કાણોતા અને બસવા ગામ સુધીનીજ મેવાડની ધડીને સીમા રહી. બસવા ગામને પાદર આવતાં મહારાણાની મૂર્છા વળી તેમણે પોતાની સેનાના હાથ હવાલ પૂછ્યા. પોતાના પરાજયની પિછાન થતાં મહારાણાએ નિરાશ ન થતાં યુદ્ધની તૈયારી નવેસર કરવા માંડી. આ વખતે મહારાણાના સરદારોમાં એ પક્ષ પડ્યા. બાદશાહ બાબરની પ્રચંડ સેનાથી હાર ખાઈ હતાશ યએસા એક પક્ષે મહારાણાને યુદ્ધના વિચારથી દૂર રહેવા સમજાવ્યું. તો બીજા ગરવીર ને ઉત્સાહી પક્ષે લડવાની સંમતિ આપી પ્રથમ પક્ષનું એ શૌર્યદીન કથન સાંભળતાંજ મહારાણાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, કે 'જ્યાં સુધી હું બાબરને છતીશ નહિ, ત્યાં સુધી ચિતોડને પાદર પગ પણ નહીં મૂકીશ, આ દિનોમાં ને આ પરિસ્થિતિમાં મહારાણા ઘણા નિરાશ રહેતા હતા. કોઈને મળતા પણ નહીં, કોઈ સાથે વાતચીત પણ કરતા નહીં. મહેલની બહાર પણ નીકળતા નહી. ભાવિના બહુકારે અનિષ્ટની આશંકા કરી એ અમગનમૂર્તિ દુષ્ટહૃદય નીચ રાણી કરમેતીએ આવે સમયે પોતાના ૬-૫ વર્ષના બાળક પુત્રને માટે મહારાણા પાસે રણુચંદ્રોદરની જગીર માગી હોય, અને મહારાણાએ પણ સુવરાજ રત્નસિંહને સમજાવી તેની સંમતિ પૂર્વક તેને તે આપી માનીતીને સતોષી હોય, એ અસંભવિત નથી, પણ બનવાજોગ છે. વળી ઈશ્વારીમ લોદીને બાબરે હરાવેલો સાંમળી અને દિલ્હીની ગાદીએ રજપૂતોની શૌર્ય—જ્વળ ફરકાવવાના વિચારે બાબરની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાના નિશ્ચય પર આવ્યો. મહારાણા સંગ્રામસિંહે અન્તિમ પરિણામ અનિશ્ચયમક લાગતાં કુમાર બોજરાજ ને કુમાર કર્ણસિંહ દેવાત ન હોવાથી કુમાર રત્નસિંહનો સુવરાજપદે અભિષેક કર્યો હોય એ પણ વાસ્તવિક છે. તદુપરાંત મહારાણા રાણી કરમેતીના નીચ સ્વભાવથી પણ અચાત ન જ હોઈ શકે. તેની લોભી અને ખટપટી પ્રકૃતિથી પણ ડરીને લાવીમાં રાજ્યગાદી માટે કસદ—ટંટા ઉભા ન થાય, તેટલા માટે પણ મહારાણાએ આમ અમમ્યેની લીધી હોય. આથી વહેલો કુમાર રત્નસિંહનો સુવરાજપદે અભિષેક સંભવતો પણ નથી. અને તેમ કરી નાંખવાનું કંઈ ખાસ કારણ પણ નથી. વળી બાબર સમયે કુમાર રત્નસિંહની ઉંમર પણ

તત્પદને યોગ્ય થાય છે. એ સર્વ જોતાં ઉપર્યુક્ત વિવેચનની સત્યતા સંનિશ્ચય સ્વીકારવાનું યોગ્ય લાગે છે. ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યું તેમ મીરાંપતિ બોજરાજનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૧ ૧૫૦૨ થી વહેશે. 'કલ્પી શકાય તેમ નથીજ. કુમાર રત્નસિંહનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૫૩ નો વૈશાખ વદ ૮ ને રોજ થયાનું રા. મુનશી દેવીપ્રસાદ જણાવે છે. આ જન્મ તારીખની સત્યતા સ્વીકારીએ તો કુમાર રત્નસિંહના જન્મ વખતે મહારાણા સંગ્રામસિંહ (જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૨) ની ઉંમર માત્ર ૧૫ વર્ષની હોય, અને રત્નસિંહની જન્મ-દાત્રીની ઉંમર સહેજે ૧૩ વર્ષની હોય! કુંકમાં રા. મુનશી દેવીપ્રસાદનું કુમાર રત્નસિંહના જન્મ સંબંધેનું કથન જોઈએ. રા. તનસુખગમ ત્રિપાઠીનું બોજરાજ, કથુસિંહને રત્નસિંહને ધનબાઈના પુત્ર હોવાનું કથન સ્વીકારીએ વા સામાન્ય છુદ્ધિ પશુ નાના મોટાના પ્રમાણમાં વિચાર કરીએ, તોય રત્નસિંહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૩-૦૪ પહેલાં સંભવનો નથી. કુમાર રત્નસિંહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૩-૦૪ પછી આ પ્રમાણે સંભવે છે તે પહેલાં તો નહીંજ.

વળી મહારાણા રાયમલના ત્રણ પુત્ર પૃથ્વીરાજ, જયમલ અને સંગ્રામસિંહની વચ્ચે પશુ રાજગાદી માટે આપસમાં કલહ થયો હતો. કહે છે કે એક જ્યોતિષીએ તે બીમલ ગામના દેવી-મંદિરની દેવીના અવતારરૂપ મનાતી કોઇ પૂજારણે ત્રણ કુમારના જન્મક્ષર હસ્તરેખા જોઈને અને દેવી પ્રભાવે ભવિષ્યને વર્તમાનમાં લાગીને એમ ભાખ્યું હતું કે રાજયોગ સંગ્રામસિંહના ભાગ્યે છે, મેવાડના સ્વામી રાયમલના ઉત્તરાધિકારી કુમાર સંગ્રામસિંહ થાય તેમ છે. ' આ કથનથી દોરાઈ એ ત્રણેય ભાઈ વચ્ચે ધણી કલકલટા થતા ત્રણેય ભાઈ વીરનર હતા, એક બીજીથી જરા પાછા પડે તેવા ન હતા. પૃથ્વીરાજ અને જયમલ એક થઈ ગયા અને ઉભય-શત્રુ સંગ્રામસિંહ એકલા પડ્યા. સંગ્રામસિંહે અનેક સંકટો વેઠ્યાં, વનવાસ ને ગુપ્તવાસ પશુ ગુપ્ત સ્વરૂપે એક વખત એક નિમિત્ત અરણ્યમાં કોઈ ઘટદાર વૃક્ષની શીળાં છાયામાં ગુપ્તરૂપે એ સંગ્રામસિંહ સુતા હતા તેમના માથા ઉપરથી એ છાયા જરા ખસી, ને એ ઘટદાર વૃક્ષને પશુ જોઈ ભયભ્રમ સૂર્યનારાયણ તેમનામાં સંકાંત થવાને વા તેમને કંઈક દિવ્ય સંદેશ સુણાવવાને તેમના કણ્ઠે આગળ આવ્યા. સૂર્યનો પ્રકાશ તેમના માથા પર પડ્યો. એટલામાં એક મણિ-ધર ત્યાં આવ્યો, અને પોતાની કૃણા વિસ્તારી કુમારને છાયા અર્પી રહ્યો. નજરે નિહાળેલ આ ચમત્કારથી અને તે જ્યોતિષી ને પૂજારણના ઉલ્લેખાત ભવિષ્યકથનથી દોરાઈ અજમેર જીલ્લામાં આવેલ શ્રીનગરના સરદાર પરમાર કર્મચંદ તેમને આશ્રય આપ્યો, અને પોતાની એક કન્યા પશુ તેમને પરણાવી. આ કર્મચંદના વંશમાં આજે પશુ અમેરીના સરદાર મેવાડના બીજી પકિતના સરદારમાં મુકાય છે. અરણ્યવાસમાં કુમાર સંગ્રામસિંહે પોતાના દિન કેવા મહા કષ્ટમાં ગાળ્યા, તત્કર્ષક પશુ એક બે દંતકથા છે. એ દંતકથા વાંચતાં આપણને મહાન ઓલ્ટેડનું સ્મરણ થાય છે. હવે સોલંકી ગવ હરરાજના પુત્ર સુરતારણની એક રૂપવતી પુત્રીને કારણે કુમાર જયમલ ને સુરતારણની વચ્ચે યુદ્ધ થયું ને તેમાં કુમાર જયમલના પ્રાણ ગયા. વળી મહારાણા રાયમલની પુત્રી આનંદબાઈના પતિ સોલંકી રાય

જન્મભાસને ઠેકાણે લાવવા જતાં રાવ જગભાસની જ પ્રપંચ જાળમાં ફસી કુમાર પૃથ્વીરાજ વિષયપ્રયોગે કુંભજગત્થી થોડેક દુર વન-વગડામાં મૃત્યુ પામ્યા. હજી સંગ્રામસિંહ રાવ કર્મ ચંદને આશ્રયે ગુપ્તરૂપ જ રહેતા હતા, મહારાણા રાયમલ પછુ તેને મૃત માનતા હતા. કુમાર સંગ્રામસિંહના ગુપ્ત વાસની પિછાન થતાં મહારાણા રાયમલે તેમને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા, અને તેમને પોતાના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા. કુમાર મંગ્રામસિંહની આંસર્વ પરિસ્થિતિ અવલોકતાં તેમણે આ રાજદ્વાર લાગ ને આ અરણ્ય-વાસ ૨૦ વર્ષથી ૨૪ ની ઉમ્મર તક કર્યો હોય એમ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૦૧ માં લગ્ન થયા બાદ ચિતોડને રાજદ્વાર સોંપી રાણીને અને ભોજરૂપ એકાદ સંતાન મૂકીને ઇ. સ. ૧૫૦૨ ના અરસામાં કુમાર સંગ્રામસિંહે ઉપયુક્ત કલહને પરિણામે અરણ્યવાસ અંગીકાર કર્યો, અને લાંબી મહારાણા રાયમલના મૃત્યુ પૂર્વે એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૬ ના મે તા. ૨૪ (વિ. સં. ૧૫૬૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૫) ની પૂર્વે એક બે વર્ષ અગાઉ તે ચિતોડમાં ફરીથી આબા. આ કલહ ટંટાના સમયમાં આ તેમના અરણ્યવાસમાં, અને તેમના વડીલ બહુઓની તલ-વાર ન્યારે તેમના ઉપર લમી રહી હતી તેવામાં હાડા નર્મદ પોતાની પુત્રી કરમેતીનાં લગ્ન કુમાર મંગ્રામસિંહ સાથે કરે એ સંભવનું નથી. વળી આ અરસામાં મંગ્રામસિંહનું કર્મચંદની પુત્રી સાથે જે લગ્ન થયું તે પછુ કર્મચંદે મંગ્રામસિંહની કંછક અદ્ભુતતા નિહાળી તેથી થયું. તદુપરાંત કુમાર રત્નસિંહની માતા ધનબાઇ પછુ સામાન્ય પ્રમંગે રાણી કરમેતીની પહેલાં પરવ્યાં હોઇ શકે. કુંકામાં રાણા મંગ્રામસિંહનું પ્રથમ લગ્ન સોલંકી કુંવરી કુંવરબાઇ સાથે, બીજી કર્મચંદની પુત્રી સાથે, ત્રીજી ધનબાઇ સાથે, અને ચોથું હાડા નર્મદની પુત્રી સાથે થયું હોય એમ આ સર્વ વિવેચન પરથી સહેજે સમગ્રમ તેમ છે; એટલે કે કુમાર રત્નસિંહનો જન્મ ઉપર જણાવ્યું તે કરતાં પછુ ચાર પાંચ વર્ષ પછી થયો સંભવે છે, એટલે કે તેમનો યુવરાજપદે અભિષેક થયો, ત્યારે તેમની ઉમ્મર કંકત ૧૬-૨૦ વર્ષની સંભવે છે. આ ઉમ્મર પહેલાં યુવરાજપદે અભિષેક થયો સંભવે પછુ નહીં, અને તેમ કરી નાંખવાનું કંછક આકસ્મિક કે આવશ્યક કારણ નથી.

આ સર્વ વિવેચનને અંતે ઇ. સ. ૧૫૦૧-૧૫૦૨ માં કુમાર ભોજરાજનો જન્મ થવાનું આપણને સનિશ્ચય સમગ્રમ તેમ છે. ૧૮-૧૯ વર્ષની ઉમ્મરે એટલે કે ઇ. સ. ૧૫૧૬-૨૦ માં કુમાર ભોજરાજનું લગ્ન થયું. તેમ કુમાર રત્નસિંહનો યુવરાજપદે અભિષેક ઇ. સ. ૧૫૨૨ પહેલાં સંભવનો નથી; અને ભોજરાજના મૃત્યુ બાદ તરતજ એ અભિષેક થાય એ પછુ આર્થાવર્તને આંગણે અસંભવિત છે. વળી કરમેતીની સ્વાર્થભાવના પછુ તેના બે બાળક પુત્રોની ઉમર કંછક ૯-૫ વર્ષની હોય, ત્યારે જ એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૬ ની આખરમાં સંભવે અને તેની અગાઉ એકાદ વર્ષ પૂર્વે એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૬ની સરૂઆતમાં વા ઇ. મ. ૧૫૨૫ ના અંતમાં કુમાર રત્નસિંહનો યુવરાજપદે અભિષેક થાય. તેની અગાઉ એકાદ બે વર્ષ પૂર્વે એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૩-૨૪ માં કુમાર ભોજરાજનું મૃત્યુ થયું લેખાય, એથી મોડું કે વહેલું થવાની સંભાવના અપરિત અને અસંભવિત છે. કુંકામાં કુમાર ભોજરાજનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં, લગ્ન ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં, અને મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૫૨૩ માં થયું એમ ચાનીએ છીએ.

કુમાર બોજરાજના આ કાલનિર્ણય ઉપરથી મીરાંબાઈનો કાલનિર્ણય કલ્પવૈ હવે સહેલ છે. મીરાંના લગ્ન ૧૭ વર્ષની ઉંમરે થયાં, કલ્પીએ, તો મીરાંનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૩-૦૫ માં થયો સંભવે છે. આથી વહેલો તેમનો જન્મ સંભવતો નથી. રા. તન:સુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાડીનો મીરાંબાઈના જન્મકાલનો નિર્ણય ખોટો નથી, પણ સનિશ્ચ નથી. કેમકે તેઓથી જણાવે છે તેમ મીરાંનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૫૦૪ સુધીનો છે. તેમનો તેમના લગ્ન કાલનો નિર્ણય પણ તેવાજ છે, કેમકે મીરાંનું જન્મ ઇ. સ. ૧૫૧૭માં થયું એમ તે કહે છે. વાસ્તવિક રીતે ઉપર જણાવ્યું તેમ તે વિ. સં. ૧૫૨૦ માં થયું સંભવે છે. સાથે સાથે લખતું પડે છે કે શ્રીયુત ટોડ આદિ વિદ્વદ્વર્ણોના પણ એ સર્વ નિર્ણય ખોટા છે, અમારા મંતવ્યે કંઈક અસંભવિત છે.

બાલ્યાવસ્થામાં જ મેડતાણી મીરાંબાઈનાં માતૃશ્રી દેવલોક પામ્યાં હતાં; અને તેથી તેમનું પાલન-વર્ધન તેમના દાદા રાવ દ્વાજીએ કર્યું હતું. રાવ દ્વાજીના, દાદામાં મેડતા ઇ. સ. ૧૫૧૮ ની સાલમાં આવ્યું; એટલે કે તેમની માતાનું અવસાન ઇ. સ. ૧૫૧૭-૧૮ માં મીરાંબાઈ બાર-તેર વર્ષનાં હતાં ત્યારે થયું લાગે છે, કેમકે માતાનું મૃત્યુ થતાં મીરાંબાઈ દ્વાનાં બોલાવ્યાં મેડતા ગયાં. વળી “વરથોડા-દર્શન” પરની દંત-કથા સત્ય માનીએ તો તે પણ આજ સમયને યોગ્ય છે. નમાઈ સ્થિતિનાં ફળવાન ને નરકારી બાળક ઉદ્ધત ને ઉચ્છ્રાંખલ બનવાને બદલે બહુધા વિનયી ને આસાંકિત થાય તે પ્રમાણે મીરાંબાઈ પણ આશાપાલક ને વિનયી હતાં. દેવી નમન’ સખી જે દંતકથા તે, તે આ અમારા મંતવ્યે અસત્ય છે. મીરાંના આ ગુણનું માત્ર અત્ર સૂચન કર્યું છે, તેમનાં કાવ્ય પરથી પણ તે ગુણ સિદ્ધ થાય તેમ છે. અત્ર આ સૂચન આવશ્યક છે, કેમકે અત્યાર સુધીના લેખકોએ મીરાંબાઈની નમાઈ સ્થિતિને અગે મીરાંની સૂકૃતિ ને વર્તન ઉપર જે અસર થાય, તેનું નિરૂપણ જરા પણ કર્યું નથી. અત્ર આનું સંવિસ્તાર વિવેચન અરથાને છે, તેથી માત્ર સૂચન કરી સંતોષ માનીએ છીએ. દંતકથા કહે છે કે આ સમયે તેમની સાથે તેમના કાકા વિરમદેવના પુત્ર અને મોગલ સમ્રાટ મહાન અકબરની ગોળીને પ્રાણપુરપથી વધાવી લેનાર ચિતોડ સંરક્ષક મેડતીઆ કુલબૂધણ વીર જયમલ પણ હતા. બન્ને બાળકનું પાલન-વર્ધન રાવ દ્વાજીને ત્યાં થયું હતું. ઉભયને એક બીજાના સહવાસ-સંસ્કારનું અનુપમ ફળ મળ્યું હતું, ઉભય વર્તન ને પ્રકૃતિમાં ઉદાત્ત નિવડ્યાં હતાં. ઉભય શ્રીકૃષ્ણનાં લક્ષ્ણ હતાં, ઉભય આર્ચાવર્તને આંગણે અમર નામ મૂકતાં ગયાં. કહે છે કે વીર જયમલ મીરાંથી નાના હતા. અને અમુક પ્રસંગે મીરાંબાઈએ તેમને અતુલ આશીર્વાદે અપનાવ્યા હતા વીર જયમલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૭ ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૧૭ થીને રોજ થયો હતો, એટલે તે મીરાંથી ત્રણ વર્ષ નાના હતા. રાવ દુદાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૧ માં, તેમના પરીક્ષ પુત્ર વિરમદેવનો ઇ. સ. ૧૪૭૭ માં, અને વિરમદેવના જન્મ ઉપરથી સામાન્ય બુદ્ધિએ કલ્પીએ તો મીરાંના પિતા રત્નમિહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૭૯-૮૦ માં થયો હતો. મેડ-તીઆ કુલના આ કાલની સાથે મીરાંનો ઉપર્યુક્ત કાલનિર્ણય મર્ત રીતેય અસંભવિત આવે છે, તેની સપ્રમાણ સત્યતા પ્રતિપાદિત કરે છે.

ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં મીરાંઆઇનાં લગ્ન થયા, અને ઇ. સ. ૧૫૨૩ માં તેમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. ત્યાગ બાદ તે કેટલાં વર્ષ જીવ્યાં, અને તે સમય તેમણે ક્યાં ને કેની રીતે વ્યતીત કર્યો—એ હવે નક્કી કરવાનું. મીરાંઆઇના જીવનલેખકો આ કાવતો નિર્ણય બરાબર કરી શક્યા નથી, કેમકે આ પછીનો તેમનો ઇતિહાસ અનેકાનેક કારણે સંદિગ્ધ છે, તેની સંપ્રમાણતા બહુ મળતી નથી. અમારા મંતવ્યે અત્યાર સુધીનો અમારો નિર્ણય સત્ય ને સનિશ્ચય છે હવે પછીનો નિર્ણય કરવામા બીજાએ કયું તેમ અમે પણ અમારા કંપનાના થોડા દોડાવીએ છીએ, છતાંય તે મીધે રસ્તે દોડે એ જોવાનો, અને તેની કંઈક સંપ્રમાણતા દર્શાવવાનો યત્ન કરીશું, મીરાંના કાલ નિર્ણય પર આવો સવિસ્તર લેખ ગુજરાતના સાહિત્યમાં નથી. આમાં પણ અનેક દોષ હોય, પણ આ લેખ સંશોધક ને માર્ગ દર્શક નિર્દેશક થવાનો છે, અને એ આશામાં જ અમે અમાગ આ પ્રયત્નની સફળતા માનીએ છીએ, એથી વધારે અમને લોભ નથી.

મીરાંઆઈ વિધવા થયા. રૂઢિના મધને તેમને માટે એકજ માર્ગ ખુલ્યો રાખ્યો હતો, અને તે મંત્રી થવાનો. નેમની પહેલા અને તેમની પછી પણ આ રિવાજનું એકાદ—એ અપવાદ મિવાય પાલન થયું જણાય છે રાજકુળને દાર આ રિવાજ અંગ્રિક હોય, કે સ્ત્રી રાજાત્વ તાને અગે તેનો ત્યાગ કરતો હતો એ પ્રથમનો ઉત્તર અર અમે આપી શકના નથી એ રિવાજના ત્યાગપૂર્વક મીરાં કૃષ્ણ ભક્તિને માર્ગે ધખ્યા મીરાનો ધર્મ—નિર્ણય કરવામા અમારા મંતવ્યે આ બીના માધનરૂપ છે. બાનો ઉત્તેજ સરખોએ કોઈપણ લેખકે અત્યાર સુધી કર્યો નથી તો તેના વિચયનની તો વાત જ શી ? અમારા વિષયને અગે આ બાનતેનું વિચયન અત્ર અગથાને છે તેથી તેનું માત્ર સૂચન કરીએ છીએ.

મીરાં વિધવા થના અતપુર (રાણીવાસ) વિભાગમા એક મામાન્ય જન તરીકે ગહેવા લાગ્યા. રાજપુતમા સર્વ સ્ત્રીજન સૌભાગ્યવની તેમજ વિધવા—એક મરખા અતપુર (રાણીવાસ) વિભાગમા ગહેતા. તે પ્રત્યેકને તેમના દરજ્જા યોગ્ય નોકર ચાકર અપાતા, અને તેમની રાજપદવીની યોગ્યતા મચવાતી. મીરાંઆઇ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયે રાણીવાસમા યોગ્ય અધિકારમાં ને યોગ્ય પરિવારમા રહેવા લાગ્યા પાનાના છપ્પદેવની આગાધના કરતા, અને અતિથ્ય—બાવનાએ સાધુ—સતનુ આનિથ્ય કરતા. આનિથ્ય જ્યાં સારૂ થાય, ત્યાં મામાન્ય રીતે અતિથિ જન વધારે પ્રમાણમા જાય એ પ્રમાણે મીરાંને રાજઆગણે તેમની ઉત્તરતા અને ઉદારતાને બંને માધુ—મનોની કા જામતી. ગજઆગણે ખર્ચની કમીના હોતી નથી આ મર્વ મીરાંને દાથે પોપાતા હવે મહાગણા મંદ્રામમિંદની ઉદાર પ્રકૃતિ ને ઉદાર સ્વભાવ સુવિખ્યાત છે. એ ઉદારતા ને એ ઉદારતા મીરાં પર પણ હતી જ. તેમના કેઇ પણ કાર્યમા મહાગણા તરફથી જગાય અતગાય કે આડીખીવી ન થતી. તેની આડીખીવી વા અનગાય કરવાનો વખત પણ મહાગણાના વ્યવસ્થા જીવનમાં ન હતો. વળી એવા અતગાય વા આડીખીવી થયું કંઈએ, મીરાંને મહાગણા સંદ્રામમિંદ તરફથી પાડન થતું અડલેખીએ, તો પેનાની

દુખીઆરી દિકરીને દવનાર ગણી વિરોધી થઈ મેડતીઆ રાઠોડો બાદશાહ બામરની સાથેના મહારાણા સગ્રામસિંહના ખાનવાના ઇ મ ૧૫૨૭ ના યુદ્ધમાં ગણુને મહાય ન કરે આ યુદ્ધમાં મીરાના પિતા રત્નસિંહ તથા કાકા વિરમદેવ ઉભય રાણાના પક્ષમાં બહાદુરીથી લડ્યા હતા રાવ રત્નમિહે તો ગણુના જ પક્ષમાં રહી એ યુદ્ધને આગણે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા આ તેમના મનઘથી મીરા ચિતોડ હતા એમ પણ કંઠી શકાય તેમ છે, ન ક'પાય તેમ નથી દુકામાં મીરા ત્યા રાણીવાસમાં રહેતા, અને ઇશ્વરભક્તિમાં ને ગાધુસતના આનિથ્યમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા, મહારાણા સગ્રામસિંહની પછી તેમના પુત્ર કુમાર રત્નમિહ ચિતોડની ગાદીએ આવ્યા રા ભાનુસુખરામ નિર્ણયુરારામ મહેતા લખે છે કે ' તે સુખી નહતો, માહોમાહેના જીઆથી તે હેરાન હતો આ રત્નસિંહની પ્રકૃતિ તેમજ સ્વભાવ મારો હતો પણ દુષ્ટા કર્મોત્તીની પ્રપચ્છળથી, રાજ્યભોજે તેનાથી કગતી ખટપટાથી કાવત્રાથી તે એક દિન પણ શાંતિ સહી શક્યા ન હતા આવા કપલ-કાવત્રાથી તે પ્રતિદિન હેરાન થતા હતા વળી તેમનો ધણો રખત મહમદ ખિનજી સાથેના યુદ્ધમાં ગયો અને અતમા પણ એ શત્રુતાને આગણે તેમણે પોતાના દેહનુ અધિદાન આપ્યું ગળ તરીકે તેમની યોગ્યાયોગ્યતા ગમે તેવી હો, પણ તેમનું ખાનગી જીવન સાફ હતું ઉપર દર્શાવ્યું નેમ તે વ્યવમાથી ધણું હતા તેમના દુકા સમયના-૫ વર્ષના રાજ્ય-કાલમાં તે પોતાના કાર્યથી પરવારતા નહીં, તો મીરાને પીડન કરવાનો તેમને કપાથી અવકાશ પ્રાપ્ત થાય ? વળી તેમના સ્વભાવ ને પ્રકૃતિની ઉદાત્તતામાં મીરાગાઈને પીડન કરે તેની નીચતા પણ કપાથી પ્રવેશે ? સગ્રામસિંહના વખતના ને અસારે પણ ચાલુ એવા રાજ્ય-સચીવો વા ગજપગિવાર પણ તેમને તેમ કરવાની સનાહ કેવી રીતે આપે ? દુકામાં રાણા સગ્રામસિંહ ના સમયમાં જોમ ખનતુ, તેમ આ સમયમાં મીરાએ પોતાના દિન સામાન્ય સ્થિતિમાં વ્યતીત કર્યા મહારાણા રત્નસિંહ પછી એ કર્મચડાળ કરમેતી-પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યા એ ગળ્ય કરનાને મીનકુલ નાલાયક હતા ખિદમતદારો ઉરાત સાત હજાર પહેલરાનોને તેણે પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા અને જૂના નોકરોને દુઃ કર્યા તો કેટલાકની માઝી સનાહ અનગણી આ ખિદમતદાર અને આ પહેલવાન રાણાના પૂર્ણ વિશ્વામના સ્થાન બન્યા અને તેમના બગ અને તેમની સનાહ પર આધાર રાખી દોરાઈ રાણા વિક્રમાદિત્ય ચિતોડને રાજ્યાર ગળ્ય કરના લાગ્યા તેની આ ઉચ્છ્રખનતા અને અવિવેકી તેમજ અવિચારી કૃત્યને અગે ગળ્યના સ્તભરૂપ રજપૂત સરદારો પણ આપોઆપ એક પછી એક અનગ થયા અવતર થઈને રાજ્યના શત્રુ બની પોતપોતાને સ્થાને નર્ઈ વસ્યા આ કુપાન ને હલકટ પરિવારના યદા ના મહારાણા વિક્રમાદિત્ય નાદાન ઉમ્મરના હોઈ ચદયા કુપાન ગણી કરમેતીએ પણ તેમાં ઉમેરણ કર્યું, અને આ સરને પગિણામે મીરાના પીડનની અવધ ન ગહી, તેમને માથે મીતાની વીતી

મરજદ-ધન ને માની સરકારી ને સુશીન વિવેચતા ને વિચારવતા સાધુચરિત મીરાગાઈ પતિના જીવતા વા ત્યાગમાં ચિતોડને રાજ્યાર સાધુ-સતોના અખાડા જમાવી તેમની સગતમાં નૃત્ય-ગીત કરતા ફરે, તેમની કાળે-અકાળે પોતાને રાજમહેનને દાર દા

જન્માવે, એ અમને તદ્દન અસંભવિત લાગે છે. જનકરાયની જેમ મીરાં દેહી પણ હતાં, વિદેહી પણ હતાં—વ્યવહારી પણ હતાં, વિરાગી પણ હતાં. જે લેખકોએ મીરાંનાં જીવનની આ કથાનું અવલોકન કર્યું નથી, તેમણે જૂલ ખાધી છે, એમ અમે માનીએ છે. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ પણ વિધવાના હૃદયમાં જે અનેકાનેક બાળતોની મુંઝવણ થાય તે વિધવા જ જાણે અને તે અત્ર વિચારણીય છે. વળી તેમની નમાઇ ને ન્યાપી સ્થિતિ તેમજ તેમની ૨૧-૨૨ વર્ષની ઉંમર પણ અવલોકનીય છે. અમુક માર્ગે વળવું, એમ મનિશ્ચયે થયા પછીથી પણ યોગ્યાયોગ્યના વિચારે તેમજ કાવિક-માયિક ભયે અનેક પ્રકારની મુંઝવણ તેમની આડે આવે છે. એટલે અત્યાર સુધી એટલે રાણા રત્નમિહના અન્ત સુધી એ મીરાંએ રાણીવાસને આંગણે જેમ કંઠાય તેમ સુખદુઃખમાં પોતાના દિન કાઢ્યા. હવે વિક્રમાદિત્યનાં રાજ્ય હતાં, જીવનનાં રાજ્ય હતાં. રાણા વિક્રમાદિત્યને, તેની માતા કરમેતી કે તેમના આ કુપાત્ર પરિવાર મંડળને ધર્મ્યોધર્મ્યનું જ્ઞાનજ ન હતું. મૂળ મીરાં ગાંડા ને ભાંગ પીધી, તેના જેવો તેમનો ઘાટ હતો. એટલે તેમના તરફથી મીરાંના પીડનની શરૂઆત થઈ, મીરાંના મેડના ત્યાગમાં અને રાણાના ચિતોડના પ્રાણ ગુમાવ્યામાં તેની પૂર્ણાકૃતિ થઈ.

રાણા રત્નમિહના સમયમાં મીરાંને ગજદાર જેવી સાધુ-સતીની બીડ થતી હતી, તેવીજ બીડ આજે પણ થતી હતી: આ સાધુ-સતીનું આતિથ્ય મીરાં પૂર્ણ આદરથી કરતી. સંપ્રામર્સિંહ વા રત્નમિહ જેવા ઉદાત્ત આત્માની નજરમાં આ ન આવે તે સર્વ રીતે સંભવે છે. પણ આતિથ્યનો આ જહાંગીરી ખર્ચ મીરાંની ઔરમાન સાસુ કરમેતીની નજરમાં ન આવે, એના નીચ અને હસકટ સ્વભાવને ન ખૂંચે, એ અમભવિત છે. આને પગિણામે મીરાંના ઉપર અનેક આરોપ મૂકાયા, અનેક તર્કોટો ગ્યાયાં. ‘પડતા પર મો કાઈ પાડુ મારે’ એ કહેવત અનુસાર ગણના નીચ ને હસકટ પરિવાર-મંડળે તેમાં ઉમેરણ કરવામાં કમીના ન રાખી. રાજમંડળમાં ભોજગજનાં પત્ની તરીકે તેમનો માન મરતબો કંઈક વધારે, અને તે દરજ્જાનો ખર્ચ પણ તેમને ખુચે. આવાં આવાં અનેકાનેક કારણે વિક્રમાદિત્યનાં પીડનો વધ્યા, નાગપ્રેયણ ને વિપ્રપ્રેયગ જેવા મીરાંનું મૃત્યુ સાધવાના પ્રયત્ન રચાયા. પહેલેજ પગલે રાણા વિક્રમાદિત્યે આ સાધુ-સતીના આગમન ગજદારે લાંબન રૂપ છે, એમ ગણી મીરાંનાઈને તેમના રાણીવાસથી દુર કર્યા તેમનો પરિવાર કમી કર્યો, અને તેમની ગજપદ્મીમા ન્યુનતા આણી. અતિમ પગલે નાગપ્રેયણ ને વિપ્રપ્રેયગ યોગ્યયા.

રાણા વિક્રમાદિત્યના પાપનો ઘડો પણ હવે ભરાતો હતો: તેના જીવકાવાની, કુટવાની આડે એ મગવડ્લકિતવીન મીરાંનાઈનો તેજસ્વી પ્રતાપ આવતો હતો. આર્ષેમદિયા પોતાના શ્વસુર-પક્ષ તરફથી પડનાં દુઃખની વાત-વરાણ પણ પોતાના પીપરપક્ષ આગળ કાઢતી નથી, અને એમાંજ આર્ષે લક્ષનાની ઉદાત્તતા, કુલવત્તા લેખાય છે.

મહારાણા સંત્રામસિંહ અને રાણા રત્નસિંહના અમલમાં મીરાં રાણીવાસમાં દુઃખના અનેક નાના-મોટા પ્રસંગમાંથી પસાર થયાં હશે, પણ તે સામાન્ય હોય મેડતીઆ રાઠોડોને કાને પણ ન પહોંચે, અને મીરાંની ઉદાત્ત પ્રકૃતિ તેવાની ગંધ પણ ત્યાં નજ નવા દે. પણ રાણા વિક્રમાદિત્યનાં આ પીડનો હૃદયહાર હતાં. જાહેર હતાં મીરાંને રાણીવાસથી દુર કરી એક અલગ સ્થાનમાં રાખ્યાં એ કંઈ નાનીસુની વાત ન હતી, મીરાંના અપમાનની અવધિ ન હતી. અને આવી વાત ઉડતી ઉડતી મેડતીઆ રાઠોડોને કાને પહોંચે એમાં જરા પણ નવાઈ નથી. રાણા વિક્રમાદિત્યનાં આવાં પીડન-પરાક્રમે સાંભળતાં અને તેની સત્વતા સાત થતાં મેડતીઆ રાઠોડોને કોઈ પ્રજ્વલી ઉઠ્યો. આ તો તેમનાજ કુલને કલંકિત કર્યાં જેવું તેમને લાગ્યું. આ પીડનોની જ્યારે હદ ન રહી, અને ઉપરનો દેખાડો માત્ર કરવાને રાણા વિક્રમાદિત્ય મીરાંને સીધે રસ્તે આવવા સમજાવવા લાગ્યો, ત્યારે મીરાંએ પણ એકજ નીચેના આશયનો ઉત્તર દીધો; અને તે એ, કે ' રાણાજી, મરજાદ-માઝા જહુ રાખી, બહુ પાળાં: આપના એ રાણીવાસમાંથી મને દૂર કર્યાના અવિચારી કૃત્યે મને એ અંત:પુરના બંધનથી મુક્ત કરી, અને એ મુક્તિનો લાલ પણ હવે લીધો. મીરાં જદેલ થઈ ધારો, મીરાંએ કાળી કામળ ઝોટી ધારો, હવે તેને કંઈ નથી. ' મીરાં પણ હવે વિકાર્યા, અને સાધુ-સંતોની ઠઠ જમાવી પોતાના અલગ વાસમાં નિરંતરાય પ્રભુલકિત કરવા લાગ્યાં. આ રકઝક પણ કંઈ જાની ન રહે. કોથાગિયી જળતા મેડતીઆ રાઠોડ વિરમદેવે બધું-પુત્રી મીરાંને મેડતે બોલાવી લીધી. બન્ને કુળ વચ્ચે વેર જન્મ્યાં. મીરાં ચિતોડને છેલ્લા પ્રણામ કરી મેડતા ગયાં. ચિતોડનાં પુણ્ય પરવારી ગયાં, તેને માથે કાળચક્ર ફરવા લાગ્યું.

મીરાંબાઈનો ચિતોડ-ત્યાગ ઇ. સ. ૧૫૩૨ (વિ. સં. ૧૫૮૯) ના અરસામાં અમે માનીએ છીએ; કેમકે ઇ. સ. ૧૫૩૨ ના નવેમ્બરની તા. ૧૬ (વિ. સં. ૧૫૮૯ ના માગમર વદ ૪) ને રોજ ગુજરાતનો સુલતાન બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર ચઢી આવ્યો. મહારાણા વિક્રમાદિત્યની કુનીતિને લઈ આ સમયે કેટલાક રજપૂત સરદારોએ તેને સહાય કરી ન હતી, અને તેટલેથી ન અટકતાં શત્રુને કોલાતો બેદ જતાવવા શત્રુ પક્ષમાં જઈ બળ્યા હતા, દિલ્લોનો બેદ જતાવતા હતા. મીરાંની ચિતોડ-ત્યાગ ઇ. સ. ૧૫૩૨ ના અરસામાં અમે સનિશ્ચય મુજબ છે, કેમકે અત્યાર પહેલાં લડાયેલી દરેક લડાઈમાં મેડતીઆ રાઠોડો ચિતોડના મહારાણાઓની પડખે લડ્યા હતા, અને તેમ કરવામાં તેમણે કોઈ સમે પાછી પાની કરી નહોતી. મેડતીઆ રાઠોડો એટલે ચિતોડના મહારાણાના જમણા હાથ; યુદ્ધને વ્યાંગણ મરી જણતા હોય તો તેજ. વિક્રમાદિત્યના મીરાં-પીડનના કારણે મેડતીઆ રાઠોડો કદા શત્રુ બન્યા હતા, અને તેજ કાગળે આ યુદ્ધમાં તેઓ સામેજ ન હતા, વિક્રમાદિત્યના સહાયક-મંડળમાં ન હતા. રા. લાનુસુખરામ નિર્યુષ્ઠરામ મહેતા લખે છે, કે 'વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ૨૦ વર્ષની હતી...આનો લાલ ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે ઇ. સ. ૧૫૩૨ (વિ. સં. ૧૫૮૯) માં ચિતોડ પર ઘેરો લાલોને લીધો. ચિતોડના બચાવ અર્થે છુંદીથી હાડા, જોધપુરથી રાઠોડો, અને મેડતાથી મેડતીઆ શરવીરો આવ્યા હતા. ' પ્રથમ તો વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યા ત્યારે નહીં, પણ ગાદીએ

આવી ગળ્ય ક્યાં માદ મગલ પામ્યા ત્યારે નેમની ઉમર ૨૦ ની નહીં પણ ૧૯ ની હતી વળી ' દેદા ગ્લમિહતાના ' તત્કાલ ઉ નેજે દેદાના પુત્ર પતિવાગ-મેડતીઆ ગરોડા ધાગવામા ગ લાનુસુખગમ જન મરે છે મેડતાના ગવ દૂન અને આ ગ્લમિહતા પુત્ર દેદા-એ મે એક નથી, પણ જૂદા છે વળી આ મમયે ગ્લમિહતા એ પુત્ર દેદા દેવાત ન હતા, ગ્લમિહતાને પુત્ર ન હતો યુદની આવી પગિસ્થિતિ હોઇ ગણાને સુનતાન માથે મહામૂ-એ પણ મધિ ક્યાં વગર છુટા ન હતો ગણા વિક્રમાદિત્યે સુનતાન બહાદુરને મહા-સુનતા ગ્લમિહતા મુદ્દ, મોનાની કમગેગી, ૧૦ દાથી, ૧૦૦ યોડા, અને થોડીક રમ્મ આપી મધિ કરી પણ આવી મધિ તે કટના દિન ટકે ? આ યુદમા ગણી કમ્મેતીએ મોગન મન્નાટ હુમાયુની મદદ માગી હતી, પણ હુમાયુએ તેને તે જગ પણ આપી ન હતી [આદશાહ હુમાયુએ આ મમયે ગણી કમ્મેતીની માગણી સ્વીકારી વિક્રમાદિત્યને મદદ કરી હતી, એમ જણાવી ગણી કમ્મેતીએ આદશાહ હુમાયુને તેની ગમ્મડની મિથિતિમા મદદ માગતાય મદદ ન કરી એમ ઉપગ્રા પગ અપમગી થયાનો આગેપ ગણી કમ્મેતી ઉપર ઇતિહાસના ધણા પાંચ પુસ્ત મા મુમયો છે આ પણ તત્ત્વ અમત્ય છે આદશાહ હુમાયુએ ગણી કમ્મેતીને મદદ કરી નથી તો ગણી કમ્મેતી જેવી સ્વાર્થી ને નીચ ગણી ભદ્રાચથી હુમાયુને મદદ કેરી રીતે મર ?]

આ યુદને અતે પણ રાણી કમ્મેતી કે તેના પુત્રની નીતિ કે વર્તન ન મુખ્ય ખીજ પણ કેનાકે ગજપૂત મદદરો સુનતાન બહાદુરશાહને જમ મળ્યા, ને તેને ચિતોડ મેવાની મનાહ આપી આદશાહ હુમાયુની માથે સુનતાન બહાદુરશાહને શત્રુતા હતી સુનતાન બહાદુરશાહને ચિતોડ જેવો કિન્નો હમ્તક મવાની ખામ અગત્યતા હતી એટલે તે ચિતોડને મર મવાને ફરીથી ચિતોડ ઉપર ધમ્યો ખીજ માણુ આદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહ માથે લલચાને મર ચિતોડ તમ્મ પ્રયાણ કરું ગણા વિક્રમાદિત્ય સુનતાન માથે મહા ને સાવેન સધિને પગિણામે ગાદેન હતો સુનતાનના આવા મોચિતા ને અણચિત-આ હ નાને માટે જરા પણ તૈયાર ન હતો ગમગમ મધા મદદરો સુનતાન બહાદુરશાહને મગી મયા હતા અને માકી ગલા તેમાથી બગભગ મધા તત્કાલ નવા હતા સુનતાન બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર મદદ આવે છે, એવી ખજ મામજનાની માગ ગણી કમ્મેતીના માધા મગડી મરા પોતાના પુત્રના મના કર્મનુ ફગ ભોગવવાનો વખ્ખ આપ્યો અમદાવ સ્થિતિમા વિમામવુ પડયુ તોપુ મગતા આગાઉ મદદ- હડાપણુ આગ્યુ અથવા તેની સ્વાર્થી પ્રકૃતિએ તેની પામે ' ગણીઆ મુજ નીચી ' ને ન્યાયે તેનો આમરો ઉનાયો તુલત તણે નીચેના આશયનો એમ પત્ર મર્વ મદદરોના પગ લખ્યો - આજ વળી વિનાડ ગજપૂતોના દાયમા હવુ ગજુ પણ દવે તેમના દાયમાથી તે જવાનો વખત આવ્યો કે ચિતોડનો મિ નો હુ તમને મોપુ છુ નજરમા આવે તો ગણો વા મુમાવો આપના સ્વામી અગેમ્ય છે, એમ એમ વખત મ્વી રીએ, તોય ચિતોડનુ ગજ્ય વગવગ પગથી તમાકે છે, અને તે શનુના દાયમા જગે તો તમારી અજકીતિ યશે આ પત્ર મળતાની સાથે રાણા ને

રાજમાતાના વર્તનથી કટાણી ગયેલા ને નાગી ગયેના એ રજપૂત સરદારોનો સ્વદેશપ્રેમ જનન થયો, અને ચિતોડનું રક્ષણ કરવાને કટલાક ચિતોડના પોતપોતાના મૈત્ર્ય લઈ આવી ગયા ચિતોડના રક્ષણાર્થે આ પત્ર વાંચી આવેલા સરદારોમાય મેડતીઆ રહોડનું નામ નથી, ‘ મરણીએ દ્વંદ્વ ’ એ કહેવત અનુસાર મેડતીઆ રહોડને યુદ્ધને આગણુ તેડા-નોતરા ન હોય, તેઓ અણુ ખોવાયા આવે છતાં આ વખતે આવો પત્ર જવા છતાં ત્યાંથી કોઈ ન આવ્યું એ હિસાબ વચ્ચે જામેલી કદી શત્રુતા ને અણુમનાની પુરતી ખાત્રી આપે છે વળી ક્ષિપ્રાએ મહિના ચાલે તેટલો ખોરાક ન હતો શત્રુની સેના અધિક હતી. ને તેમા પોદુંગીઝ મૈત્ર્ય પણ હતું દુકામા રાણા વિક્રમાદિત્યની અને સજ્જડ હાથે ને હજારો રજપૂત વીરા યુદ્ધને આગણે માર્યા ગયા ચિતોડ સુનતાનના હાથમા ગયું અને અનેક રજપૂત મરણીઓ સાથે રાણી દરમેતીએ ઝુલ્મ કરી પેતાના સતીત્વનું રક્ષણ કીધું બાદશાહ હુમાયુ અને સુલતાન બહાદુરશાહની માહોમાજની પ્રપચ્છનમા યુદ્ધ બાદમા અનેએ ચિતોડ ચુમાયુ, ગણા વિક્રમાદિત્યે તેને જરા પણ રક્તપાત ક્યાં સિવાય તેને બેની મારામારીમા પોતાને હસ્તક કર્યું પણ તેનું પુણ્ય હવે પરવાયુ હતું, તે તેના હાથમા રહે તેમ ન હતું હજુય આટ-આટની ઠોકરો ખાવા છતાંય રાણાનું વર્તન કે નીતિ સુધર્યા ન હતા એને પરિણામે ગયા યુદ્ધમા તેમના સહાયક બનેલા સગદારો પણ તેનાથી કટાણી અવન થયા, પોતપોતાને સ્થાને જઈ રહ્યા ફરીથી ચિતોડને રાજાર રાણા વિક્રમાદિત્યના અસહ્ય પરિવારનું ચલાવુ થયું આ અરમામા મહારાણા સત્રામસિહના ભાઈ પૃથ્વીગજના એક અનૌગસ (ખવાસ-દાસી પુત્ર) વનવીરે રાણાના પ્રીતિપાત્રોમા પગપેસારો કરી ઘોળે દહાડ રાણાનું ખૂન કર્યું, ચિતોડની ગાદી પોતાને હસ્તક કરી ચિતોડની ગાદી પર વનવીરે ૪ સ ૧૫૩૭ થી ૪ સ ૧૫૩૮ સુધી રાજ્ય કર્યું

મીઠાખાઈની માલવાસ્થામા તેમની માતા ગુજરી ગયા હતા, અને તે રાજ દ્વંદ્વને ત્યાં વિરમદેવપુત્ર વીર જયમલની સાથે ઉછર્યા હતા ૪ સ ૧૫૨૮ ના ખાનવાના યુદ્ધમા મગ-મોગના યુદ્ધમા તેમના પિતા રત્નસિંહ માર્યા ગયા ઉપરાંત તે તેમના માતાપના એકની એક પુત્રી હતા તેમના કાલ વિરમદેવ તથા તેમના ભાઈ જયમ અને ત્યાં તેમનો સારો અડગ થયો બીજી બાજુ રાણા વિક્રમાદિત્યનો પાપનો વડો ભગચો-કુટ્યો, તેણે રાજપાટ ગુમાયું ને તે કમોતે મુઓ

મીઠાખાઈને માથે રાણા વિક્રમાદિત્યે સીતાની વીતાડી, એટલે તે તરતજ રાવ વિરમદેવના ખોનાયા ‘ સાઢવાળા માઢ શણગારજે રે જાતુ સો સો રે કાશ, રાણાજના રાજ્યમા મારે જાજ રે પીવાનો દોષ ’ —એ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ‘ ડામે છોડ્યો મેનાડ રે, મીરા ગઈ પશ્ચિમ માલ ’ —એ મુજબ જોધપુરથી અજમેર જવાના રસ્તા ઉપર જોધપુરથી ૩૫ મૈલ દૂર એટલે અજમેરથી પશ્ચિમે અને ચિતોડથી ઉત્તર-પશ્ચિમે ડામી બાજુએ

મેવાડ મુઠ્ઠી પશ્ચિમમાં પોતાને પીયર મેડતા ગયાં. રાવ વિરમદેવ તેમનો યથાઘટિત આદરસરકાર કર્યો, મીરાં તેમને ત્યાં રહ્યાં. મેડતા-મેવાડના સંબંધમાં આ પ્રસંગ ખાસ અગત્યનો હતો. તેમનો સંબંધ વૃદ્ધો, તેને રથાને ઉપર પશુ બતાવી તેમ શત્રુતા જન્મી. સંસારને આંગણે પશુ આવા પ્રસંગ ઉદ્ભવ થતા સામાન્ય જનોમાં ચેરભાવ જન્મે છે, તો આ રજોધર્મી રાજકુલોમાં તેની અસર કેટલી થાય ? આવાં ચેર પેઢીઉતાર આલ્યાં બીજા છે. કહે છે કે-“ હીરાગળ કાટયું હોય તો ત્રિકે લઈ વૃણાવીએ. પશુ કાળજ કાટયાં હોય તો સાંધા હોય ન સાંધનાં, ” તેમ આ શત્રુતા કંઈ બાણી અગાણી બીજા તેમ ન હતી. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા લખે છે. ‘ ઇ. સ. ૧૫૩૨ માં જોધપુરનો રાવ માલદેવ ગાદીએ આવ્યો તે પછી તેજ બંને (માલદેવ-વિરમદેવ) લડ્યા, તેમાં વિરમજી હાર્યા અને તેમને મેડતેથી જીવું પડ્યું. તે અજમેર ગયો પશુ ત્યાંથી પશુ તેને તાસતું પડ્યું. તે આમેર, મંડુ વગેરે સ્થળે બટક્યો ને આખરે દિલ્હી ગયો. આખરે તેણે બાદશાહ હુમાયુની મદદથી મેડતા પાછું મેળવ્યું. ” તેમના કથનને સપ્રમાણ માનીએ તો મેડતા-સાથે જંગલી શત્રુતાની એ માફી પૂરે છે, કેમકે રાણાની મદદ લેવાને બદલે રાવ વિરમદેવ ઉપર્યુક્ત સર્વ બાદરે, એ ચોગ્ય છે. પશુ અમારા મંત્રએ રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતાનું એ કથન ખોટું લાગે છે, તેની સપ્રમાણતા અમને ઉપવબ્ધ નથી. રાવ માલદેવ ઇ. સ. ૧૫૩૨ માં જોધપુરની ગાદીએ આવ્યા. સુલતાન બહાદુરશાહ ને બાદશાહ હુમાયુનો યુદ્ધ-સમય ઇ. સ. ૧૫૩૩-૧૫૩૫ નો છે. તે પહેલાં બાદશાહ હુમાયુ પોતાના ભાઈ કામરાન સાથે પંજાબની ખટપટે રાજાવસા હતા, અને તે પછી તે શેરશાહ સાથે યુદ્ધમાં પડ્યા, ને ઇ. સ. ૧૫૪૧ માં હરાવને માર્ગે પળ્યા. મારવાડ મેવાડનાં તે યુદ્ધો, તેના હેતુને કારણ-આદિ તે સમયની પરિસ્થિતિ તપાસતાં રાવ માલદેવ એ ધટનામાં મેડતા ઉપર ઉતરી આવે, અગર બાદશાહ હુમાયુ પોતાના અવ-કાશ હીન સમયનો મેડતાના રાવ વિરમદેવને મદદ કરવામાં ભોગ આપે, એ અમને શક્ય નથી લાગતું, અસંભવિત લાગે છે. રાવ વિરમદેવ આમ અજમેર, આમેર, મંડુ આદિ સ્થળે આપડ્યા, ત્યારે મીરાં ક્યાં વસનાં હતાં ? મીરાં જગવદ્ભક્ત હતાં, તો તેમનું ઓજસ ક્યાં ગયું ? ‘ ધરની બળી વનમાં ગઈ તો વનમાં લાગી રહ્યા ’ શું એવી સ્થિતિ મીરાંબાઈની થઈ ? શું મેડતાને પાદર પશુ મીરાંના પગલાં અપશુકનીઆં નિવડ્યાં ? આ સર્વથી વિરૂદ્ધ મીરાંબાઈ મેડતા આવ્યાં તો તેમના ઓજસના ઉજસ ઠાંક્યા ન રહ્યા. રાવ વિરમદેવ તથા વીર જયમજા ઉભાય રાવ દ્વાંના આશ્રયે ઉછરેલા હતા, રાવ દ્વાંની અસર તેમના પર થઈ હતી, ઉભય જગવદ્ભક્ત હતા, પરમ વૈષ્ણવ હતા. હુંકામાં મીરાંને અત્રે જરા પશુ દુઃખ ન હતું. એથી વિરૂદ્ધ મીરાંની લક્ષિત વા તેમની આતિથ્ય-સાવનાની આડે જરા પશુ અતરાય કે આડીખીલી ન થાય, તેની ઉભય રાડોડ પૂર્ણ કાળજી રાખતા હતા. દુઃખીઆરી મીરાંને જરા પશુ ઓછું આવ-એવું સ્વપ્ને પશુ આચરવાથી દુર રહેતા હતા. સમયબળે રાવ વિરમદેવ ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં પૂર્ણ શાંતિમાં આ લોક છોડી પરલોકવામી થયા અને મેડતાની ગાદી વીર જયમનના

હાથમાં આવી. હવે મીરાંનિ જાતેજ મેડતા છોડી અન્યત્ર જવાનો આ સમયે વિચાર થાય, તોય લોકાપવાદ ભયે, વા અંતરના ઉંડા પ્રેમના બળે રાવ વિરમદેવ કે વીર જયમલ તેમની અત્યારની ૩૫-૪૦ વર્ષની ઉંમરે જવા દે તેમ ન હતું. વળી તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ અતિ વિચિત્ર હતી. સ્ત્રીજનને અનેક ભય, અને તેમાં આ રાજ્યવંશી હોઈ તેમને વધારે ભય. દુંકામાં રા. લાનુસુખરામ નિર્મુલુરામ મહેતાનું કથન ખોટું છે, અને સપ્રમાણ હોય તો તેમનું તત્સંબંધનું પ્રમાણ અસંભવિત છે. રાવ, વિરમદેવે મેડતા શુભાભ્યું ન હતું, તેમ બાદશાહ હુમાયુની મદદથી તેમને તે પાછું મેળવવું પડ્યું ન હતું. મીરાંબાઈ કાકાને આશ્રયે આ સર્વ સમય મેડતામાં જ હતાં, અને હવે તો ભાઈનાં રાજ થયાં. વીર જયમલ પોતાની બાલસખી બહેનને શી ઉણપ આવવા દે; વળી ભાઈબહેન ઉભય ભગવદ્ભક્ત, એકેજ દેવનાં અનુરાગી; આટી હવે શું રહે ? મીરાં વીર જયમલના રાજ્યમાં પોતાના દિન ધિરભક્તિમાં ને સંતસાધુની સેવામાં વ્યતીત કરવા લાગ્યાં.

હવે ફરીથી ચિતોડ તરફ વળીએ. ચિતોડમાં ખવાસપુત્ર વનવીર રાજ્ય કરતો હતો, તેના હાથમાંથી ઈ. સ. ૧૫૩૮ માં વિક્રમાદિત્યના નાના ભાઈ રાણા ઉદયસિંહે કેટલાક રજપૂત સરદારોની મદદથી ચિતોડની ગાદી પોતાને હસ્તક લીધી. બાદ રાખવા જેવું અત્ર એ છે કે આ સરદારોમાં પણ મેડતીઆ રાકોડો નહોતા. મીરાં પીડનથી ચિતોડના અને ચિતોડધિપતિ ને તેની કુષ્ટ માતાના ચા હાલહવાલ થયા, નીચ ને હલકટ ખિદમતદારના સલાહકાર-મંડળથી દોરાતાં કેટકેટલાં મંકટોમાંથી જીવન ચિતાવી રાણા, વિક્રમાદિત્યને અંતે કેવા કમોતે મરવું પડ્યું, -આ સર્વ રાણા વિક્રમાદિત્યના નાના ભાઈ ઉદયસિંહની નજર બહાર હોય એમ સંભવતુ નથી. કર્મચંડાળ કરમેતી અત્યારે હૈયાત ન હતી, એટલે અનુભવથી ધડાધ રાણા ઉદયસિંહે ગાદીએ આવતાંની વાર તે નીચ મંડળને દૂર કર્યું, ને તેને સ્થાને અમલના રાજનીતિજ્ઞ, અનુભવટલ ને જાનટલ મંડળનું મલણુ મથ્યું. રાણા ઉદયસિંહને આમ કર્યા વગર છૂટકો ન હતો, તેથી સ્વાર્થે પણ તેણે આ ગજનીતિ સ્વીકારી. ચિતોડથી છૂટા પડેલા સરદારોને તેમણે એક પછી એક મનાવી ચિતોડને આશ્રયે આપ્યા. રાણા ઉદયસિંહ સામાન્ય રાજા હતો. બાદશાહ અકબરે ચિતોડ પર ઘેરે ઘાળો, ત્યારે તેની ઉંમર ૪૬ વર્ષની હતી, છતાં ત્યાંથી નાસી જઈ પોતાની કાયરતા તેણે છતિહાસને આંગણ પ્રસિદ્ધ કરી. હાજીખાં પહાણને તેના સકટ-સમયમાં તેણે મદદ કરી, તેના બદલામાં હાજીખાંની રંગરાય નામે એક રખાત સ્ત્રીને માગી તેણે પોતાની લખેટતા પૂરવાર કરી, અને અંત સમયે પોતાની પ્રેમપત્રી મહારાણી લટિયાણીના પુત્ર જગમોહને અનધિકારી હોવા છતાં પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી પોતાની વિવેકશૂન્યતા દર્શાવી. આ રીતે જોતાં રાણા ઉદયસિંહ સારા રાજા ન કહેવાય. પણ તેમને ચિતોડની ગાદી ભોગવવાનો સ્વાર્થ હતો, અને એ સ્વાર્થની સાધનામાં અને ચિતોડની મમૃદ્ધિ વધારવામાં તેમને એ સરદારોને મનાવ્યા ગિવાય છુટકો ન હતો. સમયની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે એ સરદારોના ટેકા સિવાય, અને એ ગાથા સવાહકાર-મંડળની સલાહ

મિત્રાય ચિતોડની ગાદી તેમના હાથમા ધરીભર ટકી શકે તેમ ન હતુ આ સ્વા
યંત્રી માધનામા ગણા ઉદયસિંહની ગજનીતિ ગણા વિદ્યમાદિત્યથી ઉધી-સારી દોષ
એમા નવાઈ નથી ગણા વિદ્યમાદિત્યની માફક તે આ મલાહમગ-મડગની સનાહ
અવગણી શકે તેમ ન હતો, વા આ ફરીથી ચિતોડના સ્તબરૂપ બનેતા મરદારોને ત્યાગી
શકે તેમ ન હતો તેના ખાનગી જીવનનુ ધ્યેય જે મોજસુખ હતુ, તેની આડે ન્યા
સુધી કાંઈ ન આવે, ત્યા લગી તે ગજપાટમા માથુ મારે તેવો ન હતો હુમમા
તેની રાજનીતિ માગી હતી અને એનેજ પગિણામે ચિતોડથી બનગ થયેલા એ મરદારો
અને એ સલાહ રેા ફરીથી ચિતોડને આશ્રયે આવી રહ્યા હતા ‘ભગવદ્ભક્તને પીડન
કરવાથી ગણા વિદ્યમાદિત્યનો નાશ થયો’-એ સત્ય મમનના વા તેમને મમજવાના,
અને ‘ભગવદ્ભક્તને મતોપવાથી સુખી થવાય ઉન્નતિ થાય’-એવુ જ્ઞાન થવાથી વા
કગવાથી ગણા ઉદયસિંહે પોતાની મેલે વા મનાહમગ-મડગની મનાહે મીગમાધને
મનાવવાના પ્રયત્ન આનુ કર્યા. મેડગીના ગરોડો મહાગણા વિદ્યમાદિત્યના કદા શત્રુ
થયા હતા, જના દેશદ્રોહી બની શત્રુ પક્ષમા ન ભગતા તટસ્થ રહ્યા હતા અને ચૌર્ય,
વીંગતા ને વફાદારીને માટે સુવિખ્યાત હતા ‘આવા રાહોડોની મહાય પણ ચિતોડના
ગજ્યને ખામ આવશ્યક’, એમ માનીને તેણે ચીરાને મનવવાના આ પ્રયત્ન શરૂ
કીધા હોય. મેડગા મેવાડ વચ્ચેની મીગના કાગલે જામેલી શત્રુતા એવી દંડ હતી,
કે તે ઉભય દુગની વચ્ચેની બે-ચાર પેઢી સુધી સબધ થયો મુશ્કેલ હતો આ સમયે
મીરા અત્યુ પામ્યા હતા એમ કે પીએ, તો મીગના બાનમખા ને તેમના કામના જ
પુત્ર રાવ જયમન ચિતોડ માથેની એ મીરા શત્રુતાને ધડીમા ત્યાગી દઈ ચિતોડના
નાવ ઉદયસિંહને મલ્લ દગવા જાય, ને ત્યા પ્રાણ પાથરે એ અમલકવિત છે,
અશક્ય છે મીગના બાનમખા દોઢ ગવ જયમલ આનુ કૃત્ય કરે જ
નહી, તેમની પડી કાર્મ તેમના દુગમા તેમ કરે તો જૂદી વાત છતા એવો
પ્રમગ બન્યો છે રાણા ઉદયસિંહને રાવ જયમલે મલ્લ દીવી છે, તેમને માટે ચિતોડને ગણુ
આગણુ પોતાના પ્રાણ પણ પાથર્યા છે ‘મીગ આ મમરે જીવતા હતા’-એજ
અમારી માન્યતા અમને મત્ય ને મપ્રમાણુ લાગે છે માયામા મનકુ ન કાય’
એવા વિદેહી પણ દેહી મીગએ ‘મેડગા-મેવાડની શત્રુતા ગજસ્થાનની નાશક છે’, એમ
મમજી તથા ગણા ઉદયસિંહની વ્યાર્થે પણ ચોળતી રાજનીતિથી તેને આશ્રયે અનેક
મરદારોને આવના નિહાળી એજ ઉદયસિંહની પ્રયત્ને કષ્ટકે દીનુ મૂખી, ગણાએ મનન્યા
મનાયા હોય તેમ જણાયા ‘મેડગા-મેવાડ’ વચ્ચેનો અવગ સબધ પોતાને કારણે
ગટયો હતો, અને તે દોષ કાંઈ મકે નહો તોય મીગના કારણે જ હતો તે દોષનુ
નિમિત્ત માત્ર પોતે ન રહે એવી ઇચ્છાએ, તેમજ મેડગા-મેવાડના મબધે
ઉભયની ઉન્નતિ થાય એવી ગુમ વાચનાએ પણ મીગએ આમ થવા દીધુ
ગણા ઉદયસિંહે મન વા તે મનાયા દેખાયા મીગને મન આનુ કષ્ટ હતુ નહી,
પણ લોકદષ્ટિએ તે મનાના જણાયા ‘ગણાજના ગજ્યમા માટે જજ રે પીવાનો
દોષ’ એ પ્રતિજ્ઞાએ તેમણે મેવાડને આગતો પગ તો ફરીથી ના મૂખ્યો, પણ તે

સાથે તેમની ઉદાત્ત પ્રકૃતિએ, તેમના રાજબીજ સ્વભાવે, અન્યને તેમ કરતાં અંતરાય પાડું ન કરવા દીધો. મેડતા-મેવાડની વચ્ચે સંબંધ થયો, અને તેનાં પરિણામ શુભ આપ્યાં. કેટલાંક જનને હજી અમારા આ સંવિસ્તર વિવેચનની અસંભવિતતા લાગે, તો તેવા જનને અમારે એકજ કહેવાનું, કે ‘ મીરાં ભણ્યાં પણ ગણ્યાં ન હતાં ’-એમ કહેવું યથાર્થ છે. નરસિંહની જેમ મીરાં બવહારી પણ હતાં. અને વિરાગી હતાં: અને એમાં જ તેમની ઉદાત્તતા છે. સંસારને આંચણે રહી તે સંસાર-મંબંધમાં ધ્રુમતાં તેનાથી મુક્ત રહી શકતાં, જાતે રગાયા વિના દુનિયાના રગ જોઈ શકતાં હતાં. મીરાંના આરિત્રી ઉદાત્તતાની કિમત આપણે આમ આંકવી ઘટે છે અને તે ન આંકીએ તો મીરાંનું પાત્રાલેખન અમારા મંત્ર્યે અમને અપૂર્ણ અને અગ્રાનભર લાગે છે.

ઈ. સ. ૧૫૫૭ ના જાનેવારી તા. ૨૪ (વિ. મં. ૧૬૧૩ ના ફાગણ વદ ૯) ને રોજ અજમેર જીલ્લે મેવાતમાં રાજ્ય કરતા શુલામ હંદાજખાંનને બાદશાહ અકબર વિરૂદ્ધ રાણા ઉદયસિંહે મદદ કીધી: આ વખતે રાણાના સહાયકોમાં મેડતીઆ રાવ વિરમદેવ કે વીર જયમલ ન હતા. એટલે મેડતા-મેવાડ વચ્ચે બનાવ થયાની ઘટના ઈ. સ. ૧૫૫૭ ના અરસામાં થવી જોઈએ. ઈ. સ. ૧૫૫૪ (વિ. મં. ૧૬૧૦) માં જોધપુરના રાવ માલદેવે મેડતા ઉપર ચઢાઈ કરી. આ વખતે રાવ જયમલજી ભગવત-સેવામાં લીન હતા તે પ્રસંગે શ્રીચતુર્ભુજજીએ રાવ જયમલનું રૂપ ધારણ કરી, નીલ અશ્વ પર આરૂઢ થઈ પરસૈન્યનો પરાજય કર્યો. કહે છે કે આ વખતે તે ઉપાસ્ય મૂર્તિનું એક કુંડળ પાછળથી રણક્ષેત્ર ઉપર ઉપલબ્ધ થયું. કુંડળપ્રાપ્તિનું એ સ્થાન અસારે પણ ‘ કુંડળ ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મીરાંબાઈ મેડતામાં હતાં અને આ ઓચિંતી આફતને દુર કરનાર રાવ જયમલ ભગવદ્ભક્તિમાં લીન હતા. ભાઈની એ ભગવદ્ભક્તિમાં જરાય પણ અંતરાય ન થાય, તેટલા માટે તેવી ઇચ્છાએ ભક્તાધીન ભગવાન શ્રીચતુર્ભુજને મીરાંએ પોતાના ભાઈની આફત ટાળવા પાયાના કરી હોય તે શ્રીચતુર્ભુજ નિરૂપિત સ્વરૂપે ત્યાં આવી લડી ગયા હોય એ સંભવિત છે. રાવ જયમલની ભક્તિ મીરાંની જેમ એટલી બધી ઉચ્ચ સ્થાને નહોતી પહોંચી કે જેના બળે ભક્તાધીન ભગવાન આમ નીચે ઉતરી આવી લડી જાય. એ તો મીરાંબાઈનો પ્રતાપ, મીરાંનો જ ચમત્કાર. એવાજ ક્રોધ અન્ય પ્રમગે મીરાંએ રાવ જયમલની પામર જનને ઉચિત કંઈક મુંઝવણને નિહાળી તેમને આશીર્વાદ આપ્યા કે ‘ બહુ તેરા વધે પરિવારા નહીં હોય કજીઆમાં હારા. ’ વળી ‘ જનરા ઉદા ને મરણને દુદા ’ એ મારવાડી કહેવતનું અરિતત્વ પણ મીરાંના એ પ્રતાપને અંગે છે. ટુંકામાં આ સમયે મીરાં મેડતામાં હતાં એ એક વાત અને બીજી વાત એ કે મહારાણા ઉદયસિંહ અને જયમલ વચ્ચે આ વખતે અણબનાવ હોવો જોઈએ. ઉદયસિંહ અને જોધપુરના રાવ માલદેવની વચ્ચે ઈ. સ. ૧૫૪૩ (વિ. મં. ૧૬૦૦) થી માંડી ઝાલા અજગળના પુત્ર જૈનસિંહની કન્યાને અંગે કયારનીય હોળી સળગી હતી. મેડતા મેવાડ વચ્ચે આ સમયે મંગધ હોવાનું કલ્પીએ તો રાણા ઉદયસિંહ પોતાના કટ્ટા શત્રુગવ માલદેવને હરાવવા અનેક બહાને અત્ર ઉતરી આવે, અને તેને હરાવે. વળી સંબંધ થયો હોય તો એ તાજ સંબંધને ખાતર પણ તેમ

સહાયક બનવામાં તે પાછી પાની ન કરે હુકામાં ઇ સ ૧૫૫૪ માં મેડતા મેવાડ વચ્ચે બનાવાનો હતો, એ બનાવ ઇ. સ. ૧૫૫૪ થી ઇ. સ. ૧૫૫૭ નાં અરંભમાં થયો હોવો જોઈએ અમારૂં મતવ્ય એમ છે કે ઇ. સ. ૧૫૫૬ ના માર્ચની તા ૧૬ (વિ. સ. ૧૬૧૬ ના ચૈત્ર સુદ ૭ ને શુક્રવાર) ને રોજ રાણાના પાટવી કુમાર પ્રતાપસિંહને ત્યાં અમર-સિંહનો જન્મ થયો, ત્યારે અગર તે અરંભમાં મીરાંબાઈએ એ બાળકને માટે રીતિ-રિવાજને અનુસરી ઝલલાં-ટોપી મોકલી રાણા ઉપરની પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી હોય, અને ત્યારથી મેડતા-મેવાડનો મંબધ આયુ થયો હોય. મીરાંબાઈ મેવાડને પાદર તો પગ મૂકે તેમ તો હતું જ નહીં, એટલે તે આવા પ્રસંગ પોતાની પ્રમન્નતાનો દેખાડો ન કરે, તો ક્યારે કવી રીતે કરે. અમને આ અસંભવિત લાગે છે. હુકામાં મેડતા-મેવાડનો તરેલો સંબધ ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૫૫૭ માં ફરીથી આયુ થયો.

મીરાંબાઈનો જન્મ આપણે ઇ. સ. ૧૫૦૩-૧૫૦૫ માં મૂક્યો છે, એટલે આ વખતે તેમની ઉંમર લગભગ ૫૩-૫૫ વર્ષની થઈ ગયા-માયાનો હવે બય ન રહ્યો, ઉપાધિ ન રહી. મેડતા-મેવાડના અણબનાવના આરોપ દૂર થયા. ઉંમર પણ એવી થઈ કે યાત્રાની જતિ જાગે. આવી યાત્રાને નિમિત્તે મીરાંબાઈનું ગોકુળ તરફ પ્રયાણ થયું. ત્યાં તેમને અનેક શુદ્ધ મળ્યા, તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ વધારે જ્યોતિષમતાં થયાં. આ તેમનું ગોકુળ પ્રયાણ મેડતા ત્યાગ-ઇ. સ. ૧૫૫૭ થી ઇ. સ. ૧૫૬૨ ના અરંભમાં થયું, કેમકે ઇ. સ. ૧૫૬૨ [વિ. સં. ૧૬૧૯] માં બાદશાહ અકબરે મીર્જાં સફુદીનને મેડતા લેવા મોકલ્યો. મીર્જાંએ કિંદાને ઘેરો બાંધ્યો, સુગ નાંખવી શરૂ કરી. એ સુરંગને પરિણામે કિંદાનો એક છુરજ ઉઠી ગયો, ને શાહી સેના કિંદામાં દાખલ થઈ. ગઢોડ જયમથને કિલ્લો પરાધીન કરવો પડ્યો મેડના જવાથી રાઠોડ જયમથ સપરિવાર રાણા ઉદયસિંહની સેવામાં હાજર થયા. જો મીરાંબાઈ આ વખતે ગવ જય-મથની સાથે હોય, તો આવે વખતે ' ગણાજીના ગજ્યમાં મારે જળ રે પીવાનો હોય '— એ પ્રતિજ્ઞાને વિસારે પાડી ચિતોડ જય નહીં, તેમ મીરાંબાઈને યાત્રાએ મોકલી રાવ જયમથ રાણાની મેવામાં હાજર થાય પણ નહીં. વળી આ તો દુઃખના પ્રસંગ, મીરાં ગવ જયમથને તેની આશ્રિત વખતે અજગો ન કરે, રાવ જયમથ તેને જવા દે પણ નહીં. રાવ જયમથ રાણાની મેવામાં હાજર થાય-એવી પરિસ્થિતિ સંબધ થયા પછી કેટલેક કાળે પ્રકટે, અને તે પણ મીરાં ન હોય ત્યારે થાય મીરાં સાથે હોય તો રાવ જયમથ રાણાની સેવામાં હાજર થવાને સ્થાને પોતાની વહાલી ને ભગવદ્ભક્ત મીરાંની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર અન્ય કોઈ સ્થળે જાય, આથડે, પણ ચિતોડ તો ન જાય. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે મીરાં આ વખતે કયા હતા ? દંતકથાને આધારે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકજ હોય શકે, અને તે એ કે તે ગોકુળમાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૫૫૬માં બાદશાહ અકબર દીલ્હીની માદી પર આવ્યા. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ અકબરના પોતાના પ્રખ્યાત ગૈયા તાનસેનને સાથે રાખી વેશ-પરિવર્તન કરી મીરાંની પાસે મીરાંની પરીક્ષા કરવા ગયા હતા. ત્યાં બાદશાહે મીરાં સાથે ' જ્ઞાન

વિષયક અને તાનસેને સંગીત વિષયક ચર્ચા કરી. બીજી પછી અનેક ચર્ચા ત્યાં થઈ, અને તે સર્વમાં મીરાંના ઉત્તરથી ઉભય અતિવ પ્રસન્ન થયા, અને એ શ્રીકૃષ્ણકૃપાનું પાત્ર છે એમ બાદશાહેને મન નિશ્ચિત થયું. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે બાદશાહે આ મમ્મે મીરાંને ગિરિધર સ્વરૂપે પણ દીધી. આ પ્રસંગે બાદશાહે મીરાંબાઈ ઉપર પ્રસન્ન થઈ એક મહામુદ્ધ રત્નમાળ આપી. ‘લકતોને એવા મુદ્ધવાન પદાર્થો ન જોઈએ’ એમ જણાવી મીરાંએ પ્રશ્ન કર્યો કે સન્યાસીની પાસે તે વળી રત્નહાર ક્યાંથી સંભવે ! અકબરે જણાવ્યું કે યમુનાસ્નાન કરી ધ્યાન ધરતાં તેને તે પ્રાપ્ત થઈ, અને ધન્યરના પરમ લકતને તે યોગ્ય છે એમ માની તેને તે ભેટ કરી. મીરાંએ તે સ્વીકારી. રા. તનમુખરામ મનઃમુખરામ ત્રિપાઠી આ ઘટનાને અસત્ય માને છે, અને સત્ય માનીએ છે. બાદશાહ અકબરને આવો શોખ પણ હતો, તેમજ મહાત્માઓનાં ચરિત્રો જોવાના કુતૂહલથી પણ હતા, એ તેમના ઇતિહાસ પરથી સુવ્યક્ત છે. એ તેમનો સંહજ ગુણ હતો. આ ઘટનાની મત્વતા સ્વીકારીએ તો મીરાં રાજવાસમાં નહીં, પણ અત્યારે વનવાસમાં-ગોકુળમાં હતાં, એમ સ્વીકારવું ઘટે છે. વળી બાદશાહ અકબરના રાજ્યની પરિસ્થિતિ જોતાં, અને તેમની આવી મનોવૃત્તિને સંતોષવાની તેમને પ્રથમ ને યોગ્ય તક ક્યારે મળે તેનો વિચાર કરતાં સહેજે સમજાય તેમ છે, કે એ સમય તેમને ‘ગાદીએ’ આવ્યા પછી ત્રણ ચાર વર્ષે મળે. હુકામાં મીરાંબાઈ ઇ. સ. ૧૫૬૦ ના અરસામાં પણ ગોકુળમાં હતાં. અને તેમણે ગુરૂપ્રસાદે શાસ્ત્રીય રીતે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, અને તેને બળે તેમણે બાદશાહ અકબર તથા તાનસેનને મહાત્ ક્યાં. આ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો સમય સહેજે ત્રણ-ચાર વર્ષનો આંકી શકાય ઇ. સ. ૧૫૫૭માં મીરાંએ મેડતાનો ત્યાગ કર્યો, એમ આ મર્વ વિવેચનને અતે સમજાય તેમ છે.

હવે ઇ. સ. ૧૫૬૭ના ઓગષ્ટ તા. ૩૧ (વિ. સ. ૧૭૨૩ના આસો વદ ૧૨) ને રાજ અકબરને જયમલ વચ્ચે થયેલ ચિતોડના પ્રખ્યાત યુદ્ધમાં બાદશાહની ગોળાને પરિણામે રાત જયમલના પ્રાણ ગયા. હવે ઇ. સ. ૧૫૬૭ પહેલાં જો મીરાંબાઈ વૃદ્ધવતી દારિકાં ગયા કદબીએ, તો તે મૃત જયમલને મળ્યા વગર જાય નહીં, અમર મૃત જયમલ તેમને મળ્યા વગર જવાદે નહીં. વળી રાત જયમલ આ વખતે ગણા ઉદયસિંહની પાસે રહેતા હતા, ચિતોડના અચળ સ્તંભ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ ગણાતા હતા—નીવડયા હતા. મીરાંને ખાતર નહીં, પણ એવા મુઠન્ટી પ્રસન્નતા ખાતર પણ રાણા ઉદયસિંહ એ સુવિખ્યાત ભગવદ્ભક્ત મીરાંને સન્માન્યા વગર રહે નહીં. આવું આવું સન્માન ક્યાંનો વા થયાનો ઉલ્લેખ ક્યાય નથી—નથી ચિતોડને રાજ-આંગણે, નથી મીરાંના કાવ્ય સંગીતે-અમારૂં માનવું એમ થાય છે કે ઇ. સ. ૧૫૬૭ સુધી તે ગોકુળમાં રહ્યાં ને કાશી વગેરે સ્થળોની યાત્રા પણ કીધી, અને ત્યાંજ તેમણે બધું જયમલના વિરોધિત મરણના સમાચાર સાંભળ્યા. મીરાંને સંસારમાં કંઈ પણ બંધન હતાં તે ગયાં—અને ભગ્નિગ્નઓથી શું ? ચિતોડ ને મેડતાની વાટો હવે શુન્નવત થઈ. ઇ. સ. ૧૫૬૭-૬૮માં અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને મીરાંબાઈ ગોકુળ ત્યાગી દારિકા ગયા. યાજ્ઞ કરતાં તેમને

કોઈ મલ્યું નથી, કે કોઈ તેમને મળવા ગયું નથી ગવ જ્યમલ જતા ગણાને સ્વાર્થ તરથો, અને રાવ જ્યમલ જતા અન્યની આખમા શરમ ન ગદી દુકામા ધ મ. ૧૫૬૭-૬૮ મા મીરાએ દારિકામા વામ કીધો, ગુજગતમા આવી ગુજગતલુના ગૌવને પ્રાપ્ત થયા

મહાગણા ઉદયમિહનું મત્યુ ધ સ ૧૫૭૨ ના મેલુઆરીની તા. ૮ (વિ. મ. ૧૬૨૮ ના ફાગણ સુદ ૧૫) ને રોજ થયુ એમ કહેવાય છે કે રાણા ઉદયમિહ રાવ સુગજનને સાથે લઇ દારિકા યાત્રા કરવા ગયા હતા આ સ્વાર્થી રાણાને વળી યાત્રા કેવી ? મહાગણાના હાથમાથી ધ મ. ૧૫૬૭ મા ચિતોડ ગયુ હતુ ને ઉદયપુર હતુ બગાડ વસ્તુ ન હતુ, તેથી ગણાને કુલનગદમા વમલુ પડતું હતુ રાજધાની ચિતોડ આતી ગઇ, એ ગણાના ચિતમા ચચણુતુ હતુ, અને તે માદશાહ અકબરના જેવા વીગ નરના હાથમાથી મેળવતુ મુશ્કેલ ઉપરાત ગણા ઉપર બાદશાહની દાદ હતી. મીગનાઇની ખ્યાતિ પલુ અત્યાર લગીમા બેહદ વધી ગઈ હતી, તેમના દિવ્ય ચમત્કાર જગતને સુતાન થયા હતા. એ ખ્યાતિથી લોભાઇ એ સ્વાર્થી ગણો દારિકામા નિમિત્તે મીરાને મળી તેનીકૃપા-પ્રમાદી મેળવવા પ્રેરણ તે દારિકા જાય, એ સર્વ રીતે સહવે છે રાણાની આ સમનની સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા ગણાનું આ યાત્રા ગમન ધ સ ૧૫૬૬ ના માર્ચની તા. ૨૧ (વિ. મ. ૧૬૨૬ ના ચૈત્ર સુદ ૪) પહેલા બનતુ જોઇએ, કેમકે એ તારીખે રાવ સુગજન રાણા ઉદયમિહને છોડી બાદશાહ અકબરના પક્ષમા લગી ગયો ગણાની દારિકા—નાત્રા ધ મ. ૧૫૬૬ ની શરઆતમા વા ધ સ ૧૫૬૮ ના અતમા યઇ ત્યા ગયા તો મીગનાઇને ન દી. ગણાના મર્વ મનોગથ તૂટી પડયા, યાત્રા કરી તે પાછો ફર્યો રાવ સુગજને ગણાની આત્રા લઇ ત્યાનું શ્રીગણુકોડછતુ જુનુ મદીગ ઉતરાવી નાખી નવેમરથી તે ફરીથી નધાનુ અને તે મદીગ જલે નતુ હોય તેમ અત્યારે ઉણ છે ગુજગતને આગણુ મીરાનાઇની ખ્યાતિ થવાને બે—ત્રણ વર્ષ લાગે, એટલે ઉપર્યુક્ત વૃદાવન ત્યાગની મુ તમા કષ્ટક ધગડો કરવો પડશે દુકામા મીગએ ધ મ. ૧૫૬૭ ના અતમા વૃદાવનનો ત્યાગ ગીધો, અને ધ મ. ૧૫૬૮ ના અતમા વા ધ સ ૧૫૬૬ ની શરઆતમા ૬૫-૬૬ વર્ષની ઉંમરે દારિકામા શ્રીગણુકોડછતે પાથે માર્ધ્ય સુકિત માધી આ મીરાનો કાવ નિર્ણય હવે તેમના જીવન વિશે કષ્ટ દુકામા કખીએ તો અમારા મત-એ—

મીગ એટલે આર્યોનું નમણીગત્ત મેવાડની મદાગીર્નિ, મેડનાની સુવામ, જ દા-વનની વ મદડી, ગુજગતનુ ગૌવ ને લખતમ્વિનુ બાણુ

મીગ એને આત્મનિવે નાનુ ફગમ ઓગમ, પ્રેમખાતની પગ મ મ

મીરા એટલે શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયનમ મખી, એ પુગણને પલુ દારિકાગન આગણુ પ્રત્યક્ષ કરનાર દિવ્ય વિજૂતિ, 'લકનાપીન લગવાન' નુ મત્ય સમજાવનાર મહાશક્તિ

મીરાં એટલે કન્યાજીવન, સ્ત્રીજીવન, ને વિધવાજીવનનો આદર્શ. રૂઢિની વચ્ચે બેઠીઓને તોડનાર સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ.

મીરાં એટલે આર્ય મહિલાઓના કંઠનું માધુર્ય; આર્ય મહિલાના ગરબાની રસતપ્તિ.

મીરાં એટલે રાજગેયણ સંતોની સુવાસ, વ્યવહાર ને વિરાગનું અદ્વૈત.

મીરાં એટલે સુજનતાનું સિદ્ધ સ્વરૂપ, ગુણગણની ખાણ, સૌંદર્ય ને લાવણ્યની પ્રતિમા; કુલવત્તા ને ઉદાત્તતાનું પરમ ઓળસ.

અમારા આ કાલનિર્ણયને તેમજ આ લેખમાં કંઈક નવીન રીતે સૂચન-માનથી આલેખાયલા મીરાંબાઈના જીવનાંશને સપ્રમાણ કરનાર તત્ત્વો તેમનાં કાવ્યોમાં છે, તેમનાં કાવ્ય ઉપરથી અમારા મંતવ્યને સારી પુષ્ટિ મળે તેમ છે. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાડી, રા. ભાનસુખરામ નિર્ણુજીરામ મહેતા, રા. દામુભાઈ જજ તથા અન્ય પણ કોઈ પાસે મીરાંના સંબંધે જે કંઈ સાધન—સામગ્રી હોય તે અમને પ્રાપ્ત થાય, તો મીરાંના જીવનનું કંઈક વધુ ઉકેલન થાય તેમ છે. અમારાથી તેવો પ્રયત્ન આદરાય વા ના આદરાય, પણ તે સાધન—સામગ્રી જોવાની ઇચ્છા, અસ્થાને નથી. એ સર્વ વિદ્વાન જનોને તેમના મીરાંના કાવ્ય સંગ્રહ તથા ઉપલબ્ધ તેમની તદ્દિ-પયક સાધન સામગ્રી વાંચવાની અમને તક આપવા સાગ્રહ પણ સવિનય વિનંતિ છે.

[આ લેખ લખવામાં બડવે દેવીદાન, મહાશૈલ નૈણસી, રજપુતોનો ઇતિ-હાસ—આદિ ધણાં પુસ્તકની મદદ લીધી છે, તે માટે તે વિદ્વદ્વર્યોનો પણ અત્ર આભાર માનું છું.]

નરવરસાલ રણછોડદાસ જંબુસરીઆ.

મેવાડના ગુહિલો.

આ દેશના વિદ્વાનોમાં સખ્ત મતભેદ.

મેવાડના ગુહિલો અથવા ઉદયપુરના રાણાઓની જાતિવિશે પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે, અતિ સમર્થ ચર્ચા ઉપસ્થિત કર્યા પછી, અનેક વિદ્વાનોએ તેના સંવાદો અને પ્રતિવાદો પ્રકટ કર્યા છે. ખુદ મેવાડમાંથી મળી આવેલ સિલાલેખો અને ઈતર પ્રમાણોના બદલથી પ્રોફેસરશ્રીએ ગુહિલોનો મૂલ પુરૂષ આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે વડનગરનો નાગર હતો, એમ પ્રતિપાદન કરવાનો પરમ પ્રયાસ કર્યો છે.^૧ યુરપીય પડિતોએ પ્રાયશઃ તે સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો છે.^૨ પરંતુ આ દેશના વિદ્વાનોમાં તે વિષે સખ્ત મતભેદ ચાલ્યો આવે છે. ૪ તેનો સતોપકારક નિર્ણય કયારે થશે, તે કહી શકાતું નથી. જાનીય અભિમાન-એ માત્ર હિંદુઓનીજ સ્વતંત્ર સંપત્તિ નથી. ચીન અને જાપાનના ઇતિહાસો જોઈશું તો તેમાંથી પણ તે દેશોની પ્રજાઓ પોતાના રાજાઓને સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલ દેવા જ માને છે, એમ પ્રતીત થશે. યુરપની પ્રજાઓ પણ છેક કેંચવિશ્વવના કાગ સુધી રાજાઓને ઇશ્વર-રાવેતારો જ માનતી હતી. કેંચવિશ્વવે જે ચોર સંહાર કર્યો, તેમાં તે માન્યતાને તો ક્ષસ્મસાત્ કરીનાંખી તેમ જનાં હલુપણુ તેઓમાં જાત્યભિમાનની એટલી બધી સ્પર્ધા છે કે-પ્રત્યેક પ્રજાના પડિતો પોતાની જાતિનેજ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરવા તનતોડ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે. અફઘાન અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોની જે પ્રજા પોતાને કેવલ વિચારસ્વતંત્ર અને આચારસ્વતંત્ર માને છે. તે પ્રજાએ પણ પોતાની નોર્થિક જાતિની શ્રેષ્ઠતા અને વિશુદ્ધતા જાહેર કરી, ઈતર પ્રજાઓનું તેમાં જેમ બને તેમ ઝોણું મિશ્રણ ચાપ, તેવા કાયદાઓ કર્યા છે.^૩ હિંદુઓ તો છેક વૈદિક કાળથી અથવા બ્રાહ્મણકાળથી રાજાઓમાં દેવાંશ અથવા ઇશ્વરંશ હોવાનું માનતા આવ્યા છે.^૪ મૂલપુરૂષ વૈવસ્વત મનુથી ઉતરી આવેલ ક્ષત્રિ-

1 Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series, Vol. V pp. 167-187. તથા ગુજરાતી વર્ણન પત્ર, કાર્તિકેય, વિ. સં. ૧૯૬૬.

2 Vincent Smiths Akabar, The Great Mogal pp. 84-85

૩ બંગાળના ઇતિહાસકારો નરેન્દ્રનાથ વસુ, રાજાવંશસ વંધોપાધ્યાય. રમાપ્રસાદ ચંદ વગેરે શ્રીયુત ભાંડારકરના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે; રજપુતાનાના વિદ્વાનો નજ સ્વીકારે, તે સ્વાભાવિક છે, પડિત મોદનલાલ પંડ્યાએ, તેજ પત્રમાં તેનો જવાબ આપ્યો છે. વિદ્વંસ ઝીરીશંકર દીશચંદ ઝોઝા અને તેઓને પુષ્ટિ આપનાર વિદ્વંસ ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્યાના પ્રતિવાદો અવરજ મનનીય છે.

3 Modern Review, August 1924, p. 150 White America by Sudhendra Natha Bose, ph. D.

ચોજ રાજ્ય ચવાને ચોજ છે અથવા પૂજ્યતાને પાત્ર છે, એવા સંસ્કારો હિંદુઓના અત્ કરણ ઉપર સ્થિતિકારોએ, ઇતિહાસકારોએ અને પુરાણકારોએ એટલા બધા હસાવી દીધા છે કે તે સંસ્કારોથી કોઈ વિરલ પુરૂષ જ છૂટે યઈ શકે. તેવી પરિસ્થિતિમાં કેવળ નિર્લેપ માનમથી તેના ગંભીર વિષયની ચર્ચાનું શ્રવણ અને મનન કરવામાં જ ન્યારે આધાત થતો હોય, ત્યારે તેવી ચર્ચાને પુનઃ ઉપરિચિત કરવાની હિંમત પણ કોણ કરી શકે ?

આ વિષયમાં રજપૂતાનાના સુપ્રસિદ્ધ ત્રિદ્વર્ગ ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ જે મંથન કર્યું છે, તે ખરેખર સ્તુત્ય અને મનનીય છે. પ્રાચીન લિપિમાહા જેવો દેશવિદેશના પડિતોથી સંસ્કાર પામેલ હિંદુસ્થાનની દેશીય ભાષામાં અદ્વિતીય ત્રય રચ્યા પંક્તી, હાલમાં, તેથી પણ વધારે ઉપયોગી તેમજ વધારે મહત્વનો રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ તેઓ રચે છે. તે ઇતિહાસ માટે જોઈતી અમખ્ય સામગ્રીઓનું મશોધન અને સંગ્રહ કરવામાં, જેમ જેમ સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થતી ગઈ તેમ તેમ તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેમાંથી સત્યાશો શોધી કાઢવામાં અને તે સત્યાશો યથારથાને જોડવવામાં તેઓએ પોતાના અખિય જીવનનો ભોગ આપ્યો છે. તેઓના જેવા સતત ઉદ્યોગી, હાથમાં લીધેલ વિષય ઉપર નિખિય તન મન ધનનો ભોગ આપનારા વિષયમાં અવગાહન કરી તત્વસ્પર્શ કરનાર અને સૂક્ષ્મ વિવેચક, ગુજરાતનો સમૂર્ણ ઇતિહાસ લખનાર ક્યારે ઉત્પન્ન થશે, તે અટકળી શકાતું નથી ગુજરાતે ડાકતર ભગવાન લાયક ઇદ્રજ જેવા યુરપીય પડિતોની પણ સ્પર્ધા કરી શકે તેવા સમર્થ વિદ્વાનને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે અત્ય છે. પરંતુ તેઓની પ્રવૃત્તિ માત્ર ગુજરાતની મીમામા મમાઇ રહી ન હતી. છતાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર તેઓએ જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે ન પાડ્યો હોત તો ગુજરાતનો ઇતિહાસ આજે જોના અને ભાટોની કહાણીઓથી ભરેલો રહ્યો હોત તેમ છતાં તેઓની જગ્યા આજ દિવસ સુધી પૂરાયા વિનાનીજ રહી છે એમ તો સ્વીકારવું મંડીજ. બંગાળા તો તેવા અનેક વિદ્વાનોને ઉત્પન્ન કરી પ્રામાત્ય પડિતો ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડવાને મમર્થ થયેલ છે, તેઓમાં પણ અક્ષયકુમાર મૈત્રેય, નગેન્દ્રનાથ વસુ અને ગાખાલદાસ વલ્લોપાધ્યાયે (આગ્રી. બેનરજીએ) બંગાળાના ઇતિહાસની સામગ્રીઓ સમઢીને અને તે ઉપરથી બંગાળાનો વિશદ ઇતિહાસ તૈયાર કરીને જે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા છે, તેથી માત્ર બંગાળાના જ નહિ, પણ આખા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે મહારાષ્ટ્ર તો વિદ્વાનોની ખાણ જ ગણાય છે. તેમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના રતનો પડે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકટ

૪ ટસ્માલ્લજાત્વ નાસ્તિ । ટસ્માદ્ દ્વાલજાણ ક્ષત્રિયમથસ્તાદુપાસ્ત્રે પાઞ્ચમ્યે ॥ બૃહદાગ્ન્યે-
કપનિપદ્ અ ૧, ધ્યા ૪, ક. ૧૧.

x મહાભારતના સાતિપર્વના રાજધર્મના અધ્યાય ૫૦ માં રાજ્યની કલપતિનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, તેમાં વૃધરાજને વિષ્ણુનો અવતાર મ્હો છે, અને ક્ષત્રિયોજ રાજ્ય કરવાને પાત્ર છે, એમ તે પ્રસંગે કહાણું છે અધ્યાય ૬૭ માં કહ્યું છે કે જ્યારે પ્રજા જલદેવ પાસે રાજ માગવા ગઈ ત્યારે તેણે મનુને રાજ ચવાની આજ્ઞા કરી ત્યારથી મનુ અને તેના વંશજો (સર્વ ચંદ્ર વંશ) રાજ્ય કરવા લાગ્યા અને તેઓ રાજ્ય કરવાને યોગ્ય ગણાયા પુર્વ મીમાસામાં પણ મજા રાજમુયેન યજ્ઞેત એ કૃતિનિધાયક વાચ્યમાં રાજ એટલે ક્ષત્રિયજ, એવા નિર્ણય કર્યો છે

કરનાર સમર્થ વિદ્વાન રામકૃષ્ણ ભાંડારકર પછી એવા અનેક ઇતિહાસકારો ઉત્પન્ન થયા છે કે જેઓ મહારાષ્ટ્રની પ્રગતને વિધર્મી અને વિદેશી ઇતિહાસકારોએ લગાડેલ કાલિમા ધોષ નાંખી, જગતની ઉત્તમ પ્રગતિઓની ક્ષામાં સ્થાપવાને 'સમર્થ' થયા છે. તેઓમાં પશુ વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવડેએ એક સન્યાસીની પેઠે મુઘા તૃપાની દરકાર કર્યા વિના ગામે ગામે દીન દગિરની જેમ રખડીને ઘેરઘેર 'લિહાદિહિ' વ્રતનું સેવન કરી ગાડાંનાં ગાડાં ભરાવ તેટલી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓ સંગ્રહ કરવામાં અને તે સામગ્રીઓ મહારાષ્ટ્રને અર્પણ કરવામાં પોતાનું અખિલ જીવન ગાળી નાંખ્યું છે. ૫ તેવું દર્શાવેલ હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રતિભાંથી મળવાનો સંભવ નથી. શ્રીયુત સાને, પરસનીસ અને સરદેશાષ જેવા ઇતિહાસકારો તે દેશનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ ઘડી શક્યા છે, તે સઘળું રાજવડેની ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે. તે સિવાય દક્ષિણ, સંયુક્તપ્રાંત અને પંજાબપ્રાંતો પશુ જાગૃત થયા છે, અને પોતપોતાના દેશોનો ખરો ઇતિહાસ ઉપરિચિત કરવાને માટે જોઈતી સામગ્રીઓ મેળવવા પૂરતો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા છે. એક આપણે ગુજરાતપ્રાંત જ એવો છે કે જેના વિદ્વાનો ઇતિહાસના વિષયને માનની દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી. બંગાળના ઇતિહાસકારોએ તે દેશના બ્રાહ્મણો તથા કાપરથોએ લખેલાં કુલશાસ્ત્રોને ખરા કપમાં મૂકી દીધાં છે. ૬ તેજ પ્રમાણે વિદ્વદ્વર્ગ ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઝોઝાએ પશુ તે દેશના ભાટચારણોએ રચેલ સ્તુતિકાવ્યોની નિઃસારતા અકાઝ્ય દલીલોથી સિદ્ધ કરી છે. ૭ પ્રાયશઃ જૈનશ્રેણી ઉપરથી રચાયેલ આપણા પ્રાતના ઇતિહાસની પશુ તેજ દશા છે. છતાં આમપાસના પ્રતિભાં એટલી બધી સામગ્રીઓ પ્રકાશમાં આવી છે કે, ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે હવે બીજા રાજવડેની જરૂર રહી નથી. છતાં ગુજરાત, કાશિયાવાડ અને કચ્છમાંથી મળી આવે તેટલી સામગ્રીઓનું મંથન કરવાને માટે ગુજરાતને પશુ જીવનાર્પણ કરનાર મહદ્વ્ય વિદ્વાનની હજી પશુ પૂરી અપેક્ષા છે. બંગાળી માહિત્યપરિષદની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તે કાર્ય કરારે ઉદ્ભવી લેશે ? બંગાળી માહિત્યપરિષદના પ્રકટ થાય છે, ત્યારે આપણી સાહિત્ય પરિષદના આશી ખેડકાં રજી થયેલા નિબંધોથી પોતાનું ભરણું ભરે છે. આશા છે કે બીજા પ્રતિભાં દર્શાવેલ જીવ ગુજરાત સત્વર સચેત થશે.

દને પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવતાં, એટલું તો કહેવું જોઈએ કે મેવાડના ગુહિલો વિષે વિદ્વદ્વર્ગ ઝોઝાશ્રીએ પોતાના 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' (પૃ. ૩૭૦-૩૮૪) માં સવિસ્તર ઉદ્ધાપોહ કરીને, તે ગુહિલો સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો છે, એમ મિદ્ધ કરવાને કંઈ પશુ ક્યારા રાખી નથી. છતાં તેઓએ તે વિષે જે વિવાદ ઉપરિચિત કર્યો છે, અને તેને અંગે જે દલીલો રજી કરી છે, તે વિવાદ અને તે દલીલોનું પૃથક્કરણ કરનાં તેમાંથી અનેક ત્રુટિઓ તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી, ઉદયપુરના રાણાવંશનું વિપ્રત્વ અથવા નાગરત્વ મિદ્ધ કરવાનો આ લેખકને લેણ માત્ર મમત નથી. છતાં મત્વની ખાતર મત્વનો આવિષ્કાર તો

૫ The Main currents of Maratha History by G. S. Sardesai, B. A. pp. 40-43.

૬ રાખાલદાસ વધીપાખ્યાય દ્વિત બાજવાર ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ [બંગાળ] પૃ. ૩૦૬

૭ રાજપૂતાનેના ઇતિહાસ, ભુમિકા પૃ. ૨૧ ૨૫. ઈતિહાસ ભાગ પૃ. ૩૭૦-૩૮૫, ૩૮૭, ૫૧૬, ૫૧૮

કરવોજ નોંધ્યો. અને તેજ ઉદ્દેશથી અહીં માત્ર તે વિષયને લગતી કેટલીક નોંધો નોંધી રાખવાની તો પૂરી આવશ્યકતા જણાય છે. તે નોંધો ખંડનારે નહિ, પણ વિશેષ વિચારાર્થે જ છે, એમ આરંભમાં જ જણાવી દેવામાં આવે છે.

૨ પ્રાસ પ્રમાણોનું વર્ગીકરણ.

ગ્રેફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે પોતાના લેખમાં જે પ્રમાણો આપ્યાં છે, તે સર્વનો વિદ્વદ્ધ ઓઝાશીએ પૂર્વપક્ષે જિલ્લેખ કર્યો છે. તદુપરાંત તે પૂર્વપક્ષને બાધ કરતાં જે જે પ્રમાણો મળ્યાં આપ્યાં, તે પ્રમાણો પણ ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે સઘળાં પ્રમાણોનો તેઓએ (૫, ૩૮૪ મે) ઉપમંદાર કરી, શહિલોનો સૂર્યવંશ સ્થાપિત કર્યો છે. પરંતુ સઘળાં પ્રમાણોમાં જે વિલક્ષણતા તરી આવે છે, તે તેઓએ લક્ષમાં લીરી નથી. તે વિલક્ષણતાનુમાર તે પ્રમાણોના નીચે પ્રમાણે બે મુખ્ય વિભાગો પડી જાય છે.

૧ તે સર્વ પ્રમાણોમાં શહિલોના મૂલ પુરૂષ અથવા પુરૂષોનેજ વિગ્રો કહેલ છે.

૨ તેના વંશજોને વિગ્રો નહિ, પણ ક્ષત્રિયો કહેલ છે, તેવો બેદ પાડવાનાં કારણો પણ આપ્યાં છે.

એ બે મુખ્ય વિભાગોનું મિશ્રણ કરી નાંખવાથી, ઘણો સંભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે. એ પ્રમાણે આખા વિવાદ ભાગના ખરી રીતે માત્ર બેજ વિભાગોપડી રક, પરંતુ ઓઝાશીએ જે પદ્ધતિથી દલીલો રજૂ કરી છે, તેનું સમ્યક્ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે તે દલીલોને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાંખવાની જરૂર પડે છે.

૧ પહેલો વિભાગ એટલે શહિલોના મૂલ પુરૂષોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણોનો વિભાગ. તેમાંનાં પણ કેટલાંક પ્રમાણો એવાં પણ જણાય છે કે જેમાંથી તેઓનું ક્ષત્રિયત્વ પણ મમજી શકાય. તેથી પહેલા વિભાગના બે પેટા વિભાગો પાડવાની જરૂર પડે છે પહેલામાં વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણોનો અને બીજામાં ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણોનો સમાવેશ કરતાં, તેના સાગસારનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

૨ બીજા વિભાગમાં તેઓના વંશજોનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણોનો વિવેચનપૂર્વક સમાવેશ કરવામાં આવશે.

૩ ત્રીજા વિભાગમાં તેવો બેદ પાડવાને માટે કારણો દર્શાવનારાં પ્રમાણોનો સમાવેશ કરતાં, તેની વિવક્ષા મમજવવામાં આવશે.

૪ અને ચોથા વિભાગમાં શહિલોની એક સાખાનો પૃથક્ રાજકર્તા બાસાન્તિયનો સિદ્ધાન્તેષ મળ્યાં છે, તેમાં તેઓના મૂલ પુરૂષ ભર્તૃપદ પેદેશને બદલત કહ્યો છે, તેનો તે મ્યલે ગો ઉદ્દેશ છે, તેનો ઉદાપોદ કરવામાં આવશે.

૩ પ્રથમ વિભાગ:—

(ક): ગુહિલોના મૂલ પુરોના વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણો.

ઉદયપુરથી દોઢ માઇલ દૂર આઢાડ અથવા આટપુર નામનું ગામ છે. ૮ ગામના

એક મંદિરમાંથી મેળાડના ગુહિલોના મૂલ પુરૂષ ગુહસ્તથી ૨૦ મી

૯ ગાન શક્તિકુમારના પેટીએ રક્ષ ગયેલ રાજ્ય શક્તિકુમારના મમયનો વિ. મં. ૧૦૩૪ સમયનો આટપુરનો ઈ. એટલે ઇ. મ. ૯૭૭ ની માધનો એક સિવાલેખ. કર્નલ ડોડને સ. ૯૭૭ ની માવનો પ્રાપ્ત થયો હતો. તે લેખના અતિમ ભાગમાં આટપુર નગરી ગિજ્ઞા લેખ.

શક્તિકુમારની ગજાવાની હતી, અને તે સમયે તે બહુ મહાદેશાવી થઇ હતી, એમ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ વિજયના પ્રાથમ મર્ગમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, શક્તિકુમારનો પુત્ર અબાપ્રમાદ રાજ્ય પણ, તે નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૦} તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. મ ૯ મા અને ૧૦ મા સૈકામાં મેલાડના ગુહિલ ગાનઓએ ચિતોડથી ગજાવાની ફેરવી આટપુરમાં કરી હતી તે લેખના આરંભમાં સ્વર્ગ ૧૦૩૪-૬૧૪ શુક્લપ્રતિપદાતિર્યો આ નાનીગસ્વામિદેવાયતનં કારાવિત એટલે 'શ્રી નાનીગ ત્વામીને દેવાવય બધાવી આપ્યું' એમ લખ્યું છે નાનીગ સ્વામી શક્તિકુમારના ગુરુ હશે, અને તેથી તેણે તેઓને દેવાલય બધાવી આપ્યું હશે. તે લેખમાં ગુહિલ વંશના મન પુરુષથી શક્તિકુમાર મુધી વંશાવલિ આપી છે, તે વંશાવલિ રાજ્ય શક્તિકુમારે પોતે તૈયાર કરાવીને પ્રત્યુત લેખમાં કાઢાવી હશે. વિદ્વદ્ધ ઓઝાશ્રીએ તેમજ કર્નલ ડોડે ગુહિલ ગાનઓની વંશાવલિના મબધમાં આ લેખ ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખ્યો છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના ગ્રન્થાર વિદ્વદ્ધ વૈષ્ણ મહાશય, તે બાબતમાં પણ તેઓ બન્નેથી જુદા પડે છે. તે લેખના પ્રાચીનપણા સિવાય તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવાનું એક બીજું મહત્વયુક્ત કારણ છે. તેજ વચમાં થઇ ગયેલા પ્રકંડ પ્રતાપી અને વિવિધવિદ્યાવિશારદ કુલા રાણાને બધા પોતાના વંશની વંશાવલિનું તેમજ ઉત્પત્તિના ઇતિહાસનું સંશોધન કરવાની જરૂર પડી હતી, ત્યારે તેઓએ પણ આ

૮ ગામ નદી ઉપર જુલદ સહેથી ૨૧ માઇલ દૂર અથવા અનુપસહેરથી ૭ માઇલ દૂર આઢર નામનું ગામ છે તે ગામમાંથી ઇ. સ. ના નવમા અને દશમા સદીમાં આર પાંચ શિલા લેખો મળ્યા આવ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે તે ગામનું નામ ઉત્તરગ્ધર એટલે આનંદપુર હતું તે ગામ અને ઉપરુંમ આઢાડ ગામ બન્ને જુદા જુદા છે માધુરી (દિરી મસિદ પત્ર) શૈલ્યુન, વિ સ. ૧૯૮૪, પૃ. ૧૮૩-૧૯૨

૯ Indian Antiquary of 1910, Vol 39, P 191 તથા History of Medieval India by C V Vaidya, Vol II p 301

૧૦ તથા ડોડ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ (સસ્ત્ર સાહિત્ય વર્ષક મંડળનું ત્રજરાત્રી નામતર) ભાગ ૧, પૃ. ૬૦૫

૧૦ અમ્બાવણદમાયટપર્વિ યં સેનાન્વિતમ્ ।

અવગ્રહનામઃ પથ્યત પાર્થ દક્ષિણદિગ્ગે ॥

પૃથ્વીરાજ વિજય સર્ગ ૧.

History of Medieval Hindu India, vol II, pp 342-8.

આટપુરના શિક્ષાલેખ ઉપર આધાર રાખી, પોતાના લેખોમાં તેનુંજ પ્રમાણ આપ્યું છે તે ઉપરથી આ લેખની ઉપયોગિતા અને યથાર્થતા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. તે લેખનો પ્રથમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

આનન્દપુરવિનિર્ગત વિપ્રકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।

જયતિ શ્રીગૃહદત્તઃ પ્રભવઃ શ્રીગૃહિલ વંશસ્ય ॥

“આનંદપુરથી નીકળી આવેલા વિપ્રના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ, બ્રાહ્મણ ગૃહદત્ત ન્ય પામે છે. તે ગૃહદત્ત ગૃહિલવંશનો મૂળ પુરુષ હતો.”

ઉપરના શ્લોકનો વાસ્તવિક રીતે તેજ અર્થ થાય છે. કર્નલ રોડે તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતરકારે તેવોજ અર્થ કર્યો છે. છતાં સ્વમત સ્થાપન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાને લીધે, વિદ્વદ્વર્ગે ઓઝાશ્રીને વિપ્રકુલાનન્દનઃ એ પદનો અર્થ ફેરવવવાની જરૂર પડી છે. વિદ્વદ્વર્ગે વૈષ્ણ મહાશયને તો તદુપરાંત આનન્દપુર તેમજ મહીદેવ એ બન્ને પદોના અર્થો ફેરવવાનું ઉચિત લાગ્યું છે.

(ક) વૈષ્ણ મહાશયે ઉપસ્થિત કરેલી અર્થોની ખીખાંસા.

વિદ્વદ્વર્ગે ઓઝાશ્રીએ વિપ્રકુલાનન્દનઃ નો ફાર્થ છોડી દઈ, યૌગિકાર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૭૯) વસ્તુતઃ આનન્દન શબ્દ નન્દનના અર્થમાં અહીં વપરાયો છે; તેનો ફાર્થ પુત્ર અથવા ‘ ઉત્પન્ન થયેલો ’ એવો અહીં થાય છે. છતાં ઓઝાશ્રીએ તેમ વૈષ્ણ મહાશયે આનન્દન નો યૌગિકાર્થ આનંદ આપનાર-એવો સ્વીકારી ગૃહદત્તના વિપ્રત્વને હિઝાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ રાજ સમરસિંહ, મહારાણા કુંભ અને રાણા રાયમલજીના લેખોમાં ગૃહદત્તના વંશજ બપ્પરાવલને સ્પષ્ટ રીતે વિપ્ર, દ્વિજ અને દ્વિજવર્ગ કહેલ છે, તેમજ મહારાણા કુંભના લેખોમાં ગૃહદત્તના પૂર્વજ વિજયાદિત્યને નાગરકુલમંડન કહ્યો છે, તેનું તેઓ સંતોષકારક રીતે સમાધાન કરી શક્યા નથી. વસ્તુતઃ ગૃહદત્તનો પૂર્વજ વિજયાદિત્ય વડનગરનો નાગર હતો અને આનંદ પુર એટલે વડનગરમાંથી નીકળી બાજે સ્થલે વસ્યો હતો, તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મહારાણા કુંભના એકલિંગ મહારાજનામના ગ્રંથમાં કરેલ છે. તેથીજ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગૃહદત્તને આનંદપુરથી નીકળી આવેલ વિપ્રના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો તેમજ પોતે રાજ્યકર્તા હતા બ્રાહ્મણ રહેલો એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તે તે લેખોનું સવિસ્તર વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે. અહીંયાં નો વિદ્વદ્વર્ગે વૈષ્ણમહાશયે જે દલીલો રજૂ કરી છે, તેના સંબંધમાં તે તે લેખોના વચનોનો જ વિચાર કરવો તે જ વધારે યોગ્ય જણાય છે. વૈષ્ણ મહાશયે તે વિશે કરેલી અર્થોમાંથી નીચે પ્રમાણે દલીલો જોવામાં આવે છે.

૧ આ સ્થળે આનંદપુર એટલે વડનગર નહિ, પણ ઉદયપુરથી ૧૩ માઇલ દૂર આવેલ નાગહદ અથવા નાગડા ગામ છે, તે મનજનાનું છે. કારણ કે સમરસિંહરાજના ચિતોડની રક્ષિયારાજની છત્રીના શિક્ષાલેખમાં નાગહદને આનંદપુર કહેલ છે. (વૈદ્યુત દ્વિદુરશનનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ પૃ. ૮૫ તથા ૩૩૮)

૨ વિપ્રકુલાનન્દન નો અર્થ વિપ્ર થતો નથી પરંતુ વિપ્રકુલને આનંદ આપનાર થાય છે, તેમજ મહીદેવનો અર્થ બ્રાહ્મણ થતો નથી, પરંતુ રાજ થાય છે કારણ કે

ઈ. સ. ૧૮૨૮ ના નરવાહન રાજાના સમયના શિલાલેખમાં બપ્પ રાજાને ગૃહિલગોત્રનરેન્દ્રચન્દ્રઃ તુથા સિવિપતિઃ કહ્યો છે, તેમજ તેના વંશને ચુવંશ કહ્યો છે. [પૃ. ૮૫ પથા પૃ. ૨૩૩]. તે સિવાય બપ્પરાજાની સુવર્ણ મુદ્રા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન છે, તે તેમનું સૂર્યકુલ ચૂચક છે. નરવાહન રાજાનો લેખ રાજશકિતકુમારથી પણ પહેલાંનો છે, માટે તે વધારે વિશ્વસનીય છે. (પૃ. ૮૮ તથા પૃ. ૩૩૩).

૩ બપ્પ રાજા આનંદપુરનો વિગ્ર હતો, એમ તર્રાર ખાતર કથુલ દરીએ, તો પણ તે ઉપરથી તે વડનગરનો નાગર હતો એમ તો કદિપણ સિદ્ધ થતું નથી. તે સમયે વડનગરમાં નાગર બ્રાહ્મણ મિત્રાય બીજા બ્રાહ્મણોની વસિત ન હતી ! (પૃ. ૮૬) સમરસિંહ રાજાનો ચિતોડના રમિયારાજાની છત્રીના લેખ તથા બાપુ ઉપર અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો લેખ એ બન્ને લેખોની પ્રશસ્તિઓ નાગરબ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્રીઓ રચી છે. જે શુદ્ધ વડનગરનો નાગર હોવાનું તેના જાણવામાં હોત તો તે તેને તેમ કહ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ. તેણે તો તેને વિગ્ર જ કહ્યો છે (પૃ. ૮૫).

અર્થાત્ તેઓની આખી ચર્ચાનો સાર ઉપર્યુક્ત ચાર દલીલોમાં મમાઈ જાય છે. તેઓએ સમરસિંહ રાજાના તથા નરવાહન રાજાના શિલાલેખોના તેમજ બપ્પ રાજાના સિક્કાના જે આધારો આપ્યા છે, તે વિષે તો હવે પછી સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવશે. અહીંયાં તો તેઓશ્રી દલીલોને સંબંધ ધરાવતાં તે તે લેખોનાં વચનોતોજ ઉદ્ઘાપોદ કરવામાં આવશે.

(ખ) આનંદપુર એટલે નાગહદ કે વડનગર ?

૧ આનંદપુર એટલે વડનગર નહિ, પણ નાગહદ અથવા નાગડા છે. એમ તેઓની પહેલી દલીલ છે. તેના ટેકામાં તેઓ સમરસિંહ રાજાના ચિતોડની રમિયારાજાની છત્રીના લેખમાં જે શ્લોકોનો આધાર આપે છે, તે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

અસ્મિન્નાગહદાન્હયં પુરમિલાલંકાવનીભૂપણં ।

પ્રાસાદાલિલિવિભ્રમૈરુપહસન્નુદેત્રાંશુકોટિચિયં ॥

મુક્તાપ્રૌઢમિવસિતેઃ શ્રિય ઇવ પ્રાસાદપંકેરુદં ।

ક્રીડાભૂમિરિવ સ્મરસ્વ, ગચ્ચિનઃ શય્યૈવ પીયુષજા ॥ ૮ ॥

જીયાદાનન્દપૂર્વ તદિદ પુરમિલાલંકાસૌન્દર્યગોમિ ।

ક્ષાણીપૃષ્ઠસ્વમેવ ત્રિદશપુરમયઃ કુર્વદુચ્ચૈઃ સમૃદ્ધયા ॥

યસ્માદાગત્ય વિપ્રથતુરુદધિમહીવેદિનિભિત્તયૂપો ।

વપ્પાચ્યો કીતરાગવરણયુગમુપાસિત દારીતરાગેઃ* ॥ ૯ ॥

“ આ મેન્ડાટ દેશમાં ઇલાખડની બ્રમિના જૂથલુ રૂપ નાગહદ એટલે નાગડા ગામ આવેલું છે. જે નગરના મહાલયોની બુધવણી જેની દારની દાર સદીગૃમની ગોબાનો ઉપ-હાસ્ય કરે છે, જે નગર પૃત્તીનું જાણે મોટું મોતી હોય નહિ, કમળની જેમ સદ્ગમીનું ધામ

હોય નહિ, કામદેવની કીડા જુમિ હોય નહિ, ચદ્રમાની અમૃતોત્પન રૈયા હોય નહિ, તેડુ તે શાલતુ હતુ તેમજ ત્યા આવેન ઇનાખડના મૌન્દર્પને પણ મૌન્દર્પ આપનાર આનંદપૂર્વક એવે આનંદપુર જય પામે । તે નગર પૃથ્વી ઉપર ગદ્દા છતા પોતાની ત્રિપુન મૃદ્ધિથી દેવોડને પણ શરમાનતુ હતુ તે નગરમાથી ચાર મહામારોમા આવેલી પૃથ્વી ઉપર જેણે યત્નસ્તથ રાખેો હતો, તેમજ જે ગગદેવથી મુક્ત થયો હતો, તેવો બપ્પ નામનો બ્રાહ્મણ આવીને હારીતરાશિના ચણુચુગની સેવા કરવા લાગ્યો

હારીતરાશિ કયા તપશ્વરી કરતા હતા ? મગસિદ્ધ રામના અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના શિનાલેખમા કહ્યું છે કે —

અસ્તિ નાગહદં નામ સાયામામિહ પત્તનં ।

ચક્રે તપાસિ હારીતરાશીર્યં તપોધનઃ ॥

“ તે મેવાડ દેશમા નાગહદં નામનુ અતિ વિશાન નગર છે તપ ન જેનુ ધન છે, તેવા હારીતરાશિ ત્યા તપશ્વરી કરતા હતા ”

વિદ્વાન ટ્રેઇ મહારાજે આનંદપુર અટલે નાગહદં એવા અર્થ કયો છે પરંતુ મુદ્દ મજાતનાના પડિનોએ પણ તેવો અર્થ જ્ઞાની હિમ્મત વરી નથી એટલુજ નહિ પણ કોણપણ શિનાલેખમા, દાનપત્રમા કે પુસ્તકમા નાગહદં આનંદપુર હન હોય, એમ જાણવામા આ યુ નથી જતા તેઓએ ચિતોડના શિનાલેખના આઠમા શ્લોકમાથી પેહેલુ ચરણ અને નવમા શ્લોકમાથી પેહેલુ ચરણ ખેચી કાઢી, તે બન્ને ચરણોને સાથે સાથે મૂક્યા છે (પૃ ૮૯ પાદ ટિપ્પણ) ઓ તેમાથી આનંદપુર=નાગહદં એનુ સમીકરણ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તેજ મુદ્દ નવમા શ્લોકના ઉદ્ધા ખે ચરણો ઉપરુક્ત ચરણોની સાથે મૂક્યા હોત તો તે ચાર ચરણોમાથી વાચક રોતે પોતાનુ અનુમાન ઉપગમી શકત, અને પત્રી વધપણ બ્રમ થવાનુ કારણ રહેત નહિ આઠમા શ્લોકના પેહેલા ચરણમા નાગહદંને ઇનાખડનુ જૂથણ કહ્યું છે ખિના હ્રદયમા । નાગહદં અને આનંદપુર એમજ હોત, તો ફરીની નેવુ વિરોધ આનંદપુરને લગાડીને પુનઃક્રિતનો દોષ હોરી લેવાની તેને શી જરૂર પડી હતી ? બન્ને શ્લોકા કવિની વિવક્ષા સ્પષ્ટ કરે છે નાગહદં અને આનંદપુર-ઉભય નગરો તે સમયે સમાન સમૃદ્ધિસપન હતા એમ કવિનો હાર્દિક આશય છે તે સિવાય નવમા શ્લોકના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમા તો કવિએ ચોક્ખા રીતે કહ્યું છે કે બપ્પ રાવન આનંદપુરમાથી નીકળીને હારીતરાશિ પાસે ગયો હારીતરાશિ કયા હતા ? અચલેશ્વરના શિનાલેખના આઠમા શ્લોકમા લખ્યું છે કે તે સમયે હારીતરાશિ નાગહદંમા તપશ્વરી કરતા હતા હવ જો આનંદપુર અને નાગહદં-બન્ને એકજ નગર હોય તો તે સઘળાનો એવોજ અર્થ થઇ શકે કે બપ્પરાવન નાગહદંમાથી આવીને નાગહદંમા ગયો તે અથ કદિ સ્વીકારી શકાય તેના નથી અર્થાત નાગહદંને કાર્ષણ્ય લેખમા દાનપત્રમા કે પુસ્તકમા આનંદપુર કહેવામા આવેત નથી, તેમજ ચિતોડના લેખમા બનેનુ બુદ્ધ બુદ્ધ વર્ણન કયું છે તે સાથે આનંદપુરમાથી આવીને બપ્પરાવન નાગહદંમા હારીતરાશિ પાસે ગયો, એમ પણ કહેવામા આ યુ છે તે કારણોથી આનંદપુર અને નાગહદં બુદ્ધ બુદ્ધ નગરો હતા એમ સિદ્ધ થાય છે

(ગ) મહીદેવ એટલે શું ?

વિદ્વદ્ધર્મ ઓઝાશ્રીની પ્રેરે તેઓએ પણ નિષ્કુલનન્દન નો અર્થ ફરચો છે. તેનું વિવેચન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે; તેથી તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવસ્યકતા નથી. પરંતુ મહીદેવ નો અર્થ બાલણ ન કરતાં રાગ કરે છે. મહીદેવનો યૌગિકાર્થ રાગ થઇ શકે ખરો; પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો તેવો સામાન્ય પ્રયોગ થતો નોવામાં આવતો નથી. આપ્તેના કોષમાં મહીમુર; ભૂમુર અને ભૂદેવ એ ત્રણ શબ્દોનો અર્થ બાલણ થયો છે. મહીદેવ એ ત્રણ શબ્દોનો પર્વાય છે તેથી તેનો રૂઢાર્થ નો બાલણ જ થયો નોઇએ. અમરકોષમાં રૂપતિના પદ્યોમાં ભૂપ અને મહીપતિ, શબ્દરતનાવલીમાં ભૂપાસ ભૂભૂત અને મહીપતિ, તથા જટાધરકોષમાં અવનિપતિ અને ભૂભૂત શબ્દો આપ્યા છે. અર્થાત્ રાગના અર્થમાં ભૂ, ભૂમિ, મહી અને અવનિ-એ પર્વાયો સાંધે દેવપદ નોડ્યું નથી, પણ પતિ; ભૂત વગેરે પદ ક્તડ્યાં છે ત્યાં દેવ અથવા તેનો પર્વાય સુર પદ ક્તેડેલ છે, ત્યાં તેનો અર્થ બાલણજ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારે આ સ્થળે તે સર્વ પ્રમાણોથી વિપરીત અર્થ કરવાનું કારણ શું છે ?

તેનાં કેટલાંક કારણો વૈદ્ય મહાશયે આપ્યાં છે. નેમાંનું પ્રથમ નરવાહન રાગના સમયનો નાયમદિરનો શિક્ષાલેખ છે. (૧) તે લેખ સાથી પ્રાચીન હોવાથી ત્યાર પછીના સંપ્રદાય લેખો કરતાં વધારે વિશ્વસનીય છે. (પુ. ૨, પૃ. ૩૩૪) (૨) તે લેખમાં નાય સાધુઓએ ગુહિલકુલને રમુકલ કહ્યું છે. તેથી ત્યાર પછીના શિક્ષાલેખમાં ગુહ-કત તેમજ બપ્પને બાલણ કહ્યો હોય, તો તેમ કહેવામાં તે તે લેખોના લેખકોએ બૂલ કરી છે. (પુ. ૨; પૃ. ૮૫-૩૩૩)

[૩] બપ્પની સુવર્ણ સુદા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન ક્રાંતગચ્છેલું છે, તે તેના સૂર્યકુલત્વનું સ્વચ્છ છે (પુ. ૨, પૃ. ૩૩૩) નરવાહન રાગના મમયના નાયમદિરના શિક્ષાલેખમાં બપ્પને ગુહિલગોત્રનન્દ્રવદ્ તથા કિતિપતિ કહ્યો છે, તેથી બપ્પ ગુહિલ વંશનો રચાપક એટલે મૂલ પુરૂષ તથા રાગ હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે (પુ. ૨ પૃ. ૮૮-૩૩૩) સુતરાંમહીદેવના જા એનું ખીજનું સમીકરણ તેઓશ્રી સિદ્ધ કરે છે. (પુ. ૨ પૃ. ૮૯-૩૩૩) વલ્લીવંશના છેલ્લા રાગ શિક્ષાદિત્યની દંતકથા ઉપરથી રાયસાગરના શિક્ષાલેખની રાગપ્રશસ્તિ ઉપરથી, આપ્તની સીમમાંથી ગુહિલ નામાંકિત સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે જ તેથી, તેમજ યયપુર પાસે આવેલ આટપુ મામમાંથી ગુહિલ રાગ બાલાદિત્યનો શિક્ષાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે, તે ઉપરથી ચિત્રોડાદિ લેખોનો બપ્પ=આટપુરના લેખનો ગુહદત્ત, તે ગુહદત્ત=રાયમાગરની રાગપ્રશસ્તિનો અયાપ્તનો રાગપ્રશસ્તિ ગુહાદિત્ય, તથા તે ગુહાદિત્ય=વલ્લીવંશનો છેલ્લો રાગ ગુહસેન, એવાં ખીજ ત્રણ સમીકરણો વૈદ્ય મહાશય મિદ્ધ કરે છે. [પુ. ૨, પૃ. ૮૫-૮૮ તથા ૩૩૩ ૩૪૧] [૬] આટપુર તથા ત્યાર પછીના જે શિક્ષાલેખોમાં ગુહિલોના મૂલ પુરૂષોને બાલણ કહ્યા છે, તેઓનું અસત્ય મિદ્ધ કરવાના મમયનમાં તેઓશ્રી ચૌદાણ, ચાલુક્ય, પરમાર અને પ્રતિહારના તેવાજ પ્રકારના શિક્ષાલેખોના દૃષ્ટાંતો આપે છે (પુ. ૨-૫, ૮૬-૮૭ તથા ૩૩૩-૩૩૫) હવે આપણે ને તે કારણોનું ક્રમશઃ પરીક્ષણ કરીએ.

(૧) નરવાહન રાગના મમયનો નાયમદિરનો શિક્ષા લેખ વિ. સં. ૧૦૨૮ નો, અને ગકિતકુમારનો આટપુરનો શિક્ષાલેખ ત્યારપછી ૭ વર્ષ પાછળનો એટલે વિ. સં. ૧૦૩૪ નો છે. શકિતકુમાર તે મમયે આટપુરમાં ગાન્ય કરતો હતો અને તેણે તેના સુર નાનિય ગ્વામીને એક દેવાલય બધાવી આપ્યું તેથી વિ. સં. ૧૦૩૪ માં તેનું વય પચીસ વર્ષનું

ગણીએ તો નાથમદિરના શિક્ષાલેખ લખાયા તે સમયે તેનું વય ઓગણીશ વર્ષનું હોતું જોઇએ, અર્થાત્ તે સમયે તે અને તેનો લેખલેખક કવિ હાજર હોવા જોઇએ. નાથ સાધુએ તે સમયે તે લેખમાં લખેલી હકીકત સત્ય હોત અથવા સત્ય મનાતી હોત, તો તેના જોડે સમર્થ રાજ પોતાના કુલને ગૌરવ આપનારી હકીકત પોતાના લેખમાં લખાવ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ. છ વર્ષના અંતરમાં વિસ્મરણ થવાનો પણ સંભવ નથી. તેથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે નાથ સાધુઓએ તે લેખમાં લખેલી હકીકત કેવળ પોતાના આશય આપનારા રાજની પ્રતિષ્ઠા વધારવાના હેતુથી લખી હતી. તે કારણથી તે લેખ ઉપર વિશ્વકુશ આધાર રાખી શકાય નહિ.

(૨) નરવાહન રાજના નાથમદિરના શિક્ષાલેખમાં તે મદિરના સાધુઓએ ગુહિલ કુલને રધુકુલ કહ્યું છે. * તે સત્ય છે, પરંતુ તે હકીકત રાજ શક્તિકુમાર કે તેનો કવિ સત્ય માનતા ન હતા, તેથીજ આટપુરના શિક્ષાલેખમાં તેઓએ તે હકીકત દાખલ કરી નથી, ઉલટું, મૂલ પુરૂષને સાક્ષણ કહ્યો છે. ત્યાર પછીના લેખોથી પણ તે વચનને પ્રુષ્ટિ મળે છે. તે હકીકત તે સમયે સત્ય મનાતી હોત તો તે પેહેલાં એટલે નરવાહનના પિતા અલ્લટના વિ. સં. ૧૧૦ ના લેખમાં, અલ્લટના પિતા ભટ્ટના વિ. સં. ૧૦૦૦ તથા વિ સં. ૯૯૯ ના લેખોમાં, ભટ્ટનાથી છઠી પેઢીએ યદ્ય ગયેલ તેના પૂર્વજ અપરાગ્નિતના વિ. સં. ૭૧૮ ના લેખમાં, તેના પિતા શીલાદિત્યના વિ. સં. ૭૦૩ ના લેખમાં તે હકીકત કેમ લખવામાં આવી નથી. ? (રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૪૦૨ ૪૦૩ તથા ૪૨૪-૪૩૦) અલબત્ત, લેખમાં હકીકતનો અભાવ, તે નિર્ણાયક પ્રમાણ નથી. પરંતુ આ પ્રમંથમાં તો રધુકુલની હકીકત તે તે રાજઓની પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરે તેવી છે. તેવી મહત્વની હકીકત એટલા બધા રાજઓ પોતાના લેખોમાં ન લખાવે ત્યારે હકીકતની વિરુદ્ધ અનુમાન જ થઇ શકે. વસ્તુતઃ એમજ કહેવું પડે છે કે નરવાહનના સાધુઓની ઉક્તિ તે કેવલ આટૂકિતજ છે.

(૩) નરવાહનના નાથમદિરના શિક્ષાલેખમાં બપ્પને ગુહિલગોત્રનરેન્દ્રચંદ્ર કહેલો છે. દિદર્શન વૈદ્ય મહાશય રત્નો અર્થ ગુહિલવંશનેન્દ્રચંદ્ર=ગુહિલ વંશનો સ્થાપક=ગુહિલ વંશનો મૂલપુરૂષ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો સરલ અર્થ તો ' ગુહિલ વંશના રાજઓમાં ચંદ્રપૂર્ણ ' એવોજ થઇ શકે છે. તે લેખમા શરૂઆત બપ્પથી કરી છે, તેથી પણ બપ્પજ ગુહિલ વંશનો મૂલપુરૂષ હતો, એમ તેઓથીનું કહેવું છે, નાથ સાધુઓના પૂર્વાચાર્યની ઉત્તેજના અને પ્રેરણાથી મહારાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર બપ્પે નાથ સાધુઓને રાજગુરુઓ બનાવ્યા, તેવા સંયોગોમાં નાથ સાધુઓ તો મૂલપુરૂષ તરીકે બપ્પનેજ ઓગળે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? બપ્પ ગુહિલ વંશનો મૂલપુરૂષ ન હતો. પણ ગુહિલ મહારાજવંશના પદ હોતો, તેથી પાછળના લેખલેખકોએ પણ તેનેજ પ્રથમ પુરૂષ સ્વીકારી તેના નાના તાલુકદારો જોડે પૂર્વજોની ઉપેક્ષા કરી છે. ઉટપુરથી આઠ માઇલ દૂર આવેલ ચીરવા ગામના વિ. સં. ૧૩૩૦ ની સાક્ષના જૈન મદિરના લેખમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તે લેખમાં

શુદ્ધિભાગજનકાલ પુરા ક્ષિતિવાલોજ વમુવ ચપ્પકઃ એટલે પૂર્વે, શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલ વંશમાં જન્મેસો બપ્પ રાજ અહીંયાં થયો. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૮૦૭ તથા ૪૭૭-૬) એમ કહેવું છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બપ્પ શુદ્ધિ વંશનો મુક્તપુરુષ ન હતો. વૈદ મહાસય શુદ્ધિવંશની વંશાવલિનો મહત્તો આધાર આટપુરના લેખ ઉપર રાખે છે. (પુ. ૨ પૃ. ૭૮) અલ્પજાત તે લેખોમાં કયો રાજ બપ્પ કહેવાતો હતો તે કહેવામાં આવ્યું નથી. પરન્તુ તેમાં શુદ્ધિને શુદ્ધિ અથવા શુદ્ધિનો પિતા કહ્યો નથી; તેમાં તો તેને પ્રમત્ત ચાંગુદિત્વંશસ્ય એટલે શુદ્ધિ વંશનો મુક્તપુરુષ કહ્યા છે. બીજા લેખોમાં આપેલી વંશાવલિ અશુદ્ધ છે, એમ તો તેઓથી કશું કહે છે (પુ. ૨, પૃ. ૩૪૨). ત્યારપછીના બીજા લેખોની વંશાવલિ અશુદ્ધ છે એમ પણ તેઓ કહ્યું કરે છે [પુ. ૨, પૃ. ૧]. છતાં તે લેખોમાં શુદ્ધિને બપ્પનો પુત્ર કહ્યો છે, તેનો તેઓ યા માટે સ્વીકાર કરે છે, તે સમજાતું નથી. તે સિવાય વળી તેઓ એ વંશલીવંશના શુદ્ધિને રાયસાગરના લેખના શુદ્ધિત્વ સાથે અને તે શુદ્ધિત્વને આટપુરના લેખના શુદ્ધિ સાથે મેળવી દેવાની જ ચતુરાઈ કરી છે, તેવી ચતુરાઈના આશા તેઓના જેવા વરિષ્ઠન્યાયાસયના વરિષ્ઠન્યાયાધિકારીનો લાંબાકાળ સુધી અધિકાર ચલાવનાર પા-મેથી રાખી ચકાય નહિ. વંશલીની હંતકથા દયા રાયસાગરના લેખની વંશાવલિ-એ ઉત્તમ ઉપર તેઓ વિશ્વાસ રાખી ચકાના નથી. કદાચ રાખતા હોય તો પણ તે કથામાં કહેવામાં આવે છે તેમ, વંશલીવંશના છેલ્લા રાજ શીશદિત્વ મળ્યા પછી, તેની વિધવાને જન્મેસા પુત્રને આનંદપુરના ધાલણે ઉછેર્યો, અને તેણે કંડનું રાજ્ય મેળવ્યું, તેનો તો કેવલ ત્યાગ કરે છે; તેને બદલે તે વંશના હટ્ટા રાજ શુદ્ધિને અથવા તેના ફટાયા પુત્રે આગ્રા સુધી પ્રદેશ જતી લઈ ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું, અને શુદ્ધિને ઉપરથી તેના વંશનું શુદ્ધિ નામ પાડ્યું, એવી નિરવિધિન કથના કરે છે. વળી તેજ શુદ્ધિને અયોધ્યાના છેલ્લા સૂર્યવંશી રાજાના ચૌરમા વંશ જ શુદ્ધિ સાથે મેળવી દે છે!! વસ્તુતઃ વંશલીવંશના કોઈ પણ રાજાને શુદ્ધિવંશ સાથે કંઈપણ સંબંધ હતો, તેવું એક પણ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થયું નથી. વંશલીપુરમાં શુદ્ધિને પછી તેના પદર વચ્ચે એ રાજ્ય કર્યું છે, તેઓને તો કદી પણ શુદ્ધિ કહેવામાં આવ્યા નથી. શુદ્ધિને કે તેના ફટાયાએ આગ્રા સુધી રાજ્ય જમાવ્યાની કંઈપણ હકીકત વંશલીના કોઈ પણ તાત્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી. આગ્રાની સીમમાં જે હજાર શુદ્ધિ નામાંકિત સિકાઓ પ્રાપ્ત થયા હોય, તે ઉપરથી શુદ્ધિને ત્યાં રાજ્ય હોવાનો મંતવ નથી. જ્યપુરની પાસે આવેલ આટપુરના સિદ્ધાલેખથી જણાય છે કે-શુદ્ધિથી અગિયારમી પેઢીએ થઈ ગયેલા ભર્તૃહતના વંશજોએ ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું હતું, અને તે રાજાઓમાં જે રાજાઓનાં નામે શુદ્ધિ હતાં. તેઓનાં મમયમાં આગ્રાના કોઈ નિવાસી આટપુરમાં આવી પુષ્કલ ધન કમાયો હોય, ત્યાર પછી, તેણે પૌતાના ગામમાં જઈ તે ધન દાટ્યું હોય, અને તે ધન દાસમાં હાથ આવ્યું હોય તો તેનો પણ સંભવ છે. શુદ્ધિને ઇ. સ. ના ૬ ટા સૈકામાં થઈ ગયો. તે અરસામાં તેણે કે તેના ફટાયાએ આગ્રામાં રાજ્ય જમાવ્યું હોય અને તેના છેલ્લા રાજ બપ્પ સુધી તે રાજ્ય ટક્યું હોય, તો હર્ષવર્ધનના સિંગલના વૃત્તાંતમાં કે ચીનાઈ પ્રવાસી લોચેનસંગના પ્રવાસ વૃત્તાંતમાં તે રાજ્યની હકીકત નોંધાઈ દેત.

ઈ. સ. ના છઠા સૈકામાં કનોજમાં મૌખરી વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, સાતમા સૈકામાં હર્ષવર્ધન તે રાજ્ય ખાલસે કર્યું હતું, હર્ષવર્ધન પછી પણ આઠમા સૈકા સુધી મૌખરી રાજાઓનું જ ત્યાં રાજ્ય હતું, ત્યારપછી પ્રતિહાર રાજાઓએ તે રાજ્ય જીતી લીધું હતું. કનોજથી આગ્રા એટલું દુર નથી કે ત્યાં કોઈ બીજો રાજા આવીને રાજ્ય જમાવી શકે, અથવા કાંમા કાળ સુધી ટકાવી શકે. આટલુના ગુહિલો તો ચિતોડથી જુદા પડ્યા હતા, તેઓને મલ પુરૂષ ભર્તૃમદ ચિતોડમાં જ રાજ્ય કરતો હતો, એટલું જ નહિ પણ ભર્તૃમદ બંધ અથવા ગુહલત પહેલાં નહિ પણ પછી યર્ધ ગયો હતો. એટલે તે ગુહિલોએ આગ્રા સુધી રાજ્ય મેળવ્યું હોય તો તે બાપની પછીની જ હકીકત છે. આવી ઐતિહાસિક સપ્રમાણ આપત્તિઓને લીધે વૈદ્ય મહાશયને બે ગુહિલ વંશોની કલ્પના કરવી પડી છે. (પુ. ૨ પૃ. ૪૪૪) અયોધ્યાના સૂર્યવંશી છેલ્લા રાજા સુમિત્રનું રાજ્ય મગધના નંદરાજાએ લઈ લીધું, ત્યારથી તે વંશના રાજાઓ અંત આવ્યો હતો, એમ સંધર્ભાં પુરાણો કહે છે. છતાં રાયસાગરના લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુમિત્ર પછી તેના વંશજોએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું, છેલ્લો રાજા વિજયાદિત્ય દક્ષિણમાં ગયો, અને તેના ચૌદ વંશજોએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તેનો છેલ્લો રાજા ગુહાદિત્ય હતો અને તેના પુત્ર બપ્પેચિતોડનું રાજ્ય જીતી લીધું. તેવી જ કલ્પના ચાલુક્ય રાજાઓના કવિઓએ કરી છે. પરંતુ તે કવિઓએ તો ચાલુક્ય વંશને ચંદ્રવંશ સાથે મેળવ્યો છે, તેથી તે વંશનો છેલ્લો રાજા ક્ષેમક થયો, એમ તો કહ્યું છે. પરંતુ તે ક્ષેમકના વંશજોએ અયોધ્યે રાજ્ય કર્યું; તેનો છેલ્લો રાજા વિજયાદિત્ય થયો અને તેણે દક્ષિણમાં રાજ્ય કર્યું વગેરે વગેરે.^૧ આ બંને કલ્પનાઓ શશયુગ અથવા વધ્યાસુત જોટલી જ અસત્ય છે. ક્ષેમકની પણ નંદ રાજાએ તેવી જ દશા કરી હતી. ચંદ્રવંશના કોઇપણ રાજાએ અયોધ્યે રાજ કર્યું નથી. તે બંને કથાઓમાં કહેલ વિજયાદિત્ય અને ગુહાદિત્ય નામના રાજાઓ થયા જ નથી. અર્થાત્ તેવી કલ્પનાઓને કોઇપણ રચયેથી ટેકા મળી શકે તેમ નથી.

ચૌહાણ, ચાલુક્ય, પરમાર અને પ્રતિહારના જોટલાક લેખોમાં તેઓના મુલ પુરૂષોને આઠણો કલા છે, ત્યારે બીજા લેખોમાં તેઓના વંશજોને સૂર્યવંશી અથવા ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયો કલા છે. તે તે રચયોએ આઠણ કહેનારા લેખો અસત્ય સિદ્ધ થઇ ચૂક્યા છે, એમ વૈદ્ય મહાશયની માન્યતા છે. તે ત્રિણે પણ આ લેખના ચતુર્થ વિભાગમાં જોઇતી ચર્ચા કરવામાં આવશે. અમુક લેખોમાં મલ પુરૂષોને આઠણો કહેવામાં આવ્યા હોય, તે સાથે બીજા લેખોમાં તેઓના વંશજોને ક્ષત્રિયો કલા હોય, તેથી મલ પુરૂષોના આઠણત્વને કંઈ બાધ આવતો નથી. ઉક્ત દૃષ્ટાંતોનો ઉવટનો વિલુપ થયો નથી. તેવા મતિચ્છે ઉપનામોથી કંઈપણ ઉપરિચિતિ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ.

બાપના સોનાના એક સિક્કા ઉપર સૂર્યનું ચિન્હ કોતરાયેલું છે, તેટલા જ ઉપરથી તેનું સૂર્યકુલત્વ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ તેના વંશજોના હજારો સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે.

^૧ જુઓ, પ્રાચીન લેખમાલા, (નિજીયસાગર છાપખાનાની આવૃત્તિ) પૃ-૧, ૫-૧૩૧-૧૩૮ વિષ્ણુ વર્ધનનું દાનપત્ર, તેમજ તેજ, પૃ-૧, ૫-૨૦૫-૨૧૨, વીરચોડ પતિનું દાનપત્ર ઈ. સ. ૧૦૬૬નું.

તેમાંના કાર્ષપણ મિક્કા ઉપર તેવું ચિન્હ જોવામાં આવતું નથી. સૂર્યનું^૧ ચિન્હ સૂર્યો-પાસનાનું પણ સૂચન કરે છે. બપ્પના પુર્વજો બ્રાહ્મણો હતા, છતાં તેઓ સૂર્યપુત્રો પણ હતા, એમ માનવામાં કંઈ આપત્તિ આવતી નથી,^૨ અથવા બપ્પે મહારાજ્ય છતી લીધું, અને ત્યાર પછી તેને ક્ષત્રિય રાજ્યો માથે સ્થાન અવહાર^૩ જોડવાની ઇચ્છા થઈ, તે કારણને લીધે પણ તેણે પોતાને સૂર્યવંશી મનાવવા માટે પણ પોતાના શિક્ષક ઉપર સૂર્યક્રાંતરાયો લોપ તો તે પણ સંભવિત છે. અર્થાત્ તેના ઉપરનું સૂર્યચિન્હ તેના સૂર્યકુળત્વનું અકાટ્ય પ્રમાણ છે, એમ કહી શકાય નહિ.

નરવાંહનના લેખમાં બપ્પને ક્ષિતિપતિ કહ્યો છે. ક્ષિતિપતિનો અર્થ રાજા થાય છે. પણ ક્ષિતિપતિનો પર્યાય મહાદેવ નથી, પણ મહાપતિજ છે. ક્ષિતિપતિજ ઉપરથી મહાદેવના અર્થમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડતી નથી.

સકલ ચર્ચાનો સાર એટલોજ છે કે, આટપુરના લેખમાં “આનંદપુર વિપ્રકુશાનંદન મહાદેવ અને શુદ્ધિલપથનો પ્રભવ” પદો લખાયાં છે, તે પદોનો જે આભાવિક અર્થ થાય છે, તેમાં ફેરફાર કરવાને એક પણ મંજૂર કારણ નથી.

[ધ] આનંદપુરનો વિંધ એટલે શું?

૩ વિદ્વદ્ધર્ષ વૈષ્ણમહાશય બાપ અથવા શુદ્ધિલપને આનંદપુર એટલે નામકહેનો બ્રાહ્મણ કદાચ સ્વીકારી શકે; પરંતુ કોઈ તેઓને વડનગરના નાગરો કહે, તો તે તેઓનાથી સહન થઈ શકતું નથી. તેઓને નાગરો કહેવાનો કોઈને આશ્ચર્ય શા માટે હોય ? પરંતુ બ્રાહ્મણત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો નાગરત્વથી શી ક્ષતિ થાય છે તે સમજાતું નથી. છેવટે તેઓ આનંદપુર=વડનગર અને આનંદપુરનાં બ્રાહ્મણો=વડનગરા નાગરો, એ બે સમીકરણો તો માન્ય રાખે છે. (પુ ૨, પૃ ૩૩૭) છતાં તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે-બપ્પ અથવા શુદ્ધિલ વડનગરનો નાગર હોત તો વિ. સં. ૧૩૩૧ ઈ સ ૧૨૭૪ ના શિક્ષા-લેખમાં નાગરસાતિનો રાજકવિ વેદ્યમાં તેને નાગર લખ્યા વિના રહ્યો હોત નહીં. તેણે તેને નાગર નહિ, પણ વિપ્રજ કહ્યો છે, તેથી બપ્પ નાગર ન હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. શા માટે વેદ્યમાં નાગરે બપ્પને નાગર કહ્યો નથી ? નાગરપદનો જે લેખોમાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે, તેમાં સૌથી પહેલો માલગ ના પંખાર રાજા શ્રી હર્ષદેવ અથવા સીયકના સમયનું ગુજરાતાન્તર્ગત હરમોક્ષ ગામમાંથી વિ. મં. ૧૦૦૫ ઈ સ ૯૪૮ નું મળી આવેલું તામ્રપત્ર છે^૧ તે પહેલાં વલ્લભીપુરના રાજાઓના ઈ સ ૫૨૭ થી ઈ. સ. ૭૬૭ સુધીનાં લગભગ નવ દાનપત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમાં દાનપ્રતિગ્રહિતાઓ આનંદપુરના બ્રાહ્મણો હતા છતાં ત્યાં તેઓને નાગરો કહ્યા નથી,^૨ તે સઘળા બ્રાહ્મણો વડનગરના નાગરો હતા, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે તેમજ ગજકોટ મ્યુઝીયમના ડાયરેક્ટર આચાર્ય વલ્લભજી હર્ષિદે તે મિદ્ધ કંપું છે આનંદપુરનું

^૧ પુરાતત્ત્વ, પુ. ૨, અંક ૧, ત્રિ. સં. ૧૯૭૬-૮૦, પૃ ૪૪-૪૭.

^૨ નાગર ત્રિમાસિક પુ. ૪, અંક ૧ પૃ. ૧૦ તથા નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૯૫-૯૭

નામ ત્યાંના આઠણોએ પોતાની સંગવડતા માટે ઇ. સ. ના ચૌથા સૈકામાં નગર પાડ્યું હતું, અને તેઓએ આઠણોની બીજી યાતિઓથી જુદા પડી પોતાની યાતિનું નામ નાગર રાખ્યું હતું.^૧

તેમ છતાં પણ ઇ. સ. ના ૧૧ અથવા ૧૨મા સૈકા સુધી તે નગર નામ પણ પ્રચલિત થયું ન હતું. ઇ. સ. ૧૧૫૨ ના ગુજરાતના રાજા કુમારપાલ ના વડનગરના શિક્ષાલેખમાં આનંદપુરનું નગર નામ સૌથી પહેલું વાંચવામાં આવે છે.^૨ તેજ કારણથી નવમા સૈકા સુધી શિક્ષાલેખો અથવા દાનપત્રોમાં નગર કે વડનગર તેમજ નગર ન લખાતાં આનંદપુર અને આઠણ પહેલેના પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. બપ્પરાવલ ઇ. સ. ના આઠમાં સૈકામાં થઇ ગયો. તે સમયે તે આનંદપુરના આઠણ તરીકે જનતામાં ઓળખાતો હોવાથી દેવશર્માએ ચિતોડના લેખમાં તેને આનંદપુરનો વિપ્ર કહ્યો છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જોવું જણાતું નથી. આનંદપુર અથવા વડનગરમાં મુખ્ય વસતિ નાગરોનીજ હતી; કદાચ કોઈ બીજા આઠણો વખતે વખત ત્યાં આવીને રહ્યા હોય, તો તે પણ બનવા યોગ્ય છે. છતાં ત્યાંના મૂલનિવાસીઓ નાગરોજ હોવાથી આનંદપુરના આઠણોથી વડનગરના નાગરો એવોજ અર્થ હજુપણ સમજવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૪૧૮ માં અચલ દ્વિવેદીએ નિર્ણયદીપકનો અંથ લખ્યો છે, તેમાં વસતિ વડનગરની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં તે સમયે ત્યાં મુખ્ય વસતિ નાગરોનીજ હતી એમ તેઓએ કહ્યું છે.^૩

છેક ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મરાઠાઓએ વડનગર હેક્ષીવાર ભાંગ્યું ત્યાં સુધી ત્યાંના આઠણોને ખાદીખાન જોવા સમર્થ મુસલમાન ઇતિહાસકારે તેમજ એદલજી ડોસાભાઇ જોવા ગુજરાતના ઇતિહાસકારે ત્યાંના આઠણોને નાગરોજ કહ્યા છે

વિદ્વદ્ધર્મ વૈષમહાશયે ઉપરિચિત કરેલ ચર્યાની મીમાંસાનો કંઈક અતિ વિસ્તર થઇ ગયો છે, છતાં તેનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ તો એક પૃથક્ સ્વતંત્ર લેખથી થઇ શકે. અત્ર તો એજ વિવક્ષા છે કે આદ્યપુરના લેખના વિવાદાસ્ત પહેલા અર્થોત્તરે કરી, તે લેખનો મળ આદાય ઉડાવી દેવાને કંઈ ગમલ કારણો નથી; તેને બીજા ધણા લેખોની પુષ્ટિ મળે છે. તે સ્પષ્ટતા લેખોની સમાવેશના દ્વયે શરૂ કરીએ

શક્તિકુમારથી એકવીસમી પેઢીએ રાગા સમગસિંહ પણ મદાપ્રતાપી રાજ થઇ ગયો છે. તેણે ઇ. સ. ૧૨૭૩ થી ઇ. સ. ૧૩૦૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. દિલ્હીમાં તે સમયે મુસલમાનોનું રાજ્ય પૂરેપૂરું સ્થાપિત થયું હતું. યુવામવંશના સુલતાન આસુદ્દીનથી

૧ નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૭૫-૭૬. ૨ પ્રાચીન લેખમાલા ભાગ ૧ લો. પૃ ૧૮૪

૩ નિર્ણયદીપક પૃ ૧, ૨. ૨-૪.

માંડી ખીલજીવંશના સુસતાન અણાઉદીન મુખી પાંચ આદ્યશહે તેના સમકાલીન હતા. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૪૭૫-૪૮૩) તેઓએ ચિતોડનું રાજ્ય જીતી લઇ ખાસસે કરવા તનતોડ મહેનત કરી હતી. તેઓની સામે સમરસિંહે એક હાથે પૂરેપૂરી ટક્કર જીતી હતી. તેઓના સમયના જે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે, જેમાં મેવાડના મુદ્દિલોની બાંધણી સમરસિંહ સુનીની વંશાવલિ આપી છે. તે ફક્ત એક લેખ ચિતોડ ના દરવાજા પાસે આવેલ રસિયા-રાજની છત્રીમાંથી મળી આવ્યો છે. તેની રચનાસાલ વિ. સં. ૧૩૩૧ એટલે ઈ. સ. ૧૨૭૪ ની છે. તે લેખના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મેદપાટ (મેવાડ) નું અને આડમા શ્લોકમાં નાગદંડનું ૧૦ વર્ષનું ક્યાં પછી, મુદ્દિલવંશનો નક્ક પુરૂષ બાંધ તે નાગદંડમાં ક્યાંથી આવ્યો, તેનું વર્ણન કર્યું છે. તે શ્લોકનીચે પ્રમાણે છે.

जीयादानन्दपूर्व तदिह पुरमिलारखंडसौदर्यशोभि
सोणीपृष्ठमेव त्रिदशपुरगणः कुर्वदुच्चैः समृद्धया॥

यस्मादागतः विप्रश्चतुरुदधिर्महीवेदिनिक्षीप्तभूमौ । ૧૧

वप्पारुणो वांतरागश्वरणयुगमुपासीत हारीतशशेः ॥ ૧॥

આ શ્લોકમાં આનન્દપૂર્વક એ પુર ખાસ ધ્યાન જેએ તેવાં છે. ઓઝાશ્રીએ તે પદો ક્ષણમાં કીધાં નથી. તેનો અર્થ જેની પૂર્વે આનંદ છે, તેનું પુર, એટલે “આનંદ-પુર” જ થાય છે. આખા શ્લોકનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે:—

૧ બાંધ વિગ્ર હતો.

૨ તે બ નદપુરમાંથી નાગદંડમાં હારીતશશિ પાસે આવ્યો, અને તેની તેણે સેવા કરી

તેજ રાણા સમરસિંહના સમયનો, તે સિવાય, આજુ પર્વત ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંથી એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. ૧૨ તે લેખની રચનાસાલ વિ. સ. ૧૩૪૨ એટલે ઈ. સ. ૧૨૮૫ ની છે તે લેખની તેમજ ઉપરુકા રસિયારાજની છત્રીના લેખની પ્રશસ્તિઓ રચનાર સમરસિંહનો ગજકવિ પ્રિયપદ્મનો પુત્ર વેદશર્મા હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ નાગર હતા. વેદશર્માએ તે સિવાય પણ બીજી બે ત્રણ પ્રશસ્તિઓ ગણા સમરસિંહની આજ્ઞાથી રચાવું નોંધાયું છે. (શ્લોક-૬૦-૬૧) તે ઉપરથી તે ગજકવિ હોવાનું મિલ થાય છે. ગણા સમરસિંહે પોતાના ગુરુ, પાશુપતાચાર્ય ભાવાસિના સિધ્ધ, નૈષ્ઠિક

૧૦ હદયપુરથી તેર માઇલ દુર કેલાસપુરી નામના ગામમાં રાણાએના ઉદ્ધેવ એમસિંહજી મહાદેવનું મંદિર છે. તે મંદિરથી થોડે દુર નાનહદ અથવા નાગડા ગામ આવ્યું છે. પૂર્વે તે મુદ્દિલવંશની રાજધાનીનું નગર હતું. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૩૬-૩૩૮.)

૧૨Bharanagar Inscriptions pp. 74-84

અલ્પચારી ભાવશંકરના કહેવાથી અચલેશ્વર મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને ત્યાં સુવર્ણધ્વજ સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો. (શ્લોક. ૫૩-૫૬). તે ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ તેમજ રસિયાજીની છત્રીની પ્રશસ્તિ-એ બન્ને પ્રશસ્તિઓ રાણા સમરસિંહે પોતે શિલાલેખોમાં કાતરાવ્યાનું અનુમાન થઇ શકે છે. તે (અચલેશ્વર મંદિરના) લેખમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં ગુહિલવંશનું યશોગાન કરી, સાતમા શ્લોકમાં બપ્પની પ્રશંસા કરી છે. આઠમા શ્લોકમાં નાગહવનું તેની પાસે આવેલ તપોવનનું અને તેમાં તપશ્ચર્યા કરનાર હારીતરાશિનું વર્ણન કર્યું છે, તેમજ બપ્પને તેણે રાજ્યશ્રી આપી એમ પણ કહ્યું છે. અગિયારમા શ્લોકમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

હારીતાત્કિલ વપ્પકોઽગ્નિવલયવ્યાતેન લેખે મહઃ ।

ક્ષારં ધાતુનિભાદ્ વિતીર્ય મુનયે વ્રાહ્મં સ્વસેવાઙ્ગલાત્ ॥

एतेऽद्यापि महीभुजः सितितले तद्वशसंभूतयः ।

शोभंते सुतरामुपात्तवपुषः क्षात्रा हि धर्मा इव ॥ ૧૩

“બપ્પે સેવા રૂપે (પોતાનું) અક્ષતેજ અક્ષાસરખા હારીતગણિને અર્પણ કરીને, તેના અક્ષામાં તે હારીતરાશિ પાસેથી સુવર્ણની બેડીના રૂપમાં ક્ષારતેજ મેળવ્યું. તેના વંનના રાજ્યો અદ્યાપિપ્યન્ત શરીરધારી ક્ષાત્રધર્મો જાણે હોય નહિ, તેવા પૃથ્વી ઉપર બહુ શોભે છે.”

આ શ્લોકથી સઘળા સંશયોનું નિરોધ છેદન થઇ જાય છે. બપ્પે પોતાનું ક્ષાત્રવૃત્ત હારીતરાશિને આર્પણ અને હારીતરાશિએ પોતાનું ક્ષત્રિયત્વ બપ્પને આપ્યું, એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે હારીતગણિ કઇ જાતના હતા. વિદ્વાર્મ ઓઝાત્રીએ પોતેજ કહ્યું છે કે તેઓ કુલ્લીશ એટલે પાશુપત એટલે નાથસંપ્રદાયના સાધુ હતા, અને એકલિંગ મહાદેવના મંદિરના મહત્ હતા. (રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૩૭) એકલિંગમહાદેવનાં મંદિર પાસે કુલ્લીશ મંદિર એટલે નાથમંદિર આવ્યું છે. તે મંદિરમાંથી રાણા નરવાહન ૧ સુનયનો વિ. સં. ૧૦૨૮ ઈ. સ. ૧૬૭૧ નો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. તે લેખમાં કુલ્લીશ અથવા નાથસંપ્રદાયના સાધુઓ તે મંદિરના નિર્માતા હતા, એમ કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૪૨૬-૪૩૦) નાથસંપ્રદાયના સાધુઓના ચરિત્રોનો ગોરક્ષકિમિયાગાર અને નવનાથજીતસાર નામના ગ્રંથો ઉપરથી નવનાથચરિત્ર નામનો એક પૃથક્ ગ્રંથ સુરતના સુપ્રસિદ્ધ હરદાસ ધ્રુવા દત્તજીવાએ બે ભાગોમાં રચીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સંપ્રદાયના રચાપકો મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથ હતા. માળવાના રાજા ભર્તૃહરિ તેઓના શિષ્ય થયા હતા. તે ગ્રંથમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથની ઉત્પત્તિની કથાઓ પૌરાણિક

૧૬૫૧, અનુસરીને બહુ ચમત્કારભરેલી આપી છે, મત્સ્યેન્દ્રનાથની ઉત્પત્તિ તો (ચેદી-
ખુદેશખડેના રાજા) ઉપરિચર વસુના વીર્યથી માછલીના ઉદરમાંથી થઇ હતી, એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. ગોક્ષનાથ મત્સ્યેન્દ્રનાથના કૃપાપ્રસાદરૂપ વિમૂર્તિમાંથી ઉત્પન્ન
થયા હતા, એમ પણ ક્યું છે, અર્થાત્ વરતુતઃ મળ પુરૂષનું બીજ ક્ષત્રિયનું હતું, એમ
તો સ્પષ્ટ ક્યું છે, તેથીજ તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને સાધુઓ કહેવામાં આવે છે.
તે સંપ્રદાયમાં આર વર્ણોનાં મનુષ્યોને દાખલ કરવામાં આવતાં હતાં. આજે પણ
ગુજરાત કાઠીવાવાડમાં કેટલેક સ્થળોએ નામ સાધુઓ જોવામાં આવે છે. તેઓ પ્રહરમાથમ
કરે છે, અને તેઓની ગણના શુદ્ધ કરતાં ઉચ્ચ કેટિમાં કરવામાં આવતી નથી. હારિત-
રાશીએ પોતાનું જ્ઞાતતેજ બપોને આપ્યું, એમ સ્પષ્ટ વચન છે. તે ઉપરથી તેઓ
જાતિએ ક્ષત્રિય જ હશે, એમ માનવું અનુવાન થઇ શકે છે, તેજ મુજબ બપો બાહ્ય
હતા, એ ન માનવાનો આગ્રહ કરવાનું ઉપરના બંને શિલાલેખોથી કંઈ કાગળ
જણાતું નથી.

ઉપર્યુકત રાણા સમર્પિતના લેખો કરતાં વધારે અગત્યના અને મહત્વના લેખો રાણા
કુંભકર્ણના સમયના છે. રાણા કુંભકર્ણ અથવા મહારાણા કુંભાએ મેવાડના રાજસિંહાસન
ને ઇ. સ. ૧૪૩૩ થી ઇ. સ. ૧૪૬૮ સુધી ૩૫ વર્ષ અલકૃત કર્યું હતું. રાણા સમર-
નિંહથી તેઓ સાતમી પેઢીએ થઇ ગયા છે. દિંદીની ગાદીએ તે સમયાન્તરમાં મૈષદવંશના
ગહમદરાહથી માંડી લોદીવંશના સિકંદર શાહ સુધી ચાર સુલતાનો થઇ ગયા હતા. પરંતુ
તેઓને સતત વિમુહ તો માલવા અને ગુજરાતના સુલતાનો સાથે કરવો પડ્યો હતો. છેવટે
તેઓએ અનેક યુદ્ધો કરી, તેઓને કેવલ પરસ્ત કરી નાંખ્યા હતા. તે ઉપરથી તેઓને
હિંદુ સુરનાથ એટલે હિંદુપતિ પાદશાહની પદવી મળી હતી. મેવાડના ગુહિલ રાજાઓમાં
રાણાબપ્પ, રાણાહમીર, રાણાકુબ, રાણાસંગ, રાણાપ્રતાપ અને રાણારાજસિંહ જેવા વીર-
પુરુષોના દૃષ્ટિા બીજા દેશોના ઇતિહાસમાંથી મળવાં મુશ્કેલ છે. રાણાકુબે અનેક યુદ્ધો
કરી મેવાડના રાજાની સીમાની તેમજ સમૃદ્ધિની બહુ વૃદ્ધિ કરી હતી. જેવા તેઓ રણવિરા-
ગ હતા, તેવા જ તેઓ વિદ્યાવિશારદ હતા. સાહિત્ય, સંગીત, શિષ્ય, વૃત્ત, વાદ્ય, અને
નાટ્યાદિ શાસ્ત્રો ઉપર તેઓએ પોતે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, અને બીજા વિદ્વાનો પાસે
રચાયા છે. તે સર્વેમાં તેઓની રચેલી ગીતગોવિંદ ઉપરની રસિકપ્રિયાનામની દીકા
હજુ પણ બહુ વિદ્વાન-વ ગણાય છે. તેઓના એટલા બધા વિદ્યાનુરાગને લીધે તેઓને મે-
વાડના વીરવિક્રમ અથવા ભોજની ઉપમા આપી શકાય. તેઓએ, તદુપરાંત તળાવો, સરો-
વરો, સડકો, મંદિરો અને કિલ્લાઓ કરાવી અનેક સાર્વજનિક કામોમાં પુષ્કળ દ્રવ્યવ્યય
કર્યો છે. [રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ, પૃ. ૫૬૧-૬૩૬] તેઓના જેવા રણવીર, વિદ્યાવીર
અને દાનવીર પુરૂષ. પોતાના પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી વંશનું પૂરેપૂરું સંશોધન કરાવે, તેમાં
કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. બની શકે તેટલી ગોષ્ઠ કરીને તેઓએ પોતાના વંશનો ઇતિહાસ
જૂદી જૂદી પ્રશસ્તિઓ અને ગ્રંથોમાં લખી ગમ્યો છે, અથવા લખાવી રાખ્યો
છે. તે જ ઇતિહાસ સૌથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાવે જોઇએ, અને ગણાયો પણ છે.
તેઓના સમયના જૂદાજૂદા સાત શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે, તે પૈકી ચિત્રાડના દરવાજા

પાસે કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ અને કુંભજગદની બે પ્રશસ્તિઓ મળી તે ત્રણ પ્રશસ્તિઓના શિક્ષાલેખો ગુદ્ધિલવંશના વિશુદ્ધ ઇતિહાસ માટે બહુ ઉપયોગી છે. તે ત્રણ પ્રશસ્તિઓ તેઓએ પોતાના રાજકવિ, દશપુર (મ્શોરા) નાતિના મહેશ કવિ પાસે રચાવી છે; તે ઉપરથી તે ત્રણે લેખો તેઓએ પોતે જ્ઞાતરાત્ર્યાનું સિદ્ધ થાય છે. [પૃ. ૧૩૦-૧૩૨].

ચિતોડના કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ તેમજ કુંભજગદની બન્ને પ્રશસ્તિઓ વિ સં.

૧૫૧૭ ના માર્ગશીર્ષ વદ ૫ સોમવાર એટલે ઇ.સ. ૧૪૬૦

૩ મહારાણા કુંભાના સમ-
પના લેખો.

૧ કુંભજગદનો શિક્ષા લેખ.

૨ એકલિંગ મહારાજ
નામનો અથ.

૩ ગીતગોવિંદ ઉપર રસિક
પ્રિયા નામની ટીકા.

માં રચાઇ છે. તે પૈકી કીર્તિસ્તંભની તેમજ કુંભજગદની બીજી પ્રશસ્તિ પ્રસિદ્ધ થઇ નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિમાં ગુદ્ધિલ અને બપ્પનું તેમજ તેઓના વંશજોનું મવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. કુંભજગદની પહેલી પ્રશસ્તિ પણ અપ્રકાશિત છે. તેમાં પણ કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિપેઠે ગુદ્ધિલ અને બપ્પનો અને તેઓના વંશજોનો વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તાંત આપવામાં

આવ્યો છે. આ કુંભજગદની પ્રશસ્તિમાં ગુદ્ધિલનો પરિચય કરાવતાં આટપુરના શિક્ષાલેખના પ્રથમ 'શ્લોકનું' નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ આપ્યું છે.

આનન્દપુર સમાગત વિમકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।

જયતિ શ્રીગુહિલઃ પ્રભવઃ શ્રીગુહિલવંશસ્ય ॥

(રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૮૧)

તે સિવાય કુંભજગદની બીજી પ્રશસ્તિ પ્રસ્તુત વિષયને કંઈ ઉપયોગી નથી.

તે સિવાય મહારાણા કુંભાએ એકલિંગ મહારાજ નામનો એક બૃહત્ અથ રચાવ્યો છે. તે અંથના રાજવર્ણન અધ્યાયમાંથી નીચે પ્રમાણે શ્લોકો પ્રાપ્ત થાય છે.

જયતિ જગતિ વિરુપાત સકલલોક મહીપાવનં મુમહત્ ।

શ્રીષ્કલિંગદૈવતં ગોત્રં શ્રીવૈજવાપાહમ્ ॥ ૧ ॥

જયતિ તથાનન્દપુરે નાગરકુલમંદનો મહીદેવઃ ॥

યજનાદિ કર્મકુશલો વિજયાદિત્યાભિષો વિમઃ ॥ ૨ ॥

તત્તનયો દ્વિજવર્યઃ કેશવનામા વશૂવઃ લોકેઽસ્મિન્ ॥

શ્રુતયો યત્ર ચતસ્રઃ પદંગસંહિતા ભાતિ ॥ ૩ ॥

તસ્ય મુત્તો જગતીતલપ્રસિલં તપસા મુસ્વાસ્પદં કુર્યન્ ॥

નાગા રાઝલનામા વશૂવ પાત્રં સ્મૃતીનાં યઃ ॥ ૪ ॥

તત્પુત્રો જગતિ મોગારાઝલસંજો ઘરાધિપૈર્વન્દ્યઃ ॥

આશાધરઃ મનુઃ શ્રીદેવાહસ્તસ્ય તનુજન્મા ॥ ૫ ॥

તત્તનુજઃ સર્ગજ્ઞો દક્ષાધ્વરકૃદ્ધિભૂતિષ્ટદ્ધિમલઃ ॥

સ મહાદેવો ભગવાનભિધાનેનાભિધે યેન ॥ ૬ ॥

તસ્ય કૃલાલંકારો ગુહદત્તોઽન્વર્યનામધેયોઽમૃત ॥

અઘાપિ યસ્ય નામ્ના વંશોઽયં રૂપાતિમાઙ્ગગતિ ॥ ૭ ॥

(તદુક્તં પુરાતનકવિભિઃ)

આનન્દપુર સમાગત વિમલુલાનન્દનો મહાદેવઃ ॥

જયતિ શ્રીગુરુદત્તઃ પ્રભવઃ શ્રીગુહિલગ્નસ્ય ॥૧૮

આ ઉત્તેખથી ૨૫૮ થાય છે કે —

૧ ગુદિયોનો મુખપુરુષ ગુદદત્ત હતો.

૨ તેની વશાવધિ — ૧ [મુખપુરુષ] વિન્ધ્યાદિત્ય, — ૨ કેશવ — ૩ નાગાગહિલ — ૪ ભોગર ઉપ ૫ આગાધર — ૬ દેવ — ૭ મહાદેવ — ૮ ગુદદત્ત

૩ મુખપુરુષ વિન્ધ્યાદિત્યને આનન્દપુર (વડનગર) નો (નાગરુપનો અવકાશ) નાગર હતો છે તેમ જ તેને મહાદેવ એટલે જુદા (પાલણ) અને વિપ્ર પણ કહ્યો છે

૪ તેઓનું જ્ઞાન બેળવ્યાપ કહ્યું છે, અને વિન્ધ્યાદિત્યના પૌત્ર નાગા અને ભોગ માથે ગવયની અવટક બેઠી છે

વિદ્વદ્ધર્મ આઝ્ઞાત્રીએ ઉપરના એકાંકિ ઉદ્ધૃત કર્યા નથી તોપણ તેઓએ એકલિંગ મહાત્મ્યનું પ્રમાણ આપતા ઉપર કહેવ નાગરનો ઉત્તેખ સ્વીકાર્યો છે (પૃ ૩૮૧) પરંતુ તેના વશબદે બીજા લેખામા ક્ષરિયો જણા છે તે પ્રમાણનો અગ્રીકાર કર્યો છે, અને ઉપરના પ્રમાણનો તેજ કાગણથી ત્યાગ કર્યો છે પરંતુ મુલપુર પાલણ (નાગર) હતો અને તેના વશબદે ક્ષરિયો હતા, એમ બન્ને હકીકતો સા માટે સ્વીકારવામા નથી આવી તે સમજી શકાય નથી તે વિષે વિશેષ ચર્ચા હવ પછી કગવામા આવશે.

તેજ રાણા કુલાએ જયદેવ ડિના ગીતગોવિન્દ કાવ્ય ઉપર ગસિદગ્રિયા નામની ટીકા રચી છે તે ટીકાની બૃમિકામા તેઓએ પોતેજ પોતાના વશનો પરિચય કગવતા કહ્યું છે કે —

શ્રી વૈજવાપેન સગોત્રવર્યઃ ।

શ્રી વપ્પનામા દ્વિજપુંગવોઽમૃત ॥ ૬ । ૧૫

૧૪ જુઓ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાડા રત્નો લેખ વસતપત્ર ૪ સ ૧૯૬૬ ના તારીખે માસમા, તથા નાગર ત્રિમાસિકનો સવત ૧૮૬૭ ના ચૈત્ર માસનો બીજ, પૃ ૧૭-૧૮

૧૫ જુઓ સદગત તનમુખગમ મન મુખરામ ત્રિપાઠીનો તે વિષયો લેખ, નાગર ત્રિમાસિક, સ. ૧૯૬૬ ના પૌષ માસનો અક, પૃ ૧૧૩-૧૧૪, ધોરણી પ્રતમા વૈજવાપેન બદલે વપ્પવાપેન છે, પરંતુ સદગત તનમુખગમ પાસેથી હસ્ત વિખિત પ્રતમા વૈજવાપેન છે, એમ લા તેઓએ કુ છે

“ઐજવાપસ ગોત્રનો બપ્પ નામનો બ્રાહ્મણવર્ષ થયો.”

અર્થાત્ કુંભારાણાએ મોતે પણ બપ્પને વિગ્ર અને ઐજવાપના ગોત્રનો કહ્યો છે.

વિદ્વદ્વર્ગ ઝોઝાશ્રીએ આ વચનનું પણ ઉદ્ધરણ કર્યું નથી પરંતુ ગુહીલોનું ગોત્ર ઐજવાપ છે. એમ તેઓએ સ્વીકાર્યું છે, [પૃષ્ઠ પર ૮] એટલે તે વિષય વિવાદસ્પતિ રહેતો નથી. છતાં અત્ર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે-ઐજવાપ ગોત્ર થી શું ફક્તિ થાય છે ? વિ. સં. ૧૯૭૧ માં ઔરંગાબાદ નિવાસી પડિન હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ બ્રાહ્મણોત્પતિમાર્તંડ નામનો ગ્રંથ રચી, તેમાં હિંદુસ્થાનની સઘળી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિની કથાઓ તથા ગૌત્ર પ્રવરોમાં કોષ્ટકો આપ્યાં છે. તે ગ્રંથ મુજબના વેંકટેશ્વર છાપખાનાના માહિક શ્રીયુત જેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ગ્રંથ જોતાં તેમાં કોઇપણ જ્ઞાતિમાં ઐજવાપ ગોત્ર હોવાનું જણાતું નથી, પરંતુ કાઠિયાવાડમાં આવેલ પ્રભાસપાટણના મદિરમાંથી વિ. સં. ૧૩૨૮ ઇ. સ. ૧૨૭૨ નો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. તે લેખ ગુજરાતના વાઘેલરાજ વિસલ-દેવના રાજકવિનાનાકના સંબંધનો છે. તેના નાકને આનંદપુરનો નાગર અને ઐજવાપ ગોત્રનો કહ્યો છે. ૧૬ તે સિવાય નાગર ત્રિમામિકના કાર્યાલય તરફથી નાગરોના પ્રાચીન પ્રવરાધ્યાયને આધારે ॥ નવજ્ઞાનંભિતિ નાગરાઃ ॥ એ નામની લઘુપુરિતકા બહાર પડેલ છે, ૧૭ તે ઉપરથી તેમજ છુદિ નિપાસી પડિત ગંગાશંકર પચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ ઉપ-રથી ૧૮, તથા ઘોઘાભાવનગર વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના તેમજ નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણોનાં વસિતપત્રકો ઉપરથી ૧૯, તથા ઉત્તરહિંદુસ્થાનના વિમનગરા નાગર જ્ઞાતિના વૃત્તાંતો ઉપરથી ૨૦ સિદ્ધ થાય છે કે-વડનગરા તેમજ વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિઓમાં પૂર્વકાળથી અંશાવધિ ઐજવાપ ગોત્ર સાથે આવેલ છે. તે મર્વ પ્રમાણેથી નિષ્પન્ન થાય છે કે-ઐજવાપ ગોત્રનો આનંદપુરનો વિગ્ર એટલે વડનગરનો નાગર, એવો જ અર્થ થઈ શકે છે.

એ પ્રમાણે ગુહીલોના મહાપુરુષોની જન્મભૂમિ, જાતિ, ગોત્ર અને અવટંકમાં કંઈપણ શંકા રહેતી નથી. તો પણ નાગર જ્ઞાતિમાં ગુહલ-ત નામ અને રાવલ અવટંક અસ્વા-ભાવિક નથી ? એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત કરી શકાય. તે પ્રશ્નનું પણ મધ્યમાણ સમાધાન થઈ શકે છે વલ્લભીરાજ ધ્રુવમેન ૧જાના વ. મં. ૨૨૧ ઇ. સ. ૫૪૦ ના તામ્રપત્રમાં ॥ આનંદપુરવાસ્તવ્યવર્કંદજાતગુજરાતગ્રાહ્યણામ્યાં ॥ એ ઉલ્લેખથી આનંદપુરના જે બ્રાહ્મણોનાં સ્કંદજાત અને ગુહજાત નામે જોવામાં આવે છે. તેમજ ઉપર્યુક્ત સ્વજ્ઞા-ન્તીતિ નાગરાઃ એ પુરિતકામાં (પુ. ૧૧) તેમજ પડિન ગંગાશંકર પચોલીકૃત નાગરો

૧૬ નાગર ત્રિમાસિક, સ. ૧૯૬૫ ના પોપ માસનો અંક (પુ. ૮૫-૮૭)

૧૭ નાગર ત્રિમાસિક સંવત ૧૯૬૨ના ચૈત્ર માસના અંકનો વધારો પુ. ૧૫

૧૮ પડિત ગંગાશંકર પચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પુ. ૧૯-૨૫

૧૯ નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણોના વસિતપત્રકો વિ. સં. ૧૯૮૨ નો રિપોર્ટ, પરિશિષ્ટ વંશ ૧૫ ૬ તથા ઘોઘાભાવનગર વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના વસિતપત્રકો ઇ. સ. ૧૯૮૦નો રિપોર્ટ પૃ. ૨૧

૨૦ નાગર પુષ્પાંજલિ લખનઉ, અક ૩ જ્વે, વિ. સં. ૧૯૭૬ પૃ. ૬૫-૭૬ તથા અક ૪જો વિ. સં.

૧૯૭૭ પુ. ૬-૧૬]

ત્યંતિમાં (પૃ ૧૩૬) નાગર ચાતિમાં રાવસ અવટકે પશુ પરપરાથી ચાલતી આવ્યાનું જણાય છે. તે પ્રમાણેથી નામ અને અવટકની મંકાનું નિરસન થાય છે.

૬૫ આ વિભાગમાં માત્ર એકજ પ્રમાણ આપવાનું બાકી રહે છે. મહારાણા કુંભરાણી પછી તેઓના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું રાણા રાયમલજીનો એક- પછી, તે ઉદયસિંહના કનિષ્ઠપુત્ર રાયમલે ઇ. સ. ૧૪૭૩ થી સિંગ મહાદેવના મંદિરનો ઇ. સ. ૧૫૦૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે રાયમલ પશુ શિલાલેખ. પોતાના પિતા જ્યેષ્ઠ પ્રતાપી અને મનવીર થઇ ગયો છે.

કુંભરાણાના રાજકવિ મહેશ્વરે રાણા રાયમલની આઠાધી એક જૂદા પ્રશસ્તિ રચી છે. રાણાશ્રીએ એકલિંગ મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી, તેના ખર્ચમાંટે અવસ્થા કરી, તે પ્રસંગે એટલે વિ. સં. ૧૫૪૫ ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં તે પ્રશસ્તિ તે મંદિરની એક 'શિલા' ઉપર કાતરાવેલ છે. ૨૧ તેમાં અપ્પથી રાયમલ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેની મહત્તા બોઝાશ્રીએ પણ વ્ચીકારી છે. [રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૧૫૪] હતાં 'તેઓએ' તેની પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપેક્ષા કરી છે. તે લેખમાં ૬ થી ૧૧ 'શ્લોક' સુધીમાં મેવાડ અને ચિત્રદુટ (ચિતોડ) નું વર્ણન કર્યું છે. સાર પછી 'શ્લોક ૧૨ થી ૧૬ સુધીમાં અપ્પનો ઇતિહાસ આવે છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં પદો નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રીમેદપારશુભિ નાગહૃદે પુરેડભૂત । વાપ્પો દિજઃ શિવપદાર્પિતચિત્તવૃત્તિઃ ॥

શ્રીમત્ત્રિકૂટગિરિમંદિરમારરાધ । દારીતરામિશરિદ શંકરમેકાલિંગ ॥

સંવર્ધમાનપરમદિરદઃપ્રભાવાદન્વગૃહીત્ સ ચ મુનિસ્તમિહ ઢિજેન્દ્રમ્ ॥

દારીતરાશિવચનાદ્વરમિન્દુમૈલેરાસાય સ દિજવરો નૃપતિર્વભૂવ ॥ ૨૨ ॥

સારાંશ એટલેજ છે કે:—

- ૧ મેવાડમાં નાગહૃદ (નાગઝા)માં બાપ્પ (બાપ) થયો, તે તે દિજ (બ્રાહ્મણ) અને શિવભક્ત હતા.
- ૨ ત્યાં ત્રિકૂટપર્વત ઉપર એકલિંગ મહાદેવની દારિતગણિ આરાધના કરતા હતા.
- ૩ દારિતરાશિએ તે અપ્પદિજેન્દ્ર [બ્રાહ્મવર્ધ] ઉપર અનુગ્રહ કર્યો અને તેથી તે [દિજવર] અપ્પ રાજ્ય થયો.

આ પ્રશસ્તિ રચનાર મહેશે પોતાનો પરિચય [શ્લોક ૯૧ થી ૯૬ સુધીમાં] આપતાં કહ્યું છે કે—તેનો પિતા અત્રિ કુંભરાણાના દરબારનો પકિત હતો, તે રાજનીતિ, વેદાંત, મીમાંસા અને આદિત્યમાં કુશલ હતો. તે પોતે રાયમલનો રાજકવિ હતો અને બીજા કવિઓ તેને માન આપતા હતા. આવા કુશલ કવિએ કુશલ રાજગોળી મદદથી શાવેલા ઇતિહાસમાં અગ્રદા રાખવાનું કંઈ કારણ જણાતું નથી.

(ખ) મેવાડના ગુહિલોના મૂલપૂરવોનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણો

આ ઉપવિભાગ શરૂ કરતાંજ કહી દેવું જાઈએ કે-પહેલા ઉપવિભાગમાં મેવાડના ગુહિલોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનારાં જે લેખો અને ગ્રંથોના આધારે આપવામાં આવ્યા છે, તે તે લેખો તથા ગ્રંથો મેવાડના તે તે સમયના રાજ્યકર્તાઓએ તૈયાર કરાવ્યા હતા. આ ઉપવિભાગમાં ચાર શિક્ષાલેખો, શિક્ષકાઓ તથા દંતકથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. તે પૈકી માત્ર એક શિક્ષાલેખ સિવાય બીજા ત્રણ લેખો રાજ્યકર્તાઓ સિવાય ઈતર વ્યક્તિઓએ તૈયાર કરાવ્યા હતા. શિક્ષકાઓની ચર્ચા કરતાં, તેની ઉપયોગિતાનું મુલ્ય આંકવામાં આવશે. દંતકથાઓ તો દંતકથાઓ જ હોય ! છતાં જે રૂપોમાં તે કથાઓ પ્રચલિત થઈ છે, તેના ઉંડાણમાં સત્ય શું છે, તે શા માટે બીજા અસંતુષ્ટતાનાં સ્તરો તેની આસપાસ વિટાઈ વળ્યાં છે, તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રથમ ઉપવિભાગની પદ્ધતિને અનુસરીને અહીંયાં પણ શિક્ષાલેખોનાં પ્રમાણો કાણાનુક્રમ મુજબ આપવામાં આવે છે.

તે લેખો પૈકી વહેલામાં વહેલો એક લેખ રાણા નરવાહનના સમયનો છે. પ્રથમ ઉપવિભાગના શકિતકુમારના સૌથી પહેલા લેખ કરતાં છ વર્ષ પહેલાં ૧ રાણા નરવાહનના એટલે વિ. સં. ૧૦૨૮ ઇ. સ. ૯૭૧ માં તેની રચના થઈ છે. વિદ્વદ્ધ સમયનો લુક્ષ્મીશ ઓઝાએ તેજ કારણથી શકિતકુમારના આટપુરના લેખના પ્રમાણની અથવા નાથમંદિરના સામે આ લેખને મુક્યો છે. (રાજપૂતાન કા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૭૮-૨નો શિક્ષા લેખ. ૩૭૬.) તે લેખ એકર્નિંગ મહાકવિના મંદિર પાસે આવેલ લુક્ષ્મીશ અથવા નાથ મંદિરમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં પ્રથમના આઠ શ્લોકોમાં નાગહંદનું, ખાપનું, અને તેના વંશજ ગુહિલ રાજાઓનું વર્ણન કર્યું છે. ૯ થી ૧૩ માં શ્લોકોમાં લુક્ષ્મીશ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિનું તથા તેના ગોત્રીઓ અને નાથ માધુએનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૪ થી ૧૬ માં શ્લોકોમાંથી નીચે પ્રમાણે વચનો મળી આવે છે.

× × વલેશસમુદ્રતાત્મમહસઃ × × × યોગિનઃ ।

શાપાનુગ્રહભૂમયો હિમશિલાવન્ધઃજ્વલાદાગિરેઃ ॥

રાસેતો રઘુવંશકીર્તિપિશુનાઃ × × × × ॥

અર્થાત તે નાથ સાધુઓ શાપ આપવામાં તેમજ અનુગ્રહ કરવામાં ખુબી સમર્થ હતા; તથા હિમાચલથી સેતુ બધ સુધી રઘુવંશની કીર્તિ ફેલાવનારા હતા. (પૃ. ૩૭૬) ૨૪

અહીંયાં જે રઘુવંશ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે ગુહિલોનો મૂલ પુરોગોને પણ લાગુ પડે છે, એમ ઓઝાશ્રીની વિવક્ષા જણાય છે. પરંતુ ત્યાર પછી તુરંત લખાયેલા આટપુરના શિક્ષાલેખથી એ તો નિશ્ચિન થાય છે કે-તે સમય સુધી મૂલપૂરવ મુદ્દત વિગ્રહતો, તે માન્યતામાં કદાપણ ફેરફાર થયો ન હતો. તેના વંશજો ક્ષત્રિયો કહેવાયા, તે તે

લેખમાં પણ લખ્યું છે. તે આશ્ચર્યે મનપુરુષનું વિપ્રત્વ શી રીતે ઉઠાવી દેવાય, તે મમજી શકાતું નથી. નાથ સાધુ હારીતગણિએ બપોને ક્ષત્રિય બનાવ્યો તે બપ્પ ક્ષત્રિય રાજાઓની કન્યાઓને પગપથો; તેના વશને ક્ષત્રિયો ગણાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? તે વંશના આશ્રિત માધુઓ તે વંશને મધુવંશ માથે મેળાવી દે અને આખા દેશમાં જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેઓ તેની તેની જ થોપણા કર્યા કરે, તે પણ નેટલું જ આભાવિક છે આ લેખ લખાવવાનો શો ઉદ્દેશ હતો? ક્ષોક ૧૭ અને ૧૮થી જાણાય છે કે—જેન માધુઓ અને નાથ માધુઓ વચ્ચે ધર્મવાદ થયો હતો. તે વાદમાં નાથમાધુના આચાર્ય વેદાંગ મુનિનોવિજય થયો હતો. તે વિજય ના સ્મારક માટે તે વેદાંગમુનિના નિષ્ઠ, આદિત્ય નાગના પુત્ર, આપકવિએ પ્રશસ્તિ ગચી તે પ્રશસ્તિ મંદિરના નિર્માતા નાથ માધુ સુપૂજિત ગણિ અને તેના શિષ્યો શ્રી માર્નક, શ્રી શ્રાવણ; શ્રી મલોરાશિ, ચૈતુક, અને શ્રી વિનિષ્યતગણિએ તે મંદિરની શિયામાં કૌતરાવી એમ લેખના છેવટના ભાગ ઉપરથી મન્ય અનુમાન થાય છે. તે લેખ કૌતરાવવામાં કે પ્રશસ્તિ ગ્રાવવામાં ગણા નરવાહનનો મિત્રકુલ હાથ ન હતો નાથ સાધુઓએ પોતાના આચાર્યનું શુભગાન કર્યું છે, સાથે માથે પોતાના આશ્રયતા ગણ્યકર્તાઓની પણ સ્તુતિ ગાઈ છે. તેવા લેખ ઉપર આધાર મખવો, તે ઉચિત નથી. છતાં આધાર મખવામાં આવે તોપણ તે ઉપરથી મનપુરુષનું ક્ષત્રિયત્વ મિત્રકુલ મિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

બીજી પ્રમાણ ગણા સમગસિંહના માતૃશ્રી જયતક્ષ્વ દેવીના વિ મ ૧-૩૫ ઇ. મ.

૧૨૭૮ ના શિનાલેખનું છે. ગણા સમગસિંહે ઇ. મ. ૧૨૭૪ના

૨ રાણા મમરસિંહનાં ચિતોડના શિનાલેખ તથા ઇ. મ. ૧૨૮૫ ના અચોત્તર મહા-માતૃશ્રી જયતક્ષ્વ દેવીનો દેવના શિવાલેખમાં બપોને સ્પષ્ટ રીતે વિપ્ર કહ્યો છે, તેની શ્યામ પાર્શ્વનાથ મંદિરનો સામે વિદ્વર્ધ્વ ઓઝાશ્રીએ આ લખને મક્રો છે [રાજપૂતાને શિનાલેખ.

[કા ઇતિહાસ પૃ. ૩૮૧] આ લેખ ઉર્ફકત બે લેખોના મધ્ય

ગાળામાં લખાયો છે. તે લેખ ચિતોડના શ્યામપાર્શ્વનાથ

મંદિરનો છે જે પાર્શ્વ પદ્મનભૂગિના ઉપદેશથી રાણા સમગસિંહના માતૃશ્રી જયતક્ષ્વદેવીએ તે મંદિર બનાવ્યું, અને પોતાના પુત્ર પાસે તેના ખચનો મહો ૧૨ કરા ૧૧, તેની પ્રશસ્તિ આ લેખમાં કૌતરાવવામાં આવી છે. (પૃ. ૪૮૦) ને લેખમાંથી નીચે પ્રમાણે વચનો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી ફકલિંગહારાધન પાથપતાચાર્ય હારીતગણિ:

.... ક્ષત્રિયગુહિલપુત્ર સિહલબ્ધ મહોદયા: ॥ (પ ૩૭૭)

અહીંયા ઓઝાશ્રીએ શુદ્ધિનો અર્થ ગુહનત્ત જ્યો છે (પ ૮૮૧) અને ક્ષત્રિય વિ શેષથ તેને લાગુ પડે છે, એમ તેઓનું જ્ઞેવું છે પગનું શુદ્ધિ શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ શુદ્ધ દત્તથી છત્રી પેટીએ થઈ ગયેલ રાજ અપગમિતના વિ મ ૭૧૮ ઇ. મ. ૧૬૧ ના શિવાલેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે (પ ૪-૩) તેમાં અપરાગિતને શુદ્ધિની શી કરેલ છે તે લેખના શુદ્ધિનો અર્થ ગુહન નહિ, પણ ગુહદત્તનો વંશ એવો જ થાય છે ત્યાં પછી

નગમગ ત્રણસે વર્ષ પછી એટલે ઈ સ ૯૭૭ ના આગુરના શિવા લેખમા પણ ગુહદત ને ગુહિવ જ્ઞો નથી ત્યાર પછી વગલમ ત્રણમે ત્રી પછી ગણા સમરસિંહના મમયમાં ગુહિવવશની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન હુમ થયું હતું તેજ જાગૃત્થી સમરસિંહના લેખમા બાપને મનપુરુષ જ્ઞો છે અને ગુહિનને તેનો પુત્ર જ્ઞો છે તે મિનાય પણ ત્યા જે વશારલિ આપી છે તેમા અનેક અશુદ્ધિઓ જોવામા આવે છે તે અશુદ્ધિઓ ત્યાર પછી લગમગ બસે વર્ષે ગણાકુલાએ સુધારી છે અર્થાત્ આ મ્થગે ગુહિલ શખ નો પ્રયોગ વ્યક્તિવાચક નામ તરીકે નહિ પણ વશવાચક તરીકે કરામા આવે છે જ્ઞા ધારે કે વ્યક્તિવાચક નામ તરીકે તેનો ઉત્થોગ કરવામા આવેો હોય તો પણ તે ગુહિવ મૂલપુરુષ નહતો મમ-ગસિંહના મમયમા તો મનપુરુષ બાપના નનાતો નો. તે રીતે જોના પણ ક્ષત્રિય વિશેષણ મમપુરુષને લાગુ પડતું નથી, તેના વશને ને જ લાગુ પડ છે, એમમબલ અનુમાન થાય છે

અતુજ નહિ પણ આ મ્થગે ગુહિનને વ્યક્તિવાચક ગણીએ તો બીજી આપતિ એ આવશે કે-તેના પુત્રનું નામ મિહન હતું સમ સિંહના સમયમા પણ ગુહિલથી સાતમી પેઢીએ સિહ નામનો જ જ થયાનું માનનામા આવતું હતું (૫ ૩૮૮-૯૯) તે કારણથી પણ ગુહિવપુત્રસિહ એટલે ગુહિલના મા ઉત્પન્ન થયેન મિહ, એજ અર્થ થઈ શકે છે, અને ક્ષત્રિય વિશેષણ તેનેજ લાગુ પડ છે

કદાચ આ મ્થગે પ્રયુક્ત સિહ શબ્દ એક વ્યક્તિવાચક નહિ હોય ગુહદતથી ૧૮મી પેઢીએ એટલે ઈ સ ૧૨ મા સૈમથી મેવાડની ગાદીએ જે ગજ્જો થયા, તેગોએ મિહાન્ત નામે ધારણ કર્યા છે (૫ ૫૨૧), જેમા જયવલ્લ દેવીના પતિ અને પુત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે તે કાગૃત્થી જેમ ગુપ્તાન્ત નામધારી સમુદ્રગુપ્ત અને ચદ્રગુપ્તના વશને ગુપ્તવશી તથા વધનાન્ત નામધારી હયવર્ધન રાજના વશને વર્ધનવશી કહેવાય છે, તેમ આ મેવાડના સિંહા નામધારી ગુહિન રાજાઓ કદાચ તે સમયે સિંહવશી પણ કહેનાના હશે તે કારણથી ઉપરના ઉત્તેખમાતું મિહપદ મિહનામના ગજને નહિ, પણ આખા ગુહિવવશને અનુલક્ષીને વાપ નામા આવે હશે, તેનું પણ અનુમાન થઈ શકે છે બન્ને હકીકતો ધ્યાનમા લેતા આખા પદનો અર્થ નીચે મુજબ થાય છે,

“ ક્ષત્રિયવત્તિના ગુહિવવશમા ઉત્પન્ન થયેલ મિહનામ ”

‘ અથવા સિંહપદધારી રાજાઓ ’

એવો અર્થ થતા, ઓઝાશ્રી ઈન્ડે છે તેમ મનપુરુષને આ પદથી ક્ષત્રિયતનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે નથી, તે સુમ્પષ્ટ છે

વળી આ લેખ સમરસિંહે પોતે અથવા તેની આજ્ઞાથી તેના ગજકવિએ લખ્યો નથી તેઓની માતૃશ્રીએ જોન મન્નિ બધારી જોનાચાર્યને મદદ આપી તેથી તે આચાર્યે પ્રશસ્તિ રચાવી શિનામા કાવરાની છે જોનાચાર્યનો ઉદ્દેશ તો માત્ર આશ્રયદાતાની સ્તુતિ કરાવો હતો તેની પામેથી ઇતિહાસની મખત વિશુદ્ધિની આશા શી રીતે ગખી શકાય ?

૪ સ ૧૪૮૭મા મહાગણા કુલાના પુત્ર નાયમનજીએ એકવિગ મહારાવના મદિમા શિનાવખ કોનગ તે છે (લુઓ પાછા ૫ ૮૨) તે લેખની ૩ ગણા ગયમનજીના મ તે જોગ્રાધીએ ઉપેક્ષા કરી છે પરંતુ તેની માને એક લેખ મયનો નાગલાઈ ગામના તેજ ગયમનજીના મમયનો ઈ મ. ૧૫૦૦નો છે, તેનું પ્રમાણ આદિનાથજીના મદિમે આપ્યું છે [ગજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ૫ ૩૮૨] તે લેખ શિનાલેખ ન્દેધપુગના ગ ત્યમા આવેલ નાગલાઈ ગામના આદિનાથ મદિ ગમાથી પ્રાપ્ત થયો છે તે લેખથી જણાય છે કે—ઓશવાલ જાતિના જૈન મોરોએ ગણા ગયમનજીના પુત્ર પૃથ્વીગજ ની પગવાનગી લઈને આદિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી તેની પ્રશસ્તિ તે લેખ છે ૨૫ તેમાથી નીચે પ્રમાણે પદો પ્રાપ્ત થાય છે

અયેઠશ્રી મેદપાટ્ટેને। શ્રી સૂર્યવંશી મહારાજાધિરાજ શ્રી શીલાદિત્યવંશે ।
શ્રી ગુહદત્ત રાહલકશ્રીવપ્પત્ત શ્રીસુમાણાદિ મહારાજાન્વયે ॥

તેનો સાગ એ જણાય છે કે—

(૧) શીલાદિત્ય સૂર્યવંશી હતા

(૨) તેના વશમા ગુહદત્ત અને રાહલ શ્રી નપ્પ થયા

આ ઉપરથી મેવાડના ગુહિનવશના મુદપુરો સૂર્યવંશી હતા, એમ વિદ્વદ્ધ્ય ઓગ્રાશ્રી ઠગવ છે (૫ ૩૮૨)

અહીંયા સ્પષ્ટરીતે ગુહિલોના મુદપુરો ગુહાદિત્ય અને બપ્પને શીલાદિત્યના વશના કલા છે તે શીલાદિત્ય કોણ ! આ શીલાદિત્ય તે ગુહાદિત્યથી પાચમી પેઢીએ થઇ ગયેલ શીલાદિત્ય નજ હોવો જોઈએ જૈનોની માન્યતા હતી કે તે ગુહાદિત્ય વલ્લભીપુરના છે ન્યા રાજ શીલાદિત્યની ગણી પુખ્તવાતીને પુત્ર હતો તેને વડનગરની નાગરજાહણી કમવાવતીએ ઉછેર્યો હતો, અને તેણે ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું વડનગરપુરનો નાસ ૪ સ ૫૨૪ મા કાષ વિદેશી રાજાએ કર્યો હતો, એમ જૈન ગ્રંથોના આનારે કર્નલ ટોડે નક્કી કર્યું છે ૨૬ તેઓએ આખી દતકથાનું બહુ મનદર વર્ણન કર્યું છે ૨૭ પરંતુ વિદ્વદ્ધ્ય ઓગ્રાશ્રીએ તે દતકથાના સુરેસુરા કરી નાખ્યા છે (રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ૫ ૩૮૫-૩૮૬) તે મહાર્થજ છે વરતુત વ નભીનાઅપત્રોમાના કોષપણુ તાઅપત્રમા વતનભી રાજાઓને સૂર્યવંશી આ નથી તેઓએ પોતેજ પોતાને મૈત્રકવંશી ઘલા છે મૈત્રકવંશનો અર્થ મૂર્વવંશ થઇ શકે, પરંતુ પુરાણમા કે મહાભારત અને રામાયણમા પણ મૂર્વવંશનો પર્વાય મૈત્રકવંશ જોવામા આવતો નથી તેથી મૈત્રકવંશને કાષ સ્વતંત્રવંશજ માનવો પડે એટલુજ નહિ પણ વલ્લભી પુરનો નાસ ૪ સ ૫૨૪ ના નહિ પણ ઈ મ ૭૭૫ મા મિથના આરમોએ કર્યો હતો, તે પણ ચોક્કસ છે ૨૮ એથી ઉનહુ મેવાડના મનપુ ૫ ગુહાદિત્યથી પાચમી પેઢીએ થઇ ગયેલ શીલાદિત્યનો એક લેખ વિ સ ૭૦૩ ઈ મ ૬૪૬ નો પ્રાપ્ત થયો છે તે ઉપરથી

ગુહાદિત્યનો સમય ઈ. સ. ૫૬૬ નો ઓઝાથી અટકે છે, તે જરાબર છે. [પૃ. ૪૦૨] આ બંને હકીકતો જોતાં મૂલ્યપુરુષ ગુહાદિત્ય સાથે ઉપર્યુક્ત લેખમાં કહેલ શીલાદિત્ય સાથે કંઈપણ સંબંધ હોતો નહિ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. રાણા રાયમલજીના કુંવર પૃથ્વીગજની પરવાનગી મેળવનાર જૈન શેઠા પોતાના ધર્મગ્રંથોમાં લખેલી કથાઓને અનુસરીને પોતાના રાજ્યકર્તાઓનું ભણુ મનાવવાને જે કંઈ લખે તે તો કદાચ ચાલી શકે. પરંતુ વિદ્વદ્ધ ઓઝાથીએ આ લેખને મહારાણા કુલા અને રાણા રાયમલજીના લેખો સાથે મુકવાની શા માટે હિમ્મત કરી છે, તે મંમજી શકાય નથી. મારાશ એજ છે કે તે લેખમાં લખેલ હકીકત કેવળ અપધાર્ય હોવાથી, તેનું અપ્રમાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે.

૬. રજો ગયસાગનો લેખ વિદ્વદ્ધ ઓઝાથીએ તે લેખની ઉપેક્ષા કરી છે, તે યોગ્ય છે. જે સમયે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર હિંદુધર્મનું નિકદન કાઢી નાખવાને ભગીરથ ઉલોગ કરનાર ઔરંગઝેબ બાદશાહ થયો, તે સમયે ઉદયપુરની ગાદીએ તે ઔરંગઝેબ જેવા મદોન-મત હસ્તિના ગંડસ્થાન બેદન કરી માણિક્ય કરી જનાર રાણા રાજસિંહને હથેર પ્રકટ કર્યા હતા (ઈ. સ. ૧૬૬૦-૧૬૮૦) જ્વાલામુખી પર્વત ફાટી નીકળે તેની જેમ મુસલમાનો એક ખુણેથી ફાટી નીકળ્યા, અને આખા દેશ ઉપર દાવાનબની પેઠે ફરી વળ્યા. તેઓ અહીં તહીં, જ્યાં ત્યાં ધ્વિજાનુસાર વિધ્વંસ કર્યા કરતા હતા. તે સમયે હિંદુસ્થાનની, હિંદુસમાજની અને હિંદુ-ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનું તેમજ ગૌરવનું કોષ્ટકે પશુ રક્ષણ ક્યું હોય તો તે ઉદયપુરના રાજ્ય-કર્તાઓ જ હતા. રાણા પ્રતાપસિંહથી તો અક્ષર જેવો બાદશાહ પણ ધરધરતો હતો. ઉદયપુરના ગજવંશમાં ખરે શુભિચ્છ છે, એમ તેઓએ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. વિદ્વદ્ધ ઓઝાથી કહે છે તેમ તે સમયાન્તરમાં ભાટચારણોએ, કવિઓએ અને પડિતોએ ગ્રંથો ગુપ્તી ગુહિલવંશના કીર્તિસ્તંભો ઉભા કર્યા હતા. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૬૭) જૈનોએ તો વલ્લભીપુરના શીલાદિત્ય સાથે તેનો સબ્ધ મેળવી દીધો હતો. વલ્લભીગજએ મૂર્ત્યવશી હતા એમ તેઓએ ઠરાવ્યું હતું, ત્યારે હવે ઈ. સ. ના સત્તરમા સૈકાના કવિઓનો વિશેષ જો પ્રયાસ કરવાનો રજો પડિતો તૈયાર હતા, કવિઓની ખોટ ન હતી. તેઓએ વિવસ્વાન (સૂર્ય) ના પુત્ર મનુ સાથે ગુહિલ રાજ્યોની વશાવલિ મેળવી દીધી. રાણા રાજસિંહના દરબારના એક તૈલિંગ બ્રાહ્મણ, રણછોડ પડિને ગજપ્રશસ્તિ નામનો એક મંદન બાધામાં વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો.

કર્નલ ટોડ કહે છે કે રાણા રાજસિંહ ગાદીએ બેઠા પછી મેરાઠમાં એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. તે પ્રમજે પોતાની પ્રજાનું કાષ્ઠમને માટે જતાબાવનું દુખ ટાળવાને ઉત્તરપુરથી

૨૯ ટોડકૃતરાજસાગનો ઇતિહાસ (ગુજરાતી), સરવું સાહિત્ય પ્રચાર મંડળનું ભાષાતંત્ર પૃ. ૧૯.

૨૭ તેજ, પૃ. ૮-૧૧

૨૮ History of Mediaeval India by C. V. Vaidya. Vol. F p 215

પંચીશ માધ્યમ દ્વર રાજનગર કાકરોલી નગર પાસે અર્વલીની પર્વત માક્ષામા એક અતિ વિશાલ સરોવર તેઓએ બનાવ્યું, અને તેનું નામ ગયસાગર અથવા ગયસમદપાટ્યુ રહ્યું વિ મં ૧૭૧૮ ઈ સ ૧૬૬૧ મા તેનું ખાતમહુર્ત કરવામા આવ્યું અને ત્યાર પછી ચૌદ વર્ષે આખું સરોવર તૈયાર થતા વિ સ. ૧૭૩૨ ઈ સ ૧૬૭૫ મા તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી તે સરોવરની ઇટલીક શિલાઓ ઉપર તે રાજપ્રશસ્તિનો ખીન્ને અને નીન્ને સર્ગક્રાંતરાવવામા આવ્યો તે મિવાય જૈન કવિ માને ગણવિતાસ નામનો એક પૃથક્ અથ દિદી કાવ્યમા રચી તૈયાર કર્યો તે બન્ને અથોમા મેવાડના ગુહિતવશને રધુવશ સાથે મેળવી દેનાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે આજ દિવસ સુધી રજપૂતાનાના ઇતિહાસ લખનારે તે અથો ઉપર બહુ આધાર ગાખ્યો છે, તેથી જ તેનું અત્ર કંઈક મનિસ્ત્ર નિવેચન કરવાની જરૂર પડી છે

તે શિલાઓ ઉપર પ્રથમ રાજપ્રશસ્તિનો ખીન્ને મર્ગ ક્રાંતરાવવામા આવ્યો છે ૩૧ તના ખીન્ને સ્તો મા ભાગવતના નવમા સ્કંધને અનુમરીને વિશ્વોત્પત્તિ કરનાર નાગયજુથી પદ્મદેવનું વર્ણન થયું પછી ત્રીજીથી એકત્રીશ સ્તોક સુધીમા વિવસ્વાન (સૂર્ય) થી સુમિત્ર સુધી સૂર્યવંશી એકસોનાવીસ રાજાઓના નામો ગણ્યા પા છે તે સુમિત્રના પુત્ર વજ્રનાથથી સિદ્ધરથ સુધી અગિયાર રાજાઓએ અથોખ્યામા રાજ્ય કર્યું એમ કહેવામા આવ્યું છે (સ્તો ૩૨ થી ૩૫) ૩૨ તેમા કર્નલટોડના લખવા મુજબ ઈ મ ૧૪૪ મા વડનગર વસાવનાર કનકસેન અને ત્યાર પછી વલ્લભીપુત્ર વમાવનાર વિજયસેનનો પણ સમાવેશ થાય છે કર્નલટોડે તે હકીકત જૈનઅથોના આધારે લખી છે, ૩૩ પરતુ આ પ્રશસ્તિમા તેનો કશો ઇસારો કરવામા આવ્યો નથી તે સિદ્ધરથના પુત્રને વિજયભૂષ કહેવામા આવ્યો છે તે વિજયભૂષ અથોધ્યેથી નીઠળી દક્ષિણમા ગયો, ત્યાં તેણે અનેક રાજાઓને છતી પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું (સ્તો ૩૮) લેખના ખીન્ને ભાગમા ત્રીજે મર્ગ સર થાય છે, તેમા સ્તો ૨ થી ૫ મા સુધીમા વિજયભૂષથી ગુહાદિત્ય સુધી આદિત્યાન્ત નામવારી ચૌદ રાજાઓના નામો ગણ્યા પા છે ૩૪ તે ગુહાદિત્યના પુત્રને બપ્પ કહ્યો છે એમ બપ્પ સુધીમા કુલ એકદર એકસોઅઠતાલીસ રાજાઓની વંશાવળિ આપી છે ગુહાદિત્યના વંશજો ગુહિલો કહેવાયા, બપ્પે નાગહર્ષમા હારીતરાશિની સેવા કરી અને એકલિંગ મહાદેવ ઉપર તપશ્ચર્યા કરી બન્નેના અનુગ્રહોથી તેને ચિતોડના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ વિ મ ૧૯૧ ઈ મ ૧૩૪

૨૦ ટોડ કૃત રાજરથનનો ઇતિહાસ [૧૦૨૧તી], સરત સહિત્ય પ્રચારક મંડળનું સરસ્વત્ય, ૮ ભા. ૧ પૃ ૨૩૯-૪૦

૩૦ ભાવનગર ઇન્ડીપેન્ડન્સ, ૫ ૧૪૭, અર્ગ ૨ નો, સ્તો ૩૮ ને અંતે મુજરાતી હરવેળ

૩૧ Bhavnagar Inscription pp 145-154

૩૨ તેજ ૫ ૧૪૭ ૩૩ ટોડ રાજસ્થાન મુજરાતી ૫ ૪-૫.

૩૪ ૧ વિજયાદિત્ય, ૨ વજ્રાદિત્ય, ૩ હરદત્તાદિત્ય, ૪ મુનુઆદિત્ય, ૫ મુનુઆદિત્ય ૬ સોમાદિત્ય, ૭ શીલાદિત્ય ૮ કેસવદિત્ય, ૯ નાગાદિત્ય, ૧૦ ભોજાદિત્ય, ૧૧ દેવાદિત્ય,

•૨ આશાપિ થ, ૧૩ લલ્લભોભદિત્ય અને ૧૪ ગુહાદિત્ય ૩૫ તેજ ૫ ૧૫૧

મા ચિતોડના મેરી રાજને જીતી લઈ મેવાડમાં તેણે મોટા રાજ્યની સ્થાપના કરી (શ્લોક ૨-૧૯) ત્યારપછી તેના વંશજોનું-રાવન, સીસે દીયા અને રાણાઓનું શ્લોક ૧૪ સુધીમાં વર્ણન કરી પ્રસસ્તિ રચનારે પોતાના કુલનો પરિચય કરાવ્યો છે ૩૫

વિદ્વદ્ધર્મ ઓઝા શ્રી કહે છે, તેમ ગણુછોડ પડિતે સુમિત્રથી રાણા હમીર સુધી જે વંશ-વલિ આપી છે, તેમાં કેટલાક રાજાઓના નામ ઉલટ પુલટ કરી નાખ્યા છે, કેટલાક છોડી દેવામાં આવ્યા છે અને કેટલાક નવા કલ્પિત બનાવી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યા છે, સીસેદીયા અને ગવલ શાખાઓના રાજાઓનું મિથ્યા કરી નાખ્યું છે, તેના ગાંધ્યકાલના જે વર્ષો આપ્યા છે, તે પણ યથાર્થ નથી (રાજપુતાનેકા કલિહાસ પૃ ૩૯૫-૬૭) એટલી બધી યુક્તિ પ્રયુક્તિ કર્યા જતા પણ પડિતજી પોતાના આશ્રયદાતા ગાંધ્યકાલના વંશને રતુવદા માથે મેળવવામાં સફલ થયા નથી ભાગવતના નવમા સ્કંધને અનુસરીને તેઓએ રતુવંશની વંશાવલિ રાજા સુમિત્ર સુધી આપી, તેમાં કંઈ યુક્તિને કસવાની જરૂર ન હતી પરંતુ અતિમ ગાંધ્ય સુમિત્રના વંશનો વિસ્તાર તેઓએ શા ઉપરથી લખી કાઢ્યો, તેને માટે તેઓ મુગા રહ્યા છે ? તે તો ગમે તેમ હોય, તેજ નવમા સ્કંધમાં તેજ સ્થળે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-સુમિત્રથી સૂર્યવંશની સમાપ્તિ થાય છે તેની ઉપર તેઓનું ધ્યાન શા માટે ગયું નથી ? કેન્દ્રસ્થિત સુમિત્રના સમયમાં એટલે ધં સ ઓછા અથવા પાંચમાં સૈકામાં મગધનો ગાંધ્ય મહાનદિનો પુત્ર મહાપદ્મનદ થયો તે નદે પુરાણા સઘળા ક્ષત્રિય રાજાઓનો નાશ કર્યો, તેમાં સુમિત્ર અને તેના રાજ્યની પણ તેણે તેની દશ કરી, એમ સઘળા પુરાણો એક બવાજે કહે છે ૭૭ જતા સુમિત્રના અગિયાર વંશજોએ અયોધ્યામાં ત્યાર પછી રાજ્ય કયું, એમ કહેવાની પડિતજી હિમ્મત કરે છે, તે ખરેખર આશ્ચર્ય જેવું છે સુમિત્રથી બપ્પ ૨૬ મી પેઢીએ થયો, અને તેણે વિ મ ૧૯૧ ધં સ ૧૩૪ મા ચિતોડનું ગાંધ્ય જીતી લીધું, એમ જહીને વજનાલથી બપ્પ સુધીના પાંચમે ૮સે વર્ષોના હીમાન તેઓએ પતાવી દીધો છે ૫૦-૫૧ તેમ કરવામાં તેઓએ મળજડ બૂન ખાધી છે ૩૮ બપ્પ શુક્રાંતનો પુત્ર ન હતો તેણે વિ સ ૧૯૧ ધં સ ૧૩૫ મા નહિ પણ વિ સ ૭૯૧ ધં સ ૭૩૪ મા ચિતોડ જીતી લીધું હતું, એમ ઓઝાશ્રીએ ઓક વિશ્વમનીય પ્રમાણે આપી સુસ્થાપિત કર્યું છે (પૃ ૪૧૦-૪૧૪) અર્થાત્ પડિતજીએ તે વંશાવલિ પોતાના રાજને રજન દરવા માટે ખીજ ભાટોની ખ્યાતોનો આધાર લઈ ઉપગની કાઢી છે

૧૬ રણકો મવિતા તસ્માત્ સુરપસ્તનયસ્તત ॥

સુમિત્રો નામ મિષ્ટા ત યતે વાર્હલ્લાન્વયા ॥૨૫॥

દ્વિવાકુલામય ઘલ સુમિત્રાન્તો મવિષ્યતિ ।

યતસ્ત પ્રાપ્ત રાજાન મત્યા પ્રાપ્ત્યતિ ચૈ કલ્પૌ ॥૨૬॥

શ્રીમદ્ ભાગવત, ૨-૩૬ ૯, અ ૧૦

મત્સ્યપુરાણેના અ ૨૭૧-૨૭૨ ૧૬ પણ તેજ સુખળ છે

૩૩ વિષ્ણુ પુરાણ અરાજ, અ ૩૪, પ ૨૦-૨૧, શ્રીમદ્ ભાગવત ૨-૩૬ ૩ અ ૨ શ્લોક

૮-૯-૧૦, વાયુપુરાણ અ ૨૭૦ શ્લોક ૩૨૬-૩૨૭ મહાદ પુરાણ ૬ પા અ ૭૪, શ્લોક ૧૩૯

-૪૦, મત્સ્ય પુરાણ અ ૨૭૨ શ્લોક ૩૧૮-૨૨

કુકામા એટલુ, જ કહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે કે-ગયસાગરના લેખની વર્ણવણી કેવન કટિપત હોવાથી અવિશ્વમનીય જ છે

એ ગીને નેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરુષોનુ ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનાગ પ્રમાણોનુ અપ્રામાણ્ય સ્પષ્ટ થાય છે

૫ અપ્પનામાતિ મુવર્ણમુદ્રાનુ પ્રમાણ

વિદ્વદ્ધ આજ્ઞા શ્રીને અજમેરમોથી ' શ્રી યોગ્ય ' નામીકૃત એક સોનાનો મિકકા પ્રાપ્ત થયો છે એવાડના ગુહિલોને સ્વર્ણવંશી કગવવાને માટે બીજા સવળા પ્રમાણો કગતા આ મિકકાના પ્રમાણને તેઓએ વધારે વજનદાર ગણેન છે (ગજપુતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ ૩૮૪) તેઓએ તે મિકકાનુ વિવરણ અને વિવેચન નાગરીપ્રત્યાગિણીપત્રિકા [ભાગ ૧ પૃ ૨૪૧-૨૮૫] માં વિન્તાગપૂર્વક કર્યું છે તેનો મક્ષિપ્તમાગ ગજપુતાને કાષ્ઠ ઇતિહાસમાં પણ આપ્યો છે (પૃ ૪૧૪-૪૧૬) છતાં એટલો નોંધ તો કરવો જ પડે-તે શિકકાનુ મૂલ્ય બીજા દુશન મુદ્રાતત્ત્વવેત્તાઓની ક્લેત્રિયે અકાચુ નથી આજ્ઞા શ્રી કહે છે કે-તે મિકકાની એક બાજુ ઉપર ' શ્રી યોગ્ય ' શબ્દ છે તે ઉપરથી તે શિકકા ચિતોડ છત્તી લેનાગ બાપ ગવલનો છે પરંતુ તે પહેલા શીવાદિત્યનો એમ શિકકા ઉપરગના શાસ્ત્રી જોમાનાનજીને પ્રાપ્ત થયો છે, [પૃ ૪૦૩] તેમજ ગુહિય, ગુહિનપતિ, મહાગણા હલ, મહારાણા સગ, ગણાગલમિદ અને ગાડા વિકમાજીતના બીજા અનેક શિકકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મલગા શિકકાઓથી આ શિકકા તદન વિનક્ષણ જ જણાય છે તે કારણથી પણ તેનુ નિમેન પરીક્ષણ કરવાની અપેક્ષા રહે છે કલકત્તાના ઇન્ડિયન મ્યુઝીયમમાં જ શિકકાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તેમા પુર્ણવરી કનિષ્ઠના પુન ઉવિષ્કના ત્રણ ત્રામા ૥ સિ મઓનો પણ મમાવેલ થાય છે તે શિકકાઓની એક બાજુએ ' મેપો ' અથવા ' નેપો ' એનો શબ્દ નથાય છે અને બીજી માજુગે નર્મનુ

Vincent Smith's Early History of India, 2nd ed p ૧૩

૩૦ શ્રીરાયદેવમુની ગણત્રી મુજબ મહાપ્રહ્લંદ ૨૯૬ ઈ સ પુ ૪૨૨ માં નાદીએ ૧૧ Matsya Purana, English Translation, Famine office Appendix 2, p 11 પરંતુ વિન્સેટ ઈંગ્લિશ પ્રમાણે ૬ ૩૩ પુ ૩૬૧ માં તે ૧ દીએ બેરા Early History of India 2nd ed, p 44 જગત્તામથી બાપ્પ સુધી ૨૬ સભ્યોનો ૧૦૨ ૧૬ પ્રાપ્તના ૨૦ વર્ષ મુજબ મલના ૫૨૦ વર્ષનો થાય તે નીસાએ જુતા બાપે ઈ સ ૧૪ માં ચિતેડનુ ૨૯૯ ટવી લીપુ દા ૧ તો દાય ૨૬ ગજાઓ અતર લવમજ બસબર થક મટે પરંતુ ખરી રીતે બાપો રાજ્યાભિ માલ ૬ સ ૭૦૪ માં છે તે દીસાએ ૧૧૧૧ ૨૬ ગજાઓના મલ્ય ૧૭૦૫ વસુચકની નમતી રવી ૧૧૧૨ તે ૬૩૬ વર્ષનો અને વિન્સેટ રિમથની ગણત્રી રવીમરીએ તે ૫૧૫ વર્ષનો ફેર આવે તેટલે મમય પુરો કરવા બીજા ૩૦ સભ્યોના નામો ઉમેરના ૫૦ નર્મન રમકોડ પડિતની એટલી વરાવલિ તો બિલકલ નમકી થઈ પડે છે

૩૧ ગજપુતાનમા ઇતિહાસ, પૃ-૮૦૦, ૮૨૬, ૯૬૪ ૭૦૪ અને ૭૧૦

ચિન્હ તો ૨૫૭૮ જણાય છે ૪૦ તેને મળતો આ પ્રસ્તુત શિકકો શા માટે ન હોય ? ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં આગ્રામાંથી મળી આવેલા શુહિલનામાદિત રૂપાના ૨૦૦૦ શિકકોએ અને ગ્વાલીયર પાસે આવેલ નરવર ગામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ શુહિલપતિનામાદિત શિકકો બેઠને કનિંગહામનો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે તે શિકકોઓ હુણ્ણવી મિહિરગુલના કોઇ વસજના હોવા બેઠએ (પૃ-૪૦૦, પાદટિપ્પણ) ૪૧ પ્રસ્તુત સોનાનો શિકકો પણ હુવિષ્ક અથવા મિહિરગુલના કોઈ વસજનો શા માટે ન હોય ? છતાં વિદ્વદ્ધ એજા શ્રી એ તેનું મુક્તમનિરીક્ષણ કર્યું છે, અને ત્યાર પછીજ પોતાનો નિર્ણય પ્રકટ કર્યો છે, એમ તેઓ કહે છે ત્યારે તેમા શકા ધાવવાનું ઉચિત જણાતું નથી.

આ એક જ પ્રાંતને અવકાશ રહે છે પ્રસ્તુત શિકકો ઉપર સૂર્યનું ચિન્હ હોવાથી તે ચિન્હ સૂર્યવંશ સૂચક છે, એમ એજાશ્રી અર્થ કરે છે શુ સૂર્યનું ચિન્હ સૂર્યવંશ સૂચક જ હોઈ શકે ? તેનો બીજો કંઈ અર્થ થવાનો મહવ જ નથી ? પ્રસ્તુત શિકકોની એકમાત્ર એ ૧ માળા, ૨ શ્રી બોધ, ૩ ત્રિશુલ, ૪ શિવલીંગ, ૫ નદી, ૬ નમસ્કાર કરતો પુરુષ, અને બીજી બાજુએ ૧ માળા, ૨ ચામર, ૩ મૂર્તિ, ૪ છત્ર, ૫ ગાય, ૬ વસ્ત્ર ૭ પાત્ર, ૮ બે રૂખાઓ-એટલા ચિન્હો બેઠામા આવે છે (પૃ-૪૧૪-૧૬) પરંતુ તેવા ચિન્હોવાળા અનેક બીજા શિકકોઓ જૂના જૂદા કાળના, જૂદા જૂદા જાતિના અને જૂના જૂદા વંશના ગણઓના પ્રાપ્ત થયા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ થી ઇ. સ. ૩૩૦ સુધીના સમયાન્તરના તેજ રજપૂતાનામાંથી જયપુર પાસે આવેલી પ્રાચીનનગર અથવા કોટાઈ નગર ગામના અડેરોમાંથી કાર્ણાધ્યને માલવ ગણના ૬૦૦૦ શિકકોઓ પ્રાપ્ત થયા છે. સિંધવાના રાજ્યમા આવેલ પ્રાચીન વિદિશા નગરી અથવા અરાચીન લિંડા ગામમાંથી તેજ માલવગણના પ્રાચીના શિકકોઓ પડિત ભગવાનદાસ ઈ. પ્રજિતને મળી આવ્યા હતા; ૪૩ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ થી ઇ. સ. ૩૩૦ સુધીના સમયાન્તરમા યુક્ત પ્રાતમા આવેલ પ્રાચીન અહિરજન અથવા અર્વાચીન ગમનગરના અડેરોમાંથી મિત્રાન્ત નામવારી રાજાઓ પૈકી ભાતુમિત્ર અને સૂર્યમિત્રનામાદિત શિકકોઓ તથા અન્યુતનામાદિત શિકકોઓ પ્રાપ્ત થયા છે, ૪૪ ઇ. સ. ૧૨૦ થી ઇ. સ. ૧૮૦ સુધીના સમયાન્તરમા કુપણુવંશી કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સોનાના તેમજ ત્રામાના શિકકોઓ મળી આવ્યા છે ૪૪ ઇ. સ. ૫૦૦ ની માલના દણગાજ તોરમાનના અને ત્યારપછી તેના પુત્ર મિહિરગુલના ત્રામાના શિકકોઓ પ્રાપ્ત થયા છે ૪૬ તે સવળા શિકકોઓની એક બાજુએ જૂના જૂદા ચિન્હો તથા અક્ષરો બેઠામા આવે છે, જેમા કેટલાક શિકકોઓ ઉપર નદી વગેરેના ચિન્હો પણ પાડેલા છે,

૪૦ Catalogue of the coins in the Indian Museum by V. A Smith p 83

૪૧ Cunningham's Archaeological Survey Report Vol IV p 95 and Journal of the Asiatic Society of Bengal A D 1905 p 123

૪૨ Catalogue of the Coins in the Indian Museum, V. A Smith, pp-162 194

૪૩ રાજાવંશ વરોપાનસ (આર ડી બેનરજ) દ્વ પ્રાચીન મુદ્રા (બંગાળી) પૃ ૧૬૬.

૪૪ Catalogue of the Coins in the Indian Museum pp 186. 188

૬-દંતકથાઓ અને તેઓના મર્મ.

મેવાડના ગુહિલોના મૂલ પુરૂષોના સંબંધમાં અનેક ચમત્કારિક દંતકથાઓ પ્રચલિત

(ક) વલ્લભીપુરના અંતિમ રાજા શીલાદિત્યની દંતકથા.

છે. કર્નાલ ટોડે તે પૈકી એક કથાનું સવિસ્તર વર્ણન પોતાના ગ્રંથમાં કર્યું છે. તે કથામાં ગુહલ્લ અને તેના વંશજ વખતે બપ્પને આનંદપુરના વિપ્ર એટલે વડનગરના નાગર શા માટે કહેવામાં આવતા હતા, તેના ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. એ

દંતકથા હિપરથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે-પૂર્વકાલમાં ગુહિલોના મૂલપુરૂષો શીલાદિત્ય વિજયાદિત્ય, નારાદિત્ય, ગુહલ્લ અને બપ્પને આનંદપુરના નાગર બ્રાહ્મણો માનવામાં આવતા હતા. પરંતુ ક્ષત્રિયત્વમાં રાજત્વની પ્રતિષ્ઠા મળનારાઓને તે તથ્ય અથવા સત્ય રૂચુ ન હતું. તેથી તે સત્યને કંઈપણના સ્તરોમાં દાટી દેવાનો પ્રયાગ થવા માડ્યો. મેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરૂષો જ્યારે નાગર બ્રાહ્મણો ન હતા, ત્યારે કોણ હતા, ક્યાંથી આવ્યા અને ચિતોડના ધર્મી શી રીતે થઈ બેઠા, એ પ્રશ્નોનું પ્રથમ સમાધાન જૈનોએ કરી નાખ્યું. વલ્લભીપુરમાં જૈનોને ઘણો આશ્રય મળતો હતો. વલ્લભીપુરનો અંતિમ રાજા શીલાદિત્ય હતો અને કોઈ વિદેશીઓના હાથથી માર્યો ગયો હતો, તે ઇતિહાસ તેઓના સ્મરણમાં હતો સાથે સાથે બપ્પનો એક પૂર્વજ શીલાદિત્ય નામનો થઈ ગયાનું પણ તેઓ જાણતા હતા. હવે વધારે શું જોઈએ ? વલ્લભીપુરનો શીલાદિત્ય તેજ બપ્પનો પૂર્વજ શીલાદિત્ય, એમ તેઓએ જોઈને બેસાડી દીધું. પરંતુ વલ્લભીપુરના રાજાઓ વળી સૂર્યવંશી શી રીતે હતા ? વલ્લભીપુરના રાજાઓ ગમે તે કુળના હોય, છતાં શીલાદિત્ય તો સૂર્યવંશી હતા, એવી કથા તેઓએ જોડી-કાઢી. કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતના એક ગામ કંપરમાં દેવાદિત્ય નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની પુત્રી બાળ વિધવા થઈ હતી. પુત્રીને પાંડવોનાં માતાજી કુંતાજીની પેઠે સંપત્તિવતો સિદ્ધ મંત્ર પ્રાપ્ત થયો. કુંતાજીની જેમ તેઓએ પણ તે મંત્ર અજમાવ્યો. ઘુરત કહ્યુંની જેમ એક પુત્ર તેને પ્રાપ્ત થયો. તેનું નામ તેણે ગ્રામ રાખ્યું. ગ્રામ મોટા થયો, સૂર્યદેવે તેને અનિત્ય રાજ્ય આપ્યું. તેના યોગથી વલ્લભીપુરના રાજાને તેણે દગવી, તેનું રાજ્ય પોતે જીતી લીધું, અને તેણે પોતે પોતાનું નામ શીલાદિત્ય રાખ્યું. છેવટે ઇ. સ. ૫૨૪ માં જ્યેષ્ઠ રાજાની સાથેના વિગ્રહમાં તે મરાયો, અને વલ્લભીપુરનો જ્યેષ્ઠોએ નાશ કર્યો. તેની એક ગર્ભવતી રાણી પુષ્પાવતી વડનગર પામે આને પર્વતની ગુફામાં બગાઈ પેડી. ત્યાં તેને એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તેનું નામ રાહ રાખ્યું. પુષ્પાવતીએ પોતાના પુત્ર ગુદને વડનગરની એક નાગર બ્રાહ્મણી કમલાવતીને મોળ્યો. તેણે તેનું સારી રીતે લાલન પાલન કરી ગુહલ્લ મોટા થયો, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે તેણે ઇડરના બીન રાજાને દગવી મારી નાખ્યો અને તેનું રાજ્ય પોતે જ્યાંથી બેઠો. તેની અડધા પેઠીએ નાગાદિત્ય થયો. બીજાએ તેને અંદરમાત મારી નાખ્યો અને ઇડરનું રાજ્ય પાછું પોતાને સ્વતંત્ર કર્યું નાગાદિત્યે જ્યુ વર્ષની વયે બપ્પ નામનો એક પુત્ર હતો. તેના કુંડેથીઓએ તે બપ્પને તેજ વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણને સોંપ્યો, અને રજપૂતો ઇડર છોડી નાલી ગયા. વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણે તે બપ્પને કાઢી મેવાડના પરાસર નામના વપોડનમાં ગયા. તે વનમાં મિટ્ટ નામના પર્વતની નજીકનાં

નાગહડ (નાગદા) નામનું ગામ હતું. ત્રિદૃટ પર્વત ઉપર બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા. તે બ્રાહ્મણોની ગાયો ચારતો હતો. તે પૈકી એક ગાય ઝાડોના ઝુંડમાં આવેલ એક શિવલિંગ ઉપર દુધધારા કરતી હતી, અને પામે તપ કરતા બેઠેલ કોઈ તપસ્વીને દુધ દોહોવા દેતી હતી. તે કૌતુક બાજે જોયું, તેનું હૃદય બેદાયુ, તેણે ત્યાં તપસ્વી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તપ કરનાર તપસ્વી હારીતરાશિ હતા, તેની તે બાજે ભક્તિભાવથી સેવા કરી અને હારીતે તેને શૈવ દીક્ષા આપી છેવટે હારિતરાશિ ન્યારે વિમાનમાં બેસી દૈવાસમાં જતા હતા, ત્યારે તેઓએ તેને એક-લિંગ મહાદેવના દીવાનનું પદ આપ્યું, ચિતોડની રાજ્ય પ્રાપ્તિનું વરદાન આપ્યું અને તેનું શરીર અઢેલ બનાવી દીધું બાજેને ત્યાં પછી તુરત સુપ્રસિદ્ધ નાથગુરૂ ગોરખનાથજીના દર્શન થયા, તેઓએ તેને અજિત તથાવાર આપી. તે સર્વના યોગથી અને ચિતોડના મેરી નામના એક સામંત માનસિંહની સાહાય્યથી તેણે રાજાને હરાવ્યો અને મારી નાખ્યો, તેનું ગળ્ય પોતે જાજો જુ અને એક વિઠ્ઠલ ગુજાની સ્થાપના કરી. ૪૭

આ કથાનું વિશેષ વિવચન હવે પછી કરવામાં આવશે. અહીંયા તો એટલો જ નોંધ બસ થશે કે-ગુહિલોના મુલપુરૂષ મીલાદીત્તનો જન્મ મુર્મખના યોગથી બ્રહ્મણીવિધવાથી થયો હતો, સૂર્યપુત્ર મનુના વશ માથે તેને ઈ સગંધ ન હતો તેનો પુત્ર ગુહલ અને તેનો વંશ બાજે બ્રાહ્મણોના મનમાં આવ્યાથી બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા.

બીજી કથા મુહલોત નૈલુસીએ પોતાની ખ્યાતમાં આપી છે. મુહલોત નૈલુસી ઔરગજેના સહાયક જોધપુરના મહારાજા જશવતસિંહના દીવાન હતા (ઇ સ ૧૬૧૦-૧૬૭૦) તેઓએ મહારાજાની આગ્રાથી બહુ રાધગોળ કરી, રજપુતાનાનો એક બૃહત્ ઇતિહાસ રચ્યો છે. (રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, ભૂમિકા પૃ. ૨૨-૨૪) તે ઇતિહાસમાં તેઓએ મેવાડના ગુહિલોની ઉત્પત્તિના સબધમાં એક બીજી ઇતકથા આપી છે. તેનો સાર એટલો છે કે-

મેવાડના ગુહિલવંશનો મુલ પુરૂષ સુમવશી ક્ષત્રિયજાતિનો હતો. તે એક સુદમાં મરાયો તેની સગર્ભા રાણી મેવાડના નાગહડ (નાગદા) (૫) જોધપુરના દીવાન ગામમાં આવી, ત્યાં તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તે પુત્રને તે રાણીએ મુહલોત નૈલુસીની વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણ વિન્યાદિત્તને સોંપ્યો, અને એને સતી થઈ, વિન્યાદિત્તે તે બાલકનું પોતાના પુત્રનત લાક્ષ્મપાત્રન કર્યું. તેની દશ પેઢીના વંશજો બ્રાહ્મણધર્મ પાલતા હતા.

છેવટે ગુહલ થયો, તેણે રાજ મેળવ્યું અને તેના વંશજો ગુહિલો કહેવાયા. [૫-૩૮૨-૩૮૩] તે ગુહલને બાજે નામનો એક પુત્ર થયો મેવાડમાં આવેલ નાગહડ (નાગદા) નામના ગામ પાસે એક તપોવનમાં હારીતરાશિ રાષ્ટ્રસ્થેનાદેરી ઉપર બાજે વર્ષથી તપ કરતા હતા તેઓના તે બાજે દર્શન થયા બાજે પછી તેઓની બાર વર્ષ સુધી સેવા કરી આથી હારીતરાશિએ પ્રસન્ન થઈને બાજેને ગળ્ય બાજવાની દેરીને પ્રાર્થના કરી દેવની મંચનાથી હારીતે એકલિંગ મહાદેવની આરાધના કરી. મહાદેવ પ્રમન્ન થયા અને હારીત

પરંતુ તે સઘળા શિક્ષકોની બીજી બાલુએ તો સૂર્યનું જ ચિન્હ જોવામાં આવે છે. શું, તે ઉપરથી માલવ ગણના, કુપલવંશના અને હણવંશના રાજાઓ સૂર્યવંશી હતા, એમ માની બેસવું ? તે સઘળા રાજાઓ આર્ય હતા કે અનાર્ય હતા, તે વિવાદસ્પતિ હોય, પરંતુ તેમાંનો કોઈપણ રાજા ક્ષત્રિય ન હતો, તે તો ચોક્કસ જ છે, ત્યારે તેઓ સૂર્ય કે ચંદ્ર વંશના ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? ત્યારે સામાન્યતઃ સૂર્યચિહ્ન શું સૂચવે છે ? તે ઉપરથી કંઈપણ સૂચન થતું હોય તો એટલું જ કે તેઓ સઘળા સૂર્યપૂજક હતા.

ત્યારે બીજો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું બપ્પ અને તેના પૂર્વજો સૂર્યપૂજક હતા ? તેને માટે કંઈ પ્રમાણ છે ? ઉપર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, તેમ રાયસાગરના લેખોમાં આપેલી વંશાવલિ કસ્પિત છે, તે તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તેમાં વિજયભૂપથી બપ્પ સુધી પંદર રાજાઓનાં નામો આપ્યાં છે, તે નામો કસ્પિત નથી; તેનો અનુક્રમ માત્ર કસ્પિત છે. તે લેખમાં વિજયભૂપે અયોધ્યેથી દક્ષિણમાં જઈ તે પ્રદેશ છતી લીધો, તે પ્રસંગે આકાશવાણી થવાની એક પરંપરાગત ક્ષત્રિયા લખી છે. આકાશવાણી કહે છે કે “ હે રાજા, આજથી તારા નામને અંતે ભૂપ પદ છે. તે કાઠી નાંખી તેને બદલે ‘આદિત્ય’ પદ ધારણ કરજે ” ૪૫ ત્યારપછી તે વિજયભૂપથી શુદ્ધત સુધી ઔદ રાજાઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે, તે સઘળાં નામોને અંતે આદિત્ય પદ મૂક્યું છે; શુદ્ધતને પણ શુદ્ધાદિત્ય કહ્યો છે, અને તેના પુત્રને બપ્પ કહ્યો છે. ૪૬ આ આકાશવાણીની ક્ષત્રિયાનો મર્મ શો છે ! જો કંઈપણ મર્મ હોય તો એટલો જ જણાય છે કે તેઓ સર્વે આદિત્યોપાસક અથવા સૂર્યપૂજક હતા. ત્યારે વળી તેમાંથી એક ત્રીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મહારાણા કુંભના એકલિંગ મહાદેવમાં વિજયાદિત્યથી શુદ્ધત સુધીના વંશજોને આનંદપુરના વિદ્યા એટલે વડનગરા નાગરો કહ્યા છે. બપ્પને પણ આનંદપુરથી આવેલ વિદ્યા કહેવામાં આવેલ છે. ત્યારે શું વડનગરા નાગરો સૂર્યપૂજક હતા ? વડનગરા નાગરોનો ઇજિપ્ત તો હાટકેશ્વર એટલે શંકર-શિવ-મહાદેવજ. પરંતુ જેમ બ્રાહ્મણમાત્રનો ઇજિપ્ત શંકર છતાં તેઓને પચ્ચદેવોનું એટલે શંકર વિષ્ણુ, શક્તિ, ગણપતિ અને સૂર્યનું નિત્ય પૂજન ફરજિયાત છે, તેવી ફરજ વડનગરા નાગરોની પણ છે છતાં નાગરખંડનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે, વડનગરમાં એટલે આનંદપુરમાં સમયે સમયે જૂદા જૂદા બ્રાહ્મણોએ અથવા રાજાઓએ પૃથક્ પૃથક્ દેવદેવીનાં મંદિરો બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી છે. નાગરખંડના ૧૫૫ ના અધ્યાયથી જણાય છે કે એક સમયે યાત્રવલ્ક્યયોગીશ્વરે ત્યાં હાલસાદિત્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, પૂર્વમાધાવામાં આવેલ પ્રાચીન વિદિશા અથવા અર્વાચીન બીહાર નગરીના નિવાસી પુષ્પ નામના બ્રાહ્મણે ત્યાં તે આદિત્યોને માટે એક જગ્ય મંદિર બંધાવી સૂર્યોપાસના પ્રચલિત કરી હતી (અ. ૧૫૫-૧૬) ચંડ શર્મા નામના એક નાગર બ્રાહ્મણે તે પુષ્પને અનિવાર્ય પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યું, તે અપરાધ માટે નાગરોએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો, તે કારણથી પુષ્પ અને ચંડશર્મા મરસ્તવની નદીને તીરે આવેલ એક નગરમાં રહેવા ગયા, ત્યાં ચંડશર્માએ નાગરેશ્વર મહાદેવની અને પુષ્પે

૪૫ Bhavnagar Inscriptions, 144 તથા રાયસાગરની રાજપથસ્થિત શ્લોક ૩૮.

૪૬ તેજ પ. ૧૫૦, રાજપ્રશસ્તિ સર્ગ ૩ શ્લોક ૨-૬

નાગગદિત્ત અને શાકભરી દવાની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ ૧૬૧-૧૬૪) આ બંને બ્રાહ્મણોએ આસપાસના પ્રદેશમાં તે ત્રણ દેવદેવીની ઉપાસના પ્રચલિત કરી હશે સુહાણોની કુળની શાકભરી હતી તેજ મુજબ વિજયાદિત્ય અને તેના વશબોને ઇષ્ટદેવ શકર છતાં તેઓ મૂર્તિના પણ ઉપાસકો હોય, તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક નથી બપ્પ રાવળને ઇષ્ટદેવ તો શકરજી હોવા છતાં સ્વકુળના ઉપાસ્ય દેવ સૂર્યનું સ્મરણ સતત રાખનાર માટે શકર અને સૂર્ય બંને દેવોના ત્રિપ્રો તેઓએ નાના શિકકા ઉપર પડાવ્યા હોય, એ યુક્તતઃ લાગે છે કદાચ તકરારની ખાતર બપ્પના શિકકા ઉપરનું સૂર્યચિહ્ન મૂર્ધવશ મુચક છે, એમ સ્વીકારીએ તો પણ તેથી બપ્પ તેમજ વિજયાદિત્ય મુધીના તેના પૂર્વજો વિપ્રો હતા, તે એતિહાસિક તથ્યને કંઈ બાધ આપતો નથી હારીતરાશિ જેવા મમર્ય ધર્મગુરૂની ઉત્તેજનાથી મૌર્યવંશના શુદ્ર રાજાને હુગ્રીને, વિશાલ ગળતની સ્થાપના કરનાર તેમજ ક્ષત્રિય રાજાઓની વન્યાઓ પરણી ક્ષત્રિય જાતિમાં ભળી જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખનાર બપ્પ જેવો પરાક્રમી રાજા પોતાને મૂર્ધવશી કરાવવાને અને મનાવવાને પ્રયત્ન ઉઠોય કરે, તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી હજી આગવી લગભગ અઢીસે પોણા ત્રણસે વર્ષ પહેલાં યદ્ય ગયેલા શિવાજી મહારાજનો દશાત આપણી દૃષ્ટિ સમીપ તાજોજ તરવયા કરે છે મુમુક્ષુઓના અત્યાચારોથી હિંદુધર્મનો વિવેક થતો જોઈને જેઓનું હૃદય સળગી રહ્યું હતું તેના રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથી પ્રેરણાથી અને ઉત્તેજનથી નિળપુત્રના મુસલમાન રાજ્યની એક મુદ્ર જાગીરદારીમાંથી જેઓએ મહારાષ્ટ્રના મનાવતની સ્થાપના કરી, એટલુંજ નહિ પણ જૈન મંદિર જેવા બીપણ શત્રુને હુકાવીને એક અતિ વીર્યવતી અને પ્રતિભાશાલી પ્રજાને સંધર્ષિત કરી, તેના વીરપુરુષ શિવાજીને મેવાડના સીમોદીવા વશ સાથે મેળવી દેવાને સુપ્રસિદ્ધ નિર્ણયસિધ્ધા કરતાં કમલાકર ભટ્ટના ભત્રીજા, કાશી જેવા ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રીઓના અધ્યક્ષસ્થાને વિરાજનાર વિશ્વેશ્વર ભાઈ અથવા ગાગાભટ્ટ જેના સમર્થ ત્રિદાન મંત્રી બાબા તો જેનામાં રામદાસ સ્વામી જેવી તપશ્વર્ધા અને પેશવાના શુક્ર બ્રહ્મન્દ્ર સ્વામી જેની રાજનીતિ કુશલતા, તેમજ કદાચ ગાગાભટ્ટ જેની શાસ્ત્રજ્ઞતા એ ત્રણેનું મિશ્રણ થયું હોય, તેના હારીતરાશિ બપ્પ જેવું પાત્ર મળ્યા પછી, પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવામાં કયાશ રાખે ખરા હારીતરાશિની પ્રેરણા અને ઉત્તેજનાથી બપ્પે સૂર્યવંશી રત્નકુવંશજ છુ, એવી ધોપણા કરી હોય અને તેની પુષ્ટિ માટે શિકકા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન પડાવ્યું હોય તો તે બંનેના યોગજ છતાં શિવાજીના સમયથી અઘાવધિ તેઓના ક્ષત્રિયત્વનો ત્રિપત્ર નિવાદ્યસ્ત થઈ ગયો છે આગ્રથી પચીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, શિવાજીના વંશજ કે હાલ પુરના મહારાજના સમયમાં ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ જે કાલા હવે મચાવ્યો હતો, અને તેને પાછામે તેઓને તે પ્રસંગે જે નિષ્પત્તિઓ સંભવ કાઢવી પડી હતી, તે હકીમત કદીપણ વિમગ્ન્ય તેની નથી તેની રીતે બપ્પ ગવજ પછી તેઓના ક્ષત્રિય ત્વની ચર્ચાએ ગળી સ્વરૂપ પકડ્યું હશે ત્યારપછી કોઈ પણ ગુહિય ગત્તના શિકકા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન જેનામાં આવવું નથી, તેનું તે કારણ પણ હેઠ શકે.

એ સવગી ચર્ચામાંથી ક્ષિત એ જ થાય છે કે બપ્પના સોનાના શિકકા ઉપર ગહેલુ સૂર્યચિહ્ન સૂર્યપૂજનનું મુચક હોય અથવા બપ્પે પોતાને સૂર્યવંશી મનાવવાને પડવું હોય પણ તેથી કોઈપણ રીતે તેઓનું સૂર્યવંશનું ચિહ્ન થઈ શકતું નથી

૬ દંતકથાઓ અને તેઓના મર્મ.

મેવાડના ગુહિલોના મૂળ પુરોના સંબંધમાં અનેક ચમત્કારીક દંતકથાઓ પ્રચલિત

(ક) વલ્લભીપુરના અંતિમ
રાજા શીલાદિત્યની
દંતકથા.

છે. કર્નલ ટોડે તે પૈકી એક કથાનું સવિસ્તર વર્ણન પોતાના
અંચમાં કર્યું છે. ને કથામાં ગુહસ્ત અને તેના વંશજ વખતે
અપ્પને આનંદપુરના વિષ્ર એટલે વડનગરના નાગર શા માટે
કહેવામાં આવતા હતા, તેના ખુલાસા કરવામાં આવ્યો છે. એ

દંતકથા, હિપરથી એટલું નો ચોક્કસ થાય છે કે-પૂર્વકાલમાં ગુહિલોના મુલપુરો શીલાદિત્ય
વિજયાદિત્ય, નાગદિત્ય, ગુહસ્ત અને અપ્પને આનંદપુરના નાગર બ્રાહ્મણો માનવામાં આવતા
હતા. પરંતુ ક્ષત્રિયત્વમાં રાજ્યવની પ્રતિષ્ઠા મળનારાઓને તે તથ્ય અથવા સત્ય ક્યંતુ ન
હતું. તેથી તે સત્યને કલ્પનાના સ્તરોમાં દાટી દેવાનો પ્રયાસ થવા માડ્યો. મેવાડના ગુહિ-
લોના મુલપુરો જ્યારે નાગર બ્રાહ્મણો ન હતા, ત્યારે કોણ હતા, ક્યાંથી આવ્યા અને
ચિતોડના ધર્મી શી રીતે થઈ બેઠા, એ પ્રશ્નોનું પ્રથમ મમાધાન જૈનોએ કરી નાંખ્યું.
વલ્લભીપુરમાં જૈનોને ઘણા આશ્રય મળ્યો હતો. વલ્લભીપુરનો અંતિમ રાજા શીલાદિત્ય હતો
અને કાષ્ઠ વિદેશીઓના હાથથી માર્યો ગયો હતો, તે ઇતિહાસ તેઓનાં સ્મરણમાં હતો સાથે
સાથે અપ્પનો એક પૂર્વજ શીલાદિત્ય નામનો યદ્ય ગયાનું પણ તેઓ જાણતા હતા. હવે
વધારે શું જોઈએ ? વલ્લભીપુરનો શીલાદિત્ય તેજ અપ્પનો પૂર્વજ શીલાદિત્ય, એમ તેઓએ
જોઈને બેસાડી દીધું. પરંતુ વલ્લભીપુરના રાજાઓ વળી સૂર્યવંશી શી રીતે હતા ? વલ્લભી-
પુરના રાજાઓ ગમે તે કલ્પના હોય, છતાં શીલાદિત્ય તો સૂર્યવંશી હતો, એવી કથા તેઓએ
જોડી કાઢી. કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતના એક ગામ કેશરમાં દેવાદિત્ય નામનો બ્રાહ્મણ
રહેતો હતો. તેની પુત્રી બાળ વિધવા થઈ હતી. પુત્રીને પાંડવોનાં માતાજી કુંતાજીની પેઠે સુધંદવનો
સિદ્ધ મંત્ર પ્રાપ્ત થયો. કુંતાજીની જન્મ તેઓએ પણ તે મંત્ર અજમાવ્યો. ઘુરત કણ્ઠની
જન્મ એક પુત્ર તેને પ્રાપ્ત થયો. તેનું નામ તેણે ગુપ્ત રાખ્યું. ગુપ્ત મોટા થયો, સુધંદવે તેને
અજિત્ય શસ્ત્ર આપ્યું. તેના યોગથી વલ્લભીપુરના રાજાને તેણે દગવી, તેનું રાજ્ય પોતે
છતી લીધું, અને તેણે પોતે પોતાનું નામ શીલાદિત્ય રાખ્યું. છેવટે ઇ. મ. ૧૨૪ માં
ખેડેચ રાજાની સાથેના વિગ્રહમાં તે મરાયો, અને વલ્લભીપુરનો ખેડેચાએ નાશ કર્યો. તેની
મેક ગર્ભવતી રાણી પુષ્પાવતી વડનગર પામે આવેશ પવતની ગુફામાં ભગઈ પેડી. ત્યાં
તે એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તેનું નામ ગુહ રાખ્યું. પુષ્પાવતીએ પેતાના પુત્ર ગુહને વડન-
ગરની એક નાગર બ્રાહ્મણી કમલાવતીને મેળવ્યો. તેનું તેનું સારી રીતે લાલન પાલન કરી
હૃદય મેટા થયો, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે તેણે ઇડરના જ્ઞાન રાજાને દગાથી મારી નાંખ્યો અને
તેનું રાજ્ય પોતે બચાવી બેઠો તેની અડધા પેઠીએ નાનાદિત્ય થયો. બીલોએ તેને અકરમાત
મારી નાંખ્યો અને ઇડરનું રાજ્ય પાછું પોતાને હસ્ત-મન કર્યું નાનાદિત્યને પણ વર્ષની વયનો
૧૫ નામનો એક પુત્ર હતો. તેના કુંટુગીઓએ તે અપ્પને તેજ વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોને
મેળવ્યો, અને રજપૂતો ઇડર છોડી નાસી ગયા. વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણો ને અપ્પને લઈને
મેવાડના પરાશર નામના તપોવનમાં ગયા. તે વનમાં ત્રિદત નામના પર્વતની તળાટીમાં

નાગહદ [નાગદ] નામનું ગામ હતું. ત્રિકૃત પર્વત ઉપર બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા. તે બ્રાહ્મણોની ગાયો ચારતો હતો. તે પૈકી એક ગાય ઝાડોના શુડમાં આવેલ એક શિવલિંગ ઉપર દુધધારા કરતી હતી, અને પામે તપ કરતા બેઠેલ ક્રાધ તપસ્વીને દુધ મેહોવા દેતી હતી. તે કૌતુક બાપ્પે જોયું, તેનું હૃદય બેદાયુ, તેણે ત્યા તપસ્વી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તપ કરનાર તપસ્વી હારીતરાશિ હતા, તેની તે બાપ્પે ભક્તિભાવથી સેના કરી અને હારીતે તેને શૈવ દીક્ષા આપી. છેવટે હારિતરાશિ બ્યારે વિમાનમાં બેસી ડેવાસમાં જતા હતા, ત્યારે તેઓએ તેને એક-લિંગ મહાદેવના દીનાનું પદ આપ્યું, ચિતોડની રાજ્ય પ્રાપ્તિનું વરદાન આપ્યું અને તેનું શરીર અઢેદ બનાવી દીધું બાપ્પેને ત્યારપછી તુગત સુપ્રતિદ્ધ નાયગુર ગોરખનાથજીના દર્શન થયા, તેઓએ તેને અગ્નિ તવવાર આપી. તે સર્વના યોગથી અને ચિતોડના મેરી ગામના એક સામત માનમિહની સાહાયથી તેણે રામને દુરાગ્યો અને મારી નાંખ્યો, તેનું મૃત્યુ પોતે કાપળે કર્યું અને એક પિટીઈ ગામની સ્થાપના કરી. ૮૭

બા કથાનું વિશેષ વિવચન હવે પછી કરવામાં આવશે અહીંયા તો એટલો / નોંધ બસ થશે કે-શુદ્ધિયોના મવપુરુષ ગીવાદીત્યનો જન્મ મુર્ધમત્રના યોગથી બ્રાહ્મણીવિધવાથી થયો હતો, મુર્ધપુત્ર મતુના વરા માથે તેને કઈ મગધ ન હતો તેનો પુત્ર શુદ્ધત અને તેનો વરા બાપ્પ બ્રાહ્મણોના મંબધમાં બાવ્યાથી બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા.

બીજી કથા મુહણોત નૈણસીએ પોતાની ખ્યાતમાં આપી છે. મુહણોત નૈણસી ઔરગજેમના સહાયક બેધપુરના મહારાજ જશવંતસિંહના દીવાન હતા. (૪ સ. ૧૧૧૦-૧૬૭૦) તેઓએ મહારાજની આગ્રાથી બહુ રોધખોળ કરી, રજપુતાનાનો એક મુહત્ ઇતિહાસ રચ્યો છે (રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, ભૂમિકા ૫ ૨૨-૨૪) તે ઇતિહાસમાં તેઓએ મેવાડના શુદ્ધિયોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક બીજી દતકથા આપી છે. તેનો સાર એટલો છે કે-

મેવાડના શુદ્ધિવંશનો મલ પુરુષ સ્વયંવરી ક્ષત્રિયજાતિનો હતો. તે એક શુદ્ધમાં મરાયો તેની સગર્ભા રાણી મેવાડના નાગહદ (નાગદ) (૫) બેધપુરના દીવાન ગામમાં આવી, ત્યા તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તે પુત્રને તે રાણીએ મુહણોત નૈણસીની વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણ વિન્યાદિત્યને સોંપ્યો, અને પોતે જાતમાં આપેલી દતકથા. સતી થઈ, વિન્યાદિત્યે તે બાલકનું પોતાના પુત્રવત્ લાવનપાત્રન કર્યું. તેની દશ પેઢીના વંશજો બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા.

છેવટે શુદ્ધત થયો, તેણે ગજ મેળ-યુ અને તેના વંશજો શુદ્ધિલો કહેવાયા. [૫-૩૮૨--૩૮૩] તે શુદ્ધતને બાપ્પ નામનો એક પુત્ર થયો મેવાડમાં આવેલ નાગહદ (નાગદ) નામના ગામ પાસે એક તપોવનમાં હારીતરાશિ રાષ્ટ્રસ્થેનાદેવી ઉપર બાર વર્ષથી તપ કરતા હતા તેઓના તે બાપ્પને દર્શન થયા બાપ્પે પણ તેઓની બાર વર્ષ સુધી સેવા કરી આથી હારીતરાશિએ પ્રમન્ન થઈને બાપ્પને મૃત્યુ અપાવવાની દેવિને પ્રાર્થના કરી દેવની મન્યાથી હારીતે એકલિંગ મહાદેવની આરાધના કરી મદાવે પ્રમન્ન થયા અને હારીત

રાશિની ઇચ્છાનુસાર બંધને ચિતોડનું રાજ્ય મળવાનું વરદાન આપ્યું [પૃ. ૪૨૬-૪૨૭] એ રીતે મહાદેવ અને દેવીના અનુગ્રહથી બંધને ચિતોડનું રાજ્ય મળ્યું. આખી દંતકથાનો નિષ્કર્ષ દીવાનશ્રીએ નીચે પ્રમાણે એકજ દુહામાં આપ્યો છે.

આઘ મૂલ ઉત્પત્તિ વ્રહ્મ પિણ સ્વત્રી જાણાં ।

આણંદપુર સિંગર નગર વસાણાં ॥ [પૃ. ૩૮૨]

અર્થાત્ મેવાડના ગુહિલોની મૂળ ઉત્પત્તિ આનંદપુરના બ્રાહ્મણથી થઈ છે, એમ તેઓએ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

બંને કથાઓનો નિષ્કર્ષ તો એકજ છે, જેનોએ વલ્લભીરાજ શીલાદીત્ય સાથે ગુહલત્ત બેસાડેલું ચોકું, કેવલ નિષ્ફળ ગયું છે. તેનું મિથ્યાત્વ પ્રથમ યુક્તિ પુરસ્કાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે [પાછળ પૃ. ૬૦] એટલે અહીંયાં તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. એટલુંજ કહીને વિરમીએ છીએ કે-મેવાડના ગુહિલોના મૂળ પુરૂષ ગુહલત્તને વલ્લભીપુરના કોઈપણ રાજા સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ હતો નહિ. વલ્લભીપુરનો નાશ ઇ. સ. ૫૨૪ માં નહિ, પણ ઇ. સ. ૭૭૬ માં થયો હતો. ગુહલત્તનો કાળ મોડામાં મોડો ઈ. સ. ૫૬૬ નો ગણાયો છે. તે સમયે વલ્લભીપુર ઉત્તરના શિખરે પહોંચ્યું હતું. છતાં બંને કથાઓમાંથી એકજ પ્રકારની ઇવનિ-કૃતિ છે. ગુહલત્તનો મૂળપુરૂષ વડનગરનો નાગરબ્રાહ્મણ વિજયાદિત્ય હતો; તેના વંશજ ગુહલત્તે નાનું સરખું રાજ્ય મેળવ્યું; તેનો પુત્ર બંધ થયો; બંધ સુધીના વિજયાદિત્યના વંશજો બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા. મેવાડના નાગહદ ગામ પાસે આવેલ એકસિંગ મહાદેવ ઉપર તપશ્ચર્યા કરનાર નાથસાધુ હારીતગણિના અનુગ્રહથી બંધને ચિતોડના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. ગુહલત્ત ઉપરથી તેના વંશજો ગુહિલ કહેવાયા બંધે રાજ્ય મળ્યા પછી ક્ષત્રિયધર્મ સ્વીકાર્યો અને ત્યારથી તે અને તેના વંશજો સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો મનાવા લાગ્યા. આ ઐતિહાસિક સાદા અને ટુંકા સત્યનું રૂપાન્તર કરવાની ખાતરજ દંતકથાઓ ઘડવામાં આવી. પ્રાચીન જનસમુદાયની મનોદશાને તેમજ મંત્રકારિતાને અનુમરીનેજ દંતકથાની જાગ શુભવામાં આવે છે, અને તે જાગમાં લોકને અસ્મિકર સત્યને છુપાવી દેવામાં આવે છે. આપણા ઇતિહાસ રાજ્યકર્તાઓના મંત્રધર્મમાં જે એક દંતકથા જનનામાં પ્રચલિત છે, તે કોણ બાબતું નથી? ઇતિહાસને પહેરવેશ જૂદો, શરીરનો રંગ જૂદો, લાપા જૂદો, ઝેરો પણ જૂદો જ! તેઓ એકદમ આખા હિંદુસ્થાનના ધણી શી રીતે થઈ બેઠા? જનતાની અંધ શ્રદ્ધાનો, જનતાની નિર્જાણતાનો દંતકથા બેઠાને લાભ લીધો. કહેવામાં આવે છે કે-પૂર્વજન્મમાં તેઓ રામચંદ્રજીને સાહાય્ય કરનાર અને સીતાજીની રોષ કરનાર વાદ્યાઓ હતા. રામ અને સીતા જેવાં ધર્મજન અને શક્તિએ તેઓને યોગ્ય બદલો આપ્યો જ નેત્રએ. રામચંદ્રજીએ વરદાન આપ્યું કે-“ જનઓ, પુનર્જન્મમાં તમે આખા હિંદુસ્થાનના ધણી થશો! ” બસ! આથી વધારે બાળા અને નિર્જાણ થઈ ગયેલા હિંદુઓને વધારે શું બેઠ્યો! ઇતિહાસના સ્વામિત્વની કથા તેઓને ગળે ઝટ ઉતરી ગઈ! પને કે કવશી ધણીની શુભામગીરી તો

તેઓને કરવી જ હતી ! આ કથાથી પોતાની નિર્જનતાનો ખુલાસો થઈ ગયો ! હજુ પણ ધર્મધેલી, દેવદેવીઓમાં ભ્રમણ કર્યા કરતી હિંદુ જનતાની ભોળા અને નિર્જન મનોદશાનું કાણુ લાભ લેતું નથી ? જેઓને જેમ શવે તેમ હાંકે રાખે છે ! ખીયારી ભોળી હિંદુ પ્રજા તેવા ભદુરગરોની ભજનમાં ફમાય છે અને જ્યાં ઘસડે ત્યાં ઘસડાઈ જાય છે !

ઉપરની કથાઓનું મિથ્યાત્વ વિદ્વદ્ધ ઓઝાશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું છે (પૃ. ૩૮૫ ૩૮૬ તથા ૪૧૮-૪૨૦) છતાં પ્રેક્ષિત દેવદત્ત ભાંડારકરે તે કથાની ઉપેક્ષા કરી છે. તેઓની ઉપર કટાક્ષ કરતા, તે પ્રસંગે તે જ કથાનું પ્રમાણુ તેઓ શા માટે આશ્રય કરે છે, તે સમજી શકાતું નથી (પૃ. ૩૮૩).

રામચંદ્રજીના વાનરોની કથામાંથી જેમ ઇંગ્લેન્ડે હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય મેળવ્યું, એટલુંજ ઐતિહાસિક સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઉપરની બન્ને કથાઓમાંથી ગુહિલોના મૂલપુરુષો આનંદપુરના સાલ્વણો હતા અને તેઓના વંશજો ક્ષત્રિય જાતિમાંથી ભજવાથી ક્ષત્રિયો કહેવાયા, એટલુંજ ઐતિહાસિક સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેની આસપાસ ગુંથવામાં આવેલો સઘળો કથાભાગ કલ્પિતજ છે, એમ સહજ સિદ્ધ થાય છે.

૪ દ્વિતીય વિભાગ—

ગુહિલ વંશજોનું ક્ષત્રિય દર્શાવનારાં પ્રમાણુ.

વિદ્વદ્ધ ઓઝાશ્રીએ ગુહિલોના મૂલપુરુષોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણુની સામે તેના વંશજોનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણુ મૂક્યાં છે. પરંતુ તેવી યુક્તિથી સ્વમતનું મંડન અને પરમતનું ખંડન શી રીતે થઈ શકે છે ? બપોે ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કર્યા પછી તેના વંશજોને ક્ષત્રિય કહેવા સામે કાણે વાંધો ઉઠાવ્યો છે ? સ્વમતને સાધક વચનો પ્રામાણિક અને બાધક વચનો અપ્રામાણિક—એવો આગ્રહ ઇષ્ટ છે ? છતાં જ્યારે તેવો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તેનું સમાલોચન પણ આવશ્યક થઈ પડે છે. સૌથી પ્રાચીન વિ. સં. ૧૦૩૪ ઇ. સ. ૬૭૭ નો રાણા શકિતકુમારનો આટપુરનો શિક્ષાલેખ છે. તે લેખના પ્રથમ શ્લોકમાંજ મેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરુષ ગુહદત્તને આનંદપુરનો વિપ્ર કહ્યો છે.

(જુઓ પાછળ પૃ. ૭૬) તે લેખનો ૭મો શ્લોક નીચે મુજબ છે.

અવિકલકલાધારો ધીરઃ સ્ફુરદ્વરસત્કરો ।

વિજયવસતિઃ ક્ષત્રક્ષેત્રં ભતાહતિસંહતિઃ ॥

સમન્નિ જના. મતાપત્તરુદ્ધતો ।

વિભવમવનં વિદ્યાયેદી નૃપો નરવાહનઃ ॥

(રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૭૮). અર્થાત્ ગુહદત્તથી ૧૮ મી પેઢીએ અને અપ્પથી ૧૧ મી પેઢીએ થઈ ગયેલ નરવાહનને ‘ ક્ષત્રિયોનું ક્ષેત્ર (ઉત્પત્તિ સ્થાન) શત્રુઓનો સહારક, વૈભવનું ભવન અને વિદ્યાની પેઢી ’ કહેલું છે, ૪૮

ગુહદત્ત અને બપ્પના વશજ નગવાહનને ક્ષત્રિયોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન કહેલ છે, તેમા કશી પણ વિપ્રપત્તિ નથી બપ્પે ક્ષત્રિય ધર્મ ધારણ કર્યો, ક્ષત્રિય કન્યાઓ માથે લગ્ન કર્યો. તેના વશને ક્ષત્રિયો કહેવાય, તેમા આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? નગવાહનને લગાડેલ ક્ષત્રક્ષેત્ર પદ પ્રામાણિક અને તેજ ધ્યેને ગુહદત્તને લગાડેલ વિપ્રકુલાનંદનો મહીદેવ. — એ પદો અ-પ્રામાણિક એમ શા માટે ? વસ્તુતઃ જન્મે પદો સમાનપ્રમાણ છે અને સમુચિત પણ છે.

આ ધ્યેને ક્ષત્રક્ષેત્ર પદમા ખામ ધ્યાન જેએ તેવો મર્મ રહ્યો છે નગવાહનને ક્ષત્રિ-યોનું ખીજ કહેલ નથી, પણ ક્ષેત્ર કહેલ છે તે ઉપજી શું સૂચિત થાય છે ? નગવાહનનું મલખીજતત્ત્વ (Germplasm) તો વિપ્રનું જ છે, પરંતુ ક્ષેત્ર એટલે ગજસ્તત્ત્વ (ovum) ક્ષત્રિનું છે, એમ જાણે કે અગળું સૂચિત થઈ ગયું છે, તે ઉપર ઓઝાશીનું લક્ષ ગયું નથી.

પાછળ [૫ ૮૬) ગુહદત્તથી ૪૨ મી પેઢીએ અને બપ્પથી ૩૪ મી પેઢીએ થઈ ગયેન ગણા મમરસિંહના ઈ મ ૧૨૭૪ ની સાલના ગમિયા-ગજની છત્રીના શિવાલેખનું તથા ઈ મ ૧૨૮૫ ની સાલના અચલેશ્વર મહાદેવના મદિંગના શિવાલેખનું વિવેચન કર્યું છે રસિયારાજની છત્રીના લેખમા બપ્પને ૨૫૫૯ રીતે આનંદપુત્રો વિપ્ર કહ્યો છે અચલેશ્વરના લેખનો ૧૧ મો શ્લોક નીચે મુજબ છે.

૨ ગણા મમરસિંહના
આણું ઉપરના અચલે-
શ્વર મહાદેવના મદિ
રનો શિવાલેખ

હારીતાત્તિકલ વપ્પકોઽગ્નિવલયન્યાજેન લેમૈ મહઃ ।

જ્ઞાનધાતૃનિભાદ્ વિતીર્થ મુનયે વ્રાહ્મં સ્વમેવાન્ઝલાત્ ॥

एतेऽद्यापि महीभुजः क्षितितले तदंशसंभूतयः ।

शोभन्ते सुतरामुपात्तवपुषः क्षात्रा हि धर्मा इव ॥

આ શ્લોકનું અસ્તિત્વ વિવાદ, અને વિવેચન પાછળ (૫ ૮૭ મે) કર્યું છે એટલે અહિયા તેની પુનઃસ્થિત કરવાની આશયકતા નથી. આ ખા શ્લોકનો માગ એટલોજ છે કે બપ્પે પોતાનું જ્ઞાનને (જ્ઞાણપણું) હારીતગણિને આપ્યું, તેના જાદનામા તેણે તેઓની પામેથી જ્ઞાનને (ક્ષત્રિયત્વ) લીડું ત્યાગપડી તેના વનના ગમ્ભઓ સરીવધારી ક્ષાત્રધર્મો જાણે હાથ નહિ, તેવા અઘાપિ પર્થત પૃથ્વી ઉપર બહુ ગોબે છે.

ગાઓ નોક મગન અને ૨૫૯ છતા, તેમજ જન્મે શિખનેજો માથે સાથે વાચના, તેમા એકજ અથ પ્રાપ્ત થઈ રોકે કે જના બપ્પ જ્ઞાણનું ન હોતો પરંતુ તેના પૂર્વજોએ જ્ઞાનનું ધર્મ માન ધારણ કરી દત્તો એના અર્થ વિદ્વદ્ધ ઓઝાશી શી રીતે કરે છે, તે મનન નામનું નથી દત્ત મર્મ પ્રગળામ તકયાઓનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરવા જતાં આ એક પ્રમણે જ નેનું શબ્દ લેવું તે જોગ છે ? મારીમચડી કે દમ્પિત અર્થ કરવાનો

આમ્રહ હોય, ત્યારે તો કાષ્ટ ઉપાય નહિ, પરંતુ આ સ્થળે તો મારતા અને મરડતા પણ ઇચ્છત અર્થ યથ શકતો નથી

એટલુંજ નહિ પણ શ્લોકનું ઉત્તરાર્દ પૂર્વાર્દને વિરોધક નથી, પણ પ્રુટિકારક છે. તેનો શો આશય છે ? તેમા સ્પષ્ટ કશું છે કે 'તેના (બપ્પના) વશના રાજાઓ જાણે શરીરધારી ક્ષાત્રધર્મો દોષ નહિ, તેવા અઘાપિ પર્યંત શોભે છે ' અર્થાત્ 'તેઓ સાક્ષાત્ ક્ષત્રિયો નહિ, પણ ક્ષત્રિયો જેવા છે,' તેજ ઉત્તરાર્દનો આશય છે. રાણા સમરસિંહના સમયમા તો એક જ માન્યતા હતી કે બપ્પના વશને વિપ્રમાથી ક્ષત્રિયો થયા, મય પુરુષાગત ક્ષત્રિયત્વ તેઓમા ન હતું

વિદ્વદર્થે ઝોઝાશ્રીએ આ વિલાગને ઉપયુક્ત ત્રણ પ્રમાણો આપ્યા છે. તે પૈકી ત્રીન્નુ પ્રમાણ રાણા મોકલસિંહના શિવાલેખનું છે મોકલસિંહ મહા ૩ ગણા મોકલસિંહનો જન્મ ગણા કુલાના પિતા ૨તા હતા તેઓનો રાજ્યકાળ ૪ સ. ૧૪૨૦ થી ૪ સ ૧૪૩૩ સુધીનો છે તેઓ ગુહલતથી ૪૬ વાવનો શિલાલેખ મા પેદીએ અને બપ્પથી ૩૬ મા પેદીએ યથ ગયા છે તેઓએ મહારાજના આશ્રમમા પોતાની વારોથી રાણી ગૌરાગ્નિકાના પુણ્યાર્થે ૧૧ સ ૧૪૮૫ ૪ સ ૧૪૨૮ મા એક વાવ નધારીને તેમા એક શિવાલેખ જડાવ્યો છે. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ૫ ૫૮૭-૫૮૮) તે લેખમા એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે

एवं सर्वमकटकं समगमद् भूमंडलं भूपति- (પૃ. ૩૮૨)

ईम्रीरो लखनास्मरः सुरपदं संपालय काचित्समाः ॥

सम्यग्बार्महरं तनः स्वतनयं सुस्थाप्य राज्ये निजे

क्षेत्रं क्षत्रियवंशमंडनमणिं प्रत्यर्थिकाब्जानलं ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે કામદેવ સરખા રાણા હમીરે શત્રુઓથી સ્વરાજ્યને નિષ્કટક કર્યું, કેટલાક વર્ષો રાજ્ય કર્યું ત્યાર પછી ક્ષત્રિયવશના અલકાર રૂપ, અભેદ કવચ ૪ રણ કરનાર, મગના પણ કાળરૂપ પોતાના પુત્ર ક્ષેત્રસિંહને પોતાનું રાજ્ય સોંપી પોતે સ્વર્ગવાસ કર્યો

રાણા મોકલસિંહના પુત્ર મહારાણા કુલે પોતાના વશના ઇતિહાસનું અશોધન કરાવી જે હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે (જુલો પાછળ ૫ ૮૯-૯૦), તેના ખડનાર્થે વિદ્વદર્થે ઝોઝાશ્રીએ આ શ્લોક રજૂ કર્યો છે આ શ્લોકમા રાણાહમીરના પુત્ર ક્ષેત્રસિંહને ક્ષત્રિય જ્ઠેન છે, તે સહ છે પરંતુ તેથી મહારાણા કુલે મયપુરજ ગુહલતને આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે વડનગરનો નાગર કહ્યો છે, તેને શી રીતે બાધ આવે છે ? આ શ્લોકમા મયપુરજ વિષે ૪૬ ઇસારો પણ કર્યો નથી તેના વશને ક્ષત્રિયો કહેવાના હતા, તેની સામે કોઇને વાધો પણ નથી અર્થાત્ ઉપયુક્ત ૪લે પ્રમાણ મેરાડના ગુહિલોના મહાપુરુષોના વિપ્રત્વને યત્કિચિત્ પણ સ્પર્શ કરી શકતા નથી, તે નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ છે

૫ તૃતીય વિભાગ—

મેવાડના ગુહિલ વંશજોમાં ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત થવાનાં કાળો.

પાછળ મેવાડના ગુહિલોના વિપ્રત્વ વિષે જે ચર્ચા કરવામા આવી છે, તેમાં તેઓના વંશજો શા માટે ક્ષત્રિય કહેવાયા, તેના કાળો. પણ આપવામા આન્યા છે છતાં આ વિભાગમા તેનું વિગેર વિવેચન કરવાની આવશ્યમતા જણાય છે. ગુહલત્તી ૪૧ મી પેઢીએ અને ૭૦૦ વર્ષે તેમજ બપ્પતી ૩૪ મી પેઢીએ અને ૫૦૦ વર્ષે સમરમિદ થઇ ગયા તે સમરમિદના મમરના ઇ મ ૧૨૮૨ ના રમિયારાજની છત્રીના શિલાલેખ માથી અને ઇ સ ૧૨૮૫ ના અચનેશ્વર મહાદેવના શિલાલેખમાંથી મૌથી પેટેલો આ વિષયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે (જુઓ પાછળ ૫ ૮૬ તથા ૫ ૮૭ તે સમય સુધી તો માત્ર એટલીજ માન્યતા હતી કે નાગહદે ગ મ પામે આવેલ એકલિંગ મહાદેવના મદિગમા હાગીતગણિ તપ કરના હતા. મપ ત્યા જઈ ચઢ્યો અને હારીત ગણિની તેણે મેવા કરી, અને એકલિંગ મહાદેવની ઉપામના મ્ત્રી હાગીતગણિને એકલિંગ મહાદેવે મેવાનું કહ્યું. અથવા મેઢી આપી હતી, તે તેઓએ બપ્પને આપી. અને તેમા ક્ષત્રિયત્વનું આરોપણ કર્યું. બપ્પ પોતે બ્રાહ્મણ હતા, તેણે બ્રાહ્મણપણાનો ત્યાગ કર્યો મહાદેવ અને હાગીતગણિના અનુગ્રહથી તેને ચિતોડનું ગબ્લ મળ્યું ત્યારથી તેના વરાળો ક્ષત્રિયો કહેવારા. ૫૦ પાત્ર મમરમિદના ગજકરિ વેશર્માને ગુહિલોના ઇતિહાસનું નિબ્રાન્ત જ્ઞાન તો ન હતું. મપ્પતી આઠમી પેઢીએ થઇ ગયેલ પૂર્વજ ગુહલત્તના નામનું રૂપાન્તર કરી, તેણે ગુહિલ બપ્પુ છે અને તેને મપ્પનો પુત્ર કહ્યો છે. વસ્તુતઃ ગુહિલ ઇતિવાચક નામ નથી, પણ અવટકવાચક છે અર્થાત્ તે ઉપરથી જણાય છે કે મમરમિદના સમરમા સ્વરસના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર અધરાજ જ્ઞાતો જતો હતો.

ત્યારપછી ૧૦૦ વર્ષ મહાગણા કુલે પોતાના વશના ઇતિહાસનું સંશોધન કરાવ્યું, અને તે ઇતિહાસ શિલાલેખોમા તથા ગ્રંથોમા ગ્રંથી દીધો. (જુઓ પાછળ ૫) તેઓના પુન ગાયમતજીએ એકલિંગ મહાદેવના મદિગમા ઇ મ ૧૪૮૭ મા એક લેખ કાઢાવ્યો. તેમા પ્રખુન વિવચના સમધમા યથાર્થ અને અવિચ્છન્ન ઇતિહાસ આપ્યો છે તે લેખમાંથી નીચે પ્રમાણે વચનો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીમેદપાટશ્રુતિ નાગહદે પુરેન્દ્રમૃત્ત ॥

નાપ્તો દ્વિજઃ શિવપદાર્પિતવિચ્છત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીમત્રિકૃટગિરિમદિરગારરાય ॥

હારીતરાગિરિઠ ઝંકરમેઠ્ઠિનં ॥ ૧૩ ॥

હારીતરાગિરિમવદ્ ગુરુરસ્ય સાજાદ્ ॥

આરા વ ઝંઝુમમજન્ પરમા મુદયઃ ॥

આજ્ઞાસ્યતેશ્વકૃપયા મુનિના ચ તેન ।
 વંશસ્ય નિર્જિતવિરુદ્ધમયીશ્વરત્વં ॥ ૧૫ ॥
 હારીતરાશિવચનાદ્ વરમિદુમ્ભૌલે-
 રાસાદ્ય સ દ્વિજવરો નૃપતિર્વિભૂવ ॥
 પર્યગૃહન્તૃપસુતાઃ શતશઃ સ્વશક્તયા ।
 ડૅપીચ્ચ રાજકમિલાં સફલાં વુખોજ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ—મેવાડમાં આવેલ નાગહદ નામના નગરમાં બપ્પ શકર ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા ૧૨

તેજ સ્થળે ત્રિઘટપર્વત ઉપર એકલિંગ મહાદેવના મંદિરમાં હારીતરાશિ પણ તે મહાદેવની આગધના કરતા હતા ૧૩

શકરની આરાધનાથી પ્રસન્ન થયેલ હારીતરાશિ બપ્પના ગુરુ થયા. અને શકરની કૃપાદષ્ટિથી તે મુનીએ બપ્પને વશપર પરા સુધી અગ્નિત્વ રાત્ર્ય મળવાનુ વરદાન આપ્યું ૧૫

શકરના અનુગ્રહથી અને હારીતરાશિના વરદાનથી તે બ્રાહ્મણુવર્ષ બપ્પે રાત્ર્ય મેળવ્યુ. અનેક રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યા, અનેક નાના મોટા રાત્ર્યો મોતાના બાહુબળથી જીતી લીધા અને એક મોટા રાત્ર્યની સ્થાપના કરી. ૧૬

ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોકોમાંથી છેલ્લા શ્લોકમાં ગુહિલવંશમાં ક્ષત્રિયત્વ શા માટે પ્રાપ્ત થયુ, તેનુ કારણ સ્પષ્ટ રીતે આપ્યુ છે તે શ્લોકમાં એકબી રીતે જણુ છે કે મહાદેવ અને હારીતરાશિના અનુગ્રહથી તેને મોટુ રાત્ર્ય મળ્યુ. અર્થાત્ શિવાજીને પ્રેરણા વરન ર જેમ રામદામ સ્વામી હતા, પન્નાના બુદ્ધે રાત્ર્ય બ્રજસાહને પ્રેરણા કરનાર જેમ પ્રાણુનાથજી હતા, ૧૨ તેમ બપ્પને પ્રેરણા કરનાર હારીતરાશિ હતા બપ્પે અનેક યુદ્ધો કરી નાના મોટા રાત્ર્યો જીતી લીધા, ઘણી રાજકન્યાઓનુ પાણિગ્રહણ કર્યુ, ત્યારથી તે અને તેના ક્ષત્રિય શણીઓથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો ક્ષત્રિયો કહેવાયા આ વિષયમાં ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં કદપિણુ શકા રહેવા દીધી નથી

ત્યારપછી હિંદુધ્યાનના રાજકીય ક્ષેત્રમાં એકદેમ પરિવર્તન થઈ ગયુ પરાણુમુસલ-માનો કરતા બુદ્ધિમાં, બળમાં, ઉત્માહમાં તેમજ ઔદાર્યમાં સહસ્રગુણુ અધિક મુગળો

૫૧ Bhavnagar Inscriptions p. 118

૫૨ ઓગળગળને હફાવી શકે તેવા તે નળમાં નણુ ગળઆ વિધાતાએ ઉત્પન્ન કર્યા હતા મવાડમાં રાણુ રાજસિંહ, મહારાષ્ટ્રમાં શિરાજી અને બુદ્ધેબગડમાં રાત્ર્ય બ્રજસાવ બ્રજસાલના ગુરુ પ્રાણુનાથજી હતા તેઓને બ્રજસાવમાં અર્જુન ઉ સાહ અને શિરવા પ્રેરી હતી કહેવાય છે કે ઓરગળગળની સામે યજ્ઞમાં ધનની વરદા હતી પ્રાણુનાથજીને પન્નાની સીમમાંથી હીરાની ખાણુ ઉત્પન્ન કરી અડગક ધન એકઠુ કરી આપ્યુ હવ જુઓ બાવકવિદૂત બ્રજપ્રમારા, નાગરીપ્રચારિણીસભાનુ સસ્કરણુ પૃ. ૧૫૦-૧૫૨

આવ્યા, તેઓએ આખા રાજપુતાનાને ગુલામ બનાવ્યું. છતાં મેવાડના રાણાઓએ નમ્યું આપ્યું નહિ, તેથી તેઓનાં ગજવની તે નિર્દય મુઘલોએ અતિ દુશ્શાં કરી નાંખી, તેમ છતાં પણ ગુદિલો માંડ્યા ગયા નહિ. બાટ્યારણોએ પૂર્વજોના પરાક્રમોનાં યદોગાનો ગાંધને તેઓની નસમાં વીરતાને મતલ વહેતી રાખી. તેના અમલમાં અનેક દંતકથાઓ જન્મ પામી. પૂર્વજોનાં પરાક્રમો દેવી ચમત્કારથીજ ઉકલાય, તે સ્વાભાવિકજ હતું; ઔરંગઝેબના સમકાલીન રાણા રાજસિંહના રાયસાગરના લેખોમાંથી આપણને તે કાળની મનોદશાનું આબેદુળ લાન થઇ શકે છે. તે સમયના કવિઓએ જાપને મહાભારતના બીમ અથવા અર્જુન જેવો, કે સગર અથવા પરશુરામ જેવો ચિત્ર્યો છે. છતાં તેમ થી કંઈ નવીન ઐતિહાસિક તત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી તે લેખોનાં વચનો ઉદ્ધૃત કરી વિશેષ લાભાણુ કરવાની જરૂર જણાતી નથી સાર એટલેજ છે કે જાપના કુશમાં જાપ સુધી સૌ બ્રાહ્મણો હતા. અને તેઓ બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા. જાપ શનિય કન્યાઓ પરવસો. તેના પુત્રો ક્ષત્રિયો કહેવાયા.

૬ ચતુર્થ વિભાગ,

ચાટસુના શિક્ષાલેખમાં પ્રયુક્ત બ્રહ્મક્ષત્રપદનો વિવક્ષિતાર્થ.

જ્યપુરના રાજ્યમાં આવેલ ચાટસુ ગામની સીમમાંથી એક શિક્ષાલેખ મળી આવ્યો છે. તે શિક્ષાલેખ ગુહસ્તથી ૨૨ મી પેઢીએ અને બાપથી ૧૫ મી પેઢીએ થઇ ગયેલ ગુદિલ-રાજ બાલાદીત્યનો છે. ૫૩ (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૪૨૧-૪૨૨) તે શિક્ષાલેખમાંથી નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક પ્રાપ્ત થાય છે.

અશ્વગ્રામોપદેશૈરેવનતનૃપતીન્ ભૂતલં ભૂરિ ભૂત્યા ।

ભૂદેવાન્ ભૂમિદાનૈસ્તિદિવમપિ મલ્લૈર્નન્દયન્નન્દિતાત્મા ॥

બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિતોઽસ્મિન્સમભવદસમે રામતુલ્યો વિશલ્યઃ ।

શૌર્યાદ્યો ભર્તૃપદો રિપુભટવિટચ્છેદકેલીપટીયાન્ ।

“ અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રયોગનો અભ્યાસ કરીને જેણે શરૂ દલને તેમજ પુષ્કલ સમૃદ્ધિથી ભૂતલને નમાવ્યું હતું, ભૂમિદાઓથી બ્રાહ્મણોને અને યજ્ઞાનુધાનોથી દેવોને તૃપ્ત કરી જેણે પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો હતો, બ્રહ્મક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પરશુરામની પેઠે સમર્થ શત્રુઓનાં વૃક્ષ કુડાને છે લીલા માત્રથી છેદી નાંખવામાં કુશલ થયેલો, એવો આ અપ્રતિમ વંશમાં નિષ્કંટક થયેલો, શરવીર ભર્તૃપટ થયો ”

આ શ્લોકમાં બાલા દિવથી પૂર્વે ૧૫ મી પેઢીએ થઈ ગયેલ મેવાડના ગુદિલવંશી રાજા ભર્તૃપટને બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત કહ્યો છે. વિદ્વદ્વંશો કાશીએ મેળે ‘ બ્રહ્મક્ષત્ર ગુણુ ચુકત ’ એવો અર્થ કર્યો છે. અર્થાત્ ભર્તૃપદમાં બ્રાહ્મણના બીજનો અંશ ન હતો, પરંતુ બ્રાહ્મણના

ગુણો જ હતા, તેથી તેને અક્ષત્ર કહ્યો છે, એમ તેઓના કહેવાનો આશય છે. તેના સમર્થનમાં તેઓ બે ઐતિહાસિક અને ચાર પૌરાણિક દષ્ટાંતો આપે છે. તે પૈકી ઐતિહાસિક દષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે.

૧ માસવાના પરમાર રાજા મુજ (ઇ. સ. ૯૭૭-૯૯૭) ના રાજકવિ હસાયુષે સ્વવિરચિત પિંગલચંદ્રિતીની ભૂમિકામાં મુજને અક્ષત્ર કહ્યો છે, ૫૪

તેમજ પદ્યગુપ્તના નવસાહસાકચરિતમાં તથા બીજા શિલાલેખોમાં પરમારની ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞકુંડમાંથી કરી, તેથી તેનું કુલ અગ્નિકુલ કહેવાય છે, એમ લખેલું છે. પરંતુ તે કંપના ઇતિહાસના અધિકારમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી અસત્ય છે. પરમાર વંશના રાજાઓ ક્ષત્રિય હતા, અને બ્રાહ્મણ તેમજ ક્ષત્રિય ઉભયના ગુણો મુજમાં હોવાથી, તેને અક્ષત્ર કહ્યો છે (પૃ. ૬૬-૬૭). ૫૫

૨ બગાળાના દેખાડા ગામમાંથી મળી આવેલ સેનવશી રાજા વિજયસેનના (ઇ. સ. ૧૦૮૦ ના] શિલાલેખમાં, તેના પિતામહ સામતસેનને અક્ષવાહી, અક્ષત્ર અને ચંદ્રવંશી કહ્યો છે ૫૫ ત્યાં પણ 'અક્ષત્ર'નો અર્થ 'અક્ષત્રગુણયુક્ત' જ થવો જોઈએ (પૃ. ૬૬ બાદ ટિપ્પણ ૨) ૫૬

પૌરાણિક દષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે:—

૧ મત્સ્યાદિ પુરાણોમાં પૌરવવંશના અંતિમ રાજા ક્ષેમકના સબધમાં એક ગાથા આપી છે, તેમાં તે વંશને અક્ષત્રવંશ કહ્યો છે.

૨ નિષ્કલ્પક અને હગ્નિ સૂર્યવંશી માધાતાના વંશને હોવા છતાં, તેઓ શુદ્ધ બ્રાહ્મણોજી મનાય છે.

૩ વિશ્વામિત્ર અને આદિત્યેલ (દેવાપિ) ચંદ્રવંશની ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં તેઓની ગણના શુદ્ધ બ્રાહ્મણવર્ગ માં જ થાય છે

૪ ભર્તૃપટ્ટને પરશુરામ સાથે સરખાવેલ છે, તે પરશુરામે ક્ષાત્રકર્મો કર્યા છતાં, તેઓ શુદ્ધ બ્રાહ્મણરૂપેજ અઘાવધિ પૂર્ણ છે.

૫૩ Epigraphia Indica, vol XII pp 13-17

૫૪ વ્રજસત્રકુલીનઃ મલીનસામન્તનતચક્રનુતચરણઃ ।

સકલમુકૃતૈકપુઞઃ શ્રીમાન્ મુઞ્જશ્ચિરં જયતિ ॥

૫૫ Epigraphia Indica, vol 1 pp 307-11 તથા પ્રાચીન લેખમાં ૧૧ પુ ૨ પૃ ૧૮૦ ૧૪.

૫૬

બહો તસ્યામરસ્ત્રીવિતતરતફલાક્ષિણો દ દ્વાપાત્ય
ઞ્ચોળીન્દ્રે ધીરસેનપ્રમૃતિમિરમિત કાર્તિકમહાવંશુલે ॥૪॥

તસ્મિન્સેનાન્વચાયે પ્રતિસુમટશતોત્સાદનવ્રજગ્રામી ।

સ વ્રજક્ષત્રિયાણામજનિ કુલશિરોદામસ્તામન્તસેન ॥૬॥

અર્થાત્ તેઓ મમળાને ધ્વજસ્વર કહેવાનું કાગળ એટલું જ છે કે-તેઓમા બાહ્યણ અને કનિયના ગુણો દત્તા

(૬) અગ્નિ કુલ એટલે શું ?

૧ વિદ્વદર્થ ઓગ્રાશીએ જે ઇતિહાસિક દષ્ટાંતો આપ્યા છે, તે શુ નિર્વિવાદ મિદ્ધ થયેન છે ? મુજને નેનાજ ગજકવિએ ધ્વજસ્વર કહ્યો છે, તેમજ અનેક લેખોમા પરમાગ વશને અમિવશ કહેવામા આવ્યો છે, છતાં તેમજ લેખો અમત્ય, અને તે વશના કોઈ રાજાને કોઈ કોઈ લેખમા કનિય કહ્યા હોય તે સત્ય, એમ માનવાનુ અથવા મનાવવાનું પૂર્વગ્રહ મિવાય બીજુ કઈ કાગળ છે ? ઔદાણો, સોવકીઓ, પરમારો તથા પ્રનિદારો વસિષ્ઠ ઋષિના મતકુલ માથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તે કયા અવશ્ય દત્તકયા છે, પરંતુ શા માટે તે દત્તકયા ઉદભવી ? શા માટે તેઓને અગ્નિકુલના કહ્યા ? વિદ્વદર્થ ઓગ્રાશી કહે છે કે પૃથ્વીગજાસો ઇ. સ ૧૬૦૦ ની આમપામના મમયમા ગયાયો હતો (જમિકા પૃ ૨૪ તથા પૃ ૨૧૪), તે રાસાના કર્તાએ અગ્નિકુલની કયા ઉપગતી કાઢી છે (પૃ ૬૩-૬૬) પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાના શિતાલેખોમા તે કયા કયાથી ધુસી ગઈ ? શા માટે તેવા લેખોની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે ? અગ્નિકુલનો અર્થ શા છે ? છેક વૈદિક કાળથી અગ્નિને બાહ્યણ કહેવામા આવે છે. ૫૭ તેથી અગ્નિકુલનો અર્થ બાહ્યણકુલ જ થાય છે બાહ્યણથી થયેલ ઉત્પત્તિ છુપાની રાખવાના હેતુથી અત્યુ કવિઓએ સૂર્યકુલ અને ચંદ્રકુલની સાથે બેશી રાકે, તેવા અગ્નિકુલની કાપના ઉભાની કાઢી પ્રોફેસર દેવદત્તે તેવા કેટલાક રાજકુલોને કેટલાક લેખોમા બાહ્યણોત્પન્ન કહેવામા આન્યા છે, તે હેતુ બતાની, તેઓનુ વિદેશીયપણુ મિદ્ધ કરવા ચ્ચુરાખ કુકથો ઇ અનમત, તે કાગળથી અહીંના વિદ્વાન સુભાગે ઉચ્ચેરાઈ જાય, તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી મળ વસ્તુસ્થિતિને વિકૃત કરી નાખવાનુ કઈ પ્રયોજન જણાતુ નથી પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાગ્યકરના રણવાઘવાદનથી વિક્ષિપ્ત થયેના વિદ્વદર્થ વૈદ્ય મહાશય પણ ઉપકુલ ત્યાર પૂરો પૈકી પરમારકુલનું અગ્નિકુલત્વ તો રીકારે છે. ૫૮ છતાં વસ્તુસ્થિતિ તો ચારે કુલોની લગભગ મગ્ગી જ છે

૫૬ જુઓ, ઇ સ ૧૧ મા સૈકાની માલવમલીપતિ પ્રશસ્તિ, અથવા ઉદયપુરપ્રશસ્તિ, પ્રાચીન લેખમાળા, પુ ૧ પૃ ૧૯૭-૧૯૯ અથવા Epigraphia Indica Vol. I તેમજ માવ વાના ૧૨માર રાજ નગ્વમાનો ઇ સ ૧૧૦૪ નો શિલાલેખ, પ્રાચીન લેખમાળા, પુ ૨ પૃ ૨૦૩-૨૧૧

૫૭ મતપય બાહ્યણ, ૧૦-૪-૧૫ તથા ૨-૪-૫, તેમજ મેષિતકી બાહ્યણ ૯-૧-૫, ૧૨-૨૮ તથા બૃહદ્દાતૃયકેપનિષદ ૧-૪-૧૫

(ખ) ચાલુક્ય વંશનું વિખતવ

વિદ્વદ્ધર્મ વૈદ્યમહારાયે સોલંકી કુલના એટલે ચૌલુક્ય અથવા ચાલુક્ય કુલના ત્રણ ચાર ભાગો પાડ્યા છે ગમે તેટલા ભાગો પાડે તો પણ સવળા કુલોના લેખોમાંથી તેઓનું પ્રાદાણમૂળ પ્રગટતું રહી શકતું નથી પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રના બાદામી ચાલુક્યોને માત્ર માન્યગોત્ર જ અને હારીતિપુત્રો કહ્યા છે, ૫૮ ત્યારે કૃષ્ણાનદીના મુખની આસપાસ પૂર્વદેશના વેંગીના ચાલુક્યોને તે ઉપગત ચદ્રવંશી કહ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓના રાજકવિઓએ તો મેવાડના રાજકવિઓની પણ સ્પર્ધા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ચાલુક્ય વંશને ચદ્રવંશના છેલ્લા રાજા ક્ષેમક સુધી લઈ જવામાં આવેલ છે અને કવિઓ કહે છે કે ચદ્રવંશી રાજા ક્ષેમક તેમજ સૂર્યવંશી રાજા સુમિત્ર પછી તે બંનેના વંશજોએ અયોધ્યામાં એકોસાથે એકજ સમયે યુગપત્ રાજ્ય કર્યું હતું છેલ્લો રાજા વિજયાદિત્યજ હતો, તે દક્ષિણમાં ગયો અને ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું અહીંથી બંનેની કથાઓ સ્વરૂપે બદનાય છે, પણ અત્તરમાં તો એક સરખી જ રહે છે બંને કથાઓમાં રિષાના રાણીઓ પ્રાદાણોનો આશ્રય લે છે, ત્યાં તેઓને પુત્રો જન્મે છે તે બાલણો તે પુત્રોને રાજ્ય મેળવવાને લાયક બનાવે છે છતાં દક્ષિણના કવિઓ પોતાના રાજાઓના મૂળપુરૂષને ચદ્રવંશી અને મેવાડના કવિઓ પોતાના રાજાઓના મૂળપુરૂષ સૂર્યવંશી ઠરાવે છે તેટલી ગડમથન કર્યા છતાં બંને કવિઓ તેઓના ગોત્રો બદનારી નાખનારી હિમ્મત કરી શકતા નથી મેવાડના કવિઓ ગુહિલોનું જૈનવાપ ગોત્ર કાયમ રાખે છે, તેમજ દક્ષિણના કવિઓ ચાલુક્ય રાજાઓનું માન્ય અને હારીતિપુત્ર એમ બે ગોત્રો કાયમ રાખે છે ૬૦ અર્થાત્ બંને કવિઓ તેઓનું પ્રજાતન મતાડી દે છે, છતાં તેના મહિષ્માર્ગ કરાની ધૃષ્ટતા કરતા નથી

તે / ચાલુક્ય વંશની એક શાખાએ લાટ દેશમાં એટલે દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું તેના છેલ્લા રાજા ત્રિલોચનપાનના ઇ સ ૧૦૫૦ ના દાનપત્રમાં તો સ્પષ્ટ નમ્યું છે કે પ્રજાદેવે દાનવોને માગવા માટે પોતાના સુત્રુકમાંથી એટલે પોતાના જગમાંથી એક વીર પુરૂષને ઉત્પન્ન કર્યો તેને માન્યકુળના રાજાની કન્યા પદ્મણીની આરા કરી અને તે ઉપરથી તેનું ૬૧ ચૌલુક્ય કુલ કહેવાયુ નિહલુના વિક્રમાદેવચરિત્ર (સર્ગ ૧) માં પણ તેવીજ કથા આપી છે ૬૧ તે લેખમાં તે કુલના ગોત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી

૫૮ ઈ સ ના સાતમા સદનું વિજયાદિત્યનું તામ્રપત્ર પ્રાચીન લેખમાં ૧ પુ ૨૫ ૧૭-૨૦, તથા Indian Antiquary Vol 12 p 91-93

૬૦ પ્રાચીન લેખમાલા, પુ ૧ ૫ ૧૩૧ ૧૩૮, વિષ્ણુવર્ધનનું દાનપત્ર તેમજ તેમ, પુ ૧, ૫ ૨૦૫-૨૧૨, વીરચોડ મટીપતિનું દાનપત્ર, ઈ સ ૧૦૭ નું તે બંનેને માગેલું છે Indian Antiquary Vol 14 p 50 55 and South Indian Inscriptions Vol 1 p 63-67

૬૧ પ્રાચીન લેખમાલા પુ ૧ ૫ ૨૭-૩૨ તથા Indian Antiquary Vol 12 p 201-203

તે સિવાય તે કુશની એક બીજી શાખાનો ઇતિહાસ જંગલપુર પાસે આવેલ બિદહારી ગામમાંથી મળી આવેલ ત્રિપુરી (જંગલપુર) ના કટ્યુરી વંશના રાજા યુવરાજ બીખના સમયનાં એટલે ઇ. સ. ૯૮૦ ની આસપાસના સમયના સિંહલેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કટ્યુરી વંશના રાજા કેયરવર્માએ એક ચાલુક્ય રાજા અવનિવર્માની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તે અવનિવર્મા ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્ય દુષ્ટ રાજાનો વધ કરવાને માટે પોતાના ચુલુક-માંથી ઉત્પન્ન કરેલ એક પીરપુરના વંશનો હતો, એમ તે લેખના કવિએ લખ્યું છે. ૧૨ તે ઉપરથી વિદ્વાર્થ વૈદ્ય મહાશય ગુજરાતના સોલંકી વંશનું ગોત્ર પણ ભારદ્વાજ હતું, એમ કહેવાય છે. ૧૩ છતાં તે વંશના મહાપુરુષ મુદ્ગરાજ અથવા તેના પિતા રાજા સાથે અવનિવર્માને શો સંબંધ હતો, તે દર્શાવવાની તકલીફ લીધી નથી. વસ્તુતઃ તેઓ વચ્ચે કંઈ સંબંધ હોવાનું એક પણ પ્રમાણ મળી આવતું નથી. તે કદાચ ગમે તેમ હોય પણ ગુજરાતના સોલંકી એટલે ચાલુક્યવંશના રાજા કુમારપાલે પોતે ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં વડનગરની પ્રશસ્તિ ઠાતરાવી છે. તે પ્રશસ્તિમાં તો પોતાના વંશના મહાપુરુષને બ્રહ્મદેવે પોતાના ચુલુકમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો, એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે; ૧૪ છતાં તે લેખ ઉપર તેઓના જેવા સમર્થ અન્વેષકનું ધ્યાન કેમ નહિ ગયું હોય, તે સમજી શકાતું નથી.

એ પ્રમાણે જુદા જુદા લેખોની ઉત્પત્તિકથાઓ જુદી જુદી છે. અસમત, પોત પોતાના રાજાઓને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી કવિઓએ દોઢવેલા કલ્પનાતુરગોત્રનું તે સર્વ પરિણામ છે. પરંતુ તે સમળી કથાઓમાંથી સાર તો એકજ પ્રાપ્ત થાય છે. ચાલુક્ય વંશનો મૂલ પુરુષ માનવગોત્રનો એટલે મનુના વંશનો હતો; તે હારિતગોત્રની બ્રાહ્મણકન્યા સાથે પરણ્યો હતો; તેના વંશને ચાલુક્યો કહેવાયા. પરંતુ ચાલુક્યો શા માટે ? તેનું રહસ્ય તો અધકારમાંજ રહેવાનું. બ્રહ્મદેવની અંબલિમાંથી કે દ્રોણાચાર્યની અંબલિમાંથી થયેલ ઉત્પત્તિની કથા કેવલ કલ્પિત અને અસંભવિત છે. છતાં તે કથાના અંતરમાં રહેલા સત્યમાં કંઈપણ શંકા લાવવાનું કારણ નથી. ચાલુક્ય વંશનું ક્ષેત્રતત્ત્વ બ્રાહ્મણનુંજ હતું, તેનું તે કથાઓ સ્મરણ કરાવે છે.

૧૨ પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૨, પૃ. ૧૨૬-૧૪૦ તથા Epigraphia Indica Vol pP 254 262,

૧૩ Mediaeval History of India by C. V. Vaidya vol. 111 p. 99

૧૪ પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૧ પૃ, ૧૮૧-૧૮૫

गीर्वाणैर्भीतगर्वं दनुजपरिमवात् प्राचिनस्त्रायकार्ष्व ।

वेवाः संघ्यां नमस्यन्नापि निजचुलुके पुण्यगंगासमुपूजं ॥

सद्यो धीरं चुलुक्याह्वयममृजमिदं येन फीतिप्रवाहैः ।

पूतं त्रैलोक्यमेतन्निवतमनुहरन्त्येव हेतोः फलं श्रीः ॥

वंशस्यास्य प्रकाशनविधौ निर्मुल्यमुक्तामणिः ।

क्षोणीपाल किरीटकल्पितपदः श्रीमूलराजोऽभवत् ॥

(૩) ચૌહાણનું વિપ્રત્વ.

પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલ ચાર અગ્નિકુલો પૈકી કદાચ ઉપયુક્ત ચાલુક્ય કુલની ઉત્પત્તિની કથા સંદિગ્ધ હોય, પરંતુ ચૌહાણ, પ્રતિહાર અને પરમાર વંશોની ઉત્પત્તિ માટે તો નિઃસંદેહ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણો ન જ માનવાં હોય તો તેનો કંઈ ઉપાય નથી. પરંતુ ન માનવાને માટે જે કારણો આપવામાં આવે છે, તે કારણો સામાન્ય સમજનાં મનુષ્યો તો સ્વીકારી શકે નહિ. પ્રતિહાર વિષે હવે પછી સવિસ્તર ચર્ચા કરવામાં આવશે. હાલ તુરંત પ્રથમ ચૌહાણ વંશની ચર્ચા કરી, પછી પરમાર વંશની ચર્ચા સમાપ્ત કરશું. ચૌહાણ અથવા ચાહમાનનું કુલ દર્શાવનારા માત્ર બે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે. એક લેખ સુપ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરે તૈયાર કરાવેલ ઇ. સ. ૧૧૬૯ નો ખીન્નેલીયાનો છે. ૬૫ તે લેખમાં ચૌહાણ કુલના મૂલપુરૂષ સામન્તને અદ્વિચ્છત્રનિવાસી, વત્સગેત્રી અને વિપ્ર કહ્યો છે. ૬૬ વિદ્વદર્થ વૈદ્ય મહારાય તેની સામે ઇ. સ. ૯૭૩ નો હર્ષનાથનો શિલાલેખ મૂકે છે. ૬૭ હર્ષનાથનો શિલાલેખ જયપુર રાજ્યના શેખાવરીડી પ્રાંતમાં આવેલ હર્ષપર્વત ઉપર ચૌહાણ રાજા વિગ્રહરાજના શુર પાશુપતસંપ્રદાયી અક્ષતે હર્ષનાથનું મંદિર બંધાવી, તેમાં નંખાવ્યો છે. તે લેખમાં મૂલ પુરૂષ સામન્તથી નહિ, પણ તેના વંશજ શુવકથી વિગ્રહરાજ અને તેના બાધ દુર્ભરાજ સુધી વંશાવલિ આપી છે. તે પ્રસંગે ચૌહાણ કુલની ઉત્પત્તિ વિષે કંઈપણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી; માત્ર પોતાના આશ્રિત રાજા વિગ્રહરાજના પિતા સિંહરાજને અક્ષતે રઘુકુલનો કહ્યો છે. ૬૮ તે લેખ ખીન્નેલીયાના લેખ પેઢેલાંનો છે માટે વધારે વિશ્વસનીય છે, અને તે લેખમાં જ્યારે મૂલપુરૂષના એક વંશજને રઘુકુલનો કહ્યો છે, ત્યારે ખીન્નેલીયાના લેખમાં મૂલ પુરૂષને વિપ્ર કહ્યો તે અસત્ય છે, એવી દલીલો આગળ ધરી, વિદ્વદર્થ વૈદ્ય મહારાજ મૂલપુરૂષના વિપ્રત્વનું ખંડન કરે છે.

ખીન્નેલીયાનો લેખ સોમેશ્વર રાજાએ પોતે તૈયાર કરાવ્યો છે, છતાં તે અસત્ય અને હર્ષનાથનો લેખ એક રાજાના શુર સાધુએ તૈયાર કરાવ્યો છે, તે વધારે વિશ્વસનીય શા માટે ? છતાં અક્ષતે જાણી જોઈને મૂલપુરૂષ અને તેના ઇતિહાસની ઉપેક્ષા કર્યાનું નથી

૬૫ History of Medieval Hindu India, by C. V. Vaidya vol 113 p 479 તથા Journal of the Asiatic society of Bengal, vol 55 p. p. 41-43

૬૬ વિપ્રઃ શ્રીવત્સગોત્રેઽમૃત્વિચ્છત્રપુરે પુરા ॥

સામન્તોઽન્તસામન્તપૂર્ણતત્ત્વો નૃષ્ણતતઃ ॥૧॥

૬૭ History of medieval Hindu India, vol 11 pp. 91-93

૬૮ તેજ પુ. ૨ પૃ. ૩૦૨ તથા પ્રાચીન લેખમાળા, પુ. ૨ પૃ. ૧૯૬-૨૦૨ તથા Epigraphia Indica Vol. II pp. 119-125.

મો મદ્રાક્ષપતિરાજશ્ચુરસમઃ મોતિહરાજોઽમવત્ ॥૧૮॥

તન્મૃત્યર્પણપાગતો રઘુકુલે મૂલપુરૂષવર્તિતો સ્વયમ્ ॥૧૯॥

જાણાતું ? મત્સ્ય હકીકત તો એ છે કે દ્વિદુરયાનના ઇતિહાસના મધ્યયુગમાલકુલીશ અથવા પાણુપત્રપ્રદાયના ગાધુઓ ગજુસોને તૈયાગ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા કે મ ૯૭૩ મા હર્ષગિરિના પાણુપત્રાચાર્ય નિશ્ચરપના શિષ્યો ચૈદ્યાણુકુનમા ઉમાદ અને શૈર્ષ્ય રેડતા હતા ત્યારે ઈ મ ૯૭૧ મા ત્રિકુગિરિના પાણુપત્રાચાર્ય હાગીનગરિના શિષ્યો મેવાડના ગુહિન દ્વલમા પાગણિક સુનિયના મસ્કારો ઉત્તેજતા હતા નગ્વાહનનો નાથ મદિગનો લેખ તેની પ્રેરૂરી માટી પુરે છે અને લેખોમા નયપુરૂનો અને તેઓના ઇતિહાસને ઉડારી દઇ, તેઓના વશજેને ગુપ્ત્યના દ્વારો હોય, તેથી મલપુરૂનો વિપ્રત્વને બાધ શી રીતે આને છે ? નગ્વાહનના મમયના નાથમદિગના લેખથી જેમ આટપુગરિના લેખોને કંઈ અમગ થતી નથી, તેમ હર્ષનાથના લેખથી બીજેવીવાના લેખમા કંઇપણ શકાવકાશ ગ્રહેનો નથી

(ઘ) પરમાજેનુ વિપ્રત્વ

તેજ પ્રમાણે પરમાગ કુવનો મનપુરૂષ બ્રાહ્મણ હતો, એવું સમય પ્રમાણ મળી આવે છે તે કુવના ગણ ઉદ્યાદિત્ય (ઈ મ ૧૦૫૬-૧૦૮૦) ના મમયની માલવમલીપાન-પ્રશસ્તિ અથવા ઉચ્છુગપ્રશસ્તિનો એક શિનાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. તેના પાંચમા અને ૭મી શ્લોકમા પરમાગની ઉત્પત્તિ વર્ણિત થઈ ગઈ છે, એમ કહીને માત્રમા શ્લોકમા તેના પ્રથમ ગણ ઉપેન્દ્રને દ્વિજવર્ગરત્ન એટલે શ્રેષ્ઠબ્રાહ્મણ કહ્યો છે, ૭મું મુજ ગણને તેના કવિ હયાયુધે બ્રહ્મજ્ઞ કહ્યો છે, તેની સાથે દ્વિજવર્ગરત્ન વાચતા, તેનો અર્થ બ્રાહ્મણ જ થઈ રહ્યો છે, દ્વાય તેજ નાગણથી વિદ્વદર્થ વૈદ્યમહાશય આ લેખનો બગીકાર કરતા હોય એમ લાગે છે પરમાગકુનના બીજા લેખોમા મલપુરૂષનું નામ કૃષ્ણગજ નમેલું છે ઉચ્છુગની પ્રશસ્તિમા મુજગણ સુધીમા મે વાકપતિગજ રાજ્યો અને બે વૈરિસિદ્ધ ગણઓ થઈ ગયાનું લખ્યું છે, ૭મી કૃષ્ણરાજની પહેલા માલવદેશ નોજના પ્રતિષ્ઠા રાજ્યઓના તાનામા હતો, તેથી તે પહેલા ત્યા કોઈ પરમાગ ગણનું ગણ્ય હોવાનો મભવ નથી તે કાગળોથી ઉચ્છુગપ્રશસ્તિ અમત્ય છે, એમ વિદ્વદર્થ વૈદ્ય મહાશય દર્શાવે છે. ૭મી પગલું એક ગણના મે નામે હોવાનો અને એક રાજના વશજે પોતાના પૂર્વજોના નામ ધાગણ કરવાનો બનના કોઈ પછુ દેશના ગણવગમા અમાધારણુ નથી મુજ પોતે પોતાના દાનપત્રમા પોતાનું નામ મુજ નહિ

૬૯ પ્રાચીન લેખમાળા, પુ. ૧, પૃ. ૧૯૭ ૧૯૮ તથા Epigraphia Indica Vol 1p 234

૭૦ સદવર્ણયઃ સિલ્પયજ્ઞસઘનવ્નામરોદ્દાહતકોતિરાસીત ।

ઉપેન્દ્રરાજો દ્વિજગરત્ન શૌર્યાજિતોત્તુન્નપત્વમાન ॥૭॥

૭૧ ઉદયપુર પ્રશસ્તિ પ્રમાણે વશાવલિ—૧ ઉપે દ્ર, ૨ વૈરિસિદ્ધ, ૩ સીયક, ૪ વાકપતિ (કૃષ્ણરાજ) પૂર્વવૈરિસિદ્ધ, ૬ હમદેવ (સીયક) ૭ વાકપતિ (મુજ) વાકપતિરાજ (મુજ) ના ઈ સ ૯૭૪ ના દાન પત્ર પ્રમાણે, ૧ કૃષ્ણરાજ, ૨ વૈરિસિદ્ધ, ૩ સીયક (હર્ષદેવ) ૪ વાકપતિરાજ (મુજ), પ્રાચીન લેખમાળા પુ. ૧ તથા Indian Antiquary, Vol VI pp 15-52

૭૨ Mediaeval History of India, Vol II p 118-119

લખતાં વાકપતિરાજ લખ્યું છે. વિદ્વદર્શી ઝોઝાંથી ઉપેન્દ્રરાજનું ખીલું નામ કૃષ્ણરાજ હતું, એમ અનુમાન કરે છે.^{૭૩} પરંતુ મુંજના દાનપત્રમાં કૃષ્ણરાજને મુંજનો વૃક્ષપિતામહ કહ્યો છે, તેથી ઉદયપુરપ્રશસ્તિના પહેલા વાકપતિરાજનું ખીલું નામ કૃષ્ણરાજ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે કૃષ્ણરાજ પેહેલાં માલવદેશ કદાચ કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના તાબામાં હોય, તો તેથી ઉપેન્દ્રરાજ, તેનો પુત્ર વૈરિસિંહ ૧ લો અને તેનો પુત્ર સીયક ૧ લો એ રીતે ત્રણ રાજાઓનું તેજ માલવદેશમાં ખડિયું રાજ્ય હોવામાં શો પ્રતિબંધ નડે છે? મુંજના કવિ પદ્યગુપ્તે નવસાહસાંકચરિતમાં પ્રથમ રાજનું નામ ઉપેન્દ્ર આપ્યું છે.^{૭૪} કૃષ્ણરાજે પ્રતિહાર રાજાઓની અવનતિનો લાલ લછ સ્વતંત્રતા સંપાદન કરી હોય, અને તેજ કારણથી પરમાર કુલના ખીળ રાજાઓના લેખોમાં કૃષ્ણરાજને પહેલો રાજા લખ્યો હોય, તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું હતું? અર્થાત્ બન્ને લેખો સરખા વિશ્વસનીય માનવામાં કંઈ પણ બાધ આવતો નથી.

તે સર્વ હકીકતોમાંથી એજ સાર પ્રાપ્ત થાય છે કે પરમારકુલનો મૂલ પુરૂષ બ્રાહ્મણ હતો, તેથી તેના કુલને અગ્નિકુલ કહેવામાં આવ્યું છે. તેના વંશજો ક્ષત્રિય રાજાઓ સાથે લગ્નવ્યવહાર જોડવાથી, તેઓને ક્ષત્રિયો કહેવામાં આવ્યા છે; અને તેજ કારણથી મુંજને બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે.

(૬) સેનવંશી રાજાઓનું વિપ્રત્વ.

૨ ખંગાળાના સેનવંશના રાજાઓનો પૂર્વવૃત્તાંત દર્શાવનારા ત્રણ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે. ૧ દેવપાડા ગામમાં આવેલ પ્રદ્યુમ્નેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો વિગ્ર્યસેન (ઈ. સ. ૧૦૮૦) નો શિલાલેખ^{૭૫}; ૨ તેના પુત્ર બલ્લાલસેનનું નેહારી અથવા સીતાહાટીનું [ઈ. સ. ૧૧૦૦ નું) દાનપત્ર,^{૭૬} અને તેના પુત્ર લક્ષ્મણસેનનું (ઈ. સ. ૧૧૧૬ નું) માધાઈ નગરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું દાનપત્ર^{૭૭} દેવપાડાના શિલાલેખમાં સેનવંશના મૂલપુરૂષ વીરસેનને ચંદ્રવંશી અને દક્ષિણ દેશના કોઈ પ્રદેશનો રાજા કહ્યો છે. તેના વંશજ સામંતસેનને બ્રહ્મ વાદી અને બ્રહ્મક્ષત્રિયાણાં કુલશિતોદામ એટલે બ્રહ્મતક્ષકુલના માયાનો હાર કહ્યો છે. તેણે કર્ણાટક દેશના હુટારાઓનો નાશ કરી તેઓનો ત્રાસ દૂર કર્યો હતો, અને ઉત્તરાવસ્થામાં ગંગાતીરે સાધુસન્યાસીઓના આશ્રમોમાં રહીને શૈભોયુષ્ય ગાળ્યું હતું. તેના

૭૩ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮૩-૧૮૪

૭૪ ઉપેન્દ્ર કવિ સજ્જે રાજા સુવેન્દુસન્નિમઃ ।

નવસાહસાંકચરિત, સર્ગ ૧૧.

૭૫ Epigraphia Indica, Vol. I, p 307-11 તથા પ્રાચીન લેખમાળા, પૃ ૨, પ ૧૪૦-૧૪૬.

૭૬ History of Mediaeval Hindu, India, Vol III, p. 482 તથા Epigraphia Indica, Vol. 14, p. 159

૭૭ Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol V, p 471 તથા રાખાલદાસ વંધોપાધ્યાયદેવ 'ખંગાળાનો ઇતિહાસ [ખગાળી] ભાગ ૧, પૃ. ૨૮૬-૨૮૮

પુત્ર, હેમંતસેનને યશોદેવી રાણીથી વિજયસેન નામનો પુત્ર થયો, તેણે બંગાળા, બહાર, આગામ વગેરે દેશો જીતી ઈર્ષ મોટું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. નેહાટી અથવા સીતાહાટીના દાનપત્રમાં તો મહાપુરુષને ચંદ્રદેવ કહ્યો છે, ૭૮ તેના વંશજો બંગાળાના રાટ્ટદેશમાં આવીને વસ્યા હતા. એમ મહુ કહ્યું છે. પ્રસ્તુત વિષયને ઉપયોગી થઈ પડે, તેવી વિશેષ કંઈપણ હકીકત લખી નથી. માધાઈ નગરના દાનપત્રમાં સામંતસેનને કર્ણાટકશ્રિયાણાં કુલશિરોદામ એટલે કર્ણાટકના ક્ષત્રિયોના કુલના માયાનો હાર એમ કહેલ છે. તે સર્વનો સમાહાર એટલેજ છે કે બંગાળાના સેનવંશી રાજાઓ ચંદ્રવંશી, કર્ણાટકી ક્ષત્રિયો હતા. છતાં વિજયસેનના લેખમાં તેણે પોતાના પિતામહને બ્રહ્મવાદી અને બ્રહ્મણ કુલનો કહેલ છે, તેનાં કંઈ કારણો હોવાં જોઈએ. સામંતસેને ઉત્તરાવસ્થામાં સાધુસંન્યાસીઓના આશ્રમમાં આયુષ્ય પુરું કર્યું હતું. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે મુદ્દ વૈદિક ધર્માવિહીની હતો, એટલુંજ નહિ પણ વેદાન્તજ્ઞાનમાં પણ તે બહુ કુશલ હતો, તેજ કારણથી તેને બ્રહ્મવાદી કહેવામાં આવ્યો છે. છતાં ફરીથી તેનેજ નહિ પણ તેના આખા કુલને બ્રહ્મણ કહેલ છે. તે શા માટે ? સુપ્રસિદ્ધ ઉમાપતિધર કવિએ તે લેખની પ્રશસ્તિ રચી છે. ૭૯ પોતાના કાવ્યમાં વિનાકારણે પુનરુક્તિ દોષ આવવા દે, તેવો આરોપ તેના ઉપર મુકી શકાય નહિ. સામંતસેનમાં બ્રહ્મત્વ હતું તેનો નિર્દેશ બ્રહ્મવાદી પદથી થઈ જાય છે, અને ક્ષત્રિયત્વ ચંદ્રવંશપદથી નિર્દિષ્ટ થાય છે. જ્યાં ફરીથી તેનેજ નહિ, પણ તેના આખા કુલને બ્રહ્મણ કહ્યું છે, ને શા માટે ? તે પોતે બ્રહ્મણ હોય, તો તેથી તનુ આખું કુલ તેવું હોવાનો સંભવ નથી. તેના આખા કુલને ઉમાપતિધરે બ્રહ્મણ કહ્યું છે, તેના અર્થ એટલેજ થઈ શકે કે-તેનો મૂલ પુરુષ બ્રહ્મણ હતો, અને તેના વંશજો ક્ષત્રિયમાં ભેળાયાથી, આખું કુલ બ્રહ્મણ કહેવાયું. તેને ચંદ્રવંશી કહેવામાં પણ કવિરાજે યુક્તિ કરી છે. શા માટે સૂર્યકુલ પસંદ ન કરતાં ચંદ્રકુલ પસંદ કર્યું ? કારણ સ્પષ્ટ છે. ચંદ્રવંશનો પૌરવવંશ બ્રહ્મણ કહેવાતો હતો, તેવું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કવિરાજમાં હોવું જ જોઈએ. તેજ કારણથી સૂર્યવંશને બદલે ચંદ્રવંશની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. અર્થાત્ સેનવંશના પ્રસંગમાં પણ બ્રહ્મણનો અર્થ બ્રહ્મણક્ષત્રિયના બીજાનેના યોગથી હિતવન્ન થયેલ જાતિ-એવેજ થાય છે.

[૨] પૌરાણિક દષ્ટાંતો.

પૌરાણિક દષ્ટાંતો પ્રત્યુત વિષયનું સમર્થન કરવાના કરતાં નિરસન કરવામાં વધારે ઉપકારક થઈ પડે છે. પૌરાણિક કાલમાં અનુલોમ લગ્નો ધર્મ ગણાતાં હતાં. બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની કન્યાઓ પરણવાની છૂટ હતી. છતાં વૈશ્ય અને શૂદ્ર સાથેનો લગ્ન વ્યવહાર અપવાદસ્પ

૭૮ સત્રી કેઠશિતેમગિર્નિજયતે દેવસ્ત્રમીવદ્રમઃ ॥૧॥

વગેરે નેહાટી અથવા સીતાહાટીનું દાનપત્ર.

૭૯ પદ્ય કવે: પદપદાર્થવિચારગ્રુધ્ધ—

કુબ્ધેહ, માપતિધરસ્ય કૃતિઃ પ્રશસ્તિઃ ॥

દેવપાડાનો સિલાલેખ

હતો, પરંતુ ક્ષત્રિય સાથેનો વ્યવહાર તો સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો. ચત્રાતિ રાજની પેઠે ક્ષત્રિયો પણ કવચિત્ કવચિત્ બ્રાહ્મણ કન્યાઓ પરણ્યા હતા. આરંભમાં, અનુલોમ લગ્નોમાં બીજતત્વ (germaplasma) નું પ્રાધાન્ય મનાતું હતું. કાલાન્તરે તપશ્ચર્યા અને સંયમ જેમ જેમ ઓછાં થતાં ગયાં, તેમ તેમ ક્ષેત્ર એટલે રજસ્તત્વ (ovum) નું પ્રાધાન્ય વધવા માંડ્યું, વિદ્વદ્ય ઓછાથીએ આપેલાં દષ્ટાંતોના મુખ્ય બે વર્ગો થઈ શકે છે; ૧ બ્રહ્મક્ષત્ર, અને ૨ બીજો ક્ષત્રોપેતદિજ એટલે ક્ષત્રબ્રહ્મ. બન્ને વર્ગોમાં પરસ્પર જાતિઓનાં બીજતત્વ અને રજસ્તત્વનું મિશ્રણ થયું હતું. પ્રાયશઃ તેજ કારણથી તેના બે વર્ગો પડી ગયા હતા.

૧ તેઓએ આપેલા દષ્ટાંતો પૈકી પૌરવવંશના ક્ષેમક રાજના મંથંભમાં કેટલાંક પુરાણોમાં નીચે પ્રમાણે પુરાતન કાલથી ચાલતી આવેલી ગાથા આપવામાં આવી છે.

અજાનુવંશશ્લોકોડ્યં ગીતો વિમૈઃ પુરાતનૈઃ ॥

બ્રહ્મક્ષત્રસ્ય યો યોનિર્વશો દેવર્ષિસત્કૃતઃ ।

ક્ષેમકં પ્રાપ્ય રાજાનં સંસ્થાસ્યતિ કલૌ યુગે ॥

અહીંયાં ચંદ્રવંશની પૌરવવંશની શાખાને બ્રહ્મક્ષત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન કહ્યું છે. અંતિમ રાજા ક્ષેમકની સાથે તે વંશનો પણ અંત આવશે, એમ પણ કહ્યું છે. શા માટે પૌરવવંશને બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે? શું તે વંશના પ્રત્યેક રાજામાં બ્રાહ્મણના તેમજ ક્ષત્રિયના એમ ઉભયના ગુણો એક સાથે એકઠા થયા હતા? એમ ન હતું જ. પુરૂરવા, નહુષ, જન્મેજન્યાદિ રાજાઓને બ્રાહ્મણોસાથે વર્તમાન કલિકાળને પણ જુલાવે તેવા કલહો થયા હતા. વસ્તુતઃ તે વંશમાં થઈ ગયેલ દુષ્કર્ત અને ચક્રંતલાના પુત્ર ભરત રાજાએ આગિ-રસગોત્રોત્પન્ન ભરદ્વાજને દત્તક લીધો હતો. તેનો પુત્ર જુષ્મન્યુ રહ્યો. જુષ્મન્યુના જ્યેષ્ઠ પુત્રની શાખામાં હસ્તિ, અજમીદ કુક, કૌરવો, પાંડવો વગેરે થયા; તેઓ સધળા ક્ષત્રિયો કહેવાયા, અને તેઓ હસ્તિનાપુરના રાજ્યકર્તાઓ થયા; કનિષ્ઠ પુત્રો-મહાવીર્ય, નર અને ગર્ગના વંશમા ગ્ધણેયુ, પુષ્કરિ, કવિ અને તેઓના વંશજો તેમજ ગાગ્યો થયા. અજમીદના વંશમાં કવ, મેધાતિથિ અને કાષ્ઠાચનો, મુદ્ગસ અને મૌદગાસચનો તથા ઐત્રેય અને મૈત્રાપણો થયા. તે સર્વે ક્ષત્રોપેતદિજ એટલે ક્ષત્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં બ્રાહ્મણો કહેવાયા. ૮૧ અહીંયાં ‘ક્ષત્રોપેતદિજ’ એટલે ક્ષત્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં બ્રાહ્મણ-એવો જ અર્થ થાય છે, ક્ષત્રિય તેમજ બ્રાહ્મણનાં ગુણકર્મથી સુકૃત-એવો અર્થ કદી પણ થતો નથી.

૨ બીજો દષ્ટાંત વિષ્ણુટ્ટક અને હસ્તિનો છે. સૂર્યવંશી માંધાતા રાજાનો પુત્ર પુરૂ-કુત્સ, તેનો પુત્ર તસદસ્ય, તેનો પુત્ર સંજૂત અને સંજૂતનો પુત્ર વિષ્ણુટ્ટક થયો; વિષ્ણુટ્ટકના

૮૦ મત્સ્ય પુરાણ અ. ૫૦ શ્લો. ૮૮-૮૯, વાયુ પુરાણ અ. ૯૯-૨૭૮-૯, ઇત્યાદિ

૮૧ મત્સ્ય પુરાણ અ. ૪૯, શ્લો. ૩૭-૩૮ તથા અ. ૫૦ શ્લો. ૫-૧૪; વાયુ પુરાણ અ. ૯૯, વિષ્ણુ પુરાણ અંશ ૪-૧૯-૬, ૧૦; ભાગવત રૂઢિ ૬ અ. ૨૧; વિશેષ કલ્પેષો માટે જુઓ, Pargiter's Ancient Indian Historical Tradition, pp. 243-252.

વંશજો વિપ્લવદ્ધો કહેવાયા. માંધાતાના બીજો પુત્ર અગ્નિરિષ, તેનો પુત્ર હરિત થયો. તેના વંશજો, હરિતો કહેવાયા. તે સંધ્યા ક્ષત્રોપેતદ્વિજ કહેવાયા. ૮૨ તેજ પ્રમાણે મનુના પુત્ર નાભાગ પુત્ર રથીતર થયો અને તેના વંશજો રથીતરો પણ ક્ષત્રોપેતદ્વિજ કહેવાયા. વિપ્લવ પુરાણમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, તેઓ ક્ષત્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થયા, માટે જ ક્ષત્રોપેત બ્રાહ્મણ કહેવાયા. ૮૩

૩ વિશ્વામિત્ર અને આર્ષિષેષ (દેવાપિ) ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયરાજના પુત્રો હતા, છતાં તેઓ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે, એમ વિદ્વદ્ધ ઓક્તાશી કહે છે. ખરી રીતે પ્રતીપના પુત્ર અને શંતનુના બાતા દેવાપિને કોઈ સ્થળે બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ શંતનુને તેણે યજ્ઞ કરાવ્યો. અને તે કાર્યમાં તેણે પુરોહિતનું કામ કર્યું હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૮૪ વિશ્વામિત્રને કવચિત્ ક્ષત્રોપેતદ્વિજ અને કવચિત્ ક્ષત્રિય છતાં બ્રાહ્મણ કર્મ કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે. ૮૫

૪ પરશુરામને પણ વિશ્વામિત્રની પેઠે કવચિત્ બ્રાહ્મણ અને કવચિત્ બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિય કર્મ કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે. ૮૬એ બન્નેને ક્ષત્રબ્રહ્મ તથા બ્રાહ્મણ કહેવાનાં ખાસ કારણો છે. પરશુરામના પિતામહ અને જમદગ્નિના પિતા ઋચીક ઋષિએ કાન્યકુબ્જરાજ ગાંધિની પુત્રી સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પોતાને તેમજ પોતાના સસરા ગાંધિને પુત્રો થાય તે માટે તેઓએ યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરી બે ચર્રો તૈયાર કર્યાં. એક ચર્ર પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીને બાપવા માટે હતો, તેમાં બ્રહ્મતેજનું અભિમંત્રણ કર્યું હતું. બીજો પોતાની સાસુને માટે હતો, તેમાં ક્ષત્રિયતેજનું અભિમંત્રણ કર્યું હતું. સત્યવતીએ સ્નેહવશ થઈને પોતાનો ચર્ર પોતાની માતાને આપ્યો અને પોતે પોતાની માતા માટે નિર્મિત કરેલા ચર્રનું પ્રાચન કર્યું. તેજ કારણથી ગાંધિરાજની રાણીન બ્રહ્મવંશના વિશ્વામિત્ર પુત્ર થયા અને સત્યવતીને જમદગ્નિ જન્મ્યા. સત્યવતીના અત્યાગ્રહથી જમદગ્નિમાં ક્ષાત્રતેજનો આવિર્ભાવ ઋચીક ઋષિએ થવા ન દીધો, પરંતુ તેના પુત્ર પ-શુરામમાં તેનો પૂરેપૂરો આવિર્ભાવ થયો. તેથીજ વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રોપેતદ્વિજ અને પરશુરામ બ્રાહ્મણ કહેવાયા. છતાં તે બન્નેએ ઉગ્ર તપશ્વર્ષા

૮૨ હરિતા યુવનાશ્વસ્ય હારિતા વત આત્મજાઃ ।

પતે હ્યઙ્ગિરસપક્ષે ક્ષત્રોપેતા દ્વિજાતયઃ ॥

જિંગ પુરાણ ૧-૬૫ ૪૩ તથા વાલ્યુ ૬૫, ૧૦૭ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ ૩-૬૬-૮૮.

૮૩ પતે ક્ષત્રપ્રસૂના વૈ પુણ્યાઙ્ગિરસઃ સ્મૃતાઃ ।

રથીતરાણા પ્રવરાઃ ક્ષત્રોપેતા દ્વિજાતયઃ ॥

ભુઓ વાલ્યુ ૮૮-૫, ૭, બ્રહ્માંડ ૬૩-૫, ૭.

વિપ્લવ પુરાણ ૪-૨-૨, તથા

૮૪ વાલ્યુ ૬૬-૨૩૪, ૩૬; મત્સ્ય, ૫૦-૩૬, ૪૧; બ્રહ્માંડ ૧૧૩ ૧૧૭; હરિ-૧૨ ૩૨-૧૮, ૨૨;

વિપ્લવ ૪-૨૦-૪, ૬; ભાગવત ૯-૧૨-૧૪, ૧૭.

૮૫ પાણ્ડરનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૬૬; વાલ્યુ ૬૪-૧-૬; બ્રહ્માંડ ૩-૧-૯૮; મહાભારત, ખનુશાસન પર્વ અં. ૧૧૫; શાંતિપર્વ અં. ૪૬; હરિ-૧૨ મે.૧ વાહન પર્વ અં. ૫૬-૧૧, ૧૨.

૮૬ હરિ-૧૨, મે.૧ વાહન પર્વ, અં. ૫૬ શ્લોક. ૧૪.

કરી ક્ષાત્ર સરકારેનો હામ કરી નાખ્યો, તેની તેઓની ગણના શુદ્ધ બ્રાહ્મણમાં થઈ છે ૮૨
અર્થાત્ ઉપરના ચારે દેશોનોમા ક્ષત્રોત્તેજ અથવા અન્યથા વર્ગોનું કારણ બ્રાહ્મણ
ક્ષત્રિયનું સાકર્ષ જ છે, માત્ર શુદ્ધક્રમથી તેના વર્ગો પડી ગયા નથી

(છ) પ્રતિહારોનું વિવરન.

વિદ્વદ્ધર્મ ઓઝાશ્રીએ માળવાના પરમાર રાજા મુજના લેખનું અને ગાળાના સેન-
વંશી ગાળ ત્રિજયસેનના લેખનું-એમ બે લેખોના એતિહાસિક પ્રમાણો આપ્યા છે પરંતુ
પ્રગતુત વિષયને સર્વોચ્ચ સંગત થતા મહારના પ્રતિહાર ગળઓના શિનાલેખોનો આ
પ્રસંગની અર્થામાં ધમારો પણ કયો નથી જોધપુરથી આગ માઈન ઉપર આવેલ મહારના
વિષ્ણુમંદિરમાંથી નિ સ ૮૯૪ ઇ સ ૮૩૭ નો વાઉક રાજનો એક શિનાલેખ પ્રાપ્ત
થયો છે (ગાળપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ ૧૪૭-૧૫૧) ૮૭ બીજા બે લેખો જોધપુરથી ૨૦
માઈન દૂર આવેલ ઘટિયાન ગામમાંથી તેના ભાઈ કંકુકના નિ સ. ૯૧૮ ઇ સ ૮૬૧
ના સમયના મળી આવ્યા છે (પૃ ૧૪૮-૧૫૧) ૮૮ તે ત્રણે લેખો ઉપરથી જણાય છે
કે વાઉક અને કંકુકનો મૂળપુરુષ હરિશ્ચંદ્ર બ્રાહ્મણ હતો પ્રથમ તે મોઢ રાજનો પ્રતિ
હાર (Aid-de camp) હતો તેને એક બ્રાહ્મણી અને બીજી ક્ષત્રિયાણી-એમ બે
સ્ત્રીઓ હતી બ્રાહ્મણીનો પુત્ર બ્રાહ્મણપ્રતિહાર અને ક્ષત્રિયાણીના પુત્રો ક્ષત્રિયપ્રતિહાર
કહેવાના ક્ષત્રિયાણીના પુત્રાએ બાહુમગથી મહારનો કિલ્લો જીતી લઈ લા ગાળ નમાલ્યુ
હરિશ્ચંદ્રથી ૧૨ મી પેઢીએ થઈ ગયેલ વાઉક અને કંકુક મહુ પરાક્રમી થયા તેઓએ
સ્વરાજ્યની ખડુ ઉન્નતિ કરી આ લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે હરિશ્ચંદ્રના
સમયમાં એટલે ઇ સ ના આઠમા સૈકામાં બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય કન્યાઓને પગલુતા હતા પરંતુ તે ૬૫
તીથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા ક્ષત્રિય ગણાતી હતી મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયના કાળમાં નર્મસાકર્ષને માટે
ગમે તેવી વ્યવસ્થા હોય, પરંતુ વિદ્વદ્ધર્મ ઓઝાશ્રીએ પોતે જ શખ્તમૂર્તિ અને ઔશનસ સ્મૃતિના
અધારે આપી સ્ટુટ કર્યું છે કે બ્રાહ્મણનીજ અને ક્ષત્રિય ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજા
ત્યાર પછીના કાળથી ક્ષત્રિય વર્ગમાં જ ગણના લાગી ૮૯ (પૃ ૧૪૮) એટલુંજ નહિ પણ પુરાણ
કાળમાં પણ બ્રાહ્મણે નિયમ વિધિથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા ક્ષત્રિયજ ગણાતી હતી
અર્થવંશી કામાયપાતૈદાસની રાણીથી વસિષ્ઠશ્રષ્ટિએ અક્રમક રાજને ઉત્પન્ન કર્યો હતો

૮૭ Journal of The Royal Asiatic Society, A D 1894 pp 4 9

૮૮ તેજ ઈ સ, ૧૮૯૫, પૃ ૫૭૬-૭૮ તથા Epigraphia Indica Vol III pp 279 80

૮૯ યસુ બ્રાહ્મણેન ક્ષત્રિયાયામુત્પાદિત ક્ષત્રિય એવ મવતિ । ક્ષત્રિયેણ વૈદ્યા
વામુત્પાદિતો વૈદ્ય એવ મવતિ । વૈદ્યેન શૂદ્રાયાયામુત્પાદિત શૂદ્ર એવ
મવતીતિ શાલસ્મરણમ્ ॥ યાજ્ઞલ્કય સ્મૃતિ, આચાર્યનારાયણ શ્લોક ૯૧ ઉપર
ખિતાકારની ટીપ, તથા

નૃપાયા વિચિના વિશાઞ્જાતો નૃર ઇતિ સ્મૃતિ ॥ સ્મૃતીનાં સમુચ્ચય
[આનંદાશ્રમ સંસ્કરણ] ૧૧ ઔશનસ સ્મૃતિ, પૃ ૪૭ શ્લોક ૨૮

તેજ પ્રમાણે વ્યામજ્જએ ચદ્રવશી વિચિત્રવિર્ધની ગણીઓથી ધૃતગૃહ અને પાંડુને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તે અરમક, ધૃતગૃહ અને પાંડુ ક્ષત્રિયોજ ગણાય છે. ૯૦ વર્તમાન-કાળમાં પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અક્ષક્ષત્રિયની એક ગ્વતંત્ર સાતિ છે. તેનું રક્ષાન આઠણુ વર્ગથી કંઈક ઉતરતુ અને ક્ષત્રિય વર્ગથી ચઢીયાતુ ગણાય છે. બગાળા, બિહાર, નેપાલપ્રાંત, વગેરે પ્રદેશોના ભુમિદાર આઠણુ પણ અક્ષક્ષત્ર હોવાનું કહેવાય છે. જેમાં કાલી ગળ, દ્યુઆના ગળ, ચપારખમાં આવેલ બેનીયાના રાજ અને ગયાપ્રાન્તાન્તર્ગત તિકારીના રાજનો અમાવેશ થાય છે. ૯૧ હરિદ્રષ્ટ્ય રાઝીકૃત આઠણુત્પત્તિમાર્તંડમથમાં રકદપુરાણુમાંથી અક્ષક્ષત્રસાતિની ઉત્પત્તિની દંતકથા આપી છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સિધુ, સૌવીગ એટલે મિથ અને રજપુતાનાના કોઈ ક્ષત્રિય ગળએ પગપુરામના બચથી દધીચમ્પિના આશ્રમમાં ભરાઈ જઈ આઠણુધર્મનું પાલન કર્યું હતું, તેથી તેના વશને અક્ષક્ષત્ર કહેવાયા ૯૨ અવનત, આ દંતકથા તે દંતકથાજ છે, છતાં તેમાંથી એક ઐતિહાસિક તત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે વર્તમાન અક્ષક્ષત્રિય સાતિનું ઉત્પત્તિગથાન સિધ અને રજપુતાનાના પ્રદેશો હોવા બોધે એ આટલુંના બાહ્યદિવ્યના લેખમાં તેના નૃપપુરપ ભર્તૃપદ હતો અને તે અક્ષક્ષત્ર હતો એમ લખેલું છે. ભર્તૃપદ ઈ. સ. ના આઠમા મૈકામાં ચિતોડની ગાદીએ ચઢ ગયો હતો તેના પૂર્વજ બખ્ખગવચ અને આઠણુપ્રતિહાર હરિશ્વર સમકાલીન હતા બખ્ખરાવલે મેવાડમાં રાજ્ય જમાવ્યું અને હરિશ્વરના પુત્રોએ મારવાડમાં રાજ્ય જમાવ્યું. તે સર્વ હકીકતો અને મયોગોથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે હરિશ્વરની પેઠે બખ્ખ પણ આઠણુ હતો અને તેની ક્ષત્રિય રાણીઓથી થયેલી પ્રજા ક્ષત્રિય અથવા અક્ષક્ષત્ર કહેવાય છે. તેમાં મહા લાવવાનું કંઈપણ કારણ જણાતું નથી

૭ ઉપસંહાર

ઉપમહારમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે-મેવાડના શુદ્ધિભાગ મધીના સદગા લેખો એકત્ર ધ્યાનમાં લેતા તદ્દતર્ગત આશય શો છે, એટલું જ શોધી કાઢવા કોઈ નિબ્ધક્ષપાત જિજ્ઞાસુ પ્રયત્ન કરે, તો તેને માત્ર નિતદેહ એક જ સત્ય પ્રાપ્ત થતા વિના ગેરો નહિ અવનત, તેઓના મુનપુરુષોની જાતિ દર્શાવનારા જે લેખો પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાં મુખ્ય લેખો તો કેનય સ્પષ્ટ અને નિમદ્દેહ કથન કરનારા છે છતાં કેનાક એવા લેખો છે કે, તેનો બગાટકારે અર્થાન્તર કરવામાં આવે તો મુખ્ય લેખોને વિરોધક થઈ શકે તેના પણ છે તેમ છતાં, ઇ. મ. ૬૭૭ થી ઇ. સ. ૧૪૯૭ સુધી લગભગ ૫૨૦ વર્ષના કાલાન્તરમાં થઈ ગયેલ મેવાડના ચાર ચાર મહા સમર્થ રાજાઓ—સકિતકુમાર, સય-રમિંક, મહારાણા કુલ અને રાણા ગામનાજીએ તૈયાર કરાવેલા લેખો કરતા નરવાહ નના મમયમાં નાથમાતૃઓએ કોતરેલા લેખ, જનતદ્વંદ્વીએ બધાને જોત મંત્રિમાં

૯૦ મહાભારત, આદિપર્વ ૫૭ ૧૭૭ શ્લો ૪૩-૪૪ તથા અં. ૧૦૬

૯૧ Hindu lastes and Seets by J N Bhattacharya, p 109-112

૯૨ હરિદ્રષ્ટ્ય રાઝીકૃત મહાભારતમાં, વેંગચર છાપ ૧ નાંકું સપ્તમી, પૃ ૩૬૫-૪૦૫

જૈનાચાર્યે કોતરાવેલ લેખ, નારલાઇ ગામના આદ્યશ્વર ભગવાનના મદીરમા જૈન શેઠાએ કોતરાવેલ લેખ તેમજ રાણા ગજસિંહના ગજકવિએ પૃથ્વીરાજ રાસાનો આધાર લઇ લખી કાઢેલ રાયસાગના દગથડા વિનાના લેખો ઉપર કંઈપણ આધાર કાઢપણ ન્યાયભુદિ પડિત તો રાખી શકે નહિ વળી અપ્પ રાવલની સુવર્ણમુદ્રા ઉપર સૂર્યચિન્હ હોવાથી તેનું પ્રમાણ બળવત્તમ ગણવામા આવે તે તો પૂર્વગ્રહનું જ પરિણામ હોઇ શકે ગુહિલ વંશના બીજા અનેક રાજાઓની અસંખ્ય મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેમાની કાઢપણ મુદ્રા ઉપર સૂર્યચિન્હ નથી, છતાં તે હકીકતનું સા માટે કેનવ દુર્લભ કરવામા આવ્યું છે ? તે મુદ્રા અપ્પરાવલે પોતેજ પડાવી દેાય તો પણ સૂર્યચિન્હનો પ્રથમ અર્થ તો એજ થઇ શકે છે તે પોતે શકરના ઉપાસક સાથે સૂર્યનો પણ ઉપાસક હતો, અથવા તેમ નહિ તો પોતાને વંશને સૂર્યવંશી મનાવવાની સાવસાથી પણ સૂર્ય ચિન્હ કોતરાવ્યું હોય ! પરંતુ તેમજ ઉપરથી તકથાઓની કેવલ હાસ્તજનક કલ્પના ઉપરથી, આટપુરના લેખ, રસિયારાજની છત્રીનો લેખ, અચયશ્વર મહાદેવના મદિરનો લેખ, એકલિંગ મહાદેવ મહાદેવના મદિરનો લેખ, કુલ-લગદનો શિનાલેખ, ગસિમપ્રિયાગીલામાનો ઉલેખ અને એકલિંગ મહાદેવના મદિરનો લેખ એ સંજગા લેખો સમર્થ રાજાઓએ જાતે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને તેમા ગુહિલોના મનપુરોને આનંદપુરના વિગ્રો અથવા વડનગરના નાગરો કહ્યા છે શું તેજ કારણથી તે લેખોને અપ્રમાણિક ગણવામા આવે છે ? તેમ હોય તો તે સ્વમતાગ્રહની યગકાળ નથી ?

બીજા જે લેખોમા મનપુરોના વંશજોનું ક્ષત્રિયત્વ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે, તે લેખોનું ઉપરના લેખો માથે સાકર કરવાનું અથવા તે લેખોની સામે ધરવાનો ગમે તે હેતુ હોય, પણ તે હેતુનો સ્વીકાર તટસ્થ પરીક્ષક કરી શકશે નહિ મનપુરો વિગ્ર હોવા છતાં તેના વંશજે શા માટે ક્ષત્રિયો કહેનાવા તેઓના એક વંશજને શા માટે જ્ઞાતકૃત કહેન છે, તેની મવિસ્તર ચર્ચા વૃત્તિ તથા ચતુર્થ વિભાગોમા કરી છે [જુઓ પાછળ પૃ ૧૧૦-૧૧] તેના સમર્થનમા મડોરના જ્ઞાતજુપ્રતિહાર હર્ગિશ્વરનો તથા ચૈત્રાણ વંશના મનપુરના અદિત્યજીરાસી વત્સજોનોત્પન્ન વિગ્ર સામંતના દૃષ્ટાંતો જોઇએ તેટલા મળ્યા છે

સકલ ચર્ચાનો સાગર એનોજ છે કે મેવાડના ગુહિલવંશના મનપુરો વિગ્રના કિંત, ગુહલ અને બપ્પગાનના આનંદપુરના વિગ્રો એટલે વડનગરના નાગરો હતા અપ્પ રાવનથી તેઓની ક્ષત્રિય જાતિમા ગણના થઇ છે જના શાસ્ત્રીય નિનમાનુમારે તેમજ ઐતિહાસિક પરિપાત્રી પ્રમાણે તે અખિન ગુહિલવંશને પૌરવવંશી પેડે જ્ઞાતકૃતવર્ગમા પણ ગણી શકાન તે મિત્રા બીજે કંઈપણ સાગ પ્રાપ્ત થઇ શકે નથી

(૬) ગુહિલો કયાથી આવ્યા ?

હવે માત્ર એક પ્રશ્નો જિગ્ગાસ કરવાનું બાકી રહે છે ગુહિલો કયાથી આવ્યા ? તેઓનું મૂળ વતન કયા હતું ? તેઓના મનપુરો પ્રથમ કયા રાજ્ય કરતા હતા ? વિદ્વર્ધ મોઝ થીએ તે વિશે બે જુગી જુગી કલ્પનાઓ કરી છે પ્રથમ કલ્પના એ છે કે

ગુદિલોના મુખ્યુરુપોનું રાજ્ય આગ્રાની આમપામના પ્રદેશમાં હતું, ત્યાંથી જયપુર પાસે આવેલ ચાટસુનામ મુધી રેવાયું ત્યાંથી એક શાખા અજમેર મુધી આગળ વધી. તેના એક વંશજ ગુદત્ત થયો. તેણે મેવાડમાં મુવકં મેળવ્યો અને ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું. (રાજપૂતાનોકા ઇતિહાસ પૃ ૩૮૯). વિદ્વદર્ વૈદ મદાસય પણ સમયમ તેવોજ અભિપ્રાય ધરાવે છે. ઓઝાશ્રી પોતાની તે કવનાના મમર્થનમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ કાળો આપે છે.

(૧) આગ્રામાંથી ગુદિલનામાડિકત ૨૦૦૦ રૂપાના શિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. તેથી ગુદિલનામના ગાળનું તે ભાગમાં રાજ્ય હોતું જોઈએ.

(૨) ચાટસુના શિલાલેખથી જણાય છે કે-ગુદિલવંશની એક શાખા જયપુરની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી હતી તેથી આગ્રેથી જયપુર સુધી તેઓનું ગાજ્ય લખાયું હોતું જોઈએ.

[૩] અજમેર પાસે આવેલ નામુતુ ગામમાંથી ઇ. મ. ૮૩૦ ની સાબનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તેમાં ગુદિલવંશી ધનિક અને ઇલાનસદ મંડોજેશ્વરના નામે જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી ગુદિલોની એક શાખા તે પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતી હોવી જોઈએ.

આ ત્રણ કારણોના મમાદાગ્રમાંથી વિદ્વદર્ ઓઝાશ્રી એવું અનુમાન ઉપજાવે કે ગુદત્તના પૂર્વજો આગ્રેથી જયપુર આવ્યા, ત્યાંથી અજમેર ચાલે મેવાડમાં પેા [પૃ. ૪૦૦—૪૦૧]

૧ ગુદિલનામાડિકત શિક્કાઓ વિશે પાળ (પૃ. ૧૦૦-૧૦૨મે) વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે. છતાં અહીંયા વિશેષ એટલુંજ વક્તવ્ય છે કે ચાટસુના લેખમુજ્જ ગુદિલ નામના બે ગાજ્યો ઘણ ગયા છે આગ્રાની સીમમાંથી મળી આવેલા શિક્કાએ તે ગાજ્યોના સા માટે ન હોય ? આગ્રાનો કોઈ નિવાસી સદસુ આવીને રહ્યો હોય અને હાલ મળી આવેલ શિક્કાઓ તેણે સમ્રાટી રાખેલા ખજાનાનો ભાગ શા માટે હોય ? વસ્તુતઃ આગ્રા અને તેની આમપામનો પ્રદેશ કનોજથી અતિદૂર ન હોવાથી કનોજના ગાજ્યોના અથવા મગધદેશના સમ્રાટોના તાબામાં હોવો જોઈએ. ગુદત્ત ઇ. સ. ના ૬ ઠા સૈકામાં અને જયપુરવંશ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં ઘણ ગાના અનુમાનો કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં તે પ્રદેશ ઉપર મિત્રવંશી રાજાઓનું ગાજ્ય હતું, એમ તેમમથના પ્રાપ્ત થયેલા શિક્કાઓ ઉપરથી જણાય છે. ઇ. સ. ૩૨૬—૩૬ માં મગધદેશના સમ્રાટ મયુદગ્યને તે વંશના રાજા અચ્યુતને હરાવી, તેનું રાજ્ય ખાલમે કબ્જું હતું. ૯૩ ગુપ્તવંશના અવનતિકાલમાં કનોજમાં મૌખરીવંશના ગાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. મ. ૬૧૨ માં સમ્રાટ હર્ષવર્ધને પોતાની રાજધાની કનોજમાં કરી હતી. ત્યારપછી પણ મૌખરીવંશના રાજાઓ ત્યાં ગાજ્ય કરતા હતા.

ઈ. સ. ૮૧૦ માં ભિલમાલના પ્રતિહાર રાજા નાગભટ્ટ બીજાએ મૌખરી રાજા પાસેથી કનોજ પડાવી લીધું, અને મોટા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૧૬૪ થી આઠમા સૈકા સુધીમાં અથવા તે પહેલાં આઠાની આસપાસના પ્રંશ ઉપર ગુહિલોનું નાનું સરખું પણ રાજ્ય હોત તો તેનો ઉલ્લેખ સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજય વૃત્તાંતમાં અથવા હર્ષવર્ધનના દિગ્વિજય વૃત્તાંતમાં અથવા હુયેન સંગના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં થયા વિના રહી હોત નહિ. તે સમયાન્તરમાં આઠાની આસપાસના પ્રેશ ઉપર ગુહિલોનું રાજ્ય હોવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી.

૨ એટલું જ નહિ પણ સુદ ચાટસુના લેખથી પણ તેનું જ અનુમાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે વિષે પણ પાછળ (પૃ. ૮૨-૮૩) અર્થ કરવામાં આવી છે. તે લેખ ઈ. સ. ૧૦૦૦ ની આસપાસના સમયનો ગુહિલવંશી બાણાદિત્યનો છે. તે લેખમાં બાણાદિત્યના મહાપુત્ર ભટ્ટપદ્મથી વંશાવલિ આપી છે. તે વંશાવલિમાં (૧) ભટ્ટપદ્મનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર (૨) સિંહ અને કનિષ્ઠ પુત્ર (૩) ઇશાન ભટ્ટ હતા, એમ કહ્યું છે. (૨) ઇશાન ભટ્ટથી ક્રમશઃ (૩) ઉપેન્દ્રભટ્ટ, (૪) ગુહિલ ૧ ભો. (૫) ધનિક, (૬) આહિક, (૭) કૃષ્ણરાજ, (૮) શંકર ગણ, (૯) હર્ષરાજ; [૧૦] ગુહિલ ૨ ભો, (૧૧) ભટ્ટ અને (૧૨) બાણાદિત્ય એ નામે જોવામાં આવે છે. એ તો ચોક્કસ છે કે સિંહનો પિતા ભટ્ટપદ્મ ૧ભો ગુહલતથી ૧૧ મી પેઢીએ થઈ ગયો છે, તેનું રાજ્ય મેવાડમાં હતું, નાગહદ, ચિતોડ અને આટપુર તેના તાબામાં હતાં. તેની ગાદીએ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સિંહ પેઢી હતા. તેથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-તેનો કનિષ્ઠ પુત્ર ઇશાનભટ્ટ મેવાડમાંથી નીકળી કાઢ મોટા રાજ્યને આશ્રમે ગયો હશે. તેજ લેખમાં લખવામાં આવ્યું છે કે-ઇશાનભટ્ટથી ૮ મી પેઢીએ થયેલ શંકરગણે ગૌડ રાજા ભટ્ટને હરાવી, તેનું રાજ્ય પોતાના સ્વામીને મેળવી આપ્યું. તેના પુત્ર હર્ષરાજે ઉત્તર પ્રદેશમાં રાજ્યઓને હરાવી, તેઓની જાવણીમાંથી મળી આવેલા ઘોડા ભોજ રાજ્યને અર્પણ કર્યા હતાં. તે ભોજ રાજા કનોજનો આદિવંશ મિહિરભોજ હતા, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યર્થ પેઢ મહાશય પ્રમાણે તેનો રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૮૪૦ થી ૮૬૦ સુધી ૨૦ અને વિદ્યદય ઓઝાશ્રી મુજબ ઈ. સ. ૮૪૩ થી ૮૮૧ સુધી હતો (પૃ ૧૬૭) તે હર્ષરાજના પુત્ર ગુહિલ રાજાને સ્વામીમકત કહી છે. તેણે ગૌડ દેશના રાજાને જીત્યા અને પૂર્વ દેશના રાજાઓ પાસેથી ખડણી લીધી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ ૪૨૦-૪૨૨).

કન્યુરી વંશના યુવગજ્ઞેવ રાજાના ઈ. સ. ૯૮૦ ના બનારસના દાનપત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે વંશના રાજા કાકવદેવે, ભોજને, વલ્લભદેવને, ચિત્રકુટના રાજા હર્ષરાજને તથા શંકરગણ રાજાને અસય આપ્યું હતું ૯૫ કાકવદેવ પણ ઈ. સ. ૮૫૦ માં થયો હતો. અને તે કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજનો સમકાલીન હતો. તે ઉપરથી ચાટસુનો શંકરગણ ઈ. સ. ૮૫૦ માં થઈ ગયાનું મગજ અનુમાન થાય છે. કદાચ શંકરગણ, તેનો પુત્ર હર્ષરાજ

અને તેના પુત્ર ગુહિલ ૨ ને એ ત્રણ ચાટસુમાં રાજ્ય કરતા હશે અને કનોજના પ્રતિદાર રાજા બોજદેવના ખંડીયા હશે. તેઓનાં પરાક્રમેથી તેઓની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો હશે અને કંચુરીના રાજાઓ સાથે તેઓને સારી મેટી હતી.

૩ અજમેર પાસેના ગામ નામ્બુનો લેખ ઇ. મ. ૮૩૦ નો છે. તેમાંથી “ધનિક તથા ધંધાનમદ્ મંડલેશ્વરો ” એટલા શબ્દો વંચાય છે (પૃ. ૪૦૧). ધંધાનમદ્ ધનિકનો પુત્ર હતો, અને ચાટસુનો ધનિક તેજ આ નામ્બુનો ધનિક હોવાનો સંભવ છે, એમ વિદ્વદ્ધ ઓગ્રાશ્રીની માન્યતા છે. (પૃ. ૪૨૧, પાદટિપ્પણ ૧.) ને તે અનુમાન યથાર્થ હોય તો ચાટસુનો ધનિક ભદ્રપદથી ૫ મી પેઢીએ અને શંકરગણુ ધનિકથી ૪ થી પેઢીએ થઇ ગયો છે. શંકરગણુનો કાળ ઇ. સ. ૮૫૦ નો હોય તો ધનિકનો કાળ ઇ. મ. ૭૬૦ નો થવા જાય છે. ભિન્નમાલના રાજા નાગલદ્ બીજાએ ઇ. સ. ૮૧૦ માં કનોજનું રાજ્ય છતી લીધું હતું. ધનિકે તે સમયે તેના સેનાપતિ તરીકે પરાક્રમ કર્યું હોય તો નામલદે તેને અજમેરની પાસેના નામ્બુ ગામની જાગીર આપી હોય, તેવો સંભવ છે. અર્થાત્ ધનિકના પૂર્વજો ભિન્નમાલના પ્રતિદાર રાજાઓની સૈનિક સેવા કરતા હશે, એવું અનુમાન થઇ શકે છે. ફક્ત એ થાય છે કે ચાટસુના ગુહિલો આગ્રેથી ચાટસુમાં અને ત્યાંથી નામ્બુમાં ગયા ન હતા, પણ ચિતોડથી ભિન્નમાલ, ભિન્નમાલથી નામ્બુ અને ત્યાંથી ચાટસુ સુધી ગયા હતા. આપા સાથે તેઓમાંના કોઇનો કંઈપણ અંગ્રહ હોવાનો સંભવ નથી.

વિદ્વદ્ધ ઓગ્રાશ્રીની બીજી કલ્પના એવી છે કે ગુહિલવંશના પૂર્વજો હુણવંશી રાજા મિહિરકુલના પરાભવ પછી મેવાડના કોઈ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હશે, અને ત્યાંથી તેઓના વંશજોએ ધીમે ધીમે મોટું રાજ્ય જમાવ્યું. (પૃ. ૩૮૯ તથા ૪૦૧). આ કલ્પના કંઈક વધારે વાસ્તવિક લાગે છે માલવાના રાજા યશોધર્મા અને મગધના રાજા નૃસિંહગુપ્તે હુણવંશી રાજા મિહિરકુલનો ઇ. સ. ૫૨૮ માં સમ્પત્તિ પરાભવ કરીને, તેને હાંકી કાઢ્યો, ત્યાં સુધી તેનું રાજ્ય પંજાબ, રજપૂતાના, પંચાલ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર સુધી ફેલાયું હતું. ૯૬ અર્થાત્ ઇ. સ. ૫૨૮ સુધીમાં મેવાડમાં કોઈ જલવાન રાજ્ય હોવાનું નોંધાયું નથી. ગુહલનો રાજ્યકાલ ઇ. સ. ૫૬૬ માં મૂકીએ તો, તેના પૂર્વજો કદાચ નાના જાગીરદારો હશે, પરંતુ સામંતરાજાઓના વર્ગમાં મૂકી શકાય, તેની સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા તેઓએ મેળવી નહિ હોય.

મેવાડમાં માલતી દંતકથા ગમે તેટલી બનાવડી હોય, છતાં એ તો ખરું છે કે, ગુહિલોના પૂર્વજોમાંથી વિજયાદિત્ય, ગુહલ અને બપ્પ-એ ત્રણ નામે કલ્પિત નથી, પણ તે તે નામના પ્રત્યક્ષ શરીરધારી રાજાઓ થઇ ગયા હતા. ત્યારે મૂલપુરણ વિજયાદિત્ય કોણ હતો ? મહારાણા કુંભના એકલિંગ માહાત્મ્યના ગ્રંથમાં વિજયાદિત્ય ગુહલતરી આડમી પેઢીએ થઇ ગયેલ તેનો પૂર્વજ હતો, અને આનંદપુરનો નાગર હતો, એમ લખ્યું છે. તે વિજયાદિત્યને મહીપાલ પણ કહ્યો છે. (જુઓ પાછળ પૃ. ૮૯). અર્થાત્ આ વિજયાદિત્યની

આનંદપુરની આસપાસ કોઇ ગામની જગીર હોવી જોઈએ. ત્યારે શું, આનંદપુરના બાહ્યો, એટલે વડનગરના નાગરો જગીરદાર હોવાનું કંઈ પ્રમાણ છે ?-

નાગરખંડના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આનંદદેશના એટલે, ગુજરાતના રાજ્ય અમરકોરે અમરકોરપુર એટલે અર્વાચીન વડનગર બધાવીને ત્યાંના ૬૮ ગોત્રોના બાહ્યોને દાનમાં આપ્યું, અને તે સાથે પ્રત્યેકને એક-એક ૬૮ ગામો પણ દાનમાં આપ્યાં. ૬૭ ત્યારપછી તે દેશના એક રાજા સિદ્ધસેને નાગરો પાસેથી તે ગામો આંચકી લીધા હતાં. પાછળથી તેણે પછુ તે ૬૮ ગામો ઉપરાંત બીજાં ૫૮ ગામો વધારીને, કુલ ૧૨૬ ગામો આપ્યાં હતાં. ૯૦ નાગરખંડની આ ઉક્તિ કલ્પિત હોવાનું કંઈ કાગળ નથી. સુપ્રસિદ્ધ ચીનાઈ યાત્રાલુ જુયેનસંગના, ઇ. સ. ૬૪૧ ના યાત્રાવૃત્તાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-લિન્તમાત્રની દક્ષિણે અને પૂર્વે માલવાની પશ્ચિમે પશ્ચિમમાલવાનું રાજ્ય હતું જેની રાજધાનીનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તે રાજધાનીનું નગર માખરમતીને તીરે આવ્યું હતું. તે દેશ ઉપર કોઈ ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્યના તાબામાં આનંદપુર નામનો ખંડીયો તાલુકો હતો, તે તાલુકોને કોઈ મુખ્ય એક રાજા ન હતો. ૯૯ આનંદપુર તાલુકાનો ધેરાવ લગભગ ૨૧૦ માઈલનો અને આનંદપુર ગામનો ધેરાવ લગભગ ૨૧ માઈલનો હતો. ૧૦૦ અર્થાત્ ઇ. સ. ના સાતમા સૈકા સુધી આનંદપુરના નાગરો આખા તાલુકાના આસીઆ હતા, તેઓનું મૂલવતેન આનંદપુર હતું અને ત્યાં તેઓ એક સાથે રહેતા હતા જુયેનસંગે તે દેશનું નામ માળવા કહ્યું છે અને તેની રાજધાનીનું નામ આપ્યું નથી. નાગરખંડથી જણાય છે કે-તે દેશનું નામ આનંદ હતું, તેની રાજધાનીનું નામ માખર-

૧૭ પુત્ર પ્રકરણયામાસ બહુમાકારસ્કુલમ્ ॥૨૦॥

અથાષ્ટવષ્ટિવિપ્રાણાં તત્ર મધ્યે નુમેત્તમઃ ।

અષ્ટવષ્ટિગૃહાણ્યેવ ચક્તાર સુવૃંતિ ચ ॥૨૧॥

તથા કૃત્વાડય રત્નોઘૈઃ પુરયિત્વા તથાડયિઃ ।

વદૌ તેમ્બોડપ્રકૃષ્ઠિ ચ પ્રમાણાં તદ્વન્નરમ્ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ અધુના મ્મેવચક્ષ્યામિ યથા તથા પરમમયઃ ॥ ૩ ॥

તથા કોવલશાયામિ શાસનામિ દ્વિપ્રન્મતામઃ ।

હોવિતાનિ ત્વયાન્વાનિ પિતૃતામહાનિ ચ ॥ ૬ ॥

તદ્વૃત્વા પાર્થિવ્ય ધ્વોડય શંભતીયે પ્રમક્તિતઃ ।

સ્તાત્વા વિપાન્સમાહૃય મધ્યમેન મગ્નન્વતાન્ ॥ ૮ ॥

દરૌ ચ શામનયત્તં પ્રશાલ્ય ચરણાંસ્તત્ ।

પત્રિશતપદિકં રાજા નાગરાણાં મહાત્માસ્ ॥ ૧૦ ॥

નાગર ખંડ અધ્યાય ૨૧૧

૧૧ Early History of India by V. Smith, 2nd ed., p. 304-7.

૧૦૦ Beals Buddhist Records of Western India, Vol II, p 208.

મતીને તીરે આવેલ પ્રાંતિપુર (વર્તમાન પરાંતીજ) હતું, જ્યાં ગતોતીર્થ નામનું એક સરોવર પણ હતું.^{૧૦૧} તે સિવાય વડનગરના નાગરોમાં અંદ્રેયા, કુકડ, ગુલેયા વગેરે ૧૫૭ અવટકો પ્રચલિત હતી.^{૧૦૨} રાજકોટમ્યુઝીયમના ક્યુરેટર આચાર્યજી વલ્લભજી હરિદત્ત એવું અનુમાન કરે છે કે—તે સમયે વડનગરના નાગરો વડનગરની આસપાસ આવેલાં ૧૫૭ ગામોની જગીરો ખાતા હશે, તે ઉપરથી તેઓની તે અવટકો પડી હશે.^{૧૦૩}

આ સર્વ પ્રમાણોથી એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકે છે કે—આનંદપુરના નાગરો એટલે વડનગરના નાગરો આનંદપુરની આસપાસના ગામોના જગીરદારો હતા અને તેઓ વડનગરમાં રહેતા હતા. ગુહિલોનો મૂળ પુરુષ વિન્ધ્યાદિત્ય તેવો જ એક જગીરદાર હોવો જોઈએ. તેના વંશ જ શુદ્ધતે ત્યાર પછી દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે તેમ, ઈસરું રાજ્ય મેળવ્યું હોય, તો તે અનુમાન અસંભવિત નથી. કયા રાજનું ઉપનામ બપ્પ હતું તે વિષય હજી વિવાદ અસ્ત છે. પરંતુ છેક વિ. સં. ૧૫૫૭ ઇ. સ. ૧૫૦૦માં જોધપુરના રાજ્યમાં આવેલ નાશ્કાઈ ગ્રામમાંથી મળી આવેલ આદિનાથ નામના જૈન મંદિરના શિલાલેખથી જણાય છે કે—તે સમય સુધી, શુદ્ધત અને બપ્પક બે જૂદા જૂદા રાજ્યો. થઈ ગયા હતા, અને બપ્પક શુદ્ધતની પછી થયો હતો એવી મન્યતા પ્રચલિત હતી. અર્થાત્ બપ્પક શુદ્ધત અથવા ગુહિલ પોતે કે તેનો પિતા ન હતો, પરંતુ તેનો વંશ જ હતો. પિદ્ધર્મ ઓગ્રાશ્રીએ તે વિષે સમજાવેલા પ્રમાણોનો ઉદા-પોદ કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે—શુદ્ધતથી આઠમી પેઢીએ કાલ્લોજ નામનો રાજા થઈ ગયો, તેજ બપ્પ કહેવાતો હતો.^{૧૦૪} તેનો જન્મ ઇ. સ. ૭૧૨ માં થયો હતો. ઇ. સ. ૭૩૪ માં તેણે ચિતોડના મોરી રાજાને હરાવી, તેનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું અને ઇ. સ. ૭૩૫ માં તેણે રાજ્ય છોડી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો (પૃ. ૪૧૪), તે અનુમાન કેવળ વાસ્તવિક લાગે છે. બપ્પના પિતામહ અપરાજિતના સમયના વિ. સં. ૭૧૮ ઇ. સ. ૬૬૧ ની સાલના નાગહડ પાસે આવેલ કુટેશ્વર મહાદેવના મંદિરના શિલાલેખથી જણાય છે કે—અપરાજિત બહુ પશાકમી હતો અને તેણે પોતાના રાજ્યની સીમા નાગહડ સુધી વિસ્તારી

૧૦૧ ક્વય પ્રોચુર્જનાતસ્થ વેશ આનર્સ હત્યયમ્ ।

મયં મૂપાલોડ્ય વિશ્વાતઃ સુધર્મજ્ઞો ષ્ટદ્વઃ ॥ ૪૪ ॥

પતસ્પ્રાસિપુરં નામ ણ્યા મામ્નમતી નર્તે ।

ગર્જાતીર્થમિત્રં પુણ્યમેતસ્થાઃ પરિકીર્તિતમ ॥ ૪૫ ॥

નાગરખંડ. અધ્યાય ૧૨૫.

૧૦૨ ગંગાસ કર પ એલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૨-૬૬

૧૦૩ નાગર ત્રિમાસિક, પૃ. ૧, અ. ૪ પૃ. ૭૭

૧૦૪ શુદ્ધતથી બપ્પ સુધીની વંશવંશી:—૧ શુદ્ધત, ૨ ભોજ, ૩ મહેન્દ્ર ૧ શો, ૪ નામ, ૫ શીલાદિત્ય, ૬ અપરાજિત, ૭ મહેન્દ્ર ૨ જો, ૮ કાલ્લોજ [બપ્પ], ૯ પ્રમાણ. [પૃ. ૫૧૧]

હતી (પૃ. ૪૦૩-૪). તેજ પ્રભાણે અપરાજિતના -પિતા શીલાદિત્યના સમયનો ઇ. સ. ૬૪૬ વિ. સં. ૭૦૩ નો એક શિલાલેખ શીરોહી ગામ પાસે આવેલ સાંવોલી ગામમાંથી મળી આવ્યો છે. તેમજ તેનો એક શિક્કો પણ પ્રાપ્ત થયો છે. તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે-શીલાદિત્યે શીરોહીની આસપાસ રાજ્ય મેળવ્યું હતું. ગુહલતથી ચાર પેઢીના તેના વંશજો (ગુહલ, બોજ, મહેન્દ્ર ૧ લો અને નાગ) સંબંધી કંઈ ગહકીકત મળી આવી નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-ગુહલ અથવા તેની ચાર પેઢીના વંશજોનું રાજ્ય અથવા ગ્રાસ ઇસવી આસપાસના પ્રદેશમાં હતું. ત્યાંથી ઇ. સ. ૬૪૬ માં શીલાદિત્યે પોતાના બાહુબળથી આસપાસના પડોશી જંગીરદારોને હરાવી તેઓનો મુલક ખાલસા કર્યો હતો. કનોજના સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનું મૃત્યુ તો ઇ. સ. ૬૪૮ માં થયું છે. પરંતુ ઇ. સ. ૬૪૩ માં ચિનાઇ બાનાળુ લુપ્તમંગનો સંગ થયા પછી, તેનું ચિત્ત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાઇ રહ્યું હતું તેથી કદાચ રજપૂતાના છેક છેઘા ખુલા સુધી તેનું લક્ષ ન રહ્યું હોય, તો તે સંભવિત છે. ઇ. સ. ૬૪૮ માં હર્ષવર્ધન અપુત્ર ગુજરી ગયો, તેની પછી તેના સામ્રાજ્યની સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ હતી; સામંત રાજાઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયા, સમાન બલવાળા પરસ્પર લડવા લાગ્યા. અર્થાત્ ઇ. સ. ૬૪૮ થી ઇ. સ. ૮૧૦માં બિન્નમાલના પ્રતિહાર ગળ નાગુલેટ બીજાએ કનોજનું રાજ્ય જીતી લઇ પુનઃ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, ત્યાં સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં ' બળીઆના બે ભાગ ' એ નીતિ પ્રવર્તી રહી. તેવા અર્થકારના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૭૧૨ માં આરજ સરદાર મહમદ કાસીમે આખો સિંધ દેશ જીતી લઈ ત્યાં મુસલમાન રાજ્ય જમાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ હિંદુધર્મનો સમૂલ ઉપ્રેદ થાય, તેવી રાજનીતિ ચલાવી. તેવા સમયમાં કોઇ બલવાન રાજ કે જંગીરદાર પોતાના નિર્મલ પાટા-શીઓને સ્વાહા કરી જાય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. મમ્ત્રાટ હર્ષવર્ધનનો અંગત નિયામક પ્રભાવ અસ્ત થતાંની સાથેજ સવળાં જૂતાં રાજ્યો ખરતા તાગઓની પેઠે ખરી પડવા લાગ્યાં, તેઓની જગ્યાએ અનેક નવા નવાં રાજ્યો ઉભરાવા લાગ્યાં. આવા સર્વ-વ્યાપી વિપ્લવના કાળમાં જ્યાં એક બીજા પરસ્પર તોરો પીસતા હોય, ત્યાં દેશની બહાર શા ઉથલ પ્રાયલ થઈ રહી છે, તેનું કાને બાન હોય ? સિંધમાં મુસલમાનોએ ફરતા વાપ-રવામાં, જુલુમ કરવામાં કે ત્રાસ આપવામાં ખામી રાખી ન હતી. ઉત્તરમાં પંજાબનો કુલોક ભાગ જીતી લઈ તે સમયના કાશીધામ જેવા સુરનારાયણના ક્ષેત્રરૂપ મુલતાન નગરમાં તેઓએ રાજધાની કરી હતી, ત્યાંથી રજપૂતાનામાં વારંવાર ઉતરી આવી રંગઝ ક્યા કરતા હતા. હિંદુધર્મ, હિંદુસમાજ, હિંદુજનમાલ, હિંદુપ્રતિષ્ઠા અને આખો હિંદુસ્થાન સંપૂર્ણ ભયમાં આવી પડ્યો હતો. નવસારીમાંથી પ્રાપ્ત ચચેલ ચાલુક્ય વંશના સામંત રાજા પુલકેશીના ઇ. સ. ૭૩૬ના દાનપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે-તે સમય મુધીમાં આરખો મારવાડ, ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર દેશો ઉપર આક્રમણ કરી છેક નવસારી સુધી પહોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી પુલકેશીએ તેઓનો પરાજય કરી પાછા કાઢ્યા હતા. (પૃ. ૨૫૫-૬) જતાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ તેઓથી છેક દયાઇ ગયા હતા, અને તેઓને મદદ કરતા હતા; પરંતુ બિન્નમાલના ચાવડા વંશી રાજાઓ સામે થયા, ત્યારે તેઓનો તેઓએ નાશ કર્યો હતો (પૃ. ૧૪૬) ઇ. સ. ૭૫૬માં બિજમાલ (મારવાડ) ના પ્રતિ-

દોગગળ નાગલટ પેહેલાએ તેઓનો મખત પગભર ન કર્યો હોત તો આરખો। મિથની પેરે આખા રજપૂતાનાના ધરુણી યજ્ઞપચ્યા-હોન (૫૦ ૧૫૬) તેમ છતાં પશુ તેઓનું બેર મિવકુલ નગમ રહ્યું ન હતું ઇ મ ૭૭૫મા તેઓએ જળમાર્ગે આવીને આગજટમા વવલીપુર જેવા વિશાલ મમ્બુદ્ધિશાલી નગર ઉપર ચઢાઈ કિરી, તેના ગબ્બ રીધાદિત્ય અને તેની અમિલ સેનાનો મહાર કર્યો, અને કીડા કરતાં હોય નહિ, તેવી દીરોતે નગરનો તેમજ અતિ પ્રતિષ્ઠાશાલી ગબ્બતો જેતા બેલા નાત કરી-નાખ્યો (વૈદ્યૂત-મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, પુ. ૧ ૫૦ ૨૪૮)

જ્યારે દેશમા મર્દન આવે ગાંડ અધકાર જવાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે દેશના આના ભય કર ભાવિનુ ભાન મકુલીય અથવા પાશુપત સપ્રદાયના તપસ્વીઓને 'યજ્ઞ હતું તે સપ્રદાયની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ અદાવધિ અધદાગવચ્છન છે, તો પશુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મહાભારતના કાળમા પચગત્ર અને ભાગવત અપ્રદાયોની સાથે આયેજ લકુલીય મપ્રદાયની ઢ્યા પશુ થનાયુ જોયર થાય છે તેઓની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કાસ્મી-મા હોવાનો મલવ છે. નેપાનના પશુપતીશ્વરની તેમજ ઉજ્જયિનીના મહાકલેશ્વરની ખ્યાતિ પન નટનીજ પુરાણી મનાય છે છતાં દિદુ સમાજ ઉપર તેઓનો સચોટ અધિકાર તો મૌર ધર્મના અવનતિ કાળથી ગર થાય છે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે ઇ સ.પૂ. ૧૮૪મા મૌર્ય રાજ્યના મિનાત તાન જ બોદ્ધ ધર્મનું જન સિધિય યજ્ઞગાયુ હતું ઉત્તરોત્તર શુ મ વગના, કાશ્વત્યન વસના અને શુભ વસના ગબ્બોએ વેદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો છતાં શુદ્ધે તેમજ તેના અનુયાયી મજાટ અજોદ્ધ વેદિક ધર્મ ઉપર જે પ્રહારો કર્યા હતા, તે કદી રૂઝાવા પામ્યા નથી તેમ છતાં શુદ્ધે આપેતો અને ઉપગ્રેનો યોદ્ધ ધર્મ પશુ કેવન વિકૃત થઈ ગયો હતો દક્ષિણના ડ્રાવિડો અથવા અનાયોની મગનિથી મૌદ્ધ બિમુઓ તાત્રિક ઉપાસનાના છદ્મા પડી ગયા હતા વૈદિક ધર્મને વાલિદ દિમાથી તેઓએ મિશ્રુદ્ધ કર્યો, તેની સાથેજ તાનિ ઉપામનાની બીજણ જાગમા વૈદિક ધર્મને 'સપડાવી દીધો' મોમસસ્થાના યસીમા હામાના પશુઓને અખર આપ્યું ને માથે જ દેવેલીઓની વેદીઓ પાસે તેઓના કુન્તક કપાવા લાગ્યા હર્ષશન્તિ (૫૦ ૧૬૧-૬)મા માણુ કેવિએ નોંધ્યું છે કે-વર્ધન વગના મન પુરુષ પુષ્પત્રુતિએ જ સ પરપ ની આમપામના મમપર્મો ભેગવાથાઈ દ્વારા અતિ જુગુપ્સિત યજ્ઞ કરાવ્યો હતો, જેના પરિણામે આથપને વિદ્યાધરની યોનિની અને યજ્ઞમાનને યજ્ઞેશ્વરના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, (વૈદ્યૂત દિદુસ્થાનનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, પુ. ૧ ૫૦ ૧૦૪) દિવમે દિવમે તાત્રિક ઉપાસકોનું મન વચનુ જતુ હતું. ઇ મ ૭૦૦ ની આતપાસના અમયમા થઈ એના ક્ષેત્રના રાજ્ય યજ્ઞેશ્વરના ગાજવિભવત્તિએ તેના અગ્રોપથીઓની સમાજ ઉપર ટેટની મપી મતા જમી હતી તેવું આમેદુમ સિન માવલીમાધવ નામના નાટકમા ચિત્તરૂં છે ૧૦૫

૧૦૫ મધ્યકાલીન ઐતિહાસિક યુગમા દિદુસ્થાનની રાજકીય તેમજ નર્મિક પગિયતિ કેવી હતી, તેનું સનિષ્ઠ વિવચન વિદ્વત્ વૈદ્ય મદાસરે પોતાના *History of Medieval Hindustan* ૧૦૧૧ ૬-૭ pp 100-127 મા ન્યુ છે, તે નવમ્ય પાની અને મનનીય છે

તે સમયાન્તરમા કુરે, પાચાવ અને મગધના ગુપ્ત, વર્ધન અને ત્રાપરી વંશોના ગજ્યો નય પામ્યા, તેની જગ્યાએ ગુહિલ, કલચુરી, ચડેલ, ગુર્જર, પ્રતિહાર, ચાહમાન, પગમાર, ગપ્તકૂટ ચૌલુક્ય વંશોએ ગજપુતાનાં, બુદ્ધેલખડ, મખ્ય પ્રાત, માયવા) ગુજરાત અને મેવાડમા નાના મોટા રાજ્યાન્જમાવ્યા પાશુપતસપ્રદાયના સાધુઓએ તે વંશોને તૈયાર કરવા ખીકુ ઝડપ્યુ ચિનોડના ઇ. સ ૧૦૭૪ના તથા નરવાહનના નાથમદિરના ઇ. મ ૬૭૧ ના શિવાલેખોથી જણાય છે કે—મેવાડમા નાગહર પાસે આવેલ ત્રિકુટગિરિ ઉપર તપ કરતા હારીતરાશિ અને તેઓના શિષ્યોએ તે કાવની શરૂઆત કરી. ૧૦૬ જ્ય પુર પાસે આવેલ હર્ષગિરિના ઇ. મ ૬૭૩ ના શિવાલેખમા વખ્યા મુજબ પિંચકપ રચને તેના શિષ્યોએ ચૌહાણોને તૈયાર કરનાર કામ ઉપાડી લીધુ ૧૦૭ જમવપુર પામે આવેલ મિલહારીના ઇ. સ ૬૮૦ ના લેખથી જણાય છે કે—તે સમયે મખ્યપ્રાતમા ત્રિપુરી નગરી (અર્ચાચીન જમવપુર) પામે આવેલ કદબ વૃક્ષોના વનમા રૂદ્ર, શંભુ, અરોર, શિવ અને તેના શિષ્યો હૈહ્યોની પુરાતન ઉચ્ચતા પુન ઉદ્દીપ્ત કરવામા કે કાયા હતા. ૧૦૮ તેજ પ્રમાણે ગુજરાતના ચૌલુક્ય વંશી સારંગદેવના મમયની ઇ. મ. ૧૨૮૬ની માલની સોમનાથપ્રશસ્તિ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમા હેક દક્ષિણ દિશાએ મહાસાગરના તટ ઉપર આવેલ પુગતન સોમનાથ મહાદેવના મંદિરમા તે નદાવના તપ્તરીઓ કાર્તિકેય રાશિ વાસ્ત્વી કરાશિ અને તેઓના શિષ્યો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમા ક્ષત્રિયત્વ રેડનાનો ઉદ્ધોગ કર્યો કરતા હતા ૧૦૯ અર્થાત્ તે સમયમા હિંદુધ્યાનનો પરિમાર્ધ ભાગ પાશુપત સપ્રદાયના સાધુઓની આજ્ઞામા વર્તતા હતા તેઓએ મેવાડમા ત્રિકુટગિરિ ઉપર એકલિંગ મહાદેવની, જમવપુર પાસે હર્ષગિરિ ઉપર હર્ષનાથની જમવપુરના કદબનનમા વૈદ્યનાથમહાદેવની ન્યાપના કરી ભ ન મંદિરો ત્યા ના હતા કદાચ સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથનુ મંદિર પણ તેઓની પ્રેરણાથી જ બધાયુ હશે મુસનમાનોઅ સિધના કમળે નીધો કે તુરત હારીત રાશિ ચેતી ગયા હતા નાગહર સુધી ગુહિલોનું રાજ્ય પ્રમથુ હતુ અથવા બપ્પરાવસના પિતૌમહ અપરાન્તિ તે તા ગજવાની પણ કરી હશે હતા આજે કાંકિયાનાડમા મારેલ જોતપુર તાલુ કાના અરાદ બાગીતરો પોતાની જાતીરોના મુખ્ય ગામેમા રહી વહીવટ કરે છે, અને રિશેષત તેજ ગામેમા પોતાનો નિવાસ ગણે છે, તો પણ ખુદ જોતપુરનો તેઓએ કેવન ત્યામ કર્યો નહીં જોતપુરમા પ્રત્યેક ભાગદારના વિશાલ મકાનો હાલ છે અને ત્યા તેઓ અનાર નનાગ આની આખા તાનુકાની સંઘટિત મજલુ કરે છે તેજ પ્રમાણે આનંદપુર તાનુકાના જર્ગી દારો પોતાની જાતીરોના મુખ્ય ગામેમા રહી અધિનાર ચનારતા હશે, હતા આનંદપુર માથે તો સ મધ તવોને તેવા જ અવિન્નિન રાખ્યો હશે નેજ કારણથી ચિનોડના તેખમા અપરાવચ આનંદપુ થી નાગહર આગા અને ત્યા તેલે હારીતરાશિની મેસ કરી, એમ

106 Bhavnagar Inscriptions pp 72-74 & 69 72

૧૦૭ પ્રાચીન વેળમાવા પુ ૨, પ ૧૧૬ ૩૦૨

૧૦૮ તેજ, પુ ૨, પ ૧૨૬ ૪૮

૧૦૯ તેજ, પુ ૦—૧ પૃ ૧૮૦—૧૮૭

કહેવામાં આવ્યું છે. જાત્યાવસ્થા છતાં બપ્પની અડગ શ્રદ્ધા અને અપૂર્વ શુભક્રિતિ જોઈને તેઓ ચક્રિત થઈ ગયા, તેની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, ભવ્ય શરીરાકૃતિ અને સકબ્દ સહનશીનતાએ તેમજ તેના પૂર્વજોના વીર્યશાલી ઇતિહાસે તેઓનો હૃદયભાર ઓઠો કર્યો આરાને ફોનો-મુખ કરી અને મનોરથોને મૂર્તિમાન કર્યો ચિતોડના યદુ રાજાને ઢાકી ઢાકીને મેવાડમાં હિંદુધર્મની છત્રછાયા ફેલાવવાની તેણે પ્રેરણા કરી કિંગાર બપ્પે શૂરની આગામી પરિપૂર્ણ પાલન કર્યું, નાગડ ના નાના રાજ્યમાંથી મેવાડનું મહાન રાજ્ય શૂર પ્રમાણથી સ્થાપ્યું આવું પરાક્રમ કોણ કરી શકે ? બાહ્યજો તો તપન કરી શકે । સૂર્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયો સિવાય કોઈને ગભરો શાપવાનો ઉપાપવાનો કે ચલાવવાનો અધિકારજ નથી જનતાની તેથી મનોદશા તે કલમા વડાઈ ગઈ હતી ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયો સાથેજ લ ન સબધ જોડી શકે, તેવા યાતિમરચાના બંધનો બંધાયા હતાં હારીતગણિએ તેવી વિષમ સ્થિતોનો એકજ મુદ્દારે અત આણ્યો રામચંદ્રએ જેમ પરશુરામમાંથી ઐશ્વર્ય આકર્ષી લીધું હતું, તેવી રીતે હારિતરાણિએ બપ્પમાંથી બ્રહ્મત્વ આકર્ષી લીધું અને ક્ષત્રિયત્વ આરોપ્યું, શહિદકુલને સ્થુકુલ માથે જોડી દીધું. ઇતર પાશુપતાચાર્યોએ પણ હારીત ગણિનું અનુકરણ કર્યું. છતાં જનતાને કોણ છતી ચડ્યું છે ? નવીન બ્રહ્મણ રાજકુલો બ્રહ્મણ્ય જનતાના અનુલુપટ ઉપગથી એકદમ શી ગીને જુમાંજ નવ ? યાજ્ઞનં તેમજ જનતાનું-કેવળ સમાધાન કરે તેવા વંદનુક્તિ ચાત્રીઓ આગળ આવ્યા તેઓએ મૂર્ચ ચંદ્રકુલો સાથે બેસી શકે તેવા અગ્નિકુલની કલ્પના ઉપજાવી કાઢી અને તેમાં નવીન ગજકુલો બ્રહ્મત્વ સત્તાડી દીધું

એ રીતે હારીતગણિએ આરબોમાં મહાન સત્રને તેઓના અનુયાયીઓએ પૂર્ણ કર્યો તે મનયે તો તેઓના મંગળ્યો પૂછીશ્રૂત થતા નિષેધના આરબોને સિવની / માર્ગદર્શક બગાઈ રહેવું પડ્યું નણસે વર્ષો સુધી દેશ મેચ્છોના ત્રાસથી મુક્ત રહી શક્યો ત્યાર પછી મુસલમાનો એકદમ ફાવી ગયા, તે સકુલીશ સધુઓએ તૈયાગ કરેલા ક્ષત્રિયોના નિમત્તવનું પરિણામ ન હતું પરંતુ તેઓનું અતિસત્ત્વજ મુખ્ય કારણ હતું અતિસત્ત્વ હોવાને કારણે તેઓ પરસ્પર લડીને નિસત્ત્વ થઈ ગયા, અને તેમ ચવાયીજ મુસલમાનો પ્રમાણમાં સ્વરૂપ ભોગો આપીને, આખા હિંદુસ્થાનના ધણી થઈ શક્યા. ચાલુક્યો, શૂળક્યો, ચાહમાનો, કનુચુરિઓ-વગેરે નામોજ એવા છે કે-તેનો સત્તાધિકારક પરિહાર થઈ શકે નહિ છતાં પ્રેદેસર દેવદત્ત ભાડારકર કહે છે તેમ વિદેશી વિદ્યમાઓના ટોળેટોળા ઉતરી આવ્યા, અને હિંદુસમાજને તેઓને ગિરોમણિ બનાવ્યા, તે કડી માની શકાય તેમ નથી તે કાળે હિંદુસમાજના કંકે કંકા થઈ લિલ્લ બિલ્લ વાણ્યો બધાઈ થયા હતાં તેમાંથી નિર્ગમન જેટલું દુષ્કર હતું, તે કરતાં તેમાં પ્રવેશ દુષ્કરતર હતો પરંતુ તે નવીન ગજકુલો બહારોટોય, તો તેઓની પ્રતિ આજ્ઞા કે અનાદ્ય રામવાનુ શુ કારણ છે ? ચીનાઈ પ્રવાસી હુયેનસંગે પોતાના યાત્રાના વર્ણનમાં મુખ્ય મુખ્ય સીતેર રાજ્યોનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં કેલાક રાજ્યોના રાજાઓ ક્ષત્રિય, કેટલાક વૈશ્ય અને કેટલાક શૂદ્ર હોવાનું પણ વખ્યું છે, મિથિ શુદેવગડ, ઉત્તરગિની જ્વાલોગ, પૂર્વગશાય અને આગમતા

રાજ્યો આહાણો હતા. ૧૧^મ આહાણોને ધર્મશાસ્ત્રે શસ્ત્રગ્રહણ કરવાનો અધિકાર આપ્યો નથી, માત્ર તપશ્વર્ધો કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તે સત્ય છે પરંતુ પરશુરામ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે બ્રહ્મવીરોએ જ્યારે જ્યારે શસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં ત્યારે ત્યારે ક્ષત્રિયોને 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પુઝારી હતી, એવા દૃષ્ટાંતોની ખોટ નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમાં જનરૂપિની દૃષ્ટિ સંકર્ષ કરવું, તે યથાર્થવાદી ઐતિહાસિકોનું દ્વિપણ છે, એમજ કહી શકાય. અથવા ઇસુખ્રિસ્તના આ વીશમાં સૈકામાં જ્યારે યાત્રિસરસાઓ દ્રાવકપાત્રમાં ફેંકાઈ ગઈ છે, તેઓને ગાળી એકરસ કરવાને પ્રયત્ન અમિ ભણુડી રહ્યો છે, તેવા યુગમાં આહાણુક્ષત્રિયની ચર્યાજ અસ્થાને છે. આજે યુરોપ અમેરિકા જેવા બલવાનુ દેશોની નીતિરીતિનું અનુકરણ કરવામાંજ જીવનસાર્થક્ય મનાવું હોય, શસ્ત્ર ધારણ કરવા, એ તો પ્રત્યેક પુરૂષની ફરજ છે, એમ સમજવામાં આવતું હોય કદાચ તે દેશોની જેમ ફરજિયાત લશ્કરી ફેગવણીનો કાયદો પ્રચાર પણ કરવામાં આવે, તેવા યુગમાં ગુહિલો કે આહાણો, પ્રતિહારો કે પરમારો આહાણો હતા કે નહિ, તેવા વિવાદને હસી કાઢવામાં આવે, તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ઇ. સ. ના સાતમાં સૈકામાં જેમ દેશ ઉપર વિકરાળ વાદળ ચઢી આજુનું હતું, તેમ તેથી જુદી પણ તેથી વધારે વિષમ અવસ્થામાં આજે આજો દેશ પસાર થાય છે! દેશનું ભાવિ પરખી, તેના યોગ્ય ઉપાયો સાધી શકે, તેવા દીર્ઘદર્શી તપસ્વીઓની દેશને પૂરતી જરૂર છે. પ્રજા તેવા દીર્ઘદર્શી તપસ્વીઓને ઉમંગ કરે અને દેશની ધુનઃ રક્ષા કરે!

માનશંકર પિતામ્બરદાસ મહેતા.

મોગલ સમયની શરૂઆત:—બાબર.

જે કે બાબર તાતાર અથવા તુર્ક જૂતિનો હતો, તે પશુ તે ઉત્તર તરફથી આવ્યો, એટલે તેને હિંદુસ્તાનના સોફા જૂલથી મોગલ જનનો ધારતા હતા. આ ઉપરથી તેના વંશને 'મોગલ વંશ' કહે છે. ખરી રીતે જોતા ઇસ્લામના રાજકર્તાઓ મુગલ વંશના છે. અને તેઓ શીઆ ધર્મ પાળે છે. બાબર સુન્ની હતો અને તે મુગલ નહિ પણ મોગલ વંશનો હતો. હિંદની ખરી જાડોજલાલીનો સમય મોગલ વંશનો છે. આ સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણેજ વખે તથા તેનો બદોલત પણ સારો રાખવામાં આવ્યો. રાજ્યોએ પાદશાહ તથા 'શહેનશાહ' નો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને તેમાંના ઘણાખરા પ્રજાના સુખ તરફ લક્ષ દેતા હતા. વળી, ધર્મ સંબંધી અનુન પણ ઘણુંજ ઓછું થઈ ગયું. એક પ્રજા જનવાના પ્રવાસો પણ આ સમયમાં ઘણા સારા થયા અને તે કેટલેક અંશે કૃષીમૃત પણ થયા. પણ પહેલા પાંચ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુસ્તાનની જાહોજલાલી ઘણીજ પ્રકાશી નીકળી, તેઓ ઘણી સારી સંપત્તિવાળા અને ચાલાક હતા, તેમાંના દરેક પાદશાહે લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. તેઓ રાજ્ય-કારભાર જાણેજ કે તા હતા તેઓ કાંઈને તાબે રહેતા નહિ. આ પ્રમાણે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી મોગલ વંશનો સમય નિશ્ચિત રીતે ચાલ્યો, પરંતુ, જેમ જેમ રાજ્યનો વિનાશ થઈ ગયો તેમ તેમ અકસ્માતો તેનો જાહોજલાલ થઈ શક્યો નહિ, પછીના પાદશાહો પણ નબળા નીવડ્યા, એટલે વજીરો તથા સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને રાજ્યનો ઘણો ભાગ પચાવી પડ્યો. મરાઠા તેમજ શીખ લોકોએ પણ મોગલ રાજ્યને નુકસાન કરી નાખ્યું. એટલામાં વાયવ્ય ખુણામાંથી ભારે સવારીઓ થઈ અને અંગ્રેજ લોકોનો પ્રથમ વેપાર સંબંધ અને પછી રાજકીય સંબંધ દૈન્ય થતાં છેવટે મોગલ વંશનો અંત આવ્યો.

તૈમૂરના મરણ પછી તેનું રાજ્ય તેના વશજોમા વહેંચાઈ ગયું તે પછી ચોથી પેઢીએ તેજ બહોળા રાજ્યનો માલિક અમૂ સૈયદ મીરજા હુનો તેને ૧૧ દોકરા હતા તે સર્વને તેણે તૈમૂરનું બહોળું રાજ્ય વહેંચી આપ્યું તે પછી કાબુલનું રાજ્ય ઉમર શેખ મીરજાને મળ્યું થોડા વખત પછી તે રાજ્ય તેણે ખોડ્યું અને તેના બદલામાં તેને હરગાન પ્રાન્ત મળ્યો તેનું લક્ષ યૂનસખાન નામના ચંધીસખાનના પુત્ર ચઘતાઈના પુત્રની પુત્રી કુતુબ નિગાહ સાથે થયું હતું આને પેટે ઇ. સ. ૧૪૮૩ માં બાબરનો જન્મ થયો આ પ્રમાણે બાબર માપ તરફથી તૈમૂરનો છઠ્ઠી પેઢીનો અને મા તરફથી ચંધીસખાનનો પાત્રમી પેઢીનો વશજ હતા તેનું મૂળ નામ ઝહીરુદ્દીન મહમદ હતું પણ તેના પૃથ્વી દાંડ યૂનસ-ખાનથી આ બારે ચરબી નામનો ઉચ્ચાર સારી રીતે ચઢી શક્યો નહિ એટલે તેણે પોતાના પૌત્રના ગુણ પ્રમાણે તેનું નામ 'બાબર' એટલે સિંહ પાડ્યું

બાબર ૧૧ વર્ષનો થયો એટલે તેના પિતાનું મરણ થયું ત્યાં સુધીમાં તેણે ધણોજ સારો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો તેની કેળવણીનું કામ તેની મા કુતુબનિગાહ તથા તેની માની મા (બાદી) હસાન દોલત બેગમના હાથમાં હતું બાબરના મરણ સમયે તેને હરગાન પ્રાન્તનું રાજ્ય મળ્યું. તેનું મુખ્ય શહેર અદિલન હતું અને તે પ્રાન્તમાં ઑકસી નામે બીજું સુદર શહેર હતું આ વખતે સમરકંદના સુલતાને અને બાબરના કાકા અહમદ મીરજાએ અદિલન ઉપર મરાઠી ઠરી પરતુ શહેરમાં આવતા પુ. ઉપર ચઢીને લશ્કર જતું હતું તે વખતે એકદમ પુત્ર તૂટી પડ્યો એટલે અપશુકન થયા એમ સમજીને બાબરનો કાકા પાછો જતો રહ્યો. પછી કાકા બરિજ વચ્ચે સનાદ થઈ થોડા વખતમાં અહમદ મીરજાનું મરણ થયું એટલે બાબરના બીજા કાકા મહમૂદ મીરજાને રાજ્ય મળ્યું પરતુ તે પણ ૧૪૯૫ માં મરણ પામ્યો આ વખતે સમરકંદ ઉપર ધણા રાજાઓ ચઢી આવ્યા બાબરને પણ પોતાના વડા તૈમૂરની ગાદી પર મેમવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હોવાથી તે આ વખતે સમરકંદ લશ્કર લઈ ગયો, અને ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં તેણે સમરકંદ જીતી લીધું પછી ત્યાં તેના રાજ્યાલિધેય થયો તેણે પોતાના લશ્કરને શહેર છૂટવા દીધું નહિ એટલે ધણા ખરા સિપાઈઓ તેને છોડીને જતા હતા તેણે મુનકતો બનેલત કરવામાં પોતાનો સમય ગાળ્યો પછી તે એકાએક મર્યો પડ્યો આ બાબર મામળાની તેના શત્રુએ હુગન પ્રાન્ત પર સવારી કરી એટલે તે સમરકંદ છોડી અદિલન ગયો આ દરમિયાન તેના કાકાના દોકરા અલીએ સમરકંદ જીતી લીધું અને તેના બાદ જહાંગીર મીરજાએ કપટ કરી અદિલન પણ લઈ લીધું એટલે તે સુલક વગરનો ચઢી ગયો તેણે બે વર્ષ સુધી ધણા દુખે અરણ્ય વાસ વેડ્યો પછી નાનકડું સૈન્ય એકત્રી કરી અદિલન અને ઑકસી જીતી લીધા (ઈ. સ. ૧૪૯૯ માં) પણ છેવટે તેને ઑકસી શહેર જહાંગીર મીરજાને સોંપી દેવું પડ્યું. (ઈ. સ. ૧૫૦૦) પછી બંને ભાઈઓએ એકત્ર ચઢી રીથી સમરકંદ જીતવાનો પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એઓ લશ્કર લઈ નીકળ્યા પણ રસ્તામાં જહાંગીર મીરજા બાબરને છોડી દઈ, પોતાનું લશ્કર લઈ પાછો જતો ગયો આમ છતાં પણ બાબરે દિંમત હારી નહિ તેની પાસે ફક્ત ૨૪૦ માણમ રહ્યા હતા તો પણ તે પાછો ફર્યો નહિ અને પોતાનો પ્રયામ ચાલુ રાખ્યો આ નાનકડું લશ્કર મધ્ય નાજીએ સમરકંદ આવી પહોંચ્યું

તેના બે ભાગ કર્યા. એક ભાગને દિલ્હાની દીવાલની નીચામાં નીચી જગ્યાએ ઢુમલો કરવા મોકલ્યું. અને પોતે બીજો ભાગ લઈ શીરોજ દરવાજાએ ગયો. ત્યાં તેણે દરવાજાને મારી નાખ્યા અને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. સરદારે તેને આવી મળ્યા. (ઇ. સ. ૧૫૦૦) આ સમયમાં ઉઝબેક જાતના લોકો ચીનીસખાનના પાત્ર રાખ્યાનના વંશજ રાજાનીખાનના દાથ નીચે સમરકંદ જીતવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા તેમને બાબરની સાથે મરણ સુધી વેર બંધાયું. પ્રથમ તેમણે બાબરને સમરકંદમાંથી કાઢી મૂક્યો. ફરખાન પ્રાન્ત તેના ભાઈ જહાંગીરે નેનાથી છૂટા પડ્યા પછીથી પાઠો પોતાને દાથ કરી લીધો હતો, એટલે બાબરને બીજાવાર વનવાસ ભોગવવો પડ્યો. બાબરે તે પોતાના મામા પાસે તાસ્કંદ ગયો. ત્યાં પણ ઉઝબેક લોકોએ તેને મતાવ્યો એટલુંજ નહિ પણ રાજાનીખાને તાસ્કંદ પણ જીતી લીધું. એટલે મામા ભાણેજ અફઝાનિસ્તાન આવ્યા છુડ અને મોગલ લોકો વચ્ચે આ પ્રમાણે વેર હતું તે બૂબી જઈ તે વખતના દિન્દુસ્તાનના લોકો બાબરને મોગલ કહેતા હતા તે અતાનતાની પર્સિયામાં જતાવે છે. કાશુલમાં તે વખતે બાબરનો એક કાકા ઉલૂખખાન રાજ્ય કરતો હતો તે ઇ. સ. ૧૫૦૧ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો નાની ઉંમરનો પુત્ર અબ્દુલ ગાઝી ગાદી પર આવ્યો. તે નજીબ હોવાથી વજીરે તેની પાસેથી ગાદી લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો પણ ગભ્ય લોકો લોકોએ વજીરનો ધાત કર્યો. આજ સમયમાં બાબર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને તેણે લોકોની સંમતિથી પોતાના પિતરાઈ ભાઈ પાસેથી રાજ્ય લઈ લીધું. (ઇ. સ. ૧૫૦૪) સમરકંદ પાછું મેળવવાની હવે બારે આશા રહી નહિ એટલે બાબરે તૈમૂરની પેઠે દિન્દુસ્તાન પર સવારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે પ્રમાણે તે ગોળની શહેર કબજે કરીને પછી મિથુ નદીના કાંઠા સુધી આવ્યો. આ સમયમાં તેની મા તથા નાની મરણ પામ્યાં. પછી તેણે થોડો સમય કાશુલના રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. પરંતુ સમરકંદ જીતી લેવાની ફરીથી ઇચ્છા થવાથી તે દિગત સુધી ગયો. (ઇ. સ. ૧૫૦૫) (આ વખતે તેને દારૂ પીવાની ટેવ પડી હતી) આ સમયે દિરાતમાં ધણી રાજાનું પુરૂષો રહેતા હતા ત્યાં તેનો એક પિતરાઈ ભાઈ રાજ્ય કરતો હતો. તેની સાથે તે વીસ દિવસ સુધી ધણીજ આરામમાં રહ્યો પછી તે કાશુલ આવ્યો, ત્યાર બાદ તેને બાબર મળી કે રાજાનીખાન મુગલે દિરાત પ્રાન્ત કબજે કર્યો છે. એટલે કે તૈમૂરના વચ્ચે પૈકી હવે બાબર સિવાય કોઈ પણ નહિ. બંધાની પાસેથી ઉઝબેક મુગલોએ રાજ્ય લઈ લીધું હતું બાબરને હવે એમ બીક લાગી કે જેનું રાજ્ય પણ મુગલ લોકો લઈ લેશે તેથી તેણે રાજ્યનો ધણીજ સાથે બંદોબસ્ત કર્યો પછી તેણે એકદમ સમરકંદ ઉપર સવારી કરી. (ઇ. સ. ૧૫૧૦) આ વખતે રાજાનીખાન ધરાનના શાહ સાથેની લડાઈમાં મરણ પામ્યો હતો એટલે ઉઝબેક લશ્કર બાબરની સાંભે ચડ્યું. પણ ધરાનના શાહની મદદથી તેને પૂરેપૂરું હરાવી બાબરે સમરકંદ કબજે કર્યું. (ઇ. સ. ૧૫૧૧) પછી તેણે પોતે આખા મધ્ય એશિયાનું સુલતાન પદ સ્વીકાર્યું છે એમ જાહેર કર્યું અને કાશુલનું રાજ્ય પોતાના ભાઈ નાસિરખાનને અર્પણ કરી સમરકંદમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ધરાનના શાહને પ્રસન્ન કરવા સારી શીખ પંથ સ્વીકાર્યો તેથી સુન્ની લોકો તેની સામે ધ્યા. આ પ્રસન્નનો લાભ લઈ ઉઝબેક લોકોએ બળવો કરી બાબરને હરાવ્યો. એટલે બાબરને ફરીથી અરણ્ય વાસ મેલવો પડ્યો. બાબરે તે ઇ. સ.

૧૫૧૪ માં કાબુલ ગયો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું લીધું ઉઝબેક લોકોએ હવે સમરકંદુત રાજ્ય લઇ લીધું અને બાબર ત્યાર પછી કાબુલની પશ્ચિમમાં ગયો નહિ હવે તેણે પોતાની નજર પૂર્વ તરફ ફેરવી કાબુલમાં રહ્યા પછીથી તેણે હિન્દની સમૃદ્ધિ સંબંધી ઘણું જાણ્યું હતું તેથી આકર્ષાઈને તેણે હમેશને માટે હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો

આ વખતે હિન્દુસ્તાનમાં દિલ્હીનું રાજ્ય ધણીજ નમણી સ્થિતિમાં હતું. ઇબ્રાહીમ લોદીના અમલમાં બહુ અધેર ચાલતું હતું, તેથી પંજાબના હકિમોએ બાબરને નિમંત્રણ કર્યું, એટલે તેણે ઇબ્રાહીમને કહાલ્યું કે ' પંજાબ પ્રાન્ત તૈમૂર લખના વશજોની માન્ય કોનો છે માટે તેમને પાંચો આપો નહિ તો લડાઈને માટે તૈયારી કરો ' આના પર ઇબ્રાહીમ લોદીએ ધ્યાન આપ્યું નહિ એટલે બાબર હિન્દમાં આવ્યા (ઇ સ ૧૫૧૯માં) આ વખતે તેને ધણીજ લૂટ મળી, તે લૂટ તે પાછો ગયો તેજ વર્ષમાં તેણે ફરી સવારી કરી, પરંતુ તે દરમ્યાન કાશ્મીરના રાજાએ આફઘાનિસ્તાનની સરહદ ઉપર સવારી કર્યાંની બાબર મળવાથી તે એમ ને એમ પાછો ગયો ઇ સ ૧૫૨૦ માં તે સિંધાલકોટ સુધી આવ્યો પરંતુ આ વખતે પગ તેને એકદમ કાબુલ પાછું જવું પડ્યું છેવટે તે ઇ સ ૧૫૨૪ માં હિન્દમાં આવ્યો અને પાણીપતની લડાઈ જીત્યો (ઇ સ ૧૫૨૬)

પાણીપતની લડાઈ પછીથી બાબરે દિલ્હી અને તેના પુત્ર હુમાયુને આગ્રા શહેર કબજે કર્યા પછી બાબરે પાદશાહનો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને પોતાના નામના બોલાવા પડ્યા ત્યાગના દિલ્હી શહેરનો ખજાનો ઉઘાડી તેમાંથી અપાર દ્રવ્ય લીધું તે તેણે ઘણા ઉદાર દિનથી પોતાના લશ્કર માં વહેવી આપ્યું બાબરે દરેક સંદર્ભને ૩૦ થી ૫૦ હજાર રૂપિયા આપ્યા અને સિપાઈઓને પણ ઘણું ધન આપ્યું એટલુંજ નહિ પણ પાણીપતના ભારે વજનના સ્મરણાર્થે કાબુલમાં ગયેલા દરેક માણસને તેણે કાંઈને કાંઈ બક્ષિમ મોકલી હુમાયુને ત્રણ લાખ રૂપિયા મોકલ્યા અને ઘણુંજ કિમતિ જવાહિર આપ્યું.

હિન્દુસ્તાનમાં એપ્રિલ માસનો તાપ ઘણો સખ્ત પડવાથી બાબરના સરદારોએ બાબરને પાછા જવા વિનંતિ કરી પરંતુ હિન્દમાં મલમલે માટે રાજ્ય સ્થાપનાનો નિશ્ચય કરીનેજ બાબરે કાબુલ છોડ્યું હતું એટલે તેણે જવામ દાંધો કે " જોને જવું હોય તે લઈ જાય, હું તો મારે હિન્દુસ્તાનમાં જ રહીશ " આમ જતા પણ સરદારોએ પોતાનો દુઃખ છોડ્યો નહિ એટલે તેણે તેમની મંજૂરી બેતાવી તેમાં જટાદાં લાવણું કર્યું કે, " આપણે હમણા જ ભારે સેનાને હરાવી હિન્દુસ્તાન જીતી લીધું છે, તેની અપાર સપ્તિનો ઉપયોગ કરવાનું છોડી દઇ બીકણ મિનાલીની પેટે ચેર પાછા ફરવું તે શું તમાગ જેવા શરૂ થોડાઓને જાણે છે ? હું તો અહીંજ રહેવાનો છું અને જે થરાઓને મારી સાથે ગંઢેવું હોય તેમણે હવે પાછા જવાની વાત કરવી નહિ બાકી બીકણ લોહાને જવું હોય તો જાતે જાય " આ લાવણુંથી લશ્કરમાં થરાતન આવ્યું અને સરદાર લોકોએ રહેવાનું કબુલ કર્યું આનું પરિણામ એ થયું કે હિન્દુસ્તાનના બીજા રાજાઓ, સુબાઓ વગેરેની જે એમ માન્યતા હતી કે બાબર તૈમૂગની પેઠે લૂટ લઈને પાછો જતો રહેશે તે હવે દર થઈ, અને તેથી જે થોડા લોકો બાબરને નમવાની આનાદની કરતા

હતા, તે તેને શરણે ગયા. બીજી તરફથી અધધાનો તથા રજપૂતોએ બારે યુદ્ધ કરી બાજરને ઠાઠી મૂકવાની તૈયારી કરી.

અધધાન અથવા પદ્મણ્ણ લોહિા સુરન મુસલમાન હતા તેથી તેઓ હિન્દુ ગ્રામ તથા હિન્દુ ધર્મ તરફ ધણેજ તિરસ્કાર ધરાવતા હતા. વળી તેઓ સુન્ની પંથના હોવાથી શીઆ પંથના મુસલમાનો પર ધણેજ દેવ રાખતા હતા. તેમનામાં ધર્મનું ઝડુન ધણેજ હતું. એથી ઉલટું મોગલ લોહિા તો તે વખતે પણ સૂર્ય, અગ્નિ, પાણી વગેરેની પૂજા કરતા હતા. તેઓ નામનાજ મુસલમાન હતા. અને વખત આવે તે પ્રમાણે શીઆ અથવા સુન્ની પંથ સ્વીકારતા હતા. તેઓ હિન્દુ લોહિા તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા ન હતા, પણ ધર્માભિમાની અધધાનોનો તેમને ગમત ધિક્કાર હતો. આ કારણથી અધધાન લોહિાએ મોગલ લોહિાની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. એ યુદ્ધ જુદી જુદી સ્થિતિમાં ધણા વર્ષ સુધી જારી રહ્યું, અને તે છેવટે મોગલવંશની પડતીના કારણ રૂપ પણ થઇ પડ્યું.

પ્રથમ હિન્દના મુસલમાન લોહિાએ દર્પાખાન લોહાનીના હાથ નીચે જીવાનપુરમાં નવું અધધાન રાજ્ય સ્થાપવાની તૈયારી કરી પણ આ હકીકતની જાણ થતાંજ બાજરે એકદમ જીવાનપુર ઉપર કુચ કરી લોહાનીને દરાવ્યો. પછી તેણે કાચી તથા પટના જતી લીલાં, અને તેજ વખતે હુમાયુને અયોધ્યા પ્રાન્ત જતી નદેગર તરફ રાખ્યો. એક વખત ઇસલામી લોહાની માએ બાજરના ખોરાકમાં ઝેર ભેળવ્યું, અને બાજરે તે ખોરાક યોડો ધણે ખાધો પણ ખરો, પરંતુ તરતજ બાજર પડવાથી તેનો જીવ ગયો. પછી તેણે ખીજા પ્રાન્ત જીતવાની તૈયારી કરી, પણ એટલામાં તેને રજપૂત લોહિા સાથે લડવું પડ્યું.

આ વખતે મેવાડમાં રાણો સંગરામસિંહ છૈં સંગ રાજ્ય કરતા હતા. બાજરે તેને એમ જણાવ્યું કે બાજર હંમેશને માટે હિન્દુસ્તાનમાં રહેવાનો છે, ત્યારે તેને હાકી કાઢવા માટે સંગરાણાએ તૈયારીઓ કરવા માડી. તેણે રજપૂતાનાના સર્વ રાજાઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ રાજસ્થાનની આલુગાલુના પ્રદેશના પણ સર્વ નાના મોટા રજપૂત રાજાઓને પણ નિમંત્રણ કર્યું. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના સર્વ રજપૂત રાજાઓએ એકત્ર થઇ મોગલોને ઠાઠી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. રજપૂતોનો સ્વતંત્ર થવાનો આ ધણેજ જ બાજરે પ્રયાસ હતો. આ વીર સેનાનો નાયક સંગરાણો બરાબર ગોઠવજા હતા. તેણે પણ બાજરની પેઠે નાનપણથીજ લડાઈઓ લડવાનું શરૂ કર્યું હતું. બાજર જાતે સંગરાણા વિષે એમ લખે છે કે “તેની કીર્તિ એટલી બધી પ્રસરી છે કે તેનું કારણ તેનું સ્વપરાક્રમજ છે.” સંગરાણાએ સર્વ રજપૂત રાજાઓની સભા બરી, તેમને તે સમયના સંજોગોની સ્થિતિ સમજાવી અને કહ્યું “સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય સ્થાપવાની આ ધણી સુદર તક છે. માટે આ પ્રસંગે ધ્વનિવના ઉત્તમ ધર્મને વળગી રહી ખરી બહાદુરીથી લડવું જોઈએ. જ્યાં કરી હિન્દુ રાજ્યની ધજા યોગેર ફરકે.” બાના ઉત્તરમાં સર્વ રાજાઓએ જયજયકારનો અવાજ કર્યો. તેમણે પછી પોતાના લશ્કર એકઠા કર્યા. ત્યારબાદ ઇસલામી લોહાનો બાઇ મહમૂદ લોહી પણ પોતાનું અધધાન લશ્કર લઇ સંગરાણાને આવી ગયો. આ પ્રમાણે સંગરાણાના હાથ નીચે બે લાખ માણસોનું જન્યું લશ્કર એકઠું થયું. પછી આ લશ્કરે દિલ્હી તરફ કુચ કરી. બાજર પહેલાં તો ગભરાયો, પણ છેવટે પોતાનું લશ્કર

લક તે સંગરાણીની સામે આવ્યો. તેણે પ્રથમ ૧૫૦૦ માણસોની ટુકડી આગળ મોકલી તેનો રજપૂત લોકોએ ઘોડાજ વખતમાં ઘાણુ વાળી નાખ્યો. પછી બાબરે આગ્રાથી ૧૦ ગાઉ ઉપર આવેલા સીક્રી ગામ નજીક પોતાની ધાવણી રાખી અને લશ્કરની ગોઠવણ કરવા માંડી. પાણીપતની લડાઈ પેઠે આગળ તોષો ગોઠવી, અને પાછળ ઘોડેસ્વારો રાખ્યા. પછી તે રજપૂત લશ્કરના આવવાની વાટ જોઈ બેઠો. ત્યારબાદ તેણે એકાદ બે ટુકડીઓ રજપૂત સામી મોકલી. તે પછુ કપાઈ ગઈ. આ વખતે તેની સાથે કાશુલનો એક જોશી હતો તેણે લવિષ્ય ભાખ્યું કે “આ લડાઈમાં તારી હાર થશે.” આથી બાબર સહેજ નાદિમત થયો. પછી તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી દારૂ પીવાના સખત સોગન ખાધા. દારૂના વાસણો સર્વે ફેડી નાખ્યાં, તથા મુસલમાન લોકો પાસેથી કર લેવાનો માફ કર્યો. ત્યારબાદ તેણે પોતાના સિપાઈઓ આગળ જુરમાદાર ભાષણ કર્યું કે “આજ સુધી તમે સર્વત્ર જીત મેળવી છે તો આ વખતે પણ તમે જીતવાનો પરિશ્રમ કરો. કાફર લોકોની પાસેથી નાશી જશે તો પણ તેઓ તમને ઓઠવાના નથી તો આજે જોઈ મરવા કરતાં લડતાં મરવું એ વધારે સારું છે. મારે મરવું કે મરવું એવો દંઢ નિશ્ચય કરો અને અપયશ લઈ એક પણ પાછું પગલું ન ભરવાની પ્રતિજ્ઞા લો એટલે પરમેશ્વર તમને સહાય કર્યા વગર રહેશે નહિ.” પછી સર્વ સિપાઈઓએ આ પ્રમાણે સોગન ખાધા. આથી તેમના અંતઃકરણમાં અલૌકિક યરાતન ઉત્પન્ન થયું રજપૂત લશ્કરે મોગલ લશ્કરના હુકામો વાટ જોઈ તે દરમિયાન બાબરને પોતાના લશ્કરની બવસ્થા કરવાની સારી તક મળી. તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૫૨૭ મીને રાજ સવારમાં મોગલોએ હુલો કર્યો એટલે યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્રણ ચાર ઠલાક સુધી યુદ્ધ ધણું જ ભેરમા ચાલ્યું, એટલામાં રજપૂત લશ્કરના મોખરે ઉભેલો રાયસેનનો ટુંવાર રાજ સિલાદિત્ય યતુના પક્ષમા જઈ લાગ્યો એટલે રજપૂત લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. વળી તોપના મારા આગળ રજપૂત લશ્કરનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. પછી બાબરે પોતાના લશ્કરને ફેરવીને રજપૂત લશ્કરને ઘેરી લીધું. સાંજ સુધી ભારે કતલ ચાલી. રજપૂત લશ્કર હવે છેક ગભરાઈ ગયું. બહાદુર યોદ્ધાઓ સર્વે મરણ પામ્યા એટલે સંગરાણીને પાછું ફરવું પડ્યું, આ અપયશને લીધે સંગરાણો અરણ્યમાં જઈ રહ્યો, અને તેણે મોગલ લશ્કરને જીત્યા વિના ચિતોડમાં દાખલ થવું નહિ એવું પચી લીધું. પરંતુ તેનો અમલ થઈ શક્યા પહેલાંજ તે જંગલમાં મરણ પામ્યો. (૪૦ સં ૧૫૩૦) મોગલ લોકોએ તેમના હાથમા જે જે રજપૂતો આવ્યા તે સર્વની કતલ કરી તેમના માથાનો દગલો કર્યો અને બાબરે હવે “જાણ” એટલે “કાફર લોકોને હરાવનાર” એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો. લશ્કરની ઉત્તમ બવસ્થા તથા તેના યરાતનને લીધેજ બાબરને આ લડાઈમાં જીત મળી. બાકી બીજી સર્વે બાબતમાં રજપૂત લશ્કર અડીઆતું હતું. રજપૂતોની હારનું બીજું કારણ એ હતું કે તેઓ હુમલાની વાટ જોઈ બેસી રહ્યા. બે તેમણે એકાદમ હુલો કર્યો હોત તો મોગલ લશ્કર ગભરાઈને નાશી જત. સીક્રીનું નામ હવે ફતેપુર પડ્યું અને ત્યાં બાબરે જયસ્તંભ બાંધાવ્યો. હવે સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય રચવાવાની જરાપણ આશા રહી નહિ.

સીક્રીની લડાઈ પછી બાબરે રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં કેટલોક વખત ગાળ્યો. પ્રથમ તેણે પોતાના લશ્કરમાંથી જે લોકોને ખાસ પોતાને ઘેર જવાની ઇચ્છા તથા

જરૂર હતી, તેમની એક ટોળા કરી તેના ઉપરી હુમાયુનને ખતાવ્યો અને તેને બદલ્યાનો સુખો નીમી એ ટોળા લઈ જઈ ત્યાં રહેવાનું કહ્યું. પછી બાબરે માળવા અને બુદ્ધિખંડની સરહદ પર આવેલા ચંદેરી કિલ્લાને ઘેરા લીધો. રજપૂતો અહીં પશુ બહુ બહાદુરીથી લડ્યા, પણ અંતે તે હાર્યા. આ પ્રમાણે રજપૂત લોકોનો ઘણો ખરા મુલક બાબરના હાથમાં આવ્યો.

રજપૂતોની હાર થયા પછી મદમદ લોહીએ પૂર્વ તરફના અફઘાનોને એકત્ર કરી બાબરને હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરી. તેણે પ્રથમ બિહાર પ્રાન્ત કબજે કર્યા પછી જુવાનપુર સર કબુ અને લસકર લઈ કાશી સુધી ખાસી પહોંચ્યો. આ માગત બાબરને ધોળપુર આગળ ખજા મળી એટલે તરતજ આત્રા જઈ લસકર લઈ તે અફઘાન લસકરની સામે ગયો. ગંગા નદીને જમણે કાંઠે કાંઠે બાબર જાતે પોતાની ટુકડી લઈ આગળ ચાલ્યો અને કાંઠે કાંઠે તેનો પુત્ર મીરજા અસકરી ચાલ્યો. આ પ્રમાણે બંને ટુકડીઓ બહુસર નજીક આવી પહોંચી એટલે અફઘાન લસકર કાશીથી પૂર્વમાં નાશી-ગુલ્. કિલ્લા અફઘાન સરદાર બાબરને સરખો આવ્યા, પણ મદમદ લોહી બગાળા જઈ ત્યાંના સુલતાન નસરતશાહને મળ્યો. આ બંને જણે પછી મોટી ફાજ એકત્રી કરી અને પશ્ચિમ તરફ હુમ કરવા માડી એટલે બાબર બંગાળા ગયો, બંને લસકર વચ્ચે ગંગા નદીના ગામા નદી સાથેના સંઘમ આગળ લડાઈ થઈ. ત્યાં બાબરના તોપખાનાએ અફઘાન લસકરનો ઘાણ વાળી નાખ્યો. (ઇ. સ. ૧૫૨૬) પછી નસરતશાહ બાબરને શરણે આવ્યો, અને તેની સાથે બાબરે સંધી કરી. આમાં બાબરને બિહાર પ્રાન્ત મળ્યો.

હિન્દુસ્તાનની ગરમ આબોહવાને લીધે તેમજ સતત લડાઈના પ્રસંગો જરૂર રહેવાથી ખીમે ખીમે બાબરની તબીયત નરમ થતી જતી હતી. એટલામાં હુમાયુનને સમરકંદુ રાજ્ય જીતવાની ખીલકુલ આશા રહી નહિ. એટલે તે બદલ્યાનોથી હિન્દુસ્તાન માછો આવ્યો. બાબર એ દીકરાને ધણોજ ચાહતો હતો. એટલે તેને જોઈ તે ધણોજ ખુશ થઈ ગયો થોડા વખત પછી હુમાયુન રોહીનખંડમાંના સંલય રહેરમાં ધણોજ મહિ પડ્યો, એટલે તેને આત્રા આવ્યો. દિવસે દિવસે હુમાયુનનો મંદવાડ ધણોજ વધ્યો. અને હકીમોએ તેના જીવવાની આશા છોડી દીધી, પોતાના વહાલા પુત્રનો મંદવાડ કેવી રીતે દૂર થાય એ બાબત બાબરે પોતાના દુબારના પવિત્ર માથુસોની સવાહ પુછી, તેમણે કહ્યું કે “તમને આત્રામાંથી હુમાયુન મારફત જે ધણોજ કિમતી હોરા મળ્યો છે તેને વેચી નાખી સર્વ પૈસા હમ કિયામાં ખર્ચી નાખો, અને પારમેશ્વરની એક નિષ્ઠાથી હુમાયુનની જીંદગી બચાવવા સાડ પ્રાર્થના કરો.” બાબરે હવે જવાબ દીધો કે “એ કિમતી હોરા કરવા પણ મને તો મારી જીંદગી વધારે કિમતી છે, મારે તે જ હું અર્પણ કરીશ.” એમ કહી તેણે હુમાયુનના પલગની ત્રણ ચાર પ્રદક્ષિણા કરી, અને પારમેશ્વરની ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરી કે “હે ઇશ્વર, મારા આ વહાલા દીકરા હુમાયુનની જીંદગી બચાવ, અને તેને બદલે મારી જીંદગી લઈ લે.” આ પ્રાર્થનાને અંતે થોડા વખત પછી તે બોલી ઉઠ્યો કે “લઈ લીધો ! લઈ લીધો ! મેં મારા દીકરાને મંદવાડ, લઈ લીધો !” પછી વહેમથી અથવા તો આક્રોશથી બાબરની તબીયત બદલે

વધારે બગડવા માંડી, અને હુમાયુન સામે થવા માંડ્યો. ત્યારબાદ થોડાજ દિવસ પછી ખાખર પોતાની લગભગ ૪૮ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. (ઇ. સ. ૧૫૩૦ ડીસેમ્બર તા. ૨૬મી) તેને ફૂલનો ધણોજ શોખ હતો અને તેણે પોતે કાણુકમાં ટેકરીની નીચેની સુંદર વાડીમાં દટાવતી ઇંચા બતાવી હતી. તે પ્રમાણે તેના શયને કાણુક લઈ જઈ ધણા કાંચી દફન કરવામાં આવ્યું. હુમાયુનના સમયમાં ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં તેની કબર ઉપર ધોળા આરસ-પહાણથી ધણોજ સુંદર રીતે બાંધવામાં આવ્યો. ત્યાં આજળ હજીસુધી પણ તહેવારના દિવસોમાં ભારે મેળો ભરવામાં આવે છે.

ખાખરની બધી જીંદગી વિપત્તિમાં ગઈ, પણ તેણે કોઈ પણ દિવસ, દિમત હારી નથી. એટલે કે તે ધણો સહનશીલ હતો. તેને મુસાફરી કરવાની ધણી ટેવ હતી એક વખત તે બેજ દિવસમાં થોડા ઉપર બેસીને કાંઈપીથી આત્રા સુધી ૧૬૦ માઈલ ગયો હતો. તે ૧૧ વરસનો થયો ત્યારથી તેણે કોઈ પણ એકજ ઠેકાણે બે રમગીન મહિના ગાળ્યા ન હતા. એટલે કે તેનો વખત મુસાફરી-માં જતો હતો સમરકંદથી બંગાળા સુધીમાં રસ્તામાં જે જે નદીઓ આવતી તે સર્વ ખાખર તરી જતો લડવાની કળામાં તે એકઠો હતો. લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવાનું તેને ધણુંજ સાફ આવડતું હતું, અને તેને લીધેજ તે પોતાના નાના લશ્કરની મદદથી મોટી મોટી લડાઈઓ જીત્યો હતો. તેના તોપખાનાનો સરદાર અલી-ફૂલી હતો. તે એકજ મારામાં સત્રુના જખરા લશ્કરને ગભરાવી નાખતો હતો. ખાખર પોતાના સિપાઈઓની પોતાના કરતાં પણ વધારે સારી સંજાળ રાખતો હતો. એક વખત તે લશ્કર લઈ ભર શિયાળામાં કાણુક લાણી જતો હતો. રસ્તામાં જરફનો વરસાદ થયો તે વખતે લશ્કરની સાથે ખાખર પણ નાની શેરજી બિઝાવીને તેના પર ઉઘાડામાં બેઠો, તેના સિપાઈઓએ તેને વિનંતિ કરી કે "તમે પાસેની ધર્મશાળામાં જાઓ" પણ ખાખરે તેમ ક્યું નહિ અને સામાન્ય સિપાઈની માફક લશ્કરની બેડે દાઢ વેડી, આવી ઉમદા વર્તણૂકને લીધે સિપાઈઓ તેને પિતા સમાન પૂજતા હતા, અને કદિ પણ તેની સામા થતા નહિ. વળી ખાખર લશ્કર પર ધણોજ જખરા દાખ પણ રાખતો હતો. એક પ્રસંગ પર લશ્કરે તેની પરવાનગી વગર છૂટ કરી. ખાખર એટલો તો ગુસ્સે થઈ ગયો કે તેણે એકદમ તે છૂટ પાડી અપી ફેનાનો હુકમ કર્યો ! અને લશ્કરે આ હુકમનો જોવો સારો અમલ કર્યો કે મીંગે દિવસે તે છૂટની કોઈ પણ ચીજ તેમની પાસે રહી નહિ. ખાખરને પોતાના બાપદાદાના ધાતકીપણાનો વારસો મળ્યો હતો. એટલે કે વખતે વખતે તે ધણો દૂર થઈ જતો, પરંતુ તેના સાંધારણ સ્વભાવ માયાળુ હતો. તે પોતાની મા તથા દાદી તરફ ધણોજ પૂજનભાવ રાખતો હતો. આ બે ઉમદા સ્ત્રી રત્નોની કેળવણીને લીધેજ ખાખર આજળ જતાં ધણે સારો પાદશાહ નિવડ્યો. બન્ને માઈઓ ચાણી અને અકલવાળી હોવાથી તેઓ હમેશાં ખાખરને ચોગ્ય ઉપદેશ આપતી હતી. પોતાની સ્ત્રીઓ તથા સેવકો તરફ પણ ખાખર ધણોજ પ્રેમભાવ દર્શાવતો હતો. હુમાયુનની મા મરીમ બેગમ ખાખરની માનિતી બેગમ હતી. હુમાયુનને ખાખરે ધણો લાડ લડાવી ખરાબ કર્યો હતો. તેથી આજળ ઉપર હુમાયુન ધણો દુઃખી થયો. ખાખરના સોજની પણ ધણા માદા હતા, અને તેને સદામરજીનો બોધ આપના હતા.

બાળરને કવિતા રચવાનો ધણો શોખ હતો. તેણે દરરોજ બાવન દુક રચવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. તે પ્રથમ સમરકંદમાં કવિતા રચવાનું શિખ્યો હતો. આગળ ઉપર અભ્યાસને લીધે તે ધણો દુશિયાર કવિ ગણાવા લાગ્યો. બાળરે એક નવી લિપિ બોળા કાઢી. તેણે પોતાનું આત્મ ચરિત્ર લખ્યું છે. તેમાં તેણે પોતાના વખતનું સાચું સાચું વર્ણન કર્યું છે. તેની રસિ ધણી રસિલી છે, લખાણ ધણું સાદું છે. તે એક કાવરી એટલે રાજનામાના રૂપમાં છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૪૯૪ થી દહીકન સર થાય છે અને ઇ. સ. ૧૫૦૮ સુધીની દહીકત આવે છે. પછી ઇ. સ. ૧૫૧૯ થી સર થઈ તેના મરણ સુધીની દહીકત આવે છે. આ ચરિત્રને લીધેજ બાળરનું નામ અમર રહ્યું છે. બાળરને સૃષ્ટિ સૌંદર્યની નિરીક્ષા કરવાનો ધણોજ શોખ હતો. તેણે કાણુલમાં નવીન તરેહનાં ફળ તથા ફૂલનાં ઝાક વાગ્યાં હતાં. એણે એક સુંદર બગીચો પણ બનાવ્યો હતો. તેના ચરિત્રનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરનાર સર વિમિયમ અરિકેટ લખે છે કે “એશિયાના રાજકર્તાઓ પૈકી બાળર ધણીજ વિલક્ષણ યક્તિવાળો પુરુષ હતો. તે ચ કાક, માયાણ અને સાદો હતો. આ ગુણો તેની અપાર સમૃદ્ધિમાં પણ કાયમ રહ્યા હતા. મનની ચાલાકી, મુખ તેમજ દુઃખમાં આનંદ અને શાન્તિ રાખવી તથા વિદ્યા પર પ્રેમ : એ ત્રણ ગુણો જેટલા બાળર પાદશાહમાં હતા એટલા બીજા કોઈમાં ન હતા.” બાળર મરણ પામ્યો ત્યારે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમે અમુદરિયા નદીથી તે પૂર્વમાં આસામ સુધી અને ઉત્તરે સિઆલકોટથી તે દક્ષિણમાં રણથંબોર સુધી હતો. પ્રજાના મુખ ઉપર લક્ષ રાખનાર રાજાઓ તરીકે મોગલ પાદશાહો વિખ્યાત છે, પરંતુ તે પૈકી બાળર ઉત્તમ હતો. તે પ્રજાપર પિતા જેટલુંજ હેત રાખતો હતો. તેણે ધણું તળાવો, નહેરો તથા ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી. કર ઉધરાવવામાં અન્યાય થાય નહિ એ હેતુથી તેણે જમીનની માપણી કરાવી હતી. વળી તેણે બાગ-બગીચા કરાવ્યા અને દૂરનાં દેશોનાં પ્રખ્યાત ઝાક ત્યાં મંગાવીને રોપાવ્યાં. બાળરે ટપાલગે પણ બદોબસ્ત કર્યો. જીવમ તો તેના વખતમાં નિર્બળ થઈ ગયો. બાળરના બે નિયમ ખાસ લક્ષમાં રાખવા ગોચ છે. એક તો “ગમે તે થાય તો પણ ધીરજ છાડવી નહિ અને બીજો મરણ પછી કીર્તિને બદો લાગે એવું આવચરણ ઝાઝપણ દિવસ કરવું” નહિ. આ બે નિયમો તેણે રણી સારી રીતે પાળ્યા હતા. બાળરમાં દોષ પૈકી દારૂ પીવાનો દોષ ધણોજ જાણ્યો હતો. કોઈ પણ કારણ મળ્યું કે આખો વખત દારૂ પીવો એજ એનો નિયમ હતો. પરંતુ ફતેપુર સિક્કીની લડાઈ પછી, પણ લીધા પ્રમાણે તે દારૂને અડક્યોજ નહિ. એવો તે દ્રઢ નિશ્ચયી હતો. બાળર ટુક હતો, પણ તેનામાં ક્યા હતી. અને મુસલમાન હતો પણ તે પરધર્મી લોકો પર જરા પણ જીવમ ગુમરતો નહિ. તે ગરિબોનો પ્રેમી હતો. તે માતા તરફ પૂજ્ય છુદ્ધિથી જોતો હતો અને પુત્ર તરફ પ્રેમ બતાવતો હતો. આ બધા ગુણોને લીધે તે આખા જગતમાં એક દ્રષ્ટાંત રૂપ પાદશાહ થઈ ગયો. વળી તે સરણ આવેલા પુરુષોને આશ્રય આપતો અને તેમનો વોકો વાળ પણ ચવા દેતો નહિ તેણે હુમાયુનને ગાજધર્મ મંગંધી ધણોજ સુંદર ઉપદેશ આપ્યો હતો.

શિશુનાગ વંશ.

મારો અદના પ્રયાસ અત્રે શિશુનાગ^૧ અને નંદવંશ^૨ની માત્ર વંશાવળી, કેાઇ પણ બનાવનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય-ગોઠવવા પૂરતોજ છે.

				વર્ષ ^૩	
(૧)	શિશુનાગ ^૩	ઇ. પૂ	૭૦૫ થી ઇ. પૂ	૬૬૫	૪૦
(૨)	કોકવર્ણ ^૪	"	૬૬૫ " "	૬૩૯	૨૬
(૩)	ક્ષેમવર્ધન ^૫	"	૬૩૯ " "	૬૦૩	૩૬
(૪)	ક્ષેમ-ઉન્નમ્ ^૬ કર્કે ^૭ ક્ષેમજીત ^૮				
	ઉર્કે ^૯ પ્રસેનજીત ^{૧૦}	"	૬૦૩ " "	૫૮૦	૨૪

૧. તેમાંના પ્રથમ નવ રાજ્યો સુધી—નદિવર્ધન ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી, શિશુનાગ વંશ અથવા મોટો શિશુ નાગવંશ કહેવાય છે. અને તે બાદ રજો નાનો શિશુનાગ વંશ અથવા સંક્ષિપ્તમાં "નાગવંશ" પણ કહેવાય છે. પણ ઇતિહાસમાં તે "નંદવંશ" નામે પુરવાર થયેલ છે.

૩. પહેલાં ચાર રાજ્યોનો રાજ્યકાળ ૧૨૬ વર્ષ છે. (મત્સ્ય પુરાણ) અર્ધાહીરટરી ઝોફ ઇન્દીઆ (વિન્સંટ ફ્રાંસ) ચોથી આવૃત્તિ પૃ. ૫૧; જો કે પુરાણની આ સાલો કે મી.—સ્મીયની તારીખો સાથે, મારી તારીખો મળતી આવતી નથી. કારણ કે શુદ્ધ જન્મની સાથે તેઓએ B. C., ની સાલ ગોઠવાને અહીં કામ લીધું છે. અને શુદ્ધ જન્મની તારીખ તેઓએ સેવામાં ભૂલો કરી માત્ર અનુમાનોથીજ કામ લીધું છે. જ્યારે મેં મહાવીર જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૫૨૬ કે જે સર્વમાન્ય છે તે આધારે, આ બધી સાલો ગોઠવેલ છે. (જુઓ મારો લેખ, પદ્મ્યુત મહાગાન અરોહ.) છતાં ચારે રાજ્યોનો એકત્રિત સમય ૧૨૬ વર્ષનો લીરેલ છે. પાર્શ્વટર સાહેબે ૧૨૬ વર્ષ ગણ્યો છે. (જુઓ, આ લેખના અંતે ફૂટ નોટ ૪૪)

૪. જૈન પુસ્તકોમાં ત્રેલુકિના પિનાનું નામ પ્રસેનજીત લખેલું છે,

(૫) શ્રેણિત ઉર્ફે બિંબિસાર	"	૫૮૦ ^૫ ,	"	૫૨૮	૫૨
(૬) કુણિક ઉર્ફે અગતશનુ	"	૫૨૮ ^૬ ,	"	૪૦૬	૩૨
(૭) ઉદાયન ઉર્ફે ઉદાયન બદ	"	૪૯૬	"	૪૮૦	૧૬૭
(૮) અનુરૂદ્ધ અને મુદ	"	૪૮૦ ^૮ ,	"	૪૭૮	૨૧ ^૮

(૧૦) નંદીવર્દન ઉર્ફે નાગસેન^{૧૦}

ઉર્ફે નાગદશક કર્ફે નંદપહેલો } , ૪૭૮^{૧૧}, , ૪૫૪ ૨૪

આ નંદી વર્ધનનું વધારે પગિચિત નામ તો "નાગદશક" હતું, કારણકે શિશુનામનું ટુંકું નામ જે નાગવંશ, અને તેમાં તે દશમે પુરૂષ હતો એટલે નાગદશક તરીકે ઓળખાતો. જો કે રાજગાદી ઉપર તેનો સીધો તો હક હતોજ નહીં, પણ એક તો તે રાજ્યનો ભાગ્યત હતો, તથા ઠેક ઉદાયન ગમ્મના સમયથી મુખ્ય મેનાધિપતિના પદે નિયુક્ત થયો હતો. ઉપરાંત ન્યાયી પરાક્રમી તથા પ્રજાપ્રિય હતો એટલે લોકોએજ તેને ગાદી સોંપી હતી. અને મૂળે જે શિશુનામ વંશની ગાદી હતી તેનાથી પોતાના વંશની કાંઈક જૂદી ઓળખ પડે તે મટે મૂળ શિશુનામજ "મોટો શિશુનામ વંશ" અને પોતાના પરિવારને "નાનો શિશુનામ વંશ"^{૧૨} અથવા સક્ષિપ્તમા "નાગવંશ"^{૧૩} તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો. જે કે

૫. શ્રેણિકનો જન્મ (દીપવંશ III ૫૬-૬૧ અને મહાવંશ II ૨૫ અને આગળ) શુદ્ધ જન્મ પછી પાંચ વર્ષે છે; પોતાની પંદર વયસની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો અને ૫૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. (શુદ્ધ જન્મ ઇ. પૂ. ૬૦૦ છે જે માટે મારો લેખ પદ્મ્યુત મહારાજા અગ્રેકનો પૃ. ૪ જુઓ.)

૬. ભગવાન શુદ્ધનું મૃત્યુ ઇ. પૂ. ૫૨૦ છે. અગત શનુના મળ્યે આઠમા વરસે.

(ઇન્ડીયન એન્ડીકેવીડી ૧૯૧૪. પૃ. ૩૧૨ તથા કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા પુ. ૧. ૫ ૧૫૭)

૭. ઉદાયન બદે ૧૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. અનુરૂદ્ધ અને મુદે ૮ વર્ષ, નાગ દશકે ૨૪, નાગદશક શિશુનામ પછી તેના પુત્ર કાળાગોઠે ૨૮ વર્ષ (મહાવંશ IV ૧૧ ઇન્ડી-એન્ડી. ૧૯૧૪ પૃ ૧૬૮).

૮. પુરાણમાં એ વરમ અતાબ્યાં છે જો કે નં. ૭ કૂટનોટમાં ૮ વર્ષ લખ્યાં છે.

૯ પુરાણમાં "બૃહદશ" અને "બૃહદરપતિ" નામ આપેલ છે, પછી તે કૃત્રિમ નામો હોય કે અનુરૂદ્ધ અને મુદના બીજાં નામો પણ હોય.

૧૦. અગતશનુથી નંદીવર્દન સુધીના પાંચ ગમ્મઓએ, પોતાના પિતા અથવા પૂરોગામીને, મારી નાંખીને, ગાદી લીધી છે. હમ્પન વરસની અંદર (કે હી. ઓફ. ઇ. પુ. ૧ શુ. ૨૧૨) પણ તે ૫૦ વર્ષ જોઇએ, કેમકે (૬ નું રાજ્ય) ૨ + (૭ નું) ૧૬ નું (આઠ નવનું) ૨ = ૫૦ વર્ષ; નં. ૭ ની કૂટનોટ પ્રમાણે ૮ વરસ લેવાય તો ૫૬ નો સરવાળો મળી રહેશે ખરો.

૧૧. નં પહેલાનું ગાદીએ બેસવું અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનું ગાદીએ બેસવું (મૌર્ય વંશની આપના) તે બેની વચ્ચે બરાબર સો વરસનું અંતર છે. (જુઓ મારો લેખ પદ્મ્યુત મહા. અશોક પૃ. ૬ દીપણ નં. ૩૦-૩૧)

૧૨-૧૩ ઉપરની દીકા નં. ૧ તથા ૨ જુઓ.

ધર્મિદાસમાં તો તેમનો વંશ “નંદવંશ” ના નામથીજ ઓળખીતો થયો છે. કારણકે તેહું ખડે નામ જે નંદીવર્ધન હતું તેજ હુંકાવી “ નંદ ” કહેવામાં આવતું. એટલે તેજ “નંદ પહેલો” તે નામથીજ ઓળખાયો, અને તેની પછી ગાદીએ આવનારા તેના વારસો નંદ બીજો, નંદ ત્રીજો એમ ઠેક નંદ નવમા સુધી અતુકમવાર ઓળખાયા છે. અને છેલ્લા નંદ (નવમા નંદ પાસેથી) મગધ દેશની રાજ્યગાદી મૌર્યવંશમાં ગઇ, અને નંદવંશનો અંત આવ્યો. નંદીવર્ધન ગાદીએ બેઠો સારથી પોતાના નામનો તેણે “ નંદ સર્વત” ૧૪ ચક્ષાઓ છે નંદીવર્ધનનું રાજ્ય ૨૪ વરસ^{૧૫} ચાલ્યું છે. તેની પછી તેનો પુત્ર કાળાશોક ઉર્ફે મહાપદ્મ ઉર્ફે અશોક પહેલો આવ્યો. તેણે ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેણે “નંદ બીજો” એવું નામ ધારણ કર્યું હતું.

(૧૧) કાળાશોક ^{૧૬} ઉર્ફે મહાપદ્મ ^{૧૭}	ઇ. પૂ. થી ઇ. પૂ.	વર્ષ
અથવા અશોક પહેલો ઉર્ફે નંદ બીજો	૪૫૪ ૪૨૬	૨૮

તે પછી બહુ ન્યાયી અને પ્રતાપી રાજા હતો. તેના રાજ્ય અમલે ૧૦ વર્ષ અને ૧૫ દિવસ ગયા બાદ (એટલે અગીઆરમા વરસે) બૌદ્ધ ધર્મની બીજી સભા (Second Buddha-Council) થુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ (જ્ઞાન પ્રાપ્તિ બાદ attainment of supreme knowledge) ૧૦૦ વર્ષે વૈશાલીનગરે^{૧૮} ભરાઈ હતી. તેણે શુદ્ધ કન્યા સાથે પાણિમદલ્ય કર્યું હતું, અને તે લમ, તે સમયના હિંદુ સમાજના કાયદા વિરુદ્ધ હોવાથી તેમજ જૈન ધર્મ તરફના દ્રેષ્ટને લીધે^{૨૦} બ્રાહ્મણોએ પુગણમાં તેને

૧૨. જુઓ હાથી ચૂકનો સિસા લેખ (જરનલ ઓફ બિહાર ઓરીસા રીસર્ચ સોસાયટી પુ. ૩ અને પુ ૪)

૧૫. કેટલાક તેનું રાજ્ય ૧૦ વરસનું અને કેટલાક ૪૦ વરસનું કહે છે. ચાળીસ વરસમાં પોતાના ૨૪ નંદવંશના ૧૬ એમ બંને મળીને ગણી શકાય. કારણ કે તેમાં તે સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતો હતો અથવા અનુરૂધ્ધ અને મુંદના બે વર્ષ તથા ઉદાયનના અમલમાં, પહેલાં બે વર્ષ વિત્યાબાદ તે અધિકાર પદે આવ્યો હોય એમ ગણાય તો તેના ૧૪ વધારે. આ પાછલા અનુમાનને ટેકા આપવો યોગ્ય લાગે છે.

૧૬. ઉપરની કુટનોટ નં. ૭ જુઓ.

૧૭ કે હી ઇન્ડી પુ. ૧ હું પૂ. ૩૧૨ જુઓ (જેમાં પુરાણ પ્રમાણે કાઠો ઉતાયો છે વધારે વિગત માટે આ લેખના અંત ભાગે કુટનોટ નં. ૩૭ જુઓ)

૧૮. દીપવંશ IV ૪૪ તથા V ૨૫ જુઓ.

૧૯. પ્રો. જી. એમ. કાર્પેન્ટીઅર લખે છે કે, અશોક પહેલો ઉર્ફે નંદ બીજોએ શુદ્ધ કન્યા સાથે પાણિમદલ્ય કર્યું હતું.

૨૦. વાસ્તવિક રીતે, કાળાશોક તો ન્યાયીજ હતો અને તેથી તે “અશોક ન્યાયી” કહેવાતો. તેણે ધર્મને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું છે. તેથી ન્યાયે તે શુદ્ધ કન્યા પરણ્યો (દેશના રીતરિવાજથી વિરુદ્ધ જીને) ત્યારે બ્રાહ્મણોએ દેવમાં ને દેવમાં તેને “કાળાશોક” એવું બિરુદ આપ્યું છે.

તિરસ્કારમાં ને તિરસ્કારમાં “કાળાશોક” ૨૧નું ઉપનામ આપ્યું છે. એટલે ઇતિહાસકારોએ તેને “અશોક પહેલો” ૨૨ એ નામથી પણ ઓળખાવ્યો છે.

આ ખીજા નંદ રાજાને સાત પુત્રો હતા. તેમાંના છ તો ક્ષત્રિયાણી રાણીના પેટ જન્મેલા હતા, અને એક ઉત્તર કહેલી શદ્ધ અતિની રાણીને પેટ જન્મેલો હતો. ક્ષત્રિયાણી પેટ ઉત્પન્ન થયેલા છએ પુત્રો એક પછી એક નંદ ત્રીજો, નંદ ચોથો, નંદ પાંચમો, નંદ છઠો, નંદ સાતમો અને નંદ આઠમો એમ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ આવ્યા, પણ તે એક બીજાને મારી નાંખી નાંખીને ગાદીએ આવ્યા છે કે સર્વે સત્ત્વહીન અને મૂર્ખા હોવાથી પ્રજાએજ ઉઠાડી મૂક્યા છે તે બરાબર જણાવ્યું નથી. પણ તે છએ બાકીઓને એકંદરે અમલ બારેક વર્ષ સુધી ચાલ્યો છે.

(૧૨ થી ૧૭) નંદ ત્રીજો, નંદ ચોથો, નંદ પાંચમો,	ઇ. પૂ. થી ઇ. પૂ. વર્ષ
નંદ છઠો, નંદ સાતમો અને નંદ આઠમો	૪૨૬ ૪૧૪ ૧૨

જ્યારે નંદ આઠમો અપૂત્ર મરણ પામ્યો ત્યારે ગાદીએ જાને બેસાડવો તે સલાહ ઉપરિચિત થયો. કારણકે નંદ બીજાનો (મદાપદ્મનો) સાતમો પુત્ર તે શદ્ધાણીના પેટ જન્મેલો હતો, અને લોકલાગણી ને વખતના રીતરિવાજ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ હતી. તેથી પ્રધાનોએ, સામંતોએ અને પુરજનોએ એકત્રિત થઈને એમ ત્રણ કાઠ્યો કે રાજ્યનાં પંચદિગ્યો (હાથિણી, જાળસંપૂર્ણકર્ણસ, ચામર, છત્ર અને અશ્વ) ગામમાં ફરવનાં અને હાથિણી જેના ઉપર કળશ ઢોળે તેને રાજ્યપાદીએ બેસાડી અભિષેક કરવો બાગ્યવદ્ધાત્ તે શદ્ધાણી પુત્ર ઉપરજ કળશ ઢોળાયો એટલે લામારીએ, પ્રજાજનોએ તે શદ્ધાણી પુત્રને રાજ્યાસને રચાવ્યો. તેણે “નંદ નવમો” તેવું નિર્દેશ કરણ કર્યું. તેનું ખરું નામ મહાનંદ હતું. તે પણ શરો અને મહા પ્રસાદી હતો.

(૧૮) નંદ નવમો ૨૪ ક્રે મહાનંદ	ઇ. પૂ. થી ઇ. પૂ. વર્ષ
ઉકેલે ધનનંદ ૨૫	૪૧૪ ૩૭૨ ૪૨

૨૧ કાપેન્ડીઅર્સ સાહેબ આગળ જતાં લખે છે કે, પુરાણા ગ્રંથોમાં, શિશુનાગ વંશ અને નંદવંશ વચ્ચે કોઇ રાજદારી નજરે અંતર જેવું હેજ નહીં, પણ બન્ને વચ્ચે માત્ર સામાજિક અને ધર્મિક કારણોને લીધેજ મોટો તફાવત પડી ગયો હતો.

૨૨. આને અશોક પહેલો, અને મૌર્યવંશી અશોકજી અશોક ખીજો કહેવાય છે. મૌર્યવંશી અશોકને પણ “કાળાશોક” તરીકે કહેલી જગ્યાએ વર્ણવ્યો છે. તેનું કારણ કે તે શરીર જરૂર બીનેવાન હતો તેમજ કદરૂપો પણ હતો તેને “અંડાશોક” પણ કહેતા, કેમકે તે ઉગ્ર સ્વભાવનો હતો પણ જ્યારે પાછલા વરસોમાં ઠંડો પડ્યો ત્યારે “ધર્માશોક” કહેવાયો છે.

૨૩. પુરાણ અને વીન્સેટ સ્મીથ કૃત અર્ધી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. આરુષિ ચોંધા પૃ. ૫૧. તથા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પુ. ૧ હું પૃ. ૩૧૨.

૨૪. આ ઉપરથી સમજાશે કે પડિત જયસ્વાલે જે સૂચના કરી છે કે નવ એટલે નવિન (જુઓ જરનલ મિહાર ઓફ સા રિસર્ચ સોસાયટી ૧૯૨૫ સપ્ટેમ્બર એક પૃ. ૨૧) અર્થ લેવો તે ખોટું છે. પણ નવ એટલે નવની સંખ્યાજ લેવી જોઇએ.

૨૫. પુરાણમાં જે લખ્યું છે કે, નંદ વંશ એક સેકા સુધી રાજ્ય કર્યું તે આ ધનનંદનોજ વંશ છે (કે. લી. ઇન્ડિ. પુ. ૧ હું પૃ. ૪૭૦)

પણ તે ધનનો બહુજ લાલચ હોવાથી તેનું " ધનનંદ " એવું નામ પડ્યું હતું. અને નંદ વંશના સર્વે રાજાઓમાં વધારેમાં વધારે તેના રાજ્ય અમલ ચાલેલ હોવાથી તેને " મહાનંદ " પણ કહેવા. તેમ તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર પણ બહુ વધારી દીધો હતો. તેમજ એટલું તો દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું કે, એમ કહેતી રહી ગઈ છે કે, તેણે દ્રવ્ય ખડકી ખડકીને સોનાનીજ નવ કુંગરીઓ (ચોતે નવમો નંદ હોવાથી નવ કુંગરીઓ) ઉભી કરવા ધારી હતી. પણ આઠ સંપૂર્ણ કરી ચક્રવેલ હતો, અને નવમી પુરી કરવાને ઘણો ઘણો પ્રયાસ કર્યા છતાં અધુરીજ રહી ગઈ હતી. જેમ તે બાહુબળમાં અદ્વિતીય હતો તેમ વિદ્યાભ્યાસંગી પણ બહુ જબરો હતો. તેના સમયમાં-અને એમ પણ કહી શકાય કે તેના રાજ્યાશ્રયેજ-પ્રખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ^{૨૫}જ તેનાજ સહાધ્યાયી પંડિત વરૂચિ તથા ખીજ સહાધ્યાયી મહાન અર્થશાસ્ત્રી ચાણક્ય ઉદે ડાટિલ્વ ઉદે વિષ્ણુચુમ-પોષાતા હતા. (આમાંના છેલ્લા પંડિત ચાણક્યનું એકદા રાજકુંવરોએ અપમાન કર્યું હોવાથી તેણે પાછળથી નંદના રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેની વિરૂદ્ધમાં પડ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પક્ષ લઈ, નંદવંશનો સમૂળગો નાશ કરવામાં અગ્રભાગ લગાવ્યો હતો.) અને જ્યારથી મહાવીર સંવત ૧૫૫ (ઇ. પુ. ૩૭૨)^{૨૬}માં નવમા નંદને મગધની ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી કાઢી^{૨૭} મૂક્યો ત્યારથી મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત તે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પહેલો^{૨૮} નામ ધારણ કરી મગધાધિપતિ તરીકે રાજગૃહ નગરે રાજ્યાસિદ્ધ થયો.

આ ઉપરથી સમજશે કે, મોટા અને નાના શિશુનાગવંશ એમ બંનેએ મળીને એકત્રિત ૩૩૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. (ઇ પૂ. ૭૦૫ થી ૩૭૨ સુધી) અને બંનેને જૂદા લેખીએ તો મોટા વંશનો અમલ ૨૨૭ વર્ષ, અને નાનાનો ૧૦૬ વર્ષ અમલ ચાલ્યો ગણાય.

૨૫-જ, વરૂચિ, પાણિનિ અને બ્યાડિ એ ત્રણે એકજ ગુરૂના શિષ્યો હતા. પાણિનિ મૂર્ખ હોવાથી એને કાંઈ આવડતુ નહોતું તેથી હીમાલય ઉપર જઈ તેણે તપ કર્યું. અને શંકર મહાદેવનું આરાધન કરી વરદાન મેળવી એ પ્રખર પંડિત થયો. ત્યાર પછી તેણે અષ્ટાધ્યાયી રચી કે જેના આગળ વરૂચિ આદિનાં વ્યાકરણ પણ નિસ્તેજ જણાવા લાગ્યાં. (મહાન સંપ્રતિ પૃ. ૫૧)

૨૬. આજ લેખમાં ઉપર જુઓ દીક્રા નં. ૧૧

૨૭. કેટલાકને મત એમ છે કે, ચંદ્રગુપ્ત તે નવમા નંદના ધણા પુત્રોમાંનો એક છે. જે તેમજ હોય તો, ખીજ હકીકત જે એમ નીકળે છે ચંદ્રગુપ્તે નવમા નંદને ઉઠાડી મૂક્યો, ને નંદ જ્યારે રથમાં બેસીને પોતાની રાણી, કુંવરી તથા રતનમણિ આદિ લઈને નગર બહાર નીકળતો હતો ત્યાં કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને જોઈ, મોહિત થઈ ગઈ અને તેથી નવમા નંદ પોતાની એ કુંવરીને ચંદ્રગુપ્તને આપી. રાજકુંવરી ચંદ્રગુપ્તના રથમાં ચડવા જતાં તેના નવ આરા સાજ રહી દશમે આરા ગુટ્યો તો આ હકીકત ખોટી ઠરે છે. વધારે મંભવ એ છે કે, નંદ અને ચંદ્રગુપ્ત પિતા પુત્ર નહીં પણ સસરા જમાજન હોવા જોઈએ.

૨૮. ચંદ્રગુપ્ત પહેલો તે મૌર્યવંશી સમ્રાટ અને ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત તે ચંદ્રગુપ્ત ખીન્ને કહેવાય છે. આ ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્તનું ખીન્નું નામ વિક્રમાદિત્ય હતુ. અને તેનાજ વખતમાં મહાકવિ કાલિદાસ તેની રાજસભાને ખીન્ન આડ રત્નો સાથે વિશ્લેષિત કરી ગયા હતા.

બને વંશના એકંદર અઢાર રાજઓ^{૨૯} થયા છે, અને જનેના છુટાછુટા ગણો તો પ્રત્યેકના નવ નવ થયા છે અને જેઓ માત્ર નામધારીજ રાજ થયા છે તેવા બાદ કરો તો ઇશજ^{૨૯} રાજઓ કહેવાય, અને મોટા શિશુનાગ વંશના બે નામધારી ગણઓનો એક અમલ ગણો તો, તથા નંદવંશના નંદ ત્રીજથી નંદ આઠમા સુધીનો ૫૫ એક અમલ ગણો તો પ્રજાએ એકંદર બાર રાજ્ય અમલ નિહાળ્યા ગણાય.

આ ઉપરથી ખીજું ૫૫ એક તત્ત્વ તારવી શકાય છે કે “નંદવંશ” તે ખરી રીતે જુદો વંશજ નથી, પણ યાનિની દષ્ટિથી તેમજ કુળની દષ્ટિથી તે ૫૫ શિશુનાગ વંશજ છે. છતાં જ્યારે ઇતિહાસકારોએ તેને “નંદવંશ” શિર્ષક તળે જુદાજ નામથી ઓળખાવ્યો છે. ત્યારે આપણે તે રીતે અનુસરતાં, તે વંશમાં કુલ નવ રાજ ગણવા પડે છે. તેમાંના પ્રથમ આઠ શુદ્ધ ક્ષત્રિય-ખીજ ક્ષત્રિય પુત્રો હતા અને નવમો મિશ્રિત-રક્ત-ખીજ હતો. તેમના વંશાનું રાજ્ય એકંદર ૧૦૧ વર્ષ ચાલ્યું છે. (ધ. પૂ. ૪૭૮ થી ઇ. પૂ. ૪૭૨ સુધી)

જોકે ઇતિહાસ લેખકોએ યોગ્ય^{૩૦} લખ્યું છે કે, નંદવંશ બરાબર એક મહીજ ચોથો છે પણ એમ દેખાય છે કે, કાળાશોક ઉર્ફે મહાપદ્મ ઉર્ફે બીજો નંદ જ્યાંસુધી ગાદી ઉપર હતો ત્યાં સુધી તો બધો રાજકારોમાર સુચવરિચત રીતે ચાલ્યો જતો હતો. ૫૫ તેનું મરણ મહાવીર સંવત ૧૦૦ (ઈ. પૂ. ૪૨૬) માં થતાં, અને નંદ બીજો ગાદીએ આવતાં સર્વજ્ઞ આખા સામ્રાજ્યમાં બખેડા, ટટા તથા શીસાદો થતા લાગ્યા હતા, અને ખરી રીતે બાર વરસ સુધી એટલે આઠમા નંદના મરણ બાદ નવમો નંદ ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી તો કોઈ જાણે રાજોજ ન હોય તેવી રિચતિજ લગભગ પ્રવર્તતી હતી એટલે ઇતિહાસકારોએ તો સાક્ષી પુરાવા કે લેખિત આધાર શોધવા માટે બહુ ઉઠાણમાં ઉતરવા ફરતા લખીજ વાળ્યું કે, નંદવંશ ૧૦૦ વરસ સુધી ચાલ્યો એટલે કે નંદ બીજા પછી જાણે નંદવંશનો અંત આવી ગયો હોય નહીં? અને “૧૦૦મા ૫૫”^{૩૦} એમ લખવાને બદલે “૧૦૦ વરસ સુધી” શબ્દો લખી વાળ્યા હોય. આમાં તેમનો કોઈ દોષ નથી, પણ પૂર્વે આપણા સમસ્ત ભારત વર્ષમાં રાજ્યનો ઇતિહાસ હાલની માફક સાચવી રાખવાની પદ્ધતિ નહોતી જે કોઈક રીવાજ^{૩૧} હતો, તે જૈન પુસ્તકોમાં મહાવીર સવતનો આધાર લઈને કામ લેતા. બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં બૌદ્ધ નિર્વાણની સાલનો આધાર લેતા, ને પુરાણ વાળાઓ લૌકિક કે મુખિષિ કે કળિયુગના સંવતનો આધાર લેતા. પણ આ ત્રણે સંપ્રદાયના પુસ્તકો અમુક

૨૯. પુરાણમાં જૈન પુસ્તકોમાં તથા અન્ય પુસ્તકોમાં જે જુદી જુદી સંખ્યાઓ વાંચવામાં આવે છે. તેનો સમજા બુદ્ધાસો આ એક પારિઆઈમાં આવી જાય છે.

૨૯-અ. જૈન પુસ્તકોમાં ૬૪ રાજ થયાનું લખેલું છે.

૩૦. Till 100 th year ને બદલે Till 100 year શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો લાગે છે અથવા for 100 years લખાયું હશે એમ દેખાય છે. જેવી રીતે ૧૫૫ વર્ષનો ઉપયોગ, વંશના નાશની સાલ માટે વપરાયો છે તેમાં (નીચે ટીકા નં. ૩૫જુઓ)

૩૧. આ કથનની સાબીતિ માટે જુઓ પદ્મ્યુત મહારાજ અશોકનો મારો લેખ પૂ. ૧ થી ૩.

અમુક રીતે ખામી ભરેલાં માલૂમ પડવાથી-જોકે ખામી વાળાં પશુ નથીજ, પણ તેમાંય પહેલાં જૈન લોકોએ રબેજ અમારાં પુસ્તકો ચોરાઈ ગયે કે અમારા શાસ્ત્રોની અવદશા થઈ ગયે તો ! એવી ને એવી ખીકમાં, હંકોરમાં સડવાળ દીધાં. ખીજાં બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં ઉત્તર હિંદના મહાવંશને માનનારા, બુદ્ધના પરિનિર્વાણ (સ્વર્ગ=death) થી બૌદ્ધ સંવત ગણતા હતા, જ્યારે દક્ષિણ હિંદના દીપ વંશને^{૩૨} માનનારા હોય બુદ્ધના નિર્વાણથી (જ્ઞાન પ્રાપ્તિ=attainment of supreme knowledge) થી બૌદ્ધ સંવત ગણતા હતા. એટલે બન્ને કહેવાય બૌદ્ધ ધર્મી છતાં બન્નેની માન્યતામાં બાવીસ વર્ષનો અંતર રહેતો જેથી ચોક્કસ અનુમાન તારવી શકાતું નહોતું. ત્રીજાં પૌરાણિક મતે કળિયુગનો કે યુધિષ્ઠિર સંવતનો પણ કાળ ચોક્કસ કરી શકાતો નહોતો-એટલેજ, તેમજ પૌરુષ્ય આપણી પદ્ધતિ, હાલની પાશ્ચાત્ય પ્રાયોગ શોધખોળની પદ્ધતિ કરતાં ન્યાયી હોવાથી, તે એક ખીજાને બેસતી ચર્ચ પડી નહીં. વળી, હાલના પુરાતત્વ શોધકોએ, આ બધી કડાકુટમાં નહીં ઉતરતાં, આપણા ભારતીય ઇતિહાસના સર્વ બનાવોને, એક લાકડીએ હાંકી ઇસ્વીસનની સાલ આપીને, વિશુદ્ધિત કરવા ધાયું. તેમના ઇતિહાસને પણ આપણા જેવીજ કેટલીક મુશ્કેલીઓ તો હતીજ. છતાં “આપણું તે સારું” તેવા માનવ જનતાનો રિવાજ, તે પ્રકૃતિ જન્ય નિયમને અવલંબીને તેમજ તેઓ પરિશ્રમી, ખંતવાળા અને દુર્ધટ કાર્યો હોય તો પણ તેના તાજ કાઢવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી, જેમ તેમ કરીને તેઓએ બધાને ઇસ્વીસનની સાલ ગોઠવી અ પી પણ તેમણે જે મધ્યબિંદુ લેખીને આગળ વધવાનું કરાવ્યું છે તેના, જો કે સંવતના આંકડામાં ભૂલ ન હતી. પણ તે સંવતની સાથે, જે ખીના^{૩૩} બન્ધાનું આરોપણ કર્યું તે ભૂલ ભરેલું હોયને, ‘a single fault turns into two’ તે ન્યાયે બધેબધે ભૂલોજ રહી ગઈ અને ભૂલ તે ભૂલજ. કાંઈ અંસત્ય હોય તે કાંઈ કાળે સત્ય થઈ શકે ખરું ? એટલે તેમને પણ મડખડ ને ગોટાળો જ દેખાવા લાગ્યો. પછી કુંકામા કુંકો તેમને માટે એકજ માર્ગ રહ્યો કે “ભારતીય સમ્રાટના ઐતિહાસિક પુસ્તકો ખામીવાળાંજ છે” એમ બાપે કાર કરી દુનિયાને જણાવવું. અને તે પ્રમાણે હિંદની ઐતિહાસિક ઇમારતનું અચુતર = શ્રીમ = ગોઠવાઈ ઉભું થઈ ગયું. નહવંશનો અંત (મહાવીર સંવત) મ. સ. ૧૫૫ માં (ઈ પૂ. ૩૭૨)^{૩૪} આવ્યો છે. તેને બદલે જૈન મથોમાં એમ લખ્યું છે કે “નંદ વંશ ૧૫૫^{૩૫} વર્ષ ચાલ્યો.” ખરી રીતે ૧૫૫ માં^{૩૬} વર્ષ સુધી ચાલ્યો છે એવા જે સ્પષ્ટ સંજ્ઞો હોત તો આપણી મુંઝવણ સર્વાંશે નહીં તો, થોડે ઘણે અર્થે આપ મેળેજ સમાપ્ત જાત.

૩૨. જુઓ “પદ્મ્યુત મહારાજ અશોક” વાળો લેખ પૃ ૪,-

૩૩. જુઓ “પદ્મ્યુત મહારાજ અશોક” નો લેખ પૃ ૯ તથા વિભાગ ત્રીજો પારિમાદ ૧૪ અને ૩૧)

૩૪ જુઓ હેમચંદ્રાચાર્યનું પરિચિદ પ ૫

૩૫ For 155 years ને બદલે till 155th year એવા સંજ્ઞો જોઈએ.

૩૬. શિશુનામગણે પોતાનો ઇતિહાસ લખવામા મહાવીર સંવતનો ઉપયોગ કર્યો લાગે છે એટલે દેખાય છે કે; તેઓ જૈન ધર્માનુયાયીઓજ મુખ્ય ભાગે હતા. તેને હાથીગુદાના લેખથી ટેકા મળે છે. તથા જુઓ નીચે રીકા નં. ૪૫ થી ૪૮ તથા લેખનો છેલ્લો પારિમાદ.

પુરાણની હકીકત તપાસતાં, અને આપણે ઉપર પ્રમાણે જે સાર તારવી શક્યો છે તેની સાથે સરંખાવતાં પણ, તે હકીકતને મજબૂતી ન મળે છે. અલગત ઢેકઢેકાણે કાંઈક સુધારો વધારો તો કરવોજ પડે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે^{૩૭} વખાણ છે:—

(૧) દશરક	૨૪, ૨૫ કે ૩૫ વર્ષ	} આ બધી હકીકત, ઉપરકે દર્શાવે બહુજ ખાતરીવાળી અને શકાશીલ દેખાય છે. પણ વિશેષ શોધતાં, તે બધી સાચ અને વારત-વિકળ છે માત્ર લેખકો, પોતાની ગત્તીથી કયાંક કયાંક દોષ ઉમેરતા ગયા છે. તે નીચે પ્રમાણે સુધારી શકાય
(૨) ઉદયન	૨૩ વર્ષ; ભુદ્ધિ નિર્વાણ પછી ૪૮ વર્ષ	
(૩) નંદીવર્દન	૪૦, ૪૨	
(૪) મહાનંદિન	૪૩	
(૫) મહાપદ્મ	૨૮, ૩, ૧૮ વર્ષ	
(૬) તેના આઠ પુત્રો	૧૨ વર્ષ,	

ઉપર (૧) માં ૨૫ વર્ષ છે, તેની સાથે (૨) માં “ભુદ્ધિ નિર્વાણ પછી” એવાં જે શબ્દો છે તે ત્યાંથી ઉપાડી લેખને, તેની સાથે જોડીને વાંચવા, એટલે કે “૨૫ વર્ષ, ભુદ્ધિ નિર્વાણ પછી” આમ વાક્ય જોડાયે. તેની મતલબ એ છે કે, દશરક ઉર્ફે અગત્ય થતું ઉર્ફે કુલિકના રાજ્યનો અંત ઈ. પૂ. ૫૨૦-૨૫ = ઇ. પૂ. ૭૫-૪૩૮ માં આવ્યો છે, તેનું મરણ ઇ. પૂ. ૪૭૪ માં થયું છે (૨) માં “૪૮ વર્ષ ભુદ્ધિ નિર્વાણ પછી” શબ્દો લખ્યા છે તેમાંથી “ભુદ્ધિ નિર્વાણ પછી” એટલા શબ્દો નં. ૧ માં ખેંચાઈ ગયા, એટલે બાકી રહ્યા “૪૮ વર્ષ” તેનો અર્થ એમ છે કે, દશરકનું^{૩૮} અને ઉદયનનું એમ બન્નેનું મળીને, ૪૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય ચાલ્યું છે. (૩૨ કુલિક + ૧૬ ઉદયન). (૩) નંદી વર્દનનું ૪૦-૪૨ વર્ષ, એમ જે લખાયું છે, તેનો અર્થ એમ છે કે, નંદીવર્દને ઉર્ફે નામસેને (જુઓ વંશાવળી આક દશમો, પૃ. ૧ હું) ૪૦ વર્ષ સુધી (તેમાં પોતાનાં ૨૪ + ૨ વર્ષ અનુકૂલ અને મુદનાં + ઉદયનના સમયનાં ૧૪ વર્ષ મળતાં = ૪૦) અથવા ૪૨ વર્ષ સુધી (ઉદયનના ૧૪ વર્ષને બદલે સોળે મોળ વર્ષ મળવાં પડશે) સત્તા ભોગવી છે નહીં કે રાજ્ય પદે રહીને રાજ્ય અમલ પોતાના નામે ચલાવ્યો છે. (૪) મહાનંદિન, ૪૩ વરસ છે તે તો મરાબર ૪૦ છે. માત્ર એટલો ફેર કરવાનો છે, કે તેને મહાપદ્મની પહેલાં પ્રકરણ છે તેને બદલે મહાપદ્મની પછી મૂકવો જોઈએ (૫) મહાપદ્મનાં ૨૮ વરસ છે તે પણ મરાબર છે. પણ ૮૮ વર્ષ જે લખ્યા છે. તેનો ખાવાર્થ એમ ગણવી શકાય છે કે (જ) કા, તે, હસ્તદોષનું પરિણામ દોષ, અને ૨૮ ને બદલે ૮૮

૩૭. જુઓ કેમ્બ્રિજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૧ હું ૩. ૩૧૨

૩૮. જુઓ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી ૧૯૧૪ પૃ. ૧૭૨ ફુટનોટ ૮૯.

૩૯. પુરાણમાં કુલિકની જગ્યાએ દશરક લખ્યું છે, એટલે તે તેનું ખીનું નામ હતું એમ અનુમાન એવી શકાય છે. બાકી જોઈ કે બૌદ્ધ પુસ્તકમાં તેનું નામ કયાંય માલમ પડતું નથી.

૪૦. જુઓ વંશાવળી.

લખાયા હોય, કારણ કે, નહીં તો એક પુરુષનો રાજ્ય અમલ હજી કોઈ ઇતિહાસમાં એવડા લાંબા કાળ સુધીનો નોંધાયો નથી. તેમ આ સમયમાં એવડાં લાંબાં આયુષ્ય ૪૧ મનુષ્યને સંભવી શકતાં નથી. અથવા (૬) નવમા નંદ પહેલાં, આઠ નંદ થઈ ગયા હોયજ એટલું તો ચેક્કસ, અને આખા નંદવંશનો રાજ્ય અમલ જે મો વર્ષનો ચાલ્યો છે એમ ગણાતું આપ્યું છે, તેમાથી આઠ નંદના રાજ્ય અમલનાં ૧૨ વર્ષ ૪૨ બાદ કરતાં બાકી જે રજાં તે નવમા નંદના રાજ્ય કાળના (૧૦૦-૧૨) એમ ગણીને ૮૮ લખી વાંચ્ય હોય; (૬) “તેના આઠ પુત્રો ૧૨ વર્ષ” આમ જે લખાય છે તેનો ખુલાસો એમ છે કે, પ્રથમ તો નવમા નંદને બાદ કરીને, બાકીના આઠ નંદ રજા તો તે ૧૪ પુત્રો; એમ કરાવી દીધું અને મૂળ નંદને (એટલે બાપને) પહેલાં મૂકીને આઠ પુત્રોજ તેની પછી માદોએ આવનાર છે એમ સમજી, બાપને દ્વિત્વે ૮૮ વર્ષ અને પુત્રોને દ્વિત્વે ૧૨ વર્ષ મૂકી બરાબર સો વર્ષનો આંક પૂરા કરી દીધો; પણ વારત્તવિક રીતે, છ પુત્રોનો તે આંક ભેદાયે, અને તે છએ, મહાપદ્મ ઉર્ફે કાળાશોકનાજ પુત્રો છે; અને બાર વગસ તે, એક સદીમાંથી ૮૮ ૪૩ વરસ બાદ કરીને બાકી જે બાર રજાં તે તેમના રાજ્ય અમલના કરાવી દીધાં છે.

ગમે તેમ, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, પુરાણમાંની હકીકતને પણ કાષ્ઠક મોં માધું તો છેજ. તાંદ્રા ગપ ગોળા રૂપે તો નથીજ. એટલે હવે આખા શિશુનાગની ૪૪ વંશાવળી તેના શુદ્ધ રાશિમાં ગોઠવીને નીચે પ્રમાણે લખી ચકાવ્ય છે.

૪૧. ૮૮ વર્ષનો રાજ્યકાળ હોય અને રાજ્યાભિષેક સમયે ૧૫-૧૬ ની ઉંમર હોય એટલે આયુષ્ય $૮૮+૧૬=૧૦૪$ વર્ષનું મણાય તેવાં મનુષ્યને કે તે કાળે ૧૧૦ વર્ષનાં આયુષ્યનાં પણ નોંધાયાં છે, ભલે અપવાદ તરીકે હશે છતાં ચતુર્થે છેલ્લું અનુમાન વધારે ખર્ચે લાગે છે.

૪૨. જુઓ ખુલાસો આંક ૬ માં (જે લીટી મૂકીને) ટીકા નં. ૪૩ તથા ઉપરની ટીકા નં. ૨૩.

૪૩. ઉપર જુઓ ટીકા ૪૨ વાળું લખાયું.

૪૪. “પાછું” સાહેબ કૃત વંશાવળીના પ્રસ્તાવમાં ૫. ૬૮ માં આવી સામવારી નીચે પ્રમાણે આપી છે.

શિશુનાગ	૪૦	}	૧૩૬ વર્ષ સરખાવો કુટનોટ ૩
કાકવર્ણ	૩૬		
ક્ષેમવર્દન	૨૦		
સુત્રોજસ	૨૦		
બિબીસાર	૨૮	}	૧૧૧.
અભાતરાત્ર	૨૫		
દશરક	૨૫		
ઉદયન	૩૨		
નદિવર્દન	૪૦	}	૮૩
મહાનંદી	૪૩		

૩૩૦ વર્ષ

ને કે ઉપરનો સરવાળો ૩૩૦ વર્ષ થાય છે છતાં મંથકારે લખ્યું છે કે, એકંદરે વર્ષ ૩૧૦ અથવા વધારે માફ એમ મણાય કે ૧૬૮ વર્ષ આખો વંશ ચાલ્યો છે.

	ધ. પ.	થી	ધ. પ.	વર્ષ	
(૧) શિશુનામ	૭૦૫		૬૬૫	૪૦	} મોટા શિશુનામ વંશ વર્ષ ૨૨૨૭
(૨) કાકવર્ણ	૬૬૫		૬૩૯	૨૬	
(૩) ક્ષેમવર્દન	૬૩૯		૬૦૩	૩૬	
(૪) પ્રસેનજીત	૬૦૩		૫૮૦	૨૩-૪	
(૫) ત્રિવેન્દ્ર ઉર્ફે	૫૮૦		૫૨૮	૫૨	} મોટા શિશુ નામ- વંશ જુઓ પાછળ પાનું ૬
(૬) કુલિક ઉર્ફે	૫૨૮		૪૯૬	૨૨	
(૭) ઉદયન ઉર્ફે					
(૮) અનુરૂદ્ધ અને મુંદ	૪૯૬		૪૮૦	૧૬	
(૯) નંદિવર્દન	૪૮૦		૪૩૮	૨	} નોનો શિશુનામ વંશ અથવા નોનવ વંશ અથવા નંદવંશ = ૧૬ વર્ષ
(૧૦) મહાપદ્મ ઉર્ફે	૪૩૮		૪૫૪	૨૪	
(૧૧) નંદ ત્રીભુવ	૪૫૪		૪૨૬	૨૮	
(૧૨) મહાનંદ ઉર્ફે	૪૨૬		૪૧૪	૧૨	
નંદ નવમે	૪૧૪		૩૫૨	૪૨	આનો શિશુનામ વંશ ૨૨૭ x ૧૦૬ = ૩૩૩ વર્ષ જુઓ પાછળ પાનું ૬

શિશુનામ વંશના રાજાઓ પૈકી નં. ૫ થી ૬૬ હેઠળના રાજા નવમા નંદ સુધી સર્વે જૈન ધર્મના આજ્ઞાપાતળા અનુયાયીઓ હતાજ. એ લુંજ નદી પશુ તેમના અમાત્યો અને મુખ્ય મુખ્ય સામંતો પશુ જૈન ધર્મીઓજ હતા જૈન આચાર્ય મહાન રચૂળી ભદ્રજી જે થઇ ગયા છે તે સંસ્કારમાં ભલે જ્ઞાતિએ નાગર ગૃહસ્થ હતા, છતાં તેમના કુટુંબમાં જૈન ધર્મજ પળાવેા આવેા છે. તેમજ, તેમના નાના ભાઇ શ્રીયજ્ઞજે તેમની સાતે ગહેનોએ ૪૬ જૈનદિક્ષા લીધી છે. આ શ્રીયજ્ઞજે તથા તેમના પિતાજી શક્રાણજીએ ૪૭ નવમા નંદના અમાત્ય પદે-મુખ્ય સચીવ પદે રહી રાજ્યના ઝારવને શાભાવ્યું છે. એટલુંજ નહીં, પણ તેમનું પ્રધાનવડું ઠેઠ નંદ પહેલાય વંશપર પરા ૪૮ આશ્વું આવ્યું હતું.

શ્રીવ વર્ગની ક્ષમા યાત્રી વિનંતું છું.

ત્રિભુવનદાસ લહેરયંદ શાહ.

૪૫. કેટલાક ઇતિહાસકારો અને પ્રાચીન તત્ત્વશાષ્ટ્રજ્ઞો એવું મંતવ્ય છે કે "વર્દન" અત્યાસર હોય તો સ્વનિય જાતિ સૂચક તે શબ્દ નથી પણ વેશ્ય હોય. (જેમ કે. હર્ષવર્દન સમ્રાટ કનોજપતિ) આ માન્યતા જૂલ લારેલી છે એમ આ ઉપરથી સામીત થાય છે.

૪૫ અ. જુઓ ઉપર ટીકા નં. ૪૫

૪૬. તે બે ભાષાઓ અને સાત ગહેનો હતાં. બે ભાષાઓમાં મોટા રચૂળીભદ્રજી હતા. અને નાના શ્રીયજ્ઞ; સાત ગહેનો યક્ષા, યક્ષદિત્તા, જૂતા, જૂતદિત્તા, એજુ, વેજુ, અને રેજુ:—આ નવે ભાંડરોએ જૈન દીક્ષા લીધી હતી.

૪૭. પુરાણમાં ક્યાક તેમજ અગ્નિ લેખકોએ, શક્રાણને ગદ્યે "શક્રદાર" શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૪૮. તેમનો મજા પુરૂષ-કેવલક, તે નંદ પહેલાનો મુખ્ય સચીવ હતો. ત્યારથી તેમના વંશમાં સચીવ પદું આશ્વું આવે છે. ને ઠેઠ નવમા નંદના રાજ્ય અમલ સુધી.

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિયાદ

મહામહોપાધ્યાય રાયબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનું

ભાષણ

ચિત્તોડના કિલ્લાપર ગુજરાતના સોલંકી

રાજાઓનો અધિકાર

ચિત્તોડના કિલ્લામાંથી ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાલના બે શિક્ષા-
લેખો મળ્યા છે તેમાંનો એક વિક્રમ સંવત ૧૨૦૭ નો છે, અને તેમાં
સપાહલક્ષ (અજમેર રાજ્ય)ના રાજા આનાક (આના, અણોરાજ)ને જીતીને
કુમારપાલ ચિત્તોડની શેલા જોવા સાફ ત્યાં આગ્યો અને ત્યાંના શિવમંદિરને
એક ગામ લેટ કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે^૧ આ લેખ નાનો છે અને ૨૮ પંક્તિઓમાં
લખાએલો છે, ખીજો મોટો શિલાલેખ જે ત્યાંથી મળે મળ્યો, જે હમણાં
ઉદેપુરમાં વિક્ટોરિયા હાલ નામના સંચાલકમાં સુરક્ષિત છે, તેના મધ્યનો
કેટલોક ભાગ ઘસારાઈ ગયો છે તો પણ વિશેષ અંશ સુરક્ષિત છે. આ લેખમાં
સંવત આપેલો નથી તો પણ એમાં સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અપુત્ર હોવાથી
સોમનાથ ગયો અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે શિવની પ્રાર્થના કરી તે પરથી સોમનાથે
કહ્યું કે તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે નહિ અને તારા પછી કુમારપાલ ગુજરાતનો સ્વામી
થશે વગેરે વર્ણન છે, અને કુમારપાલની તરફથી ચિત્તોડમાં જે શાસક (સૂબો)
રહેતો હતો તેનું વર્ણન છે.^૨ આ શિલાલેખથી નિશ્ચય થાય છે કે ચિત્તોડનો
પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો, અને ત્યાં તેનો સૂબો પણ
રહેતો હતો.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં પણ લખ્યું છે કે ‘કૃતસ ચક્રવર્તી રાજા કુમાર
પાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ કુમારને સાતસો^૩ ગામવાળો ચિત્રકૂટ
(ચિત્તોડ)નો પટ્ટો આપ્યો હતો. તેના વંશજો કુંભાર હોવાથી શરમાતા હતા
અને હજી સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’^૪ આ કથન પણ તે કિલ્લા પર કુમાર-
પાલનો અધિકાર હોવાની સાક્ષી આપે છે.

૧ અંપિમાશિયા ઇડિકા, વૉલ્યુમ ૨, પૃ ૪૨૨-૨૪

૨ આ શિલાલેખ હજી સુધી પ્રકાશિત થયો નથી

૩ આ સખ્યામાં અતિશયોક્તિ હોય એ સભવ છે.

૪ પ્રબંધચિંતામણિ, પૃ ૧૯૯ (મુખર્જીનું સરકરણ)

હવે એ નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કુમારપાતાના અધિકારમાં ઠેવી રીતે આવ્યો. ‘કુમારપાલચરિત’, ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં કહીં પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કયા સોલંકી રાજાએ ઠેવી પાસેથી અને કયાએ લીધો. આ વિષય સમસ્યાનો ખુલાસો કરવો કઠિન છે તો પણ મેવાડ (ઉદેપુર રાજ્ય), મારવાડ (જેધપુર રાજ્ય) તથા આણના શિલાલેખો તથા જિનપ્રભસૂરિ રચિત ‘તીર્થકલા’થી કાંઈક સહાયતા મળી શકે છે.

ઉદેપુર રાજ્યના ચીરવા ગામના વિષ્ણુમંદિરમાં મેવાડના શુદ્ધિસવંશી રાજા સમરસિંહના રાજ્ય સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૦ કાર્તિક સુદિ ૧ નો શિલાલેખ છે. જેમાં મેવાડની જૂની રાજધાની નાગદા (નાગદ્રહ) અને ચિત્તોડના તાલરક્ષો (ફેજહારો)ના વંશનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં ચિત્તોડના ફેજહાર મહનના સંબંધમાં લખ્યું છે કે ‘રત્નનો નાનો લાઇ નિખાપી મહન થયો. તેણે રાજા સમરસિંહની કૃપાથી ચિત્તોડની વંશપરંપરાગત તલારતા (ફેજહારી) પ્રાપ્ત કરી, અને તે શ્રી ભોજરાજના બનાવેલા ત્રિભુવનનારાયણ નામના મંદિરમાં પોતાના કલ્યાણ સારૂ સદા શિવની પૂજા કરતો હતો.’^૧

આ લેખ પરથી અનુમાન થાય છે કે માળવાના પરમારવંશી રાજા ભોજે ચિત્તોડના કિલ્લામાં ત્રિભુવનનારાયણ નામનું શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્રિભુવનનારાયણ તે રાજાનું ઉપનામ^૨ હતું તેથી તે મંદિરનું નામ ત્રિભુવનનારાયણ રાખવામાં આવ્યું હશે.

ચિત્તોડના કિલ્લાના રામપોળ દરવાજા પાસેથી મેવાડના રાજા સમરસિંહના સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૮ માધ સુદિ ૧૦ નો એક શિલાલેખ મને મળ્યો.

૧. એ ભોજરાજ. માળવાનો પરમાર રાજા હતો.

૨ રાનાનુજોસ્તિ રુચિરાચાર. પ્રહ્યાત ધીર સુવિચાર: ।

મદન: પ્રસન્નવદન: સતતં કૃતદુષ્ટજનકદન: ॥ ૨૭ ॥....”

શ્રી ચિત્રકૂટદુર્ગે તલારતાં ય: પિતૃક્રમાયાતાં ।

શ્રીસમરસિંહરાજપ્રસાદત: પ્રાપ: નિઃપાપ: ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભોજરાજરચિતત્રિભુવનનારાયણાલ્યદેવગૃહે ।

યો વિરચયતિસ્મૃ સદા શિવપરિચર્યો સ્વશિવલિપ્સુ: ॥ ૩૧ ॥

(ચીરવાના યૂજ લેખથી.)

૩ ભોજના ઉપનામ ‘ત્રિભુવનનારાયણ’ માટે જુઓ—‘નાગરી પ્રત્યાગ્લિ પત્રિકા’ (સંવત્ ૧૯૭૬) પૃ ૧-૧૮ મા પ્રકાશિત ‘પરમાર રાજા ભોજ કા ઉપનામ ત્રિભુવનનારાયણ’ નામનો મારો લખેલો નિબંધ

તેથી જણાય છે કે 'પ્રતિહારવંશી મહારાવત પોતાના પુત્ર ધારસિંહે શ્રી ભોજસ્વામિ દેવજગતીમા (રાજા ભોજના બનાવેલા મંદિરમાં) પ્રશસ્તિપટ્ટિકા સંહિત....કરાવ્યું.^૧'

ઉપરના બંને શિલાલેખોથી જણાય છે કે રાજા ભોજે ચિત્તોડમાં એક મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું.

હવે એ વાતનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે માળવાના રાજા ભોજે ચિત્તોડમાં શિવમંદિર બનાવ્યું તેનું કારણ શું? આ પ્રશ્નનું કાંઈક સમાધાન મારવાડના હરિતકુડી (હથુડી) ગામથી મળેલા રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) રાજા ધવલ અને તેના પુત્ર બાલપ્રસાદના સમયના વિ સંવત ૧૦૫૩ માધ સુદિ ૧૩ ના શિલાલેખથી થઈ શકે છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'જ્યારે રાજા મુંજે^૨ મેદપાટ (મેવાડ)ના મહારૂપી આઘાટ (આહાડ-મેવાડની પ્રાચીન રાજધાની) નગરને નષ્ટ કર્યું ત્યારે ધવલે મેવાડના સૈન્યની રક્ષા કરી હતી.^૩

આ કથનથી અનુમાન થઈ શકે છે કે માળવાના રાજા મુંજે મેવાડ પર ચઢાઈ કરીને આહાડનગર નષ્ટ કર્યું તે સમયે ચિત્તોડનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો માળવાથી જોડાયેલો પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમા જોડી દીધો હશે, તેથી રાજા ભોજ કોઈ કોઈ વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હશે અને તેથી તેણે ત્યાં શિવમંદિર બંધાવ્યું હશે.

આ અનુમાનની પુષ્ટિ આણુ પરના વિમળશાહના જૈન મંદિરના છબ્બોદારની વિ સંવત ૧૩૭૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૯ ની પ્રશસ્તિ તથા જિનપ્રભસૂરિ રચિત 'તીર્થકલ્પ'થી થાય છે

પ્રશસ્તિમા લખ્યું છે કે 'ચદ્રાવતી નગરીનો રાજા ધંધુ (ધંધુક) વીરામાં અગ્રણી હતો. જ્યારે તેણે રાજા ભીમદેવની સેવા સ્વીકાર ન કરી ત્યારે ભીમદેવ તેના ઉપર નાખુશ થયો, તેથી તે મનસ્વી (ધંધુક) ધારાના રાજા

૧ આ શિલાલેખ ઉદેપુરના વિકટોરિયા હોલમા સુરક્ષિત છે

૨ મુજ માળવાના પરમાર રાજા ભોજના પિતા સિંધુરાજ (સિંધુન) નો મોટો ભાઈ હતો અને તેનું ઉપનામ 'વાક્યતિકાજ' હતું

૩ મક્ત્વાઘાટ ઘટામિઃ પ્રકુટમિવ મદં મેદપાટે મટાના

જન્યે રાજન્યજન્યે જનયતિ જનતાજં (૨) રણં મુંજરાજે ।

શ્રી માળે પ્રણેત્રે હરિણે ઇવ મિયા ગૂર્જરેશે વિનષ્ટે

તત્સૈન્યાના સ (શ) રણ્યો હરિરિવ શરણે યઃ સુરાણાં વમૂવ ॥ ૧૦ ॥

અંપિઆદિયા ઇંડિકા, વૉલ્યમ ૧૦, પૃ ૧૨-૨૧

લોજની પાસે ચાલ્યો ગયો, તેથી રાજા બીમે પ્રાગ્વાટ (પોરવાળ) વંશી મંત્રી વિમલને અર્ધુદ (આણુ) નો દંડપતિ (સેનાપતિ, મુખો) બનાવ્યો. તેણે વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં આણુના શિખર પર આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.^૧

એ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરનાર જિનપ્રભસૂરિ પોતાના ' તીર્થકલ્પ ' માં લખે છે કે ' જ્યારે શુભરેશ્વર (બીમદેવ) રાજાના ધાંધુક (રાજા ધંધુક) ઉપર ક્રોધાયમાન થયો ત્યારે ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો અને ધંધુકને ચિત્તોડ (ચિત્તોડ) થી લાવીને તેની આજ્ઞાથી વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં ભારે ખર્ચથી વિમલવસતી નામનું (આદિનાથનું) મંદિર કરાવ્યું.^૨

ઉપરનાં બંને પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં એવું કહી શકાય, કે શુભરાતના સોલઠી રાજા બીમદેવ (પ્રથમ) ની સાથે વિરોધ થવાથી આણુનો પરમાર રાજા ધંધુક, માળવાના પરમારવંશી રાજા લોજની પાસે—જે તે વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હતો—ચાલ્યો ગયો. વિમલ તેને સમજાવીને ચિત્તોડથી પાછો લાવ્યો અને બીમદેવની સેવાનો સ્વીકાર કરાવ્યા પછી તેની આજ્ઞાથી આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. આથી એ પશુ સાબિત થાય છે કે તે વખતે ચિત્તોડનો કિલ્લો રાજા લોજની પાસે હતો.

૧ તત્કુલકમલમરાલઃ કાલઃ પ્રત્યર્થિમંડલોકાનાં ।

ચંદ્રાવતીપુરીશઃ સમજનિ ધીરામણી ધંધુઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીમીમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેયામલમ્ય (') માનઃ કિલ ધંધુરાજઃ ।

નરેશરોપાદ્ય તતો મનસ્વી ધારાધિર્ધ મોજનૃપં પ્રપેદે ॥ ૬ ॥

ગ્રાગ્વાટર્વશામરણં વમૂવ રત્નપ્રધાનં વિમલાભિધાનઃ । ॥ ૭ ॥

તતશ્ચ ભીમેન નરાધિપેન પ્રતાપવહ્નિર્વિમલો મહામર્તઃ ।

ફૂતોર્બુદે દંડપતિઃ સતાં પ્રિયો પ્રિયંવદો નંદતુ જૈનશાસને ॥ ૮ ॥

શ્રીવિક્રમાદિત્યનૃપાહ્વાતીતેષાશીતિયાતે શરદાં સહસ્રે ।

શ્રીઆદિદેવં શિખરેર્બુદસ્ય નિવેશિતં શ્રીવિમલેન વદે ॥ ૧૧ ॥

આણુની પ્રશસ્તિ—અપ્રકાશિત.

૨ રાજાનકશ્રીધાંધુકે ક્રુદ્ધં શ્રીગુર્જરેશ્વરં ।

પ્રસાય મક્ત્યા તં ચિત્રકૂટાદાનીય તદ્વિરા ॥ ૩૯ ॥

વૈરુમે વસુવસ્ત્રાશ । ૧૦૮૮ મિતેન્દ્રે મૂરૈરૈવ્યયાત ।

સત્રાસાદં સ વિમલવસત્યાહં વ્યાધાપયત્ ॥ ૪૦ ॥

' તીર્થકલ્પ ' નો ' અર્ધુદકલ્પ '

હવે એ જાણવાની જરૂર છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો માળવાના પરમારો પાસેથી ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ગુજરાત અને માળવાથી મળેલા શિલાલેખોથી જણાય છે કે ‘જ્યારે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) સોમેશ્વર (સોમનાથ)ની યાત્રાએ ગયો હતો, તે સમયે માલવ દેશનો રાજા નરવર્મા^૧ ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો. મંત્રી સાંતુએ તેને પૂછ્યું કે આપ શી રીતે પાછા જઈ શકો? એના ઉત્તરમાં રાજાએ કહ્યું જો તમે તમારા સ્વામીની સોમેશ્વરની યાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો જઈ. આ વચન સાંભળી મંત્રીએ તે રાજાના પગ ધોયા અને પોતાના સ્વામીની સોમેશ્વર યાત્રાનું પુણ્ય હાથમાં જળ લઈ તેના હાથમાં અર્પણ કર્યું અને માળવાના રાજાને ગુજરાતથી પાછો વાળ્યો. જ્યારે આ વાતની ખબર રાજાને મળી ત્યારે તે પોતાના મંત્રી પર હુલ્લ થયો. મંત્રીએ કહ્યું હે સ્વામિન્ ! મારું આપણું આપનું પુણ્ય ખીજાને મળતું હોય તો હું તે રાજાનું તથા ખીજા પુણ્યવાન પુરોહીનું પુણ્ય આપને અર્પણ કરું છું. શત્રુના સૈન્યને આપણા દેશમાં આવતું રોકીને કોઈ પણ ઉપાયથી દેશની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ ઉત્તરથી રાજા પ્રસન્ન થયો, પણ માલવપતિ પર ક્રોધ કરી સહસ્રલિંગ ધર્મસ્થાનનું ચાલી રહેલું કામ શીઘ્ર પૂર્ણ કરાવી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી દીધી.

૧. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરનાર માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે (પૃ. ૧૪૨-૪૩) તે સ્વીકાર કરી શકાય નહિ, કારણ કે જો પર લખેલી માળવાના રાજાની ચઢાઈનો ખદ્દો લેવા સાડે સિદ્ધરાજે માળવા પર ચઢાઈ કરી અને ૧૨ વર્ષ લડ્યા પછી તે દેશને જીતી લીધો હતો એવું જિનમેઘનગણિના ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, જયસિંહસરિચિત ‘કુમારપાલ ચરિત’, ચારિત્રસુદરગણિકૃત ‘કુમારપાલચરિત’, મેરુતુગ-પ્રણીત ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ તથા રાજશેખરના ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ’થી સ્પષ્ટ થાય છે. યશોવર્મા નરવર્માનો પુત્ર હતો અને નરવર્માનું મૃત્યુ વિ. સંવત્ ૧૧૯૦ કાર્તિક સુદ ૮ ને દિવસે થયું ત્યારે યશોવર્મા માળવાનો રાજા થયો. સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)નો દેહાવસાન વિ. સં. ૧૧૯૯માં થયો, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે યશોવર્માના રાજ્યાભિષેક થયા પછી સિદ્ધરાજ ૧૨ વર્ષ સૂધી તો જીવતો પણ રહ્યો ન હતો. ઉલ્લેખથી મળેલા સિદ્ધરાજના વિ. સંવત્ ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ના શિલાલેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયસિંહે માળવાના રાજા યશોવર્મા પાસેથી માળવદેશ જીત્યો હતો. તે શિલાલેખથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે જયસિંહે વિ. સંવત્ ૧૧૯૫ ના પહેલા માળવાના રાજાની સાથની લડાઈ જીતી લીધી હતી. આ લડાઈના અંતમાં યશોવર્મા કેદ થયો હતો માટે લડાઈનો પ્રારંભ નરવર્માના સમયમાં થયો જોઈએ. નરવર્મા લડાઈના સમયમાં મરણ પામ્યો અને સારપછી યશોવર્મા પણ લડતો રહ્યો હતો.

૨. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’, પૃ. ૧૪૨.

માળવાના રાજ્યો (નરવર્મા અને યશોવર્મા) ના સાથેની લડાઈ ૧૨ વર્ષ સૂધી ચાલતી રહી. પણ ધારાનગરી જીતી શકાઈ નહિ ત્યારે એક દિવસે રાજ્યો એવું પણ લીધું કે આજે મારે ધારાનગરીનો ભંગ થયો પછી જ સોજન કરવું. રાજાની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં પરમાર વંશના ૫૦૦ રાજપુત્રો, કંઈ બુદ્ધિવાન પ્રધાનો (મંત્રીઓ) અને ઘણા સૈન્યનો નાશ થયો, તો પણ સંધ્યાસમય સૂધી રાજાનું પણ પૂરું થઈ શક્યું નહિ તેથી કૃત્રિમ ધારાનગરી બનાવી તેનો ભંગ કરાવીને રાજાને શાંત કર્યો. પછી મુંબલ મંત્રીએ ધારાનગરીનો દુર્ગ શી રીતે વિજય થાય એ વિષયની ચર્ચા પોતાના ગુપ્તચરોની મારફત ચકલે ચીટે ચર્ચાવી. તેવામાં ત્યાંના એક પુરૂષે કહ્યું કે જો ત્રિપોલિયા દરવાજેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કિલ્લો ભાગે, બીજી કોઈ રીતે નહિ. જ્યારે મંત્રીએ એ વાતની સૂચના રાજાને દીધી ત્યારે તેણે તે તરફ સૈન્ય મોકલ્યું અને પોતે યશાપટલ નામના હાથી પર સવાર થઈ તે દરવાજે હાથીની પાસે તોડાવવાની સામલ મહાવતને આજ્ઞા કરી તેથી સામલે ત્રિપોલિયા દરવાજાનાં બે કમાડની લોલકાની ભૂંગળ હાથી પાસે તોડી નંખાવી. આ પ્રમાણે વધારે બીજા વાપરવાથી તે હાથી તો મરી ગયો પણ દરવાજો તુટી જવાથી ધારાનગરીના દુર્ગ પર જયસિંહનો અધિકાર થઈ ગયો. જયસિંહે યશોવર્માને^૧ કેદ કર્યો અને તેને સાથે લઈને ૧૨ વર્ષ તે પાછો પાટણ આવ્યો.^૨

યશોવર્માને કેદ કર્યો પછી સિદ્ધરાજે સંઘળો માળવદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો તેની સાથે માળવાના રાજ્યોના અધિકાર નીચે રહેલો ચિત્તોડનો કિલ્લો પણ સિદ્ધરાજના હાથમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજની પાછળ કુમારપાળ ગુજરાતનો રાજા થયો અને તેના અધિકારમાં પણ તે કિલ્લો રહ્યો જ્યાં તેણે સૂબો પણ નિયુક્ત કર્યો હતો. કુમારપાલના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખો ચિત્તોડમાંથી મળ્યા છે. તેનું કારણ ત્યાં તેના અધિકાર જ છે.

ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યો પાસેથી ક્યારે અને કયા રાજાના સમયમાં મેવાડના શહિલવંશી રાજ્યોના અધિકારમાં ગયો એ વિષયમાં ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો, શિલાલેખો તથા મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં

૧. સોમેશ્વર (કીર્તિ-કોમુદીના કર્તા) જિનમડનગણિ, તથા જયસિંહ સૂરિએ માળવાના રાજા નરવર્માને કેદ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માનવા જેવો નથી તેમની વિરૂદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના 'આશ્રય મહાકાવ્ય'માં, અરિસિંહે 'સુકૃત મંકીર્તન'માં અને મેરુતુંગાચાર્યે 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં યશોવર્માને કેદ કર્યાનું લખ્યું છે તે જ માનવા-યોગ્ય છે. હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં જીવિત હતા અને તેના દરબારના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હતા.

૨. 'પ્રબંધચિંતામણિ', પૃ. ૧૪૨-૪૪.

પ્રકાશિત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જરા પણ સહાયક થતો નથી. તો પણ મંત્રી તેજપાળના બનાવેલા આણુ પરના લૂણિગવસર્ધ (નેમિનાથ) નામના જૈનમંદિરની પ્રશસ્તિ (જેની રચના નાગર જાતિના ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર કરી હતી) તથા તે જ વિદ્વાનનું રચેલું ' સુરથોત્સવ કાવ્ય ' કાંઈક સહાયભૂત અવશ્ય થાય છે. ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ' આખૂના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રહ્લાદનની તરવારે ગુજરાતના રાજાની એવા સમયમાં રક્ષા કરી કે જ્યારે તેનું બળ સામંતસિંહે રણક્ષેત્રમાં તોડી નાખ્યું હતું'¹.

ઉપરના લેખથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે સામંતસિંહે ગુજરાતના કોઈ રાજાનો પરાલપ કયો હતો પણ તેનું નામ જણાવ્યું નથી.

ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર ' સુરથોત્સવ કાવ્ય 'માં પોતાના પૂર્વજ કુમારના વિષયમાં લખે છે કે ' તેણે કટુકેશ્વર નામના શિવ (અર્ધનારીશ્વર)ની આરાધના કરી અજયપાલ રાજાના રણગણમાં વાગેલા ધાની ઢાંચણ પીડા શાંત કરી હતી.² ગુજરાતના કોઈ પણ ઇતિહાસમાં અજયપાલના ધાયલ થયાનું વર્ણન મળતું નથી, તોપણ સોમેશ્વરના કથનથી તેનું ધાયલ થવું નિશ્ચિત છે

¹ શત્રુશ્રેણીગણવિદલનોનિદ્રાનિસ્તં (શિં) શધારો

ધારાવર્ષઃ સમજનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વપશસ્યઃ । ॥ ૩૬ ॥

સામંતસિંહસમિત્તિક્ષિતિવિક્ષતોજ·

શ્રીગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિઃ ।

પ્રહ્લાદનસ્તદનુજો દનુજોત્તમારિ—

ચારિત્રમત્ર પુનરજ્જ્વલયાંચકાર ॥ ૩૮ ॥

અંધિઆશ્વિયા ઇડિકા, વૉલ્યમ ૮, પૃ ૨૧૧

² યઃ શૌર્યસંયમપદુઃ કટુકેશ્વરાલ્ય—

મારાવ્ય મૂધરસુતાઘટિતાર્ધદેહમ્ ।

તાં દારુણામપિ રણાક્ષણજાતઘાત—

ત્રાતવ્યથામજયપાલતૃપાદપાશ્વત્ ॥ ૩૨ ॥

¹ કાવ્યમાલા 'માં પ્રકાશિત ' સુરથોત્સવ કાવ્ય ', સર્ગ, ૧૫

તે જ પુસ્તકમાં ઉપરના શ્લોક ગણના ટિપ્પણમાં લખ્યું છે કે—

સામંતસિંહયુદ્ધે હિ શ્રી અજયપાલદેવઃ પ્રહાર પીડયા મૃત્યુકોટિમાયાતઃ કુમારનાન્ના પુરોહિતેન શ્રી કુટુકેશ્વરમારાવ્ય પુનઃ સ જીવિતઃ ।

પણી જુઓ પરમાર પ્રહ્લાદનરચિત ' પાર્થમરાકભવ્યાયોગ 'ની ચિમનતાલ હી દલાલની લખેલી અગ્રેજી ભૂમિકા, પૃ. ૪. (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ્ સીરીઝમાં પ્રકાશિત.

ઉપરના બંને કથનોનો માર્ગશ્રેષ્ઠ એ જ છે કે નામંત્રિમંદની મુદતમાં ગુજરાતનો મોતંત્રી રાજ અજયપાલ યાચતા થયો હતો. એ બંને રાજાઓ અમકાલીન દત્તા મામંત્રિમંદના એ શિતાલેનો મળ્યા છે તે વિ. સંવત ૧૨૨૮ અને ૧૨૩૬ ના છે અને અજયપાલે વિ. સંવત ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેથી એ માનવામાં કાંઈ પણ બાધા જોવાથી કે એવાના રાજ મામંત્રિમંદે ગુજરાતના રાજ અજયપાલને યાચતા કરી તેની પામેથી વિજેતાનો કિસ્સો લખીને પાંચ ભેટી રાખ્યા હશે. મામંત્રિમંદ પછીના એવાના ગુરિતવંશી રાજાઓના શિતાલેનો વિજેતાથી મળ્યા છે તે પણ આ કથનની પુષ્ટિ કરે છે.

નિષ્કર્ષ એ જ છે મિદદરાજ (રામમંદ) અને કુમારપાલના સમયમાં વિજેતાનો કિસ્સો ગુજરાતના મોતંત્રીઓના અધિકારમાં રહ્યો પણ નિર્જન અજયપાલના સમયમાં તે કિસ્સો ગુજરાતના રાજાઓ પામેથી હત્યો અને એવાના રાજાઓના અધિકારમાં પાડો ગયો.

ગોરીમંદર હીમાચલ આઝા

યાદવોનું કુળ.*

ભગવાન કૃષ્ણ યાદવ હોવાથી યાદવો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યાદ આવે છે પણ યાદવ વંશની વંશાવળી અને શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર બંને એકજ મૂલ્યો-પુરાણોમા સંગૃહીત હોવા છતાં બંનેનો વિષમ સ્વતંત્ર રીતે થયો છે. વૈષ્ણવ પુરાણોએ એક યાદવ મહાપુરૂષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર નથી લખ્યું પણ વૈષ્ણવોના પરમપૂજ્ય દેવના અવતાર તરીકે લખ્યું છે. મતનમ કે વર્તમાન સ્થિતિમા યાદવ વંશાવળી શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર ઉપર બહુ પ્રકાશ નાખતી હોય એમ દેખાતું નથી, પણ યાદવ વંશને તો શ્રીકૃષ્ણના જન્મને લીધે ઘણું મહત્વ મળ્યું છે.

મે અહીં યાદવવંશ સબધી ઉપનબ્ધ ઘણી ખરી વાતો દુકામા નોંધી છે, એમા શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્ર સબધી કેટલુંક આવી જાય છે અને શ્રી કૃષ્ણનું જીવન નહીં પણ ઐતિહાસિક પુરૂષ મમજવામા આ ન્દાની ન્દાની બામતો વધારે ઉપયોગી છે એમ મને લાગે છે.

યદુથી ઉતરેના તે યાદવો એટલે યદુનું મૂળ જેવું પડશે પુરાણો બધા ક્ષત્રિય વંશોના મૂળ પુરૂષ તરીકે વૈવસ્વત મનુને મળે છે. વૈવસ્વત મનુથી ભવિષ્યના રાજાઓ-ગુપ્ત પહેલાના રાજાઓ સુધીના ભુવન બ્રહ્મ ક્ષત્રિય વંશોની વંશાવળી વરાહ, વામન સ્કન્દ, નારદીય, ક્ષત્ર પૈતૃ અને ભવિષ્ય શિખાવના બધા પુરાણોમા આપી છે. મહાભારતમા અને રામાયણમા પણ કેટલીક વંશાવળીઓ મળે છે. વંશાવળીઓ જે પુરાણોમા મળે છે તેમા પણ આદ્યન્ત એક સરખા અને સંપૂર્ણ નથી મળતી. વાલ્યુપુરાણ, ક્ષત્રાપુરાણ, ક્ષત્રપુરાણ હરિવંશ, મત્સ્યપુરાણ, પદ્મપુરાણ (પાંચમે ખંડ), વિષ્ણુપુરાણ અને વિષ્ણુની બીજી આદ્યતિ જેવું ભાગવતપુરાણ એટલા પુરાણોમા વંશાવળીઓ વિસ્તારથી અને થોડે ઘણે બાજુ સંપૂર્ણ મળે છે. છતાં એજ વંશના નામો પણ આ બધા પુરાણોમા એક સરખા નથી મળતા, તેમ આ પુરાણોએ પણ યાદવ વંશ સંપૂર્ણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. મતલબ કે આ વિષયનું જે સારિત્ર ઉપનબ્ધ છે તે ઘણી રીતે તુચ્છ છે.

વળી આ પોરાણો-વંશસારિત્રનો ૧૬ થોડો અભ્યાસ થયો છે ખરી રીતે સદગત પુરાણવિદ પાર્શ્વદેવે આ વંશોને પ્રકાશમા આપ્યા છે અને આ દેશની ઐતિહાસિક સામગ્રીમા વંશોને સ્થાન અપાવવા માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન કૃષ્ણ પછીના સમયના વંશો માટે પાર્શ્વદેવની પેલાજ પુરાણોને એક પ્રમાણ તરીકે પ્રાચ્યતત્ત્વજ્ઞોએ સીધાની હતા. પણ તે પેલાના સમય માટે અને વધારે તો ભારત યુદ્ધ પેલાના સમય માટે પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ પાર્શ્વદેવના પ્રકાશનો પડી પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોમા બહુ માન્ય થઈ નથી ખરી વાત એ છે કે પુરાણો જેવા અત્યારે મળે છે તેવા ઘણા વખત પછી લખાયા છે અને હાલના પુરાણોના જૂના અરોવાળું મૂળ પુરાણ પણ મહાભારતના પેલા થયે જીવંત હોવાનો મહાન નવી (પુરાણોના સમય વગેરે વિષયની મે અન્યન ચર્ચા કરી છે) વળી આ સૂતોક્ત સાહિત્ય એમ રીતે પાછળના બારોડોના નોપડાઓ જેવું છે. જુદાજુદા જૂના વંશોના આશ્રિત સૂતોએ તે વંશના પેદાનામા જરૂર જાળવી રાખ્યા હશે પણ નવા નવા રાજાઓ આવે ત્યારે એ રાજાઓના પૂર્વજોને છે. મનુ સાથે જોડવાની આ સૂતોની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાથી આ પોરાણો વંશોમા જોગ અશો દાખલ થયા.

હોવાનો સંભવ છે ઉદેપુરના ગજાઓના બાગેરાએ એ ગજાઓની વચાવણીને છેક ઈક્વાકુ માથે નેડી દીધાની વાત પ્રસિદ્ધ છે, અરે એટલે સુધી પણ જવાની જરૂર નથી. પોતાને યાદવવંશી કહેવરાવતા કાચીઆવાડના ગામડાના બોગીયા ખેડુતોના બારોગા એના પેઢીનામાંને મૂખ્ય સુધી લઇ જાય છે. આ રિથિતિમા પૌરાણિક વચ માહિત્યમાથી ઇતિહાસ તાગવતા ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે, અને જ્યાં બીજા સાધનો ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં એ સાધનોના પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વચોની પરીક્ષા કરી નેવી નોંધએ

જુદના મમયની બાબતમા આ રીતની પરીક્ષા ચક્ર્ય હોવાથી આ દેશના ઇતિહાસના અન્વેષકોએ ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ પછીના વખત માટે પુરાણોક્ત વચોને ખૂબ કસી નેચા પછી એનો આ દેશનો ઇતિહાસ ઉક્તવામા ઘણો સાલ લીધો છે પણ એ મમયના વચોમાયે પુરાણોમા મળ્યાં થઇ છે પ્રદોષો અને યૌશનાગોને મગધના વચમા અનુક્રમમા પુરાણો સુકે છે જ્યારે જુદતથા, પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય, વગેરેથી પ્રધાતોનું અવનતીમા અને યૌશનાગોનું મગધમા એક કાળે ગાન્ય હતુ, એમ સિદ્ધ થાય છે, જુઓ (Cambridge History of India Vol I ch. 13)

પૌરાણિક સાહિત્યકારોની, વચોને એક પછી એક ગોષ્ઠવાની પદ્ધતિ, વચોને મનુ સુધી એથી જવાની વાસના, જુદી જુદી જાતિઓને એક પુરુષમાથી ઉત્પન્ન થતી બતાવવાની ધ્વજા, પુરાણોમા ખરખર વિરોધ વગેરે અનેક ખામીઓનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી, પણ એ બધી ખામીઓ છતાં એ વચોની ઉપયોગિતા ઘણી છે. માત્ર એને બીજા સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી કસી નેચા નોંધએ પ્રાચીન કાળ માટે આવા સાધનોમા વૈદિક સાહિત્ય શિવાય આપણી પાસે કશું નથી પણ વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે અને એમા પૂરા વચો હોવાનો સંભવજ નથી છતાં પુરાણોક્ત વચાવણીઓમાના કેટલાક નામો વેદોમા મળે છે આગળ દાખલાઓ દાકમા છે પાત્યાવના રાજાઓમાથી સુદામ વગેરે રાજાઓ વૈદિક સાહિત્યમા પ્રખ્યાત છે હુમમા પુરાણોક્ત વચાવણીઓમાં સત્યાચ અને અસત્યાચનું એવું મિશ્રણ દેખાય છે કે ખૂબ ચાળને તથા ખૂબ સાવધાનતાથી વિવેચન કર્યા પછી એનાં કથનોને સ્વીકારવા નોંધએ વૈદિક સાહિત્ય આજણ મુપ્રદાયે ઉપજાવેલું અને આજણોમા મળથી ' ઐતિહાસિક ઇન્દ્રિય ' નો અભાવ, વગેરે પાતે કહેવા દારણોથી પાર્શ્વદેરે વૈદિક સાહિત્ય અને પૌરાણિક સાહિત્યના કથનો વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યાં પુરાણને પ્રમાણ ગણ્યું છે પણ બીજા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ મિદ્ધાત હજી સ્વીકારતા નથી અને વેદોને અવવત્ત પ્રમાણ માનીને, પુરાણોને તદ્દન ઔણ્ય ગણીને જ વૈદિક મમયનો ઇતિહાસ જોટલો ઉકેલે તેટલો ઉકેલવા પ્રયત્ન કરે છે (જુઓ Cambridge History Vol I)

પાર્શ્વદેરે ઉપર કહેલો ત્રિચિત્ર મિદ્ધાત—વેદોમાં આજણ મુપ્રદાય અને પુરાણોમા ક્ષત્રિય મુપ્રદાય, ઐતિહાસિક બાબતમા વેદો કરતા પુરાણો વધારે માન્ય વગેરે તો હું પણ માનતો નથી પણ વચો મળજ પુરાણોમા જ આપ્યા છે, વેદોમા તો છુટા છવાયા કાષ્ઠ કાષ્ઠ બ્રમ્હિઓના ઉલ્લેખોજ છે માટે વચોની બાબતમા પુરાણોક્ત વચાવણીઓનો અભ્યાસ કરવો એજ એક માર્ગ છે અલગત વૈદિક તથા બીજા પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વચા-

વળીઓનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ, પણ વસાવળીઓ જાણવા માટે મુખ્ય સાધન તો પુરાણોજ છે. અને પાર્જિટરે પુરાણોકા વસાવળીઓનું એવું સંપૂર્ણ અને એટલું સવિસ્તર મંથન કર્યું છે કે વંશો મંળધી પુરાણોના ઉદ્ભવો વગેરે માટે મેં મોટે ભાગે એનો આધાર લીધો છે.

પુરાણો કહે છે કે — “મનુ વૈવસ્વતને નવ પુત્રો હતા (૧) ધૃત્વાકુ (૨) નાભાગ, (૩) ધૃષ્ટ, (૪) શર્વાતિ (૫) નરિષ્યન્ત (૬) પ્રાશુ (૭) નાભાનેદિષ્ટ, (૮) કશ્ય અને (૯) પૃષ્ઠ; આ નવ માનવો કહેવાય છે. ”^૧

આ નવ પુત્રો ઉપરાંત વૈવસ્વત મનુને ઈલા નામની એક કન્યા અથવા ઈલ નામનો મોટો પુત્ર હતો જે સ્ત્રી રૂપ પામીને ઈલા થયો હતો, આ ઈલાના વશજે ચંદ્રવંશી ગણાય છે, અને એમાં જ યાદવોનો સમાવેશ થાય છે. તેથી ઈલાનો વિચાર પાછળ રાખી મનુના નવ પુત્રોનો વિચાર પતાવી દષ્ટએ પુરાણો કહે છે કે મનુ “ સ્વર્ગ લોકમાં જતાં એના દસ પુત્રોએ પૃથિવીને દસ ભાગમાં બહેચી લીધી. ”^૨ આ બહેચણીની પુરાણોકાત વિગતોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. “પૃષ્ઠે ચક્રની ગાય મરાણીને ખાધી એટલે અવનના શાપથી ચંદ્ર-પણાને પામ્યો ” (ઘાયુ ૮૬, ૧-૨) મતલબ કે એને પૃથિવીને ભાગ ન મળ્યો અગ્નેશના એક વાલખિલ્ય સૂકતામાં પૃષ્ઠનું નામ આવે છે.^૩ પણ એ પૃષ્ઠ મનુપુત્ર હોય

૧ આ શ્લોકો નીચેનાં પુરાણોમાં થોડા થોડા પાઠ ફેરથી મળે છે — વ્રહ્માંડ ૩, ૬૦, ૨-૩ ઘાયુ ૮૫, ૩-૪ વ્રહ્મ ૭, ૧-૨ હરિવંશ ૧૦, ૬૧૩-૧૪, લિંગ ૧, ૬૫, ૧૭-૧૯ શિવ ૭, ૬૦, ૧-૨ કૂર્મ ૧, ૨૦, ૪-૬ અગ્નિ ૨૭૨, ૫-૭ આ ઉપરાંત ઘાયુ ૬૪, ૨૬-૩૦ માં અને વ્રહ્માંડ ૨, ૩૮, ૩૦-૩૨ માં આનું પાડાતર મળે છે આ પુરાણોના પાઠનું સંસ્કરણ કરીને નીચે પ્રમાણે શ્લોકો પુરાણવિદ પાર્જિટર આપે છે —

મનોર્વૈવસ્વતસ્યાસન્પુત્રા ષે નવ તસ્મૃતાઃ ।

દૃષ્ટવાકુષ્ઠૈવ નાભાગો ધૃષ્ટઃ શર્વાતિરેવ ચ ॥

નરિષ્યન્તસ્તથા પ્રાશુર્નાભાગોદિષ્ટ યવ ચ ।

કરુષ્ઠઃ પૃષ્ઠઃ નૈવૈતે માનવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિષ્ણુ ૪, ૧, ૫ અને મહાભારત ૧, ૭૫, ૩૧૪૦-૪૧ ઉપરના પાઠને સમત છે. નાભાગોદિષ્ટ પાર્જિટરે પસંદ કર્યું છે, પણ નાભાનેદિષ્ટ તેવું જોઈએ એમ પોતેજ દિપ્તણી (પા. ૮૪) માં કહે છે ગરુડ ૧, ૧૩૮, ૨, માર્કંડેય ૭૯, ૧૧-૧૨ અને ૧૧૧, ૪-૫ અને ભાગવત ૯, ૧, ૧૧-૧૨ માં પાડાતર છે. મત્સ્ય ૧૧, ૪૦-૪૧, અને પદ્મ ૫, ૮, ૭૫-૭૭ માં જુદોજ પાઠ છે મહાભારતમાં ૧, ૧, ૪૨-૭ માં કલ્પિત અને ખોટો સાર એવો છે. પાર્જિટર Ancient Indian Historical Tradition p 84

૨ ઘાયુ. ૮૫, ૨૦-૨૧ વ્રહ્માંડ ૩, ૬૦, ૨૦-૨૧. વ્રહ્મ ૭, ૨૦-૨૧ હરિવંશ ૧૦, ૬૩૩-૩૫ શિવ ૭, ૬૦, ૧૬, ચૌધાયન ૨-૩-૩-૩ એજન p. 254 n 11

૩ વ્રહ્. ૮, ૫૨, ૨ Vedic Index Vol II p 20

એમ લાગતુ નથી પણ મનુષ્ય કષ્ટમાથી દારૂ થયા, જેઓ યુદ્ધ વીર હતા ૪ આ કષ્ટોનું કષ્ટ દેશમા ગત્ય હતું આ કષ્ટદેશ હાલના રેવાની આગપામ અને એની પૂર્વગા હતો એમ પાર્જિટર કહે છે ૫ ધૃષ્ટના ધાષ્ટ નામના રણુષ્ટ ક્ષત્રિયો થયા ૬ આ ધાષ્ટકા વિષે કાંઈ વધારે કહ્યું નથી, માન શિવપુગણ કહે છે કે તેઓ બાહ્ય દેશમા રહ્યા, જેનો અર્થ બહ્ય થાય પણ વધારે મહત્વ પામતો બાહ્ય દેશ હોવાનો છે ૭ નરિધ્યન્તના વશ માટે ઘણી ગડગડ છે કેટલાક પુગણો નરિધ્યન્તના વશજોને રોકે કહે છે. ૮ ભાગવતમા નરિધ્યન્તના વશજોની નામાવધિ આપી છે, અને એમાથી અગ્નિવૈશ્યાપન બ્રાહ્મણો થયા એમ કહ્યું છે. ૯ પણ આ વાત વૈશ્યા વશના નરિધ્યન્ત વિષે હોવાનો વધારે સબત છે એમ પાર્જિટર કહે છે નાભાગના અબ રીપાદિ વંશજોનું ધણુ કરી જમના કંઈ ગત્ય હતુ આ પુરાણોમા નાભાગનો વશ આધ્યો છે ૧૦ હરિવશ તો અબરીપ આગળજ અટકે છે પણ બીજા એથી પેઢીના રથીતર આગળ અટકે છે ઋગ્વેદમાં નભાકના પુત્ર નાભાકનું નામ નપિ તરીકે આવે છે ૧૧ પણ તે આ પુરાણોક્ત મનુ પુત્ર હોવાનો સબત થોડોજ છે, નાભાનેદિષ્ટના વરાતુ ગત્ય વૈશાલીમા હતુ અને એની વશાવળી સાત પુરાણોમા તથા ગમાયણ અને મહાભાગતમા આપી છે ૧૨ માન્ય નાભાને દિષ્ટનું નામ પાછલી નહિતાઓમા અને બ્રાહ્મણોમા પ્રસિદ્ધ છે ૧૩ આ વૈદિક ઉલ્લેખોમા કહ્યું છે કે મનુએ પોતાના પુત્રોને જ્યારે મિત્રકત બેઠો આપી ત્યારે નાભાનેદિષ્ટને કાંઈ ન આપ્યું પણ એણે પિતાની સલાહને અનુસરી આગીરસ પાસેથી ગાયો મેગવી નાભાનેદિષ્ટ શબ્દનો મૂળ અર્થ નજીકમા નજીકનો સબધી એટલો છે પુરાણો નાભાનેદિષ્ટની વશાવળી પ્રમતિ સુધી આવે છે આ પ્રમતિ રામાયણના અન

૪ કરુપસ્ય તુ કારુપા ક્ષત્રિયા યુદ્ધદુર્મદા ।

વાયુ ૮૬—૨

બીજા પુરાણોના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૨૫૫ દિ. ૧૪

૫ એજન પા ૨૫૬ અને પાર્જિટરનું માર્ક ૩૧ પુગણનું અગ્રેજી ભાષાતર પા ૭૪૧

૬ ધૃષ્ટસ્ય ધાષ્ટક ક્ષત્ર રણઘૃષ્ટ સમૂય હ ।

વાયુ ૮૮—૪

૭ પાર્જિટર પા ૨૫૬ અને તેની દિ ૪-૫

૮ નરિધ્યન્ત શકા પુત્રા । હરિવશ ૧૦—૬૬૧ વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ એજન પા ૨૫૭ દિ ૬

૯ ભાગવત ૮, ૨, ૧૯ થી ૨૨

૧૦ હરિવશ ૧૦, ૬૪૧ બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૮૮ દિ ૩

૧૧ ઋ ૮ ૪૧, ૨, નિરુક્ત ૧૦, ૫ Vedic Index Vol I p 442

૧૨ વ્રહ્માઢ ૩, ૬૧, ૩ થી ૧૮, વાયુ ૮૬ ૩ થી ૨૨, રામાયણ ૧, ૪૭, ૧૧ થી ૧૭ મ. ભારત ૧૪, ૪, ૬૫ થી ૮૬ બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૮૭ દિ ૧

૧૩ તૈ. સ. ૩, ૧, ૯, ૪ થી ૬ જે વ્રા ૫, ૧૪ Vedic Index Vol I p 442

પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજા દશરથના સમકાલિન હતા. ૧૪ આ વંશાવળી વાયુ, વિષ્ણુ, ગરુડ અને ભાગવતમાં પ્રમતિ સુધી સંપૂર્ણ આપી છે અને જાણીના અધોમાં અધૂરી છે. વળી નાભાનેદિષ્ટના ભલંદન વૈશ્ય થઈ ગયાનું અને ત્રણ વૈશ્ય ધાંધલો મંત્ર દ્રષ્ટા થયાનું પુરાણોમાં કહ્યું છે. ૧૫ આ ભલંદનનો પુત્ર વત્સપ્રી ઋગ્વેદના એક સૂક્તના દૃષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૧૬ આ નાભાનેદિષ્ટના એક વંશજ વિશાલ નામના પરમધાર્મિક રાજાએ વિશાલા અથવા વૈશાલી નગરીની સ્થાપના કરી ૧૭ અને પછીથી આ રાજાઓ વૈશાલક કહેવાવા લાગ્યા; રામાયણે તો વિશાલથીજ વંશનો આરંભ કર્યો છે અને વિશાલને ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર ગણ્યો છે.

મનુના પુત્ર શર્યાતિએ આનર્તમાં કુશસ્થલી (હારકા)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ શર્યાતિનો હુંકો વંશ આર પુરાણોમાં આપ્યો છે. ૧૮ જુદાં જુદાં પુરાણોના પાઠમાં ઝાઝો ફેર નથી. શર્યાતિનો પુત્ર આનર્ત જેના નામ ઉપરથી આનર્ત દેશનું નામ પડ્યું. શર્યાતિની કન્યા સુકન્યા ભાર્ગવ વ્યવનને પરણેલી. તેની કથા વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઋગ્વેદમાં શર્યાતિ મંત્ર દૃષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૧૯ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ એક શર્યાતનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં એને માનવ કહ્યો છે, તથા વ્યવને એને રાજ્યાભિષેક કરેલો એમ કહ્યું છે. ૨૦ શતપથ અને જૈમિનીય બ્રાહ્મણવાળા ૨૧ અવતોપાખ્યાનમાં જે શર્યાતનું નામ છે તે અને ઉપર કહેલા એકજ જણાય છે. આ બ્રાહ્મણ અન્યોમાંજ વ્યવન સુકન્યાનું આખ્યાન પ્રથમ મળે છે અને મહાભારત પુરાણોમાં એનો વિસ્તાર થયો છે.

આ વંશ લાંબો વખત ચાલ્યો જણાતો નથી, અને પુરાણો પ્રમાણે આનર્તના ચોથી પેઢીના જ દૈવત પોતાની કન્યા રેવતી સાથે બ્રહ્મલોકમાં ગાન સાંભળવા ઉભા રહ્યા; ત્યાં

૧૪ શ્રા. રામાયણ ૧, ૪૭, ૧૭-૨૦ પાર્ણિટર પા. ૯૭

૧૫ માર્કંડેય ૧૧૩, ૩૬, ૧૧૪, ૨, ૧૧૬, ૩-૪ બ્રહ્માંડ ૭, ૨૬ ચિન્નુ ૪, ૧,

૧૫ ભાગવત ૯, ૨, ૨૩,

અને બ્રહ્માંડ ૭, ૪૨ હરિવંશ ૧૧, ૬૫૮ શિવ ૭, ૬૦, ૩૭

પાર્ણિટર પા. ૯૭ ટિ. પ. ૬

૧૬ પાર્ણિટર પા. ૯૭ ક્ર. ૯, ૬૮

૧૭ વિશાલો યજ્ઞકદ્રાજા વૈશાલી નિર્મમે પુરોષ । મા. ૯, ૨, ૩૩.

બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણિટર પા. ૯૭ ટિ. ૪

૧૮ વાયુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૯ અને ૮૮, ૧ થી ૪, બ્રહ્માંડ ૩, ૬૧, ૧૮, થી ૪૨ બ્રહ્મ ૭, ૨૭ થી ૪૧ હરિવંશ ૧૦, ૬૪૨ થી ૧૧, ૬૫૭ વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણિટર પા. ૯૭ ટિ. ૮

૧૯ ક્ર. ૧, ૫૧, ૧૨; ૩, ૫૧, ૭. Vedic Index Vol. II p. 375.

૨૦ પે. શ્રા. ૪, ૩૭, ૭ Vedic Index Vol II p. 375.

૨૧ શ. શ્રા. ૪, ૧. ૫, ૧ જૈ. શ્રા. ૩, ૧૨૧ એવન

પુત્રો ચાલ્યા ગયા અને રેવતી બધેવને આપની પડી. ૨૨ અને પાછળથી રેવતી બધેવોડમાં ગયા પછી પુરુષજન રાક્ષસોએ કુશરથલીનો નાશ કર્યો. ૨૩

મંતુના બ્યેષ્ટ પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ મધ્ય દેશના રાજા થયા ૨૪ અને અયોધ્યાના સૂર્યવંશના મૂળ પુરુષ આ ઇક્ષ્વાકુ જ ગણાય છે. ૨૫ ઇક્ષ્વાકુના વંશ માટે વાયુ વગેરે ૭ પુરાણો ૨૬ કહે છે કે ઇક્ષ્વાકુને ૧૦૦ પુત્રો હતા જેમાં વિકુક્ષિ, નિમિ અને દંડ મોટા હતા અને શકુનિ વગેરે મોટા ૫૦ ઉત્તરાપથના રાજાઓ થયા અને વિંશતિ વગેરે ન્હાના ૪૮ દક્ષિણપથના રાજાઓ થયા. ૨૭ આમાંથી વિકુક્ષિ ઇક્ષ્વાકુની ગાદીએ બેઠો, તેનો કુશરથ અને આ કુશરથમાંથી જે વંશ ચાલ્યો તેમાં રામચન્દ્ર થયા, આ અયોધ્યાના ઇક્ષ્વાકુના વંશની વંશાવળી તેર પુરાણોએ લગભગ સંપૂર્ણ આપી છે. ૨૮ રામાયણમાં રામ સુધીની વંશાવળી બે વખત આપી છે. ૨૯ મદ્રાભારતે દ્વાપર સુધી એક રચ્યો આપી છે અને અન્યત્ર બીજા કટકોએ આપ્યા છે. રઘુવંશમાં દ્વિલીપ બીજાથી અગ્નિ વણ્યું સુધીના પાછલા અર્ધનો ઘણો ભાગ આપ્યો છે. આમાંથી રામાયણ શિવાયના ત્રયો એક બીજા સાથે મોટે ભાગે મળે છે. અને રઘુવંશ પણ આ બાબતમાં રામાયણને નહોં પણ પુરાણોને અનુસરે છે ૩૧ એ બેતાં રામાયણની વંશાવળીમાં જ ગડબડ લાગે છે.

૨૨ ભાગવત ૯, ૭, ૨૯ થી ૩૭ વાયુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૯

૨૩ હતા પુણ્યજનૈઃ સર્વા રાક્ષસીઃ સા કુશસ્યલી । વાયુ ૮૮, ૧

પાર્ણિટર પા. ૯૮

૨૪ બ્રહ્મ ૭, ૨૦ હરિવંશ ૧૦, ૬૩૪ શિષ ૭, ૬૦, ૧૭ વાયુ ૮૫, ૨૧.

૨૫ મત્સ્ય ૧૨, ૧૫ પદ્મ ૫, ૮, ૧૨૦ એજન પા. ૨૫૭.

૨૬ વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૧ વગેરે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણિટર પા. ૨૫૭ ટિ. ૪.

૨૭ શકુનિપ્રમુક્તાસ્તસ્ય પુત્રાઃ પચ્ચદાતં તુ તે

ઉત્તરાપથદેશસ્ય રક્ષિતારો મહીક્ષિતઃ

વિંશતિ પ્રમુક્તાસ્તે તુ દક્ષિણપથરાક્ષિણઃ

વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૦.

પાર્ણિટર પા. ૨૫૭

મત્સ્ય વગેરે ચાર પુરાણો વિકુક્ષિના ૧૫ પુત્રો મેરૂની ઉત્તરે અને ૧૧૪ મેરૂની દક્ષિણે રાજા થયા એમ કહે છે. મત્સ્ય ૧૨, ૨૬-૨૭

એજન પા. ૨૫૭.

૨૮ વાયુ ૮૮, ૮ થી ૨૧૩ બ્રહ્મ ૭, ૪૪ થી ૮, ૯૪ વગેરે પૌરાણિક ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણિટર પા. ૯૩ ટિ. ૨

૨૯ રામાયણ ૧, ૭૦, ૨૧ થી ૪૪-૨, ૧૧૦, ૬ થી ૩૫.

૩૦ મદ્રાભારત ૩, ૨૦૧, ૧૩૫૧૫-૧૯, ૨૦૩, ૧૩૬૧૪ થી ૨૨ અને ૩, ૧૦૭, ૯૯ ૧૨ થી ૧૮

૩૧ જુઓ માર્ક ક્ષિદ્રાંસ અને પુરાણો (વસંત સ્મારક ગ્રંથ) પાર્ણિટર પા. ૯૧ થી ૯૩ માં વધારે દાખલાઓ આપ્યા છે.

ધક્ષવાકુના બીજા પુત્ર નિમિ અથવા નેમિમાથી વિદેહનો વશ નીકળ્યો^{૩૨} આ વિદેહની વશાવળી પાત્ર પુરાણોમા આપી છે સીરધ્વજ સુધી રામાયણમા આપી છે^{૩૩} નિમિના પુત્ર મિથિના નામ ઉપરથી મિથિલા નગરીનું નામ પડ્યું^{૩૪}

ધક્ષવાકુને ત્રીજો દંડ નામનો પુત્ર હોવાનું કેટલાક પુરાણો કહે છે અને એ દંડ ઉપરથી દડકાગ્વયનું નામ પડ્યું હોવાનું ષડ્ગપુરાણ કહે છે^{૩૫}

ધક્ષવાકુ વશના પુરુષોમાથી ધક્ષવાકુનું નામ ઋગ્વેદમા એક વખત અને અથર્વવેદમા એક વખત મળે છે^{૩૬} આ બન્ને સ્થળે ધક્ષવાકુને મનુષ્ય નથી કહ્યો પણ પ્રાચીન વીરનું નામ હોય એમ લાગે છે પચવિંશ બ્રાહ્મણમા ધક્ષવાકુ ત્રિપ્થારણુ ત્રિધાવતનું નામ છે^{૩૭} અને ઋગ્વેદમા ત્રિપ્થારણુ તસદસ્યનું નામ છે તે એજ લાગે છે^{૩૮} વળી શતપથ બ્રાહ્મણમા પુરુક્તમને ધક્ષવાકુ કહ્યો છે^{૩૯} આ વૈદિક ઉલ્લેખો ઉપરથી દસ્યુઓ જેનાથી તસતા (તસદસ્ય) એવો આ ધક્ષવાકુનો વશ પુરુક્તસ નામનો પુરુષ ઉપરથી મૂળ પુરુષો વશ હતો અને એનું ગાંધ્ય સિન્ધુમા ઉપર હતું અને પાછળથી અયોધ્યા આવ્યા એમ મેકડોનલ અને ક્રીથ તર્ક કરે છે Vedic Index Volp I 75

લોકના નામ તરીકે વિદેહનો ઉલ્લેખ શતપથ બ્રાહ્મણમા મળે છે, અને એજ કટકામાં વિદેહો અથવા વિદેહાના (રાજા તરીકે) વિદેહ માફવનું નામ મળે છે^{૪૦} અને વિદેહના રાજા જનકનો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પ્રખ્યાત છે^{૪૧} પાછળના સાહિત્યમા યાની તરીકે વિદેહના જનક પ્રસિદ્ધ છે કૌષીતકી ઉપનિષદમા વિદેહ અને કાર્શી જોડાઈ ગયાનો ઉલ્લેખ છે^{૪૨} વિદેહના એક નમિશાપ્યનો ઉલ્લેખ પચવિંશ બ્રાહ્મણમા મળે છે^{૪૩}

આ છુટા છુટા વૈદિક ઉલ્લેખોમાથી મનુના એકેય પુત્રની પુરાણોક્ત આખી વશાવળી નીકળી શકે એમ નથી

૩૨ નિમિ વસિષ્ઠના શાપથી વિદેહ કહેનામા માટે એનાથી ચાલેલો વશ પણ એ નામથી ઝોળખાયો

ઘાયુ ૮૯, ૪

૩૩ ઘાયુ ૮૯, ૧ થી ૨૩ વિષ્ણુ ૪ ૫, ૧૧ થી ૨૪ બીજા ઉલ્લેખો માટે જુએ પાર્ણિટર પા ૯૫ ટિ. ૫, ૬.

૩૪ મિથિનામ મહાવીર્યો યેના સૌ મિથિલાઽભવત્ ।

ઘાયુ ૮૯, ૬

૩૫ પાર્ણિટર પા ૨૫૮ ટિ. ૨

૩૬ ઋ. ૧૦, ૬૦, ૪ Vedic Index Vol I p 75

અ ષે. ૧૪ ૩૮, ૯

૩૭ પ. બ્રા. ૧૩ ૩, ૧૦

૩૮ ઋ. ૫, ૨૭ ૩

૩૯ શ. બ્રા. ૧૩, ૫, ૪ ૫

૪૦ શ. બ્રા. ૧, ૪૧, ૧૦ Vedic Index Vol II 298.

૪૧ મૃ. ડ. ૩, ૮, ૨, ૪, ૨ ૬

૪૨ કૌ. ડ. ૪, ૧ Vedic Index Vol II p 298

૪૩ પ. ઋ. ૨૫, ૧૦, ૧૭

ઇંડા અને ઐસવંશ.

મનુને નવ પુત્રો હતા એમ ઉપર કહ્યું છે પણ મત્સ્ય અને પદ્મ દશ પુત્રો ગણે છે અને ઇક્ષ્વકે નવેષ્ટ પુત્ર કહે છે, ૪૪ અને આ ઇક્ષ્વકે દિગ્વિજય અર્થે નીકળ્યા હતા ત્યાં ફરતાં ફરતાં શરવણ અથવા ઉમાના વનમાં પેદા અને ઉમાએ પહેલાં બાંધેલી મર્યાદાને પરિણામે સ્ત્રીરૂપ યથા ગયા. એ રીતે ઇક્ષ્વકે રાજ્ય ઇંડા સ્ત્રી થયા. અને ઇંડા સ્ત્રીને સોમના પુત્ર કુષ્ઠ સાથેના મંગોગથી પુરૂરવા નામનો પુત્ર થયો. પછી ચંદ્ર પાર્વતીના પ્રમાદથી ઇંડા સુઘૃમ્ન નામનો કિંપુરૂપ થયો. આ સુઘૃમ્ન એક માસ સુધી પુરૂષ ભાવને અને એક માસ સુધી સ્ત્રી ભાવને ગ્રામ થતો હતો. ૪૫ મત્સ્ય કરતાં જુદા પરંપરાનાં વાયુ વગેરે પુરાણો કહે છે કે મનુને ઉપર ગણાવેલા નવ પુત્રો થયા પછી મનુએ પુત્ર કામનાથી યત્ન કર્યો અને પરિણામે મિત્રાવરૂણના અશયી તેને ઇંડા અથવા ઇંડા નામની કન્યા થયું. ૪૬ આ ઇંડાને કુષ્ઠથી પુરૂરવા નામનો પુત્ર થયો જે માના નામ ઉપરથી ઐસ પુરૂરવા કહેવાયો. ૪૭ પણ મિત્રાવરૂણના જ પ્રસાદથી ઇંડા પુરૂષરૂપે સુઘૃમ્ન નામથી પ્રખ્યાત થયો. ૪૮ આ રીતે સ્ત્રી રૂપ ઇંડામાંથી ઐસ પુરૂરવા થયો, જેનો વંશ જુદો માલ્યો અને પુરૂરવાના દાદા ચંદ્રના નામથી ચંદ્રવંશ કહેવાયો અને પુરૂષરૂપ સુઘૃમ્નને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) ઉત્કલ, (૨) ગય, (૩) અને વિનતાથ અથવા હરિતાથ. ૪૯ આમાંથી ઉત્કલને ઉત્કલ દેશ મળ્યો, ગયને ગયા

૪૪ મનોર્ધ્વસ્યતત્સ્યાસન્દશ પુત્રા મહાયલાઃ

હલસ્તુ પ્રથમસ્તેષાં પુત્રેષ્યાં સમજાયત ॥

મત્સ્ય ૧૧, ૪૦

પદ્મ ૫, ૮, ૭૫

ભાગવતે દશ પુત્રો કહ્યા છે પણ એક નાભાનેદિષ્ટને ગદ્યે નૃગ અને દિષ્ટ એમ બે ગણ્યા છે. બાકી ઇંડા વિષે ભાગવત વાયુવાણી પરંપરાને અનુસરે છે. ભાગવત ૯, ૧, ૧૨.

૪૫ જુઓ મત્સ્ય ૧૧ શ્લો ૪૦ થી ૪૨, ૧૬ સુધી.

પદ્મ ૫, ૮, ૭૫ થી ૧૨૪.

૪૬ અથાકરોત્પુત્રકામઃ પરામિદિં પ્રજાપતિઃ

તત્ર દિવ્યામ્બરધરા દિવ્યામરણમૃષિતા

દિવ્યસંહનના ચૈવ દૃઢા જહો ઇતિ શ્રુતિઃ

વાયુ ૮૫, ૬-૭

વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા. ૨૫૪ ટિ. ૪.

૪૭ વાયુ ૮૫, ૧૭

૪૮ „ ૮૫, ૧૫

૪૯ „ ૮૫, ૧૯ વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા. ૨૫૪ ટિ. ૧

૮, ૯, ૧૦.

અને પૂર્વનો દેશ અને વિનતાશ્વને પશ્ચિમનો દેશ ૫૦ આ સૌશ્વમ્ન વશ પુરાણોમા બહુ અગત્યનો નથી, પણ ઐલવશ એટલે ઇલાપુત્ર પુરૂરવાનો વંશ ધણો અગત્યનો છે આ ઐલવશમાજ પૌરવો, યાદવો વગેરે મહાભારત અને પુરાણ પ્રસિદ્ધ રાજવંશો થયા છે

ઐલ પુરૂર અને અપ્સરા હિર્વશીના વિચિત્ર સવાદવાળુ એક સૂક્ત ઋગ્વેદમા છે ૫૧ આ ઉપરથી શતપથ બ્રાહ્મણની પુરૂરવાની આખ્યાયિકા રચાઈ છે ૫૨ અને એમાંથી પુરાણોની કથાનો અને હેવટ વિક્રમેર્વાશાય નાટકનો વિકાસ થયો છે. ૫૩

આ ઇલા ઉપરથી ઇલાહૃત નામ પડ્યુ એમ મત્સ્ય કહે છે ૫૪ પણ પાર્નિટર એ ઉપરથી ઐલો હિમાલયના મધ્ય ભાગમાંથી આવ્યા એમ કહે છે, અને આ ઐલો-અર્થાત્ પૌરવ, યાદવ વગેરે ચદ્રવંશો ગણાય છે તેજ આર્યો અને ઇલવાકુ વગેરે મનુના નવ પુત્રોમાંથી નીકળેલા માનવ વંશો તે દ્રાવિડો અને સૌદ્રુગનો ને મુઝા પ્રજા અને તેની મોનપ્રમેર શાખા એમ તર્ક કરે છે વળી વેદોનો પ્રાચીન તમ ભાગ મૂળ દ્રાવિડ રાજાઓ અને અનાર્ય બ્રાહ્મણોની રચના વગેરે વિચિત્ર અનુમાનો પુરાણોના આ વશ સંબધી સાહિત્ય ઉપરથી પાર્નિટર કહે છે ૫૫ પાર્નિટરના આ અનુમાનો પાશ્ચાત્ય પ્રાચ્ય વિદ્વા ભિન્નોમા માન્ય થયા નથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે પાર્નિટરના આ પ્રતિપાદનોનું વિવેચન શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એક વાર્ષિક મેળાવડા સમક્ષ કરેલું છે ૫૬ આ મોટા વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરવા જેટલી કે પાર્નિટરના અનુમાનોનું ખંડન કરવા જેટલી અહીં જગ્યા નથી, એ માટે તો પાર્નિટરના આ પુસ્તકની વિગત વાર સમાલોચના કરવી જોઈએ પણ પુરાણોના વચનોમાંથી પાર્નિટરે કાઢયો છે એવો જ અર્થ કાઢવા વગર છૂટકો ન થાય એમ મને લાગતું નથી, પૌરાણિક વશાવળીઓ માંથી માનવ, ઐલ અને સૌદ્રુમ્ન એ રીતે ત્રણ મૂળ વંશો માનીને એમા આ દેશની આધુનિક વસ્તીની ત્રણ મૂળ જાતો (races) જેવી એ તો કેવળ કલ્પના લાગે છે મનુના દશ ખાળકોમાંથી દશ જાતો શા માટે નહીં? પુરાણોક્ત વશ સાહિત્યમાંથી ખીજ પણ ઘણા વિકલ્પો સંભવે છે મતલબકે પાર્નિટરે ઐલ અને માનવ તથા સૌશ્વમ્ન વચ્ચે પાડેલો ભેદ ન સ્વીકારીને ઐલ વશમાજ આગળ ચાલીએ

પુરૂરવાનું રાજ્ય યમુનાના કિનારે કાશી ઉપર પ્રતિષ્ઠાનમા એટલે કે પ્રયાગમા હતું ૫૭

૫૦ ઘાયુ ૮૫, ૧૯ પાર્નિટર પા ૨૫૫

૫૧ ઋ ૧૦, ૬૫

૫૨ શ બ્રા. ૧૧, ૫, ૧, ૧ Vedic Index Vol II p 3

૫૩ આ વિગતનો ક્રમ જેવા જુઓ મારૂ કલિદાસ અને પુરાણોત્તરજાતકચમા

૫૪ દ્વલસ્ય નામ્ના તદ્દર્શમિલાગતમમૂતદા। મત્સ્ય ૧૦, ૧૪

૫૫ જુઓ પાર્નિટર, પ્રસ્તાવના

૫૬ જુઓ જુદ્ધિપ્રમથ જુલાઈ ૧૯૦૪ નો વધારો

૫૭ રાજ્ય સ કારયામાસ પ્રયાગે પૃથિવીપતિ ॥

ઉત્તરે યામુને તીરે પ્રતિષ્ઠાને મહાયશા ॥

ઘાયુ. ૯૧, ૫૦

એને ૭ પુત્રો હતા એમ પુરાણો કહે છે.^{૫૮} તેમાંથી પુરુરવાનો પુત્ર આયુ પ્રયાગની ગાદીએ બેઠો અને બીજા પુત્ર અમાવસુનું રાજ્ય થયું કરી કાન્યકુબ્જમાં હતું.^{૫૯} પણ આપણે આયુના વંશનું પ્રયોજન છે. આયુનો પુત્ર નદુપ; આ નામ ઋગ્વેદમાં કેટલીક વાર આવે છે.^{૬૦} અને મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં નદુપની કથા પ્રસિદ્ધ છે. નદુપનો પુત્ર યયાતિ રાજા મહાભારત પુરાણમાં ચક્રવર્તી મહારાજા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^{૬૧} નદુપ્ય યયાતિનું નામ વેદમાં પણ મળે છે.^{૬૨} આ યયાતિને દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા નામે બે પત્નીથી પાંચ પુત્રો થયા. યદુ, દુર્વસુ દુહ્યુ, અનુ અને પુરુ.^{૬૩} યયાતિના પુત્ર તરીકે નહીં પણ છુટાં છુટાં, ને તે જ્ઞતોનાં તથા તેના રાજાઓનાં નામ તરીકે આ પાંચે નામો વેદોમાં મળે છે.^{૬૪} એકાદ રથજે' પાંચે નામે એક સાથે પણ મળે છે. અને તત્સુ-ઓના શત્રુઓ તરીકે યદુ વગેરેનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૬૫} આ પાંચે ભાઇઓ વચ્ચે યયાતિએ પોતાનું રાજ્ય પૃથ્વી-ગ્રહેથી આપી; તેમાં પુરુને પોતાની ગાદીએ બેસાર્યો, દક્ષિણ પૂર્વમાં દુર્વસુને રાજ્ય આપ્યું, દક્ષિણ પશ્ચિમમાં યદુને આપ્યું, પશ્ચિમમાં દુહ્યુને અને ઉત્તરમાં અનુને આપ્યું.^{૬૬} પણ પુરાણોમાં, યયાતિના ચરિત્રમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા ન ઋદ્ધ્ય કરવા માટે પુરુશિવાયના આરે પુત્રોને જે શાપ આપ્યો અને પુરુને રાજ્ય આપ્યું એવાં પણ વચનો છે.^{૬૭} અને ઋગ્વેદના અસુક મંત્રોમાંથી સુદાસ સામેના યુદ્ધમાં હારીને દુર્વસુ અને યદુ છટકી ગયા અને અનુ અને દુહ્યુ નાશ પામ્યા એવો અર્થ નીકળતો મેકડોનલ અને ક્રીધને લાગે છે.^{૬૮} પાર્શ્વેટર તો દુહ્યુઓ ભારતના પશ્ચિમ ઉત્તરમાંથી ધરાનમાં ગયા અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ નો મિતાનીનો લેખ એ દુહ્યુઓએ પ્રસારેલા વૈદિક ધર્મની નિશાની છે એમ ગણે છે. (જુઓ. પા. ૩૦૦)

યયાતિના પુત્રોમાંથી પૌરવો આ દેશમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયા છે. વેદમાં પુરુક્ષત્સ વગેરે અનેક પૌરવ રાજાઓનાં નામો મળે છે. મહાભારતના ભારતો-પાંડવ કૌરવો પણ પૌરવો

૫૮ વાયુ ૯૧, ૫૧

૫૯ પાર્શ્વેટર પા. ૨૫૮. અને ટિ. ૫

૬૦ ઋ. ૧, ૩૧, ૧૧; ૮, ૪૬, ૨૭ વગેરે જુઓ Vedic Index Vol. I p. 438. 9

૬૧ મહાભારત ૧, ૭૫, ૩૧૫૬

૬૨ ઋ. ૧, ૩૧, ૧૭; ૧૦^૭ ૬૩, ૧. Vedic Index se Vol II p. 187

ચદું ચ તુર્વસું ચૈવ દેવયામી વ્યજાયત ॥

મુહું ચાનું ચ પુરું ચ શર્મિષ્ઠા વાર્ષપવળી ॥

વાયુ. ૯૩, ૧૬, ૧૭.

બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્શ્વેટર પા. ૮૭ ટિ. ૧, ૨.

૬૪ Vedic Index Vol II p. 185.

૬૫ ઋ. ૧, ૧૦૮, ૮ " Vol II p. "

૬૬ વાયુ ૯૩, ૮૮ થી ૯૦ બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્શ્વેટર પા. ૨૫૬ ટિ. ૭

૬૭ વાયુ ૯૩, ૩૯ થી ૬૧

૬૮ Vedic Index Vol II p. 185.

જ ગણાય છે એ કે વેદમા કેટલેક રચણે પુરૂષો અને ભરતોને પરસ્પર વિરોધી કહ્યા છે ૬૯
પણ પાછળથી ભરતો અને પુરૂષો જોડાઈ ગયા અને શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેના સમયમા
એ ભરતો જ કુરુપાચલ તરીકે મધ્ય દેશમા ગણ્ય કરતા હોવાનો સભવ મેમ્ડોનક અને
કીથ માને છે ૭૦

યાદવો

વેદમા તો ઉપર કહ્યું તેમ યાદવોના અર્થમા યદુ આવે છે એ આ વંશોના વિચારમા
બહુ સ્પષ્ટ છે, પણ આપણે તો પુરાણોને અનુસરી યદુના વંશમા આગળ ચાલીએ વાયુ
પ્રમાણે યદુને પાંચ પુત્રો હતા પણ એમાંથી બે મોટાના વંશો વધારે અગત્યના છે ૭૧

આમાંથી સૌથી મોટા સહજશત્રુતા પૈત્ર હેહ્યના નામથી તેના વંશને હૈહયો
તરીકે પ્રખ્યાત થયા, અને ક્રોષ્ટુના વંશને ખાસ યાદવો તરીકે ઓળખાયા ૭૨ હૈહયોમા
પરાક્રમી કાર્ત્તવીર્ય સહજાશ્રુતની કથા પ્રસિદ્ધ છે પણ એ વંશનું આપણે પ્રયોજન નથી
ક્રોષ્ટુનો વંશ એટલે મુખ્ય યાદવ વંશ વાયુ વગેરે ખાર પુરાણોમા આપ્યો છે ૭૩ ક્રોષ્ટુ
પછી પાંચમો શશખિન્દુ મહાવીર્યવાન અને ચક્રવર્તી થયો એમ પુરાણો કહે છે ૭૪ અને
શશખિન્દુથી દશમો જ્યામથ પણ ખૂબ પ્રખ્યાત થયો હાજે છે ૭૫ જ્યામથના પુત્ર નિર્દર્ભે વિદ
ર્ભા રાજ્ય મેળવ્યું આવિર્દર્ભના ત્રણ પુત્રોમા, ૭૬ લોમપાદનું રાજ્ય કથા હતું એ ૨૫૦૮
નથી, કૈશિક ચેદીના રાજ થયા, અને મોટા પુત્ર, કંથના વંશમા બાવીશમી પેઢીએ ૭૭ સત્વત
થયા ” તે આ સત્વત ઉપરથી એના વંશને સાત્વત કહેવાયા, શ્રીકૃષ્ણ સાત્વત કહેવાય છે.

આ સત્વતના ભજમાન, દેવાદ્ય, અન્ધક અને શૃણ્ણિ ચાર પુત્રો થયા ૭૮ આમાંથી

૬૯ ઋ. ૭, ૧૮, ૧૩ તથા ઋ. ૭, ૮, ૪

Vedic Index Vol II p 112

૭૦ Vedic Index Vol I p 167, 169

૭૧ ચદો પુત્રા ચમૂવર્હ પચ્ચ દ્વેસુતોપમા ।

સહજાજિદય એષ ક્રોષ્ટુર્નાશ્લોજિતો લણુ

ઘાયુ ૬૪ ૨

વધારે ઉલ્લેખો માટે પાર્ણિટર પા ૮૭ ટિ ૩, ૪

૭૨ હરિવંશ ૩૪ ૧૮૯૮ પાર્ણિટર ૭૮ ટિ ૫

૭૩ ઘાયુ ઝ ૮૫ શ્લો ૨૪ થી આગળ હરિવંશ ૩૩, ઘન્યાઢ ૩, ૭૦, ૧૪
થી ૪૮ વગેરે ઉલ્લેખો માટે પાર્ણિટર પા ૧૦૦ ટિ ૫

૭૪ ઘાયુ ૮૫ ૧૯

૭૫ ઘાયુ ૬૫, ૨૯ થી આગળ

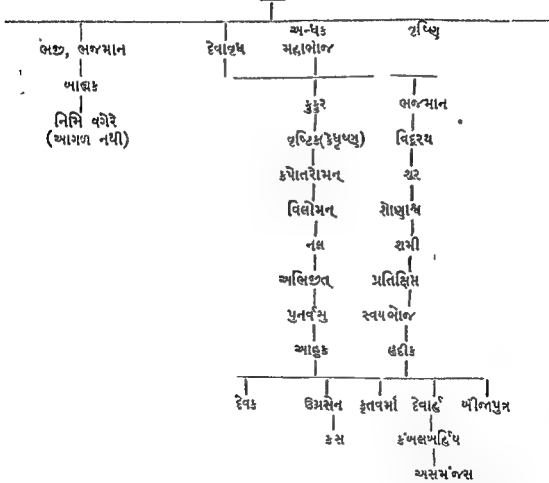
૭૬ લોમપાદની ૧૩ પેઢીએ કુર્મમા કહી છે પણ તેનું ગણ્ય કથા હતું એ પુરાણો
કહેતા નથી અને ચેદી વંશનું રાજ્ય ચેદી દેશમા હતું

૭૭ આ યાદવ વંશની તથા અક્ષવાન્ વિદેહ, હૈહય વગેરે વંશોની પેઢીઓ માટે
જુઓ પાર્ણિટરે આપેલો કાર્ગ પા ૧૪૪, ૧૪૫

૭૮ સત્વતાસ્ત્વ સપન્નાન્ કૌશલ્યા સુપુત્રે સુતાન્ ।

ભજમાનનો એના પોતાના પુત્રોથી આગળ વંશ નથી આપ્યો, દેવાવૃધનાં પોતાનાં તથા એના પુત્ર બહુનાં પુરાણોએ ખૂબ વખાણ કર્યાં છે પણ વંશ આગળ નથી આપ્યો. ૭૯ અન્ધકને ચાર પુત્રો હતા પણ એ કુકુર અને ભજમાનનો વંશ વિશેષ ઉપયોગી છે. કુકુર- માંથી કુકુરો થયા અને ભજમાનના વંશને ખાસ અંધક કહેવાયા. પુરાણોના પાઠોનું મંસ્કરણ કરતાં નીચેનો આંબો નીકળે છે. ૮૦

સત્વત

આ સત્વત વંશમાં કૃષ્ણ જન્મને લીધે સૌથી અગત્યના રૂષિ વંશમાં તેા જોડાયા વધારે છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર માટે સૌથી ગ્રાંથીન ગ્રંથરૂપ હરિવંશજ આ રૂષિયુને બદલે યદુના

મજિનં મજમાનં ચ દિવ્ય દેવાવૃધં નૃપમ્ ॥

અન્ધક ચ મહાભોજ વૃષ્ણ ચ યદુનન્દનમ્

પાર્જિટરે વાયુ, ધ્વજાંડ, ધ્વજ વગેરેના પાઠોનો સંસ્કાર કરીતે આપેલો પાઠ.

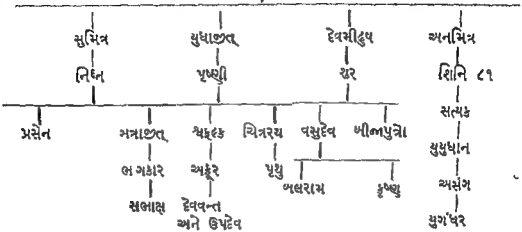
પા. ૧૦૩ ટિ. ૩

૭૯ વાયુ ૯૬, ૬ થી ૧૫

૮૦ પાર્જિટર પા. ૧૦૫ મળ પુરાણનાં વચનો માટે પાના ૧૦૪ ની ટિ. ૫, ૬,

પુત્ર ક્રોધ્વતું નામ લખે છે, પાર્ણિટરે ભુદાં ભુદાં પુરાણોના પાઠોને મેળવીને નીચે પ્રમાણે આપ્યો આપ્યો છે. વૃષ્ણુને બે સ્ત્રીઓ હતી ગાન્ધારી અને માદ્રી એમાંથી ગાન્ધારીને સુમિત્ર અથવા અનમિત્ર નામનો પુત્ર થયો અને માદ્રીને યુધાજિત, દેવમીદુષ અને અનમિત્ર નામના ત્રણ પુત્રો થયા. ૮૧ આ ચારેના વંશનો આંખો—

વૃષ્ણુ

હવે વૃષ્ણુના આ આંખોને સત્વતતા પુત્ર અન્ધકના આંખો સાથે સરખાવતાં કાંઈક ગડબડ લાગે છે. અન્ધકથી નવમી પેઢીનો દેવક પોતાની પુત્રી દેવકીને અન્ધકના ભાઈ

શ્રી કૃષ્ણના પૂર્વ પુરુષો તરીકે સાત્વતોનો આંખો બહુ ચોક્કસ મળવો જોઈએ, પણ આ નામોમાંથી પુરાણોનાં વચનોમા બહુ ગડબડ દેખાય છે.

૮૧ ગાન્ધારી ચૈવ માદ્રી ચ વૃષ્ણિભાર્યે વમૂષ્વતુઃ

ગાન્ધારી જનયામાસ સુમિત્ર મિત્રનન્દનમ્

માદ્રી યુધાજિત પુત્ર તતો વૈ દેવમીદુષમ્

અનમિત્ર સુત ચૈવ તાલુભી પુરુષોત્તમૌ ॥

મત્સ્ય ૪૪, સ્કો. ૧, ૨,

વાયુ ૯૬, ૧૭, થી ૧૯

અશ્મકયાં જનયામાસ શૂર વૈ દેવમીદુષઃ

મહિષ્યાં જન્મિતે શૂરાન્દ્રોજાયાં પુરુષા દશ

વસુદેવો મહાવાહુઃ પૂર્વમાનવદુન્દુભિઃ

હરિવંશ પર્વ-૧, ૩૪-૧૭

વાયુ ૯૬, ૧૩૪, ૧૪૪

મત્સ્ય ૪૫, ૧-૨

૮૨ આ શિનિના વંશજો રૈતેય નામથી પ્રખ્યાત થયા.

વિ. પુ. ૪, ૧૪, ૧

વૃષ્ણિના પૌત્રના પુત્ર વસુદેવને આપે છે. દુઃકમાં કંતો વૃષ્ણિના આંખામાં છ પેઠી પડે છે અથવા અન્ધકના આંખામાં છ પેઠી વધારે છે.*

મહાભારતમાં તથા કૃષ્ણચરિત્રમાં આવતાં પાત્રોનો મંમંધ સમજવા માટે આ બે આંખાઓ ખાસ ઉપયોગી છે. અન્ધકના પુત્ર કુકુરના વંશમાં થયેલ દેવકને ચાર પુત્રો અને સાત દીકરીઓ હતી અને સાતેને વૃષ્ણિના પ્રપૌત્ર વસુદેવને આપી હતી. વળી વૃષ્ણિના પુત્ર સુમિત્રના પૌત્ર સત્રાજીતના સૂર્ય પ્રાણ સમાન મિત્ર દત્તા; અને સૂર્યે એને સ્થમન્તક નામનો મણિ આપ્યો, અને સત્રાજીતે પોતાના નાના ભાઇ પ્રસેનને એ મણિ કંઈમાં પહેરવા આપ્યો. આ મણિ માટે કૃષ્ણને ઇચ્છા થઇ પણ પરાણે લેવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું. આ પ્રસંગમાંથી સ્થમન્તકાખ્યાન થયું અને છેવટ સત્રાજીતે પોતાની પુત્રી સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણને આપી. ૮૩ (વિષ્ણુ ૪, ૧૩,)

* આ વૃષ્ણિવંશના વિપવમાં ઉપર મત્સ્ય, વાયુ, ધર્માઙ્ગ, ધર્મા વગેરે ઉપરથી સંસ્કારો કાઢો આપ્યો છે. પણ હરિવંશ, વિષ્ણુ અને અને ભાગવતનો પાઠ જુદો જ છે. હરિવંશમાંથી સાતવતના પુત્રોવાળો ભાગ પડી ગયો છે. અને એટલે વૃષ્ણિને બદલે કોબ્દને ગંધારી અને માદ્રી બે પત્નીઓ હતી અને તેને અનમિત્ર, યુધાજીત અને દેવમીદુષ ત્રણ પુત્રો થયા, આમાંથી દેવમીદુષના પૌત્ર વસુદેવ, એ રીતે વંશ આપે છે.

જુઓ ૧, ૩૪, ૧ થી ૧૭

પણ વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત સાતવતને બજ્ર, ભજમાન, દિવ્ય, વૃષ્ણિ, દેવાવૃધ, અન્ધક અને મહાભોજ એ રીતે સાત પુત્રો હોવાનું કહે છે.

વિ. ૪, ૧૩, ૧, મા. ૯, ૬, ૭

પછી ભજમાનને નિમ્બોચિ, કિંકણ વગેરે, મહાભોજના બોળે, દેવાવૃધનો બજ્ર, વૃષ્ણિને સુમિત્ર અને યુધાજીત અને સુમિત્રના વંશમાં અનમિત્રથી સત્રાજીત ઉપર પ્રભાણે અને શિનિથી યુધાજીત, ઉપર પ્રભાણે અને અનમિત્રના બીજા પુત્ર યુગધરથી શ્વેદકને અદ્ધર વગેરે બાર પુત્રો.

પછી સાતવતના પુત્ર અન્ધકના ચાર પુત્રો કુકુર, ભજમાન, શુચિકંબલ અને અદ્વિષ્ટ-કુકુરના વંશમાં કંસ અને ભજમાનના ૧૬૬૨૪, તેના ૪૨, તેના સમી તેના પ્રતિક્ષત તેના સ્વયંભોજ તેના હદીક અને હદીકના ત્રણ પુત્રો કૃતવર્મા, સતધનુ અને દેવમીદુષ, દેવમીદુષના ૪૨ અને ૪૨ના વસુદેવ. વિષ્ણુ ૪, ૧૪, ૧ થી ૮ અને મા. ૯ ૨૪, ૬ થી ૨૮ વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં પણ પાઠ ફેર છે.

૮૩ આ પ્રસંગ વાણ્યે દુઃકમાં કહ્યો છે—

લિપ્સાં ચક્રે પ્રસેનાસ્તુ મણિરત્નં મ્યમન્તકમ્ ।

ગોવિન્દો ન ચ તં લેભે શક્નોપિ ન જહાર ચ ॥

વાયુ ૯૬, ૩૨

વિષ્ણુ ભાગવતે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા વધારવા વધારે વિસ્તાર કર્યો છે પણ વાયુ વગેરેમાં કૃષ્ણચારિત્રના પ્રસંગમાં નહીં પણ સત્રાજીતના પ્રસંગમાં માદ્રી રીતે આ કથા કહેલ

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે કુકુરના વંશના આહુકના પુત્ર ઉત્રસેનનું અને એના પુત્ર કંસનું મથુરામાં જોર હશે એમ જણાય છે. ઉત્રસેનના દાદા પુનર્વસુનાં અને પિતા આહુકનાં વાયુ પુરાણે ખાસ વખાણ કર્યા છે. ૮૪ એ જોતાં આહુકે અથવા પુનર્વસુએ મથુરાના યાદવોનું આધિપત્ય મેળવ્યું હશે પછી ઉત્રસેનને નવ પુત્રો હતા તેમાં સૌથી મોટા કંસ હતો, અને કંસના જીલમના વર્ણનથી તો કૃષ્ણ બાળચરિત્રની કથાઓ ભરી છે.

વૃષ્ણીનો પૌત્ર શર જોના નામથી ભગવાન કૃષ્ણ શૌરિ કહેવાય છે તેને કુલ દશ પુત્રો હતા જેમાં સૌથી મોટા વસુદેવ અને પૃથા શ્રુત દેવા વગેરે પાંચ પુત્રીઓ હતી. ૮૫ આ પુત્રીઓમાંથી પૃથાને અનપત્ય અને વૃદ્ધ કુન્તીભોજને દત્તક આપી હતી. જેથી પૃથાનું પ્રખ્યાત નામ કુન્તી પડ્યું. આ કુન્તી પાકુ રાજાને આપ્યાં હતાં. પછી વસુદેવની બીજી બેન શ્રુત દેવાને વૃદ્ધ શર્મા નામના કરુણા રાજાને આપી હતી, આનો પુત્ર દંત વક્ત્ર થયો, અને શ્રુતશ્રવાને એદીના રાજા કુરુવંશના દમયોધને આપી હતી તેનો પુત્ર શિશુપાલ થયો. ૮૬ આ બંને ક્ષત્રિયા પુત્રોને શ્રી કૃષ્ણે માર્યા છે. ૮૭ પછી શ્રુતકીર્તિ કેકય કૃષ્ણકેતુને આપી હતી અને તેની પુત્રી ભદ્રાને કૃષ્ણ પરણ્યા હતાં, તથા રાજધિ દેવી અવન્તીના જયત્સેનને આપી હતી અને તેની પુત્રી મિત્રવિન્દાને પણ કૃષ્ણ પરણ્યા હતા.

વસુદેવની દેવકી વગેરે સાત સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે પણ એને તે ઉપરાંત પૌરવી, રૌહિણી, ભદ્રા, મહિરા, વૈશાખી અને ઇલા એ ૧૩ સ્ત્રીઓ અને બે પરિચારિકાઓ હતી એમ પુરાણો કહે છે. ૮૮ આમાંથી રૌહિણીના ગર્ભથી બલરામ, શારણ્ય, દુર્મદ, વિપુલ, દ્રુવ વગેરે પુત્રો થયા, નંદ, ઉપનંદ, દત્તક આદિ મહિરાથી પુત્રો થયા; છે. અને વિષ્ણુ પુરાણમાયે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રવાળા પાત્રમાં અંશમાં નહીં પણ ચોથા અંશમાં કહેલ છે, એ જોતાં એ કથા જૂની જણાય છે.

૮૪ ઘાટુ ૯૬, ૧૧૮ થી ૧૨૬

૮૫ ઘાટુ ૯૬, ૧૪૪ થી ૧૪૯

૮૬ ઘાટુ ૯૬, ૧૫૦ થી ૧૫૭

વાયુએ શ્રુતશ્રવાયો વૈષ્ણુ શિશુપાલો યમુવદ

દમયોધસ્ય રાજર્ષેઃ પુત્રો વિશ્વાતપોમ્પઃ

એજન. ૧૫૭, ૧૫૮

એ રીતે શિશુપાલનું વર્ણન ક્યુ છે. વિષ્ણુપુરાણે શિશુપાલ રાવણનો અવતાર હતો એટલું ઉમેર્યું છે.

અં. ૪, ૧૪

૮૭ ભાગવત ૧૦, અ. ૭૪ તથા ૭૮

૮૮ વિષ્ણુ ૪ ૧૫, ૧૩; ભાગ ૯. ૨૪, ૪૫ અને ઘાટુ ૯૬, ૧૬૦

તેને કંસે મારી નાખ્યા એમ વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે કહે છે. ૮૯ પણ વાયુમાં બલરામના ગર્ભને દેવકીના ઉદરમાંથી બેઝીને રોહિણીના ઉદરમાં મુકવાની વાત નથી, એ વાત વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં છે અને એ વૈષ્ણવ પુરાણો સાતમો ગર્ભ બલરામનો ગણીને આકાંક્ષા કૃષ્ણને ગણે છે. ૯૦ કૃષ્ણ પછી દેવકીનેજ સુભદ્રા નામની કન્યા થઈ જે અર્જુનને પરણી ૯૧ અને જેનો પૌત્ર પરીક્ષિત પાંડવો પછી દુષ્ટિનાપુરની માદીએ બેઠો. આ ઉપરાંત જુદી જુદી સ્ત્રીઓથી વસુદેવને ઘણા પુત્રો થયાનું પુરાણો કહે છે. એમાં એક બે ખાસ નોંધવા જેવાં છે. વૈશ્યા અથવા વૈશ્યાખીથી વસુદેવને કૌશિક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. પછી વસુદેવને સુગન્ધી અને વનરાજી નામની બે પરિચારિકા (શ્વ) સ્ત્રીઓ હતી, તેમાંથી એકને પુરુ અને કપિલ બે પુત્રો થયા. જેમાંથી પુરુ ગળ થયો અને કપિલ વનમાં ગયો. પછી (ધણું કરીને) વનરાજીને જરા નામનો પુત્ર થયો જે બીલો (નિપાદો) નો રાજા થયો. ૯૨ શ્રીકૃષ્ણ જેનું બાળુ પગમાં વાગવાથી હેવટ દેહનો ત્યાગ કરે છે તે જગ નામનો નિપાદ આજ હોય તો એ કૃષ્ણનો ભાઈ કહે ! વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત આ સંબંધ નોંધતાં નથી પણ જૈન હરિવંશ વસુદેવની સ્ત્રી જગને જરતુમાર નામનો પુત્ર હોવાનું અને જરતુમારના બાળથી કૃષ્ણનું મરણ થવાનું કહે છે. ૯૩

વસુદેવના ભાઈ દેવગતને મહાભાગ નામનો પુત્ર થયો એમ વાયુ કહે છે પણ મત્સ્ય અને હરિવંશ એનું નામ ઉદ્ધવ આપે છે. ૯૪ શ્રી ભાગવતમાં પરમશક્ત તરીકે ઉદ્ધવ પ્રખ્યાત છે. પછી વસુદેવના એક ભાઈ અનાધૃષ્ટિને શ્રાદ્ધેવ નામનો એક પુત્ર થયો જેના પુત્ર

૯૯ વાયુ ૯૬, ૧૭૩, વિષ્ણુ ૪ ૧૫, ૧૫,

૯૦ જુઓ વાયુ—

દેવકયાં જાજિરે શૌરિઃ સુપેજ કીર્તિમાનપિ ।

પદ્મો મદ્રવિદેહશ્ચ કંતઃ સર્વાનિષાતયત્ ॥

અથ તસ્યામવસ્થાયામાયુષ્માન્સવભૂવ હ ।

લોકનાથઃ પુનર્વિષ્ણુઃ પૂર્વકૃષ્ણઃ પ્રજાપતિઃ

વાયુ ૯૬, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૦.

મત્સ્યઃ ૪૬, ૧૨, ૧૩, થોડો પાંદરે છે.

૯૧ વાયુ, ૯૬, ૧૭૬, મત્સ્ય ૪૬, ૧૫.

૯૨ વાયુઃ ૯૬, ૧૮૨ મત્સ્ય ૪૬, ૨૦ તથા વાયુ ૧૮૩=૧૮૪ અને મત્સ્ય-૪૬, ૨૧-૨૨.

તસ્યાં સમભવદ્વિરો વસુદેવાત્મજો બલી ।

જરા નામ નિપાદોઽમૂત્ પ્રથમઃ મધનુર્ધરઃ ॥

૯૩ જૈન હરિવંશ સર્ગ અ. ૪૮ શ્લો. ૬૫ થી ૬૮ તથા સર્ગ ૬૨.

૯૪ વાયુ ૯૬, ૧૮૫ મત્સ્ય ૪૬, ૨૩, હરિવંશ ૧, ૩૪, ૩૧.

એકવચ્ચને નિપાદોએ ઉછેરો ૮૫ આ એકવચ્ચની કથા મહાભાગતમા પ્રસિદ્ધ છે. વળી વસુ દેવના એક ભાઈનું નામ સમુદ્રવિજય જૈન હરિનશે આપ્યું છે, અને એ સમુદ્રવિજયના પુત્ર નેમીનાથને જૈનો તીર્થંકર ગણે છે ૮૬

જુદા જુદા યાદવ વંશોનો પરસ્પર સંબધ ઉપર ટુકામા જોયો પૌરવો સાથે પશુ યાદવોનો સંબધ વસુદેવ અને કૃષ્ણની પેઢીમાં તો સારી રીતે દેખાય છે ।વર્ણના ભોજ બીજમની પુત્ર રૂક્મિણીને કૃષ્ણ પરણે છે ૮૭

વળી પૌંડ્રવની એક સાખાનું રાજ્ય મગધમા થયું છે અને એ મગધના રાજા મૃહદ્રથ-થી આઠમી પેઢીના જરાસંઘની બે પુત્રીઓ કસને આપી હતી ૮૮ અને એ કારણથી કસનું વેગ લેના જરાસંઘ મથુરા ઉપર ચડી આવે છે વાયુ જરાસંઘને સર્વ ક્ષત્રિયોને છતનાગ રહે છે ૮૯

દુશસ્યનીના રાજા શાયતિ રેવતે પોતાની પુત્રી રેવતી બલદેવને આપ્યાની કથા પ્રસિદ્ધ છે વળી કેટલાક યાદવ રાજાઓની સ્ત્રીઓનું ઐશ્વવાહી નામ મળે છે ૧૦૦ એ જોના ઐશ્વનાક વડા સાથે પશુ યાદવોને લગ્ન સંગઘ હોય એમ લાગે છે, વળી શ્વેતક કાશી-રાજની ગાદિની નામની પુત્રી પરણ્યા હતા જોના પુત્ર અકૂર વિષ્ણુ, ભાગવતમા પ્રસિદ્ધ છે અને ઉપર વૃષ્ણુ ને ગાન્ધારી અને માદ્રી બે પત્નીઓ કહી છે એ ઉપરથી ગાંધાર અને મદ્ર સાથેના સંબધ દેખાય છે.

૯૫ વાયુ ૯૬, ૧૮૭

૯૬ જૈન હરિવંશ સર્ગ ૧૮ તથા ૩૭

૯૭ વિષ્ણુ અ ૫ અ ૨૬.

ભોજ નામ હૈહયો અને યાદવો બન્ને માટે વપરાતું દેખાય છે

૯૭ વાયુ ૯૯, ૨૧૭ થી ૨૨૭

૯૮ જરાસંઘસુતે કસ ઉપયોગે મહાબલ

अस्ति प्राप्तिं च मैत्रेय । विष्णु ५, २२, १

सर्वक्षत्रस्य जेतासौ जरासन्धो महाबल ।

વાયુ ૯૯, ૨૨૭.

૯૯ જુઓ ટિ ૨૨ મી

૧૦૦ જુઓ મત્સ્ય ૪૬, ૧ મા.

યાદવોની ભારત યુદ્ધ વખતે સ્થિતિ

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે યાદવોનું મુખ્ય રાજ્ય મથુરામાં હતું. મથુરાની સ્થાપના ત્રિપે પુરાણો કહે છે કે ગમના ભાઈ શત્રુને માધવ વચ્ચેને મારીને અને તેના મધુવનમાં જઈને ત્યાં મથુરાપુરી સ્થાપી અને આ પુરીમાં ગંધીને પોતાના સુમાહુ અને શરમેન પુત્રો માથે તેનું પાલન કર્યું ૧૦૧

રામાયણ વગેરે આ માધવ લવણને અસુગ્ર અથવા ગણ્ધમ ગણે છે પણ યાદવ વંશમાં વિદર્ભથી એકનીશમી પેઢીના પુરુષનું નામ મધુ આપ્યું છે આ મધુના વંશજ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ માધવ કહેવાય છે પાર્ણિકરનું અનુમાન એવું લાગે છે કે આ યાદવ મધુના કોઈ વંશજને મારીને શત્રુને મથુરા નગરી સ્થાપી ૧૦૨ અને શત્રુનના પુત્ર શરમેનના નામ ઉપરથી એ શહેર અને એની આમપાસનો દેશ શરમેન નામથી ઓળખાવા લાગ્યો મથુરા અને એ જનપદના શરમેન નામનો ખુલાસો આ રીતે થાય છે વળી યાદવવંશમાં શર નામ આવે છે પણ શરમેન કયાય આવતું નથી એટલે આ ખુલાસો કીક છે ૧૦૩ પણ યાદવોએ શત્રુનના વંશ પાસેથી મથુરા ક્યારે અને શી રીતે મેળવ્યું? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો વાયુ વગેરે પુરાણોમાં નથી મળતો પણ હરિવંશ કહે છે કે માધવના પુત્ર સત્વતને બીમ નામનો પુત્ર થયો, જે દાશરથિ રામના વંશતમાં રાજા હતો, એના વંશતમાં શત્રુને મથુરાની સ્થાપના કરી અને તેની પાસેથી બીમે આ મથુરા પુરી પોતાના તામામાં લીધી ૧૦૪

દુકામાં સાત્વત બીમે શત્રુનના વંશજને પાસેથી મધુવનના અનાયો પાસેથી લઈ મનુષ્યથી કે યુદ્ધનાયથી શરમેન દેશ અને એ નગરી મથુરામાં પોતાનું અધિપત્ય સ્થાપ્યું

૧૦૧ માધવ લવણ હત્વા ગત્વા મધુવન ચ તત્ ।

શત્રુઘ્નેન પુરી તત્ર મથુરા સનેવેશિતા ॥

સુમાહુ શરસનચ શત્રુઘ્ન સહિતાશ્વભૌ ।

પાલ્યામાસતુ સુતૌ વેદઘ્ની મથુરા પુરીમ્ ॥

વાયુ ૮૫ ૧૮૫, ૧૮૬

લવણને શત્રુને માર્યાની આ કથા ગમાયણના છેલ્લા કાંડમાં અને ગુપ્તરાજના ૧૫ માં સર્ગમાં તથા વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં મળે છે

૧૦૨ પાર્ણિકર પા ૧૭૦

મધુના કોઈ વંશજનું નામ લવણ પુરાણોમાંથી મળતું નથી, એ મુશ્કેલીનો કાંઈ ખુલાસો આપ્યા નથી લવણ મધુવનનો કોઈ અનાય રાજા હોય એ વધારે મલલિત છે

૧૦૩ લિંગપુરાણ (૧,૬૮,૧૯) કહે છે દૈહ્ય મર્તવીર્ય અર્જુનના પુત્ર શરમેનના નામ ઉપરથી મથુરાનું શરમેન નામ પડ્યું છે પણ બીજા પુરાણોમાં એને ટેકો ન હોવાથી પાર્ણિકર એ સ્વીકારતા નથી પાર્ણિકર પા ૧૭૧ ટિ ૨

૧૦૪ હરિવંશ ૨ અ ૩૭, પંકાક ૩૮, ૪૨ —

યમૂષ માધવસુત સત્વતો નામ ધીર્યવાન્

સત્વતસ્ય સુતો રાજા મીમો નામ મહાનમૃત્ ।

જાણાય છે. તે પહેલાં વિદર્ભમાં વિદર્ભ પુત્ર કથના વંશજોનું રાજ્ય હતું એમ પુરાણો કહે છે. ૧૦૫ વાયુ વગેરે અંધકને સત્વતના પુત્ર ગણે છે પણ હરિવંશ સત્વતનો ભીમ અને ભીમનો અંધક કહે છે. એ ગમે તેમ હો પણ મયુરાનું રાજ્ય આ અંધકના વંશજો પાસે મહાભારતના સમયમાં હતું એટલું નિસંદેહ લાગે છે.

સત્વતના અથવા સાત્વત ભીમના ઉપર કહેલા ચાર પુત્રોમાંથી લજ્જમાનનું રાજ્ય ક્યા હતું એ ખબર પડતી નથી કદાચ લજ્જમાન વિદર્ભમાં રહ્યો હશે. પછી દેનાવૃધનું રાજ્ય માર્તિકાવત્માં શાલ્વદેશમાં આજુની આસપાસ હશે (પાર્ણિટર પા ૨૭૬)

અન્ધકનું રાજ્ય મયુરામાં હતું અને અન્ધકના પુત્ર કુકેરના વંશજો મહાભારતના સત્તાશાળી હતા.

મહાભારતના વખતમાં મયુરાના યાદવાની રાજ્યસ્થિતિ કવી એનું વર્ણન મહાભારતના શબ્દોમાજ નીચે આપ્યું છે રાજસ્થાન થત માટે સલાહ માગતા યુધિષ્ઠિરને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -“ હાલમાં જે ક્ષત્રિયો ભારતવર્ષમાં છે તે ઇદ્રનાકુ વંશના અને ઐક્ષ વંશના છે. આ ક્ષત્રિયોના ૧૦૧ કુળો છે. તેમાં પણ યયાતિમાંથી નીકળેલા બોળો (યાદવો)નો વિસ્તાર ધણો છે. ચારે તરફ એજ ફેલાઈ ગયા છે. પણ હાલમાં તો એ બધા બોળ (યાદવો)ની રાજ્યવ્યવસ્થાને પોતાના બળથી હરાવીને બધા રાજાઓના માથા ઉપર જરાસંધ ચઢી બેઠો છે. અત્યારે એ જરાસંધ મધ્ય દેશને ભોગવે છે. જે બધે સત્તાવાળો હોય અને જેના એકલાના તાબામાં જગત્ હોય તે સમ્રાટ થાય છે. આવા સમ્રાટ જરાસંધનો આશ્રય લઈને શિશુપાલ એટલે દેશનો રાજા સેનાપતિ થયો છે અને કુન્ભેનો રાજા વક્ર જરાસંધ પાસે શિષ્ય પેઠે વર્તે છે બીજા પણ આસામનો રાજા ભગદત્ત, વિદર્ભનો ભીષ્મક પુડ્ડો પાંડુક

મીમેનેય પુરી તેજ રાજ્યસંબંધકારણાત્

સ્વયંશે સ્થાપિતા પૃથ્વિ સ્વયમભ્યાસિતા તથા ॥

આ શ્લોકોમાંના ‘ રાજ્ય સંબંધના કારણ ’થી એ શબ્દો અસ્પષ્ટ છે ટીકાકાર મધુનો પત્ર નં ૪ થતા તેનો દૌરિત્રના પુત્ર તરીકે ભીમનો ગાદી ઉપર હક્ક હોયો એમ અર્થ કરે છે.

૧૦૫ વિદર્ભમાંથી એક યાદવે કદાચ સાત્વત ભીમે આવીને મયુરામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પછી એના વંશજો ત્યાં રહ્યા પણ યાદવની બીજી શાખા જે ભોજ નામથી પ્રખ્યાત થઈ તે વિદર્ભ-વરાડમાં ગઈ, શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં વિદર્ભનું મુખ્ય શહેર કુંડિનપુર હતું ત્યાં ભીષ્મક રાજા હતા (વિષ્ણુ-૫, ૨૬,) અને આ ભીષ્મકના પુત્ર રૂકમીએ ભોજકંટ વસાવ્યું. (માગવત્-૧૦, ૫૪, ૫૧).

આ કુંડિનપુર અને ભોજકંટ વરાડમાં ઉમરોતી પાસે ન્હાના ગામડાઓ રૂપે અત્યારે દેખાય છે અને આ પ્રદેશના એક વખતના વાઙ્મત્ક રાજાઓ ભોજ, અને કથકેશિક હતા. એમ ડા કૃષ્ણરામી આચાર્ય માને છે

ભુએ History of Berar p 447 & 458 અને The Vakatakas in in Gupta History p. 9.

વગેરે જરાસંધને વશ રહે છે. વળી ઉત્તરના બોળેનાં અક્ષર કુળ જરાસંધની બીકથીજ પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય લઇ રહ્યાં છે.”*

આટલે સુધી દેશની સામાન્ય વાત કર્યા પછી પોતાના કુળની ગિયતિ કહે છે. “થોડા વખતથી કંઈ જરાસંધની અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની દીકરીઓ માથે લગ્ન કરી એ સંબંધના જોરથી યાદોને દબાવવા માંડ્યા અને યાદોને દબાવીને પોતે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી. આ રીતે એણે મોટાઈ ધારણ કરી એ મોટા અન્વાય થયો. એટલે એનાથી પીડાતા બોજ કુળના વૃદ્ધ ક્ષત્રિયોએ જ્ઞાતિના રક્ષણની ઇચ્છાથી અમારી મંલાવના કરી અને મેં અકૂરને આહુકની પુત્રી અપાવીને, મંકર્ષણ સાથે મળીને સગાંનું કાર્ય કર્યું અને કંસને મેં અને બલરામે યજ્ઞને માર્યો.”

(મહાભારત, સભાપર્વ. અ. ૧૪ શ્લો. ૪ થી ૩૪)*

આ રીતે ભારતયુદ્ધ પહેલાં કુકુર વંશના કંસે કેવી રીતે યાદોના ગણરાન્યમાં જરાસંધના જોરથી પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું અને પછી એ કાર્યના વિરોધીઓને પીડવા માંડ્યા. (દા. ત. વસુદેવને કેદમાં નાખ્યા, એના પુત્રોને મારી નાખ્યા.) પરિણામે એ કુળના સુખ્ય પુરુષોજ ત્રાસી ગયા અને સૌની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે કંસને માર્યો. પણ કૃષ્ણે જાતે રાજસત્તા ન ધારણ કરતાં ઉગ્રમેનને રાજ્ય કર્યું.

છતાં જરાસંધ વારંવાર મધુરા ઉપર ચડી આવવા લાગ્યો એટલે એના ભયથી મધ્યદેશને છોડીને યાદો સાથે કૃષ્ણ કુશસ્થલી-દ્વારકા-જમીને રહ્યા. (દ્વારકા જવાને લગતા મહાભારતના શ્લોકો માટે જુઓ મારું પ્રાચીન દ્વારકાપુરી-પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અં. ૧-૨.)

* ઉદીચ્યાશ્ચ તથા મોજાઃ કુલાન્યષ્ટાદશ પ્રમો
જરામંધમયાદેવ પ્રતીર્ષી દિશમાશ્રિતાઃ ॥

મ. સભા. અ. ૧૪, શ્લો. ૨૫.

આજ વાત શ્રી કૃષ્ણ દૂત થઈને હસ્તિનાપૂર ગય છે ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને સમ-
જવનાં કહે છે.—

પુત્રો વં મોજરાજસ્ય દુરાચારો જ્ઞાતાત્મવાન્
જીવતઃ પિતુરેશ્વર્યં હત્વા મૃત્યુવશં ગતઃ ॥
ઉગ્રમેનસુતઃ કંમઃ પરિત્યક્તઃ મંથાન્ધર્ષઃ ।
જ્ઞાતીનાં હિતકામેન મયા શસ્ત્રો મહામૃદ્ધે ॥
આહુકઃ પુનરન્માભિજ્ઞાંતમિથાપિ સત્કૃતઃ ।
ઉગ્રસેનઃ કૃતો રાજા મોજરાજન્યર્ધનઃ ॥
કંસમેર્ક પરિત્યજ્ય કુલાર્યે સર્વયાદવાઃ ।
મંભૂય સુસ્રમેધન્તે ભારતાન્ધકવૃષ્ણયઃ ॥

મ-ઉ-અ-૧૨૮, શ્લો. ૩૮ થી ૪૧

(કૃષ્ણચાર્યની આરતિ)

ઉપર કહ્યું તેમ મહાભારતના વખત પહેલા કુકુરના વશજ કસની મથુરામા પૂરી સત્તા હતી. કુકુરના ભાઈ ભજમાનના વશનું રાજ્ય ક્યા હતું એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી પણ એ વંશનો અગ્રણી કૃતનર્મી હતો.

વૃષ્ણીઓનું રાજ્ય ક્યા હતું? પાર્જિટર અકૂર દારકામા હતા (વાયુ ૯૬-૬૦) એવા વાયુપુરાણના વચનના આધારે વૃષ્ણીઓનું રાજ્ય દારકામા હતું એવો તર્ક કરે છે, આ ખોટો તર્ક છે જરાસંધના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વૃષ્ણીઓ સાથે દારકા ગયા ત્યારે અકૂર પણ પોતાના સબધીઓ સાથે ગયા હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એ કારણથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના પ્રસંગમા મથુરાનો તથા દારકાનો એમ બેય સ્થળના ઉલ્લેખો મહાભારતમા તથા પુરાણોમા મળે છે, ઉપલો વાયુનો ઉલ્લેખ શ્રી કૃષ્ણચરિત્રને લગતો સ્થર્મતકાખ્યાનમા છે.

મને તો શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજો એટલે વૃષ્ણીઓનું રાજ્ય પહેલા ક્યાય હોય એમ લાગતું નથી. એટલુંજ નહીં પણ વૃષ્ણીવંશ પહેલા તદ્દન અધારામા હશે. અને શ્રીકૃષ્ણથી જ એ વંશની પ્રખ્યાતિ થઇ છે કૃષ્ણે જ ઉપર કહ્યું તેમ યાતિકાર્ય કરીને પોતાના વંશને પ્રખ્યાત કર્યો.

પુરાણોનું આ વંશસાહિત્ય આરભમા કહ્યું છે તેમ ખારોટોના ચોપડાના પેઢીનામા જેવું છે ખારોટો પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની વંશાવળી જાળરી રાખે છે, એમા કોઈ નવો રાજા આશ્રયદાતા જાગે ત્યારે એના પૂર્વજોના જેટલા નામો મળે તેટલા મેળવી કોઈ પ્રખ્યાત કુળ સાથે એનો સબધ જોડી ઢાંઢે આ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે પુરાણોની વંશાવળીઓનો અભ્યાસ કરવાથી આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાશે મૂળ પુરાણોની ન્યારે રચના થઈ ત્યારે જે ક્ષત્રિય રાજ્યો જોરમા હતા એના વંશો આપેના છે મથુરામા કુકુર અને અન્ધકનું વધારે જોર હોવાથી એની પેઢીઓના નામો જળવાતા હશે, ન્યારે વૃષ્ણીઓ નમુજા હોવાથી એ કુળ અધારામા હશે પછી વસુદેવ પોતે રૂપાળા હોવાથી અથવા ખીન્ન કારણથી દેવકે પોતાની પુત્રીઓ વસુદેવને આપી અને વસુદેવના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણે વૃષ્ણી વંશને ઉપર આપ્યો.

આ શિવાય અવન્તીમા, દશાણુમા, આનર્તમા, લાટમા તથા કોકણમા યાદવો-ધણ્યુ કરી હૈહયોની શાખાઓ હોવી જોઈએ. ૧૦૭

મથુરાનું યાદવ રાજ્ય એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય લાગે છે ઈ મ પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાથી ઇ સ ચોથા પાંચમા શતક સુધી આ દેશમા અનેક ગણરાજ્યો હોવાનું આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે

૧૦૬ વસુદેવ વિષે વાયુપુરાણ કહે છે કે —

મનુષ્યલોકે જૃત્સ્નેપિ રૂપે નાસ્તિ સમો મુનિ ॥

વાયુ ૯૬, ૧૪૬

જેન હરિવંશ પણ વસુદેવની સુન્દતાના ખૂબ વખાણ કરે છે જુઓ સર્ગ. ૧૯

૧૦૭ પાર્જિટરે (પા ૨૮૦) આ કથન માટે મહાભારત પુરાણોમાનાં છુટક વચનોનો આધાર લીધો લાગે છે

યાદવોની રાજ્યપદ્ધતિ કંઈ જાતિની હતી એ ચોખ્ખું દેખાતું નથી. પણ એક કુળના મુખ્ય પુરુષને રાજ તરીકે પસંદ કરવામાં આવતો^{૧૦૮} જનાં બધું રાજ્યકાર્ય યાદવોના મુખ્ય પુરુષોની સલાહથી ચાલતું અને શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બળ, ભુદ્ધિ, વિદ્યા વગેરે ગુણોથી તથા બલદેવની સલાહથી અસાધારણ અધિકાર ભોગવતા, જનાં રાતિમાં કલેશ ન થાય એ જોવા ખાસ ધ્યાન એમ સ્વમંત્રક મહિના પ્રસંગથી દેખાય છે, કારણ કે યાદવોનું જોર અન્ધક, કુકુર, વૃષ્ણિ વગેરે જુદાં જુદાં કુળોના સંપ ઉપરજ હતું. અને એ વાત શ્રીકૃષ્ણ સૌથી વધારે સમજતા હોવાથી જુદી જુદી રીતે જુદા જુદાઓને મનાવીને, સૌ સાથે સંબંધ બાંધીને યાદવોનું રાજ્ય નબાળે જાય છે.^{૧૦૯} જતાં યાદવો વારંવાર અંદર અંદર લડતા રહ્યા છે.^{૧૧૦} વળી શ્રીકૃષ્ણે અને સાત્યકિએ જ્યારે પાંડવોનો પક્ષ લીધો હતો ત્યારે કૃતવર્માએ કૌરવોનો પક્ષ લીધો હતો. યાદવ રાજ્યની આસપાસનાં બળવાન રાજ્યોમાંથી કાશી, વિદર્ભ, ચેદી, મગધ, શાલ્ય વગેરે રાજ્યો સાથે યાદવોને વિરોધ હતો જ્યારે પાંડવો સાથે અને એને લીધે પાંચાલો સાથે અને ખત્ર્યો માથે યાદવોને શારે સંબંધ હતો એમ દેખાય છે.

યાદવોમાં બહુ સ્ત્રીના રિવાજ બહુ સામાન્ય દેખાય છે. વસુદેવને ૧૩ પત્નીઓ અને એ પરિચારક પત્નીઓ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. શ્રી કૃષ્ણને ૧૬૧૦૮ પત્નીઓ હોવાની કથા તો પાછળથી જોડાઈ હતી પણ અનેક પત્નીઓ હોવાનો સંભવ માનવામાં વધી નથી લાગતો. ઇકિમણી, સત્યભામા વગેરેના લગ્ન સંબંધી સવિસ્તર કથાઓ વધુવ પુરાણોમાં મળે છે. (માગધત ૧૦, ૫૩, ૫૬, ૫૮) મહાભારતમાં ઉગ્રસેન રાજાને જ્યોત્સહજ સહાયવાન (મ. આ. ૨૧૬, ૮) કહ્યા છે, પણ અહીં લાંસી સ્ત્રીઓ ઉલ્લેખ કરી.

૧૦૮ કંસને માર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણની ધૃત્યને અનુસરી યાદવો ઉગ્રસેનનેજ રાજ તરીકે પસંદ કરે છે. હરિવંશ કહે છે —

રામકૃષ્ણો સમાશ્રિત્ય હતે કસે દુરાત્મનિ
ઉગ્રસેનો ડમવશ્રાજા મોજવૃણ્યન્યકૈર્વૃતઃ ॥

૨, ૩૪, ૬.

૧૦૯ બલભદ્ર અને અકૂર જેવા મુખ્ય યાદવો રોસાર્ધને લાગી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ એને મનાવીને કેવી રીતે લઈ આવે છે એ માટે જુઓ હરિવંશ. ૧, ૩૮ વળી જુઓ નીચેનું વચન —

અકૂરસ્ત્વંધકૈઃ માર્ધમપાયાન્નરતર્ષભ
જ્ઞાતિમેદમયાત્કૃષ્ણસ્તમુપેક્ષિતવાનથ ॥

૧, ૩૮, ૩૦-૩૧

૧૧૦ શ્રીકૃષ્ણે કર્ણો કંઈ કેશી વગેરેનો વધ પ્રમિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત સ્વમંત્રક મહિના પ્રસંગમાં રાત્રિવન્ધા સત્યભામાના પિતાને મારે છે. શ્રીકૃષ્ણ સત્યવન્ધાને મારે છે, વગેરે દાખલાઓ જુઓ.

વળી યાદવો મઘપાન પણ ખૂબ કરતા હશે એમ લાગે છે મુલદ્રાહ્મણના કથા-
પ્રસંગમ રૈવતઃ ઉપરના યાદવોના ઉત્સવનું વર્ણન મહાભારતમા છે તેમા સ્ત્રીઓથી અને
ગધર્વોથી વીંટાયેલા નૃત્ય કરતા યાદવોમા મુખ્ય બલરામ પ્રદ્યુમ્ન સાળ વગેરેને ક્ષીમ કહ્યા
છે (જુઓ આદિ પર્વ અ ૨૧૯, સ્ત્રો ૭, ૮ મુબર્કની સટીક આવૃત્તિ) મહાભારતમા
અન્યન પણ બલરામને ક્ષીમ કહ્યા છે ૧૧૧ક્ષીમ એટલે મઘપાનથી ઉન્મત્ત બનેલ વિષ્ણુ
પુરાણમા અને ભાગવતમા બલરામે ગોપ અને ગોપીઓ સાથે યમુનાને કાંઠે મદિરા પાન
કર્પાનું તથા પછી મદિરાથી મત્ત થયેલ હલધરે ૧૧૨ યમુનાને પોતાની પાસે બોલાવી પણ
યમુના હલધર મત્ત છે' એવો વિચાર કરી ન આવી એટલે હલધરે હળથી ખેતી વગેરે
વર્ણન છે એ પણ મલદેવની મઘપાનની ટેનનું મોડું દષ્ટાંત છે બલદેવનો આ સ્વભાવ
એટલો પ્રસિદ્ધ હતો કે સ્થમતક મણિ અકૂરને પાછો આપતા બલરામ મદિરાપાનની
ટેવ નહીં છોડી શકે અને આ મણિ તો પતિવ્રત્યાથી ધારણ કરવો જોઈએ એમ
શ્રીકૃષ્ણ દલીલ કરે છે (વિષ્ણુ ૪ ૧૪ ૭૧)

યાદવોનો પ્રભાસ આગળ નાગ પણ છેવટ મઘપાનને પરિણામે થયો એમ પુરાણો
કહે છે પ્રભાસમા જર્ઘને મઘ પીણ અને પછી મઘપાનથી ઉન્મત્ત થયેના યાદવો એક
બીજા ઉપર આક્રોષ કરવા લાગ્યા અને છેવટ પરસ્પર લડીને કપાઈ મુવા ૧૧૩

પ્રભાસ આગળના નાશ પછી યાદવોનું શુ યયુ ૧ પુરાણો કહે છે કે દારકાને સમુદ્ર
હુબાડી દીધી (જુઓ માર્ક 'પ્રાચીન દારકાપુરી') પણ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી
અર્જુન યાદવોના સ્ત્રી બાળકોને લઈને મથુરા તરફ જતા હતા ત્યાં રસ્તામા મ્હેન્ડોએ
અથવા આબીરોએ માત્ર લાકડીઓથી યાદવાની સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું અને વીસે મોઢે પાછા
ફરેના અર્જુને મથુરા આવીને વળને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો ૧૧૪ મહાભારતની કેટલીક
પ્રતો અને ભાગવત વળને ઇન્દ્રપ્રસ્થમા ગાદી ઉપર બેસાર્થો એમ કહે છે (મા ૧૧ ૩૧ ૨૫)

૧૧૧ મત્તે શૌણ્ડૈત્વન્ક્ષીયા

અમર કાપ ૩ ૨૩

૧૧૨ વિષ્ણુ ૫ ૨૫ ભાગવત ૧૦ ૬૫ જુઓ —

લલનાભિ સમ વર્ષો ૧૦ ૬૫ ૨૦

યમેષુ વ્યચરત્ક્ષીવો મદયિહ્નલ્લોચન

મા ૧૦, ૬૫ ૨૧

૧૧૩ જુઓ મહાભારત મૌસન પર્વ વિષ્ણુપુરાણ અ ૫ અ ૩૭ ભાગવત ૧૧ ૩૦

તતસ્તસ્મિન્મહાપાન પપુર્મેરેયક મધુ ।

મહાપાનનિમિત્તાના ધીરાણા દસચેતસામ્

વૃષ્ણમાયાવિમૂઢાના સઘર્ષ સુમહાનમ્ ॥

યુયુધ્થ ઘ્રોધમરઘ્ધા —

મા ૧૧ ૩૦, ૧૨ થી ૧૪

૧૧૪ જુઓ મ મૌસન પર્વ અ ૮ વિષ્ણુ અ ૫ અ ૩૮

૨૫) તે તો બ્રહ્મ લાગે છે. ગમે તેમ હો પણ મહાભારતના વખતમાં જ ઉપર આરેલો આ યાદવ વંશ શ્રીકૃષ્ણના અવધાન ગમન પછી પાછો અંધાગામા પડી જાય છે પુરાણોમા મહાભારત પછીના સમય માટે પૌરવવંશ, અયોધ્યાનો ઇન્દ્રવાકુ વંશ અને મગધના બદ્રિદ્રથ વગેરે વંશો એ ત્રણની વંશાવળીઓ વિગતવાર આપી છે અને બાકીના માટે એ વખતમાં કુલ આટલા ગણઓ થયે એમ મતમ કહ્યું છે, યાદવો માટે કહ્યું છે કે 'એટલા કાળમા (આ પૌરવો અને બાહ્લિયો સાથે) ૨૩ શરસેનો થયે.' ૧૧૫

આ શરસેનો શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રના વંશને દેગે કે કૃતવર્માના ? પુરાણોમાં સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી. યાદવો પ્રભાસ આગળ નાશ પામ્યાની દુઃખીકત અમુક ટોળા માટે જ મમજવી ભોષેએ એમ મને લાગે છે. કૃષ્ણના અર્થશાસ્ત્રમા વૃષ્ણ સ્વ નાશ પામ્યો એમ કહ્યું છે (૧, ૧૬, ૩, ૧) જરાસંધના ભયથી મથુરા તજેડુ, પણ મધ્યદેશ માટે યાદવો હમેશા આતુર રહેતા એમ શ્રીકૃષ્ણ જ કહે છે (જુઓ મહા. સભા. અ. ૧૪) એ જોતા જરાસંધના મગધ પછી યાદવો મથુરામા અને દ્વારકામા એ બે સ્થળોએ (દીર્ઘ સીમવા પેઠે) યથેચ્છ વિહરતા હોય તો એ મલવિત છે વળી બધા યાદવો મથુરા છોડી કાઠિઆવાડ સુધી જાય એ મંલવિત નથી, એટલે જરાસંધના મુખ્ય વિરોધી વૃષ્ણઓ શિવાયના અંધકાદિ યાદવો મથુરામાં રહ્યા હોય એ પણ મલવિત છે. ગમે તેમ હો પણ મહાભારત પછીથી બધા કાળ સુધી કાઠિઆવાડમા યાદવોતું નામનિશાન દેખાતું નથી. પણ મથુરામા શરસેનો જ રાજ્ય હોવાતું જણાય છે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ ગ્રંથ ઉપરથી ભગવાન બુદ્ધના સમય પહેલા એટલે છ મ પૂર્વે માતમા શતકમા અને બુદ્ધના સમકાળમા એટલે છ. સ પૂર્વે પાચમા છા શતકમા મથુરાના શરસેનો રાજ્ય હતું બુદ્ધના સમકાલીન મથુરાના આ શરસેન રાજને અવન્તીપુત કહ્યો છે અને સમિત-વિસ્તરમા એતું નામ સુમાહુ આપ્યું છે (જુઓ Cambridge History of India Vol I pp 172, 185, 186).

આ ઉપરથી બુદ્ધના મમયમા અવન્તીને અને મથુરાને પરસ્પર લગનમબ્ધ હતો એમ દેખાય છે. અવન્તીમા શ્રીકૃષ્ણના વખતમા હૈહયોતું ગણ્ય હતું ૧૧૬ અને શ્રીકૃષ્ણના એક ક્ષત્ર અવન્તીના રાજને આપેલા એ જોતા વૃષ્ણઓ અને હૈહયોનો મનઘ આપુ રહ્યો છે વળી શ્રીવાસુદેવપૂજનો ભક્તિમાર્ગ પહેલ બહેલો શ્રીકૃષ્ણના કુળમા એટલે માત્વતોમા ચાલ્યો અને એ કારણથી સાતવત ધર્મ કહેવાયો છે પ્રાચીન બૌદ્ધ માહિત્યમા ક્યાય સ્પષ્ટ

૧૧૫ પતૈસ્માર્થ મવિષ્યન્તિ તાવત્ કાલનૃપા પરે । તુલ્યકાલં મવિષ્યન્તિ મર્વે જ્યોતે મહીક્ષિત । શરસેનાશ્વપોર્વિશત્ ।

પાર્સિટનું The Dynasties of the Kali Age. p 23.

૧૧૬ જુઓ વાયુ ૯૪, ૫૦, વગેરે હૈહય વંશનો વિસ્તાર કહેનાગ પૌરાણિક ઉલ્લે-
ખો તથા પાર્સિટ પા ૧૦૨.

જુઓ વૈષ્ણુ ધર્મનો મક્ષિત ઇતિહાસ પા ૬૦

જુઓ Cambridge History of India p 408.

કહ્યું નથી પણ મેગસ્ટનીસે કહ્યું છે કે મેથોરા (મથુરા અને કલીસોથોરા (કૃષ્ણપુર) શહેરવાળા જમના કાંઠાના દેશના શૂરસેનોમાં હીરકલીસ (શ્રીકૃષ્ણ)ની પૂર્ણ પ્રચલિત છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક સુધી મથુરામાં અને એની આસપાસના શૂરસેનોમાં જે ફેલાઈ રહેલી વાસુદેવભક્તિ તે પછી જે ત્રણ સૈકાઓમાં પશ્ચિમ હિંદના ઘણા ભાગમાં અને છેક દક્ષિણમાં નાનાઘાટ સુધી ફેલાઈ જાય છે એમ ઘોસાડીના, વિદિશાના ગરુડધ્વજના, અને નાનાઘાટના લેખોથી દેખાય છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૭ થી ૧૯) વળી એ જ સમયમાં મથુરામાંથી શૂરસેનોનું અને સાતવત ધર્મનું જોર ઓછું થયું છે. સુદના સમય પછી વચ્ચે કાંઈ ખબર પડતી નથી પણ મથુરા આગળથી મળેલા સીકાઓ ઉપરથી શુંગ વંશના સમકાલીન મથુરાના બાર રાજાઓનાં નામો મળે છે. આ રાજાઓ શૂરસેનોના અથગ યાદવોજ હશે. કૌશામ્બીના બહસ્પતિમિત્રની પુત્રી મથુરાના એક રાજાને આપેલી હતી એમ મોરાના ઉત્કર્ણ લેખ ઉપરથી જણાય છે. ૧૧૭ લેખમાં મથુરાના આ રાજાનું નામ નથી આપ્યું પણ સીકાઓ ઉપરથી મથુરાના બલભૂતિનું નામ મળે છે અને એના સીકા આ બહસ્પતિમિત્રના સિકાને બહુ મળતા આવે છે. કૌશામ્બીના રાજાઓ પુરુવંશના છે અને પુરુવંશ અને યદુવંશ વચ્ચે લગ્નસંબંધ મહાભારતકાળમાં હતો એ જોયું છે; આ કૌશામ્બીના રાજાઓને શુદ્ધના કાળમાં અવત્તી સાથે લગ્ન સંબંધ હતો એ ઉદયનની પ્રસિદ્ધ કથાથી દેખાય છે (જુઓ સ્વપ્રવાસવહતા). મથુરાનો એક બીજો રાજા બ્રહ્મમિત્ર અહિછત્ર (પાંચાલના) ઇંદ્રમિત્રનો સમકાલીન હતો. ૧૧૭ આ પછી ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં મથુરાનું રાજ્ય શંકાના હાથમાં જાય છે. ૧૧૮ મથુરાના સીકાઓમાં ઊભેલી મૂર્તિ તજજો ધારે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૫૦ સુધી મથુરામાં ઘણું કરી યાદવોનું રાજ્ય અને કૃષ્ણભક્તિ ચાલુ હતી. પછી શંકાનું રાજ્ય અને સાથે જૈનધર્મ આવ્યો. મથુરામાં જૈનધર્મના જોરની રાજ્યાત કદાચ પહેલાં ૫૦-૧૦૦ વર્ષથી થઈ હોય.

મથુરાના મધ્યકાલીન યાદવો-કરૌલીમાં.

આ પછી મથુરાના યાદવોનું શું થયું તેનો પત્તો લાગતો નથી, પણ ગૌ. હી. ઓ. ગ્રાએ નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. કામવનની એક મસ્જિદ જે પહેલાં મંદિર હતું તેમાંથી ઇ. સ. નવમા શતકનો એક લેખ મળ્યો છે. આ લેખમાં શૂરસેન યાદવોનાં સાત નામો છે. વળી મથુરા અને મહાવનમાંથી મળેલા બે સિલાલેખોમાંથી ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં અજયપાલ અને ઇ. સ. ૧૧૭૦ માં હરિપાલ વિષ્ણુના હોવાનું મालુમ પડે છે. પણ કમવાર આખી વંશાવળી નથી મળતી. કરૌલીના યાદવો મથુરાના યાદવોના વંશજો છે. કરૌલીની ખ્યાતોમાંથી રાજા વિજયપાલે મથુરાથી મનીપહાડ આવી ત્યાં એક દિલ્લો બંધાવ્યો, આ વિજયપાલના એક વંશજે વિ. સં. ૧૪૦૫ માં કરૌલી વસાવ્યું વગેરે હપ્તકત છે. (જુઓ ટીડ રાજસ્થાનનું હિંદી ભાષાંતર પા. ૩૪૫.)

૧૧૭ જુઓ Cambridge History of India Vol. I p. 525-526.

૧૧૮ એજન પા. ૫૨૬.

આ પત્રોનો યાદવોનો ઇતિહાસ ધણી ગડમડવાળો છે મથુરાના યાદવોનું વચ્ચે શુ યયુ એ કહેવું મુશ્કેલ છે અને યાદવોની બીજી શાખાઓ વિષે પણ છુટક ઉલ્લેખો મળે છે મથુરાનીયે પેલા વિદર્ભ (વગડ અને પૂર્વ ખાન્દેશ)મા યદુવંશીનું રાજ્ય મથપાયાનું પુરાણો કહે છે અને એ રાજ્ય લામા વખત સુધી ચાનુ ગયું દેખાય છે શ્રીકૃષ્ણના વખતમા વિદર્ભમા ભોજપતિ ભીષ્મ-નું રાજ્ય હતું પત્રી મૈથ્ય અગોડના વખતમા તથા તે પછી પણ ત્યા ભોજ લોકોનું રાજ્ય હતું એમ એના ઉલ્લીર્ષ લેખો તથા ખાગવેનના દ્વાયી શુભના લેખો ઉપરથી દેખાત છે ૧૧૮ પત્રી ગુપ્ત મમયના વાકાગ્રકો કથવંશના ભોજ હોવા ભેદએ એવું અનુમાન ઉપર નોંધ્યું છે ૧૨૦ ને કે વાકાગ્રક વચના ઉલ્લીર્ષ લેખોમા એવું કહેવું નથી

વિદર્ભમાથીજ આર્ય સરકૃતિ અને આર્ય ટાળાઓ દક્ષિણમા પ્રમર્ષા છે એમ પુરા તત્ત્વજ્ઞોનો મત છે ૧૨૧ અને આન્ન સમયમા વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્ર વગેરે એક રાજ્ય ક્ષત્ર નીચે હતા ત્યારે વિદર્ભના ભોજને મહારાષ્ટ્રમાયે પેદા હોત હો સંભવિત છે

બીજી તરફથી યદુવંશની બીજી શાખા દૈહ્ય શાખાના અરમકો અને વીતિહોત્રો મહાભારતના સમય પછી અવન્તી અને ગુજરાતમા છેક અપગન્ત-કોકણ સુધી ફેલાયેલા હતા ૧૨૨ ભરૂચ અને સુપાર- (મુમ્બઇ અને સાશી) જુગુઓના સ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને જુગુઓ અને દૈહ્યોનો ગાઢ મનઘ પ્રસિદ્ધ છે

વળા યૌધેય અને અર્જુનાયનોના ઈ મ પૂર્વે યૌધાયી એક યૌધા શત્રુ સુધી એક પ્રકારના ગણગાજ્ય ક્રમશઃ પળમની દક્ષિણે અને અર્જુન તથા રાજપૂતાનાના ભગત પૂર અને અનવર રાજ્યના પ્રદેશમા હોવાનું પાર્શ્વનિર્ણય એકથી સીકાઓથી તથા સમુદ્ર ગુપ્તના અનાદામાના લેખથી જણાય છે ૧૨૩ આ અર્જુનાયનો અર્જુન એટલે દૈહ્ય સહ માર્જુનના વશને કે જાતવાગા હોય તો એ પણ યાદવો અને યૌધેયો તો યદુના ભાઈ અનુના વશને એટલે આનવો છે (જુઓ પાર્શ્વનિર્ણય પા ૧૦૮ ચાચુ-૮૮, ૨૧) આ યૌધેયો અને અર્જુનાયનોના ગણગાજ્યની હમીમત મથુરાના યા વોનું પણ એક પ્રમારુત ગણગાજ્ય હોવું જોઈએ એ મારા ત'ને પુષ્ટિ આપે છે

યાદવો વિરે ગુપ્તકાળમા અને તે પછીના તત્ત્વના સૈમઓમા મ્થી નિશાની મળતી નથી. પણ ઇ મ આ આક્રમ શત્રુકમા રાજ્યો સ્થાપનારા કેળાક વશો પુગણોના બહોળા પ્રચાર પત્રી એને ૮ મા દશમા શતક પત્રી પોતાને યાદવ તરીકે ગણાવે છે.

૧૧૮ એજન પા ૫૧૪

૧૨૦ જુઓ ટિપ્પણી ૧૦૫

૧૨૧ એજન પા ૬૦૨ તથા મર ગ ગો આકારમ્જો દક્ષિણનો પૂર્વ મમયનો ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષાતર પા ૫

૧૨૨ દૈહ્યો માં જુઓ 26 I R. A S 1914 p 254

Cambridge History of India Vol I p 316.

૧૨૩ એજન પા ૫૨૮,

દા. ત. ઇ. સ. ૭૫૦ થી ઇ. સ. ૯૭૦ સુધીના દક્ષિણી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોમાંના આ રાજ્ય-
ઓને યદુવંશી કહેનારાં દાનપત્રોમાં જૂનામાં જૂનું શક સં. ૭૮૨ (ઇ. સ. ૮૬૦) નું
અમોઘવર્ષનું મળ્યું છે. (જુઓ Epigraphia Indica Vol VI p. 29.)

કર્કરાજના દાનપત્રમાં —

ઉદગાદય વન્તિદુર્ગમાનુર્યદુર્વંશોદયપર્વતાત્ પ્રતાપો એ રીતે એ કુળના મૂળ
પુરૂષને યદુવંશી કહ્યો છે. ૧૨૪ ચોથા ગોવિન્દરાજના શક સં. ૮૫૫ ના દાનપત્રમાં ૧૨૫
તથા બીજાં કેટલાંક દાનપત્રોમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોને યદુવંશી કહ્યા છે. હસાપુષ્પ પણ્ય કવિ-
રહસ્યમાં એમજ કહે છે. વળી દક્ષિણના પાછળના ચાલુક્યોના સામંતો સેઉણ દેશના તથા
દેવગિરિ (દોહતાબાદ) ના યાદવો તથા દ્વારા સમુદ્ર (મહીસૂરપ્રદેશ) ના હોષસક્ષા રાજ્યો
પોતાને યાદવ કહેવરાવે છે, ૧૨૬ અને યાદવોની જૂની પરંપરાને અનુસરી અંદર અંદર
શકે છે, ૧૨૭ ઇ. સ. અગીઆરથી તેરમા શતકમાં આ રાજ્યવંશી યર્ષગયા છે, દેવગિરિના
યાદવવંશના રાજા મહાદેવ (ઇ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૨૭૧) ને પ્રધાન હેમાદ્રિ સંસ્કૃત સાહિ-
ત્યના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ હિમાદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના ગ્રંથની કેટલીક હસ્ત-
પ્રતોમાં દેવગિરિના યાદવોની વંશાવળી આપેલી ૧૨૮ છે. તેમાં પુરાણોને અનુસરી છેક
અંદરથી શરૂ કર્યું છે. પછી પછી આ વંશનો આરંભ સુખાદુધી કર્યો છે અને સુખાદુધો પુત્ર
દહમદાર દક્ષિણમાં રાજ્ય સ્થાપે છે. આ બનાવ ઇ. સ. ૭૫૮૪ ની આસપાસમાં બન્યાનું
દા. સર ભાંડારકર ધારે છે. સિવાજી મહારાજનાં મા જીજી નંધવકુળની પુત્રી હતી, અને
હજી દક્ષિણમાં નંધવો છે.

હવે યદુવંશની બીજી શાખા હૈહયોનું શું થયું તે જોઈએ. હૈહયોનો ભારતકાળમાં તથા
પછી અવન્તી, ગુજરાત તરફ પ્રસાર થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ, પણ
ગુપ્તો પછીના કાળમાં ચેદિમા હૈહયો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. મહાભારતના વખતમાં
તો ચેદીમાં શ્રીકૃષ્ણના ધૃત્વા કુરૂવંશી દમયોપ રાજા હતા. તે પહેલાં વિદર્ભના પુત્ર કૈશિક
ચેદીના રાજા હતા. તો હૈહયો ચેદીમાં કયાંથી આવ્યા ? ક. પી. જપસ્વાલ દ્વારથીગુદના
લેખમાં, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ થી ૧૬૯-૧૫૨ સુધીના, ક્ષિંગના ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલ
ચેદી વંશના હોવાનો પુરાવો વાગે છે (જુઓ JI B. O Research Society 1927

૧૨૪ શક મં. ૮૬૪ નું કર્કરાજનું દાનપત્ર Indian Antiquary Vol. 12 p.
164 to 157.

૧૨૫ એજન પા. ૨૦૧ થી ૨૦૩,

૧૨૬ જુઓ શકમ, ૧૧૧૪ નું અજ્ઞાત દેવનું દાનપત્ર I A 1412 p 286-303.

૧૨૭ જુઓ. Vincent A Smith, third edition p 434.

૧૨૮ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ ગુ. ભાષાંતર ગ્રં ૧૪ મું,

* ગૌ, હી. ઝોગા ઇ. સ. ૮૪૩ માં સેઉણદેશનું યાદવરાજ્ય સ્થપાયું ધારે છે, ૨૧૩
રાજસ્થાનનું હિંદી ભાષાંતર ભા-૧-પા, ૩૨૮

Vol XIII parts 3-4 p. 223) પણ એ ચેદી વંશ તે કયો વંશ ? વિદર્ભના પુત્ર દેશિ-કનો વંશ ? કે ધોપનો વંશ હૈહય વંશ ?)

ચેદીના હૈહયો-જમ્બવપુર પાસે ત્રિપુરી (તેવર)ના વિ. સં. ૯૨૦ (ઇ.સ. ૮૬૪)થી વિ. સં. ૧૨૪૭ (ઇ. સ. ૧૧૯૦) સુધી ના રાજાઓ પોતાને હૈહયવંશી કહે છે. અને એ વંશના રાજાઓના લેખોમાં છેક ચંદ્રથી વંશાવળી આપી છે (જુઓ Ep. Indica Vol II p 8.) આ રાજાઓ કલચુરી પણ કહેવાય છે. વિ. સં. ૩૦૬ થી એક કલચુરી અથવા ચેદી સંવત્ પણ આશતો હતો. આને ત્રૈકુટકોનો અંવત્ પણ કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કહેલો છે. જોકે વિ. મં. ૯૨૦ પહેલાંના આ કલચુરીઓના શૃંગલાખદ ઇતિહાસ નથી મળતો, પણ વિ. સં. ૫૫૦ થી ૭૯૦ સુધીમાં એ વંશનું રાજ્ય દક્ષિણના ચૌલુક્ય રાજ્યની ઉત્તરમાં અર્થાત્ ચેદી અને ગુજરાતમાં હોરાના પુરાવા મળે છે (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજ-વંશ ભા. ૧ પા. ૩૭ થી ૬૭). આ ચેદી વંશને હૈહય કહેનારો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ચૌલુક્ય વિનયાદિત્ય (ઇ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૬) ના એક લેખમાં મળે છે, ૧૨૯ આ ચેદીના હૈહયો સાથે દક્ષિણના ચૌલુક્યોને તથા રાષ્ટ્રકૂટોને લગ્નસંબંધ હોવાનું એ બેખના લેખો ઉપરથી જણાય છે, ૧૩૦ આ વંશનો નાથ થયા થયા પછી હૈહયોનું શું થયું ? અત્યારે કોઈ રાજ્ય હૈહયોનું બનાતું નથી પણ આ વંશની એક શાખાનું રાજ્ય દક્ષિણકોરાસ (રત્નપુર) માં હતું અને મંયુક્ત પ્રાન્તના વહીવા છલ્લાના અમુક રજપૂતો રત્નપુરથી આવેલા મનાય છે એ રજપૂતો હૈહયજાતિના હોવાનો મંભવ વીન્સેન્ટ સ્મિથ સ્વીકારે છે. (ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૩૯૪) પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી તો આ કલચુરી રાજાઓને પણ આશીર ગણે છે, પણ બોમ્બે ગેઝીટીયર ઉપર ટિપ્પણીઓ લખનાર જોક્સન એથી વિરૂદ્ધ મતના છે. અને આ વંશને હૈહય માનવામાં વાધો જોતા નથી (બોમ્બે ગેઝીટીયર ભા. ૧ પા. ૫૮ અને તેની ટિપ્પણી)

દક્ષિણમાં આ બધા યાદવો ક્યાંથી અને ક્યારે આવ્યા ?

ડા. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર તો કહે છે કે “ ભરત દૌધ્યન્તિની લડાઇઓથી, કંસના ત્રામથી અને જરામંધના દબાણથી જૂના કાળથી જ યાદવો ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ ફેલાયા છે. વિંધ્યાચળથી કૃષ્ણા નદી સુધીના દક્ષિણમાં જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થો તથા મંસ્કૃત સૂત્ર માહિલ પ્રમાણે પાંચ રાજ્યો હતાં. એક માહિષકોતું, બીજું દક્ષિંગનું, ત્રીજું વિદર્ભનું, ચોથું અરમકોતું અને પાંચમું દંડકોતું (દંડકારણ્ય). આમાંથી વિદર્ભના ભોજ યાદવ છેજ, અરમકો ને અરમકોતું યાદવી વિશેષજી મહાભારતમાં ક્યાંક છે એટલા ઉપરથી કૃષ્ણસ્વામી આયંગર તેને યાદવ કારવે છે પણ પુરાણો અરમકને અયોધ્યાના ઇન્દ્રવાકુ વંશમાં ગણે છે (જુઓ પાર્શ્વ ૨૨ પા. ૧૪૭)

માહિષકોને હૈહય ગણવામાં વાધો નથી, અને પાછળથી પણ માહિષકોથી ઉતરેલા ચેદી રાજાઓ હૈહય ગણાય છે. આ હૈહયોએ દક્ષિણમાં પેલાં ગભ્ય સ્થાપ્યું. પછી તો

કવિંગનો આન્દ્ર રાજ્યમાં સમાવેશ થયો છે, અને કૃષ્ણસ્વામી આયંગર કહે છે કે આંધ્રો એ અન્ધક યાદવો છે. કારણકે તામિલ કવિઓ આન્દ્રોને અન્દર કહે છે અને અન્દર સંસ્કૃત અન્ધકનું અપભ્રંશ છે. આ તર્ક પ્રણાલી આન્દ્ર લોક યાદવ ગણે છે. ખાકી રહેલા દંડક માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી કાંઈ પુરાવો નથી મળ્યો. પણ તામિલ સાહિત્યમાં દંડકના વતનીઓને ધડાપ્પર (ભરવાડ) કહ્યા છે એ ઉપરથી તેઓને પણ ડા. આયંગર યાદવ ગણે છે. અને એજ તર્કશીલોને અનુસરી મહારાષ્ટ્રકો-મરાઠાઓને પણ યાદવ ગણે છે. (જુઓ ડા. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનો કલકત્તાની બીજી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં વંચાયેલો નિબંધ, Proceedings & Transactions p351 to 364)

જૂનાગઢના ચૂડાસમા યાદવો.

ગુજરાત ૧૧ ઇતિહાસમાં પણ યાદવો મળે છે. ઇ. સ. દશમા શતકના મૂળરાજ સોલંકી સામે લડનાર જૂનાગઢનો રા' ગ્રાહરિપુ અને કચ્છનો લાખો કુલાણી એય યાદવ ગણાય છે. જૂનાગઢના એ ચૂડાસમા વંશનો મૂળપુરુષ ચૂડચંદ્ર કહેવાય છે અને ભાટો ચૂડચંદ્રને કૃષ્ણના પુત્ર સામ્યજ સાથે જોડે છે. " આદિનારાયણથી ૫૪મા થી કૃષ્ણ, ૧૩૫મા દેવેન્દુ અને તેના ચાર કુંવરમાંથી ગજપતે ગજની વસાવ્યું અને ગજપત પછી કેટલીક પેઢીએ નગર દેશમાં ચૂડચંદ્ર થયો. આ ચૂડચંદ્ર (લગભગ ઇ. સ. ૮૭૫થી ૯૦૭) વામનસ્થળીમાં આવ્યો અને એની મોથી પેઢીએ ગ્રાહરિપુ થયો. " ૧૩૧ આ યાદવો ચૂડચંદ્રના નામથી ચૂડાસમા કહેવાય છે.

કચ્છના જાડેજ.

કચ્છના લાખા કુલાણીના વંશ માટે ભાટો કહે છે કે ઉપર કહેલા ગજપતનો ભાઈ નરપત ગજનીની ગાદીએ બેઠો અને તેના કુવર સમાના નામ ઉપરથી એ વંશના સમા કહેવાયા જે પાછળથી જાડેજને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જામ સમાએ ગજની ખોયું અને સિંધ અને બલુચિસ્તાન વચ્ચે રાજ્યધાની સ્થાપી. તેની દશમી પેઢીએ (નારાયણથી ૧૪૬ મો) લાખી આરાલડ થયો તેણે નગરકક્કા વસાવ્યું. તેના કુવર લાખોજી અને તેના મોડજી કચ્છમાં ઇ. સ. ૮૧૬માં ગાદીએ બેઠો અને મોડજીનો પ્રપૌત્ર ઉપર કહેલો લાખો કુલાણી ૧૪૨ અને કચ્છના આ જાડેજ કુળમાંથી જામનગર, મોરબી, ગોંડલ, ધ્રોળ વગેરે કાઢીઆવાડનાં જાડેજ રાજકુળમાં નીકળ્યાં છે.

વળી ગજપતના ત્રીજા ભાઈ જૂપતે ગજની અને પુરાશાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશના ભટ્ટી કે ભાટી કહેવાયા. પણ ત્યાંથી પુરાસાનના રાજાએ કાઢવાથી આ લોકો પળખમાં આવ્યા ત્યાંથી સિંધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યા આ ભટ્ટીના વંશને એ જેસલમીરના ભાટી. ભાટીઆઓ પણ કદાચ આ મૂળમાંથી પોતાને નીકળેલા માનતા હશે. ૧૩૩

+ સામ્યજ યાદવાસ્થળીમાં મરણ પામ્યાનું મહાભારત (મોસલ ૫૪ અ.૫) કહે છે.

૧૩૧ રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ ભા, ૧ પા ૬૧, ૬૨.

૧૩૨ એજન પા. ૬૨, ૬૩.

૧૩૩ એજન પા ૬૩ આ દંતકથાઓ જુદા જુદા રૂપમાં મળે છે.

આં મધ્યકાલીન યાદવોનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની સવિસ્તર વંશાવળીઓ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીસંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાએ ટોડ રાજસ્થાનના હિંદી ભાષાંતર પા. ૮૨૭ થી પા. ૩૪૬ પ્રકરણ ૭ ની દિપ્તિથી ૩૫ માં આપી છે; ત્યાં પ્રસંગોપાત કેટલીક દ્રષ્ટીકૃત પણ નોંધી છે. પરંતુ એ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા કહે છે તેમ આ બધા યાદવોનો ઇતિહાસ વિસ્તારથી લખનારામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક થાય.

જેઠપુર વગેરેના રાડોડો—જેઠપુર, બીકાનેર ઝાણુઆ, અમરકા, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામઢી, સૈલાના, ઇંડર અને અહમદનગરના હાલના રાડોડ રાજાઓ પ્ર મળ મારવાડ—જેઠપુરના રાડોડના વંશજ છે, અને જેઠપુરના રાડોડ રાજવંશનો મળ પુરુષ ક્ષેત્રાજના ગઢડવાલ વંશનો હતો (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩). હવે ક્ષેત્રાજના ગઢડવાલો સૂર્યવંશી હતા કે ચંદ્રવંશી એ વાતનો એ વંશના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાંથી પત્તો લાગતો નથી. અત્યારે જેઠપુર વગેરેના રાડોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે. (જુઓ સરસ્વતી, જુન ૧૯૨૭ માં વિશ્વેશ્વરનાથ રેહનો લેખ પા. ૬૬૨). ત્યારે મુક્ત પ્રદેશ કાશી, પ્રયાગ, મિર્જાપુર અને જૈનપુરની આસપાસમાં મોટે ભાગે જેની વસ્તી મળે છે તે ગઢડવાલ દ્વારિયો પોતાને ચંદ્રવંશીય મહારાજ કાશીરાજની સંતતિ માને છે (જુઓ સરસ્વતી, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ માં શ્રીયુત કુંવર શિવનાથસિંહ એમરનો લેખ પા. ૧૦૪૫). અને ક્ષેત્રાજના ગઢડવાલ રાજવંશ [વિ. સ. ૧૧૨૪ (ઈ. સ. ૧૦૬૮) થી વિ. સં. ૧૨૮૦ (ઈ. સ. ૧૨૨૩)] ને પણ કુંવર શિવનાથસિંહ કાશીરાજના વંશજ માને છે.

પણ મારવાડ વગેરેના રાડોડ વંશની ઉત્પત્તિ બાગત જૂના વખતથી જુદી જુદી કથનાઓ આલે છે (જુઓ સરસ્વતી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ પા. ૧૦૫૨). અને અત્યારે પણ આ વિષયના અભ્યાસી હિંદી વિદ્વાનોમાં જાગ્રત મતભેદ છે. કેટલાક દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ, ક્ષેત્રાજના ગઢડવાલ અને જેઠપુર વગેરેના રાડોડો ત્રણેને એક માને છે. શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેહનો આ મત છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટના કેટલાક લેખોમાં તેઓને યદુવંશી કહ્યા છે, અને જેઠપુર વગેરેના રાડોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે એ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢતાં શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ કહે છે કે—“દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં કુલ ૭૫ લેખો અને દાનપત્રો આ વંશનાં મળ્યાં છે, તેમાંથી માત્ર આઠમાં જ એ રાજાઓને યદુવંશી કહ્યા છે, અને વિ. સં. ૯૧૭ પહેલાંના એ વંશના કોઈ લેખમાં રાષ્ટ્રકૂટને યદુવંશી... નથી કહ્યા, માટે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ ચંદ્રવંશી નહીં પણ સૂર્યવંશી હતા” (જુઓ સરસ્વતી જુન ૧૯૨૭ પા. ૬૫૮ દિ. ૧) ત્રીજી તરફથી પં. ગૌરીસંકર હીરાચંદ્ર ઓઝા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટના એ આઠ લેખો ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રકૂટને યદુવંશી માને છે અને રાષ્ટ્રકૂટ તથા રાડોડને એક માને છે તથા ક્ષેત્રાજના સૂર્યવંશી ગઢડવાલને રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા ગણે છે. મતભેદ કે હાલના રાડોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે પણ તેઓ છે ચંદ્રવંશી (જુઓ નાગરી પ્રચારિકા પત્રિકા ન-સં. ભા. ૪ અં. ૩-૪ પા. ૩૪૮-૪૯). આથી વિરુદ્ધ કુંવર શિવનાથસિંહ જેઠપુર વગેરેના રાડોડ રાજાઓને ક્ષેત્રાજના ગઢડવાલ રાજ

x આ રાડોડ રાજાઓના સવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩.

જયચંદ્રના વંશજ માને છે, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ (૨૩) થી જુદા માને છે. (જુઓ ૧૬૨૭ ના સપ્ટેમ્બરના સરસ્વતીમાં એનો લેખ)

આ વિષયમાં સર્વામાન્ય નિશ્ચય થઇ શકે એવા પુરાવાજ ઉપલબ્ધ નથી. અને કેટલાંક કારણોથી પક્ષવાદ બધાં જાય છે. રાકોડો અને ગહડવાલો ગમે તે વંશના હોય પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના ઉત્કીર્ણ લેખોના સ્પષ્ટ પુરાવાની વિરૂદ્ધ તેમને સૂર્યવંશી માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી. વળી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત, કાડીઆવાડ, રાજપૂતાના, માળવા, મધ્ય પ્રદેશ, ગયા આદિમાં સ્વતંત્ર અથવા પરતંત્ર રાજ્યો સ્થાપેલાં એટલું પણ ચોક્કસ.

આ બધા પાછળના યાદવો ક્યાંથી આવ્યા? દક્ષિણ માટે કૃષ્ણસ્વામી આયગરની માન્યતા નોંધી છે. ડા. ભાંડારકરના કહેવાની અતક્ષત એવી લાગે છે. કે વિદર્ભમાંથી દક્ષિણમાં પ્રસરેલા આર્યોમાં ભોજ અને રાષ્ટ્રીકાનો ઉલ્લેખ અશોકના લેખમાં મળે છે. ભોજ અને રાષ્ટ્રીકામાંથી ઉતરી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટો હતા. ૧૩૪ ભોજ નામ દેહલોને તથા અંધક કુકુર વગેરે યાદવોને સરખી રીતે લગાડાય છે, તથા દેહલો એદીમાં પણ હતા એ જોતાં આ ભોજો યાદવ હતા કે દેહલ એ સંશય રહે છે. દેહલો દૂર દૂર સુધી ફેલાયા લાગે છે.

ખીજો સંભવ એવો છે કે ઇ. સ. ખીજી ત્રીજી સોથી શતકમાં આન્ધ્રમાં રાજાઓનું જોર ઓછું થયા પછી દક્ષિણમાં સઘાદિ, કેકિલમાં અને અમુક વખત તો સિન્ધ અને પંજાબ વચ્ચે તથા કાડીઆવાડ ઉપર પણ આબીર લોકોનું રાજ્ય હતું એમ આબીર શિવદત્તના પુત્ર ઇન્વરસેનનો લેખ નાશિકની ગુફામાં મળ્યો છે, ક્ષત્રપ રૂદ્રદામનના લેખમાં તથા સમુદ્રગુપ્તના લેખમાં ઉલ્લેખ છે તથા તેઓના સિકકાઓ પણ કાડીઆવાડમાં મળેલાં એ ઉપરથી જણાય છે. ૧૩૫ ઇ. સ. સોથી શતકના પાછલા ભાગમાં ગુપ્તોનું જોર થયું તે પહેલાં આબીરોનું જોર દેખાય છે. મહાભારત અને પુરાણો આ ક્ષણમાં આબીર રાજાઓ થયાનું કહે છે. ૧૩૬ આ આબીરો ગાયોનાં ટોળાં સાથે લટકતી યાદવોની જ એક શાખા હોય એવો સંભવ મને રૂકુંરે છે. શ્રી કૃષ્ણ વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યા છતાં નંદગોપને લાં ઉછર્યાનું હરિવંશ, વિષ્ણુ પુરાણ. ભાગવત વગેરે કહે છે અને મહાભારતમાં સિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણને માળ દેતાં ગોપ કહે છે.

તમિમં જ્ઞાનવૃદ્ધિઃસન્ ગોપં સંસ્તોતુમિચ્છસિ

મહાભારત સભાપર્વ અ ૪૧, ૬

અને હેમચંદ્ર મૂલરાજના શત્રુ ગ્રાહરિપુને માળ દેતાં આબીર કહે છે. (જુઓ કયાશ્રય સર્ગ ૨ શ્લોક-૫૯ થી ૬૫) આ રીતે જોતાં જૂનાગઢના ચૂડાસમાઓ, કચ્છ કાડીઆડના જડેજાઓ અને દેવગિરિના યાદવો વગેરે મૂળ આબીર જાતિના હોય તો એ સંભવિત છે. ૫. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ પણ ચૂડાસમાઓને મૂળ આબીર જાતિના માન્યા છે. વળી

૧૨૪ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પા. ૨૪ સને ૭૯

૧૩૫ જુઓ નાશિકની ગુફાઓના લેખો અને તેનું ૫. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનું વિવેચન બોમ્બે ગેઝીટીઅરમાં.

૧૩૬ સુરાષ્ટ્રાવન્ત્યામીરાજ ચૂડાચંદ્રમાલવાઃ

ચૂંટાસમાના ભાટો જૂનાગઢના ગને આહીંગ ગણા કહે છે વળી ટાવેમી (ધ મ ૧૫૦)મા આબેરીઆ (Aberja) નું સ્થાન લેતા ધ સ ખીજા શતકમા આબીરો મિધ અને પન્નગ વચ્ચે વસના હતા એમ દેખાય છે ૧૩૭ અને સિંધમાથી ચૂંટાસમા, જાડેજ વગેરે કાઠીઆવાડમા આઆ છે ૧૩૮ વળી જાડેજ શબ્દ યૌધિયનો અપભ્રંશ હોવાનો ખોખે ગેઝીટીઅરમા તર્ક ક્યો છે અને એના ટેમમા ક્ષત્રિયોના ઉત્ક્રીષ્ઠ લેખો ઉપગથી યૌધિયો અને આબીરો પાડોશી હોવાનું જણાય છે એ દખીખત તરફ ધ્યાન ખેંચુ છે ૧૩૯ આ તર્ક હીં કાગે છે પણ યૌધિયો પુરાણો પ્રમાણે આનવ હતા એટલે યાદવ નહીં ૧૪૦ કેટલાં જામોના તમાચી તથાવીક જેવા નામો ઉપગથી એ જાડેજાઓ આસુપાગના તુર્ક ટાંગાઓ આ દેશમાં ધ સ ૫૬૦ થી ૭૫૦ વચ્ચે આવેલા તેમાના હોવા જોઈએ એમ જેકસન સાહેબ તર્ક કરે છે (ખોખેગેઝીટીઅર ભા ૧ પા ૧૩૯)

આબીરો વિષે ઉપગનો તર્ક કરવાનું એક ખીજુ પણ કાગણ છે મહાભારત કહે છે કે પશુપત્નિની ખીકથી જે ક્ષત્રિયોએ પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું તે આબીરો થયા (મ ૧૪, ૨૮) આ રીતે મળના યાદવ અને ખીજા ક્ષત્રિયો, ક્ષાત્ર કર્મ છોડી ગોપાલન વગેરે કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી આબીરો થયા હશે અને તેઓજ ફરી ક્ષાત્ર કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી રજપૂતો થયા અને આ બધા આબીરો કદાચ યૌધિયો અને અર્જુનાથનો વગેરે પણ ઉત્તરના હુમલાઓના દગાણથી સિંધમા, અને ત્યાંથી કચ્છ ત્રીઆવાડમા આવ્યા અને વલ્લભી ગાંધ્યનો નાશ થયા પછી જુદે જુદે ગથળે જમીનોના ધણી થઇ પડ્યા ૧૪૧ મતલબ કે પાછળના યાદવો એ આબીરો અથવા દૈહ્ય ભોળો હોવાનો મતલબ છે પણ મધ્ય ખીન તથા આધુનિક યાદવોની ખાનગીમા ચોખ્ખો નિશ્ચય થવો મુશ્કેલ છે કાગણ કે દક્ષિણના ગાંધૂક વગેરે જોઓ મધ્યકાળમા પોતાને યદુવંશી કહે છે તેઓ વિ મ ૮૧૭ પેમા પોતાને યદુવંશી કહેતા નથી એ સંશયનું એક કાગણ ઉપર નોંધુ જ છે વળી એક વચના લખોમાથી કાઠમા ચદ્રવંશી તો કાઠમા સૂર્યવંશી અને કાઠમા અમિવંશી લખેલું પણ મળે છે આ પ્રગરના અનેક દાખલાઓ રજપૂતવંશીના દતિદામમાથી મળે છે વિવેચનનાથ રેડ્ડેએ થોડા સ્વયં દાખલાઓ નોંધ્યા છે (જુઓ મગધની ૧૯૨૭ ઓગસ્ટમા પા ૯૨૬-૯૨૭) -

(૧) ઉત્તરના ગણાઓનો વચ સૂર્યવંશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે જતા એ વચના પુરોષોના કેટલાક ઉત્ક્રીષ્ઠ લખોમા આનન્દપુર (વડનગર)ના વિખ્રનો વચ મ્હો છે (૨) સોનકી (સોનકમ) વચ ચદ્રવંશી છે એમ વિ મ ૧૧૩૩ ના મોલખા વિક્રમાલ્તિ (જૂઠી) ના લેખમા કહ્યું છે પણ કાશ્મીરી પોડન મિદ્દલે વિક્રમાકેવચગિતિમાં ચાનુક્યની ઉત્પાત્ત બદ્ધાની સુદૃઢ (અજળી) માંથી કહી છે વિ સ ૧૨૦૮ ના કુમારપાલના લેખમા પણ

૧૩૭ આબીરો પત્રિમમા મિન્ડુ કડિ વમતા હોવાનું અને નડલે જતાનું મહાભારત પણ કહે છે જુઓ મ સમા ૩૭

૧૩૮ જુઓ Bombay Gazetteer Vol I part 1 p 134, 138

૧૩૯ એન પા ૧૩૮

૧૪૦ જુઓ વાલુ ૬૬ નં ૧ પાર્શ્વ ૫, ૧૦

૧૪૧ Bombay Gazetteer Vol I part 1 p 138

એજ ઉત્પત્તિ આપી છે. પણ કલચુરી વંશી યુવરાજ દેવ (બીજા) ના સમયમાં બિલ્હારીના લેખમાં દ્રોણની અંજલીમાંથી સોલંકીની ઉત્પત્તિ કહી છે. વળી પૃથ્વીરાજ રાસામાં સોલંકીની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાંથી કહી છે અને હાલના સોલંકીઓ તથા વાયેલાઓ પોતાના મૂળ પુરૂષને વશિષ્ઠના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ માને છે. (૩) વિ. સં. ૧૩૭૭ ના દેવડા ચોદાણુ રાવલુલાના લેખમાં ચોદાણુ વંશને ચંદ્રવંશી વત્સગોત્રી કહેલ છે. પણ વીસલદેવ (ચોથા) ના લેખમાં, નયચન્દ્રસૂરિએ રચેલા હમ્મીર મહાકાવ્યમાં તથા પૃથ્વીરાજવિજયમાં સૂર્યવંશી અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં વશિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાંથી નીકળેલા કહ્યા છે. હાલના ચોદાણુ પણ પોતાને વશિષ્ઠના અગ્નિવંશના માને છે. (૪) પરમાર વંશને, પદ્મશ્રુતે નવસાહસાંક ચરિતમાં વશિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે, પણ હલાયુધ પિંગલસૂત્ર વૃત્તિમાં ઉદ્ઘૃત એકશ્લોકમાં પરમાર મુંજને ષષ્ઠાક્ષત્રકુલીન કહ્યો છે હાલમાં માળવા તરફના પરમારો પોતાને વિક્રમાદિત્યના વંશજ માને છે. (૫) પ્રતિહાર ક્યાંક અગ્નિવંશી કહ્યો છે તો એ વંશના એક લેખમાં વિપ્ર હરિશ્ચન્દ્ર અને તેની ભદ્રા નામની કન્યા પત્ની એ એમાંથી નજ વંશ આવ્યો તે પ્રતિહાર વંશ એમ કહેલું છે. (૬) રાષ્ટ્રકૂટો વિષે પણ એ મત ઉપર કહ્યા છે અને ત્રીજો મત કલચુરી રાજ વિજયના વિ. સં. ૧૮૦૮ ના મનગોશિના શિક્ષાલેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને દૈત્યવંશી (ભાટોના કહેવા પ્રમાણે હિરણ્યકશિપુના વંશના) કહ્યાનો મળે છે. રાજપૂત વંશો વિષે પરસ્પર વિરૂદ્ધ મતનું આ બળુ જોતાં એમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય કાઢવું મુશ્કેલ લાગે છે.

શ્રી કૃષ્ણ મહાભારતમાં યાદવોનાં બહાર કુળ કહે છે પણ સાધારણ રીતે ભોજ, વૃષ્ણિ, અંધક, ૧૪૨ કુકુર, શૈનવ, સાત્વત, દાસાહ, એ સાતેક નામો વધારે મળે છે. વળી આમાંનાં કેટલાંક નામો પર્વાય તરીકે પણ વપરાયા છે. વધારેતો વૃષ્ણિ, અંધક, કુકુર અને શૈનવ ચારનાં કુટુંબીઓ મહાભારતમાં ચોખ્ખાં ભૂદાં ઝોળાયા છે.

હાલમાં તો ૩૬ રાજકુળોમાંના બદલ રજપૂતોની વીસ શાખાઓ ગણાય છે:—

અક્ષક ને ભણ્યાણી અક્ષસી બોલુવા
હલદલ ને દાંના જલ ને જેકુવા
ડાડેયા ને માડેયા, જાડેયા ને નિખૂમડ,
શીઉરા ને સપેલા પઢારીઆ ને ખાયડ
માલાને મણુકા બાબર વાંધા જરકસીઆ
કતીગલ (દ) કહે સૂણો દકરો વીસ સાથે બદલ વસીઆ.

(શ્રી કાર્ત્તવ્ય ગુજરાતી સલાની હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પા. ૧૦૧)

આ બધી શાખાઓના રજપૂતો ક્યાં ક્યાં છે એના રિવાજો શું છે તેઓ પરસ્પર વ્યવહાર રાખે છે કે નહીં, બીજા રજપૂતો તેઓમાંના કેટલા સાથે સમાન વ્યવહાર રાખે છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે અહીં રમાન નથી, તેમ મારી તૈયારી પણ નથી પરંતુ આ બધા યાદવોના ફાંટા છે એમ કશુંય કરવા પડેલાં વધારે પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે. આમાં કેટલાંક નામો કાઠી શાખાઓનાં તથા બીજા રજપૂતોની શાખાઓનાં લાગે છે.

૧૪૨ ક્ષત્રપ રૂદ્રદામન ગિરનારના લેખમાં કુકુર દેસ ક્યાં આવ્યો ? બોમ્બેગ્રાંટીઅર પૂર્વ રાજપૂતાનામાં આવ્યો હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. ચોક્કસ નથી.

યાદવો વિષે ઉપદ્રવ્ય સાહિત્યમાંથી નિચોવ ઉપર આપ્યો છે એ ભેતો યાદવોનું ઐતિહાસિક મહત્વ તરત ધ્યાનમાં આવશે. પણ આ પુરાણો ઉપસંહાર. ધૃતરાષ્ટ્ર, પુરુ, યદુ, ભરત વગેરે એક એક પુરુષનેજ યાદવો, પૌરવો, ઐશ્વાકો, ભારતો વગેરે મોટી પ્રજાઓના મૂળરૂપે કહે છે તે વાસ્તવિક નથી લાગતું. મૂળ પુરાણ અને મહાભારતની જે વખતે પ્રથમ રચના થઈ તે વખતે જે ક્ષત્રિયરાજવંશે આ દેશમાં ભેવામાં આવ્યા તે વંશેનું મૂળ છેક મનુમાંથી ઉતારવાનો પુરાણોએ પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ મૂળથીજ મોટા ટોળાંઓ (મોટી જાતિઓ)નાં યાદવો, પૌરવો વગેરે સ્વતંત્ર (વંશ સૂચક નહીં) નામે હોવાનો વધારે સંભવ છે.

ઋગ્વેદમાં ભારતજન અને યાદવ (યાદવ) જન ૧૪૩ એ પ્રમાણે ભારત અને યાદવ શબ્દો પ્રજાઓનાં નામે તરીકે સ્પષ્ટ વપરાયા છે. અને ' યાદવોનાં ? ' પુરુષોનાં ૧૪૪ એમ બહુ વચનમાં જ્યાં પ્રયોગ મળે છે ત્યાં તે પ્રજાનો અર્થ સ્વાભાવિક છે પણ એક વચનના પ્રયોગમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે યાદવ કે પૌરવ પ્રજા અને કોઈ ઠેકાણે તે તે પ્રજાઓનો રાજા એમ અર્થ વૈદિક પ્રયોગોમાં હોવાનું મેકડોનલ અને છીથ માને છે. ૧૪૫

આ ભારત, યાદવ, પૌરવ, કૌરવ, વૃષ્ટિ, અંધક વગેરે નામે ત્રણ રીતે પડ્યાં લાગે છે. એક તો પુરાણો કહે છે તેમ અમુક મૂળ પુરુષનું નામ તેના વંશને મળીને નામ પડે તે. હાલની કેટલીક અવટકો એવી રીતે પડેલી છે. અને પાંડવો, ધાર્તરાષ્ટ્રો ખાઈંદ્રથો, પ્રયોતો વગેરે નામે એવાજ છે.

મોટી પ્રજાઓની અવાંતર શાખાઓનાં કેટલાંક નામે આ પ્રકારનાં હોવાનો સંભવ છે, પણ મોટી પ્રજાઓનો પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી નામ ઝડપું કરે છે કે નિવાસસ્થાનને પોતાનું નામ આપે છે.

દા. ત. આર્યનામ એક મૂળ પુરુષના નામ ઉપરથી કે કોઈ દેશના નામ ઉપરથી પડેલું નથી. પણ જે પ્રજાએ પોતાનું નામ કોઈ કારણથી આર્ય પાડ્યું તે પ્રજાનો દેશ તે આર્યો-વર્ત. એજ રીતે ભારતોનો દેશ તે ભારતવર્ષ; કુરુપાંચાલ, માલ્વ, મત્સ્ય, આહીર, વત્સ વગેરે ભારતવર્ષના વિભાગોનાં નામે તે તે પ્રજાઓના નામે ઉપરથી પડેલાં છે એમ

■ મૂળ પુરાણની રચના ક્યારે થઈ એ વિષયની ચર્ચા મ અન્યત્ર કરી છે.

૧૪૩ વિશ્વામિત્ર રક્ષતિ વ્રહ્મેદં ભારતં જનં ઋ, ૩, ૫૩ ૧૨,

આ જ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં હમ ઇન્દ્ર ભરતમ્ય પુત્રાઃ એ પ્રમાણે શબ્દો છે ત્યાં પણ ભારતપ્રજાના ભુવાનો એવો અર્થ સ્વાભાવિક લાગે છે.

उदानट ककुहो दिवमुष्द्रांश्चतुर्युजो ददत् । श्वयसा याद्व जनं ॥

૧૪૪ રાધાંસિ યાદ્વાનાં ઋ. ૮, ૬, ૪૮

પ્ર વોય વ્હં પુરૂણાં વિજ્ઞાં દેવયતીનાં ઋ, ૮, ૬, ૪૬

૧૪૫ Vedic Index માં યદુ, પુરુ, ભરત વગેરે શબ્દો ભુજો.

પુરાણો! સામાન્ય રીતે ગણે છે (જુઓ વાયુ. અ. ૪૫) અને વૈદિક તથા ઇતર સાહિત્ય ભેદમાં ઘણીવાર એ સાચુ લાગે છે. પણ એથી ઉલટા દાખલાઓ પણ છે. જેમાં પહેલાં સ્વતંત્ર કારણથી દેશનું નામ પડે છે. અને પછી એ ઉપરથી તે દેશમાં રહેનાર પ્રજાનું નામ પડે છે. દા. ત. સાતનદીઓના પ્રદેશને વેદમાં સપ્તસિન્ધુ કહ્યો છે. ઇરાનીઓએ એ દેશને હમહિન્દુ કહ્યો, પછી હમહિન્દુના રહેવાશી તે હિન્દુઓ કહેવાયા ૧૪૬

આજ પ્રમાણે આહિચત્ર, અપરાન્ત, (પશ્ચિમના છેડાનો દેશ-કોકલ) સિન્ધુ, સુરાષ્ટ્ર, જંગલ વગેરે દેશનામે! સ્વતંત્ર ઘણીવાર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સૂચક છે અને તે તે દેશ નામ ઉપરથી આહિચત્રે, સોરાષ્ટ્રિકો, આપન્તિકો વગેરે પ્રજા નામે પડેલાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં દેખાય છે. અત્યારે પણ સોરઠી, પંજાબી, બગાળી, મરાઠી વગેરે નામે એજ પ્રકારનાં છે.

કેટલાંક નામેમાં પહેલુ દેશનુ નામ કે પહેલું પ્રજાનુ નામ એ કહેવુ મુશ્કેલ પડે છે. મને શૂરસેન નામ મૂળ દેશનુ નામ લાગે છે શૂરસેન દેશના રહેવાશી હોવાથી યાદવો પણ શૂરસેનો કહેવાયા છે.

પુરાણોએ આ ત્રણે પ્રકારને એક કરી નાખ્યા છે. અને પ્રજાનાં નામે તથા દેશના નામેનાં મૂળ તરીકે એક પુરુષનુ નામ ઝોધ્યુ છે. આનર્ત મૂળથી દેશનુ નામ લાગે છે. પુરાણોએ મનુના પૌત્રનુ નામ આનર્ત પાડ્યુ અને રેવત મૂળ પર્વતનુ નામ અને કદાચ એની તળેટીનુ નામ હશે. પુરાણોએ આનર્તના પુત્રનુ નામ રેવત પાડ્યુ, કારણ કે રેવત પર્વત આનર્તમાં છે. સુશુભના પુત્રો ઉત્કલ અને ગય પણ આ રીતે દેશનાં નામે ઉપરથી કહેવા લાગે છે. ટુંકામાં દેશવિભાગનાં બધાં નામે પ્રજાનાં નામે ઉપરથીજ હોવા બેઠાંએ એમ પુરાણોએ માન્યુ છે અને દરેક પ્રજાનુ મૂળ કોઈ એક પુરુષમાંજ હોવુ બેઠાં એ. અસંભવિત કલ્પનાને પકડીને પુરાણોએ વંશમાં પ્રજાઓનાં તથા દેશનાં નામેના પુરુષો કલ્પ્યા છે.

આ રીતે એક પુરુષમાંથી પ્રજાની કે સૃષ્ટિ આખીની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કલ્પના સ્વાભાવિક છે પણ વાસ્તવિક નથી. આ અવાસ્તવિક કલ્પનાના બળને લીધે તથા યાદવ વંશમાં શ્રીકૃષ્ણ અતિ પ્રખ્યાત હોવાને લીધે પાછળના પોતાને યાદવ કહેવરાવતા ચૂડાસમાં, રાષ્ટ્રકૂટ, જોડબ વગેરે વંશોએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મૂળ પુરુષ માન્યા છે. પણ આમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. શ્રીકૃષ્ણનો વંશ લાંબો ચાલ્યો હોવાનો સંભવ ઓછોજ છે. પ્રભાસ આગળ જે યાદવો નાશ પામ્યા તેમાં વૃષ્ણિઓજ મુખ્ય હશે. (કોટિલ્ચનું વચન ઉપર ટાંક્યુ છે.) કદાચ, વજ્ર, બચ્ચો હોય તોપણ વૃષ્ણિઓનુ પાછળથી નામજ મળતું નથી, ભોજ, આભીર અને હેંહય એ નામે વચ્ચે મળે છે. અને વજ્રલા કાળમાં ઘણુ મિથિલ થયા છતાં અત્યારે કોઈ યાદવો હોય તો એ ભોજ, આભીર કે હેંહય હોવાનો વધારે સંભવ છે.

૧૪૬ આપણા ઉપર અને આપણા દેશ ઉપર નામકરણની ક્રિયા પરિસ્થિતિ બદલાતાં ફરી ફરી થઈ છે. હિંદુઓનો દેશ તે હિંદુસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના વાસી તે હિંદુસ્તાની (જેમાં હિંદુ, મુસ્લમાન, પારસી આવી બધ) એવીજ રીતે કાઠીઓનો દેશ તે કાઠીઆવાડ અને કાઠીઆવાડના રહેવાશી કાઠીઆવાડી (જેમાં કાઠી ઉપરાંત બીજાઓ)

આ વિષયની ચર્ચામાં યાદવો વગેરે આર્યો હતા કે અનાર્યો હતા ? ખેલ્યા હુમલાના આર્યો હતા કે બીજા હુમલાના ? પાછળના ચાન્ડવ રજપૂતો શક, હુલુ, જેવા પરદેશીઓ છે કે શુદ્ધ આર્ય વગેરે પ્રજાનાં મોટા અને પુરતા નિશ્ચાયક પ્રમાણો વગરના છે, માટે મેં એને સ્પર્શ નથી કર્યો. આ બાબતમાં પાતાના પૂર્વજોને અનુસરી જુદા જુદા લેખકો મત આપે છે બાકી આર્યોનું ત્રણે વર્ણોનું અદર અદર, આર્યોનું અનાર્યો સાથે અને આ દેશના લોકોનું પરદેશીઓ સાથે પુષ્કળ મિશ્રણ ભૂતકાળમાં થયું છે ખાતર કરીને ક્ષત્રિય વર્ણમાં તો લગ્ન વ્યવહારની ઘણી છૂટ પડેલીથી આજ સુધી દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મવર્તીને પરણેલા શાતનુ મત્સ્યગન્ધાને, ચન્દ્રગુપ્ત મૈથિલ યવનકન્યાને વગેરે દાખલાઓ ઇતિહાસમાં સગળ મળ્યે આવે છે અત્યારે પણ ભ્રાંતારાને જડશે.

દુકામાં યાદવવંશ વિષે ઉપર જે સક્ષિપ્ત અવલોકન કર્યું છે તેના અમત્ર રીતે વિચાર કરતાં મધ્ય યુગના કે આધુનિક કોઈ રાજવંશો પ્રાચીન યદુકુળના શ્રીકૃષ્ણ કે બીજા કોઈ પુરપનો શુદ્ધ વંશ હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે પણ આ દેશની પ્રભા-રજપૂતોમાં અને બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ મૂળ વેદકાલીન યાદવ જાતિમાંથી નીકળેલા વંશવંદાનો ઘણો ફાયદો હોવાનો સભવ છે વૈદિક આર્યોના જે પાંચેક મોટા ટોળાઓ વેદકાળમાં સમન્વિધ પ્રદેશમાં વસતા હોવાનું વૈદિક સાહિત્ય જાણીતી દેખાય છે તેમાં એક યાદવો હશે કાળક્રમે આ યાદવો ભારતવર્ષમાં ખૂબ ફાટ્યા અને ફેલાયા જણાય છે આ દેશની વસ્તીમાં યાદવોનું પ્રમાણ ઘણું હશે અને યાદવોમાં લગ્ન સબંધી પુષ્કળ છૂટ હોવાથી આ દેશમાં બહારથી આવેલા યવન, શક, હુલુ વગેરે સાથે યાદવોનું મિશ્રણ પણ ખૂબ થયું હોવાનો સભવ છે આ યાદવ વસ્તીમાંના કોઈ કોઈ સાહસિકોએ મધ્યકાળમાં ઉપર નોંધેલા અનેક રાજ્યો સ્થાપ્યા હશે અને એ રાજ વંશોને પૌરાણિક પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે પુરાણોના પ્રચાર પછી બ્રાહ્મણોએ અને ભાટોએ યાદવ શ્રીકૃષ્ણ સાથે કલ્પિત નામોના આંખાઓ બનાવી ભેડી દીધા હોય એમ લાગે છે આથી વધારે ચોક્કસાઈથી કોઈ કહી શકાય એવા પુરાવાઓ નથી.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર હરિવંશમાં, બ્રહ્મપુરાણમાં વિષ્ણુપુરાણમાં, ભાગવતમાં અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં સવિસ્તર મળે છે. બીજા ઘણાં પુરાણોમાં દુકામાં મળે છે પાછળના શ્રીકૃષ્ણ કથાનાં ત્રણેનું મૂળ ભાગવત છે, અને ભાગવતમાં પુરાણોનાં કથાનું મૂળ હરિવંશ છે જે કે હરિવંશમાં કયાંક શ્રીકૃષ્ણનું માનુષરૂપ દેખાઈ નય છે, પણ હરિવંશમાં જ્યાં ત્રણેમાં શ્રીકૃષ્ણનું ઈશ્વરગત તરીકે ચરિત્ર આવેખાયું છે, શ્રીકૃષ્ણના નાનવંશરૂપનું દર્શન કરવું હોય તો મહાભારતના જૂના થરમાં અને પુરાણોના પ્રાચીન અંશરૂપ વગ સાહિત્ય-માં જ થઈ શકે છે મહાભારતના કેટલાક ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ માનવરૂપ દેખાય છે ત્યારે શ્રીભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પરમાત્મરૂપ દેખાય છે શ્રીકૃષ્ણનાં પરમાત્મરૂપ દર્શન કરવા માટે આ પ્રયત્ન આરંભ્યો નથી એટલે એ વૈષ્ણવ સાહિત્યનું મધન કરવાની જરૂર નથી.

શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુ પ થઈ ગયા એ વાત તો નિઃસંદેહ છે પશ્ચિમના પ્રાચ્ય-તત્ત્વજ્ઞોમાં કેટલાક મેનાર્ટ, બાર્થ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં અગ્નિ વગેરેનું રૂપક જોતા

પણ પાછળથી એ કલ્પના બહુ માન્ય થઈ નથી. અને ગાર્બ અને શ્રીઅર્સન જેવા પાશ્ચાત્ય ધંડિતો શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા સ્વીકારે છે. x

મહાભારતના જૂના ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો અને કૌરવો પૈકેજ એક વીર ક્ષત્રિયરૂપે દેખાય છે. જે પાંડવો ઐતિહાસિક હોય તો શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતામાં શકા લાવવાનું કારણ નથી. આ ઐતિહાસિક યાદવ વીરપુત્ર શામાટે દેવદેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા એ ઘણા પાશ્ચાત્ય ધંડિતોને મોટો કાયડો થઈ પડ્યો છે. પણ શ્રી કૃષ્ણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો એટલું માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન સરલ થઈ જાય છે. હાલના મહાભારતના પ્રતિ સંસ્કૃતિએ શ્રીકૃષ્ણના દૈવીસ્વરૂપનું કારણ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશમાં બોયું છે, મેં એ દૈવી સ્વરૂપનો વિકાસ શી રીતે થયો એ દુકામાં વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં કહ્યું છે, (જુઓ પા-૩૬, ૩૭) અને ગાર્બ પણ એમજ માનતા લાગે છે. x

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે થયા? આ પ્રશ્નનો જવાબ કઠણ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા-ચોથા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ ઇશ્વરાવતાર મનાવા લાગ્યા હતા. (જુઓ વૈષ્ણવ-ધર્મનો-સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૨૨) ભગવદ્ગીતા પણ એ અરસામાં કે તે પછે લખાઈ ગઈ હશે એમ કા. ગ્રં. તેલંગ ડા. ભાંડારકર વગેરેને અનુસરી હું પણ માનું છું. જાણ્યોને મત જુદો છે, પણ એના મતની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ઈ. સ. ચોથા-ચોથા પહેલાં થઈ ગયા એટલી વાત નિર્વિવાદ છે. ક્યારેક આ વિષયમાં બે મત છે (૧) કેટલાક આપણા જૂના જ્યોતિષ સંપ્રદાયને અનુસરી પાંચેઢાંચ વર્ષ પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ થઈ ગયા-મતલબ કે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું એમ માને છે. (જુઓ. V. Vaidya ના Epic India વગેરે ગ્રંથો) બીજો મત પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ શ્રી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ સુધીમાં થઈ ગયા માને છે. સામાન્ય રીતે આપણા લોકો, પૌરાણિકો પણ આ બાબતમાં પૌરાણિક સંપ્રદાયને નહીં પણ જ્યોતિષ સંપ્રદાયને અનુસરે છે અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ ને સુધારકોનો મત માને છે, પણ ખરી રીતે એ પૌરાણિક સંપ્રદાય છે. મહાભારત યુદ્ધનો સમય લગભગ બધા પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક વિચારકો પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પણ જરા આગળ પાછળ માને છે.

છઠ્ઠાગ્ય ઉપનિષદમાં એક દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે, આ દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ એજ વાસુદેવકૃષ્ણ એમ ગાર્બ, શ્રીઅર્સન વગેરેનો મત છે. ક્યારે મેકડોનલ અને કીથનો એથી વિરૂદ્ધ મત છે. (જુઓ Vedic Index Vol I p. 184) એ ગમે તેમ હો પણ વાસુદેવ કૃષ્ણનું સ્થાન વૈદિક સાહિત્યમાં નહીં પણ મહાભારત પુરાણમાં જ છે.

x જુઓ Garbe's Introduction to Bhagavadgita P. 10 11 અને Encyclopaedia of Religions & Ethics Vol II P 540 ઇ. એ. શ્રીઅર્સનનો "લકિત" ઉપરનો લેખ.

-પાર્જિટર ઇ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ માં મહાભારત યુદ્ધ થયું માને છે એની ગણતરીના કારણો માટે જુઓ એના પુસ્તકનું પાનું ૧૭૬ થી ૧૮૨ અને જયસ્વાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ માને છે જુઓ Journal B. and O. Research Society I pp. 67: iii pp. 246.

મહાભારતમાં પાંડવોના સહાયક તરીકે શ્રીકૃષ્ણ આવે છે અને દ્રીપદી સ્વયંવર વખતે એમનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. પછી તો ધીમે ધીમે શ્રીકૃષ્ણનાં વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દર્શન મહાભારતમાં થતાં જાય છે અને લીધમ પર્વમાં લગવદગીતાપર્વમાં વિશ્વરૂપદર્શન થાય છે. અને છેવટ મૌસલ પર્વમાં અન્તિમ દર્શન થાય છે. મતલબ કે શ્રીકૃષ્ણની બાહ્યાવસ્થા વિષે તથા એના કૌટુંબિક જીવન વિષે મહાભારતમાંથી આરંભ જાણવાનું મળતું નથી. અને એ ખોટા પૂરી પાડવા માટે હરિવંશ નામના ખિલપર્વની રચના થઇ છે આ રીતે મહાભારત અને હરિવંશ બેમાં થઇને કૃષ્ણચરિત પૂરું મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિતનો મુખ્ય પ્રસંગ કંસવધ છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણનાં દર્શન થયા પહેલાં એ પ્રસંગ બની ગયો છે. અને મહાભારતમાં ટુંકામાં એ બનાવનું વર્ણન કરેલું છે. (ઉપર ઉતારો કયો છે,) મહાભાષ્યકાર પતંજલિને એ કથાની ખબર છે. મતલબ કે શ્રીકૃષ્ણે કરેલા કંસવધની કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સતક પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતી. મહાભારતોક્ત 'શિશુપાલવધ વિષે એવો પુરાવો નથી પણ એ કથાએ એટલી જૂની હોવી જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણચરિતનાં આંતર પ્રસંગો ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધા લાગતો નથી. મને તો સ્વયંસંસ્મરણીય કૃષ્ણાપિણ્ય ઐતિહાસિક બનાવનું ચિત્ર લાગે છે.

પણ શ્રીકૃષ્ણચરિતનાં આંતરપ્રસંગો કે બીજા પુરાણોમાં બધા પ્રસંગોનું ઐતિહાસિક વિવેચન કરવાનો મારો ઇચ્છાર્થ નથી. હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં, લાગવતમાં અને પ્રભુવૈવર્તમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત એક સ્પર્શ નથી, આ પુરાણોનાં વર્ણનોમાં ફેરફારો જ નહીં પણ વિરોધો પણ છે. પ્રાચીન પૌરાણિકો કલ્પબેદથી આ ફેરફારો અને વિરોધોનો ખુલાસો કરે છે, પણ ખરી રીતે વાસ્તવિક ભક્તિના વિકાસ સાથે શ્રીકૃષ્ણચરિતનો પણ વિકાસ થયો છે, એમ માનવું પડશે. સંતો પૌરાણિકોથી આગળ ગયા છે અને શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રાકૃત-ભાષાનાં ચરિત્રોમાં પુરાણો કરતાં ઘણું નવું મળે છે.

હવે આ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી શ્રીકૃષ્ણનું ઐતિહાસિક ચરિત ચાળી કાઢવું એ સહેલું નથી કારણ કે મહાભારતમાંયે અનેક થરો છે અને એકજ પર્વમાં બેય જાતનાં વર્ણનો મળે છે. વળી મહાભારતની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ વધારો ઘટાડો થયો છે. છતાં અસંભવિત લાગતી અને કેવળ દૈવીસ્વરૂપનું વર્ણન કરતી વાતો છોડી દઇને તથા મહાભારતને મુખ્ય આધારરૂપ રાખીને શ્રીકૃષ્ણનું માનવચરિત ઉકેલવાના પ્રયત્નો થયા છે. બંકિમચંદ્રે આ રીતે પૌરાણિક સાહિત્યને ચાળીને શ્રીકૃષ્ણચરિત લખ્યું છે અને તેનું શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે. બીજો આવો પ્રયત્ન સી. વી. વૈષે કરેલો છે. એમના મરાઠી કૃષ્ણચરિતનું પણ ગુજરાતી ભાષાંતર છપાઇ ગયું છે. ઐતિહાસિક પુસ્તકોના લેખક તરીકે જો કે વૈષે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ બાબતમાં બંકિમચંદ્રનો ગ્રંથ મને ચડીઆતો લાગે છે. પણ હજી આ દષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણ ચરિતનું શોધન કરવા માટે ઘણો અવકાશ છે. ઉપલા બેય લેખકોએ પૌરાણિક વંશસાહિત્યને ઉપયોગ નથી કર્યો. વળી મહાભારતની શૌરસેનની અનુક્રમણિકા એ વખતે ન હતી. અને શ્રીકૃષ્ણ ચરિતની મહત્તા અને લોકપ્રિયતા બેતાં એ ઉપર નેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા ઓછા.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

ધી સુચંદ્રિકા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળત્વ દ્વારા ત્રીકમવાલે છાપ્યું.

ખાનડોર નાકા-અમદાવાદ.

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય-

પરિષદ નડિઆદ.

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના

પ્રમુખ

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાનું.

ભાષણ

નડિઆદ તા. ૨૬-૨૭-૨૮

ભાષ્યો અને જહેનો,

નીતિ શાસ્ત્રની પેઠે અર્થશાસ્ત્રમાં થોડા એક સિદ્ધાંતો એવા છે કે જે શાશ્વત કહેવાય, સર્વ સ્થાય અને સર્વ કાલને માટે સત્ય ગણાય; પણ બીજા ઘણા એવા સિદ્ધાંતો છે કે જે અમુક કાલને માટે, અમુક દેશને માટે કે અમુક પ્રાંતને માટેજ સત્ય ગણાય-બીજાને માટે નહિ આવા બીજા પ્રકારના *Relative* (સાપેક્ષ) સિદ્ધાંતોને લખને તે પાયા ઉપર એક જાખા શાસ્ત્રની રચના કરવી અને પછી જગતના દરેક દેશને તથા જગતના ઇતિહાસના આરભથી માહીને અત્યાર સુધીના દરેક યુગને લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તે, તે, શાસ્ત્રનો અનર્થ કરવા જેવું છે તેમજ સત્યની સાથે રમત કરવા જગખર છે

થોડા વર્ષ ઉપર જ્યારે જગતને વરાળે અને વીજળીએ નાનું બનાવી દીધું નહોતું અને દરેક પ્રાંતને પોત પોતાનો દેશ સારા વિશ્વ સભ્યો લાગતો ત્યારે અર્થશાસ્ત્રના જે સિદ્ધાંતો માન્ય ગણવામાં આવતા તે સિદ્ધાંતોનો આધુનિક કાળમાં સ્વીકાર કરવો તે અશક્ય થઈ પડે છે જાજ આર વિવસમાં હિંદુસ્થાનથી ઇંગ્લેન્ડ નીકળે છે અને એક બે દિવસમાં આટલાટિક મહાસાગર કુદી શકાય છે પૃથ્વી જેટલા સમયમાં સુધીની આસપાસ પરિક્રમણ કરી શકે છે તેટલાજ સમયમાં મનુષ્ય તેની આસપાસ ફરી શકવાની ઉમેદ ધરાવે છે આવા સમયમાં જુના કાળના અર્થશાસ્ત્રનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરાવી શકાય ? આજ સમયના પહેલાના કાળમાં યુરોપમાં પણ દરેક દેશ આર્થિક દ્રષ્ટિથી સ્વતંત્ર વ્યક્તિ ગણાતો અને જેટલું સોનુરૂપ દેશમાં આવે તે પ્રમાણે તેની દોલતનું પ્રમાણ મણાનું તથા સુધી ઉદ્યોગોનો બહુ પ્રચાર નહતો અને જેટલા ઉદ્યોગો હતા તેટલા હાથથી ચાલતા હતા યંત્રોનું સામ્રાજ્ય હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યું નહતું પૂર્વના દેશોમાં અને મુખ્યત્વે હારીને હિંદુસ્થાનમાં પ્રકૃતિની રેલ હેલ દતી અને તેની ઉદારતા અદળકે દતી પશ્ચિમમાં તે વખતે પ્રકૃતિ વજ્રહવથી દતી અને તેની પાસેથી કેં પણ પ્રાપ્ત કરવું એ બહુ દુર્લભ હતું, તેમજ જ્યારે જ્યારે પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ યતી ત્યારે ત્યારે મુદ્દ આદરવું પડતું હિંદુસ્થાનમાં પ્રકૃતિની ઉદારતા નાશનું કારણ થઈ પડી, જ્યારે પશ્ચિમમાં પ્રકૃતિની સખતાઈ ત્યાના દેશોને ઉત્કૃષ્ટનું મુખ્ય સાધન થઈ ગઈ! પ્રકૃતિની ઉદારતાએ ભગતખડના આગેવાન આત્માઓને

શીવસુરી તરફ આકર્ષ્યા અને દુધ તેમજ દીથી છલકાતા પ્રદેશ તે સમયના ઋષિ મુનિઓને વ્યવહાર માગોથી વેગળા કરી દૂર દૂરના સ્વપ્ન સૃષ્ટિના વિચાર પંથે વાળી દીધા. દેશના અસંખ્ય બાધાબેદોને હૃદયમાં શી શી આશાઓ હતી, તેમના સ્વપ્ના શાં શાં હતાં તે ખોલવાની અને સમજવાની આવશ્યકતા ન હતી. રાષ્ટ્રીય આત્મામાં ધ્વાનિ નહતી, વેદનાઓ ન હતી, તોફાનો ન હતાં, જે તત્ત્વજ્ઞાન રચાયું તે શાન્તિના પાઠ ઉપરજ રચાયું. પરિણામે જ્યારે તોફાન આવ્યાં ત્યારે તળાવના શાંત જલને માટે રચાયેલ કીરતીઓ સમુદ્રના પ્રચંદ ઓષની સામે, ધવાને અશક્ત થઈ પડી અને દેશની સ્વતંત્રતા હમેશની ગઇ.

સુખના સમયમાં જે તત્ત્વજ્ઞાને પ્રજાને નિર્મોલ્ય બનાવી હતી તે તત્ત્વજ્ઞાન દુઃખના વખતમાં પ્રજાને બળવાખોર ન બનાવી શક્યું. એક ભણીતા ચિત્રકારે આલેખેલ છે : સુહરના અરણ્યમાં “ પાણી, પાણી ” ની ઝૂમ મારતા, ભયંકર આસથી પીડાતો માનવિ જ્યારે પોતાના શ્વિર માંસનું બક્ષણ કરવા આવૂર ગીધને પોતાની ઉપર ભ્રમણ કરતાં જોઇ રહ્યો ત્યારે ‘ કિરમત ’ એટલું માત્ર બોલ્યો. પેલાં તત્ત્વજ્ઞાને હિંદુસ્થાનની પ્રજાને એવાજ પ્રકારની રિયતિમાં “ નસીબ ” એટલું માત્રજ બોલતાં રીખવ્યું. સલિત કલાઓ અમુક અંશે ટકી શકી એનું કારણ એટલુંજ કે વિજેતાને એ કલાઓનો નાદ હતો. પરંતુ વિજાનના પ્રદેશમાં નવી શોધો થઇ નહિં તેમજ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધી શકાઈ નહિં.

દેશની બધી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને પુરતી સામગ્રી દેશમાં હતી અને તેમાંથી વધતી સામગ્રી પરદેશમાં નિકાસ પણ કરવામાં આવતી આ નિકાસ ખુદ ઇંગ્લાંડ સુધી પણ પહોંચી હતી પરંતુ જે પ્રમુખે પરદેશી હુમલાથી રાજકીય બાબતોમાં દેશ ભાચાર થઇ પડ્યો તે પ્રમાણે પશ્ચિમના પ્રજાલ દેશે માથી આવેલ ઔદ્યોગિક હુમલા સામે આપણા ઉદ્યોગો ટકી શક્યા નહિં અને જમીન દોરત થયા.

પશ્ચિમમાં પ્રકૃતિ સામે મંડાએલા વિગ્રહમાં મનુષ્યશક્તિ ખીલી, દિન પ્રતિદિન બીનરમાં રહેલાં ગૂઢ તત્ત્વો શોધાવા લાગ્યાં અને જનતા, પ્રકૃતિને તાબે હતી તેને બદલે ધીમેધીમે પ્રકૃતિને જનતાને ચારણે ભાવવામાં આવી. આ શોધોથી ઉદ્યોગોનો વિકાસ વધુ અને વધુ થતો ગયો અને તેની સાથે આર્થિક ભાવનામાં પણ ચોગ્ય ફેરફાર થતો ગયો. પોતાપોતાની જરૂરી-આત પોતાજ પુરી પાડી લેવાની જે ભાવના દરેક દેશમાં હતી તે બદલાઇ. પોતાનો ખાસ અન્ય દેશોમાં જાય અને તે દેશોમાંની વસ્તુઓ તેમજ ઉદ્યોગો પોતાને ત્યાં આવે અને એ રીતે સર્વ દેશો અંદર અંદર ઔદ્યોગિક શૃંખલાથી જકડાઈ રહે એવી ભાવના સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવી.

ઇંગ્લાંડમાં મગનબેદો જુગલાઓ ધુમાડાથી પોતાની ચકિતનો બાસ સારી દુનિયાને કરાવવા લાગ્યાં અને જેમ આપણા દેશમાં “ એકના એકવીશ થાઓ ” એ આશીર્વાચન સંતતિને સંબંધે ભણીતું છે તેમ “ આ જુગલાઓનો ધુમાડો સતત નીકળ્યાજ કરે ” એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આશીર્વાચન રૂપે પ્રચલિત થયે. ૧૯૪૭ વર્ષનારમાં એ જાંબળાંઓને ચાલ

કેમ રાખવા એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો અને એ દિશ્વંદનાં ભુગેળાંઓ તેમજ યુરોપના બીજા દેશોનાં કારખાનાઓમાંથી નાવગરાના પ્રવાહની પેઠે નીકળતા માલને માટે બજાર શોધવા સાહસિક વેપારીઓના કારવાઓ મહાસાગરને હૈયે ઉછળવા લાગ્યા. હિંદુસ્થાન, ચીન, આફ્રિકા તેમજ અમેરીકા, પશ્ચિમનાં કારખાનાઓનાં બજાર થયા જુદા જુદા દેશોને જે વેપાર ઉદ્યોગની શૃંખલાએ એકેકમાં જકડવા તેજ વેપાર ઉદ્યોગની શૃંખલાથી આ હિંદુસ્થાન બ્રીટીશ સત્તનતની સાથે બંધાયે અને એની પરાધીનતા દ્રઢતર થઈ. રાજકીય ઉત્પત્તિ સાધવા માટે જેમ દેશને અધિક શસ્ત્રઅસ્ત્રની જરૂર પડે છે તેમ અન્ય દેશને વેપાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં પરાધીન બનાવવા માટે જુદા પ્રકારના શસ્ત્રઅસ્ત્રની આવરવકતા છે ઉપર જણાવેલા દેશોમાં કરોડો સ્ત્રીપુરૂષો હત્યા અને તે બંધાયે પશ્ચિમના સર્વ બહી કારખાનાઓના માલકો બનાવવાની પશ્ચિમવાસીઓની ઉમેદ હતી. તે ઉમેદ વધુ સારી રીતે જર લાવી શકાય તેટલા માટે હિંદુસ્થાનને બ્રીટીશ સત્તનત નીચે લાવવામાં આવ્યું, ચીનમાં જુદા જુદા દેશોની સત્તનતોનો પગપેસારો થયો. આફ્રિકાને જુદી જુદી પ્રજાએ વહેંચી લીધું અને અમેરીકાને પણ બ્રીટીશ સત્તનતના બાજ તરીકેજ આરંભમાં તો લેખવામાં આવ્યો; પણ પાછળથી પોતાના કુભાએ તેમાંથી છટકીને તે દેશ તો સ્વતંત્ર થઈ શક્યો.

જે જે દેશોમાં પાશ્ચાત્ય વેપાર ઉદ્યોગનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનું હતું તે તે દેશોમાં તે સામ્રાજ્યની સ્થાપના યથાર્થ રીતે થાય તેટલા માટે ત્યાંની પ્રજાની ભાવના બદલવાની જરૂર હતી. તે ઉદ્દેશને માટે પ્રજાની કેળવણીનું કાર્ય પરદેશી વિજેતાઓએ પોતાના હાથમાં લીધું અને પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બાલ્યારસ્યામાંથીજ આ દેશનાં બાલકોને શીખવવામાં આવ્યા. આઠમ સ્ત્રીયના અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતો કે લોકોની જરૂરીઆતો વધારવી હિંદુસ્થાનની ભાવના એ હતી કે લોકોની જરૂરીઆતો જે પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણમાં દેશના ઉદ્યોગોએ વસ્તુઓ બનાવવી. પશ્ચિમની ભાવના એથી તદ્દન જુદી હતી કારખાનાઓએ વસ્તુઓ સતત બનાવ્યા કરવી અને તેની ખપત માટે વાપરનારાઓની મોંઘ કરવી. વાપરનારા પૂરતી સંખ્યામાં નહિ મળે તો નવા ઉભા કરવા, જનતાની મનોદષ્ટિ બદલવી. કેળવણી વડે નવી ભાવનાઓ પોષવી, સત્તનતની સત્તાના જોરથી માલની ખપત વધારવી, વગેરે પગલોઓ લેવામાં આવ્યા. પરિણામ એ થયું કે પશ્ચિમના માલને માટે આ દેશમાં વિશાળ ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન થયું અને જે વહેણ પૂર્વથી પશ્ચિમ જતું હતું તે વહેણ પશ્ચિમથી પૂર્વ બણી વહેવા માંડ્યું. આપણી આંધ્રાત હજારો રૂપિયાની સંખ્યામાંથી વધીને કરોડો અને અગત્યની સંખ્યા મુઠી પહોંચી ગઈ.

જુના મમલમાં હિંદુસ્થાનમાં જે અર્થશાસ્ત્ર હશે તે તે સમયને માટે અનુકૂળ હતું અને જો કે તેના અમુક મૂળતત્ત્વો આધુનિક સમયને પણ બંધબેસતાં થઈ પડે છે. છતાં પણ તેજ અર્થશાસ્ત્ર તેના અસહ સ્વરૂપમાં આજે સજીવન નહિ થઈ શકે. બ્રીટીશ સત્તાના દોહડો વર્ષના અમલ પછી પણ આ દેશને માટે અનુકૂળ અને દેશની ભાવનાને પોષનાર અર્થશાસ્ત્ર કોઈએ રચ્યું નથી. પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રસારકોજ આર્થિક વિપ્લોમાં ગીતા તરીકે મનાવા લાગ્યાં અને જેમ જે ને જે ચારજ થાય તેમ એ પ્રસારકોમાં જણાવેલી જાળતોજ સત્ત તરીકે મનાવા લાગી.

આડમ સ્મીથ અને તે પછીના અર્થશાસ્ત્રીઓએ પ્રતિપાદિત કરેલ સત્યો એ આ દેશને માટે પણ સત્યોજ્જ્વલ હોઈ શકે એ વિચાર નિર્વિવાદ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યો, અને ઇંગ્લેન્ડ છુટાપણનાં વેપારની [Free Trade] રાજનીતિ સ્વીકારી રહ્યું હતું એથી આપણા રાજકીય નેતાઓ પણ કોલ્ડનના અનુયાયીઓ થયા. પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રીઓ જેટલું કહે છે તેટલું બહુ જોડું નથી તેમજ તેમાંના ઘણા ખરો ભાગ આપણે મદદ કરવા યોગ્ય છે; પણ જેમ પ્રત્યેક દેશને પોતાની ખાસ આબોહવાને અનુકૂળ વૈદક શાસ્ત્ર અને કેળવણી જોઈએ તેમ તેજ પ્રકારનું અર્થશાસ્ત્ર પણ જોઈએજ.

રાજ્યદારી વિષયોમાં જે પ્રમાણે હિંદુસ્થાને જોયેલું સ્વમાન મહાત્માજીએ મેળવી આપ્યું તેજ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં તે પનોતા પુરૂષે આ દેશને સ્વદેશી અર્થશાસ્ત્ર આપ્યું. આ અર્થશાસ્ત્રને હું ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર કહું છું હું મહાત્માજીને જોઈ મહાન અર્થશાસ્ત્રી તરીકે સંબોધું છું. ઘણાં મનુષ્યોને આશ્ચર્ય થાય છે કે મહાત્માજી અર્થશાસ્ત્રી કેવી રીતે? આ કાળજી એમ છે કે આ શાસ્ત્રને જગતનાં હાલતાં ચાલતાં સ્ત્રી પુરૂષોથી પર જેને નંધું વિજ્ઞાન [Pure Science] કહીએ તે માની ભેવામાં આવે છે, ધર્મ શાસ્ત્ર કહો-કે સંસારશાસ્ત્ર [Sociology] કહો કે અર્થશાસ્ત્ર કહો-દરેક શાસ્ત્રને જનતા સાથે નિકટ સંબંધ છે. ન હોય તો હોવો જોઈએ. દરેક સ્ત્રી પુરૂષના દરેકજના જીવન ઉપર તેની અસર થવી જોઈએ. આ દેશના કરોડો મનુષ્યોને કયું દરદ લાગુ પડ્યું છે અને તેના ઉપર કયા ઔષધી રામબાણુ ઉપાય તરીકે ચાલી શકે તેમ છે તે મહાત્માજીએ સચોટ ચિકિત્સા કરીને જણાવી દીધું છે, અને તે ઔષધિથી તે દરદ જડમુળથી નાશ પામે એમ લાગે છે. આ દેશ મુખ્યત્વે કરીને ખેતીવાડીના દેશ છે અને તેને ખેતીને અનુકૂળ અર્થશાસ્ત્ર જોઈએ છાએ, ઇંગ્લેન્ડ કે જર્મની જ્યાં સાકારી સીનેર ટકા વસિત ઉદ્યોગમાં રોકાયેલી છે ત્યાંનું અર્થશાસ્ત્ર જુદું છે અને જુદુંજ હોવુંજ જોઈએ. મહાત્માજીએ આ સવ ભાર મુકીને જાહેર કંઈ જે શાસ્ત્ર આપણા જીવનથી પર મનાવું તે શાસ્ત્રને આપણા જીવનના નિકટ સંબંધમાં લાવે અને વ્યાપ્તિમત્ત દેશને વ્યાપ્તિમાથી સુકત કેમ થવું તે શીખવ્યું. જે મહાત્માજીને અર્થશાસ્ત્રી ન ગણીએ તો કેને ગણવા ?

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યની ભારે જોડ છે સ્વ. દિવાન બહાદુર અંબાલાલભાઈ, સ્વ દિ બા. રમણભાઈ ઉદયરામ તેમજ સર ચીમનલાલ સેતકવડે એ દિશામાં પુસ્તકો લખી યતન કરેલ પણ તે પુસ્તકો પાશ્ચાત્ય પુસ્તકોના દોહન રૂપેજ હતાં. ગુજરાતી દૈનિકો કે સાપ્તાહિકો કે માસિકોમાં અર્થશાસ્ત્રની વાન જુજળ આવતી. જેટલી આવતી તેટલી પશ્ચિમની હાયાથી રંગાયેલી. “નવજીવને” ગુજરાતી સાહિત્યને જે અપૂર્વ મદદ કરેલી છે તેમાં તેણે અર્થશાસ્ત્રનું સાહિત્ય લગભગ નવુંજ ઉત્પન્ન કર્યું, તે સૌથી અમત્યની મદદ કહેવાય. આ સાહિત્યના લેખકો કે આચાર્યોએ તેની વિગતવાર તપસીલ કરેલ છે અથવા તો તેને જોઈતી ઘટના આપેલ છે. પરંતુ જે પ્રમાણે મનુષ્યનું હૃદય એકલી ગુપ્ત રોટલાથી સંતોષાવું નથી તે પ્રમાણે જો કોઈ પણ શાસ્ત્રને પશ્ચાત્યરનો સંદેશો મળ્યો હોતો નથી તો તે શાસ્ત્રમાં જીવન નથી હોતું-જીવન આવણજ નથી. સ્વ. મહાત્મા ટાટ્ટરેયે

અર્થશાસ્ત્રને જગતના સુખદુઃખથી પરિચિત કર્યું અને પ્રભુ કાર્પરટના આદેશના પાયા ઉપર તેની પુનરુત્થના કરી આં શુભ ગણાતા સાક્ષમાં પ્રેમનો એટલે ધર્મનો જીવનદાપી ગ્રંથ વહેવડાવ્યો. રશિયામાં લાખો મનુષ્યોની બેડીઓ તુટી અને ગરીબ ખુંપડીઓમાં દિવસોએ અણકયા; શુખ્ખાં મનુષ્યોને ત્યાં અન્ન મળ્યું, વપાથી પીકાતાં પાણી મળ્યું તે સર્વનું કારણ તે ટાલરટોચ.

યુરોપની પ્રજા સ્વતંત્રતાને ચાહનારી છે. જે કે કેટલાક દેશોએ સક્તનતો કરી બીજા દેશોને પોતાના તાબામાં આપ્યા છે અને તેમનું જીવન શુભ બનાવી દીધું છે છતાં ત્યાંના દરેક દેશમાં અમુક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ કીવી મોલુદ છે કે જેઓએ અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ છુંદ નથી કર્યો પણ તેમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે અર્થશાસ્ત્ર એટલે સેવાભાવ, અર્થશાસ્ત્ર એટલે પ્રેમભાવ.

આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતા ઉદ્યોગોથી મજૂર વર્ગ પોતાનાં જીવો બની જાય છે અને અનેક પ્રકારના સારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખો ખમી રહે છે તે ઉપરથી સહકાર વગેરેની યોજના યદ્ય અને મજૂર વર્ગને આ દુઃખોથી ઉગારવાને માટે અનેકાનેક પગલાંઓ લેવામાં આવ્યાં. મજૂર વર્ગની સત્તા દિનપ્રતિદિન પ્રજ્વલ થતી જાય છે અને આખા જગતના મજૂર વર્ગના પ્રત્યેક ઉદ્યોગ માટે 'લેબ ઑર્ગેનેશન્સ' તરફથી વાર્ષિક પરિષદો પણ ભરાય છે. મહાત્માજીના અર્થશાસ્ત્રનો સંદેશ પણ સેવા અને પ્રેમનો છે. "દિંદ રશ્ત્રાજ્ય"માં તેમણે જે આદર્શ આપેલા છે તે પ્રમાણે પોતાને મોટા ઉદ્યોગો કહે છે તેની સામે છે છતાં તેઓ એટલો સ્વીકાર કરે છે કે આધુનિક જગતને તે ઉદ્યોગો વિના ચાલે તેમ નથી અને જ્યાં સુધી આવા ઉદ્યોગો છે, ત્યાં સુધી તે ઉદ્યોગો જોડે જોડાયેલા મજૂર વર્ગના પ્રત્યેક પણ ઉભેલાજ છે. આ પ્રત્યેક ઉદ્યોગો જે રીતિએ યદ્ય શકે તેમ છે: વેરભાવથી કે સ્નેહભાવથી. મહાત્માજીએ બીજો રસ્તો સ્વીકાર્યો છે. તે રીતિએ જો પ્રત્યેક ઉદ્યોગો હોય તો ઔદ્યોગિક જગતમાં હાલ જે ઝેરવેર જોવામાં આવે છે તે ન જણાય.

મહાત્માજીના નવા અર્થશાસ્ત્રનો મૂળ પથમાર્ગ 'ખાદી' છે. જેતીવાડીમાં જેકુતોને પુરવું ખાવાનું મળવું નથી અને એથી જેતીવાડી સાથે એમણે બીજો કોઈ ધંધો લેવો જોઈએ એમ તો હાલવું જેતીવાડીનું બાદકાઠી કમીસન સ્વીકારે છે. આ સવાલનો ઉકેલજ નથી એમ કેટલાક કહે છે. પણ ખાદી અને તેને લગતી જુદી જુદી ક્રિયાઓએ એક એવો ધંધો સુચવે છે કે જે સાત દિવસનામાં ઉપાડી લઈ શકાય એવો છે અને એના વડે કરીને જેકુતોનું—એટલે કે દેશનું દારિદ્ર્ય ટાળી શકાય તેમ છે. સ્વદેશીની ચળવળ યુરોપના સર્વ દેશોમાં જો તેજ પ્રમાણે આ દેશમાં પણ છે પરંતુ આપણા દેશના સંજોગો પથનામાં લેતાં, ખાદીના પાયા ઉપર તેની રચના કરવામાં નહિં આવે તો સ્વદેશી ચળવળની ફોલ રહી શકતી નથી. ખાદીની મનોઆવનાથી જેકુતો સાથે બીજા વર્ગો માદ સંબંધમાં આવે છે અને જે વાડાઓએ અદિની જુદી જુદી શાવિઓને જુદી રાખેલ છે તે વાડાઓ તોડી પ્રજામાં એકત્ર અને રાષ્ટ્રીય સ્વમાન લાવી શકાય છે.

ગુજરાતની પ્રજાએ હિંદુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં મોટો ભાગ લીધેલો છે અને ગુજરાતનીજ પ્રજામાં નવા અર્થશાસ્ત્રનો પથગામ પહેલવહેલો આપવામાં આવે, એના પશુ નિધિનો કેક ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કોઈ પણ શાસ્ત્ર એકલુ જુદું લઈ શકાય નહિ, જે પ્રમાણે જનતાનાં સર્વકાર્યો એકએકની સાથે જોડાયેલા હોય છે અને એક વ્યક્તિની જુદી જુદી પ્રતિભા એકેકની સાથે સખધ ધરાવે છે તે પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રની સાથે અર્થશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્રની સાથે રાજકીયશાસ્ત્ર એવી રીતે સખધ હોય છેજ. ગુજરાતમાં ખાદીની ભાવનાથી જે ઉન્નતિ થયેલ છે તે લાગ્યે કોઈ અન્ય કારણથી થાત. મત વર્ષની પગવૃદ્ધિ સમયે તેમજ ખારડોલીના સત્યામહ સમયે ગુજરાતે જે કરી બતાવ્યું તેમાં થોડે ધણે અંશે નવા અર્થશાસ્ત્રની અસર છેજ. મેં આગળ કહ્યું તેમ નવું અર્થશાસ્ત્ર હિંદુસ્તાનનું હોઈ હિંદુસ્તાનનું નથી. ભૂતકાળના હિંદુસ્થાનની ભાવનાઓ જુદી હતી અને તે ભાવનાઓને જોઈ એમનું અર્થશાસ્ત્ર પણ જુદું હતું. આત્માને નિર્બલતા તરફ લઈ જાય એવી ભાવનાઓને માટે આપણી કંને રચાન નથી; પણ આત્માને સુદૃઢ બનાવી દેશોભતિ પ્રાપ્તે તેને વાળે તેવી ભાવનાઓ આપણને જોઈએ છીએ.

આ દેશને તો શું પણ હમણા તો સારા જગતને એવો પથગામ જોઈએ છીએ જેથી આત્માની વેદનાઓ નષ્ટ થાય અને તેને પરમ શાંતિ મળે. જુના અર્થશાસ્ત્રના આદેશાનુસાર રચાયેલા ઝેર ખને વેર દૂર થાય, પ્રજા પ્રજા વચ્ચે જે યુધ્ધો ભૂતકાળમાં થયેલાં છે અને ભવિષ્યમાં, જે યુધ્ધો માટે વર્તમાનમાં બીપણ તૈયારીઓ ચાલી રહેલી છે તે યુધ્ધો રાજ્યદ્વરી કાતલોને લઇને થયા નથી અને થવાના નથી પરંતુ આ જુના અર્થશાસ્ત્રની જુલજુલામણીઓ કે જેથી પ્રજાઓ અને વ્યક્તિઓ અભિમન્યુના ચક્રાવામાં પડી નીકળી શકતીજ નથી તેને લઇને છે જેમ તોપો વગેરે લડાયક સરજામ, પ્રજાની સર્લા સલામતી અને સુશૈલન માટે આવરણક ગણાય છે તેમ તે અર્થશાસ્ત્રની ભાષાઓ અને તેના ઉદાપોહ વેદવાક્ય પ્રમાણે મન થેલા છે. જગતના ચારે ખુલાએથી યુદ્ધની સામે, યુદ્ધ કરનારાઓની સામે અને યુદ્ધ માટેની ભૂમિકાઓ સામે જે અવાજ ઉભો થયો છે ત જ્યાં સુધી જુનું અર્થશાસ્ત્ર જશે નહિ ત્યાં સુધી સમશે નહિ. એ વ્યથા-એ ઉદ્વેગ પ્રજાએ પ્રજામાં જણાય છે. તે સમાવવા પશ્ચિમમાં ભગીરથ પ્રયત્નો થાય છે, અને જો કે તે પ્રયત્નોમાં ૧૬૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલ પથગ-નરની અસર ખુલ્લે ખુલી નહિ જોવામાં આવતી હોય તો પણ તેનો ઉપદેશ આખા વિશ્વને ડોલાયમાન કરી રહેલ છે. મહાત્માજીના નવા અર્થશાસ્ત્રનો પથગામ પણ તે ઉપદેશની જ્યાં ધરાવે છે અને દુઃખિત પીડિત જગતને નવી ઉપનુ સ્મરણ કરાવી આશ્વાસન આપે છે ત્યારે હિંદુસ્તાનના સ્ત્રી પુરોને પણ તે આશ્વાસન ઉપગત સ્વર્નવતા અને સ્વમાન, સેવ-ભાવ અને કર્તવ્યના પાઠ શીખવે છે.

આ બાપશુ શ્રી રામકૃષ્ણ શ્રી. પ્રેસ નડિઆદમાં સાહ મેતીલાલ રથજીનાસે
નવમી ગ્રન્થગતી સાહિત્ય પરિષદ રાટે બાપશુ

હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધારક મીલ કે રેંટિયો ?

ઈંગ્લેંડના સ્વદેશ ખાતાના વજીર વીલીયમ જેનસન એએક વરસ પહેલાં જાહેરમાં બોલ્યા હતા. “ બ્રિટિશ માલ અને ખાસ કરીને લેંકશાયરનું કાપડ ખપાવવા માટે હિંદુસ્તાન સારામાં સારું બજાર હોવાથી જ તેનો કબજો આપણે જાળવી રાખ્યો છે.”

જે કાપડની બજાર કબજો રાખવા સાઈ બ્રિટિશ સલ્તનત પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે એ કાપડમા એવો કયો ચમત્કાર ભરેલો છે ? એ ચમત્કાર ગાંધીજી વરસો અગાઉ સમજી ગયા છે. અને તેથીજ પોકારી પોકારીને વરસો થયા કહી રહ્યા છે કે, “ સતરને તાતણે સ્વરાજ. ” હિંદમા ધેરધેર રેંટિયાની સ્થાપના કરો કે સ્વરાજ ધડીના છટા ભાગમાં હાસલ થઈ જ જાય.

પણ સારિત્યપ્રેમી ભણેલાઓને આ વાત ગળે ઉતરતી નથી. તેમને તો લાગે છે કે હિંદે જમાનાની સાથે દોડવું જ નેહશે. જૂના જમાનાના રેંટિયાથી આપણી મદત્ત્રાકાંક્ષ બર નહિ આવે. આપણે તો ઠેરઠેર વાચનાલયો, પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલવી નેહએ. જાહેર જીવનનો જીરમો પ્રજામાં ફેલાવવો નેહએ. સરકારી ધારાસભાઓમાં પડકાર કરવા નેહએ મોટીમોટી હડતાલો પાડવાની, મોટા મોટા સંઘો યોજવાની વ્યવસ્થા વિચારવી નેહએ. આ રેંટિયાથી કશી ભઠ્ઠીવાર થવાની નથી. પણ તેઓ એ તદ્દન વિસરી જાય છે કે ન્યાં માણસને પ્રથમ ખાવા પહેરવાના જ સાંસા હોય ત્યાં તેમની પામે મોટી આશા રાખવાના મનોરથો ધડવા એ આકાશ સાથે ખાધીઆં ભરવા બરાબર છે

કપાસનું મહત્વ

હિંદુસ્તાન ખેતી પ્રધાન દેશ છે. પણ હિંદુસ્તાન પાકતી બંદી આવડો જુવાર, રાગીપર પરદેશો નબર નાખતુ નથી પરદેશીઓને તો ખાસ કરીને હિંદના ઘઉં, અને કપાસ જ ભોજ્ય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે પર્ષ લાખ ગાસડી રૂ પાકે છે. એ બંધુ ૩, બ્રિટન લેકેશાયરની મીલમાં કાપડ બનાવવા લઈ જઈ શકે. અને ત્યાં કાપડ હિંદ વાપરવામાં પોતાને ધન્ય માનતું થઈ જાય તો પછી સ્વર્ગજ્ઞાપવાની ઈજ્જેડ આનાકાની નહિ કરે

હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૭૫ કરોડ એકરમાં ખેડાણ થાય છે તેમાંથી ૨ કરોડ અને ૭૦ લાખ એકરમાં તો માત્ર કપાસનો જ પાકેવામાં આવે છે. ખેતી પર હિંદની વસ્તીના ૮૦ ટકા

$$૨૫ કરોડ \times ૨-૭$$

એટલે ૨૬ કરોડ માણસ નબે છે. આ ૨૫ કરોડમાંથી

$$\frac{૭૬}{૧૦૦}$$

એટલે લગભગ કરોડ માણસ કપાસની ખેતી પર નબે છે હિંદુસ્તાનમાં 'કુલ કપાસનો ફે ભાગ જ હિંદની મીલોમાં ખપે છે. બીજો ભાગ પરદેશ ચઢે છે. આ ફે કપાસ આપણે હિંદમાં વાપરી શકીએ તો હિંદુસ્તાનના આજે જે ૧૦ કરોડ માણસો અધભૂખે મરે છે. તેમના હાડમાં સોહી ભરાય. અને આટલું સગદન જો આપણે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાના જુસ્માંથી કરી શકીએ તો દેશમાં પોતાની મેળે સ્વર્ગજનું વાતાવરણ જામી શકે.

બ્રિટિશ બહિષ્કારના પુરસ્કર્તા માને છે કે આટલું મોટું સગદન રેટિમાક્ષર થતુ અશક્ય જ છે એ તો કાપડની નવી મીલો હિંદી કરવાથી જ થઈ શકે. પણ આ બમ 'મુબંધની મીલો' નામનું ભાઈ રતનાગર સંપાદિત પુસ્તક જોતા સહેજે ટળી જાય છે.

મીલોના વિકાસ

હિંદુસ્તાનની કાપડ મીલનો જગત ઇતિહાસ ભોજ્ય.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની મીલનો પાયો મુબંધના સાહસિક પાગસી, ભાટીયા અને મેમણ ભાઈઓના હાથે નંખાયો છે પ્રથમ મીલની સ્થાપના ૧૮૫૫માં થઈ તે પછીના આજ સુધીના વરસમાં મુબંધની મીલનો વિકાસ નીચે પ્રમાણે થયો છે.

વર્સ	મીલ	ત્રાકો	સાળ	માણસો
૧૮૫૫	૧	૨૦, હજાર	.....	૪૦૦
૧૮૫૫-૭૫	૧૨	૨,૭૧ "	૪,૧૦૦	૭, ૭૦૦
૧૮૭૦-૭૫	૧૫	૪,૬૧ "	૩,૬૮૦	૫, ૪૫૦
૧૮૭૫-૮૫	૨૩	૫,૮૪ "	૪,૨૦૦	૨૮, ૦૦૦
૧૮૮૫-૮૫	૨૧	૭,૭૬ "	૮,૨૧૦	૩૪, ૨૦૦
૧૮૯૫-૧૯૦૫	૧૬	૪,૩૭ "	૭,૮૦૦	૧૭, ૨૫૦
૧૯૦૫-૧૫	૮	૪,૩૩ "	૨,૩૮૦૦	૧૯ ૦૦૦
૧૯૧૫-૧૫	૧	૪,૩૩ "	૧,૯૨૦૦	૩૬, ૦૦૦
કુલ	૯૭	૩,૪,૨૮ હજાર,	૭૧, ૧૦૦	૧, ૪૮,૦૦૦
બંધ થઈ	૧૫			
બાકી	૮૨			

કુલ રોકાવથી મૂળી. ૨૦, ૪૦, ૫૩, ૬૫૦ રૂ

ઉપરની મુખ્યમંત્રી ૮૨ મીલ ઉપરાત મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૨૫ સુધીમાં ૧૨૬, અને મુંબઈ ઇલાકા સિવાયનાં હિંદનાં બીજાં સ્થળોમાં ૧૨૫ મીલો સ્થપાયેલ હતી. પણ એકલા મુંબઈમાં જેટલું સૂતર, અને કાપડ તૈયાર થાય છે; તેના જથ્થો અને કિંમત આખા ઇલાકાના કે હિંદની બીજી મીલોમાં પેદા થતા સૂતર અને કાપડ કરતાં વધારે છે. તેથી અત્રે એકલી મુંબઈની મીલોનું સિંહાવલોકન કરી જે નિર્ણય પર આવશું તે મોટે ભાગે બધી મીલોને સહેજે લાગુ પાડી શકાશે. કાપડ મીલો ચલાવવાનો જશ ગુજરાતી સાહસિક શુદ્ધિને ઘટે છે. પણ એ મીલો ચાલશે, એટલે કે નફા કરનારી કે ખોટા ખાનારી નીવડશે; તેનો આધાર મુખ્યત્વે પરદેશીઓના હાથમાં રહે છે.

૧૮૫૫-૧૮૬૦ સુધીમાં ૧૦ મીલો એકદમ સ્થપાઈ. પછીના ૧૦ વરસમાં માત્ર બે જ મીલો ઉઘડી. ૧૮૬૧માં અમેરિકન આતરયુદ્ધ સળગ્યું. લે'કેસાયરને અમેરિકાનું રૂ મળતું બંધ થયું. ૧૮૬૦માં જે પૂર લાખ પાઉન્ડ રૂની હિંદમાંની પરદેશ નિકાસ થઈ હતી; તે વધીને ૧૮૬૧-૬૪ સુધીમાં ૮ કરોડ પાઉન્ડ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. રૂના ભાવ એકદમ વધ્યા એટલે હિંદની મીલોને પણ ફાયદો થવા લાગ્યો. લડાઈ બંધ થઈ અને હિંદમાં જે ધનનો પ્રવાહ વળ્યો હતો તે અટકી ગયો. સદ્ગોડીયા અને મોટા સાહસિક વેપારીઓના પણ પાછા છાળડા બેસી ગયા. ઉદ્યોગ ધંધા વિકસતા અટક્યા. ૧૮૮૦ માં તાતા શેઠ હુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યા. પરદેશનું મીલ સાચાકામ જોઈ આવ્યા; અને મુંબઈની મીલોમાં ફેરફાર કર્યા. ત્યાં ૧૮૮૫માં કાતવાના સંચાઓમાં “ રીંગ ”ની શોધ થઈ. એટલે વળી મીલોને કાતણ ખાતામાં પાછા સુધારા કરવા પડ્યા. આ પ્રમાણે મીલ ઉદ્યોગમાં લાખો રૂપિયા નંખાયા જતા હતા; ત્યાં ૧૯૦૦ માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. ઉપરા ઉપરી દેશમાં દુકાળ પડવા લાગ્યા. વ્યાપારમાં અસાધારણ મંદી આવી અને સ્થપાયેલી મીલો ડગમગવા લાગી કેટલીક બંધ પણ થઈ. ૧૯૦૫ માં ફરી મીલમાં શુભ આવવા લાગ્યો. રવદેશીની ચળવળ હિંદુસ્તાનમાં ઠેર ઠેર ઉપડી. સ્વદેશી રેડોસ' ખુલવા મંડ્યા. હિંદમાં સ્વદેશી માન અપવા લાગ્યો. ત્યાં જાપાનમાં મીલો સ્થપાઈ અને જાપાનીઝ માલની હરિશ્ચંદને લીધે ચીનનું બજાર હિંદુસ્તાન તરફ ખોલ બેઠું. એટલું જ નહીં પણ હવે તો સ્વદેશી માલને હિંદમાં એકલા લે'કેસાયર માલની સામે જ નહિ પણ જાપાનીઝ માલની સામે ઝૂઝવાનું રહ્યું.

ત્યાં ફરી મદાયુદ્ધ સળગ્યું અને ૧૯૨૦ સુધી હિંદી મીલોને ઘીકેળાં થયા. પણ લડાઈ બંધ થઈ કે જે કંઈ મીલ માલેકો કમાયા હતા તે પાછું ખોલ બેઠા. અને એ કળ હજુ ઉતરી નહોતી; ત્યાં તો મુંબઈમાં મીલોમાં મોટી હડતાળો પડવા લાગી. ૧૯૧૫-૨૫ દાયકામાં એકજ નવી મીલ મુંબઈમાં સ્થપાઈ ચક્રી, એજ જતાવે છે કે મીલનો વિકાસ સાધવાનું કેટલું મુશ્કેલ જરેજું કામ છે ?

મીલ ધંધાની આસ્થાની સુલ્તાની

મીલનો ધંધો કેટલી આસ્થાની સુલ્તાનીવાળો છે. મુંબઈમાં ૧૮૫૫ થી ૧૯૨૫ સુધી ૯૭ કાપડ મીલો સ્થપાઈ. તેમાંથી ૪૫ એટલે અર્ધા કરતા વધારે સંખ્યાની મીલોને કાં તો દેવાનું કાદનું પડ્યું હતું અગર તો પોનાનો વહીવટ અદવાલી નામ ફેર કરવાપડ્યો હતો.

૧૨ મીલો બળી ગઇ હતી કે સંખ્યા ભાંગતોડને લીધે બંધ થઇ ગઇ હતી.

૧૬ મીલોએ ઇચ્છાપૂર્વક પોતાની એજન્સિ બદલાવી હતી.

માત્ર ૨૪ મીલો ૨૫ ટકા પ્રથમની માફક ચાલ્યા કરે છે. આ ૨૪ મીલોમાંથી પણ માત્ર ૫ જ ન્યૂની મીલો છે. બાકીની મીલો તો વીસમીસદીમાં જ સ્થાપન થઇ છે. આ પાંચ મીલના માલિકો એજન્ટો માણેકજી પીટીટ, મુરારજી ગોકલદાસ, દાકરસી મૂલજી, ખટાઉ મકનજી અને ડેવીડ સેમ્સન પોતાની કુશળતાથી વેપારની ચડતી પડતીમાં નામ ટકાવી શક્યા છે.

છેલ્લાં બે વરસોમાં મુંબઈની મીલોને નીચે પ્રમાણે જોટ ખમવી પડે છે.

મીલનું નામ	૧૯૨૫	૧૯૨૬	૧૯૨૭
જોટની રકમ હજારમાં છે.			
એપોલો	૫, ૫૧	૨, ૧૧	૧, ૫૦,
કરીમભાઇ	૨, ૧૨	૩, ૦૭	૧, ૬૧.
એલ્ફીન્સ્ટન	.....	૫૪	૨, ૮૮,
કીલાચંદ	.....	૩, ૦૩	૨, ૬૫,
માધવરાવ સિંધીઆ	૪, ૩૦	૩, ૫૪	૨, ૨૪,
મથરાદાસ	૬, ૪૫	૬, ૨૩	૩, ૧૯,
શાપુરજીની ભર્યા	૧૦, ૬૪	૧૭, ૬૫	૧૩, ૪૩.
એલાયન્સ	૨, ૧૨,	.....	
જોન્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ	૨, ૮૩,	૨, ૪૭	
ઈ. ડી. સેમ્સન	૨, ૬૧,	૭, ૮૮	
એડવર્ડ સેમ્સન	૧, ૬૨,	૧, ૬૪	
એમ્પરર એડવર્ડ	૭, ૮૩,	.....	
કેમ્પરચંદ	૪૮,	૧૧, ૦૮	
માનેકજી પીટીટ	૧૭, ૬૮,	૬, ૬૮	
ન્યૂ સીટી	૩, ૩૫,	૧, ૬૬,	
સેમ્સન.	૪, ૨૩.		
તાના મીલ્સ	૧૨, ૮૮.		
* ચૂનીયન	૪, ૩૬.		

૧૯૨૮માં તો મુંબઈની મીલ હડતાળે એવું ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું છે કે જે મહાયુદ્ધમાં હિંદુસ્તાનની કાપડ મીલોએ આશરે ૫૦ કરોડનો નફો કર્યો હતો. તે બધાય એક જ વરસમાં અલોપ થઈ જશે. એટલું જ નહિ પણ પાછો મીલનો વ્યવહાર મુન્યવરિયન કેમ ચાલી શકશે તેની જ ખુદ મીલ એજન્ટોને શંકા આવવા લાગી છે.

* બધી મીલના ત્રણ વરસના આંકડા મળી શક્યા નથી.

રૂનો વેપાર કે સટ્ટો.

મીનનો વ્યવહાર બરાબર ચાનવા માટે કાચો માલ મીનને પ્રમાણમા મુકરર ભાવે મળવો જોઈએ, પણ રૂના ભાવતાલ ઇજીપ્ત અને અમેરિકાની રૂ પેદાશ પર નક્કી થાય છે છેલ્લા થીસ વરસમા ખાડી રૂનો ભાન ૧૫૦થી ૭૦૦ રૂપીઆ મુધીમા હેરફેર થવા કયો છે રૂનો વેપાર કેમ જાણે મટોડીયાનો જ બાપીકો થઇ ગયો હોયને તેમ નીચેના કોશ પર નજર નાખવાથી ખાતરી થાય છે.

મુબઇમા ભરૂચ રૂના ખાડી (૭૮૪ રતલના)

વરસ	ભાવ રૂ	વરસ	ભાવ રૂ
૧૮૬૧	૧૩૯	૧૮૧૧	૩૪૨
૧૮૬૪	૫૮૫	૧૮૧૪	૨૩૩
૧૮૬૬	૪૦૮	૧૮૧૬	૩૨૦
૧૮૬૮	૧૯૦	૧૮૧૭	૪૪૩
૧૮૭૦	૩૦૨	૧૮૧૮	૭૧૭
૧૮૭૧	૨૦૦	૧૮૧૯	૫૩૬
૧૮૮૦	૨૫૧	૧૮૨૦	૪૬૦
૧૮૮૨	૧૯૧	૧૮૨૧	૩૪૨
૧૮૮૯	૧૫૦	૧૮૨૨	૪૭૯
૧૯૦૦	૨૧૮	૧૮૨૩	૫૧૦
૧૯૦૫	૨૧૫	૧૮૨૪	૫૬૦
૧૯૦૬	૨૫૨	૧૮૨૬	૩૪૩
૧૯૧૦	૩૦૩		

નીચે પ્રમાણે પેન્સનું લીવરપૂલમા રતલ રૂ મળતું

વરસ	ભાવ પેન્સ
૧૮૧૧ મા	૫ ૪૪
૧૮૧૪	૪ ૧૯
૧૮૧૬	૯ ૯૨
૧૮૧૭	૧૬ ૧૦
૧૮૧૮	૧૭ ૧૫
૧૮૧૮	૧૮ ૫
૧૮૨૦	૮ ૨૧
૧૮૨૨	૧૦ ૨૫
૧૮૨૩	૧૨ ૫૭
૧૮૨૪	૧૧ ૦૪

લીવરપૂલના ભાવ વધવામા આગમોના નોલમા અસાધારણ વધાનનું પણ કારણ મળવાની શક્ય

આવા સદા અને સાદમથી ભરેલા ધધામા તેમ જના ગુજરાતીઓ ઠક્કર ઝીની શક્યા છે. બંગાળાની શણ્ણીય લો, કે મૈત્રુની મોનાની ખાણ લો આમામની આ કે ફર્ગની કોશીનો વેપાર લો કે કાનપુગની ઉનની મીવની સામુ જુઓ; જ્યાં જુઓ ત્યાં દેશના વેપાર ધધા, ઉલોગ દુનર સિટિય લોકોએ ધીમેધીમે પચાવી લીધા છે. માત્ર કાપડ મીવના જ વ્યાપારમાં ગુજરાતીની શુદ્ધિ આગળ ગોગઓ બહુ શાવી શક્યા નથી.

હિંદને લોગે જાપાનનો લાભ

સિટિય માત્રાન્યતું હિંદુસ્તાન મોટું અગ્ર છે. હિંદને મમુદ્દ બનાવવામાં સિટિય સાત્રાન્ય મમુદ્દ અને છે એમ મમજતા જતા, ધોલે દયાડે જાપાનનો અર્થિક દુમલો હિંદ પર થવા કરે છે. તે સિટિય સરકાર દૂર ઉભા ઉભા તમામની માફક જોવા કરે છે છેલ્લા દાયકામાં જાપાનીઝ કાપડમીલોએ હિંદના કાપડ ઉલોગને સખ્ત ફટકો માર્યો છે.

જાપાનમાં જ્યારે ૫૦ લાખ ત્રાકો ચાલે છે જતા ત્યાં ૨૦ લાખ ગાસડી સૂતર તૈયાર થાય છે, ત્યારે હિંદમાં ૮૫ લાખ ત્રાકો હોવા જતા માત્ર ૧૫ લાખ ગામડી જ સૂતર તૈયાર થાય છે. જાપાનની મીવમાં માત્ર ૬૦ દળર માલો છે. અને એક અમજ વાર કાપડ તૈયાર કરે છે હિંદમાં જાપાન કરતા અડી ધણી વધારે સાલો હોવા જતા માત્ર ૧ અમજ અને ૭૦ કરોડ વાર જ કાપડ તૈયાર થઈ શકે છે આની સ્થિતિમાં હિંદી માલ જાપાન કરતા મોંઘો પડે જ એ વાલાવિક છે; તેથી હિંદમાં ૧૯૧૪-૧૫માં માત્ર ૬૬ લાખ ગતવ સૂતર જાપાનથી આયાન થતું તે આયાત ૧૯૨૪-૨૫માં ૩૨ ગણી વધી ગઈ છે. ૧૯૧૪-૧૫ માં જે ૧,૬૦ લાખ વાર કાપડ આયાન થયું હતું, તે વધીને ૧૯૨૪-૨૫માં ૨૨ કરોડ વાર કાપડ સુડી પહોંચ્યું હતું.

હુકમાં ૧૯૨૧-૨૨માં જે ૩, ૬૭ લાખ રૂ.નું કાપડ આયાન થયું હતું તે વધીને ૧૯૨૫-૨૬માં ૬, ૮૮ લાખ ૩ નું કાપડ આયાત થયું હતું.

અને ચીન સાથેનો જે ધમકોકાર વેપાર હિંદી મીનના સૂતરનો ચાલેનો હતો, તે તો સદાતર જાપાને જ કમજો કરી નીધો છે. આમાં વળી જ્યારે ૩૫૦૦૦૦૦ માં ૧ સિનિંગ ૪ પેન્સનો ઘટાડો ૧ સિનિંગ ૬ પેન્સનો કર્યો કે, ત્યારથી તો જાપાનીઝ માવને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું છે કાણકે આ દો ઘટવાની જાપાનીઝ માવને સહેજે સાડા બાર ટકાની 'અક્સિસ' મળી ગઈ છે.

કેટલા કાપડનો ખર્ચ છે ?

હિંદુસ્તાનને દાય દો વન્મે ૫૩૮ કરોડ ચોગસવાર કાપડની જરૂર પડે છે. આટલું કાપડ ૧૯૦૬-૦૭માં નીચે પ્રમાણે હિંદ મેળવ્યું હતું.

પરદેસેમાંથી ૧૮૦ કરોડવાર

[સિટિયથી ૧૫૦]

જાપાનમાંથી ૨૪]

હિંદી દાયવણાટ ૧૩૧

હિંદી મીન કાપડ ૨૨૬

હાથે કાતેન વણેન ૧

આદી

૧૮૦ કરોડવાર કાપડ હિંદી મીલો દ્વારા પેદા કરવા માટે કેટલી મૂડી અને કેટલાં વરસ જોઈએ ?

અને જ્યાં રૂના ભાવ નક્કી કરનાર અમેરિકા, મીલના સંચાના ભાવ નક્કી કરનાર મંચેસ્ટર, એક્સચેન્જ રૂપિયા અને પાઉન્ડનો સંબંધ નક્કી કરનાર અંગ્રેજ સરકાર, મૂડી પૂરી પાડનાર પરદેશી કે પરદેશીની અસર તો રહેતા શેડીઆઓ, તૈયાર થયેલા માત્ર પરદેશ ચલાવવાનો નોંધ નક્કી કરનાર પરદેશી કંપનીઓ; ત્યાં સ્વદેશી મીલનો વિકાસ કેવો થઈ શકે ?

રેટિયાનું મહત્વ.

હાથે કાતેલ વણેલ ખાદી જો કે આજે માત્ર એક કરોડ વાર તૈયાર થાય છે. પણ રેટિયાનું યુનિયન હેલ્લા સાત વરસ થયા જ થયું છે. અને એ દરમિયાન ખાદીની પ્રગતિ ૧૯૨૧ કરતા વીસ ઘણી વધી ગઈ છે, આજે ખાદીમાથી ૯૦ હજારથી પણ વધારે માણસોને રોજ મળે છે.

મીલમાં એક રતલ કાપડ યનાવવાનું ખર્ચ ૭ આના આવે છે ત્યારે એક રતલ ખાદી યનાવવાનું ખર્ચ ૧૨ આના આવે છે. રતલે પાંચ આના એટલે વારે જે આના વધારે પડે છે; પણ જો માણસ પોતે જ કાતતો પીંજતો થઈ જાય, અને પોતાના ખેતરમાં ઉગતા કાપડી ધરના ખપ જોઈ ૩ સંધરી રાખે; તો મીલ કાપડ કમતા ખાદી તદ્દન સરતી થઈ જાય. આવો સરળ પ્રયોગ બારડોલીમાં રાનીપરજ લોકોએ, અને ખીજેલીયાના જાત્ર લોકોએ કરી બતાવ્યો છે.

દિનપ્રતિદિન કાતણ પીંજણની કળા વધારે ને વધારે હસ્તગત થતી જાય છે; તેમ તેમ ખાદી યનાવવાનું ખર્ચ પણ ઘટતું જશે.

કિંમતનાં ખોટાં ધોરણ.

ફનિયામાં આજે વસ્તુના ભાવ ઠરાવવાનું ધોરણ જ ઉધુ ચાલે છે. આપણા જેવા દેશમાં જ્યાં કરોડો માણસો કામના અભાવે બેકાર પડ્યા છે, ત્યાં વિજળી કે વરાળથી ચાલતા યંત્રો પણ માણસની મજૂરી કરતા મોઢા પડે છે તે આકડા આપી બાધ રીઝઈ એજે સાબિત કરી આપ્યું છે.

ફનિયાની સર્વ ભૌતિક શક્તિનો આધાર સૂર્યનારાયણ પર છે. કેલસામાં, વરાળમાં કે ઈલેક્ટ્રીસીટીમાં બધી શક્તિ સૂર્યનારાયણને જ આભારી છે. વિજ્ઞાનસાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગો કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે એક ચોરસવારમાં ૧૨૭ થોડા શક્તિ જેટલી સૂર્યશક્તિ હોય છે. હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં ૧૮૦૦ માધ્યમ લાખ અને ૧૫૦૦ માધ્યમ પહોળા ખંડમાં જ્યાં બારે માસ સૂર્ય પૂર જહારમાં પ્રકાશ્યા કરે છે ત્યાં એ હિસાબે ૪૮૯૬ ને પંદર મીડાં જેટલી રોજ થોડા શક્તિ મળ્યા કરે છે.

બેકાર એન્જનો

હિંદુસ્તાનમાં ૧૦ કરોડ ૭૦ લાખ માણસો ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે જાને ખેતી, ગોપાલ કે ગોઊંઠરનું કામ કરનારા હતા. આ માણસો ખોરાક લે છે એટલે તેનાં એન્જન ચાલુ છે; પણ

એ એન્જન ફોગટના ચાલ્યા કરે છે એક માણસમા ફીથી ફી ધોડા શક્તિ હોય છે આપણે માણસમા ફી જેટની જ ઓછી શક્તિ માની નહીંએ તો પણ દિલ્લમા ૧,૦૭ લાખ શક્તિ નમ્મી જાય છે નમ્મય મગ કરો. જેટલી ધોડા શક્તિનો માત્ર સોમો ભાગ જ રેલિયામા ખર્ચવામા આવે તો યે ૧,૦૭ હજાર ધોડા શક્તિનો એટલે કે (મુખ્યની તમામ મીલોમા આજે માત્ર ૫૪ હજાર ધોડા શક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકે છે) મુખ્યની મીનોની ધોડા શક્તિ કરતા બમણો લાભ આ નવરા માણસો-નકામા કરતા એન્જનો મારફતે લઈ શકાય તેમ છે

માણસની ભૌતિક શક્તિ વગળ શક્તિ સાથે સરખાવતા નોમેન ધનામ મેળવનાર રસાયનશાસ્ત્રી ફ્રીડ્રીક સોડી કહે છે —

“જેટલું માણસ ખાય છે તેના પ્રમાણમા જે શક્તિ તે કામમા આણી શકે છે, તે જેતા માણસ—સાચા કાર્ય માટે વધારે લાભદાયી છે માણસ ખોરાકની શક્તિના ૩૦ કરતા પણ વધારે ટકા કામમા આપી શકે છે દુનિયાના ઉત્તમોત્તમ વગળ યત્રો પણ આ રીતે માણસની તોતે આવી શકે તેમ નથી”

આ મોટા દિસામ જવા દો એવા એક ગામડાનો જ દાખનો લો કે જે ગામડાનું ક્ષેત્રફળ સાત ચોરસ માઈલ હોય (સાધારણ રીતે દિલ્હીમાં બે ત્રણ માઈલને દૂર ગામડાઓ વસેલા છે આ દાખતો પણ એવાજ લીધો છે) સાત ચોરસ માઈલ એટલે ૩૦ હજાર ૬૮૦, ચોરસ વાર આને ૧૭ ગુણીએ તો આપણને સાડા ત્રણ કરોડ ધોડા શક્તિ જેટની સૂર્ય શક્તિ સાત ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રફળમા મગ દુનિયામા મોટામા મોટા યાત્રિક ધર વધારેમા વધારે ત્રણ-નાખ ધોડા શક્તિ આપી શકે છે

આપણી પામે આજની અખૂટ ધોડા શક્તિ પડી છે તેનો ઉપયોગ મના આવડ્યો કે દેશની સુન સહેજે બનાવ જશે

ખાદી માધી કે મીલ કાપડ માધુ.

૨૦,૦૦૦ ત્રાડવાળી મીન ગોળી મગી હોય તો ઈન્ડિઅન ટેક્સ્ટાઇલ જર્નલ પ્રમાણે ૧૬,૬૦ હજાર રૂપીઆ જોઈએ અને આ ગકમ જો * રેલિયામા ખર્ચવામા આવે તો ૫ રૂપીઆને ભાવે ૩,૨૨,૧૮૩ ત્રાડ વસાવી શકાય અને સુતર માન કરતા ૧૧ ગણ વધારે પેલ થા શકે

---

* કદાચ નવા રેલિયા બનાવવા જ ન પડે મારણ કે દેશમા આજેય ઓછામા ઓછા ૫ નાખ રેલિયા મોણ પડ્યા છે બહુ બહુનો તેમને મમરાવવા જોઈએ

રેટિયા અને મીલ પાછળ લાગતા ખર્ચનો હિસાબ કાઢવામા આવે તો રેટિયો અને હાથ સાળજ મીલને આડી શકે એમ છે. તે નીચેના કોઠા પરથી દીવા જેવું અપ્લ થાય છે.

	મીલપર	રેટિયાપર
વરસમા કામનાં કલાક	૨, ૯૨૦	૨, ૯૨૦
ત્રાક દીઠ ઉત્પન્ન	૧૦૦ થી ૧૨૦ રતલ	૯૦ રતલ
સૂતરનો આક	૧૫	૧૫
ત્રાકની કિંમત	૧૦૦ રૂ.	૪ રૂ.
ખર્ચના પ્રમાણમા કામના ટકા	૧૦૦	૨૪૦૦
સાળ દીઠ ઉત્પન્ન	૧૨૦૦૦ વાર	૧૨૦૦ વાર
સાળની કિંમત	૯૦૦ રૂ.	૨૦ રૂ.
ખર્ચના પ્રમાણમા કામના ટકા	૧૦૦	૪૫૦

મીલના સાધનો રીપેર કરતા કે બદલાવતા આખ ઓડે જ્ય ને ખર્ચના મોટા ખાડામા ઉતરવું પડે ત્યારે રેટિયાનું રીપેર કામ વગર પૈસે ઘેરઘેર થઈ શકે.

મીલ અને રેટિયાની હરિકાઈમા હિંદુસ્તાનમા આજે રેટિયો જ પહેલું સ્થાન લઈ જાય છે.

દુનિયાનું નિશાન ૩

વીસમી સદીમા દુનિયાની પુનર્ધટના થઈ રહી છે વેપાર માટે, બજાર માટે આ સદીમા જેમ મહાયુદ્ધો થયા તેમ હજુ પણ યવાનો ડર રહ્યા કરે છે. આજકાલ અનેક બજારોમા ૩ જુ બજાર પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે;

સરતામા સરતું અને સારામા સાફ ૩ મેળવી કારખાનામા તૈયાર કરેલ કાપડ અપાટાબધ વધારે નફા મેળવી કેમ વેચી શકાય તેના જ કિલ્લાઓ આજના ગજપુરો પડે છે.

દુનિયામા કુલ ૫૫ લાખ મીટ્રીક ટન ૩ પાકે છે. તેમાંથી ૩૦ લાખ ટન અમેરિકામા, ૧૭ લાખ ટન એશિયામા, ત્રણ લાખ ટન આફ્રિકામા અને માત્ર બે લાખ ટન યુરોપમા, એશિયાઈ રશિયા અને તુર્કિસ્તાનમા થાય છે.

યુરોપમા રૂના સાસા છે પણ યુરોપ કાપડઉદ્યોગ પર નબળા ગામે છે, તેથી તેને ૩ ખીલવાની અને કાપડ વેચવાની સરમ બજાર માટે હમેશા ફાણ મારવા પડે છે.

દુનિયામા ૧૯૧૩ મા ૨૧૦ કરોડ પાઉન્ડની કીમતનું કાપડ તૈયાર થયું હતું તેમાંથી ૧૨૪ પા કરોડનું અર્ધા કમ્બા વધારે તે યુરોપમા પેદા થયું હતું અમેરિકામા ૪૫ કરોડ પા તું, એશિયામા ૪૦ કરોડનું અને આફ્રિકામા ૫૦ લાખ પાઉન્ડનું કાપડ તૈયાર થયું હતું

ફોરો મેટો જયો અમેરિકામાં પાડતો હોવાથી અને અમેરિકામાં ૩,૬૦ લાખ ત્રાકો ચાલુ થઈ જવાથી ગ્રેટબ્રિટનને ફાળ પડી છે, કે તેની ૫૮૦ લાખ ત્રાકને જોઈતું કે હવે કયાથી મળશે? અમેરિકા ગ્રેટબ્રિટનમાં થતી ફની નિકાસ રોકી દે, તો છતે પંખે અને છતે હુન્નરે ગ્રેટબ્રિટનને ભૂખે મરવાનો અવસર ન આવે તે સાડ અગમચેતી વાપરી ગ્રેટબ્રિટનના દીર્ઘદષ્ટા રાજપુરુષો અમળે રૂપિયા રોકી મુવેજની નહો કરી ઇશ્મનો અને મુદાનનો કાણુ ગંખી ગયા છે એજ કે મેળવવાના ઇ દાથી ૧૨ લાખ એકરમાં વિલાયતને જોઈએ તેલુ કે ઉગાડી ચકાવ તેટલા માટે ૧ કરોડ પાઉન્ડ મેસોપોટેમીઆમાં ખર્ચી નાખવાની યોજના ચાલી નહી છે. આજ વ્યૂદ મનમાં ટપીને હિંદુસ્તાનની સરકાર પ્રાતે પ્રાતે 'ફાર્મ' ગોઠવી જીલ્લા અને લાખા રેસાવાણું કે ઉગાડવાનું ખેડુતોને લવચાવી ગહેવ છે અને છેલ્લુ જગનમાં જેની જોડી ન મળી શકે એવું અમળે રૂપિયા રોકી સખખર ખેરેજનું કામ શરૂ કરી સિધના રણમાં ઇશ્મશીપન કે ઉગાડવાની ધારણા શરૂ કરી ગયા છે

જે કપાસ માટે ગ્રેટબ્રિટન મહાન લુદ્ધ કરવા પણા તૈયાર થઈ જાય છે એ કપાસની આપણે જોઈએ તેટલી કિંમત હજી સમજી શકતા નથી

બાગડોળીની કાળાપરજ ગણાતી પ્રજા ફની કેશર ખૂટી તેનો સાચો ઉપયોગ કંવા લાગી, ત્યારથી તેમનામાં બ્રિટિશ સલ્તનત સામે ઝૂલવાની શક્તિ આવી છે.

એજ શક્તિ આખા રાષ્ટ્રભરમાં લરી મૂકવામાં આપણે બલેનાઓ ભાગ પૂરવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણે જે ખાદી ને રેડિયાને અત્યાર મુધી હમના આવ્યા છીએ, તેને અપનાવવાનો આજે જ સકંપ કરવો જોઈએ.

છગનલાલ નથુભાઈ જેપી.

સહકાર

સહકાર એટલે શું ?

સાથે રહીને કામ કરવું તે સહકાર સહકાર એટલે-Each for all and all for each-અનેક માટે એક અને એક માટે અનેક. ક્વાશય, સમાજભેદ, આત્મભેદ અને કરકસરનો પથ તે સહકાર વેદતની માફક સદકાર શીખવે છે કે વ્યક્તિ સમાજને માટે અને સમાજ વ્યક્તિને માટે છે સદમાર એવા પ્રકારની વ્યાપારી વ્યવસ્થા છે કે જેમા માણુમે, માણુમે તરીકે એટલે ચારિત્ર્યવાળા પ્રાણી તરીકે, સમાનતાના ધોરણ ઉપર પોતે પોતાનું આર્થિક દિત સાધવા એટલાથી જોડાય છે સદકાર એટલે થોડી મહેનતે નહુ વાલ મેળવવાનો આર્થિક માર્ગ આ દિનમાનનું મૂળ ગરીબાઈમા છે, ગરીબાઈના કુખમાં પોડાતા મનુષ્યો જ પણ કરીતે એકમેકના રક્ષણ અને મુખ મોઝે એકત્ર થાય છે-સાધારણ અને ખાસ કરીને હિન્દુ ગિચિત્રના મનુષ્યોને સદકારની જરૂર કવચિત જ લાગે છે આ પથના સેવનથી ગરીબ માણુસ પ તનગના જેવા લાભ મેળવી શકે છે અને ઇશ્વરે ખસેલી શક્તિઓનો પૂર્ણ નિકાસ કરી શકે છે

સહકારનો સિદ્ધાંત હિંદને અજાણ્યો ન હતો.

દબરે વર્ગ પહેના-જનના ગવઢીય પુરોમા મવોતમ સ્થાન ભોગવનાર-ચામુદ્યના વખતમા વેપારી મડળો કે સયો (trade guilds) આપણા દેશમા દના વાજુનગની પોરોની ઉદારના વિભોની, તેમની જાહોશીની ને પરોપમાર રૂતિની વનો દણુ પણ દિદવાસીઓમા પ્રચલિત છે. દણુ પણ તેમજે ગંધાવેના નવાળો- વાવ કૂવા, સરોવરો

વગેરે-આ સાહિત્ય પરિપદની ભૂમિ નડિઆદ અને અન્ય સ્થળોમાં મેળુદ છે. નડિઆદ અને અન્યસ્થળોમાં ચોકસ માહિતી મેં મેળવી નથી છતાં પરગામના રિવાજોમાં પણ માન ધરવા પ્રમાણે પ્રાચીન દિંદમા સદકારના અસ્તિત્વના મજબૂત પુરાવા મળી આવશે. જમણવાર પ્રસંગે આ જમાનામાં પણ વપરાતા “નાણાવટીની કુમ્ (કામ)” “ગાંધીની કુમ (કામ)” જેવા શબ્દો પ્રાચીન દિંદમા સહકારના અસ્તિત્વને સાબીત કરનાર સચોટ મ્હારક રૂપ ને અવશેષરૂપ પૂરાવા છે. કળિયુગમાં સહકારની અગત્ય અદિતીય મુસદ્દી ચાલુક્ય-કોટિસ્ય-નું અર્થશાસ્ત્ર પણ સ્વીકારે છે. “ક્લૌ સંધે.....” આપણી શાંતિઓ પણ સહકારના સિદ્ધાંત ઉપર જરૂરયાપદી છે. આ બાબત ઝીણવટથી સમજી તે પ્રમાણે સહકારના ધોરણે પોતાનું નાવડું શાંતિઓ અધાવ્યે જાય અને કુસુંપે દૂર કરે તો ઉતાવળીયા મુધારક ગાડનીયા પ્રવાહનું અનુકરણ કરી બોલી જાય છે તેમ હિંદની શાંતિ વ્યવસ્થા હિંદના હિતને બાધક નહિ પણ માધક જ નીવડે. મદાત્મા ગાંધીજીને પણ જરૂર પડ્યે આ અભિપ્રાય આપવો પડ્યો. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં માનવસમાજના ઐક્યનો સ્વીકાર કરેલો જ છે. ઉદારચરિત્રવાળા મનુષ્યો તો આખી દુનિયાને પોતાના કુટુંબ સમાન ગણે છે.

સહકારના ઉચ્ચ હેતુ.

સહકાર ધણા ઉચ્ચ આદર્શો સમાજ સમક્ષ મૂકે છે. આર્થિક સ્થિતિ મુધારવામાં જ સહકારનો હેતુ પરિપૂર્ણ થતો નથી. કેળવણીનો પ્રમાર, નૈતિક સડાનો નાશ અને સમાજમાં ઐક્યનો વધારો આ જંગ આદર્શો કે જ્યેષ્ઠ સહકારથી સધાય છે. આ પરિપદને અંગે પણ મારી નમ્ર સૂચના છે કે વિદ્વાનોમાં પણ પડે તેના કરતાં તેઓ સહકાર સાધે તો તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનું દિત વધારે જમદીથી ને સરખનાથી સાધી શકે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ રાજ્ય કરનાર પરદેશી સના હિંદ જેના મદાન પણ સહકારના સિદ્ધાંતને જૂનો જનાર દેશ પર લાખા વખત મુદ્દી રાજ્ય કરી શકે તે સ્વાભાવિક છે. અથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જ્યાં ત્યાં સહકારની જરૂર છે જ. સમાજ એટલે સહકારની મૂર્તિ. વધે પહોંચેલા મનુષ્યોને કેળવણી, નાના ગામડાને પણ પુસ્તકાલયોનો અમૂલ્ય લાભ, ગ્રામ્ય તંદુરસ્તીનો મુધારો આ સર્વ બાબતો સહકારથી શક્ય છે. આ માર્ગના સ્વીકારથી દારૂ તથા અન્ય વસ્તુઓનું વ્યસન નાણુ કરી શકાય એટલું જ નહિ, પણ અદ્યતનોના મેવનનું વ્યસન પણ ઓછું કરી શકાય. જૂતકાળમાં ગ્રામ્ય પંચાયતો ને લવાદ મડળો દબરો તકરોનો નીવેડો શાંતિથી, વગર ખર્ચે અને કડવાશની લાગણી પેદા કર્યાં સિવાય લાવી શકતા “પતે કાંચો ઘેરમેળે કાજ પામે ના જતા” એ શિખામણ કેટલી બધી અમૂલ્ય છે? સહકારના સિદ્ધાંતને કેવો સરસ ટેકો આપે છે? ત્યારે મદકારથી કંઈ વસ્તુ અવબ્ય છે? કોઈપણ નદી. દિત વિરોધી સાથે જ અસહકાર અમલમાં મૂકવાનો છે. “લકિત વગર આત્માની મૂકિત નથી, સહકાર વગર સમાજની મૂકિત નથી” એ વાત કોઈએ જૂવવાની નથી

હિંદના ખેડૂતની સ્થિતિ.

૧૮૨૮ના વિરોધી વાતાવરણમાં ઘણાજ જુજ પ્રમાણમાં ખેતી કરનાર પણ કૌશલ્ય ને લેવાની ખાણોની આવક પર ઝડપનાર ઇંગ્લાંડ જેવા દેશો માખણ, મલાઈ ને મિષ્ટાન્ન ઉડાવે; જ્યારે મોટે ભાગે કુદરતના અનુકૂળ સંયોગોમાં ખેતી કરનાર અને ઢોર ઉછેરનાર ખેડૂતવર્ગ પાતળી છાશ સાથે લૂખો રોટલો આમળે; એ કેટલું બધું આશ્ચર્યજનક! આપણા દેશના ખેડૂતોને નાણાની ઘણી જ મોટી જરૂર છે. ખેડૂતવર્ગના ઘણા મોટા ભાગ દેવામાં કુળેલો છે. નાણા ઉછીના લેવામાં કંઈ ખોટું નથી; પણ ખીન જરૂરી શિદ્ધિઓને આધીન થઈ પૈસા વેડફી મારવા માટે દેવું કરવું તે મૂર્ખાઈની પરિસીમાએ પહોંચેલ માણસનું કાર્ય છે. આવું દેવું કરવામાં આપણા દેશનો અભણ અને અજ્ઞાન વર્ગ જરાપણ આચકો ખાતો નથી વ્યાજલાક્ષ્ય પૈસા ધીરનાર શાહુકારો પોતે ધીરલા પૈસાનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે તરફ સાધારણ રીતે બેદરકાર હોય છે. ઘણા ખરાનો ઉદ્દેશ ખેડૂતને દેવામાં ડૂબાડી તેમનો જમીન તથા બીજી મીઠકત ધીરે ધીરે પચાવાં પડવાનો હોય છે તેમણે ઠોઠી ખેસાડેલો (કરાવેલો) વ્યાજનો દર એટલો બધો ભારે હોય છે કે દેવાદાર વ્યાજ પણ પરાણે ભરી શકે. મુદ્દલ રકમ પાછી વાળવી તે તો ઘણાખરાને માટે અશક્ય જ થઈ પડે છે. પોતાને ભોગવવી પડતી પીડાના કારણથી અજ્ઞાત અને શાહુકારના પંજમાથી છૂટવાને અશક્ત ખેડૂત ઘણી વખત અપ્રમાણિક્ષિ જનતા પ્રેરાય છે— કેટલીક વખતે અનીતિના અનિષ્ટ રૂપે જાય છે. હિંસાજ રાખતા તેને આવડતો નથી, વખતસર કરાવેલા દપ્તા પણ નિયમિત રીતે તેનાથી ભરી શકાતા નથી આખરે લાક્ષ્ય શાહુકારનો ફેટુ પાર પડે છે.

આંદ વધારનારી સહકારી મંડળીઓ.

ઉપર કહેલી ક્રિંકીડી સ્થિતિમાંથી ખેડૂતોને મુક્ત કરવા જર્મનીમાં રફેસને (Raffaeson) શરૂ કરેલી આંદ વધારનારી સહકારી મંડળીઓના ધોરણ મુજબ, આપણા દેશમાં પણ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાઓ સાધારણ રીતે નીચે મુજબ, નિયમો પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે

(૧) મંડળી અનિયમિત જવાબદારી (Unlimited liability) નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે અર્થાત્ દરકોષ સભાસદ આખી સંસ્થાના દેવા માટે જવાબદાર રહે છે આ નિયમથી નવા સભાસદો દાખલ કરતી વખતે ખાસ કાળજી રખાય છે. ઉડાવ, વ્યસની તેમજ ચાગ્રિય વગરના મનુષ્યોનો સભાસદ તરીકે સ્વીકાર થતો નથી. ઉછીના આપેલા પૈસાનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે જાગત સભાસદો એક બીજા ઉપર પૂરતી દેખરેખ રાખે છે. અનિયમિત જવાબદારીને લાંબે સંસ્થાને નાણા મેળવવામાં ઘણી સુગમતા થાય છે.

(૨) ફક્ત સભાસદોને જ નાણા ઉછીના આપવામાં આવે છે.

- (૩) જરૂરી અને યોગ્ય કાર્યો માટે જ માગણી કરેલી રકમ મંજૂર કરવામાં આવે છે. આપેલાં નાણાંનો ધોરકપયોગ થતો માલમ પડે તો કોઈ પણ વખતે ધીરેલી રકમ પાછી માગવાને મંડળી અખત્યાર ધરાવે છે.
- (૪) ધીરેલી રકમ એકી સાથે અગર હમ્મથી પાછી જરી શકાય છે. પરંતુ કારણેલા ધોરણ મુજબ જ નાણું પાછું ભરવાની દેવાદાર સભાસદોને ખાસ ફરજ પાડવામાં આવે છે.
- (૫) શરૂઆતમાં દશવર્ષ સુધી મંડળીના કામકાજથી થતો નફો જાન્યુ ફંડ (Reserve fund) ખાતે જમા કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ નફાના રૂપ રકા જાન્યુ ફંડ ખાતે જમા કર્યા પછી દશ રકાથી વધુ નહિ એવો-વસુલ થયેલી ચાપણ ઉપર-નફો જાહેર કરવામાં આવે છે.
- (૬) મંડળીના કાર્યવાહકો પોતાના કામ જલ્દ કંઈપણ મહેનતાણું લેતા નથી.
- (૭) સભાસદો પોતાની આવકમાંથી કરકસર વડે નાણું બચાવે તે માટે તેમને ઉત્તેજન અપાય છે.
- (૮) સર્વ સભાસદોને મંડળીના કાર્યમાં પૂરતો ભાગ લેવાને સરખો હક્ક છે-અર્થાત્ મંડળીનું બંધારણ પ્રબલ છે.

રફેસને શરૂ કરેલી આદર્શ મંડળીમાં નફો વહેંચવાની સખ્ત મના હતી; પરંતુ નફો મેળવવાની વૃત્તિ અર્વાચીન સમાજમાં ઘણી જ સાધારણ છે. રજની આશા કે લોક વગર નિષ્કામવૃત્તિથી કાર્ય કરનારા વીરલા જ હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યની વૃત્તિનું આ લક્ષણ ધ્યાનમાં રાખીને જ અમુક મુદ્દા પછી-મંડળી પગલર રહેવાની ખાતરી થયા પછી-નફો વહેંચવાની રજ આપણા દેશના સદકારી કાપડાઓ (ઈ. સ. ૧૯૦૪, ૧૯૧૨, ૧૯૨૫) આપે છે. અનિયમિત જવાબદારીના ધોરણ પર હિંદુસ્તાનની ગ્રામ્ય (Rural) સદકારી સંસ્થાઓ ચાલે છે; પણ શહેરોમાં એક બિન સચેનો સંબંધ ગામડાં જેટલો ગાદો ન હોવાને લીધે નિયમિત જવાબદારીની મંડળીઓ સ્થાપવાની રજ પણ આપવામાં આવે છે. (નિયમિત જવાબદારીનો સિદ્ધાંત ઉપર બતાવેલ અનિયમિત જવાબદારીથી ઉલટો છે તેમાં દરેક સભાસદ પોતાના ભાગ-શેર-જેટલો જ જવાબદાર રહે છે. સંસ્થાના બધા દેવા માટે તે જવાબદાર નથી.) ગામડાંમાં કેળવણી વર્ગની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હોય છે. સમાજભેદ માટે તત્પર રહે તેવા કેળવણી વર્ગની સંખ્યા તો તેથી પણ ઓછી હોય છે. તેવા સંયોગોમાં સદકારી મંડળીના કાર્યવાહકને પગલર પણ આપવો પડે છે.

પોતાના કાર્ય માટે આવા પ્રકારની મંડળીઓ નીચે બતાવેલા તમામ અથવા દરકેમ પ્રકારે ભડોળ ઉભું કરે છે:—

- (અ) ઉધરાણાથી તથા દાખલ થવાની શીથી.
- (બ) શેર કાઢીને.
- (ક) સભાસદો પાસેથી ચાપણ લાખને.
- (દ) સભાસદો ન હોય તેવા પાસેથી જરૂર પડે નાણા કરને કાઢીને.
- (દ) ફરજિયાત બચતથી.

સહકારી ભાગ

આવી સંસ્થાઓ પહેલ વહેલી ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૮મી સદીની અવસ્યમા સ્થપાવી કામદાર વર્ગ, કારકુનો અને અન્ય મધ્યમ ગિથિતિના લોકોમાં આ યોજના એટલી બધી માનીતી થઈ પડી છે, કે અત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં તેના બહારની ઘણાં જ મોટી સંખ્યા અગિત્ય ધગતે છે “રૉશડેલ (Roschdale)” નામના ગાણે આવી સંસ્થા પહેલ વહેલી સ્થાપનામાં આગળ પડતો ભાગ લીધેલો હોવાથી આ સંસ્થાઓ “રૉશડેલ ભાગ” એવા નામથી પણ ઓળખાય છે. ઇંગ્લેન્ડ સિવાય જર્મની, ફ્રાન્સ, અમેરિકા જેવા દુનિયાના બીજા ભાગોમાં પણ સહકારી બહારની એક મોટી સંખ્યા માનમ પડે છે આપણા દેશમાં તેઓની સંખ્યા પૂરી એક હજારની પણ નથી આવા બહારના અગિત્યથી આપણા દેશના ખેડૂત તેમજ કામદાર વર્ગો ઘણા લાભ મેળવી શકે તેમ છે શાળા અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ પણ સ્ટેશનરી, ખુસ્તક વગેરે માટે સહકારી બહારની યોજનાથી આર્થિક તેમજ વ્યવસ્થા મેળવી શકે તેમજ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમજ આવી સંસ્થાઓ માર્ગદર્શક ગરીબ લોકો પોતાની જરૂરની વસ્તુઓ સમ્પત્તિ તેમજ સારી મેળવી શકે છે (હિંદુસ્તાનના મુબદ્દ, કલકત્તા જેવા શહેરોમાં સહકારી બહારની સંસ્થાઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળી શકશે મુબદ્દ કોલેજને અંગે અપાયેલા સહકારી મહાળી પંચી વિદ્યાર્થીઓની તે વિશાળી પ્રગતિનો ખ્યાલ ને માર્ગદર્શકોનો બોધ મળી શકશે)

સહકારી બહારની નીચે દર્શાવેલ નિયમો મુજબ ચલાવવામાં આવે છે -

- (૧) માનની વેચાણ કિંમત બજારભાવથી ઓછી રાખવી નહિ
- (૨) વર્ષ આખરે લાડુ, નોકર ખર્ચ, અકસ્માત ફડ વગેરે માટે યોગ્ય સંચય કરવા પડી વધતો નફો સભાસદોને તેમજ બીજા માનની કિંમતના પ્રમાણમાં વહેંચી આપવો
- (૩) સભાસદો ન હોય તેવી વ્યક્તિઓને પણ માન વેચી રાખવ, વસ્તુ તેમજ હિસ્સામાં આવતો નફો તેમજ ગ્રાહકો ન આપના તેમજ ખાતે જમા કરવા અને વ્યાજે ચાપણના એક ભાગ (Share શેર)ની બરાબર તે ચાપણારે તેની વ્યક્તિઓ આપોઆપ સભાસદ બની શકે આ નિયમથી સંસ્થાનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું બહોળું કરી શકાય છે
- (૪) માન રોકડા પૈસાથી જ વેચાવો બેઠકો.

દૂધ વેચનારી સહકારી મહાળીઓ.

એકાધુ દૂધ મેળવવાની મુશ્કેલીઓ હિંદુસ્તાનના શહેરોમાં હવે સામાન્ય થઈ પડી છે દૂધના સંચય દ્વારા “ ધરના હોમ ધર્મી ચેર ને ઉપાધ્યાયે આગે ” એ કહેવનનું સ્વરૂપ ન સમજવાથી પરદેશ મોકલાના માખણ મન ધર્મના કારણે, આનો હદ ઉપગતની હિંદુ દેનાયલી બીને કારણે દૂધ વેચનારની અગ્રામાણિકતાને નીચે માસ મગ દેવમાં તથા પરદેશમાં ચતી દોગેલી મનવને અને દોગ ઉઠેરનારની વિધિના તથા અગાનનાના કારણે આ મુશ્કેલી નિવરણ પ્રતિષ્ઠિત વધતી જાય છે મુશ્કેલીના અમદારોના સખત નમ્મા

છતા પાણીના મિશ્રણવાળું તેમજ પોતકે તારવો તારી લીધેનું દૂધ જ ધડ ખરે આપણા શહેરોમાં વેચાય છે ને વપરાય છે દૂધ સવેતત્તમ ખોરાક છે ઝાઝા આવા દૂધથી કાયદાને ખરે નુકસાન જ થાય છે “ ન મામા કંઠના કહેણા મામા સારા ” એ આદર્શને તદુગ્મતીનો સવાન ચચાંતો હોય ત્યાં નણાની લેવાય નહિ લયકર કે જોના ફેનાવો કંઠમાં ખગમ દૂધ મહામખૂત થાય છે માના ધવણના અભાવના અથવા માના ઝેગી હોય તે પ્રસંગે નાના માગકને મટે દૂધ જેવો મીઠો કેઈ પણ ઉત્તમ ખોરાક નથી. આ દિશામાં સહકારી મડગીઓ ધણુ કંઈ શકે તેનું છે મોડા, યોગદારીઓ ગમવા કંઠ તથા માત્ર કૂતળ પાગવા કરના દોરનાની આને ઓનાદઉઠેગીમાયો પાગવામાં જ હિંદુસ્તાનનું વધુ હિત સમાય છે, તે વાત પણ હિંદના ગરીબ ને ખાસ કરીને શ્રીમત વર્ગે જૂની જવાની નથી સારા દૂધની વ્યવસ્થા માટે આપણા દેશમાં પણ કારી, કનકતા, લખનેા વગેરે શહેરોમાં રથપાયવી દૂધ વેચનાર સહકારી મડગીઓ સમાજની સગસ મેવા બગવે છે બીજા શહેરોએ તેનું અનુકરણ કરવું જોઈએ “ જગ્યા ત્યાથી સવાર ” એ મૂત્રને અનુસરી વગર હવે છૂકો નથી. મોડા શહેર નજરનું કોઈપણ ગામ સાગ કાર્યવાહકોની દેખરેખ નીચે, નીચે બનાવેની યોજનાથી સારો લાભ મેળવી શકે છે

સરથા તરફથી નક્કા કહેલા રથને દોડના માનીકા પોતાના દોડ દહોવડાવો જાય, સરથાનાજ મદાનમાં દૂધ કદ ન્યાથી તેમાં પાણીનું મિશ્રણ કરવાની કે તેમાંથી પોતકે તારવો કાઢી લેવાની તક દોરના માલીકોને મળતી નથી વગી મઝ્યા નરકથી વેચાના દૂધ માટે શહેરમાં સારો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયે. દરેક વ્યક્તિ તરફથી કેટલું દૂધ આપ્યું તેની ખરાખર નોંધ ગળાવી જોઈએ સ્વચ્છ વાસણમાં દૂધ ભરીને તથા તેને ખગમર દાકીને ગાદી અગર મોટા ખારકતે મહેરના જીવ જીવ વિભાગમાં વેચી શકાય.

એક જથ્થે મોડા વિસ્તારનાળા ખેતરોની વ્યવસ્થા કરી આપનાની સહુમાંની મડગીઓ.

ખેડૂતને તેની માલેખના એકમેથી વધરે દૂડ એવા ધણુ નાના ખેતરો હોય તેના કંઠા તે બધા ખેતરોના એકત્ર વિભાગ બેટલુ એક મોટું ખેતર એમજ મથગે મજા તે આર્થિક હાલથી વધારે રાયદાકારક થઈ પડે છે નાના છૂટા જૂદા ખેતરોથી થતું નુકસાન આપણે પૂર્ણ રીતે સમજવા જેવું છે

- (૧) એકમેથી દૂડ એવા ધણુ ખેતરોના માલીકને અવજવગમાં ધણે રખત નમરો માગવો પડે છે પાક ઉપર ગમવી જોઈતી પૂતી સલજ તે ગળી યમ્તો નથી
- (૨) જીવીજીવ વાડો કંઠમાં જમીનનો ધણે લાગ ખીન ઉપરાગી ગતે વપર મ જન છે
- (૩) ખેતર મોટું હોય તોજ ખેડૂત પેનાના દોડ સાથે ખેતરમાં ગદી રહે છે અને ઘણુ વગેરેનો પૂરો રાહ ખાનગીમાં વર્તે શકે છે, પણ તે જગત ગહે તો ખાનગીને મોડા લાગ નમરો જાય છે
- (૪) વધત મથગે વખતનો વડા ચચાથી કેટલિટી સુખધાનિનો તથા આગમને ચે અ ઝગવણી આથી તેની ઉત્તિ સધવાનો વિચાર કરવાનો લાભ જોઈએ તેવો તેને મજા નથી

(૫) કૂવો ખોદાવવો, ભારે કિમતના ખેતીને ઉપયોગી વિનાયતી ઓળરો ખરીદવા વગેરે ખેતી વિનયક અનુકૂળ વ્યવસ્થાઓ ખેતર મોટા વિસ્તારવાનું હોય તો જ ફાયદાકારક નીવડે છે.

(૬) મોટા ખેતર કરતા નાના ખેતરોમાં વાવેતર કરવા માટે પ્રમાણમાં મૂડી વધારે રોકાવી પડે છે

સહકારથી નાના ખેતરોને એકત્ર કરવાની યોજના સફળ થઈ શકે તે ધ્યાને રાખીને લાગતું હશે પરંતુ લુખર્ટ કેનર્ટ પંચમમાં પ્રયોગ કરી બતાવ્યું છે કે સહકારથી આ કાર્ય સાધી શકાય છે વડોદરા રાજ્યમાં પણ આના કાર્યની શરૂઆત થઈ છે સોખડાની સહકારી મંડળીના પ્રવાસથી એક વર્ષ જેટલા દૂકા સમયમાં તે ગામના ખેતરોની સંખ્યા ૨૧૪ ઉપરની થઈને ૧૪૯ થઈ છે દરેક ખેતરને વિસ્તાર ૩ વીધાથી વધીને સરેરાસ ૫ વીધા જેટલો થયો છે ગુજરાતમાં આ અખતરો પ્રથમ જ હોવાથી તેનું પરિણામ સંતોષકારક જ ગણાય

ખેતીપ્રધાન દેશનું ઠોરો એ મહાન ધન ગણ્યું અને ગણાવું જોઈએ નહિ રાજને ત્યાં નવનખ ગાયો ” જેની પકિતમાં નાચીન હિંદના પશુધનની ખરી ખાખી થાય છે ગોપાન કરનાર ગોપાળ શ્રી કૃષ્ણ હિંદુઓના પૂર્ણ મજાદારી પરમાત્મા કે અસંખ્યા ક્ષત્રિય રાજાઓ ને તેમના હાનના વશને તથા તથા કેટલાક આચાર્યોને ‘ ગૌશ્ચાલકુપ્રતિપાળ કે ગોસ્વામી ”ના લગાડાતા ખીરદનું મહત્વ જણ રહેના લાગ્યું છે ‘ દુષ્કાળ પડતા પૃથ્વી ગાયનું વ્યવસ્થા ધાગણું કરી ધર્મરાજને ફરિયાદ કરે એ આખ્યાયિકાનું ગદ્ય જાનના હિંદને સમજ્યા વગર આનવાનું નથી

ખેડૂતને ઠોર સિવાય તો ચાલે જ નહિ પણ હાનમાં હિંદના સાધાગણ્ય મિતિ ૧૧ ખેડૂત પામે એક અગર એ બળદથી વધારે ઠોર ક્વચિત જ હશે આ આતથી અગર રોગથી એકાદ બળદ મરણ પામે તો ખેતીના કાર્યમાં ગરીબ ખેડૂતને ભારે અગવડ પડે છે નવો બળદ વેચાતો લાવના જેટલા પૈસા તેની પાસે આવ્યે જા સિનમાં હોય કે બળદને વિશે ઉત્તરવેના હોય તો તથા પ્રસંગે ખેડૂતને ચિંતા કરવાની જરૂર રહે નહિ ક્ષત્રેશમાં ઠોરને વિશે ઉત્તરનારી સહકારી મંડળીએ સાફ કાર્ય કરી રહી છે

ટ્રેક્ટર જેવા કીમતી પણ ઘણી અગત્યના ખેતીના સાધનો સહકારી મંડળીઓ મારફતે સહેલાઈથી વેચાતા મગાવીને વાપરી શકાય ઠોરોની ઓનાદ સુધારાથી ઉત્તમ મી મેળવવા તેમજ પકવવા, ખેતી વિનયક નવીન અખતર અજમાવવા, વિનાયતી ખાતરો નફો ખાનારી એન્જિનિસ નગર પરલયા મગાવવા, પકવેનું અનાજ થોડા નફે જથ્થાબદ વેચવું આ સર્વ કાર્યો સાધાગણ્ય મિતિને ખેડૂત પોતાની મેગે એકનો સારી રીતે કરી શકે નહિ પરંતુ પોતાના જેવા બીજા ખેડૂતો જેડે સહકાર કે વળા અગત્યના નામો તે મેળવી શકે સપ, સગવડ કે સહકાર શું ન કરી શકે "

સદકારી દિલચાપ ક્રોધમદ થાય તે માટે સરકાર તરફથી પણ ખાસ ધાગણ અને વ્યવસ્થા રખાય છે. સદકારી મંડળીઓનો નફો આવક વેરામાંથી મુક્ત હોય છે. તેમની લહેણી પડતી રકમો વસુલ કરવામાં સરકાર તરફથી સવડ મળે છે. આ દિલચાપ ઉપર ચોગ્ય દેખરેખ રાખવા દરેક ગ્રાંતમાં (વિભાગમાં) સદકારી અધિકારીના હાથ નીચે સદકારી ખાતું ચલાવવામાં આવે છે. આ ખાતા તરફથી સદકારી મંડળીઓની વખતો વખત તપાસણી થાય છે અને જે મંડળીઓ બરાબર ચાલતી નથી તેમને મંડળીઓની માદીમાંથી ખાતલ કરવામાં આવે છે. વિશેષમાં સદકારીના પ્રચાર માટે અન્ય પ્રવૃત્તિ પણ આ ખાતું ચલાવે છે.

સદકારીનો પંથ નીચેના સિદ્ધાંતો ઉપર ચલાયેલો છે.

(૧) સમાજની ઉત્પત્તિ સદકારથી જ છે.

“ સૃષ્ટિ સમે સૌ માનવી વસનાં વન મોજાર,
એક બીજની સદાયથી બન્યાં બધાં ધરનાર ”

એ સાદી પણ સચોટ પંક્તિઓ સમાજના ઉડા પાયાનું અચૂક દિગ્દર્શન કરાવે છે.

(૨) સંધ ત્યાં જંપ. સદકારથી ક્રોધ છે.

(૩) તમારા પાડોશીનો વિશ્વાસ રાખો—અને તેનું લજું ચાહો. સમાજનું લજું તારી તમારો સ્વાર્થ સુધારો.

(૪) કરકસરનો ઉમદા ગુણ શીખો. આપણામાં કહેવત છે કે “ ત્રેવડ ત્રીજો ભાષ ” દુઃખના સમયમાં આ ઉમદા ગુણ તમને મહાન આસીવીદ સમાન થઈ પડશે.

(૫) બીને ઉપયોગી તેમજ ઉડાઉ ખર્ચ માટે દેવું કરતા નહિ.

(૬) નાણું પાણું આપવામાં તમારું વચન તમે પાળો. તમારી આંટને—સાખને—જોખમમાં આવવા દેશો નહિ. “ લાખ મળશે પણ સાખ નહિ મળે. ” સારા નામની કિંમત ધણી જ છે.

(૭) અદાલતમાં જવાનું વ્યસન ઓછું કરો. વજીલના કરતાં નિષ્પક્ષપાત પંચને વધારે માન આપો. આપણામાં કહેવત છે કે “ પંચ તે પરમેશ્વર. ”

(૮) તમારું જીવન નીતિમય તેમજ ઉચ્ચ આદર્શવાણું બનાવો.

(૯) સદકારી સંસ્થાઓનો સંધ સાધો. તમારી સર્વ શક્તિઓનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરો.

(૧૦) સમાધાન જીત કરતાં વધારે ઉમદા છે તે વાત કદિ પણ જૂલોશો નહિ.

(૧૧) રહેસનના સિદ્ધાંતો સમજો અને તમારા દેશને માફક આવે તેવા ફેરફારો સાથે અમલમાં મૂકો.

રતિલાલ મોહનલાલ શાહ.

વિજ્ઞાન વિભાગ

નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ,
નાડિઆદ

વિજ્ઞાનવિભાગના

પ્રમુખ—

ડૉ કુંવરજી જી. નાયકનું

ભાષણ.

સાહિત્યરસિક સત્તારીઓ અને સદ્ગુહસ્થો,

ગઈ સાહિત્યપરિવર્તન વખતે, મને એક ઉપપ્રમુખ તરીકે સાહિત્યપરિવર્તન વિજ્ઞાન વિભાગને શોભાવવાને સુઝી કાઢવામાં આવ્યો હતો તે વખતે મને લાગેલું કે હું એ મ્યાન માટે જોઈએ તેવો લાયક નહોતો. ઉપપ્રમુખ તરીકે મારે સાહિત્યપરિવર્તન અંગે વિશેષ જોખમદારી ખેડવાની નહોતી, એમ સમજી એ પદને નિર્ભયપણે સ્વીકારેલું અને તે વખતે મારા ત્રિય વિષય રસાયણશાસ્ત્રને લગતો એક નિબંધ મેં સાહિત્યપરિવર્તન, વાગ્યેલો લગભગ દોઢ વર્ષના અંતરાય પછી મારા સહકાર્યકર પ્રોફેસર જી. કે. કાંકરે મિત્રભાવે એક વખત વાતમાં જણાવ્યું કે એ નિબંધ વેપારીમંડળની સભા સમક્ષ વાગ્યો હોત તો નધારે બંધ બેસતો થઈ પડત તે સમયથી આજદિન સુધીમાં મારી સાહિત્યરસિક તરીકેની લાયકાતમાં ખાસ વિશેષતા થયેલી અને લાગતી નથી, છતાં સાહિત્યાત્રય રસિકજનોએ આ વખતે મને પ્રમુખપદે બેસવાને શા માટે નિમંત્રણ કર્યું એ માગતી સમજાતું નથી. આપણા સત્કારમંડળે આ પદે મને નિયુક્ત કર્યો ને એકાદ અડવાડીયુ થયું હશે એટલામાં, પ્રોફેસર ડૉ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા તરફથી મને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં એમણે એ પદ માટે મને નિમંત્રણ મળ્યું તે બાબત અભિનંદન આપ્યા ઉપરાંત, આશા બાધી કે વિજ્ઞાનવિભાગમાં મારા પ્રમુખપદ નીચે કાંઈ વિશેષ સગીન કાર્ય થશે. આ આશા ફેટલે અશે ફળીભૂત થાય છે તેનો ખ્યાલ આવતી સાહિત્યપરિવર્તન કરશે. જે કોષડો ૪૦ વર્ષ પૂર્વે (૧૮૮૮) મારા માનનીય સહયોગ પ્રોફેસર ટી. કે. ગજનર સાહેબથી ન ઉઠેલાયો, તે કોષડો ઉઠેલવાને હું સમર્થ નીવડું એવી અને ઘણીજ થોડી આશા છે. છતાં મારા અંગત મિત્રો જેને મારી ઝુટિઓ જોરીજ નથી, તેઓએ મને પ્રમુખપદ સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યાથી બહુજ આનાકાની સાથે મેં એ પદ સ્વીકાર્યું છે. એ પદે મને નિયોજવા માટે, આપના સત્કારમંડળને હું આભારી છું.

નડિઆલું પ્રથમ દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને આજથી છએક વર્ષ પર પ્રાપ્ત થયું હતું, અને તે પછી મારી પત્નીની બીમારીને અંગે નડિઆદ હોસ્પિટલમાં રહેવાનું કાર્ય તે વખતે ત્યાગપછી ગયે વર્ષે પછી દીવાળીના પ્રસંગમાં હું નડિઆદમાં ગયો હતો. ગુર્જરતન મહુમ ગોવર્ધનગમભાઈના થોડો અંગત પરિચય મને મારી ઓગણીસ વર્ષની કાચી ઉમ્મરે; મહુમ વિખ્યાત રસાયણશાસ્ત્રી પ્રો. ટી. કે. ગજનરને ત્યાં થયો હતો. મહુમ સાક્ષરતન ગોવર્ધનરામભાઈના હાથથી લખાએલી, શિષ્ટ સાહિત્યમાં ચિરંજીવી થએલી સંગ્રહીયદ્રવી અનુષ્ઠાન નવલકથા, તે વખતે મેં વાંચેલી એ નવલકથાએ મારા જીવનમાં કુમળાશ અને મીઠાશ અત્યાર સુધી અવિનિષ્ક્રમ ભાવે ભરેલી રાખી છે અને એ ત્રણ વન-સમાજ આગળ કબૂલ કરવાનો, મને આજે સુખેમ પ્રાપ્ત થયો છે એ માફ સદ્ભાગ્ય સમજી હું. ગોવર્ધનરામભાઈનું નડિઆદ કેલું હશે, એમાં એવા બીજાં કેટલા છુપાએવા રહ્યો હશે, વગેરે બાબતોનો તર્કવિતર્ક નાનપણથીજ મને થવા કરનો હતો. નડિઆદની પુનિત ભૂમિમાં આવે

પ્રમગે મને નિમત્રણ થયે અને નડિઆ નાગરિકાની મીઠી મહેમાનગીરી ચાર્પતોનું સદ્ભાવ્ય આવા અવર્જનીય પ્રમગે મને પ્રાપ્ત થયે, એના મને વખતે પણ ખ્યાન નેતો નાનપણમા નડિઆદને વિરે એવેલા વખતે આજે અરોઅંગ ખગ પડયા છે, અને એના મીઠા મનગી માગ મનગુપટ ૫૦ માગ અવશેષ છુવન મુધી સહાગ મુદિત રાગે નડિઆદ નાગરિકાની અમીનગી પ્રીતિ તથા આતિથ્ય માટે ન મદાનો યસી મહીય

આગની સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખો, મેકેટરીઓ, તથા અન્ય હસાલી કાર્યકર્તાઓ તરફથી સાહિત્યવિજ્ઞાન અને તેો લગતા અનેક નાના મોટા સવાલોની તથા બીજી તરફવાગ મુશ્વલોની રૂપરેખા અપાઇ મર્ડ છે, જના કાર્ય નેતરે તેમની તરફથી આગમ ધણુ નથી એના કાગળો અનેક છે મુન્ગાતની મેટામા મોગી ખામી અથવા તો હમ્મગી બહીમ છે છે ૬ દરેક કાર્યમા તેમજ દરેક પ્રયામમા મુન્ગાતીઓ હમેશા ત્રેપામુદિધી જુએ છે આ વાત ધણુઓને મચિકુ લાગમે નડિ પણ અગત અનુનવથી મને આ વાતમા ધણી સપતા જણુઈ છે અને તેને લગને સાહિત્યવિજ્ઞાનની પ્રગતિએ નેતરે તેમજ નેતર હજુ પકડ્યુ નથી વિજ્ઞાનસાહિત્યમા પશ્ચિમની પ્રગતિએ મેટલો ભાગ બંધવી રહી છે એના થોડા દાખલાઓ ટાકુ ૬ જેથી આપણને આપણે કયા ડીએ તેનુ મોચ ખાન થાય

૧ મહાન્ વિમલ વખતે જર્મનીને રખની ઘણી હાડમાગી પડી નિમલ દમ્ભાને લડાઈના સન્મામાન, લડાઈના એક મ્થોથી બીજે મ્થો લલજવાને મોટા લાગીએતો મોગી મખ્યામા ઉપયોગ કરવામા આવે છે એટલે મ્થો દાખની જરૂર ખાસ જણાઈ જમન વહાણોની આવજા ક્રમ જીગીય મનવાતોનો મખ્મ જાતો હોવાથી, કુન્ગતી મ્થો, જર્મનીમા આવતું બધ થયુ, મ્થો ૫૦ ચાડવાને કુન્ગતી મ્થોને બ તે અનાવગી મ્થો વાપ વાનુ અને તે મોટા જયામા પેલા કરનાનુ જર્મન વિજ્ઞાનગામીઓને માથે પડ્યુ બનાવગી મ્થો પેલા નાને અથાગ પ્રવતો ના થના પશ્ચિમે આજે બનાવગી મ્થો કુન્ગતી મ્થો માથે ને કે ટાપી ચડે, એવી હરીફાઈમા ન બિનરી રહે છતા પણ થોડા વખતમા મન વગી મ્થો કુન્ગતી મ્થો કરના મસ્તુ વેચાય તો નવાઈ નથી. મ્થો મન્તુ થતા બવિચના છુવનમા મોગી ઉચનપાયન થવાનો મખવ છે મ્થોની વન્તુએતો મ્થોગો વા મ જાવિખમા નજરે આવને વ મ મુન્ગાક કે બિનની શેવજીએતો જગાએ મ્થોની ગેવજીએ, પહેરવાને માટે મ્થોના કપડા, એમવા, ઉવાને સુવના માધનમા મ્થોના તમીઆ અને બીજાનાઓ, અ નિવાર ગયગમીનાઓ ઘની દીવાસો વગેરેમા મ્થોને બરોગો ઉપયોગ થવાનો દિહુન્તાનની પ્રવતે મ્થોને અમે થની મોધમે મ્થો આજે તો બાએજ પા ખ્યાન આવી રહે

બીજે એક દાખતો લઈએ ખેતીવાડીને અમે પશ્ચિમના દેશમા મોગી મોધમેગો થઈ નહી ૧ અમેરિકા જેવા આગમ પતના દેશમા કઈ જમીનમા કોય પાક મોથી મરમ થયે, એ દમાણે જમીનની વર્ષણી કરવામા આવી છે જમીનોના મોગ્ય પૃથક્ક બો થના પડી જમીનને મોગ્ય ખાતર અને જમીનને બધ મેમનો મોથી વના મા વધારે ઉત્પન આપે એવો

‘કચો પાક ઉગાડાય’ એ પણ ચોક્કસ કંવાના સાધનો અસ્તિત્વમાં છે. ‘એટલે દેશને આના સન્નેગોમાં જમીન ઉત્પન્નમાંથી વધારેમાં વધારે આવક થાય’ એ ચોક્કસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સરોધક બુદ્ધિ આ બાબતમાં પણ ટેટલી મદદગાર થઈ છે તેનો દાખવો ટાકું. સને ૧૯૨૩માં હવાઈના ટાપુમાંથી લગભગ ૨ કરોડ રૂપિયાના અનનાસ ઉગાડીને બહાર મોકલવામાં આવ્યા હતા આ ઉદ્યોગ એક નાની રોધખોળને આધારે જન્મ્યો. હવાઈ ટાપુની જમીનમાં અનનાસો સાગ થતા પણ પીગો પડી જતા એવું કાણુ ‘વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ખોળી કાઢ્યું. તેઓને માલમ પડ્યું કે તે જમીનને લોખડના સત્વની શુષ્ક રહી જાય છે. વળી એ સત્વ જમીનમાં નાખવાથી પણ પાકને પહોંચી રહતું નથી વિશેષ અખેતરમાં કંવાથી એવું જણાયું કે જમીનમાં લોખડનો ખાત્ર નાખવા કગતા, તે ખાત્ર પાણીમાં પીગગોરી અનનાસના છોડતા પાદડાઓ ઉપર ઝાટવાથી આ રોગ મરી જાય છે આમ થવા પછી આ ધધો ત્યા ખૂબ જન્મ્યો

કેટલાક વખત ઉપર ન્યુઝીલેન્ડમાં ઘેટાં અને ઢોરોમાં એક જાતનો રોગ થાયો, જેથી ઢોરો સુકાઈ જઈ ધીમે ધીમે મરી જવા લાગ્યા. વિજ્ઞાનની નજરે ખોળતા એવું માલમ પડ્યું કે મેદાનોમાં કે ખેતરોમાં ઢોરો અથવા જતા ત્યાની જમીનમાં લોખડી સત્વ તથા બીજા અમુક ખારોનો અભાવ માલમ પડ્યો. લોખડના તેમજ બીજા કેટલાક ખારો તે જમીન પર ઝાટતાજ, ઢોરોમાંથી આ રોગ ધીમે ધીમે સચોટ નાબૂદ થઈ ગયો.

હવામાં હડતા રીખાનોને, મોટી ઉચ્ચાઈ પરથી અચાનક એન્જન બધે પડી જવાથી નીચે પડી ભરંકર અકસ્માત થતા આવણે સાબળીએ છીએ. પૃથ્વી પરની માધારણ પ્રયોગ-શાળામાં એના કાન્થો તપાસતા કાંઈ ફરોદ મળી નહિ એટલે, એવા એન્જનમાં હવાની આટલી ઉચ્ચાઈને લઈને શા શા ગિચિત્ર ફેરફાર થાય છે, એનો અભ્યાસ કરાવે માટે ઉચ્ચ પહાડો પર એન્જન વગેરેને લઈને જવાની જરૂર જણાઈ પણ આથી તો જે પહાડ પર આ ગોધખોળ થાય તેટલીજ ઉચ્ચાઈએથી શુ ફેરફાર થાય તેનું જ માત્ર જ્ઞાન મળે ને પહાડ ૨૫૦૦૦ ફીટ ઉચ્ચો હોય તો ૨૫૦૦૦ ફીટ પર ચઢી હવા એરોપ્લેનના એન્જનમાં શુ શુ ફેરફાર કરી શકે, એટલુંજ સોધી શકાય, પણ ૩૦,૦૦૦ ફીટ પર કેવી નિશિતિ જતપન્ન થાય, તે કહી શકાય નહિ. રિમાની, અમુક ઉચ્ચાઈએ નેને નહેલી અડચણોનો ખ્યાલ ને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીને આપે, તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, એટલે ઉચ્ચે આવેલી હવાના દમણુની, ગમ્મીની, વગેરેની આટલી ઉચ્ચાઈએ કી નિશિતિ હોય તે નિશિતિ ખેતાની પ્રયોગશાળાઓ ઉભી કરી, નવા પ્રયોગો આદરી, એ અડચણો દૂર કંવાને પ્રયોગશાળામાં માધનો ઉભા કરી ગમે આવ્યા સાધનો આજે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ઉભા કર્યા કે અને રોધખોળો પૂર નેસમાં ચાલે છે પગિણામે બવિષ્કમાં દિન પર દિન હવાઈ વિમાનો માગફતે મુંસાદરી, તેમજ વેપારોજગાર, વધારે સગળનાથી અને સગ્તી રીતે થઈ શકશે, મુંસાદરીનું અત્ર ઝોંધુ થશે, વખતનો બચાવ થશે અને કે જે વગેરેને વગનાં સાધનોને અગે થતા ખર્ચ મચી જશે

સાધારણ રીતે જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ બને છે અને તે વખતે 'આસ્ત્રીજનન' પ્રમાણુ ઓછું હોય છે, ત્યારે ધુમાડો પેદા થાય છે; અને તેમાં " એથીલીન " ગેસ ઓછાવતા પ્રમાણમાં ઉદ્ભવે છે. ઘણાં વર્ષો સુધી વ્યાસતેલના સ્ટવો કેલીફોર્નિયામાં લીંબુ પકવવામાં અને તેમને પીળો રંગ આપવામાં વપરાતા હતા. થોડાં વર્ષો ઉપર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યું કે, 'આનું' કારણ સ્ટવની ગરમી નહિ, પણ ધુમાડામાં રહેલી " એથીલીન " ગેસજ હતું. આ સ્ટવોને લઈને ફેટલીક વખતે આગ લાગતી અને વખતોવખત ધુમાડાને લઈને ફળ કાળાં પડી જતાં અને જોઈએ તેવું ચોક્કસ પરિણામ આવતું નહિ. એટલે વરસની વાત ઉપરજ અમેરિકાના રસાયણશાસ્ત્રીઓને આ બાજતની વિગતવાર શોધખોળ કરવા રાજ્ય તરફથી બક્ષામણુ કરવામાં આવી. ડૉ. ડેનીએ શોધી કાઢ્યું કે " એથીલીન " ગેસ જો હવામાં (૧: ૧,૦૦૦,૦૦૦ હવા) થી માંડીને (૧: ૫૦૦૦ હવા) ના પ્રમાણમાં હોય તો ધારેલું કામ આપી શકે છે અને એમણે આ ફળ પકવવાને અને તેમને પીળો રંગ આપવાનું ચોક્કસ અને નિયમિત થઈ શકે, અને અર્ધાં વખતમાંજ કામ પાર પડી શકે, એવી એક રીત શોધી કઢાડી છે. એએર્સના ટાપુમાં પણ અનનામને નિયમિત પકવવાને આનોજ ઉપયોગ થાય છે.

ફુનિયામાં દર વર્ષે ૪-૫ હજાર ટન કપૂર વપરાય છે, અને એ બધુંજ ચીન અને જાપાન દેશ પૂરૂં પાડે છે. આ કપૂર મોટે ભાગે ફ્રાંસોસા ટાપુમાં ઉગતાં કપૂરનાં ઝાડોમાંથી મેળવવામાં આવે છે. સને ૧૮૯૪ માં ફ્રાંસોસાનો ટાપુ જાપાનીઓએ કબજે કર્યો અને કપૂરનો વેપાર જાપાનીના એકલાના હાથમાં-આવ્યો. પરિણામે કપૂરની કિંમત વધી ગઈ. કપૂરનો મોટો જથ્થો કચકડુ બનાવવામાં વપરાય છે, તેથી કચકડાના વેપારીઓને કપૂરનો એકદમ વેપાર પસંદ પડ્યો નહિ. એટલે બનાવટી કપૂર પેદા કરવા તરફ લક્ષ દોરણું અને રસાયણશાસ્ત્રીઓએ ટરપેન્ટીન તેલમાંથી કપૂર બનાવવાની રીત શોધી કઢાડી. આ બનાવટી કપૂર, કુદરતી કપૂરની સાથે કિંમતમાં હરિશ્ચંદ્ર કરી શકે એવી સ્થિતિ આજે તો ઉત્પન્ન થઈ છે. બવિષ્યમાં કુદરતી કપૂર બનાવટી કપૂર સાથે બજારમાં ટક્કો કે નહિ તે હાલ કહિ શકાય નહિ, પણ બનાવટી કપૂર માટે ઉત્તમ બવિષ્ય નજરે આવે છે. આ સિવાય કપૂરની મુગધ-વાળો એક બીજો બનાવટી પદાર્થ પણ બજારમાં કપૂરને નામે વેચાતો થઈ ગયો છે.

હેવટે એક વધુ દાખલો ટાકું. પ્રોટેસ્ટ સીઆમીસને ઇ. સ. ૧૯૧૨માં એક આગાહી કરી છે તે નોંધવા જેવી છે. તેજો જણાવે છે કે, જેમ ઝાડપાન સૂર્યની ગરમીનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ મનુષ્યજાતિએ એ શક્તિનો સંગ્રહ કરી, ઉપયોગ કરવા તરફ શા માટે પ્રયત્નો ન આદરવા ? કોઈ એવો વખત આવશે કે જ્યારે સૂર્યની શક્તિ સંચરવાને જોઈતા માધનો ઉભાં થશે અને પૃથ્વીની ઉપર મોટા ફેગરો થઈ જશે એમની ગણતરી એવી છે કે જે હજાર પાચસો ટનકોડસો બારી જેટલી શક્તિ ઉભી કરી શકીએ તેટલી શક્તિ, દર ચોરસ માઈલમાં પડના સૂર્યના તાપ તથા અજવાળામાંથી પેદા થઈ શકે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાંથી

૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ટન જેટલા કોલસો છ વર્ષે ખોદી કાઢવામા આવે છે પણ સહગના ગુણમાથી દરોજ આપણને ૬,૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦, ટન કોલસા જેટલી શક્તિ મળી શકે તેમ છે એવો પણ વખત આવે કે વિદ્યુત્તત્તની આશુગાશુના પ્રદેશોમા ખૂન' ગાદી પગતી થઈ જાય અને મોટા મોટા કારખાનાઓ ત્યા સ્થપાય કે જ્યા ધુમાડાની એક ઝગકણ પણ ના હોય અને મેદાનો ઉપર કાચના ઘરો બધે જોવામા આવે અને કુદરતી શક્તિનો કાણુ હાથમા આવ્યેથી, મનુષ્યજનવ કુદરત ક્રતા એ શક્તિનો વધારે ઉપયોગ કરે આટલુ બને તો કોલસાની ખાણો ખોદવી અથવા તો એની કિંમત માટે શીકું કાઢી પડેજ નહિ તેમજ જ્યાસુધી સૂર્ય તપે ત્યાસુધી આપણને બીજા બળતણની પણ જરૂર પડે નહિ આખરે જો સૂર્ય તપતોજ બધ થઈ જાય, તો આપણને બીજી કંઈ ચીજની જરૂર રહેવાનીજ નથી—પ્રધાન પ્રભુના દરનારમા પહોચી જઈશુ

ઉપર ટાકેલા દાખલા પરથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો રહેજ ખ્યાલ આનજે મનુષ્યજનન વિજ્ઞાનની પ્રગતિને લઈને અગ્રપદુ તેમજ સરળ પણ થતુ જાય છે હાલનો જમાનો સાહિત્યમા ગસિક નવલકથાઓ કે કવિતાઓ લખીને બેસી રહેવાનો નથી એવા ગસિકવરોને તથા તેમની ગસિક વડુ, દીકરા, દીકરીઓને પણ જીવનના અટપટા સાધનો વગર ચાલનાતું નથી નવીનવો શોધખોળો થતી આવી છે અને જીવનનો કમ અવારનવાર ઉચલાઈ જતો દેખાય છે મનુષ્યજનન સુખી ક્રવા ક દુખી ક્રવા, લાખા કે ટૂંકા ક્રવા એ તરફ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની ખાસ નજર હોતી નથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તો સિદ્ધાન્તની શોધખોળમા કાંઈ કાંઈ સાધનો જાણેઅજાણે ખોળી કાઢી, જનસમાજ તરફ દેકે જાય છે તેનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કરવો એ જનસમાજના હાથ ઉપર છોડે છે જનસમાજ એ સાધનોનો સદુપયોગ કરે તો જીવન સુખમય થાય એનો દુરુપયોગ કરે તો જીવન દુઃખમય થાય એમા વિજ્ઞાન કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને શુ ?

દરેક આગળ પગતી પ્રજાને વિજ્ઞાનસાહિત્યની ખાસ જરૂર છે એ વાત ચોખ્ખી છે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ આપણા દેશમા જનસમાજ માટે નહિ જેવોજ છે તો પછી લાપકાતવાળુ વિજ્ઞાનસાહિત્ય પૂરતા જથ્થામા પેદા કવુ એ વાતનો ખ્યાનજ ક્યાથી આવે ? વિજ્ઞાનને લગતુ જ્ઞાન, હાલ તો પગમામા મારતે લેવાય છે એને લગતા રસ પડે એવા ખ્યાલો, વિગતો, વગેરે ગ્રન્થાભામા લોકોને પસંદ પડે એવા રૂપમા ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે આવી પરિવારની પહેલી જગ છે આ વાત સને ૧૮૮૮ થી ગાડી આજે ૪૦ વર્ષ થયા ચચાન છે, પણ પ્રગતિ નહિ જેવીજ થઈ છે લાપાની જોડણીના નિર્ણયોમાથી, જડમા ભાગી નાખે એવા મમામો દારા ભાતને અટપટી બનાવવાના વ્યર્થ પ્રવાસોમાથી અને જ્યાસુધી સાહિત્યક્ષેત્રમા કોણુ ઉચો ને કોણુ નીચો એવા નિર્ણયક વાલ્કિવાદમાથી સાક્ષરો પગારે નહિ ત્યાસુધી આવી અગત્યની બાજતો પર લક્ષ આપનાતુ સૂચેજ ક્યાથી ? વિજ્ઞાનને લગતો શબ્દમા તૈયાર થાય તો વિજ્ઞાનને લગતી ખજારો દેશમા આવ્યો ' પણ એ શબ્દકો

ગ્યવામાં સાહિત્યકારોની રસાકસી, મદદને જદલે વાધારૂપ થઈ પડવાનો અનુભવ થોડાને તો થયોજ હશે આ શબ્દકોષ, ગ્યવાને છૂટા છવાયા પ્રપત્તો થયા છે, પણ તેમાં નહિ જેનીય જ્ઞેતક મળી છે, આ બાબતમાં પણ દેશની પરવંતતા સામે ઉભેલી કેબાધ છે. જે દેશ સ્વતંત્ર હોય અને પ્રતાલીનો 'મુમોલીની' કે રૂશીઆનો 'લેનીન' કે અંગ્રાનીષ્ઠાનનો 'અમીર' કે ટર્કીનો 'કમાલપાશા' જેવો દિલ્લિસ્તાનમાં કોઇ વીર જન્મે તો તે આવા સાધનો તાજાંતોય ઉભા કરવાને હુકમો કાઢે, અને તેનો તરતજ અમલ કર્યો છુટકો. વિજ્ઞાનશબ્દકોષ તથા વિજ્ઞાન-સાહિત્ય જદ પેદા થાય, અને દેશમાં વિજ્ઞાનના સામાનિક જ્ઞાનનો બાપખાનાદાર કે સીનેમા-દાર બહોળો ફેલાવો થઈ, લોકો વિજ્ઞાન તરફ આકર્ષાય, અને વિજ્ઞાનને અંગે સંશોધન કરવામાં બહોળા સાધનદાર દેશની અનેક ગુચવણો ઉઠી જાય. આજે તો વિજ્ઞાનમાં વપરાતા પદ્માપાના ખામ શબ્દોનો પણ (Scientific terms) સંસ્કૃતની મદદ લઈ બગાડ કેમ તરજુમો કરવો, એ તરર ઘણાનું લક્ષ ચોટ્યું છે સંસ્કૃતની છાટ વગર તો આવેજ નહિ હું તો કહું છું કે એવા અગ્રેજ શબ્દોને સીવાજ આપણી બાપમાં ઘુસારી એનો અર્થજ જનસમાજને બરોબર સમજવીએ, તો ખસ સાધાગજ જનસમાજને તેમજ કેળવણી સિલિત વર્ગના મોટા ભાગને, સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી નવા જોડાયેલા શબ્દો સમજવા જેટલું કષ્ટ પડે છે, તેટલુંજ કષ્ટ આ અગ્રેજ શબ્દો વાપરવા શીખતા શરૂઆતમાં પડશે, પણ એ શબ્દો ધીમે ધીમે વપરાતા થઈ જતાં લેવિધ્યની પ્રજાને એ કષ્ટકર નહિ લાગે. દાખલા તરીકે એથુમીનીયમ ધાતુને માટે નવો શબ્દ યોજવાની આજે જરૂર દેખાતી નથી, કારણ સાધારણ કેળવણી સિલિત સમાજ એથુમીનીયમને આજમે છે અને એ ધાતુને માટે 'એથુમીનીયમ' શબ્દ 'એથર્મ' વાપરે છે તેમજ એ શબ્દ કદ વરતુનો અર્થસૂચક છે તે સમજે પણ છે. જેવું એથુમીનીયમ શબ્દને માટે, તેવુંજ બીજા શબ્દોને માટે પણ સમજી લેવાનું. આપણા બાળકોને નાનપણમાં વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણી બાપાદાર મળે અને તેમાં વિજ્ઞાનને લગતા ખાસ શબ્દો અગ્રેજ બાપા જેવા હોય તો અગ્રેજ તેમજ બીજા મુખ્ય પરદેશી બાપાઓના વિજ્ઞાનસાહિત્ય બોળા, તેના ઉપયોગ કરવામાં કાંઈક સરળતા મળે અને આપણા સાહિત્યને પરદેશી વિજ્ઞાનસાહિત્યથી કાપી અલગ કરવાનો દોષ ન વહેરીએ પણ આ મત ઘણાને પસંદ નહિ પડશે. સાહિત્ય-ગસિદો સમૃદ્ધ, શબ્દોજ નોંધએ એવો આગ્રહ કરશે તો વચલા વર્ગના લોકો સંસ્કૃત અને બીજા બાપાઓનો અયોગ્ય અને અધર્મિત ખીચકો કરી નવા શબ્દો યોજવા તરર આગ્રહ કરશે. આવા પ્રયાસોને લઈને આજસુધીમાં સ્થાપી શબ્દકોષ જેવી કોઈ પણ વસ્તુ પેદા થઈ નહિ કેટલીએ વખત કંવેન્શન બજુતા વિવાર્થીઓને મે તો ગુજરાતીમાં પ્રસાધજુશરૂ શીખવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમાં વિજ્ઞાનને લગતા ખાસ શબ્દો અગ્રેજમાં ગાંધી, મૃગ સિદ્ધાન્તના વિચારો સાદી ગુજરાતી બાપામાં ગુંથી, વિવાર્થીઓ અગળ રજુ કર્યા જે વિવાર્થીઓને એવા શિક્ષણથી ખુબ રસ પડ્યો છે અને કેટલીક અટપટી બાબતો જે પદ્માપાદાર સમજી શકતા નહોતા તે આ પ્રમાણે કરવાથી તરત સમજી શક્યા છે આ માંગે જાતિઅનુન છે એનો એજ પ્રયોગ જમાળમાં પણ કર્યો હતો અને ત્યાં પણ સપૂર્ણ જ્ઞેતક મળી હતી.

આ ભાષણ યુગાન્તર સુદ્ધાલય, સ્ટેશનરોડ-નડિઆદમાં સ્વિચ'કર અંબાશ'કર
પંડ્યાએ છાપ્યું. તા. ૧૪-૧૦-૨૮.

સૂરજ અને તેનું કુટુંબ

આપણે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી કંઈ દુનિયાની કે વિશ્વની વચ્ચેપડેલી નથી, પણ તે સૂરજની આસપાસ ફરનારી છે. ત્યારે હવે સૂરજ કેવો છે. તે વિષે અને તે પૃથ્વીને પોતાની આસપાસ કેમ ફરવે છે, તે વિષે બંને તેટલું આપણે ખાત્રાપૂર્વક જાણવું જોઈએ. આપણે સૂરજ વગર જીવી શકીએ નહિ અને તેના સબધી અતિશય તો આપણે જાણી પણ શકીએ નહિ ત્યારે હવે સૂરજ અને પૃથ્વી કયાથી આવ્યા ? અને પહેલ વહેલા તે કેવા હશે ?

આપણને એટલી તો હવે ખાત્રી છે, કે પૃથ્વી પોતાની મેજે પુદડી ખાતી જાય છે અને તેની સાથે તે સૂરજની આસપાસ પણ ફરતી જાય છે. અને તેથી આપણે જાણીએ છીએ કે સૂરજ આપણો એક પાડોશી છે. આપણી પૃથ્વીના બીજા કેાઇ નજીકના પાડોશીઓ છે કે કેમ તે આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ અને આપણને એવા પાડોશીઓ છે પણ ખગ. દાખલા તરીકે એક તો અન્નમળી ભરેલો મુદર માટે છે અને એની વાત એ પણ પૃથ્વીની વાતનો એક ભાગ છે. પણ તે ઉપરાંત આકાશમાં આપણે સખ્યાબધ ચળકતા ચઘદ દેખીએ છીએ જે તારા જેવા જણાય છે. પણ ઉચે આકાશમાં જે ખરેખરા તારા દેખાય છે, તે તારાઓથી આ ચઘદ કેટલાક કારણોને લીધે જુદા હોવાનું જાણવામાં આવેલું છે એ ચળકતા ચઘદ કંઈ તારાઓ નથી કેમકે એક તો તેઓ આકાશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ફરે છે, અને ખગ તારા તો ગિર દેખાય છે, અને કેટલાય જમાનાથી તે બધા અચળ તારાઓને નામે ઓળખાય છે.

પણ ચમત્તો તો કાયમ લમના ગ્રહાણથી જુના વખતના મોકો તેને ગ્રીહ ભાગમાં (Planets) એટલે ભટકનાગ કહેના અને ને ઉપગ્રહી હાલ પણ પ્લેનેટમ દેવાય છે જેને આપણી ભાગમાં મરેલો કહે છે

આ લમનાની વાત નાથે ગનિતો વિચાર સદગ આવે છે પણ ભગ્નુ એટલે તો અનિયમિત ગિતે ગમડતુ એવો અર્થ થાય, અને તેથી એ ભગ્નુ આ મરેલોના મનધર્મા અનિયમિત મમજી લેવાનું નથી જેમ પૃથ્વી સૂર્યની ફરતી જાય છે અને જેવી નિયમિત રીતે ફરે છે, તેવીજ રીતે એ બધા મરેલો પણ સૂર્યની આસપાસ ફરતા હોવાનું હવે આપણે જાણીએ છીએ અને તેથી જ હવે આપણે સૂર્ય અને તેના કુટુંબ કમીવાની વાતના કનીએ, અને આપણા આજના જમનાના મન્યનિદુષ્ટા એમ મદાન પ્રકાર અને મન્યજા દુનાયન રૂપે સૂર્યનારાયણ જીગરેત છે એમ ધારીએ

આ સૂર્યનારાયણની આસપાસ ફરના મદાનું અનુભવ જેવું કુટુંબ એમ વરમના અત્યંત બીજા વગમ સુરી કાયમ પ્રદક્ષિણા કયાજ કહે છે અને એમની એમ આપણી પૃથ્વી છે આ પૃથ્વી કાર્થ બીજા બીજા મરેલોના મૈથી મોગો નથી, તેમ મૈથી નાની નથી, તેમજ વળી આ કળા સૂર્યની પામેની નથી તેમ સૌ આ છેટનીએ નથી આ બધા સૂર્યનારાયણની પ્રદક્ષિણા એમજ દિશાએ ફરે છે એટલે એજ તરફ જાય છે પણ જે મદ સૂર્યથી પૃથ્વી જેટલી ઢેરી છે, તે કળા વડુ છેટો હોય તેને સૂર્ય ફરે એ આખો આટો ફરે તેની તે જગ્યાએ આવના વચરે વખત જગ સાગવે જોઇએ આજો વખત કાર્થ એમ ધણા ફરના મદને તો ધણો જ નામો જોઇએ, અને તેની એમ વરમના છેડાથી બીજા વસ મૈથીનો જે અર્થ આપણી પૃથ્વીના સજધર્મા થાય તેના કળા તે મદ ઉપર ધણો જોડો જ થાય આપણી પૃથ્વી સૂર્યની એમ મો મરના વધારે પ્રદક્ષિણાઓ કરી ને એજ વખતમા દૂગના એ બીજા મરેલોના કોઇ તો સૂર્ય ફરતી એમ પ્રદક્ષિણા પણ પૂરી કરી નથી મરેતો

એ બધી વિગત આપણે આજગ ઉપર જોશુ પ્રથમ તો આપણને આપણી પૃથ્વી વધારે ખપની છે, અને તે સૂર્યની આસપાસ ફરનારા બીજા ધણા મરેલો માહેની એક છે સૂર્યજેવ આપણોય છે અને તેમનો પણ છે એટલે સૂર્યજેવના કુટુંબકમીનારપ મરેલો વગેરેની આ મદાન મડગાને આપણે સૂર્યમડગ મડીએ છીએ અને એ આખા સૂર્યમડગની વાત જ્યાં નુધો જાણીએ નહિ ત્યાં સુરી આપણે પૃથ્વીની વાતના બગાજ કહી સકીએ નહિ કેમકે પૃથ્વી તો સૂર્યમડગનો એક ભાગ છે

હવે ત્યારે આપણે સૂર્ય મડગની વારતા ઠેક શરૂઆતથી કરીએ તે માટે મૂળ જ્યારે પૃથ્વી કે મૂળ કઈ ન હતું, તે સમયમા આપણે કંપનારી જતુ પડશે એટલું તો સાંને યાદ કરો કે માણસો જગાડે પૃથ્વીને મપાટ અને ગિર ધારતા ઉંચે આમરામા સ્વર્ગલોક હોવાનું અને નીચે જગત અનિદુઃસાગ પાતળા કે ન કોઈ હોવાનું માનના પણ હવે તો આપણે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી એમ મોગ દડા જેવી છે અને સૂર્યની આસપાસ ફરનાગ બીજા એવા જોગાઓમાની તે એ છે જુના જમાનાના લોકના ધર્મા કળા આ વાત કેવી જાણી જાય છે

હવે જે વખતે પૃથ્વી જેવું કાંઈ હયાત ન હતું, સૂરજ પણ બીજકુલ ન હતો અને ત્રણે પણ બીજકુલ ન હતા; તે જુના પુરાણ કાળમાં આપણે કલ્પનાથી પહોંચીએ. એ એ કાળને આપણે દૂરના દિવસો તો ન કહી શકીએ કેમકે તે વખતે જ્યારે પૃથ્વી કે સૂરજ કાંઈ ન હતાં ત્યારે દિવસ તો ક્યાંથી જ ચાલે! એ પુરાણ કાળમાં કંઈક પદાર્થોનું એક ગંભીર વાદળા જેવું માત્ર હતું, અને આપણે આકાશમાં ચામેર ધમધાર ભ્રમણ વાદળાં કેઈ વાર દેખીએ છીએ તે બધા કરતાં એ વાદળું એટલું તો વિશાળ હતું કે તે કેવડું હશે તેના ખરા ખ્યાલનું ચિત્ર કલ્પનામાં પણ આવી શકે નહિ. તો પણ તે એક અદ્ભુત ગંભીર વાદળું હતું. તેના બધાય ભાગો એકબીજા જેવા જ હતા, અને આપણે બધા બન્યા છીએ તે પદાર્થો એ મહાન વાદળામાં હતા. કેટલાક લોકો કહે છે કે એ ધણું ચક્રચક્તિ અને ગરમ વાદળું હોવું જોઈએ. અને તેમાંથી ગરમી અને પ્રકાશ નીકળતો હોવો જોઈએ પણ ઘણાઓનું માનવું એવું છે કે પહેલ પહેલાં તો એ વાદળું ચળકતું કે ગરમ નહીં હોય પણ કદાચ ધણું ઠંડું હશે.

એ મહાન વાદળામાં એવા બધાય પદાર્થો કે મૂળતત્ત્વો હતાં કે જેમાંથી સૂરજ, ગ્રહો અને આપણી પૃથ્વી જે પણ એક ગ્રહ છે તે બધાય બન્યાં છે. આપણા મોંનાં શરીરોનો પદાર્થ અને આપણી આસપાસની બીજી બધી વસ્તુઓનો પદાર્થ પણ તેમાંથી જ પેદા થયો છે. જેમાંથી આપણું સૂર્યમંડળ, સૂરજ અને તેનું કુટુંબ પેદા થયું છે. તે બધા પદાર્થો એ વાદળામાં હતા; તો પણ તે વખતે તેમાં આ સૂર્યમંડળનું સ્વરૂપ ન હતું. એ વાદળાનો કંઈ ચોક્કસ ઘાટ પણ ન હતો.

એ વાદળાના તમામ અણુઓ અણુ રૂપના હતા, અને તે બધા કદાચ આડી અવળી રીતે ફરતા હશે. અને તેમાં એક સરખી ગતિની પદ્ધતિ નહીં હોય પણ તે એટલા બધા લાખા કાળની વાત છે કે તે વાદળું કેવડું મોટું હશે તેના જેમ ખ્યાલ આવી શકતો નથી તેમજ તે કેટલા દૂરના પુરાણ કાળમાં ઉત્પન્ન થયું હશે. તેના પણ ખ્યાલ કરી શકાય તેવું નથી. પણ જેમ જેમ યુગો ઉપર યુગો વીતતા ગયા, તેમતેમ એ વાદળાના પદાર્થોના બધા ભાગો આડો અવળો મડબડાટ તથા વધારે વધારે નિયમિત રીતે ફરતા ગયા. અને લાંબે વખતે તેમની ગતિ એટલી બધી નિયમિત થઈ ગઈ કે એ ઘાટધુટ વગરનું આપણું વાદળું ધીમેધીમે પોતાની મેળે પુઠ્ઠી ફરવા મંડી ગયું. આ દૈનિક કદાચ આપણા શાસ્ત્રોમાં વિરાટ પુરુષનો તાડવ નાચ કહ્યો હોય તો તેમ સંભવે છે.

હવે આ વાત ઉપરથી આપણને પૃથ્વીની પોતાની મેળે પુઠ્ઠી ફરવાનો વાત સદજ્ઞ થાદ આવે છે. કેમકે એ મહાન વાદળાની ધીમે ધીમે પુઠ્ઠી ફરવાની ગતિ એજ પૃથ્વીની દિવસ અને રાત બનાવનારી કુદડીની ગતિની સરખાતે હતી. જે પદાર્થોની પૃથ્વી બનેલી છે તે પદાર્થો તે વખતે એ વાદળાના રૂપમાં શરવા લાગ્યા, અને ત્યારથી તે દરે કાયમ રૂપો જ કરે છે અને અત્યારે પણ ફરે છે. તેણે પ્રથમ શરવાનું શરૂ કર્યું તેની તે જ દિશામાં તે રૂપો કરે છે; પણ તે કાળમાં પૃથ્વી ન હતી, સૂરજ ન હતો કે સૂર્યમંડળ પણ ન હતું માત્ર એ પુઠ્ઠી ફરતું વાદળું જ હતું.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તે સંકેતો ગુપ્ત જનના કોઈપણ પદા યોગ દરેક જયો ખીજ કાઢ જ્યાં આકાશગાથી ખેચના નિગત પ્રયત્ન દર છે, એ નિયમથી જ્યાં આપણે દોડી ઉમે ફળિયે જીએ ત્યારે તે પાડો ખેચાઈને જમીન ઉપર પડે છે. અને એજ કુદરતી નિયમ પ્રમાણે આ મનના વાદનામા બધાય નના નાના ભાગો એક ખીજને ખેચ્યા કંતા હોય તો તે જરૂર સંપ્રત્યક્ષ ગ્રહ જેમ બધાય બદારના ભાગના કકડાઓને અદના ભાગના કકડાઓ ખેચ્યા કરે, પણ તેમને તેમની બદાર તો કોઈ ખેચનાગ હોયજ નહિ.

હવે સંજના કુટુંબમા આપણી પૃથ્વીના સગા કે ભાઈ ભાડુ કોણ છે અને કેના છે તેની થોડી વાત કરીએ એ બધા પૃથ્વીના ભાઈ બહેનો પણ પૃથ્વીની જ જેમ જન્મ્યા છે, અને તેઓ પણ પૃથ્વીની જેમ મૂળ ઉપર આધાર ગણનાગ છે એ બધા આકાશી સગાઓ સૂરજ અને પૃથ્વી સંહિત એક નાનું એવું કુટુંબ છે, તે સપૂર્ણ કુટુંબ છે. અને બાળના વિશ્વથી જુદું અને મનના ઇ આ નાના કુટુંબની વચમા સૂરજ છે માટે તેનું નામ સૂર્યમંડળ પડેલું છે તો પછી પૃથ્વીના ખીજ ભાઈ ભાડુઓ પણ પૃથ્વીના જ જેવા કેમ ન હોય ?

કેટલાય યુગો પહેલા આકાશનું છત્ત જોનારાઓને માનમ પડ્યું હતું કે-અચળ તાગઓની અદર કેટલાંક ચગમ્તા ચગદા તો કઈક જુદી જાતના છે અને આ થોડાંક ચગદા સિવાયના બીજા તાગદેવો તો તેમની જગ્યાએ સ્થિર જડેના જેવા છે સાત તારાઓનું જુમખું જેને લોકો સાતીકું કહે છે, અને જોશી લોકો મુધરેતી ભારામા જેને સપ્તર્ષિના તાગઓ કહે છે, તે જુમખું જો આપણે દાખના તર્ગકે લઈએ તો આપણને માલમ પડે છે કે વરસોવરસ તે તારાઓ તેની તે જગ્યાએ દેખાય છે હજારો વરસ પહેલા માનમ પડેલી તેની તે જગ્યાએ જોવામા આવે છે અને બહુજ સભાગપૂર્વક અભ્યાસ થયા વગર આપણે આજે બોલીએ તો એમ કહેવાય કે તેઓ તેની જગ્યાએ હજી પણ છે પણ ખરે કહીએ તો તેઓ પણ ખરેખર ફરે છે પરંતુ તે એટલા બધા છેડા છે કે સાધારણ આપણે જોતા તો કેટલાય વરસો લગી કોઈ ફર માનમ પડતો નથી આવા બધાય તારાઓ પેના ચગદા સિવાયના અચળ તારા કહેવાતા.

પણ પેના ચગદા કાંઈ અચળ ન હતા જણાયા, પણ તે તો ભમનારા છે એવું જુના વખતમા જણાયેલું અને તે ઉપરથી તેમને ભ્રમકનારા-Planets કહેતા એમ આપણે અગાઉ વાતમા કહી ગયા છીએ આ ભટકતી મૂર્તિઓનું ફરવું તો રોજ રોજ અથવા અઠવાડીએ અઠવાડીએ સહેનાઈથી જોઈ શકાય હતું કાંઈ એક મહિનામા એ ચળકતી મૂર્તિમાની એમદ મૂર્તિ સપ્તર્ષિ કે સાતીકાના તારાની અદર આવી મયેલ દેખાય તો વગી બીજે મહિને તે ત્યાં હોય જ નહિ અને ભમતી ભમતી ક્યાય ઉપડી ગઈ હોય આમ ભટકતા Planets કે મહોમાના સાથી ચગ તો ગ્રહ જે પ્રાત કાળમા ઉગનારા છે તે શુક્રનો ગ્રહ કહેવાય છે બીજો બુધરપતિનો ગ્રહ છે, ત્રીજો શતા ગ્રહવાળો હોવાથી કોધી દેવ મગગ ઉપરથી તેનું નામ મગગ પાડવામા આવેલું છે એવા બીજા મહો પણ છે, તેના નામો અને વિગત આપણે આગળ આપીશું.

પણ આ ભટકતી મૂર્તિઓની ગતિનો ખુન મો કરવાનું કામ જુના જમાનાના આકાશ વિદ્યાના અભ્યાસીઓને પણ મુશ્કેલ લાગેતું, અને તેમણે વણા વિચિત્ર અને ખોટા ખ્યાલો બાધેના કેમકે તેમની પામે એ મુશ્કેલી ઉકેલવાની ચાવી જ ન હતી હવે તો આપણે જાણીએ છીએ કે-આ બધા અહો અચળ તાગઓથી દરેક બામનમા છેક જુદા છે, અને અનેક યુગોથી તે બધા પૃથ્વીની આફક સૂરજ ફરતા કર્યા કરે છે આ અહો અચળ તાગઓની સાથે મગ્માવતા એના તો નાના છે કે-એક ટાકણીનું ગોળ માથું તાલમહાનના ખોટા ગોળ યુમ માથે સગ્માવતા જેવું લાગે તેથી પણ કદાચ તે નાના હશે તેમ જતા અહો એના મધ્ય ચગકના લાગે છે તેનું મગ્નું તો તે આપણી બહુ જ પામે છે તેથી એમ દેખાય છે

વળી અહા તેમના પડના પ્રકાશથી ઉજળા દેખાતા નથી પણ સૂરજનું અજવાળું તેમના ઉપર પડવાથી અને તે અજવાળું ત્યારી પાછું આપણી તરફ આવે છે તેથી એ મૂર્તિઓ ઉજળી દેખાય છે આ બધા અહોને અજવાળું તો સૂરજ શાકુંદાર પાસેથી ઉઠીતું મળેતું છે, અને જો આપણે તેનાના એનાદ અહ ઉપર હોઈએ તો આ પૃથ્વી પણ આપણે ઘણી ચગતી અને અહની જેમ ફરતી દેખીએ પરંપર પૃથ્વી પણ એક અહ જ છે અને જેમ બીજા અહો સૂરજના અજવાળાથી પ્રકાશે છે તેમ તે પણ તેનાથી જ પ્રકાશે છે

આ પ્રમાણે સૂરજ અને અહો મળીને બનેલું સૂર્યમંડળ આ મહાન વિશ્વમા છેક એકાન્તમા છે અને અચળ તારાઓ માહેનો નજીકમા નજીકનો તારો પણ આપણા સૂર્યમંડળથી એવો બધો ઊંટે છે કે-જો અજવાળા ઉપરથી આપણે તેને દેખીએ છીએ તે અજવાળું તેની ઉપરથી નીકળીને આપણને પહોંચના પરંપર પણ વરસ લાગેવા છે પ્રકાશ કે અજવાળું તો એટલું ઝડપથી ચાનતા છે કે તે એક (સેન્ડ) પળમા આખી પૃથ્વી ફરતો આ ના આટો ફરી શકે આ ઉપરથી ખ્યાન આવી શકશે કે મહાન વિશ્વમા આ સૂર્યમંડળ કેટલું બહુ મીઠાઓથી દૂર અને એ ૧ન્તમા આવેતું છે આ સૂર્યમંડળમા સૂરજ ફરતા જે બધા અહો ફરે છે તેમા આપણી પૃથ્વી ફરતા નજીકના ૧ે અહો હોવાનું ચોક્કસ જણાય છે અને બાકીના મધ્ય પૃથ્વી ફરતા વધારે મોટે અન્તરે સૂરજની ફરતા ફરે છે

ત્યારે હવે ચાલોએતું કેમ થતું હશે ? જેમ પૃથ્વી સૂરજની આસપાસ ફરે છે તેમ ચાલો પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેથી ચાલો પણ પૃથ્વીની સાથે સાથે સૂરજની ફરતો પણ ફરે છે પણ તે સીધે સીધો પૃથ્વીની પેઠે સૂરજની પ્રદક્ષિણા કરાને વદને તેના ફરવાના આખામ ગરતામા તે પૃથ્વી ફરતા ચાલો મારતો બધ છે માટે ચાલો પણ એક સૂર્યમંડળનો ભાગ છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સનાન થાય છે કે-બીજા અહોને કેમકે ચાલો છે ? એનો જવાબ એ કે તેમને પણ ચાલો છે, માટે એ બધાય ચાલોને પણ આપણે સૂર્યમંડળની જેમા ગણવા જોઈએ

બીજા અહોના ચાલો માહેનો પહેલો ચાલો માનમ પડ્યાને હજી લામો વખત થયો નથી એ મહાન ઈશ્વરીમાસી જેનું નામ જેનીનીયો હવે તેણે એ ચાલો પહેલ વહેવા

તેના તેણે એક નવું દુગ્ધીન જનાવી કાઢ્યું હતું તેનો તેને એ પ્રથમ જાતો મળ્યો હતો. ગેવીયીયોએ અદ્યપતિ નામના મોટા મદ તરફ એ દુગ્ધીનમાથી નેચું અને અગાઉ કોઈએ નહીં ફિટવા ચાર નાના ચાંદા તેણે એ દુગ્ધીનની મદથી દીધા. ૨૦ ગતે તપામતા તેને માવૃપ પડેલું કે જેમ આપણે ચારે જુનીની ફૂનો મરે છે, તેમજ એ બધા ચાંદા અદ્યપતિની આસપાસ ફર્યા કરે છે. કોઈ કોઈવાર એકાદ ચારે દેખાતો બંધ થાય કેમકે તે વખતે અદ્યપતિની પાંચ આવી ગયો હોય અને પછી તે જે બાજુએથી દેખાતો બંધ થયે હોય તેની મામેની બાજુથી ફરી નજરે ચડે જેમ બધા મોટા સૂજની ભુદેભુદે અંતરે ગદીને તેની આસપાસ ફરે છે તેમ આ ચાંદાઓ અદ્યપતિથી ભુદેભુદે અંતરે નહીં તેની પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે છે પણ તે બધા એકજ દિશાએ ગેળ ફર્યા કરે છે, અને આ ચાંદાની ખાસીથી અદ્યપતિ પણ જુનીની જેમ સૂજની પ્રદક્ષિણા ફરનારો મદ છે. એમ તેણે સેકેને માખીન કરી આપ્યું હતું

એ વખત પછી બીજા ઘણા મોડોની આમપાસ ફરનાર ચાંદા ગોની કાઢવામા આવ્યા છે તેથી એ બધામ ચાંદા પણ સૂર્યનાગણતો કબીસો મળ્યો તેમજ જે એ મોડો સૂજની યંત્રા છે તેને ચાંદા નથી. ત્રીજા આપણી જુની આવે છે. તેને એક ચારે હોય તું આપણે જાણીએ છીએ જુનીથી ઘણે છેડે ગદીને સૂજની પ્રદક્ષિણા ફરનાર મોડોમા કેટલક કને તો પુજળ ચાંદા છે દાખના તરફ શનિ નામનો અજમ મદ છે તેને તો નવ ચાંદા છે. અને ગેવીયીયોના વખત પછી વધારે મોટા દુગ્ધીનની મદથી અદ્યપતિને બીજા ત્રણ વધારે ચાંદા હોવાતું ગોની કાઢવામા આવ્યું છે.

હવે સૂરજ શરતી અહર ઉડતી દુનિયાઓનો—એટલે આખા સૂર્યમંડળની આપણે એક નોંધ કરીએ, સૂજથી છેડે હોવાના કન પ્રમાણે તેમના નામો લખીએ, અને તેમનું સૂજથી અંતર તથા પ્રદક્ષિણાનો સમય, અને તેમના ચાંદા એ બધાની વિગત નોંધીએ—

મદનું નામ સૂજથી કેટલા મદન દૂર ફરેકના વખતની વમાધ ચાંદાની મખ્યા

૧	ભુધ	૫૦૦૦૦૦૦૦	૮૮ દિવસ	૦
૨	શુક્ર	૬૬૦૦૦૦૦૦	૨૨૪ દિવસ	૦
૩	જુની	૮૩૦૦૦૦૦૦	૩૬૫ $\frac{૧}{૪}$ દિવસ	૧
૪	મંગળ	૧૪૦૦૦૦૦૦૦	૬૮૬ દિવસ	૨
૫	અદ્યપતિ	૪૮૩૦૦૦૦૦૦	૧૨ વર્સ	૭
૬	શનિ	૮૭૦૦૦૦૦૦૦	૨૯ $\frac{૧}{૨}$ વર્સ	૯
૭	યુરેનસ	૧૭૫૪૦૦૦૦૦૦	૮૩ વર્સ	૪
૮	નેપ્ચ્યુન	૨૭૫૦૦૦૦૦૦૦	૧૬૫ વર્સ	૧

આ નોંધમા એ મોડોની એક એક પ્રદક્ષિણાના સમયનું માપ આપણે આપણું દિવસોમા કે વર્ષોમા આપ્યું છે એમલે જાણે આપણે એમ કહીએ કે નેપ્ચ્યુનના એક વર્સની વમાધ ૧૬૫ વર્સની થાય ત્યારે આપણે એમ સમજીએ કે જેટલા વખતમા નેપ્ચ્યુન સૂજની એક પ્રદક્ષિણા કરે તેના વખતમા જુની તેની ૧૬૫ પ્રદક્ષિણા કરી

હે. માટે જો મને ૧૧૪૨ની માહત્તા જે જગ્યાએ નેપચ્યુન દેખાયો હોય તે જગ્યાએ આકાશમા આપણે તે વખતે નિશાની કરી રાખી હોત તો તે પાઠો સને ૧૯૦૭ની સાનમા તેની તે જગ્યાએ આવેલો જણાત. આવડું લાખુ એક વગસ થાય એ તો ગજબ લ'માધવાળું કહેવાય ।

આ બધાની નોંધ લેના સૂરજનું કુટુંબ ૬૭ અધુર ગદી જાય છે, કેમકે સૂરજદાનનું કુટુંબ તો બહુ મોટું છે. કેટલાક અસંખ્ય ઝીણા, અને આદાથી પણ નાના ગ્રહોનો મોટો પનિવાર થોડાક વરગો ઉપર માવમ પડ્યો છે તે ગદ્યા ઝીણા ઝીણા ચહો, મંગળ અને શ્વેતપતિના સૂરજની ૨૭તી પ્રદક્ષિણાના માર્ગોની વચ્ચે ચમતે, સૂરજ ૨૨તા ૨૪યા કરે છે એ સેકંડોની સંખ્યામા હોવા છતાં જો તેમને બધાપને ભેગા કરીએ તો તે ભેગા મળીને પૃથ્વી જેવડાય થાય નહિ એક વખત એવું ધારનામા આવતુ કે એ બધા ઝીણા કંકડા ક્રેઇ મોટો ગ્રહ ભાગી જવાથી નીપજેવા દરો, પણ એવો ભાગીજનારો કોઇ ગ્રહ હતો કે કેમ તેની ૬૭ કંક ખાત્રી થઈ નથી તો પણ તેને સૂરજનો પરિવાર તો ગણવો જ જોઈએ

આ ઉપગત સૂર્યમંડળમા સખ્યાગધ અજણી અને અજમ જેવી કેટનીય મૂર્તિઓ પણ છે. આપણે જે બધા સમાવું વર્ણન કરી ગયા તે દરેક કરતાં આ મૂર્તિઓ છેક જુદી છે. તેઓ ધૂમકેતુ કહેવાય છે. સમ્પ્રતમા ધૂમ એટલે ધુમાડો કે ધૂમસ અને કેતુ એટલે ધનગરા અર્થ થાય છે. એ તારાઓની પાછળ સળગતા ધુમાડા જેવો ચળકતો ધનગરો જણે દરકતો દેખાય છે. તેથી તેને ધૂમકેતુ કહે છે અને આપણે પુ'ઠીઓ તારો પણ વહીએ છીએ કેમકે એ ઉજળો ફગતો ધનગરો જણે તેની લાખી પુછડી હોય એવું લાગે છે. આવા ધૂમકેતુ પણ સૂરજની આસપાસ મુસાફરી કરે છે. માટે તે તેના કુટુંબી છે. પણ તેમની મુસાફરીનો ગતિ બહુ વિચિત્ર જાતની છે. કોઇપણ ગ્રહ સૂરજની ફગતે બગમર સપૂર્ણ ગોળ કુડાળામા ફરતો નથી, પણ તેમને પ્રદક્ષિણાને માર્ગ હમેશા એવી જાતના કુડાળાવાગો છે કે તે કુડાળું એક દિશામા જરા સાકડું હોય છે. એટલે કે બધાય ગ્રહોનો, સૂરજ કરતાં પ્રદક્ષિણાનો માર્ગ બબગોળ કુડાળાનો છે

અને ધૂમકેતુના સંબધમા તેની સૂરજ ફરતી પ્રદક્ષિણાનું કુડાળું એક દિશાએ ધણ વધારે સાકડું થઇ ગયેતુ હોય છે, તેથી એનો ફગાનો માર્ગ ધણેજ લબગોળ થાય છે. ધૂમકેતુની ફગાની ગતિ હમિયાન એક વખત એવો આવે છે કે તે સૂરજની છેક થડમા આની જાય છે, અને સૂરજમા દોડીને પેસી જતો જાણે જરાકજ બચી જાય છે એવું લાગે છે. પછી ત્યાંથી સૂરજને વજોગી જઈને તેનાથી છેટે મુસાફરી કરવા ઉપડી જાય છે. અને એટલો તો તે દૂર જાય છે કે બધાય ગ્રહોના પ્રદક્ષિણાના માર્ગોને વઢી જઈ છેક કરોડો માઇલ છેડેના નેપચ્યુન માર્ગને પણ વીધી બહાર નીકળી જાય છે, અને વળી એટલેથી તે પોતાને લબગોળ માર્ગે પાઠો ફરે છે. એને સૂરજની પાસે ફરીવાર આવે છે. આવો તે ૨૫૬ યતા તે સૂરજનો એક કુટુંબી છે.

૬૭ આટલેથીએ સૂરજના પરિવારની વાત પૂરી નથી થતી ઘણાએ ખરતા તારા વિષે તો સાબળ્યુ હશે, અને કાર્તિક મહિનાની કોઇ ચોખ્ખી રાતે એવા ખરતા તારા જોયા પણ હશે. અને વરમના ખીજ વખતમા પણ ખરતા તારા દેખાય છે અજવાળાનો એકાએક ઝમકારો જાણે ડ્યાકથી આતો દેખાય છે. આકાશમા થોડેક છેટે સુધી તે

ધમે છે અને પછી ઓવવાઈ જાય કે કે અદૃશ્ય થાય છે આ ગીતે જે દેખાય છે તે બધા પીનકુન તાગ નથી, પણ એ તો છેક નાની ચીજો છે કદાચ ટ્રાઈકોઇ તો ગમવાના દડા જેવડા હશે, અને તેમને આપણી પૃથ્વી ખુની જગામા ફગતા કરના પકડની જાય છે એ ખગતા તાગઓ હવામા થકને ધમે કે ત્યારે હવાના ધસાગથી તે ધણા ગમ્મ અને ચગકતા થાય છે, અને બગે છે તેનો જે ભાગ બાકી રહી જાય છે. તે પૃથ્વી સુધી પહોંચે કે, અને એના ખગતા તાગના બાકી રહેલા ધણા ભાગો રાત્ર સમદર્યાનમા ગમ્યાવતા કે

એનું જાણનામા આવેલું કે કે આખા સૂર્યમંડળમા એવા ખગતા તારાઓ અસંખ્ય ભરેલા છે તેમાના ટેલકાક તો ગેલીના કણ જેવડા, કેટલાક નહુકની ગોળી જેવડા, પદાણા જેવડા, દડા જેવડા અને ટ્રાઈકોઇ તેથી મોટા પણ હોય છે આવા ખરતા તાગઓ પણ સૂરજની ફગતા કરે છે, અને તે પણ તેના કુટુંબના છે આ ભમતા ખરતા તારાનો મોટો ભાગ જે પ્રદક્ષિણાને માર્ગે સૂરજની ફરતા કરે છે, તે માર્ગને આપણી પૃથ્વી દર વગમ લગલગ કાર્તિકે મામમા વીધીને ફરે છે, મારે આપણે એ મામમા વધારે ખગતા તાગ દેખીએ છીએ

એક ધણી નવાઈની જાણવા જેવી વાત એ છે કે-એક પ્રખ્યત ધૂમકેતુ જેનો ફરનાનો માર્ગ પ્રસિદ્ધ રીતે જાણવામા આવ્યો હતો, તે ધૂમકેતુ કેટલાય વોળી અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, અને એ જ માર્ગમા પદાણુદા જેવડી આ અસંખ્ય મૂર્તિઓ ત્રીણી ત્રીણી હવે ભમતી હોવાનું જણાયું છે એન્ડે આકાશની વિગતોના અભ્યાસ કરનારા નિરાકર એમ માને છે કે એ ભગી ગયેના ધૂમકેતુના આ બધા બાકી ગડેના દુકડા હશે

આની બધી જુદી જુદી તરેહની મૂર્તિઓ જેનું આખું સૂર્યમંડળ બનેલું છે, તેનો વિચિત્ર ખગડો હવે આપણે પૂરો કરો કે સૂર્યનાગવણ એ સર્વની મધ્યમા મિગજે છે અહો બધા તેની ફગતી પ્રદક્ષિણા કરે છે. અહોના ચાદઓ તેમના પોતપોતાના અહોની ફગતા કરે છે મનગ અને બ્રહ્મપતિની વચ્ચે દેખાતા ધણા ઝીણા અહો તથા ધમકેતુઓ અને પદાણુદા જેવડી ઝીણી મૂર્તિઓ-એ બધા પરિવાર સૂર્યનાગવણ ફગતો દેરા કરે છે આ બધામનુ એમ મહાન કુટુંબ બને છે અને તે બધામની ઉપર સૂર્યદેવ રાજ્ય કરે છે તે બધાય સૂરજની ફગતા એક જ દિશામા પ્રદક્ષિણા કરે છે, અને તેઓ પોતપોતે પણ આપણા પૃથ્વી જે રીતે જે દિશામા કુદડી ખાતી જાય છે તેજ ગીને અને તેજ દિશામા એ બધા અહો પણ પોતે કુદડી ખાતા જાય છે તેમના ચાદ પણ તેજ દિશામા તેમની ફગતા કરે છે, અને સૂર્યદેવ પોતે પણ એજ દિશામા કુદડી ફગા કરે છે

આ સૂર્યમંડળ ખાખા વિશ્વમા એક અલગ બાજુએ છે તો પણ તે આખુલ મહાળ કે છે એકની એક જગાએ ગિચા થઈ રહેતું નથી એમ જાણવામા આવેલું કે કે સૂર્ય નાનાવણ પોતાના બધા અહો અને ચાદઓ વચ્ચેની સાથે એક પળ (મેકન્ડ)મા આશરે માર મધનને વેગે ખાતી જગ્યામા ફગા રે છે એ કે એ અપાર ખાતી જગ્યામા સૂર્યમંડળ હાન એનું નોખું જ છે તેમ છતાં તે દગેશા એમજ અનગ ગડેશે એનું માનવાને ટાઈ કાનણ નથી

વિકૃતરાય ય. આવમત્થી.

પ્રતિમા લક્ષણ

શિલ્પશાસ્ત્રના અર્થે કહેવામાં છે તે સર્વમાં પ્રાચીન પ્રતિમા ને ચિત્ર એ ત્રણમાંના એક, બે આશુવા'અણ વિષયની શાસ્ત્રીય કૃતિએ ચર્ચા છે. વાતુવિદ્યામાં મકાન કેવી જમિ પર દેરવું કેવા સમયે શરૂ કરવું; ક્યા રથપતિને હાથે અને ક્યાં માથે શુભ ગણાય ઇત્યાદિ બાબતોની સુદર ચર્ચા છે. માસાદો તથા દેવ મંદિરો વિગે પણ ઘણા શિલ્પાચાર્યોના મત ટાંકી ગ્રંથકારોએ સમાજમાં પ્રચલિત આલેખાધ આપ્યું છે. અને તે અવગણવાથી શું બાધ આવે છે ને તેનું શું પરિણામ આવે તે કહી બતાવ્યું છે. આપે શિલ્પાચાર્યોનાં નામ મત્સ્યપુરાણમાં આપ્યાં છે. બૃહસ્પતિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મેધ, નારદ, નગ્નજીત, વિશાલાક્ષ, પુરંદર, જ્ઞહા, કુમાર, નન્દિરા, સોનક, મર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, રુદ્ર અને બૃહસ્પતિ. અને બૃહસ્પતિ, શુકનીતિ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ; મત્સ્યપુરાણ; અગ્નિપુરાણ ઉપરાંત બીજા એકલા શિલ્પનાંજુ ગ્રંથો ઉપરાંત શિલ્પાચાર્યોનાંજુ એક કહેવાય છે, પણ દાલ વિશ્વકર્મા તથા મય એ બે જ શિલ્પાચાર્યોના લખેલ ગ્રંથોમાંના એકલાક મળે છે. બીજા ઉધાધ કે અગ્નિનો ભોગ બની નારા પામ્યાં છે.

પ્રતિમાનો હેતુ શું? પૂજન અર્ચનમાં લક્ષ્મીને મદદરૂપ છે તે એ જ મુખ્ય હેતુથી હિંદુ સમાજમાં પ્રતિમા દાખલ થયેલ છે. લક્ષ્મીનો ભાવ તથા લક્ષ્મી વધે તેવી પ્રતિમા બનાવવી જોઈએ. આર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો મુજબ મૂર્તિ લાવવ્યમયો તથા લક્ષ્મીભાવ ઉત્તેજક કરવી હોય તો તે પ્થ નસ્થભાવવાળી હોવી જોઈએ. આર્થ શિલ્પાચાર્યોએ આ રીતે સુદર પ્રતિમાની આ અતિ ઉચી કમોટી મૂર્તિ છે. સિદ્ધી શિલ્પકળાનું

આ માવ નોખું તને આવે તેનું વક્ષણ છે શુકનીતિમા કહ્યું છે “ધ્યાન તથા યોગને મદદરૂપ બને તેવી નીકિત એ પ્રતિમાનું ખાસ લક્ષણ છે. તેથી મૂર્તિનો ધ્યાનરૂપ ધ્યાનયોગનો અભ્યાસી નેમ્મો. ધ્યાનયોગ વિવાય મૂર્તિને ઓગખનાનું બીજું માધન નથી ” શુકનીતિ રચનારનો આ મિહાત દિગે રિપકજાના કનિદામમા ઘણો અગત્યનો છે દિગે રિધીઓએ ઘણી બને મૂર્તિઓ ગંભીર ધ્યાનમા બેઠેલ દેવના દર્શન લક્ષને મગે તેની બનાવી છે. ઘણી મૂર્તિઓ ‘રિધમ્’ ‘ગાન્તમ્’ ‘મુન્દરમ્’ બાવરાળી બનાવી છે. આ મૂર્તિઓ મગે ધ્યાનના ભાવથી ભરેલ દોરાથી લક્ષને ધ્યાન તથા યોગના અભ્યાસમા ખૂબ મદદરૂપ બને છે.

પ્રતિમા કયા પદાર્થની બનાવવી? જે વિવિધ પદાર્થો ગિપીને મગી શકે તેમાથી મામાન્ય રીતે પ્રતિમા બનાવી શકાય છે. વગલમિહીર ગૃહતસહિનામા આ પદાર્થોના નામ આપ્યા છે ને તે દેવ પદાર્થની પ્રતિમાના મદવર્તી ગુણ દોષ પણ કહ્યા છે. તે કહે છે “ પ્રતિમા લાકડાની, માટીની, રત્નની, મોનાની, ચાદીની, રૂપાની, ત્રાંખાની કે પત્થરની થઈ શકે.” પત્રી દેવે પદાર્થની પ્રતિમાના ગુણ કહ્યા છે

આયુઃ શ્રીભલ જયદા દારમયી સુન્મયી તથા પ્રતિમા ।
લોકહિતાય મગિમયી સૌવર્ણી પુટિદા મવતિ ॥૪॥

રત્નમયી કીર્તિકરી પ્રજારૂદ્ધિ કરોતિ તામ્રમયી ।
મૂલાગં તુ મહાન્તમ્ સૌભો પ્રતિયાપવા લિપ્તમ્ ॥૫॥

“ લાકડા ને માટીની પ્રતિમા દોરાંયુપ, સપત્તિ, બગ ને વિવિધ અપાવે છે રત્નની પ્રતિમા મનુષ્યોનું ત્રેષ કહે છે. સોનાની પ્રતિમા પુષ્ટિ આપે છે. ચાદીની પ્રતિમા વીર્તિવાન બનાવે છે. ત્રાખાની પ્રતિમા પ્રગ્નની વૃદ્ધિ કરે છે. પત્થરની પ્રતિમા બુમિનો ભારે લાભ અપાવે ”

ગુકાચાર્ય પ્રતિમા બનાવવાના પદાર્થ તરીકે વેણુ, મમાવો, મીણુ, માટી, લાકડું, પત્થર ને ધાતુ ગણાવે છે ને યુગ પ્રમાણે સફેદ, પીળા, ગભા, કે કાળા પત્થરની અગર બીજુ જે યોગ્ય લાગે તેની પ્રતિમા બનાવવા કહે છે. લિત્ર લિત્ર યુગ માટે લિત્ર લિત્ર ધાતુ વાપરવા તે લવામણુ કરે છે સત્યયુગમા મોનાની, ત્રેતામા ચાદીની, દાપગમા ત્રાખાની અને કલિયુગમા કામાની પ્રતિમા બનાવવી. મત્યપુગણુમા મોનુ, ચાદી, ત્રાણુ, રત્ન, પત્થર, લાકડું અગર લોહુ પણ વાપરવાનું કહ્યું છે

સામાન્ય રીતે ઉપવા પદાર્થોની મૂર્તિ થઈ શકે પણ પ્રાચીન યુગથી રિપીઓએ ઘણો ખરો પત્થર વાપર્યો છે. મિહાગનો ખારો પાણો, અયુગનો ગનો પત્થર, અમરાવની ને આરામગનો સફેદ આગસ મૂર્તિઓ બનાવવામા ઘણો વપગનો ને લાવ પણ વપરાય છે દિદુ શિક્ષકજાનું લગભગ ઘણુ ખર કામ પ થ ગ પગ છે જેનોએ તેમના નિર્ધકરોની મૂર્તિઓ મોના ચાદીની પણ કેટલીક બનાવગવેની આવી એક મોનાની મૂર્તિ ચિટિન સગરગ્યાનમા બોદુ યુગની અગિતિની પહેલી સનામ્દની છે. જેમા રોકખાણુ લગવાન

શુદ્ધ, બીજી માણુ એક પુષ્પ, ત્રીજી માણુ લિલ્લુ- ને ચોથી માણુ એક કિમ્બલી-એવા ચાર આશર કેતરેના છે આ મિનાય પણ મોદ્દ યુગની કેટનીક સોના ચાદીની મૂર્તિઓ મળી છે કાસીમા અન્નદુષ્ટોની સોનાની મૂર્તિ ને સનિદેવની ચાદીની મૂર્તિ છે આ ઉપરાંત ઘણા કુટુંબોમા પોતાના ઇષ્ટદેવની સોના ચાદી કે ત્રાતાની મૂર્તિઓ પૂજામા ગમેની હોય છે કાસાની મૂર્તિઓ જગાળામા મનતી, ન્યાયી એ કારીગરી નેપાન તથા પ્રિયેટમા ગમેની લિલ્લુ તથા મોદ્દ દેવોની મૂર્તિઓ સિદ્ધલદીપમા પણ ધર્મી એકઠી કરી છે બોધિસત્તવની તથા શિવનગરાજનની કાસાની મૂર્તિઓ ટ્રેન મે સગ્રહગ્રામમા છે જના દીપમાથી મગેન મલ્લુશ્રીની કાસાની મૂર્તિ ઇટિશ સગ્રહગ્રામમા છે. શુદ્ધગયા પાસેથીમગેની શુદ્ધદેવની કાસાની મૂર્તિ વનકત્તાની જગીય સાહિત્ય પરિપદન સગ્રહગ્રામમા છે, જે ગ્રામ યુગની છે સામાન્ય પૂજન અર્ચનની મૂર્તિઓ-ગુજરાત દરિયાનાડની ગોરમા-ગોરી દેવીની, દક્ષિણની ગણપતિની ઝલ્યાદિ માદીની બનાવે છે કેમકે તે થોડા સમય રાખનાની હોય છે જગનાથપુરીના મદિરની જગન્નાથ, મુગદા અનેમનરામની મૂર્તિઓ દર વર્ષે લાકડની બનાવે છે શ્રી ચૈતન્યની મૂર્તિઓ પણ લાકડાની મળી આવે છે ધામરાયની, યશોમાધવની સુદર મૂર્તિ જે લાકડુ પુરીના જગન્નાથજીની મૂર્તિ ધડતા વધુ હતુ, તેમાથી મનાવેની કહેવાય છે મદાભારતમ મદાભાગતમા ભીમમેનની મૂર્તિ નાગની નાવેરી, જેના ધૃતરાષ્ટ્રે આનિગન ઈર્ષ ચૂરેચુરા રેવા એ સર્વે હાડુને સુવિદિત છે હર્ષ ગજએ પોતાની ઉચાઇ જેટલી ભગવાન શુદ્ધની મોનાની મૂર્તિ દરાની પચાસ ગજ ઉચા સ્તભ પર ગમેની અને બીજી એક ત્રણ કુટ ઉચી સોનાની શુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમા વગ્ગેગમા લોક દર્શનાર્થ કાઢેની, એવુ એ સમયના માતિયમા વાચવામા આવે છે

પ્રતિમાના માપ-સામાય પ્રતિમાઓ અને વિશિષ્ટ પ્રતિમાઓ એમ મે ભાગમા એ વહેચી શકાય સામાય પ્રતિમાના માપ મત્સહિતા, વિષ્ણુધમોત્તરપુરાણ મત્સ્યપુરાણ અગ્નિપુરાણ, મયશાસ્ત્ર પ્રતિમા માન નક્ષણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમા આપ્યા છે માપ 'અગુનિ' આગળમા આપ્યા છે વરાહમિહિર મૃદસહિતામા તેનુ કોષ્ઠક આપે છે બારીની તડમા ચક્ર આવના સુપરિંદુણુ એક અણુ તે પગમણુ મહેવાય છે આવા આઠ પરમાણુની ૧ રજ ૮ રજો એક વાનાઝ (વાળાના હડા જેટલો ભાગ) ૮ વાનાઝની ૧ નિક્ક, ૮ નિક્કની ૧ સુદા, ૮ સુદાના એ ચર, અને ૮ ચરનો એક આગળ થાય નુક નીતિમા આગળ એકલે મુદીનો ચોથા ભાગ એમ કણુ છે સિ રશાએમા પ્રતિમાના માપ તાન મા આપ્યા છે પ્રતિમા ચર ૭, સત આઠ નન, ૩ દસ તાનની મનાવી શાય શુકનીતિ વિષ્ણુધમોત્તરપુરણ તથા પ્રતિમા માન-નક્ષણમા એક તાનની લખાઇ બાગ આગળની કહી છે સત્ય યુગમા ત્રીતમા દગ તાનની થતી જેનામા નન તાલની દ્વાપરમા આર તાનની અને ત્રિયુગમા સાત તાનની થાય છે પણ આ નિયમ સર્વત્ર પમાયો નથી તેન દાનન ને કિ નરોની મૂર્તિઓ નન તાનની ગમે તેયુગમા ચર્ધ શકે એમ મત્સ્ય પુરાણ તથા મયશાસ્ત્રમા મ્હલુ છે નન તાનની ઉત્તમ પ્રતિમાનુ સિગ બાગ આગળનુ ને નાનાગ્રંથી ભમગ સુધી ચાગ આગળ મુખ નાર આગળનું, ઝીના આર આગળની, ઝીવાથી

છાતી સુધી બાગ આગળ, ઠાતીથી નાલિ સુધી બાગ આગળ, નાલિથી ગુલામ બાગ આગળ, સાયળથી ગોરખુ મોળ આગળ ગોરખુ ચાગ આગળ, ગોરખુથી છુટણુ સુધી ચોવીસ આગળ હોતુ જોઈએ ચમુ જે આગળ પહોળા ને ચાગ લાખા કલા છે કન પણ એવડાજ જોઈએ નાદ ચાગ આગળ લાણુ ને જે આગળ પહોળુ તથા ગ્રીસ આદ આગળ પહોળી જોઈએ. જે મુગ વચ્ચેનુ અતર ચોવીસ આગળ ને જાની બાગ આગળ પહોળી જોઈએ નાલિ ઉપરનો ભાગ બાગ આગળને કટિ નીચેનો ભાગ ચોવીસ આગળ પહોળો જોઈએ સાયળ બાર આગળ, ગોરખુ અદ આગળ ને છુટણુ ચાર આગળ પહોળો જોઈએ પગ બાગ આગળ જોઈએ ગ્રીવાથી ખભા સુધી આદ આગળ, ખભાથી કાણી સુધી ચોવીસ આગળ, કાણીથી કાઠ સુધી દસ આગળ ને કાઠથી વચલી આગળી સુધીની લખાઈ બાગ આગળની હોની જોઈએ

ઉપર મુજબ દેવની પ્રતિમાના સામાન્ય માપ બતાવ્યા પછી દેવીઓની મૂર્તિઓના માપ પણ આપે છે દેવીની મૂર્તિનું ચિત્ર વાગથી લમર સુધી ત્રણ આગળ, તથા ગ્રીવાથી છાતી, છાતીથી નાલિ, નાલિથી ગુલામ દરેક ભાગ બાર આગળનો જોઈએ સાયળ ને ગોરખુ સરખા જોઈએ પગ એક ભાગનો હોય તો સાયળ છ ભાગનો જોઈએ ગ્રીવા એક ભાગની મુખત્રણુ ને કપાળ એક ભાગનુ જોઈએ દેવીની ઉચ્ચાઈ દેવના કાન સુધી પહોળે તેની હોવી જોઈએ ને ઠાતીના મધ્યથી ગોરખુ સુધીનો ભાગ ચિત્ર હોય તો તે મનોગ જક રહેવાય છે

મૂર્તિની નેટથી ઉચ્ચાઈ હોય તેનાથી અધુ ઉંચુ તેના ઉભા રહેવાનુ પીરચાન જોઈએ કિરીટ મુખના માપ કરતા બમણો બનાવવો હાયનો અગુરો છાતી પર મુકેન હોય તેવી સ્થિતિમા ઉભેન મૂર્તિ દેવનો અલય ભાવ બતાવે છે તથા જુગ કમર પર મૂકી હોય તેની સ્થિતિ દેવનો વરદાન આપનાનો ભાવ બતાવે છે જુબના હેડા સુધીની પ્રતિમા ઉત્તમ, છાતી સુધીની મધ્યા અને નાલિ સુધીની પ્રતિમા કનિષ્ઠા મયશાસ્ત્રમા કહે છે વક્ત્રાગ કે દીગણી-વામન પ્રતિમા ક્ષીત્તીએ કદિ ન બનાવવા ખાસ ચેતનથી આપી છે દશ તાન માપ પ્રમાણે નર, નારાયણ, રામ, ઈન્દ્ર વ્યાદિ દેવોની પ્રતિમા બનાવની એમ એ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે

ઉપર સામાન્ય પ્રતિમાના માપ આપ્યા છે અમુક દેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ ઇત્યાદિ દેવની મૂર્તિ સાર પણ વિષ્ણુમોત્તર, મલ્લપુરાણ ગૃહસ્થક્રિતા, શુકનીતિ ઇત્યાદિ ગ્રંથમા કેટલુક વિવેચન છે

આર્ચ પ્રતિમાનો પ્રારભ ક્યારથી થયો ? તુ તે વેદના યુગથી છે? ધણા વિદ્વાનો એમ માને છે કે હાન છે તેટલા ગદ્યા દેવો વેદના યુગમા ન હતા તેમની સખ્યા ૩૦ હતી નૈમર્ગિક દષ્ટના સજ્જારોપણુ તરીકે આ દેવ હતા હા ત સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ ઇત્યાદિ કોષ વેદની પ્રતિમાની બનાવના કાર પુરાવો સ્પષ્ટવેદમા નથી દેવના ભૌતિક રૂપાવનુ વર્ણન વેદોમા છે જેમા તેમને મનુષ્યની માફક મુખ, જુગ, ઉત્તર, પગ, વગેરે છે

એમ કહે છે. પણ એ સમયે કોઇ દેવની પ્રતિમા બનેલી કે કેમ તે સંશયપ્રદ છે. દેવે ની મૂર્તિ ઇસ્વી. પૂર્વે ૫૦૦ પછી થઇ. પાણિની તથા પતંજલિના યુગમા પ્રતિમાઓ ચોક્કસ હતી. આટલા જુના કાળની એકે પ્રતિમાનો અવશેષ હાય લાગતો નથી. જુનામાં જુના બૌદ્ધ અવશેષ હાય લાગે છે. બૌદ્ધ ધર્મની પાટી પછી હિંદુ દેવદેવીઓની પ્રતિમા થઇ, અને, બૌદ્ધ શિસ્તકળામાં જે કૃતિઓ થયેલ તેને હિંદુ શિલ્પીઓએ આદર્શ તરીકે લઇ હિંદુ દેવદેવીઓની પ્રતિમા બનાવવા માટી બૌદ્ધ શિલ્પમા શ્રીમા દેવી નામે લક્ષ્મી દેવીની મૂર્તિ મળે છે, જે ઇસ્વી. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષનું કામ છે. જેમા કમળ પર એકેલા લક્ષ્મી દેવી ને તેની બન્ને બાજુ જળ ઉડાડતા બે હાથી ઉભા છે. આ સ્વરૂપને ગજલક્ષ્મી કહે છે. હિંદુ શિલ્પીઓએ આ બૌદ્ધ નમુનાનું અનુકરણ કર્યું અને આજ લગણુ શ્રી દેવી-લક્ષ્મીજીની પ્રતિમા એજ રીતની બનાવે છે આવે જ બીજે દાખલો યક્ષના રાગ કુબેરની મૂર્તિનો તથા ઇન્દ્રની પ્રતિમાનો પણ છે. પણ બૌદ્ધ શિલ્પમા હિંદુ દેવાને શુદ્ધના કરનાં હલકી રિયતિના કદમ્બા છે. એક સ્થળે ભગવાન શુદ્ધના જન્મનું દૃષ્ય શિલ્પમા કોતર્યું છે. જેમાં બાળક શુદ્ધ દેવને હાથમા લઇ ઇન્દ્ર ડાબી બાજુ ઉભા છે અને પાસે જ સૂટા બદ્ધાજી ઉભા છે. આ ઉપરાંત શુદ્ધ ગ અગાઉ પણ હિંદુ દેવદેવીઓની મૂર્તિના કોઇ કોઇ દાખલા મળે છે. કુશન રાજ્યોના સિલ્લા પર મહાદેવજીની તથા સૂર્ય દેવતાની મૂર્તિ છે. વળી મગધના મિત્રવંશના રાજ અગ્નિમિત્રના સિલ્લા પર અગ્નિ દેવનું ઉત્તમ ચિત્ર કોતર્યું છે. આમ હિંદુ પ્રતિમાનો પ્રારંભ ઇસ્વી. પૂર્વે ૨૦૦ અગાઉ થયેલો. પણ મૂર્તિની જુગલ તથા મત્તકની સંખ્યામા ત્યાર પછી ચાર સૈકા બાદ વધારો થતો ગયો.

પ્રતિમાનાં આસન-હિંદુ યોગશાસ્ત્રમા જે આસન કહ્યા છે તેમાના કેટલાક મૂર્તિઓને આપવામા આવે છે. અને એ પ્રતિમાનું એક અંગ લેખાય છે. એ રીતેને યોગ્ય સ્થાન આપ્યા સિવાય કોઇ શિલ્પી પ્રતિમા ધરશે જ નહીં. મહાદેવજીના ચોરાષી લાખ આસન હતા એમ કહેવાય છે જેમાના ઘેરડ સંહિતામા માત્ર બત્રીસ આસન ઉપયોગી ગણાવ્યા છે. મિદ્ર, પદ્મ, ભદ્ર, મુક્ત, વજ્ર, સ્વસ્તિક, સિંહ, ગોમુખ, વીર, ધનુઃ, મૃત, ગુપ્ત, મત્સ્ય, મત્સ્યેન્દ્ર, ગોરક્ષ, પશ્ચિમોત્તર, ઉત્કટ, સંહત, મધુર, કુક્કટ, કૂર્મ, ઉત્તાનમંડૂક, ઉત્તાનકુર્મક, વૃક્ષ, મંડૂક, ગરુડ, વૃષ, શલભ, મકર, ઉષ્ટ્ર, જુજંગ ને યોગ. આમાના હિંદુ મૂર્તિઓના સામાન્ય રીતે પદ્માસન, યોગાસન, વીરાસન, સ્વસ્તિકાસન અને વજ્રાસન એ પાંચ આસનો જ જોવામા આવે છે.

પ્રતિમાની મુદ્રા-આસન ઉપરાંત યોગશાસ્ત્રમા પચીસ મુદ્રા ગણાવી છે. એમાની પણ બે મુદ્રા પ્રતિમાને આપવામા આવે છે. એક અભય અને બીજી વરદ મુદ્રા. અભય મુદ્રામા એક જુગલ ઉંચી કરી હથેલી ઉઘાડી રાખી અભય કે રક્ષણ જતાવતી મૂર્તિ હોય છે. અને વરદ મુદ્રામા એક હાથ નીચો કરી હથેલી ઉઘાડી રાખી વરદ લાવ જતાવતી પ્રતિમા હોય છે.

પ્રતિમાના અલંકાર-પ્રતિમા-માન-લક્ષણમા વિવિધ પ્રકારના અલંકાર પ્રતિમાના શણગાર માટે યોજ્યા છે. કેતકી કે એવા શુભ દ્રુલથી સાયળ શણગારવા; મેઘની જેવા

હાય બનાવવા, જેખાના ચિહ્નોથી શ્રીના ગણગાત્રી, ચદ્રમંડળ જેવું મુખ, પ્રનાળા જેવા
 હોઠ, તિનપુષ્પ જેવું નાક ને કમળ પાખડી જેવી આખ મનાવવી મન્ત્રક પગ કિરીટ,
 કપાળ પર મન્ત્રકુંડલ, ડોન્ખા માલા હમગપા ઉદરમધ, ટ્રાપી પગ આઠ મધ, કાઠા પગ
 મણિમધ ને કંકણ, આગળી પગ અગ્રુદી, અને પગના નુપૂર જોઇએ 'સહદનત્રીના' મા
 શ્રીઓના સાત અનકાર કરે છે (૧) ગ્લ (૨) હેમ (૩) અનુ- (૪) મત્થ, (૫) મડન
 દન્ય (૬) થોજન તથા (૭) પ્રતીર્ણ (૧-૭) ગ્લહેમમન અનકાર ચાર પ્રાગના છે
 (જ) આવેધ્ય (અગ વીધીને પડેગાના અનકાર) હા ત કાનના કુંડા, નાકની નથ
 ઇત્યાદિ (વ) નિમધનીય-માધવાના હોય હા ત અગદ શોષિસુત્ર (જ) પ્રક્ષેપ્ય હા ત
 ભિંકા તથા કંદ (ઙ) આરોધ્ય જેમા દાર, માના ઈત્યાદિ આવે (૩) અશુક-ક્ષેમ
 (રિગમી), કાપાંસ (સુનગહિ), કૌમેય (ગર્ભ સુનક) રોકવા (ઉનતુ ગમ)
 (૫) માત્ર-માળાઓ વેણિત, વિતત, સધાય પ્રથિમત, અવનમ્ય મુખાદ, મલરી, ને
 તવમ એમ આઠ પ્રકારની છે (૫) મડનદન્ય ડસ્તુગી, કંડુ ચદન, વપુર, અગર,
 પનામ, તેન, તાણુન, અગતો ને ગોરોચન એ સર્વ ગણાયા છે (૬) થોજના ભૂ ગચના
 અસદ ગચના [મેથો] અને ધર્મિનમધ ઇત્યાદિ કંચુ છે (૭) પ્રતીર્ણમા શ્રમજા,
 મધુમદ, દુર્વા યવપ નન, કાળજ ઇતદિ છે

ભગના નામચાત્રમા દેહના અનકાર ચાર પ્રાગના નપુંવે છે (૧) આવેધન
 કુંદલ ઇત્યાદિ મન રંગેરના અનકાર (૨) બધનીય એટલે અગદ ઇત્યાદિ કેડના પગ
 વગેરે માધવાના અનકાર (૩) ક્ષેપ્ય એટલે નુપૂ ઇત્યાદિ પગ ને આગળીના અનકાર
 (૪) આરોધ્ય એટલે મોનાની માકળો ઇત્યાદિ ડોહના અનકાર એ ઉપગત શિંગુ
 નુકામણિ તથા મુગ, કાનના કુંડન, કંના મુકાવણિ, હરિક ને સુત્ર, આગળીનું વાટિકા,
 ઉપના હાથનું ટ્રેચર ને અગદ, ડોનુ તથા નિતમનુ ત્રિસાર ને દાર કરીનું તરન
 તથા નૂત્ર, અને દેહનું માલા તથા મણિદાર છે

આ પ્રતિમાઓના અભ્યાસપગથી દિદુઓ પ્રાચીન કાળમા જુલું જુલું વખતે કેવા
 નવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રાગના અનકારો ને આજુબો પડેગા તેનો ઇતિહાસ મળે છે મૌદ્ર
 શિ પ પગથી જણાશે કે દિદુઓ એ મમો પાનડીઓ પડેગા એથી પછી જુના સમયના
 કાનમા વાગીઓ ડોખના દાર ને દાયના કકા કે કંદલ જો પુરા મે પડેગા

પ્રતિમાપનો મિંત્રીભાવ-રિધ્ધિગાઓમા તમે છે કે નાભાને અનુમરેનો પ્રતિમા
 મુદર થાય મુખ દમમુખ, આનદદય ને સર્વ શુભ ચિદ્રાવાશુ મનાવતું શેખ, ચક્ર,
 પદ્મ, ધ્વજ, વજ્ર, ચ્વલિક કંકલ, કાગલ, ચક્ર, ઇત્ર, શ્રી વાતમ, અકુચ, ત્રિગુળ
 યવમાળા ને વસુધ એ શુભ ચિદ્રો ગણાય છે શિંગ, ન જેવું, ભમર તથ નામની
 રખાઓમુદર ડોખ શેખ જેવી, દય દાયીની નુક જેવા, કંડુપાશુ, સાયગ કેગ જેવા,
 નાળા ને પગ ચ્વળા અન અકૃતિ મુદર જોઇએ ચનુ તથા જોમ અમની સરમાળા
 પગનો ખૂન ન ભાર મકો છે નુકનીનિમા નુ છે કે મુનિ જેવી જાણરી કે જેનાગના
 હૃદયમા જેખા વેન જ અભિ જવ ઉનગર્મ જય આરી મુનિને અવદર્શિનિદુથી
 આદર્શ ગરી છે

અથા અગ્ની સપ્રમાણતા તથા દૃષ્ટિની સમતા પરતો શાસ્ત્રકારોએ ખૂબજ ભાર મૂક્યો છે. મયશાસ્ત્રમા કહે છે -

પ્રતિમા નિમ્નવદના યદિ શિલ્પી વિનયતિ । ચિર ન પૂજ્યતે મર્ત્યવિમવ નયતિ ધ્રુવમ્ ॥૩॥
નાસગત્રિયવમાનાદપ્યધિસા યદિ કલ્પ્યતે । શીઘ્રમેવ હિ રાજાન નિહન્તીતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥૪॥
નાસાહંન્યે ધિય હન્તિ દુઃખ દ્વંન્યે કપોલગો । ઉમદક પ્રતિમા શીઘ્ર નિહનિષ્પતિ નાયકમ્ ॥૫॥
પુનઃકાનિ પ્રકુરંતે શોક ચાપ્યધિક તથા । મારીવ નતાશયે સર્વે પ્રજા કાલવિપર્યયે ॥૬॥
ઉમદદૃષ્ટિ તુ રોદ્રો ચ રાજો રાષ્ટ્રં વિનયતિ । અઘોદૃષ્ટિ રોદ્રા ચ અર્ચક નિહનિષ્પતિ ॥૭॥
પાર્શ્વદક વન્ધુનાશાય સમદૃષ્ટિસ્તુ કારયેત્ । સમદૃષ્ટિસ્તુ શાન્તા ચ સર્વજાંવ સુખા ભવેત્ ॥૮॥

અર્થાત પ્રતિમા નિમ્નવદના બનાવે તો શિલ્પીનો નાશ થાય, તથા માનભંગ થાય અને તેના રોડનો વૈભવ ધૂળ મગે પ્રતિમાનુ નાજ નણુપરથી લાણુ કરે તો તેના રાગનુ તત્લણુ મૃત્યુ થાય. નાક હીન બનાવે તો શ્રેયનો નાશ થાય ગાય ને કપાળ પ્રમાણુ વિનાના હીન બનાવે તો તેના પર દુઃખ આવા પડે ઉગ્ર દૃષ્ટિવાળી પ્રતિમા બનાવે તો તેના નાયક-ધણીનુ જનહી મૃત્યુ થાય, તેનો પુત્ર મરે તથા ખૂમ દુઃખ તથા શોક કરાવે ને જેમ એપી રાગમા સવળા માણુસ ટપે ટપ મરે તેમ તેના ધરના અથા માણુસોનો નાશ થાય ઉગ્ર તથા ઉદ દૃષ્ટિવાળી પ્રતિમા બનાવે તો રાગના રાગનો નાશ થાય રૂદ્ર ને અઘોદૃષ્ટિવાળી પ્રતિમાના પુનઃકાનિ પણુ મૃત્યુ થાય પાર્શ્વદૃષ્ટિવાળી પ્રતિમા બનાવે તો તેના સગાવહાયા મૃત્યુ પામે તેથી સમદૃષ્ટિવાળી, શાન્ત ન સર્વ જનને સુખ આપવાવાળી પ્રતિમા બનાવવી વળી જે નાક ખૂમ જાડુ ધડે તો શિલ્પી વૈભવહીન થાય, બડુ બેડાળ ગાય ને કપાળવાળી મૂર્તિથી ખૂમ દુઃખ ને શોક આવી પડે તથા પડખા કે કાખથી જાડી ધરી હોય તેવી મૂર્તિ ધડનાર શિલ્પીનુ મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરે

વળી પ્રતિમા માન લક્ષણુ નામના અથમા પ્રતિમાના ગુણુ આમ દર્શાવ્યા છે -

અથાર્ચના ગુણો દોષો ચોચ્યતઽધિસ્ત્હાનિત । સર્ધવિસ્તારસયુક્ત દયાત્સ્થાન તુ સ્થિરમ્ ॥૭૩॥
શિરદ્દછત્રસમ કાર્ય ધનધાન્યસમૃદ્ધિદદ્ધ । સુમ્ત્રલેખા લલાટ ચ શાશ્વતા દદાતિ ધિયમ્ ॥૭૪॥
સુહૃતિ સા ભવેદર્શી જાયતે સસુહા પ્રજા । કમ્મુગ્રીવા ભવેદર્શો સર્વસિધ્ધિકરી સદા ॥૭૫॥
શરીર સિદ્ધ સ્થાન સુમિદ્ધ ચલચર્ચનમ્ । મુગ્ધી કરિકરાકારો સર્વકામાર્થ સાધકી ॥૭૬॥
શાસ્ત્યસમ્પત્કરં નિત્ય સુન્દર ચ સુમિદ્ધકૃત્ । રમ્ભોર્ધન ગોઠાદિ ગ્રામગૃહિ સુપિન્ડિકા ॥૭૭॥
સુપાદા ચ ભવેદર્શી શીલવિદ્યા પ્રસાધકા । ઇત્યર્ચના પ્રશસેત્કા ॥૭૮॥ પ્રતિમામાન લક્ષણમ્

અર્થાત પ્રતિમાનુ શિર છત્ર જેડુ બનાવે તો તે ધન ધાન્ય સમૃદ્ધિ આપનાર છે કપાળમા મુગ્ધરેખા મુદ્દર હોય તો તે શાશ્વત શ્રેય આપનાર છે જે પ્રતિમા મુગ્ધ હોય તો પ્રભ સુખી થાય જે કમ્મુગ્રીવા [રાખ-જેડી ડોઢવાળી] હોય તો સર્વ સિદ્ધિ

કરનારી છે સિદ્ધ સમ્યાન સંગીત કરેલું હોય તો બીજા તથા અધિકતા આપનારી છે હાથીની સુદ જોવા હાથ કરેન હોય તો સર્વકામાર્થમાધ્યમ પ્રતિમા થાય છે. સુદ ઉદગવાળી પ્રતિમા મારો પાક પેદા કરાવનારી ને વૃદ્ધિ કરનારી છે કેળના જેવા સાચળનાળી પ્રતિમા ધન તથા ગાય છત્યાદિ પશુધન વગર છે જે પ્રતિમાનો નગો સુદ મના યો હોય તો ગામડાની વૃદ્ધિ થાય અને બિદ્ધિસિદ્ધિ ખૂબ થાય સુપાદા-રૂપાંગ પગવાળી મૂર્તિ જ્ઞાન તથા વિદ્યા વધાવનારી છે ઈતિ અન્યા-પ્રતિમાઓની પ્રશંસા કરી છે

ઉપર મુજબ સુદર મુર્તિઓ જ સિદ્ધીઓ ને મનાવવા લાગ્યોમા આગા આપી. કોઈ શિલ્પી કદરૂપ મૂર્તિ ન મનાવે એના ખાતર શાસ્ત્રમારોએ એ દોર કરનારને અમુક અમુક પ્રકારના દુષ્ક્રિયા આવી પડશે એના આદેશ દીધા છે આ સર્વ આદેશ સાધાગણુ રા પીઓ માટે છે જોઈ કલાવિશારદ માટે ન હતા કેનકે આવા મુદ્દા બદલુખા નિયમથી પ્રતિમામા સૈદ્ધર્થ કે રૂપ આપી શકાતુ નથી તે તો કનાકાગ ને શિલ્પીના અત ક્ષણમાથી ઝરે છે તેનો આધાર તેની પોતાની પીઝી કે ટાકણ ચલાવવાની કળા પર છે માટે જ શુકનીતિમા -લુ છે કે " યોગ્ય હોય તેવી લાવણ્યના દરેક અંગમા શિલ્પીએ નાનરી " કેમકે એ આચાર્ય સમજતા હતા કે આવા નિયમેથી જાણ રૂપના માપ આપી શકારો, પણ મૂર્તિમા સૌન્દર તથા લાનિલ નહીં રૂપ માટે જ અતિ શુદ્ધિમાન વનાવિશારદને આચાર્યે આપલી છુ આપો છે ઉપવા સર્વ નિયમ મૌલ્યનુ ધોરણ ઉચ્ચ ગણવા તથા ભક્તજનોને સર્વ યજ્ઞે ધ્યાન યોગમા મલ્લ કરે તેવી જ પ્રતિમાઓ ધડવા સાર આપ્યા છે એ બૂનડુ બોધતુ નથી

રેવાશંકર ઓવડભાઈ.

ધર્મ અને તત્ત્વચિંતન વિભાગ.

ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ

“ ધર્માન્નિ પ્રમદિતવ્યમ્ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

તૈત્તિરીયઉપનિષદ્

ઋતં ચ સત્યં ચામીદ્વાત્તપસોઽધ્યજાયત ॥ ઋગ્વેદ

સાહિત્ય પરિષદના વર્તમાન અધિવેશન સમયે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિભાગના

પ્રમુખ તરીકે મારી પસંદગી કરવામાં જે પરિષદના ચાલકોએ

ઉપક્રમ ઉદારભાવ દર્શાવ્યો છે તેથી સર્વથા આભારી છું. આ વિભાગની

જવાબદારીનું પ્રમુખપદ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ મહાશય આચાર્ય

શ્રી આનંદશંકરભાઈને આપ્યું હોત તો મને યોગ્યતા વિશેષ આનંદ પ્રકટત, કારણ કે ધર્મ

અને તત્ત્વ એ બે પદાર્થોને, તેમણે યોગ્યતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભા વડે અને વિપુલ અભ્યાસ

વડે, તેમના જ્ઞાનમંદિરના પ્રાગ્જ્યુના કોઠાકંડુકો ખનાવી દીધા છે, અને તે આપણને લીલા-

રૂપે સારા સમજાવી શકે, અને ધર્મ અને તત્ત્વને લગતું આપણુ ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય

શી રીતે સમૃદ્ધ ખનાવી શકાય તેનું રેખાચિત્ર તેઓ સારી રીતે ચિતરી શકે.

વાર્ષિકના કાવ્યગીતાસંક્રાંતિ બે વિભાગ પાડે છે:—(૧) કાવ્ય, અને (૨) શાસ્ત્ર,

શાસ્ત્ર મનુષ્ય પ્રાણીને ધર્મ અને અધર્મનું ભાન કરાવી કર્તવ્યની

વાર્ષિકના બે વિભાગો પ્રવૃત્તિની અને અકર્તવ્યની નિવૃત્તિની દિશા દેખાડી શાસન

કાવ્ય અને શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર દરે છે વળી તે મનુષ્ય પ્રાણીને કાર્યરૂપ જગત્, કારણરૂપ પદાર્થ

શાખાની વ્યુત્પત્તિ અને (પછી તે ધર્મ, પ્રકૃતિ મને તે સંસારી વર્ણવે) અને કાર્ય-

તે વડે આચારધર્મ કારણને જાણનાર જીવાત્મા, એ ત્રિપુટીનું મૂલ સ્વરૂપ કેવું છે તેનું

અને વિચારધર્મનું શાસન એટલે વર્ણન કરે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર શાખાની વ્યુત્પ-

સ્વરૂપ સમજાય છે. તિથી સમજી શકાય એમ છે કે ધર્મધર્મની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનું

શાસન કરનાર, અને જગત્, જીવ, ધર્મ એ ત્રણ પદાર્થનું

વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તે જાણનાર સાહિત્ય તે શાસ્ત્રસાહિત્ય. આ શાસ્ત્રસાહિત્ય શુદ્ધ

શાસ્ત્રરૂપ હોય જેવા કે વેદાદિ અથવા રસાત્મક વાક્યોથી ગ્રંથિત ચર્ચેનું કાવ્યથી મિશ્ર

સાહિત્ય પણ હોય જેવા કે રામાયણ મહાભારત, પ્રબોધ ચંદ્રોદયાદિ નાટકો.

ધર્મ એટલે શું ? આ જમાનામાં દિંદુ-મુગ્ધમાનના અજ્ઞાતી સામાન્યજનો ધર્મની

વાત સાંભળતા ભડકે છે. દિંદુસ્થાનનું સ્વરાજ્ય ધર્મની ભાજન-

ત્રિવર્ગમાં વસ્તુતઃ ડોઆ ગયું છે, અને ધર્મના પ્રશ્નોને દૂર રાખવામાં આવે તો

ધર્મનું પ્રથમ સ્થાન આપણા સ્વરાજ્યના પ્રશ્નોની સત્વર ઉકેલ થઈ શકે તેમ છે. આ

તે આ જમાનામાં આક્ષેપ પ્રથમદર્શને સામાન્ય મનુષ્યોને જણવાના લાગશે. પરંતુ

ત્રીજે નબરે આવી વિચાર કરતા મમજને કે ભાગતવર્ષની ધર્મભાવના આવા ઝવડા ગયું છે.

કરાવનારી નથી ભારતવર્ષની ધર્મભાવનાએ હિન્દુઓના હિન્દુધર્મના, બૌદ્ધોના બૌદ્ધધર્મના, અને જૈનોના આર્હતધર્મના મૂર્ત રૂપો વડા છે, અને ત્રણે ધર્મના પ્રવર્તકોએ તેને આ યોગ અને પગલોડના હિતને અર્થે, વ્યક્તિની અને સમાજની યોગ્ય ધારણા અથવા વ્યવસ્થા કરવાને અર્થે, પ્રયોધ્યો છે. ઝઘડાઓના મૂળ કારણ ખરી રીતે અર્થતામના અને કામવાત્મનાને અનિયતિત વહેવાદેવામાં સમાયેલું છે. ધર્મભાવનાને વશ નહિ વર્તનારી ધનની અને વિષયભોગની લોનુપના એ જ કલેશનું અને ઝઘડાનું કારણ છે જે ભાગતવર્ષમાં ધર્મ પડેલો, અર્થ ખીન્ને અને કામ ત્રીજે એવી ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા મહર્ષિઓએ સમજાવી છે, તે ભાગતવર્ષમાં હાન આપણે અર્થ પડેલો, કામ ખીન્ને અને ધર્મ ત્રીજે એવી અવગા પુરુષાર્થની પદ્ધતિ રચી બેઠા છીએ. ગમે તે રીતે ધનવાન થવું છે પાપ પુણ્યનો ખીનકુલ વિચાર કરવો નથી તેવા ધન વડે અર્થ પુરુષાર્થ સાધી ગમે ત્યાંના ગમે તેવા ભોગ્ય પદાર્થો ભોગવવા છે, અને આ પ્રમાણે ધનમદ અને નામમદથી ઉન્મત્ત થવું છે, અને દૈમીય ઝવડાનું પાપ નિચાગ ધર્મને માથે નાખવું છે ?' આ સાથે અપધર્મને આપણે ધર્મ માની બેઠા છીએ.

જેમ પૃથ્વીના ગદ્ય એ સ્વાભાવિક ગુણ છે, તેમ મનુષ્ય આત્માનો ધર્મ એ સ્વાભાવિક વિશેષગુણ છે, પાર્થિવ પદાર્થોમાં ગદ્ય ગુણ જેવી રીતે ગુપ્ત ધર્મ અધર્મ આત્માના હોય છે, અને વૃષ્ટિ આદિના મદકારી મબધથી પ્રખટ થાય છે, ગુપ્ત (અદૃષ્ટ) તેમ આત્મામાં, તેની સર્વથા ઉજાતિ કરાવનાર ધર્મ નામનો વિશેષ ગુણ, જેમનામાં તે ગુણ પ્રજ્વલિત થયો છે એવા મહાપુરુષોના સપર્ક વડે, બ્યક્ત થાય છે પ્રત્યેક જીવ સ્વભાવથી જ છત્તે છે કે—

‘શી રીતે કુખથી છૂટો નહું, અને સુખ માથે જીવી શકું ?’ આ પ્રશ્ન ન્યા સુધી ઉઠે છે ત્યાં સુધી કુખના સાધનરૂપ અધર્મથી નિવૃત્ત થવાનો, અને સુખના સાધનરૂપ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાનો પ્રશ્ન માથે ઉભો જ રહે છે. ન્યાને સુખકુખની વાસના ઉઠશે નહિ ત્યારે ધર્મ અધર્મનો પ્રશ્ન ઉઠશે નહિ. મનુષ્યની સુખકુખની વાસના જેવી સાહજિક છે, તેવી ધર્મોધર્મની વામના પણ સાહજિક છે. સુખકુખ ચિત્તના પરિણામી કાર્યધર્મો છે, અને ધર્મ અધર્મ તે ચિત્તના કારણધર્મો છે. સુખકુખ પ્રકટ થયા પછી, તેના અકુરો નીકળ્યા પછી તેના કારણો પ્રતિ આપણી દૃષ્ટિ વળે છે. આજ કારણથી ધર્મ અને અધર્મને “અદૃષ્ટ” નામ આપવામાં આવે છે. ચિત્તના ધણા આપણે પુરુષની અનુભવ મયોદામાં આવતા નથી, પરંતુ કાર્યોનો ઉદય થયા પછી તે અદૃષ્ટકોટિમાંથી દૃષ્ટકોટિમાં આવે છે. આપણે જીવનચોળિ પ્રવળ, આપણા હૃદયનો સંકોચ વિગ્રસ, આપણી પચનક્રિયા આ વિગ્રે સર્વ જીવનનિર્વાદક ચેષ્ટાઓ આપણી સામાન્ય જ્ઞાનમયોદામાં આવતી નથી, પરંતુ ન્યારે રોમ વડે અસ્વસ્થતા પ્રખટ થાય છે ત્યારે અસ્વસ્થતાના કારણો તે તે અવરોધમાં શા છે તેનું જ્ઞાન થાય છે અને અદૃષ્ટભૂમિકામાંથી દૃષ્ટ ભૂમિકામાં લાવવાને આપણે મથીએ છીએ. ધર્માધર્મ નામના આપણા વિગ્રે ગુણોના પણ આજ પ્રકારે અસ્થિત થાય છે. સુખ—સાક્ષાત્કાર સમયે ધર્મસરકાર મગ્નત્વ છે. કુખના અનુભવ પ્રમગ્ને અધર્મ નરનાર મગ્નત્વ છે.

સુખમા પરિણામ પમાડનાર અને ઉચ્ચ ગતિ કરાવનાર મનનો બીજરૂપ ગુણ તે ધર્મ, દુઃખમા પરિણામ પમાડનાર અને નીચી ગતિ આપનાર ગુણ સુખજનક ધર્મ, અને તે અધર્મ x સામાન્ય રીતે આ ગુણો આત્મચેતનને દષ્ટ થતા દુઃખજનક અધર્મ. નથી તે અદષ્ટ કહેવાય છે પરંતુ ઉપાય વડે તે દષ્ટ અથવા અનુભવ મર્યાદામા આવી શકે છે સાધારણ ભુદ્ધિવાળાને સુખ અને દુઃખના કારણરૂપે તે અનુમાનમા આવી શકે છે, પરંતુ અસાધારણ પ્રતિભા વાળાને તે ગુણ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે જેમ આપણા સુખ દુઃખને, આપણા પ્રયત્નને, આપણે અનુભવમર્યાદામા લાવી શકીએ છીએ જો કે તે દેહ બહારના પદાર્થો નથી, તેમ આપણા ધર્માધર્મના સરકારને તથા તેના વેગને યોગ્ય ઉપાયથી આપણે અનુભવમર્યાદામા લાવી શકીએ છીએ સામાન્ય મતિને જે અદષ્ટ છે, તે આર્થમતિને દષ્ટ થાય છે ધર્માધર્મનું પ્રત્યક્ષ તાર્કિક મતિ વડે થતુ નથી પરંતુ પ્રતિભાવડે અથવા શુદ્ધ પ્રભા વડે થઈ શકે છે

ધર્મ અને અધર્મનો સાક્ષાત્કાર થવામા પ્રતિબદ્ધરૂપ કારણો રાગ, દ્વેષ, અને મોહ છે આ ત્રણ દોષોથી હણાયલી બુદ્ધિ ધર્માધર્મનું પ્રત્યક્ષ કરી શકતી નથી જેટલા જેટલા અસમા આ દોષો છૂટતા જાય છે તેટલા તેટલા અસમા આપણી મર્યાદાવાળી અણુ બુદ્ધિ અમર્યાદ પ્રતિભાના રૂપમા પનટાતી જાય છે + આ શુદ્ધ પ્રતિભા અથવા પ્રભા તે ધર્મનું દર્શન કરાવે છે, જે અન્તઃકરણમા તે પ્રતિભા ઉદયને પામે છે તે કાંઈ નહિ તો પોતાના અધ્યક્ષ ચેતનના ભૂત અને ભાવિ ભનનું ઠરક જાણુ યાન ઉત્પન્ન કરે છે આવી ભૂત અને ભાવિ વિપાકને સમજવાની પ્રતિભાશક્તિ જેની ઉપ કાલ જેવી જગે છે તેવા ધર્મય વગના અવ્યક્તારમા અથવા

જે સત્ય સ્વરૂપ ■ તેના પ્રતિ વિશેષ આકર્ષીય છે, અને તેમના દેખાતા રૂપમા મોહ પામતા નથી તેઓ સત્યપક્ષપાતી હોય છે તેઓ જોયેલું જાણેલું જેવું છે તેવું વડે છે એટલું જ નહિ, પણ વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ જ જાણે છે, અને તેથી તેમના અનુભવને જણાવનાર વાક્યમા અચાન અથવા સસયજન્ય મિથ્યા યાનની છાંટ હોતી નથી આપણે મનુષ્યો સત્યવાદી હોઈએ છીએ, એટલે કે જેવું જોયું જાણ્યું તેવું વદીએ છીએ, પરંતુ આપણા જેના જણવામા દોષ હોય તો ચૂન વસ્તુના સ્વરૂપ સમઘમા આપણું સત્યવચન ન્યાય નિર્ણયમા કંઈ ઉપયોગનું ગણાતુ નથી કાંઈ સાક્ષી અચાન, અથવા સસય, અથવા વિપર્યય વડે બીયારો હણાયતો હોય તો તે બદે સત્યવાદી હોય પણ ન્યાયનિર્ણયમા

* જુઓ ધર્મપ્રભવ સુત્રમ્ ॥ અધર્મપ્રભવ દુ સ્ત્રમ્ ॥ (તર્કસૂત્રી) ધર્મેણ ગમનમૂર્ત્ય ગમન મયસ્તાદ્ ભવત્યધર્મેણ ॥ સામ્યવ્યવહારિકા ॥

+ તદ્ દુષ્ટ જ્ઞાનમ્ (અવિદ્યા) ॥ ૧૧ ॥ અદુષ્ટમ્ (જ્ઞાનમ્) વિદ્યા ॥ ૧૨ ॥
આપેણ સિદ્ધદર્શન ધર્મોચ્ચ ॥ ૧૩ ॥ વંદોષિક દર્શન (નવમા અધ્યાયના સૂત્રો)

ભાગ્યે જ ઉપયોગી થઇ પડે છે. પરંતુ જે યથાર્થદર્શી અને યથાર્થવક્તા હોય તે શુદ્ધ સાક્ષી ઉપયોગનો છે. આયું યથાર્થ વસ્તુદર્શન અને તે દર્શનને અનુસરતું સત્યવચન બોલવાનો જેના ચિત્તનો ધર્મ જાગે છે તેવા ધર્મરૂઝ આત્માને અણુઆત્મા સંદા આપવામા આવે છે. પહેલા અને બીજા વર્ગના આત્માઓને એટલે અવ્યક્તાર્તમા અને અણુઆત્માને ધર્મ વસ્તુનો પ્રબોધ બીજા અનુભવીના શબ્દદ્વારથી અથવા શબ્દબોધોતિથી ઉદય પામે છે. તેવા અનુભવીઓ ત્રીજા વર્ગના મહાત્મા કહેવાય છે. પરંતુ જેના રાગ, દ્વેષ, અને મોહના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પાશો કપાયા છે, અને જેમને માત્ર તે કલેશો અત્યંત તનુભાવવાળા, એટલે ચિત્તના ઉપર માત્ર જન્યાવાળા છુરખા જેવા શેષ રહ્યા છે, તેમની દષ્ટિ પારકાના પ્રબોધ વિના પોતાના સામાન્ય યોગજન્ય પ્રયત્નથી ઉઘડી જાય છે. આ યોધ પ્રતિભામય આર્થ મતિને સંવોધિ કહે છે, અને તેવા આત્માઓ સંવુદ્ધાર્તમા ગણાય છે. પોતાની મેળે સમ્યક્ બોધિને પામનારા આત્માઓ પૈકીનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ ભગવાન ગૌતમ શુદ્ધનું છે. આ સિદ્ધ પુરુષ વેદવાદી નહોતા તો પણ તેમના ધર્મચક્રપ્રવર્તનના બળને બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર્યું છે. પછવાડેના પુરાણ સાહિત્યમા ભગવાન શુદ્ધની નિંદા જોવામા આવે છે, પરંતુ મહાભારતના આપણા પાત્રમા વેદ ૩૫ ધર્મકોશમા એમ સ્પષ્ટ જણાવવામા આવ્યું છે કે “ તેઓ ઉન્મત્ત દાનવોને વશમા લાવી પોતે શુદ્ધ ભાવને પામ્યા હતા, અને સર્ગનું રક્ષણ તેમણે કર્યું છે + સમ્યક્બોધિ અથવા સ્વયં પ્રશુદ્ધ થવાની પ્રતિભાશક્તિ મેળવ્યા પછીના ચઢીયાતી ક્રાંતિના ધર્મરૂઝો શુદ્ધ આલોચન કરનાર, માત્ર નેત્રનિમીલન કરી ધર્મોધર્મનું વિદ્યુત જેવું પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેવા ધર્મ પ્રત્યક્ષ કરનારા મહાપુરુષોને તપઃસિદ્ધ ઋષિ કહે છે તેનાથી ચઢીયાતી ક્રાંતિના સાધુ પુરુષો માતાના ગર્ભમા હોય ત્યાંથી પ્રશુદ્ધ થાય છે. આવી પૂર્વ જન્મની સામગ્રીના પ્રભાવ વડે આ જન્મના કોઇ પણ પ્રકારની સાધન સિદ્ધિ વિના ધર્મરૂઝ અને તત્ત્વરૂં રૂપે પ્રકટ થનાર વામદેવ મહર્ષિનું દર્શન છે ત્યાર પછીના સાધુ મહા પુરુષો મન્ત્રસિદ્ધ અને યેશ્વર્યસિદ્ધ વર્ગના હોય છે તેમના મુખથી જે કંઈ સમયસર નીકળી આવે છે તે મંત્ર રૂપ હોય છે, અને જેમના પ્રતિ તે વાણીને ઉચ્ચાર કરે છે તેમને અશ્વર્થાદિ રૂપ મળે છે. ધર્મોધર્મનું શુદ્ધ આન્તર પ્રત્યક્ષ કરનારા સાધુ પુરુષોને સાત વર્ગના સમર્પિ મહાજન કહેવામા આવે છે. આ ધર્મ પ્રત્યક્ષ કરનારા સાધુ પુરુષો દેવ વર્ગના હોય તો દેવર્ષિ કહેવાય, બ્રાહ્મણ વર્ગના હોય તો બ્રહ્મર્ષિ; રાજ-વર્ગના હોય તો રાજર્ષિ; અને બીજા મને તે જાતિના અથવા વર્ણના હોય તો સિદ્ધર્ષિ કહેવાય.

+ દાનવાસ્તુ ઘસીકૃત્વા, પુનર્વૃદ્ધત્વમાગત. ।

સર્ગસ્ય રક્ષણાર્થાય તસ્મેવુદ્ધાર્તમે નમ ॥ શાંતિપરં-રાજધર્મ પતં

અ. ૪૬ શ્લોક ૧૦૭

x જુઓ! હત્યેતે ઋષિર્મિર્બુક્તો દેવદ્વિજનૃપાસ્તુ ચે ।

एतान्भावानधीयाना ये चैव ऋषयो मता ।

संसृत सप्तभिर्धैव शुर्ण सप्तर्षय स्मृताः ॥ (વાણપુરાણ)

આથી સ્પષ્ટ થઇ શકે એમ છે કે મનુષ્યાત્મામાં સુખદુઃખને પ્રકટ કરનારા ધર્મોધર્મ અવ્યક્ત વર્ણના ગુણો છે. તે ગુણો સામાન્ય જનોમાં રાગ, દ્વેષ, ધર્મનું પ્રાતિભા દર્શન અને મોહથી દબાયેલા અથવા આવૃત હોય છે. આ આવરણોના જેમને થાય છે તેઓ પાશ જોના શિથિલ અથવા છૂટી ગયેલા હોય છે તે ધર્મોધર્મનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકે છે, અને તેવું દર્શન કરનારા-૧ અવ્યક્તાત્મા, ૨ અણુઆત્મા, ૩ મહાત્મા, ૪ પ્રયુક્તાત્મા, ૫ તપઃ સિદ્ધાત્મા ૬ મન્ત્રસિદ્ધાત્મા ૭ યેશ્વર્યસિદ્ધાત્મા, એવા માત્ર ઋષિમંડલના અધિકારી ગણાય છે. આ સાત વર્ગ પૈકીનું એક પણ પ્રતિભામય દર્શન જેમનું ઉપક્રમ નથી તેવા જનો ધર્મના મર્મ કદી સમજી શકતા નથી.

જેમ કાવ્ય શાસ્ત્રમાં કવિની પ્રતિભા અને રસગંધી સહૃદયતાની રસનિષ્પત્તિમાં જરૂર છે, તેમ ધર્મ અને તત્ત્વને લગતી વિદ્યાના શાસ્ત્રમાં ઉપરોક્તમાં આર્ષપ્રતિભાની અને શ્રોતામાં શ્રદ્ધાદિ ૭ દૈવી સંપત્તિની, સાત ગ્સની અભિવ્યક્તિમાં, જરૂર રહે છે જેવો તેવો ધર્મજ્ઞાનમાં કાવ્યમીમામામાં ગ્સાધિકાર છે, તેવો જ ધર્મવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પવિત્ર શામાધિકાર. પણ શમાધિકાર છે.

આ સસારના ભવરોગીઓના ભવરોગની ચિકિત્સા કરનારા સાધુ જનોના હાથમાં જ ધર્મોધર્મ, જે અદૃષ્ટ છે, તેને દૃષ્ટ લાવવા લાવવાની કૃત્તી સાધુ જનોનો સંગ રહેલી છે. આવા સાધુ જનો પ્રતિભાવાળા સત્યદર્શી હોય છે, અધર્મીઓનો ઉદ્ધાર તેઓમાં કામ્ય તર્ક શુદ્ધિનો વિભવ ઓછો હોય છે તેથી પાડિલ ન કરનાર છે. દર્શાવે, પરંતુ તેટલા માત્રથી તેમના હૃદયની ઉચ્ચ ગણના કરતા આપણે જે પરીક્ષક વર્ગમાં ગણાવું હોય તો, પાછા હાલું ન જોઈએ શુદ્ધ સાધુ જનો જીવોની ધર્મકાયાનું જેટલું વિસ્તારવાળું અને ઉંડું અવગ્રહ કરી શકે છે, તેનું શતાશ અસાધારણ તર્ક શુદ્ધિવાળા વિદ્વાનો પણ ગગ, દ્વેષ, અને મોહના પાશમાં જકડાયેલા હોવાથી કરી શકતા નથી. તેઓ જીવોની ભોગકાયાને જ જોઈ શકે છે. માધુ મહાત્માઓ જ અસાધુ જીવોની નવી ધર્મકાયાનું નિર્માણ કરે છે; તેઓજ અસાધુનું માધુમાં રૂપાન્તર કરે છે, તેઓજ હલકી પ્રતની ધાતુને સુવર્ણ પતાવનારા અદ્ભુત કીર્મીયાગરો છે પડિતો આમાં કાંઈ પણ કરવા સમર્થ હોતા નથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં તેઓ બીયારા દરિદ્ર હોય છે એક સાચા સાધુ સતના પાતાવરણમાં બેસી જીવો, તેમના નેન, મેન અને રેહજીનો અનુભવ કરો, અને તમને સહજ સમજાશે કે પાપી અને અધર્મી પ્રાણીઓના પાપ અને અધર્મ કેવી રીતે પાપ જાય છે આ ચિત્તશૌધ્ધક સામર્થ્ય વડે લગવાન શુદ્ધ અગ્રુવિમાલ નામના ખુનીને વશ કર્યોનું સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઉદાહરણ છે.

જીવોના ચિત્તમાં રહેલું સુખજનક ધર્મબીજ યાગ વડે અને દુઃખજનક અધર્મ બીજ દ્વેષ વડે અંકુરિત થાય છે. યાગ વડે અને દ્વેષ વડે એવાંતો ધર્મ તે સકામ

ધર્મ છે, રાગ અને દ્વેષ વિનાનો કર્તવ્ય સુદ્ધિથી આત્મદિત અથવા જગત્ દિતને અર્થે મેવાતા ધર્મને, નિષ્કામ ધર્મ કહે છે. નિષ્કામ ધર્મ તે ફક્ત ધર્મની સકામ અને વિનાનો ધર્મ એમ ન સમજવું. તે ધર્મ સકામ ધર્મની પેઠે તે તે નિષ્કામ શાખાઓ. અબ્યુદય રૂપ રહને પ્રકટ કરતો નથી, પરંતુ ચિત્તની એવી અસાધાધણુ શુદ્ધિ કરે છે કે તેવા ચિત્તને નિત્યેયસ અથવા પરમાર્થ સુખની સદૃશ પ્રાપ્તિ થાય છે. સામારિક સુખ-પછી તે આ લોકનું હોય કે પરલોકનું હોય તેનો ઉત્પાદક સકામ ધર્મ છે, પારમાર્થિક સુખ-પછી તે આ લોકમા જીવન્ મુક્ત રૂપે અનુભવવાનું હોય-અથવા જ્ઞાનલોકમા અનુભવવાનું હોય-તેનો ઉત્પાદક નિષ્કામ ધર્મ છે.

રાગદ્વેષથી પ્રેરાયેલા મન વડે જે સકામ ધર્મ મને, વાણી, અને શરીરથી સધાય અને તેવા દોષની જાણ વિનાના શુદ્ધ ભાવ વડે પ્રેરાયેલા મન વડે જે અચાર, વ્યવહાર નિષ્કામધર્મ મને, વાણી અને શરીરવડે સધાય તેવા અંગત અને પ્રાયશ્ચિત્ત આચારનું, ખીજા પ્રાણી પદાર્થો સાથે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ નામના ધર્મજ્ઞાનના સેવથી તેવા વ્યવહારનું, અને આપણામાં દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્રણ ખંડો તે તે દોષ શી રીતે કપાય અને તેનું દુષ્ટ પરિણામ શી રીતે અટકાવી શકાય એવા પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરનાર શાસ્ત્ર તે ધર્મ

જ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે. આપણા ભારતવર્ષમા આ ધર્મજ્ઞાનનાં ત્રણ મોટાં વૃક્ષો ઉગ્યાં છે:- (૧) વેદધર્મનું, (૨) બૌદ્ધ ધર્મનું, (૩) જૈનધર્મનું. તેમા વેદધર્મના, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ, તન્ત્રો, આગમે વિગેરેથી ઉપબૃદ્ધ પામેલા વિશાલ ધર્મવૃક્ષને આપણે દિન્દુધર્મ કહીએ છીએ. તેની અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ છે, અને તેના પત્રો, પુષ્પો, અને ફોથી આ મહાનિઝોધ અથવા વટવૃક્ષની નીચે ધણા સંગ્રહાયેલા અને પંથના માધુજનો વિશ્રામ લે છે; તેવી જ રીતે હીનયાન અને મહાયાનની શાખાના અર્હત અને બોધિમત્તવા મહાબોધિ વૃક્ષ નીચે વિરામ લે છે; અને દિગંજર અને સ્વેનાંજર શાખાના આવકો અને સરિઓ શાલ વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લે છે.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સદાચાર, ચોતાના કલ્યાણનું જ્ઞાન, અને યોગ્ય સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતો કામ એ ધર્મના મૂલ ગણાય છે. તે વડે ધર્મનું જ્ઞાન અને અધર્મનું ધર્મનું મૂલ કયાં જ્ઞાન અકુરારિત થાય છે. ધર્મજ્ઞાન વડે કુસળ કર્મ મને, વાણી, અને શરીરના થવાથી ચિત્તને સુખ ભોગવવાનો વિશેષ અધિકાર મળે છે. અધર્મના જ્ઞાન વડે અકુસળ કર્મથી નિવૃત્ત થવાય છે, અને દુઃખના ઉદયને અટકાવાય છે. અવિદિત અતે નિષિદ્ધ કર્મ રાગ, દ્વેષ, અને મોહના દ્વારણને લાઇ કરવામા આવે તો દુઃખને ભોગવવા લાયક સંસ્કાર ચિત્તમા પડે છે. એટલે નિયત નિમિત્ત ઉણું થના દુઃખનો અનુભવ જાગે છે આ પ્રમાણે શુદ્ધશુદ્ધિ વડે સુખ અને દુઃખનું સ્વરૂપ, તે સુખ અને દુઃખના કારણરૂપ ધર્મ અને અધર્મનું સ્વરૂપ, તે ધર્મ પ્રતિની ઇચ્છા અને અધર્મ પ્રતિનો દ્વેષ પ્રકટ થના પ્રવૃત્તિ કરવાનો યત્ન અને નિવૃત્ત થવાનો યત્ન થાય છે. તેવા પ્રયત્ન વડે મને, વાણી, અને શરીરની ચેષ્ટા થાય છે. તે ચેષ્ટા જેવટનો ચિત્તમાં સંસ્કાર મૂકે છે. તે સંસ્કાર ભવ અથવા સમારનું આપણી સુખ દુઃખાત્મક પ્રવાહી રિચિતિનું ઉત્પન્ન કરનાર સાધન અને છે.

૧ શુદ્ધિ, ૨ સુખ, ૩ દુઃખ, ૪ ઇચ્છા, ૫ દ્વેષ, ૬ પ્રયત્ન, ૭ ધર્મ, ૮ અધર્મ, ૯ સંસ્કાર, આ ન૫ આત્માના વિશેષ ગુણોમા શુદ્ધિ તે દેખાડનાર આત્મા સાથે તેના સાધન છે, સુખદુઃખ તે સાધ્ય ભોગરૂપ છે, ઇચ્છા અને દ્વેષ સુખ નવ વિશેષ ગુણોનો દુઃખ પ્રતિ ખેંચનાગ અને પ્રયત્ન તે પ્રવૃત્તિ પ્રકટ કરનાર સાધનરૂપ. મંબંધ તેમાં ધર્માધર્મ ગુણો છે, ધર્મ-અધર્મ તે પ્રયત્ન વડે પ્રકટ થનારા બીજકો છે, તે (અદૃશ્ય) સ્થાન. સંસ્કાર સ્વે ગ્રહે છે, અને કર્મ સિંધાકના નિયમથી જાતિ, આયુષ્ય, અને ભોગ ત્રણ સિંધાકને એક બાવમા રૂપ રૂપે પ્રકટ કરે છે

જીવાત્માએ ૧ સુખ, ૨ દુઃખ, ૩ ઇચ્છા, ૪ દ્વેષ, ૫ પ્રયત્ન, ૬ ધર્મ, ૭ અધર્મ, અને ૮ સંસ્કારના આઠ આરાવાળા ચક્રબ્રહ્મણમાંથી બગલુ હોય તો તેણે પોતાની જ્ઞાન-શક્તિને અથવા પ્રકાશ આપનારી શુદ્ધિને રાગ, દ્વેષ, ગને મોહના ત્રણ આવરણોથી દૂર રાખવી જોઈએ, અને એવી નિગવરણ શુદ્ધિ વટે તે ધર્મ-અધર્મનું પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે

ધર્માધર્મનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ યોગાચારજન્ય ધર્મવિશેષ વડે થાય છે આથી યોગજ ધર્મ નામનો વિશેષ ગુણ જે આત્મામા પ્રકટ થયો હોય યોગજ ધર્મ નામનો તે જ ખરી રીતે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર ધર્મ અને અધર્મનું વિશેષ ગુણ અર્તોદ્રિધ શાસન કરી શકે છે જેમનામા તે વિશેષધર્મ પ્રકટ નથી થયો ધર્માધર્મનું પ્રત્યક્ષ તે માત્ર ધર્મ અને અધર્મના પરાક્ષ જ્ઞાનનો અનુવાદ જ કરી શકે દર્શન કરાવે છે. અથો છે તેમની જેટલી શુદ્ધિની શુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે તે યોગિ ગીજનો ધર્મજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષથી જણાયેલા અને શાસ્ત્રના વાક્યમા શુદ્ધાયેલા ધર્માધર્મનો માત્ર અનુવાદ કરી અનુવાદ કરે છે યોગિજનો ધર્માધર્મના પ્રત્યક્ષ અનુભવી શાસન શકે છે, અથોગિ નિદ્ધાનો તે શાસનનું અનુશાસન કરનારા હોય છે

વેદધર્મની ધર્મદેશના ધણે ભાગે ત્રણ વર્ણુનાળી પ્રજાને અર્થે થયેલી છે, પરંતુ તેની પ્રાચીન વેદધર્મની સંકે રચ્તિ, ઇનિહાત્ય પુગણુ તન્ત્ર, અને આગમોની શાખામા ચિત્ત ધર્મદેશના પ્રાણી માત્રને ઉપયોગી અર્વસાધારણુ ધર્મોની દેશના કરવામા આવી છે

બૌદ્ધધર્મની ધર્મદેશના કષ્ટક સિવક્ષણુ બવવાળી મનુષ્ય જાતિને સર્વત્ર ઉપકારક થાય તેની છે સમગ્ર જગત્નું દિત દરવાના જાતની જાણે દક્ષિણ લાંબી બૌદ્ધ મહાયાનીની હોય તેવા બોધિસત્ત્વો કરુણાભાવથી પ્રેરાયેલા મનુષ્ય જાતિ વિશાળ ધર્મદેશના. માત્રને ભગવાન શુદ્ધનો અષ્ટાગ ધર્મ સમજાવે છે બોધિસત્ત્વોનું એમ કહેવું છે કે બ્રાહ્મણો પ્રદેસિકી ધર્મદેશના કરે છે, સંસ્કાર વિનાના મૂર્ખજનોને પ્રબોધતા તેઓ શ્રમ લેના નથી સાચા બોધિસત્ત્વો —

કરણાપરતન્ત્રાસ્તુ સ્પષ્ટતત્ત્વનિદર્શિન ।

સર્વાપવાદનિ શકાશ્ચઃસર્વત્ર દેશનામ્ ॥

યથા યથા હિ મૌર્યાદિદોષદુષ્ટો ભવેજ્જન ।

તથા તથૈવ નાથાના દયા તેષુ પ્રવર્તતે ॥

નેત્રાગ્રહવિવાહાદિ સંયોગો વાઙ્મિતો હિ તૈઃ ।

ઉપકારસ્તુ વર્તેત્ય સાયુગીનમિદ તનઃ ॥

“ વિચાવિનય સપત્ને ત્રાયણે ગવિ હસ્તિનિ- ।

શુનિ ચૈવ ષપાકે ચ પઙ્કિતા; સમદર્શિન- ” ॥ (તત્ત્વસંગ્રહ)

શાતરક્ષિત બૌદ્ધઆચાર્ય બોદધર્મની દેશના મંધમા જણાવે છે કે—

“ બોધિમત્ત્વો કરણા પરત્ત । અને છે, સ્પષ્ટ તત્ત્વ કહે છે, લોક સ કદેગે તેમ આપ-
વાદથી બ્હીતા નથી, અને તે સર્વન ધર્મદેશના કરે છે જોડેયો જોડેયો મુખનાં વારે
દોષોથી કુબ્ધ થયેલો જનસભાજ દોષ તેટલી તેટલી વધારે દયા બોધિમત્ત્વને ધર્મદેશના
કરવાને પ્રેરે છે બોધિમત્ત્વોને કન્યાની આપ લે કરવાના વ્યવહારો નથી તેથી જ ઉપમાર
કરવાની વૃત્તિથી જ દેશ દેશાનરમા ધર્મદેશના કરે છે અમારી આ પ્રગતિને, બ્રાહ્મણો જેને
ધર્મગતનાર માને છે એવા શ્રીકૃષ્ણનું માધુ વામ્ય ટેકા આપે છે કે—“ વિદ્યા રિનય મપત્ર
બ્રાહ્મણમા, ગાય દાધીમા, કુતરા તથા ચાકાનમા યથાર્થ પંડિત સમર્ગી દોષ છે ”

આ આગેપને વૈદિક બ્રાહ્મણો દળુ દૂર કરી શક્યા નથી પરંતુ ભાગવત ધર્મના સાધુમન્તો
શૈવાગમના શિવાચાર્યો, અને અતિવર્ણાશ્રમી ગમકૃષ્ણાદિ પરમદસેએ વેદધર્મની એક દેશી ધર્મ
દેશનાને ટાળી નાખી છે, અને તેમણે ભગવત્તત્ત્વના નામ, રૂપ,
પ્રાચીન વેદના સંક- શુભ, અને પરાક્રમનો પ્રભોધ મર્વદેશી કર્યો છે બૌદ્ધધર્મ મદાયાનનું
ચિન ધર્મને ભાગવત રૂપ પકડ્યું તે પહેલા ભાગવતની મર્યાદાનું અતિક્રમણ ભાગવત
મંપ્રદાયે, શિવાચાર્ય ધર્મ કર્યું હતું, અને તે ધર્મ મર્વજનને પવિત્ર કરનાર બન્યો
યોએ, અને અતિવ હતા એમ બેમનગર આગળથી પ્રાપ્ત થયેલા શિવાનેખથી આપણે
જ્ઞાશ્રમી વેદાંતીઓએ જાણી શકીએ છીએ તે ક્ષેત્ર ધ સ પૂર્વના બીજા મેકાનો છે
સાર્થત્રિક બનાવ્યો છે. અને યત્ન હેવીઓડોરમે વાસુદેવની ભક્તિના દર્શક ચિહ્ન તરીકે
ગરુડધ્વજ ઉભો કર્યો છે એ જણાવે છે આ ઉપરથી મમત્ત્વ છે કે
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી પ્રભોધાયેયો ઐકાન્તિક ભાગવતધર્મ યત્નગત્ત્વમા પ્રસાર પામેનો હતો અને
જે કાર્ય દાવ રામકૃષ્ણ પરમહમના અનુચાર્યોએ વેદાન્તધર્મની દેશના મુશાય અમેરીકામા કરી
રણા છે તેવો પ્રયાત ધ સ પૂર્વે ભાગવત ધર્મ કર્યો હતો ભાગવતધર્મની આ પ્રાચીન
ઉદારના શાન્તરક્ષિત બૌદ્ધ આચાર્ય (ધ મ ૬૯૧-૭૮૩) ગીતા વાક્યને પ્રમાણરૂપે આપી
જક પૂર્વભીમાસકોને જગવે છે કે ધર્મદેશના એકદેલી નદિ પણ મર્વદેશી હોતી જોઇએ
અને તે કેવળ અપોરણેય નેદ વાક્ય ઉપર બધાયેલી નદિ પણ શુદ્ધ ધર્માનુભવી પુરુષના
વાક્ય ઉપર બંધાયેલી હોવી જોઇએ. વગી ઇસવીમનના બીજા મેકાથી તેરમા સેકા સુધીમા
ચપા દેશમા (હાવનો ચીન પાસેનો આનામ દેશ) હિંદુઓએ વચવાટ કરી શૈવ ધર્મનું
સ્થાપન કર્યું હતું એમ ડૉ મજુમદારના Ancient Indian Colonies Vol I ગ્રંથ
વડે સાબીત થાય છે

જૈનધર્મ પણ વ્યાપકધર્મ જનધર્મનું શાસન પણ સર્વદેશી અને વ્યાપક છે,
દેશના કરે છે.

વેં ધર્મ ત્રૈવર્ણિક પ્રગતને અર્થે જ છે, અને ઈતર પ્રગતને અર્થે નથી એવા આગ્રહના પરિણામમાં આગમ ધર્મોનો ઉત્પત્તિ થયો છે તે આગમે પ્રાણી માત્રને યોગ્ય શિવના પાત્રમાં ઉર્ધ્વ મુખથી પ્રકટ થયેલા માનનામાં આવે છે. અધિકાર હોય તો જેવું ચાર વેદનું નિષ્પન્ન સાહિત્ય છે તેવું આગમેનું પણ વિશાલ ગમે તે જાતિનો અને અનાશ્રમી હોય તો અને વિધ્ય અને શિવની ભક્તિ વડે ગમે તે મનુષ્ય ગમે તે પણુ ધર્મ—વિદ્યા ભેળવી શકે છે તેવો ન્યાયનિર્ણય.

થયો છે કે બ્રહ્મવિદ્યાને વર્ણાશ્રમકર્મ જ ઉપકારક છે એમ નથી પરંતુ સત્તાંદિ-યોગાઓ આશ્રમકર્મનું પાલન ન કરતા ગતા, યજ્ઞવિદ્ થયા છે, અને તેની જ રીતે અનાશ્રમી વિદ્યુ તથા વિધવાઓ મનુષ્ય જાતિને સમાન લાવે ઉપકારક થાય એવા જપ, ઉપવાસ, દેવતા આરાધન વિગેરે ઉપાયો વડે બ્રહ્મવિદ્યા ભેળવવાની લાપકાત પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી અનાશ્રમીઓના પણ કર્મો બ્રહ્મવિદ્યામાં પરપરાએ ઉપકારક થાય છે. યજ્ઞ મીમાસાના અવશ્યદ્વાધિકરણ માં પણ વેં ધર્મના સમુદ્ધારક શકરાચાર્યે પણ એવો ન્યાય નિર્ણય કર્યો છે કે પૂર્વકૃત ચંદ્રકાર વડે વિદુર, ધર્મવ્યાધિ વિગેરેને ચાતુર્યપત્તિ મહાભારતમાં થયેલી વર્ણુતી છે તેથી બ્રહ્મવિદ્યા યદોને મળતી નથી એ માનવું ભૂલ ભરેલું જો ચાનનું ચોક્કસ ફલ છે, અને તે જ્યાં જણાય ત્યાં નિદાની યોગ્યતાના સરકાર છે એવું અવશ્ય માનવું જોઈએ વેદવાદી મીમાસકો વેદદ્વારા આ બ્રહ્મચાન ન મળે એવું ભને મર્યાદીકરણ કરે, પરંતુ ઇતિહાસ પુરાણ દ્વારા તત્ત્વમોલક મમે તે જાતિના મનુષ્યને, ચિત્તને શમાદિ અધિકાર હોય તો મળી શકે છે.

આવા વ્યાપક હિન્દુ ધર્મના, બૌદ્ધ ધર્મના, અને જૈન ધર્મના સળધમાં ગુજરાતની જૂમિએ શેા ઉપકાર કર્યો છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં કેવા ધર્મ ગુજરાતની જૂમિમાં પ્રમેધનું સાહિત્ય ઉગી નીકળ્યું છે તે પ્રતિ નગર નાખવાનું ધર્મજ્ઞો અને નત્વજ્ઞો પ્રાપ્ત થાય છે સાધારણ લોકો એમ માની લે છે કે ગુજરાત પાક્યા નથી તેવો પૈમો પ્રાપ્ત કરવાની જ કળા જાણે છે. ગુજરાતીમાં ધર્મજ્ઞાન આશ્લેષ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી ઉત્તમ ધર્મજ્ઞો અને તત્ત્વજ્ઞો દક્ષિણ આમ્નાયના દક્ષિણાત્પથમાં અને ઉત્તરગમ્નાયના ઉત્તરાત્પથમાં પાક્યા છે પૂર્વોચ્ચ અને પશ્ચિમાચ્ચ વણે ભાગે ધર્મ અને તત્ત્વ જ્ઞાનના સાહિત્યમાં દરિદ્ર છે આ આશ્લેષમાં કેટલુંક સલા મમાયેલું છે, પરંતુ આપણે તે આરોપ સર્વાંશ કખૂન કરવા જેવો નથી ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જેમ જૂમિની અદ્ધ રહેલા નિધિ ઉપર આપણે રોજ ફરીએ તો પણ નિધિનું જ્ઞાન આપણને થતું નથી, તેમ રોજ પ્રાણી માત્ર સુખમિ સમયે બ્રહ્મ સળધમાં આવે છે જ્યાં યજ્ઞ તેમને અદ્ધ -હે છે જેમ નિધિનું જ્ઞાન અને પ્રાપ્તિના ઉપાયો છે, તેમ બ્રહ્મગ્તુને ભેળવવાના પણ ઉપાયો છે નિત્ય

સમયવળે પાઠ્ય અધ્યાત્મમાં નહે એ જોણું શેચનીય નથી ગુજરાતની જૂમિમાં ધર્મજો
અને તત્ત્વજો પાઠ્યા નથી એમ કહેનાગને આપણે માનપૂર્વક ઉત્તર આપવાની જરૂર છે

ગુજરાત દેશ પશ્ચિમાઝિયામાં પડે છે ભારતવર્ષમાં મદાભાગત સુદ થયા પછી પ્રગતે
અને ધર્મનો વિસ્તાર થવાનો પ્રસંગ Cભો થયો ત્યારે જે પરમેશ્વરે
તે આદ્યેપનું
સમાધાન.
ગાનાગ ધાન્ય કરી ધર્મનો સમુદ્ધાર કર્યો એવા ભગવાન શ્રી
કૃષ્ણના દિવ્યભાવ સબધમાં દિ-દુધર્મની કોષપણ ચાખ્યા, પ્રથાખ્યા,
સપ્રવાય અથવા પથને મનભે નથી એકી અવાજે શેવો, વૈષ્ણવો,

શાકનો, માણ્યપત્યો વિગેરે નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે કે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ધર્મગાવતારી હતા
આ ધર્મશાવતારી પુરુષની જન્મજૂમિનું માન ગોકુળ મથુગનો પ્રદેશ વધ મકશે, તેમની
હડનીતિની મહત્તા કુરુક્ષેત્ર આગીત કરી શકશે, પરંતુ તેમની પ્રૌઢ ઉત્તરગવરધાના જીવન
વડે અને શુદ્ધ ભાગવત ધર્મના ઔકાન્તિક બોધ વડે ભારતવર્ષની ઉત્તરગવન ધર્મકીર્તિનો
વિગમ્યસ્તભ તો ગુજરાતની દારિકા નગરીમાં જ રોપાયેતો મણુએ વેદધર્મનો સમુદ્ધાર આ
ધર્મગાવતારી "રણુનૈક" (ગુજરાતીમાં "ચુહોડ") એટલે બાગવાન સુદનીરે, અને અદ્ભુત
પ્રકાશના દાન કરનાર દાનવીરે કર્યો છે મદાભાગમાં શ્રીકૃષ્ણના જન્મના નિમિત્ત રૂપે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવકીજીના પેટે ભગવાન અવતર્યા તે એના હેતુથી કે જૂમિ ઉપરના
બ્રહ્મનું એટલે વેદગાનનું રક્ષણ થઇ શકે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ II બસીરાળી બાનગોપાનની
મૂર્તિ જુદાવનને પવિત્ર કર્યા કે શે, એમની યુવાનમાંની સમયથી મધુ-મૂર્તિની રાસનીયા યમુના
પ્રદેશને અખંડ અમરકાર આપ્યા કરશે, પરંતુ સમરાગણમાં પાચજન્ય સંખ્યાનાદ કરી સેનાનું
પ્રોત્સાહન કરવાના અને સુદ્ધજૂમિમાંથી પનાયન કરી ક્ષાત્રધર્મમાંથી પાછા હસ્તા અર્જુનને
વ્યાપક ગીતાધર્મનો ઉપદેશ કરવાના પરાક્રમના બીજકે તો દારિકામાં જ પાર્યસારચિની
મૂર્તિએ નાખ્યા મણુરો મારણ કે દારિકામાં જ કુયોધને અને અર્જુને સુદના સાદાધ્યની માગણી
કરી હતી, અને પોતે શત્રુ નાશ ધારણ કરવાનું વ્રત લઇ અર્જુનના રથનું સારથિપણ્ય કરવાનું
કબૂલ કરી સૂત્રધાર તરીકે ધર્મનો જય અને અર્ધર્મનો પરાજય કરવાના નાટકનો પ્રથમાક
શ્રીકૃષ્ણએ દારિકામાં જ ભજ્યો હતો તે ભગવાને પોતાની દેહનીનાનું વિસર્જન પ્રભાસ
પાટણ આગળ જ કર્યું હતું ધર્મગાન અને તત્ત્વગાનનો પ્રબોધ પણ્ય પ્રભાસ પાટણ આગળજ
ઉપરનો થયો હતો જેમની ભૌતિકજીવન દશામાં મૌમવ્રજના રક્ષણના બીજનું રોપણ થયું
અને તે બીજમાંથી મહાન ન્યગ્રોધવૃક્ષરૂપે દિ-દુધર્મ કલિયુગમાં વિસ્તાર પામ્યો તેવા
કલિયુગના આઘ વેદધર્મપ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણની આવાસવાળી સૌરાષ્ટ્રજૂમિ, જ્યાં સુધી ગીતાની
સ્મૃતિ રહેશે ત્યાં સુધી તો, ગુજરાતીઓને ધર્મભિમાનના કારણરૂપે જ્યનત રહેશે તેવી જ
રીતે જૈનધર્મના તીર્થકરોએ અનાદિ અનંત જૈનશાસનની પ્રતિષ્ઠા પવિત્ર પાનીતાણાના
ક્ષેત્રમાં કરેલી છે

વેદધર્મની સમયમર્યાદાના ઉવ્વટ-મહીધરાદિ લાભ્યકરો આસન્દપુરવાસ્તવ્ય એટલે
વડનગરના નિવાસી હતા આઘ શકરાચાર્ય દક્ષિણ કેરના કાનરી ક્ષેત્રમાં જન્મ્યા હતા,
પરંતુ તેમણે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સન્ધાસ દીક્ષા, ઉભયતટપાપિની નર્મદા ઉપરના
ગાનસિદ્ધ અને રસસિદ્ધ યોગીશ્વર શ્રી ગેવિંદભગવાન પાસે, ગુજરાતની જૂમિમાં લીધી હતી
શકરાચાર્યના રમાર્ત સપ્રદાયની પશ્ચિમાઝિયાની વિદ્યાપીઠ ઉપર જે પ્રથમાચાર્ય રથપાયા તે અનેક

વિદ્યામાં નિપુણ વાર્તિકકાર સુરેશ્વર હતા. તેમણે દ્વારિકામાં પ્રથમ મહાભાગ્યની વ્યવસ્થા કરી હતી. તેજ વિદ્યાપીઠ ઉપર જનાર્દન સ્વામી ઉરફે આનંદજ્ઞાન શાંકરભાષ્યોના સમર્થ ટીકાકાર, અને વૈશેષિક મતના ખંડનરૂપ તત્ત્વસંગ્રહ ના કર્તા પણ દ્વારિકામાં થઇ ગયા છે.

■ આસ્તિક દર્શનોમાં પરમાણુ કારણવાદની ભૂમિકા રચનાર આદ્ય વૈશેષિક શાસ્ત્રના દષ્ટા ભગવાન કણ્ઠાદ મુનિ પ્રભાસ પાટણમાં જન્મ્યા હતા એમ વાપુપુરાણ સાક્ષી પુરે છે. લક્ષ્મીશ પાશુપતાચાર્ય જે ચોવીશમા શિવાવતાર મનાય છે એમની પાશુપત મતની પ્રણાલિકા જૂનુસેત્રના કાપારોહણ અથવા ડબોઈના કારણે ગાંધ આગળ રચાઇ હતી પાશુપત શાસ્ત્રના સંપ્રાદાય અને પાશુપત દર્શનની ગણકારિકાના અને જ્ઞાયસારના કર્તા ભાસર્વજ્ઞ ગુજરાતમાં થયાનો ઉલ્લેખ છે. સાખ્યાચાર્ય વિંધવાસી ગુજરાતની પ્રાન્ત ભૂમિ ઉપર આવી વસ્યા હતા. યોગશાસ્ત્રના રાજવાર્તિકના કર્તા અને શૈવસિદ્ધાન્તના તત્ત્વસંગ્રહ નામના પ્રકરણના કર્તા ભોજદેવ પરમાર વંશના ગુજરાતની ભૂમિમાં થયા હતા. શ્રી સહજનંદ સ્વામી અને આર્ય સમાજના આદ્યસંસ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ ગુજરાતની ભૂમિકામાં થયા છે.

બૌદ્ધધર્મની સમયમર્યાદાના બૌદ્ધ મહાયાની ધર્મોચાર્ય શાન્તિદેવ જેમણે નિબેટમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રસાર કર્યો હતો અને જેમના ઘોષિચર્યાચતાર અને શિક્ષાસમુદ્ધય ગ્રંથો અઘાપિ બૌદ્ધશાસનના પ્રમાણ ગ્રંથો મનાય છે તેઓ સૌરાષ્ટ્રના રાગના પુત્ર હતા. જૈન ધર્મની સમયમર્યાદાના કલિકાલસર્વજ્ઞ ખિરહવાળા અને ગુજરાતમાં જૈન ધર્મને રાજધર્મ બનાવનાર અનેક નિબંધના કર્તા, સંસ્કૃત ભાષામાં જેવા પાણિની તેવા પ્રાકૃત ભાષાના ખીમ સમર્થ વેપાકરણ હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતના ધંધુકાના વતની હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રત્નપ્રબલ્હરિ પ્રમાણનય તત્ત્વાલોકાલકાર અને સ્વાદ્વાદરત્નાકરાવસારિકા ના કર્તા પાટણમાં થયા હતા.

આ પ્રમાણે વેદ ધર્મના કલિયુગના આરંભના શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન, સ્માર્ત ધર્મના સમુદ્ધારક શ્રી શંકરાચાર્યના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય, અને શિષ્ય સુરે-
ગુજરાતની ભૂમિમાં ચારાચાર્ય, ઉવટાદિ વેદ ભાષ્યકારો, પાશુપત ધર્મના કલિયુગના
બ્રહ્મણ્ય ધર્મની મર્યાદાના, આદ્ય શિવાચાર્ય લક્ષ્મીશ અને તેમના અનુયાયી ભાસર્વજ્ઞ,
દાના, બૌદ્ધ સમયની વૈશેષિક દર્શનના આદ્ય દષ્ટા કણ્ઠાદ મુનિ, સાખ્યાચાર્ય વિંધ-
મર્યાદાના, અને જૈન વાસી, યોગવાર્તિકકાર, અને શૈવ સિદ્ધાન્તના સ્થાપક ભોજ-
શાસનની મર્યાદાના દેવ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સુધારક શ્રી સહજનંદ, અને એકેશ્વર-
કયા સમર્થ પુરુષો વાદી આર્ય સમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદજી વિગેરે અનેક
થયા છે તેની નામા-પ્રતાપી ધર્મ અને તત્ત્વ જ્ઞાનના પ્રચારક મહા પુરુષો ગુજ-
વલિ. રાતની ભૂમિમાં પાક્યા છે. તેવી જ રીતે મહાયાન બૌદ્ધાચાર્ય
શાન્તિદેવ, અને જૈન શાસનના સમર્થ પ્રચારક હેમચંદ્રાચાર્ય

ગુજરાતની ભૂમિમાં પાક્યા છે. આથી ત્રણે મોટા ધર્મોના ઉદયસ્થાનો ગુજરાતમાં છે, પણ આ ગુપ્તનિધિ (Treasure Trove) ખોદી જેવા પ્રયત્ન આપણે કર્યો નથી, અને તેથી ધર્મજ્ઞાનમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપણે ધનવાન છતાં દરિદ્રી ગણાયા છીએ.

જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મનું રહસ્ય નીતિ અને દૃષ્ટિમા છે અને જ્યારે જૈન ધર્મનું રહસ્ય અદિમા અને ચાગિયમા છે, ત્યારે કવિકાલના હિન્દુ ધર્મનું ગુજરાતી ભાષાના રહસ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિમા છે હિન્દુ ધર્મમા પરમાત્માની બે પ્રકારની ભાવના છે. એક ભાવના પગ્માત્માને વિશ્વથી પર એટલે ભાષામાં ધર્મ અને વિશ્વોત્તીર્ણ માનનારી છે. બીજી ભાવના તે પરમાત્મા વિશ્વમય તત્ત્વ જ્ઞાનનું માહિત્ય છે એવું માનનારી છે. જે તત્ત્વ વિશ્વથી પર છે તે જ તત્ત્વ કેયું પ્રકટ થયું છે તેનું વિશ્વમા વ્યાપક નદી તેનું નિયમન કરે છે આથી જે પરમાત્મા વિહંગમાવસોકન. જ્ઞાને કદી સમજાય તેવો છે, તે જ પગ્માત્મા ભક્તિએ કરીને અનુભવાય તેવો પણ છે. જે જેય પરમેશ્વર મન વાણ્ઠી અગોચર હતા, હવે આત્મા રૂપે ઓળખાય છે, તે જ પરમેશ્વર હવેની પરાભક્તિ વડે જગતમા જ્યા ત્યા અનુભવાય છે પ.મેશ્વરના જેય સ્વરૂપને ઓળખવાનું જ્ઞાનસાત્ર છે, ત્યારે તેના ઉપાસ્ય સ્વરૂપને મેળવવાનું ભક્તિસાત્ર છે જ્ઞાનના પાયામા જ્યારે ત્રીન વૈરાગ્યની જરૂર છે, ત્યારે ભક્તિના પાયામા ત્રીય પ્રેમની જરૂર છે ભક્તિનો આ ઉડો ભેદ સમજનાર ગુજરાતના આઘ કવિ નરસિંહ મહેતા છે પુરાણા ભાગવત મદ્રદાયના લોપ પામતા દેહનું સરક્ષણ જેમ મદારાષ્ટ્રમા જ્ઞાનેશ્વર મદારાષ્ટ્રે (૧૨૭૩-૧૨૮૫) કયું છે, તેમ ગુજરાતમા નરસિંહ મહેતાએ કયું છે

(નરસિંહ મહેતા)
૧૪૧૪-૧૪૮૧

પ્રાચીન ભાગવત ધર્મનું પ્રતિબિંબ નરસિંહ મહેતા-માં છે.

જાનમિશ્ર ભક્તિ છે પરમેશ્વરના કૃપ્યાવતારી રૂપને આલમન રૂપે લઈ પ્રેમરમથી લગવાને કાવ્ય શરીરમા નરસિંહ મહેતાએ જાણે બીજો અવતાર આપ્યો છે “ દારમાળા ” ના પ્રસંગમા અમૂર્ત પરમેશ્વર મૂર્ત રૂપ દારણુ કરી ભક્તનો રોક કેવી રીતે જાળવે છે તેની હાંડી સમજ આપણને મળે છે ગમે તે શરીરધારીના રૂપમા પ.મેશ્વર આવેલથી અનતરી ભક્તના કાર્યો માધે છે, એ મર્મ નરસિંહ મહેતાના આખા હવનમા ઝળકે છે. જ્યારે સામાન્ય જનો તેને અમલકાર માને છે, ત્યારે ભક્ત પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને છે તે જમાનાના મિથ્યા વૈાગીઓના મિથ્યા ધમકને નરસિંહ મહેતાએ ખસેડી નાખી ભક્તની સાચી કિમત અકાવી છે નરસિંહ મહેતાની દષ્ટિમા ભક્તિના ત્રણ આદર્શો ત્રણ યોનિમા ઉમા થયા જણાય છે દિવ્ય યોનિમા શકર અથવા “ ભોળા શણ, ” સિદ્ધ યોનિમા શુદ્ધેવજી, અને મનુષ્ય યોનિમા ગોપીજન આ ત્રણ યોનિના આદર્શોમા તેણે ભક્તિને વૈચિત્ર્યવાળી જણાવી છે શકર લગવાન દારા તેણે જ્ઞાન વૈરાગ્યની પાખો ભક્તિને જરૂરની છે એમ જણાવ્યું છે, ચિત્તનો પન્થ નિરેધ એ ભક્તિનો મધ્ય દેહ છે એમ શુદ્ધેવજીના જ્ઞાનદાગ તેણે સમજાવ્યું છે, અને તેનો આત્મા દરિની “ લગની ” મા રહ્યો છે, એવું તે ગોપીજનના હવન વડે સમજાવે છે

“ પ્રેમરસનો સ્વાદ શકર જાણે કે જાણે શુક યોગી રે,
એક જાણે છે નજની નારી, બીજો નરસૈયા ભોગી

xxx

xxx

xxx

સંસાર વેવાર સર્વે સાચવીએ, વિકારથી વેગળા રહીએ,
મર્વે ભૂલ સમદષ્ટે પેખે, તેને વેરાગી કહીએ.

xxx

xxx

xxx

નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ સર્વાંગ સુંદર છે. તે એક દેશી આવેશવાળી નથી. હારમાળાના ઉક્તા પદમાં સાચા ભક્ત અથવા “ વૈષ્ણવજન ”ના ઉત્તમ લક્ષણોનું ચિત્ર નરસિંહ મહેતા આપણને આપ્યું છે:—

સાચાભક્ત અથવા “ વૈષ્ણવ જન ” નું લક્ષણ

“ વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીઠ પરાધ જાણે રે,
પરદુ ખે ઉપકાર કરે તે, મન અભિમાન ન આણે રે;
સકળ લોકમા સહુને વન્દે, નિંદા તે ન કરે કોની રે,
વાચ કાષ, ને નિશ્ચય રાખે, ધન્ય, ધન્ય, જનની તેની રે;
સમદર્ષિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
જીવ્યા થકી અસત્ય ન ખોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે;
મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દંડ વૈરાગ્ય જેના મનમા રે,
રામ નામ થુ તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમા રે,
વણ લોભીને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધને નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈયા તેનું દર્શન થાતા, કુળ ઇકોતેર તાર્યા રે. ”

નરસિંહ મહેતાનું હિંદુ ઐક્ય ધર્મજ્ઞાનનું રહસ્ય નરસિંહ મહેતા જાણે છે એટલું જ તાત્વિક જ્ઞાન નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો મર્મ પણ તે પેતાના અનુભવમાં ઉતારી શક્યા છે. નીચેના બે પદો તેની તત્ત્વગ્રંથાની સાક્ષી પૂરે છે.

“ નીરખને ગગનમા કોણુ ધૂમી રહ્યો, તે જ હું, તે જ હું શબ્દ ખોલે,
સ્વામના ચરણમા ઇચ્છુ છું મરણ રે, અહિંઆ કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલે.
સ્વામ શોભા ધરૂં, છુદ્ધિ ના શકે કળી, અનન ઓઝ્જવમા પંથ ભૂલી;
જડ ને ચૈતન્ય રસ કરી જાણવો, પકડી પ્રેમે સંજીવન મૂળો.
જળહળ જ્યોત ઉઘોત રવિ કાટમા, હેમની કોર જ્યા નીસરે તોલે,
સમિચ્છાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે, સોનાના પારણા માઢી રૂસે.
ખતિ વિષ્ણુ તેજ વિષ્ણુ, સૂત્ર વિષ્ણુ જે વળી, અચળ ઝળકે સદા અનંત દીવા;
નેત્ર વિષ્ણુ નિરખવો, રૂપવિષ્ણુ પરખવો, વણુ જીવ્યાએ રસ સરસ પીવો.
અકળ અવિનાશીએ નવ જ જાએ કળ્યો, અરધ ઉરધની માહે મહાલે,
નરસૈયા ચો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો, પ્રેમના તતમા સંગ ઝીલે

xxx

xxx

xxx

અખિત બ્રહ્માંડમા એક તુ શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમા દેવ તુ, તેજમા તત્ત્વ તુ, ધન્યમા શબ્દ યદ્ર વેદ વાસે.
પવન તુ, પાણી તુ, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ યદ્ર પુવી રહ્યો આકાશ;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશ.
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખ દે, કનક કુંડળ વિશે બેઠ નહોયે;
ધાટ ધાડીઆ પછી નામ રૂપ જૂજવા, એત્યે તો હેમનું હેમ હોયે.

અન્ય ઝરણા કરી વાત ન કરી ખરી જોદને જે ગમે તેને પૂજે,
મન કર્મ વચનથી આપ માની વેદ, સત્ય છે એજ મન એમ મૂજે,
વૃક્ષમા ખીજ તું, ખીજમા વૃક્ષ તુ, જોઈ પટતરો એજ પામે,
લજે નરસૈયો એ, મન તણી શોવના, પ્રીત કરે પ્રેમશુ પ્રકટ યારો "

ભક્તિ કર્મનાં બંધનોને કર્મ કર્મ કદી છૂટતા નથી, અને મનુષ્ય કર્મપરવશ
તોડે છે, અને ભક્તિનો પ્રાણી છે એવું સામાન્ય વેદાંતીઓએ, અને કર્મનાદીઓએ
માત્રને અધિકાર છે. એવી મનાવ્યું છે તેને નરસિંહ મહેતાએ પોતાના ભક્તિ
ખડોળી ધર્મભાવના સિદ્ધાન્તમા ઉઠાડી દીધું છે —

" પૂર્વના કર્મ જો હરિ ભજો નવ ટળે, તો કહો કોણુ તે કામ કરશે,
સત્ય મમજી કદી પરમપદ પરખશે, ભવ ભય શ્રમને તેજ દરશે

xxx

xxx

xxx

જીવ ઈશ્વર અને બ્રહ્મના બેદમા સત્ય પરતુ નહિ મઘ જડશે,
હુ અને તુ પણ તજીશ નરસૈયા તો, ગુર તને પાર પડશે "

નરસિંહ મહેતાની ખડોળી ધર્મભાવનાએ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રભુપદમા લઇ જવાનો
માર્ગ ખુલ્લો કરી બતાવ્યો —

" વિષયી તાર્કીક રે વિષયી, વિષયી તારતા ન લાગી વાર,
પતિત હના તે પાવન કીધા, ધરીને કૃષ્ણ અવતાર
કોઇ કહેશે વિષયી કિયા તાર્કી, જોણે એ રસ આપ્યોરે,
મન કર્મ વચન મહેતાજીને અર્પા, નાથજીએ હૃદયમા ગાખ્યો. "

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમા જેવી વિષ્ણુભક્તિ શુદ્ધ ધર્મના આદર્શ રૂપે ઝગકે છે તેવી

કવી વલ્લભમતની શ્રી
કૃષ્ણ ભક્તિનો પ્રસાર
શૃંગારમય રતિ અને
શુદ્ધ હરિ ભક્તિનો
વિવેક કરનાર અખો
(૧૬૧૬-૧૬૭૫)

જ પ્રભુભક્તિ મીરાબાઈના (૧૪૦૩-૧૪૭૦) પદોમા પણ તરવરે છે
ભક્તિરસની સરિતા નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈના વૈકુંઠવાસ
પત્રી સુકાઈ ગઈ અને ઈ. મ. ૧૬ મા સૈકામા આપણી દષ્ટિને
ખેંચે તેવા ધર્મ-ભક્તિના કવિઓ અથવા લેખકો થયા જણાતા
નથી. પરંતુ શુદ્ધાદૈત મતના સરથાપક શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય (ઇ.
સ ૧૪૭૯-૧૫૩૦) ના ધર્મપ્રસારણના પ્રભાવવડે પ્રાચીન ભાગવત
મતની વાસ્તુદેવ ભક્તિએ બાવકૃષ્ણની ભક્તિનું, ભાગવત પુરાણને
અનુસરતું, રૂપાંતર ધર્મ, અને શૃંગારમિશ્ર કૃષ્ણભક્તિથી પ્રભવનું

મન વિશેષ રગાયુ સામાન્ય જનો, વિદજનોની પેઠે સામાન્ય રતિ અને ઇશ્વરભક્તિનો
વિવેક સમજી શકે નહિ, અને તેથી ઇશ્વરભક્તિનું વિકારીરૂપ ગ્રમ્ભમા દાખન થયા પામ્યું
તેની શુદ્ધિ કરવાનું યત્ન અખાએ (૧૬૧૫-૧૬૭૫) લીધું શુદ્ધ ભક્તિની ઝાટનાળા વેદાંત
ગાનના ભરપુર ગ્રંથો તેણે રચ્યા હતા તેની હિન્દી ભાષાની સંતપ્રિયા અને બ્રહ્મસીસા
વડે અને ગુજરાતી ભાષાની (૧) પચીકરણ, (૨) ચિત્તવિચારસવાદ, (૩) ગુરુ શિષ્ય સવાદ
(૪) અનુભવ બિન્દુ, (૫) અખો ગીતા (૬) કૈવલ્ય ગીતા (૭) છપ્પા, (૮) સોરઠા અથવા
પરજીઆ, વિગેરે કૃતિઓ વડે ગુજરાતી ભાષામા શુદ્ધ વેદાંતધર્મનું પ્રસારણ સામાન્ય પ્રભને
ઉપયોગી થાય તેવી રીતે થયું છે અખાનું ધર્મગાન અને તત્ત્વગાન લૌકિક કેળવણીથી

પ્રાપ્ત થયું નહોતું, પરંતુ અજ્ઞાનદ જોવા અનુભવી માનીથી અખડ શ્રવણ કરેલા સાહિત્યથી સરકાર પામેલી અને ગુરુપ્રસાદથી પોષાયતી મતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલું છે +

અખા પછી સંકેશરના પ્રીતમે (૧૭૩૦) વેદાન્તસંપાદનું સારસંગીતા, જ્ઞાન કક્ષા, ગુરુકક્ષો, ગુરુમહિમા, જ્ઞાનમાસ ભક્તિપ્રકાશ, જ્ઞાનપ્રકાશ, ભગવદ્ ગીતા, અધ્યાત્મરામાયણ, જ્ઞાનગીતા, કૃષ્ણગીતા, વિગેરે ગ્રન્થો પ્રીતમની વાણીમા વેદાન્ત જ્ઞાન. વડે પ્રસારણ કર્યું હતું

શિવાદ્વેતવાદી રણછોડજી દીવાન (૧૭૬૮-૧૮૪૧)નો શિવ રહસ્યનો નજ ભાષામા અનુવાદ, શિવગીતાનો અનુવાદ, વિગેરે તેમના ઉડા જ્ઞાન વૈરાગ્યના ભાવોને જણાવવા સમર્થ છે ગુજરાતી પ્રજા રણછોડજી દીવાનને એક રાજ્ય નીતિય અને ઇતિહાસપ્રકાર તરીકે જાણે છે પરંતુ તેની ઉડી ધર્મજ્ઞતાને ભાગ્યે જ જાણે છે તેમણે સતીનો રિવાજ બંધ કરનામા, અને બાળકોની ચતી હત્યાના નિપાતણમા ઇંગ્રેજ રાજ્યને હિંમતથી મદદ કરી હતી તેમનું હિંદી અને ફારસીનું જ્ઞાન એટલું

તો વિશાલ અને ઉડું હતું કે તેમના ધર્મગ્રન્થોમા તે જ્ઞાનના સુગંધો લાવવા સારી રીતે સમર્થ થયા છે દીવાન રણછોડજીમા કનમ, કંઠી અને જનકી-એતરણીની કુશળતા હતી ઉદ્ધવમતના પુન વૈષ્ણવ સપ્રદાયની વિશુદ્ધિ કરનાર શ્રી સહજનનદેવતામીના પછી સ્થાપન કરનાર શ્રી તેમના અનુયાયીઓ- અજ્ઞાનદ, મુક્તાનદ, નિષ્ક્રાંતાનદ, મણિકેશાનદ, સહજનનદેવતામી અને દેવાનદ વિગેરે સાધુ જનોએ ઉદ્ધવમતને અનુસરતા જ્ઞાન વૈરાગ્યના તેમના અનુયાયીઓનું પદો વડે વિરાગવાળા ભક્તિનું ચિત્ર પ્રજાજનમા સારી રીતે વૈરાગ્ય, અને ભક્તિથી ચીતરી જાણ્યું છે

મિશ્ર ધર્મનું સાહિત્ય

ઉદ્ધવી સપ્રદાય સાહિત્યના સચ્ચના મુખ્ય એ ભાગ ચંદ્ર શેકે (૧) પચ્ચવર્તમાન, (૨) એકાંતિક ભાગવત ધર્મ પચ્ચવર્તમાનમા નિર્લોભ, નિષ્કામ નિ સ્વાદ, નિ સ્નેહ, તથા નિર્મોન-એ પાચ વર્તનો તથા એકાન્તિક ભાગવત ધર્મમા-ધર્મ, જ્ઞાન વૈરાગ્ય, અને ભક્તિ એ ચાર અંગનો સમાવેશ થાય છે દ્વિતીય વિભાગના અનેક પેઠાવિભાગો ચંદ્ર શેકે સ્વામી અજ્ઞાનદજીના સુમતિપ્રકાશ તથા વર્તમાન વિવેકગ્રન્થમા તથા સ્વામી શ્રી નિષ્ક્રાંતાનદના ભક્ત ચિન્તામણિ ગ્રન્થમા આ સાપ્રદાયિક ધર્મતત્ત્વનું ચિંતન કાવ્યરીતિએ કર્યું છે

વક્ષભ સપ્રદાયને અનુસરતું ધર્મચિંતન કવિ દયારામે (૧૭૬૭-૧૮૫૨) કર્યું છે તેમની ગરબીઓ જ્યારે કવિ દયારામની રસિકતાની સાખ પૂરે છે, ત્યારે તેમના પ્રકરણ ગ્રન્થો-ભક્તિપોષણ પ્રબોધબાવની, મનમતિ સવાદ, પ્રેમરસગીતા, રસિકવક્ષભ, અને પુષ્ટિપથ રહસ્ય-તેમના ઉડા સાપ્રદાયિક ધર્મજ્ઞાનની ખાત્રી આપે છે બજનીય શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ અને તેમના નિર્ગુણ અને સત્યજ્ઞ રૂપનું ચિંતન કરવામા દયારામ કવિએ ધર્મની એક દેશી ભાવનાને વિજી જનાવી દીધી છે પૂર્ણ પુરુષોત્તમની

+ અખા સંબંધી વિશેષ માહિતી સાર જુઓ- અખો સ્વ રા ખા કમળાસકર સ્મારક બ્યાખ્યાન માળા પુષ્પ ૧

* જુઓ સહજનનદી કવિઓનું કાવ્ય રહસ્ય રા ના લાલશકર મયુરભાઈ જાનીને લેખ ગુજરાતીનો દીવાળીનો બાક ૧૯૧૨

તેમની નીચેની બારના દયાનમને માત્રાત્રિક ભક્તને જન્મે તાત્ત્વિક ભક્તાડપે, આપણા આગળ જુએ છે —

કવિ દયારામની:— “ નદિ કોઇ જેની મગેવરી, કોઇ ઇંચ નદિ જેને રીંચ,
પુરુષોત્તમની ભાવના મર્વ વગુ જે થળ થઇ, જે કોઇ કદાચે નર્વના અધીસ,
નર્વો રા, વડે મદુ જેને, નિગમ મેનિ, હે છે તેને,
ગેય, મહેરા, વિધિથી અગમ્ય, તેને કહીએ પૂણે પુરુષોત્તમ

મેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાય

શ્રીપુરુષોત્તમને પગદગી, જેનું બાન્ધ અમર મન મોરે,
(તે) કામદુષા મળા મૂળને, મદિધીપુત્રન પથ દોરે,
દોરે ગાય નૂળી મૂક પારો, તગમ્યો મગાનીરે ખોદે છે ખાકો,
તેમ પૂણે ત્યજી અવગ આરાધે, મહેનન માથે પડે કંઇ ન લાધે
મેવો ની કૃષ્ણ કૃપાય ”

જગત્ એ દગિનુ ઉગી નીકળેલું બાલક છે એમ જણાવી દર્શાવનાર જગત્નું
જગત્ની ભાવના દયારામભાઈ નીચેની કહીએઆ આપે છે —

“ જગત્ જક્ષ તેનું મૂલ દગિ, મૂળ પોરે જક્ષ પોષાય
પ્રતિશાખા જળ નિચીએ, તેથી તર તૃપ્તિ ના થાય,
તૃપ્તિ ન થાય જ્યાં શ્રમ પહોચે, સમજણ આવે ત્યારે પડી જાવે,
મુખદાગ મદુ ઇન્દ્રિય સતોષે, જોગન અગ શેષ્યુ કોઇને ન પોરે,
મેવો કૃષ્ણ કૃપાય ”

દગિ એ મૂલ છે, અને જગત્ એ જક્ષ છે, દરિના ભજનવડે જગત્ તૃપ્ત થાય છે
વિશુદ્ધ બને છે જાના પાદડા અને શાખાઓ ઉપર પાણી રેડવાથી જાડ પોષાતું નથી,
એ જાનનામા ઇન્દ્રિયનું અન્તર્ધર્મીપણ દયારામભાઈને સુગમ રીતે અમળાય છે પરમેશ્વરશ્રી
મૂળમાથી ઉગી નીકળેના અમારજક્ષ માથે ભક્તના વિચાર કેના હોય છે તે બાનન દયા
રામભાઈ કહે છે કે —

“ દરિ બ્યાપક નહી સર્વમા, નન આણુવો કોઇને દોષ,
મન, કર્મ, વચને જેમ બને, તેમ કરવો મર્વનો સનો
મતોયે પ્રાણી પ્રજુ પ્રમજ તેથી સુખી પોયે દરિજન
સધળે દયા એ પૂજા દગિ કેરી, દેહીને કુભવે તે કૃષ્ણના વેરી

મેવો શ્રી કૃષ્ણ કૃપાય ”

જગત્ જક્ષના મૂલરૂપ દરિ સાથેનો ભક્તનો પ્રેમ સાદર્શિક હોય છે દરિ માથેની
પ્રીતિ સાસારિક પ્રાણી પદાર્થોની પ્રીતિ કરતા જૂના પ્રકારની છે
સાંસારિક પ્રીતિમાં આસાગિક પ્રીતિ, રૂપ, ગુણ, અને દ્રવ્યના નિમિત્તે કરી બધાય છે,
અને તેથી વિકારી પ્રીતિ છે દગિપ્રતિનો પ્રેમ આવા નિમિત્તને
હરિભક્તિમાં ભેદ. લઇને નથી પણ મદજ્ઞ એદરૂપે હોય છે આ સદજ્ઞ રનેહનું
ખીજ ચાર ચાખામા ફેંચ છે—(૧) પ્રેમ (૨) આસક્તિ, (૩)
વ્યસન, (૪) તન્મયતા આ ચારના લક્ષણો કવિ દયારામ નીચેની કહીએઆ આપે છે

“ કહીએ પ્રેમનુ લક્ષણ એક, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે સ્નેહ,
હરિ મંબધી સ્નેહનાં વિયોગ થાય ત્યારે તપે તન, ત્યાહા ત્યાહા વળગ્યુ રહે મન
પ્રેમ, આસાક્ત, વ્યસન, એક વાગ આખા ફિતમમા (પણ) મન્યા વિના નન રહેવાય,
અને તન્મયતા-એવાં જો ના મળે તો વિકંગ થાય, એ તો આત્મકૃતિ કહેવાય
ચારે રૂપો. કહેવાયે વ્યયમન આવું જ્યારે થાય, સ્વામા સ્વામી હૃદયવિધાય,
તન્મયતા તો મૃત્યુ સમાન, આ ચારે આવે આપે હરિદાન ”

વૈદિક વર્ણાશ્રમચારા કૃતા હરિભક્તિ ચદીઆતુ સાધન છે, કારણ કે તેમા જાતિ, કૃત, ગુણ પ્રત્યાદિ લૌકિક ભેદ ઉપર બરાબરના ધર્મના સાધનોની જરૂર પડતી નથી, પણ સર્વ પ્રાણીના ઉદ્ધારનું હરિભક્તિ સાધન કે ધર્મની આ ઉપર લાગનાએ પ્યારામતે ભક્તિ માર્ગના ઉત્તમ અનુભવીની મુદ્રા આપી છે નીચેની કહીએ તેમની ઉપર ધર્મભાવના સામીત કંવા બમ થશે

વૈદિક ધર્માચરણ
કરતાં ભક્તિભુ
ચઢિયાતાપણુ.

“ જાતિ જુઓ તો આદીરની, તેમા અબળા અધમ અવતાર,
એ વેદાદિ નહોતી ભણી, નહોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર
અધિકાર પણ એ પ્રેમ પ્રતાપ કર્યા આધીન શ્રી કૃષ્ણજી આપ,
તે ગોપીની પદરજ વહે ઈજ, પ્રેમ લક્ષણ તે સૌને શીલ,
સેના સગત હરિ ભક્તની, કરે પ્રેમ ભક્તિ ઉત્પન,
તે કરે કૃતારથ એકલી, નન જોષએ કેાઇ સાધન
જોષએ ન વય, નિદા, નિત, વર્ણુ રૂપ પરાક્રમ, પતિત્રાચરણ,
કહેશે જોયા નથી કહેા કીયે હામ, તો મુણે પ્રગટ બનાવ નામ
મુનજીને કયા નન હતુ કયા હતુ સુભાને ધન
કુખજીને હતુ રૂપ કયદા, ઉમસેનને શુ પુરુષાનન
પુરુષાનન ન હોતુ ઉમરાય, ગજને કયા હતી વિદ્યાય
પારધીમા આથી રાભ આચરણ કેવળ ભક્તિ પામ્યા ગિરિ ધર્ણુ
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાય ”

હરિભક્તિથી મંત્રવાગ પામેના ભક્તને માયાનો મોહ નાશતો નથી હરિભક્ત નિર્ભય હોય છે કેવળ જ્ઞાની માયાના ભયમા આની પડે છે દ્વાગમભાષા માર્મિક ભાષામા ભક્તિની સરસાઈ મતાવતા કહે છે કે —

ભક્તને માયાનો ભય ‘ ભક્ત તે ભક્તિ રચ્ય છે તેને માયા નથી રે લેશ
નહિ પણ જ્ઞાનીને સ્ત્રી ચક્રી સ્ત્રી મોહાય નહિ, મોહ પામે પુરુષને વેશ
માયાનો ભય પુરુષ જ્ઞાન વૈરાગ્ય ને યોગ, તેને પીડે આજ રૂપીઓ રોગ,
તે કારણ બ્રજ થાય છે તેહ, ભક્તને અચળ હરિશ સ્નેહ ”

વળી યોગી માત્ર પોતાના આત્માનો જ ઉદ્ધાર કરી શકે છે હરિ જન મૌનું કંથ્યાણુ કરે છે —

યોગી કરતાં ભક્ત 'યોગી રહે મહા એકત્રો, તરિ જન તારે સં સગી,
 શા કારણથી ચઢી મિદ્ધ ઉદાગી ગ્હે મદા, હોય નત મુંદર ગમ ગી
 યાતો ? ડો ગસિક એવે ગુણ ગાય, પોતે પીએ મુક્ત મામાને પાય
 ભક્ત એવી મૌનુમારે કામ, ધ્યાની મારે કોઇનો નદિ દામ "

આ યોગી અને તરિ ભક્તના ગુણમાં જે રસ્ય દિન્દુ ધર્મમાં મમજનુ છે, તેવુ જ
 રસ્ય ધૌદ ધર્મના દીનવાનની અર્દનની અને મદાવાનની બોધિમત્તની ભાવનામાં
 સમજનામાં આવ્યુ છે

સદગ્ ભક્તિ જેમનામાં જાગી છે તેઓ ગુણાત્મી જ નિ મામ કર્મયોગી હોય છે,
 અને જગતને સર્વદા નિર્દોષ રૂપે ઓગળી શકે છે

ભક્ત જ નિષ્કામ " કાઈ પ્રજુ પાસે ન માગીએ, માગે પરનાવો ધાય
 કર્મયોગી ઉદાગી આવે નાથને, વ્યાપાર મરીખુ જગ્યાય
 જથ્થાય એવુ માટે રખે જાઓ, સેવો શ્રી કૃપા ધરી રનેદ સાઓ,
 વણુ માગ્યે મૌ આપે સ્વામી, નથા અજગ્યા અંતરગમી
 ભક્ત જ જગતને જગત દર્પણુ જોનાર તુ, સામું દીમે જેવુ તુમ પામે,
 નિર્દોષ ભાવે જોધ કદને કદ, સાધુને સાધુ, ભવ આદર્શમાં ભામે
 શકે છે ભાસે તે સદુ નિજમાં છે જાણે, દો ૨ દિન દુનિયા પરમાણો
 એવે વિવેકે જે રહેવાય, રાગ દેવ નદિ કે ધન ધાય "

હનિ દયારામના વૈકુલવાસ પછી શુજાનમાં ધર્મજી કેળવણીનો પ્રવેશ થયો તે
 પ્રવેશને લીધે આપણી સમાજની સંસ્કૃતિની એ સાખાઓ ધધ
 ધર્મજી કેળવણીનો (૧) પ્રાચીન વૈદિક ધર્મ અને ઇતિહાસ પુરાણને વગગી રહેનારી
 પ્રવેશ થયા પછી અને (૨) પશ્ચિમ સંસ્કૃતિ વડે અમાજને સુધારાના વગ વાળા
 પ્રાચીન અને અર્વા પરતુ એકેશ્વરવાદના મિદ્ધાન્તન દદ વગગી રહેનારી અને
 ચીન ધર્મ ભાનના સાખામાં ધર્મનો રમ વહેતો હતો, પણ તેની તાલક નાદીઓની
 રચનામાં ફેર હતો સનાતન સાખાના રિચાન્કો મૂન વહેણુ જ્યા
 જ્યા અગ્રાન અને વહેમની શિવાઓથી ખડિત થયુ હતુ, તેને સુધા રા અને ધર્મપ્રનાદ
 મૂન પ્રણાલિકાએ વહે એરી ઇન્દ્રિયાઓ હતો, ખીજ સાખા એવુ માનતી કે મૂન વહેણુ
 એવુ તો ઝાની અને જગનમાં દટાર્ધ ગયુ છે કે તેને શોધી સાદ કરવાની મિદ્ધા મહેનત
 કરતા કરતા ઉપનિષદોમાં સમાયેના શુદ્ધ સચ્ચણુ બ્રહ્મવાદને, સમાજના નવા બધારણુમ,
 નની નહેરમાં ચાલુ કરવો, અને શાસ્ત્રના વાક્યોમાં પરવશ થયેની છુદિને પાશ્ચાત્ય કેળ
 વણીના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં સ્વચ્છ વિદ્યાર કરતા દેવી અને સાખામાં ખરી રીતે
 આસ્તિકતા હતી, પણ જૂના સપ્રદાયવાળા નવી સાખામાં નાસ્તિકતા દેખતા અને નવી
 સાખાવાળા જૂના સપ્રદાયવાળાને વહેમી ગણતા પુરાણુ ધર્મસદી અને નરા ધર્મસદીના
 વિચારો અને આચારોની અથડામણો ભારે થઈ હતી, અને પછાત દિમાવતીઓ આરબમાં
 આવેશમાં આવી સદ્ અસદ્ વિવેકને અને તુન શક્તિને બોઈ બેઠા હતા

આવા આવેશના વાતાવરણમાં આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાણપ્રદ બે કવિઓ થઈ ગયા એક કવિ દલપતરામ (૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮) અને બીજા કવિ કવિ દલપતરામ નર્મદાશંકર (૧૮૩૩ થી ૧૮૮૬) કવિ દલપતરામ મધ્યમ માર્ગ (૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮) કવિ નર્મદાશંકરનો ઉદ્દામ માર્ગ-બંને કવિઓએ નીતિ તત્વનું અને કવિ નર્મદાશંકર ચિંતન સારી રીતે કર્યું હતું કવિ દલપતરામ નીતિધર્મનો આદર્શ તરતો રાખ્યો, કવિ નર્મદાશંકર પ્રેમ શૌર્યનો આગળ ધર્મો કવિ ધર્મ સાહિત્યમાં નર્મદાશંકરની ઉદ્દામ શૃત્તિએ જે ઉચ્છેદક ભાવનાને પોષણ આપ્યું પરીક્ષા સેવા હતું તે તેમની ઉત્તર અવસ્થાના ચિંતના પરિવર્તનથી—સંરક્ષક ભાવનાના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ, અને જે સુધારક કવિ જૂની પ્રણાલિકાને નિંમિતા હતા તે ઉત્તર અવસ્થામાં સમજણવાળા સનાતની યદિગયા ।

આ બંને ખરી રીતે ઉત્તમ કવિઓ હતા, પરંતુ ધર્મ તથા નીતિના સબધમાં તેઓ મુખ્ય વિચારક ન હોતા ધર્મ અને નીતિના સાહિત્યમાં તેમનો ઉપકાર કાવ્ય દ્વારા થયો છે પ્રત્યક્ષ ઉપકાર તેમનો નથી

ધર્મ નીતિના સનાતન બંને નવીન આદર્શો રજૂ કરનારી બે અવાતર શાખાઓ ગુજરાતમાં ૧૯ મી સદીમાં થઈ છે એક ધર્મશાસ્ત્ર કેળવણીના મોગવાળા તેની બે અવાતર પરંતુ યુનીવર્સિટીના શિક્ષણ સરકાર વિનાની બીજી યુનીવર્સિટીના શાખાઓ (૧) યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ સરકારવાળી પહેલી શાખાના પ્રવર્તક રા. બોળાનાથ શિંડીના શિક્ષણ સારાભાઈ (૧૮૨૩ થી ૧૮૮૬) અને બીજી શાખાના પ્રવર્તક વિનાની (૨) તેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિયામ નજીભાઈ (૧૮૫૮-૧૮૯૮) રા. બોળાનાથ શિક્ષણવાળી શિક્ષણ સારાભાઈ પૂર્વોચ્ચના સનાતની મૂર્તિપૂજક શૈવ, ઉત્તર અવસ્થાના અમૂર્ત ધર્મશાસ્ત્રી ભક્ત થયા પંડિત મણિયામ નજીભાઈ અમૂર્ત બ્રહ્મવાદી છતાં મૂર્તધર્મશાસ્ત્રી સરક્ષક અને અમૂર્તબ્રહ્મના જ્ઞાન સાથે મૂર્ત ધર્મશાસ્ત્રની ભક્તિનો સમન્વય કરનાર તત્ત્વચિંતક

રા. બોળાનાથભાઈની ધર્મ ભક્તિ તેમની ધર્મ પ્રાર્થનામાં, ધર્મશાસ્ત્રના, દિંદી અભગમાં એવી તો મધુર અને મોહક ભાષામાં જનકાય છે કે સિદ્ધાન્તમાં ભેદવાળા સનાતની મૂર્તિપૂજકો પણ પરમેશ્વરની પ્રાર્થનામાં તેમના કાન્યોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. રા. નવનરામભાઈ કહે છે તેમ " પ્રૌઢ ભાષા પણ અનુભવી વિદ્વાન ગૃહસ્થથી લખાયેલી હોય છે તો તે ગાદારણ્યથી મધ્યમગતી નથી એમ નથી પ્રૌઢ ભાષા સાધારણ લોકોને અગ્રિય કે અગ્રાણ્ય નથી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ બોળાનાથભાઈની પ્રાર્થનામાં છે...જે કે પુસ્તક, સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર છે ફારસી, આરબી શબ્દો તો ઘણું કરીને આખા પુસ્તકમાં એકે શોધો પણ જડશે નહિ, અને અપ્રકર શબ્દો પણ ન આવે જ વાપરેલા દેખાય છે, તો પણ ભાષાની જાગૃતમાં સર્વમાન્ય ધર્મ પડ્યું છે અને જૂની કેળવણીના માણસો પણ હોસે હોસે વાંચે છે "

૨૧ ૧૧ બોજાનાથભાષમાં ધણી ઉઠી ધર્મનિરા રતી તે નિહાળે શુદ્ધ પ્રતિમિત્તમ
રા બા. બોજાનાથ તેમના પદોમાં તરવર છે, એમ્મુ જ નદિ પપ્પ તેમના ગદ્યમાં
ભાઈની ઉઠી ધર્મ- નો ગિચ્છ યદ્ય મગેલુ જગ્યાય છે ' ધર્મનિરા યદ્ય મમાતાન "

નિષ્કા અને ગુજરાતી એ લેખમાંથી ઉતારેલા નીચેનો અક્ષ ગુજરાતી માં ઉપરન
ભાષા ઉપરનુ તેમનુ તેમનુ અદ્ભુત પ્રભુત દર્શાવતા ગમ છે

પ્રભુત્વ.

" ધર્મનિરાની આત્મી મધી પ્રશ્નમાં ડગી છે ને વ્યાખ્યા છે મિત્રા હી રીતે તેનો
આપણે વિચાર કરીએ, ને તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે માટે મહત્ત્વ મળે ધર્મનિષ્ઠ તથા
મહાચારી માણસ અને તેની ઉત્તમ દુનિયાગી માણસના મનની રચનાની તુલના કરીએ
સમીપ સમયે ધર્મનિષ્ઠ માણસને મહાધાન એવવા ઉપ થી થાય છે કે તેમનું પાત્ર
આચરણ શુદ્ધ નથા દોષ ગદિત હતુ, એનો તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થકને તે શાન્ત
નહે છે, પત્રુ તેથી વિરહિત માણસોનો જુદો જ પ્રમા થાય છે પોતાના પૂન દોરના
વખતમાં, વૈભવના મના, તથા મંપતિથી થનાના મૌખ્યાન મા જુડેના હોય છે, તેથી
અનર્થપના મૌખ્ય ઉપદેશ તન્ક તેટલો સક્ષ આપના નથી કામ ધરામાં અમ્યૂર અથવા
એશ આરામમાં ભરપૂર દૂની ધયેવા હોવાથી મળી વિચાર અને અતન્યોતિનો અત
કરણમાં બોધ મળી શકેતો નથી "

આ ઉતારો ખરી રીતે એક ઉપદેશ (Sermon) નું ભાષાન્ત છે, પણ
ન જણનારને તો તે શુદ્ધ ગ્રીક ગુજરાતીનો ઉત્તમ નમુનો જણાવવા મિત્રા નદિ રહે

બ્રાહ્મ સમાજ-પ્રાર્થના મહાજ વચ્ચે પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકાર મન્ય છે તો પણ
નિરાકાર પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ સંબધમાં, અને સાચારના પાત્રનમાં એ બે મહાત્મી
ધર્મ પ્રજ્ઞાનિમમાં એકમત્ય છે ૨૧ ૧૧ બોજાનાથભાષાની ચિત્તની ઉઠી ધર્મનિરા
ધરના નિમિત્તો ચાર દના (૧) પરમેશ્વર ઉપર મગ્નેશ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા (૨) પાપનીરના
(૩) મનુષ્ય માત્ર તરફ શ્રદ્ધાભાવ, અને (૪) ઉત્તરતા અને દેશ મ્યાણની સોભાઈ ઇચ્છા

નિગમર પણ મગ્ન એકેશ્વરવાના સિદ્ધાન્તોની ગમ ત્વે જેવી રીતે ૨૧ ૨૧
બોજાનાથભાષાએ ગુજરાતી પ્રગને અનુભવ જળથી આપી છે,
સગુણુ ઇશ્વર વાદનુ તેવી રીતે નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મવાના સિદ્ધાન્તની નમજણ
સાહિત્ય અને તેની, મગ્ન-મા ૧૦ મધ્ય વ લના સિદ્ધાન્તવાગી ભક્તિભાવ
ના બા બોજાનાથ માથેની એકવામ્યનાની સમગ્રજ બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિનારનામ્મએ પણ અભેદ
ભાષેના અનુભવ જળથી આપી છે બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિનારનામ્મમાં
બ્રહ્મવા-નુ સાહિત્ય ધર્મનિષ્ઠા ઉપરાન્ત તત્ત્વનિષ્ઠા ગતવાળી દત્તી ગુજરાતી ભાષામાં
બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિનારના તત્ત્વજ્ઞાનના મહિત્વનો મૂન પાયો નાખવાનું નાન બ્રહ્મનિષ્ઠ
મણિનારને જ મગ્ન છે જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાચીન
કાવ્યોનું માહિત્ય વાસ્તવે અથવા કૃષ્ણની મૂર્તિભાવની ભક્તિમાં પરિમગ્ન યદ્ય અમ્યુ
હતુ જ્યારે પ્રાર્થનાસમાજે અમૂર્ત ભાવની ઇશ્વરભક્તિને તત્ત્વનારનાવી દત્તી અને

બ્યારે આર્ય સમાજે તે ઇશ્વરભક્તિને વેદ ને પરવશ બનાવી હતી, ત્યારે સવ દર્શનના અભ્યાસથી થયેલી પરિપક્વ શુદ્ધિ વડે અને ઇશ્વર તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિથી કસાયેલી તર્કશક્તિ વડે બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિવાલે વેદના ધર્મ અને બ્રહ્મ એ બે પદાર્થોની એકવાક્યતા કરી દીધી. બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિવાલે પ્રિયવદ્ અને સુદર્શન માસિક દ્વારા તથા અનેક સત્તત્ત્વ નિબંધો દ્વારા વેદાન્ત દર્શનના ધાર્મિક અને તાર્કિક જ્ઞાનનો પ્રસાર ધારાબધ ચલાવી શુભગતમાં નવું ધર્મમય પ્રકટ કર્યું હતું. અદ્વૈતદર્શનના નીચેના ત્રણ ધર્મજ્ઞાનના નવા કીર્તિસ્તંભો છે —

રાજયોગ, “ મોનીઝમ ઓફ ઐકતીઝમ, ” જીવન-મુક્તિ વિવેક, સિદ્ધાન્તસાર, પચ્ચ શતી (‘મગીટેશન ઓફ શકર’ નું શુભરાતીમાં ભાષાન્તર), આત્મનિમજ્જન (પ્રેમ જીવન અને અભેદોર્મિ), વૃત્તિપ્રભાકર, માહુક્ય ઉપનિષદ

બ્ર મણિવાલના કાવ્ય, અવગર, નાટક, જૈન દર્શન, યોગ દર્શન, અને ન્યાય શાસ્ત્રને બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલનો લગતા ત્રણે તેમની પ્રખર વિદ્વાતાના નમુના જ છે. હુકામાં અદ્વૈતમાર્ગનો ધર્મોપદેશ દાર્શનિક સાહિત્યનો શુભરાતીમાં જન્મ. બ્ર મણિવાલથી થયો અને તેનું વિપુલ સાહિત્ય એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

બ્ર મણિલાલના સુદર્શનના બ્રહ્મનાદની સામે ટક્કર ઝીનનાર જ્ઞાનસુધાનો એકેશ્વર બ્રહ્મવાદના અતિશય રાફ હતો. મણિવાલના જ્ઞાન-રેરાંચ ઉપરનો ટકોર અને જ્ઞાન ધર્માં નીતિનું મૈથિલ્ય, સુધાનો નીતિ-ભક્તિ ઉપરનો ટકોર તત્વાભાસીને મધ્યમ માર્ગનું ઇશ્વરવાદના અતિશય અત્ય શીખવના બમ હતો.

ધર્માં શુદ્ધિનું ડૂબી જવું

કહેવાતી અદ્વૈતમતીમાં નીતિનું શિથિલપણ અને ભક્તિની એકદેશી તાણમાં શુદ્ધિનું ડૂબી જવું-એ બે અતિશયોનો સમયાનુસાર અટકાવ કરનારી બે વ્યક્તિઓ શુભરાતમાં પેદા થઈ હતી (૧) મન સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપારી, અને (૨) ગોવર્ધનરામ માધનરામ ત્રિપારી (૧૮૫૫-૧૯૦૭)

મન સુખરામભાઈના લેખો કૃત્રિમ સરકૃત શબ્દોથી ભરેલા હોવાથી લોકભોગ્ય થયા નથી, પરંતુ તેમાં રહેલા વિચારના ગાભીર્યને લઈને વિદ્વદ્ ભોગ્ય થઈ શક્યા છે. મન સુખરામભાઈના આરભના લેખો બહુ કિંવદ્ ન હતા. ‘ ધર્મ અને ભરત ખંડની આધુનિક રિયલિટી ’-એ નિબંધ પ્રમાણમાં મગ્ન ભાષામાં લખાયેલો છે. મનુષ્ય પ્રાણીમાં ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત જ્ઞાન અને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત જ્ઞાનની શક્તિઓ સ્વભાવથી જ હોય છે. ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત જ્ઞાનશક્તિને ભાષામાં કહીએ તો શુદ્ધિપ્રાપ્ત જ્ઞાનશક્તિને ભાષામાં મન સુખરામભાઈની કહીએ પન્નું આ બે શક્તિઓથી જુદી એક અન્તઃકરણની ધર્મ ભાષાના શક્તિ છે જેને મન સુખરામ ધર્મસાધના કહે છે. “ અદ્વૈત પરમેશ્વરને જાણના માર્ગ જે અન્તઃકરણની શક્તિ મર્મર થાય છે તે ભાષાના અને ભાષના શક્તિથી જુદી છે તે પણ મનુષ્ય જાતિમાં બહુ રૂપે રહેલી છે, એમ વિચાર કરતા જણાય છે તે મૂળ શક્તિનું નામ ધર્મવાસના શક્તિ

અથવા શ્રદ્ધા કહીએ તો નિર્બંધ થાય તેમ કે દવે જેમ શુદ્ધિબીજ મનુષ્ય માનમાં મદજ (સાથે ઉત્પન્ન થયેલું) કે, તેમ ધર્મનામના ગદ્ગિ અથવા શ્રદ્ધાબીજ પણ મદજ છે શુદ્ધિનો પ્રમશ કેટલાક પ્રમગ અને માધનવી થાય છે, તેમ શ્રદ્ધાનો પ્રકાશ પણ થાય છે શુદ્ધિને ઇન્દ્રિય સદાયકારી ચર્ધ પડે છે, તેમ શ્રદ્ધાને ઇન્દ્રિય અને શુદ્ધિ બન્ને સદાયકારી થાય છે મનુષ્યે માત્ર માન્યેતી એમવી જ ગખનાની કે શુદ્ધિબીજ માત્ર ઇન્દ્રિયોના નિયમથી કોહી જાય અથવા શેષક જાય અથવા ઉગતા ઉગતા જ તેને પુષ્ટિ દારક પોપણ ન મળેથી દિગરાષ્ટ જાય કે નાશકાન્દ મયોગ થયેથી નાશ પામે તેમ ન થવા દેલુ જોઇએ વાસનાશકિતના મળધમા પણ એ જ નાવચેતી ગખનાની અગત્ય છે, કે વિષયોથી ઇન્દ્રિયો અને દુર્તકથી શુદ્ધિ તેને કાબી નાખે કે ફાટી નાખે તેમ ન થવા દેલુ જોઇએ

ભાસના, ભાવના, અને વાસના એ ત્રણ શકિતઓ મળમા ઇશ્વરદત્ત હોય એમ વધારે સભવે છે.

* * *

મલ નાચારાકિત જેવી ધર્મવામના એક છે, અને સ્વયં વ્યજન જેવી તેની મુખ્ય વ્યકિત પણ એક જ છે ભેદ પડે છે તે પાછળના રૂપાન્નરમા છે એમ ધર્મવાસના અને તેની મલ વ્યક્તિ એ મનુષ્ય માત્રની એક દેખાય છે એમવા મુધીનો ધર્મ કહીએ તો તે મર્વનો એક જ છે જે ભેદ દેખાય છે તે ધર્મમાર્ગમા છે, માટે વિચારવાનું મનુષ્યોએ ધર્મ જુદો છે એમ ન સમજવું જોઇએ, પણ માર્ગ જુદો છે એમ કહેવું જોઇએ એટલા જ માફ કિશ્વન, સુસવમાન, કે પારમી, આદિ કોહી વાત મતા તે અન્યધર્મા છે એમ નહિ પણ અન્યમાર્ગો છે એમ કહી વ્યવહાર કરવો એ યોગ્ય છે

ઉપરના ધર્મતત્ત્વના વિવેચનમા મન મુખગમભાગની જાણ મન્ય અને મજાગી છે, અને તેવી ભાષાને તેમજે આતુ નાખી દેત તો નવનરામભાઈના અસ્કૃતમય ગુજરાતી ' એ લેખમા સમાયેના આલેખના બોગ તેઓ ન થયા હોત

શ્રી ગોવર્ધનગમનુ ધાર્મિક ચિંતન વધારે તપોમય હતું તેમના ચિન્તનમા શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાને મમાન સ્થાન હતું શકેરાચાર્યના વચન માનમાં જે મન ગોવર્ધનગમની પ્રોઠ મુખગમની શ્રદ્ધા હતી, તેના વ્રતા બનેલી અથવા પ્રાશ્રદ્ધા શ્રી ગોવર્ધનગમને સર્વ ધર્મોના વચનમા હતી ગોવર્ધનભાઈનું ધર્મનું અધ્યયન એકદેશી ન હતું પણ અનેકદેશી હતું તેમના ધર્મિક વિચારોમા, વૈષ્ણવ, શૈવ, વૈજાનત અને બૌદ્ધ, ખ્રીસ્ત વિગેરે અને સપ્રાપ્તોના સિદ્ધાન્તોનો માર પેરેયો જણાય છે, અને વ્યવહાર ધર્મ અને પન્માર્થ ધર્મના જીવનમા એકવાક્યતા કન્વાનો તેમનો ખામ ઉદ્દેશ જણાય છે મરત્તનીચન્દ્રના ઉત્તર ભાગોમા ગોવર્ધનગમે આપણા ધર્મની એમ્દેલી મુધાનણા કન્વાને જ ને મર્વેશી મુધારણા કન્વાના પ્રમગો ચિનથી છે

અદ્વૈત વેદાંત અને અદ્વૈત વેદાન્ત અને સુરીમતનું મિશ્ર સાહિત્ય કવિ બાલની સુરીમતનું મિશ્ર છાયાવાળું ગજલો, અને હરિપ્રેમપંચદશીમા નનારંગ પૂરે છે સાહિત્ય કવિ બાલનું

૫ મહિનાના ભાષાએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સરકાગવાળાને અનાસ્થામાથી અટકાવી આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમા શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય તેવું અદ્વૈત માર્ગનું સાહિત્ય ગુજરાતીમા ઉપજાવ્યું પરંતુ વ્યાવહારિક નીતિ વર્ગનું ધર્મજ્ઞાનનું ધર્મનું શૈથિલ્ય અટકાવનામા તેમના પ્રયત્ન સર્વોશ ચરિતાર્થ ન થયા, અદ્વૈત માર્ગની મસ્તીમા અઢેના અન્ત કરણોને કષ્ટક બુદ્ધિમા આપે અને વ્યવહાર અને પરમાર્થ ધર્મની એકનાકયતા થાય એવા સાધનોની યોજના કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન વડોદરામા શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગના આચાર્ય શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય (ઈ સ ૧૮૫૪-૧૮૯૭) કયો હતો આ મહા પુરુષનું ઐહિક જીવન એટલું તો આકર્ષક હતું કે તેમના સળધમા આવનાર નાના મોટા સર્વ તેમના સિદ્ધાન્તોને પ્રીતિથી સાબળતા અને નિચારની કસોટીએ ચઢાવતા હતા તેમણે હિન્દુ ધર્મનું સ્વરૂપ વ્યાપક રીતે સમજાવ્યું છે, અને સાપ્રદાયિક પદ્ધતિમા ગુચવી નાખ્યું નથી આ કારણથી શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય સર્વ-તત્ત્વજ્ઞાનરૂપે ગુજરાતીમા ઉત્પન્ન થયું છે સસાર સુધારો આ વર્ગના આદ્ય સરથાપકને કષ્ટ હતો, અને તે વિના ધર્મશુદ્ધિ પ્રજા જીવનમા આવતી નથી એમ તેઓ સારી રીતે કહેતા હતા પરંતુ સસારસુધારણાની રીતિ સ્વ મહિપતરામ ભાઈ વિગેરે સુધારકોની રીતિ કરતાં જુદી હતી પ્રાચીન રીત રીવાજો ધર્મ નામે પ્રચલિત છે, તેના એકદમ ઉત્થેદ કરવાથી, અને તેને સ્થાને ખીજ પદ્ધતિ એકદમ દાખલ થવાથી પ્રજાનું ચિત્ત અવ્યવસ્થિત થઈ ચક્રોળે ચઢશે એમ તેઓ સમજતા હતા તેથી પ્રાચીન કાળના યજ્ઞકાંડના દોષો દૂર કરવાને વેદને બાજુ ઉપર ચૂકી નવી ભાવનાથી ધર્મચક્રપ્રવર્તનનો પ્રકાર બગવાનું છુદ્ધે સ્વીકાર્યો હતો, તેના કરતા વેદનો યજ્ઞકાંડ હોય તો તે નિચારમય મનુષ્યોને અર્થે નથી, પણ મનજી અને વિવેકી સાધન સપન્ન પ્રાણીઓને અર્થે વેદનો જ્ઞાનકાંડ છે એની શકરાચાર્યની પ્રાચીન વેદધર્મની સમુદ્ધાગની પદ્ધતિ આ શ્રેય સાધક વર્ગમા વધારે ઉપયોગી ગણનામા આવી હતી પુરાતન પદ્ધતિમા દોષો છે પણ તે સાથે કેટલાક ગુણો પણ છે, અને તે પણ તર્કવરે પારખી શકાય તેના છે, એના નિશ્ચયને અનુમાર શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ ગુજરાતી ધાર્મિક અને તાર્કિક સાહિત્ય રચ્યું હતું આ સાહિત્ય ધારાવાહી પ્રકટ કરનામા આ-યુ હતું વર્ષમા બે ત્રણ વાર શ્રેય સાધકો પોતાના ગુરુ સ્થાને મળતા હતા પોત પોતાના નિવૃત્ત સાધનો સાધના ઉપરાન્ત સર્વ સામાન્ય ધર્મ-પરસ્થા કેવી હોઈ ગઈ તેનું ચિત્ર શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી પોતાના ગ્રંથો દ્વારા આપતા હતા તેમના સિદ્ધાન્તસિન્ધુ, સુરેશચરિત્ર, ભામિનીભૂષણ, નિમુનનવિજયી ખડગ, પચ્ચરસ્વન્તાન, વાણીવિનાસ, સુખાર્ય સદુપદેશ, મહાબોધ પારિખતક વિગેરે ગ્રંથો ગુજરાતીમા આપણા હિન્દુ ધર્મનું સ્વરૂપ સુગમનાથી સમજાવે છે આ ઉપરાન્ત “મદાકાન” નામના મામિક દ્વારા અને સદુપદેશત્રેણી નામની ગ્રંથાવનિ દ્વારા શ્રેય સાધકઅધિકારી વર્ગના વિદ્વાનોએ ગુજરાતી તત્ત્વજ્ઞાનનું વિપુલ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને આ પ્રયાગ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર બગનાનના અધ્યક્ષપણા નીચે દલુ પણ આનું

છે ત્રેય માધ- વર્ગના આદ્ય મર્યાપક શ્રીમ-નૃસિંહાચાર્ય ॥ નથા તેમના અગ્રગણ્ય અનુયાયીઓ જેવો કે અહાનિષ્ઠ શ્રામનું છોડનાન (માતૃગ માહેન), જેમીમન ૧૨ મ્હુડીઆ નગીનદામ મહેતા મણિસ ૨ હદ દરિદ્રતા શાસ્ત્રી વિગેરેના પ્રોત્સાહી* ત્રય માધ* અધિભાગી વર્ગના ધર્મ સ્થાનના સાહિત્યમા નીચેના વિશિષ્ટ ગુણો દાખવ થવા પામ્યા છે

(૧) પુરાણ પદ્ધતિમા મિત્રવા મ્હીરી અથવા ત્યાગને જે અણુમત્ત માન મળતુ હતુ તેને બદલે શુદ્ધ મન્યામનો અધિભાગ ધણો ઉભો છે, અને તેના અધિારીઓ પણ ઓછા છે શુદ્ધ વિચાર પડે મૃદસ્થાશ્રમન પાત્રન સ્નાર જેની ધમ મા શ્રે કે તેની ત્યાગી મ્હી શકેતો નથી

(૨) ધર્મસાધ અને તત્ત્વજ્ઞાન મવદેલી છે અને તેને દરનાના મા શુચી ન ખનની અગત્ય નથી દેવતાવાદ તત્ત્વજ્ઞાનના પગથીઆ રૂઢ છે અને હિત દેશ ૧૨ પગ વે દેવતાની ભાવના બનાવના હતા તત્ત્વ ભાવના સુચિય ગણી શકાય છે તેથી ધર્મવિરોધ એ મિથ્યાજ્ઞાનનું પરિણામ છે

(૩) ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અથોના વાચન ઠાગ અથવા પ્રાચીન થન જ્ઞાપિ માધનો દ્વારા થાય છે તેના મ્હ ॥ વધારે સુગમતાની અનુભવી ગુરુના પ્રત્યક્ષ મહવાસ અને શિક્ષણની થાય છે

(૪) વ્યવહાર પરમાધનો વિરોધી નથી પરતુ કુશલતાથી માધો હોય તા પ માધનો સાધ* અથવા મોષક છે

(૫) સર્વ ધર્મો અને દર્શનો વીતગગ બુદ્ધિથી મમજવામા આવે તો તેની એનામ્યના થઈ શકે છે તેથી અમુક મુદ્દામા એક દર્શન નધાગે પ્રમુખ જૂન ગણાના હતા તત્ત્વનિર્ણય સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિપડે થઈ શકે છે

(૬) સમાજ મુદ્દાઓ ઈષ્ટ છે પરતુ ઉ-ડેલ નીતિથી નહિ પણ મ મ્હ રીનિથી તે માધી સમાય છે, અને પ્રજાનતને હમરડે ઉચી મ્હા ઉપર નષ્ટ જવાય છે

વડોદરામા જેવો પ્રયત્ન શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીએ દિન્દુધમના શુદ્ધ ગ્થના પ્રમા નો કયો દતો તેવો પ્રયત્ન મુમાષમા વેગન્ત કેપટેષ્ટા શ્રી જ્યકૃષ્ણ વ્યાસે અને કાઠીયારાડમા આચાર્ય યાદી નચ્ચુ ૧૨ સમીએ મ્હો છે વેગન્ત સામ્રાજ્ય મરફત માદિય શિષ્ટ વેદાન્ત માહિ ગુજરાતી ભાષામા પ્રચલિત મનાન માન શ્રી જ્યકૃષ્ણ વ્યાસ ત્યના ગુજરાતીના મ્હો તેમના અનુયાયીઓને કે તેમના પચીમ ૧ અને પચી પાના પ્રતર્તકો શ્રી જ્યકૃષ્ણ ભાગન્ત રડે વેગન્તવાચનુ મામા ય સ્થાન મુગ્ધાતીમા આપ વ્યાસ અને શ્રી ભુને રજી રડે તેમ કે વેધમ ગમાથી પ્રમ્થ થયેના ભચરની નચ્ચુગમગામો ભાગવત રોગવમિષ્ઠ શ્રીમદ્ ભાગવત મનામા ન, વિગેરે મધોએ આપના ધમ દર્શિતમ પૂ મૂળ નનિય મુગ્ધાતીમા ભક્ત મ્હુ છે અને નગત નનિત્યત ચાનક જિમ અખ નડે સ્વામી ભનીચ અખાની વાડી મોનમની

નુમે —હોદાસદ ૨૧ તારની ૫ દિનીકુમરી જેમીમન ૧૨ ૧૧આના પાત્ર ૧૬ ૫ ૧ દશન અક્ષરૂતવિવરન નક્ષિગર નકને ૨૩ દશનસ મદ દરિ ન થાઓ દવ મુક્તિ વિવેક વિગેરે મધો

વાણી, દેવી ભાગવત, ગિરધરકૃત રામાયણ, વિગેરે ગ્રંથોવડે આમાન્ય જનોને ઉપકાર થાય તેવું ધાર્મિક સાહિત્ય પૂર પાડ્યું છે.

ઉપના સંગ્રાહક સાહિત્ય ઉપરાન્ત શુદ્ધ વિચારને ઉત્તેજિત કરે તેવું, શ્રી ઇન્દિરામ સૂર્યરામનો ચન્દ્રકાન્ત, શ્રી ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રના ત્રીજા શિષ્ટ વેદાન્તના પ્રૌઢ અને ચોથા ભાગ, રા. બા. કમળાશકરભાઈનું અલ્પસૂત્ર ઉપરનું વિચારનું સાહિત્ય શાકરભાઈ, આચાર્યશ્રી આનંદચંદ્રભાઈનો “આપણો ધર્મ,” અને તેના લેખકો. અને અલ્પસૂત્ર ઉપરનું શ્રી રામાનુજનું શ્રી ભાષ્ય, રત્ન. ઉત્તમલાલભાઈનું તિલકનું ગીતા રહસ્ય, વિશ્વનાથ સદારામ પાઠકનું નાચકેના કુમુદચરણ વિગેરે તત્ત્વ જ્ઞાનનું પ્રૌઢ સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં પ્રકટ થયું છે.

ધૈર્યુપ પુષ્પિસંપ્રદાયનું શુદ્ધાદૈત્યમતનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં પાછલા વીસ વર્ષથી સ્વતંત્ર સાહિત્ય. પ્રકટ થયું છે, અને તેમાં તટસ્થતાથી ધર્મના ચિંતનો થયાં છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઉત્તમ પછી પુરાતત્ત્વમંદિરના આશ્રયે પ્રકટ થતું જૈન દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાને ઘણું જોભા આપનાર પ્રકટ થયું છે. આ ઉપરાન્ત જૈન ધર્મના મૂલ ગ્રંથોનું પ્રકટીકરણ ભાવનગર અને મુઆઇમાં થવાથી તથા “તત્ત્વાખ્યાન” જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથના પ્રકાશનથી હિન્દુધર્મના અનુયાયીઓને જૈનશાસનનું સાચું રૂપ સારી રીતે સમજાય એવી અનુકૂળતા થઇ છે. તે ઉપરાન્ત અર્વાચીન જૈન તત્ત્વચિંતક રામચંદ્રભાઈ, જેમના પ્રતિ મદાત્મા ગાધીજીની પૂજ્ય છુદ્ધિ જાણવામાં છે, તેમના ગ્રંથો વેદાન્ત અને જૈન દર્શનને સમન્વય કરનારા છે.

આ ઉપરાન્ત ગુજરાતી ભાષામાં ખીરત ધર્મનું સાહિત્ય ક્ષગભગ ૩૦૦ ગ્રંથોનું Gujarat Tract Book Society-તરફથી આજ સુધીમાં પ્રિસ્ત સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે. આ સાહિત્ય જો કે પાઠરીઓના ધર્મપ્રસારણના પ્રયત્નથી પ્રકટ થયું છે, તો પણ પરધર્મોના રહસ્યની વૃક્ષના કરવામાં અને ભગવાન જિસમ કાઈરિટના ધર્મનું ખ્રીસ્ત ચર્ચથી ૩૬ થયેલા ધર્મથી પૃથક્કરણ કરવામાં આ સાહિત્ય ઘણું ઉપયોગી છે. ગુજરાતી ભાષા ધણી સરલ સ્વીકારવામાં આવી છે. આ માહિત્ય આદરભાવથી હિન્દુઓએ વાચવાની અગત્ય ૩ પરધર્મના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના ધર્મતત્ત્વનું રહસ્ય સમજાવતું નથી. અને તે ધર્મનું સ્વરૂપ તે તે ધર્મના શુદ્ધ વિચારકોના ગ્રંથોથી જ જાણી શકાય છે.

મારા જાણવા પ્રમાણે મુસ્લીમ ધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ભાષાન્તરરૂપે છૂટું છવાયુ દાખલ થવા પામ્યું છે. કરીમ મદમદ માસ્તરની “ઇસ્લામની મુસ્લીમ સાહિત્ય ઓળખ” આપણને શુદ્ધ ઇસ્લામના મતવ્યે, અને હજરત મદમદ પેગંબર સાહેબ (સલ)ના પવિત્ર આદેશો ગુજરાતી ભાષામાં સરલતાથી સમજાવવામાં આયા છે. આ ઉપરાન્ત આગરોળની ગાદીવાળા મોટામોટા માહેબના “ચિસ્તીયા દાવત અથમળા” નાં નાનાં પુસ્તકોમાં ઇસ્લામના ધર્મચારોમાં સમાયેલા

રહેયો સમજાવના સારો પ્રયત્ન થયો છે વળી ‘નૂરેરાશન’ નામનો એકવાચકાવાળા પીઠ શાહ કાયમુદ્દીન ચીસ્તીનો રચેયો ગ્રંથ વાચવાથી મુસવમાનોના “વની” અને હિન્દુના “મહાત્મા”ના પદમા કેવુ મામ્ય છે, અને તે પદ મેળવના સાધનોમા કેવી એકમામ્યતા છે તે દર્શાવના ઉત્તમ પ્રયત્ન થયો છે

ઉપસંહાર

ભાષિ પ્રગતિ ધર્મ મુજગની ભાષામા ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેવુ અને જ્ઞાનના સાહિત્યની કેટલું છે તેનું ચિંતન ઘણું પગી ભાવી પ્રયત્નો આ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ સારૂ અભિવૃદ્ધિ કરવામા કેવા થવા જોઈએ તેનો વિચાર કરવો એપ રહે છે

ધર્મ જ્ઞાનનું સાહિત્ય અઘાપિ ઇશ્વર ભક્તિમા પરિ સમાપ્ત થયુ છે આગભમા ધર્મનું જે વ્યાપક રૂપ ખતાવ્યુ છે તે સર્વ રૂપના અગ પ્રત્યયોને વર્ણુવે તેનું સાહિત્ય દશ આપણી ભાષામા ઉદય થયુ નથી આપણા ધાર્મિક આચારો કેવી રીતે ધડાયા કે તેનું વેદકાળથી તે આજ સુધીનું ઐતિહાસિક વર્ણન આપણી ભાષામા નથી સર્વ સામાન્ય ધર્મોનું વર્ણન, વિગેર ધર્મો ઢ્યા, વર્ણુ ધર્મો અને આશ્રમ ધર્મો ઢ્યા, કવિનર્જ ધર્મો ઢ્યા, ધર્મોમા સનાતન તત્ત્વ કયુ અને દેશકાન પરત્વે બદલાતુ રૂપ કયુ વર્ણુત્રમ ધર્મ બદા

ઈશ્વર ભક્તિ ઉપરાન્તના ધર્મના ધીજી અંગ પ્રત્યયોના ધીજીવણી સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોના વર્ણુનાત્મક નિર્બંધો, સનાતન તત્ત્વ અને દેશ કાલ પરત્વે બદલાતાં ધર્મોનાં કથો ઋષિ મુનિઓએ અને ધર્મનિબંધના કર્તાઓએ કયો વિગેરે બાનતોનું ચિંતન થનાની જરૂર છે તે ઉપરાત વ્યવદાઃ ધર્મનં લક્ષણ, રાજધર્મની પ્રાચીન અને અર્વાચીન શ્રેણીઓ, તેમા થવા જોઈતો ફેરફાર વિગેરે પણ વિચારવાના પ્રશ્નો છે તે ઉપરાન્ત ભક્તિની અને હિપામનાની મીમાસા, ભક્તિ અને જ્ઞાન નો પરસ્પર કેવા પ્રકારનો અબધ છે, ભજનીય અને પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ચિંતન, વિશ્વમય અને વિશ્વોત્તીર્ણ—અન્તર્ધામી અને તત્ત્વ ઇશ્વરની ભાવના કેવી ઉત્પન્ન થય છે અને પશ્ચિમની ખ્રીસ્ત ધર્મની ઇશ્વર ભાવના અને મુસ્લીમ ઇશ્વર ભાવના માથે કેરી રીતે મળતી આવે છે અને કયા અથમા વિરોધી છે તેનું તાત્ત્વિક વર્ણુન કુશળ ચિંતકોના હાથે થવુ જરૂર છે

વળી અતીશ્વર વાદી જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન માથે તીર્થંકર અને જુદાધર્મને વળતી ભક્તિ અતીશ્વર વાદી નો ઉદય કેવી રીતે થયો, ભક્તિનું તે દશનમા સ્થાન કેવી રીતે દર્શનોમા ભક્તિનું રૂપ આવે છે વિગેરે પણ વિચારણીય વિષયો છે

આ ઉપરાન્ત પૌરાણિક ધર્મમા કયા તાત્ત્વિક અંગો છે અને કયા અર્થવાદ રૂપે છે, તીર્થ અને સ્થાનમાહાત્મ્યના ગ્રંથોમા ઇતિહાસ જૂગોગના સત્ય અંગે કયા સમાચેતા છે, પુગલોમા ઐતિહાસિક રાજવંશોની માહિતી કયા સુધી મળે છે, તેમા મળત બાગો ઢ્યા છે, તેની પ્રતિ પુગતત્ત્વની આજ સુધી થયેલી સોધથી કેટલી ધમ શકી છે, દેવોનાની રચના અને તેને લગતા શિષ્ટ શાસ્ત્રના નિયમો દેવાની માનુષી અને અમાનુષી ભાવનાઓ, તન્નો અને આગમ ગ્રંથોમા મળાયેલી વિદ્યા

ઓનું વર્ગીકરણ અને સ્પષ્ટીકરણ તાત્વિક પદ્ધતિઓના પ્રકટ અને રહસ્ય અશો, શુભાગમો અને અશુભાગમો, વેદ અને તન્ત્રોનો પરસ્પર સબધ, વેદાચાર અને તન્ત્રાચારની સરખામણી, તન્ત્રનો જૈન અને જૌદ્ધ ધર્મમા પ્રવેશ, સપ્રદાયોનો અને પથોના ઉદય કેવી રીતે થયો, અને તેનો વેદ ધર્મ અને તન્ત્ર ધર્મની શાખા સાથે કેવા મનઃ છે વિગેરે અનેક વિષયો ઉપર નિમધો ગ્યાવાની જરૂર છે

૫મી ગુજરાતની ભૂમિમા જેમણે ધર્મપ્રચારણનું કાર્ય કર્યું છે તેવા સાધુ સન્તો અને આચાર્યોના અત્યુક્તિ વિનાના માનુષી જીવનચરિત્રો લખાવાની અગત્ય છે મરાઠી ભાષામા આના ચરિત્રો સારા લખાયા છે સર્વ સામાન્ય પ્રજાના હાથમા આ ચરિત્રો સુગમતાથી મળે તેવી યોજના આચાર્યો અને ધર્મોપદેશકોએ કરવી જોઈએ ખ્રીસ્ત ધર્મના પ્રચારણની કનાઓ પૈકી એક પણ કયા આપણે મિદ્ધ કરી નથી આપણા દેહવે સ્ટેશનો અને તીર્થ સ્થાનોમા રામ ચરિત્ર, કૃષ્ણ ચરિત્ર વીર ચરિત્ર, શુદ્ધ ચરિત્ર, નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર, મીરાબાઈ ચરિત્ર, શ્રી વનભાગ્યાર્ચ ચરિત્ર, શ્રી સદગનદ ચરિત્ર, દયાનન્દ ચરિત્ર, વગેરે સરખા ભાષામા લખાયા છે મળના જોઈએ

તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણું ગુજરાતીમા નહિવત્ છે અને જે કાંઈ છે તે ધણે ભાગે ભાષાન્તર રૂપ છે બ્રાહ્મણ ધર્મ, જૈન ધર્મ, અને જૌદ્ધ ધર્મની પ્રત્યેક શાખાના દર્શનોનું ઐતિહાસિક વર્ણન ગુજરાતીમા થવું જોઈએ આ પ્રયત્ન ગુજરાત વનોકીયુવગ સોસાયટીએ દિન્ડ વર્ણન અને પ્રત્યેક તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા કર્યો છે પન્તુ માગે અભિપ્રાય એવો દર્શનના નિમધાત્મક છે કે પ્રત્યેક દર્શનને લગના સ્વતન્ત્ર નિબંધો Black Wood Philosophical Series જેવા લખાવા જોઈએ ઉદાહરણ તરીકે ઐતરેય મુનિ અને તેના સિદ્ધાંતો, યાગવલ્ક્ય અને તેનો બ્રહ્મવાદ, મહાનીર સ્વામી અને જૈન દર્શન, ગૌતમ શુદ્ધ અને જૌદ્ધ દર્શન મહાયાન અને હીનયાન, કણ્ઠ અને વૈશેષિક, ગૌતમ અને ન્યાય, કપિલ અને માન્ય, પતંજલિ અને યોગ, જૈમિનિ અને કર્મ મીમાસા, બાદરાયણ અને બ્રહ્મમીમામા, શકરાચાર્ય અને કેવના દૈત દર્શન, રામાનુજ અને વિશિષ્ટાદૈત દર્શન, વલ્લભાચાર્ય અને શુદ્ધાદૈત દર્શન, શ્રીકંક અને શિવાદૈત દર્શન, લકુનીશ અને પાશુપત દર્શન, સોમાનન્દ અને કાશ્મીર શૈવ દર્શન, શિવાચાર્યો અને દ્રાવિડ શૈવસિદ્ધાન્ત, દયાનન્દ સ્વામી અને આર્યમમાજ, નૃસિંહાચાર્ય અને ત્રેય સાધક સરથા, બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજના સિદ્ધાન્તો વગેરે વિષયો ઉપર સોસો પાનાના નિમધો તે દર્શનોના નિપુણ વિદ્વાનોને હાથે લખવા જોઈએ ગુજરાતી પ્રજા આ વિષયોનું માતૃભાષામા સ્વતન્ત્ર ચિંતન કરી શકે તેવા સાહિત્યની જરૂર છે તરજુમીઆ સાહિત્યની દ્વે અગત્ય નથી

આ ઉપરાંત તે તે દર્શનોમા રસ લેનારા વિદ્વાનોએ ગુજરાતમા એવી એક સંસ્થા Society ઉભી કરવી જોઈએ કે જ્યાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાનનો સંસ્થાનું નવા વિષયો ઉપર ચર્ચા થાય, પાશ્ચાત્ય ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન (Society) સ્થાપન, નની શ્રેણીઓના આધ્યાય કરનારા પાસે ગુજરાતીમા પ્રવચન થાય, આપણી ધર્મજ્ઞાનની અને તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીઓ સાથે તેની મરખામણી થાય, તેના ઉપર ઉદ્ઘોષ થાય; અને ગુજરાતીમાં ત્રિમાસિક આ સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થાય.

ગુજરાતી ભાષાની યુનીવર્સિટીમા પ્રતિષ્ઠા થઈ છે એટલાથીજ આપણે નૃમ થઈ બેસી રહેવાનું નથી. ગુજરાતીમાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું ગ્રંથ સાહિત્ય શિષ્ટ વિદ્વાનોથી ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, અને તેમાં આ સંસ્થા પરોક્ષ રીતે સારી મદદ કરી શકે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી આવી એક શાખાનો જન્મ થાય અને ને વડવાઈમાંથી નવું વૃક્ષ જન્મ પામે તો તે સત્વર ઉછરી આવે.

ગુજરાતીમાં કોશની ખામી ઘણા વર્ષોથી જણાય છે, અને તે પૂરી પાડવાના પ્રયત્નો થયા છે અને થાય છે, પરંતુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દોનો એક સ્વતંત્ર કોશ થાય નહિ ત્યાં સુધી પારિભાષિક કોશ ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્પન્ન થયેલા તે શાખાના સાહિત્યની સમજણ સારી રીતે ઉદય થવી સંભવતી નથી. શ્રદ્ધા, અવિદ્યા, વિદ્યા, પ્રકૃતિ વિકૃતિ-છત્યાદિ શબ્દો વપરાયા કરે છે. પરંતુ તેના સ્પષ્ટ ભાવો વાચકના અંતઃકરણમા ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેથી આના કોશની ખાસ અમત્ય છે.

આશા છે કે સાહિત્ય પરિષદની ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિભાગની વિષયવિચારણી સમિતિ ઉપરના મુચવેલા મુદ્દાઓ ઉપર વિચાર કરી યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવશે.

અમદાવાદ
તા. ૧૦-૧૦-૨૮

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્યમુદ્રણલય, રાયખડરોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક : ગજનન વિશ્વનાથ પાંદક.

ધર્મની ભૂમિકા

ધર્મનું સ્વરૂપ:-

ધર્મની અનેક વ્યાખ્યાઓ અપાઈ છે તે બધીમા ગુરુવાર્ધ પાછી થૂંચ ઉકેલવાનેા અત્યારે આપણને અવકાશ નથી આપણે જાત્રીએ છીએ કે ધર્મની પાછળ લાવના છે, વિચારણા છે, અને આચરણ એ તો એનું મુખ્ય અંગ જ છે. કોઈ માણસ ધર્મ સંબંધી મોટી મોટી વાતો કરતો હોય પણ ધર્મ તેના જીવનમા ઓતપ્રોત થયો હોય નહિ તો આપણે તેને ધાર્મિક નહિ કહીએ ધર્મ શબ્દની મુખ્ય વ્યંજના આચરણ પરત્વે છે. અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો સદાચરણ એ ધર્મનું સ્થૂલ શરીર છે, સદ્વિચાર એ એનું સૂક્ષ્મ શરીર છે અને ધર્મ એ એના આત્મા છે.

ધર્મનાં રૂપકો:-

એ ધર્મની વિભાવના અનેક રીતે કરવામા આવે છે. ભગવાન વેદવ્યાસ એને વૃષભ રૂપે વર્ણે છે અને એના ચાર પાદ કહે છે. ભગવાન મનુ ધર્મને, જાણે એક વીર પુરુષ રૂપે કલ્પતા હોય એમ કહે છે કે ધર્મ તેના હલ્કનારને હણે છે અને તેના રક્ષનારને રક્ષે છે. વળી ધર્મને વિરાટ ભગવાનનું હૃદય પણ કહેવામા આવે છે. એક ઠેકાણે, દુસ્તર અધકારના સાગરને તરવાના સહાયક તરવૈયા રૂપે પણ ધર્મને કહ્યો છે. જગન્માતા મહામાયાના વાહન રૂપે અને વિકરાળ સ્વભાવના સિંહ રૂપે, તેમજ જીવનના અનેક મહાપ્રશ્નો પૂછનારો, જીવનના વરિની વાવમા રહેનારા અદૃશ્ય શક્તિ રૂપે પણ એને વર્ણવાય છે.

ધર્મ શબ્દ:-

આ પુરાતન 'ધર્મ' શબ્દની જે વિશાળ વ્યાપકતા છે, તેટલી વ્યાપકતાવાળો શબ્દ બીજા ભાષાઓમાં જણાતો નથી લેગીન ભાષામાં એ ભાનનાનો વ્યવહાર Sacra શબ્દથી થતો, એમાં પવિત્રતાનો અર્થ છે Religion શબ્દ એની મેં વ્યુત્પત્તિઓ ? પ્રમાણે સમન્વય અથવા યોગના અર્થમાં કૃતિત થાય છે એના આધુનિક અર્થનો પત્તો કાઢવો મુશ્કેલ છે નવા મુદ્ધારાએ એના અર્થને ભાષામાંથી અને એના ભાવને જીવનમાંથી કુદ મારીને ફેરો કરી દીધો છે એ ભોમનો એક જાદુગર જણાવે છે કે 'ધર્મ' એને લાગણીની છાટવાળી નીતિ ' જાતમ શુદ્ધ દેવનો ' ધર્મ ' શબ્દ ધર્મનો પડાવો છે મઝમ એ પવિત્ર કાર્યના અર્થમાં વપરાય છે આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે ધર્મના પર્યાય શબ્દો ધર્મના કોઈ ને કેઈ મહાન અસને અવન મે છે.

ધર્મનું મૂળ:-

ભગવાન મનુ કહે છે કે ધર્મ ધારયતે પ્રજા । ધર્મ એ પ્રજાઓને ધારપુ કરી રાખે છે અને એમાં આશ્ચર્ય નથી કેમકે જગતના ધાણુ કરનાર પગમ તત્ત્વમાંથી એનો ઉદ્ભવ છે સતો, મહતો અને સદૃશ્યો એમ જ કહેતા આવ્યા છે નવા શુદ્ધિવાદમાં ધર્મના સત્ય બળને તોડવાનું સામર્થ્ય નથી પરમ મત્તનો અને પ્રથમ સત્યનો દાતા સર્વો વિના બીજો કોઈ હોઈ શકે નહિ પરમ મત્તનો પ્રાપ્તિ મનુષ્યની ઘડીપડીમાં કે હજી બદલતી અને નવા નવા ધાસને ચગતી શુદ્ધિથી પોતાની મેજે થઈ શકે નહિ, અને ન્યાય વિશારદો પણ એરી જ સમતિ આપે છે શુદ્ધિ પોતેજ પગમિત અને પરિણામી છે એટલું જ નહિ પણ તેની પામેના સાધનો પણ અપૂર્ણ અને એટલી છે

તર્ક અને શુદ્ધિવાદ:-

તર્કશાસ્ત્રની શક્તિઓ કેટલી બધી પરિમિત છે તેનું સહેજ સિદ્ધાવતોડન આપણે મરી લઈએ એ વિદ્યા બહુ ઉપયોગી છે એ સબધે કંઈ વાદવિવાદ નથી પણ એનો ઉપયોગ પગમ સત્યોની પરિચ્છાલિકા તરીકે છે સત્યની મેવા એ એનો ધર્મ છે શુદ્ધિનો સાચો રેતોડી શુદ્ધિવાદો હોઈ શકે નહિ ' ન્યાયશાસ્ત્રની ઓળી ખુશામતથી તેને અન્યાય થતો જ્ઞેનાનો મને ઉત્સાદ થતો નથી આ વિષય પગલે પૌવાત્ય અને પાશ્વાત્ય અને તર્કપદ્ધતિઓમાં મૈનિ અપૂર્ણતા અને અનિશ્ચિતતા છે તેને આપણે જોઈ લઈએ આપણી મનાતી વ્યાપક ન્યાયી ચર ચર ધુમસ્તર તર વહિ એ પણ આપણે ધારીએ છીએ એટલી વ્યાપક નથી, એ આપણે હમણા જ જોઈએ હાત્મા બલનો ઓછા થઈ ગયા છે પણ એનો પ્રયોગ જેમણે જોયો હશે તેમને માનમ દશે કે બીજા કેમશે ઉએ ઉડ્યા પડા તેમાં ઉડનારી મઝમ તેના ગોળાને છુટા કરી દે છે અને પોતે તેની જોડે જોડેની જીતે

૧ સિમેરોના મત પ્રમાણે religare-to gather to gether, અને ઓગસ્ટાઈનના મત પ્રમાણે religare=to fasten

ઉગાડી દઇ તેને આશ્રયે ધરતી ઉપર આવે છે પેનો જનૂનનો જે જો પડી ફાટે છે અને ત્યાં ધૂમાડાના ગોટે ગોટા ચર્ક રહે છે ધૂમાડો હોય છે અને અગ્નિ હોય નથી આ ઉપરથી કદાચ આપને એમ પણ સુગ્રશે કે ઉચે ઉડનારી જીવિએ જામાગા ગમેલા તર્કના ધૂમાડાનો ઉપયોગ કરી ઉચે તો ઉડતુ પણ નેડે છત્રીએ રાખ્ખી; કારણ કે એ છત્રી પાછા કામે આવવામા જલ્દી કામની છે.

પાશ્ચાત્ય તર્ક પદ્ધતિ:—

હવે પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રનું ઍરિસ્ટો-લવાળું ઉદરણુ લખએ, જે સૅક્રેગીસને લેતુ પડે છે અને તેને પૂરો કરના જલ્દી ઉત્સુક છે એ પાશ્ચાત્ય વ્યાપ્તિ વ્યવસ્થાનું બધારણુ જ આપણે જોઇએ —

All men are mortal
Socrates is a man
Socrates is mortal

આ જ્ઞાનને આપણે તપાસીએ. જે બધા માણસોમા સૅક્રેગીસ આની જતો હોય તો કોઇ નવું સત્ય પછીના વાક્યમા તાગવવાનું રહેતું નથી ને ન આનતો હોય તો તેમાનું છેલ્લું તાગણુ કોઇ રીતે તેમાથી નીકળી શકતું નથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય નૈયાયિકો આ માત્રમા પહેલા વચ્ચનું અર્થતાત્પર્ય જુદું સમજાવના અને કોઇ રીતે ઘાટ એસાડનાને મથ્યા છે પણ એ બધી જીવિની આપમાજી છે આવી જૂનો વધારે ત્યારે જ થાય છે કે જનારે જીવિનો રથ તાકનાગી વાસનાઓ વધારે ગજબી કે તામસી હોય છે

વૈજ્ઞાનિક તર્ક પદ્ધતિ —

પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રના બીજા વિભાગના એટલે 'ઈન્ડક્ટિવ લોજીક' ના અનુમાન તરફ દષ્ટિ કરીએ. સદજ જગ્યાશી કે એ પદ્ધતિ અનુસાર શોધાયેલુ તારણુ કે નિગમન એ માન સંગળ કે આડા દષ્ટાંતોમાથી તારવેલો એક કામચલાઉ િષ્કર્ષ જ ગણાય અને તેથી જ એવા નિષ્કર્ષોની પુન પુન નવા નવા પ્રયોગો વડે કમોટી કઠવાનું વિશાલ વૈજ્ઞાનિકો યોગ્ય ગણે છે. અર્થાત્ જેને આપણે 'પૂરતો' પુરાવો માનીએ છીએ તે માન કામચલાઉ રીતે જ 'પૂરતો' છે વાગ્તનિક રીતે પૂરતો નથી વગ્તસ્થિતિ એ છે કે આ પદ્ધતિએ તારવેલા નિગમનો વર્તમાન પ્રયોગ ઉપર આધાર રાખનારા, વર્તમાન પદાર્થો વિશે અને વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુભવનારા હોય છે, જેમ ઇતિહાસ એ જૂતકાળના સત્યને કહે છે, તેમ આ પદ્ધતિથી તાગવેન વિજ્ઞાનમા મત યો વર્તમાન સત્યને કહે છે.

ધર્મ અને વિજ્ઞાન:—

ધર્મ મામે વિજ્ઞાનને પગલામા આવે છે, પણ વિજ્ઞાનની સર્વ મહોનાતો આવા તર્કના પાયા ઉપર ગ્યાયેલી છે એ આપણે જોઇ લીધું હોય તો તેથી આપણને ક્ષોભ ન થાય. વિજ્ઞાનની પણ મહોનાતો છે એમ આપણે મુખેથી કદીશું વિગ્ન મરેતોને અણુએ છે, ચવાવે છે, અને લવિધ્યમા કદાચ ઉચાચે ચઢાવતો કેટલાક વોકો એનાથી કટાગે છ ગલગાય છે કે ચીડા છે, પણ એમાનું કદ કઠવાની જરૂર નથી અનન્ય એટલું

ખરું કે એમા પરોવાયેલુ જીવન ધણીવાર માનજીવનના મદતર પુરુષાર્થોમાથી પગડમુખ થાય છે એ વિગત જ્યારે માનવોના વિનાશ કે વિપાદને અર્થે વપરાય ત્યારે તો એ ન હોય તોય સારું એમ પણ મનમા થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ એ વિગતના ઉપયોગનો પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નમા આપણે અત્યારે ઉતરતા નથી. વિગતમાં નેતૃત્વ ધરાવનાગ જર્મનિમા જ ત્યાંના નિશ્ચે આદિ અધ્યાત્મવાદી (વાઈટ્ઝિસ્ટ) ફિલ્સોફીએ મદાસંગ્રામ પહેલાથી જ અને રૂઝોદ્ધર્મ એકેન જેવા પિયારકોએ મદાસંગ્રામ પછી, -જડવાદે આપેલી મામત્ત્ય અને મુખ્યત્વે આશાઓ કેવી ગ્રામવાના જગા જેની નીવડી છે એ જાહેર કરી દીધું છે અને આશા છે કે ઈશ્વરવિજ્ઞાનવાદની સંસ્કારલોન ધેકે પઠાડવાની અને ધર્મીય જમાવવાની પરિપાટી (જેને પૌલ નેટોચ્સ Profound uncultured dogmatism and absolutism of the mere empiricists કહે છે) નથી આપ મોદિત થશે નરિ.

ધર્મ અને જીવન:-

ધર્મ સંબંધી જે કટાક્ષ અને એદરક ની પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વે દતા તે આજ નથી. અને એવા કાળો ધણા છે. યુગેપમા પણ મદાસંગ્રામ પહેલા ધર્મ પ્રત્યે જે અશ્રદ્ધા હતી તેની નીકળુના કંઈક ઓછી થઈ છે. અને પાછું એ સયોજક, નિયામક અને પૂજનીય તત્ત્વ તરીકે ધર્મ તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ ગયું છે. અનુભવે આપણને સીખવું છે કે ધર્મ એ જીવનનો નિયામક જ નથી પણ સયોજક છે. અને જીવનચર્ચાનો પ્રતિસંધક જ નરિ પણ એનો અવગણાપક છે આપણે હવે ગાળું ગાળું પણ જોઈ ગઈએ છીએ કે ધર્મ વિનાની પ્રજા, ધર્મ વિનાનો સમાજ, અને ધર્મ વિનાનું જીવન એ ઉદાર અને ઉત્કૃષ્ટ આગયોમાથી અખચિત થાય છે.

ધર્મ અને નીતિ:-

કેટલાક નીતિને જ ધર્મનું સર્વત્ર માનના જણાય છે. પણ વસ્તુનાએ નીતિ એ ધર્મનું ફળ છે અને આગ્રિયનું મુખ્ય પ્રેરકબળ તો ધર્મ-ભાવના છે આપણી સર્વે ગ્રિય સંસ્થાઓ, ગૃહ અને ગમત્ય, કુટુંબ અને આદરો ધર્મમાથી ઉદ્ભવે છે, ધર્મથી ચોચિત થાય છે અને ધર્મથી જ મદ્ય અને મુદ્ધ થાય છે. ધર્મ વિના નીતિની ઇમારત રેતીના પાપા ઉપર મહેલી દહેવ થ છે તે ખોટું નથી ધર્મભાવના વડે જ નીતિ ઉપર ચિરંતન શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. વધારે માણસનું વધારે હિત કે એના બીજા નીતિમૂલો તકગરો કરવાના કામમા આવે પણ જીવનના કટાકટીના પ્રસંગોમા સદાયશૂન થના નથી નીતિના નાવના પ્રશ્નના ધર્મમાથી અને તેના વિશ્રામશ્ચાન પણ ધર્મમા જ છે.

નીતિનાં સૂત્રો:-

પણ અત્યારના સમયની શંકા તો એ છે કે 'નીતિનું જ ક્યા ટેકાણું છે કે અમને એમા પ્રેરવા મથો છો?' 'મનુષ્યની જૂની જૂની જાનિઓના નીતિનિયમો ક્યા મગ્યા છે?' 'એટલું ગયું વૈચિત્ર્ય છે કે તમારો એક નિયમ ભાએ જ ટકી રહે?' આ પ્રકારની શંકા

ખાસ દિમન-ખઠાદુર યુવકો વિના કોઇ જાગ્યે જ કરે છે પણ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા જવાના માનસમાં એ ચંકાના સીરમનું ઇન્જેક્શન તો કેળવણીએ મૂકી દીધું હોય છે જ. આ પ્રકારની ચંકાની પાછળ વિચારસંધિએ એ છે કે મત્તનો ને નીતિનો આધાર કેમ જાણે માનનારાની ખડબની અથવા એકમતી ઉપર રહેતો હોય એમ એ સ્વીકારી લે છે. વસ્તુતઃ સત્યનાં કે નીતિનાં સૂત્રો તો સનાતન છે. તે સૂત્રો મનુષ્યના જીવનને અને માનસને પણ અહોનિશ માપ્યા કરે છે અને એ સૂત્રોનું કેન્દ્ર માનવનું માનસ નહિ પણ વિરાટનું માનસ છે.

નીતિ અને ધર્મનું બળ:-

એ વિરાટના માનસનો આવિર્ભાવ ધર્મના સૂત્રોમાં હોય છે અને તેથી જ આપણે નીતિની ઘોતના, તુલના અને સમર્થના ધર્મને અવધાની કરીએ છીએ જગતના નિયંતાથી પ્રેરિત માર્ગ હોવાને લાઘે ધર્મ, સ્નેહની, સુખની, કલ્યાણની, અમ્યુદ્ધની, ચિરંજીવિત્વની અને નિઃશ્વેસની અદ્ભુત શક્તિઓ ધરાવે છે. એ ધર્મના બળે પ્રજાઓ જીવંત રહે છે. ધાર્મિક આદર્શોને ત્યાગનારી પ્રજાની અનનિતાના દૃષ્ટાંત ઇતિહાસ આપતો આવ્યો છે. જર્મનીને આપણે ચાહીએ છીએ તે સમજાવને લીધે. પણ જર્મનીના પરાજયનું ખરૂં કારણ એ છે કે નીતિના બોગે એણે સામ્રાજ્યના મનોરથો રચ્યા તદના-માના દંતાવેજને 'કાગળની અખરકી' નગીકે જણાવનાર જખરો લાગે પણ સૃષ્ટિનો નિયામક તેનાથી વધારે જખરો છે. નીતિના પાયા વિના એક ઘર પણ લાજુ ચાલી શકે નહિ તો પછી પ્રજાઓની તો વાત જ શી?

કીંમતની આંકણી:-

હમણાના નવા વિચારકો વસ્તુઓની 'કીંમતની ફરી આંકણી' કરવાની વાતો કરે છે અને નવી આંકણી કરવાની ચીજોમાં નીતિ, ધર્મ એ જવાને મૂકે છે. પણ એક દૃષ્ટિ-ગિંદુ લઇ તે વડે એક સિદ્ધાંત ઉપર લીટી મારવી અને બીજાની નીચે લીટી કરવી એથી કંઈ નિર્ણય થતો નથી કીંમતની આંકણીની પણ કસોટીઓ છે વિશ્વના કોઇ પણ દેશમાં પ્રકૃતિના નિયમોને અનુસાર સુખ, સતોષ અને શાંતિને પ્રસારી શકે એવા સનાતન તત્ત્વો ઉપર રચાયેલી આંકણી જ આપણને મજબૂર હોવી જોઈએ. કારણ કે એ જ વિશ્વની નિયતિને મંજૂર છે

ઈશ્વરનો નિવાસ:-

વિશ્વનો નિયંતા કોઇ છે કે નહિ એ પ્રશ્નનું આપણે ટૂંકમાં જ સમાધાન કરીશું; કારણ કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ એ તકનો કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો નહિ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનનો વિષય છે એના તરફ જેની દૃષ્ટિ છે તેને તો સર્વ સ્થળે એનું જ દર્શન થાય છે

જ્યાં જ્યાં નજર મારી દે

યાદી ભરી ત્યાં આપની;

જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં મુગે

ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની,

જેની દૃષ્ટિ બીજો ગુણધર્મી છે તેને એ ન દેખાય તો આશ્ચર્ય નથી જેને આ સામાન્ય દાયના સંચામાં પ્રભુ દેખાતો નથી એને બીજો ખોળા ભાગે જ દેખાઈ શકે છે. દિવ્યકશિષ્ટને ત્રણે જીવન ખોળ્યા પણ એને પ્રભુ ન જણ્યા, કાન્યકે એણે એમને આત્મમાં જેવાની તાદી ન લીધી. કેઈ એ જાત આપણી જેડે વડવા આપે તો આપણે એમજ કહેવું પડે કે ભાઈ પ્રભુ તો દેખાડ્યો દેખાડાય એવો નથી, કદાચ કોઈવાર તમને ય દેખાઈ આવશે પણ હજારના અગ્નિતત્ત્વની જાજનમાં સંકા સેના? થોડા જ હોય છે, ઘણામાં તો વધારી પડેશ્વર કિંમો નથી જેની પણ મારા તારા પડેશ્વર કિંમો હોય છે એટલે એ બધી ગતિ પડેશ્વરની નથી મારા-નારાની છે.

જીવનના પ્રશ્નો —

માનવજીવનના મુખ્ય પ્રશ્નો ત્રણ આ જીવનમાં આપણું કર્તવ્ય શું? આપણું ધ્યેય શું? અને આપણું જ્ઞાતવ્ય શું? આ પ્રશ્નો અગત્યના છે મૌલિક છે અને માર્મિક છે જીવિની નિર્મળતાનું આપણે દિશ્વર્ષન કર્યું. અને તે ઉપગત મહાન સત્યોના સમઘમાં જે અનગદ્યા, મંથય, વિપર્યય અથવા નિકલ્પ અત્યારે દેખાય છે એ પણ બનાવી આપે છે કે મનુષ્યની મર્યાદિત, ધેગચેની મર્યાદાધીન અને પગિણાઓ જીવિમાન વડે મૌલિક સત્યોનો નિર્ણય થવો હમિન છે, લગભગ અગત્ય છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાનો અપૂર્ણતાને પોતે તો ક્ષણે ક્ષણે દેખે છે. એટલે એની પોતાની જીવિની ન્યૂનતા એને ફરી ની બનાવની પડે એમ નથી.

ઈશ્વર પ્રેરિત જ્ઞાન —

આ રથને એ પ્રશ્ન ટોડ શકે કે ‘જો જીવિથી આ બધાનો નિર્ણય ન કરીએ તો પછી જોતાથી એ નિર્ણય કયો?’ જીવિથી વધારે બીજું શું હોઈ શકે? જીવિ કદાચ જોતએ તેટલી બગવાન નથી પણ એનાથી વધારે બગવાન બીજું શું છે? આ શકા નાનીસૂતી નથી પણ તેનું સમાધાન છે જો કે જન્મગદ્ય કરીને મુરોપના જડવાટે તેને દડાવી દીધું છે એક તરફથી મનુષ્યમુદિતિ વ્યાભાવિક અભયનવાળી છે અને બીજી તરફથી મનુષ્યનો અટ્ટા પ્રભુ દયામય છે એટલે મનુષ્યને તેની જીવનધારાનો માર્ગ દેખાડનાર હજાર પ્રેરિત કોઈ જ્ઞાનનો સભવ વ્યાભાવિક રીતે લ્પત થાય છે પણ આવા સભવ માત્રથી જ આપણે તેનું જ્ઞાન જોળવા તત્પર થતા નથી જોળવાપણું જ નથી. આપણી પામે જ આપણા પૂર્વજોએ આગ્રહથી, પ્રેમથી અને પ્રતલથી રક્ષિત કરેનું જ્ઞાન છે એ જ્ઞાન જ્ઞાન હજાર પ્રેરિત છે એમ આપણને પુરતન સમયથી જણાવવામાં આવ્યું છે આપણે તદ્વત્સાર આપણા જીવનના મોલેગ પ્રસંગોને નિર્મિત કરવાને તૈયાર થઈએ તો એને ગત્યના એક શ્રદ્ધે અગ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ અને એને આધારે આપણા સગા વહાલાના દાયબાગો ઉપર પણ આપણે હક્ક કરીએ છીએ આપણે જે જ્ઞાન આપણને પરપના દ્વારા મળ્યું છે, જેનાથી આપણું જીવન ઘણું અગે ઘડાય છે, જેની સત્યનિશાને લીધે અનેક વિદ્વાનો એને આજમૂધી પૂજા ન્હા છે અને જેના ઉચ્ચ આદર્શ આપણને પ્રતિનિ આકર્ષી ન્હા છે, એમાં આપણે વિશ્વાસ કા ન ગાખીએ? આ જ્ઞાનરાશિ તેના

પ્રેરક પગલાતમા જેટલો ગભીર અને અપ્રમેય હોય તેમા પણ શુ આશ્ચર્ય છે તેમા આપણી પશ્ચિમિત બુદ્ધિને કેટલાક શકા ધ્યાનો લાગે એ આભવિક છે, ન લાગે તો નવમ કહેવાય અને વગી ન્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે ધીમતોએ, ધુધરોએ, સતોએ અને મહાત્માઓએ એના પશ્ચીનન કર્યા છે, માહાત્મ્ય વિગ્તાર્યા છે અને શાશ્વતી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે ત્યારે એના પ્રિયોધીઓના મત ઉપર વધારે લાર મૂકનાતુ આપણને મન થતુ નથી આપણે કહીએ છીએ કે એ શકારથાનો બને હોય, એ શાંતિશિતે આપવા જટલી કે એના ઉપર લીટા મારવા જેટલી શક્તિ અમારી નથી અને બીજુ કોઈ વધારે સતોત્તમક શાસ્ત્ર માનુરી પ્રથેમા અમને જણાતુ નથી તેમજ ધર્મપ્રથેને ત્યાગી તેની વિરુદ્ધ જવા અમારી ક્ષણુખલનત ગૈરિણી બુદ્ધિને અમારે જીવન નોઠાવ કરી ના અમે તેના નથી આ શાસનાઓમા અને વિશેરે રીતે તેના અનુપાનનમા અમને સતોત, સુદ, અને શાંતિ નામ થાય છે આના મતવ્યમા બુદ્ધિ, હૃદય, બાનના અને વિવેક બધાને રચાન છે અને ઉપયુક્ત ધ્યાન છે આવા પ્રકારની આગ્નિકની શ્રદ્ધા એ મને તો વધારે મમગ અને સપ્રમાણ લાગે છે

શ્રદ્ધાનુ દર્શિબિદુ —

ન્યારે નોક છુ કે તે પોતાની દર્શિ રેખા પ્રમાણે સર્જિ આમ કે આમ દેખાય છે, પદાર્થવિજ્ઞાનની આમ કે આમ આજવણી થઈ શકે છે, એકની એક વસ્તુ સારી ને મોટી દેખાઈ શકે છે, ન હોય તે ઝાઝાના જળની પેઠે દેખાય છે ને હોય તે દિવસે તાગની પેઠે દેખાતુ નથી ત્યારે મને પેલતને દર્શિ-સર્જિનાદ જાણે મારેસોળ આના ખરો હાય નહિ એમ લાગે છે એનેલીયોની પહેલાનો યુરોપ અલારના યુરોપના જેટના જ આમની મૂર્તિને પૃથ્વીની આસપાસ ફરતે માનતો પાચમા વર્ષ પહેલા આપણા પૂર્વજોને ધમપુસ્તકોની વાતોમા કહી અસભર જેવું લાગતુ નહિ અન્યેહજગ ગાઉથી એજ માણસ બીજા જોડે મે પાચ ક્ષણમા વતો કરી શકે એજ એ લોકોને પ્રાચ્ય કેવળ અસભવિત નાગે સર્જિનુ દર્શન એ આપણી દર્શિ ઉપર ઘણે અશે નિર્ભર છે એજુ જ નહિ પણ એ પ્રયક્ષ અથવા અપરોક્ષ અનુભવ બુદ્ધિજય અથવા તર્જન્ય અને મતવ્યો વિધારી નામે છે ઇતિહાસના મત પોના દર્શિબિદુઓ બધના છે વિજ્ઞાનના મત પોમા તે વખતો વખત પરિવર્તન થયા જ ર છે સાર છે કે આપણા વિજ્ઞાનપૂજકોએ એનો એ સાગે ખુનાસા રાખી મૂક્યો છે કે મતવ્યોના બધાવ ને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કહેવી મનુષ્યાના મેહમદિરો અન પૂજકથાનો પણ હનાય કે તો બીજાનુ શુ કેનુ ? હાય કોઈ ભરિયમા એવી શેષ વરે કે અખૂટ શક્તિ આપનાગ માનસિ પ્રાધટેમાઇન ધર્મમા મૈથો વધરે પ્રમાણમા કે તો મને જગત આશ્ચર્ય થય નહિ

માનન દુન્યની આકાંક્ષા —

કેનાનુ તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યને સસના ઉદાર્યના અને કર્તવ્યના મજમાર્ગની પ્રથમ પ્રેરણા તેના પ્રેમમ પિતા તરફથી નિઃશ્વ પુરુષાત્માઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી છે એ

પ્રકારનું મનન આપવા શ્રદ્ધા મર્વ ધર્મોની પાછળ વિદ્યમાન છે. તોફાનથી, અપદ્ધારથી સાગરનાં મોગનંઓથી ઘેરુઓથી સનાતન માનવ, નવા માનવ ન્યૂમેનની પેરે દહે છે કે:-

Lead, kindly light, bid thou me on ! પહેલા તો એ જરા અદ્વિતીય ગદે છે. પણ પછી અનુભવ એને થોડી જ વારમાં ઘડે છે. એ મુજાબ છે અને સનાતન સત્ય તરફ ધમે છે

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । (ઉપનિષદ) એવી એ ભાવના દરે છે. અને શિષ્ટોના અને સંતોના સુપ્રજિત અને સુદક્ષિન દાવખાગરૂપ-પ્રસાદરૂપ-જ્ઞાનરાશિ તરફ વળે છે. એ કહે છે કે:-

" હે ખુદા હમ તેરી હી પુગલ કરતે દે, એર તુમ્હીમે મદદ માગતે દે. દમકે મીરી ગદ દિખવા. " (સુરે કાતિદા) એ 'રહમવાવા' પ્રખુના જે જ્ઞાનગણિમા જેને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને તે ભજે છે અને તેમા એને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંતોષજનક સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મને માયા રોદથી ભેરેલો કોઈ અનુપ્ત રહ્યો નથી અને પરાક્રાંતિની સુદ્ધિના વિકાસને ધર્મમા જ શાન થઈ ગયા છે. મદમત થએથી દાથળી જેની સુદ્ધિને યથેષ્ટ રૂળ આપનારી મીઠી કામવેતુ જનાવવાના જાદુ 'દૈવીવાગ્' પામે જ છે. અને સર્વ ધર્મોની આ જ સાધારણ ભૂમિકા છે. અને એ ભૂમિકા કંઈ નહિ તો નાસ્તિકની ભૂમિકા જેટલી જ અમોઘ છે અને એનાથી સહસ્રગણી વધારે સાતિદાયક છે.

ધર્મના વાડાઓ:-

પણ આત્મારે વધારે કટાક્ષ તો ધર્મ તરફ નથી પણ જેને ધર્મના વાડા કહેવામા આવે છે તે તરફ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે એવા કહેવાતા વાડાઓના નિયમો માણસને વધારે ગ્રસ્ત કરે છે. અને પોતાને સીધી રીતે અસર થતી હોય તે આત્મતામા માણસ ઝટ ભોળી ઉડે છે. અવગત એક રીતે જોના વાડા વાડીઓ અને વંડીઓની અનિષ્ટતા કષ્ટુવ કંગવા જેવી છે. પણ એટલુ જ રા મારે ? વ્યર્થ મહેનત થઈ વિના પ્રકૃતિના નૈમર્ગિક મહેલમા દમો કે સિંહો જેમ વિચરે છે એમ વિચરવુ કેવુ આદર્શરૂપ લાગે છે, તથાપિ આપણે ગૃહોને સર્જીએ છીએ, ગળગળીય પક્ષોના વાડામા જોડાએ લગીએ છીએ, સર્વ ભૂમિ જે પ્રખુની છે તેમા દેખાના વાડા માધીયે છીએ અને રાષ્ટ્રોના વાડા બાધવા કે બચાવવા લાખો જીવોની આડુનિ આપવા તૈયાર થઈએ છીએ. તો પછી શંકા એ થાય છે કે ધર્મના વાડા તરફનો કટાક્ષ એ તે વાડાનો કટાક્ષ છે કે ધર્મને ધક્કે ચઢાવવાની પેગમી છે ? વાડા, વંડા અને વાડીઓ બાધવા તરફ મનુષ્યોનું સ્વાભાવિક વલણ છે. એમા મમતાથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્સાહ, ઉદ્વેગ અને ઉમંગનો લાભ છે તેમ બીજી તરફથી અસહિષ્ણુતા, અસુચા અને ગેરસમજુતના ગેરવાલો પણ છે તથાપિ આત્મારની પરિસ્થિતિમા એ લગભગ અનિવાર્ય છે. એ અધાનું ઐક્ય માધવાના સામાન્ય પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે કારણ કે ધર્મ એ માણસને મન સાકલોજી જેવી ઝીજ નથી કે જે હોય તે ચાલે પ્રેમની પેડે શ્રદ્ધા પણ સ્વયંભૂ છે અને જેના મન જ્યા

હ્યાં ત્યા જ દે છે. એ બધા વાડાઓનું ઐક્ય કરવાનો પ્રયત્ન તો દોષ મદાન ધાર્મિક હૃદયભાષી ઉત્પન્ન થાય તો તે 'શ્રદ્ધામગ્ન' ની પેઠે એક નવો વાડો ઉત્પન્ન કરવામા જ ફિતિ થાય છે. અને જો નાગ્નિક હૃદયભાષી ધર્મ નિનાનું ઐક્ય પ્રેરવા સાર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે જનમગ્નને વધારે દાર્નકારક થાય છે.

અનિવાર્ય પંસ્થિતિ:-

મંકારો, ક્રિયાઓ અને વિક્રિયાઓના અનેક ગીતના મિશ્રણથી મનુષ્ય કુદિમા એટલી બધી વિકૃતિ, વિકૃતિના અને ભિન્નતા આવી ગઈ છે, કે બધાનું ઐક્ય વગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું છે બીજી તરફથી ધર્મના મદાન સૂત્રોનો ત્યાગ ક્યાં પછી તેનું સમર્થ રીતે ધ્યાન લઈ શકે એવા કોઈપણ મદાસૂત્રો માનવજીવનને સુખ શાંતિમા પ્રેરવા સમર્થ થયા નથી. માનવજીવનની સમજનાભરી બાલ્યાવસ્થાના નિર્દોષ જીવનમા તાપ સંવાદનો જે વધારે મલવ હતો એ મજા આપણા યુગમા નથી આપણે કૃત્રિમતાના, મંકગતાના અને મંકીજીવતાના સ્વાભાવિક વિમંસાદમા ળીએ. એટલે જે સ્થિતિ આપણને મદનુલા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનાથી કંટાળાના કામ નથી પણ તેને સમજવાનો અને નિભાવી લેવાનો યત્ન આપણે કરવાનો છે.

સાખિતીઓ શેની ?

કાળા માથાના માનવીએ આથેયોની પેઠે જાનગના ઉડા રનેહે અને અનેક આગતોથી ડેસ ડેમોના જેવી મીઠી કુળળી અને ઉદાર ધર્મભાવનાને પ્રાપ્ત કરી ડે અને એમા શદ્દા-વિશ્વાસ છે ત્યા મુધી જીવન આનદમય છે અને

Ah, what a dusty answer gets the soul
When *how* for certainties in this our life'

જેને એ પોતાના મનવી 'પાકો પૂગવો' માને છે તે જોળવામા આલદાર અને ટાગતમ્બના પ્રતિનિધિ જેવા 'આઇઆગો'ની શખામણે વળે છે. ત્યારથી એની શાન્તિનો સૂજ આથમે છે. સત્ય તો એને મળતુ જ નથી, પણ જીવનની સમીપ એ જાય છે. એ આપણા તર્કવાદી જેવા 'ધર્મિઓ'નો પ્રેનયો કમાલના દુકકા-બોનિક સાખિતી સાગ ભમે છે એની દેરી એને કહે છે -

"It is not lost but what and if it were?"

જેને ધર્મ પ્રલે અતરની પ્રીત છે જેલે એના સુખ અને એના પરિત્ર જાંતુ જેવા છે એને એનો રમાવનો દુકકો ક્યા પડ્યો છે તેની બડુ ભાજ્યડ થતી નથી. ઓગટાઇન બિરેવ મર્મમા દુકકમા કહે છે -

"We may not proscribe mysticism, it is the main factor of that ideal world by which all human progress is conditioned"

અરાગ તત્ત્વથી ખચાઈને ધર્મને ખમેડવાની કઈજા નથી ધર્મના સૂત્રો અને ઇતિહાસની કથાઓ પણ પગવિધાની દૃષ્ટિએ અવિધા જ કે પશુ એ અવિધા નકે મૃત્યુને તરી જવાય છે

આસ્તિકત્વું મતવ્યઃ—

દુનિયાના ધર્મગ્રંથોમાં અને પ્રાચીન ગ્રંથ સ્મૃતિમાં પુરાસૂત્રમાં વેદોપી જ્ઞાનગણિ પદ્માત્માના શ્રામ રૂપે પ્રકટ થયાનું જણાવ્યું છે અને એ પ્રમાણે દુનિયાના નર્વધર્મો, સ પ્રદાયો કે પથો મૌનિક જ્ઞાનને પગમેશ્વર પામેથી અથવા તેના મદેગલાદકો પામેથી પ્રાપ્ત થયેનું માને છે એને જીવિની મન નિષ્ઠા જોયા પછી પગિચિતિ આત્રી રીતે જણાય છે અપણી મનસ અને ગ્રંથો છે જે કહે છે કે ઇશ્વર પ્રેરિત જ્ઞાન તે જ વિષમાન છે એ જ જનસમાજ એ જ ગ્રંથ સમુચ્ચયને તેવા જ્ઞાનના ગણિ રૂપ માને છે બીજે જનગમાજ મીળને માને કે, ત્રીજે ત્રીજને માને છે એને કે ઇશ્વર પ્રેરિત જ્ઞાન કયુ તે જ મત થો જુદા જુદા દાર્શનિકી પ્રાપ્ત થયેની શ્રદ્ધા ઉપર આધાર નામે છે પણ ધાર્મિક શ્રદ્ધાવળા મનુષ્યોનું કહેનું એ છે કે " હું મારી માનસી જીવિ ઉપર કે જીવન મારા જેવા-જૂન કર એવા-મનુષ્યોની જીવિ ઉપર નહિ, પણ મારા માનસી પ્રમાણે મર્વજની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેના શ્રદ્ધે જ્ઞાન ઉપર જ મારા જીવનના મડાણ માડવનું યોગ્ય ગણ્યું છે, અને તેના શ્રદ્ધે જ્ઞાનના પ્રચારક તરીકે અમુક ગ્રંથને માન્ય છે " કોઈ મહે કે બધા તો એ જ્ઞાનને તેવું માનતા નથી તો એ એમની મગજની વાત છે એને તો એમા શ્રદ્ધા પડે છે અને એને એ માને છે આખરે તો એક રીતે બધા મતો એ મત થો અથવા માન્યતાઓ જ છે આ રીતે અનેક સમુદાયો જુદા જુદા ધર્મપથોને માની શકે અને તેઓની માન્યતા જીવિવાદ કરતા કઈક વધારે સફર છે એમ પણ કહી શકાય કે ગણે મર્વજ જીવિ જ મોલિષ્ મૃદન સત્યોનો નિર્ણય આપી શકે એ ન્યાયમમત મદામત્યને એમણે જોયું છે

ધર્મનિષ્ઠા:—

અત્રે કહેવું જોઈએ કે વિધા અથવા જેને આપણે મદવિધા કહીએ એમા સત્ય નિષ્ઠાની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે સદવિધા એ તો મોઘી મીઠી અને મોઠી વસ્તુ છે એ તો નિષ્ઠાવા ને પ્રયત્ન અને પરિચયા વડે પ્રાપ્ત થાય છે બ્યારે જ નેઉ છુ કે દયા, સત્ય, બ્રાતૃભાવ ઇત્યાદિ સદગુણોનું પણ ગભીરમા ગભીર પ્રમગોએ ચાનાકમા ચાનાક પ્રજાઓ કે વ્યક્તિઓ છોડી દેવાને કેવી તત્પર થઈ જાય છે, ત્યારે મો લાગે છે કે એ જૃદ્ધ સત્યો અને સત્યના માર્ગો જો જગન્નિષ્ઠતાના સદેગલાદકો જાગ મનુષ્યને પ્રાપ્ત ન થયા હોત તો મનુષ્યને પણ એ સૂઝત નહિ એટલું જ નહિ પણ સ્વભાવ જ પાશન જોતો પાસે એને એમા શ્રદ્ધા પણ જાગે જ ગહત પણ મનુષ્ય સિદ્ધિત હોય કે અસિદ્ધિત હોય તથાપિ મનુષ્ય છે એ શોડામા જ, ઝનામા ટેટી નિષ્ઠા છે તે જોઈ લે છે સતોને અને અસતોને, દેવી જનોને અને આસુરી જનોને એ જુએ છે અને એમના પા ની માપી લે

છે. એટલે જ ધર્મી ધર્મી હોશિયારીથી લખેલા પાનાંઓનાં પાના લખેલા મનુષી અંધે ને તે 'શિક્ષે' કહીને ઉભો રહે છે અને ધર્મગ્રંથો તરફ પોતાનું શિર ઝુકાવે છે.

શાસ્ત્ર અંધ:—

હવે એક બીજા મુખ્ય બાબત વિશે આપનું ધ્યાન ખેંચવાનું મને યોગ્ય લાગે છે. પ્રત્યેક ધર્મ, સંપ્રદાય કે પંથમાં વિચારોની એક શિષ્ટ પરંપરા, પરિપાટી, શૃંખલા અથવા પ્રણાલિકા હોય છે. અને તે પ્રણાલિકા કેાઈએક શાસ્ત્ર અંથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે. નવા પંથોનું પણ આમ કેન્દ્રિત થવા તરફ વલણ હોય છે. બોદ્ધોને ભગવાન બુદ્ધના નિર્વાણ પછી થોડે વર્ષો પોતાના સિદ્ધાંતો નો નિર્ણય, ધર્મસમિતિ ભરીને, અંથમદ્ કરવો પડ્યો હતો. પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગ સ્વલુક્ષિથી બાઇબલનું અર્થદોહન કરવાનો ઝુંડો લઇ પ્રવૃત્ત થયો. પણ થોડાજ સમયમાં જો ગરમડો અને સ્વચ્છન્દ-વિચારો તેથી ઉભા થયા તેને અંગે તેને પૂર્વશિષ્ટાની અધ્યાત્મવિદ્યા જેને Theology of the Fathers કહે છે તે તરફ વળવું પડ્યું; અને પોતાના મંતવ્યો ને કેન્દ્રિત કરવા પડ્યા. આમ થવાનું કારણ એ છે જે લખ્યા વિનાના અનિશ્ચિત જેવા વિચારો ઉપર આધાર રાખતો ધર્મ પણ આનિશ્ચિત જ રહે આપણા વર્ગીય બારિસ્ટરો શબ્દશબ્દની ફિક્કર ગળીને લખેલા કાયદામાં પણ કેવી સુધારાઓ કરી શકે છે અને કેવી નાકો બારીઓ ખોલી કાઢે છે, તો પછી લખ્યા વગરના પંથનું તો કહેવું જ શું? કેટલાક વખત ઉપર હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યાને સાર પ્રયાગના લીડર પત્રે અનેક નેતાઓના અભિપ્રાય માર્યા હતા. કેાઈએ કંઈ અને કેાઈએ કંઈ લક્ષણ આપ્યું. કેાઈએ ચાતિ વ્યવસ્થા, તો કેાઈએ મુનિપૂજા, તો કેાઈએ શ્રાદ્ધ, તો તો કેાઈએ અવતાર આદિ ઉપર ભાર મૂક્યો. પણ વસ્તુતિથિ એ છે કે આવી રીતે એક બે કે ચાર બાબતોથી ધર્મ મર્યાદિત થઇ શકે નહિ, તેમ જોને શવતો આવે તેમ તે લઈ પડે એવો અમર્યાદિત પણ તે હોય નહિ દરેક ધર્મના શાસ્ત્રો એ જ તેના અથ અને ઇતિહાસ વાસ્તવિક મર્યાદાઓ છે. એમ જ એના શિષ્ટ જનો આપણને કહેશે. શિષ્ટાની સ્મૃતિઓ, તેમનો સદાચાર અને આત્માની સંતુષ્ટિ એ બધા એ પ્રધાન વૃક્ષના પોપડો છે.

ધર્મ પ્રત્યે બેદરકારી:—

ધર્મ તરફની અત્યારની બેદરકારીના કારણો અનેક છે. પહેલું કારણ એ છે કે જડવાદ અને જડવાદથી પોષાવું વિજ્ઞાન એ બન્નેએ દુનિયા સંબંધે નવું દૃષ્ટિબિંદુ ઉઠાવ્યું છે. બીજું કારણ એ છે કે નવા દૃષ્ટિબિંદુને અંગે મનુષ્યોમાં વિવાસપ્રિયતા વધી છે; અને તેને સંયમના માર્ગો જોડે કાવટ આવતી નથી. ત્રીજું કારણ એ છે કે પ્રજાના નાસ્તિકતાના અધોભાવે કેળવણીમાં પ્રચાર થવાથી કેળવણી પામેલા ઘણાંઓની શ્રદ્ધા પડી લાગી છે. પ્રિન્સીપાલ જોન મેકેન્ઝી પણ જણાવે છે કે અત્યારના શિક્ષણના સિદ્ધાંત અને ક્રિયાના મૂળમાં પ્રચ્છન્ન જડવાદ છે. ધર્મ તરફની લોકોના પા ભાગની અનાસ્થા, અધો ભાગની બેદરકારી અને પોણા ભાગના આખમિંચામણના કારણો તો ઉપાદા છે.

ધર્મ એ આરોદણનો અને સંયમનો માર્ગ છે એટલે એ અગ્રણી છે. ૫મી દાઢમાં ઈન્દ્ર કારણથી પ્રદિપ થયેલી અદંતા પણ ધર્મ પ્રત્યેનાં રિસામળાંનું કારણ છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે ‘ માનવું એટલે પાળવું; અને પાળવું નહિ તો માનવું નહિ ’ કારણ, નહિ તો અદંતા નોખમાય. વસ્તુતઃ ધર્મને માનવો એટલે એને અનુસરવાની ભાવના-દાર્દિક ભાવના રાખવી. ધર્મ પ્રમાણે અરખવિત જીવન ગાળવું એટલે તો સિદ્ધ થવું. ધર્મચરણ એ તો કાણુ રખડનત માનવનું અભિવ્યક્તિ છે-વક્ષ્ય છે. જે સત્યને, દયાને, કે દાંતને આપણે પૂરેપૂરાં પાળી ન શકીએ તો શું એને વંદવાનો પણ આપણને અધિકાર નથી ?

આપણે અને ધર્મભાવના:—

આપણી સંસ્કૃતિના સૌભાગ્યે ધર્મશ્રદ્ધા શુદ્ધિની પેઠે આપણા જીવંમાં એવી નિકટવર્તિની ધર્મ ગ્રંથ છે કે એને ન માનના છતાં આપણે એો માનીએ છીએ; એના તરફ કટાક્ષ કરતા છતાં એને ચાલીએ છીએ; અને એનાથી સ્વતંત્ર થવાની હિમાયત કરવા છતાં એના પાશમાં બંધાયલા રહેવાનું પસંદ કરીએ છીએ. એ મદિશા આપણને વારનારીની પેઠે ભક્તચાવતી નથી. પગથીયાની પેઠે ફરના કુંગરના જેવી એનામા મોદકના નથી; પણ જીવનની નિયંત્રણામા એના વડે જ માનવના સૌભાગ્ય છે. એ એની પત્નીના જેવી જ, તથાપિ એ પ્રિયતમા પણ હોવી જોઈએ. તો જ એના મનના અશોષ મનોરથો સફળ થાય. પણ પ્રેમ માગ્યો તાગ્યો આવનો નથી એમા તો પૂર્વનાથે પ્રીત જોઈએ છીએ એટલે એ વિશે આપણે વધારે નહીં જોણીએ.

ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન:—

ધર્મને અભરાઈએ ચઢાવવાના એક નરી તરફીય દાઢમા ચાલુ થઈ છે. આપણા નવા તારિકિંકા ધર્મને વ્યાવહારિક જીવનથી જૂદા પાડે છે. ધર્મ એ મનુષ્યનો અંગન, પડા પાછળનો પરમેશ્વર જોડેનો, કાંઈ દુઝડો કામકાજ પડે ત્યાંનો વિષય હોય નહિ એમ તેઓ ગણતા જણાય છે વસ્તુતઃ ધર્મ એ સાંસારિક જીવનના અર્થજ છે. સાંસારિક જીવનચાત્રનો પવિત્ર માર્ગ દુનિયા એજ એનો વાન્તવિક પ્રદેશ છે. ધર્મથી જ મનુષ્યના માનસનો રંગ પડાય છે. ધર્મ એજ માનવના જીવનદર્શનને અને સમગ્રદર્શનને અભિમંત્રિત કરે છે. ધર્મભાવના જીવનચાત્રમા સર્વત્ર અસર કરે છે એ આપણને અનુભવગમ્ય છે તથાપિ એક દષ્ટાત આપની સમક્ષ ગળુ કરવાનું મને મન થાય છે. સામાન્ય અનુભવની વાત છે. દાઢમા ઉંદર આપણા દેશમા બહુ યથા છે અને આપણને ઘણુખર બહુ હોરાન કરે છે. આપણા કેટલાક બહુઓ જેળા મછી કે જેરી દવાઓથી એને મારવાની પેરરી કરશે બીજા કેટલાક નવા ઘાટની ચીપીયા જેરી કાળવાઈઓ મૂકશે કે ઉંદર બીચારો એમા પકડાય ત્યારથી એના પાસળા જેવા પીસાવા માડે કે કહેવાની વાત નહિ. અને આ પછે આપણા જૂના ઘાટના પાજરા મુઝીશુ કે જેથી એ એમા આવે કાલસે; પણ એવો ભરાઈ ભય કે ચક્કર લેતો લેતો ઘડીબર એથ વિચાર કરે કે આણે પણ હીક આનરી લીધા. પછી પાજરામા જે ચાર ઉંદર જે આન્યા હોય તેને આધા આથ-

મણી આપણે મૂઢી આવીનું. આમ ધર્મદષ્ટિનો ફેર પડે છે. ઝાઝા વિદ્વાનો તર્કને ઉદગ્ની ઉપમા આપે છે અને ધર્મને બધનનું રૂપ આપે છે એ તો ચાનુ પ્રણાનિદા જ છે પણ એ રૂપક ઘટાનવાનું કામ માત્ર નથી.

અહિંસાત્મક ઉપાયો -

આપ કહેશો કે એ તો ફીક, પણ લોહી ચૂસી ખાનારા માકણો વધે તેના નિંદાવનો દવાવાળો-અહિંસાત્મક ઉપાય કયા છે ? શું કાદિઆવાડના કોઈ જૈન બધુ ટરે છે એમ દોલિયાને ફગીઆમા મૂકી તેના ઉપર કોઈ ત્રાસિતને પૈસા આપી મુવાડવો ? અને તેથી યે માકણુ કઈ જવાના હતા ? આ પ્રશ્નની ગભીરતા હું સ્વીકાર છું. પણ એ જુના શાસ્ત્રનો પ્રદેશ છે, જેનો હું ફરદો નથી, તથાપિ હું તો એમજ કહું કે -

વિપથમા ના તમે વળસો,
મુમાર્જેથી ન રે ચળસો,
અધીરા વીર ના બનસો,
વિજયકે તમારો છે.

પણી જાને માઠણુ મોટા હોય કે નાના, હું તો ધર્મમાજ આપણા વિજયનો માર્ગ જોઉં છું.

ધર્મનું સામર્થ્ય -

ધર્મમા એની સ્વાભાવિક મહત્તા વિગળે છે, એની શાંતિ અને મીઠાશનો આપણને સૌને કંઈક ને કંઈક એવો અનુભવ થયો છે કે એની રક્ષારે જાનામણુ કરવાની જાગ્યેજ જરૂર પડે મનુષ્યને એનો મત્ર સ્નાહજ આપવાનો છે એનો સ્વાદ આખનાગ એને વગી પડે છે અને એમા તનીન થઈ જાય છે ધર્મ તો પરમ અવનમન છે. એમા પ્રકાશના પગથા છે, સ્નેહના સંદેશ છે, અને ક્રિયાના સાક્ષ્ય છે અજ્ઞાઓ પણ ધર્મથી જોટલી સમર્થ અને સિદ્ધિમંત્ર થઈ છે એટલી બીજા કશાથી થઈ નથી અને એ સામર્થ્યનો પરિહાર કરવાનો એક જ ઉપાય છે કે ધર્મના માર્ગનો સ્નેહ-પરિચય થવા દેવો નહીં એ કાર્ય આપણા કોઈ કોઈ બધુઓ કોઈ કોઈ નાગ કરે છે તથાપિ તેમના તરફ દ્રેષ્ય કર્યા વિના ધર્મના મહામાર્ગને આપણો કરી લેવો એમા આપણા નાટીય ઉદારનો મહામત્ર છે. પણ ધર્મનો મોષ કરવો કે તેની સ્તુતિ માત્ર ટરરી એ આપણો વિપથ નથી ધર્મની ભૂમિકા સજાતિમય, સમન અને સયુક્તિ છે એમ કહેરાનો જ આશય છે.

મર્યાદાનાં વિધાન:-

આપણે જરા ઉડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાવે કે ધર્મની મુખ્ય પ્રતિ મનુષ્યના વિકાસને મર્યાદિત કરવા તરફ છે ધર્મમા નિયંત્રણ છે નિધિનિયેવ છે સ્વ-અન્યાના ત્યા ગીત ગવાતા નથી સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્થિતિ એ છે કે મનુષ્ય સ્વભાવત પ્રતિ

પ્રકૃતિનાં પુરાતન દ્વંદ્વા:—

પણ જ્યારે આપણે સંયમને કે ધર્મને અવીએ ત્યારે એટલું સ્મરણુમા રાખવા જેવું છે કે સયમ નરક્તની અભિમુખતા પ્રશંસનીય છે. પણ સ્વચ્છન્દ તરફની અભિમુખતાની આપણે નિંદા ન કરીએ પ્રશંસનીયનો ગ્રેમ ઘણીવાર અયોગ્ય રીતે અપ્રશમ્બની નિંદામા પરિણમે છે. પણ એમ કંવાની જરૂર નથી. એક રીતે જોતા તો સ્વચ્છન્દ પ્રવૃત્તિ એ પણ સંયમ પ્રવૃત્તિ કરતા વધારે સામાન્ય હોય છે, કારણ કે એ પણ સ્વાભાવિક છે. દ્વંદ્વો એ જ સંસાર છે અને દ્વંદ્વોના પરસ્પર સંવાદ વા વિસંવાદ, સમ્બંધ વા મંધર્થથી યુવનની લીલા ગ્યાય છે આવા દ્વંદ્વો એ પરમાત્માની માયાનો જ વિવાસ છે. **एकोऽहं बहु ह्याम ।** એ સૃષ્ટાની જ આદિ ભાવના છે અને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ-માથી સવિકલ્પ થવાની સાથે જ દ્વંદ્વોનો જન્મ છે. આપણને એકલા ગમતું નથી કારણ કે આપણે એ પ્રભુની પ્રતિચ્છાયાઓ ડીએ. **एकाकी न रहते ।** એ એકબે સમણ કરતો નથી અને સમયાને માટે લીલાસૃષ્ટિ રચે છે. એ લીલાની કપના વડે જ આપણે સમગ્ર વિરોધોનો પુરસ્કાર કરી શકીએ ડીએ વિરોધો એ બીજી દૃષ્ટિએ તો પૂર્તિઓ છે. દુઃખ એ સુખની પૂર્તિ છે, પ્રતિ એ નિપ્રતિની પૂર્તિ છે, દર્પ એ શોકની પૂર્તિ છે. જી એ પુરુષની પૂર્તિ છે, અવિદ્યા એ વિદ્યાની પૂર્તિ છે, અધકાર એ પ્રકાશની પૂર્તિ છે. અને પગલોક એ આ લોકની પૂર્તિ છે પરપરસ્પરને આશ્રયે જ એ દ્વંદ્વો પ્રકાશે છે શુણ્ણી નિષ્કૃતિની સાથે જ એ દ્વંદ્વો ઉત્પન્ન થાય છે આ દ્વંદ્વોની લીલાના દ્વાવા લઇ તેનાથી પર ચર્ધ ટેવલ માધવાની ધર્મ માર્ગની ચેજના છે. એ દ્વંદ્વો તરફ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જીવને લઈ જાય છે. પણ તે દ્વંદ્વોથી વિનિમુક્ત થઈ શાશ્વતી જાન્તિ સાધવાનો મહાનુભાવોનો પ્રયત્ન હોય છે તેઓ તેનાથી પગલવ પામતા નથી તેમ , તેનો પરાજય કરવા પણ ખડુ ઉત્સુક હોતા નથી, પણ પ્રભુની વીવાના નાના ખેલ કેપે એને જીએ છે.

ક્રમિક નિયમન:—

આ ચચા આપણને એક બીજા મહત્વના મુદ્દા ઉપર ચર્ધ જાય છે દ્વંદ્વોથી પર થવાની રિથિતિ તો કોઈ વિલ મહાત્માઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ તો ધર્મનું અતિમ અને ઉચ્ચતમ ધ્યેય છે એ ધ્યેય એમ સર્વને પ્રાપ્ત નથી તેમ એના જ તરફ ધર્મશાસ્ત્રોનો કે ધર્મશુદ્ધિઓનો ઉતાવળો આગ્રહ પણ નથી નિવૃત્તિમાર્ગ અને પ્રવૃત્તિમાર્ગ બંને ધર્મના મહાધાનમા સુપૃષ્ટ છે નિશ્ચયે, પ્રભુ તરફ આત્માને લઈ જવા પ્રયત્ન કરવો એ સર્વ ધર્મોનો મહાસદેશ છે પણ ગાત્રો સ્ત્રીકારે છે કે ધર્મ એ તો પરમ ધ્યાનના મહાધાનની નિસાની છે. એમા બહુ મોટો ઝુકો મગતો નથી જે જે પગથિયુ વ્યક્તિના અધિકારને સાર પાસેનું અને ઉચેનું હોય તે ઉપર ચલીને ઉન્નત જનવાને તેણે ચલ કરવાનો છે. એકાએક ત્યાગ માધવા જતા, સ્વાલ નિવ સમ્પરોથી કે આકર્ષણોથી એ યાદને તે ઉચેટો વધારે વમળમા સપડાઈ ન જાય તેટલા સાર ધર્મગોપાનમા અનેક પગથિયા છે કામના એ માનની મહાજિજ્ઞાસ સપ્તી છે. કેમકે માનવ એ પ્રયુનો અંશ છે, અને મહાપ્રભુની લીલા કરવાની ઈચ્છામાથી આનંદજનનો આનિર્ભાવ છે. એ સખીનો પરિત્યાગ સહેશે

નથી પણ પરિપાક વિના મૂકિત નથી. કહે છે કે મુરોપમાં લોકો આદ્યપર્વતનાં વિલાસ-સ્થાનોના આનંદો જુએ છે ત્યારે મૂકિતની ઈચ્છા જ કરતા નથી. પણ એટલે ઉંચે કે આધે ગયા વિનાએ મૂકિતની ઈચ્છા વધારે વ્યાપક છે એમ આપણે કહી શકીએ અને એ ઈચ્છાને પણ સફળ કરવાનું જળ ધર્મમાં છે એજ મોટી મુદ્દાની વાત છે, ભગવાન વેદવ્યાસ કહે છે કે:—

ધર્માર્થકામમૃગસ્ય કિમર્થ્યં ન સેવ્યતે ।

ધર્મથી અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એ માર્ગ ન જાણવાથી અથવા એનાં ઉપર શ્રદ્ધા ન હોવાથી મનુષ્યો આડાં અવગાં અચકાચ છે. મુખાદિકની કામના કંઈ નિષિદ્ધ નથી પણ કર્તવ્ય એ છે કે સફળ અને અર્થ થવાને એ કામના ધર્મથી નિયંત્રણ થવી જોઈએ. અને એટલાજ સાર ભગવાન શ્રી મુખે કહે છે કે:—

તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યે વ્યવસ્થિતો ।

ઈશ્વરશાસનનો ત્યાગ કરીને જે કામનાથી વર્તે છે તેને મુખ પ્રાપ્ત થવું નથી, તો પરાગતિની તો વાનજ શી ?

ધર્મ અને વિજ્ઞાન:—

ધર્મની ધોષણની સામે એક મુખ્ય પ્રશ્ન એ લાવવામાં આવે છે કે “પણ અત્યારનું વિજ્ઞાન જે કહે છે તેનું શું ?” ધર્મ અને વિજ્ઞાનના વિરોધ અને સમન્વય સંબંધે થઈ જમાવણું છે અને અનેક ચર્ચાઓ થાય છે. પણ તે ચર્ચાના વમજમાં હું આપને લઈ જવા ઇચ્છતો નથી. એવા કોઈ સમન્વયની જરૂર જ નથી. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે વિજ્ઞાનની શોધોને તેના તરફ એક જાતનો મોહ જામી ગયો છે. અને તે જે કહે તે સવાવીસ એમ કેટલાકને થઈ ગયું છે. વાસ્તવિક રીતે મેં આગળ સૂચિત કયું છે તેમ વર્તમાન પદાર્થો અને તેના પરપરપર સંબંધો એજ વિજ્ઞાન વિષય છે. પુરાણો ભૂતકાળમાં કંઈ પરિસ્થિતિ હતી એ જ્ઞાન તેને ન હોવાથી તે કંઈ તે સંબંધે કહે તો તેને માત્ર સંલવાસંલવની તેની કલ્પના જ માનવી જોઈએ. જેમકે નર અને વાનર, આટલી વાતમાં મળતા છે એમ એ કહી શકે; પણ લાખો વર્ષો ઉપરવાનરમાંથી નર થયો એમ કહેવામાં આવે તો એ વિજ્ઞાનનું વાક્ય નથી પણ વૈજ્ઞાનિકની કલ્પના છે એમજ આપણે કહેવું જોઈએ. એ તો એટલું જ કહી શકે કે વાનરમાંથી માણસ થયું હોય એમ અમને આટલાં કારણોથી સંલવિત લાગે છે. આવી જાતની વિજ્ઞાનની અવજાહિ માન્યતાઓ, કલ્પનાઓ કે અટકોનો જોડે આપણે હાંસાણસી કરવાની જરૂર નથી કેમકે કાલે સવારે એ માન્યતા પાછી જદવાવાની. ન જદવાય તો ‘સાપ-સ’ હંદુ પડી ગયેલું કહેવાય. સર્વ પ્રકારના તર્કો નવી નવી શુદ્ધિઓ, નવી નવી માહિતીઓ અને નવી નવી દૃષ્ટિઓ ફરતા રહે છે; માટે તેમાં અંતિમ શ્રદ્ધા રાખી દેવી એને આપણે અષોઘ્ય જલ્દીએ છીએ, એટલે આપણે વિજ્ઞાનને એટલું જ કહેવાનું છે કે: તમે તમારું કાર્ય કરો; મનુષ્ય જીવનની તમે જે સેવા કરી શકો તે અમને સ્વીકાર્ય છે. માનવજીવનની જે હાનિ તમે કરશો તે પણ

ન છુટકે અમે સદન કરી નહિયું, પણ તમાન ચક્રર ખાતા મત પો અને અટકોને અમે અનાની ગાસ્તાધીન નાન્યનાઓને તોના જેના મનાન માનતા નથી

મનની યોગશક્તિ —

વળી અત્યાગના સમગ્ર વિજ્ઞાન પ્રવેગમા એ- મોની વાન નગલગ ભૂની જવાઇ કે મન એ એમ મોગમા મોગ પ્રવગ્નુ ના છે અથવા બગ્નુ વાદક છે એ આ માની શક્તિને યક્ત મ્મ ૧૧૩ પ્રધાન સાધન છે મધા મજોને તેજ મનિમાન કરે છે અને બવા બજોને તે મત પણ કરે છે માનનું માનસ એ તેના પોતાના વ્યવહારનું આ વિરાટનું માનસ એ વિશ્વ ૥ વ્યાપાગ્નુ ઉત્કૃષ્ટ મગ છે આ બધી વાત આપણા વૈજ્ઞાનિકે એ હજી દમણા દમણામા જ નેના માટી છે, અથવા હજી નેધ નથી વળી મનને ચેતન અને દ્રવ્યને જા માનનામા ગાવે છે તેમા પણ ભ્રમ છે મન પણ જડ પ્રકૃતિનો જ બગ ક, અને તેથી એ પણ વિજ્ઞાનના પ્રવેશનો એજ ભાગ હોઇ નો માત્ર એ પ્રકૃતિની શક્તિગોત્રુ અતિ સૂક્ષ્મ સાધન છે જેને માનસની અપ્રમેય અને અદ્ભુત શક્તિને આપણે મનીશરીએ તો પ્રાના નાન્યોળ તપાવેના રતબો બાકકવા છતા દાઝના નહિ અથવા મીગમાઈના પ્પાનાના એરે મીગમાઈને કઈ અસર રી નહિ એમા મધ અસભન જેવું દીસતુ નથી એમ થયુ હતુ એમ માનવુ એ પોતાની નહાનો વિચ કે અથવા ઇતિહાસો વિચ કે પપુ ને તેમ ન બન્યુ હોય તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એમા સભનિ કઈ નથી એટલુ જ આપણે મ્મીએ છીએ ધર્મ ધર્મોની કેટની વાતોથી તો આપણને થલુ ખર અમથી જ ગલગમણુ થાન છે વિજ્ઞાન જ નની નવી એ ધર્મોના મજોને સનર્થન કરે એની વાતો બાદેગ કરતુ બધ છે એક બજિ પોતાનામાની જ સતનિ ઉત્પન્ન રી શકે ગેરી જતના અનેક પ્રાગ્ના પ્રાણીઓ નજિમા કે એન પ્રાણી વૈનાિ આપો જે તો પગી મનવાન માનસની પ્રેરણાથી હવાી મેંને કે કુનારી કુતાને મતતિ થાન એમા અશક્તતા શી છે? આ મધામા અશક્ત કઈ જ થી અશક્ત કે ગેમ બાપ મા િ મેમ એ છીએ અથવા અશક્ત કે એમ આપ ને બણાનના આ તુ કે અશક્ત , ગેમ માનતુ એ જ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી નિષ્ક છે અને રૈનિ દૃષ્ટિ આગળ પગ હિલા વના જેતુ છે

સાત્યના મૂલ્યો —

એ ગે નાધના જેવી માત કે ? વિશ્વજ વૈજ્ઞાનિક તો એના મૂલ્યો નિરથી નની નવી બા નો અને નના મજો મોગવા થા કરે છે યુરોપ અને આયોનો સમધ યના રી પુરાણ ધર્મધર્મોના બનમ મૂલ્યના અને તેના વણુરેના જનાન્તો ઉપરથી અનેક બજને યુરોપ અને અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકોએ નઈ નીધા છે એઓ આપણી વિધાને મોજા છે અને આપણે એ વિધાને તરકોડતા જઈએ છીએ 'શ દ નિત્ય છે એ વાકા આપણે સમજીએ નહિ ? માનીએ નહિ અને અમેરિકાના આમેરોનની પેજ ઉપર શમ્દ રિગ્ડ થઈને આવે એ આપ ૥ અથવા ઉપગ્નુ વિશ્વવિદ્યાતાનુ મદા ભાધ

છે. ભારતના ધર્મશાસ્ત્રોને વિજ્ઞાને ધણું જળ આપ્યું છે એમ કહેવા કરતાં વિજ્ઞાનને અનેક ઈમતી સૂચનો ધર્મશાસ્ત્રોએ આપ્યાં છે એમ કહેવું મને તો વધારે ઠીક લાગે છે. મનુષ્ય જનની ઉત્પત્તિને ૭ દગ્ગર વર્ષ નહિ પણ લાખો વર્ષો થયાં છે. આકાશમાં ઉડનારાં વિમાનો પણ હોઈ શકે, શબ્દ એ સર્વવ્યાપી અને સ્થાયી છે, મનની લવનચી પાર્થિવ જગતમાં ફેરફાર થાય છે, જઠરામાં અને જઠરપદાર્થોમાં પણ ચેતન્ય છે મત્યાદિ વાતો નવા વિજ્ઞાને વધારે સ્પષ્ટ કરી છે.

ઈતિહાસનું દર્શન

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોનાં ધર્મ એ માનવની સાથે જ ફેરવી આવેલું એક સતતન તત્ત્વ જણાય છે. સર્વ ધર્મો, સંપ્રદાયો અને પંથો એજ તત્ત્વના દર્શન ઉપર નિ્યન થયેલા છે એમ કહી શકાય. ધર્મ એ માનવ જીવનનો અકરમાત નથી પણ એનું પરમ શ્રદ્ધેય આંતર તત્ત્વ છે. એના વડે જ માનવ જીવિનાં વિવેકદાર વિગ્ન થાય છે. એના વડે જ આત્માની અનેરી મિદાસ અને મનોદર સુવાસ પ્રસરે છે, એના વડે માનવ પ્રેમપાત્ર અને પૂજ્યસ્થાન બને છે. અને એના વડે જ પ્રજાઓ ઉન્નતિ, કલ્યાણ અને સુસવાદના માર્ગમાં વહે છે. એ ધર્મનો કદાપિ નાશ થતો નથી કારણ જીવનધારક ચૈતન્યનો જ એ અંશ છે. જ્યારે એ ધર્મની ગ્તાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રભુની વિશ્વતિએ આવીને ધર્મને નવું જીવન અને નવી પ્રભા અર્પે છે. જગતમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણના થોડા વત્તા મિશ્રણને અનુસાર ધર્માધર્મ પ્રવર્તે છે. સર્વ પદાર્થો ગ્નિમાન અને પરિણામી છે. પણ એ ગતિ ઉંચી હોય, નીચી હોય કે મધ્યમી ઉપરની હોય. ધર્મનો માર્ગ એ આરોધનો માર્ગ છે. અવરોહો પણ પ્રભુની લીલાના જગતના જ માર્ગો છે. એ બધી બાજુ એ બાજુગર જીએ છે. અને બાજુ વધારે પડતી મારામારીથી બહુ વહેલી-નિદ્રાના સમય પહેલા પૂરી ન થઈ જાય એને સાર કોઈ વાર પોતે પણ આવી જઈને દાવનાખી જાય છે.

સામર્થ્યની સૌદામિની:—

આપણી નવી પાશ્ચાત્ય શિક્ષાએ સુઘામી મનોદશા આપવાનું કહેવાય છે એ ખીજાં પ્રકરણોમાં તો ગમે તેટલું વાસ્તવિક હોય પણ ધર્મની માન્યતાના વિષયમાં તો એ ટોપી બહુ બંધ બેસતી આવે છે. આપણે આપણા શાસ્ત્રોના વિધાન, વિવેચન અને વિજ્ઞાનમાં પશ્ચિમનાં પ્રમાણપત્ર માગીએ છીએ પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મુરોપ પણ અત્યારે એવા ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનવાદના પંજમાં છે કે જે બાહ્યઇન્દ્રિયોની સુઘામીમાં જીવિને ગળે છે, એ એક એવા વમળમાં છે કે એના પોતાના મનનું જ ટેકાણું નથી, એ એક એવા વ્યામોહમાં છે કે ઉત્તર ભાવનાઓ એનામાં જાગી શકતી જ નથી; એ એવા અહંકારના ઉન્માદમાં છે કે માનવકલ્યાણનો પથમાર્ગ એના ધ્યાનમાં આવતો નથી. આવી અંતઃકરણની દશાને વિશે હું એટલું કહેવાની તો હિંમત ધરું કે આપણે એનાથી ગભરાઈ જવાનું અને ધરીએ ધરીએ એને જ પૂછવા જવાનું કારણ નથી અલગન ત્યા એક વસ્તુ છે, કે જેણે આપણને આજ દીધા છે. અને તે બૌતિક સામર્થ્ય છે. આ બૌતિક સામર્થ્ય એટલી બધી મહાન વસ્તુ છે કે તે જેનામાં ન હોય તે કૃપણ અથવા પામર બની જાય તો તેમાં

આશ્ચર્ય નથી. એ ભૌતિક સામર્થ્યને સારુ મુરો અને અમુરો બન્ને યત્ન કરે છે પણ મારું આપને નમ્ર નિવેદન એ છે કે ભૌતિક સામર્થ્યની સૌદામિની શક્તિ પણ ધર્મ માર્ગમા જોવી વિગળે છે એવી બીજી કશામા વિગળતી નથી.

ધર્મની સર્વ સાધારણ ભૂમિકા:—

આપણે આપણી સમીક્ષામા જોયું છે કે ધર્મની એક સર્વ સાધારણ ભૂમિકા છે. ધર્મશ્રવણ અથવા દ્રશ્યર વિભૂતિ એ એનું કેન્દ્ર છે સર્વશ પ્રેરિત શાસ્ત્રો એ એનો આધાર છે. સદાચાર, ધર્મગુણકિત અને તત્ત્વદર્શનના આદર્શોથી એનું વાતાવરણ ઓતપ્રોત થયેલું હોય છે અને સત્ય, દયા, તપ અને પવિત્રતાના વિવિધ માર્ગો નાના અને મોટા, સરળ અને કઠિન, મૃદુ કે ઉચ્ચ, છાયા કે તાપનળા તેમા ચારે તરફ વિસ્તરે છે. તે માર્ગો ભિન્ન હોય છે પણ વિરોધી નથી. એ કેવળ જુદા દેખાતા માર્ગો એક કેન્દ્રમા મળે છે એ વાત એ ભૂમિકાના અનુભવીઓને અજ્ઞાણી નથી વળી ધર્મની વિશિષ્ટ મહત્તા તો ંવનના સવાદના વિધાયક તરીકે છે એ શક્તિને તોડનારાઓ પોતે જુ કહે છે, તે જાણુતા નથી. ધર્મના ત્યાગ પગી પાશવતા છે અને કામ વાસનાઓના અનિયંત્રિત વ્યવસાયવાળી પાશવતા તો પશુઓમાયે નથી. આપણને ધર્મનું આ કે તે અગ કાવતું ન આવે માટે જો આપણે ધર્મ ઉપર જ પ્રહાર કરીએ તો જો કાળ ઉપર આપણે બેઠા છીએ અના ઉપર જ ધા કરીએ છીએ એમ જ કહેવું પડે કારણ કે આપણા સ્નેહના, સહજીવના અને સૌખ્યના વર્તમાન આદર્શો ધર્મ ઉપર નહિ તો રોના ઉપર રહેવા છે ?

સંસારનો મહામાર્ગ:—

ધર્મ એ તો સંસારયાત્રાનો જ એક મહામાર્ગ છે એની સડગેના પાટા લોદાના લાગે છે, સખત લાગે છે, એના ઉપર ચાલનાની ટ્રેન બીજે માર્ગે જઈ શકતી નથી પણ તેથી તેની ઉપયોગીતાને કોણ પિસારી શકે ? એના ગેરનોએ મીઠા પાણી, ચેવડા, મિઠાઈઓ અને દલે તો ચાલ પણ ઝાકમઝોળ મળે છે એ ટ્રેનવડે પોતાને સ્થાને જવાય છે. એને સહેજમા ઉચનાની શકાતી નથી પણ એના પાટાને તોડનારા દલે જાગ્યા જે ખગ એ પાટાને તોડવાને વિવાયતી દથીઆરો સાગ આવે છે. એ પાટા તૂટતા ઉપર જતારી ટ્રેન અટકી પડે છે એટલું જ નહીં પણ તેના એકનુક સર્ગ જોએ જોને કુલ્લુ વવારે હેગત કરી નાખે છે, ટ્રેન પથગમા ધસી જાય છે, તેમા એમનાગના માથા અચકાય છે અને ટેટવાકના તો ડલે બેખમાર્ડ જાય છે પણ એવા જોમ વિના, એવા લોદાના પાટા વિના, એવા સગવડતાના ગેરનો વિના એને એવા નિયમન કરનારા સંચાલકો વિના નરીચાદથી આપણે દગ્દાર લાગ્યે જ જઈ શકીએ ધર્મ માર્ગમા આ બધું છે. ધર્મ એ દલાઈ બધાગણ નથી પણ દબરો વર્ગથી માનવબંધનમા ઓતપ્રોત થએલું મહાસત્ય છે

એની પુણ્યયાત્રા:—

આ લાગતના હિમાવય સમા ધર્મના દગ્દારની યાત્રા આપણે નહિ કરીએ તો કોણ કરશે ? એ દિમાવયની હાગની નિપુની પહેરી હાન્મા ડર્મનિગની કુને છે,

ખીજમા ભક્તિના મીઠા ઝગમગ છે અને ત્રીજી રાત્રીમા વિષાના શ્વેત દિવસના આનંદો છે એની યાત્રા કર્મિન તો છે, પણ તે પુણ્યમયી, ઝનનમયી અને અનદમયી છે. એમા ચડાવો ચડવાના છે, પણ એની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને જિખરોના નિઝ આનંદોમા આપના પગિયમનો બદલો વળી જશે એના ધ્યાનના માગેથી આપને ત્રિવિધપમા જુગુ દશે તો પણ જવાશે ત્યાની અભગઓનો તમને રસવમો હાથ તો તમાગ માનમ મગેવગની અભગઓને તમે સાથે રાખી જશો વૈદિકી પેઢે આપણા વિદ્વાનો પણ સમગ્ર પ્રાચીન અર્થે નરનાગીના દૂધની સળિનું શ્વયંના અગ્નિદોષમા મરિવાન કહે છે એ ધ્વન ગિગિના વૃગોએ પહોચતું એ તો આપણામાના ઘણા ખગનો આદર્શ જ મહેશે કેમકે કૈનામ આદિ શિખરો ઉપર સદા રિગગના દિન વમે છે તથાપિ એ દિમગિગિની કુજ નિકુળે અને ઉપવોનો મદિમા પણ ઓઠો નથી ત્યા અદાએ લાગ રનમ્પતિ ખીમે છે. ત્યાના કુમુમો તો આપ ન પૃથ્વીના કુમુમો કરતાયે ન, નિશાગ સુવાસિન અને મુગી છે શકા રોષ તો ત્યા જઈ આવેના ગૌગગોને પૂછને દરે તો પત્તિમના પાળી પણ એ દિમાનો ચડવા વાગ્યા કે નુ આપજે જ એ દિચગિરિને નિમાગીશુ ? ત્યા તો પ્રકૃતિ રેડી જગદ્યાના ધામ છે ત્યા શિવના નિત્યના નિનામ સ્થાન છે અને એ શિવના ખોળામા ગણોના ધ્રુવ સિદ્ધિ અને ભુદ્ધિ રૂપી આત્મવશિઓ નમેન, નિનમે છે

આપણો સ્નેહ પ્રદેશ—

એ પુરાતન, સનાતન દિમાનય તમાગ દેનમા રિગગે છે અથવા તેની રીતન ડાયામા તમારો દેગ રિરતે છે એ દિમગિગિના ઉચ્ચ પ્રેશોમા તમાગ મુનિવરો વમે છે એ ગિગિના દિન્ય સાનોમાથી વહતી ગગા, યમુના, સિંધુ શ્વધપુત્રા આદિ અને નદીઓ આ ભૂમિ ને પાવન કરે છે એજ નો-પાવની મદા નદીઓના મગ્ગવની, સામ્રમતિ, મદી, નર્મદા અને તપતી જેવા પ્રુર રૂપોથી અતિ યથેના મમપ્રેશમા આપના ધ્યાન છે એ ધ્યાનના માહાત્મ્ય અને એ મગિનાના મનાનના મદિમા મારે આપને કહેવાના રોષ નદિ એ તો આપના પિતરોની અનગ જર્નિઓથી ઉભગનો અને આપના તપશ્ચોને યાચતો આપનો સ્નેદપ્રેર છે એ ભૂમિમા આપની જ ધાઓ અને એ ભૂમિ મા અબુદ્યયને તથા નિરયસને સાધના આપ નિચરો એજ આપના શિગગની સ્નેદબીની ભાવના અને એમના અનગના અભિવાદ છે

જયેન્દ્રગય લ. દૂરકાળ.

બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાષ્યકારો

જગતના વાડમથનો ઇતિહાસ તપાસવામા આવે તો જરૂર માલમ પડશે કે જુનામા જુનું હાલ પ્રાપ્ય થતું સાહિત્ય વેદાનું છે, અને તેમા જ સર્વવિદ્યા બીજ રૂપે રહેલી છે. અનેક પ્રકારના વિચારો જેવા કે નૈતિક, સામાજિક, અને આધ્યાત્મિક રથળે રથળે તેમા આવી રહેલા છે. ભારતનું અહોભાગ્ય છે કે તે બધી વિદ્યાઓ જેમા પ્રતિબિંબ થયેલી છે, તેવી બ્રહ્મવિદ્યા તેમની જનની છે. આ ભૂમિના આર્ય બ્રહ્મર્ષિઓએ આ જગતના દૂટ પ્રશ્નોને ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રતિપાદન કર્યું કે આ અખિલ વિશ્વનું મૂળ એક જ તત્ત્વ છે. અને તે તત્ત્વને તેમણે જુદા જુદા નામથી ઉદ્દેશ્યુ. આ એકતત્ત્વવાદ જ તેમણે અદ્વૈત્ય કરેલો છે. વિશ્વના રહસ્યને સમજાવનારા તેમના વિચારો ઉપનિષદો નામથી મહાદૂર થએલા છે. આ સ્વતંત્ર અને મૂળ વિચારકોના પછી જે જે વિચારકો આ પુણ્યભૂમિ વિશે થયા તેમણે તેમાના કોઇ કોઇ વિચારો એકદમ અદ્વૈત્ય કરેલા છે. તેથી સર્વ વિચારકો તેમના ઋણી છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ઉપનિષદો એક જ ઋષિના શ્રાવણો કે કૃતિઓ નથી. તે ઉપરાંત એક જ કાળમા તે રચાયા હોય એમ જણાવું નથી. તે કાર્ય કદાચ સૈકાઓ સુધી પણ ચાલ્યુ હોય અને તે અથો જુદીજુદી વૈદિક શાખાઓના છે, તેથી એમ જણાય છે કે તે સમયમા પણ વિચારોમા ઘણા મતભેદ હતા અને તેમનો અધિષ્ઠાતા કોઇ ઋષિ જ હતો. હાલ જે જુનામા જુના ઉપનિષદો કહેવાય છે તેમના સમય પછી બે મહાન વ્યક્તિઓ બહાર આવી, કે જેમણે મનુષ્યોની નીતિ ઉપર પુષ્કળ ભાર મૂક્યો. તેમના નામ મહાવીર અને ગોતમ. તત્ત્વચાનના ઇતિહાસમા તેમના નામ અમર છે. એકે દેહકૃષ્ણમા આત્માની મુક્તિ માણી; બીજાએ બે અતિમની મધ્યનો માર્ગ

જગતને ઉપદેશો અને બનેએ "અદિસા પગ્મો ધર્મ"ની વ્યોતિ પ્રકાશી અને કેનારી આગ દાળમા ધ્વજની સત્તા સ્વીકારનારા ધર્મેનો નિગમ થતો હતો વૈભવ અને શૈવ ધર્મો તેમા મુખ્ય હતા આ નવનર નિચારના યુગ પછીથી તે વિચારના મમ વધતો યુગ આવ્યો મહર્ષિ કપિલે ઉપનિષદના વિચારોનો પત્થરવડેતો સમન્વય યુક્તિ અને બુદ્ધિથી કયો હતો પણ ધ્મનસીમની પાત કે કે તેનો એક પણ અથ હજી સુધી પ્રાપ્ત નથી તેમનું નિચાગ દર્શન માખ્યના નામથી મગહુ કે અને જેમને તેનો અભ્યાસ કરાનો પ્રમગ મળ્યો છે, તેમણે તેની મુકનક પ્રસાસ કરી કે આ દર્શનનું હાત મગતુ જુનામા જુનું પુસ્તક "માખ્ય દાગિડા" કે તેનો કર્તા ધ્વજદૃષ્ટુ છે અને તેનો સમય ધર્મીસનની પડેની મતે છે એવો નિદાનોનો મત કે

ઉપનિષદના વિચારોનો સમન્વય શ્રેયાક વૈનિ નિચા મેએ પણ દરો કે, પણ મારી જાણ પ્રમાણે તેમના અથો દાન ઉત્તરમ્થ નથી આ સમ નયકોના કેનાક નામ જણાયા છે, તેનું દાગણ એટલુજ કે ? મીન અથ ગોએ પોતાના અથોમા તેમના નામનો ધમાગે જ્યો છે સ્વલસૂત્ર, ક્ત મીમાસા નામસૂત્ર, તત્ત્વસૂત્ર ઉપનિષદનિચાગમા કે ચતુ સૂત્રી વગેરે નામથી ખ્યાન થયેતો માદરાયણી અથ કે કે જેમા આવા સાત વિચારકોના નામથી લિખ મતો ગાઇવિવર ઉપગ મનાવેના કે તેમના નામ નીચે પ્રમ લો નીચેના સૂત્રોમા જોનામા આવે છે

આત્રેય (૩ ૪ ૫૦), કાપાલિનિ (૩ ૧ ૮), જાનકુલ્મ (૧ ૪ ૨૨) આશ્મન્ય (૧ ૨ ૨૬, ૧ ૪ ૨૦), ઓડુનોમિ (૧ ૪ ૨૧, ૩ ૪ ૪૫, ૪ ૪ ૬) આદરિ (૧ ૨ ૩૦, ૧ ૧૧, ૪ ૩ ૭, ૪ ૪ ૧૦) અને જૈમિનિ (૧ ૨ ૨૮, ૧ ૨ ૩૧, ૧ ૩ ૩૧, ૧ ૪ ૧૮, ૩ ૨ ૪૦, ૩ ૪ ૨ ૩, ૪ ૧૮, ૩ ૪ ૪૦, ૪ ૩ ૧૨, ૪ ૪ ૫) આ ઉપગત માદરાયણનું નામ પણ (૧ ૩ ૨૬, ૧ ૩ ૩૨, ૫ ૨ ૪૧, ૩ ૪ ૧, ૩ ૪ ૮, ૩ ૪ ૧૬, ૪ ૩ ૧૫, ૪ ૪ ૭ અને ૪ ૪ ૧૨) નૂત્રોમા છે ઓડુનોમિ અને જાનકુલ્મ મિવાયના નામો પૂર્વમીમાસ શાસ્ત્રમા પણ જોવામા આવે છે માદરાયણનું નામ ૧ ૧ ૫, ૫ ૨ ૧૮, ૧૧ ૧ ૬૪ આ નય સૂત્રમા જોવાના આવે છે આ પછી એટલુ તો મિદ કે માદરાયણ પહેલા પણ વૈદિક અથે ના સમન્વયકે દત્તા

ઉપની નોધ પછી એનું તો સિદ્ધ થાય કે કે એ ના માગ્યનું વૈદિક ગ્રંથોના સમન્વયકા ન હતા હાલના જ્ઞાનસૂત્રો પહેલા પણ ઉપનિષદો સમન્વય કરવાની જગ પડેની હોતી જોઈએ અને તે પ્રમ વૈનિ નિચાગમે કેનું હોતું જોઈએ આ નિચાગ મમા પણ માહોમાહે મતભેદ દત્તા કે જેની નોધ તેમના અથોમા નીચેની કે દને પ્રમ એવો ઉપનિષદ થાય છે કે ઉપનિષદના મત વિચારક કોઈપણ જ્ઞાનવિચારો નયનો અથ લખ્યો હતો કે કેમ ? જે તેમ કરેનું દોષ તો એ જ્ઞાનસૂત્ર ને જદને માદરાયણના સમયમા ધણા 'જ્ઞાનસૂત્રો' હોવા જોઈએ અને તે નેરે પોતપોતાની શાખાને અનન મીને તે અથ લખેતો હોવા જોઈએ જે આગ નેય તો ગંગોપનિષદના નિચારોનો સમન્વય કરાત મૂળમા આ જ્ઞાનસૂત્ર તોનું જે એ મળુ કે માથી વગરે ઓપનિષદ અનનજો ગદોગના છે

કહેત. તેઓ શ્રી “વિકાર” શબ્દ યોજે છે તેથી તેઓ શ્રી પરિણામવાદી હોવા નોંધએ. સૂત્રકાર પણ પરિણામવાદી છે અને વિવર્તવાદી નથી. કારણકે તેઓ શ્રી પણ આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ૧. ૪. ૨૬ સૂત્ર યોજે છે. આગળ કહેવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે આદરાયણ ચૂરત વૈદિક હોઇ શાબ્દપ્રમાણવાદી છે, અને તેથી “અન્મો કૃત્સ્તવિકાર થવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય અથવા નિરવયવત્વ શ્રુતિનો બાધ આવે” ૨. ૧. ૨૬ (સંમત બ્રહ્મતુ પગિણામ થાય તો સ્વરૂપ દાનિ થાય અને બ્રહ્મશતું પરિણામ થાય એમ કહેો તો અવયવ વિનાનું બ્રહ્મ છે એ શ્રુતિનો બાધ થાય.) એના જવાબમા પણ “શ્રુતિથી, શબ્દના મૂલને લઈ ૨. ૧. ૨૭” અને “અને આત્મામા ખરેખર એ પ્રમાણે વિચિત્ર સૃષ્ટિ જણાય છે- આદરાયણ કહે છે. શ્રી શંકર આ ખરે કટોકટીનો પ્રસંગ કામમા લે છે અને કહે છે કે

“ન હ્ય વિદ્યા કલ્પિતેન રૂપભેદેન સાચયજં વસ્તુ સંપદતે । નદિ તિમિ-
રોપહતનયનેનાનેક દ્વ ચંદ્રમા હૃદ્યમાનોડનેક પવ મયતિ ”

અને આ પ્રમાણે બુદ્ધિવાદનો આશ્રય લઇ પોતાનો વિવર્તવાદ સૂત્રકારના નામે ધોંસે છે. વિશેષ માટે જુઓ:- શ્લો ૧. ૨. ૨૦; ૨. ૧. ૩૧; ૩૨. ૩૭. ૨; ૨. ૨. ૧૦ વગેરે.

આ ઉપરાંત શ્રી શંકર તત્ત્વગાનને લગતા સૂત્રોને લગતા ભાષ્યોમા પોતાનો સિદ્ધાંત ઉમેરતા હોય એમ જણાય છે. સૂત્રકાર કોઇપણ સૂત્રમા બે પ્રકારના બ્રહ્મની વાત કરતા હોય એમ જણાવું નથી, જ્યારે શંકરાચાર્ય અંથે સ્થળે પોતાના સવિશેષ બ્રહ્મ, અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ કે સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મને અર્થમા લાવે છે. આનંદમયાધિ-કરણમા “આનંદમય” કેવા અર્થમા છે તેની અર્થાજ અસ થવી નોંધએ; પણ તેના ઉપોદ્ધાતમા જ “દ્વિરૂપં દ્વિ બ્રહ્માવ ગમ્યતે, નામરૂપ વિકાર ભેદોપાધિ વિશિષ્ટ, તદ્વિપરિતં ચ સર્વોપાધિ વર્જિતં ।” “વિદ્યાવિદ્યાવિપય ભેદેન બ્રહ્મણો દ્વિરૂપતાં દર્શયન્તિ વેદાન્તવાક્યાનિ । તન્નાવિદ્યાવસ્થાયાં બ્રહ્મણ ઉપાસ્યોપાસકાદિલક્ષણ. સર્વા વ્યવહાર ” । “પક્વપિ બ્રહ્માપેક્ષિનીપાધિ સંબંધં તિરસ્તોપાધિસંબંધં ચોપાસ્યત્યેન હૈયત્વેન ચ વેદાન્તે પુષ્પદીશ્યત હતી પ્રદર્શયીતું પરોમંચ આરમ્બતે ।” અર્થાત્ શ્રી સ્વનિશ્ચિત સિદ્ધાંત ધોરે છે. વિશેષમા આદરાયણ બ્રહ્મને જાણના ધન્વનારને બ્રહ્મતું ગાન થાય માટે મીમાસા કહે છે. આ પ્રપાણે પ્રથમ સૂત્રમા તે વાત જાહેર કરે છે તેઓ શ્રી શંકરાચાર્યના નિર્ગુણ કે સગુણ બ્રહ્મની વાત સૂઝાં કરતા નથી, છતાં પણ શંકરાચાર્ય ૨ ૧. ૧૪ માં સૂત્રના ભાષ્યમા કહે છે કે “જન્માદિ નેના જેમાધી” (સૂત્ર ૧ ૧. ૨) બ્રહ્મની બાધમા સાખ્યાદિ ઈર્શનકારોની વિરૂદ્ધમા મુત્રકારે મૂઠી છે, તે અવન્યાની છે. એટલે કે સગુણ બ્રહ્મની છે. જે આમ હોય તો અંતિમ સૂત્ર “શબ્દથી આગમન નદિ, જગદ્ધી આગમન નદિ” પ્રમાણે તે અવિદ્યા કલ્પિત બ્રહ્મની પામેથી પછા આવવાનું થવું નથી એવો અર્થ થાય. અને આ અર્થ મુત્રકારને સંમત હોઈ શકે કે નદિ તે તો વાચનારને જોનાનું છે. તાત્પર્યમા એટલું જ

કહેવાનું કે શંકરાચાર્ય પોતાના બે બ્રહ્મની વાત, જ્ઞાનની બે દૃષ્ટિઓ-પારમાર્થિક અને વ્યવહારિક, માધ્યાવાદ કે વિવર્તવાદ ધુસાડી સૂત્રકારનાં સૂત્રોના અર્થને અનુવાદની દૃષ્ટિથી કલુષિત જ કરે છે. તેમના વિશાળ જ્ઞાનની અને તેમના તાત્ત્વિક વિચારોના ગુણાવગુણની સમાસોચના કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. તેઓ શ્રી સૂત્રકારને અનુસરવાને બદલે “વેદાન્તાર્ય મંપ્રદાયવિદ્ધિરાચાર્યઃ” વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયને બાણનાર અ.ચાર્ય ગોડપાદને અનુસરે છે

અમે અહીં વિષયાંતર કરીએ છીએ તો તે માટે શ્રીતાઓ દરજી કરશે. આમ કરવાની અમને જરૂર એટલા માટે પડી કે પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે શ્રી ભાષ્યના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી શંકરનો સમર્થ બચાવ કર્યો છે. “સૂત્રકારનો સિદ્ધાંત કાણુ બરાબર બનાવે છે ?” એ બાબત પર લખતાં તેઓશ્રી વાચકના સૂચનાર્થે પાંચ વસ્તુઓ આગળ ધરે છે. તેમાંથી થોડા ઉપર હું તમારૂં ધ્યાન ખેંચું છું (૧) તેમાં તેઓશ્રી કહે છે કે ‘શ્રુતિકા એજ સત્ય છે.’ એમ કાર્યનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં બાધ આવતો નથી, તેમ બ્રહ્મને જગતની પ્રકૃતિ કહેવાથી વિવર્તવાદનો નિષેધ થતો નથી. ”હું પૂછું છું કે-કાર્ય (માટીનાં વાસણો) નું મિથ્યાત્વ થવાથી સત્યકારણ (માટી) થી તેનું (કાર્યનું) જ્ઞાન થશે ? શું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેનું-કાર્યનું-મિથ્યાપણું કહ્યું છે ? ક્વિતિ સબ્દ તેની પહેલાંના આખા વાક્યને લાગુ પડે છે કે ફક્ત મૃત્તિકાને ? બે ઉદાહરણ શ્રુતિકાને સત્ય કહે તો શું એકના જ્ઞાનથી બધાના જ્ઞાનની તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય ? તેમને એકલી માટી જ સત્ય કહેવી હોત તો મૃત્તિકૈવ સત્યા કહેવાથી તે વાત વધારે સ્પષ્ટ ના થાત ?

વિશેષમાં હું પૂછું છું કે શાંકર નિર્વિશેષ બ્રહ્મ જગતની પ્રકૃતિ બને છે કે સવિશેષ બ્રહ્મ ?

(૨) પ્રો. ધ્રુવ (૩) મા ખુશી રીતે કલુષ કરે છે કે “ એ બ્યવસ્થાને અગ્રે સૂત્રકાર કરનાં કેટલાક વેદાંતીઓને આગળ વધવાની જરૂર લાગી ” આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી શંકર સૂત્રકારને ચૂરત રીતે વળગી રહેતા નથી. વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે “ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણ અને બોદ્ધ પ્રવૃત્તિ એક એક બીજાથી વિસ્થિત દત્તી જ નહિ એમ કહીએ તો પણ ચાલે-” અહીં પણ તેમણે આડકતરી રીતે કલુષ્યું છે કે બ્રાહ્મણો અને બોદ્ધોએ અસ્પર્શ લેવડદેવડ કરેલી છે એટલે કે શંકરાચાર્ય ઉપર પણ બોદ્ધોને કેટલીક અસર થયેલી છે અને શંકરાચાર્યે તે યુગના લક્ષણ પ્રમાણે શુદ્ધિવાદનો આશરો લઈ શ્રુતિ અને શ્રુતિને અનુસરતી સ્મૃતિને જ સૂત્રકારની માફક વફાદારી બનાવી નથી.

શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી. એ. એ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇનિદાસમાં “સૂત્રકારના પોતાના સિદ્ધાંતો” પૃ. ૧૭૩ માં તારવી કાઢ્યા છે. આ તટસ્થ લેખકમાં

પણ અગાધના શાકર સિદ્ધાંતની છાયા આવી ગઇ હોય એમ જણાય છે તેઓશ્રી લખે છે કે (૨) 'જગત અહમ્મત્રો' કે-જગત અહમ્મત્રો કાર્ય છે, પરંતુ તે કારણ દ્રવ્યની અદ્વ ભામે છે અહમ્મત્રો બહાર તેનું અગતિત્વ નથી " અમને લાગે છે કે "ભાસે" શબ્દ અયોગ્ય છે અને તે શબ્દ કાઢી નાખનામા આવે તો જ સૂત્રકારનો સિદ્ધાંત તે છે એમ કહી શકાય (૫) મા લખે છે કે " પરંતુ કાંતો અશાશી સમઘ છે અથવા પ્રતિમિષ્ય અને મિષ્ય જેવો સમઘ છે " આ લખાણ સૂત્રકારના અર્થને ખુલ્લો કરતું હોય એમ જણાતું નથી, કાણુ કે સૂત્રકાર ૨ ૩ ૪૨ મા સૂત્રમા " અશ " શબ્દ વાપરે છે અને તેથી અમને લાગે છે કે ઽનાત્મા અને પરબ્રહ્મનો અશાશી સમઘ છે, આ પ્રતિમિષ્ય અને મિષ્ય જેવો સમઘ એકદેહાનિ હોવો નોંધએ સૂત્રકાર ' અને આભાસજ " સૂત્ર વાપરે છે પણ તેનો અર્થ " પ્રતિમિષ્ય " સૂત્રકારના મતે થતો હોય એમ જણાતું નથી જમ્દોના અનેક અર્થ હોય છે અને તેથી આગળ પાછળનો સમઘ નોંધ સૂત્રકારના વનણને નિહાળી અર્થ કરવાને છે. 'આભાસ' નો અર્થ 'પ્રકાશ' પણ થાય છે, અને તે પ્રકાશ મૂળ અસ્તિમાથી આવેતો છે એમ જહેનાનું તાત્પર્ય સૂત્રકારનું જણાય છે જીવની ગતિની બાબતમા તેમની ભાષા નોંધએ તેની સ્પષ્ટ નથી અને તેથી અમે ફરીથી લખીએ છીએ જીવની મુખ્ય મે ગતિઓ છે મોક્ષની અને પુનરાગમનની મોક્ષ મે પ્રાર્થનો છે સઘ અને કમિષ્ હૃદયમા રહેના પગ્માત્માના પ્રકાશથી જે જીવ સુદુષ્ટા દ્વારા જીવ છે તે દેવપાનથી કમિષ્ મુક્તિ મેળવે છે પુનરાગમનની જીવની ત્રણ ગિતિઓમાની કાર્મણ્ય એમ થાય છે તે ત્રણ ગિતિઓ પિતૃયાન, નારમ્મ, અને મુદ્રજાતના જન્મની છે

શ્રી શકરના મતના વનણને તપાસવા પડીથી હવે શ્રી રામાનુજ તન્દ્ર વળતું નોંધએ શ્રી રામાનુજ શાકરવેદાંત અને તેમના માગવાદના કદા સિદ્ધાંતો હોય એમ જણાય છે સૂત્રોના સ્પષ્ટ અર્થો દ્વારા તેમને જ સમજાવવા તન્દ્ર તેમનું વનણ હોય એમ શ્રી ભાન પરથી જણાતું નથી તેઓશ્રીનું આગમન ભક્તિમતની કેટલોક ખીનવગી થઈ ત્યગ્પડીનું છે તેમની પહેલા અત્માને અને આત્માને થઈ ગેરના હતા અને તેમાના કેટલા યમુનાચાર્યનો વિચાર માયાવાદના સિદ્ધાંતેનું ખડન અને શાન્ત ભાષ્યની સરમાધમા ટકી શકે એવું ભાષ્ય બનાવવાનો હતો, કારણકે શાન્તભાષ્યે જીવિશાળી વર્ગ ઉપર સારો ગણ મેળવ્યો હતો એમ કહેવાય છે કે રામાનુજે પોતાના ગુરુની દેહની ત્રણ ધન્વાઓમાથી એકને પૂર્ણ કરવાનું મથે લીધું આ મોધાયનજનિનો મદ્દથી ત્રી ભાષ્ય રખ્યુ અને તે રીતે પોતાના ગુરુની દેહના પૂર્ણ કરી આથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે તેમજ પોતાના સિદ્ધાંત દર્શનના નાજમા સૂત્રોને સમજાવવા પ્રયત્ન કયો પણ તે સૂત્રોનો અન્યાદ કોનો નથી આમ ઽનામા તેઓ મોધાયન દર્શનો જ અનસવા છે પોતાના ત્રી ભાષ્યની પ્રનામનામા તેઓ શ્રી ૧ મે છે કે 'તન્મતાનુમારેણ સૂત્રાક્ષરાણિ વ્યાખ્યાસ્યન્તે'

તત્ત્વજ્ઞાનની જામનમાં તેમના ઉપર માખ્યમતની જગત અમર થએલી જણાય છે. ને શાસ્ત્ર વેદાતને પ્રચલનગોદ્ધમન કહી તેની અમરણના કન્વામાં આવે તો ગમાનુજ વેદાત પ્રચલન માખ્યમત છે એમ કહી તેની અમરણના ચરી નેધએ અમને તો તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી અને તરફ માન છે, શ્રી ગમાનુજ બિન્ન લિન્ન દર્શનોના બિન્ન લિન્ન મતેનું મમાધાન ઓપનિપદિકે મિદ્ધાતની સાથે ડગવા તૈયા છે અને તેથી જ તેઓશ્રી તમે છે કે પચમેક સાંખ્યયોગં વેદારણ્યકમેવ ચ। પરસ્પરાઙ્ગાન્યેતાનિ પચ્ચરાત્રં તુ કથ્યતે ॥—આ પ્રમાણે સાખ્ય, યોગ, વેદ, આન્વયક એ પચ્ચરાત્ર અંગો છે, અને એ સર્વ મગીને એક પચ્ચરાત્ર કહેવાય છે. વેદાનની બધી શાખાવાળાઓએ પછના દર્શનોની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ સાથે મમન્વષ કરેલો છે, પણ અનિમ તત્ત્વની જે તકગર તેમ ઉપનિષદોથી વર્ણવાયેલું અને અને નામોથી કહેવાયેલું જાણ જ અનિમ છે અને તેજ બાદગયણને નાથ છે અને બીજા બધામ અમ્રાણ છે શ્રી ગમાનુજ પોતાના દર્શનને પોષવાજ પાચગત્રમત ઠી પ્રગસામાં ઉતરી પડે છે અને તેના બચાવમાં ન્યાયયુક્ત વચન નહિ કરેતા તેનું જુદિપૂર્વક ખડન નહિ ઇનું નેધએ એમ કહે છે અને પુષ્ટિમાં કહે છે ૩—

“સાંખ્યયોગ પચ્ચરાત્રં વેદા પાશુપત તથા આત્મપ્રમાણાન્યેતાનિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુમિતિ” જેવીગીતે શાકરદર્શન માખ્ય અને નન્યગોદ્ધોના વિચારોથી વિદામ પામેનું ઓપનિપદિકે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેવી ગીતે ગમાનુજ દર્શન પણ માખ્ય અને પચનત્રના વિચારોથી પુષ્ટ મનેનું તેજ તત્ત્વજ્ઞાન છે ઇષ્ટિ વિજ્ઞાનમાં ગમાનુજ પચગત્ર ઉપર જ આધાર રાખે છે અને તેથી જ હવે અષ્ટ થશે કે ગા માટે પચગત્રનો મીઠા અ પાપના બીજા પાદના છેના આધિ ન્ણુમાં અટતો બધો બચાવ કરે છે

હવે આપણે શ્રી વલ્લભનું વનજુ નેધએ તેઓ પોતે પરમ ભાગવન છે અને ભાગવન સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે “કૃષ્ણ વાક્યાનુસારેણ શાસ્ત્રાર્થ યે વદન્તિ હિ । તે હિ ભાગવતાઃ પ્રોક્તા શુદ્ધાસ્તે બ્રહ્મ વાદિન” (ત. નિ. ૧. ૨૧) જે કૃષ્ણના વાન્યોને અનુસરીને શાસ્ત્રાર્થને (વેદોના અર્થને) બોલે છે, તે (વિદ્વાન મોકો) ખરેખર ભાગવતો કહેવાયા છે, (વેદના કહેવા મુજબ ॥ કર્મના જ્ઞાનથી) નુદ્ધ (ઈર્મ કરનારા) છે અને તેઓ જ (વેદના કહેવા મુજબના) જાણના રીતગથી) જાણનાદીઓ ઈ આ મન્દો જણાવે છે ૪ તેઓશ્રી શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોથી નક્કી દેગયના છે તેમનું જીવન અને તેઓ માને છે તેમ મીઠા વિદ્વાનો સન્માર્ગ (વૈદિક માર્ગ) નું રક્ષણ કરનાર છે (જુઓ પત્રાવનબન કામિ ૪૦ તે હિ સન્માર્ગ રક્ષકા.) બે ૩ તેઓશ્રી પુષ્ટિમાર્ગના મનના પૂર્ણ હિમાપતી છે, ૫ના પણ તેઓની મૂળના વૈદિક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું રક્ષણ કરના તૈયા ઈ તેઓશ્રી માને છે ૩ પૂર્વમીમાસકો બન ઉત્તમીમાસકોએ અનુક્રમે પૂર્વમીમાસા અને ઉત્તમીમાસાની નેધએ તે કરના વધારે મિમન આપી છે અને તેથી રીતે મમન્વેદની અમરણના તેમણે રહેતે અસે કરી છે તેઓશ્રી વૈદિકન્યાદામર્ગના નજીની ન ફેણમાં છે ૩ જેના નખ વિભાગ છે (૧) ૬૧

મીમાંસા દ્વાન સમજાવેલો અને સમન્વય પામેલો “ બ્રાહ્મણો ” નો મતભાગ, (૨) હાન નાશુન થયેલો જણાવેલો ‘ ઉપાસના મીમાંસા નો ઉપાસના માર્ગ, અને (૩) બ્રહ્મસૂત્રોમાં સમન્વય પામેલો અને સમજાવેલો ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ તેમને પૂરેપૂરી ખબર છે કે “ માયાના ” ઉપનિષદોમાં ઉપદેશાયેલો નથી અને તેથી બ્રહ્મસૂત્રોનો પણ તે સિદ્ધાન્ત નથી વેદાની તરફ તેમના મનનું આનુવન્ય શ્રદ્ધાનું છે, અને બુદ્ધિનાદનું નથી આવાતનું સમર્થન તેમની આજ્ઞાબાધ્યની છે અને ૮ કારિભાષ્યો દ્વરે છે તેઓ માને છે કે ‘ બુદ્ધિના દોષોથી ઉત્પન્ન થનારા સદેહોનું નિનાશનું જ્ઞાન શાસ્ત્ર છે ” (અ બા કા ૬) અને તેમના માનવા પ્રમાણે વેદોનો અર્થ અરોહિક છે અને તેનો નિર્ણય સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કંવો નહિ પણ તપથી, વેદની યુક્તિથી અને વધારામાં પરમાત્માના પ્રમાદથી થવો જોઈએ “ અલૌકિકો દિ વેદાર્થો ન યુક્ત્યા પ્રતિપદ્યતે । તપસા વેદયુક્ત્યા તુ પ્રસાદાત્પરમાત્મન ॥ ’ વધારામાં તેઓ કહે છે કે બુદ્ધિદોષથી ઉદ્ભવનારા સંશયોન દૂર કરનાર શાસ્ત્ર વેદાગોની મદદથી પણ અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પણ અમ્મવાને અરામિતમાન છે, મગ્ય કે વિગદશાસ્ત્રોમાં સારો ભેદ છે અને તેથી બધા નિર્ણય સૂત્રોને અનુસરીને કંવો જોઈએ અથવા એમ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીમદ્ વનભાષ્યાર્થ વૈદિ પદ્ધતિને જ અનુસરે છે, અને સૂત્રોમાં નિશ્ચય ગમે છે જે માણ્યો શાસ્ત્રના અર્થને પોતાની બુદ્ધિપ્રનાણે ‘ બિને વેદને ચોગે છે, તેઓ મહાસાત્ત્વિકો છે અને સારા માણ્યોથી ઉપેક્ષા છે એમ તેમનું મતભ છે ‘ સ્વયં યા શાસ્ત્રાર્ય પરિકલ્પ્ય તત્ર વેદ યોજયન્તો મહાસાહસિકા સદ્વિરુપેક્ષ્યા વધારામાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે બ્યતિરેખ અને અધ્યારોપાપનાદથી વેદાતને સમજાવેલો અરોગ છે (તુઓ અ બા પા ૧૬નું સ મી) તેઓશ્રી માને છે કે સૂત્રમાત્રની પ્રવૃત્તિ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનને માટે નથી પણ, સદેહ દૂર કરવાને માટે છે ‘ નહિ શ્રુતિ વ્યાખ્યાનતુ પ્રવૃત્ત સુત્રકાર કિંતુ સદેહ વારયિતુમ્ ’ (પા ૮ લી ૧)

જાનન અપુલાબ એમજ માણ્યની શ્રી વનભની કૃતિ નથી વનભાનાર્થજીએ તો બ્ર સૂ ૩ ૨ ૩૩ સુધીન જ બાન્ય કરેલું છે તેમની બારા સરળ અને સૂનને જ અનુસરનારી છે તેઓશ્રી શ્રુતિ અને ભગવદ્ગીતામાંથી પ્રમાણો આપે છે તેઓ શ્રી રંગમત્ર પણ સૂત્રોથી દૂર જતા નથી અને અમારી માન્યતા પ્રમાણે બધા અચારોમાંથી એમલા વનભાનાર્થજી સૂત્રોને જાણ અનુમરનારા છે તેમના પુત્ર શ્રી વિદ્વંનાથજીએ તે સૂત્રો ઉપરનું બાધીન ભાષ્ય પૂર કરેલું છે, અને આનંદમયાધિગુપ્તમાં પણ તેમણે પોતાની કનમ અજમાવેલી છે અને તે તેમની સનાસયુક્ત ભારાથી એમદમ જણાઈ આવે છે તેઓશ્રી સ્વજે સ્વજે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી અનંતરણો નઈ તેના આધારથી સૂત્રના અર્થ કરે છે આ ભાગવતમત પાયગતમતથી જુગે છે અને તેથી જ્ઞાનાક નિશાને તે બનેને એક ગણે છે તે તેમની ભૂલ છે આ ભાગવતમત યામજીએ પ્રવર્તાવેલો છે

અને વ્યાસ શબ્દ સંજ્ઞાવાચક નામ નથી પણ અવર્ણ્ય હોય એમ જણાય છે. વ્યાસપીઠ પર ૨૮ વ્યાસ યથાનું સંલગ્નાય છે તેથી આ શાખા ઘણા જુના વખતની હોઈ શકે, પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તે આ મતનું અતિમ પુતક હોવું જોઈએ આ અંથ વાચતા જણાય છે કે તેમા માયાવાદના સિદ્ધાંતોનો ઉત્પેષ છે અને તેથી આ અંથ શ્રી શંકરાચાર્યના પંચીથી લખાયેલો હોવો જોઈએ. શ્રી વિઠ્ઠનાથજીએ વદનભાચાર્યના દેહત્યાગ પંચીથી ખાકીના મૂત્રો ઉપરનું ભાષ્ય કરેલું હોય જોઈએ. કારણ કે તેઓ શ્રી મ. સૂ. ૩. ૨. ૪૧ ૪. ૪. ૧૩ અને ૪. ૪. ૧૪ ઉપરના ભાષ્યમા તેમના અંથ વિદ્-મંડનનો ઉલ્લેખ કરે છે - વિદ્વન્મળદેન શ્રી વિદુલ્લેન ચ ૫. ૨૦૬, પતદ્વિદ્વન્મળદેને પ્રપચ્ચિતમ્ ૫. ૩૫૪, અને इति श्रुति व्याख्यानेविद्वन्मળदने प्रपचिचतम् ૫ ૩૫૨. વિઠ્ઠનાથજીનો જન્મ સં ૧૫૭૨નો હોનાથી અને શ્રી વંશજનો ગોરેન્દ્રવામ મં. ૧૫૮૭ નો હોવાથી વિઠ્ઠનાથજીની ઉંમર વંશજના દેહોત્થર્ગ વખતે ફક્ત ૧૫ વર્ષની હતી વિઠ્ઠનાથજીએ વિદ્-મંડન જેવો વાદઅંથ પેતાની મોટી જ ઉંમરે લખેલો હોવો જોઈએ. અને આ અંથનો મૂત્રમા ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી મૂત્ર ભાષ્ય તેમણે “વિદ્-મંડન” ના પંચીથી પૂર કરેલું હોવું જોઈએ. આ ઉપરાંત વિઠ્ઠનાથજીના બીજા અંથે નો પણ મૂત્રભાષ્યમા ઉત્પેષ છે “પત્તચ્ચ યથા તથા મન્નિહંસે પ્રપચ્ચિતમ્” બ્ર૦ સૂ. ૩. ૩ - ૭, તથા શ્રીભાગવતદશમસ્કંધ વિવૃત્તો પ્રપચ્ચિતમસ્મામિ ૫. ૨૪૫. આથી એમ જણાય છે કે ભક્તિદશ અને ભાગવતદશમ ૨૬૫ વિરુદ્ધિ પંચીથી જ ભાષ્ય પૂર્ક થયેલું હોવું જોઈએ અને તેથી વિઠ્ઠનાથજીની ઉંમર ઘણી પાકટ હોવી જોઈએ. શ્રી વંશજના મૂત્ર ભાષ્યમા પુષ્ટિ અને મર્યાદા જેવા શબ્દો આનતા નથી. જ્યારે વિઠ્ઠનાથજી વારંવાર તેમનો ઉપયોગ કરે છે એટલું જ નહિ પણ પુષ્ટિ, પુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા જેવા શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરે છે, કે જેનો ઉપયોગ વદનભાચાર્યના અંથોમા નથી આથી વિઠ્ઠનાથજી સાપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાનને ઘણું વિકસાવે છે એમ જણાય છે. ખરી રીતે તો પુષ્ટિમાર્ગને સાપ્રદાયિક ૩૫ આપનાર તેઓ શ્રી જ જે શ્રીમદ્ વદનભાચાર્યના બ્રહ્મવાદ માટે આ વેળાકેનો ‘મજ્જવાદ પ્રતીપ’ જેવો કે જેથી તેમના પેતાના તત્ત્વજ્ઞાનની શુદ્ધ રૂપમા ઝાળી થયે “પુષ્ટિ” અને “મર્યાદા” શબ્દોનો ઉપયોગ અમાગ જણવા પ્રમાણે ઓપનિષદ સાદિત્યમા નથી જો કે પુષ્ટિમાર્ગને પોણે એવા ઘણા વાક્યો તેમા જેવામા આવે છે અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગના આગ્રહણ તો અમે વદનભાચાર્યજીને ગણીએ ત્રીએ શ્રી વિઠ્ઠનાથજીએ બ્રહ્મમૂત્રો ઉપર જે ભાષ્ય કર્યું તેમા ખુદની રીતે શ્રીમદ્ વદનભાચાર્યજીની પ્રણુ વિદાનો ત્યાગ મર્યો હોય એમ જણાય છે. કારણકે તેમા તેમણે સાપ્રદાયિક જ્ઞાન ધુમ ડગાનો પ્રપત્ન કર્યો છે, અને નેથી મૂત્રકાને તેઓ વફાદારીથી અનુસર્યો કે એમ કરી શકાય નહિ

ઉપરના બધા વિવેચન પછીથી આમને કહેવાને હરકત નથી કે અક્ષસૂત્રોના અર્થો જાળવવામાં અને તેથી તેના ઉપરના ભાષ્યકર્તા તરીકે એકલા શ્રીમદ વલ્લભાચાર્યજી સૂત્રકારને વફાદાર છે. શ્રી શંકર, શ્રી રામાનુજ, શ્રી મધ્વ અને છેવટમાં શ્રી વિદ્યુત પણ સત્રકારને વફાદારીથી અનુભવી હોય એમ કહી શકાય નહિ.

મણિલાલ સોમયંદ સરૈયા.